

भारतवर्षीय
अ वां ची न च रि त्र को श

(इ. स. १८१८-१९४५ अखेर)

विद्यानिधि
सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव

शके १८६८]

[इ. स. १९४६]

किंमत बीस रुपये

प्रकाशक—सिद्धेश्वरशास्त्री चिन्माव, मॅनेजिंग डायरेक्टर,
भारतवर्षीय चरित्रकोश मंडळ, लि.,
५८ शनवार पेठ, पुणे २.

या ग्रंथाचें पुनर्मुद्रण, भाषान्तर व रूपान्तर इत्यादींचे सर्व
हक्क वरील मंडळानें राखून ठेविल्ले आहेत.

मुद्रक—सदाशिव रामचंद्र सरदेसाई, बी.ए., एल.एल.बी.,
नवीन समर्थ विद्यालयाचा 'समर्थ भारत'
छापखाना, ४१ बुधवार, पुणे २.

प्रस्तावना

प्रास्ताविक—आज हा अर्वाचीन चरित्रकोश वाचकांच्या हाती देताना आम्हांला अतिशय आनंद होत आहे. चरित्रकोशाच्या योजनेतील हा तिसरा म्हणजे अखेरचा खंड होय. हा अर्वाचीन चरित्र-कोश लोकांना अर्पण केल्याने दीड तप उराशी बाळगलेली योजना पूर्ण झाल्याचे समाधान आम्हांस लाभत आहे. एक प्रचंड स्वरूपाचे काम दीर्घ कालानंतर अनेक संकटांना तोंड देत पण यशस्वीपणे पैल तीराला पोचविल्यामुळे ऋणविमोचन व कृतकृत्यता अशा मधुर भावनांनी मन व्याप्त झाल्यास आश्चर्य कसले ?

प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन अशा त्रिखंडात्मक चरित्र-कोशामुळे सृष्टीच्या आरंभापासून नेहरूंचे स्वतंत्र राष्ट्रीय सरकार स्थापन होईपर्यंतच्या अवाढव्य काळाचा धावता इतिहास चित्रपटाप्रमाणे पाहण्याची सोय झाली आहे. साधारणतः दोन अडीच हजार वर्षांपूर्वीचा इतिहास कोठल्याहि इतिहासग्रंथांत क्वचितच दिलेला असतो. पण त्याबाबत आपण हिंदुस्थानांतले लोक विशेष भाग्यशाली आहोत. आपणांकडे त्या-पूर्वीच्या कालांतोळ अडीच हजार वर्षांचे वेदादि ग्रंथ अविकृत स्वरूपांत उपलब्ध आहेत. मोहेंजोदडो वगैरे ठिकाणी झालेल्या उत्खननांतून तर त्याहि पूर्वीचा इतिहास उपलब्ध झाला आहे. आणि पुराणांनी तर त्याहि पूर्वीच्या अनेक मन्वन्तरांचा इतिहास नांविनिर्णायक देण्याचा प्रयत्न केला आहे. मनुष्य प्राणी निर्माण होण्यापूर्वीचो सृष्टीची क्रमाने झालेली वाढहि ते इतिहासांत नमूद करतात. यावरून त्यांच्या इतिहासाच्या कल्पनेची व्यापकता मनावर चांगलाच परिणाम करिते. अशा कालापासून मौर्य चंद्रगुप्तापर्यंत प्राचीन चरित्र-कोश, मौर्य चंद्रगुप्तापासून शेवटल्या बाजीराव पेशव्यापर्यंत मध्ययुगीन चरित्र-कोश आणि त्यापुढील आजपर्यंतची माहिती अर्वाचीन चरित्र-कोशांत देण्यांत आली आहे. अशा या त्रिखंडात्मक कोशाने जगाची व विशेषतः भारतवर्षाची सर्वांगीण कल्पना येते.

अर्वाचीन काल निर्णय—आम्हां १८१८ ते १९४५ पर्यंत अर्वाचीन काल धरला आहे. मराठ्यां-

कडून इंग्रजांनी दिल्ली घेतली, १८१८ साली बाजीराव रघुनाथ पेशवे पुणे सोडून पळाला आणि येथे इंग्रजांचे राज्य स्थिर झाले. या मधल्या काळांत हिंदुस्थानच्या बाहेर जग आहे आणि त्यापासूनहि आपणांस कांही शिकता येईल, ही कल्पना येथील लोकांना नव्हती. इंग्रजांचे राज्य येथे स्थिर झाल्यावर जगाशी आमचा संबंध आला, आमची दृष्टि जागतिक झाली आणि जगाशी संबंध ठेवत्याशिवाय तरणोपाय नाही अशी खात्री पटत चालली. जुनी विचारसरणी व आत्मतृप्तता यांना जबरदस्त धक्का बसला, आम्ही जगाचा एक भाग म्हणून विचार करू लागलो व प्रत्येक अघाडीच्या अग्रभागी चमकण्याची व नवे विचार आत्मसात् करण्याची आमच्यांत धडपड सुरू झाली. सबब हा आमचा अर्वाचीन काळ होय. हा अर्वाचीन काल प्रत्येक देशाचा निराळा असतो.

युरोपच्या इतिहासांतमुद्धा कॉन्स्टांटिनोपलचा मुसलमानांनी पाडाव केल्यानंतर ग्रीक व रोमन संस्कृतीचा सर्वत्र अभ्यास सुरू झाला. नवे विचार सुरू होऊन कूपमंडूक वृत्ति नष्ट झाली व अनेक शास्त्रीय विषयांच्या अभ्यासास सुरुवात झाली. तेव्हां दृष्टीला व्यापकपणा येऊन अनेक जुन्या कल्पनांना धक्का बसला आणि जागतिक दृष्टि प्राप्त होऊन अर्वाचीन काल सुरू झाला, असे मानतात.

याच धोरणाने हिंदुस्थानच्या भूतकालाकडे पाहिले असता, प्राचीन कालांत हिंदुस्थानांत जागतिक दृष्टि व व्यापक विचारसरणी होती, असे स्पष्ट दिसते. मध्य-युगांत जागतिक दृष्टि नष्ट होत गेली आणि इंग्रजी राज्याबरोबर तिचा पुन्हा उदय झाला, नव्या विचारांनी दिशा भरून गेल्या आणि आपण जगाचा एक घटक असल्याचा विचार पुनश्च प्रसृत झाला. म्हणूनच स. १८१८ नंतर हिंदुस्थानचा अर्वाचीन काल सुरू झाला असे मानावे लागते.

भारतवर्षीय स्वरूप—या कोशाला भारतवर्षीय स्वरूप कितपत प्राप्त झाले आहे हे पाहण्यासारखे आहे. ब्रिटिशसरकारच्या राज्यव्यवस्थेत हिंदुस्थानच्या पडलेल्या

अकरा* प्रान्तांपैकीं सर्व प्रान्तांतील व्यक्तींचा समावेश या कोशांत झाला आहे. संस्थानांपैकीं प्रमुख संस्थानांतील व्यक्तींचा समावेश आहे. भाषावार विचार करितां सुमारे दोनशें बोली व कितीतरी भाषा हिंदुस्थानांत चालू आहेत. बोली या लिपिबद्ध नसल्याने त्या कोणत्यातरी लिपिबद्ध भाषेच्या अंगभूत समजल्या जातात. अशा भाषांपैकीं भाषावार प्रान्तरचनेच्या दृष्टीने व कार्याच्या सुलभतेच्या दृष्टीने राष्ट्रसभेने एकवीस प्रान्त कल्पिले आहेत.

राष्ट्रसभेचे भाषावार प्रान्त—

१ अजमीर मारवाड (१ हिन्दी), २ आंध्र (तेलगू), ३ आसाम (आसामी), ४ उत्कल (उरिया), ५ कर्नाटक (कानडी), ६ केरळ (मल्याळी), ७ गुजराथ (गुजराथी), ८ तामीळनाड (तामीळ), ९ दिल्ली (२ हिन्दी), १० पंजाब (उर्दू), ११ बंगाल (बंगाली), १२ बिहार (बिहारी), १३ ब्रह्मदेश (ब्रह्मी), १४ मध्यप्रान्त (मराठी), १५ महाकोशल (३ हिन्दी), १६ महाराष्ट्र (२ मराठी), १७ मुंबई (३ मराठी), १८ विदर्भ (४ मराठी), १९ सरहद्द (पुस्तु), २० संयुक्त (४ हिन्दी), २१ सिंध (सिंधी). यांत चार हिन्दीचे व चार मराठीचे प्रान्त एकत्र धरल्यास भाषावार प्रान्त फक्त पंधरा होतात व त्यांत तामीळ, तेलगू, कानडी आणि मल्याळी या द्राविड भाषांचा एक वर्ग व संस्कृतोद्भव भाषांचा दुसरा वर्ग असे विभाग पडतात. भाषावार दृष्टीने या सर्व प्रान्तांतील लोकांचा समावेश या ग्रंथांत झाला आहे. या प्रत्येक भाषेत अभिजात वाङ्मय पुरातन कालापासून होत आलेले आहे व आजहि हेत आहे. त्यांत त्या प्रान्तांतील लोकांच्या भावना व अन्तःकरण खुलेपणाने व्यक्त झालेले असते. मात्र मराठी, हिन्दी, गुजराथी, उर्दू, बंगाली व कानडीखरीज इतर भाषांतील वाङ्मयसेवकांचा परिचय या ग्रंथांत फारच थोड्या प्रमाणांत घेतां आला. वास्तविक त्या त्या भाषेतील राष्ट्रीय महाकवी सर्वांना परिचित असणे इष्ट आहे. पण आन्तरप्रान्तीय माध्यमाच्या अभावी परक्या इंग्रजांच्या द्वारां आम्हाला परस्परांचा जेवढा परिचय होईल तेवढाच. सध्या तरी त्याला उपाय नाही.

*१ मुंबई, २ मद्रास, ३ बंगाल, ४ बिहार, ५ ओरिसा, ६ मध्य, ७ संयुक्त, ८ पंजाब, ९ सिंध, १० सरहद्द, ११ आसाम, १२ संस्थाने.

अर्वाचीन इतिहासाची साधने—वेदकालापासून आजतागायत पर्यंतचा प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन अशा क्रमाने होणारा प्रवास हा गडद अंधारातून हळुहळू उजेडांत येण्यासारखा आहे. प्राचीन चरित्रकोशाच्या कक्षेतील माहिती अंधारांत चाचपून हातीं लागेल तें जमा करण्यासारखी होती. इतिहासाचे उपलब्ध होणारे सर्व पुस्त, तुटक दुवे व अनेक विकल्प तेथे आधारांसह संशोधकांच्या पुढे ठेवण्याचे काम करावे लागले. कांहींहि सोडावयाचे नाही अशी त्यासंबंधी भूमिका असल्याने आणि मूळ आधारभूत ग्रंथ प्रायः संस्कृतांत असल्याने आधार विश्वासाने स्वतः पाहून नमूद करितां येत असत. त्यासंबंधी इंग्रजीतून व कांहीं ठिकाणी इतर युरोपीय भाषांतील मतप्रदर्शनहि नमूद करणे अवघड वाटले नाही. त्याकरितां कांहीं युरोपीय ग्रंथांची भाषान्तरं करून घेणे आवश्यक झाले. पण मध्ययुगीन कोशापासून आधार, त्यांच्या भाषा व त्यांची विविधता यांमुळे मार्ग काढणे मुष्कील होत चालले. अक्षरशः अडचणीतून मार्ग काढावा लागला, निवड करावी लागली, निवडींत हातीं येणाऱ्या साधनांवर भर द्यावा लागला आणि अनेक गोष्टी अनिर्णित व अपुऱ्या स्थितींत नमूद कराव्या लागल्या. कित्येक विधाने तर नव्या-जुन्या साधनांच्या अभ्यासाने बदलण्याचा संभव उत्पन्न झाला.

अर्वाचीन चरित्र-कोश या सर्व दृष्टीने अगदी निराळा व अस्सल साधनांच्या भरपूरपणामुळे निराळ्याच अडचणी उत्पन्न करणारा ठरला आहे. अतिरिक्त प्रसिद्धीची साधने, विद्वत्तादर्शक पदव्यांचा सुकाळ आणि मोठेपणाच्या तात्कालिक भडक कल्पना यांमुळे कोणाची चरित्रे नमूद करावीत व कोणाची टाळावीत, याबद्दल व्यामोह उत्पन्न होण्याचा पदोपदी संभव उत्पन्न झाला. जगाच्या ज्ञानांत भर टाकणारे कोण आणि पुस्तकी पंडित कोण यांचा उलगडा होईना. राष्ट्राच्या जीवनांत क्रान्ति करणारे कोण आणि क्रान्तीच्या गप्पा मारणारे कोण हे समजेना. राजाश्रयाने काम करणारांच्या तेजाने डोळे दिपू लागले आणि निःस्वार्थ सेवा करणाऱ्यांची नावेगावे शोधून काढावी लागली. लोकसेवा करितांकरितां स्वतःचे नांवहि मार्गे राहावे अशी ज्यांनी काळजी घेतली नाही व आपल्या कार्याचे सर्व श्रेय लोकांना घेऊ दिले त्या थोर महात्मांचा उल्लेख करणेहि मुष्कीलीचे झाले. निवड करतांना भाषा, प्रान्त व विषय हेहि लक्षांत घ्यावे लागले. ग्रंथाचे भारतवर्षीय

स्वरूप, प्रत्येक क्षेत्रांत उत्पन्न झालेली विविधता आणि सूक्ष्मता, तसेंच व्यापकतेपेक्षां ज्ञानाच्या विशेषीकरणाकडे वाढती प्रवृत्ति वगैरे गोष्टी लक्ष्यांत घेऊन निवड करावी लागली. अशी निवड करतांना त्या त्या व्यक्तीच्या कर्तृत्वांतील विशेष दाखवितांना अनेक विषयांतील सूक्ष्मता प्रगट करणे ओघानेच प्राप्त होई. ज्ञानाच्या किंवा कार्याच्या केन्द्रीकरणामुळे त्या विषयाशी अपरिचित असलेल्या बाहेरच्या लोकांना विषय समजावून देणे कठीण पडतें; पण त्याशिवाय त्या त्या व्यक्तीचें चरित्रच पुरें होत नाही. एवढेच नव्हे तर त्या त्या व्यक्तीचें चरित्र म्हणजे प्रामुख्याने त्याच्या कार्याचा तोच भाग होय. सबब चरित्रपूर्णतेकरितां तो भाग स्पष्ट करण्याचें काम करावेंच लागलें व तसें करितांना त्या त्या विषयांतील तज्ज्ञांचें साहाय्य आवश्यक झाले.

चरित्रे कोणाचीं?—या कोशांत कोणत्याहि क्षेत्रांत विशेषपणानें चमकलेल्या माणसांचीं चरित्रे द्यावयाचीं असा पहिल्यापासून संकल्प होता, आणि त्याप्रमाणें अट्टल चोर मंगळदास गांधीपासून ते रामकृष्ण परमहंसासारख्या थोर पुरुषापर्यंत समाजांतील सर्व थरांतील विशेषत्वानें चमकणाऱ्या व्यक्तींचीं निवडक चरित्रे दिली आहेत. त्यांत जात, धर्म, प्रान्त, देश, धेदा किंवा भाषा यांचा भेद बाळगला नाही. हिंदुस्थाना-संबंधी ज्यांनीं महत्त्वाची कामगिरी केली, ज्यांनीं ज्ञानाचें किंवा बलेचें एखादें दालन सुशोभित केलें, त्याला नवा उजळा दिला किंवा नवा दृष्टि उत्पन्न केला त्या सर्वांचा संग्रह करण्याची दृष्टि ठेविली आहे. ज्यांची माहिती लोकांना असणें जरूर आहे, ज्यांचें नांव नेहमीं कानावर येतें, पण ज्यांच्या कर्तृत्वाचा उमग होत नाही आणि ज्यांच्या कर्तृत्वाचा व ज्ञानाचा परंपरा पुढें चालविणें अवश्य आहे अशांची कटाक्षानें निवड करण्यांत आली आहे. वृत्तपत्रकार, राजकारणी, मैदानी वक्ते, संस्थांचे अधिकारी व प्रचलित व्यवहार हातीं असणारे लोक यांच्याहि चरित्रांचा संग्रह केला आहे.

विभूति कोण—पूर्वोक्त क्षेत्रांतील कांहींना कार्यापेक्षां अधिक प्रसिद्धि मिळते आणि त्यांना स्वतःची प्रसिद्धि करण्याची जरूरीहि असते. पण यापेक्षां अत्यंत संथपणें महत्त्वाची व कायम स्वरूपाची कामगिरी कर्तव्यबुद्धीनें करणारा पण प्रसिद्धिपराङ्मुख असा एक वर्ग राष्ट्रांत असतो. शरीरांतील आरोग्याप्रमाणें तोच राष्ट्राची खरी संपत्ति होय. तो वर्ग प्रसिद्धिपराङ्मुख असतो आणि फाजील

प्रसिद्धीमुळे त्याच्या कार्यांत व्यत्ययहि येतो. पण त्याचमुळे त्यांचें कार्य फारच थोड्या लोकांना ठाऊक असतें.

कालाच्या बदलत्या प्रवाहांत लोकांच्या आवडी-निवडीत टिकून राहणारे मोठेपण मिळविणें अतिशय कठीण आहे. समाजांत एक दिवस ज्याला आदर्श पुरुषाचें स्थान प्राप्त झालेलें असतें त्याला पाहतां पाहतां नामशेष होण्याचा प्रसंग येतो. शास्त्र किंवा वाङ्मय क्षेत्रांतील ही स्थिति. मग राजकारण, कला, उद्योग यांसारख्या केवळ जनमताच्या तालावर चालणाऱ्या बाबींत तर यापेक्षां अधिक अस्थिरता असणारच.

परंतु यामुळे त्या त्या काळीं प्रामाणिकपणें अविरत व प्रचंड कार्य करणाऱ्या व्यक्तींच्या मोठेपणास बाध येऊं शकत नाही. आपआपल्या क्षेत्रांत आपल्या बुद्धी-प्रमाणें ध्येयवादानें सतत काम करीत राहणारा मनुष्य हा समाजातील खरा श्रेष्ठ पुरुष होय. त्याच्याच कर्तृत्वावर समाजाच्या इतिहासाची उभारणी होत असते. सत्यनाश करणारे राजे किंवा उत्पाती समाजकंटक यांच्या घडामोडीला इतिहासांत तितकें महत्त्व देतां येणार नाही. क्षणभर चमकून दिसेनाशा होणाऱ्या व्यक्तीपेक्षां कर्तव्यबुद्धीनें कार्य करणाऱ्या लोकांची निवड करण्याचेंच कार्य महत्त्वाचें होय.

हिंदुस्थानाच्या अति खालावलेल्या स्थितींत जन्माला येऊन ज्यांनीं निरलसपणें कार्य केलें, जन्मभर यातना व अवहेलना होत असतां जे आपल्या कर्तव्यापासून न्युत झाले नाहीत. पुष्कळ वेळां त्यांचें प्रतिपादन व सिद्धान्त बरोबर असूनहि देशांतील राजकीय व सामाजिक परिस्थितीमुळे त्या व्यक्ती प्रभावहीन व अपेशी दिसल्या तरी तोंच माणसें आमच्या राष्ट्राची खरी संपत्ति होत. अशा व्यक्तींच्या कर्तृत्वानेच हिन्दी राष्ट्राचें नांव जगांत उज्ज्वल झालें आहे आणि त्यांच्यामुळेच हिंदुस्थानचा कायाकल्प होऊन तो आजच्या स्थितीला येऊन पोचला आहे. अशा व्यक्तींच्या चरित्रांचा संग्रह करण्याचें काम आम्हीं या कोशांत यथामति केलें आहे.

त्यांतहि अंगीकृत कार्यांत परकीयापेक्षां स्वकीयांचाच विरोध ज्यांना सहन करावा लागला अशा व्यक्ती विशेष महत्त्वाच्या होत. राजा राममोहन राय, स्वामी दयानंद सरस्वती, ज्योतिबा फुले, माधव गोविंद रानडे वगैरेचीं नांवे या दृष्टीनें महत्त्वाचीं होत. या लोकांना

समकालीन लोकांनी तर हेटाळलेंच, पण अगदीं अलीकडच्या काळापर्यंतसुद्धां त्यांच्यासंबंधी अनादराचे उद्गार निघत असत. परंतु ती स्थिति अलीकडे पालटून नव्या सांस्कृतिक आक्रमणाला तोंड देणारे आणि हिन्दी संस्कृतीचें व्यापक स्वरूप प्रकाशांत आणणारे सत्पुरुष म्हणून त्यांचा आतां गौरव करण्यांत येत आहे. भविष्य कालीं तर 'स्वतंत्र भारताचे द्रष्टे' म्हणून त्यांचा गौरव अधिकच होत जाईल असेंहि दिसतें.

पण याप्रमाणें भविष्यकालाचे अप्रदूत म्हणून काम करणाऱ्या वरील थोर पुरुषांप्रमाणें प्रत्येक क्षेत्रांत कालानुरूप कार्य करणाऱ्या आणि समाजाला गतिशाली व आकलनशील ठेवून जगाच्या शर्यतींत मागें पडूं न देणाऱ्या व्यक्तिहि तशाच श्रेष्ठ दर्जाच्या होत, असें मानल्याशिवाय गत्यन्तर नाही.

अशाहि व्यक्तींचीं चरित्रें मात्र आम्हीं मुद्दाम मिळवून प्रसिद्ध केलीं आहेत आणि तीं प्रसिद्ध करतांना ढोबळ माहिती न देतां तपशीलवार माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे. विषयांची विविधता साधण्याचा प्रयत्न कितपत यशस्वी झाला आहे हें शेवटचीं विषयसूचि चाळली असतां सहज ध्यानांत येईल.

पण हें निवडीचें कार्य अत्यंत कठीण वाटलें ही गोष्ट प्राञ्जलपणें कबूल केली पाहिजे.

परदेशी पंडित व स्वदेशी पंडित—जन्मानें परक्या पण कर्मानें येथील बनलेल्या परदेशी व्यक्तींचीं चरित्रें या ग्रंथांत कांहीं आलीं आहेत. त्यांत बहुतेक देशांतील लोक असून त्यांची गणना प्रायः पुरातत्त्व किंवा प्राच्यविद्यासंशोधकांत करावी लागेल. असें काम करणारांत प्रायः सरकारी नोकरांचा भरणा फार मोठा आहे. काम करण्याच्या तळमळीबरोबर त्यांचें राजकर्त्याशीं असणारें नातें, हुद्दा, त्यांच्याभोंवतीं उभा असलेला हुकमी शिक्षित परिवार आणि प्रसिद्धीचीं साधनें यांमुळे त्यांचें काम उरक, योग्यता, मानमान्यता व परिणाम या दृष्टीनें अत्यंत यशस्वी झालेलें दिसतें. त्यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन काम करावयास निघालेल्या देशी लोकांचें काम तितकें उठावदार झालेलें दिसत नाहीं.

३८

निोटाचा उद्योग करावयाचा व फावत्या वेळीं संशोधन करावयाचें, तें प्रकाशित करण्याच्या खटाटोपापासून

तें बाजारांत विकणें आणि संशोधकापुढें मान्यतेकरितां ठेवणें हीं सर्वच कामें एकत्रानें करण्याचें खडतर देव देशी संशोधकाच्या मार्गांत सतत अडचणी उत्पन्न करीत आलें आहे. सर्वच दृष्टीनें अनुकूलता असणाऱ्या श्रीमंताच्या मुलानें व नगरपालिकेच्या कंदिलाखाली अभ्यास करणाऱ्या गरीब विद्यार्थ्यानें केलेल्या अभ्यासाइतकी प्रचंड तफावत या दोन कार्यकर्त्यांत पडते. पण या परिस्थितीच्या भयानकतेतून मार्ग काढून आन्तरराष्ट्रीय कीर्ति मिळविणाऱ्या हिंदी संशोधकांचें कोणासहि कौतुक वाटल्यावांचून राहणार नाही. उदाहरणार्थ, ज्यांचें शिलालेखांतील संख्येचें व अक्षरांचें वाचन व संशोधन इतक्या दीर्घ कालानंतर बरोबर ठरत आहे व इंग्रजी येत नसतानाहि परदेशांत ज्यांच्या योग्यतेचा व ज्ञानाचा गौरव झाला, पण स्वतःच्या देशांत मात्र अज्ञानदशेत शेवटले दिवस गेले त्या डॉ. भगवानलाल इंद्रजीचें चरित्र या दृष्टीनें महत्त्वाचें आहे. 'माझे हें संशोधन पाहा व जर तें तुम्हांला योग्य वाटलें तर मला पुढें संशोधन चालविण्यासाठीं वेळेवर पोटभर अन्न मिळण्याची व्यवस्था करा' हें जगविख्यात गणिती श्रीनिवासन् रामानुजन् यांचे उद्गार, किंवा 'पत्राचें उत्तर लिहिण्यापुरताहि माझेजवळ पैसा किंवा साधनें नाहीत' असें लिहिणारे इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या उद्गारांवरून आमच्या सर्वच संशोधकांच्या कष्टावर व स्थितीवर प्रकाश पडेल.

व्यक्तीच्या श्रेष्ठत्वाचें गमक—सध्यां जगांतील निरनिराळ्या भागांचा अलगपणा कमी होत असून त्याला झपाट्यानें एकता प्राप्त होत आहे. दळणवळणाच्या वेगवान् साधनानें चोर्वास तासांत पृथ्वीप्रदक्षिणा करण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे, दूरपणा लोपला आणि जगांतील कोठल्याहि आंदोलनापासून कोणत्याहि राष्ट्राला अलग राहणें अशक्य झालें आहे. लहान राष्ट्रांना मोठ्या राष्ट्रांत सामील झालेंच पाहिजे अशी स्थिति आली आहे. मग लहान जाती, थोड्या लोकसंख्येच्या भाषा वगैरेना मोठ्या जाती, मोठ्या संख्येच्या भाषा वगैरेच्याशी एकरूप झाल्याशिवाय जगतां येणें अशक्य झालें असल्यास नवल नाही. जगाच्या बरोबर राहण्याकरितां नवे शोध, नवे ज्ञान आणि नवी व्यवस्था तत्परतेनें पत्करावी लागत आहे. त्याकरितां आन्तरराष्ट्रीय भाषा व तज्ज्ञ यांच्यामध्ये स्वतःकरितां स्थान निर्माण करण्याची व तें कायम टिकविण्याची दक्षता घ्यावी लागत आहे. या जागतिक-संबंधाच्या अत्यावश्यकतेमुळे आहार, पोषाख, शिक्षण

गैरंतील वैचित्र्य नष्ट होऊन विलक्षण समानता निर्माण होत आहे. पूर्वी व्यापक ज्ञान व बहुश्रुतता यांना महत्त्व होतंच, पण आतां त्या गुणांच्या मर्यादा जात, प्रान्त, देश आणि जग अशा क्रमाने वाढल्या आहेत आणि ज्ञानाचे वर्गीकरण, विशेषीकरण व केन्द्राकरण यांच्या मदतीने अधिक सूक्ष्म बनल्या आहेत. हे अचूक हेरून ज्यांनी कार्य केले आणि जगाच्या शर्यतीत सामील होण्याची हिंदुस्थानला योग्यता प्राप्त करून दिली ते हिंदुस्थानच्या दृष्टीने काळाच्या पाऊलांची चाहुल ओळखणारे महात्मे होत.

चरित्रे कशी लिहिलीं?—चरित्र लिहिण्याच्या अनेक तऱ्हा आहेत. जन्मापासून मृत्यूपर्यंतच्या घटना कालक्रमाने नमूद करावयाच्या हा त्यांतील एक प्रकार व हाच कोशाला उपयुक्त अशी पुष्कळांची समजूत. पण ही पद्धत आम्हीं केव्हांच स्वीकारलेली नाही. आयुष्यातील प्रकट घटनांप्रमाणेच त्यांच्या अन्तर्गत प्रेरणांनाही महत्त्व असते. अन्तर्गत प्रेरणांचा उलगडा झाल्याशिवाय पुष्कळ वेळां प्रकट घटनांचाही नाट उलगडा होत नाही. तसेच प्रासंगिक प्रेरणांवरूनहि मनुष्याच्या चरित्रावर प्रकाश पडतो. कोणत्याहि स्थितींताल मनुष्य प्रसंगी कसा वागतो यावरून त्याच्या अन्तःकरणाची परीक्षा हाते. ते वर्तन त्याचे खरेखुरे चरित्र होय. पण त्याची नोंद घटनात्मक चरित्रांत क्वचितच सांपडते.

या दृष्टीने ऐतिहासिक ग्रंथ व रामायणभारत या ग्रंथांची तुलना करता येण्यासारखी आहे. कालक्रमाने घटनांची नोंद अशा समजुतीने इतिहास लिहिल्याने तो निर्जीव झोकळ्यासारखा होतो. पण त्यांत अन्तःकरणाच्या प्रेरणेची आणि प्रसंगां विशिष्ट व्यक्ति कशी वागली याची नोंद केल्याबरोबर रामायणमहाभारतांना अजरामर काव्याचे स्वरूप आले. काल्पनिक नाटक-कादंबऱ्यांपेक्षा वास्तव वाङ्मय अन्तःकरणाची पकड घेते, याचे कारणहि त्यांत आपणांस आपले व आपल्या भोवतालच्या समाजाचे हुबेहुब प्रतिबिंब दिसते हे होय. चरित्रलेखन करितांना सुद्धा तन्मय होऊच चरित्रनायकाच्या अन्तःप्रवृत्तीशीं एकरूप होऊन त्याचे कार्य आपणांस वर्णन करितां आले, तर ते चरित्र निःसंशय सरस, प्रेरक आणि यथार्थ चित्रण करणारे होईल याबद्दल संशय वाटत नाही. तसा प्रयत्न आम्ही केला आहे. तो कितपत यशस्वी झाला आहे हे वाचकांनी ठरवावयाचे आहे.

वरीलप्रमाणे प्रत्येक चरित्र लिहितांना केवळ बाह्य घटना नमूद न करितां तुलना, चिकित्सा, परिणाम, योग्यता वगैरे दृष्टीने आम्ही थोडे तरी विवेचन केले आहे. त्याशिवाय चरित्रलेखन अपुरे होतें, अशी आमची समजूत आहे. त्यामुळे जन्ममृत्यु व ठोकळ घटना अशा स्वरूपाचीं हजारों चरित्रे देण्यापेक्षा आम्ही सुमारे हजार चरित्रेच देऊं शकलों. सर्वत्र निवेदनपद्धतीच स्वीकारली आहे.

अर्वाचीन काळाचे समालोचन—पूर्वीच्या काळाप्रमाणेच अर्वाचीन काळांतील आपल्या धार्मिक, सामाजिक, राजकीय व वाङ्मयीन इतिहासाचे सिंहावलोकन करणे अत्यंत मनोरंजक व उद्बोधक आहे. या प्रत्येक क्षेत्रांत उत्पन्न झालेल्या अनेक तात्त्विक प्रश्नांचा निर्णय कालाने तात्पुरता आपल्यासारखा लावून घेतला आणि पुढील मार्ग आक्रमण केला. सर्व ठिकाणीं तात्त्विकतेपेक्षा व्यवहार व उपयुक्तता यांचाच विजय झालेला असून हटातटाने वादविवाद करणाऱ्या दोन्ही पक्षांना कालाच्या उदरांत गडप व्हावे लागले. पुढे पुढे तर त्या त्या पक्षाच्या त्या कालच्या तात्त्विक भूमिकासुद्धा लोकांना हास्यास्पद वाटू लागल्या.

धार्मिक क्षेत्र हे आजवर नेहमींच अत्यंत महत्त्वाचे व जिह्वाळ्याचे मानण्यांत आले आहे. तेथे राजसत्तेलाहि मोठ्या सावधगिरीने हस्तक्षेप करावा लागतो. त्या क्षेत्रांतहि धर्माची आवश्यकता, प्रामाण्य, अपौरुषेयवाद, एकेश्वरवाद, मूर्तिपूजा, मंदिरप्रवेश, सती, पुनर्विवाह, मिश्रविवाह, विवाहवयोमर्यादा, नोंदणी-विवाह, जातिभेद, शुद्धि, सहभोजन, अस्पृश्यता, समुद्रगमन वगैरे वाद अत्यंत हिररीने लढविण्यांत आले, आणि ते वाद कालाने सुधारणानुकूल कौल देऊन निकालांत काढले. जरूर तेथे त्यावर कायद्यांचेहि शिकामोर्तब करून घेण्यांत आले. यापैकी कांहो वाद तर आज उभयपक्षांनाहि हास्यास्पद कोटीतले वाटतील.

आज सतीच्या चालीचा पुनरुद्धार करावा, आठ वर्षांच्या मुलीचे लग्न करावे, मूर्तिपूजा सर्वश्रेष्ठ आहे, शुद्धीला शास्त्रांत आधार नाही, समुद्रगमनाला प्रायश्चित्त नाही, सार्वजनिक ठिकाणी जातिभेद व धर्मभेद पाळावा, असे विचार कोणाहि प्रदर्शित करणार नाही. सहभोजन व अस्पृश्यतानिवारण वगैरे बाबतींतील विरुद्ध असणारा शास्त्रार्थ अव्यवहार्य असल्याचा निर्णय लोकांनी सहज स्फूर्तीने घेतला. व्रतवैकल्ये संघुष्टांत आली, नित्यज्ञान व संस्कार यांना संक्षेप देतांना ती नाममात्र तरी शिल्लक राहतील याची चिन्ता उत्पन्न झाली. शेंडी-जानष

पळाले. सगोत्र व मिश्र विवाहांना कायद्याचेंहि साहाय्य मिळविण्यांत आले. आज जातीय संस्थांना सामाजिक प्रश्नांबाबत मौन पाळण्याचें धोरण स्वांकारून जीवित कंठावें लागतें आणि आपली संघटना यशस्वी होत असल्याचा देखावा करावा लागत आहे. धार्मिक व सामाजिक बाबतींत कांहीं क्रान्तिकारक निर्णय लोकांनी कसे घेतले आणि ते केव्हां अमलांत आले, हें कळणेंहि सुष्किलीचें होऊन बसण्याइतके ते जलद व न कळत अमलांत येत आहेत.

राजकीय क्षेत्रांतहि अशीच आमूलाग्र क्रान्ति झाली. स्वतःचें राज्य गेल्याचा खेद लोकांत नव्हता, असें म्हणतां येणार नाही. पण इंग्रजी राज्याच्या आधुनिक तंत्रानें लोक गोंधळले आणि तें ईश्वरी प्रसाद मानण्यापासून सुरुवात झाली. काठीला सोने बांधून काशी-रामेश्वराच्या यात्रा करण्याइतकी सुरक्षितता एकदम निर्माण झाल्यानें लोकांना आश्चर्याचा धक्का बसला. आगगाडी-तारायंत्रानें लोक चकित झाले. इंग्लंडांतून नोकरांमार्फत राज्यकारभार चालविण्याच्या पद्धतीचें आकलन होण्यांत कांही दिवस गेले. परंतु दत्तक नाकारणें, संस्थानें खालसा करणें वगैरे प्रकारांना सत्तावन सालच्या बंडानें उतार मिळाला आणि कर्झनशाहीपर्यंत अर्ज-विनंत्यांच्या नेमस्त राजकारणाला भरती आली. पण राजकीय आश्वासनांना केराची टोपली दाखविली जाऊन “इंग्रजांची योग्यता देशी माणसाला केव्हांच येणार नाही” असें उघडपणें बोललें जातांच एकदम मध्ययुगीन दहशतवादानें डोकें वर काढलें. पहिल्या महायुद्धाच्या आरंभी इतर वसाहतीचें अनुकरण करून साम्राज्यान्तर्गत स्वराज्य मागणारी होमरूलची चळवळ सुरू झाली. तेव्हांपासून लोकमताच्या पाठिंब्यावर चालणारें आधुनिक राजकारण सुरू झालें. त्याला महात्मा गांधींनी अत्यंत प्रभावी स्वरूप दिलें.

स्वराज्य व स्वातंत्र्य या कोणी देण्याचेण्याच्या गोष्टी नसून प्रत्येकाला त्या उपभोगण्याचा जन्म-सिद्ध हक्क आहे असा लो. टिळकांचा सिद्धान्त आतां सर्वमान्य झाला आहे. साम्राज्यान्तर्गत स्वराज्याची कल्पना चुकीची ठरली असून साम्राज्यांतून फुटून निघण्याची भाषा योग्य ठरली आहे. त्यांतूनहि सत्ताधारी हे भांडवलवाले असावेत कीं श्रमजीवी असावेत असा प्रश्न उत्पन्न होऊन दुसऱ्या महायुद्धानंतर मानवी हक्क निश्चित करण्यांत आले आणि ते पुरविण्याची हमी देणाऱ्या समाजसत्तावादी व विश्वकुटुंबवादी राज-

कारणांकडे ध्येय म्हणून जगाबरोबर हिंदुस्थानचाहि वाढता कल आहे. भांडवलवाले व्यक्तिशः नष्ट होत असून संघ केल्याशिवाय कोणाला कोणताच व्यवहार करितां येणें अशक्य झालें आहे. जुनी भांडवलशाही व नवा विश्वकुटुंबवाद यांचा संघर्ष चालू असून कोण विजयी होतो हें अद्याप ठरावयाचें आहे. मात्र जुनी भांडवलशाही व्यक्तिस्वरूपांतून संघस्वरूपांत गेली आहे. मध्यमवर्गाकडून तज्ज्ञांकडे आणि श्रम करणारांकडे सत्तासंक्रमणाचें काम वेगानें चालू आहे. आणि विश्व-कुटुंबवाद कोठें एखाद्याच देशांत कधीच अवतरत नाही, म्हणून त्याच्या अवतरणाची फक्त पूर्वयोजना चालू आहे. पण समतेचें सत्ययुग सर्व जगांत एकदम सुरू होण्याचा मुहूर्त मात्र अजून सांपडलेला नाही.

सर्वच जग उपयुक्ततावादी व व्यवहारवादी बनत चालल्यानें वाङ्मयाच्या मांडणींतहि आमूलाग्र बदल झाला आहे. ज्यांत स्वतःचें प्रतिबिंब लोकांना दिसत नाही, ज्यांत प्रचलित प्रश्न सोडविण्याची दृष्टि नाही, ज्यांत नावीन्य, सुटसुटीतपणा आणि आकर्षकपणा नाही, असला कोणताहि वाङ्मयाचा प्रकार लोकप्रिय होण्याची शक्यता कमी होत चालली आहे. अद्भुताचें सत्ययुग नष्ट झालें असून, कल्पनारम्य आमोदप्रमोदांना जीवनांत क्षणिकपणा आला आहे, आणि वास्तवतेला बहर आला असून जीवनाशी संलग्न असणाऱ्या गोष्टींकडे आस्थेनें पाहण्याची वृत्ति वाढत आहे.

महाकाव्ये करण्याची प्रथा मागे पडली असून छंदांनाहि स्वच्छंदानें वागविण्याकडे प्रवृत्ति वाढली आहे. काव्याचा छोटोपणासुद्धां नकोमा झाला असून गद्यालाच काव्याचें माधुर्य आणण्याची प्रवृत्ति वाढली आहे. कादंबऱ्यांचा विस्तार खपेनासा झाला असून एकसंधि लघुकथांचें युग चालू झालें आहे. त्यांतून लघुतम कथा निर्माण होत आहेत. अनेक घटनांचें संमिश्रण करण्यापेक्षां एकच घटना आकर्षकपणें आरंभ, मिरगांठ व उकल अशा पद्धतीनें मांडून रसोत्कर्ष साधण्याकडे प्रवृत्ति वाढत आहे. संगीत व गद्य नाटकांच्या मांडणींत फरक पडला असून सहज अभिनय, वास्तव घटना व प्रसंगानुरूप भावगीतें यांकडे विशेष लक्ष देण्यांत येत आहे; आणि तेथें कालमर्यादा कमी करण्यांत येऊन एक-प्रसंगात्मकतेकडे लक्ष देण्यांत येत आहे. शास्त्रीय वाङ्मय लोकप्रिय व आकर्षक पद्धतींत मांडण्याची कला वाढली आहे आणि टीकेला चिकित्सेचें स्वरूप येत आहे. सर्वच वाङ्मयावर जागतिक आंदोलनाची छाप पडत

असून साधारण माणसांना प्रतिभेच्या जोरावर त्यांत विहार करणे अशक्य झाले आहे. थोडक्यांत पण स्पष्ट व रुचकर पद्धतीने आपले विषय मांडण्याची औपनिषदिक पद्धतीची स्पष्ट छाप कलेवर दिसत आहे.

अर्वाचीन कालांत हिंदुस्थान व महाराष्ट्र यांचे स्थान—या कालांत हिंदुस्थानने केलेली प्रगति निःसंशय वाखणण्यासारखी आहे. अभिमान बाळगण्यासारखा इतिहास मागे असलेल्या लोकांनाच उज्ज्वल भविष्य काळ निर्माण करिता येतो. अफ्रिकेतील निग्रो किंवा अमेरिकेतील रेड इंडियन अजून जेथल्या तेथेच रानटी अवस्थेत आहेत. पण आशिया खंडातील बहुतेक राष्ट्रांत कमालीची हालचाल झाली असून दोन्ही महायुद्धांतून ता राष्ट्रं व त्यांतहि विशेषतः हिंदुस्थान हा सोन्याप्रमाणे शंभरनंबरी ठरला आहे. जगांतील प्रत्येक स्पर्धाक्षेत्रांत सामील होण्याची महत्त्वाकांक्षा त्यांच्यांत जागृत झाली असून ज्ञानाच्या प्रत्येक शाखेत भर घालण्याचे कामहि तो करीत आहे. आपली सर्व दृष्टीने योग्यता वाढावी म्हणून समाजांत अन्तर्गत क्रान्ति करून, प्रत्येक व्यक्तीस संधि मिळण्याच्या कामांत कृत्रिम सामाजिक बंधने झुगारून देण्याची आणि फार तर कांहीं आदर्श नैतिक बंधने आपणांवर लादून घेण्याची वृत्ति वाढत आहे. त्या दृष्टीने हा कोश सहज चाळला असता आपल्या देशाची व्यक्तिमंपदा केवढी भव्य आणि आशादायक आहे हे सहज दिसून येईल.

या कोशाचे स्वरूप भारतवर्षीय असले तरी त्यांत महाराष्ट्रीय व्यक्तींची चरित्रे इतर कोणत्याहि प्रान्तापेक्षा अधिक येणे अपरिहार्य आहे. जवळची वस्तु मोठी व लांबची लहान दिसणाऱ्या आपल्या दृष्टीचा तो परिणाम आहे.

तथापि अगदी कांटेकोर दृष्टीने पाहिले तर महाराष्ट्रीय व्यक्तिमंपदेचा दर्जा कमी होत चाललेला दिसतो. इतर प्रान्तांच्या मानाने तो अगदीच निकृष्ट नसला, तरी तो पहिल्या दर्जाचा खास नाही. अखिल भारतीय कर्तीच्या मर्यादा ओलांडून आन्तराष्ट्रीय प्रांगणांत प्रवेश केलेल्या कांहीं मोजक्या व्यक्ति सोडल्या तर बाकीच्या बहुतेक लोकांना स्वप्रान्तापलीकडे स्थान नाही.

मात्र याचे मूळ महाराष्ट्राच्या कुवतीमध्ये नसून त्यांना मिळालेल्या विकृत मार्गदर्शनात आहे. लेखनसंशोधनादि

सर्व व्यवहार मराठीतच करून मराठीचे वैभव वाढवा, असे प्रथम मराठीत लिहा की, त्यासाठी मराठी भाषेचे अध्ययन इतरांना करावे लागले पाहिजे, अशा प्रकारच्या चालू काळाशी विसंगत व अभिनिवेशी विचारांनी महाराष्ट्र व्यापला गेला. इतर प्रान्त जागतिक माध्यम झालेल्या इंग्रजीसारख्या भाषेत लिहून आपल्या ज्ञानाला जागतिक मान्यतेचे शिक्षामोर्तब मिळवीत असता, महाराष्ट्रांत मात्र मोठ्या हिरीरीने मराठीतच लेखनादि चालू राहिले. त्या त्या विषयांतील तज्ज्ञांशी संबंध टाळण्याच्या या मध्ययुगीन मार्गाने स्वतःचे लेखनसंशोधन काय योग्यतेचे आहे हे कळेनासे होऊन जिकडे तिकडे उत्कर्षाला प्रतिकूल असणारी आत्मतृप्तीची भावना उत्पन्न झाली.

व्यापाराबद्दल महाराष्ट्र कधीच प्रसिद्ध नव्हता. तरी ज्ञानवृद्धीच्या बाबत तो इतर प्रान्तांच्या मागे राहण्याचे कांहीच कारण नव्हते. पण जागतिक माध्यम असणाऱ्या इंग्रजीसारख्या भाषेच्या अवहेलनेने शास्त्रीय जगापासून तो अलिप्त राहिला. थोडे ललित लेखन आणि अगदी अलीकडच्या काळातील इतिहासाच्या साधनांचे संकलन यांपरता महत्त्वाचा उद्योग त्याच्या हातून घडला नाही. अर्थोत्पादन, भारतीय मान्यता किंवा जगन्मान्य शास्त्रज्ञांच्या पंक्तीला वसण्याचे साधन या तीनहि दृष्टींनी महाराष्ट्राची दिशाभूल झाली आहे, असे मोठ्या खेदाने म्हणावे लागते. बंगाल किंवा मद्रास प्रान्तांनी याबाबत आघाडी मारली असून गुजराथ, सिंध, पंजाब वगैरे प्रान्तांनी त्याला व्यापाराची जोड देऊन आपले वैशिष्ट्य उत्पन्न केले आहे. जगांत असा एकहि देश नाही की, जेथे वरील प्रान्तांतील व्यापारी नाहीत. महाराष्ट्र हा ज्ञान व व्यापार या दोन्ही क्षेत्रांत कमालीचा मागसलेला असून, त्याच्या सर्वांगीण मागसलेपणाचे मूळ गेल्या पिढीतील कांही समाजधुरीणांच्या एकारलेल्या विचारसरणीत आहे.

कोशाचे राष्ट्रीय महत्त्व—जगाच्या बरोबरीने राहण्याकरिता आणि प्रसंगां संधि साधून वैशिष्ट्याने चमकण्याकरिता कोशासारख्या वाङ्मयाचे अत्यंत महत्त्व आहे, ही गोष्ट अद्यापि लोकांच्या लक्षांत येत नाही, असे मोठ्या खेदाने नमूद करावे लागते. अभ्यासू लोकांचे ज्ञानांत भर टाकण्याचे आणि ज्ञानाचे वेगळाले पैलू स्पष्ट करण्याचे काम जगांत अव्याहत चालू आहे. ते संकलित करून लोकांना सुलभ रीतीने हस्तगत करण्याची आणि

चलनी नाण्याप्रमाणें तें व्यवहारांत आणण्याची व्यवस्था कोशासारख्या ग्रंथांनीं होत असते. ताळेबंद पाहिला असतां आर्थिक स्थितीची स्पष्ट कल्पना येते त्याप्रमाणें कोश-वाङ्मयामुळे ज्ञानाच्या प्रगतीची यथार्थ कल्पना येते. जागतिक दृष्टीनें प्रत्येक विषयांतील कार्यपद्धति, प्रगति, शोध, ग्रंथ व त्यांतील नावीन्य प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था आहे. केवळ हिंदुस्थानच्या दृष्टीनें सुद्धा झालेल्या अशा कामाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न झाला आहे.* त्या त्या शाखेतील तज्ज्ञांकडून लेख लिहवून घेण्याचा प्रयत्न त्या ग्रंथांत केला आहे. वेगळाल्या विषयांत झालेली प्रगति नमूद करून ती देशीभाषांच्या द्वारां लोकांना सुलभ करण्याची अत्यंत जरूरी आहे. मराठींत रसायनशास्त्रा-संबंधी असें लेखन करून अद्ययावत माहिती लोकांपुढें ठेवण्याचें काम डॉ. वा. वि. भागवत यांनीं सद्याद्रि मासिकांत लेख लिहून केलें (१९३८). असे प्रयत्न जर प्रत्येक विषयांत होतील तर अशा कोशांचें कार्य अधिक पूर्ण होऊन लोकांच्या ज्ञानाची पातळी वाढेल आणि सर्वच दृष्टीनें त्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही.

आशादायक व्यक्तिसंपदा—या दृष्टीनें राजकारणांत टिळक, गांधी; तत्त्वज्ञानांत अरविंद, विवेकानंद, राधाकृष्णन; वास्तवशास्त्रांत रामन, मेघनाद साह; वनस्पतिशास्त्रांत जगदीशचंद्र बोस व डॉ. सहानी; व्यापारांत टाटा, बिल्डा; पार्लमेंटरी राजकारणांत पटेल; आन्तर्राष्ट्रीय राजकारणांत नेहरू; धाडसी क्रान्तिकारकांत सुभाषचंद्र बोस, सावरकर; कवींत रवीन्द्रनाथ टागोर, शरच्चन्द्र, इकबाल; अल्पसंख्याकांचे राजकारणांत जिना, आंबडेकर; गणितांत रामानुजम्, नारळीकर, शाहमुलमान; रसायनांत प्रफुल्लचंद्र रे; नृत्यकलेत उदयशंकर-मेनका; इंग्रजी वक्तृत्वांत सुरेंद्रनाथ बानर्जी, श्रीनिवासशास्त्री, ना. गोखले, सरोजिनी नायडू; संपन्नतेत निजाम; घटनाशास्त्रांत सप्रू, जयकर; चित्रकलेत नन्दलाल बोस, कनु देसाई, रविवर्मा; चित्रपटसृष्टीत शांताराम, सरकार; इंजिनियरिंगमध्ये विश्वेश्वरअय्या; दिवाणांत सर टी. माधवराव, मिर्झा इस्माइल; क्रीडाक्षेत्रांत ध्यानचंद, रणजी; वर्तमानपत्रकारांत चिंतामणि, मोतीलाल घोष; विचार-

प्रधान लेखनांत रामानंद चतर्जी-नटराजन्; सनातन धर्माच्या समर्थकांत पंडित राजेश्वरशास्त्री द्रविड; कुशल राज्यकर्त्यांत सयाजीराव गायकवाड, ही व्यक्तिसंपदा भारतवर्षाला अभिमानास्पद आहे, यांत संशय नाही.

याशिवाय आपल्या प्रान्तांत व भाषेत महत्त्वाचें कार्य सतत चालू ठेवणारे किर्तीतरी लोक निघाले आहेत.

लेखकादिकांचे आभार—डॉ. अ. प. करमरकर (आल्हूर, व्यं.), प्रो. मो. ल. चंद्रात्रेय (नारळीकर व महाजनि), वा. ल. चिपळुणकर (अय्यर, एस्. सुब्रह्मण्य अँरडेल-पतिपत्नी, आल्काट, कझिन्स-पतिपत्नी), रा. ब. का. ना. दीक्षित (कनिंगहम व कीलहॉर्न), डॉ. मो. ग. दीक्षित (मार्शल, सर जॉन), आयुर्वेदाचार्य पां. ह. देशपांडे, (आचार्य, या. त्रि., ऐनापुरे वा., ओझा, सु., किशोरीदत्त, गोपाळाचार्लू, गंगाधर कविराज, जीवराम कालीदास), पी. एस्. दोंदे (भिसे, डॉ. शं. आ.), सु. त. पप्पु, (मास्ति, वे.), म. म. द. वा. पोतदार, (अंबट, आर्यगार कृष्णस्वामी, पिले स्वामीकन्नु), शंकरदेव विद्यालंकार, गुरुकुल कांगडी (गुरुदत्त विद्यार्थी, चमूपति, जयचंद्र विद्यालंकार, जयदेव शर्मा).

यांपैकीं चिपळुणकर, देशपांडे, शंकरदेव व पी. एस्. दोंदे यांनीं अनुक्रमेण थिआसाफिस्ट, हिंदुस्थानांतील वैद्य, आर्यसमाजी व प्रभुजातींतील गृहस्थ यांची कितीतरी चरित्रे पुरविली. पण आम्ही त्यांपैकीं वर नांवापुढें कंसांत नमूद केलेली थोडाफार फरक करून घेऊं शकलों. शिवाय वरीलपैकीं कांही गृहस्थांनीं व प्रा. कृ. खं. डोळे, (रसायन), प्रो. द. श्री. जोग, (विज्ञान) यांनीं आपल्या विषयांतील मजकूर जरूर तेथें वाचून दिला. भांडारकर ओ. रि. इन्स्टिट्यूटचे असि. क्युरेटर श्री. य. र. जुन्नरकर यांनीं आम्हास कांही जन्ममृत्यूंचे सन पुरविले. यांपैकीं आमच्या कामाकडे आपुलकीनें लक्ष देणारे रा. ब. का. ना. दीक्षित हे या कोशाचें मुद्रण चालू असतांच कांही महिन्यांच्या आजारानें दिवंगत झाले हें नमूद करण्यास दुःख वाटतें. श्री. श्री. ग. भालेराव, डॉ. गं. रं. धडफळे व विनायक चित्राव हे तिघे तर कोणतेहि साहाय्य करण्यास सतत तयार असत.

मंडळ स्थापन झाल्यापासून आयव्यय निरीक्षकाचें काम आमचे मित्र श्री. वि. के. खासनीस करीत आहेत. वेळोवेळीं हें काम पार पाडण्यास त्यांनीं आम्हांला उत्तेजन दिलें. तसेंच श्री. के. पां. जोशी वकील यांनीं आम्हांस वेळोवेळीं कायदेशीर सल्ला दिला.

*Progress of Science in India during the past twenty-five years.—Indian Science Congress Association Silver Jubilee 1938, Editor Dr. B. Prasad, 1938.

अर्वाचीन चरित्रकोश

समर्थ भारत छापखान्याचे व्यवस्थापक श्री. सदाशिव रामचंद्र सरदेसाई यांनी आपल्या कुशल सहकार्यांचा आम्हाला फायदा दिला म्हणून आम्ही अनेक अडचणीतून हे कार्य पार पाडू शकलो. शिवाय या कोशाच्या सुबक व व्यवस्थित मुद्रणात त्यांचा फार मोठा वाटा आहे.

वरील सर्व व्यक्तींचे आम्ही अत्यंत आभारी आहोत.

चरित्रकोशमंडळाचे कार्य व विसर्जन—
चरित्रकोशाच्या कामाची सुरवात १ जून १९२९ ला झाली. प्राचीन १९३२, मध्ययुगीन १९३७ व अर्वाचीन चरित्रकोश १९४६ साली प्रसिद्ध होऊन संकल्पित योजना पूर्ण होत आहे. तीनही भाग मिळून बावीसशे पृष्ठे व (१२ + ६ + १ =) एकोणीस हजार चरित्रे देण्यांत येत आहेत. पहिला संकल्प दोन हजार पृष्ठांचा होता.

लढाईमुळे तिरुच्या भागाचे काम सारखे लांबणीवर पडत चालले. मध्ये तर तिसरा भाग प्रसिद्ध होत नाही, असे जाहीर करून आगाऊ घेतलेले पैसे परत करण्याची कल्पनाहि बळावली होती. पण आज हिंदुस्थान सरकारच्या विशेष परवानगीने काम पूर्ण होत आहे, याबद्दल आमच्याप्रमाणे या कामाकडे लक्ष असलेल्या सर्वांना आनंद झाल्याशिवाय राहणार नाही.

चरित्रकोशमंडळाचे संकल्पित कार्य पुरे झाले असल्याने आतां आम्ही त्याचे विसर्जन करण्याचे ठरविले आहे. वर्गणीदारांना प्रथम देऊन आम्ही त्यांच्या ऋणांतून मुक्त होत आहोत. विसर्जन करतांना सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव, लक्ष्म्या परशुरामया जाजी, व डॉ. ग. रं. धडफळे हे मंडळाचे भागीदार आहेत. यांपैकी श्री. लक्ष्म्या परशुरामया जाजी, अध्यक्ष वैद्यसमाज, गुलबर्गा यांनी आपल्या भागाचे पांचशे रुपये मंडळाला देणगी म्हणून दिले असल्याचे कृपेने कळविले आहे. तसेच आमच्या अगदी आरंभीच्या भागीदारांपैकी हैदराबादचे श्रीमन्त वामन रामचंद्र नाईक हे दिवंगत आहेत. त्यांच्या भागाचे पांचशे रुपये त्यांचे चिरंजीव बॅ. श्रीधरपंत नाईक यांनी मंडळाला देणगी म्हणून दिले असल्याचे प्रसिद्ध करण्यास आम्हाला कृपेने परवानगी दिली आहे. याबद्दल आम्ही वरील दोघांचे अत्यंत आभारी आहोत.

चरित्रकोशाच्या या कार्यामुळे जगांतील अद्वितीय अशा हजारों व्यक्तींच्या मानसिक सहवासाचा लाभ आम्हाला घडला आणि एक विशेष प्रकरण्या आनंदांत आमचा हा काल गेला. हे कार्य आज संपूर्ण होत असल्याच्या समाधानाबरोबरच अशा थोर पुरुषांच्या सहवासाला आपण आतां मुकणार ही जाणीवहि मनाला अस्वस्थ करीत आहे. अशा द्विधा मनःस्थितीत वाचकांना हा ग्रंथ आम्ही अर्पण करीत आहोत.

विजयादशमी १८६८
५/१०/१९४६

}

सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव

कोश कसा पहावा ?

१. या कोशांत व्यक्तींचा निर्देश अकारादि क्रमाने केला आहे. अनुस्वार बाराखंडातील प्रत्येक वर्णाच्या शेवटी घेतला आहे. म्हणजे अचा अनुस्वार अच्या शेवटी, आचा अनुस्वार आच्या शेवटी याप्रमाणे दिला आहे. तसेच क्ष व ज्ञ ही संयुक्त व्यंजने क व ज मध्ये न देता मराठीप्रमाणे सर्वत्र शेवटी स्वतंत्र घेतली आहेत. तात्पर्य, अनुस्वार हा सोयीकरिता आम्ही स्वतंत्र दिला आहे आणि क्ष व ज्ञ हे मराठीप्रमाणे स्वतंत्र जोडले आहेत. मात्र एकाच वंशातील व्यक्तींची चरित्रे वंशक्रमाने घेतली आहेत.

२. प्रारंभी प्रत्येक व्यक्तीचे उपनाव घेऊन नंतर त्या व्यक्तीचे मुख्य नांव व त्यानंतर पित्याचे नांव घातले आहे. पण पुष्कळ प्रान्तांत नावे लिहिण्याची पद्धत वेगळाली आहे. तिला अनुसरून नांव प्रसिद्ध असलेल्या पद्धतीने आम्ही ते स्वीकारून चरित्र दिले आहे व नावांसंबंधी अधिक स्पष्टीकरण चरित्राच्या प्रारंभी केले आहे.

३. कांही व्यक्ती टोपण नावानेच विशेष प्रसिद्ध असून त्यांचे खासगी नांव अगदीच अप्रसिद्ध असते. अशा वेळी टोपण नावाखाली आम्ही तशा व्यक्तींची चरित्रे दिली आहेत. उदाहरणार्थ, अनंततनय, गुंगा.

४. पुष्कळ वेळा गौरवदर्शक पदव्यांनी व्यक्ति विशेष प्रसिद्ध असतात तेथे पदवी प्रथम देऊन नंतर समग्र नांव दिले आहे. अशा ठिकाणी पदवीच्या वर्णक्रमाखाली ते चरित्र आढळेल. उ. छत्रपति.

५. हैदराबाद, कोल्हापूर, ग्वाल्हेर, बडोदे व मोर येथील राजांची चरित्रे निजाम, छत्रपति, शिंदे, गायकवाड व पंतसर्चाव या नावांवर दिली असून इतर राजांची चरित्रे त्यांच्या संस्थानांच्या नावांवर दिली आहेत. उ. औंध, पतियाळा, बिकानेर, म्हैसूर.

६. व्यक्तीचे नांव जाड ठशांत दिल्यानंतर कसांत जन्ममृत्यूचा हसर्वा सन दिला आहे. उपलब्ध झाली तेथे तारीखहि नमूद केली आहे. सन अंदाजी असल्यास पुढे सुमारे असा शब्द घातला आहे. माहितीच्या अभावी अंदाजहि करिता आला नाही तेथे नुसतेच प्रश्नचिन्ह घातले आहे.

७. चरित्राला सुरवात करण्यापूर्वी चरित्रांतील मुख्य गोष्टीकडे लक्ष वेधेल अशा प्रकारची थोडक्यांत शब्द-योजना केली आहे. त्यामुळे व्यक्तीच्या चरित्राकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन उत्पन्न होतो.

८. नंतर जन्मस्थान, शिक्षण, धंदा, विशेष कार्य, संस्था, ग्रंथ, योग्यता वगैरेची क्रमाने मांडणी केली आहे. महत्त्वाच्या भागाला स्वतंत्र परिच्छेद दिले आहेत. विवाह, संतति व जात यांचा निर्देश जरूर तेथे केला आहे.

९. सध्याच्या काळांत इंग्रजी भाषेच्या माध्यमातून देशी शब्दांचे इंग्रजी पद्धतीचे उच्चार प्रचलित आहेत. ते टाळणे शक्य झालेले नाही. सहज बोध होण्याकरिता पुष्कळ वेळा तशाच उच्चारांचा उपयोग करावा लागला. उ. ठाकूर-टागोर, वंद्योपाध्याय-बानर्जी, चट्टोपाध्याय-चतर्जी.

१०. जिवंत व्यक्तीचाहि कोशांत समावेश केला आहे. त्यामुळे तेथे वर्तमानकाळ वापरावा लागला आहे. त्या व्यक्तींपैकी कांही कोशाचे मुद्रण चालू असता दिवंगत झाल्या. त्यांचे मृत्युसन शेवटी दिले आहेत. मृत्यूनंतर त्यांच्या चरित्रांतील वर्तमानस्थितीविषयीचे उल्लेख व वर्तमानकाळ विसंगत वाटतो. तसेच वर्तमान स्थितीविषयी केलेले विधान कालाने विसंगत ठरते. ते टाळण्याचा प्रयत्न करूनहि कांही ठिकाणी राहून गेले आहे.

११. जात, धर्म, पक्ष, मत, प्रान्त किंवा कोणत्याहि उच्चनीचतेच्या भावनेचा स्पर्श होऊ न देता गुणग्राहक पद्धतीने चरित्र लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे. क्वचित् मतभेद किंवा दोषदिग्दर्शन तात्त्विक भूमिकेवरून केले आहे.

१२. आधार ग्रंथांची यादी सोबत जोडली आहे. त्याशिवाय कांही आधार-ग्रंथांचा निर्देश जरूर तेथे स्पष्ट केला आहे. याशिवाय नियतकालिकांतून घेतलेल्या व व्यक्तिः मिळविलेल्या माहितीच्या आधारांचा निर्देश करणे अशक्य आहे.

१३. क्वचित् माहिती अपुरी, विवेचन न पटणारे, मतप्रदर्शन बोचक किंवा नामोल्लेख रूढ पद्धतीला सोडून झालेला असल्यास त्याबद्दल ग्रंथकर्त्यावर कोणत्याहि हेतूचा आरोप न करिता वाचक क्षमा करतील अशी आशा आहे.

१४. या ग्रंथांत हिंदुस्थानांतील अनेक नव्या-जुन्या भाषांचा संबंध आला. याशिवाय हिंदुस्थानच्या बाहेरील आशिया व युरोप खंडांतील अनेक भाषा, त्यांतील शब्द व व्यक्तींची नावे यांचा निर्देश करण्याचा प्रसंग आला. इंग्रजी भाषेतील शब्दांचा उपयोग केल्याशिवाय तर लिहिणेच अशक्य झाले. त्याबाबत पूर्ण एकरूपता व शुद्धता राखणे मुष्कीलीच झाले.

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना	१-९
कोश कसा पहावा ?	१०
अनुक्रमणिका	११
शुद्धिपत्र	११
अधिक माहिती	११
संस्कृत श्लोक	१२
अर्वाचीन चरित्रकोश	१-५७८
व्यक्ति-सूचि	५७९-५८९
विषय-सूचि	५९०-५९८
आधार ग्रंथ	५९९-६००

शुद्धिपत्र

पान	स्तंभ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
५८	१	५	मुंबईच्या एल्फिन्स्टन	सातारा हायस्कूल
		१५	१९१३-१६	१९१३-१९
		३२	कोल्हापूरच्या+++आश्रयानें	हा मजकूर नको
२२५	१	१८	अध्ययन	जन्म
		२०	कृष्णशास्त्री	सितारामशास्त्री
		२४	भोसले सरकारने	खंडोपंत माणकेश्वरानें
		३०	पुत्र	पुतणे
२८३	२		१९४०	१९३०
२८८	२	परिच्छेद	एक्झिक्युटिव	हा शब्द नको
४००	२		विवाह १९४०	१९११

अधिक माहिती

अभ्यंकर, भास्करशास्त्री-(मृत्यु स. १८७०); वासुदेवशास्त्री-(जन्म स. १८६३-मृत्यु स. १९४२);
 शिष्यपरंपरेंत बालसरस्वती रानडे यांचे शिष्य गंगाधरशास्त्री तेलंग.
 अय्यर, जी. सुब्रह्मण्य-(मृत्यु स. १९१६) ' हिंदु ' पत्राचे संपादक १८७८-१८९८.
 अँरंडेल, डॉ. जॉर्ज सिडने-(मृत्यु स. १०४५).
 अलादियाखाँ-(जन्म स. १८५७-मृत्यु स. १९४६ मार्च १६).
 काळे, प्रो. वा. गो.-(मृत्यु स. १९४६ जाने. २७).
 केडगांवकर, श्रीनारायणमहाराज-(मृत्यु स. १९४५ श्रावण).
 देशपांडे, अबाजी श्रीपत-(मृत्यु स. १९४६ सप्टें.).
 बाडोलाय, गोपीनाथ-(जन्म स. १८८९).
 मेहेता, सर मनुभाई-(मृत्यु स. १९४६ आक्टो. १४).

अथैकदा महाराष्ट्रे कालेऽर्वाचीनसंज्ञिते ।
कोशकारम् उपागम्य कश्चित् जिज्ञासुरुक्तवान् ॥
प्राचीनमध्ययुगीनौ कोशौ हि पठितौ मया ।
अर्वाचीनचरित्राणां कोशं ज्ञातुं समुत्सहे ॥
को न्वस्मिन् भारते वर्षे गुणवान् कश्च वीर्यवान् ।
धर्माचारव्रतज्ञो हि को जागतिकदृष्टिकः ॥
नवराष्ट्रस्य निर्माणे संस्कृतिप्रसरे तथा ।
कः प्रभुः कः समर्थश्च को राष्ट्रमुद्धरिष्यति ॥
चारित्र्येण च को युक्तः सर्वभूतहिते रतः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥
श्रुत्वा चैतत् चरित्रज्ञः कोशकारो विचक्षणः ।
श्रूयतामिति चामन्त्र्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥
एकत्र दुर्लभा मन्ये विना रामम् इमे गुणाः ।
तथापि च प्रवक्ष्यामि पार्थक्येन गुणान्वितान् ॥

अ र्वा ची न च रि त्र को श

भारतवर्षीय अर्वाची न चरित्रकोश

अ

अक्कलकोट

अखंडानंद

अक्कलकोटचे स्वामीमहाराज— (समाधि रा. १८७८, एप्रिल ३०). सुप्रसिद्ध साधुपुरुष.

ह्यांच्या जन्माचा व जन्मस्थानाचा पत्ता लागत नाही. यांना लोक गाणगापुरच्या नरसिंहसरस्वतींचे अवतार मानीत. तसेच हे वयानें पांचसहस्रें वर्षांचे होते असें समजणारेहि पुष्कळ लोक होते. शेवटचे बाजीराव पेशवे गादी सोडण्यापूर्वी गुलहोसूर येथें गेले होते. तेथें चिदंबरदीक्षित यांनीं यज्ञ केला. त्या यज्ञांत हे तूप वाढीत असल्याचा निर्देश यांच्या बोलण्यांत पुष्कळ वेळां येई. पुढें हे मंगळवेढ्यास गोविंदबुवा या नांवानें कांहीं दिवस होते. तसेच हे चंचलभारती या नांवानेंहि कांहीं काळ वाघरत असावेत. पुढें अक्कलकोटास येऊन हे स्थायिक झाले (स. १८५७). तेथें हे दिगंबरबाबा म्हणून ओळखले जात. प्रथम हे वेढे समजले जात.

पण पुढें साक्षात्कारी सिद्ध पुरुष म्हणून यांचा लौकिक सर्वत्र पसरला. थोरथोर लोक यांच्या दर्शनास येऊं लागले. यांच्या भक्तांत सर्व जातींचे व सर्व धर्मांचे लोक असत. यांची राहणी चमत्कारिक होती तरी ती पूर्ण विरक्तपणाची असे. हे कोणाशांहि धड बोलत नसत. परंतु हे जें बोलत तें भाविकांच्या मूकप्रश्नांशीं तंतोतंत जमे. यांची बरदास्त राजाला शोभेशी होती. तरी त्या विलासांत हे कधींहि गुरफटलेले नसत.

हे अनेक चमत्कार करीत. त्यांपैकीं एक म्हणजे तेथील कडुनिंबाचीं पानें यांनीं गोड करून दाखविलीं. तीं अद्यापिहि तरीच लागतात (पट्टणकर यांच्या ज्ञानप्रकाश-मधील चरित्रावरून).

‘ आम्ही यजुर्वेदी ब्राह्मण, नांव नृसिंहभान, काश्यप गोत्र, मीन रास ’ अशी माहिती यांनीं एकदां सहज

दित्याचें कै. ल. रा. पांगारकर हे संतचरित्रमालेंत लिहितात.

अखंडानंदभिक्षु— (जन्म स. १८७४-मृत्यु स. १९४२) गुजराथनें निर्माण केलेले थोर सत्पुरुष नि सस्तुसाहित्यमुद्रणालयाचे संचालक.

यांनीं ऋषिमुनींची वाणी आणि साधुसन्तांच्या विचारांचा प्रचार करून जनतेला जीवन दिलें आहे. यांनीं निवडक तीनशें पुस्तकांचें शुद्धीकरण करून त्यांच्या मोठ्या अक्षरांच्या लाखों प्रती छापविल्या व गरीबांतील गरीबहि विकत घेऊं शकेल इतक्या थोड्या किंमतीत ते ग्रंथ देण्याची व्यवस्था केली. अशा तऱ्हेनें गुजराथेंत घरोघर उत्कृष्ट ग्रंथ पोचतील अशी व्यवस्था केली.

हें कार्य चालविण्याकरितां ‘ सस्तुसाहित्यमुद्रणालय ’ व ‘ सस्तुसाहित्यवर्धककार्यालय ’ अहमदाबाद, या दोन संस्था यांनीं सुरू करून चालविल्या आहेत.

मात्र हिंदुस्थानांतील उत्कृष्ट वाङ्मय प्रसिद्ध करण्याचें माध्यम यांनीं गुजराथी भाषाच ठरविलें आहे.

यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या कांहीं कांहीं ग्रंथांच्या वीसवीस आवृत्त्या निघाल्या आहेत व एकूण प्रती कोटीच्या वर झाल्या आहेत.

भागवत, रामायण, गीता, महाभारत, आर्यभिषक् हे ग्रंथ तर यांनीं इतके स्वस्त दिले आहेत कीं त्यांच्या कोऱ्या कागदाची किंमतसुद्धां अधिक होईल.

या ध्येयाची कल्पना यांना संन्यास घेतल्यानंतर आली. अनेक ग्रंथांचें यांनीं स्वतः संशोधन केलें आहे. जितका ग्रंथ मूळ व शुद्ध घेतां येईल तितका घेण्याचा यांनीं प्रयत्न केला आहे. अनेक प्रती मिळाल्या असतां त्यांची तुलनात्मक प्रत यांनीं घेतली आहे. कोणतेंहि पुस्तक दिखाऊ स्वस्ताईनें द्यावयाचें नाही, कागद वगैरे भिकार वापरा-

वयाचा नाही, व इतर प्रकाशकांच्या किंमत व्याव-
याची हें यांचे ध्येय आहे.

यांनीं संस्कृत, मराठी, गुजराथी, बंगाली, हिन्दी या
सर्व भाषांतील ग्रंथ एक विशिष्ट ध्येय ठेवून अनुवादरूपानें
गुजराथी जनतेस सादर केले आहेत.

अच्युतानन्दस्वामी—(जन्म स. १८३९; समाधि
स. १८९९) मल्लविद्याप्रचारक. यांचे वडील रामकृष्णभट
मोघे, आईचें नांव जानकी. हे ग्वाल्हेर येथें राहत.
यांचे पूर्वाश्रमीचें नांव दामोदर रामकृष्ण मोघे.

हे काशीतील कै. बालभटदादा देवधरांच्या आखा-
ड्यांतील प्रमुख कोंडभटनाना गोडबोले यांचे शिष्य.
कुस्तीत यांनीं अनेक नामांकित मल्लांना चीत केलें व
लौकिक मिळविला. हे अविवाहित होते. हे रोज ३३००
जोर व ३३०० बैठका मारीत. बैठका न मारल्या तर
मल्लखांबाच्या उड्या व कुस्या करण्याचा यांचा प्रघात
असे. हे आजारी असले तरी कर्मांतकमी अकरा जोर
काढण्याचा यांचा प्रघात असे. यांनीं व्यायामशाळा
स्थापन केल्या व वेताचा मल्लखांब प्रचारांत आणला.
सातारचे विठोबा अण्णा वझे, पुण्याचे कै. गणेश सखाराम
वझे, सितारामगुरु भट ही यांची शिष्यमंडळी होत. प्रथम
यांचा आखाडा पुणें येथें खासगीवाल्यांच्या वाड्यांत
सुरू झाला. नंतर तो भट गुरूकडे होता. वझे मास्तरांच्या
नेतृत्वाखाली यांच्या नांवाची अच्युतानंदव्यायाम-
शाळा पुणें येथें चालू आहे. वेतांचा मल्लखांब ही यांची
खूणच समजली जाते.

ग्वाल्हेरचे रामचंद्रराव हरनाथ पेंटर हे यांचे एक
कर्तबगार शिष्य होत. यांनीं व्यायामाचा खूपच प्रचार
केला.

हे मोठे मंत्रशास्त्रज्ञ असून यांना अनेक सिद्धीहि प्राप्त
झाल्या होत्या. त्यांची माहिती श्रीअच्युतानंदस्वामी
चरित्र ले.-उमानाथ, प्रकाशक-वा. ना. मोहोळकर
वकील, सोलापूर, या पुस्तकांत मिळेल.

अजमदअलीशाह—(कारकीर्द स. १८४२-
१८४७) अयोध्येचा नबाब. मुहम्मदअलीशाहनंतर हा
गादीवर आला. याचें वर्तन पाहून दिवाण शरफउद्दौलानें
राजीनामा दिला. यानें आपल्या मर्जीतल्या इमादहुसेन
यास दिवाण केलें. चारपांच महिन्यांतच त्याला कमी
करण्याचा प्रसंग आला. शेवटीं जुना दिवाण मनोवर-
उद्दौला यास पुनः दिवाण केलें, पण त्यानें हि राजीनामा
दिला. यांच्याबद्दल वर पुष्कळ वाईट रिपोर्ट होऊनहि

उपयोग झाला नाही. पंजाबांतील धामधूम, मध्यहिंदु-
स्थानांतील अस्वस्थता यांमुळें गव्हर्नर जनरलला लक्ष
घालतां आलें नाही. पुढें लक्ष घालणार तों हा मृत्यु
पावला. यानें गोमतीवरील लोखंडी पूल बांधला
(श्री. पारसनीसकृत 'अयोध्येचे नबाब'वरून).

अज्ञाद मौलाना अबुलकलम—(जन्म
स. १८८८) सुप्रसिद्ध राजकारणी व थोर विद्वान्. यांचा
जन्म मुसलमानांचें पवित्र क्षेत्र मक्का येथें झाला. यांचें
घराणें मूळ हिंदुस्थानांतीलच. अकबर बादशहाच्या दरबा-
रांत जमालुद्दीन नांवाचे थोर पंडित होते त्यांचे हे वंशज.
यांचे वडील मौ. खैरुद्दीन हे स. १८५७ च्या
बंडाच्या वेळीं देशान्तर करून यात्रेकरितां गेले व
मक्केसच राहिले. त्यांची शिष्यपरंपरा सर्व देशांत विखु-
रली असून त्यांचे ग्रंथहि सर्व देशांतून धर्मग्रंथ म्हणून
वाचले जातात. थोर धर्मपरंपरा व उच्च कोटीचें धर्म-
शिक्षण यांना वडिलांकडून लाभलें आहे. यांचें बालपण
अरबस्तानांत गेलेलें आहे.

यांचें शिक्षण इजिप्तमधाल कैरो येथील 'अल्अजहार'
या विश्वविद्यालयांत झालें. वयाच्या चवदा-पंधराव्या
वर्षी यांनीं आरबी व फारसी भाषांवर प्रभुत्व मिळविलें.
वयाच्या विसाव्या वर्षापूर्वीच यांनीं इजिप्त, तुर्कस्थान,
सयाम, इराण वगैरे देशांत प्रवास करून अनुभव
मिळविला होता. प्रथम यांना इंग्रजी शिक्षणास विरोध
झाला. पण पुढें यांनीं त्या भाषेचें ज्ञान संपादन केलें.
अशा व्यापक व पायाशुद्ध ज्ञानामुळें यांचें कुरानेशरीफचें
भाषान्तर प्रमाण मानण्यांत येतें.

यांचें मूळ नांव मोहियुद्दीन अहमद ऊर्फ पिरोज
बख्त आहे. पण 'अबुल-कलम' हें वाचस्पति अशा
अर्थाचें नांव यांना यांच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेमुळें आणि
लेखनकौशल्यामुळें प्राप्त झालेलें आहे.

यांना लिहिण्याचा नादहि वयाच्या सोळाव्या वर्षा-
पासून लागला. त्यापूर्वी यांनीं एक मासिक पत्र चालविलें
होतें. लखनौच्या 'आलंदा' व अमृतसरच्या 'वकील'
या वृत्तपत्रांत हे प्रभावी लेखक म्हणून चमकूं लागले होते.

हिंदुस्थानांत ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या धोरणामुळें हिंदी
मुसलमानांचा झगडा ब्रिटिशांशीं नसून हिंदूंनीं आहे
व सत्ता हिंदूंपासूनच मिळवावयाची आहे, ही विचार-
सरणी सर सय्यद अहमद व त्यांनीं निर्माण केलेली
अलीगडपरंपरा आणि मुस्लीम लीग यांचे प्रयत्नांमुळें
मूळ धरूं लागली होती. ही हिंदुविरोधी वृत्ति हिंदु-

स्थानच्याच नव्हे तर हिंदी मुसलमानांच्या संपूर्ण नाशास कारणीभूत होणारी आहे हें ठासून सांगण्याचें धैर्य ज्या थोड्या मुसलमान देशभक्तांनी दाखविलें त्यांपैकी हे एक होत. त्याकरिता यांनी स्वतःचें 'अल्हिलाल' हें ऊर्दू साप्ताहिक काढलें (१९१२). त्यानें इतकें प्रभावी कार्य केलें कीं, पहिला जामीन जप्त करून नवा दहा हजारांचा जामीन मागितल्यामुळें तें बंद पडलें. क्रांतिकारकांशीहि यांचा संबंध जोडण्यांत आला. त्यामुळें दुसरें पत्र काढलें तेंहि टिकूं शकलें नाहीं. ब. जिना हेहि त्या वेळीं लीग-विरोधी होते. सरहद्दगांधी अबदुलगफारखान यांनाहि 'अल्हिलाल' मुळें राष्ट्रीय दृष्टि प्राप्त झाली.

स्वदेशबांधवांना राष्ट्रीय दृष्टि देण्याकरिता यांना कांहीं धर्मबांधवांशीं झगडावें लागलें. त्याप्रमाणें ब्रिटिश सरकारशीहि झगडण्यांत यांनीं कधीं माघार घेतली नाहीं. बाल्कन युद्धामुळें व पहिल्या महायुद्धामुळें तुर्क-स्तानाकडे हिंदी मुसलमानांचें लक्ष वेधलें. तेव्हांहि यांनीं ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांच्या राजकीय डावपेचांचा मुसलमानांना परिचय करून दिला. खिलापतीच्या चळवळींतील प्रभावी कार्यानें हे इंग्रजांचे कायमचे शत्रु बनले. स. १९१६ मध्ये डिफेन्स ऑफ इंडिया अक्टनें यांना बंगालमधून हद्दपार केलें व हे रांची येथें राहिले. तेथेंच यांना मध्यप्रान्ताच्या सरकारनें चार महिन्यांनंतर स्थानबद्ध केलें. स. १९२० सालीं यांची बंदी संपतांच यांनीं देशबंधु दासांबरोबर जोरानें कार्यास सुरवात केली. त्यांत दासांना सहा महिन्यांची व यांना एक वर्षाची शिक्षा झाली.

स. १९२३ च्या दिल्ली येथील काँग्रेसच्या जादा अधिवेशनांत अध्यक्ष असतां यांनीं 'पराजित व गुलाम राष्ट्रांच्या बाबतींत असहकार हें सार्वभौम सत्य आहे' हें ठासून सांगून गांधींच्या तत्त्वज्ञानाचें सुंदर विवेचन केलें.

फेरनाफेर वादाच्या वेळीं यांची भूमिका मध्यस्थाची म्हणूनच त्या विषयाचा निर्णय करण्याकरितां दिल्लीच्या जादा अधिवेशनाचें यांना अध्यक्ष निवडण्यांत आलें होतें. हे गांधीजींचे परमभक्त असले तरी नव्या उत्पन्न होणाऱ्या राजकीय प्रणालीकडे विशेष सहानुभूतीने पाहण्याची यांची दृष्टि आहे. त्यामुळें यांचे व पं. जवाहिरलाल यांचे मतांमध्ये विशेष साम्य असल्याचें दृष्टीस पडतें.

स. १९०७-८ सालापासून लीगच्या प्रचारकांवर यांनीं चौफेर हल्ले केले. स. १९१४ सालीं मौ. मुहंमद-

अली यांनी 'कॉन्ग्रेस' पत्रांतून लीगचा पाठपुरावा सुरू केला, तेव्हांहि यांनीं त्यांस जेरीस आणलें. कलकत्त्याच्या ईदची प्रार्थना पुष्कळ वर्षांपासून हेच चालवितात.

महात्मा गांधींच्या अत्यंत विश्वासांतील हे गृहस्थ होत. कांहीं राजकीय प्रश्नांबाबत डॉ. अन्सारी व नंतर हे यांच्या सल्लाशिवाय महात्माजी कधींहि वागत नाहींत. हे स. १९४० मध्ये रामगड येथें भरलेल्या काँग्रेसचे अध्यक्ष होते. यांना व्हाइसरॉयनें चर्चेकरितां बोलावले असतां यांनीं जाण्याचें नाकारलें. ८ ऑगस्ट १९४२ नंतर हे तुरुंगांत आहेत.

यांच्या 'तस्किरा' या नांवानें प्रसिद्ध असणाऱ्या ग्रंथास आत्मचरित्र म्हणणें धाडसाचें होईल. कारण त्यांत आपल्या पूर्वजांचीच माहिती यांनीं आपल्या भावना-प्रधान व काव्यमय भाषेत दिली आहे. स्वतःचें चरित्र फक्त कठोर आक्रोश, उष्ण सुस्कारे अशा मोघम व थोडक्या शब्दांत दिलें आहे.

अणे, माधव श्रीहरि—(जन्म स. १८८० ऑगस्ट २९) चतुरस्त्र पुढारी.

यांचें घराणें मूळ तेलंगणांतील असून अज्ञात कालीं वऱ्हाडांत वणी येथें येऊन स्थायिक झालें. वडील नामांकित वैदिक असल्यानें प्रथम ऋग्वेदसंहिता व याज्ञिक यांचें शिक्षण यांना वडिलांकडूनच मिळालें. हे मूळ कृष्णयजुर्वेदापैकीं तैत्तिरीयशाखेचे आपस्तंब ब्राह्मण. पण दहाबारा पिढ्या यांच्या घरांत ऋग्वेदाचेंच अध्ययन चालू आहे. हे नेहमीं सांगतात कीं, 'आमच्या घरांत पोथीसुद्धां कृष्णयजुर्वेदाची निघणार नाहीं.' यांचें आजोळहि 'वेलंकीवार' हे तेलंगी ब्राह्मणच आहेत. यांचें जन्मस्थळ वणी (वऱ्हाड). यांची पत्नी बाळाघाटच्या शिवरामभट बुचरकुंडे यांची कन्या यमुनाबाई होय.

चांधास हायस्कूलशिक्षण व नागपूर येथें मॅट्रिक होण्यापासून बी. ए. पर्यंत शिक्षण घेतलें (१९०२), व पुढें एल्.एल्.बी. होऊन वकिलीचा धंदा यवतमाळ येथें सुरू केला (१९०७). धंदाबरोबरच सार्वजनिक कामांत लक्ष घालण्यास व तेथील 'हरिकिशोर' या साप्ताहिकांत लिहिण्यासहि यांनीं सुरुवात केली. राष्ट्रीय-शिक्षण वगैरे सार्वजनिक कार्यांत यांचा मोठा भाग असे. तेव्हांची यांची 'नवीन पंथ-निःशस्त्र ऊर्फ संरक्षक प्रतिकार' ही लेखमाला पूर्ण स्वातंत्र्याचें ध्येय प्रतिपादणारी आहे. 'बिगार-निवारक मंडळ' स्थापन करून यांनीं तेंहि कार्य चालविलें होतें. होमरूल लीगच्या

चळवळीत यांनी अत्यंत तडफेने भाग घेतला आणि सर्व जिल्ह्यापेक्षा अधिक सभासद मिळविले (१९१६). टिळक-केळकर हे शिष्टमंडळ घेऊन इंग्लंडला गेले, तेव्हा केसरी व होमरूल लीगची जबाबदारी स्वीकारण्याविषयी यांना विनंति करण्यांत आली होती. यावरून यांनी लो. टिळकांचा केवढा विश्वास संपादन केला होता हे दिसून येते.

‘हरिकिशोर’ बंद पडला तेव्हा यांनी ‘मुद्रणमंडळ’ नावाची संस्था स्थापन व स्वतः आर्थिक झीज सोसून यवतमाळ येथे ‘लोकमत’ नावाचे साप्ताहिक पत्र सुरू केले.

लो. टिळकांनी स्थापलेल्या काँग्रेस डेमोक्रेटिक-पार्टीने मॉटफर्ड सुधारणा राबवाव्यात असे ठरविले व लढ्याची पूर्वतयारी म्हणून देशांत कामगार व मतदार यांचे संघ निर्माण करण्याचे आणि खेड्यांची संघटना करण्याचे ठरले. परदेशांत सहानुभूति निर्माण करण्याची व्यवस्था करण्यांत आली. पण लो. टिळक दिवंगत झाले (१ ऑगस्ट १९२०) आणि कलकत्ता काँग्रेसच्या खास अधिवेशनांत टिळकपक्षाच्या विरोधास न जुमानता असहकारितेचा ठराव बहुमताने मान्य झाला. मुंबईस काँग्रेस डे. पार्टीनेही त्याला मान्यता दिली. हे असहकाराच्या विरुद्ध होते.

यांनी असहकाराला विरोध प्रदर्शित केला तरी स्वतःला पटणाऱ्या खादीप्रचार, मद्यपानबंदी वगैरे विधायक कार्यक्रमांबद्दल अनुकूलता प्रदर्शित करून मित्र-मंडळीच्या साहाय्याने त्यांच्या प्रसाराकरिता जोराची चळवळ केली. वकिली एक वर्ष सोडली.

काँग्रेसचे काँग्रेस बहिष्काराच्या धोरणाविरुद्ध देशबंधु दास यांनी उमरावती येथे घोषणा केली (६ नव. १९२२) व काँग्रेसमध्ये राहून बंडाचे निशाण उभारले. स्वराज्यपक्षाच्या नांवाखाली यांनी वऱ्हाडांत हे कार्य केले आणि या पक्षातर्फे हे असेंब्लीत निवडून आले.

पुढे प्रतिसहकारपक्ष अकोला येथे बॅ. जयकरांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन करण्यांत आला (१५ फेब्रु. १९२६). हे वऱ्हाडांतील अध्यक्ष होते. हे असेंब्लीत अविरोध निवडून आले.

मध्यप्रान्तांत स्वराज्यपक्षाचा दिवाणगिरी स्थापण्यास विरोध असतांही प्र. स. पक्ष व इंडिपेंडंट काँग्रेसपक्ष यांचे सहकार्य घडवून आणून ना. राव व रामराव देशमुख यांना दिवाणपद देण्यांत यांनी खटपट केली.

स. १९२६ सालच्या निवडणुकीनंतर लाला लजपत-राय व पं. मालवीय यांनी असेंब्लीत राष्ट्रीयपक्ष स्थापन केला. त्याचे यांना चिटणीस निवडण्यांत आले. स्वराज्य-पक्षातर्फे असेंब्लीत असतां हे त्या पक्षाचे प्रतोद होते. रेल्वे फिर्नेस कमिटीवर यांनी बरेच दिवस काम केले.

सायमन कमिशन हिंदुस्थानच्या राज्यघटनेचा फेर-विचार करण्याकरिता नेमले होते (१९२८). त्यावर देशाने बहिष्कार घातला होता. ते कार्य वऱ्हाडातर्फे यांनी परिणामकारक रीतीने केले. पण सर्वमान्य राज्यघटना तयार करण्याकरिता पं. मोतीलाल नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली कमेटी नेमली. तेव्हा नेहरू रिपोर्ट लिहिण्यांत यांनी प्रमुख भाग घेतला होता. त्यामुळे घटनाशास्त्रज्ञ म्हणून यांचा सर्वत्र लौकिक झाला.

नवीन घटनेप्रमाणे वऱ्हाड प्रान्तास प्रा. कां. कमेटी मिळाल्यानंतर स. १९३० पर्यंत हे कमेटीचे अध्यक्ष होते. ऑल इंडिया काँग्रेस कमेटीचे पुष्कळ वर्षे सभासद होते.

काँग्रेसने पूर्ण स्वातंत्र्याचे ध्येय मान्य केल्यावर (१९२९) पं. जवाहिरलाल नेहरू यांनी काँग्रेसच्या अधिकाऱ्यांस कळविले की त्यांनी अधिकाराचा किंवा कायदेमंडळाचा राजीनामा द्यावा. तेव्हा यांनी विदर्भ प्रां. कां. कमेटीच्या अध्यक्षपदाचा व ऑल इंडिया कां. क. च्या सभासदत्वाचा राजीनामा दिला. म. गांधींनी दांडीयात्रा आरंभिली तेव्हा यांनी असेंब्लीच्या सभासद-पदाचा राजीनामा देऊन हे युद्धमंडळांत सामील झाले.

वऱ्हाडमध्यप्रान्ताला समुद्र जवळ नसल्याने मीठ-सत्याग्रह करता येईना, व जप्त वाज्याय वाचूनहि सरकार बिथरेना म्हणून यांनी जंगलसत्याग्रहाची कल्पना काढली, आणि तिचा सर्वत्र प्रचार करण्यांत आला. जंगलकमिटी नेमून जंगलविषयक तक्रारी मांडण्यांत आल्या आणि पुसद गांवापासून आठ मैलांवर सरकारी जंगलांत, नजर केलेल्या चांदीच्या विळ्याने गवत कापून यांनी कायदेभंग केला (१० जुलै १९३०). तेव्हा चोरीच्या गुन्ह्याखाली यांना सहा महिन्यांची शिक्षा देण्यांत आली. या नवीन तऱ्हेच्या कायदेभंगाबद्दल काँग्रेस वार्किंग कमिटी-कडून यांचे अभिनंदन करण्यांत आले. तुरुंगातून सुटून येतांच यांनी आपल्या वृद्ध मातोश्रीचे दर्शन घेतले. या सत्याग्रहाच्या कार्यपद्धतीमुळे हिंदुस्थानभर यांची वाहवा झाली व यांना काँग्रेस वार्किंग कमिटीत घेण्यांत आले. बंगालमधील काँग्रेस निवडणुकीचा निर्णय देण्याकरिता उभयपक्षांनी पंच म्हणून यांना मान्यता दिली. गांधी-अर्विन-कराराच्या वेळी सल्लामसलतीकरिता यांना दिल्लीस

बोलावण्यांत आले, व यांना काँग्रेसचे हंगामी अध्यक्ष निवडण्यांत आले (१९३३).

असहकारितेच्या काळांत काँग्रेसबरोबर विरोध कर-
तांनाहि वैयक्तिक दृष्ट्या काँग्रेसच्या सर्व आज्ञांचे यांनी
चांगल्या रीतीने पालन केलें. प्रथम आज्ञापालन व नंतर
तक्रार अशी यांची नेहमी भूमिका असे. जातिनिर्णया-
बाबत मात्र यांनी काँग्रेसच्या धोरणाला आरंभापासून
विरोध केला आणि जातिनिर्णयाला व काँग्रेसच्या जाति-
निर्णयविषयक धोरणाला विरोध करण्याकरितां यांना
काँग्रेस नॅशनलिस्टपक्ष काढावा लागला. त्याबाबत
पं. मदनमोहन मालवीय हे यांचे सहकारी होते. त्या-
करितां काँग्रेसला प्रतिस्पर्धी उमेदवारहि यांनी निवड-
णुकींत उभे केले. पुढे पं. जवाहिरलाल सुदन आल्यावर
त्यांनी निःसंदिग्ध शब्दांत जातिनिर्णयाचा निषेध केल्या-
वर हें प्रकरण संपलें.

मराठी साहित्यसंमेलन, ग्वाल्हेर (१९२८), बृह-
न्महाराष्ट्र-परिषद्, इंदूर (१९३५), आर्य-परिषद्,
सोलापूर (१९३९), हिंदुलीग, लखनौ (१९४०),
बन्हाड निजामाला मिळू नये म्हणून स्थापन झालेली
संस्था व सर्वपक्षीय परिषद् यांचे हे अध्यक्ष झाले होते.

पुढे ' परराष्ट्रीय हिंदी लोकांचे संरक्षण ' या खात्याचे
यांना व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी मंडळांतील स्थान देण्यांत
आले (१९४१). पण ते स्थान यांनी सरकार म. गांधींनी
पेंचप्रसंग सोडविण्याकरितां आगाखान पॅलेसमध्ये केलेल्या
वीस दिवसांच्या उपवासाचे वेळी त्यांना बिनशर्त सोडीना,
म्हणून त्यागपत्र देऊन सोडले (१९४३).

पण पुनः यांना सिलोनचे एजंट नेमले असतां ते
स्थान यांनी स्वीकारिले (१९४३).

लोकमान्य टिळक दिवंगत झाल्यानंतर महाराष्ट्राचे
नांव हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय राजकारणांत अव्याहत वीस
वर्षे फडकत ठेवणारा अद्वितीय पुढारी या नात्याने
लोकनायक अणे यांचेच नांव कोणासहि घ्यावे लागेल.

यांनी म. गांधींशी सहकार्य केलें, पण त्यांच्याशी हे
सहमत केव्हांच नव्हते. म. गांधींशी असणारा आपला
विरोध यांनी कधी गुप्त ठेवला नाही, तसेंच तो अप्रास-
ंगिक आणि असभ्यपणें प्रगट करून त्याला कधी द्वेषाचे
रूप येऊ दिलें नाही. त्यामुळे म. गांधींनाहि यांच्याबद्दल
आदरच बाळगावा लागला. राष्ट्रीय कार्यांत व्यक्तिनिष्ठा
आड न येऊ देतां तत्त्वनिष्ठा व विधायकता इकडेच
यांनी सर्वस्वी नजर पुरविली. त्यामुळेच काँग्रेसमध्ये

राहूनहि जातिनिर्णयाबाबत स्पष्टपणें हे विरुद्ध मत नमूद
करूं शकले; व काँग्रेसविरोधी नॅशनलिस्ट पक्ष काढून
चालवूं शकले. यांचा विश्वास भाविकपणापेक्षा तर्ककर्कश
विचारसरणीवर आहे. त्यामुळेच प्रतिस्पर्ध्यानासुद्धा यांचा
युक्तिवाद ऐकावा लागतो.

यांचे वक्तृत्वहि पांडित्यपूर्ण असतें आणि त्यांत
जुन्या संस्कृत भाषेतील प्रथांतील समर्पक उतारे, दृष्टान्त
आणि विचारसरणी यांची छाप पडलेली स्पष्ट दिसते.
तथापि यांची स्वतंत्र विचार करणारी जागृत बुद्धि
आपले वर्चस्व वक्तृत्वांत स्पष्ट केल्याशिवाय राहत नाही.
अभिनिवेश दिसला तरी त्यांत आग्रहीपणा नसतो.
मतभेद दिसला तरी त्याला प्रतिपक्षाबद्दल अनादर किंवा
द्वेषाचे स्वरूप नसतें.

अभ्यास व स्वतंत्र बुद्धि यांमुळे यांची असेंब्लीतील व
बाहेरीलहि भाषणे लोकांचे लक्ष आपल्याकडे ओढून
घेतात.

काँग्रेसचे राजकारण अगतिकतेच्या भोंवऱ्यांत गिरक्या
खात आहे आणि दुसरे प्रभावी राजकारण लोकांपुढे
नाहीं असे पाहून यांनी सरकारी नोकरीचा खोडा
मुद्दाम पत्करला असावा असे स्पष्ट दिसतें. प्रभावी
राजकारण यांना हांक मारूं लागतांच यांच्या बिनीच्या
जागेवर हे पुनः चमकल्याशिवाय राहणार नाहीत
तोंपर्यंत अशक्य व अगम्य गोष्टींच्या नादी लागून
अलौकिक चमत्कारांवर विश्वास ठेवण्यासारखी यांच्या
बुद्धीची ठेवण नाही.

अणे, प्रल्हाद केशव—(जन्म स. १८९८)
शिक्षणशास्त्रज्ञ, पटकथालेखक, दिग्दर्शक, लघुकथालेखक,
नाटककार, टीकाकार आणि कवि.

हे बी.ए., बी. टी., टी.डी. (लंडन) आहेत. बी. टी.च्या
परीक्षेत यांचा पहिला नंबर आला व टी. डी. होण्या-
करितां हे इंग्लंडला रवाना झाले. तेथेहि दुय्यम शाळांत
पाठ घेण्याची इतरांना दुष्प्राप्य असणारी संधि यांना
मिळाली होती. फळ्यावर चटकन् चित्रें काढून दाख-
विण्याची कलाहि यांचेजवळ असल्याने यांचे अध्यापन
आकर्षक होतें.

पुणे येथील कॅप एज्युकेशन सोसायटीच्या हायस्कूलचे
हे प्रिन्सिपल होते. ते हायस्कूल यांनी चांगल्या
स्थितीला आणून पोंचविले. नंतर केवळ स्त्रियांच्याकरितां
'आगरकर हायस्कूल' यांनी पुणे येथे रास्ता पेठेंत स्थापन
केले.

यांना कविता करण्याचा नाद विद्यार्थिदशेपासून आहे. यांच्या प्रारंभीच्या कविता 'केशवकुमार' या टोपण नांवाने प्रसिद्ध होत. यांच्यांत विनोदबुद्धि उपजत आहे. त्यामुळे थोर कवींच्या काव्याचा उपहास करणारी विडंबनकाव्ये यांनी बरीच लिहिली. त्यांतील सहजपणा-मुळे यांच्याकडे लोकांचे लक्ष वेधू लागले. यांचा उपरोध खेळकर, भाषा सफाईदार व साधी आणि विनोदविषय मार्मिक असल्यामुळे मनाचा ताबा घेणारा असतो.

शिवाय कोणताही विषय हे अगदी नव्या पण अत्यंत आकर्षक पद्धतीने मांडतात.

यांनी रंगभूमीच्या पडत्या काळांत नाटके लिहिण्यास सुरुवात केली, आणि आपल्या विनोदी व चटकदार लेखनशैलीने मराठी रंगभूमीचे आयुष्य एक तपाने वाढविले.

नंतर आत्मविश्वास वाढून यांनी पटकथा लिहिण्यास सुरुवात केली आणि त्यांतहि लोकांवर छाप पाडून नवे युग सुरू केले. पटकथालेखक म्हणून यांचे नांव हिंदुस्थानांतील अग्रगण्य लोकांत गणले जाते.

प्रथम हंस, नंतर नवयुग आणि आतां स्वतःच्या नांवाने हे आपल्या पटकथा लोकांपुढे आणीत असतात. लेखक, दिग्दर्शक व मालक अशा सर्वच भूमिका हे आतां स्वतःकडेच घेऊं लागले आहेत.

याशिवाय 'नवयुग' नांवाचे साप्ताहिक हे चालवीत असतात. 'समीक्षक' नांवाचे मासिकहि यांचे आहे. आतां तर 'अत्रे प्रिंटिंग प्रेस' यांनी सुरू केला आहे.

यांचे वाङ्मय—(१) कवितासंग्रह—१ गीतगंगा, २ झेंडूचीं फुले. (२) नाटके—१ गुरुदक्षिणा, २ साष्टांग नमस्कार, ३ घराबाहेर, ४ उद्यांचा संसार, ५ पराचा कावळा, ६ मी उभा आहे, ७ भ्रमाचा भोपळा, ८ वंदे भारतम्, ९ लग्नाची बेडी, १० वीरवचन. (३) गोष्टी—१ ब्रॅंडीची बाटली व इतर गोष्टी, २ साखरपुडा. (४) पटकथा—१ धर्मवीर, २ प्रेमवीर, ३ ब्रह्मचारी, ४ ब्रॅंडीची बाटली, ५ अर्धांगी, ६ लपंडाव, ७ पायाची दासी, ८ राजाराणी, ९ वसंतसेना, १० तस्वीर (हिन्दी), ११ बाईल वेडा, १२ दिल की बात (हिन्दी). (५) इतर—१ अत्रे उवाच, २ ललितवाङ्मय, इत्यादि.

अधिकारी, गंगाधर मोरेश्वर—(जन्म स. १८९८ डिसें. ८) सुप्रसिद्ध समाजसत्तावादी. जन्म आजोळी पनवेल येथे झाला. कांही वर्षे आपल्या हर्णे (जि. रत्नागिरी) येथे काढून हे मुंबईस आले. हुषार विद्यार्थी असल्याने शिष्यवृत्त्या मिळवीत. हे बी.एस्सी. झाले

(१९२०). सायन्स-इन्स्टिट्यूट बंगलोर येथे हे शिष्य-वृत्ति घेऊन गेले. तेथे गंधक अलग करण्याचे संशोधन यांना करावयाचे होते. त्या विषयाची बहुतेक पुस्तके जर्मन भाषेत होती. जर्मन भाषा शिकून यांनी जर्मनीतील पुस्तकांचा चांगला उपयोग केला. संशोधनाचे तेथील काम पूर्ण होताच यांच्या ध्यानांत आले की अधिक ज्ञानाकरितां जर्मनीत जाणे आवश्यक आहे.

डॉ. भाजेकर व देवासचे दिवाण श्री. समर्थ (यांचे मामा) यांच्या साहाय्याने यांनी रु. ४५०० जमा केले. आणि हे कोलम्बोहून जर्मनीस रवाना झाले (१९२२). कोलम्बोहून पाठविलेल्या निबंधावरून मुंबई विश्वविद्यालयाने यांना एम्.एस्सी. ही पदवी दिली. बर्लिनला पोचतांच डॉ. फोलमेर यांच्या हाताखाली यांनी भौतिक, फोटो व धरातलरसायनसंबंधी संशोधनास सुरुवात केली.

जर्मनीत असतां यांना अनेक राजकारणी लोक भेटले. पण रजनी पामदत्त यांनी लिहिलेले 'मॉडर्न इंडिया' हे पुस्तक यांच्या मनावर विशेष परिणाम करणारे झाले. मार्क्सवादाशीहि यांचा परिचय होऊन हे राजकारणाकडे आकर्षित झाले.

जर्मनीत असतां यांना द्रव्याची टंचाई भासू लागली, तेव्हां यांचे गुरु प्रो. फोलमेर यांनी यांना संशोधनाचे काम मिळवून देऊन यांची आर्थिक अडचण दूर केली. यांच्या हुषारीमुळे मिळणारी रक्कम वाढतच गेली व हे पीएच्. डी. झाले (१९२५).

यांच्या बुद्धीच्या सूक्ष्मतेची व ज्ञानाची एवढी छाप पडली होती की यांना तेथील एका रेडिओच्या कारखान्यांत मुख्य संशोधक म्हणून नेमण्यांत आले आणि अनेक जर्मन व युरोपीय संशोधक यांच्या हाताखाली काम करू लागले. पण संशोधन कार्यापेक्षाहि स्वदेशाच्या कल्याणाकडे यांचे विशेष लक्ष होते. म्हणून हे नोकरी सोडून हिंदुस्थानांत परत आले (१९२८ डिसें.).

मुंबईस येतांच यांची पोलिसांनी झडती घेतली. तेव्हांपासून यांच्यामार्गे पोलीस लागले. मराठी 'क्रान्ति' पत्रांत हे लिहीत, तसेंच इंग्रजी 'स्पार्क' पत्रांतहि हे लिहीत. त्याच वेळी कलकत्त्यास होणाऱ्या काँग्रेसबरोबर भरणाऱ्या मजूर व शेतकरी यांच्या सभेला हे गेले. शिवाय भाषणेहि क्वचित् करीत. नंतर हे मिरतकेसमथ्ये गोवले गेले. तेथे मात्र यांच्या ज्ञानाचा व विषय मांडण्याच्या पद्धतीचा चांगला उपयोग झाला. यांना पांच वर्षांची शिक्षा देण्यांत आली. पण हायकोर्टने भोगलेली शिक्षा पुरेशी समजून यांना सोडून दिले (ऑगस्ट १९३३).

मुंबईस येऊन मजुरांच्या संपात भाग घेतला म्हणून यांना पुनः दोन महिन्यांची शिक्षा झाली. ती शिक्षा भोगून सुटल्यावर विजापुरास यांच्या जगन्नाथ नांवाच्या बंधूसह यांना नजर कैदेत ठेवण्यांत आले. तेथे यांनी वार्निशच्या कारखान्यांत ३५ रु.ची नोकरी पत्करून कारखान्याला लाभदायक अनेक योजना तयार करून दिल्या. स. १९३७ च्या फेब्रुवारीत हे विजापूराहून गुप्तपणे कलकत्त्याला निघून गेले. तेथे यांना 'आनन्द-बजार-पत्रिका' पत्रांतून जगन्नाथाच्या मृत्यूची बातमी समजली. हरिपुरा काँग्रेसला हे गुप्तपणे गेले होते (१९३९). पुढे काँग्रेसप्रधानांनी यांचेवरील वारंट रद्द केले. तेव्हा पुनः उघडपणे काम करू लागले. पण युद्ध सुरू होताच यांना पुनः गुप्त व्हावे लागले. पोलिसांना यांचा पत्ता लागला नाही. पण १९४२ साली हे पुनः प्रगट होऊन काम करू लागले. यांचे युद्धविषयक लेख वाचले असता यांच्या सूक्ष्म अवलोकनाची चांगली कल्पना येते. खरोखर हे एक मोठे अभ्यासक शास्त्रज्ञ आणि राजकारणी आहेत (नये भारतके नये नेता पा. ३२७).

अनंततनय—(जन्म स. १८७९, मृत्यु स. १९२९) कवि. यांचे पूर्ण नांव दत्तात्रय अनंत आपटे. जन्म बुलढाणे जिल्ह्यांत वडनेर भोलजी या गांवी. प्राथमिक शिक्षण वऱ्हाडांत व इंग्रजी स्कूल फायनलपर्यंतचे शिक्षण पुणे भावे स्कूलांत.

यांची स्फुट कविता पुष्कळ असून ती दोन खंडांत 'हृदयतरंग' (१९१६) या नांवाने प्रसिद्ध झाली आहे. यांनी पुढील काव्ये लिहिली आहेत.—१ महाराष्ट्रगीत, २ बालगीत, ३ झोपाळ्यावरची गीता, ४ श्रीशारदा-दूतिका १९१४, ५ अन्तर्विद्धकलिका, ६ श्रीस्वामी-चंडीरामचरित्र, ७ श्रीभक्तिकल्पलता, ८ महाराष्ट्रशृंगार-तिलक, ९ पुण्याची पर्वती, १० बंधविमोचन, ११ वर-विडंबन, १२ स्वर्गाचे दारांत, १३ श्रीमन्माधवकाव्य, १४ तिलकविजय.

यांखेरीज यांनी सार्थ व सटीप ऋतुसंहार, भामिनी-विलासाचे गद्य भाषान्तर, कविचरित्र, सनातन धर्माचे स्वरूप वगैरे गद्यहि लिहिले आहे. अन्य भाषेतील भाषान्तर किंवा रूपान्तर करण्याची कला यांना चांगली साधली होती. यांच्या कवितेवर जुन्या वळणाच्या कवींची छाप अधिक दिसते (अ. म. वा. से.).

अन्सारी, डॉ. मुख्तार अहमद—(जन्म १५ डिसें. १८८०, मृत्यु स. १९३६ मे) राष्ट्रीय वृत्तीचे मुसल-

मान पुढारी. यांचा जन्म संयुक्त प्रान्तांत गाझीपूर जिल्ह्यांत झाला. यांचे वडील हाजी अबदुल रहमान हे जमीनदार होते. प्रथम हे काशीत शिकत, नंतर अलाहाबाद येथे राहून हे मद्रास येथे बी. ए. झाले. द. हैद्राबाद संस्थानने यांना स्कॉलरशिप देऊन इंग्लंडला धाडले (स. १९००). तेथे यांनी एम्. डी. व एल्. आर्. सी. पी. या पदव्या संपादन केल्या. व शिवाय लंडनमधील हॉस्पिटलमध्ये हाउससर्जनच्या कामाचा अनुभवहि संपादन केला. हा मान यापूर्वी कोणत्याहि हिन्दी माणसाला मिळाला नव्हता.

स. १९११ साली दिल्ली येथे राहून यांनी प्रॅक्टिसला सुरुवात केली. आणि बघता बघता दिल्लीतील सर्वात मोठे डॉक्टर बनले. कांही दिवसांनी यांनी तुर्कस्थानांत व बाल्कन राष्ट्रांत युद्ध सुरू झाले असता 'ऑल इंडिया मेडिकल मिशन' वर काम केले (१९१२-१३).

टिळकांनी सुरू केलेल्या होमरूलच्या चळवळीत यांनी प्रामुख्याने भाग घेतला होता. स. १९२० साली हे ऑल इंडिया मुस्लीम लीगचे अध्यक्ष झाले. यांनी अनेक वर्षे काँग्रेसचे सहचिटणीस व चिटणीस म्हणून काम केले. दिल्लीच्या खास काँग्रेसचे हे स्वागताध्यक्ष होते (१९२२). मद्रासच्या काँग्रेसचे (१९२७) व सर्व-पक्षीय परिषदेचे (१९२८) हे अध्यक्ष होते.

अॅबट, रे. जस्टिन् एडवर्ड (Rev. Justin E. Abbot)—(जन्म स. १८५३, मृत्यु स. १९ जून स. १९३२) अमेरिकन मराठी मिशनचे ख्रिस्ती मिशनरी, मराठी संतवाङ्मयाचे अभ्यासक व प्रचारक.

मृत्यूपूर्वी यांनी जे दानपत्र केले त्यावरून हे व यांच्या पत्नी उभयता श्रीमंत कुळातील असावेत असे स्पष्ट दिसते. असे असून यांनी आपले सर्व आयुष्य ख्रिस्ती मिशनच्या सेवेला वाहिले. हे अमेरिकन असून यांचा जन्म अमेरिकेतील हॅम्पशायर परगण्यातील पोर्टस्मथ या गांवी झाला. व हे जेव्हा आपल्या मातापित्याबरोबर हिंदुस्थानांत राहूरी या गांवी आले तेव्हा यांचे वय ४ वर्षांचे होते. यांनी (अमेरिकन मराठी मिशनच्या द्वारा) महाराष्ट्रातच चाळीस वर्षे ख्रिस्ती धर्माच्या सेवेत घालविली. त्यांपैकी २५ वर्षे हे 'ज्ञानोदय' या ख्रिस्तधर्म-प्रसारक इंग्रजी-मराठी साप्ताहिक पत्राच्या इंग्रजी विभागाचे संपादक होते. स. १९१० साली हे मिशनच्या सेवेतून मुक्त झाले आणि अमेरिकेस परत गेले. तेथे न्यू जेरेसी, समिट येथे सुखवास करून मराठी संत-वाङ्मयानंदांत कालक्रमणा करीत होते.

स. १९२० साली आपल्या पत्नीसह पुनः हे हिंदु-स्थानांत आले. महाराष्ट्रसंतांची पवित्र स्थळे पाहण्याची आपल्या पत्नीची इच्छा तृप्त करणे हा इकडे येण्यांत यांचा एक हेतु होता. भा. इ. सं. मंडळांत येऊन सुमारे महिनाभर तेथील मराठी संतांची हस्तलिखिते हे तपाशीत होते. मग कांहीं काळ जालना, दौलताबादे-कडे एकनाथ व जनार्दनस्वामी प्रभृति संतांची पूर्वपरिचित स्थळे पत्नीस दाखविण्यासाठी हे गेले. दुर्दैवाने यांच्या पत्नी या प्रवासांत अजारी पडून मिरजेस ख्रिस्तवासी झाल्या (२६ जून १९२१). आणि हे ताबडतोब अमेरिकेस परत गेले. येथे असतांना 'अमेरिकन ओरि-एण्टल सोसायटी' साठी हे थोडाबहुत प्रचार करीत असत. नंतर पत्नीवियोगाने किंचित् उदास स्थितींत यांनी एकदोन वेळां युरोपयात्रा केल्या.

रक्तपित्यांची सेवा हा एक यांचा जिह्वाळ्याचा विषय होता. शिवाय मराठी संतांच्या ज्या मधुर आणि हृदयो-न्नतिकारक वाङ्मयाची नवी प्रीति यांचे ठिकाणीं अंकुरली होती त्या वाङ्मयाचाहि तपास युरोपांतील अनेक विद्या-पीठांच्या व इतर संग्रहांतून यांनी केला. डच भाषेतील 'डाग् रजिस्टर' नामक डच ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रचंड पत्रव्यवहार संग्रहांत शिवाजीविषयीं पुष्कळ माहिती असल्याचे यांनी भा. इ. सं. मंडळाकडे कळविले. यांचा शिवाजीच्या नाण्याविषयींचा एक निबंध एशियाटिक सोसायटीने प्रसिद्ध केला होता. अशी महाराष्ट्र, महाराष्ट्र संत वाङ्मय आणि महाराष्ट्र इतिहास यांविषयी यांना अखंड आस्था होती.

स. १९२० मध्ये हिंदुस्थानांत आल्या वेळीं यांनी 'ज्ञानोदयांत' मराठी वाङ्मयावर एक लेखमाला लिहिली. मिसेस् अंबट यांनाहि मराठी संतांविषयीं प्रेम वाटत होते. तेव्हांच यांनी मराठी संतांचे वाङ्मय व त्यांतील उच्च भक्ति प्रेमाचे व नीतीचे बोल मराठी न समजणाऱ्यांसाठीं इंग्रजी भाषेतून प्रसिद्ध करण्याचे निश्चित केले. आणि 'पोएट सेन्ट्स ऑफ महाराष्ट्र' या नांवाची ग्रंथमाला सुरू केली. प्रथम २।३ ग्रंथ होईपावेतो डॉ. मॅकनिकल यांनी मुद्रिते तपासणे वगैरे साहाय्य केले. पुढे साहाय्यक म्हणून कै. नरहर रघुनाथ गोडबोले यांची नेमणूक यांनी केली. आणि तेच शेवटीं शेवटीं यांचे सहकारी संपादक झाले. या मालेचा सर्व खर्च अंबट यांनी केला.

या ग्रंथमालेच्या कामीं पुणे येथील युनायटेड थिऑला-जिकल कॉलेजचे प्रमुख रे. एडवर्ड्स यांनी प्रथमपासूनच लक्ष घातले होते. किंबहुना मि. अंबट यांना वाटणारा

संकोच मिसेस् अंबट यांच्याकरवी मोडून काढून ग्रंथमालेची योजना त्यांनीच अंबट यांच्याकडून करवून घेतली. अंबट व गोडबोले यांचे पश्चात् मालेची जबाबदारी रे. एडवर्ड्स यांचेकडेच आली आहे.

या मालेतून पुढील पुस्तके आजपर्यंत प्रसिद्ध झाली आहेत.

१ भानुदास, २ एकनाथ, ३ भिक्षुगीत, ४ दासोपंत दिगंबर, ५ बहिणाबाई, ६ स्तोत्रमाला, ७ तुकाराम, ८ रामदास, ९ भक्तविजय (खंड १ ला), १० भक्त-विजय (खंड २ रा), ११ भक्तलीलामृत, १२ ज्ञानेश्वर.

या ग्रंथांतून स्थूलमानाने मराठी भक्तिवाङ्मयातील भागांचे शब्दशः इंग्रजी भाषांतर देऊन कोठेकोठे मूळ मराठी उतारेहि दिले आहेत. शब्दार्थ कोशाची जोड दिली आहे. टिपणे, त्रोटक चरित्रे व प्रस्तावनाहि जोडल्या आहेत.

मराठी संत वाङ्मयाशी यांचा फार जुना परिचय होता. यांची चाळीस वर्षे महाराष्ट्रांतच गेली. यांना मराठी भाषा चांगली अवगत होती. तथापि हिंदुस्थानांत असेतोपर्यंत आपणांस या वाङ्मयाचे खरेखरे रहस्य आणि थोरवी तितकीशी कळून आली नाही, असे यांच्या अनुभवास पुढे आल्यावरूनच या वाङ्मयाचा यांनी पुनरभ्यास केला. आणि त्यांत मानवी उन्नतीची थोर नैतिक बीजे सर्वत्र चमकत आहेत, ती आपल्या मराठी न जाणणाऱ्या समस्त पाश्चिमात्य बांधवांस सादर करावी या उदार बुद्धीने यांनी खरोखरीच तन, मन आणि धने करून आपला हेतु तडीस नेला.

यांचे एकंदर लेख व जीवन पाहतां एक गोष्ट अगदी ठसठशीतपणे दिसते, ती ही की त्यांचे मन सकल मानव-जातीसाठीं तळमळत होते. सर्व मानवांची मनोन्नति व्हावी हाच खरा धर्म होय आणि ख्रिस्ती धर्माचेहि खरे रहस्य हेंच होय असा यांचा दृढ निश्चय बनला होता. आणि तो निर्भाडपणाने आणि स्थितप्रज्ञ वृत्तीने यांनी प्रगट केला. ख्रिस्त आणि ख्रिस्ती धर्म यांवरील यांची श्रद्धा कधीच ढळली नव्हती; किंबहुना मराठी संत वाङ्मयाच्या पुनरभ्यासाने ती अधिकच दृढ परंतु विशुद्ध झाली होती.

आजपर्यंत पाश्चिमात्यांना महाराष्ट्रसंतांच्या भक्ति-मार्गाचे खरे मर्म समजलेच नाही असा अभिप्राय यांनी स्पष्ट शब्दांत नमूद केला आहे. मराठी सन्त हे सर्व वेद, स्मृति, शास्त्रे व पुराणे यांवर अदळ विश्वास ठेवणारे

होते. ते अनेक अवतार मानीत आणि मूर्तिपूजा त्यांना अत्यंत प्रिय होती. परंतु कांहींहि नांव घेतलें, कोणतेंहि रूप वर्णिलें, तरी हीं सर्व नांवें व रूपें त्या एकाच परमेश्वराचीं होत याविषयी क्षणमात्र संदेह त्यांच्या ठायीं नव्हता. मराठी सन्त प्रेमळ आणि एकनिष्ठ ईश्वर-भक्त होते, त्यांचीं अन्तःकरणें शुद्ध होतीं, तीं सर्व जीवांच्या कल्याणासाठीं तळमळत होतीं, त्यांच्या प्रेरणा नैतिक होत्या, आणि त्यांचीं चरित्रें नीतिप्रवर्तक आणि सन्मार्गदर्शक होतीं याविषयीं यांना काडीचीहि शंका वाटत नव्हती. जर आपलीं स्वतःचीं चरित्रें आणि त्यांचीं चरित्रें आपण तोळून पाहिलीं तर ते कितीतरी श्रेष्ठ प्रतीचे ठरतील असें हि यांनीं निभ्रान्त म्हटलें आहे. मराठी सन्तांचीं चरित्रें आणि त्यांचें वाङ्मय ही महाराष्ट्राला आणि तद्वारा अखिल मानवी समाजाला बहुमोल देणगीच होय. हें वाङ्मय केवळ मराठीतच कोंडून न राहतां इतरांसहि उपलब्ध झाल्यानें त्यांचें कल्याणच होईल या उच्च भावनेनें प्रेरित होऊन यांनीं आपला अविरत उद्योग वयाची सत्तरी उलटल्यावरहि केला. मालेंतील एका ग्रंथाचा अखेरचा कांहीं भाग तर यांनीं अंथरुणावर पडल्यापडल्या सांगितला आणि तो यंत्र-साहाय्यानें लिहून घेतला अशी यांची निष्ठा जबर होती.

हिंदुधर्मात अनेकदेवत्व आहे, पण तें एक देवाच्या अधिष्ठानावरच आहे. एकाचाच आविष्कार अनेकांत झाला आणि अनेकांचा लय एकांत होतो. यांतील रहस्य पुष्कळ युरोपियनांच्या लक्षांत न आल्यामुळे विपरीत व दूषित कल्पना प्रसृत झाल्या होत्या. त्याचें स्पष्ट निराकरण यांनीं केलें आहे. हिंदु एकाच देवाधिदेवाला मानतात, हें रहस्य पूर्वीं चाळीस वर्षे महाराष्ट्रांत राहूनहि आपल्या ध्यानांत आलें नाहीं, परंतु ती आपली चूक झाली हें यांनीं प्रांजळपणें प्रसिद्ध केलें आहे.

महाराष्ट्रावर यांचें निस्सीम प्रेम होतें. मृत्युपत्रांत यांनीं आपली तीन लक्ष डॉलर (डॉलर = ३॥॥ रुपये) किंमतीची मालमत्ता दान केली, त्यांत १ लक्ष ४० हजार हिंदुस्थानांतील विशेषतः महाराष्ट्रांतील संस्थांस दिले. ख्रिस्तेतर संस्थांना दिलेल्या देणग्यांत भा. इ. सं. मंडळ पुणें या संस्थेस दिलेली देणगी सर्वांत मोठी होय. ३० हजार डॉलर्सची देणगी प्राचीन मराठी लेख व ग्रंथ यांच्या संग्रहमंदिरासाठीं यांनीं वरील मंडळास दिली. त्या वेळेपासून बाजार उतरतच गेल्यामुळे एक लक्षाऐवजीं ५० हजार रुपयेच मंडळाच्या वाङ्मयास आले. एका रकमेनें एवढी मोठी देणगी एका बिनसरकारी आणि

देशी भाषेंत संशोधनकार्य करणाऱ्या संस्थेस एका अमेरिकन मिशनच्याकडून मिळणें ही गोष्ट अखिल भारत-वर्षांत अद्वितीयच म्हटली पाहिजे. या देणगीमुळे यांचें नांव महाराष्ट्रांत अमर होऊन राहील.

मरणोत्तर आपणास अभिसंस्कार व्हावा असा आदेश यांनीं दिला होता. आपणाला थडगें, नांव वगैरे कांहीं नको, असें हि यांनीं लिहून ठेवलें होतें. आपल्या मृत देहाची राख आपल्या प्रिय माळ्याकडून आपल्या बागेंतील झाडांवर यांनीं पसरविण्याची योजना केली. जन्मानें आणि मनानें यांनीं आपणास महाराष्ट्राचेच म्हणविलें. आणि महाराष्ट्र संतांच्या वाङ्मयाचा व्यासंग करीत यांनीं देह ठेवला. यांनीं आपल्या पत्नीसह महाराष्ट्रांतील संतांचीं स्थलें भाविक यात्रेकरूपमाणें पाहिलीं. पायीं प्रवास करून आणि व्रतस्थ राहून हे प्रत्येक ठिकाणीं गेले. वाङ्मयाप्रमाणें आचाराशीहि हे एकरूप होत.

भा. इ. सं. मंडळास दिलेल्या मोठ्या देणगीशिवाय पुढील संस्थांना यांनीं पुढें नमूद केल्याप्रमाणें देणग्या दिल्या आहेत:

- १ सव्हर्ट्स ऑफ इंडिया सोसायटी, पुणें (डॉलर्स एक हजार)
- २ अमेरिकन मिशन हॉस्पिटल, वाई (डॉलर्स पन्नास हजार)
- ३ अमेरिकन ओरिएंटल सोसायटी (डॉलर्स पंधरा हजार)
- ४ लेप्स सॅनिटोरियम, फ्रान्स (डॉलर्स पंधरा हजार)
- ५ गोखले हॉल लायब्ररी, पुणें (डॉलर्स पांच हजार)
पूर्वी दिलेले पंधरा हजार रुपये (१९३०) शिवाय.
- ६ सोशल सर्व्हिस लीग, मुंबई (डॉलर्स एक हजार)
- ७ अनाथ बालिकाश्रम, हिंगणे (,, एक हजार)
- ८ डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन, मंगलोर (डॉ. एक हजार)
- ९ अमेरिकन लेप्स मिशन (डॉलर्स वीस हजार)
- १० यंग वुडमेन्स ख्रिश्चन असोसिएशन, समिट (डॉलर्स दहा हजार)
- ११ यंग मेन्स ख्रिश्चन असोसिएशन, समिट, अमेरिका (डॉलर्स दहा हजार)
- १२ ओव्हरलुक हॉस्पिटल, समिट (डॉलर्स पांच हजार)
- १३ सेवासदन सोसायटी, पुणें (डॉलर्स एक हजार)

१४ रे. एडवर्डस् यांस् पोएट सेन्टस् मालेसाठी
(डॉलर्स दहा हजार)

१५ अमेरिकन मराठी मिशन-नागपाडा, मुंबई
(डॉलर्स दहा हजार)
इत्यादि. (दत्तो वामन पोतदार).

अबदुल करीमखां—(जन्म स. १८८४—मृत्यु स. १९३८)

महाराष्ट्रांतील एक नामांकित गवई. यांचे घराणे मूळ कुरुक्षेत्राचे. तेथील गायक प्रतिस्पर्ध्याला हार जात नाहीत असा त्यांचा लौकिक आहे. या स्थानमाहात्म्या-मुळे त्यांना ' किरण ' ही संज्ञा प्राप्त झाली आहे. यांचे वडील कालेखा व चुलते अबदुल्लाखां यांच्यापाशी हे गाणे शिकले. यांचे घराणे तंतकारांचे असल्याने यांच्या सुरेलपणाविषयी प्रश्नच नाही. हे सहा वर्षांचे असतांनाच गवयाच्या मैफलीत गायले व पंधरा वर्षांचे असतां बडोदे संस्थानांत गवई म्हणून वावरू लागले. तेथे तीन वर्षे नोकरी केल्यावर प्रथमच हे मुंबईस आले (१९०२). स. १९१७-२० पर्यंत हे प्रकृतीच्या स्वास्थ्याकरितां मुंबईस राहिले होते. त्या वेळीं यांनी बाळगलेले एक कुत्रे कांहीं रागांतील स्वर काढण्यांत यांनी तयार केले होते. ते जलशांत तसे स्वर काढून दाखवी.

हिंदुस्थानी संगीतांत प्रचलित असलेल्या चार बानी-पैकी यांच्या घराण्याची गोहरण बानी आहे. ही बानी करुण व शोकरसात्मक आहे. या रसांतील यांचे गाणे चालू असाता श्रोतृसमाज अन्तःकरणाचा ठाव घेतल्या-प्रमाणे तटस्थ होत असे. हेहि श्रोत्यांच्या अनुरोधाने रागाची निवड करीत.

हे अस्सल कलावंत असल्याने जातिभेद पाळीत नसत. सवाईगंधर्व रामभाऊ कुंदगोळकर, अनंतराव गाडगीळ, बेहेरेबुवासारखे ब्राह्मण, सरनारिक, जाधवबुवा, कपिलेश्वरी, सुरेशबाबू, दशरथबुवा मुळे सारखे ब्राह्मणोत्तर शिकविले, एवढेच नव्हे तर बाळु कैकाडी या नांवाचे एक सनय्येहि यांनी शिकवून तयार केले.

पुणे, मुंबई व बेळगांव इत्यादि ठिकाणी यांनी संगीत-विद्यालयें चालविली. शेवटीं मिरज येथे यांचे देहावसान झाले. मि. क्लेमेंट यांनी काढलेल्या फिलहारमोनिक सोसायटीचे हे मॅम्बर होते. त्यांनी नोटेशन देऊन यांच्या कांहीं चिजा प्रसिद्ध केल्या आहेत. हिंदुस्थानी संगीत गुरुमुखांतून ऐकूनच शिकले तर उत्तम येते असे यांचे मत होते. हे बीन, सतार, तबला, पेटी व जलतरंगहि उत्तम वाजवीत.

यांच्यामुळे उच्च संगीताची अभिवृद्धि व लालसा महाराष्ट्रांत इतर प्रान्तांच्या मानाने अधिक फैलावली. यांची स्वरसाधना सतत चालू असे. यांनी अनेक तऱ्हेचे स्वर लावण्याचे प्रयत्न करून स्वतःची विशिष्ट पद्धत शोधून काढली होती. यांनी स्वर लावला की तो तंबोराच जणू बोलतो आहे असे वाटे. श्रोत्यांतकेंच किंबहुना श्रोत्यांपेक्षांहि जास्त हे स्वतःच्या स्वरमाधुरीत स्वतःच गुंगून जात. यांच्या गायकीत स्वरोत्कर्ष अधिक प्रमाणांत दिसून येई. हे चिजेचे शब्द, त्यांचा उच्चार करून चीज बांधेसुद्ध व लयबद्ध मांडीत. स्वरविस्तारांत रागाची प्रकृति कायम ठेवीत. तब्येत लागेल त्या स्वरावर मुक्काम करून त्याला निरनिराळ्या पद्धतींनी नटविण्यापलीकडे यांना इतर गोष्टींचे महत्त्व वाटत नसे. कारण हेंच अंग अधिक रंजक असे. यामुळेच कदाचित् यांच्या गाण्यावर शांत व करुण रसांचे आवरण पडले असावे. यांनी कोणताहि राग आळविल्यास तो करुणरसाची छाया उत्पन्न करी.

कसल्याहि कणखर प्रकृतीच्या रागरागिणीला नवनीता-हून नरम व मेणापेक्षां मऊ करण्याची असामान्य सिद्धि यांनी मिळविली होती. मुरक्या, गिटकडी व अनेकविध गमका हे हळुवार घेऊन गाणे फार रंगवीत. गमकेच्या जोरदार ताना हे मधूनमधून घेत तेव्हां असे वैविध्य वाटे की, एकाआड एक रचना केलेली ही जणूकाय फरसबंदी दीपमाळच आहे. हे कर्नाटकी पद्धतीचे नोटेशन बहुरंगी व बहुदंगी करीत ते अति चटकदार लागे. नोटेशन करण्याची पद्धत प्रथम महाराष्ट्रांत यांनीच सुरू केली. मराठी नाटकांतील पदे मुसलमान असूनहि भावार्थ समजावून घेऊन अर्थानुकूल रसोद्भव व्हावा या पद्धतीने हे म्हणत. ठुंबरी गाणारे म्हणून तर यांची फारच प्रसिद्धी होती. यांच्या ' पिया बीन नहि आवत चैन ' या रेकॉर्डने तर यांना फार मोठी प्रसिद्धि मिळाली. यांच्या मागे यांच्या बारा इंची चौवीस रेकॉर्ड्स प्रसिद्ध आहेत.

अबदुल गफारखान—(जन्म स. १८९०)
' सरहद्द गांधी ' या नांवाने प्रसिद्ध असणारे सुप्रसिद्ध पुढारी व ' खुदा-इ-खिदमतगार ' या संघटनेचे जनक.

हे पठाण गृहस्थ मुहम्मदझाई नांवाच्या कुटुंबांत जन्मलेले आहेत. यांच्या वडिलांचे नांव बहेरामखान. ते पेशावर जिल्ह्यांतील चरसाडा तालुक्यांतील उतमान-झाई गांवाचे खान आहेत. उतमानझाई गांव स्वात नदीच्या तीरावर आहे. हिंदुस्थानच्या सरहद्दीचा हा

प्रदेश आहे. तेथून पुढे वीस मैलांचा मुहम्मदटोळ्यांचा प्रदेश ओलंडला कीं अफगाणिस्थान सुरू होतें.

यांच्या वेळीं मौलवींच्या धार्मिक शाळा सोडून इंग्रजी शाळांत जाण्यास लोकांचा विरोध होता. तो पत्करूनहि यांना पेशावर येथील मिशनरी शाळेंत घालण्यांत आले. तेथें हे मॅट्रिकपर्यंत शिकले. तिकडील रिवाजाप्रमाणें हे लष्करांत शिरावयाचे पण तो मार्ग यांना पटला नाहीं. हे अलीगढला गेले आणि तेथें एक वर्ष अभ्यास करून प्रथमच यांनीं उर्दू भाषेशीं परिचय करून घेतला. यांची जन्मभाषा पुस्तु.

मौ. झपरअलीखानांचें 'जमीनदार' आणि मौ. अबुल-कलम अझादचें 'अलहिलाल' या त्या वेळीं अत्यंत लोकप्रिय पत्रांच्या वाचनानें यांचे राजकीय शिक्षणास सुरुवात झाली. राष्ट्रीय शाळा काढण्याच्या कामांतहि यांनीं स. १९११ पासून भाग घेतलेला होता. पण पहिलें महायुद्ध संपल्यानंतर ब्रिटिश सरकारचें धोरण बदललें व रौलट ॲक्टसारखे कायदे होऊं लागले. त्याला सर्वांनीं विरोध दर्शविला. म. गांधींनीं या विरोधाला सत्याग्रहाचें रूप दिलें तेव्हां देशांत भयंकर खळबळ उत्पन्न होऊन प्रचंड सभा भरूं लागल्या. तेव्हां उतमान-झाई गांवीं भरलेल्या प्रचंड सभेमुळें यांना तुडंगांत जावें लागलें (१९१९). पुनः स. १९२१ मध्ये यांना तुडंगांत जावें लागलें. पुढें पठाणांच्या मुलांना राष्ट्रीय शिक्षण-शाळा काढून दिल्याबद्दल यांना तीन वर्षांची शिक्षा झाली (१९२२).

तुडंगांत यांचे अत्यंत हाल करण्यांत आले. माफी मागावी असे प्रयत्न झाले, पण हे कशानेंहि नमले नाहींत. कोणतीहि सवलत यांनीं मागितली नाहीं व कोणी दिलेली स्वीकारली नाहीं. सत्य आणि अंगीकृत कार्य यांपासून यांना कोणीहि ढळवू शकलें नाहीं. उलट या खडतर तपश्चर्येनें यांचा निग्रह आणि तेज वाढतच गेलें. गीता व ग्रंथसाहेब यांचा आस्वाद यांना सहवासानें घेतां आला. यांचा नमाज कधीहि चुकत नाहीं. हिंदु-मुसलमानांच्या कलहांतहि यांनीं आपली समतोल वृत्ति ढळूं दिली नाहीं. म्हणूनच यांना 'सरहद्द-गांधी' या बहुमानाच्या उपपदाचा लाभ झाला आहे.

स. १९१९ सालापासून आतांपर्यंत हे सुमारे चवदा वर्षे तुडंगांतच आहेत. ८ ऑगस्ट १९४२ च्या चळवळींत हे तुडंगांत गेले. यांचे थोरले बंधु डॉ. खान यांच्या नेतृत्वाखाली सरहद्दप्रांतांत मंत्रिमंडळ स्थापन झालें

तेव्हां त्यांनीं यांना सोडण्याच्या हुक्मावरच प्रथम सही केली (मार्च १९४५).

आतां यांच्या 'खुदा-ई-खिदमतगार' या संघटने-संबंधी थोडी माहिती देऊं.

यांनीं स. १९२१ मध्ये 'आझाद शाळा' म्हणून राष्ट्रीय शिक्षणाची शाळा काढली. त्यांतील यांच्या सहकाऱ्यांनीं ती शाळा यांच्या तीन वर्षांच्या तुडंग-वासाच्या मुदतींतहि राखली. पण पुढें स. १९३२ च्या चळवळींत ती बंद करणें भाग पडलें. या दहा वर्षांच्या मुदतींत शिक्षक व विद्यार्थी यांचें एक मंडळ यांचेभोंवतीं तयार झालें होतें. त्यालाच 'ईश्वराचे सेवक' अशा अर्थाचें 'खुदा-ई-खिदमतगार' असें नांव देण्यांत आलें (१९२९). प्रारंभी हें मंडळ फक्त समाजसुधारणा करणारें म्हणजे पठाणांना चोरी, दारू, लग्नखर्च वगैरें-पासून निवृत्त करणारें होतें. पण पुढें त्याचें स्वरूप अधिक व्यापक होत गेलें. हे तांबडे डगले अंगांत घालीत म्हणून त्यांना 'लाल डगलेवाले' असेंहि उपरोधानें म्हणत. रशियांतील बोल्शेव्हिक चळवळीशीं यांचा संबंध जोडला जाई. तथापि यांची शपथ अगदीं साधी असून ईश्वरनिष्ठा, अहिंसा, सेवा, निर्भयता व शुद्ध जीवन या पांच गोष्टींना तीमध्ये महत्त्व दिलें आहे. हे लष्करी कवाईती करतात; पण लाठीसुद्धा हातांत घेत नाहींत. पण ही चळवळ सरकारला मात्र अत्यंत अप्रिय आहे हें अनेक वेळां सिद्ध झालें आहे. सरकारनें यांच्यावर अनेक आरोप केलेले आहेत. त्याला उत्तर देण्याची संधि यांना सरकारनें दिली नाहीं. राष्ट्रीयसभेनें नेमलेल्या चौकशी-कमिटीला पंजाबच्या सरहद्दींत जाऊं दिलें नाहीं, कसेटीचा रिपोर्ट व फादर एल्विन यांचें पत्रक सरकारनें जप्त केलें. विलायतेंतून आलेल्या शिष्टमंडळाचा वृत्तांतहि हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध होऊं दिला नाहीं. अशी ही यांची संघटना प्रभावी म्हणूनच सरकारला अत्यंत अप्रिय आहे.

म. गांधींवर मात्र यांची अलोट श्रद्धा आहे. राष्ट्रीय-सभेचें व आपलें ध्येय एकच आहे असें हे वारंवार सांगतात. काँग्रेसचे अध्यक्षपदाकरितां यांचें नांव सुचविलें असतां यांनीं शिपायाला सेनापतिपद योग्य नाहीं असें म्हणून तें नाकारलें (खान बंधू-प्रेमा कंटक).

अबदुल रहिमान—(ज. स. १८४४-मृ. स. १९०१) अफगाणिस्थानचे अमीर. अफगाणिस्थानचा अमीर जो दोस्त मुहंमद त्याच्या अफजुलखान नांवाच्या मुलाचा हा मुलगा. दोस्तमुहंमद हा अफगाणिस्थानचा अमीर

झाल्यावर अफजुलखान बल्कचा सुभेदार होता. तेथेंच याचें बालपण व शिक्षण झालें. बापाच्या अनुपस्थितींत हा बापाचें काम पाहूं लागला. पुढें याची ताशकरघान या प्रांतावर सुभेदार म्हणून नेमणूक झाली. तेथें यानें बक्षिसें व सूट देण्याचा तडाखा सुरू केला. पण बापानें त्याला मान्यता न देतां त्याची वसुली सुरू केली, तेव्हां हा अपमानानें राजिनामा देऊन परत आला. तेथें हा शिक्षण घेत असतां यास तुर्गवासहि भोगावा लागला. पण नंतर गैरसमज दूर होऊन याला सेनापतीची जागा मिळाली.

दोस्तमुहंमद मेल्यावर त्याच्या जागीं त्याचा तिसरा मुलगा शेरअली गादीवर आला, व त्यानें आपला बंधु अफजुलखानास कैद केलें. तेव्हां हा भाक्सस नदी ओलांडून बुखान्याकडे पळून गेला. मध्यें एकदां काबूल घेऊन तेथें आपला चुलता अजीमखान यास यानें गादीवर बसविलें; पण तो स्थिर न होतां याला पुनः वनवास पत्करावा लागला. पुढें शेरअली रशियनांबद्दल पक्षपात दाखवूं लागला तेव्हां इंग्रजांनें त्यावर स्वारी केली. तेव्हां तो पळून जात असतां मृत्यु पावला व त्याचा मुलगा याकूबखान गादीवर आला. पण त्याचें वजन नाहींसें होऊन काबूलच्या इंग्रज रेसिडेंट कावामरी याचा खून झाला. तेव्हां इंग्रजांनें स्वारी करून काबूल घेतलें. हें कळतांच रशियन हद्दीतून हे गृहस्थ काबूलला आले व इंग्रजांच्या व लोकांच्या अनुकूलतेनें पुनः गादीवर आले (स. १८८० जुलै २२).

सिंहासनारूढ झाल्यावर यास राज्यांतील पुष्कळ बखेडे मोडावे लागले, गेलेले मुलूख परत ध्यावे लागले, त्यांत याचें शौर्य व चातुर्य प्रगट झालें. तसेंच देशांतील मुल्लामौलवी यांचें प्रस्थ कमी करून त्यांच्या क्रूर वर्तनांनाहि यांनीं आळा घातला.

यांना पुस्तु, फारशी, तुर्की, रशियन, आरबी आणि हिंदुस्थानी इतक्या भाषा येत. यांना अनेक विषयांत गम्य असे. यांचे किती एक ग्रंथ काबूलच्या छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध झाले आहेत.

मालिक, खान व मुल्ला यांपैकीं पहिले दोन लोकांनीं निवडलेले व शेवटले कायदा व धर्मशास्त्र यांच्या परीक्षा दिलेले असत. या तीन प्रकारच्या लोकांतल्या बहुमतानें हे आपला सगळा कारभार चालवीत. सैन्य, हत्यारें, हत्यारांचे कारखाने, दारुगोळा या बाबतींत यांनीं चांगली व्यवस्था केली, पण ती सर्व व्यवस्था यांना

अपुरी वाटे. जगांतील 'बळी तो कान पिळी' ही स्थिति पाहून देशांत आगगाडी सुरू करूं नये असें यांनीं आपलें म्हणणें स्पष्टपणें मांडलें आहे व तसा पुढील वंशजांनाहि सल्ला दिला आहे.

यांचें सैन्य नेहमीं जय्यत तयार असे. 'संकट सोसण्यास सिद्ध व्हा व मग देवावर भरंवसा ठेवा' ही यांना शिकवण होती. इंग्लंड अफगाणिस्थानशीं केलेले करार कधीं मोडणार नाहीं, कारण त्यांना रशिया व हिंदुस्थान यांच्यामध्ये आपल्यासारखा स्वतंत्र राष्ट्राची जरूरी आहे, असें यांचें मत होतें. स्त्रीधन, विवाह-नोंदणी, हुंडा, सडका, वाटसरूंची सुरक्षितता यांबद्दल यांनीं चांगले नियम करून लोकांची सोय केली आहे. जमिनींत सांपडणाऱ्या विविध द्रव्यांच्या खाणींचे मक्ते परक्यांना न देण्याविषयीं यांचा कडक नियम असे. आगगाडी, मक्ते व व्यापार या द्वारा परक्यांचा देशांत प्रवेश होऊन आपला देश कमकुवत होईल असें यांचें प्रांजळ मत होतें.

ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनीं धर्मप्रसाराची परवानगी मागितली असतां यांनीं त्यांना स्वच्छ कळविलें कीं 'आम्हास धर्म शिकविण्यास दुसरे लोक नको आहेत. ते मोठे धार्मिक आहेत. आणखी ते ख्रिस्ती धर्मोपदेशक व युरोपियन व्यापारी यांच्या वाऱ्यास देखील उभे राहत नाहींत. कारण हे लोक जेथें जातात तेथें कज्जे उत्पन्न करतात. आपसांत भांडणें उत्पन्न करतात व आपला अंमल सुरू करतात. ज्ञान व व्यापार हें केवळ थोतांड आहे. तुम्ही धर्म व व्यापार यांचें मिष करून आर्मिनीयांत दंगे, क्रीट येथील बंड, इजिप्तचा घोटाळा व सध्यांची चिनांतली लढाई उत्पन्न केलीत. तथापि तुम्हांला आमच्या लोकांची विशेषच कळकळ असेल तर तुम्ही आपले जीव धोक्यांत न घालतां तुमचे फंड आमच्या मौलवींच्या स्वाधीन करा म्हणजे तुमचें कार्य थोडक्यांत उत्तम होईल.'

पुढेपुढे यांनीं अनेक प्रकारची यंत्रे आणून कारखाने आपल्या राज्यांत सुरू केले व परदेशी कारागीर आणून त्यांच्या हाताखालीं अफगाण लोक शिकवून कारखाने स्वावलंबी करण्याचें धोरण स्वीकारलें.

अभेदानन्द—(जन्म स. १८६६—मृत्यु स. १९३९)

वेदान्त व हिन्दू तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथांचे कर्ते आणि कलकत्त्याच्या रामकृष्ण वेदान्त सोसायटीचे उत्पादक व अध्यक्ष. यांचे वडील कलकत्त्याच्या 'ओरिएण्टल सेमिनरी' मध्ये इंग्रजीचे शिक्षक होते. यांनीं प्रथम संस्कृत शाळेंतील

व नंतर शालेतील शिक्षण घेतल्यावर ओरिएण्टल सेमिनरी-मध्ये शिक्षण सुरू केलें. ते तेथूनच वयाच्या १६ व्या वर्षी प्रवेशपरीक्षा पास झाले.

लहानपणापासूनच प्रत्येक गोष्टीचें कारण समजावून घेण्यासाठी हे नेहमी ती गोष्ट अशी “ कां व कशी ” झाली ह्याबद्दल प्रश्न विचारीत. यांनी हिंदुस्थानच्या इतिहासांत जेव्हां प्रथमच शंकराचार्य हे मोठे तत्त्वज्ञानी असल्याबद्दल वाचलें, तेव्हां आपणहि असेच तत्त्वज्ञानी व्हावयाचें असा यांनी निश्चय केला. ह्या वेळीं हे चित्र-कलेचें शिक्षण घेत होते. परंतु हा विचार मनांत येतांच यांनी तो अभ्यास सोडून दिला. आपल्या घरगुती अभ्यासांत यांनी ‘ मुग्धबोध ’ ह्या संस्कृत व्याकरणाचा अभ्यास करून संस्कृतभाषेवर इतकें प्रभुत्व मिळविलें कीं हे संस्कृत कविता सहज करूं लागले. ह्याच वेळीं एकदां हे भगवद्गीता वाचीत आहेत असे पाहून ‘ गीता ही मुलांच्याकरितां नाही, ती तुला वेडा बनवील ’ असे यांच्या वडिलांनी यांना सांगितलें. परंतु यांच्या मते हें अयोग्य वाटल्यामुळे यांनी गीता वाचण्याचा क्रम तसाच चालू ठेवला. हिंदू तत्त्वज्ञानावरील व त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या धर्मांच्या अनेकविध स्वरूपावरील भाषणे ऐकण्याची यांना फार आवड असे. यांनी रेव्हरन्ड डॉ. मॅकडोनाल्ड, रेव्ह. कालीचरण वानर्जी वगैरेंचा ‘ ख्रिस्त व ख्रिश्चन धर्म ’ या विषयावरील बरीचशी भाषणे ऐकली. त्याचप्रमाणे ख्रिस्तीधर्मविरोधीहि पुष्कळशा भाषणांना ते हजर असत. स. १८८३त प्रसिद्ध हिंदू तत्त्ववेत्ता पंडित ‘ शेषाधर तारकासुरमणि ’ यांची ‘ हिंदू तत्त्वज्ञानाचे सहा क्रम ’ या विषयावरील पुष्कळशी व्याख्याने यांनी श्रवण केली होती. ह्या सर्व व्याख्यानांचा यांच्यावर असा परिणाम झाला कीं प्राचीन व अर्वाचीन युरोपीय तत्त्वज्ञानांचा अभ्यास करण्याची यांची आवड अधिकच वाढली. पुढे पुढे तर यांनी पंडित शेषाधरांची ‘ पातंजलयोगविज्ञाना ’वरील व्याख्याने ऐकल्यामुळे हिंदू अध्यात्मशास्त्र (योगशास्त्र) व त्याचप्रमाणे योगशास्त्राची प्रत्यक्ष पद्धती यांबद्दल यांना विशेष आवड उत्पन्न झाली. हा अभ्यास यांनी पंडितजींच्या पद्धतीनुरूप पुढे प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता कै. कलिबर वेदान्त वगीश यांच्या नेतृत्वाखाली केला. त्यानंतर यांनी आत्मनियंत्रण करून निर्विकल्प समाधीप्रत जाण्याचा अभ्यास केला. तदनंतर ‘ राजयोगा ’वरील प्रत्यक्ष पद्धति सांगणारी जी ‘ शिवसंहिता ’ तिचा अभ्यास यांनी दक्षिणेश्वरी राहणाऱ्या ‘ रामकृष्ण परमहंस ’ यांच्या जवळ राहून केला.

स्वामी रामकृष्णांच्या जवळ हा अभ्यास दोन वर्षेपर्यंत चालू होता. तेथे असतांना रामकृष्णांच्या अनेक अनुयायांशी व विशेषतः स्वामी विवेकानंदांशी त्यांचा निकट संबंध आला. स. १८८६ त रामकृष्णांच्या मृत्यूनंतर यांनी स्वामी विवेकानंद व इतर गुरुबंधु यांच्यासह संन्यासआश्रमांत पदार्पण केलें व तेव्हापासूनच हे स्वामी अभेदानंद या नांवाने ओळखले जाऊ लागले. त्यानंतर यांनी ठिकठिकाणी पायी प्रवास केला व त्यांत येणाऱ्या सर्व हालअपेष्टा सहन केल्या. गंगा व यमुना यांच्या उगमस्थानाच्या हिमालयाच्या १४००० फुटांवरील गुहेंत सतत ३ महिने राहून यांनी सत्याबद्दल विचार केला. अशाच प्रकारे सर्व हिंदुस्थानांतील तीर्थ-यात्रा करीत व अनेक साधुसंतांच्या गांठी घेत हे त्या वेळचे प्रसिद्ध अद्वैत वेदांतवादी श्री. धनराजगिरी यांच्या जवळ अद्वैत-वेदांत तत्त्वज्ञानाचें शिक्षण घेऊं लागले.

स. १८९६ मध्ये स्वामी विवेकानंद अमेरिका व इंग्लंड येथे ‘ वेदांत ’, ‘ राजयोग ’, ‘ ज्ञानयोग ’ वगैरेवर व्याख्याने देऊन तेथे त्यांनी त्याद्वारे जो हिंदू धर्म मतांचा अत्यंत यशस्वी प्रचार सुरू केला त्यांत विवेकानंदांच्या आमंत्रणावरून यांनी त्यांना पुष्कळच मदत केली. यासाठी हे कलकत्त्याहून लंडनला स. १८९६ च्या आगस्ट महिन्यांत रवाना झाले. लंडनच्या ख्रिस्तो थिऑसॉफिकल सोसायटीपुढे यांचे ‘ अद्वैत फिलॉसॉफी ’ या विषयावर प्रथम व्याख्यान झालें. पुढे स्वामींनी यांना लंडन येथे ‘ वेदांत ’ व ‘ राजयोग ’ वगैरेचे वर्ग चालविण्यास सांगून ते स. १८९७त हिंदुस्थानांत आले. यांनी हे वर्ग चालवून शिवाय तेथील धार्मिक तत्त्वज्ञान-विषयक संस्थांतून व इतर सार्वजनिक सभांतून वरील विषयांवर व्याख्याने देऊन एक वर्षपर्यंत प्रचार केला. या अवधीत यांनी प्रो. मॅक्समुलर व प्रो. पॉल वगैरे विद्वानांशी रामकृष्णांच्या शिकवणीबद्दल विचारविनिमय केला. यांपैकी प्रो. पॉल डायसन हे उपनिषदांतील तत्त्वज्ञान मांडणारे प्रथम असे असून त्यांनी ५० उपनिषदांचे जर्मनभाषेत भाषांतर केले आहे.

स. १८९७ त हे विवेकानंदांच्या विनंतीवरून त्यांच्या न्यूयॉर्कमधील ‘ वेदांत सोसायटी ’चे नेतृत्व पत्करण्यासाठी तेथे गेले. त्या ठिकाणी यांनी सहा महिन्यांत वेदांत व पातंजलयोग विज्ञानावर ९० व्याख्याने देऊन व भगवद्गीता, कठोपनिषद् व मृत्यु, आत्मज्ञान वगैरेचा उलगडा करणारी इतर उपनिषदे यांचे वर्ग काढून

‘वेदांत सोसायटी’चा बराच प्रचार केला. पुढे हे सोसायटीचे मंत्री झाले व यांनी ते काम २० वर्षपर्यंत अव्याहत केलें. यांनी संबंध संयुक्त संस्थानें, कॅनडा, अलास्का आणि मेक्सिको वगैरे देशांतील मुख्य मुख्य शहरीं जाऊन वेदान्त तत्त्वज्ञानाच्या अनेकविध स्वरूपावर व्याख्यानं दिलीं. त्याचप्रमाणें ‘कृष्ण व त्याची शिकवण’, ‘रामकृष्ण व त्यांची शिकवण’, ‘झेरोस्तर व त्याची शिकवण’ वगैरेवरहि अनेक सार्वजनिक भाषणें यांनी केलीं. स. १९२१ सालीं होनोलुलू येथील ‘पॅन-पॅसिफिक एज्युकेशनल कॉन्फरन्स’ करतां हे हिंदुस्थानचे प्रतिनिधी म्हणून गेले होते. त्यानंतर शांघाय, हाँगकाँग, कॅन्टन, सिंगापूर वगैरे शहरीं आपल्या नेदमींच्या विषयांवर व्याख्यानं देऊन त्याबरोबरच यांनीं जपानी संस्कृती, तेथील धर्म व तत्त्वज्ञान वगैरेचा अभ्यास केला. त्यानंतर यांनीं मलाया संस्थानांतील लोकांच्या आग्रहावरून तेथेहि ‘बुद्धिज्ञम’ वगैरे विषयांवर हिंदू व चिनी श्रोत्यांचे पुढें व्याख्यानं दिलीं. शेवटीं रंगून येथेहि ‘हिंदूधर्म’ आणि ‘बुद्धाचा संदेश’ वगैरे विषयांवर व्याख्यानं दिल्यानंतर ते कलकत्त्यास आले.

पुन्हां स. १९२२ सालीं हे काश्मीरहून हिमालय पर्वत पायीं ओलांडून तिबेटांत बुद्ध तत्त्वज्ञान, तेथील चालीरीती व लामाइझम यांच्या अभ्यासासाठीं गेले. नंतर स. १९२३ त रामकृष्णांच्या हिंदू अनुयायांच्या आग्रहावरून हे हिंदुस्थानांत आले व यांनीं कलकत्त्यास रामकृष्ण परमहंसांचा संदेश अखंड सर्वश्रुत करण्यासाठीं सध्यां प्रसिद्ध असलेली ‘रामकृष्ण वेदांत सोसायटी’ व मठ यांची स्थापना केली. प्रथम ह्या संस्थेची एका भाड्याच्या घरांतच स्थापना झाली. परंतु यांच्या परिश्रमांनीं सन १९३१-३२ सालांत ह्या संस्थेनें आपल्या मालकीचें एक देऊळ व एक मठ बांधला. व अशा तऱ्हेनें स्वामी विवेकानंदांची राहिलेली ही अंतिम इच्छा यांनीं पुरी केली. पुढे १९३४ त यांनीं ह्याच मठ व संस्थेची एक शाखा दार्जिलिंग येथे सुरू केली.

स्वामी विवेकानंदांच्या शतवार्षिकोत्सवप्रसंगी कलकत्त्यास स. १९३७ च्या मार्च महिन्यांत धर्म परिषदेच्या झालेल्या दोन्ही बैठकींत यांनीं अध्यक्षीय भाषण केलें. वेदान्त व हिंदू तत्त्वज्ञान यांवर यांनीं पुष्कळशी पुस्तकेंहि लिहिलेली आहेत.

अभ्यंकर भास्करशास्त्री—(मृत्यु स. १८६८ सुमार) महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध पंडित. हे सातारचे राहणारे. यांचे गुरु नीळकंठशास्त्री थत्ते. प्रसिद्ध पंडित

वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर हे यांचे नातू होत. यांचे शिष्य रामशास्त्री गोडबोले यांनीं यांचे नातू वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर यांना व्याकरणशास्त्रांत तयार करून गुरूचें ऋण फेडलें. भास्करशास्त्री अभ्यंकर व रामशास्त्री गोडबोले यांची शिष्यपरंपरा मोठी आहे. यांचा ‘संस्कार-पद्धतिः’ नांवाचा ग्रंथ आनंदाश्रमसंस्थेनें प्रसिद्ध केला आहे. तो सत्याषाढसूत्राप्रमाणें संस्कारांचे प्रयोग सांगणारा ग्रंथ आहे.

अभ्यंकर, वासुदेवशास्त्री महादेव—(जन्म स. १८६२-मृत्यु स. १९४३) सुप्रसिद्ध वैयाकरण व अनेक शास्त्रांतील निष्णात पंडित. यांना हिंदुस्थानसरकारनें ‘महामहोपाध्याय’ (१९२१) व श्रीशंकराचार्य संकेश्वर यांचेकडून ‘विद्वद्भूषण’ अशा पदव्या मिळाल्या होत्या.

यांचें शिक्षण सातारचे सुप्रसिद्ध पंडित रामशास्त्री गोडबोले यांचेपाशीं झालें होतें. रामशास्त्री गोडबोले यांचे गुरु भास्करशास्त्री अभ्यंकर हे वासुदेवशास्त्री अभ्यंकरांचे पितामह होत. बाप व आजे लहानपणींच वारल्यानें वासुदेवशास्त्री यांचा सर्व भार रामशास्त्री यांनीं आपल्याकडे घेणें स्वाभाविक आहे.

यांचें सातारा येथें अध्ययन संपल्यावर पुण्याच्या संस्कृतपाठशाळेवर व न्या. म. गो. रानडे यांच्या द्वारां फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शास्त्री म्हणून यांची नेमणूक झाली. व्याकरणाप्रमाणेंच वेदान्त, मीमांसा, साहित्य, न्याय, तर्क, ज्योतिष, धर्म वगैरे शास्त्रांतहि यांनीं प्रावीण्य संपादन केलें होतें. या सर्व विषयांत अध्ययन, अध्यापन, वाचन व लेखन हे यांचें सतत चालू असे. त्यामुळे यांचे ग्रंथहि विपुल आहेत, आणि लेखनशैली मार्मिक, मूलग्राही व सुबोध असल्यानें ग्रंथांचा दर्जाहि उच्च आहे. यांचे ग्रंथ आनंदाश्रम, पुणे किंवा बाँबे ओ. सी.रीजमध्ये प्रसिद्ध झालेले आहेत.

यांचे संस्कृत भाषेतील टीका ग्रंथः—

१ सर्वदर्शनसंग्रहटीका, २ मीमांसान्यायप्रकाशटीका, ३ सिद्धान्तबिन्दुटीका, ४ श्रीभाष्यचतुःसूत्रीटीका, ५ कुण्डार्कटीका, ६ यतीन्द्रमतदीपिकाटीका. ७ गीताध्यायद्वयटीका.

यांचे स्वतंत्र संस्कृत ग्रंथः—

१ अद्वैतामोदः, २ कायशुद्धिः, ३ धर्मतत्त्वनिर्णयः, ४ धर्मतत्त्वनिर्णयपरिशिष्टम्, ५ सूत्रान्तरपरिग्रह-विचारः,

मराठी भाषान्तरे:—

१ ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्याचें मराठी भाषान्तर.

२ पातंजलमहाभाष्याचें मराठी भाषान्तर.

याशिवाय पं. वामनाचार्य झळकीकर यांनीं केलेला 'न्यायकोश' हा ग्रंथ वाढवून यांनीं संपादला.

भाषान्तरांपैकीं पहिलें गायकवाड सरकारकडून प्रसिद्ध झालेलें आहे आणि दुसरें डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीकडून प्रसिद्ध होत आहे. लेखनाप्रमाणें संशोधनाची कलाहि यांना चांगली अवगत होती.

याशिवाय यांचे अनेक हस्तलिखित ग्रंथ अमुद्रित स्थितीत पडून आहेत. त्यावरून नागोजीभट्टाप्रमाणें यांनीं बहुतेक शास्त्रांत ग्रंथ केले आहेत हें दिसून येईल.

मुंबई विद्यापीठाच्या एम्.ए.चे हे अनेक वेळां परीक्षक होते. तसेंच पुण्याच्या वेदशास्त्रोत्तेजकसभेंतहि हे पुष्कळ वर्षे प्रामुख्याने लक्ष घालीत.

यांचा विद्यावंश

१ नागोजीभट्ट काळे (स.१७५०सुमार)

२ रामचंद्रभट्ट तारे

३ वैद्यनाथ पायगुंडे (स.१७७५सुमार)

४ नीळकंठशास्त्री यत्ते (स.१८१८सुमार)

५ भास्करशास्त्री अभ्यंकर ६ मोरशास्त्री साठे ७ खुपाशास्त्री
(मृत्यु स.१८६८)
कृष्णशास्त्री निपळूणकर

८ काशीनाथशास्त्री ९ रामशास्त्री गोडबोले १० अनंतशास्त्री
अष्टपुत्रे (मृ.स.१९१२) पेंढारकर
११ राजारामशास्त्री १२ वासुदेवशास्त्री १३ प्रो.कीलहॉर्न
कार्लेकर अभ्यंकर
(मृत्यु स.१९४३)

१४ बाळसरस्वती १५ गंगाधरशास्त्री तेलंग
रानडे (मृत्युस.१९१३)

यांच्या शिष्यमंडळीपैकीं कै. रंगाचार्य रड्डी, शंकरशास्त्री मासलकर, दिगंबरशास्त्री काशीकर, गणेशशास्त्री गोडबोले, भगवानशास्त्री धारकर, लक्ष्मणशास्त्री सुरगुडकर, सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव हे प्रमुख होत.

अमरसिंग लाला—(जन्म स. १९१०-मृत्यु स. १९३५) सुप्रसिद्ध क्रिकेटपटु व गोलंदाज.

पतियाळासंघांत होतकरू गोलंदाज म्हणून यांचें नांव प्रथम लोकांच्या कानीं आलें (१९३०). तेव्हां पतियाळ्याच्या महाराजांनीं यांना आश्रय दिला. हे गोलंदाज म्हणून प्रसिद्ध झाले तरी लवकरच चांगला टोलेबाज बॅट्समन म्हणूनहि यांनीं नांव कमावलें. तसेंच क्षेत्ररक्षणांतहि यांचें विशेष चापल्य कौतुकास्पद होतें. अशा बहुगुणत्वामुळें पंजाब संघांतून यांचा लवकरच भारताय संघांत समावेश झाला. विलायतेमध्ये गेलेल्या क्रिकेटसंघांतहि यांचा समावेश सहज झाला (१९३२). तिकडे १०० इंग्रज गडी बाद करण्याचें श्रेय यांनीं घेतलें. तिकडच्या अनेक संस्थांनीं यांचा मोठा गौरव केला. लॅकेशायर क्रिकेट टीमने यांचा समावेश आपल्या टीममध्ये केला.

पुढें नवानगरच्या महाराजांनीं यांना आपल्या संस्थानांत आश्रय दिला, व यांच्या नेतृत्वाखालीं पहिल्याच सामन्यांत नवानगरसंघानें रणजी ट्रॉफी संपादन केली. गोलंदाज म्हणून अग्रमान अवध्या पंचवीशीच्या आंत यांनीं निर्विवादपणें पटकाविला होता.

महाराष्ट्रांतली श्री. पी. बाळू व श्री. एस्. एम्. जोशी यांची गोलंदाजी हातखंडा म्हणून समजली जाई. पण यांनीं आपल्या गोलंदाजीला तडफदार टोलेबाजीची जोड दिल्यामुळें हे कोणत्याहि हिंदी क्रिकेटसंघाचा विश्वासार्ह आधार मानला जात.

अमृतलाल दलपतरामशेठ—(जन्म स. १८८५) सुप्रसिद्ध गुजराथी वर्तमानपत्रकार. काठेवाडांतील एका लहानशा खेड्यांत यांचा जन्म झाला. यांच्या वडील बंधूंनीं यांचें पालनपोषण केलें. मॅट्रिक पास झाल्यावर नोकरी करून हे हायकोर्ट वकील झाले व १९१५ ते १९१८ पर्यंत यांनीं वकिली केली. १९१८ ते १९२१ पर्यंत हे लिंबडी येथें फर्स्ट क्लास मॅजिस्ट्रेट होते. १९२१ च्या असहकारितेच्या लाटेत यांनीं आपली नोकरी सोडून देऊन "सौराष्ट्र" हें गुजराथी साप्ताहिक सुरू केलें आणि याच पत्रानें हे सुप्रसिद्ध झाले. याच वेळेपासून यांनीं स्थानिक-स्वराज्य व त्याचबरोबर सार्वजनिक कार्यांत लक्ष घालण्यास सुरुवात केली. १९२३ ते १९३३ अहमदाबाद जिल्हा लोकलबोर्डाचे हे अध्यक्ष होते. त्याचबरोबर हे १९२६ ते १९३० पर्यंत अहमदाबाद जिल्ह्यातर्फे मुंबई कायदेमंडळांत सभासदहि होते. १९२३ ते १९३३ पर्यंत सतत हे अ. भा. काँ. क. चे व गुजराथ-प्रांतिक काँग्रेस कमिटीचे सभासद होते. याचबरोबर समाजसेवेचें कार्य करणारी 'काठेवाडसेवासमिति' ही संस्था

यांनी १९२४-१९३६ पर्यंत चालविली होती व बरेच दिवस हे तिचे अध्यक्षहि होते.

परंतु यांचे नांव विशेष निगडित आहे तें संस्थानी प्रजेच्या स्वराज्याच्या चळवळाशी. यांच्या अविश्रांत प्रयत्नाचें फळ म्हणजेच १९२७ त स्थापन झालेल्या 'अखिल भारतीय संस्थानी प्रजा परिषदे'चें उत्पादन हे होय. जवाहिरलाल नेहरू, सी. वाय्. चिंतामणी, डॉ. पद्मभिसीतारामय्या वगैरेना या परिषदेचे अध्यक्ष करून यांनी या लोकांची संस्थानचे कार्यास सहानुभूति मिळवण्याचा प्रयत्न केला आहे. श्री. चिंतामणी यांनी पतियाळा संस्थानांतल अत्याचारांची चौकशी या समे-मार्फत केली, या गोष्टीचें श्रेयसुद्धा आपणांस यांनाच द्यावें लागेल (१९२८). राजपुतान्यांत भरलेल्या दोन संस्थानी पार्षदांचे हे अध्यक्ष होते. १९२९ साली भरलेल्या गोलमेज परिषदेला हे संस्थानांचे अधिकृत प्रतिनिधी म्हणून गेले नसले तरी यांचे जाण्याने संस्थानांचे अधिकृत प्रतिनिधी श्री. गणपतराव अभ्यंकर यांना अत्यंत मदत झाली होती. "इंडियन स्टेट्स पीपल" हें डॉ. पद्मभिसीतारामय्या संपादित पत्र यांना कित्येक दिवस जाज सोसून चालवले होते व ते तुडंगांत जाईपर्यंत हें पत्र चालवण्याची जबाबदारी यांनी घेतली होती. "काँग्रेस सोशॅलिस्ट" हें काँग्रेस सोशॅलिस्ट पक्षाचे पत्रसुद्धा यांनी शेवटपर्यंत अशाच चिकाटीने चालवले होते. श्री प्रेम जर्नलच्या के. श्रीनिवासन् यांना संपादक म्हणून नेमून "दि टेली सन्" या नावाचे इंग्रजी दैनिकहि यांनी कांहीं दिवस चालवले होते. श्री. मिनु मसाना हे त्यांचे साहाय्यकारी संपादक होते.

१९३१ त यांची ईस्ट आफ्रिकन इंडियन नॅशनल काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. नैरोबी येथे झालेल्या आंधवेशनाला हजर राहून त्याबरोबरच यांनी केनिया व युगांडा येथे दौरा काढला. १९२९ च्या चळवळींत यांना तुडंगवास घडला होता. त्याबरोबरच १९३१ च्या देशाच्या चळवळीच्या वेळी तर आफ्रिकेहून परत येत असतांना बोटीवरच यांना अटक झाली होती. त्यानंतर तुडंगांतून सुटल्याबरोबर यांनी 'जन्मभूमि' पत्राची स्थापना केली. १९३६ त त्या पत्राची सर्व व्यवस्था शांतिलाल शहा वगैरे लोकांवर सोपवून जपानी व सयामी गृहस्थांबरोबरच्या भारीने यांनी जहाजांचा व्यापार सुरू केला. त्या निमित्ताने हे मलाया, इंडो-चायना, जपान, फिलिपाइन्स इत्यादि देशांत हिंडून आले. यांचा मुख्यतः मुक्काम हाँगकाँग व शांघाय येथे

असे. यांची कांहीं जहाजे जपान्यांनी घेतली. तेव्हां त्यांच्या चौकशीला यांना टोकिओ व कोबे येथे जावे लागले. तेथे असतांनाचे आपले अनुभव त्यांनी 'अॅप्रिकल्चर इन जपान' या आपल्या ग्रंथांत नमूद करून ठेवलेले आहेत. १९४० त नवीन युद्धामुळे चीनच्या किनाऱ्यावर आगबोट फिरविण्याचे मनोरथ तसेच टाकून यांना परत हिंदुस्थानांत यावे लागले. १९४० त परत हे जन्मभूमीचे संपादक बनले व १९४२ त यांनी 'नूतन गुजराथी' हें आपले नवे गुजराथी दैनिक सुरू केलें. वृत्तपत्रव्यवसाय हाच यांचा धंदा असून इंडियन लॅंग्वेजेस न्यूजपेपर असोसिएशनचे अध्यक्ष, ऑल इंडिया एडिटर्स कॉन्फरन्स व प्रॉव्हिन्शियल प्रेस अँडव्हायसरी कमिटीचे सभासद, या दृष्टीने वृत्तपत्रव्यवसायांतच यांचे सर्व संबंध निगडित आहेत. 'जन्मभूमि', 'प्रवासी', 'लोकमान्य' ही पत्रे चालविणाऱ्या 'स्टेट्स पीपल लिमिटेड' या संस्थेचे हे मॅनेजिंग डायरेक्टर आहेत. आतां हे सान्फ्रान्सिस्को येथे भरणाऱ्या जागतिक राजकीय परिषदेला वृत्तपत्रकार म्हणून जात आहेत.

अध्यय, सर निरुवरूर मुथुस्वामी—(जन्म स. १८३२-मृत्यु स. १८९५) मद्रास हायकोर्टातील न्यायमूर्ति.

ह्यांचा जन्म वुचुवाडी (तंजावरजवळ) येथे झाला. अल्पवयांतच वडिलांच्या मृत्यूमुळे हे निरुवरूर येथे तामाळ शिकून गांवच्या हिशेबनिसाजवळ दरमहा १ रु. वर नोकरीस राहिले. पुढे तेथील तहशिलदार नायकेन माहेब यांच्यावर यांच्या हुशारी व मेहनती वृत्तीचा पगडा बसून त्यांनी यांना मद्रासच्या शाळेत पाठविले. तेथे हे प्रतिवर्षी बक्षिस व शिष्यवृत्त्या मिळवीत असत. स. १८५४ त मद्रास इलाख्यातील विद्यार्थ्यांच्या सर्वोत्कृष्ट निबंधाबद्दल ठेवलेले ५०० रु. चे बक्षिस यांना मिळाले. त्यामुळे आय. सा. एस. करिता परदेशी जाण्याची संधि आली असतां हि ब्राह्मणत्वाच्या आड येणारे परदेशगमन करण्याचे यांनी नाकारून हे तंजावरच्या दप्तरदार, दुय्यम शाळा तपासणीस वगैरे जागांवर कामे करू लागले. स. १८५६ मध्ये नुकत्याच सुरू केलेल्या वकिलीच्या परिक्षेस बसून सर टी. माधवराव-सारख्या जुन्या इसमास मार्गे टाकून यांनी तीत पहिला नंबर पटकाविला. पुढे हळूहळू त्रांकेबारचे मुन्सफ, तंजावर येथे डे. कलेक्टर, कानडाचे सबजज व मद्रासचे पोलीस मॅजिस्ट्रेट वगैरे हुद्यांवर हे गेले. स. १८७८ त यांना हायकोर्टाचे बेंचमध्ये घेण्यांत आले व नंतर कधी

कधीं हायकोर्टचे मुख्य न्यायाधीश म्हणूनहि यांनी बराच लौकिक मिळविला. व्हाइसरॉयच्या निमंत्रणावरून स. १८७७ त हे दिल्लीस दरबारालाहि गेले होते. स. १८७८ त यांना सी. आय. इ. व स. १८९३ त के. सी. आय. इ. ह्या पदव्या मिळाल्या होत्या.

अय्यर रामस्वामी—(जन्म स. १८७९) सुप्रसिद्ध राजकारणी पुरुष.

यांचा ब्रिटिश सरकार, संस्थानी राजकारण, काँग्रेसची चळवळ इत्यादि गोष्टींशी वेळोवेळी संबंध आला असून हे एक नाणावलेले अर्थशास्त्रज्ञ व प्रसिद्ध वकील म्हणून चमकले आहेत. एक मनुष्य अशा निरनिराळ्या क्षेत्रांत ज्याअर्थी प्रसिद्धी मिळवू शकला याअर्थी यांची बुद्धि असामान्य असली पाहिजे यांत तिळमात्रहि शंका नाही. यांचे शिक्षण मद्रास येथे झाले.

१९०३ साली यांनी मद्रास येथे वकिली सुरू केली व लवकरच दिवाणी वाजुत यांनी आपला चांगलाच जम बसविला. १९१२ साली हे मद्रास युनिव्हर्सिटीचे फेलो झाले. १९११ साली मद्रास कॉर्पोरेशनचे हे सभासद झाले व यांनी पुष्कळशा कामे यावर महत्त्वाची कामे बजाविली. १९१७-१८ साली हे इ. ने. काँग्रेसचे चिटणीस होते. दिल्लीच्या युद्धसमितीवर हे मद्रासचे प्रतिनिधी म्हणून हजर होते. पाचयप्पाच्या कॉलेज-ट्रस्टचे ते विश्वस्त होते. हिंदुस्थानच्या सुधारणांवावत साउथवरो कमिशनसमोर, आर्थिक कारणाकरितां नेमलेल्या मेस्टन कमेट्यासमोर व मि. माटेग्यु व चेम्सफर्ट समोर हिंदुस्थानच्या वतीने यांनी साक्षां दिल्या. १९१९ साली हिंदुस्थानांत सुधारणा घडवून आणण्याकरितां नेमलेल्या जॉईंट पार्लमेटरी कमेट्यासमोर यांनी पुरावा सादर केला. १९१९ साली हे मद्रास विश्वविद्यालयाच्या कौन्सिलचे सभासद होते. १९२० साली सुधारणा कायद्यान्वये वनविलेल्या लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलचे हे सभासद होते. त्याच साली मद्रासचे हे अँडव्होकेट जनरल होते. १९२६ व १९२७ साली हे लीग ऑफ नेशनसच्या असेंब्लीला हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि म्हणून जिनेव्हाला गेले होते. १९२३-२९ पर्यंत मद्रास सरकारचे हे लॉ-मॅबर होते व १९२४ साली हे व्हाइसरॉयच्या एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलचे व्हाइस-प्रेसिडेंट होते; पण लवकरच यांनी सरकारी नोकरीचा राजीनामा दिला व पुनः वकिली सुरू केली. बटलर इन्कायरी कमिटीवर कोचीन संस्थानचे प्रतिनिधि म्हणून हे हजर होते. ब्रिटिश हिंदुस्तान व संस्थानी हिंदुस्तान यांचे फेडरेशनमध्ये

एक स्वरूप होण्याकरतां जी राज्यपद्धति आखावयाची होती त्यांत यांनी सभासद या नात्याने भाग घेतला होता. १९३३ साली नरेन्द्र मंडळाने 'व्हाइट पेपर'चा विचार करण्याकरतां जी कमेटी नेमली होती त्याचे हे चेअरमन होते. १९३३ वर्ल्ड इकॉनॉमिक कॉन्फरन्सचे सभासद झाले. १९३४ साली यांनी काश्मीरच्या संस्थानची नवी राज्यघटना तयार करून दिली.

१९३६ साली हे त्रावणकोर संस्थानचे दिवाण झाले. महाराजांनी यांना 'सचिवोत्तम' अशी पदवी बहाल केली. १९३६ साली अस्पृश्यांना सर्व संस्थानांतील देवळें खुली करण्यांत आली त्याच्या बुडाशी यांचा हात होताच. १९३७ साली हे त्रावणकोरच्या बॉयस्काउट असोसिएशनचे चीफ कमिशनर झाले व त्रावणकोर विश्व-विद्यालयाचे कुलगुरु झाले. १९३७ साली लंडनमधील रॉयल इन्स्टिट्यूट ऑफ आर्ट्सचे फेलो म्हणून हे निवडून आले. यांचे लेखां हि मागिक व वर्तमानपत्रांतून येत असतात. यांच्यासारखी चौफेर बुद्धीची माणसे हिंदुस्थानांत फार थोडी आहेत व यांच्या कर्तबगारीमुळे आज त्रावणकोर संस्थानांत सुधारणा दिमून येत आहेत.

स. १९४२ साली व्हाइसरॉयच्या एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलमधील जागा यांनी राष्ट्रीयसभा व सरकार यांच्यांत तडजोड करण्याच्या दृष्टीने पत्करली होती; पण स. गांधींना पकडतांच यांनी त्या जागेचा राजीनामा दिला.

अय्यर, सर पी. एस. शिवस्वामी—(जन्म १८६४) सुप्रसिद्ध प्रागतिक. यांनी आपल्या कारकीर्दीत निरनिराळ्या विश्वविद्यालयांची व सरकारची महत्त्वाची कामगिरी बजावली आहे. यांचे शिक्षण तंजावर, कुंभ-कोणम, मद्रास येथील निरनिराळ्या संस्थांतून झाले आहे. १८८५ साली हे हायकोर्ट वकील झाले. १८९३ ते १९०७ सालापर्यंत हे 'मद्रास लॉ जर्नल'चे सहसंपादक होते. १९०७ साली मद्रास प्रांताचे हे अँडव्होकेट जनरल होते. १९१२ ते १७ पर्यंत ते मद्रास सरकारच्या कार्यकारी मंडळाचे सभासद होते. १९१६-१८ पर्यंत मद्रास विश्वविद्यालयाचे, व १९१८-१९ मध्ये बनारस विश्व-विद्यालयाचे व्हाइस चॅन्सेलर होते. हे १९२० साली तंजावर व त्रिचनापली या जिल्ह्यांतर्फे हिंदी विधिमंडळांत निवडून आले. हे राष्ट्रीय प्रागतिक परिषदेच्या कलकत्ता व अकोला येथे भरलेल्या दुसऱ्या व नवव्या अधिवेशनाला अनुक्रमे १९१९ व १९२६ साली अध्यक्ष होते. १९२२ साली हे राष्ट्रसंघाच्या जिनेव्हा येथील अधिवेशनामध्ये हिंदी शिष्टमंडळाचे सभासद म्हणून

हजर होते. १९२४ साली हिंदी विधिमंडळाचे सरकारने नेमलेले ते सभासद होते. सध्या हे मद्रास येथे वास्तव्य करून आहेत.

कोणत्याहि प्रश्नाचा खोल विचार करणारे म्हणून यांची प्रसिद्धी आहे.

अध्यर, सर शेवारी— (जन्म स. १८४५—मृत्यु स. १९०१) म्हैसूरराज्याचे दिवाण.

हे मलबारमधील पालघाट गांवचे एक ब्राह्मण असून यांचे शिक्षण कालिकत व मद्रास ह्या ठिकाणी झाले. स. १८६८ साली हे म्हैसूरच्या दिवाणांच्या हाताखाली होते. स. १८८१ त संस्थान राजाच्या ताब्यांत गेल्यावर हे दिवाणांचे दुय्यम झाले. पुढे स. १८८५ हे खुद्द दिवाण झाले. या जागी सतत १७ वर्षांच्या स्वतःच्या परिश्रमाने संस्थानची आर्थिक व औद्योगिक प्रगति करून हे महाराज चामराजेन्द्र यांचे कर्त सहकारी बनले. स. १८९३ साली ब्रिटिश सरकारकडून यांना मी. आय. इ. ही पदवी मिळाली. म्हैसूर येथे यांचे स्मारक असून तेथे यांचे नांव अत्यादराने उच्चारले जाते.

अध्यर, जी. सुब्रह्मण्य— (मृत्यु स. १९०८) सुप्रसिद्ध संपादक व कार्यकर्ते.

मद्रास येथे यांनी 'हिंदू' नावाचे इंग्रजी पत्र सुरू केले आणि ते अत्यंत यशस्वीपणे पुष्कळ वर्षे चालविले. या पत्रांतून हे बाहेर पडल्यानंतर यांनी हिंदुस्थानच्या अगदी दक्षिणेकडील भागांत तामीळ भाषेतील सुप्रसिद्ध दैनिक 'स्वदेशमित्रम्' हे सुद्धा बरेच दिवस चालविले. संपादक सुब्रह्मण्य अध्यर असे यांचे लोकप्रिय नांव होते.

सुरेन्द्रनाथ बानर्जी किंवा मोतीलाल घोष यांनी बंगाल-करिता किंवा वाच्छा, टिळक, गोखले यांनी मुंबई प्रांताकरिता जी कामगिरी केली तीच कामगिरी यांनी 'हिंदु' पत्र, महाजनसभा व काँग्रेस यांच्या द्वारा मद्रास प्रांताकरिता केली. यांच्या लेखांचे अतिशय भोक्ते मि. ह्यूम यांनी यांना लिहिले होते की "तुमची स्फुटे 'लंडन टाइम्स' मधील लेखांपेक्षांहि वरचढ असतात." त्याचप्रमाणे, इंग्लंडांत पार्लमेंटमध्ये हिंदुस्थानला सहानु-भूति दाखविणारांचा एक वर्ग आहे. त्यांच्या माहिती-करिता 'हिंदू'च्या पन्नास प्रती खरेदी करून ते पाठवात असत. त्या वेळी हिंदुस्थानच्या सार्वजनिक प्रश्नांची चर्चा करून अधिकारवाणीने मत प्रदर्शित करणारे हेच एक संपादक होते. आर्थिक बाबींचा विचार करणाऱ्या रायल कमिशनपुढे यांचा साक्ष झाली. 'समूह' एकात्मिक

आस्पेक्टस ऑफ ब्रिटिश रूल इन् इंडिया'—हा यांचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. (सी वाय. चिंतामणि—इंडियन पॉलि-टिक्ट सिन्स म्युटिनी—पा. ४९).

हे 'हिंदु' या इंग्रजी दैनिकाचे संपादक असतांना यांच्या तालमीत तयार झालेले श्री. कृष्णाकर मेनन (हिंदु व इंडियन पेट्रियट यांचे संपादक), श्री. के. नटराजन् (इंडियन सोशल रिफॉर्मर, मुंबईचे सुप्रसिद्ध संपादक) व श्री. सी. वाय. चिंतामणि (लीडर, अलाहाबाद) हे प्रमुख होत. हिंदी गृहस्थांनी संपादन केलेले पहिले इंग्रजी भाषेतील यशस्वी दैनिक या दृष्टीने हिंदू पत्राचे महत्त्व केव्हांहि मोठेच राहिले.

पहिल्या काँग्रेसमधील पहिला ठराव मांडणारे हे गृहस्थ होत. हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारासंबंधी जी चौकशी करण्याचे अभिवचन मिळाले आहे, ती चौकशी रायल कमिशनद्वारा व्हावी व तीत हिंदी प्रतिनिधींचे योग्य ते प्रमाण असावे असा हा ठराव होता. पुढे स. १८९४ साली मद्रास येथे काँग्रेसचे जे अधिवेशन झाले, त्या वेळी हे पुनः चमकले. तेथे हिंदुस्थानच्या तिजोरीच्या प्रश्नाची पाहणी करावी या ठरावावर हे बोलले. कलकत्त्यास समकालीन परीक्षांचा ठराव (स. १८९६), अमरावती काँग्रेसमध्ये सरकारच्या सरहद्द-विषयक धोरणाचा निषेध व मद्रासच्या अधिवेशनांत (१८९८) चलनाचा प्रश्न यांसंबंधी हे बोलले. 'हिंदु-स्थानांत इंग्रजांचे भांडवल वाढत राहणे हिताचे नाही, त्यामुळे हिंदुस्थानचे अधिकच द्रव्यशोषण होतं' असे त्या वेळी हे म्हणाले. 'हिंदुस्थानची परिस्थिति' हा यांचा आवडता विषय होता. हिंदुस्थानांत वारंवार पडणाऱ्या दुष्काळांपासून लोकांचे संरक्षण व्हावे म्हणून 'चौकशी कमिटी' नेमावी असे यांनी सोळाव्या अधिवेशनांत (लाहोर १९००) बोलून दाखविले. स. १९०१ साली हिंदी रयतांच्या दुःख व दारिद्र्यासंबंधाने बोलतांना 'हिंदी लोक या जगांत जन्माला आले म्हणून जगतात आणि जास्त काल शरीरांत प्राण राहणे शक्य नाही म्हणूनच ते मरतात,' असे यांनी उद्गार काढले. देशांत औद्योगिक शिक्षणसंस्था काढाव्यात, परदेशांत जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या द्याव्यात व देशी उद्योगधंद्यांची बारकाईने पाहणी करावी, अशा यांच्या विधायक सूचना होत्या. यांची दृष्टि विशाल होती तशीच ती खोल होती. स. १९०२ च्या (अहमदाबाद) अठराव्या अधिवेशनांत 'ईस्ट इंडिया कंपनीने इंग्लंडच्या फायद्याकरिता हिंदु-स्थानचे उद्योगधंदे कसे बुडविले, इंग्लंडांतील कार-

खान्यांना कच्चा माल पुरविण्याकरिता शेतीला कसे उत्तेजन दिले' याचे यांनी वर्णन केले. 'ब्रिटिश सरकारने राज्यसूत्रे हाती घेतल्यामुळे वरील स्थिति आतां पालटली पाहिजे. आज काय चालले आहे? कोलारमधील सोन्याच्या खाणी युरोपियन भांडवलवाल्यांच्या हातांत आहेत. दरसाल २० कोटी रुपयांचे सोने या खाणीतून निघते ते सर्व परदेशांत नेण्यांत येते. २०-३० वर्षांत हे सर्व सोने खणून काढून इंग्लंडांत नेल्यावर म्हैसूरच्या वाठ्याला दगडांशिवाय काय राहणार? सरकारने हिंदु-स्तानच्या संपत्तीचे रक्षण केले पाहिजे. ती देशांतून बाहेर जाऊ देतां कामा नये.' ही यांची उक्ति होय.

आक्षेपार्ह लेख लिहिल्याबद्दल यांना शेवटी कारागृहांतहि जावे लागले. पण यांना झालेल्या शारीरिक रोगामुळे यांची मुक्तता करण्यांत आली. हे अत्यंत निधडे व दूरदृष्टीचे राजकीय पुढारी होते (राष्ट्रीय सभेचा इतिहास, पा. ९४).

अध्यर, डॉ. सर. एस्. सुब्रह्मण्य— (जन्म स. १८४२-मृत्यु स. १९२४) दक्षिण हिंदुस्थानांतील विद्वान्, स्वाभिमानी देशभक्त व मद्रास हायकोर्टचे मुख्य न्यायाधीश.

जन्मस्थान मदुरा जिल्हा. हे वकिलीची परीक्षा पास झाल्यावर यांनी मदुरेच्या डि. जज्जाना सलाम करण्याचे नाकारल्याने यांना सनद देण्याचे नाकारण्यांत आले. म्हणून यांनी बी. एल्. ची परीक्षा देऊन मदुरा येथे वकिलीच्या धंद्यास सुरुवात केली, व या धंद्यामध्ये आपल्या हुशारीमुळे उत्तम यश संपादन करून हे नांवलांकिवास चढले. स. १८७० साली मदुरेच्या म्युनिसिपालिटींत हे प्रविष्ट झाले. राष्ट्राचा उत्कर्ष होण्याकरिता लोकसेवेचे व्रत घेऊन त्याच वृत्तीने प्रत्येक सार्वजनिक कार्यांत हे मन घालू लागले. स. १८७५ मध्ये त्या वेळचे प्रिन्स ऑफ वेल्स (७ वे एडवर्ड) हिंदुस्थानांत आल्या वेळी मदुरा शहरातफे त्यांचा सत्कार करण्याचा मान यांना मिळाला. स. १८८७ साली यांची सरकारी वकील म्हणून नेमणूक झाली. स. १८७७ पासून स. १८९५ पर्यंत यांनी वकिलीचा धंदा केला. पुढे स. १८९५ साली मद्रासचे हायकोर्ट जज म्हणून यांची नेमणूक झाली. याच अधिकारावर हे स. १९०७ सालापर्यंत होते. या अवधीत तीन वेळांचीफ जस्टिस म्हणून यांची नेमणूक झाली. हे न्यायाधीशाचे काम यांनी अत्यंत विद्वत्तेने, न्यायबुद्धीने व स्वतंत्र बुद्धीने केल्याबद्दल यांची तिकडे फार प्रसिद्धी झाली.

मद्रास युनिव्हर्सिटीचे हे कित्येक वर्षेपर्यंत फेलो असून स. १९०४ पासून स. १९०८ पर्यंत त्या विद्यापीठाचे हे उपकुलगुरु होते. स. १९०७ साली हे सेवानिवृत्त झाल्या वेळी सरकारने यांना नाइट करून 'सर' ही पदवी दिली. स. १९०८ साली मद्रास विद्यापीठाने यांना यांच्या विद्वत्तेबद्दल आदरदर्शक एलएल. डी. ही पदवी दिली. जनतेनेहि यांच्या लोकसेवेचे स्मारक म्हणून यांचे नांवाने 'मणि हॉल' या नांवाने सार्वजनिक सभागृह बांधले.

स. १८८२ साली हे थिऑसॉफिकल सोसायटीचे सभासद झाले. स. १८८५ सालापासून स. १९०७ पर्यंत कर्नल आल्कॉट यांचे व स. १९०७ पासून स. १९२४ पर्यंत बेझंटबाईचे हे कायद्याचे सहागार होते. स. १९०५-६ साली हे सोसायटीचे चिटणीस नेमिले गेले, व या अवधीतच थिऑसॉफिकल सोसायटीचे घटनापत्रक यांनी तयार केल्यावर कायद्याप्रमाणे सोसायटी नोंदली गेली. सोसायटीचे उपाध्यक्ष मि. सिनेट यांनी बेझंटबाईच्या धोरणाशी मतभेद झाल्यामुळे आपल्या सदस्यत्वाचा राजीनामा १९०७ मध्ये दिला. म्हणून त्या उपाध्यक्षाच्या जागी बाईंनी यांची नेमणूक केली. पुनः स. १९११ साली फिरून समजूत पटून मि. सिनेट सोसायटींत परत आले. त्यामरशी बाईचे विनंतीस मान देऊन यांनी उपाध्यक्षपदाची जागा स्वखुषीने खाली करून मि. सिनेट यांचे स्वाधीन केली. यावरूनच यांच्यामधील बुद्धीची तेजस्विता व स्वतंत्रतेचा बाणेदारपणा जसा दिसून येतो तशीच असामान्य सेवावृत्ति व विनयशीलताहि दिसून येते.

स. १८८४ साली मि. ह्यूम यांनी अखिल हिंदुस्थानांतील पुढाऱ्यांच्या सहकार्याने जेव्हां राष्ट्रीय सभेची मद्रासला स्थापना केली, त्या वेळी तेथे जमलेल्या सतरा संस्थापकांपैकी हे एक होते. स. १९१४ साली मद्रासच्या बैठकींत हे स्वागताध्यक्ष होते. स. १९१७ साली बेझंटबाईंनी जेव्हां 'होमरूललीग' काढली तेव्हां तिचे हे सन्मान्य अध्यक्ष होते व त्या चळवळींत यांनी मोठ्या घडाडीने भाग घेतला. बेझंटबाई, डॉ. अरंडेल व वाडिया हे उटकमंडला स्थानबद्ध केले गेले त्या वेळी यांनी निषेधार्थ सरकारने दिलेल्या सर या पदवीचा त्याग केला. यांनी हिंदुस्थानांतील प्रसिद्ध-प्रसिद्ध पुढाऱ्यांच्या आपल्यासमवेत सहा घेऊन प्रे. विल्सन, अमेरिका, यांना त्या वेळच्या युद्धपरिस्थितीचा उल्लेख करून हिंदी स्वातंत्र्याच्या बाबतीत लक्ष घालण्याविषयी पत्र लिहिले. त्या वेळची सरकारी मनःस्थिति लक्षांत घेऊन ते पत्र खासगी

रातीने प्रे. विल्सन यांचेकडे रवाना केले. प्रे. विल्सन यांनी ते एक महत्वाचा प्रश्न म्हणून सिनेटपुढे ठेवण्यास सांगितले. ते तिकडील अनेक दैनिकांत प्रसिद्ध झाले, व लाखों लोकांच्या वाचनांत येऊन त्याच्या प्रती जेव्हा इंग्लंडांत पोचल्या त्या वेळी तिकडे फार खळबळ उडाली. त्यामुळे ब्रिटिश व हिंदी सरकारला फार घुस्सा आला. पुढे बेझंटवार्ड व त्यांचे सहकारी यांची लवकरच मुक्तता झाली, व भारतमंत्री मि. मांटेग्यु हे हिंदी प्रभावाबत प्रत्यक्ष चौकशी करण्याकरिता हिंदुस्थानांत आले. त्यांनी अनेक संस्थांच्या शिष्टमंडळांच्या गांठी घेतल्या व देशभर प्रवास करून अनेक सरकारी व लोक-पुढारी यांशी विचारविनिमय केला. अशा प्रसंगाने भारतमंत्री व व्हाइसरॉय लॉर्ड चेम्सफर्ड हे मद्रासला आले. त्या वेळी एक प्रमुख नागरिक म्हणून यांना बोलावणे आले. त्या वेळच्या भेटीत यांना त्या पत्राबद्दल व्हाइसरॉयनी खुलासा विचारला व अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानांचे अध्यक्ष, अशासारख्या परकीय अधिकाऱ्यांना पत्र का व कसे लिहिले याचा जबाब विचारून यांना फार दोष दिला व गरम झाले. यांनी 'अमेरिकेसारख्या आपल्या दोस्त राष्ट्राच्या अधिपतींना पत्र लिहिण्यांत कांहीएक बेकायदा नाही; व प्रसंग आल्यास अशी पत्रे मी फिरवूनहि लिहीन' असे धिडईने उत्तर दिले. व्हाइसरॉय लष्करी बाण्याचे असल्यामुळे संतापले, व प्रसंग विकोपास जाण्यापर्यंत पाळी आली, पण भारतमेंब्यांनीं मध्ये पडून स्थिरस्थावर केले व भेट संपली. याप्रमाणे हिंदी स्वातंत्र्याच्या प्रभाला आंतरराष्ट्रीय स्वरूप प्रथमच आणण्यास हे थोर देशभक्त कारणाभूत झाले.

हे दिवंगत झाल्यावर मद्रास विद्यापीठाने यांच्या बहुमानार्थ स. १९३५ साली एक पुतळा उभारला व तसाच बेझंटवार्डनीति अज्यार येथे थिऑर्माफिकल सोसायटीचे एक थोर सभासद, मळागार व उपाध्यक्ष म्हणून यांचा स. १९२५ मध्ये पुतळा उभारला.

यांनी योगाभ्यासांतील ध्यानमार्गाचा अनेक दृष्टींनी अभ्यास केला होता. यांचा दक्षिण हिंदुस्थानांत 'शुद्ध धर्म-मंडल' या नांवाच्या कांही योगी लोकांच्या संप्रदायाशी निकट संबंध होता. या संप्रदायाच्या मताने हल्ली प्रचलित असलेले श्रुति, स्मृति, पुराणे इत्यादि ग्रंथ मूळ स्वरूपांत नाहीत. म्हणून सदरहू संप्रदायाच्या तर्क कांही मूळ शुद्ध ग्रंथ यांचे विद्यमाने प्रकाशित केले गेले. त्यांना यांनी प्रस्तावना लिहिलेल्या आहेत. त्यांपैकी कांही ग्रंथ येणेप्रमाणे—

१ भगवद्गीता (२६ अध्यायांची व ७४५ श्लोकांची ऋषि गार्ग्यायणप्रणीत गोभिलकारिकेसह).

२ प्रणववाद (७ हजार श्लोकांचा, महर्षि गार्ग्यायण-प्रणीत स्वामी योगानंदकारिकेसहित).

३ योगदीपिका (भगवान् नारायणप्रणीत, हंसयोगी-भाष्यासह).

४ सनातनधर्मदीपिका अथवा अनुष्ठानचंद्रिका (१-३ भाग. भगवान् हंसयोगीकृत).

५ इसोटेरिक ऑर्ग्यानिझेशन इन इंडिया.

पहिले चारही ग्रंथ मूळ संस्कृत भाषेत असून यांनी इंग्रजी भाषांतरासह प्रसिद्ध केले आहेत. पांचवा ग्रंथ इंग्रजीत स्वतंत्रपणे लिहिलेला आहे (वा. ल. चिपळूणकर).

अरंडेल, डॉ. जॉर्ज सिड्ने—(जन्म स. १८७८).

'बेझंटवार्डच्या स्मृत्याने भारतभूमीची माझ्या आयुष्यातील गेल्या चाळीस वर्षे सेवा करण्याची मला जी संधि मिळाली ती माझ्या गतजन्मातील अपूर्वाईची कमाई आहे असे मी समजतो. माझ्या मनावर सोंपविले तर हिंदुस्थानांतच फिरून जन्म मिळावा अशी मी परमेश्वराची प्रार्थना करीन.' असे अन्तःकरणापासून उद्गार काढलेले हे सज्जन गृहस्थ आहेत.

यांच्या वडिलांचे नांव रे. जॉन के (काग्रिगेशनल पंथाचे उपाध्याय) होय. यांच्या जन्मकाळीच यांच्या आईम मृत्यु आला. त्यामुळे यांचे वाळपणचें संगोपन, गंवर्धन व अखेरपर्यंतचें शिक्षण, हे यांच्या मावशी मिस फ्रेमसका अरंडेल यांकडे आले व ते त्यांनी फार प्रेमपूर्वक पार पाडले. त्यांनीच पुढे यांना आपले दत्तकपुत्र म्हणून मानले. याप्रमाणे पितृकुलातील उपनांव 'के' हे जाऊन यांना यांच्या आजोळचें उपनांव 'अरंडेल' हे प्राप्त झाले. हे लहान असतांना यांचे आजोळी, आजीकडे ब्लॅकहॅट्सकीवार्डचा पुष्कळ वेळां मुकाम असे. अशा वेळी ब्लॅकहॅट्सकीवार्डना संधिवात असल्याने, त्यांना टकलत्या खुर्चीवर बसवून लंडनमधील प्राणिसंग्रह-उद्यानांत हवा खाण्यास नेत असत. त्या वेळी लहान वयांत हेहि त्यांच्याबरोबर करमणुकीकरिता असत. त्या वेळी 'प्राणिमात्रांशी आपण भूतदयेने वागावे' असा प्रेमाचा उपदेश यांना त्या देत असत. या उपदेशाचा यांच्या कोवळ्या मनावर कायमचा ठसा उमटून, आज हे जरी विश्वविद्यालयीन उच्च शिक्षण घेतलेले पदवाधर आहेत, तरी अन्तःकरणाची कोमलता

आणि सहृदयवृत्ति यांचे त्यांच्या स्वभावांत प्राधान्य स्पष्टपणे दिसून येते. यांच्या बाल-शरीराकडे पाहून ब्लॅव्हॅटस्कीबाई यांना 'माझा छोटा चेला' या नावाने संबोधित असत.

यांचे शिक्षण इटली, जर्मनी व इंग्लंड येथे झाले. हे केंब्रिज विश्वविद्यालयाचे नीतिशास्त्र, कायदा व फ्रेंच-राज्यक्रांति या विषयांत विशेष सन्माननीय प्रावीण्य संपादन करून एम. ए. एलएल. बी. झालेले आहेत. केंब्रिज विद्यार्थ्यांसाठी यांचे त्या वेळचे बरेच सहाय्याची पुढे हिंदी जनतेत प्रसिद्धीस आले. त्यांपैकी सर सर रघुनाथराव परांजपे, बरिस्टर बॅण्टिस्टा, हिंदुस्थानचे माजी स्टेट सेक्रेटरी भाटेंग्यू व मि. जिनराजदाम हे प्रमुख होत. ऐतिहासिक संशोधनावरून फेलो ऑफ दि रॉयल हिस्टो. सो. हीहि पदवी यांना मिळाली.

यांच्या मावशी मिस अरंडेल व त्यांच्या आजी, या आधीच थिऑसाफिकल सोसायटीच्या सभासद होत्या. बेझंटबाईंनी बनारसला सेंट्रल हिंदु कॉलेजच्या (१८९८) स्थापनेबरोबरच हिंदी मुलांच्या शिक्षणाकरिता निराळी शाळा व कॉलेजहि काढले व त्यांत मिस अरंडेल या अध्यापिकेचे काम करीत असत. वरीलप्रमाणे डॉ. अरंडेल यांचे शिक्षण पुरे झाल्यावर मावशीचे सल्ल्यावरून हे हिंदुस्थानांत सेंट्रल हिंदु कॉलेज बनारस येथे इतिहासाचे प्रोफेसर म्हणून काम करण्यास आले (१९०३). याच कामासंबंधाने यांनी स्वतः लिहिले आहे की, " एके प्रसंगी लंडनमध्ये बेझंटबाईंचे Queen's Hall मध्ये एक वक्तृत्वपूर्ण व्याख्यान ऐकून ' हेंच माझे कार्य ' व ' हीच माझी देवता ' अशी माझ्या हृदयांत ओळख पटली. " "मी हिंदुस्थानांत येण्यास तयार आहे," असे बेझंटबाईंना यांनी सांगितले, तेव्हा त्या गंभीर चर्याने यांना म्हणाल्या, " पण हिंदी वारिष्ठ अधिकाऱ्यांचे हाताखाली काम करण्यास तुम्ही तयार आहात काय ? " त्यालाहि यांनी एकदम संमति दिली. यांत बेझंटबाईंच्या हिंदुस्थानांतील कार्याच्या धोरणावरहि चांगला प्रकाश पडतो. येथे आल्यावर इतिहासाचे प्रोफेसर, हायस्कूलचे हेडमास्तर व अखेरीस कॉलेजचे प्रिन्सिपल याप्रमाणे उत्तरोत्तर १९०३ पासून १९१३ पर्यंत यांनी निवृत्तन काम केले. यानंतर सेंट्रल हिंदु कॉलेज हे पं. मदनमोहन मालवीय यांचे हिंदुविश्वविद्यालयांत सामील होण्याकरिता त्यांचे स्वाधीन करण्यांत आले. अध्यापन-कार्य हे यांच्या मोठ्या आवडीचे कार्य आहे. कॉलेजांतील प्रत्येक विद्यार्थ्याशी अध्यापनाच्या वेळी व क्रीडांगणावर

यांचे वर्तन अगदी खेळीमेळीचे असे. 'माझा भाचा कोठे गेला हे शोधायचे असल्यास, जेथे ग्वूप धुमाकूळ व विद्यार्थ्यांचा गलबला असेल तेथे तो मला हटकून सांपडतो' असे यांच्या मावशी नेहमी म्हणत असत. कॉलेजांतील प्रत्येक विद्यार्थ्याला हे त्यांच्या घरच्या नावाने हाक मारीत असत, व विद्यार्थीहि यांना तशाच प्रेमाने संबोधित. हे त्या वेळी अविवाहित असल्याने, यांच्या वंगल्यांत विद्यार्थ्यांची दिवसभर ये जा चालत असे. विशेष होतकरू, तसेच अभ्यासांत मागासलेल्या अशा विद्यार्थ्यांची नोंद हे आपल्या रोजनिशीत ठेवीत व त्यांकडे विशेष लक्ष ठेवीत. यामुळे तत्कालीन विद्यार्थ्यांच्या मनावर यांच्या स्वभावाची छाप पडून उत्तर हिंदुस्थानात ते विद्यार्थी आपआपल्या परिसरात 'अरंडेलस् मेन्' म्हणजे 'अरंडेल-शिष्य' या नावाने ओळखले जात व हेंच संबोधन यांच्याशी सहकार्य करीत असलेले इतर प्राध्यापक यांनाहि मिळाले होते. यांमध्ये हल्लींच्या कौन्सिल ऑफ स्टेटमधील सभासद प्रकाशनारायण सप्त (सर तेजबहादूर यांचे चिरंजीव), श्रीप्रकाश (डॉ. भगवानदास यांचे चिरंजीव) हे विद्यार्थी व प्रो. पंडरीनाथपंत तेलंग, चितामणि त्रिलोकेकर, संजीवराव हे प्राध्यापक, यांचा उल्लेख करता येईल. 'माझ्या सहवासाने जर एकाहि हिंदी विद्यार्थ्याचे अंतःकरण मातृभूमाच्या सेवावृत्तीने भरून जाईल तर मी आपणास धन्य समजेन' असे याचे तत्कालीन उद्गार आहेत. यांनी अध्यापन विषयाचा विषेश गाढ अभ्यास, अनेक देशांत वास करून व तत्संबंधी आर्यांचे स्मृतिग्रंथ वाचून केला आहे. यांनी शिक्षणशास्त्रावर अनेक ग्रंथ व लेख लिहिले आहेत. या विषयावरील यांचा मुख्य ग्रंथ "गॉडज इन दि बिकमिंग" हा आहे. यावरून प्रत्येक विद्यार्थी हा देवाचे अपूर्ण स्वरूप आहे ही यांची दृष्टि स्पष्ट होते. व म्हणूनच अध्यापनाचे कार्य इतके पावित्र आहे असे यास वाटते. यांना काही दिवस होळकर सरकारने आपले शिक्षणमंत्री नेमिले होते. श्रीकृष्णमूर्तीना इतिहास शिकविण्याचे कार्य यांचेकडे सोंपविले होते. हे कार्य झाल्यावर मद्रासला बेझंटबाईंनी जेव्हा नॅशनल युनिव्हर्सिटी काढली तेव्हा तिचे रजिस्ट्रार व कॉलेज-अध्यापक म्हणून यांनी काम केले. या कार्याबद्दल यांना डॉक्टर पदवी मिळाली.

बेझंटबाईंनी होमरूलची चळवळ चालविल्यावर लोकांचे सेक्रेटरी म्हणून व न्यू इंडिया दैनिकाचे सहसंपादक म्हणून, यांनी व्याख्यान व लेखनद्वारा प्रचंड चळवळ उभी केली,

त्यामुळे मद्रास सरकारने यांना, बेझंटबाई व मि. वाडिया यांच्यासह उटकमंड येथे स्थानबद्ध केले. त्यानंतर बेझंटबाईंनी स्थापना केलेल्या मद्रास पार्लमेंटमध्ये 'कॉमनवेल्थ ऑफ इंडिया' बिलाबाबत यांनी त्यांच्याशी सहकार्य केले. त्याचप्रमाणे हिंदुस्थान, ऑस्ट्रेलिया, इंग्लंड, अमेरिका या देशांत थिऑसॉफीच्या प्रचाराचे कार्य करून पहिल्या तीन देशांत, तेथील सोसायटीच्या चिटणिसाचे कामहि यांनी कांही वर्षे केले. याप्रमाणे बेझंटबाईंनी यांना आपल्या पाठीमागे अध्यक्षपदावर चढण्याची योग्यता आणून दिली.

स. १९३३ च्या सप्टें. २० ला बेझंटबाई वारल्या. त्या वेळी सोसायटीच्या घटनेप्रमाणे त्या वेळचे उपाध्यक्ष, अमेरिकेतील कार्यकर्ते मि. ए. पी. वॉरिंग्टन यांनी अध्यक्षपदाची सूत्रे हाती घेतली व कायमचे अध्यक्षाच्या निवडणुकीकरिता मतपत्रिका धाडल्या. जगांतील सर्व सभासदांची व्यक्तिगत मते घेऊन, जागेच्या कायमच्या अध्यक्षाकरिता उभे राहिलेल्यांमध्ये यांची मताधिक्याने निवडणूक झाली, आणि तेव्हापासून हे अध्यक्षाचे काम करीत आहेत. घटनेप्रमाणे दर सात वर्षांनी अध्यक्षाची निवडणूक फिरून व्हावी लागते, त्याप्रमाणे स. १९४१ साली फिरून निवडणूक होऊन यांच्या अध्यक्षपदाचे दुसरे सप्तक चालू आहे. या अकरा वर्षांचे अवधीत सोसायटीच्या पूर्वपरंपरागत धोरणानुरूप सर्व सभासद व संस्था यांशी आत्यंतिक स्नेहभाव ठेवून व त्यांचे त्यांचे मतस्वातंत्र्यास धक्का न पोचेल अशा तऱ्हेने हे कार्य करीत आहेत. या अवधीत यांनी दरसाल सोसायटीचे प्रादेशिक शाखांना व सभासदांना मार्गदर्शन होईल अशा तऱ्हेच्या त्या त्या कालाला अनुरूप निरनिराळ्या कार्याची शिफारसहि केली आहे. त्यांपैकी कांही म्हणजे 'कॅपेन् ऑफ स्ट्रेट थिऑसॉफी', 'सहज सुलभ आत्मविद्येचे जागृतीकार्य', 'कॅपेन् ऑफ अंडरस्टॅंडिंग' 'अंतःकरणाचे जागृतीकार्य', 'कुरुक्षेत्रयुद्ध' 'कुरुक्षेत्रयुद्धाचे स्मृति-जागृतीकार्य', 'कॅपेन् ऑफ ग्रेटनेस्' 'देशांदेशांतील विभूतिमत्त्वाचे जागृतीकार्य' अशी होत. हीं कार्ये चालविण्यास जरूर असं दरमहाचे वाझाय म्हणून अनेक लघुपुस्तके लिहिली. याशिवाय यांनी अध्यात्म, योगशास्त्र, शिक्षण व सामान्य वाचकांकरिता लौकिक भाषेत थिऑसॉफी यावर अनेक ग्रंथ लिहिले. निरनिराळ्या देशांतील सभासदांना व संस्थांना जे वार्षिक परिषदांचे प्रसंगाने संदेश धाडले ते तर असंख्य आहेत.

सन १९२० साली यांच्या वयाचे बेचालिसावे वर्षी

कु. रुक्मिणीदेवी यांशी यांचा वैदिकपद्धतीने विवाह झाला. इंग्रज गृहस्थांबरोबर एका हिंदु कुमारीचा हा विवाह असल्यामुळे या विवाहाने दक्षिण हिंदुस्थानांत हिंदुसमाजांत फार खळबळ उत्पन्न झाली. पण बेझंटबाई व डॉ. अरंडेल या उभयतांच्या हातून हिंदुस्थानची झालेली सेवा व त्यांची मुजनता यांमुळे ही खळबळ लवकरच शांत झाली.

'आजचे तरुण उद्यांच्या जगांतील नागरिक होत' या-करिता, अध्यात्माचे बैठकीवर जर देशांदेशांतील तरुणांची अंतःकरणे ध्येयनिष्ठा, स्वदेशप्रीति पण त्याबरोबरच एकंदर मानवांबद्दल बंधुप्रेम या सत्प्रवृत्तीने भरून टाकिली तर उद्यांचे जगांत खरी शांति व सुख नांदतील या भावनेने यांनी सोसायटीत 'थिऑसॉफीय युवक-संघ' ही संस्था देशादेशी काढली व त्यांची एक आंतरराष्ट्रीय संघसंस्था स्थापन केली. या संस्थेचे हे सन्माननीय अध्यक्ष असून सौ. रुक्मिणीदेवी कार्याध्यक्ष आहेत.

यांनी १९१२-१३ च्या सुमारास बेझंटबाईंनी जेव्हा निष्कामकर्म मठासारखा 'आर्डर ऑफ ब्रदरहुड' या नांवाची संस्था काढली, तेव्हा संप्रदायनिधीत यांनी आपले धनसर्वस्व इतर सभासदांप्रमाणे अर्पण केले. व त्याच वृत्तीने अजूनहि हे राहत आहेत. याप्रमाणे यांचे जीवनस्वरूप प्राचीन आर्यांच्या संन्यास-धर्मानुरूप आहे. यांना योगदीक्षा मिळालेली आहे.

यांचे ग्रंथ

१ निर्वाण (Nirvāṇa)	}	योगशास्त्रीय
२ कुंडलिनी (Kundalini)		
३ लोटस फायर (Lotus Fire)		
४ फ्रीडम् अँड फ्रेंडशिप (Freedom & Friendship) (स्नेह व स्वतंत्रता)	}	आध्यात्मिक (लौकिक भाषेत)
५ यू (You) (तुम्ही व तुमचे जीवन)		
६ गॉडज इन् दि बिकमिंग (Gods in the Becoming) (घडत असलेले देव)	}	शिक्षण-शास्त्रावर
७ बेडरॉक ऑफ एज्युकेशन (Bed-rock of Education) (शिक्षणाचा कूटस्थ पाया)		
८ एज्युकेशन फॉर हॅपिनेस (Education for Happiness) (सुखप्रद शिक्षण)		
९ थिऑसॉफिस्ट (Theosophist) (मासिक संपादन १९३३ पासून आजतागायत).		
१० कॉन्शन्स (Conscience) (सदसद्विवेक, साप्ताहिक १९३९ पासून आजतागायत).		
- यांशिवाय इतर ४०-४५ लहानमोठे ग्रंथ व पुस्तके.

अॅरंडेल, श्री. रुक्मिणीदेवी—(जन्म स. १९०४)

‘ श्री. नटराज हे शंकराचें आनंदस्वरूप होत; ते महान् योगी, सर्व कलांचे पिता आहेत. त्यांच्या देवा स्वरूपाशीं जो तन्मय होईल त्यालाच कलेचें हृदय हस्तगत होईल. ’—हेंच यांच्या जीवनरहस्याचें ब्रीदवाक्य होय.

यांचे वडील श्री. नीळकंठशास्त्री हे एका दक्षिणेकडील हिंदी संस्थानांत एंजिनिअर होते. हे संस्कृतभाषा व हिंदी तत्त्वज्ञान यांतील त्यांच्या गाढ विद्वत्तेबद्दल त्या बाजूला सुप्रसिद्ध होते. सोसायटीचे हल्लीचे उपाध्यक्ष एन्. श्रीराम हे यांचे बंधु होत. यांच्या वडील भगिनी डॉ. शिवकामू यांनीं एके वेळीं होमरूलच्या चळवळींत विशेष भाग घेतल्यानें त्यांना मुंबईसरकारनें मुंबईच्या मेडिकल कॉलेजांतून काढून दिलें होतें. याप्रमाणें या दक्षिण हिंदुस्थानांतील ब्राह्मण कुटुंबांतील सर्व माणसें विद्वान् व सार्वजनिक कार्यांत पडलेलीं अशी आहेत. यांचे कुटुंबाशीं डॉ. अॅरंडेल यांचा पूर्वपरिचय चांगला होता. स. १९२० सालीं डॉ. अॅरंडेल यांच्याशी यांचा विवाह झाला. यांचें शिक्षण विवाहाच्या पूर्वी व नंतर मद्रासमध्येच झाले. यांचा थिऑसाफीतील पुढारी मि. लेटबीटर यांचेशीं वयाचे ७ वे वर्षीच परिचय होऊन, उभयतांच्या दृढ परिचयास सुरुवात झाली. शिक्षणाची आयतत्त्वे व तदुपायांच्या अन्तःकरणाचें हृदय हीं यांना त्यांच्यापासून प्राप्त झालीं अशी यांची समजूत आहे. बेझंट-बाई यांना, यांनीं जरी अनेक वेळां पाहिलें होतें व त्यांची व्याख्यानें ऐकिलीं होती, तरी यांची व त्यांची प्रत्यक्ष भेट १९२० सालीं झाली. १९२५ सालीं या डॉ. अॅरंडेल यांचेसह युरोपांत गेल्या व तेथील सभाजाची रचना व तेथील लोकांची कलोपासना यांचें सूक्ष्म निरीक्षण यांनीं केलें. यांना लहानपणापासूनच आर्यांची प्राचीन, साधी व उच्च राहणी याबद्दलचें प्रेम व आदर होता; व त्यांच्या ललितकलांचें पुनरुज्जीवन व्हावे अशी यांची महत्त्वाकांक्षा होती. फिरून १९३१-३४ या सालीं या डॉ. अॅरंडेल यांचेबरोबर युरोप व अमेरिका या देशांत प्रवासास गेल्या. त्या वेळीं यांनीं ‘आर्यांची प्राचीन राहणी’ व ‘ललितकलांचें व्यक्तिगत, राष्ट्रीय व जागतिक विकासांतील स्थान’ यांबद्दल व्याख्यानें दिलीं व तीं तिकडील लोकांना अतिशय आवडलीं. स. १९२६-२८ सालीं डॉ. अॅरंडेल हे ऑस्ट्रेलिया देशांत तेथील सोसायटीचे जनरल सेक्रेटरीचें काम करीत असतांना, सिडने या शहरी यांचा व साभिनय नृत्यकलेतील

(Ballet) प्रावीण्याबद्दल जगद्विख्यात असलेल्या मॅडम पाव्हलोव्हा यांचा परिचय झाला व त्यांचेकडून यांनीं तद्विषयक शास्त्रीय माहिती संपादन करून अभ्यासहि केला. त्यानंतर १९३५ मध्ये हिंदुस्थानांत आल्यावर यांनीं दक्षिण हिंदुस्थानांत ‘भारतनाट्य’ या संज्ञेनें प्रसिद्ध असलेल्या नृत्यकलेच्या अभ्यासास सुरुवात केली; व त्याकरितां त्या बाजूचे सुप्रसिद्ध भारत-नाट्य-विद्वान् व कलाविशारद श्री. मीनाक्षीमुंदरम् पिल्ले व ब्रह्मश्री पापनाशम् शिवन् यांचे हाताखालीं सशास्त्र अध्ययन व अभ्यास केला. त्याच सालीं डिसें. १९३५ मध्ये अज्यार येथें थिऑसाफिकल सोसा. च्या हीरक-महोत्सवानिमित्त भरलेल्या राष्ट्रीय परिषदेत यांनीं नृत्यकलेचा पहिला प्रयोग केला. तो लोकांना, कलाभिज्ञांना व सुशिक्षित मंडळींना फारच आवडला. त्या प्रसंगीं मद्रास शहरांतीलहि बरीच कलाभिज्ञ मंडळी हजर होती. वर्तमानपत्रांतूनहि यासंबंधीं उत्तम अभिप्राय आले. संगीत व नृत्य या कला खरोखर देवी स्फूर्तीच्या असून, हीनवृत्तीच्या लोकांचे हातांत पडल्या-मुळे त्यांचा अपकर्ष झाला आहे, त्यांना अध्यात्माच्या भूमिकेवर उभें करून पूर्वीच्या थोरवीच्या स्थानावर नेणें हें हिंदवासीयाचें आणि विशेषतः कुलीन स्त्रियांचें आद्य-कर्तव्य आहे, अशा पवित्र भावनेने त्यानंतर चिदंबरम् येथील नटराजांचे देवालयांत जाऊन यांनीं तेथें त्या कलेचा प्रयोग केला व आपली कला नटराजांचे चरणी अर्पण केली. या वेळीं चिदंबरम् गांवांतील लोकांचा खूप समुदाय जमला होता. तेव्हांपासून या आपल्या प्रयोगांचे प्रसंगीं ममोर नटराजांचा मूर्ति ठेवून प्रयोग करतात. या नृत्यकलेचे प्रयोग यानंतर यांनीं हिंदुस्थानात मुंबई, हैदराबाद (द.), कराची, इंदूर, बिकानेर, दिल्ली व बनारस वगैरे शहरीं अनेक वेळां केले आहेत. या कलेच्या अध्ययन व अध्यापनाकरितां यांनीं मद्रास, अज्यार, येथें ‘कलाक्षेत्र’ या नांवाची आंतरराष्ट्रीय संस्था काढली आहे; व चारपाच विद्यार्थिनाहि तयार केल्या आहेत. याच संस्थेत चित्रकला, वाणकाम वगैरेहि कलांच्या अभ्यासाची सोय केली आहे. यांचे मतानें कलेचा अभ्यास हा मनुष्याचे शिक्षणास व शीलसंवर्धनास अत्यंत साहाय्यक आहे. यामुळे हल्लींच्या जगांतील सुप्रसिद्ध शिक्षणशास्त्रज्ञ मॅडम मॉटसुरी (ज्यांचा हल्लीं मुक्काम अज्यार मद्रासला आहे,) या बाईशीं या महत्कार्य करीत असतात.

थिऑसाफिकल सोसायटीचे विद्यमानें ब्लॅव्हॅटस्का

बाईनी १८७५ साली अध्यात्माची मांडणी सुरू केली. त्यांनी प्रथम धर्म, भौतिकशास्त्र व तत्त्वज्ञान या तिहींचे समन्वयाची दिशा दाखविली. बेझंबाईनी त्याच अध्यात्माचे भूमिकेवरून अनेक धर्मांचा समन्वय दाखवून पुनः व्यवहारांतील राजकारण व समाजरचना यांची पुनर्घटना कशी करता येईल याची दिशा दाखविली. मि. लेडबीटर यांनी त्याच भूमिकेवरून भौतिकशास्त्रांचे व विशेषतः मानसशास्त्राचे संशोधन केले. श्रीकृष्णमूर्ति हे अध्यात्मांतील व विशेषतः मानवजीवनांतील नित्य सत्तत्वांच्यावर भर देत आहेत. याप्रमाणे सोसायटीचे इतिहासांत अध्यात्माची चार तऱ्हांनी मांडणी झाल्यावर यांची ही पांचवी मांडणी आहे. सौंदर्य व ललितकला यांचे दैवी उगमस्थान ओळखून व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनांत, आध्यात्मिक दृष्टीने, यांचे काय स्थान आहे हे दाखविणे हे यांचे जीवनकार्य होय. यांनाहि योगदीक्षा प्राप्त झालेली आहे (वा. ल. चिपळूणकर).

अर्नाल्ड, सर एडविन—(जन्म स. १८३२—मृत्यु स. १९०४) सुप्रसिद्ध इंग्रजी लेखक, कवि व पौर्वात्य लोकांचे मित्र असणारे युरोपियन गृहस्थ.

हे एम्. ए. झाल्यानंतर पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजचे प्रिन्सिपल म्हणून यांची नेमणूक झाली (१८५६-६१). या वेळी बाह्य व अंतर्गत अशा दोन्ही दृष्टींनी हिंदुस्थानचे परिशीलन करण्याची यांना संधि मिळाली.

याच वेळी यांना बाबे युनिव्हर्सिटीने आपले फेलो नेमिले. तेव्हा यांनी फार्सी-तुर्की वगैरे पौर्वात्य भाषांच्या अध्ययनास सुरुवात केली.

याच वेळी यांनी हितोपदेशाचे इंग्रजी भाषान्तर प्रसिद्ध केले. तसेच हिंदुस्थानांतील शिक्षणावरील-पूर्वेकडील ज्ञानाला पाश्चिमात्य ज्ञानाचे पैलू पाडण्याची आवश्यकता प्रतिपादणारी-एक पुस्तिका यांनी प्रसिद्ध केली (१८६०). डलहौसीच्या कारकीर्दीचा एक सुसंबद्ध इतिहास यांनी याच वेळी लिहिला.

स. १८६१ मध्ये हे इंग्लंडला परतल्यावर ' डेली टेलिग्राफ ' मध्ये लिहू लागले. व पुढे त्या पत्राचे प्रमुख संपादक झाले (१८७३).

या सर्व काळांत पौर्वात्य लोकांचे आयुष्य व विचारसरणी यांतील रसग्रहण हा आपल्या आयुष्याचा ध्रुवतारा मात्र यांनी कधीहि दृष्टिआड होऊ दिला नाही.

नंतर यांनी आपले ' दि लाइट ऑफ एशिया ' हे बुद्धाविषयीचे जगप्रसिद्ध पुस्तक प्रसिद्ध केले (१८७९). त्याच्या इंग्लंडांत साठ व अमेरिकेंत ऐंशी आवृत्त्या निघाल्या. त्याप्रमाणेच यांचे ' दि लाइट ऑफ दि वर्ल्ड ' हे ख्रिस्ताबद्दलचे पुस्तकसुद्धा फार प्रसिद्ध आहे (१८९१).

पुढे हे आपल्या मुलीसह पॅसिफिक किनारा व जपान वगैरेच्या प्रवासास निघाले. जपानी जीवनक्रम व कलादृष्टि यांमुळे हे फारच आकृष्ट झाले आणि हे पुनः एकदां जपानची सफर करून आले. जपानी आयुष्यासंबंधी यांनी लिहिलेला ग्रंथ सहिष्णु आणि आशावादी आहे. यांची तिसरी बायको जपानी होती.

हे ' डेली टेलिग्राफ ' पत्राचे संपादक असतांना ' न्यूयॉर्क हेरल्ड ' च्या सहकार्याने यांनी एच्. एफ. स्टॅन्ले यांना कांगो प्रदेशाचे संशोधन करण्याकरिता आफ्रिकेंत पाठविले होते.

संबंध आफ्रिकेचा प्रवास करण्याकरिता एक अखंड मार्ग शोधून काढण्याच्या कल्पनेचे जनकत्वसुद्धा यांनाच दिले पाहिजे.

सर्व जगांतील मोठमोठ्या कलात्मक व धार्मिक संस्कृतीच्या आकांक्षांचा समतोल अभ्यास करण्याचे यांचे सामर्थ्य केवळ अतुलनीय आहे. मुहम्मद, बुद्ध व ख्रिस्त या सर्वांच्या तत्त्वज्ञानाचा यांनी अत्यंत तन्मयतेने व हृदयाला जाऊन भिडणाऱ्या सहानुभूतीने विचार केला आहे. त्यामुळे पश्चिम व पूर्व यांचा वैरभाव नष्ट करण्याच्या दृष्टीने यांचे कार्य महत्त्वाचे आहे. पौर्वात्य लोकांनी आपले जुने आचारविचार न सोडतां पाश्चिमात्य ज्ञानाचे स्वागत करावे असा यांच्या विचाराचा कटाक्ष असे.

यांचे ग्रंथः—(1) Pearls of the Faith, (2) With Sadi in the Garden, (3) The Secret of Death and other Poems, (4) The Song Celestial or Bhagawad Gita, (5) Poets of Greece, (6) Indian Idyls, (7) Lotus and Jewel, (8) Tenth Muse and other Poems, (9) Adzuma or the Japanese Wife, (10) Potephar's Wife and other Poems, (11) In My Lady's Praise, (12) Indian Poetry, (13) The Voyage of Ithobal, (14) Wandering Words, (15) Japonica, (16) Seas and Lands, (17) East and West, (18) India Revisited, (19) In Tent and Bangalow, (20) The Queen's Justice, etc.

अलादियाखँ—(जन्म स. १८६० सुमार).

सुप्रसिद्ध गायक. यांचे अडीचशें वर्षापूर्वीचे पूर्वज शांडिल्यगोत्री ब्राह्मण होते. परंतु अन्नदात्याबरील संकट टाळण्याचे कारवाईत जबरीने त्यांचें धर्मान्तर आलें. यांच्या गायकीप्रमाणेंच यांच्या आचारविचारांतसुद्धां मुसलमान गवयांत सहसा दिसून न येणारा असा गंभीर प्रतिष्ठितपणा आहे.

ओतप्रोत विद्या असूनहि वलगना नाही, असामान्य कर्तबगारी असूनहि इतरांच्या अल्प कर्तबगारीला उत्तेजन देण्याची वृत्ति, कोणाची स्तुति नाही, निंदा तर नाहीच नाही. घराण्याच्या विद्येची यत्किंचित्हि अप्रतिष्ठा होऊं न देण्याचा पराकाष्ठेचा कटाक्ष, पूर्णपणें निर्व्यसनीपणा इत्यादि गुणांमुळे आज अर्धशतकभर गायकसम्राट व चारित्र्यसम्राट अशी यांनी कीर्ति संपादन केली आहे.

यांच्या गायनाचें बाह्यांगवर्णन करावयाचें म्हणजे गायनाच्या वेळची यांची आसन व मुद्रा सांगावयाची. गातांना यांची मुद्रा कधीहि विकृत होत नाही. यांच्या गायकींतील विलक्षण बिकट प्रकार पाहिले म्हणजे यांच्या अढळ व शुद्ध मुद्रेचें नवल वाटतें. तसेंच यांचे हातवारे, तानेची किंवा आलापांची मोडणी व लयांबरोबर होणाऱ्या बोलांच्या लीला श्रोत्यांना अधिक स्पष्टपणें विशद व्हाव्यात याकरितां असतात. बहुतेक गवयांचे हातवारे प्रयासाचे द्योतक असतात, तर यांचे हातवारे कलेची मांडणी दाखविणारे असतात.

यांचा आवाज दंड व बसकट म्हणजे सर्वसामान्य नादलुब्धांना झुलविण्याची शक्ति नसलेला आहे. इतकें असूनहि मुष्कील रागांत, मुष्कील फिरत करणारा, अत्यंत धीम्या लयींत दोन दोन आवर्तनें फिरून यत्किंचित्हि मुद्रा किंवा आसनभंग न करितां अत्यंत सहजपणें समेचा व चिजेच्या तोंडाचा सुंदर संगम साधणारा गायक महाराष्ट्रांत यांच्याशिवाय दुसरा कोणीहि नाही.

यांच्या गायकीचें स्थूल स्वरूप असें दिसतें कीं, बहुत करून हे अप्रसिद्ध व मुष्कील राग गातात. कोणताहि चीज हे इतक्या संथपणें सुरू करतात कीं कोणत्या सुरावरून हे कोणत्या सुरावर गेले हें तज्ज्ञांच्या सहज लक्षांत येतें. पण एकदां पुढें कामगत सुरू झाली कीं, त्यांतील कौशल्याकडे लक्ष वेधतें आणि पूर्वीचें अवधान सर्व उडून जातें आणि जागरूक श्रोताहि कोरडाच राहतो. एक रागिणी संपून नवी सुरू झाली म्हणजे जुन्या

चीजेची रूपरेषा पार पुसून जाते. श्रोत्यांना हे आपल्या गायकीच्या झोतांत ओढून नेतात. विचार किंवा संग्रह याला श्रोता पारखा होतो; आणि हें सर्व फिरत कामांत व्हावयाचें. कोणा वढत व कोणा फिरत करून राग वर्तवणारे असे गवयांत दोन प्रकार असतात, त्यांत बिकट फिरतीत सफाईनें राग वर्तवणें हें यांचें वैशिष्ट्य आहे.

तसेंच यांचें गायन सतत-प्रवाही आहे. स्वर, ताल किंवा अलंकार साधण्याकरितां यांना मुद्दाम मुकाम करण्याचें किंवा रेंगाळण्याचें कामच पडत नाही. कुशल मोडी लेखकाचा टाक एकदां कागदाला लागला म्हणजे हात न उचलतां तो वाचय संपवितो, तीच गोष्ट यांच्या विस्तारकौशल्याची आहे. कल्पनेंत थेंडल तें कंठांत उमट-विण्याची शक्ति यांच्यांत आहे. यांची कल्पकताहि अचाट असल्यानें यांचें गायन अश्रुतपूर्व होते.

तसेंच यांचें गायन एकजात भरदार असतें. त्यात कृत्रिमपणा विलकुल नसतो. तार-गणकांतील स्वरमुद्रां तितक्याच खुत्या आवाजानें लावावयाचे. आक्रोश, किचाळणे वगैरे प्रकार कोठेंहि आढळत नाहीत. तानेंत आघात दिसतात ते तानेची विशिष्ट आकृति श्रोत्यांना नीट आकलन व्हावी म्हणून असतात. तसेंच रागाचें स्वरूप तयारीच्या बिकट फिरतींतहि अत्यंत कसोशीनें संभाळणारा गायक यांच्याशिवाय जवळजवळ नाहीच. कोणताहि मुष्कील राग हे सहज गातात. त्याची मांडणी स्पष्ट करतात. दीर्घकाल शिक्षणावाचून याची गायकी दस्तगत होणें अशक्य आहे.

हे मुंबई, पुणें वगैरे ठिकाणी हिडून शेवटीं कै. शाहू-महाराजांच्या वेळेपासून कोल्हापूर सरकारचे आश्रित आहेत.

यांच्या शिष्यात कै. भास्करबुवा बखले, यांचे पुत्र मरहूम मंजीया, महिकार्जुन, मन्सूर, नथ्यनखा, श्री. शंकरराव सरनाईक, निवृत्तिबुवा सरनाईक, गोविंदराव टेंबे व बुर्जाखां (पुत्र) हे असून श्रेष्ठ गायिका केसरबाई केरकर व मोगूबाई कुरडीकर ही मंडळी नांव गाजवीत आहेत. श्री. शंकरराव सरनाईक यांनी यांचा गंडा दहा हजार रुपये देऊन बांधला. पण निवृत्तिबुवा मात्र यांचें गाणें गातात.

कोल्हापूरच्या महाराणासाहेबांचे अभ्यक्षतेखाली यांचा सत्कार होऊन कोल्हापुरास यांना मोठ्या समारंभानें एक हजार रुपयांची थैली अर्पण करण्यात आली.

अलीनगरचा फकीर—(जन्म स. १८८० सुमार) वायव्य सरहद्दावरील रॉबिनहुड म्हणून याची प्रसिद्धि आहे. हा काळा कां गोरा हे अद्यापि ब्रिटिश हेरांना माहित झाले नाही. पण गेली तीस वर्षे याचा उपद्रव ब्रिटिशांना होत आहे. हा सहा फुटांहून अधिक उंच असून याचा वेष म्हणजे उंट्याच्या केसाचा एक सॅश, टोंगा व बकऱ्याच्या कातड्याचे जीन हा असतो. याच्या सैनिकांचा हाच गणवेश आहे.

खैबर खिडीतील एका उंटहाक्याचा हा पोरगा आहे. हा पेशावरच्या बाजारांत प्रथम हमालाचे काम करीत असे. नंतर पर्वतावर जाऊन धनगर बनण्याचे याने ठरविले व सुलेमान पर्वतावर जाऊन तेथे एका गुहेत हा राहू लागला. आणि याने बुवाबाजीस आरंभ केला. केवळ याच्या हस्तस्पर्शाने रोग बरे होतात अशी याची ख्याति झाली. धर्मभोळे टोळीवाले याचे परमभक्त बनले. मेढ्याचा कातडी पांघरावीत व ब्लॅकटेपेवजी गवताचा उपयोग करावा असा तेथील खाक्या होता.

शिष्यशाखा भरपूर व लाबपर्यंत वाढली. प्रवचनांचे धार्मिक स्वरूप राजकारणांत रूपांतरित झाले आणि महत्त्वाकांक्षाहि जागृत झाली.

शिष्यांना बंदूक चालविण्यास शिकवून डोंगराळ प्रदेशांतील युद्धतंत्रांत यांनी तरेबेज केले. यांनी आपल्या अनुयायांस बंदुका पुरविल्या. त्यांपैकी कांही रशियन होत्या व कांही काबूलच्या कारग्यान्यांत तयार झालेल्या होत्या.

पेशावरला असतां ब्रिटिश लष्कराशी संबंध आला असतां जेवढे लष्करी शिक्षण यांना मिळाले तेवढेच. पण तेवढ्या जोरावर यांनी इतर टोळीवाल्यांतहि प्रमुखत्व मिळविले. एवढेच नव्हे, तर ब्रिटिश लष्कराशी कटकटी करून त्यांनाहि हैराण केले. जाळपोळ, रक्तपात याला तर सीमा राहिली नाही.

हा ब्रिटिशांच्या मुलुखांत कहर करीत असला तरी व्यक्तिशः मोठा दयाळू आहे. दारू नाही, धूम्रपान व जुवा खेळणारेहि याला सहन होत नाहीत (केसरी १३ फेब्रु. ४०).

अली हाजी—(जन्म स. १८९७ सुमार) एक साधु म्हणून मानला जाणारा बंडखोर पठाण. हाच 'इप्पीचा फकीर' या नांवाने प्रसिद्ध आहे. याच्या पित्याचे नांव मुल्ला अर्सलाखान. हा मूळचा बन्नू

जिल्ह्यांतील खजूरी गांवचा होय. हा आपल्या शेर झमान नामक भावाबरोबर इप्पी (मिराली तहशील, उत्तर वझिरीस्तान) या गांवीं मुल्ला अलमखान याकडे धार्मिक शिक्षण घेण्याकरितां गेला (१९२०). तेथे शिक्षण घेतल्यावर याची धार्मिक म्हणून प्रसिद्धि झाली. आणि तेथील 'द्वार' व 'तोरी खेल' जमातीकडून याला विशेष आदर दाखविला जाऊ लागला. 'शुकराना' नांवाची याने एक मोठी धार्मिक देणगी नाकारली, तेव्हांपासून तर याची मान्यता फारच वाढत चालली. विरक्तपणा, सेवा आणि लढाऊ बाणा यांमुळे याची योग्यता वाढत जाऊन 'लढवय्या साधु' व 'इप्पीचा फकीर' अशा नांवाने आज याला लोक ओळखतात.

स. १९३६ पर्यंत हा कोणत्याहि राजकारणांत पडला नव्हता. पण 'इस्लाम बिबी' नांवाने प्रसिद्ध असलेल्या बन्नू येथील खटल्यामुळे याचे पित्त भडकले. हिंदूंची पळवून नेलेली व निष्का लावलेली स्त्री परत हिंदु होते किंवा नाही, आणि आपल्या घरी जाऊन राहू शकते किंवा नाही, असा या खटल्यांत मुद्दा होता. मुसलमान धर्माप्रमाणे ती परत जाऊ शकत नाही, असे या लोकांचे म्हणणे होते. यामुळे तिकडच्या सर्व जिल्ह्यांत तीव्र जातीय असंतोष माजला. याने त्या चळवळीत पुढाकार घेतला आणि शेवटी ब्रिटिशांचे शत्रुत्व पत्करण्याचेहि याने ठरविले. आणि सैन्य घेऊन हा जवळच्या दरीत येऊन राहिला.

तेथील अधिकाऱ्याने या खटल्याबाबत समजुतीचे बोलणे केले व कांही मुल्लांना खटल्याचे वेळी कोर्टात हजर राहण्याची सवलत दिली. पण याने लाहोरची शहादगंज मशाद मुसलमानांना परत देणे, वरील खटल्याचा निकाल मुसलमानांच्या वतीने देणे आणि धार्मिक प्रश्नांत सरकारने हात न घालणे अशा तीन अटी घातल्या व या अटी पुऱ्या होत नाहीत तोपर्यंत सैन्य मागे घेतले जाणार नाही असे याने ठरविले.

तेव्हां सरकारनेहि सूचना देऊन याचे व याच्या दोन सहकाऱ्यांची धरं उध्वस्त केली. आणि सैन्याची हालचाल सुरू केली. तेव्हां याचे सैन्य निघून गेले. पण 'इस्लाम बिबी' खटल्यांतील मुलगी तिच्या पालकांच्या ताब्यांत देण्याच्या वेळी याने पुनः उठाव केला. तेव्हां लष्कर व विमाने यांच्या जोरावर याच्या तुकडीला शरण आणावे लागले. पुनः स. १९३७

सालीं हि यानें ब्रि. सरकारला हात दाखविण्याचें ठरवून सर्व टोळ्यांना उठावणी दिली आणि दंगल सुरू केली. हल्ले, तारा तोडणें वगैरे प्रकार सुरू झाले. पण ब्रिटिशांच्या प्रचंड सामर्थ्यापुढें याला व याच्या अनुयायांना डोंगरांत अदृश्य व्हावें लागलें. विमानांनीं केलेल्या बांब-वर्षावा-मुळें याची दाणादाण उडाली.

हा खंदा घोडेस्वार व पट्टीचा निशाणबाज आहे. वाच्याप्रमाणें याच्या भराच्या चालू असतात. रंगलेले लाल केस, फुगीर अंगरखा व पोत्यासारखी पायघोळ विजार अशा वर्णनाची ही व्यक्ति आहे, असें कांहीं म्हणतात. कांहींच्या मतें हा एक रोगी मनुष्य आहे. ब्रिटिशांच्या हेरखाऱ्याला याचा अद्याप नीट पत्ता नाही असें कांहीं म्हणतात. हा अदृश्य होतो, आकाशांत उडतो वगैरे पठाणांच्या याच्याबद्दल कल्पना आहेत (अमृतबझारपत्रिका १३६, केसरी १३४४).

अष्टावक्ष—(जन्म स. १९००-खून स. १९४३). राष्ट्रीय सभेच्या अनुयायांपैकीं सिंध प्रांताचे पुढारी व मुख्य प्रधान.

जिनांच्या पाकिस्ताना कल्पनेचा प्रचार व प्रसार जरीने सुरू झाल्यापासून खुद्द मुसलमानांतच ज्या कांहीं व्यक्ति त्या कल्पनेला विरोध करीत असत त्यांपैकीं सिंध प्रांताचे कांहीं काळाचे मुख्य प्रधान असणारे हे एक होते.

हे सिंधमधील शिकारपूर या गांवाचे एक मोठे जमीनदार असून यांचें आपल्या भागांत अतिशय वजन असे. सिंधु नदीच्या पुरामुळें झालेल्या नुकसानीच्या काळांत पैशाचे व श्रमाचेबद्दल फिकार न करतां आपल्या देशबांधवांचा सेवा यांनीं अनेक वेळां केली होती. त्यामुळें लोकांचा यांचेवर अतोनात विश्वास असे. येवढेंच नव्हे तर साऱ्या सिंध प्रांताच्या आर्थिक परिस्थितीचा यांचा अभ्यास अतिशय सखोल असल्यामुळें सिंध स्वतंत्र झाल्यावर त्या प्रांताच्या राजकारणांत यांना फार महत्त्व प्राप्त झालें होतें. आपल्या प्रांताची आर्थिक परिस्थिति, ती सुधारण्याचे उपाय यांवरील एक अधिकारी व्यक्ति म्हणून यांचा नेहमीं उल्लेख होत असे. कराची शहराच्या पाणी पुरवठ्याबाबत यांनीं केलेली योजना मध्यवर्ती सरकारला इतकी पटली होती की, लगेच ती योजना हातीं घेण्यासाठी सरकारने बरीच मोठी रक्कम यांचे हवाली केली होती. यावरून हें सिद्ध होतें कीं केवळ एक मुसलमान धनाढ्य जमीनदार म्हणून

हे मुख्य प्रधानपदावर आले नव्हते तर केवळ आपल्या लायकीच्या जोरावर आले होते.

मुख्य प्रधान होतांच यांचेपुढें एक कट्टर कर्तव्य उभें राहिलें होतें. तें कर्तव्य म्हणजे हूरांच्या बंडाचा निःपात होय. ते पार पाडतांना प्रसंगीं यांनीं जी न्यायनिष्ठता दाखवली होती तिच्यामुळें यांना आपल्या अनेक ज्ञाति-बांधवांचा कोप आपणावर ओढवून घ्यावा लागला होता.

युद्ध सुरू झाल्यावर सात प्रांतांतील काँग्रेस मंत्री-मंडळांनीं राजीनामे दिल्यामुळें त्या त्या प्रांताचा कारभार गव्हर्नरांनीं आपल्या ताब्यांत घेतलाच होता. पण जेथें प्रत्यक्ष लोकनियुक्त मंत्री काम करीत होते त्यांच्या अधिकारावरहि बरीच कात्री लावण्यांत येऊं लागल्याची ते ते मंत्री तक्रार करूं लागले. गव्हर्नरांच्या या वागणुकीमुळें चिडून जाऊन यांनीं आपल्या पदव्या सरकारला परत केल्या व सरकारचा निषेध केला. या यांच्या कृत्यामुळें आपल्या मंत्र्यावर आपला यापुढें विश्वास नाही, या सबबीवर सिंधच्या गव्हर्नरांनीं यांना मुख्य प्रधानकीचा राजीनामा देणें भाग पाडलें.

राजीनाम्यानंतर हे शिकारपूर या गांवीं येऊन राहूं लागले. तेथेंच यांचा ता. १४ मे १९४३ रोजी खून करण्यांत आला.

यांच्या खुनाच्या मुळाशीं खासगी स्पर्धा होती किंवा इतर काही कारण होते त्याचा अद्यापि निर्णय लागला नाही.

अष्टामा मथ्रीकी—(जन्म स. १८८८) मुसलमानांचे पुढारी व खाकमार चळवळीचे जनक. यांचे नांव इनायतुल्ला. पण 'प्राच्य-पंडित' अशा अर्थाच्या 'अष्टामा मथ्रीकी' या नांवानें हे प्रसिद्ध आहेत.

हे पंजाबचे एम. ए., केम्ब्रिजचे बी. एससी., रंगर, सन्मान्य ट्रायपास मिळविलेले व मास्टर ऑफ ओरिएंटल लार्निंग ही केम्ब्रिजची परीक्षाहि उत्तीर्ण झालेले आहेत. गणिती व भाषाशास्त्री असे दुहेरी पंडित म्हणून यांची ख्याति आहे. म्हणूनच पेशावरच्या इस्लामिया कॉलेजचे प्रिन्सिपल व हिंदुस्थान सरकारच्या शिक्षणखात्याचे दुय्यम सेक्रेटरीच्या जागेपर्यंत हे चढले. पण यांची तळमळ वेगळीच असल्याने यांना हायस्कूलच्या हेड-मास्तरच्या जागेवर लोटण्यांत आलें. तेव्हा यांनीं सरकारी नोकरी सोडून सरहद्द प्रांत मोडला आणि पंजाबांत वास्तव्य केलें आणि १९३१ त आपली खाक-

सार चळवळ सुरू केली. खाकसारांचे हे आद्यसंस्थापक म्हणून यांना 'बानी' असे म्हणतात.

यांनी 'तज्करा' या ग्रंथांत कुराणावर टीका लिहिली असून कुराणाचे तत्त्वज्ञान अगदी नव्या दृष्टिकोनाने यांत परीक्षिले आहे. इजिप्त, इराक, इराण, तुर्कस्थान व मोरक्को इत्यादि सर्व ठिकाणी या ग्रंथाची स्तुति झाली आहे. १९२५ मध्ये गर अफ-ताब मुहम्मद यांनी हा ग्रंथ 'नोबल प्राइज' कमेटीला सादर केला. परंतु उर्दू ही मान्यता पावलेली भाषा नसल्याने एखाद्या युरोपीय भाषेत भाषांतर करण्याची यांना विनंती करण्यांत आली. यांनी ही गोष्ट नाकारल्याने केंब्रिजचे प्रो. निकोल्सन यांनी भाषांतराचे काम केले; परंतु शेवटी "मला काय म्हणावयाचे ते यांत आले नाही" अशी तक्रार यांनी केल्याने याचे हे काम तसेच राहिले. या ग्रंथाने यांची विद्वत्ता लोकांचे निदर्शनास आली व धार्मिक मुसलमानांतील यांची प्रतिष्ठा तर फारच वाढली.

'तज्करात' या ग्रंथाला मिळालेल्या अपूर्व यशाने उत्तेजित होऊन १९३१ त यांनी 'इफ्करात' हा आपला दुसरा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. या ग्रंथांतसुद्धा कुराणाकडे आपल्या एका विशिष्ट दृष्टिकोनातून यांनी बघितले आहे. या पुस्तकात हिटलरच्या 'माझ्या लढ्या'तील कांहीं भागांचा अनुवाद देण्यांत आलेला आहे. 'माझ्या लढ्या'त हिटलरने प्रसृत केलेल्या कल्पना त्याचे आधी आपण आपल्या 'तज्करात' मध्ये मांडल्या होत्या असे यांत यांनी दाखविले आहे. याच्या मताप्रमाणे 'तज्करात' व 'इफ्करात' या दोन ग्रंथात यांनी मांडलेल्या कल्पनांत नवीन असे काहीच नाही. यांनी फक्त कुराणातील कल्पनांना नवीन काळाचा नवीन साज चढविला आहे इतकेच.

खाकसार चळवळीकरिता यांनी निवडलेला काळ व सुरवातीला योजलेले धोरण हे नाझी चळवळीच्या तत्सम धोरणाशी जुळणारे आहे.

खाकसार चळवळीचे सुरवातीला यांनी काँग्रेसवर हल्ला सुरू केला. मात्र मुस्लीम लीगप्रमाणे 'हिंदूंचे हित संरक्षण करणारी संस्था' हा यांचा काँग्रेसवर आरोप नव्हता, तर काँग्रेसने उपयोजिलेले तत्त्वज्ञान हे हिंदु तत्त्वज्ञान आहे अशी यांनी ओरड चालवली आणि अपेक्षेप्रमाणे हजारों मुसलमान तरुण यांचे छत्राखाली जमू लागले. कारण मुसलमान तरुण धर्माचे बाबतीत फारच भावनाप्रधान असतात, हे यांना अनुभवावरून माहीत होते.

याचेच पुढे जाऊन आपल्या चळवळीत येणाऱ्या लोकांना यांनी दर्जा, मिलटरी परेड, देवावरील श्रद्धा, जमावांतील प्रार्थना, या गोष्टी आवश्यक ठरविल्या. त्यामुळे मुसलमान तरुणांच्या तर यांचेवर नुसत्या उड्या पडल्या.

यांतच यांनी केलेल्या 'सर्वसंगपरित्यागा'ची भर पडली. एवढा विद्वान् मनुष्य आपली सर्व मिळकत दूर फेंकून एखाद्या फकीराप्रमाणे राहतो हा एकच गोष्ट लोकांचे गळ्यातील हे लाल होऊन राहण्यास पुरेशी होती.

खाकसार चळवळ ही एकचालकानुवर्तित्व मानणारी संस्था आहे. परंतु हा बंधुभाव, प्रेम व स्वातंत्र्य या भावनांनी प्रत्येकांने आपणवून आपणावर लादून घेतलेले आहे.

या चळवळीत 'जनवाझ' या नावाचे वाटेल त्या वेळी आपला प्राण अर्पण करण्यास तयार असणाऱ्या लोकांचे एक स्वतंत्र दल असते. याची संख्या १३००० असून खाकसार व सरकार यांचे लढ्यात यांनी अत्यंत महत्त्वाचा भाग घेतलेला आहे. हे लोक पाहून आपणांस 'आयर्न गार्ड्स'चीच आठवण व्हावी इतके यांच्या कार्याचे महत्त्व आहे.

एकंदरीत पाहता खाकसार चळवळीची मांडणी अशाच पद्धतीने करण्यांत आली आहे की, मुख्य मनुष्याच्या हुकुमाच्या उच्चाराबरोबर ते कार्य व्हावे.

खाकसारांचे स्वतःचे कोर्ट आहे आणि चावूक हे या कोर्टाचे हत्यार आहे. या कोर्टाच्या हुकुमाप्रमाणे चाबकाची शिक्षा आरोपीला भरचौकांत दिल्याची उदाहरणे घडलेली आहेत.

शारीरिकदृष्ट्या असजारा कमकुवतपणा नाहीसा करण्याचा 'मिलटरी-परेड' हाच एक मार्ग यांनी सुचविला आहे. या कवाडती, लोकांच्या उद्योगधंद्यांत येऊ नयेत म्हणून रात्रीच्या वेळी घेण्यांत येतात.

'फावडे' (बेलचा) हे खाकसारांचे बोधचिन्ह आहे. कष्ट करणाऱ्या खालच्या वर्गाशी आपले असणारे संबंध या बोधचिन्हाने दाखवले जातात, असे यांचे म्हणणे आहे. स्वतः पैगंबर मुहम्मदाने या फावड्याचा पुरस्कार केला आहे, असे यांचे म्हणणे आहे. त्याचप्रमाणे सर्व खाकसारांत बंधुभाव राहण्यास या फावड्याची मदत होते, असा यांचा दावा आहे.

मुहंमद पैगंबर व देव यांचे सैनिक 'होणे' हे खाकसारांचे प्रधान ध्येय आहे. लष्करी शक्तीची उभारणी, खोल्या लढाया, या सगळ्या गोष्टी आपल्या भूतकाळाशी शक्य तितकें जवळ जाण्याच्या आंतरिक इच्छेतून उत्पन्न झालेल्या आहेत. लष्करी शिक्षण हे प्रत्येक खाकसाराचे मनावर बिंबविण्याचा आटोकाट प्रयत्न करण्यांत येतो. यांचा प्रत्येक हालचाल व धोरण ही लढाऊ धोरणांतून उत्पन्न झालेली असतात. युद्धाचे नियम, लढाई-करतां लागणारी शक्ति व शिस्तीचे कठोर धडे ह्या गोष्टी प्रत्येक खाकसाराचे रोमांरोमांतून भिनलेल्या अमाव्यात असा यांचा कटाक्ष आहे. हडेलहप्पी करणारा शिपाई हे खाकसारांचे खरे वर्णन नसून प्रसंग आला असतां राज्य चालवू शकणारा मुसद्दी शिपाई हे शब्द खाकसारांचा अधिक शोभून दिसतात.

लखनौच्या शिया-सुनी पंथायांत 'मधे साहेबा' व 'तवाग' या प्रार्थनाप्रकारांबाबत खळबळ चालू होती. तेव्हां गोर्डागुलावीत ते आपले मांडण थांबवीत नाहीत असे दिसतांच हे आपले मैन्य घेऊन तेथें धिरले. परंतु यू. पी. गव्हर्नमेंटने यांना अटक केली. तेव्हां 'मोडले असतां परत लखनौमध्ये मी येणार नाही' अशा अटीवर यांना सोडून देण्यांत आले. परंतु बाहेर आल्यावर 'आपण अशा कोणत्याहि प्रकारच्या मार्फावर मुट्यां नसून आपणारा सरकारने विनश्वर सोडले आहे' असे हे गाणू लागले. व तसे 'अल्-इस्लाह' या आपल्या पक्षाच्या मुखपत्रांत यांनी प्रसिद्ध केले.

परंतु अशा वागण्याने यांचे वजन जे कर्मा जाल ते भरून काढण्याकरतां १९३९ साली हे परत समैन्य लखनौला गेले. परंतु परत यांना अटक करण्यांत आली. त्याबरोबर हजारों खाकसार निरनिराळ्या प्रांतांतून येऊं लागले. बऱ्याच खटवयानंतर यांस अटक करण्यांत आली. अशा खटवयांत हिंदान नदीवर झालेली चकमक विशेष गंभीर स्वरूपाची होती.

बॅ. जिनांनी सरकार व हे यांमध्ये तडजोड करण्याचे प्रयत्न केले. परंतु जिनांची केवळ भेट घेण्याचेहि यांनी नाकारिले.

काँग्रेस मंत्रीमंडळाने राजानामा दिव्यावर नवीन आलेल्या मंत्रीमंडळाने यांना सोडून दिले. परंतु नवीन आलेल्या सर सिकंदर हयातखानांच्या मंत्रीमंडळाशीहि यांचे विशेषसे सख्य नव्हते. कारण सरकारची तळी तनमन-धनाने उचलून धरणे ही गोष्ट सर सिकंदरांप्रमाणे यांना

जमण्यासारखी नव्हती. याच कारणाकरितां पंजाब सरकारने मिलटरी धर्तीवर चालणाऱ्या चळवळीवर निर्बंध घालतांच यांनी आपल्या 'अल्-इस्लाह' पत्रांतून जोराचा हल्ला केला व पंजाब सरकारशी तंटा करण्याची आपल्या ३०००० अनुयायांना आज्ञा दिली.

थोड्याच दिवसांत हा प्रसंग येऊन ठेपला. आपल्या मिलटरी वेष्टांत ३१७ खाकसार पुढारी आपल्या मैन्या-सह परेड करूं लागले. ही गोष्ट सरकारी हुकुमाचे विरुद्ध असल्याने त्यांवर गोळीबार करण्यांत आला. त्यांत ३२ खाकसार ठार व १४ जखमी झाले.

ताबडतोब हे व ह्यांचे अनेक सहकारी यांना अटक करण्यांत आली. यांना वेलोर मेन्ट्रल जेलमध्ये नेण्यांत आले. १९४४ च्या मुस्वातीपर्यंत हे या तुरुंगांतच होते. त्यानंतर मात्र यांना मद्रास प्रांतात स्थानबद्ध करून ठेवण्यांत आले.

या कृत्याने सर सिकंदर यांचे मंत्रीमंडळ मात्र उगमगू लागले. मुस्लीम लीग व खाकसार यांमध्ये काडीइतकेंहि प्रेम नसतं बॅ. जिनांनी मोठ्या हुषारीने यांच्यावर करण्यांत आलेल्या अत्याचाराबाबत दुःख प्रदर्शित करून चौकशी कमेटी नेमण्याची विनंती केली. पण यांचा वाणा स्वतंत्र असल्याने कोणापुढेहि हे मान वाकविणारे नाहीत. यांच्या विचारांची दिशा स्वतंत्र असून कोणतीहि गोष्ट आपल्या संघटनेच्या जोरावर घडवून आणण्याची यांना हिमत आहे. त्यामुळे यांचे बोलणे हुकमा चाललेले असतें (अल्लामा मर्थाकी-लेखक हिरालाल शेठ).

अॅन्ड्र्यूज, दीनबंधु, चार्ल्स फ्रीअर—(जन्म स. १८७१-मृत्यु स. १९४० एप्रिल ५).

हिंदुस्थानाशी संबंध असलेले सुप्रसिद्ध ख्रिश्चन मिशनरी व रवान्द्रनाथ टागोर यांनी स्थापन केलेल्या विश्वभारती-विद्यालयांतील प्राध्यापक.

यांचे शिक्षण बर्मिगहॅम व केम्ब्रिज येथे झाले, व तेथेच हे फेलो व लेक्चरर होते (स. १८९९). त्यानंतर हे हिंदुस्थानांत येऊन दिल्लीच्या सेंट स्टीफन्स कॉलेज-मध्ये प्रोफेसर झाले.

केम्ब्रिज युनिव्हर्सिटीच्या ब्रदरहूडचे सभासद, पंजाब युनिव्हर्सिटीतील फेलो व नंतर युनिव्हर्सिटी सिंडिकेटचे सभासद म्हणून यांनी केलेली कामगिरी महत्त्वाची आहे (स. १९०४-१३). यानंतर मृत्यूपर्यंत हे विश्वभारती-मध्ये प्राध्यापक होते.

महात्मा गांधींशी यांचा अत्यंत जिव्हाळ्याचा संबंध होता. आफ्रिका व चंपारण्य येथील चळवळीत (१९१७) यांनी त्यांना सर्व प्रकारे मदत केली होती. आफ्रिकेत म. गांधी वगैरे लोक पकडले तेव्हां ना. गोखले यांनी यांना आफ्रिकेत पाठविले. त्यापूर्वी लाहोरच्या सभेत यांनी आपले सर्व द्रव्य आफ्रिकेच्या लढ्यास दिले होते (१९१३). पंजाब प्रकरणाच्या वेळी यांना हद्दपार करण्यांत आले होते (१९१९).

यांच्या रंजले-गांजलेल्यांना तत्परतेने मदत करण्याच्या स्वभावामुळे यांना 'दानबंदु' अशी पदवी लोकानी स्वयंस्कृतीने दिली होती.

यांनी आपले आत्मचरित्र लिहिले आहे. त्याचे नांव 'व्हाट आय ओ टु खाइस्ट'. त्यांत यांनी आपणाम झालेला साक्षात्कार व आपला व हिंदुस्थानचा आलेला संबंध यांसंबंधी सविस्तर विवेचन केलेले आहे.

वयाच्या तेहेतिसाव्या वर्षी यांच्या मनात असाध्य रोग, मरणोन्मुखाचे अखेरचे शब्द व मरण यांसंबंधीचे विचार घोळत असत. तेव्हां यांना एकदा साक्षात्कार झाला व लिटल सेंट मेरी चर्चच्या उपाध्यायाच्या आकृतीचे दर्शन घडले.

येशू ख्रिस्ताची इहलोकची यात्रा तेहेतिसाव्या वर्षीच संपली. ती गेल्यानंतर राहिलेले पुढील कार्य आपणास करावयाचे आहे अशी यांची भावना केम्ब्रिज येथील डॉ. रायले यांच्या उपदेशाने झाली. ते कार्य आपण हिंदुस्थानांत करावे अशी प्रेरणा यांना झाली. त्याप्रमाणे हे हिंदुस्थानांत आले. हिंदुस्थानात येतांच यांना आपला पुनर्जन्म झाल्याची खात्री पटली.

येशू ख्रिस्त हा देवाचा मुलगा आहे, स्वर्गाचे साम्राज्य त्याच्या हृदयांत असते. तो जगावर गत्ता चालवितो, मनुष्यप्राणी हा त्याच्यापेक्षा अगदी वेगळा आहे, आणि तो हीनदीन पापी आहे अशी एकंदर सर्वत्र समजूत असते. ईश्वराचा व मनुष्यप्राण्याचा कांहीहि संबंध नाही. ईश्वर म्हणजे एक अद्भुत किमया आहे अशी ईश्वर-विषयक अगदी परकेपणाची पाश्चिमात्य कल्पना यांना माहीत होती.

पण हिंदुस्थानात यांना अगदी उलट अनुभव आला. येथे प्रत्येकाची ईश्वर बाहेर दुसरीकडे नसून तो माझ्या हृदयांतच आहे अशी खात्री असल्याचा यांना प्रत्यय आला. 'दि किंगडम ऑफ हेवन इज विदिन यू' ईश्वर बाहेर कोठे नसून तो तुझ्या अन्तःकरणांतच

आहे, ही ईश्वरविषयक भावना हिंदुस्थानांतील प्रत्येक माणसांत पूर्णपणे बाणलेली आहे. अत्यंत अडाणी व अशिक्षित असणाऱ्या खेडवळापासून तो मोठ्या तत्त्वज्ञापर्यंत या अद्वैत भावनेत कोठेहि फरक नाही. याच भावनेने येथील लोक प्रत्येक व्यवहार करीत असतात. हे पाहून यांना अत्यंत चमत्कार वाटला. आपण आजपर्यंत अज्ञात पण ईश्वरमय अशा नव्याच जगांत प्रवेश करतो आहोत असे यांना वाटले आणि यांनी हा आपला पुनर्जन्म झाला असे समजून आपणास द्विज म्हणवून घेतले, आणि विचाराच्या दृष्टीने अगदी नव्या जगांत आल्याबद्दल यांना अत्यंत समाधान वाटले.

तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने अगदी नव्या जगांत, हिंदुस्थानांत येऊन यांनी प्रवेश केला तरी हे पक्के ख्रिस्ताचे भक्त होते. जगांत बुद्ध वगैरे थोर धर्मसंस्थापक झाल्याचे यांना चांगले माहीत होते तरी ख्रिस्ताविषयीची मोहिनी यांच्या मनावरून कधीहि कमी झाली नाही. त्याने धार्मिक बाबतीत दाखविलेली व तरुण वयाला शोभणारी धडाडी व निर्भयता यांना अलौकिक वाटे. इतर धर्मसंस्थापक व ख्रिस्त यांच्यांत हा फरक असल्याचे हे मानीत. यांच्या जीवितक्रमावर व धावपळीवर या समजुतीची छाप दिसून येते.

गरीब, अनाथ, रोगी व संकटग्रस्त यांना मदत करण्याचे प्रसंग आले असता हे एखाद्या देवदूताप्रमाणे तडफेने आणि निर्भयतेने नेथे धांवत जात. अशा यांच्या कार्यात सरकारने संशयाने यांना प्रतिबंध केला तर हे त्याचा निर्भयपणाने व तडफेने प्रतिकार करीत. प्रसंगां कायदा मोडण्यास व हुकूम तोडण्यासहि मागेपुढे पाहत नसत. फिजी बेटांतील मजुरांची कहाणी ऐकून, सरकारने प्रतिबंध केला तरी हे तिकडे गेले. चंपारण्य व रौलट कायद्याच्या वेळी हे म. गांधींच्या साहाय्याला नेमके धांवून आले. म. गांधींच्या नीतिप्रधान चळवळीत किंवा रवीन्द्रनाथ टागोर यांच्या विश्वकुटुंबवादाला प्राधान्य देणाऱ्या कार्यात हे सामील होत याचे कारण यांच्या ह्या वृत्तीतच आहे.

सरकारविषयी म. गांधींची भावना क्रान्तिकारक आहे असे यांना सामुदायिक कायदेभंगाच्या चळवळीमुळे वाटले तेव्हा यांनी एकदोन वेळा त्यांना विरोधहि केला आहे.

उर्चा सूटवूट घालून स्वतः मोटार चालवितांना लोकांच्या हे दृष्टीस पडले आहेत. तसेच हे खादीचा सदरा व पंच. नेसून फिरतांना नंतर यांना लोकांनी पाहिले आहेत.

इतर सर्व व्यवहार स्वैरपणानें करावयाचे व धर्म मात्र सावधपणें पाळावयाचा या पाश्चिमात्य सूत्राचा हे उपहास करीत. येशू ख्रिस्ताप्रमाणें धर्माचरणसुद्धां मोठ्या हिरोरीनें घडलें पाहिजे हें यांचें मत यांचें वैशिष्ट्य म्हणून सांगतां येईल.

हे बायबलांतील प्रत्येक वाक्य ईश्वरप्रणीत आहे असें मानात.

प्रत्येक देशांत यांना जिवाळ्याचा मित्रसमुदाय लाभला व त्याबद्दल हे स्वतःला भाग्यवान् समजत.

ख्रिश्चन लोक चर्चमध्ये वर्णभेद पाळतात, श्वेततरांना आपल्या चर्चमध्ये येऊं देत नाहीत, त्यांना प्रार्थनेच्या वेळां बाजूला करतात, या गोष्टींचा हे अत्यंत त्वेषानें निषेध करीत असत. चर्चमधून वर्णभेद पाळणें आणि श्वेततरांना चर्चबाहेर घालविणें म्हणजे येशू ख्रिस्तालाच चर्चच्या बाहेर घालविणें होय असें यांचे निश्चून सांगणें असे. कारण खुद्द येशू ख्रिस्तच आशिया खंडांतील कृष्णवर्णीय होता.

यांचे ग्रंथः—(1) Christianity and the Labour Problem, (2) North India, (3) The Renaissance in India, (4) Christ and Labour, (5) The Indian Problem, (6) Indians in South Africa, (7) To the Students, (8) The Drink and Drug Evil, (9) What I owe to Christ (Autobiography), (10) Christ in the Silence, (11) Sadhu Sunder Singh, a Memoir, (12) Challenge of North-West frontier, (13) Indian Earth quake, (14) India and Simon Report, (15) India and Pacific. येथील व तेथील हिंदी पुढाऱ्यांच्या विनंतीवरून जपानजवळील फिजी बेटांतील हिंदी लोकांच्या स्थितीचा अभ्यास करण्याकरितां (स. १९१५, १७, ३६ सालीं) काढलेल्या तीन सफरींचा वृत्तांत (१९३७).

संपादित ग्रंथः—(1) Mahatma Gandhi—His own Story, (2) Mahatma Gandhi—At work, (3) Mahatma Gandhi's Ideas (with the specimens from his works), (4) Letters to a Friend (The Letters of Dr. Rabindranath Tagore).

मॅचेस्टर गार्डियन वर्गरे परदेशांतील पत्रांशी यांचा वातमीशर म्हणूनहि संबंध होता.

हे परलोकवासी झाल्यानंतर यांच्या स्मारकाकरितां म. गांधी यांनी मुंबईस सहा लक्ष रुपये जमविले व ते रवींद्रनाथ टागोर यांच्या शांतिनिकेतनाच्या ताब्यांत दिलें (१९४१).

ऑग्डस्ट, लॉर्ड—(कारकीर्द स. १८२३-१८२८) हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरल.

ब्रह्मदेशाशीं ब्रिटिशांचें युद्ध ही यांच्या कारकीर्दीतील सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट आहे. इंग्रजांनी बंगाल प्रांत जिंकला त्याच वेळां 'अलोपारा' या शूर व धाडशी ब्रह्मा माणसानें ब्रह्मदेश जिंकून त्याचें एकीकरण केलें होतें. पुढें ब्रह्मी लोक इंग्रजांच्या मुलुखांत आक्रमण करूं लागले. आसाम, काचार, मर्णापूर हे प्रांत व सिल्हट व चितगांव हे इंग्रजांचे जिऱ्हे त्यानीं आपल्या ताब्यांत घेतले. ब्रह्मी लोकांना ज्या वेळां आराकान प्रांत आपल्या ताब्यात घेतला तेव्हा तेथील कांहीं लोक इंग्रजांच्या आश्रयाला आले होते; त्यांस ब्रह्मी लोकांनीं परत मागितलें, परंतु इंग्रजांनीं ती गोष्ट नाकारली. त्याचप्रमाणें शहापूर हें बेट आपलें आहे असें समजून ब्रह्मी लोकांनीं तेथील इंग्रजांस हाकलून लावले. इंग्रजांनीं फौज पाठवून तें ठिकाण जिंकून घेतलें. या सर्व गोष्टींचा निर्णय सल्लोख्यानें लावण्याची सूचना यांनीं ब्रह्मी सरकारला केली. परंतु ती गोष्ट ब्रह्मी सरकारनें नाकारल्यामुळें यांनीं त्याविरोद्ध युद्ध पुकारलें. प्रथमतः इंग्रजांचें जरी फार नुकसान झालें तरी शेवटीं त्याचाच विजय झाला. शेवटीं १८२६ त येदाबू येथें तह होऊन युद्ध संपले. त्या तहानें तेनामरीम, आराकान व आसाम हे प्रांत इंग्रजांस मिळाले. त्यामुळें हिंदुस्थानची ईशान्य दिशा विनधोक होऊन तिकडून परचक्राचें भय राहिलें नाहीं.

याचे कारकीर्दीत भरतपूरच्या गादीसंबंधी तेंटे उपस्थित झाले होते. इंग्रजांनीं जाटांचे गादीवर बसवलेल्या बळवंतसिंह राजास दुर्जनसाल हा राज्य मिळविण्याच्या हेतूनें त्राम देत होता. त्यास १८२६ त यांनी कैदेत टाकलें.

आ

आगरकर, गोपाळ गणेश—(जन्म स. १८५६-मृत्यु स. १८९५) महाराष्ट्रांतील थोर समाजसुधारक व बुद्धिवादी पुरुष. सातारा जिल्ह्यांतील कऱ्हाडापाशी टेंभू गांवी यांचा जन्म झाला. पुढें इंग्रजी दिसरीपर्यंतचें शिक्षण यांचे मामा, दत्तोपंत भागवत यांचेबरोबर कऱ्हाड येथें झालें. पण पुढील शिक्षणाकरितां मामा पुण्यास गेला व हे शाळा सोडून मुन्सफ कोर्टांत उमेदवार झाले. पण शिक्षण घेण्याकडे यांचा कल असल्यानें नागपूरकर मुन्सफांच्या पाऊणशें रुपयांच्या मदतीनें हे रत्नागिरीस गेले. पण तेथें यांची नीट सोय लागली नाही. एक आस होते ते वारले व वार वंगरे लावून जमेना, म्हणून हे कऱ्हाडला परत आले व तेथें दवाखान्यांत कंपांडरची नोकरी पत्करली. पण ती सोडून आपल्या एका मामा-बरोबर अकोल्यास गेले. तेव्हां हे सोळा वर्षांचे होते. तेथें घरगुती अडचणींस तोंड देत शिक्षक श्री. नि. मो. महाजनि यांच्या कृपेनें हे प्रवेशपरीक्षा उत्तीर्ण झाले (१८७५).

यांना शाळेंत येण्यास एके दिवशी उशीर झाला; तेव्हां शिक्षक म्हणाले, 'तुम्ही असेच मागे पडणार. तुमच्या हातून काय होणार आहे?' तेव्हां यांनी तडफेनें उत्तर दिलें, 'तुमच्यासारखा एम्. ए. होईन तरच नांवाचा आगरकर.'

यांचे गुरु महाजनि यांनीहि यांचें हाथस्कळांत असतांचें वर्णन केलें आहे त्यांत यांचे भाषण ठसक्याचें व आत्मप्रत्ययानें मुसमुसलेलें असल्याचें लिहिलें आहे.

यांच्या गुरुंनी आपआपसांत वर्गणां करून साठ रुपये जमविले व कॉलेजांतील पहिल्या तीन महिन्यांला पुरेल एवढा रक्कम यांच्या हवाली केली. ही गुरुदक्षिणा घेऊन यांनी डेक्कन कॉलेजांत प्रवेश केला. अकोल्याला 'कऱ्हाड समाचार' नांवाचें वर्तमानपत्र निघत होतें. त्याला लेखनसाहाय्य करण्याबद्दल यांना पांच रुपये मिळत होते. तीन महिन्यांनंतर यांना ज्युनियर स्कॉलशिप मिळाली. पण ती अपुरी असल्यानें यांना इतर उद्योग करावे लागत. डेक्कन कॉलेजच्या संमेलनां पन्नास रुपयांचें बक्षीस लावून निबंध मागविले, तें यांच्या 'हिंदु एकत्र कुटुंब-पद्धति' या निबंधाला मिळालें. वक्तृत्व समारंभांतहि पन्नास रुपयांचें बक्षीस यांनी मिळविलें. तथापि खर्चाची तोंडमिळवणी करणें यांना दुष्कर होई. एका सदस्यावर यांना कांहीं दिवस काढावे लागत.

एम्. ए.च्या परीक्षेच्या वेळीं फी भरण्याला यांच्याजवळ पैसे नव्हते. म्हणून यांनीं फीकरितां एक नाटक लिहून पैसे मिळविण्याचें ठरविले. जाग्रणें करून हे नाटक लिहूं लागले, हें केरूनाना छत्रे यांना कळलें. तेव्हां त्यांनीं यांची फी भरल्यामुळें नाटक अपुरेंच राहिलें. पण यांच्या या आपन्न स्थितीमुळें यांचा आनुवंशिक दमाहि यांना त्रास देऊं लागला. तत्त्वज्ञान व इतिहास घेऊन हे एम्. ए. झाले. त्या वेळीं मिळ व स्पेन्सर यांच्या बुद्धिप्रामाण्यवादी व अज्ञेयवादी तत्त्वज्ञानांचा सर्वत्र बोलवाला होता. त्याचा यांच्यावरहि परिणाम होऊन प्रत्येक गोष्टीस बुद्धिवादाची कसोटी हे लावूं लागले. पण तत्कालीन इतर तद्गणप्रमाणें अनाचार मात्र यांच्या हातून घडला नाही.

तसेंच यांनीं आपल्या भावा आयुष्याचीहि रूपरेखा निश्चित करून आपल्याबद्दल विशेष सुखाची आशा बाळगणाऱ्या आईला बी. ए. होतांच पुढील पत्र लिहिलें : "आपल्या मुलाच्या मोठाल्या परीक्षा होत आहेत. आतां त्याला मोठाल्या पगाराची चाकरी लागेल व आपले पांग फिटतील असे मोठाले मनोरथ, आई, तूं करित असशील; पण मी आतांच तुला सांगून टाकतो कीं, विशेष संपत्तीची, विशेष सुखाची हांव न धरतां मी फक्त पोटापुरत्या पैशावर संतोष मानून सर्व वेळ परहितार्थ खर्च करणार !"

न्यू इंग्लिश स्कूल सुरू करण्याच्या खटपटींत चिप-लुणकरशास्त्र्यांच्याबरोबर टिळक व हे होते. पण पहिल्या वर्षी (जाने. १८८०) एम्. ए. नापास झाल्यामुळें परीक्षा पास झाल्यावरच यांनी शाळेंत दाखल होण्याचें ठरविलें आणि त्याप्रमाणें दुसऱ्या वर्षी हे त्या मंडळींत प्रत्यक्ष दाखल झाले. पुढल्या वर्षी दोन दिवसांच्या अन्तरानें 'मराठा' व 'केसरी' हीं पत्रें सुरू करण्यांत आलीं (१८८१). केसरीच्या दुसऱ्याच वर्षी बर्वे-प्रकरणांत मर्यादातिक्रम झाल्याबद्दल यांना १०१ दिवसांची शिक्षा झाली. मराठ्यांचे संपादक म्हणून टिळकहि या शिक्षेंत होते. तुडंगांतहि 'हळू बोला' म्हणून यांना शिपायांला वारंवार सांगावें लागे. 'डोंगरीच्या तुडंगांतील आमचे एकशें एक दिवस' हें पुस्तक यांच्या मनोवृत्तीवर चांगला प्रकाश पाडतें.

शाळेची वाढ होत जाऊन कॉलेजहि निघालें (१८८५). यांनीं लोकांत ज्ञानप्रसार व्हावा म्हणून बुद्धिप्रामाण्याची

कास धरून नानाविध विषयांचे विवेचन केले तरी यांचे अन्तःकरण सामाजिक विषयांतच रमत असे. स. १८८४ सालीं सरकारी कायद्याची मदत घेऊन बालविवाहाला प्रतिबंध करावा असा पूर्वपक्ष मलबारीशेटजींनी केला. यांना हे मत पूर्ण मान्य असूनहि सर्व सहकारी यांच्या विरुद्ध असल्याने त्याचा केसरीतून पुरस्कार करण्याची मात्र यांना चोरी झाली. शेवटी एकदोन रकान्यांत स्वतःच्या नांवावर लेख लिहावेत अशी स्थिति आली. ही स्थिति असह्य होऊन ता. २५ ऑक्टो. १८८७ रोजी यांनी आपला केसरीशी असलेला संबंध सोडला आणि सामान्य गोष्टीस आमरण चिकटून राहण्यापेक्षां विशेष महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या गोष्टींकडे यांनी लक्ष देण्याचे ठरविले. आणि 'सुधारक' काढून आपल्या कामास सुरुवात केली (१८८८). पहिल्या वर्षी खर्च वजा जातां तीस रुपये फायदा उरला. यांना पगार दरमहा तीन रुपये पडला. प्रतिकूल समाजांत आपले विचार निर्भयपणे मांडीत राहणे हे थोर 'महात्म्याला शोभण्यासारखे कृत्य' आहे यांत शंका नाही. ठार मारण्याची धमकी, यांची खोटी प्रेतयात्रा काढणे वगैरे सर्व प्रकार प्रतिपक्षांनी केले. यांचा दमाहि वाढला. संमति-वयाच्या बिलाचा वाद, चहाचे ग्रामण्य वगैरे विषयांचा व्यवस्थित समाचार घेण्याचे कामहि चालू होते. याच वेळीं होळकर सरकारनी देऊ केलेली पांचशे रुपये दरमहाची नोकरी नाकारून यांनी आपल्या स्वार्थत्यागावर कळस चढविला. आपल्यांच्या मृत्यूनंतर हे फ. कॉलेजचे प्रिन्सिपल झाले (१८९२). शेवटीं दारिद्र्य, दमा आणि देशकार्य यांनी जीर्ण झालेलें शरीर नेऊनच कालाला समाधान मानावे लागले. यांची कीर्ति अजरामरच आहे.

'काळी पगडी, बहुतकरून पांढरा अंगरखा, शुभ्र कांठाचे उपरणे आणि ब्राह्मणी चढाऊ जोडा' असा या सुधारकाग्रणीचा पोषाख असे. आईच्या मृत्यूनंतर आईचा व मिशांचा संबंध काय म्हणून यांनी मिशा काढण्याचे नाकारले. मृत्यूनंतर यांच्या पेटांत उत्तर कार्याकरितां म्हणून ठेवलेली रुपयांची पुरचुंडी सांपडली.

(१) डोंगरीच्या तुरुंगांतील एकशे एक दिवस.
(२) 'विकारविलसित' हे हॅम्लेटचे रूपांतर यांनी डोंगरीच्या तुरुंगांत पुरे केले (१८८३). याशिवाय
(३) वाक्यमीमांसा नांवाचा व्याकरणविषयक ग्रंथ (१८८८). (४-५) केसरीतील निवडक निबंध (१८८८). (६) विविधविषयसंग्रह (निबंध),

(७-८-९) निबंधसंग्रह (सुधारकांतील) असे यांचे वाङ्मय आहे (१८९५).

महाराष्ट्रांतील मध्यम वर्गाचा आयुष्यक्रम आर्थिक कारणाने बदलत चालला असतां नव्या परिस्थितीस अनुसरून यांनी त्या आयुष्याचे समर्थन केल्यामुळे नवीन पिढीचा वर्ग यांना आपला तत्त्ववेत्ता समजत असे. तोच सुधारकवर्ग आणि त्यांचे हे पुढारी अशी पुढे प्रसिद्धी झाली.

यांनी आपल्या समाजांतील चालीरीतींची बुद्धिवादाने छाननी करण्यास आणि प्रत्येकांतील गुणदोष स्पष्टपणे मांडण्यास सुरुवात केली. हे करतांना यांनी आपल्या समाजांतील पोषाख वगैरे बाह्य गोष्टींपासून परलोक, चातुर्वर्ण्य, ग्रंथप्रामाण्य, जातिभेद वगैरे विषयांचा परामर्श घेतला. राजा, प्रजा, कायदे, स्वराज्य, स्वातंत्र्य, अन्न-वस्त्राचा प्रश्न इत्यादि मूलभूत प्रश्नांची छाननी सडेतोडपणे यांनी केलेली आहे. समाजसुधारक म्हणून यांची पुढे अधिक प्रसिद्धी झालेली असली तरी हे राजकीय विचारांतहि सर्वांच्या पुढे होते. 'धर्मशास्त्राच्या आज्ञांप्रमाणेच सरकारचे कायदेसुद्धां कांहीं मर्यादेपर्यंतच पाळावयाचे असतात. सत्य बोलतांना लोकांना, जुन्या समजुतींना किंवा खुद्द राजालासुद्धां भितां उपयोगी नाही. प्रथम विरोध झाला तरी लोकांना शेवटीं सत्य बोलणारा कोण हे ध्यानांत आल्याशिवाय राहत नाही. बाह्य राज्यक्रांतीपेक्षां सामाजिक विषयाची म्हणजे अंतःक्रांति महत्त्वाची आहे. किंबहुना अंतर्गत क्रांती-शिवाय राज्यक्रांतीहि अपेशी होईल,' अशी यांची विचारसरणी होती.

हे तत्त्वनिष्ठ क्रांतिकारक होते आणि लो. टिळक हे व्यवहारी राजकारणी होते. अनवश्यक व सहज पार न पाडतां येणाऱ्या गोष्टी बोलून लोकांचा विरोध कशाला ओढवून घ्या, असे टिळकांचे म्हणणे होते. तर सत्य दिसेल ते न बोलल्यास किंवा मतलबापुरतेच बोलल्यास आपणांवर सत्यापलापाचा दोष येतो असे यांना वाटे, म्हणूनच दोघांत विरोध उत्पन्न झाला.

आज यांच्या म्हणण्याचा विजय झालेला दिसत आहे. राजकीय परिस्थिति सुधारावी अशी इच्छा असेल तर समाजांतील दोष कमी केले पाहिजेत, लोकांच्या अंगांत गुणांची वाढ झाली पाहिजे, ही गोष्ट आतां सर्वांनीच मान्य केलेली आहे. म. गांधीसारखे पुढारी कौन्सिल प्रवेशापेक्षां अहिंसा, दारूबंदी, ग्रामोद्योग, अस्त्रशोषाद्वार वगैरेनाच विशेष महत्त्व देतात.

यांच्या निबंधाच्या विषयांचे चार भाग पडतात : १ व्यक्तींचे नैमित्तिक आचरण, २ सामाजिक इतिहास, ३ नैमित्तिक पक्षभेद, ४ स्त्रियांची उन्नति. या सर्व निबंधांच्या विषयाची निवड समर्पक आणि विवेचनपद्धति मार्मिक आणि चटका लावणारी आहे. व्यक्तीच्या जीवनांतील गोष्टींचे बारीकसारीक ज्ञान, अभ्यास आणि समाजहिताची उत्कट इच्छा यांमुळे यांचे निबंध वाचनीय झाले आहेत.

आपल्या विचारांवर यांचा पूर्ण विश्वास आहे, आणि आपण करीत असलेले विचारप्रवर्तनाचे कार्य इष्टफलदायी आहे, याबद्दल यांना शंका नाही. योजना व भावनेपेक्षां विचारावर यांचा भर आहे. त्यामुळे प्रतिपक्षाच्या म्हणण्यांतील तथ्यांश हे विचारांत घेतल्याशिवाय राहत नाहीत. जुन्यांतील चांगल्याचा पुरस्कार करावयाचा आणि वाईटाचा त्याग करण्यास भाग पाडावयाचे हे यांचे जीवितकार्य होते. त्याकरिता हे बुद्धिप्रधान चिकित्सा करून मतपरिवर्तनाचा मार्ग पत्करित.

स्वार्थाकरिता केलेल्या गोष्टींकडेसुद्धा लोकांनी सहानुभूतीने बघावे अशी आपली अपेक्षा असते. मग स्वार्थनिरपेक्ष चळवळ करणाऱ्याला लोकांनी सहानुभूति दाखवावी अशी इच्छा असणे स्वाभाविक आहे. आपल्या ध्येयाकरिता होळकर सरकारकडून आलेली दरमहा पांचशेची नोकरी यांनी नाकारली, संस्थानिकांची बाजू घेऊन शिक्षा भोगली आणि आपले विचार मांडण्याकरितां मिळकत नसतांही वर्तमानपत्र काढले; असे असतां यांचे म्हणणेहि लोकांनी समजून न घेतां यांची जिवंतपणीं प्रेतयात्रा काढावी व अनेकदां यांची अवहेलना करावी हे खरोखरच दुःखपूर्ण आहे.

यांना जिवंतपणीं लोकांची सहानुभूति लाभली नाही, पुढेहि फारशी लाभण्याची आशा नाही. तथापि या सदाचारी आणि त्यागी पुरुषाने केलेले स्वतंत्रपणे विचार करावयास लावण्याचे कार्य नमूद केल्याशिवाय कोणालाहि महाराष्ट्राचा इतिहास लिहितां येणार नाही !

आगाखान, दुसरे—(मृत्यु स. १८८१) मुसलमानांतील इस्मायिली पंथाचे धर्मगुरु, प्रसिद्ध राजकारणी आणि इंग्रज सरकारचे विश्वासू मित्र.

हे आगाखान हसन अलीशाह यांचे पुत्र होत. इराणच्या शहांनी यांना इस्मायिलांचे इमाम म्हणून गादीवर बसण्याचे वेळीं सन्मानार्थ गौरवचिन्हें धाडलीं.

यांचे नांव नसिरुद्दीन असे आहे. हे दुसरे आगाखान म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

पहिल्या आगाखानांचे चरित्र आमच्या मध्ययुगीन चरित्रकोशांत पाहावे.

आगाखान, तिसरे—(जन्म स. १८७७) मुसलमानांतील इस्मायिली पंथाचे धर्मगुरु, प्रसिद्ध राजकारणी आणि इंग्रज सरकारचे विश्वासू मित्र.

यांना इंग्रज सरकारने वयाच्या पहिल्या वर्षापासून पेन्शन सुरू केले व नवव्या वर्षी हिज हायनेस ही पदवी दिली.

यांना फारशी, अरबी व इंग्रजी शिकविण्यांत आले. तसेंच धार्मिक व व्यावहारिक शिक्षणाची जोडहि यांच्या भाषाज्ञानाला देण्यांत आली.

यांचे संपूर्ण नांव “हिज हायनेस दि राइट ऑनरेबल सर सुलतान मुहम्मदशाह ” असे आहे.

यांच्या अनुयायांची संख्या हिंदुस्थानांत कित्येक दशलक्ष आहेच, पण जगांतील पूर्व आफ्रिका, मध्य आशिया इत्यादि सहा देशांतहि यांचे तितकेच अनुयायी आहेत.

जगांत आज यांची प्रसिद्धि धर्मगुरु म्हणून तर आहेच; पण त्यापेक्षांहि आंतरराष्ट्रीय नागरिक म्हणूनच हे जास्त प्रसिद्ध आहेत.

तसेंच यांची लोकप्रियताहि लक्षांत भरण्यासारखी आहे. त्यांचे कारण यांचा पवित्र वंश, त्यामुळे प्राप्त झालेली विशेष प्रकारची मान्यता, राजकारणांत वैशिष्ट्यपूर्ण वागण्याची यांची हातोटी आणि अफाट संपत्ति हे असले पाहिजे. ‘बँक ऑफ लंडन’ मध्ये जेवढी संपत्ति आहे त्यापेक्षांहि अधिक संपत्ति यांचेजवळ असल्याचे सांगतात.

यांचे अनुयायी यांना वडील, माता, पालक, मार्गदर्शक व तत्त्वज्ञानी म्हणून ओळखतात. सच्चा कलेचे भोक्ते म्हणून यांच्याविषयी यांच्या अनुयायांत प्रेम आढळून येते. इतर लोकांतहि यांच्याविषयी असाच प्रेमादर आढळून येतो. यांच्या कलाप्रेमांत तत्त्वनिष्ठा असते. केवळ कला म्हणून हे कलेचे उपासक नाहीत.

या सर्व गुणांमुळे यांना राज्य नसूनहि हे खऱ्या अर्थाने सम्राट आहेत.

हिंदी मुसलमानांच्या शिक्षणाकरितां अलिगड युनिव्हर्सिटीच्या स्थापनेत यांनी प्रामुख्याने भाग घेतला. अशाच प्रकारची युनिव्हर्सिटी कैरोला ‘अल अजहार’ या नांवाने यांच्या पूर्वजांनी स्थापिली होती. अलिगड युनिव्हर्सिटीला हे दरसाल १०,००० रुपये देत असतात.

व यांनीं सुस्वातीला ३० लाख रुपये या कार्यास जमवून दिले आहेत. १९१० सालीं शिया व सुनी या दोन्ही जमातींनीं यांना मानपत्र दिलेलें आहे. यांना 'नोबल प्राइझ' द्यावें असा कौन्सिल ऑफ स्टेटने ठराव केलेला आहे. मोर्ले-मिटो सुधारणांपासून ते राउन्ड टेबल कॉन्फरन्सपर्यंत हिंदुस्थानांतील राजकारणाचें हे एक अविभाज्य अंग बनून राहिले आहेत.

यांचें १ लें लग्न १८९८ त झालें. नंतर १० वर्षांनीं एका इटालियन स्त्रीला मुसलमानी धर्माची दीक्षा देऊन यांनीं तिच्याशीं विवाह केला. तिच्यापासून झालेला दुसरा मुलगा हा यांचा आजचा वारस आहे. ही स्त्री १९२६ सालीं वारली. नंतर ३ वर्षांनीं अन्डी करन या फ्रेंच स्त्रीशीं यांचा ३ रा विवाह झाला.

हे एका विशिष्ट धर्मपंथाचे प्रमुख असले तरी यांची दृष्टि संकुचित नाही. यांच्यांत धार्मिक दुराग्रह नाही. टर्फ व घोड्यांची पैदास यांतील हे निष्णात आहेत. यांनीं डर्बी तीन वेळ जिंकली आहे. लीग ऑफ नेशन्सच्या कौन्सिलचे हे प्रेसिडेन्ट होते. हिंदुस्थानांतील एक प्रमुख राजकारणी असूनहि हे कोणत्याच विशिष्ट पक्षाचे नाहींत. महाराणी विक्टोरिया, सातवे एडवर्ड व हल्लींचे त्यांचे वारस यांच्याशीं यांचा स्नेह होता व आहे. १८९७ च्या दुष्काळांत यांनीं कच्छ, काठेवाड, पुणे व मुंबई येथें दुष्काळी कामें काढून दुष्काळाची तीव्रता कमी केली व एखाद्या बादशहाप्रमाणें खर्च केला. त्यानंतर प्लेगांतहि यांनीं हीच वृत्ति ठेवली. गांधींच्या पूर्वी अस्पृश्यता-निवारणाबाबतहि यांनीं सक्रिय प्रयत्न केला आहे. स्त्री-शिक्षण, बालविवाह व पडदा यांबाबत यांचीं मतें आधुनिक आहेत. स्त्रियांच्या वैधव्यावरहि यांनीं सडेतोड मतें मांडून तीन पिढ्यांपूर्वीच हल्ले चढविले आहेत.

पहिल्या महायुद्धामध्ये यांनीं केलेली महत्त्वाची कामगिरी पाहून सरकारने यांना ११ तोफांच्या सलामीसह आपल्या थोर लोकांतील पहिला दर्जा दिलेला आहे.

जगांत हे खेळाडू म्हणूनहि प्रसिद्ध आहेत. कलकत्त्याचा व्हाइसरॉय कप जिंकण्याची यांची मनीषा आहे.

India In Transition हा यांचा ग्रंथहि सुप्रसिद्ध आहे.

आगाशे, गणेश कृष्ण—(मृत्यु स. १९२७) गद्य ग्रंथकार, मिरज संस्थानचे कारभारी व रावबहादूर. यांनीं श्री. कृ. कोल्हटकरकृत 'मतिविकार' व कृ. प्र.

खाडिलकर यांच्या 'विद्याहरण' नाटकांवर रंगभूमि मासिकांतून टीकात्मक लेख लिहिले होते (१९१४). शिवाय यांची सार्थ ज्ञानेश्वरीहि आहे (अ. म. वा. से.).

आगाशे, गणेश जनार्दन—(जन्म स. १८५२—मृत्यु स. १९१९) मराठी कवि. यांचा जन्म व इंग्रजी शिक्षण पुण्यास झालें. यांनीं मॅट्रिकच्या परीक्षेंत जगन्नाथ-शंकरशेटसंस्कृतस्कॉलरशिप व बी. ए. च्या परीक्षेंत भगवानदास पुरुषोत्तमदास शिष्यवृत्ति मिळविली होती. यांनीं सरकारी शिक्षण खात्यांत नोकरी पत्करून हाय-स्कूलच्या मुख्याध्यापकापासून गव्हर्नमेंट सेंट्रल बुक डेपोच्या क्युरेटरपर्यंत कामें केलीं. पेन्शन घेतल्यावर डेक्कन कॉलेजच्या संस्कृत प्राध्यापकाच्या जागी यांची नेमणूक झाली होती. इंग्लिश, संस्कृत व मराठी या तीन भाषांचा व त्यांतील ग्रंथांचा यांचा अभ्यास चांगला होता. जुन्या परंपरेतील पंडितकवींत यांची गणना करावी लागेल. यांचें 'बिरुदावली' (१९०१) हें काव्य न्यायमूर्ति म. गो. रानडे यांच्या शोकपर आहे व 'बाष्पांजली' हें काव्य तेव्हां बी. ए. च्या वर्गांत असणाऱ्या राजाराम नांवाच्या मुलाच्या मृत्यूबद्दल आहे. शिवाय तीन हरिभाऊ, एडवर्ड बादशहा, गो. कृ. गोखले, यंदाचा हिवाळा वगैरे यांच्या कविताहि शोकपर आहेत. याशिवाय यांनीं विविध विषयांवर विद्वत्ताप्रचुर अनेक लेख लिहिले आहेत. यांचें वाङ्मयः—१ राज्यारोहण काव्य, २ सुंदरेची संक्रान्त गोष्ट, ३ सद्गुणमंजरी १८९१, ४ बालशिक्षण, ५ बिरुदावली १९०१, ६ महाराष्ट्र वाङ्मय, ७ शुक्रप्रस्त विचित्र सूर्यग्रहण १८७४, ८ अर्थशास्त्राचीं मूलतत्त्वे—भाषान्तर १८९१, ९ बाष्पांजली (अ. म. वा. से.).

आगासकर, शां. पु.—(जन्म स. १८९६ सुमार) सुप्रसिद्ध चित्रकार.

यांची चित्रकलेतील प्रसिद्धि बहूशीं उत्कृष्ट 'पोर्ट्रेट पेंटर' म्हणून होती. चित्रांतील माणसाची उत्कृष्ट ओळख यांच्याइतकी दुसऱ्या कोणालाहि साधत नाहीं. खऱ्या कलाकृतींत त्या व्यक्तीला पाहून चित्रकाराच्या मनांत आलेल्या भावना व्यक्त व्हाव्या लागतात. मनांत येणाऱ्या भावना चित्रांत उतरविण्याचें कसब फार थोड्या कलावन्तांत असतें. त्या थोड्या कलावन्तांपैकीं हे एक होत.

यांचीं कांहीं 'पोर्ट्रेट्स' इतकीं उत्तम साधलीं आहेत कीं, त्यांसमोर उभें राहिलें असतां हें चित्र असल्याचें

भान नाहीसैं होतें. अगदी चालताबोलता जीव कपडा फाडून डोकावत असल्याचा भास होतो.

यांच्या चित्रांत रंगाचा किंवा कुंचल्याचा मोहकपणा किंवा सफाई नसते. मात्र पाहिजे असलेला परिणाम आणण्याकरितां हरतऱ्हा केलेल्या असतात. प्रकाशाची बाजू अतिशय जाड असते. कुंचले मारलेले असतात ते मात्र आंतील स्नायूंच्या रोखानें. हे हायलाइटकरितां तर कुंचल्याच्या दांड्यानें रंग उचलून टाकीत. छायेची बाजू मात्र फार गुळगुळीत असते.

आधारकर, शंकर पुरुषोत्तम—(जन्म स. १८८४) सुप्रसिद्ध वनस्पतिशास्त्रज्ञ.

रत्नागिरी जिल्ह्यांतील मालवण हें गांव यांचें जन्म-स्थान. यांचे वडील पुरुषोत्तम जयराम हे एंजिनियर. खात्यांत सुपरवायझर होते. यांचे मूळ गांव हणै.

वनस्पति व प्राणिशास्त्र ऐच्छिक विषय घेऊन बी. ए. झाल्यानंतर हे वनस्पति, प्राणी व भूगर्भशास्त्र (सृष्टिशास्त्र) घेऊन एम्. ए. झाले (१९०९).

कांहीं काळ मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजांत जीवशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून काम केल्यानंतर, कांहीं काळ संशोधनांत व्यतीत करावयाचा या इच्छेनें कलकत्त्याच्या ' इंडियन म्युझियम ' मध्ये हे दाखल झाले. याच सुमारास कलकत्ता युनिव्हर्सिटीला श्री. राशबिहारी घोष यांनी दिलेल्या दहा लाख रुपयांच्या देणगीमुळे ज्या चार प्राध्यापकांच्या जागा उत्पन्न झाल्या त्यांपैकीं उपयुक्त वनस्पतिशास्त्राच्या प्राध्यापकाच्या जागेकरितां आशुतोष मुकर्जी यांनी यांना श्री. रामन् यांच्यामार्फत विनंति केली व ती जागा यांनीं स्वीकारली. या नेमणुकीच्या एका अटीनुसार हे आपल्या विषयाच्या संशोधनाकरितां जर्मनीला रवाना झाले (१९१४). परंतु पुढे लवकरच महायुद्ध सुरू झाल्यानें ब्रिटिश प्रजाजन म्हणून यांना अटक करण्यांत आली, युद्ध संपल्यानंतर यांची सुटका झाली. " हिंदुस्थानांतील रक्ष भागांत असणाऱ्या वनस्पतींचीं स्वप्रसाराचीं साधनें व त्यांचें मूलस्थान " या विषयावर यांनीं लिहिलेल्या प्रबंधाबद्दल बर्लिन विद्यापीठानें यांना डॉक्टरेट दिली (१९१९).

जर्मनीतील कार्य आटोपल्यानंतर यांनीं नॉर्वे व डेन्मार्क येथील वनस्पतिशास्त्रज्ञांशीं ओळखी करून घेतल्या. नंतर कांहीं काळ हे इंग्लंडमध्ये होते. या काळांत यांनीं लंडननजीकच्या ' क्यू ' या विभागांत असणाऱ्या ' रॉयल बोटॅनिकल गार्डन्स ' मधील ब्रिटिश

वनस्पतींचें अध्ययन केलें. नंतर फ्रान्स, स्पेन, इटली इत्यादि देशांत वनस्पति-अवलोकनार्थ प्रवास केल्या-नंतर हे हिंदुस्थानास परत आले (१९२०).

आजपर्यंत यांनीं केलेल्या कामगिरीचें स्वरूप विविध आहे. अध्ययन, अध्यापन, संशोधन, संशोधनात्मक संघटन व बृहन्महाराष्ट्रीय कार्य असें तें होय.

यांच्या प्राणिशास्त्रावरील संशोधनाच्या आरंभाची हकीकत किंचित् मनोरंजक आहे (१९११). या वेळीं महाबलेश्वरच्या व आजुबाजूच्या प्रदेशांतील प्राणी गोळा करण्याकरितां हे हिंडत असतां कोयना खोऱ्यांतील तांबी व वेणेच्या कांठच्या मेढें या नदीच्या डोहांत एक प्रकारचा चक्राकार प्राणी (Medusa) यांना सांपडला. हा प्राणी समुद्रांतील असून याच्या गोड्या पाण्यांत राहणाऱ्या चार पांचव जाती आजपर्यंत शास्त्रज्ञांना अवगत होत्या. यांना मिळालेली प्राण्याची ही जात तर अगदीं नवीन व अज्ञात अशी ठरली व कलकत्त्याच्या इंडियन म्युझियमचे सुपरिटेंडेंट डॉ. अँड्रेल यांनीं तिला ' लिम्नोक्लिडा इंडिका ' हें नांव दिलें. वरील प्राणी आफ्रिकेतील विहक्टोरिया न्याझा व टांगानिका या सरोवरांत राहणारा असतांना तो कृष्णेच्या उगमाजवळ कसा येऊन पोचला हें भूपृष्ठावरील प्राण्यांच्या अभ्यासकांना एक मोठें कोडें पडलें आहे. त्याचप्रमाणें वर्षातून फक्त तीन चार महिनेच हा प्राणी आढळत असल्यानें बाकीचे दिवसांत त्याचें काय होतें हाहि त्यांचेपुढील एक मोठा प्रश्न आहे. डॉ. ग्रेव्हली, डॉ. सुंदरलाल होरा, डॉ. श्रीनिवासराम इत्यादि लोकांच्या सतत परिश्रमानंतरहि हा प्रश्न अद्याप तसाच अज्ञात राहिला आहे.

पुढे १९१४ त कलकत्त्याला प्राध्यापक म्हणून यांची नेमणूक झाल्यानें यांचें हें संशोधन तसेंच अपुरें राहून वनस्पतिशास्त्राकडे यांचें लक्ष वळलें.

वनस्पतींचें वर्गीकरण व त्यांचा भूपृष्ठावरील प्रसार यांचा अभ्यास करून त्यांच्या उत्पत्तिस्थानासंबंधीं निष्कर्ष काढणें व त्याचप्रमाणें वनस्पतिशास्त्राच्या अभ्यासाचा व्यवहाराशीं मेळ बसवणें हा यांच्या संशोधनांतील सर्वांत महत्त्वाचा भाग आहे. वनस्पतिशास्त्राच्या अभ्यासाचा उपयोग मुख्यतः शेती, फॉरेस्ट्री व औषधी या व्यावहारिक बाबतींत होतो.

शेतीमध्ये एकाच ऋतूत आपली वाढ पुरी करणाऱ्या वनस्पतींचा उपयोग करावयाचा असतो तर फॉरेस्ट्रीत १००-१०० वर्षे जगणाऱ्या वनस्पतींचा विचार करावयाचा असतो. यांपैकीं शेतकीविषयक संशोधन यांना

विशेष महत्त्वाचें वाटल्यावरून यांनीं या तऱ्हेची सामग्री मिळविणें व निरनिराळ्या पिकांच्या वाढीचा व त्यांवरील रोगांचा अभ्यास करून हल्लीं उपलब्ध असणाऱ्या जाती-पेक्षां जास्त चांगल्या जाती शोधून काढण्यास लागणाऱ्या प्रक्रिया शोधून काढल्या आहेत. वनस्पतींच्या अवलोकनार्थ यांनीं हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांत प्रवास करून तेथील वनस्पतींचा संग्रह केला आहे. यांपैकी १९२१ व १९२३ सालीं यांनीं केलेला नेपाळचा प्रवास विशेष महत्त्वाचा आहे.

हल्लीं यांच्या प्रयोगशाळेंत पुढील संशोधन चालू आहे.

१. आंबा व केळें यांच्या हिंदी जातींचा अभ्यास करून त्या जातींचे अन्योन्य संबंध ठरविणें व त्यांच्या मूळ जातींचा शोध करून त्यावरून नव्या चांगल्या जाती कशा निर्माण करितां येतील हें निश्चित करणें. 'इंपीरियल कौन्सिल ऑफ अग्रिकल्चरल रिसर्च'च्या द्रव्य-साहाय्यानें हें काम चालू आहे.

२. बंगाल मिल ओनर्स असोसिएशनच्या विद्यमानें बंगालमधील लांब धाग्याच्या कापसावरील रोग व त्यांचेवरील उपाय यांचें संशोधन.

३. भातांच्या पिकावरील रोग व भातास लागणारे रूत यांचें संशोधन.

४. भाताचे पीक सध्यांपेक्षां जलद कसें तयार करितां येईल त्यावरील संशोधन.

'संशोधनात्मक संघटन' हें यांच्या कार्याचें आणखी एक महत्त्वाचें दालन आहे. 'इंडियन सायन्स काँग्रेस'च्या मंगलोर येथील अधिवेशनाचे हे चिटणीस व वनस्पति-शाखेचे अध्यक्ष होते (१९२४). तेव्हांपासून १९३५ पर्यंत हे तिचे सतत चिटणीस होते. त्या काळांत संस्थेच्या झालेल्या वाढीचे, सांपत्तिक स्थितीचे व स्थैर्याच्या श्रेयांत यांचा वाटा बराच मोठा आहे. १९३८ सालीं झालेल्या रौप्य महोत्सव समारंभाची सर्व योजना यांनींच आंखली होती. 'सायन्स काँग्रेस'ने नेमलेल्या अँकेडमी कमेटीचे हे जोड चिटणीस असून कमेटीच्या शिफारशीप्रमाणें स्थापन झालेल्या 'नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्सेस ऑफ इंडिया' या संस्थेचेहि हे पहिल्यापासून चिटणीस आहेत.

याशिवाय इंडियन बोटॅनिकल सोसायटी, इंडियन सोसायटी ऑफ सॉइल सायन्स वगैरे संस्थांशीहि यांचे अत्यंत निकटचे संबंध आहेत.

आंतरराष्ट्रीय शास्त्रज्ञांची परिषद (अॅमस्टरडॅम, हॉलंड), इंटरनॅशनल युनियन ऑफ बायॉलजी, आंतर-

राष्ट्रीय भूमिशास्त्र परिषद (Soil Science, Oxford) व इंपीरियल बोटॅनिकल कॉन्फरन्स (लंडन) या परिषदांस हे हिंदुस्थानचे प्रतिनिधी म्हणून हजर होते.

या वेळीं १८५१ च्या प्रदर्शनांचे शिलकींतून देण्यांत येणाऱ्या स्कॉलरशिपची योजना हिंदी विद्यार्थ्यांना लागू करण्याचा प्रयत्न यांनीं केला होता. तसेंच क्यू (लंडन) येथील बागेत हिंदुस्थानच्या खर्चानें चालू असलेल्या मदतनिसाचे जागेवर हिंदी वनस्पतिशास्त्रज्ञांची नेमणूक करण्याकरतां यांनीं केलेल्या खटपटींत यांना यश आलें.

कलकत्त्याच्या एशियॅटिक सोसायटीच्या कार्यकारी मंडळांत जीवशास्त्राचे चिटणीस म्हणून हे काम करीत असून यांनीं सायन्स काँग्रेसमध्ये केलेल्या कामगिरीच्या गौरवार्थ यांना या संस्थेनें 'सुवर्णपदक' अर्पण केलें (१९४४).

१९४३ सालच्या दिल्ली येथील बृहन्महाराष्ट्र परिषदेचे हे अध्यक्ष होते.

कलकत्त्याच्या महाराष्ट्र निवासच्या दिवाणखान्यांत यांचा षष्ठ्यब्दपूर्ति-समारंभ डॉ. देवदत्त रामकृष्ण भांडारकर यांचे अध्यक्षतेखालीं साजरा करण्यांत आला होता.

आचरेकर, प्रो. गंगाधर भिकाजी—(जन्म स. १८८५—मृत्यु ३ जून १९३९).

गायन व तंतुवाद्य-प्रवीण. यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यांतील आचरे गांवीं झाला. शास्त्रज्ञान व कला यांचा एकत्र संगम झालेल्या व्यक्तींपैकीं हे एक होत. मराठी ६-७ इयत्तांपर्यंत शिक्षण झाल्यावर यांच्या वडिलांनीं यांना गायनाचें शिक्षण देण्याचें ठरवून त्याकरितां सुप्रसिद्ध बापटबुवांना शिक्षक म्हणून ठेविलें. बापटबुवा हे सुप्रसिद्ध बाळकृष्णबुवांचे सहाध्यायी होते. हे प्रथम राजकोट (काठेवाड) राजकुमार कॉलेजमध्ये (१९१०), नंतर पुणे मेल ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये संगीत शिक्षक होते (१९१०-१९३८). हे जसे गवई तसेच बीनकारहि होते. प्रत्येक रागाचे श्रुतिरूपस्वर, रागाची उत्पत्ति, स्वरांची श्रुतिस्थानें इत्यादि हे सप्रमाण दाखवून देत. गेल्या २५-२६ वर्षांपासून मि. क्लेमंट, श्री. देवल, प्रो. आचरेकर, प्रो. बर्वे वगैरे विद्वानांनीं श्रुति-विषयाचा ऊहापोह केला तो फारच महत्त्वाचा आहे. कोमल, तीव्र स्वरांचीं स्थानें वीणेवरील लांबीच्या प्रमाणकांनीं व कंपन-संख्यांनीं देण्याचें कार्य वरील पंडितांनीं केलें आहे.

या सर्वांत यांचा यत्न यशस्वी ठरण्याचें कारण यांनी प्राचीन श्रुतींच्या सिद्धतेवरील चतुःसारणांचा प्रयोग देऊन त्यांत प्रचलित श्रुतिस्वर दर्शविले हें होय. यांत यांनी श्रुतिनिदर्शनाची स्वपरिभाषाहि निर्माण केली आहे हें एक यांचें वैशिष्ट्य होय.

यांनी 'शालेय संगीत', 'मत्सरीकृता मूर्च्छना' वगैरे पुस्तके लिहिली आहेत. त्याचप्रमाणे पुण्यांत निघणाऱ्या 'भारतीय संगीत' या त्रैमासिकांतील यांचे लेखहि मननीय असत. यांना प्रसिद्धीची लालसा मुळीच नसे. युनिव्हर्सिटींत हे संगीताच्या अभ्यासक्रमाबाबत नेमलेल्या विषयनियामक कमिटीचे सभासद होते हेंच यांच्या विद्वत्तेचें द्योतक होय. बाजारी हार्मोनियम-मधील स्वर, टेपर्ड म्हणजे बेसुरे आहेत, ते प्रमाणबद्ध व सुरेल करून घेण्यासाठी यांनी एक महत्त्वाची यान्त्रिक सुधारणा केली. कॉलेजमध्ये अध्यापकाचें काम करणारा हा शास्त्रज्ञ कलावंत बीन, सतार, दिलरुबा, हार्मोनियम वगैरे स्वतः बनवीत असे. आपली वाजविण्याची सर्व वाद्ये यांनी स्वतः केलेली असत. इतकी कल्पकता व कारागिरी असूनहि घड्याळें दुस्त करणें; हिरे, माणकें, पाचू, मोती यांची परीक्षा करणें; वैद्यकी परीक्षा करणें; ज्योतिषविषयक फलें सांगणें वगैरेंतहि ते प्रवीण होते. अनेक गरिबांना ते स्वखर्चाने औषधें देत.

बापटबुवांच्या जवळ धृपदख्याल इत्यादि सर्व प्रकारच्या चिजा होत्या त्यांचा यांना पूर्ण लाभ मिळाला. त्यामुळे यांच्याजवळ चिजांचा मोठा भरण असे. इंग्रजी किंवा संस्कृत येत नसतां हि पाश्चात्यांचें ध्वनिशास्त्र व रत्नाकरांतील श्रुतिग्राममूर्च्छना बुद्धिमत्तेने ग्रहण करून यांनी चतुःसारणा गणितसिद्ध प्रयोगानें सिद्ध केल्या आहेत. मि. फॉक्स स्ट्रॅंगवे या पाश्चात्य पंडिताला इकडील प्राचीन ग्रन्थांतील श्रुतिविषय समजावून घेण्यास यांच्याशिवाय दुसरा तज्ज्ञ मिळाला नाही. हा विषय समजावून घेतल्यानंतर त्याने आपल्या 'म्युझिक ऑफ हिंदुस्थान' या ग्रन्थांत यांचा गौरवपूर्ण उल्लेख केला. यांचें शास्त्रीय ज्ञान विद्वान् व तज्ज्ञांना मान्य असे. हेहि शास्त्रज्ञ विद्वानांशी संगीताबद्दल चर्चा करून त्यांतील सिद्धान्त ग्रहण करीत. यांचा स्वभाव परोपकारी असून हे उदार अंतःकरणाचे असत. संगीताचें शिक्षण देण्याची आवड असल्यामुळे पुष्कळांना निरपेक्षतेने ते यांनी दिले आहेत. यांचें सारें आयुष्य संगीत-अध्यापक म्हणूनच गेलें. मरणापूर्वी सुमारे २॥ वर्षांपासून यांना हृदयविकार उत्पन्न झाला होता.

सध्याचें हार्मोनियम हें वाद्य पाश्चात्य आहे. शुद्ध स्वराची कल्पना पाश्चात्य संगीतज्ञांना नाही. त्यामुळे तंबोऱ्यावर गाणाऱ्या आपल्याकडील गवयांना ते वाद्य बेसूर वाटतें. त्याची सुधारणा करण्याचा प्रयत्न मि. क्लेमेंट यांनी केला. पण त्यांचें वाद्य वादनोपयोगी न होतां त्याला अजस्र यंत्राचें स्वरूप प्राप्त झालें. पण ती गोष्ट यांनी प्रयत्नानें साध्य केली. कारण हे स्वतः गायक, वादक आणि वाद्यकार होते. शिवाय शोधक, चिकित्सक आणि योजक अशी यांची बुद्धि होती.

तेव्हां यांनी त्या वाद्यांतील स्वरांतरे बदलून अर्ध तारस्वराचे आणखी दोनदोन भाग पाडले. आणि तंतुवीणेवरून षड्जपंचम भावानें प्रत्येक स्वर कायम करून घेतला. त्याकरितां पेटीचे पांढरे काळे सूर बदलावे लागले नाहीत, पण पेटीच्या सुरांची रचना दोन मजली होती ती चार मजले झाली. पण कोणत्याहि स्वरापासून आपल्या संगीतांतील नैसर्गिक स्वरसप्तक सिद्ध करण्याची अजब युक्ति यांनी आपल्या पेटींत योजली आणि अनैसर्गिक स्वरान्तराचा हार्मोनियमवरील कलंक आपल्या अचाट कल्पनेने काढून टाकला. यामुळे यांच्या पेटीमध्ये षड्ज, गांधार, पंचम, निषाद हे चारहि स्वर तंबोऱ्याच्या तारेप्रमाणे एकजीव झालेले ऐकूं येत. आणि कोणत्याहि स्वरावरील सुसंवाद साधण्याची युक्ति सोपी होई. अलीकडे आपल्या संगीतांत अत्यंत आवश्यक असणारी मीठ पेटीतून निर्माण करण्याचे प्रयत्नांत हे गुंतले होते. आपल्या या नव्या पेटीचे प्रयोग पुण्या-मुंबईस यांनी करून दाखविले आणि आर्यसंगीताच्या दृष्टीने तिचें महत्त्वहि समजावून दिलें. परंतु दुर्दैवानें इकडील कोणाहि गवयाला अशी पेटी साथीला ठेवण्याची इच्छा झाली नाही. सच्चे सुरांत गायन करूं इच्छिणाऱ्या प्रत्येक गवयानें यांच्या 'श्रुतिमंडळमंजूषा' किंवा 'स्वरसंवादिनी'चा उपयोग करणें आवश्यक आहे. (मा. सं. व्या.) तथापि पूर्ण शुद्ध स्वर पेटीतून तंबोऱ्याप्रमाणे निघणें अशक्य असल्याचें कांहींच म्हणणें आहेच.

आचार्य (कालगांवकर), कृष्णाजी विष्णु—
(जन्म स. १८५७-मृत्यु स. १९१९) इतिहाससंशोधक. यांचा जन्म कऱ्हाड तालुक्यांतील कालगांव येथे झाला. हे शाळाखात्यांत मराठीशिक्षक होते. साने, खरे, पारसनीस वगैरेंच्यामुळे यांना इतिहाससंशोधनाची गोडी लागली. जुन्या कागदपत्रांचा संग्रह व तपास करून यांनी तद्विषयक माहितीपूर्ण अनेक लेख लिहिले. भारत इतिहास

संशोधक-मंडळाचे ग्रंथांत व इतर मासिकांत यांनी आपले लेख प्रसिद्ध केले. कै. पारसनीस यांच्या भारतवर्ष व इतिहाससंग्रह या दोन्ही मासिकांतून ' जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी ' या सदराखाली यांचे बरेच लेख गोष्टी रूपाने प्रसिद्ध झाले आहेत. याशिवाय काव्येतिहाससंग्रह, विविधज्ञानविस्तार व शाळापत्रक यांतहि यांचे लेख आले आहेत (अ. म. वा. से.) व त्यांतहि यांनी आपले आत्मचरित्र दिले आहे (वि. ज्ञा. वि. सप्ते. १९१९).

आचार्य, चिंतामणि रघुनाथ—(जन्म १७ मार्च १८२८—मृत्यु स. १८८०).

मद्रासच्या ज्योतिष शाळेत हे पहिले असिस्टंट असून तेथे १७ वर्षे होते. यांची मातृभाषा व जन्मदेश तामीळ (द्रविड) असावा असे वाटते. यांना संस्कृत जरी येत नसे तरी इंग्रजीत हे निष्णात होते. हे स्वतः पुष्कळ वर्षे वेध घेत असत. स. १८४७ त यांना मद्रास वेधशाळेत नोकरीवर घेतले. तेथे आयुष्याच्या शेवटपर्यंत काम करून हे १८८० साली मरण पावले. यांचे सर्व घराणेच ज्योतिष्यांचे होते.

आचार्य, एम्. के.—(जन्म स. १८७६) सुप्रसिद्ध सनातनी पुढारी.

मद्रासच्या ख्रिश्चन कॉलेजमध्ये यांचे प्रमुख शिक्षण झाले. बी. ए., एल्. टी., इत्यादि पदव्यांनी विभूषित होऊन यांनी कॉलेज सोडले. कांहीं दिवस हेडमास्तरचे काम केल्यानंतर स्वतंत्र राजकारणी गृहस्थ या नात्याने जनतेच्या समोर येण्यास यांनी सुरुवात केली. सार्वजनिक कार्यकर्ते, ग्रंथकार व वर्तमानपत्रकार या तीनहि दृष्टींनी लोकादरास पात्र झालेले हे गृहस्थ आहेत.

ग्रंथः—(१) पोर्ट्रेट्स फ्रॉम इंडियन क्लासेस, (२) दि बेसिक ब्लंडर इन् दि रीकन्स्ट्रक्शन ऑफ दि इंडियन कॅनॉलजी बाय ओरिएण्टलिस्ट्स, (३) इंडो ब्रिटानिका.

नाटकेः—(१) कुमुद, (२) दशरथ.

चिंगलपट व अर्काटफे लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीमध्ये हे निवडून आले होते. स्वराज्यपक्ष व काँग्रेसतर्फेचे सभासद होण्याचा मानहि यांना मिळाला होता (१९२८).

वर्णाश्रम स्वराज्य-संघाचे प्रेक्षक प्रतिनिधी म्हणून राउंड टेबल कॉन्फरन्सलाहि हे हजर होते (१९३०).

आचार्य, यादवजी त्रिकमजी—(जन्म स. १८८२)

आयुर्वेदाचे अभ्यासक व आयुर्वेदाचे अप्रसिद्ध ग्रंथ संशोधनपूर्वक प्रसिद्ध करणारे सुप्रसिद्ध वैद्य.

हे काठेवाडांतील पोरबंदर शहरी पिढीजात वैद्यकी करणाऱ्या घराण्यांत जन्मास आले. यांचे वडील त्रिकमजी गोवर्धनजी आचार्य पोरबंदरच्या राणासाहेबांचे राजवैद्य होते. त्यांचेजवळ व पं. गौरीशंकरजी यांचेजवळ यांनी वैद्यकीचे यथासांग अध्ययन केले. यांचे संस्कृताचे प्राथमिक अध्ययन पोरबंदरच्या राजकीय संस्कृतपाठशाळेत झाले आणि पुढील विशेष अध्ययन मुंबईस झाले. प्रयागचे हकीम रामनारायणजी यांच्याजवळ यांनी युनानी वैद्यकाचेहि ज्ञान संपादन केले. आज मुंबईस यांचा वैद्यकीचा धंदा पहिल्या प्रतीचा चालू आहे. वैद्यकीच्या व्यवसायाबरोबर ग्रंथसंशोधन व प्रकाशनाचे कामहि यांचे सतत चालू अमते.

वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षी ' माधवनिदान ' या सुप्रसिद्ध ग्रंथाचे ' मधुकोष ' टीकेसह संशोधन करून तयार केलेला यांचा ग्रंथ निर्णयसागर छापखान्याने प्रसिद्ध केला. तेव्हापासून आजपर्यंत यांचे ग्रंथसंशोधन व प्रकाशन हे कार्य अव्याहत चालू आहे. जुनी हस्तलिखिते हर ठिकाणांहून जमा करून त्यांना संशोधनपूर्वक प्रसिद्धी देण्यांत यांचा हातखंडा आहे. " सुश्रुतसंहिता " या आर्ष ग्रंथाचे " डहणटीके " सहित प्रकाशन करतांना अशीच काळजी घेऊन तो शुद्ध स्वरूपांत यांनी प्रसिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ' चक्रपाणिटीके ' सहित ' चरकसंहिता ' प्रसिद्ध करतांना तर यांनी एक प्रत जर्मनीतून आणविली होती. शुद्ध व अधिकृत प्रकाशन लोकांपुढे येण्यासाठी वेळ, श्रम व पैसा यांच्या खर्चाकडे यांनी कधीच पाहिले नाही. या वयांतहि पहाटे चार वाजता उठून आवश्यक कार्ये उरकल्यावर हे आपले आवडते संशोधनाचे कार्य सकाळी आठ वाजेपर्यंत शान्तपणे करीत असतात. स्वतःच्या प्रकाशना-इतके दुसऱ्यांच्या प्रकाशनांनाहि यांनी द्रव्यसाहाय्य केले आहे. कै. डॉ. वामन गणेश देसाई, एम्. बी. यांचे ' भारतीय रसशास्त्र ' व ' औषधीसंग्रह ' यांनीच छापून प्रसिद्ध केले. जुनी हस्तलिखिते संशोधून यांनी आजवर पुढील ग्रंथ प्रसिद्ध केले आहेत—

१ माधवनिदान (मधुकोष व आतंकदर्पण या दोन टीकांसह), २ सुश्रुतसंहिता (डहणविरचित निबंधसंग्रह व्याख्येसहित), ३ चरकसंहिता (चक्रपाणिकृत आयुर्वेददीपिका टीकेसह), ४ रसहृदयतंत्र, ५ रसप्रकाश-सुधाकर, ६ गदनिग्रह, ७ राजमार्तंड, ८ नाडीपरीक्षा, ९ वैद्यमनोरमा, १० धारापद्धति, ११ आयुर्वेदप्रकाश, १२ रसायनखंड, १३ रसायनपद्धति, १४ लोहसर्वस्व,

१५ रससार, १६ रससंकेतकलिका, १७ रसकामधेनु (तीन पाद) व १८ क्षेमकुतूहल.

यांपैकी सटीक सुश्रुत व चरक हे वैद्यांच्या अभ्यासांतील सर्वमान्य ग्रंथ असल्याने त्यांच्या शुद्ध प्रकाशनाचे महत्त्व फार आहे. या ग्रंथाची अनुक्रमे तिसरी व दुसरी आवृत्ति निघाली आहे. या ग्रंथातून असलेल्या संदिग्ध वचनांवर टीपा, पाठभेद, जरूर तेथे चित्रे, कोष्टके व परिशिष्टे देऊन हे मुळांतच उपयुक्त असणारे ग्रंथ यांनी अधिक उपयुक्त केले आहेत.

याशिवाय यांनी संशोधलेले-१ प्रसिद्ध मन्त्रनिघण्टु व वातघ्नत्वादि निर्णय, २ त्रिशती (मूल) हे दोन ग्रंथ पं. ज्येष्ठाराम मुकुंदजी यांनी पंचवीस वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध केले होते.

तथापि ही सर्व जुन्या ग्रंथांची संशोधित प्रकाशने झाली. यांत यांचे स्वतःचे ग्रंथ फारसे नव्हते. आतां यांनी स्वतः तयार केलेले ग्रंथहि प्रसिद्ध झाले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे:-१ द्रव्यगुणशास्त्र (या संस्कृत व हिंदी भाषेत लिहिलेल्या ग्रंथाचा पहिला भाग प्रसिद्ध झाला असून दुसरा छापत आहे).

हा ग्रंथ या विषयाचे पाठ्य पुस्तक म्हणून अत्यंत उपयुक्त आहे. या ग्रंथाला बनारस हिंदुविश्वविद्यालयांतील प्रधानाध्यापक डॉ. बा. अ. पाठक, एम्. बी., बी. एस्. यांचा आधुनिक पदार्थविज्ञानाची स्थूल कल्पना आणून देणारा विस्तृत विवेचक उपोद्घात आहे.

कै. वै. पं. हरिप्रपन्नशर्मा यांच्या 'रसयोगसागर' या ग्रंथाला यांचे अमोल साहाय्य झाले. आपली स्वतःची ३७ हस्तलिखिते देऊन यांनी त्यांना मोठेच साहाय्य केले.

तसेच डॉ. गणनाथ सेन यांच्या 'प्रत्यक्षशरीर' या संस्कृत ग्रंथाचे डॉ. बाके व पाठक यांचेकडून गुजराथी भाषान्तर करवून ते झंडु फार्मसीच्या मालकाच्या साहाय्याने यांनी प्रसिद्ध केले.

नेपाळचे पं. हेमराज शर्माने संशोधिलेली 'काश्यप-संहिता' त्यांच्याच विस्तृत व विद्वत्ताप्रचुर संस्कृत उपोद्घातासह यांनी छापल्याने वैद्यकीच्या अभ्यासकांवर फार उपकार झाले आहेत.

संशोधनपुरःसर आयुर्वेदीय ग्रंथप्रकाशनाशी यांचे नांव कायमचे निगडित झाले आहे यांत संशय नाही.

यांनी केलेली ही आयुर्वेदाची अविस्मरणीय सेवा लक्षांत घेऊन यांना मथुरेच्या संमेलनांत 'आयुर्वेद

मार्तंड' ही पदवी देऊन गौरविण्यांत आले. हरिद्वारच्या (१९२५) व ग्वाल्हेरच्या (१९३२) अ. भ. वै. संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा मान यांना देण्यांत आला. एकंदर सात संमेलनांत यांचा विशेष गौरव करण्यांत आला. संमेलनाला हे आपले मानाचे, गौरवाचे आणि इभ्रतीचे प्रतीक वाटतात.

संमेलनांतील चालू कार्यकर्त्यांशी यांचे मतभेद असले तरी यांच्या योग्यतेविषयी प्रतिपक्षाच्या मनांतसुद्धा मतभेद नाही.

पं. मदनमोहन मालवीय यांच्या लक्षांत यांची योग्यता येतांच त्यांनी बनारसच्या हिंदुविद्यापीठांत रु. ५०० वर यांना आयुर्वेदशास्त्रेचे प्रधानाध्यापक नेमिले. पण यांची मुंबईतील धंद्याची प्राप्ति व जबाबदारी यांच्या चौपटीने असल्याने त्या विद्यालयाची व जागेची घडी बसवून हे आपले नांव राखून परत व्यवसाय करण्यास मुंबईस आले.

मुंबई प्रांतांत घडविलेल्या वैद्यक-नियंत्रण कायद्यानुरूप अस्तित्वांत आलेल्या पहिल्या बोर्डांत हे सभासद म्हणून पांच वर्षे काम करीत होते.

भारतांतील बहुतेक आयुर्वेद-संस्थांशी संचालक, परीक्षक, सल्लागार, अध्यक्ष, दाते इत्यादि अनेक नात्यांनी यांचा संबंध आला आहे. खास मुंबईसहि कै. पं. हरिप्रपन्नजींच्या सहकार्याने यांनी 'श्री. मुंबई आयुर्वेदीय पाठशाळा' चालविली होती.

आज हे पुष्कळ संस्थांतून निवृत्त होत असले तरी आपले उर्वरित आयुष्य व धंद्यांतील बहुतेक कमार्हे ग्रंथ-प्रकाशनाकरिता खर्च करावी असा यांचा अभिनंदनीय मनोदय आहे. आयुर्वेदाच्या इतिहासांत यांना मोठे मानाचे स्थान आहे (आयुर्वेदाचार्य पां. ह. देशपांडे).

आजगांवकर, जगन्नाथ रघुनाथ—(जन्म स. १८७९) मराठी भाषेतील सुप्रसिद्ध लेखक आणि संत-काव्यांचे अभ्यासक. यांचे गांव सावंतवाडी संस्थानांतील आजगांव. इंग्रजी ४ थीनंतर यांना शिक्षण घेतां आले नाही (१८९६).

यांचे पहिले लेखन मुंबईच्या 'गुराखी' नांवाच्या दैनिक पत्रांत झाले. नंतर यांनी अनेक ठिकाणी लिहिले असले तरी यांची विशेष प्रसिद्धि केसरीतील लेखामुळे झाली. कै. शि. ए. भारदे यांनी 'भारद्वाज' या नांवाने 'सुधारक' साप्ताहिकांत 'आळंदीचा ज्ञानदेव ज्ञाने-

शरीचा कर्ता नव्हे' या मथळ्याखाली एक लेखमाला लिहिली. त्या लेखांत 'ज्ञानेश्वरी लिहिणारे ज्ञानदेव निराळे व आळंदीचे ज्ञानदेव निराळे' असे सिद्ध करण्याचा यत्न केला होता. त्या वेळी यांनी त्याविषय मत केसरी-द्वारा प्रसिद्ध केली. तेव्हा दुसरी बाजू लोकांच्या निदर्शनास आली. नंतर विस्तृतपणे खंडन करणारे लेख कै. श्रीपतबुवा भिंगारकर यांनी लिहिले आणि ते पुढे पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाले.

तसेच कै. राजारामशास्त्री भागवत यांच्या 'मराठ्यांनीं ख्रिश्चन व्हावें' या लेखावर यांनी केलेली टीका, कै. बा. अ. भिडे यांच्याशी पांच वामनांबद्दल व केळकर यांच्याशी केलेला 'मतिविकार' नाटकावरील टीकेबद्दल वाद हे यांच्या सडेतोड टीकापद्धति व मार्मिक लेखन-शैली यांबद्दलच्या प्रसिद्धीस कारण झाले.

यांनी कविताहि शेंकडों लिहिल्या आहेत. 'कवन-कुतूहल' हे यांच्या कवितासंग्रहाचे पुस्तक प्रसिद्ध आहे. वाटेल त्या वृत्तांत किंवा चालीवर सफाईदार कविता करण्यांत यांचा हातखंडा असे. हे कविताहि फार थोड्या वेळांत करतात. एकदां केसरीतील पद्यरचनेच्या चढा-ओढीतील पहिले बक्षीस यांना मिळाले होते. तथापि हे आपणांस कवि म्हणवून घेत नाहीत.

आजपर्यंत यांनी अनेक पुस्तके लिहिली असली तरी 'महाराष्ट्र कविचरित्रा'मुळे यांना विशेष प्रसिद्धि लाभलेली आहे. ३१०० पृष्ठे व अकरा भाग या ग्रंथाने व्यापिले आहेत. या चरित्रग्रंथांत माहितीच्या शास्त्र-शुद्धतेपेक्षा भाविकपणाच अधिक आहे, आणि त्यामुळेच ही चरित्रे अत्यंत रसाळ झालेली आहेत. शास्त्रशुद्ध चरित्र लिहिण्यापेक्षा वाङ्मयाचे रसग्रहण करण्यांत हे मोठे कुशल आहेत. त्यामुळे संतचरित्राची चिकित्सा करणाऱ्या बुद्धिवाद्यांचे समाधान साधण्यापेक्षा सर्व-सामान्य वाचकांचे हे अत्यंत आवडते लेखक बनले आहेत.

यांच्या लेखणीप्रमाणे यांची वाणीहि मोठी प्रवाही आणि परिणामकारक आहे. वैचक शब्दप्रयोग, स्पष्ट व जोरदार उच्चार, तळमळ, उपरोध आणि उतारे हे यांच्या वक्तृत्वांतील विशेष होत. पुणे वसंतव्याख्यानमाला (१९१०), व मराठी साहित्यसंमेलन (१९०९) येथील यांची मराठी कवींवरील व्याख्यान अत्यंत गाजलेली आहेत. मुंबई विश्वविद्यालयांत ५ वर्षे मॅट्रिकचे आणि नागपूर विश्वविद्यालयांत एम्. ए. व बी. ए. चे हे परीक्षक होते.

यांना 'महाराष्ट्रभाषाभूषण' ही पदवी आदराने लावण्यांत येते.

यांचे ग्रंथः—१ महाराष्ट्र कविचरित्र १-११ खंड, २ नेपाळ-वर्णन, ३ कवनकुतूहल (यांचा कवितासंग्रह), ४ सं. प्रणयानंद नाटक, ५ चक्रवर्ति हम्मीर, ६ विद्वान् सोबती की कुशल गृहिणी, ७ सन्त गोपाळबुवा माळगांवकर चरित्र (१९२७), ८ भारतीयांचे वेद, इत्यादि.

आजरेकर, श्रीपाद लक्ष्मण—(जन्म स. १८८३) सुप्रसिद्ध वनस्पतिशास्त्रज्ञ.

यांचे शिक्षण आजरे व बेळगांव येथे होऊन हे मॅट्रिक झाले (१८९९). यांचा बी. ए. चा विषय वनस्पतिशास्त्र व प्राणीशास्त्र हा होता. यानंतर यांना तंत्रविषयक ज्ञानसंपादन करण्याकरिता देण्यांत येणारी 'सर मंगळदास नथूभाई शिष्यवृत्ति' मिळून हे केंब्रिज विश्वविद्यालयांत दाखल झाले (१९०५). 'शास्त्रीय शेती' या विषयाबद्दल यांना तेथे प्रशस्तिपत्र मिळाले (१९०७) व पुढे बी. ए. ही पदवी मिळाली (१९०८). या परीक्षेकरिता यांचे वनस्पति, भूगर्भ व रसायन हे विषय होते. शिवाय यांना तेथे मुंबई सरकारने वनस्पती-मुळे उत्पन्न होणाऱ्या विशेष रोगांचा अभ्यास करण्याकरिता शिष्यवृत्ति दिली होती.

हिंदुस्थानांत परत आल्यावर यांना पुणे ॲग्रिकल्चरल कॉलेजमध्ये वनस्पतिरोगकारक हरिद्रव्यहीन 'वनस्पति शास्त्राचे' प्राध्यापक नेमण्यांत आले. या स्थानावर हे आठ वर्षे होते. तेथे यांनी मुंबई शेतकी खात्यांतील वनस्पतिरोगसंशोधनाचा पाया घालण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले. स. १९१७-१९ च्या दरम्यान यांना मुंबई सरकारच्या वनस्पतिशास्त्रज्ञाची जागा मिळाली. पुढे यांना वन्हाड मध्यप्रांताच्या त्याच जागेवर मध्यवर्ति सरकारने नेमिले (१९२०). पुढे हे मुंबई प्रांताचे वनस्पतिरोग-तज्ञ म्हणून नेमले गेले. त्यानंतर हे पुण्याच्या शेतकी कॉलेजचे प्रिन्सिपल झाले (१९२२). हे स्थान स्वप्रयत्नाने मिळविणारे हे पहिलेच हिंदी गृहस्थ होत. पण यांचा ओढा प्राध्यापनकार्याकडे असल्याने यांनी मुंबईच्या 'रॉयल इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स' या उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थेत वनस्पतिशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून आपली बदली करून घेतली. तेथे पांच वर्षे काम केल्यावर यांची अहमदाबादच्या गुजराथ कॉलेजला बदली झाली व तेथून हे सेवानिवृत्त झाले (१९३८).

यांचे अध्यापन, माहिती, भाषा व आकर्षकपणा यांनी

युक्त असे. शिवाय यांच्या व्यक्तित्वाची छाप यांच्या समीप येणाऱ्या प्रत्येकावर पडे. यांचे संशोधनकार्यहि महत्त्वाचे आहे. 'वनस्पतींचे रोग' हा यांचा मुख्य विषय असून त्यावर देशी व परदेशी नियतकालिकांत यांनी अनेक लेख लिहिले आहेत. त्यांपैकी 'सांठवून ठेवलेल्या बटाट्यांच्या रोगा' वरील यांचे संशोधन फारच महत्त्वाचे समजण्यांत येते. यांनी शोधून काढलेल्या बऱ्याच हरिद्रव्यहीन वनस्पतींना 'आजरेकर' म्हणूनच शास्त्रीय ग्रंथांत संबोधण्यांत येते.

यामुळे यांची मानमान्यता विशेष वाढली. यांनी आपल्या सहकाऱ्यांच्या मदतीने 'इंडियन बोटॅनिकल सोसायटी' या नांवाची संस्था काढली. शिवाय त्या संस्थेतर्फे निघणाऱ्या मासिकाच्या संपादकमंडळांतील हे प्रमुख आहेत. तसेच अलाहाबाद येथील 'नॅशनल अकॅडमी ऑफ सायन्स' या संस्थेचे हे फेलो होते. शिवाय हिंदुस्थानांत शुद्ध शास्त्रीय संशोधनास वाहिलेल्या दोन संस्थांपैकी 'धि नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्सेस ऑफ इंडिया' या संस्थेच्या संस्थापकांपैकी हे एक होत. तसेच मुंबई व आंध्र विश्वविद्यालयाने यांना आपल्या शास्त्रीय विषयांच्या कमिट्यांवर नेमिले आहे.

यांचे वाचन व नवेनवे संशोधन आकलन करण्याचे काम सतत चालू असते. त्याचप्रमाणे मराठी भाषेत लेखन करून आपले ज्ञान लोकांना देण्याचे कामहि हे करीत असतात. महाराष्ट्र ज्ञानकोशांतील वनस्पतींच्या रोगांवरचा निबंध यांनीच लिहिलेला आहे.

तसेच नागपूरच्या नवभारत ग्रंथमालेत 'वनस्पति-जीवन' हे यांचे पुस्तक प्रसिद्ध झाले आहे. तसेच केवळ शास्त्रीय ज्ञान लोकांना देण्याकरितांच मराठी भाषेत निघणारे 'सृष्टिज्ञान' हे मासिक चालविण्यांत यांचा हात आहे. त्यांत यांचे बरेच लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. हे सर्वच लेखन उच्च दर्जाचे आहे.

हिंदवी लोक कोणत्याहि संशोधनाच्या व जबाबदारीच्या कामावर काम करण्यास सर्वतोपरि लायक आहेत असे यांचे आग्रहाचे प्रतिपादन असून सरकारने युरोपियनांच्या तोडीने हिंदवी गृहस्थांना लायकीप्रमाणे या जागा द्याव्यात याबद्दल हे वरिष्ठांशी नेहमी झगडत असत. त्याबाबत आपल्यावर वरिष्ठांचा राग होऊन आपले नुकसान होईल किंवा काय याची पर्वा यांनी कधीच केली नाही. या दृष्टीने, १९१८ साली लार्ड इस्लिंग्टन यांचे अध्यक्षतेखाली जे 'पब्लिक सर्व्हिस

कमिशन' सरकारने नेमिले त्या कमिशनपुढे यांची झालेली साक्ष फारच मुद्देसूद, दणदणीत व महत्त्वाची आहे.

सेवानिवृत्त होऊन हे पुण्यास राहू लागल्यानंतर यांच्या ज्ञानाचा, अभ्यासाचा आणि अभ्यासू वृत्तीचा अनेक संस्थांना फायदा मिळत असतो.

आठव्ये, कृष्णाजी नारायण—(जन्म स. १८५२—मृत्यु स. १९२७) कवि, टीकाकार व निबंधकार. टेंभू (जि. सातारा) येथे जन्म. वडील दशग्रंथी वैदिक असल्याने यांनाहि घरी तेच शिक्षण मिळाले. कऱ्हाड येथे मराठी शिक्षण पुरे करून हे इंग्रजी शाळेत गेले. पण द्रव्याच्या अडचणीमुळे ते सोडून यांनी पुण्यास येऊन ट्रेनिंगचे शिक्षण घेतले. सातारा जिल्ह्यांत पांच वर्षे शिक्षकाची नोकरी पत्करली. पण पुढे चित्रकलेचे अधिक शिक्षण घेण्याकरिता हे मुंबईच्या जे. जे. आर्ट स्कूलमध्ये सुमार तीन वर्षे राहिले व यांनी तैल-चित्रकलेचे ज्ञान संपादिले. मध्यंतरी सातारच्या आबासाहेब महाराजांनी यांच्याकडून आपली एक मोठी तसबीर करून घेतली. तो अभ्यास पुरा झाल्यावर हे बडोद्यास गेले व तेथे हायस्कुलांत रंगकलेवर यांचे एक व्याख्यान झाले. ते व्याख्यान दिवाण सर टी. माधवराव यांना इतके आवडले की त्यांनी यांस दरमहा शंभर रुपये पगारावर आपणांकडे ठेवून घेतले. आणि आपल्या बैठकीच्या शेजारील खोली यांना काम करावयास दिली. त्या ठिकाणी यांनी श्री. जमनाबाईसाहेब गायकवाड, ताराबाबा सावंत-वाडीकर, रघुनाथराव भोसले सावंतवाडीकर, डॉ. भाल-चंद्र, रावबहादूर कीर्तने यांच्या तसबिरा चितारल्या. पुढे राजे सर टी. माधवराव दिवाणगिरीचे काम सोडून मद्रासेस गेले, त्यांच्याबरोबर हेहि तिकडे गेले. तेथून यांचे एक बंधू मलबारांत कोचीनास आजारी असल्यामुळे हे कोचीनास गेले. तेथे हे वीस वर्षे राहिले. तेथे व्हालकार्ट नांवाच्या कंपनीचे मॅनेजर क्लेन यांचे हे हिंदुस्थानी भाषा शिकविणारे पंडित होते.

तेथे स्थिर झाल्यावर गीतेवर नाना वृत्तांत 'गीता-पद्यमुक्ताहार' नांवाचे पुस्तक यांनी लिहिले. हेच यांचे पहिले पुस्तक होय. या पुस्तकाबद्दल निर्णयसागर छापखान्याच्या मालकांनी यांच्या हातांत बारा तोळ्यांचे सोन्याचे कडे घालून यांचा सन्मान केला. याच वेळी शृंगेरीपीठाच्या शंकराचार्याकडून यांस 'महाराष्ट्रभाषाचित्रमयूर' ही पदवी अर्पण करण्यांत आली. त्यानंतर यांनी 'केरळ-कोकीळ' मासिक सुरू केले. प्रथम पांच वर्षे हे कोचीनास निघे व नंतर मुंबईस गुर्जर कंपनीकडून निघू लागले. हे

मासिक त्या वेळीं आबालवृद्धांना अत्यंत प्रिय असे. त्या वेळीं याचे तीन हजारांवर वर्गणीदार असत. कविता, पुस्तकपरीक्षण, लोकोत्तर चमत्कार या सदरांवर लोकांच्या फार उज्या पडत. तें पंचवीस वर्षे चालवून यांनीं मराठी वाचकांत वाङ्मयाची अभिरुचि उत्पन्न केली. 'कलम-बहादुरांना शेलापागोटें' हें यांचें सदर निःस्पृह पण विघा-तक असे. यांची भाषा हृद्य व आकर्षक असे. वादकुशल टीकाकार म्हणून यांची ख्याति होती. यांचें वाङ्मयः— १ ब्रह्मचर्याश्रम, २ सुलभवेदान्त, ३ कर्मयोग, ४ गीता- (आर्याबद्ध), ५ सार्थ दासबोध, ६ राजयोग, ७ ज्ञानेश्वरी-सार्थ, ८ ग्रहदशेचा फटका, ९ मथुरा-गणेशसौभाग्य, १० माहेरचें मूळ-काव्य, ११ मुलीचा समाचार-काव्य, १२ शृंगारतिलकादर्श-काव्य, १३ सासरची पाठवणी-काव्य, १४ सुलोकलाघव-काव्य, १५ पंचतंत्रामृत-कादंबरी, १६ विवेकानंदजीवन, १७ मुलें थोर कशी करावीं ? १८ ज्ञानेश्वराचें गौडबंगाल, १९ माझें कलसूत्री घर अथवा नरदेहाची रचना, २० नजरबंदशिक्षक, २१ माझें गुरुस्थान, २२ वसंतपूजा, २३ समर्थांचें सामर्थ्य, २४ फाकडे तलवारबहादुर, २५ गीता पद्य-मुक्ताहार (अ. म. वा. से.).

आनंदाचार्य, पी., रावबहादूर—(मृत्यु स. १९०८).

काँग्रेसच्या मूळ संस्थापकांपैकी एक. हे नागपूरच्या (१८९१) काँग्रेसचे अध्यक्ष होते. हे उत्तम वक्ते होते. स्वयंसेनिकदलांत हिंदी लोकांना घेत नव्हते याबद्दल लोकांचीं अन्तःकरणे थरारून सोडणाऱ्या भाषणानें यांनीं निषेध व्यक्त केला. 'आर्मीनियन, निग्रो, पश्चिम आफ्रिके-तील मोलाटो वगैरे मानवी समाजांत कोठेंहि मानाचें स्थान नसलेल्या व कलकत्त्यासारख्या गल्याकुच्च्यांतून भटकत फिरणाऱ्या लोकांना हिंदी स्वयंसेवकदलांत प्रवेश मिळतो, आणि ते आमच्या घरादारांचे संरक्षक' बनतात. पण हिंदी लोकांचा मात्र स्वयंसेवकदलांत प्रवेश होत नाही. सरकारनें हे असे चीड अणणारे वर्णभेद निर्माण केले आहेत,' असे जळजळीत उद्गार यांनीं काढले. वीस वर्षा-पेक्षा अधिक काल यांनीं देशाची सेवा केली (राष्ट्रीय सभेचा इतिहास पा. ८६).

आपटे, गोविंद विनायक—(मृत्यु स. १९२५) इतिहाससंशोधक. यांनीं (१) आपटे घराण्याचा इतिहास, (२) पटवर्धन घराण्याचा इतिहास, (३) बरवे घराण्याचा इतिहास, (४) निर्मळक्षेत्रवर्णन, (५) श्रीक्षेत्र

वाईवर्णन, (६) न्यायाचा मासला—ही पुस्तके लिहिली आहेत (अ. म. वा. से.).

आपटे, गोविंद सदाशिव—(जन्म स. १८७०—मृत्यु स. १९३७) सुप्रसिद्ध ज्योतिषशास्त्रज्ञ.

यांचा ज्योतिषशास्त्राचा व पंचांगाचा व्यासंग जबर होता. हे मुळचे सातारचे राहणारे. यांचें मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण पुण्यास झालें व पुढचें शिक्षण उज्जयिनी येथें माधव कॉलेजांत झालें. ग्वाल्हेर व उज्जयिनी येथें सायन्स, गणित व विशेषतः रसायनशास्त्राचे हे प्रोफेसर होते. १० वर्षे हे माधव कॉलेजचे प्रिन्सिपल होते. कॉलेजांत काम करीत असतांना यांना ज्योतिषशास्त्राचा नाद लागला. हे १९०४ सालीं मुंबईस झालेल्या अखिल भारतीय पंचांग सभेस उज्जयिनीचे प्रतिनिधी म्हणून हजर होते. १९२५ सालीं पुणे येथें झालेल्या पंचांगसभेत शुद्ध पंचांग पक्षातर्फे हे पंच होते. यांनीं 'ज्योतिर्गणितवार्तिक' व 'सर्वानंद करणकम्' इत्यादि संस्कृत व मराठी ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केले आहेत.

'सर्वानन्दकरणम्' हा यांचा करणग्रंथ बनारस हिंदु-विश्वविद्यालयांत व बनारस गव्हर्नमेंट संस्कृत कॉलेज-मध्ये आचार्यपरीक्षेस नेमिला आहे.

हे एम्. ए., बी. एस्सी. असून यांचे ग्रंथ ग्रह-लाघवाच्या धर्तीवर आहेत. त्यांत यांनीं सूक्ष्मता साधण्याकरितां आधुनिक सुधारणा समाविष्ट केल्या आहेत. उज्जयिनीच्या वेधशालेंत स्वतः वेध घेऊन यांनीं हे ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केले असल्यानें त्यांना विशेष महत्त्व आहे. तसेंच प्रथम संस्कृतभाषेंत लिहिल्यानें सर्व प्रांतांत त्यांचा प्रसार होण्यास मदत झाली आहे. सर्वानन्द-लाघवाचें यांनीं स्वतःच मराठींत भाषान्तर केलें. हिन्दींतहि पं. मुकुंद वल्लभ मिश्र यांनीं भाषान्तर केलें.

तसेंच यांच्या पंचांग जलद तयार करण्यास उपयुक्त असणाऱ्या 'पंचांगचिंतामणि' व 'ग्रहचिंतामणि' या दोन सारण्या 'पुणे ज्योतिषशिक्षण महाविद्यालया'ने प्रसिद्ध केल्या आहेत. शिवाय यांनी "The Initial Point of Our Zodiac" या नांवाचें इंग्रजी पुस्तकहि प्रसिद्ध केलें आहे. यांना सरकारनें रावसाहेब व शके १८३७ च्या ज्योतिषसंमेलनानें 'गणकचूडामणि' ही पदवी दिली होती.

आपटे, दत्तात्रय विष्णु—(जन्म स. १८८०—मृत्यु स. १९४३) सुप्रसिद्ध इतिहास-संशोधक.

यांचे मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण जमखिंडी येथे झाले व फर्ग्युसन कॉलेजमधून हे बी. ए. झाले (१९०२).

वंगभंगाचे चळवळीत हे यवतमाळ (वन्हाड) येथे राष्ट्रीय शाळेत काम करीत व ' हरिकिशोर ' या साप्ताहिकांत लिहीत. पण दडपशाहीत ते सर्व बंद पडून हे मुंबईस ' राष्ट्रमत ' दैनिकाच्या संपादकवर्गात आले. पण तेहि बंद पडल्यावर हे गोव्यांत शिक्षक म्हणून गेले. तेथे हे पोर्तुगीज भाषा शिकले. पण पहिल्या महायुद्धास सुरुवात झाल्यावर तेथे राहणेहि यांना अशक्य झाले, व हे पुण्यास आले व तेथेच आमरण राहिले.

पुण्यास आल्यावर हे कांहीं दिवस ' चित्रमयजगत् ' व ' शालापत्रक ' या मासिकांचे संपादकीय काम पाहत. पण असहकारितेच्या चळवळीत तेथील धोरण यांना जमेनासे झाले. तेव्हा यांना आनंदाश्रमांत प्रेसचे व्यवस्थापक म्हणून काम मिळाले. याच वेळी मुधोळच्या महाराजांनी यांच्याकडून ' मुधोळच्या राजघराण्याचा इतिहास ' लिहून घेतला.

हे दिखाऊ राष्ट्रभक्त नसून हाडाचे तत्त्वज्ञ राष्ट्रभक्त होते. इतिहास-संशोधक राजवाडे यांचे हे शिष्य असल्याने यांच्या राष्ट्रभक्तीला ऐतिहासिक तत्त्वज्ञानाचा पाठिंबा होता. शास्त्रशुद्ध व्यासंग ही राष्ट्राची खरी संपत्ति होय, असा यांचा विश्वास असे. या धोरणाने सतत निरपेक्ष व्यासंग करणे आणि व्यासंगी लोकांना व्यासंग करण्यास उत्तेजन देणे ही यांची भूमिका होती. यामुळे यांच्याभोवती व्यासंगी लोकांची एक प्रभावळ उत्पन्न झाली.

यांनी मराठ्यांच्या इतिहासाचे सखोल अध्ययन केले होते, आणि त्यांत एक प्रकारची शिस्त होती.

यांचे ग्रंथ-१ इतिहासमंजिरी, २ श्रीरंगपट्टणची मोहीम, ३ शिवचरित्रप्रदीप, ४ शिवभारताची प्रस्तावना, ५ घोरपडे घराण्याचा इतिहास, ६ शिवचरित्र-निबंधावलि, ७ पत्रसारसंग्रह.

हे यांचे लेखन व संकलन इतिहासाच्या सूक्ष्म अभ्यासाला मार्गदर्शक झाले आहे. यामुळेच यांना पुण्याच्या भारत-इतिहास-संशोधकमंडळाच्या सन्माननीय आजीव सभासदत्व आणि मंडळाच्या उपाध्यक्षाचा मान देण्यांत आला होता. सतत व्यासंगाने व निष्ठावंत शिष्य तयार करून राजवाडे-सांप्रदायाची परंपरा यांनी पुढे चालविली होती.

इतिहास विषयाप्रमाणेच गणित-ज्योतिषाचाहि यांना

नाद असे. त्या दिशेने यांनी शिवाजीच्या वेळच्या ज्योतिष-संशोधनाच्या प्रयत्नाचा उलगाडा केला. खरे जंत्रीचे महत्त्व इतिहाससंशोधकांस पटवून दिले. तसेच करणकौस्तुभ, बीजगणित, लीलावती इत्यादि ग्रंथांचे विवरण केले. अलीकडे भास्कराचार्यांच्या संस्कृत ग्रंथांचे सर्वाना समजेल असे सटीप भाषांतराचे काम यांनी अंगावर घेतले होते. ते जवळजवळ संपवीत आणले होते. याशिवाय टिळक-पंचांगाचे दृष्टीनेहि यांनी बरेच लिखाण केले आहे. अगदी अलीकडे हे केरोपंती ग्रहसाधनावरून सूर्यग्रहणाचे सूक्ष्म गणित कसे बसवावे या कामगिरीत गुंतले होते. या बाबतीत अनेक अभ्यासकांशी विचार-विनिमय करून व गणिताच्या सर्व पद्धती तपासून पाहून केरोपंती ग्रहसाधनाला यांनी मानाचे स्थान दिले होते.

आपटे, नारायण हरि—(जन्म स. १८८९)
सुप्रसिद्ध ध्येयवादी कादंबरीकार व लघुकथालेखक.

सातारा जिल्ह्यांतील समडोळी गांवी यांचा जन्म झाला. तेथे प्राथमिक व सातारा येथे इंग्रजी ४ इयत्तेपर्यंत यांचे शिक्षण झाले. स. १९०४ मध्ये हे घरांतून पळाले व एक वर्षपर्यंत हे हिंदुस्थानांत फिरत होते. स. १९०५-११ पर्यंत यांचे वास्तव्य जयपूर येथे होते. स. १९०६ मध्ये हरि नारायण आपट्यांच्या करमणूक पत्रांत यांची पहिली गोष्ट प्रसिद्ध झाली. स. १९०९ मध्ये यांची ' अजिंक्य तारा ' ही कादंबरी प्रसिद्ध झाली. आणि महाराष्ट्रांत लेखक म्हणून हे पुढे आले. तेव्हापासून आतांपर्यंत यांनी सतत लेखन करून विपुल ललित वाङ्मय निर्माण केले आहे आणि ते अत्यंत लोकादरास पात्र झाले आहे.

हे ' किलोस्कर ' मासिकाचे कांहीं वर्षे सहसंपादक होते. तसेच यांनी ' मधुकर ' नावाचे मासिकहि पुष्कळ वर्षे चालविले.

यांच्या कादंबऱ्यांत सर्वात जास्त लोकप्रियता मिळालेले पुस्तक या नात्याने " न पटणारी गोष्ट अर्थात् चित्तशुद्धि " यास विशेष महत्त्व आहे. " कुंकू " या सुप्रसिद्ध चित्रपटाचे कथानक यांनी या कादंबरीवरून तयार केले व त्यामुळे यांना कीर्तीचा व तो चित्रपट तयार करणाऱ्या प्रभात फिल्म कंपनीस पैशाचा अतोनात लाभ झाला. या चित्रपटाचे दिग्दर्शन व्ही. शांताराम यांनी केले असून केशवराव दाते व शांता आपटे या कलाकारांच्या त्यांत भूमिका होत्या. सध्या चित्रपटसृष्टीत इतर कलाकारांच्या मानाने कथालेखकास तुच्छ लेखण्यांत

येत असलें, तरी “ कुंकू ”च्या प्रचंड यशांत यांचा वांटा बराच मोठा होता हें निःसंशय.

याशिवाय “ पहाटेपूर्वीचा काळोख ” व “ भाग्यश्री ” या कादंबऱ्याहि त्यांतील लालित्य, वास्तवता इत्यादि गुणांमुळे लोकप्रिय झाल्या आहेत.

कथालेखन हा ह्यांच्या लेखनाचा दुसरा एक महत्त्वाचा प्रांत आहे. यांच्या कथाहि यांच्या कादंबऱ्यांप्रमाणें मांडणी व संदेशाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या असतात. आरामविराम, सुमनगंध इत्यादि यांचे लघुकथासंग्रह सुप्रसिद्ध आहेत.

आजच्या तऱ्हाणांच्या गरजा, परिस्थिति व मनाची घडण ध्यानांत घेऊन, त्यांच्याशी वाटाघाट करून एक वयोवृद्ध व ज्ञानवृद्ध गृहस्थ या नात्याने यांनी त्यांना केलेल्या सूचनांनी यांच्या वाङ्मयाचा बराच मोठा भाग व्यापिला आहे. इकडील परिस्थितीचा, आपल्या धर्माचा, संस्कृतीचा व आर्थिक घडामोडीचा विचार करून यांनी पुस्तके लिहिलेली असल्याने तीं अतिशय लोकप्रिय झाली आहेत. ‘ सुगरिणीचा संसार ’, ‘ गृहसौख्य ’ इत्यादि पुस्तके या वर्गात येतात.

यांचे लेखन आकर्षक, ठसठशीत आणि परिणामकारक असतें. कथानके सार्थी आणि स्वाभाविक असतात. त्यांची मांडणी करतांना यांची कुशलता व्यक्त होते. स्वभाव-रेखन पटणारे असतें आणि वर्णनांत मर्यादातिक्रम कोठेहि नसतो. ‘ कलेकरितां कला कां जीवनाकरितां कला ’ अशा वादांत हे कधीच पडत नाहीत. पण आपल्या लेखनाने मात्र ‘ जीवनाकरितां कला ’ हा आपला सिद्धान्त हे डोळ्याआड कधीहि होऊं देत नाहीत. त्यामुळे यांचे लेखन हें समाजाला केवळ घटकाभर करमणुकीचें न वाटतां कायमचें लाभदायक वाटतें.

हे सिद्धहस्त लेखक आहेत. यांना कथानके निवडण्या-करितां भोंवतालच्या परिस्थितीला सोडून अंतराळांत जावें लागत नाही. हे रोजच्या घरगुती प्रसंगांतून लोकांच्या मनाला हलवून सोडणाऱ्या सुंदर कथा, कादंबऱ्या निर्माण करतात. यांची लेखनशैली व मांडणी स्वयंभू आहे. यांना संस्कृत किंवा युरोपांतील लेखकांचा आश्रय न घेतां भावनापूर्ण कथा लिहितां येतात.

यांच्या या यशस्वीपणानें कांहीं आत्मविश्वास नसलेल्या लेखकांनी यांच्यावर भाषांतराचा किंवा चौऱ्याचा आरोपहि केला; पण हे त्या सर्व प्रसंगांतून

सुखरूप बाहेर पडले आहेत, व आरोप करणारेच फजीत झाले आहेत.

जें तंत्र लोकप्रिय असेल तें घेऊन आपली कथानके लोकांपुढें हे मांडूं शकतात. तसेंच इष्ट प्रमेय डोळ्यांपुढें ठेवून तें गणिताप्रमाणें आपल्या कथानकांतून सहज सिद्ध करून दाखवितात. त्यामुळे यांच्या कादंबऱ्या एक ठशाच्या कधीच भासत नाहीत.

वयाच्या दृष्टीने जुन्या पिढींतील परंतु विचारांच्या दृष्टीने मात्र नवतऱ्हाणांच्या इतकेच पुढारलेले हे लेखक असल्याने हे नव्या-जुन्यांत सारखेच लोकप्रिय आहेत. यांची भूमिका गंभीर विचारवाद्याची आहे. केवळ प्रक्षोभक विचार व्यक्त करण्यापेक्षां संयमपूर्वक विचारांच्या सर्व बाजू भावनात्मकतेने लोकांच्या पुढें मांडण्याचें काम हे करतात. कारण खपेल तें लिहावें अशी यांची वृत्ति नाही व कधीच नव्हती.

आपटे, महादेव चिमणाजी—(जन्म स. १८४५—मृत्यु स. १८९४) आनंदाश्रमाचे संस्थापक.

प्रथमपासूनच बुद्धिमान व अभ्यासू वृत्ति असल्यामुळे घरच्या आत्यंतिक गरिबीतहि स. १८६८ सालीं ते बी. ए. झाले, व पुढें १८७१ च्या एल्. एल्. बी. च्या परीक्षेतहि पास होऊन हे पहिले आले. पुढें मुंबईच्या नानाशंकर-शेटच्या शाळेंत हेडमास्तराचें काम करून उत्कृष्ट शिक्षक म्हणून ह प्रसिद्धीस आले. यांच्या योग्यतेनुरूप सरकारकडून यांना युनिव्हर्सिटीचे फेलो नेमण्यांत आले. पुढें वकिली करावयास लागल्यानंतरहि मुंबईचे प्रख्यात कायदेपंडित म्हणूनहि हे समजले जाऊं लागले. क्रीडा-भुवनाच्या दंग्याच्या खटल्याचें काम यांनीं इतक्या सफाईनें चालविलें कीं, मॅजिस्ट्रेटनें खटल्याचा निकाल यांच्या विचारसरणीप्रमाणेंच दिला.

देशाच्या कलाकौशल्याच्या वृद्धीबद्दल यांना फार कळकळ वाटत असे. ह्या कलाकौशल्याच्या शिक्षणासाठीं यांनीं एका गृहस्थास स्वखर्चानें विलायतेंत व अमेरिकेंत पाठविलें होतें. त्याचप्रमाणें पुण्यांत चाकू-कात्र्यांचा कारखाना काढण्याची यांची खटपट चालली होती. परंतु ह्या दोन्ही कार्यांत बराच द्रव्यनिधि खर्च होऊनहि फायदा झाला नाही. पुणें येथील ‘ आनंदाश्रम ’ ही संस्कृत ग्रंथांच्या जीर्णोद्धारार्थ काढलेली संस्था यांनींच प्रस्थापित केलेली आहे. त्याचप्रमाणें या संस्थेंत अभ्यास करणाऱ्या १०-१२ विद्यार्थ्यांची जेवणाची व राहण्याची आणि प्रत्यहीं पांच संन्याशांच्या पुढीची व्यवस्थाहि यांनीं करून ठेवलेली आहे.

यांचे मराठी लेखनहि चांगले असे. “मौजेच्या चार घटका” हे शाकुंतल नाटकाचे यांनी केलेले भाषांतर प्रसिद्ध आहे.

यांच्या इच्छेप्रमाणे आनंदाश्रमांत यांनी आपल्यासाठी एक समाधि बांधून ठेविली होती. पुढे संन्यास घेतल्यावर ‘आनंदसरस्वती’ हे नांव धारण केल्यावर हे २२ ऑक्टोबर १८९४ रोजी मुंबईस समाधिस्थ झाले. पुढे यांचे शव पुण्याच्या आश्रमांतील समार्थीत स्थित केले गेले.

आपटे, वामन शिवराम—(जन्म स. १८५८-मृत्यु स. १८९२) सुप्रसिद्ध बुद्धिमान, विद्वान, त्यागी व शिस्तीचे गृहस्थ. यांचे वडील जामिनकीत बुडाले व त्या धक्क्याने ते वारले. यांचा वडील भाऊ कॉलन्याने वारल्याने आईहि धाय मोकळून वारली. तेव्हा हेडमास्तर कुंटे यांच्या आश्रयावर यांनी आपला अभ्यास पार पाडला.

मॅट्रिकमधील पहिली जगन्नाथ शंकरशेट स्कॉलरशिप यांनी मिळविली (१८७३). बी. ए.ला आपला आवडता संस्कृत विषय सोडून केवळ शब्द खरा करण्याकरिता यांनी गणित विषय घेतला व त्यांत पहिल्या वर्गात उत्तीर्ण झाले. आवश्यक म्हणून असलेल्या संस्कृत विषयांतहि ‘भाऊ दाजी’ प्राइज मिळविले. एम्. ए.च्या परीक्षेतहि ‘भगवानदास’ शिष्यवृत्ति मिळविली.

पुढेहि सरकारी नोकरीच्या मोहांत न पडतां न्यू इंग्लिश स्कूलच्या चालकांना येऊन हे मिळाले. हे मागाहून येऊन मिळाले तरी सुपरिटेंडेंटची नवी जागा निर्माण करून यांच्या ताब्यांत शाळेची सर्व व्यवस्था सोंपविण्यांत आली. यांनीहि शाळेचे काम इतक्या उत्कृष्ट शिस्तीने चालविले की सरकारी हायस्कूलवर त्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. यांच्या परिश्रमांमुळे जगन्नाथ शंकरशेट स्कॉलरशिप लागोपाठ पांच वर्षे यांच्या शाळेलाच मिळाली. स. १८८२ साली सरकारने नेमलेल्या शिक्षणसमितीपुढे यांची अत्यंत महत्त्वाची साक्ष झाली. पुढे कॉलेज निघाले तेव्हाहि यांनाच प्रिन्सिपल करण्यांत आले (१८८५).

केसरी व मराठा यांच्या उद्देश पत्रकावर यांची सही आहे, पण पुढे पत्रांच्या कर्जबाजारीपणामुळे यांनी आपला त्यांशी संबंध सोडला.

या कार्याबरोबरच संस्कृतकोश व “The Student's Guide to Sanskrit Composition” ही यांची इंग्रजी पुस्तके यांची कीर्ति चिरकाल टिकविणारी आहेत.

यांच्या गाडमधील संस्कृतभाषेतील वाक्यरचनेची माहिती अगदी नवीन असून त्यावरून यांची सूक्ष्म बुद्धिमत्ता ध्यानांत येते. त्यामुळे हा ग्रंथ हिंदुस्थानांत व हिंदुस्थानच्या बाहेर अभ्यासक्रमांत दाखल झाला आहे.

आपटे, वासुदेव गोविंद—(जन्म स. १८७१-मृत्यु स. १९३०).

टीकाकार, कोशकार, संपादक व बालवाङ्मयकार. जन्म पूर्व खानदेशांत धरणगांव येथे झाला. मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण घुले येथे व पुढील उच्च शिक्षण इंदूर व नागपूरचे हिस्लाप कॉलेज येथे झाले. स. १८९३ साली कलकत्ता-विश्वविद्यालयाचे हे बी. ए. झाले. या परीक्षेचा अभ्यास करीत असता यांनी बंगाली भाषेचा अभ्यास केला. पुणे नूतन मराठी विद्यालयांत चार वर्षे व मुंबईस सेक्रेटरी-एटमध्ये रिपोर्टर ऑफ धी नेटिव्ह प्रेस या जागेवर फक्त दहा महिने काम केले. वरीष्ठ अधिकाऱ्यांशी न पटल्याने यांना राजिनामा द्यावा लागला. नंतर हे इंदूरच्या राजकन्येस शिकविण्याकरितां अलाहाबादेस गेले. तेथे मॉडर्न रिव्ह्यूचे संपादक रामानंद चतर्जी यांच्याशी यांचा परिचय झाला. व त्यांच्या मासिकांत हे अखेरपर्यंत मराठी पुस्तकांचे परीक्षण करीत होते. अलाहाबादेस असता मिस हेन्री वुडच्या ‘ईस्टर्लिन’ व ‘मिसेम हॅलिबर्टन्स टूबल्स’ या कांदबऱ्यांची ‘माणिकबाग’ व ‘दुःखा-अंती सुख’ या नावाने मराठीत रूपान्तरें केली.

नंतर ना. गोखल्यांनी यांना ज्ञानप्रकाशचे संपादक केले व तो यांनी दैनिक केला. पण प्रकृतीच्या तक्रारीमुळे एक वर्षानंतर संपादकत्व सोडून पुणे येथील नूतनमराठी विद्यालयांत हे आजन्मसेवक झाले. स. १९१० पर्यंत हे तेथे होते.

वि. को. ओकांच्या ‘बालबोध’ मासिकाचे हे चहाते होते. त्यांत यांनी कांही सुधारणा सुचविल्या व स्वतः साहाय्य करून का म्हणून पृच्छा केली. पण ओकांना ते न पटून दुसऱ्याची ओळहि नको असल्याचे त्यांनी सांगितले. तेव्हा मुलांकरितां यांनी ‘आनंद’ मासिक काढले (१९०६). टपालापासून ते लेखनापर्यंत सर्व कामे करून व पैशाची झीज सोसून यांनी ‘आनंद’ नांवारूपाला आणले.

स. १९१० साली प्रकृति बिधडली. ती थोडी बरी झाल्यावर ‘चंद्रावती महिला विद्यालय, इंदूर’ येथे नोकरी पत्करली. पुढे मल्हारीमार्तंडाचे संपादकत्व पांच वर्षे केले. पुढे राजिनामा देऊन पुण्यास आले. स. १९२२ साली यांचा मुलगा वारल्याने यांच्यावर औदासीन्याची छाया

पसरली. १९२७ सालीं टिळक-महाविद्यालयांतील अध्यापन सोडले. पत्नी व कन्या यांसह काशीयात्रा केली.

यांनीं स. १९२० सालीं विलायतेंतील मुलांच्या साप्ताहिकाच्या धर्तांवर ' विचारसाधन ' नामक एक वर्तमानपत्र काढलें होतें. पण तें फार दिवस चालू शकलें नाहीं. महाराष्ट्र-साहित्यपरिषदेचे हे दहा वर्षे चिटणीस होते.

यांचे वाङ्मयः— १ माणिकबाग, २ दुःखाअंतीं सुख, ३ नवयुग, ४ मूर्तिमंत देशाभिमान, ५ विलक्षण भोळेपणा, ६ पेशवाईची हकीगत, ७ लेखनकला, ८ ज्ञानदीप, ९ मराठ्यांचा दरारा, १० गांधीगीता, ११ महाराष्ट्राचा बाळबोध इतिहास, १२ हिंदुस्थानचा मनोरंजक इतिहास, १३ मुलांकरितां गोड गाणी, १४ एक दिवसाचे सुटांत, १५ चित्तरंजन भाग १-२, १६ मनी व मोत्या, १७ रवीचे उज्ज्वल किरण, १८ मौजेच्या गोष्टी, १९ वीरांच्या कथा, २० मराठी भाषेचे संप्रदाय व म्हणी, २१ बालोद्यान पद्धतीचे शिक्षण, २२ अशोक, २३ जैनधर्म, २४ बौद्धपर्व, २५ नाट्यरूप भारतवर्ष, २६ विचारसौंदर्य, २७ नाट्यभारत, २८ नाट्य रामायण, २९ बालभारत, ३० बाल भागवत, ३१ महाभारतांतील सोप्या गोष्टी, ३२ मराठी बंगाली शिक्षक, ३३ रामायणांतील सोप्या गोष्टी, ३४ सौंदर्य आणि ललितकला, ३५ राष्ट्रीय शिक्षणाचे वाचन-पुस्तक, ३६ विविधज्ञानसंग्रह, ३७ टापटिपीचा संसार, ३८ महर्षीचा प्रसाद द्रोण, १-२, ३९ हरनाथ ठाकूर खंड १, ४० मराठी शब्दरत्नाकार (कोश), ४१ वाल्मीकीचा जय, ४२ भारतकन्या, ४३ संपूर्ण बंकीमचंद्र खंड १, २, ३, ४.

यांचे लेखन विपुल, विविध आणि परिश्रमपूर्वक केलेले आहे. भाषान्तर, रूपान्तर आणि स्वतंत्र असे सर्व प्रकार यांच्या लेखनांत आहेत. कादंबऱ्यांत यांचे अप्रतिम रूपान्तर-कौशल्य व भाषाप्रभुत्व व्यक्त होतें. एखादी गोष्ट सुबोध रीतीने सांगण्याची हातोटी यांना उत्कृष्ट साधली होती. त्यामुळे यांचे बाल-वाङ्मय अत्यंत लोकप्रिय झाले. बालवाङ्मयामुळेच यांचे नांव सर्वतोमुखी झाले. यांचे लेखन शिस्तवार, रेखीव आणि अभ्यासपूर्वक लिहिलेले आहे. यांचे लेखनकार्य श्रद्धेने आणि उपयुक्ततेची दृष्टी ठेवून झालेले आहे. त्यामुळे ते चिरस्थायी आहे. आनंद कायम चालावा अशी यांनीं व्यवस्था करून ठेविली आहे. श्री. गोपीनाथ तळवलकर ते काम उत्कृष्ट रीतीने करित आहेत (अ. म. वा. से.).

आपटे, विष्णु गोपाळ—(१८५१-१८९९).

वैद्यकीय ग्रंथाचे लेखक. कोल्हापूर येथील रहिवाश. असून दरबारचे असिस्टंट सर्जन होते. निष्णात वैद्य म्हणून यांची कीर्ति होती. यांनीं ग्रामवैद्य, प्रसूति-चिकित्सा व न्यायवैद्यक हीं पुस्तके लिहून प्रसिद्ध केली आहेत (अ. म. वा. से.).

आपटे, हरि नारायण—(जन्म स. १८६४-मृत्यु स. १९१९).

मराठी भाषेतील अत्यंत प्रसिद्ध असणारे कादंबरीकार, लघुकथालेखक, नाटककार व कार्यकर्ते.

वयाच्या १४ व्या वर्षानंतर हे जेव्हां पुण्यास आले त्या वेळीं हे इंग्रजी चवथीत होते. ह्याच वेळीं यांनीं मेडोज टेलरच्या एका कादंबरीचे मराठींत भाषांतर करून वाङ्मयक्षेत्रांत पदार्पण केले. कोणत्याहि भाषेत यांची स्वाभाविकतः विशेष प्रगति दिसून येई. फ्रेंच, जर्मन, बंगाली वगैरे भाषा यांनीं अल्पावकाशांत परिचित करून घेतल्या.

हे न्यू इंग्लिश स्कूलमधील आरंभीच्या विद्यार्थ्यांपैकी एक होते. ह्याच वेळीं प्रसिद्ध होत असलेल्या निबंधमालाद्वारां विष्णुशास्त्र्यांनीं मराठी भाषेस जें एक डोलदार स्वरूप देण्याचा प्रयत्न चालविला व त्यामुळे मालेची जी प्रशंसा होऊ लागली तिचा पगडा यांच्या कोंवळ्या मनावर पूर्णपणे बसून यांनीं हि वाङ्मयमंदिरास सुशोभित करण्याचा निश्चय केला. विष्णुशास्त्री रेनॉल्डसच्या कादंबऱ्या वाचीत आहेत हें समजतांच यांनीं त्या वाचण्याचा क्रम चालू ठेविला. ह्या त्यांच्या खडतर तपश्चर्येचे फळ यांना चांगलेच मिळून यांचे डोळे कायमचे अधू झाले. गोपाळराव आगरकरांच्या ' विकारविलसित '—हॅम्लेटचे भाषांतर—ह्यावर यांनीं विद्यार्थिदशेत असतांनाच ७२ पानां टीकात्मक लेख लिहिला होता. आपल्या विद्यार्थ्याने लिहिलेल्या ह्या लेखाबद्दल आगरकरांना फारच कौतुक वाटले. शेक्सपिअरची नाटके व त्यांवरील विद्वानांची परीक्षणे ह्यांचा अभ्यास यांनीं आजन्म चालू ठेविला होता. शेक्सपिअर, कालिदास वगैरे महाकवींच्या ग्रंथांचे हृद्गत उकलण्याची यांची हातोटी वाखाणण्याजोगी असे. यांचा संस्कृताचा व्यासंगहि चांगला असे. " शेक्सपिअर, कालिदास व भवभूति " ह्या मथळ्याखाली प्रि. आगरकरांनीं एक लेख लिहून भवभूतीची योग्यता अधिक ठरविली होती. परंतु यांची कालिदासावर विशेष भक्ति असे. यांनीं त्या लेखास प्रत्युत्तर म्हणून ' बिचारा ' ह्या सहीने केसरीशीं एक पत्रव्यवहार करून

भवभूतीपेक्षा कालिदास अधिक श्रेष्ठ कसा ठरतो हे त्याच्या ग्रंथांतील उदाहरणांनी यांनी स्पष्ट केले.

स. १८८३ मध्ये हे प्रवेशपरीक्षा पास झाले. त्यानंतर डेक्कन, फर्ग्युसन व पुनश्च डेक्कन वगैरे कॉलेजांतून हे ४-५ वेळां पी. इ.च्या परीक्षेस बसले. परंतु ह्या वेळी इंग्लिश व संस्कृत पुस्तके वाचण्याचा यांना बराच नाद लागला असल्यामुळे आणि गणित विषयाची आवड नसल्यामुळे हे उत्तीर्ण झाले नाहीत. डेक्कन कॉलेजच्या लायब्ररी व रीडिंग रूमची स्थापना झाली त्या वेळी हे लायब्ररीस घ्यावयाच्या पुस्तकांची निवड करणारांपैकी एक होते. तेथील सर्व पुस्तके यांनी एक वर्षात वाचून टाकली. पी. इ. परीक्षेतील अपयशामुळे यांनी तो नाद सोडून देऊन कादंबऱ्या लिहिण्यास सुरुवात केली. 'मधली स्थिति' (१८८५) ही यांची पहिली कादंबरी होय. ह्यानंतर 'गणपतराव', 'पण लक्षांत कोण घेतो' (१८९०-९३), 'यशवन्तराव खरे' (१८९२-९५), 'मी' (१८९३-९५), 'भयंकर दिव्य', 'मायेचा बाजार', 'जग हें असे आहे' (१८९७-९९), 'आजच' (१९०४-०६), 'कर्मयोग' (१९१३-१७) वगैरे सामाजिक कादंबऱ्या यांनी क्रमाने लिहिलेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे 'म्हैसूरचा वाघ' (१८९०-९१), 'उषःकाल' (१८९५-९७), 'सूर्योदय' (१९०५-०६), 'सूर्यग्रहण' (१९०८-०९), 'केवळ स्वराज्यासाठी' (१८९८-९९), 'रूपनगरची राज्यकन्या' (१९००-०२), 'चंद्रगुप्त' (१९०२-०४), 'गड आला पण सिंह गेला' (१९०३), 'माध्याह्न' (१९०६-०८), 'कालकूट' (१९०९-११), व 'वज्राघात' (१९१३-१५) वगैरे ऐतिहासिक कादंबऱ्या यांनी लिहिलेल्या आहेत. यांच्या सर्व कादंबऱ्यांत 'गणपतराव', 'कर्मयोग' व 'आजच' ह्या तीन सामाजिक आणि 'सूर्यग्रहण', 'माध्याह्न' व 'कालकूट' ह्या तीन ऐतिहासिक अशा ६ कादंबऱ्या अपुऱ्या राहिलेल्या आहेत. कथानकाची सुसंगत रचना, प्रसंगानुरूप उठाव, हुबेहूब वर्णन, यथार्थ स्वभाव-दिग्दर्शन वगैरे दृष्टींनी यांच्या कादंबऱ्या पहिल्या प्रतीच्या ठरतात. कल्पनेने निर्मित अशा कृत्रिम सृष्टीची स्वाभाविक सृष्टी-प्रमाणे बेमालुम बनावट करणे हा गुण यांना सहजसाध्य होता. यांच्या गुणदोषांचे विवेचन चतुर्जी शरच्चंद्रावर पाहावे.

हे पुणे म्युनिसिपालिटीचे २० वर्षे सभासद व ३ वर्षे अध्यक्ष होते. यांच्या शांत व मिळूनमिसळून वागण्याच्या

स्वभावामुळे यांनी तेथे बरीच महत्वाची कामे केली. म्युनिसिपल बाबींत सरकारशीही हे सामना करीत असत. स्कूल बोर्डाचे चेअरमन असतांना यांची शिक्षणविषयक व्याख्याने शिक्षकांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाची होत. लोकल बोर्डाचेही हे कित्येक वर्षे व्हाइस-प्रेसिडेंट होते. पुण्याच्या मद्यपाननिषेधक मंडळाचे हे सभासद असून अबकारी कमिटीपुढे लोकपक्षाची बाजू यांनी उत्तम प्रकारे मांडली. नूतन मराठी वि. लयासाठी निःस्वार्थतेने प्रयत्न करणारांत हे अग्रणी होत. हे सुधारक व प्रागतिक म्हणून गणले जात. वरील कादंबऱ्यांखेरीज यांनी बरेच वाङ्मय निर्माण केले आहे.

यांची नाटके—१ सन्त खूबाई (संगीत), २ पिंगला (संगीत), ३ स्फुट गोष्टी-१-४ भाग, ४ कसे दिवस गेले ? (लेगच्या कहरांतील गोष्ट), ५ भासकवीच्या नाटककथा.

पत्रे—१ सगुणाबाईची आपल्या मुलीस.

२ गोविंदरावची आपल्या मुलास.

निबंध—१ विदग्ध वाङ्मय, २ मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास : (मराठी साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून केलेले भाषण १९१२, अकोला).

यांनी 'करमणूक' हें साप्ताहिक २८ वर्षे चालविले व सुधारकपत्रही यांनी कांही दिवस चालविले. यांच्या कादंबऱ्या व गोष्टी प्रथम करमणुकीत प्रसिद्ध झाल्यानंतर पुस्तकरूपाने काढण्यांत आल्या. यांचे सुधारकांतील लेखांचा संग्रह प्रसिद्ध झालेला नाही. यांच्या मृत्यूनंतर यांचे ग्रंथ आर्यभूषण प्रेसने घेतले आणि कादंबऱ्यांच्या शाळा-कॉलेजकरिता संक्षिप्त आवृत्त्या काढल्या. यांचे चरित्र कु. वेणुबाई पानसे यांनी लिहिले आहे. तसेच बापूजी मार्तंड आंबेकर हे यांचे रोजच्या बैठकींतील मित्र होते. त्यांनीही यांच्यासंबंधी लिहिले आहे. वाग्भट नारायण देशपांडे यांनी यांच्या वाङ्मयाचे रसग्रहण 'आठवणी व कादंबऱ्या' या पुस्तकांत केले आहे.

हे महादेव चिमणाजी आपटे यांनी स्थापन केलेल्या आनंदाश्रम संस्थेचे व्यवस्थापक होते. तोच यांच्या उपजीविकेचा व्यवसाय होता. त्याबद्दल यांना फक्त दरमहा ५० रुपये मिळत. आनंदाश्रम संस्कृत ग्रंथमालेत 'सर्वदर्शनसंग्रह' हा संस्कृत ग्रंथ यांनी संग्रहित केलेला आहे.

आयर्विन, लॉर्ड—(जन्म स. १८८१, कारकीर्द स. १९२६-१९३१) हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय.

व्हायकौट हॅलिफॅक्स यांचे हे चिरंजीव व वारस. स. १९१० साली रिपनभागातर्फे पार्लमेंटचे मॅबर झाले. स. १९२२-२५ च्या दरम्यान हे मंत्रिमंडळांत होते. प्रथम शिक्षणखाते व नंतर शेतकीखाते यांचेकडे आले. स. १९२६ मध्ये हे हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय झाले व यांना 'पीअर' करण्यांत आले.

लॉर्ड रीडिंगप्रमाणेच इंग्लंडमध्ये यांची अतिशय प्रतिष्ठा असे. 'ख्रिस्ती साधु' या नांवाने यांचे चहाते यांना संबोधित. रीडिंग यांना लोकांचे प्रेम संपादन करणे कधीच शक्य झाले नव्हते. तेव्हा त्यांचेपेक्षा अधिक सामोपचाराचा मंत्र देऊन यांना पाठविण्यांत आले होते. हे हिंदुस्थानांत आले त्या वेळी कलकत्त्याला हिंदु-मुसलमान दंग्याच्या ज्वाला उसळत होत्या.

परंतु हिंदुस्थानांत आल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी यांच्या आगगाडीखाली बाँब ठेवण्यांत येऊन हिंदुस्थानची परिस्थिति आपणांस वाटते तितकी सुलभ नसल्याची जाणीव यांस झाली.

स्त्रियांना देण्यांत आलेला मतदानाचा हक्क (१९२६), दक्षिण आफ्रिकेशी केलेली तडजोड (१९२७) या दोन गोष्टी यांच्या कारकीर्दीच्या पूर्वार्धातील महत्त्वाच्या गोष्टी होत.

यानंतर मॉंटफर्ड-सुधारणांची फेरतपासणी करण्याकरितां सर जॉन सायमन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक 'रॉयल कमिशन' नेमण्यांत आले. परंतु त्यामध्ये एकहि हिंदी मनुष्य सामील नसल्याच्या सबबीवर हिंदी लोकांकडून या मंडळावर बहिष्कार घालण्यांत आला. हिंदुस्थानचा असंतोष क्रमाक्रमाने वाढण्यास या वेळेपासूनच सुरुवात झाली. १९२९ मध्ये इंग्लंडमध्ये रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांचे प्रधान-मंडळ आल्याबरोबर हे इंग्लंडला भेट देऊन आले. आल्याबरोबर हिंदुस्थानास 'वसाहतीचे स्वराज्य क्रमाक्रमाने देण्यांत येईल' असे यांनी जाहीर केले. त्याला उत्तर म्हणून की काय 'वसाहतीचे स्वराज्य लवकर मिळाले नाही तर काँग्रेस स्वातंत्र्याचे ध्येय पुकारील' अशी म. गांधींनी घोषणा केली. पुढे १९३० त काँग्रेसची कायदे-भंगाची मोहीम पुन्हा सुरू झाली. याच वेळी सायमन कमिशनचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला, तोहि असाच निराशा-जनक होता. त्यामुळे कायदेभंगाची चळवळ अधिक जोरांत सुरू झाली. अनेक स्त्रीपुरुषांनी त्यांत भाग घेतला होता. तेव्हा गांधी व इतर सर्व पुढारी यांना अटकेंत टाकण्यांत आले.

त्याच वेळी हिंदुस्थानला कोणत्या नवीन सुधारणा व्याख्यात याचा विचार करण्यासाठी इंग्लंडमध्ये पहिली गोलमेज परिषद भरली (१९३०). 'वसाहतीचे संपूर्ण स्वराज्य' ह्या ध्येयाने गोलमेज परिषद चालवण्यांत यावी ही गांधींची मागणी धुडकावून लावल्यामुळे तिच्यावर काँग्रेसपक्षीयांनी बहिष्कार टाकला. काँग्रेसच्या सहकार्या-शिवाय परिषद यशस्वी होणे शक्य नाही, ही गोष्ट लक्षांत आल्यामुळे सरकार व गांधी यांमध्ये तडतोड करण्यांत आली. तीच 'गांधी-आयर्विनकरार' या नांवाने प्रसिद्ध आहे (१९३१).

या करारान्वये सरकारने सर्व राजकीय कैद्यांची सुटका केली व गांधींनी गोलमेज परिषदेस हजर राहण्याचे कबूल केले.

कायदेभंगाच्या चळवळीच्या सामर्थ्याची कबूली यांनी पुढील शब्दांनी दिली आहे. "कायदेभंगाच्या चळवळीचा कितीहि निषेध केला तरी तिच्यामुळे राष्ट्राच्या जीवनांत स्वतंत्र व समर्थ अशा राष्ट्राभिमानाची जी ज्योत प्रज्वलित झाली आहे तिची किंमत कमी करणे चुकीचे होईल. सरकारने कितीहि दडपशाही केली तरी राष्ट्राची प्रगति कायमची बंद होणे शक्य नाही."

इंग्लंडमध्ये गेल्यावर 'लॉर्ड हॅलिफॅक्स' या नांवाने पुढे हे प्रसिद्ध आहेत.

आयंगार, कस्तुरिरङ्ग—(मृत्यु स. १९२३)

मद्रासचे हिंदी वृत्तपत्रकार. कांहीं दिवस वकिली केल्यानंतर संपादकाचा पेशा पत्करून यांनी 'हिंदु' हे पत्र सतत वीस वर्षपर्यंत अत्यंत व्यवस्थितपणे चालविले. हे 'हिंदु' पत्र पुढे दक्षिण हिंदुस्थानचे एक प्रमुख पत्र होऊन बसले. त्याचप्रमाणे स. १९१४ च्या महायुद्धांत युद्धक्षेत्रांच्या निरीक्षणासाठी हे हिंदी वर्तमानपत्र-प्रतिनिधी म्हणून युरोपांत गेले होते. डॉ. अनी बेझन्ट यांच्या स. १९१७ त स्थापन झालेल्या होमरूल-लीगमध्ये यांनी पुढाकार घेतला होता. काँग्रेसच्या कायदेभंग कमिटीचे सभासद म्हणून स. १९२२ मध्ये हे हिंदुस्थानभर साक्षी-पुरावा घेत हिंडले होते. याचा परिणाम यांच्या प्रकृतीवर होऊन हे थकले व परलोकवासी झाले. मरणापूर्वी कांहीं दिवस 'इन्डियन जर्नॅलिस्ट असोसिएशन'चे अध्यक्षस्थानी यांची निवड झाली होती.

आयंगार, दिवाणबहादूर, डॉ. कृष्णस्वामी (जन्म स. १८७१ एप्रिल १५)

वयोवृद्ध, तपोवृद्ध, इतिहासकार-संशोधक व अध्यापक. यांचा जन्म कुंभकोणनजीक शहाजीकोट या गांवी

झाला. ह्या गांवाी प्रख्यात शहाजीराजे भोसले यांच्या सन्मानार्थ बांधलेली एक गढी आहे. या गांवाचे पूर्वीचे एक नांव प्रख्यात तंजावरकर नायकराजा रघुनाथ यांच्या नांवावरून रघुनाथपूर असे होते. यांच्या मनांत मराठ्यांच्या इतिहासाविषयी जो प्रेममुक्त आदर दिसून येतो, त्याचा यांच्या जन्मपरंपरेशी साहजिक संबंध लागतो.

यांच्या बाराव्या वर्षी वडील वारल्यावर वडील बंधूंची यांच्या शिक्षणास मदत झाली व यांचा विद्याभ्यास बंगलूरस झाला. कॉलेजांत पहिल्या प्रतीचे विद्यार्थी म्हणून हे चमकले. गणित व शास्त्र हे यांचे आवडते विषय होते. आणि कांहीं वर्षे यांनी त्या विषयांचे अध्यापक म्हणूनहि काम केले. परंतु गुणावर निवडणूक होऊनहि यांस स्थापत्य (एंजिनिअरिंग) शाळेंत शिष्यवृत्ति न मिळाल्याने यांनी आपले लक्ष गणिताकडून काढून इतिहासाकडे लावले.

स. १९०० मध्ये यांनी 'बोडियार राजवटीतील म्हैसूर' या विषयावर प्रबंध लिहून मद्रासविद्यापीठाची एम्. ए. पदवी संपादन केली. लवकरच यांना इतिहासाचे प्राध्यापक नेमण्यांत आले. श्री. वेंकय्या, प्रो. केलेट, प्रि. कुक, मि. नाभा, डॉ. हट्स, न्या. इन्नेस इत्यादि विद्वानांवर यांची चांगला छाप बसली.

चोलराजांसंबंधीने शिलालेखादि साहित्य परीक्षून त्यावर व श्रीरामानुजाचार्यांचा काल इत्यादि विषयांवर यांनी लिहिलेले निबंध मान्यता पावू लागले. लवकरच यांना इंग्रजी भाषेचे एक प्राध्यापक म्हणून सेंट्रल कॉलेजांत काम करावे लागले. या वेळी फादर टर्बाई व मि. रिचर्ड्स यांच्याशी 'मिथिक सोसायटी' नांवाची संस्था स्थापण्याचे कामी यांनी सहकार केला. या संस्थेचे पहिले चिटणीस म्हणून यांची नेमणूक झाली, आणि संस्थेच्या द्वारां प्रसिद्ध होणाऱ्या पत्रिकेचे संपादक म्हणूनहि यांचीच नेमणूक झाली. सुमारे पांच वर्षे या संस्थेची जोपासना यांनी काळजीने केली व संस्था नांवारूपास आणिली.

स. १९१० मध्ये म्हैसूर सरकारने यांची नेमणूक असिस्टंट इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ एज्युकेशन या हुद्यावर केली आणि कांहीं दिवस मि. बीअर यांच्या जागी मुख्य इ. ज. ऑफ एज्युकेशन म्हणूनहि यांना काम पाहावे लागले. या कामांतहि यांनी उत्कृष्ट लौकिक संपादन केला.

स. १९११ मध्ये यांच्या विविध ऐतिहासिक लेखांचा खंड 'एन्शन्ट इंडिया' या नांवाने प्रसिद्ध झाला.

स. १९१२ मध्ये यांची मद्राससरकारने मद्रास-विद्यापीठाचे सदस्य म्हणून नेमणूक केली. तेव्हापासून स. १९२९ पर्यंत सतरा वर्षे यांनी विद्यापीठाची अनेक प्रकारे सेवा केली.

स. १९१४ मध्ये यांच्या आयुष्यातील एका क्रान्ति-कारक पर्वास आरंभ झाला. हिंदुस्थान सरकारने मद्रास-विद्यापीठास संशोधनार्थ पासष्ट हजारोंची देणगी देऊ केली. भौतिकशास्त्रसंशोधनाला ही रक्कम पुरी पडण्यासारखी नव्हती म्हणून सांस्कृतिक विषयाकडे ती घ्यावी असे ठरले, आणि तयार झालेल्या योजनेत "भारतीय इतिहास आणि पुराणवस्तुसंशोधन" या विषयासाठी 'अध्यापक-पीठ' निर्माण करण्यांत आले. या पीठावर पहिले प्राध्यापक म्हणून यांची योजना करण्याचे ठरले.

प्रतिपंचवार्षिक नेमणुकीत आणखी दोन वेळां यांचीच निवडणूक या पदावर होत गेली, आणि सतत पंधरा वर्षे यांनी हे पद भूषविले (१९१४-२९).

आपल्या या नवीन कामाचे मुख्य तीन भाग यांनी केले—१ सामान्य व्याख्यान, २ विशिष्ट व्याख्यान, ३ प्रौढछात्रशिक्षण.

पहिल्यासाठी यांनी विजयनगर हा मुख्य विषय निवडला. दुसऱ्या विभागाकरितां राजेन्द्र चोल, महा-बलिपुरम्, पल्लव, वाकाटक इत्यादि निरनिराळे दहा विषय घेऊन आपली विद्वत्तापूर्ण व्याख्यानं दिली, आणि त्यांपैकी बहुतेक कमीअधिक करून प्रसिद्धहि केली.

यांतील 'मणिमेखलाईचे ऐतिहासिक मंथन' विशेष प्रसिद्धीला आले, कारण फ्रान्समधील 'इन्स्टिट्यूट हिस्तोरिक इ.' या संस्थेने त्यांस रौप्यपदक समर्पण केले. छात्राध्यापनासाठी वैकुंठवासी रंगस्वामी सरस्वती (सोर्सेस ऑफ विजयनगर हिस्टरी), श्री. सत्यनाथन् (हिस्टरी ऑफ दि नायकाज् ऑफ मदुरा), श्री. गोपालन् (हिस्टरी ऑफ दि पल्लवाज् ऑफ कांची), श्री. दीक्षितार (हिंदु अँडमिनिस्ट्रेटिव्ह इन्स्टिट्यूशन्स), श्री. नारायणन् (अर्ली हिस्टरी ऑफ शैविज्म), श्री. अप्पादुराई (इकॉनॉमिक कन्डिशन ऑफ साउथ इंडिया फ्रॉम दि ट्वेल्थ टु दि सिक्स्टीन्थ सेंचरी) इत्यादि विद्यार्थी व त्यांनी घेतलेले संशोधकी विविध उपयुक्त विषय यांच्या अभ्यासाचे कामी यांनी

योग्य मार्गदर्शन केलें, आणि वरीलपैकीं बहुतेकांनीं चांगली ख्याति संपादन केली आहे. मद्रास इलाख्यांत ऐतिहासिक संशोधनाची दृढतर पायावर स्थापना करण्याचें काम यांनीं यशस्वीपणें केलें आहे.

या अवधींत कलकत्ता व म्हैसूर विद्यापीठांमार्फत यांना निमंत्रणें येऊन यांची व्याख्याने झालीं.

स. १९२४ मध्ये सरकारनें यांच्या कामगिरीची प्रशंसा करणारा हुकूम प्रसिद्ध केला. म्हैसूर सरकारनें यांना 'राजसेवासक्त' ही पदवी दिली. ब्रिटिश सरकारनें प्रथम रावबहाद्दुर, नंतर दिवाणबहाद्दुर अशा पदव्या देऊन यांचा गौरव केला.

स. १९२१ मध्ये यांस आर्किऑलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडियाचे ऑननरी कॉरस्पॉंडंट नेमण्यांत आलें.

स. १९३१ मध्ये यांना बंगाल रॉयल ए. सो. चे फेलो निवडण्यांत आलें.

तिरुपति देवस्थानांतील शिलालेखादिकांचे पांच खंड व त्या देवस्थानाचा इतिहास प्रसिद्ध होण्यास यांचे परिश्रम पुष्कळांशीं कारण झाले.

ऑल-इंडिया ओरिएंटल कॉन्फरन्स, इंडियन हिस्ट्री काँग्रेस व इंडियन हिस्टॉरिकल रेकार्ड्स कमिशन या तिन्ही संस्थांशीं यांचा निकट संबंध आज पुष्कळ वर्षांपासून आहे. स. १९२४ मध्ये ओरिएंटल कॉन्फरन्स मद्रास येथें भरली तेव्हां हे तिचे चिटणीस होते व स. १९३५ च्या म्हैसूर अधिवेशनाचे हे अध्यक्ष होते. स. १९३१ मध्ये बाँबे हिस्टॉरिकल सोसायटीच्या विद्यमानें एकदांच भरलेल्या बाँबे हिस्टॉरिक काँग्रेसचे हे अध्यक्ष होते. पुण्यास जेव्हां भारत इतिहास-संशोधकमंडळाच्या रौप्य-महोत्सवाला जोडून पहिली ऑल-इंडिया मॉडर्न हिस्ट्री काँग्रेस-पुढें हिचेंच नांव इंडियन हिस्ट्री काँग्रेस असे ठेवण्यांत आलें-भरविली त्या वेळीं ऐतिहासिक प्रदर्शनाचें उद्घाटन यांचे हस्ते करण्यांत आलें (१९३५). हिंदुस्थान सरकारच्या इ. हि. रे. कमिशनवर कॉरस्पॉंडिंग मॅम्बर व कांहीं वेळ घटक सभासद म्हणून हे अनेक वर्षे काम करीत आलेले आहेत.

लाहोर येथील इंडियन हिस्ट्री काँग्रेसच्या चौथ्या अधिवेशनाचे (स. १९३९) हे मुख्य अध्यक्ष होते व हैदराबाद (द.) येथील पहिल्या डेक्कन हिस्ट्री कॉन्फरन्स-मध्येहि प्राचीन विभागाचें अध्यक्षस्थान यांनाच देण्यांत आलें होतें (१९४५).

इंडियन हिस्ट्री काँग्रेसमार्फत जो हिंदुस्थानचा प्रचंड

इतिहास दहा खंडांत व्हावयाचा आहे, त्याची रूप-रेषा यांनीं तयार करून दिली असून त्या कामां यांचें सहाय्य सतत मिळत राहणार आहे.

यांनीं आतांपर्यंत लहानमोठे १२५ प्रबंध लिहिलेले आहेत. यांच्या ६६ व्या वर्षी यांस हिंदुस्थानांतील प्रसिद्ध इतिहासलेखकांनीं एक 'स्मरणग्रंथ' (पृ. ५००) अर्पण केला (१९३६).

मिथिक सोसायटीचें क्वॉर्टर्ली व इंडियन अँटिक्वरी पत्रिकेचे सहसंपादक म्हणून यांनीं काम केलें आणि अलीकडे सुमारे १५-२० वर्षे हे 'जर्नल ऑफ इंडियन हिस्ट्री' हें विख्यात त्रैमासिक स्वतः चालवीत आहेत.

अशा प्रकारें वयाची सत्तरा उलटली तरी यांची इतिहाससेवा सतत एकनिष्ठेनें चालू आहे. यांची उमेद व तरतरी अद्यापि यांनीं टिकविली आहे.

यांचा स्वभाव प्रेमळ, यांची राहणी वैष्णव रामानुज संप्रदाया ब्राह्मणाची, बुद्धिमत्ता, चिकित्सा, विवेचन-शक्ति उत्कृष्ट दर्जाची, असे हे सर्वमान्य इतिहासाचार्य म्हणून सर्वांच्या आदरास पात्र झाले आहेत. सांप्रत हे मद्रासेस मैलापूरमध्ये स्वतःच्या घरांच राहतात (दत्तो वामन पोतदार).

आयंगार, एस्. श्रीनिवास—(जन्म स. १८७४-मृत्यु स. १९४१)

गोहती काँग्रेसचे अध्यक्ष आणि मद्रासचे माजी अँड-व्होकेट जनरल. 'हिंदु कायदा' या मेनच्या सुप्रसिद्ध ग्रंथाची सुधारून वाढविलेली आवृत्ति तयार करण्याचें काम हिंदुधर्मशास्त्रपारंगत म्हणून यांच्याकडे सोपविलें होतें. त्याप्रमाणें तो ग्रंथ यांनीं केलेला आहे.

ब्रिटिश राजवटींत पहिले हिंदी अँडव्होकेट जनरल होण्याचा मान मद्रास हायकोर्टांत सर भाष्य आयंगार यांना मिळाला, त्यांचे हे जामात होते. यांनाहि पुढें ती जागा मिळाली.

त्या वेळीं राजकारणांत भाग घेणें शक्य नसलें तरी हे सामाजिक सुधारणांच्या चळवळींत भाग घेत व राष्ट्रीय सभेबरोबर भरणाऱ्या सामाजिक परिषदेस हजर राहून तींत प्रत्यक्ष भाग घेत.

होमरूल-लीगच्या चळवळीपासून हे राजकारणांत भाग घेऊं लागले. हे प्रथम नेमस्त पण पुढें जहालगटाशीं समरस झाले. बेझंटपक्षाशीं दोन हात केल्यावर पंजाब-प्रकरणामुळे हे असहकारितावादी बनले. पण काँग्रेसमधील अहिंसा व खादी यांचा आग्रह धरणाऱ्या गटाशीं हे

केव्हांच समरस झाले नाहीत. हे पुरोगामी गटांत गणले जात. म. गांधींच्या लहरीवर काँग्रेसचे राजकारण चालावे ही गोष्ट यांना मान्य नव्हती. तथापि महात्मा गांधींच्या आज्ञेप्रमाणे स. १९२० साली यांनी आपला सी. आय. ई. हा किताब सरकारकडे परत केला. तसेच यांना अत्यंत भरभराटीच्या वकिली व्यवसायावर पाणी सोडले. पुढे विधिमंडळाच्या निवडणुकांला उभे राहिले नाहीत व यांनी सर्व वेळ काँग्रेसला दिला आणि मद्रास प्रान्तांत अशी जागृती केली की हे म्हणतील ती पूर्वदिशा अशी स्थिति तेथे झाली. स्थानिक संस्थांपासून मध्यवर्ति मंडळापर्यंतच्या सर्व संस्थांत काँग्रेसपक्षाचे बहुमत यांना स्थापन केले (१९२३).

त्या वेळी हे मध्यवर्ति विधिमंडळांत निवडून गेले व पं. मोतीलाल नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली स्थापन झालेल्या स्वराज्यपक्षांत डेप्युटी लीडर म्हणून यांची योजना झाली.

स. १९२४-३० पर्यंत हे मध्यवर्ति विधिमंडळाचे सभासद होते. त्या वेळची यांची भाषणे दार्यायुषी झाली आहेत. पण पुढे पं. मोतीलाल नेहरू व हे यांच्यांत मतभेद सुरू झाला. पंडितजी गांधींकडे झुकले व हे पुरोगामी बनले.

काँग्रेसने जातीयत्वाच्या बाबतीत अवलंबिलेले चमत्कारिक धोरण यांना मान्य नसे. गोहतीच्या काँग्रेसमध्ये (१९२६) यांनी संपूर्ण स्वातंत्र्याचा उपन्यास केला, पण लाहोरच्या अधिवेशनांत (१९२९) यांचे उद्दिष्ट पुरे झाले. स. १९३० च्या कायदेभंगाच्या चळवळीनंतर यांनी राष्ट्रीयसभा सोडली. पण अलिकडे तीन वर्षे सुभाषचंद्र बोसांच्या पुरोगामी गटाचा हे पुरस्कार करू लागले होते.

आरू, राणू रावजी— (जन्म स. १८४८—मृत्यु स. १९२२)

देवनागरीचे सुप्रसिद्ध पंचीगार. हे प्रारंभाचे प्रसिद्ध मराठी टाइप पाडणारे पंचीगार जुन्नर तालुक्यातील अळगांवचे माळी वैश्य. यांच्या घराण्यांतील पद्धतीप्रमाणे यांचे आठव्या वर्षी उपनयन (मुंज) झाले. शिक्षण वगैरे कांहीं झाले नव्हते. स. १८५५ सुमारास मोलमजुरी करून उपजीविका करण्याकरिता हे आपल्या वडिलांबरोबर मुंबईस गेले व टाइप पाडण्याच्या कामांत यांनी अत्यंत लौकिक मिळविला.

आल्हूर, व्यंकटराव भीमराव—(जन्म स. १८८०)
आधुनिक कर्नाटकांतील साहित्यिक आणि प्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते.

यांचा जन्म विजापूर येथे झाला. हे बी.ए., एल.एल.बी. वकील आहेत. तथापि यांनी वकिली स. १९०६ साली सोडून स्वदेशीच्या चळवळीत भाग घेण्यास सुरुवात केली. त्या वेळच्या राष्ट्रीय आंदोलनांत राष्ट्रीयशाळाहि यांनी चालविली होती.

धारवाड येथे यांनी ' कर्नाटक-इतिहासमंडळ ' या संस्थेची स्थापना केली (१९१४) आणि कर्नाटकच्या इतिहासाच्या अभ्यासाकडे लोकांचे लक्ष वेधिले. ते कार्य आतां बरेच वाढीस लागले आहे.

हे त्या वेळच्या राजकारणांत लो. टिळकांचे अनुयायी म्हणून प्रसिद्ध होते. यांनी स. १९२१ पर्यंत राजकीय चळवळींत विशेष प्रकारे भाग घेतला.

त्यापुढे हे संपादक, साहित्यिक आणि सार्वजनिक कार्यकर्ते म्हणून लोकांच्या सतत पुढे आहेत.

हे होमरूल लीगचे राजकीय कार्यवाह, धारवाड काँग्रेस-कमिटीचे उपाध्यक्ष, कर्नाटक साहित्यपरिषदेचे एक उत्पादक इत्यादि अनेक नात्यांनी लोकांची सेवा करित आले आहेत. कर्नाटकसाहित्यसंमेलनाचे अध्यक्षपद देऊन कर्नाटकाने यांचा म्हैसूर येथे योग्य प्रकारे गौरवहि केलेला आहे (१९३०).

कर्नाटकसभेच्या स्थापनेत यांचा मोठा भाग होता. धारवाड येथील श्रीशंकराचार्य-संस्कृत-पाठशाळेचे हे अध्यक्ष, जय कर्नाटक (मासिक) व कर्मवीर (साप्ताहिक) इत्यादि कानडी भाषेतील नियतकालिकांचे संपादक म्हणून यांनी केलेली कामगिरी अत्यंत मोलाची समजण्यांत येते.

यांचे कानडी भाषेतील ग्रंथः—१ कर्नाटकगतवैभव, २ कर्नाटकवीररत्नगळ, ३ लो. टिळकांच्या गीतारहस्याचे कानडी भाषांतर, ४ गीताप्रकाश, ५ गीतासंदेश, ६ गीतापरिमल, ७ गीताभावप्रदीप, भाग १ व २, ८ शिक्षणमीमांसे (स्पेन्सर्स एज्युकेशन या इंग्रजी पुस्तकाचे कानडी भाषांतर), ९ राष्ट्रीय तत्त्वमीमांसे, १० नव जीवनस्मृतिगळ (माझ्या जीवनांतील स्मृति, भाग १ व २), ११ विद्यारण्यचरिते (याचे रामचंद्र हयग्रीव मणूरकर यांनी मराठीत भाषांतर केले आहे), १२ कन्नडिगर भ्रमनिरसन इत्यादि.

हे कर्नाटक ग्रंथप्रसारकमंडळ, नवजीवन रत्नभांडार व गीताकुसुममंजरी या तीन मालांचे चालक व प्रकाशक होते (डॉ. अ. प. करमरकर).

ऑल्कोट, कर्नेल, हेन्री स्टील—(जन्म स. १८३२-मृत्यु स. १९०७).

अध्यात्मशास्त्राच्या पुनरुज्जीवनामध्येच आधुनिक पाश्चिमात्य संस्कृतीचा व तद्वारा जगाचा उद्धार आहे, असे मानणारे विश्वकुटुंबी वृत्तीचे थोर गृहस्थ.

हे थिऑसाफिकल सोसायटीचे संस्थापक व आजीव अध्यक्ष होते (१८७५-१९०७). यांचा जन्म ऑरेंज (न्यूजर्सी, संयुक्त संस्थाने, अमेरिका) येथे झाला.

यांचे पूर्वज इंग्लिश प्यूरिटन होते. सातव्या हेन्रीचे वेळीं एलायचे बिशप असलेले व १४९६ मध्ये जीझस कॉलेज स्थापणारे डॉ. जॉन ऑल्कोक हे यांचेच घराण्यांतील पूर्वज होत. 'ऑल्कोक' या नांवाचा अपभ्रंश होऊन ऑल्कोट नांव आले.

यांनी शेतकी विषयाचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास केला होता. न्यूयॉर्क येथील मॉडेल फार्मवर केलेल्या संशोधनकार्यामुळे वयाचे तेविसावे वर्षीच यांची आंतर-राष्ट्रीय ख्याति झाली. यांनी साखरेबाबत केलेल्या संशोधनाबद्दल 'सॉरघम अँड इफी' (ज्वारी, बाजरी व ऊंस) या नांवाचा ग्रंथ लिहिला. त्याच्या उत्कृष्ट-पणामुळे पाठशाळांतून तो क्रमिक ग्रंथ म्हणून नेमला गेला. या एकंदर कार्यामुळे यांना स्वदेशांतून व परदेशांतून अनेक नेमणुका-सरकारी व विनसरकारी-सांगून आल्या. पण त्या यांनी नाकारल्या. यांनी युरोपमध्ये याच संशोधनाकरिता प्रवास करून जो अहवाल लिहिला त्यास अमेरिकन ज्ञानकोशांत प्रसिद्ध होण्याचा मान मिळाला आहे.

अध्यक्ष अब्राहम लिंकन यांच्या कारकीर्दीत संस्थानांतील गुलामगिरी रद्द होण्याबाबत दक्षिण विरुद्ध उत्तर संस्थानांमध्ये १८५९ साली जेव्हा युद्ध सुरू झाले तेव्हा त्या युद्धांत हे सामील झाले. त्यांत केलेल्या कामगिरीवरून हे 'कर्नेल' या लष्करी पदवीपर्यंत चढले. त्यामुळे जन्मभर कर्नेल या पदवीनेच हे संबोधिले जात असत. युद्ध संपल्यावर लष्करांतील लांचलुचपतीबद्दल चौकशी करण्याकरिता सैन्य व आरमार यांचे स्पेशल कमिशनर म्हणून हे नेमिले गेले व ते काम यांनी खुनाची दहशत दाखविली गेली असतां युद्धा मोहाला अगर भयाला बळी न पडतां केले.

आपल्या जीवनांतील स्वातंत्र्याबद्दलचे पहिले युद्ध असा या युद्धाबद्दल उल्लेख हे करीत असत. पुढे दहा वर्षे यांनी वकिलीचा धंदा केला (१८६८-७८).

या अवधीत राष्ट्रीय विमापरिषदेचे डायरेक्टर म्हणून विम्यासंबंधीचा नवीन कायदा, एका स्नेह्याचे साहाय्याने यांनी तयार केला होता व संस्थानांत पास होण्याचे भाग्यहि त्यास प्राप्त झाले होते.

वयाचे १९ वे वर्षापासून यांना परलोकविद्येबद्दल आवड असे. स. १८७४ साली चिरेडन (संस्थान व्हर्मांट) या गांवी तत्संबंधी कांहीं चमत्कार होतात हे ऐकल्यावरून तेथे 'न्यूयॉर्क-सन' व 'न्यूयॉर्क-प्रॅफिक' या पत्रांचे बातमीदार म्हणून हे गेले व तेथे यांनी तद्विषयक शास्त्रीय व चिकित्सक पद्धतीने वरील पत्रांना अहवाल धाडले. त्यामुळे युरोप व अमेरिकेतील शास्त्रीपंडितांमध्ये व एकंदर जनतेत फार खळबळ उडाली. हे अहवाल यांनी पुढे 'पीपल फ्रॉम दि अदर वर्ल्ड' (परलोकांतील रहिवासी) या नांवाने प्रसिद्ध केले. परलोकविद्येवरील पश्चिमेकडील हा पहिला ग्रंथ होय. या ग्रंथामुळे सर अल्फ्रेड रसेल वॉलेस आणि सर वुडव्ह्यम कुक्स, अशा-सारख्या शास्त्रज्ञांशी यांची ओळख होऊन शास्त्रीय मंडळांत यांची वाहवा झाली. याच ठिकाणी मॅडम ब्लॅव्हॅट्स्की यांची भेट होऊन पुढे त्यांचे परिचयांत रूपांतर झाले.

दोघेहि न्यूयॉर्कला परत आल्यावर अध्यात्मज्ञानावर त्यांची भाषणे होऊ लागली. परलोकविद्येचे चमत्कार खरे आहेत. मृत्यूचे घटनेने मनुष्याचे देहाचा नाश होतो, पण त्याचे जावन संपत नाही; मन व बुद्धि या दृष्टीने तो तसाच कायम राहतो; पण जीवनाचा हेतु काय व माणसाचे मनाचा व बुद्धीचा पुढे कसा व कोठपर्यंत विकास होत राहतो, याचा उलगडा पौर्वात्य अध्यात्म-शास्त्राशिवाय होणार नाही, अशी त्या दोघांची त्या वेळी भूमिका होती. त्याप्रमाणे हे अनेक नियतकालिकांतून तद्विषयक लेख लिहू लागले, व आपल्या घरी निर-निराळ्या पंडितांच्यासह विविध गूढ विषयांच्या चर्चे-करितां सभा करू लागले. त्यामुळे युरोप व अमेरिकेतील अनेक पंडितांशी यांचा पत्रव्यवहार सुरू झाला. ब्लॅव्हॅट्स्कीबाईंनी याच सुमारास आपला पहिला ग्रंथ 'आयसीस अनव्हेल्ड (ब्रह्मविद्येचे रहस्यदर्शन)' हा लिहून काढला. हा लिहिण्यांत यांनी त्यांना साहाय्य केले, व त्यामुळेच यांचा स्वतःचा अध्यात्मशास्त्रांत प्रवेश झाला.

या ग्रंथाचे लेखन चालले असता, एका रात्री यांना यांच्या गुरुदेवांचे दर्शन झाले (१८७५) व त्या वेळी त्यांच्याशी झालेल्या संवादांमुळे या जीवनांतील यांचे

कार्याची यांना ओळख झाली, व त्याजवर यांची थडळ श्रद्धा बसली. या वेळीं गुरुदेवांनीं यांना आपला फेटा प्रसाद म्हणून बक्षीस दिला. तो फेटा अद्याप अज्यार (मद्रास) येथील वस्तुसंग्रहांत ठेवलेला पाहावयास मिळतो. हे त्यांचे गुरुदेव मौर्यवंशांतील एक क्षत्रिय सिद्धपुरुष आहेत. यासंबंधाची सविस्तर मनोरंजक हकीगत यांनीं 'ओल्ड डायरी लीव्हज्'च्या प्रथम खंडांत लिहिली आहे.

वर लिहिल्याप्रमाणें सभा चालल्यानंतर एके दिवशीं अध्यात्मज्ञानाचे प्रचाराकरितां एक संघ काढावा, अशी कल्पना येऊन १७ नव. १८७५ रोजी या दोघांनीं थिऑसॉफिकल सोसायटीची स्थापना केली. त्या वेळीं आद्य सभासद १७ स्त्री-पुरुष होती.

'थिऑसॉफी' हा शब्द यांनीं इजिप्तमधील अलेक्झांड्रिया शहरां सनाचे दुसऱ्या तिसऱ्या शतकांत नियो-फायथागोरियन किंवा नियो-प्लेटोनिस्ट या नांवाने चाललेल्या आध्यात्मिक सांप्रदायाचे वाङ्मयांतून घेतला. या सांप्रदायांतील कांहीं पुरुष आध्यात्मिक ज्ञानाचे शोधार्थ हिंदुस्थानांत आले होते व त्यांची समाधिस्थितीपर्यंत प्रगति झाली होती. 'थिऑसॉफी' या शब्दाचा अर्थ ईश्वरी (प्रत्यक्ष) ज्ञान. याप्रमाणें 'थिऑसॉफी' शब्दानें अध्यात्मज्ञानाचा संघ असा अर्थ अभिप्रेत व्हावा, असा यांचा हेतु होता.

अमेरिकेंत असतांना 'बॅरन डी पाम' या नांवाचा एक सभासद निवर्तला. हा प्रसंग पाहून, मनुष्याचें प्रेत पुरण्याचे चालीपेक्षां त्याचें दहन करणें ही गोष्ट भौतिक व आध्यात्मिक या दोन्ही दृष्टींनीं जास्त प्रशस्त आहे असें वाटून यांनीं त्याचा दहनविधि सार्वजनिक रीतीनें केला. त्यासंबंधीं त्या वेळचे वर्तमानपत्रांतून आलेले सचित्र लेख अज्यार(मद्रास)चे वस्तुसंग्रहांत पाहावयास मिळतात.

अमेरिकेंत असतांनाच कांहीं हिंदी गृहस्थांची व यांची भेट झाली व त्यांचेमार्फत हिंदुस्थानांतील कांहीं आर्यसमाजिस्टांशीं यांनीं पत्रव्यवहारहि सुरू केला. दोन्ही संस्थांचें उद्दिष्ट एकच आहे अशा समजुतीनें व सिद्धपुरुषांच्या संघाचें आद्यपीठ या नात्यानें आपल्या कार्यास जास्त लायक स्थान म्हणून दोघेहि हिंदुस्थानांत आलीं. स. १८७९ त हे मुंबईस पोचले. तेथे यांचा मुकाम तीन वर्षे होता. सन १८८२ सालीं यांनीं अज्यार (मद्रास) येथें सोसायटीचें मुख्य पीठ स्थापन केलें.

यांना मुंबई शहर आगबोटोंतून दिसूं लागतांच अतिशय आनंद झाला, व यांनीं खाली धक्यावर उतरतांच लवून जमिनीस स्पर्श केला व आपल्या गुरुदेवांची जन्मभूमि म्हणून तिला आदरपूर्वक अभिवादन केलें. लवकरच कांहीं दिवसांनीं फ्रामजी कॉवसजी हॉलमध्ये यांचें व्याख्यान झालें. त्यांत हे म्हणाले, "हिंदी लोकांनीं जडवादावर उभारलेल्या, पाश्चिमात्य वैज्ञानिक संस्कृतीला भुलून न जातां आपल्या वैदिक, पारशी, बौद्ध, इस्लामी धर्मांचा रहस्याच्या दृष्टीनें व समन्वयबुद्धीनें अभ्यास करावा व आपल्या मातृभूमीचा उद्धार करावा, हेंच सुशिक्षित पदवीधरांचें आद्य कर्तव्य आहे. हिंदुभूमीचें भवितव्य श्रेष्ठ आहे. ती मृत झालेली नाही, केवळ निद्रित आहे."

ब्लॅव्हॅट्स्कीबाई रशियन व ऑल्कॉट अमेरिकन असल्यामुळें हिंदुस्थानसरकारास यांचा संशय येऊन त्यांचे-मार्गे गुप्त पोलिस ठेवले गेले. हा आपल्या पवित्र कार्याचा अपमान वाटून तीं दोघेहि अलाहाबादच्या 'पायोनिअर' पत्राचे संपादक मि. सिनेट व त्यांचेमार्फत हिंदुस्थानचे शेतकी खात्याचे सेक्रेटरी मि. ए. ओ. ह्यूम यांजकडे जाऊन त्यांचे साहाय्यानें आपल्या कार्याचे सद्देतू-बद्दल सरकारी अधिकाऱ्यांची यांनीं खात्री करून दिली व मार्गे असलेल्या गुप्त पोलिसांचा बंदोबस्त करून घेतला. या प्रसंगानें वरील दोन्ही गृहस्थ सोसायटीचे सभासद झाले. मि. सिनेट यांनीं तदनंतर इंग्लंडांत जाऊन ग्रंथ व सभांचे द्वारा प्रचार केला; व मि. ह्यूम यांनीं आपली सरकारी नोकरी सोडून हिंदुस्थानभर प्रवास केला व हिंदी पुढाऱ्यांच्या गांठी घेऊन व विचारविनिमय करून राष्ट्रीय सभेची स्थापना स. १८८४ मध्ये मद्रासला सोसायटीचे वार्षिक परिषदेनंतर केली.

स. १८७९ च्या ऑक्टोबरमध्ये यांनीं 'थिऑसॉफिस्ट' या नांवाचें मासिक सुरू केलें. तेव्हांपासून तें अजून चालू आहे. याच सालीं वार्षिक परिषदेबरोबर यांनीं हिंदी कला-कौशल्याच्या वस्तूंचें प्रदर्शन भरविलें. हें हिंदुस्थानांतील पहिलें 'औद्योगिक प्रदर्शन' होय.

हिंदुस्थानांत आल्यावर अनुभवांतीं यांना असें आढळलें कीं, आर्यसमाजाचें उद्दिष्ट केवळ वैदिक धर्माच्या पुनरुज्जीवनापुरतेंच आहे व आपल्या संघाचें उद्दिष्ट सर्वच धर्मांच्या पुनरुज्जीवनाकरितां आहे. म्हणून तेव्हां-पासून दोन्ही संघ निराळे राहून अलग कार्य करूं लागले.

दोघेंहि सोसायटीचे प्रचारार्थ सर्व हिंदुस्थानभर हिंडलीं. पंचशील ग्रहण करून दोघेंहि बौद्धधर्मीय बनलीं. कारण त्या वेळीं हिंदु अगर पारशी धर्मांना शुद्धीकरण मान्य नव्हतें.

हे सिंहलद्वीपांत गेले असतां तेथें मिशनरी लोकांचा अस्थानीं ख्रिस्ती धर्मप्रचार पाहून बुद्धधर्मीय लोकांचे शिक्षणाकरितां बौद्धधर्मीयांचेच साहाय्यानें यांनीं त्या सर्व बेटभर शाळा स्थापल्या, व शिक्षणक्रमांत बौद्धधर्माचें शिक्षण अंतर्भूत केलें. त्याकरितां यांनीं स्वतः 'बुद्धिस्ट कॅटेकिझम' (बौद्धधर्मीय प्रश्नोत्तरावलि) या नांवाचें एक लहान पुस्तक लिहून त्यास बुद्धभिक्षूंची संमति मिळविली. याप्रमाणें यांचे हयातींत २०५ शाळा, ३ कॉलेजें कार्य करीत होती. हेंच कार्य कांहीं महिन्यांपूर्वी परलोकवासी झालेले सुप्रसिद्ध थि. व हिंदुस्थानचे कचेरींत सिलॉनतर्फे असलेले वकील, बॅरन सर जयतिलक यांनीं पुढें चालविलें. यानंतर जपान, ब्रह्मदेश, सयाम, सिंहलद्वीप यांतील बौद्धधर्मीय अनेक पंथाना व हीनयान आणि महायान या पंथांचीं सामान्य चौदा तत्त्वे काढून त्यांचें एकीकरण केलें. सर्वसाधारण सिंहलद्वीपांतील बौद्ध जनतेकरितां भगवान् गौतमबुद्धांच्या सूक्ष्म देहाचे सात रंगांनीं अंकित असलेला असा राष्ट्रीयध्वज यांनीं तयार केला. इंग्लंडांत जाऊन सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांची त्यास संमति मिळवली. यामुळे यांचे प्रेतदहनाचे वेळीं यांच्या शवावर हा ध्वज ठेवून अज्यार येथें यांच्या देहाला अग्नि देण्यांत आला.

पंचम या नांवानें ओळखले जाणारे मद्रासकडील हरिजन यांच्या मुलांमुलींचे साक्षरतेकरितां यांनीं चार मोफत शाळा काढल्या (१८८५) व त्या आजन्म चालविल्या. या शाळा थिऑसाफिकल सोसायटीतर्फे चालविल्या जाऊन पुढें सरकारच्या स्वार्धान करण्यांत आल्या. यांत नेहमीं हजार-बाराशेंपर्यंत विद्यार्थी व विद्यार्थिनी असत.

थिऑसाफीचे प्रचारार्थ प्रवास करीत असतां विकत किंवा देणगी म्हणून अध्यात्म, वेदांत, योग, वैद्यक, साहित्य वगैरे विषयांवरील प्राचीन ताडपत्रावरील ग्रंथ यांनीं संग्रहित केले व स. १८८६ सालीं 'ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूट' (प्राच्यविद्या संस्था) या नांवानें ग्रंथालय स्थापिलें. यांत हल्लीं ताडपत्रावरील १०,००० ग्रंथ आहेत. या ग्रंथालयावर योग्य पाश्चिमात्य अगर हिंदी पंडित व शास्त्री यांची नेमणूक होऊन संशोधन व प्रकाशनकार्य चालू असतें. या ग्रंथालयामार्फत नुकताच 'अप्रकाशित

उपनिषद : ' म्हणून ७८ उपनिषदांचा संग्रह प्रसिद्ध केला गेला आहे. क्यूबा (अमेरिका) येथील 'लोफ्यू एन्टी' या नांवाचे सभासदानें आपली तीन लाखांची जिनगी निम्मेनिम वेझंटवाई व हे यांना मृत्युपत्रान्वये दिली. यांनीं आपले दीडलाख रुपये वरील ग्रंथालयाला अर्पण केले व वेझंटवाईंनीं आपले दीडलाख रुपये सेंट्रल हिंदु कॉलेजला दिले.

थिऑसाफीचे प्रचारार्थ यांनीं हिंदुस्थानांत व बाहेर-देशीं अनेकदां प्रवास केला. या प्रवासांत अमेरिका, युरोप, ऑस्ट्रेलियापर्यंत प्रवासकार्य झालें. हे निवर्तले तेव्हां साधारणतः १३ देशांत थिऑसाफीचा प्रवेश झाला होता.

स. १८८३ सालीं आपल्यामध्ये मोहनिद्रा (हिप्रॉटिझम) व मेस्मेरिझम (प्राणशक्तिद्वारा रोगचिकित्सा) यांचे साहाय्यानें रोग बरे करण्याची शक्ति आहे, असें यांच्या प्रत्ययास आलें व त्याप्रमाणें यांनीं दक्षिण हिंदुस्थान व बंगाल येथें प्रवास करीत असतां सुमारे ६ हजार अंध, पंगु, बहिरे, मुके व वेडे अशा माणसांना बरे केलें. त्याबद्दलची हकीकत विश्वसनीय लोकांच्या प्रमाणपत्रांसह यांनीं आपल्या 'ओल्ड डायरी लीव्ह्ज' द्वितीय खंडाचे २९ व्या खंडांत ४३६-४५३ पानांवर दिली आहे.

यांचे ग्रंथ—

1. Sorghum And Imphee & two others.
2. People from the Other World.
3. Buddhist Catechism (४४ आवृत्त्या; २० भाषांतून भाषांतरे).
4. 'Theosophist' मासिकाचें संपादन (१९०७ पर्यंत.)
5. Old Diary Leaves Vols. 1, 2, 3, 4, 5 & 6.
6. अनेक लेख व लघुपुस्तके (वा. ल. चिपळूणकर).

आसी—(जन्म स. १८३२-मृत्यु स. १९१५) उर्दू कवि.

यांचे समग्र नांव-मीलाना शाह अब्दुल अलीम. ठिकाण-शिकन्दरपूर (जिल्हा बलिया). आसी हें यांचें टोपण नांव आहे. हे प्रायः गाजीपुरला राहत. आरबी व फार्सीचे नामांकित पंडित होते. कविता करण्याचें हे 'नासिख' पासून शिकले.

हे सूफीपंथाचे होते. हिंदुमुसलमानांशीं यांचे संबंध अत्यंत प्रेमाचे असत. यांच्या कवितेंत भक्ति, वैराग्य, विरह व प्रेम यांचे सुंदर वर्णन आहे. यांना आपल्या

कविता जमवून छापणें पसंत नव्हतें. पण यांच्या शिष्यांनीं यांचे कवितासंग्रह छापले आहेत (क. कौ. ४.४८९).

आळतेकर, अनंत सदाशिव—(जन्म स. १८९८)

इतिहासाचे सुप्रसिद्ध अभ्यासक, संशोधक व लेखक. हे एम्. ए., डि. लिट्. आहेत. हे सध्यां हिंदु विश्वविद्यालय बनारस, येथें प्राचीन हिंदी इतिहास व संस्कृत यांचे ' मणींद्रचंद्र नंदी ' प्राध्यापक आहेत. यांनीं इंग्रजीत बरेच ग्रंथ लिहिले आहेत आणि ते उच्च दर्जाचे समजले जातात. यांनीं ' डॉक्टर ऑफ लिटरेचर ' करितां लिहिलेला ' राष्ट्रकूट ' हा ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध आहे.

यांचे मराठी ग्रंथ—१ प्राचीन शिक्षण पद्धति, २ राष्ट्रकूट, ३ शिलाहार.

यांचे प्रसिद्ध झालेले इंग्रजी ग्रंथः—

(1) History of Important Towns and Cities in Gujarat and Kathiawar, (2) A History of the Village Communities in Western India, (3) Education in Ancient India, (4) A New Gupta King, (5) Rashtrakutas and their Times. [यांना हिंदुविश्वविद्यालयाची डी. लिट्. पदवी या प्रबंधामुळे मिळाली. राष्ट्रकूटांच्या सत्तेखाली असणाऱ्या महाराष्ट्राचा इतिहास, यांत देण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला आहे (१९३४)].

आळतेकर, प्रो. माधव दामोदर—(जन्म स. १८९०) मराठी व इंग्रजी भाषांतील सुप्रसिद्ध लेखक व वक्ते.

यांचा जन्म कसबा कळें (सं. कोल्हापूर) येथें झाला. हे फर्ग्युसन कॉलेजांतून एम्. ए. झाले (१९१७). त्यापूर्वीच हे मुंबईच्या ' इंदुप्रकाश ' या दैनिक पत्राचे संपादक होते. (१९१५—१६). त्यानंतर हे ' New Review, Bombay ' चे संपादक झाले (१९१७—२०). नंतर ' इंडियन टेक्स्टाइल जर्नल, ' मुंबईचे हे दुय्यम संपादक झाले (१९२३—२४).

पुढें मुंबईच्या विल्सन कॉलेजांत यांना मराठीचे प्राध्यापक नेमण्यांत आले (१९२४). तथापि यांचें मराठी व इंग्रजी या दोन्ही भाषांतून लिखाण सतत चालू असतें.

कलकत्त्याच्या ' कॅपिटल ' व मुंबईच्या ' टॉइम्स ऑफ इंडिया ' मधून आर्थिक विषयांवर यांनीं अनेक निबंध लिहिलेले आहेत.

शिवाय मराठीत ' नवयुग ', ' मनोरंजन ' वगैरे अनेक नियतकालिकांतून यांच्या गोष्टी, कविता, निबंध वगैरे विविध प्रकारचें वाङ्मय विपुल प्रसिद्ध झालेलें आहे. यांचे गोपाळ गणेश आगरकर, कालिदासाची सृष्टि, ज्ञानेश्वरी, तुकाराम वगैरेवरील विवेचनात्मक निबंध ग्रंथ, मुक्तबंध ललिता वगैरे अनेक कादंबऱ्या पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झाल्या आहेत.

यांचें वक्तृत्वहि मोठें परिणामकारक असतें. त्यांतला उपरोध, उपहास व हास मोठा उठावदार असतो.

आळतेकर, सदाशिव खंडो—(जन्म स. १८७२—मृत्यु स. १९३८)

प्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते. यांचा जन्म आळतें (सं. कोल्हापूर) येथें झाला. यांचें शिक्षण कोल्हापूर व पुणें येथें झालें. हे बी. ए., एल्. एल्. बी. होते (१९०१).

यांनीं कोल्हापूर येथें वकीली करण्यास सुरुवात केली. तेथें असतांना निरनिराळे उत्सव व स्वदेशी चळवळ यांत यांनीं प्रामुख्याने भाग घेतला. स. १९०६ मध्ये यांनीं ' कोल्हापूर प्रतिनिधिसभा ' स्थापन करण्यांत पुढाकार घेतला; त्याचा परिणाम होऊन यांची वकीलीची सनद रद्द करण्यांत आली.

पुढें हे कऱ्हाड येथें राहण्यास आले व तेथें यांनीं वकीली करण्यास सुरुवात केली. तेथें कऱ्हाड नगरपालिकेचे कार्याध्यक्ष (१९१८), वाचनालय व अर्बन क्रे. सोसायटीचे अध्यक्ष होते. स. १९२१ सालीं असहकारितेच्या चळवळींत यांनीं वकीली सोडली.

पुढें हे दोन वर्षे ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीचे सभासद होते व स. १९३२ जाने. फ्रेब्रु. मध्ये डेटिन्यु प्रिझनर होते. शेवटपर्यंत देवसेवा, धर्मसेवा आणि समाजसेवा करण्यांत यांनीं आपलें आयुष्य घालविलें.

यांचे ग्रंथ—१ सुलभ दासबोध, २ समर्थरत्नसंग्रह, ३ बालबोध समर्थ वाङ्मयमाला (याचीं तीन पुष्पे मनोबोध वगैरे) प्रसिद्ध आहेत.

यांचे चिरंजीव सुप्रसिद्ध संशोधक, अनंत सदाशिव आळतेकर हे होत.

आंबेकर, बापूजी मार्तंड—(जन्म स. १८७५—मृत्यु स. १९३४) सुप्रसिद्ध लेखक व पुण्याच्या ' ज्ञानप्रकाश ' या दैनिकाचे संपादक.

सातारा जिल्ह्यांतील वाई हें यांचें जन्मस्थान.

पुण्याच्या न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये माध्यमिक व बडोद्याच्या बडोदा कॉलेजमध्ये उच्च शिक्षणाचा लाभ यांना झाला. बडोद्याचें हवामान मात्र यांच्या प्रकृतीला कधीच मानवू शकलें नाहीं. त्याचा परिणाम, यांच्या कॉलेजशिक्षणाची मध्यंतरीच इतिश्री होण्यांत झाला.

मात्र एका दृष्टीने यांचा बडोदे येथील हा वास महत्त्वाचा आहे. तेथें असतांना 'सयाजी विजय' पत्राचे संचालक दामोदर सावळाराम यंदे यांनी यांना त्या पत्राचे संपादक-वर्गांत सामील करून घेतलें. त्यामुळे हे वार्डस परतले ते वृत्तपत्रव्यवसायाची कला हस्तगत करूनच.

वार्डस परत आल्यावर यांनी वर्तमानपत्रांत स्फुटें व थोर पुरुषांची चरित्रें लिहिण्यास आरंभ केला व थोड्याच दिवसांत आत्मविश्वास वाढून आपल्याला साजेशी नोकरी मिळवण्याच्या हेतूने हे पुण्यास आले, आणि पहिल्याच भेटीत आपल्या व्यासंगाची व बहुश्रुततेची अशी कांही चमत्कारिक छाप यांनी नटेश अप्पाजी द्रविडांचेवर—त्या वेळच्या ज्ञानप्रकाशचे संपादकांवर—बसविली की त्याच क्षणी ज्ञानप्रकाशचे संपादक वर्गांत यांना सामील करून घेण्यांत आलें (१९०७).

यांचें लेखनकौशल्य, तत्कालीन विषयाचा परामर्ष घेण्यास सदैव तयार असणारी यांची बुद्धि व तडका-फडका काम उरकण्याची असणारी यांची तयारी, यांचा परिणाम यांच्या भोंवतालच्या लोकांच्याबरोबर गो. कृ. गोखल्यांचेवरहि झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. त्यांचेच शिफारशीने युनिव्हर्सिटी पदवीधर नसूनहि यांना 'सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी'चे सभासद करून घेण्यांत आलें.

हरिभाऊ आपटे व हे यांमध्ये आमरण वसणारा स्नेहभाव सुप्रसिद्धच आहे. हरिभाऊ आपट्यांचें एक छोटेखानी चरित्र लिहून आपल्या लेखकमित्राचें ऋण अंशतः कमी करण्याचा यांनी प्रयत्न केला आहे.

इतर सर्व वृत्तपत्रव्यवसायिकांप्रमाणेंच यांच्या लेखन-गुणांचा बराचसा भाग वर्तमानपत्रांचे स्तंभांनी व्यापला आहे. सुबोध व आकर्षक अशा शैलीने लिहिलेलें यांचें लेखन तत्कालीन लोकप्रियता संपादन करण्यांत अगदी पुढें असे.

'हरिभाऊ आपटे यांचें चरित्र' व 'आपट्यांच्या आठवणी' या यांच्या दोन पुस्तकांशिवाय 'पंचतंत्र' व 'हितोपदेश' यांचें यांनी केलेलें रूपांतर सुप्रसिद्ध आहे.

यांच्या सूक्ष्म व मर्मग्राही लेखनशैलीचा नमुना म्हणून 'टिळक-जीवनरहस्य' या यांच्या पुस्तकाकडे पाहिलें पाहिजे. जुन्या जहाल-मवाळांच्या वादांत यांचें वाद-कौशल्य चांगलेंच व्यक्त होई.

चौफेर दृष्टि, चतुरस्त्र बुद्धि, खेळाडू वृत्ति व खोचदार लेखणी या वर्तमानपत्रकाराला लागणाऱ्या भांडवलाचे यांचे अंगांतील वैपुल्यामुळे ज्ञानप्रकाशचे संपादक म्हणून यांचें नांव कधीहि न येतां तेथील सर्व सूत्रें मात्र यांच्या ताब्यांत राहत. ज्ञानप्रकाशला जी लोकप्रियता मध्ये कांही दिवस लाभली होती तिचें श्रेय काकासाहेब लिमयांच्या सर्वसंप्राप्तक धोरणाप्रमाणेंच यांच्या कुशाग्र लेखणीला द्यावयास पाहिजे. यांच्या लिहिण्याबोलण्यांत बहुश्रुत-पणाची ऐट व मार्मिकपणाची खोंच इतकी भरलेली असे की कोणीहि त्यास सहजच भुलत असे.

नेमस्तांची राजकारणांतून पूर्णपणें उचलबांगडी होण्याच्या ऐन संधीला हे संपादक झाले. या वेळीं द्रविडांचे नेतृत्वाखाली केसरीशीं सामना देऊन, गोखले पक्षाचा बोज यांनी बराच राखला. त्या वेळच्या यांच्या लिखणाचा नमुना आज जरी आपणांपुढें नसला तरी त्याच थाटाची, केळकरांच्या टिळक चरित्रांवरील यांनी लिहिलेली 'टिळक-जीवनरहस्य' या नांवानें प्रसिद्ध झालेली टीका यांच्या विषारी टीकेचा मासला सम-जण्यास हरकत नाहीं. चरित्र व चरित्रकार यांसंबंधी यांनी प्रकट केलेल्या मताबद्दल आपण जरी नापसंती दाखविली तरी, ज्युनियसच्या पत्राप्रमाणें विषारी वाङ्मयाचा नमुना या दृष्टीनें तें एकमेवाद्वितीय आहे.

हाच यांच्या लेखणीतील मार्मिक बिनतोडपणा प्रो. गोगटे यांच्या 'ज्ञानसिंधु व इतर लघुकथा' या पुस्तकाच्या वाङ्मयचौऱ्याचे आरोपांचे वेळी, प्रा. माटे यांच्या 'पाश्चात्य पुरुषश्रेष्ठ' या पुस्तकाच्या सदोष भाषेच्या वादाच्या वेळी, व गोडबोल्यांच्या 'महाराष्ट्र-शाकुंतल' या भाषांतराच्या सदोषतेच्या, निव्वळ वाङ्मयविषयक वादांतहि तडफेनें व्यक्त झाला होता.

आंबेडकर, भीमराव रामजी—(जन्म स. १८९३).

जगप्रसिद्ध विद्वान् व हरिजनसमाजाचे पुढारी. हे एम्. ए., पीएच्. डी. (कोलंबिया युनिव्हर्सिटी अमेरिका), डी. एससी., बार-अॅट-लॉ (लंडन) इत्यादि इंग्लंड-अमेरिकेच्या पदव्यांनी विभूषित आहेत.

यांचें घराणें मूळचें महाडचें. यांचे वडील रामजी

मालोजी हे लष्करांत सुभेदाराच्या हुद्द्यावर होते. तेहि अस्पृश्यसमाजाचे विशेषतः महारसमाजाचे-पुढारी होते. त्यांचे भीमराव हे चवदावे अपत्य होत. म्हणूनच हे आपला उल्लेख विनोदाने चवदावे रत्न असा करितात.

हे मुंबईच्या एल्फिन्स्टन हायस्कूलमध्ये शिकत असतां यांनी संस्कृत भाषा घेण्याचे ठरविले. तेव्हां त्या सरकारी हायस्कुलांतील संस्कृत शिक्षकाने हे अतिशूद्र म्हणून यांना संस्कृत शिकविण्याचे नाकारिले. तेव्हां यांना दुसरी भाषा म्हणून फारशी भाषा घेणे भाग पडले. पुढे यांनी संस्कृत भाषेचे ज्ञान चांगले संपादन केले, ही गोष्ट निराळी.

हे मुंबईस बी. ए. झाल्यावर महाराज सयाजीराव गायकवाड बडोदा यांच्या शिष्यवृत्तीने अमेरिकेस गेले. तेथील कोलंबिया विश्वविद्यालयांत मानसशास्त्र व अर्थशास्त्र यांचा अभ्यास करून हे एम. ए. व पीएच. डी. झाले (१९१३-१६).

तेथून परत आल्यावर कराराप्रमाणे गायकवाड-राज्याच्या सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये हे दाखल झाले.

हे इतके शिक्षण घेऊन इतक्या मोठ्या हुद्यावर काम करू लागले तरी हे अस्पृश्य आहेत, हे लोक विसरेनात. कचेरीत यांच्या हाताखालचे कारकून यांच्याकडे दुरून कागद फेंकीत व यांना आपल्या टेबलाला स्पर्शहि करू देत नसत. सायंक्रममध्ये यांचे सहकारी यांच्या अस्पृश्यतेची चेष्टा करून यांचा बुद्धिपुरःसर अपमान करीत. यांना धड राहण्यास जागा मिळना. एका पारशाच्या हॉटेलमध्ये यांनी कांहीं दिवस मुकाम टाकला. पण आपली गिऱ्यायिकी तुटेल या भीतीने त्यानेहि यांच्यावर बहिष्कार टाकला.

अशा परिस्थितीत या मानी पुढाला अत्यंत मनस्ताप सहन करावा लागला आणि बडोद्याची नोकरी सोडून हे मुंबईस आले.

तेथे कांहीं दिवस सिडनहॅम कॉलेजमध्ये प्राध्यापकाचे काम केल्यावर कोल्हापुरच्या छत्रपति शाहूमहाराजांच्या प्रेरणेने व आश्रयाने यांना स्वतंत्र धंदा करण्याच्या दृष्टीने बॅरिस्टर होण्याकरिता इंग्लंडमध्ये जावे लागले.

तेथे हे इंडिया ऑफिसच्या लायब्ररीत ॲन्थ्रोपॉलजी व इकॉनमिक्स या विषयांचे वाचन करून संशोधनात्मक अभ्यास करीत आणि बॅरिस्टरीच्या टर्म्सहि भरीत. कांहीं दिवस हे जर्मनीतील बॉन युनिव्हर्सिटीतहि अभ्यासाकरिता राहिले होते. अशा प्रकारे अभ्यास करून हे लंडन

युनिव्हर्सिटीचे डी. एस्सी. झाले. लंडन युनिव्हर्सिटीची ही डी. एस्सी. पदवी फार महत्त्वाची म्हणून फारच थोड्यांना लाभलेली आहे. तेथेच हे बॅरिस्टर झाले.

यांनी त्या वेळी डी. एस्सी. पदवीकरिता लिहिलेला निबंध ' दि प्रॉब्लेम ऑफ दि रूपी ' हा आतां प्रसिद्ध झालेला आहे. त्याच्या प्रस्तावनेत यांचे गुरू प्रो. कॅनन यांनी ' या माझ्या स्वतंत्र बुद्धीच्या व विशेष तर्कशक्ति असलेल्या शिष्यापासून मलाहि कांहीं शिकतां येण्यासारखे आहे ' असे यांना अत्यंत अभिमान वाटण्याजोगे उद्गार काढले आहेत.

अशा या विद्वानाला मुंबईस आल्यावर सिडनहॅम कॉलेजच्या प्रिन्सिपलची जागा मिळू शकली नाही. तेव्हां दुसरी मोठी जागा सरकारने देऊं केला असता ती यांनी नाकारली आणि बॅरिस्टरी करण्याचे ठरविले. सनदेकरितां भरावे लावणारे पांचशे रुपये यांचेजवळ नव्हते ते दादा केळूसकर वर्गरे यांच्या चहाते मंडळींनी जमवून दिले आणि ते भरून यांनी सनद काढली व हे बॅरिस्टरी करू लागले (१९२३). पुढे हे मुंबईच्या सरकारी लॉ कॉलेजचे प्रिन्सिपल झाले ही गोष्ट निराळी.

आतांपर्यंत आपल्या समाजाचे निरीक्षण करून आणि जागतिक प्रश्नांचा अभ्यास करून येथील शैथिल्य घालविण्याकरितां आपल्या समाजाला, हिंदुसमाजाला आणि सरकारला धक्के बसतील असे ठसठसात कार्यक्रम आंखण्यास यांनी सुस्वात केली, आणि ते कार्यक्रम अत्यंत निर्भयपणे यशस्वी करण्याचा धडाडीचा प्रयत्न करून यांनी अस्पृश्यांच्या प्रश्नाला आंतरराष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त करून दिले आहे.

अस्पृश्यांचा पहिला महत्त्वाचा प्रश्न पाण्याचा होता. अस्पृश्यांना स्पृश्य हिंदु सार्वजनिक पाणोध्यावर पाणी भरू देत नाहीत, त्यामुळे अस्पृश्यांचे अत्यंत हाल होतात हे ध्यानांत घेऊन यांनी महाड येथील चवदार तळ्यावर पाणी भरण्याचा जाहीर सत्याग्रह केला (१९२७). महाडच्या प्रचंड चवदार तळ्यावर कोण कोठे पाणी भरतो याचा पत्ता लागणे शक्य नाही. पण तेथेहि हे प्रकरण हायकोर्टात गेले आणि अस्पृश्यांचा त्या सार्वजनिक तळ्यावर पाणी भरण्याचा हक्क शाबीत झाला.

यांची दुसरी महत्त्वाची चळवळ म्हणजे नाशिकच्या पंचवटीतील काळ्या रामाचे मंदिरांत जाऊन देवदर्शन घेणे ही होय. पण ते लोकांच्या विरोधामुळे जमेना; पवित्र रामकुंडांत स्नान करणे तेहि जमेना, तेव्हां मिरवणुकींतील

रथाचे दोर ओढणें व शेवटीं कांहींच जमेना, तेव्हां 'देवदर्शनानें काय होणार !' असे उद्गार काढणें अशा क्रमानें ही चळवळ झाली.

यांनीं आळंदी, पंढरी इ. महाराष्ट्राच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचीं असणारीं क्षेत्रें टाळून नाशिक-सारखें भारतीय क्षेत्र आपल्या कार्याकरितां निवडण्यांतील यांचा हेतु आपल्या चळवळीचें स्वरूप प्रान्तिक न राहतां भारतीय व्हावें हाच असला पाहिजे. पण, रामकुंडांतील स्नानाचा सत्याग्रह यांच्या इच्छेप्रमाणें प्रसिद्धीच्या दृष्टीनें यशस्वी झाला तरी वहिवाटीच्या सुट्यावर अस्पृश्यांचा तेथें स्नानाचा हक्क कोर्टाकडून फेंटाळला गेला (१९३३).

पण यांनीं तेथील सुप्रसिद्ध काळ्या रामाच्या रथाच्या मिरवणुकीच्या वेळीं सत्याग्रह करण्याचा तो प्रश्न तसाच गाजत ठेविला. रामदर्शन तर राहोच, पण रामनवमीच्या वेळीं निघणाऱ्या छबिन्यांतील रथाला ओढण्याकरितां लावलेल्या लांबलचक दोरांना स्पर्श करूं देण्याचेंहि लोकांनीं नाकारलें. या प्रश्नाचें महत्त्व ध्यानांत यावें म्हणून मोठ्या संख्येनें अस्पृश्यसमाज जमा करणें, दंगल माजविणें, प्रसंगीं रक्तपाताची तयारी दाखविणें वगैरे प्रकारांनीं यांनीं हा प्रश्न तेथें धसास लावला. पण यांना लोकांच्या विरोधामुळें व सरकार मध्ये पडत असल्यामुळें हा प्रश्न कांहीं वर्षे चालवून तसाच सोडावा लागला. पण अस्पृश्यांच्या संघटनेस आणि अखिल-भारतीय प्रसिद्धीस यांनीं या प्रसंगांचा चांगला उपयोग करून घेतला (१९३०-३४). हे प्रथम एकदोन वर्षेच नाशिकला चळवळीच्या वेळीं हजर राहिले. स. १९३३ सालापासून यांच्या अनुयायांनीं सत्याग्रह करण्याबद्दल हस्तपत्रकें वाटावीं आणि सरकारनें बंदी करावी असाच प्रकार चालू होता. स. १९३५ सालापासून तर तोहि प्रकार बंद झाला.

प्रथम स्पृश्यास्पृश्यांत विरोध होता, नंतर सरकार-विरुद्ध लोक असा तेथें प्रकार सुरू झाला, व स्पृश्य लोक सत्याग्रह करून रथाची मिरवणूक काढण्याचा प्रयत्न करूं लागले. तेव्हां मिरवणुकीला बंदी करण्याचें धोरण बदललें.

यानंतर हे पहिल्या व दुसऱ्या राउंड टेबल परिषदेला अस्पृश्यांचे सरकारनियुक्त प्रतिनिधि म्हणून हजर राहिले. तेथें दुसऱ्या परिषदेत हिंदुराष्ट्राचे एकमेव प्रतिनिधि म्हणून म. गांधी हजर होते. तेथें गांधी म्हणाले—'तुम्ही

सर्व सरकारनियुक्त आह्वांत, लोकांनीं निवडलेले प्रतिनिधि नव्हेत. अस्पृश्यांचें मनोगत, त्यांचें हित मीच बरोबर जाणतो, अस्पृश्यांचीं मते घेतलीं तर मीच सर्वांत वरचें स्थान पटकावीन.' हें बोलणें या स्वाभिमानी माणसाला अत्यंत झोंबलें, आणि यांनीं आपल्या बेमुर्वतखोर स्वभावाप्रमाणें त्या विधानांचा खरपूस समाचार घेऊन 'तुम्हीं आजपर्यंत अस्पृश्यांकरितां काय केलें आहे ?' असा रोखटो प्रश्न विचारला. या वादामुळें हिंदुस्थानांतील भांडणें लोकांना दिसलीं असलीं तरी यांना व अस्पृश्यांच्या प्रश्नाला जागतिक महत्त्व आलें ही गोष्ट खोटी नाही (१९३१).

याचा परिणाम म्हणा, किंवा मुसलमानांच्या इतकीच अस्पृश्यांची संख्या असतांना सुद्धां अस्पृश्यांना सामाजिक किंवा राजकीय बाबतींत महत्त्वाचें स्थान मिळत नाही म्हणून म्हणा, यांनीं अस्पृश्यांना धर्मान्तराशिवाय गत्यन्तर नाही अशी घोषणा केली. हिंदुसमाजाचें अंग म्हणून राहिल्यानें अस्पृश्यांची कुचंबणा होते, प्रगतीला अडथळा येतो, उच्च हिंदूंच्या औदार्याची भीक मागत राहून लाचारीनें अस्पृश्यांचा कधीहि उद्धार होणार नाही, असाच या चळवळीच्या मुळाशीं यांचा हेतु होता. पण यांच्या हेतुपूर्वक केलेल्या पळेदार नाटकी प्रतिपादनाचा परिणाम खरोखरच कांहीं भाबडे अस्पृश्य मुसलमान होण्यांत होऊं लागला, तेव्हां यांना तें आपलें प्रतिपादन आवरतें घ्यावें लागलें, आणि देवदर्शन किंवा धर्मान्तर यांनीं कोणत्याहि समाजाचा उत्कर्ष होत नसून आर्थिक स्थिति सुधारल्यानेंच होतो असें जाहीर करावें लागलें.

दुसऱ्या राउंड टेबल परिषदेच्या वेळीं हिंदी प्रतिनिधी एकमत करूं न शकल्यानें जातवार प्रतिनिधींच्या व्यवस्थेचा आणि संख्येचा निर्णय अध्यक्षांना देणें भाग पडलें. त्यांत अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदारसंघ देण्यांत आला ही गोष्ट हिंदुसमाजाच्या ऐक्याच्या दृष्टीनें विघातक आहे असें म. गांधींना वाटलें आणि त्यांनीं तो निर्णय बदलून संयुक्त मतदारसंघ स्थापन करण्याकरितां येरवडा-तुडंगांत प्राणान्तिक उपोषण आरंभिलें. अस्पृश्यांच्या किंवा हिंदुसमाजाच्या प्रश्नापेक्षां म. गांधींच्या जीवितान्या प्रश्नाला तेव्हां अधिक महत्त्व येणें स्वाभाविक होतें. हिंदुस्थानांतील यच्चयावत् पुढारी यांच्यापुढें त्या वेळीं अक्षरशः लोटांगणें घालीत होते. पण यांचा तत्त्वनिष्ठेचा ताठरपणा बिलकुल कमी झाला नाही. दोन हद्दी आणि तत्त्वनिष्ठ माणसांचा हा लढा होता. यांनीं

खच्छ सांगितलें की, 'म. गांधींच्या प्राणापेक्षां मला माझ्या सहा कोट अस्पृश्यांच्या प्राणांचें महत्त्व जास्त वाटतें.' शेवटीं सर तेजबहादूर सप्रू यांच्या मध्यस्थीनें 'अस्पृश्यांनीं चार प्रतिनिधी निवडावेत व त्या चौघांतून एकाची निवड स्पृश्यास्पृश्य हिंदुसमाजानें संयुक्त मतदारा-मार्फत करावी. ही दुहेरी निवडणूक दोघांच्या संमतीनें केव्हांहि रद्द करावी. मात्र ती दहा वर्षांपुढें टिकूं नये.' असें ठरलें.

अशा तऱ्हेनें यांनीं संयुक्त मतदारसंघाला मान्यता दिली, म. गांधींचे प्राण वांचविले, अस्पृश्यांच्या एकमेव प्रतिनिधित्वाचा मान आपला असल्याची म. गांधींकडून कबुली घेतली आणि कौन्सिलांत अस्पृश्यांना जवळजवळ दुप्पट जागा मिळवून दिल्या (१९३२ सप्टें.).

तिसऱ्या राउंड टेबल कॉन्फरन्सकरितां निवडलेल्या कांहीं निवडक लोकांत यांचा समावेश झाला होता.

यानंतर यांनीं स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना करून (१९३६) त्यांत जातिविषयक दृष्टीला थारा न देतां आपला कार्यक्रम आर्थिक तत्त्वावर आंखला आणि आपल्या स्वतंत्र, स्वराज्यवादी, संग्राहक आणि संघटक बुद्धीचा सर्वांना प्रत्यक्ष प्रत्यय आणून दिला. हे काँग्रेसमध्ये न शिरल्यामुळे काँग्रेसच्या मंत्रिमंडळांत यांचा समावेश झाला नाही, पण हे बाहेर राहिल्यानें यांचा विरोध काँग्रेसला फारच जाणवला. मुंबईच्या कौन्सिलांत यांच्या पक्षातर्फे पळळेकर, चित्रे, मोळे, विनायकराव गडकरी व हे स्वतः निवडून आले.

लढाई सुरू झाल्यानंतर यांनीं व्हाइसरॉयच्या एक्झिक्युटिव कौन्सिलमधील मजूरमंड्याची जागा पत्करली (१९४२) आणि अस्पृश्यांच्या आर्थिक व शैक्षणिक उत्कर्षाकरितां कमालीचे प्रयत्न कायद्याच्या साहाय्यानें करण्याचा प्रयत्न केला. गेल्या पन्नास वर्षांत जें मुसलमानांना करितां आलें नाहीं तें यांनीं एका वर्षाच्या अवधीत अस्पृश्यांकरितां करून दाखविलें. शेंकडा आठ जागा इंपीरियल सर्व्हिसमध्ये अस्पृश्यांकरितां राखून ठेविल्या आणि महाराष्ट्रीयाना वरिष्ठ नोकरींत प्रवेश करून दिला.

तथापि सरकारी चौकटींत राहूनहि यांनीं मद्रास व पुणे येथे भाषण करून गीता व वेद या ग्रंथांची भरपूर निंदा केली (१९४५). तसें करण्यांत यांचा हेतु अस्पृश्यांना हिंदु समाजापासून अलग राहून आपल्या कल्याणाचा विचार करण्यास शिकविणे हा असला पाहिजे. दुसरे असें की, हिंदुसमाजाच्या अंतःकरणांत

भिनलेली उच्चनीचता ग्रंथमूलक असल्यानें त्यांच्या ग्रंथां-वरच हल्ला केल्यानें ती उखडली जाईल अशी यांची समजूत होय.

यांना फक्त दोनच व्यसनें आहेत. एक उत्तम पोषाख आणि दुसरे भरपूर वाचन करणे हीं तीं दोन व्यसनें होत. त्याकरितां हे पैशाकडे कधींहि पाहत नाहींत. मुंबईस दादर येथे 'राजगृह' नांवाची यांची इमारत मुद्दाम लायब्ररीच्या सोयीनें बांधली आहे. लायब्ररीच्या सोयीनें मुद्दाम बांधलेली इमारत मुंबईस कचित्च असेल. यांच्या स्वभावांत राठपणा व आढ्यता आढळते. तो महाराष्ट्राचा स्वभावविशेष म्हणून दाखविता येईल. हट्टीपणा, सखोल अभ्यास आणि धार्मिकता या तिहींचें यांच्यांत चमत्कारिक मिश्रण आढळतें. फक्त सनदशीर सफाई यांच्यांत नाहीं.

यांच्या कार्याचें व कार्यपद्धतीचें सहज आकलन होणें कठीण आहे. दोनचार डाव मनांत ठेवून खेळणाऱ्या खेळाडूप्रमाणें यांची स्थिति आहे. धाडस, बुद्धिमत्ता आणि अचूकपणा हा यांच्या कार्यपद्धतीचा विशेष आहे. यांनीं मनुस्मृति जाळली, गीतेला शिव्या दिल्या आणि धर्मातराची घोषणा केली. तरी यांचे हे प्रयत्नहि अस्पृश्य समाजाला बलिष्ठ व स्वावलंबी करण्याकरितांच आहेत. अस्पृश्य समाजांत आत्मविश्वास उत्पन्न करण्यावर आणि लाचारीतून त्यांना मुक्त करण्यावर यांचा कटाक्ष आहे. वरिष्ठ समजल्या जाणाऱ्या लोकांकडून अस्पृश्यांचा उद्धार करण्याची चळवळ परोपकारबुद्धीनें चालविली जाते. पण यांना या परोपकारबुद्धीची अत्यंत चीड आहे. इतर मानवांप्रमाणें अस्पृश्यांनाहि मनुष्य म्हणून जगण्याचा हक्क आहे. आणि तो हक्क अस्पृश्य समाजांनीं न कचरतां संपादन करावा, इतरांच्या साहाय्याचीहि त्यांनीं अपेक्षा करूं नये, अशी यांची शिकवण आहे. हें यांचें म्हणणें उच्च वर्गांना कठोर वाटत अमलें तरी तें खरें आहे आणि त्यामुळेच अस्पृश्य हे खरे मनुष्य बनतील यांत शंका नाहीं.

यांनीं मराठी व इंग्रजी भाषेत वेळोवेळीं पुष्कळ महत्त्वाचें लेखन लिहिलें असलें तरी यांची प्रसिद्ध झालेली पुस्तके पुढीलप्रमाणें आहेत :

१. दि प्रॉब्लेम ऑफ दि रुपी (डी. एस. सी. करितां लिहिलेला निबंध).

२. इव्हॉल्यूशन ऑफ दि प्राव्हिन्शियल फायनन्स इन् ब्रिटिश इंडिया.

३. कास्ट्स इन इंडिया.

४. स्मॉल होस्टिंज् अँड देअर रेमिडीज.
५. पाकिस्थान (पहिली आवृत्ति १९४०-दुसरी वाढविलेली आवृत्ति १९४५).

६. मि. गांधी अँड दि एमॅन्सिपेशन ऑफ दि अन्ट-चेबल्स (१९४३).
७. गांधी, जिना, रानडे. इत्यादि.

इ

इकबाल, डॉ. सर मुहम्मद—(जन्म स.१८७३-मृत्यु स. १९३८) जगप्रसिद्ध कवि व मुसलमानांचे सुप्रसिद्ध पुढारी.

यांचें जन्मस्थान सियालकोट. पूर्वी काश्मिरी ब्राह्मण असणाऱ्या घराण्यांत यांचा जन्म झाल्याने विचारांचा सुसंस्कृतपणा यांना जन्मतःच प्राप्त झाला होता. यांच्या वडिलांचे मित्र सय्यद मीर हसन हे सियालकोटच्या 'मूर कॉलेज'मध्ये अरबी व फारशी भाषांचे प्राध्यापक होते. त्यांच्याच सहवासाने या भाषाविषयी प्रेम व त्यांचे अध्ययन करण्याची उत्कंठा यांचे मनांत उत्पन्न झाली.

कॉलेज शिक्षणाचा लाभ यांना लाहोरच्या 'गव्हर्नमेंट कॉलेज'मध्ये मिळाला. यांना तत्त्वज्ञान विषयाबद्दल लहानपणापासूनच आकर्षण वाटत असे. त्या वेळचे यांचे गुरू सर टॉमस अर्नाल्ड व हे यांमध्ये घनिष्ठ संबंध घडून येण्यास यांचे हे आकर्षणच कारणीभूत झाले.

यानंतर लाहोरच्या ओरिएंटल कॉलेजमध्ये रीडरचे व नंतर कांहीं दिवस गव्हर्नमेंट कॉलेजमध्ये लेक्चररचे काम केल्यानंतर हे इंग्लंडला रवाना झाले (१९०५). तत्त्वज्ञानाचे उच्च शिक्षण मिळवावयाचे हा यांच्या परदेशगमनांतील प्रमुख हेतु होता. त्या वेळी तेथे असणाऱ्या प्रो. अर्नाल्ड यांचे सल्ल्याने फारशी गूढ-विद्याशास्त्रावर (mysticism) यांनी प्रबंध लिहिला व त्याचे साहाय्याने केंब्रिजची पदवी तर यांना मिळालीच, परंतु त्याबरोबरच म्युनिचची पीएच्. डी. ही पदवीहि यांनी मिळविली. याचबरोबर हे बॅरिस्टरहि झाले (१९०८).

अशा प्रकारे निरनिराळ्या महत्त्वाच्या परदेशी पदव्यांनी विभूषित होऊन हे हिंदुस्थानांत परत आले व लाहोर येथे आपली वकिली यांनी सुरू केली. परंतु तत्त्वज्ञान व वाङ्मय यांमध्ये रंगणारे यांचे मन वकिलीत केव्हांहि अत्युच्च यश प्राप्त करू शकले नाही.

उर्दू कवि या नात्याने मात्र यांनी लहानपणापासूनच प्रगति करण्यास सुरुवात केली होती. लाहोर येथे येण्याच्या पूर्वीच कांहीं गझल लिहून यांनी ती त्या वेळी प्रसिद्धि-शिखरावर आरूढ झालेल्या 'दाग' या कवीकडे दुरुस्तीकरिता पाठविली. त्या वेळी यांना, 'यांत दुरुस्त करण्यासारखे कांहींच नाही' अशा शब्दांनी त्या कवीकडून गौरवून घेण्याचा मान मिळाला. याच वेळी कविसंमेलनांतहि हे वावरत असत. हिमालयाच्या सौंदर्यावर लिहिलेली यांची कविता ज्या वेळी यांनी उर्दू लिटररी सोसायटीसमोर म्हणून दाखविली, त्याच वेळेपासून एक होतकरू कवि या नात्याने हे जनतेसमोर प्रामुख्याने चमकू लागले. यांची ही कविता 'मखजान' या मासिकांत प्रसिद्ध झालेली आहे.

अशा तऱ्हेने एक प्रथितयश कवि या नात्याने हे लोकांच्या डोळ्यांसमोर येऊ लागल्यानंतर दर वर्षी 'अन्जुमान-इ-हिमायत-इ-इमलाम' या संस्थेच्या वार्षिक समारंभांत यांचे काव्यगायन हा एक हुकमी कार्यक्रम होऊन बसला. (ही संस्था पंजाबांतील असून मुसलमान समाजांत धार्मिक व शैक्षणिक कार्य करणारी एक कार्यकारिणी या दृष्टीने हीस विशेष महत्त्व आहे). 'तस्वीर-इ-दर्द' (दुःखाचे चित्र), 'शिकवा' (तक्रार), 'जबाब-इ-शिकवा' (तक्रारीचे उत्तर) या यांच्या या वेळच्या सुप्रसिद्ध कविता होत.

फारशी लिहिण्यास सुरुवात करण्यापूर्वीच्या यांच्या कांहीं कविता 'बाग-इ-दिरा' (कारवानाच्या घंटेचे नाद) या नांवाने यांनी १९२४ त प्रसिद्ध केल्या. " स्थितप्रज्ञ स्थितोत्तून जागे होऊन आपला काफिला उन्नतीच्या मार्गाकडे न्या " अशा तऱ्हेच्या स्फूर्तिदायक संदेशाचे उत्थान करणाऱ्या कवितांचे संग्रहाला वरील नांव खरोखरच अतिशय अनुप्रासयुक्त वाटते. उर्दू कवीमधील यांचे पूर्वी ठरले गेलेले स्थान पक्के करून टाकण्याचे काम या संग्रहाने केले आहे.

उर्दूपेक्षांहि जास्त भावनासमतेने आपल्या तत्त्वज्ञान-पूर्ण कल्पना आपण फारशीमध्ये प्रकट करू शकतो या गोष्टीचा शोध यांना हे इंग्लंडमध्ये असतांना लागला. ताबडतोब यांनी फारशी भाषेत कविता करण्यास सुरुवात केली. 'असरार-इ-खुदी' (आत्म्याची रहस्ये) ही यांची फारशी भाषेतील पहिली कविता होय (१९१५).

याच नांवाने प्रसिद्ध झालेल्या यांच्या पुस्तकाच्या प्रसिद्धीने, फारशी बोलल्या जाणाऱ्या जगांतील सर्व भागांत, अक्षरशः खळबळ उडवून दिली. त्यांतच प्रो. आर्. ए. निकोल्सन यांनी या संग्रहाचे इंग्रजी भाषेत भाषांतर केल्याची भर पडली आणि या संग्रहांतील कांहीं भागांचा जर्मन व इटली भाषांत अनुवाद केला गेल्यानंतर तर नुसता कहर झाला. जगाच्या पाठीवर असणारा कोणताहि मनुष्य इकबालांच्या कवितेपुढे मान लववू लागला, व इतके दिवस भारतीय असणाऱ्या यांच्या कीर्तीचा एकदम कायाकल्प होऊन तिला आंतरराष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले.

या काव्यसंग्रहाचे यशाने उत्तेजित होऊन, आपल्या जगन्मान्य झालेल्या 'असरार-इ-खुदी'चा उत्तर-भाग यांनी 'रमूज-इ-बेखुदी' (आत्मवचनेची रहस्ये) या नांवाने प्रसिद्ध केला. मानवी व्यक्तिमत्त्वावर या कवितेत यांनी जोर दिला असून त्याच्या साहाय्याने गांठा-वयाच्या उच्च ध्येयाची परमावधि करण्याकरितां काय करावयास पाहिजे याचे यांत अत्यंत काव्यमय भाषेत वर्णन करण्यांत आले आहे.

मानवी जीवनांत कोणीहि जनसेवेतच आपल्या सार्वजनिक आयुष्याची परिणति मानीत असतो. त्याचे अंतरात्म्यांत जागृत असणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वाचा हा बाह्य परिणाम असतो. इतके महत्त्वाचे काम करणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वाचा ताबा घेण्यास शिका, ही या कवितेची मध्यवर्ति कल्पना आहे.

यानंतर थोड्याच दिवसांनी यांचा 'पयाम-इ-मश्रिक' (पूर्वेचा संदेश) हा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाला. गटेच्या 'West Ostlicher Diwan' या पुस्तकाच्या धाटणीचे या काव्यसंग्रहांत यांनी अनुकरण केलेले आहे. याचेच पाठोपाठ 'जबूर-इ-अजम' (पर्शियाची गीते) व 'जवीद नामा' हीं दोन पुस्तके यांनी प्रसिद्ध केली. यांपैकी पहिल्या ग्रंथांत, कवीच्या आत्म्याचे आपल्या गुरूच्या आत्म्यासह स्वर्गांत झालेले भ्रमण, वर्णन केले आहे.

याच वेळीं कांहीं तरी उर्दू लिहिण्याविषयी उर्दू चहात्यांचा यांना होणारा आग्रह वाढतच होता. त्या मागणीचा आदर करावा या हेतूने यांनी 'बाल-इ-जिब्रिल' (गॅब्रिलचे पंख) व 'जर्ब-इ-कलीम' (The Stroke of the Rod of Moses) हे दोन उर्दू कवितासंग्रह प्रसिद्ध केले. 'असरार-इ-खुदी' व तत्सम फारशी कवितेतून हाताळलेले विषयच या कवितांतून पुनर्स्थानित केलेले आपणांस दिसून येतात. त्यामुळे काल्पनिक व काव्यमय सौंदर्याने परिपूर्ण असणाऱ्या यांच्या पहिल्या उर्दू काव्य-संग्रहापेक्षा 'उत्तिष्ठत जाग्रत' असा संदेश देणारे यांचे हे दोन काव्यसंग्रहच विशेष सुंदर वाटतात.

यानंतर यांच्या जिवंतपणींच प्रसिद्ध झालेल्या यांचे शेवटचे काव्य लहान पण लांबलचक नांवाचे आहे. 'पस चि बायद कर्द अय अकवाम-इ-शर्क' (पूर्वेकडील देशांनी, आम्ही काय करावे?) हे त्यांचे नांव असून पूर्वेकडील लोकांवर, पाश्चिमात्य राष्ट्रे जे वजन आणीत आहेत, त्यावर यांत टीका करण्यांत आली आहे.

यांच्या उरलेल्या स्फुट कवितांचा संग्रह यांच्या मृत्यूनंतर 'अर्मगान-इ-हिजाज' (हेदजाजची देणगी) या नांवाने प्रसिद्ध करण्यांत आला. अरबस्थानमधील तत्त्व-वेत्त्यांनी मानवी वागणुकीसंबंधी सांगितलेले कांहीं विचार अत्यंत काव्यमय भाषेत यांत ग्रथित करण्यांत आले आहेत. अरबस्थानसंबंधी यांचे मनांत असणाऱ्या आदराचे अमूर्त प्रतीक या नात्याने या काव्यसंग्रहास विशेष महत्त्व असून 'हेदजाजची देणगी' जगाला देऊन तेथे जाण्याची आपली अपुरी इच्छा यांनी पुरी केली आहे.

मुख्यतः कवि म्हणूनच जरी यांची प्रसिद्धि असली तरी 'Reconstruction of Thought in Islam' या आपल्या उत्कृष्ट ग्रंथाने धार्मिक तत्त्वज्ञानांत यांनी घातलेली भर केवळ उपेक्षणीय नाही. पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाचेच बरोबरीने मुहम्मदी विचारांवरील यांचे प्रभुत्व दाखवणारा हा ग्रंथ असून मद्रास येथे यांनी दिलेल्या सहा व्याख्यानांचा हा संग्रह आहे. पश्चिमेकडे तर या ग्रंथाची अत्यंत वाहवा झाली व या ग्रंथामुळे ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटींत Rhodes Lecturer म्हणून यांची नेमणूक झाली होती. प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे ही व्याख्याने देणे यांना अशक्य झाले, हा प्रश्न निराळा.

'उर्दू कवि' या नात्याने हिंदुस्थानांत यांना मिळालेली लोकप्रियता खरोखरच अत्यंत स्तुहणीय आहे.

बंगालमध्ये रवींद्रनाथ टागोरांच्या काव्याला जी जनप्रीति लाभली तिचीच तुलना फार तर यांच्या या लोकप्रियतेशी करता येईल. मात्र सुस्तावलेल्या जगाचे कानांत, न कचरता व्यक्तिमत्त्व संपादन करण्याचा संदेश, यांच्या-इतक्या जोरदारपणाने देणे टागोरांना कधीच जमले नाही.

गूढविद्याशास्त्राची यांना मनापासून आवड असे. तरी देखील पार्वत्य लोकांचे संकटपरंपरेच्या मुळाशी त्या शास्त्रावर असणारी त्यांची श्रद्धाच आहे, असे यांचे मत असे. कारण या शास्त्रावर विसंबून राहूनच ईश्वराने निसर्गाला जिंकण्याकरिता दिलेल्या साधनांचा उपयोग ते करीत नाहीत असे यांना वाटे. “गूढविद्याशास्त्रावरील गूढ हल्ला” या नावाने यांची ही विचारसरणी संबोधिली जाते.

आत्म्याच्या जोपासनेसंबंधी यांनी प्रकट केलेले विचार नित्येच्या तत्सम तत्त्वज्ञानावरून सुचलेले आहेत. मात्र त्यांना मिळालेली घडण मात्र मुहम्मदी तत्त्वज्ञान रोमा-रोमांत भरलेल्या यांच्या धर्मप्रवण बुद्धीतून उत्पन्न झालेली आहे.

मुस्लिम समाजाचा अभिमान यांच्या शरीराच्या व वक्तव्याचे कणाकणांतून स्पष्टपणे दृग्गोचर होत असला तरी यांचे जीवितविषयक तत्त्वज्ञान पाश्चात्य विचारांनीच अधिक प्रभावित झाले होते, ही गोष्ट सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट आहे. आगुष्याच्या पूर्वार्धात हिंदुस्थानच्या भक्तीने-अभिमानाने भरलेली कवने यांनी लिहिली व उत्तरार्धात आपल्या कवनांतून इस्लामी अधिराज्याची मोहक चित्रे चितारली. प्रथम प्रथम हिंदी राष्ट्रीय विचारांनी ओथंबलेल्या उर्दू कविता लिहिणाऱ्या या प्रतिभाशाली कवीने पुढे फारशी भाषेत कविता करावयास सुरुवात करावी ही गोष्ट हिंदुवास्यांना कधीहि योग्य वाटणे शक्य नाही. कारण त्यांच्या दृष्टीने यांच्या या कृतीने, अखंड हिंदी राष्ट्राच्या भावनांना चालना देण्याऐवजी, फक्त मुसलमान जातीच्याच भावना प्रतिपादन करण्यांत आनंद मानण्याची यांची वृत्ति स्पष्टपणे दिसून येते. त्यामुळे सुरुवातीला ‘नया शिवाला’ (नवे देऊळ) किंवा ‘हिंदी बालकांचे राष्ट्रीय गीत’ यासारख्या मातृभूमीच्या अभिमानाने भरलेल्या कविता लिहूनहि पुढे हिंदी जनतेच्या हृदयांतील स्थान यांना कधीच मिळवितां आले नाही.

तत्कालीन लेखकांवर यांची पडलेली छाप मात्र केवळ अविस्मरणीय आहे. आत्म्याचे सामर्थ्य, भांडवलशाही व मजूर यांमधील संबंध यांसारख्या गोष्टींसंबंधी यांनी

प्रकट केलेल्या विचारांचेच सध्या अनुकरण होत आहे. भांडवलशाहीच्या विरुद्ध व मजुरांच्या बाजूने असे धोरण प्रकट करणाऱ्या कविता आज ज्या उर्दू भाषेत वैपुल्याने दिसत आहेत त्यांचे श्रेय आपणांस यांनाच द्यावे लागेल. भांडवलशाहीबरोबरच साम्राज्यशाहीबद्दल यांनी प्रकट केलेला दृष्टिकोनहि असाच लोकप्रिय झालेला आहे.

याचेच पुढे जाऊन यांनी केलेले लोकसत्ताक राज्य-पद्धतीतील दोषांचे आविष्करणहि असेच मनोरंजक झाले आहे. “डोक्याच्या महत्वापेक्षा संख्याच लोकसत्ताक राज्यपद्धतीतील लोकांना अधिक वाटते” हा यांचा या राज्यपद्धतीवर सर्वात मोठा आक्षेप आहे. त्याचप्रमाणे “मृत राष्ट्रांची थडगी विभागण्याकरितां प्रेतवस्त्रे पळविणाऱ्या लोकांची समिति” हे ‘लीग ऑफ नेशन्स’ला यांनी केलेले पदवीदानहि असेच मजेदार आहे.

राजकारण हा यांच्या जीवनाचा एक उपेक्षित व्यवसाय होता. कारण राजकारण हा प्रांतच यांच्या स्वभावधर्माला मानवण्यासारखा नव्हता. परंतु राजकारणांत यांनी भाग घेतला तो आपल्या चहात्यांच्या आग्रहावरून. मुस्लिम लीगच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष व दुसऱ्या व तिसऱ्या राउंड टेबल कॉन्फरन्सचे प्रतिनिधी या दोन गोष्टींना यांच्या राजकारणी आयुष्यांत विशेष महत्त्व आहे (१९३१-३२).

यांपैकी यांच्या मुस्लिम-लीगच्या अधिवेशनाला त्यांत यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत प्रकट केलेल्या विचारांच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व आहे. हिंदु-मुसलमान यांचेमध्ये असणाऱ्या तेढाला हिंदुराष्ट्र व मुस्लिमराष्ट्र असे हिंदुस्थानचे दोन भाग पाडण्याचा यांनी सुचविलेला तोडगाच, आज जिनांनी पाकिस्तान या नात्याने पुढे आणलेल्या योजनेत स्वीकारलेला आपणांस दिसून येत आहे.

शिक्षणतज्ज्ञ या नात्याने यांनी केलेली कामगिरी अशीच महत्त्वाची आहे. पंजाब युनिव्हर्सिटीच्या सिनेटचे व सिंडिकेटचे सभासद या नात्याने व त्या संस्थेच्या ओरिएण्टल फॅकल्टीचे डीन या नात्याने यांनी त्या क्षेत्रांत काम करणाऱ्या लोकांना दिलेला सल्ला महत्त्वाचा असे. अफगाणिस्तानचे अमीर राजे नादिरखान यांनी आपल्या राज्यांतील ‘डिपार्टमेंट ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन’च्या पुनर्र्जिवनाकरिता जी तिघांची कमिटी नेमली होती, तीमध्ये हे होते. हे तिघे काबूलला जाऊन त्यांनी तेथे शिक्षणासंबंधी एक योजनाहि आंखली

होती. पुढें नादिरखान मारले गेल्यामुळें यांची योजना तशीच राहिली.

यापेक्षाहि आपल्या कवितांतून शिक्षणाच्या ध्येया-संबंधी व त्याकडून अभिप्रेत असणाऱ्या कार्याविषयी यांनी जे विचार मांडले आहेत ते अधिक महत्त्वाचे आहेत. लोकांना कांहीं तरी संदेश देण्याकरितां तळमळत असणारी बुद्धि व नवीन कल्पना नवतेजानें मांडण्याची यांची अपूर्व शक्ति, या गोष्टींच्या कोंदणांत यांनी आपले शिक्षणविषयक विचार मांडलेले असल्यामुळें तर त्यांस एक विशेष तेज आलें आहे. त्याचेच जोडीला कल्पकता, समजूत व उत्साह आहेच.

यांना 'सर' ही पदवी यांच्या काव्यगुणामुळेंच मिळाली आहे. लाहोरच्या 'गव्हर्नमेंट हाँस' मध्ये एक युरोपियन प्रवासी उतरण्यास आला. त्यानें गव्हर्नरजवळ यांच्या भेटीची इच्छा व्यक्त केली. गव्हर्नरनें चकित होऊन ह्या माहितीच्या उगमस्थानाविषयी पृच्छा केली. प्रवाशानें यावर दिलेलें उत्तर खरोखरच आश्चर्यजनक होतें. पर्शिया, रशिया वगैरे देशांत अतिशय आवडीनें वाचल्या जाणाऱ्या कवींमध्ये यांचें नांव प्रामुख्याने घेतलें जातें, ही माहिती ऐकून गव्हर्नर खरोखरच चकित झाला. यांना तो ओळखत होता; परंतु परदेशांत यांच्या कवितांना इतकी मानमान्यता, इतका सन्मान दिला जात असेल ही गोष्ट स्वप्रांतमुद्धां त्यास खरी वाटणें शक्य नव्हतें. त्या वेळीं गव्हर्नरनें यांना बोलावून आणलें व प्रवासी व हे यांमध्याल संभाषण अतिशय काळजीपूर्वक ऐकलें. वर ऐकलेल्या माहितीच्या सत्यतेचाच पुनः प्रत्यय त्यांस मिळाला व या विद्वत्तेचा सन्मान करण्याच्या हेतूनें यांचा कांहीं सन्मान करण्याची वर त्यानें शिफारस केली आणि यांस 'सर' करण्यांत आलें.

मुहम्मदावरील यांचें भावनामय प्रेम व यांचेमध्ये मूळपासूनच असणारी सौंदर्यदृष्टि यांचे सुरेख संगमामुळें यांचे काव्यास साहजिकच नितांत रमणीयत्व प्राप्त झालें आहे. यांच्या काव्यांतील हृदयाला जाऊन भिडण्याच्या शक्तीच्या मुळाशी मानवी जीवनासंबंधी यांचे काव्यांत दिसून येणारी आस्थाच आहे.

“ मजहब (धर्म) नहीं सिखाता

आपस में बैर रखना;

हिंदी है हम, वतन है

हिंदोस्तान हमारा ”

अशा स्फूर्तिदायक कवनांचा जनक असणारा हा महाकवि पुढें जरी एका विशेष धर्माचा प्रचार करणाऱ्या

कविता करूं लागला तरी यांच्याबद्दल हिंदी माणसाला केव्हांहि अभिमानच वाटेल (ग्रेट मेन ऑफ इंडिया).

इचलकरंजीकर, घोरपडे, केशवराव—(मृत्यु स. १८५२)

यांच्या पूर्वीचे इचलकरंजी संस्थानचे अधिपति श्रीमंत व्यंकटराव यांचे हे धाकटे बंधु होत. स. १८३८ त व्यंकटराव निपुत्रिक मरण पावल्यामुळें हे संस्थानाधिपति झाले. यांच्या कारकीर्दीत इचलकरंजी संस्थान हें करवीरकर छत्रपतींच्या ताब्यांतील आहे, असें इंग्रजांनी ठरविलें. त्यामुळें यांना करवीरकरांच्या ताबेदारीत राहणें न आवडून यांनी संस्थानच्या उत्पन्नास रामराम ठोकून काशीस जाण्याचें ठरविलें. परंतु त्या वेळचे पोलिटिकल खात्याच्या सरकारी अधिकाऱ्यांनी यांना 'कोल्हापूर महाराजांची ताबेदारी केवळ नाममात्र असून तुमचा व कोल्हापूरकरांचा त्यांत कांहींहि संबंध येत नाही व तुमचा दर्जाहि त्यामुळें कमी होत नाही' असें सांगितल्यामुळें हे पुन्हां संस्थानचा कारभार पाहूं लागले. याच वेळीं संस्थानास कारणपरत्वे दत्तकाची जरूर लागल्यास सरकार त्याचा विचार करील, असेंहि आश्वासन ब्रिटिश सरकारकडून यांना देण्यांत आलें.

इचलकरंजीकर, घोरपडे नारायणराव गोविंदराव तथा, बाबासाहेब—(जन्म स. १८७०—मृत्यु स. १९४३).

कोल्हापूर संस्थानापैकी इचलकरंजी जहागिरीचे अधिपति. हे आजरेकर जोशांच्या घराण्यांतून दत्तक आले (१८७६). यांचा विवाह परांजपे वकील, नगर, यांच्या कन्येशीं झाला (१८८६). यांचें शिक्षण राजाराम कॉलेज कोल्हापूर, व एल्फिन्स्टन कॉलेज मुंबई, येथें झालें.

जहागिरीचा अधिकार यांच्याकडे आल्यानंतर (१८९२) यांनी प्रथम काटकसरीनें कर्ज नाहींसें केलें. उत्पन्नांत वाढ केली. यांच्या राज्यांत प्राथमिक शिक्षण मोफत असून वरिष्ठ शिक्षणास नाममात्र फी घेतली जाते. धंदेशिक्षणाचीहि व्यवस्था आहे. जुन्या परंपरेचें ज्ञान मोफत वेद व शास्त्र शाळा चालवून देण्याची व्यवस्था केलेली आहे. संगीत, चित्रकला, व्यायाम व वाचनालयें यांना हे उत्तेजन देत.

जहागिरीच्या बाहेरील बहुतेक प्रमुख संस्थांना यांनी मदत दिली असून आपल्या जहागिरीतील लोकांना त्यामुळें सवलती मिळाव्यात अशी व्यवस्था केली आहे. शिवाय आपल्या प्रजाजनांकरितां शिष्यवृत्त्या, परदे-

शांतील शिक्षण घेण्याकरिता लोन स्कॉलशिप व ग्रंथ-प्रकाशनास साहाय्य करून यांनी आपला विद्येविषयीचा पक्षपात व्यक्त केला आहे.

यांना स्वतः लेखनाचा व व्यासंगाचा नाद असे. त्याप्रमाणे आपले विचार प्रसिद्ध करण्याची दक्षता यांनी घेतली आहे.

यांनी पतपेठ्या स्थापण्यास उत्तेजन दिले. व्यापारधंदा वाढावा असेहि यांचे प्रयत्न असत. यांनी यांत्रिक साहाय्याने कापड काढून ते बाजारांत यशस्वी केले. शेतकी व जनावरे यांची प्रदर्शने वगैरेला हे उत्तेजन देत. स्वतः फळबागा करण्याचा यांना नाद होता.

मुंबईच्या जुन्या कायदेमंडळांत बारा वर्षे यांनी इनामदारवर्गाचा प्रतिनिधि म्हणून काम केले (१८९७-१९१०). इनामदारांच्या अडचणी मांडण्याचे काम तेव्हा यांनी निर्भीडपणे केले. कांही वर्षे हे मुंबईविद्यार्थ्यांचे फेलो होते. शिवाय अनेक संस्थांत, सभांत व संमेलनांत भाग घेऊन लोकांना आपल्या भोटेपणाचा व सहकार्याचा फायदा यांनी दिला आहे. यांचे खासगी आचरण अत्यंत शुद्ध व निष्कलंक असे. हे शिस्तीचे आणि वक्तशीरपणाचे भोक्ते होते. हे वर्णाश्रमधर्माचे अभिमानी असून संध्यापूजादि नित्यकर्म हे निष्ठेने आचरीत. निरलसपणा व दीर्घाद्योग हे यांचे विशेष होत.

यांनी हिंदुस्थान, जावा, ब्रह्मदेश व बहुतेक युरोप यांत अनेक वेळा प्रवास केला.

यांनी आपल्या प्रजाजनांत अस्पृश्यता दूर केली व नोकरींत व शिक्षणांत सर्वांना मुक्तद्वार ठेविले.

इचलकरंजीकर घोरपडे यांची वंशावळ आमच्या मध्ययुगीन चरित्रकोशांत दिली आहे. त्या वंशापैकी दुसरे व तिसरे नारायणराव, पत्नी अनूबाई, पहिले, दुसरे व तिसरे व्यंकटराव व या पुरुषांची चरित्रेहि त्या ग्रंथांत वर्णक्रमाने दिली आहेत. स. १८१८ नंतरच्या पैकी प्रमुख म्हणून केशवराव व हे यांचे चरित्र येथे दिले आहे. यांच्या मागे दत्तक देऊन वंश व जहागीर चालवावी असे ठरले आहे.

इचलकरंजीकर, बाळकृष्णबुवा गायनाचार्य—(जन्म स. १८४९-मृत्यु स. १९२७) अखिल भारतीय कीर्तीचे महाराष्ट्रीय गवई व गायनशास्त्रज्ञ. यांचे घराणे कोल्हापूरपासून सोळा मैलांवर असणाऱ्या चंदूरचे राहणारे. तेथील हे जोशी म्हणून यांना चंदूरकर जोशी

असेहि म्हणत. यांचे अजोबांना—खंडभटाना-१ रामभट, २ कृष्णभट, ३ विष्णुभट, ४ सखारामभट असे चार मुलगे होते. त्यांपैकी हे रामभटाचे पुत्र होत. रामभटानीं साताऱ्यास बाळाजीबोवा म्हणून सुप्रसिद्ध गवई होते त्यांच्याकडून गायनाचे शिक्षण घेतले व रामचंद्रबुवा या नांवाने ते पुढे गवई म्हणून प्रसिद्ध झाले. मुज झाल्यावर आई व पंधराव्या वर्षी वडील वारल्याने यांना आपले शिक्षण स्वतःच्या धाडसावर मोठ्या कष्टाने करावे लागले. बळवंतराव निढळकर नांवाचे नामांकित गवई हैद्राबाद (द.) कडे होते. ते इकडे आले असता त्यांच्या बहिणीशी यांचे लग्न झाले.

यांनी खालील गुरुपाशी शिक्षण घेतले.

१ विष्णुबुवा जोगळेकर हरिदास म्हैसाळ, (२ वर्षे), २ अलिदातखां, जत (१ वर्ष सुमारे), ३ भाऊबुवा कागवाडकर, ४ अमरचंद, वाडीकर नाटक कंपनी (धारला जाण्याकरिता नोकरी), ५ वामनबुवा कवठेकर (धारकरांचे उपाध्ये), ६ देवजीबुवा (रामकृष्ण परांजपे, धार), ७ वामुदेवबुवा जोशी, काशी, ८ गुहम दय्या, (रहिमतखाचे थोरले बंधु) ग्वाल्हेर.

यांनी मुंबईसहि कांही दिवस गायनसमाज चालविला होता. त्यांत डॉ. सर रामकृष्ण गो. भांडारकर, महादेव धिमणाजी आपटे, कुंटे, न्यायमूर्ति तेलंग ही मंडळी गायन शिकत. डॉ. भांडारकरांची बरीच प्रगति झाली होती. तेथे प्रसिद्ध सतारवादनकार कै. विश्वनाथ रामचंद्र काळे व यांनी ' संगीतदर्पण ' मासिक वर्ष सव्वा वर्ष चालविले. त्यांच्या अंकांचे स्वतंत्र पुस्तक पुढे यांनी प्रसिद्ध केले.

यांच्या शिष्यांपैकी कांही प्रमुखः—

१ गुंडोबुवा भिकुबुवा (औधकर) इंगळे, २ विष्णु दिगंबर पलुस्कर, ३ अनंत मनोहर जोशी, औध, ४ नीळकंठबुवा जंगम, मिरज, ५ दत्तात्रय विनायक काळे, ६ बाळुबुवा इजारे, ७ बाबुराव गुलगुजे, ८ अण्णाबुवा, ९ गणेश बळवंत भाटे (मालक-नाट्यकलाप्रवर्तक सं. मं.), १० यशवंत सदाशिव मिराशी (नाट्यकलाप्रवर्तक मंडळी) इत्यादि.

स. १८९८ साली यांचे कुटुंब वारले. नंतर हे मिरजेडून इचलकरंजीस आले. अण्णाबुवांनी कोल्हापुरास गायनशाळा काढली म्हणून मधील दोन वर्षेखेरीज शेवटपर्यंत हे इचलकरंजीस राहिले. त्यामुळे यांना लोक चंदूरकर याऐवजी इचलकरंजीकर या नांवानेच ओळखीत.

प्रथम गुरुबरोबर हे नेपाळ वगैरे प्रान्तांत फिरले होते. नंतर स्वतःहि शिष्य बरोबर घेऊन हिंदुस्थानच्या अनेक भागांत यांनी गायनाचे दौरे काढले. नेहमींच यांच्या गाण्यास रंग भरत असे आणि यांचे दौरे पैसा आणि कीर्ति देणारे होत. यांचे गुरु वासुदेवबुवा जोशी यांचा यांना अमा वरच असे.

यांचे चिरंजीव अण्णाबुवा अकाली मृत्यु पावल्याने व एक मुलगीहि त्याच सुमारास वारल्याने यांना आतां भ्रम होतो की काय, अशी स्थिति प्राप्त झाली. ही हकीगत कै. श्री. बाबासाहेब इचलकरंजीकर यांना समजतांच त्यांनी यांचा समाचार घेऊन असतील तेथे दरमहा पासष्ट रुपये पाठविण्याची व्यवस्था केली. शेवटी हे इचलकरंजीसच आले. अण्णाबुवांच्या मृत्यूनंतर सव्वा वर्षांतच यांनी देह ठेवला.

यांनी आपल्या गुरुजींची गाण्याची पद्धत इतकी हुबेहूब उचलली होती की लांबून ऐकणारास जोशीबुवाच गात आहेत की काय असा भास होई. यांनी हिंदुस्थान-भर हिंडून आपले नांव अजरामर केले. यांचे गाणे रंगले नाही असे कधीच झाले नाही. यांचा आवाज पळेदार व तयारी भरपूर असल्याने केवळ तालाची कसरत करून लोकांवर छाप पाडण्याची यांना केव्हांच जरूर भासली नाही. ते स्वर जाडा लावात तरी मुख्य सुरांपासून कधीच सुटत नसत. यांच्या गाण्यांत ठामपणा व क्रम या गोष्टी विशेष होत्या. क्रमाक्रमाने विस्तार करीत करीत रागाची छाया उत्पन्न करून त्या ब्रह्मानंदांत श्रोत्यांस पोहत ठेवणे हे यांच्या गाण्यांतील मुख्य तत्त्व होय. यांची वढत व फिरत ही मुख्य लयीचे अंगाने अमृत बोलताना स्पष्ट, लयबद्ध व हिशेबाने समेवर येणारी असे. यांनी विद्येची इतकी कस्त केली होती की कोणतीहि तान अगर आलाप कितीहि वेळां आणि केव्हांहि म्हणावयास सांगितल्यास त्यांत थोडेहि अन्तर पडत नसे. आम्ही गाण्याचे झाड बांधतो असे हे नेहमी म्हणत. ही गाण्याची पद्धत हुबेहूब आपल्या शिष्यांनी उचलावी म्हणून यांचा नेहमी कटाक्ष असे. यांचे संगीतकलेंताल प्रावीण्य पाहून मागील पिढीतील लोक यांना तानबहादूर म्हणत. बरोबरीचे व नव्या पिढीतील लोक यांना संगीतांताल भीष्माचार्य म्हणत (केशन गुंडो इंगळे यांनी लिहिलेल्या चरित्रावरून).

यांच्या सर्व शिष्यांत प्रमुख या नात्याने यांच्या पट्टशिष्यत्वाचा मान कै. विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांस द्यावा लागेल. दक्षिण महाराष्ट्रांत कांही काळ असा

होता, की कोणीहि गायक किंवा गायिका असो त्याच्या गुरुपरंपरेचा धागा यांच्यापर्यंत पोचत असेच. अद्यापि-सुद्धां यांचे वर उल्लेखिलेले पट्टशिष्य कै. विष्णु दिगंबर यांनी जी विशिष्ट छापाची शिष्यशाखा तयार केली व शाखेच्या विस्ताराला जी असंख्य पाने फुटत आहेत त्या सर्वांचे मूळ हेच होत. यांची सोजवळ व गंभीर गायकी यांचे अल्पायुषी चिरंजीव किंवा यांचे असंख्य शिष्य, यांमध्ये अंशतः दिसून येते.

यांच्या आजन्म तपश्चर्येचे फळ यांच्या आयुष्याचे उत्तरार्धांत यांना निश्चितपणे मिळाले. इतके वय झालेले परन्तु दर गायनाचे वेळी सीमोलंघनाचे स्वारींतील गजराजाच्या गंभीर गतीची आठवण व्हावी इतके यांच्या गाण्यांत नावीन्य व गांभीर्य दृष्टीस आल्यावांचून राहावयाचे नाही. आपल्या घराण्याच्या संगीताची वजनदार अंबारी आपण वाहून नेत आहोत या अंतःकरणांत प्रज्वलित असणाऱ्या अभिमानाचाहि कदाचित् हा परिणाम असू शकेल.

इमाम, सर अली—(जन्म स. १८६९-मृत्यु स. १९३२).

हिंदुस्थानांतील राष्ट्रीय मुसलमान पक्षाचे संस्थापक व बिहार प्रान्तांतील सुप्रसिद्ध कायदेपंडित. यांचा गगन अखिल भारतीय हिंदी पुढाऱ्यांत प्रामुख्याने होई.

यांचा जन्म बिहारांतील अन्हा गांवी झाला. यांच्या पित्याचे नांव शम्सुलउल्म नवाब सय्यद इम्दाद इमाम. कॉलेजकोर्स पुरा करण्यापूर्वीच हे इंग्लंडला बॅरिस्टर होण्याकरितां गेले व तेथे बॅरिस्टर झाले. यांच्याबरोबर अबदुल रहीम आणि जस्टिस शहाउद्दीन हे दोघे बॅरिस्टर झाले. या वेळी कॉंग्रेसतर्फे इंग्लंडमध्ये एक शिष्टमंडळ गेले होते. त्यांत जॉर्ज यूल, सुरेन्द्रनाथ बानर्जी, मुधोळकर, अर्डले नॉर्टन व सर मोरोपंत जोशी हे होते. या मंडळीबरोबर यांनी काम केले. पुढे यांनी पाटणा येथे प्रॅक्टिस सुरू केले (१८९०). उलट तपासणी, छाननी आणि मांडणी या बाबतींत यांनी विशेष कीर्ति संपादन केली.

स. १९०८ साली बिहार प्रॉविन्शियल कॉन्फरन्सचे हे अध्यक्ष होते व त्याच वर्षाच्या शेवटी अमृतसर येथे भरलेल्या मुस्लीम लीगच्या अधिवेशनाचे हे अध्यक्ष होते. तेव्हांच्या यांच्या भाषणाची देशी व परदेशी पत्रांत अत्यंत वाखाणणी झाली. तेव्हां मद्रास कॉंग्रेसचे अध्यक्ष डॉ. सर राशबिहारी घोष यांच्या भाषणाबरोबर यांच्या भाषणाचाहि निर्देश सर्वत्र आला.

अलीगढ मुस्लीम विश्वविद्यालयाची कल्पना काढणारे सर सय्यद अहमद यांच्या मताची छाप प्रथम यांच्यावर होती. तथापि धर्म व समाज यांच्या हिताबरोबर राष्ट्राकडे आपलें लक्ष असलें पाहिजे असें यांचें मत होतें.

कायद्याच्या ज्ञानाबरोबरच उलटतपासणीच्या कामांत यांचा हातखंडा असे. त्यामुळें बिहारमध्ये व कलकत्ता येथें प्रत्येक महत्त्वाच्या फौजदारी खटल्यांत हे असावयाचेच. त्या वेळीं बिहारप्रांत बंगालपासून वेगळा काढला नव्हता. त्यामुळें यांची छाप दोन्ही प्रान्तांवर असे. बंगालची फाळणी रद्द होतांच बिहार व ओरिसा प्रान्त मिळून स्वतंत्र प्रान्त बनविण्यांत आला. त्याचें बरेंच श्रेय यांच्याकडे आहे. हे त्या वेळीं व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी मंडळाचे सभासद होते (१९१०-१५).

सर सत्येन्द्रप्रसन्न सिंहांनंतर मुसलमान सभासद त्या जागीं येणें अवश्य होतें म्हणून यांच्यासारख्या योग्य गृहस्थाची निवड झाली. पण प्रायः सरकारी धोरणाचें समर्थन करण्यापलीकडे यांच्या पांच वर्षांच्या कारकीर्दींत हिंदु-मुसलमान व काळागोरा या बाबतींत थोड्या उदारपणाच्या धोरणाशिवाय अधिक कांहीं घडलें नाहीं. पुढें कांहीं महिने कलकत्ता हायकोर्टाच्या न्यायाधीशाच्या जागीं हे आरूढ झाले होते (१९१७).

यानंतर कांहीं महिने हे बिहार प्रान्ताच्या कार्यकारी मंडळाचे सभासद (१९१८-१९) व लीग ऑफ नेशनमध्ये हे हिंदुस्थानचे पहिले प्रतिनिधि म्हणून हजर होते (१९२०).

यांच्या कर्तृत्वाचा दुसरा भाग म्हणजे निजामांच्य हैद्राबाद संस्थानांतील त्रैवार्षिक दिवाणपदाची कारकीर्द होय (स. १९१८-२१). यांच्यासारखा गाजलेला कायदेपंडित मुख्य प्रधान होतांच यांनी न्याय व अंमलबजावणी खात्यांची प्रथम विभागणी केली. ब्रिटिश हिंदुस्थानांतहि काँग्रेसची फारा वर्षाची मागणी असतां ही गोष्ट अद्यापि घडून आलेली नव्हती. अशाच आणखीहि पुष्कळ सुधारणा करण्याचा घाट यांनी घातला, पण त्यापूर्वीच ब्रिटिश हिंदुस्थानांत मॉटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणा करण्याचा उपक्रम करण्यांत आल्याकारणानें निजामांना वऱ्हाड प्रान्त मिळवून देण्याच्या कामीं ही संधि योग्य आहे असें यांना वाटलें व त्याप्रमाणें यांनी आपला प्रचंड व्यूह रचला. सध्यांच्या निजामसाहेबांना ही गोष्ट पटण्यासारखीच होती.

त्यांनी याबाबतींत द्रव्यसाहाय्य करण्याचें ठरवितांच यांनी वऱ्हाडची मागणी अधिकृत रीत्या ब्रिटिश सरकारकडे केली. आपली बाजू बिनतोड मांडली व तेथील लोकांचें समाधान राखण्याकरितां वऱ्हाड ताब्यांत येतांच पूर्ण प्रांतिक स्वराज्य देण्याचें आगाऊच आश्वासन दिलें. १९२२-२३ साली याचा पुष्कळ लोकांवर अनुकूल परिणाम होऊन 'पूर्ण प्रांतिक स्वराज्य दिल्यास वऱ्हाड निजामाकडे कां जाऊं नये' असें कित्येक ज्ञाते लोक उघडपणें विचारूं लागले. पण यांच्या प्रयत्नांना असें यश दिसूं लागतांच त्या वेळचे महामुत्सदी व्हाइसरॉय लॉर्ड रीडिंग यांनी आपला प्रसिद्ध खलिता निजामाकडे पाठविला आणि निजामाची वऱ्हाडची मागणी सपशेल फेटाळून लावली. इतकेंच नव्हे, तर निजामाच्या बाबतींतहि 'सार्वभौमत्वाचे अधिकार ब्रिटिश सरकारला अमर्याद स्वरूपाचे आहेत' असा स्पष्ट व जाहीर इषारा दिला, व हें राजकारण हाणून पाडलें. तथापि निजामाच्या दृष्टीनें ही फार महत्त्वाची गोष्ट घडली आहे यांत शंका नाहीं. यानंतर यांनी हैद्राबाद सोडले व पाटण्यास आपली बॅरिस्टरी पुनः सुरू केली.

यापुढील सायमन कमिशनला विरोध करण्याची यांची कामगिरी महत्त्वाची होय. त्या कमिशनवर बहिष्कार घालण्यांत यांनी भाग घेतला. सर्वपक्षीय परिषदेत प्रामुख्याने भाग घेऊन नेहरूरिपोर्ट तयार करण्यांत सहकार्य केलें. स. १९२८ सालीं कलकत्ता येथें भरलेल्या सभेत मौ. मुहम्मदअलीस यांनी विरोध केला. नेहरूरिपोर्टावर मुख्य सद्या करणारांपैकीं हे एक होते.

यानंतर मुसलमानांनीं संयुक्त मतदारसंघाची मागणी करावी, अशा मताचा पुरस्कारहि यांनी केला, व त्यासाठींच राष्ट्रीय मुस्लीम पक्षाची स्थापना झाली. स. १९०६ सालीं जरी आपण विभक्त मतदार-संघाच्या बाजूचे होतो तरी आतां आपलें पूर्ण मतान्तर झालें आहे, असें यांनी जाहीर केलें.

दुसऱ्या राउंड टेबल परिषदेकरितां हि हे गेले होते. पण त्या वेळीं यांच्याकडून विशेष काम झालें नाहीं. कांहीं आंतरराष्ट्रीय परिषदांना हजर राहण्याचा मानहि यांना मिळाला होता. हे हृदयक्रिया बंद पडून रांची येथें मृत्यु पावले.

लखनौ येथें झालेल्या नॅशनॅलिस्ट मुस्लीम कॉन्फरन्सचे हे अध्यक्ष होते (१९३१). मुसलमानांच्या वाढत्या राष्ट्रीयत्वाचा टप्पा म्हणून यांच्या भाषणाचा निर्देश तेव्हा सर्वत्र झाला.

निजाम राज्याची दिवाणगिरी स्वीकारल्याबद्दल यांना पुढे पश्चात्ताप झाला. कारण तेथील अन्तर्व्यवस्था समाधानकारक नव्हती, असे यांना वाटले (सम एमिनन्ट बिहार कॉन्टेपररीज, पा. १०२).

इस्लाम, काझी नझरूल— (जन्म स. १८९६ सुमार) बंगालचे प्रसिद्ध वीरकवि. यांचा जन्म बंगालमधील बरद्वानजवळच्या खेज्यांत झाला. स. १९१४ च्या महायुद्धांत सैनिक म्हणून हे भरती झाले आणि यांची रवानगी इराकमध्ये झाली. तेथे युद्धातील भयंकर संहाराने यांना कवि बनविले. हे हिंदुस्थानांत आले तेव्हा हवालदार होते आणि असहकारितेची चळवळ जोराने चालू होती. बंगाली संस्कृति व साहित्य यांच्याशी यांचा परिचय चांगला आहे. येथे आल्यानंतर यांची पहिली प्रसिद्ध कविता 'विद्रोही' ही होय. बंगाली भाषेतील उत्कृष्ट कवितेत बसण्याचा मान हिला मिळाला आहे. पूर्वीच्या मधुर व स्वप्नमय कवितेच्या परंपरेला या कवितेने धक्का दिला आहे. या कवितेची रचना खडबडीत असली तरी तिच्यातील जोम वाखाणण्यासारखा आहे.

हिंदुस्थानांत आल्यानंतर प्रथमपासूनच यांनी आपल्या कविता 'हविलदार काजी नझरूल इस्लाम' या नावाने प्रसिद्ध करण्यास सुरुवात केली. यांच्या प्रथम-प्रथमच्या कविता आफजल-उल-हक यांच्या 'मुस्लीम भारत' या पत्रांत प्रसिद्ध झाल्या आहेत.

यानंतर यांनी आपले स्वतःचे असे 'धूमकेतु' नावाने साप्ताहिक सुरू केले. या पत्राला आशीर्वाद म्हणून रवींद्रनाथ टागोर यांनी पाठविलेल्या खालील पद्यमय ओळी विशेष उल्लेखनीय आहेत :

“आय चले आय रे धूमकेतु
आंधारे बांध अग्नि-सेतू,
दुर्दिनेर एइ दुर्गशिरे—
उडिये दे तोर विजय-केतन !
अ-लक्षणेरे तिलक-रेखा
रातेर भाले होक ना लेखा,
जागिये दे रे डंका मेरे,
आछे रे जागा अर्धचेतन !”

(भावार्थ:—हे धूमकेतु, तू ये, या अंधारांत तू अग्निसेतु बांध. विपत्कालरूपी दुर्गशिखरावर तुझा विजयध्वज फडकावून टाक ! रात्रीच्या कपाळी कुलक्षणाची तिलकरेखा असेना कां—जे अर्धजागृत आहेत त्यांना डंका वाजवून तू जागे करून टाक.)

हे साप्ताहिक सुरू केल्यानंतर यामध्येच यांची 'आगामिनी' ही सुप्रसिद्ध कविता प्रसिद्ध झाली आणि याच कवितेने सरकारी अवकृपेचा फेरा या पत्रावर वळविला. यांचे हे पत्र लवकरच बंद पडले व यांना तुसंगांत धाडण्यांत आले. याच ठिकाणी राजबंद्यांचे तक्रारीला तोंड फोडण्यासाठी यांनी चाळीस दिवस अन्नसत्याग्रह केला.

यांची वर उल्लेखलेली 'आगामिनी' कविता प्रसिद्ध झाल्यानंतर वर्गाय साहित्यक्षेत्रांत मोठीच खळबळ उडाली. शैली, विचार व छंद, या सर्वच दृष्टींनी नावीन्यपूर्ण असणाऱ्या या कवितेचे बंगाली जनतेने स्वागतच केले. क्रान्तिकारक भावना प्रगट करण्यास बंगाली शब्द अपुरे पडल्याने यांनी त्या कवितेत फार्सी व उर्दू शब्द वापरले आहेत. यांच्या या धाडसाने शुद्ध वंगभाषेचे पुरस्कर्ते खवळून 'भ्रष्टाकार भ्रष्टाकार' म्हणून ओरडू लागले. परंतु यांची लोकप्रियता वाढतच गेली. यांच्या कवितेतील शब्दसौंदर्य अर्थाला भूषविते. काव्यवस्तु व काव्यरूप एकरूप होतात. यांचे हे सामर्थ्य चित्तरंजन दासांच्या लक्षांत आले व त्यांनी यांच्या कविता फॉर्बर्डच्या पहिल्या पानावर छापण्यास सुरुवात केली.

चित्तरंजनदास वारले तेव्हा बंगालमध्ये जातीयता नुसती थैमान घालीत होती (१९२६). बंगाली हिंदूंचा तर, यांनी एका वैष्णव हिंदु मुलीशी लग्न केल्याबद्दल यांच्यावर अत्यंत राग होता. यांच्या क्रान्तिकारक कविता प्रसिद्ध होऊ लागतांच सरकारने यांचे पेन्शन व हवालदारीचा हुद्दा काढून घेतला, व यांचे कवितासंग्रह जप्त केले. अजूनही यांचे पांच कवितासंग्रह जप्तावस्थेत आहेत. त्यामध्ये १९३०मध्ये जप्त झालेला यांचा 'प्रलय-शिखा' हा काव्यसंग्रह विशेष प्रसिद्ध आहे. 'नव भारतेर हळदीघाट', 'जतीन दास' व 'जागरण' या कविता सोडून बाकीच्या कविता प्रसिद्ध करण्यास आतां परवानगी मिळाली आहे.

सर्व बाजूंनी विरोध असतां यांनी समाजवादाचे अध्ययन केले आणि हे समाजवादी बनले.

आतां वयाच्या उताराकडे वळले असतां यांनी प्रणयगीते लिहिण्यास सुरुवात केली आहे. तथापि तरुणपणी लिहिलेली यांची 'क्रान्तिगीते' हे पेटते निखारे आहेत.

यांची आर्थिक स्थिति खालावली तेव्हा बंगाल असे-ब्लाने यांना दरमहा दोनशे रुपये द्यावेत, अशी शिफारस केली. 'अग्निवीणा' हा यांचा पहिला काव्यसंग्रह आहे.

रवींद्रनाथ टागोर व हे यांच्यामध्ये असणाऱ्या स्नेहाचे

प्रतीक म्हणून रवींद्रनाथांनी आपली 'वसंत' ही नाटिका यांना 'श्रीमान् कवि काजी नजरूल इस्लाम स्नेहभाजनेषु' या मायन्यासह अर्पण केली आहे.

इस्लामपुरकर, वामनशास्त्री—(मृत्यु स. १९१३) संस्कृत ग्रंथांचा कुशल संपादक, भाषान्तरकार व मराठी लेखक. हे एक अत्यंत दीर्घोद्योगी व व्यासंगी शास्त्री होते. 'कथासरित्सागर' या संस्कृत कथात्मक ग्रंथावरून 'बृहत्कथासागर' नावाचा ग्रंथ मराठीत लिहून त्याचे पांच खंड यांनी प्रसिद्ध केले. पहिला खंड १८८७ मध्ये प्रसिद्ध केला. हा ग्रंथ नऊ खंडांत प्रसिद्ध व्हावयाचा होता. याच वर्षी यांनी 'मेघदूतकाव्यार्थदीपिका' नावाची मराठी टीका व 'शूद्रधर्मतत्त्वप्रकाश' असे ग्रंथ प्रसिद्ध केले. या ग्रंथांखेरीज पोतदारांच्या छोट्या ग्रंथमालेतून 'कृष्णराघव', 'चारुदत्त आणि वसंतसेना', 'प्रणयीमाधव', 'राजा अग्निमित्र', 'ललित वत्सराज', 'विदग्ध पुरुषा', 'सुंदरी व वसंतसेना' ही कादंबरीवजा पुस्तके; वडोदे दरबारकडून 'कर्पूरमंजरी', 'आदिराजचरित्र' व 'कविताशास्त्र', आर्यभूषणकडून 'अविचाराचा परिणाम अथवा मुंजराराजाचा मृत्यु', ही ऐतिहासिक कादंबरी अशी पुस्तके प्रसिद्ध केली. यांची भाषाशैली प्रौढ, सुरस व चित्ताकर्षक होती (अ. म. वा. से.).

यांनी बाबे संस्कृति सीरीजमध्ये 'पराशरमाधवः' संपादित केले आहे.

इंद्रजी, डॉ. भगवानलाल—(जन्म स. १८३९—मृत्यु स. १८८८) सुप्रसिद्ध पुराणवस्तुसंशोधक.

हे जातीने गुजराथी ब्राह्मण. पोटजात प्रश्नोरा नागर. यांचे जन्मस्थान जुनागढ. यांचे भाऊ संस्थानने काढलेल्या संस्कृत पाठशाळेचे प्रमुख होते. त्यामुळे महत्त्वाच्या संस्कृत ग्रंथांचे अध्ययन करण्याची संधि यांना घरीच मिळाली. परंतु पुढे लवकरच या अध्ययनाचा यांना कंटाळा येऊन इतिहासविषयांत यांचे मन विशेष रमू लागले, आणि त्याचेच अनुसंधानाने आपल्या प्रांताच्या ऐतिहासिक परंपरेचा मागोवा घेत घेत यांची बुद्धि गिरनार पर्वतावर कोरलेल्या लेण्यांत स्थिर झाली. परंतु पौर्वात्य लिपि व हस्ताक्षरे यांच्या ज्ञानाच्या अभावी या लेण्यांमध्ये कोणत्याही प्रकारचे लक्ष लागण्याची शक्यता नाही ही गोष्ट लक्षांत आल्यामुळे यांनी त्या अध्ययनास सुरुवात केली व लवकरच "अशोकस्तंभ", "रुद्रदामनचे व स्कंदगुप्ताचे शिलालेख" या गिरनार पर्वतावरील महत्त्वाच्या शिलालेखांचे अर्थज्ञान होण्याइतपत त्या

शास्त्रांत यांची प्रगति झाली. त्या शास्त्राबद्दल यांना वाटगारी उत्कंठा लवकरच मि. अलेक्झांडर किन्लोक फोर्ब्स यांचे लक्षांत आली व त्यांनी डॉ. भाऊ दाजीशी यांची गांठ घालून दिली (१८६१) व लवकरच त्यांचे मदतनीस म्हणून यांनी काम करण्यास सुरुवात केली.

भाऊ दाजी यांचे मदतनीस म्हणून यांनी केलेली कामगिरी यांच्या प्रगतिपथावरील एक महत्त्वाचे पाऊल या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. शिलालेखांचे पद्धतशीर वाचन करणे हे प्रमुख काम व उताऱ्यांच्या नकला, जुन्या नकलांशी रुजवात, त्याकरिता पुनः नवीन नकला करणे, त्यांमध्ये जागव्याजागी नव्यानव्या दुरुस्त्या करणे ही त्यांचे अनुषंगाने येणारी इतर कामे असा यांचा या वेळच्या कार्याचा ढोबळ आराखडा होता.

या अहोरात्र केलेल्या कामाच्या पुण्याईवर यांना स्तत्रपणे हीच कामे मोठ्या प्रमाणावर करण्याची योग्यता आली ही गोष्ट विसरता येणे शक्य नाही. यांची ही तडफेने काम करण्याची शक्ति डॉ. भाऊ दाजी यांच्याहि चांगली लक्षांत आली. कारण शेवटी शेवटी कांही दिवस हिंदुस्थानाच्या सर्व प्रांतांतील शिलालेखांचे काम त्यांनी यांचेवर सोपविले होते. सर्व प्रांतांतील शिलालेख नकलणे व त्यांची मुद्रणप्रत तयार करणे या दोन गोष्टींचा अंतर्भाव या कामांत होत असे. या कामा-निमित्त यांना हिंदुस्थानांतील कोपरान् कोपरा, गांवन् गांव धुंडाळावे लागले.

अत्यंत शीघ्र व बिनचूक रीतीने कोणतीही प्राचीन लिपि वाचून तिचा सुसंगत अर्थ लावणे या कामांत यांचा हात धरणारा अजून कोणी झाला नाही. अशा तऱ्हेने महत्प्रयासाने नकललेल्या नकलांचे यांनी नंतर काळजीपूर्वक भाषांतर केले व नंतर त्याची सूचि तयार केली. इंग्लिश व प्राकृत या दोन भाषांशी तोंडओळख हा या कार्याचा तादश फायदा सांगता येईल.

१२-१३ वर्षांच्या या खडतर तपश्चर्येनंतर थोडासा सुटकेचा निःश्वास टाकण्याची संधि यांना मिळाली. याच वेळी भाऊ दाजी वारले (१८७४) व कांही तरी घरगुती प्रसंगामुळे यांची त्यांचेजवळ असलेली व यांनी जमविलेली हस्तलिखिते यांच्याच स्वाधीन करण्यांत आली.

परंतु इतकी मोठी तपश्चर्या पाठीशी असून यांना योग्य असे काम मिळवण्याकरिता थोडी वाटच पाहावी

लागली. इंद्रजी भाषेचें अपुरें ज्ञान हीच गोष्ट या आप-
त्तीच्या मुळाशीं होती.

अशा तऱ्हेनें दोन वर्षे सक्तीची विश्रांति घेतल्यानंतर
यांचे हातून लिहिण्याचे दृष्टीनें कांहीं तरी भरीव काम-
गिरी होण्याची चिन्हें पुन्हां दिसूं लागलीं. या गोष्टीला
कारण होणारी घटना मात्र खरोखरच क्षुल्लक होती.
डॉ. वुल्हेर यांच्यातर्फे “ इंडियन अंटिकेरी ” मध्ये यांचा
आपल्या ‘केव्ह न्यूमरल्स’वरील कार्याची माहिती देणारा
लेख प्रसिद्ध झाला. त्यामुळे मुंबईच्या ‘रॉयल एशियाटिक
सोसायटी’ने यांना आपले सन्माननीय सभासद करून
घेतलें व त्या संस्थेच्या लायब्ररींत यांचा प्रवेश घडून
आला व अशा तऱ्हेनें किती तरी दिवसांची यांची इच्छा
तृप्त झाली. केव्ह न्यूमरल्स म्हणजे लेण्यांमधील लेखांतील
संख्यावाचन होय.

मुंबई गॅझेटियरच्या खंडांत यांनी लिहिलेले लेख
व डॉ. ए. कनिंगहॅम यांनी प्रसिद्ध केलेल्या ‘आर्कि-
ऑलॉजिकल व्हॉल्यूम’ला आपल्या लेखांनीं यांनी लाव-
लेल्या हातभाराखेरीज असणाऱ्या यांच्या लेखांची संख्या
अठ्ठावीस आहे. यांच्या लेखांतील संशोधन टिकाऊ
स्वरूपाचें असून हिंदी इतिहास व शिलालेख यांचे एक
यशस्वी विद्यार्थी या नात्यानें यांचें चिरंतन व जिवंत
स्मारक ठेवण्यास ते समर्थ आहेत.

‘केव्ह न्यूमरल्स’वरील यांच्या संशोधनाखेरीज पूर्वी
कोणी कधीहि न जाणलेल्या पुष्कळ अक्षरांचें यांनी संशो-
धन केलेलें आहे. ‘नाशिक शिलालेखा’ची आज जी
सुस्पष्ट व हुबेहूब नकल आपल्या डोळ्यांसमोर आहे तिचें
जनकत्व यांचेकडेच आहे. अशोकान्या ८ व्या शिला-
स्तंभाचा तुकडा शोधून काढण्याचें श्रेय आपणांस यांनाच
द्यावें लागेल. नाहींतर हा स्तंभ कोंकण कांठावरील
सोपारा गांवामध्ये असेल, ही गोष्ट स्वप्नांतसुद्धां कोणी
खरी मानली नसती. मथुरेंतील सिंहशीर्षकहि यांनीच
शोधून काढलें. क्षत्रपांचे खरोष्ठीतील अनेक लेख यावरच
असल्यानें या संशोधनास विशेष महत्त्व आहे. कामांच्या
मशिदीवरील शूरसेनवंशी यादवांचा लेख यांनीच शुद्धता-
पूर्वक वाचला व प्रसिद्ध केला. इसवी सनाच्या सातव्या
शतकांतील हे लेख आहेत.

ओरिसा प्रांतांतील ‘खारवेलचा उदयगिरी शिलालेख’
नकलून त्याचें भाषांतर करण्याचें कामसुद्धां यांनीच केलें.
त्यामध्ये मौर्य शकासंबंधी असणारा उल्लेख शोधून काढण्याचा
पहिला मानहि यांनाच मिळाला आहे. या सुप्रसिद्ध

शिलालेखावर गेल्या तीस वर्षांत बरेंच कार्य झालें आहे.
परंतु ‘इंटरनॅशनल काँग्रेस ऑफ ओरिएण्टलिस्ट्स’ला
यांनी सादर केलेल्या मूलग्राही संशोधनावरच या सर्व
संशोधनाचा पाया उभारला गेला आहे ही गोष्ट विसरतां
येणें शक्य नाहीं.

त्याचप्रमाणें जुन्नरजवळ ‘नानाघाट’ येथील गुहेतील
मोठा लेख व ‘आंध्र नाणी’ यांवरील यांच्या कार्यामुळेच
आंध्रांचेबद्दल आज उपलब्ध असणारी अतिशय महत्त्वाची
माहिती आपणांला उपयोगी पडत आहे. मि. कॅम्बेलच्या
अध्यक्षतेखाली प्रसिद्ध होणाऱ्या बाँबे गॅझेटियरच्या पहिल्या
भागाकरितां गुजराथचा इतिहास यांनीच लिहिला. त्यांत
राजपुतान्यावर राज्य करणाऱ्या सोळंकींचा विस्तृत
इतिहास आला आहे.

नेपाळच्या राजवंशावरील व राजघराण्यावरील २१
शिलालेख शोधून काढण्याबद्दल डॉ. वुल्हेर यांनी यांना
दिलेली ‘नेपाळच्या इतिहासाचे पथनिर्देशक’ ही पदवी
खरोखरच सार्थ आहे, या गोष्टीची जाणीव आपण
एकंदरीत या कार्याचें महत्त्व जाणून घेतलें असतां होते.
वेरुळ शिलालेखावरील यांच्या संशोधनानेंहि दक्षिण
राष्ट्रकूटांच्या इतिहासांत असेंच एक महत्त्वपूर्ण दालन
उघडलें गेलें आहे.

एके काळीं बलाढ्य असणाऱ्या त्रैकूटक राजवंशाचें
अस्तित्व व त्यांचा कलचूरि शक व हैहय यांच्याशीं
असणारा संबंध याचा पत्ता अहोरात्र काम करणाऱ्या या
गृहस्थांनीच लावलेला आहे. आभीर राजा ईश्वरदत्त
यांच्याशीं कलचूरि शकाचा संबंध लावून तो शक गुजराथें-
तला असला पाहिजे हा यांचा सिद्धान्त व गुजराथ व
नाशिकचे आभीर व चेदीचे त्रैकूटक व हैहय हे दोन्ही
एकच असावेत, हा यांचा दावा इतिहासांतील त्या त्या
क्षेत्रांत प्रकाश पाडणारा असून पुढील संशोधनानें यांचे
हे सिद्धान्त पक्केच होत आहेत. आपल्या मरणाचे पूर्वी
गुजराथच्या इतिहासाचें संशोधन करण्यांत हे
गुंतले होते.

इतर दिशेनें यांनी लिहिलेले लेखसुद्धां कांहीं उपे-
क्षणीय नाहींत. हिंदुस्थानांतील धार्मिक चळवळीबरोबरच
“ वेदवाद, ब्राह्मणवाद, बुद्धवाद या गोष्टींची वाढ होत
नाहीं ” हें यांचें मत त्या काळीं भयंकर समजलें जाण्या-
जोगें होतें. यांनी शिलालेखांसंबंधी लिहिलेले लेखसुद्धां
पूर्वीच्या भूगोलाचें ज्ञान दाखविण्यास समर्थ आहेत.

अशा प्रकारच्या या थोर संशोधकाचें अभिनंदन कर-

प्याचा पहिला मान लंडन युनिव्हर्सिटीने मिळविला. त्या युनिव्हर्सिटीने डॉ. कर्न यांच्या सूचनेवरून यांना ऑनररी पीएच्.डी. केलें. त्याचेच पाठोपाठ हॉलंडच्या 'डच ओरिएण्टल सोसायटी'ने व इंग्लंड व आयर्लंडच्या 'रॉयल एशियाटिक सोसायटी'ने यांना आपले ऑनररी सभासद करून घेतले.

हिंदी व त्याचबरोबर परकीय संशोधकांकडून वाहवा मिळविण्याचा अपूर्व मान यांना अनेक वेळेला मिळाला होता. परदेशांतील यांचे चहाते मंडळीत ई. सेनर्ट व जी. बुल्हेर यांच्यासारखे लोक होते.

भाऊ दाजी व हे यांनी 'आर्किऑलॉजी'चे क्षेत्रांत जवळ जवळ अर्धा शतकभर केलेली कामगिरी निःसंशय अविस्मरणीय आहे. हिंदी लोक ज्या क्षेत्राकडे जरा बावूनच बघत होते त्या क्षेत्रांत परदेशी तज्ज्ञांचेकडून प्रशंसा मिळविण्याइतकी मोठी कामगिरी करणे ही गोष्ट केव्हांहि यांना भूषणावहच आहे.

डॉ. भाऊ दाजी यांनी आपल्या केव्हा न्यूमरलसच्या सुप्रसिद्ध संशोधनांत जरी यांचा उल्लेख केलेला नसला तरी डॉ. बुल्हेर यांच्या मते या महत्त्वाच्या संशोधनांतील बऱ्याच मोठ्या भागाच्या संशोधनाचे श्रेय यांच्याकडे आहे.

भाऊ दाजी यांच्या अतिशय लाडक्या सहकाऱ्यांत मोडण्याचा मान यांना मिळाला होता. ज्या वेळी भाऊ दाजी अतिशय आजारी होते त्या वेळी हे नेपाळला

निघाले आहेत अशी बातमी त्यांना मिळाली. ज्या वेळी नेपाळ सरकारकडून 'तुमच्या विनंतीवरून आम्ही यांची व्यवस्था करित आहोत' असा निरोप आला त्या वेळी भाऊ दाजींनी समाधानाचा निःश्वास टाकला.

भाऊ दाजींच्या मृत्यूनंतर मात्र यांचा आर्थिक स्थिति कधीच समाधानकारक राहू शकली नाही. काटेवाडचे राजेसाहेब यांनी दिलेल्या देणगीमुळे व डॉ. कॅम्बेल व बर्गेस यांच्या येणाऱ्या खंडित द्रव्यामुळे यांची आर्थिक स्थिति कधीच सुधारू शकली नाही. मात्र यांच्या या दुःस्थितीची कल्पना कोणालाहि येऊ नये याबद्दल यांचा कटाक्ष असे. जवळ जवळ चवदा वर्षे अगदी निकट मित्र असूनहि डॉ. बुल्हेर यांना मरते वेळेलाच आपल्या आर्थिक दैन्याना युगावा यांनी कधीहि लागू दिला नव्हता (एमिनन्ट ओरिएण्टालिस्ट).

यांनी आपला क्षत्रप व इतर राजांच्या नाण्यांचा बहुमूल्य संग्रह व मथुरेचा सिंहध्वज ब्रिटिश म्यूझियमला भेट म्हणून मरतेसमयी दिला.

यांची जन्मशताब्दी मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीत मोठ्या थाटाने साजरी करण्यांत आली, यांचे तैलचित्र तेथे लावण्यांत आले व एक इंग्रजी लेख-संग्रहहि यांच्या स्मरणार्थ प्रसिद्ध केला. तसेच गुजराथ फोर्ब्स सोसायटीने यांच्या शताब्दीनिमित्त एक गुजराथी लेखसंग्रह प्रसिद्ध केला. गुजराथ संशोधनमंडळानेहि एक इंग्रजी व गुजराथी लेखाचा खंड यांच्या स्मरणार्थ काढला.

इ

ईश्वरचंद्र विद्यासागर—(जन्म स. १८२० -मृत्यु स. १९०१)

विधवाविवाहाच्या कायद्याचे जनक व सुप्रसिद्ध संस्कृत पंडित. यांचे जन्मस्थान, बंगालमधील हुबळी जिल्ह्यातील वीरसिंह हे गांव. पिता-ठाकुरदास वंद्योपाध्याय. हे सर्व भावंडांत वडील होते. यांनी शाळा खात्यांत साध्या शिक्षकापासून प्रिन्सिपलच्या जागेपर्यंत कामे केली (स. १८४०-१८५५). पुढे यांनी एज्यू. इन्स्पेक्टरचे काम कांही काल केले. तेवढ्या काळांत जुन्या पाठशाळा-पद्धतीत फरक करून नवीन शिक्षणपद्धति यांनी भमलांत

आणली. स्त्रीशिक्षणासाठी मुलींच्या शाळा सुरू केल्या; पण लोकाश्रयाच्या अभावामुळे त्या पुढे मोडल्या. पुढे वरिष्ठ अधिकाऱ्यांशी मतभेद झाल्याने त्या जागेचा यांनी राजिनामा दिला. बंगालच्या गव्हर्नरनी मध्यस्थी केली तरी तो यांनी परत घेतला नाही.

यांनी ' वेताळपंचविशी 'नामक एक पुस्तक मुलांसाठी लिहिले (१८४९). उपक्रमणिका, कौमुदीचे तीन भाग, शाकुन्तलाचे बंगाली भाषान्तर ही पुस्तके लिहिली. तसेच वर्णपरिचय, कथामाला, चरितावलि वगैरे पुस्तके शाळांसाठी लिहिली. या शालेय पुस्तकांमुळे कांही काल

यांचे मासिक उत्पन्न पांच हजार रुपये असे. तीन हजार रुपये यांची स्थिर मिळकत होती. यांची शालेय पुस्तके यांच्या मागे पुष्कळ वर्षे शाळांत चालू होती. 'मेट्रो-पोलिटन इन्स्टिट्यूट' यांनी स्थापन केले. बंगाल्यांतील ती एक भरभराटीस आलेली संस्था आहे.

यांनी विधवाविवाह हा हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणे कसा सर्वस्वी प्राप्य आहे या विषयावर एक पुस्तक लिहिले (१८४५). विरोधकांनी संस्कृतभाषेत लेख व पुस्तके लिहून त्याचे खंडन केले. यांनी मात्र आपल्या उत्तर-प्रत्युत्तराचे सर्व लेखन बंगाली भाषेत केले. त्यामुळे यांचे म्हणणे बहुजनसमाजांत पसरले आणि यांना लोकमताची अनुकूलता मिळाली. स्त्रिया तर यांना आपला मित्र मानीत. यामुळे पुढे विधवाविवाहाचा कायदा संमत झाला (१८५६).

आई भाजारी आहे असे समजतांच वर्षाकृत किंवा रात्र मनांत न आणतां धोधो वाहणाऱ्या नदीच्या पुरांत उडी टाकून पैलथडी जाऊन यांनी मातेचा ऋणावस्थेत भेट घेतला. विधवाविवाहाच्या पवित्र कार्यास यांनी आपल्या धर्मपरायण वृद्ध मातापित्यांचा आशीर्वाद घेतला होता. यांनी लिहिलेल्या पुनर्विवाहाच्या पुस्तकाच्या दोन हजार प्रती एका आठवड्यांत खपल्या. या चवदा प्रकरणात्मक पुस्तकाचे अकरा प्रकरणांत यांनी इंग्रजी भाषान्तर केले. त्याचे मराठी भाषान्तर विष्णुशास्त्री पंडित यांनी केले. यांना आपल्या कार्याची मोहिनी सुशिक्षित-अशिक्षित समाजावर विलक्षण घातली होती. केशवचंद्रांसारख्या धर्मसुधारकांनी 'विधवाविवाह' नाटकात पुढाकार घेतला. खुद्द ईश्वरचंद्रांनी रंगभूमी आजन्मांत पाहिली नव्हती तरी हे नाटक वारंवार पाहिले. हे नाटक न पाहिलेला मनुष्यच त्या काळी संबंध कलकत्त्यांत मिळाला नसता. यांनी दीर्घ प्रयत्न करून स. १८५६ चा १५ वा कायदा पास करून घेतला. या कायद्यान्वये हिंदु विधवेस पुनर्विवाह करितां येऊ लागला, तिची संतति कायदेशीर ठरली आणि तिला आपल्या पूर्व घरच्या मुलाचे पालन करण्याचाहि हक्क राहिला.

श्रीशचंद्र विद्यारत्न यांनी दहा वर्षांच्या एका अज्ञ बालविधवेचे पाणिग्रहण करून तीस वरील कायद्याचा प्रथम लाभ मिळवून दिला. या मुलीचे लग्न तिच्या चौथे वर्षी होऊन तिला सहावे वर्षी वैधव्य आले होते. स. १८२८ मध्ये एका कलकत्ता शहरांत ३०९ बालविधवा सती गेल्या होत्या. स. १८३३ मध्ये राजा राममोहनराय यांच्या प्रयत्नास यश येऊन कायद्याने सती जाण्यास बंदी करण्यांत आली. पुढे तेवीस वर्षांनी पुनर्विवाहाचा कायदा पास झाला.

मुंबईस स. १८३५ मध्ये रघुनाथ जनार्दन व गत-भर्तृका चिमाबाई या गौड सारस्वत ब्राह्मण जातीतील व्यक्तींचा पहिला पुनर्विवाह झाला. स. १८६० मध्ये डॉ. आत्माराम पांडुरंग तर्खड यांचे घरी गणपतराम दलपतराम व दिनकुंवर या गुर्जर व्यक्तींचा पुनर्विवाह झाला. स. १८६५ मध्ये मुंबईनजीक वांद्रे येथे पुण्याचे वकील नारायण जगन्नाथ भिडे व मोरो रामचंद्र पेंडसे यांची विधवा कन्या यांचा झालेला पुनर्विवाह कोंकणस्थ ब्राह्मण जातीतील पहिला पुनर्विवाह होय (विष्णु परशुराम-शास्त्री पंडित यांचे चरित्रांतून घेतलेली माहिती). बाल-विवाहाविरुद्ध यांनी उठाव केला होता. तसेच बहुपत्नी-कत्वाविरुद्ध यांचा प्रचार चालू असे.

हे केवळ सुधारणेचीं तत्त्वे प्रतिपादन करित नसत तर प्रसंगी तीं आचरणांतहि आणत असत. आपल्या मुलींचीं लग्ने त्या १४-१५ वर्षांच्या झाल्याशिवाय यांनी केलीं नाहींत. एका मुलाचे लग्न एका बालविधवेशीं केले. यांनी आपल्या खर्चाने आपल्या गांवीं एक इंग्रजी शाळा व दवाखाना सुरू केला.

कलकत्त्यास भरलेल्या दरबारांत राणीकडून बहुमानाची सनद (१८७७) व पुढे सी. आय. ई. ही पदवी यांना देण्यांत आली (१८९०).

कमालीची मातृभक्ति, साधेपणा, निर्भयपणा आणि नीतिमत्ता यांमुळे यांची समाजावर विलक्षण छाप पडे.

उ

उजगरे, भास्कर कृष्ण—(जन्म स. १८८७-मृत्यु स. १९३५) सुप्रसिद्ध ख्रिस्ती मिशनरी व मराठीतील लेखक.

यांचे जन्मस्थान भांबुर्डा. यांचे वडील मिशनरी स्कूल-मध्ये शिक्षक होते. ऐगमध्ये मातापितरांचा मृत्यु झाल्याने अनाथ होऊन हे अहमदनगर मिशन स्कूलमध्ये शिक्षण-करिता गेले. याच ठिकाणी रे. टिळक व भारदे यांच्या सहवासाने वाङ्मयांत यांना गोडी लागू लागली. भक्ति-रसाने ओथंबलेल्या कविता लिहिण्यास यांनी याच वेळी सुरुवात केली. यांपैकी कांही कविता मराठी प्रार्थना-पुस्तकांत प्रथित करण्यांत आलेल्या आहेत.

याच वेळी यांचे डोळे झपाट्याने बिघडू लागले. परन्तु मिरज हॉस्पिटलमध्ये यांचे डोळे परत सुधारण्यांत आले. मानवी प्रयत्नांपेक्षा ईश्वरी कृपेचाच अंश या गोष्टीत अधिक आहे अशी समजूत झाल्याने हिंदी ख्रिस्ती लोकांच्या सेवेत आपले उरलेले आयुष्य व्यतीत करण्याचा यांनी निश्चय केला. निरनिराळ्या वृत्तपत्रांतून लिहून ख्रिस्ती लोकांच्या विपन्न दशेची कल्पना जनतेस आणून द्यावयाची ही यांची या बाबतीतील पहिली कल्पना होती. त्याचप्रमाणे हिंदी ख्रिस्ती जनतेत मराठी भाषा व वाङ्मय यांचा प्रसार करण्याकडेही यांचा कल असे. नाशिक, मुंबई व निपाणी येथे भरलेल्या 'इंडियन ख्रिश्चन लिटररी कॉन्फरन्स' मध्ये यांचा बराच मोठा हात होता (१९२७-३३).

रे. टिळक यांच्या कविता तीन खंडांत प्रसिद्ध करण्याची यांची कल्पना होती. त्यांपैकी दोन खंड यांनी प्रसिद्ध केले असून तिसऱ्याची सामग्री यांनी जमविली होती. यांनी मराठी वाङ्मयाचा एक इतिहासहि लिहिला असून हिंदी ख्रिस्त्यांनी त्यामध्ये घातलेल्या मौल्यवान् भरीवर त्यांत विशेष जोर देण्यांत आला आहे.

आपल्या आयुष्याचे उत्तरार्धात सासवड येथे यांनी एक धार्मिक संस्था काढली होती. सर्व धर्मांनी मान्य केलेल्या धार्मिक तत्त्वबद्दल विचारविनिमय करणे हा या संस्थेचा प्रमुख हेतु होता.

ख्रिस्ती धर्माच्या अभिमानाच्या यांच्या आयुष्यावर पडलेल्या छायेत हटवादीपणापेक्षा जमवून घेण्याची वृत्तिच अधिक आहे. वाङ्मयः— (१) नारायण वामन टिळक (१९२८), (२) तरणोपाय (१९२८), (३)

एका कारागृहवासी गृहस्थांचे आत्मवृत्त. (४) मराठी वाङ्मयाचा इतिहास.

उटगीकर, नारायण बापूजी—(मृत्यु स. १९३१) संस्कृतवाङ्मयाचे संशोधक आणि अभ्यासक.

हे एम्. ए. होते. प्रथम सरकारी हायस्कूलांत हे शिक्षक म्हणून लागले. तेथून पुणे डेक्कन कॉलेजमध्ये लायब्ररीवर काम केले. प्रथम कांही वर्ष पुण्याच्या भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टिट्यूटचे ऑननरी सेक्रेटरी होते (१९१६-१८). तेथेच हस्तलिखितांच्या संग्रहाचे हे क्युरेटर झाले (१९१८-१९१९).

त्यानंतर महाभारताची चिकित्सक प्रत तयार करण्याचे काम तेथेच सुरू झाले. त्याचे यांना मुख्य संपादक नेमण्यांत आले (१९१९-१९२४). त्याप्रमाणे यांनी नमुना म्हणून 'विराटपर्व' काढला. सर डॉ. रा. गो. भांडारकर यांच्या लेखसंग्रहाचे चार भाग निघाले त्याचे संपादकत्व यांच्याकडेच होते.

जर्मनीतील पंडित रिचर्ड गाबे यांच्या भगवद्गीतेच्या प्रस्तावनेचे इंग्रजी भाषान्तर यांनी केले. तसेच 'गौडवहो' या ग्रंथाची शुद्ध प्रत यांनी तयार केली. यांना स. १९२७ साली अर्धागवायु झाला.

उत्तम भिक्षु—(निर्वाण स. १९४०) राष्ट्रसभेचे व हिंदुसभेचे पुरस्कर्ते सुप्रसिद्ध बौद्ध भिक्षु.

ब्रह्मदेशांतील एका अत्यंत प्रतिष्ठित बौद्ध घराण्यांत यांचा जन्म झाला. वयाच्या तिसऱ्या वर्षी सर्व माया-पाश तोडून हे भिक्षु बनले. बुद्ध व त्याचे तत्त्वज्ञान याचा प्रचार करण्यांत यांनी दिवसचे दिवस घालविले आणि थोड्याच दिवसांत बौद्ध भिक्षूचे हे एक मोठे पुढारी बनले. बौद्ध धर्माचे प्रचाराकरिता युरोप, चीन, जपान वगैरे देशांतही यांनी प्रवास केला.

परंतु या धार्मिक क्षेत्रापेक्षांही राजकीय रंगणांत असणारे यांचे वजन विशेष स्पृहणीय होते. एकदा हे न्यायकोर्टात चालले असता रस्त्याचे दोहों बाजूंनी उभे राहून ब्रह्मी स्त्रियांनी आपल्या केसांच्या यांच्याकरिता पायघड्या केल्या. आपला पुढारी या दृष्टीने ब्रह्मी लोकांवर यांचे असणारे वजन लक्षांत येण्यास ही एकच गोष्ट पुरेशी आहे.

हे अनेकभाषा-कोविद होते. चिनी, जपानी, इंग्लिश,

पाली, हिंदी व बंगाली इत्यादि अनेक भाषांतून हे उत्कृष्टपणाने बोलू शकत. राष्ट्रीय समेतहि यांना असेच मानाचे स्थान असे. ब्रह्मदेशांतील काँग्रेस चळवळीचे तर हे प्रमुखच होते.

ब्रह्मदेश हिंदुस्थानापासून अलग करू नये, या ब्रह्मदेशांतील चळवळीचे हे प्रमुख होते. ब्रह्मदेश हा सांस्कृतिक व धार्मिक दृष्ट्या हिंदुस्थानचाच भाग आहे ही यांनी या चळवळीस लावलेली कारणपरंपरा यथायोग्यच होती.

अखेर या चळवळीबद्दल ब्रह्मी सरकारने यांना हद्दपार केले. कलकत्त्यास आपली हद्दपारी कठीत असतांनाच हे हिंदुसभेच्या राजकारणांत भाग घेऊ लागले. १९३५ त कानपूर येथे भरलेल्या अखिल-भारतीय हिंदुसभेचे हे अध्यक्ष होते. चीनमधून अनेक भिक्षु या अधिवेशनास आले होते. या अध्यक्षस्थानानंतर पंजाब, संयुक्तप्रांत, व बंगालमध्ये यांनी मोठेमोठे दौरेहि काढले. यांच्या नेतृत्वाने संशोधून प्रसिद्ध झालेला 'भगवान् गौतम बुद्ध' (जीवनी व उपदेश) हा हिन्दी ग्रंथ प्रसिद्ध आहे.

उद्यशंकर—(जन्म स. १९००) जगप्रसिद्ध नर्तक व हिंदी नृत्याचे प्रचारक.

ज्ञालवारच्या (राजपुताना) डॉ. श्यामशंकर चौधरीचे हे चिरंजीव. जात ब्राह्मण. यांचे वडील ज्ञालवारच्या महाराजांचे खाजगी चिटणीस होते.

हे विद्यार्थी असतांना अतिशय उनाड असत. प्रवास हा त्या वेळी यांच्या आवडीचा व्यवसाय असे. मात्र पुढे यांना चित्रकलेचा नाद लागला. चित्रकलेचे प्राथमिक शिक्षण यांना गाझीपूर येथे मिळाले व उच्च शिक्षण यांनी बनारस व मुंबईचे स्कूल ऑफ आर्ट्समध्ये संपादन केले. (१९१७). यानंतर त्यांच्या उच्च शिक्षणाकरिता हे लंडनच्या 'रॉयल कॉलेज ऑफ आर्ट्स'ला रवाना झाले. त्या ठिकाणी सर विल्यम रोथेन्स्टाइन हे यांचे पेन्टिंगमधील गुरू होते. विशेष प्रावीण्य संपादन करून हे प्रॅज्युएट झाले. या वेळी स्पेन्सर व जॉर्ज क्लासेन पारितोषिकेहि यांनी संपादन केली.

पुढे चित्रकार म्हणून हे कधीहि प्रसिद्धीस आले नसले तरी चित्रकलेमधूनच यांच्या नृत्यविषयक आवडीला प्रेरणा मिळाली आहे, ही गोष्ट सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट आहे.

नाट्याच्या अनुभवाची पहिली संधि यांना युरोपमध्ये असतांनाच मिळाली. स. १९१४ सालच्या महायुद्धांत

जखमी झालेल्या सैनिकांचे मदतीकरिता यांच्या वडिलांनी लंडन येथे एक नाट्यप्रयोग आंखला. तोच यांच्या नाट्यप्रवेशांतील पायाचा दगड होय.

याच वेळी यांनी काव्यगायन करण्यास सुरुवात केली. वडिलांनी लिहिलेल्या नाटिकांत काम करण्याचा यांनी प्रघात पाडला आणि मित्रमंडळीत आपले नृत्याचे कार्यक्रम करण्यासहि यांनी सुरुवात केली.

अशाच एक नृत्यप्रसंगी सुप्रसिद्ध रशियन नर्तिका अॅना पॅव्हेलोव्हा ह्यांचे लक्ष यांच्या नृत्याकडे वळले व लवकरच त्यांच्या नृत्याचे ताफ्यांत यांचा समावेश करून घेण्यांत आला. याच वेळी अॅना पॅव्हेलोव्हांना हिंदी नृत्यकला शिकविण्याची जबाबदारी यांचेवर टाकण्यांत आली (१९२३-२७).

अशा तऱ्हेने यांच्या अंगांतील सुप्त गुणांना अॅना पॅव्हेलोव्हामुळे एकदम चालना मिळाली व त्यांनी 'राधा-कृष्ण बॅलट'मध्ये आपले सहकारी म्हणून यांना निवडल्याने तर एक उत्कृष्ट नर्तक होण्याची संधि यांना मिळाली. या नृत्याचे प्रयोग करण्यांत यांनी अमेरिकेंत बरीच वर्षे व्यतीत केली.

यानंतर यांनी कांही वर्षे युरोपमध्ये घालविली. निरनिराळ्या अडचणींना तोंड देत एक उत्कृष्ट धंदेवाईक नर्तक म्हणून हे प्रसिद्ध झाले. या दृष्टीने यांचा युरोपांतील हा वास महत्त्वाचा आहे.

यानंतर थोड्याच दिवसांनी हे हिंदुस्थानला परत आले (१९२९). यांच्या 'सोलो'चा पहिला प्रयोग कलकत्ता येथे झाला. यांतील पहिला माग संपल्यानंतर श्रोत्यांत बसलेल्या डॉ. अवनींद्रनाथ टागोरांनी स्टेजवर येऊन यांची मनापासून स्तुति केली. सोलो म्हणजे एकच पात्राने करावयाचा नर्तनप्रयोग होय.

याचे पुढेच वर्षी मिस अॅलन बोनर या हिंदी नृत्यकलेसंबंधी विशेष प्रेम वाटणाऱ्या स्त्रीस जोडीदार म्हणून घेऊन यांनी युरोपमध्ये आणखी एक सफर काढली. हिन्दी नर्तक व गानतज्ज्ञ लोकांचा एक संचहि यांनी या वेळी आपल्याबरोबर घेतला होता. या वेळी यांना मिळालेले यश पूर्वीच्या यशाच्या मानाने किती तरी पटींनी अधिक होतें. यानंतर हे अमेरिकेलाहि गेले.

आजपर्यंत अमेरिका व कॅनडा येथे निरनिराळ्या प्रसंगांनी यांनी चार सफरी केल्या असून यांच्या कार्यक्रमांमुळे यांचेविषयी आदर वाटणाऱ्या प्रेक्षकांची संख्या एक लाखाचे वर गेलेली आहे.

परंतु स्टेजवरील आपल्या यशांतच गुंग होऊन राहण्याची यांच्या मनाची तयारी नव्हती. या यशाबरोबरच हिंदी नृत्यकला व संगीत यांकरिता कांही तरी भरीव कार्य करावे असे यांच्या मनांत घोळत होते. हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या संघांतर्फे होणाऱ्या तुरळक धंदेवाईक नृत्यप्रयोगांमुळे खऱ्या कलावंताची उपासमार होते ही गोष्ट बरेच दिवसांपासून यांच्या लक्षांत आली होती. यांच्या मुळाशी शिक्षण व अनुभव यांच्या पार्श्वभूमीचा अभाव आहे असे यांच्या मनाने घेतले. सर्वसामान्य जनतेची रुचि बिघडविण्याचे कामहि या नृत्यप्रयोगांकडून होत असल्याचे यांचे लक्षांत आले. या गोष्टीला उपायहि यांचेजवळ तयार होता. गुणी विद्यार्थ्याला ज्या ठिकाणी योग्य शिक्षण दिले जाईल व कांही तरी कार्य करण्यास ज्या ठिकाणी एखाद्या कलावंतास स्फूर्ति मिळेल अशा एखाद्या संस्थेची स्थापना करणे हाच यांच्या दृष्टीने या गोष्टीस उपाय होता व लवकरच हे आपले स्वप्न यांनी सत्य सृष्टीत उतरविले. यांनी अल्मोरा येथे 'उदयशंकर आर्ट्स स्कूल' काढले (१९४०).

या संस्थेस आर्थिक साहाय्य मिळविण्याच्या हेतूने हे १९३९ मध्ये आपल्या मंडळीसह साडेतीन महिन्यांच्या भारतवर्षीय प्रवासाला निघाले. हिंदुस्थानांतील मोठमोठ्या गांवां जवळ जवळ अठ्ठाऐंशी यशस्वी प्रयोग यांनी केले.

यांचे जोडीदार म्हणून नृत्य करणाऱ्या सिमकीचा उल्लेख केल्याशिवाय यांची माहिती पुरी होणार नाही. सिमकीचे खरे नांव 'सायमन बारबेरी'. पॅरिसमध्ये हे नृत्य करीत असता त्यांची यांच्याशी गांठ पडली. त्या वेळी त्या फक्त सोळा वर्षांच्या होत्या. ज्या क्षणी त्यांनी पॅरिसमध्ये यांचे नृत्य पाहिले, त्याच क्षणी त्या यांच्या अंधभक्त बनल्या. नंतर यांच्याबरोबर हिंदुस्थानांत येऊन त्या यांच्या नृत्यांतील एकमेव जोडीदार बनल्या आहेत. 'शिवपार्वतीनृत्य'मध्ये 'उदयशंकर-सिमकी' या जोडीने येथे व परदेशांत मिळविलेले यश केवळ अपूर्व आहे.

विष्णुदास शिराळी या कानडी गृहस्थांचे नेतृत्वाखाली चालणारा ऑर्केस्ट्रा हा यांच्या नृत्यांतील बराच मोठा भाग व्यापतो. कोणी तरी असे म्हटले आहे की, यांच्या नृत्याच्या यशस्वितेतील दोन तृतीयांश भाग ऑर्केस्ट्राकडे जातो. त्यांतील अतिशयोक्ति सोडून दिली तरी ऑर्केस्ट्राचा श्रेष्ठपणा कळून येण्यास हे उदाहरण पुरेसे आहे.

यांच्या सर्व नृत्याची यशस्विता सौंदर्य व संगीत या दोन्ही दृष्टींनी परिपूर्ण अशा प्रेक्षकांवर होणाऱ्या काव्यमय परिणामांत सामावली आहे. त्याचप्रमाणे नाट्यशास्त्राने सुचविलेल्या कोणत्याहि नियमांचे उल्लंघन करावयाचे नाही, हा दंडकहि यांनी आपल्या मार्गे लावून घेतला असल्याने शास्त्रीय व सर्वसाधारण अशा दोन्ही तऱ्हेच्या प्रेक्षकांच्या दृष्टीने यांचा कार्यक्रम सरस होतो. नाट्यशास्त्रांत कथन केलेल्या सुंदर कल्पना हे अंगविक्षेपांचे साहाय्याने तितक्याच रसिकतेने व्यवहारांत आणून ठेवतात. मुद्राभिनय तर यांनी इतका पराकोटीला नेलेला आहे की पौर्वात्य व पाश्चिमात्य अशा दोन्ही तऱ्हेच्या रसिकांचे मनोरंजन एकाच वेळी करण्याचे सामर्थ्य त्यांचे साहाय्याने यांना मिळाले आहे. यांच्या गारुड्याचे (Snake Charmer) नृत्यांचे घ्याना. यांचे हातांतील नसलेला साप बघण्यासाठी किती प्रेक्षकांनी आपली मान उंचावली आहे त्याला गणतीच नाही. तीच स्थिति रास-लीला व इतर ग्रामीण नृत्यांची आहे. त्यांतील स्वच्छंदीपणा व कला यांनी कोणताहि रसिक सहज भारला जावा इतक्या उत्कटतेने तीं करण्यांत येतात.

त्याचप्रमाणे हे व सिमकी यांचे राधाकृष्ण-नृत्यहि असेच लोकप्रिय झाले आहे.

परंतु या सर्वापेक्षांहि यांचे 'शिवपार्वतीनृत्य' हे नृत्य सरस आहे यांत शंका नाही. नऊ रसांतून प्रवास करणारा यांचा हा नृत्यप्रसंग यांच्या सर्वोत्कृष्ट नृत्यांत सामील होण्याच्या योग्यतेचा आहे. शांत रसांतून भयानक रसांत, करुण रसांतून रौद्र रसांत, बीभत्स रसांतून वीररसांत भावना हेलावत नेण्याचे या नृत्यांत प्रगट होणारे यांचे कौशल्य अत्युच्च आहे. न कळतच यांतील प्रत्येक पायरी ही अनंत काळपर्यंत स्मृतीत रेंगाळणाऱ्या स्वप्नांचा एक भाग बनते.

या नृत्यांमधील सिमकीचे कौशल्यसुद्धा असेच नयन-मनोहर वाटते. अभिनयाच्या प्रत्येक कृतीबरोबर ती आपल्याभोंवती सौंदर्याची नवीनवीं वलये निर्माण करीत जाते.

अशा तऱ्हेच्या कलेचा सन्मान करण्यास रसिकजनांनी अहमहमिकेने धावून यावे यांत कांहीच नवल नाही. यामुळे देशी व विदेशी, अनेक देशांच्या, अनेक भाषांच्या, अनेक जमातींच्या लोकांनी यांचेवर देणग्यांचा अक्षरशः पाऊस पाडला आहे.

निजिन्स्कीच्या मुलीने यांना झारचिन्हांकित अंगठी दिली, सयाजीराव गायकवाडांनी प्राचीन मुद्राभिनयावरील आपल्याजवळ असणारे बहुमोल ग्रंथ दिले, इतकंच काय रुडॉल्फ व्हॅलेन्टिओची Cobra Ring यांना देण्यांत आली.

परंतु या देणग्यांपेक्षांहि भावनेच्या उमाळ्यांतून बाहेर आलेले थोर लोकांचे आर्शावांच यांना अधिक बहुमोल वाटणें साहाजिक आहे. अशा लोकांत पंचम जॉर्ज, डेन्मार्क, नॉर्वे, स्वीडनचे राजे, रवींद्रनाथ टागोर व जवाहरलाल नेहरू इत्यादि गृहस्थ आहेत. प्राचीन कलेसंबंधी अनादर दाखवणाऱ्या नेहरूंच्याकडून मिळविलेल्या स्तुतीला या सर्व आर्शावांचांत अधिक महत्त्व आहे, यांत शंका नाही.

आपल्या देशांतील लोकांच्या व देवतांच्या आयुष्याचें खरेंखुरें चित्रण करण्याचें आपलें ध्येय यांनीं अनेक वेळां बोलून दाखविलें आहे. प्राचीन हिंदुस्थानांतील लोकांचे सांस्कृतिक आयुष्य घडविण्याचे बाबतींत भारतीय नृत्यानें बजाविलेली कामगिरी केवळ अवर्णनीय आहे. अगदीं तीव्र-अगदीं त्याच प्रकारची-कामगिरी सध्यांहि नृत्यांनीं पार पाडावी व आपली पूर्वीची राहणी, पूर्वीचे आचार-विचार यांचे थोडेतर नजीक आपल्या लोकांना नेऊन, पुनःप्रत्ययाच्या आनंदाचा लाभ त्यांना मिळवून द्यावा असा यांचा हेतु आहे.

बॉलरूममध्ये चालणाऱ्या धांगडधिंग्यानें आपला देश कायमचा भारला जाऊं नये अशी यांची मनापासूनची इच्छा आहे. कारण इतके दिवस आपल्या प्राचीन नृत्याकडे दुर्लक्ष केल्याची फळे आपण भोगतच आहोंत. आपला देश व आपले आचार यांना पारखे झालेले आपल्याकडील शेंकडो शिक्षितमन्य विद्वान् लोक रात्री-मागून रात्री डोळे चोळीत चोळीत बॉलरूममध्ये ठेका धरून नाचत आहेत, परंतु साहेबांचें अनुकरण केलें या समाधानाखेरीज इतर कोणत्याहि समाधानाची त्यांना तिळमात्रहि प्राप्ति होत नाही.

या सर्व गोष्टींचा विचार करूनच यांचें असें ठाम मत बनलें कीं, पूर्वेकडील लोकांनाच काय परंतु पाश्चात्यांनासुद्धां हे 'बॉलरूम डान्स' म्हणजे एक शाप आहे व त्यापासून सुटण्याकरितां प्राचीन नृत्यांची त्यांना गोडी लावली पाहिजे.

हिंदुस्थानांतील पौर्वात्य नृत्याचे भरभराटीच्या मुळाशीं राजाश्रयाइतकीच लोकप्रियताहि होती. अशा तऱ्हेच्या

कलावंतांचा संच जवळ असणें राजे लोकांना अभिमानास्पद वाटे आणि त्या कलावंतांनाहि कलाकुशल राजाधिराजांच्या पायांशीं ती वाहण्यांत आपल्या कलेचें सार्थक वाटे. नृत्यकलेला उत्तेजन देण्यांत कोणालाहि कमीपणा वाटत नसे.

परंतु हा काल पालटला. जातिभेदानें धुंदावलेल्या सभ्य गृहस्थांना कलेपेक्षां जातीकडे अधिक लक्ष द्यावें वाटूं लागलें आणि या सर्व कलावंतांना जातिबहिष्कृत करण्यांत आलें. व अशा तऱ्हेनें इतके दिवस जीवाभावानें जतन करून ठेवलेली नृत्यकला नामशेष झाली.

या अवशेषीभूत नृत्यांचे संकलनानेंच हिंदुस्थानच्या पौर्वात्य नृत्यकलेचें दर्शन पाश्चात्यां जनतेला करून द्यावयाचें असें यांनीं आपलें ध्येय ठरविलें आहे. प्राचीन काळाच्या लेण्यांतील चित्रे पाहून व त्यावरहुकूम पोषाख करून शास्त्रीय हिंदी नृत्यांचे प्रयोग निर्भळ सौंदर्यदृष्टीनें यांनीं अत्यंत यशस्वी रीतीनें केले व परदेशांतील तज्ज्ञ लोकांचें लक्ष आपणांकडे वेधून घेतलें. यांनीं नृत्यप्रयोग करून दाखविण्यापूर्वी भारतीय नृत्याबद्दल अनास्थेची भावना परदेशांत वावरत होती. आपल्याकडेहि हलक्या लोकांत ती कला अस्तित्वांत होती. पण प्राचीन काळां ही कला ज्या तेजानें पूर्णत्वाला पोचली होती, तेंच तेज यांनीं पुनः एकदां भारतीय नृत्यकलेला प्राप्त करून दिलें आहे.

हिंदी संस्कृतीसंबंधी पाश्चात्य राष्ट्रांत नांदणारा गैर-समज दूर करण्याकरितां यांनीं योजलेलें नृत्य हें माध्यम खरोखरच अभिनंदनीय आहे. कारण अशा प्रकारच्या सांस्कृतिक नृत्यप्रदर्शनांनीं पाश्चात्य जनतेच्या मनांत हिंदी संस्कृतीसंबंधी जी अनुकूल भावना उत्पन्न होईल त्याच्या शतांशानेंहि विद्वान् पुढाऱ्यांच्या अजोड वक्तृत्वानें होणें शक्य नाही.

“ पाश्चात्य जनतेच्या डोक्यांत शिरलेलें हिंदुस्थान-विरोधाचें खूळ नाहीसें करण्याचा एकच उपाय आहे व तो म्हणजे यांच्यासारख्या कलावंतांच्या सहवासांत एक तास व्यतीत करणें ” हे मुंबईच्या मेयरचे उद्गार घ्या, किंवा “ हिंदुस्थानचें खरें स्वरूप जर हें असेल तर आमची अमेरिका हा एक जंगली लोकांचा बाजारच समजावा लागेल ” हे यांचे नृत्यप्रयोग पाहून चकित झालेल्या एका अमेरिकन टीकाकाराचे उद्गार घ्या, दोहोंमध्ये वर प्रतिपादिलेल्या मतांचीच गाढ छाया पडलेली दिसून येईल.

आणि म्हणूनच, यांच्या कांहीं योजनांत यांना मिळालेलें अपयश लक्षांत घेऊनहि परदेशां कलाप्रांगणांत देवादिकांचे आधारावर संथपणें प्रवेश करणारा एक तरुण परंतु यशस्वी नृत्यकलाविशारद या दृष्टीनें यांची योग्यता निःसंदिग्धपणें श्रेष्ठच राहिल.

उदास, यशवंतराव आनंदराव—(जन्म स. १८४२-मृत्यु स. १८७७)

प्रवासवर्णनकार. हे मूळ ओतूर (जिन्हा पुणें) येथील राहणारे. बी. ए. झाल्यावर यांनीं शाळा-खात्यांत मध्यप्रान्तांत नोकरी धरली. पुढें मराठी ट्रान्स्लेटर होते. आणखी निरनिराळ्या खात्यांत यांनीं कामें केलीं. हे क्षयानें मृत्यु पावले. हे चांगले शोधक होते. यांची वृत्ति नम्र होती. लेखत्रिजच्या इतिहासाचें मराठी भाषान्तर यांनीं केलें आहे. धौममहा-बलेश्वरवर्णन या १५० पानांच्या पुस्तकांत स्थळवर्णन, क्षेत्रमहात्म्य, इतिहासप्रकरण व निबंधसार असे चार भाग आले आहेत. त्यांतील वर्णन व विवेचन दोन्ही चांगलीं उतरलीं आहेत (अ. म. वा. से.).

उपाध्याय, रामचरित रामप्रपन्नजी—(जन्म स. १८७२-मृत्यु स. १९३९) अलीकडच्या काळांतील सुप्रसिद्ध दोनचार हिन्दी कवीपैकी एक.

हे अजमगडचे शरयूपारीण ब्राह्मण. यांचा जन्म गाजीपूर येथें झाला. संस्कृत भाषेतील व्याकरण, साहित्य व ज्योतिष या शास्त्रांचें अध्ययन यांनीं काशींत महामहोपाध्याय शिवकुमारशास्त्री यांचेकडे केलें. नंतर हे आपल्या गांवीं येऊन जमीनदारी व शेतकी पाहूं लागले.

पं. रामचरित त्रिपाठी या सुप्रसिद्ध हिन्दी भाषेतील कवीच्या अनुकरणानें यांना कविता करण्याची गोडी लागली. प्रथम प्रथम जुन्या पद्धतीच्या कविता जुन्या भाषेत केल्यानंतर लोकांची रुचि खड्या बोलीकडे विशेष आहे, हें पाहून यांनीं खड्या बोलींत कविता करण्यास प्रारंभ केला. 'सरस्वती' मासिकांत यांच्या पुष्कळ कविता प्रसिद्ध झाल्या.

यांचे काव्यग्रंथ—

१ सूक्तिमुक्तावली, २ राष्ट्रभारती, ३ देवदूत, ४ देवसभा, ५ रामचरितचन्द्रिका, ६ रामचरितचिंतामणि (प्रबंधकव्य), ७ देवी द्रौपदी, ८ उपदेशरत्नमाला, ९ भारतभक्ति, १० मेघदूत, ११ विचित्र विवाह, १२

सत्य हरिश्चंद्र, १३ घटकर्पूरकी भाषाटीका, १४ अंजना, १५ सुंदरीसिंदूर प्रकरण, १६ भारतीय रत्नाकर, इत्यादि.

हिंदी भाषेतील अलीकडील प्रमुख कवीत यांची गणना होते.

यांची राहणी अत्यंत साधी असे. गाजीपूर येथें यांनीं एक संस्कृतपाठशाळा, सनातनधर्ममंडळाची शाखा व वाचनालय स्थापन करून चालविलें होतें. (क. कौ. २. २६४-६६, श्रीशुक्ल हिंदीसाहित्य का इतिहास)

उपाध्ये, जयकृष्ण केशव—(जन्म स. १८८३-मृत्यु स. १९३५)

मराठीतील एक प्रसिद्ध कवि. यांचा जन्म नागपूर येथें झाला. २३ वे वर्षी घराचा त्याग करून वर्धा येथें तीन वर्षे रामनामाचें पुरश्चरण केलें. तेथें जुन्या मराठी ग्रंथांचें वाचन झालें. सर्व हिंदुस्थानभर प्रवास केला. लहान वयांतच कविता करण्याचा नाद लागला. लोक-मान्यांचें ओवीबद्ध चरित्र लिहून पहिला खंड प्रसिद्ध केला (१९२४). निरनिराळ्या मासिकांतून कविता प्रसिद्ध केल्या आहेत. 'पोपटपंची' हा यांचा कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहे. यांची 'आधुनिक गीता' म्हणून एक विनोदी काव्य विशेष प्रसिद्ध आहे.

वागीश्वरी, नागपूर, ह्या मासिकाचे कांहीं वर्षे संपादक होते.

उपासनी महाराज—(जन्म स. १८६८-मृत्यु स. १९४१) शिर्डीच्या साईबाबांच्या कृपेस पात्र झालेले सुप्रसिद्ध सत्पुरुष.

यांचें संपूर्ण नांव काशिनाथ गोविंद उपासनी-शुक्ल यजुर्वेदी माध्यंदिन शाखेचे हे ब्राह्मण.

प्रथम हे जळगांवला वैद्य होते (१८९७ सुमार). हातून चुकीचें औषध दिल्याचा गुन्हा होऊन यांना चार महिन्यांच्या साध्या कैदेची शिक्षा झाली होती.

नंतर हे शिर्डीस आले (१९१०). या ठिकाणीं हे 'उन्माद अवस्थेंत' होते.

हे पुढें शिर्डीहून नागपूर व खडगपूरला गेले. त्या ठिकाणींहि अंगास विष्टा लावणें, मोरीचें पाणी पिणें यासारख्या सामान्य मनुष्यास चमत्कारिक वाटणाऱ्या गोष्टी यांनीं केल्या. ज्या खापरांत हे शौचविधि करीत, त्याच खापरांत भिक्षा मागण्याचा यांचा प्रघात असे. खडगपूरला तर हे दिगंबर अवस्थेंतच असत. त्या ठिकाणीं

यांच्या पायखान्याची लोकांनी पूजा केली. या ठिकाणीच लोकांची यांचेवरील भक्ति थांबली नाही. पुढे पुढे तर यांच्या सांगण्यावरून पाडव्याच्या दिवशी संक्रांत पाळण्यासारखी कृत्ये करण्यापर्यंत तेथील लोकांची मजल गेली. धर्मशास्त्राचा या गोष्टीस कांही आधार नाही, ही गोष्ट हे स्वतः कबूल करीत असतां लोक केवळ यांच्या शब्दावरून या सर्व गोष्टी करीत (१९१४).

पुढे साकोरीस १९१७ सुमारास यांना स्वतःला स्त्रीत्वाची भावना झाल्याचा भास होऊ लागला. त्यामुळे हे क्वचित् लुगडे वंगरे नेसू लागले.

साकोरीस आल्यावर तर यांच्या चमत्कारिक कृती वाढूच लागल्या. याचा परिणाम यांच्या भक्तमंडळीत झपाट्याने वाढ होण्यांत झाला. भक्तमंडळीचे यांचेवर इतके प्रेम—भक्तमंडळींनी यांना इतके पैसे दिले—की मरावयाचे वेळी यांची एकंदर मालमत्ता अनेक लाखांची भरली.

यांच्या या इमारतींत भक्तमंडळीकरिता बांधलेली धर्मशाळा, ग्वाल्हेरचे श्रीमंत सरदार जाधव यांच्या मातोश्री श्रीमती जाधव यांनी तीस-चाळीस हजार रुपये खर्च करून बांधलेले दत्तमंदिर, ठिकठिकाणच्या भक्तमंडळींनी बांधलेले यांचे स्थान व याशिवाय गणपती, शंकर, शनिमहाराज व खंडोबा यांची मंदिरे, यज्ञमंडप, गोशाळा, अन्नपूर्णागृह वंगरेचा समावेश होतो.

ही सर्व वाढ क्रमाक्रमाने जरूरीप्रमाणे झाली असली पाहिजे. ज्या भाविकांना तेथील पारमार्थिक फायद्यांचा अनुभव येऊ लागला असेल तेच येथे राहिले असले पाहिजेत.

पुरुषांना स्त्रियांचा वेष देऊन हरतालिकेची पूजा करण्यास लावणे, स्वतः स्त्रीवेषांत बसून लोकांचेकडून बांगड्या मंगळसूत्रासारखे अहेर घेणे, इत्यादि यांच्या वर्तनाचा अन्वय सामान्य मनुष्याच्या बुद्धीपलीकडचा आहे.

परंतु यापेक्षांहि यांनी आपल्या आश्रमांत पाडलेली दुसरी एक प्रथा अधिक लोकविलक्षण आहे. आत्मोन्नतीच्या पवित्र हेतूने स्वतःशी ब्राह्मविवाहपद्धतीने विवाह लावून अनेक मुलींचा आपल्याशी संबंध जोडीत आणि त्यांचा हे स्वीकार करीत. साकोरीला 'सतीचरित्र' म्हणून या कन्यांचे एक आत्मनिवेदनपर पुस्तक मिळते. त्यांतहि 'यांच्याशी आमचे लग्न लागले असले तरी यांचा आमचा संबंध लौकिक नसून पारमार्थिक-पितापुत्री-

नात्याचा आहे' अशा तऱ्हेची कैफियत मांडली आहे. अशा तऱ्हेने यांना अर्पण केलेल्या शिष्या सती गोदावरी व लग्न लागलेल्या सत्तावीस मुलींचीं नांवे प्रसिद्ध आहेत. यांपैकी सती गोदावरी तर पूर्वविवाहित आहेत. या सर्व मुली ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर व गुजराथी आहेत.

यांच्या म्हणण्याप्रमाणे यांच्या पत्नीच्या योगे यांना ह्या ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति झाली. यांची शेवटची तिसरी पत्नी शिर्डीस आल्यानंतर वारली.

१७ ऑक्टोबर १९४० रोजी केलेल्या आपल्या खाजगी मालमत्तेच्या मृत्युपत्रांतहि आपल्या तीन कन्यांना आणि एका भक्त स्त्रीला यांनी ट्रस्टी नेमले असून सती गोदावरी यांना मॅनेजिंग ट्रस्टी नेमिले आहे.

एखाद्या भुलभुलैय्यांत सांपडावे त्याप्रमाणे यांच्या-संबंधी निश्चित मत बनवू इच्छिताऱ्या मनुष्याची स्थिति होते. जर या सर्व मुली कन्या म्हणून आपल्या आश्रमांत ठेवण्याचे यांचे मनोगत होते तर मग त्यांच्या-बरोबर विवाह लावण्याचा तरी खटाटोप यांनी कशाला केला? या सर्व गोष्टींना धर्मशास्त्राचा कांही आधार नाही, मी म्हणेन ते धर्मशास्त्र ही आपली धर्मशास्त्राची व्याख्या यांनी केव्हांच प्रसिद्ध केली आहे!

तीच गोष्ट यांच्या सर्वसाधारण बोलण्याची. 'गुदं वै गुरुपूजनम्' अशा प्रकारचे वाक्य उपनिषदांत आहे अशा उघड बोलण्याचे काय स्पष्टीकरण द्यावयाचे?

अशा तऱ्हेच्या मनुष्याच्या अन्तःकरणांत जे विचार स्फुरतील ते धर्मशास्त्र असे म्हणणे चमत्कारिक दिसते.

यांचे एकंदर चरित्र पाहतां विचित्रपणा व विशिष्टपणा यांचाच पगडा यांच्या एकंदर वागणुकीवर पडलेला दिसतो. मुरळ्या, देवदासी, विधवा यांच्या प्रथा-संबंधी सरकार कायदे करीत असतां त्याच प्रकारचा एक नवीन प्रकार यांनी उत्पन्न केला आहे.

धर्मनिष्ठेची अतिशय विपरीत उदाहरणे आपण इतिहासांत वाचली आहेत. परंतु सध्यांच्या सुधारणेच्या काळांत असाच प्रकार 'चक्षुर्वै सत्यम्' पाहावयास मिळावा ही गोष्ट देवावर अनन्य श्रद्धा ठेवणाऱ्या भाविकांना, धार्मिकांना व समाजाचे स्थैर्य इच्छितारांना अत्यंत क्लेशदायक वाटणे साहजिक आहे.

यांचे वाङ्मयः—१ साई वाक्सुधा (१-५ भाग), २ उपासनी वाक्सुधा (१-५ भाग), ३ सतीचरित्र (प्रवचनाचा भाग), ४ सिलेक्शन्स फ्रॉम वाक्सुधा

(गणेश कृष्ण ऊर्फ दादासाहेब खापर्डेकृत). यांशिवाय यांची इंग्रजी, कानडी, गुजराथी, तामीळ वगैरे भाषांत चरित्रे व प्रवचने पुस्तकरूपाने भाषांतरित झाली आहेत. मराठीत 'उपासनी लीलामृत' नांवाचा चरित्रग्रंथ गद्य व पद्य (ओवीबद्ध) अशा दोन्ही स्वरूपांत प्रसिद्ध झालेला आहे. यांच्या विरुद्धहि कांहीं वाङ्मय प्रसिद्ध झालेले आहे.

उमरीकर, बाबामहाराज—(जन्म स. १८३८—मृत्यु स. १९२४) मराठीतील संत कवि. यांना श्री.सदानंद महाराज असेंहि म्हणत. यांचे आज्ञे व मोक्षगुरु, उद्धव चिद्धनांच्या आंबेजोगाई शाखेतील बालकृष्ण हे होत.

यांच्या पित्याचे नांव विश्वनाथ. जन्मतःच नागाने यांच्यावर फणा धरिली होती म्हणून यांस शेष असेंहि म्हणत. हठयोग, राजयोग, प्राणायाम इत्यादि शास्त्रांत यांनी प्रावीण्य मिळविले. हे विरक्त होते तरी गृहस्थाश्रम स्वीकारला. पुढे आज्ञे व गुरु बाळकृष्ण यांनी आपली गादी चालविण्यास योग्य समजून यांना पूर्णाभिषेक केला व सदानंद असे यांना दीक्षानाम दिले.

शेष म्हणे मज कृपा जेव्हां झाली ।
तया वेळी गेली भेदभ्रांती ।
चराचर सर्व हरपलें दृष्टि ।
ऐसी कृपादृष्टि पूर्ण होय ॥

अशा सहज स्थितीत ते सतत असत. औरंगाबादचे पंढरीनाथ तुकाराम क्षीरसागर व भीमराव देशमुख हे यांचे आवडते शिष्य होते. उमरीचा कोमटी समाजहि यांस गुरुस्थानी मानीत असे. उमरीचे मुसलमानहि यांस फार मानीत.

यांची सर्व कविता अध्यात्मपर असून ती सुमारे पस्तीस हजार आहे. यांच्या ग्रंथांपैकी 'सुंदरविलास दीपिका' व 'देशिकलीलामृत' हे दोन ग्रंथ छापून प्रसिद्ध झाले आहेत. पैकी पहिला सुंदरविलास नांवाच्या हिंदी ग्रंथाचे मराठी भाषान्तर आहे. दुसरा 'देशिक लीलामृत' यांचे गुरु बाळकृष्ण यांच्या चरित्रावर आहे. हे दोन्ही ग्रंथ ओवीबद्ध आहेत. 'सुंदर विलासा'चे ३४ अध्याय असून २०६६ ओव्या आहेत. बद्ध, मुमुक्षु व मुक्त या विषयांचे क्रमाने विवेचन आहे. 'देशिकलीलामृत' या ग्रंथांत मुकुंदराजाने विवेकसिंधु ग्रंथ आंबेजोगाई येथे लिहिला त्या स्थळास 'मुकुंदराज गुंफा' म्हणतात असे लिहिले आहे. भंडाच्याजवळ अंभोरे गांवी लिहिला, असे महाराष्ट्र सारस्वतकार भावे म्हणतात. दोन्ही ठिकाणी

मुकुंदराजांची ठिकाणे सध्या आहेत (मराठवाड्यांतील अर्वाचीन मराठी वाङ्मय पा. १-११).

संन्यास घेतल्यावर दोन दिवसांनी हे समाधिस्थ झाले (कार्तिक व. ३ शके १८४६). यांचे चिरंजीव अमृतराव महाराज विद्यमान पीठाधिपति आहेत.

उमाजी नाईक—(जन्म स. १७९१—फांशी स. १८३२) सुप्रसिद्ध बंडखोर रामोशी. याचा जन्म पुरंदर किल्ल्याच्या ईशान्य दिशेस एका कोसावर असणाऱ्या भिवडी गांवी झाला. याच्या बापाचे नांव दादजी नाईक. खोमणे हे याचे उपनांव. जात रामोशी. दादजी नाईक वारला (१८०२) तेव्हां उमाजी अकरा वर्षांचा होता.

वसईचा तह झाल्यानंतर (१८०२) तेथील रामोशी मंडळी व पेशवे यांच्यांत कुरबुर होऊन पेशव्यांनी रामोशांचे हक्क, वतने, नेमणुका व जमिनी जप्त केल्या. तेव्हां ती रामोशी मंडळी निजाम राज्यांत आश्रयार्थ गेली आणि तिकडे त्यांचे बस्तान बसले. तेव्हां उमाजीहि पण आपला चुलता राघू व इतर लोकांबरोबर माणकेश्वराच्या जवळच्या प्रदेशांत गेला. पण तिकडे कांहीं आरोप येऊन हे परत येत असतां राघू व त्याचा मुलगा चकमकीत मारले गेले आणि बाकीचे लोक परांड्याच्या किल्ल्यांत तीन दिवस अडकून पडल्यावर सुटून परत आले. त्यांत हा होता (१८१५).

पुढे याला चानंजी मानिया, पुणे, यांचा माल पनवेली-जवळ खालापूर गांवी लुटल्याबद्दल एक वर्षाची सक्त मजुरीची व फटक्यांची शिक्षा झाली. सुटून आल्यावर भोर-जवळच्या वींगच्या कुळकर्ण्याच्या घरावर पडलेल्या दरोड्यांत याला पकडले, पण याने आपला निरपराधीपणा सिद्ध केल्यामुळे हा सुटला. याच वेळी याचा भाऊ कृष्णा यास चोरीच्या आरोपावरून सात वर्षांची शिक्षा झाली. पण तो तेथून पळाला. याच वेळी तुरुंगांतच या दोघां भावांनी अक्षरओळख करून घेतली.

पुढे याचा मित्र सत्तु याच्या हातून रागाच्या भरांत एका बाईचा खून झाला व पोलिसांनी त्याला पकडले. तेव्हां याने आपल्या मित्रांच्या साहाय्याने पोलिसांच्या हातून त्याला सोडविले (डिसे. १८२१). तेव्हांपासून पुणे प्रान्तांत याचा धुमाकूळ सुरू झाला.

दोन वर्षे अज्ञातवासांत काढल्यानंतर जेजुरीच्या यात्रेत याचा भाऊ उचलेगिरीसुळे पकडला अमतां त्याला दोन पोलिसांचे तलवारीने खून करून याने सोडविले. तेव्हां याला सरकारकडून पकडले जाणे किंवा उघड बंड करणे

याशिवाय मार्ग राहिला नाही. यानें सत्तूच्या साहाय्याने बंडखोर होण्याचा मार्ग पसंत केला.

प्रथम आठदहा साथीदार व छोट्या चोऱ्या असा यांचा क्रम असे; पण पुढे यांचा संघ वाढला आणि यांनी मोठाले दरोडे घालण्यास सुरुवात केली. पुण्याजवळील भांबुडर्यास असलेल्या सरकारी खजिन्यावर यांनी हल्ला केला. त्यांत सहा हजार दोनशे रुपये लुटले (२४ फेब्रु. १८२४).

पुन्हा दोन महिन्यांनी सासवडजवळ यांची व पोलिसांची चकमक झाली (एप्रिल १८२४). यानंतर खुद्द सासवडमध्येहि अशीच एक चकमक झाली (एप्रिल १८२५). यानंतर सत्तु नारेच्या कांटी महामारीने मेला (२७ ऑगस्ट १८२५) आणि हा टोळीचा मुख्य झाला. या वेळी टोळीत सुमारे सत्तर भाणसे, थोड्या तोड्याच्या बंदुका व तलवारी होत्या.

सरकारने कॅ. मॅन्सफील्ड यांस कांहीं फौजेसह पाठविले. त्यांना विशेष यश आले नाही. पण याचा भाऊ अभृता त्यांच्या हाती लागला. पण तो कबुलीजबाब देईना. नंतर ले. कारथ्यू यांना यांच्यावर छापा घालण्यास पाठविले, पण त्यांचे श्रम वाया गेले.

मिरजेहून पुण्यास जाणारा पटवर्धनांचा वकील, पंढर-पूरचा सावकार व फलटणचे बजाजी निंबाळकर यांची खाशी मंडळी यांना यांनी लुटले (१८२६). याच वेळी जव्हार-सिंग व रामसिंग या किकवीच्या व पोलिस अधिकारी असणाऱ्या पितापुत्रांनी यांचा पिच्छा पुरविला होता. तेव्हा यांनी त्यांच्याच घराची लूट करून रामसिंग या त्यांच्या मुलाला पकडून नेले आणि 'पुनः वाटेस जाणार नाही' या अटीवर जीवदान दिले. या सर्व प्रकाराने याचा बोलबाला वाढतच चालला.

याच वेळी शिवनाक महाराने आपण सर्वांना पकडून देतो, असे सांगून सरकारी मदत घेतली व याच्या साथीदारांपैकी भोजाजी नाईक याच्या घराला वेढा घातला. पण भोजाजी निसटला आणि त्याच्या घरची मंडळीहि भोजाजी, उमाजी वगैरेनी हल्ला करून सोडवून नेली आणि शिवनाकाला चांगलेच जखमी केले.

तेव्हा सरकारने 'पूना हॉर्स' या फौजेच्या मुख्य अधिकाऱ्याला याच्यावर जाण्याचा हुकूम देऊन जेजुरी व वाल्हे यांच्यामध्ये एक पोलीस चौकी बसविली. पण याने चौकीदारांनाच मारले व त्यांच्या तरवारी व बंदुका आपल्या लोकांस देऊन आपले बळ वाढविले.

आतां मात्र शंभर शंभरांच्या दोन पायदळ तुकड्या 'पूना हॉर्स' फौजेच्या मदतीकरिता देण्यांत आल्या. तेव्हा याने कांहीं महिने हा भाग अजिबात सोडला. पण पुढे परत आला तेव्हा आपल्या विरुद्ध फारच गडबड चालू आहे असें याला दिसले. विशेषतः कोळी लोक सरकारला मिळाले होते. सर्वसामान्य लोकांनी तटस्थ राहावे अशी याची अपेक्षा होती ती फसली. तेव्हा सरकारला मदत करणाऱ्या लोकांची घरे जाळून त्यांना अदल घडविण्याचा यांनी प्रयत्न केला. तेव्हा सरकारने १ उमाजी (रु. १२००), २ कृष्णाजी (रु. १०००), ३ पांडु (रु. ८००), ४ पदोजी (रु. ५००), ५ भवानी (रु. २००), ६ भोजाजी (रु. २००) अशी बक्षिसे पकडून देणारास जाहीर केली.

याचीहि महत्त्वाकांक्षा वाढली व याने कृष्णाजीस कोल्हापूरच्या छत्रपतींकडे (संभाजी ऊर्फ बुवासाहेब स. १८२२-३७) बोलणे करण्याकरिता पाठविले. त्यांनीहि याचा शेलापागोटे देऊन योग्य सत्कार केला.

यापुढे यांनी लूटसारीचे धोरण सोडून गांवच्या पाटलाला पत्र लिहून सरळ खंडणी मागण्याची पद्धति सुरू केली. जे सरळपणे खंडणी देणार नाहीत त्यांना दयामाया न करिता जुलूमजबरदस्ती, आग वगैरेच्या धमक्या दिल्या जात, व प्रसंगी त्याची अमलबजावणीहि होई. खुद्द सासवडसारख्या तालुक्याच्या गांवालाहि अशा 'खंडचिठ्या' अनेक वेळां गेल्या.

या खंडचिठ्या मे. उमाजी नाईक व भोजाजी नाईक यांच्या छावण्यांतून सुटलेल्या असत व सरकारी वसूल न देण्याची त्यांत स्पष्ट ताकीद असे.

याप्रमाणे कांहीं ठिकाणांवरून यांना खंडणी मिळाली व कांहीं ठिकाणांहून याने सक्तीने वसूल केली.

कोळी लोक रामोशांच्या विरुद्ध असत व ते पोलिसांत शिरून याला पकडून देण्याच्या कामी सरकारला साहाय्य करीत म्हणून याने कोळी लोकांच्या विरुद्ध एक जाहीरनामा काढला होता व कांहीं कोळ्यांचीं घरे जाळली होती.

गराडे गांवीं तर पाटलाच्या घरांत सशस्त्र पोलिसांचा कॅंप पडला असता याच्या लोकांनी त्या घरालाच आग लावून दिली. पण पाटलाच्या सुनेशिवाय कोणी दगावले नाही. पुढे साकुडीच्या डोंगरापाशी अशीच गोळागोळी होऊन चकमक झडली. एक शिपाई व दोन रामोशी मेले. हिला सोनापुराची चकमक म्हणतात.

या वेळीं यानें अधिक लोक जमा करण्याकरितां दूरदूर माणसें पाठविलीं. सरकारी शिपाईहि याच्या त्रासानें जेरास आले. पुढें हा मावळाकडे वळला. तिकडे त्रि. सरकारच्या व सर्चावांच्या गांवांकडून खंडणी वसूल केली. भोजाजी नाईक आगखी साठ माणसें मदतीला घेऊन आला. पहिली ऐंशी माणसें होतीच. त्यांत कांहीं घोडेस्वारहि होते. असा याचा संच वाढत चालला.

कॅ. डेव्हिस हा त्या वेळीं यांचा पाठलाग करीत होता. हे जिकडे जाण्याची हूल दाखवीत त्याच्या अगदी निराळ्या भागांत जाऊन प्रगट होत, आणि तेथें सांपडणाऱ्या चारदोन पोलिसांना प्रगंणी ठारदि मारीत आणि त्यांचीं मुंडकीं गव्हर्नरकडे पाठवून पत्रांत तसें लिहून कळवीत.

या एकंदर प्रकारामुळे लोकांनाहि कसें वागावे हे समजेनासें झालें. याला खंडणी द्यावी तर सरकार रागावे. न द्यावी तर हा सर्व जाळून फस्त करी. सरकारनेंही याला व याच्या साथीदारांला पकडून देणारास प्रत्येकाबद्दल पांच हजारांची रकम देण्याचा पुनः जाहीरनामा लाविला.

कोल्हापूरकडील बंडावा मिटला आणि याला सर्व व्यवहार अवजड वाटूं लागला. आपली वतनें मिळालीं तर सर्व प्रकार मिटवून टाकावा असें याच्या मनांत आलें व त्याप्रमाणें बोलणीं करण्याकरितां यानें आपलीं चार माणसें निवडलीं आणि पुनः बोलवूं तेव्हां यावे असें ठरवून टोळींतील लोकांना निरोप दिला (१८३० जाने.).

कृष्णा नाईकानें पुण्यांत जाऊन तडजोडीचें बोलणें केलें. त्यावरून सरकारनें २० डिसें. १८२७ रोजी शिपायांना ठार केल्याचा गुन्हा खेरीज करून बाकीच्या सर्व गुन्ह्यांची माफी केल्याचा जाहीरनामा काढला. त्या गुन्ह्याची चौकशी करून ज्यांच्यावर आरोप शाबीत होईल त्यांना शिक्षा केली जाईल असें याला कळविण्यांत आलें. या अटी उभय पक्षांना मान्य झाल्यावर कमांडिंग ऑफिसर व हा यांची भेट होण्याचें ठरलें. हा आपल्या दीडशें अनुयायांसह शिंगें, कर्णे, तुताच्या वाजवीत व डोक्यावर अबदागिरी धरून भिरवीत येऊन सासवड-जवळच्या टेकडीखालीं दोघांची भेट झाली. अधिकाऱ्यानें माफीचा हुकूम वाचून दाखविला व ही भेट संपली. पुढें तर शिपायांच्या वधाबद्दल चौकशीची अट काढून टाकून याला बिनशर्त माफी देण्यांत आली.

याच वेळीं पुण्यास धोंडोपंत नांवाच्या कलेक्टर

कचेरींतील कारकुनास रामोश्यांकडून दरोडे घालवून त्यांत हिस्सा ठेवित्याबद्दल प्रथम फांशीची व अपिलांत जन्म-ठेपेची शिक्षा झाली होती. त्याची याच्याशी तुलना होई.

पण याचा मात्र क्रम पुढें अगदीं बदलला. गुन्हे करणारा हा सरकारला गुन्हे पकडण्याच्या कामी मदत करूं लागला, आणि पुढें तर याला तांस, भोजाजीला वीस, पांच नाईकांस प्रत्येकीं बारा, एक कारकुनास रु. दहा व बहात्तर रामोशी प्रत्येकीं पांच अशी पगाराची व्यवस्था सरकारांतून झाली (१८२९ जाने. १७).

हा त्या प्रान्ताचा पोलीस अधिकारीच झाला. तथापि यानें आपला व्यवसाय कांहीं सोडला नाही. आपल्या लाकांमार्फत बित्तवातम्या ठेवून हा लोकांना लुटण्याचें काम बरोबर करी. फिर्याद याच्याकडेच येत असल्यामुळे तिचा कांहीं उपयोग होत नसे. हेलपाटे व त्रास वांचविण्याकरितां लोक शेवटीं भरपावती लिहून देत, नाहीतर नाद सोडीत. वरपर्यंत पुष्कळ तक्रारी झाल्या पण बरेच दिवस त्याचा उपयोग झाला नाही. पुढें याला पुणें येथे राहण्यास भाग पाडण्यांत आले. याचा पगार थोडा वाढविण्यांत आला. पण याचें वतन सुटेना व त्या वेळच्या परिस्थितीत याला असें पगार खात बसून राहणें आवडेना. तेव्हां यानें बंडाचें निशाण पुनः उभारलें.

साथीदारांना जमवून आणा-गपथा आल्या व खंडोबाचें दर्शन घेऊन कामाला सुरुवात झाली. पुणें, सातारा, नगर, सोलापूर, नाशिक व भोर संस्थान इतक्या भागांत यांची दंगल असे. मधूनच हा कोंकणातहि प्रगट होई. अवजड सामानसुमान नसल्यानें हालचाल जलद असे, आणि कोठेंहि डोंगर कपारींत राहत. तेव्हां साडेतीनशें लोक याच्या टोळींत होते.

सरकारी बंदोबस्तहि जिकडे तिकडे नाकेबंदी करणारा होता. गांवच्या पाटलांनाहि विशेष अधिकार मिळाले होते. जरा कोठें बातमी लागली कीं, सशस्त्र पोलिस हजर होत. छोट्या-मोठ्या चकमकीचे प्रसंग येऊन कांहीं माणसें जायबंदी होत व कांहीं मरत. नाकेबंदीमुळे अन्नवस्त्र मिळेना. दहशत, लुटालूट, जाळपोळ व हूल हे याचे मुख्य मार्ग होते. अशा या धांवपळांत व सरकारी रोषांत याचे अनुयायी टिकेनात. हळुहळू ते याला सोडूं लागले. लोक सरकारला व याला असे दोघांनाहि भीत व दुष्टपी वागत. लोक सरकारला अनुकूल वागणार नाहीत असा याचा अंदाज फसला.

शेवटी याची नोकरी सोडून गेलेले काही लोक फितूर झाले. याला पकडून देण्याच्या कामी त्यांनीच साहाय्य केलें. सरकारने प्रत्येकी पांच हजार रुपये रोख व दोन चाहूर जमीन बक्षीस देण्याचें जाहीर केलें होतें. हेहि तोंडाला पाणी सुटण्यासारखें आमिष होतें. शेवटी ही रक्कम दहा हजारांपर्यंत वाढविण्यांत आली. तेव्हां पूर्वी याच्याच टोळींत असणाऱ्या नाना व काळू यांनी भोरा-जवळील उत्रोळी गांवां याला पैशाच्या लोभानें आणून खुबीनें शिल्लक राहिलेल्या पांचसात लोकांपासून अलग केला आणि पकडून भोर संस्थानच्या पोलिसच्या ताब्यांत दिला (१५ डिसें. १८३१). यांच्यावर बंडखोरी व सरकारी नोकरीत राहून लुटालूट करणें असे दोन आरोप ठेवून पुणें येथें दोघा साथीदारांसह याला फांशीची शिक्षा देण्यांत आली (३ फेब्रु. १८३२).

हा जेजुरीच्या खंडोबाचा भक्त, परोपकारी आणि इष्टमित्रांचा समाचार घेणारा होता. याचें एकपत्नीव्रत कडकडीत असे. हा जेजुरीच्या खंडोबाच्या पुजाऱ्याला दरमहा पांच रुपये पुजेकरितां पाठविण्यास कधींहि चुकत नसे. त्यामुळे याच्याबद्दल लोकांत आदराची

भावना होती. शेवटी याच्याजवळ विशेष संपत्ति सांपडली नाही. हा शूर आणि मनाचा उदार होता. पकडल्यापासून फांशी जाईपर्यंतच्या कालांत हा मोकळ्या मनानें सगळ्या गोष्टी सांगे. त्यावरून हा आपणांस मोठा सरदार किंवा राजा समजे. हाताखाली लोक वागवून अनेक वर्षे देशी-परदेशी अधिकाऱ्यांना यानें खेळवीत ठेविलें होतें यावरून याच्या शक्तीची व बुद्धिसामर्थ्याची कल्पना येते. स्वराज्याच्या कालांत हा खरोखरच मोठ्या पदवीस चढला असता. याला पकडण्याकरितां मुद्दाम नेमलेल्या कॅ. मॅकिन्टॉश या गृहस्थानें याचें समग्र चरित्र प्रसिद्ध केलें आहे, आणि त्या इंग्रजी चरित्राचा मराठीत अनंत नारायण भागवत यांनी अनुवाद केला. आज सर्वत्र गायला जाणारा आणि अत्यंत लोकप्रिय असणारा उमाजीचा पोवाडा यानंतर रचलेला पण निराळी काव्यमय हकीगत देणारा आहे.

कॅ. मॅकिन्टॉशनें लिहिलेल्या इंग्रजी चरित्रांत याचे जाहीरनामे, खंडणी वसूल करण्याकरितां लिहिलेल्या चिठ्ठ्या व गव्हर्नर वगैरे अधिकाऱ्यांना लिहिलेलीं पत्रें मूळावरहुकूम इंग्रजीत भाषान्तर करून छापली आहेत.

ए

एकबोटे, कृष्णाजी अनंत—(जन्म स. १८८६—मृत्यु स. १९१६)

मराठी भाषेतील सुप्रसिद्ध कादंबरीकार. हे मॅट्रिक झाल्यानंतर पोलीसखात्यांत मुख्य कारकुनाचें काम करीत. तथापि यांना लेखनवाचनाचा चांगला नाद होता. यांना सरकारी नोकरी असल्याने 'सहकारी कृष्ण' या टोपण नांवानें सर्व लिखाण करावें लागलें.

सहकारी कार्याविषयी लेखन करण्याचा यांचा प्रथम संकल्प असला तरी यांचे ललित वाङ्मयच विशेष लोकप्रिय झालें होतें. ललित वाङ्मयांतहि कौटुंबिक वाङ्मय लिहिण्यांत यांचा हातखंडा असे. यापूर्वी सामाजिक कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या असल्या तरी मध्यमस्थितीतील साधारण कुटुंबांत प्रत्यही घडणाऱ्या प्रसंगांची निवड करून त्यांची आकर्षक व ठसकेबाज मांडणी करण्याच्या बाबतीत यांनी चांगलें यश संपादन केलें. कुटुंब-

शिक्षणमाला नांवाची एक ग्रंथमाला काढून ती थोडक्याच कालांत यांनी चांगलीच लोकप्रिय केली होती.

त्या मालेंत यांनी सुमारे ३५ छोट्या कादंबऱ्या प्रसिद्ध केल्या. त्यामुळे मिळालेल्या लोकप्रियतेनें यांचा आत्मविश्वास वाढला आणि यांनी 'शापित महाराष्ट्र' नांवाची सुंदर ऐतिहासिक कादंबरी प्रसिद्ध केली. ती मोठी कादंबरी लोकांना फारच आवडली होती. त्यानंतर यांना अकाली मृत्यु प्राप्त झाला. यांच्या मृत्युलेखांत 'महाराष्ट्राचा स्कॉट' हरपला असा यांच्यासंबंधी केसरीने उल्लेख केला होता. यांचें लेखन अनेक दृष्टींनी महत्त्वाचें असूनहि पुरस्कर्ता नवल्यानें मागे पडलें आहे.

यांचे कथाग्रंथः—

१ अखेरचा स्वार्थत्यागा देशस्थ, २ अपमानाचा गान, ३ आत्मोद्धार, ४ आधुनिक स्वयंवर, ५ खुनाचा आरोप,

६ चैत्राचा महिना, ७ माझी कहाणी, ८ मानापमान, ९ वर्षारंभ, १० संकट की सौभाग्य, ११ संक्रांत, १२ हा संसार की नरकवास, १३ ही प्रेमाची मूस का पुष्पा-र्याची कूस.

कादंबरी ऐति. राजकुंवर (१९१५), शापित महाराष्ट्र (१९१६). एकांडा धारेकरी असेंहि यांनी कांही वेळां टोपण नांव वापरलेले आहे.

एकबोटे, व्यंकटेश यशवंत तथा विठ्ठलदेव—
(समाधि स. १८३३)

नगर जिल्ह्यांतील भिंगार येथील सत्पुंष. लहानपणापासूनच यांची वृत्ति परमार्थाकडे होती. संतचरित्रे, गीता व ज्ञानेश्वरी वगैरेचा यांचा व्यासंग दांडगा असे. बालवयांतच यांनी पंढरीची वारी सुरू केली व पहिल्याच खेपेस यांना पांडुरंगाचा साक्षात्कार झाला. वडिलांच्या मागे बंधु आनंदराव आणि यांच्यांत वांटणी झाली. तेव्हां यांच्या वांट्यास कांही कुळें आली. त्यांना यांनी कर्जमाफी दिली व बाकीची संपत्ति ब्राह्मणांस दान दिली.

शके १७१५ (स. १७९३) साली यांना पुनः साक्षात्कार झाला व पुढील चाळीस वर्षे यांनी दुधावर काढली.

यांची कीर्ति ऐकून श्रीमंत बाजीराव पेशवे यांचे दर्शनास भिंगारला गेले व यांचे पुढे मोहोरांची रास ठेविली. पण यांनी तिला स्पर्शसुद्धां करण्याचें नाकारलें.

साधुसन्तांच्या पंक्तीस हे बसले असतां यांनी एकदां पाण्याचें तूप बनविलें. त्या तुपाच्या कासंडीची अद्यापहि पूजा केली जाते. असे यांचे अनेक चमत्कार आहेत. यांची पत्नी गंगाबाई; पुत्र दोन व कन्या एक झाली. चैत्र कृ. १४स संन्यास घेऊन लगेच ' पुंडलिक वरदा हरी विठ्ठल ' म्हणून देह ठेवला. श्री. विनायक सीताराम शाळिग्राम संगमनेर यांनी लिहिलेल्या नूतन संत-चरित्रांत यांचे ओंवीबद्ध चरित्र दिलें आहे. यांचे गोत्र भारद्वाज. यांचे घराणें भिंगार, पुणें वगैरे ठिकाणीं पसरलें आहे.

एडवर्ड सातवा—(जन्म ९ नव. १८४१—मृत्यु स. १९१० मे १७)

व्हिक्टोरिया राणीचे ज्येष्ठ पुत्र. जन्मानंतर एक महिन्याने यांना ' प्रिन्स ऑफ वेल्स ' व ' अर्ल ऑफ चेस्टर ' या पदव्या देण्यांत आल्या. बालपणचें शिक्षण लिटलिटन बाईच्या देखरेखीखाली व नंतरचें हेनरी बर्च, गिब्स, रे. टार्डर, हर्बर्ट फिशर व प्रो. प्लेफेअर वगैरेंच्या

नेतृत्वाखालीं झालें. यांनीं केंब्रिजच्या ट्रिनिटी कॉलेजांत रसायनशास्त्राचा अभ्यास केल्यानंतर स. १८५८ त यांना " नाइट ऑफ दि गॉर्टर " ही पदवी देऊन सैन्यावर सेनापति नेमण्यांत आलें. स. १८६३ त हे पार्लमेन्टचे सभासद झाल्यावर यांनीं ' ड्यूक ऑफ कॉर्नवाल ' म्हणून लॉर्डच्या सभेंत प्रवेश केला. याच वेळीं डेन्मार्कचा राजा नववा ख्रिश्चन याच्या अलेक्झांड्रा नांवाच्या मुलीशीं यांचा विवाह झाला. हिच्यापासून यांना पांच मुलें झालीं.

यांना सार्वजनिक व लोकहिताच्या कामाची आवड असे. अशा प्रसंगांचीं यांचीं भाषणेंहि उत्कृष्ट होत असत. स. १८७१ चें ' सर्व राष्ट्रीय प्रदर्शन ' ह्यांच्या हस्ते उघडण्यांत आलें. त्याचप्रमाणें स. १८८६ च्या हिंदुस्थान व वसाहतीतर्फे भरलेल्या प्रदर्शनाचे हे अध्यक्ष होते. सन १८९६ त वेल्स विद्यालयाचे चॅन्सेलर म्हणून यांची नेमणूक झाली. ब्रिटिश म्यूसियमच्या व्यवस्थापकांतहि हे एक व्यवस्थापक होते. व्हिक्टोरिया राणीच्या मरणानंतर हे मातवे एडवर्ड या नांवानें राज्यारूढ झाले व पार्लमेन्टच्या कायद्याप्रमाणें " Edward VII, by the Grace of God, of the United Kingdom of Great Britain & Ireland and of all the British Dominions beyond the Seas King, Defender of the Faith, Emperor of India " ही पदवी धारण केली. ९ ऑगस्ट १९०२ मध्ये यांना राज्याभिषेक झाला.

यांनीं इटली, स्पेन (१८५९), युनायटेड स्टेट्स, कॅनडा (१८६०), हिंदुस्थान (१८७५), आयर्लंड (१८८५), फ्रान्स (१८८९), पोर्तुगाल वगैरे अनेक देशांतून प्रवास केला. सार्वजनिक शांततेच्या प्रस्थापनेसाठीं या प्रवासाचा बराच उपयोग झाला. स. १९०३-४ सालीं इंग्लंडचे फ्रान्स, स्पेन, इटली, जर्मनी व पोर्तुगाल या देशांशीं मित्रत्वाचे तह झाले. म्हणून यांना ' The Peace-maker ' — ' शांतता प्रस्थापक ' असें म्हणतात. स. १९०७ मध्ये अँग्लो-रशियन तह झाला. हे चांगल्या स्वभावाचे व मुत्सद्देगिरींत निष्णात असल्यामुळे यांनीं जनतेचें मन आपल्याकडे आकर्षिलें होतें.

एल्विन, व्हेरिअर—(जन्म स. १९०२)

हिंदुस्थानांतील वन्य जातींत राहून त्यांची सेवा, सुधारणा व अभ्यास करणारे इंग्लिश गृहस्थ.

हे प्रथम स. १९२७ सालीं हिंदुस्थानांत आले. यांचे वडील इंग्लंडांतील सरेलिअनचे बिशप होते.

आईच्या व पित्याच्या कडील पुष्कळ पूर्वज हिंदुस्थानांत मुलकी व लष्करी नोकरींत होते. त्यामुळे कदाचित् यांना हिंदुस्थानाबद्दल विशेष महत्त्व वाटत असावे. हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वी हे ऑक्सफर्ड येथे इंग्रजी भाषा व धर्मशास्त्र यांच्या अखेरच्या परीक्षा पदव्या वर्गांत उत्तीर्ण झाले व स्वतः शिक्षण घेतलेल्या मॅर्टन कॉलेजमध्ये लेक्चरर होते. इंग्रजी वाङ्मयांतील प्रावाण्याबद्दल यांना चार्ल्स ओल्डहॅम् शिष्यवृत्ति व मॅथ्यु अॅरनॉल्ड प्राइझ मिळाली होती. हे आतां मिशनरी नाहींत.

हिंदुस्थानांतील लोकांबद्दल वाटणाऱ्या आपलेपणामुळे हे ऑक्सफर्ड येथील प्राध्यापकाची जागा सोडून इकडे आले. मुस्वातीला हे पुण्याच्या 'ख्रिस्तसेवासंघ' या संस्थेंत काम करूं लागले. पण लवकरच यांना असें दिसून आलें कीं ख्रिस्तां धर्मप्रसाराच्या संस्थेशी संबंध ठेवून आपणास मोकळेपणानें काम करतां येत नाहीं. म्हणून यांनीं मिशनरी कार्याशीं पर्यायानें संबंध असणाऱ्या संस्थांशीहि संबंध न ठेवण्याचें ठरविलें, व अगदीं स्वतंत्रपणें लोकांत मिसळून परोपकार व अभ्यास करण्यास मुस्वात केली.

प्रथम ते महात्मा गांधींच्या असहकारितेच्या चळवळीकडे ओढले गेले. म. गांधींच्या साबरमतीच्या आश्रमांत हे राहण्यास गेले. दांडीचा मोर्चा व खुदाईखिदमतगारांची चळवळ यांसंबंधींचीं दोन पुस्तके म. गांधींचा यांच्यावर झालेला परिणाम दर्शवितात. पुढे 'दि ट्रुथ अबाउट इंडिया' (१९३२) हें पुस्तक यांनीं लिहिलें. पण त्यामुळे सरकारशीं यांचा विरोध आला. राजकीय चळवळीपासून अलिप्त राहिल्याशिवाय आपणास कांही भरीव काम करणें धशक्य आहे अशी यांची खात्री झाली. मग यांनीं 'भूमिजनसेवामंडळ' काढलें (१९३३). तेव्हां यांना ख्रिस्तसेवासमाजांतील जुने सहकारी श्री.शामराव दिवाळे येऊन मिळाले. आणि या दोघांनीं वन्य अथवा आदिवासी जमातींच्या उन्नतीचें काम करण्याचें ठरविलें आणि त्याप्रमाणे मध्यप्रान्तात यांचें काम बऱ्याच ठिकाणीं चालू आहे.

त्या प्रान्तांतील गोंड जमातींत यांनीं आपलें काम सुरू केलें. काँग्रेसच्या औद्योगिक व विधायक बाबींचा समावेश यांनीं आपल्या कार्यक्रमांत केला तरी यांना सरकारी मदत मिळण्यास हरकत झाली नाहीं. गोंडांचा विश्वासहि यांनीं चांगला संपादन केला. यांच्या आश्रमांची व वसाहतींची संख्या हळूहळू वाढत चालली. महारोग्यांच्या शुश्रूषेकरितांहि यांनीं एक भाग उघडला.

या लोकांशीं हे अगदीं मिळूनमिसळून वागतात. यांच्याभोंवतीं त्या लोकांच्या स्त्रीपुरुषांचा नेहमीं गराडा असतो. अगदीं त्यांच्या झुलक घरगुती भांडणांत सुद्धां हे आपलेपणानें लक्ष घालतात. त्यांची भाषा तर यांनीं आत्मसात् केली आहेच पण त्यांच्यांतील बाराकसारीक गोष्टींचा यांनीं अगदीं चांगला परिचय करून घेतला आहे. यांनीं 'कोशा' नांवाच्या एका गोंड स्त्रीशीं विवाह केला (१९४०) असून यांना तिच्यापासून झालेल्या मुलाचें नांव 'जवाहरलाल' असें ठेवलें आहे.

संवलपूर नजीकच्या पाल लाहावा गावीं ओरिसांत यांचा सध्यां मुक्काम असून तेथें जंगलीसमाजाबद्दल शास्त्रीय संशोधनपर ग्रंथ लिहिण्याचें यांचें काम चालू असतें.

मध्यप्रांतांतील मंडला जिल्ह्यांत देवगड या ठिकाणीं 'बैगा' या जमातींत हे १९३२ पासून राहत आहेत. या ठिकाणीं यांनीं शाळा, दवाखाना व अनाथालय वगैरे निर्माण केलीं असून सुधारणेच्या जितक्या नजीक या लोकांना नेतां येईल तितकें नेण्याचा यांनीं प्रयत्न केला आहे. यांचें तेथील मातीनें बांधलेलें घर, त्यामध्ये असलेलें डेस्क, त्यालाच जोडून असलेली लायब्ररी, मुलांच्या खेळण्यांनीं भरून गेलेली तेथील जमीन व औपघांनीं भरलेली यांची कपाटें या गोष्टी तेथील वन्य जातींचा मोठाच आधार बनून राहिला असल्यास नवल नाहीं.

या सहवासामुळे वन्य जातींच्या चालीरीति, आचार-विचार, भाषा, कपडे, वगैरे सर्व बाराकसारीक गोष्टींचें यांना अतिशय सूक्ष्म ज्ञान प्राप्त झालें. या ज्ञानाचा आपल्या परदेशी बांधवांना फायदा मिळावा या हेतूनें या जातींतील कांहीं कांहीं विशिष्ट पोटभेदांवर यांनीं विस्तृत पुस्तकें लिहिलीं आहेत. जंगली लोकांचा आयुष्यक्रम व त्यांच्या कल्पना यांच्याशीं एकरूप होऊन अत्यंत तादात्म्येतेनें यांनीं त्यांचेविषयी दिलेली माहिती युरोपियनच काय परंतु सुशिक्षित हिंदी मनुष्यांसहि अपरिचित वाटण्याचा संभव आहे.

यांपैकी यांचें अतिशय नांवाजलेलें पुस्तक म्हणजे 'The Baiga' हें होय. मायकेल पर्वतांत राहणाऱ्या या जमातीसंबंधीं यांत अत्यंत चिकित्सक बुद्धीनें माहिती देण्यांत आली आहे. लैंगिक आचरणासंबंधींचा त्यांचा दृष्टिकोन, त्यांची जादूची पद्धत, न्यायदान, पुढचें धोरण ठरवण्याची त्यांची रीत, नृत्यकला, नात्याचे संबंध वगैरे गोष्टींचें यांत अत्यंत विस्तृतपणें परीक्षण करण्यांत आलें

असून शास्त्रीय व सामान्य अशा दोन्ही वाचकांचे समाधान करण्याचे सामर्थ्य या ग्रंथांत आहे. हिंदी मानव-जातिशास्त्रावरील हा एक प्रमाणभूत ग्रंथ मानण्यास हरकत नाही.

याचेच पठोपाठ प्रसिद्ध झालेला यांचा ग्रंथ 'The Agaria' हा ग्रंथ यांच्या 'Baiga' ची पुरवणी मानण्यास हरकत नाही. ही जात धंद्याने लोहार असून मंतर-लेल्या लोखंडाचे (Magic Iron) अलंकार घालण्यांत त्यांना फार मजा वाटते. त्याचप्रमाणे यांचा 'Maria Murder and Suicide' हा ग्रंथहि सुप्रसिद्धच आहे. यांत बस्तार (Bestar) संस्थानांतील मुरिया या लोकांवर लिहिण्यांत आले आहे. हे लोक जातीने खुनी नाहीत. तर मग कोणत्या परिस्थितीमुळे ते खुनी बनले, याचा विचार या पुस्तकांत करण्यांत आला आहे. त्यामुळे सर्व रानटी जातींमध्ये होणाऱ्या गुन्ह्यांचे पृथक्करण आपणांस करता येते. या अभ्यासाकरितांच शरीररचनाशास्त्रज्ञाचा सन्मान्य हुद्दा बस्तार राज्यांत यांना देण्यांत आला असावा (१९४०).

याशिवाय 'The Muria and their Ghotul' हा यांचा ग्रंथहि प्रसिद्ध आहे.

वर उल्लेखिलेले सर्वच ग्रंथ पूर्ण सहानुभूति व अत्यंत शास्त्रीय दृष्टीने मिळवलेली माहिती यांतून उत्पन्न झाले असल्याने त्यांच्या विश्वसनीयतेबद्दल शंका नाही.

वन्य जमातींत प्रसिद्ध असणारी लोकगीते, लोककथाहि यांनी 'Folk Tales of Mahakoshal', 'Folk-Songs of the Maikal Hills' या नावांखाली एकत्रित केली आहेत. सांस्कृतिक अभ्यासाचे बहुमोल साधन या नात्याने हे या गीतांकडे व कथांकडे पाहत असल्याने या गीतांची हिंदी लोकांनी केलेली आबाळ यांना अत्यंत क्लेशदायक वाटते. या गीतांचे हिंदी भाषांतरहि हे प्रसिद्ध करण्याचे तयारींत आहेत.

याशिवाय 'Aboriginals' व 'Leaves from the

Jungle' (हिंदुस्थानांतील आपल्या अनुभवांचे कथन) ही यांची पुस्तकेहि प्रसिद्ध आहेत.

यांनी कांही कादंबऱ्याहि लिहिल्या आहेत. 'A Cloud that is Dragonish', 'Phulamat of the Hills' अशी त्यांचीं नावे असून वन्य जातींच्या आचार-विचारांची सूक्ष्म माहितीच कादंबरीच्या स्वरूपांत सांगण्यांत आली आहे. 'मॅन इन इंडिया' या सुप्रसिद्ध पत्राचे हे आज कित्येक दिवस संपादक आहेत.

बिहार-ओरिसामध्येहि यांच्या कामाचा पसारा वाढत चालला असून सरकार व जनता या दोघांच्याहि विश्वासास हे पात्र झाले आहेत. परंतु कामाचे स्वरूपच इतके प्रचंड व खर्चाचे आहे की मुंबईसारख्या ठिकाणी या लोकांच्या फिल्मस दाखवून पैसा जमा करण्याचे काम यांना वर्षातून कांही दिवस करावे लागते.

एल्विन, लॉर्ड—(कारकीर्द स. १८६२-६३)

हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय. कॅनिंगनंतर हे या पदावर आले, पण एका वर्षातच हे मृत्यु पावले.

एल्विन, लॉर्ड—(कारकीर्द स. १८९४-९८)

हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय. यांचे वडीलहि हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय होते. यांच्या वेळी हिंदुस्थानावर फार संकटे आली. चित्रळ प्रान्त व तिन्हा प्रान्त (खैबरच्या खाली दक्षिणेस) यांवर आफ्रिडी लोकांनी स्वारी केली. शेवटी त्यांचा मोड झाला. स. १८९६ साली मोठा दुष्काळ पडला. त्यांत सातआठ लाख लोक मृत्युमुखी पडले. अफूचा व्यापार कर्मा करण्याकरिता त्यावर नियंत्रण ठेवण्यांत आले. स. १८९६ साली हिंदुस्थानांत प्लेगचा प्रादुर्भाव झाल्याने लक्षावधि लोक मरू लागले. पुढे दर वर्षी प्लेगची साथ हिंदुस्थानांत पसरू लागली. स. १८९७ साली पुण्यास दोन प्लेग-अधिकाऱ्यांचे मृत्यु झाले. स. १८९७ साली राणी विक्टोरियांच्या राज्यास साठ वर्षे झाली म्हणून हारकमहोत्सव करण्यांत आला व दिल्लीस मोठा दरबार भरविण्यांत आला.

ऐ

पेनापुरे, वासुदेवशास्त्री— (जन्म स. १८९३-
मृत्यु स. १९४१)

मुंबईचे सुप्रसिद्ध वैद्य. यांचे आयुर्वेदाचे अध्ययन वासु-
देवशास्त्री कऱ्हाडकर या मुंबईच्या प्रसिद्ध वैद्याच्या हाता-
खाली झाले. हे बडोद्याच्या वैद्यकीच्या परीक्षा उत्तीर्ण
झाले होते. जुन्या फार थोड्या व्युत्पन्न वैद्यांत यांची
गणना असे. डॉ. पोपट प्रभुराम यांच्या प्रभुराम आयु-
र्वेद विद्यालयाचे मूळ जे आयुर्वेदविद्यालय त्याचे हे
मुख्याध्यापक होते. स. १९२०-२४ पर्यंत वै. भू. हिले-
करशास्त्री यांनी काढलेल्या मराठी वैद्यक वर्गातहि हे
अध्यापन करीत. मुंबई वैद्यनियंत्रण कायद्याच्या निषेधार्थ

भरलेल्या मुंबई प्रान्तीय वैद्यकसंमेलनाचे हे स्वागताध्यक्ष
होते. वैद्यक, धर्म व समाज यांच्या अनेक सभा-संमेलनांत
हे आस्थेने भाग घेत. निखिल भारतवर्षीय आयुर्वेद महा-
मंडळाच्या संस्थापकांपैकी हे एक होते. पुणे वेदशास्त्रो-
त्तेजक सभा व नि. भा. आयुर्वेद विद्यापीठाचे हे परीक्षक
असत.

प्रभुराम आयुर्वेद कॉलेजने 'प्राणाचार्य' व शंकराचार्य
पीठाने 'आयुर्वेद महोपाध्याय' या पदव्या देऊन यांना
गौरविले होते. हे मोठे परोपकारी असून पैशाची अपेक्षा
न करितां सेवावृत्तीने औषधोपचार करीत असत (आयु-
र्वेदाचार्य पां. ह. देशपांडे).

ओ

ओक, जनार्दन विनायक— (जन्म स. १८७९-
मृत्यु स. १९१७)

शिक्षक, संपादक व कोशकार. यांचा जन्म पुणे येथे
झाला. एम्.ए. झाल्यानंतर (१९०१) फर्ग्युसन कालेजांत हे
तीन वर्षे प्राध्यापक होते. पुढे मध्यप्रान्त शिक्षण खात्यांत
बड्या पगाराची जागा मिळाल्याने यांनी ही नोकरी सोडली.
काही दिवस हे नागपूर नील सिटी स्कूलचे सुपरिटेंडेंट
होते, पण रिस्ले सर्क्युलरासारखी सर्क्युलरें बजावण्याचे
पातक आपल्या हातून होऊ नये म्हणून ती चारशे रुपये
दरमहाची नोकरी सोडून हे प्रो. विजापूरकरांच्या समर्थ
विद्यालयास येऊन मिळाले (१९०८). हे विद्यालयाचे
चालक व प्रो. विजापूरकर प्रचारक असा थाट जमल्यावर
विद्यालय भरभराटीस येणारच. पण समिति कायद्याने ते
विद्यालय बंद झाले (१९१०). तेव्हां यांनी 'लोक-
शिक्षण' मासिक काढून ते सहा वर्षे चालविले. याच
अवधीत यांनी 'गीर्वाण लघुकोश' हा संस्कृत मराठी
कोश केला. यांचे बीजगणितहि प्रसिद्ध आहे.

याशिवाय लोकशिक्षणमध्ये यांनी लिहिलेल्या निबंधां-
पैकी वर्णव्यवस्थेवरील निबंधाचाहि येथे उल्लेख करावयास
पाहिजे. वर्णव्यवस्था ही समाजाला जरूर आवश्यक
आहे, परंतु सध्याच्या तिच्या परिस्थितीत ती पाळणे
अशक्य आहे असा त्या निबंधाचा सारांश आहे.

ओक, महादेव पांडुरंग— (जन्म स. १८७४-
मृत्यु स. १९३०) सुप्रसिद्ध संस्कृत शिक्षक व संस्कृत
कवि.

कुलाबा जिल्ह्यांतील पेणजवळच्या वरसईचे हे राहणारे.
पांडुरंगशास्त्री लोंढे यांच्याजवळ यांचे प्राथमिक संस्कृत
शिक्षण झाले. मॅट्रिक (१८९३). पेण येथे शिक्षक
(१८९५-१९०१). नंतर पुणे न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये
आले. यांची संस्कृतशिक्षक म्हणून अतिशय ख्याति होती.
तथापि यांचा विशेष गुण म्हणजे कोणताहि विचार हे
सुलभ व ललित संस्कृतमध्ये सहज ग्रथित करीत असत
हा होय.

त्या दृष्टीने 'सूक्तिसुधातरंगिणी' अभ्यासण्यासारखी
आहे. ते पुस्तक जर्मनीत पाठ्य पुस्तकांतहि समाविष्ट
झाले आहे असे म्हणतात. ज्यांनी ज्यांनी यांची ही
कृति पाहिली त्यांनी त्यांनी यांच्या या गुणाची वहावाच
केली आहे.

यांचे ग्रंथः—

अभिनवरत्नमाला, सुबोधपाठावलिः, सुलभसंस्कृत-
प्रवेश, सूक्तिसुधातरंगिणी, ज्ञानेश्वरी (संस्कृतमध्ये केली
पण तीत पहिले ९ अध्यायच आहेत).

भोक, वामन दाजी— (जन्म स. १८४५—मृत्यु स. १८९७)

कवि, काव्याभ्यासक, काव्यसंशोधक व निबंधलेखक. यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यांतील चिपळूण तालुक्यांतील हेदवी नांवाचे गांवी झाला. प्राथमिक शिक्षण गांवीच झाल्यावर रत्नागिरी हायस्कुलांतून मॅट्रिक झाले. यांनी पहिली जगन्नाथशंकरशेट शिष्यश्रुति मिळविली (१८७०). मुंबईस कॉलेजमध्ये असतां अभ्यास सोडून यांना नोकरी पत्करावी लागली. नागपूरच्या सिटीस्कूलांत हे काम करू लागले (१८७५). निबंधमालाकार चिपळूणकर व हे यांच्यांत मोरोपंताबद्दल ईर्ष्या सामना झाला. यांचा निबंध निबंधमालेतच प्रसिद्ध झाला. यांनी मालाकारांना चुका कबूल करावयास लावून जय मिळविल्यामुळे यांचे नांव महाराष्ट्रांत सर्वतोमुखी झाले. नागपूरचे सिटीस्कूल सोडून हे मेल नार्मलस्कूलचे सुपरिंटेंडेंट झाले (१८८४). नंतर संबलपूरच्या हायस्कूलवरील मुख्याध्यापक झाले. तेथे यांनी पांच वर्षे काम केले. याच सुमारास निर्णयसागर छापखान्याने 'काव्यमाला' व 'काव्यसंग्रह' ही दोन मासिके प्रसिद्ध करण्यास सुरुवात केली होती. दुसऱ्या मासिकाचे संपादकत्व जनार्दन बाळाजी मोडक यांच्याकडे होते. ते वारल्यावर (१८९०) यांना संपादक करण्यांत आले. ते काम यांनी इतके उत्कृष्ट बजावले की त्याबद्दल महाराष्ट्र यांचा नेहमी कृतज्ञ राहिल. यांच्यापुढे अर्थ व्यक्त करण्यास योग्य असणारी भाषा हात जोडून उभी असे. शुद्ध, रसाळ व भारदस्त भाषा हे वापरीत. पुस्तकपरीक्षणांत यांचा हातखंडा असे. गुणदोषांचे यथायोग्य विवेचन करून कवीचे हृदय हे व्यक्त करीत (बालबोध, जुलै १८९७).

स. १८९१ साली यांची बदली रामपूरच्या हायस्कूलच्या हेडमास्तरच्या जागी झाली. उद्योगातिरेक, पत्नीवियोग व विश्रान्तीचा अभाव यामुळे हे लवकर मृत्यु पावले.

वाङ्मयः— १ माधवनृपतिनिधनात्मक पद्यरत्नमाला १८८३, २ काव्यमाधुर्य १८८४, ३ लॉर्ड बेकन चरित्र १८८४, ४ कादंबरीकथासार १८८९, ५ मुद्राराक्षस-कथासार १८८९, ६ वासवदत्ताकथासार १८८९ (अ. म. वा. से.).

भोक, विनायक कोंडदेव— (जन्म स. १८४०—मृत्यु स. १९१५)

चरित्रकार, कवि, बालोपयोगी निबंधकार. काव्यसंग्रह-

कार ओकांचे हे चुलतचुलत बंधु. यांचा जन्म हेदवी येथेच झाला. थोडेसे मराठी व इंग्रजी तीन इयत्ता एवढेच यांचे शिक्षण. पण स्वकष्टाने यांनी आपली मराठी भाषा चांगलीच कमावली. 'कंडीसाहेबाने मला लिहावयास शिकविले' असे हे म्हणत. हे आठ रुपये पगाराच्या मास्तरापासून अ. डे. एज्युकेशनल इन्स्पेक्टरचे १०० रु. पगाराच्या जागेपर्यंत चढले. यांनी 'बालबोध' नांवाचे मासिक सतत ३४ वर्षे चालविले. यांनी बालबोधांत एकंदर ४०२ चरित्रे, ४०२ कविता, ४०२ निबंध, ३७१ शास्त्रीय विषयावरील निबंध आणि इतर विषय ८५० एवढे लिहिले आहे. यांनी छोटीमोठी सुमारे पन्नास पुस्तके लिहिली आहेत. व त्यांतील बहुतेक निर्णयसागर छापखान्याने छापली आहेत. यांच्या ग्रंथाचे स्वरूप लक्षांत घेता यांस बालवाङ्मयाचे जनक म्हणणे अधिक शोभेल. यांची भाषा सुबोध, सरळ व मनोरम आहे. यांचे वाङ्मयः— १ लघुनिबंधमाला, २ मधुमक्षिका, ३ गद्यरत्नावली, ४ महन्मणिमाला, ५ पुष्पवाटिका, ६ शहाणपणाचा ओनामा, ७ मुलांचे कल्याण, ८ मुलास थोडासा बोध, ९ मुलास उत्तम बक्षीस, १० मनुष्याचे कर्तव्यकर्म, ११ अनुकरण, १२ शिक्षकास थोडासा बोध, १३ फुलांची परडी, १४ स्वदेशाभिमान, १५ प्रपंचरहस्य, १६ महाराष्ट्रवाङ्मय, १७ सांप्रतच्या लेखकांचे कर्तव्य, १८ शिमग्याविषयी थोडा विचार, १९ स्त्रियांची परवशता, २० हिंदुस्थानचा सक्षिप्त इतिहास, २१ हिंदुस्थानकथारस, २२ इतिहास-तरंगिणी, २३ शिपायांच्या बंडांचा इतिहास, २४ रोमचा इतिहास, २५ पीटर धि ग्रेटचे चरित्र, २६ शिकंदर बाद-शाहाचे चरित्र, २७ आल्फ्रेड दि ग्रेटचे चरित्र, २८ सर टॉमस मनरो यांचे चरित्र, २९ ग्लॅडस्टनचे चरित्र, ३० रावराजे दिनकरराव राजवाडे यांचे चरित्र, ३१ अमीर अबदुल रहमान चरित्र, ३२ ड्यूक ऑफ वेल्डिंग्टनचे चरित्र, ३३ जावजी दादाजीचे चरित्र, ३४ सॅम्युअल जॉन्सनचे चरित्र, ३५ वॉरन हेस्टिंग्सची गोष्ट, ३६ फ्रान्सांतील राज्यक्रान्तीचा इतिहास, ३७ बालबोध पहिले, दुसरे, तिसरे, चौथे, व पांचवे पुस्तक, ४२ सोपे व्याकरण, ४३ आनंदराव, ४४ शिरस्तेदार, ४५ विद्यार्थ्यांचा व्याकरणमित्र, ४६ आब्राहाम लिंकनचे चरित्र, ४७ इसापनीति, ४८ कठीण शास्त्रांतील सोप्या गोष्टी (अ. म. वा. से.).

ओगले, गुरुनाथ प्रभाकर— (जन्म स. १८८९—मृत्यु स. १९४५)

ओगले ग्लास वर्क्स या कांच, एनॅमल, कंदील,

स्टोव्ह, एव्हरसिल्व्हर भांडी वगैरेच्या सुप्रसिद्ध कारखान्यांचे एक चालक.

कोल्हापूर येथील हायस्कूलमध्ये मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण झाल्यावर यांनी मुंबईम 'विक्टोरिया ज्युबिली टेक्निकल इन्स्टिट्यूट' मधील एल. एम्. इ. चा शिक्षणक्रम पहिल्या वर्गात पहिले येऊन पुरा केला. त्यानंतर कांही काळ बाशी येथील 'लक्ष्मी टेक्निकल इन्स्टिट्यूट'चे प्रमुख अध्यापक म्हणून काम केल्यावर यांनी स्वतंत्र व्यवसाय करण्याकरिता 'अमेरिकन एंजिन कंपनी' स्थापन केली. दुर्दैवाने ज्या बँकेने यांना भांडवल पुरवठा केला, ती बुडाल्याने सर धंदा यांना सोडावा लागला, व हे किलोस्कर बंधूंच्या नवोदित कारखान्यांत एंजिनियर म्हणून काम करू लागले.

याच वेळी यांचे धाकटे बंधु श्री. श्रीपाद प्रभाकर ऊर्फ आत्मारामपंत ओगले यांनी तळेगांवला कांचकारखान्यांत शिक्षण घेऊन किलोस्करवाडीला कांचकारखान्याचा श्रीगणेशा केला. पुढे श्री. आत्मारामपंतांनी कन्हाडानजीक औध संस्थानच्या हद्दीत स्वतंत्र वसाहत करून तेथे कांचकारखाना नेल्यावर किलोस्करवाडी सोडून हे त्यांना मदत करण्याकरिता आले. त्यानंतर हिंदुस्थान सरकारने यांना कांचकामाचे उच्च शिक्षण घेण्याकरिता वार्षिक अडीचशे पौडांची शिष्यवृत्ति देऊन विलायतेस पाठविले. शेफील्ड येथील अभ्यासक्रम पुरा करून हे अमेरिकेला गेले व तेथील कारखान्याच्या कार्यपद्धतीचा अभ्यास करून हे हिंदुस्थानांत परत आले.

ओगलेवाडीच्या कारखान्यांत परदेशी कंदिलाचे ग्लोब उत्तम प्रकारचे तयार होऊ लागल्यावर यांनी मूळ कंदीलच हिंदुस्थानांत तयार करण्याची कल्पना काढली. यांच्या बंधूंस हा कल्पना पटताच यांनी जर्मनीला जाऊन आवश्यक माहिती घेऊन तयारी केली आणि कंदील तयार करण्याचा विभाग कांचकारखान्याला जोडला. तथापि परदेशी चढाओढीमुळे स. १९३९ पर्यंत कारखान्याला भाग्याचे दिवस लाभले नाहीत. महायुद्ध सुरू होताच हा कंदिलाचा धंदा युद्धकार्याला विशेष साहाय्यभूत झाला व कारखान्याची भरभराट होऊन त्याची उभारणी स्थिर पायावर झाली.

या धंद्यापायी यांना फारच झळ सोसावी लागली होती. अत्यंत कष्टप्रद स्थितीतहि यांचा आत्मविश्वास डळमळला नाही.

मुंबई प्रान्तांत राष्ट्रीय सभेचे मंत्रिमंडळ आले, व

त्यांनी उद्योगधंद्यांना अनुकूल धोरण आंखले. तेव्हां यांनी सायकलीच्या कारखान्याची योजना परिश्रमपूर्वक आंखून त्यांना सादर केली. ती मान्यहि झाली होती. पण त्याच वेळी बिला बंधूंनी 'हिंद सायकल्स' कारखाना काढल्याने यांच्या योजनेला मूर्त स्वरूप आले नाही.

त्यानंतर यांनी विजेचे पंखे तयार करण्याची योजना तयार केली. तीहि राष्ट्रसभामंत्रिमंडळाला मान्य झाली होती. परंतु त्या मंत्रिमंडळाने राजीनामा दिव्यामुळे ती तशीच राहिली.

याच सुमारास सिलोन सरकारने यांच्याकडून लंकेंत कांचकारखाना काढण्याची योजना मागविली. त्याप्रमाणे यांनी योजनेचा आराखडा पुरविला. नुकताच त्या कारखान्याचा उद्घाटनसमारंभहि झाला. त्रावणकोर दरवारच्या सहकार्याने यांनी शीट ग्लासचा कारखाना अलवाये येथे काढला. त्याची सर्व व्यवस्था हेच पाहत होते. अगदी अलीकडे सचिवोत्तम सर सी. पी. रामस्वामी अय्यर यांनी यांना त्रिवेन्द्रम् येथील मोठ्या सरकारी वर्कशॉपची पुनर्घटना करण्याकरिता सहागार नेमिले होते.

शिवाय इतक्या सर्व व्यवसायांत असतांना यांना लेखनाचाहि नाद होता. हे चांगल्यापैकी लेखक होते. १ अमेरिकेचा प्रवास, २ एडिसनचे चरित्र ही यांची पुस्तके व कांही लघुकथा यांनी लिहिलेल्या प्रसिद्ध आहेत.

ओगले बंधूंची औद्योगिक क्षेत्रांतील कामगिरी महाराष्ट्राचा व हिंदुस्थानचा औद्योगिक क्षेत्रांतील दर्जा वाढविणारी आहे यांत शंका नाही.

ओगले, गोपाळ अनंत— (जन्म स. १८७९—मृत्यु स. १९४५) नागपूरच्या 'महाराष्ट्र' या अर्धसाप्ताहिकाचे सुप्रसिद्ध संपादक.

कोंकणांत विजयदुर्ग येथे जन्म. शिक्षण रत्नागिरी व पुणे येथे झाले. प्रथम भोपटकरबंधूंच्या महाराष्ट्र विद्यालयांत शिक्षक होते. लो. टिळकांनी सुरू केलेल्या दाखबंदीच्या पिकेटिंगमध्ये यांना दंडाची शिक्षा झाली होती (१९०८). स. १९०६-१० पर्यंत नागपूरचे 'देश-सेवक' साप्ताहिक व मुंबईचे 'राष्ट्रमत' दैनिक वर्तमानपत्र यांशी यांचा संबंध होता. पहिल्या पत्राचे हे मुख्य संपादक होते व दुसऱ्याचे हे सहसंपादक होते. त्या काळांत यांना प्रत्यक्ष तुरुंगवास घडला नसला तरी यांच्यावर सरकारी अवकृपा झाली होती. स. १९१४ मध्ये यांनी

स्वतःच्या जबाबदारीवर नागपूर येथे 'महाराष्ट्र' हे मराठी साप्ताहिक सुरू केले. तेच यांनी अत्यंत लोकप्रिय करून अर्धसाप्ताहिक केले. सोलापूरच्या लष्करी कायद्याच्या संबंधी लिहिलेल्या लेखामुळे स. १९३१ मध्ये यांना राज-द्रोहाबद्दल कारावासहि परकरावा लागला. यांच्या या पत्राने वऱ्हाड मध्यप्रान्तांत राजकीय दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी केली आहे. वृत्तपत्रांत पुण्याकडे केसरीचे जे स्थान आहे तेच स्थान वऱ्हाड-नागपूरकडे महाराष्ट्राला आहे.

हे नमुनेदार संपादक असल्यामुळे यांना पुणे मराठी वृत्तपत्रकार परिषदेचे अध्यक्षस्थान देण्यांत आले होते.

राजकारणाप्रमाणेच शैक्षणिक व औद्योगिक चळवळीकडे यांचे लक्ष असे. नागपूरच्या दादाबाई देशमुख कन्याशाळा, ओगळे कांचकारखाना, पॉटरीवर्क्स व आगपेट्यांचा कारखाना यांशी यांचा जिव्हाळ्याचा संबंध असे.

यांनी 'महाराष्ट्र' पत्राचा ट्रस्ट केला आहे. यांचा ६१ वा वाढदिवस श्री. माधवराव पाध्ये यांच्या अध्यक्षतेखाली थाटाने साजरा झाला होता.

ओगळे, श्रीपाद प्रभाकर—(जन्म स. १८९०)

हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध असणारे एक कारखानदार. यांचा जन्म सांगली संस्थानांतील शिरहट्टी येथे झाला. शिक्षण राजाराम हायस्कूल व कोल्हापूर येथे झाले. कांचेच्या धंद्यांतील शिक्षण तळेगांव-कांचकारखान्यांत घेतले व स्वतंत्र कांचकारखान्यास सुरुवात केली (१९१४). गुस्नाथ प्रभाकर हे यांचे सख्खे थोरले बंधु होत.

ओझा, महामहोपाध्याय गौरीशंकर हीराचंद—(जन्म स. १८६३)

थोर संशोधक व इतिहासलेखक. सिरोंही संस्थानांतील रोहेडा गांवी 'एक सहस्र आंदीच ब्राह्मण' जातीत यांचा जन्म झाला. सहस्रआंदीचांची एक शाखा सिरोंही संस्थानांतील 'गोल' नांवाच्या गांवावरून 'गोरवाल' म्हणून प्रसिद्ध आहे. आवृषपर्वताच्या आसपास यांची भरपूर वस्ती आहे. त्यांपैकी बावीस प्रमुख आहेत म्हणून त्यांना 'बावीसस्थान' या नावाने ओळखतात. हे त्यांपैकी आहेत.

यांचे वडील विद्याव्यसनी व कर्मनिष्ठ ब्राह्मण होते. त्यांना नंदराम, भूरजी, ओंकारजी व गौरीशंकर असे चार पुत्र होते. यांनी सहाव्या वर्षी गांवांतल्या

शाळेत प्रवेश केला. तेथे हिन्दी, हिशेब, पाठे वगैरेचे यांनी शिक्षण घेतले. आठव्या वर्षी मुंज झाली. घरांतल्या रीतीप्रमाणे यांनी शुक्रयजुर्वेद शिकण्यास आरंभ केला. आणि चाळीस दिवसांत चाळीस अध्याय तयार करून संहिता संपविली. याच वेळी यांची बुद्धिमत्ता सर्वांच्या लक्षांत आली. पण घरची स्थिति बरी नसल्याने यांचा एक सख्खा भाऊ नन्दराम मुंबईस मुनीमी करण्यास गेला होता त्याकडे शिक्षणाकारता यांना स्वाना करण्यांत आले. त्या वेळी राजपुतान्यांत रेल्वे नसल्याने १६० मैल पायी चालून अहमदाबादला जावे लागले व रेल्वेचा आश्रय करावा लागला. मुंबईस आल्यावर कांही दिवस खासगी शाळेत गुजराथी शिकून यांनी गोकुळदास तेजपाळ सेमिनरी स्कूलमध्ये प्रवेश केला. नंतर तीन वर्षांनी एल्फिन्स्टन हायस्कूलमध्ये प्रवेश केला. सकाळ संध्याकाळ विद्यालक्ष्मी पाठशाळेत संस्कृत शिकण्याचे काम चालूच होते (स. १८८६). मॅट्रिक झाल्यावर इंटर परीक्षेच्या वेळी आजारी पडल्याने यांनी कॉलेज सोडले. पुढे सिरोंहीस तीन महिने राहून पुनः मुंबईस आले. वकीलीचा अभ्यास सुरू केला पण तिकडे यांचे मन लागेना. रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या पुस्तकालयांत वाचीत बसण्याचा यांना नाद लागला. तेथे डॉ. भगवानलाल इन्द्रजीर्षी यांचा परिचय झाला. यांना प्राचीन लिपि शिकण्याचा नाद लागला. त्यांत यांची चांगली प्रगति झालेली पाहून डॉ. भगवानलालनी यांची गुजराथचा इतिहास लिहिण्यास मदत घेतली. प्राचीन नाण्यांचाहि यांचा अभ्यास त्यांच्याच साहाय्याने वाढला.

स्वतःच्या राजपुतान्याकडे यांचे मुंबईत असल्यापासूनच लक्ष होते. त्यासंबंधी सर्व साहित्य यांनी चांगले अभ्यासिले होते. यांच्या व्यासंगामुळे उदेपूरच्या इतिहास विभागांत प्रथम साहाय्यक, नंतर मंत्री म्हणून यांची नेमणूक करण्यांत आली.

नंतर उदेपूर-व्हिक्टोरिया हॉलमधील संग्रहालयाचे हे क्यूरेटर नेमिले गेले (स. १८९२). यांनी आपले ग्रंथ पं. विनायकशास्त्री वेताळ ज्योतिषा उदेपूर यांच्या प्रेरणेमुळे हिन्दीत लिहिण्यास सुरुवात केली.

सर्वांना प्राचीन लिपींचे ज्ञान सुलभ व्हावे म्हणून यांनी 'प्राचीन लिपि माला' नांवाचा अपूर्व ग्रंथ हिन्दीत प्रसिद्ध केला (स. १८९४). डॉ. वुडलरचा 'इंडिश पॅलियोग्राफी' हा जर्मन भाषेतील ग्रंथ त्यानंतर दोन वर्षांनी प्रसिद्ध झालेला आहे. प्राचीन लिपिमालेची दुसरी सुधारून वाढविलेली आवृत्ति यांनी नंतर काढली (१९१८). तिच्या

बद्दल यांना 'मंगलाप्रसाद पारितोषिक' देण्यांत आले (१९२४). महाराजकुमार बाबू रामदीनसिंग यांनी टोंडच्या राजपुतान्याच्या इतिहासाचे भाषान्तर केले होते. त्यावर टिप्पणी देऊन संशोधित करण्याचे काम यांच्यावर सोंपविण्यांत आले. ते काम तर यांनी केलेच, पण शिवाय टोंडचे चरित्रहि भक्तिभावाने प्रसिद्ध केले (१९०२). यांनी 'सोलंकीयांका प्राचीन इतिहास' व 'भारत वर्ष के इतिहास का प्राचीन सामग्री' ही छोटी पुस्तके लिहिली तेव्हा नागरी प्रचारिणी सभेने यांना एक पदक देऊन यांचा गौरव केला. मेवाड व सिरोही राज्याचे इतिहास हेहि यांचे ग्रंथ अपूर्व आहेत. यांच्या 'राजपुतानेका इतिहास' या महत्त्वाच्या ग्रंथाचे चार भाग प्रसिद्ध झाले आहेत. हा ग्रंथ निःसंशय नमुनेदार आहे. त्यावरून यांची स्मरणशक्ति, संशोधनसामर्थ्य व उच्च भूमिका स्पष्ट होते. यांनी 'मध्यकालीन भारतीय संस्कृति' या विषयावर हिंदुस्थानी अकॅडेमीद्वारा तीन व्याख्याने दिली ती पुस्तकरूपाने प्रकाशित झाली आहेत. त्यांत स. ६००-१२०० पर्यंत भारतीय संस्कृतीच्या विविध विषयांचे विशदीकरण करण्यांत आले आहे. हिंदुस्थान सरकारने यांना रायबहादुर (१९११) व महामहोपाध्याय अशा दोन पदव्या देऊन यांच्या कार्याचा व विद्वत्तेचा गौरव केला आहे (१९२८).

लॉर्ड कर्झन उदेपूरला आले तेव्हा यांच्या कामावर ते अत्यंत म्हुष झाले. पुढे लॉर्ड मिंटोने अजमेरच्या 'राजपुताना म्युझियम'चे यांना क्युरेटर नेमले. तेथे १९३८ पर्यंत म्हणजे ७५ वर्षे पूर्ण होईपर्यंत उत्साहाने काम करून सेवानिवृत्त झाले.

स. १९२० पासून नागरीप्रचारिणी पत्रिकेला पुराण-तत्त्वशोधाचे रूप देऊन हे संपादक झाले. तेरा वर्षे हे संपादक होते. भरतपूरच्या हिंदी साहित्य संमेलनाचे हे अध्यक्ष होते (१९२७).

याशिवाय हे अनेक ठिकाणी अध्यक्ष म्हणून निवडले आहेत, व छोटीमोठी अनेक पुस्तके यांनी लिहून प्रसिद्ध केली आहेत.

राजपुतान्याचा इतिहास म्हणजे त्यावर राज्य करणारे मौर्य, मालव, ग्रीक, आर्जुनायन, वराह, हूण, गुर्जर, बैस, चावडा, गुहिल, प्रतिहार, चौहान, राठौड, कछवाह, यादव, परमार, सोलंकी, नाग, यौधेय, तंवर, दहिया, निकुंज, डोडिया, गौड, झाला इत्यादि राजवंशांचा इतिहास, शिलालेख, ताम्रपट, नाणी इ. मौलिक साधनांच्या

सूक्ष्म अध्ययनावर आधारलेला आहे. त्यासंबंधी भाटांच्या गानांतील अनेक गोष्टींचा कल्पितपणा सिद्ध झाला आहे. हे सर्व काम यांनी अतिशय उच्च भूमिकेवरून व शान्त्रिशुद्ध पद्धतीने केले याच्याबद्दल जितका आदर दाखवावा तितका थोडाच आहे (भारतीय अनुशीलन).

ओझा, सुखरामदास टी.—(जन्म स. १८७२)

मिथ प्रांतांतील सुप्रसिद्ध वैद्य. यांचे थोरले बंधु पं. दीपचंद हे उच्च इंग्रजी शिक्षण घेऊन वकील व पुढे जज झाले, तरा यांना चुलत बंधु पं. पीतांबरदाम यांच्यामुळे आयुर्वेदाकडे जावेसे वाटले. तेच यांचे या विद्येतील गुह्य होत.

कराची येथील १९ वे नि. भा. वैद्यक संमेलन यशस्वीपणे पार पाडण्याचे श्रेय यांनाच आहे. स. १९४४ साली यांनी 'कॅन्सर-परिषद' भरविली आणि देशी वैद्यकाच्या दृष्टीने या रोगाच्या निदानचिकित्सेवर चर्चा घडवून आणली.

यांना संस्कृत, हिंदी, सिंधी, गुजराती, मराठी व इंग्रजी इतक्या भाषा चांगल्या अवगत आहेत. धंद्यांत यांची प्राप्ति मोठी असून आयुर्वेदाच्या उद्धारासाठी यांनी मोठ्या देणग्या दिल्या आहेत.

यांनी स्वतः आयुर्वेदाय क्षयरुग्णालय मोठी देणगी देऊन, देणग्या मिळवून आणि सरकारी मान्यता मिळवून चालविले आहे.

यांना मुंबईच्या पोपट पं.मुराम कॉलेजने 'प्राणाचार्य' ही बहुमानाची पदवी दिली व ती कराचीचे नगराध्यक्ष जमशेद मेहेता यांच्या हस्ते प्रचंड समारोहाने मानपत्रासह यांना अर्पण करण्यांत आली.

यांना ब्रि. सरकारकडून 'वैद्यरत्न' हा किताब १९३९त मिळाला आणि लोकमान्यतेबरोबर यांना राजमान्यताहि प्राप्त झाली (आयुर्वेदाचार्य पां. ह. देशपांडे).

ओड्डलमने, "विद्यावाचस्पति" आत्माराम-शास्त्री—(जन्म स. १८८१)

यांचा जन्म उत्तर कानडा जिल्हा, अंकोला तालुका येथे कर्नाटक देशस्थ ब्राह्मणांच्या कुळांत झाला. यांचे वडील नागेंद्रशास्त्री हे नांवाजलेले संस्कृत पंडित असून पुराणप्रवचन करीत असत. यांचे लहानपणी कन्नड शाळेत थोडेसे प्राथमिक शिक्षण झाल्यानंतर यांनी इंग्रजी शाळेत प्रवेश झाला. तेथे शिक्षण घेत असता तीन-चार

वर्षानंतर हे आजारी पडले. तो आजार बराच बळावल्या-मुळे यांची ईंग्रजी शाळा सुटली. पुढे औषधोपचारांनी प्रकृति सुधारल्यानंतर सांगली संस्थानांतील संस्कृत पाठ-शाळेत राहून काव्य, अलंकार यांचा यांनी अभ्यास केला. पुढे कांही काळ काशी क्षेत्रांत राहून तेथेहि तोच अभ्यास पुढे चालू ठेवला. पण काशीची हवाहि न पचल्यामुळे यांना तेथून म्हैसूर संस्थानांतल्या महाराजा संस्कृत कॉलेजांत राहून आपले अध्ययन पुरे करावे लागले. तेथे अभ्यास संपवून यांनी व्याकरण व अलंकार या उभय शाखांतील उच्च परीक्षा देऊन प्रशस्तिपत्रे मिळविली.

याप्रमाणे शिक्षण पुरे करून स. १९१२ साली यांनी मद्रास प्रांतांतील मंगळूर शहरांत बी. एम्. हायस्कुलांत संस्कृत अध्यापकाची नोकरी धरली. तेथे सुमारे १३.१४ वर्षे नोकरी केल्यानंतर कुर्ग प्रांतांत मडिकेरी शहरांतील गव्हर्नमेंट सेंट्रल हायस्कूलमध्ये हे प्रधान संस्कृताध्यापक झाले. पुढे १९३९ सालांत हे नोकरीतून निवृत्त होऊन कारवारांत पेन्शन घेऊन राहिले आहेत. कर्नाटकांतील दक्षिण भागांत यांचा शिष्यवर्ग फार मोठा असून चाहते व मित्रहि पुष्कळ आहेत.

लहानपणापासूनच यांना लेखनाची फारच आवड असल्यामुळे मराठी पत्रांतून व मासिकांतून निरनिराळ्या विषयांवर हे लेख लिहीत असत. वेदान्त हा यांचा आवडता विषय असल्यामुळे त्याचा व्यासंग यांनी प्रथम-पासूनच केला होता. हुबळींतील श्रीशंकराचार्यांत्सव संस्थेकडून यांना पांच वर्षांपर्यंत वेदान्तविषयक निबंध-लेखनाबद्दल बक्षीस मिळाले आहे. मराठीत जसे हे सफाईदारपणे लिहितात तसेच संस्कृतांतहि हे काव्य व गद्यरचना करितात. कलकत्ता नगरीत “निखित भारत साहित्य संघा”कडून सन १९१९ साली “धर्मनात्योरेक-

वाक्यता” या निबंधलेखनाबद्दल यांना “विद्या-वाचस्पति” ही पदवी मिळाली आहे. संस्कृत व मराठी लेखनाप्रमाणेच यांनी आपल्या मातृभाषेत-कन्नड भाषेत-विविध विषयांवरील लेखांची व ग्रंथांची निपज केली आहे. यांनी १९१६ पासून १९२५ सालापर्यंत मंगळूरच्या “स्वदेशाभिमानी” या कन्नड पत्राचे संपादकत्वाचे काम केले होते. याशिवाय, इतर कन्नड पत्रांतून व मासिकांतूनहि हे लिहीत असत. या सगळ्या लेखांचा पुस्तकरूपाने संग्रह केल्यास ४१५ हजार पृष्ठांचा ग्रंथ होईल. यांनी कन्नड भाषेत उच्च प्रतीचे ग्रंथहि लिहिले आहेत. मद्रास व म्हैसूर युनिव्हर्सिटींतून बी. ए., एम्. ए. परीक्षांना यांचे ग्रंथ पाठ्य-पुस्तक या नात्याने लावण्यांत आले होते.

अखिल-भारतीय-सनातन-वर्णाश्रम-स्वराज्य-संघाच्या कर्नाटक शाखेची स. १९३४ सालांत दक्षिण कानड्यांतील कुंदापूर येथे जी परिषद भरली होती तिचे हे अध्यक्ष होते.

यांच्या मराठी, संस्कृत व कन्नड भाषांतील ग्रंथांची थोडक्यांत माहिती अशी:—

संस्कृत : १ पुष्पमाला (काव्य), २ स्वत्वसंजीविनी (काव्य), ३ गद्यपद्यसंग्रहः, ४ व्यावहारिकपरामर्षः, ५ ब्राह्मणाब्राह्मणवादमूलम्, ६ योगीशगीता (अमुद्रित), ७ सावित्रीचरितम् (अमुद्रित).

मराठी : १ आर्यमातेचा निरोप, २ मराठी लेखसंग्रह, ३ “तत्त्वज्ञान मंदिरां”तील निरनिराळे लेख.

कन्नड : १ हिंदुव्रतविवेक, २ संक्षेपगीता, ३ केतुभंग (नाटक), ४ नाटककला, ५ श्रीकृष्णचरितामृतम्, ६ ईश्वरज्ञान (अमुद्रित. या ग्रंथास सुवर्णपदक मिळाले आहे), ७ सनातन धर्म.

औं

औंधकर, विष्णु हरि—(जन्म स. १८९४-मृत्यु स. १९४३)

सुप्रसिद्ध नट, नाटककार व चित्रपटकथालेखक. यांचा जन्म नामदेव शिपी जातींत कोल्हापूर येथे झाला. शिक्षण मराठी चार इयत्तेपेक्षा जास्त घेतां आले नाही.

स. १९०७ साली हे ‘महाराष्ट्र नाटक मंडळी’त शिरले. मध्ये कांही दिवस ती कंपनी यांनी सोडली होती, पण पुनः हे त्याच कंपनीत आले (१९१४). स. १९२५ पर्यंत हे त्याच कंपनीत होते. पुढे ‘युनायटेड पिक्चर सिंडिकेट’ मध्ये दिग्दर्शक होते (१९२५-२७). पुढे

यांनी 'समर्थ नाटक मंडळी' सुरू केली. तिच्या तीन भार्गादारांपैकी हे एक होते.

यांच्या विठार्ड (तोतयाचें बंड), तुळशी (विचित्र-लाला), जिजाई (शिवसंभव), येसूबाई (बेवंदशाही) इत्यादि भूमिका विशेष प्रसिद्ध आहेत. हे छांभूमिका करण्यांत निष्णात होते, तसेंच पुद्गलभूमिकाहि उत्कृष्ट करीत.

तसेंच हे उत्कृष्ट नाटककारहि होते. यांची 'बेवंदशाही' 'आग्न्याहुन सुटका' व 'महारथी कर्ण' ही नाटके रंगभूमीवर अत्यंत यशस्वी झालेली आहेत.

त्याशिवाय यांनी चित्रपटकथाहि पुष्कळ लिहिल्या आहेत. त्यांत अनन्यसाधारण यश यांना, कोल्हापूरच्या शालिनी सिनेटोनकरितां लिहिलेल्या व बाबुराव पेंटरनीं दिग्दर्शित केलेल्या 'सावकारी पाश'नें मिळवून दिलें. रामराज्य, पनघट वगैरे कथांनीं तर यांना अखिल भारतीय प्रसिद्धि मिळवून दिली. हे कविताहि साध्या पण आकर्षक करीत.

औंधचे राजे पंतप्रतिनिधि, भवानराव श्रीनिवासराव— (जन्म स. १८६८, अधिकारप्राप्ति १९०९)

महाराष्ट्रांतील औंध संस्थानचे अधिपति. विद्या, कला, सेवा आणि त्याग या सर्वच दृष्टींनी यांनी 'आदर्श राजा' असा सर्वांकडून बहुमान मिळविला आहे. शिवाय संस्थानचा कारभार पूर्णपणे लोकांच्या ताब्यांत देऊन स्वतःच्या कर्तव्यगारीवरील आणि प्रजाजनांवरील विश्वास यांनी प्रगट केला आहे. सध्यांच्या काळांत हिंदुस्थानांतील संस्थानिकांत यांचे हे सर्वस्वी लोकतंत्र राज्य करण्याचे उदाहरण अद्वितीयच आहे. आपले राज्यांतील प्रत्येक खेडे अन्नवस्त्रादि आवश्यक गरजाबाबत स्वयंपूर्ण असावे अशी यांची लोकशाहीच्या बाबत कल्पना आहे. प्रत्येक गांवांतून होणारा वसूल त्या गांवांतच खर्च झाला पाहिजे, असे ध्येय प्रत्यक्ष अमलांत आणण्याचा प्रयोग हे करीत आहेत. त्याबाबत यांचे चिरंजीव बॅ. अप्पासाहेब पंत आणि नातू युवराज बापुसाहेब पंत यांचे उत्तम सहकार्य यांना लाभले आहे.

यांचे प्राथमिक शिक्षण औंधास, हायस्कूलमधील शिक्षण सातान्यास, कॉलेज शिक्षण डेक्कन कॉलेज पुणे येथे होऊन हे बी. ए. झाले (१८९४). नंतर यांनी मुंबईस राहून एक वर्ष कायद्याचा अभ्यास केला. पुढे वडील

श्रीनिवासराव पंतप्रतिनिधि (स. १८४८-१९०९) यांचे 'चीफ सेक्रेटरी' म्हणून हे काम पाहू लागले (१८९७-१९०९). वडील कैलासवासी झाले तेव्हां यांनी संस्थान निष्कर्जी केले होते. मध्ये श्रीमंत परशुराम श्रीनिवास ऊर्फ दादासाहेब (१९०९-५) व पुढे श्रीमंत गोपाळ-कृष्ण परशुराम ऊर्फ नानासाहेब (१९०५-१९०६ डिसें.) असे पितापुत्र प्रतिनिधिपदावर आले. पण कारभारी जेकब बापूजी यांच्या खुनाचा प्रयत्न केल्याचा त्यांच्यावर आरोप येऊन त्यांना धारवाड येथे राहण्याचा हुकूम झाला. आणि वारसदारांपैकी विशेष योग्यतेचे म्हणून यांना संस्थानची गादी देण्यांत आली. अधिकारदान-समारंभ ता. ४-११-१९०९ रोजी झाला. तेव्हांपासून आतांपर्यंत ३६ वर्षे यांची कारकीर्द अत्यंत यशस्वी झाली आहे. दीर्घकाळ यशस्वी राज्य करणारे, हिंदुधर्माचे अभिमाना, आचार व चारित्र्यसंपन्न आणि सर्व सुधारणा आपल्या राज्यांत आणून पोचविणारे असे यांचे व यांच्या कारकीर्दीचे वर्णन करता येईल.

हे पूर्ण निर्व्यसनी, कर्तव्यदक्ष, नियमित, कष्टाळू आणि ध्येयवादी आहेत. यांचे विचार उत्साहवर्धक आणि स्फूर्तिप्रद आहेत. यांच्यांत संदेशकथनाची शक्ति नैसर्गिक आहे.

पुणे येथे भांडारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमंदिरांत चाललेल्या महाभारत-संशोधनाच्या कामास यांनी प्रारंभी लक्ष स्पर्धांची देणगी दिली व ते काम चालते केले. तसेंच बनारस हिंदु-विश्वविद्यालयाला यांनी दहा हजारांची देणगी दिली आहे. याशिवाय कोणीहि यांच्याकडून रिक्त-हस्ताने परत जात नाही. तथापि त्यांतहि यांची एक प्रकारची दृष्टि असते. आपल्या राज्यांतील लोकांचा आपल्यावर पहिला हक्क आहे ही गोष्ट हे केव्हांहि डोळ्यां-आड होऊ देत नाहीत. अशा वेळी वशिल्यानं पैसे उकळण्यास आलेल्या लोकांना यांच्या स्पष्ट व सडेतोडपणाचा प्रसाद मिळतो.

सामाजिक बाबतींतहि यांचे विचार उदार आहेत. हे भोजनाच्या बाबतींत पंक्तिभेद मानीत नाहीत. यांचे घरांत पोटजातीय व पुनर्विवाहित संततीशी विवाह झाले आहेत. यांनी अस्पृश्यता शाळेत, मंदिरांत, समेत, कारखान्यांत, खुद्द राजवाड्यांत आणि राज्यांत नष्ट केली आहे. राणीसाहेब अस्पृष्ट सुवासिनींना हळदीकुंकू देतात, तर राजेसाहेब अस्पृष्टांचे पंक्तीस जेवतात.

हे स्वतः वृद्ध व कर्मठ असले तरी नवे विचार आकलन

करण्याची शक्ति यांच्यांत आहे. जुने पुष्कळ आचार, नित्यकर्म, श्राद्धपक्ष, उपासना हे कटाक्षाने पाळीत असले तरी नव्या गोष्टी आत्मसात् करून पंचविण्याची शक्ति यांच्यांत आहे.

यांना स्वतः चित्रे काढणे, दुसऱ्यांच्या चित्रांतील रसग्रहण करणे आणि चित्रांचा संग्रह करणे यांचा छंद आहे. याशिवाय फोटोग्राफी, कोरीव, कातीव, खोदीव वगैरे प्रकारच्या कलेचेहि हे भोक्ते आहेत. त्यामुळे चित्रकलेचा व विविध पदार्थांचा यांचा म्युझियम विविध, संपन्न आणि अपूर्व आहे यांत शंका नाही.

यांच्या चित्रकलेसंबंधी रा. ब. म. वि. धुरंधर म्हणतात : “यांची चित्रे पौराणिक आणि ऐतिहासिक आहेत. ती लोकप्रिय आणि सर्वांगीण आहेत. यांच्या कलेमध्ये कोणत्याहि पद्धतीचे अनुकरण नाही. यांची पद्धत ही स्वतःचीच पद्धत आहे. म्हणून तिला ‘औंध स्कूल’ म्हणणे बरोबर होईल. यांचे चित्रांतील पेहेराव व पार्श्व-भाग पूर्वपद्धतीचे महाराष्ट्रीय असतात. त्याकरिता हे व्यासंगीच चांगला करतात.”

यांच्या चित्रविषयक ग्रंथांत १ चित्ररामायण, २ (मराठीतील सचित्र) अजिंठा, ३ श्रीशिवाजी आल्बम (यांत हळदणकर, सरदेसाई, केतकर, चाफळकर, रा. ब. धुरंधर व श्रीमंत पंतसाहेब यांची चित्रे आहेत), ४ महाभारत (प्रसिद्ध होत आहे). ५ भवानीसहस्रनाम, हे प्रमुख होत.

यांची खालील चित्रे विशेष वाखाणण्यासारखी आहेत :

१ महाभारत—कृष्णचरित्र, २ भीष्मप्रतिज्ञा, ३ मुरली-वादन, स्वतः काढलेल्या यांच्या चित्रांची संख्या ५०० पर्यंत असावी.

यांनी आपल्या चित्रसंग्रहांत जुन्या-नव्या शेंकडें चित्रकारांची चित्रे लक्षावधि रुपये खर्चून जमविली आहेत. असा म्युझियम क्वचितच असेल. त्यांत प्राचीन काळापासूनच्या प्रसिद्ध चित्रकारांची चित्रे संग्रहित केली आहेत, त्याकरिता स्वतंत्र अशा इमारत बांधून हा कलानिधि सुरक्षित ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

चित्राप्रमाणेच चित्रकलेवरील ग्रंथसंग्रहहि यांनी एकत्र करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे. जगांतील अनेक भाषांतून चित्रकलेवर जेवढे म्हणून वाङ्मय प्रसिद्ध झाले आहे, ते आपल्या संग्रहीं आणण्याचा यांचा प्रयत्न वाखाणण्यासारखा आहे. महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटी स्थापन

झाल्यास त्या युनिव्हर्सिटीची चित्रकला-शाखा औंधास निघावी अशी यांची इच्छा आहे. त्याकरिता हे आपला चित्रसंग्रह व पुस्तकसंग्रह देण्यास तयार आहेत. ते उत्तम चित्रकला-टीकाकार आहेत व हा यांचा गुण अजिंठा व वेरूळ या दोन चित्रकलेवरील पुस्तकांत दिसून येतो. यांनी आहारशास्त्र, व्यायामशास्त्र, नेत्रबलसंवर्धन वगैरे शास्त्रीय अभ्यास केला असून त्यांवर ग्रंथ लिहिलेले आहेत व ते प्रमाणमूत मानले जातात.

कीर्तन हा विषय यांचा अत्यंत जिवाळ्याचा आहे. प्रतिवर्षी शिवजयन्ती (फाल्गुन व. ३) व वडील कै. श्री-निवामराव पंतप्रतिनिधि यांची पुण्यतिथि भाद्रपद शु. १४ अशी दोन कीर्तने स्वतः करण्याची यांची पद्धत आहे. दोन्ही वेळीं अगदी नवे आख्यान व पूर्वरंग हे करतात. व त्यांची पुस्तकेहि छापून प्रसिद्ध केलेली आहेत. यांचा हा क्रम गादीवर आल्यापासून चालू असलेला दिसतो. त्याकरिता नित्य ठराविक वेळीं हे आख्यान पंचविण्याची तालीम करीत असतात. यांची कीर्तने अत्यंत परिणामकारक व ठमकेदार होतात. यांचे वक्तृत्व परिणामकारक आहे.

कीर्तनांत प्रत्येक वाक्याचा किंवा बहुना प्रत्येक शब्दाचा परिणाम श्रोत्यांवर व्हावा अशा विषयी हे दक्ष असतात. एका कीर्तनाची सहा महिने तयारी करीत असतां परिणामकारक होण्याच्या दृष्टीने शब्दांचे व वाक्यांचे पालट सारखे चालू असतात. ह्या परिणामकारकतेत प्रसंगोचित अभिनयाची भर पडल्याने कीर्तनाला अनुपमेय रंग चढतो. मोठा व गंभीर आवाज, तालबद्ध गाणे, अनुरूप अभिनय व रसपरिपोषक शब्दांची निवड यांमुळे यांचे कीर्तन अत्यंत आकर्षक होते. शिवाय प्रत्येक गोष्ट अत्यंत रेखीव व मर्यादित असते. त्यामुळे ठराविक वेळांत सर्व कार्यक्रम व्यवस्थित पार पडतो. आजपर्यंत यांच्या कीर्तनमुमन-हारांत पौराणिक १४ व ऐतिहासिक १४ अशी २८ आख्याने प्रसिद्ध झाली आहेत.

आमच्या जुन्या राजेलोकांत व्यायामाचा शोक असे. त्याकरिता पदरी पहिलवान बाळगण्याची पद्धत होती. त्यांतून स्फूर्ति घेऊन सर्वसामान्य स्त्रीपुरुषांच्या आढोकांत असणाऱ्या प्राचीन सूर्यनमस्काराच्या व्यायामाचा प्रचार यांनी सुरू केला. सर्व शरीराला सारखा व्यायाम देणारा, कोठेहि करता येणारा आणि साधन-रहित म्हणजे बिनग्वर्चा असा नमस्कारासारखा दुसरा व्यायाम नाही, ही गोष्ट यांच्या प्रथम ध्यानांत आली. आणि यांनी आपल्या राज्यांतील शाळांत आवश्यक

म्हणून नमस्कार-व्यायामाचा समावेश केला. बाह्य शरीराच्या हालचालीबरोबर अन्तर्भागांत नाभीपासून कंठापर्यंत हालचाल व्हावी म्हणून ' हां ही ' वगैरे मंत्राचा उपयोग यांनी सुरू केला. त्याकरितां तक्ते काढले, मराठी-इंग्रजी पुस्तकें काढलीं, फिल्म तयार केल्या. यांनी या देशांत तर प्रचार केलाच, पण इंग्लंडमध्ये शाळाग्यात्याच्या माहाय्यानं सर्वत्र व्याख्यानांचे दारे काढले, मुलाखती दिल्या, मते प्रदर्शित करविली व नमस्काराची पुस्तकें लाखांनीं खपविली. याचा परिणाम म्हणजे या विषयावरील पुस्तकांच्या प्रती सर्व हिंदुस्थानांतील भाषांतून तर निघाल्याच, पण 'इंग्लंड, कॅनडा, आस्ट्रेलिया' येथील लोकांनीहि पुस्तकें लिहून यांच्या व्यायामाचा प्रसार केला. असे हे जबरे, चिकाटीचे व परिणामकारक व्यायामाचे प्रचारक आहेत. पुष्पांप्रमाणें स्त्रियांनाहि यांनी साष्टांग नमस्कार घालण्यास लावले आहे. सूर्यनमस्कार किंवा तृचाकल्प नमस्कारपद्धतीला यांनी सार्वत्रिक स्वरूप दिलें आहे.

औद्योगिक प्रगति झाल्याशिवाय आपले शेतकरी सुखी होणार नाहींत अशी याची खात्री आहे. आपल्या राज्यांतील कच्चा माल आपला आपण उपयोगांत आणून त्याचा पक्का माल आपणच तयार केला पाहिजे, आपल्या गरजा परावलंबी असतां उपयोगी नाहींत, मजुरी करण्याकरितां आपल्या लोकांना बाहेर जाण्याचा प्रसंग येतां उपयोगी नाहीं, म्हणून अनेक उद्योगधंदे यांनी सुरू केले आहेत. किलोस्कर बंधु, ओगले बंधु, औंध सोप वर्क्स, म्हैसूरचा साखर कारखाना व हस्त कागद कारखाना हे कारखाने यांच्या साहाय्यानं व आश्रयानं उभारले गेले व आज भरभराटीस आले आहेत. स्वदेशीचे हे कटे पुरस्कर्ते आहेत. राजेसाहेब व राणीसाहेब यांचा आपल्याच

राज्यांत तयार झालेला जाडाभरडा, हातसुताचा, हात-मागावर विणलेला कपडा वापरण्यावर अत्यंत कटाक्ष आहे. आपली प्रजा सुखी तर आपण सुखी, असा यांचा विश्वास असल्यामुळे आपल्या शेतकऱ्यांना शेतकीबरोबर जोडधंदे पुरविण्याचा यांचा सतत प्रयत्न चालू असतो. भरपूर अन्नवस्त्र, आवश्यक सुखसोयी, स्वावलंबी उद्योगधंदे, आणि साक्षरताप्रसार यांच्या जोरावर यांनी आपल्याकडे सर्वांचें लक्ष खेचून घेतलें आहे. आज औंध संस्थानांत प्रत्येक गांवीं शाळा असून संस्थानांत साक्षरतेचें प्रमाण शेंकडा २० आहे इतकें हिंदुस्थानांत दुसरीकडे कोठेंहि नाहीं.

हे शुक्लयजुर्वेदाच्या माध्यंदिन शाखेचे ब्राह्मण आहेत. यांचें गोत्र सावर्णि हें आहे. यांच्या विशेष योग्यतेमुळे आणि सर्व गोष्टींत लक्ष घालण्याच्या स्वभावामुळे मराठी साहित्यसंमेलन-इंदोर, कीर्तनसंमेलन-वाई, सर्वपक्षीय-पंचांगपरिषद-पुणे, व्यापारी परिषद-बारामती, चित्रकारपरिषद, व्यायाम-परिषद-बडोदें वगैरेंचें अध्यक्षपद यांना प्राप्त झालें आहे.

१ परशुराम त्रिंबक, २ श्रीपतराव परशुराम, ३ जग-जीवनराव परशुराम, ४ (श्रीनिवास) भवानराव, ५ परशुरामराव भवानराव, ६ श्रीनिवासराम परशुराम, ७ परशुरामराव श्रीनिवास, ८ गोपाळकृष्णराव परशुराम, ९ भवानराव श्रीनिवासराम.

वरील औंधच्या पंतप्रतिनिधींपैकी पहिल्या पांचांचीं चरित्रें आमच्या ' मध्ययुगीन चरित्रकोशांत ' आली आहेत. ६-९ यांपैकी सध्यां गादीवर असलेले श्रीमंत भवानराव यांचें चरित्र महत्त्वाचें असल्यानं आम्ही येथें दिलें आहे.

क

कश्चिन्स, डॉ. (जेम्स हेन्री) जयराम—
(जन्म स. १८७३)

आपल्या साहित्य व कलाविषयक कार्यानं चारहि खंडांत विख्यात झालेले थोर महापंडित. यांचा जन्म बेलफास्ट (आयर्लंड) या गांवीं झाला. यांचा विवाह स. १९०३ सालीं मार्गारेट एलिझाबेथ जिलेस्पी यांच्याशीं

झाला. हे वीस वर्षांचे असतां यांनी आपला पहिला काव्यग्रंथ प्रसिद्ध केला. ए. इ. व मि. यीट्स या सुप्रसिद्ध आयरिश कवीच्या सहकार्यानं यांनी आयर्लंडांतील साहित्याचे पुनरुज्जीवनाकरितां १८९७ सालीं संस्था काढली. हे थिऑसॉफिकल सोसायटीचे सभासद १९०४ सालीं झाले व आयर्लंडांतील सोसायटीचा कार्यप्रचार अध्यक्षांचे

प्रतिनिधि म्हणून तेथे १९१५ पर्यंत करीत होते. स. १९१५ साली बेझंटबाईनी काढलेल्या 'न्यू इंडिया' या दैनिकाच्या संपादक-मंडळांत हे येऊन दाखल झाले, व तेव्हांपासून बाईच्या देहावसानापर्यंत त्यांचे कार्यात हे मदत करीत असत.

बाईनी काढलेल्या 'नॅशनल युनिव्हर्सिटी' व 'ब्रह्म-विद्याश्रम' या दोन संस्थांत यांनी प्राध्यापक म्हणून काम केले. मद्रास विद्यापीठाच्या कलाविभागांतील मंडळावर व सीनेटमध्ये हे सभासद आहेत. मदनपल्ली येथील थिऑसॉफिकल कॉलेजचे हे कित्येक वर्षे प्रिन्सिपल होते. यांनी १९३३ साली इंग्लिश काव्यसंग्रहाचे वीस विभाग व इंग्लिश गद्याचे वीस विभाग प्रसिद्ध केले (१९३४). यांनी चारहि खंडांतील निरनिगळ्या विश्वविद्यालयांतून काव्य व कला या विषयांतील प्राध्यापक म्हणून कार्य केले आहे. मॅजिक लेटर्नच्या साहाय्याने प्रमुख चित्रकारांची मूळ चित्रे दोनदा जागतिक प्रवास करून देशो-देशांतील विद्वान व रसिक लोकांना यांनी दाखविली आहेत; व त्याबरोबरच शिक्षण, तत्त्वज्ञान, काव्य, हिंदी संस्कृति व थिऑसॉफी या विषयांवर व्याख्याने दिली. या सर्व कार्यात यांच्या विद्वान व कलाभिज्ञ पत्नी यांचे यांना पूर्ण साहाय्य असे.

जपानमध्ये कियोजीजुकु येथील विद्यापीठ व शिक्षण-मंत्रीमंडळ या संस्थांकडून यांना स. १९१९-२० मध्ये इंग्लिश काव्याचे प्राध्यापक म्हणून केलेल्या कार्याबद्दल 'डॉक्टर' ही पदवी मिळाली. त्रिवेन्द्रम् येथील सरकारी चित्रसंग्रहालयाला संघटित स्वरूप देऊन त्रावण-कोर संस्थानाच्या सांस्कृतिक जीवनाबाबत केलेल्या कार्याचे पारितोषिक म्हणून महाराजांनी यांना महापंडित म्हणून दरबारी पोषाख व 'वीरशंखला' संज्ञक सुवर्णकंकण देऊन बहुमान केला. दक्षिण हिंदुस्थानांतील शिक्षकसंघाने यांना कुलपति ही पदवी अर्पण केली आहे. हिंदु धर्मावरील यांचे असलेले विशेष प्रेम व्यक्त करण्याकरिता यांनी विधिपूर्वक हिंदुधर्माचा स्वीकार केला आहे व आपले नांव तेव्हांपासून जे.स.च्या ऐवजी जयराम असे ग्रहण केले आहे. याप्रमाणे आपल्या साहित्य व कला-विषयक कार्यांना चारहि खंडांत विख्यात झालेले असे हे एक आधुनिक जगांतील महापंडित आहेत.

यांचे ग्रंथ

१ Fundamental Unity of Asia = आशियांचे (सांस्कृतिक) मूलभूत ऐक्य.

२ Forest Meditation = अरण्यांतील चिंतन.

३ Bases of Theosophy = थिऑसॉफीची मूलतत्त्वे.

४ Work & Work-shop = कर्म व कर्मक्षेत्र.

५ Study in Synthesis = समन्वयात्मक अध्ययन.

६ Work of Promethean = प्रोमीथियनचे काम.

७ Samadarshana = समदर्शन.

८ Kingdom of Youth = तरुणांची सृष्टि (वा. ल. चिपळुणकर).

कझिन्स, मिसेस मार्गारेट एलिझाबेथ—

(जन्म स. १८७८.—विवाह डॉ. कझिन्सबरोबर स. १९०३) अखिल भारतीय महिला परिषदेच्या संस्थापक.

या स. १९०४ साली थिऑसॉफिकल सोसायटीच्या सभासद झाल्या. इंग्लंडांतील व आयर्लंडांतील स्त्रियांच्या मतदानाच्या चळवळीत केलेल्या कार्यप्रसंगाने यांना वरील दोन्ही देशांत तुडंगवास घडला. स. १९०४ ते १५ पर्यंत डब्लिन व लिव्हरपूल येथील सोसायटीच्या शाखांत यांनी कार्य केले. हिंदुस्थानांत आपल्या पतीबरोबर या स. १९१५ साली आल्या व मदनपल्ली व मंगलोर या दोन ठिकाणी थिऑसॉफिकल सो.च्या विद्यमाने चाललेल्या शाळांतून अध्यापनकार्य केले. १९१७ साली राष्ट्रीय शिक्षणावर यांनी व्याख्याने दिली व राष्ट्रीय सभेत दाखल झाल्या. स. १९२३ मध्ये मद्रास सरकारने यांना निवे-तन बेंच मॅजिस्ट्रेट म्हणून नेमिले. या बाईनी चारहि खंडांत आपल्या यजमानांच्या बरोबर प्रवास करून त्यांचे साहाय्याने अनेक चळवळी केल्या व संस्था स्थापन केल्या. स. १९०४ साली आयर्लंडमध्ये शाकाहाराकरिता एक संघ काढिला. १९२३ साली मद्रास येथे स्त्रियांकरिता सेवासदन काढिले. १९२७ साली हिंदुस्थानभर प्रवास करून व सुप्रसिद्ध स्त्रीपुढाऱ्यांच्या मुलाखती घेऊन, त्यांच्या सहकार्याने अखिल भारतीय महिला परिषदेची स्थापना केली व पहिल्या संमेलनाच्या अध्यक्ष डॉ. बेझंट या होत्या. हल्ली सदर परिषदेच्या या उपाध्यक्ष आहेत.

१९२८ साली जिनिव्हा येथे यांनी आन्तरराष्ट्रीय थिऑसॉफिकल केन्द्र स्थापन केले. १९३२-३३मध्ये सरकारी वटहुकुमाच्या अयोग्य अमलवारीचा निषेध म्हणून तो हुकूम मोडला व या तुडंगांत गेल्या. यांना संगीतशास्त्र-विशारद अशी आयर्लंडांतील रॉयल विश्वविद्यालया-कडून पदवी मिळाली आहे. विश्वविद्यालयांतील पाश्चिमात्य संगीतशास्त्राच्या अभ्यासमंडळाच्या या अध्यक्ष आहेत.

यांचे ग्रंथ

- १ Awakening of Asian Womanhood, आशिया खंडातील स्त्रियांची जागृति.
२. Music of Orient & Occident, पार्श्वगत्य व पार्श्वमात्य संगीत.
- ३ Indian Womanhood, (हिंदी स्त्रिया) (वा. ल. चिपळूणकर).

कॉनिंग, लॉर्ड—(कारकीर्द स. १८५६-१८६२)

लॉर्ड डलहौसीनंतरचे हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय. यांच्या वेळी १८५७ सालच्या बंडाची मोठीच धामधूम झाली. त्या प्रसंगातून निभावून जाण्याइतपत हे करारी मुत्सदी होते. यांना हे शिक्षण यांच्या वडिलांकडूनच मिळाले होते. यांचे वडील इंग्लंडांत परराष्ट्र मंत्री व मुख्य प्रधान अशा महत्त्वाच्या जागेवर काम करून मुत्सदी म्हणून विख्यात होते.

इंग्रजी राज्याची स्पष्ट कल्पना हिंदी लोकांस यांच्या कारकीर्दीत आली. सर्व यांत्रिक व राजकीय सुधारणा इंग्रजी राज्य स्थिर करण्याकरिता आणि येथील राजे-रजवाडे, जमीनदार यांना नामशेष करण्याकरिता चालल्या आहेत; शिवाय ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसारालाहि ते उघड मदत करीत आहे; अशा समजुतीने लोकांत असंतोष पसरला. शिवाय आपले राज्य गेलें ही तीव्र जाणीवहि लोकांच्या मनांत होतीच. त्यामुळे बंडाचा वणवा पेटण्यास वेळ लागला नाही. पण एकजुटीच्या व शिस्तीच्या अभावी बंडाचा मोड करण्यांत आला.

पण याचा परिणाम होऊन पार्लमेंटने कायदा करून कंपनी रद्द केली व हिंदुस्थानचा कारभार इंग्लंडची राणी विहक्टोरिया हिच्या नांवे सुरू करण्यांत आला. हिंदुस्थानचा कारभार पाहण्याकरिता भारतमंत्र्याची नेमणूक होऊन त्याच्या मदतीस पंधरा सभागटांचे एक मंडळ देण्यांत आले. येथील गव्हर्नर-जनरलास व्हाइसरॉय हा नवा हुद्दा देण्यांत आला. नियामक मंडळ रद्द करण्यांत आले. हिंदुस्थानांतील सर्व सैन्य विलायत सरकारच्या नियंत्रणाखाली ठेवण्याचे ठरले. याच विहक्टोरिया राणीने एक महत्त्वाचा जाहीरनामा काढला तो 'राणीचा जाहीरनामा' म्हणून प्रसिद्ध आहे (१८५८). तो दिल्लीस मोठा दरबार भरवून मोठ्या इतमामाने यांनी वाचून दाखविला. हा जाहीरनामा हिंदुस्थानच्या राज्यघटनेचा मूळ पाया म्हणून उल्लेखांच्यांत येतो.

बंडामुळे यांनी आपला समतोलपणा ढळं दिला

नाहों. आपल्या धिम्मा व दयाशील स्वभावाला अनुसरून यांनी पुढील सुधारणा अंमलांत आणल्या :

(१) कंपनीचे सैन्य व राणीचे सैन्य यांचे एकीकरण केले. तसेच हिंदी सैन्यांत पुष्कळ सुधारणा केल्या. (२) जमाखर्चाची घडी तज्ज्ञांच्या सल्ल्याने सुधारली. (३) वुडच्या खलित्यास अनुसरून यांनी स. १८५७ मध्ये मुंबई, मद्रास व कलकत्ता येथे विश्वविद्यालये स्थापून शिक्षणांत व ज्ञानांत एकसूत्रीपणा आणला. (४) कायदे एकत्रित करून 'पिनल कोड' व 'क्रिमिनल प्रोसीजर कोड' ही कायद्याची पुस्तके तयार केली व त्यांचा उपयोग सुरू केला. (५) शेती करणाऱ्या कुळांच्या हितरक्षणार्थ याने स. १८५९ मध्ये कायदा तयार करून तो बंगाल, बिहार, मध्यप्रान्त, आग्रा व अयोध्या या प्रान्तांना लागू केला. (६) स. १८६१ मध्ये कौन्सिलसंबंधी कायदा पार करण्यांत आला. त्या कायद्यान्वये मुंबई, मद्रास व बंगाल या प्रांतांस कायदे-मंडळे देण्यांत आली. (७) पूर्वाची वरिष्ठ कोर्ट रद्द करण्यांत येऊन हायकोर्ट सुरू करण्यांत आली.

इतकी कामे करून राज्याला एकसूत्री व व्यवस्थित रूप दिले आणि यांनी राजानामा दिला. हिंदुस्थानचा पहिला व्हाइसरॉय होण्याचा मान यांना मिळाला. इंग्लंडमध्ये गेल्यावर तीनच महिन्यांनी हे मृत्यु पावले.

कॉनिंगहॅम, जनरल सर अलेक्झांडर—

(जन्म स. १८१४-मृत्यु स. १८९३) हिंदी पुराण-वस्तुसंशोधनाचे जनक व विख्यात संशोधक. हे प्रथम रॉयल एन्जिनियर्समध्ये भरती होऊन हिंदुस्थानांत १८३३ मध्ये आले, ते क्रमशः वाढत जाऊन मेजर जनरलच्या हुद्यावर १८६१ साली चढले. प्रथमपासूनच यांना या देशांतील प्राचीन संस्कृतीच्या सर्वांगीण अभ्यासाची गोडी लागली व यांनी आपल्या देशभर संचाराचा उपयोग शिलालेखांच्या प्रती तयार करणे, नाणीं गोळा करणे, जुन्या ऐतिहासिक स्थळांविषयी सांगोपांग माहिती मिळविणे, प्राचीन शिल्पकलेचे व इतर अवशेष उजेडांत आणणे व यासंबंधी लेख लिहिणे यांत केला. हे या देशांत आले तेव्हा प्राचीन ब्राह्मी व खरोष्ठी लिपी प्रथमच उकलण्यांत आली होती आणि ज्या प्राचीन लेखांच्या अभ्यासावर हिंदुस्थानच्या इतिहासाची उभारणी करण्यांत आली त्यांच्या संग्रहाचे व अभ्यासाचे बाबतींत यांचा मोठाच वाटा होता. पुढे १८६१ मध्ये लॉर्ड कॉनिंग यांनी आपल्या पुनर्घटनेच्या योजनेत

पुरातत्त्वविभाग उघडून सर्व देशभर पसरलेल्या हिंदी संस्कृतीच्या अवशेषांची पाहणी करण्याचे ठरविले, तेव्हा त्यांस यांच्यापेक्षा अधिक लायक विद्वान् त्या कामाकरिता मिळणे शक्य नव्हते. सतत २३ वर्षे त्या कामांत घालवून यांनी त्याबद्दल २३ रिपोर्ट प्रसिद्ध केले ते प्रत्येक संशोधकास प्रमाणभूत वाटण्यासारखे आहेत. किंवा अशी स्थळे अजून आहेत की, यांच्यानंतर कोणीहि संशोधक अजून तेथे पोचला नाही. सत्तरी उलटून गेल्यावर हे स्वदेशी परत गेल्यावर यांनी आपल्या ज्ञानाची व अनुभवाची साक्ष पटविणारे हिंदुस्थानचा प्राचीन भूगोल, नाणकशास्त्र, स्थापत्य, कला इत्यादि विषयांवर प्रमाणभूत ग्रंथ लिहिले. रेल्वे नसलेल्या काळा यांनी उत्तर हिंदुस्थानांत एक-एका भागांत प्रवास करून तेथील सर्व प्रकारच्या माहितीचा सहानुभूतीने पण चिकित्सक बुद्धीने संग्रह करून अनेक ऐतिहासिक नवी दालने उघडली. सांची, भरहूत व बुद्धगया या प्रख्यात बौद्ध संस्कृतीच्या केन्द्रांचे संशोधन, तसेच अशोकाच्या सर्व लेखांचे संकलन, प्रथम यांनीच करून ज्ञानांत फार मोठी भर टाकली. चिनी प्रवाशांच्या इतिवृत्ताप्रमाणे कोणती स्थळे कोठे आहेत याबद्दल यांनी केलेल्या सूक्ष्म संशोधनावर प्राचीन भारतीय भूगोल अद्याप पुष्कळसा आधारलेला आहे, त्यावरून यांचे स्थलज्ञान किती अचूक होते हे दिसून येते. ऐतिहासिक संशोधनांत कालमान व कालगणना या विषयांची अतिशय आवश्यकता असते, त्यासंबंधी यांनी प्रथमच 'A Book of Indian Eras' (हिंदी कालगणना) हे पुस्तक लिहिले. पंजाब व वायव्य सरहद्द या बाजूची ग्रीक, शक, पल्लव, कुषाण यांची नाणी व गांधार शिल्पकला यांबद्दल यांनी केलेल्या संशोधनास आधारभूत मानणे भाग आहे. यांना संस्कृत विद्या व एतदेशीय पांडित्य व संस्कृति यांबद्दल अत्यंत आदर असून हिंदी विद्वान् चिकित्सक होऊन आपल्या देशाच्या संस्कृतीचा इतिहास उजेडांत आणतील याबद्दल यांना खात्री वाटत असे. असा थोर वृत्तीचा अष्टपैलू विद्वान् भारतवर्षातील पुराण-वस्तु-संशोधनाचा पाया दृढमूल करण्यास मिळावा ही गोष्ट कोणत्याहि इतिहासाभ्यासकाला भाग्याची वाटणे साहजिक आहे.

ऑफिसच्या कामाकरिता काढलेल्या सफरीचे वृत्तान्त यांनी प्रसिद्ध केले आहेत. त्याचबरोबर बंगाल रॉयल एशिएटिक सोसायटीच्या पत्रांत यांनी लिहिलेल्या लेखांची संख्याहि उपेक्षणीय नाही. परंतु हे सर्व झाले

स्फुट लिखाण. या सर्वापेक्षां (1) The Bhilsa Topes, (2) The Buddhist Period, (3) Corpus Inscriptionum Indicarum, (4) The Stupa of Bharhat, (5) The Book of Indian Eras, (6) Mahabodhi, (7) Inter alia on Ladak, (8) The Ancient Geography of India, ह्या यांच्या त्या त्या विषयांत कांतिकारक ठरलेल्या ग्रंथांस विशेष महत्त्व असणे साहजिक आहे. यांच्या अचाट परिश्रमांची कल्पना यांचा हा ग्रंथविस्तारच देऊ शकेल.

आपल्या लष्करांतील कार्यनिवृत्तीनंतर यांनी आपली दृष्टि आपल्या आवडत्या व्यवसायावर—नाण्यांच्या अध्ययनावर केंद्रित केली. अजूनहि नाण्यांचे बाबतीत यांनी केलेले कार्य प्रमाणभूत मानण्यांत येते. मृत्यूपूर्वी आपला नाण्यांचा संग्रह यांनी ब्रि. म्यूझियमला देऊन टाकला होता (का. ना. दाक्षित).

करमरकर, विनायक पांडुरंग—(जन्म स. १८९२) सुप्रसिद्ध मूर्तिकार.

यांचा जन्म सासवणे, जि. कुलाबा, येथे झाला. चित्रकलेचे शिक्षण प्रि. ओटो रॉथफाल्डच्या मदतीने बाबे स्कूल ऑफ आर्ट्समध्ये मेयो-मेडल मिळून पुरे झाले (१९१३). युरोपमध्ये याच विषयाचा अभ्यास करण्याची यांना संधि मिळाली (१९२०-२२). शिवाय कलकत्ता येथे शिल्पकाराचा धंदा हे चालवीत होते (१९१६-२६). पुणे येथील श्रीशिवाजी-महाराजांचा अश्वारूढ ब्राह्मचा पुतळा यांनी तयार केला (१९२८). गोंडलच्या महाराजांच्या निमंत्रणावरून १९३१ पासून गोंडल मुक्तामी पुतळ्यांची कामे केली.

करसनदास, मूळजी—(जन्म स. १८३२-मृत्यु स. १८७१) गुजराथमधील निर्भय आणि करारी समाजसुधारक. हे जातीने कपोलवाणी आणि धर्माने वैष्णव होते. यांचे मूळ गांव महुवाच्या जवळ वडाळ होते, तरी यांचे पूर्वज मुंबईस येऊन राहिले. हे कॉलेज-मध्ये दाखल झाले, पण यांचे शिक्षण पुरे झाले नाही.

त्या वेळी इंग्रजी शिक्षणामुळे लोकांत एक प्रकारची जागृति उत्पन्न झाली होती. अनेक संस्था व चर्चा-सभा चालू असत. त्यांत 'गुजराथी ज्ञानप्रसारक मंडळी' नांवाची एक संस्था होती. तेथे समाजांतील चालू रीति-रिवाजांबद्दल अनेक प्रकारची चर्चा चाले. तीत पारशी, गुजराथी व महाराष्ट्रीय तत्त्व भाग घेत. कार्य मोठे

आकर्षक चाले. पण गुजरार्थी तरुणांचे तेवढ्याने समाधान होईना, म्हणून त्यांनी 'बुद्धिवर्धक सभा' नांवाची निराळा संस्था काढली. तीत हे भाग घेत असत.

त्या वेळचे चर्चेचे विषय समुद्रगमन, विधवाविवाह, स्त्रीशिक्षण, मार्वात्रिक शिक्षण, हे प्रामुख्याने असत. त्यांत हे नव्या मताचे जोरदार पुरस्कर्ते होते. यांचे केवळ व्याख्याने देऊन समाधान होईना. तेव्हां यांनी कन्याशालेचे काम अंगावर घेऊन त्यांत लक्ष घातले. तसेच लोकमत जागृत करण्याकरितां पारंगी गृहस्थाने 'रास्तगोफतार' नांवाच्या पत्रांत हे लिहीत असत. पण लवकरच यांना असे दिसून आले की, स्वतःचे पत्र असल्याशिवाय हिंदुसमाजातील विविध गोष्टांची चर्चा मोकळ्या मनाने करितां येणार नाही. तेव्हां यांनी 'सत्यप्रकाश' नांवाचे स्वतःचे मासाहिक पत्र काढिले. (१८५५). त्याच वेळी 'बुद्धिवर्धक सभा' हे मासिकहि पण यांच्याच मतांचे सुरू झाले. सत्यप्रकाशची संपादकीय जबाबदारी हे पार पाडीत आणि आर्थिक व्यवस्था सर मंगळदास नथुभाई वगैरे लोक पार पाडीत.

या सुमारास यांच्या कर्तृत्वाने मोहित होऊन यांना डिसा येथे शिक्षकाची नोकरी मिळाली. पण तेथे दहा महिन्यांत यांची प्रकृति बिघडली. गोऱ्या डॉक्टरने यांना मांस खाण्याचा सल्ला दिला. पण यांनी प्राण गेला तरी चालेल पण मांस खाणार नाही असे सांगितले, आणि राजांना देऊन हे मुंबईस आपल्या आवडत्या कामाकडे आले. हे सुधारक असले तरी धार्मिक होते. या बाबतीत महाराष्ट्रांतल आगरकरांशी यांचे साम्य आहे.

या वेळी पहिल्या दोन्ही स्त्रिया वारल्यामुळे यांना तिसऱ्या लग्नाचा प्रसंग आला. तेव्हां यांनी लग्नाच्या वेळी घोड्यावर बसून जाण्याचा रिवाज मोडून हे पायीच सासऱ्याच्या घरी गेले. त्यामुळे लग्न मोडण्याचा प्रसंग आला, तरी हे आपल्या विचारापासून ढळले नाहीत. शेवटी कांहीनी मध्यस्थी केल्यावर सासऱ्याला यांच्यापुढे नमते घ्यावे लागले.

यानंतर बालभ्रम्याचे महाराज व ब्राह्मण यांत तंट्या सुरू झाला. महाराजांच्या मंदिरांत छप्पन भोग अर्पण करण्याची पद्धत होती. पूर्वीपासूनच ही बाब टीकास्पद होती. ब्राह्मण व महाराज यांच्यातील तंट्या मिटला तरी महाराजांच्या मंदिराची सुधारणा करण्याच्या मिषाने टीका सुरूच राहिली. यांच्यासारख्या सुधारकांनी

'सत्यप्रकाश' वगैरे पत्रांतून टीकेची झोड उठविली. शेवटी एका पारशाने चालविलेल्या 'चाबूक' नांवाच्या पत्रावर बेअबूची फिर्याद करण्यांत आली. महाराजांना कोर्टात साक्षीकरितां बोलावण्यांत आले. पण महाराजांना कोर्टात जाणे इष्ट व योग्य नव्हते. तेव्हां ते मंदिरांत दरवाजे बंद करून बसले.

पण त्यामुळे आस्तिकांना महाराजांचे दर्शन होईना. दर्शन घेतल्याशिवाय अन्नपाणी घ्यावयाचे नाही असा पुष्कळच भक्तांचा नियम होता. शेवटी वैष्णव समाजातील थोर लोकांनी एक करारनामा करून सर्व जिम्मेदारी आपणावर घेतली. मंदिर उघडले गेले, आणि विरुद्ध वागणारांना जातिबहिष्कृत करण्याचे ठरले.

यांच्या खऱ्या परीक्षेची वेळ ही होती. यांनी जाति-बहिष्काराचे भय असतांही सुधारणापक्षाच्या दृष्टीने अशा वेळी माघार घेणे अपायकारक आहे हे लक्षांत घेऊन आपला निश्चय मोठ्या कणखरपणाने अंमलांत आणला. बहुतेक लोक महाराजांच्या पक्षाला गेले होते. आतां महाराजांचा पक्ष हा संप्रदायाचा पक्ष झाला होता. त्यामुळे हे प्रायः एकाकी पडले. यांना उत्तेजन देणारेहि तटस्थतेचे धोरण दाखवू लागले. यांनी मात्र आपल्या सख्त टीकेला सुरुवात केली, आणि महाराजांचे धोरण कसे चुकीचे आहे हे सप्रमाण सिद्ध केले. यानंतर सुरुतेच्या मोठ्या मंदिराचे महाराज यदुनाथजी मुंबईस आले (१८९०). त्यांची सुधारणावादी पक्षाशी सहानु-भूति असल्याची बोलवा होती. पण ते जुन्या-नव्याचा समन्वय करण्याचा प्रयत्न करीत. शेवटी त्यांच्याशी शास्त्रार्थ करण्याकरितां सभा बोलावण्यांत आली. पण ती सभा उघडली गेली. तेव्हां 'सत्यप्रकाश' या आपल्या पत्राच्या द्वारे यांनी महाराजांची, त्यांच्या पंथाची आणि तेथील अनाचाराची अशी चर्चा केली की महाराजांनी यांच्यावर अबु-नुकसानीचा दावा करून ५० हजार रुपये नुकसान-भरपाई मागितली (१८९१ मे १४). महाराजांना वाटले हा गरीब एकाकी मनुष्य केवळ धाकानेच बघेल; पण यांनी आपली विधाने खरी असून आपण बचाव करणार असल्याचे जाहीर केले. तेव्हां भाटिया जातीच्या लोकांनी सभा भरवून यांना जातीबाहेर टाकले आणि यांना कोणी साक्षीदार वगैरे मिळू नयेत म्हणून तसा ठराव करून सद्दा घेण्याचे काम सुरू केले. हा ठराव आणि त्यावर घेतलेल्या सद्दांचा अर्थ असाच झाला की, यांना खरा न्याय मिळू देऊ नये. हे लक्षांत आल्यावर

यांनी कांहीं पुढाऱ्यांवर न्यायदानाच्या कामांत अडथळा करण्याच्या मुद्यावर खटला भरला. तो खटला 'भाटिया कॉन्स्पीरसी केस' या नावाने प्रसिद्ध आहे. त्यामुळे यांना पुष्कळ लोकांनी भय दाखविले पण हे आपल्या कार्यापासून बिलकूल चलित झाले नाहीत. यांच्यावर एकदां हल्लाही झाला. त्यांतून फौजदारी उत्पन्न झाली. अनेकांना हजारांनी दंड झाले. यांनाही खर्चाबद्दल एक हजार रुपये मिळाले. मात्र यांचा एकूण खर्च चार हजार रुपये झाला. मूळ कज्जा अजून कोर्टापुढे सुरूच झाला नव्हता.

हे महाराज कोर्टात येण्यास डरणारे नव्हते. मोठ्या थाटाने कोर्टात आले. भालदार-चोपदार व सपन्न वैष्णव यांनी कोर्ट भरून गेले. पैशालाहि तोटा नव्हता. पण यांची हिंमत अटळ होती. यांनी हा 'वल्लभसांप्रदाय आधुनिक असून तो वैदिकधर्माविरुद्ध आहे, तसेंच महाराजांच्या अनीतीसंबंधी मी केलेले निर्देश खरे असून 'सिद्धान्त-रहस्य' व त्यावरील गोकुळनाथजींची टीका तसेंच भजने वगैरेवरून ही गोष्ट सिद्ध होते' असे म्हटले. डॉ. भाऊ दाजी वगैरेच्या साक्षीहि यांना पोषक अशा झाल्या. तेव्हां यांना अबुनुकसानीदाखल फक्त पांच रुपये देण्याचा हुकूम झाला. या प्रकारे धर्माच्या नांवावर चाललेल्या अनीतिकारक प्रकारांना आळा घालण्याचे अतिशय मोठे कार्य या खटल्याने केले आणि खरोखर धर्मगुरूंची मंदिरे सुधारण्याला या खटल्याची अतिशय मदत झाली. चहूंकडे या खटल्यामुळे अतिशय खळबळ माजली. टीका झाल्या. 'महाराजा लायबल केस' या पुस्तकांत ही सर्व हकीगत वाचावयास मिळते.

हे दोन वेळां इंग्लंडला गेले. आणि राजकोट व लिमडी या दोन संस्थानांचा कारभार करण्याची ब्रिटिश सरकारतर्फे यांना संधि मिळाली. तिचा यांनी उत्तम फायदा घेतला आणि आपल्या लोकोपकारक कार्यपद्धतीने यांची कारकीर्द अतिशय लोकप्रिय झाली. शाळा, वाचनालये, बाजार यांची यांनी नवीन पद्धतीने मांडणी केली. लांचलुचपत बंद केली. पोलिसबंदोबस्त उत्तम केला. अनेक प्रकारच्या संस्था काढून लोकांना चर्चा करण्यास उद्युक्त केले. पुनर्विवाह करणारांना साहाय्य केले आणि स्वतःचे चारित्र्य उत्तम ठेवून लोकांना उदाहरण घालून दिले. सुधारणा करण्यास निघालेल्या माणसाची नीति आणि चारित्र्य उत्कृष्ट असली तरच त्याचा प्रभाव लोकांवर पडतो व कार्य यशस्वी होते.

समाजसुधारणेचे कार्य करीत असतांच गुजराथी भाषेत यांनी खालील ग्रंथ करून महत्त्वाची वाङ्मयसेवा केली आहे :

१ इंग्लंडमां प्रवास (हे पुस्तक फारच चांगले असून याचे मराठीत भाषांतर झाले आहे), २ प्रवास-प्रवेशक, ३ नीतिवचन, ४ संसारसुख, ५ कुटुंबमित्र, ६ गुजराथी-अंग्रेजीकोष, ७ महाराज लायबल केसनो हेवाल, ८ वेदधर्म, ९ देशाटन विशेष निबंध, १० नीतिसंग्रह, ११ नीतिबोधक (पत्रिका), १२ राममोहनराय (पत्रिका), १३ सुधारो अने महाराज (पत्रिका), १४ अगूत्य वाण-सर चार्लस बार्टल फ्रीअरनु भाषण, १५ निबंधमाला.

सत्यप्रकाशसंपादक १८५५-९०, रास्तगोफतारसंपादक १८९०-९२, स्त्रीबोधसंपादक १८५९-९१. शिवाय इंग्रजीत महाराज लायबल केस प्रसिद्ध केली (ग्रंथ अने ग्रंथकार).

करंदीकर, जनार्दन सखाराम—(जन्म स. १८७५) केमरीचे संपादक व अनेक विषयांचे सूक्ष्म अभ्यासक.

यांचा जन्म कुंदगोळ, सं. जमखिडी, येथे झाला. हे फर्ग्युसन कॉलेजांतून बी. ए. झाले (१८९७). पुढे मुधोळच्या शाळेत हेडमास्तर होते. नंतर एल्एल्. बी. झाले. नंतर धारवाड येथे शिक्षक होते.

समर्थविद्यालयांत शिक्षक (१९०७) व तेथेच वसतिगृहाचे सुपरिटेंडेंट होते. याच सुमारास 'समर्थ' साप्ताहिक व 'ग्रंथमाला' मासिकाचे सहसंपादक होते. चित्रमयजगताचे संपादन हे कांहीं दिवस करीत असत. स. १९११ मध्ये यांनी केसरीत लिहिण्यास मुद्रात केली व १९१२ साली सहसंपादक म्हणून यांची तेथे नेमणूक झाली. मुळशी सत्याग्रहांत यांना तीन महिने सक्तमजुरीची शिक्षा झाली (१९२२). पुणे येथील टिळक महाविद्यालयांत हे इतिहास व अर्थशास्त्र हा विषय शिकवीत असत. १९२७ मध्ये वॉर्डस भरलेल्या राष्ट्रीय शिक्षणपरिषदेचे व झांशीस भरलेल्या बृहन्महाराष्ट्र परिषदेचे हे अध्यक्ष होते. स. १९३१ त केमरीचे मुख्य संपादक झाले. १९३२ मध्ये कायदेभंगाच्या चळवळीत भाग घेतल्याने दोन वर्षांची शिक्षा झाली.

यांचे ग्रंथः—१ कौटिलीय अर्थशास्त्राचे मराठी भाषांतर (श्री. हिवरगांवकर, नगर, यांच्या सहाकार्याने भाग १-२. १९२६-२८), २ जगांतील क्रांतिकारक लढाया

(कोसीच्या 'डिमायसिव्ह वॅटल्स ऑफ दि वर्ल्ड'चे भाषांतर १९०८), ३ हिंदुत्ववाद, ४ भारतीय युद्धाचा काल-निर्णय, ५ भारतीय युद्धाचा तिथिनिर्णय अथवा गीता-जयंतीनिर्णय.

याशिवाय राजकारण, इतिहास, इतिहाससंशोधन, अर्थशास्त्र, फलज्योतिष, पंचांगसंशोधन, गीतार्थ-चर्चा, रामदासी वाङ्मय वगैरेवर यांचे अनेक लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. यांचे विचार सूक्ष्म असून विचारांची पकड पक्की असते. त्यामुळे यांचे विशदीकरण आग्रही वाटले तरी महत्त्वाचे असते. यांची लेखणी विविध विषयांत सफाईने चालते.

करंदीकर, वाळकृष्ण शंकर— (मृत्यु स. १९११) शास्त्रीय वाङ्मयाचा लेखक. मुंबई विश्वविद्यालयाचे हे बी. एस्सी. होते. तळेगांव येथील पैगाफंड कांच-कारग्यान्याचे व्यवस्थापक होते. पेणचे 'कोकण विद्यालय' यांनी स्थापिले. लेखन-वातावरण व वनस्पति-शास्त्र.

करंदीकर, रघुनाथ पांडुरंग— (जन्म स. १८५७-मृत्यु स. १९३५) सातारचे सुप्रसिद्ध वकील व सार्वजनिक कार्यकर्ते. हे दादामाहेब या नावाने ओळखले जात. यांचा जन्म ग्याडिलकर घराण्यांत झाला. करंदीकर घराण्यांत हे दत्तक आले होते. यांचे शिक्षण सातारा व पुणे येथे झाले. हे हायकोर्ट मॅाडर झाल्यावर कांही दिवस सबजज होते (१८८४). पुढे स्वतंत्रपणे वकिली करू लागले. यांचे बोलणे खुबीदार असून उलट-तपासणीच्या कामांत हे अत्यंत पटार्हित असत. लो. टिळकांच्या विश्वासांतील मंडळांत यांची गणना असे.

आपल्या वकिलीच्या प्रचंड व्यापावरोबरच हे सार्वजनिक कार्यांत भाग घेत व आपल्या ज्ञानाचा व इंग्रजी-मराठी ज्ञानाचा फायदा सर्वांना देत. दैनंदिनी लिहिण्या-बद्दल यांची प्रसिद्धि होती. जुन्या ब्राह्मणांचा कर्मठ-पणा व नवीनांची तडफ यांचे यांच्यांत सुंदर मिश्रण झाले होते. त्यामुळे यांच्या वेळच्या प्रसिद्ध खटल्यांत, सार्वजनिक कार्यांत व मोठ्या व्यवहारांत यांचा साक्षात् किंवा परंपरेने संबंध येत असे.

हे भोर संस्थानच्या फॉरेस्ट कमिटीचे सभासद होते (१८८५). तसेच मुंबई कायदेमंडळाचे लोकनियुक्त सभासद होते (१९११). तसेच इंग्लंडमध्ये गेले असतां यॉर्कशायरमधील लिकले येथे पहिली हिन्दी परिषद् यांनी

उघडली (१९१९). प्रॉविन्शियल पोस्टल अँड आर. एम्. एस. परिषदेचे अध्यक्ष (१९२८). वेस्टर्न इंडिया लाइफ अशुरन्स कंपनीच्या बोर्ड ऑफ डायरेक्टरचे चेअरमन व पुणे लॉ कॉलेजचे प्रोफेसर होते.

कौन्सिल ऑफ स्टेटचे निवडून आलेले हे सभासद होते (१९२३).

याशिवाय महाराष्ट्र साहित्यसंमेलन (१९०५ सातारा) वगैरे अनेक संस्थांचे अध्यक्षपद यांच्याकडे चालून येत असे. शेवटी हे नागपूर येथे दिवंगत झाले. यांचे ग्रंथ—

१ केदारखंडयात्रावर्णन, २ लेटर्स फ्रॉम इंग्लंड (१९०८).

करंदीकर, विनायक जनार्दन— (जन्म स. १८७२-मृत्यु स. १९०९) कवि. जन्म धुळे येथे झाला. स्कूल फायनलपर्यंत शिक्षण तेथेच झाले. पोलिसखात्यांत मुसवात करून अनेक ठिकाणी अनेक प्रकारची नोकरी केली. स्वभाव चंचल व फंदी होता. आयुष्याला स्थिरता नव्हती. मृत्यूच्या अगोदर तीन वर्षे हे नगरदेवळे येथील जहागीरदारांकडे कारभारी म्हणून काम पाहत असत. केशवमुत, टिळक व हे समकालीन असून परस्परांत गाढ स्नेह असे. अर्वाचीन कवितेला नवे वळण लावण्यांत यांचा मोठा भाग आहे. हे आधुनिक राष्ट्रीय व ऐतिहासिक कवितेचे जनक होत. यांच्यांत प्रेरक शक्ति होती. लोकांच्या अन्तःकरणांना यांनी हालविले. बाह्य कसरतीपेशां अन्तःकरण हलविण्याकडे यांचे लक्ष असे.

१ विनायकाची कविता (संग्राहक-द. अ. आपटे १९२०), २ प्रभावती नाटक (१८९२).

कर्शन, लॉर्ड— (जन्म १८५९-मृत्यु स. १९२५. कारकीर्द स. १८९९-१९०५)

हिंदुस्थानचे प्रसिद्ध व्हाइसरॉय व प्रसिद्ध राजकारणज्ञ. हिंदुस्थानांत व्हाइसरॉय म्हणून नेमण्यापूर्वी हे चार वेळा हिंदुस्थानांत येऊन गेले होते. त्यामुळे यांना हिंदुस्थानची बरीच माहिती होती. कट्टर कॉन्झर्व्ह-टिव्ह म्हणून यांची फार ख्याति होती. तसे अत्यंत हुषार व तडफदार म्हणून यांना लोक ओळखत. हठी, तडफदार, कुशाग्र बुद्धीचे व साधकबाधक विचार करणारे म्हणून यांची प्रसिद्धि होती. अमुक खात्यावरून यांचा हात फिरला नाही असे त्या वेळी एकहि खाते शिल्लक राहिले नाही. डलहौसीनंतर हिंदुस्थानच्या कारकारावर यांचाच ठसा जास्त उठला आहे. येथे येण्यापूर्वी स. १८९१-९२ त यांनी दुय्यम भारतमंत्र्याचे

काम केलें होतें. यांच्याइतका तरुण वयाचा व्हाइसरॉय अद्यापि कोणी आला नव्हता.

अफगाणिस्थानासंबंधी यांनीं अलिप्तपणाचें पण स्नेहाचें धोरण स्वीकारलें. त्या वेळीं पूर्वीचा अमीर अबदुल रहमान वारला व त्याचा मुलगा हबीबुल्ला अमीर झाला. तेव्हां शिष्टमंडळ पाठवून यांनीं त्याच्याशीं नवा तह केला. त्या तहानें अफगाणिस्थानच्या अमिराच्या स्वतंत्र 'राजा' या दर्जाला मान्यता देण्यांत आली.

या तहानें इंग्रज व अफगाण यांच्यांत सलोखा निर्माण झाला. याच वेळीं सरहद्द प्रान्ताच्या रक्षणार्थ तेथील लोकांचेंच लष्कर उभारण्याचें यांनीं ठरविलें. त्यामुळें तेथील लोकांचें रक्षण चांगलें होईल अशी यांची समजूत होती. पंजाबमधील कांहीं जिल्हे व सरहद्दीवरील कांहीं प्रदेश यांचा एक स्वतंत्र प्रान्त बनवून त्याचा कारभार एका लेफ्टनंट गव्हर्नरकडे सोंपविण्याच्या कल्पनेला मूर्त स्वरूप देणारे हेच होत.

स. १९०१ मध्यें विहक्टोरिया राणी वयाच्या ८२ व्या वर्षीं मृत्यु पावली व सातवे एडवर्ड गादीवर आले, तेव्हां यांनीं दिल्लीस मोठा दरबार भरविला (१९०३ जाने. १).

इराणच्या आखातांतहि इंग्रजांचें प्रस्थ माजविण्याचा यांनीं प्रयत्न केला. पण १९०३ मध्यें यांनीं इराणच्या आखाताकडे स्वतः दौरा काढला, व ठिकठिकाणीं ब्रिटिश व्यापार वाढवून तेथें ब्रिटिश अधिकारी नेमिले. त्यामुळें इराण व इराणचें आखात येथें इंग्रजांचें वर्चस्व कायम राहण्यास मोठा मदत झाली.

तिबेटी सरकार रशियाशी गुप्त पत्रव्यवहार करून हिंदी व्यापारास आडकाठी आणूं लागलें. त्यामुळें यांनीं तिबेटवर स्वारी केली (१९०४). कर्नल यंगहजबंडने तिबेटी लोकांचा पराभव केला. त्यानंतरच्या तहानें इंग्रजांस बऱ्याच व्यापारी सवलती मिळाल्या. परंतु त्याला रशिया व चीन यांनीं जोराचा विरोध केल्यानें ब्रिटिश प्रधानमंडळानें तो तह रद्द केला.

स. १९०० सालीं येथें मोठा दुष्काळ पडून दहा लाख लोक मेले व १९०४-५ सालीं प्लेगचा कहर होऊन नऊ लाख लोक मृत्युमुखी पडले. तेव्हां दुष्काळ व प्लेग-संबंधीं यांनीं कमिशन नेमून चौकशी केली. दुष्काळाचें कारण जबर शेतसारा होय, असें मत रमेशचंद्र दत्त यांनीं दिलें. तेव्हां यांनीं पुढील व्यवस्था केली :

१ कालव्यांची वाढ, २ शेतकऱ्यांकरितां पतपेढ्या, ३ शेतकी कॉलेजे, ४ लांब मुदतीनें सारा वाढवावा,

वाढ हप्त्यानें करावी व दरसाल आणेवारी करून सारा बसवावा असें ठरविलें. व ५ व्यापारी खातें निर्माण करून त्यावर स्वतंत्र अधिकारी नेमिला.

तसेंच यांनीं पुढील सुधारणा केल्याः १ हिंदी संस्थानांतील लोकांस लष्करी शिक्षण मिळावें म्हणून यांनीं राजकुमारपथकें निर्माण केली; व राजकुमारांस डेहराडूनच्या लष्करी कॉलेजांत शिक्षण मिळण्याची सोय केली. २ तसेंच यांनीं सरकारी उत्पन्नांत दरसाल भर पडूं लागलेली पाहून ५०० च्या ऐवजीं १००० रुपये उत्पन्नावर प्राप्तीवरील कर घेण्याचें ठरविलें. मिठावरील कर कमी केला व सोने हें कायदेशीर चलन ठरविले. ३ स. १९०४ मध्यें यांनीं पुराणवस्तूंच्या संरक्षणाचा कायदा पास केला. जुन्या ऐतिहासिक इमारतींची डागडुजी करण्याकरितां व ज्या इमारती जमिनीत पुरल्या गेल्या होत्या त्या उकरून काढण्याकरितां यांनीं "पुराणवस्तु-संशोधनखातें" स्थापन केलें. या खात्याचें काम फार समाधानकारक होत असून हिंदी कलाकुसरीची व संस्कृतीची स्मारकें रक्षण्याकरितां तें खातें अहर्निश झटतें. या कार्याबद्दल यांचें नेहमीं अभिनंदन केलें जातें. ४ स. १९०४ सालीं यांनीं 'युनिव्हर्सिटी कमिशन' नेमिलें. त्याच्या शिफारशीप्रमाणें एक नवा कायदा पास करण्यांत आला. त्या कायद्यान्वये विध्वविद्यालयांची सुधारणा करण्यांत आली. तसेंच दुय्यम खासगी शाळांच्या मान्यतेसंबंधी कडक नियम करण्यांत आले. तसेंच त्यांची दरसाल तपासणी करण्याचें ठरलें. शिक्षणा-संबंधी यांचें हे धोरण लोकाना पसंत पडलें नाहीं.

बंगाल प्रांत फार मोठा असल्याने त्याची फाळणी करून राज्यकारभाराच्या सोयीकरितां दोन प्रान्त करावे, असे ठरवून यांनीं त्याचे दोन भाग पाडले. आसाम, चितगांव व पूर्वबंगालमधील १५ जिल्हे असा एक भाग व बाकीचा दुसरा भाग करून त्यावर स्वतंत्र लेफ्टनंट गव्हर्नरची नेमणूक करण्यांत आली. या योजनेमुळें बंगाली लोक फार चिडले, पण यांनीं फाळणीचा बेत रद्द केला नाहीं. तेव्हां आपलें एकजीव झालेलें राष्ट्र विभागलें जातें म्हणून बंगालनें आणि त्याच्याकरितां सर्व हिंदुस्थाननें अभूतपूर्व चळवळ केली. खून-अत्याचारांना तर बंगालमध्ये उत आला. शेवटीं १९११ सालीं दिल्ली-दरबारांत फाळणी रद्द केल्याचें वादशहा पंचम जॉर्ज यांनीं जाहीर केलें. मात्र नव्या योजनेप्रमाणें पूर्वीच्या बंगालचे बिहार, ओरिसा, बंगाल व आसाम असे चार भाग आज झालेले आहेत.

हे १९०४ मध्ये थोडी रजा घेऊन इंग्लंडला गेले. पण व्हाइसरॉयच्या जागी पुनः नेमणूक झाल्याने हे त्याच वर्षाच्या डिसेंबरात पुनः हिंदुस्थानांत आले. तेव्हां किचनेर हे सरसेनापति होते. त्यांचा व यांचा सरसेनापतीच्या दर्जामुंबंधी तंट्या लागला. त्याचा निकाल ब्रिटिश प्रधानमंडळाने यांच्याविषय दिला. त्यामुळे यांनी व्हाइसरॉयच्या जागेचा राजीनामा दिला. स. १९०५ मध्ये इंग्लंडचे युवराज हिंदुस्थानांत आले. त्यांच्या स्वागतानंतर हे इंग्लंडला परत गेले व यांच्या जागी व्हाइसरॉय म्हणून लॉर्ड मिंटो आले.

पहिल्या महायुद्धाचे वेळी यांनी इंग्लंडच्या प्रधानमंडळांत प्रवेश केला. तसेच युद्धानंतरहि परराष्ट्रीय मंत्र्यांचे काम यांनी मोठ्या तडफदारीने केले.

हिंदुस्थानांतील प्रागतिकांच्या सनदर्शीर राजकारणाचा पायाच उखडून टाकण्याचे काम यांनी केले. आजपर्यंत राणीचा जाहीरनामा व ब्रिटिश मुत्सद्यांची वचने ही प्रागतिक राजकारणाचा पाया समजण्यांत येत; पण यांनी राणीचा जाहीरनामा म्हणजे कांही राजा व प्रजा यांमध्ये झालेला कायदेशीर करार नव्हे, हे अगदी स्पष्टपणे सांगितले.

तसेच हिंदी लोक कितीहि शिकले तरी इंग्लिश नोकरशाहीच्या अंगी जी कार्यक्षमता आहे ती हिंदी सुशिक्षितांच्या अंगी कधीच येणे शक्य नसल्याने देशांतील सर्व वारिष्ठ अधिकार नेहमीच इंग्रजांच्या हाती ठेविले पाहिजेत, असे यांचे मत होते व ते ते उघडपणे बोलून दाखवीत.

यांनी राजसत्ता हाती घेतल्यापासून बहुतेक ठिकाणी सरकारी बहुमत वाढविण्याचा प्रयत्न केला व चढाओढीच्या परीक्षांचे धोरण सोडून सरकारनियुक्तेचे धोरण स्वीकारले व सर्व राज्यकारभार अनियंत्रित व एकतंत्री करण्याचा प्रयत्न केला.

या प्रकारच्या यांच्या कारकीर्दीमुळे केसरीने आपल्या अग्रलेखांत औरंगजेब बादशहाशी यांची तुलना केली, आणि ना. गोखले यांनी आपल्या शास्त्रशुद्ध भाषणाने बनारस काँग्रेसच्या अध्यक्षपदावरून यांच्या कारकीर्दीची छाननी करून यांच्या अप्रिय व अहितकारक धोरणाची उत्तम स्पष्टता केली (१९०५).

कर्वे, डॉ. सौ. इरावतीबाई—(जन्म स. १९०५). मानववंशशास्त्रज्ञ व समाजशास्त्रज्ञ. जन्म—मिर्जान

(ब्रह्मदेश) येथे झाला. माहेरचे नांव करमरकर. स. १९२८ साली यांनी एम्. ए. करितां चित्पावन कोंकणस्थ-ब्राह्मणसमाजशास्त्रविषयक निबंध लिहिला. बर्लिनच्या पीएच्. डी. झाल्या (१९३०). त्याकरितां यांच्या संशोधनात्मक निबंधाचा विषय—‘मनुष्याच्या डोक्याच्या कवटीची नेहमीची असमप्रमाणता’ हा होता. मानववंशशास्त्र, प्राणिशास्त्र, संस्कृत व तत्त्वज्ञान या विषयांचा यांचा अभ्यास आहे. पुढे डॉ. दिनकर धोंडो कर्वे यांच्याशी यांचा विवाह झाला (१९२६). नंतर या श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी भारतवर्षीय महिला विद्यापीठाच्या रजिस्ट्रार झाल्या (१९३१). तेथे अनाथ बालिकाश्रमाच्या आजन्म सेविकेच्या जागेचा राजीनामा देऊन १९३९ पासून या डेक्कन कॉलेज रिसर्च इन्स्टिट्यूटमध्ये समाजशास्त्राच्या अध्यापक (रीडर) आहेत. “नातेवाचक शब्द व त्यांचा समाजशास्त्रदृष्ट्या अभ्यास”, “महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या जातींची समाजशास्त्र दृष्ट्या पहाणी”, “जातींतील स्त्रीपुरुषांचे शरीरमापन व रक्तसमूहाचे परीक्षण”, “ग्रामनामांचा समाजशास्त्रदृष्ट्या अभ्यास” इत्यादि विषयांवर यांचे संशोधन चालू असून निरनिराळ्या तद्विषयक नियतकालिकांत त्यांचे संशोधनात्मक निबंध प्रसिद्ध झालेले आहेत.

कर्वे, धोंडो केशव—(जन्म स. १८५८) विधवा-विवाह व स्त्रीशिक्षण यांचे पुरस्कर्ते. स्त्रीशिक्षणाचे पुरस्कर्ते म्हणून यांची कीर्ति जगांत झाली आहे.

यांचे प्राथमिक शिक्षण व इंग्रजी चार इयत्तांचे शिक्षण कोंकणांत मुरुड येथे झाले. पांचव्या इयत्तेपासून मुंबईस आले. एल्फिन्स्टनमधून बी. ए. झाले (१८८४). गणिताच्या शिकवण्यांवर दिवस चालू असतां फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे, येथे प्रोफेसर झाले (१८९१-१९१४). आजीव सभासद झाल्यावर दुसऱ्याच वर्षी यांचा पुनर्विवाह झाला (१८९३). तेव्हापासून प्रत्यक्ष स्त्रीविषयक कामाला यांनी सुरुवात केली. अनाथ बालिकाश्रम ही विधवांच्याकरितां संस्था स्थापन केली (१८९६) व तिची प्रगति व स्थित्यन्तरे होत हिंगणे येथे एक छोटेंसे विद्याभुवनच निर्माण झाले. ‘अखिल-भारतीय महिलाविश्वविद्यापीठ’ ही यांची सर्वश्रेष्ठ कामगिरी होय (स्थापना स. १९१६). ती संस्था चांगली चालू लागल्यानंतर यांनी खेडेगांवांत प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून घरोघर हिंडून हे फंड उभारतात व प्राथमिक शाळा चालवितात (सुरुवात स. १९३६).

आतां अगदीं नवी समतासंघाची चळवळ यांनीं हातीं घेतली आहे (स्थापना स. १९४४).

यांनीं आपलें आत्मवृत्त प्रसिद्ध केलें आहे तें वाचलें असतां यांचा प्रांजळपणा, एकमार्गीपणा, कळकळ व कार्यैकतत्परता चांगली कळून येते. प्रथम लोकांच्या विरोधांतून यांना मार्ग काढावा लागला. पण यांच्या चिकाटीने व कार्यैकदृष्टीने हे यशस्वीपणें आपला कार्यभाग पार पाडून देशाची सेवा करूं शकले. आतां यांचें स्त्रीशिक्षणाचें कार्य सरकारमान्यहि झालें आहे.

यांच्या कार्याची किंवा कार्यकर्तृत्वाची ज्याला माहिती नाही, असा मुशिक्षित मनुष्य महाराष्ट्रांतच काय, पण हिंदुस्थानांत क्वचित्च सांपडेल. यांच्या आश्रमांत वाढलेल्या आणि विद्यालयांत शिकलेल्या महाराष्ट्राच्या शेंकडो स्वावलंबी कन्यांनीं, आपल्या या आवडत्या अण्णांचें नांव आपल्याबरोबर घरोघर नेलें आहे. 'अनाथ बालिकाश्रम', 'कन्याशाळा', 'महिलाविद्यालय', 'निष्काम-कर्ममठ', 'समता-संघ' व या सर्वांना शेखरीभूत असलेले 'भारतीय महिलाविद्यापीठ' या यांनीं गेल्या चाळीस वर्षांत काढलेल्या संस्था, यांच्या कर्तृत्वाचें स्मरण देत, आज लोकांच्या डोळ्यांसमोर उभ्या आहेत. अणुमात्र बीजांतून असंख्य पक्षीकुलांना आश्रय देणाऱ्या भव्य वटवृक्षाचा विस्तार व्हावा व त्या वृक्षाचे पारंब्यांपासून पुढें अनेक वृक्ष निर्माण व्हावेत, त्याप्रमाणें सुमारे ५० वर्षांपूर्वी फक्त चारपांचच विधवा व कुमारिका मुलींनिशीं हिंणयाच्या ओसाड माळावर स्थापन केलेल्या अनाथ बालिकाश्रमांतून उत्क्रान्त झालेल्या यांच्या या अनेक संस्थांचा इतिहास आहे.

हा सर्व इतिहास यांनीं आपल्या 'आत्मवृत्तांत' प्रसिद्ध केला असून या आत्मवृत्ताची द्वितीयावृत्ति यांच्या ज्युबिलीचे वेळीं प्रसिद्ध करण्यांत आली आहे. महापुरुषांचीं चरित्रे हीं केव्हांहि स्फूर्तिदायकच अगतात. परंतु, ज्यांच्या कर्तृत्वानें पुराणमताभिमानी समाजाचे विचारांत परिवर्तन घडून आलें आहे, अशा महापुरुषांना आपल्या जीवितकार्याच्या स्वतः केलेल्या वर्णनांहून अधिक स्फूर्तिदायक कांहीच असणें शक्य नाही (१९२८).

अवलोकनीच्या कार्याच्या कोणत्याहि अंगाची उपेक्षा यांनीं कधींहि केली नाही. स्वावलंबनक्षमतेला व्यावहारिक तसेंच बौद्धिक स्वरूप असतें. हिंदु स्त्रीला जसें कुटुंबांत, तसेंच समाजांत आणि जगतांतहि स्वतःचें स्वतंत्र असे स्थान व कार्यक्षेत्र आहे, स्त्री ही पुरुषाप्रमाणेंच समाजाचा

स्वतंत्र व कार्यक्षम घटक असणें शक्य आहे, ही भावना-ही आत्मप्रत्ययाची जाणीव यांच्या संस्थांनीं महिला-वर्गात उत्पन्न केली, व यांतच यांच्या सर्व कार्याची थोरवी सांठवली आहे. व्यक्ति किंवा संस्था या केव्हांहि नश्वरच असतात. महत्त्व असतें तें त्यांनीं उत्पन्न केलेल्या विचारपरंपरेला. या दृष्टीने यांनीं अवलोकनीचे क्षेत्रांत मिळवलेल्या यशापेक्षांहि केलेलें कार्य अधिक महत्त्वाचें आहे. या दृष्टीने यांच्या महिलाविद्यापीठाकडे पाहावयास पाहिजे. १९१९ ते २७ या काळांत महिला-विद्यापीठांतून बाहेर पडलेल्या अठ्ठावीस तद्वर्णीपैकी तेवीस स्त्रिया शिक्षणाचे क्षेत्रांत प्रायः स्वावलंबनाचे तत्त्वावर लोककार्य करीत आहेत. याने उलट मुंबई विश्वविद्यालयांतून बाहेर पडलेल्या ४१ पदवीधारिकांपैकी फक्त वीसच हें कार्य व तेंहि सरकारी शाळांतून पार पाडण्यास समर्थ ठरल्या आहेत.

यांच्या कार्याचें वैशिष्ट्य मांगण्यास हे आंकडेच समर्थ आहेत. स्त्रियांना केवळ व्यावहारिक दृष्टीने साक्षर व स्वावलंबनक्षम करणें एवढेंच जर यांचें ध्येय असतें, तर यांनीं 'अनाथ बालिकाश्रम' व 'महिलाविद्यालय' या दोन संस्थांवर समाधान मानले अगते. परंतु या स्वावलंबनक्षमतेला मान्यतेची अगणारी आवश्यकता पटल्यामुळें यांनीं आपल्या अवलोकनीच्या कार्याची परिसीमा राष्ट्रीय महिलाविद्यापीठांत केली. या सर्वांची एका पाठोपाठ झालेली स्थापना हा कांहीं योगायोग नाही. यांच्या कार्याची उत्क्रांति व परिणति या संस्थांच्या विकसांत व्यक्त झाली आहे.

मेवामदन व यांनीं काढलेल्या संस्था, स्त्रीशिक्षणाचे चळवळींत महाराष्ट्राने मिळविलेलें केवळ अपूर्व यशच नव्हे, तर त्या चळवळीची परिणतावस्था दाखवतात. परंतु व गरीब महाराष्ट्र इतर वाचतात जरी मागामलेला असला तरी स्त्रीशिक्षणाचेवाचत हिंदुस्थानांतील सर्व इतर प्रान्तांच्या पुढें आहेच; शिवाय तो इतर सर्व प्रगमनशील राष्ट्रांचे इतकाच पुढारलेला आहे हें या संस्थांनी सिद्ध करून दिलें आहे.

कर्वे, प्रा. रघुनाथ धोंडो—(जन्म म. १८८२) महाराष्ट्रांतील संततिनियमनाच्या चळवळीचे जनक.

प्रा. धों. के. कर्वे यांचा हा पहिल्या बायकोपासून झालेला एकटाच मुलगा. अतिशय उज्ज्वल तऱ्हेने बा. ए. पास झाल्यानंतर गणित शिकण्याकरितां फर्ग्युसॉन येथे पॅरिसला रवाना झाले. त्या ठिकाणी पॅरिस युनिव्हर्सिटीचा

‘दिप्लोम दे सुदस्युपेरिअर’ हा डिप्लोमा घेऊन हे परतले (१९२०).

यानंतर अहमदाबादचें गुजराथ कॉलेज, मुंबईचें विल्सन कॉलेज वगैरे ठिकाणीं यांनीं गणिताच्या प्राध्यापकाचें काम केलें. परंतु यांचें संततिनियमन व स्वाभिमानी स्वभाव यांमुळें हे कोठेहि कायम राहूं शकले नाहींत. मोत्याचे सुप्रसिद्ध व्यापारी, विहक्टर रोजेन्थॉल यांचेहि हे कांहीं दिवस सेक्रेटरी होते (१९२६).

परंतु या धकाधकीच्या मामल्यांत संततिनियमनाचा प्रचार यांनीं कधींहि थांबविला नाहीं. यांनीं या कार्यास ‘संतति-नियमन’ व ‘गुप्त रोगांपासून बचाव’ हीं दोन पुस्तकें लिहून सुरुवात केली (१९२१). सामाजिक विचारांचा आधुनिक ज्ञानाच्या व बुद्धिप्रामाण्याचे दृष्टीनें विचार करून लोकशिक्षण देण्याचे हेतूनें यांनीं ‘समाज-स्वास्थ्य’ मासिक सुरू केलें (१९२७). याकरितां आर्थिक नुकसान सोसलें, लोकांच्या शिव्या खाल्ल्या, अश्लीलतेच्या कायद्याखालीं होणारे अनेक खटले सोसले, परंतु आपले हें कार्य यांनीं सोडलें नाहीं.

भूमितींतील कृतीसंबंधीहि शाळेकरितां व कॉलेज-करितां यांनीं पुस्तकें लिहिलीं आहेत. रॅशनलिस्ट असो-सिएशन ऑफ इंडियाच्या ‘रीझन’ या पत्राचेहि हे कित्येक दिवस संपादक होते. आधुनिक कामशास्त्र, आधुनिक आहारशास्त्र, त्वचेची निगा, वेद्याव्यवसाय वगैरे यांचीं पुस्तकेंहि प्रसिद्ध आहेत.

कऱ्हाडकर, महामहोपाध्याय गोपाळाचार्य अण्णा घळसाशी—(जन्म स. १८१७—मृत्यु स. १८९७) सुप्रसिद्ध संस्कृत पंडित व वैय्याकरण.

नारायणाचार्य—वासुदेवाचार्य—नारायणाचार्य—गोपाळा-चार्य असा यांचा वंश आहे. यांना सखारामाचार्य व वासुदेवाचार्य असे दोन पुत्र होते. सध्यां यांचे वंशज ग्वाल्हेर येथें आहेत.

हे सात वर्षांचे असतांच यांचे वडील ब्रह्मावर्त येथें श्रीमंत बाजीराव पेशवे यांचे बरोबर असतां वारले. नंतर आजोबा वासुदेवाचार्य यांनीं यांची मुंज केली व यांना काशीस चिंतामणशास्त्र्यांचे शिष्य गोविंदाचार्य नृसिंहाचार्य अष्टपुत्रे यांचेपार्शी अध्ययनाकरितां ठेविलें. तेथें यांनीं व्याकरणाचें महाभाष्यान्त अध्ययन केलें.

पुणें येथील विश्रामबाग पाठशाळेवर प्रथम गोविंदा-चार्य अष्टपुत्रे हे प्रधानाध्यापक होते. नंतर त्यांचे शिष्य

धोंडशास्त्री डेग्वेकर प्रधानाध्यापक व हे उपप्रधाना-ध्यापक नेमले गेले. नंतर हेहि प्रधानाध्यापक झाले. त्या वेळचे पंडित व्यंकशास्त्री शालिग्राम, मोरशास्त्री साठे, राघवाचार्य रामानुज, राघवेन्द्राचार्य गजेन्द्रगडकर, कृष्णा-चार्य पंढरपुरकर व गोपीनाथदादा आगाशे वगैरे होते. त्या मंडळींत यांची विशेष चहा असे (१८५६).

याच सुमारास विश्रामबाग पाठशाळेंत हे पाठ सांगत असतां एक परधर्मी अधिकारी आला. यांनीं पाठ बंद ठेविला. पण पुढें सहानुभूति ठेवणारे अधिकारी येतीलच आणि अनधिकारी लोकांना पाठ सांगण्याचा प्रसंग येणारच नाहीं अशी खात्री नसल्यानें यांनीं नोकरीचें त्यागपत्र देऊन देशान्तर करण्याचें ठरविलें, आणि तीर्थ-यात्रा करीत हे लष्कर ग्वाल्हेर येथें आले. तेथें राघवेन्द्रा-चार्यांचे पुत्र रामाचार्य यांनीं श्रीमंत बायजाबाई शिंदे सरकार यांच्यातर्फे यांना तेथें कायम राहून घेतलें.

तेथें यांचें अध्ययन-अध्यापनाचें कार्य चालू झालें. तेथें असतां यांनीं सगोत्रविवाहाच्या विरुद्ध निर्णय दिला (१८५९). नंतर पुण्यास श्रीशंकराचार्य पीठ संकेश्वर व करवीर यांच्या नेतृत्वाखालीं यांना सरपंच नेमून पुनर्विवाहविषयक वाद झाला. आणि पुनर्विवाह अशास्त्र आहे, असा निर्णय झाला (१८७०). याच विषयावर पुनः मद्रास येथें वाद झाला. तेथें श्रीजगद्गुरु मध्वाचार्य सत्यवीरतीर्थ हे प्रमुख होते. दिवाणबहाद्दूर आर. रघुनाथराव वगैरे मंडळी प्रतिपक्षी होती. तेथेंहि यांनाच सरपंचाचा मान देण्यांत आला. निर्णयहि वरच्या-प्रमाणेंच झाला (१८८४). नंतर यांना ब्रिटिश सरकार-कडून ‘महामहोपाध्याय’ ही पदवी मिळाली. यानंतर यांनीं पुनः एकदां दक्षिणयात्रा मोठ्या समारंभानें केली. सिंहस्थांतील गोदायात्रा नाशिक येथें करावी, असा यांनीं निर्णय केला. पुढें ग्वाल्हेरीस गेले तेथें यांनीं विलायतेस गेलेल्या ब्राह्मणास प्रायश्चित्त नसल्याचा निर्णय दिला.

यांचा आचारावर मोठा कटाक्ष होता. अनधि-काऱ्याला विद्या देऊं नये, असा यांचा कटाक्ष असे.

यांचे प्रमुख शिष्य—१ सखारामाचार्य (पुत्र), २ वासुदेवाचार्य (पुत्र), ३ शुकाचार्य वासु. (नातू), ४ नारायणाचार्य वासु. (नातू), ५ वासुदेवाचार्य सखा. (नातू), ६ शंकरशास्त्री डेग्वेकर (पंढरपूर), ७ भिकाचार्य ऐनापुरे, ८ कांताचार्य पंडितराव (कोल्हापूर), ९ भालचंद्रशास्त्री गोळवलकर (लष्कर), १० व्यंकट-रमणाचार्य शिरहट्टी (सांगली-व्याकरण शालाध्यापक),

११ पुरुषोत्तमशास्त्री साठे (कानपूर), १२ नंदकिशोर-भट्ट आशुकि (नाथद्वारवल्लभाचार्य मठाचे विद्याधिकारी), १३ बलभद्रशास्त्री (मुंबई), १४ वामनाचार्य क्षीरसागर (सद्धर्म-संपादक), १५ दत्तात्रेयशास्त्री निगुडकर (राजापूर संस्कृतपाठशालाध्यापक), १६ बाळशास्त्री साने (देवदख), १७ लक्ष्मण रघुनाथशास्त्री जोशी (देवगड).

यांचे ग्रंथः—१ शेखरभूषण, २ भागवतभूषण, ३ कुलदेवताभूषण, ४ विठ्ठलभूषण, ५ राधाकृष्णभूषण, ६ श्रीवेंकटेशसहस्रनामभूषण इत्यादि बारा भूषणे व सदाचारचंद्रिका (यांत श्रावणी, श्राद्ध, संध्या, ब्रह्मयज्ञ वगैरे) असे ग्रंथ संस्कृतमध्ये केले. त्यांपैकी कांहीं मुद्रित व कांहीं अमुद्रित आहेत (र. कृ. पाटणकर).

कवडे, कृष्णशास्त्री— (जन्म स. १८८३)

सुप्रसिद्ध वैद्य व सार्वजनिक कार्यकर्ते. यांचा जन्म जुन्नर तालुक्यातील पिंपरी गांवी झाला. यांचे शिक्षण पुण्यांतच होऊन हे बी. ए. झाले आणि पुणे भावेस्कूलमध्ये शिक्षकाचे काम करू लागले. स. १९०५ सालच्या स्वदेशी वहिष्काराच्या चळवळीपासून हे स्वदेशीचे निस्सीम भक्त आणि लो. टिळकांचे कट्टे अनुयायी बनले. स. १९०८ साली टिळकांच्यावर झालेल्या खटल्याच्या हकीगतीचे पुस्तक यांनी प्रसिद्ध केले. त्या वेळच्या दडपशाहीच्या काळांत ते साधे पुस्तकहि सरकारच्या डोळ्यांवर आले. ते पुस्तक तर जप्त झालेच, शिवाय यांना भावेस्कूलमधील नोकरी सोडणे भाग पडले. त्यानंतर कांहीं वर्षे हे लोकमान्य टिळकांच्या चिरंजीवांचे खासगी शिक्षक म्हणून काम करीत असत. राजकीय वातावरणांत अनेक स्थित्यंतरे झाली तरी अविचलितपणे टिळकांच्या तत्त्वांचा अभिमान धरणारी यांच्यासारखी माणसे विरळा.

याच वेळी यांनी स्वतंत्र धंद्याची तयारी म्हणून वैद्यकीचा अभ्यास बाळशास्त्री लागवणकर आणि सदाशिवशास्त्री भावे वैद्य यांचेपाशी केला. अण्णासाहेब पटवर्धनांच्यापासूनहि यांनी कांहीं धडे घेतले होते. स. १९११ साली यांनी झंडु फार्मसीची एजन्सी घेतली आणि स्वतंत्रपणे वैद्यकीचा व्यवसाय सुरू केला.

हे जबर मेहनती, इंग्रजी, मराठी व संस्कृत भाषांचे त्यांत लेखन, वाचन व भाषण करण्यासारखे चांगले ज्ञान असलेले, सार्वजनिक कार्य करण्याची नैसर्गिक आवड व चिकित्सक बुद्धि यांमुळे यांचे वैद्यकीच्या

धंद्याचे बस्तान चांगलेच बसले. शिवाय हे अनेक कार्यांत आघाडीवर चमकू लागले. स. १९१४ साली मथुरा निखिल-भारतीय वैद्यक संमेलनांत यांना 'वैद्य-पंचानन' ही मानाची पदवी देण्यांत आली. आणि यांच्या कामसू स्वभावामुळे स. १९१६ साली पुणे येथे भरलेल्या नि. भा. वैद्यक संमेलनाची जबाबदारी यांच्यावर टाकण्यांत आली. आणि कोचीनचे महाराज श्रीरामवर्मा यांच्या अध्यक्षतेखाली ते संमेलन अत्यंत यशस्वी करून यांनी भारतीय कीर्ति प्राप्त केली. आणि यांना राजमहेंद्री येथे भरलेल्या नि. भा. वैद्यक संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा मान देण्यांत आला (१९२२). त्यानंतर नि. भा. वै. संमेलनाचे प्रधानमंत्री व परीक्षक म्हणून अनेक वर्षे काम करून आयुर्वेदाच्या सेवकांतील आपले प्रमुख स्थान यांनी पुष्कळ वर्षे सतत टिकविले.

गणेशोत्सव-मंडळ, पुणे नगरपालिका, सार्वजनिक सभा, वेदशास्त्रोत्तेजक सभा, वर्णाश्रम-स्वराज्य-संघ, स्वराज्य-पक्ष वगैरे विविध चळवळींत व संस्थांत यांचा प्रामुख्याने भाग असे. पुष्कळ वर्षे यांच्या दवाखान्यांत पुण्यातील विविध चळवळींचे केन्द्र असावयाचे. गांवांतील गेल्या पिढीतील प्रमुख पुढाऱ्यांची बैठक यांच्या दवाखान्यांत असावयाची. त्यामुळे कांहीं वर्षे यांचा दवाखाना म्हणजे पुण्यातील पुढाऱ्यांचे संमेलनस्थान व विविध चळवळींचे उगमस्थान होऊन राहिले होते. या सर्व व्यापाचा परिणाम या कष्टाळू व भावनाप्रधान माणसाच्या शरीरावर व धंद्यावरहि झाला.

या सर्व खटाटोपांत यांच्या आयुर्वेदीय कार्यासच केव्हांहि प्राधान्य द्यावे लागेल. पुणे नगरपालिकेतील आयुर्वेदीय दवाखाना १९१२ च्या रेजिस्ट्रेशन कायद्याने बंद होण्याचा प्रसंग आला होता, पण तो पुनः सुरू करण्याची यशस्वी खटपट यांनीच केली आणि त्याची आधीच असलेली लोकप्रियता कै. बाळशास्त्री लागवणकर यांच्या प्रयत्नाने रोजी ४।५ शें रोगी येण्याइतपत वाढली व पुण्याबाहेरहि असे दवाखाने निघून चालू लागले.

कै. शंकर दाजीशास्त्री पदे यांच्या खटपटीने नि. भा. आयुर्वेद-महामंडळ सुरू झाले व ती संस्था नांवारूपाला आणून तिच्यामार्फत आयुर्वेदविद्यापीठ सुरू करून त्याद्वारा आयुर्वेदाचा अभ्यासक्रम तयार करणे, परीक्षा घेणे व तेथील पदवीधरांस लोकमान्यता मिळवून देणे इत्यादि आयुर्वेदाच्या उत्कर्षाला कारण होणाऱ्या गोष्टी प्रामुख्याने करणाऱ्या वैद्यांत हे एक प्रमुख आहेत.

काश्मीरपासून कोलंबोपर्यंत व कच्छकाठेवाडापासून कल-
कत्यापर्यंतच्या बहुतेक वैद्यसंमेलनांना हे उपस्थित होते.
हे उपस्थित असले म्हणजे ठराव, त्यांची भाषा, मान्यता
व पुढील संस्कार पार पाडण्यास यांच्याशिवाय कोण
पुढे होणार? ही सर्व कामे यांनी अत्यंत निरलसपणे
करून यांनी आपले स्थान अढळ केले. त्यामुळेच म्हैसूर
संमेलनापासून अहमदाबाद संमेलनापर्यंत पांच वर्षे आयु-
र्वेद-महामंडळ व आ. विद्यापीठ यांच्या कचेऱ्या पुण्यास
ठेवून त्यांचे काम यांच्याकडे सोंपविण्यांत आले. स.
१९१८ साली इन्फ्लुएंझाच्या सांथीत यांनी पुणे नगर-
पालिकेमार्फत आयुर्वेदीय रुग्णालय काढून ते यशस्वी
रीतीने चालवून दाखविले.

स. १९२० नंतर राष्ट्रीय शिक्षण-संस्था काढण्याची
दुसरी लाट उसळली. तेव्हा यांनी आयुर्वेद-शिक्षण-
प्रधान संस्था स्थापण्याची खटपट करून टिळक महा-
विद्यालय स्थापण्यांत भाग घेतला. शेवटी त्याला
रुग्णालय जोडण्याची व्यवस्था केली. कै. नानलशास्त्री
यांना यांचे सहकार्य असे. पुढे शुद्ध आयुर्वेदाचा वाद
निवून हे कै. अप्पाशास्त्री साठ्यांच्या पक्षाला गेले व
कै. नानल वगैरे मंडळी मिश्र-आयुर्वेद-पक्षांत गेली.
मुंबई प्रान्तिक शुद्ध आयुर्वेद-संमेलन मुंबईस भरले त्याचे
हे अध्यक्ष होते. शिवाय अष्टांग-आयुर्वेद-विद्यालय, मराठी
वैद्यकवर्ग व खासगी विद्यार्थी शिकविण्याचे यांचे काम
सतत चालू असेच.

वैद्यक-पत्रिका संपादक, शिराधमनीवाद, क्लोमावरील
संस्कृत निबंध, कांही औषधविषयक पुस्तके असे
लेखनकार्यहि यांनी केलेले आहे. यांचा साठीचा समारंभ
वै. यादवजी त्रिकमजी आचार्य यांच्या अध्यक्षतेखाली
झाला. आतां सरकारी आयुर्वेद बोर्डांत हे निवडून
आले आहेत.

कॅंडी, मेजर टॉमस—(जन्म स. १८०५—मृत्यु
स. १८७७) मराठीचे कोशकार, शालेय पुस्तकांचे कर्ते
व कायद्याच्या पुस्तकांचे भाषान्तरकार.

हे प्रथम हिंदुस्थानांत आले ते ईस्ट इंडिया
कंपनीचे अधिकारी म्हणून (१८२२). स. १८३१
पासून यांनी शिक्षणखात्यांत कामे केली. कॅप्टन
मोलस्वर्थच्या मराठी-इंग्लिश कोशास यांनी बरीच
मदत केली होती. कॅप्टनसाहेबांच्या विलायतच्या प्रया-
णामुळे अपूर्ण राहिलेला तो ग्रंथ यांनी पूर्ण केला
(१८४०-४७). या ग्रंथाची सुधारलेली आवृत्ति यांनी

पुन्हा एकदां काढली होती (१८७३). हे कांही वर्षे
पूना कॉलेजमध्ये पहिले प्रिन्सिपाल (१८५१-५७) व
डेक्कन कॉलेजमध्ये (१८६७) प्राध्यापक होते. माजी
मराठी क्रमिक पुस्तके, इंडियन पिनल कोड, सिव्हिल
नि क्रिमिनल प्रोसिजर कोड यांची मराठी भाषांतरे
यांनीच केलेली आहेत. शेवटी कांही दिवस हे मराठी
ट्रान्सलेटरहि होते.

कंबळी, सर सिद्धप्पा तोटप्पा—(जन्म
स. १८८२) कर्नाटकांतील प्रसिद्ध लिंगायत व ब्राह्मणेतर
पुढारी.

हे सरकारनियुक्त मंत्रिमंडळांत (१९३०-३७) व कूपर
मंत्रिमंडळांत शेतकी व शिक्षण खात्याचे मंत्री होते. यांचे
शिक्षण डेक्कन व फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये झाले. एल्.एल. बी.
झाल्यानंतर १९०६ ते ३० पर्यंत यांनी धारवाडच्या
कोर्टांत वकिली केली. १९२२ ते ३० पर्यंत हे हुबळी
म्युनिसिपल बरोचे नॉन-ऑफिशिअल अध्यक्ष होते.
१९२९-३० साली हे धारवाड डिस्ट्रिक्ट लोकल बोर्डाचे
अध्यक्ष होते. १९२० साली यांनी पहिली ब्राह्मणेतर-
परिषद् भरविली. १९२० पासून मुंबई कायदे-मंडळाचे हे
सभासद आहेत. १९२७ ते ३० पर्यंत हे मुंबई कायदे-
मंडळाचे डेप्युटी प्रेसिडेंट होते.

हे पहिल्या कर्नाटक एकीकरण परिषद् (बेळगांव),
महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटी स्थापनेच्या विचाराकरितां भरलेल्या
आमंत्रित शिक्षण तज्ज्ञ परिषदेचे शिक्षणमंत्री म्हणून
(१९३३ जुलै, पुणे) अ. भा. वीरशैव परिषद् (१९२७
बंगलोर, १९३६ रायचूर) वगैरे ठिकाणी हे अध्यक्ष
व कानडी साहित्य-संमेलन उद्घाटक (१९३३ हुबळी,
१९३६ रायचूर) होते. तसेच राउंट टेबल कान्फरन्सचेहि
यांना निमंत्रण होते पण हे जाऊ शकले नाहीत. यांना
सरकारने 'सर' ही पदवी दिली (१९३७).

कॉटन, सर हेनरी जॉन स्टेडमन—(जन्म
स. १८४५—मृत्यु स. १९१७ नंतर)

हे अँग्लो-इंडियन अधिकारी असून राष्ट्रीय सभेचे
अध्यक्षहि होते. यांचा जन्म तंजावर जिल्ह्यांतील कुंभ-
कोण या गांवी झाला. यांचे इंग्लंडमध्ये शिक्षण झाल्या-
वर बंगाल प्रांतांत यांची नेमणूक झाली. पुढे हे बंगाल
सरकारचे मुख्य चिटणीस (१८९१) व पुढे हिंदुस्थान-
सरकारचे गृहमंत्री झाले (१८९६). नंतर आसामचे
चीफ कमिशनर म्हणजे लेफ्टनंट गव्हर्नर म्हणून यांची
नेमणूक झाली. हे काम सहा वर्षे केल्यानंतर हे सेवा-

निवृत्त झाले. आणि यांना के. सी. एस्. आय्. या पदवीने भूषविण्यांत आले (१९०२).

हे नोकरांत असतांनाच यांनी ' न्यू इंडिया ' नांवाचे पुस्तक लिहिले होते (१८८७). त्याची यांनी यांची राष्ट्रीय सभेच्या मुंबईच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष म्हणून निवडणूक होण्याच्या सुमारास दुसरी आवृत्ति काढली. त्यांत यांनी अमेरिकेंतल्याप्रमाणे हिंदुस्थानांत संयुक्त लोकसत्ताक राज्य स्थापण्याच्या योजनेचा पुरस्कार केला होता. शिवाय इंग्लंडांत राष्ट्रसभेच्या वतीने निघणाऱ्या ' इंडिया ' पत्राच्या संपादकाचे कामहि हे करीत होते. बंगालमध्ये अधिकारी म्हणून असतां यांनी बंगाल फाळणीस विरोध केला होता. तसेंच हिंदुस्थानांतील ब्रिटिशांचे राज्य तलवारीच्या जोरावर टिकले नसून लोक ते चालू देतात म्हणूनच चालू शकते असे हे लिहीत व बोलत.

वरील प्रकारच्या यांच्या पूर्वपरंपरेमुळेच यांना राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष करावे, अशा सूचना इंग्लंडहून येऊ लागल्या आणि यांनाहि इंग्लंडमध्ये पार्लमेंटच्या निवडणुकीस उभे राहावयाचे होते त्या दृष्टीने त्या सोयीच्या होत्या. अधिकारारूढ पक्षांच्या विशिष्ट भूमिकेवरून हिंदुस्थानास कांही फायदा होईल अशा त्या वेळच्या कल्पना असत. त्याप्रमाणे यांना स. १९०४ च्या मुंबईस झालेल्या राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष निवडण्यांत आले. आणि पार्लमेंटमध्येहि लिबरल पक्षातर्फे निवडणुकीत यश मिळवून यांचा प्रवेश झाला. दादाभाई नवरोजी व हे पार्लमेंटांत आपल्या पद्धतीप्रमाणे काम करीत असत.

हे लोकांचे हितकर्ते होते, तसेच ब्रिटिश सरकारचेहि हितकर्ते होते. लोकांच्या भावनांना योग्य वळण लावून असंतोष उत्पन्न न होतां ब्रिटिश राज्य कसे दीर्घकाळ टिकेल हेंच यांच्या सहानुभूतीचे सूत्र होते. यांचा ' होम अँड इंडियन मेमरीज ' (१९११) हा ग्रंथहि यांच्या विचारसरणीवर व हिंदुस्थानच्या परिस्थितीवर प्रकाश पाडणारा आहे. ह्यूम, वेडरबर्न यांची चरित्रेहि या दृष्टीने अभ्यासण्यासारखी आहेत.

काणे, महामहोपाध्याय पांडुरंग वामन— (जन्म स. १८८०) संस्कृत भाषा व हिंदुधर्मशास्त्र यांचे सुप्रसिद्ध अभ्यासक, चिकित्सक व लेखक.

हे रत्नागिरी जिल्ह्यांतील दापोलीचे राहणारे व तेथेच यांचे मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण झाले. नंतर

विल्सन कॉलेज मुंबई येथून हे एम्. ए. झाले व यांना ' झाला वेदान्त प्राइज ' मिळाले. निबंधाबद्दल यांना दोनदा ' मंडलिक गोल्ड मेडल ' व पारितोषिक मिळाले. यांनी कायद्याची एल्एल्. एम्. ही परीक्षा दिलेली आहे. स. १९१३ साली हे मुंबई युनिव्हर्सिटीत ' विल्सन फॉयलॉजिकल लेक्चरर ' होते. स. १९१५-१६ साली हे स्पिंगर रिसर्च स्कॉलर होते. तसेंच स. १९०९ व १९१६ साली अनुक्रमे एलिफन्स्टन व विल्सन कॉलेजांत हे संस्कृतचे प्राध्यापक होते. तसेंच स. १९१७-२३ पर्यंत यांनी मुंबई सरकारी लॉ कॉलेजांत प्राध्यापकाचे काम केले आहे.

यांशिवाय मुंबई व मुंबईबाहेरील अनेक संस्थांशी यांचा निकट संबंध आहे. मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे हे व्हाइस-प्रेसिडेंट व फेलो, मुंबई विश्वविद्यालयाचे फेलो (स. १९१९-१९२८), मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाचे उपाध्यक्ष, द. ब्रा. को. हाउसिंग सोसायटीचे पूर्वीचे अध्यक्ष, मुंबई ब्राह्मण सभेचे ट्रस्टी वगैरे नात्यांनी यांचा अनेक संस्थांशी संबंध आहे.

यांनी इंग्रजी व मराठी भाषेत अनेक लेख व ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यांत यांचा खोल अभ्यास व भरपूर माहिती स्पष्ट दिसून येते. यांचा ' हिस्टरी ऑफ धर्मशास्त्र ' (भाग १-२) हा हिंदुधर्मशास्त्रावरील संशोधन व संकलन करणारा अनेक भागांतील ग्रंथ फारच महत्त्वाचा असून यांना भारतीयच काय पण जागतिक कीर्ति मिळवून देणारा होईल असे म्हणतात. यांनी केलेल्या महत्त्वाच्या संशोधनात्मक लेखनावद्दल यांच्या चहात्या विद्वान् मित्रांनी यांच्या वयास साठ वर्षे पूर्ण झाली तेव्हा यांना मोठ्या सन्मानाने इंग्रजी भाषेतील एक लेखसंग्रहात्मक ग्रंथ अर्पण केला. ब्रिटिश सरकारनेहि यांच्या विद्वत्तेचा गौरव करणारी महामहोपाध्याय ही पदवी यांना अर्पण केली. तसेंच मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीने यांना ' कॅबेल गोल्ड मेडल ' दिले (१९४४). हे मेडल दर तीन वर्षांनी दिले जाते. ' इंडियन अँटिक्विटीज ' वर प्रबंध लिहिणारांनाच हे दिले जाते. सर जॉन मार्शल, प्रो. देवदत्त भांडारकर, प्रो. मक्डोनेल, डॉ. शामशास्त्री, सर गंगानाथ झा, दि. ब. कृष्णस्वामी आर्यगार व प्रो. होडीवाला वगैरे बाराजणांना हे आतांपर्यंत दिले गेले आहे. हे तेरावे होत. यांना स. १९४५ च्या ऑल इंडिया ओरिएण्टल कॉन्फरन्सचे अध्यक्ष निवडण्यांत आले.

काथवटे, आबाजी विष्णु—(जन्म स. १८४६-मृत्यु स. १९०७)

हे वाईचे गृहस्थ पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजांत बरीच वर्षे संस्कृतचे प्रोफेसर होते. यांचे ग्रंथः—१ शिक्षण व अध्यापन (मराठी), २ कीर्तिकौमुदी, ३ द्रव्याश्रयकाव्य, ४ अथर्ववेद उत्तरभाग (पुढले तीन संस्कृत ग्रंथ यांनी संपादिलेले आहेत).

कादरबक्ष, सारंगीवाला—(मृत्यु स. १९३४)

बालगंधर्वाचा सारंगीवाला. नाकावर चांदीच्या फ्रेमचा चष्मा ठेवलेली, छोटीशी दाढी आणि लाल टोपी असलेला ही मूर्ति गंधर्वाच्या प्रेक्षकांचे लक्ष वेधित असे. पुढे पुढे यांची साथ इतकी गाण्यावर-हुकूम होऊ लागली की, त्यांतून रफारसुद्धा स्वच्छ ऐकू येत असे. एखादे दिवशी हे साथीला नसले तर प्रेक्षकांतून विचारणा होऊ लागे.

हे गंधर्वांना नेहमी 'महाराज' म्हणून संबोधित, तर गंधर्व यांना सदोदित 'भय्या' म्हणून संबोधित. यांची स्वरलोलुपवृत्ति ध्यानांत घेऊन 'विधिलिखित' नाटकाचे वेळी गंधर्वांनी यांच्याकडून बऱ्याचशा चाली पण घेतल्या. त्यांपैकी 'का घातुक इसवा' ही भैरवी तर फारच अप्रतिम होती. हे पद धंदेवाईक ग्रामोफोन कंपन्यांकरिता गाण्याचा योग आला नाही. पण कराचाचे धनाढ्य व्यापारी लाला लखमीचंद ईश्वरदास यांनी आपल्या खासगी संग्रहांत ते रेकार्ड केले आहे.

पदांतले शब्दन् शब्द मधुर सारंगीतून प्रगट करण्याच्या कसबामुळे एखादे दिवशी बालगंधर्वाचा आवाज तितकासा बरा नसला तरी त्याची उणीव हे आपल्या सारंगीने भरून काढित. अशा या साथीवर खूष होऊन नाटक आटोपल्यावर 'नुसता तुमचा ऑर्चेस्ट्रा मला ऐकावयाचा आहे' अशी इच्छा श्रीमंत सयार्जाराव गायकवाडांनी प्रदर्शित केली होती ('कलावंतांच्या सहवासांत'वरून).

कानिटकर, गोविंद वासुदेव—(जन्म स. १८५४-मृत्यु स. १९१८) मराठी भाषेतील सुप्रसिद्ध कवि व लेखक.

हे बी. ए. (१८७६) व पुढे एल्. एल्. बी. होऊन चार वर्षे वकिली केल्यानंतर यांना मुन्सफाची जागा मिळाली. नोकरीवर असतां यांनी शेक्सपियरच्या हॅम्लेट, कोरिओलेनस, मर्चंट ऑफ व्हेनिस या तीन नाटकांची

भाषान्तरें केली. जॉन स्टुअर्ट मिलच्या 'सब्जेक्शन ऑफ बुइमेन' या पुस्तकाचे 'स्त्रियांची परवशता' या नावाने भाषान्तर केले. स्पेन्सरच्या 'एज्युकेशन' या पुस्तकाचे मराठी भाषान्तर केले. मुंबईस असतां बैरामजी मेहेरवानजी मलबारीशेट इंग्लंडला गेले असतां त्यांचे 'स्पेक्टेटर' हे पत्र हेच चालवीत. याशिवाय स्फुट लिहिण्याचे काम चालू असेच. यांच्या मराठी भाषेच्या सेवेबद्दल यांना पुणे येथील मराठी-साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्षस्थान देण्यांत आले होते (१९०६).

यांनी मनोरंजन (१८८६) मासिक काढले. नंतर त्यांत निबंधचंद्रिकेचा समावेश केला व 'मनोरंजन व निबंधचंद्रिका' असे ते निघू लागले.

वरीलशिवाय यांचे ग्रंथः—१ कविकूजन (संमोह-लहरी वगैरे कवितासंग्रह १९३३), २ बुद्धचरित्र (संस्कृतांत काव्य), ३ नारायणराव पेशवेवध काव्य, ४ अकबर काव्य, ५ कृष्णाकुमारी काव्य, ६ गाताञ्जलि, ७ मॅक्समुल्लरकृत धर्मविषयक व्याख्याने (कविकूजन प्रस्तावना—ले. अनुबाई वहिनीसाहेब घोरपडे, इचलकरंजी).

कानिटकर, नारायण बापूजी—(जन्म स. १८५२-मृत्यु स. १८९७) मराठी भाषेतील सुप्रसिद्ध नाटककार व पुणे येथील एक सार्वजनिक कार्यकर्ते.

हे मॅट्रिक झाले (१८६८) आणि नंतर वकिलीची परीक्षा देऊन हे पुणे येथे वकिली करू लागले. यांचा वकिलीतील जम चांगल्यापैकी असे. त्या वेळी नवे-जुने किंवा सनातनी-सुधारक असे विचाराचे दोन प्रवाह मोठ्या वेगाने वाहू लागले होते. वर्तमानपत्रांत व घरांत सर्वत्र हेच वादविवाद चालत. यांच्या घरांत हे जुन्या मताचे आणि गोविंद वासुदेव हे नव्या मताचे असत. तसेच यांना आपल्या परंपरेचा आणि मराठेशाहीचा अत्यंत अभिमान असे. तो यांच्या नाटकांत सर्वत्र प्रतिबिंबित झालेला दिसतो. महाराष्ट्राची रंगभूमी बारा वर्षे केवळ यांच्या गद्य नाटकांनी गाजत होती असे म्हणणे अतिशयोक्तीचे होणार नाही. यांची नाटकेः—

१. मल्हारराव गायकवाड (बडोद्याच्या विष-प्रयोग प्रकरणावर). १८७४
२. शशिकला रत्नपाळ (रोमियो-जुलियटच्या आधारें). १८८२
३. प्रतापराव चंद्रानना (सर वॉल्टर स्कॉटच्या केनिलवर्थ कांदबरीच्या आधारें). १८८३

४. तरुणी-शिक्षण नाटिका (सामाजिक). १८८३
५. शिवाजी (ऐतिहासिक). १८८९
६. बाजीराव मस्तानी (संगीत प्रेमबंधन). १८९२
७. संमति कायदा. १८९२
८. न्यायविजय (क्रॉफर्ड प्रकरणावर). १८९२
९. भावी सुधारणा-प्रदीप (शीघ्र सुधारणा दुष्परिणाम). १८९२
१०. बाजी देशपांडे (ऐतिहासिक, दुसरी आवृत्ति १९०५). १८९४
११. राजाराम (अपूर्ण). १८९६
१२. प्रतापगडचा मोहरा (अपूर्ण). १८९७

यांपैकी बहुतेक पहिले व शेवटचे खेरीज नाटके रंगभूमीवर येऊन कांही तर अतिशयच लोकप्रिय झाली होती. यांचे विवेचन जुन्याचा पुरस्कार करणारे आणि स्वाभिमानाला पोषक असे. मांडणी सोज्वळ व भाषा सफाईदार असे. तरुणीशिक्षण नाटिकेने तर तेव्हा चांगलीच खळबळ उडविली होती.

शिवाय ते पुणे नगरपालिका सभासद, चिंचवडच्या मोरया गोसावी संस्थानचे ट्रस्टी आणि टिळकांच्या पक्षांतील विश्वासू कार्यकर्ते होते. यांचे चिरंजीव ग. ना. कानिटकर हे बाळकाका म्हणून सर्वांच्या परिचयाचे आहेत.

कानिटकर, नारायण विनायक--(जन्म स. १८८७) दुर्जलकृषिसंशोधक.

हे बी. एस्सी. एम्. एजी. आहेत (१९२१). यांचा विशेष विषय रसायनशास्त्र हा होय. एम्. एजी.च्या परीक्षेकरिता प्रादेशिक अर्थशास्त्र हा यांचा विषय होता. स. १९०९ मध्ये यांनी शेतकी खात्यांत प्रवेश केला. त्यानंतर क्रमाने हे ' सॉइल फिजिसिस्ट ' या हुद्यापर्यंत चढले. १९२६ साली यांना मुंबई इलाख्याचे दुर्जलकृषिसंशोधक नेमण्यांत आले व त्या जागेवरून हे १९४२ साली सेवानिवृत्त झाले.

यांना पहिल्यापासूनच दुर्जलकृषीचा म्हणजे थोड्या पावसावर पुरेपूर पीक काढण्याच्या विषयाचा नाद असे. १९३०-३१ साली हे अमेरिकेस गेले आणि तेथे या विषयाचे संशोधन व प्रत्यक्ष कार्य काय चालले आहे याचा यांनी सूक्ष्मपणे अभ्यास केला. मुंबई इलाख्याच्या सोलापूर व विजापूर या जिल्ह्यांतून पाऊस थोडा, कोठे जमीन उथळ व कोठे खोल काळी अशी आहे. अशा जमिनीत थोड्या पावसाच्या मदतीनेहि पुष्कळ पीक कसे

काढता येईल याबद्दल यांनी अत्यंत महत्त्वाची संशोधक कामगिरी केली असून, त्या कामगिरीला उपयुक्त संशोधक स्वरूपहि सुदैवाने हे सेवानिवृत्त होण्याच्या सुमारासच आले; आणि या प्रकारे हे विशेष कार्य पूर्णतेस गेल्याचे श्रेय यांना मिळाले. या विषयावर यांनी एक सुंदरसा ग्रंथहि लिहिला आहे. शिवाय शेतीविषयक रसायनशास्त्र, शेतीची प्रत्यक्ष कला व कांही समाजशास्त्रीय संशोधन यांनी केले आहे. जमिनीवर पडलेल्या पावसाच्या पाण्याचा किती अंश प्रत्यक्ष पिकास उपयोगी व किती व कोणकोणत्या प्रकारे फुकट जातो, व जमिनीवरून जो वाहून जातो तो जातांना जमिनीचा सकस भाग किती वाहून घेऊन जातो याची निश्चिती मुंबई इलाख्यांत यांनी प्रथम केली. यांच्या संशोधनाचे सामान्य स्वरूप असे की थोड्या पावसाचे प्रदेशांत जो कांही पाऊस पडतो तो सर्वच्या सर्व जमिनीत जिरविण्यासाठी जमिनीची बांधबंधस्ती समानतळीत घालता येतील तेथे बांध घालून करावी, शेतीची नांगरट उतारकापती करावी, बी थोडे पेरून शेतीत झाडांची संख्या सामान्यतः घेतली जाते त्यापेक्षा कमी घ्यावी व जमिनीची वारंवार कुळवणी वगैरे करून जमिनीतील ओलावा हवेत उडून जाऊ देऊ नये; म्हणजे शेतीतील थोड्या झाडांना या प्रकारे सांठवून ठेवलेला ओलावा पुरून त्यांना बीज येते, पुष्कळशा झाडांचे गवत होऊन त्यांना दाणा न येता ते सुकून जात नाही. शिवाय जे पावसाचे पाणी जमिनीवरून वाहून जाते ते जातांना सोलापूर जिल्ह्यातील दर एकरी जमिनीवरून सामान्यतः दरसाल १०० गाड्या चांगली माती वाहून नेते असे यांनी सप्रयोग व सप्रमाण सिद्ध केले. या संशोधनाचा परिणाम म्हणजेच सध्या विजापूर, सोलापूर जिल्ह्यांत सरकारने समपातळीत सार्वत्रिक बांध घालून ३।४ वर्षांत जमिनीची बांधणी शेतकऱ्यांच्या खर्चाने करावयाचे प्रचंड खर्चाचे कार्य सुरू केले हा होय. अर्थात् या प्रकारे चालू असलेल्या जमीनबांधणीच्या पद्धतीस ज्या सुधारणा हव्या आहेत त्यांचा निर्देश यांनी आपल्या ग्रंथांत केला आहे.

(1) Land and Labour in an Indian Village No. 2, (हा एम्. एजी. च्या परीक्षेकरिता संशोधनग्रंथ लिहिला).

(2) Dry Farming in India.

कानिटकर, रावबहादूर वासुदेव बापूजी—(मृत्यु स. १९०४) पुण्याचे सुप्रसिद्ध इंजिनियर व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

गुजराथी, फारशी, इंग्रजी व मराठी या चार भाषा यांना फार उत्तम येत. केवळ स्वतःच्या गुणांच्या जोरावर चढत हे एकिक्रियुटिव एंजिनियरच्या जागेवर नेमिले जाऊन यांनी तेथे पुष्कळ वर्षे काम केले. सरकारने यांना रावबहादुर पदवी देऊन गौरविले होते. पुणे नगरपालिकेचे हे अनेक वर्षे सभासद होते.

पुणे काँग्रेसचा सभामंडप यांच्या देखरेखीखाली व यांच्या नकाशाप्रमाणे उभारला गेला. फर्ग्युसन कॉलेज पुणे, रे मार्केट पुणे, नगरवाचनमंदिर पुणे, आनंदाश्रम पुणे, भांडारकर-बंगला-संगम पुणे, जैनधर्मशाळा पुणे, एलिफन्स्टन हायस्कूल मुंबई, सेक्रेटरीएट मुंबई, लक्ष्मीविलास राजवाडा बडोदे, फलटण वॉटर वर्क्स वगैरे इमारती यांच्या योजनेप्रमाणे झाल्या आहेत. शोभा, सोय आणि काटकसर यांचा उत्तम मेळ यांच्या योजनेत असे. यांचे वाचन सूक्ष्म व भरपूर, स्वभाव स्वाभिमानी, करारी पण परोपकारी असे. यांचा ग्रंथः—१ चार नवलकथा.

कानुगा, नित्यानंद—(जन्म स. १९००) ओरिसा प्रान्तांतील काँग्रेस कार्यकर्ते व मंत्री. ह्यांचे शिक्षण खेनशॉ कॉलेज, कटक आणि लॉ कॉलेज, कलकत्ता यांत झाले. यांनी कायदेभंगाच्या चळवळीत भाग घेतला व सहा महिन्यांची शिक्षा भोगली. त्यांच्या परिणामामुळे हायकोर्टाने यांची सनद रद्द केली. हे कट्टे काँग्रेस-भक्त आहेत. हे ओरिसा पार्लमेंटरी पार्टीचे सेक्रेटरी होते व कटक काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष होते. ह्यांच्या सर्व कारकीर्दीवर लढाऊपणाची छाप पडली आहे आणि त्यामुळेच लोकांच्या गळ्यांतील लाल होऊन राहण्याचा मान ह्यांना मिळाला आहे.

ओरिसामध्ये काँग्रेसने स्थापन केलेल्या मंत्रिमंडळांत जमाबंदी व पब्लिक वर्क्स खात्याचे हे प्रधान होते. कोणत्याहि गोष्टीकडे अत्यंत मनापासून व आंतरिक दृष्टीने पाहण्याच्या यांच्या परिपाठामुळे यांची कारकीर्द अत्यंत यशस्वी झाली.

कान्हेरे, अनंत लक्ष्मण—(फारशी स. १९१० एप्रिल १९) नाशिक येथे जॅक्सन नांवाच्या कलेक्टरचा गोळी घालून पिस्तुलाने खून केला म्हणून ठाण्याच्या तुरुंगांत तिघांना फांशी दिले त्यांपैकी एक.

कान्हेरे, सदाशिवशास्त्री—(जन्म स. १८७८) सुप्रसिद्ध गीताप्रवचनकार व पुढे इंग्लंडमध्ये लंडन येथे इंग्लिश स्त्रीशी लग्न करून राहणारे गृहस्थ. इकडे यांनी

गीतेवर प्रवचने करून चांगली मान्यता व संपत्ति मिळविली होती.

हे १९१५ साली इंग्लंडला गेले व स. १९४५ च्या जानेवारीत परत आले. तेथे लंडन युनिव्हर्सिटीत संस्कृत व मराठी भाषेचे हे प्रोफेसर होते. तेथे यांनी एका इंग्लिश स्त्रीशी लग्न केले. तिच्यापासून यांना एक वीस वर्षांची मुलगी आहे. तिच्या लग्नाची व्यवस्था करून यांनी तिकडचे सर्व संबंध सोडून हे आतां इकडे आले आहेत. नुकताच प्रायश्चित्तविधि करून हे आतां पुनः शुद्ध शास्त्रीबुवा बनले आहेत. पुनः गीतेवर प्रवचने देत हिंडावे अशी यांची इच्छा आहे. हे मुंबईस आले तेव्हां पं. राजेश्वरशास्त्री द्रविड, बनारस, यांना भेटले. पण त्यांनी ' जाणूनबुजून दीर्घकाल यवनीसंसर्ग करणाराला प्रायश्चित्त नाही ' असे सांगितले.

कामत, रामचंद्र कृष्ण—(जन्म स. १८७२) धार्मिक ग्रंथांचे संशोधक व अभ्यासक.

यांचा जन्म गोमान्तक प्रान्ती असनोडे गांवी झाला. यांचे वडील मूळ बेळगांवकडील चंदगड गांवी राहणारे, सुखवस्तु माध्वसांप्रदायी गौड सारस्वत ब्राह्मण होते. पुढे सराफी धंद्यासाठी ते तेथून शहापुरी येऊन राहिले. तेथे यांचे शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत झाले. यांचे गुरु पाटणेकर श्रीभाऊसाहेब फडणीस महाराज. त्यांच्या आज्ञेवरून हे बेळगांवच्या सुप्रसिद्ध रामतत्त्वप्रकाश छापखान्यांत मॅनेजरच्या कामावर राहिले. तेथे आलेल्या कामाच्या अनुभवावरून आणि लाभलेल्या विद्वानांच्या सहवासा-मुळे यांना श्रीगुरुचरित्रसंशोधनाची मूळ कल्पना सुचली, आणि आतां ती यांनी यशस्वी करून दाखविली आहे.

बैलहोंगल येथे वामन नाईक यांच्या गिरणीत कॅशि-अरचे नोकरीवर असतां श्रीटेंबेस्वामींच्या एका खासगी प्रवचनामुळे नामजपाचे महत्त्व यांना पटले. नंतर यांचे ' नामचिंतामणि ' हे पुस्तक तयार झाले. तसेच भगवद्गीते-वरील निबंध, ईशप्रार्थनेची शक्ति हीहि लोकप्रिय पुस्तके यांनी लिहिली. हल्ली हे एकनाथी भागवताचे संशोधन करीत आहेत.

कामा, खरशेदजी रुस्तुमजी—(जन्म स. १८३१; मृत्यु स. १९०९) पारशी समाजांतील सुप्रसिद्ध कार्यकर्ते व इराणच्या संस्कृतीशी संबंध जोडणारे पुरुष.

मुंबईच्या एलिफन्स्टन कॉलेजमध्ये कांहीं दिवस अध्य-

यन केल्यानंतर यांनी व्यापाराकडे लक्ष पुरविण्यास सुरुवात केली. प्रथमतः त्याकरिता यांनी कलकत्ता व चीनची सफर काढली (१८५४). यानंतर मंचरजी होरमानजी कामा व दादाभाई नौरोजी यांचे सहकार्याने यांनी लंडन येथे ' कामा अँड को. ' ही व्यापारी संस्था सुरू केली. इंग्लंडमधील पहिली हिंदी व्यापारी संस्था या दृष्टीने या गोष्टीकडे विशेषकरून पाह्यावयास पाहिजे.

परंतु यांना पारशी समाज ओळखतो ते स्वतः इराणी भाषा शिकून ती आपल्या समाजबांधवांना शिकविणारे सत्पुरुष म्हणून; पट्टीचे व्यापारी म्हणून नव्हे.

यानंतर यांनी फ्रान्स व जर्मनी येथे कांहीं दिवस वास्तव्य केले. त्या देशांतील महापंडितांकडून इराणी भाषा व संस्कृति यांचे सम्यक् ज्ञान मिळवणे हा यांचा तेथील प्रमुख हेतु होता. याच वेळी यांनी फारसी, फ्रेंच व जर्मन यांचे अध्ययन केले. प्रो. रॅप या जर्मन विद्वानांच्या कांहीं ग्रंथांचे यांनी भाषांतर केले आहे.

हिंदुस्थानांत परत आल्याबरोबर यांनी आपल्या ध्येयाकडे लक्ष देण्यास सुरुवात केली. या सर्व कार्यांचे श्रेय युरोपमधील वासाकडे देण्याचा यांचा प्रघात असे. हिंदुस्थानांत आल्याबरोबर यांनी खालील गोष्टी करण्यास सुरुवात केली.

पारशी विद्यार्थ्यांना इराणी भाषेचा परिचय करून देण्याकरिता यांनी एक वर्ग उघडला. प्रथमतः इतर कांहीं तरी उद्योग करून हा वर्ग चालविण्याचा यांचा प्रघात असे. परंतु पुढे आपले सर्व लक्ष यांनी यावरच केंद्रित केले होते.

यानंतरचे यांचे महत्त्वाचे कार्य ' जरदुस्त्र-दिन 'नी खोल करणारी मंडळी' या इराणी संशोधन-संस्थेच्या स्थापनेत सामावले आहे (१८६४). अजूनही ही संस्था व्यवस्थित चालली असून नवनवीन कार्यकर्त्यांना उत्साह देण्याचे पूर्वीचे काम या संस्थेने पूर्वीच्याच जोमाने चालविले आहे.

या काळची यांची आणखी एक महत्त्वाची चळवळ म्हणजे ' जरदुस्त्र अभ्यास ' या मासिक पत्राचे संपादन होय (१८६६). धार्मिक महत्त्व असणाऱ्या गोष्टीची व्यवस्थित माहिती जनतेला देणे हे यांच्या या मासिकाचे प्रमुख ध्येय होते. १८६७ अखेर हे पत्र हे चालवात असून एकंदर अकरा अंक या मासिकाचे निघाले आहेत.

याचप्रमाणे फारसी व इराणी भाषेत संशोधन कर-

णाऱ्या डॉ. हौग, प्रो. बॉप, प्रो. स्पाइगेल यांसारख्या विद्वानांना मदत करून उत्साहित करण्याचा यांचा सतत प्रयत्न असे. त्याचप्रमाणे ' मुल्ला फिरोझ मदरसा ', ' जम-शेटजी जिजीभाई शरथोष्टी मदरसा ' व ' नसरवानजी रतनजी टाटा मदरसा ' या इराणी संस्कृतीचे शिक्षण देणाऱ्या शिक्षण संस्थांशीही यांचे असेच निकटचे संबंध असत.

या सर्व प्रयत्नांत, यांनी बक्षिसे लावून निबंध मागविण्याचा प्रयत्न करून आणखी एक पाऊल पुढे टाकले. याप्रमाणे व्हेन्दीदादच्या गुजराथी भाषांतरास रु. ८००, हेरोडोटसने इराणी लोकांवर लिहिलेल्या ग्रंथावरील गुजराथी निबंधास रु. ५००, सर ऑलिव्हर लॉजच्या Substance of Faith चे पारशी दृष्टिकोनाच्या परीक्षणास रु. ५०० अशी बक्षिसे यांनी जाहीर केली होती. हे सर्व निबंध आता प्रसिद्ध झालेले असून पहिला निबंध तर ग्रंथरूपानेही प्रसिद्ध पावला व शेवटचा निबंध मुंबई के. आर. कामा ओरि. इन्स्टिट्यूटच्या पत्रांत प्रसिद्ध झालेला आहे. ती संस्था यांच्या स्मरणार्थ स्थापिली आहे.

पारशी समाजांत आज दिसत असणाऱ्या शिक्षण-प्रसाराचे श्रेयहि बहुतांशी यांनाच आहे. शारीरिक, बौद्धिक व धार्मिक अशा तीनही प्रकारच्या शिक्षण-संस्थांशी यांचा घनिष्ठ संबंध असे. या सर्वांमध्ये पारशी धर्माच्या शिक्षणाचे क्षेत्रांत यांनी केलेले कार्य महत्त्वाचे आहे.

कामा, भिकाजी रुस्तुम— (मृत्यु स. १९३६)

सुप्रसिद्ध क्रांतिकारक देशभक्त स्त्री. भाई परमानंद वगैरे लोक इंग्लंडांत येण्यापूर्वीच या इंग्लंडांत येऊन स्थायिक झाल्या होत्या. दादाभाई नवरोजी ज्या वेळी पार्लमेंट-मध्ये निवडून आले तेव्हा यांनी त्यांचेकरिता बरेच परिश्रम घेतले. परंतु पुढे पुढे नेमस्त राजकारणापासून सुरुवात करणाऱ्या यांचे मनांत हळुहळू कायाकल्प होण्याची चिन्हे दिसू लागली.

त्यांतच १९०६ त यांनी केलेल्या अमेरिकेच्या सफरीची भर पडली. यांची व सावरकरांची भेट झाल्यावर सावरकरांच्या सशस्त्र क्रांतिवादाचा पगडा यांचे मनावर बसू लागला. याच वेळी यांच्या उसळत्या भावनांचे द्योतक या नात्याने यांनी लाला लजपतराय व सरदार अजितसिंग यांचे हद्दपारीचे निषेधार्थ हिंदी लोकांना उद्देशून काढलेले पत्रक पाहण्यासारखे आहे.

जर्मनीत होणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय सोशॅलिस्ट काँग्रेसमध्ये हिंदुस्थानसंबंधीचा ठराव कोणत्या भाषेत मांडावयाचा ही गोष्ट पं. श्यामजी कृष्णवर्मावर सोंपवण्यांत आली होती. सरदारसिंग, राणा व या यांनी या परिषदेस हजर राहावें, असें क्रांतिकारक गोटांत ठरल्यावर मि. हिंडमन यांचेबरोबर या व ते स्ट्रुगार्ट येथे काँग्रेसला निघाले. या काँग्रेसला जाण्यापूर्वीच या दोघांनी अभिनव-भारताची प्रतिज्ञा घेतली होती.

या काँग्रेसच्या इतर कामकाजाबरोबरच हिंदी प्रश्नां-संबंधी विचार निघणें साहजिकच होतें. या काँग्रेसमध्ये हिंदी प्रश्न काढण्याच्याच विरुद्ध मि. रॅम्से मॅक्डोनाल्ड वगैरे मंडळी होती. परंतु हिंडमन, जॉरिस वगैरे लोकांचा हिंदी प्रतिनिधीना भरपूर पाठिंबा मिळाल्याने हिंदुस्थान-संबंधीचा एक महत्त्वाचा ठराव पास करण्यांत आला. हा ठराव काँग्रेसमध्ये पास करण्याचे पूर्वी या परिषदेत यांनी हिंदी 'राष्ट्रीय ध्वज' फडकाविला. या राष्ट्र-ध्वजावर 'वंदे मातरम्' अशीं अक्षरें स्पष्टपणें लिहिलीं असून त्यावर दाखवलेलीं आठ कमळें हीं हिंदुस्थानांतील आठ प्रांत सुचविणारीं होती. हिरवा, केशरी व तांबडा अशा तीन रंगांचे पट्टे त्यावर काढण्यांत आले होते. शक्ति, विजय व धैर्योत्साह या तीन महत्त्वाच्या गोष्टींचा निर्देश रंगांचे साहाय्याने करण्याची ही कल्पना खरो-खरच सुंदर आहे.

हा ध्वज घेऊन या त्या परिषदेत उभ्या राहिल्या त्या वेळीं कोणी तरी राजघराण्यांतील स्त्रीच तेथें अवतरल्याचा सर्व प्रतिनिधीना भास झाला.

त्या वेळीं यांनीं मांडलेला ठरावहि असाच दणदणीत होता. 'हिंदुस्थानांत ब्रिटिशांची सत्ता चालू राहणें ही गोष्ट भारतीयांच्या हिताचे दृष्टीनें अतिशय विघातक आहे. त्या दलित देशांत वास्तव्य करणाऱ्या लोकांची संख्या जगाच्या एक पंचमांश आहे. या लोकांना दास्य-मुक्त करण्याचे कामीं जगांतील सर्व स्वातंत्र्यप्रेमी लोकांनीं साहाय्य केलें पाहिजे. कारण कोणताहि समाज जुलमी व अनियंत्रित सत्तेखालीं राहूं नये, हीच गोष्ट जगाची सामाजिक घडी बसवण्यास आवश्यक आहे.'

या ठरावावरील यांचें भाषणहि असेंच खणखणीत होतें. हिंदुस्थानांतील अब्जावधि पौड ब्रिटिश पळवीत असून त्यामुळें हिंदुस्थानची कशी दैना उडाली आहे याचें हृदयद्रावक वर्णन केल्यावर यांनीं 'उठत्यासुटल्या वसाहतींच्या प्रश्नावर चर्चा करतां, मग हिंदुस्थान-

सारख्या परायत्त देशाचें काय ?' असा रोखठोक सवाल टाकला. याच वेळीं सोशॅलिस्ट लोकांनाहि यांनीं हिंदी पक्षाकडे सहानुभूतीनें पाहण्याची विनंति केली होती.

कॉयस, फादर जेन फर्डिनांड—(जन्म स. १८७७-मृत्यु स. १९४४) हिंदुस्थानचे फ्रेंच मित्र व थोर संशोधक.

फ्रान्समधील ले मेडॉक जिल्ह्यांतील एका लहानशा खेड्यांत यांचा जन्म झाला. टौसौझ येथे माध्यमिक शिक्षण पुरें केल्यानंतर हे ख्रिस्त-संघांत सामील होऊन हिंदुस्थानला आले (१८९५). विद्यार्थी ही यांची हिंदुस्थानांत येण्याविषयीची खरी भूमिका होती.

यांनीं आल्याबरोबर मदुरा-मिशनमध्ये अध्ययन करण्यास सुरुवात केली, व त्याबरोबर त्रिचनापल्लीच्या सेंट जोसेफ कॉलेजशीं हे जोडले गेले. या ठिकाणीं यांनीं केलेल्या उपक्रमांपैकीं नॅचरल हिस्ट्री म्युझियमची स्थापना ही गोष्ट विशेष महत्त्वाची आहे.

वेदान्त व तत्सम शास्त्रांचे अध्ययनाचा लाभ यांना क्युरेसिऑगच्या जेसुइट सेमिनरींत व नॉर्थ वेल्समधील सेंट ब्युनॉस कॉलेजमध्ये झाला. डब्लिनमधील सिल्टाउन पार्कमध्ये यांना धर्मप्रचारकाची दीक्षा देण्यांत आली (१९०८). हार्रेन एल्डेन, फ्लेन्डर्स व फ्रेंच हाउस ऑफ फिलॉसफीमध्ये (गीमर्ट, हॉलंड) आपलें अध्ययन करीत असतांच यांना आपल्या शास्त्रीय ज्ञानाच्या भक्कम पायाविषयी व अध्ययनाविषयी शंका वाटूं लागली व पॅरिस युनिव्हर्सिटीच्या स्कूल ऑफ मेडिसिनमध्ये यांनीं ज्या वेळीं संशोधनास सुरुवात केली त्या वेळीं तर ही शंका बळावतच चालली.

१९११ त हे हिंदुस्थानास परत आले व त्रिचनापल्लीच्या सेंट जोसेफ कॉलेजमध्ये केमिस्ट्रीचे प्रोफेसर म्हणून काम करूं लागले. या ठिकाणीं १९२२ पर्यंत काम केल्यानंतर सेंट झेवियर कॉलेजच्या (मुंबई) केमिस्ट्री विभागाचे दिग्दर्शक म्हणून यांची नेमणूक झाली.

या वेळपर्यंत एक उत्कृष्ट बायो-केमिस्ट म्हणून यांची ख्याति झाली होती. यांचें या विषयावरील प्रभुत्व लक्षांत आल्यावर हिंदुस्थानसरकारच्या विनंतीवरून मुंबईच्या हॉफकिन्स इन्स्टिट्यूटच्या फार्माकॉलॉजिकल लेबॉरेटरीची स्थापना झाली (१९२४) व निवृत्त होईपर्यंत तेथें हें काम करीत असत (१९३२). इंडियन ड्रग इन्क्वायरी कमिटीचे सभासद, बॉबे केमिकल

सोसायटीचे सभासद, मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या फॅकल्टी ऑफ मेडिसिनचे सभासद व बी. ए., एम्. ए. च्या फ्रेंचचे परीक्षक अशा अनेक नात्यांनी यांनी हिंदुस्थान व हिंदी जनता यांची केलेली सेवा निश्चित महत्त्वपूर्ण आहे. या यांच्या कामगिरीबाबत फ्रेंच सरकारने यांना ऑफिशियर डी अँकेडमी (१९२९) व ऑफिशियर डी लिन्स्ट्रक्शन पब्लिक (१९३६) या पदव्या देऊन यांचा गौरव केला.

युद्धाचे धामधुमीच्या फ्री फ्रेंच कमिटीच्या कामांतहि यांनी अशीच महत्त्वपूर्ण कामगिरी केली.

त्याचप्रमाणे मुंबईच्या प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियमच्या नॅचरल हिस्ट्री सोसायटीचे अध्यक्ष व नॅचरल हिस्ट्री सोसायटीचे कार्यवाह व त्या संस्थेच्या त्रैमासिकाचे एक संपादक या नात्याने यांनी केलेली कामगिरीहि कमी महत्त्वाची नाही. कोणतेहि काम असो, त्यावर यांची कुशाग्र बुद्धि, स्पष्ट विचारशक्ति व शास्त्रीय विषयांच्या विद्यार्थ्यांची तर्ककशता यांची छाप पडलेली असा-वयाची आणि त्याचेच जोडीला आपल्या बुद्धीचा सद्व्यय करण्याची लागलेली उत्कंठा यामुळे यांचे कार्य निश्चित यशस्वी व्हावयाचे.

केवळ संशोधनापेक्षां व्यवहाराशी ज्याचा अधिक मेळ बसतो अशा शास्त्रांचे अध्ययन करण्यांत यांचे मन विशेष रमे व त्यामुळेच मानवी कष्ट कमी करण्यास मदत करणाऱ्या शास्त्रांच्या शाखा हा आपल्या कार्याचा प्रांत यांनी निश्चित करून टाकला होता. हिंदुस्थानांतील जवळजवळ सर्व प्रांतांतील लोकांना सतत त्रास देणाऱ्या हुकवर्म व राउंडवर्मपासून होणाऱ्या रोगांवर जी औषधे निघाली आहेत त्यांचे Therapeutic मूल्य शोधून काढण्याचे काम यांनी हॉफकिन्स इन्स्टिट्यूटमधील आपल्या प्रयोगशाळेत चालू ठेवले होते. या विषयावर यांनी केलेल्या संशोधनापासून मिळालेले सिद्धांत इंडियन जर्नल ऑफ मेडिकल रिसर्चने प्रसिद्ध केले असून सर्व शास्त्रीय मंडळांत एक व्यापक अध्ययन अशी या संशोधनास मान्यता मिळाली आहे. Pharmacology वरील पाठ्यपुस्तकांतहि त्याचा समावेश करण्यांत आला आहे.

सापाचे विष काढण्याचे यंत्र व त्यावरील औषधे हा यांच्या संशोधनाचा आणखी एक महत्त्वाचा प्रांत होता. पॅरिस म्युझियममधील सुप्रसिद्ध सर्पतज्ञ डॉ. मरे फिसलीक्स हे यांचे या संशोधनशाखेतील सहकारी होते. जर्नल ऑफ फिजिऑलजी अँड पॅथॉलजी ऑफ

पॅरिसमध्ये या दोघांनी सापाचे विष काढण्याच्या यंत्राची रचना व कार्य यांसंबंधी केलेले कार्य प्रसिद्ध झाले आहे. बहुधा बिनविषारी समजल्या जाणाऱ्या सापांचे जातीबद्दलचे हे संशोधन आहे. त्याच वेळी हिंदुस्थानांत सर्पदंशावर अत्यंत गुणकारी समजल्या जाणाऱ्या औषधांच्या उपयुक्ततेवरील यांचे संशोधन चालूच होते. या गोष्टींकरिता यांनी अनेक आयुर्वेदिक व युनानी पद्धतींतहि कांही उपयुक्त औषध सांपडते काय यासंबंधी तपास केला. यासंबंधी अगदी त्वरित गुणकारी असे औषध यांना सांपडू शकले नाही. परंतु नाग व रसेल व्हेनम यांवर अतिशय उपयोगी म्हणून उपयोजण्यांत येणारी सर्व औषधे कोणताहि परिणाम दाखवीत नाहीत, ही गोष्ट यांनी सिद्ध करून लोकांवर फार उपकार केले आहेत. या विषयावरील यांचा Indian Plant Remedies used in Snake-bite हा ग्रंथ सुप्रसिद्ध आहे.

अँटीव्हेनीनच्या केंद्रीकरणाच्या पद्धतीवरील यांचे संशोधनहि असेच महत्त्वाचे असून प्लेगच्या केमो-थिरॅपीच्या संशोधनांतहि यांचा बराच मोठा हात होता. त्याच-प्रमाणे हिंदुस्थानांतील उपयोगी औषधीचे व विषारी वनस्पतीचे यांना एकमेव तज्ज्ञ समजण्यांत येत असे.

त्याचप्रमाणे हिंदी औषधी वनस्पतींवर कीर्तिकर व बसु यांनी केलेल्या संशोधनांत यांनी सुचविलेले फेरफार देशी औषधे वापरणाऱ्या लोकांना महत्त्वाचे वाटण्या-जोगे आहेत. याविषयी चार खंडांत यांनी प्रसिद्ध केलेले A study of Indian Medicinal Plants हे पुस्तक या विषयावरील संदर्भग्रंथ मानण्यांत येते. देशी पद्धतींत उपयोगिण्यांत येणाऱ्या निरनिराळ्या औषधांचे यांत वर्गीकरण करण्यांत आले असून त्यांचा परिणाम व उपयोग यांची सखोल माहिती देण्यांत आली आहे. ज्या शास्त्रीय दृष्टीने हे सर्व ग्रंथ लिहिले आहेत तिची सगळीकडे स्तुतिच झाली आहे. औषधी व विषारी वनस्पतींवर यांनी बांबे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटीकरिता व कलकत्याच्या न्यू रिव्यूकरिता एक लेखमालाहि लिहिली होती. 'Notes on Indian Scorpions' हा यांचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. यांचे बहुतेक सर्व ग्रंथ डॉ. के. एस्. म्हसकर यांचे सहकार्याने लिहिलेले आहेत.

आपले सर्व आयुष्य हिंदुस्थानच्या सेवेत व्यतीत करणाऱ्या हिंदुस्थानच्या पाश्चात्य मित्रांतील यांचे स्थान मोठे असून हिंदुस्थानचे हिताकरिता यांनी घेतलेले श्रम बहुमोल आहेत.

कालेलकर, दत्तात्रय बाळकृष्ण ऊर्फ काका-
(जन्म स. १८८५) हिंदी व गुजराथी भाषेतील
सुप्रसिद्ध महाराष्ट्रीय लेखक.

सावंतवाडीजवळील एक लहानसे गांव यांचे जन्म-
स्थान. यांचे वडील सरकारी नोकर होते. वडिलांची
नोकरी नेहमी फिरतीची, त्यामुळे प्रवासाचे बाळकडू
यांना लहानपणापासूनच मिळाले, व त्यांतच भर पडली
अंतर्मुख दृष्टीची. सृष्ट्याच्या व लोकजीवनाच्या आयुः-
क्रमाकडे आत्मीयतेने व तन्मयतेने पाहण्याच्या वृत्तीत
या गोष्टींचे पर्यवसान झाले.

कॉलेज शिक्षण घेत असतांनाच वंगभंगाची चळवळ
सुरू झाली. ही चळवळ म्हणजे यांच्यासारख्या भावना-
प्रधान गृहस्थाच्या मनाला चेतावणीच होती. कसेवसे
बी. ए. होऊन राष्ट्रीय शाळांमधून शिक्षणाचे काम कर-
ण्यास यांनी सुरुवात केली. याच वेळी मुंबईच्या राष्ट्रमत
या सुप्रसिद्ध मराठी दैनिकांतहि यांनी काम केले होते.

परंतु यांना आपली अध्यापनाची खरी हीस पुरवून
घेण्याची संधि मिळाली बडोद्याच्या गंगानाथ विद्यालयांत.
परंतु हे सुखहि यांना फार दिवस मिळू शकले नाही.
कारण वंगभंगाचे आंदोलनांत हे विद्यालय बंद पाडण्यांत
आले.

परंतु यांतूनच प्रवास करण्याची यांची अतृप्त
आकांक्षा पुन्हा एकदां जोरावली. स्वामी आनंद, आचार्य
कृपलानी व अनंतबुवा मडेंकर यांच्यासह यांनी या वेळी
सर्व उत्तर हिंदुस्थानचा प्रवास केला.

परंतु हा प्रवास संपवितांच अध्यापनाकडे यांनी पुन्हा
एकदां लक्ष पुरविण्यास सुरुवात केली. हरिद्वारचे ऋषि-
कुल, आर्यसमाजी गुरुकुल, राजा महेंद्रप्रताप यांचे प्रेम-
महाविद्यालय, सिंधु-ब्रह्मचर्याश्रम, शांतिनिकेतन अशा
कितती तरी पीठांतून यांनी आपले अगणित विद्यार्थी
तयार केले. परंतु यांच्या दृष्टीने या पीठांच्या सहवासाचा
विशेष दुसराच आहे. आरंभी कांतिवाद असणाऱ्या
या गृहस्थांत कायाकल्प होऊन हळुहळू यांचे सेवापरा-
यणी मनुष्यांत रूपांतर होत होते !

यानंतर मात्र यांनी गांधींच्या सावरमतीच्या आश्र-
मांत राहावयाचे ठरविले. शांतिनिकेतनमध्ये असते वेळे-
पासूनच गांधींच्या सहवासाविषयीचे आकर्षण यांचे
मनांत घोंटाळू लागले होते. त्याला आतां मूर्त स्वरूप
मिळाले.

याच वेळी गांधींनी गुजराथ विद्यापीठाची योजना
तयार केली. त्या वेळी त्या संस्थेची स्थापना व जबाब-
दारी व्यवस्थित पाडणारा यांच्याशिवाय शिक्षणतज्ञ
गांधींच्या दृष्टिपथांत येऊ शकला नाही.

यानंतर गांधींनी आपल्या आश्रमाचे स्थान वर्ध्याला
हलविले, त्याबरोबर हेहि तिकडेच राहावयास गेले.
राष्ट्रभाषाप्रचाराचे मिशन हे यांचे या वेळचे महत्त्वाचे
कार्य होय.

भारतीय भाषासंघ, सार्वभाषिक वर्गकोश, हिंदुस्थानी
प्रचार-सभा वगैरे अनेक उपाधींमुळे यांच्या 'काकावाडी'
ची स्थापना झाली असून तिचे कार्यांत यांनी मिळवलेले
यश केवळ स्पृहणीय आहे.

इतर काँग्रेस पुढाऱ्यांच्याप्रमाणेच हेहि ' नऊ ऑगस्ट '
चळवळींत तुडंगांत गेले होते.

परंतु गुजराथ-किंबहुना हिंदुस्थान-यांना ओळखतो,
ते हे पट्टेचे साहित्यिक म्हणून, राजकारणतज्ञ म्हणून
नव्हे. जन्माने महाराष्ट्रांतील सारस्वत ब्राह्मण असून
गुजराथी भाषेवर असणारे यांचे प्रभुत्व खरोखरच
' असामान्य ' या एकाच शब्दाने वर्णन करितां येईल.

यांच्या गुजराथी पुस्तकांत, कालेलकरना लेखो, दोन
भाग (विविध विषय), जीवनविकास (शिक्षणशास्त्र),
जीवनभारती (साहित्य), जीवनसंस्कृति (संस्कृति धर्म)
हे निबंधसंग्रह; हिमालयनो प्रवास, ब्रह्मदेशनो प्रवास हे
प्रवास व स्मरणयात्रा (आत्मचरित्र), जीवता तहेवारो,
ओतराती दीवालो, लोकमाता, नक्षत्रमाला, जीवननो
आनंद, सद्बोधशतकम्, लोकजीवन हे प्रबंध प्रमुख
आहेत.

मराठी वाङ्मयांतील यांच्या ग्रंथांच्या अनुवादांची
संख्या अशीच वाढत असून यांचे जवळ जवळ सर्व ग्रंथ
मराठीत अनुवादित झाले आहेत. श्री. वा. कृ. चोरघडे हे
त्यांचे सर्वसाधारण संपादक असून हिंडलग्याचा प्रसाद
(मराठी) व हिमालयाचा प्रवास हे दोन ग्रंथ विशेष
उल्लेखनीय आहेत.

कला-एक जीवनदर्शन, जीवनसाहित्य, गांधीवाद-
समाजवाद (संपादित) व लोकजीवन हे यांचे प्रमुख
हिंदी ग्रंथ होत.

यांचे ग्रंथ वाचीत असतांना किंवा यांच्या सहवासांत
असतांना कोणती गोष्ट जर विशेष प्रामुख्याने जाणवत

असेल तर यांचा सुसंस्कृतपणा. या मनुष्याने हजारों मैलांचा प्रवास व तोहि डोळे, कान व हृदय हीं जागी ठेवून केलेला आहे, याची जाणीव पटावी इतका बहुश्रुतपणा कोणाहि मनुष्याला यांचे ठिकाणीं दिसल्याशिवाय राहत नाही.

सौंदर्याची व कलेची अनामक्त पूजा हीच यांची सहजवृत्ति बनली आहे, आणि यांच्या प्रवासवर्णनांतील या गोष्टींमुळे यांम इतकी अनन्यसाधारण जनप्रीति लाभली आहे.

गुजराथी वाङ्मयसेवक यांचे ऋण मानतात, ते थोड्या वेगळ्या कारणांकरितां. गुजराथीमध्ये ह्रस्व-दीर्घांचे माजलेले अराजक नाहीसे करण्याकरितां यांनीं तयार केलेला ' जोडणी-कोश ' अतिशय परिणामकारक तोडगा ठरला आहे.

गुजराथी वाङ्मयावर आपली छाप-आपली प्रभावळ-निर्माण करण्यांतहि यांनीं असेंच मोठे यश मिळविले आहे. यांची गुजराथी शैली ही बोलभाषेइतकी सुलभ पण अर्थगामी व मौलिक आहे. यांच्या कल्पना, उपमा, पर्याय सर्वच अपूर्व असल्याने यांची एक स्वतंत्र धाटणी तयार झाली आहे. श्री. सुंदरम, उमाशंकर जोशी, स्नेहरश्मि, नगीनदास पारेख, भोगीलाल गांधी, चंद्रशंकर शुक्ल, कृष्णलाल श्रीधराणी यांसारखे लेखक आज गुजराथी साहित्यांत मोलाची भर घालीत आहेत; पण ते यांचे ऋण मान्य केल्यानंतरच !

गुजराथीनंतर एक राष्ट्रभाषासेवक म्हणून यांची योग्यता डोळ्यांत भरते. राष्ट्रभाषेच्या प्रश्नाला यांनी दिलेली चालना व ' सर्वोदय ' व ' सब की बोली ' या पत्रांचे द्वारा यांनीं जनतेला दाखविलेले तिचे विधायक स्वरूप पाहण्यासारखे आहे.

काळी-कंबळीवाले, महात्मा— (अनुपलब्ध) सुप्रसिद्ध परोपकारी संन्याशी. कोणा निराश झालेल्या व्यापाऱ्याला यांनी उत्साह देऊन पुन्हां धंद्यांत घातले. त्या व्यापाऱ्याचे भाग्य पुढे धंद्यांत उघडले. व्यापाऱ्याने देऊ केलेली कृतज्ञतेची भेट स्वीकारण्याचे यांनीं नाकारले व सांगितले " तुला पैसा खर्चच करावयाचा असेल तर हिमालयांतील यात्रेकऱ्यांचे दुःख नाहीसे करण्याकरतां कर. " व्यापाऱ्याने हृषीकेशपासून बदरीनारायणपर्यंत प्रवाश्यांकरतां मोठमोठ्या सोयी निर्माण केल्या. यांनीं या सर्वांवर देखरेख करण्याचे

काम स्वीकारले. हे स्वतः इतके विरक्त कीं आपल्या देखरेखीखालील अन्नछत्रांतसुद्धां जेवायचे तर तत्पूर्वी अमुक इतक्या पागरी छत्राच्या हौदांत भरल्या-खेरीज राहावयाचे नाहीत. यांनीं " पक्षपातरहित अनुभवप्रकाश " नांवाचा एक ग्रंथहि हिन्दीत लिहिला आहे. यांची कफनी काळ्या कांबळ्याची बनवलेली असे म्हणून यांचे नांव " काळी कंबळीवाले " असे पडले होते.

काळे, त्र्यंबक गुरुनाथ— (मृत्यु स. १९१४) रसायनशास्त्र व पुराणे यांचे अभ्यासक व संशोधक. यांचे घराणे मूळचे धारवाड जिल्ह्यांतील नरगेल या गांवचे. शुक्रयजुर्वेदी माध्यंदिन ब्राह्मण. यांचा प्रारंभीचा अभ्यास धारवाड येथे झाला. कॉलेजांत दाखल होण्यासाठी हे पुण्यास आले. पण प्रतिकूल परिस्थितीमुळे यांना ते साधले नाही. यांचा मराठी व संस्कृत-विशेषतः प्राचीन-ग्रंथांचा अभ्यास दांडगा होता. हुबळी येथे असतां यांनीं ' समालोचक ' (१९०८) नांवाचे मासिक काढले होते. पण ते फार वर्षे चालू शकले नाही. यांचे ' पुराण-निरीक्षण ', ' भारतीय रसायनशास्त्र ', ' रामायणनिरीक्षण ' हे ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध आहेत. ' भारतीय रसायनशास्त्राचे ' तर कानडी व हिंदी या भाषांत भाषांतरहि झाले आहे. हे अखेरीच्या दिवसांत पुणे, न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये संस्कृतचे शिक्षक होते.

यांचे वाङ्मयः—१ रसमंजरी-भाषान्तर, २ नित्यबोध-काव्य १९०२, ३ जपानची राष्ट्रभक्ति १९०५, ४ भारतीय रसायनशास्त्र, ५ रामायण-निरीक्षण १९१४, ६ पुराण-निरीक्षण १९१२.

काळे, यादव माधव— (जन्म स. १८८१-मृत्यु स. १९४३) नागपूर कायदे-कौन्सिलचे अध्यक्ष, इतिहास-संशोधक, लेखक व बी. ए. एल्.एल. बी. वकील बुलढाणा (वऱ्हाड). हे मोठे मनमिळाऊ, अभ्यासक व लोकप्रिय गृहस्थ होते.

हे नागपूर कायदेकौन्सिलांत निवडून आलेले सभासद होते (२४-३७). तेथे हे अध्यक्षहि झाले (स. १९२६). तसेंच हे हैद्राबाद-संस्थान-प्रजापरिषद-मुंबई-अभिवेशनाचे (१९२६) व रावेरखेडी येथे होणाऱ्या बाजीराव उत्सवाचेहि अध्यक्ष होते (१९३२).

तसेंच वऱ्हाड मध्यप्रांत व्हर्ना. लिटररी अकॅडमी (अध्यक्ष), विदर्भ-साहित्यसंघ (उपाध्यक्ष), नागपूर-युनिव्हर्सिटी अकॅडमी व एन्ड्रियुटिव्ह कौन्सिल (मॅबर),

देशी भाषापरीक्षक-संघाचे प्रमुख वगैरे अनेक नात्यांनी यांचा अनेक सरकारी व निमसरकारी संस्थांशी संबंध असे.

यांचे ग्रंथः—१ वऱ्हाडचा इतिहास, २ गोंडांचा इतिहास, ३ शशिसेनाकाव्य (संपादित), ४ ऐतिहासिक पत्रे यादीचे संपादक (सहकार्याने), ५ नागपूर प्रान्ताचा इतिहास (१९३४), ६ नागपूर अफेअर्स (पूना रेसिडेन्सी पेपर्स), ७ नागपूर भोसल्यांची बखर (संपादित).

काळे, रा. ब. रावजी रामचंद्र—(जन्म स. १८६८-मृत्यु स. १९३६) सातारचे सुप्रसिद्ध वकील व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

सातारा हायस्कूलमधून मॅट्रिकची परीक्षा पास होऊन हे डेक्कन व एल्फिन्स्टन कॉलेजमधून एम्. ए. झाले. मॅट्रिकच्या परीक्षेत पहिली 'जगन्नाथ शंकरशेट शिष्यवृत्ति' यांनी मिळवली. यानंतर यांनी एल्.एल.बी. पास होऊन वकिलात करण्यास सुरुवात केली (१८९२). यानंतर कांही दिवस हे सरकारी वकील व पब्लिक प्रॉसि-क्युटर (१९०२-२०) होते. याचेच पाठोपाठ हे मुंबई कायदे-कौन्सिलांत निवडून आले व अगदी थोड्या अपवादाने हे अखेरपर्यंत सतत निवडून येत. पहिल्या बार कौन्सिलमध्येहि हायकोर्टातर्फे यांची नेमणूक झाली होती.

सातारा येथील लिबरल असोसिएशनचे संस्थापक (१८९६) व कार्यकर्ते या नात्याने हे प्रथम लोकांच्या डोळ्यांसमोर आले. सातारच्या नॅशनल लिबरल-लीगच्या संस्थापकांतहि हे प्रमुख होते.

हे सातारच्या 'ऐक्य' या साप्ताहिकाचे मूळ संस्थापक व संपादक होते. या पत्रांतील यांच्या स्पष्ट व सडेतोड विचारसरणीमुळेच यांचेकडे घरचालत येणारे मंत्रिपद यांना मिळू शकले नाही.

प्रार्थनासमाजाचे चहाते व भक्तिमार्गाचे पुरस्कर्ते ही यांची आणखी एक महत्त्वाची भूमिका होती. न्या. मू. म. गो. रानडे व गो. कृ. गोखले हे यांचे राजकीय बाबतीं-तील गुरू व आदर्श होते.

यांच्या अभ्यासप्रधान व त्यागी सेवापर वृत्तीवर प्रकाश पाडणारी 'दि गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलि-टिक्स अँड इकॉनॉमिक्स' (स्थापना स. १९३०) ही संस्था आहे. हिच्याकरिता यांनी भारतसेवकसमाजाला

सत्त्वा लक्ष रुपये दिले. ना. गोखले यांनी आपले गुरू महादेव गोविंद रानडे यांच्या नांवाने संस्था काढून ज्याप्रमाणे आपले ऋण फेडले त्याप्रमाणे यांनीहि पण गोखले यांचे नावे राजकारण व अर्थशास्त्र यांचा सूक्ष्म अभ्यास करणारी ही संस्था निर्माण करून आपला गोखल्यांच्या कार्यपद्धतीसंबंधीचा उत्कट आदर व्यक्त केला. यांचे स्वतःचे नांव त्या संस्थेला देण्याची सूचना आली असताहि यांनी गोखल्यांच्या नावे संस्था काढ-ण्याचा हेतु सिद्धीस नेला यावरून यांच्या तत्त्वनिष्ठेची कल्पना येते. यांच्या हेतूप्रमाणे संस्थेचे कार्य चालू आहे. तिच्यामध्ये मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या एम्. ए. परीक्षेस बसणारे अनेक पोस्ट ग्रेज्युएट विद्यार्थी व्याख्यानादि रूपे शिक्षण घेत असतात. या संस्थेच्या कार्यकर्त्यांत यांचे जामात प्रि. ध. रा. गाडगीळ, यांच्याशिवाय श्री. व्ही. आर. गाडगीळ, बी. एजी. (मुंबई), एम्. एससी. (कॅलिफोर्निया) व श्री. एल्. व्ही. गोगटे, बी. एस. (एन्. करोलिना) हे सद्गृहस्थ आहेत.

या संस्थेतर्फे १ हिंदी अधिकाऱ्यांचे पगार, २ ओटावा कराराचे परीक्षण, ३ पुण्यांतील फळबाजाराची पाहणी, ४ महाराष्ट्रांतील सहा जिल्ह्यांतील मोटार बसेसच्या वहातुकीची पाहणी अशी अभ्यासपूर्वक लिहि-लेली प्रकाशने प्रसिद्ध झाली आहेत. यांपैकी पहिली दोन प्रि. ध. रा. गाडगीळ यांनी लिहिली असून बाकीची दोन त्यांच्या साहाय्याने त्यांच्या मदतनीसांनी लिहिली आहेत. आणखीहि कांही पुस्तके तयार आहेत.

सतत कांही तरी सार्वजनिक काय करीत राहणे आणि लोकांना उपयोगी पडणाऱ्या शिक्षणप्रधान संस्थांना मदत करणे हा यांचा स्वभावच बनला होता.

या दृष्टीने सातारच्या न्यू इंग्लिश स्कूलच्या वाचना-लयाकरिता यांनी दिलेली पांच हजार रुपयांची देणगी व भाऊराव पाटलांच्या रयतशिक्षण संस्थेस दिलेले अकरा हजार रुपये उल्लेखनीय आहेत. त्याचप्रमाणे यांनी सातारच्या कन्याशाळेस आपला पंचवीस हजार रुपयांचा वाडा देऊन कन्याशाळा व महिलासदन या संस्था 'सा. सत्यभामाबाई काळे-शिक्षणमंदिर' या नांवाने अनाथ बालिकाश्रमाने चालवावयात असे ठरवून दिले.

तसेच 'दि रामचंद्र बलाळ काळे आयुर्वेदिक डिस्पेन्सरी फंड' या नावे ट्रस्ट करून पांच हजारांची देणगी दिली व आयु. धर्मार्थ दवाखाना चालविण्याची व्यवस्था केली.

मृत्युपूर्वी यांनी 'काळे धर्मादाय निधि' निर्माण करून संस्था व गरीब विद्यार्थी यांना दरमहा सहाशे रु. देण्याची व्यवस्था केली आहे.

मुंबई इलाख्यांतील जर्मनधारापद्धति (लॅंड रेव्हेन्यु कोडच्या १९२८ च्या बिल नं. १४ च्या मसुद्याची इंग्रजी चिकित्सा), गृह्यधर्मचंद्रिका-विवाहसंस्कार, राष्ट्रीय-शिक्षण, सनातनधर्म-दीपिका, शिक्षणाचा प्रश्न, गीताधर्म-कौमुदी (इंग्रजी) हे यांचे ग्रंथ सुप्रसिद्ध आहेत. श्री. चं. ह. पळणिटकरांनी 'पुरुषोत्तम' नावाचे यांचे चरित्र प्रसिद्ध केले आहे.

काळे, प्रो. वामन गोविंद—(जन्म स. १८७६) सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ व अनेक व्यापारी संस्थांचे प्रवर्तक.

हे पुणे न्यू इंग्लिश स्कूल व फर्ग्युसन कॉलेज पुणे येथे शिक्षण घेऊन एम्. ए. झाले. नंतर डेक्कन एज्यु. सोसायटीत आजीव सभासद म्हणून प्रविष्ट झाले (१९०७). यांचा विषय इतिहास व अर्थशास्त्र हा होय. हे मुंबई विश्वविद्यालयाचे फेलो (१९१९-१९२४), कौन्सिल ऑफ स्टेटचे सभासद (१९२१-२३), तसेच इंडियन टॅरिफ बोर्डाचे सभासद होते (१९२३-२५). डेक्कन एज्यु. सो.चे चिटणीस म्हणूनहि यांना काम केले आहे (१९२५-२८).

हे राजकारणांत प्रागतिक पक्षाचे आहेत. राजकारण व समाजसुधारणा यांवर यांनी मधूनमधून लिहिले असले तरी यांचे ग्रंथ अर्थशास्त्रावरच विशेष आहेत. यांनी अर्थशास्त्राचा अभ्यास विशेषतः जर्मन भाषेतून केला आहे.

हिंदी अर्थशास्त्राचे जनक मानले गेलेल्या रानड्यांच्या व गोखल्यांच्या शिष्यत्वाचा मान यांना मिळालेला आहे. अध्ययन, अध्यापन व लेखन या त्रयीच्या साहाय्याने यांनी आपल्या गुरूंची परंपरा अत्यंत उज्ज्वल रीतीने चालविली. पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये इतिहास व अर्थशास्त्र यांचे जवळजवळ वीस वर्षेपर्यंत हे प्राध्यापक होते. याच वेळी आपल्या बहुमोल व बहुगुणी लेखांनी यांनी हिंदी अर्थशास्त्रीय विचारांना चालना दिली आहे.

इंडियन इकॉनॉमिक असोसिएशनचे हे प्रथमपासूनच एक मोठे कार्यकर्ते असून त्या संस्थेच्या इंडियन जर्नल ऑफ इकॉनॉमिक्स या पत्राचे अनेक वर्षे संपादक आहेत. बनारसला भरणाऱ्या इंडियन इकॉनॉमिक कॉन्फरन्सचे

अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले होते; परंतु त्याच वर्षी सरकारने 'फर्स्ट इंडियन टॅरिफ बोर्ड'वर यांना नेमल्याने ते स्थान हे स्वीकारू शकले नाहीत. परंतु मग म्हैसूर येथे भरलेल्या इंडियन इकॉनॉमिक कॉन्फरन्सच्या १२ व्या अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले. त्या वेळी यांच्या अध्यक्षीय भाषणाचा विषय 'इकॉनॉमिक्स इन इंडिया' हा होता (१९२९).

मुंबई सरकारने नेमलेल्या लोकल सेल्फ गव्हर्नमेंट कमेटीचे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले होते (१९३८). सहकारी पतपेढ्या हा यांचा अत्यंत आवडीचा विषय असून त्यामधील एक थोर कार्यकर्ते व ग्वाल्हेर संस्थानचे सहागार या नात्याने यांची योग्यता केव्हांहि मोठीच आहे.

यांच्या भूतपूर्व विद्यार्थ्यांनी लिहिलेल्या स्फुटांचा संग्रह असणारा 'हिस्टॉरिकल अँड इकॉनॉमिक स्टडीज' हा ग्रंथ यांना सादर करण्यांत आलेला आहे. मुंबई प्रांतातील विद्यार्थीविश्वांत हे किती लोकप्रिय गृहस्थ आहेत याचा हा जिवंत पुरावाच आहे.

अर्थशास्त्रीय विषयांवरील यांचे ग्रंथ केव्हांहि प्रमाण-भूत मानण्याइतके महत्त्वाचे आहेत. अर्थशास्त्रीय, व्यापारी व उत्पादक अशा अनेक संस्थांशी यांचे संबंध निगडित झालेले आहेत.

यांचे ग्रंथः—(१) बँका व त्यांचे व्यवहार (मराठी), (2) Indian Industrial and Economic Problems, (3) Indian Administration, (4) Indian Economics, (5) Dawn of Modern Finance in India, (6) Gokhale and Economic Reforms, (7) India's War Finance, (8) Currency Reform in India, (9) Constitutional Reforms in India, (10) Economics of Protection in India, (11) Economics in India, (12) Problems of World Economy, (13) India's Finance Since 1921.

'अर्थ' या मराठी साप्ताहिकाचे हे संस्थापक व संपादक आहेत.

किंबे, सरदार माधवराव विनायकराव—(जन्म स. १८७७)

इंदूर येथील सुप्रसिद्ध राजकारणज्ञ, संशोधक, अभ्यासक; संस्कृत, इंग्रजी, हिंदी व मराठी भाषेत लेखनादि करणारे विद्वान गृहस्थ.

यांचे घराणे मूळचे संगमेश्वरचे (जि. रत्नागिरी, ता. राजापूर); उपनांव 'देवेश्वर'. पुढे 'नाईक' म्हणू लागले व नंतर 'किंबे' म्हणून प्रसिद्ध झाले.

हे घराणे २०० वर्षांपूर्वी खानदेशांत चोरवाड प्रान्त, उत्तराण येथे येऊन राहिले. व पुढे होळकरशाहीत महे-
श्वरास आले. तेथे विठ्ठल महादेव यांचे वडील बंधु
बाळाजी महादेव हे जोगांचे पेढीवर काम करीत होते.
विठ्ठल महादेव यांनीही आपल्या कर्तबगारीस त्याच
पेढीवर सुरुवात केल्यामुळे ते आपणास जोग म्हणवू
लागले.

विठ्ठल महादेव हे श्रीमंत यशवंतराव महाराज होळ-
कर यांच्या फौजेत कर्नल फुलन यांच्या कंपूत तोफांवर
अधिकारी होते. पुण्याच्या लढाईत त्यांनी स्वतः तोफा
डागल्याचे अस्सल पत्र उपलब्ध आहे. त्यांना तुळसा-
वाईचा वध करून तिच्या फौजेने नव. १९१७ मध्ये कैदेत
घातले.

विठ्ठल महादेव यांचे हातून ६ जाने. १८१८ रोजी
होळकरांच्या फौजेचा महत्पूरचे लढाईत सपशेल पराजय
झाल्यानंतर मंदोसरचा तह होळकर सरकार व ईस्ट
इंडिया कंपनीमध्ये झाला. त्यांनी मरेपर्यंत होळकरशाहीचा
कारभार केला. त्या वेळी फौजेचे बरेबरे व सरंजामी
सरदारांची उत्पन्ने कमी करून, देशांत शांतता नांदवून
व मुबत्ता वाढवून राज्याचे उत्पन्न ४ पासून २६ लक्षांवर
नेले. आमच्या मध्ययुगीन चरित्रांत विठ्ठल महादेव किंबे
ऊर्फ तात्या जोग यांचे चरित्र दिले आहे. त्या विठ्ठल
महादेवाचे सध्याचे माधवराव हे वंशज होत. त्यांचा
वंशक्रम असा:- महादेव-विठ्ठल-गणेश-विनायक-माधव.

हे संस्कृत, मराठी, इंग्रजी व हिंदी या भाषा
उत्तम जाणणारे, त्यांतील वाङ्मयाचा व्यासंग करणारे
आणि शेवटल्या तीन भाषांत लेखन करणारे आहेत.
शिवाय राजकारणी मुत्सद्दी हा आपल्या घराण्याचा लौकि-
कहि यांनी उत्तम प्रकारे संभाळला आहे. त्यामुळेच राव-
बहाद्दूर ही इंग्रज सरकारकडून व वजीर-उद्दौला (अर्थ-
"सविवोत्तम") ही होळकर सरकारकडून पदवी देऊन
यांचा गौरव करण्यांत आला आहे.

धाकटी पाती (देवास) चे हे दिवाण (स.
१९११-१४); इंदूरच्या महाराजांचे हे हुजूर सेक्रेटरी
(स. १९१४-१६); एक्साइज व होम मिनिस्टर
(स. १९१६-२६) व डेप्युटी प्राइम मिनिस्टर (स.
१९२६ ते १९३३) होते.

मराठी व हिंदी भाषेच्या विशेष सेवेमुळे ते महाराष्ट्र
साहित्य संमेलनाचे मुंबई (स. १९२६) व मुंबई
इलाख्याच्या सरदार, जहागिरदार, इनामदार, तालुकेदार
परिषदेचे अध्यक्ष होते (स. १९३१).

कोल्हापुरास श्रीमंत महाराजा गायकवाड न आल्याने
मराठी साहित्य संमेलनाचे हे अध्यक्ष होते (१९३२).
महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे अनेक वर्षे व मराठी साहित्य
सभा इंदूरचेहि अध्यक्ष आहेत. इंदूरच्या धारासभेचे
लोकनियुक्त सभासद आहेत.

यांचा व्यासंग मोठा व्यापक असून त्यांत सूक्ष्मताहि
असते. पुराणवस्तु, प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन
इतिहास, अर्थशास्त्र, राजकारण व साहित्य या विषयांवर
यांचे लेख प्रसिद्ध झालेले आहेत. त्यांपैकी महेंजोदारो व
हरापा येथील संस्कृति भूमिगत केव्हा झाली असेल
त्याचा रामायणावरून यांनी लावलेला छडा व लंकेचा
शोध महत्त्वाचा वाटतो.

यांचे लेख-वेदकालनिर्णय (ग्रंथमाला-कोल्हापूर),
सार्वत्रिक, सार्वजनिक व सक्तीचे शिक्षण इत्यादि मराठी
व दि लीग ऑफ नेशन्स व इंडियन स्टेट्स, करन्सीज
इन इंडियन स्टेट्स, ब्रिटिश इंडियन सी कस्टम्स ड्यूटी
अँड इंडियन स्टेट्स हे इंग्रजी ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत.

**किलोस्कर, बळवंत पांडुरंग ऊर्फ आण्णा-
साहेब—** (जन्म स. १८८३-मृत्यु स. १८८५)

मराठी रंगभूमीवरील संगीत नाटकाचे नवयुगप्रवर्तक
आचार्य, रसिक नाटककार व हौशी नट.

धारवाड जिल्ह्यांत गुर्लहोसूर गांवी यांचा जन्म
झाला. वयाच्या बाराव्या वर्षापर्यंत यांनी कानडी-मरा-
ठींचा अभ्यास घरीच केला. पुढे इंग्रजी दोन इयनांचा
अभ्यास यांचा कोल्हापूर येथे झाला. नंतर धारवाड येथे
अभ्यास करून यांनी मुलकी परीक्षा दिली. नंतर शिक्षणा-
करिता यांना पुणे येथे ठेवण्यांत आले. तेथे यांनी कविता
कराव्यात, नाटके पाहण्यांत असा क्रम ठेविला. हरदास
लोकांकरिता आणि पौराणिक नाटकांकरिताहि हे पदे
करून देत. पुढे यांनी भारत शास्त्रोत्तेजक नाटक मंडळी
काढली आणि नगर येथे जाऊन 'विक्रम चरित्र' व 'बाजी-
रावाचा फार्स' वगैरे नाटके केली. पण पुढे मंडळीतील
लोक फुटल्याने व यांनाहि घरच्या लोकांचा धाक उत्पन्न
झाल्याने हे गांवी जाऊन तेथेच राहू लागले (१८९९).

दक्षिणा प्राइस कमेटीने बक्षीस लावल्यावरून यांनी घरी बसल्या बसल्या शिवाजी महाराजांवर ५०० आर्या केल्या. पण ते बक्षीस यांना न मिळतां महादेव मोरेश्वर कुंटे यांच्या शिवाजी काव्यास मिळाले. नंतर बेळगांव येथे यांनी आठ वर्षे शिक्षकाची नोकरी केली. तेथे असतांना स. १८७३ साली यांनी 'श्री शांकरदिग्विजय' हे गद्य नाटक लिहिले. गायन, नाटक वगैरे यांचा छंद चालूच होता. त्या नोकरीनंतर यांनी पोलीस खात्यांत जमादारीची व पुढे लवकरच रेव्हेन्यू कमिशनरचे आफिसांत नोकरी पत्करिली. ऑफिसच्या कामासाठी हे पुण्यास आले असतां यांनी एका पारशी कंपनीचे नाटक पाहिले आणि यांना आपल्या मित्रमंडळींच्या साहाय्याने नाटक करण्याची तीव्र इच्छा झाली. यांनी स्वतःच संस्कृत शाकुंतलाचे मराठी भाषान्तर करून ते आपल्या निवडक सहकार्यांकडून क्रमाने रंगभूमीवर आणिले. त्याच्या अपूर्व यशाने यांनी कंपनीची रीतसर स्थापना केली, मिळकतीचा हिस्सा सर्वांना दिला आणि सौभद्र नाटक लिहून ते रंगभूमीवर आणले. संपूर्ण महाराष्ट्राचे लक्ष यांनी आपल्याकडे ओढून घेतले. रसपूर्ण नाटक, उत्तम गुणी लोकांचा नटवर्ग आणि वैभवपूर्ण हौशी योजकता यांमुळे रसिक-अरसिक सर्वच लोकांत यांची चहा सुरू झाली. त्यानंतर यांनी रामराज्यवियोग हे नाटक लिहिण्यास घेतले. तीन अंक लिहून चवथा अंक सुरू केला आणि यांना देवाज्ञा झाली. यांच्या मंडळीला इंदूर सरकारचा आश्रय होता. हे खुद्द रेव्हेन्यू कमिशनरच्या आफिसनंतर इंदूर सरकारचे नोकर होते. पण कंपनीच्या दगदगीने प्रकृति विग्रहून मधुमेहाच्या विकाराने यांचा लवकर शेवट झाला. शेवटी यांनी आतुरसंन्यास घेतला होता. यांचे परमार्थ मार्गातील गुरू रामचंद्रबुवा तिकोटेकर नांवाचे एक वेदान्तमार्गी गृहस्थ होते. मोरोबा वाघोलीकरांनीहि त्यांचाच उपदेश घेतलेला होता.

यांचे वाङ्मयः— १ फुटकळ उपलब्ध पद्ये सुमारे १९ कथाभागांवरील, २ अळांडीनाची चितुडगडावरील स्वारी नाटक (१८७० सुमार अपूर्ण), ३ शांकरदिग्विजय नाटक (१८७३), ४ शाकुंतल नाटक (पहिला प्रयोग ३१ ऑक्टो. १८८०, आनंदोद्भवनाटकगृह पुणे, प्रथम चार अंकी प्रयोग. १८८२ साली भाऊराव कोल्हटकर आल्यावर शकुंतलेला पदे घालण्यांत आली), ५ सौभद्र, (पहिला तीन अंकी प्रयोग १८ नव. १८८२, पहिला पांच अंकी प्रयोग मार्च १८८३), ६ रामराज्य-

वियोग (पहिले फक्त तीन अंक, पहिला प्रयोग २० ऑक्टो. १८८४).

शांकरदिग्विजयाचा मंगलाचरणाचा प्रवेश पूर्वीची गणपति-सरस्वतीचीं पात्रे गाळून यांनी लिहिला असला तरी त्यावर पूर्वीच्या नाटकांची छाप आहे. विचित्र पोषाख केलेला विदूषक, त्याच्या बालिश कोठ्या आणि तदनुरूप अभिनय हा तेथे यांनी घातला आहेच.

कालिदासाच्या जगद्विख्यात शाकुंतल नाटकाचे यांचे भाषान्तर सरस उतरले आहे. मराठीत झालेली इतर भाषान्तरें प्रयोगाला व गाण्याला गैरसोयीचीं असून तितकीं सरस नाहीत. तथापि मूळ नाटकाचे बंधन असल्यामुळे तितके आटोपसर, ठगठगीत व उठावदार वाटत नाही. पण शेवटलीं दोन नाटके मात्र अगदी स्वतंत्र व यांच्या उज्ज्वल प्रतिभेचा उत्कृष्ट नमुना आहेत. त्यांत चटकदार संवाद, कथानकाचा विकास, स्वभावपरिपोष, काव्यरचना, विनोद इत्यादि नाटकास आवश्यक असणारे गुण चांगले दृष्टीस पडतात.

शाकुंतल नाटकाचे भाषान्तर, या दोन नाटकांतील प्रस्तावना व रचनाविशेष यांवरून यांचा संस्कृत भाषेचा आणि विशेषतः नाटकांचा अभ्यास चांगलाच व्यक्त होतो. तथापि केवळ नवीनपणापेक्षा संवादांचा चटकदारपणा, सहजमनोहर अशी पद्यरचना या गुणांमुळे यांची ही नाटके मराठीचे अविनाशी अलंकार झाले आहेत. आबालवृद्धांना घटकाभर करमणूक करून आनंद देण्याच्या बाबतींत यांच्याइतका यशस्वी नाटककार अद्यापि झाला नाही.

यांच्यापूर्वी होणारी पौराणिक नाटके सूत्रधार, विदूषक, गणपति व सरस्वती यांच्या अनुक्रमाने होणाऱ्या प्रवेशाने सुरू केली जात. यांनी संस्कृत भाषेतील पद्धतीचेच अनुकरण केले आणि सूत्रधार व पारिपार्श्वक यांचेकडून मंगलाचरणपूर्वक नटीशी संभाषण करून नाटकाची प्रस्तावना केली. पौराणिक नाटकांतील सर्वच पात्रांची पदे सूत्रधारांनी म्हणण्याची पद्धतिहि यांनी बंद करून सूत्रधारांचे काम प्रस्तावनेपुरतेच ठेवून त्या त्या पात्रास गाण्यास लावले. पौराणिक नाटकांत विदूषक केव्हाहि प्रवेश करी तेंहि यांनी बंद केले. पौराणिक नाटकाला तुटक व चमत्कृतिप्रधान रूप आले होते तेंहि बदलून यांनी सलग व रसाविर्भाव करणारी मांडणी करण्यास सुरुवात केली. नाटक-मंडळ्यांचे बकाली स्वरूप नाहीसे करून त्यांना शिस्तवार व भार-

दस्त रूप दिले. व्यसनी, अशिक्षित व हलक्या समजल्या जाणाऱ्या लोकांच्या ताब्यांत नाट्य संस्था होती ती यांनी गुणी, सुशिक्षित, वजनदार व कलावान् लोकांच्या ताब्यांत आणली. नाटकांच्या रचनेत यांनी आमूलाग्र बदल केला त्याप्रमाणे नाटक-मंडळींच्या रचनेतहि यांनी अनर्दी नवी व भारदस्त व्यवस्था उत्पन्न केली. एखाद्या राजाच्या मर्जावर नाटकमंडळ्या न चालतां स्वतःच्या कलेवर व्यवस्थित चालतील अशी आर्थिक आंखणी करण्याचे श्रेयसुद्धा यांनाच द्यावयास पाहिजे. संगीताच्या कल्पनेतसुद्धा यांनी क्रान्ति केली. पूर्वी हरदासी पद्धतीवर रचलेलीं पदे नाटकांत प्रायः एकाच माणसाने म्हणजे सूत्रधाराने म्हटलेलीं ऐकण्याचा प्रसंग श्रोत्यांवर येई. पण यांच्या योजनेप्रमाणे वेगळ्या चालीवर रचलेलीं सरस पदे वेगळ्या नाणावलेल्या गायकांच्या तोंडून ऐकण्याची संधि श्रोत्यांना मिळू लागली. पोषाख वगैरे बाबतींतहि अशीच क्रान्ति होत होत महाराष्ट्रांतील रंग-भूमि आणि तीवर काम करणाऱ्या नटांनी हिंदुस्थानांतील कोणत्याहि प्रान्तांपेक्षा आपला या कलेतील व व्यवस्थेतील अग्रेसरपणा चांगलाच व्यक्त केला आणि अजूनहि तो टिकविल्याचे श्रेयसुद्धा यांच्या भव्य आणि व्यापक योजकतेलाच द्यावे लागेल. समाजांतील तत्कालीन श्रेष्ठ पुढाऱ्यांचे सहकार्य मिळविण्याच्या यांच्या प्रयत्नासुद्धा महत्त्व द्यावयास पाहिजे. यांच्या हस्त-पत्रकावर लो. टिळक वगैरेच्या सद्या असत व यांच्या सल्लामसलतगारांतहि त्या वेळच्या न्या. रानडे, डॉ. गर्दे वगैरेचा समावेश असे.

कर्तृत्व, गुणग्राहक भव्य दृष्टि आणि यांची यांना स्वस्थ बसू न देणारी हीस या एकापेक्षा एक प्रकारांनी यांच्या कर्तृत्वाचा प्रकर्ष झालेला आहे. कलेचा आविष्कार हा उचंबळून आपण होऊन प्रगट होत असतो. याबाबत यांचे उदाहरण नमुनेदार आहे. यांना नाट्यकलेची पराकाष्ठेची हीस. हे स्वतःहि नाटकांत कामें करीत. यांची सूत्रधार, बलराम व दशरथ हीं कामें प्रसिद्ध आहेत. यांना आवाजाची देणगी नसली तरी यांचा अभिनय चांगला व अर्थपूर्ण असे. आपल्या इष्टदेवतेच्या भक्तीचे निदर्शक असे यांनी एक शिवपंचायतनाचे घेतलेले चित्र प्रसिद्ध आहे. त्यांत यांनी स्वतः शंकराची भूमिका पत्करून सुप्रसिद्ध नट भाऊराव कोल्हटकर यांस यांनी पार्वतीची भूमिका देऊन मांडीवर घेतले आहे, व इतर गण तयार करून शिवपंचायतनाचे चित्र काढले आहे. या शिवपंचायतनाची किलोस्कर नाटक मंडळींत नित्य पूजा होत असे.

यावरून यांच्या हौशी आणि रंगेल स्वभावाची, तसेंच मनांत आलेली कल्पना उत्कृष्टपणे व्यवहारांत आणण्याची चिकाटी, खर्चिकपणा आणि कलादृष्टि नजरेस येते.

मोरोबा वाघोलीकर, बाळकोबा नाटेकर, शंकर बापूजी मुजुमदार, भाऊराव कोल्हटकर, इत्यादि यांचे सहकारी होते. यांपैकीं पहिले तीन अगदी प्रारंभापासून असून पुढले यांना क्रमाने येऊन मिळाले.

यांच्या सहकारी मंडळींनी यांच्यानंतर कृतज्ञता प्रगट करण्याकरितां यांच्या नाटकांचे पुण्यामुंबईस प्रयोग करून त्यांचे अठरा रुपये उत्पन्न यांच्या वडिलांस दिले. किलोस्कर मंडळींच्या उत्पन्नांत यांच्या पत्नीस अडीच आण्याचा हिस्सा ठेवून तो कायमपणे पोंचविला. त्यांनीहि गुलहोसुर या गांवीं यांच्या नांवें 'बळवन्तेश्वर' नांवाचे शिवालय बांधून त्याच्या पूजाअर्चेची व तेथे अन्न छत्र चालविण्याची व्यवस्था केली. किलोस्कर नाटक मंडळी यांच्या मागे पुष्कळच वर्षे अत्यंत वैभवाने व स्वाभावाने चालली (१९२४). शेवटपर्यंत तिच्या व्यवस्थेचे काम कै. शंकर बापूजी मुजुमदार यांनी चालविले. 'किलोस्कर नाटक-गृह' बांधून त्यांचे भव्य स्मारक उभारले. यांच्या कंपनीत भाऊरावांनंतर बालगंधर्वासारखे विख्यात नट उदयास आले. अलीकडे यांची जन्मशताब्दि महाराष्ट्रांत साजरी झाली व यांचे ग्रंथ 'समग्र किलोस्कर' म्हणून प्रसिद्ध करण्यांत आले.

किलोस्कर, लक्ष्मण काशीनाथ—(जन्म स. १८६९) सुप्रसिद्ध कारखानदार. यांचा जन्म धारवाड येथे झाला. इंग्रजी पांच इयत्तांपर्यंत शिक्षण झाल्यावर मुंबई विहक्टोरिया ज्युबिली टेक्निकल इन्स्टिट्यूटमध्ये यांनी दहा वर्षे शिक्षकाची नोकरी केली. नंतर वडील बंधूसह यांनी बेळगांव येथे सायकल-दुरुस्तीचे दुकान काढले. स. १९०० साली शेतकीची लोखंडी आउते तयार करण्याचा कारखाना काढला. अशा प्रकारचा हा हिंदुस्थानांतील पहिलाच कारखाना होय. स. १९१० साली कारखाना बेळगांव येथून औंध संस्थानच्या हद्दीत आणून किलोस्करवाडीची स्थापना केली. पुढे क्रमाने वाढ होत होत १९२० साली यांच्या चालकस्वाखाली १६ लक्ष रुपये भांडवलाच्या लिमिटेड कंपनीत त्यांचे रूपान्तर करण्यांत आले. तेव्हापासून किलोस्कर बंधु लि. या कारखान्याची भरभराट वाढतच आहे.

गेल्या दोनतीन वर्षांत किलोस्कर कारखान्याची आणखीहि बरीच वाढ झाली आहे. किलोस्करवाडी-प्रमाणे म्हैसूर संस्थानांतील हरिहर येथेहि किलोस्कर कारखान्याचें एक भावंड निर्माण झालें असून त्याची उत्तरोत्तर अधिकाधिक प्रगति होत आहे. किलोस्कर-वाडीच्या कारखान्यांत सध्यां दीड हजारहून अधिक लोक काम करीत आहेत. दोनशें अश्वशक्तीचीं एंजिन्स तयार करण्याचें काम किलोस्कर बंधु लवकरच हातीं घेणार असून त्याची पूर्वतयारी चालू आहे.

कारखान्याव्यतिरिक्त यांना खासगी असें जीवन नाही, असें म्हटलें तर अतिशयोक्ति होणार नाही. पाऊणशें वयमान होऊन गेल्यामुळें हे दिसायला वृद्ध दिसतात आणि यांना दिसतेंहि कमी. परंतु, तरी देखील हे घरीं स्वस्थ बसून कधींच राहावयाचे नाहीत. कारखान्याच्या यंत्रशाळेंत कसल्या तरी प्रयोगांत गर्क असलेले हे आढळतील. यांना बसून किंवा पडून राहणें ही फार मोठी शिक्षा वाटते. यांना साधें सुपारीचेंहि व्यसन नाही. यांना व्यसन असलेंच तर तें सतत काम करीत राहावयाचें आणि फावल्या वेळीं वाचनाचें. गेली पंचवीस वर्षे हे खादीचेच कपडे वापरीत आलेले आहेत व यांनीं चहापान वर्ज्य मानलेलें आहे.

किशनप्रसाद, महाराजाबहादूर सर— (जन्म स. १८६४—मृत्यु स. १९४०) हैद्राबाद संस्थानचे मुख्य प्रधान, राजकारणी मुत्सदी व प्रसिद्ध उर्दू कवि. हे सुप्रसिद्ध मोगल बादशहा अकबर याच्या दरबारी असणाऱ्या राजा तोडरमल्लांचे वंशज. यांचें घराणें हैद्राबाद राज्याचे संस्थापक निजाम-उल्मुल्क यांचेबरोबर प्रथम दक्षिणेंत आलें. आणि त्यांचे पदवी आजपर्यंत नांदत आलें आहे. तेथें यांच्या घराण्याला मोठी जहागीरहि पण आहे. पेशकार म्हणजे अर्थसचिव हा यांच्या घराण्याचा हुद्दा आहे.

प्रथम हे पेशकार झाल्यानंतर यांना 'राजा राजायान महाराजा बहादूर' ही पदवी देण्यांत आली (१८९२). नंतर मुख्य प्रधानाच्या जागी यांना कायम करण्यांत आलें (१९०१). ब्रि. सरकारनें पुढें के. सी. आय. ई. या पदवीनें यांना भूषेत केलें (१९०३), व निजाम-सरकारनें 'समीनुस्सलतनत' ही पदवी दिली. पुढें ब्रि. सरकारनें जी. सी. आय. ई. ही पदवी दिली (१९०७).

यांची कारकीर्द हिंदु-मुसलमानांचें ऐक्य व प्रजेचा

संतोष या दृष्टीनें समाधानकारक चालू असतांच व्हाइस-रॉय लॉर्ड कर्झन यांनीं वऱ्हाडचा आणि निजामाच्या कर्जाचा प्रश्न उपस्थित करून २५ लक्ष रुपयांच्या खंडणी-वर वऱ्हाडप्रांत ब्रिटिशांना कायमचा देण्याबद्दल प्रश्न उपस्थित केला आणि तो यांच्याकडून मान्य करून घेतला. त्या कारवाईत यांना आणि ब्रिटिश सरकारला अनेकांनीं दोष दिला.

सध्यांचे निजाम उस्मानअली हे स. १९११ सालीं गादीवर आले आणि हैद्राबादच्या राजकारणांत क्रांति घडून आली. जवळजवळ सर्व वरिष्ठ जागांवर मुसलमानांची नेमणूक होऊं लागली व यांना आपल्या मुख्य प्रधानाच्या जागेचा राजीनामा द्यावा लागला.

सर अली इमाम यांना मुख्य प्रधान नेमून अन्तर्गत सुधारणा व वऱ्हाड परत मिळविण्याचा प्रश्न धसाला लावण्यांत आला. पण लॉर्ड रेडिंग यांनीं वऱ्हाडची मागणी कायमची नाकारली आणि निजामसाहेब अन्तर्गत सुधारणेकडे वळले. तेव्हां कार्यकारी मंडळाच्या अध्यक्ष्या जागी यांची नेमणूक करण्यांत आली (१९१६), पण वार्धक्यामुळें यांना ती जागा सोडावी लागली (१९३७) व सर अकबर हैदरी हे संस्थानच्या कारभारांत व अधिकारांत लक्ष घालूं लागले.

हे अत्यंत विद्वान व बहुश्रुत होते. फार्सी व उर्दू भाषेचा यांचा व्यासंग मार्मिक होता. उर्दूत हे कविता करीत. यांचा बराच कवितासंग्रह प्रसिद्ध झालेला आहे. तो वेदान्ती पद्धतीचा गूढगुंजनात्मक आहे.

यांचें वर्तन संग्राहक धार्मिक पद्धतीचें असे. हे सर्व धर्मांच्या लोकांशीं अत्यंत समानतेनें वागत. दानधर्म उदारहस्ते करीत. हे रस्त्यानें चालले म्हणजे पैसे उधळीत. यांच्या बऱ्याच पूर्वी झालेले निजामसाहेबांचे दिवाण व यांचे पूर्वज राजा चंदूलाल यांच्या औदार्याची उज्ज्वल परंपरा यांनीं पुढें चालविलेली होती (चंदूलाल पाहा).

किशोरीदत्तशास्त्री—(मृत्यु स. १९४३)

कानपूरचे सुप्रसिद्ध वैद्य व वैद्यकावरील ग्रंथकार. नि. भा. आयुर्वेद महामंडळाचे व विशेषतः त्याच्या विद्यापीठाचे हे जीव कीं प्राण होते. पुष्कळ वर्षे त्या संस्थांचे हे मंत्री होते. 'आयुर्वेद-संमेलन-पत्रिके'चे हे पुष्कळ वर्षे संपादक होते (१९३७-१९४३). शिवाय 'चिकित्सक' नांवाचें मासिकहि यांनीं पुष्कळ वर्षे चालविलें. यांनीं जयपूर राजकीय संस्कृत कॉलेजच्या

शास्त्री व आयुर्वेदाचार्य या परीक्षा दिल्या होत्या. हे संयुक्तप्रांत आयुर्वेदमंडळाचे 'आयुर्वेदभूषण' व पोपट प्रभुराम आयुर्वेद कॉलेज मुंबईचे 'प्राणाचार्य' होते.

यांचे ग्रंथः—(१) गृहवस्तुचिकित्सा, (२) प्रमेहचिकित्सा, (३) मकरध्वज, (४) सरलचिकित्सा. शिवाय यांच्या प्रेरणेने प्रसिद्ध झालेले व संशोधून प्रसिद्ध केलेले संस्कृत ग्रंथ पुष्कळच आहेत (आयुर्वेदाचार्य पां. ह. देशपांडे).

किंकेड, चार्लस ऑगस्टस—(जन्म स. १८७०) प्रसिद्ध इतिहास-लेखक, अभ्यासक व आय्. सी. एस्. अधिकारी. शेरबर्न स्कूल व ऑक्सफर्डचे बॅलिओल कॉलेज येथे आपले माध्यमिक व विश्वविद्यालयीन शिक्षण संपवून हे हिंदुस्थानला आले (१८९१). कराचीचे असि. कलेक्टर म्हणून यांनी प्रथमतः काम करण्यास सुरुवात केली. या जागेवरून चढत जाऊन निवृत्त होण्याचे सुमारास हे मुंबई हायकोर्टाचे न्यायाधीश बनले होते.

या सर्व कारभारांत यांना सर्व हिंदुस्थानचा प्रवास घडून हिंदी इतिहास, संस्कृति व आचारविचार यांमध्ये एक प्रकारची विशेष गोडी वाटू लागली. हिंदी इतिहासावर यांनी लिहिलेले यांचे ग्रंथ यांच्या या तन्मयतेचे जिवंत स्मारक होऊन आपणांसमोर खडे आहेत.

हिंदुस्थानांतोल-विशेषतः सिंध, गुजराथ व महाराष्ट्र या प्रांतांतोल सहवासाने उत्पन्न झालेल्या उत्कंठेने, ऐतिहासिक माहिती मिळवून यांनी ती छोट्या छोट्या पुस्तकांत एकत्र केली आहे. नाविन्याचे दृष्टीने आपल्या देशी वाचकांना त्यांत विशेष महत्त्व वाटले नाही तरी हिंदुस्थानची बदनामी करण्याचा पद्धतशीरपणे प्रयत्न ब्रिटिशांकडून होत असता त्यांतील सौंदर्यस्थले दाखवण्याचा प्रयत्न त्यांच्याच एका जातभाईने करावा हे विशेष कौतुकास्पद आहे.

सर्वच दृष्टींनी रा. ब. द. ब. पारसनीस यांचे सहकार्याने यांनी लिहिलेला History of Marattha People हा त्रिखंडात्मक (१९१८, २२, २५) ग्रंथ विशेष महत्त्वाचा आहे. त्यामुळे यांचे नांव उच्चारताच हा ग्रंथच प्रामुख्याने डोळ्यांसमोर उभा राहतो.

यांच्या इतर ग्रंथांत (१) Deccan Nursery Tales (1914), (२) The Indian Heroes (1915), (३) The Tale of the Tulsi Plant, (४) The

Out-laws of Kathiawar, (५) Tales from Indian Epics, (६) Tales of King Vikrama, (७) Tales of the Saints of Pandharpura, (८) Istur Phakde (1917), (९) The Hindu Gods and How to Recognize Them (1920), (१०) Shrikrishna and other Stories (1920), (११) Tales from the Indian Drama, (१२) The Anchorite, (१३) Tales from Old Sind, (१४) Folk Tales of Sind and Gujerat, व (१५) Our Parsee Friends हे ग्रंथ प्रमुख आहेत.

यांचे चिरंजीव डेनिस किंकेड हेहि मुंबई इलाख्यांत सरकारी नोकर होते. त्यांचे 'Grand Rebel' हे शिवाजीच्या चरित्रावरील पुस्तक विशेष चटकदार म्हणून प्रसिद्ध आहे.

कीथ, डॉ. आर्थर बेरीडेल—(जन्म स. १८७९-मृत्यु स. १९४४) वैदिक वाङ्मय नि संस्कृत भाषा यांचे सुप्रसिद्ध पंडित व राज्यघटनाशास्त्रज्ञ.

एडिंबरो येथे आपले प्राथमिक शिक्षण संपवून यांनी बॅलिओल कॉलेजमध्ये प्रवेश केला (१८९७). याचे पुढचेच वर्षी 'बोडन संस्कृत स्कॉलशिप' मिळवून हे बी. ए. झाले. प्राच्यविद्या हा यांच्या अभ्यासाचा प्रमुख विषय होता. अशाच तऱ्हेने प्राचीन्य मिळवून हे 'डॉक्टर ऑफ सिव्हिल लॉ', 'होम सिव्हिल सर्व्हिस' व 'आय. सी. एस्.' च्या परीक्षा पास झाले.

इंग्लिश वसाहतींच्या विभागांत प्रथमतः यांनी काम करण्यास सुरुवात केली. Colonial Navigation Conference ला हे ब्रि. सरकारचे प्रतिनिधि म्हणून हजर होते. या खात्यांत असतांना यांनी इतक्या तन्मयतेने काम केले की, वरच्या अधिकाऱ्यांनी त्याबद्दल यांना शाबासकी तर दिलीच, परंतु त्याबरोबर ज्या वसाहतींशी यांचा संबंध आला, त्यांच्या धन्यवादाचा लाभहि यांना मिळाला. या दृष्टीने अलास्का बौद्धी अरबिट्रेशनमध्ये यांनी केलेल्या कामगिरीबद्दल यांना देण्यांत आलेले धन्यवाद प्रमुख आहेत.

परंतु या कामाचे धबडग्यांत आपल्या आवडत्या अध्ययनापासून-पौर्वात्य भाषांच्या अध्ययनापासून-यांना कांही काळ दूर राहावे लागले. परंतु त्या अध्ययनाची संधि येताच ती यांनी दवडली नाही. प्रो. मॅक्डोनेल हिंदुस्थानच्या सफरीवर जातांच त्यांचे जागी संस्कृतचे

‘बोडन प्रोफेसर’ म्हणून यांची नेमणूक झाली (१९०७-०८). त्यानंतर संस्कृतचे ‘रीजियस प्रोफेसर’ म्हणून नेमणूक होण्याची संधि मिळतांच तीहि यांनी दवडली नाही. आणि येथेच यांच्या लौकिक आयुष्यास खरी सुरुवात होते.

जवळजवळ तीस वर्षे अखंडपणे अध्ययन, अध्यापन व लेखन यांकरिता यांनी आपणास वाहून घेतले. प्रत्येक शास्त्रांत आपली स्वतंत्र दिशा प्रकट करणारी यांची बुद्धि, त्यामुळेच यांच्या अभ्यासांत येणारी विविधता व कोणत्याहि गोष्टीचा अगदी सूक्ष्मपणे विचार करण्याची यांची संवय कोणाहि इतिहासाभ्यासकाला आदरणीय वाटावी इतकी व्यापक आहे. यांचे गुरू प्रो. मॅकडोनेल यांच्या सहकार्याने यांनी लिहिलेला ‘Vedic Index of Names and Subjects’ हा द्विखंडात्मक ग्रंथ यांच्या सर्व ग्रंथांत महत्त्वाचा समजण्यांत येतो. वेदां-संबंधी पाश्चात्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथांतील एक श्रेष्ठ ग्रंथ येथेच या ग्रंथाचे महत्त्व संपत नाही. नायः प्रत्येक वैदिक अभ्यासकाला या ग्रंथाच्या आधाराशिवाय आपला अभ्यास पुढे चालविणे अशक्य होऊन जाते. वैदिक भाषाशास्त्रावरील यांचे लिखाण असेच महत्त्वाचे मानले जाते.

‘वैदिक इंडेक्स’ या वेदावर यांनी लिहिलेल्या पुस्तकाखेरीज हार्वर्ड ओरिएंटल सिरिजने प्रसिद्ध केलेले तैत्तिरीय संहिता (कृष्णयजुर्वेदाचे इंग्रजी भाषांतर) व Religion and Philosophy of the Veda and the Upanishadas हे यांचे ग्रंथ प्रमुख आहेत. पौर्वात्य धर्म व संस्कृति यांचे ‘अखंड-भांडार’ ही कीर्ति यांना या पुस्तकांनेच मिळवून दिली. हिंदुस्थानचा एकहि कालखंड असा नाही की, यांच्या एखाद्या ग्रंथाच्या आधाराशिवाय त्यामध्ये आपणांस प्रवास करणे शक्य होईल.

राज्यघटनाशास्त्रावरील प्रमाणभूत ज्ञाते म्हणूनहि यांची सर्व जगभर प्रसिद्धि होती. या शास्त्रावरील ‘State Succession in International Law’ (1907), ‘Responsible Government in the Dominions’ (1909), Imperial Unity and Dominions (दोन भाग, यांतील पहिल्या भागांत वसाहतीच्या स्वायत्ततेच्या मर्यादेचा विचार केला असून दुसऱ्या भागांत त्यांच्यामधील संघटनेच्या शक्यतेचा

विचार केला आहे), Selected Speeches and Documents on the British Colonial Policy, 1763-1917 (1918), The Belgian Congo and The Berlin Act, Dominion Home Rule in Practice हे यांचे ग्रंथ सुप्रसिद्ध आहेत. यांमधील Responsible Government of Dominions हा त्रिखंडात्मक ग्रंथ विशेष महत्त्वाचा असून त्याकरिता ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटीने यांना ‘डॉक्टर ऑफ गिव्हिल लॉ’ ही पदवी दिली.

अलीकडे बरेच दिवस यांनी आपले सर्व लक्ष हिंदी तत्त्वज्ञानावर लहान परंतु सूचक पुस्तके लिहिण्यांत केंद्रित केले होते. या दृष्टीने Samkhya System (1918) व Karma Mimamsa या यांच्या ग्रंथांकडे पाहिले पाहिजे. यांपैकी पहिल्या ग्रंथांत सांख्यपद्धती-तील महत्त्वाच्या तत्त्वांच्या वादींची चर्चा केली असून दुसऱ्या पुस्तकांत कर्म-मीमांसेसंबंधी विद्यार्थ्यांना-हिंदी व परदेशी-वाटणारा बागुलबोवा नाहीसा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ‘Indian Logic and Atomism’ या यांच्या ग्रंथाचा उल्लेखहि याच ठिकाणी करावयास पाहिजे.

हार्वर्ड ओरिएंटल सोसायटीने प्रसिद्ध केलेले ऐतरेय-ब्राह्मण, ऐतरेय-आरण्यक, सांख्यायन-आरण्यक व कौषीतकी-ब्राह्मण यांची यांनी केलेली इंग्रजी भाषांतरे यांच्या चिकित्सक व व्यापक बुद्धिमत्तेची साक्ष देण्यास समर्थ आहेत.

‘Sanskrit Drama’, ‘History of Classical Sanskrit Literature’ हे यांचे ग्रंथ संस्कृत वाङ्मयावरील यांचे प्रभुत्व दाखविण्यास पुरेसे आहेत.

याशिवाय संस्कृत ग्रंथांची सूचि करण्याचे बाबतीतहि यांचा हात धरू शकणारा चतुरस्त्र विद्वान् अजून उत्पन्न झालेला नाही. लंडनच्या इंडियन इन्स्टिट्यूटमध्ये व ऑक्सफर्डच्या बोडलीयन लायब्ररीमध्ये असणाऱ्या संस्कृत व प्राकृत पुस्तकांची सूचि, बोडलीयन लायब्ररीतील पुस्तकांच्या सूचीची पुरवणी, त्याच लायब्ररीत असणाऱ्या प्राकृत पुस्तकांची सूचि इत्यादि यांचे या क्षेत्रांतील ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत.

या सव्यसाची व व्यापक गृहस्थाच्या नेमणुकीशिवाय जगांतील कोणत्याहि प्राचीन शास्त्रविषयक संस्थांचे कार्य चालणे शक्य नव्हते. इंग्लंडची रॉयल एशियॅटिक सोसायटी व त्याचप्रमाणे अमेरिकन व जर्मन ओरिएंटल

सोसायट्यांनी यांना आपले सभासद करून घेतले होते. Royal Asiatic Society's Society, of Comparative Legislation व Zeischrift der Deutschen Morgenlandischen Gessellschaft या संस्थांच्या पत्रांतील यांचे लिखाण सतत चालू असे.

संस्कृत भाषा, शास्त्र व वेद यांमधील अत्यंत क्लिष्ट प्रमेयांचे संशोधन व त्यांचे सम्यग् ज्ञान प्राप्त करून देणारे चिकित्सक विद्वान् या नात्याने हिंदी जनतेवर यांचे असणारे ऋण सहजासहजी न फिटण्याइतपत मोठे आहे, यांत शंका नाही.

कीर्तने, नीळकंठ जनार्दन—(जन्म स. १८४४—मृत्यु स. १८९६) मराठी इतिहासाचे आद्य टीकाकार व चिकित्सक. विनायकराव कीर्तन्यांचे हे धाकटे बंधु. यांचे प्राथमिक शिक्षण कोल्हापुरास व मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण मुंबईस झाले. हे डेक्कन कॉलेजांत असतां यांनी 'ग्रँट डफकृत मराठ्यांच्या बखरीवरील टीका' हा प्रसिद्ध निबंध लिहून वाचला (१८६७). याच वेळीं यांनी 'पूना यंग मेन्स असोसिएशन' या संस्थेपुढे वरील निबंध वाचला तेव्हा कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे अध्यक्ष होते, व श्रोत्यांत शंकर पांडुरंग पंडित होते. या उभय विद्वानांनी यांची खूप प्रशंसा केली. पंडितांनी तर हा निबंध आप्रहपूर्वक मागून घेऊन 'इंदुप्रकाश'त छापला. या निबंधांत सदर ग्रंथाचा कोतेपणा व प्रमाद दर्शविले आहेत. पुढे अस्सल कागदपत्रे शोधण्याने यांच्या या निबंधांतील विधानांस पुष्टि मिळाली आहे. याशिवाय यांचे टॅपेस्ट नाटकांचे मराठी भाषान्तर व 'लोकप्रिय हिंदुधर्म व त्याची योग्यता' इत्यादि नांवाचा एक निबंध प्रसिद्ध आहे. याशिवाय हमीर महाकाव्याचे (संस्कृत) यांनी केलेले संपादन प्रसिद्ध आहे. इंडियन ऑटिकेरी यांतहि यांनी कांहीं इंग्रजी लेख लिहिले होते. हे जावरा व देवास धाकटी पाती यांच्या अधिपतींचे शिक्षक होते. देवासकडून यांना एक गांवहि त्याकरितां मिळाला होता. कांहीं दिवस हे मंगळूर (काठेवाड) व देवास धाकटी पाती येथील दिवाणहि होते.

यांच्या ग्रँट डफवरील निबंधाच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या व आपल्या लोकांनी इतिहास-संशोधनाचे काम हातीं घेतले. यांनीच 'मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने' संपादण्यास सुरुवात करून पहिला खंड विविध ज्ञान-विस्तारांतून चिटणीसकृत शिवाजीचे सप्तप्रकरणी चरित्र-रूपाने काढला (१८८२).

कीर्तने, रा. ब. विनायक जनार्दन—(जन्म स. १८३९—मृत्यु स. १८९१) नाटककार. जन्म राजुरी (जि. पुणे) येथे झाला. हे कऱ्हाडे ब्राह्मण. यांचे वडील दोन रुपयांच्या चाकरीपासून चढत जाऊन कोल्हापूर संस्थानचे कारभारी झाले. आई लहानपणीच वारली. शिक्षण कोल्हापूर येथे झाले. न्या. रानडे व यांचा घरोबा होता. स. १८५१ मध्ये यांच्या शाळेत महादेवशास्त्री कोल्हटकर व विष्णुबोवा ब्रह्मचारी यांनी यांच्या निबंधाची प्रशंसा केली. पुढे न्या. रानडे व हे एल्फिन्स्टन हाय-स्कूल मुंबई येथे गेले (१८५६) व मॅट्रिक झाले (१८५९). पुढे कॉलेज सोडून यांनी साठ रुपयांवर शिक्षकाची नोकरी पत्करली (१८६२). मराठी ज्ञान-प्रसारक समेपुढे इंग्लंडांतल्या सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस झालेल्या राज्यक्रांतीवर (१८५९) व 'हिंदुस्थानांतल्या प्राचीन विद्या' या विषयावर निबंध वाचले (१८६०). पुढे यांचा धुळ्यास बदली झाली. तेथील कलेक्टर नाना मोरो जोशी यांचा स्नेह जमला व दोघांनी तेथे एक पुस्तकालय स्थापन केले. क्लबांत यांचे 'जयपाल' नाटक प्रथम वाचले गेले. जयपालचे संविधानक ओल्ड टेस्टामेंटमधील जांबच्या चरित्रावरून घेतले आहे. यांनी विद्यार्थिदशेत लिहिलेल्या 'थोरले माधवराव पेशवे' नाटकाइतके हे नाटक सरस नाही. यापुढे फक्त मालकमच्या इतिहासाचे भाषान्तर यांनी 'मध्य हिंदुस्थानचा इतिहास' या नांवाने केले. यानंतर यांनी 'मथुरा' नाटक लिहावयास घेतले होते, पण ते पूर्ण झाले नाही.

हे धुळ्याहून कारवारास बदलले (६४). तेथे कंटा-कून यांनी राजिनामा दिल्यावर इंदूर संस्थानांत प्रथम विद्याखात्यांत (६५), पुढे सहा वर्षांनी इंदूरच्या युवराजाचे शिक्षक (७१), सर टी. माधवराव यांच्या दिवाणगिरीत न्यायखात्यांत ५०० रु. पगारावर (७३), मग माधवराव बडोद्यास गेल्यावर त्यांचे मागे बडोद्यास नायब दिवाण (७५), असे हे फिरले व चढले. या वेळी १५०० रुपये पगार न्याय, विद्या, पोलिस व खासगी वगैरे खात्यांवर देखरेखाचा अधिकार व वैभव प्राप्त झाले. वरिष्ठ शिक्षण देशी भाषेत देण्याचे हेतूने बडोद्यांत व्हर्नाक्युलर कॉलेज स्थापन झाले. हा प्रयोग पांच वर्षे यशस्वीपणे चालून दिवाण माधवराव विरुद्ध असल्याने फिसकटला. पुढे बडोद्यास दिवाणगिरीवर हक्क असतांना ती मिळाली नाही, म्हणून रोषाने बडोदे सोडून हे पुण्यास आले (८६). पुढे इंदूरकर तत्कनशीन झाले तेव्हा त्यांनी यांना दोन हजार पगारावर दिवाण नेमले, पण

बेबनाव होऊन हे पुन्हा पुण्यास परत आले. यांस विसाव्या वर्षापासून मधुमेहाचा विकार होता. त्यानेच हे वारले.

यांनी 'चाळीस वर्षांमागचे पुणे' या नांवाची एक कादंबरी इंग्रजीत लिहावयास घेतली होती. तिचे ४० भाग ज्ञानप्रकाशांत छापले होते (१८९७). पुढे ती पूर्ण झाली नाही.

मराठीतील यांना पहिले नाटककार मानण्यांत येते. स. १८६० पर्यंत फक्त पौराणिक नाटके प्रचारांत असत.

कीर्तिकर, कान्होबा रणछोडदास— (जन्म स. १८४९-मृत्यु स. १९१९) कवि, वैद्य व शास्त्रज्ञ. जन्म मुंबई येथे झाला. हे सतरा वर्षांचे असतां मॅट्रिक झाले. मेडिकल कॉलेजांत कांहीं वर्षे घालवून (१८७०) हे विलायतेस गेले (१८७४). तेथे वैद्यकीच्या परीक्षा देऊन यांनी बक्षिर्गिहि मिळविली. इंडियन मेडिकल सर्व्हिसची परीक्षा देऊन हे हिंदुस्थानांत आले व ग्रॅट मेडिकल कॉलेजमध्ये प्रोफेसर म्हणून काम करूं लागले. नंतर हे कांहीं वर्षांनी पुनः इंग्लंडमध्ये गेले व नेटले रॉयल मेडिकल स्कूलमध्ये लष्करविषयक शस्त्रक्रियेचे व आरोग्यशास्त्राचे आणखी अध्ययन करून हे परत आले (१८७७). सोलापूर, कराची, सिंध हैदराबाद, बलुचिस्थान वगैरे ठिकाणी नोकरी करून दुसऱ्या अफगाण युद्धांत हे आपल्या पलटणीबरोबर अफगाणिस्थानच्या मोहिमेवर गेले होते. ठाणे येथील इस्पितळावर बदली होऊन हे पुनः ग्रॅट मेडिकल कॉलेजमध्ये प्रोफेसर झाले. हे पुढे ब्रिगेड सर्जन, लेफ्टनंट कर्नलच्या बड्या बड्या लष्करी हुद्यापर्यंत चढत गेले व स. १९०४ साली सेवानिवृत्त झाले.

सेवानिवृत्त झाल्यावर अंधेरीच्या 'अलेक्झांड्रा लॉज' नांवाच्या विद्याश्रमांत पाश्चात्य पंडितांप्रमाणे हे गृहस्थ थोर थोर कवींच्या, शास्त्रज्ञांच्या आणि संशोधकांच्या ग्रंथसमागमांत व लेखनव्यवसायांत गढून गेलेले दृष्टीस पडत. यांचा पुस्तक संग्रह मोठा व मौल्यवान होता. स. १८८३ साली यांना मुंबई विश्वविद्यालयाचे फेलो निवडण्यांत आले होते. स. १८९१ साली यांना विल्सन फायलालॉजिकल लेक्चरर नेमले, व तेव्हां यांनी संस्कृत व प्राकृत भाषाविषयक व्याख्याने दिली. यांनी त्या वेळी मराठी कवींच्यासंबंधी सहा व्याख्याने दिली. त्यांत 'मराठी कवींच्या वाङ्मयाची योग्यता कोणत्याहि उच्च परीक्षांना नेमण्याची आहे,' असे यांनी प्रतिपादन केले.

बडोदे येथे भरलेल्या मराठी साहित्यसंमेलनाचे हे अध्यक्ष होते (१९०९). जळगांवच्या कविसंमेलनाचेहि हे अध्यक्ष होते.

यांचे वाङ्मयः— १ ब्राह्मधर्मप्रतिपादक वाक्यसंग्रह, २ भक्तिसुधा, ३ विलापलहरी, ४ इंदिराकाव्य, ५ आर्य-संगीत-माला, ६ डार्विन-चरित्र, ७ ज्ञानेश्वरवचनमृत, ८ रामदासवचनमृत, ९ अश्रु, १० इंद्रियविज्ञानविचार, ११ जलधिजवर्णन.

यांनी वनस्पतिशास्त्राचा फार चांगला अभ्यास केला होता. मुंबई इलाख्यांताल विषारी वनस्पति, हिंदुस्थानांतील फुलें नसणाऱ्या वनस्पति, हिंदुस्थानांतील औषधी वनस्पति हे यांचे वनस्पतिशास्त्रविषयक ग्रंथ इंग्रजीत प्रसिद्ध आहेत.

ययाच्या १९ व्या वर्षी यांनी (१) भक्तिसुधा हे काव्य लिहिले. भार्येच्या अकालिक निधनामुळे यांना झालेलें दुःख यांनी (२) विलापलहरी या काव्याच्या द्वारा व्यक्त केले. पुढे टेनिसनच्या प्रिन्सेस काव्याच्या आधारें यांनी (३) 'इंदिरा' काव्य लिहिले. हे काव्य मुंबई विश्वविद्यालयाने स्कूल फायनलच्या परीक्षेस नेमले होते.

कीलहॉर्न, डॉ. फ्रॅन्झ— (जन्म स. १८४०-मृत्यु स. १९०८) प्रसिद्ध संस्कृत पंडित, प्राच्यविद्यानिष्णात व ऐतिहासिक. यांचा जन्म जर्मनीत झाला. प्रथमपासूनच यांचा ओढा संस्कृत भाषा व व्याकरण यांकडे होता आणि प्रख्यात प्रो. मॅक्समूलर यांनी सायणभाष्यासह ऋग्वेद-संहिता प्रथम प्रसिद्ध केली, त्यांस यांचे साहाय्य झाले. १८६६ मध्ये ह्यांची पूना कॉलेजांत संस्कृत व प्राच्यभाषा यांचे प्राध्यापक म्हणून नेमणूक झाली. त्यापूर्वीच शांतनवाचार्यकृत फिट्सूत्रे प्रसिद्ध करून व्याकरणाचे सूक्ष्म अभ्यासक असे नांव यांनी कमाविले होते. येथे आल्यावर पं. अनंतशास्त्री पेंढारकर व इतर विद्वानांशी यांचा संबंध येऊन व्याकरणांतील परिभाषेन्दुशेखरासारख्या कठीण ग्रंथाचे इंग्रजी भाषांतरास यांनी हात घातला आणि नंतर पतंजलीच्या महाभाष्याची आवृत्ति प्रसिद्ध केली. इतरहि अनेक व्याकरणविषयक लेख लिहून वेळोवेळी इंडियन अँटिक्वरी व इतर शास्त्रीय नियतकालिकांत प्रसिद्ध करून पहिल्या प्रतीचे वैय्याकरण व संस्कृत पंडित अशी यांनी ख्याति मिळविली.

१८८५ नंतर यांनी आपल्या अनुपम संस्कृत ज्ञानाचा ओघ प्राचीन लेख-साहित्याकडे वळविला आणि शास्त्रीय पद्धतीने शिलालेख-ताम्रपट आदिकरून इतिहासाची साधने कशी संपादावी व त्यांपासून इतिहासाची पुनर्घटना कशी करावी याचा नव्यानेच उपक्रम केला. यांच्याच पुरस्कारामुळे हिंदुस्थान सरकारने ही इतिहासाची साधने प्रसिद्ध करण्याकरिता ई. अँटिक्वरीचे परिशिष्ट म्हणून 'एपिग्राफिया इंडिका' या त्रैमासिकाची जबाबदारी ५० वर्षांपूर्वी घेतली व त्याचे आतापर्यंत २५ व्हॉल्यूम प्रसिद्ध झाले आहेत. पाली-प्राकृत भाषांतून लिहिलेल्या प्राचीनतर लेखांकडे विशेष लक्ष न पोंचवितां गुप्तकालापासून नंतरच्या संस्कृत भाषेत लिहिलेल्या निरनिराळ्या ऐतिहासिक घराण्यांच्या राजवटीतील लेखांवरच यांनी भर देऊन त्यांचा काल निर्णय स्थिर करण्यासाठी अविरत श्रम घेतले. लेखांत सांपडणाऱ्या वर्ष-तिथि-वार इत्यादींचा मेळ घालून बरोबर तिथि ठरवून मगच घराण्यांचे व राजांचे काल अचूक ठरवावयाचे असतात, त्या बाबतींत अविश्रांत मेहनत करून यांनी पाया घालून दिला. कलचूरि अथवा चेदि संवत् यांचे आरंभस्थान यांनीच शोधून काढले. सर्वांत महत्त्वाची व संशोधकास अत्यंत उपयोगी अशी यांची कामगिरी म्हणजे यांनी उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध झालेल्या सर्व लेखांची वर्षानुक्रमे पद्धतशीर यादी व राजवंशांची परिशिष्टे तयार करून भावी संशोधकांचा मार्ग सुलभ करून ठेवला आहे. यांच्या लेखवाचनांत बिनचूकपणा, यांनी नमूद केलेल्या तारखांचा काटेकोरपणा व ऐतिहासिक निष्कर्ष-साधनांतील पद्धतशीरपणा अद्याप आदर्श मानला जातो. याप्रमाणे या देशांतील भाषा व इतिहास यांच्या संशोधनांत पूर्णपणे रंगून गेलेल्या या विद्वानांनी सेवानिवृत्तीनंतर स्वदेशी गेल्यावर गॉटिंगेन येथील विश्वविद्यालयांत संस्कृत प्राध्यापकाची जागा पत्करली व हिंदी विद्या व संस्कृति यांच्या अभ्यासाची आवड अनेक तरुण जर्मन विद्यार्थ्यांत उत्पन्न केली. डॉ. कीलहॉर्न व डॉ. बुल्हर यांच्याच प्रयत्नांनी एक प्रसिद्ध आर्य भाषा व संस्कृति यांच्या संशोधनात्मक ग्रंथमाला प्रसिद्ध होत होती. हिंदुस्थानांतील परंपरागत विद्या व शास्त्रे यांच्याबद्दल उत्पन्न होत असलेल्या अनादरास या दोघां महापंडितांनी वेळीच पायबंद घातला. या भूमीचे वैभव व महत्त्व युरोपांत प्रस्थापित करणे व इकडील संशोधकांस चिकित्सापद्धतीचे आदर्श घालून देणे या दुहेरी कामगिरीमुळे हे पूर्व व पश्चिम यांना

सांधणारे खरेखुरे दुवे होत असे म्हणणे योग्य होईल (का. ना. दीक्षित).

कुण्डुस्वामीशास्त्री एस.—(जन्म स. १८८०—मृत्यु स. १९४३)

मद्रास इलाख्यांतील सुप्रसिद्ध पंडित आणि संशोधक. यांचा जन्म तंजावर प्रांतांतील कावेरी नदीकांठी गणपति अग्रहार या गांवी झाला. तेथे यांचे कुटुंब ' मलायास्थ ' या नांवाने ओळखले जात असे. यांचे मूळ नांव वेंकट-वर्मा असे होते. यांच्या वडलांचे नांव सेतुराम अय्यर असे होते. यांचे मातामह वेंगुशास्त्री चतुःशास्त्रपारंगत होते.

हे अनेक शास्त्रांत प्रवीण असले तरी पूर्वमीमांसेमधील प्राविण्याबद्दल यांची विशेष ख्याति होती. हे एम्. ए. महामहोपाध्याय, विद्यावाचस्पति, दर्शनकलानिधि, कुलपति, आय्. ई. एस्. वर्गरे अनेक पदव्यांनी भूषित होते.

मैलापूर (मद्रास) येथील संस्कृत कॉलेजचे हे प्रिन्सिपल होते (१९०६-१०). त्रिवेदी संस्कृत कॉलेजचे हे प्रिन्सिपल होते (१९१०-१४). मद्रास प्रेसिडेन्सी कॉलेजचे संस्कृतचे प्रोफेसर व मद्रास गव्हर्नमेंट ओरि. मॅनुस्क्रिप्ट लायब्ररीचे क्युरेटर होते. हे स. १९३५ मध्ये सेवानिवृत्त झाले. हिंदुस्थानांतील अनेक विश्वविद्यालयांशी परीक्षक व इतर दृष्ट्या यांचा संबंध होता. यांनी मद्रास युनिव्हर्सिटीचा संस्कृत ऑनर्स क्लासचा व शिरोमणि परीक्षेचा अभ्यासक्रम आंखला.

दुर्मिळ संस्कृत ग्रंथ मिळविणे आणि ते प्रसिद्ध करणे याबाबत यांची कामगिरी महत्त्वाची आहे. मीमांसेच्या प्रभाकर मताचे ग्रंथ यांनी लोकांच्या पुढे प्रामुख्याने आणले. ' जर्नल ऑफ दि ओरिएण्टल रिसर्च 'चे हे संपादक होते. मद्रास संस्कृत अकॅडमी यांनी काढली आहे. हे उत्तम शिक्षक व ग्रंथसंपादक होते. यामुळे यांना अनेक महत्त्वाच्या परिषदांचे अध्यक्षस्थान लाभले. १ ऑल-इंडिया ओरि. कॉन्फरन्स, २ फिलॉसफिकल कॉंग्रेस, ३ कांजीपूर परिषद, ४ अद्वैत-सभा ऑफ साउथ इंडिया इत्यादि ठिकाणी हे अध्यक्ष होते.

यांनी मद्रास युनिव्हर्सिटीतर्फे संशोधनात्मक अनेक व्याख्यानमाला गुंफल्या. तसेच अनेक ग्रंथ संपादन करून त्यांच्या उत्तम आवृत्त्या काढल्या (न्यू इंडियन अँटिक्वेरी १९४३ एप्रिल).

कुमठेकर, रावबहादूर महादेव केशव— (जन्म स. १८५७-मृत्यु स. १९२९) पुणे नगरपालिकाचे लोकप्रिय चीफ ऑफिसर व सांगली संस्थानचे दिवाण. यांचा जन्म सातारा येथे झाला. घरची स्थिति बेताचीच असल्याने शिष्यवृत्त्या व शिकवण्या यांच्या साहाय्याने आपल्या कुशाग्र बुद्धीच्या जोरावर हे बी. ए. झाले (१८८०). यांचे कॉलेज शिक्षण एल्फिन्स्टन कॉलेजांत झाले. त्या वेळी बी. ए. मनुष्य विरळा, इतका की बी. ए. माणसास लोक पाहावयास येत असत. प्रथम रु. ३५ वर रेव्हिन्यू खात्यांत कारकून, नंतर इगतपुरी येथे मामलेदार, तेथून १८८७ मध्ये पुणे शहर म्युनिसिपालिटीचे सेक्रेटरी म्हणून लंडन सर्व्हिसवर नेमण्यांत आले. हीच जागा पुढे चीफ ऑफिसर म्हणून करण्यांत आली. त्या जागेवर यांनी १८८७-१९१२ पर्यंत सतत २५ वर्षे काम केले. कर्तबगार माणवाच्या आयुष्यांतील हा सुवर्णकाल म्हणता येईल. ही कायगिरी यांनी फारच प्रशंसनीय रीत्या चालवून शक्य तितके लोकहित व समाजाचे कल्याण यांकडे तत्परतेने लक्ष पुरविले. श्रीमंतांपासून ते गरीबांपर्यंत सर्वांची सारखी दाद लागून त्यांचा मोठ्या आस्थापूर्वक व कळकळीने विचार केला जाई. अजूनहि यांच्या परोपकारी व कनवाळू वृत्तीचे आदराने स्मरण केले जाते. म्युनिसिपालिटीनेहि यांच्या लोकप्रिय कारकीर्दीच्या स्मरणार्थ सदाशिव पेठेतील मुख्य रस्त्यास यांचे नाव दिले आहे. सरकारनेहि प्रथम रावसाहेब व नंतर रावबहादूर अशा पदव्या देऊन यांच्या कर्तबगारीचा गौरव केला. स्थानिक-स्वराज्य संस्थेतील यांच्या आस्थेवाङ्क व कर्तव्यतत्पर मुख्याधिकारी म्हणून झालेल्या लौकिकामुळे सांगली संस्थानांत दिवाण म्हणून यांची नेमणूक झाली (१९१२). तेथे दिवाण म्हणून यांनी १९२२ पर्यंत काम केले. या अवधीत यांनी सांगली संस्थानचा दर्जा पुष्कळच वाढविला. त्यानंतर मात्र आपले आयुष्य पुणे येथे सेवानिवृत्त म्हणून घालविले. हे थिऑसॉफिस्ट होते. यांच्याजवळ असलेला त्या विषयाचा ग्रंथसंग्रह यांनी शेवटी पुणे येथील लॉजला देऊन टाकला.

या सार्वजनिक आयुष्याबरोबर आपल्या समाजांतील एकत्र कुटुंब संस्थेतील आदर्श पुरुष म्हणूनहि यांचा निर्देश करावयास पाहिजे. आपल्या कुटुंबांतील जवळच्या व लांबच्या सर्वच संबंधी लोकांस हे विश्वासाचे आश्रयस्थान वाटत. यांना पुत्र तीन : १ कोंडोपंत ऊर्फ दादासाहेब हे डिस्ट्रिक्ट जज्याच्या जागेवरून रिटायर्ड

झाले. दुसरे श्रीनिवास ऊर्फ पंडितराव हे रा. ब. पारसनीस यांचे जामात होत. ते वयाच्या तेहेतिसाव्या वर्षी इन्कमटॅक्स इन्स्पेक्टर असतांनाच वारले. तिसरे केशवराव ऊर्फ भग्यासाहेब-यांना नाशिकचे सरदार आवासाहेब यांना दत्तक देण्यांत आले. ते फर्स्टक्लास सरदार व फ. क्ला. ऑनररी मॅजिस्ट्रेट असून सरकारकडून त्यांना C. B. E. ही पदवी मिळाली आहे.

कुमाराप्पा, प्रा. जे. सी.— (जन्म स. १८९२) अखिल-भारतीय ग्रामोद्योगसंघाचे संघटक व चिटणीस. हे धर्माने ख्रिश्चन आहेत. यांचेच बंधु अर्थशास्त्रज्ञ भारतन् कुमारप्पा होत.

यांचा जन्म तंजावर येथे झाला. यांचे बालपण मद्रासला गेले. मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झाल्यावर यांचे मद्रासला डेव्होटेन कॉलेजांत शिक्षण झाले. नंतर हे अमेरिकेला गेले व तेथे न्यूयॉर्क संस्थानांतील सिरॅक्यूज युनिव्हर्सिटीचे हे बी. एससी. झाले. नंतर हे कोलंबिया युनिव्हर्सिटीचे एम्. ए. होऊन इंग्लंडला गेले, व तेथे इन्कॉर्पोरेटेड अकाउंटंट बनले.

यांनी १९१९ पर्यंत लंडनमध्ये अकाउंटंटचे काम केले व नंतर मुंबईला आल्यावर १९२९ अखेर यांचा तोच धंदा होता. त्यानंतर हे म. गांधींना येऊन मिळाले.

म. गांधींनी यांना गुजराथ विद्यापीठांत अर्थशास्त्राचे प्रोफेसर नेमले. प्राध्यापक असतांना यांनी खेडा जिल्ह्यांतील मातर तालुक्यांच्या ५० खेड्यांचा आर्थिक पाहणी केली. १९३० त यंग इंडियाच्या संपादकत्वाचे काम यांचेवर सौंपविण्यांत आले. १९३१ त यांना १ वर्षे मक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

मध्यंतरी काँग्रेसने हिंदुस्थान व ब्रिटन या दोन राष्ट्रांतील आर्थिक देणीघेणी काय आहेत याची चौकशी करण्याकरिता नेमलेल्या कमिटीचे हे संचालक होते.

त्यानंतर यंग इंडियाच्या संपादकत्वाची जबाबदारी परत यांचेवर सौंपविण्यांत आली. याना नंतर पुन्हा दोन वर्षांची शिक्षा झाली. १९३२-३३ त ते नाशिक जेलमध्ये होते. तेथून सुटल्यावर १९३४ त बिहार भूकंपाच्या मध्यवर्ति संकट-निवारण कमिटीच्या कार्यकारी मंडळाचे हे सभासद होते. तेथील यांची कामगिरी अविस्मरणीय आहे.

१९३४ च्या अखेरीस मुंबईच्या काँग्रेसमध्ये 'अखिल-भारतीय ग्रामोद्योगसंघ' स्थापन झाला (ऑक्टो.).

त्याचे संघटक चिटणिसांचे जागी यांची निवड झाली. सध्यां हे तेथेच काम करीत असतात. यांच्याकडून वऱ्हाड-मध्यप्रान्त व सरहद्दप्रान्त सरकारने काँग्रेस मंत्रिमंडळ अधिकारावर असतां ' सर्व्हे ऑफ दि विहलेज इंडस्ट्री ' रिपोर्ट तयार करून घेतले ते प्रसिद्ध आहेत (१९३९). या सर्व कार्यातील अनुभवांचा परिणाम यांचे टांचणवजा ग्रंथांवर झालेला आहे.

(1) Survey of Matar Taluka, (2) Public Finance and our Poverty, (3) Organization and Accounts of Relief Work, (4) Philosophy of the Village Movement, (5) Why The Village Movement, (6) Nationalism, (7) Religion of Jesus, (8) Education for Life. इत्यादि यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

यांपैकी Why The Village Movement चा मराठी अनुवाद ' ग्रामोद्योगाचे अर्थशास्त्र ' या नांवाने धुळ्याच्या बाळुभाई मेहतांनी केला आहे. यांच्याशिवाय निरनिराळ्या नियतकालिकांतूनहि यांनी अनेक लेख लिहिले आहेत.

' कोणतीहि सामाजिक किंवा आर्थिक संघटना केवळ भौतिक दृष्टीने उभारतां उपयोगी नाही. त्या संघटनेत मानवी गुणांच्या विकासाला संपूर्ण वाव असला पाहिजे. तसेच नीति आणि संस्कृति यांना मनुष्य पारखा होतां उपयोगी नाही. भांडवलशाही पद्धतीत उत्पादनाबरोबर सत्तेचेहि केंद्रीभवन होतें. उत्पादनाच्या वाढाबरोबर कच्च्या मालाचा अखंड प्रवाह व बाजारपेठांची आवश्यकता सहजच उत्पन्न होते. लोभ किंवा हिंसा यांना संघटित रूप दिल्याने त्यांतील घातुकपणा बिलकूल कमी होत नाही. दुर्बलांना बलिष्ठाने लुबाडावे आणि अधिक बलिष्ठ व्हावे याचा शेवट केव्हांहि युद्धांतच व्हावयाचा. जितकें सामर्थ्य प्रचंड तितकें युद्धाचें विनाशक स्वरूपहि व्यापक. अशा उत्पादन-पद्धतीने संपत्तीहि विषम तऱ्हेने वाटलां जाते. थोडे लोक ऐषआराम भोगतात आणि बहुतेक लोकांना दारिद्र्यांत दिवस कंठावे लागतात. ज्याच्या हातांत मत्ता त्याच्या हातांत सत्ता. अशी स्थिति बनते. आर्थिक व राजकीय समतेच्या अभावी व्यक्तिवाचा विकास कुंठित होतो. मनुष्यांत उपजत असणाऱ्या स्फूर्ति, कौशल्य, योजकता, कल्पकता वगैरे गुणांचा नाश होऊन तो जर नुसता ठोकळा बनेल तर यापरती दुसरी कोणतीहि हानी नाही. ही हानी

टाळण्याकरितां सांपत्तिक विषमता समाजांत उत्पन्न होतां उपयोगी नाही याबद्दल अत्यंत दक्षता बाळगली पाहिजे. याकरितां स्वावलंबी, विकेंद्रित व सहकारी भावनेवर आधारलेल्या ग्रामोद्योगप्रधान संस्कृतीचाच अवलंब केला पाहिजे ', असे यांच्या तत्त्वज्ञानाचें सार आहे.

कुर्तकोटी, डॉ. श्रीमत् जगद्गुरु शंकराचार्य, श्रीविद्याशंकरभारती, मठ-करवीर व संकेश्वर— (जन्म स. १८७९ मे २०, शके १८०१ वैशाख व. १४). तत्त्वज्ञानाचे सुप्रसिद्ध अभ्यासक, विवेचक व हिंदुधर्माला नवजीवन देणारे प्रचारक.

यांचा जन्म धारवाड जिल्ह्यांतील कुर्तकोटी गांवच्या बतनदार पाटाल कुलकर्ण्यांच्या घराण्यांत झाला. यांचे मूळ नांव लिंगेश. कानडीचे प्राथमिक व इंग्रजीचे मॅट्रिक-पर्यंतचे शिक्षण धारवाड येथे झाल्यावर यांच्या कानीं स्वामी विवेकानंदांची अमेरिकेंतील धर्मविजयाची कामगिरी आली. तिचा परिणाम यांच्यावर इतका झाला कीं यांनीं धर्मप्रचाराचें कार्य करण्याच्या हेतूनें संस्कृत भाषा व वेदान्तादि शास्त्रांचा कलकत्ता व काशी येथे राहून अभ्यास केला. तेथेच पंडितमंडळाने यांना " विद्या-भूषण " ही पदवी दिली. नंतर शृंगेरीस जाऊन तेथील श्रीशंकराचार्यांकडून यांनीं सांप्रदायिक पद्धतीनें वेदान्ताचे तत्त्व समजवून घेतले. शिवाय अनेक भाषांत लेखन, प्रवचन व अध्ययनअध्यापनाचें काम सतत चालू असेच.

तथापि या विविध उद्योगांत गर्क असतांना मनाला समाधान वाटेना. भक्तिमार्गाला लागल्यावांचून तत्त्वज्ञानाचा अनुभव येत नाही असा मनाचा ग्रह झाल्यामुळे त्यासाठी सातारा जिल्ह्यांतील गोंदवले येथील सत्पुरुषाकडे हे सातआठ वर्षे भक्तिभावाने उपासना करीत राहिले. श्रीगोंदवलेकरबुवांनीं प्रसन्न होऊन यांना ' महाभागवत ' असे नांव दिले. त्यानंतर त्याच नांवाने लोक यांना संबोधूं लागले. यांनाहि मन शान्त झाल्यासारखे वाटले. मग यांनीं सार्वजनिक कार्यांत लक्ष घालण्यास सुरुवात केली. वैदिक धर्म आणि संस्कृत विद्या हा यांचा आवडता विषय होता. प्रो. रा. द. रानडे यांच्या सहवासाने यांनीं पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाची माहिती करून घेतली. त्यामुळे यांची दृष्टि व्यापक झाली.

भांडारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट पुणे, दि इन्स्टिट्यूट ऑफ फिलॉसफी अमळनेर, संस्कृत अँकडमी बंगलोर, या संस्था काढण्यांत यांनीं भाग घेतला. धार-

बाडर्चा 'दि संस्कृत लिटलरी सोसायटी' व तिने चालविलेली 'श्रीशंकराचार्य संस्कृत पाठशाळा' या संस्थेचे व्यवस्थापकत्व यांच्या हातीं आले. धारवाड येथे यांनी कानडीत दिलेली भगवद्गीतेवरील प्रवचने पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाली आणि ते पुस्तक मुंबई विश्वविद्यालयाने कानडी घेऊन एम्. ए. ला बसणाऱ्यांसाठी नेमिले. 'दि हार्ट ऑफ भगवद्गीता' या यांच्या प्रबंधावरून अमेरिकेतील एका विद्यापीठाकडून पीएच.डी. ही पदवी यांना मिळाली. बंगलोर येथील संस्कृत अँडमीतीतर्फे निघणारे 'संस्कृत रिसर्च' नावाचे त्रैमासिक यांच्याच संपादकत्वाखाली निघू लागले. मुंबई विद्यापीठाने यांना वेदान्त विषयाच्या एम्. ए. चे परीक्षक नेमिले. मुंबई सरकारने मॉरल एज्युकेशन कन्सल्टेटिव्ह कमिटीवर यांना सभासद नेमिले. शिवाय ख्रिश्चन मिशनच्या प्रमाणे सहकारी चळवळीतहि हे भाग घेत.

अशा प्रकारच्या अनेक चळवळींशी संबंध असल्यामुळे यांना फार फिरावे लागे. म्हणून सरकारी अधिकाऱ्यांच्या शिफारशीवरून यांना सदर्न मराठा रेल्वेने सेकंड क्लासचा एक कायम मोफत पास दिला.

वैदिक धर्माच्या प्रचाराच्या दृष्टीने यांची योग्यता लक्षांत घेऊन असे गृहस्थ शंकराचार्यांच्या पीठावर अधिष्ठित झाल्यास बरे होईल असे वाटल्यावरून यांना तशी विनंति करण्यांत आली आणि यांनीहि पण आपल्या ध्येयाला पूरक म्हणून कोल्हापूर येथे करवीरपीठाचे शंकराचार्यत्व स्वीकारले (१९१७ जून ३). त्या वेळी म्हैसूर, बडोदे वगैरेचे महाराज, व्हाइसरॉय व गव्हर्नर वगैरेकडून अभिनंदनपर तारा व पत्रे आली. पुढे पीठाच्या जहागिरीत कोल्हापूरकर छत्रपति ढवळाढवळ करू लागले, तेव्हा हे एका छाटीनिशी संस्थानाच्या बाहेर पडले व संकेश्वर पीठावरील आचार्यांशी तडजोड करून दोन्ही पीठांतील तंटा यांनी मिटविला.

नंतर मॉंटेग्यु-चेम्सफर्ड यांना मुलाखत देणे, प्रयाग येथे होमरूल लीगला आशीर्वाद देणे, महाराष्ट्रभर महाराष्ट्र हिंदुधर्म परिषदांची अधिवेशने भरवून ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वाद, स्पर्शास्पृश्य वाद, पतित-परावर्तन व हिंदुकरण वगैरे विषयांना प्रचंड प्रमाणांत चालना देणे वगैरे कामे यांनी केली. महाराष्ट्रांत व इंग्लंडमध्ये विष्णु रघुनाथ करंदीकर यांना अधिकार देऊन अनेक लोकांना शुद्ध केले व कांहीं युरोपीय लोकांना हिंदु धर्माची दीक्षा दिली. त्यांत मिस मिलर नावाच्या अमेरिकन स्त्रीचे

यांनी नाशिक येथे केलेले हिंदुकरण अनेक कारणांनी विशेष गाजले.

पुण्याचे टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ स्थापण्यांत यांनी भाग घेतला व त्याचे पहिले कुलगुरू हे निवडले गेले. हिंदुमहासभेच्या प्रयाग व लाहोर येथील अधिवेशनांचे हे अध्यक्ष निवडले गेले. हंपी येथील विजयनगर राज्याचा ६०० वर्षांच्या महोत्सव प्रसंगी यांना अध्यक्ष निवडण्यांत आले व तेथे 'दुसरे विद्यारण्य' असा यांचा गौरव करण्यांत आला. स. १९३३ साली अमेरिका येथील वर्ल्ड फिलॉसफी ऑफ फेथ या मोठ्या सभेचे अध्यक्षस्थान यांना देऊ केले. पण तेथे न जाता नाशिक येथे परिषद् भरवून केलेल्या भाषणालाच मान्यता देऊन तिने यांचा गौरव गेला.

लोकांनी यांच्या पीठारोहणाचा रौप्यमहोत्सव केला (१९४२). त्या प्रसंगी मोठमोठ्या माणसांनी असा अभिप्राय व्यक्त केला की, हे केवळ योजना सुचविणारे नाहीत तर प्रत्यक्ष पुढे होऊन काम करून दाखविणारे आहेत. हे अनेक स्थित्यंतरे व मतान्तरे यांतून गेले असले तरी हे आपल्या धार्मिक उच्च ध्येयावर नेहमी अचल राहिले आहेत.

यांनी आजपर्यंत हिंदुस्थानभर प्रवास करून संस्कृत, हिंदी, मराठी, कानडी आणि इंग्लिश भाषांत सुमारे ५००० पर्यंत व्याख्याने दिली. यांची व्याख्याने विवेचक आणि चिकित्सक असूनहि अत्यंत परिणामकारक होत. उपमा-दृष्टान्तांनी कोणताहि विषय प्रतिपादण्यांत यांचा हातखंडा आहे. अत्यंत विरुद्ध असणारी सभाहि हे आपल्या वक्तृत्वाने सहज आपलीशी करतात. त्याग, ध्येयवाद, विद्वत्ता व योजकता यांचे आश्चर्यकारक मिश्रण यांच्यांत आढळते.

यांचे ग्रंथ—

संस्कृत—१ सच्चिदानंदस्तवः, २ सिद्धान्तसारः, ३ अष्टोत्तरशतश्लोकी, ४ षड्दर्शनादर्शः, ५ समत्वगीतम् (भगवद्गीता तात्पर्य);

कानडी—भगवद्गीतासारविचार (धारवाड येथे दिलेली कानडीतील व्याख्याने)

इंग्रजी—(१) Spiritual Knowledge and How to Attain It, (२) The Highest Goal of Human Life, (३) The Study of Sanskrit—a Plea for its Revival, (४) The Heart of Bhagawad-Gita, (५) Equality—a Study in the Bhagawad-Gita ;

मराठी- १ गंगासंमति अथवा हिंदुकरण-मान्यता नाटक. मराठीत स्वधर्म नांवाचें साप्ताहिक पुष्कळ वर्षे यांनीं चालविलें व त्यांत अनेक महत्त्वाच्या विषयांवर लिहिलें.

कुर्बान, फजल इलाही—(जन्म स. १९०३) सुप्रसिद्ध समाजसत्तावादी. पिता-मलिक करम इलाही. माता-उमर खैर. जन्मस्थान-लाहोर. यांचें घराणें कक्केजई पठाणांपैकीं आहे. यांच्या पूर्वजांनीं मोगलांच्या वेळीं अफगाणिस्थानांतून येऊन लाहोरला वस्ती केली.

मॅट्रिक पास झाले तेव्हां यांना हिंदु-मुसलमान, तुर्क-जर्मन वगैरेबद्दल थोडी कल्पना आली होती (१९१९). रौलट-कायद्याच्या वेळीं झालेली चळवळ आणि गोळी-बारहि यांनीं प्रत्यक्ष पाहिलेला होता. देशभक्तिपर व्याख्यानें चालू आहेत आणि वर विमानें घरघरत आहेत, हा प्रसंग यांनीं डोळ्यांनीं पाहिला. 'भारत माता की जय', 'इस्लाम जिन्दाबाद' अशा ललकाच्या सुरू होत्या.

सभेच्या बाहेर येतांच यांना गोळीबाराच्या तयारींत लोक दिसले. त्या वेळीं पुढील संवाद झाला: 'तुम्ही हिंदुस्थानी असून आमच्यावर बन्दुका रोखायला तुम्हांला लाज नाही वाटत?' 'कोण असा पुढारी आहे की ज्याचे मागें आम्ही जावें?' 'आम्हांला परदेशी लोकांशी लढण्यास कोण तयार करील?' या संवादांतील प्रश्नाचें उत्तर आपल्यापाशीं नाही, अशी यांची खात्री झाली. इतक्यांत गोळीबाराचा धडाका यांच्या कानां आला. कित्येक लोक गोळीबारांत मेले. बापानें यांना शोधून आणून कोठडीत बंद करून ठेविलें.

कॉलेजमध्ये जाण्याची इच्छा घरच्या परिस्थितीमुळे यांना दाबून ठेवावी लागली. लढाई संपलेली असल्याने नोकरी मिळणें कठीण होत चाललें होतें. इतक्यांत खिलाफत चळवळीच्या पुढाऱ्यांनीं सच्च्या मुसलमानांनीं हिजरत म्हणजे देशत्याग करून मुसलमानी देशांत जाण्याचा फतवा काढला. हे जाणाऱ्या लोकांत सामील झाले. आणि तिकिटाशिवायच पेशावरला पोचले. अखेर अनेक अडचणींतून यांनीं अफगाणिस्थानचा रस्ता पकडला.

सर्व रस्ता डोंगराळ होता. शिवाय पायांच प्रवास होता. चोर व लुटारू यांचें भय होतें. भाषा पुस्तु यांना

बिलकुल येत नव्हती. रस्ता दाखवणारा मनुष्य दाखवील तसें जायचें व सांगेल तसें वागायचें. मधूनच गोळीबारहि ऐकूं यायचा. शेवटीं जलालाबाद, काबूल वगैरे ठिकाणीं सरकारी पाहुणचारहि यांना मिळाला. पण जगांत काय चाललें आहे याचा तेथील लोकांना पत्ता असल्याचें चिन्ह कोठेंच दिसेना. शस्त्र, व्यवस्था किंवा ज्ञान या बाबतींत तेथील मध्ययुग अद्यापि संपलेलें नव्हतें. सैनिकी शिक्षण व इंग्रजांना जिंकणें या गोष्टी तेथील लोकांच्या कल्पनेंतहि नव्हत्या. त्यामुळे हे तेथें अगदीं निराश झाले आणि यांनीं रशियांत जाण्याचें ठरविलें. बोल्शेविकांबद्दल यांनीं आतांपर्यंत विरुद्धच ऐकलें होतें; पण बोल्शेविकांशिवाय इंग्रजांविरुद्ध आपणांस कोणीच उपयोगी पडणार नाही अशी यांची खात्री होत चालली. तुर्कस्थानांतून रशियांत शिरतांच यांचें योग्य स्वागत झालें.

ताशकंद येथें बोल्शेविकांच्या नव्या राज्यव्यवस्थेचा यांना परिचय होऊं लागला. सर्वांना सारखें अन्न, सर्वांना सारखें काम पाहून यांना नवल वाटलें. तेथें सर्व शिक्षणापूर्वी लोकांना राजनीतीचें शिक्षण अधिक दिलें जाई. त्यामुळे मूळच्या सर्व गृहीत गोष्टी सोडाव्या लागत. हे अशा क्रमानें जवळ जवळ मार्क्सवादी बनले. नंतर यांना सैनिकी शिक्षण देण्यांत आलें. शेवटीं यांस शिक्षक बनवून मजूर व शेतकरी यांच्या संघटनांचें स्वतंत्र शिक्षण देण्यांत आलें. असें शिक्षण घेऊन हे जर्मनीत येऊन नंतर हिंदु-स्थानांत पोचले (नव. १९२६). कामाला सुरुवात केली नाही तोंच यांना पकडून पेशावरला नेलें व तेथें यांना पांच वर्षांची शिक्षा मिळाली (१९२७ एप्रिल). पण अपिलांत मॉस्कोला जाऊन शिक्षण घेणें हा गुन्हा नाही असें ठरून पांच वर्षांची शिक्षा तीन वर्षे करण्यांत आली. सुटल्यावर मिरत केसमधल्या लोकांना यांनीं मदत करण्यास सुरुवात केली व लाहोर येथें अध्ययन-चक्र चालविलें (१९२९). पुढें यांना पुनः पकडून चौकशी-शिवाय तुहंगांत ठेवण्यांत आलें. नंतर चार वर्षांनीं यांची सुटका झाली (१९३४). मजुरांतर्फे असेंब्लीच्या निवडणुकींत हे हरले. नंतर यांना पुनः सरकारनें लाहोरला नजरबंद केले (१९३६). यानंतर सुटका झाल्यावर अजबसुल्तानाबरोबर यांचा विवाह झाला.

रामगड काँग्रेसला हे आले होते. पण कम्युनिस्ट पकडले जाऊं लागले तेव्हां हे गुप्त झाले. शेवटीं कम्युनिस्ट सुटले तेव्हां (मे. १९४२), हे बाहेर येऊन लायलपुरला काम करूं लागले. तेथें मजुरांच्या संपांत

यांना वीस दिवस तुडंगांत राहावे लागले. पण लढा यशस्वी झाला व यांना सोडण्यांत आले.

धर्माकरितां देशत्याग करणारा हा तरुण क्रान्तीकरितां सर्वस्वाचा त्याग करण्यास केव्हांहि सज्ज आहे (नये भारतके नये नेता, पा. ४९२).

कुवलयानंद स्वामी— (जन्म स. १८८३) अखिल भारतीय कीर्तीचे शारीरिक शिक्षणविशारद व जागतिक प्रसिद्धी असलेले योगशास्त्रज्ञ. यांचे समग्र नांव—जगन्नाथ गणेश गुणे. स. १९०३ सालीं हे मॅट्रिक झाले व यांना जगन्नाथ शंकरशेठ शिष्यवृत्ति मिळाली. उच्च शिक्षण बडोद्यास झाले व हे बी. ए. झाले (१९१०). बडोदा येथेच सुप्रसिद्ध राजप्रिय राजरत्न प्रो. माणिकरावांकडे हे आकर्षिले गेले व त्यांच्याच शिष्यमंडळीत दाखल होऊन हे मल्लविद्येत प्रवीण झाले. स. १९१६ पर्यंत हे बडोद्यासच शिक्षक होते. पुढे स. १९१६-२३ पर्यंत खानदेश शिक्षण मंडळाचे हे एक आजीव सदस्य होते.

यांच्या व इतर आजीव सदस्यांच्या परिश्रमामुळे खा. शि. मं. चे हायस्कूल चांगलेच नांवारूपास आले. परंतु १९२१ मध्ये त्याला राष्ट्रीय स्वरूप देण्यांत येऊन अमळनेरास स्वतंत्र राष्ट्रीय शिक्षण देणारे महाविद्यालय स्थापन करण्यांत आले. त्यांत यांनीच पुढाकार घेतला होता व राष्ट्रीय महाविद्यालयाचे प्राचार्यपद दोन वर्षपर्यंत यांच्याचकडे होते. पुढे १९२३ सालीं ते अराष्ट्रीय झाल्यामुळे व यांना योगविद्येचे आधुनिक शास्त्रदृष्ट्या सर्वांगीण संशोधन करून तद्वारा जनसेवा करण्याची उत्सुकता असल्यामुळे यांनी त्या मंडळाच्या सदस्यत्वाचा राजीनामा दिला.

खा. शि. मंडळांत असतांनाच १९१९ सालीं यांनी श्रीक्षेत्र मालसर (नर्मदातटाक) येथील योगविद्या-विशारद परमहंस श्री माधवदासजी महाराज यांचे शिष्यत्व स्वीकारले व त्यांच्याच कृपेने यांना अल्पकाळांत योगविद्येचा उत्कृष्ट लाभ झाला. १९२३ मध्ये खा. शि. मं. सोडल्यानंतर यांनी लोणावळ्यास कैवल्यधाम स्थापन करण्याच्या तयारीत एक वर्ष घालविले व १९२४ च्या आक्टोबरांत विजयादशमीच्या मुहूर्तावर कैवल्यधामाची स्थापना केली. सांप्रत महाराष्ट्रांतील जगद्विख्यात झालेल्या संस्थांपैकी ती एक संस्था आहे.

‘पूर्व व पश्चिम यांच्या संस्कृतीचा मेळ घालून दोन्हीच्या संयोगाने अखिल मानव जातीला उद्बोधक असे नवीन

तत्त्वज्ञान निर्मावयाचे,’ असा या संस्थेचा मुख्य उद्देश आहे. पूर्वेकडील योगीजनांची संस्कृति ही अध्यात्मिक ज्ञानावर उभारलेली आहे, तर पश्चिमेची संस्कृति जड-वस्तुनिष्ठ असून प्रायोगिक विज्ञानावर आधारलेली आहे. यामुळे दोन्ही संस्कृति अत्यंत भिन्न आहेत. परंतु पुरातन योगीजनांच्या यौगिक सिद्धान्तांचे नव्या शास्त्राच्या साहाय्याने स्पष्टीकरण करावे व त्यायोगे या दोन भिन्न संस्कृतींची सांगड घालून द्यावी, अशी यांची इच्छा आहे. त्याबरोबरच आत्मिक, सामाजिक व शारीरिक शिक्षणाचा प्रसार करावा असाहि या संस्थेचा हेतु आहे. आश्रमाच्या स्थापनेपूर्वीच यांनी यौगिक क्षेत्रांत संशोधन केले होते. आश्रमाच्या स्थापनेबरोबरच यांनी ‘योगमीमांसा’ नांवाचे त्रैमासिक चालू केले व त्यांत इंग्रजी भाषेतून आसने, बंधक्रिया, मुद्रा व प्राणायाम यांचा ‘क्ष’ किरणादि अर्वाचीन शास्त्रीय साधनांच्या साहाय्याने केलेला संशोधनात्मक अभ्यास त्यांत प्रसिद्ध करण्यास सुरुवात केली. यांतील शास्त्रशुद्ध मांडणीमुळे जगाचे लक्ष यांच्या संशोधनाकडे लागले.

शरीरशिक्षा व रोगपरिहार या बाबतींत योगाची उपयुक्तता अर्वाचीन शास्त्रांच्या आधारें यांनी सिद्ध केली व आपल्या आश्रमांत अनेक रोग्यांना हे परिहार देऊ लागले.

योगोपचाराचे कार्य आधुनिक वैद्यकाचे ज्ञान असलेल्या व योगोपचाराचे तात्त्विक व प्रत्यक्ष ज्ञान संपादन केलेल्या तज्ज्ञांच्या हातीं असावे असा यांचा कटाक्ष असून यांच्या हाताखाली आजवर तीन M. B. B. S. पदवीधर योगचिकित्सेत पारंगत झाले आहेत व ते कैवल्यधामाच्या विद्यमाने निरनिराळ्या केन्द्रांत योगचिकित्सेचे कार्य करीत आहेत. त्याचप्रमाणे आश्रमांतील अनेक सदस्यांनी आयुर्वेद, पाश्चात्य वैद्यक व योगोपचार यांचे उत्तम ज्ञान संपादन केले असून यांपैकी एक सदस्य चरकतीर्थ स्वामी दिगंबरजी राजकोटच्या कैवल्यधामाचे अत्यंत यशस्वितेने प्रमुखपद भूषवीत आहेत. लोणावळ्यास योगचिकित्से-कारितां येणाऱ्या रुग्णांच्या निदानाकरितां कैवल्यधामांत एक रुग्णविज्ञानशाला (Clinical Laboratory) असून तिचे नांव ‘श्रीनटवरसिंह रुग्णविज्ञानशाला’ असे आहे. पोरबंदरचे महाराणा श्रीनटवरसिंहजी यांनी आश्रमास रु. ३३००० ची देणगी दिल्यामुळे त्यांचे नांव या विज्ञान-शालेस देण्यांत आले आहे.

योगद्वारा स्वास्थ्यसंरक्षणाचे कार्य मुख्यतः लोणावळें,

मुंबई (स्थापना १९३२), व राजकोट (स्थापना १९४३) या ठिकाणी कैवल्यधामाकडून केलें जातें. लोणा-वळ्यास भारतांतील सर्व प्रान्तांचे रुग्ण येतात. आश्र-माचें एक रुग्णसेवामंदिर असून त्यांत रुग्णांची शुश्रूषे-बरोबर राहण्याजेवणाची सोय केली जाते. मुंबईस रोज दोनअडीचशें स्त्रीपुरुषांची स्वास्थ्यसंपादनार्थ हजेरी असते. मुंबईच्या Health Centre करितां मुंबई सरकारनें दोन लक्ष रुपये किंमतीची बँकबेवरील रमणीय जागा कैवल्य-धामास नाममात्र भाज्यानें दिली असून शिवाय या केन्द्रास सरकारकडून सालीना १ हजार रुपये ग्रँटहि मिळत असते. राजकोट येथील स्वास्थ्यसंरक्षणाचें कार्यहि उत्तम चाललें आहे. एवंच आजवर कधीहि न मिळालेलें यश योगचिकित्सेस कैवल्यधामानें मिळवून दिलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.

स्वास्थ्यसंवर्धनाचें कार्यहि रोगोपहरणाच्या इतकेंच कैवल्यधामानें यशस्वी केलें आहे. यौगिक शारीरिक शिक्ष-णाची रचना आधुनिकशास्त्रदृष्ट्या विवेचून व सुसंघटित करून त्याला यांनीं सर्वत्र मानाचें स्थान मिळवून दिलें आहे. कैवल्यधाम स्थापन झाल्यानंतर अवघ्या तीनच वर्षांनीं संयुक्तप्रान्त सरकारनें कैवल्यधामाकडे एक डेप्यु-टेशन पाठविलें व त्या डेप्युटेशनचा अहवाल प्रसिद्ध करून यौगिक शारीरिक शिक्षण आपल्या प्रान्तांतील शिक्षणसंस्थांत प्रविष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. १९३२ सालीं यांना लखनौस बोलावून कांहीं तात्पुरते शिक्षकहि यौगिक संघ व्यायामांत तयार करून घेतले. मुंबई सर-कारनेंहि यांना १९२७ सालच्या शारीरिक शिक्षण कमे-टीचे एक सदस्य नेमलें होतें व या कमेटीनें कैवल्यधामां-तील यौगिक पद्धतीची शिफारस केली होती. पुढें १९३७ सालीं मुंबई सरकारनें नेमलेल्या शारीरिक शिक्षण समि-तीनें यांना अध्यक्षच निवडलें. या कमेटीनें शिफारस केल्याप्रमाणें मुंबई प्रान्ताचें सरकारी शारीरिक शिक्षणबोर्ड १९३८ मध्ये स्थापन झालें. तें बोर्ड अद्याप अस्तित्वांत असून त्याच्या अध्यक्षपदीं यांची आजवर तीन वेळां लागोपाठ नेमणूक झाली (१९३८, १९४० व १९४३). प्रान्तांतील शारीरिक शिक्षणाची युद्धोत्तर रचना सुचविण्याकरितां या वर्षी मुंबई सरकारनें नेमलेल्या समितीचें अध्यक्षपद यांस देण्यांत आलें आहे.

१९३७ च्या कमेटीनें शिफारसलेल्या शारीरिक शिक्षण-क्रमांत यौगिक पद्धतीचा अन्तर्भाव केला असून त्या साला-पासून यौगिक व्यायामाकडे सरकारी, निमसरकारी व

खासगी शिक्षणसंस्थांतून अधिकाधिक लक्ष पुरविलें जात आहे. सारांश, कैवल्यधामाच्या उद्योगानें यौगिक शारी-रिक शिक्षणासहि सरकारदरबारीं मान्यतेचें स्थान मिळालें आहे. इतर देशीविदेशी पद्धतींचाहि शास्त्रदृष्ट्या यांनीं उत्तम अभ्यास केला असल्यानें यांची शारीरिक शिक्षण क्षेत्रांतील कामगिरी चिरस्मरणीय झाली आहे.

कैवल्यधामाच्या शास्त्रीय कार्याची छाप देशीविदेशी विद्यापीठांवरहि पडत चालली आहे. १९३२ सालीं अमेरिकेतील येल् युनिव्हर्सिटीनें K. T. Behanan यांस Research Fellowship देऊन योगाभ्यासाकरितां हिंदुस्थानांत पाठविलें. त्या वेळीं डॉ. बेहॅनन् यांनीं १ वर्ष यांचेकडेच अभ्यास केला. १९३७ सालीं अमेरिकेतील कोलंबिया युनिव्हर्सिटीतील Deputy Director of Physical Education डॉ. जोसेफाइन रॉयब्रेन या कैवल्यधामाच्या मुंबई केंद्रांत येऊन यौगिक व्यायाम-पद्धतीचें शिक्षण घेऊन गेल्या. हिंदुस्थानांतहि त्रावणकोर युनिव्हर्सिटीनें आपल्या विद्यार्थ्याकरितां यौगिक शारी-रिक शिक्षणाचा उपक्रम केला असून कैवल्यधामाचे एक आजीव सदस्य डॉ. विणेकर, B. A., M. B. B. S. हे त्या विभागाचे Director आहेत. त्रावणकोर युनिव्हर्सिटीनें डॉ. विणेकर यांस तीन वर्षांकरितां कैवल्यधामाकडून मागून घेतलें आहे.

अशा रीतीनें रोगपरिहार व स्वास्थ्यसंवर्धन या दोनहि क्षेत्रांतील कैवल्यधामाची योगविषयक कामगिरी कितीहि महनीय असली तरी आश्रमाचें मुख्य व अंतिम ध्येय अध्यात्मच आहे. आजचे आश्रमांतील आजीव सदस्य अध्यात्माकरितांच स्वामीजींच्या नेतृत्वाखालीं एकत्र आलेले आहेत. मात्र कैवल्यधामाचें ध्येयभूत अध्यात्म केवळ व्यक्तिनिष्ठ नसून तें राष्ट्रनिष्ठ किंबहुना जगनिष्ठहि आहे. वैयक्तिक अध्यात्म अभ्यास, वैराग्य, श्रद्धा, वीर्य इत्यादि साधनांनीं सिद्ध होतें. राष्ट्रनिष्ठ व जगनिष्ठ अध्यात्माची गोष्ट तशी नाही. भारतीय व पाश्चात्य संस्कृतींचा आधुनिक शास्त्रदृष्ट्या समन्वय करून सिद्ध झालेल्या आध्यात्मिक मूल्यांवर समाजरचना झाल्याविना राष्ट्रीय अथवा जागतिक अध्यात्म सिद्ध होणार नाही. अशा अध्यात्माची सिद्धि, प्रचार व प्रसार करण्याच्या दृष्टीनेंच कैवल्यधामाची स्थापना झाली व वाढ होत आहे.

आध्यात्मिक मूल्यांची सिद्धि, प्रचार आणि प्रसार करण्यास आत्मनिष्ठ नव्या तरुणांची जरूर आहे. अशा

कांही व्यक्ति आजहि आश्रमाशीं निगडित आहेत. परंतु कार्यक्षेत्राच्या वाढीच्या दृष्टीनें एवंगुणविशिष्ट तरुण तयार करण्याकरितां यांनीं आपल्या पारमार्थिक गुरुंच्या नांवानें 'श्रीमन्माधवयोगमंदिर समिति' स्थापन केली असून या समितीच्या विद्यमानें लवकरच योगमहा-विद्यालय काढण्याची सिद्धता सुरू आहे. या योगमहा-विद्यालयाच्या अभ्यासक्रमांत योगविद्या, पाश्चात्य व पौरस्त्य दर्शनें, तौलनिक धर्मशास्त्र, मानसशास्त्र, शारीर, इन्द्रियविज्ञान, रोगपरीक्षा, रोगहरण यांचा अन्तर्भाव असून शासनशास्त्र, अर्थशास्त्र वगैरेंचाहि स्नातकांस परिचय होईल अशी व्यवस्था आहे. योग्य तो अध्यापक वर्ग तयार करण्याकरितां Postgraduate Research Fellowships निर्माण केल्या असून त्यांत M. A., M. Sc. पदवीधर आपापल्या विषयांत Doctorate मिळवितील असा उपक्रम केला आहे.

केवळ कर्मयोगाचाहि एक विभाग कैवल्यधामांत असून त्याचें केन्द्र बोरीवली (मुंबई नजीक) येथें आहे. आदिवासी वन्य जनतेची सेवा या केन्द्राकडून केली जाते. एक प्राथमिक विद्यालय, एक मुलांचें छात्रालय, एक मुलींचें छात्रालय, दोन आयुर्वेदीय दवाखाने अशा संस्था धर्मार्थ चालत असून शिवाय वन्य जातीस आर्यसंस्कृतीची शिकवण मिळावी म्हणून अनेक प्रयत्न या केन्द्रातर्फे केले जातात व ते नृपतिजनपदांना फार प्रशंसनीय वाटत आहेत. कैवल्यधामाचे एक आजीवसदस्य श्री. लक्ष्मणजी महाजन हे या केन्द्राचे धुरीण आहेत. आश्रमाच्या कार्यास अनेक राजेरजवाडे व धनिक यांनीं हजारों रुपयांची आजवर मदत केली असून आश्रमाची एकंदर मिळकत दोन ते तीन लक्षांची आहे.

स्वामीजींचा प्रेमळ स्वभाव, पवित्र आचरण, योग-विद्येची सेवा, ज्ञानदान, आर्तसेवा, राष्ट्रीय वृत्ति आणि त्यागावर उभारलेली भव्य योजकता यांमुळे यांना विसाव्या शतकांतील महर्षींची पदवी प्राप्त झाली आहे. यांनीं आधुनिक पद्धतीनें योगाचा अभ्यास व प्रचार सुरू केला नसता तर योगाबाबतसुद्धा आम्हांला युरोप-कडे पाहावें लागलें असतें.

यांचे कविताग्रंथ—१ सुदामदेव चरित्र (१९०४), २ काव्यरत्नावलि (१९०४), ३ कुवलयानंदार्ची गाणी (१९१७).

यांचे इंग्रजी भाषेतील महत्त्वाचे ग्रंथ—१ योगमीमांसा ४ खंड, प्रत्येकी ४ विभाग, २ योगासनें, ३ प्राणायाम.

यांचा हिंदी ग्रंथ—१ यौगिक संघव्यायाम, शिवाय अनेक संशोधनात्मक इंग्रजी लेख व व्याख्यानें.

कुळकर्णी, दिगंबर गोपीनाथ—(जन्म स. १९०६) एक महाराष्ट्रीय संशोधक. 'हिंदुस्थानांतील शेतीस मैलापाण्याचा उपयोग' या विषयावर संशोधनात्मक निबंध लिहित्याबद्दल यांना पीएच्. डी. ही पदवी मुंबई विश्वविद्यालयाकडून देण्यांत आली (१९३९). स. १९२८ सालीं बी. एजी. झाल्यापासून दहा वर्षे एफ्लुएंट फार्म हडपसर येथें वरील विषयाचें संशोधनकार्य हे करीत होते. स. १९३४ सालीं 'पुण्यांतील घाण पाण्याचा शेतीस उपयोग' या विषयावर पाठविलेल्या प्रबंधामुळे यांना एम्. एजी. ही पदवी देण्यांत आली. तोच विषय हिंदुस्थानच्या दृष्टीनें मांडून हे पीएच्. डी. झाले.

शहरांतील मैला पाण्याचा शेतकीच्या कामी कसा उपयोग करितां येईल हा यांच्या अभ्यासांतील महत्त्वाचा विषय होय. दर माणशीं दर वर्षी २ रुपये किंमतीचा मैला उत्पन्न होतो. त्याचा जर शेतीस पूर्ण उपयोग झाला तर ४० कोटींच्या हिंदुस्थानास ऐंशी कोट रुपये किंमतीचें खत शेतीस मिळून आर्थिक, आरोग्य व राष्ट्रीय दृष्ट्या फार मोठा उपयोग होणार आहे, हें यांनीं आपल्या निबंधांत दाखविलें आहे. हिंदुस्थानांतील मोठ-मोठ्या शहरांपुढें आज जो मैलापाण्याचा प्रश्न उभा आहे त्याबद्दलच यांनीं विशेष उहापोह केला आहे. हिंदी शेतीचा जिव्हाळ्याचा प्रश्न राष्ट्रहितदृष्ट्या कसा सोडवितां येईल हें दाखविणें हें यांच्या निबंधाचें वैशिष्ट्य आहे.

'हिंदुस्थानांतील साखरेचे कारखाने, त्यांची सद्यःस्थिति व भवितव्यता' या विषयावरील चढाओढीच्या निबंधाबद्दल मुंबई विश्वविद्यालयाकडून यांना 'अॅशबर्नर' प्राइझ देण्यांत आलें.

त्यानंतर स. १९३८-१९४२ पर्यंत लोण्याच्या पड-जमिनी व त्यांची सुधारणा यांबाबत बारामती येथें यांनीं संशोधन केलें. लोण्याच्या जमिनीपासून 'सोडियम सल्फेट' क्षार तयार करून दाखविला असून हें कार्य मोठ्या प्रमाणांत कसें करून दाखवितां येईल हेंहि यांनीं सिद्ध केलेलें आहे. बारामती येथें मोठ्या प्रमाणावर सोडियम सल्फेट तयार करण्याचा सॉल्ट वर्क्स या नांवानें जो कारखाना उभारला आहे तो यांच्याच परिश्रमाचें फळ होय.

स. १९४५ साली यांनी मोर्वा संस्थानांत इरिगेशनखाली आणण्यास योग्य अशा जमिनीची पाहणी केली असून त्याबद्दलचे नकाशे संस्थानास तयार करून दिले आहेत. इरिगेशन स्कीम हाती घेण्यापूर्वी इरिगेशनला योग्य अशा जमिनीची पाहणी आगाऊ करणे हे किती महत्त्वाचे आहे हे यांनी दाखवून दिले आहे. हा उपक्रम नवीन असून अखिल भारतांतील प्रथम प्रयत्न आहे.

कुळकर्णी, रावसाहेब-पांडुरंग ज्ञानेश्वर—
(जन्म स. १८८८) सुप्रसिद्ध संस्कृत पंडित, वारकरी वाङ्मयाचे अभ्यासक, सार्वजनिक कार्यकर्ते व मुत्सद्दी. यांचे लेखन पांडुरंगशर्मा या नांवाने प्रसिद्ध आहे. यांचे घराणे देवाच्या आळंदीजवळील चन्होली बुद्रुकचे राहणारे असल्याने चार-पाच पिढ्यांपूर्वीपासूनच यांचा आळंदी व तेथे श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या दर्शनाकरिता येणाऱ्या वारकरी संप्रदायांतील प्रमुख लोकांशी संबंध आला. बुद्धि तल्लख व वृत्ति धार्मिक असल्याने यांनी सुप्रसिद्ध ज्ञानेश्वरीज्ञ कै. कृष्णबुवा श्रीगोंदेकर, साखरे व जोग यांच्यापाशी ज्ञानेश्वरांचे पद्धतशीर वाचन केले. पण मूळ संस्कृत भाषेतील शास्त्रज्ञानाची यांना आवश्यकता वाटू लागली म्हणून हे आपल्या स्वभावानुसार काशीम जाऊन दाखल झाले. काशीस हे सहा वर्षे होते. तेथे यांनी म. म. गंगाधरशास्त्री तेलंग, सी. आय. ई., यांचे-जवळ वेदान्तशास्त्राचे अध्ययन केले. त्याच वेळी अलाहाबाद विश्वविद्यालयाचे मॅट्रिक होऊन कॉलेजमध्येहि हे दाखल झाले. पण पुढे यांना कॉलेज शिक्षण पुरे करणे शक्य झाले नाही.

अभ्यासी वृत्ति, कष्टालु स्वभाव, निर्भयपणा आणि महत्वाकांक्षा यांमुळे यांनी जेथे जेथे पाऊल टाकले तेथे तेथे आपली विशेष छाप बसविली. स. १९१७-२१ पर्यंत 'ज्ञानेश्वरांचे तत्त्वज्ञान' या विषयावर पुण्याच्या 'चित्रमय जगत्' मासिकांत यांनी २९ लेखांक लिहिले. त्यांत यांनी ज्ञानेश्वरांचे वेदांतविषयक प्रतिपादन श्री-शंकराचार्यांच्या अद्वैत मताचे केवळ अनुवादक नसून त्यांचे मायावादखंडन श्रीरामानुजाचार्यांच्या मताला जवळजवळ जुळते आहे व ज्ञानेशांचा स्फूर्तिवाद शास्त्रात पद्धतीने सप्रमाण सिद्ध करण्याचा प्रयत्न यांनी केला. ते सर्व प्रतिपादन अगदी नवे आणि बिनतोड आहे. आज पंचवीस वर्षांपेक्षा अधिक दिवस ते लेख विद्वानांच्या पुढे असूनहि त्यांचे व्यवस्थित खंडन अद्यापि कोणीच करू शकले नाही. अलीकडेच नागपूरचे प्रो. शं. दा.

पेंडसे यांनी त्या प्रतिपादनाचे खंडनाचा प्रयत्न 'ज्ञानेश्वरदर्शन' या नावाचा एक स्वतंत्र ग्रंथ पीएच्. डी. पदवीकरिता लिहून केला. तो प्रयत्न तितकासा यशस्वी झालेला नाही असे विद्वानांचे म्हणणे आहे. यावरून यांची मांडणी कशी जुन्यानव्या संस्कृत-प्राकृत ग्रंथांच्या भक्कम आधारावर उभारली आहे हे ध्यानांत येईल. या लेखांना अद्यापि ग्रंथरूपाने प्रसिद्धी लाभलेली नसली तरी त्यांतील विचार इंग्रजीमधूनहि मद्रासच्या तिसऱ्या ओरिएंटल ऑल इंडिया कॉन्फरन्सच्या वृत्तांतांत मांडला गेला आहे.

आळंदी येथील म्युनिसिपालिटीचे हे स. १९२०-३३ पर्यंत अध्यक्ष होते. यांच्या पद्धतीप्रमाणे हे कोणत्याहि सन्मानाच्या जागेचा निर्गुणनिराकार पद्धतीने उपभोग घेणे शक्य नसते. तेथेहि यांनी आपले विशेष व्यक्तित्व खर्च करून कौन्सिलमध्ये नामंजूर झालेली आळंदी वॉटरवर्क्सची योजना खास गव्हर्नरच्या मंजुरीने अंमलांत आणून यशस्वी केली. आज आळंदीस गांवांत व वारकऱ्यांना मोफत मिळत असलेल्या शुद्ध नळाच्या पाण्याचा पुरवठा हा यांच्या प्रयत्नांचे फळ होय. त्या वेळी 'रावसाहेब' ही पदवी देऊन यांच्या त्यागी व सेवातत्पर वृत्तीचा सरकारने गौरव केला (१९२७). त्याप्रमाणे अद्यापि कोणत्याहि म्युनिसिपालिटीने न केलेले मुलांच्या मोफत प्राथमिक शिक्षणाचे आळंदीतील कार्यहि यांच्याच प्रयत्नांचे फळ होय.

यापेक्षांहि यांचे प्रांतिक कायदे कौन्सिलांतील कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आणि विशेष घटनांमुळे महत्त्वपूर्ण आहे. स. १९३०-३७ सालाखेर हे कौन्सिलांतील लोकनियुक्त सभासद होते. कौन्सिलचे वृत्तांत सरकारनेच प्रसिद्ध केलेले असल्यामुळे एक साधा पण प्रयत्नशील मनुष्य केवढे प्रचंड काम करू शकतो याची त्यावरून उत्तम कल्पना येते. बहुमत करावयास लागणाऱ्या सूक्तासूक्त कारवाया, मंत्र्यांच्या अंतर्गत कारवायांवर प्रकाश पाडण्याकरिता करावे लागणारे साहसी प्रयत्न, एवढेच नव्हे तर सरकारी बजेटांतील कुलंगडी बाहेर आणण्याकरिता करावा लागणारा गौप्यस्फोट वगैरेमुळे यांनी कौन्सिलमध्ये आपल्यासंबंधाचा एक विशेष दरारा उत्पन्न केला होता. यांनी लक्ष घातलेले काम हे इतक्या नेटाने, चिकाटीने व बुद्धिमत्तेने पार पाडीत की सर्वच लोक यांच्या कार्यपद्धतीने चकित होऊन जात. धाडस हा एक यांच्या कार्यपद्धतीचाच भाग आहे. त्यामुळे यांचा वचक नाही असा अधिकारीसुद्धा क्वचितच आढळेल.

यांच्या कौन्सिलमधील निःस्वार्थी व निर्भय कामगिरी-बद्दल आभार मानण्याकरिता मुंबईचे गव्हर्नर ना. आर. डी. बेल हे एकदां आठ्ठदीस यांच्या घरी आगाऊ न कळवितां मुद्दाम गेले होते.

अशा प्रकारे कोणतेहि काम करण्याकरितां यांना अभ्यासहि जिवापाड करावा लागतो. पण अभ्यास, मेहनत यांबद्दल हे कधींच विचार करित नाहीत. आणि ईश्वरकृपेने यांना शरीरप्रकृतीहि यांच्या बेडरवृत्तीला साजेशी लाभलेली आहे.

डि. लोकलबोर्डातील नऊ वर्षांची यांची कारकीर्द अशाच थाटाची आहे. तेथे स्कूलबोर्डातहि हे सहा वर्षे होते. हे आठ्ठदीच्या वारकरी शिक्षण-संस्थेच्या संस्थापकांपैकी एक असून त्या संस्थेचे स. १९१९-२० पर्यंत ट्रस्टीहि होते. आठ्ठदी संस्थानचे हे ट्रस्टी आहेत (१९४३). याशिवाय विविधज्ञान विस्तारांत अध्यात्मरामायणाचे अर्वाचीनत्व, उपनिषदांचा परंपरांतील प्रवास वंगरे संशोधनप्रधान सुमारे पंधरा लेख यांनी लिहिले आहेत. तसेंच भा. इ. सं. मं. च्या वृत्तांतांत वारकऱ्यांच्या वसाहती, तुकारामाचे अभंगा-न्तर्गत आत्मचरित्र व. भां. रि. इ. च्या अँनल्समध्ये ज्ञानेश्वर-नामदेवांचे समकालीनत्व (इंग्रजी) वंगरे लेख व आठ्ठदी पास्ट अँड प्रेझेंट (इंग्रजी) हे पुस्तक यांनी लिहिले.

कुळकर्णी, रामकृष्ण केशव— (जन्म स. १८७६-मृत्यु स. १९४४) एक ध्येयवादी व चिकाटीचे बालशिक्षण कार्यकर्ते. यांचा जन्म सातारा जिल्ह्यांत वडगांवजिक पुसेसावळी येथे झाला. यांचे हायस्कूल-शिक्षण कोल्हापूर येथे होऊन हे डेक्कन कॉलेजांतून बी. ए. झाले (१८९८). यांना दक्षिणा फेलोशिप मिळाली. इतिहास व तत्त्वज्ञान हा विषय घेऊन दोन वर्षांचा अभ्यासक्रम एकाच वर्षांत उरकून हे एम्. ए. झाले (१८९९). हे अत्यंत बुद्धिमान असल्याने एम्. ए. च्या परीक्षेत यांना तेलंग सुवर्णपदक मिळाले होते. हे एल्एल्. बी. झाले तरी वकिली करण्यापेक्षां अध्यापनाकडे यांचा ओढा असल्याने प्रथम उज्जयनीच्या माधव कॉलेजांत व नंतर ग्वाल्हेर येथील विक्टोरिया कॉलेजांत इतिहासाचे प्राध्यापक झाले. स. १९३५ साली हे तेथून सेवानिवृत्त झाले. यांची अध्यात्माकडे स्वाभाविकच प्रवृत्ति होती. देवासच्या श्रीशीलनाथमहाराजांच्या विशेष सहवासाने यांच्या अध्यात्मिक वृत्तीची वाढ होऊन हे सर्वाकडे

समदृष्टीने पाहणारे विश्वकुटुंबी बनले होते. अशा वृत्तीला पोषक असणाऱ्या या नवशिक्षिताचा कल थिऑसॉफिकल सोसायटीकडे वळल्यास आश्चर्य कसले? स. १९१५ साली यांनी मुंबई येथे शिक्षक पालक-संघाची स्थापना केली आणि त्या संस्थेचे चिटणीस म्हणून अत्यंत उत्साहाने आमरण काम केले. स. १९२४ साली बालशिक्षण-शास्त्राच्या पुढील अभ्यासाकरिता यांनी युरोप, अमेरिका, जपान व इंग्लंड या देशांत प्रवास करून त्या शास्त्रांतील अगदी ताज्या कल्पना व पद्धति यांची कसोशीने माहिती मिळवून तिचा प्रसार सुमारे ८-९ बालवार्षिकें (चाइल्ड अँन्युअल्स) प्रसिद्ध करून या देशांत केला. शिवाय १३ इंग्रजी लघुपुस्तके त्यांपैकी कांहींची अनेक देशी भाषांतून भाषान्तरें करवून व १६ प्रासंगिक पत्रिका छापून बालशिक्षणशास्त्राचा यांनी प्रचार केला. शिवाय दक्षिण व उत्तर हिंदुस्थानांत दौरा काढून हे या शिक्षण-पद्धतीचा प्रचार करित.

कुंझरू, पंडित अयोध्यानाथ— (जन्म स. १८४०-मृत्यु स. १८९२)

सुप्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते व राजकारणी पुरुष. हे काश्मीरी ब्राह्मणाचे घराणे अनेक पिढ्यांपूर्वी अलाहाबाद येथे स्थायिक झाले. यांना लहानपणापासूनच सार्वजनिक कार्य करण्याचा नाद असे. यांनी आग्रा येथे वयाच्या बाविसाव्या वर्षी वकिली करण्यास सुरुवात केली आणि स्वतंत्र बाण्याचे वकील म्हणून यांनी लौकिक मिळविला. स. १८८६-९० पर्यंत हे संयुक्तप्रांत कायदे-मंडळाचे पहिले हिंदी सदस्य होते. तत्कालीन सहकाऱ्यांत यांच्याबद्दल अत्यंत पूज्यभाव असे. स. १८८८ साली अलाहाबाद येथे भरलेल्या राष्ट्रीय सभेचे हे स्वागताध्यक्ष होते. त्या काळी राष्ट्रीय सभेस सरकारचा फार विरोध होता. त्यास न जुमानतां आणि मुलकी व लष्करी अमलदारांनी उपस्थित केलेल्या अडचणीस भीक न घालतां यांनी आपल्या कर्तबगारीच्या जोरावर ते अधिवेशन यशस्वी करून दाखविले.

हे आग्रा कॉलेजांत कायद्याचे प्राध्यापक होते. आग्रा येथील विक्टोरिया कॉलेजचे हे संस्थापक होत. अलाहाबाद व कलकत्ता विद्यापीठांच्या सेनेटचे हे सभासद होते.

स. १८७९ साली स्वतःचे एक लक्ष रुपये घालून यांनी 'इंडियन हेरल्ड' नावाचे पत्र काढले. पण ते पुढे बंद पडले. पुनः १८९० मध्ये 'इंडियन युनियन'

जन्मास आणलें आणि पंडित मदनमोहन मालवीय यांच्याकडे त्याचें संपादकत्व दिलें. यांचे पुत्र पं. हृदयनाथ कुंझरू होत.

कुंझरू, पंडित हृदयनाथ—(जन्म सन १८८७) भारत सेवक समाजाचे अध्यक्ष व सुप्रसिद्ध राजकीय कार्यकर्ते. यांना सार्वजनिक कार्य विधायक पद्धतीनें मनःपूर्वक करण्याचें शिक्षण प. वा. ना. गोखले यांकडून मिळालें. हे अलाहाबाद युनिव्हर्सिटीचे बी. ए., बी. एससी. असून १९०९ सालीं भारत सेवक समाजास येऊन मिळाले. अर्थशास्त्राचें विशेष अध्ययन करण्याकरितां भारत सेवक समाजानें यांना इंग्लंडला रवाना केलें. तेथें 'लंडन स्कूल ऑफ इकॉनमिक्स' मध्ये यांनीं अभ्यास केला (१९११-१२). भारत सेवक समाजांत प्रवेश झाल्यापासून हे एक निष्ठावन्त आणि व्यासंगी कार्यकर्ते म्हणून जनतेच्या सतत डोळ्यांसमोर आहेत. खुद्द संस्थेतहि यांच्या विशेष कार्यपद्धतीमुळे पूर्वीचे अध्यक्ष गोपाळ कृष्ण देवधर हे परलोकवासी झाल्यावर यांना अध्यक्ष निवडण्यांत आलें (१९३६). हिंदुस्थानांतील होणाऱ्या राज्यघटनात्मक चळवळींचे सूक्ष्म निरीक्षक या दृष्टीने यांची कामगिरी महत्त्वाची आहे. चालू सार्वजनिक प्रश्नांची सांगोपांग माहिती यांच्याइतकी फारच थोड्यांना असेल. मॉंटफोर्ड सुधारणांच्या वेळीं प्रागतिक पक्षानें इंग्लंडला पाठविलेल्या शिष्टमंडळाचे सदस्य म्हणून यांनीं केलेली कामगिरी सुप्रसिद्ध आहे (१९१९). त्याचेच बरोबर संयुक्तप्रान्त कायदेमंडळाचे सभासद (१९२१-२३), ईस्ट आफ्रिकन नॅशनल काँग्रेसचे अध्यक्ष (१९२९), हिंदी विधिमंडळाच्या वरिष्ठ शाखेचे सभासद (१९३७ पासून) ई. आ. नॅ. काँग्रेसनें लंडनला नेलेल्या शिष्टमंडळाचे सदस्य (१९२९-३०) व आस्ट्रेलियांत सिडने येथें भरलेल्या दुसऱ्या ब्रिटिश कॉमनवेल्थ रिलेशन्स कॉन्फरन्समधील हिंदी शिष्टमंडळाचे सभासद (१९३८), अमेरिकेंत भरलेल्या पॅसिफिक रिलेशन्स कॉन्फरन्समधील हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि (१९४५) इत्यादि यांची कामगिरी महत्त्वाची आहे. लष्कराच्या हिंदीकरणावर हे नेहमीं भर देतात. हिंदी विधिमंडळानें निवडून दिलेल्या डिफेन्स कन्सल्टेटिव्ह कमेटी व स्टँडिंग एमिग्रेशन कमेटी यांचे हे सभासद होते.

पुण्यास भरलेल्या राष्ट्रीय प्रागतिक परिषदेचे हे अध्यक्ष होते (१९३४). परद्वीपस्थ हिंदी लोक, ब्रम्ही निर्वासित, वगैरेसंबंधाची यांची कामगिरी महत्त्वाची आहे. बनारस हिंदु विद्यापीठ व अलाहाबाद विद्यापीठ यांच्या

कार्यकारिणीचे हे सदस्य आहेत. बंगाल, बिहार, ओरिसा, मलबार वगैरे प्रान्तांतील दुष्काळ व व्याधि निवारणाबाबत यांनीं चांगली कामगिरी केली आहे. अलाहाबाद येथील सेवासमितीचे कार्यवाह, कमला नेहरू इंग्ल्याच्या स्थानिक कमेटीचे अध्यक्ष, अलाहाबाद येथें स्थापन झालेल्या हिंदुस्थान स्काउट असोसिएशनचे नॅशनल कमिशनर वगैरे यांचीं कामें उल्लेखनीय आहेत. 'पब्लिक सर्व्हिसेस ऑफ इंडिया' हा यांचा ग्रंथ होय.

कुंटे, महादेव मोरेश्वर—(जन्म सन १८३५-मृत्यु स. १८८८) कवि, इतिहासकार व षट्दर्शनज्ञ. सातान्याजवळ माहुली गांवीं गरीब भिक्षुक घराण्यांत जन्म. यांचे नऊ वर्षांनीं धाकटे बंधु अण्णा म्हणून होते. बारा वर्षपर्यंत आयुष्य उनाडपणांत काढून हे कोल्हापुरास पळाले. तेथें मराठी व इंग्रजी शिक्षण घेऊन आपले सहाध्यायी (रा.सा.) विठ्ठलराव पाठक, (रा.ब.) बाबाजीराव सामंत व हे असे तिघे पुढील अभ्यासाकरितां मुंबईस आले. पण जवळची पुंजी लवकरच संपल्यानें यांना परत यावे लागलें. पुनः हे मुंबईस जाऊन १८५९ मध्ये मॅट्रिक झाले व स. १८६४ सालीं बी. ए. झाले.

सिंधमध्ये कराची हायस्कूलच्या हेडमास्तरच्या जागीं यांची नेमणूक झाली. तेथें दोन वर्षांत हे सिंधीचे वाकबगार पंडित झाले. सिंधीचे हे मॅट्रिकचे परीक्षकहि असत. तेथून हे कोल्हापुरास राजाराम हायस्कूलमध्ये हेडमास्तर झाले. तेथें चार वर्षांत संस्कृतचे अध्ययन सुरू करून हे व्याकरण, अलंकार, न्याय वगैरे शास्त्रांत निष्णात झाले. तेथेंच यांनीं तत्कालीन राजाराम छत्रपतींच्या मृत्युविलापाचें काव्य केलें (१८७१). राजा शिवाजी, मन हीं काव्येहि तेथेंच लिहून यांनीं प्रसिद्ध केलीं.

तेथून हे पुणें हायस्कूलावर हेडमास्तर म्हणून नेमून आले (१८७१). पुण्यास नेमणूक झाल्यापासून मधलीं दोन वर्षे खेरीज (१८७९-८०) हे सोळा वर्षे पुण्यासच राहिले. मधल्या दोन वर्षांत सहा महिने मुंबईस एल्फिन्स्टनमध्ये संस्कृतचे प्रोफेसर व पुढें यांची अहमदाबाद कॉलेजावर अँकिटिंग प्रिन्सिपलच्या जागीं नेमणूक झाली. यापूर्वीच यांनीं मीमांसाशास्त्राचा अभ्यास केला. आपल्या ज्ञानाचा फायदा 'षट्दर्शनचिंतनिका' (१८७७) या मासिकाच्या द्वारे लोकांना देण्यास यांनीं सुरुवात केली. त्यांत हे इंग्रजी व मराठी अशा दोन्ही भाषांत लिहीत. त्यांजवरून यांचें त्या शास्त्रांतील नैपुण्य सहज दिसून येतें. इटलीच्या विद्वत्परिषदेकडून 'आर्य लोकांच्या हिंदु-

स्थानांतील सुधारणाक्रमाचा इतिहास' लिहिणारास बक्षिस देण्याचें प्रसिद्ध झालें. तेव्हां तें बक्षिस मिळविण्याच्या हेतूनें यांनीं 'विहिसिसिट्यूडस् ऑफ आर्यन् सिव्हिलिझेशन इन इंडिया' (आर्यसंस्कृतीची स्थित्यंतरे) या नांवाचें एक मोठें पुस्तक लिहून तें रोम येथें पाठविलें आणि तें बक्षिस यांना मिळालें. हें पुस्तक यांच्या विद्वत्तेची व शोधक बुद्धीची ओळख पटविण्यास पुरेसें आहे.

यांनीं मुंबईस जाण्यापूर्वी 'ऋषि' नांवाचें इंग्रजी काव्य केलें. त्याची इंग्रजी कवींनींही तारीफ केली. स. १८७६-७७ सालीं दुष्काळ पडला त्याला अनुसरून यांनीं 'फॅमिश्ड विहलेज' या नांवाचें इंग्रजी काव्य करून प्रसिद्ध केलें.

यांनीं सर्व हिंदुस्थानभर प्रवास केला होता. हे स. १८७८ पर्यंत पुण्यांतील प्रार्थना समाजाचे पुरस्कर्ते व अध्वर्यु होते. पण यांचें मतान्तर होतां होतां हे पूर्ण वारकरी सांप्रदायाचे बनले. हे शेवटीं रोज एक तास पायांत चाळ बांधून हातांत चिपळ्या व वीणा घेऊन घाम निघेपर्यंत भजन करीत.

औद्योगिक गोष्टीकडेहि यांचें लक्ष लागून यांनीं 'सूर्य-शलाका' नांवाच्या शिसपेन्सिलीचा कारखाना काढला होता. यांत कांहीं वर्षे घालविल्यावर यांचें संगीतशास्त्राकडे लक्ष वेधलें. त्याचाहि खोल व्यासंग करून भारतीय संगीत श्रेष्ठ असल्याची यांची खात्री झाली. गायन समाजाचें काम हे मोठ्या आस्थेनें करीत.

भूगर्भशास्त्राकडे शेवटीं यांचें लक्ष वेधलें होतें. पुणें म्युनिसिपालिटीचे हे सभासद व चेअरमन होते.

यांना अनेक भाषा येत असत. आणि त्या भाषेत हे मोठे रसाळ वक्तृत्व करूं शकत. थोडक्याच दिवसांत परकी भाषा तिच्यांतील सफाईदार रचनेसह आत्मसात् करणें हा यांचा मोठा गुण होय. मराठी भाषेतील यांचें वक्तृत्व निःसंशय मेजवानीसारखें असे. साधें पण विविध माहितीनें भरलेलें, रसाळ पण विस्तृत असें यांचें भाषण असे. ग्रंथाप्रमाणें भाषणें शिल्पक ठेवण्याची कला आपणांकडे नव्हती याबद्दल चुटपुट लागल्याशिवाय राहत नाहीं.

यांच्या 'शिवाजी' वगैरे काव्याची नव्या साध्या मराठी वळणामुळें पंडिती वळणांतील त्या वेळच्या विद्वानांत टरच उडविण्यांत आली. संस्कृत शब्दांचा व अलंकारांचा सोस सोडून अस्सल व्यावहारिक भाषेत यांनीं

काव्य करण्याची प्रथा पाडून नवीन युगाच्या प्रवर्तकत्वाचा मान आपल्याकडे घेतला आहे. इंग्रजी वळणावरची कविता यांच्यानंतर सुरू झाली.

कुंदगोळकर, सवाई गंधर्व-रामचंद्र गणेश— (जन्म स. १८८५) सुप्रसिद्ध गवई व नट. हे गायनशास्त्रांत निष्णात असून उत्तम गायक असल्यानें यांना कै. दादासाहेब खापर्डे यांनीं उमरावतीस जाहीरपणें 'सवाई गंधर्व' अशी पदवी दिली. हे सुप्रसिद्ध गवई अबदुल करीमखांचे शिष्य होत. शिकवण व मेहनत करून यांनीं आपली विद्या कमावलेली आहे. त्यामुळें गवई या नात्यानें यांचा दर्जा फार उच्च मानण्यांत येतो. ख्यालासारख्या उच्च प्रकारच्या गायनपद्धतींत हे चांगलेच तयार आहेत. त्यांतील विलंपत व तयारीच्या विविध ढंगी फिरतीच्या प्रकारांत हे सारखेच प्रवीण आहेत. सुरेलपणा व गोडी या दोन्ही प्रकारांनीं अबदुल करीमखांची तरकीब राखून तीत आपल्या मेहनतीनें यांनीं भर टाकली आहे.

बालगंधर्व हे आपल्या मधुर आवजानें कीर्तीच्या शिखरावर होते त्या वेळींच यांनीं नाटकांत पदार्पण करून सुभद्रेचें काम सौभद्र नाटकांत करण्यास सुरुवात केली. आणि कांहीं दिवस बालगंधर्वाचें नांव यांनीं रसिकांना विसरावयास लाविलें. परंतु लवकरच यांच्या आवाजांत दोष उत्पन्न झाला. तो थोडा घोगरा झाला. पण खांसाहेबांच्या पद्धतीनें स्वराची व इतर मेहेनत रोजीं ८।८ तास करून यांनीं आवाजाला मऊपणा व सुरेलपणा आणल्यानें व गाणें अति ढंगदार, कसदार व वजनदार असल्यानें आज तरी महाराष्ट्रायांत यांच्या तोडीचा श्रेष्ठ गायक विरळा. अबदुल करीमखांच्या गायकींतील मुलायमपणा व भावनेचा हळुवारपणा यांनीं आपल्या ठुंब्या व नाटकांतील पदांत तंतोतंत ठेवला आहे. ठुंबरी ही ख्यालापेक्षां अलग ठेवून स्वतंत्र अंगानें भावप्रचुर म्हणणें आणि ठुंबरी-ख्याल-पदे इ. कोणत्याहि गायकांत एकेक स्वराची विश्लेषणपूर्वक अनेक तऱ्हांनीं बुद्धिप्रचुर बढत करणें यांत यांचा हातखंडा आहे.

कुंवरसिंग— (जन्म स. १७७८-मृत्यु स. १८५६ आक्टो. १३) सत्तावन सालच्या युद्धांतील प्रमुख. जगदीशपुरच्या उठावणींत २७ जुलै १८५७ रोजी यांनीं सुरुवात करून सर्व बिहार पेटविला. १३ आक्टोबर १८५८ रोजी त्या लढ्याचा यांच्या मृत्यूनें शेवट झाला. यांचे बंधु अमरसिंग शेवटीं नेपाळकडे निघून गेले.

कृपळानी, आचार्य जे. बी.— (जन्म स. १८८६ सुमार) बिहारमधील सुप्रसिद्ध काँग्रेस कार्यकर्ते व गांधींच्या एकनिष्ठ सिंधी शिष्यांपैकी एक.

इतिहास व अर्थशास्त्र हे दोन विषय घेऊन एम्. ए. झाल्यानंतर (१९१२) कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या ताब्यांत असणाऱ्या बिहारमध्ये यांनी अध्यापनाचे काम सुरू केले. मुझफरपूरला हे काम करीत असता चंपारणातील उंसाच्या व निळीच्या मळ्यांत काम करणाऱ्या मजुरांची स्थिति समजावून घेण्याच्या इच्छेने आलेल्या म. गांधींशी यांची गांठ पडली व पुढे लवकरच राष्ट्रसभेला डोळ्यांत तेल घालून जपणारे तिचे एकनिष्ठ सेवक म्हणून यांनी प्रसिद्धी मिळविली. त्यामुळे जेथे गांधी, तेथे सावली-प्रमाणे असणाऱ्या त्यांच्या शिष्यांमध्ये यांची गणना होऊ लागली. या दृष्टीने गांधींच्या बरोबर खेडा (गुजराथ) येथे यांनी केलेले गमन महत्त्वाचे आहे. परंतु यापुढे जवळजवळ एक वर्षभर हे पं. मदनमोहन मालवीयांचे खाजगी चिटणीस होते (१९१८). यानंतर कांही दिवस बनारस हिंदु विश्वविद्यालयांत हे राजकारण विषयाचे प्राध्यापक होते (१९१९). एक वर्षानंतर गांधींची असहकाराची चळवळ सुरू झाली (१९२०) आणि हे आपल्या या प्राध्यापकाच्या जागेचा राजीनामा देऊन बाहेर पडले व विश्वविद्यालयांतील आपल्या कांही विद्यार्थ्यांचे साहाय्याने यांनी मिरत येथे 'श्री गांधी आश्रम' सुरू केला. खादी व ग्रामोद्योग हा तेथील यांचा व्यवसाय होता. यानंतर कांही दिवस यांच्या या कार्यास थोडा खंड पडला. कारण या काळांत यांना गुजराथ विद्यापीठाच्या प्राचार्याची (प्रिन्सिपलची) जागा देण्यांत आली (१९२०-२७). परंतु या जागेवरून निवृत्त होतांच यांनी आपले हे कार्य पुन्हा एकदां नव्या जोमाने सुरू केले. यू. पी., दिल्ली व सी. पी. मध्ये चालणाऱ्या खादी व ग्रामोद्योग संघटनेचे संयोजक व मिरतच्या श्रीगांधी आश्रमाचे संचालक या नात्याने यांनी केलेली कामगिरी, गांधींच्या कार्यपद्धतीवरील यांचा संपूर्ण विश्वास दर्शविण्यास पुरेशी आहे. आज जवळ जवळ अखंड तपभर राष्ट्रीय सभेचे चिटणीस होण्याचा मान यांना मिळाला आहे (१९३४ ते १९४५),

यांचे (१) The Gandhian Way (२) The Latest Fad (Basic Education) इत्यादि ग्रंथ सुप्रसिद्ध आहेत. हे गांधीवादाचे उत्कृष्ट भाष्यकार आहेत. काव्याची आवड व धार्मिक मनोवृत्ति

हे यांचे वैशिष्ट्य आहे. गीता, बायबल व सिंधचा प्रख्यात सूफी कवि शाह अबदुल लतीफ यांची काव्ये हे यांचे आवडते ग्रंथ होत.

कृष्णमाचारी, सर वंगल तिरुवेंकट— (जन्म स. १८८१) बडोदे राज्याचे सुप्रसिद्ध दिवाण. मद्रास येथील प्रेसिडेन्सी व लॉ कॉलेजांत शिक्षण घेऊन एल्.एल.बी. झाल्यानंतर हे मद्रास सिव्हिल-सर्व्हिसमध्ये शिरले. पुढे कोचीन राज्यांत चीफ रेव्हेन्यु कमिशनर व साउथबरो-कमेटीचे स्पेशल आफिसर म्हणून काम केले (१९१३-१९). नंतर रामनद राज्यांतील कलेक्टर व लॉ डिपार्टमेंटचे सेक्रेटरी होते (१९२३). यानंतर बडोद्याचे दिवाण म्हणून यांची नेमणूक झाली (१९२७-१९४५). पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या राउंड टेबल कॉन्फरन्सचे हे सभासद होते व तेथे यांनी निरनिराळ्या कमेट्यांवर कामे केली (१९२९-३१). जॉइंटपार्लमेंटरी कमेटीचे हे प्रेसिडेंट होते. हे बडोद्याच्या दिवाणपदावरून निवृत्त झाल्यानंतर सान्फ्रान्सिस्को परिषदेस हिंदुस्थान सरकारचे प्रतिनिधि म्हणून उपस्थित होते. यांना सर व के. टी., सी. आय. ई. इत्यादि पदव्या ब्रिटिश सरकारने दिल्या आहेत.

कृष्णमूर्ति जे.—(जन्म स. १८९५) जगप्रसिद्ध तत्त्वज्ञानी.

यांचा जन्म दक्षिण हिंदुस्थानांत मदनपल्ली येथे तेलगू ब्राह्मणांच्या कुटुंबांत झाला. त्या वेळी यांचे वडील तेथे तहशीलदार होते. यांची आई हे दहा वर्षांचे असतांना वारली. तिचे दहा दिवसांतच, एकदां हे ज्ञान करीत असतांना, एकदम ओलेतेच बाहेर आले व म्हणाले की, 'आतांच आई ज्ञान करून बाहेर आली आहे. ती तिकडे लुगडे बदलण्याकरितां जात आहे. मीहि तिकडेच जातो.' असे म्हणून ज्या खोलींत लुगडी वाळत घालीत असत तिकडे हे गेले व कांही वेळाने ती दिसेनाशी झाली असे पाहून बाहेर आले.

स. १९०७ साली यांचे वडील सेवानिवृत्त झाले. ते १८८२ सालापासून थिऑसॉफिकल सोसायटीचे सभासद होते. सेवानिवृत्त झाल्यावर त्यांचे थिऑसॉफी-वर प्रेम असल्याकारणाने, अब्दार येथे राहून आपण सोसायटीचे कांही तरी काम करावे, अशा इच्छेने त्यांनी डिसे. १९०७ मध्ये आपली सेवेची इच्छा बेझंट-बाईंच्यापाशी प्रगट केली. पण त्यांचे कुटुंबातील माणसे बरीच असल्याने बाईंनी प्रथम नकार दिला. पण पुढे

१९०९ च्या आरंभी बाईनी त्यांना 'हो' म्हटलें, व ते अज्यार येथें येऊन राहिले. त्यांना चार मुलगे होते. हें आठवें अपत्य असल्याने, यांचें नांव तिकडील रिवाजाप्रमाणें 'कृष्णमूर्ति' असें ठेवलें.

फेब्रु. १९०९ मध्ये मि. लेडबीटर हे अज्यार येथें कायम वस्तीकरितां येऊन राहिले. रोजचें कामकाज संपल्यावर ते सहकारी मंडळींना घेऊन पोहावयास जात असत. एके वेळीं हीं मुलें तळ्याचे कांठावरून पाहत उभीं असतां मि. लेडबीटर यांनीं 'तुम्हांला पोहावयास शिकावयाचें आहे का?' असें म्हणून त्यांच्या वडिलांच्या संमतीनें त्यांना शिकविण्यास सुरुवात केली. थोड्याच दिवसांत, एके दिवशीं लेडबीटर हे पोहून परत आल्यावर, त्यांचे खासगी चिटणीस मि. अर्नेस्ट वुड यांना ग्रंथकार्याला सुरुवात करण्याचे पूर्वीं म्हणाले कीं, "आज माझा एक अत्यंत प्राचीन जिवलग मित्र मी ओळखला. तो तद्दर्शालदार नारायणय्या यांचा द्वितीय पुत्र होय. त्या वेळचा त्याचा जन्म गौतमबुद्धांच्या वेळचा होता." लेडबीटर यांनीं यापूर्वीं सोसायटीच्या अनेक सभासदांचे पूर्वजन्म संशोधिले होते. तेव्हां यापुढें यांचे जन्महि संशोधून पाहावे व हे या ठिकाणीं सोसायटीचे पीठांमध्ये वास्तव्य करण्यास कां आले याची कारणपरंपरा शोधून पाहावी, अशी कल्पना दोघांच्याहि मनांत येऊन त्याजबद्दल नारायणय्या यांची संमति घेऊन, या कार्यास त्यांनीं आरंभ केला; व रोज एका जन्माचा वृत्तान्त लिहिण्याचा क्रम सुरू झाला. या वेळीं लेडबीटर हे कोचावर किंवा खुर्चीवर बसून, कधीं डोळे उघडे ठेवून तर कधीं मिटून, निवेदन करीत व मि. वुड हे तो मजकूर लिहून काढीत. लेडबीटर यांनीं त्यांना सांगून ठेवलें होतें कीं, मला महत्त्वाचा वाटेल तो भाग मला जसा दिसेल तसा मी सांगत राहीन. पण तुम्हांला एखादा तपशील विशेष विस्तारानें हवा असल्यास, तसें मला तुम्हीं सांगावें. याप्रमाणें पहिले दिवशीं यांचा बुद्धकालीन जन्म लिहिला गेला. याप्रमाणें रोज एक, असे दहा जन्म लिहिले गेले, व त्यांमध्ये अनेक वेळां या जन्मांतून यांची निःस्वार्थता, शुद्ध प्रेम व अलोट त्याग झालेले व गौतम बुद्धासारख्या महापुरुषांच्या सन्निध लोकसेवेचीं व्रतें घेतल्याचे प्रसंग पाहण्यांत आले व एकदम लेडबीटर यांना विचार उमगला कीं, मला व बेझंटबाईंना गुरुदेवाकडून जगद्गुरूंच्या आगमनाची जगभर जाहीर घोषणा करावी अशी जी आज्ञा मिळाली आहे, तदनुरूप या जन्मामध्ये, कदाचित् त्यांचे कार्याचें

अधिष्ठान होण्याकरितां या मुलाचें आगमन सोसायटीचे हद्दींत झालें असेल. त्या वेळीं बेझंटबाई या युरोप व अमेरिकेमध्ये जगद्गुरूंच्या आगमनाबद्दल 'चेंजिंग वर्ल्ड' या संज्ञेखाली व्याख्यानें देत फिरत होत्या. त्यांजकडे हे पहिल्या दहा जन्मांचे पूर्व-वृत्तान्त त्यांनीं रवाना केले व नंतर फिरून दोन दशकें याप्रमाणें तीस जन्मांचे वृत्तान्त पाठविले. यानंतर बेझंटबाई १९०९ च्या अखेरीस हिंदुस्थानांत आल्या व दोघांसहि यांचें दिव्य भवितव्य प्रत्ययास आलें.

येथें आल्यावर अशा अलौकिक मुलाचें शिक्षण विशेष रीतीनें झालें पाहिजे, ही गोष्ट त्यांनीं त्यांचे वडिलांस कळविली व 'कृष्णमूर्ति व नित्यानंद या दोन्ही मुलांचे शिक्षणाची जबाबदारी, इंग्लंडांतील उच्च शिक्षणासह मजकडे आहे' असें सांगितलें व नारायणय्या यांना त्यांचे-बद्दल विश्वास व आदर असल्यामुळें, त्यांनीं या योजनेला संमति दिली. या वेळीं हीं दोन्ही मुलें मैलापूर (मद्रास) या शालेंत जात असत. त्या वेळीं शिक्षकांच्या मतानें नित्यानंद हा चलाख व बुद्धिमान् असून, हे अगदींच मंदबुद्धीचे होते.

जानेवारी ११ व १२ स. १९१० या दिवशीं अज्यार येथील पीठांतच यांना पहिली महादीक्षा प्राप्त झाली. ही दीक्षा मिळण्याची पूर्वतयारी म्हणून, यांचे गुरुदेव यांना स्वप्रस्थितींत रोज जो पाठ देत असत, तो सकाळीं उठल्यावर बेझंटबाईंचे खोलींत असतांना, 'स्वप्नस्मृति' म्हणून हे लिहून काढीत. याप्रमाणें साधनचतुष्टयाबद्दल यांना मिळालेला उपदेश, यांनीं रोजचे रोज लिहून काढला. हाच उपदेश, अनुक्रमदृष्टीनें सुसंगत करून, 'At the Feet of the Master' या नांवानें पुढें प्रसिद्ध झाला. या ग्रंथाची भाषा अत्यंत सुगम व सरळ अशी आहे, व त्यांत अत्यंत प्रसादहि भरलेला आहे.

वर लिहिलेल्या पूर्वजन्मांचा वृत्तान्त 'थिऑसॉफिस्ट' मासिकांतून बाईनीं प्रसिद्ध केला व हा मुलगा जगद्गुरूंचे अवताराचें अधिष्ठान होणार असल्याचें आपलें मत प्रसिद्ध केलें, व यांना बरोबर घेऊन हिंदुस्थानांतील कांहीं ठिकाणीं त्यांनीं प्रवास केला. बनारस येथें असतांना तेथें चाललेल्या सेंट्रल हिंदु कॉलेजमधील शिक्षणकार्याचें त्यांनीं निरीक्षण केलें व कांहीं सभासदांना व तेथील प्राध्यापकांना साधन-चतुष्टयाच्या आधारें शिक्षणावर प्रवचनें केलीं. तीं कांहीं शिक्षकांना अत्यंत अलौकिक वाटलीं.

तीं पुढें 'Education as Service' या नांवानें प्रसिद्ध झाली. जगद्गुरूंचे कार्याची पूर्वतयारी म्हणून बाईंनी 'ऑर्डर ऑफ स्टार इन दि ईस्ट' ही संस्था काढली.

याप्रमाणें काम चाललें असतां, यांच्या भावी दैवी भवितव्याबद्दलच्या खऱ्याखोऱ्या वदंता कानीं जाऊन, दक्षिण हिंदुस्थानांतील नारायणग्यांचे कित्येक सनातनी वृत्तीचे नातलग व स्नेही यांना हा सर्व प्रकार अत्यंत अंधश्रद्धेचा व भ्रष्टाकाराचा अतएव मुलांच्या अनहिताचा असा वाटून त्यांना आपलीं मुलें परत घेण्याची त्यांनीं गळ घातली, व त्यांतच मि. लेडबीटर यांच्यावर पूर्वी शीलभ्रष्टेचें जें वादळ सोसायटींत उठलें होतें त्याहि गोष्टीची त्यांचे मनावर भर दिली. त्यामुळें नारायणग्या यांचे मनाची चलबिचल होऊन त्यांनीं बेझंटबाईंना मुलें परत मिळण्याबद्दल खासगी मागणी करून इकार न मिळाल्यामुळें फिर्याद करण्याची कायदेशीर नोटीस दिली. हें पाहून आपल्या कार्यांत येणारें विघ्न टाळण्याकरितां बाईंनीं मुलांना लागलीच १९१२ सालीं विलायतेंत नेलें, व त्यांच्या ऑक्सफर्ड विश्वविद्यालयांतील शिक्षणाची योजना करून त्यांचे पूर्वशिक्षणाकरितां डॉ. अरंडेल, मि. जिनराजदास व प्रो. वुडहाउस यांची अनुक्रमें इतिहास, संस्कृत व इंग्रजी या विषयांकरितां नेमणूक केली. तोंच त्यांचेवर मद्रास हायकोर्टांत मुलांचे कबजाबद्दल यांचे वडिलांकडून दावा दाखल झाला. या दाव्याचे चौकशींत मुलें परत मिळण्याबद्दल कारण म्हणून जो लेडबीटर यांचे अनीतिमत्तेबद्दल आक्षेप दाखविण्यांत आला होता तो शाबीत झाला नाहीं, पण 'कायद्यानें बापाला मुलें परत घेण्याचा हक्क आहे' असा निर्णय झाला. पण बाईंनीं केलेल्या प्रिव्ही कौन्सिलचे अपिलांत हा निर्णय खालच्या कोर्टानें मुलांचें स्वतःचें मनोगत काय, हें न पाहिल्यानें व मूलतः फिर्याद कायद्यानें चालू शकत नसल्यानें, रद्द केला गेला (एप्रिल १९१४).

याप्रमाणें हे व त्यांचे बंधु नित्यानंद यांचे शैक्षणिक जीवनास स्वस्थतेनें इंग्लंडांत सुरूवात झाली. नित्यानंद हे ऑक्सफर्ड विश्वविद्यालयाचे बी. ए. झाले व पुढें कायद्याचे अभ्यासास लागले. यांत बेझंटबाईंचा हेतु असा होता की, हे संन्यस्तधर्मीनें राहण्याचा संभव असल्यानें त्यांना लहान भावाचा सांपत्तिक आधार असावा. यांच्या शिक्षणाची वरप्रमाणें व्यवस्था केली होती, पण शिक्षकांचे नजरेस, व्यावहारिक शिक्षणाबद्दल यांची आत्यंतिक उदासीनता आढळून आली. यांनीं अनेक प्रथ

वाचले, पण शिक्षकांचे दृष्टीनें त्यांना त्यांचे कार्यांत यश आलें नाहीं. १९२१ सालीं आपल्या बंधूंबरोबर हे हिंदुस्थानांत आले व लोककार्यांत लक्ष घालून व्याख्यान व लेखन करूं लागले. पुनः कांहीं दिवसांनीं ऑस्ट्रेलियाचे मार्गानें अमेरिकेंत गेले, व तेथें राहून कधीं युरोपांत व हिंदुस्थानांत प्रचारकार्य करूं लागले. यांची प्रवचनें ऐकून व विषयचर्चेची स्वतंत्र रचना व मौलिक स्वरूप पाहून बाईंच्या म्हणण्याप्रमाणें हे खरोखरच अलौकिक पुरुष आहेत असें लोकांस वाटलें. सो. च्या बाहेरचेहि शेंकडों लोक श्रवणास येऊं लागले. यांचे कार्याकरितां हॉलंडमधील बॅरन पॅलंड या नांवाचे एका श्रीमंत गृहस्थानें आपला मालकीचा एरंडे या गांवीं असलेला एक प्राचीन किल्ला, भोंवतालचे पांच हजार एकर जमिनीसमवेत यांना बक्षीस दिला. बाईंनीं यांचेकरितां रहिवासाला म्हणून आर्यविहार नांवाची इमारत कालिफोर्निया (अमेरिका) मध्ये विकत घेऊन दिली. याप्रमाणें काम चालत असतां १९२५ सालचे अखेरीस सोसायटीचे सुवर्णमहोत्सवानिमित्त बेझंटबाईंबरोबर हे हिंदुस्थानाकडे परत येत असतां यांचे बंधु नित्यानंद हे अमेरिकेंत क्षयानें वारल्याचें वृत्त यांचे कानीं पडलें. त्या योगें यांना आत्यंतिक दुःख झालें. पण त्या दुःखामोतूनच 'मला आत्मज्ञान व अखंड शांति प्राप्त झाली' असें ते म्हणत.

सोसायटीचे सुवर्णमहोत्सवप्रसंगीं यांचें प्रवचन चालू असतां यांचे मुखांतून अखेरी-अखेरीस जगद्गुरूचेच असे वाटणारे उद्गार निघाले, व हाच प्रसंग युरोप-अमेरिकेंतील व्याख्यानांतून अनेक वेळां व जास्त वेळपर्यंत पुनः पुनः होऊं लागला. यांचा योगाभ्यास १९२७ जाने. मध्ये पूर्ण झाला.

पण तेव्हांपासून यांचे मुखांतून सर्वांनाच अनपेक्षित अशी विचारसरणी नित्य निघूं लागली. यासंबंधीचें यांचें पहिलें प्रवचन म्हणजे 'Who brings the truth' हें असून तेव्हांपासून यांची विचारसरणी आजपर्यंत अखंड रीतीनें त्याच तऱ्हेची चालू आहे. लागलीच यांनीं यांचे कार्याकरितां बाईंनीं काढलेला संप्रदाय 'Order of Star in the East' बंद केला (१९२८), अमेरिकेंतील घराचा त्याग केला, हॉलंडमधील वर लिहिलेला किल्ला व जमीन पूर्व मालकाला परत देऊन टाकली व आपण पूर्ण संन्यस्त वृत्तीनें राहूं लागले. 'मला संप्रदाय उत्पन्न करावयाचा नाहीं,

मला शिष्य नकोत, मी कोणाचाहि गुरू नाही. प्रत्यक्ष माझ्या योग्यतेचे होण्याचा प्रत्येक स्त्रीपुरुषाला निसर्गदत्त हक्क असतांना, त्यांनीं माझे किंवा कोणाचेंहि शिष्यत्व पत्करणें हा त्यांचा अधिकार आहे ' असें हे सांगूं लागले. व त्याप्रमाणें यांचा अजूनपर्यंत जीवनक्रम चालू आहे. यापुढें चालू युद्धामुळे किंवा अन्य कोणत्याहि जागतिक अगर वैयक्तिक घटनेमुळे, यांच्या जीवनीघाला काय वळण लागेल, हें भविष्यकालाचे उदरांत अज्ञात आहे.

‘ जगदुद्धाराचा प्रश्न हा मूलतः, व्यक्ति उद्धाराचाच प्रश्न आहे; व हा व्यक्तीच्या, कोणत्याहि धर्माच्या, पंथाच्या, संप्रदायाच्या, समाजाच्या, देवाच्या किंवा अन्य कोणाच्याहि एवढेंच नव्हे तर माझ्याहि द्वारां होणें शक्य नाही. उद्धार ज्याचा त्यानें स्वावलंबनानें करून घेतला पाहिजे. उद्धाराचा मार्ग पूर्वाचार्यांनीं आधींच सांगून ठेवलेला नाही. प्रत्येकानें आपला मार्ग शोधून निश्चित करावयाचा आहे ’ याप्रमाणें या अलौकिक पुरुषाची शिकवण आत्यंतिक व्यक्तिमत्त्वाच्या पुरस्काराची आहे. यांचे ग्रंथः—

1. At the Feet of the Master, 2. Education as Service, 3. Kingdom of Happiness, 4. Who Brings the Truth, 5. Life in Freedom, 6. In What Authority, 7. Let Understanding be the Law, 8. Pool of Wisdom, 9. Life the Goal, 10. Search, 11. Immortal Friend. (वा. ल. चिपळुणकर)

(मुम्बडी) कृष्णराज वोडियार— (जन्म स. १७९४—मृत्यु स. १८६८)

म्हैसूर संस्थानचे महाराज, कानडी भाषेंतील ग्रंथकार व कवि. यांच्या पित्याचें नांव चामराज, माता—केम्पन जांबे. स. १७९९—१८६८ पर्यंत हे राज्यावर होते. यांचें चरित्र आमच्या मध्ययुगीन चरित्रकोशांत ‘ कृष्णराज ओडियार ’ या शब्दावर दिलें आहे. येथें फक्त यांच्या कानडी वाङ्मयांतील कार्याचा उल्लेख आम्ही करीत आहोंत. हे मोठे विद्वान् असून संस्कृतांतील पुराणें, इतिहास, काव्य वगैरेंचें यांनीं कानडी भाषेंत अवतरण केलें, तसेंच स्वतंत्रपणें नवीन ग्रंथहि निर्मिले.

यांचे ग्रंथः—१ अखंड कावेरी-माहात्म्य, २ अध्यात्म-रामायण, ३ अर्कपुष्करिणी-माहात्म्य, ४ उत्तरगीतें, ५ उत्तररामचरितकथे, ६ उषापरिणय, ७ कादंबरी,

८ काशीकण्ड, ९ कृष्णकथा-रत्नाकर, १० कृष्णकथासार-संग्रह, ११ गयचरित्रे, १२ चुंचनकहेयमाहात्म्य, १३ जातकसाम्राज्यटीके, १४ जैमिनिभारतद आश्वमेधिक-पर्वदटीके, १५ तुलाकावेरीमाहात्म्य, १६ दशकुमारकथा-कलानिधि, १७ देवी भागवत तात्पर्यटीके, १८ देवी-माहात्म्य सप्तशती, १९ देवीसायुजरसीसमालिके, २० नजुडशतक, २१ नलोपाख्यान, २२ पंचतंत्र, २३ बत्तीस-पुत्तळयकथे, २४ वेताळपंचविंशती, २५ भक्तविलास इत्यादि एकावन्न ग्रंथ आहेत.

हे आपणांस स्वयंवृतकवितावधूरत्न व उभयकविता-लक्षणविचक्षण या नांवानें संबोधितात. यांचे ग्रंथ विशेषतः गद्यमयच आहेत. ३ च पद्यमय आहेत (क. क. च. भा. ३ पा. १७२ पासून पुढें).

कृष्णराव, मास्तर— (जन्म स. १८९७) सुप्रसिद्ध गवई, नट व संगीत रचनाकार. यांचें समग्र नांव कृष्णराव गणेश फुलंब्रीकर.

महाराष्ट्रीय रसिकांचा आणि यांचा प्रथम परिचय यांच्या अगदीं बालपणांत—नाट्यकलाप्रवर्तक मंडळीच्या ‘ संत सखूबाई ’ नाटकांत विठ्ठलाचें काम करणारा मुलगा या नात्यानें झाला. घरची विपन्न स्थितीच यांना रंग-भूमीचा आश्रय स्वीकारावयास कारणीभूत झाली. यांचें बालपण अत्यंत हालअपेष्टांत गेलें.

यांची बुद्धि कुशाग्र असली तरी अभ्यासाकडे लक्ष नसल्यानें गोड आवाजाच्या जोरावर यांनीं नाट्यकला-प्रवर्तक मंडळींत प्रवेश केला. संत सख्मील विठ्ठलाची भूमिका व ‘ भक्तजन सखा ’ या पदानें यांनीं आपल्याकडे सर्वांचें लक्ष वेधून घेतलें. नवीन चाली लावण्याची लकब यांच्यांत तेव्हांच दिसून आली. नाट्यकलेंतील तीन वर्षांत यांना नाट्यसंगीत व शास्त्रीय संगीत यांचें शिक्षण श्री. सवाई गंधर्व यांनींच दिलें व त्यांनींच पुढील शिक्षणासाठीं अबदुल करीमखांकडे यांना नेलें. पुढें शिक्षणाकरितां यांनीं नाट्यकला सोडली (१९१३).

अबदुल करीमखांकडे शिक्षण घेण्याची इच्छा असूनहि अटी झेपेनात म्हणून तो नाद यांना सोडावा लागला. एके दिवशीं सहज कै. भास्करबुवा बखल्यांना यांनीं दोन पवें म्हणून दाखविलीं. तेव्हां यांच्या हुशारीची तारीफ करून ‘ शिकला तर चांगला शिष्य होईल ’ या दृष्टीनें त्यांनीं यांना जवळ केलें. त्यांनीं आपल्या विद्येचीं सर्व दालनें यांच्याकरितां खुलीं केलीं आणि यांनींहि आपल्या बुद्धीच्या व स्मरणशक्तीच्या जोरावर त्याचा भरपूर

फायदा घेतला. अगदी प्रवासांत असतांना जरी बुवांना एखादी चीज आठवली तर लगेच 'अरे कृष्णा, ही चीज टिपून घे, किती दिवस आठवत नव्हती.' अशा पद्धतीने यांना शिक्षण दिले गेले. त्यामुळे अमुक एखाद्या मुष्किल रागाची चीज यांना येत नाही असे सहसा व्हावयाचे नाही. त्या वेळी कै. विष्णु दिगंबर, रामकृष्णबुवा वझे आणि कै. भास्करबुवा बखले ही मंडळी दिल्ली, अमृतसर, जालंदर वगैरेकडे जात तेव्हा हे भास्करबुवांबरोबर असावयाचेच. तेव्हा यांना उत्तर हिंदुस्थानांतील विविध गायकी ढंगांचा परिचय होऊन त्यांचा अन्तर्भाव आपल्यांत करता आला. आणि या-मुळेच बालगंधर्वांच्या आजारीपणांत गाण्याच्या बाबतीत तरी लोकांच्या मनाची पकड घेणारा हा नट गंधर्व कंपनीत गुरुच्या संमतीने दाखल झाला (१९१७). प्रथम यांनी श्रीमंत बडोदे सरकारसमोर शारदेचे महत्त्वाचे काम करून आपल्याकडे लक्ष वेधून घेतले. पण एकच प्याल्यांतील शरदच्या भूमिकेने हे अत्यंत लोकप्रिय झाले. आणि गंधर्व कंपनीतील हे आकर्षण होऊन बसले. भोसले-गंधर्व संयुक्त प्रयोगांत यांना सौभद्रांतील नारदाची भूमिका प्राप्त झाली (१९२१). यानंतर अकस्मात् बखलेबुवा वारले आणि लोकांना वाटले की, यांचा खजिना आटला. पण यांनी गंधर्वांच्या इच्छेनुसार नव्या नाटकांत नव्या चाली पुरवून आपली योग्यता सगळ्यांच्या निदर्शनास आणली. 'नंदकुमार' नाटकांतील चाली मास्तरांच्या प्रतिभेतून निघाल्या आहेत (१९२२). उत्तम स्वररचना करून तदनुसार हिंदी व मराठी भाषेत केलेली पद्य-रचना यांच्या सारसंग्रहांत पाहावयास सांपडते. गंधर्व मंडळीची शक्ति 'बालगंधर्व' असले तरी त्यांना देखील आपल्या संगीतासाठी हे नव्या नव्या सुंदर चाली देत. त्यांच्यामार्गे सतत पंधरा वर्षे उभी असलेली शक्ति म्हणजे मा. कृष्णराव हे कोणीहि रसिक कधीहि विसरू शकणार नाही. जुन्या हिंदी स्वरकारांच्या पावलांवर पाऊल टाकून गोविंदराव टेंब्यांनी महाराष्ट्रांत स्वररचनेची धमक उत्पन्न केली, तर यांनी तोच कित्ता गिरवून प्रत्यक्ष हिंदीतच स्वररचना करण्यास सुरुवात केली. अशा स्वररचनेपैकी कांही चिजा यांनी आपल्या 'रागसंग्रह' पुस्तकांत संग्रहित केल्या आहेत. मधुर स्वररचना करण्याच्या आपल्या कौशल्याने केवळ रंगभूमीवर विजय मिळवून हे थांबले नाहीत. तर 'धर्मात्मा', 'अमरज्योति' व 'गोपालकृष्ण' वगैरे चित्रपटांना यांनी दिलेल्या चालींवर यांची स्वतःची अशी निश्चित छाप आहे.

केडगांवकर, श्रीनारायणमहाराज— (जन्म स. १८९१) पुण्याजवळील केडगांवचे प्रसिद्ध सत्पुरुष. हे शिंदगी (जि. विजापूर) गांवच्या संति उपनांवाच्या दे. ऋ. ब्राह्मण घराण्यांतील आहेत. यांच्या घराण्यांत 'भीमाशंकर संति' नांवाचे एक सत्पुरुष होऊन गेले. त्यांची कानडी पदे अद्यापि गाणगापुरी म्हटली जातात. कट्टिरविलिंग-भीमाशंकर-शिवराम-नारायण असा यांचा वंश आहे. यांचे वडील-मातोश्री हे तीन वर्षांचे असतांच वारले. पुढे नरगुंदास चुलत्याने पालनपोषण केले. धारवाडास अजोळी मुंज झाल्यावर यांनी घर सोडले (१८९८). पुढे पुण्याजवळ बोपगांवी त्रिंबकराव अत्रे कुलकर्णी यांकडे हे येऊन राहिले. जवळच आर्वीलाहि हे राहत. तेथे यांचे दैवी सामर्थ्य प्रगट होऊ लागले. तेथून त्यांचे भाचे व सदाशिवराव देशपांडे, बढाणे (सुपे) यांकडे हे येऊन राहू लागले व तेथे स्नान, संध्या व भूतबाधानिवारण वगैरे चमत्कारांमुळे हे नारायणमहाराज म्हणून प्रसिद्ध झाले. बढाण्याच्या बेटांत औदुंबराचे झाडाखाली हे तपश्चर्येस बसत. तेथे भूगर्भात दत्ताच्या पादुका असल्याचा यांना दृष्टान्त झाला. जमीन उकरता खरोखरच तार्जी फुले वाहिलेल्या पादुका सांपडल्या. तेव्हा चोहोंकडून लोक यांच्या व पादुकांच्या सेवेकरिता येऊन तेथेच राहू लागले. तेव्हा यांनी थोड्या अन्तरावर सोयीची जागा पाहून सध्यांच्या भव्य व पक्क्या धर्मशाळा व सुंदर दत्तमंदिर बांधले व तेथे मोठ्या समारंभाने दत्ताच्या मूर्तीची स्थापना केली (शके १८३५ वैशाख-स. १९१३). तेच सध्यांचे नारायणमहाराजांचे बेट होय.

यांची दिनचर्या अगदी साधी असून त्यांत गूढ असे कांही नाही. सूर्योदयापूर्वी स्नान करून संधिकाली सूर्याला अर्घ्यप्रदान करण्यावर यांचा कटाक्ष आहे. जुन्या परंपरेच्या वैदिक धर्माचे हे कटे पुरस्कर्ते असून त्यांत भक्तिमार्गाचे सुंदर मिश्रण यांनी केले आहे. स्नानसंध्येप्रमाणेच देवदर्शन व भजन यांचा यांच्या नित्यकर्मांत समावेश झालेला आहे.

यांची वृत्ति चमत्कार करण्याची नाही. अद्भुत किंवा अचाट गोष्टींची हे कधी तरफदारी करीत नाहीत. यांचा उपदेशहि भक्तिमार्गाला अनुसरून उपवास, देवदर्शन, जप, नित्यनेम वगैरे अगदी साध्या स्वरूपाचा असतो. तथापि लोक हे चमत्कार करितात असे सांगतात. पुणे

डेक्कन कॉलेजचे प्रो. बुडहाउस हे एकदा शिकारीला गेले असता पाणी नसलेल्या ठिकाणी यांनी त्यांना झरा उत्पन्न करून पाणी पिण्याला दिल्याचा चमत्कार मुंबईच्या टाइम्स ऑफ इंडियांत त्यांनी आपल्या सहीने प्रसिद्ध केला होता (श्रीनारायणचरित्र पा. ५४).

यांनी १९३६ साली बेटांत अतिशय मोठ्या प्रमाणावर एक अभूतपूर्व अनुष्ठान केलें. सर्व वेदांचीं पारायणें, सर्व पुराणांचें वाचन, दर तासाला १०८ सत्यनारायण व अनेक लहानमोठीं ऋक्संहिता स्वाहाकारासारखीं अनुष्ठानें असा सतत चोवीस तास चालणारा अभूतपूर्व कार्यक्रम आठ दिवस यांनी अगदीं शिस्तींत पार पाडला. यानंतर हे सर्व हिंदुस्थानांत हिंडून शास्त्रोक्त पद्धतीनें तीर्थयात्राहि करून आले. सर्व कार्यक्रम अत्यंत भव्य प्रमाणांत आणि शिस्तीनें पार पाडण्याची यांची हातोटी अलौकिक आहे. याशिवाय यांचें सतत मुक्तद्वार अन्नछत्र चालू असतेंच. यांत विशेष हें आहे की, हे कोणाकडे केव्हांहि याचना करीत नाहींत. पुढें ठेवलेलें सुद्धा प्रसाद म्हणून परत करावयाचें असा यांचा कटाक्ष आहे. केवळ देवस्थानाकरितां आग्रहानें दिलेलें तेवढें हे घेतात. अशा तऱ्हेचा वार्षिक ५०-६० हजारांचा खर्च यांचा अव्याहतपणें चालू आहे. शिवाय नैमित्तिक खर्च लक्षावधि रुपयांचे झालेले दिसतात. सामान्य लोकांना दैवी सामर्थ्याशिवाय यांच्या एकंदर व्यवस्थेची उपपत्ति लागत नसल्यास आश्चर्य कसलें ?

केतकर, वैकटेश बापूजी—(जन्म स. १८५४—मृत्यु स. १९३०) महान् ज्योतिषज्ञ व संशोधक.

यांचें हायस्कूलमधील शिक्षण बेळगांवां झाले. मॅट्रिकच्या परीक्षेत यांचा तिसरा नंबर आला, व यांना 'बाई माणिकबाई बयरामजी जीजीभाय प्राइझ' मिळालें. गरीबीमुळें उच्च शिक्षण घेणें अशक्य होऊन यांनी शाळाखात्यांत नोकरी धरली (स. १८७५). पुढें क्रमानें चढत जाऊन फर्स्ट असिस्टंट डेप्युटी एज्युकेशनल इन्स्पेक्टरच्या हुद्यापर्यंत जाऊन पेन्शन घेतलें (१९११). दरम्यान बागलकोटच्या इंग्रजी शाळेंत हेडमास्तर असतांना बदलीचे हुकूम आले असतां हि 'ज्योतिर्गणित' हा ग्रंथ लिहिण्याचें काम चालू असल्यानें सर्व बढतीचे प्रसंग यांनी बाजूस सारले.

यांचे वडीलहि चांगले ज्योतिषी होते. त्यांनीं केरोपंती ग्रहसाधनकोष्टक हा ग्रंथ संस्कृतांत उतरला आहे.

यांचे पूर्वज पांचसहा पिढ्या पैठण येथें राहत होते. तेथून बापू हे नरगुंदास व पुढें रामदुर्गास आले. तेथील संस्थानिकांचा यांस आश्रय होता. नरगुंद संस्थानचे अधिपति बाबासाहेब यांनी सत्तावन सालच्या बंडांत सामील होतांना बापूंना 'माझ्या पदरचें एक रत्न तुमच्या स्वाधीन करतों त्याचा संभाळ करावा' असें पत्र लिहून रामदुर्गकरांच्या स्वाधीन केलें.

बापूजी आणि वडील बंधु बळवंतराव हे यांचे ज्योतिषशास्त्रांतील गुरु होत. ग्रहलाघव, सूर्यसिद्धान्त वगैरे ग्रंथांचें सोपपत्तिक ज्ञान यांनी विशेषतः वडील बंधूपासून संपादन केलें. त्यांत कांहीं भागाची उपपत्ति मनाला पटेना म्हणून यांनी आपलें लक्ष आंग्ल ज्योतिषशास्त्राकडे वळविलें. उच्च गणिताशिवाय तें शास्त्र हस्तगत होत नाहीं असें पाहून तशा पुस्तकांचा स्वतःच्या मनानें एक क्रम निश्चित करून त्यांचा अभ्यास केला व त्यांत प्रावीण्य संपादन केलें, असें वॉशिंग्टन येथील प्रख्यात गणितवेत्ता सायमन न्यूकम यांच्या पत्रावरून ध्यानांत येतें. तसेंच प्रो. केरो लक्ष्मण छत्रे यांनी ग्रंथाशिवाय भंगी काढून बिनचूक सारण्या केल्याबद्दल यांना शाबासकी दिली.

यानंतर ग्रहलाघव पद्धतीचा परंतु सूक्ष्म असा एक संस्कृत श्लोकबद्ध करणग्रंथ पंचांगकर्त्यांना मार्गदर्शक होण्याकरितां यांनी केला (स. १८९९). त्याचें नांव 'केतकीग्रहगणितम्.' याची पहिली आवृत्ति संपून दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध झाली आहे. त्यांत यांचे पुत्र द. वें. केतकरकृत संस्कृत उपपत्तिभाष्यहि छापलें आहे.

यानंतर यांनी 'वैजयन्ती पंचांग-गणितम्' हा तिसरा ग्रंथ तयार केला. शास्त्रशुद्ध पंचागासंबंधानें जागृति व्हावी म्हणून मुद्दाम शुद्ध व सूक्ष्म तिथि, नक्षत्रें व योग यांच्या साधनासाठीं सारण्या तयार करून त्या या ग्रंथांत प्रसिद्ध केल्या. याचीहि दुसरी आवृत्ति निघाली आहे. अशा प्रकारें करणग्रंथ तयार झाल्यावर त्यांच्या आधारें शास्त्रशुद्ध असें केतकी पंचांग काढण्यास यांनी सुरुवात केली. (शके १८२१). तें आजपर्यंत अव्याहत चालू आहे. स. १९०५ पासून श्रीमान् खेमराज श्रीकृष्णदास, मालक श्रीवेंकटेश्वर प्रेस, यांनी यांचें पंचांग छापण्याची जबाबदारी आपणाकडे घेतली. ती त्यांच्या मुलांनीहि पुढें चालविली आहे.

शके १८२१-२८ पर्यंत कै. कृ. गु. संगमकर, हेडमास्तर कानडी शाळा बागलकोट व बाळंभट कोटभट यांच्या मदतीनें हे स्वतःच पंचांग तयार करीत. कमलाकरशास्त्री

जोशी खेड, जनार्दनशास्त्री निगुडकर राजापूर, उप्पिनबे-
ट्टीगिरी धारवाड, हे धर्मशास्त्रलेखनाचे काम करीत असत.
पुढे शके १८२८-४१ पर्यंत माईणकरशास्त्री यांनी पंचांग-
प्रकाशनाचे कार्य अत्यंत दक्षतेने बजावले. पण पुढे प्रकृ-
तीच्या अस्वास्थ्याने त्यांना काम होईना व हेहि वृद्ध
झाले. अशा स्थितीत यांनी पंचांग काढणे बंद करण्याचे
ठरविले. पण या प्रसंगी धारवाड ट्रेनिंग कॉलेजचे प्रिन्सि-
पल नरहर वेंकटेश कोल्हटकर यांनी श. १८४२-४४ हीं
पंचांगे प्रसिद्ध केली. त्यानंतर अनंत गणेश हेर्लेकर व
भास्कर रामचंद्र जोशी हे पुढे आले. हेर्लेकर वारल्यावर
भास्कर रामचंद्र जोशी व त्यांचे बंधु नाथ दैवज्ञ हे पंचांग
करीत. त्यानंतर केतकरांचे मेव्हणे गोपाळ बळवंत जोशी,
पेन्शनर फडणीस, हे पंचांग करू लागले.

शास्त्रीय गोष्टींचा प्रचार करण्यास या देशांत अत्यंत
प्रतिकूलता असतांहि यांच्या पंचांगास बरीच मान्यता
मिळाली आहे. यांच्या केतकी व वैजयंती या ग्रंथांच्या
आधारे पुष्कळ पंचांगे प्रसिद्ध होतात.

यांनी केलेले ग्रंथः—

१ ज्योतिर्गणितम् (संस्कृत १८९८), २ केतकी
ग्रहगणितम् (संस्कृत), ३ वैजयन्ती पंचांगगणितम्
(संस्कृत), ४ मराठी ग्रहगणित सोपपत्तिक (१९१४),
५ मराठी नक्षत्रविज्ञान (१९१६), ६ संस्कृत केतकी
परिशिष्ट (१९१६), ७ मराठी गोलद्वय प्रश्नविमर्श
(१९१८), ८ इंडियन अँड फॉरिन कॅलेंडर (१९२३
इंग्रजी), ९ संस्कृत सौरार्य-ब्राह्मतिथिगणितम् (१९२७),
१० संस्कृत भूमंडलीय ग्रहगणितम् (१९३०), ११
शास्त्रशुद्ध पंचांग अयनांश-निर्णय (१९२९), १२
केतकी परिमल भाष्य-केतकी ग्रहगणितावरील टीका
(१९३०). याशिवाय यांचे तेहतीस संशोधनात्मक
लेखांचा सारांश यांच्या चरित्रांत दिला आहे.

यांपैकी आठवा ग्रंथ रॉयल एशियाटिक सोसायटीने
प्रसिद्ध केला आहे, यावरून त्यांचे महत्त्व ध्यानी येईल.
बाकीचे सर्व ग्रंथ यांनी स्वतःच प्रसिद्ध केले आहेत. परि-
मलभाष्य प्रसिद्ध करण्यास श्रीमंत जमखिडीकरांनी पांचशे
रुपयांची देणगी दिली होती.

लो. टिळक व डॉ. मो. गो. देशमुख यांच्याजवळ
रावसाहेब कृष्णराव देवल यांनी ज्योतिष व तत्संबंधी
इतर गणित-ग्रंथ करण्याकरिता तीन हजार रुपये दिले,
तेव्हा त्यांनी यांना 'शुद्ध गणित ग्रंथ लिहिणारे कोणी
तरी भेटतील, परंतु ज्योतिष विषयाचे ग्रंथ लिहिणारे

आज आपलेवाचून कोणी नाही', असा गौरव करून
फर्ली घेतल्यावर आपण पुणे येथे येऊन लेखनादि व्यासंग
करावा, म्हणून लिहिले. पण हे स्वातंत्र्य गमावण्यास
तयार झाले नाहीत (१९०७). पुनः लो. टिळक यांनी
आपल्या शुद्ध पंचांगास आधारभूत असा करणग्रंथ
करण्याविषयी यांना विनंति केली. पण यांनी आप-
णास 'रेवती पक्ष' मान्य नसल्यामुळे त्या पंचांगाचा
ग्रंथ लिहिण्याचे काम अंगावर घेणे म्हणजे 'ज्ञानपण्य-
वाणिज्या'ची वृत्ति स्वीकारल्याप्रमाणे होते म्हणून
यांनी ते कार्य अंगावर घेण्याचे नाकारले (१९२०).

यांची पंचांगविषयक कामगिरी निःसंशय अभिनेद-
नीय आहे; पण आपसांतील यादवीमुळे देशाला त्याचा
व्हावा तितका फायदा झालेला नाही. पंचांग कमेटी
आणि हे यांचे सहकार्य होऊ शकले नाही. हे
प्रथम रैवत पक्षाचे होते, नंतर यांनी चित्रापक्ष
स्वीकारला असे धरून चालले तरी यांना
आपणास पटेल ते बोलण्याचा अधिकार होता. लो.
टिळक व दीक्षित यांनाहि यांना रैवतपक्ष मान्य आहे
असे वाटत होते; पण तशी स्थिति नव्हती. यांनी केवळ
एक पक्ष म्हणून रैवतपक्षाचा निर्देश केलेला आहे, व इ.
स. १८८५ पासून हे चित्रापक्षाचा पुरस्कार करीत
होते.

दीक्षितांचा समज ज्योतिर्गणिताचे हस्तलिखित
वाचून झाला आणि तो त्यांनी आपल्या भारतीय
ज्योतिष शास्त्राच्या इतिहासांत नमूद केला. पण
ज्योतिर्गणित छापतांना त्यांत केलेल्या दुरुस्तीकडे दीक्षि-
तांचे लक्ष गेले नाही. पण यांनी चित्रापक्ष घेतला तेव्हा
टिळकांच्या रेवतीपक्षाशी विरोध येऊन शुद्ध पंचांगाच्या
प्रचाराचे कार्य घोटाल्यांत पडले.

या काळचे यांना गणेश दैवज्ञ (ग्रहलाघवकार)
म्हणावयास हरकत नाही. यांनी एकच विषय हातीं
घेऊन केलेले परिश्रम एखाद्या तपस्व्यास शोभण्यासारखे
आहेत. यांनी आपले ग्रंथ स्वतःच्या पदरास खार
लावून प्रसिद्ध केले. यांना समाजाकडून द्रव्यरूप
उत्तेजन नको असून मान्यतारूप उत्तेजन पाहिजे
होते. परंतु दूरदूरच्या ठिकाणी यांना उत्तेजन
लाभले तरी महाराष्ट्रांत ते यांना यांच्या हयातीत
मिळाले नाही.

केतकर, डॉ. श्रीधर व्यंकटेश— (जन्म स.
१८८४-मृत्यु स. १९३७) महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशकर्ते,

समाजशास्त्रज्ञ, संशोधक व नवविचारप्रवर्तक आचार्य. यांचे मूळ घराणे कोंकणांतील अंजनवेलीचे. तेथे यांचे आजोबा पोथ्या लिहिण्याचा व विकण्याचा धंदा करीत. यांचे वडील रायपूर (मध्यप्रान्त) येथे पोस्टमास्तर होते. वडील लहानपणीच वारल्याने हे उमरावतीस वकिली करणाऱ्या आपल्या चुलत्याकडे-नारायणरावांकडे आले. यांचे प्रवेशपरीक्षेपर्यंत शिक्षण उमरावतांस झाले व पुढील मुंबईस विल्सन कॉलेजमध्ये झाले. हायस्कूलमध्ये असतांच यांच्या बहुश्रुतपणामुळे यांना शिक्षकमुद्धा ' एन्साय-क्लोपीडिया ' म्हणत असत. याच वेळी यांची आई व बहीण वारल्याने हे स्वतंत्र झाले आणि यांच्या आयुष्याला स्वच्छन्दी असे स्वरूप प्राप्त झाले.

इंटर व बी. ए. च्या परीक्षेत यांना एकदां अपयश आले आणि हे पदवीपरीक्षा न देतांच अमेरिकेस गेले. त्या वेळी इंग्रजांचे राज्य घालविण्याकरिता बंड करणे म्हणजे देशाभिमान अशा सार्वत्रिक समजुतीची छाप यांचेवरहि पडली होती. पण हे अमेरिकेला गेल्यामुळे यांच्या जावितकार्याला निराळे स्वरूप आले. अमेरिकेला जाण्यापूर्वी सहाच महिने बाळकृष्ण संतुराम गडकरी यांच्या सहकार्याने ' महाराष्ट्र वाग्वि-लास ' नावाचे मासिक यांनी काढले होते.

यांनी अमेरिकेस जावे अशी यांच्या चुलत्यांची इच्छा नव्हती. तसेच यांचेजवळ जाण्याला पैमेहि नव्हते. पण यांनी वडिलार्जित घरदार विकून हाती येतील ते पैसे घेऊन अमेरिकेस प्रयाण केले (१९०६) आणि तेथे कानॅल युनिव्हर्सिटीत हे दाखल झाले. यांचा अध्ययनाचा मुख्य विषय समाजशास्त्र हा होता. नंतर तेथे हे प्रथम बी. ए. (१९०७), नंतर एम्. ए. (१९०८) व पीएच. डी. (१९११) झाले. सर्वच विषयांकडे लक्ष देण्याच्या यांच्या वृत्तीमुळे हे पीएच. डी.च्या परीक्षेत प्रथम नापास झाले होते (१९१०). या वेळी यांना श्रीमंत सयार्जाराव गायकवाड यांच्याकडून शिष्यवृत्ति मिळत असे. पीएच. डी. साठी ' हिंदुस्थानांतील जातिसंस्थेचा इतिहास ' हा विषय यांनी संशोधनार्थ घेतला होता.

स. १९०९ साली ' History of Caste in India ' Vol. I या नावाने यांचे हे संशोधन प्रथम प्रसिद्ध झाले. याच ग्रंथाचा दुसरा भाग स. १९११ साली पुरा होऊन ' Hinduism : Its Formation and Future ' या नावाने इंग्लंडांत प्रसिद्ध करण्यांत आला. या दोन्ही ग्रंथांचे अमेरिकन व इंग्रज विद्वानांकडून चांगले स्वागत

झाले. इंग्लंडमध्ये असतांना ' अथीनियन् ' पत्रांत पुस्तकांवर अभिप्राय देण्याचे काम यांनी बरेच दिवस केले. स्टॅटिस्टिकल असोसिएशन, रॉयल एशियॅटिक सोसायटी यांसारख्या संस्थांच्या सभांसहि हे हजर राहत.

हिंदुस्थानांत आल्यावर (१९१२ ऑक्टो.) पुढे काय करावयाचे हा प्रश्न यांना सोडवावा लागला. ता. १ जुलै १९१३ पासून एक वर्षभर कलकत्ता विद्यापीठाच्या पोस्ट-ग्रेज्युएट शाखेत अर्थशास्त्र, शासनशास्त्र व सार्व-राष्ट्रीय कायदा या विषयांचे व्याख्याते म्हणून यांनी काम केले. ' An Essay on Indian Economics ', ' Hindu Law ' (१९१४) हे यांचे उद्बोधक प्रबंध याच वेळी लिहिले गेले. पण सालअखेर हेहि काम सुटले.

स. १९१४ च्या डिसेंबरमध्ये हे मद्रासच्या राष्ट्रीय संमेलना गेले व तेथे भाषावार प्रान्तरचना करणाऱ्या तत्त्वाचा प्रसार करण्याकरिता एक पत्रक छापून यांनी ते प्रतिनिधींमध्ये वांटले. तेथून सिंहलद्वीप, कोचीन इत्यादि प्रान्तांची यांनी सफर केली व पुनः सायन्स काँग्रेसला हजर राहण्यासाठी हे मद्रासला आले. तेथे मराठी व तेलगू भाषेतील सुप्रसिद्ध लेखक श्री. के. व्ही. लक्ष्मणराव यांची ओळख झाली. लक्ष्मण-रावांनी यापूर्वीच तेलगू ज्ञानकोशाला सुरुवात केली होती. त्यामुळे मराठी ज्ञानकोशाच्या यांच्या कल्पनेस चालना मिळाली.

याच सुमारास ' राष्ट्रधर्मप्रचारकसंघ ' या नावाचा एक नवीन उपक्रम करून त्या कार्याचा यांनी संस्कृत व्याख्यानद्वारां आंध्र व उत्कल देशांतील बेशवाडा, गुंतूर, राजमहेंद्री, कांकोनाडा, विजयनगर, गंजम, कटक, जगन्नाथपुरी इत्यादि शहरीं प्रचार केला. हिंदुस्थानाची भाषावार प्रान्तरचना आणि देशभाषेच्या द्वारे सर्व राज्यकारभार व शिक्षण, हे यांचे तत्त्वसार होते. हल्लीचे प्रसिद्ध आंध्र राष्ट्रभक्त डॉ. पद्मभिसीतारामय्या यासारखा मंडळी या उद्योगांत तेव्हां यांची अनुयायी होती. त्या वेळी यांनी रचलेला पुढील संस्कृत श्लोक त्या प्रांतांत सार्वजनिक प्रसंगी राष्ट्रगीतासारखा गायला जात असे:—

‘ प्राचीना ननु शातवाहननृपा भृत्यास्तु येषां श्रुतम् ।
विद्याशीर्यपरोद्यमैः खलु युतास्तस्मात् त्रिलिंगा वयम् ॥
स्वत्वस्थापनमेव धर्मविभवो येषां बुधैर्ज्ञायते ।
दुर्दान्ता निजधर्मपालनपराः कार्ये नवान्ध्रा वयम् ॥ ’

हे काम संपवून कलकत्ता, रायपूर असा प्रवास करून हे नागपुरास आले. तेथे मध्यप्रान्ताच्या राजकीय परिस्थितीसंबंधी एक उद्बोधक व विचारप्रवर्तक व्याख्यान देऊन यांनी आपल्याकडे सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले व ज्ञानकोशाची कल्पना पुढे मांडली. स. १९१५ च्या मुंबईच्या राष्ट्रीय सभेस हे हजर राहिले, पुण्यास कांही व्याख्याने दिली, लो. टिळकांचा पाठिंबा मिळविला, ८ जुलै १९१६ ला महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश मंडळ लि. ही कंपनी रातसर नोंदविली, व सतत बारा वर्षे खपून हे अगदी नवीन व कष्टसाध्य असणारे देशी भाषेतील अपूर्व कार्य सिद्ध करून दाखविले. ज्ञानकोशाचे कार्य जरी नागपूरला सुरू झाले तरी स. १९१८ साली त्याची एक शाखा पुण्यास उघडण्यांत आली. कार्यसौकर्याच्या दृष्टीने पुढे पुण्याच्या शाखेलाच मुख्य कार्यालयाचे स्वरूप आले आणि तेथेच ते कार्य पूर्ण झाले. याच वेळी चातुर्वर्ण्य संरक्षणपीठासारख्या योजना मांडण्याचे काम हे करीत असतच.

ज्ञानकोशाच्या कल्पनेपेक्षा तो पार पाडण्याकरिता आवश्यक असणारा व्यापकपणा, उद्योग आणि चिकाटी या बाबतीत यांचे वैशिष्ट्य दिसून आले. ज्ञानकोशाच्या प्रस्तावनेचे पांच खंड हे यांच्या स्वतंत्र व शोधक प्रज्ञेची वैशिष्ट्ये स्पष्टपणे दाखवून देतात. या बाबतीत द्रव्य आणि ग्रंथ या दोन्ही संपादनाच्या जबाबदाऱ्या यांनी पूर्णपणे पार पाडल्या आहेत. व त्याबाबत सर्व मूल योजनाहि यांच्याच होत्या. स. १९२७ साली हे काम पूर्ण झाले आणि यांनी आपला अनुभवहि पुढच्यांस उपयोगी पडावा म्हणून 'ज्ञानकोशमंडळाचा इतिहास' या पुस्तकांत सांगून टाकला.

वरील कार्य चालू असताच त्यांत समाविष्ट होणाऱ्या विषयांच्या चर्चेसाठी व पुरवणीवजा मजकूर देण्यासाठी 'विद्यासेवक' नांवाचे एक मासिक यांनी सुरू केले (१९२५). 'गोविंदपौत्र' या नांवाने लिहिलेली स्फुट काव्ये, गोंडवनांतील प्रियंवदा, परागंदा, आशावादी या कादंबऱ्या, निरनिराळ्या देशांतील कहाण्या, महाराष्ट्रीयानांचे काव्यपरीक्षण हे निबंध, स्त्रीसत्तापराभव (अपूर्ण) हे नाटक, हे सर्व 'विद्यासेवका'तून प्रसिद्ध झाले. 'निःशस्त्रांचे राजकारण' या ग्रंथाचा कांही भागहि विद्यासेवकांतून प्रसिद्ध झाला. याखेरीज गांवसासू, ब्राह्मण-कन्या, विचक्षणा या यांच्या कादंबऱ्या स्वतंत्रपणे प्रसिद्ध झाल्या. याशिवाय यांच्या संकीर्ण लेखाचा एक संग्रह

स. १९१५ मध्ये श्रुतिबोध मंदिरांतून प्रसिद्ध झाला होता.

मुख्यतः ज्ञानकोशाच्या कार्यातून रिकाम्या झालेल्या मंडळीस गुंतविण्याच्या दृष्टीने विद्यासेवक चालू असताच 'पुणे समाचार' या नांवाचे दैनिक यांनी सुरू केले (१९२७). पण ते एक वर्षातच संपुष्टांत आले. यानंतर यांचे त्यांच्या जुन्या सहकाऱ्यांशी बिनसून यांनी विद्यासेवक स्वतःकडे घेतले पण तेहि बंद पडले (सप्टें. १९२८). तथापि यांचे स्फुट लेखन सतत चालू असे.

ज्ञानकोशाचे कार्य संकलनप्रधान असल्याने संशोधनात्मक लिहिण्याची यांची हौस पुरी झालेली नव्हती. यांचा संकलनापेक्षा संशोधनाकडे विशेष कल होता हे ज्ञानकोश व विशेषतः त्याच्या प्रस्तावनाखंडावरून सहज ध्यानांत येते. त्याकरिता वैयक्तिक जबाबदारीवर 'प्राचीन महाराष्ट्र' नामक चार खंडात्मक ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध करण्याचे कार्य यांनी सुरू केले. त्यांतील एक खंड 'सातवाहन पर्व' तेवढा प्रसिद्ध झाला (१९३५) व बाकीचा बराच भाग लिहून तयार आहे.

'कायस्थ प्रभूंचा सामाजिक इतिहास', 'महायुद्धोत्तर जग', 'आंगिरसांचे सत्र' (ओंवीबद्ध काव्य) व एक कादंबरी येवढे यांचे वाङ्मय अप्रकाशित आहे. 'भारतीय समाजशास्त्र' हा यांचा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला आहे. यांच्या मृत्यूनंतर 'Victorious India' या नांवाचा यांचा ग्रंथ यांच्या पत्नीने प्रसिद्ध केला.

ही यांची वाङ्मयसेवा लक्षांत घेऊन पुणे येथील महाराष्ट्र शारदोपासक संमेलन (१९२९) व महाराष्ट्र साहित्य-संमेलन हैद्राबाद (१९३१) यांचे अध्यक्षपद यांना देण्यांत आले.

यांचा राजकीय तत्त्वविचाराचा विलासहि वेळोवेळी पाहावयास मिळे. 'निःशस्त्रांचे राजकारण' या पुस्तकांत यांनी आपली राजकीय मतप्रणाली मांडली आहे. स. १९२६ मध्ये यांनी 'स्वयंनिर्णयी संघ' काढला. पण त्याकडून प्रत्यक्ष स्वरूपाचे कार्य घडले नाही. पुढे स. १९३४ साली यांनी भारतमंत्र्यावर न्यायमंदिरांत दावा लावून हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य प्रस्थापित करण्याचा उद्योग केला. स. १९३५ चा कायदा मंजूर झाल्यानंतर हे स्वराज्य आपणच मिळविले असून राष्ट्रीय सभा ते श्रेय अन्यायाने हिरावून घेत आहे अशा श्रद्धेने यांनी महाराष्ट्र प्रांतिक सभेवर दावा केला होता.

यावरून दिसून येईल की हे एक विलक्षण विचाराचे गाढे पंडित होते. राहणी, पोषाख, विचार, मते या सर्व बाबतींत हे सर्वापेक्षा निराळे असत आणि यांचा सर्व वर्तनक्रम निर्भयपणे चाललेला असे. पण ज्ञानकोश संपल्यानंतर यांचे संघटित सामर्थ्य लयास जाऊन हे एकाकी झाले. स्वाभाविक चंचलपणा, विक्षिप्तपणा आणि एकाडेपणा यांमुळे यांना संघटित शक्ति पुनः निर्माण करता आली नाही. शेवटी पुणे येथे सांपत्तिक व शारीरिक दुःस्थितीत मधुमेहाने यांना मृत्यु आला. शेवटी यांचा अन्त्यविधि यांच्या पत्नीच्या इच्छेप्रमाणे दहन न करितां पुरून पण वैदिक मंत्रांनी करण्यांत आला.

यांच्या पत्नी मिस एडिथ कोहन या जर्मन ज्यू असून त्यांची व यांची भेट इंग्लंडमध्ये झाली. त्या सेंट अँड्र्यूज युनिव्हर्सिटीच्या पदवीधर असून 'तुलनात्मक धर्मशास्त्र' या विषयाचा त्यांनी अभ्यास केला होता. लंडनमधील 'स्कूल ऑफ ओरिएंटल स्टडीज' चा मराठीचा डिप्लोमाहि त्यांनी घेतला होता. शिवाय त्यांना फ्रेंच व डच भाषा अवगत होत्या. प्रार्चान भारतीय संस्कृतीसंबंधी बरेच महत्त्वाचे लिखाण जर्मन भाषेत असल्याने जर्मन भाषा जाणणाऱ्या विद्वानांच्या साहाय्याची अपेक्षा ज्ञानकोशास होती. म्हणून जर्मन ग्रंथांचे भाषान्तर करण्याचे काम यांनी त्यांच्याकडे सोंपविले. या जर्मनचे इंग्रजीत करीत आणि नंतर इंग्रजीचे मराठी केलें जाई. पुढे त्यांना हिंदुस्थानांत बोलावण्यांत आले व यांनी त्यांना ब्राह्मस्तोम विधीने शुद्ध करून घेऊन त्यांच्याशी वैदिक-पद्धतीने विवाह केला (१४ मे १९२०). व त्यांचे नांव शीलवतीबाई असे ठेवले. या विवाहापासून यांना औरस संतति झाली नाही. प्रसिद्ध जर्मन पंडित विंटरनिट्झ यांच्या जर्मन भाषेतील संस्कृत वाङ्मयाच्या इतिहासाचे शीलवतीबाईंनी केलेले इंग्रजी भाषान्तर कलकत्ता युनिव्हर्सिटीने प्रसिद्ध केले आहे.

तथापि आपल्या स्वभावविशेषानुसार व पत्नीच्या शिशुसंगोपनाच्या तीव्र इच्छेमुळे ठाण्याच्या अनाथालयांतून तीनचार वर्षांचा एक ब्राह्मण बालक व मुंबईच्या एका सूतिकागृहांतून दहा दिवसांच्या आंतील एक बालिका मिळवून यांनी त्यांचे अपत्यनिर्विशेष संवर्धन केले. बालकाचे मूळ नांव दामोदर हरी बापट होते. त्याला विधिपूर्वक दत्तक घेऊन त्याचे नांव दामोदर श्रीधर केतकर करण्यांत आले व मुलीचे नांव वारा ठेवण्यांत आले. तिचे वय यांच्या मृत्युसमयी तेरा वर्षांचे होते. पुणे येथे डेक्कन जिमखान्यापलीकडे यांनी

'आशास्थान' नांवाचा एक छोटा बंगला बांधला होता. पण तो सोडून पुण्याच्या कॅप विभागाचा जो एकदां यांनी आश्रय केला तो शेवटपर्यंत कायमच होता.

'महाराष्ट्र ज्ञानाच्या दृष्टीने युरोपियन राष्ट्रांच्या बरोबरीचाच काय पण थोडा अधिक व्हावा आणि मराठीत लिहिलेल्या ग्रंथांचे इतर देशां भाषांत आणि युरोपांतील भाषांतसुद्धा भाषान्तर व्हावे, तिकडील लोकांना ज्ञानाच्या विविध शाखांत परिपूर्णता मिळविण्याकरितां महाराष्ट्रांत येण्याची आवश्यकता वाटावी आणि जगांतील सर्व विश्वविद्यालयांत व धर्मपीठांत महाराष्ट्रांतील माणसाला तज्ज्ञ म्हणून बोलावणे भाग पडावे, महाराष्ट्राचे राज्य स्वतंत्र असावे आणि मराठीतून लिहिलेल्या कायद्यांना मराठीतून सही केल्याशिवाय कायदेशीरपणा येऊ नये', अशी यांची महत्त्वाकांक्षा होती. आणि त्या दृष्टीने यांच्या ज्ञानकोशादि सर्व कामाकडे पाहिले असता यांच्या प्रचंड कामाचे आणि अनाकलनीय मतप्रतिपादनाचे महत्त्व ध्यानांत येते.

भिक्षुकी, अल्पसंतुष्ट आणि जागतिक दृष्टि न ठेवतां केलेल्या प्रत्येक कामाची हे अत्यंत सडेतोडपणे हजेरी घेत. त्यामुळेच यांना बरोबरीच्या लोकांत प्रायः कोणीच मित्र नव्हता. पण प्रतिष्ठित आणि रूढ उद्योगांची विक्रिती करून, नवी दृष्टि उत्पन्न करणारांची प्रथम सर्वत्र अशीच उपेक्षा व अवहेलना होत असते.

वाङ्मयासारख्या अत्यंत महत्त्वाच्या व्यवहाराला यांनी ज्ञानकोशाचे कार्य व्यावसायिक पद्धतीने पार पाडून भारदस्त व स्वावलंबी रूप प्राप्त करून दिले. ज्ञानकोशाकरितां यांनी एका पैचीहि कोणाची देणगी स्वीकारली नाही. लेखनादि मदतहि मोबदल्याशिवाय घेतली नाही. मराठी भाषेत अज्ञात असलेल्या किती तरी ज्ञानाच्या शाखा लोकांना परिचित करून दिल्या. प्रस्तावना खंडांत तर असे संकलनपूर्वक संशोधनात्मक वाङ्मय निर्माण केले की, त्यांच्या इंग्रजी, फ्रेंच व जर्मन भाषान्तराची आवश्यकता प्रतिपादली गेली. आपल्या वागणुकीने यांनी स्वार्थत्याग आणि देशभक्ति यांच्या व्याख्या बदलण्यास भाग पाडले आणि जागतिक ज्ञानाच्या झगझगाटांत आपण कुठे आहोत हे आपल्या व्यापक आणि सर्वगामी पांडित्याने दाखविण्याचे काम करून महाराष्ट्राचा मोठेपणा सर्व प्रकारे वाढविला. ज्ञानाची वाढ आणि विचाराचे नाविन्य यांमुळेच राष्ट्राला जिवंतपणा येत असतो. ते कार्य यांनी समाजाचा रोष पत्करूनहि स्वयंप्रेरणेने जन्मभर मोठ्या प्रचंड प्रमाणांत स्वतःच्या हिंमतीवर केले,

याबद्दल कोणालाहि शंका घेतां येणार नाही. अशा युग-प्रवर्तक माणसांची परंपरा चालविण्यास एखादा दुसरा शिष्य असमर्थ असतो. राष्ट्रांतील प्रत्येक घरांत यांच्या कार्याची अग्रपूजा करणारे अनुयायी उत्पन्न होतात व यांचे कार्य तनमनधन अर्पण करून चालविण्यास पुढे सरसावतात.

यांचे ग्रंथः—

१. समाजशास्त्र— (१) History of Caste in India (१९०९), (२) Hinduism : Its Formation and Future (१९११), (३) Hindu Law (१९१४), (४) ज्ञानकोशाचे पांच प्रस्तावना खंड (१९२०-२३), (५) भारतीय समाजशास्त्र (१९३६), (६) कायस्थ प्रभूंचा सामाजिक इतिहास (अप्रसिद्ध).

२. कादंबऱ्या— (१) गोंडवनांतील प्रियंवदा (१९२६), (२) परागंदा (१९२६), (३) आशा-वादी (१९२७), (४) गांवसासू (१९३०), (५) ब्राह्मणकन्या (१९३०), (६) विचक्षणा (१९३६-३७).

३. काव्य— (१) उत्तर अमेरिकेतील वसंतकाल, (२) आंगिरसाचे सत्र (अप्रसिद्ध).

४. नाटक— (१) स्त्रीसत्तापराभव (अपूर्ण).

५. अर्थशास्त्र— (१) An Essay on Indian Economics (१९१४).

६. राजकारण— (१) निःशस्त्रांचे राजकारण, (२) Victorious India.

७. संकीर्ण— (१) संकीर्ण लेख (१९१५).

केदार, तुकाराम जयराम—(जन्म स. १८८६)
नागपूर येथील सुप्रसिद्ध वकील, नागपूर विश्वविद्यालयाचे माजी व्हाइस-चॅन्सेलर व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

यांचा जन्म वर्धा येथे झाला व शिक्षण नागपूर येथे झाले. हे बी.ए., एल्.एल. बी. आहेत. यांचे शिक्षण सरकारी शिष्यवृत्ति मिळून झाले आहे; यावरून यांची हुषारी ध्यानांत येते.

स. १९०६ साली हे बी.ए. झाले. नंतर कांही दिवस शिक्षक होते. पुढे स. १९१० साली हे एल्.एल. बी. झाले. प्रथम वर्धा येथे वर्काली करून (१९१०-२७) नंतर स. १९३० पासून नागपूर हायकोर्टात ॲडव्होकेट म्हणून नांवारूपास चढले.

यांच्या सार्वजनिक आयुष्यक्रमास प्रारंभ स. १९१२ पासूनच झाला. त्या साली यांचा वर्धा म्युनिसिपालिटीत

प्रवेश झाला. त्यानंतर प्रत्येक निवडणुकीत यश येऊन हे वर्धा म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष झाले (१९२२-२५). त्यापूर्वी टिळक होमरूल लीगचे हे अध्यक्ष होते.

स. १९२७ मध्ये हे मध्यप्रान्त व व्हाडतर्फे प्रान्तिक कायदेमंडळांत निवडून आले. तेव्हापासून स. १९४५ पर्यंत हे तेथे सभासद आहेत. मध्ये प्रथम हे मंत्री म्हणून नेमिले गेले (१९२८-२९). पुढे पुनः डॉ. राघवेन्द्र राव यांचे सहकारी मंत्री म्हणून यांची निवड झाली होती (१९३०).

नागपूर विश्वविद्यालयाचे व्हाइस-चॅन्सेलर म्हणून सहा वर्षे यांनी महत्त्वाचे काम केले (१९३९-४४). यांच्या कामगिरीचा गौरव म्हणूनच यांना डि. लिट्. ही पदवी दिली (१९४३). हिंदुसभेने हैदराबाद संस्थानांत सत्याग्रहाची चळवळ सुरू केली तेव्हा हैदराबादच्या विद्यार्थ्यांकरिता नागपूर युनिव्हर्सिटीने केलेल्या तत्पर-तेच्या योजनेमुळे यांची सर्वत्र वाखाणणी झाली. त्याच-प्रमाणे वर्धा कॉमर्स कॉलेज सरकारने बंद केले होते ते उघडण्याची खटपट करून यांनी यश मिळविले.

यांचे वाचन व्यापक असून यांचे हातून महत्त्वाचे लेखन चालू असते. यांचे कालिदासाच्या कालासंबंधीचे इंग्रजीतील फुटकळ लेखन यांच्या लेखनाविषयी आशा उत्पन्न करणारे आहे. ऋग्वेदांतील पुराव्यावरून आर्यांचे वसतिस्थान आशियामायनरजवळ असल्याचा यांचा सिद्धान्त अभ्यासा लोकांना विचार करावयास लावणारा आहे.

केरकर, केसरबाई—(जन्म स. १८९० सुमार)
सुप्रसिद्ध गायिका. अष्टादियाखांच्या गायनाची पद्धतशीर परंपरा चालवणाऱ्या मंजीखांबरोबरच यांचाहि प्रामुख्याने उल्लेख केला जातो. अष्टादियाखांच्याकडे शिकण्यास येण्यापूर्वी यांनी जरी रामकृष्णबुवा वझे, भास्करबुवा बखले, अब्दुल करीमखां वंगरे अनेक संगीतश्रेष्ठींचा तालीम घेतलो असला तरी यांच्या गायनावरील खासाहेबांचा ठसा सहज उठून दिसण्याइतपत स्पष्ट आहे. ख्यालाच्या गायकांत बाबलीबाई, अंजनाबाई व ताराबाई शिरोडकर यांनी जी कीर्ति मिळवली, तिचीच सुधारून वाढवलेली आवृत्ति आज यांचेकडे आलेली आहे. वस्तुतः ख्यालाची गायकी ही स्त्री आवाजास न पचणारी; परंतु त्यांतहि प्रावीण्य संपादन करून रसिकांकडून वाहवा मिळवणे ही गोष्ट यांना एकाच औषधीच्या साहाय्याने सिद्ध झाली आहे, तिचे नांव

मेहनत. यांचा आवाज गोड व सुरेल आहे. परंतु गाणें ऐकतांना त्यांतील गोडीपेक्षा पुरुषी इंदीच आपणांस अधिक जाणवते. तथापि मेहनतीमुळे त्याला बांधेसूदपणा व गोलाई हीं सहजच प्राप्त झालीं आहेत. एकदां गाणें सुरू झालें कीं मग याहि सर्व बाह्य गोष्टीवरचें आपलें लक्ष नाहीसें होऊन त्यांतील सहजता आपणांस विशेष आकर्षित करते. विलंपत, तान, मुरकी, खटका-या कोणत्याहि गोष्टी घ्या; ज्या सहजतेनें त्या या सर्व गोष्टी हाताळतात ती प्रेक्षणीय असते. यांच्या तानेंतील वैचित्र्य, बिकटता व सहजता हे गुण जसे प्रमुख आहेत, त्या-प्रमाणेंच अनेक आवर्तनें दमशास टिकवून सुंदरपणें समेवर येणें हा यांच्या गायनाचा आणखी एक विशेष आहे. सम घेतल्यावर पुन्हां तान घेण्यास मुद्दवात करून निरनिराळ्या लयींनीं मध्य व तार सप्तकांत फिरत करून पुन्हां एकाद्या सुंदर ठिकाणीं सम घेणें म्हणजे यांच्या हातचा मळ आहे. श्रोत्यांच्या मनाला धन्यता वाटा-वयास लावण्याचें व पुन्हां असें गाणें ऐकण्याचा योग येईल किंवा नाही अशी हुरहूर लावण्याचें सामर्थ्य यांच्या या गुणांमुळेच यांना प्राप्त झालें आहे. गाण्यांतील सौंदर्य प्रगट करण्याचें यांचें कसब इतरत्र क्वचितच दिसतें.

केवलानंदसरस्वती स्वामी—(जन्म स. १८७७)

वाईचे सुप्रसिद्ध पंडित व जुन्या नव्या शास्त्राचे सूक्ष्म अभ्यासक. पूर्वाश्रमीचें यांचें नांव नारायणशास्त्री मराठे.

यांचें जन्मस्थान मुडकोली (ता. रोहें, जि. कुलाबा). यांना व्यवहार, धर्म व वेदान्त यांचें बौद्धिक व आचारात्मक शिक्षण मातापितरांकडून मिळालें. वाईचे श्रीप्रज्ञानंद सरस्वती हे यांचे गुरु होत. त्यांच्याच नांवानें यांनीं पुढें प्राज्ञपाठशाळा काढली. यांचे मामांचे गुरु बाळशास्त्री धोंडशास्त्री डेंग्वेकर होत. यांनीं आस्तिक षड्दर्शनांचें अध्ययन व वाचन केलें. मराठी भाषेंतील शास्त्रीय, इतिहासात्मक व निबंधात्मक ग्रंथांचें यांचें वाचन चांगलें आहे. गाणें व हार्मोनियम यांचाहि यांनीं सखोल अभ्यास केला आहे. प्राज्ञपाठशाळेचे हे संस्थापक व चालक असून यांनीं ३० वर्षे तेथें अध्यापनाचें काम केलें. अकोला ब्राह्मण परिषदेचे हे अध्यक्ष होते (१९२८). स. १९३१ मध्ये यांनीं संन्यास घेतला व बद्रीनारायणाचें दर्शन घेतलें. धर्मनिर्णयमंडळाच्या स्थायी धर्मचर्चामंडळाचे हे कायमचे अध्यक्ष आहेत. धर्मकोशाची मूळ योजना करून कामाला आरंभ यांनींच केला.

केशवराव, न्यायमूर्ति—(जन्म स. १८६७-मृत्यु स. १९३२ मे २१) हैद्राबादचे सुप्रसिद्ध वकील व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

ब्रिटिश हिंदुस्थानांत न्या. महादेव गोविंद रानडे यांच्या चरित्राला जें महत्त्व आहे तें हैद्राबाद संस्थानांत यांच्या चरित्राला आहे. त्या संस्थानांतील बहुतेक सार्वजनिक चळवळींच्या व व्यापक तत्त्वज्ञानाच्या जनकत्वाचा मान यांच्याकडे जातो.

यांचा जन्म पुरजळ (ता. बसमत, जि. परभणी) येथें अजोळीं झाला. यांचें मूळ गांव त्याच तालुक्यांत 'कोरटें' या नांवाचें एक खेडें अमून यांच्या घराण्यांत तेथील जोशीपणाची वृत्ति पूर्वीपासून चालू आहे. त्यामुळे हे केव्हां केव्हां 'मी जोशी आहे' असें आपल्या व्याख्यानांत अभिमानानें सांगत. यांच्या वडिलांचें नांव संतुकराव. आपले मेव्हणे हरी रावजी शेष यांच्या-मार्फत विशेष शिक्षण न होतां हे तहसील कचेरींत द. म. १५ इ.च्या नोकरीवर लागले (१८८२). नोकरींत फायदा होत असूनहि स्वतंत्रपणें धंदा करण्याकरितां हे वकिलीची परीक्षा उत्तीर्ण झाले (१८९०). हे वरच्या वर्गांत उत्तीर्ण झाल्यामुळे यांना हायकोर्टाची सनद मिळाली.

यांनीं प्रथम गुलबर्गा येथें पांचसहा वर्षे वकिली करून चांगला जम बसविला व हैद्राबादेस वकिली करण्याकरितां येऊन राहिले (१८९६). गुलबर्गा येथें आल्यापासूनच पुण्यामुंबईच्या चळवळींकडे आपलेपणानें पाहणें व शक्य तर त्यासंबंधीं विचारविनिमय करणें वगैरे गोष्टींचा यांना नाद असे. दर सुट्टींत हे तिकडे मुद्दाम जात व व्याख्यानें वर्गरे श्रवण करीत.

हैद्राबादेस ज्या रामाचार्यांच्या मदतीनें हे आले होते ते लवकरच वारले आणि मराठी बोलणाऱ्या वकिलांत यांनीं लवकरच अग्रमान पटकाविला. औरंगाबादच्या हिंदु-मुसलमानांच्या दंग्यांत यांनीं हिंदूंच्यातर्फें वकिलपत्र स्वीकारण्याचें धाडस केलें. त्यामुळे हिंदूंचें पुढारीपण यांच्याकडे सहजच चालून आलें. तसेंच वरंगळच्या हिंदु-मुसलमानांच्या दंग्यांत व कुबेर येथील जलालशहाच्या खुनाच्या खटल्यांत यांनीं केलेल्या कामगिरीनें यांचें नांव सर्वतोमुखी झालें.

तेथील सरकारचेंहि यांच्याकडे लक्ष गेलें आणि यांना फॅक्टरी अँक्ट करण्याकरितां नेमलेल्या कमिशनवर सभा-

सद म्हणून घेण्यांत आले (१९१९). यांनींही त्यांत दोन वर्षेपर्यंत काम करून सरकार व लोक या दोघांचाहि विश्वास संपादन केला.

याच सुमारास न्यायमूर्ति राय बालमुकुंदसाहेब हे सेवानिवृत्त झाल्यावर हायकोर्टात त्यांच्या जागी हिंदु जज्याची निवड व्हावयास पाहिजे होती, पण ती तशी झाली नाही. ज्या हायकोर्टात शेंकडा नव्वद खटले हिंदूंचे व हिंदुधर्मशास्त्राचे तेथे एकहि हिंदु जज नाही अशी स्थिति झाली. ही गोष्ट मुख्य प्रधान सर अली इमाम यांच्या ध्यानांत येऊन त्यांनीं यांची ऑडिशनल जज म्हणून नेमणूक केली. या जागेचा पगार दोन हजारच होता. तथापि यांनीं ती जागा पत्करिली, व आपल्या अखंड समाजसेवेचें कार्यहि चालू ठेविलें.

त्या अवधींत गुलबर्गा हिंदु-मुसलमानदंगा चौकशी वंगरे अनेक कमेठ्यांवर यांनीं काम केलें. आणि पांच वर्षे काम करून सेवानिवृत्त झाले (१९२६).

संस्थानांतील बहुतेक शिक्षणसंस्था, बहुतेक सार्वजनिक चळवळी, आर्यसमाज, मराठी वर्तमानपत्रे व मासिके यांच्या जनकत्वांत यांचा महत्त्वाचा भाग असे. संस्थानाबाहेरील भारत इतिहास-संशोधक मंडळ, पुणे, सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी, पुणे, वगैरेंशी हे अगदीं आपलेपणाचा संबंध ठेवात. हे उमरावती विदर्भ-संघाचे अध्यक्ष, जळगांवच्या विदर्भ-साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्ष, पुणे वाचनालय-परिषदेचे अध्यक्ष, विदर्भ साहित्य-परिषद, हैदराबाद, स्वागताध्यक्ष (१९२७) व पुणे येथे भरलेल्या दे. ऋ. ब्रा. परिषदेचे अध्यक्ष होते (१९३२).

हैदराबाद संस्थानांतील कायदे मंडळांतहि यांनीं महत्त्वाचें काम केलें. सर्व प्रकारच्या लोकांत मिळून-मिसळून काम करण्याची यांची हातोटी वाखाणण्यासारखी होती.

केशवसुत—(जन्म स. १८६६—मृत्यु स. १९०५) सुधारणेची घोषणा करणाऱ्या व गूढगुजनात्मक आधुनिक मराठी कवितेचे जनक. यांचे संपूर्ण नांव—कृष्णाजी केशव दामले. यांचे 'केशवसुत' हें सध्या प्रचारांत असणारें नांव 'काव्यरत्नावली'कार नारायण नरसिंह फडणीस यांनीं प्रथम उपयोगांत आणलें. रत्नागिरी जिल्ह्यांतील मालगुंड हें यांचे जन्मस्थान. यांचे वडील केसोपंत मराठी शाळा-मास्तर होते. लहानपणीं यांची लिहिण्याची पद्धत फारच

सावकाश असल्याने हे तेविसाव्या वर्षी मॅट्रिक पास झाले (१८८९). मुंबई, खानदेश, भडगांव, फैजपूर, धारवाड यांसारख्या अनेक ठिकाणीं यांनी नोकऱ्या केल्या (१९०३). यानंतर कांहीं कामासाठीं हुबळी येथे गेले असतां तेथेच प्लेग होऊन हे मृत्यु पावले.

यांची प्रसिद्धि मुख्यतः कवि म्हणून असली तरी तिची प्राप्ति यांना मृत्यूनंतर किती तरी दिवसांनीं झाली आहे. यांच्या मृत्यूनंतर पांच-सहा वर्षांनीं श्री. रा. ग. गडकरी हे कवि म्हणून लोकांच्या प्रथम डोळ्यांसमोर आले. त्यांनीं प्रथम आपण 'केशवसुतांचे सच्चे चेले' असल्याचें जाहीर करून यांच्या संप्रदायाची स्थापना केली व नंतर बालकवि ठोंबरे, रेंदाळकर व टिळक या कवींनीं यांचेच ऋण मान्य करून यांचा संप्रदाय पक्का केला. या लोकांनीं 'तुतारी मंडळ' काढून आपल्या प्रत्येक कवितेच्या प्रसिद्धीबरोबर तुतारी मंडळाचें नांव घालावयाचें ठरविलें, व अशा तऱ्हेने विस्मृतीच्या खोल दरींत पडलेले यांचे नांव पुन्हां एकदां वर येण्यास सुस्वात झाला.

यांच्या इतक्या विविध, परिणामकारक व उत्साहवर्धक कविता पूर्वी मराठींत फारच थोड्या लिहिल्या गेल्या होत्या. इंग्रजी धर्तीच्या कविता करणारे वस्तुतः हे पहिलेच गृहस्थ नव्हेत. इंग्रजी भावगीताची रसाळ रूपांतरे विष्णु मोरेश्वर महाजनी यांनीं कांहीं कमी प्रसिद्ध केलीं नव्हतीं. यांचा काव्यरचनाकाल वीस वर्षांचा (१८८५—१९०५) हा असून यांच्या एकंदर १३२ कविता प्रसिद्ध आहेत. त्यांपैकी १५ कविता भाषांतरित आहेत. यांच्या स्वतंत्र कवितांपैकी 'तुतारी', 'झपूझी', 'स्कूर्ती', 'वातचक्र', 'आम्ही कोण' व 'घुबड' या कविता विशेष प्रसिद्ध आहेत. यांच्या कवितेवरील पहिलें पुस्तक हरिभाऊ आपट्यांचे 'केशवसुतांची कविता' हें विशेष महत्त्वाचें आहे. याच पुस्तकाची दुसरी (१९२१) व तिसरी आवृत्ति (१९२७) यांचे भाऊ सीतारामपंत दामले यांनीं प्रसिद्ध केली. नाट्यछटाकार दिवाकर यांनीं यांच्या आयुष्याचीं कांहीं टांचणें एकत्र करून प्रसिद्ध केलीं.

केळकर, नरसिंह चिंतामण—(जन्म स. १८७२) महाराष्ट्राचे थोर मुत्सद्दी, देशभक्त आणि मराठी साहित्याचे आचार्य.

पंढरपुराजवळ मोडलिब येथे वडील मामलेदार असतां तेथे यांचा जन्म झाला.

यांचे शिक्षण मिरज येथे होऊन हे मॅट्रिक झाले (१८८८). हे बी. ए. (१८९१) व एलएल. बी. (१८९४ मध्ये) झाल्यानंतर यांनी सातारा जिल्ह्यांतील वकिलीची सनद काढिली. पण तो धंदा यांनी अवघे नऊच महिने केला. इतक्यांत लो. टिळकांनी यांना आपले मदतनीस म्हणून बोलाविले आणि हेहि इतर चालून आलेली लाभस्थाने बाजूला सारून पुण्यास नोकरीवर येऊन दाखल झाले (१७ मार्च १८९६). हे अशा स्थिर योगावर पुण्यास येऊन दाखल झाले की, यांचे आसन पुढे कोणताहि कुयोग डळमळवू शकला नाही. उलट टिळक-केळकर ही जोडी एकमेकांना पूरक असल्याचा अनुभव लोकांना आला. हे पुण्यास आल्यानंतर लो. क्लॉसमध्ये शिकविण्याची व 'मराठ्या'ची बहुतेक जबाबदारी यांच्याकडे आली. स. १८९७ साली खटला होऊन टिळकांना शिक्षा झाली तेव्हा सोयीच्या दृष्टीने केसरी आणि मराठा या दोन्ही पत्रांचे संपादकत्व यांच्याकडे आले. खाडिलकर केसरीकरिता होते तरी जाहीर संपादक म्हणून हेहि लेखन करित. टिळक तुडंगांतून परत आल्यानंतर मात्र हे मराठ्याचे संपादक राहिले आणि हे संपादकत्व यांच्याकडे पुढे सतत सन १९१८ पर्यंत होतें. स. १९१० ते १९१८ पर्यंत हे पुनः दोन्ही पत्रांचेहि संपादक होते. नंतर १९१९ मध्ये हे टिळकांच्याबरोबर विलायतेस गेल्याने खाडिलकर हे केसरीचे एक वर्षभर संपादक होते. पण हे स. १९१९ अखेर विलायतेहून आल्यावर १९२० च्या मे महिन्यांत यांनी केसरीचे संपादकत्व पुनः पत्करिले ते मध्ये एक वर्ष सोडून स. १९३१ च्या जानेवारीच्या अंकापर्यंत यांच्याकडेच होतें.

पुणे सार्वजनिक सभेची, दुष्काळासंबंधी फॅमिन कोड अमलांत आणून शेतकऱ्यांना सूट व माफी योग्य प्रमाणांत मिळावी, अशी चळवळ होती. तेव्हाच्या व प्लेगच्या वेळी व्हालंटियर म्हणून केलेल्या कामामुळे आणि टिळकांचे मदतनीस म्हणून यांच्यावर लोकांचा विश्वास बसत चालला. स. १८९८ मध्ये म्युनिसिपालिटीच्या नव्या निवडणुकी निघाल्यापासून तेथे हे निवडून येऊ लागले. तेथेहि यांच्याकडे पुढारीपणा सहजच आला. हे मार्केट कमेटीचे सहा वर्षे चेअरमन होते. स. १९१२ साली यांना व्हाइस-प्रेसिडेंट निवडण्यांत आले व स. १९१८ साली यांची निवडणूक अध्यक्षाच्या जागी झाली. यापूर्वी सरकारने नेमलेल्या सभासदांपैकी अध्यक्ष निवडला जात असे, पण ती प्रथा आता बदलली. तेव्हापासून १९२४

पर्यंत हे अध्यक्ष निवडून येत. पुढे मात्र यांनी म्यु. निवडणुकीस उभे राहण्याचे स्वेच्छेने सोडले.

स. १९०१-०४ पर्यंत टिळकांच्याबरोबर त्यांच्या परिवारांतील माणसांनाहि ताईमहाराज प्रकरणाने ग्रासले होते. त्या वेळी नेहमीच्या संपादकीय कामाबरोबरच प्रत्येक ठिकाणी यांचे वकीलपत्र दाखल असे. आणि घरचा वकील म्हणून किरकोळ समजली जाणारी पण मेहनतीची कामे यांच्यावर सोंपविली जात. शेवटी टिळकांना हायकोर्टाने सर्व फौजदारी आरोपांतून मुक्त केल्यावर या प्रकरणास उतार लागला.

याच वेळी वंगभंगाची चळवळ जोरांत सुरू झाली. त्या वेळी प्रान्तिक कामे करण्यास बरीच मंडळी पुढे आली होती. पण परप्रान्तांशी व काँग्रेसमधील इतर पुढाऱ्यांशी व्यवहार करण्यांत टिळकांना यांच्याशिवाय खरा कोणाचाच आधार नव्हता. त्या वेळी नोकरापेक्षां सहकाऱ्यांच्या भूमिकेत यांचे रूपान्तर अधिक झाले. कारण कोणतेहि काम व्यवस्थित आणि मनःपूर्वक करण्याचा यांचा स्वभाव आहे. परदेशी बातमीदार वगैरे टिळकांच्याकडे येत. त्यांची रीतसर व्यवस्था लावणे यांच्या मदतीशिवाय टिळकांना अशक्य होतें. टिळकांचा हा माध्याह्नकाळ होता. त्यांच्या तेजाने सरकारचेसुद्धा डोळे दिपत होते. जवळ असणारांनासुद्धा सुरक्षितपणा नव्हता. तेव्हा यांच्याहि परीक्षेची वेळ होती. टिळक तर १९०८ साली तुडंगांत गेलेच, पण त्यांच्या खटल्याचे मोठ्या तातडीने यांनी प्रसिद्ध केलेले पुस्तकहि जप्त झाले. याच वेळी टिळकांना झालेल्या शिक्षेसंबंधी यांनी लिहिलेल्या मराठ्यांतील लेखाबद्दल यांना १२०० रु. दंड व १४ दिवसांची कैद व माफी मागेपर्यंत फिरून कैद, अशी चमत्कारिक शिक्षा देण्यांत आली (१९०८).

यानंतर नाशिक येथे जॅक्सनचा खून झाला व राजकीय वातावरण अधिक बिकट झाले. या वेळी केसरी व मराठा ही दोन्ही पत्रे खाडिलकरांच्या नांवावर होती. खाडिलकरांचे म्हणणे, मराठा केळकरांच्या नांवावर असावा, कारण त्यांत हेच बहुतेक लिहीत असत; पण केसरी मात्र आपल्या नांवावर असावा. पण वडिलकीच्या नात्याने यांना तसे करणे अपमानास्पद वाटू लागले. टिळकांना मंडाले येथे लिहिले असता त्यांनी यांच्या म्हणण्यास मान्यता दिली. पण स. १९१० साली यांनी आपल्या नावे केसरीचे डिक्लेरेशन करितांच खाडिलकरांनी आपला केसरी कचेरीशी असलेला संबंध सोडला व

दोन्ही पत्रांचें संपादकत्व यांचेकडे आलें. त्या वेळीं बाहेरच्या विधायक चळवळी बंदच पडल्या होत्या आणि राष्ट्रीय सभा प्रागतिकांच्या हातांत गेली होती. तेव्हां यांनी आपल्या लेखनशक्तीच्या आणि विचारांच्या जोरावर केसरीचें धोरण कायम ठेवून केसरीला लोकप्रिय केलें, आणि त्याला सरकारी झळ लागू दिली नव्हती. या महत्त्वाच्या प्रसंगांत यांनी केलेलें हें कार्य यांच्या आयुष्यांतील फार मोठें राष्ट्रीय कार्य गणलें पाहिजे.

टिळक सुटून येतांच पुनः बाहेरच्या कार्यास सुरुवात झाली. बेळगांवच्या परिषदेत काँग्रेसमध्ये शिरण्याबद्दल ठराव झाला (१९१६) आणि लखनौ काँग्रेसमध्ये सर्व पक्ष पुनः काँग्रेसमध्ये एकवटले. या सर्व कार्यांत टिळकांना यांचा उजव्या हातासारखा उपयोग होई. यांच्या इतपत विधायक व सनदशीर कार्य उरकणारा गनुष्य टिळकांच्या पाशी कोणीहि नव्हता. त्यामुळेच यांना काँग्रेसचे सेक्रेटरी निवडण्यांत आलें. तथापि विलायतला जाणाऱ्या काँग्रेस डेप्युटेशनचे सेक्रेटरीहि यांनाच निवडण्यांत आल्यामुळे यांनी काँग्रेसच्या सेक्रेटरीचें काम सोडलें. होमरूल-लीगच्या डेप्युटेशनचे हे सेक्रेटरी होतेच. इंग्लंडमध्ये दोन्ही डेप्युटेशनचे सेक्रेटरी असणाऱ्या यांनाच इंग्लंडांतील काँग्रेस कमेटीचें मुखपत्र ' इंडिया ' चें संपादकत्व देण्यांत आलें. विलायतेहून आल्यावर सोलापूर येथें १९२० सालीं दोन्ही पक्षांची संयुक्त प्रान्तिक परिषद भरली. तिचें अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आलें. या एकंदर अनुभवामुळे शेवटीं टिळकांनी यांना केसरी संस्थेचे एकमेव चालक नेमणें अगदीं साहजिक आहे.

टिळक वारले त्याच दिवशीं गांधींच्या असहकारितेचा पुकारा झाला आणि जुन्या अनुभवी पुढाऱ्यांचीं मते विरुद्ध असतां हि कलकत्त्यास राष्ट्रसभेनें असहकारितेला मान्यता दिली आणि राष्ट्रसभेच्या निर्णयापुढें मान वांकविणें अवश्य म्हणून यांनी कौन्सिल बहिष्काराच्या चळवळीचा पुरस्कार सांगून सवरून मुदतबंद एक वर्षापुरता केला. पण गांधींच्या चळवळीचें धोरण यांना अविवेकी वाटल्यानें त्याचा सर्वस्वी पुरस्कार यांनी केला नाही.

पुढें काँग्रेसमध्येच गया येथें कौन्सिल-प्रवेशवादी स्वराज्यपक्ष निघाला (१९२३) त्यांत महाराष्ट्राबाहेरील दास, नेहरू वगैरेंनी पुढाकार घेतला. हे महाराष्ट्रांतील या पक्षाचे अध्यक्ष होते. पुढील कायदेमंडळाच्या निवडणुकींत प्रचंड बहुमतानें हे निवडून आले (१९२४-

२५) व असेंब्लींत हे त्या पक्षाचे विहप होते. विठ्ठलभाई पटेल हे असेंब्लीचे अध्यक्ष निवडून आल्यावर यांना त्यांचे जागीं स्वराज्य पार्टीचे उपाध्यक्ष निवडण्यांत आलें, पण नागपूर कायदेकौन्सिलचे अध्यक्ष ना. श्री. ब. तांबे यांना एक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलर निवडण्यांत आलें. तेव्हां स्वराज्य-पक्षांत अधिकाराच्या जागा पत्करण्यावरून मतभेद होऊन महाराष्ट्रायांचा प्रतिसहकार पक्ष निघाला. आणि त्या पक्षातर्फेहि हे प्रचंड मतांनीं निवडून आले (१९२७-३०).

१९२७ अखेर यांनी टिळक-चरित्राचा उत्तरार्ध दोन खंड लिहिल्यावर एक वर्षभर केसरीचें संपादकत्व सोडलें होतें (१९२८). नंतर पुनः दोन वर्षे संपादकत्व पत्करून केसरीचा ज्युबिलीचा अंक काढून तें कायमचें सोडलें (१९३१). तथापि यांच्या विविध प्रकारच्या लेखनांत बिलकुल खंड पडलेला नाही. केसरी अर्धसाप्ताहिक यांनीच केला (१९२८).

यांची सहृदयता, मनमिळाऊपणा, कामाचा उरक आणि जबाबदारीची जाणीव यांमुळे हे कोठें तरी महत्त्वाच्या ठिकाणी अध्यक्ष झाले नाहीत असें वर्षे क्वचितच सांपडेल. बडोदा येथें भरलेल्या मराठी साहित्य-संमेलनाचें अध्यक्षपद यांना दोन वेळां देण्यांत आलें (१९२२, १९३१), मुझफरनगर (१९२४), संस्थान परिषद, दिल्ली (१९२४), कानपूर हिंदुमहासभा जादा, संगीत-परिषद, ग्रंथसंग्रहालय (१९२५), दलितोद्धार, दिल्ली, डाका, प्रांतिक हिंदुसभा (१९२८) हिंदुमहासभा, जबलपूर (१९२९), प्रान्तिक हिंदुसभा लाहोर (१९२०), रयत सभा, अहमदाबाद (१९२९) इत्यादि ठिकाणी हे अध्यक्ष होते. एका उद्योगी गृहस्थानें १३०४ सभांचे हे अध्यक्ष झाल्याचें गणित प्रसिद्ध केलें होतें.

यांचे प्रमुख ग्रंथः— १ सुभाषित व विनोद, २ मराठे व इंग्रज (१९१८), ३ टिळक-चरित्र (भाग १, २, ३); व तोतयाचें, बंड, चंद्रगुप्त, कृष्णार्जुन युद्ध. अमात्यमाधव, वीरविडंबन, संत भानुदास वगैरे नाटकें. यांचा सर्व लिखाणाचा संग्रह ' समग्र केळकर वाङ्मय ' या नांवानें बारा खंडांत प्रसिद्ध झाला आहे.

लिहिण्याची अत्यंत हौस असलेला यांच्यासारखा लेखक विरळा. ती हौसच यांना अजूनहि नव्यानत्या क्षेत्रांत पदार्पण करण्यास उत्तेजित देत आहे. यांनी हाताळला नाही असा वाङ्मयांत एकहि प्रान्त सांपडणार नाही. तसेंच अत्यंत जलद आणि सुबोध वाङ्मय निर्माण

करण्यांत यांचा हातखंडा आहे. १ कवि, २ शास्त्रकार, ३ कादंबरीकार, ४ लघुकथा-लेखक, ५ इतिहास-संशोधक, ६ नाटककार, ७ प्रबंधकार, ८ संपादक-इत्यादींपैकी यांच्या गुणांचा उत्कर्ष कोठे आढळतो? या प्रश्नाचे उत्तर देणे कठीण असले तरी अनुक्रमाने शेवटाकडे आपणांस धांव घ्यावी लागेल. कोणताहि विषय साधकबाधक प्रमाणांनी समतोलपणे मांडण्यांत हे कुशल आहेत. भावनेच्या आहारी न जाता व्यावहारिक बुद्धाने सुवर्णमध्य काढण्यांत यांच्या आयुष्याचे सार आहे. यांच्या या स्वभावविशेषाचा फायदा राष्ट्राला अगदी आणीबाणीच्या प्रसंगी झालेला आहे. बिनीवर जाऊन चार हात करणाऱ्या योद्ध्यापेशां सौम्यपणाने मुद्दा न सोडतां कार्य साधणाऱ्या मुत्सद्याची यांची प्रकृति आहे. चिरोलकेसच्या वेळी लोकांकडून रुपया रुपयाने जमा केलेला एक लक्ष रुपयांचा टिळक ज्युबिली फंड (१९१९) केसरीच्या खजिन्यांतून तीन लाखांच्या रूपाने सव्याज परत देऊन, लोकमान्य टिळक ट्रस्ट उभारून, यांनी आपल्या चारित्र्याला नैतिक अधिष्ठान मिळवून दिले आहे (१९३०). साधा मनुष्य बेताच्या भांडवलावर सारासार विचाराने केवळ सद्बुद्धीच्या जोरावर राष्ट्राची कशी सेवा करू शकतो याचे हे मूर्तिमंत उदाहरण आहेत.

केळुसकर, कृष्णराव अर्जुन—(जन्म स. १८६०—मृत्यु स. १९३४) मराठीतील सुप्रसिद्ध लेखक व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

यांचा जन्म कोंकणी मराठा घराण्यांत रत्नागिरी जिल्ह्यांतील केळुस या गांवां झाला. हे मॅट्रिक होते. यांना मराठी, इंग्रजी व संस्कृत या भाषांचे ज्ञान चांगले असे. हे उत्तमपैकी शिक्षक होते. यांनी मुंबईच्या विल्सन हायस्कुलांत जवळजवळ ४५ वर्ष शिक्षकाचे काम केले. जातिवंत शिक्षकांच्या अंगी असणारे गुण यांच्या अंगी होते. कोणत्याहि जातीतील होतकरू विद्यार्थी दिसल्यास त्याला हरतऱ्हेने मदत करण्याच्या कामी हे सदोदित तत्पर असत. यांना लोक 'दादा' म्हणत. या दादांचे कृतज्ञतापूर्वक उपकार स्मरणारे डॉ. भी. रा. आंबेडकरांसारखे पुष्कळ थोर लोक आहेत. मागसलेल्या जातीतील विद्यार्थ्यांना मदत करून पुढे आणण्याविषयी यांची खटपट असे. ब्राह्मणेतर मंडळींत विधायक पद्धतीने सतत कार्य करीत राहणाऱ्या लोकांत यांना मानाचे स्थान दिले पाहिजे. यांनी स. १८९२ साली 'अध्यात्मिकज्ञानरत्नावली' मासिक काढून ते सतत सात वर्षे चालविले. स. १९०७-१४ पर्यंत हे सरकारच्या

आश्रयाने चाललेल्या 'जगद्वृत्त' पत्राचे संपादक होते. याशिवाय तुकारामाचे चरित्र, गौतम बुद्धाचे चरित्र, सात उपनिषदांची भाषान्तरे, अनेक इंग्रजी ग्रंथांची भाषान्तरे व भगवद्गीता (मूळ श्लोक, पदे, पदार्थ सरलार्थ, वामनी समश्लोकी, मोरोपती आर्या, मुक्तेश्वरी ओवी, तुकारामाचा अभंग, उद्धवचिद्धताची सवाई व श्लोक-सूचिसह) वगैरे यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

यांनी शिवाजीमहाराजांचे चरित्र विस्तृतपणे लिहून प्रथम १९०७ साली प्रसिद्ध केले. त्यांत थोडी भर घालून व दुस्स्ती करून मराठी व इंग्रजी अशी दोन्ही पुस्तके १९२१ साली यांनी प्रसिद्ध केली.

यांच्या शिवाजीचरित्राचे उत्तम इंग्रजी भाषान्तर होऊन ते जगांत सर्वत्र पसरावे अशी मूळ इच्छा कोल्हापूरचे श्रीशाहु छत्रपति यांची. पण ते हे पुस्तक प्रकाशित होण्याच्या सुमारास मृत्यु पावले व हे गरीब गृहस्थ चांगलेच आर्थिक पेंचांत सांपडले. पण ही हकीगत इंदूरच्या होळकर सरकारनां कळतांच त्यांनी यांना बोलावून उदार देणगी दिली, यांना कर्जातून सोडविले आणि भाषान्तरकार प्रो. एन्. एस्. ताकाखाऊ यांनाहि योग्य मोबदला मिळाला. शाहूमहाराज गेल्याने त्यांची यांना मदत झाली नाही तरी हे सर्व कार्य त्यांच्या प्रेरणेने झालेले असल्यामुळे यांनी इंग्रजी पुस्तक त्यांना अर्पण केले. हे यांचे शिवाजीचरित्र प्रौढ, शुद्ध, भारदस्त व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. यांच्या गौरवार्थ एक मंडळ स्थापन होऊन त्याने यांच्या लेखांचा संग्रह, 'विचारसंग्रह' नावाने प्रसिद्ध केला.

कोकटनूर, डॉ. जी. रामचंद्र—(जन्म स. १८९३) सुप्रसिद्ध डॉक्टर व हुक्केरीरोडच्या 'कर्नाटक हेल्थ इन्स्टिट्यूट'चे संस्थापक.

हे पुणे न्यू इंग्लिश स्कूलमधून मॅट्रिक झाले (१९१३) व इंटरसायन्सचा अभ्यास करून वडील बंधूंच्या बोलावण्यावरून हे अमेरिकेस रवाना झाले (१९१६). तेथे यांनी मिनेसोटा युनिव्हर्सिटीत मेडिकल कोर्स घेतला व हे प्रथम बी. एस्. व नंतर बी. एम्. झाले. यानंतर यांनी न्यूयॉर्कजवळील जर्सी शहरांतील खाइस्ट हॉस्पिटलमध्ये जवळजवळ १६ महिने हाउस फिजिशियन व सर्जन म्हणून काम केले व एम्. डी. ही डिग्री घेतली. यानंतर यांनी मिचिगन कॉपर मायनिंगमध्ये असिस्टंट फिजिशियनची नोकरी पत्करिली. अशा तऱ्हेने सुमारे ११ वर्षे काम केल्यावर तिकडील अनुभव पुरेसा वाढून हे

युरोपमध्ये गेले. विहण्णा येथे यांनी डोळ्यांचे रोग व युरॅलोजी यांचा विशेष विषय म्हणून कांहीं महिने अभ्यास केला. याप्रमाणे ८ वर्षे शिक्षण व अनुभव संपादन करून हे हिंदुस्थानांत परत आले (१९२४). लागलीच बेळगांव येथे ठळकवाडीस प्रशस्त बंगल्यांत यांनी आपला दवाखाना व रुग्णालय उघडले. त्याचाच विस्तार होत होत आज हुक्केरीरोडवरील कर्नाटक हेल्थ इन्स्टिट्यूट व हॉस्पिटलचा पसारा झालेला आपणांस दिसत आहे. तेथे शस्त्रक्रिया व उपचार करण्याची सर्व व्यवस्था असून क्षयरोग्यांकरितां स्वतंत्र विभाग आहे.

कोकटनूर, डॉ. वामन रामचंद्र—(जन्म स. १८८६) अमेरिकेंत वास्तव्य करून राहिलेले जगप्रसिद्ध रसायनशास्त्रज्ञ. यांची फार मोठे रसायनशास्त्रज्ञ म्हणून सर्व जगभर ख्याति आहे. मुंबई विद्यापीठाचे बी. एससी. झाल्यानंतर (१९११) हे अमेरिकेंतील कॅलिफोर्निया युनिव्हर्सिटीत रवाना झाले. याचे आधी कांहीं दिवस पुण्याच्या 'रानडे इंडस्ट्रियल इन्स्टिट्यूट' मध्ये रसायनशास्त्रज्ञ म्हणून हे काम करीत होते (१९११-१२). यानंतर हे मिनेसोटा युनिव्हर्सिटीत एम.एस. (१९१४) व पीएच. डी. (१९१६) झाले.

यानंतर मिनेसोटा युनिव्हर्सिटीत शेवलीन फेलो (१९१४-१५), व रीसर्च असिस्टंट (१९१५-१७) म्हणून काम केल्यानंतर, प्रथमतः मॅथिसन अल्कली वर्क्सचे रीसर्च केमिस्ट (१९१७-१८) व नंतर नायगरा अल्कली कंपनीच्या रीसर्च डिपार्टमेंटचे प्रमुख म्हणून यांनी काम केले. यानंतर मात्र यांनी कन्सल्टिंग प्रॅक्टिस करण्यास सुरुवात केली. याच सुमारास हेलन ग्रेबर या अमेरिकन स्त्रीबरोबर हे विवाहबद्ध झाले.

क्लोरीन व कॉस्टिक सोडा यांच्या उपयोगासंबंधीची यांची तज्ज्ञता लक्षांत घेऊन आपल्या पुनर्रचनेच्या वेळच्या पंचवार्षिक योजनेत प्रथम १९२८ साली व नंतर १९३८ साली सोव्हिएट रशियाच्या अधिकाऱ्यांनी यांना आपले तज्ज्ञ व सल्लागार नेमिले. स. १९३०-३१ साली प्रांगघ्रा येथील 'श्रीशक्तिअल्कलीवर्क्स'वर टेक्निकल अँडव्हायसर म्हणून यांची नेमणूक झाली. हे जरी मधून मधून इकडे येत असले तरी लग्न झाल्यापासून हे अमेरिकेंतच स्थायिक झाले आहेत व तेथे यांनी तिसापेक्षा अधिक केमिकल पेटंट्स घेतलेली आहेत. तेथे यांनी प्रथम 'एरोलेन डोप सॉल्व्हेंट' व 'व्हॅट डाइज' तयार केले व वॉर गॅसेसचा शोध लावला. हे अमेरिकन केमिस्ट सोसायटीचे व हिस्टरी ऑफ सायन्स सोसायटीचे सभासद आहेत.

स. १९४० च्या अमेरिकन पेटंटस ऑफिसच्या परिषदेत एक प्रमुख संशोधक म्हणून यांचा गौरव करण्यांत आला होता. त्याच वर्षी परदेशी असूनहि अमेरिकनशास्त्र-साधनेत अमूल्य भर घालणारा शास्त्रज्ञ म्हणून न्यूयॉर्क वर्ल्ड फेअरच्या 'हॉल ऑफ फेम'मध्ये यांचे नांव घालण्यांत आले. न्यूयॉर्कमधील यांच्या प्रयोगशाळेच्या स्थापनेला लेस्टर हॉफ हेम या धनिक गृहस्थांचे साहाय्य झाले आहे. या प्रयोगशाळेने जगाला मोठाले शोध दिले आहेत. हिंदुस्थानांतील अमेरिकन वकील व व्यापारी यांचे हे सल्लागार होते (१९२८-३२). आज अमेरिकेच्या केमिकल वॉरफेअर सर्व्हिसमध्ये हे कॅप्टनच्या हुद्यावर आहेत. हुक्केरी रोडवर मोठे हॉस्पिटल चालविणारे सुप्रसिद्ध डॉक्टर यांचे सख्खे बंधु होत. यांना शास्त्राच्या इतिहासाचा छंद असून यांचे लेखनहि भरपूर आहे. यांचे कांहीं प्रसिद्ध ग्रंथ—

(1) The Antiquity of Chemical Warfare In India, (2) Discovery of Firearms and Gunpowder in Ancient India, (3) Hieroglyphic Findings on the Origin of Chemistry, (4) Ancient Hindu Conception of Cosmogony.

कोकडेंकर, लक्ष्मणराव जानराव—(जन्म १९०३-मृत्यु १९४२)

व्यायामाचे बर्लिन येथील पीएच. डी. व राष्ट्रीय वृत्तीचे तडफदार तरुण. यांचे मूळचे आडनांव धबडगांव. कोकडी व त्याच्या आसपासच्या सोळा गांवांची वतनदारीची सनद पुण्याच्या पेशव्यांकडून लष्करी कामगिरीबद्दल यांच्या घराण्याला मिळाली होती. शिवाय अकोला जिल्ह्यांतील अकोटची देशमुखीहि यांच्या घराण्याकडे होती. यांचे आजोबा गंगारामपंत दोन हजार फौजेसह सेनापति तार्या टोपे यांच्या मदतीस निघाले. पण नर्मदेवरच लक्ष्मीबाई झांशीवाली पडत्याचे कळल्यावरून ते परतले. त्यामुळे इंग्रजांची यांच्या घराण्यावर अवकृपा झाली. पुढे यांचे वडील दर्यापूर तालुक्यांतील दारापुरास स्थायिक झाले व तेथेच यांचा जन्म झाला.

हे अमरावतीस हायस्कूलमध्ये शिकत असतां यांनी कलकत्ता जादा काँग्रेसच्या ठरावानुसार शाळा सोडली (१९२०). वन्हाड मध्यप्रांतांतील शाळा सोडणारे हे पहिले विद्यार्थी होत. असहकारितेचा कांहीं दिवस प्रचार केल्यावर म. गांधींचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी यादवाड-

कर (पटवर्धन) यांच्या आजारीपणाच्या गैरहजेरीत हे साबरमती आश्रमांत गेले. तेथे चार वर्षे राहून स्नातक परीक्षेचा यांनी अभ्यास केला. खादी व ग्रामसुधारणा यांत हे निष्णात बनले. गुजराथेंतील कांहीं गांवे पूर्ण स्वावलंबी, निष्कर्ज करण्याच्या यशस्वी प्रयोगांत यांनी प्रामुख्याने भाग घेतला. मलबार प्रलयनिवारण कार्यार्थ म. गांधींच्या प्रेरणेने हे मलबारांत गेले. तेथे नारळाच्या दोराचा व्यापार संघटित करण्यास यांनी मदत केली.

उमरावती हनुमान व्यायाम-मंडळांत यांचा प्रवेश झाला व त्या संस्थेच्या मुद्रणालयाकरिता मुद्रणकलेचे शिक्षण घेण्यास हे पुण्यास आले. तेथे अनेक चळवळींत हे भाग घेत. पुढे वऱ्हाडांत जाऊन विदर्भ युवक-परिषद डॉ. हर्डीकरांच्या अध्यक्षतेखाली अमरावतीस भरविली (१९२८) व दुसऱ्या महायुद्धाकरिता हिंदी तरुणांनी तयारी करण्याचा ठराव केला. पुढे फिजिकल कल्चर इन्फर्मेशन ब्यूरो काढून जगांतील व्यायाम संस्थांची माहिती आणवून यांनी स्वतः युरोपमध्ये जाण्याचे निश्चित केले. हनुमान व्यायाम-मंडळाची इमारत वादळाने कोसळली तिच्याकरिता दहाबारा हजार रुपये जमविले (१९२८). कलकत्ता व पुणे येथे मंडळाच्या २००।२०० खेळाडूंची व्यायामाची निदर्शने करविली.

मंडळाने यांना जर्मनीस रवाना केले. बर्लिनला हे सुमारे साडेतीन वर्षे राहिले. स. १९३० च्या गोलमेज-परिषदेस हे प्रेक्षक म्हणून मुद्दाम लंडनला उपस्थित होते. बर्लिनचा व्यायामाचा डिप्लोमा यांनी मिळविला. 'भारतवर्षातील धर्मानुबद्ध व्यायामपद्धति' या विषयावर निबंध लिहून डॉक्टरेट मिळविली. फिजिकल फिटनेसचा नवा फॉर्म्युला तयार करून बर्लिन अॅकॅडमीस दिला व त्यासाठी अॅलेक्झांडर हंबोल्ट स्कॉलशिप मिळविली. व युरोपांतील शा. शि. विषयावरील सर्वांत उच्च डिप्लोमा संपादन केला.

पुनः परत आल्यावर गव्हर्नरच्या पेट्टेनेजखाली 'स्पोर्ट अँड अथलेटिक असोसिएशन फॉर सी. पी. अँड बेरार' अशी एक संस्था स्थापन करून लेख व प्रचार-द्वारा कार्य सुरू केले.

मध्यप्रान्त कौन्सिलांतील उमेदसिंग ठाकूरांना लष्करी शिक्षणाचे बिलांबाबत यांनी बरीच मदत केली (१९३५-३६).

नागपूर विद्यापीठाने डायरेक्टर ऑफ फिजिकल एज्युकेशन नांवाची जागा उत्पन्न करून तीवर यांची

नेमणूक केली. काँग्रेसने अधिकारग्रहण केले तेव्हा यांना व्यायामाचे चीफ ऑर्गनायझर नेमले; पण काँग्रेसने अधिकारन्यास केल्यावर हे नागपूर विद्यापीठाकडे आले. युद्धांतहि प्रत्यक्ष भाग घेण्याची त्यांची इच्छा होती. तसा प्रयत्नहि चालू होता. पण एकाएकी मोटारचा धक्का लागून हा कर्तबगार व धडाडीचा पुरुष मृत्युमुखी पडला.

कोटणीस, डॉ. द्वारकानाथ एस्.— (जन्म स. १९१२, मृत्यु स. १९४२ चीन) चीनच्या स्वातंत्र्य-युद्धास मदत करण्यास गेलेल्या काँग्रेस मेडिकल मिशनचे सदस्य.

हे मूळ सोलापूरचे. मुंबईच्या ग्रँड मेडिकल कॉलेजमधून एम्. बी. बी. एस्. होतांच यांनी काँग्रेस मिशनच्या-बरोबर चीनला जाण्याचे ठरविले. स्पेनच्या रणांगणावर जाऊन अनुभव घेऊन आलेले डॉ. अतल यांचे पुढारी होते. डॉ. जीवराज मेहेता व डॉ. विधनचंद्र रॉय यांनी परीक्षा करून नागपूरचे डॉ. एम्. चोळकर, कलकत्त्याचे डी. मुकर्जी, विजयकुमार बसू व हे यांची निवड केली. मुंबईस सरोजिनी नायडू यांच्या अध्यक्षतेखाली निरोप-समारंभ होऊन हे मुंबईहून रवाना झाले. चीनला पोचतांच यांना यांच्या वडिलांच्या मृत्यूची बातमी कळली. यांचे वडील गिरणीत कारकून असून त्यांनी यांना कर्ज काढून शिक्षणाला मदत केली होती. मुलगा कर्ज फेडण्यास मदत करण्याऐवजी चीनला मदत करण्यास गेला असे पाहून वैयागाने यांच्या वडिलांनी आत्महत्या केली होती. वडिलांच्या मृत्यूपेक्षा मृत्यूच्या या पार्श्वभूमीने हे अगदी वेडे होण्याच्या बेताला आले. पण यांनी संयम करून आपले अंगीकृत कार्य करण्याला सुरुवात केली.

येनानपासून १५ मैलांवर एक हॉस्पिटल चालविण्याची कामगिरी यांच्यावर प्रथमतः सोंपविण्यांत आली. तेथे दोनशे खाटा असल्यामुळे यांना व डॉ. बसू यांना भरपूर काम पडे. डॉ. अतल देखरेख करीत. डॉ. चोळकर व मुकर्जी ८० मैलांवर असलेल्या एका मेडिकल कॉलेज-मध्ये शिकवीत. तेथील भयंकर थंडीमुळे चोळकर एक वर्षाची आश्वासित मुदत संपतांच हिंदुस्थानला परतले. मुकर्जी स्वतःच्या किडनी ऑपरेशनकरिता हाँककाँगला गेले. दुसरे महायुद्ध सुरू झाल्याने ते हिंदुस्थानाकडे वळले व रंगूनला पकडले गेले.

यानंतर हे चुंकिंगवरून ब्युसिंगला निघाले. लढाईच्या धांदलीने कसे तरी तेथे पोचून अनेक खेड्यांच्या एका केंद्रावर हे काम करू लागले. रोज मध्यवर्ती ठिका-

णाची व्यवस्था पाहून किती तरी खेड्यांत यांना पायपीट करावी लागे. डॉ. अतल तर या त्रासाला कंटाळून हिंदुस्थानला रवाना झाले (मार्च १९४०). हे व बसू मात्र मिशनरी वृत्तीने चिनी लोकांची सेवा करीत सारखे काम करीत राहिले.

यानंतर प्युपिंगला डॉ. बेथ्यून यांचे स्मरणार्थ स्थापन झालेल्या हॉस्पिटल व मेडिकल स्कूलचे यांना मुख्य नेमण्यांत आले. शस्त्रक्रिया करण्याचे काम यांच्याकडे असे. रोज दोन याप्रमाणे यांनी शस्त्रक्रिया केल्या. जपानी हल्ले दहशतीकरिता चालूच असत. त्यांत बसू व हे अलग झाले व धांवपळीत यांचे फार हाल होऊ लागले. याच वेळी यांनी ' कुओचिंग लान ' नांवाच्या चिनी स्त्रीशी लग्न केले. ती यांच्या तेथे नर्सचे काम करीत असे (१९४१ नव.).

याच वेळी यांना अपस्माराचे झटके येऊ लागले. आपल्या स्त्रीपासून ही गोष्ट हे लपवीत. त्याकरिता झटक्याची कल्पना येतांच हे जवळच्या एका टंकडीवर जाऊन बसत. शेवटी निःसत्त्व अन्न व श्रमातिरेक यांमुळे यांना को-कुंग या उत्तर चीनमधील एका लहानशा खेड्यांत मृत्यूने गांठले आणि या देशभक्त तरुणाचा अकाली अंत झाला. यांना चिनी भाषा उत्तम अवगत झाली असून तेथील लोकांचा यांनी कमालाचा विश्वास संपादन केला होता.

अपुन्या वैद्यकीय साधनांनी यांनी नेलेल्या मिशनने केलेल्या कार्यापेक्षा त्यामागे असणाऱ्या भावनेला विशेष महत्त्व आहे. स्वतः पारतंत्र्यांत असतांना जगाच्या कोणत्याही भागांत स्वातंत्र्यावर घाला येतांच धांवून जाणाऱ्या हिंदुस्थानच्या विशाल हृदयाचे प्रतीक या दृष्टीने आपण यांच्या कार्याकडे पाहिले पाहिजे.

कोदरूर, रावसाहेब जी. एल.— (जन्म स. १८८७ सुमार, मृत्यु स. १९३९) कापसाचे सुप्रसिद्ध संशोधक. हे माध्ववैष्णव ब्राह्मण. पूना ॲग्रिकल्चरल कॉलेजमधून शिक्षण घेऊन बी.एजी. झाल्यावर स. १९०९ साली यांचा प्रवेश शेतकीखात्यांत झाला. दहा वर्षांच्या दीर्घ प्रयत्नानंतर यांना धारवाड येथे कर्नाटक प्रान्ताचे कापसाच्या बियांचे संशोधक नेमण्यांत आले. सतत अठरा वर्षे या विषयाचे यांनी अत्यंत कसोशीने संशोधनकार्य केले, आणि त्यावर एम्. एजी. ही पदवी यांना मिळाली. या कार्याबरोबरच यांनी ज्वारी व भुईमूग या पिकांच्या बियांच्या सुधारणेबाबतही महत्त्वाचे कार्य केले. पिकांच्या

सुधारणेबाबत आधुनिक जननशास्त्राचा उपयोग करण्याचा प्रारंभ करण्याचे श्रेय यांना आहे. पूर्वोक्त प्रकारे कापसाचे बी सुधारण्याबाबतचे यांचे कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. यांनी धारवाडच्या बाजूस पेरल्या जाणाऱ्या कुमठा नांवाच्या जातीमधून धारवाड नं. १ व धारवाड नं. २ हे सुधारलेले कापसाचे वाण निष्पन्न करून त्यांना शेतीत स्थान दिले. त्याचप्रमाणे त्याच भागांत असलेल्या धारवाड अमेरिकन नांवाच्या कापसाच्या जातीमधून गदग नं. १ या नांवाचा एक कापसाचा वाणहि निष्पादन करून तो कर्नाटकच्या शेतीत कायम केला. यापुढे विशेषतः कापसाच्या झाडाला ' मुकारा ' नांवाचा जो एक रोग कर्नाटकांत पुष्कळ प्रमाणांत होत असे त्याचा त्रास मिटविण्याकरिता यांनी कापसाच्या दोन भिन्न वर्णांचा संकर करून त्यापासून ' जयवंत ' नांवाच्या एका नव्या कापसाच्या जातीची निष्पत्ति केली. त्याहि पुढे जाऊन ' नवा जयवंत ' या नांवाने आणखी एक सुधारलेला कापसाचा वाण यांनी तयार केला असून या दोन नव्या वाणांना कापसाच्या सुकाण्याचा रोग अगदीच विरळा होतो. हे वाण कर्नाटकांत तूर्त समृद्धपणे पसरविण्याची योजना सरकारने केली आहे, व त्या योगाने तेथील शेतकऱ्यांचा पुष्कळ फायदा झाला आहे. यांचे या संशोधनावद्दल शास्त्रीय निबंधलेखन पुष्कळ आहे, व त्यांच्या कामगिरीला याप्रमाणे सैद्धांतिक व उपयुक्त अशा दोन्ही प्रकारचे जे स्वरूप आहे ते प्रत्येकी अत्यंत उच्च दर्जाचे मानण्याच्या किमतीचे आहे. दुर्दैवाने यांना अकाल मृत्यु आला नसता तर यांची कामगिरी उत्तरोत्तर जास्तजास्तच संस्मरणीय झाली असती.

कोठ्याळकर, बर्मप्पा रामप्पा—(जन्म स. १८९२-मृत्यु स. १९४२) प्रसिद्ध चित्रकार व मूर्तिकार. यांचे गांव औंध संस्थानांतील गुणदाळ तालुक्यांतील कोठ्याळ. शिक्षण आजोळीं मनगुळी येथे कानडी तीन-चार इयत्तांपर्यंत झाले. लहानपणापासूनच चित्रे काढण्याचा आणि मूर्ति करण्याचा यांना नाद होता. हे जातीने लिंगायत कुंभार.

हे कुंभार असल्याने यांना मातकामाचे बाळकडू होत. त्यामुळे क्ले-मॉडेलिंगमध्ये यांचा हातखंडा असे. हांहा म्हणता बोटाने व हाताने हे शाडूच्या अगर मातीच्या सुंदर मूर्ति तयार करीत. त्याप्रमाणे पेंटिंग्ज करण्यांतहि ते अत्यंत वाकबगार होते.

सोलापूरच्या श्री. जिगे वगैरेच्या आश्रयाने चित्रे

करीत, पडदे रंगवीत व यात्रेतील हालत्या चित्रांची प्रदर्शने हे भरवीत.

श्रीमंत राजेसाहेब भवानराव पंतप्रतिनिधि, औंध, यांच्या आश्रयास हे आले. तेथे गणपति, रामपंचायतन, महिषासुरमर्दिनी वगैरे चित्रे यांनी काढली (१९१९). नंतर सोलापूरला पुनः गेले. तेथून पुनः आपण होऊन औंधास आले (स. १९२९).

चित्रकार या नात्याने यांची योग्यता मोठी आहे. यांचे चित्रांतील प्रमाण व भावनालेखन अप्रतिम असे. पेन्सिल स्केच अत्यंत जोमदार असे. यांची पेन्सिल स्केचेस पेन्टिंग्जपेक्षांहि जोमदार आहेत.

यांचे सर्व काम मॉडेलशिवाय स्मरणावर चाले. कोणत्याही प्रसंगाची यांना थोडक्यांत तोंडी कल्पना दिली की, प्रतिमेने हे यथातथ्य चित्रण करीत. एकेका चित्रांत पन्नासपन्नास व्यक्ती चित्रित असत.

यांची पेंटिंग्जची पद्धति जुनी असली तरी पेंटिंग्जमध्ये यांनी नव्या तंत्राचा अवलंब केला होता. यांचे पेंचवर्कहि चांगले असे.

चित्रकार भुरंधरांच्याप्रमाणे यांची मानवसृष्टि स्वतंत्र आहे. व्यक्तीच्या चेहऱ्यांत कानडी धर्तीचा सारखेपणा असतो. पण तज्ज्ञांचे मत हा दोष नसून गुणच आहे.

यांची फुटकळ चित्रे बरीच आहेत. श्रीमंतांच्या आज्ञेवरून गोतेतील विभूतियोगाची ४४ चित्रे, तसेच गजगौरीव्रताची ९-१० चित्रे यांनी काढली. दिल्लीतील हिंदुमहासभेच्या दिवाणखान्यांतील श्रीशिवाजीमहाराजांचे चित्र व श्रीमंतांचा पोर्ट्रेट ही उत्कृष्ट साधली आहेत. औंध येथील म्युझियममध्ये यांची पुष्कळ उत्कृष्ट चित्रे पाहावयास मिळतात.

कोयाजी, सर जहांगीर कुंवरजी—(जन्म स. १८७५) सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ.

कॉलेज व व्यवहार या दोन्ही क्षेत्रांत सारख्याच सव्यसाचापणाने यश मिळविणारे एक अर्थशास्त्री, हा यांचा विशेष आहे. मुंबई युनिव्हर्सिटीची बी. ए. पदवी मिळवून व त्या विद्यापीठाच्या कांही कॉलेजांतून प्राध्यापक म्हणून काम केल्यानंतर हे उच्च शिक्षणाकरिता केंब्रिजला रवाना झाले. त्या ठिकाणी अर्थशास्त्र हा मुख्य विषय घेऊन हे केंब्रिजचो उच्च परीक्षा पास झाले (१९१०). यानंतर बरीच वर्षे हे कलकत्त्याच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये अर्थशास्त्राचे प्रोफेसर होते (१९११—

३०). यानंतर लीग ऑफ नेशन्समध्ये हिंदी प्रतिनिधी म्हणून यांची नेमणूक झाली. या ठिकाणीच आर्थिक घसरगुडीच्या अध्ययनाचा पुरस्कार करणारा ठराव यांनी पास करून घेतला. प्रो. ओहलीन यांच्या “ दि कोर्स अँड फेझिस ऑफ दि वर्ल्ड इकॉनमिक डिप्रेसन ” या सुप्रसिद्ध रिपोर्टाचे जनकत्व आपणांस यांच्या या ठरावासच दिले पाहिजे.

कलकत्त्याच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये प्रोफेसर असतांनाच प्रथम ‘ इंडियन फिस्कल कमिशन ’ व नंतर ‘ रॉयल कमिशन ऑन् इंडियन करन्सी अँड एक्स्चेंज ’चे यांना सभासद निवडण्यांत आले.

पाटणा व मद्रास युनिव्हर्सिटीमधील बनावली व सर विल्यम मेयर व्याख्यानमालांचे व्याख्याते म्हणून यांना बोलावण्यांत आले होते.

१९३१ त प्रेसिडेन्सी कॉलेजच्या प्रिन्सिपलच्या जागेवरून निवृत्त झाल्यानंतर कांही काळ हे आंध्र युनिव्हर्सिटी आर्ट्स कॉलेजमध्ये प्रिन्सिपल व अर्थशास्त्राचे प्रोफेसर म्हणून काम करीत होते (१९३२—३५).

लाहोर येथे भरलेल्या इंडियन इकॉनमिक कॉन्फरन्सच्या सहाव्या अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले होते. यांच्या अध्यक्षीय भाषणाचा विषय ‘ डिस्क्रिमिनेटिंग प्रोटेक्शन फॉर इंडिया ’ हा होता. हिंदी आर्थिक धोरण व चलन यांमधील सर्व हिंदी अर्थशास्त्रज्ञांतील ज्ञानवृद्ध व वयोवृद्ध असणारे हे गृहस्थ आहेत.

‘ The Indian Fiscal Problem ’, ‘ Indian Currency and Exchange ’, ‘ The Indian Currency System ’, ‘ India and the League of Nations ’, ‘ The Economic Depression ’, ‘ Studies in the Shahnameh ’ हे यांचे ग्रंथ त्या त्या विषयांत प्रमाणभूत मानले जातात.

कोरेकल, कविसम्राट् यशवंतराव—(जन्म स. १८८५)

सुप्रसिद्ध मराठी व उर्दू कवि. यांचा जन्म हैद्राबाद येथे झाला. एक वर्षाच्या आत आईबाप निवर्तल्याने चुलत भावाने यांना वाढविले. त्या काळाच्या मानाने व संस्थानांतल्या वातावरणाप्रमाणे उर्दू, फारशी व इंग्रजी भाषांचे ज्ञान बेताने संपादन केल्यावर हे वयाच्या तेरावे वर्षी कचेरीत उमेदवार म्हणून लागले. यांचा

विपुल असणारा वाङ्मयसंसार सरकारी नोकरी करीत असतांच वाढलेला आहे.

प्रथम हे उर्दू कविता करीत व त्यामुळे यांची प्रसिद्धि चांगली झाली. पण पुढे यांनी मराठीत कविता करण्याचा प्रघात सुरू केला. वृत्तांचा यांचा अभ्यास फारच सूक्ष्म आहे. याशिवाय गायन, वादन, कातरकाम वगैरे अनेक कलांचा यांचा सूक्ष्म अभ्यास आहे.

यांना सकलकलाकोविद, काव्यकौस्तुभ, वृत्तसम्राट् वगैरे पदव्या आहेत. यांची कविता विपुल असून तिच्यावर प्राचीन कवितांची बरीच छाप आहे.

यांचे वाङ्मयः—मराठी—१ काव्यकुसुमकलिका (४ भाग), २ विरोधवैचित्र्य नाटक वगैरे. हिंदी—१ कौस्तुभ-किरण (लघुकथा-निबंध), २ हिंदी गद्य, ३ हिंदी कविता. उर्दू—१ कलामे नुसरत (दीवान-कवितासंग्रह), २ मकसदेहयात ऊर्फ इस्तियाके-ताअलीम (संगीत नाटक अंक ३), ३ करिष्मैष्क (नाटक).

कोलब्रुक, हेनरी टॉमस—(जन्म स. १७६५—मृत्यु स. १८३६) हिंदी इतिहास-संशोधनशास्त्राचे जनक व हिंदुस्थानचे इंग्रज मित्र.

हिंदुस्थानांतील यांच्या राजकीय हालचालींचे महत्त्व-मापन 'मध्ययुगीन चरित्रकोशांत' (पान २७७) करण्यांत आले आहे.

यांच्या वडिलांचे नांव सर जॉर्ज कोलब्रुक. पुढे संस्कृत वाङ्मयाचे कट्टर अभिमानी बनलेले हे गृहस्थ, सुरुवातीला हिंदुस्थान, त्याची संस्कृति व भाषा यांसंबंधी अत्यंत प्रतिकूल असत. चार्ल्स विल्कीन्सला 'संस्कृत-वेडा' हे यांनी केलेले पदवीदान, एशियॅटिक मिसलेर्नाला 'मूर्खपणाचा बाजार' हे यांनी दिलेले नामाभिधान किंवा अकबराच्या राजवाड्याला 'एखादे बारीकसारीक रत्न जेथे सांपडेल असा उकीरडा' हे यांनी दिलेले शेलापागोटें ऐकून कोणालाहि हंसूच येईल.

परंतु संस्कृत वाङ्मयाशी जोंपर्यंत यांचा साक्षात् संबंध आला नव्हता तोंपर्यंत यांचे हे विचार तग धरून होते. हिंदु लोक व संस्कृत भाषा यांसंबंधी यांना खरेंखुरें आकर्षण वाटू लागले, पर्मनन्ट सेटलमेंट प्रश्नावर यांचेकडे बरीच शिष्टमंडळें आली त्या वेळी. यानंतर यांनी बरेंच हिंडून त्या वेळी आपणास विशेष जाणवलेल्या गोष्टी Agriculture of Bengal या पुस्तकांत नमूद करून

ठेवल्या. इंग्लिश चढाओढ व कच्चया कापसाची निर्यात यांमुळे बंगालमधील गरीब हातमागवाल्यांचे कसे नुकसान होत आहे याचे विदारक वर्णन या पुस्तकांत करण्यांत आले आहे. कच्चया कापसापेक्षां सुताचे स्वरूपांत कापूस पाठविण्याची यांनी केलेली सूचनाहि अशीच महत्त्वाची आहे.

यांच्या संस्कृत ज्ञानाचा पहिला उपयोग यांनी 'Digest of Hindu Law' या ग्रंथाचे संस्कृतमधून भाषांतर करते वेळी केला. पुढे कलकत्यास चीफ जज झाल्यानंतर यांनी फोर्ट विल्यम कॉलेजमधील विद्यार्थ्यां-करितां 'संस्कृत ग्रामर', 'संस्कृत डिक्शनरी', 'हितोपदेश' व 'अमरकोश' (१८०८) प्रसिद्ध केले. त्याचप्रमाणे दायविभागावरील दोन सुप्रसिद्ध टीकांचे यांनी भाषांतर प्रसिद्ध केले. परंतु केवळ भाषांतराने काम भागत नाही असे लक्षांत येतांच, जीमूतवाहन व मिताक्षरा या दोहोंचा आधार घेऊन यांनी आपला स्वतंत्र ग्रंथ प्रसिद्ध केला. मृत्यूपूर्वी आपला दहा हजार पौंड किंमतीचा ग्रंथसंग्रह यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीला देऊन टाकला.

पहिल्या दर्जाचे प्राच्यविद्यापंडित अशी यांची कीर्ति आहे. 'संस्कृतचे उत्कृष्ट पंडित ही यांची कीर्ति यांच्या Miscellaneous Essays (२ भाग) या ग्रंथामुळे झाली. आपल्या आजच्या ऐतिहासिक ज्ञानाच्या किंवा याच्या परंपरेतील पुढील दुव्यांनी इतिहासांत घातलेल्या प्रचंड भरीच्या निकषावर जर आपण यांचे कर्तृत्व ताडून पाहू लागलों तर ती थोडीशी दिशाभूल होईल. प्रत्यक्ष पाश्चात्य पंडितांत ज्या वेळी वाङ्मयीन परीक्षण हा भाग अज्ञात होता त्या वेळी हिंदी धार्मिक विचार-प्रवाह व तत्त्वज्ञान यांचे अत्यंत प्रमाणभूत व अचूक परीक्षण करण्याचे कार्य यांनी केले आहे. यांच्या Miscellaneous Essays या ग्रंथाचे पाहिल्यास कोणत्याहि एकाच विषयाला हे चिकटून राहिले आहेत असे नाही. ज्योतिष, कायदा, गणित यांचे हे जितक्या भेदकपणे विवरण करतात तीच तर्कशुद्धता भाषाशास्त्राची चर्चा करतांना प्रकट होते.

या गोष्टीची जाणीव फ्रेंच लेखकांना सुद्धा झालेली आहे. संस्कृत भाषा व तदनुषंगिक इतर शास्त्रे यांवर इतके सुंदर ग्रंथ जर यांनी लिहिले नसते तर हा फारच मोठा कालखंड पाश्चात्य जगाला अज्ञात राहिला असता, ही गोष्ट आतां सर्वत्र मान्यता पावली आहे.

सांख्य, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा व वेदान्तशास्त्रांचा केवळ युरोपियन जनतेला परिचय करून देण्यांतच यांचे समाधान झाले नाही. हिंदुस्थानांतील अनेक पंथोपपंथांचे उत्कृष्ट विवरण यांनीच प्रथम मोठ्या प्रमाणावर केले. अशा प्रकारचे कार्य अलीकडे डॉ. भांडारकरांनी केले. हे व कर्नल मॅकेन्झी यांचेमुळेच जैन धर्माची उत्पत्ति व तत्त्वे यांचे संशोधन झाले. हिंदुस्थानांतील अतिशय जुना धर्मपंथ ही पदवी हे दोन संशोधक व बुल्हेर, जॅकोबी व होर्नल या यांच्या परंपरेतील मंडळा यांचेमुळेच जैनधर्माला प्राप्त झाली.

याच कारणामुळे यांनी जे जे निबंध लिहिले, ते सर्व त्या त्या शास्त्रांत प्रमाणभूत मानण्या इतपत महत्त्वाचे मानले जातात. वेदावर यांनी लिहिलेला निबंध (१८०५) हा हिंदूंच्या पवित्र ग्रंथांचा पाश्चात्य जगाला परिचय करून देण्याचा पहिलाच प्रयत्न आहे. परंतु वेदाच्या अभ्यासकाला अनुवादकापेक्षा अधिक किंमत मिळणे शक्य नाही, या यांच्या सदोष विधानामुळे यांचे हे संशोधन जरा डागळले गेले.

याचप्रमाणे हिंदु बीजगणित, अंकगणित, भूमिति व ज्योतिष यांचा सखोल अध्ययन करणारे हे पहिले युरोपियन गृहस्थ असून संस्कृतशी घनिष्ठ संबंध ठेवून इतक्या आत्मविश्वासाने या शास्त्राकडे पाहणारे हे शेवटचेच गृहस्थ आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही, आणि म्हणूनच हिंदूंच्या बीजगणितावरील यांनी केलेल्या विवरणास (१८१७) एक विशिष्ट महत्त्व आहे. ज्या वेळी पाश्चात्य लोक अरब व ग्रीक लोकांचेपासून गणिताच्या बाराखड्या शिकत होते त्या वेळी हिंदी लोक आपल्या गणिती ज्ञानाचे उच्च शिखरावर होते, हीच गोष्ट यामध्ये सिद्ध करण्यांत आली आहे. या सर्व विधानांसाठी यांनी भास्कराचार्यांच्या लीलावतीचा व बीजगणिताचा आधार घेतला आहे. भास्कराचार्यांच्या या दोन पुस्तकांचा व ब्रह्मगुप्ताच्या स्फुटसिद्धान्ताच्या १२ व्या व १८ व्या प्रकरणाचा अनुवाद यांनी केलेला आहे.

याचेच बरोबर एशियॅटिक रीसर्चमध्ये सती जाण्याच्या मधील खऱ्या भावना प्रकट करणारा खऱ्या हिंदु विधवेच्या कर्तव्यावरील एक निबंध यांनी प्रसिद्ध केला होता (१७९५). सतीचा प्रकार त्या वेळी कायद्याने बंद केला जात असतांना यांनी सतीचे गुणग्रहण करण्यांत दाखविलेले धैर्य विशेष आहे.

याच वेळी यांनी हिंदु-विशेषतः ब्राह्मणवर्गाच्या धार्मिक आचारांवर व समारंभांवर तीन निबंध लिहिले (१७९५-१८०१). तसेच चार्वाक, लोकायतिक, माहेश्वर, पाशुपत, पांचरात्र व भागवत या संप्रदायांसंबंधी यांनी प्रसृत केलेली माहितीहि अशीच महत्त्वाची आहे. 'Observations on the Sect of Jains' या निबंधांत यांनी ग्रीक इतिहासाचा आधार घेऊन बुद्ध-धर्मापेक्षा जैनधर्म अधिक प्राचीन आहे, असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

दक्षिण बिहार, दिल्ली यांसारख्या ठिकाणच्या लेण्यांचे वर्णन व मूल्यमापन करण्याकरिता यांनी पांच निबंध लिहिले आहेत. Indian and Arabian Division of Zodiac and Hindu Astronomy हा यांचा ज्योतिषशास्त्रावरील निबंधहि महत्त्वाचा आहे. बंगाल रॉयल एशियॅटिक सोसायटीचे अध्यक्ष व रॉयल एशियॅटिक सोसायटीचे डायरेक्टर या नात्याने यांनी बजावलेली कामगिरीहि महत्त्वाची आहे,

कोलहटकर, अच्युत बळवंत— (जन्म स. १८७९-मृत्यु स. १९३१) मराठीतील विशेष पद्धतीच्या लेखनशैलीचे जनक, लोकप्रिय वर्तमानपत्रकार व चतुरस्त्र वाङ्मयसेवक.

यांचे चुलते बळवंतराव व पिते वामनराव. बळवंतरावांनी यांचे पालनपोषण केले. म्हणून हे आपणास अच्युत बळवंत म्हणवीत. पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजमध्ये असतांनाच यांनी नाटके व खेळ यांवर एक मोठा प्रबंध लिहिला होता. हे बी. ए., एलएल. बी. झाले व यांनी नागपूर येथे वकिलीला सुरुवात केली. प्रथम हे 'शुभ-सूचक' साप्ताहिकांत लिहीत (१९०६); पण पुढे नागपूरला गेल्यावर यांनी आपल्या चुलतभावास बोलावून घेऊन एक छापखाना व 'देशसेवक' पत्र सुरू केले (१९०७). नागपूरला बोलावलेल्या काँग्रेसचा अध्यक्ष कोण असावा असा त्या वेळी प्रश्न होता. हे लो. टिळकांच्या जहाल पक्षाचे होते. यांच्या लिहिण्याचा परिणाम म्हणून यांना राजद्रोहाच्या आरोपावरून अडीच वर्षांची शिक्षा झाली. तुरुंगांत यांचे अत्यंत हाल झाले व पत्र बंद पडले. देशांतील वातावरण सरकारा दडपशाहीने इतकें बदलले की, बाहेर आल्यावर यांना काय करावे हे सुचेना. यांनी मद्रासला एका पेढीवर नोकरी पत्करली. पण लवकरच मुंबईचा आश्रय करून चार भाषांत वेदांचे भाषांतर करण्याची घोषणा करून 'श्रुतिबोध' नावाचे मासिक

सुरू केलें. आणि त्यांत ऋग्वेदाचें भाषान्तर आरंभिलें. त्या कामीं श्री. दत्तो अप्पाजी तुळजापूरकर व रामचंद्र विनायक पटवर्धन हे यांचे सहकारी होते. तथापि ऋग्वेदाचें भाषान्तर पुरें होण्यापूर्वीच हा प्रचंड उद्योग सोडून हे आपल्या वृत्तपत्रव्यवसायाच्या दैनंदिन धबडग्यांत तन्मय झाले. त्या क्षेत्रांत मात्र एक यशस्वी संपादक म्हणून यांचें नांव चिरंतन टिकण्यासारखें आहे. यांचें लेखन कल्पकता व भावना यांनीं ओथंबलेलें असल्यामुळें बहुजनसमाजाचे हे लवकरच अत्यंत आवडते बनले.

वृत्तापेक्षां मताकडे यांचा ओढा असे. त्यामुळें उपरोध, उपहास व विरोध यांचा एकदां यांच्या लालित्यपूर्ण लेखणीतून वर्षाव सुरू झाला कीं प्रतिपक्षाची समता टिकणें अशक्य, त्याप्रमाणेंच स्वकीयांना आनंदाच्या उकळ्या आल्याशिवाय कधींहि राहावयाच्या नाहींत. बहुजनसमाजाला तर आपल्या आकर्षक पण सुलभ लिहिण्यानें यांनीं वर्तमानपत्रें वाचावयास शिकविलें असें म्हणण्यांत बिलकुल अतिशयोक्ति नाहीं. मराठीतील सध्यांच्या ललित पण सुलभ, विविध प्रकारच्या लेखन-शैलीचे हे आद्य प्रवर्तक होत. मात्र कवीप्रमाणें अशा प्रकारचे आकर्षक लिहिणारे निरंकुश असतात. व त्या दृष्टीनें अशा लेखकांचे लेख तर्ककर्कश बुद्धीनें तपासावयाचे नसतात. १९१५-३१ पर्यंत यांनीं किती तरी वर्तमानपत्रें काढलीं आणि किती तरी बंद पडलीं. एका वेळीं यांचीं दोन दोन तीन तीन मुद्रां पत्रें चालू असत. शिवाय नाटकें-कादंबऱ्या लिहिणें, नाटक मंडळ्या काढणें, नाटक मंडळ्यांत स्वतः काम करणें चालूच असे. मात्र यांच्या या अफाट व अचाट कर्तृत्वाला अर्थशास्त्राचा आधार नसल्यानें यांचें आयुष्य द्रव्यदृष्टीनें अपेशी ठरल्यास त्यांत आश्चर्य कसलें? शेवटीं तर यांनीं आपल्या कुशल लेखणीचा स्वकीयांवरहि वार केल्यानें हे अगदींच असहाय झाले. यांनीं काढलेलीं दैनिकें: १ संदेश (१९१५-२१), २ मेसेज, इंग्रजी (१९१७), ३ संजय (१९१८), ४ ईदुप्रकाश (लेखक १९२१), ५ वंदे मातरम् (लेखक १९२२), ६ संदेश (१९२३), ७ स्वातंत्र्य (लेखक १९२४), ८ संदेश (१९२८-३०), ९ राष्ट्रमत (१९२९) १० दैनिक वृत्त (लेखक १९३०), ११ डेली न्यूज (लेखक १९३०), १२ प्रभात (लेखक १९२९-३१). साप्ताहिकें: १ शुभसूचक (लेखक १९०६), २ देशसेवक (१९०७-८), ३ सुदर्शन (लेखक १९२१-२२), ४ टिळक (लेखक १९२२), ५ युगान्तर (१९२४), ६ चाबूक (लेखक १९२४), ७ रणसंग्राम (लेखक १९२४)

८ विदूषक (१९२६), ९ चाबूकस्वार (१९२५-२७), १० संदेश (१९२७). मासिकें: १ श्रुतिबोध (जुलै १९१२-१५सप्टें.), २ उषा (१९१३), ३ महाराष्ट्र मंगल-माला (१९३०). नाटकें: १ विवेकानंद, २ नारिंगी-निशाण, ३ ताई तेलीण (अप्रसिद्ध), ४ बट्याबोळ (अप्र.), ५ देवी अहिल्या (अप्र.), ६ तिनें काय सांगितलें (अप्र.), ७ सौख्यसोपान, ८ मस्तानी, ९ नूतनचंद्र (अप्र.), १० इश मेळ पुणें (अपूर्ण व अप्र.). कादंबऱ्या: १ इंग्रजांचा पराभव, २ लोकमान्यांच्या समाधीपुढें, ३ साधु कीं सैतान (अपूर्ण), ४ चोरून चुंबन (अपूर्ण), ५ नर्सची कष्ट कथाणी (अपूर्ण). गोष्टी: १ पहिली रात्र, २ दुसरी रात्र, ३ विसकटलेली वेणी, ४ रंगीला रसूल (सरकार जप्त), ५ कोल्हापूरच्या अक्कासाहेब, ६ गुलाबी विधवा, ७ भोळा सांब. ग्रंथ: १ चोरी कशी करावी? २ संक्रान्तीचा तिलगुळ म्ह. सर्वधर्म परिषद, ३ सौ. वत्सलाबाईंचीं पत्रें, ४ भगतसिंगाचें चरित्र (सरकार जमा), ५ बाबू गेनू चरित्र, ६ नाना फरारीचा पवाडा (सरकार जमा). प्रस्तावना: १ सम्राट् अशोक, २ भस्मासुर, ३ दर्यादौलत, ४ जेधे-जवळकर. लेख-१ चित्रमय जगत्, २ मनोरंजन, ३ मौज, ४ करमणूक, ५ प्रभात, ६ मनोरमा. कविता: १ मत्कुण, २ कंवारी, ३ गणेशपुराण ओव्या.

कोल्हटकर, श्रीपाद कृष्ण—(जन्म स. १८७१—मृत्यु स. १९३४) मराठीतील सुप्रसिद्ध विनोदी लेखक, नाटककार, टीकाकार व चतुरस्त्र लेखक.

यांचा जन्म नागपुरांत आणि बालपण बुलढाणा व अकोला येथे गेलें. लहानपणीं हे बावळट व अर्धवट म्हणून समजले जात. त्यामुळें हे एकान्तप्रिय बनले. मराठी पांचव्या इयत्तेंत असतांनाच यांनीं एक तान अंकी संगीत नाटक लिहिलें, व इंग्रजी पांचव्या इयत्तेंत असतां 'सुखमालिका' नांवाचें नाटक लिहिलें. पण तें पुढें गहाळ झालें. त्या नाटकांतील कांहीं कल्पनांचा पुढें गुप्तमंजूष व प्रेमशोधन या नाटकांत यांनीं उपयोग करून घेतला.

यांना व्हर्नाक्युलर एक्झॅमिनेशनमध्ये पहिला नंबर येऊन द. म. १० रु. ची शिष्यवृत्ति मिळाली. तेव्हां आत्मविश्वास वाढून यांनीं इंग्रजी कादंबऱ्या व मराठीतील अरेबियन नाइट्स व निबंधमाला वाचण्याचा सपाटा लावला. स्कॉटच्या कादंबऱ्यांनीं बाणेदारपणा व स्त्री-दाक्षिण्य अंगी येतें असें यांचें म्हणणें होतें.

अरेबियन नाइट्स व निबंधमाला यांची कल्पना व

पाचारण केलें (१९१०). हार्वर्डमध्ये संस्कृत, पाली इत्यादि पौर्वात्य भाषांचे आचार्य असणाऱ्या प्रो. ल्यान-मन यांचे सहकार्याने यांनी ते काम पुरे केलें (१९११); आणि हे स्वदेशी आले (१९१२).

हिंदुस्थानांत आल्याबरोबर यांनी पांच वर्षांच्या कराराने पुणे फर्ग्युसन कॉलेजांत पालीच्या प्रोफेसरची जागा स्वीकारली. या वेळी डॉ. पु. वि. बापट, चि. वि. जोशी, ना. के. भागवत, कै. चिंतामण वैजनाथ राजवाडे ह्या सर्व मंडळींनी यांच्याच हाताखाली पाली भाषेचा अभ्यास केला.

प्रो. वुड्स यांच्या आग्रहावरून १९१८ साली हे दुसऱ्यांदा अमेरिकेला गेले आणि तेथून १९२२ साली परत आले.

यानंतर तीन वर्षे हे गुजराथ विद्यापीठाच्या पुरा-तत्त्वमंदिराचे पाली-भाषाचार्य होते. यांनी लिहिलेल्या बऱ्याच पुस्तकांचे लेखन याच काळांत झालेले आहे. त्यामध्ये समाधि-मार्ग (१९२५) व बौद्ध संघाचा परिचय (१९२६) हे दोन ग्रंथ प्रमुख होत.

याच वेळी प्रा. ल्यानमन सेवानिवृत्त झाल्यामुळे विसुद्धीमग्नाचे अपुरे राहिलेले संस्करण पुरे करण्यासाठी डॉ. वुड्स यांनी यांस पुनः आमंत्रण केलें (१९२६). ते संस्करण छापून तयार झाल्यावर हे परतले (१९२७). याच ग्रंथाचे नागरी भाषेतील संस्करण अंधेरीच्या भारतीय विद्याभवन या संस्थेने प्रसिद्ध केलेले आहे.

हिंदुस्थानांत आल्यावर हे गुजराथ विद्यापीठांत आपल्या खर्चानेच राहत असत. त्या वेळी लेनिनग्राड येथे बौद्ध धर्माचे अध्ययनासाठी स्थापन झालेल्या संस्थेत काम करण्याकरिता यांना पाचारण करण्यांत आलें (१९२९). पण प्रकृति ठीक न राहिल्याने हे परत हिंदुस्थानांत आले (१९३०) आणि त्याच वेळी सुरू झालेल्या सत्याग्रहांत सामील झाले.

डॉ. वुड्स यांचे आग्रहावरून यांनी यानंतर आणखी एकदां अमेरिकेचा प्रवास केला (१९३१-३२). यानंतर कांही काळ बनारस विद्यापीठाचे पाहुणे म्हणून यांना बोलावणे करण्यांत आले होते. त्या तेथील यांच्या निवासाचे 'हिंदी संस्कृति व अहिंसा' हा यांचा ग्रंथ स्मारक आहे. आपले प्राचीन भारतासंबंधीचे व सामाजिक तत्त्वज्ञानासंबंधीचे विचार प्रकट करणे हा यांचा या ग्रंथ-लेखनांतील प्रमुख हेतु होता.

श्रमजीवि वर्गात बुद्धाच्या अहिंसा-तत्त्वज्ञानाच्या प्रसाराने स्पृश्यास्पृश्य भेद नाहीसे करून समता स्थापन करता येणे शक्य आहे, अशी कल्पना यांचे मनांत कित्येक दिवस घोळत होती. या विचारास मूर्त स्वरूप मिळण्याचा योग परळ येथील 'बहुजन-विहाराच्या' स्थापने-बरोबर सिद्धीस गेला (१९३७).

१९१० साली सयाजीराव गायकवाडांचे सांगण्यावरून दिलेल्या व्याख्यानांचा संग्रह—बुद्ध, धर्म आणि संघ—हे यांचे पहिले पुस्तक मानण्यास हरकत नाही. बुद्धलीलासारसंग्रह हे त्रिखंडात्मक पुस्तक यांनी यानंतर प्रसिद्ध केलें. गौतम हा बुद्ध होण्याच्या पूर्वीच्या जन्मांतील कथा पहिल्या भागांत, खुद्द बौद्ध जन्मांतील कथा दुसऱ्या भागांत व बुद्धाचा उपदेश व त्याचे परि-निर्वाण कथन करणाऱ्या कथा तिसऱ्या भागांत अशी या पुस्तकाची रचना आहे. 'भगवान् बुद्ध' हे गौतम बुद्धाचे यांनी लिहिलेले टीकात्मक चरित्रहि असेच प्रसिद्ध आहे.

आपल्या पूर्वायुष्याचा वृत्तांत 'निवेदन' (१९२४) या नांवाने यांनी प्रसिद्ध केला असून 'खुलासा' या नांवाचा यांच्या उत्तर आयुष्याचा वृत्तांत मुंबईच्या 'प्रकाश' पत्रांत १९३७-३८ त क्रमशः प्रसिद्ध झालेला आहे.

यांचे लेखन व वक्तृत्व हे अत्यंत परिणामकारक असून त्यामध्ये एक विशेष प्रकारचा जिव्हाळा आढळतो. मग ते एखाद्या जुन्या ग्रंथाचे रूपान्तर असो किंवा यांचे आत्म-चरित्र असो. अगदी सामान्य स्थितीतून जागतिक प्रसिद्धि मिळविणारे हे गृहस्थ आहेत.

कौजलगी, हणमंतराव श्रीपतराव—(जन्म स. १८९०—मृत्यु स. १९४५) कर्नाटकांतील सुप्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते, काँग्रेसचे पुढारी व कानडी लघुकथा-लेखक.

स. १९१४ साली हे एल.एल. बी. झाले आणि हे विजापूर येथे वकिली करू लागले. यांची वकिली उत्तम प्रकारे चालत असतांच असहकारितेच्या चळवळीत यांनी वकिली सोडली (१९२०) व यांनी आपले आयुष्य सार्वजनिक कार्याला सर्वस्वी अर्पण केलें. यांची कामगिरी विशेषतः खेडेगांवांतील शेतकरांवर्गीत झाली आहे. त्यांची दुःखे यांनी अनेक वेळां वेशीवर टांगून दाद लावून दिली. खेड्यांतील ग्रामीण जीवनांत बदल

(स. १८८२). प्रथम हे नट म्हणून मंडळीत शिरले, व थोड्याच दिवसांत हे मंडळीचे आधारस्तंभ व भार्गा-दारहि बनले.

हे स्त्रियांची भूमिका यथातथ्य करणारे आणि उत्कृष्ट गायक म्हणून प्रसिद्ध होते. संगीत नाटकांचे मावीन्य, किलोस्कर मंडळीची भारदस्त व थाटाची सजावट आणि उत्कृष्ट गायकांची निवड यांमुळे यांची नाटके अत्यंत लोक-प्रिय झाली. अभिनयाच्या दृष्टीने संगीत नाटके पाहण्याची दृष्टि त्या वेळी नव्हती.

हे अंगाने गोंडस, गोरे, सरळ व तरतरीत नाकाचे, किंचित लहान डोळ्यांचे असत. यांचा आवाज अत्यंत गोड व पळेदार असे. संगीत नाटकांचा जमाना सुरू झाल्यापासून यांच्यासारखा चढा, पळेदार व सुरेल आवाज दुसऱ्या कोणाचाहि नसे. तथापि यांचे गाणे शास्त्रशुद्ध नसे. यमन, भूप, भैरवी वगैरे परिचित राग सोडून इतर राग हे भेसळ करून गात.

यांची पहाडी आवाजाची जात पूर्वी तमाशांतून अति चढ्या स्वराने लावण्या म्हणणाऱ्या गायकांची असे. यांच्या मानाने बालगंधर्वांचा आवाज मऊ आणि लवचीक आहे. यांच्या गाण्यांत गायकीपेक्षा लावणी-तुंबरीचा ढंग असे आणि हेंच यांच्या लोकप्रियतेचे बीज होतें.

यांचे खावेषांतील काम केवळ सौंदर्याच्या दृष्टीने ठीक असे आणि अर्शा गोष्ट सांगतात की, हे एके वेळी पैज मारून खावेषाने बायकांतून हळदीकुंकू घेऊन बिनबोभाट परत आले. तथापि यांच्या खावेषांत नटवेपणा तितकासा नव्हता. बालगंधर्वांचे सोंग किंवा चित्रहि पाहून हा चेहरा स्त्रीचा किंवा पुरुषाचा असा भ्रम पडतो, तशी यांची स्थिति नव्हती.

यांचे बोलणेहि ठसठशीत व उठावदार असे. बाल-गंधर्वांच्या बोलण्यांतील कोमलता, लवचीकपणा, किंवा लाडिकपणा यांच्यांत नसे; थोडा कठोरपणाच भासे.

हे खेळाचा दिवस एकादशीप्रमाणे व्रतस्थपणाने पाळीत. खेळ चालू असता पाणी पिण्याची यांना संवय असे. नाजूक प्रकृति असल्याने मेहनतीने यांचे डोळ्यांवर लाली चढत असे.

यांनी मृत्युपत्राने सार्वजनिक कार्याकरितां तीन हजार रुपये देऊन नटाला सार्वजनिक जीवनाची जाणीव असते हे दर्शविले आहे.

कोसंबी, श्री. धर्मानंद— (जन्म स. १८७६) पालीभाषा व बौद्धधर्म यांचे जगप्रसिद्ध अभ्यासक व तज्ज्ञ.

तरुणपणीच कांही सांसारिक आपत्तीमुळे यांचे मन बुद्धाकडे वळले आणि त्याच्या धर्माचे ज्ञान मिळविण्यासाठी हे घराबाहेर पडले (१८९९). ते ज्ञान प्राप्त करून घेण्याच्या हेतूने प्रथम संस्कृत भाषेचे अध्य-यन करण्याचे यांनी ठरविले. याकरितां पुणे, ग्वाल्हेर व काशी अशी त्रिस्थळी यात्रा करून यांनी भट्टोजी दीक्षि-ताची कौमुदी व साहित्य यांचे चांगले अध्ययन केले. आणि त्यानंतर नेपाळांत बौद्ध धर्माचे ज्ञान मिळेल अशा समजुतीने यांनी नेपाळचा प्रवास केला. तेथे यांची निराशा झाली आणि मोठ्या प्रयासाने हे बुद्धगयेला आले. तेथे बुद्धधर्माचे सम्यग्ज्ञान होण्यास सिंहलद्वीपालाच गेले पाहिजे असे कळल्यावरून हे अनेक हालअपेष्टा सोडीत सिलोनला गेले. या वेळी कोलंबो शहराजवळच असणाऱ्या विद्योदय विद्यालयांत भिक्षुधर्माने राहून यांनी महास्थ-विर सुमंगलाचार्य यांच्या हाताखाली अध्ययन केले. परंतु थोड्याच दिवसांत प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे हे हिंदुस्था-नला परतले. यानंतर सारनाथ, कुसिनारा, लुम्बीनीवन, कपिलवस्तु वगैरे अनेक बौद्धक्षेत्रांची यात्रा केल्यानंतर यांनी बौद्ध ग्रंथाचा अभ्यास करण्याकरितां काढलेली ब्रह्मदेशची सफर पुरी केली (१९०६).

याचे पुढे मात्र हें भटकें जीवन सोडून, इतके दिवस कष्टाने मिळवलेल्या बौद्ध वाङ्मयाचा प्रचार करण्यांतच यांनी आपले जीवन व्यतीत केले. वंगभंगाचे चळवळीत उत्पन्न झालेल्या कलकत्याच्या नॅशनल कॉलेजमध्ये व कलकत्ता युनिव्हर्सिटीमध्ये पालीच्या प्राध्यापकाचे काम करण्याची संधि यांना मिळाली.

परंतु पालीचा प्रसार महाराष्ट्रांतच करावयाची यांची इच्छा होती. या दृष्टीने यांनी बडोद्याच्या सयाजीराव गायकवाडांची गांठ घेतली. दर वर्षी निदान एक पुस्तक लिहिण्याचे अटीवर दरमहा पन्नास रुपये देण्याचे महा-राजांनी यांना अभिमान दिले. आणि हे पुण्यास येऊन राहिले. ह्या वेळी डॉ. भांडाकरांच्या मदतीने यांनी पाली भाषेला मुंबई युनिव्हर्सिटीत प्रवेश मिळविला.

अमेरिकेतील हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीत प्रोफेसर जेम्स एच. वुड्स यांना पाली शिकविण्याचे निमित्ताने यांची त्यांच्याशी ओळख झाली, व ' विमुद्धिमग्ग ' या बौद्ध ग्रंथाचे संशोधन करण्याकरितां यांना त्यांनी अमेरिकेला

पाचारण केलें (१९१०). हार्वर्डमध्ये संस्कृत, पाली इत्यादि पौर्वात्य भाषांचे आचार्य असणाऱ्या प्रो. ल्यान-मन यांचे सहकार्याने यांनी तें काम पुरें केलें (१९११); आणि हे स्वदेशी आले (१९१२).

हिंदुस्थानांत आल्याबरोबर यांनी पांच वर्षांच्या करारानें पुणें फर्ग्युसन कॉलेजांत पालीच्या प्रोफेसरची जागा स्वीकारली. या वेळीं डॉ. पु. वि. बापट, चि. वि. जोशी, ना. के. भागवत, कै. चिंतामण वैजनाथ राजवाडे ह्या सर्व मंडळींनी यांच्याच हाताखाली पाली भाषेचा अभ्यास केला.

प्रो. वुड्स यांच्या आग्रहावरून १९१८ सालीं हे दुसऱ्यांदा अमेरिकेला गेले आणि तेथून १९२२ सालीं परत आले.

यानंतर तीन वर्षे हे गुजराथ विद्यापीठाच्या पुरा-तत्त्वमंदिराचे पाली-भाषाचार्य होते. यांनी लिहिलेल्या बऱ्याच पुस्तकांचें लेखन याच काळांत झालेलें आहे. त्यामध्ये समाधि-मार्ग (१९२५) व बौद्ध संघाचा परिचय (१९२६) हे दोन ग्रंथ प्रमुख होत.

याच वेळीं प्रा. ल्यानमन सेवानिवृत्त झाल्यामुळें विसुद्धीमग्नाचें अपुरें राहिलेलें संस्करण पुरें करण्यासाठीं डॉ. वुड्स यांनी यांस पुनः आमंत्रण केलें (१९२६). तें संस्करण छापून तयार झाल्यावर हे परतले (१९२७). याच ग्रंथाचें नागरी भाषेतील संस्करण अंधेरीच्या भारतीय विद्याभवन या संस्थेने प्रसिद्ध केलेलें आहे.

हिंदुस्थानांत आल्यावर हे गुजराथ विद्यापीठांत आपल्या खर्चानेच राहत असत. त्या वेळीं लेनिनग्राड येथें बौद्ध धर्माचे अध्ययनासाठीं स्थापन झालेल्या संस्थेंत काम करण्याकरितां यांना पाचारण करण्यांत आलें (१९२९). पण प्रकृति ठीक न राहिल्याने हे परत हिंदुस्थानांत आले (१९३०) आणि त्याच वेळीं सुरू झालेल्या सत्याग्रहांत सामील झाले.

डॉ. वुड्स यांचे आग्रहावरून यांनी यानंतर आणखी एकदां अमेरिकेचा प्रवास केला (१९३१-३२). यानंतर कांहीं काळ बनारस विद्यापीठाचे पाहुणे म्हणून यांना बोलावणें करण्यांत आलें होतें. त्या तेथील यांच्या निवासाचें 'हिंदी संस्कृति व अहिंसा' हा यांचा ग्रंथ स्मारक आहे. आपले प्राचीन भारतासंबंधीचे व सामाजिक तत्त्वज्ञानासंबंधीचे विचार प्रकट करणें हा यांचा या ग्रंथ-लेखनांतील प्रमुख हेतु होता.

श्रमजीवि वर्गांत बुद्धाच्या अहिंसा-तत्त्वज्ञानाच्या प्रसारानें स्पृश्यास्पृश्य भेद नाहीसे करून समता स्थापन करतां येणें शक्य आहे, अशी कल्पना यांचे मनांत कित्येक दिवस घोळत होती. या विचारास मूर्त स्वरूप मिळण्याचा योग परळ येथील 'बहुजन-विहाराच्या' स्थापने-बरोबर सिद्धीस गेला (१९३७).

१९१० सालीं सयाजीराव गायकवाडांचे सांगण्यावरून दिलेल्या व्याख्यानांचा संग्रह—बुद्ध, धर्म आणि संघ—हें यांचें पहिलें पुस्तक मानण्यास हरकत नाही. बुद्धलीलासारसंग्रह हें त्रिखंडात्मक पुस्तक यांनी यानंतर प्रसिद्ध केलें. गौतम हा बुद्ध होण्याच्या पूर्वीच्या जन्मांतील कथा पहिल्या भागांत, खुद्द बौद्ध जन्मांतील कथा दुसऱ्या भागांत व बुद्धाचा उपदेश व त्याचें परि-निर्वाण कथन करणाऱ्या कथा तिसऱ्या भागांत अशी या पुस्तकाची रचना आहे. 'भगवान् बुद्ध' हें गौतम बुद्धाचें यांनी लिहिलेलें टीकात्मक चरित्रहि असेंच प्रसिद्ध आहे.

आपल्या पूर्वायुष्याचा वृत्तांत 'निवेदन' (१९२४) या नांवानें यांनी प्रसिद्ध केला असून 'खुलासा' या नांवाचा यांच्या उत्तर आयुष्याचा वृत्तांत मुंबईच्या 'प्रकाश' पत्रांत १९३७-३८ त क्रमशः प्रसिद्ध झालेला आहे.

यांचें लेखन व वक्तृत्व हें अत्यंत परिणामकारक असून त्यामध्ये एक विशेष प्रकारचा जिव्हाळा आढळतो. मग तें एखाद्या जुन्या ग्रंथाचें रूपान्तर असो किंवा यांचें आत्म-चरित्र असो. अगदीं सामान्य स्थितींतून जागतिक प्रसिद्धि मिळविणारे हे गृहस्थ आहेत.

कौजलगी, हणमंतराव श्रीपतराव—(जन्म स. १८९०—मृत्यु स. १९४५) कर्नाटकांतील सुप्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते, काँग्रेसचे पुढारी व कानडी लघुकथा-लेखक.

स. १९१४ सालीं हे एल.एल. बी. झाले आणि हे विजापूर येथें वकिली करूं लागले. यांची वकिली उत्तम प्रकारें चालत असतांच असहकारितेच्या चळवळींत यांनी वकिली सोडली (१९२०) व यांनी आपलें आयुष्य सार्वजनिक कार्याला सर्वस्वी अर्पण केलें. यांची कामगिरी विशेषतः खेडेगांवांतील शेतकरीवर्गांत झाली आहे. त्यांची दुःखे यांनी अनेक वेळां वेशीवर टांगून दाद लावून दिली. खेड्यांतील ग्रामीण जीवनांत बदल

व्हावा एतदर्थ यांचे अनेक प्रयत्न चालू होते. विशेषतः खादीकार्यास यांनी आपले तन, मन, धन अर्पण केलें होतें. कर्नाटक चरखा संघाचे व कर्नाटक प्रान्तिक काँग्रेस कमेटीचे हे अध्यक्ष होते. यांना राजकीय चळवळींत (स. १९२०, '३१, '३२) अनेक वेळां कारागृहवास घडला होता. यांच्या लघुकथाहि खेड्यांतील जीवनाचा यथार्थ परिचय करून देणाऱ्या आहेत. विनोदी लेखक म्हणून हे प्रसिद्ध होते. यांच्या मराठींतील लघुकथा 'कमलाकान्त' या नांवानें किलोस्कर मासिकांत प्रसिद्ध झाल्या आहेत. यांच्या खादी प्रेमामुळें लोक यांना 'खद्दर कौजलगी' म्हणत. सदाशिवराव कर्नाळ, सुबराव दळदीपूर, मध्वराव कब्बूर आणि नारायणराव जोशी हे यांचे सहकारी यांच्या आधींच दिवंगत झाले.

कौल, पंडित राजा हरिकिसन—(जन्म स. १८९९-मृत्यु स. १९४२) सुप्रसिद्ध दिवाण व अनेक मोठालीं कामें करणारे.

यांचें शिक्षण लाहोर येथील सरकारी विद्यापीठांत झालें. यांनी स. १८९० सालीं असिस्टंट कमिशनरच्या जागेवरून, लाहोरचे डिस्ट्रिक्ट जज, डेप्युटी कमिशनर वगैरे अनेक कामें केल्यावर १९१३-१४ सालीं गुन्हेगार जातींच्या संबंधी रिपोर्ट लिहिण्याची खास कामगिरी यांच्यावर सोंपविण्यांत आली. स. १९१७-१९ मध्ये यांना डेप्युटी कमिशनर फॉर क्रिमिनल ट्राइब्युनेल नेमण्यांत आलें. नंतर कमिशनर म्हणून काम केल्यावर यांची रॉयल कमिशनवर नेमणूक झाली (१९२३-२४). नंतर हे सेवानिवृत्त झाले. स. १९२५ सालीं एकोनमिक इन्क्वायरी कमेटीचे व पुढें इंडियन टारिफ बोर्डाचे हे सभासद होते (१९२६-२७). नंतर हे भरतपूर संस्थानचे दिवाण होते (१९२७). जम्मू व काश्मीर राज्याचे हे मुख्य प्रधान होते (१९३१-३२). हे पत्याळा संस्थानचे अर्थसचीव होते (१९४०).

ख

खत्री, बाबू कार्तिकप्रसाद—(जन्म स. १८५२-मृत्यु स. १९०४) हिन्दी भाषेतील एक पण्डित व ग्रन्थकार. ह्यांचे वडील बलदेवप्रसाद यांनी 'शब्दकल्पद्रुम' हा वैद्यकीवरील संस्कृत कोश तयार केला. लहानपणींच यांनी वैद्यक-ग्रन्थ मुखोद्गत केले. इंग्रजी व विशेषतः बंगाली भाषा यांना चांगली येत असे. परन्तु यांना हिन्दी भाषेची सर्वांत विशेष आवड असल्यामुळें यांचे बरेच ग्रन्थ हिन्दींतूनच प्रसिद्ध झालेले आहेत. हिन्दी गद्य लेखनाची प्रथा यांनीच निर्माण केली. हिन्दी नन्दकोश व सारस्वतदीपिका हे ग्रन्थ यांनी प्रसिद्ध केले. 'प्रेमविलासिनी' व 'हिन्दीप्रकाश' हीं वर्तमानपत्रें यांनी चालविली. त्याचप्रमाणें 'भारतजीवन' व 'सरस्वतीपत्रिका' यांचे हे संपादक होते. यांनी आसामांत

थोडाफार हिन्दीप्रचारहि केला. काशीच्या नागरीप्रचारिणी सभेचे हे सभासद होते.

उषाहरण, जया, प्रमिला, मधुमालती, दीनानाथ, कुलटा, दलितकुसुम, शिवाजी, पाकराज, विक्रमादित्य, अहिल्याबाई, मिराबाई, ईला, प्रातःस्मरण, सतीसत्त्वरक्षा, शृंगारदान, वणिग्बंधु वगैरे स्वतंत्र पुस्तकें यांनी लिहिली आहेत.

खरे, गणेश सखाराम—(जन्म स. १८५४-मृत्यु स. १९१२) सुप्रसिद्ध जंत्रीकार, अभ्यासक व गणितज्ञ. यांचा जन्म गुर्लहोसूर (जि. बेळगांव) येथें झाला. बेळगांव व पुणें येथें शिक्षण होऊन यांना ओव्हरसिअरच्या परीक्षेत पहिला क्रमांक मिळाला (१८७७).

सरकारी नोकरीत शिरव्यावर यांनी सरहद्द प्रान्त रेल्वे, सिंध, मालेगांव, पुणे व नगर भागांत कालव्याची कामे केली. तसेंच कुंदवाडच्या पाणीपुरवठ्याची पहिली योजना यांनी तयार केली. १९१० साली हे सेवानिवृत्त झाले. ज्योतिष व गणित हा यांचा आवडता विषय होता. शं. बा. दाक्षितकृत 'ज्योतिर्विलास अथवा रात्रांची दोन घटका मौज' या पुस्तकांतील नक्षत्रपट यांनी तयार केला. तसेंच इतिहास-संशोधकांना उपयुक्त १५० वर्षांची शिवकालीन जंत्री यांनी तयार केली. त्यापैकी ९९ वर्षांची जंत्री ओरिएंटल बुक एजन्सी पुणे, यांनी 'खरे जंत्री' या नावाने १९२३ मध्ये प्रसिद्ध केली आहे. मराठ्यांच्या इतिहासाच्या अभ्यासाला आवश्यक असणारा कालनिर्णय करण्यास यांनी केलेली मोडकांच्या जंत्रीच्या पूर्वीच्या ९९ वर्षांची ती जंत्री अतिशय महत्त्वाची समजण्यांत येते. ती शक १५५१-१६४९ (स. १६२९-१७२८) पर्यंतची आहे. तिच्यामुळे या कालांतील शक, संवत, इसवी, फसली, सुहूर, जूलस, राज्याभिषेक, हिजरी या सनांताल घटिकापळांमह तिथि, ताराख, मास, वार काढतां येतात व जुन्या कागदपत्रांतील कालनिर्णय सहज करितां येतो. यापूर्वी कालनिर्णयाकरितां गणिती तज्ज्ञांचा आश्रय करावा लागत असे. यांच्या जंत्रीतहि पंचांगांच्या भिन्न-तेमुळे आणि सूक्ष्म गणिताच्या अभावी क्वचित् दोष आढळतात. तथापि ते फार थोडे आहेत.

रा. व. कृ. ब. देवल यांनी प्रसिद्ध केलेल्या संगीत शास्त्राच्या सर्व निबंधांतील गणितविषयक चर्चा यांनी केली आहे. त्याप्रमाणे त्यांनी तयार केलेल्या श्रुति-हार्मो-नियममध्ये प्रत्येक सप्तकांत बावीस श्रुतींच्या पद्या बसविण्याची योजना यांनी केली.

एंजिनियर लोकांना उपयोगी पडणारी 'अर्थ-वर्क टेबल्स' नावाची दोन पुस्तके यांनी प्रकाशित केली. या पुस्तकांचा खप मुंबई इलाखा, सिलोन व ब्रह्मदेश या ठिकाणी झाला. कात्रजचा तलाव व खानदेशांतील बंधारे हे दोन संशोधनात्मक निबंध यांनी लिहून प्रसिद्ध केले. डॉ. सर रामकृष्ण गो. भांडारकर यांना ८१ व्या वर्षी अर्पण केलेल्या ग्रंथांत 'उदात्त, अनुदात्त व स्वरित' या विषयावर यांचा निबंध आहे. शिवाय अनेक संस्था व विद्यार्थी यांना यांनी देणग्या दिल्या.

खरे, गणेश हरी— (जन्म स. १९०१) इति-हासांतील अनेक शाखांचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास करणारे

गृहस्थ. शिक्षण-कॉलेजच्या पहिल्या वर्षापर्यंत. १९२० अखेरीस असहकारितेच्या चळवळीत ह्यांचे कॉलेज सोडून देशसेवेत पदार्पण; १९२२-२३ मध्ये एक वर्ष तुळंगवास; १९२४ जून ते १९२८ डिसेंबरपर्यंत सातारा राष्ट्रीय शाळेत शिक्षक; १९२९ जुलै ते १९३० जून-शिवचरित्र-कार्यालय पुणे, येथे नोकर; १९३० जुलै ते आजतागायत भारत इतिहास-संशोधक मंडळ, पुणे, येथे नोकर; येथील हुद्दा क्युरेटर; संस्कृत, इंग्रजी, फार्सी, उर्दू, कानडी, हिंदी या भाषांचे ज्ञान बऱ्यापैकी; अरबीचे प्राथमिक ज्ञान; मूर्तिकांड; लिपि-शास्त्र; नाणकशास्त्र; प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन इतिहास यांचा व्यासंग; आतांपर्यंत एकत्राने लहान-मोठी सोळा व इतरांबरोबर दोन मिळून १८ पुस्तके व १४० लेख लिहिले त्यांची अनुक्रमे दोन हजार व एक हजार पृष्ठे झाली आहेत. मुख्य पुस्तके अशीं:—दक्षिणच्या मध्ययुगीन इतिहासाची साधने, खंड १-३; ऐतिहासिक फार्सी साहित्य, खंड १-३; शिवचरित्र-साहित्य, खंड ६; शिवचरित्रवृत्त-संग्रह, खंड २-३; हिंगणें दफ्तर, खंड १; मूर्तिविज्ञान; आळंदी, पंढरपूर, भोर संस्थान व भोर म्युझियम व शनवारवाडा यांविषयी मार्गदर्शिका. यांची पुस्तके सामान्यतः साधनविषयक असली तरी मूर्तिविज्ञान, श्रीविठ्ठल आणि पंढरपूरसारखी पुस्तके संकलनात्मक आहेत. लेख मुख्यतः विवेचनात्मक व घटनार्थनिर्धारक आहेत. थोडेसे इंग्रजी लेख सोडल्यास बहुतेक लिखाण मराठीतून झाले असले तरी प्रमाणभूत असल्याने इंग्रजी सरकारी नियतकालिकांतून आधारास घेतले जाते.

खरे, दाजी आबाजी— (जन्म स. १८५६—मृत्यु स. १९१६) मुंबईचे प्रसिद्ध वकील व सार्वजनिक कार्यकर्ते. वडील लवकर वारल्याने यांचे व यांच्या वडील बंधूंचे संगोपन यांचे चुलते रावजी धोंडो मामलेदार यांनी केले. हे मॅट्रिक (१८७३) व पुणे डेक्कन कॉलेजांतून बी. ए. झाले (१८७७). कॉलेज-शिक्षण शिष्यवृत्त्यांवर झाले. १८८० साली एल.एल.बी. झाल्यावर मुंबई हायकोर्टात यांनी वकीली सुरू केली. वकीलीला आवश्यक असणारे गुण बांच्याजवळ भरपूर असल्याने मुंबईशिवाय बाहेरहि यांचे नांव विख्यात झाले. हे अनेक सार्वजनिक कार्यांत भाग घेत. हे मताने नेमस्त व समाजसुधारक होते. धारवाडच्या प्रांतिक परिषदेचे हे अध्यक्ष होते (१९०३). स. १८९७ च्या खटल्याच्या वेळी हे लो. टिळकांकरिता विलायतेसहि गेले होते. यांनी 'पुनरुद्वाह' नावाचे

एक विद्वत्ताप्रचुर पुस्तक प्रसिद्ध केलें. यांच्या छवू नांवाच्या मुलीने ईश्वरप्रसाद गणेश पंडित नांवाच्या अहमदाबादच्या परप्रान्तीय माणसाशी लग्न केलें होतें.

कायमधारापद्धति व कायमकुळपद्धति हा ह्यांचा राष्ट्रीय-सभेंतील आवडता विषय होता. यांनी स. १८९३ च्या लाहोर काँग्रेसमध्ये या संबंधाचा ठराव मांडला. इंग्लंडला पाठविण्यांत आलेल्या काँग्रेसच्या शिष्टमंडळाचे यांना सभासद निवडण्यांत आलें. स. १९०६ सालीं यांच्याच ठरावानें पास झालेली काँग्रेसची घटना तयार करण्याचे कामीं यांनीं अत्यंत मेहनत घेतली. स. १९०९-१३ पर्यंत हे मि. डी. ई. वाळ्ळा यांच्याबरोबर काँग्रेसचे सेक्रेटरी होते. तेथें हिंदुस्थानांतील कापडाच्या धंद्याची वाढ खुंटविणारा हिंदी कापडावरील कर रद्द करण्यासंबंधीचा ठराव यांनीं मांडला. स. १९१३ सालीं मुस्लीम लीगनें स्वराज्याचें ध्येय मान्य केलें, तेव्हां राष्ट्रसभेंत आलेल्या लीगच्या अभिनंदनाच्या ठरावाला यांनीं दुजोरा दिला (राष्ट्रीय सभेचा इतिहास भा. १, पा. ११७).

खरे, नारायण भास्कर— (जन्म स. १८८१) नागपूरचे एक माजी राष्ट्रसभा पुढारी, मुख्य प्रधान व व्हाइसरॉयच्या एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलमधील पर-राष्ट्रीय खात्याचे मुख्य.

यांचें इंग्रजी सहा इयत्तांपर्यंतचें शिक्षण मुंबईस झाल्यावर हे प्लेगमुळें जबलपूर येथें आणले मामा कृ. भा. गोखले यांच्याकडे गेले. तेथें दुसऱ्या वर्गात बी. ए. झाल्यावर (१९०२), लाहोर येथें मेडिकल कॉलेजांत (१९०२-७) शिक्षण घेऊन एम्. बी. झाले. परीक्षेत पहिला क्रम आल्यानें सुवर्णपदक व सर्जरींत रौप्यपदक मिळालें. १९०७ पासून असिस्टंट सर्जन म्हणून मध्यप्रान्तांत यांनीं नोकरी केली व १९१३ सालीं एम्. डी. झाले. हे पंजाब विश्वविद्यालयाचे पहिले एम्. डी. होत. १९१६ सालीं यांनीं नागपूरला स्वतंत्रपणें धंद्यास सुरुवात केली. धंद्यांत यांचा पहिल्यापासून उत्तम बस बसला.

स. १९२२ सालीं स्थापन झालेल्या नागपूर अनाथ वि. गृहाच्या संस्थापकांत हे असून त्या संस्थेचे १२ वर्षे अध्यक्ष होते. नागपूर पायोनियर विमा कंपनीचे हे पहिले डायरेक्टर व १९२० सालीं नागपूर राष्ट्रीय सभेच्या कार्यकारी मंडळाचे अध्यक्ष होते. १९२३ व १९२६ च्या लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीच्या निवडणुकींत हे स्वराज्यपक्षा-तर्फे निवडून आले. त्या वेळीं दुफळी होऊन हे राष्ट्रसभेला चिकटून राहिले व प्रचाराकरितां निघालेल्या 'तरुण

भारत' पत्राचे हे मुख्य संपादक बनले. १९३० मध्ये सविनय कायदेभंग चालू होईपर्यंत ते पत्र चालू होतें. यांनीं सहकुटुंब मीठ विकून कायदेभंग केला व मराठी मध्यप्रान्तांत जंगलसत्याग्रहाची योजना आंखली. तेव्हां यांना आरंभीच जामीन न दिल्यामुळें १ वर्षाची शिक्षा झाली. पण पुढें हृदयविकारामुळें यांना सोडण्यांत आलें. १९३२च्या सत्याग्रहांत यांनीं आर्थिक जबाबदारी स्वतःवर घेऊन लढा चालू ठेवला. गांधी-आयर्विन करारानंतर म. गांधींनीं हरिजनांच्या उद्धाराकरितां आंदोलन सुरू केलें, तेव्हां यांनीं तीन हजार रुपये दिले. राष्ट्रीय सभेनें पाट-ण्याच्या अधिवेशनांत कायदेकौन्सिलांत प्रवेश करण्याचा आदेश दिला (१९३४), तेव्हां बॅ. मोरोपंत अभ्यकरांना यांनीं निवडणुकींत सर्वतोपरी साहाय्य केलें, पण ते निवडून आल्यावर वारले. तेव्हां त्यांच्या जागीं यांची बिन-विरोध निवडणूक झाली. तेथें यांनीं 'आर्य मॅरेज व्हॅलि-डेशन अॅक्ट' या नांवाचा कायदा पास करून घेतला. त्यामुळें आर्यसमाजी लोकांची विवाहाच्या बाबतींतील अडचण दूर झाली. पूर्वी आर्यसमाजी लोकांस आपली समाजपद्धतीनें केलेली लग्नें सिव्हिल मॅरेज अॅक्टखाली नोंदवावीं लागत. १९३६ सालीं प्रान्तिक कायदेमंड-ळाच्या निवडणुकी लढविण्याचें राष्ट्रसभेनें ठरविलें. तेव्हां यांची राष्ट्रसभेच्या कायदे मंडळाच्या मुख्याच्या जागीं पुढारी म्हणून एकमुखानें निवड झाली. स. १९३७ सालीं राष्ट्रसभेनें मंत्रिमंडळ स्वीकारण्याचें ठरविलें. तेव्हां गव्हर्न-रनें यांना पुढारी म्हणून बोलाविलें व आपल्या प्रमुखत्वा-खालीं यांनीं प्रधानमंडळ बनविलें, व हे मुख्य प्रधान झाले आणि धडाडीनें राष्ट्रसभेच्या जाहीरनाम्याप्रमाणें अहिंसावादी व हिंसावादी राजकीय गुन्हेगार सोडले, छापखान्यांच्या पूर्वी घेतलेल्या जामिनच्या रद्द केल्या व रकमा परत दिल्या, शेतकऱ्यांचा सारा रुपयास दोन आणे कमी केला, शाळेंतील मुलांना लष्करी व बंदुकीचें शिक्षण देण्यास मान्यता दिली, जप्त पुस्तकांवरील जप्ती उठवली. असा तडफदार कार्यक्रम चालू असतांच शरीफ नांवाच्या दिवाणानें हिंदु मुलींवर बलात्कार करणाऱ्या जाफर हुसेन नांवाच्या एज्युकेशनल इन्स्पेक्टरला दया दाखवून तुडंगांतून सोडविलें म्हणून यांनीं त्याला राजीनामा द्यावयास भाग पाडलें. या निमित्तानें काँग्रेस पार्लमेंटरी कमेटीला यांच्या कारभारांत लक्ष घालणें भाग पडलें. पण यांना ते न खपून यांनीं २० जुलै १९३८ रोजीं घाईनें प्रधानपदाचा राजीनामा दिला. संयुक्त जबाब-दारीचे तत्त्वाप्रमाणें दोन दिवाणांनीं यांच्याबरोबर

राजीनामे दिले. पण बाकीचे दोघे मंत्री, पुढे दोन दिवसांत होणाऱ्या काँग्रेस पार्लमेंटरी कमेटीच्या संमतीशिवाय राजीनामे देईनात, तेव्हां त्यांना गव्हर्नरने बडतर्फ केले. यांनी लगेच गव्हर्नरकडे जाऊन दुसऱ्या मंत्रिमंडळाची यादी गव्हर्नरला सादर केली. पण जबाबदार राष्ट्रसभेला सोडून परस्पर गव्हर्नरकडे हे गेले. म. गांधींनी 'हा आपला मोठा प्रमाद झाला,' असे यांच्याकडून लिहून घेतले आणि यांना मंत्रिपद सोडण्यास भाग पाडले. पुढे तर काँग्रेस पक्षाशी सतत विरोधाचे धोरण स्वीकारल्याने दोन वर्षेपर्यंत यांचे राष्ट्रसभेचे सभासदत्वहि रद्द करण्यांत आले.

पुढे (१९४३) हे व्हाइसरॉयच्या एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलचे सभासद बनले. आणि राष्ट्रसभेचे विरोधी बनून सरकारी धोरणाचे समर्थन करू लागले. तथापि तेथेहि यांनी दक्षिण आफ्रिकेतील सरकारने तेथील हिन्दी लोकांशी चालविलेल्या अन्यायाच्या परिमार्जनाचा प्रतिकार करण्याकरितां जशास तसे धोरणाचा पुरस्कार करून आपल्या राष्ट्रीय व लढाऊ धोरणाची प्रचीति आणून देण्याचा प्रयत्न केला (१९४५).

खरे, वासुदेव वामनशास्त्री—(जन्म स. १८५८-मृत्यु स. १९२४) मराठी कवि, नाटककार व इतिहास-संशोधक. यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यांतील गुहागर गांवी झाला. तेथेच प्राथमिक शिक्षण झाल्यावर हे सातान्यास आले (१८७६) व तेथे पंडित अनंताचार्य गजेन्द्रगडकरांचेजवळ संस्कृताचे अध्ययन केले. पुढे पुणे येथे संस्कृत शिक्षकाची नोकरी पत्करून प्रसिद्ध नारायण-शास्त्री गोडबोल्यांच्या जवळ हे व्याकरणाचे अध्ययन करू लागले. तेव्हां यांचा विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, जनार्दन बाळाजी मोडक, काशीनाथ नारायण साने वगैरेंशी परिचय होऊन यांना इतिहासाच्या अभ्यासाची व संशोधनाची गोडी लागली. टिळक व आगरकर यांच्याशीहि यांचा दाट परिचय झाला. पुणे न्यू इंग्लिश स्कूलच्या स्थापनेच्या वेळी जे लोक शिक्षक म्हणून दाखल झाले त्यांत हे होते. तेथे एक वर्षभर काम केल्यावर हे मिरजेच्या शाळेत शिक्षक म्हणून गेले. यांचे पुढील सर्व आयुष्य मिरजेसच गेले.

संस्कृताचे शिक्षक हा उपजीविकेचा धंदा व इतिहास-संशोधनादि कामे हाैसेची, असा यांचा कार्यक्रम सुरू झाला. यांचा इतिहासविषयक पहिला ग्रंथ 'नाना फडणिसाचे चरित्र' हा होय. तो लिहीत असतां यांना मिरज-

मळा संस्थानच्या ताब्यांत असलेल्या पटवर्धनी दप्तराचा सुगावा लागला. पटवर्धन सरदारांची चलती १७६०-१८०० पर्यंत चांगलीच होती. त्या वेळी हिंदुस्थानच्या वेग-वेगळ्या भागांतून झालेला सगळा पत्रव्यवहार तेथे एकत्र व शिस्तवार होता. घराण्यांत पुढे वांटण्या होऊन विभाग पडले तरी दप्तर एकत्रच राहिले. त्यांच्या नकला यांनी स्वतः व मदतनीसामार्फत करून घेतल्या आणि ते कागद १८९७ साली 'ऐतिहासिक लेखसंग्रह' मासिक काढून प्रसिद्ध करण्यास सुरुवात केली. पुढे पुरेसे वर्गणीदार न मिळाल्याने १९२४पर्यंत बारा खंडांत ग्रंथरूपाने ते प्रसिद्ध केले. त्याला माहिती देणाऱ्या विस्तृत प्रस्तावना लिहिल्या. यांच्या सारसंकलक प्रस्तावनांमुळे त्या कागदांचा उपयोग अभ्यासकांना चांगला होतो. उपजीविकेचा धंदा शिक्षकाचा तोहि अगदी ४० रु. दरमहा प्राप्तीचा. इतिहास-संशोधनाचे काम हाैसेच पण खर्चाचे. त्याची तोंडमिळवणी नाटकं लिहून यांना करावी लागे. त्यामुळे यांचे आयुष्य गरीबीतच गेले.

यांच्या संशोधकी कामाप्रमाणेच यांची नाटके उच्च दर्जाची असून ती रंगभूमीवरहि पुष्कळ दिवस गाजलेली आहेत. भाषाप्रभुत्व, रसिकता, मार्मिकता व विनोद हे यांचे गुण त्यांत उत्कटत्वाने प्रकट झाले आहेत.

यांचे वाङ्मय— १ समुद्र-काव्य १८८४, २ यशवंतराव महाकाव्य १८८८, ३ गुणोत्कर्ष नाटक १८८५, ४ तारा-मंडळ नाटक, ५ संगीत चित्रवंचना नाटक, ६ संगीत कृष्णकांचन नाटक १९१७, ७ शिवसंभव नाटक, ८ संगीत उग्रमंगल नाटक, ९ संगीत देशकंटक नाटक, १० नाना फडणिसाचे चरित्र १८९२, ११ अधिकारयोग १९०८, १२ हरिवंशाची वखर (संपादित १९०९), १३ इचलकरंजी संस्थानचा इतिहास १९१३, १४ मालोजी व शहाजी १९२०, १५ ऐतिहासिक लेखसंग्रह भाग १-१२, १८९७-१९२४. यांचे चरित्र दा. मो. भट यांनी लिहून पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केले आहे.

खाडिलकर, नाट्याचार्य कृष्णाजी प्रभाकर—(जन्म स. १८७२) सुप्रसिद्ध ध्येयवादी मराठी वृत्तपत्रकार, परदेशांतील राजकारणाचे सूक्ष्म निरीक्षक, नाटककार, गद्य रंगभूमीचे प्रस्थापक व वैदिक वाङ्मयाचे अभ्यासक.

यांचा जन्म सांगली येथे झाला व तेथे शिक्षण होऊन हे मॅट्रिक झाले (१८८९). पुणे फर्ग्युसन व डेक्कन कॉलेजांत अभ्यास होऊन हे तत्त्वज्ञान घेऊन बी. ए. झाले (१८९२) व सांगलीसच सरकारी हायस्कूलांत

शिक्षक बनले (१८९२-९४). पण ती नोकरी सोडून मुंबईस एलएल. बी.चा अभ्यास करण्याकरितां गेले. तेथे असतां यांचे ' सवाई माधवरावाचा मृत्यु ' हें नाटक व ' ब्राह्मण व त्यांची विद्या ' या ग्रंथावरील टीका विविधज्ञान-विस्तारांत प्रसिद्ध झाली आणि त्यामुळेच केसरीयां यांचा संबंध आला. १८९६ च्या सप्टेंबरांत ' राष्ट्रीय महोत्सव ' हा यांचा पहिला अग्रलेख केसरींत प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर टिळक राजद्रोहाच्या आरोपावरून तुडंगांत गेले असतां यांनीं केसरीचा सांधा बरोबर जुळविला. म्हणून यांचे टिळकांनीं आभार मानले. केसरी सोडून हे नेपाळांत गेले. तेथे यांनीं कौलांचा कारखाना काढला व राजवाड्याला कौलें पुरविली, अशी एक आश्चर्यकारक घटना यांच्या चरित्रांत आहे. पण तिच्या मागील राजकारण उघड झालेलें नाहीं (१९०२-४). त्यानंतर टिळकांना शिक्षा होऊन ते मंडालेस गेले, तेव्हां केसरी व मराठा या दोहींचे १९०८-९ सालीं व १९१८-२० सालीं लो. टिळक व केळकर विलायतेस गेल्यामुळे दीडदोन वर्षे हे केसरीचे जाहीर संपादक होते. स. १९१० सालीं यांची मान्यता नसतां तुडंगांतून टिळकांची मान्यता आणून केळकर संपादक झाले, म्हणून यांनीं जो केसरीवर बहिष्कार पुकारला तो टिळक सुटून आल्यावर १९१५ सालीं संपून हे पुनः केसरीकचेरीत जाऊं लागले. लो. टिळक वारल्यानंतर यांनीं केसरी संस्था कायमची सोडली आणि हे मुंबई येथे निघणाऱ्या लोकमान्य दैनिकाचे संपादक बनले (मार्च १९२१). ते दैनिक यांच्या संपादकत्वाखाली फारच लोकप्रिय झालें. राष्ट्रसभेचा पुरस्कार हे उत्कृष्ट करीत असतां चालकमंडळीकडून यांच्या मतावर दडपण व संपादनसामर्थ्याविषयी संशय प्रगट होऊं लागतांच यांनीं आपल्या स्वतःच्या मालकीचे ' नवाकाळ ' नांवाचे दैनिक सुरू केलें (एप्रिल १९२३). तेहि अत्यंत लोकप्रिय करून यांनीं आठवड्याचा नवाकाळ सुरू केला (१९२५ सप्टें.). १९२७ सालीं हिंदुमुसलमानांचे दंग्यावरील लेखामुळे ७०० रु. दंड व पोलिस सुपरि.ला १५०० रु. अब्रू नुकसानीदाखल यांना द्यावे लागले. पुढे राजद्रोहाच्या आरोपावरून खटला होऊन एक वर्षाची शिक्षा झाली (फेब्रु. १९२९). या वेळीं यांचा मुलगा यशवंत याच्याकडे नवाकाळचे संपादकत्व गेलें. स. १९३१ सालीं नवाकाळ-वाडीची खरेदी होऊन त्या पत्राला स्थैर्य प्राप्त झालें, आणि हे निवृत्तीच्या मार्गाला लागले. ६ मे १९३३ रोजी सांगलीस दत्तमंदिर बांधून तेथे अनेक तत्त्वज्ञानाच्या विषयांवर धार्मिक प्रवचने सांगण्यास यांनीं सुरुवात केली.

यांना दोनदां नाट्यसंमेलनाच्या (१९०७, १९१७ पुणे) व नागपूर मराठी साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा मान मिळाला (१९३३). हे मॉंटफोर्ड सुधारणान्वये होणाऱ्या मुंबई कौन्सिलच्या निवडणुकीस डेमोक्रेटिक पक्षातर्फे उमे होते; पण लो. टिळकांच्या मृत्यूनंतर कलकत्ता काँग्रेसच्या ठरावाप्रमाणें यांनीं आपली उमेदवारी परत घेतली (१९२० सप्टें.).

यांच्या सर्वच लेखनांत कणखर ध्येयवाद आढळून येतो. स्वर्कायांचा आत्मविश्वास जागृत करीत त्यांना ध्येयवादी बनवावयाचे आणि प्रतिपक्षावर सारखा जोर-कस हल्ला करीत राहावयाचे, हा यांचा बाणा यांच्या लेखनांत स्पष्ट व्यक्त होतो; मग ते वृत्तपत्रीय लेखन असो किंवा करमणुकीकरितां लिहिलेले नाटक असो. परदेशी राजकारणावरील यांच्या लेखांतसुद्धा हीच यांची दृष्टि आढळून येते. मुख्य उद्दिष्ट सोडून किरकोळ गोष्टींवर यांनीं आपली लेखणी कधीहि चालविली नाहीं. हे दैनिकाचे यशस्वी संपादक असूनहि यांना उत्तरप्रत्युत्तरें, खुलासेप्रतिखुलासे, टीकाप्रतिटीका असल्या तात्कालिक खुसखुशीत मजकुराची कधी जरूरी भासली नाहीं. यांनीं संपादकत्व सोडतांच लोकमान्य दैनिक बंद पडलें आणि यांनीं केवळ स्वतःच्या हिंमतीवर काढलेला ' नवाकाळ ' मात्र जोरानें चालत राहिला, यांत यांचे संपादनसामर्थ्य व्यक्त होतें.

परदेशी राजकारणाच्या बाबतींतहि अगदीं प्रारंभापासून यांचे लक्ष असे. बोअर युद्धविषयक लेखनाच्या नादानें यांची एलएल. बी.ची परीक्षा हातची गेली (१९००). पुढे यांनीं गनिमी काव्याचे युद्ध ही लेखमाला लिहिली (१९०१). केसरीतील परराष्ट्रीय राजकारणावरील लेख प्रायः यांचेच असत. त्यामुळेच यांना ' परराष्ट्रमंत्री ' असे टिळक विनोदानें म्हणत. बाल्कन युद्धावरील लेखमाला यांनींच लिहिली (१९१३). पहिल्या महायुद्धावरील केसरीतील व चित्रमयजगत्मधील यांचे मसिक समालोचन इतके लोकप्रिय झाले की, ते पुढे पुस्तकरूपानेंहि निघाले. या युद्धाच्या वेळीं यांनीं जरी खुद्द कांहीं लिहिलें नसलें तरी यांनीं घालून दिलेल्या परंपरेंतून येणारें समालोचन लोकांना विशेष मार्मिक वाटतें.

यांच्या नाटकांतसुद्धा असाच विशेषपणा आहे. यांची नाटके हेतुप्रधान आहेत. यांची कथानके लोकपरिचित व हेतु लोकप्रिय असल्याने यांनीं अपेशी ठरलेली गद्य

रंगभूमि रसपरिपोषक कुशल मांडणीने सजीव करून 'गद्य रंगभूमीचे प्रस्थापक' अशी पदवी प्राप्त केली. संगीताने अभिनयप्रधान गद्य रंगभूमीला निर्मात्य करून टाकले होते. यांनी गद्य नाटके करूनहि नाटकमंडळ्या लोकप्रिय होऊन चालू शकतात हे दाखवून दिले. प्रसिद्ध महाराष्ट्र नाटक मंडळी यांच्याच नाटकांमुळे पुढे आली आणि कीचकवधासारख्या नाटकांने तर तिला मुबलक पैसाहि मिळवून दिला. प्रथम गद्य नाटकांतील अभिनयप्राधान्य ध्यानांत घेऊन संगीत नाटके लिहिण्याचा यांचा विचारहि नव्हता. पण टिळकांच्या तुळंगवासानंतर यांना केसरी-वर बहिष्कार घालावा लागला, तेव्हा आर्थिक प्रश्न सोडविण्याकरिता नाटककार म्हणून प्राप्त झालेल्या लौकिकाचा फायदा घेऊन यांनी संगीत नाटके लिहिली. यांच्या कवितेत प्रसाद नसला तरी नव्यानव्या गायकी चालींचा आश्रय करून आणि गद्यपद्याचा सुंदर मेळ साधून गंधर्वासारख्यांकडून आपली नाटके रंगभूमीवर आणवून, सर्वांना मागे सारून दोन तपांपेक्षा अधिक काळ रंगभूमीवर यांनी आपले स्वामित्व कायम ठेवले.

यांचे वाङ्मयः— नाटके— १ कांचनगडची मोहना (१८९७), २ सवाई माधवरावाचा मृत्यु (१८९५ विविधज्ञान विस्तार, नंतर पुष्कळ फेरबदल करून १९०६), ३ कीचकवध (१९०६), ४ बायकांचे बंड (गद्य १९०७, संगीत १९३५), ५ भाऊबंदकी (१९०९), [जप्त १९१०, जप्ती उठली १९४०], ६ प्रेमभवज (१९१०), ७ संगीत मानापमान (१९११ मार्च), ८ सं. विद्याहरण (१९१३), ९ गद्य सत्त्वपरीक्षा (१९१४), १० सं. स्वयंवर (१९१६ डिसे.), ११ सं. द्रौपदी (१९२०), १२ सं. मेनका (१९२६), १३ गद्य सवतीमत्सर (१९२७), १४ सावित्री (१९३० लिखित).

धार्मिक प्रवचनात्मक पुस्तके—१ संध्या, २ त्रिसुपर्ण, ३ सौर, ४ रुद्र. उपनिषदे— ऐतरेय, ईशावास्य, मांडूक्य वगैरे.

खानखोजे, पांडुरंग सदाशिव—(जन्म स. १८८५) सुप्रसिद्ध कृषितज्ज्ञ व राजकारणी पुरुष.

हे मध्यप्रान्तांतील वर्धा येथले मूळचे राहणारे. हे वयाच्या २१ व्या वर्षी शेतकीचे उच्च शिक्षण घेण्याकरिता अमेरिकेस गेले (१९०६) आणि तेव्हापासून हे अद्यापि तिकडेच आहेत. मध्ये कांही वेळा यांनी इकडे येण्याचा प्रयत्न केला; पण अद्यापि यांचा इकडे येण्याचा प्रयत्न सफल झालेला नाही.

हे कॅलिफोर्निया युनिव्हर्सिटीला जोडलेल्या ऑरेगन अग्रिकल्चरल कॉलेजमधून कृषिविषयांत बी. एससी. झाले (१९११) व नंतर दोन वर्षांनी वॉशिंग्टन युनिव्हर्सिटीतून एम. एससी. झाले.

स. १९१३ साली हे अमेरिकेत असता यांनी हिंदुस्थानांत औद्योगिक शिक्षणाचा प्रसार करण्याकरिता एक योजना तयार केली होती, आणि यांनी त्याकरिता तिकडे दौरेहि काढले होते. या बाबतीत यांना साहाय्य करण्याकरिता पुलमन (वॉशिंग्टन) येथे 'असोसिएशन फॉर दि प्रमोशन ऑफ इंडस्ट्रियल एज्युकेशन इन इंडिया' या नांवाची एक संस्थाहि स्थापण्यांत आली होती. या संस्थेच्या प्रसिद्धिपत्रकांत वॉशिंग्टन स्टेट कॉलेजचे प्रेसिडेंट मि. इ. ए. ब्रायन (अध्यक्ष), सी.एन्. हॅरिसन (उपाध्यक्ष) व त्याच. डी. कार्डिफ (चिटणीस) यांच्या सहाय्यानिशी जे निवेदन प्रसिद्ध करण्यांत आले, त्यांत त्यांनी यांच्या कार्यपद्धतीचा अत्यंत गौरव केला आहे.

अमेरिकेतील विद्यार्जन आटोपल्यावर स. १९१४ च्या सप्टेंबरांत हे युरोपमार्गे हिंदुस्थानांत यावयास निघाले. पुढे पालेर्मे (इटली) येथून ग्रीसमार्गे हिंदुस्थानांत हे येत असल्याचे यांचे पत्र आले, पण पहिले महायुद्ध सुरू झाल्यामुळे यांना स्वदेशी येणे कठीण झाले. त्यानंतर स. १९२१ पर्यंत यांच्याविषयी इकडे कांहीच वृत्त आले नाही. या दीर्घ अवधीत हे कांही वर्षे इराणांतील घशघई संस्थानामध्ये शिक्षणमंत्री आणि व्यापार व कृषि विभागाचे डायरेक्टर होते. तेथून ते राज्य सोडून हे १९२१ च्या नववरांत बर्लिनला गेले. यांच्या तेथील कामाबद्दल त्या संस्थानचे अमीर व प्रजाजन यांनी मुक्तकंठाने प्रशंसोद्गार काढले आहेत.

बर्लिनमध्ये ह्यांची स्वामी सत्यदेवांशी मुलाखत झाली. स्वामींनी आपल्या 'मेरा जर्मन यात्रा' या आपल्या हिन्दी पुस्तकांत यांच्यासंबंधी पुढील उद्गार काढले आहेत. 'यांच्याशी माझा पूर्वीच परिचय होता. हे मोठे नम्र आणि विनयी आहेत. अमेरिकन विश्वविद्यालयाचे हे एम.एससी. असूनहि साध्या मजुराप्रमाणे हे हिन्दी माणसाच्या सेवेत तत्पर असतात. साधेपणा आणि सेवाव्रत धारण करून हिंदुस्थानांतून आलेल्या विद्यार्थ्यांना हे साहाय्य करित असतात. यांना हिंदुस्थानांत जाण्याकरिता पासपोर्ट मिळत नाही.'

अमेरिकेत न्यूयॉर्क शहरी भारतीय विद्यार्थ्यांनी

स्थापन केलेली 'दि हिंदुस्थान असोसिएशन ऑफ अमेरिका' या नावाची एक सुप्रसिद्ध संस्था आहे. तिच्या आद्य संस्थापकांपैकी हे एक आहेत. या संस्थेतर्फे 'दि हिंदुस्थानी स्टुडेंट' या नावाचे एक नियतकालिक प्रसिद्ध होत असते. हे स. १९२४ साली जर्मनीतून मेक्सिकोत गेल्यावर कांही दिवसांनी यांना तेथील 'नॅशनल अग्रिकल्चर कॉलेज'त कृषिशाल्याच्या प्रोफेसराची जागा मिळाली.

हे स. १९२४ पासून अमेरिकेत मेक्सिको देशांत वास्तव्य करून आहेत. यांनी तेथील वास्तव्यांत कृषिविषयक जे महत्त्वाचे संशोधन केले व पिकांबद्दल जे उपयुक्त शोध लावले, त्याबद्दल तेथील सरकारकडून व अन्य संस्थांकडून यांचा मोठा गौरव करण्यांत आला. विशेषतः तेथील 'नॅशनल ॲकॅडमी ऑफ सायन्स' या विख्यात वैज्ञानिक संस्थेकडून यांचा जो अपूर्व सन्मान करण्यांत आला तो भारतवर्षाला व विशेषतः महाराष्ट्राला खचित अभिमानास्पद वाटण्यासारखा आहे.

कलकत्त्याच्या 'मॉडर्न रिव्ह्यू'चे संपादक रामानंद चतर्जी यांच्याच संपादकत्वाखाली हिन्दीत निघणाऱ्या 'विशालभारत' नावाच्या पत्रांत श्री. भवानीदयाल सन्यासी यांनीहि यांच्या आतिथ्यशालतेची प्रशंसा करून यांना हिंदुस्थानांत येण्याबद्दल पासपोर्ट मिळत नसल्याबद्दल तक्रार केली (१९२८ डिसें.).

यांची 'दुर्जल कृषि' नावाची लेखमाला पुणे येथे चित्रशालेतर्फे प्रसिद्ध होणाऱ्या चित्रमयजगत् या मासिकांत क्रमशः तीन वर्षे (१९१३, १९१४, १९१५) मध्ये प्रसिद्ध झाली आहे (आनंदराव जोशी-पुरुषार्थ १९४१ मे).

यांनी गवतापासून अन्न तयार करण्याचा शोध लावला आणि तो ब्राझील सरकारला दिला. तसेंच गव्हासंबंधी यांनी अनेक शोध लावलेले आहेत.

खानसाहेब, डॉक्टर—(जन्म स. १८८३) सरहद्द प्रान्तांतील राष्ट्रसभेचे मुख्य प्रधान.

हे सरहद्दगांधी अबदुल गफारखान यांचे थोरले बंधु. हे पेशावर येथे मिशन स्कूलमध्ये शिकून मॅट्रिक झाले आणि मुंबईच्या मेडिकल कॉलेजांत एक वर्ष काढून हे इंग्लंड येथे गेले. तेथे एम्. आर्. सी. एस्. ही पदवी

मिळवून हे पहिल्या महायुद्धांत सामील झाले. महायुद्धानंतर देखील हे फ्रान्समध्ये काम करीत होते. पुढे इकडे सत्याग्रहाची चळवळ सुरू झाली तेव्हा यांना मोठ्या मुष्किलीने इकडे येण्याची परवानगी मिळाली. हे इकडे आले तेव्हा घरांतील बहुतेक माणसें तुडंगांत होती. ही स्थिति पाहतांच यांनी तिकडील नोकरीचा राजीनामा दिला व पेशावर येथे आपला डॉक्टरीचा धंदा सुरू केला.

काँग्रेसने मंत्रिमंडळ स्वीकारले तेव्हा हे मुख्य प्रधान होते. पुढे काँग्रेसने मंत्रिमंडळाचा त्याग केला तेव्हा यांनी ते सोडले. पुनः यांनी मंत्रिमंडळ बनविण्याची जबाबदारी पत्करून हे मुख्य मंत्री झाले (मार्च १९४५). यांनी एका युरोपियन स्त्रीशी विवाह केला असून यांची मुलेंहि चळवळीत भाग घेणारी आहेत (खान बंधू-प्रेमा कंटक).

खानापूरकर, विनायक पांडुरंग—(जन्म स. १८५८-मृत्यु स. १९१९) सुप्रसिद्ध गणितज्ञ ज्योतिषी.

हे जामदग्न्यगोत्री ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण. सातारा जिल्ह्यांतील खानापूर येथे राहणारे होत. यांचे संस्कृत भाषा, व्याकरण, ज्योतिष इत्यादिकांचे अध्ययन जुन्या पद्धतीने झाले असून शिवाय युरोपीय गणित आणि ज्योतिष यांचे अध्ययन केरोपंत नाना छत्रे, रावजी मोरेश्वर देवकुळे यांजपाशी झाले. स. १८७५ मध्ये पुणे येथे वेदशास्त्रोत्तेजक सभा सुरू झाली, तिजपुढे यांची भारतीय ज्योतिष आणि संस्कृत व्याकरण यांची परीक्षा झाली.

वैनायकीय द्वादशाध्यायी या नावाचा ताजक ग्रंथ वर्षफल करण्यास फार सोयीचा असा यांनी केला आहे. तसेंच कुंडसार, अर्धकांड, युक्लिडच्या दोन पुस्तकांतील सिद्धान्तांच्या प्रतिज्ञांचा वृत्तबद्ध संस्कृत अनुवाद, सिद्धान्तसार हे संस्कृत ग्रंथ यांनी केले आहेत. सिद्धान्तसार ग्रंथांत पृथ्वीच्या गति इत्यादिकांचे विवेचन आधुनिक मताप्रमाणे केले आहे. भास्करीय लीलावती, बीज, गोलाध्याय व गणिताध्याय यांचे मराठी भाषान्तर यांनी सोपपत्तिक केले आहे (भा. ज्यो. इ. पा. ३०७).

खापडें, गणेश कृष्ण—(जन्म स. १८५४-मृत्यु स. १९३८) सुप्रसिद्ध वकील, विद्वान, वक्ते व सार्वजनिक कार्यकर्ते पुरुष.

यांचा जन्म निजाम राज्यांत इंगोली येथे झाला. त्या दिवशी गणेशचतुर्थी असल्यामुळे यांचे गणेश असे नांव ठेवण्यांत आले. तथापि लोकांत हे दादासाहेब या नांवाने प्रसिद्ध होते. यांचे मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण नागपूर, उमरावती व अकोला येथे झाले. त्याच वेळी यांनी संस्कृतचे अध्ययन त्या वेळी प्रसिद्ध असणारे नारायणशास्त्री पिंजरकर यांचेपाशी शास्त्रशुद्ध पद्धतीने केले. त्याचा परिणाम यांच्यावर संबंध आयुष्यभर आढळून येत असे. स. १८७३ साली हे मुंबईस एल्फिन्स्टन कॉलेजांत दाखल झाले. क्रमाने बी. ए. होऊन (१८७७) चार वर्षे फेलोशिपचा उपभोग घेऊन एल्एल्. बी. झाले (१८८३). स. १८८४-८९ पर्यंत एक्स्ट्रा असिस्टंट कमिशनर म्हणून नोकरी करून स. १८९० साली यांनी नोकरी सोडून वकीलीला सुरुवात केली.

वकीलीला आवश्यक असणारे गुण तर यांच्याजवळ होतेच. शिवाय विद्वत्ता, मोहक वाणी, सरकारी कामाचा अनुभव यांमुळे लवकरच हे वन्हाडांतील प्रमुख वकील बनले. फौजदारी खटल्यांतील मार्मिक व शोधक पण गोड उलट तपासणीमुळे आणि दिवाणी खटल्यांतील सूक्ष्म विवेचनामुळे यांचा दर्जा सारखा वाढतच चालला. पैशाचा तर यांच्यावर नुसता पाऊस पडे. एके वर्षी यांना ऐंशी हजार रुपये मिळाल्याचा दाखला आहे.

या यांच्या उत्कर्षाबरोबरच सार्वजनिक कार्यातहि यांनी पदार्पण केले. स. १८९५ पासून सरकारने काढून टाकीपर्यंत हे उमरावती म्युनिसिपालिटीचे व्हा. चेअरमन होते. म्हणजे तेव्हाचे त्या संस्थेचे सर्वात मोठे लोकनियुक्त अधिकारी होते. उमरावती जिल्हा बोर्डाचे कित्येक वर्षे अध्यक्ष होते (१८८९-१९०७). एवढेच की, दरम्यान हे सरकारनियुक्त अध्यक्ष नेमले गेल्यामुळे यांना उपाध्यक्ष म्हणण्यांत येई.

यांच्या कार्यकर्तृत्वामुळे स. १८९२ साली नागपूर येथे भरलेल्या सामाजिक परिषदेचे अध्यक्षस्थान व स. १८९७ साली उमरावती येथे भरलेल्या राष्ट्रीय सभेचे स्वागताध्यक्षपद यांनाच देण्यांत आले.

काँग्रेसमध्ये यांनी अनेक परिणामकारक भाषणे केली. यांपैकी, मुंबई (१८९८), मद्रास (१९०३) व काशी (१९०५) येथील लॉर्ड कर्झनच्या धोरणावर केलेले उपरोधिक भाषण ही तीन भाषणे यांची फार प्रसिद्ध आहेत. स. १९०५ साली मध्यप्रान्त-प्रांतिक परिषदेचे अध्यक्षस्थान यांनाच देण्यांत आले होते.

हे स्वाभिमानी असल्याने प्रथमपासूनच राष्ट्रीय विचाराचे होते. पण यांची एक सून श्रीमंत बाबामहाराज पुणे यांची कन्या असल्यामुळे आणि त्यांची सर्व जिनगी श्रीमंत जगन्नाथमहाराजांच्या हाती जाईपर्यंत बाबामहाराजांच्या जिनगीचे हे एक ट्रस्टी असल्यामुळे लोकमान्य टिळकांशी यांचा परिचय झाला व स्नेह वृद्धिगत होत गेला, व हे राष्ट्रीय पक्षाशी एकरूप झाले. पुढे तर हे असे स्पष्ट सांगत की, 'मी एका लोकमान्य टिळकांखेरीज जन्मांत कधी कोणाचा अनुयायी झालो नाही.'

स. १९०७ साली यांच्यावर सरकारी रोष होऊन यांना उमरावती शहर म्युनिसिपालिटीच्या उपाध्यक्षपदावरून काढून टाकण्यांत आले, तेव्हा यांनी जिल्हाबोर्डाचे उपाध्यक्षत्वहि सोडून दिले. यांच्याविषयी सहानुभूति व सरकारचा निषेध करण्याकरिता सर्व लोकनियुक्त सभासदांनीहि राजीनामे दिले. या वेळी यांनी निर्भयपणे राष्ट्रीय पक्षाचा पुरस्कार करून कोणताहि धोका पत्करण्याची तयारी दाखविली.

काँग्रेसच्या सुरक्षितपणाकरिता फिरोजशाह मेथा यांनी नागपूर हे तिचे पूर्वनियोजित स्थळ रद्द करून ती सुरतेस भरविण्याचे निश्चित केले (१९०७), तेव्हा सुरत येथे आपल्याला अनुकूल भूमिका उत्पन्न करण्याकरिता लो. टिळकांनी यांनाच तेथे पाठविले. यांनीहि पण पक्षकारांची घेतलेली फी परत करून १६ डिसेंबरला सुरत गाठली. आणि मराठी, उर्दू, हिंदी, संस्कृत वगैरे भाषांप्रमाणेच गुजराथी भाषेतहि आपले मोहक, विनोदी आणि विलक्षण परिणामकारक वक्तृत्व चालवून यांनी तेथील वातावरण बदलून टाकले. स. १९०८ साली टिळकांना पकडल्याचे कळतांच वडिलांचे दुसरे दिवशीचे श्राद्ध व इतर कामे बाजूस सारून हे मुंबईस येऊन त्यांच्या सन्निध दाखल झाले, व शिक्षा होतांच हे अपील वगैरे खटपटीकरितां परस्पर मुंबईहूनच इंग्लंडला रवाना झाले. खटपटीला यश न येतांच हे परत आले व मंडाले येथे टिळकांना भेटून सव्वादोन वर्षांनी पुनः घरी गेले. त्या अवधीत यांच्या वृद्ध माता मुक्ताबाई ७३ वर्षांच्या होऊन मृत झाल्या होत्या. त्यांची यांची अखेरची भेटहि झाली नाही.

टिळक सुटून आल्यावर पुनः राजकीय चळवळीस रूप येऊ लागले. काँग्रेसमध्ये राष्ट्रीय पक्षाने शिरावे असे ठरतांच त्या प्रश्नाचा निर्णय करण्याकरितां बेळगांव येथे

मुंबई प्रांतिक परिषदेचें अधिवेशन भरविण्यांत आलें (१९११). त्या परिषदेचें अध्यक्षस्थान टिळकांनीं यांनाच दिलें. त्या वेळचें यांचें भाषण अत्यंत मार्मिक व विचारपूर्ण असें आहे.

स. १९१७ सालीं भारतमंत्री मांटॅग्यु राजकीय सुधारणांबाबत चौकशी करण्याकरितां हिंदुस्थानांत आले तेव्हां त्यांना भेटण्याकरितां दिल्लीस गेलेल्या काँग्रेस डेप्युटेशनमध्ये हे होते. तसेंच दिल्लीच्या कौन्सिलांतहि हे होते (१९१८). मांटफोर्ड सुधारणा अंमलांत आल्यावर 'कौन्सिल ऑफ स्टेट'मध्ये हे निवडून आले व तेथें यांनीं उत्कृष्ट कामगिरी केली. स. १९१९ सालीं खांडवा येथें भरलेल्या वऱ्हाड-मध्यप्रान्त प्रांतिक परिषदेच्या अध्यक्षस्थानीं यांची योजना झाली होती. थोड्याच दिवसांनंतर काँग्रेस डेप्युटेशनमधून हे इंग्लंडास गेले. तेथें यांचा मुकाम तेव्हां ७-८ महिने होता. तेथील यांच्या ईंग्रजींतील विनोदी वक्तृत्वामुळें यांची इतकी प्रसिद्धि झाली की, यांना तेथील वृत्तपत्रांनीं 'हिन्दी मार्क ट्वेन' म्हणून टोपण नांव दिलें.

स. १९२० सालीं लोकमान्य मुंबईस विशेष आजारी आहेत असें कळतांच हे ताबडतोब मुंबईस आले. शेवटीं त्यांचें देहावसान होतांच यांनीं आपली कर्तव्यबुद्धि जागृत ठेवून सर्वास सुचविलें कीं, 'बळवंतरावांसारखा पुरुष पुनः आतां होणें नाहीं, व आपल्यापैकीं कोणाहि एकाला त्यांचें काम पुढें चालवितां येणें शक्य नाहीं. तेव्हां आपण आतां त्यांच्याच शपथा घेऊन अखिल महाराष्ट्रासाठीं एक मंडळ नेमून त्यांच्या सल्ल्यानें सर्वजण चालत जाऊं. असें करूं तरच आपला निभाव लागेल व त्यांचें कठीण कार्य आपण पुढें चालवूं शकूं.' पण ही यांची सूचना अनेक कारणांनीं त्या वेळीं अमलांत आली नाहीं.

असहकारितेचा ठराव प्रथम ज्या काँग्रेसमध्ये पास झाला त्या कलकत्त्याच्या (१९२०) व त्यानंतरच्या नागपूरच्या काँग्रेसला (१९२१) हे गेले होते. पण यांच्या सांगण्याचा तेथें परिणाम झाला नाहीं. तेव्हापासून देशांत असहकारितेची चळवळ सुरू झाली व हे राजकारणांतून प्रायः निवृत्त झाले.

त्यानंतर श्रीजगन्नाथमहाराजांच्या दाव्याकरितां हे इंग्लंडला गेले व तिकडे पांच महिने होते (१९२३). पुण्याचें टिळक स्मारक-मंदिर उघडण्याचा समारंभ

यांचेच हस्ते झाला. त्या वेळीं यांनीं केलेल्या अतिसुंदर भाषणामुळें महाराष्ट्राच्या राजकारणाला वळण लागण्यास अतिशय मदत झाली. स. १९२८ ऑक्टोबरांत यांच्या पत्नी सौ. लक्ष्मीबाई ऊर्फ आईसाहेब वारल्या. आणि आपला सार्वजनिक व्याप यांनीं अगदीं सोडला.

यांच्या घरीं नित्य पंक्तीस घरच्या मंडळीइतकी तरी पाहुण्यांची गर्दी असे. नेहमीं ५०-६० विद्यार्थ्यांना तरी फी, पुस्तकें, भोजन वगैरेपैकीं कांहींची तरी मदत होत असे. मधुकरी इतकी वाढण्याचा परिपाठ असे कीं, मधुकऱ्याचें एक वेळचें पोट यांच्या घरच्या अन्नानें भरावें.

यांच्या उंच, भव्य शरीरयष्टीप्रमाणेंच यांचा पोषाखहि नेहमीं भपकेदार व वैशिष्ट्यपूर्ण असे. विशेषतः यांचा भरजरी फेटा डोक्यावर श्रीच्या वेलांटीप्रमाणें मोठ्या भपकेदारपणें उभवून डोक्याला लपेटलेला असे. त्यामुळें यांच्याकडे कोणाचेंहि सहज लक्ष वेधे. औदार्यपूर्ण व खार्चिक वागणूक, भपकेदार पोषाख आणि भारदस्त खुमासदार भाषण यांमुळें यांना लोक 'वऱ्हाडचे नबाब' या टोपण नांवानें संबोधित.

खांडेकर, विष्णु सखाराम—(जन्म स. १८९८) महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध कथालेखक, कादंबरीकार व टीकालेखक.

यांचे वडील आत्मारामपंत सांगलीस मुन्सफ होते. परंतु कोंकणांतील आपल्या एका जमीनदार चुलत्याला दत्तक गेल्यानें हे विष्णु सखाराम बनले (१९१६). वडील पूर्वीच वारले असल्यानें (१९११) व दत्तक वडिलांशीं यांचें कधींच जमूं न शकल्यानें शिक्षण व मनः-स्वास्थ्य यांना हे मुकले. वकिलीची परीक्षा देऊन काल कंठणें शक्य असतां हि, आगरकरांच्या त्यागी जीवनाची चमत्कारिक छाप मनावर शाळेंत असले वेळेपासूनच बिंबली गेली असल्यानें यांनीं कोंकणांतील शिरोज्याला 'ट्यूटोरियल इंग्लिश स्कूल' नांवाची शाळा काढली (१९२०), व ती नांवारूपास आणण्याची जिवापाड मेहनत घेतली. आतां यांचा या शाळेशीं कोणत्याहि प्रकारचा संबंध नाहीं.

उत्कृष्ट कल्पनासौंदर्य बाळगणारे एक रसिक लेखक या दृष्टीनें सर्वसाधारण मराठी वाचक यांना ओळखतात. परंतु यापेक्षां हि महाराष्ट्रांत प्रचलित होऊं पाहणाऱ्या 'जीवनासाठीं कला' या विचारप्रणालीचे जनक या

दृष्टीने यांस विशिष्ट महत्त्व आहे. सुसंगति, स्वभाव-चित्रण किंवा प्रसंगी लालित्य या बाह्य गोष्टीपेक्षा वाचकाला पुनःप्रत्यय पटवून प्रत्यक्ष जीवनांत उपयोगी पडणारे नवीन संदेश देणारे वाङ्मय उत्पन्न करणे हे वाङ्मयसेवकाचे कार्य आहे, अशा प्रकारची विचारसरणी यांनी या वादामध्ये गोवलेली आहे.

अर्थातच याशिवाय अन्य दृष्टिकोनांतून 'कांचनमृग', 'उल्का', 'क्रौंचवध' हे यांचे कादंबरी-वाङ्मय, 'नवमल्लिका', 'पहिली लाट', 'घरच्याबाहेर' हे यांचे कथासंग्रह किंवा 'छाया', 'देवता', 'संगम' या यांच्या पटकथा तपासून पाहणाऱ्या वाचकांची थोडी निराशाच होण्याचा संभव आहे.

खांबेडे, महादेव लक्ष्मण—(जन्म स. १८६८) प्रसिद्ध वकील, व्यापारी व रत्नपारखी. यांचा जन्म आजर्ले येथे झाला. रत्नागिरी हायस्कुलांतून मॅट्रिक होऊन (१८८९) हे डिस्ट्रिक्ट प्लीडर झाले (१८९३). यांनी १९१४ पर्यंत खानदेशांत जळगांवी वकिली केली.

१९०२-२७ पर्यंत सोन्या-चांदीच्या मालाचे व मोती-जवाहिरांचे दुकान यांनी घातले. त्याचप्रमाणे दागिने व भांड्यांचा कारखाना चालविला. त्याबद्दल अनेक ठिकाणांहून पदके व प्रशस्तिपत्रे मिळाली.

जळगांव नगरपालिकेत सभासद, कार्याध्यक्ष व उपाध्यक्ष म्हणून कामे केली. खांबेडे व्यायामशाळा १५०० रु., आजर्ले इंग्रजी शाळा १२०० रु., जळगांव हायस्कूल १००० इत्यादि पुष्कळ देणग्या दिल्या.

जवाहिराचा व्यापार सुरू केल्यावर मौल्यवान् धातु, मोती व रत्नांचा अभ्यास केला, व त्यासंबंधी मौक्तिक-प्रकाश, रत्नप्रदीप (दोन खंड) असे तीन सुंदर शास्त्रीय ग्रंथ प्रसिद्ध केले. या ग्रंथांत यांचा अभ्यास व अनुभव चांगला व्यक्त झाला आहे.

खुदाबक्ष, मुहम्मदबक्ष, खानबहादूर—(जन्म स. १८४२-मृत्यु स. १९०८) पाटणा ओरिएण्टल पब्लिक लायब्ररीचे संस्थापक. तीच लायब्ररी पुढे 'खुदाबक्ष लायब्ररी' म्हणून यांच्या नावाने प्रसिद्ध झाली. यांनी लायब्ररीच्या इमारतीकरिता ऐंशी हजार रुपये खर्च केले (१८९१). हे सुप्रसिद्ध वकील असून निजामसंस्थानच्या हायकोर्टाचे हे मुख्य न्यायाधीश होते (१८९४-९८). यांचा जन्म बिहारमधील चाप्रा गांवी झाला.

यांनी पाटणा ओ. प. लायब्ररी तेथील हस्तलिखिते पाटण्याच्या बाहेर हलवावयाची नाहीत, या अटीवर सार्वजनिक केलेली आहे. या वाचनालयांत मुसलमानी वाङ्मयाचा अतिशय उत्तम संग्रह आहे. त्यांत अरबी, फारशी व इराणी भाषेतील अत्यंत दुर्मिळ व महत्त्वाचे हस्तलिखित ग्रंथ आहेत.

जुन्या मुसलमानी जगांत वाङ्मय व ज्ञान या दोन्ही शाखांत तत्कालीन पंडितांनी प्रगट केलेल्या चांगल्या-वाईट समजुतीची यथार्थ कल्पना आणून देणारा अमोल पुस्तकसंग्रह अशी त्याची जगभर प्रसिद्धी आहे. आपल्या वडिलांच्या अखेरच्या इच्छेला मान देण्याकरिता यांनी या कार्यात लक्ष घातले. पण तेच पुढे यांचे जीवितकार्य होऊन बसले. दुर्मिळ हस्तलिखित ग्रंथ जमविणे व त्यांचा ज्ञानेच्छु लोकांकडून उपयोग झालेला पाहणे यांतच यांचा सर्व आनंद सामावला जाऊ लागला. कधीकधी तर आपल्या मासिक प्राप्तीपेक्षांहि जास्त खर्च हे या ग्रंथ-संग्रहाकरिता करित. यांच्याजवळ प्रथम १४०० हस्तलिखिते होती. ती वाढवीत हा संग्रह सार्वजनिक करिते वेळी ४००० झाली व यांच्या मृत्युसमयी ती संख्या ५००० पर्यंत गेली होती. यांमध्ये डी. सॅकी, सर जॉर्ज औसले व मि. ब्लॉकमान यांसारख्या तज्ज्ञ प्राच्यविद्या-पंडितांनी जमविलेल्या हस्तलिखितांचाहि संग्रह करण्यांत आला. 'महबूब-उल्-अल्बाब' या आपल्या हस्तलिखितांच्या संग्रहाची यांनी केलेली सूची प्रसिद्ध आहे.

सर डेन्शन रॉस व सर चार्लस लॉयल यांचेमुळे लॉर्ड कर्झन यांचे लक्ष या संग्रहाकडे गेले. तेथील अपूर्व व अमोल संग्रह पाहून ते तर थक्क झाले. त्यांनी वाचनालयाकरिता इमारत व हस्तलिखितांची सूची या दोन कामाकरिता सरकारी मदत देण्याची ताबडतोब व्यवस्था केली. त्याप्रमाणे सर डेन्शन रॉस यांच्या नेतृत्वाने तयार झालेली तेथील हस्तलिखितांची अनेक खंडात्मक सूची सरकारने प्रसिद्ध केली आहे.

मृत्युपूर्वी यांनी प्रकट केलेल्या इच्छेस अनुसरून यांचा दफनविधि यांच्या प्रिय ग्रंथसंग्रहालयाचे आवारांतच उरकण्यांत आला.

खेर, बाळ गंगाधर—(जन्म स. १८८८) सुप्रसिद्ध काँग्रेसकार्यकर्ते व मुंबई इलाख्याचे मार्जी मुख्य प्रधान.

जन्मस्थान रत्नागिरी. नगर सोसायटी हायस्कूलमधून मॅट्रिक व मुंबई, विल्सन कॉलेजमधून बी. ए. (१९०६).

संस्कृतचें 'भाऊ दाजी' पारितोषिक मिळालें. नंतर १९०८ मध्ये एल.एल.बी. झाले व सॉलिसिटर फर्ममध्ये नांव नोंदविलें (१९०९). स. १९१२ मध्ये युरोप व अमेरिकेचा प्रवास करून परत आले. परत आले तेव्हां जवळ खिशांत अवघे दोन रुपये होते. तेव्हां नोकरी-करितां वर्तमानपत्रांत पुढीलप्रमाणें जाहिरात दिली : 'डबल ग्रॅज्युएटला नौकरी पाहिजे आहे.' त्यावरून न्या. बीमन यांनी यांना आपले सेक्रेटरी म्हणून बोलाविलें. न्यायमूर्ति डोळ्यांनी जवळजवळ अंध होते. स. १९१६ मध्ये हे न्यायमूर्तीबरोबर पुनः परदेशांत प्रवासास निघाले. परत आल्यावर मणिलाल नानवटी-बरोबर सॉलिसिटरची फर्म चालू केली (१९१८). तिचें उद्घाटन न्या. बीमन यांच्या हस्ते केलें, आणि त्याच व्यवसायांत उत्तम यश संपादन केलें.

सामाजिक कार्य तेव्हांपासून चालू होतेंच. राजकारणाकडे तर लहानपणापासूनच ओढा होता. गांधींच्या राजकारणाकडे अभ्यासपूर्वक यांनी लक्ष दिलें (१९२२). तेव्हां हे स्वराज्यपार्टीचे व बाडोली चौकशी कमिटीचे सेक्रेटरी होते. यांनी मुंबईत हरिजनांच्या उद्धारार्थ एकसारखे प्रयत्न चालू ठेविले. महाराष्ट्र हरिजन-सेवक-संघाचे हे अध्यक्ष होते. स. १९३० मध्ये मीठसत्याग्रहांत यांनी भाग घेतला व यांना ८ महिने सश्रम कारावास व २५० रु. दंड झाला. स. १९३२ मध्ये यांना दोन

वर्षे कारागृहवास भोगावा लागला. यांच्या या एकनिष्ठ व गोडव्या कार्याचा परिणाम म्हणून स. १९३७ साली राष्ट्रसभेची मंत्रिमंडळें स्थापन झाली, तेव्हां मुंबई प्रान्ताचें मुख्य मंत्रिपद यांच्याकडे आपण होऊन चालत आलें, आणि यांनीहि पण तें अत्यंत यशस्वीपणें चालवून आपला व राष्ट्रसभेचा लौकिक वाढविला.

पुढें दुसरें महायुद्ध सुरू होतांच सरकारचा युद्ध-हेतु स्पष्टपणें जाहीर होईना, म्हणून राष्ट्रसभेच्या मंत्रिमंडळानें राजिनामे दिले. तेव्हां यांनीहि राजीनामा दिला. ८ ऑगस्ट १९४२ च्या 'चलेजाव' घोषणेमुळें सर्व राष्ट्रसभेचे पुढारी तुडंगांत गेले; त्यांत हेहि तुडंगांत गेले. जवळजवळ दोन वर्षांनंतर तुडंगांतून सुटून येतांच यांनी सर्व प्रान्तभर हिंडून विधायक कार्यास सुरुवात केली.

हे बहुभाषाकोविद आहेत. कानडी साधारण व गुजराथी भाषाहि हे सफाईदारपणें हाताळूं शकतात. कायदे-भंगाच्या चळवळींत हजारों लोक तुडंगांत गेले, पण आपणास अपमानकारक वाटणाऱ्या अटींना मान न तुकवितां प्रत्यक्ष आपल्या जन्मदात्याच्या अन्त्यदर्शनासाठीं तुडंगांतून बाहेर पडण्याचें यांनी नाकारलें. अत्यंत ध्येयनिष्ठ, बुद्धिमान्, निग्रही, सच्छील, चारित्र्यसंपन्न व अजातशत्रु असा यांचा लौकिक आहे, आणि अधिकाराचा उपभोग घेतल्यानंतरहि यांनी तो टिकविला आहे.

ग

गजेन्द्रगडकर, राघवेन्द्राचार्य वैकटाचार्य— (जन्म स. १७९२-मृत्यु स. १८५२) विख्यात संस्कृत पंडित. धारवाड जिल्ह्यांत निजामच्या राज्याच्या सीमेवर गजेन्द्रगड या नांवाचा एक किल्ला आहे. त्याच किल्ल्यावर यांचा जन्म झाला. यांच्या मातेचें नांव सावित्री. पिता लवकर वारल्याने यांचें पालनपोषण मातेनेच केलें. सांगलीजवळील हरिपुर गांवीं चुलते व्यासाचार्य यांच्या-जवळ प्राथमिक अध्ययन केल्यावर पंढरपुरीं विठ्ठलोपाध्याय यांच्याकडे हे उच्च शिक्षणाकरितां गेले. तेथें प्रसिद्ध पंडित पंढरपूर कृष्णाचार्य, हुलगी कृष्णाचार्य इत्यादि यांचे सहाध्यायी होते. विठ्ठलोपाध्याय हे धर्म-सिंधुकार काशीनाथोपाध्याय यांचे बंधु व गदाधरीचे व्याख्याकार कृष्णभट्ट आर्डे यांचे शिष्य होत. ते तेथील

न्यायाधीश असल्याने त्यांना शिकविण्यास वेळ मिळेना म्हणून हे ज्ञानसूर्य म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या नागोजी-भट्टाच्या परंपरेतील नीळकंठशास्त्री यत्ते यांच्याकडे पुणें येथें येऊन राहिले. यांची बुद्धिमत्ता पाहून थत्त्यांनी यांना सकुटुंब होते तरी घरीं आश्रय देऊन निष्णात केलें. तेथें यांचे सहाध्यायी भास्करशास्त्री अभ्यंकर, मेरुशास्त्री गोडबोले व कुप्पाशास्त्री द्रविड वगैरे पंडित होते. असे निष्णात शिष्य तयार झाल्यावर अखेरचे दिवस काशीस घालविण्याच्या हेतूने ते निघाले. हे त्यांना नाशिकपर्यंत पोचविण्यास गेले होते. पुण्यास कांहीं दिवस राहून हे गजेन्द्रगडाकडे निघाले असतां यांना सातारच्या छत्रपतींनी आश्रय देऊन ठेवून घेतलें. तेथें यांच्याकडे देशोदेशींचे एका वेळी २०० पर्यंत विद्यार्थी

शिकत असत. त्यांची सर्व प्रकारे तेथे व्यवस्था होत असल्याने घराला गुडकुलाचे स्वरूप असे. कर्नाटकांतील प्रसिद्ध वैय्याकरण हनुमदासाचार्य, त्यांचे बंधु खुब्बाचार्य, बापुशास्त्री पटवर्धन, अनंतशास्त्री पेंढारकर वगैरे यांचे शिष्य होत.

पूर्वमीमांसेचे अध्ययन केल्यावांचून उत्तरमीमांसेचे अध्ययन विफल होय, हें जाणून यांनी श्रौताग्न्याधानपूर्वक पूर्वमीमांसेचे अध्ययन केले होते. प्रातःकाळी अग्नीची उपासना झाल्यावर देवघराच्या पुढील सोप्यावरच हे सकाळीं विद्यार्थ्यांना वेदान्ताचे पाठ देत आणि भोजनोत्तर इतर दर्शनांचे पाठ चालत. असे सतत वीस वर्षे अध्यापन-कार्य यांनी सातान्यास केले. यानंतर ग्वाल्हेरनराधीशाने प्रधानन्यायाधीशपदावर यांची नेमणूक केल्यावर हे ग्वाल्हेरला गेले. पण तेथे जातांच यांचा कनिष्ठ पुत्र वामनाचार्य काशीस महामारीने मृत्यु पावल्याची दुःखद वार्ता ऐकतांच यांनी न्यायाधीशाची जागा सोडली व हे ब्रह्मावर्ती गंगातटाकी येऊन राहिले व तेथे यांनी आपले शेष आयुष्य सत्कर्मात व्यतीत केले. यांचे ग्रंथ—व्याकरण-१ विषमी, २ चंद्रिका (या दोन्ही शब्देदुशेखरावरील टीका आहेत. पहिली मुद्रित व दुसरी अमुद्रित), ३ प्रभा (कौस्तुभव्याख्या, अमुद्रिता), ४ त्रिपथगा (परिभाषेदुशेखरव्याख्या—मुद्रिता), ५ प्रभा (शब्द-रत्नव्याख्या—अमुद्रिता. या टीकेत स्वकृत भाष्यटीकेचा निर्देश आहे पण ती उपलब्ध नाही). वेदान्त—६ विष्णु-सहस्रनामटीका (मुद्रित), ७ नारायणोपनिषद्व्याख्या (मुद्रित), ८ उपाधिखंडनटीका (अमुद्रित), ९ गीता-टीका (,,), १० श्वेताश्वतर टीका (,,), ११ रामतापिन्यादि उरनिषद्व्याख्या (,,).

यांचे तृतीय पुत्र रामाचार्य हे ग्वाल्हेर राज्याचे आस्थान पंडित असल्याने त्यांचे घराणे तिकडे आहे. यांचे द्वितीय पुत्र नारायणाचार्य यांचा वंश सातान्यास असून त्यांनी यांच्या पांडित्याची परंपरा अखंड चालविली आहे.

गजेन्द्रगडकर, नारायणाचार्य राघवेन्द्राचार्य—(जन्म स. १८१८—मृत्यु स. १८७३) सुप्रसिद्ध संस्कृत पंडित. हे न्याय, वेदान्त, व्याकरणादि शास्त्रांत निष्णात होते. विद्यार्थी तयार करणे हा त्या वेळच्या पंडितांस असणारा छंद यांनाहि होता. तथापि यांची कीर्ति पुनर्विवाहवादांमुळे विशेष झाली. पुणे येथे श्रीशंकराचार्यांच्या पुढे शके १७९१ फा. व. ११ ते

१७९२ चैत्र शु. ३ पर्यंत नऊ दिवस हा वाद चालला. उभयपक्षांचे पांचपांच मिळून दहा पंच होते. गोपाळाचार्य अण्णा कऱ्हाडकर हे सरपंच होते. विष्णुशास्त्री पंडित हे वादी व हे प्रतिवादी होते. पंडितांना न्या. रानडे, डॉ. भांडारकर वगैरे मदत करीत होते. त्यांना उत्तर देण्याचे काम यांच्याकडे होते. शेवटी पांच विरुद्ध चार अशा बहुमताने पुनर्विवाह अशास्त्र, असा शंकराचार्यांनी निर्णय दिला.

यांचे ग्रंथ—१ महावाक्यार्थखंडनम्, २ ब्रह्मानंदीखंडनम्, ३ ब्रह्मविद्याभरणखंडनम्, ४ श्वेताश्वतरोपनिषद्व्याख्या (मुद्रिता), ५ शंकरपादभूषणखंडनम्, ६ पुनर्विवाह-खंडनम्, ७ न्याये बहूनि क्रोडपत्राणि.

गजेन्द्रगडकर, अनंताचार्य नारायणाचार्य—(जन्म स. १८३५—मृत्यु स. १८९३) सुप्रसिद्ध संस्कृत पंडित. यांचा जन्म वाई येथे रड्डी यांच्या घरी झाला. यांचे अध्ययन ब्रह्मावर्ती आज्ञे राघवेन्द्राचार्य यांजपाशी झाले. तेथे व्याकरण व न्यायशास्त्राचे अध्ययन पुरे केले. स. १८६० चे सुमारास हे सातान्यास परत आले. तेथे आपले वडिलांच्या जवळ अद्वैतसिद्धि, न्यायामृत-चंद्रिका वगैरे ग्रंथांचे अध्ययन केले व घराण्यांतील अध्यापनाचे कार्य सुरू केले. स. १८७८ साली कऱ्हाड मुक्कामी मायणीचे गर्बारे यांचे मुलाचे दत्तकासंबंधी श्रीशंकराचार्यासमोर जो वाद झाला त्यांत हे मुख्य होते. स. १८८४ साली मद्रास येथे स्त्रीपुनर्विवाहाच्या अशास्त्रतेबद्दल दि. ब. रघुनाथराव यांनी जो वाद उपस्थित केला त्यांत हे मुख्य होते. समयसूचकता व वक्तृत्व यांबद्दल यांची ख्याति असे. यांनी शब्देन्दु-शेखराच्या तिळन्त प्रकरणावर केलेले व्याख्यान अमुद्रित आहे.

गजेन्द्रगडकर, बाळाचार्य अनंताचार्य—(जन्म स. १८६२—मृत्यु स. १९२२) सुप्रसिद्ध संस्कृत पंडित. यांना अनेक ग्रंथ मुखोद्गत असत. द्वैत व अद्वैत वेदान्त यांनी अनेकांना शिकविला. सुधातत्त्वप्रकाशिकादि ग्रंथ यांचे तयार असत. सदर ग्रंथांचे ठरलेले अवलोकन करण्याचा यांचा क्रम आमरण चालू होता. पंजाब, म्हैसूर, जयपूर, पुणे, बडोदे वगैरे ठिकाणी हे परीक्षक असत. विद्याव्यासंग, सरळपणा, आस्तिक-वृत्ति, जिज्ञासा व देशाभिमान यांचा यांच्या आचरणांत उत्तम मेळ दिसे. द्वैत-वेदान्तभूषण, पुराणभूषण, नरसिंहाचार्य (मृत्यु स. १९३५), सुप्रसिद्ध पंडित

व्याकरणनिष्णात विद्यावाचस्पति सेतुमाधवाचार्य (मृत्यु स. १९३८), प्रो. अश्वत्थामाचार्य, एम्. ए. एल्फिन्स्टन कॉलेज, मुंबई, (जन्म स. १८९१), केशवाचार्य बी. ए. एल्एल्. बी. सातारा, मुंबई हायकोर्टाचे न्यायमूर्ति प्रल्हादाचार्य, एम्.ए., एल्एल्. बी. (जन्म स. १९००) हे यांचे पांच पुत्र होत.

गजेन्द्रगडकर, न्यायमूर्ति प्रल्हादाचार्य बाळाचार्य—(जन्म स. १९००) मुंबईचे सुप्रसिद्ध वकील व मुंबई हायकोर्टाचे न्यायाधीश.

लहानपणापासूनच हुषार विद्यार्थी म्हणून यांची ख्याति आहे. बी. ए.च्या परीक्षेत हे पहिल्या वर्गात पास झाल्यावर पुणे डेक्कन कॉलेजांत यांना 'दक्षिणा फेलो' नेमले. हे एम्. ए.ची परीक्षा संस्कृत घेऊन पहिल्या वर्गात पास झाले व यांना 'झाला' वेदान्त प्राइझ व भगवानदास शिष्यवृत्ति मिळाली. हे एल्एल्. बी. झाल्यावर मुंबई येथे वकिली करू लागले. तेथे वकील म्हणून इतका मोठा लौकिक अल्पवयांतच झाला की यांना हायकोर्ट न्यायाधीशाची जागा देण्यांत आली. धर्मकोशाच्या संपादकमंडळांत हे आहेत.

असे क्रमाने पांच पिढ्या पहिल्या प्रतीचे विद्वान् निर्माण करणारे घराणे क्वचितच आढळते.

गज्जर, विभुवनदास कल्याणदास—(जन्म स. १८६३-मृत्यु स. १९२०) गुजराथमधील सुप्रसिद्ध रसायनशास्त्रज्ञ.

यांचा जन्म सुरत येथील सुतार जातीच्या कुटुंबांत झाला. हे मॅट्रिक झाल्यावर रसायनशास्त्र घेऊन मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजांतून पहिल्या वर्गात बी. एससी. ची परीक्षा पास झाले. एम्. ए. होऊन यांनी कायद्याचाहि अभ्यास सुरू केला होता. पण यांच्या मनांत विज्ञान आणि रसायन यांसंबंधी लोकहितार्थ अधिक काम करण्याची इच्छा होती. म्हणून यांनी कराचीच्या सिंध कॉलेजमध्ये प्राध्यापकाचे काम पत्करिले. पण श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांच्या आश्रयाने रासायनिक व्यवसाय करणे अधिक सोईचे म्हणून यांनी बडोदा कॉलेजमध्ये रसायनशास्त्राच्या प्राध्यापकाची जागा पत्करिली.

बडोदा राज्यांत यांनी रंगकामाच्या व्यवसायासंबंधी अहवाल तयार केला, त्याची अंमलबजावणी करण्याकरिता छापकामाची व रंगकामाची प्रयोगशाळा काढली आणि व्यापक पायावर उद्योगसंस्थेची योजना आंखली. तदनुसार गायकवाड सरकारनी स. १८९० च्या जूनमध्ये बडोदा

येथे कलाभवनाची स्थापना केली. त्या संस्थेचे यांना मुख्य नेमण्यांत आले आणि यांनी १८९६ पर्यंत ती संस्था भरभराटीस आणण्याकरिता पुष्कळ श्रम केले. याच वेळी रंगविद्येत पारंगत होण्याकरिता यांनी जर्मन भाषेचे ज्ञान संपादन केले आणि 'रंगरहस्य' नावाचे त्रैमासिक सुरू केले. कलाभवनाचा विकास होत होत ते उद्योगधंद्यांचे विद्यापीठ बनावे म्हणून यांनी रात्रंदिवस प्रयत्न केले. पण यांची बदली निराळ्या खात्यांत होण्याचा प्रसंग येतांच या मानी गृहस्थांनी कलाभवन सोडले (१८९६).

बडोद्याहून हे मुंबईस आले तेव्हां विल्सन कॉलेजमध्ये यांची रसायनशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून नेमणूक झाली. तेथे युनिव्हर्सिटी सुधारणेची चळवळ करून यांनी रसायनशास्त्राचा निराळा अभ्यासक्रम तयार केला व अशा तऱ्हेने रसायनशास्त्रांत निष्णात झालेले विद्यार्थी बाहेर पडण्याची व्यवस्था केली. या वेळी मुंबईस फ्लेगचा आजार सुरू झाला. तेव्हां यांनी त्या आजारावर आयोडिन टरक्लोराइड नावाचे औषध शोधून काढले. परदेशी कंपन्या या औषधाच्या पेटंटकरिता यांना मोठी रक्कम देत असतांही यांनी ती घेतली नाही, व स्वतःहि त्याचे पेटंट घेतले नाही. लोकांच्या उपयोगाकरिता त्याची कृति जाहीर केली. १८९८ मध्ये मुंबईच्या महाराणी विक्टोरियाच्या पुतळ्याचे तोंडास कोणी तरी पक्का रंग फांसून तो काळा केला. तो रंग कोणालाहि काढता येईना, तेव्हां यांनी तो काढून तो पुतळा पूर्ववत् स्वच्छ केला.

आपल्या देशांत शास्त्रज्ञ तयार करण्याच्या तळमळीने यांनी १८९९ साली 'टेक्नोकेमिकल लॅबोरेटरी' नावाची स्वतंत्र प्रयोगशाळा मुंबईस स्थापन केली. युनिव्हर्सिटी व मेडिकल कॉलेज या संस्थासुद्धां आपले विद्यार्थी तेथे प्रयोग करण्यास पाठवीत असत, अशी येथील ख्याति होती. यानंतर यांनी कांही जातीच्या खऱ्या मोत्याचे कमी होणारे तेज त्यास पुन्हां प्राप्त करून देणारी रासायनिक क्रिया शोधून काढली.

यामुळे जगांतील रसायनशास्त्रज्ञांना यांनी चकित केले, यांची जगभर ख्याति झाली आणि या धंद्यांत यांनी लाखों रुपये कमाविले. ती कमाई यांनी रसायनशास्त्राच्या प्रचाराकरिता खर्च केली. १९०२ साली यांच्या योजना, प्रेरणा आणि अविश्रान्त श्रम यांच्या जोरावर बडोदा येथे 'अलेबिक केमिकल वर्क्स' स्थापण्यांत आले.

स. १९०२ साली श्री. गोवर्धनराम त्रिपाठींच्या सह यांनी 'कल्याणग्राम' नावाच्या एका नमुनेदार वसाहतीची योजना आंखली.

वैज्ञानिक संशोधन, त्याचा व्यवहारांत उपयोग करणारे कारखाने व त्यांमध्ये काम करणारे लोक यांचा या वसाहतीत प्रामुख्याने समावेश करण्यांत आला होता. पण यांची आर्थिक स्थिति पुढे बदलल्याने ती यशस्वी होऊ शकली नाही. १९१० मध्ये यांची पत्नी वारली आणि यांना निद्रानाशाचा आजार जडला. यांचे शेवटचे दिवस कष्टापूर्ण आर्थिक अडचणीत गेले.

गझनवी, अब्दुल करीम अबु अहमद— (जन्म स. १८७२) बंगालमधील लोकप्रिय जमीनदार व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

लंडनचे सेंट पीटर्स स्कूल, जर्मनीतील जेना व इंग्लंडमधील ऑक्सफर्ड विश्वविद्यालयांत आपले शिक्षण संपवून हे हिंदुस्थानांत आले व यांनी आपली मालमत्ता ताब्यांत घेतली (१८९४).

जुन्या इंपीरियल लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलमध्ये हिंदु-मुसलमानांच्या हितसंबंधांसंबंधी खटपट करून यांनी आपल्या लौकिक आयुष्यास सुरुवात केली (१९०९-१२). यानंतर कांही दिवस मुसलमानांच्या हितसंरक्षणाकरिता बंगालतर्फे व्हाइसरॉयच्या एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलमध्येहि यांनी काम केले (१९१३-१६). याच वेळी यात्रेकलंडच्या रहदारीसंबंधी चौकशी करण्याकरिता सिरीया, पॅलेस्टाइन व हेदजाअचे राजे हुसेन यांच्या दरबारी गेलेल्या एका राजकीय मंडळावर यांची नेमणूक झाली होती (१९१३). कांही दिवस हे बंगाल सरकारचे प्रधानहि होते (१९२४-२७).

'Pilgrim Traffic to Hedjaz and Palestine'. व 'Moslem Education in Bengal' ही यांची पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

गडकरी, राम गणेश— (जन्म स. १८८५-मृत्यु स. १९१९) मराठीतील सुप्रसिद्ध प्रतिभाशाली कवि, नाटककार व विनोदी लेखक.

यांचा जन्म गुजराथमध्ये झाला. वयाची दहा वर्षे उलटण्यापूर्वीच पितृवियोगाची आपत्ति कोसळली. पण प्राप्त परिस्थितीला तोंड देत हे एकोणिसाव्या वर्षी प्रवेश-परीक्षा पास झाले. कॉलेजच्या पहिल्या वर्षीत अपयश आल्याने हे किर्लोस्कर नाटक मंडळीत लहान मुलांचे

शिक्षक बनले. तेथे श्री. कृ. कोल्हटकरांशी परिचय होऊन त्याचे मैत्रीत रूग्णान्तर झाले व मंडळीबरोबर गांवोगांवी हिंडावे लागल्याने एकंदर अनेक गोष्टींचा यांना अनुभव आला. १९११पूर्वी यांच्या कांही कविता व नाट्यपर विनोदी लेख प्रसिद्ध झाले असले तरी यांना लोकप्रियता देणारे वाङ्मय यानंतरच प्रसिद्ध झालेले आहे.

यांच्या वाङ्मयाचे तीन भाग पडतात : काव्य, स्फुट लेख व नाटक. यांच्या सर्व कवितांचा संग्रह वावैजयंती या नावाने यांच्या मृत्यूनंतर प्रसिद्ध झाला आहे. यांच्या उत्कृष्ट कविता १९११-१६ या पांच वर्षांत प्रसिद्ध झाल्या. आधुनिक कवींपैकी केशवमुन हे यांचे फार आवडते होते. हे आपणास 'केशवमुताचा सच्चा चेला' म्हणवितात. त्यांच्या तुतारीच्या धर्तीवर दसरा व झपूर्झाच्या धर्तीवर कलगीचे गाणे इत्यादि कविता यांनी रचल्या. गुलाबी कोडे, राजहंस, मुरली, घुंगुरवाळा इत्यादि यांच्या कविता सरस आहेत. हे आपल्या कविता गोविंदाग्रज या नावाने प्रसिद्ध करीत.

'संपूर्ण बाळकराम' हा यांच्या विनोदी लेखाचा संग्रह प्रसिद्ध आहे. बाळकराम हे यांनी आपल्या गद्य लेखनाकरिता टोपण नाव घेतले होते. यांत १९१३-१५ चे अवधीत लिहिलेले 'रिकामपणची कामगिरी' हे पांच लेख हा मुख्य भाग आहे. त्यांत ठकीच्या लमाकरिता कराव्या लागणाऱ्या खटपटीचे वर्णन केले आहे. कल्पकता, कोटि-बाजपणा, व्यंगोक्ति, अतिशयोक्ति इत्यादिकांमुळे हे लेख चुरचुरीत व मनोरंजक झाले आहेत. 'कवींच्या कारखान्यांत' व नाट्यविषयक लेखहि मजेदार आहेत. शिवाय मूकनायक, सकाळचा अभ्यास, दीडपानी नाटक ही छोटी प्रहसनेंहि यांनी लिहिलेली आहेत.

कविता व स्फुट लेख या यांच्या वाङ्मयापेक्षाहि नाटककार म्हणून हे लोकांच्या विशेष ध्यानांत येतात. प्रेमविवाह, पुनर्विवाह व विषमविवाह यांसंबंधी असणारे प्रेमसंन्यास, पतिव्रतेचा प्रभाव दाखविणारे पुण्यप्रभाव, दारूबाजीचे दुष्परिणाम दर्शविणारे एकच प्याला व कोणतेहि प्रतिपाद्य नसलेले भावबंधन ही यांची चार नाटके आणि संभाजीचरित्रावरील 'राजसंन्यास' व 'वेड्यांचा बाजार' ही अपूर्ण नाटके एवढा यांचा वाङ्मयसंसार आहे. यांनी आपल्या लेखनाने आपल्याकडे सर्वांचे कमालीचे लक्ष वेधून घेतले. यांच्याइतकी लोकप्रियता मराठी वाङ्मयांत अद्यापि कोणाहि लेखकाच्या वाङ्मयास आलेली नाही. तरुणांच्या मनाला मोहिनी घालणाऱ्या सर्व गुणांचा यांच्या लेखनांत उत्कृष्ट

मंगम झाला आहे. सरस प्रेमगीतें, कल्पकता नि कोटि-बाजपणा, रहस्यपूर्ण नाट्यकथानकें, करुण नि हास्य यांचा परमोत्कर्ष साधणारे नि हृदय हलवून सोडणारे नाट्यप्रसंग आणि प्रवाही अलंकारिक भाषा यांमुळे यांनी तऱ्हाणांचे डोळे दिपवून टाकले. हे संदेश सांगणारे किंवा आदर्श लेखन करणारे नसतां हि उज्ज्वल कल्पकता व उत्कट भावना यांमुळे मराठीतील अत्यंत लोकप्रिय कवि बनले आहेत. याच गुणावर लुब्ध होऊन प्र. के. अत्रे व कमतनूरकर यांसारखे प्रथितयश नाटककार आपणास यांचे शिष्य म्हणवून घेण्यांत धन्यता मानीत असल्यास नवल नाही. यांच्या ग्रंथांचें रसग्रहणपर वाङ्मय जितकें प्रसिद्ध झालें आहे तितकें इतर दुसऱ्या कोणाहि मराठीतील ग्रंथकाराच्या वांट्यास अद्यापि आलेलें नाही.

यांचे वाङ्मय— १ वाग्वैजयन्ती (संपूर्ण कवितासंग्रह), २ संपूर्ण बालकराम, ३ प्रेमसंन्यास, ४ पुण्यप्रभाव, ५ भावबन्धन, ६ एकच प्याला, ७ राजसंन्यास (अपूर्ण); ८ वेड्यांचा बाजार (अपूर्ण).

गणपत कृष्णाजी—(मृत्यु स. १८९० सुमार) मुंबईच्या प्रारंभीच्या मुद्रणविशारद लोकांपैकी एक.

मराठीच्या बाबतींत टंकमुद्रणाचा प्रारंभ व प्रसार करण्याचें श्रेय यांच्याकडे जातें. हे भंडारी जातीचे होते. प्रथम यांनी एक लांकडी यंत्र तयार केलें, शिशाचे तुकडे जमविले, अक्षरें कशी उठतात तें पाहिलें, शाईचे निरनिराळे प्रयोग करून शाईहि ठरवली, लोखंडी प्रेस तयार केला, शिळा विकत घेतली व १८४१ मध्ये आपलें पहिलें पंचांग छापलें. पुढें उत्तेजन मिळवून स्वतः टाइप करण्याचा प्रयत्न यांनी १८४३ मध्ये सुरू केला. आणि मोठ्या प्रयत्नानें अक्षराचे ठसे तयार करून अक्षरें ओतण्याचा कारखाना सुरू केला. पुढें कित्येक वर्षे या छापखान्यांत जितकें सुबक काम होत असे तितक्या प्रमाणांत उत्कृष्ट काम दुसऱ्या कोणत्याहि छापखान्यांत होत नसे. आतां जरी आपणांस त्या कलेचें विशेष महत्त्व वाटत नसलें तरी मराठीचे आद्य टंकमुद्रणकार या दृष्टीने यांचें महत्त्व विशेष आहे. यांच्या कार्यारंभशताब्दीचा उत्सव मुंबईस साजरा करण्यांत आला. यांनी काढलेली महाभारताचा सुप्रसिद्ध दाक्षिणात्य प्रत यांच्या नांवानेंच प्रसिद्ध आहे.

गणपुले, परशुराम बळवंत—(जन्म स. १८७५) गुजराथमधील मंगलोरी कौलें, अदह्य विटा, चिनी नळ, कप-बशा, कांचेच्या चिमण्या, बरण्या वगैरेंचे यशस्वी कारखानदार व दानशूर गृहस्थ.

भोरजवळ गुंजवर्णे येथें जोगदेव सावकारांकडे यांचे वडील कारकून होते. तेथेंच यांचा जन्म झाला. वयाच्या पांचव्या वर्षी वडाल वारल्यानें हे आईबरोबर आपले मामा विनोद यांचेकडे बडोद्यास गेले. तेथेंच यांचें प्राथमिक शिक्षण होऊन यांनी कलाभुवनमधील अभ्यासक्रम पुरा केला व विनोद मामांच्या काँट्राक्टरच्या धंद्यांत हे शिरले.

पहिल्या महायुद्धापूर्वी बडोद्याच्या महाराजांची कौलें-विटांची फॅक्टरी बुडत होती. ती यांनी सवलतीने चालविण्यास घेतली व त्यांत चांगलें यश संपादन केलें. अनुभवानें आत्मविश्वास उत्पन्न झाल्यामुळे बिलिमोरा येथें कौला-विटांचा कारखाना काढून त्याला लिमिटेड कंपनीचें स्वरूप दिलें. पुढें वांकानेरला (काठेवाड) फायर ब्रिक्स व फायर क्लेचा कारखाना यांनी भाड्यानें चालविण्यास घेतला. तेथील अनुभवानें यांना आणण पॉटरी वर्क्स चांगलें करूं शकूं याची कल्पना आली. तेव्हां यांनी मोर्वाच्या महाराजांचा बरण्यांचा कारखाना चालविण्यास घेतला व त्यास आपलें स्वतःचें परशुराम हें नांव देऊन 'परशुराम पॉटरी वर्क्स कं. लि.' असें रूप दिलें. त्या कारखान्याची दुसऱ्या महायुद्धामुळें चांगली भरभराट झाली. नंतर यांनी ठाण (लक्तर स्टेट) येथील एका पार्श्याचा एक पॉटरी व क्रॉकरीचा कारखाना होता तो सुमारे दोन लक्ष रुपयांस विकत घेतला. त्याची यांच्या नेतृत्वानें उत्तम भरभराट झाली.

यांच्या वयाला सत्तर वर्षे झालीं तेव्हां यांच्या सत्तरीचा समारंभ मोर्वाच्या महाराजांच्या अध्यक्षतेखाली मोर्वा येथें झाला (फेब्रु. २८/४५). त्या वेळीं यांचे चहाते, एजंट वगैरे लोकांनी यांना एक लक्ष पंधरा हजारांचा निधि अर्पण केला. त्यांत यांनी स्वतःचे पस्तीस हजार रुपये घालून दीड लाखाचा निधि विश्वस्त पंचांच्या स्वाधीन केला. त्यांतून पॉटरीच्या धंद्यांत प्राविण्य मिळविण्याकरितां शिष्यवृत्ती द्याव्यात असा यांचा हेतु आहे.

यांच्यावर मोर्वाच्या महाराजांचा अत्यंत विश्वास असून इतरहि लोकोपयोगी कामांत यांचा ते सल्ला व साह्य घेत असतात. यांनी आपल्या सचोटीने व कर्तव्यदक्ष स्वभावानें परप्रान्तांत चांगलें यश संपादन केलें आहे.

गर्गे, शंकर काशिनाथ—(जन्म स. १८८९—मृत्यु स. १९३१) मराठीतील नाट्यछटा नांवाचा लेखन-प्रकार प्रचारांत आणणारे प्रसिद्ध लेखक. हे "दिवाकर"

ह्या नांवानें प्रसिद्ध असून नाट्यछटाकार म्हणून ओळखिले जातात. हे गर्ग घराण्यांत दत्तक होते. यांचे जन्मदाते वडील गोविंद बळवंत दिवाकर हे होत. वयाच्या ३ व्या वर्षीच 'दिवाकरा' ना आजीच्या (आईची आई) मांडीवर देण्यांत आले.

स. १९०८ साली स्कूल फायनल होऊन प्रथम यांनी पुण्याच्या फौजदार कचेरीत कारकुनाची नोकरी धरली. परंतु डोळ्यांच्या अधूपणामुळे ही नोकरी यांना सोडावी लागली. नंतर वर्षभर 'डिप्रेसड क्लासेस मिशन'च्या शाळेत शिक्षकाची नोकरी केल्यावर हे नूतन मराठीत शिक्षक म्हणून आले. ह्या ठिकाणी यांनी आमरण शिक्षकाचें काम केलें.

हरीभाऊ आपटे ज्याप्रमाणें शेक्सपियरच्या ग्रंथवाचनानें नांवारूपास आले, त्याप्रमाणें आपणहि यावें अशा स्वयंप्रेरणेनें यांनी शेक्सपियरच्या अभ्यासांत मन घातलें. ह्या कार्यात यांना कै. प्रि. वासुदेवराव पटवर्धनांचें उत्तेजन मिळालें व यांनी मराठी वाङ्मयांत एका विशिष्ट प्रकारच्या लिखाणाची निर्मिति केली. ह्या त्यांच्या लिखाणास 'नाट्यछटा' या नांवानें संबोधण्याची प्रथाहि कै. पटवर्धनांनीच काढिली. पटवर्धनांचेबद्दल यांना नितान्त आदर असे.

यांच्या नाट्यछटा प्रथम प्रसिद्धीस आणण्याचें श्रेय श्री. न. चिं. केळकरांना आहे. 'महासर्प' व 'फाटलेला पतंग' या दोन नाट्यछटा केळकरांच्यामुळे प्रथम ता. १५-४-१९१३ च्या केसरीत प्रसिद्ध झाल्या. यांच्या एकंदर ४६ नाट्यछटा नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाल्या. पुणें हेंच यांच्या साहित्यसंसाराचें कार्यक्षेत्र आणि त्यांतहि ठराविक ४-५ पेठांवाहेर यांनी कचितच पाऊल टाकलें असेल. या मर्यादित क्षेत्रांतूनच यांनी आपल्या लेखनांतील प्रसंगांची आणि पात्रांची निवड केली. यांचा ग्रंथसंग्रह व चित्रसंग्रह चांगला असे.

गंगाधर कविराज— (जन्म स. १८५९—मृत्यु स. १९२३) बंगालमधील आयुर्वेदीय नवयुगप्रवर्तक. हे मुर्शिदाबादचे राहणारे. 'राजेमहाराजांचे विश्वासपात्र वैद्य व विपुल ग्रंथनिर्मिति करणारे लेखक' अशी यांची प्रसिद्धि असे. यांचे ग्रंथहि विद्वत्ताप्रचुर आणि विविध विषयांवर लिहिलेले आहेत. जुन्या पद्धतीच्या पंडितांप्रमाणें यांचा सर्व वेळ अध्ययन, अध्यापन व ग्रंथलेखन

यांत व्यतीत होत असे. याचे जोडीला मोठा वैद्यकीचा धंदा होताच.

यांनी वैद्यक ११, तन्त्र २, व्याकरण ८, साहित्य १२, धर्मशास्त्र ७, उपनिषद् ८, दर्शन १४, ज्योतिष १ व इतर १३ असे ग्रंथ केले असून ते स्वतःचा छापखाना काढून बहुतेक मुद्रितहि केले आहेत. यांत मुग्धबोध व्याकरणावरील महावृत्ति टीका यांनी अगदी पहिल्या वयांत लिहिली असूनहि ती प्राचीन टीकांच्या तोडीची आहे. तसेंच चरकावरील 'जल्पकल्पतरु' ही टीका फारच पांडित्यप्रचुर व उपयुक्त समजण्यांत येते. मनुस्मृतिवरील टीकेत यांनी जागोजाग कुल्लूकाचें निर्भाडपणें खंडन केलें आहे.

यांच्या शिष्यांत म. म. द्वारकानाथ सेन, सुश्रुतभाष्यकार प्रा. हाराणचंद्र चक्रवर्ति व प्रशिष्यांत लक्ष्मीरामस्वामी, वैद्यराज योगेन्द्रनाथ व कविराज उमाचरण ही मंडळी मोडतात (आयुर्वेदाचार्य पां. ह. देशपांडे.).

गाझीउद्दीन हैदर— (कारकीर्द स. १८१४—१८२७) लखनौचे नवाब. हे सादतअल्लीचे चिरंजीव. हे बापापासून वेगळे राहत असत. त्यामुळे दरबारी लोकांशी यांचें नीट नव्हतें. यांचेभोंवतीं वेगळेच हलके लोक जमा झालेले होते. यांनी प्रसिद्ध मुत्सद्दी हकीम महेंदी यास कमी करून आपला खानसामा आगा मीर यास दिवाणगिरी दिली. स. १८०१ साली सादतअल्लीशी झालेल्या तहानें यांच्या अयोध्येच्या राज्यांत इंग्रजांना हात घालण्याचें कारण उरलेलें नव्हतें. पण नेपाळच्या लढाईकरिता इंग्रजांनी शेंकडा साडेसहा टक्के व्याजानें यांच्याकडून दोन कोट रुपये घेतले. शिवाय रिसाला व हत्ती यांनी आपण होऊन मदतीस धाडले. यामुळे स. १८१९ मध्ये दिल्लीचा बादशाहा ब्रिटिशांशी अराजनिष्ठ आहे असें वाटल्यावरून त्याची बादशाहात कमी करून यांना बादशाहा हें पद दिलें व यांना आपल्या नांवें नाणीं पाडण्याची परवानगी दिली (स. १८१९). पण मुसलमानांना हा दिल्लीच्या गादीचा अपमान वाटला, त्यामुळे लखनौच्या बाहेर या गोष्टीस फारशी प्रसिद्धि मिळाली नाही. पुनः ब्रह्मदेशच्या लढाईच्या वेळी यांनी कांहीं शर्तीवर इंग्रजांस एक कोट रुपये दिले (१८२५). त्यामुळे ग. ज. अँम्हर्स्ट यांनी स्वदस्तूरचें पत्र लिहून यांचें अभिनंदन केलें. यानें पुनः पन्नास लक्ष रुपये कंपनीसरकारास दिले (स. १८२६).

यांनी सादतअल्लीची 'अमानी' पद्धत बंद करून

‘इजारा’ ही वसुलाची पद्धत सुरू केली. त्यामुळे वसूल कमी पडला. जमीनदार व तालुकदार लोक पुनः स्वच्छंदाने वर्तू लागले.

यास रसायनविद्या व शिल्पविद्या यांचा नाद होता. पण तेच विषय यास राज्यकारभारापासून परावृत्त करण्यास कारण झाले. गैरशिस्त व उधळा कारभार, दरबारांत प्रजेचा प्रवेश न होणे, मर्जीतल्या माणसांवर फाजील विश्वास, उपचार व मानमतराब यांवर विशेष प्रीति, यांमुळे यांच्या राज्यकारभारास बेशिस्त स्वरूप आले.

ब्रिटिश सरकारवर सर्वस्वी विश्वास ठेवल्याने त्यांच्या सल्लाप्रमाणे यांनी सर्व सैन्य कमी केले. राजवाड्यांत पाहण्यापुरतंही सैन्य शिळक राहू दिले नाही. राज्यांतील वसूलही दुसऱ्याच्या मदतीवांचून करता येत नसे. (अयोध्येचे नबाब).

गाडगीळ, धनंजय रामचंद्र— (जन्म स. १९०१) सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ आणि ‘गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अँड एकॉनॉमिक्स’ या संस्थेचे प्रमुख.

यांचा जन्म नागपुरास व शिक्षण तेथील पटवर्धन हायस्कुलांत झाले (१९१५). नंतर हे उच्च शिक्षण-करिता इंग्लंडला रवाना झाले व केम्ब्रिजच्या क्वीन्स कॉलेजांत अभ्यास (१८-२३) करून हे बी. ए. (२१), एम्. लिट्. (२३), व एम. ए. (२५) झाले. इकडे आल्यानंतर मुंबई सरकारच्या फायनन्स डिपार्टमेंटमध्ये असिस्टंट सेक्रेटरी म्हणून हे काम करू लागले (१९२४ ऑक्टो.-१९२५ जून). पुढे त्या जागेचा राजीनामा देऊन यांनी सुरतच्या म. ठा. बा. कॉलेजचे प्रिन्सिपल म्हणून काम केले (१९२५-३०). पण गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलि. अँड एको. चे चालकत्व यांना देण्याचे ठरतांच यांनी ती मोठ्या पगाराची व अधिकाराची जागा सोडून हे त्या संस्थेत काम करू लागले आणि पुण्यास स्थायिक झाले.

वरील संस्थेत यांनी महत्त्वाचे संशोधन स्वतः केले आणि इतरांकडून करवून घेतले. यांच्या नेतृत्वामुळेच अर्थशास्त्रीय सूक्ष्म अध्ययन, अध्यापन आणि संशोधन यांचे मोठे क्षेत्र, असा या संस्थेस मोठा लौकिक प्राप्त झाला आहे.

यांच्या या लौकिकामुळेच म्हैसूर येथे भरलेल्या

‘ऑल-इंडिया इकॉनॉमिक्स’ कॉन्फरन्सच्या २४ व्या अधिवेशनाचे यांना अध्यक्ष निवडण्यांत आले. यांच्या अध्यक्षीय भाषणाचा विषय ‘Economic Policy of the State in India’ हा होता (१९४०).

यांचे ग्रंथ अत्यंत शास्त्रीय पद्धतीने सूक्ष्म अभ्यास करून लिहिलेले असल्यामुळे शास्त्रीय जगांत त्यांना अत्यंत मानाचे स्थान आहे.

यांचा ‘फेडरेशन इंडिया’ हा ग्रंथ हिंदुस्थानांत चर्चित्या जाणाऱ्या अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नावर प्रकाश पाडणारा आहे. त्यांत यांनी मुस्लीम विभागांतील मुस्लीम जनता त्यांच्या पुढाऱ्यांच्या भूमिकेचा पूर्णपणे पाठपुरावा करणार असेल तर हिंदुस्थानच्या सध्याच्या विद्यमान सीमांत एक मुस्लीम व दुसरे मुस्लीमेतर अशी दोन फेडरेशन स्थापन झाल्याचा देखावा सातपणे पाहण्याशिवाय दुसरे गत्यन्तर नाही, असा आपला अभिप्राय नमूद केला आहे.

प्राथमिक-माध्यमिक व उच्च अशा सर्व शिक्षणविषयक चळवळींशी असणारे यांचे संबंध अतिशय निकटचे आहेत. मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या सिनेट, सिंडिकेटचे सभासद, फेलो व डेकन पोस्ट-ग्रेज्युएट रिसर्च इन्स्टिट्यूटच्या कॉन्सिलचे सभासद या नात्यांनी यांनी केलेली कामगिरी, यांचे या विषयाबद्दलचे असणारे प्रेम व तज्ज्ञता दाखविण्यास पुरेशी आहेत. हिंदुस्थान सरकार व मुंबई सरकार शिक्षण व अर्थशास्त्र यांसंबंधी काम करणाऱ्या कोणत्याही महत्त्वाच्या कामेटीवर यांचे नांव प्रायः घालतात.

यांचे ग्रंथ—

(1) The Industrial Evolution of India (1924). (2) The Bombay Land Revenue System (1928). (3) The Salaries of Public Officials in India (1931). (4) Imperial Preference for India (1932). (5) A Survey of the Marketing of Fruit in Poona (सहकार्याने 1933). (6) A Survey of Motor-Bus Transportation in Six Districts of the Bombay Presidency (सहकार्याने 1935). (7) A Survey of Farm Business in Wai Taluka (सहकार्याने 1940). (8) Regulation of Wages and other problems of Industrial Labour in

India (1943). (9) War and Indian Economic Policy (सहकार्याने 1943). (10) Poona : A Socio-Economic Survey. Part I. Economic (1945). (11) Federating India (1945).

गाडगीळ, नरहर विष्णु—(जन्म स. १८९६) महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध राष्ट्रसभा कार्यकर्ते, राजकारणी व ग्रंथकार.

यांचे शिक्षण नीमच, मुंबई, बडोदा व पुणे येथे झाले. हे बी. ए., एल्.एल्. बी. झाल्यानंतर यांनी पुणे येथे वकिलीचा धंदा करण्यास सुरवात केली (१९२०). सार्वजनिक कार्याचा यांना पहिल्यापासूनच नाद होता. हे पुणे जिल्हा काँग्रेस कमिटीचे मंत्री (१९२१-२४), सभासद, प्रान्तिक काँग्रेस कमिटी (१९२१-३२), ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटी (१९२९-४५), अध्यक्ष, महाराष्ट्र प्रान्तिक काँग्रेस कमिटी (१९३१, १९३९-१९४५), पुढारी, यूथलीग, उपाध्यक्ष, मुंबई प्रान्तिक यूथलीग (१९२८-३२), अध्यक्ष, पुणे, यूथलीग (१९२८-३२), सभासद, पुणे नगरपालिका (१९२८-३२), व तेथे उपाध्यक्ष (१९२८). जी. आय. पी. वर्कर्स युनियन (१९३०), यूथ कान्फरन्स सचिव डि. मुंबई व नाशिक वंगरे अनेक ठिकाणची अध्यक्षपदे यांच्याकडे आपणवून चालत येऊ लागली.

नंतर राष्ट्रसभेचे उमेदवार म्हणून मुंबई प्रान्ताच्या मध्यविभागाकडून यांची दिल्लीच्या कायदेमंडळांत प्रचंड बहुमताने निवडणूक झाली (१९३५). तेथे हे राष्ट्रसभापक्षाचे प्रतोट होते. तेथील यांची कामगिरी यांनी 'हिंदी कायदे मंडळांतील सहा वर्षे' (१९३५-४१) या नांवाच्या साडेचारशे पानांच्या पुस्तकांत मराठीत प्रसिद्ध केली आहे.

यानंतर ८ ऑगस्ट १९४२ च्या चळवळीत हे तुडंगांत स्थानबद्ध होते. तेथून दोन वर्षांनी यांची मुक्तता झाली. लागलीच यांनी राष्ट्रसभेच्या विधायक कार्यास सुरवात केली. राष्ट्रसभेचे कार्य हा यांचा धर्मच झाला आहे. आजपर्यंत हे अनेक वेळा तुडंगांत गेले. अलीकडे तेथे ग्रंथलेखनहि करण्यास यांनी सुरवात केली आहे. अन्तर्गत योजकता व व्यापक उठावणी या दोन्ही दृष्टींनी यांची कामगिरी महत्त्वाची आहे. यांचे बेडर मैदानी वक्तृत्वहि प्रभावी आहे. महाराष्ट्रांतील ब्राह्मणेतर समाजाला राष्ट्रसभेच्या कार्याला लावण्याचे श्रेयांतहि यांच्या धोरणीपणाला मोठा वाटा दिला पाहिजे.

यांचे ग्रंथ—१ हिंदी अंदाजपत्रके (भाग १-२ १९४२), २ ग्यानबाचे अर्थशास्त्र (१९४३), ३ सभाशास्त्र (१९४४), ४ कायदेमंडळांतील सहा वर्षे (१९४४ आक्टो.), ५ राज्यशास्त्रविचार (१९४५) इत्यादि.

गामा, थोरला—रुस्तुम-इ-हिंद—(जन्म स. १८८० सुमार) जगप्रसिद्ध हिन्दी पहिलवान. यांनी युरोपियन पहिलवानांत सर्वश्रेष्ठ ठरलेला रशियन पहिलवान झिस्को यास बर्लिन येथे व नंतर पुनः पतियाळा येथे चीत करून विजय मिळविला. झिब्रोस्कि व पिटर्सन या जगप्रसिद्ध युरोपियन पहिलवानांना यांनी अनुक्रमे तीन व एका मिनिटांत पतियाळास चीत केले. अमेरिकेंतहि यांनी विजय मिळवून हिंदी पहिलवानांचे सर्वश्रेष्ठत्व अद्यापि कायम राखले आहे. यांचे धाकटे बंधु इमामबक्ष व हे दोघेहि पतियाळा संस्थानचे आश्रित आहेत.

गामा, कल्लू—(जन्म स. १८९८ सुमार) हिंदु-स्थानांतील सुप्रसिद्ध पहिलवान. हे प्रसिद्ध शीख पहिलवान कीकरसिंगावर जय मिळविणाऱ्या कल्लू अलियाचे पुत्र होत. यांना राधनपुरच्या नवाबाचा आश्रय होता. स. १९१९ साली पुण्याच्या डेक्कन जिमखान्यावर कोल्हा-पूरच्या दीपासिंगाबरोबर यांची कुस्ती होऊन यांचा पहिला नंबर आला.

गायकवाड, महाराज-सयाजीराव गोविंदराव—(कारकीर्द स. १८२०-४७) बडोदा राज्याचे अधिपति.

आनंदरावांच्या निधनानंतर हे बडोद्याच्या गादीवर आले. हे हुषार होते. माळव्याच्या लढायांत आपले सैन्य वापरल्याबद्दल यांनी इंग्रजांकडे रक्कम मागितली होती. हे गादीवर असतांना आनंदरावांच्या राणीने व सयाजीरावांच्या दोन सावत्र आयांनी आपल्या मुलांना वारस ठरविण्याबद्दल प्रयत्न करून पाहिले होते.

हे प्रजेचे आवडते राजे होते. इंग्रजांना हुलकावण्या देऊन त्यांच्या तावडीतून सुटण्याचा यांनी बराच प्रयत्न केला. तत्कालीन इंग्रजांच्या अधाशीपणामुळे यांचा स्वभाव हठी बनला होता, असे 'रूलर्स ऑफ बडोदा' या पुस्तकाच्या कर्त्याचे मत आहे. इंग्रजांनी कांही ना कांही कारणाने जप्त केलेला सर्व मुलूख यांनी पुन्हा सोडविला व संस्थानांत ठवळाढवळ करणाऱ्या इंग्रजांच्या कारवाया बंद पाडल्या. लष्कर, सरदार, सावकार, मुत्सद्दी व प्रजा वगैरे सर्वांवर यांचा वचक असे. यांना तीन पुत्र होते.

त्यांच्या पश्चात् त्यांचे वडील चिरंजीव गणपतराव (१८४७-५६) हे गादीवर आले. नंतर खंडेराव (१८५६-७०) व त्यानंतर मल्हारराव (१८७०-७५) गादीवर आले.

बडोद्याच्या गायकवाड घराण्यापैकी पहिले व दुसरे दमाजी (पा. ४४४), पिलाजीराव (पा. ५१४), गोविंदराव (पा. ३३८), फत्तेसिंगराव (पा. ५३३) व आनंदराव (पा. १०७) यांची चरित्रे मध्ययुगीन चरित्रकोशांत दिली आहेत. या भागांत पहिले व दुसरे सयाजीराव, गणपतराव, खंडेराव व मल्हारराव यांची चरित्रे कारकीर्दीच्या क्रमाने दिली आहेत.

गायकवाड, महाराज-गणपतराव सयाजीराव— (कारकीर्द स. १८४८-१८५६ नव.) बडोदा राज्याचे अधिपति.

पहिल्या सयाजीरावांचे ज्येष्ठ पुत्र असून हे त्यांच्यानंतर बडोद्याचे अधिपति झाले. हे बहुधा दिवाणामार्फतच राज्यकारभार चालवीत. ह्यांच्या कारकीर्दीत गुजराथेत आगगाडी सुरू झाली. प्रजेच्या जमिनीची नुकसान-भरपाई आणि संस्थानचा मार्गावरील जकातीचा तोटा हे भरून मिळण्याच्या अटीवर यांनी राज्यांतील जमीन आगगाडीसाठी दिली (स. १८५६). हे व ह्यांचे बंधु खंडेराव यांच्यांत नेहमी तंटे होत. तांबवेकर नांवाच्या दिवाणावरूनहि यांचा रेसिडेन्ट ऑटर्मशी खटका उडून प्रकरण गव्हर्नर जनरलपर्यंत गेलं. परंतु पुढील घटनेच्या पूर्वीच हे १९ नोव्हेंबर १८५६ रोजी निवर्तले. ते निपुत्रिक असल्यामुळे यांच्यानंतर बंधु खंडेराव हे गादीचे वारस झाले.

गायकवाड, महाराज-खंडेराव सयाजीराव— (कारकीर्द स. १८५७-७१) बडोदा राज्याचे अधिपति. हे आपले ज्येष्ठ बंधु गणपतराव यांच्यानंतर गादीवर आले (१८५७).

हे कणखर स्वभावाचे, निर्व्यसनी व कांहीसे हेकेखोर होते. यांना कुस्तीचा व शिकारीचा फार नाद होता. हे स्वतः उत्तम कुस्ती खेळत व यांच्या पदरी नामांकित पहिलवानांचे संघ असत. शिकारीचा यांना इतका नाद होता की, मकरपुण्याच्या मागच्या बाजूला एक मोठे वन तयार करण्यांत आले होते. कोणतेहि काम करण्यांत यांचा विशेष जलदपणा प्रगट होत असे.

एकदां शहरांत पाण्याचा पुरवठा करण्याची कल्पना

यांच्या मनांत आली. नर्मदेचे पाणी कालवा काढून बडोद्याला आणण्याची ती योजना होती. ती पुढे सफल झाली नाही, पण त्या कामाकरिता काढून ठेवलेल्या द्रव्यनिधीतून मकरपुण्याचा राजवाडा, दोन चांदीच्या तोफा, कांही जडजवाहीर इत्यादि वस्तु निर्माण करण्यांत आल्या.

बडोदे येथील जवाहीरखान्यांत जे मौल्यवान् जवाहीर दिसते ते यांनी खरीदलेले आहे. त्याचप्रमाणे मोत्याची चादर म्हणून जी दाखविण्यांत येते तीहि यांनीच पैगंबराच्या कबरीवर टाकण्याकरिता तयार करविली. पुढे हे वारले त्यामुळे पैगंबराच्या कबरीकडे ती चादर न जाता बडोद्याच्या नजरबागेत राहिली.

नजराणे घेण्याची पद्धत यांनी विशेष जारीने सुरू केल्यामुळे अनेक नालायक लोकांची गर्दी यांच्याभोंवती जमा झाली. शिवाय यांचे धाकटे बंधु मल्हारराव यांनी राज्य मिळविण्याकरिता केलेला कट याच वेळी उघडकीस येऊन त्यांना तुरुंगांत टाकण्यांत आले (१८६३).

हे अत्यंत लोकप्रिय होते. यांचा स्वाबदार चेहरा, यांची दातृत्वशक्ति व यांचा मायाळ दिलदार स्वभाव यांमुळे प्रजाजनांना हे हवेसे वाटत. दूरदूरच्या पहिलवानांप्रमाणे काशीरामेश्वरकडील पंडितहि यांच्याकडून आपला फायदा करून घेत.

हिंदुस्थान सरकारशीहि यांचे सलोख्याचे नाते होते. स. १८५७ सालच्या बंडाच्या वेळी यांच्या राजनिष्ठेवर अवलंबून आपले सैन्य गुजराथेतून काढून इंग्रज सरकारने दिल्ली-लखनौकडे नेले. यांनी राजनिष्ठा प्रदर्शित करून साहाय्य केले नसते, तर पश्चिम हिंदुस्थानावर इंग्रजांचे राज्य क्वचितच राहिले असते, असे इंग्रज अधिकाऱ्यांचे उद्गार आहेत. आणि त्या वेळी गुजराथेत शांतता राखल्याबद्दल बंडाचा वणवा शांत झाल्यावर बडोदे सरकारला द्यावा लागणारा फौजेच्या खर्चाबद्दल ३ लक्ष रु. कर हिंदुस्थान सरकारने माफ केला. त्याचप्रमाणे 'हिज हायनेस दि महाराजा ऑफ बडोदा' ही पदवी देखील त्या वेळी मिळाली. याशिवाय मोर्चेला वापरण्याचा अधिकार व यांना दत्तक घेण्याचा अधिकार दिला तो वेगळाच. याप्रमाणे यांची कारकीर्द चांगली भाग्याची झाली. पण हे वारल्यावर यांच्या पत्नी जमनाबाईसाहेब गरोदर होत्या. त्यांना मुलगीच झाल्यामुळे यांचे धाकटे बंधु मल्हारराव गादीवर आले. त्यांना पदच्युत केल्यावर

जमनाबाईसाहेबांच्या मांडीवर दत्तक देऊन दुसरे सयाजीराव महाराज यांची कारकीर्द सुरू झाली.

हे शिपाई वृत्तीचे असल्याने त्या वेळी बडोद्यास बंदुका, तोफा, दारूगोळा वगैरेचे कारखाने होते. हे मोठ्या तोफाहि विकत घेऊ लागले. पण पुढे त्या इंग्रजांनी विकत घेतल्या. यांच्याविषय स. १८५७ मध्ये कोळ्यांचे बंड झाले होते. १८६३-६७ या दोन साली यांच्या खुनाचाहि प्रयत्न झाला होता. २० नव. १८७० साली यांना मकरपुरा राजवाड्यांत जलोदराने देवाज्ञा झाली.

गायकवाड, महाराज-मल्हारराव सयाजीराव— (कारकीर्द स. १८७१-७५) बडोदा राज्याचे अधिपति. खंडेरावानंतर जमनाबाईना मुलगी झाल्यामुळे हे बडोद्याच्या गादीवर आले. खंडेराव-महाराजांच्या लोकांवर यांनी शस्त्र धरून त्यांचे दिवाण भाऊ शिंदे यांना तुडंगांत टाकिले व पुढे ते बहुतेक विषप्रयोगाने वारले. जमनाबाई खिन्न होऊन आपल्या मुलीसह पुण्यास येऊन राहिल्या. सर्वत्र बेबंद-शाही सुरू झाली. कर्नल रॉबर्ट फेअर हे रेसिडेंट म्हणून बडोद्यास आले (१८७३ मार्च १८), त्या दिवशी शहरांत आठ जणांना फटक्यांची शिक्षा देण्यांत आली होती.

हे स्वभावतःच साधेभोळे आणि गरीब होते. आणि कोणी कांहीं सांगितले की तेच खरे वाटावे अशी यांची वृत्ति असे. त्यामुळे स्वार्थी माणसांचा गराडा यांच्या-भोंवती पडला व राज्यांत अव्यवस्था होऊन तिजविषयीचा बोभाटा रेसिडेंट कर्नल फेअर यांनी वर कळविला. तेव्हां चौकशी करण्याकरितां ग. ज. नॉर्थब्रूक यांनी एक कमिशन नेमले (१८७३). त्यांत अध्यक्ष सर रिचर्ड मीड, जयपूरच्या महाराजांचे मुख्य प्रधान नबाब फैज-अल्लीखान, मुंबई इलाख्यापैकी रॉव्हिन स्क्राफ्ट आणि कर्नल एथरिज हे दोन गृहस्थ असे चार सभासद नेमिले. त्यांच्या चौकशावरून ' अव्यवस्था आहे ' अशी सरकारची खात्री झाली. तेव्हां अठरा महिन्यांत चांगला दिवाण नेमून सुधारणा करण्याविषयी सरकारने यांना सुचविले. तेव्हां यांनी नाना खानविलकर यांना बदलून दादाभाई नवरोजी यांना मुख्य प्रधान नेमले. पण कर्नल फेअर व यांचे बिलकुल जमेना. कर्नल फेअर यांना बडोद्याहून बदलावे असे यांनी वर लिहिले आणि त्याप्रमाणे त्यांचे जागी सर लुई पेली यांची नेमणूकहि झाली. इतक्यांत विषप्रयोगाचे प्रकरण उद्भवले.

कर्नल फेअर हे सकाळी सात वाजतां बाहेरून फिरून बंगल्यांत आले तेव्हां सरबताचा पेला त्यांच्या मेजावर ठेवला होता. त्यांतले दोनतीन घोट ते प्याले व लिहावयास बसले. अर्ध्या तासानंतर त्यांना मळमळू लागले व कसेसेच होऊ लागले. तेव्हां त्यांनी बाकीचे सरबत न पितां ते बंगल्याच्या पडवीत फेंकून दिले. रिकामा पेला पुनः मेजावर ठेवतांना तळांत व कांठाला लागलेला पदार्थ काढा असल्याचे त्यांना दिसले व त्यांना आपणास विषप्रयोग झाला असल्याची खात्री झाली. डॉक्टर व केमिकल अनालायझर यांच्याकडून तोच निर्णय आला. खुद्द महाराजांचा या कामी हात असावा असा संशय प्रगट करण्यांत आला. तेव्हां हिंदुस्थान सरकारने चौकशीकरितां हाय कमिशन नेमले. ते असेः—

१ नामदार सर रिचर्ड कौच, अध्यक्ष, २ श्रीमंत महाराज जयाजीराव शिंदे, सभासद, ३ श्रीमंत रामसिंगबहादुर, जयपूरचे महाराज, सभासद, ४ कर्नल सर रिचर्ड मीड, सभासद, ५ दिनकरराव रघुनाथ राजवाडे, सभासद, ६ मे. फिलिप स्यांडेल मेलव्हिल, सभासद.

स. १८७५ च्या फेब्रु. २७ पासून ३१ मार्चपर्यंत चौकशी झाली. प्रत्यक्ष राजा अपराधी धरून त्यांच्या चौकशीचा हिंदुस्थानांत हा पहिलाच प्रसंग होता, यामुळे या चौकशीकडे लोकांचे विशेष लक्ष वेधले. एतद्देशीय राजे लोकांना इंग्रजांकडून न्याय मिळण्याविषयी लोक साशंक होते. तसेच लोकांनाहि अशा प्रसंगी आपले कांहीं कर्तव्य आहे याची जाणीव होती. रेसिडेंटानी खटल्याच्या खर्चाकरितां अधिक रक्कम मिळणार नाही असे यांना कळवितांच सार्वजनिककाका गणेश वासुदेव जोशी, पुणे, यांनी जितके द्रव्य लागेल तितके देण्याचे आश्वासन देऊन एका मोठ्या पेढीवर लाख रुपयांची रक्कम अनामत ठेवली. शिवाय लोकांनी वर्गणी जमविण्यासहि सुरुवात केली.

वरील मंडळीपैकी तिघां हिंदी गृहस्थांनी महाराजांना निर्दोषी ठरविले, पण युरोपियन लोकांनी पूर्ण दोषी ठरविले. वरच्या सरकारने महाराजांना विषप्रयोगाच्या आरोपांतून दोषमुक्त केले, पण दुसरे आरोप गृहीत धरून यांना पदच्युत केले (१८७५ एप्रिल २३).

महाराणी जमनाबाईसाहेबांच्या मांडीवर एक मुलगा दत्तक देऊन त्याचे नांव सयाजीराव ठेवले व होळकर सरकारकडून सर टी. माधवराव यांस मागून घेऊन कुल-मुखत्यारी देऊन दिवाण नेमले. शेवटी पदच्युतस्थितीत मद्रास येथे यांचा अन्त झाला.

गायकवाड, महाराज-सयार्जीराव खंडेराव—
(जन्म स. १८६३-मृत्यु स. १९३८, कारकीर्द स. १८८१-१९३८) जागतिक प्रसिद्धि असलेले राज्य-व्यवस्थापक, ज्ञानोपासक व समाजसुधारक बडोदा राज्याचे अधिपति. हे कवळण्याच्या काशिराव गायकवाडांचे द्वितीय चिरंजीव. यांना कै. खंडेराव गायकवाडांच्या पत्नी जमनाबाईसाहेब यांनी दत्तक घेतले (२७ मे १८७५). यांचे मूळचे नांव गोपाळराव असे होते, ते बदलून सयार्जीराव ठेवण्यांत आले.

दत्तक देण्याकरिता आणलेल्या मुलांना 'कां आलांत?' असा प्रश्न केला असता यांनीच फक्त 'महाराज होण्या-करिता' असे उत्तर देऊन जमनाबाईंचे लक्ष आपणांकडे विशेष ओढून घेतले.

यांना शिक्षण देण्याच्या बाबतीत यांच्या मातोश्री जमनाबाई, दिवाण सर टी. माधवराव व मि. इलियट यांनी अत्यंत दक्षता बाळगून मेहनत घेतली. प्रिंस ऑफ वेल्सचे स्वागत, दिल्ली दरबाराला जाणे, वगैरे यांच्या शिष्टाचारपूर्वक वागणुकीला वळण लागत गेले. यांचे लग्न होऊन (१८८०) राज्यकारभाराचे व्याख्यानद्वारा शिक्षण मिळून यांना अधिकारपद प्राप्त झाले (१८८१ डिसें.). अशा तऱ्हेने वाराव्या वर्षी खेडेगांव सोडून निरक्षर स्थितीत बडोद्यास आलेला गरीब मराठ्याचा मुलगा अठराव्या वर्षी बडोद्यासारख्या मोठ्या राज्याचा कारभार स्वतःच्या जबाबदारीवर चालवू लागला.

मागच्या खंडेराव व मल्हारराव यांच्या राजवटीत राज्यकारभार नियमित नसून त्यांत प्रमाणबद्धता कांहीच नव्हती. त्यामुळे राज्याची आर्थिक स्थिति बिल्कुल चांगली नव्हती. पण मध्यन्तरीच्या काळांत त्यांत आमू-लाग्न बदल झाला. यांनी राज्यकारभार हाती घेतला तेव्हा जुनी वर्जफेड व्यवस्थित करूनहि संस्थानच्या तिजोरीत दीड कोटि रुपये शिल्लक असलेले आढळले. शाळाखाते, वैद्यकीय खाते वगैरेची स्थापना व विशेषतः बडोदा कॉलेजची स्थापना या सुधारणांमुळेच दिवाण सर टी. माधवराव यांस 'राजा' ही मानाची पदवी ब्रिटिश सरकारने बहाल केली (१८७७).

राज्यकारभाराची व्यवस्था पाहण्यास सुरुवात केल्यावर प्रथम यांना बारीकसारीक गोष्टींकडेसुद्धा लक्ष द्यावे लागले. प्रत्येक किरकोळ गोष्टीला यांना मंजुरी द्यावी लागे. त्यामुळे यांचा फार वेळ खर्च होई. याबरोबरच अधिकाऱ्यांना जबाबदारीची जाणीव होत नसे. तेव्हा

यांनी नियमबद्धता निर्माण करून जबाबदारीची विभागणी केली आणि आपल्या राज्याचे यंत्र आपल्या गैरहजेरीतहि सुरळित चालण्याची व्यवस्था केली. नंतर आपण परदेशांत राहून आपले राज्य कसे चालते याची प्रचीतीहि यांनी पाहिली. जगाच्या प्रवासांत उपयुक्त व प्रगतिपर अशी कोणतीहि गोष्ट आढळताच ती पहिल्या दर्जाच्या तज्ज्ञांच्या सल्ल्याने योजना आखून अमलबजावणीकरिता योग्य अधिकाऱ्याकडे सोंपविणे आणि मग त्याच्या अधिकारांत आपण हात न घालणे, हे यांच्या कारभाराचे प्रमुख सूत्र होय. शिवाय आरंभलेली योजना लहरीने मध्येच न सोडता ती चिकाटीने शेवटपर्यंत नेऊन यशस्वी करण्यांत यांचा हातखंडा असे.

राज्यावर येतांच यांनी प्रजा सुखी राहावी व तिची भरभराट व्हावी म्हणून एक जाहीरनामा काढला आणि राज्याच्या प्रत्येक भागांत प्रवास करून सर्व राज्य नजरे-खाली घातले. पहिल्या कांही खेपा तर यांनी बैलगाडीतूनहि केल्या. राज्यकारभार चालविण्याकरिता अधिकाऱ्यांचे सल्लागार मंडळ नेमले (१८८३). आणि त्याची वाढ करीत ते सत्तावीस सभासदांचे करण्यांत आले. त्याला लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल किंवा धारासभा असे म्हणतात. यांनी राज्यांत न्याय व अंमलबजावणी या खात्यांची विभागणी केली. ही सुधारणा ब्रिटिश मुलखांतहि १९४५ सालापर्यंत झाली नाही. संस्थानांत दिवाणी व फौजदारी कायदे करण्यांत आले (१८९२). ग्राम-पंचायतीचा पुनरुद्धार करून त्यांच्यामार्फत गांवची सर्व व्यवस्था व्हावी, असे यांनी ठरवून दिले (१९००). आरोग्य, पोलिस, पाणी वगैरे बाबतीत नव्या योजना केल्या व आपले हुकूम सरकारी आज्ञापत्रिकेच्या द्वारे प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था केली.

यांना वरिष्ठ इंग्रज सत्तेशीहि सतत झगडावे लागले. या दृष्टीने सेटलमेंट कमिशनरचे असिस्टंट वासुदेव सदाशिव बापट यांची रेसिडेंटने यांच्या गैरहजेरीत दरबारकडून चौकशी करवून त्यांना सहा महिन्यांची शिक्षा व दहा हजार रुपये दंड करविला (आगस्ट १८९४) असता यांनी परत येतांच त्यांना निर्दोषी म्हणून सोडले (१८९५). यामुळे संस्थानच्या अन्तर्गत कारभारांत ब्रिटिश सरकारचा कितपत हात असावा असा प्रश्न उपस्थित झाला. त्याबद्दल यांना पुष्कळच मानसिक त्रास सहन करावा लागला व वरिष्ठ सरकारशी झगडावे लागले.

१९०० साली हे युरोपमध्ये असता व्हाइसरॉय कर्जन हे बडोद्याहून ग्वाल्हेरीस गेले. बडोद्यास हे नसल्यामुळे

त्यांनी स्वागतसमारंभ करून घेण्याचें नाकारलें. पुढें लवकरच संस्थानिकांच्या वागणुकीसंबंधी 'कर्जनसर्क्युलर' बाहेर पडलें. त्यांत संस्थानिकांविषयी जरा अपमानकारक भाषा होती. शिवाय संस्थानिकांनी व्हाइसरॉयच्या परवानगीशिवाय हिंदुस्थानच्या बाहेर जाऊं नये, तशी परवानगी देणें सर्वस्वी त्यांच्या स्वाधीन राहील, वगैरे मजकूर असल्याने यांना तो अत्यंत अपमानकारक वाटला. हे १९०१ सालीं हिंदुस्थानांत परत आले व त्या सर्क्युलराबद्दल आपली तीव्र व स्पष्ट नापसंती यांनीं व्हाइसरॉयना कळविली.

१९०३ सालीं बादशहा सातवे एडवर्ड यांच्या राज्या-रोहणानिमित्त दिल्ली येथें दरबार भरविण्याचें व हत्ती-घरून मिरवणूक काढण्याचें ठरविण्यांत आलें व त्याबरोबरच सर्व संस्थानिकांनीं दरबारांत व मिरवणुकींत भाग घ्यावा अशा अर्थाचा हुकूम काढण्यांत आला; याबद्दलहि यांनीं समयोचित शब्दांत नाखुषी व्यक्त केली.

तसेंच यांच्या खास नोकरांचे पोषाख निळ्या रंगाचे होते. निळा रंग सार्वभौमत्वाचा निदर्शक, अर्थातच व्हाइसरॉयनीं अशा तऱ्हेचे बरोबरीचे निदर्शक पोषाख वापरण्यास संस्थानिकास बंदी केली.

ता. १ जाने. १९०४ रोजीं दिल्लीस दरबार भरविण्यांत आला. समारंभाचे वेळीं व्हाइसरॉयचें भाषण झाल्यावर बादशहांचें भाषण वाचण्यांत आलें. नंतर प्रणाम करून राजनिष्ठा व्यक्त करण्याचा कार्यक्रम सुरू झाला. निजाम-साहेब कुर्निसात करून परत आपले जागेवर येऊन बसले. नंतर यांची पाळी आली. तेव्हां यांनीं 'राज्यारोहण व नूतन वर्षाबद्दल माझा आभिनंदनपर संदेश बादशहांना कळविण्याची तसदी व्हाइसरॉयनीं घ्यावी' असे सूचक उद्गार काढले. १९०५ सालीं प्रिन्स ऑफ वेल्स हिंदुस्थानांत आले असतां हे बडोद्यास नव्हते. कर्जनसाहेब यांना कोठेंहि बाहेर जाण्याची बंदी करणार होते; पण वरून, तसें करण्यास मनाई झाली, असें म्हणतात. लॉर्ड मिंटो यांच्या वेळीं 'देशांत अशांतता व अराजकता माजली असल्याने तिच्या नाशार्थ संस्थानिकांनीं मदत करावी' असें सर्क्युलर काढलें असतां 'एकट्या गायक-वाड सरकारखेरीज करून इतर सर्वांनीं आपआपल्या संस्थानांतून राजद्रोहाचें समूळ उच्चाटन करण्यास संमति दिली आहे' वगैरेसारखी टीका टाइम्समधून यांच्यावर झाली. अरविंद घोष व श्यामजी कृष्णवर्मा हे जहाल राजकारणी पुरुष प्रथम यांच्याकडे नोकर असल्यानेहि यांचेविरुद्ध जरा संशयाचेंच वातावरण असे.

ता. २२ जून १९११ रोजीं लंडन येथें झालेल्या राज्या-रोहणसमारंभास हे हजर होते. पुढें डिसेंबरांत बाद-शहांची स्वारी दिल्लीस आली. तेथें दरबारांत व्हाइसरॉय व एक्झिक्युटिव कौन्सिलर यांनीं दरबारी प्रणाम केल्या-नंतर हैद्राबादचे निजाम व यांची पाळी आली. बादशहांनीं नजर केलेलें स्वास्तिक व पट्टा घालण्याचें हे विसरले होते. शिवाय राजा व राणी यांना दोन प्रणामांऐवजीं यांनीं एक केला व पाठ न दाखवितांच परत येण्याचेंहि अवधान यांना राहिलें नाहीं. या अपमानकारक चुकीबद्दल यांनीं पत्र लिहून दिलगिरी प्रदर्शित केली. तरीहि या प्रसंगानें हे सर्वसाधारण सरकारी कार्य-कर्त्यांच्या टीकांस पात्र झाले. बॅ. के. ग. देशपांडे यांना नोकरांतून कमी करण्याची मागणी यांना मान्य करावी लागली. यांनीं त्यांना नुकसानीबद्दल दहा हजार रुपये देऊन नोकरांतून रजा दिली. बडोदा कॉलेजचे प्रो. डी. एल्. पुरोहित हे पांडेचरीस जाऊन अरविंद घोषांना भेटून आले म्हणून त्यांना नोकरांतून कमी करण्याचा प्रसंग आला असतां त्यांनींच राजीनामा दिला.

हे आपल्या प्रजेत जरी अत्यंत लोकप्रिय होते तरी त्याचाच उलट परिणाम म्हणून वरिष्ठ सरकारास अप्रिय बनले. त्यामुळें यांना वारंवार मानसिक त्रास भोगावा लागे. महायुद्धाच्या वेळीं ५० लक्षांची मदत व १ कोटीचे वॉरबॉर्डस् घेऊन यांनीं मदत केली. ब्रिटिश सरकारनेंहि यांना जी. सी. आय. ई. ही पदवी देऊन यांना यांच्या युद्धकामगिरीबद्दल गौरविलें (१९१७).

हे राज्यावर आले तेव्हां यांच्या राज्यांत १८० प्राथ-मिक शाळा होत्या. पुढें यांनीं १८९३ सालीं अमरेली प्रान्तांत प्रयोगादाखल सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची योजना अमलांत आणली (१८९३) व स. १९०६ सालीं सर्व राज्यांत प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक व सक्तीचें करण्यांत आलें. त्याकरितां २५३९ शाळा चालविण्यांत येऊं लागल्या (रिपोर्ट ३०-३१ पान २३७). याच पद्धतीनें दुय्यम व उच्च शिक्षणाची व्यवस्था करण्यांत आली. अनेक शिष्यवृत्त्या निर्माण करून निरनिराळ्या विषयांत अभ्यास करण्याला उत्तेजन देण्यांत आलें व औद्योगिक शिक्षणाकरितां कलाभुवनासारख्या संस्थाहि निर्माण कर-ण्यांत आल्या. स्त्रीशिक्षणाकरितां पुस्तकी व औद्योगिक शिक्षणाची योजना आंखून त्याकरितांहि यांनीं अनेक शिष्यवृत्त्या ठेवल्या. मुंबई इलाख्यांतील उच्च शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रियांकरितां एक लक्ष रुपयांची देणगी महा-राणीसाहेबांनीं दिली.

वाचनालयाबाबतहि यांच्या संस्थानांतील प्रगति अपूर्व आहे. शाळांप्रमाणेच वाचनालये प्रत्येक गांवी निर्माण करण्याकरितां यांनी स्वतंत्र वाचनालयखाते उघडून त्या-मार्फत वाचनालये काढण्याची व्यवस्था केली. अमेरिकेंतल्याप्रमाणे फिरत्या वाचनालयांची व्यवस्थाहि यांनी आपल्या संस्थानांत केली आहे. यांच्या मध्यवर्ती वाचनालयांत लाखांवर पुस्तके असून अनेक विभाग पाडून त्याची व्यवस्था करण्यांत आली आहे.

याशिवाय संस्कृत, मराठी, गुजराथी, हिन्दी व इंग्रजी इत्यादि भाषांतून ३०० च्या वर ग्रंथ यांनी छापवून प्रसिद्ध केले व अनेक ग्रंथांना उत्तेजनादाखल मदत केली. देशी भाषांना इंग्रजी भाषेमुळे जी ओहोटी लागली आहे तिच्या प्रतिकारार्थ 'श्री सयाजी शासन शब्दकल्पतरु' या प्रचंड कोशाची रचना करण्यांत आली. यांत वेगळ्या आठ भाषांतील शब्द दिले असून राजकीय कार्यांत व व्यवहारांत सर्व प्रान्तांत एक भाषा प्रचलित होऊन तिला राष्ट्रभाषेचें स्वरूप येईल अशी व्यवस्था आधीच करण्यांत आली आहे.

ज्ञानप्रसाराप्रमाणेच समाजसुधारणेच्या बाबतींतहि यांनी हिंदुस्थानांत अघाडीचा मान पटकाविलेला आहे.

१ मिश्रविवाह (सगोत्र व असवर्ण विवाहाला मान्यता), २ पडदापद्धतिबंधी, ३ बालविवाहबंधी, ४ विधवाविवाह, ५ अस्पृश्यतानिवारण (१८८२ साली अस्पृश्यांकरितां १८ शाळा काढल्या), ६ विवाहविच्छेद, ७ कन्याविक्रयबंधी, ८ स्त्रियांचा वारसा, वगैरे कायदे करून यांनी सामाजिक सुधारणा प्रत्यक्ष अमलांत आणल्या. वाटेल त्याने पौरोहित्य करण्यापेक्षां विशिष्ट शिक्षण घेतलेल्यांनीच पौरोहित्य करावें म्हणून त्यांच्याहि वकिलाप्रमाणे परीक्षा घेऊन, त्यांना सनद देण्याची व्यवस्था यांनी केली. यामुळे त्यांच्याहि उपजीविकेचा प्रश्न सुटला आणि लोकांना सुशिक्षित पुरोहित मिळू लागले.

सुधारणांच्या या प्रत्यक्ष पुरस्कारामुळेच यांना स. १९०४ साली राष्ट्रसभेबरोबर भरलेल्या 'राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेचे' अध्यक्ष निवडण्यांत आले. हिंदुस्थानांतच काय, पण बाहेर देशांतहि आढळलेली चांगली गोष्ट हे आपल्या राज्यांत आणून सोडण्याविषयी अगदी तत्पर असत.

यांनी केलेल्या सुधारणा किंवा औद्योगिक प्रयत्न ब्रिटिश सरकारचे केवळ अनुकरण म्हणून कधीच केल्या गेल्या

नाहींत. ब्रिटिश राज्यांत बालविवाहाला प्रतिबंध करणारा शारदाकायदा होण्याअगोदर किती तरी पूर्वी यांच्या राज्यांत बालविवाहाला प्रतिबंध करणारा कायदा जारी होता. ब्रिटिश राज्यांत हिंदु कायद्याला रूप देण्याचे १९४५ साली अशक्य वाटणारे काम १९०५ सालीच यांनी पूर्ण केले आहे. याशिवाय राज्यांतील कोणतीहि बाब अशी नाही, की तीत यांनी सुधारणा व वाढ करून त्यांत उपयुक्तता व सोईस्करपणा आणला नाही.

यांनी हिंदुस्थान, चीन, जपान, अमेरिका व युरोप या देशांत प्रवास केला. युरोपांत तर हे वारंवार जात व तेथे दीर्घकाल राहत. त्यामुळे यांच्यावर वरिष्ठ सरकारचा रोष झाल्याचीहि उदाहरणे आहेत. पण हेहि आपल्या हक्क व स्वातंत्र्याविषयी दक्ष असल्याने यांनी आपला कार्यक्रम कधी सोडला नाही. आणि यांनी आपल्या डोळे उघडे ठेवून केलेल्या प्रवासाचा फायदा आपल्या राज्याला भर-पूर दिला.

यांनी राज्यावर येतांच अनेक समाज-सुधारणांचा पुरस्कार कायद्याने केलेला असला तरी हे जुलमाने कोणतीहि सुधारणा समाजावर लादण्याच्या सर्वस्वी विरुद्ध असत. अस्पृश्यतानिवारणाच्या पुरस्काराबाबत यांची बरोबरी करणारा कोणीहि सांपडणार नाही. त्यांचे शिक्षण, वसतिगृहे व त्यांना नोकऱ्या देण्याच्या बाबत यांनी जास्तीत जास्त व्यवस्था केली. अस्पृश्यांना आपले खंडेरावाचे खासगी मंदिर खुले करण्याचे काम यांनी केले; पण राज्यांतील सर्व मंदिरे अस्पृश्यांना खुली करण्याचे बाबतींत लोकमताचा थोडा विरोध दिसतांच मनांतून इच्छा असूनहि तो प्रश्न तसाच तहकूब ठेवला.

सर टी. माधवराव, व्ही. पी. माधवराव, काजी शहा-बुद्दीन, सर रमेशचंद्र दत्त, सर मनुभाई मेथा, कृष्णमाचारी इत्यादि यांचे प्रमुख दिवाण होत.

यांचे पहिले लग्न तंजावरच्या मोहिते कुलांतील राजकन्या लक्ष्मीबाईशी झाले व त्यांचे नांव चिमणाबाई असे ठेवण्यांत आले. त्यांना एक कन्या झाली, पण ती लहानपणीच वारली. त्यांचे दुसरे अपत्य फत्तेसिंहराव. पण त्यानंतर त्या लवकरच वारल्या (१८८५). त्यांच्या लग्नाच्या दहाव्या दिवशी लक्ष्मीविलास राजवाड्याचा कोनशिलासमारंभ झाला. 'चिमणाबाई न्यायमंदिर' त्यांच्या स्मरणार्थ आहे. फत्तेसिंहराव स. १९०८ साली वारले. त्यांचे चिरंजीव प्रतापसिंह हे सध्या गादीवर आहेत.

दुसरा विवाह देवासचे सरदार बाजीराव अमृतराव घाटगे यांच्या कन्या गजराबाईशी झाला. त्यांनीं हि नांव चिमणाबाईच ठेवण्यांत आलें. त्याहि पतिनिष्ठ असून निरनिराळ्या कामीं यांना मदत करीत असतात. आपल्या सुधारक पतीचे विचार त्यांनीं आत्मसात केले. त्यांनीं स. १९१४ सालीं पडदाचाल जाहीर रीतीनें सोडली. यांना जयसिंहराव, शिवाजीराव, इंदिराराजे व धैर्यशीलराव अशीं अपत्ये झालीं. यांपैकीं जयसिंहराव व शिवाजीराव वारले. इंदिराराजे यांचें कुचबिहारच्या राजाशीं लग्न झालें.

यांच्या आयुष्याचे सहा काळखंड पडतात.—१. राज्याशीं संबंध येण्यापूर्वीचा वाल्यकाळ. तो अगदीं खेड्यांत गरीब कुटुंबांत गेला (१८६३-७५), २. शिक्षणकाळ. यांचें शिक्षण घरीच अनुभवपद्धतीनें झालें (१८७५-८१), ३. राज्यारोहण झाल्यानंतर राज्यपद्धतीची पुनर्घटना व तिचा अंमल करण्याची व्यवस्था करण्याचा काळ (१८८१-८७), ४. यानंतर प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे प्रवास वगैरे करून विविध अनुभव संपादन करण्याचा काळ (१८८७-९५), ५. मनामध्ये जमविलेल्या नव्या कल्पना व नवे विचार यांचा उच्चार व आचरण करण्याचा काळ (१८९५-०९), ६. यापुढील काळ मात्र यांनीं आपली राज्यव्यवस्था सुप्रतिष्ठित करून स्थैर्यानें तिची प्रगति करण्यांत घालविला (१९०९-३८). अशा प्रकारें यांच्या आयुष्याचें थोडक्यांत चित्र काढतां येईल.

हिंदुस्थानांत ब्रिटिश राज्य आणि संस्थानें यांतील राज्यकारभाराची नेहेमीं तुलना होते. या तुलनेंत ब्रिटिश राज्यापेक्षां हि सर्व प्रकारें व्यवस्थित आणि प्रगतिपर राज्यकारभार चालविण्याच्या बाबतींत यांची व यांच्या संस्थानची ख्याति आहे. अठराव्या वर्षी अधिकार प्राप्त झाल्यापासून यांनीं आपल्या प्रगतिपर धोरणाला सुद्धात केली आणि आपल्या दीर्घकालीन कारकीर्दींत हे आपल्या जागरूक धोरणापासून कधींच च्युत झाले नाहीत. त्यामुळे यांनीं आपल्या प्रजेची व राज्याची भरभराट तर साधलीच पण उत्कृष्ट राज्यकर्ता अशी कीर्तिहि कमावली. ब्रिटिश राज्यांत अनेक वेळां असंतोषानें उग्र रूप धारण केलें; पण हे परप्रान्तांत राज्य करीत असूनसुद्धां यांनीं आपल्या राज्यांत खरोखरच अभिमान बाळगण्यासारखें विश्वासाचें वातावरण शेवटपर्यंत कायम टिकविलें. यांच्या राज्यांत लहरीपणाला थोडासुद्धां वाव नसे. प्रत्येक गोष्ट योजनापूर्वक आरंभून ती योजनेवरहुकूम तज्ज्ञांकडून पार पाडण्यावर यांचा कटाक्ष असल्यानें गोंधळ किंवा धरसोड

न होतां आंखीव पद्धतीनें सर्व गोष्टी पार पडत. प्रत्येक खात्यावर पूर्ण वाकबगार माणसें नेमण्यावर यांचा कटाक्ष असे व जगांतील पहिल्या दर्जाच्या लोकांशी आपल्या राज्यकारभाराचा संबंध येईल अशी व्यवस्था हे ठेवीत. जेथे यांचा संबंध येई तेथे आपली छाप ठेवण्याची कला यांना पूर्ण साधली होती. राउंड टेबल कॉन्फरन्सशी संबंध येतांच 'संस्थानिकांनीं आपले हक्क कमी झाले तरी फेडरेशनचा पुरस्कार करून आपली जूट व शक्ति वाढवावी' असा यांनीं आदेश दिला. तसेंच यांचा अनेक जागतिक परिषदांशी संबंध आला व तेथेहि यांनीं उत्कृष्ट व नवीन विचारांचीं भाषणें करून आपली छाप कायम ठेवली. सतत ध्येयवादानें आणि संप्राहक बुद्धीनें वागून यांनीं आपला उत्कर्ष साधला, आपल्या प्रजेचें कल्याण केलें, मराठ्यांच्या उज्ज्वल इतिहासांत भर घातली आणि जगांतील एक कर्तबगार आणि यशस्वी महाराजा म्हणून अलौकिक कीर्ति मिळविली.

गायकवाड, सिताराम रामचंद्र— (जन्म स. १८५९, मृत्यु स. १८९७) शाईच्या कागदाचे उत्पादक व स्थलवर्णनकार. यांचें शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत झालें होतें. रसायनशास्त्राचा यांचा अभ्यास चांगला होता. यांनीं शाईचा कारखाना काढून चांगले पैसे कमाविले. यांनीं शाईचे कागद, गोळ्या, पूड वगैरे तयार करण्याची कल्पना काढून स. १८८८ सालीं चांगली प्रसिद्धि मिळविली. यांच्या शाईच्या कागदाची फार वाखाणणी झाली. स. १८९० सालीं हे कागद विलायतेंत एक लाख खपले. यांचा विद्याव्यासंग जबर होता. यांनीं लिहिलेलें 'पुणें वर्णन' हें पुस्तक विशेष प्रसिद्ध आहे. या पुस्तकांत पुण्यासंबंधीची प्राचीन व तत्कालीन सर्व माहिती दिली आहे.

यांचें वाङ्मय— (१) विजापूरवर्णन १८८४; (२) पुणें वर्णन भाग १/२, १८८६।१८८८; (३) कुणकेश्वर; (४) सोलापूर जिल्ह्याचा भूगोल; (५) विजापुरांतील प्राचीन इमारती १८८७; (६) बाळबाळंतीणसंगोपन १८८८; (७) आशीरिया १८९५.

गांगुली, सुप्रकाश— (जन्म स. १८८६) कलावशेषांचे सुप्रसिद्ध अभ्यासक व बडोद्याच्या आर्टगॅलरीचे व्यवस्थापक. हे जगप्रसिद्ध कवि रवीन्द्रनाथ टागोर यांचे भाचे. यांचें शिक्षण डोव्हेटन विद्यापीठ, कलकत्ता, येथें झालें. नंतर उत्तम कला व पुराणवस्तु-

संशोधन यांचे अभ्यासासाठी हे युरोपास गेले. यानंतर यांनी डॉ. बी. बी. स्पूनर यांचे सहकारी म्हणून इंपारियल अर्किऑलॉजिकल सर्व्हेमध्ये सहा वर्षे काम केले. तेथे यांनी बंगाल, बिहार, ओरिसा, आसाम व छोटा नागपूर या प्रान्तांतील जुने शिलालेख घेऊन त्यांचे फोटो काढणे, त्यांची यादी तयार करणे, कलकत्ता येथील पदार्थसंग्रहालय आणि त्याच्या शाखा यांमधून जुन्या हिंदी कलावशेषांचा अभ्यास करणे अशा तऱ्हेचा व्यासंग केला.

(1) 'Descriptive Guide to the Baroda Museum and Art Gallery', (2) 'A Monograph on Ragas and Raginis', (3) 'A Monograph on Rajput and Kangra Paintings', (4) 'A Short History on the Art of Brocade Weaving in Gujarat', (5) 'Moghal Textiles', (6) 'Lacquer Work in India' हे यांचे ग्रंथ सुप्रसिद्ध आहेत.

गांगुली, सुरेन्द्रनाथ— (मृत्यु स. १९२१ सुमार) सुप्रसिद्ध बंगाली चित्रकार. अर्वाचीन नाथ टागोरांचे शिष्य.

यांची 'नारद', 'नहुष', 'Discomfited Durvasa' इत्यादि चित्रे प्रसिद्ध आहेत. यांच्यावर कोणत्याही कलमाची छाप पडलेली नसून यांचे कलम अगदी स्वतंत्र आहे. अजिठा-चित्रपद्धतीचा क्वचित् भास होतो. हे एकवीस वर्षांचे अल्पवयी मृत्यु पावले.

गांधी, मंगळदास— (जन्म स. १८९४ सुमार) अट्टल चोर. उंच देहयष्टि, मजबूत हाडपेर, पाणीदार डोळे व एका पायाने लंगडा. हा हुषार, कल्पक व दूर दृष्टीचा होता. हा सत्यवादी असल्याने तुडंगांत यास लोक 'महात्मा गांधी' असे विनोदाने म्हणत.

हा मूळ काश्मीर प्रान्तांतील जम्मूचा राहणारा. याला उर्दू लिहितांवाचतां येत व इंग्रजीहि थोडेफार समजते. गेल्या महायुद्धांत लष्करांत भरती होऊन हा मेसापोटेमियांत गेला होता. तेथे याने अनेक धाडसांची कामे केली. शत्रूचे प्रदेश जिंकल्यावर ते लुटण्याचे देखावे याने पाहिले होते व ती कला याला अवगत झाली होती.

पहिले महायुद्ध संपल्यावर बेकारीत हा मोटार ड्रायव्हर झाला. पण लवकरच याचा साहसी स्वभाव जागृत होऊन हा लूटमार करू लागला. अशा प्रकारे हा अट्टल चोर

बनला व याला अनेक (सात आठ) वेळां तुडंगांत जावे लागले. मध्यंतरी एकदोनदा उपरती होऊन हा आपल्या गांवां निघून गेला होता; पण कांही दिवस लोटले की नशेबाजाच्या तळफीप्रमाणे ही याची वृत्ति जागृत होई व हा मुंबईस येऊन आपले चौर्यकर्म सुरू करी.

स. १९३१ च्या गणेश चतुर्थीच्या रात्री ठाकुरद्वारावरील एका प्रभु गृहस्थाच्या घरी चोरी करावयाचे याने ठरविले होते. हे बिन्हाड दुसऱ्या मजल्यावर असल्याने हा वर जाणाऱ्या पाण्याच्या नळाला धरून मध्यरात्रीच्या सुमारास वर चढला. आतां खिडकीला हात घालणार तोंच आंतून कोणी खिडकी उघडली व याचा हात निसटून हा इतक्या उंचावरून खाली पडला. हे पाहतांच आंतून खिडकी उघडणाऱ्या वृद्धाच्या तोंडून 'अरेरे! माझ्या दाराशीं हत्या होणार! फुकट मरणार बिचारा!' असे उद्गार निघाले. या उद्गारांचा याच्या मनावर फारच परिणाम होऊन याला लाज वाटली व पश्चात्तापाने याने इतःपर चोरी करावयाची नाही असे ठरविले (गुन्हेगार, पा. १२६-१२९). गुन्हेगारांचे मानसशास्त्र या दृष्टीने हे चरित्र अभ्यासण्यासारखे आहे.

गांधी, महात्मा-मोहनदास करमचंद— (जन्म स. १८६९ ऑक्टोबर २) हिंदुस्थानचे जगप्रसिद्ध पुढारी व विसाव्या शतकांतील अभिनव राजकीय तत्त्वज्ञानी.

यांचा जन्म काठेवाडांत सुदामपुरी अथवा पोरबंदर येथे झाला. यांचे आज्ञे उत्तमचंद हे पोरबंदरचे आणि वडील करमचंद हे पोरबंदर, वांकानेर व राजकोट या संस्थानांचे दिवाण होते. यांची आई कर्मठ, धर्मशील व करारी होती. हे संप्रदायाने वैष्णव असून जातीने वैश्यांपैकीं बनियामोढवाणी होत.

यांचे शिक्षण काठेवाड हायस्कूलमध्ये झाले. हे मॅट्रिक झाल्यावर (१८८७) पुढल्याच वर्षी शिक्षणाकरिता इंग्लंडला रवाना झाले (१८८८). तेथे हे लंडन युनिव्हर्सिटीचे मॅट्रिक होऊन बॅरिस्टरीची परीक्षा उत्तीर्ण झाले (१८९१).

यांनी प्रथम मुंबई हायकोर्टाची सनद काढली (१८९३). पण त्याच साली दक्षिण आफ्रिकेत एका कुळाची बाजू समजावून देण्याकरिता यांना जाण्याची संधि मिळाली. पगार, कच्चा खर्च व एक वर्षाची मुदत ठरली व हे झांजीबारला पोचले. तेथे यांना

काळागोरा हा भेद प्रत्येक ठिकाणी जाणवू लागला. दरबानच्या कोटांत डोक्याला पगडी घालून हे बसले असतां यांना मॅजिस्ट्रेटने पगडी काढण्यास सुनाविले. पण यांनी पगडी काढण्याचें नाकारून हे कोर्टाबाहेर पडले.

हिन्दी लोकांच्या श्रमानें आफ्रिकेचें नंदनवन झालें; पण त्यांना तेथें मजूरपेशां जास्त किंमत नाहीं. यांनासुद्धां तेथें 'मजूर वकील' असेंच म्हणत असत. प्रथम हिंदुस्थान सरकारच्या प्रोत्साहनानें ते मजूर तिकडे गेले, पण त्यांना नागरिकत्वाचा साधा हक्कहि नाकारण्यांत येऊं लागला. यानंतर कांहीं हिन्दी लोक साउथ आफ्रिकन रिपब्लिकमध्ये शिरले. तेथें बोअर लोकांचें राज्य होतें. तेथें आशियांतील लोकांच्या विरुद्ध कायदे होऊं लागले, तेव्हां परवाने असणारांनींच व्यापार करावा असें ठरलें. पण बोअर लोकांनीं हिन्दी लोकांना परवाने देण्याचेंच बंद केलें. तेव्हां प्रिटोरिया येथील ब्रिटिश एजंटानीं "परवान्याची फी सरकारकडे पाठवून द्या व तरीहि परवाना न मिळाला तर परवान्याशिवाय व्यापार करा" असा सल्ला हिन्दी लोकांना दिला. यामुळेच यांना कायदेभंगाची कल्पना प्रथम मिळाली असावी. नंतर जेव्हां हिन्दी लोक पकडले जाऊं लागले तेव्हां यांनीं पैसे न देतां तुडंगांत जाण्याची सूचना केली. या दडपशाही-विरुद्ध यांनीं पाठावलेले अर्ज ब्रिटिश सरकारनेंहि निर्दोषी ठरावले. त्या वेळीं नाताळ इंडियन काँग्रेसचे हे सेक्रेटरी असत व तेथें ही चळवळ जोरांत होती. हिंदुस्थान सरकारपुढें या तक्रारी मांडण्याकरितां हे हिंदुस्थानांत आले (१८९६). पण तिकडे यांच्या-विषयीं लोकमत अत्यंत कलुषित करण्यांत आलें व हे तिकडे परत गेले असतां लोकांच्या क्षोभांतून पोलिसाचा वेष घालून यांना बाहेर पळावें लागलें.

हक्क पाहिजेत तर जबाबदारीहि पत्करिली पाहिजे म्हणून बोअर युद्धांत यांनीं ऐन रणक्षेत्रांतून जखमी लोकांना उचलून आणण्याचें ब्रिटिशांतर्फे काम केलें (१८९९). प्रकृतीकरितां हे १९०१ सालीं हिंदुस्थानांत आले असतां तिकडे ब्रिटिश व बोअर यांचा तह होऊन त्यांत हिन्दी लोकांसंबंधीं प्रतिकूल धोरणावर शिकामोर्तब झालें आणि यांनीं ब्रिटिशांना केलेली मदत वायां गेली. तेव्हां यांनीं 'ट्रान्सव्हाल ब्रिटिश इंडियन असोसिएशन' स्थापली व आपण तिचे सेक्रेटरी झाले. जोहान्सबर्गमध्ये प्लेग झाला असतां हिन्दी लोकांच्या शुश्रूषेबाबत यांनीं अत्यंत कष्ट केले. नंतर 'इंडियन ओपिनियन' नांवाचें इंग्रजी,

गुजराथी, हिन्दी व तामीळ या चार भाषांत चालविण्यांत येणारें साप्ताहिक काढलें (१९०४). रस्किनचे 'Unto This Last' हें पुस्तक वाचून यांना एक नवा मार्ग सुचला आणि यांनीं 'फिनिक्स' नांवाची वसाहत स्थापिली. छापखाना व पत्रे वसाहतीच्या स्वाधीन केलीं व शिवाय स्वतःचे पाऊण लाख रुपये अर्पण केले. याच वेळीं टॉलस्टॉयच्या Kingdom of God is Within You या पुस्तकाचा व भगवद्गीतेचा यांच्यावर विशेष परिणाम झाला. झुलू या स्थानिक लोकांनीं बंड केलें असतां यांनीं डोली-वाहकाचें काम करून लोकांची शुश्रूषा केली (१९०६). ही कामगिरी उरकून हे जोहान्सबर्गला येतात तो "नवीन परवाने काढण्याबद्दलचा आणि त्याकरितां करावयाच्या अर्जावर गुन्हेगाराप्रमाणें 'अंगठ्याचा ठसा असावा' असा हुकूम काढणारा 'काळा कायदा' निघाला (१९०६). ही अपमानकारक पद्धत अमान्य करावयाची व जरूर तर त्याकरितां सत्याग्रह करून तुडंगांत जावयाचें असें यांनीं जाहीर भाषण केलें. परंतु या धमकीस न जुमानतां तो कायदा बादशाहाच्या मंजूरीकरितां इंग्लंडला पाठविण्यांत आला. तेव्हां हे इंग्लंडला गेले व तेथें यांनीं केलेल्या प्रयत्नास यश येऊन बादशहांनीं त्या कायद्यास मान्यता देण्याचें नाकारलें.

परंतु पुढच्याच वर्षी वसाहतीला स्वातंत्र्य देण्यांत आलें आणि वसाहतीच्या काँग्रेसलांत बादशहांनीं मंजूरी न दिलेल्या त्या कायद्याला मान्यता देण्यांत आली. अशा स्थितींत यांना कायदेभंगाची मोहीम सुरू करण्याशिवाय गत्यंतर राहिलें नाहीं. यांच्यासह कित्येकांना पकडण्यांत आलें, पण चळवळ फोफावतच चालली. तेव्हां ज. बोथाच्या गव्हर्नमेंटनें जनरल स्मट्सना मध्ये घालून यांच्याशीं वाटाघाटी सुरू केल्या. तेव्हां असें ठरलें की, परवानगीच्या सक्तीचा कायदा रद्द करावा पण हिन्दी लोकांनीं स्वेच्छेनें आपलीं नांवां रजिस्टर करून सर्टिफिकेट घ्यावीत. अंगठ्याचा ठसा देऊन सक्तीनें नांव नोंदविणें यांत गुन्हेगारीचें रूप होतें, तसें स्वेच्छेनें नांव नोंदविण्यांत नव्हतें. पण हा फरक सामान्य लोकांच्या लक्षांत येईना. त्यामुळे ते लोक यांच्याविरुद्ध गेले व यांचा जीव घेण्याची भाषा बोलली जाऊं लागली. पण या धमकीला भीक न घालतां हे कचेरींत जावयास निघतांच यांना एका पठाणानें बेशुद्ध होईपर्यंत मारलें. हे शुद्धीवर येतांच यांनीं प्रथम आपलें नांव नोंदविण्याकरितां अर्ज केला. पण गव्हर्नमेंटनें स्वेच्छेनें नांव नोंदविणारास सवलत

देऊन इतरांबाबत मात्र जुनाच कायदा पास केला. तेव्हां जोहान्सबर्गला पुनः सभा भरवून लोकांनी आपली सर्टिफिकेटें जाऊन टाकलीं व पुनः एकदां कायदेभंगास सुरुवात झाली (जुलै १९०८). त्यांत यांना, यांच्या पत्नीला व कित्येक लोकांना तुरुंगवास घडला व कित्येकांच्या घरादारांचा व धंद्याचा पूर्ण नाश झाला. पण अखेर जून १९१४ ला या लढ्याचा पूर्ण शेवट होऊन इंडियन रिलीफ बिलान्वये हा कायदा मागे घेण्यांत आला, ३ पौड डोईपट्टी रद्द झाली व इतर कमीपणा आणणाऱ्या गोष्टी दूर होऊन यांचा १०० टक्के जय झाला. येथे यांच्या चरित्रांताल आफ्रिका खंड संपतो. या जयामुळे यांच्या चळवळीच्या एका नव्या पद्धतीकडे जगांतील सर्व लोकांचे लक्ष वेधले व यांचे सर्वत्र कोड-कौतुक झाले.

यानंतर हे इंग्लंडला गेले, तेव्हां नुकतीच पहिल्या महा-युद्धास सुरुवात झाली होती. ' अब्युलन्स कोअर ' काढून युद्धास मदत करण्याची यांची इच्छा होती; पण प्रकृति बिघडल्याने हे हिंदुस्थानांत आले (१९१५ जाने.) ना. गोखल्यांना हे सुरुवातीपासूनच गुरू मानीत. त्यांच्या सांगण्यावरून कोणत्याहि चळवळीत भाग घेण्यापूर्वी एक वर्ष हिंदुस्थानभर हिंडून येथील परिस्थिति अवलोकन करण्याचे यांनी ठरविले. या वेळीं ना. गोखले वारले. त्यांनी ' गांधी हे खरोखर महात्मा आहेत, माझे गुरू रानडे किंवा राम-मोहन रॉय हेच फार तर, यांची बरोबरी करू शकतील ' या शब्दांनी यांना गौरविले होते. त्यामुळे हिंदुस्थानांत येतांच यांना लोक ' महात्मा ' म्हणू लागले.

नंतर यांनी अहमदाबादेजवळ साबरमतीच्या तीरी ' सत्याग्रहाश्रम ' (१९१५ मे २५) काढला. आफ्रिकेतील यांच्या फिनिक्स वसाहतीचीच कल्पना या आश्रमाच्या मुळाशी होती. यांच्या तत्त्वावर विश्वास ठेवणारे कांही स्त्री-पुरुष यांना मिळाले. जातिभेद न पाळण्याचे यांच्या आश्रमाचे तत्त्व होते. एका अस्पृश्य कुटुंबालाहि आश्रमांत आश्रय देण्यांत आला. त्यामुळे यांची आर्थिक मदत बंद पडली. मग यांनी अस्पृश्यांत जाऊन राहण्याचे ठरविले. तथापि तसे होण्यापूर्वी यांना पंधरा हजारांचा अनपेक्षित चेक मिळाला.

यांचा विशेषपणा बनारस हिंदुविश्वविद्यालयाच्या उद्घाटनसमारंभाच्या वेळीं यांनी केलेल्या भाषणाने सर्वांच्या लक्षांत आला आणि बहुजनसमाजाचे लक्ष यांनी आपल्याकडे वेधून घेतले (४ फेब्रु. १९१६).

यांचा स्पष्टवक्तेपणा तेथे कोणालाच झेपला नाही. राजे-महाराजे तर केव्हांच सभेतून अदृश्य झाले, पण डॉ. बेझंट-सारख्यांनाहि सभास्थान सोडावे लागले.

यानंतर फिजी बेटांत पाठविण्यांत येणाऱ्या मुदतबंद मजुरांची पद्धत बंद करण्यांत येईल असे आश्वासन देऊन, तिकडे मळेवाल्यांना मात्र ही पद्धत पांच वर्षे आम्ही बंद करीत नाही असे आश्वासन सरकारने दिल्याची बातमी सर्वत्र पसरली. तेव्हां यांनी सत्याग्रह करण्याची घोषणा करतांच व्हाइसरॉयने ती पद्धति बंद केल्याचे जाहीर केले (१२ मे १९१७). अशा कार्यामुळे लोकांचे यांच्याकडे विशेष लक्ष वेधत चालले.

लखनौ राष्ट्रसभेच्या वेळीं विहारमधील कांही प्रतिनिधींनी चंपारण्यांतील शेतकऱ्यांकडे यांचे लक्ष वेधिले. तेथे शेतकऱ्यांना सक्तीने नीळ पेरावयास लावीत. १९१७ च्या एप्रिलमध्ये हे मोतीहारी गांवी चौकशी-करितां गेले. तेव्हां यांच्या या वास्तव्यामुळे सार्वजनिक शांततेस धोका असल्याने जिल्हा सोडून जाण्याचा यांना हुकूम झाला. तो हुकूम यांनी मानण्याचे नाकारिले व खटला भरला असतां गुन्हा कबूल करून शिक्षा भोगण्यास तयार झाले. पण सरकारी हुकमाने खटला काढून घेण्यांत आला; आणि यांना व यांच्या अनुयायांना तेथे काम करण्यास मोकळीक मिळाली. तेथे यांच्या अनुयायांत राजेन्द्रप्रसाद, कृपलानी, सर्व्हट्स ऑफ इंडिया सो.चे डॉ. देव व स्वयंसेवकांत शंकरराव देव होते. पुढे सरकारने चौकशी करण्याकरितां कमिशन नेमिले, त्यांत यांचा समावेश केला. कमिशनच्या वृत्तान्ताला अनुसरून सरकारने एक कायदा केला व शेतकऱ्यांची गाऱ्हाणी दूर करण्यांत आली. ही गाऱ्हाणी त्यापूर्वीच्या शंभर वर्षांत कोणत्याहि उपायाने दूर झाली नव्हती.

या वेळीं अहमदाबादेतील मजूर व मालक यांच्यांतील तेढ वाढत चालली. तेव्हां यांनी मजुरांची बाजू घेतली. पण पुढे बाबास दिवगांत यांच्याकडून कांहीच न झाल्याने संपवाल्या मजुरांत शिथिलता येत चालली. तेव्हां यांनी प्राणान्निक उपोषणाचा निश्चय जाहीर करून तीन दिवसांतच मजूर व मालक यांचा संलोखा घडवून आणला (१९१८). याच वेळीं यांनी यांच्या पद्धतीने काम करणाऱ्या मजूर महाजन संस्थेची स्थापना केली.

यानंतर गुजराथेत खेडा जिल्ह्यांत दुष्काळ पडला

(१९१८ मार्च) व शेतकऱ्यांना शेतसारा भरणे अशक्य झाले. शेतकऱ्यांनी यांना निमंत्रण केले. यांनी योग्य भाषेत अर्ज करून सारातहकुबी मागितली. पण यांचा अर्ज फेटाळला गेला. तेव्हां यांनी शेतकऱ्यांना सारा न देण्याचा सल्ला दिला. सारा न दिल्याने शेतांतील पिके जप्त करण्यांत आली. त्यावर यांनी जप्त केलेली पिके कापून नेण्याचा शेतकऱ्यांना सल्ला दिला. त्यामुळे शेतकऱ्यांना शिक्षा झाल्या, पण पुढे तडजोड होऊन हे प्रकरण मिटले.

सरकारलाहि यांच्या प्रभावी नेतृत्वाची कल्पना आली व सरकारला युद्धाच्या कामी मदत करण्याकरितां भरविलेल्या दिल्ली दरबारास यांनी एकदां नाकारिले असतां पुनः आमंत्रण देऊन नेण्यांत आले. तेथे यांनी हिंदुस्थानची आकांक्षा हिंदी भाषेतून मांडली आणि आपले सत्याग्रहाच्या चळवळीचे काम बंद करावयास सांगणे म्हणजे जीवन तहकूब करावयास सांगणे आहे असे लिहून कळविले.

पहिले महायुद्ध संपल्यानंतर ' डिफेन्स ऑफ इंडिया ॲक्ट ' आपोआप रद्द होणार होता. तेव्हां सरकारने रौलेट ॲक्टसारखे काळे कायदे घडविले. त्याला विरोध करण्याकरितां यांनी ६ एप्रिल १९१९ हा दिवस ठरविला. सर्व हिंदुस्थानभर हरताळ, उपवास, प्रार्थना, मिरवणुकी व सभा झाल्या. जप्त व बेकायदा वाङ्मयहि प्रसिद्ध करण्यांत आले. हे दिल्लीकडे जात असतां पंजाब व दिल्ली प्रांतांत जाण्यास यांना बंदी करण्यांत आली. यांनी हुकूम मानण्याचे नाकारिले. तेव्हां यांना पकडण्यांत आले त्यामुळे सर्व हिंदुस्थानभर दंगे होऊन अनेक भयंकर गोष्टी घडल्या.

यांना ११ एप्रिलला मुंबईस आणून सोडले. तेथे मुंबई प्रान्ताच्या बाहेर न जाण्याचा हुकूम यांच्यावर बजावण्यांत आला. तो मोडण्याचा यांचा विचार होता. पण ठिकठिकाणच्या अत्याचारांच्या बातम्या ऐकून यांनी अत्याचार थांबविण्याकरितां तीन दिवसांचे उपोषण करून ही अखिल भारतीय स्वरूपाची पहिली अपूर्व मोहीम विनमुदत तहकूब केली.

ता. १३ एप्रिल १९१९ रोजी अमृतसर येथे ' जालियन-वाला बाग ' नांवाच्या बंदिस्त जागेत मनाई केलेली सभा भरविली म्हणून यांत्रिक तोफांतून गोळाबार करण्यांत आला. त्यांत चारशे लोक मृत्यु पावले व बाराशेंच्या वर लोक जखमी झाले. शिवाय, लष्करी कायदा पुकारून

लोकांचे अनन्वित हाल करण्यांत आले ते वेगळेच. त्यांच्या चौकशीकरितां सरकारने हंटर कमिशन नेमिले. त्यांत राष्ट्रमभेपैकी कोणी नव्हते. राष्ट्रसभेने स्वतंत्र चौकशी-कमिशन नेमून सरकारी कमिशनशी सहकार्य करण्याचा प्रयत्न केला; पण तो न जमल्याने तिने आपले चौकशीचे काम स्वतंत्रच केले. पण हे सर्व प्रकरण व त्यावर पांघरूण टाकण्याच्या सरकारी धोरणामुळे लोक अत्यंत असंतुष्ट झाले. त्यांतच खिलापतविषयक धोरणाने मुसलमान समाज अत्यंत नाखूष बनला आणि सरकारने देण्यास काढलेल्या मॉंटफोर्ड सुधारणाहि अत्यंत हिणकस आढळल्या. तेव्हां यांच्या निर्भय आणि परिणामकारक ठरलेल्या असहकारितेशिवाय तरणोपाय नाही असे सर्वांना वाटू लागले. यांनीहि पण प्रसंगाप्रसंगाने व्यक्त केलेल्या असहकारितेची घोषणा टिळकांच्या मृत्यूच्या दिवशी जाहीरपणे केली (१ ऑगस्ट १९२०). यांचा सत्याग्रह आफ्रिकेपासूनच प्रसिद्ध होता पण ' नॉन-को-आपरेशन ' म्हणजे असहकारितेच्या नव्या चळवळीचा जन्म मात्र या वेळी झाला.

असहकारितेच्या चळवळीतील कार्यक्रम यांनी पुढील-प्रमाणे मांडला : १ सरकारी पदव्या व मानाच्या जागांचा त्याग, २ सरकारी व निमसरकारी समारंभांत भाग न घेणे, ३ सरकारी व निमसरकारी शाळाकॉलेजांतून मुले काढून त्यांची राष्ट्रीय शाळांत व्यवस्था करणे, ४ ब्रिटिश कोर्टावर बहिष्कार घालून खासगी लवादां-मार्फत तंटे मिटविणे, ५ मेसापॉटेमियांतील लष्करी कामाकरितां कारकून व मजूर म्हणून भरती न होणे, ६ कौन्सिल उमेदवारांनी आपली नावे परत घेणे व उभे राहणारांना मते न देणे, व ७ परदेशी मालावर बहिष्कार.

यांत पुढे पोलीस नि लष्कर यांना सरकारी नोकरीतून निवृत्त करण्याच्या प्रयत्नाचा व साराबंदीचाहि समावेश झाला.

वरील कार्यक्रम शिस्तीने पार पाडण्याकरितां हे व अर्लाबंधु यांनी देशभर दौरे काढून लोकांत उत्साह व शिस्त उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केला. या नव्या कार्यक्रमाला मान्यता घेण्याकरितां कलकत्त्यास राष्ट्रसभेचे जादा अधिवेशन भरविण्यांत आले (१-९ सप्टें. १९२०). यांच्या ठरावाला प्रचंड बहुमताने मान्यता मिळाली. यांनीहि ' माझा कार्यक्रम पार पाडाल तर एक वर्षांत स्वराज्य ' हा मंत्र उच्चारून देशभर नवे चैतन्य निर्माण

केलें. नवीन सुधारणांना अनुसरून होणाऱ्या कौन्सिल निवडणुकीत शेंकडा ऐंशी लोकांनी मते दिली नाहीत. लेखन व भाषण यांच्या द्वारा यांनी देशांत अगदी नवा आत्मविश्वास उत्पन्न केला. यांच्या चळवळीच्या प्रभावांत नवेजुने सर्व पुढारी ओढले गेले. प्रान्तोप्रान्ती देशाकरितां सर्वस्वाचा त्याग करून मोठमोठे वजनदार लोक रात्रंदिवस काम करूं लागले. पं. मोतीलाल नेहरू व चित्तरंजन दास यांच्यासारख्यांनी सुद्धा वकीली सोडली. राष्ट्रसभेच्या नागपूर येथील वार्षिक अधिवेशनांत तर यांच्या कर्तृत्वाचा विशेषच प्रभाव पडून यांचे नेतृत्व पक्के झाले (१९२० डिसें.). राष्ट्रसभेने 'सनदशीर मार्गाने वसाहतीचे स्वराज्य' हें ध्येय सोडून 'शांततेच्या व न्याय्य मार्गाने स्वराज्य' असा त्यांत बदल केला.

आपल्या या नव्या चळवळीची छाप लोकांवर किती बसली हें पाहण्याकरितां यांनी एक कोटीचा टिळक स्वराज्य फंड उभारणें, वीस लाख चरके सुरू करणें, मद्यबंदी घडवून आणणें व ग्रामपंचायती स्थापन करणें असा कार्यक्रम हातीं घेऊन तो यशस्वीपणें पार पाडला. टिळक स्वराज्य फंड तर १५ लक्षांनी अधिकच जमला आणि यांच्या चळवळीला लोकांचा भरपूर पाठिंबा आहे ही गोष्ट सिद्ध झाली. अलीबंभूंच्या भाषणांतील अत्याचारप्रवर्तक वाक्यांबद्दल यांनी त्यांना जाहीर माफी मागण्यास भाग पाडले (१९२१ मे); पण जुलैत यांनी मुलकी व लष्करी नोकरांना सरकारशी असहकार करण्याचा आदेश दिला. तेव्हां सर्वत्र खटले व दडपशाही सुरू झाली. सप्टें. १७ ला युवराज हिंदुस्थानांत आले तेव्हां तर हरताळ, निषेध वगैरे होऊन दंगे व रक्तपातहि झाला. यांनी पांच दिवसांचा उपवास जाहीर करून एक दोन दिवसांत शांतता स्थापन केली. या वेळीं २०।२५ हजार लोक बंदीत पडले, त्यांत दास, नेहरू, लजपतराय यांच्यासारखी माणसे होती. तरीहि सत्याग्रह थांबण्याचे चिन्ह दिसेना.

ता. १ फेब्रुवारी १९२२ ला यांनी व्हाइसरॉयना पत्र लिहून 'दडपशाही बंद करून नागरिक हक्कांच्या शाश्वतीची हमी द्या, नाही तर बाडोली तालुक्यांत साराबंदीची मोहीम सुरू करतो' असे कळविले. उत्तरी नकार येतांच अहमदाबाद राष्ट्रसभेने दिलेल्या सर्वाधिकाराला अनुसरून यांनी ती योजना आंखली. पण ५ फेब्रु. रोजी बिहारमध्ये चोरीचुरा येथे दंगा होऊन लोकांनी पोलीसांना जाळल्यामुळे यांनी आपल्या 'अनत्याचाराच्या तत्त्वाला बाध आला' म्हणून ही चळवळ बिनमुदत

स्थगित केली आणि प्रायश्चित्तादाखल पांच दिवसांचा उपवास केला. कायदेभंगाची चळवळ बंद करून यांनी भूमिका तयार करण्याकरितां देशाला विधायक कार्यक्रमाचा आदेश दिला. सरकारनेहि यांना 'यंग इंडिया' मधील तीन लेखांबद्दल सहा वर्षांची शिक्षा दिली (१९२२ मार्च).

या तुडंगवासांतून यांची सुटका अपेंडिसायटिसवरील शस्त्रक्रियेकरितां प्रथम झाली (१२-१-२४). पुढे एक महिन्यांत यांना मुक्त करण्यांत आले. त्यापूर्वीच राष्ट्रसभेच्या अनुमतीने स्वराज्यपक्षाने कौन्सिलांत प्रवेश केला होता. देशांत फेरनाफेर असे दोन पक्ष पडले होते. यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या वेळगांव राष्ट्रसभेत दोन्ही पक्षांना आपल्या इच्छेप्रमाणें काम करण्यास संमति देऊन यांनी समेट घडून आणला (१९२४ डिसें.).

पण कायदेमंडळांतील अडवणूक यशस्वी होत नाही अशी खात्री पटतांच १९२९ च्या राष्ट्रसभेत पं. मोतीलाल नेहरू यांनी कायदेमंडळावरील बहिष्काराचा व सत्याग्रहांत सामील होण्याचा ठराव मान्य करून घेऊन पुनः सत्याग्रहाचे शिंग फुंकण्यांत आले आणि त्यांचे नेतृत्व यांनी पत्करिले.

कांही तरी साध्या घटनेतून आश्चर्यकारक परिणाम घडवून आणण्याची यांची हातोटी अद्भुत आहे. याबाबत 'दांडीची यात्रा' काढून मिठाचा कायदा मोडण्याचा जो सत्याग्रह यांनी केला त्याचे उदाहरण नमुनेदार आहे. हिंदुस्थानाच्या प्रचंड किनाऱ्यावर अपरंपार मीठ पैदा होत असतां येथे परदेशांतून मीठ येते आणि येथील लोकांना मिठावर प्रचंड कर भरण्याचा प्रसंग येतो, या साध्या घटनेवर यांनी सर्वांना सहज पटतील अशा अकरा मागण्यांचा मसुदा तयार करून तो व्हाइसरॉयला सादर केला (३० जाने. १९३०). आणि आपल्या चळवळीची पद्धतशीर मांडणी करून हे कार्याला लागले. सरकारकडून मागण्या मान्य करणे दूरच राहिले, उलट धमकावणीचे उत्तर आले. तेव्हां यांनी 'गुडघे टेकून भाकरी मागितली असतां धोंडा पदरांत टाकला' असे प्रत्युत्तर देऊन 'या चळवळीत यश मिळाले नाही तर साबरमती आश्रमांत पुनः पाऊल टाकणार नाही,' 'माझ्या आयुष्यातील हा स्वराज्याचा शेवटला लढा आहे' इत्यादि प्रतिज्ञा जाहीर करून सर्वांचे लक्ष आपणांकडे खेचून घेतले. 'अत्याचार घडले तरी हा लढा मी थांबविणार नाही' असेहि लोकांना आश्वासन

दिले व १२ मार्च १९३० ला साबरमती आश्रमांतून बाहेर पडले. आधल्या दिवशीच चार प्राध्यापक व सोळा विद्यार्थी यांचे 'अरुण दळ' पुढल्या मुक्कामावर दाखल झाले होते. ठरलेल्या वेळी हे आपल्या ७२ सत्याग्रह्यांसह निघाले. सकाळी एका ठिकाणी तर संध्याकाळी दुसऱ्या ठिकाणी असे मुक्काम करीत दांडीकडे प्रयाण सुरू झाले. यामुळे गुजराथेतच काय पण हिंदुस्थानच्या अणुरेणूतून स्पर्दन सुरू झाले. बेकायदा मीठ तयार करणे, त्याची विक्री करणे, जंगल-सत्याग्रह वगैरे प्रकार सर्वत्र सुरू झाले. हिंदुस्थानांतच काय पण जगांतील सर्व वर्तमान-पत्रांत त्याचे ध्वनि उमटू लागले. सरकारी नोकर व कौन्सिलांतील सभासद राजीनामे देऊ लागले. प्रथम न पकडतांच सत्याग्रह्यांचा आवेश नष्ट करण्याचा सरकारचा विचार होता. पण यांनी मिठागरावर हल्ले करण्याची सूचना दिली. शेवटी कराडी येथे यांना पकडून येरवडा येथे चौकशीशिवाय अटकेंत ठेवण्यांत आले (४ मे १९३०). यामुळे चळवळ शिथिल न होता अधिकच फोफावली. 'नवजीवन' पत्र जप्त झाले. संपू-जयकर यांच्या दौत्याने काम भागत नाही असे पाहून तुळंगांत असणाऱ्या नेहरू पितापुत्रांना येरवडा येथे आणवून त्यांची व यांची भेट करविण्यांत आली.

पण वाटाघाटी करून जाहीर केलेल्या १ राष्ट्रीय सरकार, २ विभक्त होण्याचा हक्क, ३ राष्ट्रीय कर्ज व ४ संक्रमणकालांतील बंधने या अटी सरकारला मान्य न झाल्याने तडजोड फिसकटली. पहिली गोलमेज परिषद् लंडन येथे यांच्याशिवायच पार पडली (१२ नव. १९३०). पण यांच्याशिवाय परिषद् म्हणजे आंकड्याशिवाय पूज्य होत. लगेच यांना यांच्या १९ अनुयायांसह तुळंगांतून मुक्त करण्यांत आले (२५ जाने. १९३१). व्हाइसरॉयने सलोखा व शांतता यांची इच्छा करणारे पत्र यांना धाडले. शेवटी स्वतःपुरते मीठ करण्याच्या व तुळंगांतील चळवळे बिनशर्त सोडण्याच्या अटीवर तडजोड झाली (५ मार्च १९३१); आणि यांची तिसरी सत्याग्रहाची प्रचंड चळवळ विजयी होऊन येथे समाप्त झाली. हे राष्ट्रसभेचे एकमेव प्रतिनिधि म्हणून गोलमेज परिषदेस गेले व तेथे यांनी देशाची शिष्टाई उत्कृष्टपणे केली.

पण परत येण्यापूर्वीच देशांत चळवळ सुरू होऊन अनेक पुढारी तुळंगांत गेले होते. यांनी सामोपचाराचा पुष्कळ प्रयत्न करून पाहिला. पण यश न आल्याने चळवळीचे शस्त्र यांनी बाहेर काढण्यापूर्वीच यांना मुंबईस अटक

होऊन येरवड्याच्या तुळंगांत ठेवण्यांत आले (४ जाने. १९३२)

गोलमेजपरिषदेने अस्पृश्यांना हिंदूतून वेगळे काढून त्यांना स्वतंत्र मतदारसंघ दिला होता. ही अनिष्ट गोष्ट बदलून घेण्याकरिता यांनी तेथे प्राणान्तिक उपोषण आरंभिले आणि शेवटी संयुक्त मतदारांनी निवडलेल्या चारांपैकी एकाला अस्पृश्यांनी निवडावे असे ठरून हे प्रकरण यशस्वी झाले (२०-२६ सप्टें. १९३२).

शेवटी यांनी 'अस्पृश्यतेचा नायनाट करण्याकरिता' उपवास-कालांत मिळालेल्या सर्व सवलती त्याच कामाकरिता पुनः मिळवून तुळंग हे अस्पृश्यतानिवारणकार्याचे केन्द्र बनविले.

हिंदुस्थानांतील प्रमुख पंडितांची परिषद् येरवडा तुळंगांत भरवून त्यांच्या सहीने प्रचलित अस्पृश्यतेला शास्त्रांत आधार नसल्याचे पत्रक प्रसिद्ध केले (३ जुलै). अखिल भारतीय हरिजन सेवक संघ काढून त्याचे नेतृत्व घनश्यामदास बिलौना दिले व बाप्पा ठक्करांना चिटणीस केले. गौरवदर्शक 'हरिजन' शब्द उपयोगांत आणला. त्याकरिता पंचवीस लाखांचा निधि उभारण्याचे ठरविले व हरिजन साप्ताहिक सुरू केले (११ फेब्रु. १९३३). अस्पृश्यतानिवारणाबाबत लोकांत जागृति व प्राञ्जलपणा आणण्याकरिता यांनी ११ दिवसांचा उपवास आरंभला. या वेळी सरकारने यांना मुक्त केले. यांनी या मुक्ततेचा उपयोग राजकीय चळवळीकडे करण्याचे नाकारिले. तथापि यांनी सामुदायिक कायदेभंग बंद करून फक्त वैयक्तिक कायदेभंग चालू ठेवला. त्याकरिता यांना पकडून (१ ऑगस्ट १९३३) स्थानबद्ध करण्यांत आले (४ ऑगस्ट). पण यांनी स्थानबद्धतेची अपमानकारक अट मोडल्यामुळे यांना एक वर्षाची शिक्षा झाली. यांना मागे मिळालेल्या तुळंगांतील सवलती या वेळी बंद झाल्या. यांनी पुनः उपोषण आरंभले. पांच दिवसांत यांना हॉस्पिटलांत पांचवावे लागले.

पण हा खेळ खेळण्यापेक्षा शिक्षेची मुदत यांनी हरिजनकार्यांत घालविण्याचे ठरवून हे राजकारणापासून निवृत्त झाले (३ ऑगस्ट १९३४) व यांनी दहा महिनेपर्यंत हरिजनांच्या उद्धारार्थ हिंदुस्थानांत प्रचंड दौरा काढला. या दौऱ्यांत पुणे येथे यांच्यावर बाँब टाकण्याचा प्रयत्न झाला. अजमेर येथे यांच्या एका अनुयायाकडून स्वामी लालनाथ नांवाच्या सनातनी विरोधकावर लाठी प्रहार झाला. त्याचद्वारे यांनी सात दिवस उपवास करून प्रायश्चित घेतले. मलबारांतील गुरुवायूच्या मंदिरपवेशा-

बद्दल मतमोजणी केली असतां यांना शेंकडा सत्तर मते अनुकूल पडली. या वेळीं यांनीं प्रचंड जागृति करून या कामाकरितां आठ लक्ष रुपये जमविले.

पूर्वी हे राष्ट्रसभेतून कायदेमंडळांतील कार्यास वाव देण्याकरितां बाजूस सरले होते (१९२४-३०). आणि मुंबईस भरलेल्या अधिवेशनापासून हे राष्ट्रसभेचे चार आणे देणारे साधे सभासदहि राहिले नाहात (२६ आक्टो. १९३४). राष्ट्रसभा व आरण यांच्यांत अहिंसादि बाबतात पूर्ण मते सय नमल्यानें आपल्या मत्याग्रहादि चढवळी यशस्वी होत नाहींत हें यांनीं राष्ट्रसभा सोडण्याचे कारण दिलें. तथापि ' अखिल भारतीय ग्रामोद्योग संघ ' काढण्याचा ठराव करून यांच्या कार्याला राष्ट्रसभेनें आपला पाठिंबाच दिला. मात्र यांनीं ग्रामोद्योगाची सर्व योजना राष्ट्रसभेतून हेतुपूर्वक अलग ठेवली व तिची मांडणी मध्यप्रान्तांत वर्ध्याजवळ शेगांवीं झोपड्या बांधून आरंभिली.

गोलमेजपरिषदेच्या वाटाघाटीतून बाहेर पडलेल्या १९३५च्या राज्यघटनेप्रमाणें आलेल्या निवडणुकी राष्ट्रसभेनें लढवून हिंदुस्थानच्या अकरा प्रान्तांपैकीं सात प्रान्तांत राष्ट्रसभेचीं मंत्रिमंडळें दैनंदिन व्यवहारांत ढवळाढवळ न करण्याचें हिंदुस्थान सरकारचें आश्वासन मिळून स्थापन झालीं (१७ जुलै १९३७). त्यांनीं राजबंदी सोडणें, जुलमी कायद्यांचें उच्चाटण करणें, दारूबंदी, शिक्षणाची वर्ध्या-योजना, कशील त्याची जमीन, राष्ट्रभाषाप्रचार, साक्षरता-प्रसार, गुजरार्थेताल करबंदीच्या चळवळींत जप्त झालेल्या जमिनी परत देणें वगैरेसारख्यां कामें करून जनतेच्या मनावर पूर्ण छाप बसविली. हा सर्व परिणाम स्थितप्रज्ञा-प्रमाणें राष्ट्रसभेपासून अलग झालेल्या या महात्म्याचा होय, हें अगदीं उघड गुपित आहे.

पण ३ सप्टें. १९३९ रोजी ब्रिटिशसरकारच्या मागो-माग हिंदुस्थानसरकारनें विधिमंडळांची संमति न घेतांच हिंदुस्थानला जर्मनांविरुद्ध युद्धांत लोटतांच राष्ट्रसभेच्या आदेशानुसार सातहि प्रान्तांतील मंत्रिमंडळांनीं राजिनामे दिले (२२ आक्टो. १९३९).

राजकोट राज्यांत राजकीय सुधारणांबाबत नेमलेल्या कमेटीतील प्रथम जाहीर झालेली नांवे परत घेतली जातांच यांनीं वचनभंगाबद्दल उपोषणास सुरुवात केली. पण व्हाइसरॉयनें मध्यस्थी करितांच यांनीं उपवास सोडला. पण दडपणानें मिळालेला न्याय कलंकित म्हणून यांनीं राजकोटचा प्रश्नच सोडून दिला (१७ मे १९३९).

संप्रदायाचें स्वरूप येतें म्हणून १४४ निष्ठावन्त कार्य-कर्त्यांचा ' गांधीसेवा-संघ ' विनोबा भावे, किशोरिलाल मश्रूवाला वगैरे ९ सभासदांपुरतां मर्यादित केला (मलि-कंदा, १९४०).

हिंदुस्थानला युद्धोत्तर राष्ट्रीय सरकार देण्याच्या स्टॅफर्ड क्रिप्स योजनेचा ' Post-dated Cheque ' ' पुढल्या तारखेची हुंडी ' म्हणून यांनीं धिःकार केला (१९४२).

परंतु एकीकडून वाढती दडपशाही व दुसरीकडून जपानी स्वारीचें दडपण यांमुळे मुंबईस भरलेल्या काँग्रेस कमिटीनें पुढील निर्णय घेण्याचें ठरविलें (७ ऑगस्ट १९४२): " दाराशीं आलेल्या जपानचा प्रतिकार करण्यास हिंदुस्थानचीं राज्यसूत्रें हिंदी माणसाचेच हातीं असलीं पाहिजेत व त्याकरितां इंग्रजी सत्ता येथून नाहींशी झाली पाहिजे. " पण हा निर्णय बाहेर येण्याच्या पूर्वीच यांना व इतर कार्यकर्त्यांना पकडण्यांत आलें. या वेळच्या खळवळीची कल्पना ६०,२२९ लोकांना अटक, १८०००, स्थानबद्ध, ९४० ठार व १६३० जखमी हे आंकडे देतील.

या चळवळीची ' चले जाव ' म्हणून प्रसिद्धि असून ' करेंगे या मरेंगे ' हा या वेळचा मंत्र होता. हिंदु-स्थानच्या स्वातंत्र्याकरितां केलेलें हें ' अनत्याचारी उघड बंड ' होतें. या वेळीं झालेला पूल पाडणें, तारा तोडणें, रूळ उखडणें वगैरे कार्यक्रम यांच्याशीं चर्चा झालेला पण यांनीं मान्यता न दिलेला होता.

यांना आगाखान पॅलेस, पुणे, येथें ठेवण्यांत आलें. तेथें आपल्यावरील जपान-धार्जिणेपणाचा आरोप धुऊन टाकण्याकरितां यांनीं २१ दिवसांचा उपवास केला. तेथेंच प्रथम त्यांचे एकनिष्ठ सहकारी महादेवभाई देसाई (१९४३ ऑगस्ट १५) व नंतर यांच्या पत्नी कस्तुरबा यांना देवाज्ञा झाली (१९४४ फेब्रु. १८). पुढें यांना केवळ प्रकृतीच्या निमित्तानें मुक्त करण्यांत आलें (६ मे १९४४).

वेव्हेलयोजनेकरितां भरलेल्या सिमला कॉन्फरन्सच्या-वेळीं हे सल्लागार म्हणून सिमल्यास उपस्थित होते (१५ जुलै १९४५). यांनीं त्या योजनेसंबंधीं अनुकूल धोरण स्वीकारलें, पण मुस्लीम लीगचे नेते जिना यांच्या विरोधा-मुळे ती परिषद् अयशस्वी झाली. आणि येथें ' तिसरी सत्ता आहे तोपर्यंत जातीजातींत ऐक्य होणें अशक्य आहे ' या यांच्या उक्तीचें पुनः एकदां प्रत्यन्तर आलें.

यांची एखाद्या प्रश्नाकडे सर्वांचें लक्ष केन्द्रित करून विचार करावयास लावण्याकरितां केवळ पाण्यावर राहून

उपवास करण्याची पद्धत आहे. उपवास करण्यापूर्वी हे त्याचा हेतु नि परिणाम यांची योग्य तऱ्हेने भरपूर प्रसिद्धि होईल अशी व्यवस्था करितात व आपल्याकडे सर्वांचे लक्ष वेधून घेतात. ह्यांचे प्रमुख उपवास—

सन	मुदत	हेतु
१९१८	३ दिवस	मजूर-मालक ऐक्य किंवा प्राणान्त.
१९१९ एप्रिल	३ दिवस	अत्याचार थांबविणे.
१९२०	७२ तास	अहिंसाभंग.
१९२१ सप्टें.	५ दिवस	ऐक्य व शांतता.
१९२२ फेब्रु.	५ दिवस	चौरीचुरा दंगा प्रायश्चित्त.
१९२४(१०ऑक्टो.)	२१ दिवस	हिंदु-मुसलमानांचे ऐक्य.
१९३२ सप्टें.	६ दिवस	अस्पृश्यांचा मतदारसंघ संयुक्त करणे किंवा प्राणान्त.
१९३३ फेब्रु.	५ दिवस	अस्पृश्यतानिवारण जागृति
१९३३ मार्च	२१ दिवस	आश्रमवासीयांचे नैतिक अधःपतन.
१९३३ आगष्ट	५ दिवस	हरिजन कार्यास बंदी.
१९३४ आगष्ट	७ दिवस	स्वामी लालनाथ लाठी-प्रहार प्रायश्चित्त.
१९३९ मे	५ दिवस	राजकोट वचनभंग.
१९४३ फेब्रु.	२१ दिवस	जपान-धार्जिणेपणाचा आरोप धुऊन टाकणे.

मोठमोठाले निधि उभारून सार्वजनिक कार्यांची व्यवस्था करण्याचे आणि आपल्या चळवळीसंबंधी असणारी लोकांची अनुकूलता निदर्शनास आणण्याचे कामहि यांचे सतत चालू असते. त्यावरून यांची व्यापक संघटना आणि भव्य दृष्टि यांचीहि कल्पना येते. यांनी जमविलेले कांही निधि—

साल	नांव	संकल्प	जमलेली रक्कम
१९२१	टिळक स्वराज्य फंड	१ कोटी	१ कोटी २५ लक्ष
१९२५	चित्तरंजनदास स्मारक		१० लाख
१९२९	खादी		३ लाख
१९३३	हरिजनसेवक	२५ लाख	८ लाख
१९४१	अँड्रयूज स्मारक		६ लाख
१९४४	कस्तुरबा स्मारक	१ कोटी	१ कोटी १२ लक्ष

यांशिवाय यांचे सूत, खादी, ग्रामोद्योग, गांधी-सेवा-संघ वंगरेकरिता अनेक लहानमोठे निधि आहेत.

यांच्या पूर्वी हिंदुस्थानांत मवाळ व जहाल असे दोन राजकीय पक्ष हाते. यांच्या कार्यपद्धतीत मवाळांचा अभ्यासूपणा आणि जहालांची चढाई यांचे योग्य मिश्रण आढळते. यांनी जहालांच्या दहशतवादांतील हिंसा काढून टाकली, विधायक कार्यक्रमाची जोड देऊन लोक संघटित केले आणि त्यांचा दाब राज्य-सत्तेवर आणून ती काबीज करण्याचा प्रयत्न आरंभला. त्यामुळे जहाल-मवाळ सर्वच यांच्या कार्यक्रमांत सामील झाले.

यांच्यांत लोकसंग्रह करण्याची, लोकांवर छाप ठेवण्याची आणि लहानमोठी माणसे उपयुक्त कामास लावण्याची हातोटी विलक्षण आहे. त्यामुळे यांच्या प्रभावळीत हिंदुस्थानांतील पहिल्या दर्जाची माणसे एकत्र झाली आहेत. तसेच त्या त्या विषयाचा मूलगामी विचार करणारे तज्ज्ञहि यांच्यापाशी आहेत. त्यांच्या सल्ल्याने यांचे काम योजनापूर्वक चालत असल्यामुळे यांचे विरोधक उथळपणाने उपहासास्पद होतात. तसेच संपत्तीचे महत्त्वहि हे पूर्ण ओळखतात. यांची प्रत्येक योजना भक्कम आर्थिक पायावर उभारलेली असते, आणि जेथे बिनहिशेबी पैसा खर्च करावा लागतो अशा कामाकरिताहि यांनी अनेक पद्धतशीर योजना आखलेल्या असतात. त्यामुळे यांच्या बहुविध योजना आणि चळवळी पद्धतशीरपणे चाललेल्या आढळतात. राजकारणाची झळ लागू नये अशा चळवळी यांनी राजकारणापासून पूर्ण अलग राखलेल्या असतात, हे खादी, सूत, ग्रामोद्योग वंगरेच्या संस्थांवरून आपणांस दिसून येते.

अस्पृश्यतानिवारणाच्या चळवळीत यांनी आपण सनातनी हिंदु असल्याचे सांगितले होते. पण मानव धर्माविरुद्ध असणारी अस्पृश्यता शास्त्रांत असणे यांना शक्य वाटत नाही. ब्राह्मण-ब्राह्मणेतरे वादांत ब्राह्मणांच्या त्यागाची व तपस्येची प्रशंसा करून ब्राह्मणेतरेना ब्राह्मण होण्यास पुनर्जन्म घेतला पाहिजे असे यांनी प्रतिपादिले. वर्णव्यवस्था यांना पूर्वी ईश्वरी देणगी आहे असे वाटे. पण आता तेथे अहंकाराशिवाय कांही शिल्पक नाही असे वाटून हे पूर्णपणे तिच्या व जातिभेदाच्या विरुद्ध झाले आहेत. विवाह केल्यावर पतिपत्नींनी पूर्ण ब्रह्मचर्य पाळावे असे हे उपदेशितात. वैदिक मंत्रांचे हिंदी भाषा-

न्तर करून त्याचा विवाहांत यांनीं उपयोग केला. जुना संस्कार किंवा नोंदणी यावर कटाक्ष न ठेवतां हे स्वतःच्या जबाबदारीवर विवाह लावतात.

हे औषध म्हणून सुद्धा मांस भक्षणाच्या विरुद्ध आहेत. दूध काढण्याच्या विशेष क्रूर पद्धतीमुळे हे गाई-म्हशींचे दूध पीत नाहीत, पण शेळींचे पितात.

लोकव्यवहारांकरितां जन्मभाषेइतपत उत्कृष्ट माध्यम नाही असा यांचा कटाक्ष असून हिंदुस्थानाकरितां प्रान्तिक भाषांशीं समन्वय पावणारी हिंदुस्थानी भाषा उपयोगांत आणण्यावर यांचा कटाक्ष आहे. हिन्दीऐवजी हिंदुस्थानी भाषा आणि देवनागरीप्रमाणे उर्दू लिपीहि आवश्यक करण्याकडे यांचा कल आहे. उर्दू लिपीचा आग्रह धरून हे हिन्दी संमेलनांतून नुकतेच बाहेर पडले. राष्ट्रसभेत किंवा कोठेहि हे हिन्दी किंवा गुजराती भाषांत व्यवहार करतात. याशिवाय कितीतरी भाषा व लिपि शिकण्याचा यांचा व्यासंग चालू असतो. सध्या यांना तेरा भाषा येतात.

लोकांचा पूर्णपणे पाठिंबा मिळविण्यास भाषा, पोषाख, गरजा वगैरे प्रकारांनीं आपण पूर्णपणे त्यांच्याशीं तन्मय झालें पाहिजे आणि त्यांच्या अडचणी उलगडण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे असा यांचा कटाक्ष आहे. हे धार्मिक असले तरी ईश्वरावर हवाला ठेवून स्वस्थ बसणारे नाहीत. यांचा ईश्वराइतकाच स्वतःच्या कर्तृत्वावर विश्वास असून हे निराश कधींच होत नाहीत.

सत्य आणि अहिंसा यांवरील यांचा विशेष कटाक्ष राष्ट्रसभेला झेपेना म्हणून हे राष्ट्रसभेतून बाहेर पडले. जाति-जातीत ऐक्य करण्याचे बाबतींत यांना अपेश आले. मुसलमान व हरिजन यांनीं यांचे धोरण लक्षांत घेऊन स्वतःच्या जातीचा प्रमाणाबाहेर फायदा करून घेतला. मुसलमान तर चौदा मागण्या, पाकिस्थान आणि आतां पन्नास टक्के प्रतिनिधित्व 'पॅरिटी' अशा क्रमाने वाट चालून राष्ट्रसभा ही सवर्ण हिंदूंची असे ठरविण्यांतहि यशस्वी झाले आहेत. हरिजनहि मुसलमानांचाच मार्ग आक्रमण करीत आहेत. अशा तऱ्हेने आपसांत एकी करण्याच्या नादांत राष्ट्रांत निराळेच प्रश्न उत्पन्न झाले आणि राष्ट्रांचे अखंडत्वच धोक्यांत आले. उशीरा कां होईना पण आतां मात्र त्यांच्या अनुनयाचा मार्ग यांनीं सोडलेला दिसतो.

यांच्या तत्त्वज्ञानांतील हरताळापासून करबंदीपर्यंतचा

कार्यक्रम आणि सत्य, अहिंसा, चरखा, खादी, सेवा वगैरे आवश्यक नित्यकर्म प्रसिद्ध आहे. पण ते तत्त्वज्ञान कौटुंबिक प्रश्न सोडविण्यास उपयोगी पडले तरी जागतिक प्रश्न सोडविण्यास कितपत उपयोगी पडेल याबद्दल अजून संशय आहे. तथापि लोकशाहीत उदय पावलेल्या अनेक राजकीय तत्त्वज्ञानांत यांच्या तत्त्वज्ञानाला विशेष स्थान आहे यांत शंका नाही.

उत्कट संग्राम किंवा उग्र तपस्या यांपैकी एकाचे अखंड आचरण करण्यांत आपले सर्व आयुष्य यांनीं वेचिले आहे आणि तीं दोन्ही एकमेकाला पूरक होतील अशी दक्षता यांनीं घेतली आहे.

यांचे बहुतेक सर्व महत्त्वाचे इंग्रजी गद्य लिखाण हरिजन व यंग इंडिया यांमध्ये वेळोवेळीं लिहिलेल्या स्फुटांत विखुरलेले आहे. सत्य परिस्थितीचे निदर्शन हेंच ध्येय प्रत्येक लिखाणांत कायम ठेवण्याचा यांचा कटाक्ष असल्याने यांच्या लेखनाची एक स्वतंत्र अशी धाटणी उत्पन्न झाली आहे. भाषेकडे वाचकांचे पूर्ण दुर्लक्ष होईल इतके साधे लिहून त्यांचे सर्व लक्ष प्रतिपाद्य विषयावर केंद्रित करणे, हें यांच्या या धाटणीचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे.

हे आपल्या लिखाणांत अलंकार वापरण्याच्या कधीहि भरीस पडत नाहीत. परंतु यामुळेच ज्या क्वचित्प्रसंगी हे अलंकाराचा उपयोग करितात तेव्हां तो अतिशय प्रभावी असतो. 'हिमालयोन प्रमाद', मिस मेयोच्या पुस्तकावर 'डेन इन्स्पेक्टर्स रिपोर्ट' हा यांना मारलेला शेर किंवा क्रिप्स योजनेवरील 'Post-dated Cheque' हा अभिप्राय हे या दृष्टीने पाहण्यासारखे आहेत.

यांच्या प्रत्येक लिखाणाच्या मागे दडलेले विचार यांनीं प्रगट केलेल्यापेक्षा अधिक महत्त्वाचे असतात. यांचे लेखन वाचीत असतांना, या लेखांत प्रगट केलेल्या मुद्द्यांपेक्षा अधिक मौल्यवान् विचारसंपदा या मनुष्याचे हृदयांत जागृत असल्याची जाणीव सतत कायम राहते.

यांच्या लिखाणांत आग्रहहि असतो. परंतु आपल्या प्रतिपक्षीयांचे म्हणणे विचारांत घेतांना त्याची छाया स्वतःवर हे कधीहि पडू देत नाहीत. प्रतिपक्षाचे म्हणणे किंचित्हि विकृत न करतां मांडावयाचे, त्यानंतर त्यावरील आपले म्हणणे मांडावयाचे व शेवटीं आपल्या मतावरील आपला विश्वास अधिकांत अधिक जोरदार भाषेत प्रगट करावयाचा, ही यांच्या लेखनाची नेहमीची पद्धत आहे.

परंतु या शेवटच्या भागांत मात्र हे प्रत्येक शब्दामार्गे आपल्या सर्व आयुष्याची तपश्र्वर्या उभी करतात.

समाजाचें बळ त्याच्या आर्थिक व्यवस्थेवर अवलंबून आहे हें ध्यानांत घेऊन यांनीं ग्रामोद्योग, चरखा, सूत-संघ व खादी यांकडे लक्ष दिलेलें आहे. यंत्रयुगानें आर्थिक विषमता निर्माण व्हावी आणि सर्व दृष्टीनें समाज नाशाच्या मार्गास लागावा यापरती यांना दुसरी कोणतीहि हानि वाटत नाहीं. म्हणून यांनीं घरबसल्या पोटाला देणारा चरखा प्रचारांत आणला. तीन लाख लोकांना कामाला लावून एक कोटि रुपयांची खादी दरवर्षी निर्माण करण्याची व्यवस्था केली. तसेंच वर्धा-शिक्षणयोजनेप्रमाणें हस्तव्यवसायाचें शिक्षण देऊन शाळा स्वावलंबी करण्याची यांची योजना आहे.

विसाव्या शतकांतील एका नव्या नीतिप्रधान राजकीय तत्त्वज्ञानाचे पुरस्कर्ते व त्याचा प्रत्यक्ष व्यवहारांत प्रयोग करून दाखविणारे महात्मे अशी यांची भूमिका आहे. यांचे गुरू गो. कृ. गोखले यांच्या राजकारणाच्या अध्यात्मीकरणाची कल्पना यांनीं प्रत्यक्ष व्यवहारांत आणली. निर्भेळ सत्य आणि पराकाष्ठेची अहिंसा ही यांची प्रमुख साधने आहेत. सत्य हा यांचा परमेश्वर असून अहिंसेनें त्याचा शोध लावणें शक्य आहे असा यांचा सिद्धान्त आहे. मगनलाल गांधींच्या 'सदाग्रह' शब्दाचें यांनीं 'सत्याग्रह' या शब्दांत रूपांतर केलें. कायदेभंग, अनत्याचार व असहकार हे सर्व सत्याग्रहाचेच प्रकार होत. हे आपल्या नीति आणि आचार यांवर उभारलेल्या सामुदायिक संघटनेनें हें राज्ययंत्र ढिलें करून प्रतिस्पर्ध्याला तडजोड करण्यास भाग पाडतात आणि प्रभावी होतात.

हे केवळ तत्त्वाच्या भोवऱ्यांत सांपडून व्यवहार विसरत नाहींत. स्वतःच्या समाजाला प्रतिष्ठितपणें अन्न-वस्त्र मिळवितां आलें पाहिजे आणि कोणत्याहि देशांतील माणसाशीं आपल्याला प्रेमानेंच राहतां आलें पाहिजे, असा यांच्या अहिंसेचा व्यापक अर्थ आहे.

म. गांधी यांचीं गुजराथी पुस्तके:—१ आत्मकथा (दोन भाग), २ गोसेवा, ३ नीतिनाशने मार्गे, ४ अनासाक्ति योग (गीता भाषान्तर), ५ गीतापदार्थ-कोष, ६ गीताबोध, ७ धर्ममंथन, ८ त्यागमूर्ति, ९ गाम-डांनी व्हारे, ११ हिंद-स्वराज्य, ११ सर्वोदय, १२ एक सत्यवीरनी कथा, १३ सो टका स्वदेशी, १४ देशी राज्योनो प्रश्न, १५ राष्ट्रभाषा विषे विचार, १६ गांधी-

वाइसरॉय पत्रवहेवार, १७ वर्णव्यवस्था, १८ व्यापक धर्मभावना, १९ रचनात्मक कार्यक्रम-तेनुं रहस्य अने स्थान इत्यादि. हीच यांची पुस्तके इंग्रजी, हिन्दी वगैरे अनेक भाषांत प्रसिद्ध झाली आहेत.

गिडने, सर हेनरी अरबर्ट जॉन—(जन्म स. १८७३) नेत्ररोगाचे तज्ज्ञ व अँग्लो-इंडियन लोकांचे पुढारी. यांचें शिक्षण कलकत्ता, ऑक्सफर्ड, केम्ब्रिज व लंडन येथें झालें.

हे एफ. आर. सी. एस्.; एफ. आर. एस्. सी. ओ. (ऑक्सफर्ड); एफ. आर. एस्. ए. (लंडन), डी. पीएच्. (कॅम्ब्रिज) वगैरे पदव्या मिळविलेले सेवानिवृत्त आय्. एम्. एस्. लेफ्टनंट कर्नल आहेत.

हे ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटीचे पोस्टग्रॅज्युएट कोर्सचे नेत्ररोगांवरील लेक्चरर होते (१९११).

यांनीं हिंदी लष्करी खात्यांत प्रवेश केला (१८९८). चीन (१९००-०१), ईशान्य (१९१३) व वायव्य (१९१४-१५) सरहद्दीवर काम केलें. शेवटच्या ठिकाणीं हे जखमीहि झाले होते.

इंडियन अँड डोमिसाइल्ड युरोपियन असोसिएशनचे अध्यक्ष व इंग्लंडला गेलेल्या अँग्लो-इंडियन शिष्ट-मंडळाचे हे पुढारी होत. लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीचे सभासद (१९२४-१९४५) व रॉयल मजूर कमिशनचे असिस्टंट कमिशनर होते.

पहिल्या राउंडटेबल कॉन्फरन्स लंडनचे हे सभासद होते.

यांच्या ग्रंथाचें नांव—Numerous Works on ophthalmic Surgery.

गिरोलीकर, महाराज प्रल्हाद अण्णा लोथे—(जन्म स. १८५६-समाधि स. १९२४) वऱ्हाडांतील सुप्रसिद्ध सत्पुरुष. हे कृष्णशास्त्री बारशीकरांच्या हाताखाली नागपुरास शिकले. अध्ययनाचा विषय व्याकरणशास्त्र, पण वेदान्तशास्त्रांत यांच्यासारखें सुबोध, चित्ताकर्षक व परिणामकारक प्रवचन करणारे विरळा. यांचें रूपसौंदर्य अवर्णनीय असून आत्मप्रसाद, गुरुप्रसाद व देवताप्रसाद यांच्या योगें मुखावर जें स्मित विलसत असे तें नास्तिकांच्या ठिकाणींहि आस्तिक्याची भावना उत्पन्न केल्या-शिवाय राहत नसे. स्वदेशीची चळवळ १९०६ सालीं उदय पावली. तेव्हां पोलिसांच्या धाकानें सर्व लोक दूर राहत, पण हे जाहीर सभांना नेमानें हजर राहत. पूर्ण सनातनी पद्धतीचा घरांतील आचार असूनहि अस्पृश्यता-

निवारणासंबंधी चाललेल्या प्रयत्नांची बाजू हे समजावून घेत.

घरांत शंकराची उपासना इतकी उज्ज्वल होती की, महाशिवरात्रीच्या सुमारास काराक्षेत्राच्या आसपास असले तरी घरच्या उत्सवास नेमाने यावयाचेच. तेथे भागवतपुराण नित्यनेमाने वाचले जाई. यांच्या घराण्यांत सत्पुरुष म्हणून प्रसिद्ध असलेले हे सातवे पुरुष होत. सात पुरुषांनी अयाचित वृत्तीने आपली जीवनयात्रा चालविली. यांना वैद्यकीचे ज्ञानहि उत्कृष्ट होते.

यांच्या गिरोली येथे समाधिस्थली काळ्या पाषाणाचे सुंदर दृढदार देवालय उभारण्यांत आले आहे. तेथे यांची पुण्यतिथि चैत्र वद्य दशमीस होत असते. यांचे चरित्र 'संतमाला' ग्रंथांत प्रसिद्ध झाले आहे.

यांची परंपरा यांचे पुतणे आबाजी महाराज गिरोलीकर उत्तम प्रकारे चालवीत आहेत.

गिल्डर, डॉ. मंचरशा धनजीभाई दोराबजी- (जन्म स. १८८२) सुप्रसिद्ध डॉक्टर व राष्ट्रसभेच्या मुंबई प्रांताच्या मंत्रिमंडळांतील आरोग्यमंत्री.

ग्रँट मेडिकल कॉलेज, मुंबई व युनिव्हर्सिटी कॉलेज, लंडन, येथे आपले वैद्यकाय शिक्षण संपवून हे एम्. डी., एफ. आर. सी. एस. झाले.

मुंबईच्या गोकुळदास तेजपाल हॉस्पिटलचे मुख्य या नात्याने हे प्रथम जनतेच्या डोळ्यांसमोर आले. पारशी फावर हॉस्पिटल, के. ई. एम्. हॉस्पिटल व जी. एस. मेडिकल कॉलेज या संस्थांशीहि यांचे निकटचे संबंध आहेत.

परंतु या सर्वापेक्षांहि हे जनतेला परिचित आहेत ते 'मजुरांचे डॉक्टर' म्हणून. काँग्रेस राजवटीतील मुंबई-सरकारचे आरोग्यमंत्री या दृष्टीने यांनी केलेली कामगिरी यांच्या याच वृत्तीची द्योतक आहे.

The Human Electro-cardiogram (सर टॉमस लुइस यांचे सहकार्याने) व The Pulse in the Aortic Disease हे यांचे ग्रंथ सुप्रसिद्ध आहेत.

गुणे, वैद्य गंगाधरशास्त्री गोपाळ—(जन्म स. १८७५) नगरचे सुप्रसिद्ध वैद्य. महाराष्ट्रांतील कर्तबगार निष्णात वैद्यांत यांची गणना होते. अगदी गरीबीतून स्वकष्टाने व दृढ व्यासंगाने हे एक मोठे वैद्य म्हणून प्रसिद्धीस आले. पण त्यापेक्षा नगरच्या आयुर्वेद-महाविद्या-

लयाचे संस्थापक, प्रधानाध्यापक, 'भिषग्विलास' या मासिकाचे संपादक आणि आयुर्वेदाश्रम फार्मसी लि. या औषधी कारखान्याचे संचालक म्हणून यांचा लौकिक अखिलभारतीय स्वरूपाचा झाला आहे.

मॅट्रिकपर्यंत इंग्रजी शिक्षण झाल्यावर कोल्हापूरचे वै. बाबासाहेब गुणे आणि पुण्याचे वै. वाकणकर यांचेकडे यांचे प्राथमिक व प्रात्यक्षिक शिक्षण झाले. शिवाय पंढरपुरचे हेल्थ ऑफीसर डॉ. ज्यं. र. गुणे यांचेजवळ अलोपाथीचेहि शिक्षण यांनी घेतले. होमिओपाथीचाहि यांचा व्यासंग आहे.

यांनी ग्रंथलेखनहि बरेच केले आहे. 'औषधीगुणधर्म-शास्त्र' हा यांचा चार खंडात्मक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. डेंग्यु, इन्फ्लुएंझा, इत्यादि रोगांवर यांची छोटी पुस्तके आहेत. याचबरोबर 'भिषग्विलास' हे मासिक आज सतत बीस वर्षांपेक्षा अधिक काल हे चालवीत आहेत.

प्रथम नगर येथे १९१७ साली आयुर्वेदविद्यालय काढून यांनी कामास सुरुवात केली. पण मध्यंतरी ती संस्था बंद करून हे अमळनेरच्या राष्ट्रीय विद्यालयांत आयुर्वेदाचे अध्यापक म्हणून गेले (१९२०). पण ती संस्था बंद झाल्यावर पुनः नगरास येऊन हे तेथील आपली सर्व कामे पूर्ववत् करू लागले. आज महाराष्ट्रांतील अग्रेसर विद्यालयांत यांच्या विद्यालयाची गणना होते.

स. १९३८ च्या वैद्यकनियंत्रण कायद्याला अनुसरून स्थापन झालेल्या वैद्यकबोर्डांने यांच्या विद्यालयास मान्यता देऊन प्रारंभी मोठी देणगी व ग्रँटहि दिली. विद्यालय पुष्कळ वर्षे देणगीवर चालून सरकारी मदतीवर वाढीस लागले तरी आज त्याचा खर्च आयुर्वेदाश्रम फार्मसी लि. या यांच्या औषधी कारखान्याकडून प्रामुख्याने चालल्याने आधुनिक उपकरणांनी, पदवीधर वैद्य नि डॉक्टर अध्यापकांनी व रुग्णालय, प्रयोगशाळा शक्तीदेनगृह या साधनांनी संपन्न असे त्यांचे महाविद्यालय झाले आहे.

यांना चाळीसगांवच्या महाराष्ट्रप्रांतीय व नागपूरच्या नि. भा. वैद्यकसंमेलनाचे अध्यक्षपद देण्यांत आले होते. देशी वैद्यकबोर्डाचे सभासद म्हणूनहि तीन वर्षे यांनी काम केले. देशी व पाश्चात्य असे वैद्यकाचे मिश्र शिक्षण द्यावे या मताचे हे कट्टे पुरस्कर्ते आहेत. वैद्यकनियंत्रणाचा कायदा घडवून आणणारांपैकी हे एक होत. आयुर्वेदांतील मूलतत्त्व त्रिदोष हे होय. त्रिदोषांच्या चर्चेकरिता व ते दृक्प्रत्यक्ष आहेत, हे ठरविण्याकरिता भरलेल्या पनवेल व बनारस परिषदेत हे प्रमुख होते.

गुणे, डॉ. त्र्यंबक रघुनाथ— (जन्म स. १८७७) श्रीक्षेत्रपंढरपूरचे आरोग्य सुधारण्यांत यांनी आपले सर्व आयुष्य वेचले. कॉलन्यापासून श्रीपांडुरंगांच्या दर्शनास येणाऱ्या अनेक भाविकांचे प्राण वांचविण्याचे श्रेय त्यांनी संपादिले आहे. त्याबद्दल यांची अखिलभारतांत किंबहुना अखिल जगांत आदर्श आरोग्य-संरक्षक म्हणून त्या खात्यांतील लोकांनी स्तुति केली.

हे सन १८९३ त मॅट्रिक, व सन १८९८ त ग्रँट मेडिकल कॉलेजांतून एल्. एम्. अँड एस. ची परीक्षा दुसऱ्या वर्गात उत्तीर्ण झाले. सर्व शिक्षण निरनिराळ्या छात्रवृत्तींवर झाले. डॉक्टर झाल्यावर गुजराथेत कांहीं दिवस असिस्टंट सर्जन म्हणून काम केले. पुढे सन १९०१ जुलैत पंढरपुरास यांनी मेडिकल ऑफिसरची नौकरी पत्करली. सन १९२२ पर्यंत हे त्या कामावर होते. यांचे सर्व लक्ष पंढरपूरचे आरोग्य सुधारण्याकडे असे. बावीस वर्षांतील यांची स्पृहणीय कामगिरी पाहून १९२२ पासून पंढरपुरास हेल्थऑफिसरची जागा निर्माण करून व यांची स्पेशल केस करून यांना पंढरपूरचे फर्स्ट क्लास हेल्थ ऑफिसर नेमिले.

दूरदूरच्या गांवांहून पंढरपुरास यात्रेनिमित्त पायी येणाऱ्या यात्रेकरूंचे आरोग्य नीट न राहिल्याने यात्रा पंढरपुरास आली म्हणजे त्या दिवसांत दररोज कॉलन्याने ६०० पर्यंत मृत्यु होत. किंबहुना मुंबईइलाखा, मध्यप्रांत, कर्नाटक इत्यादि दूरदूरच्या भागांत हा संसर्गजन्य रोग यात्रा झाल्यावर जोरांत बळावत असे. ते सर्व यांच्या परिश्रमाने बंद होऊन आतां पंढरपुरास यात्रेत लागण झाल्याचे क्वचितच ऐकू येऊ लागले. “ ट्रॉपिकल कॉन्फरन्स ऑफ मेडिसिन ” या आंतरराष्ट्रीय वैद्यक-सभेत पंढरपूरच्या आरोग्यव्यवस्थेचे वर्णन होऊन ती व्यवस्था अखिलभारतांत आदर्श ठरली आहे. ‘ टाइम्स ऑफ इंडिया ’ने (१४ जुलै १९२७) पंढरपूरच्या आरोग्य व्यवस्थेबद्दल लिहितांना यांचा पंढरपुरांतील एक ‘ तेजस्वी तारा ’ म्हणून उल्लेख केला.

यांचे अलोपथीचे ज्ञान सूक्ष्म असून ते सोलापूर, नगर, नाशिक इत्यादि जिल्ह्यांत ख्यातनाम डॉक्टर म्हणून प्रसिद्ध आहेत. आर्यवैद्यकाचाहि यांचा अभ्यास सखोल असून यांनी पाश्चात्य व पौर्वात्य वैद्यकाचा तुलनात्मक अभ्यास करून आर्यवैद्यकावर एक तुलनात्मक सुंदर ग्रंथ लिहिला आहे. अद्याप तो अप्रकशित आहे.

गुणे, डॉ. पांडुरंग दामोदर— (जन्म स. १८८२-मृत्यु स. १९२२) प्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ व वेदाभ्यासक.

यांचा जन्म अहमदनगर जिल्ह्यांतील राहुरीस झाला. अहमदनगर एज्युकेशन सोसाएटीच्या हायस्कूलमधून हे मॅट्रिक झाले व यांना दुसरी जगन्नाथशंकरशेट शिष्यवृत्ति मिळाली (१९००). तसेंच विल्सन कॉलेज, मुंबई, येथे शिक्षण घेऊन भाऊ दाजी प्राइज मिळवून बी. ए. व झाला-वेदान्त शिष्यवृत्ति मिळवून हे एम्. ए. झाले. १९०८-१० मध्ये हे फर्ग्युसन कॉलेजांत संस्कृतचे प्राध्यापक होते. हिंदुस्थानसरकारकडून शिष्यवृत्ति मिळाल्याने संस्कृतचा विशेष अभ्यास करण्याकरितां हे जर्मनीत लिप्टिक येथे गेले, आणि तेथे तीन वर्षे अभ्यास करून पाएच. डी. पदवी संपादन करून हे हिंदुस्थानास परत आले (१९१४). इकडे आल्यावर ‘ माझा युरोपचा प्रवास ’ (१९१५) व ‘ जर्मनीतील लोकशिक्षण ’ (१९१६) हीं दोन पुस्तके यांनी लिहिली.

जर्मनीत असतां यांनी तेथे आपल्या आवडत्या ‘ भाषाशास्त्र ’ या विषयाचे संशोधनपूर्वक अध्ययन केले. भाषाशास्त्रावर यांनी लिहिलेले ‘ An Introduction to Comparative Phylology ’ हे इंग्रजी पुस्तक व त्या विषयावरील यांचे अनेक इंग्रजी-मराठी निबंध यांचा त्या विषयावरील अधिकार दाखविण्यास पुरेसे आहेत. यांचा प्राकृत भाषांचा व्यासंगहि वाखाणण्यासारखा होता. भांडारकर-प्राच्यविद्यासंशोधनमंदिर, पुणे, या संस्थेच्या संस्थापकांपैकी हे एक प्रमुख होते (१९१६). मुंबई युनिव्हर्सिटीतील विल्सन फॉयलॉजिकल लेक्चर्स देण्याचा मानहि यांना मिळाला होता.

यांनी मराठी कवितेच्या पूर्वाच्या व हल्लीच्या स्थितिविषयी तुलनात्मक प्रासंगिक विचार (महाराष्ट्र-साहित्य पत्रिका), भाषाशास्त्र व निरुक्ति (विविध-ज्ञानविस्तार), मराठी भाषेचा कालनिर्णय (भा. इ. सं. मं. षष्ठ इतिवृत्त), अपभ्रंश भाषेतील वाङ्मय (भा. इ. सं. मं. सप्तमवृत्त) व अनेक ग्रंथांची परीक्षणे लिहिली आहेत.

गुप्त, बालमुकुन्द— (जन्म स. १८९५-मृत्यु स. १९०६)

हिन्दी भाषेचे एक अप्रतिम लेखक, कवि व परीक्षणकार. सरल, शुद्ध व चटकदार भाषा लिहिण्यांत हे

प्रवीण असत. यांच्या कविताहि सुंदर व मार्मिक असत. 'भारतमित्र' या प्रसिद्ध हिन्दी वर्तमानपत्राचे हे संपादक होते. हिंदीच्या उन्नतीसाठी यांनी बरीच खटपट केली.

हे हरियाना प्रान्तांतील रोहतक जिल्ह्यामधील गुरियानी गांवचे राहणारे. तेथे यांचा जन्म झाला. हे अग्रवाल वैश्य. यांचे पूर्वज दीघल येथून गुरियानी गांवी आल्यामुळे यांना दीघलिया म्हणूनहि म्हटले जात असे. यांच्या वंशाचे 'नगो पोते' हे एक नांवहि प्रसिद्ध आहे.

प्रथम स. १८८७ त चुनारच्या 'अखबारे चुनार' या व नंतर स. १८८८-८९त लाहोरच्या 'कोहिनूर' या उर्दू पत्राचे हे संपादक होते. परंतु याच वेळी यांनी पं. दीनदयाल शर्मा यांच्यासमवेत हिंदी शिकण्याची प्रतिज्ञा करून ती ताबडतोब तडीस नेली. पुढे स. १८८९ च्या शेवटी 'हिंदुस्थान' या पं. मदन मोहन मालवीयजींच्या संपादकत्वाखाली चालणाऱ्या हिंदी वर्तमानपत्राशी यांचा संबंध आला. याच पत्राचे दुसरे संपादक पं. प्रतापनारायण मिश्र यांच्या साहाय्याने यांना हिंदीचे चांगले ज्ञान झाले. नंतर कांही दिवस 'हिंदुस्थान'चे सहसंपादक म्हणून राहून हे त्यांतून पृथक् झाले. पुढे ५ वर्षेपर्यंत हे 'हिन्दी बंगवार्सा'चे सह-संपादक होते. या वेळी यांनी आपल्या योग्यतेचा पूर्ण परिचय करून दिला. स. १८९८ त 'भारतमित्रा'चे संपादकत्व स्वीकारून शेवटपर्यंत त्यांच्या उन्नतीसाठी यांनी प्रयत्न केला.

'मडेल भगिनी', 'हरिदास', 'रत्नावली नाटिका', 'शिवशंभुका चिट्ठा', 'स्फुट कविता', 'खिलौना', 'खेल-तमाशा', 'सर्पाघात-चिकित्सा' इत्यादि यांची लिखित आणि अनुवादित पुस्तके होत.

हे उद्योगी व सत्यप्रिय असत. ते सनातन धर्माचे कट्टे अनुयायी होते. प्राचीन कवि, पंडित वगैरे लोकांची निंदा करून कोणी आपली प्रतिष्ठा वाढवू लागला तर यांना ते सहन होत नसे (क. कौ. २. १९४).

गुप्त, मैथिलीशरण रामचरण—(जन्म स. १८८९) वर्तमान हिन्दी भाषेतील सर्वोत्कृष्ट कवि. वाल्मिकी, तुळसीदास यांच्या परंपरेस शोभणारी हृदयाचा ठाव घेणारी यांची कविता आहे.

यांचा जन्म चिरगांव (झांशी) येथे झाला. यांचे वडील कविताप्रेमी असून कविता करीत असत. तसेच

यांचे बंधु सियारामशरण हेहि हिन्दीतील सुप्रसिद्ध कवि आहेत.

यांची कविता व्याकरणशुद्ध, साधी पण अत्यंत भावनामय आहे. त्याग, कर्तव्य आणि नातिमत्ता यांचा सहज संदेश देण्याची यांच्या काव्यांतील शक्ति आश्चर्यकारक आहे. वाल्मिकी, तुळसीदास वगैरे राष्ट्रीय कवींनी ज्यांच्या त्यागावर पूर्णपणे प्रकाश पाडला नाही असे प्रसंग निवडून यांनी त्यावर आपल्या प्रतिभा-शक्तीने प्रकाश पाडला.

या दृष्टीने यांची 'साकेत' व 'यशोधरा' हीं दोन काव्ये पाहण्यासारखी आहेत. साकेत काव्यांत लक्ष्मणपत्नी उर्मिलेचा त्याग यांनी उठावदारपणे वर्णिला आहे. रामा-बरोबर लक्ष्मण सर्वांना उठावदारपणे दिसतो. पण त्याची पत्नी उर्मिला कोठेच वर्णिलेली नाही. तसेच गौतमबुद्धाचा त्याग सर्वांच्या नजरेत भरतो पण त्याची पत्नी बिचारी यशोधरा अवर्णितच राहते. या दोन्ही स्त्रियांच्या त्यागाचे आणि उदात्ततेचे वर्णन यांनी मोठ्या आत्मीयतेने आपल्या काव्यांत केले. वियोगस्थितीत लक्ष्मणाचा मोठेपणा सांभाळण्याविषयी उर्मिला अगदी दक्ष होती. एकदां लक्ष्मण रामाला सोडून हिला भेटण्यास आल्याचा भास झाला. तेव्हा हिला अत्यंत धक्का बसला आणि हिच्या तोंडून उद्गार निघाले—

प्रभु नहीं फिरे, वया तुम्हीं फिरे ।

हम गिरे, अहो ! तो गिरे गिरे ॥

राम परत फिरल्याशिवाय लक्ष्मणाने परत फिरणे हा हिला कमालीचा अधःपात वाटला.

यांच्या 'भारतभारती' या काव्याने वाचकांच्या मनांत राष्ट्रीय भावना निर्माण केल्या आहेत. प्रारंभीच कवि विचारतो—

हम कौन थे, क्या हो गये है, और वया होंगे अभी ।

जाओ, विचारो, आज मिलकर ये समस्याएँ सभी ॥

सध्यांच्या दुःस्थितीचे वर्णन करतांना शेतकऱ्यांचे दुःख तर अगदी मोजक्या शब्दांत पुढीलप्रमाणे वर्णिले आहे—

बरसा रहा है रवि अनल, भूतल तवासा जल रहा ।

है चल रहा सन-सन पवन, तनसे पसीना ढल रहा ॥

देखो कृषक, शोणित सुखाकर हल तथापि चला रहे ।

या काव्याच्या शेवटी कवीने कळकळीने विचारले आहे की—

हतभाग्य हिंदुजाति ! तेरा पूर्वदर्शन है कहाँ ? ।

वह शील, शुद्धाचार, वैभव, देख अब क्या है वहाँ ॥

‘ जयद्रथवध ’ व ‘ पंचवटी ’ या यांच्या काव्यांत मनोहारिता आणि सहजता हे यांचे प्रमुख गुण उत्कटतेने पाहण्यास सांपडतात. पंचवटी या खंडकाव्यांत लक्ष्मणाचे चरित्र प्रामुख्याने रंगविले आहे. त्यांत यांचे काव्यांत सर्वत्र आढळणारा प्रसाद भरपूर आढळतो. यांच्या कल्पनेचा विलास पाहा—

है बिखेर देती वसुन्धरा, मोती, सबके सोनेपर,

रवि बटोर लेता है उनको, सदा सबेरा होनेपर ॥

और विरामदायिनी अपनी, सन्ध्या को दे जाता है, ।

शून्य श्याम तनु जिससे उसका, नया रूप झलकाता है ॥

सरस व भावनाप्रधान कविता लिहून लोकांना संदेश देणारा हा महाकवि, चिरगांवांत गेले असतां, अंगांत कोपरापर्यंत मळकट बंडी, गुढ्याखाली येण्यास भिणारें साधें धोतर आणि डोईवर बुंदेली पगडी अशा पोषाखांत चारचौघांतून निवडून काढणें कठीणच पडेल. तथापि कालानुसार होत जाणारे बदल आत्मसात् करून नव्या पिढीबरोबर नव्या पद्धतीने व नव्या विचाराने कविता करून आपले अग्रस्थान टिकविण्याचे कसब मात्र यांच्याजवळ पूर्ण आहे. कथात्मक काव्य लिहीत असतांही त्यांत समरस होऊन राष्ट्रीय भावनांचा आविष्कार करण्यांत हे सिद्धहस्त आहेत. हे संदेश देणाऱ्या कविता लिहीत नाहीत, पण यांच्या काव्यांतून लोकांना संदेश मिळाल्याशिवाय राहत नाही. हे गायक नाहीत, पण काव्य म्हणतांना हे स्वतः आणि लोकांनाही काव्यांतील भावनेशीं एकरूप करून तन्मय करून सोडतात.

अर्वाचीन काळांत यांच्याइतका लोकप्रिय कवि हिंदी भाषा बोलणारांत दुसरा नाही. प्रसाद, ओज, करुणादि रस व शब्दालंकार इत्यादि गुणांनी यांचे काव्य पूर्ण असते. यांचे काव्यावर पाश्चात्य छाप नसून ते पूर्ण भारतीय वळणाचे आहे. तसेंच ते प्रायः गूढ किंवा आत्मचिंतनपर नाही. यांच्या काव्यांत हिन्दी संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन करण्याची तळमळ दिसून येते. आणि ते निद्रिस्त मनाला धक्के देऊन जागृत केल्याशिवाय राहत नाही. तसेंच यांचे काव्य अगदीं खालच्या थरांतील दीन लोकांच्या मूक भावना प्रकट करते. त्यामुळे सर्व समाजाला हे आपले कवि वाटतात. साधी भाषा, मनाला भिडणारे विचार आणि तळमळ यांमुळे जनतेचे खरेखुरे कवि होण्याचे भाग्य यांना लाभले आहे.

याच यांच्या लोकप्रियतेमुळे यांचे काव्यग्रंथ खपतातहि भरपूर. आपल्या ग्रंथांच्या मुद्रणाकरितांच केवळ यांनी आपल्या चिरगांवी छापखाना काढला असून यांचे बंधु सियारामचरणजी त्याची सर्व व्यवस्था पाहत असतात. यांच्या पन्नाशीचे व साठीचे उत्सव सर्वत्र मोठ्या समारंभाने साजरे झाले.

विनयामुळे पन्नाशीच्या उत्सवाच्या वेळी हे कोठेच उपस्थित झाले नाहीत; मात्र काशीच्या उत्सवमंडळास यांनी पुढील निरोप धाडला—

‘ यह सुयोग दुर्लभ, पर सुनिये, निज भविष्य है उदार ।
जो पिछे आ रहे है, उन्हीका, मै आगेका जयजयकार ॥ ’

यांचे वाङ्मय—१ भारतभारती, २ जयद्रथवध, ३ रङ्गमें भङ्ग, ४ किसान, ५ पद्यप्रबन्ध, ६ शकुन्तला, ७ विरहिणी व्रजाङ्गना, ८ पत्रावली, ९ वैतालिक, १० चन्द्रहास, ११ तिलोत्तमा, १२ लासीका युद्ध, १३ पञ्चवटी, १४ मेघनादवध, १५ स्वदेशसंगीत, १६ वनवैभव, १७ बकसंहार, १८ सैरन्ध्री, १९ अनघ, २० द्वापर, २१ यशोधरा (गद्ययुक्त), २२ हिंदू, २३ मङ्गल घट, २४ विकट भट, २५ गुरुकुल, २६ सिद्धराज, २७ साकेत, २८ झंकार, २९ वीराङ्गना इत्यादि.

गुरु, पं. कामताप्रसाद गंगाप्रसाद—(जन्म स. १८७५)

हिंदी भाषेचे व्याकरणकार, कवि व लेखक. यांचा जन्म मध्यप्रांतांतील सागर शहरी झाला. हे कान्यकुब्ज ब्राह्मण असून कंपिलेचे पाण्डेय होत. परंतु वंशपरंपरेमुळे यांना गुरु नावानेच संबोधिले जाते.

यांचे शिक्षण सागर येथेच होऊन संस्कृत घेऊन हे प्रवेशपरीक्षा उत्तीर्ण झाले. त्यानंतर उर्दू व फारसीचे शिक्षण घेऊन यांनी २ वर्षे सागरच्या हायस्कूलमध्ये शिक्षकाचे काम केले. नंतर यांची रायपूर येथे बदली झाली. या ठिकाणी यांचा व पं. माधवरावजी सप्रे यांचा निकट संबंध येऊन सप्रे यांना साहित्याबाबत यांनी पुष्कळ मदत केली. यानंतर कालाहंडी संस्थानांत हे शाळेचे डेप्युटी इन्स्पेक्टरहि झाले. त्याचप्रमाणे हे कांहीं दिवस छुईखदान संस्थानच्या राजकुमाराचे शिक्षक होते. पुढे जबलपूरच्या नॉर्मल स्कूलमध्ये हिंदी साहित्य व व्याकरण शिकविण्यासाठी यांची नेमणूक झाली. स. १९२० च्या सुमारास १ वर्षपर्यंत हे प्रयागच्या “ बालसखा ” व “ सरस्वती ” पत्रांचे संपादक होते.

जबलपूरच्या राष्ट्रीय हिंदी मंदिरांतहि हे एक वर्ष संपादक होते.

शिक्षकांच्या कार्यास आरंभ केल्यानंतर हिंदी साहित्याकडे यांची आवड जाऊन हे लेख व कविता लिहू लागले. यांचे लिखाण 'सरस्वती' मधून प्रसिद्ध होत असे. यांचे टिकात्मक इंग्रजी लेख मुंबईच्या 'इंडियन एज्युकेशन' या मासिकांतून येत असत. यांच्या कविता व लेख टोपण नांवाने प्रसिद्ध होतात.

यांना इंग्रजी, हिंदी, संस्कृत व फारसी यांशिवाय उडिया, बंगाली आणि मराठीचेहि थोडेफार ज्ञान आहे. हिंदी व इतर भारतीय भाषांच्या व्याकरणाचे तुलनात्मक अध्ययन यांनी केले आहे. यांना हिंदी भाषा व व्याकरणाचे प्रमाण म्हणून मानले जाते.

'सत्य प्रेम' व 'पार्वती और यशोदा' (उडिया पुस्तकाच्या आधारे) या कादंबऱ्या; 'सुदर्शन' व 'हिंदुस्तानी शिष्टाचार' ही नाटके; 'भौमासुर-वध', 'विनय पचासा' व 'पद्यपुष्पावली' ही पद्यात्मक पुस्तके; 'अत्याचारी' (पद्य-विनोद संबंधी पुस्तक) आणि 'भाषा-वाक्यपृथक्करण' व 'सहज हिंदी रचना' ही व्याकरणात्मक पुस्तके इत्यादि वाङ्मय यांनी निर्माण केले. 'भाषा-वाक्यपृथक्करण' व 'सहज हिंदी रचना' ही पुस्तके मध्यप्रांतांतील हिंदी शाळांत प्रचलित आहेत. यांचे सर्वात महत्त्वपूर्ण व विद्वत्तासूचक पुस्तक म्हणजे "हिंदी व्याकरण" हे होय. या पुस्तकाच्या सुधारणेसाठी जी कमिटी नेमली होती तिने हे पुस्तक अद्वितीय ठरविले आहे. मध्यप्रांत सरकारने या पुस्तकाबद्दल यांना एक सुवर्णपदक बक्षिस दिले. मध्यप्रांतांतील सध्यांच्या प्रचलित हिंदी पाठ्य पुस्तकांशी यांचा विशेष संबंध होता.

हे प्रयाग हिन्दी साहित्य संमेलन व मध्यप्रांतीय हिन्दी साहित्य-संमेलन (जबलपूर) यांच्या कार्यकारिणी समेचे सभासद आहेत. त्याचप्रमाणे जबलपूरच्या कवि-समाजाचे हे अध्यक्ष आहेत. मध्यप्रांत शिक्षण-विभागाच्या अनेक उच्च हिन्दी परिक्षांचे हे परीक्षकहि आहेत. हे मध्यप्रांतांतील एक उत्कृष्ट टीकाकार म्हणून समजले जातात. यांची भाषा व्याकरणसंमत, सारगर्भित व सहजसुलभ असून यांच्या कविता प्रसादपूर्ण आणि भावनामय असतात. (क. कौ. २ ३०३-३०७).

गुरुदत्त विद्यार्थी—(जन्म स. १८६४ एप्रिल २६—मृत्यु स. १८९० मार्च १८) प्रतिभाशाली वैदिक पंडित

आणि आर्यसमाजाचे प्रारंभीच्या पुरस्कर्त्यांपैकी एक प्रमुख. आर्यसमाजाचे हे प्रमुख उपदेशक होते.

हे एम्. ए. असून सायन्स आणि गणित विषयांत निष्णात होते. महर्षि दयानंदस्वामी अजमेर येथे मृत्युशय्येवर असतां हे त्यांच्या दर्शनाकरितां गेले. स्वामीजींना तेव्हा अत्यंत वेदना होत होत्या. तथापि त्यांच्या तोंडावर वेदनांचा कोणताहि परिणाम दिसत नव्हता. त्यांची ती आश्चर्यकारक सहनशीलता पाहून हे नास्तिक व अनीश्वरवादी असतां आस्तिक व ईश्वरवादी बनले. आणि त्यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन आपले सर्व आयुष्य आर्यसमाज आणि वैदिक साहित्याच्या सेवेला यांनी अर्पण केले.

लाला लजपतराय, महात्मा हंसराज आणि हे अशा तिघांनीं भिळून महर्षि दयानंदांच्या स्मारकार्थे दयानंद अँग्लो-वैदिक कॉलेजची स्थापना केली (स. १८८६ लाहोर) आणि त्याकरितां सर्वस्वाचा त्याग करून इतरांनाहि असाच त्याग करण्याची यांनी स्फूर्ति उत्पन्न केली. दयानंद अँग्लो-वैदिक कॉलेज सोसायटीच्या कार्याचा मोठा व्याप प्रचंड स्वरूपांत सतत वाढत चालला आहे. दुर्दैव एवढेच की, यांचा देहान्त फार लवकर झाला.

इंग्रजीतील 'वैदिक मॅगझिन' मासिक यांनींच प्रथम सुरू केले. यांचे वाङ्मय हिन्दी, उर्दू व इंग्रजीमध्ये आहे. याचे ग्रंथ—

(१) गुरुदत्तलेखावली (हिन्दी), (२) ओंकार उपासना (उर्दू). इंग्रजी—(३) Evidences of Human Spirit, (४) Wisdom of the Rishis, (५) Terminology of the Vedas, (६) Upanishadas with Commentary, (७) Mundak-Upanishada (Translation and Exposition), (८) Criticism on Monier William's Indian Wisdom.

गुला महाराज—(जन्म स. १८९८—मृत्यु स. १९३८ जुलै १९) भिळ समाजाला पुनर्जन्म देणारे पश्चिम खानदेशांतील साधु पुरुष. भिळसमाजाची लोकसंख्या पश्चिम खानदेश जिल्ह्यांत सुमारे साडेतीन लाख असून हे लोक स्वभावाने प्रामाणिक आहेत. शिक्षणाचा अभाव व दारूचे व्यसन यांमुळे या समाजाची अत्यंत दुर्दशा झाली आहे. पण या दुर्दशेतून भिळांचा उद्धार करणारा त्यांच्याच जातींत निर्माण झाला. तळोद्यापासून चार

मैलांवर असणाऱ्या मोरवड गांवीं यांचा जन्म झाला. मोरवडचें नांव यांनीं आवडीनें रंजनपूर असें ठेविलें. यांच्या आईचें नांव मैना व बापाचें नांव भायल्या. बापाचा धंदा सालदारी, रखवाली किंवा गुराची राखोळी. हाच धंदा यांच्याहि वाटयास आला. पण भिल्लांत क्वचित् आढळणारें नित्य स्नान, तुळशीला पाणी घालणें व सूर्यदर्शन झाल्याशिवाय न जेवणें इत्यादि नियम हे पाळीत असत. या नियमांमुळें यांनीं सालवारी सोडून रखवाली व मजूरी हे दोन स्वातंत्र्यानें करितां येणारे धंदेच करून आपली उपजीविका करण्यास सुरुवात केली. हळुहळु यांच्या मुखातून सर्वाभूतीं परमेश्वर असल्याचें तत्त्वज्ञान बाहेर पडूं लागलें, त्या अर्थीं हे 'आप' हा शब्द वापरूं लागले व यांचे नियम निष्ठेनें पाळणाऱ्या लोकांचें एक 'आपमंडळ' सहज तयार झालें. लोक यांना गुलामहाराज म्हणत असले तरी हे आपणास 'गुलाम भगवान्' भगवंताचे गुलाम असें म्हणवून घेत. हे अगदीं निरक्षर होते; तथापि कांहीं गूढार्थक मजकूर यांनीं एका फळीवर लिहवून घेतला व तो मजकूर आपल्या अन्तर्यामीच्या विचाराचें प्रतिबिंब असें मानून त्याची आपल्या झोपडींत रोज सकाळसंध्याकाळ व दर सोमवारी जाहीर रीतीनें आरती करण्याचा प्रघात यांनीं सुरू केला. आरतीकरितां तेलवातीशिवाय कशाचीच अपेक्षा नसे. आरतीसमारंभ सुरू केल्यापासून हे चारपांच महिन्यांतच वारले; तथापि हा साप्ताहिक जाहीर आरतीचा समारंभ वाढतांवाढतां मोरवड तथा रंजनपूरला पंढरपूरचें भाग्य प्राप्त झालें. लक्षावधि भिल्लांच्या व भिल्लेतरांच्या स्त्रीपुरुषांना तो गांव क्षेत्रासारखा वाटूं लागला. यांच्या मृत्यूनें तर या यात्रेला ओहटी न लागतां भरतीच येऊं लागली. कित्येक प्रसंगां रेल्वेलाहि गुलामहाराज स्पेशल ट्रेन सोडाव्या लागत. यांची पत्नी दगीबाई यांचे बंधु रामदास महाराज व मुलगा शंकर महाराज ह्यांनीं यांचें काम पुढें चालविण्याचा प्रघात चालू ठेवला.

दुदैवानें यांच्यामागे या सामुदायिक आरतीसमारंभास उतरती कळा लागली. तरी पण दूरदूरच्या खेड्यांतील शेंकडो कुटुंबांतून यांच्या नियमांचें निष्ठापूर्वक पालन, नित्य यांच्या तसबिरीची पूजा व सकाळ-संध्याकाळ भक्तिभावानें आरती केली जाते.

यांच्या शिकवणीचें सार-शौचास पाणी न्या, रोज स्नान करा, गंध व कुंकूं लावा, दारू पिऊं नका, मांस खाऊं नका, खरें बोला, देवाला भजा-इत्यादि (आप श्री गुलामहाराज चरित्र-शंकर विनायक ठकार).

गुलाबराव महाराज—(जन्म स. १८८१-समाधि स. १९१५) अतिमानुष कोटीतील महान् साधू व कवि.

यांचा जन्म उमरावतीपासून १२ मैलांवर असणाऱ्या लोणी (टाकळी) या गांवीं झाला (शके १८०३ आषाढ शुद्ध १०). पित्याचें नांव गोंदूजी, मातेचें नांव अलोकाबाई व आडनांव मोहोड. यांचें घराणें सूर्यवंशी भारद्वाज गोत्री राणारजपूत असूनहि व्यवहारांत आपणास हे शूद्र म्हणवीत. माधान गांवची पाटीलकी यांचे घराण्यांत वंशपरंपरेनें चालू आहे. हे सुमारे नऊ महिन्यांचे होतांच यांचे डोळे आल्याचें निमित्त होऊन त्यांतच कांहीं अपघातानें ते बिघडून हे कायमचे अंध बनले. यांची आई यांच्या चवथ्या वर्षीच वारली. यांचा प्रतिपाळ अजोळीं मातामहीनें म्हणजे आईच्या आईनें केला. माधानपासून ४ मैलांवराल आखातवाड-दत्तापूर या गांवच्या गणाजी भुयार यांच्या वडील कन्येशीं शके १८१४ फाल्गुन व. ५ रोजीं यांचें लग्न झालें. यांच्या पत्नीचें नांव मनकर्णिका. हे कुटुंबाला नांवानेंच हाका मारीत. यांनीं पत्नीला व्यंकटेशस्तोत्र, शिवलीलामृत व ज्ञानेश्वरी शिकविली. यांना एक पुत्र झाला. शके १८२७ च्या श्रावण वद्यंत यांची पत्नी निवर्तली. यांनीं आपल्या झाल्या नांवाच्या कुत्र्यास व हिराबाई नांवाच्या बैश्येस अनुग्रह करून सद्वृत्तीस पोचविलें. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं स्वप्नांत दर्शन देऊन मांडीवर बसवून शके १८२४ सालीं वैदिक धर्माचा व कृष्णभक्तीचा उपदेश करून त्यांच्या प्रसाराची यांना आज्ञा दिली. तेव्हांपासून यांनीं 'ज्ञानेश्वरकन्या' व 'श्रीकृष्णपत्नी' असें नामाभिधान धारण केलें व हे गळ्यांत मंगळसूत्र, वेणी-कुंकवादि सौभाग्यचिन्हे धारण करूं लागले.

यांची कविताशक्ति सद्य-स्फूर्तिजन्य असल्यानें प्रत्यहीं नूतन पद्यांनीं भगवंतांना आळविणें, गद्यपद्यमय ग्रंथरचना करून लोकांस सन्मार्गी लावणें, मुमुक्षूंचा उद्धार करणें, सत्संगति व प्राचीनअर्वाचीन ग्रंथांचें परिशीलन हा यांचा नित्य व्यवसाय होता.

ज्ञानोत्तरकालीं देखील दृष्ट दुःखनिवृत्त्यर्थ व परमानंद-प्राप्तीकरितां भगवद्भक्ति हें यांचें ध्येय होतें. त्याप्रमाणें हे नित्य पार्थिवपूजा, श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या पादुकांची व कृष्णमूर्तीची पूजा, एक वेळ भोजन, दर गुरुवारी ज्ञानेश्वरमहाराजांची पालखी, वर्षांतून एक वेळ आळंदीची वारी व प्रतिवर्षी मार्गशीर्षांत कात्ययनी-

व्रतोत्सव मोठ्या समारंभानें करीत. या व्रताचा उद्देश श्रीकृष्ण हे पति व आपण स्वतः पत्नी या अत्युच्च मधुर भक्तीचा प्रत्यक्ष आचरणानें आस्वाद घेतां यावा हा असे. फार काय, महाराज 'वासुदेव' हें नांव कधीं तोंडानें उच्चारित नसत. इतकी प्रात्यक्षिक मधुरभक्ति आचरणारे महात्मे श्रीगौरांगानंतर हेच आपल्याकडे होऊन गेले.

यांची अलौकिक बुद्धिमत्ता व भक्ति-ज्ञान-वैराग्यादि संपत्ति लहानपणापासून प्रगट दिसू लागली. यांनीं सांख्य, योग, वेदान्त, वैद्यक, व्याकरणादि विषय लोकांस शिकविले. हस्तस्पर्शानें व्याधि-पीडित जनांचे रोग दूर केले. यांचें आचरण अत्यंत शुद्ध व श्रौतपरंपरेला धरून होतें. उपासनादृष्टीनें हे हरिहरोपासक असून, मधुराद्वैताचे पुरस्कर्ते व मधुराद्वैतदर्शनाचे आचार्य होत. यांनीं नाडीवरून रा. रा. ल. रा. पांगारकरांना ओळखून काढले. यांची ग्रंथपरीक्षणाची पद्धत म्हणजे अनुक्रमणिका व प्रस्तावना यांवरून हात फिरविला कीं झालें. ग्रंथाच्या अमक्या पानांत अमका श्लोक आहे हें हे बिनचुक सांगत; हा यांचा मोठा दृष्ट चमत्कार असे. पृथ्वीतील सर्व धर्मांचीं तत्त्वे यांना अवगत होती. यच्चावत् लौकिक व अलौकिक शास्त्रांचें हृदय यांना करतलामलकवत् होतें. जगांतील कोणत्याहि भाषेतील धर्मशास्त्रविषयक विचार यांना पूर्ण ज्ञात असून श्रुति-युक्ति-अनुभवानें ते दुसऱ्यास समजावून देण्यांत कुशल व अधिकारानुरूप नित्यनूतन साधनप्रक्रिया सांगण्यांत हे प्रवीण होते. यांनीं आपल्या स्वयंस्फूर्तीच्या प्रासादिक, ओजस्वी व वेगवती वाणीनें हजारों अभंग, ओंव्या, पदे, लावण्या, श्लोक वगैरे केले आहेत. ते इतरांना अनेक जन्मांत करणेंहि अशक्यच आहे (श्रीगुलाबवाटिका-विहार-वासुदेव वामन मुळेकृत).

'यांच्याकडे पाहिलें कीं हा पुरुष मूर्तिमंत चमत्कार आहे असें वाटे. हे बोलूं लागले कीं, भक्तिप्रेमाचा नुसता पाऊस पडे. हे चर्चा करूं लागले कीं, यांची निर्दोष वादसरणी, विलक्षण ज्ञान व युक्तिवाद पाहून मन कुंठित होई. यांची अत्यंत मधुर वाणी ऐकून चित्त नागासारखें डोळूं लागे. पूजादि कर्मे हे इतक्या सशास्त्र रीतीनें व सद्भावनेनें तासचे तास करीत कीं, ती यांची कर्मनिष्ठा पाहून कर्मठालाहि धन्यता वाटे. कर्मज्ञान-उपासना या तीनहि बाबतींत यांचें अन्तःकरण व आचरण इतकें बिनखोड असून अव्याजमनोहर होतें कीं ही साधुमूर्ति

लोकांना मार्ग दाखविण्यासाठींच अवतरली आहे असें भाविकांच्याच काय पण सुबुद्ध तार्किकांच्याहि मनाला वाटे.

अव्यंग कर्म, विशुद्ध ज्ञान व अलोट भाक्ति ह्या तिहींविं एकीकरण सत्पुरुषावांचून अन्यत्र कोठेंहि दिसत नाही. हें सर्व यांच्यांत होतेंच. पण याशिवाय अर्वाचीन चिकित्सक दृष्टीलाहि ज्याचा उलगडा होत नाही अशा किंथेक गूढ गोष्टी यांजजवळ होत्या. यांच्या सहवासानें ही एक लोकोत्तर विभूति आहे असें कोणाहि पुरुषास कबूल करावें लागे (ल. रा. पांगारकर).

कुणबी कुलांत जन्म, वयाच्या नवव्या महिन्यांत प्राप्त झालेलें अंधत्व, शिक्षणाचा अभाव, खेड्यांतील राहणी, आणि सत्संगतीहि नाही, अशा स्थितींत जुन्या-नव्या शास्त्रांतील व अनेक धर्मांतील पारंगतत्व यांच्यांत कसें आलें याचें उत्तर यांनीं आपल्या ग्रंथांत दिलें आहे.

हे प्रथम दुसऱ्याकडून ग्रंथ वाचवून घेत, पण ज्ञानेश्वरांनीं अनुग्रह करून यांना मंत्र दिल्यावर यांना ज्ञानसिद्धि प्राप्त झाली. यांचें आश्चर्यकारक ज्ञान म्हणजे श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनीं दिलेल्या मंत्राचा प्रभाव होय, हें यांनींच स्पष्ट लिहून ठेविलें आहे.

यांचा 'संप्रदाय सुरतरु' हा ग्रंथ अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्यांत यांनीं आपलें जीवितकार्य नमूद केलें आहे. त्यांत यांची नम्रता व आत्मविश्वास उत्कटपणें दिसून येतो. त्याचा प्रास्ताविक भाग असा- 'पूर्वीं प्रल्हादाची आर्तता पुरविली हें ऐकून मी अयोध्येस गेलें, तर राम-रायांना कैकेयीनें वनांत धाडले होतें, आणि माझी इच्छा अपुरी राहिली. पुढें कृष्णावतारीं गेलें, तों कृष्णाला अक्रूरानें मथुरेस नेलें; पुढें पंढरपुरीं इच्छा पुरी व्हावी म्हणून गेलें, तों पांडुरंगाची मूर्ति अनागोंदीच्या राजानें आपल्या राजधानीस नेली; आतां आळंदीला मात्र दुर्दैवाची वावटळ विरून गेली आणि ज्ञानराजांच्या कृपेचा मेघ कावण्याच्या धारांचा अखंड वर्षाव करीत आहे. परंतु त्याच वेळीं चातकाला मुखरोग व्हावा तशी माझी अवस्था झाली आहे. पण तोहि नामस्मरणानें गेला असून त्या करुणाघनाचें अमृतजल प्राशन करावयास मिळालें आणि जो अपूर्व आनंद आला त्याचा उद्गार म्हणजेच हा संप्रदायसुरतरु.'

बुवाबाजीचा यांना अत्यंत तिटकारा असे. मनुष्यानें होतां होईतों संसारी असावें असा हे उपदेश करीत. सक्तीनें धर्मान्तर झाल्यास प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करावें

असें हे म्हणत. सत्यशोधक समाजाचें तत्त्वज्ञान आणि प्रचारपद्धति यांना बिलकूल मान्य नसे. यांचे ग्रंथ लिहून घेण्याचें श्रेय यांचे अनुग्रहीत शिष्य नारायण पैकाजी पंडित, श्रीज्ञानेश्वरमंदिर, पाताळेश्वररस्ता, नागपूर व उमरावतीचे कै. हरिभाऊ केवले यांना आहे. यांचें अप्रसिद्ध वाङ्मयहि पुष्कळ आहे. त्यांच्या प्रसिद्धीची खटपट श्री. शंकर जयराम सूर्यवंशी, पेन्शनर, नाशिक हे करीत आहेत. यांचे दोन अभंग नमुन्यादाखल पुढें दिले आहेत.

समदृष्टि नव्हे मांगासवें खाणें ।
यथेच्छ सेवणें वेश्येलागां ॥
समदृष्टीसाठीं देह व्हावा तृण ।
क्षणोक्षणीं प्राण कासावीस ॥
जोडा आणि तोंड एकाचि चर्माचे ।
संघटन त्यांचें करूं नये ॥
अन्न आणि विष्टा एकाचि धान्याची ।
साम्यता दोहोंची म्हणूं नये ॥
देह प्राण मन बुद्धि या उपाधि ।
सोडिलिया शुद्धि समता ये ॥
ज्ञानेश्वर-स्वामी न होतां कृपाळ ।
वटवट वेळ वृथा सारी ॥

—गाथा १२६२

धर्मचाड तरी पहावें भारत ।
समन्वयीं चित्त ठेवोनीया ॥ १
नीतिचाड तरी गावें रामायण ।
वाल्मिकी-कीर्तन काव्यशुद्ध ॥ २
भक्तिचाड तरी शुद्ध भागवत ।
सदा हृदयांत ठेवा वेगों ॥ ३
ज्ञानचाड तरी वसिष्ठ स्मरवा ।
अन्तरीं धरावा गुह्यभाव ॥ ४
गुरुचाड तरी स्मरा ज्ञानेश्वर ।
हेंचि धर्मसार बोलिलें म्यां ॥ ५

यांचे ग्रंथ मराठी व संस्कृत भाषेत आहेत. क्वचित् हिन्दीत कवित्व आढळतें.

मराठी-१ संप्रदायसुरतर (भाग १-२ ओवीबद्ध, दोन आवृत्त्या), २ पत्रव्यवहार (भाग १-२, दोन आवृत्त्या), ३ व्यवहारधर्मबोध (दुसरी आवृत्ति, पूर्वीचें नांव साधुबोध), ४ अलौलिकव्याख्यानमाला, ५ अभंग-गाथा, ६ भागवत-रहस्य (खंड १-२), ७ पदांची गाथा

(भाग १-२), ८ हरिपाठप्रवेश (श्रीज्ञानेश्वरकृत हरिपाठावरील टिपणें), ९ योगप्रभाव, १० प्रेमनिकुंज, ११ ख्रांगीतसंग्रह.

यांशिवाय पुढील ग्रंथ अप्रसिद्ध आहेत:—मराठी-१ इतर संकीर्ण प्रकरणें, संस्कृत-१ एकादशीनिर्णयः; २ संप्रदायकुसुममधु; ३ प्रमोदकल्लोलः; ४ वाल्मिकीसारोद्धारः; ५ श्रीधरोच्छिष्टपृष्टिः (भागवतदशमस्कंधटीका), ६ नारदसूत्रभाष्यम् इत्यादि.

गुलाम अलिया—(जन्म स. १८५०-मृत्यु स. १९०३) सुप्रसिद्ध हिन्दी पहिलवान. पॅरिसमध्ये जाऊन सॅन्डोशीं कुस्ती मागितली पण ती यांना मिळाली नाही. पण १९०२ सालीं पॅरिस-प्रदर्शनांत संपूर्ण युरोपांतील पहिलवानांत यांचा पहिला क्रम मान्य करण्यांत आला. थोरल्या गामाच्या पूर्वी रस्तुम-इ-हिंदचा किंवा जगांतील अद्वितीय मल्लाचा मान यांचा होता. हे कलकत्त्यास मृत्यु पावले. औधसरकारचे आश्रित निजाम वल्लद-इमाम उद्दीन हे यांचे शागोर्द होत.

गुंगा—(जन्म स. १९०१-मृत्यु स. १९४४) हिंदुस्थानांतील सुप्रसिद्ध मल्ल. यांच नांव फिरोजुद्दीन, बापाचें नांव गामु बालीवाला. आजोबाचें नांव बाली. यांचा जन्म सियालकोटजवळ उगोकी गांवीं झाला. यांचे वडील लोकरीचा व्यापार करीत असत.

यांची लहानपणीं ग्लेगच्या आजारामुळें बोलण्याची व ऐकण्याची शक्ति नष्ट झाली. म्हणून यांस गुंगा म्हणत. वयाच्या १६-१७ व्या वर्षापासूनच यांनीं कुस्ती खेळण्यास सुरुवात केली. यांचे कुस्तीतील पहिले प्रतिस्पर्धी गामा हे होत. त्यांचा यांनीं अगदीं सहजपणें पाडाव केला. नंतर झालेल्या आणखी दोन सामन्यांत यांनीं त्यांना चीत केलें. याच वेळीं यांनीं गुत्ताभिग, हैदर, गामा एका व कालीया या जलालपूरच्या उत्कृष्ट खेळाडूंना लीलेनें जिंकलें. पण यांच्या आयुष्यांत गामाचा भाऊ इमामबक्षाबरोबर झालेल्या कुस्तीहतकी मोठी कुस्ती कधींच झाली नसेल. यांची ही कुस्ती चार वेळां झाली व पहिल्याच खेपेस वीस मिनिटांत यांनीं त्यास चीत केलें. दुसऱ्यांदा इमामबक्षानें यांना ५५ मिनिटांत लोळविलें. तिसरी अनिर्णित राहिली. पण चौथी मात्र यांनीं जिंकली. हे व्यायामाकरितां दररोज दोन हजार दंड व दोन हजार बैठका काढीत. श्री. एस्. मुजुमदार यांनीं केलेल्या तपासणीप्रमाणें यांच्या शरीराच्या निरनिराळ्या अवयवांची मापें खालीलप्रमाणें आहेत:—उंची-५ फूट ११।। इंच. मान

१८ इंच. छाती ४९। इंच. मनगट ७ $\frac{1}{2}$ इंच. मांड्या २७ $\frac{1}{2}$ इंच. पोट्या १६ इंच. हात १३। इंच. दंड १६।। इंच. हे मृत्युपूर्वी पुष्कळ दिवस कोल्हापूरच्या महाराजांचे आश्रित होते. रस्तुम-इ-हिंदचा किंवा जागतिक अद्वितीय मळाचा मान हे कांहीं दिवस जगले असते आणि परदेशाला गेले असते तर यांना मिळाला असता.

गुंजीकर, रामचंद्र भिकाजी—(जन्म स. १८४३ एप्रिल ३०—मृत्यु स. १९०८ जून १८) मराठी भाषेतील सुप्रसिद्ध ग्रंथकार व लेखक.

गुंजी (परगणा खानापूर, जि. बेळगांव) या गांवावरून यांना गुंजीकर म्हणू लागले. वास्तविक यांचे उपनांव केंकरे. यांचा जन्म जांबोटी गांवीं व तेथेच यांचे प्राथमिक शिक्षण झाले. पुढे इंग्रजी शिक्षणाकरितां हे बेळगांवीं गेले. तेथे इंग्रजी सहावीपर्यंत शिक्षण घेऊन पुढील शिक्षणाकरितां हे मुंबईस रवाना झाले व तेथे मॅट्रिक झाले (१८६४). एल्फिन्स्टन कॉलेजांत नांव घालून स्वावलंबनाने यांनी अभ्यास सुरू केला. पण यांना कॉलेजशिक्षण अर्धवट सोडावे लागले (१८६६ अखेर). पुढे एल्फिन्स्टन हायस्कूलांत शिक्षक, हुबळीस हेडमास्तर व असिस्टंट डेप्युटी एज्यु. इन्स्पेक्टरच्या जागेवरून हे सेवानिवृत्त झाले (१८९८). तीस वर्षांच्या नोकरींत यांनी २० वर्षे मुंबईसच काढलीं.

मुंबईस असतां प्रथम हे 'मित्रोदय' पत्रांत लिहीत. पुढे यांनी स्वतःच्याच संपादकत्वाखाली 'विविधज्ञानविस्तार' हें मासिक सुरू केले (१८६७). हे सरकारी नोकर असल्याने यांचे नांव संपादक म्हणून त्यावर दिले नसले तरी पहिलीं सात वर्षे संपादनकार्य हेच करित. पुढेहि त्या मासिकावर संपादक म्हणून कोणाचें नांव घालीत नसत. निबंधमालेच्या पहिल्या अंकांत या विविधज्ञानविस्तारावर गौरवपर लिहिलें आहे.

तसेंच स्वधर्म, स्वभाषा व स्वसंस्कृति यांच्यावर खिस्ती व सुधारक यांचे होणारे हल्ले सडेतोडपणें परतविणारे 'दंभहारक' मासिकहि काढण्यास यांचे नेतृत्व कारण होतें (पहिला अंक १० ऑक्टो. १८७१—१८७५).

मुंबई विद्याखात्याने केलेल्या शुद्धलेखनाचे नियमांविरुद्ध यांचा अभिप्राय असल्याने विविधज्ञानविस्ताराचा सरकारी आश्रय बंद झाला. आणि यांना त्या मासिकाशी असलेला संबंध सोडावा लागला (१८७५ जाने).

यांच्यानंतर यांच्याइतक्याच तत्परतेनें हरि महादेव पंडित हे वि. ज्ञा. विस्ताराचें काम पाहूं लागले.

यांना बंगाली व कानडी याहि दोन भाषा चांगल्या येत असत.

यांचे ग्रंथ—१ मोचनगड-मराठीतील पहिली ऐतिहासिक कादंबरी (१८७१), २ गोदावरी (अपूर्ण), ३ अभिज्ञानशाकुन्तल (भाषान्तर १८७०), ४ रोमकेतुविजया (रोमियो आणि ज्युलिएटचे रूपान्तर १८६९), ५ विद्यावृद्धीच्या कामीं आजची अनास्था (व्याख्यान), ६ सरस्वती-मंडळ (१८८४), ७ भ्रमनिरास, ८ सौभाग्यरत्नमाला, ९ कौमुदीमहोत्साह (रा. का. पां. परब यांचे सहकार्याने त्रैमासिक वैय्याकरण सिद्धान्तकौमुदीचे सटीप भाषान्तर—१८७५ सुरू. अपूर्ण), १० रामचंद्रिका (विस्तृत धातुरूपावलि), ११ सुबोधचंद्रिका (भगवद्गीता, टीका १८८८), १२ कन्नडपरिचय (१८९५), १३ लाघवी लिपि किंवा अति त्वरेनें लिहिण्याची युक्ति (१८७४).

याशिवाय गणित, ज्योतिष, आरोग्य, कालनिर्णय, नीति, इतिहास वगैरे विषयांवरील अनेक निबंध, पुस्तकपरीक्षणें व इतर विषयांवर यांचे लहानमोठे ८९ लेखांची यादी, यांच्या भाषा, व्याकरण, लिपि वगैरेवरील अनेक संकलित लेखांच्या आरंभी दिलेली आढळते.

गोकाक, विनायकराव कृष्णराव—(जन्म स. १९०८) इंग्रजी भाषेचे सुप्रसिद्ध प्राध्यापक व लेखक आणि कानडी भाषेतील उत्कृष्ट कादंबरीकार, कवि व टीकाकार.

यांचा जन्म सावनूर (जि. धारवाड) येथे झाला व तेथेच यांचे हायस्कूलमधील शिक्षण झाले. नंतर धारवाडच्या कर्नाटक कॉलेजांत यांनी प्रवेश केला. नंतर हे एलिस पारितोषिक घेऊन पहिल्या वर्गांत बी. ए. झाले (१९२९) व एम. ए. झाले (१९३१). इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व, अस्खलित वक्तृत्व आणि परिणामकारक अध्यापन व या गोष्टींबरोबरच गोड स्वभावाने यांनी विद्यार्थ्यांचीं मनें भारून टाकलीं असल्यास नवल नाही.

अशा माणसाला अधिक ज्ञान मिळविण्याकरितां डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीने इंग्लंडला पाठविण्याचे ठरवावे ही गोष्ट अपेक्षितच होती. ऑक्सफर्ड येथे जाऊन इंग्रजी वाङ्मयाचा अभ्यास दोन वर्षेपर्यंत यांनी जीझस कॉलेजमध्ये केला (स. १९३६-३८) आणि

बी. ए.च्या परीक्षेत पहिल्या पांचांत यांचा क्रमांक आला.

परदेशांतून या देशांत आल्यावर सांगलीच्या विलिंग्डन कॉलेजमध्ये हे प्रथम प्राध्यापक म्हणून आणि नंतर प्रिन्सिपल म्हणून काम करीत होते. यांच्या विशेष योग्यतेमुळे सांगलीचे ऑक्सफर्ड झाले होते. पण शेवटी यांनी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या आजन्म सभासदत्वाचा त्याग केला आणि यांच्या लाभाला तेथील विद्यार्थी मुक्ते. यांच्या जागेवर आलेले प्रि. पंडित यांनी यांच्यासंबंधी प्रथम काढलेले उद्गार ध्यानी घेण्यासारखे आहेत. प्रि. पंडित म्हणाले, 'प्रि. गोकाक हे प्रि. आगरकर, ना. गोखले, रं. परांजपे यांच्या परंपरेत शोभणारे प्रिन्सिपल होते. त्यांची जागा सहज भरून निघणे अशक्य आहे.' यावरून यांची योग्यता स्पष्ट होते.

सध्यां हे धारवाडच्या कर्नाटक कॉलेजमध्ये इंग्रजीचे प्रोफेसर आहेत.

विद्यार्थी-दशेतच यांचे कानडी भाषेकडे लक्ष वेधलेले होते. त्या भाषेत यांच्या लेखनाचा चांगलाच प्रभाव पडू लागला होता. पुढे पुढे तर उत्कृष्ट कवि, टीकाकार व नाटककार म्हणून यांचा लौकिक झालेला आहे. कानडी भाषेला पुरोगामी वळण लावण्याच्या कामी यांच्या साहित्यसेवेचा फार उपयोग झालेला आहे.

कानडीप्रमाणे इंग्रजीतही हे कविता करतात. यांनी नाटके लिहिली आहेत आणि इतर लेखनही हे करीत असतात. तेहि अत्यंत श्रेष्ठ प्रतीचे असते, असे तज्ज्ञांचे मत आहे.

गोखले, कृष्णाजी केशव—(मृत्यु स. १९२७) मराठीतील कथालेखक, जत संस्थानचे न्यायमूर्ति व दिवाण.

स्त्रीशिक्षणाचे हे पुरस्कर्ते होते. यांचे लेखनांतहि त्यांचे प्रतिबिंब दिसते. यांनी सुमारे पाऊणशे गोष्टी लिहिल्या. इंग्रजी कथांचे बेमालूम रूपान्तर करण्याची यांची हातोटी चांगली होती. सध्यांच्या लघुकथापेक्षा यांच्या गोष्टी त्या वेळच्या पद्धतीप्रमाणे रहस्यप्रधान होत्या. लोकांना विचार करावयास लावण्यापेक्षा करमणूक करण्याकडे त्या वेळी वाङ्मयाचा कल असे.

यांचे वाङ्मय—१ आजपासून पन्नास वर्षांनी (आंग्ल कादंबरी-लेखिका जेन ऑस्ट्रेनच्या प्राइड अँड प्रेज्युडिसचे रूपान्तर), २ तिलोत्तमा (गायनाची लोक-

प्रियता वाढविण्याकरिता), ३ एकत्र कीं विभक्त (एकत्र कुटुंबपद्धतीतील दोष दाखविणारी कादंबरी १९२०), ४ हिंदु स्त्रियांची कायदेशीर दुर्दशा (मनोरंजन-लेख-माला), ५ खूप केलीत सूनवाई व इतर गोष्टी, ६ मूर्तिमन्त गुलामगिरी (नवयुग मासिकांत प्रसिद्ध झालेली).

गोखले, गंगाधर नीळकंठ—(जन्म स. १८८७) थिऑसॉफिकल सोसायटीचे हिंदुस्थानांतील एक प्रमुख कार्यकर्ते व स्थापत्यविशारद.

यांचे मूळ ठिकाण मिरज. यांचे आईबाप लहानपणीच निवर्तले. वडील असिस्टंट एंजिनियरचे हुद्यापर्यंत चढले होते. यांचे शिक्षण सातारा व पुणे येथे झाले. पुण्याचे सायन्स कॉलेजांतून पदार्थविज्ञान व रसायन हे विषय घेऊन स. १९०६ मध्ये बी. एस्सी. झाले. त्याच कॉलेजांतून १९०९ साली एल्. सी. ई.चे परीक्षेत पहिल्या वर्गात पहिले आले. शिवाय मुंबई युनिव्हर्सिटीकडून एक सुवर्णपदक, एक शिष्यवृत्ति व दोन पारितोषिके मिळाली. यामुळे या वेळचे सरकारी नियमाप्रमाणे यांना मुंबई इलाख्याचे पब्लिक वर्क्स खात्यांत एकदम असिस्टंट एंजिनियरची जागा मिळाली. त्या खात्यांत यांची नोकरी धारवाड, नीरा कॅनाल व सिंध प्रांतांत झाली. या खात्यांत यांनी १९१० ते १९२३ पर्यंत नोकरी केली. अखेरची कित्येक वर्षे हे एक्सिक्युटिव्ह एंजिनियरचे हुद्यावर होते. यांचेच कारकीर्दीत लॉर्ड बराज या जगांतील एक प्रचंड म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या सक्करच्या धरणाने काम सुरू झाले. त्या योजनेत यांचा चांगलाच हात होता. पुढे १९२४ सालांत कराचीस नादिरशा-दिनशा एंजिनियरिंग कॉलेज निघाले, तेव्हा त्या कॉलेजचे पहिले प्रिन्सिपल म्हणून यांची नेमणूक झाली. ते काम यांनी १९२३ ते १९३५ पर्यंत केले. मध्यंतरी १९१८ मध्ये हे इंडियन डिफेन्स फोर्समध्ये दाखल होऊन कराचीच्या ११ व्या विभागाचे १९२९ ते १९३५ पर्यंत सेकंड लेफ्टनंट कमांडिंग ऑफिसर होते. त्याचप्रमाणे हे डिस्ट्रिक्ट स्कॉउट कमिशनर होते. एंजिनियरिंग कॉलेजाची भरभराट यांचे कारकीर्दीत झपाट्याने झाली. कॉलेज सुरू झाल्यापासून पांचवे वर्षीय यांचा एक विद्यार्थी युनिव्हर्सिटीचे अखेरचे परीक्षेत यांचेप्रमाणेच पहिल्या वर्गात पहिला आला. पुढेहि हा मान यांच्या आणखी दोन विद्यार्थ्यांना मिळाला. याप्रमाणे यांचे अध्यापनकार्य अत्यंत यशस्वी व वरिष्ठ प्रतीचे असून हे विद्यार्थीवर्गात अत्यंत लोकप्रिय असत. सन १९२७ साली हे

एकदा इंग्लंडची सफर करून आले. तेथून आल्यावर यांनी आपला पोषाख पार बदलून टाकला. धोतराचा काचा, अंगांत एक स्वच्छ पांढरा सदरा व वरून ऋतुमानाप्रमाणे खाकेखालून एक शुभ्र साधे उपरणे अगर शाल, पायांत पुणेरी जोडा व डोकें शिरस्त्राणहीन. हाच पोषाख अजून यांचा कायम आहे. कराचीस असतांना आठवड्यांतून एकदा धर्मप्रवचन, एक दिवस गोरगरीबांच्या झोपड्यांत जाऊन त्यांना औषधपाणी देणे अगर धान्य वगैरे वांटणे असा यांचा कार्यक्रम असे. कराचीच्या श्रीशिवाजी हायस्कूल, मित्रमंडळ, ब्राह्मणसभा, सिंध असोसिएशन वगैरे हरएक संस्थांस यांचे भक्कम साहाय्य व आधार असे.

स. १९३५ साली यांनी कराची सोडली तेव्हा तेथील 'सिंध-मराठा' या साप्ताहिकाने 'गोखले विशेषांक' काढला. त्यांत यांच्या अनेक स्नेह्यांनी यांच्या गौरवपर लेख लिहिले. सरकारी नोकरीत असतांही यांनी आपल्या निर्लोभी, निःस्पृह, धोटा व सरळ वर्तनाने वरिष्ठांवरहि छाप ठेविली. तरुण वयांत सर्व हितचिंतकांच्या उपदेशाविरुद्ध सेवानिवृत्ति पत्करिली आणि उर्वरित आयुष्य थिऑसॉफीच्या सेवेमध्ये घालविण्याचा संकल्प करून हे अड्यार तेथे दाखल झाले (१९३५). त्याच साली हिंदी शाखेचे जनरल सेक्रेटरी म्हणून यांची नेमणूक झाली आणि १९४४ अखेरपर्यंत यांनी ते काम केले. काम करीत असतां अनेक जुनाट प्रश्नांचा निकाल केला. तसेच बनारस येथील सोसायटीच्या इमारतीची सुधारणा करून येथे सौंदर्याचे व शांतीचे वातावरण उत्पन्न केले. सामुदायिक पूजेकरिता 'ज्योतिरालय' स्थापून मितीवर मानवाच्या उत्क्रांतीवर प्रकाश पाडणारी चित्रे, सभागृहांत कुबेर, अग्नि, वरुण व वायु यांची चित्रे, खुल्या मैदानांत हिंदुस्थानचे शुभ्र मानचित्र, हिमालयावर भगवान् दक्षिणामूर्ति व त्यांचे दोन शिष्य व दुसऱ्या बाजूवर अढळपद मिळविणाऱ्या ध्रुवबाळाची मूर्ति स्थापिली.

यांनी युरोपकडे १९२७ व १९३५ साली (सहकुटुंब) प्रवास करून तेथील स्थितीचे निरीक्षण केले.

यांचे ग्रंथः—

1. Practical Education, 2. Scientific Religion, 3. Europe in Summer of 1935, 4. Indian Theosophist, 5. Arts and Science Courses, 6. Engineering Courses, 7. Technical and Industrial Education = Educational Magna Charta.

गोखले, नामदार गोपाळ कृष्ण— (जन्म स. १८६३ मे ९—मृत्यु स. १९१५ फेब्रु. १९) हिंदुस्थानचे सुप्रसिद्ध राजकारणी पुढारी, इंग्रजी भाषेतील जगप्रसिद्ध वक्ते व सर्व्हंटस् ऑफ इंडिया सोसायटी या संस्थेचे संस्थापक.

यांचा जन्म चिपळूण तालुक्यांत ताम्हणमळा येथे झाला. प्रथम कोल्हापूर येथे शिक्षण घेऊन मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजांतून हे बी. ए. झाले (१८८४). तेव्हापासून १९०२ पर्यंत हे डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे आजीव सभासद व फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये प्राध्यापक होते. तेथे हे गणित, इंग्रजी, अर्थशास्त्र व इतिहास हे विषय शिकवीत. १८८७ मध्ये हे पुणे सार्वजनिक सभेचे चिटणीस, १८८८ मध्ये सुधारक या इंग्रजी-मराठी साप्ताहिकाचे संपादक झाले. त्यांत हे विशेषतः इंग्रजी विभागांत लिहीत. लो. टिळक व हे १८८९ साली पहिल्याने राष्ट्रसभेत प्रविष्ट झाले.

१८९४ साली सरकारने उघडपणे सांगितले की, 'सर्व वरिष्ठ जागा नेहमीच युरोपियनांना मिळाल्या पाहिजेत.' यावर यांनी कडक टीका केली व सरकारवर वचनभंगाचा आरोप केला. स. १८५८ चा जाहीरनामा अगदी खऱ्या अर्थाने घ्यावयाचा नाही, असे सर जेम्स फिट्झ जेम्स स्टीफन यांच्यासारख्या इंग्लिश जजाचे म्हणणे असेल तर आतांपर्यंत दिलेली सगळी वचने कागदाच्या चिटोऱ्यांप्रमाणे कचऱ्याच्या पेटीत टाकण्याच्या योग्यतेची आहेत असे म्हणावे लागेल, असे निराशेचे उद्गार यांनी काढले. रयतेच्या कळकळीने राज्यकारभारावरील खर्च कमी करून त्यांच्यावरील कराचा बोजा कमी करावा म्हणून हे शुद्ध गणिती पद्धतीने विचार मांडीत.

१८९५ साली पुणे येथे भरणाऱ्या राष्ट्रसभेचे हे स्थानिक चिटणीस होते, व १९०४ साली राष्ट्रसभेचे हे जोड-चिटणीस होते.

१८९७ साली हे पुण्याच्या डेक्कन सभेचे प्रतिनिधि म्हणून हिंदुस्थानच्या जमाखर्चाची तपासणी करण्याकरिता नेमलेल्या वेल्बी कमिशनपुढे साक्ष देण्याकरिता इंग्लंडला जाण्याकरिता निघाले. उमरावती काँग्रेसमध्ये यांना निरोप देण्याचा थाटाचा समारंभ झाला. साक्षी देणारांत सुरेंद्रनाथ बानर्जी, दादाभाई नवरोजी वगैरे लोक होते. तेथे यांनी उत्तम प्रकारे साक्ष देऊन उत्तम लौकिक संपादन केला.

प्लेगच्या धामधुमीत लष्करांतील शिपायांनी पुण्यांतील स्त्रीपुरुषांवर अनन्वित अत्याचार केल्याची यांना इंग्लंड-मध्ये अनेक मित्रांची पत्रे गेली. पत्रे लिहिणारांनी आपली नावे बाहेर न फोडण्याची यांना विनंति केली होती. त्यां पत्रांच्या आधारे यांनी लंडन मॅचेस्टर गार्डियनमध्ये तशीं विधाने केलीं. पण तीं विधाने सिद्ध करण्याकरितां यांना मिळालेली खासगी माहिती प्रगट करणे विश्वासघाताचे वाटले. शिवाय खासगी मिळालेली माहिती खरी असली तरी तिच्याशीं अनेक स्त्रीपुरुषांच्या बेअब्रूचा संबंध होता. म्हणून यांनी ती माहिती प्रगट करण्यापेक्षां विधाने परत घेऊन माफी मागण्याचा प्रतिष्ठित मार्ग पत्करिला. त्यामुळे हे विवेचक लोकांच्या आदरासच पात्र झाले (१८९८).

१९०० मध्ये मुंबई प्रांतिक कौन्सिलमध्ये गेल्यावर लंडन रेव्हेन्यूसंबंधीच्या सरकारी धोरणावर यांनी कडक टीका केली.

१९०२ पासून पुढे अखेरपर्यंत हे वरिष्ठ कायदे-मंडळांत काम पाहत असत. त्या कायदे-मंडळांतीलहि अंदाजपत्रकांवरील यांची भाषणे माहितीपूर्ण, परिणाम-कारक, कळकळीची आणि विद्वत्ताप्रचुर असत.

१९०४ साली यांना ब्रिटिश सरकारने सी. आय. ई. ही पदवी देऊन यांचा गौरव केला.

पुढे हे इंग्लंडला गेले ते बनारस काँग्रेसपूर्वी तेथील अध्यक्षपद स्वीकारण्यास परत आले.

लॉर्ड कर्झन यांचे कारकीर्दीत अंदाजपत्रकांत कृत्रिम रीतीने दाखविलेली शिल्लक हा यांचा कौन्सिलांतील धिःकाराचा विषय होता. ही कृत्रिम शिल्लक हुंडणा-वळींतील हातचलाखीमुळे दिसे. ' चलनी नाण्याचे धोरण तरी निर्दोष करा किंवा कर तरी कमी करा ' असे हे बजावीत. मिठाच्या करावर बोलतांना तीन पै किंम-तांच्या मिठाच्या टोपलीस पांच आणे कसे पडू लागले हें यांनी सप्रमाण दाखविलें. पब्लिक सर्व्हिस कमिशन व स्टेट सेक्रेटरीचे हुकूम यांबाबत यांची भाषणे माहिती-पूर्ण असत.

आदर्श शिस्तीला धरून वागणारे नेमस्त म्हणूनच यांची ख्याति होती. पण यांच्या थंड वृत्तीमुद्धां कधी-कधी अनावर होत. लॉर्ड कर्झन यांचे दडपशाहीचे धोरण, बंगालची फाळणी, कलकत्ता कॉर्पोरेशनच्या हक्कांवर गदा, युनिव्हर्सिटी कायद्यांत सुधारणा व महाग शिक्षण

हीं कृत्ये पाहून यांचेहि मन फार क्षुब्ध होई. व हे प्रकटपणे म्हणत, ' जनतेच्या हिताच्या दृष्टीने नोकरशाहीशी सहकार्य करण्याच्या वृत्तीला रामराम ठोकावा लागेल, ' ' अलीकडे बंगालमध्ये जे महापूर आले त्यांमुळे कांठावर इकडे तिकडे पाणी जाणें साहजिक आहे. ज्या वेळीं प्रचंड जनसमुदाय जागा होऊन गुलामगिरीच्या नाशाकरितां व स्वातंत्र्याच्या संपादनाकरितां स्वयंस्फूर्तीने चळवळ करूं लागतो, त्या वेळीं कांहीं किरकोळ अतिरेकाच्या गोष्टी होणें अपरि-हार्य असतें, ' ' अगदी अखेरचा उपाय म्हणून व लोकांचे भक्कम पाठबळ असेल तर बहिष्कार शस्त्राचा उपयोग करण्यास हरकत नाही ' (१९०५ बनारस), ' पांच खेड्यांपैकी चार खेड्यांतून शाळा नाहीत व आठ मुलांपैकी सात मुले अज्ञानांतच लहानचीं मोठीं होत आहेत. ' साक्षरतेचे प्रमाण शेंकडा बारा आहे असें म्हणण्यापेक्षां वरील मांडणी अधिक परिणामकारक व स्पष्ट आहे.

बनारस राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष असता लॉर्ड लिटनचे एक पत्र यांनी उघडकीस आणले. त्यांत ' ह्या मागण्या व आकांक्षा कधी पुऱ्या होऊं शकणार नाहीत व होणारहि नाहीत हें आपण जाणतो ' इत्यादि मजकूर होता.

' सर्व्हट्स ऑफ इंडिया सोसायटी ' म्हणजे भारत-सेवक-समाजाची स्थापना ही यांची एक अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी आहे (१९०५). अशी संस्था स्थापण्याची कल्पना यांच्या मनांत १८९७ सालापासून होती. वेल्बी कमिशनपुढे साक्ष देण्याकरितां हे इंग्लंडला गेले असतां, यांनी तेथे असलेल्या डॉ. र. पु. परांजपे यांच्याशी तेथे अशी संस्था स्थापन करण्याबद्दल वाटा-घाट केली होती. जून १२, १९०५ रोजी ही संस्था स्थापण्यांत आली. यांच्याशिवाय आरंभी गो. कृ. देवधर, न. अ. द्रविड व अनंत विनायक पटवर्धन हे तीन सभासद होते. संस्थेचा आरंभ शिवराम हरि साठे यांच्या हस्ते करण्यांत आला.

या संस्थेचे पुढील सहा उद्देश आहेत—(१) स्वतःच्या उदाहरणाने व उपदेशाने देशांत उत्कट देशभक्ति जागृत करणे. (२) सर्वसाधारण जनतेच्या प्रश्नांचा विचार करून त्यांना राजकीय शिक्षण देणाऱ्या चळवळी आरंभणे. (३) जातीजातींत सहकार्य व सलोखा वाढविणे. (४) शैक्षणिक चळवळींना—विशेषतः स्त्रीशिक्षण, मागासलेल्यांचे शिक्षण, तसेच औद्योगिक व शास्त्रीय शिक्षण यांस मदत

करणे. (५) देशांतील उद्योगधंद्यांचे वाढीस मदत करणे.
(६) मागासलेल्या लोकांच्या उन्नत्यर्थ प्रयत्न करणे.

ब्रिटिशांचा हिंदुस्थानशी आलेला संबंध देखी योजने-मुळे आला असून त्यांच्यापासून घटनात्मक पद्धतीचा आपणांस लाभ मिळवावयाचा आहे; तसा लाभ मिळविण्याकरितां जातीय, प्रांतिक व धार्मिक दृष्टीपासून पूर्ण अलिप्त अमणारे पण सतत देशसेवा करीत राहणारे राष्ट्रीय मिशनरी निर्माण झाले पाहिजेत, अशा लोकांनी देशाच्या कार्यापुढें सर्व वैयक्तिक स्वार्थ तुच्छ मानून धर्मबुद्धानें अखंड राजकारण करणे आवश्यक आहे, उपजाविकेचा दुसरा कोणताहि उद्योग न करितां आपला सर्व शक्ति देशाच्या कामी खर्ची घालणारे लोकच फक्त असं कांहीतरी कार्य करूं शकतात, निदान पांच वर्ष-पर्यंत एकादें सार्वजनिक विधायक कार्य केल्याशिवाय या संस्थेंत प्रवेश मिळणार नाही, अशा यांनी आंग्रून दिलेल्या धोरणानें आतापर्यंत ही संस्था चालत आहे.

पुणें हे या संस्थेचें मुख्य केंद्र असून मद्रास, मुंबई, नाग-पूर, अलाहाबाद येथे हिच्या शाखा आहेत. लाहोर व कटक येथे कार्याची केंद्रे आहेत. यांच्यानंतर ना. श्रीनिवास-शास्त्री, कै. गो. कृ. देवधर हे अध्यक्ष होते. आतां पं. हृदयनाथ कुंझरू हे अध्यक्ष, अमृतलाल ठक्कर, श्री. ग. वझे, नटेश अप्पाजी द्रविड, आर. सूर्यनारायणराव व आर. आर. बखले हे या संस्थेंतील प्रमुख कार्यकर्ते आहेत.

सुरतेच्या फुटीनंतर राष्ट्रसभेच्या चळवळींत यांनी विशेष पुढाकार घेतला. द. आफ्रिकेला यांनी भेट दिली व म. गांधींच्या सत्याग्रहाच्या चळवळीस यांनी मोठी मदत केली. स. १९०९ च्या राष्ट्रसभेच्या अधिवेशनांत सत्याग्रहाच्या पंथाबद्दल यांनी आनंद व्यक्त केला व त्या पंथाच्या तत्त्वज्ञानाबद्दल यांनी स्पष्टीकरण केलें. वरिष्ठ कायदेमंडळांतील यांचें काम अधिक प्रमाणांत चालू होतेंच. १९१४ सालीं राष्ट्रसभेंतील दोन पक्षांत एकीकरण करण्याचा प्रयत्न झाला. या एकीकरणाबाबत प्रथम हे अनुकूल होते. पण पुढें तें फलदायी होईल असें यांना वाटेनासें झालें.

यांचें सार्वजनिक जीवन निष्ठामय व त्यागपूर्ण होतें. अत्यंत कठोर गोष्टी सौम्य शब्दांत पण आधारासह मांडण्याची हातोटी यांना फार चांगली साधली होती. हे टीका करीत असतां गोड भाषा वापरीत असले तरी हे शिष्टाईचा आव आणून गुळमुळांत धोरण स्वीकारीत नसत.

लोकांच्या वतीनें राजदरबारीं राज्यकर्त्यांना विरोध करूनहि सरकारमान्यता कायम ठेवण्याचा मान यांनीच प्रथम मिळविला. हे आपणांस न्या. महादेव गोविंद रानडे यांचे शिष्य म्हणवांत, आणि त्यांच्या नेतृत्वावर यांची अत्यंत श्रद्धा असे. सरकारविरोधी भडक चळवळीपुढें विधायक पद्धतीनें सतत काम करीत राहण्याचा यांचा सोज्वल मार्ग बहुजनसमाजाला तितकासा आकर्षक वाटला नाही, यामुळें लोकमान्यता न लाभतां लोकविरोधालाच यांना बळी पडावे लागलें. यांनी आंग्रून दिलेल्या मार्गांनी देशसेवा करणारा एक मोठा वर्ग आहे. आणि म. गांधीसारखे लोकोत्तर पुरुष यांचेच शिष्य म्हणवून घेण्यांत अममान मानतात. त्याग आणि विधायक कार्य यांच्या पायावर उभारलेल्या यांच्या निःस्वार्थ देशसेवेबद्दल कोणालाहि आदरच व्यक्त करावा लागेल.

यांचे ग्रंथ—१ शालेय-अंकगणित, मराठी व इंग्रजी भाग १-३. २ Speeches (मद्रासच्या नटेशन कंपनीने प्रसिद्ध केलेली).

गोखले, रामचंद्र जनार्दन—(जन्म स. १८७५)
गूढचिकित्सा मंडळाचे संस्थापक व चालक.

यांचा जन्म सातारा जिल्ह्यांत दहिवडी येथे झाला. सातारा व पुणें येथे शिक्षण होऊन हे बी. ए. झाले (१८९८) व ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये शिक्षकाची नोकरी केली.

अज्ञानाच्या मुळाशीं सूक्ष्मावलोकनाचा व चिकित्सेचा अभाव असतो. अंधश्रद्धेमुळें गूढ उकलण्याची माणसाला बुद्धिच होत नाही. गूढ चमत्कार व भ्रम यांचें संशोधन करून त्यांतील सत्य प्रगट केल्यास लोकांची चिकित्सा-बुद्धि व शोधक वृत्ति वाढेल आणि त्यामुळें अज्ञान व अंधश्रद्धा कमी होईल. या हेतूनीं यांनी गूढचिकित्सा-मंडळ ही संस्था काढली (१९३३).

आजपर्यंत या मंडळाने संशोधनपूर्वक निर्णय केलेल्या गोष्टी—१ सर्पविषावर रामबाण उपाय म्हणून मानलेल्या सुमारे ७५ वनस्पति व २० मान्त्रिक उपाय यांचें मुंबईच्या हाफकिन्स इन्स्टिट्यूटमध्ये डॉ. के. एस्. म्हसकर यांनी केलेल्या प्रयोगांवरून वैयर्थ्य.

२. सर्पभक्षक प्रो. राव यांचेजवळील सर्पविषावरील उपायांची निरूपयोगिता.

३. सर्पांचें श्रवणेन्द्रिय तीक्ष्ण तर नाहीच, पण त्यास संगीत वा मधुर स्वर यांची आवड नाही, याची प्रयोगानें सिद्धि.

४. सर्पमणि व त्याचे गुण यांविषयी लोकभ्रमाची निवृत्ति.

५. भुताटकीच्या बहुतेक चमत्कारांची अविश्वसनीयता.

६. विस्तवावरून चालत जाण्यास मंत्रतंत्राची मुळीच जरूरी नाही. अनवाणी चालणाऱ्या कोणाहि माणसास तळव्याच्या जाडपणामुळे ३-४ पावले विस्तवावरून चालत जाता येत.

७. फलज्योतिषाचे अशास्त्रीयत्व.

८. भोलानाथ नंदीचे अर्तान्द्रिय ज्ञान सत्य नाही. त्याचे विशिष्ट माणसाजवळ किंवा वस्तूजवळ जाऊन थांबणे हे शिकविलेल्या खुणांवर अवलंबून आहे.

९. पौर्णिमा व अमावास्या या दिवशी रोग, विशेषतः मानसिक रोग, वाढतो किंवा मृत्यु जास्त होतात, अशी समजूत आहे. पण यास प्रत्यक्ष अनुभवाचा आधार मुळीच नाही. हे दिवस व अन्य दिवस यांत या दृष्टीने फरक आढळून येत नाही. ही गोष्ट यांनी पुणे-मुंबईचे मृत्यूचे आंकडे व वेळ्याच्या इस्पितळांतील मुख्य डॉक्टरांचा अनुभव मागवून त्यांवरून सिद्ध करून दाखविली.

यांचे ग्रंथ—१ लोकभ्रम, २ फलज्योतिषचिकित्सा, ३ व्यायामशास्त्र, ४ पुरुषार्थाचे मूल, ५ आरोग्यदीप, शिवाय भूमिति व भूगोल विषयांवरील अनेक शालेय पुस्तके.

गोखले, शंकर लक्ष्मण—(जन्म स. १८६९) अमेरिकेंत स्थायिक झालेले सुप्रसिद्ध हिन्दी विज्ञानाचार्य व संशोधक.

यांचा जन्म वाई येथे अत्यंत गरीब भिक्षुक ब्राह्मणाच्या घराण्यांत झाला. यांच्या वडिलांचे नांव लक्ष्मण विठ्ठल गोखले. लहानपणी आई-वडील वारल्याने यांचे आप्त गं. ब. गोखले यांनी यांचे पालनपोषण केले. हे बी. ए. नागपूरच्या स्कॉटिश मिशनच्या कॉलेजमधून व केमिस्ट्री घेऊन हे एम्. ए. झाले. १८९८ साली यांनी इंदूरच्या होळकर कॉलेजांत प्राध्यापकाची जागा स्वीकारली. तेथे अध्यापनावरोबर यांचे अध्ययनहि चालू होतं. त्यामुळे १९०५ साली हे फिजिक्स हा विषय घेऊन पुनः एम्. ए. झाले. कॉलेजांत हे फिजिक्स व केमिस्ट्री हे दोन्ही विषय शिकवू लागले.

पण या आपल्या आवडत्या विषयांचे अधिक ज्ञान मिळविण्याकरिता हे १९११ साली अमेरिकेला रवाना

झाले. तेथे गेल्यानंतर यांची योग्यता लक्षांत घेऊन सुप्रसिद्ध हार्वर्ड विद्यापीठांत प्रयोगशाळेंतोल दुय्यम म्हणून यांची नेमणूक झाली. या प्रयोगशाळेंत यांनी High Pressures वर संशोधन सुरू केले. हे यांचे संशोधन इतके समाधानकारक झाले की, तेथील सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ डॉ. चार्लस व पी. स्टीनमेझ यांनी यांची खास शिफारस करून G. E. C. मध्ये यांना जागा मिळवून दिली. त्या ठिकाणी जनरल इलेक्ट्रिक कंपनीच्या एंजिनिअरिंग लेबोरेटरीचे प्रमुख डॉ. लुई व पी. रॉबिन्सन यांचे हाताखाली काम करण्याची संधि यांना मिळाली. या ठिकाणी हे आठ वर्षे होते. या अवधीत यांनी कितीतरी शास्त्रीय प्रबंध लिहिले, प्रयोग-साधने तयार केली व लोहचुंबकीय परिमाणे (Magnetic Measurements) निश्चित केली. १९२० च्या डिसेंबरांत हे परत हिंदुस्थानांत आले, व ज्या ठिकाणी हे प्राध्यापक होते त्याच इंदूरच्या होळकर कॉलेजांत प्रिंसिपल झाले. परंतु १९२२ मध्ये परत हे अमेरिकेला गेले.

अमेरिकेंत जाण्यापूर्वी कांही दिवस इंग्लंडमध्ये ग्लासगो येथील बार्बर्ड व टॅटलॉक यांच्या लेबोरेटरींत काम करीत असतां व्होल्टेजचे त्वरित मापन करण्याकरिता यांनी पोटेंटिओ मीटर तयार केला. अमेरिकेंत गेले तेव्हा G. E. C. मधाल यांची जागा राखून ठेवली होतीच. त्या ठिकाणी हे १९३३ अखेर होते. पुढे हे सेवानिवृत्त झाले. रिसर्च एंजिनियर फॉर मॅग्नेटिक्स हा यांचा तेथील हुद्दा होता. तेथील यांचे मुख्य संशोधन चुंबनप्रक्रिये (Magnetization) बद्दल आहे. हे संशोधन यांनी १९१३ मध्ये सुरू केले आणि १९२३ मध्ये पूर्ण केले.

स. १९१३ च्याहि पूर्वी ५० वर्षे अनेक संशोधकांनी याबद्दल प्रयत्न केला होता. चुंबकाची शक्ति व सिद्ध चुंबन (Magnetization Produced) यांमधील संबंध निश्चित करण्याचे प्रयत्न अनेक संशोधकांनी केले. जर्मन शास्त्रज्ञ डॉ. फ्रालीश (१८८२), बॉझा क्रेट व डॉ. स्टीनमेझ व केनेली (१८९९) या तिघांचे सिद्धान्त अनुक्रमे बरोबर समजण्यांत येत. पण यांनी या तिघांच्या संशोधनांतील मूल नियमच चुकीचा असल्याचे सिद्ध केले, आणि नवीन बिनचूक सिद्धान्ताची मांडणी करण्याकरिता प्रयोगांना सुरुवात केली. आटोकाट प्रयत्नानंतर यांचा चुंबनप्रक्रियेसंबंधीचा सिद्धान्त १९२६ च्या सप्टेंबरांत मान्य होऊन प्रसिद्ध करण्यांत आला.

‘गोखले लॉ’ या नावानें यांचा हा सिद्धान्त प्रसिद्ध आहे.

केनेलीच्या सिद्धान्ताचें खंडन करण्यास हे उद्युक्त झाले, याचें कारण पुढीलप्रमाणें आहे. चुंबनशक्तीच्या अंतिम मर्यादेचें मोजमाप करण्यांत हे गुंतले होते. त्यासाठी वनविलेल्या स्वतःच्या प्रयोगसाधनांतून केनेलीच्या सिद्धान्ताची विसंगत असे निर्णय यांना मिळू लागले. पण स्वतःच्या साधनाबद्दल तर यांची खात्री होती. प्रयोगान्ती यांचा संशय खरा ठरून यांनी केनेलीचा सिद्धान्त चुकाचा ठरविला.

स. १९२८ मध्ये चुंबनप्रक्रिया व चुंबनशक्ति यांमधील प्रमाणासंबंधांचे सिद्धान्त यांनी सिद्ध करून दाखविले. हे सिद्धान्त गोधून प्रस्थापित करण्यासाठी यांनी उपयोगांत आणलेले सॅच्युरेशन थर्मामीटर पुढें G. E. C. आपल्या कारखान्यात वापरू लागले.

विश्वविद्यालयांत उपयोगी पडेल अशी चुंबकीय आवरणाची (Magnetic Shielding) एक अत्यंत सुलभ रीति शोधल्याबद्दलचें श्रेय, या विषयावरील आपले सिद्धान्त १९२९ साली यांनी प्रसिद्ध केल्यानंतर यांना देण्यांत येऊं लागले. यांनी त्याचें पेटंट घेतलें आहे.

यांच्या दीर्घकाल सतत चाललेल्या संशोधनांतून अनेक शाखांत यांनी नवे सिद्धान्त प्रस्थापित केले आहेत. स्फेरिकल हार्मॉनिक्स या गणितांतील उच्चतर शाखावर यांनी कांहीं नवे सिद्धान्त बसविले आहेत.

तसेंच हिंदुस्थानच्या प्राचीन वाङ्मयाचा व समाजाचा यांचा व्यासंग गाढ आहे. भगवद्गीता, महाभारतांत व रासक्रीडा, भागवतांत प्रक्षिप्त असल्याचें यांचें संशोधन विचारणीय आहे. औधच्या पुरुषार्थ व पुण्याच्या सद्वाद्रि मासिकांत यांचे व यांच्या पत्नी उमाबाई यांचे लेख प्रसिद्ध होत असतात.

गोगटे, गणेश वामन—(जन्म स. १८७४—मृत्यु स. १९२९) मराठीतील चरित्रकार आणि स्वामी विवेकानंदांच्या समग्र ग्रंथांचे अनुवादक.

रत्नागिरीच्या दक्षिणेस असणाऱ्या गोळप गांवी यांचा जन्म झाला. हे मॅट्रिक झाल्यावर ग्रॅट मेडिकल कॉलेजमध्ये गेले. पण लवकरच यांना शिक्षणाला रामराम ठोकावा लागला आणि हे व्यापारांत शिरले. पण तो

अयशस्वी होऊं लागल्यावर हे राष्ट्रमत, मनोरंजन वगैरे नियतकालिकांत लेख लिहू लागले. बहुतेक सर्व विषयांत यांच्या लेखणीचा संचार असे. नोकरी करावयाची नाही असा यांचा बाणा असल्याने हे आर्यन वॉच कंपनीत काम करीत. पण अशा कामापेक्षा काव्यशास्त्रविनोदाकडे यांचें लक्ष जास्त असे. त्यामुळे यांच्या लिहिण्यांत बहुश्रुतता आलेली होती. वेदान्त विषयाकडे यांचें लक्ष विशेष असल्याने यांनी विवेकानंदांच्या ग्रंथांस मराठी पेहेराव चढविला आणि ते ग्रंथ तेरा खंडांत प्रसिद्ध झाले. ग्रंथांतील अर्थाकडे यांचें लक्ष विशेष असल्याने यांनी केलेले भाषान्तर रसाळ झाले आहे. ग्रंथावर नांव घालावयाचें नाही, असा यांचा बाणा असल्याने यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध होऊनहि यांचें नांव अज्ञात राहिले आहे. यांचे ग्रंथः—१ समग्र विवेकानंद (१-१३ खंड), २ कौट टॉलस्टॉयचें चरित्र (१-५ खंड), ३ कैसरची प्रभावळ, ४ प्रिन्स बिस्मार्क, ५ ज्ञानदीप (अ. म. वा. से. २२७).

गोगटे, राजाराम विनायक—(जन्म स. १८९५) अमेरिकेतील United Nations Relief and Rehabilitation Administration, Washington या ४४ राष्ट्रांनी स्थापिलेल्या संस्थेच्या शिष्टमंडळांतील सभासद म्हणून हिंदुस्थानांत आलेले महाराष्ट्रीय गृहस्थ.

हे मूळचे इंदूरचे. यांचे शिक्षण पुणे व मुंबई येथे झालें. वयाच्या २५ व्या वर्षी यांनी हिंदुस्थान सोडले. प्रथम जपान येथे जाऊन नंतर अमेरिका, कॅलिफोर्निया, कोलंबिया, हर्बर्ट वगैरे ठिकाणी जाऊन शिक्षण घेतलें. समाजशास्त्र व तत्त्वज्ञान हे यांचे विषय होते. १९२३ साली हे प्राध्यापक झाले. १९२६ च्या सुमारास सॅनफ्रान्सिस्को येथे विश्वविद्यालयीन जागतिक संमेलन भरलें होतें. त्यांत हे भारताचे प्रतिनिधि होते. तिकडील अनेक विश्वविद्यालयांत यांनी काम केलें आहे. आलगा लंडन या स्त्रीशा यांचा विवाह झाला आहे. धर्म ही खासगी बाब म्हणून कोणीच धर्मान्तर केलें नाही. हे अमेरिकेचे नागरिक झाले आहेत. तेथे अॅग्रिकल्चरल इकॉनॉमिस्ट म्हणून युद्ध-कचेरींत हे ‘इंडिया डेस्क’चें काम पाहू लागले. दोन वर्षे काम पाहिल्यावर वरील संस्थेत भारतीय तज्ज्ञ म्हणून यांची नेमणूक झाली व तेथून हे हिंदुस्थान सरकारने दिलेल्या आठ कोटि रुपयांच्या देणगीचा विनियोग करण्यासंबंधी वाटाघाट करण्यासाठी शिष्टमंडळाबरोबर हिंदुस्थानांत आले.

गोडबोले, कृष्णशास्त्री—(जन्म स. १८३१-मृत्यु स. १८८६) प्रसिद्ध गणित-ज्योतिषशास्त्रज्ञ.

यांचा जन्म वाईचा. हे चित्पावन ब्राह्मण. यांचा अभ्यास मराठी शाळेत, संस्कृत पाठशाळेत व पूना संस्कृत कॉलेजांत झाला. यांस लहानपणापासून गणिताचा नाद होता. यांनी पाठशाळेत शंकर जोशी यांजपाशी ज्योतिषशास्त्राचे अध्ययन केलें. पुढें पूना कॉलेजच्या नॉर्मल स्कूलचे हे शिक्षक झाले. त्यांत मुख्यतः हे गणित शिकवीत. पुढें मुंबईच्या वेधशाळेत, पूना ट्रेनिंग कॉलेजांत, सिंधुद्वाराद हायस्कूल, कराची हायस्कूल, मुंबई ऍल्फिन्स्टन हायस्कूल वगैरे ठिकाणी यांनी कामें केली. सिंधुप्रान्तांत असतां सिंधीचें व फारसीचें यांनी अध्ययन केलें. स. १८७१-७९ पर्यंत मुंबई विश्वविद्यालयांत हे सिंधी भाषेचे परीक्षकहि असत.

स. १८५६ मध्ये यांनी व वामन कृष्ण जोशी गद्रे यांनी मिळून ग्रहलाघवाचें मराठी भाषांतर सोदाहरण करून छापलें. तें बहुतेक विश्वनाथी टीकेचें भाषान्तर आहे. या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ति छापली आहे. यांनी ग्रहलाघवाची उपपत्तीहि मराठींत लिहिली आहे. तींत मल्लारीटीकेंतील दोष दुरुस्त केले आहेत असे समजतें. ही छापण्याजोगी आहे. याशिवाय स. १८८५ च्या सुमारास लिहिलेला ज्योतिषशास्त्राच्या इतिहासाचा लहानसा लेख शं. बा. दाक्षिणांनी पाहिला होता. स. १८६२ साली यांनी 'ज्योतिःशास्त्र' या नांवाचें मराठी पुस्तक इंग्रजीतील चेंबर्सच्या पुस्तकावरून लिहून छापलें. तें आता प्रचारांत नाहीं. हॅडनच्या बीजगणिताचें मराठी भाषान्तर पूर्वी झालें होतें तें स. १८५४ मध्ये दुरुस्त करून यांनी छापिलें. तें बरीच वर्षे शाळाखात्यांत चालत असे. स. १८७४ मध्ये हे व गोविंद विठ्ठल करकरे या दोघांनी मिळून मराठींत युक्लिडच्या भूमितीच्या पहिल्या चार पुस्तकांचें भाषान्तर केलें. त्यापूर्वी नानाशास्त्री आपटे यांनी केलेलें युक्लिडच्या पुस्तकाचें भाषान्तर मराठी शाळांत चालत असे. पुढें स. १८८५ पासून कै. रा. मो. देवकुळे यांचें पुस्तक चालूं लागलें. स. १८८२ मध्ये 'वेदांचें प्राचीनत्व' या नांवाचा एक निबंध यांनी थिऑसाफिस्ट मासिकांत इंग्रजी लिहिला तो निराळा छापला आहे. 'मासानां मार्गशीर्षाऽहम्' या गीतावाक्यावरून मार्गशीर्षांत वसंत असें घेऊन शकापूर्वी ३० हजार वर्षे वेदकाळ असें सिद्ध करण्याचा त्यांत प्रयत्न आहे. सिंधी भाषेत यांनी अंकगणिताचें पुस्तक केलें (स. १८६९) व मराठी भाषेचें एक

चांगलें व्याकरण स. १८६७ मध्ये केलें. स. १८९५ मध्ये त्याची तिसरी आवृत्ति छापली. सिंधीभाषेविषयीहि यांनी एक पुस्तक केलें (स. १८६८). 'पंचांग मध्यम रविचंद्रावरून करावें' असें यांचें मत एकदां प्रसिद्ध झालें होतें (भा. ज्यो. इ. पा. ३०५). लघुचिंतामणीचें यांचें सोदाहरण मराठी भाषान्तर आहे.

यांचे ग्रंथ— १ चेंबरचें ज्योतिषशास्त्र १८६२, २ मराठी भाषेचें नवीन व्याकरण १८६७, ३ ग्रहलाघव-भाषान्तर १८५६, ४ सिंधी भाषेचें निरूपण.

गोडबोले, डॉ. नरसिंह नारायण—(जन्म स. १८८८) सुप्रसिद्ध रसायनशास्त्रज्ञ, संशोधक व अभ्यासक.

यांचा जन्म धारवाड येथे झाला. तेथेंच इंग्रजी माध्यमिक शिक्षण होऊन हे डेक्कन कॉलेज, पुणे, येथून बी. ए. (१९०७) व फर्ग्युसन कॉलेजमधून बी. एस्सी. झाले (१९०८). नंतर यांनी एम्. ए. ही डिग्री घेतली (१९१०). नंतर रसायनशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून कराचीच्या डी. डी. कॉलेजमध्ये व सायन्सचे प्राध्यापक म्हणून लाहोरच्या सरदार दयाळसिंग कॉलेजमध्ये यांनी काम केलें. तेथून बनारस हिंदुविश्वविद्यालयांत यांना आणण्यांत आलें. नंतर हे जपान, फिलिपाइन आयलंड्स वगैरे ठिकाणी प्रवास करून तेथील औद्योगिक शिक्षणाची यांनी पाहणी केली (१९१७-१८). तेथून आल्यावर डिपार्टमेंट ऑफ इंडस्ट्रियल केमिस्ट्रीची यांनी तेथे स्थापना केली आणि तेथे हे प्रिंसिपल म्हणून काम करूं लागले (१९१९). जपानची यांनी केलेली औद्योगिक पाहणी यांनी व्याख्यानांनी लोकांच्या समोर मांडली. पंजाब, कलकत्ता व म्हैसूर येथील विश्वविद्यालयांकडून यांची 'जपानची आर्थिक व औद्योगिक प्रगति' या विषयावर सुद्धा व्याख्यानें करविण्यांत आली (१९१९-२०).

बनारस हिंदुविश्वविद्यालयांत अप्लायड केमिस्ट्रीचें प्राध्यापकत्व चालू असतांच Semi-Large Scale Manufacturing ला यांनी सुरुवात केली होती. अशा तऱ्हेचा हा जगांतील पहिलाच प्रयत्न आहे.

पुढें हे जर्मनीत गेले आणि बर्लिन विश्वविद्यालयांत चार टर्मसमध्ये यांनी पी. एचडी. ही पदवी संपादन केली. तेथील यांचा संशोधनाचा विषय 'शेंगादाण्याचें पृथक्करण' हा होता (१९२३-२५).

नंतर बनारस येथे आल्यावर यांनी तेथे हिंदुविश्वविद्यालयातर्फे 'कॉलेज ऑफ टेक्नॉलजी' काढलें. आणि

प्रत्यक्ष शिक्षण देण्याकरिता १ ऑइल, सोप्स, फॅट्स, २ फार्मास्युटिकल, ३ सिरेमिक्स, ४ फाइन केमिकल, ५ ग्लास इंडस्ट्री या शाखा सुरू केल्या.

तेलें, साबण आणि चरबी यांचें पृथक्करण करण्यांत हिंदुस्थानांत यांचा पहिला नंबर आहे. हिंदुस्थानचे या विषयांतील प्रतिनिधि म्हणून युरोपांतील एका कॉन्फरन्स-करिता यांची हिंदुस्थानसरकारतर्फे निवडणूक झाली होती. पण इतर कांहीं खासगी कारणानें हे तिकडे जाऊं शकले नाहींत.

यांचें तूप, त्यांतील भेसळ व त्यांचें शास्त्रीय पृथक्करण वर्गरे प्रतिपादन करणारे एक इंग्रजी पुस्तक प्रसिद्ध आहे. त्याप्रमाणे सर्व प्रकारच्या दुधांत गोदुग्धाचा उत्कृष्टपणा सिद्ध करणाऱ्या यांच्या ग्रंथाची जगभर ख्याति झाली आहे. मांस, मासे व अंडां या सर्वांपेक्षा गोदुग्ध हें सर्व प्रकारें उत्कृष्ट असल्याचें यांनीं सिद्ध केलें आहे. जर्मन भाषेंत व अमेरिकेंत यांच्या उत्कृष्ट प्रतिपादनामुळेच या ग्रंथाचा प्रसार झाला आहे.

गृहोद्योग, ग्रामोद्योग व लहानमोठे धंदे आपल्या देशांत काढून कसे चालवितां येतील याबद्दल यांचा व्यासंग सतत चालू असतो. घरगुती धंदे कसे चालवावेत याची पाहणी करण्याकरितांच यांनीं पुनः एकदां जपानला फेरी मारली (१९३६-३७). मेहेनत, स्वस्ताई आणि सुबकपणा यांबाबत यांनीं जपानमध्ये हिंडून अभ्यास केला.

रबर इंडस्ट्री विद्यालय, काझ्याच्या पेठ्या, शिस-पेन्सिली इत्यादि उद्योगांबाबत सर्व दृष्टीची सूक्ष्म माहिती व तपशीलवार आंकडे यांच्याइतके इतरत्र क्वचितच तयार आढळतील.

यांचे ग्रंथ—

(1) Butter-Fat सद्रोपाल यांच्या सहकार्याने (१९३०) दुसरी आवृत्ति, (१९३६), (2) Candle Manufacture (पहिली आवृत्ति १९३५, दुसरी आवृत्ति १९४५), (3) " Manufacture of Lead and Slate Pencils " (१९४५), (4) " Milk, the Most Perfect Food ", (5) " The Rubber Industry in India " (6) " Manufacture of Plastics " यांपैकी शेवटचे दोन ग्रंथ All-Indi Manufacturer's Organisation ने प्रसिद्ध केलें आहे.

गोडबोले, परशुराम बल्लाळ ऊर्फ परशुराम तात्या—(जन्म स. १७९९-मृत्यु स. १८७४) मराठी भाषेंतील कवि, छंदशास्त्रज्ञ व संस्कृत नाटकांचे मराठी भाषान्तरकार.

यांचें मूळ गांव रत्नागिरी जिल्ह्यांतील पावसगोळ प. बळवंत-परशुराम-बळवंत-परशुराम असा यांचा वंशक्रम आहे. यांचें घराणें वाईस रास्त्यांच्या आश्रयानें आलें. यांचा जन्म वाईसच झाला. यांचें मोडी अक्षर उत्तम होतें. यांचें संस्कृत भाषेचें अध्ययन नारायणशास्त्री देवांचे पार्शी झालें. यांचे बंधु दाजीबा. त्यांस मोरो-पंतादि मराठी कवींचीं काव्यें वाचण्याचा फार नाद असे. हे पुढें पुणें येथें आपले मामा जोग यांच्या पेढीवर नोकरीस राहिले. पुणें येथें ' बोर्ड ऑफ एज्युकेशन ' या मंडळीनें मराठी कोश तयार करण्याकरितां जी विद्वान् मंडळी नेमली त्यांत यांची योजना झाली. पुढें मे. कंडी यांनीं शाळांकरितां क्रमिक पुस्तकें लिहिण्याबाबत यांची मदत घेतली. त्या जागेवर हे अखेरपर्यंत होते. हे त्यांचे उजवे हात होते. तेव्हांच्या मराठी क्रमिक पुस्तकांतल्या सगळ्या कविता यांच्या आहेत. सरकारी काम संभाळून यांनीं अनेक मराठी ग्रंथ केले.

यांचें मराठी भाषेवर उत्तम प्रभुत्व असे. यांनीं केलेली भाषान्तरें ही भाषान्तरें वाढत नाहींत इतकी तीं सफाईदार झाली आहेत. मराठी कवींच्या काव्यांचा अभ्यास यांनींच मराठींत प्रथम पद्धतशीर सुरू केला. हे मोठे रसिक आणि मर्मज्ञ होते. मराठी कवितेचा अर्थ लावण्याच्या कामी यांचा हातखंडा असे. विशेषतः मोरो-पंतांची आर्या लावण्यांत यांची फार प्रसिद्धि होती. महाराष्ट्रांत कवींचें माहात्म्य वाढत चाललेलें पाहून यांना फार संतोष होई.

यांनीं संस्कृताचें मराठी करून नवी कविता रचून आणि जुन्या कविता लोकांत प्रसिद्धीस आणून मराठी भाषेची फार मोठी सेवा केली आहे. मराठी वाङ्मयाचें महत्त्व ज्यांच्या प्रयत्नामुळे लोकांच्या लक्षांत येऊं लागलें त्या लोकांत यांना अप्रस्थान दिलें पाहिजे.

यांचें वाङ्मयः—

संस्कृतवरून मराठीः—१ वेणीसंहार, (१८५७), २ उत्तरराम चरित्र (१८५९), ३ शाकुन्तल (१८६१), ४ मृच्छकटिक, ५ नागानंद, ६ पार्वती-परिणय; जुन्या कवींच्या काव्यांतील निवडक संग्रहः—७ नवनीत,

८ कैकादर्श (केकावलीवरील टीका), ९ सर्वसंग्रह (माधव चंद्रोबाचे मदतनीस), १० तुकारामाची गाथा (रा. ब. शंकर पांडुरंग पंडितांना मदत); नवीन ग्रंथः—११ मराठ्यांच्या इतिहासावर सोप्या कविता, १२ नामार्थदीपिका, १३ बाळबोधामृत, १४ कादंबरी-सार, १५ वृत्तदर्पण.

गोडबोले, रघुनाथ भास्कर—(मृत्यु स. १८८७) मराठी भाषेतील सुप्रसिद्ध कोशकार.

यांचा जन्म वाई येथे झाला. पुणे येथे थोडे इंग्रजी शिक्षण झाल्यावर कांहीं वर्षे सैन्यांत व नंतर शाळा-खात्यांत नोकरी केली. हे परमार्थवृत्तीचे होते. यांनी निजाम राज्यांतील नांदेडजवळील हंसराज नांवाच्या साधूंचा अनुग्रह घेतला होता.

यांचे वाङ्मय—१ मराठी भाषेचा नवीन कोश (१८७०), २ हंसकोश (१८७६), ३ भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश (पहिली आवृत्ति, निर्णय-सागर १८७६, दुसरी आवृत्ति चित्रशाळा १९२८), ४ मराठी-इंग्रजी कोश (१८८०), ५ भारतवर्षीय अर्वाचीन चरित्रकोश (१८८१).

यांनी स्वयंस्फूर्तीने फारच माहिती संशोधनपूर्वक एकत्र करून प्रसिद्ध केली आहे. संशोधनाचे युग सुरू होण्यापूर्वी झालेले यांचे हे काम फारच महत्त्वाचे आहे. यांचा हंसकोश यावांचून आजही अभ्यासकांचे पदोपदी नडते, यावरून त्या ग्रंथाची योग्यता समजून येईल.

यांच्या कोशांपैकी शब्दकोशाची कल्पना जुनीच होती, पण प्राचीन-अर्वाचीन कोशाची कल्पना मराठीतच काय पण संस्कृतादि जुन्या व इंग्रजी वगैरे अर्वाचीन भाषांत सुद्धा अपूर्व आहे. त्या कोशाकरिता भारतीय युद्धापर्यंत प्राचीन व भारतीय युद्धानंतर अर्वाचीन अशी कल्पना धरून यांनी व्यक्ति, ग्रंथ, स्थळे वगैरेची वर्णक्रमाने माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे. आधाराकरिता प्रायः रामायण, महाभारत हे प्रमुखत्वाने पण इतरहि कांहीं उपलब्ध असलेली पुराणे घेतली आहेत. जागोजाग आधारहि देण्याचा प्रयत्न केला आहे. हे अगदी सनातनी मताचे असल्याने वेद-शास्त्राविषय असलेल्या मतांचा हे कडक निषेध करतात. वैदिक ग्रंथांतील माहिती इतरांना देणे शास्त्रशुद्ध नाही म्हणून यांनी दिली नाही. श्वेतकेतूवर उपनिषदांतील माहिती देणे बरोबर नाही, म्हणून यांनी त्या उपनिषदांचा अनुवाद असणाऱ्या आत्मपुराणांतून माहिती

दिली आहे. रामशास्त्री सुरपुरकर हे यांचे प्राचीन कोशाचे साहाय्यक होते. यांनी तो कोश शके १८९२-९८ या सात वर्षांत पुरा केला.

गोडबोले, रामशास्त्री—(जन्म स. १८३७—मृत्यु स. १९१३) महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध पंडित व वैय्याकरण. यांचे गुरू सातारचे भास्करशास्त्री अभ्यंकर. हे मूळचे माहुलीचे राहणारे. भास्करशास्त्री अभ्यंकर कैलासवासी झाले तेव्हां त्यांचे नातू वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर सुमारे आठ वर्षांचे होते. त्यांच्या दहाव्या दिवशी गुरूंना तिलांजलि देतांना त्यांचे 'अध्यापनाचे व्रत विनामूल्य आजीव चालवीन' असा यांनी संकल्प केला आणि तो अखंडपणे मोठ्या निष्ठेने चालविला. हे जरी माहुलीस राहत तरी सातारच्यास गुरूजींच्या घरी जाऊन त्यांचे दोन नातू व प्रमुख शिष्य यांना निरलसपणे विद्यादान करीत. त्यामुळे यांचा मुक्काम एक रात्र सातारच्यास व एक रात्र माहुलीस होई. शेवटी हे पुण्यास राहण्यास आले. तेथेहि यांचे अध्यापनाचे कार्य सतत चालू असे.

महाराष्ट्रांतील व्याकरणशास्त्राच्या परंपरेचा संबंध यांच्याशी किंवा गजेंद्रगडकर घराण्याशी पोहचतो. व्याकरणशास्त्राचे सिद्धान्तकौमुदी, प्रौढमनोरमा, शब्द-रत्न, शब्दकौस्तुभ, परिभाषेन्दुशेखर, लघुशब्देन्दुशेखर, परमलघुमंजूषा, वैय्याकरणभूषण, पातंजलमहाभाष्य, कैयट वगैरे व्याकरणशास्त्रांतील ग्रंथांचे अध्यापन यांच्यापाशी चाले. इतर शास्त्रांचेहि ग्रंथ हे शिकवीत.

यांना संस्कृत भाषेत कविता करण्याची शक्ति चांगली होती. हे स्तोत्रे सहज व सरस करीत. ती लिहून ठेवण्याची यांना आवश्यकता वाटत नसे.

यांचा मंत्रशास्त्राचा चांगला व्यासंग असे. सप्तशती वगैरे ग्रंथ यांना मुखोद्गत असून ते यांच्या नित्य पठनांत असत.

यांचा शुद्ध आचार, अध्यापनाचे अखंड चाललेले निरपेक्ष कार्य आणि पांडित्य यांमुळे भोर, इचलकरंजी, औंध आणि मिरज येथील राजांवर यांचे चांगले वजन असे. यांनी कधीहि कोणापाशी याचना केली नाही. आगगाडीत बसावयाचे नाही असा यांचा नियम होता. नमस्कार घालण्याचा नियम कधी चुकला नाही. शेवटी नमस्कार घालीत असतांच हृदयक्रिया बंद पडून यांना मृत्यु आला.

यांचे प्रमुख शिष्य—पं. रघुनाथशास्त्री अभ्यंकर, कै. म. म. वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर, कै. महादेवशास्त्री जोशी, कै. बापुशास्त्री जोशी (धारवाड), कै. मोरशास्त्री दिवेकर, कै. विठ्ठलशास्त्री धारकर, कै. विनायकशास्त्री खानापूरकर इ.

गोडे, परशुराम कृष्ण—(जन्म स. १८९१ जुलै ११) सुप्रसिद्ध संशोधक व अभ्यासक. यांचा जन्म देवदख (जि. रत्नागिरी) येथे झाला. गोडे यांचे मूळ उपनाव ठाकूर होते. हे घराणे काश्यप गोत्री कऱ्हाडे ब्राह्मणांचे असून त्यांचे मूळ वसतिस्थान रत्नागिरी जिल्ह्यांतील देवगड तालुक्यांत जामसांडे व हडपीड गांवीं होते असे यांनी सिद्ध केले आहे. हल्लीचे जामसांडे येथील ठाकूर व गोडे हे एकच होत. यांनी आपल्या घराण्याविषयी वरेंच ऐतिहासिक संशोधन केले आहे. प्रसिद्ध केलेल्या कागदपत्रांमध्ये गोडेबखर व मुडागडच्या लढाईचा इतिहास (Bombay University Journal, January 1937) हे महत्त्वाचे आहेत. रा. गोडे यांचे एक पूर्वज नारो रायाजी गोडे (ठाकूर) यांनी सुमारे दहा हजार सैन्य जमा करून स. १७४८ मध्ये तुळाजी आंग्रे याने वसविलेल्या मुडागडावर स्वारी करून तो किल्ला जमीनदोस्त केला. या पराक्रमाबद्दल गंगाधर कृष्ण प्रतिनिधि यांनी नारो रायाजी यांस विशालगडच्या पायथ्याशी असलेली देवडे व भडकंबे ही दोन गावे खोती इनाम दिली ती अद्याप गोडे घराण्याकडे चालू आहेत. सुमारे स. १७८२ पासून आजतागायत गोडे घराण्याची वस्ती भडकंबे येथे आहे.

यांचे वडील कृष्णाजी गोविंद गोडे (स. १८६१-१९३०) हे समाजसुधारक होते. यांना वाचनाचा फार नाद असून त्यांच्या विचारावर कै. आगरकर व लोकमान्य टिळक यांच्या लेखांचा फार परिणाम झाला होता. त्यांनी आपल्या तीन मुलांस महर्षि अण्णासाहेब कर्वे यांच्या शिक्षणसंस्थेत शिक्षण दिले व नंतर या मुलांपैकीं सर्वांत वडील कै. सौ. बनूबाई सहस्रबुद्धे, रावबहादुर डॉ. दत्तात्रेय लक्ष्मण सहस्रबुद्धे यांच्या पत्नी व त्यांच्या भगिनी कै. सौ. मालतीबाई कर्वे, प्रा. र. धों. कर्वे यांच्या पत्नी यांनी रा. परशुराम कृष्ण गोडे यांचे शिक्षण पूर्ण केले. स. १९०० ते १९०७ पर्यंत रा. गोडे यांचे प्राथमिक शिक्षण राजापूर, रत्नागिरी व कोल्हापूर (समर्थ विद्यालय) येथे होऊन

स. १९०८ साली हे पुढील शिक्षणाकरिता न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये दाखल झाले. स. १९१० मध्ये ते मॅट्रिक परीक्षा पास होऊन त्यांनी फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये पुढील अभ्यासक्रम पूर्ण केला. नंतर स. १९१६ त हे बी. ए. (सेकंड क्लास ऑनर्स-संस्कृत) ची परीक्षा पास झाले. नंतर पुण्यांतील तीन हायस्कुलांत शिक्षकाची नोकरी करून स. १९१८ मध्ये हे एम्. ए. ची परीक्षा (इंग्रजी व संस्कृत) पास झाले. स. १९०८ ते १९१८ पर्यंत यांना कै. डॉ. पांडुरंग दामोदर गुणे यांच्या अध्यापनाचा लाभ झाला. स. १९१८-१९१९ रा. गोडे हे कर्वे युनिव्हर्सिटीमध्ये इंग्रजी व संस्कृत या विषयांचे प्राध्यापक होते. डॉ. गुणे व त्यांचे साहाय्यक यांनी याच वेळी भांडारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट स्थापन केली. डॉ. गुणे व प्रा. रा. द. रानडे (हल्ली अलाहाबाद युनिव्हर्सिटीमधील तत्त्वज्ञान विषयाचे प्रधान अध्यापक) यांचे सल्ल्यावरून यांनी भांडारकर इन्स्टिट्यूटमध्ये असिस्टंट क्यूरेटरची जागा २६ एप्रिल १९१९ रोजी पत्करिली. लवकरच म्हणजे जानेवारी १९२१ मध्ये यांना इन्स्टिट्यूटचे क्यूरेटर नेमण्यांत आले व त्या जागेवर हे आजपर्यंत नोकरी करीत आहेत. स. १९४३ मध्ये इन्स्टिट्यूटच्या रौप्य-महोत्सवप्रसंगी यांना त्यांच्या प्रशंसनीय सेवेबद्दल व संशोधनात्मक कार्याबद्दल संस्थेकडून एक रौप्यपदक (Distinguished Services Medal) सर राधा-कृष्णन् यांचे हस्ते अर्पण करण्यांत आले.

यांचे संशोधनकार्य हे बी. ए. च्या वर्गात असतांना सुरू झाले असे म्हणण्यास हरकत नाही. यांचा पहिला संशोधनात्मक निबंध महाभारताविषयी असून तो Sanskrit Research (Bangalore) या नियतकालिकांत १९१६ मध्ये प्रसिद्ध झाला. या निबंधाबद्दल डॉ. कुर्तकोटी (हल्ली शंकराचार्य) यांनी यांना ५० रुपयांचे बक्षिस दिले. तदनंतर यांनी आपली नोकरी संभाळून संशोधनास वाहून घेतले. सन १९२२ डॉ. गुणे (भाण्डारकर इन्स्टिट्यूटचे पहिले चिटणीस) वारल्या-मुळे यांना मार्गदर्शक असा गुरू मिळाला नाही. नंतर यांनी १९२५ पासून त्यांच्या ताब्यांत दिलेल्या सरकारी हस्तलिखित-संग्रहाचा उपयोग करून संस्कृत ग्रंथ व ग्रंथकार यांचे कालनिर्णयात्मक संशोधन सुरू केले व तद्विषयक सुमारे २०० निबंध अनेक प्राच्य-विद्याविषयक नियतकालिकांत प्रसिद्ध केले. सन १९४१ साली यांची ५० वर्षे पूर्ण झाली त्या वेळी यांनी आपल्या

२०२ निबंधांची सूचि (Bibliography) प्रसिद्ध केली. या सूचीचे शेवटी यांनी हिंदुस्थानांतील व बाहेरील विद्वानांचीं मते छापली आहेत त्यावरून यांच्या संशोधन-कामगिरीची पूर्ण कल्पना येईल. स. १९४१ नंतर यांचे लक्ष हिंदी संस्कृतिविषयक इतिहासाकडे वेधले व सुमारे १०० निबंध यांनी या संस्कृतीसंबंधाने लिहिले आहेत. या निबंधांत कांहीं निबंध मराठ्यांच्या इतिहासाबद्दल आहेत. यांनी वरील सूचीच्या शेवटी आपल्या निबंधांचे विषयवारी वर्गीकरण (Subject-Index) केले आहे. त्यांतील विषयः—अलङ्कारशास्त्र, छन्दःशास्त्र, संस्कृत ग्रंथांचे टीकाकार, धर्मशास्त्र, लोक-कथा, गणित, हिंदी संस्कृति, हिंदुस्थानचा इतिहास (गुजरात, काठेवाड, माळवा, महाराष्ट्र, राजपुताना, विजयनगर वगैरेबद्दल व मुसलमानांच्या इतिहासासंबंधी), जैन ग्रंथ व ग्रंथकार, ज्योतिःशास्त्र, कामशास्त्र, काव्य, कोश, मीमांसा, नाटक, नाट्य, नाणकशास्त्र, न्याय-शास्त्र, मानसशास्त्र, पुराणे, संगीत, समाजशास्त्र, तन्त्र, वैद्यक, वेदान्त, विज्ञान, व्याकरण, योग—येणेप्रमाणे आहेत. संस्कृत वाङ्मयाचा बिनचूक इतिहास लिहिण्यास यांच्या निबंधांची बरीच मदत होईल असे प्रसिद्ध आंग्ल प्राच्यविद्याविशारद डॉ. ए. बी. कीथ (एडिंबरो) यांचे मत आहे. ते लिहितातः—“ Your excellent contributions to our exact knowledge of literary Chronology. Such work is most useful to future historians of Sanskrit literature and I am very glad, you are taking it up so consistently. ” यांच्या कांहीं निबंधांची भाषांतरें, हिंदी, संस्कृत व गुजराती मासिकांत प्रसिद्ध झाली आहेत. यांच्या निबंधांची व्यक्तिशः येथे नावे देणे शक्य नाही, परंतु त्यांचे थोडेंसे दिग्दर्शन करणे जरूर आहे ते येणेप्रमाणेः—बैलगाडीचा इतिहास, नथीचे प्राचीनत्व, कऱ्हाडे ब्राह्मणांचा इतिहास, जिलबीचा इतिहास, अंजीराचा इतिहास, जोंधळ्याचा इतिहास, भवानी तरवारीसंबंधी तत्कालीन पुरावा देणारा लेख, चहाचा इतिहास, छत्रपति संभाजीचा पारिजात-ध्वज (भगवा झेंडा), गाबीत, साळी व पद्मसाळी या जातींचा इतिहास, सवाई जयसिंगने केलेल्या अश्वमेधा-बद्दल निबंध, कागदाचा इतिहास, गुलाबपाण्याचा इतिहास इत्यादि. रा. गोडे यांच्या सर्व निबंधांचे पुस्तक-रूपाने प्रसिद्धीकरण झाल्यास त्याचा सर्व इतिहास-संशोधकांस बराच उपयोग होईल असे मत बऱ्याच

तज्ज्ञांनी प्रकट केले आहे. आजतागायत यांनी ३०० निबंध प्रसिद्ध केले आहेत व त्यांची एकूण पृष्ठसंख्या जवळजवळ २००० आहे.

ऐतिहासिक संशोधनाखेरीज बरेच संपादकीय काम यांनी केले आहे. या कामाचा आरंभ १९३० मध्ये झाला. प्रा. रा. द. रानडे यांनी स्थापन केलेल्या अँकडेमी ऑफ फिलासफी अँड रिलिजन या संस्थेचे हे आरंभापासून चिटणीस आहेत. या संस्थेच्यातर्फे यांनी Review of Philosophy and Religion हे नियतकालिक सुरू करून ते १९३६ पर्यंत चालविले. स. १९३८-१९४० त यांनी Oriental Literary Digest नावाचे मासिक डॉ. सुमित्र मंगेश कत्रे (हल्ली डेक्कन कॉलेज रिसर्च इन्स्टिट्यूटचे डायरेक्टर) यांचे साहाय्याने चालविले. नंतर १९३८ मध्ये या दोघां विद्वानांनी New Indian Antiquary नावाचे मासिक सुरू केले ते आजतागायत चालू आहे. या मासिकांत जगांतील सर्व नामांकित विद्वानांचे प्राच्यविद्याविषयक लेख येत असतात. रा. गोडे व डॉ. कत्रे यांनी New Indian Antiquary-Extra Series नावाची ग्रंथमालाहि सुरू केली आहे. त्यांत कांहीं विद्वानांचे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. या दोघांनी संपादन केलेल्या ग्रंथांमध्ये, प्रा. पां. बा. काणे स्मारक-ग्रंथ, डॉ. टॉमस स्मारक-ग्रंथ, सर डेनिसन रॉस स्मारक-ग्रंथ व सुखटणकर स्मारक-ग्रंथ हे उल्लेखनीय आहेत. हे हल्ली कलकत्त्याचे सुप्रसिद्ध विद्वान् डॉ. बी. सी. लॉ यांचा एक स्मारक-ग्रंथ संपादीत आहेत. सन १९३६ पासून यांनी तयार केलेली भाण्डारकर इन्स्टिट्यूटमध्ये असलेल्या सरकारी हस्तलिखितांची वर्णनात्मक सूची छापण्याचे काम सुरू झाले आहे. या सूचीचे यांनी केलेले ४ भाग या संस्थेने प्रसिद्ध केले आहेत व पुढील भागांचे प्रकाशन चालू आहे. यांनी संपादन केलेल्या ग्रंथांची पृष्ठसंख्या सुमारे १०,००० होईल. सन १९३७ पासून यांच्या सर्व संपादकीय कार्यामध्ये यांचे मित्र डॉ. कत्रे यांचे अमूल्य साहाय्य झाले आहे. त्याच-प्रमाणे त्यांना सन १९२५ ते १९४३ कै. डॉ. सुखटणकर (भाण्डारकर इन्स्टिट्यूटच्या महाभारताचे प्रसिद्ध संपादक) यांच्या मैत्रीचा व साहचर्याचा चिरस्मरणीय लाभ झाला व या मैत्रीचे प्रतीक म्हणून यांनी सुखटणकर स्मारक-ग्रंथ (२ भाग) नुकतेच (१९४४-४५) प्रसिद्ध केले आहेत. यांशिवाय रा. गोडे यांनी सुमारे ३५० ग्रंथांचे समालोचन प्रसिद्ध केले आहे.

गोपालाचार्य, पंडित डी.—(जन्म स. १८५० -मृत्यु स. १९२५) आयुर्वेदाच्या क्षेत्रांत काम करणारे सुप्रसिद्ध पंडित.

यांचे घराणे पिढीजात वैद्यांचे असून यांचे वैद्यकीचे शिक्षण पित्याजवळ झाले. पण तेवढ्याने तृप्त न होतां म्हंसूर राजकीय आयुर्वेदपाठशाळेत पुष्टस्वामीशास्त्रीपाशी यांनी आयुर्वेदाचे आणखी अध्ययन केले. व तेथील धर्मार्थ चिकित्साशालांत अनुभव संपादन केला, व परीक्षेत उत्तम यश संपादन केले. हिंदुस्थानभर प्रवास करून चर्चा व अवलोकन केल्यावर मद्रास येथे वैद्यकी व चिकित्साधर्मवैद्यशाळेत प्रधानाध्यापकाचे काम केले. याच वेळीं यांनी अनेक अनुभूत औषधीकल्प निश्चित केले. त्यांतील प्लेगावरील यांचा 'हैमादिपानक' हा अमोघ ठरला. या सर्व औषधीकल्पांचे जोरावर यांनी स्वतःचा 'आयुर्वेदाश्रम' काढला. त्यांतून प्राप्त झालेला पैसाहि यांनी विद्यार्थ्यांना वेतनादि रूपाने वांटून टाकला. 'नात्मार्यं नापि कामार्थमथ भूतदयां प्रति ॥ यो वर्तते चिकित्सायां स सर्वमतिवर्तते ॥' ही चरकोक्ति यांनी सार्थ केली. वैद्यकीत मिळविलेला धनसंचयहि यांनी स्वतः स्थापन केलेल्या 'मद्रास आयुर्वेद-कलाशाळा' या संस्थेस अर्पण केला.

यांच्या दिगंत कीर्तीला साजेसा सन्मानहि यांना लाभला. मुंबई, गदवाल, काशी व कलकत्ता संमेलनांत यांना प्लेगावरील औषधाबद्दल सुवर्णपदके देण्यांत आली. कलकत्ता व नाशिक संमेलनांत यांना अनुक्रमे भिषङ्मणि व आयुर्वेदमार्तंड या पदव्या देण्यांत आल्या. १९१३ सालीं वैद्यरत्न हा त्रि. सरकाराकडून किताब यांना प्राप्त झाला. १९०९ व १३ सालीं यांना केरळ वैद्य समाज सप्तम-महोत्सव (१९०९) व मुंबई संमेलन (१९१३), हरिद्वार, ऋषिकुल ब्रह्मचर्याश्रमाचे वैद्य-संमेलन (१९१७), त्याच सालीं आंध्र आयुर्वेद-संमेलन बेल्लवाडा, तेन्नाळदेशांत गुण्दूर-आयुर्वेद-युनानी वैद्य सं., सर्वात महत्त्वाचे लाहोर नि. भा. आयुर्वेद महासंमेलन (१९१८), तिरुवहीन्द्रपूर-दुसरें द्राविड वैद्यसंमेलन (१९१९) इत्यादि ठिकाणीं यांना अध्यक्षपदाचा मान मिळाला. यांच्या भाषणांत आयुर्वेदीय तत्त्वज्ञानाचे सोपपत्तिक विवेचन व मध्यवर्ति, कायमच्या आयुर्वेदपदार्थ-संग्रहाची योजना यांबाबतचे विचार महत्त्वाचे होते (आयुर्वेदाचार्य पां. ह. देशपांडे).

गोविंद—(जन्म स. १८७४-मृत्यु स. १९२६) मराठी भाषेतील राष्ट्रीय वृत्तीचे शाहीर कवि.

यांचे समग्र नांव गोविंद त्र्यंबक दरेकर. जात मराठा. यांचे वडील लहानपणींच वारले. आणि लहानपणींच ताप येऊन हातपाय कायमचे लुले पडल्याने हे पंगू झाले व यांना शिक्षण घेतां आले नाही. स. १८९८-९९ च्या सुमारास बॅ. वि. दा. सावरकरांची व यांची गांठ पडली. त्यांच्यापासून यांना राष्ट्रीय कविता करण्याची स्फूर्ति मिळाली. सावरकरांची 'मित्रमेळा' नांवाची एक संस्था होती. तेथे हे आपल्या देशप्रेमाने रसरसलेल्या कविता म्हणून दाखवीत. १९०६ च्या सुमारास ही वेळोवेळीं रचलेली यांची कवने 'लघु-अभिनवमाला' म्हणून प्रसिद्ध करण्यांत आली. त्या मालेतून प्रसिद्ध झालेल्या नऊ पुष्पापैकी पांच पुष्पे यांची आहेत. पुढे मित्रमेळ्याचे रूपान्तर 'अभिनव भारत' या क्रांतिकारक संस्थेत करण्यांत आले. स. १९०८-९ चे दडपशाहीचे काळांत हीं सर्व पुष्पे सरकारने जप्त केली. त्यानंतर १९१७ पर्यंत यांनी कविता लिहिल्या नाहीत. १९१८ मध्ये होमरूलची चळवळ सुरू झाल्यावर यांनी पुनः कविता लिहिण्यास सुरुवात केली.

'गोविंदाची कविता' या नांवाने यांचा कविता-संग्रह प्रसिद्ध झाला आहे (१९३०-३१). यांच्या या संग्रहांतील बहुतेक कविता १९१८ नंतर लिहिलेल्या आहेत. यांच्या काव्याचा मुख्य विशेष म्हणजे रसरस-णाऱ्या भावना. यांचा आवडता रस म्हणजे वीररस. यांच्या भावनेची गंगा वीररसाने फोफावत अनुप्रास आणि नादमाधुर्य यांच्या दुथडीतून चालली की, श्रोत्यांच्या अंतःकरणाला देशाभिमानाची भरती आल्या-शिवाय कधीहि राहत नाही. राष्ट्रीय वृत्तीच्या शाहीर कवीत यांचे स्थान अद्वितीय आहे. राजस्थानच्या इतिहासांत चांदभाटाला जो मान दिला जातो तोच मान आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासांत यांना देणे योग्य होईल.

यांच्या 'महाराष्ट्राची भूपाळी', 'सुंदर मी होणार' वगैरे कविता त्या वेळीं सर्वतोमुखी झाल्या होत्या.

गोविंददास जीवनदास शेठ—(जन्म स. १८९६) हिन्दी भाषेतील सुप्रसिद्ध लेखक, नाटककार. राजकारणी, सार्वजनिक कार्यकर्ते, व्यापारी व दानशूर गृहस्थ.

हे आपले वडील जीवनदास यांना वयाच्या साठव्या

वर्षी दसऱ्याच्या दिवशीं झाले. त्या वेळीं यांच्या वडिलांनीं लाखों रुपये धार्मिक कार्यांत व उत्सवांत खर्च केले. यांचें शिक्षण घरांच हिन्दी व इंग्रज शिक्षकाच्या तज्ज्ञ देखरेखीखालीं झालें. इतर विषय न शिकतां यांनीं इंग्रजी साहित्याचाच विशेष अभ्यास केला. बंगाली, मराठी, गुजराथी वगैरे भाषा हे स्वतःच शिकले.

१९२० सालीं यांनीं असहकारितेच्या चळवळींत उत्साहानें भाग घेतला. यांचें वय लहान असलें तरी यांच्या नेतृत्वाची महती जनतेस समजली. १९२३ सालीं हे स्वराज्यपक्षातर्फे मध्यप्रान्तांतील जमीनदारांचे प्रतिनिधि म्हणून दिल्लीच्या मध्यवर्ति कायदे मंडळांत निवडून आले. तसेंच १९२५ सालीं सर एम्. बी. दादाभाई व सर हरिसिंग गौर यांसारखे प्रतिस्पर्धी असतां हे कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्ये निवडून आले. १९२९ सालीं राष्ट्रसभेच्या आदेशाप्रमाणें यांनीं आपल्या कायदेमंडळांतील सभासदत्वाचा राजीनामा देऊन हे सत्याग्रहांत सामील झाले. या मुदतींत तीन वेळां एक ते सहा वर्षेपर्यंत शिक्षा होऊन यांना कारावास भोगावा लागला. १९३३ सालीं पुनः दिल्लीच्या मध्यवर्ति कायदे-मंडळांत हे निवडून आले. तेथें व्यापारधंधांतील दर्दी सभासद म्हणून यांची ख्याति होती.

असहकारितेच्या चळवळींत यांनीं ऑननरी मॅजिस्ट्रेटची जागा तर सोडलीच, पण वार्षिक ६०-७० हजार रुपयांचा फायदा देणारा लॅंडर अरबथनॉट या इंग्रज दुकानाशीं असलेला दीर्घकालीन संबंधहि सोडला.

वयाच्या अकराव्या वर्षापासून यांना हिन्दी वाचनाचा नाद लागला व पुढील तीनचार वर्षांत यांनीं चम्पावती, कृष्णलता व सोमलता या तीन कांदबऱ्या लिहिल्या. नंतर सोळाव्या वर्षी यांनीं शेक्सपिअरच्या रोमिओ अँड ज्युलिएट, पॅरोक्लिस ग्रिन्स ऑफ टायर व विन्टर्स टेल यांच्या आधारें सुरेन्द्रसुन्दरी, कृष्णकामिनी, होनहार आणि व्यर्थसंदेश या कांदबऱ्या लिहिल्या. याच वेळीं कवितेबद्दल यांना आवड उत्पन्न होऊन 'बाणासुर-पराभव' हें एक महाकाव्य यांनीं लिहिलें. यांत १८ सर्ग असून विविध छन्दांमुळे तें मनोहर झालें आहे.

यांची नाटककार म्हणूनहि चांगली प्रसिद्धि आहे. यांची आधुनिक पद्धतीचीं एकांकी नाटके यशस्वी झाली आहेत. तीं वाचनीय म्हणून त्यांचा खप चांगला होतो. हीं लहान नाटके ललित प्रसंगीं करून दाखविण्याची पद्धतहि पडत चालली आहे. जुन्या रामलीला वगैरेपेक्षा साहित्यिक दृष्टि यांमध्ये अधिक आढळते.

जबलपुरांतील शारदाभुवन वाचनालयाची स्थापना २५ हजार रुपये देऊन यांनीं केली आणि त्याची व्यवस्था जबलपूर राष्ट्रीय हिन्दी मन्दिरातर्फे करण्यांत आली. टिळकस्वराज्य फंडास यांनीं १० हजार रुपये दिले. जबलपूर प्लेग रिलीफ कमिटीस यांनीं १५ हजार रुपये जमवून दिले. याशिवाय यांनीं किती तरी संस्थांना मोठाल्या देणग्या दिल्या आहेत.

पुण्याच्या तृतीय महाराष्ट्र प्रान्तिक माहेश्वरी सभेचे व जळगावच्या पंचम मुंबईप्रान्तीय माहेश्वरी सभेचे हे अध्यक्ष होते. अखिल भारतीय माहेश्वरी परिषदेचें मन्त्रिपद यांनीं पुष्कळ वर्षे भूषविलें आहे.

यांच्या कांदबऱ्या-१ चम्पावती, २ कृष्णलता, ३ सोमलता, ४ सुरेन्द्रसुन्दरी, ५ कृष्णकामिनी, ६ होनहार, ७ व्यर्थसंदेश.

काव्ये-बाणासुरपराभव.

नाटके-१ कर्तव्य, २ हर्ष, ३ प्रकाश.

यांनीं 'धुवांधार' वगैरे पुष्कळ चित्रपटकथाहि लिहिल्या आहेत.

गोस्वामी, किशोरीलाल श्रीवासुदेवशरण-
(जन्म स. १८९५-मृत्यु स. १९३१) हिन्दीचे सुप्रसिद्ध लेखक व कवि.

वृन्दावनच्या प्रसिद्ध श्रीकेदारनाथजी महाराजांचे हे नातू, त्याचप्रमाणें यांचे मातामह गोस्वामी श्रीकृष्ण-चैतन्यदेवजी हे भारतेन्दु बाबू हरिश्चन्द्रांचे गुरू. त्यामुळे भारतेन्दूशीं यांचा निकट स्नेहभाव झाला.

वयाच्या ८ व्या वर्षी यांच्या विद्याभ्यासास प्रारंभ झाला. आपल्या मातामहांच्यापाशीं यांनीं हिन्दी साहित्य, पिङ्गलशास्त्र वगैरेचा अभ्यास केला. राजा शिवप्रसाद सितारेहिन्द व भारतेन्दूच्या प्रेरणेवरून यांनीं " प्रणयिनी-परिणय " ही हिन्दी कादम्बरी प्रथम लिहिली. यांचें शिक्षण काशीस झालें. यांनीं संस्कृतांतील न्याय, योग, व्याकरण, वेदान्त, ज्योतिष इत्यादि विषयांचें अध्ययन करून साहित्यांतील ' आचार्य '-परिक्षेपर्यंतचे ग्रन्थ वाचून काढले. यांच्या पित्याबरोबर हे आरा येथें कांहीं दिवस राहत होते. तेथेंहि यांनीं प्रसिद्ध विद्वान् श्रीपीताम्बर मिश्रजी व रुद्रदत्तजी यांचेजवळ संस्कृताध्ययन केलें. आरा येथें वाचनालय नसल्यामुळे यांनीं तेथें आर्य पुस्तकालयाची स्थापना केली व तद्वारें हिन्दीचा प्रसार केला. तेथील प्रसिद्ध वैद्यराज पं. बालगोविन्द

त्रिपाठी यांच्या साहाय्याने यांनी तेथे 'वर्णधर्मोपयोगिनी' सभेचाहि स्थापना केली व तिच्याद्वारां एक पाठशाळा सुरू केली. स. १८९०त याच सभेचे प्रतिनिधि म्हणून हे दिल्लीच्या भारतधर्म महामण्डलांत गेले.

'कुरमी जाती'च्या वर्णव्यवस्थेवर यांनी संस्कृतांत एक पुस्तक लिहिलें असून तें "विज्ञ वृन्दावन" पत्रांतून प्रसिद्ध झालें.

'सरस्वती' या प्रसिद्ध हिन्दी मासिकाचे व 'नागरी-प्रचारिणी पत्रिका', 'नागरी प्रचारिणी ग्रन्थमाला', 'बालसखा' वगैरेचे हे संपादक व सह-संपादक होते. मध्यंतरी यांनी 'उपन्यास' व 'श्रीवैष्णव सर्वस्व' अशीं दोन मासिक पुस्तके सुरू केलीं. १९१३त यांनी वृन्दावन येथें 'सुदर्शन छापखाना' उघडला. नागरी प्रचारिणी सभेचे हे प्रथमपासूनच सभासद होते; परंतु पुढें सभेच्या कार्यकर्त्यांशीं मतभेद होऊन यांनी सभेचा संबन्ध सोडून दिला. आग्रा येथील गौड महासभेचे हे अध्यक्ष होते. तसेंच रीवां राज्यांतील चतुःसम्प्रदाय श्रीवैष्णव महासभेचे हे पंच असून रीवांचे स्वर्गीय महाराज यांचा आदर करीत असत.

हीरक-महोत्सवाचे वेळीं यांनी महाराणी विहकटोरियाचें संस्कृतांत चरित्र लिहून काशीच्या 'वैष्णव-समाजा'-तर्फे तें इंग्लंडला पाठविलें.

यांनी एकंदर २७ काव्यात्मक, २५ चरित्रात्मक, २५ नाटके, ६५ कादम्बन्या, १५ साम्प्रदायिक विषयांवरील, ११ विविध विषयांवर, ११ गाण्याचीं इतकीं विविध विषयांवरील पुतके लिहिलीं. यांशिवाय 'मयूखमालिनी', 'प्रणयोच्छ्वास', 'शृङ्गाररत्नमाला', 'शृङ्गारसुधाकर', 'शृङ्गारसुधाबिन्दु', 'सांख्यसुधाकर', 'संक्षिप्त सांख्य-तत्त्व-समास-कारिका' हीं ७ संस्कृत पुस्तके व सुमारे ४१ स्फुट लेख इत्यादि लिखाण यांनी लिहिलें. यावरून हिन्दी साहित्याची यांनी केलेली सेवा व यांचें साहित्यमय जीवन यांची कल्पना येईल. साहित्याशिवाय यांना इतर कशांतहि गोडी लागत नसे. भोजन, भजन व निद्रा यांशिवायचा सर्व वेळ हे साहित्योत्पत्तीसाठीं खर्च करीत. हे नेहमीं म्हणत कीं, 'एकाद्या सभेंत जाऊन हिन्दीची सेवा करण्यापेक्षां घरीं राहूनच ती अधिक होते. लोकांनीं यांना पुष्कळ वेळा पदव्या देण्याचें ठरविलें, पण यांना ही गोष्ट न आवडल्यामुळे यांनी तिचा इन्कार केला. एकदां भारत-धर्म मण्डळानें यांना एक पदवी लिहून पाठविली असतां यांनी असें

प्रत्युत्तर दिलें कीं 'असाहित्य-सेवक साहित्य-सेवकांना पदवी देऊन आपली अयोग्यताच प्रगट करीत नाहींत, तर साहित्य-सेवकांचा अपमानहि करतात.' हे हिन्दीत फार सुंदर व्याख्यान देत. ब्रजभाषा व खडीबोली या दोहोंमध्ये ते त्वरित कविता करीत. हाच गुण यांच्या संस्कृत कवितेंतहि दिसून येई. अनेक भाषांत लिहिण्यांत यांचा हातखंडा असे (क. कौ. २:२१४-२१).

गोहरजान—(जन्म स. १८७०—मृत्यु स. १९३०) सुप्रसिद्ध गायिका व उर्दू भाषेंतील कवयित्री.

वयांत आल्यावर यांनी गायनकला संपादन केली. नजीरखाँ व प्यारासाहेब हे यांचे गायनकलेंतील गुरू. ख्याल, होरी वगैरे उच्च दर्जाचे गाण्याचा यांचा अभ्यास चांगला होता व यांनी तो शेवटपर्यंत टिकविला होता.

तथापि तुमरी-गायक म्हणून पुढें यांची कीर्ति फार झाली. तुमरीच्या गायनांत आवश्यक असणारा भाव या फार उत्कृष्ट करीत. कवनांतील भावना स्वराइतकीच बोलांच्या लडिवाळपणानें प्रदर्शित करण्याची यांची हातोटी अपूर्व होती. स्वर, भाव आणि शब्दांचें रसानुकूल ठसकेदार उच्चारण यांमुळे यांच्या गायनाची मोहिनी सर्व प्रकारच्या श्रोत्यांवर सहज पडे. गोड, गोल, सुरेल आणि भरदार आवाजाची देणगीहि यांना होती.

ऐन तारुण्यांत या दरभंगा दरबारांत गायिका होत्या. पुढें कलकत्त्यास राहूं लागल्या. उतार वयांत यांनी म्हैसूर दरबारचा आश्रय घेतला. सर्व हिंदुस्थानभर भरपूर प्रसिद्धि, उत्तम लौकिक आणि विपुल संपत्ति यांचा लाभ यांना झाला.

गोहेल, सूरसिंहजी जगतसिंहजी—(जन्म १८७४—मृत्यु स. १९००).

'कलापी' या टोपणनांवाखाली प्रसिद्ध असलेले गुजराथी कवि. हे काठेवाडांतील लाठी देशचे ठाकोर-साहेब होत. यांचें शिक्षण राजकुमार कॉलेजांत झालें. स. १८९५ त हे गादीवर बसले. वयाच्या १६ व्या वर्षी यांच्या रमा नांवाच्या आवडत्या बायकोच्या दासीमध्ये शोभना नांवाची एक ६-७ वर्षांची दासी होती. तिनें ह्यांचें मन आकर्षून घेतलें. पुढें ती वयांत आल्यावर तिचें एक लग्न यांनी लावून दिलें असतांनाहि तिच्यावरील प्रथमच्या प्रेमपाशांत सांपडून जनापवादास न भितां यांनी तिच्याशी लग्न केलें (१८९८). तिचेंहि

आपल्या नवऱ्यावर प्रेम नव्हते. 'हृदय-त्रिपुटी' नावाच्या आपल्या काव्यांत यांनी हिचा व रमेचा संबंध कसा होता हे सांगितले आहे.

लहानपणापासून इंग्लिश, संस्कृत, उर्दू व गुजराथी वाङ्मयाचा यांनी अभ्यास चालू ठेवला होता. यांच्या मनाचा कल विशेषतः काव्य व तत्त्वज्ञान ह्यांकडे विशेष असे. संस्थानी कारस्थानांच्या त्रासामुळे हे त्यापासून अलिप्त असत. विद्वानांच्या सद्वासाची यांना विशेष आवड असे. पुढील वयांत यांना संसाराचा अत्यंत वीट आला. यांच्या प्रणय-कवितांना 'प्रणयगीता' असे एका ग्रंथकाराने म्हटले आहे. ह्या कविता उर्दू कवींच्या गझल वृत्तांत असून उर्दू कवितांच्या प्रेमगीतांची छटा त्यांत दिसते. उर्दू शर्फी कवींच्या कवितांचे यांनी भाषांतर केले आहे व ते बरे साधले आहे. यांचे 'कमलिनी' हे काव्य शेलेच्या 'मेघ' या कवितेच्या धर्तीवर आहे. यांचे काश्मीर-प्रवासवर्णनपर काव्य उत्कृष्ट झालेले आहे. त्याचप्रमाणे यांचे 'हमीर' हे ऐतिहासिक प्रसंगावरील काव्य फार सुंदर आहे. ह्यांची मिश्र गुजराथीतील काव्यापेक्षा शुद्ध गुजराथीतील काव्ये सरस आहेत. यांची प्रेमासंबंधीची कडवी गुजराथी लोकांत म्हणींसारखी प्रचलित आहेत. निसर्गाशी यांच्या काव्याचा विशेष संबंध असल्याने यांना गुजराथचा वर्ड-स्वर्थ असे म्हणतात.

आपली यादी, शिकारिनी, ग्राम्य माता, अस्वस्थ गृहिणी, बिल्वमंगल इत्यादि यांच्या कविता फार प्रसिद्ध आहेत.

गोळे, महादेव शिवराम—(जन्म स. १८५८ फेब्रु.—मृत्यु स. १९०७ डिसें.) मराठी भाषेतील विचार-वन्त ग्रंथकार. (वरील जन्म-मृत्यूचे सन मराठी ग्रंथसूचीत १८५९-१९०६ असे दिले आहेत.)

यांचा जन्म सातारा जिल्ह्यांतील मढें येथे झाला. यांचे वडील हे सहा-सात वर्षांचे असतांना वारले. यांचा व यांचे धाकटे बंधु गोपाळराव यांचा सांभाळ आईने केला. यांचे आईचे वडील कृष्णभट गोखले हे अतिशय भाविक असे हरिमत्त होते. यांनी पुण्यांत शनिवार पेठेत गोवर्धनेश्वराचे देऊळ बांधले. गोखल्यांच्याकडे हे प्रथम आईबरोबर आले आणि तेथे यांचे पुढील शिक्षण झाले. इंग्रजी सहावीपर्यंत खासगी तऱ्हेने अभ्यास करून हे हायस्कूलमध्ये दाखल झाले. मॅट्रिक (१८७७), सायन्स हा ऐच्छिक विषय घेऊन हे बी. ए.

व एम्. ए. झाले (१८८३), व लागलीच डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे आजीव सभासद बनले. प्रथम हे शाळेचे सुपरिटेंडेंट म्हणून काम करीत होते. पुढे आगरकरांच्या मृत्यूनंतर हे फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रिन्सिपल झाले (१८९५). १९०२ मध्ये हे सेवानिवृत्त होऊन आपल्या शेतीच्या गांवां जाऊन राहिले.

यांचे कुटुंबाचा मृत्यु, वडील चिरंजीवांचे अकाली निधन, शेतीतील नुकसान वगैरेमुळे हे थकत चालले. अखेर दम्याचा विकार फारच बळावला तेव्हा हे नाशिक येथे येऊन राहिले व तेथे यांचा अंत झाला.

यांचे 'ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या' आणि 'हिंदु-धर्म आणि सुधारणा' हे दोन ग्रंथ भाषा व विचार या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. समाजशास्त्रदृष्ट्या हिंदुधर्माची चिकित्सा करून त्या धर्माचे रहस्य प्रगट करण्याचा मान यांना दिला पाहिजे. प्रायः जुन्या आचारविचारांचे समर्थन करण्याकडे यांचा कल असला तरी त्यांतील विवेचन अत्यंत खोल व मार्मिक आहे यांत शंका नाही. यांची भाषा तर फारच मनोहर, साधी, सरळ, पोक्त व स्वाभाविक असून अत्यंत प्रवाही आहे. क्लिष्ट सामाजिक विषय यांनी एखाद्या कादंबरी-सारखा रसाळ बनविला आहे. यांचे हे ग्रंथ मराठी भाषेचे अविनाशी अलंकार होत.

यांचे वाङ्मयः—१ शाळेचा अभिमान (१८९४), २ कुळाचा अभिमान, ३ संस्कृत कोरेंस, ४ अमरसार (संस्कृत-मराठी, संस्कृत-इंग्रजी, इंग्रजी-संस्कृत कोश १८८३), ५ व्युबानिक प्लेग व त्यासंबंधी लोकांची कर्तव्ये (१८९७), ६ हवा (१८९९), ७ ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या (१८९५), ८ हिंदुधर्म आणि सुधारणा (पहिली आवृत्ति १८९८, दुसरी आवृत्ति १९२७).

गोंदवलेकर महाराज—(जन्म स. १८४४—मृत्यु स. १९१३)

एक सत्पुरुष. आज्ञा लिंगोपंत, पिता रावजी व माता गीताबाई. हे सातारा जिल्ह्यांतील दहीवडीचे शुक्ल यजुर्वेदी ब्राह्मण. यांचे पाळण्यांतील नांव गणपति. घरांत पंढरीची वारी कित्येक पिढ्यांपासून होती.

अवृच्या पहाडांतील योग्यापाशी योगाभ्यास केला. वऱ्हाडांत गेले असतां श्रीतुकाराममहाराज येळीवकर यांना गुरु केले. हे रामदासी परंपरेतील होते. यांची परंपरा कल्याणस्वामीकडून आली होती.

दक्षिणोत्तर सर्व तीर्थयात्रा केल्या. काशीची कावड रामेश्वरास अनेकवार घातली. मथुरावृंदावन, अयोध्या वगैरे करून नेपाळांत गेले. नैमिषारण्याच्या एकान्तांत कांहीं काळ वस्ती केली. उज्जयिनीच्या बाहेर वनांत १२ वर्षे घोर तपश्चर्या केली. इंदूरलाहि थोडा वेळ राहिले. तिकडे कांहीं अद्भुत चमत्कार केले. नंतर गोंदवल्यास आले. मातोश्रींना घेऊन पुनः एकदां तीर्थयात्रा केल्या.

यांनीं रामदासी संप्रदायाचा व रामभक्तीचा प्रसार फार मोठ्या प्रमाणावर केला. गोंदवले, पंढरपूर, सोलापूर, हर्दा, वऱ्हाड, आटपाडी इत्यादि ठिकाणीं यांनीं राममंदिरे बांधलीं व हजारों लोकांस रामनामाचा छंद लावला. यांचे हजारों शिष्य आहेत. यांना रामदास-स्वामींचा दुसरा अवतार म्हणतात. नामप्रीति, दक्षता, शिस्त, टापटीप, व्यवहारचातुर्य इत्यादि गुण यांच्यांत होते. यांचे शिष्य जालना येथील अनंतसागर हे महान् सत्पुरुष होते. ब्रह्मानंद (अनंतशास्त्री) व श्रीशंकराचार्य (डॉ. कुर्तकोटी) हीं शास्त्रज्ञ पंडित माणसें यांच्या प्रमुख शिष्यांत मोडतात. कर्नाटकांत तमण्णाशास्त्री ऊर्फ सच्चिदानंद यांनीं महाराजांवर कवनें करून यांचा संप्रदाय व कीर्ति वाढविली आहे.

यांनीं परमार्थाप्रमाणें प्रपंचहि व्यवस्थित केला. स्नानसंध्या, पंचमहायज्ञ, अतिथिसत्कार, अन्नदान व नामसंकीर्तन यांमुळे यांचें घर राममंदिरासारखें सर्वकाळ पवित्र वाटे. श्रीसमर्थांच्या उपदेशाप्रमाणें यांचें वर्तन होतें. हे कुळधर्मकुलाचार यथास्थित चालवीत. नित्य सकाळीं एकनाथी भागवत, दासबोध यांचें निरूपण स्वतः करीत. यांचें सायंकाळचें भजन फार प्रेमळ असे. यांचा नामस्मरणाचा मुख्य उपदेश असे. हे नामस्मरणांत तल्लीन होत. गाईवर व ब्राह्मणांवर यांची निष्ठा मोठी होती.

महाराजांचें कवित्व व पत्रव्यवहारहि उपलब्ध आहेत. यांचें एक चरित्र सोलापूरचे घुगरदरे मास्तर यांनीं छापलें आहे. ग्रं. ना. देशपांडे शिवापूर, पुणें यांनीं यांच्या 'तोंडची गद्यपद्यरूप वचनें' एकत्र काढलीं असून तीं क्रमशः 'मुमुक्षु' मासिकांत प्रसिद्ध झालीं आहेत. (ल. रा. पांगारकर-संत-चरित्रमाला).

गौड, रामदास ललिताप्रसाद—(जन्म स. १८८१) हिन्दी व उर्दू भाषेंतील कवि, लेखक व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

यांचा जन्म जौनपूर येथें झाला. जात कायस्थ. हल्लीं हे काशीस राहतात. आपल्या वडिलांकडून यांनीं फारसी, गणित व इंग्रजीचें शिक्षण घेतलें. यांची आई व आजी नित्य नियमानें श्रीतुळशीदासाचें रामचरित-मानस वाचीत असल्यामुळे बालवयांतच यांना त्याबद्दल प्रेम उत्पन्न झालें. पुढें वयाच्या १० व्या वर्षीं यांनीं एक पांच-सहाशें छन्दांनीं युक्त असे रामायण लिहिलें. त्यानंतर यांनीं 'स्वप्नादर्श'ची रचना केली.

वयाच्या १५ व्या वर्षीं जौनपूर हायस्कूलमधून हे प्रवेशपरीक्षा पास झाले. नंतर ७ वर्षांनीं सेंट्रल कॉलेज-मधून हे बी. ए. झाले. स. १९०४ ते ६ पर्यंत हे कायस्थपाठशाळेंत रसायनशास्त्राचे प्रोफेसर व स. १९०४ ते १९१८ पर्यंत सेंट्रल कॉलेजांत रसायनशास्त्राचे डेमॉन्स्ट्रेटर होते. मध्यंतरीं स. १९०८ मध्ये हे रसायनशास्त्र घेऊन एम्. ए. झाले. पुढें स. १९१८ मध्ये बनारस हिंदु विश्वविद्यालयाच्या प्राच्य विभागांत ते रसायनशास्त्राचे प्रोफेसर व सेनेट व कला, शास्त्र व प्राच्यविद्याशास्त्री मंडळाचे सदस्य होते. स. १९२०-२१ च्या असहयोग चळवळींत यांनीं ही नोकरी सोडून मिर्झापूरच्या राष्ट्रीय विद्यालयांत काम करूं लागले. १३ डिसेंबर १९२१ रोजी प्रांतिक काँग्रेस कमिटीच्या ५५ सभासदांबरोबर यांनाहि अटक होऊन १११ वर्ष कारावासाची शिक्षा झाली. परंतु पुढें स. १९२३ त सरकारनें सर्वांच्या बरोबर यांनाहि सोडून दिलें. तेव्हांपासून हे काशीस राहतात. हे ज्ञान-परिषदेचे ऑनररी फेलो व हिन्दी साहित्य-संमेलनाचे सभासद आहेत.

वयाच्या १८-२० वर्षांचे वेळीं छत्तीसगडच्या 'मित्र' या पत्रांत यांच्या 'रस' या टोपण नांवानें कविता येत असत. हल्लीं त्यांनीं 'रघुपति' हें नांव धारण केलें आहे. बी. ए. झाल्यानंतर स. १९०५ पर्यंत यांनीं हिन्दी ग्रंथांची एक सूची इंग्रजींत तयार करून तींत ग्रंथांचा निर्माणकाल, कवींचें संक्षिप्त वृत्त वगैरे गोष्टी अनेक ग्रंथ व रिपोर्टांचे आधारें संकलित केल्या होत्या.

कायस्थपाठशाळेंत असतांना यांनीं 'गौड हितकारी' नामक उर्दू पत्राचें संपादन केलें. यांच्या या कामगिरीमुळे गौड कायस्थांच्या इतिहासाची माहिती उजेडांत आली व तीवरून यांनीं पुढें 'तजकिरये सुचारवंशी' नामक गौड कायस्थांचा इतिहास लिहिला.

मानसिक, सामाजिक, धार्मिक वगैरेबद्दलचा संकुचित-

पणा नष्ट करण्यासाठी यांनी प्रयाग येथे 'विज्ञान-परिषद' स्थापून व्याख्यान व पुस्तकांच्या द्वारे शास्त्रीय ज्ञानाच्या प्रसारास सुरुवात केली. यासाठी स. १९१५ त यांनी 'विज्ञान' मासिकहि सुरू केलें. त्यांतील भुनगा पुराण, वायुमण्डलपर विजय, वैज्ञानिक अद्वैतवाद, रसायन, विज्ञानसूत्र इत्यादि लेख विद्वत्तापूर्ण आहेत. यांचे शेंकडों लेख 'अब्दुल्लाह' नावानेहि निघालेले आहेत. राष्ट्रीय विद्यालयासाठी यांनी ७ पोथ्या हिन्दी-मध्ये लिहिल्या.

उर्दू, इंग्रजी, फारसी, संस्कृत या भाषांचे हे विद्वान आहेत. याशिवाय बंगाली, गुजराथी, मराठी व प्राकृत भाषांचेहि यांना यथोचित ज्ञान आहे. यांचे वक्तृत्वहि परिणामकारक असतें. पूर्वी हे चिकित्सक शास्त्रज्ञ होते; अलीकडे हे भाविक भगत बनले आहेत (क. कौ. २, ३५२-५५).

ग्रिफिथ, राल्फ टॉमस हॉचकिन्—(जन्म स. १८२६-मृत्यु स. १९०६) वेद व पुराणग्रंथ यांचे सुप्रसिद्ध अभ्यासक व अनुवादक.

विन्स्टशायर परगण्यांतील कोर्सली हें गांव यांचे जन्मस्थान. वेस्टमिन्स्टर स्कूल व ऑक्सफर्डचे क्वीन्स कॉलेज येथे आपले शिक्षण संपवून हे एम्. ए. झाले (१८४७). विश्वविद्यालयाने अध्ययनाचे कालांतच सुप्रसिद्ध संस्कृत-भाषाभ्यासी विल्सन यांचे सहवासामुळे संस्कृत भाषाध्ययनाची यांना आवड उत्पन्न झाली, काशीच्या क्वीन्स कॉलेजमध्ये इंग्लिश वाङ्मयाचे प्राध्यापक म्हणून नेमणूक होऊन हे हिंदुस्थानांत आले. 'Specimens of Old Indian Poetry' या रामायणमहाभारताच्या कांहीं भागाच्या अनुवादानें संस्कृत वाङ्मयाशी असणारा आपला संबंध प्रगट केला (१८५३).

इंग्लिशचे प्राध्यापक, प्रिन्सिपल व शेवटी 'डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन' अशा क्रमानें हे चढत गेले. आणि १८८५ त निवृत्त झाल्याबरोबर निलगिरीमधील कोटगिरीत यांनी आपले उर्वरित आयुष्य संस्कृत ग्रंथांचे सान्निध्यांत व्यतीत केलें.

याच ठिकाणी वेदांचा छंदोबद्ध अनुवाद करण्याच्या यांच्या अनेक वर्षांच्या कल्पनांना मूर्त स्वरूप मिळण्याचा योग आला. 'The Hymns of the Rig-veda, The Hymns of the Sam Veda, The Hymns of the Yajur Veda, The Hymns of the Atharwa

Veda अशा क्रमानें यांचीं ऋक्, यजुस्, साम, अथर्व या चार वेदांची भाषांतरे लवकरच प्रसिद्ध झाली. (१८८९-९७). The Birth of the War-God (१८९३), Idylls from the Sanskrit (१८६६), The Ramayana of Walmiki (१८७०-७५) हे यांचे इतर अनुवादित ग्रंथहि प्रसिद्ध आहेत.

'पंडित' या संस्कृत पत्राचे हे संस्थापक व बरीच वर्षे संपादक होते.

केवळ भाराभर भाषांतरे करणारे अशी यांची प्रसिद्धि कधीच नव्हती. वेदांतील मूळ वातावरण, कल्पना व धाटणी या गोष्टी तंतोतंत आपल्या अनुवादांत उतरविण्यास यांच्या काव्यगुणांपेक्षा यांचे संस्कृतचे ज्ञानच अधिक उपयोगी पडले. आपल्याकडील मल्लिनाथादि टीकाकारांचे अनुकरण व पाश्चात्य टिपणीपद्धतीचा अवलंब अशा दुहेरी दृष्टिकोनांतून यांची भाषांतरे निघालेली आहेत. त्यामुळे यांच्या भाषांतराच्या तंतोतंत खरेपणाबद्दल कधी कधी वाद उत्पन्न होतो; परंतु सर्वसाधारण वाचकाला वेदांची मूळकल्पना समजावून घेण्यास यांच्याइतके रसाळ व वाचनीय अनुवाद दुसरे नाहीत.

यामुळेच पूर्ण पाश्चिमात्य ज्ञानाने युक्त असलेला पौर्वात्य विद्याभ्यासक अशी यांची भूमिका कधीच नसूनहि प्रमुख प्राच्यविद्यासंशोधकांत एक निश्चित स्थान यांना मिळाले आहे.

ग्रियर्सन, सर जॉर्ज अब्राहम—(जन्म स. १८५१ जाने ७-मृत्यु स. १९४१ मार्च ८) हिंदुस्थानांतील भाषाशास्त्राच्या अभ्यासाचे जनक, पुरातत्त्ववेत्ते व सरकारी अधिकारी.

हे जुन्या सरकारी नोकरांपैकी असून त्यांचे स्कॉल-शिप व भरपूर मेहेनत हें वैशिष्ट्य होतें. वयाच्या २३ व्या वर्षी हे सिव्हिल सर्व्हंट म्हणून नोकरीत दाखल झाले; त्या वेळेपासूनच हे आपला फुरसतीचा वेळ हिंदुस्थानांतील असंख्य भाषा व लिप्या यांच्या अभ्यासांत घालवू लागले. यांनी आपला कालिदासावरील पहिला निबंध १८७७ मध्ये प्रसिद्ध केला. तेव्हांपासून अखेरपर्यंत यांचा व्यासंग सतत चालू होता. १९३६ साली यांचा ८५ वा वाढदिवस साजरा करण्यांत आला. त्या वेळी यांना 'व्हाल्यूम ऑफ इंडियन अँड इराणियन स्टडीज' हा ग्रंथ अर्पण करण्यांत आला. त्या ग्रंथांत हिंदुस्थानांत ६० वर्षेपर्यंत यांनी केलेल्या भाषाशास्त्रविषयक अभ्यासाचा अत्यंत गौरवपूर्वक उल्लेख करण्यांत आला आहे. त्याच

ग्रंथांत २० पानें यांच्या लिखाणाच्या सूचीने व्यापलेली पाहून यांच्या लिखाणाचा व्याप ध्यानांत येतो. तसेंच हिंदुस्थानांतील २०० पेशां अधिक लिप्यांवर असलेले यांचे प्रभुत्वहि समजून येते. अनेक लिप्यांप्रमाणे अनेक भाषाहि यांना येत असल्या तरी हिंदुस्थानांतील वायव्य भागाच्या भाषेवर यांचे विशेष प्रभुत्व होते. यांनी त्यांपैकी कित्येक ज्ञात व अज्ञात भाषांची व्याकरणे लिहिली. तसेंच मध्ययुगीन व अर्वाचीन इंडो-आर्यन ग्रंथांची भाषान्तरें केली.

यांनी 'लिंग्विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया' या ग्रंथाचे २० खंड प्रसिद्ध करून हिंदुस्थानांतील भाषांच्या अभ्यासकांना पूर्वपरंपरा तर प्रगट करून दाखविलीच, शिवाय त्या त्या भाषेतील अनेक उतारे देऊन नवीन अभ्यासकांना सांगाडा निर्माण करून देऊन त्यांच्या घटनेचा अभ्यास करून, त्यांची वर्गवारी करण्याचा प्रयत्न केला. यांच्या या कार्यामुळे हिन्दी विश्वविद्यालयांचे भाषा-

शास्त्राच्या शास्त्रीय अभ्यासाकडे लक्ष ओढले गेले. यापुढे प्रत्येक संशोधकावर यांच्या या कार्याची छाप पडणे अपरिहार्य होऊन बसले आहे.

यांचा हा प्रचंड प्रयत्न भाषाशास्त्रांतील नवीन शोधास जन्म देणारा असल्याने यांच्या उत्तर आयुष्यांत यांच्यावर जगांतील सर्व भागांतून पदव्या व मान यांचा वर्षाव झाला. बंगालच्या व मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या शाखेचे हे ऑनररी फेलो होते. नागरी प्रचारिणी-सभा (काशी), बिहार अँड ओरिसा रिसर्च सोसायटी, दि मॉडर्न लॅंग्वेज असोसिएशन, लिंग्विस्टिक सोसायटी ऑफ इंडिया व बंगीय साहित्य परिषद या संस्थांचे हे ऑनररी सभासद होते. मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे कॅबेल गोल्ड मेडल व बंगाल रॉयल एशियाटिक सोसायटी सर वुड्ल्यम जोन्स गोल्डमेडल ही यांना मिळाली होती.

घ

घाटगे, श्रीमंत जयसिंगराव आबासाहेब— (जन्म स. १८५७ मार्च १२-मृत्यु स. १८८५) कोल्हापूर राज्याचे रीजंट स. १८८२-८५.

कोल्हापूर राज्यापैकी कागलचे जहागीरदार व छत्रपति शाहूमहाराजांचे जनक. शिवाजीमहाराज स. १८७० साली गादीवर आले व त्यांना लवकरच वेड लागले, तेव्हां यांना स. १८८२ पासून कोल्हापूर संस्थानचे रीजंट नेमण्यांत आले. यांनी तो कारभार उत्तम चालविला, तेव्हां ब्रिटिश सरकारकडून यांना नऊ तोफांची सलामी मिळाली.

यांची माता कोल्हापूरच्या छत्रपति घराण्यांतील छत्रपति शिवाजी तथा बाबासाहेब महाराज (स. १८६२-६६) यांच्या भगिनी अक्कासाहेब महाराज या होत. यांची पहिली पत्नी मुघोळच्या राजेसाहेबांची एकुलती एक कन्या होय. या उभयतांपासून झालेले यशवंतराव यांना दत्तक देण्यांत आले (१८८४ मार्च १८) आणि शाहूमहाराज हे नांव धारण करून कोल्हापूरचे छत्रपति म्हणून ते प्रसिद्धीस आले.

घाटगे, विठ्ठलराव—(जन्म स. १९२०-मृत्यु स. १९४३) दुसऱ्या महायुद्धांत जर्मनीविरुद्ध लढतांना कामी आलेले पण रणांगणावरील पराक्रमाबद्दल सर्वश्रेष्ठ 'विहक्टोरिया क्रॉस' मिळविणारे मराठा वीर. यांचा जन्म कुलाबा जिल्ह्यांत झाला.

घाटे, दत्तात्रेय कोंडो—(जन्म स. १८७५-मृत्यु स. १८९९) सुप्रसिद्ध मराठी कवि. हे 'दत्त कवि' या नावाने विशेषतः लोकांच्या परिचयाचे आहेत.

यांचा जन्म अहमदनगर येथे झाला. हे जातीने मराठा असणारे गृहस्थ १८९० साली मॅट्रिक व १८९८ साली बी. ए. झाले. याच वर्षी हे नोकरीच्या हेतूने बडोद्यास गेले. तेथे यांचा सुप्रसिद्ध राजकवि चंद्रशेखर यांच्याशी स्नेह जमला. पण तेथे उद्भवलेल्या ग्लेगला हे अकाली बळी पडले.

यांनी कवितालेखन आठ वर्षे केले. त्यांपैकी शेवटल्या साडेचार वर्षांत लिहिलेल्या कविता यांचे पुत्र विठ्ठलराव

यांनी 'दत्तांची कविता' म्हणून प्रसिद्ध केल्या (१९२२). त्यांत एकंदर ४८ कविता आहेत.

यांची कविता बहुतेक सुबोध व कवण असली तरी तिचें वैशिष्ट्य शिशुगीतांत आहे. मराठी काव्यांतांल वत्सलरसाचें जनकत्व यांच्याकडे सोपविण्यांत येतें.

यांच्या कवितांपैकी 'फुलें विकणारी पोर' व 'एका आसन्नमरण दुष्काळपांडितास' या हृदयद्रावक आहेत. 'निज नीज माझ्या बाळा' हें कवण निद्रागीत उत्कृष्ट आहे. गोविंदाप्रजांच्या 'राजहंसा'ंतांल हृदयंगम पण परिस्थितीशीं विसदृश 'मोल्याचा चारा', 'कौस्तुभ-माळेमधला' अशा कल्पना यांच्या काव्यांत नाहींत. हिंदु विधवेचें यथार्थ चित्र या कवण गीतांत आहे. यांच्या शिशुगीतांपैकी 'शहाणी बाहुली' हें गीत अप्रतिम आहे (अ. म. वा. से. २३७).

घाटे, महामहोपाध्याय भटजीशास्त्री कृष्ण-शास्त्री—(जन्म स. १८७४-मृत्यु स. १९१०) नाग-पूरचे सुप्रसिद्ध पंडित.

यांचें अध्ययन तळेगांव दशसाहस्र येथें झालें. हे अध्ययनाकरितां नागपुरास आले व तेथें कै. म. म. अंबा-दासशास्त्री यांचे वडील कृष्णशास्त्री यांचेपाशीं व रंगाचार्या-जवळ क्रमानें अध्ययन केलें. हे न्याय, वेदान्त, ज्योतिष, साहित्य वगैरे अनेक शाखांत निष्णात होते. पण बाणा मात्र वैय्याकरणाचा. हे कट्ट कर्मकांडी होते. यांनीं १८८२ सालीं अभिहोत्र घेतलें. भोसले सरकारनें यांना जहागीर दिली होती. यांना सरकारनें स. १९०० सालीं महामहो-पाध्याय केलें. यांचें अध्यापनाचें व्रत अखंड चालू असे. प्रो. गोपाळराव गर्दे, महामहोपाध्याय डॉ. केशवरावजी ताम्हन, परिभाषन्दुशेखराचे भाषान्तरकार रा. व. नारायणरावजी वाडेगांवकर इत्यादि मंडळी यांच्या शिष्यवर्गांत मोडतात. यांचे पुत्र कै. वैय्याकरणकेशरी बाळशास्त्री हहि नागपूरचे धर्माधिकारी व यांची कीर्ति चालविणारे होते. यांच्या मृत्यूनंतर यांच्या फोटोचें अनावरण म. म. डॉ. ताम्हण यांनीं केलें.

घाटे, विनायक सखाराम—(जन्म स. १८८०-मृत्यु स. १९१९) संस्कृतचे प्रसिद्ध प्राध्यापक व वेदांचे अभ्यासक.

अल्पवयांत कुटुंबाची जबाबदारी पडल्यामुळें शिष्यवृत्ति व नोकरी करून शिक्षण पूर्ण करावें लागलें. मॅट्रिकच्या परीक्षेंत मुंबई इलाख्यांत हे पहिले आले व संस्कृतमधील

प्राविण्यामुळें पहिली जगन्नाथ शंकरशेठ शिष्यवृत्ति यांना मिळाली. एम्. ए. मध्येहि भगवानदास शिष्यवृत्ति यांना मिळाली. पुढें हे सरकारी शिष्यवृत्तीनें युरोपमध्ये जाऊन बी. ए. (केम्ब्रिज) व डी. लिट. (पॅरिस) झाले. डेक्कन कॉलेज, पुणे, व एल्फिन्स्टन कॉलेज, मुंबई येथें यांनी प्राध्यापकाचे काम केलें. यांना संस्कृत, जर्मन व फ्रेंच या भाषा चांगल्या येत.

याचे ग्रंथ—१ रत्नावलीवरील टीका, २ ऋग्वेदावरील व्याख्यान, ३ 'वेदान्त' या विषयावर डी. लिट.-करितां फ्रेंच भाषेंत लिहिलेला प्रबंध. पुढें त्याचें इंग्रजी भाषेंत भाषान्तर केलें.

धारपुरे, जगन्नाथ रघुनाथ—(जन्म स. १८७२ जून) इंडियन लॉ सोसायटीचे संस्थापक, पुण्याच्या लॉ कॉलेजचे प्रिंसिपल, कायदेपंडित व हिंदुधर्मशास्त्राचे प्रसिद्ध अभ्यासक.

हे वसिष्ठ गोत्री चित्तपावन ब्राह्मण. मूळ गांव मळण, ता. गुहागर. मराठेशाहींत घाटावर साखरवाडी (ता. पाटण, जि. सातारा) येथें वस्ती. पूर्वज दातेगड व गुणवंतगडावर बंदोबस्तास होते. जन्म नागपुरास व शिक्षण इंदुरास होऊन कलकत्ता विश्वविद्यालयाची प्रवेशपरीक्षा दिली (१८९०). पुणें, बडोदें व मुंबई येथें कॉलेजशिक्षण होऊन बी. ए. (१८९५) व एल्एल. बी. (१९००) झाले. मुंबई हायकोर्टांत वर्कालास सुरुवात केली (१९०१ एप्रिल). मध्ये काहीं दिवस मराठा हायस्कूल, मुंबईचे सुपरिटेण्डंट होते. मुंबई येथें न्यू लॉ क्लास सुरू केला (१९०३). दिवाणबहादूर पद्मनाथ भास्कर शिंगणे व म. गांधी त्या वेळीं यांचे सहकारी होते.

तेव्हांपासूनच हे मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या कार्य-कारिणींत आहेत. हिंदुधर्मशास्त्राचा यथासांग अभ्यास व्हावा म्हणून धर्मशास्त्रग्रंथमाला चालू केली (१९०९), व त्या मालेंत अनेक धर्मशास्त्रविषयक ग्रंथ मूळ व इंग्रजी भाषान्तर यांसह प्रसिद्ध केले.

इंडियन लॉ सोसायटीची स्थापना करून (४ मार्च १९२३) तिच्यातर्फें पुणें येथें लॉ कॉलेज सुरू केलें (१९२४). हिंदु लॉ कोडिफिकेशन कमिटीचे हे सभासद आहेत.

शिवाय स्त्रियांच्या वाढत्या मागणीनुसार प्रचलित कायद्याची सुधारणा करण्याचा विचार करण्याकरितां नेमलेल्या समितीचे हे सभासद आहेत (१९३९).

याशिवाय हे हिंदु एज्युकेशन फंडाचे १९२२ पासून सेक्रेटरी आहेत. दक्षिणी ब्राह्मण सहकारी संस्थेची (१९१४) व दक्षिणी ब्राह्मण शिक्षणविषयक सहकारी संस्थेची स्थापना यांनी केली आहे. यांनी हिंदु धर्मशास्त्राचे मूल ग्रंथ, त्यांवरील संस्कृत टीका व त्यांचे इंग्रजी भाषान्तर असे अडतास ग्रंथ प्रसिद्ध केले आहेत. त्यांपैकी काहीं पुढे दिले आहेत—

१ याज्ञवल्क्यस्मृति (विज्ञानेश्वरकृत मिताक्षरा व तावरील विश्वेश्वरभट्टाची सुबोधिनी व बालभट्टाची लक्ष्मीदेवी या टीकांसह).

२ स्मृतिचंद्रिका (देवणभट्टकृत).

३ स्मृतिमुक्ताफलम् (वैद्यनाथ दीक्षितीयम् १-६ भाग).

४ दीपकलिका (याज्ञवल्क्यस्मृतीवरील शूळपाणीची टीका).

५ द्वादशमयूख (नीलकंठभट्टकृत).

इंग्रजी भाषान्तरे—१ व्यवहारमयूख, याज्ञवल्क्यस्मृतीवरील टीका व वीरमित्रोदय, धर्मद्वैतनिर्णय (संस्कृत) वंगरे. इंग्रजी—Rights of Woman Under Hindu Law, (2) Sapindya Or the Law of Sapindya Relationship, (3) Sapindya-Popular Treatise, (4) Smriti-Chandrika.

घुर्ये, डॉ. गोविंद सदाशिव—(जन्म स.१८९३) सुप्रसिद्ध मानववंशशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, अभ्यासक व ग्रंथलेखक.

हे मूळचे रत्नागिरी जिल्ह्यातील मालवणचे राहणारे असून यांचे इंटरपर्यंतचे शिक्षण जुनागड येथे झाले. १९१८ साली हे मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजमधून संस्कृत व इंग्लिश घेऊन एम्.ए. पहिल्या वर्गात पास झाले. यांना बी.ए.च्या परीक्षेत भाऊ दाजी प्राइज व गंगादास रंगिलदास स्कॉलरशिप मिळाली होती. पुढे एल्फिन्स्टन कॉलेजांत हे दक्षिणाफेलो होते. एम्.ए.च्या परीक्षेत यांना चॅन्सेलर्स मेडल, भगवानदास पुष्पोत्तमदास आणि सर लॉरेन्स जॅकिन्स स्कॉलरशिप्स मिळाल्या. पुढे यांना स्प्रिंगर रिसर्च स्कॉलरशिप व भगवानदास मूळजी प्राइज मिळाले. स. १९१९ पासून काहीं काळ हे एल्फिन्स्टन कॉलेजांत संस्कृतचे प्रोफेसर होते. स. १९१९-२० पर्यंत यांनी युनिव्हर्सिटी स्कूलमध्ये सोशिऑलजीचा अभ्यास केला, व युनिव्हर्सिटी स्कॉलरशिप मिळाल्यामुळे हे अधिक

अभ्यासाकरिता इंग्लंडला गेले. १९२०-२३ मध्ये लंडन येथील स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स व केंब्रिज येथे अध्ययन केल्यानंतर हे केंब्रिजचे पी.एच्.डी. झाले. स. १९२३ पूर्वीच्या गव्हर्नमेंट सर्वोर्डिनेट सर्व्हिसचा यांनी राजीनामा दिला. यांना एक वर्ष मुंबई युनिव्हर्सिटीची स्पेशल स्कॉलरशिप मिळाली होती. स. १९२४ पासून मुंबई युनिव्हर्सिटीने यांची 'रीडर इन सोशिऑलजी' म्हणून नेमणूक केली. यांची कित्येक ग्रंथपरीक्षणे 'सर्व्हंट ऑफ इंडिया,' सोशल सर्व्हिस क्वार्टली, जर्नल ऑफ दि बॉम्बे ब्रँच ऑफ दि रॉयल एशियाटिक सोसायटी, कंट्रिब्युटर्स व जर्नल ऑफ दि युनिव्हर्सिटी ऑफ बॉम्बे यांत प्रसिद्ध झाली आहेत. याशिवाय लंडन, विहएन्ना येथील सोशिऑलॉजिकल व 'मॅन इन इंडिया' पत्रांत यांचे लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. यांचे संशोधनात्मक लेखन सतत चालू असते.

यांचे संशोधनात्मक लेखन अगदी नवे आणि जगांतील त्या शास्त्रावर लिहिलेल्या ग्रंथांचा विचार लक्षांत घेऊन लिहिलेले असल्यामुळे मौलिक असते. यांच्या काहीं लेखांची यादी पुढे दिली आहे.

1. Rent Statistics of the Bombay Labour Office (Indian Economist, 1925), 2. Growth of Population in India and Elsewhere (Indian Economist, 1925), 3. Ethnic Theory of Caste (Man in India, 1925), 4. Civilization and Fecundity (Man in India, 1925), 5. Funerary Movements in India—Two articles (Man in India, 1926), 6. Some Village Studies (in collaboration with another) (Indian Journal of Economics, 1927), 7. Working Class Conditions in Bombay (Indian Journal of Economics, 1931), 8. Untouchable Classes and their Assimilation in Hindu Society (Aryan Path, Feb. 1933), 9. Fertility Data of the Indian Census of 1931 (Bombay University Journal, 1934), 10. The Age of Marriage (Marriage Hygiene, 1935), 11. Presidential Address, Section of Anthropology (Indian Science Congress, 1935), 12. A Note on the Indian Potter's Wheel (Man in India, 1936), 13. Marriage and

Widowhood in India (Marriage Hygiene, (1936), 14. Account of an Exploratory Tour in certain parts of Sind in search of Pre-historic Culture (Bombay University Journal, 1936), 15. A Note on Cross-Cousin Marriage in Kathiawar (Bombay University Journal, 1936), 16. Disposal of Human Placenta (Bombay University Journal, 1937), 17. A Buddhist Site near Khairpur (Bombay University Journal, 1937), 18. Census Contribution to the Racial Analysis of India (Quarterly Journal of Mythic Society, 1937), 19. The Social Process (R. R. Kale Memorial Lecture, 1938, G. I. P. E.), 20. Social Work and Sociology (Reprinted from the Servant of India, 1938), 21. Physical Data from Kathiawar (Jubilee Number of the Journal of the Bombay Anthropological Society), 22. Some Problems in Indian Ethnic History (Presidential Address to the Section of Ethnology and Folk-lore of the 9th All-India Oriental Conference, 1938), 23. A Type of Boomerang from Palanpur (Current Science, 1939), 24. Two Old Sites in Kathiawar (Bombay University Journal, 1939), 25. Some Old Sites in Palanpur (Science and Culture, 1939), 26. Sex Habits of a Sample of Middle Class People in Bombay (Indian Population Problems, 1939), 27. Birth Control Practice in Bombay (Indian Population Problems, 1939), 28. Salary and other Conditions of Work of Clerks in Bombay City (Bombay University Journal, 1941), 29. Woman and Indian Life of To-morrow (Bulletin of National Council of Women, Feb. and March 1942), 30. Anthropological Approach to the Study of Indian Sociology (Science and Culture, April 1942), 31. Dual Organization in India (J. R. A. I., 1923),

32. Egyptian Affinities of the Indian Funerary Practices (Anthropos, 1923).

यांचे ग्रंथ—

Caste and Race in India (Kegan Paul & Co., 1932), " Aborigines-So-called-and Their Future " (Gokhale Institute of Economics & Politics, Poona, 1943).

घुले, महामहोपाध्याय कृष्णशास्त्री—(जन्म स. १८७३) नागपूर येथील सुप्रसिद्ध पंडित व संस्कृत आणि मराठी भाषेतील प्रसिद्ध लेखक.

हे म. म. भाऊशास्त्री यांचे चिरंजीव. यांचा विशेष व्यासंग व्याकरण, वेदान्त, मीमांसा, धर्मशास्त्र आणि वैदिक वाङ्मय यांचा आहे. संस्कृत, मराठी, हिंदी, गुजराथी, बंगाली, उर्दू, इंग्रजी आणि फ्रेंच या भाषांशी यांचा परिचय आहे. यांचा शिष्यवर्ग मोठा आहे. यांचे शिक्षण वडील व म. म. भट्टजीशास्त्री घाटे यांचेजवळ झाले. यांना विद्याभूषण, विद्वन्मणि, वेदान्तकेसरी व महामहोपाध्याय अशा पदव्या आहेत.

यांनी लिहिलेले निबंध पुष्कळ आहेत. यांच्या पुस्तकांची व प्रसिद्ध झालेल्या प्रमुख निबंधांची यादीः— संस्कृत ग्रंथ—१ पतितोद्धारमीमांसा १८९७, २ विज्ञान-शतकावरील टीका, ३ हौत्रध्वान्तदिवाकरः, ४ सापिण्ड्य-भास्करः, ५ हरहरीयस्तोत्रम्.

मराठी वैदिक—१ ऋग्वेदाचे मराठी भाषान्तर, पहिली ९१ सूक्ते (१९०४), २ भ्रातृव्य आणि सापत्न, ३ दिति आणि अदिति, ४ मित्र व अमित्र, ५ वसिष्ठ व विश्वामित्र, ६ ऋग्वेदांतील सरस्वती नदी.

इतर विषय—१ महादेवाचे मूळ स्वरूप, २ रहस्य-सिद्धान्तमंडन, ३ गोत्रप्रवरांचा ऐतिहासिक विचार, ४ भिन्नशास्त्रीय विवाह (मंडन) इत्यादि.

विडम्बन काव्ये—१ मोहरमाची पांचवी तारीख, २ माझी कुमारी कविता इत्यादि.

घुले, महामहोपाध्याय भाऊशास्त्री तथा सीतारामशास्त्री हरिराम—(जन्म स. १८२८—मृत्यु स. १९२५) नागपूरचे सुप्रसिद्ध पंडित.

यांचे घराणे काशीहून नागपुरास आले. यांचे अध्ययन काशी येथे चुलते चिंतामणशास्त्री, भिकोबा पाठक व नागपूर येथे रंगाचार्य यांचेपाशी झाले. हे सदाशिवभट्टांचे

नातू. हे व्याकरण व मंत्रशास्त्रांत प्रवीण होते. यांचा वंशवेल—गंगारामभट्ट—भैरवभट्ट—अनंतभट्ट (महाभारत टीका—दुर्बोधचंद्रिकाकर्ते)—धुंडिराजभट्ट (यांचे घराणे मथुरेत आहे. यांनी सप्तशतीवर दशोद्धार नांवाची टीका केली), बाळकृष्णभट्ट (अनंतभट्टाचे दुसरे पुत्र)—आत्मारामभट्ट—गोविंदभट्ट—रामकृष्ण (मलमासटिप्पणी व नामस्मरण मीमांसाकर्ते)—सदाशिवभट्ट (वैय्याकरण-केसरी), हरिराम—भाऊशास्त्री तथा सीताराम—कृष्णशास्त्री (हयात).

यांनी शेखरविरचितसंग्रह (शब्देन्दुशेखरटीका) व गेरणी (पा. सू. १. ३. ६७) सूत्रावर गजसूत्रवृत्ति नांवाची टीका लिहिली.

हे १९१८ साली महामहोपाध्याय झाले. हे वयाच्या ९८ व्या वर्षी वारले. हे संस्कृतांत कविता सहज करीत. यांच्या घराण्यातील पूर्वजांना काशी येथे व्यास व अश्वत्थामा यांचे साक्षात् दर्शन झाले होते अशी काशीस आख्यायिका आहे.

घुले, सदाशिवभट्ट रामकृष्णभट्ट—(जन्म स. १७७९—मृत्यु स. १८५४) सुप्रसिद्ध वैय्याकरण व पंडित.

पुण्याकडे नागोजाभट्टांची परंपरा नीळकंठशास्त्री थते यांनी आगली त्याप्रमाणे यांनी ती परंपरा नागपूर येथे आणली. यांनी बालसरस्वती रानडे यांच्या गुरूवे गुरू काशीनाथशास्त्री अष्टपुत्रे यांचा वादांत पराभव केला होता असे म्हणतात. हे नागपूर येथे आल्यानंतर अंध झाले. यांचे शिष्य रंगाचार्य (मृत्यु स. १८८५ सुमार). यांचे ग्रंथ—१ शब्देन्दुशेखरावरील टीका सदाशिवभट्टी, २ पतितोद्धार-मीमांसा.

यांनी व्याकरणशास्त्रावरील वादांत जय मिळविल्याने यांना अमृतराव पेशव्यांनी वैय्याकरणकेसरी ही पदवी दिली होती (नीरजोत्थास, डिसें. १८९२).

घोले, डॉ. विश्राम रामजी—(जन्म स. १८३३ एप्रिल १४—मृत्यु स. १९०० सप्टें. १०) शस्त्रक्रिया करणारे पुण्यांतील सुप्रसिद्ध डॉक्टर व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

यांचे घराणे मराठेशाहीपासूनच लष्करी पेशाचे होते. अंजनवेलचा गोपाळगड यांच्या पूर्वजांच्या गोपाळ या

नांवाने प्रसिद्ध आहे. गोपाळ—संभाजी—रामजी—विश्राम असा यांचा वंश आहे.

यांच्या पित्याचे नांव रामजी संभाजी घोले. हे चवदाव्या पलटणीतील जमादार होते. हे मूळचे चिपळूणचे राहणारे. जातीने यादव कुळांतील गोपाळ म्हणजे गौळी. यांचा जन्म वेंगुल येथे झाला. त्या वेळी यांचे वडील आपल्या पलटणीसह वेंगुल येथे होते. त्यांची बदली सिंध प्रान्तांत झाल्यावर हे आपल्या आजोळी टिटवें (जि. ठाणे, निजामपूर प्रान्त) येथे राहिले. वयाच्या सोळाव्या वर्षानंतर हे दापोलीस आपल्या मामाकडे गेले. ते तेथे पेन्शनर सुभेदार होते. तेथे हे मराठी शाळेत जाऊ लागले. पुढे यांच्या वडिलांची पलटण पुण्यास आली तेव्हा हे पुण्यास आले व तेथे रे. मिचेल यांच्या इंग्रजी शाळेत यांचे इंग्रजी शिक्षण सुरू झाले. तेथे यांचे सहाध्यायी भिकाजी अमृत चोभे होते. वडिलांची बदली मुंबईस झाल्यावर हे तेथील मनीस्कूलमध्ये सहा महिने इंग्रजी शिकले व पांच रुपये दरमहावर सेकंड ग्रेड अप्रेंटिस म्हणून नोकरीस लागले (१८५२ मे १८).

ठाणे सिव्हिल इस्पितळ, चौदावी पायदळ पलटण कराची, सातवी पायदळ पलटण, बाटलीवाला इस्पितळ मुंबई अशा क्रमाने चढत जाऊन स्टूडेंट अप्रेंटिस म्हणून यांना मुंबईच्या ग्रॅट मेडिकल कॉलेजांत अभ्यास करण्याची परवानगी मिळाली. तेथून हॉस्पिटल असिस्टंटची परीक्षा उत्तीर्ण होऊन प्रथम मुंबई व नंतर पुणे येथे जनरल ड्यूटीवर यांची नेमणूक झाली (१८५७ जुलै). अहमदनगर, सोलापूर, ग्वाल्हेरजवळ सिद्धूर, बुंदेलखंड, राणीपूर (महाराष्ट्र), झांशी, ललितपूर वगैरे ठिकाणी युरोपियन पलटणीचे डॉक्टर म्हणून हे बंडाच्या ऐन वणव्यांत व भोंवती गोळी लागून लोक मरत असता काम करीत होते.

असेच नोकरीनिमित्त लष्कराबरोबर अनेक ठिकाणी हिंडून पुढील परीक्षांचा आणखी अभ्यास करण्याकरिता हे मुंबईच्या ग्रॅट मेडिकल कॉलेजांत दाखल झाले (१८६८ नव.). उत्तम शस्त्रक्रिया करणारा व्हावे अशी यांची महत्त्वाकांक्षा होती. त्याप्रमाणे एल्. एम्. ची परीक्षा उत्तीर्ण होऊन (१८६९ सप्टें. २३) यांची असिस्टंट सर्जन म्हणून नेमणूक झाली. कुमठा, वसई व पुणे येथे यांची नोकरी झाल्यावर हे सेवानिवृत्त झाले (१९ एप्रिल १८८९). नोकरीच्या अवधीत पुण्याच्या बैरामजी जिजीभाई मेडिकल स्कूलमध्ये हे शस्त्रक्रियाशिक्षकाचे

कामहि कांहीं दिवस करीत असत. यांना प्रथम राव-साहेब (१८८४), नंतर रावबहादूर (१८८७) अशा सदस्या देऊन सरकारने यांचा गौरव केला. हिंदुस्थानच्या व्हाइसरॉयचे ऑनररी सर्जन व मुंबई युनिव्हर्सिटीचे फेलोहि यांना नेमण्यांत आले. १८७४-८२ पर्यंत यांनी पुणे येथे नोकरी करीत असतां १२३२ शस्त्रक्रिया केल्याचा दाखला उपलब्ध आहे.

हे पुणे नगरपालिकेत १६ वर्षे सभासद व कमिशनर होते. पुणे नगरपालिकेने गव्हर्नर लॉर्ड रे यांच्या हस्ते पुणे येथे जी उद्योगशाळा उघडली तिचे श्रेय यांना आहे. त्याबाबत यांचे सहकारी माधवराव कुंटे होते. खडक-वासल्याचे पाणी पुण्याला पुरविण्याची योजनाहि यांचीच होय.

हे एकेश्वरमतवादी असून मूर्तिपूजेच्या विरुद्ध होते; तथापि हे सत्यशोधक नव्हते. यांनी आपली मयत कन्या व पूज्य वडील यांच्या स्मरणार्थ पुणे बुधवारांत कोतवाल-चावडीजवळ व दादवाल्याच्या पुलाजवळ अशीं दोन कारंजीं व हौद बांधले आहेत. त्या वेळीं बापुसाहेब मेहेंदळे यांनी रोगपरीक्षा व यांनी शस्त्रक्रिया करावी अशी प्रसिद्धी होती. हे शेवटपर्यंत लोकांच्या उपयोगी पडण्यास अत्यंत तत्पर असत.

यांचे ग्रंथ— १ संसर्गजन्य रोग (१८६५), २ आवर्षण (१८८१), ३ Agricultural Reform in India (१८८१), ४ हवापाणी (वसंत व्याख्यान-मालेंतील तीन व्याख्याने).

घोष, अरविंद—(जन्म स. १८७२ ऑगस्ट १५) विख्यात क्रान्तिकारक, राजकारणी, इंग्रजी भाषेतील लेखक, कवि, जगविख्यात योगी आणि विशेषतः एका अभिनव तत्त्वज्ञानाचे प्रवर्तक.

यांचे वडील कृष्णधन घोष हे अलोपथीचे डॉक्टर होते. यांचे प्राथमिक शिक्षण दार्जिलिंग येथे झाल्यावर वयाच्या सातव्या वर्षी यांना यांच्या दोन बंधूसह शिक्षणाकरिता इंग्लंडास पाठविण्यांत आले व तिकडे मॅचेस्टर येथे एका मिशनऱ्याच्या घरी ठेवण्यांत आले. पुढे लंडनच्या सेंट पॉल स्कूलमध्ये पांच वर्षे अभ्यास केला. तेथे शिष्यवृत्ति मिळवून केम्ब्रिजच्या किंगज कॉलेजांत हे गेले आणि भाषाविषयक परीक्षेत पहिल्या वर्गात उत्तीर्ण झाले. तेथे यांनी फ्रेंच भाषेचाहि चांगला

अभ्यास केला. आय. सी. एस्. च्या परीक्षेत हे ग्रीक व लॅटिन भाषांत गुणानुक्रमे दुसरे आले. पण आवश्यक असणाऱ्या अश्वारोहण परीक्षेत हे दाखल न झाल्याने यांची ती परीक्षा हातची गेली. मग हे बडोदा राज्यांतील वरिष्ठ नोकरांत दाखल झाले (१८९३).

तेथे क्रमाने रेव्हेन्यु, नंतर शिक्षण, पुढे बडोदा कॉलेजांत इंग्रजीचे प्राध्यापक व व्हाइस-प्रिन्सिपलचे कामहि यांच्यावर सोंपविण्यांत आले. तेथे असतां यांचे लक्ष हिन्दवी भाषा, संस्कृति व धर्म यांकडे वेधले. हे इंग्लंडांतून इकडे आले तेव्हां अन्तर्बोध्य इंग्रज बनले होते. जन्मभाषासुद्धा धड येत नव्हती. पण यांची दृष्टि पालटत चालली. वाचनाबरोबर यांनी लेखनकार्यहि सुरू केले. यांच्या इंग्रजी कविता यांच्या कॉलेजच्या मासिकात प्रसिद्ध होत. यांचे रामायण व भारत यांच्या कांहीं भागांचे भाषान्त फारच यथातथ्य असल्याची प्रशंसा इंग्रजीत यथार्थ भाषान्तर करणारे म्हणून प्रसिद्ध असले. या रमेशचंद्र दत्तांनी केलेला आहे.

बडोदा सरकारच्या नोकरांत असतां यांना उघडपणे हिंदुस्थानच्या राजकारणांत भाग घेणे शक्य नव्हते; तथापि यांनी मुंबईच्या ' इंदुप्रकाश ' दैनिकांत त्या वेळच्या राष्ट्रसभेच्या सवाल धोरणावर टीका करणारी लेखमाला सुरू केली. स्वातंत्र्याकरितां सरकारला अर्जविनंत्या करण्याच्या भलत्या मार्गापासून परावृत्त होण्याचा त्यांतील उपदेश इतका कणखर पण तर्कशुद्ध असे की, शेवटी यांना आपली लेखमाला बंद करावी लागली.

बडोद्यास असतां यांचा विवाह भूपालचंद्र बसू यांची कन्या मृणालिनी यांच्याशी झाला. पण ऐहिक आयुष्य सुखांत घालविण्याकडे यांचा ओढा पहिल्यापासूनच नव्हता. यांचा आपल्या पत्नीशीं मधूनमधून झालेला पत्रव्यवहार आतां प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांत मातृभूमीला स्वातंत्र्य प्राप्त करून देण्याची, स्वदेशवांधवांना सुस्थितीस नेण्याची व अखेर ईश्वरी साक्षात्कार करून घेण्याची यांची जळजळीत तळमळ दिसून येते.

बडोद्यालाच यांनी योगाभ्यासास सुरुवात केली. नर्मदा कांठीं ब्रह्मानंद नामक कोणी योगी राहत असत. भेटीस आलेल्या कोणाकडेहि ते कधीं पाहत नसत. पण ते यांच्याकडे यांची ओळख पटूनच कीं काय एकाग्रतेनें पाहत. त्यांच्या एका शिष्याकडून हे प्रथम प्राणायाम शिकले. नंतर श्री. विष्णु भास्कर लेले नांवाच्या

गद्गाभाष्ट्रीय योगाभ्यासी गृहस्थाकडूनहि यांनी १९०८ च्या सुमारास कांहीं मार्गदर्शन घेतलें. समाधीचा किल्ली यांनी त्यांचेपासून समजावून घेतली. इतके दिवस यांना मन एकाग्र करितां येत असे, पण तें विचाररहित मूक करितां येत नसे. श्री. लेले यांनी यांना तीन दिवसांत ती विद्या शिकविली व यांना ईश्वरी आदेशावर अवलंबण्यास सांगितलें.

बंगालमध्ये नवशिक्षितांत इंग्रजांच्या प्रत्येक गोष्टीला प्रतिक्रिया सुरू झाली होती. त्यांतच वंगभंगामुळे अगदी अनपेक्षित अशी भर पडली. त्यामुळे बंगाल व सर्व हिंदुस्थानभर भयंकर आंदोलन सुरू झालें. अशा वेळी यांना बडोद्यांत नोकरी करीत स्वस्थ राहवेना. यांनी तेथील नोकरी सोडली, हे कलकत्त्यास दाखल झाले (१९०६) आणि राष्ट्रीय शिक्षण देण्याकरितां नवीन निघालेल्या नॅशनल कॉलेजचे उदरंभर वेतनावर प्रिन्सिपल झाले. तेथे असतां यांनी आपलें सुप्रसिद्ध 'वन्दे मातरम्' हें साप्ताहिक पत्र सुरू केलें. त्यांतील लेखाबद्दल सरकारने यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला भरला, पण त्यांत हे निर्दोषी ठरले.

यांच्या राजकीय स्वातंत्र्याच्या घोषणेचीं दोन अंगे होती. एक पूर्ण स्वातंत्र्य आणि दुसरें आध्यात्मिक राष्ट्रीयत्व. वसाहतीचे स्वराज्यापेक्षा पूर्ण स्वातंत्र्यांतील व्यापक अर्थ स्पष्ट होता. पण यांच्या आध्यात्मिक राष्ट्रीयत्वाची कल्पना लोकांना सहज पटणें अशक्य होतें. आपल्या राष्ट्रीय चळवळीचा नेता ईश्वर असून पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या मायापटलाचा भेद-छेद करून सनातन धर्माची प्राणप्रतिष्ठा भूतलावर करणें हें त्या चळवळीचें ध्येय आहे, असें हे प्रतिपादन करीत. मिदनापूरच्या प्रान्तिक अधिवेशनांत हे भेद प्रथम व्यक्त झाले व सुरतेच्या राष्ट्रसभेच्या वेळी त्यांना तीव्र स्वरूप आलें (१९०७). सुरतेचें अधिवेशन उघडल्यानंतर त्यांतील जहाल लोकांच्या परिषदेचें अध्यक्षस्थान यांनी घेतलें. तेथून बंगालकडे परततांना यांनी स्वपक्षाचें समर्थन करणारीं बडोदें, मुंबई, पुणें वगैरे अनेक ठिकाणां व्याख्यानें दिलीं. हे केवळ कंठघंटारवानें वक्तृत्वाचे प्रदर्शन न करतां शान्तपणें व हलक्या आवाजांत पण तर्कशुद्ध व हृदयस्पर्शी भाषण करणारे वक्ते होते. त्यामुळे यांचें भाषण ऐकण्याकरितां जमलेल्या प्रचंड समुदायांत परभावधीची शान्तता नांदत असे. आधीच 'वन्दे मातरम्' मधील यांच्या लेखांनी लोक भारले गेले होते. आतां तर यांचें प्रत्यक्ष दर्शन घडणार व यांच्या तोंडून व्याख्यान ऐकावयास मिळणार

म्हणून लोकांच्या मनांत राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेला नुसता पूर आला होता. १९०७ च्या खटल्यांतून यांची सुटका झाल्यावर रवीन्द्रनाथ टागोरांनी 'Aurobindoo, Accept the Salutations of Ravindra' ही कविता यांना उद्देशून प्रसिद्ध केली.

याच वेळी बंगालमध्ये राजकीय अत्याचार सुरू झाले. त्यांत यांचे बरेच सहकारी व यांचा भाऊ बरीन्द्र हाहि होता. सरकारला या चळवळीचा हे आत्मा वाटूं लागले. त्यांत यांना एक वर्ष कच्चा तुडंगवास सोसावा लागला. यामुळे यांच्या जीवनाला निराळें वळण लागून हे गूढवादी महायोगी बनले. तेथे यांना साक्षात्कारहि झाला. तेथे हिंदुधर्मातील तत्त्वांची सत्यता ईश्वरानें आपणास पटविली आणि त्याचा प्रचार करण्याचें कर्तव्य आपणाकडे सोंपविलें, अशी यांची श्रद्धा झाली.

माणिकतोळा बाँब कटाच्या खटल्यांत बाबू चित्तरंजन दास यांनी यांच्या बचावाचें काम केलें. राजकीय स्वातंत्र्याचें ध्येय प्रचलित करणें हा राजकीय गुन्हा नव्हे, या मुद्यावर त्यांनी विशेष भर दिला. शेवटीं एक वर्षाच्या बंदिवासानंतर हे निर्दोषी सुटले (१९०९).

बाहेर आल्यानंतर राजकीय कार्य विशेषच बिकट झाल्याचें यांना आढळलें. दडपशाहीमुळे यांच्या अनुयायांची पांगापांग झाली होती, यांचा 'वन्दे मातरम्' छापखाना देखील जप्त झाला होता. तेव्हां यांनी 'कर्मयोगिन्' हें इंग्रजी व 'धर्म' हें बंगाली साप्ताहिक सुरू केलें, आणि राजकीय प्रश्नांइतक्याच तीव्रतेनें आध्यात्मिक प्रश्नांचीहि चर्चा मोठ्या जोरानें चालू ठेवली. सरकारच्या दडपशाहीच्या धोरणाचा प्रतिकार म्हणून यांनी स्वदेशी व बहिष्कार या चळवळींना भरपूर पाठिंबा दिला, दक्षिण आफ्रिकेतील म. गांधींच्या निःशस्त्र प्रतिकारालाहि भरपूर पाठिंबा दिला, आणि त्याचबरोबर गीता, उपनिषदे वगैरे वाङ्मयाचें मंथनहि सुरू ठेवलें.

पण एकीकडे अत्याचारी चळवळीनें जनतेला अगदी सतावून सोडण्याचें सरकारी धोरण आणि दुसरीकडे आपला द्विविध कार्यक्रम अमलांत न येण्याची परिस्थिति पाहून यांचें मत कच खाऊं लागलें. यांना सरकार हद्दपार करणार अशाहि अफवा ऐकूं येऊं लागल्या. शेवटीं उत्तरपारी येथील भाषणांत 'आमची चळवळ केवळ राजकीय नाही, तर ती धार्मिकहि आहे. सनातन धर्माचें पुनरुत्थान याच व्यापक अर्थानें ती चळवळ केली पाहिजे' असा संदेश देऊन हे राजकारणांतून निवृत्त झाले.

प्रथम पाँडेचरी येथे एका मित्रासह जाऊन राहू लागले (१९१०). पण हे यांचे फ्रेंचांच्या हद्दीतील गमन विशेष संशयास्पद झाले. मात्र यांच्यावर या वेळीं भरलेला तिसरा खटला निष्फळ ठरला.

पाँडेचरीच्या एकान्तांत राहू लागतांच यांचे आध्यात्मिक क्षेत्राचा इतका विकास झाला की, यांना हिंदुस्थानांतील राजकीय कार्याची धुरा वाहण्याचे काम अगदीं कःपदार्थ वाटू लागले. तेथे राहू लागतांच यांच्याभोंवतीं 'योगाश्रम संस्था' जणू आपोआप येऊन उभी राहिली. यांना पॉल व मिरा रिचर्ड हे दोन युरोपियन सहाध्यायी येऊन मिळाले. तेथे यांनीं सुरू केलेल्या 'आर्य' या इंग्रजी मासिकावर संपादक म्हणून यांच्याबरोबर त्या दोघांची पहिल्यापासून नावे असत (१९१४-२१). नंतर पॉल हे हिंदुस्थान सोडून गेले तरी मिराबाई येथेच राहिल्या. त्या योगाभ्यासाबरोबर आश्रमाचा विकास व व्यवस्था पाहण्याचे कामहि करीत असतात. तेथे ३०० वर साधकांना राहण्याची व अभ्यासाची सर्व सोय आहे. सर्व जगांतील व नाना व्यवसायांतील साधक स्त्रीपुरुष येथे येतात व अभ्यास करतात. हे त्यांना वर्षातून एकदां दर्शन देतात. साधकांच्या अभ्यासाची व्यवस्था मिराबाई पाहत असल्याने यांच्यामुद्धां सर्व लोक त्यांना माता (Mother) म्हणून संबोधतात.

लो. टिळकांनीं मंडालेहून सुटल्यानंतर यांना बोलाविले असतां यांनीं उत्तर दिले की, "ईश्वर प्रत्येकाला एकवार कार्याची संधि देतो, त्या वेळीं आपण आपले कर्तव्य पार पाडावे. तो काळ गेला कीं आपण दुसऱ्या माणसाकरितां जागा खालीं करावी."

यांचे तेथील कार्य तत्त्वज्ञ, योगाभ्यासी, कवि, द्रष्टा किंवा जगदुद्धार करणारा महामनस्वी अशा अनेक दृष्टींनीं अत्यंत विचारार्ह आहे. यांची विचारसरणी स्वतंत्र आणि अगदीं नवी आहे. यांच्या या विषयावरील प्रमुख ग्रंथांचे नांव 'The Life Divine' (ईश्वरी जीवित) असून यांनीं कल्पिलेल्या योगमार्गाचे नांव 'Creation of Superman' (अतिमानुष निर्मिति आणि तद्वारा मानव जातीचे एकीकरण) आहे. या कार्यसिद्धीची प्रक्रिया म्हणजे 'ईश्वरी संज्ञान जगांत अवतारण करणे.' यांच्या तात्त्विक विचारांचे दिग्दर्शन असे—यांचे ब्रह्म केवळ शान्त नसून गतिमय आहे, यांना मायावाद मान्य नसून लीलावाद मान्य आहे. ब्रह्म हे चैतन्य,

आनंद, परमन, मन, जीवात्मा, प्राण व अखेर जड यांत अवतरते. या पायऱ्यांना हे अनुक्रमे परमात्मा, आत्मा, ईश्वर, पुरुष, मन, जीव, प्राण व जड हीं नावे देतात. अशाच क्रमाने त्याचा उपसंहार होतो. मनुष्य हा मनःप्रधान असून तो परमात्म्यापर्यंत उत्क्रान्त व्हावयाचा आहे. या उत्क्रान्त होण्याच्या प्रयत्नाद्धा योग असे म्हणतात. पातंजल योगाचे ध्येय दुःखपरिहार, विवेकानंदाच्या राजयोगाचे ध्येय परमानंदाचा अनुभव, तसे यांच्या योगाचे ध्येय जगाला परमात्मरूप करणे असे आहे. म्हणून यांनीं आपल्या योगाचे नांव मनुष्याला परमात्मा बनविणारा—'समन्वययोग' असे ठेविले आहे.

हे इंग्रजी भाषेतील उत्कृष्ट कवि आहेत. यांनीं काव्य-विषयक अगदीं नव्या कल्पना प्रगट केल्या आहेत. तसेच ठरीव पद्धतीहून यांची कविता अगदीं वेगळ्या पेहरावांत लोकांच्या पुढे आली आहे. शब्द, वाक्प्रचार आणि छंद हे सर्व यांच्या कवितांत बदललेले आढळतात. ब्रह्मानंदापर्यंत कविप्रतिभा मार्ग काढीत राहिल आणि ती शेवटी ब्रह्मानंदांत रंगेल असे हे काव्याचे ध्येय मानतात. हे ध्येय सन्तकवींच्या ध्येयारारखे आहे. पण सन्तकवींच्या काव्यांत दृश्य जगाबद्दल दिसत असलेली उपेक्षा यांना मान्य नाही. कारण यांच्या मते दृश्य जगांत परमात्मा आविष्कृत होणार असल्याने जगांतील आनंदस्वरूपांत कलाद्वारां रंगून जाणे हे परमार्थ साधन होय. सन्तकवींनीं फक्त भक्तिरसच आळविला, पण सर्व रस आळवून त्यांच्या द्वारे एकच ब्रह्मानंद प्रतीत करणे हा कलाक्षेत्रांतील यांचा विशेष आहे. 'काव्य' या नावाची विस्तृत लेखमाला यांनीं आपल्या आर्य मासिकांत प्रसिद्ध केली आहे (१९१८-२०). शिवाय यांनीं ऋग्वेदासारख्या प्रचण्ड महाकाव्याचा आध्यात्मिक पद्धतीचा अर्थ लावून प्रसिद्ध केला. तो अर्थ वाचकांना मोठा कल्पनारम्य होऊन बसला आहे. तसेच यांचा गीतेवरील ग्रंथ यांच्या अगदीं अभिनव तत्त्वज्ञानाची स्पष्ट कल्पना आणून देण्यास समर्थ आहे. हा अभिनव तत्त्वज्ञानाचा आविष्कारच यांच्या आयुष्याचे सारसर्वस्व म्हणून सांगता येईल.

यांचे लेखन जितके प्रचंड तितकेच सहज समजण्यास कठीण आहे. तथापि यांचे इंग्रजी भाषेवरील प्रमुख अवर्णनीय आहे.

यांचे प्रमुख ग्रंथ—

(1) The Life Divine, (2) Lights on Yoga, (3) The Riddle of this World, (4) Yogic Sadhan, (5) Ahana (ऋवितासंग्रह), (6) Love and Death (ऋविता), (7) The Objects of Yoga, (8) The Ideal of the Karmayogin, (9) Brain of India, (10) Renaissance in India, (11) Self-Determination, (12) Superman, (13) Ishopanishad, (14) Essays On the Gita, (15) The Mother.

घोष गिरीशचंद्र—(जन्म स. १८२९-मृत्यु स. १८६९) सुप्रसिद्ध इंग्रजी संपादक व लेखक.

ग्रंथ—रामदुलाल डे (चरित्र) १८६८. वर्तमानपत्रे—दि बंगाल रेकार्डर (१८४९). बंगाली (१८६१).

घोष, डॉ. धर्मदास—(जन्म स. १८९१-मृत्यु स. १९३९) परराष्ट्रीय वकील म्हणून काम करणारे पहिले हिन्दी अॅडव्होकेट. स. १९३१ साली त्यांची कलकत्त्यास स्पेनकरिता 'व्हाइस कॉन्सल' म्हणून नेमणूक झाली. हिंदुस्थान सरकारने ब्रिटिश सरकारच्या परवानगीने यांना फ्रान्स सरकारच्या अधिकाराखालील स्पेनचे कलकत्त्यांतील 'व्हाइस कॉन्सल' म्हणून मंजुरी दिली. ककिनाच्या राजकन्येशी यांचा विवाह झाला होता.

हे सच्छाल व माणुसकीला धरून वागणारे होते. पुष्कळशा व्यायामविषयक व सामाजिक संस्थांशीहि यांचा संबंध होता. 'वलकत्ता क्लब'चे हे प्रमुख सभासद होते. कलकत्ता बॉय स्काउट्स संस्थेशी यांचा स्काउट मास्टर म्हणून संबंध घडून आला. तेथील 'बस्ती बॉइज कॅम्प'ला यांनी पुष्कळ मदत केली. आपल्या उज्ज्वलकुमार नामक मृत एकुलत्या एक मुलाचे स्मरणार्थ गरीब मुलांचे संगोपन करणारी एक संस्था सुरू करावी अशी त्यांची इच्छा होती. परंतु ही इच्छा सत्य-सृष्टीत येण्यापूर्वीच रक्तदाब वाढून यांचा अंत झाला.

१. घोष, मनमोहन—(जन्म स. १८४४-मृत्यु स. १८९६) सुप्रसिद्ध कायदेपंडित व राष्ट्रसभेचे पुढारी.

हे डाक्का जिल्ह्यांतील विक्रमपूरच्या पुरातन कायस्थ घराण्यांतील रामलोचन घोषांचे पुत्र. हे राजा राममोहन राय यांच्या स्नेहार्पका होते. यांचे शिक्षण कृष्णनगर

कॉलेजिएट स्कूल व प्रेसिडेन्सी कॉलेज, कलकत्ता, येथे झाले.

यांनी 'इंडियन मिरर' नावाचे नियतकालिक सुरू केले (१८६१). हे इंग्लंडला आय. सी. एस्. होण्याकरिता गेले. पण ती परीक्षा न देता बॅरिस्टर हाऊन परत आले (१८६६). हे पहिले हिन्दी बॅरिस्टर होत. १८८५ मध्ये हिन्दी प्रश्नावर माहिती देण्याकरिता बंगालचे प्रतिनिधि म्हणून यांना इंग्लंडला धाडण्यांत आले. राष्ट्रसभेत न्याय व अंमलबजावणी खात्याची विभागणी करण्याच्या ठरावावर बोलण्यास यांनी सुस्वात केली. कलकत्ता विश्वविद्यालयाचे हे फेलो होते.

स. १८८८ साली अलाहाबाद काँग्रेस अधिवेशनाशी यांचा संबंध आला. पब्लिक सर्व्हिसेस संबंधाचा ठराव यांनी काँग्रेसपुढे मांडला. न्याय व अंमलबजावणी खाते या प्रश्नांचा खास अभ्यास यांनी केला होता. स. १८९५ साली पुणे अधिवेशनांत या विषयावरील ठराव यांनी काँग्रेसपुढे मांडला. या खात्याचे एकीकरणावरच हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश सत्ता अधिष्ठित झाली आहे, हे मि. जेम्स ह्यांचे गुप्त पत्रक यांनी या काँग्रेसमध्ये बऱ्हेर फोडले. स. १८९६ च्या कलकत्ता अधिवेशनांत यांच्या मृत्यूबद्दल दुखवट्याचा ठराव पास करण्यांत आला (राष्ट्रीय सभेचा इतिहास, पा. ११३).

२. घोष, मनमोहन—(जन्म स. १८६९-मृत्यु स. १९२४) इंग्रजी भाषेत कविता करणारे सुप्रसिद्ध बंगाली कवि.

भागलपूर हे यांचे जन्मस्थान. वयाच्या सातव्या वर्षीच यांना आपले बंधु-श्री. अरविंद घोष-यांचेबरोबर इंग्लंडला पाठविण्यांत आले. प्रथमतः मॅचेस्टर गार्डियन स्कूल व नंतर लंडनच्या सेंट पॉल्स स्कूलमध्ये यांना ठेवण्यांत आले. अशा तऱ्हेने जवळ जवळ अठरा वर्षांच्या दीर्घ कालावधीनंतर हे ऑक्सफर्डचे पदवीधर होऊन हिंदुस्थानला परतले (१८९४). या कारणाने आपल्या स्वतःच्या देशांतील आचारविचारांशी व भावनांशी यांना कधीहि समरस होता आले नाही. स्वतःच्या मातृभूमीतच एकाद्या वनवाश्याच्या मनःस्थितीत यांनी आपले सर्व आयुष्य घालविले व शेवटपर्यंत परत इंग्लंडला जाण्याचा ध्यास यांना सोडता आला नाही.

हिंदुस्थानांत परत आल्यावर कलकत्त्याच्या प्रेसि-

डेन्सी कॉलेजमध्ये हे इंग्लिशचे प्रोफेसर बनले. ज्ञानाच्या कोणत्याहि शाखेचे काव्यांत रूपान्तर करण्याच्या यांच्या अतुल धाटणीमुळे हे लवकरच अतिशय लोकप्रिय झाले.

परंतु या सर्व कार्यात यांचे दुःखी मन कधीहि समाधान पावू शकले नाही. त्यांतच यांना आपल्या पत्नीच्या मृत्यूचा धक्का बसला व हे हृदयविकाराने मृत्युमुखी पडले.

परंतु यांची सर्व कविता मात्र यांचे नांव अनंतकाळपर्यंत चिरस्थायी करण्याइतकी उच्च दर्जाची आहे. ऑक्सफर्डला असतांनाच यांनी बिन्सन, स्ट्रफन फिलिप्स, आर्थर क्रिप्स या आपल्या कविमित्रांचे सहकार्याने Primavera नांवाचा कवितासंग्रह प्रसिद्ध केला. 'ऑर्डिंग्टन, सिमॉन्ड्स, ऑस्कर वाइल्ड, अर्नेस्ट डॉन्सन या सुप्रसिद्ध लेखकांच्या मैत्रीचा लाभहि यांना लंडन येथेच झाला. यानंतर यांनी Love Songs and Elegies हे आपले पुस्तक प्रसिद्ध केले (१८९८) व त्याच्या पुढच्याच वर्षी 'The Garland' मध्ये यांच्या तीन कविता संग्रहीत करण्यांत आल्या.

यांच्या मृत्यूनंतर यांचे कविमित्र लॉरेन्स बिन्सन यांनी यांच्या कांही अप्रसिद्ध कविता Songs of Love and Death (१९२६) या नांवाखाली एकत्रित केल्या. यांचे उरलेले अप्रसिद्ध साहित्य यांच्या मुलींनी कलवत्ता युनव्हर्सिटीला देऊन टाकले.

प्रणय, मृत्यु, निसर्ग यांपैकी कोणत्याहि विषयांवरील यांची कविता घेतली असतां शास्त्रशुद्धता, प्रमाणबद्धता व दुःखाची एक कारुण्यपूर्ण छटा या गोष्टी त्यांत प्रामुख्याने आढळून येतात. भावनाप्रवणता हा एक गुण सोडून दिला तर यांच्या सर्व कविता ध्वनि व धाटणी या दोन्ही दृष्टींनी पाश्चिमात्य पद्धतीच्या आहेत. हिंदुस्थानांत असतांनामुद्धा यांच्या निसर्गाचे वर्णनांत बीच, ओक, पॉपलर या विलायती वनस्पतींचे उल्लेख येतात. अर्थातच पाश्चात्य विचाराचा आयुष्याच्या महत्त्वाच्या भागांत पडलेल्या छायेचा हा परिणाम होता. इतके असूनहि यांच्या कवितेंतील अभिजातपणा-मुळे हिंदी काव्यक्षेत्रांतहि यांचे नांव अमर आहे.

घोष, मोतीलाल—(जन्म स. १८४५-मृत्यु स. १९२२ सप्टें. ५) कलकत्त्याची अभूतबशारपत्रिका व इंडियन स्पिरिच्युअल मॅगेझिन यांचे विख्यात संपादक.

स्वःच्या संपादकाला आवश्यक असणारे समयसूचकता,

हजरजबाबीपणा, निर्भयपणा आणि अन्तःप्रेरणा वगैरे गुण यांच्याजवळ भरपूर होते. इतर लेखकांनी लिहिलेल्या भाराभर मजकुराचे कार्य यांचे एखादे लहानसे मर्मभेदक वाचक करू शकत असे. अन्योक्ति हे तर प्रतिस्पर्ध्याला नामोहरम करणारे यांचे अमोघ शस्त्र होते.

यांची तीव्र स्मरणशक्ति प्रतिस्पर्ध्याला चीत करण्याचे वेळी यांना अचूक उपयोगी पडे. यांच्या तीव्र स्मरणशक्तीला बळी पडलेले यांचे सर्वांत मोठे शत्रु म्हणजे, हिंदुस्थानचे व्हाइसर्गेय लॉर्ड कर्झन होत. त्यांनी कलकत्त्यास पदवीदानप्रसंगी सत्यवक्तेपणा हा पाश्चात्यांचा सर्वांत मोठा सद्गुण म्हणून वर्णिला आणि पौर्वात्य त्या गुणाला पारखे आहेत असे प्रवचन झोडले. या वेळी यांनी तत्काल 'प्रॉब्लेम्स ऑफ दि फार ईस्ट' या त्यांच्या पुस्तकांतील वरील विधानास विसंगत असणारे उतारे प्रसिद्ध केले. ते उतारे चक्र सिद्ध करून देत होते की, पाश्चिमात्यांच्या सत्यप्रियतेची तरफदारी करून पौर्वात्यांना खोटे बोलणारे असे उघडउघड म्हणणारे हे गृहस्थहि भरपूर खोटे बोलणारे आहेत. या यांच्या खोटे बोलण्यासंबंधीचे त्यांच्याच ग्रंथांतील उतारे प्रसिद्ध करण्याच्या कल्पनेने त्या वेळी लोकांची भरपूर करमणूक झाली आणि यांचे सर्वत्र कौतुक झाले. असे नमुनेदार प्रसंग यांच्या संपादकीय आयुष्यांत पुष्कळच घडले.

यांचे बंधु बाबू शिशिरकुमार घोष यांच्यानंतर हे पत्रिकेचे संपादक बनले. हे पत्र प्रथम बंगालीत प्रसिद्ध होत असे. पण व्हर्नाक्युलर प्रेस अॅक्टमधून सुटण्याकरिता ते पंधरा दिवसांत इंग्रजी करण्यांत आले.

यांच्या पत्राने उघडकीस आणलेली रहस्ये ज्या पक्षासंबंधी असत त्यांचे मनांतसुद्धा यांच्याबद्दल आदर कमी होत नसे. कारण, यांची लेखनपद्धति वरवर, खेळकर आणि कोणाच्याहि मनाला न बोवणाऱ्या विनोदाने युक्त असे. तसेच ज्यांच्या विरुद्ध यांनी लिहिले असेल, त्यांच्या गुणग्रहणाच्या वेळीहि हे तितकेच मोकळेपणाने लिहीत.

राज्यघटनेचे पूर्ण ज्ञान, मार्गदर्शन करण्याची पात्रता, हक्काबद्दल जागरूकता आणि राष्ट्रीय हिताच्या ध्रुव ताऱ्याकडे अचल दृष्टि यांमुळेच वृत्तपत्रकारांचे आयुष्य यशस्वी होते याचे हे मूर्तिमंत उदाहरण होत. यांचे नातू तुषारकांति घोष.

घोष, डॉ. राशबिहारी—(जन्म स. १८४०-मृत्यु स. १९२१) बंगालमधील सुप्रसिद्ध कायदेपंडित व कार्यकर्ते.

कलकत्ता युनिव्हर्सिटी व राष्ट्रसभा या दोन संस्थांमध्ये यांचे कार्य विखुरलेले आहे. हे प्रथम जनतेच्या डोळ्यांसमोर आले ते नामांकित वकील म्हणून. १८६७ त यांनी आपली वकिली सुरू केली व थोड्याच दिवसांत यांच्या वकिली ज्ञानाबद्दल सर्वत्र वहावा सुरू झाली.

कायद्याचे परीक्षक म्हणून प्रथम कलकत्ता युनिव्हर्सिटीशी यांचा संबंध आला (१८७७). आणि नंतर फेलो (१८७९), सिंडिकेटचे सभासद (१८८७) या क्रमाने तो दृढ होत गेला. मध्यंतरीच युनिव्हर्सिटीने ' डॉक्टर ऑफ लॉ ' ही पदवी देऊन यांचे विषयांची आपली कृतज्ञता प्रगट केली. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या फॅकल्टी ऑफ लॉचे अध्यक्षस्थानही यांना देण्यांत आले होते (१८९३-९५). कलकत्ता युनिव्हर्सिटीला यांनी मृत्यूपूर्वी अनेक लाखांची मोठी देणगी दिली.

काँग्रेसशीही यांचा असाच दृढ संबंध असे. कलकत्त्याच्या (१९०६) अधिवेशनाचे स्वागताध्यक्ष, सुरतेच्या मोडलेल्या व नंतर पुन्हा भरलेल्या राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष (१९०७) व पुन्हा एकदां मद्रासच्या (१९०८) अधिवेशनाचे अध्यक्ष-असा मान यांना लागोपाठ मिळत गेला. ' जपान व पर्शिया या देशांची होत जाणारी प्रगति पाहिल्यानंतर सरकारच्या भुलथापांवर विसंबून आम्ही आमच्या स्वातंत्र्याचा लढा थांबवणे अशक्य आहे; सुरुवातीला आमचा पराभव होईल, पण त्यामुळे आमच्या हृदयांतील देशप्रीतीची ज्योत विझणार नाही,' असा विचारप्रवाह यांनी त्या अध्यक्षीय भाषणांतून मांडला.

१९१७ त इंग्लंडला गेलेल्या काँग्रेस-शिष्टमंडळांतही यांचा समावेश करण्यांत आला होता. त्याच वर्षी अनी बेझंटच्या मुद्यांना विरोध करण्याकरितां ऑ. इ. काँ. क. व मुस्लिम लीग काँग्रेसला यांच्या कलकत्ता येथे भरलेल्या जोड अधिवेशनाचेही हे अध्यक्ष होते. ' इंडिया ' या सुप्रसिद्ध मासिकाच्या व्यवस्थापकमंडळाचे हे बरीच वर्षे अध्यक्ष होते.

घोष, लालमोहन—(जन्म स. १८४९-मृत्यु स. १९०९) राष्ट्रसभेचे सुप्रसिद्ध कार्यकर्ते.

हे बॅरिस्टर होऊन हिंदुस्थानांत आले ते पट्टीचे वक्ते

म्हणून कीर्ति मिळवूनच (१८७३). आल्याबरोबर यांनी कलकत्ता येथे वकिली सुरू केली. परंतु थोड्याच दिवसांत प्रथम इंग्लंडमध्ये घेण्यांत येणाऱ्या सिव्हिल सर्व्हिसच्या परीक्षेसंबंधीचा हिंदी दृष्टिकोन समजावून देण्याच्या हेतूने व नंतर हिंदी मागण्यांना तोंड फोडण्याकरितां यांना इंग्लंडला जावे लागले (१८७९, ८०). या वेळीच यांच्या सुप्रसिद्ध वक्तृत्वाला आंतरराष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले. इल्बर्ट बिलाचे विरुद्ध यांनी तेथे केलेल्या भाषणाची सर्वत्र आयंत स्पष्ट शब्दांत वाखाणणी झाली. यानंतर पार्लमेंटमध्ये प्रवेश मिळवण्याच्या हेतूने यांनी आणखी एकदां इंग्लंडला गमन केले. प्रागतिक पक्षातर्फे डेप्टफोर्ड परगण्यातर्फे हे लागोपाठ दोनदां उभे राहिले. परंतु त्यांत यांना यश मिळू शकले नाही. यानंतर हिंदुस्थानांत आल्यावर यांनी आपल्या वकिलीच्या धंद्यास पुनः सुरुवात केली. १९०३ साली भरलेल्या मद्रास काँग्रेसचे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले होते. हिंदुस्थानांतील गरीब जनतेवर सरकारने लादलेले करांचे ओझे व त्याचे दुष्परिणाम हा यांच्या अध्यक्षीय भाषणाचा विषय होता. काँग्रेस अधिवेशनामधील अविस्मरणीय अध्यक्षीय भाषणांत यांच्या या व्याख्यानाची गणना होते.

यानंतर मात्र यांनी पूर्णपणे राजकारणसंन्यास घेऊन आपले सर्व लक्ष वाङ्मयाकडे केंद्रित करण्याचा प्रयत्न केला. ' मेघनादवध ' या सुप्रसिद्ध बंगाली कवितेचा यांनी छंदोबद्ध इंग्रजीत केलेला अनुवाद या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. यांचे बरेचसे लेख यांच्या मृत्यूनंतर प्रसिद्ध करण्यांत आले.

घोष, ज्ञानेन्द्रचन्द्र—(जन्म स. १८९४) सुप्रसिद्ध रसायनशास्त्रज्ञ व संशोधक.

यांचे शिक्षण कलकत्त्याच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये झाले. एम्. एससी. झाल्यावर यांनी आचार्य रे यांच्या हाताखाली संशोधनास सुरुवात केली. स. १९१७ साली त्यांनी इंग्लंडास प्रयाण केले, व स. १९२० साली आल्यावर डाक्टा विद्यालयांत रसायनाचार्याची जागा पत्करली. अजूनही ते याच ठिकाणी असून यांचे संशोधन चालू आहे.

यांचे नांव घेतले की यांचे तीव्र विच्छेद्यावरील कार्य डोळ्यांपुढे उभे राहते. अरहिनिअसचा दलसिद्धान्त तोव्र विच्छेद्याला लागू पडत नाही, या अपवादाचे स्पष्टीकरण करण्याचा प्रयत्न अनेकांनी केला. पण या प्रश्नाचा

उलगडा नीटपणें करण्याचा पहिला मान यांसच आहे. यांच्या मते तीव्र विच्छेदांचे नेहमीच संपूर्ण विदलन होतें, पण परस्पराकर्षामुळे सर्वच दल सारख्याच सुलभतेने भ्रमण करू शकत नाही. या विचारांच्या द्वारे यांनी आपले एक समीकरण बसविले व या समीकरणापासून निघणारे निर्णय व प्रायोगिक अनुभव साधारणतः जुळतात हे दाखविले. हा सिद्धान्त

यांनी स. १९१८ मध्ये मांडला. यांनी डॉ. कामणा, बसू, पुरकायस्थ इत्यादिकांबरोबर प्रकाशरसायनांतहि संशोधन केले आहे. इंडियन केमिकल सोसायटीच्या संस्थापकांपैकी हे एक असून गेली अनेक वर्षे ' जर्नल ऑफ इंडियन केमिकल सोसायटी 'च्या संपादकांचे काम पाहत आहेत.

च

चक्रवस्त, पंडित व्रजनारायण—(जन्म स. १८८१- मृत्यु स. १९२५) उर्दू भाषेतील प्रसिद्ध कवि. हे लखनौस वकिली करीत. उर्दू कवितेत यांनी नवीनता उत्पन्न केली. देशभक्ति व इतर अनेक विषय यांनी कवितेत आणिले. यांची भाषा अत्यंत सफाईदार असे. यांचा स्वतंत्र कवितासंग्रह प्रसिद्ध नसला तरी ' सुबहे वतन ' या पुस्तकांत यांच्या पुष्कळ चांगल्या कविता आल्या आहेत (क. कौ. ४. पा. ५७१).

चट्टोपाध्याय, कमलादेवी—(जन्म स. १९०३) राष्ट्रसभेतील समाजवादी पक्षाच्या सुप्रसिद्ध कार्यकर्त्या व प्रसिद्ध वक्त्या.

यांचा जन्म मंगलोरच्या सारस्वत ब्राह्मणांच्या घराण्यांत झाला. यांचे वडील सरकारचे बडे अधिकारी होते आणि मातोश्री श्रीमान् व वतनदार घराण्यांतील होत्या. एका कान्हेन्टमध्ये यांनी केम्ब्रिज सीनियरपर्यंत अभ्यास केला. नंतर यांनी मद्रासच्या क्वीन मेरी कॉलेजांत प्रवेश केला. विवाहामुळे यांना शिक्षण अंधेच सोडावे लागले.

पुढे यांचा पुनर्विवाह कवि हरीन्द्रनाथ चट्टोपाध्याय यांच्याशी झाला. या दक्षिण कानडामधील सारस्वत ब्राह्मण तर ते बंगालमधील विक्रमपूरचे बंगाली ब्राह्मण. पुनर्विवाहालासुद्धा विरोध करणाऱ्या समाजांत अगदीं भिन्नप्रान्तीय विवाहास कोण मान्यता देणार! पण विरोध सहन करण्यांत यांनी मोठेच धैर्य दाखविले. लग्नानंतर यांनी भारतीय रंगभूमीच्या सुधारणेकरितां आपल्या पतीबरोबर रंगभूमीवर पदार्पण करून अनेक नवीन प्रयोग प्रचारांत आणले.

नंतर समाजशास्त्राचा अभ्यास करण्यास या युरोपमध्ये गेल्या. लंडन विद्यापीठांत यांनी समाजशास्त्राचा अभ्यास सुरू केला तेव्हां यांचे पति डॉक्टरेट-करितां तेथेच अभ्यास करीत होते. पण थोड्याच दिवसांत हिंदुस्थानांत गांधींच्या असहकारितेचे युग सुरू झाले; तेव्हां आपला अभ्यास अर्धाच सोडून माय-भूमीसाठीं कर्तव्य करण्यास यांनी इकडे धांव घेतली. तिकडे केलेला रंगभूमीचा अभ्यास इकडे आल्यावर यांना उपयोगी पडला, आणि विविध प्रयोग करून यांनी आपल्याकडे सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले. यामुळेच पुण्यास भरणाऱ्या अखिल-भारतीय स्त्रीशिक्षणपरिषदेचे मंत्रिपद यांना देण्यांत आले, आणि स्त्रियांत चळवळ करण्याच्या कामी यांनी त्याचा भरपूर फायदा घेतला. यामुळे लागोपाठ तीन वेळां वरील परिषदेचे मंत्रिपद यांच्याकडे देण्यांत आले.

यांच्या प्रयत्नसातत्यामुळे आणि नेतृत्वामुळे बर्लिन, जिनेव्हा, प्राग व एल्मिनोर येथील आन्तरराष्ट्रीय परिषदांसाठीं हिन्दी प्रतिनिधि म्हणून यांची निवड झाली होती. लेखन, वक्तृत्व यांतील तडफदारपणा, विचारांची उदारता आणि स्वतंत्रवृत्ति हे यांचे वैशिष्ट्य आहे. शेवटीं कवि हरीन्द्रनाथ चट्टोपाध्याय यांच्याकडून यांनी काडीमोड करून घेतली आहे.

चट्टोपाध्याय, हरीन्द्रनाथ—(जन्म स. १८९८). इंग्रजी भाषेतील सुप्रसिद्ध कवि, नाटककार व रेडिओ कलावंत.

हैदराबाद येथे आपले प्राथमिक शिक्षण घेतल्यानंतर यांनी नाटके लिहिण्यास सुरवात केली. परंतु थोड्याच

दिवसांत नाटकावरील यांचे लक्ष उडून योगमार्गाकडे हे वळले व अरविंद घोष यांच्या पाँडेचरीच्या आश्रमांतील दोन वर्षांचे अध्ययन यांनी पुरे केले. सध्या हे Little Theatre च्या चळवळीत व्यग्र आहेत.

काव्यगायक व वक्ते या दोन्ही दृष्टींनी यांनी इंग्लंड, अमेरिका वगैरे देशांत फिरून फार मोठी कीर्ति मिळवली आहे. लंडनच्या एका Little Theatre मध्ये यांनी 'तुकाराम' या आपल्या इंग्रजी नाटकाचा प्रयोगहि करून दाखविला होता (१९२८). रशिया, इंग्लंड वगैरे देशांत हिंडून आधुनिक नाट्यशास्त्राच्या यांनी केलेल्या अध्ययनाचे हें फळ होतें.

यांचे काव्य ग्रंथः— (1) The Feast of Youth, (2) The Magic Tree, (3) Perfume of Earth, (4) Wizard's Mask, (5) Out of the Deep Dark Mould, (6) Ancient Wings, (7) Grey Clouds and White Showers, (8) Strange Journey इत्यादि.

नाटकेः— (1) The Sleepers Awakened, (2) Abu Hassan Returned from Abroad, (3) The Coffin, (4) Five Verse Plays, (5) Five Prose Plays, (6) Poems and Plays इत्यादि.

चतुर्जी, बंकिमचंद्र—(जन्म स. १८३८ जून २५—मृत्यु स. १८९४) सुप्रसिद्ध बंगाली कादंबरीकार, बंगाली कवि व 'वन्देमातरम्' या राष्ट्रगीताचे जनक. यांना आधुनिक बंगाली भाषेचे निर्माते व आद्यप्रवर्तक मानण्यांत येते.

यांचा जन्म कलकत्त्याजवळ कान्तलपारा या गांवी झाला. यांचे वडील यादवचंद्र हे मेदिनीपूर येथे डेप्युटी कलेक्टर होते. तेथे यांचे शाळेंतील शिक्षण झाले. हुगळी कॉलेज (१८४७) व प्रेसिडेन्सी कॉलेज (१८५७) यांमध्ये यांनी शिक्षण घेतले. यांच्या सहाध्यायांत कलकत्ता हायकोर्टाचे मुख्य न्यायाधीश द्वारकानाथ मिश्र व सुप्रसिद्ध समाजसुधारक केशवचंद्र सेन हे होते. कलकत्त्याला १८५८ साली विश्वविद्यालय स्थापन झाले. तेथे यांनी कायद्याचाहि परीक्षा दिली आणि डेप्युटी मॅजिस्ट्रेटच्या हुद्यावर जेसोर येथे यांची नेमणूक झाली (१८६२). तेथून डेप्युटी कलेक्टर वगैरे अनेक हुद्यांवर यांनी कामे करून निःपक्षपाती म्हणून फार मोठी ख्याति

मिळविली. सरकारी अधिकाऱ्यांनाहि कोर्टांत ओढण्यास हे दचकत नसत.

यांनी 'वंगदर्शन' नांवाचे पत्र १८७२ साली सुरू केले. तथापि यांच्या खऱ्या वाङ्मयनिर्मितीचा काळ १८६५-८७ हा आहे. त्या कालांत यांनी चवदा कादंबऱ्या लिहिल्या. तेव्हां देशी भाषेत लेखन करणे कमीपणाचे समजले जाई. लेखन, भाषण, आचार व विचार या सर्व बाबतींत इंग्रजांची पूर्ण छाया पडलेली असे. यांनीसुद्धा प्रथम 'राजमोहन्स वाइफ' व 'अँडव्हेन्चर्स ऑफ ए यंग हिंदु' या दोन गोष्टी इंग्रजीतच लिहिल्या. परंतु यानंतर यांच्या विचारांत क्रान्ति होऊन यांनी आपले सर्व लिखाण बंगाली भाषेतच केले.

यांनी अनेक विषयांवर लिहिले असले तरी यांचे नांव सर्वतोमुखी होण्यास यांच्या कादंबऱ्याच कारण झाल्या आहेत. यांच्या कादंबऱ्या सामाजिक, ऐतिहासिक व संमिश्र अशा तीन स्वरूपांच्या आहेत. यांच्या कादंबऱ्या अत्यंत लोकप्रिय झाल्या. यांची भाषा अकृत्रिम, सुबोध, हृदयस्पर्शी आणि सरस आहे. कल्पना-चातुर्याबरोबर मार्मिक व भारदस्त विनोदहि यांच्या लेखनांत भरपूर आढळतो. असंभाव्य नि काल्पनिक सृष्टीपेक्षां नित्य व्यवहारांतील स्वभावचित्रण करण्याकडे यांचा कल असल्याने वाचक पात्राशी समरस होतो. शिवाय विवेकाला चालना देऊन स्वाभिमानाला जागृत करण्याचा जिवाळाहि यांच्या लेखनांत आढळतो.

वाई येथे प्रसिद्ध होणाऱ्या 'कादंबरी-कल्पद्रुम' या मासिकांत यांच्या बऱ्याच कादंबऱ्यांची भाषान्तरें भावे व चितले यांनी करून प्रसिद्ध केली. नंतर कै. वा. गो. आपटे यांनी 'संपूर्ण बंकिमचंद्र' तीन भागांत प्रसिद्ध केला.

कादंबरीलेखनाशिवाय अनेक ऐतिहासिक, धार्मिक आणि तात्त्विक चर्चात्मक निबंध लिहून यांनी बंगाली साहित्यांत पुष्कळच भर घातलेली आहे. त्या वेळच्या कोणत्याहि धार्मिक किंवा सामाजिक लाटेत न सांपडतां यांनी हिंदुधर्म, संस्कृति व भाषा यांबद्दल अभिमान वाढेल असे धोरण स्वीकारले. याची प्रचीति 'आनंदमठ' (१८८२) नांवाच्या यांच्या सुप्रसिद्ध कादंबरीत चांगला येतो. हिंदुस्थानांत किताहि भेद असले तरी स्वदेश, स्वधर्म आणि स्वसंस्कृति हें अधिष्ठान सर्वांचे एकच आहे. ते डोळ्यांपुढे ठेवून 'संतान-संध' काढण्याची आणि त्याच्या द्वारां, भारताची सेवा करण्याकरतां

संन्याशी वृत्तीने राहणाऱ्या लोकांची एक परंपरा निर्माण करण्याकरिता 'सर्व्हट्स ऑफ इंडिया' या त्याच धोरणावर १९०५ साली निघालेल्या संस्थेची कल्पना यांनी आपल्या 'आनंदमठा'त १८८२ सालीच प्रथित करून ठेविली होती. त्याच कादंबरीत सध्या राष्ट्रसभेने मान्य केलेले 'वन्दे मातरम्' हे राष्ट्रगीत प्रथम सहज तयार करून यांनी प्रथित केले. ते अखिल हिंदुस्थानचे राष्ट्रगीत होईल अशी तेव्हा यांना कल्पनाहि नव्हती. यांच्या गीतांत पुढे 'सप्तकोटिकंठ' हा बंगालच्या लोकसंख्येला उद्देशून असणारा निर्देश प. वा. सरलादेवी चौधराणी यांनी बदलून अखिल भारताला उद्देशून 'त्रिशत्कोटि' असा केला आणि ते प्रथम बनारस राष्ट्रसभेत त्यांनीच म्हटले. पुढे त्या गीतांतील मूर्तिदर्शक निर्देश मुसलमानांकरिता राष्ट्रसभेने काढून पहिले कडवेंच फक्त राष्ट्रगीत म्हणून मान्य केले.

यांची देशभाषेबद्दलची तळमळ व सेवा लक्षांत घेऊन कलकत्ता विश्वविद्यालयाच्या सेनेटगृहांत यांचा पुतळा उभारण्यांत आला. १९३८ जून २५ रोजी यांची जन्म-शताब्दि मोठ्या समारंभाने देशभर साजरी झाली.

यांच्या लेखनांत संस्कृत भाषेचा भारदस्तपणा व बंगालीचा जोम यांचा सुंदर मिलाफ आढळतो. लोकांना संदेश देण्याचे ध्येय पुढे ठेवूनहि यांनी केलेची हानि केलेली नाही. जुन्या संस्कृतीच्या अभिमानाची गुप्त सरस्वती यांच्या वाङ्मयांतून जुन्या दृश्यांच्या वर्णनाने मधूनमधून प्रगट होते. त्यामुळे यांच्या लिखाणाला जडवादाचे रूप न येतां त्यांत अन्तःप्रेरणा आढळते. इंग्लंडपासून शिस्त शिकावी व स्फूर्तीकरितां हिंदुधर्माकडे जावे असा यांचा आदेश होता.

यांच्या कादंबऱ्या—१ दुर्गेशनंदिनी, २ कपालकुंडला, ३ मृणालिनी, ४ रजनी, ५ चंद्रशेखर, ६ विष्वक्ष, ७ आनंदमठ, ८ देवी चौधराणी, ९ राजसिंह, १० सीताराम, ११ कृष्णकान्तेर विल.

यांपैकी कपालकुंडला, कृष्णकान्तेर विल इत्यादींचे चित्रपट झाले आहेत.

बंकिमचंद्रांच्या 'आनंदमठ' या सुविख्यात कादंबरीत घातलेल्या पद्याला आज राष्ट्रगीताचा मान प्राप्त झाला आहे. ते पद्य पुढीलप्रमाणे:—

वन्दे मातरम्

सुजलाम् सुफलाम् मलयजशीतलाम्

सस्यशामलाम् मातरम्

वन्दे०

शुभ्रज्योत्स्ना-पुलकित-यामिनीम्

फुल-कुसुमित-द्रुमदल-शोभिनीम्

सुहासिनीम् सुमधुरभाषिणीम्

सुखदाम् वरदाम् मातरम्

वन्दे०

सप्त (त्रिशत्) कोटि-कंठ-कलकल-निनाद-कराले

द्वित्रिशत्कोटिभुजैर्धृत-खर-करवाले

के बोले मा तुमि अबले

बहुबलधारिणीम्, नमामि तारिणीम्

रिपुदलवारिणीम् मातरम्

वन्दे०

तुमि विद्या, तुमि धर्म।

तुमि हृदि, तुमि मर्म

त्वं हि प्राणाः शरीरे।

बाहुते तुमि मा शक्ति

हृदये तुमि मा भक्ति।

तोमारई प्रतिमा घडी

मन्दिरे मन्दिरे, मातरम्।

त्वं हि दुर्गा दशप्रहरणधारिणी

कमला कमलदलविहारिणी।

वाणी विद्यादायिनी

नमामि त्वाम्। नमामि कमलाम् अमलाम्

अतुलाम् सुजलाम् सुफलाम् मातरम्, वन्दे०

श्यामलाम् सरलाम् सुस्मिताम् भूषिताम्

धरणीम् भरणीम् मातरम्

वन्दे मातरम्

चतुर्जी, रामानंद—(जन्म स. १८६५ मे २८-मृत्यु स. १९४३ सप्टें. २०) हिंदुस्थानांतील जग-द्विख्यात संपादक व राष्ट्रीय वृत्तीचे गृहस्थ.

यांचा जन्म बंगालातील सुप्रसिद्ध चट्टोपाध्याय नांवाच्या ब्राह्मण कुळांत झाला. कलकत्ता येथे कॉलेजचे शिक्षण घेत असतांच 'दासी' या नियतकालिकाचे संपादन करित. कॉलेजचे शिक्षण पुरे होतांच प्रथम हे कांहीं दिवस प्रयाग येथील कायस्थ कॉलेजांत प्राध्यापकाचे काम करित. नंतर हे अलाहाबाद विश्वविद्यालयाचे फेलोहि झाले. पण पुढे यांनी संपादकीय व्यवसाय स्वीकारला.

कांहीं दिवस 'इंडियन मेसेंजर' या पत्राचे हे संपादक होते. पुढे यांनी 'प्रदीप' नांवाचे स्वतःचे नियतकालिक काढले. स. १९०१ मध्ये यांनी 'प्रवासी' हे बंगाली मासिक सुरू केले. तसेंच पुढे सुप्रसिद्ध आंग्ल मासिक 'मॉडर्न रिव्यू' हे सुरू केले (१९०७). यांपैकी शेवटली दोन दीर्घकाल चालून त्यांनी वृत्तपत्र-

सुष्टीत उच्च स्थान पटकाविलें व यांनाहि कीर्ति व पैसा मिळवून दिला.

हे ब्राह्मो समाजाचे कर्ते अनुयायी व राजकारणांत पूर्ण स्वातंत्र्यवादी होते. लो. टिळकांनी सुरू केलेल्या स्वराज्याच्या चळवळीस यांनी 'Towards Homerule' ही ग्रंथमाला सुरू करून उत्कृष्ट साहाय्य केलें. तसेंच मि. जे. टी. संडरलन्ड यांचें 'इंडिया इन बॉण्डेज' हें पुस्तक प्रकाशित करून येथील ब्रिटिश राजनीतीवर झगझगीत प्रकाश पाडला. सरकारनें तें पुस्तक शेवटीं जप्त केलें व यांना त्याबद्दल प्रायश्चित्त भोगावें लागलें. तथापि तें पुस्तक अमेरिकेंत प्रसिद्ध झालेंच.

हे राष्ट्रसभेचे अनुयायी होते. तथापि राष्ट्रसभेचें मुसलमानविषयक धोरण यांना पसंत नसल्यानें हे हिंदु-सभेंत प्रविष्ट झाले. सुरत येथील अ. भा. हिंदुमहा-सभेच्या अधिवेशनाचे हे अध्यक्ष होते (१९२९ एप्रिल). राष्ट्रसभेच्या हिंदु-मुसलमानविषयक विषम धोरणाचे प्रत्यक्ष चटके बंगालमध्ये अनुभवास येत होते. त्यामुळेच अ. भा. जातिनिर्णय विरोधी परिषदेच्या (सुंबई १९३४) अध्यक्षस्थानावरून यांनी जातिनिर्णयाचा राष्ट्रघातकपणा स्पष्ट केला.

बंगालमध्ये मुस्लीम मंत्रिमंडळ असूनस्थ झाल्यानंतर त्या प्रान्तांत हिंदुहितविरोधी अनेक गोष्टी झाल्या. दुय्यम शिक्षणाचा कायदा, कलकत्ता विश्वविद्यालयांतील श्री-कमल या पूज्य चिन्हाचें उच्चाटन, दंगे, हिंदु स्त्रियांचें अपहरण इत्यादि झालेल्या प्रकारांविषयक यांनी आकाश-पातळ एक केलें. आणि सरकारास दुय्यम शिक्षण कायदा परत घेण्यास भाग पाडलें.

यांच्या निर्भाड व स्पष्ट विचारसरणीमुळे, तसेंच हिन्दी आकांक्षा स्पष्टपणें मांडण्याच्या पद्धतीमुळे यांनी जगांतील विचारवन्त लोकांत मानाचें स्थान पटकाविलें होतें. १९२६ मध्ये राष्ट्रसंघानें आपलें काम कसे चालतें हें पाहण्याकरितां यांना निमंत्रण केलें होतें.

यांच्या मॉडर्न रिव्यूच्या स्थापनेपासून यांच्या मृत्यु-पर्यंत त्या पत्रापासून यांना किंवा त्यांच्यापासून त्या पत्राला अलग करणें ही अत्यंत कठीण गोष्ट असे. हिंदुस्थानांतील एक उत्कृष्ट मासिक हा दर्जा त्या पत्राला देऊनच हे थांबले नाहींत, तर मॉडर्न रिव्यूबरोबरच यांनी हिन्दी वृत्तपत्रव्यवसायाला व हिन्दी आकांक्षांना आंतरराष्ट्रीय नकाशावर नेऊन खडें केलें.

अर्थातच या प्रचंड यशस्वितेच्या बुडाशीहि तशीच महत्त्वाची कारणे असत. त्या पत्राचा नियमितपणा, त्याची छपाई, त्यांतील चित्रे या सर्व बाह्य गोष्टी सोडून दिल्या तरी त्याचें खरें महत्त्व नवनव्या साहित्यप्रकारांना उत्तेजन देण्याचे यांचे धोरणांत सामाविलें असे. रवींद्र-नाथ टागोरांचा पाश्चात्य वाचकांना मॉडर्न रिव्यूतर्फें झालेला परिचय हें या गोष्टीचें उत्तम उदाहरण आहे. मात्र वर्तमानपत्री स्वरूप आपल्या मासिकांतील लेखांना हे कधीच येऊं देत नसत. प्रत्येक लेख त्या विषयांतील तज्ज्ञांच्या अनेक वर्षांच्या अभ्यासाचें फळ असावें असा यांचा कटाक्ष असे.

परंतु या सर्वांपेक्षाहि 'Notes' या नांवाखाली प्रसिद्ध होणारी यांची संपादकीय स्फुटें सर्वत्र लोकप्रिय असत. यांचा राजकारणाचा खोल अभ्यास व तितकीच कुशाग्र स्मृति यांचा मधुर संगम यांच्या या स्फुटांत होत असल्यानें हिन्दी वृत्तपत्रव्यवसायांतील चमकदार संपादकीय लेख म्हणून त्यांची सर्वत्र वाहवा होत असल्यास नवल नाहीं.

चतुर्जी, डॉ. शरच्चंद्र—(जन्म स. १८७६-मृत्यु स. १९३८) आंतरराष्ट्रीय कीर्ति मिळविणारे बंगाली कादंबरीकार.

भागलपूर हें यांचें जन्मस्थान. मतिलाल चट्टोपाध्याय यांच्या सात मुलांपैकी हे दुसरे चिरंजीव. यांच्या वडिलांना वाङ्मयाचा अतिशय शोक असे. ते कविता करीत, गोष्टी खरडीत, मोठमोठे ग्रंथराजसुद्धा लिहीत; पण सर्व अपूर्ण ! त्रासून डोक्यांत राख घालून स्वतः राहत असणाऱ्या मेहुण्यांच्या घराला रामराम ठोकीत; कांहीं तरी नोकरी शोधत; लवकरच तिला कंटाळत व पुन्हां येरे भाड्या मागल्या या नात्यानें मेहुण्यांच्या घरी येऊन नव्या उत्साहानें नव्या ग्रंथास सुरुवात करीत.

आपल्या वडिलांच्या गोष्टींचा शेवट कसा होईल याचा विचार करतां करतांच यांनी सतराव्या वर्षी गोष्टी लिहिण्यास प्रारंभ केला. परंतु रवींद्रनाथांच्या इतकी सुंदर आपली गोष्ट होईपर्यंत आपलें लेखनकौशल्य बाहेर प्रकट करावयाचें नाहीं या हव्यासामुळे यांची पहिली कथा प्रसिद्ध होण्यास बराच वेळ लागला.

अशा तऱ्हेनें सुरू केलेल्या लेखनव्यवसायावर गरिबीच्या जाचानें तात्पुरता पडदा टाकला. कांहीं तरी

लहानशा भांडणाच्या प्रसंगाने हे आपल्या घरांतून बाहेर पडले व संन्याशी होऊन निरनिराळ्या गांवीं फिरले. या प्रवासांत यांना अनेक तऱ्हांचे लोक भेटून त्यांच्या अंतः-रात्म्यांशीं तादात्म्य होण्याची संधी यांना मिळाली. या प्रवासांतून लवकरच हे घरीं परतले. परंतु लेखणी व कागद यांचा संयोग होण्यास आणखी बरीच वर्षे लोटावीं लागलीं.

वयाच्या सत्ताविसाव्या वर्षी गृहहीन, धनहीन व उदास अशा स्थितीत हे ब्रह्मदेशाला निघाले. अघोरबाबू नांवाच्या यांच्या काकांनीं रंगून येथें यांना आश्रय दिला. परंतु यांच्यामागे हात धुऊन लागलेल्या परिस्थितीनें यांच्या काकांना काळाचे स्वाधीन करून पुन्हां एकदां यांचेवर मात केली व पहिल्याप्रमाणेच यांची भ्रमन्ती सुरू झाली.

अनेक ठिकाणीं नकार घेत घेत एक्झॅमिनर ऑफ पब्लिक वर्क्स अँड अकाउंट्सच्या ऑफिसमध्ये हे अगदीं लहान पगारावर क्लार्कच्या जागीं चिकटले. या गोष्टीला कारणीभूत होणारी गोष्ट म्हणजे यांची संगीतसाधना होय. संगीताच्या निमित्ताने परिचय झालेल्या लोकांत श्री. एम्. के. मित्र हे यांचे ऑफिसर असणारे गृहस्थ होते व त्यांचेमुळेच यांना नोकरी मिळाली.

संबंध आयुष्यांत एकाग्र व शांत चित्ताने निरीक्षण व अध्ययन करण्याची यांना मिळालेली ही पहिलीच संधि होती. लहानपणीं गरिबीमुळे एफ्. वाय्. चा वर्ग पैशाच्या अभावीं सोडून द्यावा लागला. पुढें नोकरीकरितां वणवण भटकण्यांतच सर्व वेळ गेलेला. अशा स्थितीत थोडी शांतता मिळतांच यांची रसिकवृत्ति खडबडून उठली व यांनीं श्री. मित्र यांच्या लायब्ररीतील मिल्, कॅट-हेगेल, शॉपेनहॉवर यांसारख्या लोकांचीं पुस्तके वाचण्यास सुरुवात केली. याच वेळीं यांनीं रवींद्रनाथांच्या उत्तमोत्तम ग्रंथांचें अध्ययन केलें. या सर्व ग्रंथांच्या वाचनामुळे यांची ललित वाङ्मयासंबंधीची उत्कंठा जागृत झाली.

अशा तऱ्हेच्या मनःस्थितीत असतांना फेरबदल म्हणून कांहीं दिवस हे कलकत्त्याला आले. या वेळीं 'यमुना' नांवाचें पत्र काढणारे यांचे कांहीं बालमित्र यांना भेटले. 'बरेच दिवसांत मी लेखणी व कागद यांना लेखनाकरतां हातमुद्धां लावला नाहीं' या यांच्या म्हणण्याकडे लक्ष न देतां यांच्या मित्रांनीं यांचेकडून

'यमुना' करितां लेखन करण्याचें वचन घेतलें. रंगूनला अनेक रिमाइंडर्स पाठविल्यानंतर यांची एक गोष्ट आली व ती 'यमुना'मध्ये प्रसिद्ध झाल्याबरोबर सगळीकडे तिच्यासंबंधीं एकच चर्चा सुरू झाली. रवींद्रनाथांनीं ही गोष्ट माझी नाहीं असें प्रसिद्ध केल्याबरोबर लोकांची उत्कंठा द्विगुणित झाली व बंगाली भाषेत आतां क्रांति होणार असें भाकीत लोक करूं लागले.

आतां लेखनाकडे अधिक लक्ष देण्यास यांनीं सुरुवात केली. यांची 'बडी दिदी' ही कादंबरी 'भारती' मासिकांत क्रमानें छापून येण्यास सुरुवात झाली. मासिकांत ज्या वेळीं या कादंबरीचें शेवटचें प्रकरण आलें त्या वेळीं लेखक म्हणून यांचें नांव प्रसिद्ध करण्यांत आलें. परंतु यांचा लाजाळूपणा इतका होता की, रंगूनच्या कांहीं मित्रांनीं 'या कादंबरीचे लेखक तुम्हीच का?' असें विचारलें असतां यांनीं चक्र 'एकाच नांवाचीं दोन माणसें असूं नयेत का?' असें विचारलें.

यानंतर "यमुना"त आलेलें यांचें लेखन म्हणजे "परिणीता", "चंद्रनाथ" व "चरित्रहीन" हीं पुस्तके होत. याच वेळीं "भारतवर्ष"चे संपादक द्विजेंद्रलाल रॉय यांनीं आपल्या पत्राकरतां लिहिण्याची यांना विनंति केली व थोड्याच दिवसांत हे हिंदुस्थानांतील सुप्रसिद्ध मासिकांचे अखंडपणे लिहिणारे लेखक बनले. श्रीकान्त, गृहदाह, दत्ता, पल्लीसमाज या यांच्या उत्कृष्ट कादंबऱ्या याच पत्रांतून प्रसिद्ध झालेल्या आहेत.

१९१३ त यांची प्रकृति फारच बिघडली व डॉक्टरनीं यांना ब्रह्मदेश सोडण्याविषयीं सुचवलें. परंतु या वेळीं यांचेपुढें मुख्य प्रश्न आर्थिक होता. येथें महिना १०० रुपये देणारी नोकरी सोडून हिंदुस्थानांत काय करावयाचें, हा यांचेपुढील मोठाच प्रश्न होता. परंतु कलकत्त्याच्या एका प्रकाशकानें यांना १०० रुपये देण्याचें कबूल केल्यानें जवळजवळ १० वर्षे सहवास घडलेल्या ब्रह्मदेशाला सोडून हे कलकत्त्याला आले.

यांच्या कादंबऱ्यांचें बंगाली जनतेकडून केल्या जाणाऱ्या स्वागताचें प्रमाण दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होत होतें. यांच्या या लोकप्रियतेचें प्रमाण ज्या वेळीं देशबंधु चित्तरंजन दासांनीं यांना आपल्या "नारायण" या पत्राकरितां कांहीं लेखन करण्याची विनंति केली त्या वेळीं अत्युच्च झालें. यांनीं त्या पत्राकरितां पाठवलेली "स्वामी" ही गोष्ट वाचून त्यांना इतका आनंद

झाला की त्यांनी यांचेकडे एक कोरा चेक पाठवून त्या-सोबत चिठी धाडली : “ इतक्या अमोल गोष्टींचे मोल ठरवण्याचे धाडस मला करवत नाही, ज्या कलावंतांना ही गोष्ट लिहिली त्यांनाच हे काम करावे.” तेव्हा यांनी चेकवर हंसत हंसत १०० चा आंकडा लिहिला.

याच सुमारामु प्रसिद्ध झालेल्या याच्या ‘पाथेर देवी’ या सुप्रसिद्ध कादंबरीच्या १००० प्रति तिचे प्रसिद्धाचे दिवशीच उडाल्या व ३००० ची पहिली आवृत्ति एक महिन्यांत व ५००० ची दुसरी आवृत्ति तीन महिन्यांचे आत खलास झाली. ही गोष्ट परदेशांत जरी विशेष आश्चर्यकारक नसली तरी आपल्या देशांत—आणि ही कादंबरी ‘बंगवाणी’ मासिकांत दोन वर्षे कमशः प्रसिद्ध होत होती ही गोष्ट लक्षांत घेतली असता—विशेष नवलपूर्ण आहे. ही कादंबरी बंगाल सरकारने त्यांतील राजकीय भावनादर्शनाबद्दल पुढे जप्त केली. याचे मराठी भाषान्तर ‘भारती’ हेहि जप्त आहे. यांची ही कादंबरी यांच्या ब्रह्मदेशांतील निरीक्षणांचे एक मोहक स्वरूप आहे येवढेच येथे सांगता येईल.

मुख्यतः कथालेखक या नात्याने हे हिंदी जनतेम परिचित आहेत. यांच्या अनेक गोष्टींची नाटक व चित्रपट झालेले आहेत. त्यांपैकी बहुतेक नाटके शिशिरकुमार बहादुरीच्या कंपनीने रंगभूमीवर आणली. बडी दिदी, देवदास व काशीनाथ ह्या अत्युत्कृष्ट चित्रपटांचे यशांत कथालेखक या नात्याने असणारा यांचा वांटोहि लहानसहान नाही.

इतर कथालेखकांप्रमाणे कथानकाचा आराखडा मनांत करून ठेवण्यापेक्षा कथानकाचा विषय व पात्रांचे स्वभाव यांचा प्रथम विचार करण्याची यांची पद्धत असे. ‘चरित्रहीन’ सारख्या कांही कादंबऱ्या त्यांतील महत्त्वाचे असणारे शेवटचे प्रसंग रंगवून नंतर मग पुऱ्या केलेल्या आहेत.

घाईघाईने लिहिण्याची यांची पद्धत नसे. कारण लेखन म्हणजे यांना बौद्धिक कार्य वाटे आणि म्हणूनच शब्दांच्या वावटलीत हे कधीच सांपडत नाहीत.

इतक्या प्रचंड प्रमाणांत लिहिणारे लेखक अर्थातच अतिशय थोडे आहेत; परंतु साथे व गैरमहत्त्वाचे लहान लहान प्रसंग अतिशय आकर्षक व वेधक भाषेत सांगण्याची यांची ढब हिंदुस्थानांतील जवळ जवळ कोणत्याहि लेखकांत नाही असे म्हणण्यास हरकत नाही.

कादंबऱ्यांचे शेवट—मग ते आनंदपर्यावसायी असोत किंवा दुःखपूर्ण असोत—अतिशय परिणामकारक करण्यांत यांचा हातखंडा आहे. नायकनायिकेच्या लग्नाचे किंवा एकाद्या द्रास्यास्पद मृत्यूने शेवट होणाऱ्या आपल्याकडाले चित्रपटांत यांच्या ‘बडी दिदी’ किंवा ‘देवदास’ यांतील शेवट, त्यांतील मूळ कथेच्या विकृत स्वरूपांतहि स्वागतार्ह वाटल्यास नवल नाही.

यांच्या बहुतेक पुस्तकांत बंगालची सामाजिक स्थिति पार्श्वभूमीदाखल घेतलेली असते. बंगालमध्ये जमीनदार विपुल असल्याने उच्च व मध्यमवर्गीय जमीनदारांची स्थिति अतिशय उत्कृष्ट तऱ्हेने चित्रित केलेली आढळते. त्यांतील स्पष्टपणा तर अत्यंत वाखाणण्यासारखा असतो.

बंगाली भाषेला सुबोधपणा आणण्याचे काम रवींद्रनाथ टागोर यांनी केले; तथापि जुनेपणा घालवून आजचे शुद्ध स्वरूप बंगालीला देण्याचे काम यांनी केले. रवीन्द्रबाबूंनी उच्चवर्गीय पांढरपेशा वर्गातील लोकांची चित्रे रंगविण्याची कामगिरी केली अगली तरी अज्ञान व दलित अशा बहुजन समाजाची चित्रे आपल्या कथा-कादंबऱ्यांच्या द्वारे चितारण्याचे काम यांनी केले. विशेषतः समाजातील निरनिराळ्या वर्गातील पतिता स्त्रियांचे चरित्र चित्रित करतांना त्यांतील उज्ज्वल भाग व्यक्त करून दाखविण्याचे कां त्या यांच्यांत विशेष दिसते. यांच्या लेखी पतिता ही शापभ्रष्ट देवता असल्याने समाजातील बहिष्कृत असलेल्या पतितेच्या जीवनांतील विशेष भाग गृहिणीपेशांहि उज्ज्वलतर असल्याचे यांनी दाखविले आहे. या विशिष्ट वर्गातील लोकांच्या जीवनांतील इतिहास यांनी अत्यंत तन्मयतेने सूक्ष्मसूक्ष्म भावनाहि व्यक्त करून मोठ्या हळुवार अन्तःकरणाने रेखाटला आहे. स्वभावरेखन हा कादंबरी वाङ्मयाचा आत्मा आहे. त्यांत बंगाली लेखक अधिक यशस्वी झालेले आहेत. यांची स्वभावरेखनांत बरोबरी करणारा लेखक जगांतसुद्धा क्वचितच आढळेल, म्हणून यांना चित्रकाराची उपमा द्यावीशी वाटते.

हिंदुस्थानांतील कादंबरीकारांचे वर्णनक्षेत्र शहरी पांढरपेशा लोकांपलीकडे अद्यापहि गेलेले नाही. त्यांतहि एका ठराविक वर्गाचे ठराविक पद्धतीने केलेले वर्णनच सर्वत्र आढळते. याला यांचे वाङ्मय अपवाद समजले पाहिजे. यांच्या वाङ्मयांत समाजातील अनेक थर यथार्थ चित्रित केलेले आढळतात. हे पांढरपेशासमाजाचे क्वचित् येणारे

चित्रणसुद्धां अधिक आधुनिक पद्धतीने करतात. स्वभावांतील बारीक खोचा व्यक्त करण्याकरितां यांना प्रसंगहि अधिक उत्पन्न करावे लागतात. त्यामुळे केवळ कथानकावर तरंगत जाणाऱ्या आणि स्वभावरेखनाची अपेक्षा नसलेल्या वाचकांना यांच्या कादंबऱ्या कंटाळवाण्या वाटण्याचा संभव आहे. तसेंच यांची भाषा-सुद्धां स्वतंत्र आहे. वंगभाषाशास्त्रज्ञ आज जरी यांची भाषा प्रातिनिधिक मानीत नसले तरी कालान्तराने महाकवीची भाषा म्हणून यांच्याच भाषेला मान्यता देण्याचा प्रसंग भाषाशास्त्रज्ञांवर येईल.

यांचे ग्रंथ—१ विराज बौ, २ बिंदूर छेले, ३ बडी दिदी, ४ पंडितमहाशय, ५ वैकुंठेर विल, ६ चंद्रनाथ, ७ परिणीता, ८ देवदास, ९ श्रीकान्त (१-४ भाग), १० काशीनाथ, ११ निष्कृति, १२ चरित्रहीन, १३ स्वामी, १४ दत्ता, १५ पल्लीसमाज, १६ बामुनेर माया, १७ देना पाउना (मराठी-भैरवी), १८ नव-विधान, १९ हरिलक्ष्मी, २० शेष प्रश्न, २१ विप्रदास, २२ अनुराधा, सती, परेश, २३ शुभदा, २४ शेषेर परिचय (अपूर्ण), २५ रमा, २६ पाथेर देवी (जप्त), २७ छबी, २८ गृहदाह, २९ मेज दिदी, ३० अरक्षणीय.

यांनी आपली सर्व पुस्तके बंगाली भाषेत लिहिली. कांहीं कथांना नाटकाचे रूपहि यांनी दिले. यांपैकी बहुतेक पुस्तकांची मराठी, गुजराथी, हिंदी व इतर भाषांत भाषान्तरें झाली आहेत. 'श्रीकान्त' या यांच्या कादंबरीचे तर इंग्रजी व फ्रेंच भाषेत भाषांतर झाले आहे. या ग्रंथांच्या बंगालीत व इतर भाषांत अनेक आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या.

चतुर्वेदी, जगन्नाथप्रसाद कालीप्रसाद— (जन्म स. १८७५) हिन्दी साहित्यविकासासाठी तन, मन व धन अशा त्रिविध प्रकारे साहाय्य देणारे प्रख्यात हिन्दी कवि, विनोदी लेखक, वक्ते, वर्तमानपत्रकार व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

यांचा जन्म नडिया जिल्ह्यांतील छिटका गांवी झाला. यांचे पूर्वज आगरा जिल्ह्यांतील राहणारे असून व्यापाराकरितां बंगालमध्ये जाऊन राहिले. छिटका हे गांव यांच्या पूर्वजांचेच होते. हे २ वर्षांचे असतांनाच यांच्या पित्याचा अंत झाला. पुढे यांचे मामा पं. बलदेव-प्रसाद पाण्डेय यांनी यांचे पालनपोषण केले. वयाच्या १३ व्या वर्षी जमुई मायनर स्कूलच्या चवथ्या वर्गात

यांचे नांव घालण्यांत आले. बुद्धीने तीव्र असल्यामुळे स. १८९८ त हे मेट्रोपोलिटन इन्स्टिट्यूटमधून प्रवेश-परीक्षा दुसऱ्या वर्गात पास झाले. परंतु पुढे एफ. ए. च्या परीक्षेत अपयश आल्यामुळे यांनी कॉलेज सोडले.

लहानपणापासूनच यांना हिन्दी लिहिण्यावाचण्याचा व कविता करण्याचा नाद असल्यामुळे कॉलेज सोडल्यावर हे 'भारतमित्र' पत्रांत मधून मधून लेख व कविता लिहू लागले. 'भारतमित्रा'चे संपादक बाबू बालमुकुन्द गुप्त यांच्याशी यांची चांगली मैत्री झाली. याच सुमारास यांनी 'संसार-चक्र' ही एक सुंदर कादंबरी लिहिली. हे स. १९०३-४ च्या सुमारास ४ महिनेपर्यंत 'हितवार्ता'चे सहसंपादक होते. पुढे स. १९०४ पासून १९२५ पर्यंत यांनी लाखेची दलाली सुरू केली. "मिरजामल जगन्नाथ आणि कं." हे यांच्या पेढीचे नांव होते.

हे हिन्दी गद्य व पद्यलेखनांत प्रसिद्ध आहेत. यांचे लिखाण भावपूर्ण, रसाळ व बोचक असे तरी पण वाचकांना हे मूर्तिमान् हास्यरसच भासत. यांचे वक्तव्यहि व्यंग व हास्यरसपरिपूर्ण असे. प्रायः सर्वच हिन्दी साहित्य-सम्मेलनांत हे हजर असत. लाहोरच्या १२ व्या हिं. सा. सं. प्रसंगां यांची अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यांत आली. प्रथम बिहार प्रादेशिक हिन्दी साहित्य सम्मेलनाच्या अध्यक्षपदाचाहि मान यांनाच मिळाला होता.

(१) बसन्त मालती, (२) तूफान, (३) भारतकी वर्तमान दशा, (४) गद्यपद्य-माला, (५) कृष्णचरित्र, (६) स्वदेशी आन्दोलन, (७) अनुप्रासका अन्वेषण, (८) हिन्दी-लिंगविचार, (९) मधुर मीलन (नाटक), (१०) निबंधनिचय वगैरे गद्यपद्यात्मक पुस्तके यांनी लिहिल्यांपैकी प्रमुख होत. यांच्या लेखनावर तात्कालिक लेखनाची छाया आहे.

चतुर्वेदी, माखनलाल नन्दलाल—(जन्म स. १८८८) हिन्दी भाषेतील प्रसिद्ध लेखक, कवि व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

यांचा जन्म मुंबईस झाला. हे हुशंगाबादचे राहणारे. येथेच यांनी आपले शिक्षण करून हे नॉर्मल परीक्षा पास झाले व स. १९०४ मध्ये खांडव्यास शिक्षक बनले. येथे असतांनाच हे स्वतंत्रपणे इंग्रजी शिकले.

पं. माधवराव सप्रे यांच्या मदतीने यांनी 'कर्मवीर' साप्ताहिक पत्र सुरू केले. स. १९२१ च्या असहयोगाच्या

चळवळीत यांना ८ महिन्यांची शिक्षा झाली. तुरुंगांतून सुटल्यावर हे पुन्हा राजकीय चळवळीत शिरले. मध्य-प्रांतीय जनता यांना फार मान देते. हे निर्भीड व स्पष्ट-वक्ते आहेत.

हे लहानपणापासून कविता करीत असत. “ एक भारतीय आत्मा ” या नांवाने यांच्या कविता प्रसिद्ध होत. यांच्या काव्यांत शुद्ध देशभक्ति व आत्मत्यागाचे प्रभावशाली वर्णन असते.

यांचे कृष्णार्जुनयुद्ध नाटक, व हिमकिरीटिनी नांवाचा कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहे. (क. कौ. २ ४९५-९६).

चमूपति—(जन्म स. १८८३-मृत्यु स. १९३७) सुप्रसिद्ध आर्यसमाजी पंडित व ग्रंथकार.

यांचा जन्म बहावलपुर संस्थानांत झाला. हे पंजाब विश्वविद्यालयाचे एम्. ए. होते. नंतर हे मुलतान गुरूकुलाचे हेडमास्तर झाले. नंतर हे लाहोरास आले व वैदिक संशोधनाच्या कार्यास लागले. यांचा सर्व वेळ शास्त्र-चिन्तन आणि प्रचारांत जात असे. पुढे पुष्कळ वर्षे गुरूकुल विद्यालय, कांगडीमध्ये तुलनात्मक अर्थविज्ञानाचे हे प्रोफेसर होते. हे आर्यसमाजातील पहिल्या श्रेणीचे संशोधक, मिशनरी व संशोधक होत. यांनी इंग्रजी, हिन्दी व उर्दू या भाषांत पुष्कळ पुस्तके लिहिली आहेत.

यांचे ग्रंथ—

हिन्दी—१ ऋषिदर्शन, २ जीवनज्योति (वेदमन्त्रांका हिन्दी भाष्य), ३ सोमसरोवर (पवमान सोमसूक्त), ४ यमयमीसूक्त (समालोचना), ५ यास्क-युगकी वेदार्थ शैलियाँ, ६ योगेश्वर कृष्ण (जीवनचरित्र), ७ वेदार्थकोष, ८ वृक्षोका आत्मा, ९ वैदिक दर्शन, १० संध्याहस्य, ११ देवयज्ञपर आध्यात्मिक दृष्टि, १२ हमारे स्वामी.

उर्दू—१ दयानंद आनंदसागर, २ वैदिकस्वर्ग, ३ सत्यार्थप्रकाश, उर्दू अनुवाद, ४ परमात्माका स्वरूप, ५ मजहबका मकसद, ६ चौदहवींका चांद, ७ रंगीला रसूल.

इंग्रजी—(1) Glimpses of Dayananda, (2) Ten Commandments of Dayananda, (3) Dialogue between Yama and Yami.

चंदावरकर, सर नारायण गणेश—(जन्म स. १८५५-मृत्यु स. १९२३) राष्ट्रसभेचे सुप्रसिद्ध कार्यकर्ते, वक्ते व हायकोर्टातील न्यायमूर्ति.

१८७७ त हे बी. ए. झाले व ताबडतोब इन्दुप्रकाशचे संपादक बनले (१८७८-८९). याच कालावधीत यांनी कायद्याच्या अध्ययनास सुरुवात केली व १८८१ त हे वर्काल झाले. एक अत्यंत यशस्वी कायदेपंडित अशी कीर्ति यांना सुरुवातीपासून मिळण्यास सुरुवात झाली.

सरकार, मुंबई युनिव्हर्सिटी व काँग्रेस अशा त्रिविध तऱ्हेचे यांचे सार्वजनिक कार्य आहे. हे मुंबईस भरलेल्या पहिल्या काँग्रेसला उपस्थित होते (१८८५). यांच्या कायद्यामधील सखोल ज्ञानामुळे यांना मुंबई हायकोर्टाचे जज व नंतर चीफ जज नेमण्यांत आले (१९०१, १९०९).

याच कालांत व्हाइसरॉयचे निमंत्रित पाहुणे म्हणून हे दिल्ली दरबारास हजर राहिले. मॉंटफर्ड सुधारणांचे धोरणहि यांना मान्य असून त्याप्रमाणे मुंबई लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीचे पहिले अध्यक्षपद यांनी स्वीकारले.

मुंबई युनिव्हर्सिटीचे फेलो या नात्याने प्रथम यांचा त्या युनिव्हर्सिटीशी संबंध आला व प्रथम ‘जस्टिस ऑफ दि पीस’ (१८८९), नंतर युनिव्हर्सिटीचे मुंबई असेंब्लीतील प्रतिनिधि व शेवटी व्हाइस-चॅन्सेलर या निरनिराळ्या प्रसंगांनी तो दृढ होत गेला.

काँग्रेसच्या इंग्लंडमध्ये गेलेल्या शिष्टमंडळांत यांच्या वकिलानैपुण्यामुळे यांचा समावेश करण्यांत आला (१८८५) आणि लाहोरला भरलेल्या काँग्रेसच्या १६ व्या अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थान यांना देऊन यांच्या कार्यासंबंधीची कृतज्ञता लोकांनी प्रगट केली (१९००). हिंदी उद्योगधंद्यांसंबंधी सरकारी धोरण, विशेषतः देशाची आर्थिक स्थिति जागच्याजागी स्थिर असतां राज्य-व्यवस्थेचा खर्च वाढवण्याची सरकारी पद्धति, हा यांच्या व्याख्यानाचा प्रमुख विषय होता.

हे इंदूरच्या होळकर सरकारचे कांहीं महिने मुख्य प्रधान होते. पण लवकरच हे त्यागपत्र देऊन परतले.

स. १८९९ पर्यंत हे मुंबईचे सर फिरोजशाहा मेहेता यांचे सहकारी म्हणून राजकारणांत भाग घेत असत. परंतु न्यायमूर्तीच्या जागेवर नेमणूक झाल्यावर हे राजकारणांतून प्रायः निवृत्त झाले.

भक्ति-संप्रदायावर यांचा विश्वास असून हे प्रमुख र्थनासमाजी होते. मुंबई युनिव्हर्सिटीचे माजी उपकुलगुरु ठुलराव हे यांचे चिरंजीव होत.

चंदूलाल नारायणदास—(जन्म स. १७६६-
त्यु स. १८४५ एप्रिल १५) हैदराबाद राज्याचे
ख्य प्रधान व दानशूर गृहस्थ. हे 'राजा चंदूलाल' या
वाने सर्वत्र ओळखले जात.

यांचा जन्म झाला त्याच वर्षी यांचे वडील राय
नारायणदास वारले. तेव्हां राय नानकराम या यांच्या
ल्याने यांचे पालनपोषण केले. साधारण शिक्षण
ल्यावर चुलत्याच्या हाताखाली यांची नेमणूक कर-
तात आली. चुलता सेवानिवृत्त झाल्यावर यांना करोड-
री खात्याचे प्रमुख नेमण्यांत आले. स. १८०४ साली
र आलम हा हैदराबादचा मुख्य प्रधान झाला तेव्हां
ाने यांना आपला विश्वासूक मदतनीस म्हणून हाताशी
तले. स. १८०६ साली पेशकार व फायनान्स खात्याचे
वाणाच्या हुद्यावर यांची नेमणूक करण्यांत आली.
र आलम यांच्या मृत्यूनंतर नवाब मुनिस्लमुलक यास
री दिवाण नेमण्यांत आले तरी पेशकार या नात्याने
ज्यकारभाराची सर्व सूत्रे यांचेच हाती राहावी अशी
श्रित योजना करण्यांत आली. अशा रीतीने स. १८०८
सून राज्यकारभाराची सर्व सत्ता यांच्या हाती आली
णि नवाब मुनिस्लमुलक यांच्या पश्चात् दिवाणपदाचे
ानी यांची नेमणूक झाली. अशा प्रकारे ३५ वर्षे राज्य-
रभार केल्यावर ६ सप्टें. १८४३ रोजी यांनी आपल्या
गेचा राजीनामा दिला.

हे अत्यंत धर्मनिष्ठ असून दातृत्वाबद्दल यांची अत्यंत
याति होती. यांच्या उदार देणग्यांमुळे या राज्यांत
जारां कुटुंबांचे पालनपोषण होत असे. राजिनाम्यानंतर
जामसरकारने यांस एक कोटि रुपयांचे बोनस, कित्येक
वांची जहागीर, व तीस हजार रुपये महिना
शन चालू केले.

यांना राजा बालाप्रसाद व नारायणप्रसाद हे दोन
त्र व एक कन्या होती. वरील दोन्ही पुत्र निपुत्रिक
रल्याने कन्येचे पुत्र राजा किशनप्रसाद हे यांचे वारस
ले.

चंद्रचूड, नरसो बाळकृष्ण—(जन्म स. १८७३-
त्यु स. १९४३) पुण्यातील प्रमुख वकील व दे. ऋ.
ा. च्या स्वतंत्र संस्थांचे जनक.

हे पेशवाईतील सुप्रसिद्ध गंगोबातात्या चंद्रचूड

घराण्यांपैकी होत. हे फर्ग्युसन कॉलेजांतील जुन्यांतले
जुने विद्यार्थी व फेलो. डे. ए. सोसायटीला
ज्युबिलीच्या वेळी माजी विद्यार्थ्यांपैकी थैली
देण्यांत हे प्रमुख होते. पुण्यातील बार असोसिएशनचे
हे मृत्युसमयी अध्यक्ष होते. पुणे म्युनिसिपालिटीत
हे नऊ वर्षे सतत सभासद होते. कौन्सिल-प्रवेशाच्या
बाबतीत मतभेद होऊन प्रथम स्वराज्यपक्ष व
नंतर प्रतिसहकार पक्षाची स्थापना झाली. त्या वेळी
यांनी दोन्ही नव्या पक्षांस मदत केली व पुणे शहरातर्फे हे
प्रांतिक विधिमंडळांत निवडूनहि गेले. विधिमंडळांत
यांनी चांगली कामगिरी केली. कै. ह. भ. प. पांगारकर
यांना थैली अर्पण करण्याच्या कामी यांनी पुण्यातर्फे
पुढाकार घेतला.

पुणे येथे दे. ऋ. ब्रा. ची संस्था काढण्याची यांची
कामगिरी विशेष महत्त्वाची आहे. ब्राह्मणांत पोटजातींचे
संघ काढण्याची प्रवृत्ति या वेळेपर्यंत प्रायः नव्हती. पुढारी
लोक जातिभेद व पोटजाती यांच्या विरुद्ध बोलण्यांत
मोठेपणा मानीत. पण खासगी जीवन व सार्वजनिक
व्यवहारांतील अन्तःप्रवाह जातीयतेने परिपूर्ण असत.
त्यामुळे समाजांत असावा तसा एकोपा व दिलसफाई
नव्हती. त्यामुळे अर्धवट लोक उघडपणे इतर बरोबरीच्या
जातींबद्दल अपमानास्पद व हीनतादर्शक बोलत. सरकारी
धोरणहि जातीयता वाढण्यास पोषक होते. दे. ऋ. ब्रा.
समाज हा उशीरा शहराकडे वळला. वतने व शेतकी
हा त्याचा पेशा. तो सुटू लागतांच शहराकडे ते लोक
वळले. त्यांची जपणूक करणे व मानहानीच्या परिस्थिती-
तून सोडविणे याकरिता दे. ऋ. ब्रा. संघ काढण्याची
कल्पना यांनी उचलून महाराष्ट्रभर तिचा प्रचार केला
व अत्यंत विरुद्ध वातावरणांतहि सुस्वात करून लोकांना
व प्रतिस्पर्ध्यांना ही चळवळ पटवून दिली, हा यांच्या
आयुष्यातील महत्त्वाचा भाग आहे. आतां इतर ब्राह्म-
णांनाहि ही गोष्ट पटली असून त्यांनीहि असे संघ
निर्माण केले आहेत. प्रत्येक लहान गटांच्या कांही स्वतंत्र
अडचणी असतात त्या नाहींशा करण्याकरितां आणि
राष्ट्रीय प्रश्न समाजाच्या सर्व वर्गांत पोचविण्याकरितां
अशा संघटनांची जरूरी असते, ही गोष्ट आतां सर्वमान्य
झाली आहे.

चंद्रशेखर—(जन्म स. १८७१-मृत्यु स. १९३७)
मराठी भाषेतील पंडिती वळणाचे सुप्रसिद्ध अर्वाचीन
कवि.

यांचे समग्र नांव वामन शिवराम गोन्हे. यांचे गांव नाशिक. यांच्या मातेचे नांव मणिकर्णिकाबाई. यांचा गर्भ आईच्या उदरांत नऊ महिन्यांच्या ऐवजी अठरा वर्षे राहिला; नंतर निष्णात वैद्याच्या गुणावह औषधी क्रियेने यांना जन्म प्राप्त झाला. हे शुक्र यजुर्वेदी माध्य-दिन शाखेचे ब्राह्मण होते.

यांचे प्राथमिक शिक्षण नाशिक येथे झाले. नाशिक, बडोदे व पुणे येथे यांचे प्रवेशपरीक्षेपर्यंत शिक्षण झाल्यावर यांनी अहमदाबाद येथे दोन वर्षे धंदे-शिक्षण घेण्याचा प्रयत्न केला. पण शेवटी बडोदे येथे येऊन यांनी प्रथम दिवाण कचेरीत व नंतर चीफ मेडिकल ऑफिसरच्या कचेरीत कारकुनाच्या जागेवर नोकरी केली.

यांना लहानपणापासूनच कविता करण्याचा नाद होता. यांची पहिली कविता 'नारायणा शरण त्या करुणालया मी' ही असली तरी पुण्याच्या 'करमणूक' पत्रांत 'कोकिल' ही यांची पहिली प्रसिद्ध झालेली कविता होय (१८ मे १८९५). बडोद्यास दत्तात्रय कोंडो घाटे या कविमित्राशी यांचा परिचय झाला. १९३२ साली हे सेवानिवृत्त झाले. यांना आयुष्याच्या शेवटल्या भागांत बडोदा सरकारच्या दरबारांत 'राजकवि' ही पदवी लाभली होती.

यांनी प्रारंगिक व रूपान्तरित कविता बरीच लिहिली. 'काय हो चमत्कार' व 'उघडं गुपित' ही दोनच प्रेमकाव्ये यांनी लिहिली. यांनी गोदागौरव व सोमनाथ ही दोन खंडकाव्ये लिहिण्यास सुरुवात केली, पण ती अपूर्ण आहेत.

प्रसाद व माधुर्य या दोनही गुणांच्या दृष्टीने केलेली शब्दांची बिनचूक निवड, शुद्धता, निर्दोष वृत्तरचना, स्वाभाविक यमकें आणि मधुर अनुप्रास या दृष्टीने यांचे काव्य अपूर्व आहे. विलक्षण सफाई हा यांच्या काव्याचा आत्मा आहे. यांच्या काव्याची रचना अगदी निरपेक्ष व स्वतःच्या मनोविनोदार्थ आहे. 'तुझ्यास्तव उपेक्षिल्या बहुविधा सुविद्या कला, तुझ्यास्तव न ती पदे, उपपदे मिळाली मला' हा यांचा स्वतःविषयांचा निर्देश यथार्थ आहे. आपला स्वतःचा व्यक्तिविषयक निर्देश आपल्या काव्यांत करणे हे प्रायः टाळात असत.

यांच्या समग्र काव्याचा संग्रह भारत-गौरव ग्रंथमालेने प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत यांच्या लहानमोठ्या ८९ कविता आहेत. यांच्या विखुरलेल्या कविता एकत्र

करण्याचे काम नांदेडचे कवि राजेश्वर यादव मुळावेकर (यादवसुत) यांनी केले आणि यांच्या काव्याचा परिचय श्री. ग. व्यं. माडखोलकर यांनी लिहिला. प्रा. रा. श्री. जोग यांनीहि आपल्या अर्वाचीन मराठी काव्य-ग्रंथांत यांच्या काव्यांचे समालोचन केले आहे.

चंद्राचेय, लक्ष्मण नारायणशास्त्री—(जन्म स. १८५२-मृत्यु स. १९२०) शुक्र यजुर्वेदाचे मराठी भाषान्तरकार, कुंडनिर्माणशास्त्रज्ञ व अभ्यासी गृहस्थ.

हे नाशिक जिल्ह्यांतील सटाण्याचे राहणारे. यांचे वडील संस्कृत व्याकरणांत निष्णात होते म्हणून त्यांना व्याकरणाचार्य अशी पदवी प्राप्त झाली होती. हे सटाणे येथे भिक्षुकी करीत. पुढे मराठी सहावी (व्ह. फा.) पास झाल्यावर यांनी मामलेदार कचेरीत नोकरी धरली. नाशिक जिल्ह्यांतील सर्व तालुक्यांत यांची बदली झाली होती. कांही दिवस तगाई-मामलेदारहि होते. कुशल जमाबंदी कारकून म्हणून जिल्हाधिकाऱ्यांना हे माहीत होते. यांनी वडिलांच्या जवळ व स्वतःच्या अभ्यासाने संस्कृत वाङ्मयाचा अभ्यास केला. हे नाशिकचे कलेक्टर मि. जॅक्सन यांना संस्कृत संशोधनांत मदत करीत असत. या जॅक्सनसाहेबांचा पुढे नाशिक येथे राजकीय कारणाने मृत्यू झाला.

उत्तम व्याख्याते, पुराणिक व विद्वान् म्हणून त्या जिल्ह्यांत यांची ख्याति होती. यांचे वैदिक व श्रौत याज्ञिक विषयांचे चांगले वाचन असे. कुंडनिर्माणशास्त्राचा सखोल अभ्यास होता. नाशिकच्या सोमयज्ञांत भाग घेतला होता व अनेक शतचंडी यज्ञ स्वतः यांनी पार पाडले होते.

हे उत्तम संस्कृत कवि होते. एकाद्या नैमित्तिक प्रसंगावर लगेच हे संस्कृतांत कविता करीत. यांनी चारी धाम यात्रा केल्यावर यात्रेचे सविस्तर वर्णन संस्कृत कवितांत करून ठेविले आहे.

यांचा शुक्र यजुर्वेदाचा सांग अभ्यास होता. शुक्र यजुर्वेदाच्या वाजसनेय शाखेचे मराठी भाषान्तर यांनी पूर्णतेला नेले. ते मंत्र, अन्वय, शब्दार्थ, अर्थ, भावार्थ, विनियोग व व्याकरण प्रतिपादक टीपा अशा स्वरूपांत आहे. त्याचे पहिले पांच अध्याय 'वेदपुष्प' या नावाने छापून प्रसिद्ध झाल्यावर छापलेले पाहण्यापूर्वीच एका-एका हे वारले. फलज्योतिषाचाहि यांचा अभ्यास होता. तत्संबंधी स्वतः लिहिलेला यांचा एक हस्तलिखित ग्रंथहि

आहे. विद्यासंपादन हेच ब्राह्मणांचे मुख्य कर्तव्य, असे हे मानीत व निष्कर्जी असणे ही आयुष्यांतील यशाची गुरुकिल्ली आहे असा हे उपदेश करीत.

चंद्राचेय, प्रा. मोहिनीराज लक्ष्मण—(जन्म स. १८९२ डिसें. ४) उत्तम गणिती, गणितसंशोधक व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

घरची स्थिति अत्यंत गरिबीची असल्याने स्वावलंबनाने हे मॅट्रिक झाले (१९१०). पण मॅट्रिक परीक्षेत मुंबई विश्वविद्यालयांत यांचा सहावा क्रमांक आला असल्याने यांचे पुढील सर्व शिक्षण शिष्यवृत्ति मिळून झाले. फर्ग्युसन कॉलेजांत चारही वर्षे पहिल्या नंबरची शिष्यवृत्ति यांची असे. बी. ए. च्या परीक्षेत हे गणित विषय घेऊन पहिल्या वर्गात दुसरे आले (१९१४). फर्ग्युसन कॉलेजांत फेलो म्हणून दोन वर्षे यांनी काढली. मिश्रगणित घेऊन एम्. ए. मध्ये पहिल्या वर्गात पहिले आल्याने 'चॅन्सेलर्स मेडल' यांना मिळाले (१९२६). मुंबई युनिव्हर्सिटीत मिश्रगणित घेऊन फर्स्ट क्लासांत पहिले घेणारे हे पहिलेच विद्यार्थी होत.

यांनी डेक्कन, इस्माईल, एंजिनिअरिंग या कॉलेजांत व रॉयल इन्स्टिट्यूट इत्यादि संस्थांत प्राध्यापकाचे काम केले. प्रारंभापासून गणिताचे उत्तम अध्यापक म्हणून यांची कीर्ति आहे. यांचे देखरेखीखाली 'डेम्लो-नंबर'वर यांचे एक विद्यार्थी डी. आर. कापेकर यांनी बरेंचसे संशोधन केले आहे. उदा. $४२ + १३ = ५५$ व मधील आंकडेही ५, ५ असेच आहेत. या असल्या संख्यांचे गुणधर्म व तत्संबंधी विशिष्ट नियम शोधून काढल्याने गणिताला मोठीच चालना मिळाली आहे. यांसंबंधी नवीन नवीन संशोधन चालू असून संख्यालेखनांत त्यामुळे बरीच भर पडण्याची शक्यता आहे. असल्या संख्यांबद्दल युरोपांतहि कुतूहल निर्माण झाल्याचे दिसते.

गणितविषयांतील 'सापेक्षतासिद्धान्त' गणिताचा यांचा अभ्यास उच्च दर्जाचा असून त्या विषयांत हे हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या विश्वविद्यालयांत एम्. ए. चे परीक्षक असतात. या विषयांत यांनी 'सापेक्षता सिद्धान्ताचे ध्येय' या नावाचे एक पुस्तकहि लिहून प्रसिद्ध केले आहे. या विषयासंबंधी कांही नवीन कल्पना मांडण्याचे यांचे प्रयत्न आहेत. यांनी इतरहि गणित-विषयांत थोडे संशोधन केले आहे.

यांनी प्राचीन हिंदूंच्या गणिताचाहि अभ्यास केला

असून 'सूर्यसिद्धान्ताचे नवीनीकरण' या नावाच्या ग्रंथांत सूर्यसिद्धान्ताची मांडणी यांनी नवीन पद्धतीने केली असून प्राचीन गणित ज्योतिषाच्या उपयोगाचा नवीन मार्ग दाखविला आहे.

यांनी आपल्या वडिलांच्या हाताखाली यज्ञकुंड-निर्माणशास्त्राचा अभ्यास केला आणि त्या विषयांत चांगला अधिकार संपादन केला. तसेच 'कुंडार्क' नावाच्या संस्कृत ग्रंथावर उपपत्तीसह विवेचन करणारा ग्रंथ तयार केला.

ज्ञानकोशांत गणित विभागांत बीजभूमिति व शून्य-लब्धि अथवा कलनशास्त्र या विषयावर लिहिलेले लेख यांचे आहेत. कॉलेजकरिता इंग्रजीत 'बीजभूमिति'वर पुस्तक लिहिले असून ते बरेंच वाग्याणले गेले. बी. ए. करितांहि स्थितिशास्त्र, गणितशास्त्र, त्रिपरिमाणभूमिति इत्यादि पुस्तके यांनी लिहिली आहेत.

धार्मिक मनःप्रवृत्ति असल्याने स्वतःच्या माध्यंदिन शाखेच्या उन्नतीकरिता नव्या विशिष्ट कल्पनांनी हे परिश्रम करीत असून तत्संबंधी अखिल महाराष्ट्रांतील मध्यवर्ति मंडळाचे कार्याध्यक्ष आहेत. गरीबांना मदत करण्याची व आपले विचार निर्भयपणे मांडण्याची यांची सतत तयारी असते.

चापेकर, दामोदर हरि—(जन्म स. १८७०-फांशी स. १८९७) पुण्याचे लेग अधिकारी रँड यांना मृत करणारा मनुष्य.

चापेकर, वालकृष्ण हरि—(जन्म स. १८७३-फांशी स. १८९९ मार्च १३) पुण्याचे लेग अधिकारी लेफ्टनंट आयर्स्ट यांचा मृत करणारा मनुष्य.

चापेकर, वासुदेव हरि—(जन्म स. १८७९-फांशी स. १८९९ मार्च १३) वरील दोघा बंधूंची खुनी म्हणून माहिती देणाऱ्या द्रविडबंधूंचा मृत करणारा म्हणून यास फांशीची शिक्षा झाली. हे तिघेहि सख्खे बंधु असून एका कीर्तनकाराची मुले होती. यांना लष्करांत शिरण्याची इच्छा होती. पण ब्राह्मण म्हणून यांना लष्करांत शिरण्यास बंदी झाली. द्रविडबंधूंचा मृत झाला त्याच्या दुसऱ्या दिवशी चौकशीकरिता पकडून यांना फरासखान्यांत नेले असता तेथे फौजदार रामजी पांडू हे यांना कांही टाकून बोलले. तेव्हा यांनी लपवून आणलेले सहा बारी पिस्तुल अंगरख्यातून बाहेर काढून ते प्रथम रामजी पांडू व नंतर वृद्धनवरती झाडले. तेव्हा यांच्यावर झडप घालून यांना पकडण्यांत आले. यांच्या-

बरोबर यांचा रानडे नांवाचा एक मित्र होता, त्यालाहि फांशीची शिक्षा देण्यांत आली. शिक्षा सुनावण्यांत आली तेव्हां यांनी 'पुढल्या जन्माची शिक्षाहि वाटेल तर आतांच द्या' असा जबाब दिला.

चापेकर, नारायण गोविंद—(जन्म स. १८६९) समाजशास्त्र, ग्रामसंस्था, संस्कृत नि मराठी वाङ्मय यांचे अभ्यासक, स्वतंत्र विचाराचे प्रतिपादक व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

जन्म मुंबईस आणि तेथेंच एल्.एल. बी. अखेर शिक्षण झालें. ठाण्यास चार वर्षे वकीली केल्यानंतर मुन्सफ म्हणून यांची नेमणूक झाली. स. १९२५ साली फर्स्टक्लास सबज्जाच्या जागेवरून हे सेवानिवृत्त झाले.

१९२७ पासून महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे कार्याध्यक्ष व महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेचे आठ वर्षे हे संपादक होते. १९३१ पासून औध संस्थानांत हायकोर्टे जज नेमण्यांत आले. बडोदे येथे भरलेल्या मराठी साहित्य संमेलनाचे हे अध्यक्ष होते (१९३४).

यांची पहिल्यापासून चौकस व अभ्यासू वृत्ति असून आस्थेवाईकपणानें विचार करण्याची व मांडण्याची वृत्ति विशेष आहे. खेडेगांवांत राहण्यावर यांचा कटाक्ष असून ग्रामसंस्थेचा सूक्ष्म अभ्यास आंकड्यांनिशीं तपशीलवार मांडून यांनी आपला 'आमचा गांव-बदलापूर' हा महत्त्वाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला.

'पुढारलेल्या माणसांच्या सहवासानें खेड्यांतील मागासलेले लोक सहजच सुधारतात. तो एक शिक्षणाचा प्रकार आहे. तसेंच क्षुद्र अंमलदाराच्या अन्यायी वागणुकीस अंशतः कां होईना, पण आळा बसतो. याबरोबरच खेड्यांतील परंपरागत संस्कृति अभ्यासण्याची संधि मिळते, ती निराळीच. याकरितां सुशिक्षितांनी खेड्यांत राहिलें पाहिजे व खेड्यांतील लोकांशीं आपलेपणाचा निकटचा संबंध ठेवला पाहिजे. सध्यां शहरांतील लोक खेड्यांतील जनतेशीं अत्यंत तुटकपणें वागतात, ही गोष्ट अत्यंत हानिकारक आहे. खेड्यांत राहून समाजाच्या घटनेकडेहि लक्ष दिलें पाहिजे. समाजांत होणाऱ्या प्रत्येक घडामोडीच्या मागे एकच कारण नसून अनेक कारणे असतात. तीं सर्व समजून घेतल्यावांचून कोणत्याहि घटनेचें आकलन होत नाही.'—खेड्यांशीं निकट संबंध ठेवण्याची व तेथील समाजरचनेचा सूक्ष्म अभ्यास करण्याची यांची ही दृष्टि अत्यंत

महत्त्वाची आहे. या आपल्या कल्पनेप्रमाणें हे प्रत्यक्ष वागण्याचा प्रयत्न करीत असतात.

यांचे वाङ्मय—

१ पैसा, २ गन्चीवरील गप्पा, ३ एडमंड बर्कचे चरित्र, ४ निवडक लेख, ५ वैदिक निबंध, ६ आमचा गांव-बदलापूर, ७ समाजनियंत्रण, ८ साहित्यसमीक्षण, ९ चापेकर, १० चित्पावन, ११ हिमालयांत, १२ रजःकण, १३ जीवनकथा, १४ पेशवाईच्या सावलींत.

चावरे, निलकंठराव—(जन्म स. १८९७) अमेरिकेंतील फोर्डच्या कारखान्यांतील सुप्रसिद्ध महाराष्ट्रीय इंजिनियर.

यांचा जन्म सातारा येथे झाला. यांचे मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण मात्र कोल्हापुरांतील 'राजाराम हायस्कूल'मध्ये झालें. कै. शाहूमहाराजांच्या मनांत केवळ प्रवासखर्च देऊन चार विद्यार्थ्यांना परदेशांत पाठवून ते पुढे स्वावलंबनानें काय करतात हें पाहण्याची कल्पना आली. त्या चार विद्यार्थ्यांत यांची निवड झाली आणि हे अमेरिकेस रवाना झाले (१९१५). तेथे हे चौघेहि विद्यार्थी एकत्र राहत. यांना तेथे फक्त दोन महिने पुरेल एवढाच खर्च देण्यांत आला होता. पण तेवढ्या रकमेत यांना तेथे एक महिना काढणेंहि अशक्य झालें. तेव्हां प्रत्येकानें कोठें तरी नोकरी पत्करिली. यांनीं एका रेस्टॉरंटमध्ये वेटरची नोकरी पत्करिली आणि दोन वर्षांत हे तेथील वेटर्सचे मुख्य बनले.

अशीं तीन वर्षे गेल्यानंतर हे मिसिस ओक्स नांवाच्या पंचावन्न वर्षे वयाच्या विधवाबाईच्या घरीं मुलें संभाळणें वगैरे कामाकरितां राहिले. आणि त्या घरांतील लोकांचा यांनीं विश्वास संपादन केला.

अमेरिकेंत पोचल्याबरोबर आपल्या उपजीविकेच्या व्यवस्थेबरोबर मिशिगन युनिव्हर्सिटींत नांव घालून यांनीं इंजिनियरिंगच्या अभ्यासासहि सुरुवात केली. तेथे यांनीं स्वावलंबनानें अभ्यासक्रम पुरा केला आणि मोठे हुषार विद्यार्थी म्हणून यांनीं तेथील प्राध्यापकांवर आपली छापहि बसविली. त्यामुळेच प्रो. हॉपकिन्स यांनीं यांची शिफारस हेनरी फोर्ड यांच्याकडे केली आणि त्यांनीं यांना यांचा कोर्स पुरा होतांच आपल्या मोटारच्या कारखान्यांत घेतलें (१९२०). तेथे यांचा इतका लौकिक झाला की १९३१ साली 'गॉर्की प्लॅट्स'—मध्ये काम करण्यासाठीं सल्लागार म्हणून रशियन सरकारनें

यांना आपल्याकडे बोलावून घेतले. प्रथम अडीचशे रशियन लोकांना मोटारी तयार करण्याचे शिक्षण घेण्याकरिता अमेरिकेत पाठविण्यांत आले होते. त्यांचे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर अमेरिकेतून पांच सहागार मागविण्यांत आले, त्यांत हे पहिले होते.

प्रथम हे सहा महिन्यांच्या मुदतीने रशियांत गेले पण तेथे यांच्या सल्लामसलतीचे महत्त्व इतके वाढले की यांची वर्षावर्षाची मुदत पांच वेळां वाढवून घेण्यांत आली आणि अशा तऱ्हेने यांचा रशियांतील मुकाम साडेपांच वर्षे झाला (स. १९३१-३७). यांनी रशियन लोकांचा इतका विश्वास संपादन केला की अजूनहि हे त्यांचे सहागार आहेत. हे १९२१ साली व १९३९ साली हिंदुस्थानांत आले होते. यांच्यासंबंधी विश्वेश्वरय्या यांनी पुढील उद्गार काढले आहेत, 'He is a Man who knows his business well.'

चांदोरकर, गोविंद काशिनाथ—(मृत्यु स. १९२१) मराठी इतिहास-संशोधक. यांची आर्यलिपी (१९०८) व महाराष्ट्रीय संतकविकाव्यसूचि (१९१६) हीं दोन पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

हे धंद्याने वकील असून धुळे येथे 'प्रभात' नांवाचे मासिक कांहीं दिवस चालवीत होते. यांनी ज्ञानेश्वराचा योगवासिष्ठ ग्रंथ शोधून काढला.

चांदोरीकर, व्यवकशास्त्री अमृतशास्त्री—(जन्म स. १८६२-मृत्यु स. १९४३) बनारसमधील नामांकित वैद्य.

यांचे घराणे नाशिक जिल्ह्यांतील चांदोरी गांवचे. हे वासिष्ठगोत्री देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण. यांचे आजोबा पं. विष्णुशास्त्री प्रथम काशीवारा करण्यास चांदोरीहून आले. त्यांचे पुत्र पं. अमृतशास्त्री काशीत पुराण सांगत व वैद्यकीचाहि व्यवसाय करीत. विद्वान् व सच्छील म्हणून काशीत त्यांचा मोठा मान असे. यांच्या घराण्यांत पांच पिढ्या आयुर्वेदाची परंपरा चालू होती. आयुर्वेदाचे शिक्षण यांनी वडिलांपाशीच घेतले. पं. बाळशास्त्री रानडे व बाबाशास्त्री यांचेजवळ यांनी संस्कृतमधील इतर शास्त्रांचे अध्ययन केले. अमृतशास्त्रींच्या आग्रहावरून यांना शिकविण्याकरिता बाबाशास्त्रींना आपला संन्यास-ग्रहणाचा बेत चारपांच वर्षे पुढे ढकलावा लागला. हेच बाबाशास्त्री संन्यासग्रहणानंतर श्रीपूर्णाश्रम या नांवाने प्रसिद्ध झाले.

वयाच्या छतिसाव्या वर्षी यांचे वडील दिवंगत झाले. तोपर्यंत अध्ययन व व्यायाम हे दोनच उद्योग यांनी केले. हे १९०० पर्यंत जोर रोज काढीत. यामुळे व्यायशी वर्षांपर्यंत यांची शरीर-प्रकृति व अध्ययनाची उपस्थिति उत्कृष्ट प्रकारची असे.

वडिलांचे मार्गे यांनी आपला वैद्यकीचा व्यवसाय सुरू केला. आरंभी हे विहिजिट फी एक रुपया घेत, पण शेवटी यांची विहिजिट फी बावन्न रुपये झाली. तरीहि किती तरी रोग्यांना दररोज निराश व्हावे लागे. परगांवां जाण्यास तर हे दर दिवसास हजार रुपयेमुद्दां घेत.

यांच्या चिकित्सेची पद्धत अशी असे की, यांनी एकदां रोगी तपासला की, त्याची संपूर्ण हकीगत तो रोगी पूर्ण वरा होईपर्यंत यांचे डोक्यांतून जात नसे. मग त्याला बरे करण्याकरिता हे अविश्रान्त खटपट करीत. रोगी गरीब असो किंवा श्रीमंत असो, एकदां यांनी केस हातांत घेतली की, त्याला लागतील ती औषधे हे स्वतः तयार करीत. मग श्रम व पैसा यांची पर्वा यांनी कधीच केली नाही. अर्जुनाला परीक्षेचे वेळी झाडावरील राघूचा कंठच दिसत असे, त्याप्रमाणे यांना फक्त हातीं घेतलेल्या रोग्याचे रोग व त्यांवरील उपाय एवढ्याच गोष्टी दिसत. परंतु इतक्या परिश्रमाने आपले स्वतःचे काम करीत असतांना रोग्याचे वृत्तीत जर धरसोड आढळली तर मात्र हे अतिशय रागावत.

निरनिराळ्या असाध्य किंवा कष्टसाध्य रोगांवर काय उपाययोजना करावी यासंबंधी यांचा अहोरात्र विचार चालू असे. रात्री एकान्तांत एखाद्या पट्टशिष्याला जवळ घेऊन उपाय-योजनेसंबंधी हे विचार करीत. रात्री तीन चार तासांपेक्षा अधिक झोप यांनी कधीच घेतली नाही. पहाटे तीनच्या सुमारास उठून हे आवश्यक ग्रंथावलोकन करीत. अशा प्रकारच्या चिकित्सेने व औषध-योजनेने यांनी शेकडो लोकांना जीवदान दिले. त्यामुळे यांची कीर्ति दिगंत झाली. मुंबई, कलकत्ता वगैरे ठिकाणी जाण्याचा प्रसंग याचेवर तर वरचेवर येई व यांना कीर्ति व धन यांचा भरपूर लाभ होई. पण निःस्पृहता व मार्नापणा या यांच्या गुणांमुळे केवळ धनसंचय करण्याकडे यांची कधीच प्रवृत्ति नव्हती.

अध्यापन करण्याच्या कामी यांनी कधीच आळस केला नाही. आयुर्वेद शिकावयास येणाऱ्या विद्यार्थ्यास हे आनंदाने शिकवीत. दिवसांतून दोनतीन तास तरी

यांचे शिकविण्यांत जात. शिकवितांना यांना ग्रंथ कधीच हातांत घ्यावा लागत नसे. माधवनिदान, वाग्भट, सुश्रुत हे ग्रंथ यांना टीकेसुद्धा पाठ असत व इतर कित्येक ग्रंथ यांना अवगत असत. त्यामुळे यांचे विद्यार्थीहि चांगल्या योग्यतेस चढलेले आढळतात. कै. आप्पाशास्त्री साठे, मुंबई व वैद्य श्रीनिवासशास्त्री चुनेकर, बनारस हे यांचे प्रसिद्ध विद्यार्थ्यांपैकी होत. श्री. श्रीनिवासशास्त्री चुनेकरांनी नव्याजुन्या पद्धतीचा अभ्यास करून काशी प्रान्तांत सिद्धहस्त वैद्य म्हणून मोठा लौकिक संपादन केलेला आहे.

अत्यंत नीटनेटक्या राहणीचे म्हणून यांची प्रसिद्धी होती. सर्व कामाला हे ऊन पाणी वापरीत. थंड पाण्याला स्पर्शहि करीत नसत. दोन वेळां साधे जेवण व दोन वेळां मिळून एक शेर दूध हा यांचा आहार.

यांनी सुमारे एक लाख रुपये खर्चून काशीस सुंदर वाडा बांधला व त्याचे नांव 'अमृतभवन' असे ठेवले. यांतील विविध सोयी व योजना पाहून यांच्या कलात्मक दृष्टीची कल्पना येते. चौथ्या मजल्यावर सुंदर संगमरवरी देवघराची योजना करून मध्यभागी कुलदैवताची यांनी स्थापना केली आहे व दोन्ही बाजूंना वडील व गुरु पं. बाबाशास्त्री यांच्या संगमरवरी मूर्ति बसविल्या आहेत.

यांनी एकंदर सहा विवाह केले. शेवटला विवाह सत्तराव्या वर्षी झाला. त्या वेळीं यांनी आपले दांत, स्नायु वगैरेची शक्ति प्रदर्शित करून लोकांना निश्चिंत केले. यांना पंचाननशास्त्री व षडानन असे दोन पुत्र आहेत. यांना हिंदुस्थान सरकारकडून वैद्यरत्न ही पदवी मिळाली.

चिटणवीस, सर गंगाधरराव माधवराव— (जन्म स. १८६३- मृत्यु स. १९२९ जून २७) मध्यप्रान्तांतील सुप्रसिद्ध जमीनदार, पुढारी व कायदेमंडळाचे अध्यक्ष.

यांचे शालेतील शिक्षण नागपूर येथील मिशनरी हायस्कूलमध्ये झाले व उच्च शिक्षणाकरिता यांनी मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजांत प्रवेश केला. परंतु यांचे वडील रा. सा. माधवराव गंगाधरराव हे १८८५ साली वारल्याने यांना कॉलेज सोडणे भाग पडले.

स. १८८८ साली नागपूर जिल्हा बोर्डाचे उपाध्यक्ष झाल्यापासून यांच्या सार्वजनिक जीवनक्रमास सुरुवात झाली. नंतर तेथे व नागपूर म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष

(१८९३-१९१८), व्हाइसरॉयच्या कायदेमंडळांतील मध्यप्रान्ताचे पहिले लोकनियुक्त सभासद, मॉंटफोर्ड-सुधारणांनंतर मध्यप्रान्त कायदेमंडळाचे अध्यक्ष (१९२१-१९२५), नील सिटी हायस्कूल कमेटीचे व नेटिव्ह जनरल लायब्ररीचे अध्यक्ष वगैरे निरनिराळ्या सार्वजनिक संस्थांत पुढाकार घेऊन यांनी लोकसेवेचे कार्य केले.

हे स्वतः प्रभु ज्ञातीचे होते. प्रभु एज्युकेशन सोसायटीचे अध्यक्ष या नात्यानेहि यांनी आपल्या ज्ञातीची सेवा चांगल्या प्रकारे केली.

औद्योगिक चळवळीतहि यांचे लक्ष होते. पुलगांव गिरणी कंपनीचे चेअरमन व नागपूरच्या स्वदेशी मिलच्या कामांतहि हे लक्ष घालीत.

यांची राहणी व पोषाख ही जुन्या पद्धतीची असत. हिंदुधर्माचा यांना मोठा अभिमान असे. तथापि इतर धर्माच्या लोकांविषयी यांची वागणूक अत्यंत प्रेमाची व आदराची असल्याने त्यांच्यांतहि यांची मानमान्यता चांगली असे.

१९०० साली लाहोर येथे भरलेल्या राष्ट्रसभेचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याविषयी यांना विनंति करण्यांत आली होती. पण यांनी ती कांही खासगी कारणाने नाकारली.

नागपूर येथे मशिदीवरून वाघे वाजवीत जाण्याचा हिंदूंनी सत्याग्रह केला तेव्हा यांनी त्यांत भाग घेतला होता.

चिटणीस, मल्हार खंडेराव—(जन्म स. १८६०- मृत्यु स. १९०८) उमरावती येथील प्रसिद्ध वकील, मराठी कवि व ग्रंथकार.

यांचे ग्रंथ—१ अन्तरिक्षांतील चमत्कार (१८९६), २ नवकुसुममाला (१९०७).

चिवावशास्त्री, सिद्धेश्वर विष्णु—(जन्म स. १८९४ फेब्रु. १) वेदशास्त्राचे अभ्यासक, ऋग्वेदाचे भाषान्तरकार, चरित्रकोशकार, धर्मतत्त्वाचे प्रचारक व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

जन्मस्थान पुणे. शिक्षण संस्कृतपाठशाळा पुणे येथे झाले. व्याकरणाचे भाष्यान्त व इतर शास्त्रांचे प्राथमिक ग्रंथ शिकल्यानंतर वेदशास्त्रोत्तेजक सभेच्या कांही परीक्षा यांनी दिल्या. पुढे चिदंबरपीठाच्या आचार्यांकडून 'विद्यानिधि'

ही पदवी मिळाली. यांना आधुनिक शालेय पद्धतीच्या शिक्षणाचा लाभ बिलकूल मिळाला नाही.

‘आचार्य’ पाक्षिकाच्या सहसंपादकांचे काम कांहीं वर्षे केल्यानंतर मुंबईच्या संस्कृतपाठशाळेवर मुख्याध्यापक म्हणून यांची नेमणूक झाली. तेथे कांही काल काम केल्यावर ज्ञानकोशमंडळांत सहसंपादक म्हणून यांची नेमणूक होऊन वैदिक विभागाचे काम यांच्याकडे देण्यांत आले. तेथे प्रस्तावनाखंडांपैकी दुसऱ्या खंडांतील कांही भाग व तिसऱ्या खंडांतील ‘दाशराज्ञ युद्ध’ व ‘वैदिक शब्दसृष्टि’ ही दोन महत्त्वाची प्रकरणे यांच्या हातून तयार झाली. विशेषतः दाशराज्ञयुद्धासंबंधी व्यक्तींचे उल्लेख सर्व ऋग्वेदभर सांपडत असल्याचे दर्शवून त्या युद्धानंतर ऋग्वेदांतील मंत्रांची रचना झाली असल्याचे तेथे प्रथमच सप्रमाण प्रगट करण्याची संधि यांना मिळाली (१९१९-१९२१).

ज्ञानकोशांत असतांनाच सरस्वतीमंदिर ही संस्था काढण्यांत यांनी भाग घेतला आणि ज्ञानकोशांतील काम समाप्त झाल्यावर यांनी विद्याप्रसारिणी सभा काढून तिच्यातर्फे भारत हायस्कूल व त्याला अंगभूत असणाऱ्या संस्था काढण्यांत भाग घेतला. तसेच वैदिक संशोधन-मंडळ, दे. ऋ. ब्रा. सभा पुणे व हिंदु मिडल क्लास हाउसिंग सोसायटीच्या संस्थापकांपैकी हे एक आहेत.

पुणे येथे हिंदुसभा स्थापन झाल्यापासून प्रथम पुणे हिंदुसभा व नंतर महाराष्ट्र हिंदुमहासभा यांचे हे अध्यक्ष होते (१९२४-३६). त्या वेळी यांनी महाराष्ट्रांत व महाराष्ट्राच्या बाहेर हिंडून व्याख्याने वगैरे देऊन सभेच्या राजकीय व सामाजिक कार्याचा प्रभावी प्रचार केला. शुद्धीची शास्त्रीयता सप्रमाण सिद्ध करून शुद्धीचा विधि आतांपर्यंत कोणी लिहिला नव्हता तो नवा तयार केला, त्याला यवतमाळ येथे भरलेल्या महाराष्ट्र हिंदुधर्मपरिषदेच्या अधिवेशनाकडून मान्यता घेतली आणि शेंकडों लोकांना स्वतः शुद्ध करून घेतले. प्रायः तो विधि आता सर्वत्र प्रचलित झाला आहे.

शुद्धीचे काम सतत चालावे म्हणून ‘श्रद्धानंद शुद्धि निधि’ नांवाचा पांच हजारांचा निधि यांनी जमा केला आणि तो विश्वस्त नेमून त्यांच्या ताब्यांत दिला. त्याप्रमाणे बिहारभूकंपनिधि व काश्मीरनिधि म्हणून हजारों रुपये जमवून ती रक्कम आपद्ग्रस्तांकरितां तिकडे पाठवून दिली.

पुणे येथे भरलेल्या ब्राह्मण्यसंरक्षक परिषदेचे हे मुख्य कार्यकर्ते होते (१९२२). महाराष्ट्र हिंदुधर्म परिषदेच्या मुख्य कार्यवाहाचे काम यांनी पुष्कळ वर्षे केले. हे पुणे येथे कै. राजे लक्ष्मणराव भोसले यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या त्या परिषदेचे मुख्य कार्यवाह होते (१९२४) आणि पुनः पुणे येथे ब. जमनादास मेहेता यांचे अध्यक्षतेखाली अधिवेशन भरले तेव्हा हे स्वागताध्यक्ष होते (१९३२); तसेच पुणे येथे भरलेल्या अखिल भारतीय शुद्धिसभेचेहि हे स्वागताध्यक्ष होते (१९३५). शुद्ध झालेल्या गावड्यांच्या अडचणी दूर करण्याकरितां गोव्याच्या पोर्तुगीज गव्हर्नरकडे अखिल भारतीय हिंदुसभेने पाठविलेल्या शिष्टमंडळाचे हे सदस्य व चिटणीस होते (१९३०).

टिळक महाविद्यालयांतील संस्कृतचे प्राध्यापक, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, नागपूर युनिव्हर्सिटी व वेदशास्त्रोत्तेजक सभा येथे वेद, धर्मशास्त्र व उभय मीमांसांमध्ये यांनी अनेक वेळां परीक्षक म्हणून काम केले.

प्रयाग, सोनगीर, मुंबई, पुणे वगैरे ठिकाणी भरलेल्या अखिलभारतीय विद्वत्परिषदेत प्रतिनिधि म्हणून हे उपस्थित होते आणि तेथे यांनी महत्त्वाचा भाग घेतला. ‘स्वधर्म’ साप्ताहिकाच्या सहसंपादकाचे कामहि यांनी बरीच वर्षे केले. सार्वजनिक कार्याबरोबरच यांनी केलेली वाङ्मयसेवा विविध आणि महत्त्वाची आहे. नित्यकर्म, संस्कार, धर्म वगैरे विषयांवर यांनी लिहून प्रसिद्ध केलेली पुष्कळ पुस्तके सूक्ष्म अभ्यास व उपयुक्तता या दृष्टींनी महत्त्वाची ठरली असून त्या प्रत्येकाच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या आहेत.

मराठी भाषेत ऋग्वेदाचे भाषान्तर करण्याचे काम अनेकांनी आरंभिले, पण ते संपूर्ण करण्याचे भाग्य प्रथम यांनाच लाभले. यांनी इतरांप्रमाणे आपले भाषान्तर अपुरे राहिले तरी अनेकांचे मिळून मराठीत निदान एकतरी भाषान्तर पुरे व्हावे म्हणून उलट क्रमाने भाषान्तर करण्यास सुरवात केली. ऋग्वेदाचे भाषान्तर पूर्ण झाल्यानंतर ‘ऋग्वेदाचा उपसंहार’ लिहिण्याची मनीषा यांनी धरली. त्याकरितां प्राचीन वेदादि पुराणान्त वाङ्मयाचा साग्र अभ्यास करण्यास यांनी सुरुवात केली. त्यांतूनच पुढे चरित्रकोशाची कल्पना उदय पावली, ती भारतवर्षीय चरित्रकोश मंडळ लि. स्थापून प्राचीन, मध्ययुगीन व आतां अर्वाचीन चरित्रकोश प्रसिद्ध होऊन पूर्ण होत आहे. यांपैकी प्राचीन

चरित्रकोश हा ग्रंथ संशोधन, मांडणी, बिनचूकपणा व आधारांसह दिलेल्या भरपूर माहितीमुळे मराठीत तर अपूर्व आहेच, पण इंग्रजी भाषान्तर झाल्यास जगांत महत्त्व पावण्याच्या योग्यतेचा आहे असे त्यासंबंधी तज्ज्ञांचे मत आहे.

यांचे वाङ्मय :

नित्यकर्म—१ संध्या, २ ब्रह्मयज्ञ, ३ वैश्वदेव, ४ पूजा, ५ श्राद्धप्रयोग; संस्कार—६ चौल, ७ उपनयन, ८ समावर्तन, ९ विवाह, १० शुद्धि, ११ यज्ञोपवीत; धर्म—१२ गणेशार्चवर्षार्च; विचार—१३ हिंदुधर्मतत्त्वसंग्रह, १४ धर्मशिक्षण, १५ देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण; भाषान्तर—१६ ऋग्वेदाचे संपूर्ण मराठी भाषान्तर; कोश—१७ प्राचीन चरित्रकोश, १८ मध्ययुगीन चरित्रकोश, १९ अर्वाचीन चरित्रकोश; संस्कृत—२० महाभाष्य शब्दकोश; २१ पाणीनीय सूत्र-तत्परिशिष्टानां सूत्रपाठाः तेषां शब्दकोशाश्च (गव्हर्नमेंट ओरिएण्टल सिरीजमध्ये प्रसिद्ध) इत्यादि.

चिनॉय, सर सुलतान मेहेरअल्ली—(जन्म स. १८८५) एफ. एम्. चिनॉय अँड कंपनी या सुप्रसिद्ध व्यापारी संस्थेचे उत्पादक व मॅनेजिंग डायरेक्टर.

भारदा न्यू हायस्कूल व एलिफन्स्टन कॉलेजमध्ये आपले शिक्षण संपवून हे व्यापारधंद्यांत शिरले. 'बाँबे गॅरेज' या मोटारी व पेट्रोल यांचा व्यापार करणाऱ्या मुंबईच्या सुप्रसिद्ध संस्थेचे हे प्रमुख संस्थापक आहेत. या संस्थेची अहमदाबादलाहि एक शाखा आहे. हिंदुस्थानांतील बिनतारी तारायंत्राची व्यापारी पद्धतीवर उभारणी करण्याची कल्पना यांची असून 'The Indian Radio and Cable Communications Co. Ltd.' या संस्थेची स्थापना यांनी त्याकरिता केलेली आहे.

चिपळुणकर, कृष्णशास्त्री हरि—(जन्म स. १८२४-मृत्यु स. १८७८ मे २०) सुप्रसिद्ध पंडित व मराठी लेखक.

यांचा जन्म पुणे येथे झाला. पुणे विश्रामबागेतील पाठशालेत यांनी संस्कृताचे अध्ययन केले. यांचे गुरु विख्यात पंडित मोरशास्त्री साठे. त्यांच्यापाशी यांनी अलंकार, न्याय व धर्म या तीन शाखांचा अभ्यास केला. यांची बुद्धिमत्ता विशाल असल्याचे पाहून यांना ते

'बृहस्पति' म्हणत. संस्कृताचा अभ्यास संपविल्यावर तेथेच सुरू झालेल्या पूना कॉलेज या इंग्रजी शालेत यांनी इंग्रजीचा अभ्यास केला. आणि अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र, तर्कशास्त्र वगैरे शास्त्रांवरील ग्रंथांचे यांनी चांगले पर्यालोचन केले. विद्याभ्यास आटोपल्यावर यांना ट्रान्स्लेटर एक्झिबिशनची जागा सरकारने दिली (१८५२). यापुढे पुणे पाठशालेत असिस्टंट प्रोफेसर, दक्षिणा प्राइज कमेटीचे सेक्रेटरी, पुना ट्रेनिंग कॉलेजचे प्रिन्सिपल इत्यादि जागांवर बदलत बदलत शेवटी १८६८ साली यांची बदली 'रिपोर्टर ऑन दि नेटिव्ह प्रेस' या जागेवर झाली.

या वेळी ख्रिस्ती धर्मापदेशकांचा फार सुळसुळाट झाला होता. बादावादींचा प्रकार फार मोठ्या प्रमाणांत चाले. त्याला आळा घालण्यासाठी ख्रिस्तीमताचे खंडनार्थ यांनी 'विचारलहरी' नावाचे पाक्षिक सुरू केले (१८५२). ट्रेनिंग कॉलेजांत असतां शाळापत्रकांचे संपादकत्व यांच्याकडेच होतें. शाळापत्रकांतून प्रसिद्ध झालेल्या व्याकरणावरील २५ निबंधांखेरीज यांचे लिखाण भाषान्तर स्वरूपाचे आहे. यांनी संस्कृत व इंग्रजी ग्रंथांची भाषान्तरे करून शुद्ध मराठी भाषा कशी लिहावी यांचे चांगले वळण लावून दिले. यांचे भाषान्तरित ग्रंथ शुद्ध, सरळ व सुगम लेखनपद्धतीमुळे भाषान्तरित असल्याची कल्पनाहि येत नाही. हे उत्तम वकते असून त्या वेळचे पुण्याचे पुढारी गणले जात असत. हे मताने सुधारक असून पुनर्विवाह वादांत अनुकूलपक्षाचे पंच होते.

यांचे वाङ्मय—१ अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टी, २ अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह १८६१, ३ अर्थशास्त्र परिभाषा १८५५, ४ सांकेतिसाचे चरित्र १८५२, ५ रासेलस १८७३, ६ पद्यरत्नावलि—काव्य संग्रह १८६५, ७ दादोबाकृत व्याकरणावरील टीकात्मक लेख.

चिपळुणकर, गणेश विष्णु—(जन्म स. १८६५-मृत्यु स. १९०६) स्वदेशी को-ऑ. स्टोअर्सचे व्यवस्थापक व भारतादि ग्रंथांचे मराठी भाषान्तर प्रसिद्ध करणाऱ्या चिपळुणकर आणि मंडळीचे उत्पादक.

यांचा जन्म भोर येथे आजोळी श्री. फाटकांकडे झाला. वडील अगदी बालपणी वारल्याने संगोपन मामांनी केले. पुण्यास बुधवारांत प्रथम यांचे शिवणकामाचे दुकान होतें. त्यांतून यांनी कापडदुकान चालू केले. या दुकानाचे

रूपान्तर स्वदेशी को-ऑपरेटिव्ह स्टोअरमध्ये झाले. या स्टोअरची शाखा मुंबईस काळबादेवी रस्त्यावर आंग्रे-वाड्यांत उघडण्यांत आली (१९०४). हें काम चालू असतांच यांनी ग्रंथप्रकाशनाचें काम हातीं घेतलें. भागवत व रामायण या ग्रंथांचें मराठी सुरस भाषान्तर विद्वान् लेखकांकडून करवून घेऊन तें प्रसिद्ध केलें. नंतर महाभारताचें भाषान्तर प्रसिद्ध करण्यास आरंभ केला. आदि व सभापर्व प्रसिद्ध केल्यावर वनपर्वाच्या प्रसिद्धीच्या वेळीं यांच्यावर अनेक आपत्ति कोसळल्या. दुसऱ्या भागाच्या प्रस्तावनेंत यांनी त्याची माहिती दिली आहे. नंतर हे लवकरच वारले. पुढील भाग प्रसिद्ध करण्याचें काम यांचे सहकारी बाळकोबा ठकार वगैरेंनीं केलें.

चिपळुणकर, गोपाळ महादेव—(जन्म स. १८८४—मृत्यु स. १९२९) महाराष्ट्रांतील स्त्रीशिक्षणाचे सक्रिय पुरस्कर्ते व ग्रंथकार.

बी. ए. झाल्यावर हे मुंबईस शिक्षक होते (१९०९-११). नोकरीवर हक्क ठेवून अधिक शिक्षणासाठीं स्वतःच्या खर्चानें अमेरिकेस गेले. तेथें एम्. ए. होऊन परत येतांना इंग्लंड, फ्रान्स, जपान वगैरे देशांत जाऊन आले. येथील शिक्षणाधिकारी यांची तिकडील एम्. ए. पदवी लक्षांत घेऊनहि बढतीची जागा देण्याचें नाकारूं लागले तेव्हां यांनीं सरकारी नोकरीचा राजीनामा दिला व हे इंडियन युनिव्हर्सिटीचे आजन्मसेवक झाले. यांनीं अविश्रांत श्रम करून मोठमोठ्या देणग्या मिळविल्या व पुणें येथें शहरांत कन्याशाळा उघडली (१९१८). शेवटपर्यंत या कन्याशाळेचे हे प्रधानाध्यापक होते. आरंभी या शाळेंत ३ मुली होत्या, त्या त्यांच्या मृत्युसमयीं तेथें ४०० मुली झाल्या.

या शाळेच्या उत्कर्षाकरितां यांनीं फार खटपट केली. हिंगण्याच्या अध्यापिका शाळेचेहि हे सुपरिंटेंडेंट होते. अनाथबालिकाश्रमाकरितां भाऊबीजफंडाची कल्पना यांचीच. ती यांनीं चांगली यशस्वी करून दाखविली. सर्व आयुष्य यांनीं स्त्रीशिक्षणाकरितां खर्च केलें.

स्त्रियांच्या शिक्षणाबद्दल व्याख्यानें व लेख लिहिण्याचें काम यांचें सतत चालू असे. मासिक मनोरंजन, चित्रमय-जगत्, यशवंत वगैरे मासिकांत यांचे अनेक महत्त्वाचे लेख प्रसिद्ध झाले. हे थिऑसॉफिकल सोसायटीचे सभासद होते. मृत्यूनंतर यांच्या अनेक आठवणी मनोरमा (१९१०) व यशवंत (१३) मासिकांत प्रसिद्ध झाल्या. यांच्या कार्यांत तडफ, तन्मयता आणि सातत्य दिसे.

यांचे ग्रंथ—१ सायंटिफिक बेसिस ऑफ बुझ्मेन्स एज्युकेशन, २ व्यायाम, ३ शुद्धलेखनाचा राजमार्ग, ४ स्त्रीजीवनविषयक प्रश्नावली, ५ औषधावांचून निरोगी कसें राहावें.

चिपळुणकर, लक्ष्मण कृष्ण—(जन्म स. १८५२—मृत्यु स. १९००) चरित्रकार व इतिहासकार. सुप्रसिद्ध कृष्णशास्त्री चिपळुणकरांचे हे द्वितीय चिरंजीव. बी. ए. झाल्यावर (१८७५) हे वऱ्हाडांत शाळाखात्यांत नोकर होते. अकोला हायस्कूलचे हे कांहीं वर्षे मुख्याध्यापक होते. यांनीं आपले बंधु विष्णुशास्त्री यांचें विस्तृत चरित्र लिहिलें. त्याच्या दोन आवृत्त्या निघाल्या (१८९४, १९२१).

यांचा महाराष्ट्राचा इतिहास हा दुसरा ग्रंथ होय (१३९०-१७०७). हा ग्रंथ स्वतंत्र असून १८९४ पासून ग्रंथमालेंतून प्रसिद्ध झाला.

चिपळुणकर, वासुदेव लक्ष्मण—(जन्म स. १८७७ आगष्ट ४) सुप्रसिद्ध थिऑसॉफिस्ट, सार्वजनिक कार्यकर्ते, वक्ते व ग्रंथकार.

हे मॅट्रिक झाल्यावर वकील झाले व वऱ्हाडांत अकोला येथें वकिली केली (१९०० ते १९४४). १९४४ पासून पुणें येथें येऊन राहिले. १९०१ पासून थिऑसॉफिकल सोसायटीचे सभासद. १९०३ पासून १९४४ अकोला येथील स्थानिक शाखेचे व १९२७-३८ पर्यंत महाराष्ट्रीय शाखेचे चिटणीस होते.

अकोला, विद्यार्थी साहाय्यक मंडळाचे कार्यवाह (१९१४-१९४४), जेलमध्ये प्रवचनकार्य (१९१२-१९२०), वावूजी देशमुख वाचनालय संस्थेचे कार्यवाह (१९००-१९१५) व अध्यक्ष (१९१५-३७), जिल्हा हिंदुसभा कार्यवाह, म्युनिसिपालिटी-सभासद व सेक्रेटरी (१९००-१९०५) इत्यादि सार्वजनिक कार्य यांनीं केलीं.

वाङ्मय—१ सिद्ध पुद्ग व त्यांचा संप्रदाय (सह-लेखक), २ थिऑसॉफी व तिचे टीकाकार, ३ अर्वाचीन चरित्रकोशांतील प्रमुख थिऑसॉफिस्टांचीं चरित्रें, ४ 'धर्म-जागृति' मासिक वगैरेमधील लेख इ.

चिपळुणकर, विष्णुशास्त्री कृष्ण—(जन्म स. १८५० मे २०—मृत्यु स. १८८२ मार्च १७) अर्वाचीन मराठी वाङ्मयांतील प्रसिद्ध निबंधलेखक व

टीकाकार. यांच्या प्रभावी लेखनशक्तीने महाराष्ट्रांत एक नवें युग सुरू झाले.

हे प्रसिद्ध कृष्णशास्त्री चिपळुणकरांचे ज्येष्ठ चिरंजीव होत. यांचा जन्म पुणे येथे झाला. यांचे पालनपोषण आज्ञा-आजींनी केले. त्यामुळे आईबापांपेक्षांहि त्यांच्या-बद्दल यांच्या मनांत अधिक पूज्यभाव होता. प्राथमिक शिक्षण इन्फंट स्कूल नांवाच्या गांवठी शाळेत होऊन घरी तीन हयत्ता करून पूना हायस्कूलांत हे इंग्रजी चौथीत दाखल झाले (१८६१) व वयाच्या सोळाव्या वर्षी मॅट्रिक झाले. पुढे पूना कॉलेजांत दाखल होऊन दुसऱ्या वेळी हे बी. ए. परीक्षेत उत्तीर्ण झाले (१८७२). कॉलेजांत असल्या वेळेपासून लेखनवाचनाचा यांना नाद होता. वडिलांनींहि वीस भागांनंतरचे रासेलसचे भाषान्तर यांच्याकडूनच करवून घेतले. ते उत्कृष्ट उतर-त्याने यांना आत्मविश्वास उत्पन्न झाला आणि यांनी ग्रंथरचना करण्याचा निश्चय केला. बी. ए. परीक्षा पदरांत पडतांच यांनी संस्कृत कवि या लेखमालेस आरंभ केला.

पूना हायस्कूलमध्ये यांची नेमणूक झाली तेव्हां 'राजा शिवाजी' या काव्याचे कर्ते महादेव मोरेश्वर कुंटे हे मुख्याध्यापक होते. त्यांची विक्षिप्त व यांची अधिक स्वतंत्र वागणूक आणि अनियमितपणा यांमुळे दोघांत लवकरच वैमनस्य उत्पन्न झाले. १८७४ साली यांनी 'निबंधमाला' मासिक सुरू केले. त्यांत यांनी मेकॉले, मॉरिस, मिल्स वगैरे पाश्चात्य ग्रंथकार, हिंदु-स्थानांतील मिशनरी व त्यांच्या तंत्राने वागणारे आपल्या-कडील स्वाभिमानशून्य सुधारक आणि सरकार यांच्यावर प्रखर तडाखे उडविण्यास सुरुवात केली. तेव्हां हे वरच्या अधिकाऱ्यांच्या व त्यांच्या तंत्राने वागणाऱ्या स्वकीयांच्या रोषास पात्र झाले आणि यांची बदली रत्नागिरीसारख्या दूरच्या ठिकाणी करण्यांत आली.

आधीच सरकारी नोकरीची नावड व त्यांत वरील प्रकाराने यांना सरकारी नोकरीचा कंटाळा आला. 'निबंधमाला' सुरू होतीच. रत्नागिरीस जाण्यापूर्वी यांनी 'काव्येतिहाससंग्रह' मासिक व 'चित्रशाळा' हे उद्योग सुरू केले होते. वरील सर्व सुरळित चालली होती व त्यांना लोकांमध्येही लाभत होता. तेव्हां हे नोकरीचा राजीनामा देऊन पुण्यास परत आले. याच वेळी 'किताबखाना' नांवाचे पुस्तकविक्रीचे दुकान यांनी सुरू केले. राजीनामा देण्यापूर्वीच स्वतंत्र शाळा

काढण्याची कल्पना यांच्या मनांत होती. ती मूर्त स्वरूपांत आणण्याची संधि येतांच यांनी आपले सहकारी रा. म. ब. नामजोशी व बाळ गंगाधर टिळक यांसमवेत १ जाने. १८८० रोजी 'न्यू इंग्लिश स्कूल' नांवाची शाळा सुरू केली. या नव्या शाळेतील ध्येय-प्रेरित विद्वान् व तरतरीत शिक्षकांमुळे या शाळेकडे विद्यार्थ्यांची रीघ लागली व इतर शाळांना परिणाम जाणवू लागला. शेवटी 'आर्यभूषण' हा स्वतंत्र छाप-खाना काढून केसरी व मराठा अशी इंग्रजी व मराठी साप्ताहिके मतप्रचारार्थ काढण्याचा संकल्प यांनी जाहीर केला व त्याप्रमाणे ती पत्रे सुरू झाली. त्या वेळी त्यांत बहुतेक वाङ्मयविषयक लेख यांचे असत.

निबंधमालेचे आठ वर्षांत ८४ अंक बाहेर पडले. काव्येतिहाससंग्रहांत बरोवरीने काम करणारे रा. म. का. ना. साने यांच्याशी यांचे जमेना तेव्हां हे त्यांतून बाहेर पडले. रोज ग्रंथमाला वगैरे काढण्याच्या नव्या योजना चालू होत्याच. इतक्यांत केसरी-मराठ्या-वरील कोल्हापूरच्या बर्व्याचा बेअबूचा खटला सुरू झाला. अशा दगदगीत यांना देवाज्ञा झाली.

यांनी काढलेल्या सर्व संस्था आज अत्यंत भरभराटीत उत्कर्षाला चढलेल्या आहेत.

यांच्या लेखनाला १८६८ साली रासेलसच्या भाषा-न्तराने सुरुवात झाली. १८७१ मध्ये शालापत्रकाचे सर्वच काम वडिलांनी यांच्यावर सोंपविले. शेवटी यांत मिशनऱ्यांवर कडक टीका येऊ लागली तेव्हां ते न आवडून शाळाधिकाऱ्यांनी ते बंद केले (१८७५). त्यांत यांनी जे निबंध लिहिले त्यांतील बरेचसे भाषा-न्तरित व रूपान्तरित आहेत. त्यांतल्या त्यांत चंद्र व तारे, मनुष्याचे आटोकाट ज्ञान वगैरे लेख सुंदर आहेत. स्वतंत्र लेखांत प्रवास व शिक्षकांचे ज्ञान हे लेख चांगले आहेत. निबंधमालेतील सर्व लेखन यांचेच आहे (१८७४-१८८१).

यांचे वाङ्मय—१ निबंधमाला (८४ अंक), २ विनोद आणि महदाख्यायिका, ३ संस्कृत कविपंचक, ४ किरकोळ लेखांचा संग्रह, भाग १, २-संग्राहक खं. भि. बेलसरे.

मालेतील मुख्य विषयांचे पुढीलप्रमाणे विभाग पडतात—

१ भाषाविषयक—मराठी भाषेची सांप्रतची स्थिति, भाषादूषण, लेखनशुद्धि, भाषापद्धति, भाषान्तर व इंग्रजी भाषा.

२ वाङ्मयविषयक व चर्चात्मक—इतिहास, वाचन, वक्तृत्व, विद्वत्त्व आणि कवित्व, ग्रंथावर टीका—डॉ. जॉन्सन, मोरोपंताची कविता.

३ परमतखंडन—लोकहितवादी.

४ सामाजिक—संपत्तीचा उपभोग.

५ राजकीय—आमच्या देशाची स्थिति.

६ मानसशास्त्र—गर्व या मुख्य विषयापेक्षां—(१) पत्रव्यवहार, (२) चमत्कारिक माहिती, (३) भाषा-परिज्ञान, (४) सुभाषित, अर्थ-सादृश्य व साहित्य. (५) उतारे, (६) विनोद व महदाख्यायिका.

७ ग्रंथावर टीका—वेदार्थयत्न, तारा, रसायनशास्त्र, भारत-वर्षीय ऐतिहासिक कोश, ब्राह्मणांची गुलामगिरी, टेम्पेस्ट इ.

यांच्या मालेंतील लेखनामुळे आपणांस देशसेवेची व वाङ्मयसेवेची स्फूर्ति झाल्याचें कादंबरीकार ह. ना. आपटे, काळकर्ते शि. म. परांजपे, इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे, रसिक श्री. कृ. कोल्हटकर, अष्टपैलू साहित्यिक न. चि. केळकर, संतवाङ्मयसेवक ल. रा. पांगारकर हे लोक मान्य करतात. या यांच्या अनुयायांवरून यांच्या त्या वेळच्या प्रभावाची स्पष्ट कल्पना होते.

यांचें लेखन मराठींत युगप्रवर्तक मानण्यांत येतें. यांनीं ओजस्वी लिखाण करून मराठी भाषा आणि महाराष्ट्रीय लोक यांच्यांत आत्मविश्वास उत्पन्न केला. इंग्रजांनीं राजकाय परतंत्रतेबरोबर मानसिक गुलामगिरीहि पराकाष्ठेची उत्पन्न केली होती. तिचा प्रतिकार करण्यास तितकाच कठोर हल्ला करणारा पुरुष निर्माण व्हावयास पाहिजे होता. तो यांच्या रूपानें अवतरला. धर्म, चाली-राति, वाङ्मय वगैरेची जितक्या उत्कटतेनें पायमल्ली चालली होती तितक्याच उत्कटतेनें प्रतिहल्ला करणारे हे भेटले. यांनीं देशांतील विचारांची दिशाच बदलण्याचें प्रमुख काम केल्यामुळे यांनीं आपणांस 'मराठी भाषेचे शिवाजी' म्हणविणें बिलकूल अतिशयोक्तीचें नाहीं. १८७४ पूर्वीचा महाराष्ट्र व नंतरचा महाराष्ट्र यांत जर्मनअस्मानचें अन्तर आहे. स्वत्वापासून विन्मुख झालेल्या महाराष्ट्राला जोराचा धक्का देऊन आत्मनाशापासून परावृत्त करण्याचें श्रेय बऱ्याच अंशीं यांना व यांच्या कार्याला दिलें पाहिजे.

चिपळुणकर, विष्णु गोविंद—(जन्म स. १८६२—मृत्यु स. १९१६) मराठीतील उत्कृष्ट ग्रंथकार, अभ्यासक, डॉक्टर, नाटककार व वक्ते.

यांचा जन्म पुण्याचा, पण शिक्षण बडोद्यास झालें. बडोद्याच्या व्हर्नाक्युलर कॉलेजांत सर भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर यांच्या हाताखाली यांनीं वैद्यकीचें शिक्षण घेतलें. मराठी भाषेंत यांनीं अनेक अभ्यासपूर्वक उत्कृष्ट पुस्तकें लिहिलीं आहेत. शिवाजीच्या जीवनावर दोन व संभाजीवर एक अशीं तीन नाटके यांनीं लिहिलीं आहेत.

यांचे ग्रंथ—१ हिंदुस्थानांतील सर्प, २ मृगयाकुतूहल, ३ हिंदुस्थानांतील मोजणी (१८९४), ४ शारीर-शिक्षण (१८९४), ५ बिचारी प्रेमला अथवा शिक्षणाचा जयजयकार, ६ काश्मीरवर्णन.

चिरमुले, वासुदेव गणेश—(जन्म स. १८६३) महाराष्ट्रांतील विमाक्षेत्रांतील यशस्वी कार्यकर्ते.

१८८१ सालीं हे मॅट्रिक झाले. पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजांतून बी. ए. व पुढें एल्.एल्.बी. झाल्यावर यांनीं मुधोळराज्यांत दोन वर्षे न्यायाधीशाचें काम केलें. १८९३ सालीं सातारा येथें वकीली करण्यास यांनीं सुरुवात केली आणि १८८८ सालीं असि. पब्लिक प्रॉसिक्युटर झाले. १९१३ सालीं यांनीं वकिली सोडली आणि सातारा येथें वेस्टर्न इंडिया लाइफ इन्शुरन्स कंपनी लि. स्थापन केली. सातार्यासारख्या जिल्ह्याच्या गांवीं यांनीं ही कंपनी स्थापून तिला अखिल महाराष्ट्रांत 'अग्रेसरत्व' मिळवून दिलें. विमाकंपनीसारख्या अत्यंत सुरक्षित व कायदेशीर व्यवसायाकडे यांनीं लक्ष देऊन कंपनी उभारली आणि ती अत्यंत पद्धतशीर चालवून महाराष्ट्रांत या नव्या व्यवसायाचा मार्ग मोकळा करून दिला.

यांनीं वेस्टर्न इंडिया बँक लि. सुरू केली. सातारा येथील स्वदेशी कमर्शियल कंपनीचे हे संस्थापक व चालक होते. आतां आपलीं कामें आपल्या कर्तबगार सहकाऱ्यांवर सोंपवून हे निवृत्त झाले आहेत.

स्वतःच्या बुद्धीवें नवा व्यवसाय उभारणें आणि हातों घेतलेलें काम लक्षपूर्वक यशस्वी करून दाखविणें हा यांचा गुण वाखाणण्यासारखा आहे. त्यामुळे यांना टिकाऊ यश प्राप्त झालें आहे. यांचें चरित्र प्रसिद्ध झालेलें आहे.

चिंतामणि, सर चिरावुरी यज्ञेश्वर (जन्म स. १८८०—मृत्यु स. १९४१) तत्त्वनिष्ठ, प्रामाणिक नि समतोल वृत्तीचे राजकारणी पुरुष व पहिल्या प्रतीचे वृत्तपत्रकार. इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्वामुळे यांच्या

‘लीडर’ या इंग्रजी दैनिकाला हिंदुस्थानांत महत्त्वाचें स्थान प्राप्त झालें.

प्रतिकूल परिस्थितीमुळे यांना विजयनगरच्या महाराज कॉलेजमधील शिक्षण, पदवी मिळण्यापूर्वीच सोडून द्यावें लागलें. परंतु दीर्घाद्योग नि व्यासंग यांच्या योगें ती उणीव यांनीं पुरेपूर भरून काढली. आपल्या प्रान्तांतून वऱ्हाड मध्यप्रान्तांत येऊन रा. ब. मुधोळकरांच्या नेतृत्वाखाली सामाजिक परिषद्, औद्योगिक परिषद् व प्रदर्शनें वगैरेचें कार्य तीन वर्षे केल्यानंतर हे संयुक्त-प्रान्तांत गेले. आणि तेथें यांनीं आपल्या आयुष्याची तीस एकतीस वर्षे व्यतीत केली. त्या कालांत त्या प्रान्तांतील व अखिल हिंदुस्थानांतील राजकीय घटनांशीं यांचा संबंध आला.

स. १९१६ ते २३ पर्यंत व स. १९२७ पासून १९३६ च्या अखेरीपर्यंत हे संयुक्तप्रान्ताच्या विधिमंडळाचे सभासद होते. स. १९२१-२३ च्या दरम्यान यांनीं त्या प्रान्ताचें शिक्षण-मंत्रिपद भूषित केलें. हे प्रागतिक प्रतिनिधि म्हणून विलायतेंत हिंदुस्थानची बाजू मांडण्याकरितां दोनदां गेले. प्रागतिक पक्ष राष्ट्रीय समेत असतां हे प्रतिवर्षी तिच्यांत प्रत्यक्ष भाग घेत. स. १९१६ सालीं लखनौ येथें जो काँग्रेस-मुस्लीम-लीग करार झाला, तो यांना तत्त्वतः मान्य नव्हता तरी तो घडून आणण्यांत यांनीं जातीनें भाग घेतला. ‘तो करार देवाणघेवाण स्वरूपाचा आहे. हिंदुस्थानांत अल्पसंख्य म्हणून ज्या प्रान्तांत त्यांचें मताधिभ्य आहे तेथेंहि मुस्लिमांना प्रमाणाबाहेर जागा द्याव्या’ हें धोरण लखनौकरार करणाऱ्यांनीं अवलंबिलें नव्हतें असें हे पुढेहि त्याचें समर्थन करित. आणि ‘दोघांच्या संमतीनें नवा करार झाल्याशिवाय तो करार नाहीसा करण्याचा अधिकार सरकारला नाही,’ असें हे म्हणत.

प्रागतिकांनीं राष्ट्रीय सभा सोडल्यावर हे अनेक वर्षे नॅशनल लिबरल फेडरेशनचे सेक्रेटरी व उपाध्यक्ष होते (१९१८, २०, १९२३-२९) व नॅशनल लिबरल फेडरेशनचे अध्यक्षस्थानहि यांनीं दोनदां मंडित केलें (१९२०, ३१). पहिल्या गोलमेजपरिषदेचे हे सदस्य होते व सदर परिषदेच्या हिंदी मतदानसमितीचे सभासद म्हणूनहि यांनीं काम केलें. वऱ्हाड मध्यप्रान्ताचे माजी गव्हर्नर श्रीपाद बळवंत तांबे व भारतसेवक रघुनाथ रामचंद्र बखले यांच्यासमवेत सदर समितीच्या अहवालाला यांनीं जी भिन्नमतपत्रिका जोडली आहे ती विचारप्रवर्तक आहे.

स. १९०९ सालीं पं. मालवीयांच्या सहकार्यानें यांनीं अलाहाबादला ‘लीडर’ नांवाचें दैनिक पत्र काढलें. याचे आधीं मद्रासचा ‘हिंदु’ व ‘भारत’ या हिन्दी दैनिकांत हे काम करित. लीडरशीं यांचा संबंध आमरण राहिला. स. १९३५ सालीं कलकत्ता येथें अखिल भारतीय वृत्तपत्र परिषदेचे हे अध्यक्ष होते. मुंबईचे जहांगीर पेटिट यांनीं लक्षावधि रुपये खर्चून मुंबईस ‘इंडियन डेली मेल’ नांवाचें दैनिक काढलें. भरपूर पगार देऊन त्याचे यांना संपादक केलें. लवकरच मुंबईस संप झाला तेव्हां यांनीं संपवाल्यांच्या मागण्या न्याय्य होत्या असें लिहून त्यांच्याबद्दल सहानुभूतीचें धोरण स्वीकारलें. पण पेटिट पडले गिरणीवाले. त्यांनीं यांना धोरण बदलण्याविषयीं दृमणें लावलें. पण या प्रामाणिक आणि स्वाभिमानी गृहस्थानें आपलीं मते न सोडतां नोकरी सोडून अलाहाबादचा रस्ता पकडला. यांना दिलेला दहा हजारांचा चेकहि यांनीं स्वीकारला नाही. दहा हजारांचा चेक परत करणारा संपादक पाहून पेटिट यांना आश्चर्याचा धक्काच बसला. लोकमताला वळण लावणाऱ्या आणि आपल्या प्रान्ताचें मत प्रतिबिंबित करणाऱ्या पत्राचें वजन राजकीय पुढाऱ्यांपेक्षांहि अधिक असातें, असें हे नेहमीं म्हणत.

ना. गोखले यांना हे गुरू मानीत आणि न्यायमूर्ति रानड्यांच्या विचाराची छाप यांच्यावर पडली होती. सामाजिक सुधारणांसंबंधीं रानड्यांनीं दिलेलीं व्याख्यानें संपादून यांनीं तीं प्रसिद्ध केलीं आहेत.

‘विभक्त मतदार-संघामुळे राष्ट्रांतील एक समाज दुसऱ्या समाजाबद्दल अगदीं बेफिकीर बनतो व स्वार्था-शिवाय त्याला दुसरे कांहींहि सुचत नाही, जात्यंधता परमावधीला पोचते व त्यामुळे राष्ट्रहितालाहि धोका पोचतो.’ अशा या मतामुळे जातिनिर्णयविरोधी परिषदेचे हे अध्यक्ष होते (१९३५).

संस्थानी राज्यकारभार ब्रिटिशांवर विश्वास ठेवून चालविण्यापेक्षां आपल्या प्रजाजनांवर विश्वासून चालवावयास पाहिजे, असें यांनीं अखिलभारतीय प्रजा-परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून प्रतिपादलें (मुंबई १९२९).

प्रधानमंडळाची संयुक्त जबाबदारी हा लोकमतानुवर्ती राज्ययंत्राचा आत्मा होय, अशी यांची भावना असल्यामुळे हे मॉंटफर्ड सुधारणांच्या अमदानांत संयुक्त प्रान्तांत शिक्षणमंत्री असतांना तेथील गव्हर्नरानें सदर तत्त्वाला मान्यता देण्याचें नाकारतांच आपले सहकारी

मंत्री पं. जगत् नारायण यांच्यासह यांनी आपल्या मंत्रि-पदाचा राजिनामा दिला. स्वार्थ आणि पैसा यांच्या आहारीं हे कधीच गेले नाहीत. असें असूनहि सरकारने यांना सर ही पदवी दिली होती.

यांची स्मरणशक्ति विलक्षण असल्यामुळे अनेक गोष्टी हे वर्णन करून सांगत तेव्हां ऐकणारा थक होई. घडणाऱ्या गोष्टीपेक्षा त्याची पार्श्वभूमि तपशीलवार ठाऊक असल्याशिवाय त्या गोष्टीचें यथार्थ स्वरूप ध्यानांत येत नाही, असें यांना वाटे. त्याप्रमाणे मागील तपशील हे बरोबर ध्यानांत घेत.

आयुष्यभर अंगिकारलेला व्यवसाय व त्यांत दिसून आलेली चमक यांमुळे हे आदर्श उदाहरण होऊन बसले आहेत. वृत्तपत्र-व्यवसायाच्या धंद्यांत द्रव्यप्राप्तीच्या बाबतींत कितीहि अनुकंपनीय स्थिति असली तरी त्या धंद्यांत अनेक आकर्षणे असतात. 'या व्यवसायाचे श्रेष्ठत्व त्यापासून मिळणाऱ्या पैशांत नसून केवळ त्याच धंद्याला मिळत असलेल्या मोठेपणांत आहे,' असें हे म्हणत.

यांचे ग्रंथः—(1) Indian Social Reform (1901), (2) Speeches and Writings of Sir Pherozeshah Mehta (1905), (3) Indian Politics Since the Mutiny (1937, आंध्र विद्यापीठांत १९३५ त दिलेली चार वाख्यानं).

चिंतामणिपेठकर, पांडुरंग व्यंकटेश—
(जन्म स. १८५१—मृत्यु स. १८७९) मराठी भाषेतील सुप्रसिद्ध कवि.

मुंबई विश्वविद्यालयाचे हे पदवीधर असून सरकारी शाळाखात्यांत नोकर होते. डेप्युटी एज्युकेशनल इन्स्पेक्टरचे हुद्यापर्यंत हे चढले होते. यांना इंग्रजी व मराठी या भाषांखेरीज कानडी, उर्दू, संस्कृत व गुजराथी या भाषा चांगल्या येत. 'गंगावर्णना' या काव्यामुळे यांचे नांव विशेष गाजले. या काव्यास 'दक्षिणा प्राइज कमिटी'ने ४०० रुपयांचे बक्षिस दिले होते. या काव्यावर विविध ज्ञान-विस्ताराच्या जुलै १८७६ च्या अंकांत विस्तृत परीक्षण आले आहे. हे अकाली वारल्याने यांची निराळी अशी कांही काव्यकृति नाही.

चिंतामणि रघुनाथार्य—(जन्म स. १८२८—मृत्यु स. १८७९) नवीन ताऱ्यांचे संशोधक व ज्योतिषी.

हे मद्रास येथील वेधशाळेत सतरा वर्षे फर्स्ट असिस्टंट होते. आपल्या प्रांतांत जसे केरोपंत, काशीकडे बापुदेव, तसे मद्रास इलाख्यांत हे होत. यांची जन्मभाषा तामीळ होती. यांना संस्कृत येत नसे असें यांनीच लिहिले आहे. तरी युरोपीय गणिताचें आणि ज्योतिषाचें ज्ञान यांस उत्तम होतें, व त्यामुळे भारतीय ज्योतिषाचें ज्ञान साहजिक झाले होते. हे पुष्कळ वर्षे वेध घेत असत. त्या कामीं यांची फार प्रसिद्धी आहे. स. १८७२ पासून विलायतेतील रॉयल अॅस्ट्रॉनॉमिकल सोसायटीचे हे फेलो होते. हे प्रथम स. १८४७ मध्ये मद्रास वेधशाळेत नोकरीस लागले व तेव्हांपासून शेवटपर्यंत तेथेच होते. यांचे वडीलहि मद्रास वेधशाळेत असिस्टंट होते. मद्रास वेधशाळेत तारास्थितिपत्रक (कॅटलॉग) तयार झाले आहे, त्यांतले पुष्कळ वेध यांनी घेतले आहेत. यांनी नवीन दोन रूपविकारी (अनियत तेजस्क) तारे स. १८६७ व १८७८ मध्ये शोधून काढल्या. अशा प्रकारच्या शोधासंबंधाच्या यादींत हिंदु मनुष्याचे नांव यांचेच पहिले आहे.

'ज्योतिषचिंतामणि' या नांवाचा ग्रंथ यांनी केला आहे. त्याचे तीन भाग आहेत. पहिल्यांत मध्यम गति, पृथ्व्यादि ग्रहांचा आकार, महत्त्व इत्यादिकांचे विवेचन आहे. दुसऱ्यांत स्फुट गतिस्थिति इत्यादि आहे. तिसऱ्याचे नांव करणपद्धति आहे. त्यांत ग्रहगणित करण्याकरितां कोष्टके आहेत. हा ग्रंथ मूळचा तामीळ भाषेत आहे असें दिसते. त्याचे संस्कृत भाषांतर करून ते तामीळ, तेलंगी आणि देवनागरी लिपींमध्ये छापण्याची तजवीज करण्याकरितां मद्रास येथे सभा भरून ८०० पाने, ५०० प्रती व ७००० खर्च असा अंदाज झाला होता (स. १८७४), पण हा ग्रंथ छापला गेला नाही.

हे स. १८६९ पासून दृग्गणित पंचांग या नांवाचे पंचांग नॉटिकल अल्मनाकच्या आधारे करीत असत. यांच्यामागे यांच्या दोन पुत्रांनी छापलेले स. १८८६ चे पंचांग शं. बा. दीक्षितांनी पाहिले होते. त्यांत अयनांश २५।५ व वर्षमान सूर्यसिद्धान्ताचे आहे असें दिसते. यांचे वडील पुत्र सी. राघवाचार्य स. १८८९ च्या सुमारास निवर्तले. धाकटे पुत्र व यांचे मेहुणे पी. राघवाचार्य हेहि ते पंचांग करीत. हे व आचार्य चिंतामणि एकच होत (भा. ज्यो. इ. ३०४).

चेट्टियार, राजा, सर, अन्नमलाई, चेट्टिनाड—(जन्म स. १८८१) सुप्रसिद्ध व्यापारी, धनिक आणि अन्नमलाई विश्वविद्यालयाचे जनक.

चेट्टियार (किंवा श्रेष्ठी) मंडळी ही शतकानुशतकें व्यापार करणारी प्रमुख मंडळी आहेत. त्यांपैकी हे अत्यंत मोठे व्यापारी होत. यांचा व्यापार हिंदुस्थानांत तर आहेच, पण हिंदुस्थानच्या बाहेर सिलोन, ब्रह्मदेश, चीन, कोचीन वगैरे देशांतहि पसरलेला आहे. नाणावलेल्या व्यापाऱ्याप्रमाणे बँकेचा व्यवहारहि यांचा मोठा आहे. यांच्या बँकाहि देशी व परदेशी पसरलेल्या आहेत.

हे मद्रासच्या कायदेमंडळांत होते. तसेंच कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्येहि तीन वेळां निवडून गेले होते. इंपिरियल बँक ऑफ इंडियाचे गव्हर्नर, सभासद, इंडियन मर्चेंट चेंबर ऑफ बॉम्बे, आजीव सभासद, मद्रास युनिव्हर्सिटी सिनेट वगैरे मानाच्या जागा यांना प्राप्त झालेल्या आहेत.

यांनीं वीस लक्ष रुपये देऊन आपल्या नांवाची अन्नमलाई युनिव्हर्सिटी स्थापन केली. ती हिंदुस्थानांतील इतर युनिव्हर्सिटींप्रमाणे केवळ परीक्षा घेणारी नसून प्रत्यक्ष शिक्षण देणारी आहे. तिच्या द्वारां तामिळ भाषेला उत्तेजन मिळावें अशी यांची इच्छा आहे. सध्यां कांहीं वर्षे तेथील शिक्षण इंग्रजी माध्यमानेच चालत असले तरी कांहीं वर्षांच्या मुदतीनंतर तें तामीळमध्ये चालविण्यांत येणार आहे हे लक्षांत घेऊन तिचा कारभार चालतो.

तसेंच Lady Pentland's Women's and Children's Hospital आणि विलिंग्डन क्लब यांच्या मोठ्या आश्रयामुळे स्थापन झाले आहेत.

अशा यांच्या लोकसेवेमुळे आणि औदार्यपूर्ण दातृत्वा-मुळे ब्रि. सरकारने यांना रावबहादुर (१९१२), दिवाणबहादुर (१९२२), सर (१९२३) व राजा (१९२९) अशा पदव्या देऊन यांना गौरविले आहे. यांच्या साठाव्या वर्षी यांना एक लेखसंग्रहात्मक ग्रंथ अर्पण केला गेला.

कुमार राजा सर मुठिआ चेट्टियार, बी. ए., हे यांचे चिरंजीव होत. मद्रासचे मेयर, शिक्षण, आरोग्य व स्थानिक स्वराज्य-खात्याचे मंत्री म्हणूनहि त्यांनीं मद्रास प्रान्तांत कामें करून आपल्या वडिलांचा लौकिक वाढविला आहे. वडिलांचेप्रमाणेच त्यांनीं व्यापारी कामाचा अवाढव्य व्याप सांभाळला आहे.

चेट्टी, गुड्डुलू लक्ष्मीनरसू—(जन्म स. १८०६—मृत्यु स. १८६८) मद्रास प्रान्तांतील सार्वजनिक कार्य-

कर्ते, ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना विरोध करणारे हिंदुधर्माभि-मानी व कायदेमंडळाचे सभासद.

यांचा जन्म पेरियामेट (मद्रास) येथे झाला. यांना इंग्रजी व तामीळ यांचे शिक्षण जुन्या मिशनरी स्कूल-मधून मिळाले. हे पिढीजात व्यापारी पेशाचे होते व यांनीं व्यापारी पेशाच स्वीकारला. तथापि शाळेत असल्यापासूनच राजकारणाकडे यांचा ओढा असे.

यांचे वडील सिधुलू हे वारले त्या सालीं अमेरिकेनें इजिप्त व हिंदुस्थान या देशांशी कापसाचा व्यापार सुरू केला. त्या व्यापारांत यांना अतोनात फायदा झाला. त्या वेळीं हिंदु लोकांस इंग्रजी शिकण्याची गोडी नव्हती. त्यामुळे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कारभारासंबंधी बिलकुल माहिती नसे. याकरितां यांनीं ' मद्रास नेटिव्ह असो-शिएशन ' नांवाची संस्था स्थापन करण्यांत पुढाकार घेतला आणि या संस्थेत सर्व दर्जाच्या लोकांचा समावेश करून घेतला. या संस्थेतर्फे लोकांच्या तक्रारी पार्लमेंटकडे पाठविण्याची व्यवस्था होई.

युरोपियन मिशनऱ्यांचे कार्य बाह्यतः शिक्षणप्रसाराचे असले तरी अन्तःस्थ धर्मप्रचार करणे हेंच होतें, हें यांच्या लक्षांत आलेले असल्यामुळे यांचा व त्यांचा सतत खटका उडे. मिशनऱ्यांना तोंड देण्याकरितांच ' क्रेसेंट ' नांवाचे वर्तमानपत्र यांनीं काढले व त्याचे मि. हर्ले हे संपादक म्हणून नेमिले. हा यांचा उद्देश लक्षांत आल्या-नंतर सरकारकडून यांना वर्तमानपत्रांना मिळणाऱ्या कोणत्याहि सवलती मिळाल्या नाहींत.

यांनीं एका सभेत व्याख्यान देऊन मिशनऱ्यांनीं हिंदूंच्या धार्मिक व्यवहारांत ढवळाढवळ व टीका-प्रतिटीका करू नये, असा ठराव करून तो पार्लमेंटकडे पाठविला. तसेंच मद्रास युनिव्हर्सिटींत टेक्स्टबुक म्हणून बायबल नेमिले होते. त्याविषय तक्रार करून यांनीं तें अभ्यासक्रमांतून काढण्यास भाग पाडिले (१८४६).

१८५२ मध्ये ब्रिटिश पार्लमेंटचे मेबर मि. डॅनबी सिमूर हे मद्रास येथे आले. यांच्या विशेष प्रसिद्धीमुळे ते यांचेच पाहुणे म्हणून मद्रास येथे राहिले. यांच्या सह मद्रास प्रान्तांत हिंडून त्यांनीं लोकांच्या तक्रारी ऐकल्या व त्या दूर करण्याचे आश्वासन दिले. यांच्या असो-शिएशनतर्फे तयार केलेला लोकल सेल्फ गव्हर्नमेंटचा मसूदा ब्रिटिश पार्लमेंटचे मेबर अर्ल ऑफ एलन यांनीं पार्लमेंटमध्ये मांडला. १८५५ मध्ये चवदा हजार लोकांच्या सद्या घेऊन ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कारभारा-

विरुद्ध तक्रार करणारा अर्ज यांनी पार्लमेंटकडे पाठविला. १८५४ मध्ये पंचैयप्पा फंडाचे हे मुख्य ट्रस्टी झाले व यांनी तेथील कामगिरी उत्तम प्रकारे केली. १८५७ मध्ये हे मद्रास असोसिएशनचे प्रेसिडेंट झाले. या यांच्या अनेक प्रकारच्या कामगिरीबद्दल सरकारने यांना सी. एस्. आय्. ही पदवी दिली. १८६३ मध्ये हे मद्रास कायदेमंडळाचे सभासद नेमले गेले.

निजाम सरकारने टिपु सुलतानाच्या विरुद्ध झालेल्या लढाईत इंग्रजांना चांगलीच मदत केली होती. त्यामुळे म्हैसूरचे राज्य आपल्याकडे असावे अशी निजामाची इच्छा होती. पण यांनी कृष्णराज वोडियार यांस दत्तक घेण्यास लावून त्यास इंग्रजांच्या मान्यतेने म्हैसूरच्या गादीवर बसविले. तसेच तंजावरच्या विधवा राण्यांना योग्य सन्मानाने वागविण्यास इंग्रजांना भाग पाडले.

यांनी स्त्रीशिक्षणास व विधवाविवाहास प्रोत्साहन देऊन स्वतःच्या खर्चाने कांहीं मुलींच्या शाळा चालविल्या.

१८६४ साली यांचे क्रिसेंट पत्र बंद पडले व व्यापारहि खालावला. यामुळे शेवटले दिवस यांचे हलाखीत गेले.

यांच्या मृत्यूनंतर जॉन ब्रूस नॉर्टन, एम्. पी., यांच्या नेतृत्वाने यांचे स्मारक करण्याचे ठरून यांचे पंचैयप्पा हॉलमध्ये एक तैलचित्र व प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये यांचे नावे संस्कृत स्कॉलरशिप चालू करण्याकरिता फंड उभारण्यांत आला. त्याला त्रावणकोरचे महाराज व दिवाण सर माधवराव यांनी मदत करून प्रोत्साहन दिले.

चेट्टी, फिलोमेना थम्बू (जन्म स. १९१३) हिंदु-स्थानांतील जगप्रसिद्ध फिडलवादनपटु.

म्हैसूरच्या राजाचे खासगी कारभारी राजसभाभूषण टी. थम्बू चेट्टी यांची ही कन्या. म्हैसूरच्या सिस्टर मॉरिस यांच्याजवळ वयाच्या सहाव्या वर्षी यांनी वाद्यवादन शिकण्यास सुरुवात केली. नंतर कलकत्ता स्कूल ऑफ म्युझिकच्या प्रो. पी. एच्. सान्द्रे यांच्याजवळ या शिकल्या. नंतर पॅरिसच्या संगीतशाळेत या चार वर्षे होत्या. त्या वेळी रमानियांतील सुप्रसिद्ध वादक एनेस्को हे यांचे शिक्षक होते. यांनी लंडनच्या एवोलियन हॉलमध्ये आपला पहिला जाहीर प्रोग्रॅम स. १९३५ मध्ये केला.

यानंतर लंडन व ऑक्सफर्ड येथे यांच्या वाद्यवादनाचे

पुष्कळ कार्यक्रम झाले. त्यांत बादशाह पंचम जॉर्ज यांच्यापुढे झालेला कार्यक्रम विशेष उल्लेखनीय आहे.

हिंदुस्थानांत येतांच म्हैसूरच्या राजेसाहेबांपुढे यांचा पहिला कार्यक्रम झाला व नंतर प्रमुख शहरी यांनी कार्यक्रम केले.

फिडलवादनांत जागतिक महत्त्व मिळविणारी ही पहिली हिंदी स्त्री होय.

चेट्टी, सर षण्मुखम्—(जन्म स. १८९२ ऑक्टो. १७) कोचीन संस्थानचे मुख्य प्रधान, लेजिस्लेटिव्ह असंबलचे माजी अध्यक्ष आणि जस्टिस-पक्षाचे प्रमुख.

हे बी. ए., एलएल. बी. असून कोईमतूर येथे वकीली करीत.

मद्रास कायदे-मंडळांतील निवडून आलेले सभासद (१९२०), तेथे डेव्हलपमेंट मिनिस्टरचे कौन्सिल-सेक्रेटरी (१९२२), मध्यवर्ति कायदेमंडळांत निवडलेले सभासद (१९२३), नॅशनल कन्व्हेन्शन ऑफ इंडिया-तर्फे इंग्लंडला (१९२४), तसेच एम्पायर पार्लमेंटरी असो-सिएशनच्या प्रतिनिधि-मंडळांतील हिंदी प्रतिनिधि म्हणून यांनी ऑस्ट्रेलियाला भेट दिली (१९२६). मध्यवर्ति कायदे-मंडळांत हे पुनः निवडून आले आणि तेथे राष्ट्र-सभापक्षाचे प्रतीद झाले (१९२६). हे जिन्हेवा येथे भरलेल्या 'इंटरनॅशनल लेबर कॉन्फरन्स' च्या ११ व्या अधिवेशनाला 'इंडियन एम्पायर डेलिगेट' ला मार्गदर्शक म्हणून हिंदुस्थान सरकारकडून पाठविले गेले (१९२८) व १२ व्याला प्रतिनिधि म्हणून गेले.

हे सेंट्रल बँकिंग इन्कायरी कमिटीचे सभासद होते. पुढे मध्यवर्ति कायदे-मंडळांत हे विनविरोध पुनः निवडून आले (१९३०) व तेथे हे उपाध्यक्ष झाले (१९३१).

जिन्हेवाच्या 'इंटरनॅशनल लेबर कॉन्फरन्स' ला व इटावा येथे भरलेल्या 'इंटरनॅशनल एकानॉमिक कॉन्फरन्स'ला हे हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि म्हणून गेले होते (१९३२). पुढे मध्यवर्ति कायदे-मंडळाचे अध्यक्ष झाले (१९३३). हिंदुस्थान सरकारने यांना लीग ऑफ नेशन्स-मध्ये प्रतिनिधि म्हणून पाठविले (१९३८).

चेम्सफर्ड, लॉर्ड—(कारकीर्द स. १९१६-२१) हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय. हाडिजनंतर हे व्हाइसरॉय म्हणून आले.

हे आले तेव्हां महायुद्ध चालू होतें. तें संप-
तांच युद्धकालापुरते केलेले विशेष कायदे रद्द करण्याचा
सरकारचा विचार दिसेना. उलट रौलट ॲक्टच्या
स्वरूपांत त्यांचें पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न होऊं
लागला. पहिल्या महायुद्धाच्या कामीं हिंदुस्थाननें साम्राज्य
सरकारला जी मदत केली त्यामुळे हिन्दी जनतेचा
आत्मविश्वास जागृत झाला. तशांतच कानपूर-राष्ट्रसभेंत
राष्ट्रसभा व मुस्लीम लीग यांच्यांत एकी होऊन त्यांनीं
सुधारणांचा एक खलिता सादर केला. तेव्हां भारत-
मंत्री मॉटेग्यु यांनीं एक घोषणा करून (१९१७)
देशाचा कारभार लोकमतानुवर्ती करण्याचें व हिंदु-
स्थानास सम्राज्यान्तर्गत स्वराज्य क्रमशः देण्याचें
जाहीर केलें. नंतर हिंदुस्थानांत येऊन ' मॉटफर्ड रिपोर्ट '
प्रसिद्ध केला व त्याला अनुसरून १९१९ चा सुधारणा-
कायदा झाला. त्या सुधारणा ' मॉटफर्ड ' सुधारणा
या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. त्यांत १ भारतमंत्र्याचा पगार
व त्याच्या कौन्सिलचा खर्च इंग्लंडनें सोसावा, २
भारतमंत्र्याच्या कौन्सिलांत तीन हिन्दी सभासद असावे,
३ हिंदुस्थान सरकारच्या कार्यकारी मंडळांत तीन हिन्दी
सभासद असावेत, ४ गव्हर्नर जनरलला मदत करण्या-
करितां कौन्सिल ऑफ स्टेट व लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली अशीं
दोन कायदेमंडळे असावीत, ५ प्रान्तांतून द्विदल राज्य-
व्यवस्था सुरू करण्यांत येऊन कांहीं खातीं लोकनियुक्त
हिन्दी प्रधानांकडे सोंपवावी. ६ प्रांतिक कौन्सिलांत
शंकडा सत्तर सभासद लोकनियुक्त असावेत, ७ प्रांतिक
अगर वरिष्ठ कौन्सिलास अंदाजपत्रक पास अगर नापास
करण्याचा अधिकार असावा, ८ सर्वत्र प्रात्यक्षिक
निवडणुकीचें तत्त्व सुरू करण्यांत यावें, हे मुद्दे
प्रमुख होते.

या सुधारणांचें ' उजाडलें पण सूर्य
कोठें आहे ? ' या स्वरूपांत लोकांनीं स्वागत
केलें. म. गांधींच्या नेतृत्वानें असहकारिता व
सत्याग्रहाच्या चळवळीचा जन्म याच वेळीं झाला.
हरताळ व बहिष्काराचें युग सुरू झालें.

तुर्कस्तानचा सुलतान हा मुसलमानांचा खलिफा
होता. त्याच्या हक्कावर गदा आल्यास आपल्या धर्मावर
गदा येते म्हणून मुसलमानांनीं खिलाफत चळवळ
सुरू केली. त्याला म. गांधींनीं पाठिंबा दिल्यानें
हिंदुमुसलमान यांची एकी झाली आणि असहकारितेच्या
चळवळीस उग्र स्वरूप प्राप्त झालें.

चोभे, भिकाजी अमृत—(जन्म स. १८३४-
मृत्यु स. १९१९ ऑक्टो. १९) पुण्यांतील सुप्रसिद्ध
उदार डॉक्टर, मुंबई, युनिव्हर्सिटी स्थापनेपूर्वीचे मुंबईच्या
ग्रंट मेडिकल कॉलेजचे पदवीधर, शारीर व इंद्रिय-
विज्ञानशास्त्र यांवरील मराठींतील लेखक व पुणे बी. जे.
मेडिकल स्कूलमधील शिक्षक. त्या स्कूलमध्ये ' भिकाजी
प्राइज ' म्हणून यांच्या नांवची बक्षिसे दरवर्षी दिली
जातात.

मुंबईस वैद्यकशाळा स. १८३७ सालीं निघाली.
तेथें देशी भाषांतून शिक्षण देण्याची सोय स. १८७५
पर्यंत होती. त्यामुळे अनेक शास्त्रांतील ग्रंथ मराठींत
तयार झाले. हे रावसाहेब होते.

यांचे ग्रंथ—१ मानुष शारीरशास्त्र सचित्र (पहिली
आवृत्ति १८६३, दुसरी आवृत्ति १८७२) २ मानुष
इंद्रियविज्ञानशास्त्र सचित्र (१८६५). यांच्या स्वकृत
लावण्या व पोवाडे यांचा हस्तलिखित संग्रह यांचे नातू
डॉ. राहतेकर यांच्याजवळ आहे. प्रसिद्ध कै. डॉ. शं.
अ. चोभे यांचे भाऊ होत.

चौकर, विनायक बळवंत तथा भाऊसाहेब—
(जन्म स. १८५५-मृत्यु स. १९३४) नगर जिल्ह्यांतील
नामांकित वकील व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

हे बी. ए., एल.एल. बी. होते. यांच्या समकालीन
विद्यार्थ्यांत लो. बाळ गंगाधर टिळक, दाजी आबाजी
खरे, वामन शिवराम आपटे वंगरे पुढें लोकप्रसिद्ध
झालेल्या व्यक्ति होत्या. हे आपल्या वकिलीच्या धंद्या-
बरोबरच लहानमोठ्या सर्व चळवळींत भाग घेत.
आकलन, निर्णय आणि स्पष्टवक्तेपणा हे यांचे प्रमुख
गुण असत आणि यांच्या शुद्ध आचरणामुळे लोकांवर
यांचा अत्यंत प्रभाव असे.

यांची स्मरणशक्ति चांगली असल्यामुळे यांना अनेक
प्रसंगांचें तपशीलवार स्मरण असे, आणि ते आठवणीच्या
रूपानें नेहमीं व्यक्त होई. कांहीं लोकांच्या आग्रहावरून
यांनीं आपले विस्तृत आत्मचरित्र लिहून काढलें. पाऊ-
णशें वर्षांचें वय झाल्यावर उत्तम मोडी अक्षरांत सुमारे
हजार चतकोर लिहून यांनीं तें पुरें केलें. त्यांतील
' डेक्कन कॉलेजांतील संस्मरणीय प्रसंग ' हें प्रकरण
लोकशिक्षणांत प्रसिद्ध झालें (जून १९४१). त्यावरून
यांचें आत्मचरित्र म्हणजे महाराष्ट्राच्या पाऊणशें वर्षांच्या
इतिहासाची चांगली पुरवणी असें समजावें लागेल.

यांच्या प्रसिद्ध झालेल्या डेक्कन कॉलेजविषयक लेखांत डॉ. कीलहॉर्नसारख्या संस्कृतच्या प्राध्यापकाचें संस्कृत भाषेचें ज्ञान कसें तुटपुंजें असे, तेव्हांच्या विद्यार्थ्यांच्या चळवळी कशा चालत, तसेंच महादेव गोविंद रानडे वगैरे लोक विद्यार्थ्यांना कसे उपयोगी पडत, यांचें चांगलें ज्ञान होतें.

चौधरी, जावजी दादाजी—(जन्म स. १८३९-मृत्यु स. १८९२ एप्रिल ५) जागतिक प्रसिद्धि मिळविणारे महाराष्ट्रीय मुद्रणकलाविशारद, पंचीगार व मुंबईच्या निर्णयसागर छापखान्याचे चालक.

हे जातीनें मराठा असणारे गृहस्थ, मुंबईस जन्मास आले. हे प्रथम तीन रुपये दरमहावर छापखान्यांत शिरले आणि शेवटीं दरमहा चार हजार रुपये पगार वांटणारे कारखानदार बनले. हे छापखान्याच्या धंद्यांत केवळ स्वपराक्रमानें उदयास आले. यांनीं १८६४ सालीं टाइप पाडून ते स्वतंत्रपणें विकण्याचा धंदा सुरू केला. १८६९ मध्ये यांनीं स्वतःचा छापखाना काढला, तोच मुंबईचा सुप्रसिद्ध निर्णयसागर छापखाना होय. नवीन वळणाचे सुंदर टाइप पाडण्यांत आणि पुस्तकें सुबक छापण्यांत यांनीं फार मोठा लौकिक संपादन केला. संस्कृत, मराठी, हिन्दी, गुजराथी व इंग्रजी भाषेंतील शेंकडों पुस्तकें छापून वाङ्मयांत अमूल्य भर घातली. संस्कृत व मराठी भाषेंतील महत्त्वाचे प्राचीन ग्रंथ संशोधनपूर्वक छापून प्रसिद्ध करण्यांतहि यांनींस पुढाकार घेतला. संस्कृत भाषेंतील जुने नामांकित ग्रंथ प्रसिद्ध करणारे 'काव्यमाला' व मराठीतील जुन्या काव्यांना प्रसिद्धि देणारे 'काव्यसंग्रह' हीं मासिकें यांच्याच नेतृत्वानें प्रसिद्ध होत असत. गुणी ग्रंथकारांना आणि संशोधकांना यांनीं चांगलें उत्तेजन दिलें. देवनागरी टाइपाचा वळणदारपणा आणि अत्यंत सुबक छपाई यांबद्दल यांची जगभर झालेली ख्याति यांच्यामागेहि दीर्घकाळ टिकून आहे. सरकारनें यांना जे. पी. केलें होतें.

तुकाराम जावजी (मृत्यु स. १९१८), पांडुरंग जावजी वगैरेनींहि यांची परंपरा चांगली चालविली.

चौधरी, पंडित बदरीनारायण गुरुचरणलाल—(जन्म स. १८५६-मृत्यु स. १९२४) हिन्दी भाषेंतील सुप्रसिद्ध लेखक, कवि व नाटककार.

यांचा जन्म मिरजापुर येथें ब्राह्मण कुळांत झाला. यांच्या आईनें यांना सहाव्या वर्षीं अक्षरओळख करून

दिली. समयानुसार यांना फारसीचेंहि शिक्षण देण्यांत आलें. गोंडा येथें यांना इंग्रजी शिक्षण देण्याची व्यवस्था झाली. अवधेश महाराज सर प्रतापनारायण सिंह, लाल त्रिलोकनाथ सिंह इत्यादींच्या संगतीनें यांना घोड्यावर बसणें, हत्तीवर बसणें, नेम मारणें व शिकार करणें यांबद्दल आवड उत्पन्न झाली.

स. १८६८ मध्ये हे गोंडा येथून फैजाबाद येथें गेले व तेथील जिल्हा स्कूलमध्ये शिक्षण घेऊं लागले. याच वर्षीं यांचा विवाह समसा (जि. जौनपूर) येथें झाला. स. १८६९ सालीं यांचे आजोबा वारल्यामुळें यांना मिरजापुरच्या शाळेंत यावें लागलें. प्रथम यांना वडिलांकडून आणि नंतर प्रसिद्ध काव्यरसज्ञ पं. रामानंद पाठक यांच्याकडून संस्कृतचें शिक्षण मिळालें व कवितेबद्दल आवड उत्पन्न झाली. साहित्याबरोबर संगीत व प्रवासांमुळें अनेक भाषांचें ज्ञान यांना झालें. स. १८७२ सालीं हे कलकत्त्याहून आले व आजारी पडले. त्या अवधीत व्रजभाषेंतील प्राचीन ग्रंथ वाचण्याची व श्रवण करण्याची संधि यांना मिळाली. याच वेळीं पं. इंद्रनारायण शंगलू नांवाच्या चळवळ्या गृहस्थांशीं यांचा संबंध आला. त्यांच्या सहवासानें यांचा सभा, समाज, वर्तमानपत्रें आणि उर्दू काव्यरचना वगैरेबद्दलचा उत्साह वाढला. उर्दू काव्यरचनेबद्दल यांची आवड इतकी वाढली की, त्या भाषेकरितां यांनीं आपलें टोपण नांव 'अब्र' व हिन्दीकरितां 'प्रेमघन' असे घेतलें. यांची भारतेन्दु हरिश्चन्द्रांशींहि चांगली मैत्री झाली.

स. १८७४ मध्ये यांनीं 'सद्धर्मसभा' व स. १८७५ मध्ये 'रसिकसमाज' यांची मिरजापुरांत स्थापना केली. या वेळीं यांनीं पुष्कळ कविता लिहिल्या. स. १८६७ मध्ये निघत असलेल्या 'कविवचनसुधा'मध्ये यांचे बरेचसे लेख येत असत. स. १८७२ मध्ये यांनीं 'आनन्दकादम्बिनी' मासिक सुरू केलें. पण त्यामुळें संतुष्ट न होतां स. १८८२ मध्ये 'नागरी-नीरद' साप्ताहिक यांच्या संपादकत्वाखालीं निघूं लागलें. त्यांत यांचे गद्य, पद्य व स्वतंत्र ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. यांचें लेखन प्रायः स्वतःच्या मनःप्रसन्नतेकरितां असे. यांचें लेखन यांची कर्तृत्वशक्ति व रसज्ञता चांगल्या प्रकारें प्रगट करतें. व्रजभाषेलाच हे कवींचो भाषा मानतात. लेखनांतील सफाईकडे यांचें अत्यंत लक्ष असे. त्यामुळें कोणतेंहि लेखन दोनचार वेळां लिहिल्याशिवाय हे प्रसिद्धीस देत नसत. हे कलकत्त्याच्या तृतीय हिन्दी-साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष होते (१९१२). यांचे

१ भारतसौभाग्य नाटक, २ प्रयागरामागमन नाटक, ३ वारांगनारहस्य नाटक (अपूर्ण), ४ भारत बधाई, ५ आर्याभिनन्दन, ६ वर्षाविन्दू, ७ हार्दिक हर्षादर्श, ८ कजला-कादम्बिनी वगैरे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

चौधरी, रामभुजदत्त—(जन्म स. १८६८-मृत्यु स. १९२३) पंजाबचे सुप्रसिद्ध पुढारी, लाहोरचे वकील, उत्तम वक्ते, सरकारच्या डोळ्यांत सलणारे असहकारितेच्या चळवळींतील पुढारी व आर्यसमाजी सुधारक.

असहकारितेच्या चळवळीत यांनी विशेष पुढाकार घेतला होता. पंजाबप्रकरणांत यांना जन्मठेपेची शिक्षा झाली होती.

चौधरी, सरलादेवी—(जन्म स. १८७२-मृत्यु स. १९४५) बंगालमधील सुप्रसिद्ध समाजसेविका, गायिका, लेखिका आणि राष्ट्रीय कार्यकर्त्या.

या जगप्रसिद्ध बंगाली कवि रवींद्रनाथ टागोर यांच्या भाची. वयाच्या अवघ्या सतराव्या वर्षी कलकत्त्याच्या बेथ्यून कॉलेजांतून या बी. ए. झाल्या. पुढे रवीन्द्रनाथांच्या प्रेरणेने यांनी साहित्यसेवा सुरू केली. एके काळी अत्यंत गाजलेल्या ' भारती ' मासिकाच्या या संपादिका होत्या. ' जावनेर झरा पाता ' ही यांची बंगाली आत्मकथा ' देश ' या मासिकांतून प्रसिद्ध होत होती. ती यांच्या मृत्युने अपुरीच राहिली अगल्या तरी तिने सर्वांना अत्यंत चटक लावली.

स. १९०५ साली लाहोरचे सुप्रसिद्ध वकील व आर्यसमाजी पुढारी पंडित रामभुजदत्त यांच्याशी यांचा विवाह झाला. या अन्तर्प्रान्तीय विवाहानंतर यांनी ' हिंदुस्थान ' या उर्दू मासिकाचे संपादन केले.

या उत्कृष्ट कवयित्री होत्या. त्याचप्रमाणे गायनकलेतहि या प्रवीण होत्या. ' वंदे मातरम् ' या गीताचे प्रान्तिक स्वरूप घालवून त्याला राष्ट्रीय स्वरूप यांनी दिले. त्याकरिता यांनी बंगालच्या लोकसंख्येला उद्देशून असणारा ' सप्तकोटि ' हा शब्द बदलून त्या वेळच्या लोकांखेला उद्देशून ' त्रिशत्कोटि ' असा बदल केला. तसेच त्यांतील बंगाली भाषेतील भाग काढून फक्त संस्कृत भाषेतील भाग बनारस राष्ट्रसभेच्या वेळी यांनी जाहीरपणे म्हटला. त्याला दिलेली सध्यांची धीरगंभीर चाल यांच्या व रवीन्द्रनाथ टागोर यांच्या योजकतेचे फळ होय.

यांच्या साहित्यसेवेपेक्षा यांचे राजकीय व सामाजिक

कार्य अधिक महत्वाचे आहे. मात्र ते वाङ्मयाप्रमाणे मूर्त स्वरूपांत स्थिर राहू शकत नाही. बंगाल प्रान्तांत राष्ट्रवाद व स्वदेशी यांच्या प्रचारासाठी यांनी अविश्रान्त श्रम केले.

१९१९ साली या म. गांधींच्या सान्निध्यांत आल्या. असहकारितेच्या चळवळीत यांनी प्रत्यक्ष भाग घेतला, आणि त्या वेळी पंजाबांतील डायरशाहीविरोद्ध यांनी अत्यंत निर्भयपणे प्रचार केला. ही एकच गोष्ट यांची कर्तृत्वशक्ति दर्शविण्यास पुरेशी आहे. अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीच्या सरचिटणीस होण्याचा मान महिला-वर्गांत आतांपर्यंत फक्त यांनाच मिळाला आहे.

बंगाल प्रान्तांत वीराष्टमीची स्फूर्तिदायक प्रथा यांनीच सुरू केली. नवरात्रांत दुर्गापूजेच्या दिवशी हा समारंभ केला जातो. वीरवृत्ति व राष्ट्रवृत्ति महिलांच्या अंगी बाणावी या दृष्टीने वीराष्टमीचे कार्यक्रम आंखले जात. लहान मुलांना आणि युवकांना वीरोचित खेळांत आणि सामन्यांत भाग घ्यावयास लावून त्यांत यशस्वी होणाऱ्यांना अध्यक्ष स्वीकळून ' वीराष्टमीपदक ' देण्याचा जो अभिनव उपक्रम यांनी केला तो विशेष उल्लेखनीय वाटतो. पहिल्या वीराष्टमीच्या दिवशीच यांनी कलकत्ता शहरांत अस्त्रविद्यासंमेलन भरविले आणि मुर्शिदाबादच्या डॉबेजर नबाब बेगमसाहेबांच्या कन्या मिसेस् सुजातालि बेग यांच्या हस्ते हिंदु युवकांना पारितोषिक देवविण्याचा समारंभ घडवून आणला.

१९२५ साली या कलकत्त्यास भरलेल्या ऑल इंडिया सोशल काँग्रेसच्या अध्यक्ष होत्या. साक्षरताप्रसाराच्या प्रत्येक कमिटीत यांनी प्रत्यक्ष भाग घेतला होता. १९२६ साली कलकत्त्यांतील हिंदी पत्रकारसंघाच्या अध्यक्षपदावर यांची निवड झाली होती.

सार्वजनिक कार्यक्षेत्रांत पदार्पण करण्यापूर्वी कांही दिवस यांनी म्हैसूर महाराणी गर्ल्स स्कूलच्या सुपरि-टेंडेंटचे काम केले.

आधुनिक बंगालमध्ये नवचैतन्य निर्माण करणाऱ्यांत यांना प्रमुख स्थान आहे.

चौबळ, सर महादेव भास्कर—(जन्म स. १८५७-मृत्यु स. १९३३) मुंबई सरकारच्या कार्यकारी-मंडळाचे सभासद, हायकोर्टचे न्यायमूर्ति व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

यांचे शिक्षण पुणे येथे सरकारी हायस्कूल व डेक्कन

कॉलेज यांमध्ये झाले. हे बी. ए. झाल्यानंतर यांनी मुंबईच्या एल्फिन्स्टन हायस्कूलमध्ये शिक्षकाचे काम केले (१८७९-८३). हे एल्.एल्. बी. झाल्यानंतर यांनी मुंबई हायकोर्टात वकीली सुरू केली. यांच्या काम करण्याच्या तडफदार पद्धतीने यांना सरकारी वकील नेमण्यांत आले (१९०६). नंतर यांना हायकोर्टात दुय्यम न्यायमूर्तीची जागा देण्यांत आली (१९०८). यानंतर हे मुंबई-गव्हर्नरच्या कार्यकारी मंडळांत सभासद नेमिले गेले (१९१०-१२ व १९१५-१७). 'पब्लिक सर्व्हिसेस कमिशन' चे सभासद (१९१३-१५), इंडियन युइमेन्स युनिव्हर्सिटीचे चॅन्सेलर (१९२०) व डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे चेअरमन वगैरे कामे यांनी केली. त्याप्रमाणे सरकारने यांना पदव्या देऊन गौरविले होते.

पण या सर्व कार्यापेक्षां अगदी वेगळ्या स्वरूपाचे कार्य यांच्या हातून घडले. तळेगांवचे समर्थ विद्यालय सरकारच्या अवकृपेला बळी पडल्यानंतर त्याचे पुनरुज्जीवन करण्याचे कै. प्रो. विष्णु गोविंद विजापूरकर यांनी ठरविले. त्या कार्यात त्यांना यांचे उत्तम प्रकारचे साहाय्य होऊन ती संस्था 'नवीन समर्थ विद्यालय' या नावाने पुन्हा सुरू झाली. तसेच त्या वेळी त्या संस्थेचे अध्यक्ष होऊन व सुमारे पन्नास हजार रुपयांचा निधि जमा करून दिला.

पण असहकारितेच्या काळांत यांना आपला संबंध त्या संस्थेशी असणे बरे वाटले नाही म्हणून यांनी तसे गव्हर्नमेंटला कळविले व दुसऱ्या खेपेस हे अध्यक्षपदाकरिता उभे राहिले नाहीत.

चौहान, सुभद्राकुमारी—(जन्म स. १९०४) सुप्रसिद्ध आधुनिक हिन्दी कवयित्री.

जन्मस्थान-प्रयाग. जात-क्षत्रिय. पित्याचे नांव ठाकुर रामनाथसिंह. वडील भजनाचे प्रेमी असल्याने याहि लहानपणापासून भजनांत रंगत. यांनी प्रयागच्या क्रास्थवेट गर्ल्स स्कूलमध्ये शिक्षण घेतले. १९२० साली खांडव्याचे ठाकुर लक्ष्मणसिंह चौहान, बी.ए., एल्.एल्.बी., यांच्याशी यांचा विवाह झाला.

असहकारितेच्या चळवळीत यांनी शाळा सोडली व नुकत्याच पास झालेल्या आपल्या पतींनाहि वकीली न करण्याचा सल्ला दिला. तेव्हा ते जबलपुरला जाऊन माखनलाल चतुर्वेदींबरोबर 'कर्मवीर' पत्राचे संपादन व राष्ट्रसभेचे काम करू लागले. याहि त्यांच्याबरोबर जबलपुरास येऊन मध्यप्रांतांतील राष्ट्रीय चळवळीत भाग घेऊ

लागल्या. नागपूरच्या झेंडासत्याग्रहांत यांना दोनदां अटक झाली. चळवळ शिथिल झाली तरी यांची राष्ट्रीय वृत्ति सतत जागृत आहे, हे यांच्या अलीकडील कवितांवरून दिसून येते. यांची कविता शुद्ध व भावनापूर्ण असते. यांच्या फुटकळ कविता पुष्कळ आहेत. मुकुल, विखरे मोती इत्यादि यांचे कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत.

चौडेमहाराज, बाळकृष्ण मार्तंड—(जन्म स. १८७७) सुप्रसिद्ध गोरक्षण कार्यकर्ते व रामदासी संप्रदायाची संघटना करणारे सत्पुरुष.

यांचा जन्म चाई येथे देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मणाच्या घराण्यांत झाला. जानकी मातेचा वियोग चवथ्या वर्षीच झाला. वडील मार्तंडशास्त्री महाराष्ट्रांतील जाड्या विद्वानांत गणले जात. यांच्या घराण्यांतील पुरुषांत भगवद्भक्ति, त्याग, शील व कीर्तनप्रवचनादि अध्यात्मिक गुणांचे विशेष प्राधान्य असून वक्तृत्व, गायन, वादनादि गुणहि कुळपरंपरेने आलेले आहेत.

वयाच्या पंधराव्या वर्षीपासून यांनी कीर्तन करण्यास सुरुवात केली आणि आपल्या रसाळ वाणीने काशीपासून रामेश्वरापर्यंत भक्ति व गोसेवा यांचा प्रचार केला. २१ व्या वर्षी श्रीसमर्थसंप्रदायांत यांचा प्रवेश झाला. खुद्द सज्जनगडावर ९ महिन्यांत १३ कोटी रामनामाचे पुरश्चरण यांनी केले. त्याशिवाय अनेक शहरांत शंकटा नाम-जपयज्ञ यांनी घडवून आणले.

१९०५ साली कार्तिक शुद्ध दशमीच्या दिवशी चाई येथे कृष्णेच्या घाटावर एक गाय लोळण घेत आहे व कसाब तिला काठ्यांनी मारतो आहे, हे दृश्य पाहून यांचे मन द्रवले. यांनी त्या गार्डला तर प्राणदान दिलेच, शिवाय तत्क्षणीं तन मन धन गोमातेच्या पार्थी अर्पण केले. श्रीगोवर्धन संस्थेचा हाच शुभारंभ होय. याकरिता यांना हिंदुस्थानभर हिंडून जागृति केली. १९०६ साली काशीक्षेत्री रामघाटावर 'बालकराममंदिर' स्थापिले.

कसाबांनी खरेदी केलेल्या गायी त्यांचेपासून विकत घेतल्यास चीपट नफा कसाब घेतात व त्या पैशांतून अनेक गायींचे गळे गोवतात. यासाठी कसाबांचे हाती पडण्यापूर्वी शेतकऱ्यांकडून गायी घेणे, शेतकरी बंधूंची थकली मागलेली निरुपयोगी गार्डगुरे घेऊन त्यांना उपयुक्त गार्डबैल मोफत देणे, शेण-खतासाठी गार्डचे कळप शेतांत बसविणे इत्यादि प्रकारचे व्यावहारिक स्वरूप यांनी गोरक्षण चळवळीला दिले. नवीन ३०।४० गोशाळा स्थापन केल्या; औध, सांगली, कोल्हापूर अशा संस्थाना-

कडून वधिकांना गोविक्रय करण्यास प्रतिबंधक असे कायदे घडविण्याचा प्रयत्न केला; राष्ट्रीय गोसप्ताहाच्या पुरस्काराने देशभर जागृति निर्माण केली आणि गोरक्षण वृत्तपत्र, गोरक्षणी मेळे, स्त्रीपुरुष कीर्तनकार प्रचारक, यांचे साहाय्याने गोरक्षणाच्या चळवळीचा प्रचार केला. गोरक्षणाच्या चळवळीचा हे आत्मा आहेत. विशेषतः या कामी कार्यकर्ते स्त्रीकीर्तनकार तयार करून यांनी त्यांना मानाचे स्थान प्राप्त करून दिले. राष्ट्रांतील राजकीय, जातीय व पंथीय पुढाऱ्यांची या चळवळीबद्दल सहानुभूति मिळविण्याचे श्रेय यांना आहे. गोवर्धनसंस्था स्थापून, वाढवून, रजिस्टर करून तिला सर्व प्रकारे भरभराटीचे स्वरूप यांनी आणून दिले. संस्थेच्या भरभराटीस मुख्यत्वे यांची त्यागवृत्ति कारण झालेली आहे. अंगावर खादीचे जाडे-भरडे कपडे, डोक्याला कुंचडे व घोंगड्याची मेखला घालून नित्य प्रवास व दगदग सोसून यांनी देशभर प्रवास केला आणि गोरक्षणाची चळवळ दशदिशांस फैलाविली. समर्थ-शिष्यांच्या पालख्या प्रतिवर्षी दासनवमीस सज्जनगडावर नेण्याचा नवा उपक्रम केला व रामदासी संप्रदायाचे संघटन आरंभिले. आपला शिष्यवर्ग यांनी याच चळवळीत राबविला. कनक व कान्ता यांबाबत

यांचे वर्तन आदर्शभूत आहे आणि तेच यांच्या यशाचे गमक आहे.

धार्मिक दृष्टीने गोमातेच्या रक्ताचा एकहि थेंब या भूमीत सांडू नये, यासाठी गोहत्या कायद्याने बंद व्हावी अशा ध्येयाने प्रेरित होऊन शेतकऱ्यांच्या झोंपडीपासून व्हाइसरॉयच्या प्रासादापर्यंत चळवळीचा धूमधडाका यांनी चालविला असला तरी गोरक्षणाच्या आर्थिक दृष्टीकडे यांनी बिलकूल दुर्लक्ष केलेले नाही. गायींची अवलाद सुधारावी, हल्लीपेक्षा त्यांचे दूध दुप्पट-तिप्पट वाढावे, उत्तम वळूंचा पुरवठा व्हावा, याकरिता संवर्धन कार्याकडे यांचे पूर्ण लक्ष आहे. गोवर्धन-संस्थेच्या पुरस्काराने तीन लाख रुपये भांडवलाची गोवर्धन डेअरी फार्म लि. या नांवाची एक कंपनी याच हेतूने उभारली गेली आहे व तिचे कामहि सुरू आहे.

कै. वल्लभदास मुरलीधरदास यांच्या लाख रुपयांच्या देणगीतून मुंबईस गोवर्धनवाडी खरेदून तिच्या भाड्यांतून प्रचारखर्च चालविण्याची व्यवस्था यांनी केली.

‘माझ्या एका हातांत रामनाम व दुसऱ्या हातांत गोसेवा असल्यावर मी कलिकाळालाहि अर्जिक्य आहे.’ हे यांचे ब्रीदवाक्य आहे.

छ

छत्रपति, संभाजी ऊर्फ आबासाहेब महाराज—(कारकीर्द स. १८१२-खून स. १८२१ जुलै १७) कोल्हापूरचे छत्रपति.

यांच्यामार्गे अल्पवयी मुलगा बाळासाहेब व धाकटा बंधु शहाजी यांचे दोन पक्ष निर्माण होऊन त्यांच्यामध्ये बर्चस्वाकरिता युद्ध जुंपले. पण बाळासाहेब लवकरच वारले व शहाजीचा पक्ष सत्ताधीश झाला.

छत्रपति, शहाजी ऊर्फ बुवासाहेब महाराज—(मृत्यु स. १८३८ नव. २९, कारकीर्द स. १८२२-३८) कोल्हापूरचे छत्रपति.

यांनी गादीवर येतांच प्रतिपक्षीयांवर सूड उगविण्यास सुरुवात केली. तसेच संभाजी महाराजांच्या खुनाचा वहीम असलेल्या कागलकर घाटग्यांचे संबंधी व त्यांचे दरबारांतील स्नेही यांच्यावरहि यांनी शिस्त धरली. तेव्हा

कंपनी सरकारपर्यंत गाऱ्हाणी जाऊन ब्रिटिशांनी यांच्या कारभारांत हात घातला. कितूरच्या बंडखोरांना मदत व आसपासच्या ब्रिटिश मुलखांतील लुटालूट यामुळे आधीच हे ब्रिटिशांच्या रोषास पात्र झाले होते. त्यामुळे १८२९ साली तह होऊन इनामदार-जहागीरदारांना संरक्षण व सैन्याची संख्या मर्यादित करण्याचा करार झाला होता. तसेच ब्रिटिशांच्या शत्रूला आश्रय देऊ नये असेंहि ठरले होते, पण त्याप्रमाणे यांचे वर्तन न घडल्याने यांचे चिकोडी व मनोळी हे तालुके खालसा करण्यांत आले. १८३० साली हे आपली गमावलेली सत्ता परत मिळविण्यासाठी बेळगांवस गेले. तेथे ब्रिटिश अधिकाऱ्याची मुलाखत घेत असता यांच्या नोकरांच्या हातून चुकीने पिस्तुल उडून नाजूक परिस्थिति उत्पन्न झाली होती. या भयंकर प्रसंगांतून यांचा निभाव ब्रिटिश सरकारने नेमलेले यांचे कारभारी रामराव

अकबरनवीस यांच्या चातुर्याने झाला. पुढे हे तीर्थयात्रेस गेले असतां तिकडेच दिवंगत झाले.

यांच्या मागे वयाला पुरी आठ वर्षेहि न झालेला मुलगा दत्तक देऊन कारभार चालू करण्यांत आला.

छत्रपति, शिवाजी महाराज ऊर्फ बाबा महाराज—(जन्म स. १८३०—मृत्यु स. १८६६ ऑगस्ट, कारकीर्द स. १८६२-६६) कोल्हापूरचे छत्रपति.

यांच्या भगिनी अक्कासाहेब या कागलकरांना दिल्या होत्या. त्यांचे चिरंजीव जयसिंगराव आबासाहेब घाटगे होत.

यांच्या वेळी पुष्कळ भानगडी होऊन बरीच वर्षे कारभार ब्रिटिश सरकारतर्फे चालत असे. यांना १८६२ साली नवा तह होऊन अधिकार मिळाले.

हे मृत्यु पावण्याच्या आदल्या दिवशी पाटणकर घराण्यांतील एक पुत्र दत्तक घेण्यांत आला व त्यांचे नांव राजाराम महाराज असे ठेवण्यांत आले.

राजाराम महाराज हे छत्रपति शिवाजी ऊर्फ बाबा महाराज यांच्या भगिनी आऊबाईसाहेब व श्रीमंत रामचंद्रराव पाटणकर यांचे पुत्र होत.

छत्रपति, राजाराम महाराज—(जन्म स. १८४८—मृत्यु स. १८७० फ्लॉरेन्स, इटली कारकीर्द स. १८६६-७०) कोल्हापूरचे छत्रपति.

हे पाटणकर घराण्यांतून दत्तक आलेले होते. यांची जनकमाता आऊसाहेब पाटणकर या यांच्या दत्तक वडील बाबा महाराजांच्या बहीण होत. यांच्या जनक वडिलांचे नांव रामचंद्रराव पाटणकर.

हे धारोदात्त स्वभावाचे असून होतकरू होते. परंतु हे इंग्लंडहून परत येते वेळी फ्लॉरेन्स, इटली येथे आपल्या वयाच्या २२ व्या वर्षी मृत्यु पावले. यांच्या मागून शिवाजी दत्तक आले.

छत्रपति, शिवाजी महाराज—(मृत्यु स. १८८३ डिसें. २५, कारकीर्द स. १८७०-१८७३) कोल्हापूरचे छत्रपति.

यांना नगर येथे मृत्यु आला. यांचे वडील छत्रपति राजाराम महाराज. त्यांना पुत्र नव्हता म्हणून यांना दत्तक घेतले होते. यांच्या जनक वडिलांचे नांव दिनकरराव भोसले. यांना वेड लागले असे

समजून यांना यांचे नातेवाईक, तरुण बायको व वृद्ध मातापिता यांच्यापासून अलग लांब नगर येथे ठेवण्यांत आले. एका हडेलहप्पी सोजराची देखरेख व यांना अत्यंत अप्रिय असणारा रावबहादुर बर्वे यांचा कारभार अशी व्यवस्था करण्यांत आली. तेथे पहारा करणाऱ्या नोकराशी मारामारी होऊन तीमध्ये यांचा अन्त झाला. यांचा तुडंगवास व छळ यांसंबंधी पुण्याच्या केसरीने कांही हृदयविदारक माहितीचा पत्रव्यवहार प्रसिद्ध केला. त्यामुळे बाळ गंगाधर टिळक व गोपाळ गणेश आगरकर यांच्यावर रा. ब. बर्वे यांनी बेअब्रूची फिर्याद केली. तेव्हां त्या तरुण संपादकांना आपली बाजू सिद्ध न करितां आल्याने तुडंगवास पत्करावा लागला. यांनाहि पुत्र नसल्याने रीजंट श्रीमंत जयसिंगराव आबासाहेब घाटगे यांचे पुत्र यशवंतराव यांना महाराणी आनंदीबाईसाहेबांना दत्तक देण्यांत आले व त्यांचे नांव शाहू महाराज असे ठेवण्यांत आले.

छत्रपति, शाहू महाराज—(जन्म स. १८७४—मृत्यु स. १९२२) सुप्रसिद्ध समाजसुधारक, तडफदार सार्वजनिक कार्यकर्ते व कोल्हापूरचे विख्यात छत्रपति.

हे श्रीमंत जयसिंगराव आबासाहेब घाटगे जहागीरदार कागल यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव. यांची जन्मदात्री माता मुधोळच्या राजेसाहेबांची एकुलती एक कन्या राधाबाई होत. यांना शिवाजीमहाराजांच्या पत्नी महाराणी आनंदीबाईंच्या मांडीवर दत्तक देण्यांत आले, यांचे मूळचे यशवंतराव हे नांव बदलून शाहू असे ठेवण्यांत आले (१८ मार्च १८८४) आणि वयाच्या दहाव्या वर्षी हे कोल्हापूरचे छत्रपति शाहूमहाराज बनले.

प्रथम श्री. कृ. भि. गोखले व नंतर मि. फिट्झिबाल्ड यांना यांचे शिक्षक म्हणून नेमण्यांत आले. यांनी सात-आठ वर्षे इंग्लंडमध्ये राहून शिक्षण घ्यावे असा त्यांचा हेतु होता. पण आबासाहेब घाटगे इंग्लंडला जाऊन आले आणि इंग्लंडला जाऊन शिक्षण घेण्याच्या ते साफ विरुद्ध झाले. तेव्हां फिट्झिबाल्ड राजिनामा देऊन गेले आणि हे शिक्षणाकरितां राजकोटला दाखल झाले (१८८५). तेथे गेल्यावर लवकरच यांचे वडील वारले. पुढे तेथील हवा मानवेना म्हणून हे धारवाडास शिक्षणार्थ राहिले होते. याच सुमारास बडोद्याचे मे. गुणाजीराव खानविलकर यांची नात लक्ष्मीबाईशी यांचा विवाह

झाला (स. १८९१). त्या वेळीं लक्ष्मीबाईचें वय अकरा वर्षांचें होतें. शिक्षण संपल्यावर (१८९३) यांना ४ एप्रिल १८९४ रोजी अधिकारप्राप्ति झाली. याच सुमारास संस्थानचे मुख्य दिवाण खानबहादूर मेहेरजी कुंवरजी तारापोरवाला यांच्या जागीं सर रघुनाथराव सबनीस व सरन्यायाधिकाचे जागीं असलेले श्री. बळवंतराव जोशी मरण पावल्यानें के. एन्. पंडित आले आणि राज्यकारभारांत नवें युग सुरू झालें.

हे गादीवर आल्यानंतर थोड्याच दिवसांत फांशीच्या शिक्षेला ब्रिटिश-सरकारच्या मंजूरीची अट नाहीशी झाली. नरसोबाच्या वाडीच्या महारोग्यांची संख्या पाहून यांनीं व्हिक्टोरिया महारोगी आश्रम उघडला (घाटवळ). गंजन नांवाच्या गवताची राळ करणें, शेणगांवच्या कांताच्या कारखान्याला उत्तेजन, पन्हाळ्यास कॉफीची लागवड, इनामदारांना कर्जमुक्त करण्याची व्यवस्था, वेठीची पद्धत बंद, तुडंगांत सुधारणा आणि शाहूपुरीची स्थापना, घायाळीची लागवड, श्रीशाहूछत्रपति-मिल्स वगैरे अनेक प्रयत्न उद्योग-धंद्याची वाढ करण्याच्या दृष्टीनें यांनीं केले. तसेंच व्यापाराच्या सोयीच्या उतारपेठा स्थापणें हाहि एक महत्त्वाचा विचार यांच्या डोक्यांत असे.

या यांच्या सुरवातीच्या कार्यामुळे सर्वत्र यांच्या हुषारीचा बोलबाला झाला. पुण्याच्या सार्वजनिक संस्थेनें मानपत्र देऊन यांचा गौरव केला (१८९४). फर्ग्युसन कॉलेजच्या पायाचा दगड यांच्या हस्ते बसविण्यांत आला व साम्राज्य सरकारनें जी. सी. एस्. आय्. ही पदवी देऊन यांचा गौरव केला (१८९५). प्रथम हे ठराविक वेळीं लोकांच्या तक्रारी ऐकत, पण पुढें ती पद्धत लोकांना गैरसोयीची म्हणून यांनीं केव्हांहि लोकांना भेटण्याची मोकळीक ठेवली. यांच्या या लोकांत मिसळून वागण्याच्या पद्धतीनें हे फारच लोकप्रिय झाले. प्रधान-मंडळ व पोलिटिकल एजंट कर्नल डब्यु. रे यांतील तेढहि यांनीं खुबीनें मिटविली. प्लेग व दुष्काळ या आपत्तींनाहि यांनीं मोठ्या योजकतेनें तोंड दिलें (१८९९).

परंतु केवळ राज्यकारभार सुरळीत चालवून स्वस्थ बसणारी यांची प्रकृति नव्हती. त्या वेळीं सर्व देशभर शिक्षणप्रसाराचा लाट उसळलेली होती. बहुजनसमाजांत शिक्षणाचा प्रसार झाल्याशिवाय त्याचा उद्धार होणार नाही, म्हणून प्रथम समाजांतील सर्व वर्गांना शिक्षण सुलभ करण्याचें धोरण यांनीं स्वीकारलें. या दृष्टीनें प्रथम कांहीं

मराठा विद्यार्थ्यांना यांनीं आपल्या वाड्यांत ठेवून त्यांची उत्तम व्यवस्था केली. पण या सुखसोयीचा अनिष्ट परिणाम दिसून येतांच 'व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग हाउस' यांनीं सुरू केलें. त्याला सत्तेचाळीस हजारांची देणगी, वार्षिक मदत व दोन हजारांचें जमीनीचें उत्पन्न करून दिलें (१९०१). याप्रमाणें जैनवसतिगृह, लिंगायत बोर्डिंग, नामदेव बोर्डिंग, श्रीमंती राधाबाई सारस्वत बोर्डिंग, प्रभू बोर्डिंग, मिस क्लार्क अस्पृश्य बोर्डिंग, कारंजकर विद्यार्थी वसतिगृह, वगैरे निरनिराळ्या जातींचीं वसतिगृहे काढण्यास यांनीं मदत केली, शिकून तयार झालेल्या लोकांकरितां शेंकडा पन्नास जागा राखून ठेविल्या व अशा तऱ्हेनें स. १८९४ सालीं ब्राह्मणेतर कारकुनांची संख्या शेंकडा दहा होती ती १९०५ सालीं साठ केली.

जातिभेद प्रगतीच्या आड येतो व तो नष्ट करण्यास शिक्षणाशिवाय उपाय नाही हा यांचा सिद्धान्त होता. म्हणून प्राथमिक शिक्षण सक्तीचें करण्याची यांनीं घोषणा केली (१९१२). प्रथम वतनदार शिक्षक निर्माण करण्याची यांची योजना होती; पण ती रद्द करून पुढें पगारी शिक्षक नेमण्यांत आले (१९१७). सक्तीच्या शिक्षणाची पहिली शाळा चिपरी, पेठा करवीर येथें यांच्या हस्ते उघडण्यांत आली. प्रारंभी या कार्यास एक लाख रुपये खर्च होत; परंतु पुढें तो खर्च तीन लाखांपर्यंत वाढला. प्राथमिक शिक्षणाच्या या खर्चाकरितां राजाराम कॉलेज बंद करावें अशीहि यांची योजना होती. (१९१८). पण पुढें संयुक्त प्रांतांतील आर्थप्रतिनिधिसभेच्या ताब्यांत ते कॉलेज व हायस्कूल देण्यांत आलें व त्यांना भरपूर वार्षिक मदत देण्याची व्यवस्था यांनीं केली. याशिवाय राज्याबाहेरील नाशिक विद्यार्थी वसतिगृह, अहमदनगर 'चौथे शिवाजी' वसतिगृह, पुणें ताराबाई वसतिगृह व शिवाजी मराठा वसतिगृह ह्या संस्था यांच्या शिक्षणविषयक कळकळीचीं स्मारके होत.

सुरवाती सुरवातीला धार्मिक विधि अत्यंत कसोशीनें हे पाळीत; पण एकदां कार्तिक स्नानाचे वेळीं स्नान न करितां संकल्प सांगणाऱ्या ब्राह्मणाच्या उत्तरानें यांचा स्वाभिमान डिवचला गेला. तेव्हां यांनीं व यांच्या परिवारांतील मंडळींनीं वेदोक्त धर्मकृत्यें करण्यास सुरवात केली (१९०१). ज्या ब्राह्मणांनीं या कार्याला संमति दिली त्यांना पुराणमताभिमानी जनतेकडून अत्यंत त्रास झाला. खुद्द राजोपाध्येहि पुराणमतवाद्यांत सामील झाले. म्हणून यांनीं त्यांचें इनाम खालसा केलें. श्रीशंकराचार्य मठांतहि एक

शिष्य वेदोक्ताला अनुकूल व दुसरा प्रतिकूल म्हणून भेद पडला आणि हे वेदोक्तांचे प्रकरण चांगलेच गाजले.

या वेदोक्त प्रकरणांतून ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वाद निर्माण झाला (१९१०). सत्यशोधकसमाज जरी १८७३ सालीं स्थापन झाला होता तरी जोतिबा फुल्यांच्या नंतर तो नामशेषावस्थेतच होता. यांच्यासारखी थोर घराण्यांतील माणसे तिकडे लक्ष देऊं लागतांच तो पुनः एकदां लोकांत गाजू लागला. पुरोहितांचे काम कोणोहि करावे, त्याकरितां ब्राह्मणच पाहिजे असें नाहीं असें यांचे म्हणणे होते. पण ब्राह्मणांचा पौराहित्याचा अधिकार तर कायदेशीर मानला गेला होता. अशा या लढ्यांत १९११ सालीं कोल्हापूर येथे सत्यशोधकसमाजाचे पुन-ज्जीवन करण्यांत आले आणि ब्राह्मणांच्या विरुद्ध उघड मोहीम सुरू झाली. शंकराचार्यांच्या नेतृत्वाखाली ब्राह्मणांनीं जोराचा विरोध आरंभिला. यांनीं उघडपणे सत्य-शोधक समाजाला मदत करण्यास सुरुवात केली. त्याचा परिणाम कांहीं लोकांच्या उत्साहातिरेकांत झाला. १९१४ सालीं एडवर्ड बादशहाच्या पुतळ्यास डांबर फासले गेले आणि त्याचा संबंध सत्यशोधक चळ-वळीशीं जोडला गेला. त्यामुळे सत्यशोधक समाजाचे यांचे संस्थानांतील कार्य स्थगित झाले.

अशा स्थितींत त्यापेक्षां जास्त व्यापक विचारावर उभा-रलेल्या प्रार्थनासमाज व थिऑसाफिकल सोसायटी यांची मदत घेण्याचा यांनीं प्रयत्न केला. पण वेदावर विश्वास ठेवणारा आणि जातिभेद न मानणारा आर्यसमाजाचा लढाऊ कार्यक्रम यांना जास्त पसंत पडला व त्याला आश्रय देण्यांत आला. मागसलेल्या समाजांत चैतन्य उत्पन्न करण्याच्या स्थूल दृष्टीनेच हे कोणत्याहि चळ-वळीकडे पाहत, सूक्ष्म तपशीलाकडे यांचे लक्ष नसे.

अस्पृश्यांची अस्पृश्यता नष्ट करून सर्व प्रकारे त्यांना आपल्या बरोबरीस आणून बसविण्याचा यांचा प्रयत्न असे. महारांना दिलेली वतने त्यांच्या पोटापुरतीं नाहीत, म्हणून त्यांना बलुते मागून लाचारीने राहावे लागते; सबब त्यांची लाचारी नष्ट करून त्यांनीं आत्मविश्वासाने व मानाने राहावे म्हणून यांनीं बलुते पद्धति हुकमाने बंद केली (१९१८). पण तो हुकूम बदलून सक्तीने काम घेऊं नये असें यांना पुढे जाहीर करावे लागले. यांनीं त्यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था करून त्यांना नोकऱ्या दिल्या. पुढे तर हे त्यांच्याबरोबर जाहीरपणे भोजने देखील करू लागले.

समतावादी समाजसुधारक ही यांची मुख्य भूमिका होती. सनातन धर्माविरुद्ध इतका जबाबदार, कर्तृत्वशाली आणि निर्भय पुढारी अद्यापि उत्पन्न झाला नव्हता. तात्त्विक प्रतिपादनापेक्षां आचारावर यांचा भर असे. त्यामुळे यांच्या चळवळीस तात्काळ प्रतिक्रिया सुरू होई.

छत्रपति, राजाराम महाराज—(जन्म स. १८९७—मृत्यु स. १९४०, कारकीर्द स. १९२२-१९४०) कोल्हापूरराज्याचे छत्रपति. यांच्या शिक्षणाकरितां मिसेस आयर्विन नांवाच्या स्कॉच अमेरिकन बाईची योजना झाली होती. पांचगणी, बेंगळूर येथील शिक्षणाने समाधान होईना तेव्हां यांना इंग्लंडला रवाना करण्यांत आले (१९१२ मे). तिकडील शिक्षण घेऊन हे अमेरिका-मार्गे परत आले (१९१५ जुलै).

यांचा विवाह बडोद्याचे युवराज फत्तेसिंगराव गायक-वाडांची कन्या इंदुमती राजे यांच्याशीं बडोदे येथे झाला (१९१८ एप्रिल १). या लग्नांत गायकवाडांनीं यांना सहा लक्ष सत्तर हजार रुपये हुंडा दिला. लग्नानंतर त्यांचे नांव ताराबाई ठेवण्यांत आले. यांच्या दुसऱ्या पत्नी विजयमालाबाई होत.

यांना तीन गोलमेजपरिषदांपैकीं दोहोंचे प्रतिनिधित्व मिळाले होते. यांना शिकारीचा व घोड्यांच्या शर्यतीचा बराच नाद असे. यांनीं आपल्या कारकीर्दीत सामाजिक व धार्मिक सुधारणा घडवून आणण्याचा योग्य मार्गाने प्रयत्न केला.

यांच्या वेळीं औद्योगिक दृष्ट्या संस्थानची प्रगति झाली. यांनीं श्रीछत्रपति शाहू स्पिनिंग अँड वीर्व्हिंग मिल, शुगर मिल व बँक ऑफ कोल्हापूर या संस्था स्थापन केल्या. संस्थानच्या मालकीची रेल्वे असून यांनीं सिने-माच्या धंद्यांतहि बरेच लक्ष घातले होते.

यांच्या राज्यांत शिक्षणाची सोय उत्तम असून ती अधिक उपयुक्त व कार्यक्षम करण्याचा यांनीं प्रयत्न केला. मागसलेल्या जाती व स्त्रिया यांना शिक्षणांत अधिक सवलती देण्याचा परिपाठ यांनीं पुढे चालविला.

यांच्या मार्गे ताराबाई महाराणीसाहेबांच्या मांडीवर भोसले घराण्यापैकीं एका शाखेतील मुलगा दत्तक घेऊन त्यांच्या अज्ञान अवस्थेत महाराणीसाहेबांच्या अध्यक्षते-खाली रीजन्सी कौन्सिल नेमून राज्यकारभार चालू झाला.

छत्रे, विनायक ऊर्फ केरो लक्ष्मण—(जन्म स. १८२४-मृत्यु स. १८८४) गणितशास्त्र व सृष्टि-शास्त्र यांचे अभ्यासक व तज्ज्ञ. हे प्रत्यक्ष वेधहि घेत.

हे अष्टागरांतील नागांवी जन्मलेले चित्पावन ब्राह्मण. यांचे शिक्षण मुंबई येथे एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशनमध्ये झाले. प्रो. अर्लिबार साहेबांचे हे प्रिय शिष्य होते. स. १८४० मध्ये मुंबई येथे कुलाबादांडीवर अन्तरिक्ष चमत्कार व लोहचुंबक यांचे अनुभव घेण्याकरिता वेधशाळा झाली. तिची सुरुवात अर्लिबारसाहेबांनी केली. तेथे यांची असिस्टंटच्या जागी नेमणूक करण्यांत आली. स. १८५१ जूनच्या ७ तारखेस पुणे संस्कृत पाठशाळेच्या जागी 'पूना कॉलेज' झाले. त्यानंतर कांहीं महिन्यांनी त्या संस्थेच्या नॉर्मल स्कूलमध्ये सृष्टिशास्त्र व गणित शिकविण्याकरिता असिस्टंट प्रोफेसरच्या जागी यांची नेमणूक झाली. त्या कॉलेजांत मराठी व इंग्रजी या दोन्ही भाषांत हे शिकवीत असत. पुढे त्या कॉलेजचा नॉर्मल स्कूल हा भाग वेगळा झाला त्यांत हे अध्यापक होते व पुढे कांहीं वर्षे त्याचे मुख्य सुपरिटेंडेंटहि होते. त्या वेळेस त्या विद्यालयास वर्हान्वयुलर कॉलेज असेंहि म्हणत. हल्ली त्यास ट्रेनिंग कॉलेज म्हणतात. या वेळी कांहीं दिवस हे एंजिनिअरिंग कॉलेजांतहि सृष्टिशास्त्रावर व्याख्यान देत. मध्ये कांहीं दिवस हे अहमदनगर इंग्लिश-स्कूलचे हेडमास्तर होते. स. १८६५ मध्ये यांस पूना कॉलेजांत गणित व सृष्टिशास्त्र यांचे प्रोफेसर नेमले. तेथे हे विषय हे इंग्रजीत शिकवीत. त्या कॉलेजास पुढे डेक्कन कॉलेज म्हणण्यांत येऊ लागले. स. १८७९ मध्ये यांनी पेन्शन घेतले. नेटिव्ह लोकांस मिळणारे अति मोठे पेन्शन पांच हजार रुपये साल यांस मिळाले. स. १८७७ साली दिल्लीदरबारच्या वेळी रावबहादूर असा किताबहि यांना मिळाला. यांच्या अंगच्या अनेक सद्गुणांत सतत विद्याव्यासंग व सौजन्य हे गुण विशेष होत.

यांच्याविषयी सरकारच्याहि मनांत आदर असे. निगवी वृत्ति असल्यामुळे विद्यार्थी वर्गाशी हे खेळी-मेळीने वागत असून त्यांच्या अडचणीचे निरसन करण्यासाठी हे केव्हांहि तयार असत. मृत्यूनंतर सरकारने यांच्या कुटुंबासाठी द. म. १०० चे पेन्शन दिले. यांच्या स्मारकासाठी त्या वेळच्या परिस्थितीतहि ११००० रु. च्यावर निधि जमला यावरून यांच्या लोकप्रियतेची कल्पना सहज होते.

सूर्यावरील डाग व पर्जन्यवृष्टि यांमध्ये कांहीं परस्पर संबंध आहे असे यांचे मत होते.

ग्रहसाधनाची कोष्टके हा आपला ग्रंथ यांनी R.S 'Vince' च्या ग्रंथाच्या आधारें केला (१८६०). या ग्रंथांत वर्षमान सूर्यसिद्धान्तांतील घेतले आहे व ग्रहगतिस्थिति सायन घेतल्या आहेत. यामुळे या ग्रंथावरून ग्रह सायन येतात. रेवतीयोगतारा क्षिटापिशियम मानली आहे. ती शके ५७४ मध्ये मेष-संपाती होती. त्या वर्षी अयनांश शून्य मानावे आणि अयनगति वर्षाची ५०. १ विकला घेऊन त्याप्रमाणे अयनांशसंस्कार सायन ग्रहास करून निरयन ग्रह करावे असे यांचे म्हणणे आहे. यांत निरयन वर्षमान शुद्ध म्हणजे ३६५।१५।२३ घेतल्यासारखे होत. हे वर्षमान व ५०. २ अयनगति घेऊन यांनी स. १८६५ पासून नॉटिकल आत्मनाकवरून निराळें पंचांग सुरू केले. कै. बाबासाहेब पटवर्धनांचे यांना मोठे साहाय्य होते. त्या पंचागास यांनी पटवर्धनी पंचांग असे नांव दिले आहे. यांच्या ग्रंथावरून ग्रहस्थिति पुष्कळ शुद्ध येते. परंतु तो ग्रंथ आणि पटवर्धनी पंचांग सध्या प्रचारांत नाहीत.

तिथिसाधनाचा तिथिचिंतामणीसारखा ग्रंथ यांनी केला व तो काशीला छापला. हल्ली तो ग्रंथ व ग्रहसाधनाची कोष्टके हे दोन्ही ग्रंथ मिळत नाहीत. निरयन पंचांग करण्यास प्रत्यक्ष तो ग्रंथ उपयोगी नाही. शिवाय त्यांत लॉगॅरिथम आणि त्रिकोणमिति यांचे साह्य लागते. यामुळे जुन्या जोशांस त्यावरून गणित करता येत नाही. यांनी मराठी शाळांस उपयोगी अशी पदार्थविज्ञानशास्त्र आणि अंकगणित ही दोन पुस्तके केली आहेत.

छत्रे, विष्णुपंत मोरोपंत—(जन्म स. १८४०-मृत्यु स. १९०६) हिंदुस्थानांतील पहिले सुप्रसिद्ध सर्कसवाले व गायनशास्त्रज्ञ.

यांचा जन्म कृष्णाकांठी असणाऱ्या अकलखोपास झाला. हे पटवर्धनांचे आश्रित. पण जमखिंडीकर १८५७ च्या बंडामुळे संकटांत आल्याने हे रामदुर्गकर भाव्यांच्याकडे चाबुकस्वराच्या जागेवर नोकरीस राहिले (१८५८). तेथे यांनी तीन वर्षे नोकरी केली. पुढे नोकरी सोडून ग्वाल्हेरास जाऊन गेल्या शतकांतील सुप्रसिद्ध अश्वहृदयज्ञ बाबासाहेब आपटे यांच्याकडे अश्वविद्या व रहिमतखांचे वडील हद्दूखा यांचेजवळ गायनविद्या शिकण्यास यांनी सुरुवात केली व दोन्ही विद्यांत यांनी चांगलीच प्रगति संपादन केली. गायनाच्या प्रकारांत हे 'धृपदे' म्हणून प्रसिद्ध होते.

परत आल्यावर हे श्रीमंत रघुनाथराव विंचुरकर यांचेकडे विंचुरास नोकरीस राहिले (१८७०). तेव्हा हे घोड्यावर बसून चोहोंकडे हिंडत. या वेळी यांच्या अश्वशिक्षणपटुत्वाची सर्वत्र ख्याति झाली. अनेक राजेमहाराजांना यांच्या या विद्येबद्दल आदर असे.

याच सुमारास मुंबईस चेअर्नी विल्सन या युरोपियन गृहस्थाची सर्कस आली. त्यांतील घोड्यांचे खेळ पाहून लोक फारच खूष झाले. त्यावरून प्रेरणा घेऊन यांनी सर्कस काढली; तिच्या तालमी घेतल्या व खेळ करीत हे निघाले. यांचे मित्र नारायण परशुराम टिल्लू व अनेक राजेमहाराजे यांचे यांना साहाय्य असे. यांनी मुंबईस येईपर्यंत घोडों वगैरे स्वतःच्या मालकीची घेतली. हे मुंबईस आले तेव्हा विल्सनची सर्कस यांच्या शेजारीच तंबू ठोकून खेळ करीत होती. पण यांच्या सर्कसचे खेळ सुरू होताच त्यांचा खर्च भागेना म्हणून त्याला आपले खेळ बंद करावे लागले (१८८३). दुसऱ्या वर्षी तर त्याचा तंबू व इतर सामान यांनी विकत घेतले. त्याच्या सर्कसींतील दोन इंग्लिश स्त्रिया व चार काम करणारे युरोपियन आपल्याकडे नोकर ठेवले. अशा तऱ्हेने यांनी आपली ' ग्रँड इंडियन सर्कस ' सर्व हिंदुस्थानभर फिरविण्यास सुरुवात केली. विल्सनच्या सर्कसीपेक्षा यांच्या सर्कसींतील जनावरांचे खेळ सफाईदार व उत्तम होत. नंतर नंतर तर यांनी हिंदुस्थानच्या बाहेरील चीन, जपान, ब्रम्हदेश वगैरे देशांत यशस्वी दौरे करण्यास सुरुवात केली.

अशा तऱ्हेने ऐन भराभराटीत यांनी आपली सर्कस आपले कनिष्ठ बंधु काशिनाथपंत यांच्या स्वाधीन केली. त्यांनी तर यांच्याहि पुढे जाऊन यांची सर्कस आशियाच्या बाहेर अमेरिकेतील सॅनफ्रान्सिस्कोपर्यंत फिरविली. ते १९२४ डिसेंबर ११ रोजी वारले. यांच्या सर्कसींत कामे करून तयार झालेल्या देवलबंधूंनी स्वतंत्र सर्कस काढून आशिया, अमेरिका, युरोप व आफ्रिका या चारहि खंडांत यशस्वी दौरे करून यांची परंपरा चालू ठेवली.

यांचा दुसरा गुण गाण्याचा. यांची सर्कस काशीस असता (१८९२) तेथे यांचे गुरू हद्दुखा यांचे पुत्र रहिमतखा अत्यंत कष्टास्पद स्थितीत आढळले. ताबडतोब यांनी त्यांना आपल्या जवळ ठेवून त्यांची जन्मभर व्यवस्था केली.

आयुष्याच्या शेवटलीं सात आठ वर्षे यांनी केवळ

रहिमतखांच्या व आपल्या ' गुणीजन ' आवडाजी यांच्या संगतीत घालविली.

छत्रे, सदाशिव काशीनाथ—(जन्म स. १७८८-मृत्यु स. १८३०) मराठींतील आद्य गद्य ग्रंथकार.

त्या वेळच्या पद्धतीप्रमाणे यांचे संस्कृतभाषेचे शिक्षण झाले होते. यांचा मराठी काव्यांचा चांगला अभ्यास होता. त्या अभ्यासाच्या जोरावर मराठीचे तज्ज्ञ अशी ख्याति यांनी मिळविली. १८०८ साली हे उद्योगानिमित्त मुंबईस आले. तेव्हा पेशवाईचा अंमल असल्याने इंग्रजी शाळा नव्हत्या. तरी हे एका मिशनऱ्यापाशी इंग्रजी शिकले. पेशवाईनंतर इंग्रजांचे लक्ष विद्याप्रसाराकडे लागले. त्या वेळी समाजांतील वजनदार व इंग्रजी जाणणारा यांच्यासारखा गृहस्थ त्यांना मिळाला आणि यांना शाळांचे तपासनीस म्हणून मोठ्या पगाराची व मानाची जागा देण्यांत आली. १८१४ पासून अखेरपर्यंत हे त्या कामावर होते. या नात्याने यांनी अनेकांना उत्तेजन देऊन नांवारूपास आणले. त्यांपैकी बाळशास्त्री जांभेकर व वृत्तपत्रकार भाऊ महाजन हे प्रमुख होत. यांची भाषा सरळ सुबोध व सुरम्य म्हणून प्रसिद्ध असे.

यांचे ग्रंथ—१ बालमित्र, २ वेताळपंचविशी (१८५२), ३ सिंहासन बत्तिशी (१८५४), ४ इसापनीति (१८६१). यांपैकी पहिलीं दोन विल्डून्स फ्रेंड्स व इसॉप्स फेबल्स यांचीं अनुक्रमे भाषान्तरें आहेत.

छोटूराम, सर—(जन्म स. १८८२-मृत्यु स. १९४५) पंजाबमधील सुप्रसिद्ध राजकारणी व जाट लोकांचे पुढारी.

रामरिचपाल हे यांचे खरे नांव. परंतु सर्व भावंडांत धाकटा म्हणून छोटूराम हेंच टोपण नांव घेऊन हे प्रसिद्धीला आले.

दिल्लीपासून अठ्ठावीस मैलांवर असणारे घारीसांपला हे गांव यांचे जन्मस्थान. बी. ए. झाल्यावर १९११ त हे आपल्या गांवी वकिली करू लागले. याच वेळी जाट समाजाची अज्ञान, निर्धनता वगैरेमुळे होत असणारी दुर्दशा यांच्या ध्यानांत आली. त्या मागासलेल्या जातीला थोडे तरी राजकीय शिक्षण देण्याचे हेतूने यांनी ' जाट गॅझेट ' नांवाचे साप्ताहिक सुरू केले (१९१६-२४). याच सुमारास हे काँग्रेसचे एकनिष्ठ कार्यकर्ते बनले.

सुशिक्षित जाटांना जरी काँग्रेसमध्ये सामील होण्याचा हे उपदेश करीत तरी इतरांनी काँग्रेसमध्ये सामील

होण्यास यांचा विरोध असे. दोन आघाड्यांवर युद्ध करणे त्यांना जमणार नाही असा यांचा या बाबतीत तर्कवाद असे.

हिंदु-मुस्लीम संघटनेसंबंधी असणारे काँग्रेसचे गुळ-गुळीत धोरण न पटून यांनी राजीनामा दिला (१९२०). पंजाबसारख्या प्रांतांत या संघटनेची इतकी जरूरी असतांना खादीसारख्या 'विधायक' कार्यावरच काँग्रेस आपली शक्ति खर्च करते हे यांना कधीच पटू शकले नाही.

अशा तऱ्हेने काँग्रेसमधून बाहेर पडल्यानंतर हे युनियनिस्ट पक्षांत शिरले. ' जमिनदारी ' प्रश्नावर एकत्र

जमणाऱ्या सर्व जातींच्या लोकांना एकत्र आणणे या ध्येयवाक्यावर फझली हुसेन यांनी स्थापन केलेल्या युनियनिस्ट पक्षाच्या संघटनेत हे प्रमुख होते (१९२४) व फझली हुसेन यांच्या मृत्यूनंतर सतत अठरा वर्षे हे त्या पक्षाचे प्रमुख होते.

प्रथम मुख्य प्रधान सिकंदर हयातखान व पुढे प्रधान मलिक खिजार हयातखान यांचे हे उजवे हात असत. मुहम्मदअल्ला जिना पंजाबमध्ये मुस्लिम लीग मंत्रिमंडळ बनवू शकले नाहीत, त्याच्या मुळाशी यांच्यासारखे पुढारी होते. शिक्षणमंत्री, डेव्हलपमेंट खात्याचे मंत्री व शेवटी महसूलमंत्री या नात्याने यांनी केलेले कार्य खरोखरच महत्त्वाने आहे.

ज

जॅक्सन, ए. एम. टी.—(खून स. १९०९ डिसें. २१) इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसमधील एक अधिकारी व संस्कृतादि प्राच्यभाषांचे अभ्यासक.

हे कोल्हापूर राज्यांत कर्नल रे यांच्यानंतर रेसिडेन्टचे काम करीत होते (१९०० सुमार). पुढे यांची नाशिक येथे कलेक्टर म्हणून नेमणूक झाली. त्या वेळी राजकीय वातावरण प्रक्षुब्ध होते. गणेश दामोदर सावरकर यांना एक कवितेचे चोपडे प्रसिद्ध केल्याबद्दल यांनी जन्मठेपेची शिक्षा दिली. त्यांतच एका युरोपियन इंजिनियरने एका गाडीवात्यास मारले असता यांनी त्यास निर्दोषी सोडले. अशा स्वरूपाच्या कारणांनी यांच्या बद्दल विरुद्ध वातावरण उत्पन्न झाले. याच संघर्षाला यांची बदली होऊन यांना पानसुपाच्या सुरू झाल्या. यांच्या सत्काराकरिता मुद्दाम मंगळवारसारख्या आड-वारी यांना विशेष आवडणाऱ्या ' शारदा ' या नाटकाचा प्रयोग किलीस्कर संगीत मंडळींनी ठेवला. तेथे हे दरवाजांतून आत शिरले आणि आपल्या बसण्याच्या खुर्चापाशी आले. खुर्चावर बसत असता अनंत लक्ष्मण कान्हेरे नांवाच्या १९ वर्षाच्या तरुणाने पिस्तुलाच्या साहाय्याने चार गोळ्या झाडून यांचा खून केला. या खुनाच्या खटल्यांतून एका मोठ्या कटाचा सुगावा लागला आणि त्यांतून चार खटले निर्माण झाले. त्या

खटल्यांतील आरोपी व त्यांना झालेल्या शिक्षा पुढे अनुक्रमाने दिल्या आहेत.

या खटल्यांतील गुन्हा घडण्यास कारण झालेले पिस्तुल पुरविणारे विनायक दामोदर सावरकर हे आरोपी प्रत्यक्ष ताब्यांत न आल्याने त्यांच्याशिवाय खटला चालून निकाल देण्यांत आला. ते सांपडल्यानंतर त्यांचा खटला चालविण्यांत आला.

खटला पहिला—१ अनंत लक्ष्मण कान्हेरे, २ कृष्णाजी गोपाळ कर्वे, ३ विनायक नारायण देशपांडे (या तिघांना फांशी), ४ गणेश बळवंत वैद्य, ५ शंकर रामचंद्र सोमण, ६ वामन ऊर्फ दाजी नारायण जोशी (या तिघांना जन्मठेप), ७ दत्तात्रेय पांडुरंग जोशी (तीन वर्षे सक्तमजुरी).

खटला दुसरा—या खटल्यांतील ५४ आरोपींपैकी ३८ आरोपींना स्पेशल ट्रिब्यूनलपुढे चौकशीकरिता पाठविण्यांत आले.—

१ केशव श्रीपत चांदवडकर ऊर्फ ब्रह्मगिरीबुवा (पंधरा वर्षे काळेंपाणी), २ गोपाळ कृष्ण पाटणकर, ३ त्रिवक गंगाधर मराठे, ४ कृष्णाजी गोपाळ खरे (दहा वर्षे सक्तमजुरी), ५ व्यंकटेश परशुराम नागपूरकर (सात वर्षे सक्तमजुरी), ६ दामोदर महादेव चंद्रात्रेय,

७ पुरुषोत्तम लक्ष्मण दांडेकर, ८ गोपाळ गोविंद धारप, ९ सखाराम दादाजी गोन्हे, १० विष्णु महादेव भट (पांच वर्षे सक्तमजुरी), ११ श्रीधर वासुदेव सिधये, १२ वामन काशीनाथ पाळंदे, १३ दामोदर चिंतामण परांजपे, १४ रघुनाथ विद्याधर भावे (चार वर्षे सक्तमजुरी), १५ विष्णु गणेश केळकर, १६ काशीनाथ दाजी टोणपे (तीन वर्षे सक्तमजुरी), १७ विनायक गोविंद तिखे, १८ बळवंत रामचंद्र बरवे, १९ सखाराम रघुनाथ काशीकर (दोन वर्षे सक्तमजुरी), २० विनायक वासुदेव मनोहर, २१ गंगाराम रूपचंद्र मारवाडी, २२ रघुनाथ चिंतामण आंबेडकर, २३ नारायण दामोदर सावरकर (सहा महिने सक्तमजुरी), २४ रामचंद्र बाबाजी काथे, २५ विनायक काशीनाथ गायधनी, २६ गोविंद सदाशिव बापट, २७ हरि अनंत थत्ते, २८ त्र्यंबक विनायक जोग, २९ शंकर पांडुरंग महाजन, ३० मुकुंद पांडुरंग मोघे, ३१ केशव गणेश परांजपे (दोषमुक्त करून सोडले), ३२ विनायक सदाशिव बरवे, ३३ विनायक काशीनाथ फुलंब्रीकर, ३४ शंकर बळवंत वैद्य (खटला चालू करण्यापूर्वी सुटका), ३५ विश्वास बळवंत डावरे, ३६ अनंत विष्णु कोनकर, ३७ पुरुषोत्तम वामन गोखले (कटाचा आरोप शाबीत झाला नाही. पण हत्याच्याच्या कायद्याखाली ३ वर्षे सक्तमजुरी).

खटला तिसरा—या खटल्यांत वरील आरोपींपैकी फक्त क्रमांक १८ व १९ हे आरोपी होते.

खटला चवथा—विनायक दामोदर सावरकर (२ जन्मठेपी).

माफीचे साक्षीदार—१ काशीनाथ हरि अंकुशकर, २ दत्तात्रय पांडुरंग जोशी, ३ वा. रा. कुलकर्णी बी. ए., एल्.एल्. बी., ४ चतुर्भुज अमीन (आचारी), ५ गणेश बळवंत वैद्य.

जगताप, बाबुराव गणपतराव—(जन्म स. १८९०) मराठा समाजातील सुप्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते, शिक्षणशास्त्रज्ञ व अनेक शिक्षणसंस्थांचे चालक.

यांचे मूळ गांव आंबळें (ता. पुरंदर). वडील नवव्या वर्षी वारल्याने यांचे शिक्षण रा. व. रामजी पांडु डे. पोलीस सुपरिंटेंडेंट या आपल्या चुलत्याकडेच झाले. पुण्याच्या नूतन मराठी विद्यालयांतून मॅट्रिक (१९०८) व फर्ग्युसन कॉलेजांतून हे बी. ए. झाले (१९१३). तेव्हां कुस्ती व क्रिकेट खेळण्याबद्दल यांची प्रसिद्धि होती. पुढे यांनी नाशिकच्या पोलीस ट्रेनिंग स्कूलमध्ये सरकारी

खर्चाने अठरा महिने शिक्षण घेतले. पण यांना पाहिजे असलेली इन्स्पेक्टरची जागा न मिळाल्याने यांनी लेफ्टनंट म्हणून बडोद्याच्या लष्करी खात्यांत नोकरी पत्करिली (१९१६ फेब्रु.) तेथे कै. सयाजीराव गायक-वाडांच्या शरीररक्षकांच्या जागेपर्यंत हे चढत गेले. पण नोकरीचा पेशा स्वभावास समाधानकारक न वाटल्याने हे तेथून परत आले (१९१८) आणि लागलीच जुलै महिन्यांत पुणे येथे इंग्रजी शाळा सुरू करून यांनी आपल्या आवडत्या शिक्षण कार्यात पाऊल टाकले. तीन विद्यार्थ्यांवर मराठा स्टुडंट्स ब्रदरहूडच्या जागेत यांचे वर्ग सुरू झाले. १९१९ साली श्रीशिवाजी मराठा सोसायटी स्थापन झाली. सोसायटीने प्रथम यांच्या शाळेला ग्रेंट दिली व पुढे शाळा सोसायटीला जोडून घेण्यांत आली.

तेव्हांपासून हायस्कूल, प्रायमरी स्कूल, स्वतःची जागा, ऐसी हजारोंची प्रायमरी स्कूलची भव्य इमारत, व्यायामशाळा (१९२५), कै. गणपत विठ्ठली शिंदे यांचे स्मरणार्थ विद्यार्थी वस्तुभांडाराची इमारत (१९२७), दि. ब. वंडेकर लायब्ररी इमारत (१९२८), २६ हजारांची वसतिगृहाची इमारत (१९३७), रुवे बिल्डिंग (१९३९) शिवाय साडे एकतीस हजारांचा अवस्थि बाग व कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांकरिता ताराबाई बॉर्डिंग हाउस या प्रकारे सोसायटीच्या कार्याचा पसारा सतत वाढत चालला आहे.

पुणे नगरपालिकेने सुरू केलेले गांधी ट्रेनिंग कॉलेज (१९३९) तिने बंद करण्याचे ठरवितां व या सोसायटीने ते ताब्यांत घेऊन आपल्या जागेत सुरू केले (१९४२ जून) आणि यांनी त्याची घडी योग्य तऱ्हेने बसविली. तसेच 'सोलापूर ट्रेनिंग कॉलेज' ही सोसायटीने चालविण्यास घेतले आहे (१९४३).

अशा प्रकारे ७०० मुलांचे एक हायस्कूल, ५०० मुलांचे प्रायमरी स्कूल व पुणे नि सोलापूर येथील ट्रेनिंग कॉलेजे व्यवस्थित चालवून यांनी महाराष्ट्रांतील मराठा समाजांत समाजकार्याची आवड व आत्मविश्वास उत्पन्न केला.

'शिक्षक' मासिक यांनी केवळ मागसलेल्या वर्गाच्या शिक्षकांकरिता सुरू केले (१९२२), ते दोन तपेपर्यंत यांच्या संपादकत्वाखाली अखंडपणे चालत आहे. शिक्षणक्षेत्रांत या मासिकाचे स्थान फार उच्च आहे.

'महाराष्ट्र हितचिंतक भ्रातृमंडळा'तर्फे नाटके करून

आपल्या संस्थांना आर्थिक मदत करणे, 'कौटुंबिक उपासना मंडळ' चालवून धार्मिक शिक्षण व समतेचा प्रचार करणे, बालवीर चळवळीत जिल्हा स्काउट कमिशनर म्हणून व अखिल भारतीय मराठा शिक्षण परिषदेचे व डेकन मराठा एज्युकेशन असोसिएशनचे चिटणीस वगैरे यांनी केलेली कामगिरी निःसंशय नमुनेदार आहे.

याशिवाय साक्षरताप्रसारक-मंडळाचे, पुणे नगरपालिकेचे सभासद, तेथे स्कूलबोर्डाचे ३ वर्ष व जिल्हा स्कूलबोर्डाचे ७ वर्ष कार्याध्यक्ष होते. महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटी कमेटीचे व खेर मंत्रिमंडळाने नेमलेल्या प्रायमरी एज्युकेशन बोर्डाचे हे सभासद होते व पुनःहि निवडून आले.

हे सेवानिवृत्त होऊन कोल्हापूर राज्यांत शिक्षणाधिकारी म्हणून गेले. पण श्रीशिवाजी मराठा सोसायटीत यांची आवश्यकता वाढू लागली म्हणून यांना बोलविण्यांत आले आणि हेहि पण तेथील फायदेशीर असणारी जागा सोडून सोसायटीच्या सेवेला हजर झाले (१९४५).

हे आदर्श शिक्षक व समाजसेवक आहेत. शिक्षकाच्या पेशाबद्दल यांना अभिमान वाटतो. शिक्षकाला आवश्यक असणाऱ्या रुबाबदार शरीरयष्टि, स्पष्ट व खणखणीत वाणी, नियमितपणा, कष्टाळू स्वभाव, अभ्यासू वृत्ति, चारित्र्य, सौंदर्यदृष्टि व तळमळ इत्यादि गुणांचा मेळ यांच्यांत उत्तम झालेला आढळतो.

यांचे वाङ्मयः—१ मन्वतर वाचनमाला-शालेय, २ मार्झा शाळा (१९३६), ३ अध्यापनाचा परिचय (१९३६), ४ शाळा कशी चालवावी (१९३९), ५ मराठा समाजांतील शिक्षण-संस्था (१९३९), ६ टॉलस्टायच्या ८ गोष्टी, ७ शिशुसंगोपन (१९४०).

जगन्नाथदास पुरुषोत्तमदास 'रत्नाकर'—(जन्म स. १८६६-मृत्यु स. १९३२) व्रज भाषेतील सुप्रसिद्ध कवि.

यांचा जन्म काशीस झाला. यांचे पूर्वज पानिपतचे राहणारे असून ते मोगल बादशहांच्या दरबारी मोठे मोठे अधिकारी होते. यांचे पणजोबा एकदां जहांदर-शाहाबरोबर काशीला आले व तेव्हांपासून ते तेथेच राहू लागले. हे आग्रवाल वैश्य होत.

यांचे वडील फारसीचे उत्तम जाते होते. त्यांचाच गुण याचे अंगी उतरून यांना कवितेची रुची उत्पन्न

झाली. यांचे वडिलांचा भारतेन्दूशी स्नेह असल्यामुळे त्यांच्या सत्संगतीचाहि यांच्यावर परिणाम झाला.

हे स. १८९१ त काशी येथे फारसी घेऊन बी. ए. झाले. पुढे एम्. ए. लाहि यांनी हाच विषय घेतला. यांचे शिक्षण काशीतच झाले. बी. ए. होण्यापूर्वीपासूनच हे उर्दू काव्यरचना करीत असत. परंतु नंतर हिन्दी भाषेबद्दल हळूहळू यांना आत्मीयता वाढू लागून हे लवकरच हिन्दी साहित्याचार्य व व्रजभाषेतील सर्वश्रेष्ठ कवि बनले. स. १९००-१९०२ पर्यंत हे अवागढ संस्थानांत व अयोध्या-नरेश कै. सर प्रतापनारायणसिंह बहादुर यांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी होते. स. १९०६ त महाराजांच्या मृत्यूनंतर यांच्या कार्यक्षतेवर प्रसन्न होऊन अयोध्येच्या राणी-साहेबांनी यांना आपले प्रायव्हेट सेक्रेटरी केले.

यांच्या कविता सरस व भावपूर्ण असतात. आजपर्यंत त्यांनी 'हिन्डोला,' 'समालोचनादर्श,' 'साहित्यरत्नाकर,' 'घनाक्षरी-नियम-रत्नाकर,' 'हरिश्चंद्र,' 'गंगावतरण,' 'कलकाशी,' 'अष्टकरत्नाकर,' 'ऊधवशतक' इत्यादि काव्यग्रंथांची रचना केली. स. १९२८ त बिहारी-सतसईवर यांनी एक मोठी ललित टीका लिहिली आहे. 'हमीर हठ' (चंद्रशेखर), 'हितकारिणी' (कृपाराम) व 'कंठाभरण' (दूलह) वगैरे कवींचीं काव्ये यांच्याच संपादकत्वाखालील होत. "साहित्यसुधानिधि" नांवाचे मासिक हे पुष्कळ वर्षपर्यंत काढीत. त्यांत यांचे कांहीं काव्य व दोहे प्रसिद्ध झाले आहेत.

यांच्या या वाङ्मयीन कार्याचा गौरव करण्यासाठी कलकत्त्याच्या हिंदी साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले (१९२३).

जगन्नाथप्रसाद 'भानु'—(जन्म स. १८५९-मृत्यु स. १९४५) हिन्दी व उर्दू भाषांतील सुप्रसिद्ध कवि, ग्रंथकार व साहित्यभक्त.

यांच्या पित्याचे नांव बरुशीराम. ते उत्तम कवि होते. त्यांनी केलेले हनुमाननाटक हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. मध्य-प्रदेशांत त्यांच्याबद्दल चांगला आदर आहे.

इंग्रजी व हिन्दी भाषांचे साधारण ज्ञान संपादन करून हे शिक्षणखात्यांत दरमहा १५ रुपयांवर नोकरीस लागले व आपल्या हुषारीने एक्स्ट्रा असिस्टंट कमिशनर व नंतर असिस्टंट सेटलमेंट ऑफिसच्या हुद्यावर पोचले. कांहीं दिवस हे सेटलमेंट ऑफिसरहि होते. ही जागा फक्त आय. सी. एस. अधिकाऱ्यांना देण्याचा रिवाज होता. पण हे

तसे नसतांना यांना ती जागा देण्यांत आली. ३४ वर्षे नोकरी करून हे सेवानिवृत्त झाले व विलासपूर (मध्य-प्रान्त) येथे राहू लागले.

नोकरीत असतां यांनी लोकोपयोगी पुष्कळ कामे केली. खांडवा जिल्ह्यांत पन्नास नवी गावे रयतवारी पद्धतीने बसवून त्यांचा चांगला बंदोबस्त केला. फेग, पटकी व दुष्काळ अशा प्रकारच्या संकटांत यांनी लोकांना उत्तम साहाय्य केली, त्यामुळे लोक यांच्या नांवाची भजने कृतज्ञतेने तिकडे गातात.

यांचे हिन्दीवर अत्यंत प्रेम असून तिच्या सेवेकडे यांचे सतत लक्ष असे. साहित्य आणि काव्यशास्त्र यांचे यांना उत्तम ज्ञान असून यांचा वेळ प्रायः त्या कामी लागे.

यांचे छन्दःप्रभाकर व काव्यप्रभाकर हे ग्रंथ यांच्या काव्यशास्त्रांतील पांडित्याचा चांगला परिचय देतात. हिन्दी भाषेत या ग्रंथांना चांगला मान आहे. यांच्या अनेक वर्षांच्या सखोल अभ्यासाचा हा परिपाक आहे. यांनी अभ्यासाबरोबर त्याकरिता पैसाहि पुष्कळ खर्च केला. छन्दःप्रभाकराच्या लोकप्रियतेची कल्पना त्यांच्या प्रसिद्ध झालेल्या अनेक आवृत्त्यांवरून सहज येते.

हे उर्दूतहि उत्तम कविता करीत. उर्दू कविता प्रसिद्ध करतांना हे ' फैज ' हें टोपण नांव घेत. विलासपूरला यांचा स्वतःचा एक ' जगन्नाथ प्रेस ' आहे.

यांनी अनेक विद्वानांच्या समोर काशी येथे छन्दःशास्त्र-विषयक अनेक चमत्कार करून दाखविले. तेव्हां लोक यांना साक्षात् पिङ्गलाचार्य म्हणू लागले व कवींचे 'भानु' असा यांचा गौरव झाला. जबलपुर, सागर, खांडवा, बैतुल, नरसिंहपुर वगैरे शहरांत यांच्या नांवें ' भानु कविसमाज ' स्थापन झाले. तेथे वर्गणी नसते पण हे मात्र त्या समाजांना साहाय्य करून उत्साह देतात. यांनी एक काव्यविषयक मासिकहि चालविले होते.

ब्रिटिश सरकार व देशी राज्ये यांत यांच्याविषयी चांगला आदर आहे. यांना दिल्ली दरबारपदक, रायसाहेब व रावबहादूर या पदव्या मिळाल्या. हे फर्स्ट क्लास ऑनररी मॅजिस्ट्रेट होते. हे अखिल भारतीय कविसंमेलनाचे अध्यक्ष झाले होते (१९२५). हैदराबादचे माजी निजाम यांचा फार आदर करीत. एका राजांनी यांना साहित्याचार्य ही पदवी दिली.

यांना हिन्दीशिवाय उर्दू, मराठी व उडिया या भाषा

चांगल्या येत. शिवाय यांचा संस्कृत व इंग्रजी भाषांचा अभ्यास वाखाणण्यासारखा होता.

यांचे हिन्दी ग्रंथ—

१ काव्यप्रभाकर, २ छन्दःप्रभाकर, ३ नवपंचामृत रामायण, ४ काव्यकुसुमाञ्जलि, ५ छन्दःसारावली, ६ हिन्दीकाव्यालंकार, ७ अलंकार-प्रश्नोत्तरी, ८ रसरत्नाकर, ९ काव्यप्रबंध, १० नायिकाभेद, ११ शंकावली, १२ अंकविलास, १३ कालप्रबोध, इत्यादि. उर्दू— १ गुलजारे सखून, २ गुलजारे फैज, इत्यादि.

जगन्नाथ शंकरशेट ऊर्फ नाना शंकरशेट—
(जन्म स. १८०३ फेब्रु. १०—मृत्यु स. १८६५ जुलै ३१)
मुंबई शहरांतील सुप्रसिद्ध धनिक, अव्वल इंग्रजीतील सार्वजनिक कार्यकर्ते व थोर दानशूर नागरिक.

हे मुंबईचे दैवज्ञ ब्राह्मण (सोनार). यांचे पूर्वज मुरबाड (कल्याण भिवंडीजवळ जि. ठाणे) येथील राहणारे. यांचे उपनाव मुर्कुटे. यांचे घराणे अनेक पिढ्या व्यापार करणारे. त्यांपैकी यांचे अजोबा बाबुलशेट यांनी मुरबाड सोडून घोडबंदरावर वसाहत केली. वडील शंकरशेट प्रथम मुंबईत येऊन स्थायिक झाले. म्हैसूरच्या लढाईत टिपू ठार होऊन इंग्रजांचा जय झाला तेव्हां शंकरशेटांना कल्पनेबाहेर नफा होऊन त्यांच्याजवळ सोळा लक्ष रुपये रोख व एक लक्षाचे जवाहीर जमले (१७९९ मे).

यांची माता भवानीबाई यांच्या जन्मानंतर थोड्याच वर्षांत वारली. तिच्या स्मरणार्थ गवालीया टंकजवळ भवानीशंकराचे देवालय व धर्मशाळा बांधण्यांत आली. पुढे यांच्या अठराव्या वर्षी वडिलांनी देह ठेवला (१९२२) आणि घरगुती व व्यापारधंद्याची प्रचंड जबाबदारी यांच्यावर येऊन पडली.

मुंबईस प्रथम ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या साहाय्याने शिक्षण-प्रसाराचे काम सुरू झाले. पण त्यांना फारसे यश आले नाही. तेव्हां लोकांनी आपल्या संस्था काढण्यास सुरुवात केली. यांपैकी सुरुवातीच्या बहुतेक संस्थांचे धुरीणत्व यांचे-कडे असे. कांहीं प्रमुख संस्थाः—१ बाँबे नेटिव्ह स्कूल बुक अँड स्कूल सोसायटी (स्थापना १८२२ आगष्ट २१), एतद्देशीय लोकांत शिक्षणप्रसार करण्याकरितां निघालेली ही पहिली संस्था होय. याबाबत सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांचे यांना साहाय्य होते. २ बाँबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी. वरील सोसायटीचे रूपान्तर या संस्थेत झाले (१९२४). या संस्थेची भरभराट मुंबई इला-

ख्यांत झालेली दिसतांच अशा शिक्षण देणाऱ्या संस्था जागोजाग निघू लागल्या. ३ एल्फिन्स्टन फंड (१८२७). माउंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन यांनी राजिनामा दिला तेव्हां मुंबईत उच्च शिक्षणाची सोय करण्याकरितां फंड उभारण्याचें ठरून चार लक्ष त्रैचाळीस हजार नऊशें एक रुपयांचा फंड जमला. त्या फंडाचे शेवटपर्यंत हे ट्रस्टी होते. ४ बोर्ड ऑफ एज्युकेशन (१८४१). एल्फिन्स्टन फंडाच्या मार्फत उच्च शिक्षणाकरितां एल्फिन्स्टन कॉलेजची स्थापना होतांच (१८३७), बाँबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचा त्या कॉलेजबरोबर मिलाफ करून सोसायटीचें नांव एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट असें बदलण्यांत आलें. पुढें तीन वर्षांनीं बोर्ड ऑफ एज्युकेशनची स्थापना झाली. या बोर्डांत तीन नेटिव्ह सभासद वार्षिक निवडणुकीनें येत. त्यांत हे सतत सोळा वर्षे म्हणजे बोर्डाचें अस्तित्व होतें तोंपर्यंत निवडून येत. ५ स्टुडन्ट्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी (१८४५). ६ जगन्नाथ शंकरशेट मुलींची शाळा (१८४८). ही शाळा त्या वेळीं यांनीं आपल्या स्वतःच्या वाड्यांत सुरू केली व लोकविरोधाला तोंड दिलें. ७ धि जगन्नाथ शंकरशेट फर्स्ट ग्रेड अँग्लो-व्हर्नाक्युलर स्कूल (१८५७ एप्रिल २५) इत्यादि.

तसेंच खुनासारख्या मोठ्या खटल्यांचा निर्णय देण्याकरितां बसणाऱ्या 'ग्रॅड ज्युरी' मध्ये एतद्देशीयांचा समावेश होण्याचा हक्क मिळविणें (१८२९), सती जाण्यास प्रतिबंधक कायदा करण्याच्या कामीं साहाय्य करणें (१९३०), जस्टिस ऑफ दि पीस होण्याचा अधिकार एतद्देशीयांना देणें (१८३७), इत्यादि गोष्टींनीं यांच्या सार्वजनिक आयुष्याला उजाळा मिळाला आहे. मुंबई शहराची आरोग्यकारक व्यवस्था करण्याबाबत म्युनिसिपल कमिशनर या नात्यानें यांनीं केलेली कामगिरीहि अशीच महत्त्वाची आहे.

धि बॉम्बे असोसिएशन (१८५२) ही राजकीय काम करणारी संस्था स्थापण्यांत हे प्रमुख होतें. धि बॉम्बे ब्रंच ऑफ धि रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या मुंबई शाखेला यांनीं पांच हजार रुपये दिल्यानें तेथें नॅचरल हिस्ट्रीचे मौल्यवान् ग्रंथ घेऊन 'जगन्नाथ शंकरशेट लायब्ररी' या नांवानें एक स्वतंत्र विभागच त्या संस्थेला जोडण्यांत आला आहे (१८६५).

अॅग्रिहॉर्टिकल्चरल सोसायटी ऑफ वेस्टर्न इंडिया आणि जिऑग्रफिकल सोसायटी या दोन्ही सोसायटीच्या उत्पादकांत हे प्रमुख असून हे दोन्हींचे अध्यक्षहि होते.

तसेंच व्हिक्टोरिया अँड अलबर्ट म्युझियम अथवा सर्वपदार्थसंग्रहालयाला यांनीं पांच हजार रुपये दिले आणि त्या संस्थेची पहिली सभा (१८५८ डिसें.) व कोनशिलासमारंभ यांच्याच अध्यक्षतेखालीं साजरा झाला (१८६२).

मुंबई कायदेकौन्सिलच्या पहिल्या सभासदांत हे प्रमुख होते (२२ जाने. १८६१). तथापि त्यापूर्वीहि मुंबईच्या गव्हर्नरकडून यांचा हरएक बाबतींत सल्ला घेतला जाई. त्याला महत्त्वहि तसेंच दिलें जाई.

मुंबईच्या राणीच्या बागेत यांचा पुतळा उभारण्याकरितां मुंबईत पंचवीस हजार रुपये जमा करण्यांत आले होते.

मुंबई विश्वविद्यालयांत मॅट्रिक परीक्षेत संस्कृत घेऊन पहिला व दुसरा क्रमांक येणाऱ्या विद्यार्थ्यांस जगन्नाथ शंकरशेट शिष्यवृत्ति मिळत असते. ती यांच्या स्मरणार्थ यांचे पुत्र विनायकराव यांनीं केलेल्या व्यवस्थेप्रमाणें मिळते. यांचा संस्कृत भाषेचा अभिमान व सतत बेचाळीस वर्षे केलेले विद्यावृद्धीचे प्रयत्न ध्यानांत घेऊन त्यांनीं मुंबई विश्वविद्यालयाच्या ताब्यांत कांहीं रक्कम दिली. तिच्या व्याजांतून २५-२५ रुपयांची एक शिष्यवृत्ति तीन वर्षे व २०-२० रुपयांची एक, जे मॅट्रिकमध्ये पास होऊन संस्कृत भाषेत पहिले व दुसरे येतील त्यांना देण्याची व्यवस्था केली. पण पुढें कांहीं काळानें व्याजाचा दर कमी झाल्यावर तीनच्या दोन, पंचवीसच्या अठरा व वीस रुपयांची बारा रुपये करून तीन वर्षांच्या ऐवजी दोन वर्षे चालतील अशी व्यवस्था करण्यांत आली.

जमशेदजी जिजिभाई, सर—(जन्म स. १७८३-मृत्यु स. १८५९) सुप्रसिद्ध व्यापारी व दानशूर पारशी गृहस्थ.

जन्मस्थान मुंबई. मूळ स्थान नवसरी. लहानपणींच आईबाप वारले. यांचें पालनपोषण फ्रेमजी नसरवानजी यांनीं केलें. कारण त्यांनीं लहानपणींच आपल्या मुलीशीं यांचा वाहनिश्रय केला होता. यांना गुजरार्थी व त्याबरोबरच थोडें इंग्रजीचें शिक्षण देण्यांत आलें.

फ्रेमजी यांचा रिकाम्या बाटल्यांचा व्यापार होता. त्यामुळें हेहि याच व्यापारांत पडले व बाटलीवाला या नांवानें प्रसिद्ध झाले.

१७९९ सालीं आपले नातेवाईक मेरवानजी माणिकजी यांच्याबरोबर कारकून म्हणून हे चीनला गेले. चीनमध्ये असतां यांनीं व्यापाराची चांगलीच माहिती करून घेतली.

हे मुंबईस आल्यावर यांच्या प्रामाणिक व मेहनती स्वभावामुळे यांना पंचवीस हजार रुपये कर्ज सहज उभारतां आले. ते उभारून यांनी चीनशी व्यापार सुरू केला व स्वतः चार वेळां चीनला जाऊन आले. चवथ्या खेपेस परत येतांना मात्र यांचे जहाज फ्रेंचांनी पकडले. त्या वेळीं यांचा माल तर गेलाच, शिवाय कैदी म्हणून केप ऑफ गुड होपला यांना आणण्यांत आले. तेथे उचांचा अंमल होता. पण इंग्रज वकिलाच्या दयालुपणामुळे यांना मोकळे करून कलकत्त्यास आणून सोडण्यांत आले. तेथून हे मुंबईस भणंग स्थितीत आले. यांच्या या निराशाजनक स्थितीत यांच्या सहकाऱ्यांनी यांना मदत करून उत्साह दिला. १८०७ मध्ये शेवटची चीनची सफर करून हे मुंबईस स्थायिक झाले.

मुंबईस राहिल्यावर यांनी जैन, पारशी व मुसलमान भागीदार घेऊन अफू व कापूस यांचा व्यापार सुरू केला. या धंद्यांत हे जातीने सर्वत्र लक्ष ठेवीत. १८२२ मध्ये या धंद्यामुळे यांचे भांडवल दोन कोटी रुपये झाले व हे मुंबईस पहिल्या प्रतीचे व्यापारी ठरले. याच सालापासून यांनी आपला धर्मादाय सुरू केला.

यांचा व्यवहार प्रचंड प्रमाणांत सर्व प्रकारच्या लोकांशी होता तरी यांचा कोर्टकचेऱ्यांशी कधीहि संबंध आला नाही. उलट हे आपसांतील भांडणे आपणच मिटविण्याचा सला देत.

यांनी बेनिव्होलंट इन्स्टिट्यूट काढून त्यातर्फे मुलांची एक व मुलींच्या तीन शाळा काढल्या. मुलींच्या शाळेमध्ये मुली येईनात. तेव्हा एक युरोपियन शिक्षकीण ठेवून यांनी आपल्या मुलीस शिक्षण दिले. अशा प्रकारे यांनी स्त्रीशिक्षणाचा प्रचार केला.

यांच्या दानधर्माची कल्पना खालील यादीवरून येईल. १ स. १८२२ साली तीन हजार रुपये भरून पैशाकरितां तुडंगांत पडलेल्यांना यांनी सोडविले. २ स. १८२४ मध्ये सुरत येथील जळालेली अग्यारी पुनः बांधून दिली. ३ स. १८३५ मध्ये सुरतेस २० हजार घरे जळाली तेव्हा यांनी ३५ हजार रुपये व तांदूळ पाठविले. ४ साष्टी व मुंबई यांच्यामधील सामुद्रधुनीवर सरकारच्या साहाय्याने, पूल बांधला. एकूण खर्च एक कोट ऐंशी हजार. ५ पूना वॉटर वर्क्सकरितां एक लक्ष ऐंशी हजार खर्च. ६ स. १८८३ साली मुंबईच्या जमशेदजी जिजिभाई हॉस्पिटलकरितां एक लक्ष रुपये दिले. त्या हॉस्पिटलजवळ २३ हजार रुपये खर्चून एक तळें

बांधले. ८ सुरतेच्या धर्मशाळेकरितां एक लक्ष पंचवीस हजार व नवसरीच्या धर्मशाळेकरितां ६२ हजार. ९ मुंबईच्या जमशेदजी जिजिभाई आर्ट स्कूलकरितां १ लक्ष रु. १० अग्यारी पुणेकरितां ४५ हजार रुपये. ११ मुंबई, लाइसरोड धर्मशाळा १ लक्ष पन्नास हजार. १२ सर जमशेदजी जिजिभाई बेनिव्होलंट ट्रान्सलेशन फंड, १ लक्ष ५० हजार. अशा प्रकारे पंचवीस कोटीपेक्षा अधिक दानधर्म करून यांनी आपले नांव चिरकाळीन केले.

या यांच्या परोपकारी कृत्यांमुळे सरकारने यांना सर ही बहुमानाची पदवी दिली (१८४२). टाउन हॉलमध्ये यांचा पुतळा उभारण्यांत आला (१८५६) व महाराणी विक्टोरिया यांनी यांना मानाचे रत्नजडित पदक दिले (१८५८).

यांच्या या विशेष प्रसिद्धीमुळे जमशेदजी जिजिभाई दुसरे, तिसरे व चवथे अशा नावांचे पुढील पुरुष प्रसिद्ध झाले.

जयकर, नामदार डॉ. मुकुंदराव रामराव— (जन्म स. १८८० सुमार) हिंदुस्थानांतील विख्यात कायदेपंडित, राज्यघटनाशास्त्रज्ञ, प्रिन्सीपल कौन्सिलचे न्याय-मूर्ति, इंग्रजी भाषेतील जगप्रसिद्ध वक्ते व अष्टपैलू विधायक मुत्सदी.

ह्यांचे वडील बालवयांतच वारल्यामुळे, आजोबा कै. रा. ब. वासुदेव जगन्नाथ कीर्तीकर, सरकारी वकील, आणि नंतर मुंबई हायकोर्टाचे प्युनी जज, यांनी यांचे संगोपन-संवर्धन केले.

यांचे इंग्रजी शिक्षण एलफिन्स्टन हायस्कुलांत झाले आणि कॉलेज शिक्षण झेवियर कॉलेजांत होऊन तेथून हे बी. ए. झाले. यांनी गव्हर्नमेंट लॉस्कूलमधून एलएल्. बी. च्या टर्म्स भरल्या व त्या वेळीं एलफिन्स्टन कॉलेजमध्ये संस्कृत व इंग्रजी हे मुख्य विषय घेऊन हे एकदम एम्. ए., एलएल्. बी. झाले.

१९०५ साली हे हायकोर्टात प्रॅक्टिस करू लागले. पुढे १९३७ साली फेडरल कोर्ट ऑफ इंडियाचे एक जज म्हणून हिंदुस्थान सरकारने यांची नेमणूक केली. त्यानंतर लंडन येथील ज्युडीशियल कमिटीचे एक मॅबर म्हणून सरकारने यांची नेमणूक केली. १९४२ साली यांनी या सरकारी उच्च जागेचा राजीनामा दिला.

तरुणपणापासूनच विद्याव्यासंग आणि शिक्षण,

अध्ययन व अध्यापन यांची यांना भारी हौस. आर्यन एज्युकेशन सोसायटीच्या हायस्कूलचे हे संस्थापक व कांहीं वेळपर्यंत प्रिन्सिपल होते. गर्व्हमॅट लॉ स्कूलचे हे पार्ट-टाइम प्रोफेसर होते. १९०७ ते १९१२ पर्यंत लॉ स्कूलमध्ये प्रोफेसर म्हणून काम केल्यावर यांना डावळून एका कर्मी दर्जाच्या युरोपियन प्राध्यापकाला यांच्यावरचा दर्जा देण्यांत आल्यामुळे, सरकारच्या या कृत्याचा तीव्र निषेध करून यांनी स्वाभिमानपूर्वक आपल्या त्या जागेचा राजीनामा सरकारकडे पाठविला !

यांचा कॉलेजशिक्षणापासून संस्कृतचा व्यासंग दांडगा आहे. मरहूम राइट ऑनरेबल सर डी. एफ. मुळा यांचा हिंदु लॉवरील ग्रंथ, 'स्त्रीधन' आणि 'विधवांचा वारसा' हे दोन भाग यांनी लिहून दिल्यावाचून पुरा होऊ शकला नाही !

१९४२ साली इंदूर येथील शैक्षणिक परिषदेचे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले. त्याचप्रमाणे त्याच साली अमरावतीस भरलेल्या महाविदर्भ परिषदेचेहि हे अध्यक्ष झाले. या दोनहि ठिकाणी यांनी केलेली भाषणे यांच्या विद्वत्तेची प्रगट साक्ष पटविणारी आहेत. फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये 'प्रेस ऑफ इंग्लिश लिटरेचर' (इंग्लिश वाङ्मयाचे स्थान) या विषयावर यांनी केलेले भाषण हे शिक्षण विषयावरील भाषणाचा एक उत्कृष्ट नमुनाच असून, मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या इंटरच्या परीक्षेकरता ते टेक्स्ट म्हणून लावण्याइतक्या योग्यतेचे आहे.

यांचे आजोबा कै. रा. ब. वासुदेव जगन्नाथ कीर्तीकर यांनी लिहिलेल्या 'स्टडीज इन वेदान्त,' या पुस्तकाचे संपादन-प्रकाशन १९२४ साली यांनी केले. यांनी आपली दीड एक लाख रुपये किंमतीची उत्तम लॉ-लायब्ररी आजोबांच्या स्मरणार्थ 'कीर्तीकर लॉ लायब्ररी' म्हणून येथील ॲडव्होकेटस् ॲसोसिएशनला दिली. ती तिच्या संभारव्यवस्थेसह तर दिलीच, पण सालोसाल तिची व्यवस्था ठाकठीक राखण्यासाठी वर २५ हजार रुपयांची रोख देणगीहि दिली.

शिक्षण क्षेत्रांत यांचे नांव कोणालाहि विसरतां येणार नाही, इतकी यांची या क्षेत्रांतील कामगिरी मोठी व मोलाची आहे. मुंबई युनिव्हर्सिटीने १९२४-२५ साली एक 'रिफॉर्म्स कमिटी' युनिव्हर्सिटीच्या शिक्षणक्रमांत सुधारणा सुचविण्यासाठी नेमली होती तिचे हे एक सदस्य होते. या कमिटीपुढे यांनी एक निश्चित असा शिक्षणक्रम-सुधारणेचा कार्यक्रम ठेविला होता. भाषावार विभाग-

युनिव्हर्सिटीच्या सुरू करण्याची या कमिटीपुढील सूचना परिणत स्वरूप पावली. नंतर डेक्कन कॉलेजचा प्रश्न नेटाला लागला. सरकारने हें कॉलेज रद्द करावयाचे ठरविल्यामुळे, त्याविरुद्ध हे निकराने झगडले, ते इतके की यांचा तो झगडा मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या इतिहासांत चिरस्मरणीय झाला, आणि त्यांतून आज होऊ घातलेल्या 'महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटीच्या' कल्पनेचे बीज अंकुरित झाले.

१९४१ साली महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटीच्या संघटनेची शिफारस करण्यासाठी एक कमिटी यांच्याच अध्यक्षतेखाली नेमण्यांत आली, आणि या जयकर-कमिटीचा अहवाल १९४२ साली प्रसिद्ध झाला. या महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या संकल्पपतीला अवास्तव विलंब लागला असल्यास, त्याबद्दलची योग्य ती मजबूत आणि त्वरेची संघटना न केल्याबद्दल महाराष्ट्रीयानीं इतरांना किंवा सरकारला दोष न देतां, तो स्वतःचाच दोष असल्याची प्रांजल कवूली दिली पाहिजे. मुसलमानांनी आपल्या युनिव्हर्सिटीची आपल्याला पाहिजे तशी संघटना त्वरेने केली तशी ती महाराष्ट्रीयाना कां करितां येऊ नये ? तरी पण यांच्या प्रयत्नांना आतां मूर्त स्वरूप येऊन लवकरच महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटीची स्थापना होईल अशी आशा वाटू लागली आहे.

साहित्याप्रमाणे कला व संगीत यांचाहि यांना लहानपणापासून अतिशय नाद आहे. अत्यंत शास्त्रशुद्ध पद्धतीने कला व संगीत यांचा अभ्यास करण्यासाठी नियमितपणे खूप वेळ यांनी स्वर्चा घातला आहे. पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांच्या गांधर्व महाविद्यालयातर्फे भरलेल्या एका संगीत परिषदेचे अध्यक्ष या नात्याने यांनी केलेले भाषण हा आधुनिक संगीत वाङ्मयांतील एक अविस्मरणीय आणि अमर असा भाग ठरेल. पुणे शहरी भरलेल्या एका नाट्य परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून यांनी १९१८ साली केलेले भाषणहि अत्यंत मनोवेधक तसेच उद्बोधक आहे. मुंबईस स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचे अध्यक्षतेखाली भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष या नात्याने १९३७-३८ साली यांनी केलेले मार्मिक भाषणहि याच सदरांत घालतां येईल.

मुंबईच्या आर्ट स्कूलमधील फ्रीहँड ड्राईंगच्या शिक्षणक्रमावर यांनी केलेले मार्मिक भाषण आणि नव्या दिल्लीतील सरकारी इमारतीवर कलाकुसरीची कामे हिंदी कलाकारांनाच देण्याबाबत यांनी मध्यवर्ती असेंब्लीत केलेले

सतत प्रयत्न, यांच्या कलेविषयीच्या अभिजात हौसेची उत्कृष्ट साक्ष तर पुरवितातच, पण याहि क्षेत्रांत किती उत्तम प्रकारचा अभ्यास करून किती उच्च दर्जाचे ज्ञान यांनी संपादन केले आहे यावरहि प्रकाश टाकणारा आहे.

बालवयापासूनच राष्ट्रीय विचारांकडे ओढ असून चारित्र्य व शिस्त यांवर यांचा विशेष कटाक्ष आहे. बालवयांत यांनी लिहिलेली पत्रे आणि केलेली भाषणे यांतून राष्ट्राभिमानी बाणा व्यक्त झालेला दिसतो. 'लाइफ ऑफ ॲन एनशंट ब्रह्मचारी' अगर 'एका प्राचीन ब्रह्मचार्याचे जीवन' या विषयावर यांनी १८९५ सालीच एक निबंध वाचला. त्यांत यांची चारित्र्य व शिस्त यांची आवड ठळक रीतीने प्रतीत होते.

हिंदुधर्म आणि जगांतील तत्सदृश इतर धर्म यांचा यांनी तद्वगणणीच सखोल अभ्यास केला. १९०१ ते १९०३ पर्यंत सरस्वती मंदिरमध्ये यांनी जे लेख मराठीतून प्रकाशित केले, त्यांतून यांची धर्मविषयक तुलनात्मक आणि खात्री व विश्वास पटविणारी मते स्पष्ट रीतीने व्यक्त झाली. विलायतेस वारंवार जाऊन आले तरी, यांच्या धार्मिक विचारांत फरक झाला नाही आणि यांचे विचार व आचार यांत सुसंगतीच राहिली.

राष्ट्रीय विचारांत देखील शिक्षणप्रचार आणि अध्ययन अध्यापनाची आवड यांमुळे तद्वगण-वद्वगणश्रेणींत यांनी धडाडीची कामगिरी केल्याचे अनेक दाखले सांपडतात.

या क्षेत्रांत पुढे पुढे मिरविण्याचा यांचा स्वभाव नसला तरी, यांनी बजावलेली भरीव कामगिरी उल्लेखण्यासारखी आहे. 'भांडारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूट' या महत्त्वाच्या संस्थेला वेळोवेळी मिळालेल्या उदार व भरीव मदतीच्या अनेक देणग्यांचे मागे यांचे प्रयत्न आहेत. तसेच 'महाभारत'-संशोधनाचा ग्रंथ प्रकाशित करण्यासाठी सरकारी देणग्या मिळविण्यांतहि यांचा बराचसा हात आहे. महाराष्ट्रांतील शिक्षण व संशोधन यांचा भावी इतिहास यांच्या उल्लेखावांचून पुराच होणार नाही.

शिक्षण-तज्ज्ञ म्हणून यांना तद्वगण वयापासूनच सर्वत्र मान्यता मिळाली. नागपूर, लखनौ, पाटणा, अन्नामलाई इत्यादि केंद्रीय युनिव्हर्सिटीयांकडून पदवीदानसमारंभाची मुख्य भाषणे करण्याची निमंत्रणे यांना आली आणि यांनी त्या त्या ठिकाणी जी भाषणे केली ती शिक्षण-क्षेत्रांत विद्यार्थी व प्राध्यापक या उभयतांनाहि महत्त्वाचे मार्ग-दर्शन करण्याइतकी चिरस्थायी स्वरूपाची आहेत.

शिवाय अनेक कॉलेजांतून अनेक महत्त्वाच्या विषयांवर यांची विचार-प्रवर्तक भाषणे विद्यार्थ्यांकरितां झाली आहेत. अनेक राजकीय परिषदांचे अध्यक्ष व मुख्य वक्ते म्हणूनहि यांनी भाषणे केली आहेत. एका संस्थानी परिषदेचे व पोस्टमनांच्याहि परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून यांनी काम केले आहे. या भाषणांतून यांचा सखोल अभ्यास व निरीक्षण यांचा प्रत्यय येतो. पोस्टल खात्यांतील कमी पगाराच्या नोकरांचे पगार वाढविण्याचे पुरस्कारासाठी यांनी आपल्या भाषणांत जो समर्पक व सखोल युक्तिवाद मांडला तो केवळ बिनतोड आहे.

विद्यार्थ्यांत यांनी केलेले कार्य विशेष उल्लेखनीय असून शिक्षकांपेक्षां विद्यार्थीवर्गांनेच यांना जास्त जवळ केल्याचे दाखले फार सांपडतात. विद्यार्थ्यांच्या अनेक सभांपुढे यांनी भाषणे केली व विद्यार्थ्यांच्या अनेक परिषदांच्या अध्यक्षस्थानी यांची योजना झाली. हैद्राबाद-सिंधमधील विद्यार्थी परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून यांनी केलेल्या कामगिरीचा या बाबतीत ठळक उल्लेख होण्यासारखा आहे.

१५ मे १९१७ रोजी नाशिक येथील सामाजिक परिषदेचे अध्यक्ष या नात्याने ह्यांनी आपले पहिले सार्वजनिक जाहीर भाषण केले. त्या भाषणांत यांनी व्यक्त केलेल्या कल्पना, प्रतिपादिलेले विचार आणि सुचविलेली संघटना, श्रोत्यांना फारच आवडली आणि त्याबद्दल यांचे सर्वत्र अभिनंदन झाले.

२६ जानेवारी १९१८ रोजी लोणावळा येथे पुणे जिल्हा परिषदेचे अध्यक्षस्थानावरून यांनी पहिले राजकीय भाषण केले. त्या वेळी लो. टिळक यांनी यांच्या कर्तबगारीची व गुणांची प्रशंसा केली.

१९१७ डिसेंबरमधील कलकत्त्याच्या काँग्रेसमध्ये यांनी 'स्वराज्य' या विषयावर भाषण केले. नंतर १९१८ सप्टेंबरमध्ये मुंबई शहरी भरलेल्या काँग्रेसच्या खास अधिवेशनांतहि याच विषयाचा पुरस्कार यांनी केला. १९२० च्या सप्टेंबरांत कलकत्त्यास भरलेल्या काँग्रेसच्या खास अधिवेशनांत, म. गांधींच्या असहकारितेच्या ठरावावरील एका उपसूचनेंतहि यांनी स्वराज्याच्या याच उदात्त कल्पनेचा पुरस्कार केला. १९२५ च्या कानपूर काँग्रेसमध्ये हे 'प्रतियोगी सहकार' व 'बंगालच्या राजकीय कार्यकर्त्यांचा बंदिवास' या विषयांवर बोलले.

हे तद्वगणपासून कटे राष्ट्रवादी असून 'अत्यंत

निर्भय व स्पष्ट वक्ते मुसद्दी 'अशी यांची ख्याति आहे. मुस्वाताला असहकारितेच्या चळवळीत हे सामील झाले. पण नंतर असहकारितेच्या चळवळीवरील चौकशी कमिटीच्या रिपोर्टानंतर यांनी आपला कायद्याचा व्यवसाय फिरून सुरू केला. १९२० साली गांधीजींनी सुरू केलेल्या टिळक स्वराज्य फंडाला यांनी पंचवीस हजार रु.ची देणगी दिली.

मुंबईच्या कायदे-मंडळात हे स्वराज्य पक्षाचे पुढारी होते. त्या वेळी यांनी कायदे-मंडळातील आपली पहिली अव्वल दर्जाची भाषणे केली. त्यांत 'सरकारवरील निंदा-व्यंजक ठराव', 'अंदाजपत्रकी धोरण', 'लॉर्ड ऑलिव्हर यांची घोषणा' व 'मद्यपान बंदीचे सरकारी धोरण' या विषयांवरील यांची भाषणे उल्लेख करण्या-इतकी महत्त्वाची आहेत. माहिती, आंकडे व तपशाल यांनी खच्चून भरलेली, परंतु अत्यंत विचारप्रवर्तक अशीं असलेले पार्लमेंट-पट्टे वक्त्याला शोभेशी, ही भाषणे झाल्याबद्दल यांचा सर्वत्र गौरव झाला. यांची भाषणे ऐकणे म्हणजे श्रोत्यांना एक वक्तृत्वाची मेजवानीच वाटे ! (१९२५)

यानंतर यांनी 'प्रतिसहकार पक्षाची' संघटना केली आणि मध्यवर्ती कायदे-मंडळात हे निवडून आले. तेथे हे नॅशनॅलिस्ट पक्षाचे डेप्युटी लीडर म्हणून चमकले. सिमल्याच्या बैठकीत तर विरोधी पक्षाचे पुढारी म्हणूनहि हे गाजले. मध्यवर्ती कायदे-मंडळातहि ह्यांनी अनेक महत्त्वाच्या विषयांवर संस्मरणीय अशी भाषणे केली. त्यांत 'आय. एम. एस. नोकऱ्यांचे हिंदाकरण', 'कार्यकारी मंडळावरील नामदार', 'सरकारच्या हिंदु-स्थानविषयक धोरणांच्या घोषणेची मागणी', 'लाला लजपतराय यांच्या मृत्यूबाबतचा ठराव' इत्यादि विषयांवरील भाषणे उल्लेखनीय आहेतच. पण त्याहिपेक्षा 'क्रिमिनल लॉ अमेंडमेंट', 'सुवर्ण परिमाण', 'अल्पवयी विवाहाबाबतचे शारदा बिल', 'हिंदुस्थानकरिता खास प्रिव्ही काउन्सिल, व 'ट्रान्सफर ऑफ प्रॉपर्टी' या विषयांवरील यांची भाषणे फारच मुद्देसूद आणि प्रभावी होती. 'गेन्स ऑफ लॉनिंग', 'अॅडाप्शन व्हॅलिडेटिंग', 'अमेंडमेंट ऑफ स्पेशल मॅरेज ॲक्ट' इत्यादि उत्कृष्ट कायद्यांची घडण घडविण्यांत यांचा मुख्य हात होता. याखेराज 'अस्पृश्यता-निवारण' व 'देवदासी बिल' या दोन समाजोपकारी बिलां या प्रस्तावहि यांनीच मध्यवर्ती कायदे-मंडळांत केला.

वरील मुदतींतच यांनी राजकीय विषयांवर अन्यत्र केलेली भाषणेहि अत्यंत मनोवेधक आहेत. त्यांतील मुद्दाम नमूद करण्यासारखी भाषणे म्हणजे 'अकोला परिषदेच्या' अध्यक्षस्थानावरून केलेले आणि ठाणा जिल्ह्यांतील शहापूर येथे केलेले भाषण ही होत. प्रतियोगी सहकार-पक्षाची संघटना व प्रचार करतांना कलकत्ता शहरी १९२६ साली केलेली दोन भाषणे आणि पुण्यांतील किलोस्कर थिएटरमध्ये केलेले भाषणहि संस्मरणीय आहे.

'शांतिदूत' म्हणून यांनी आपल्या आयुष्यांत बजावलेली कामगिरीहि फार महत्त्वाची व सुदीर्घ परंपरेची आहे. साबरमतीचा करार आणि बारडोली सत्याग्रहाची तडजोड ह्यांनी जमवून आणिली (१९२५-२६). अनेक संस्थासमारंभांचे अध्यक्षस्थान स्वीकारून अत्यंत महत्त्वाच्या विषयांवर यांनी एक हजारांवर भाषणे केली आहेत. समाजसेवेची मोठमोठी कामे त्यांच्या प्रेरणेने व सहकार्याने झाली असून हिंदी त्रियांच्या उन्नतीकरिता यांनी केलेले कळकळीचे प्रयत्न तर सर्व-विश्रुत आहेत.

अनेक ब्रिटिश मुत्सद्यांशी यांची दाट मैत्री आहे. पण कोणाहि ब्रिटिश मुत्सद्याचे आहारी न जाता हे सर्वांवर वजन ठेवून आहेत. सर्व राजकीय पक्षांच्या पुढाऱ्यांना हे प्रिय असून मित्र व शत्रू अशा दोघांनाहि यांच्याविषयी आदरभाव वाटतो.

तिन्हीहि 'गोलमेज परिषदांना' सदस्य या नात्याने हे हजर होते. या परिषदांच्या एकंदर नऊ कमिष्ट्यांपैकी पांच कमिष्ट्यांवर यांनी काम केले आहे. 'जॉइंट सिलेक्ट कमिटी'वरील सदस्य म्हणून हिंदी हितसंबंधांकरिता यांनी आपल्या प्रयत्नाची पराकाष्ठा केली.

गांधी-आयर्विन करार घडवून आणण्याच्या दोन प्रख्यात शांतिदूतांत हे सर तेज बहादूर सपू यांच्या जोडीला होते. दुसऱ्या गोलमेज परिषदेला महात्मा गांधी गेले त्या वेळीहि यांनी योग्य ते प्रयत्न केले. मरहूम मि. रॅसे मॅकडोनाल्ड यांनी कॉम्युनल ॲवार्टचा निर्णय दिला त्या वेळी गांधीजींच्या संस्मरणीय उपोषणानंतर जो पुणे-करार झाला, त्यासाठीहि यांनी महत्त्वाची खटपट केली.

सर्वांवर सारखे वजन ठेवून सर्वांच्या आदरास पात्र होणारे जे कांहीं हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकेच पुढारी देशांत आहेत अशा पुढाऱ्यांत यांना मानाचे स्थान आहे. यांच्यावर सर्वांचा सारखा विश्वासहि असल्यामुळे आजच्या आणीबाणीच्या काळांत देखील सर्व

पक्षांना एकत्र आणण्याच्या कामी वापरतां येण्याजोगी एक शक्ति या नात्याने ह्यांचा उपयोग होऊं शकेल.

यांचें असामान्य व्यक्तिमत्त्व आणि व्यापक वजन यांचें रहस्य यांच्या विशिष्ट निष्पृही वृत्तींत आहे. सरकारनें आतांपर्यंत यांना मोठमोठ्या हुद्यांच्या जागा आणि K. C. S. I. सारख्या पदव्या देऊं केल्या, पण यांनीं साधा 'मिस्टर'च राहणें पत्करलें. यांच्या ह्या त्यागी वृत्तीचीं कारणेंहि उघड आहेत. संस्कृत व विद्याभ्यास यांची यांना बालवयापासून आवड. हिंदु संस्कृतीचे हे एक आदर्श प्रतीक आहेत. देशसेवेकरितां यांनीं आपला वेळ व शक्ति खर्ची घातल्याच, पण सल्लामसलत देऊन, द्रव्याची मदत करून आणि अनेक मार्गांनीं यांनीं अनेक होतकरू व्यक्तींना व उपयुक्त संस्थांना मोलाची मदत केली आहे. अशांपैकीं रामकृष्ण आश्रम, खार; नॅशनल मेडिकल कॉलेज, अनाथ महिला-श्रम-माटुंगा, आर्यन एज्युकेशन सोसायटी व मराठी ग्रंथ-संग्रहालय यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करितां येईल. आपल्या पाठारे प्रभु जातीच्याहि अनेक संस्थांना यांनीं उदार हस्ते मदत केली आहे. परंतु दाता या दृष्टीनें आकुंचित जातीय वृत्ति सोडून यांनीं सदैव सत्पात्रींच दान करण्यावर कटाक्ष ठेविला. अशा रीतीनें यांनीं दिलेल्या देणग्यांचा आंकडा सहज दोन लाख रुपयांवर जाईल !

१९१९ सालीं जालियनवाला बागेच्या अत्याचाराची चौकशी करणाऱ्या पंजाब कमिटीवरील आपल्या उत्कृष्ट कामगिरीनें हे फारच प्रकाशांत आले. यांनीं या अत्याचारांबाबत प्रसिद्ध केलेला अहवाल इतिहासांत अमरस्थान पटकावीलच. इंग्लंडांत १९४० सालीं ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटीनें यांना D. C. L. ही उच्च पदवी देऊन यांच्या विद्वत्तेच्या लौकिकावर योग्य कळस चढविला आहे.

मागे म्हटल्याप्रमाणें बालवयापासूनच हे कटे राष्ट्रवादी आहेत. प्रथम हे 'होमरूलर' होते. नंतर काँग्रेसचे सदस्य असतांना काँग्रेस पक्षांतील स्वराज्य पक्षांत हे दाखल झाले. त्यांचेच कालमानाप्रमाणें रूपांतर प्रतिसहकार पक्षांत झालें. तरीहि हे कित्येक वर्षे काँग्रेसचे सभासद राहिले. नंतर स्वराज्य पक्षांतील बहुतेकांनीं नॅशनलिस्ट पक्ष काढला, त्यांत इतर सर्व पक्ष व नेमस्त यांचाहि अंतर्भाव करण्यांत आला होता. परंतु अखेर हे विलायतेस गोलमेज परिषदेत काम करीत असतांना यांच्या मित्रांनीं यांना लोकशाही स्वराज्य पक्ष वेगळा काढून सोडलें व हे एकाडे शिलेदारच राहिले. देशहिताचा

लढा लढण्यासाठीं मजबूत पक्ष-संघटना करण्याचे प्रयत्न यांनीं वारंवार केले, परंतु ते व्यर्थ गेले. ज्यांच्या ज्यांच्याविषयीं यांनीं मनांत आशेचे मनोरे बांधले असे यांचे बरेच मित्र व सहकारी यांचेपासून दूर झाले. याचीं कारणें त्यांचीं त्यांनाच माहीत. अखेर हे पक्ष-विरहित झाले. हे हिंदुमहासभावादी आहेत आणि त्या वेळीं पर्सिव्हल कमिटीपुढें यांनीं जी तडफदार साक्ष दिली तीमुळें मुसलमान व सरकार या दोघांनाहि जबर आश्चर्याचे धक्के बसले ! आज हे कोणत्याहि विशिष्ट पक्षांत नसले तरी वर एकदां म्हटल्याप्रमाणें सर्व पक्षांना हे आवडतात, सर्व पक्षांतील लोक यांना मान देतात, आणि सर्वांना यांचा दराराहि वाटतो.

पक्ष-प्रचारासाठीं हे बाहेर पडत त्या वेळीं ज्या ज्या ठिकाणीं हे गेले तेथील लोकांनीं यांना डझनावारी मानपत्रें दिलीं आहेत. हे अत्यंत निर्भय स्पष्टवक्ते असले तरी प्रतिपक्षीय व त्यांचीं तत्त्वे यांविषयीं आदर ठेवून आणि सहिष्णुता वृत्तीनेंच यांचीं भाषणें होतात. खाजगी व राजकीय बाबींत योग्य तारतम्य राखण्याचें कौशल्य व सांस्कृतिक सौजन्य यांचे ठिकाणीं आहे. आणि यांतच लहानापासून मोठ्यापर्यंत, तसेच शत्रुमित्रांतहि यांना आदराचें स्थान हें यांचें रहस्य आहे.

यांच्या निर्भय वृत्तीचें एकच उदाहरण नमूद करणें पुरेमें होईल. स्वराज्य पक्ष स्थापन झाला त्या वेळीं, महात्माजींच्याबरोबर हेच झगडले. आणि स्वराज्यपक्षांतून प्रतियोगी सहकार पक्ष निघाला, त्या वेळींहि यांना पं. मोतीलाल नेहरू यांचेशीं निकरानें झगडावें लागलें व त्यांतहि हे यशस्वी ठरले. मित्रांप्रमाणें शत्रूंना देखील यांचा सल्ला उपयोगी पडतो.

अनेक राजकीय परिषदा यशस्वी करण्यास यांचें सहकार्य कारणीभूत झालें आहे. देशांतील सर्व पक्षांची एकजूट करण्यावर यांचा नेहमीं कटाक्ष असतो. म. गांधींनीं उपवास केला तेव्हां त्यापासून त्यांना परावृत्त करण्यासाठीं किंवा त्यांचे हेतु साध्य व्हावे म्हणून, अनेकांना एकत्र जमवून परिषद भरविण्याचे कामीं यांचाच पुढाकार उपयोगी ठरला आहे.

हिंदु-मुसलमानांच्या ऐक्यासाठीं देखील यांनीं थोडे थोडे प्रयत्न केले नाहींत. पण बॅ. जिना व त्यांचे अनुयायी यांच्या दुराग्रही हटवादांमुळें यांना त्यांत यश आलें नाहीं. या मुस्लीमलीगवाल्यांच्या दुराग्रही हटवादाला ब्रिटिश सत्ताध्याऱ्यांचीच कशी फूस

होती, हें पुढें इतिहासांत नमूद होईलच. गोल-मेज परिषदेत आणि हिंदुस्थानांतील अनेक परिषदांत यांनी याच दृष्टीनें पुष्कळ प्रयत्न केले. पण तेहि वरील कारणांमुळेच व्यर्थ गेले. अनेक अपक्ष परिषदा व कमिठ्यांच्या सभा भरविण्यामागे यांचा हात असून व्हाइसरॉयच्या कौन्सिलची हिंदीकरणाच्या दृष्टीनें दोनदां वाढ करविण्याचें बरेचसें श्रेय यांनाच आहे. सरकारनें या बाबतींत यांच्या सर्व शिफारसी अंमलांत आणल्याच नाहीत, 'पण दोन्हीहि प्रसंगी लोकपक्षानेहि दिलें तें पदरांत पाडून घेण्याची तत्परता दाखविली असती तर, सध्यांपेक्षां हिंदी जनतेचा खचित जास्त फायदा झाला असता.' असें कांहीं तज्ज्ञांचें मत आहे.

देशाच्या औद्योगिक प्रगतीसाठीं हि यांनीं कळकळीचे व महत्त्वाचे अनेक प्रयत्न केले आहेत. दिल्लीतील एक व पुण्यांतील एक अशा दोन्हीहि औद्योगिक प्रदर्शनांचें उद्घाटन यांचे हातूनच झालें. गोलमेज परिषदांतून हिंदुस्थानच्या व्यापारधंद्यासंबंधीं यांनीं केलेलीं भाषणे यांच्या देशी उद्योगधंद्यांतील प्रगतीविषयांच्या कळकळीचे अमर असे पुरावेच होत. हिंदुस्थानांतील आणि विशेषतः महाराष्ट्रांतील औद्योगिक प्रगतीच्या अनेक प्रयत्नांना यांनीं आस्थेवाईकपणानें हातभार लावला. अनेक व्यक्तींना व संस्थांना प्रत्यक्ष भांडवलाची व अन्य स्वरूपाची मदत यांनीं देशी धंद्यांकरितां केली आहे. १९३५ सालीं यांनीं सातान्यास वेस्टर्न इंडिया लाइफ इ. कं. ची इमारत व श्री. चिरमुले यांच्या तसबिरीचा अनावरणसमारंभ केला त्या वेळीं व्यापारधंद्यांतील मागासलेपणाबद्दल आपल्या भाषणांत यांनीं महाराष्ट्रीयाना दोष दिला; आणि त्या वेळींच १९२० सालीं म. गांधींनीं काढलेल्या टिळकस्वराज्य-फंडाच्या अव्यवस्थेवर टीका केली. त्या रकमेचा विधायक व प्रचारकार्यासाठीं व्हावा तसा उपयोग न होतां, निष्फळ उधळपट्टी झाली, असा यांच्या टीकेचा रोख होता.

बारकाईनें यांच्या जीवन-चरित्राचें निरीक्षण केल्यास हिंदुस्थानांतील स्त्रियांच्या चळवळी व संघटना यांच्यामागे यांच्याच आत्मिक प्रेरणांचें सूत्र असल्याचें आढळून येतें. स्त्रियांचे कौटुंबिक व सामाजिक हक्क यांना हिंदुकायद्यांत योग्य स्थान प्राप्त करून देण्यासाठीं हे सतत झटले. नाशिक, मुंबई व कलकत्ता इत्यादि प्रमुख शहरांत यांनीं त्यासंबंधी दिलेल्या व्याख्यानांमुळे स्त्रियांचे ठिकाणी स्वतःच्या उन्नतीची जाणीव व जागृति फैलावली. स्त्रियांच्या उन्नतीचे प्रयत्नासाठीं मिळालेली एकहि संधि

यांनीं वाया घालविला नाही. अस्पृश्याद्वारासाठीं यांनीं केलेले प्रयत्नहि असेच कळकळीचे आहेत. दोन्हीहि क्षेत्रांत यांनीं केलेलें कार्य विस्मयजनक व कौतुकास्पद आहे.

सर्व कार्यांत यांचा भर स्वावलंबी प्रयत्नावर असतो. स्वाभिमानाला मारक असें कोणतेंहि कार्य हातीं घेऊं नये यावरहि यांचा तितकाच कटाक्ष आहे. या दृष्टीनें मद्रासेंतील एरोडे येथील यांचें भाषण मोठें मनोवेधक आणि मार्गदर्शक ठरेल. शारीरिक तंदुरुस्तीवरहि यांचा कटाक्ष असून, १९४३ सालीं जळगांव येथील शारीरिक शिक्षण-परिषदेचे अध्यक्ष या नात्यानें यांनीं केलेलें भाषण यांच्या शारीरिक शिक्षणाच्या आवडीचें, सखोल विचारांचें आणि अभ्यासाचें द्योतक आहे.

अनेक लहानमोठ्या कमिठ्यांचे हे सदस्य होते. तरी प्रत्येक सार्वजनिक कामांत यांना प्रसिद्धीचा स्वाभाविक तिटकारा आहे. अगदीं ताजें उदाहरण म्हणजे संपू कमिटीचा अहवाल होय. यांच्या बौद्धिक शक्तीचें तें एक अमर स्मारकच ठरणार आहे. हा एकच ग्रंथ आमूलाग्र काळजीपूर्वक कोणीहि अभ्यासिला तरी हिंदुस्थानांत ब्रिटिश सरकारचें राज्य स्थापन झाल्यापासून आजतागायत घडलेल्या सर्व ऐतिहासिक व राजकीय घटनांचें ज्ञान त्यांच्या पदरांत पडल्यावांचून राहणार नाही.

सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक कार्य करणाऱ्या शेंकडों संस्थांशीं, केवळ सदस्य म्हणून नव्हे तर, सल्लागार आणि द्रव्याच्या व इतर दृष्टीनें मदत देणारा जिवाळ्याचा मदतगार म्हणून यांचे संबंध आलेले आहेत. या सर्व विविध स्वरूपाच्या उपयुक्त संस्थांना हे उपकारक असें स्फूर्तिस्थान ठरले आहेत.

१९३७ ते १९४१ चे दरम्यान अत्यंत वरच्या श्रेणींतील न्यायाधिकाराच्या जागा यांना सरकारनें दिल्या व त्यांवरील आपले अधिकारहि यांनीं चालविले तरी त्याबद्दलच्या अहंकाराचा लवलेशहि यांचे ठिकाणीं नाही. देशोद्धार, हिंदु संस्कृतीच्या प्रचाराची कळकळ आणि इतरांच्या सद्गुणांविषयी व सन्मताविषयीचा आदर या सर्व सद्गुणांसह लोकसेवा करण्याची हौस यांच्यांत अद्यापहि तरुणाप्रमाणें आहे. असा सर्वगुणसंपन्न अष्टपैलू हिरा हिंदुसमाजाला केवळ भाग्यानेंच लाभला आहे.

१९१७ सालापासून हिंदुस्थानांत अशी एकहि राजकीय चळवळ नसेल कीं, जिच्याशीं यांचा प्रत्यक्ष संबंध आला नाही. या कालापासून हे स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते

आहेत. स्वातंत्र्यवीर सावरकर आणि मौ. हजरत मोहानी यांची बिनशर्त मुक्तता करण्यासंबंधीचा जो ठराव मुंबईला कायदेकौन्सिलच्यापुढे आला होता त्या ठरावाला मुख्य पाठिंबा यांचा होता. १९३७ साली वीर सावरकरांची सुटका झाली त्याचें श्रेय श्री. जम्ना-दास मेहेता यांना कांहीं लोक देतात व तेहि घेतात. पण यासंबंधीचा खरा इतिहास प्रसिद्ध झाला तर दिसेल की, या घटनेचें बरेंच श्रेय यांनाच आहे.

अनेक सामाजिक, राजकीय व अन्य क्षेत्रांत यांनी जी विविध स्वरूपाची भरीव कामगिरी बजाविली तिच्या उल्लेखावाचून हिन्दुस्थानच्या आधुनिक इतिहासाची पूर्तताच होणार नाही. अशा पूर्ततेची भूमिका तयार करण्यामाठी यांची भाषणे, लेख व पत्रव्यवहार यांचा जो अफाट संग्रह शेंकडों फायलींतून त्यांच्या कपाटांतून पडून आहे तो छापून प्रसिद्ध करण्याचा आग्रही लढा जनतेने यांच्या मागे लावला पाहिजे. कारण त्यांच्या प्रकाशनामुळे केवळ महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर, हिन्दुस्थानच्या व्यापक अशा समकालीन राजकीय इतिहासावर, प्रकाश पडण्यासारखा आहे. शिवाय त्यामुळे ह्यांच्या यथार्थ जीवनकार्याची ओळख जनतेला होईल. आणि यांचे जीवनकार्य व त्यांतील थोरवी यांविषयी योग्य आदर बाळगण्यास जनता समर्थ होईल.

आजच्या तऱ्हेन पिढीला हे दुरावलेले वाटत असले तरी, सांस्कृतिक, लष्करी संधटनात्मक, शैक्षणिक व कायद्यासंबंधीच्या अनेक आधुनिक घटनांना यांची स्फूर्ति व प्रेरणा आजहि कारणीभूत झाली आहे. दक्षिणी संस्थानच्या समार्क हायकोर्टाचा प्रश्न हे या बाबतचें ताजें उदाहरण होय.

यांच्यासंबंधीचें हे प्रकाशन प्रसिद्ध होणें कां आवश्यक आहे, याचें आणखीहि एक महत्त्वाचें कारण आहे. ज्यांच्याशी यांचे दाट संबंध आले आणि ज्यांच्याशी यांनी सहकार्य केलें, अशी जुनी पिढी आणि मधली पिढी आज दृष्टीआड होत असून अनेक कारणांमुळे आजच्या नव्या पिढीला यांची यथार्थ योग्यता आकलन झालेली नाही. याला जी अनेक कारणे आहेत त्यांत निंदेची चिखलफेंक हे एक प्रमुख कारण होय ! आजची तऱ्हेन पिढी यांची योग्य कदर करीत नसली तरी यांचे ऋण देशावर आहे तसेंच देशाचें ऋण यांचेवरहि आहे. आणि तें ऋण फेडण्याचा प्रभावी आणि अखेरच्या मोलाचा मार्ग म्हणजे यांनी स्वतःच्या संग्रहांतील हा

आत्मचरित्रपर माहितीचा सागर जनतेला प्रकाशित करून उपलब्ध करून देणें होय.

यांच्या चरित्राचें खरें रहस्य थोडक्यांत सांगावयाचें झालें तर असें म्हणतां येईल की, आरंभी लोकांस अप्रिय असणारीं कांय बुद्धिपुरस्सर हातांत घ्यावयाचीं व दीर्घ प्रयत्न करून आपल्या वक्तृत्वानें व अहर्निश प्रयत्नानें त्यांना लोकप्रिय करून दाखवायचें, व तसें झालें म्हणजे मग आपल्या सहकाऱ्यास प्रोत्साहन देऊन पुढें करावयाचें व आपण स्वतः गाजावाजा न करतां नम्रतेनें मागे राहावयाचें, हें यांचें स्वभाववैशिष्ट्य होय. आर्यन एज्युकेशन सोसायटीची शाळा, स्वराज्यपक्ष, प्रतिसहकारपक्ष, कायदेकौन्सिलांतील यांचें नेतृत्व, यांचें शांतिदूतत्व, गोल-मेजपरिषदेतील प्रभावी कार्य, तसेंच अपक्षपरिषदेतील कामगिरी, संप्रु कमिटीचा अहवाल व अगदीं अलिकडील कामगिरी म्हणजे महाराष्ट्र-विद्यापीठ ह्या सर्व गोष्टी ह्याच स्वभाववैशिष्ट्याची साक्ष देतील. हें यांचें रहस्य यांच्या अतिजवळच्या प्रेमळ स्नेह्यांसच माहीत असेल.

जयकर, रामचंद्र बाळकृष्ण—(जन्म स. १८२५-मृत्यु स. १८६६ जुलै ३१) प्रसिद्ध समाजसुधारक, मुंबईच्या परमहंस सभेचे पहिले व शेवटले अध्यक्ष.

ही परमहंस सभा रा. व. दादोबा पांडुरंग यांनी स्थापिली. या परमहंस सभेंत दादोबांनी लिहिलेल्या प्रार्थना वाचण्यांत येत. परंतु दादोबा व 'प्रभाकर' पत्राचे चालक भाऊ महाजन हे सभेमध्ये प्रसिद्धपणें भाग घेत नसत, तर हे उघडपणें पुढाकार घेत असत, म्हणून यांची योजना अध्यक्षपदीं झाली असावी.

हे एकेश्वर मताचे असून जातिभेदाचे कट्टे दुष्मन होते. आपल्या आचरणांत देखील यांनी कोणत्याहि प्रकारचे जातिनिर्बंध पाळले नाहीत व आपल्या मतांच्या प्रसारार्थ शक्य तितका प्रयत्न करण्यांत केव्हांहि कसूर केली नाही. स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींतहि यांचे विचार उदार व क्रियाशाली होते.

परमहंसमंडळ केवळ मुंबईपुरतेंच नव्हतें. त्याच्या शाखा पुणे, अहमदनगर, सातारा, बेळगांव, रत्नागिरी इत्यादि स्थळीं होत्या. एकंदर सभासद एक हजारपर्यंत असावेत असें स. १८८५ साली 'पोलिटिकल ऋषि' अशी सही करणारांनी जाहीर केलें होतें. लोकांत या संस्थेची चर्चा बरीच चालू होती.

परमहंसमंडळांत सभासद करून घेतेवेळीं प्रत्येकास

प्रथम एक प्रार्थना वाचावयास सांगत, नंतर जातिभेद न मानण्याची तयारी झाली आहे असे पटवून देण्यासाठी किरिस्तावाने तयार केलेला पावाचा एक तुकडा खावयास देत असत. वर्षातून काही वेळां सहभोजन होत असे. हे सर्व गुप्तपणे होत असे. नावे उघडकीस येण्याबद्दल प्रत्येकजण भीत असे. नॉर्मल क्लासचे विद्यार्थी फणसवाडीत दुमेठ्याच्या चाळीत दुसऱ्या मजल्यावर राहत असत. हेच विद्यार्थी परीक्षा पास झाले म्हणजे शिक्षक म्हणून बाहेरगांवी जात व तेथे या संस्थेच्या मताचा प्रचार-प्रसार करीत असत. उच्चनीच भेदामुळे आपले कसे नुकसान होत आहे व जातिभेद घालविल्याशिवाय राष्ट्राची खरी उन्नति होणे अशक्य आहे, हे सर्वांना पटवून देण्यांत येई. स. १८६० पर्यंत ही मंडळी चालू होती. नंतर कोणी तरी सभासदांच्या नावांचेच पुस्तक लांबविले व त्यामुळे सर्वांचे धाबे दणाणले. आप-आपल्या जातीकडून आपल्याला त्रास होणार असे ज्याला त्याला वाटू लागले. अशा प्रकारे ही संस्था मोडली.

यांपैकी बाबा पदमनजी, कासमभाई ढालवाणी, शाहू-राव कुकडे इत्यादि पुढे ख्रिस्ती झाले.

भिकोबादादा चव्हाण, त्यांचे बंधु सखाराम लक्ष्मण, लक्ष्मणशास्त्री हळबे, सखारामशास्त्री, बाळ भास्कर शिन्ने, हे परमहंस मंडळीचे आस्थेवाईक प्रचारक असत. यांपैकी शास्त्रीमंडळीखेरीज बाकीच्यांचा उत्साह शेवटपर्यंत कायम होता.

जयचंद्र, विद्यालंकार—(जन्म स. १८९८) हिंदुस्थानांतील प्रमुख इतिहासशास्त्रज्ञ, अभ्यासक व लेखक. यांचा राजकारण, समाजशास्त्र, पुरातत्त्व व भूगोल यांचा अभ्यास चांगला आहे.

हे गुरुकुल विश्वविद्यालय कांगडी (हरिद्वार) येथील विद्यालंकार आहेत. यांचा ' भारतीय इतिहास की रूपरेखा ' या ग्रंथास हिंदीसाहित्यसंमेलनाने ' मंगलाप्रसाद-पारितोषिक ' (रु. १२००) दिले. यांच्या दुसऱ्या ग्रंथाचा नागरी प्रचारिणीसभेकडून गौरव झाला. यांनी अनेक विद्यापीठांत इतिहासाचे प्राध्यापक म्हणून काम केले. यांनी ' भारतीय इतिहासपरिषद ' स्थापण्यांत पुढाकार घेतला. या संस्थेतर्फे भारताचा इतिहास हिन्दी व इंग्रजी भाषांत वीस खंडांत लिहिला जात आहे. त्याचे दोन खंड प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांच्या संपादकांत सर यदुनाथ सरकार, नीलकंठशास्त्री, प्रबोधचंद्र बागची,

डॉ. राजेन्द्रप्रसाद, रा. व. गो. स. सरदेसाई वगैरे लोक आहेत.

यांचे ग्रंथः—१ भारतीय इतिहास की रूपरेखा (२ खंड), २ भारतभूमि और उसके निवासी, ३ भारतीय वाङ्मय के अमरत्व, ४ इतिहासप्रवेश (भारतीय इतिहास का दिग्दर्शन), ५ जातीय शिक्षा.

जयतिलक, सर डॉन बॅरन—(जन्म स. १८६८-मृत्यु स. १९४२) सिलोनमधील सुप्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते, ग्रंथकार व मंत्री.

विद्यालंकार ओरिएंटल कॉलेज केलनिया, वेस्ली कॉलेज कोलंबो व जीझस कॉलेज ऑक्सफर्ड, येथे आपले विश्वविद्यालयीन शिक्षण संपवून हे बॅरिस्टर झाले.

१९२४ पासूनच सिलोन लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल व स्टेट कौन्सिलशी यांचा घनिष्ठ संबंध असे. नंतर गृहमंत्री व स्टेट कौन्सिलचे पुढारी म्हणून यांची निवड झाली (१९३१). १९३८ साली रॉयल एशिएटिक सोसायटीचे अध्यक्ष म्हणून यांची जी निवड झाली, ती शेवटपर्यंत कायम होती.

' शरणंकर संघराज 'चे यांनी लिहिलेले चरित्र सुप्रसिद्ध आहे. याचेचबरोबर सिंहली भाषेत यांनी संपादन केलेल्या अनेक ग्रंथांत सिंहली भाषेच्या शब्दकोशास विशेष महत्त्व आहे.

जयदेव शर्मा, विद्यालंकार—(जन्म स. १८९२ ऑगस्ट १८) चतुर्वेदांचे हिन्दीत भाषांतर करणारे आर्यसमार्जी पंडित. हे वैदिक साहित्य, इतिहास, संस्कृत साहित्य, समाजशास्त्र, ज्योतिष, कर्मकाण्ड, प्राचीन समाज वगैरेचे अभ्यासक आहेत.

हे गुरुकुल विश्वविद्यालय कांगडी (हरिद्वार)चे विद्यालंकार आहेत. शिवाय हे मीमांसातीर्थ आहेत. यांनी अनेक ठिकाणी राहून ग्रंथांचे संशोधन व संपादन केले. हे साधुवृत्तीचे, विद्याप्रेमी व चारित्र्यसंपन्न गृहस्थ आहेत.

यांचे ग्रंथः—१ चतुर्वेदांचे हिन्दी भाषांतर, २ जायसवाल जातिका इतिहास, ३ पुराणमतपर्यालोचन, ४ विधवाविवाह (बंगाली ईश्वरचंद्र विद्यासागरांच्या पुस्तकाचे हिन्दी भाषान्तर), ५ मुद्राराक्षससमीक्षा (संस्कृत), ६ ईशोपनिषद (हिन्दी), ७ वात्स्यायन कामसूत्राविष्कार (हिन्दी) इत्यादि.

जयप्रकाश नारायण—(जन्म स. १९०३ सुमार) काँग्रेस सोशॅलिस्ट पक्षाचे सुप्रसिद्ध पुढारी व क्रांतिकारक राजकीय कार्यकर्ते.

बिहारमधील सरण तालुक्यांतील सिताब्दियारा हे गांव यांचे जन्मस्थान. लहानपणापासून उच्च शिक्षणा-विषयी मनांतून आकर्षण असल्यामुळे वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षी हे अनेक प्रयत्नांनी अमेरिकेला पोचले (१९२२). सुट्टीच्या दिवशीं बारा बारा तास शेततांत काम करून पैसे मिळवून त्याचे आधारावर यांनी आपले शिक्षण पुरे केले. याच वेळीं यांना आर्थिक विषमतेचे भयंकर परिणाम दृष्टीस पडले व शास्त्रीय विषयांवरील यांचे लक्ष उठून मार्क्सचे ग्रंथ वाचण्यांत यांनी आपला सर्व काळ घालविण्यास सुरुवात केली. अशा तऱ्हेने हे हिंदुस्थानांत समाजवादी विचारसरणी घेऊन परत आले (१९२९). यांनी आल्याबरोबर अलाहाबादच्या स्वराज्यभवनांत पं. जवाहरलाल नेहरू यांची गांठ घेतली. त्यांनी यांची ताबडतोब शेतकरी संघटनेच्या कार्यासाठी नेमणूक केली. १९३० च्या कायदेभंगाच्या वेळीं काँग्रेसच्या चिटणिसांच्या गैरहजेरांत हे कांहीं काळ चिटणीसहि होते. परंतु सर्व जनतेने एकदम उठाव केल्याशिवाय देशाला स्वातंत्र्य मिळणे अशक्य आहे, ही यांची समाजवादी विचारसरणी सारखी वाढत होती आणि यांच्या या विचारसरणीचे दृश्य फल म्हणजे नाशिक तुरुंगांत काँग्रेस सोशॅलिस्ट पक्षाच्या स्थापनेचे यांनी केलेले सूतोवाच (१९३२-३३) व पुढे त्या पक्षाची करण्यांत आलेली स्थापना होय. पुढे बनारस विद्यापीठाचे आचार्य नरेंद्रदेव यांच्या अध्यक्षतेखाली पाटणा येथे काँग्रेस सोशॅलिस्ट पक्षाचे पहिले अधिवेशन भरविण्यांत आले.

यांच्या या संघटनेच्या प्रभावी कार्याची कल्पना दृश्य स्वरूपांत १९४२ च्या 'चलेजाव' चळवळीचे वेळीं यांच्या भूमिगत चळवळीमुळे पाहावयास मिळाली. सुरुवातीलाच सर्व पुढारी तुरुंगांत गेले असतां या चळवळीचे कार्य या पक्षामुळेच कांहीं काळ पुढे चालू राहिले.

अतिशय प्रसिद्धिपराङ्मुख अशी यांची ख्याति असल्याने कोणास माहीतहि नसलेले यांचे नांव देवळी तुरुंगांत पत्नीची भेट घेत असतां. एक राजकीय पत्र देण्याच्या यांनी केलेल्या प्रयत्नांच्या सरकारी पत्रकामुळे सर्वप्रसिद्ध झाले. आणि हजारीबाग तुरुंगांतून गुप्त

होऊन ४२ च्या चळवळीत आघाडीवर चमकल्याने तर यांचे नांव सर्वतोमुखी झाले. नंतर यांना मोठ्या प्रयत्नाने पकडून लाहोरच्या किल्ल्यांत स्थानबद्ध करण्यांत आले. यांच्या चळवळीची माहिती प्रथम १९४२ च्या चळवळीबद्दल सरकारने काढलेल्या पत्रकावरून लोकांच्या-पुढे आली.

'समाजवादच कां' हा यांचा समाजवादावरील ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. 'मतांमध्ये जमीन-अस्मानाइतके अंतर असूनहि यांनी दाखविलेली धडाडी व यांची पक्षसंघटना यांमुळे मला यांचेबद्दल कौतुक वाटते' हे गांधींनी यांच्याबद्दल काढलेले उद्गार यांच्या कार्यपद्धतीची श्रेष्ठता पटवून देण्यास पुरेसे आहेत.

जयशंकरप्रसाद देवीप्रसाद—(जन्म स. १८८९-मृत्यु स. १९३७) हिन्दी भाषेतील सुप्रसिद्ध कवि, नाटककार, कादंबरीकार, लघुकथालेखक व टीकाकार. हे 'प्रसाद' या नांवाने विशेष प्रसिद्ध आहेत.

यांचा जन्म काशी येथे 'सुंघनीसाहु' नांवाने प्रसिद्ध असणाऱ्या प्रतिष्ठित, धनिक व उदार घराण्यांत झाला. यांच्या संस्कृत व हिन्दी शिक्षणाला घरीच सुरुवात झाली. नंतर आठव्या इयत्तेपर्यंत शिक्षण शाळेत झाले. याच सुमारास यांचे वडील वारल्यामुळे यांचे वडील बंधु शंभुरत्नजी यांनी यांचा इंग्रजी, उर्दू, फारशी वगैरेचा अभ्यास पुढे चालविला. पण तेहि वारल्याने घरची जमिनदारी, कारखाने वगैरेचा भार यांच्यावर पडला. तथापि कविता करण्याचा नाद यांना वयाच्या पंधराव्या वर्षापासून होता.

सोळाव्या वर्षी 'भारतेन्दु'मध्ये यांची कविता प्रथम प्रसिद्ध झाली. पुढे यांच्या प्रेरणेने निघालेल्या 'इन्दु' मासिकांत यांचे काव्य, नाटक, लघुकथा, निबंध वगैरे वाङ्मय प्रसिद्ध होऊं लागले.

यांना नवीन युगाचे प्रवर्तक व सर्वश्रेष्ठ कवि मानतात. यांनी हिन्दींत भिन्नतुकान्त Blank Verse म्हणजे निर्यमक कविता करण्यास प्रथमच सुरुवात केली. तसेंच आधुनिक हिन्दींत छायावादाचे जनकत्व यांच्याकडे जाते. यांच्या कवितेत भावनेस प्राधान्य असे. तसेंच हे हिन्दी भाषेतील सर्वश्रेष्ठ नाटककार समजले जात. कथालेखनांतहि यांनी नवीन पद्धति स्वीकारली. शिवाय यांचे संशोधनात्मक लिखाणहि महत्त्वाचे आहे. अशा यांच्या विविध क्षेत्रांतील महत्त्वपूर्ण कामगिरीमुळे हिन्दी

‘ रवीन्द्रनाथ ’ असा यांना गौरव प्राप्त झाला. यांच्या प्रभावी कार्यामुळे यांची परंपरा निर्माण झाली असून त्या परंपरेचे हे आचार्य आहेत.

यांची नाटके:—१ स्कन्दगुप्त, २ अजातशत्रु, ३ चन्द्रगुप्त, ४ ध्रुवस्वामिनी, ५ विशाख, ६ कामना, ७ जनमेजयका नागयज्ञ, ८ राज्यश्री, ९ एकघूंट; उपन्यास: १० कंकाल, ११ तितली, १२ इरावती; कविता: १३ कामायनी, १४ आंसू, १५ लहर, १६ झरना, १७ महाराणा का महत्त्व, १८ प्रेमपथिक, १९ कृष्णालय, २० काननकुसुम; कहानीसंग्रह: २१ आकाशदीप, २२ इन्द्रजाल, २३ प्रतिध्वनि, २४ आंधी, २५ छाया; विविधविषय: २६ काव्य और कला तथा अन्य निबंध, २७ चित्राधार इ. (क. कौ. २. ५०६-८ व यांच्या आंसू काव्याच्या प्रस्तावनेवरून).

जव्हेरी, दिवाणबहादूर कृष्णलाल मोहनलाल—(जन्म स. १८६८) गुजराथी साहित्यभक्त, गुजराथी साहित्याचा इंग्रजीत इतिहास लिहिणारे, संशोधक, सार्वजनिक कार्यकर्ते व मुंबई हायकोर्टातील न्यायमूर्ति.

हे भडोचचे मोढवाणी. सुरत येथे गुजराथीचे शिक्षण झाल्यावर थोडे दिवस भडोच येथे व पुढे भावनगरच्या हायस्कुलांत शिक्षण झाले. तेथे यांचे वडील बंधु मोतीलाल शिक्षक होते. तेथे हे बी. ए. झाले (१८८८). भावनगरच्या सामलदास कॉलेजमध्ये एम्. ए. चे वर्ग नसल्याने हे त्याकरिता मुंबईस आले व एल्फिन्स्टन कॉलेजांतून एम्. ए. झाले. तेथे फारसीचे अध्यापक म्हणून यांनी काम केले व हे एल्एल्. बी. झाले.

१८९३-१९०५ पर्यंत यांनी हायकोर्टात वकिली केली. नंतर स्मॉलकॉज जज व पुढे हायकोर्ट जज झाले. तेथून हे १९२८ साली निवृत्त झाले. त्याच साली यांना दिवाणबहादूर पदवी मिळाली.

गुजराथमधील शिक्षणाशी यांच्या घराण्याचा यांचे आज रणछोडदास यांच्यापासून संबंध होता. त्यांना तिकडे ‘ शिक्षणाचे जनक ’ असे लोक संबोधित. यांचे वडील मोहनलाल ‘ होप वाचनमाला कमेटी ’चे सभासद होते. ते डेप्युटी असल्याने सुरत जिल्ह्यांतील खेड्यांत आजही शाळा तपासावयाला येणाऱ्या डेप्युटीला ‘ मोहनलाल ’ म्हणून संबोधितात. यांनीही ती परंपरा पुढे चालविली.

१८९३-१९०५ पर्यंत हे मुंबई विश्वविद्यालयांत फारसीचे परीक्षक होते. मुंबई विश्वविद्यालयांत परीक्षक, सभासद वगैरे अनेक नात्यांनी यांचा १९२४ पर्यंत सतत संबंध असे. शाळाखात्याच्या बुककमेटीवर हे असत. ‘ मॉडर्न रिव्ह्यू ’तील गुजराथी पुस्तकांचे समालोचन यांचे असे. तसेच मुंबईस भरलेल्या गुजराथी साहित्यपरिषदेने स्वागताध्यक्ष हे होते (१९२६).

याशिवाय अनेक संस्थांशी यांचा निकटचा संबंध असे. यांना फारसी, उर्दू, बंगाली व मराठी याहि भाषा चांगल्या येत.

जुन्या फारसी सनदा व हस्तलिखिते शोधण्याचा व वाचण्याचा यांना नाद असे. त्यावर यांनी अनेक लेख लिहिले आहेत. वैष्णवसंप्रदायांतील श्रानाथजीमहाराजांना अकबर व शहाजहान बादशहांकडून मिळालेल्या सनदांचे गुजराथी व इंग्रजी भाषान्तर करून पुस्तकरूपाने यांनी प्रसिद्ध केले. फोर्ब्स गुजराथी सभेच्या त्रैमासिक व इतर अनेक नियतकालिकांनी यांच्या पंचाहत्तरीनिमित्त विशेष अंक काढले होते.

यांचे ग्रंथ—गुजराथी-१ हैदरअली अने टिपु सुलतान (१८९४), २ दयाराम अने हाफेझ (१८९५), ३ औरंगजेब अने रजपूतो (१८९६), ४ मोहसानीना नातिवचनो (१८९७), ५ कृष्णचरित्र (१९०८), ६ गुजराथी साहित्यना मार्गसूचक स्तंभो (भाग १-२, १९२७-३०).

फारसी-इंग्रजी:—(1) Persian Prosody with Figures of Speech (1890), इंग्रजी-(2) Translation into English of Saadis Tayyabat, (3) Outlines of Essays for Higher Standards of High Schools (1892), (4) Translation into English of the Gazals of Hafez (1892), (5) Introduction to the Anware Sohaili (1892), (6) Notes on the Akhlake Mohasini, (7) Shivaji or the Dawn of Maratha Empire (1898), (8) Further Milestones in Gujarathi Literature (1924), (9) Imperial Farmans (1929).

जहांगिर, सर कावसजी—(जन्म स. १८७९) पारशी समाजांतील सुप्रसिद्ध कार्यकर्ते व व्यापारी.

मुंबईचे सेंट झेवियर कॉलेज व केम्ब्रिजच्या सेंट जॉन्स कॉलेजमध्ये शिक्षण संपवून यांनी व्यापारांत लक्ष

घातलें. कांवसजी जहांगिर अँड को. लि. या सुप्रसिद्ध व्यापारी संस्थेचे हे प्रमुख संस्थापक आहेत.

परंतु यापेक्षांहि सार्वजनिक कार्यकर्ते या नात्याने मुंबई कॉर्पोरेशन (सभासद १९०४-२१, अध्यक्ष १९१९-२०), लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली (सभासद १९३३, एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलचे सभासद १९२१-२२, १९२३-२८) वगैरे ठिकाणी यांचे संबंध अतिशय दृढ आहेत.

राउंड टेबल कॉन्फरन्स (१९३०, ३१, ३२), लंडन मॉनेटरी अँड इकॉनॉमिक कॉन्फरन्स (१९३३), एम्पायर पार्लमेंटरी कॉन्फरन्स, लंडन (१९३५), कॉरोनेशन, लंडन (१९३७) वगैरे अधिवेशनांना हे हिन्दी व्यापाऱ्यांचे प्रतिनिधी म्हणून हजर होते.

जाधव, नामदेवराव—(जन्म स. १९२१) व्हिक्टोरिया-क्रॉस मिळविणारे सुप्रसिद्ध शिपाई.

हे नगर जिल्ह्यांतील निमज गांवीं गरीब कुटुंबांत जन्मास आले. यांच्या वडील भावामुळे हे पक्के हरिभक्त होते. भरलेल्या नदीतून पोहून जाऊनहि हे आपल्या देवाची पूजा करीत. शेजारच्या साखरेच्या कारखान्यांत नोकरी करीत असतां हे आपल्या सहकाऱ्यांच्या सल्ल्याने ५ व्या मराठा लघु पायदळांत सामील झाले. शिक्षण घेतांना हे संकेतविभागांत विशेष निष्णात ठरले. पुढे यांनीं प्रत्यक्ष रणक्षेत्रांत जाण्याच्या इच्छेनें इटलीकडे जाणाऱ्या सैन्यांत आपले नांव नोंदविलें. इटलीच्या रणांगणावर सेनियो नदी ओलांडण्याच्या प्रसंगी यांनीं 'न भूतो' शौर्य दाखवित्याबद्दल यांस सध्यांच्या काळांत सर्वश्रेष्ठ असणारा मान—व्हिक्टोरिया-क्रॉस देण्यांत आला.

जाधव, भास्करराव विठोजीराव—(जन्म स. १८६७ जून १७) ब्राह्मणेतर समाजाचे सुप्रसिद्ध पुढारी व विचारांना चालना देणारे समाजसुधारक.

यांचा जन्म नागांव (ता. अलिबाग, जि. कुलाबा) येथें झाला. प्राथमिक शिक्षण महाड येथें व इंग्रजी शिक्षण मुंबईस एलिफन्स्टन हायस्कूलमध्ये झालें. मॅट्रिकमध्ये मुंबई युनिव्हर्सिटीत यांचा पहिला नंबर आला (१८८८). विल्सन व एलिफन्स्टन कॉलेजांतून हे बी. ए. (फर्स्टक्लास १८९२), एम्. ए. (१८९५). व एलएल्. बी. झाले (१८९७).

कोल्हापूर दरबारांत यांनीं सर्व खात्यांत व स्पेशल

ड्युटीचीं कामें केलीं. निवृत्त होतांना हे सरसुभे पदावर होते (जून १८९५—जाने. १९२२).

नोकरी करीत असतां कै. श्री. शाहूछत्रपतींच्या कृपेनें सर्व प्रकारच्या शिक्षणविषयक, सामाजिक व धार्मिक चळवळींत भाग घेण्याची संधि यांना मिळाली. कोल्हापूरची वेदोक्त चळवळ, मराठा शिक्षणपरिषदेची स्थापना, सत्यशोधक चळवळीचें पुनरुज्जीवन व परिषदा भरविणें यांत यांनीं भाग घेतला. स. १९१७ पासून ब्राह्मणेतर चळवळीस प्रारंभ झाला, तीत यांनीं आघाडीस काम केलें. स. १९१९ सालीं इंग्लंडला जाऊन इंडिया बिलावरील सिलेक्ट कमिटीपुढें साक्ष देऊन यांनीं मराठ्यांकरितां राखीव जागा मागितल्या.

स. १९२२ चे सुरुवातीस पेन्शन घेतल्यावर मुंबई-सरकारनें यांना कायदेकौन्सिलचे मॅम्बर नेमलें. साताऱ्यास राहून सातारा जिल्ह्यातर्फे यांची मुंबईच्या कायदे-कौन्सिलांत निवडणूक झाली (१९२३). तेव्हांच तेथें ब्राह्मणेतरपक्षाची स्थापना होऊन यांना त्या पक्षाचें पुढारीपण मिळालें. त्याच वर्षाचे अखेरीस शिक्षण, मेडिकल व रिलीफ वगैरे खात्यांचे हे मिनिस्टर झाले. स. १९२६ सालच्या निवडणुकींत यश मिळालें, पण पक्षांत फूट पडल्यानें यांना मिनिस्टरी मिळाली नाही. स. १९२८ ऑक्टोबरमध्ये शेतकी खात्याचे हे मिनिस्टर झाले.

इंपीरियल कौन्सिल ऑफ अॅग्रिकल्चरल रिसर्चच्या स्थापनेंत यांनीं भाग घेतला. १९४० च्या कौन्सिलच्या निवडणुकास उभे न राहतां सेंट्रल लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीत निवडून आले. सदर सालीं राउंड टेबल कॉन्फरन्सवर हजर राहण्याचें निमंत्रण यांनीं स्वीकारलें. १९३१ सालींहि हे त्या कॉन्फरन्सला गेले. तेथें मिलिटरी कमिटीवर यांनीं काम केलें. १९३४ पर्यंत असेंब्लीत काम करीत असतां यांना अनेक कमिट्यांवर नेमणूक होऊन काम करण्याची संधि मिळाली. १९३५ च्या कायद्या-प्रमाणें अस्तित्वांत आलेल्या पण बहुमताचा पाठिंबा नसलेल्या कूपर मंत्रिमंडळांत हे होते.

यानंतर यांनीं व्यापारांत लक्ष घातलें. वॉर्डन इन्शुरन्स कंपनीच्या स्थापनेंत भाग घेऊन त्या कंपनीत चेअरमनचें काम यांनीं केलें. रिझर्व बँकेच्या मुंबई शाखेवर डायरेक्टर म्हणून यांची नेमणूक झाली. इंटरनॅशनल बँक स्थापन झाली तेव्हां आरंभी तिच्या चेअरमनचें काम यांनीं केलें. बाँबे प्रॉविन्शियल बँकेच्या डायरेक्टरचें कामहि यांनीं सतत १० वर्षे केलें. बाँबे को ऑपरेटिव्ह

इन्शुरन्स कंपनीच्या डायरेक्टरचें कामहि पांच वेंष केलें. १९४५ च्या जानेवारीपासून कोल्हापूर येथील रीजन्सी कॉन्सिलमध्ये रेव्हेंयु मिनिस्टरचें कामहि हे करीत आहेत.

बांबे प्रॉविहन्सिअल वॉर कमेटी, प्रॉविहन्सिअल रूरल डेव्हलपमेंट बोर्ड व प्रॉविहन्सिअल को-ऑपरेटिव्ह सुपर-विहजन बोर्डाचें काम यांनीं केलें आहे.

यांनीं मराठीतून धार्मिक, सामाजिक वगैरे विषयांवर अनेक चर्चात्मक व संशोधनात्मक लेख लिहिले आहेत. विशेषतः प्रचलित रूढ विचारांना धक्के देऊन विचार-प्रवृत्त करण्याकडे यांच्या लेखन-भाषणाचा विशेष कल असतो.

यांचा ग्रंथ-मराठे व त्यांची भाषा.

जायसवाल, डॉ. कार्शीप्रसाद—(जन्म स. १८७१-मृत्यु स. १९३१) बिहार प्रांतांतील सुप्रसिद्ध प्राच्यविद्यासंशोधक.

बिहार प्रांतांतील झालडा हें गांव यांचें जन्मस्थान. अलाहाबाद युनिव्हर्सिटीतून एम्. ए. डिग्री घेऊन हे उच्च शिक्षणाकरितां ऑक्सफर्डला रवाना झाले (१९०६). तेथें यांनीं जीझस कॉलेजमध्ये आपलें नांव दाखल केलें व इतिहास हा ऐच्छिक विषय घेऊन हे एम्. ए. झाले (१९०९). त्याच्या आधींच्या वर्षां चिनी भाषेवरील यांच्या प्रभुत्वाबद्दल यांना डेव्हीस शिष्यवृत्तीचा लाभ झाला होता. यानंतर लिंकन्स इन्-मधून बॅरिस्टर होऊन हे हिंदुस्थानला परतले.

युरोपमध्ये लाला हरदयाळ वगैरे लोकांमधील यांच्या मैत्रीमुळें अलाहाबाद हायकोर्टानें यांना वकिलीची सनद देण्याचें नाकारलें. तेव्हां यांनीं कलकत्ता येथें वकिली करण्यास सुरुवात केली. १९१६ त पाटणा येथें हाय-कोर्टाची स्थापना झाल्यानंतर यांनीं आपला मुकाम पाटण्याला हलविला व अखेरपर्यंत हे तेथेंच असत.

कलकत्ता व पाटणा या दोन्ही ठिकाणीं इन्कमटॅक्स व हिंदु लॉवरील यांची प्रॅक्टिस जरी पुष्कळ असे तरी प्राचीन इतिहास व राज्यघटना यांचे संशोधनांतच हे आपला बराचसा वेळ खर्च करीत.

यांच्या सर्व ग्रंथांपैकी 'Hindu Polity' (१९२४) हा प्राचीन हिंदुस्थानच्या राज्यघटनेचा इतिहास सर्वांत महत्त्वाचा आहे. बुद्धधर्मापदेशक-संघटनेच्या यांच्या ज्ञानामुळें 'राजकीय संघ' वगैरे शब्दांचा जास्त मुद्देसूद अर्थ लावणें यांना शक्य झालें. गव्हर्नमेंट ऑफ इंडियाचे सभासद असतांना शंकरन् नायर यांनीं एक टिप्पणी

प्रसिद्ध केली. हिंदुस्थानच्या लांबलचक इतिहासांत फ्री गव्हर्नमेंटची पद्धत कोठेंच आढळत नाही आणि त्यामुळें अशा तऱ्हेच्या कारभारासंबंधी हिंदी लोक पूर्वी व सध्यां-सुद्धां लायक नाहीत, ह्या सरकारी मुद्याचें खंडन करणें हा त्या टिप्पणीचा प्रमुख हेतु होता. या मुद्द्यांना योग्य आधार त्यांना पुरवितांनाच यांना या पुस्तकाची कल्पना सुचली व पुढें Hindu Polity नांवानें तें यांनीं प्रसिद्धहि केलें. या पुस्तकांत बिहारमध्ये भरभराटीस आलेल्या ऐतिहासिक लोकशाह्यांची माहितीहि देण्यांत आली. अशा तऱ्हेनें तत्कालीन राजकीय व कायमचें ऐतिहासिक महत्त्व आसणारा यांचा हा ग्रंथ आहे.

यांच्या या इतिहासाच्या राजकारणीकरणाच आणखी एक प्रमुख उदाहरण म्हणजे चंदेश्वराच्या राजनीति-रत्नाकराची (C. A. D. १३००-२५) यांनीं प्रसिद्ध केलेली मूळ प्रत होय. परकीयांना नागरिकांचे हक्क देऊं करण्याचे बाबतींत हिंदुस्थानचे राजेच पुढें होते असा सिद्धान्त यांनीं वरच्या व या ग्रंथांत सिद्ध केला.

प्राचीन हिंदु कायद्याचा इतिहास व त्याचा मोठेपणा हाच यांच्या टागोर लॉ-लेक्चर्सचा प्रमुख विषय होता (१९१७). परंतु यापेक्षां प्राचीन हिंदी इतिहासावरील यांचें कार्य अधिक महत्त्वाचें आहे. History of India (स. १५०-३५०) व An Imperial History of India हे यांचे प्राचीन इतिहासावरील प्रमुख ग्रंथ होत.

पहिल्या ग्रंथांत विहन्सेंट स्मिथनें अज्ञात म्हणून ठरविलेल्या कालाचा संगतवार इतिहास यांनीं प्रथमच सप्रमाण पुढें मांडला आहे. तर दुसरा ग्रंथ हा हिंदी इतिहासावरील बुद्धधर्मीय संस्कृत ग्रंथांवरील यांची टीका आहे. हा संस्कृतग्रंथहि अकराव्या शतकांत करण्यांत आलेल्या त्याच्या तिबेटीयन भाषांतराशीं ताडून यांनीं प्रसिद्ध केला.

परंतु यापेक्षांहि ओरिसामधील भुवनेश्वराजवळील हाथीगुंफेचे लांबलचक शिलालेख वाचण्यांत यांचें कौशल्य व्यक्त झालें. अशोकाच्या सुप्रसिद्ध शिलालेखांच्या खालोखाल या शिलालेखाचें महत्त्व आहे. ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकांतील इतिहासावर एक मोठा प्रकाश-झोत टाकण्याचें सामर्थ्य या लेखांत आहे.

अशा तऱ्हेनें महत्त्वपूर्ण काम केल्यानंतर मानसन्मानांचा वर्षाव यांचेवर झाला असल्यास नवल नाही. लंडनच्या रॉयल एशियॅटिक सोसायटीनें यांना मौर्यांच्या नाण्यावर व्याख्यान देण्यास बोलाविलें; बडोद्याच्या ऑल इंडिया

ओरिएण्टल कॉन्फरन्सने यांना आपले अध्यक्ष केलें (१९३३). गायकवाड सुवर्ण-महोत्सवाची व्याख्याने देण्याची संधिहि यांना देण्यांत आली.

हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासांत काम करणारे संशोधक आतांपर्यंत कांही थोडे झालेले नाहीत. परंतु एक स्वतंत्र राष्ट्रीय दृष्टि पुढें ठेवून तिचे अनुरोधानें काम करणारे यांच्यासारखे इतिहाससंशोधक खरोखरच फार थोडे आहेत.

जालवणकर, श्रीनारायणमहाराज— (जन्म स. १८०६-वैकुण्ठवास स. १८६८) एक महाराष्ट्रीय सत्पुरुष. देशस्थ ब्राह्मण. यांचे वडील नामांकित पुराणिक होते. त्यांना तात्या म्हणत. यांचा अल्पवयांत विवाह झाला. तेव्हां हे पळून मथुरेस गेले व तेथें गोवर्धनबाबा नांवाच्या हटयोग्याजवळ राहिले. तेथून ग्रामस्थांबरोबर परत आले. तेव्हां यांचा एक पुत्र व पत्नी लवकरच निवर्तली. पुढें हे गिरनारपर्वतावर दत्ताची आराधना करण्याकरितां गेले व तेथें चवदा दिवस उपवास केला. पुढें वैराग्यानें कडेलाट करून घेतला तेव्हां श्रीदत्तानें मलंगवेषांत येऊन यांचें संरक्षण केलें. रत्नागिरीकडे नारायणभट देवदूखे यांस यांनीं दीक्षा दिली. नारायणभट-राधाकृष्ण तोरणे-शंकर व्यंकटेश टाकी-रामचंद्र शंकर अशी यांची शिष्य परंपरा आहे.

यांच्या ग्रंथांचा प्रचार बराच झालेला आहे आणि ते सर्व छापलेले आहेत. तसेंच त्यांचा संचारहि भरतखंडभर असे. सद्भक्ति-प्रकाश मासिकांत यांचीं अठ्ठावीस पत्रें छापलेलीं आहेत. यांशिवाय यांचीं शेंकडों पत्रें असावीत. पण पुढें यांनीं पत्रें लिहिणें सोडलेलें दिसतें.

हजारों लोकांना यांनीं मंत्रानुग्रहादि देऊन पावन केलें. हें करतांना यांनीं ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर, स्त्रीपुरुष, श्रीमंतगरीब वगैरे भेद केला नाही. भाविक दिसला की, त्याला यांनीं आश्रय दिलाच म्हणून समजावें. अध्यात्म रामायण, भागवत, गीता वगैरे ग्रंथांवर हे पुराणे सांगत आणि तीं वक्तृत्वपूर्ण असत. हीं निरूपणें ऐकून पुष्कळ लोक यांना शरण येत. अशा लोकांस हे बोधसागरादि ग्रंथ समजावून देत. यांच्या शिष्यांत रघुनाथ भाऊ दिघे, बाळभंट डेकणे व गं. भा. नानीबाई असे कांहीं परमकृतार्थ शिष्य झाले. व्यासाचार्य प्रभृति कांहीं पुरुष स्वयंकृतार्थ झाले. यांना प्रवचनाधिकारहि मिळाले होते. पण केवळ प्रवचननैपुण्यानें परंपरा चालवितां

येत नाही, म्हणून शेवटीं यांना निराश होऊन स्वस्थ बसावें लागलें.

यांचे ग्रंथः—१ बोधसागर, २ कैवल्यसागर (स. १८९८), ३ ज्ञानसागर (स. १८८५), ४ विज्ञानसागर ५ आनंदसागर, ६ शांतिसागर (स. १८९०), ७ कृष्णसागर (पूर्वार्ध व उत्तरार्ध), ८ समाधितत्त्वोपदेश (प्रकरणे तीन), शिवाय किरकोळ पदें, धावे, अभंग, बोधाष्टक, चिद्रत्नमाला, विचारमाला वगैरे.

जांभेकर, बाळ (शास्त्री) गंगाधर— (जन्म स. १८१०-मृत्यु स. १८४६) मराठीतील पहिले वर्तमानपत्रकार, अनेक भाषाभिज्ञ, अभ्यासक, लेखक, समाजसुधारक व संशोधक.

यांचा जन्म राजापूर तालुक्यांत पोंबलें या गांवीं झाला. यांचे वडील चांगले व्युत्पन्न भिक्षुक असत. त्यांनीं यांना चांगली काव्यव्युत्पत्ति करून दिली. हे बापू छत्रे यांचे तालमीत तयार झाले. दुपारीं इंग्रजी शिकून संध्याकाळीं बापुशास्त्री शुक्र यांचेपाशीं कौमुदी शिकत.

यांनीं दोन गोऱ्यांची रस्त्यांतील मारामारी एकदां पाहिली. त्याकरितां कोर्टांत यांना साक्षीस बोलाविलें असतां इंग्रजी येत नसतां हि यांनीं त्यांचा इंग्रजी संवाद बरोबर सांगितला, अशी यांच्या बुद्धिमत्तेची गोष्ट दादोबा पांडुरंग आपल्या आत्मचरित्रांत देतात.

हे प्रो. अर्लिबार यांचेपाशीं गणित शिकले. स. १८२८ मध्ये यांचा विद्याभ्यास पुरा झाला व हे एल्फिन्स्टन विद्यालयांत अर्लिबार यांचे असिस्टंट म्हणून गणित शिकविण्याचें काम करूं लागले. पुढें हे १८३२ च्या सुमारास अक्कलकोटच्या दोघा धाकट्या राजांस इंग्रजी शिकविण्यास १॥ वर्षे होते. एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये आध्यापक (१८३४), एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर (१८४२-४४) व नॉर्मल स्कूल इत्यादि ठिकाणीं हि यांनीं कामें केलीं. विद्यार्थ्यांना हे तारे व त्यांचे अंतर समजावून देत. एकदां हे प्राचीन शिला-लेखाचा शोध लावण्याकरितां कनकेश्वरी गेले असतां उष्णता लागून ताप आला व त्या दुखण्यांत यांचा अन्त झाला.

यांनीं भाऊ महाजनांच्या सहकार्यानें ' दर्पण ' नांवाचें इंग्रजी-मराठी साप्ताहिक वर्तमानपत्र काढलें (१८३२). त्यांत हे इंग्रजी विभागांत लिहीत. त्यामुळे यांना जे. पी. करण्यांत आलें.

‘ दिग्दर्शन ’ नांवाचें एक भारदस्त व प्रौढ मासिकहि यांनी चालविलें होतें (प्रारंभ १८४०). त्यांत यांचा शास्त्रीय लेख लिहिण्यावर भर होता. पण हें लोकाश्रयाच्या अभावीं कांहीं वर्षांनीं बंद करावें लागलें.

ग्रहणाविषयी खरी वस्तुस्थिति व्याख्यानांत वर्णन केल्यानें आणि श्रीपाद शेषाद्रि नांवाचे ख्रिस्ती झालेल्या ब्राह्मणास शुद्ध करून घेतल्यानें यांना वाळीत पडावें लागलें.

यांचें वाङ्मय-१ विद्येचे उद्देश, लाभ व संतोष (भाषान्तर), २ बालव्याकरण, ३ नीतिकथा, ४ सार-संग्रह (भाषान्तर), ५ हिंदुस्थानचा इतिहास, पहिली आवृत्ति (१८४२), ६ रॉयल एशियाटिक सोसायटी व जिऑग्राफिकल सोसायटीपुढें वाचलेले इंग्रजी निबंध (शिलालेख व ताम्रपत्र यांवर), ७ उपदेशचंद्रिका मासिकांतील लेख (१८४४ सुमार), ८ संध्येचें भाषान्तर, ९ इंग्लंडचा इतिहास (गोल्डस्मिथच्या इंग्रजी ग्रंथाचें भाषान्तर), १० हिंदुस्थानांतील इंग्रजी राज्याचा इतिहास, ११ शून्यलब्धि गणित, १२ हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास (मुसलमानी अंमल).

जिनराजदास सी.—(जन्म स. १८७५) थिऑ-सॉफिकल सोसायटीचे जगप्रसिद्ध बौद्धधर्माय कार्यकर्ते, अध्यक्ष, ग्रंथकार व वक्ते.

यांचा जन्म सिलोनमध्ये झाला. कर्नल ऑल्कोट यांनी सिलोनमध्ये शाळा काढून त्याचे इन्स्पेक्टर म्हणून मि. लेडबीटर यांना सिलोनला पाठविलें. ब्राह्मीलमध्ये स्थानिक लोकांकडून मारला गेलेला आपला धाकटा भाऊ जिराल्ड याचा सिलोनमध्ये पुनर्जन्म झाला आहे असा आदेश त्यांना मिळाला असल्यानें सिलोनमध्ये भेटणाऱ्या कोणत्याहि मुलाकडे हे त्या दृष्टीनेच पाहण्याचा प्रयत्न करीत. यांची अध्यात्मप्रवण वृत्ति व कार्य करण्याची हौस पाहून आपला मृत भाऊ तो हाच अशी खुणगांठ मनाशी बांधून यांनी त्यांच्या आई-वडिलांची समजूत घालून यांना इंग्लंडला नेलें व तेथे यांच्या शिक्षणाची सर्व सोय केली (१८८९).

हे केम्ब्रिज विद्यालयांतून संस्कृत व भाषाशास्त्र घेऊन एम्. ए. झाले (१९००) व पुढें कायद्याचाहि अभ्यास यांनी केला. यानंतर इटलीतील पेव्हियाचे विद्यापीठांत वाङ्मय व भौतिकशास्त्र घेऊन यांनी आपल्या कलापूर्ण पण शास्त्रीय ग्रंथरचनाकौशल्याचा पाया घातला.

स्वदेशी परत येऊन कोलंबो येथील आनंद कॉलेज-मध्ये व्हा. प्रिंसिपल म्हणून यांनी काम करण्यास सुरुवात केली. १९०४ साली थि. सो. चे आन्तरराष्ट्रीय व्याख्याते म्हणून यांची अमेरिकेंत नेमणूक झाली व तेव्हांपासून स. १९११ पर्यंत तेथेच यांनी हें कार्य केलें. या सालाचे अखेरीस हे हिंदुस्थानांत आले व तेव्हांपासून जाऊन येऊन हिंदुस्थान हेंच यांचें मुख्य वसति-स्थान बनलें आहे. मध्यंतरी इंग्लंडमध्ये श्री. कृष्णमूर्तीचे संस्कृताचे शिक्षक म्हणून हे राहिले (१९१२-१३). बेझंटबाईंच्या होमरूलच्या चळवळीचें कार्यहि यांनी इंग्लंड व हिंदुस्थान या ठिकाणीं केलें. स. १९२१-२८ पर्यंत हे थिऑसॉफिकल सोसायटीचे आन्तर-राष्ट्रीय उपाध्यक्ष होते. बेझंटबाई आजारी असतांना तात्पुरते अध्यक्ष, लेडबीटर यांचे मृत्यूनंतर सोसायटीच्या अन्तःशाखेचे प्रमुख व ॲरंडेल यांचे मृत्यूनंतर हे अध्यक्ष बनले (१९४५).

स. १९१६ साली तिकडील स्त्रियांचे चळवळींत काम केलेल्या मिस डॉरेथी मार्गारेट ग्रॅहेम यांच्याशी यांचा इंग्लंडमध्ये विवाह झाला. स. १९३०-३१ सालापर्यंत दोघेहि एके ठिकाणीं असत. पण १९२७ सालापासून कृष्णमूर्तीचे तत्त्वज्ञानाचे मांडणीसंबंधीं दोघांचें भिन्न मत होऊन हे उभयतां वेगळे राहूं लागले. हल्ली त्या इंग्लंड-मध्ये राहतात.

यांची बुद्धि कलात्मक व रहस्यग्राही असून यांची दृष्टि जागतिक व आन्तर अनुभवामुळें सखोल बनली आहे. हे प्लेटो व उपनिषदे यांचे तत्त्वज्ञानाशीं विशेष समरस होतात. अड्यार लायब्ररीचे डायरेक्टर म्हणून यांनी अनेक वर्षे काम केलेलें आहे. यांची ग्रंथ-संपत्ति फार विपुल आहे. यांनी लहानमोठे सत्तावन ग्रंथ लिहिले आहेत. यांच्या लिहिण्यांत कलात्मक, शास्त्रीय व तत्त्व-ज्ञानपूर्ण अशा तीनहि बाजू दिसून येतात. यांना इंग्रजी, फ्रेंच, इटालियन, स्पॅनिश व पोर्तुगीज या भाषा उत्तम अव-गत असून त्यांत हे जरूरीप्रमाणें व्याख्यानें देतात. विशेषतः स्पॅनिश व पोर्तुगीज भाषा जाणणारे यांच्यासारखे दुर्लभ वक्ते सोसायटीमध्ये असल्यानें द. अमेरिकेंत थि. सो. चे प्रचारार्थ यांनाच जावें लागतें. तेथे जाऊन यांनी तिक-डील पांच-सात देशांमधून उत्तम प्रकारें व यशस्वी रीतीनें प्रसार केला आहे. यांच्या कांहीं ग्रंथांची भाषा-न्तरें अनेक युरोपियन व चिनी भाषेत झालेली आहेत. यांनी कांहीं लहान परंतु काव्यमय पुस्तके बौद्ध ग्रंथ-संग्रहांतून लिहिली असून, तीं लहान मुलांना व तरुणांना अत्यंत मनोरंजक व स्फूर्तिप्रद झाली आहेत. या पुस्तकांच्या

भाषेचें सहज व सुलभ स्वरूप पाहून अनेकांना कौतुक वाटतें. इतर पुस्तकांतील शास्त्रीय व अध्यात्मिक भाषा यांतील सारख्याच नैपुण्यामुळे हे सर्वत्र लोकप्रिय झाले आहेत. हिंदी कला व संस्कृति यांचे हे मोठे मार्मिक निरीक्षक व भोक्ते आहेत. या दोहोंचीहि ओळख हे परदेशांत आज अनेक वर्षे करून देत आहेत.

यांचे ग्रंथ—(1) First Principles of Theosophy, (2) Occult Chemistry, (3) Golden Book of Theosophical Society, (4) Theosophy and Modern Thought, (5) Occult Investigations, (6) Abul Fazl and Akbar, (7) Art and Emotions, (8) Art as Will and Idea, (9) Nature of Mysticism, (10) Christ and Buddha, (11) Wonder Child, (12) Flowers and Gardens इत्यादि.

जिनविजयजी मुनि—(जन्म स. १८८६) सुप्रसिद्ध जैन साधु व संस्कृत, प्राकृत, पाली वगैरे भाषांचे अभ्यासक.

यांचा जन्म परमारवंशांतील रजपूत घराण्यांत झाला. यांचे मूल नांव किसनसिंह. बापाचे नांव वृद्धिसिंह. आईचे नांव राजकुंवर. जन्मस्थान—मेवाडांतील उदेपूर राज्यांत रूपाहेली. हे अविवाहित असून यांचा सर्व अभ्यास खाजगी रीतीने झाला.

हे जैन साधूंच्या सहवासाने दीक्षा घेऊन जैन संन्यासी बनले. पण जैन साधूंचा कडक आचार आणि प्रतिबंधक राहणी यांना पटेना. शेवटी यांनी वेष बदलून एक अध्यापक व साहित्यसेवक म्हणून जीवन व्यतीत करण्यास सुद्धात केली. अभ्ययन—अध्यापन व ग्रंथलेखन—संपादन या कार्यांत यांचे सर्व आयुष्य व्यतीत होत असतें. हे उदार व सुधारक विचाराचे असल्याने इंग्लंड, जर्मनी वगैरे देशांत अभ्यासाकरितां जाऊन हे कित्येक वर्षे राहून आले आहेत.

म. गांधींच्या प्रेरणेने हे गुजराथ विद्यापीठांत आले आणि तेथील कार्याने पुरातत्त्वविद्येचे एक गाढे अभ्यासक व विद्वान् लेखन म्हणून यांनी कीर्ति संपादन केली. 'जैनतत्त्वसार' आणि 'विज्ञप्तित्रिवेणी' हे यांचे येथील आगमनानंतरचे पहिले ग्रंथ होत. त्यानंतर पद्धतशीर अभ्यास करून प्राचीन साहित्य, इतिहास, धर्मग्रंथ वगैरेवर व्याख्याने, लेख व ग्रंथ वगैरे द्वारा यांनी उत्कृष्ट कामगिरी केली आहे.

गुजाराथ पुरातत्त्व मंदिराचे काम यांच्या देखरेखीखाली उत्तम चाललें होतें. पण तें कार्य सत्याग्रहाच्या चळवळींत बंद पडलें. तथापि प्रबंधचिन्तामणि संपादित करून यांनी तें कार्य पुढें चालविलें. यांच्या अशा व्यासंगामुळेच मुंबई युनिव्हर्सिटीने यांना वसनजी माधवजी व्याख्यानमाला गुंफण्याकरितां बोलाविलें. यांनी त्या वेळी दिलेल्या व्याख्यानांच्या प्रसिद्धीनंतर सोलंकीच्या इतिहासावर विशेष प्रकाश पडलेला आढळेल. डॉ. रवीन्द्रनाथ टागोरांच्या शान्तिनिकेतनांत जैन साहित्याच्या इतिहासाचे अध्यापक म्हणून यांनी अनेक वर्षे काम केलें आहे.

यांनी प्रसिद्ध केलेले प्राचीन जैन लेखसंग्रहाचे दोन्ही खंड महत्त्वाचे आहेत. पहिल्या भागांत राजा खार-वेलाचा लेख असून दुसऱ्या भागांत गुजराथ, काठेवाड, राजपुताना वगैरे भागांत मिळालेले ५५७ लेखांचा संग्रह आहे.

यांचे वाङ्मय—१ जैनतत्त्वसार (१९१३), २ विज्ञप्तित्रिवेणी (१९१४), ३ शत्रुंजय तीर्थोद्धार—प्रबंध (१९१४), ४ कृपारस कोश (१९१५), ५ प्राचीन जैनलेखसंग्रह (भाग १, १९१६, भाग २, १९२०), ६ द्रौपदीस्वयंवर नाटक (संस्कृत, १९२५), ७ हरिभद्राचार्यस्य समयनिर्णयः (संस्कृत १९२९), ८ कुमारपाल प्रतिबोध (प्राकृत, १९२८), ९ पुरातत्त्व संशोधननो इतिहास (१९२९), १० पालि पाठावलि (१९२९), ११ प्राकृत कथासंग्रह, १२ अभिधान दीपिका-पालीभाषा शब्दकोश (१९२२), १३ जैन ऐतिहासिक गुर्जर काव्यसंचय (१९२४), १४ जीतकल्पसूत्र (प्राकृत, १९२५), १५ विजयदेव माहात्म्य (संस्कृत १९२६), १६ प्राचीन गुजराथी गद्यसंदर्भ (१९२८), १७ खरतरगच्छपट्टावलिसंग्रह, १८ प्रबंधचिन्तामणि (संस्कृत), १९ पुरातनप्रबन्धसंग्रह (संस्कृत), २० विविधतीर्थकल्प (संस्कृत-प्राकृत), २१ प्रबन्धकोश (संस्कृत) इत्यादि.

जिना, वॅ. मुहंमदअल्ली—(जन्म स. १८७६ डिसें. २५) हिंदुस्थानांतील सुप्रसिद्ध सुसलमान पुढारी, विख्यात राजकारणी मुत्सद्दी, नामांकित कायदेपंडित व वक्ते.

कराचीच्या सुप्रसिद्ध व्यापारी खोजा कुटुंबांत यांचा जन्म झाला. कराचीला मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण संपविच्यानंतर हे इंग्लंडला गेले व बॅरिस्टर होऊन आले (१८९२-९६).

इंग्लंडमध्ये असतांनाच दादाभाई नवरोजींच्या सह-वासाचा लाभ यांना मिळाला. तिकडे जाण्यापूर्वीच गोखल्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाने हे भारले गेले होते. राजकारणांतील गोखले-नवरोजी यांचे ऋण यांनी अनेक वेळेला बोलून दाखविले आहे.

हिंदुस्थानांत परत आल्यानंतर यांनी मुंबईच्या हायकोर्टात आपले नांव दाखल केले (१९०६). त्या वेळचे अॅडव्होकेट-जनरल मि. मॅकफर्सन यांच्या चेंबर-मध्ये काम करण्यास सुस्वात करून यांनी आपली वकिली आरंभिली. थोड्याच दिवसांत आपली बाजू तडफदारपणे पटवून देणारे कायदेपंडित अशी यांची प्रसिद्धि झाली.

वकिलींतील यांच्या यशाची खरी सुस्वात ' कॉक्स ' खटल्याच्या वेळीं झाली. सुरवातीपासूनच मेहतांच्या अनुयायांत हे मोडत. त्यामुळे कॉक्स प्रकरणीं आपले वकीलपण मेहतांनी यांचेकडेच दिले. हा खटला स्मॉल कॉज कोर्टात सतत चाळीस दिवस चालला. यामुळे लोकांच्या एकदम डोळ्यांसमोर तर हे आलेच; पण यांचा जाहीर सत्कारहि करण्यांत आला (१९०७).

याच सुमारास दादाभाई नवरोजींनी यांना आपले प्रायव्हेट सेक्रेटरी नेमल्याने हे राजकारणांत ओढले गेले. या वेळच्या काँग्रेसच्या बहुतेक अधिवेशनांनाहि हे हजर असत. १९०६ च्या कलकत्ता अधिवेशनांत मौलवी मुहंमद युसुफ यांच्या वक्फ-अल-औलदविषयींच्या ठरावावर यांनी पहिले जाहीर भाषण केले. १९१० साली विल्यम वेडबर्न यांचे अध्यक्षतेखाली अलहाबाद येथे ऐक्याचा मार्ग काढण्याकरितां भरलेल्या हिंदुमुसलमान पुढाऱ्यांच्या अधिवेशनांसहि हे हजर राहिले.

१९१० साली मुंबई इलाख्याच्या मुसलमानांतर्फे हे मध्यवर्ति कौन्सिलमध्ये निवडून आले. गोखल्यांचा प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा व बसूंचे स्पेशल मॅरेज बिल पास करण्यांत यांनी त्या वेळीं बरेच परिश्रम घेतले. परंतु वक्फ व्हॉलिडेटिंग बिलाची अंमलबजावणी करण्यांत यांनी सर्वांत मोठे कौशल्य प्रगट केले. प्रिव्ही कौन्सिलमधील मुस्लिम कायद्याचा चुकीचा अर्थ लावण्याच्या पद्धतीमुळे पास झालेल्या ठरावाला विरोध करणे हे या बिलाचे प्रमुख कर्तव्य होते. लॉर्ड हार्डिज यांनी या बिलाची कायद्यांत अंमलबजावणी करण्यासाठी यांची मुद्दाम स्वतंत्र नेमणूक केली. या कार्याने

असेंब्लीतील आपल्या सहकारी वर्गाचा तर यांनी विश्वास संपादन केलाच पण त्याबरोबरच यांच्या कर्तृत्वाकडे तटस्थपणे पाहणाऱ्या सनातनी मुसलमानांची मनेहि यांनी जिकली व ते यांच्याकडे नेतृत्वाचे दृष्टीने पाहू लागले.

परंतु यांचे असेंब्लीतील या कार्याला यानंतर तीन वर्षे खळ पडला. १९१३ साली हे प्रथम इंग्लंडला गेले व लंडन येथे यांनी ' लंडन इंडियन असोसिएशन ' या विद्यार्थी संघटना करणाऱ्या संस्थेची स्थापना केली. तिच्या खटपटीमुळे शैक्षणिक केंद्रांत हिंदी विद्यार्थ्यांना प्रवेश मिळवण्याबाबतीत जी तसदी सोसावी लागत असे तिची चौकशी करण्यासाठी इंडिया ऑफिसने कमेटी नेमली.

यानंतर हे हिंदुस्थानांत परत आले व पुनः इंडिया कौन्सिलच्या भावी स्वरूपासंबंधीचा हिंदी दृष्टिकोन समजावून देण्याचे हेतूने काँग्रेसच्या शिष्टमंडळाचे सभासद म्हणून हे परत इंग्लंडला गेले (१९१४). या विषयावर कांहीं महिन्यांपूर्वी कराचीच्या काँग्रेसमध्ये व आग्राच्या मुस्लिम लीगच्या अधिवेशनांत यांनी जे ठराव मांडले होते त्यांचाच पुनरुच्चावर यांनी इंग्लंडमध्ये केला.

१९१६ च्या निवडणुकींत व्हाइसरॉयच्या एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलमध्ये हे निवडून आले. फिरोजशा मेहता यांचे मृत्यूनंतर असेंब्लीतील पक्षोप-पक्षांचे राजकारण जरी यांनी सोडून दिले तरी होमरूल-लीग, काँग्रेस स्वतंत्रपक्ष, स्वराज्यपक्ष, नॅशनलिस्ट पार्टी इत्यादि पक्षांच्या राजकारणाचा यांनी त्या त्या वेळीं असेंब्लीत पुरस्कार केला. गयाकाँग्रेसनंतर कायदेमंडळांत सरकारला संघटित विरोध करण्यासाठी निघालेल्या स्वराज्यपक्षाने ज्या वेळीं इतर पक्षांचे लोक ध्यावयाचे ठरविले त्या वेळीं यांचेच मदतीने दासबाबूंनी नॅशनलिस्ट पक्षाची स्थापना केली (१९२६).

यांनी पुढे स्वतंत्र मतदारमंडळाचा पुरस्कार केल्याने यांना जात्यंध ठरविण्याचा घाट स्वराज्य पक्षाने घातला. त्या वेळीं नॅशनलिस्ट पक्षांतील लोकांना जातीय धोरणावर स्वातंत्र्य देऊन असेंब्लीत यांनी स्वतंत्र पक्ष स्थापन केला व मुसलमान सभासदांप्रमाणेच सर पुरुषोत्तमदास ठाकूरदास व हरिसर्वोत्तमराव या दोन हिंदु सभासदांचा आपल्या पक्षांत समावेश करून घेऊन यांनी प्रतिपक्षांस चीत केले.

यांच्या या असेंब्लीतील विजयाच्या-विशेषतः तेथील

यांच्या स्थानाच्या मुळाशी यांचे वादविवादपटुत्व तर आहेच; पण त्याबरोबरच यांचा स्वार्थनिरपेक्षपणा व प्रामाणिक वृत्ति या गोष्टींना विशेष महत्त्व आहे. सरकारचा कोणत्याही बाबतीत मिथेपणा स्वीकारावयाचा नाही या यांच्या ठराविक धोरणामुळे कोणत्याही गोष्टीचा खोल विचार करून आपले मत निर्भीडपणे मांडणे यांना शक्य होते. लोकांचे कल्याण ही एकच वृत्ति असेंब्लीतील कोणत्याही ठरावासंबंधी विचार करतांना हे कायम ठेवत असल्याने एक यशस्वी कायदेकौन्सिलर हे यांचे स्थान विशेष महत्त्वाचे ठरले आहे. यांच्या इतर कार्यासंबंधी मतभेद व्यक्त करणाऱ्या लोकांचेसुद्धा यांच्या या धोरणाबद्दल एकमत आहे. शेरियट बिलाचे कायद्यांत रूपांतर करण्यासाठी यांनी घेतलेले श्रम यांच्या या वृत्तीचे द्योतक आहेत.

यांच्या सार्वजनिक आयुष्याचे ठळक दोन भाग पडतात. त्यांत खिलापत चळवळ फिसकटेपर्यंतचा पहिला भाग असून त्या वेळेपासून आजतागायतचा इतिहास दुसऱ्या भागांत मोडतो. 'हिंदु मुस्लिम ऐक्याचे वकील' ही पदवी यांना यांच्या पहिल्या भागांतील कार्याने मिळवून दिली तर सरकारच्या साहाय्याने मुसलमानांचे एक स्वतंत्र नवे राष्ट्र निर्माण करणारे मुत्सद्दी हे यांच्या दुसऱ्या भागांतील चळवळीचे स्वरूप आहे.

राष्ट्रीय सभतील यांचे आगमनाचे वेळेपासूनच यांनी मुस्लिम-लीग व तिच्या चळवळी यांचेकडे जातीय म्हणून दुर्लक्ष केले. १९०६ साली जातीय मतदार-संघाची मागणी लॉर्ड मिंटोकडे करण्यास गेलेल्या आगाखान शिष्ट-मंडळांत सामील होण्यास यांनी दिलेला नकार, अलाहाबादच्या काँग्रेसमध्ये जातीय प्रतिनिधित्वाचा निषेध करणारा यांचा ठराव (१९१०) व मुस्लिम-लीग व काँग्रेस यांना एका पातळीवर आणून राष्ट्रीय चळवळी संयुक्तपणे करण्याच्या योजनेस यांनी दिलेला पाठिंबा (कराची १९१३) या गोष्टी यांच्या तत्कालीन वृत्तीच्या द्योतक आहेत. परंतु या सर्व गोष्टींचा कळस १९१५ साली मुंबई येथे भरलेल्या काँग्रेस व मुस्लिम-लीग यांचे अधिवेशनाचे वेळी झाला. लखनौ कराराची प्रस्तावना करणारा ठराव पास होण्यास पठाण गुंडांचा विरोध दिसतांच स्थलांतर करून ताजमहाल हॉटेलमध्ये यांनी तो ठराव रात्री पास करून घेतला. १९१६ साली लखनौ करारामुळे संस्मरणीय झालेल्या काँग्रेस-मध्येहि यांनी मनापासून भाग घेतला. मुसलमानांचे लोकसंख्येच्या प्रमाणावर कायदेमंडळांतील जागांची

विभागणी या करारांत करण्यांत आली असून पंजाब ५० टक्के, बंगाल ३० टक्के, बिहार २५ टक्के, मध्यप्रांत व मद्रास १५ टक्के जागा देण्याचे वचन संयुक्त मतदारसंघाचे अटीवर या कराराने दिले.

यांच्या या राष्ट्रीय भूमिकेवर, टिळक व हॉर्निमन या दोन राष्ट्रीय महत्त्व पावलेल्या व्यक्तींचे खटले अत्यंत जोरदारपणे चालविणाऱ्या यांच्या वकिली कौशल्याने कळस चढला. याच वेळी अॅनि बेझंट यांच्या तुळंगवासा-मुळे होमरूल लीगच्या चळवळीकडे यांचे लक्ष वेधले व हे मुंबईच्या होमरूल लीगचे अध्यक्ष बनले. यानंतर खिलापतीची चळवळ सुरू झाली व काँग्रेसने मुसलमानांना खिलापत प्रकरणी मनापासून मदत केली. याचे उलट मुसलमानांही असहकारितेच्या चळवळीत काँग्रेसच्या खांद्याला खांदा लाऊन लढत असल्याची दृश्ये दिसली.

परंतु खिलापत प्रकरणाचा निकाल 'मुसलमानांच्या मनाविरुद्ध लागल्याने ते सवत्या सुभ्याच्या मार्गे लागले. असहकारितेच्या चळवळीत दिसून आलेली जागृति हे हिंदूंच्या संघटनेचे एक स्वरूप आहे, अशी कल्पना करून घेऊन न्यूनगंडाची कल्पना त्यांना सारखी डाचू लागली व त्याचे पर्यवसान जातीय दंग्यांत झाले.

या मुसलमानांच्या वृत्तीवर तोडगा म्हणून काँग्रेसने संयुक्त मतदार-संघाचा प्रचार सुरू केला. परंतु संयुक्त मतदार-संघ हा मुसलमानांवर वरचष्मा ठेवण्याचा काँग्रेसचा म्हणजे पर्यायाने हिंदूंचा डाव आहे, या कल्पनेने पळाडल्याने १९२४ पासून पुढे मुस्लिम-लीगने आपला स्वतंत्र मतदार-संघाचा आग्रह तसाच चालू ठेवला.

अशा तऱ्हेने हिंदु-मुस्लिम एकीच्या नादांत हिंदु लोकच अधिक प्रबळ होत आहेत अशी यांच्या मनाची समजूत होत गेली व अखेर १९२६ साली यांनी आपला जातीय दृष्टिकोन बदलल्याचे जाहीर केले.

सायमन कमिशनच्या वेळी हिंदु-मुसलमानांमधील विरोध प्रथम उघड झाला. मुस्लिम-लीगच्या १९२४-२६ अधिवेशनांनी मान्यता दिलेल्या चवदा मागण्या यांनी सायमन कमिशनपुढे ठेवल्या (१९२७). अल्पसंख्याकांना परिणामकारक प्रतिनिधित्व; स्वतंत्र मतदार-संघ; पंजाब, बंगाल इत्यादि प्रांतांतील मुसलमानी मताधिक्य कायम व धार्मिक स्वातंत्र्यासाठी सरकारी संरक्षण हे त्यांतील प्रमुख मुद्दे होते.

परंतु स्वतंत्र मतदार-संघांत अभिप्रेत होणारा परस्पर

अविश्वासाचा आविष्कार काँग्रेसच्या त्या वेळच्या धोरणास मानवण्यासारखा नव्हता. मुसलमानांच्या हितरक्षणासाठी कांहीं राखाव जागा काँग्रेसने देऊ केल्या व स्वतंत्र मतदार-संघ मागे घेण्याची सूचना यांना केली. दिल्ली येथे मुसलमानांची एक बैठक भरवून यांनी सरहद्दप्रांत व बलुचिस्थान यांना इतर प्रांतांचे हक्क द्यावेत व सिंध प्रांत मुंबई इलाख्यापासून वेगळा करावा, या अटीवर संयुक्त मतदार-संघास मान्यता दिली. मुस्लिम लीगच्या वर्चस्वाखाली दोन मुसलमानप्रधान प्रांत आणण्याचा यांचा हेतु होता. काँग्रेसने यांच्या या सूचनेस मान्यता दिली व दिल्लीच्या कन्व्हेन्शनला हजर राहण्याचे आमंत्रण दिले.

याच वेळीं प्रसिद्ध झालेल्या नेहरू रिपोर्टात संयुक्त मतदार-संघात मुसलमानांनी यावे या हेतूने कांहीं जागा मुसलमानांसाठी राखून ठेवल्या होत्या व इतर जागा लढविण्यास मान्यता दिली होती. असे असतांना यांनी काँग्रेसवर वचनभंगाचा आरोप ठेवला व ऐक्याची आशा पिसकटून टाकली.

राउंड टेबल कॉन्फरन्सच्या वेळीहि यांनी आपल्या चवदा मुद्द्यांच्या पलिकडे सरण्यास नकार दिला. या वेळीं गांधींनी दिलेला कोरा चेकहि 'हा आम्हांस हिंदुकडेच वटवावा लागणार' या मुद्द्यावर यांनी नाकारिला.

१९३२ साली मॅक्डोनाल्ड यांनी दिलेल्या जाति-निर्णयांतहि पुन्हां एकदां स्वतंत्र मतदार-संघास मान्यता देण्यांत आली. त्याबरोबरच मंत्रिमंडळांत व सरकारी नोकऱ्यांत मुसलमानांना एकतृतीयांश जागा देऊं केल्या. परंतु यांनी या गोष्टीस नकार दिला व एकद्वितीयांश जागांची मागणी केली.

१९३५ च्या कायद्याप्रमाणे १९३७ साली प्रांतिक स्वराज्याची स्थापना झाली. एकपक्षीय मंत्रिमंडळाची पद्धत जरी या कायद्याने स्वीकारली असली तरी अल्प-संख्याक जातीचे मंत्री मंत्रिमंडळांत घेण्याची सूचना या कायद्याने केली आहे. त्याप्रमाणे सर्व मंत्रिमंडळांत मुसलमान सभासद काँग्रेसने घेतले. परंतु धोरणांतील भिन्नतेमुळे यांच्या पक्षांतील सभासदांपैकी राष्ट्रीय मुसलमानांना घेण्यांत आले. त्यामुळे यांनी आपला बोलण्याचा सूर बदलला व 'मुस्लिम राष्ट्र हे स्वतंत्र राष्ट्र आहे, त्यांत बहुमत असलेल्या पक्षांचे सभासद कायदेमंडळांत घेतलेच पाहिजेत' असे म्हणण्यास सुरुवात केली.

मुस्लिम लीगचे १९४० च्या लाहोरच्या अधिवेशनाचे

अध्यक्षस्थानावरून यांनी पाकिस्तानची अधिकृत रीतीने मागणी केली. हिंदुस्थानांत भौगोलिक दृष्ट्या जवळ जवळ असलेले मुस्लिम-प्रधान प्रांत स्वतंत्र व्हावेत, त्यांचे एक संघराज्य स्थापन व्हावे व बलुचिस्थान, सीमाप्रांत, सिंध, बंगाल हे प्रांत व भोगाळ, हैदराबाद व काश्मीर संस्थानांतील कांहीं भाग यांत सामील करावे, असा ठराव या अधिवेशनाने पास केला. यांत पुढे आसाम व पंजाब यांचा समावेश करून हिंदुस्थानच्या अकरा प्रान्तांपैकी सहा प्रान्त पाकिस्तानांत आणण्याबद्दल बोलण्यांत येऊं लागले.

कधीहि न पुरवतां येण्याजोगी अशा प्रकारची मागणी मागण्यांत यांनी कौशल्य प्रगट केले आहे. 'हिंदु व मुसलमान हीं दोन राष्ट्रे आहेत' असे म्हटल्याने अल्प-संख्य असणाऱ्या मुसलमानांना बहुसंख्य हिंदूंच्या बरोबरीचे हक्क प्राप्त होतात, ही यांची पाकिस्तानच्या मागण्यांतील प्रमुख गोम आहे.

मुसलमानांच्या हक्कांचे संरक्षण हिंदु मंत्रिमंडळ कधीहि करू शकणार नाहीत, हे यांनी आपल्या पाकिस्तान योजनेचे प्रमुख कारण सांगितले. काँग्रेस मंत्रिमंडळांनी मुसलमानांचा छळ केला, या यांच्या मोघम विधानाचा खरेपणा सिद्ध करण्याचे आव्हान काँग्रेस-मंत्र्यांनी देतांच 'ती चौकशी रॉयल कमिशन नेमून करा' असे यांनी उत्तर दिले. काँग्रेस कारभाराबरोबर सरकारी कारभाराचे परीक्षण रॉयल कमिशनकडून होणार असल्याने सरकार या कमिशनला संमति देणार नाही, असा राजकारणी कावा यांच्या या उत्तरांत आहे. यानंतर आलेल्या क्रिप्स योजनेने प्रांतिक स्वयंनिर्णयास पाठिंबा देऊन यांच्या या वक्तव्यास दुजोराच दिला.

परंतु यापेक्षांहि हातातोंडाशी आलेली 'वेव्हेल योजना' पिसकटून टाकण्यांत यांनी आणखी एक पाऊल पुढे टाकले. काँग्रेसला स्पष्ट हिंदूंची प्रतिनिधि ठरवून मुसलमानांचे सर्व प्रतिनिधि निवडण्याचा अधिकार लीगला देण्याविषयीचा आग्रह यांनी धरला व ही योजना फेटाळली गेली. परंतु काँग्रेसच्या केवळ हिंदूंच्या प्रतिनिधित्वाची सत्यता यांनी १९४५ च्या मध्यवर्ति निवडणुकीचे वेळी प्रत्ययास आणून दिली. यांचेसुद्धा मुस्लिम-लीगचे सर्व उमेदवार राष्ट्रीय मुसलमानांचा पराभव करून निवडून आले आहेत.

यावरून ध्यानांत येईल की, 'आपल्याशिवाय राष्ट्रांतील कोणतीहि महत्त्वाची राजकीय घडामोड

होऊं नये' ही आपली महत्त्वाकांक्षा यांनी मोठ्या कसोशीने सिद्धीस नेली आहे. लखनौ कराराचे वेळी लोकसंख्येच्या प्रमाणांत प्रतिनिधित्व टिळकांनीं मुसलमानांना देऊं करतांच जरूरीपेक्षा जास्त सौजन्य दाखविले म्हणून सर्व काँग्रेसभर त्यांचेवर टीका झाली. परंतु तीच काँग्रेस आज मध्यवर्ती कायदेमंडळांत व मंत्रिमंडळांत हरिजनेतर हिंदु व मुसलमान यांना सारख्या जागा देण्यास तयार झाली आहे.

लॉर्ड डफरिन यांनीं हिंदु व मुसलमान हीं स्वतंत्र राष्ट्रे आहेत, असा पुकारा केल्यापासून दोघांत दुहीला सुरुवात झाली आणि सरकारी धोरणाने यांचा पाठपुरावा केला. पण त्यांतूनहि स्वतःचे वैशिष्ट्य राखून जातीचा अनपेक्षित लाभ घडवून आणण्याचे श्रेय यांच्या राजकारणी बुद्धीस दिले पाहिजे. वकिला कौशल्य आणि दमदार इंग्रजी वक्तृत्व ही यांचीं दोन प्रमुख आयुधे आहेत.

बहुमतावर चालणाऱ्या लोकशाहीच्या सध्यांच्या कालांत कांहीं प्रभावी अल्पमतवाले गट कसें राजकारण खेळतात याचा नमुना यांच्या राजकारणांत मिळतो. कांहीं प्रान्तांत आपणांस बहुमताच्या जोरावर सत्ता चालविण्यास मिळणार पण मध्यवर्ति सत्तेत मुसलमान अल्पमतवाले म्हणून कायमचे निर्माल्य ठरणार असें पाहतांच या महत्त्वाकांक्षी पुरुषांच्या तळख बुद्धीने फेडरेशनला विरोध करून हिंदुस्थानांत दोन राष्ट्रे निर्माण करण्याची कल्पना जोराने पुरस्कारली, 'पाकिस्तान नाही तर सर्व ठिकाणी पन्नास टक्के प्रतिनिधित्व' हा पवित्रा उभा केला आणि त्याला तात्त्विक मान्यता मिळविण्यापर्यंत मजल आणली. राजकारणी पुरुषाला अशक्य कांहींच नसतें, ही गोष्ट यांनीं चवदा मागण्या मान्य करून घेऊन आणि पाकिस्तान किंवा पन्नास टक्के ही मागणी दृष्टीच्या टप्प्यांत आणून 'राजकारणांतील प्रतिसृष्टि निर्माण करणारा मुत्सद्दी' असा लौकिक संपादन केला. खरोखर जगांतील थोर राजकारणी मुत्सद्यांत यांची गणना करावी लागेल.

जिन्सीवाले, प्रा. श्रीधर गणेश—(जन्म स. १८५२-मृत्यु स. १९०३) सुप्रसिद्ध पंडित, नामांकित वक्ते व कर्मनिष्ठ प्राध्यापक.

यांचे घराणे मूळचे नगर जिल्ह्यांतील सांक्रूर गांवचे. ग्वाल्हेरीस शिंद्यांचे सैन्यांत या घराण्यांत जिनसीचे

म्हणजे तोफखान्याचे काम होतें, त्यावरून या घराण्यास जिन्सीवाले हें नांव मिळालें. पुढे यांच्या वडिलांस योग्य वांटा न मिळाल्याने त्यांनी आपल्या भावावर नऊ लाखांचा दावा नादारी कोर्टांत दाखल केला, पण शेवटीं नव्वद हजारांची तडजोड व दावा ही अपेशी होऊन यांना अक्षरशः मधुकरी मागून आपला अभ्यास पार पाडावा लागला.

हे पांच इयत्ता झाल्यावर पुण्यास आले व त्याच सालीं मॅट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण झाले (१८६८). चांगल्या प्रकारे उत्तीर्ण झाल्याने अनेक शिष्यवृत्त्या मिळून यांना खर्चाची चिन्ता राहिली नाही. हे डेक्कन कॉलेजांतून बी. ए. (१८७३) व एम्. ए. (१८७६) झाले. पुणे हायस्कुलांत दीड वर्ष शिक्षकाचे काम केल्यावर मुंबईच्या विल्सन कॉलेजांत प्राध्यापक म्हणून यांची नेमणूक झाली. तेथून स्त्रीशिक्षणविषयक केलेल्या कांहीं विधानांबद्दल यांच्यावर माफी मागण्याचा प्रसंग आला असता यांनी माफी मागण्यापेक्षा राजीनामा देण्याचा स्वाभिमानी मार्ग पत्करिला आणि हे नोकरीतून मुक्त झाले (१८९०). येथून पुढे यांनी कोठेच नोकरी केली नाही.

नोकरी व पत्नी यांचा वियोग घडल्यानंतर यांचे आयुष्य विद्याव्यासंगांतच गेलें.

करारीपणा, सत्यप्रीति, स्वाभिमान, स्वकुल, धर्म, देश यांबद्दल प्रीति, अल्पसंतोष आणि मानधनता हे यांचे विशेष गुण होत. इतिहासाची गोडी, विस्तृत वाचन व थोडीशी विचक्षणता हे गुण यांना इंग्रजी शिक्षणाने प्राप्त झाले होते. तथापि हे कर्मठ सनातनी होते. याला अपवाद फक्त यांच्या 'वेद पौरुषेय आहेत' या मताचा. स्वस्थितीविषयी अत्यंत निरुत्साही जनमनास यांच्या भाषणाने फिरून उत्साह प्राप्त होत असे. यांनी जवळजवळ एक तप लोकांस आपल्या धर्मशास्त्र व इतिहास या विषयांचे ज्ञान व्याख्यानद्वारा देण्यांत खर्चिले. 'आपलें राष्ट्र, भरतखंड, महाराष्ट्र व आपण मराठे हे कायमचेच अवनत झालों, आतां फिरून आपणांस वर येण्याची आशा नाही, आपल्यांत कांहीं चिवटपणाच नाही,' हा समज चुकीचा आहे हें सिद्ध करण्याची व 'आपल्या राष्ट्राच्या पिंडांत असा कांहीं जोम आहे की, आज जरी तें रोग्यासारखें भासत आहे तरी कालान्तराने रोग नाहीसा होऊन फिरून आपणास स्वतंत्र कर्तृत्वाचे दिवस येतीलच येतील' अशी श्रंतायांची खात्री पटवून त्यांच्यांत नवीन उमेद उत्पन्न करण्याची यांची हातोटी वाखाणण्यासारखी असे. निबंधमालेच्या

द्वारे जें स्वाभिमान व आत्मविश्वास उत्पन्न करण्याचें काम विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं केलें तेंच काम यांनीं व्याख्यानद्वारा केलें. यांचें व्याख्यान म्हणजे विविध ज्ञानानें भरलेल्या एखाद्या ग्रंथसंग्रहासारखें असे.

जीविराम, कालिदासशास्त्री— (जन्म स. १८८१) गोंडलचे सुप्रसिद्ध राजवैद्य.

लहानपणीं मधुकरी मागून यांनीं शास्त्री ही पदवी संपादन केली. पुढें मुंबईस येऊन वेंकटेश्वर प्रेसमध्ये द. म. १२ रुपयांवर हे लागले. पण गिरनारला जाण्याची यांना बुद्धि झाली आणि तेथें यांना अच्युतानंद ब्रह्मचारी भेटले. त्यांचेजवळ संस्कृत, आयुर्वेद, मंत्रशास्त्र, योगशास्त्र व रसशास्त्र या विद्या शिकून रसशास्त्रावरचीं बरींच हस्तलिखितें घेऊन हे मुंबईस आले; तेथेंहि रसवैद्य बालशंकरभाईजवळ आयुर्वेदाचा आणखी अभ्यास करून यांनीं दवाखाना काढला. रसरत्नसमुच्चयाच्या भाषान्तराचें काम यांनीं या वेळींच सुरू केलें.

प्रथमतः फक्त ४० रु. च्या भांडवलावर यांनीं मुंबईस औषधींचा कारखाना सुरू केला. पण पुढें अच्युतानंदांच्या आज्ञेवरून गोंडल येथेंच यांनीं विधिपूर्वक कारखाना सुरू केला. तेथील नरेशांचेंहि यांना पुष्कळ साहाय्य झालें. कारखाना झपाट्यानें वाढू लागला व त्याची देशभर ख्याति झाली.

स. १९१५ मध्ये हे गोंडलनरेशांचे राजवैद्य झाले. स्वतः गोंडलनरेश वैद्यपंचानन असून एम्. डी. आहेत. त्यांनीं राजवैद्य या मानावर चढविलेल्या या गृहस्थांची योग्यता किती मोठी असावी याची कल्पना यावरून येते.

कारखान्यांत केवळ शास्त्रशुद्ध औषधेंच बनवून हे स्वस्थ बसले नाहीत, तर जुनीं हस्तलिखितें जमा करून त्यांच्या प्रकाशनाचेंहि फार मोठें काम यांनीं केलें. आजवर यांनीं (१) रसमंजरी, (२) रसरत्नसमुच्चय, (३) रसोद्धारतंत्र, (४) रसेन्द्रमंगल, (५) रसकामधेनू, (६) रसप्रकाशसुधाकर, (७) राजमार्तंड, (८) मंत्रखंड, (९) ऋद्धिखंड, (१०) व्याधिनिग्रह, (११) प्रशस्तौषधसंग्रह इ. वैद्यक व इतर बरेच ग्रंथ प्रसिद्ध केले. त्यांतील ' रसोद्धारतंत्र ' या ग्रंथाच्या, आजवर अठरा आवृत्त्या निघाल्या. ' आयुर्वेदरहस्यार्क ' व ' पारद ' या दोन मासिकांतून यांनीं फुटकळ लेखनहि बरेच केलें आहे.

यांच्या रसशाळेचा युरोप व अमेरिकेंतहि बोलबाला झाला आहे. इटलीचे आयुर्वेदज्ञ प्रो. ए. जी. कारपानी यांनीं एक आयुर्वेदीय मासिक सुरू केलें असून ' राजवैद्य जीविराम कालिदासशास्त्री ' नांवाची एक लायब्ररीहि स्थापन केली आहे.

यांनीं लक्षावधि रुपये मिळविले. स्वतः लक्षाधिकांचा संचय केला, पण लक्षावधि आर्ताना औषधें, अन्न, वस्त्र इ. साठीं मुक्तहस्तानें यांनीं साहाय्य केलें. गेल्या बत्तीस वर्षांत यांच्या रसशाळें साडेतीन लाख रुपये धर्मार्थ खर्च केले आहेत.

यांची बाहेरगांवीं जाण्याची एका दिवसाची फी, हजार रुपये असल्याचें ऐकण्यांत आहे. स. १९४२ च्या ' नि. भा. आयुर्वेद-महासंमेलन लाहोर 'चे हे अध्यक्ष होते. तेथील यांचें भाषणहि यांच्या लौकिकाला साजेल असेंच झालें (आयुर्वेदाचार्य पां. ह. देशपांडे).

जुम्मामिया—(जन्म स. १७९४—मृत्यु स. १९०४) बडोद्याचे सुप्रसिद्ध व्यायामप्रवीण सींदी पहिलवान.

हे व यांचे बंधु यांना पेंढाऱ्यांनीं पकडून नेलें असतां यांनीं सुटका करून घेऊन बडोदें गांठलें व तेथें यांनीं आपला पहिलवानांत प्रवेश करून घेतला. या वेळीं सयाजीराव गोविंदराव गादीवर होते. पुढें श्रीमंत खंडेराव-महाराज गादीवर आल्यानंतर तर बडोद्यास मल्लविद्या कळसास पांचली. तेव्हां यांची योग्यता लक्षांत घेऊन यांना सर्वत्र मोठेपणा देण्यांत आला.

यांचा पोषाख पोटाच्यापर्यंत विजार, अंगांत एक सदरा व डोकीस सफेत कानटोपी असा असे. कानटोपीचा एक कान वर मुरडलेला असे. हे सर्व कपडे खादीचे असून स्वतः शिवलेले असत. हे रस्त्यानें जातांना नेहमीं खाऊकरितां मुलांचा तांडा यांच्याबरोबर असे. आणि हेहि मुलांशीं अत्यंत ममतेनें वागून त्यांना खाऊ देत.

हे बालब्रह्मचारी होते. तसेंच नेहमीं आनंदी असत. हे मुलास ' बाबा ' व मुलीस ' माई ' असे संबोधित.

मरणापूर्वीं सुमारे तीन वर्षेच यांनीं कुस्ती सोडली होती. या वयांतसुद्धां यांचें शरीर अत्यंत प्रेक्षणीय असे. यांचें उघडें शरीर पाहिलें असतां उत्कृष्ट शिल्पशास्त्राचा कोरीव नमुनाच आपल्यापुढें उभा असल्याचा भास होई.

यांचा निमगोरा वर्ण, करडी दाढी आणि भव्य शरीर-यष्टि यांबरोबरच वृत्ति मात्र शांत व दयाळु असे. मुसलमान

होते तरी कोणताहि तामस आहार हे सेवीत नसत. रोज दोनतीन स्नानें व पांच वेळां निमाज पढत असत. मुलें किंवा फकीर यांच्या मेळ्यांत हे सदोदित राहत. निरिच्छ व निस्पृह अशी यांची वृत्ति होती. यांची व्यायामशाळा एका झोपडींत असे. मात्र तेथें मोठ्या लोकांची रहदारी असे.

यांना अस्थिसंधीची विद्या उत्कृष्टपणें येत असे. यांच्यापासूनच प्रो. माणिकराव यांनी अस्थिसंधानविद्या संपादन केली. याशिवाय पोहणें, घोड्यावर बसणें वगैरे विद्यांत हे निष्णात होते.

गोरगरिबांना अन्नदान करणें हें यांचें मुख्य व्रत असे. त्यामुलें फकीर नेहमीं यांच्याकडे येत. कित्येक वेळां तर मिठाई मागवून हे वांटीत. शेवटीं सर्व वांटून शिल्लक न उरल्यानें उपाशी राहण्याचाहि प्रसंग यांच्यावर येई. विद्यार्थी अतिथि वगैरेबद्दल अशा औदार्याच्या यांच्या गोष्टी पुष्कळ आहेत. खंडेरावमहाराजांच्या पश्चात् यांनी सरकारी नोकरी सोडली व अस्थिसंधानविद्येवर हे उपजीविका करूं लागले. पुढें प्रो. माणिकराव तयार झाल्यानंतर यांनी तेंहि करणें सोडलें. यांनी अनेक गुरूंपासून कुस्ती बिनोट, लकडी, कटथार, मलखांव वगैरे विद्या संपादन केल्या होत्या. यांचें घर व आई जामनगरास होती. पुढें आई वारल्यावर घर यांनी आप्तांना देऊन टाकलें. शेवटीं यांनी आपल्या अनेक शिष्यांपैकीं माणिकराव यांना आपली तलवार, नमिदातुरी व एक तार्ईत देऊन आपली व्यायामसंस्था चालविण्याची आज्ञा केली. त्याप्रमाणें जुम्मादादा व्यायाममंदिर सध्यां ते चालवीत आहेत. अस्थिसंधानाचें कामहि ते चांगल्या प्रकारें करतात (वि. स. वाकसकर).

जेधे, केशवराव मारुतराव—(जन्म स. १८९६) सुप्रसिद्ध राष्ट्रसभा-कार्यकर्ते व मराठा समाजाचे पुढारी.

हे पुणें येथील राहणारे असून यांचें शिक्षण पुणें हायस्कूल व फर्ग्युसन कॉलेज, पुणें, येथें झालें. हे जातीनें मराठा असून विद्यार्थी असतांनाच यांनी ब्राह्मणेतर पक्षाच्या कामांत पुढाकार घेण्यास सुरुवात केली (१९१८). लो. टिळक इंग्लंडहून परत आले तेव्हां यांनी त्यांच्या स्वागताला व मानपत्राला ते सुधारणा-विरोधी म्हणून विरोध केला (१९२०). प्रिन्स ऑफ वेल्सच्या स्वागताकरितां स्वयंसेवकांची उभारणी केली (१९२१), पुण्याचें शिवस्मारक केवळ मराठ्यांचेंच असावें म्हणून यांनी ' शिवस्मारक ' नांवाचें साप्ताहिक

पत्र काढलें (१८२३) व शेवटीं दैनिक ' मजूर ' पत्र काढून ब्राह्मणजातीवर कडक टीका करण्यास यांनी सुरुवात केली (१९२४). पुणें नगरपालिकेंत सभासद म्हणून निवडून आले असतां यांनी नगरपालिकेतर्फें सुप्रसिद्ध समाजसुधारक व ब्राह्मणविरोधक म. जोतिराव फुले यांचा पुतळा उभारण्याची चळवळ सुरू केली. कै. दिनकरराव जवळकर यांच्या सहकार्यानें ' कैवारी ' नांवाचें मराठी साप्ताहिकहि यांनी मुंबईस सुरू केलें होतें (१९२७). मुंबईप्रान्त शेतकरी-परिषदेचे हे जनरल सेक्रेटरी असतां त्या परिषदेतर्फें स्मॉल-होर्लिंग बिलाला यांनी विरोध केला (१९२८).

' देशाचे दुष्मन ' नांवाचें जातीजातींत वैमनस्य उत्पन्न करणारें पुस्तक लिहिल्याबद्दल यांना जवळकरांच्यासह सहा महिन्यांची शिक्षा झाली होती. पण अपिलांत हे निर्दोषी म्हणून सुटले. अस्पृश्यांच्या पर्वती-सत्याग्रहांतहि यांनी पुढाकार घेतला होता. येथून पुढें मात्र जातिविषयक चळवळी सोडून राष्ट्रीय सभेच्या कायदेभंगाच्या चळवळींत यांनी भाग घेण्यास सुरुवात केली (१९३०-३२) यांना त्याबद्दल तुडंगवासहि भोगावा लागला.

दिल्लीच्या कायदेमंडळांत महाराष्ट्र मध्यविभागाचे राष्ट्रसभेचे प्रतिनिधि म्हणून श्री. न. वि. गाडगीळ, यांचेवरोबर यांची प्रचंड बहुमतानें निवडणूक झाली (१९३५). तेथील यांचें कामहि तडफदार झालें. यानंतर म. प्रां. काँ. कमिटीचेहि हे अध्यक्ष होते (१९३८). ऑगस्ट १९४२ च्या ' चलेजाव ' चळवळींत यांना दोन वर्षे तुडंगांत विनाचौकशी ठेवण्यांत आलें.

प्रथम ब्राह्मणेतर चळवळींत झालेल्या अतिरेकानें ब्राह्मणेतरांचें हित होणें अशक्य अशी खात्री झाल्यानंतर राष्ट्रसभेच्या व्यापक व विधायक कार्यांत यांनी भाग घेण्यास सुरुवात केली व ब्राह्मणेतर समाजाला विधायक कार्याचें उत्तम वळण दिलें. कोणतेंहि काम मनापासून व तडफदारपणें करण्याबद्दल यांची प्रसिद्धि आहे.

सखारामपंत, बाबुराव व हे असे तिघे भाऊ आहेत सखारामपंत वडिलार्जित समयांचा कारखाना, भांड्यानिं दुकान व दोन लाख भांडवलाचा ' मेटल शीट वर्क्स ' नांवाचा मोठा कारखाना चालवितात. बाबुराव श्रीशिवाजी मराठा सोसायटी, मराठा फ्री बोर्डिंग वगैरे संस्थांचे आधारस्तंभ आहेत. या दोघां बंधूंच्या सहकार्या मुलेंच यांना आपला आवडता सार्वजनिक चळवळीच व्याप चालविणें शक्य झालें आहे.

जोग, विष्णुबुवा—(जन्म स. १८६४—मृत्यु स. १९२०) सुप्रसिद्ध मल्लविद्याविशारद, भागवतधर्म-प्रचारक व ग्रंथकार.

यांचे घराणें पुणें येथें प्रसिद्ध होतें. यांचे बंधु पिलोबा, गुण्याबाबा व पांडोबा तालीमबाज मल्ल आणि पट्टीचे पोहणारे म्हणून प्रसिद्ध होते. पांडोबा हे नगरकरांच्या तालमाचे वस्ताद होत. कै. वासुदेवराव देशमुख, भाऊ-साहेब गोखले, महाराज वामनराव लिमये ही मंडळी त्यांच्या परंपरेंतील होत. मल्लविद्येबरोबरच वारकरी संप्रदायाचे ते अनुयायी होते. तेच सर्व संस्कार यांच्यांत-हि असत. यांचें शालेय शिक्षण मराठी लिहितां वाचतां येण्याइतपत होतें. यांनीं विवाह न करितां नैष्ठिक ब्रह्मचर्य पत्करिलें.

तरुणपणींच यांनीं अमृतानुभव व ज्ञानेश्वरी या ग्रंथांचें अध्ययन कै. नानामहाराज साखरे यांच्यापाशीं केलें. त्यांच्याचपाशीं 'वासुदेवमनन' या ग्रंथाचेंहि यांनीं मनन केलें. केशवानंद उदासी यांचें 'शारीरशास्त्र' यांनीं साद्यन्त श्रवण केलें. पण यांच्या मनाला शांति मिळिना. तेव्हां हे काशीच्या श्रीकृष्णानंदस्वामींकडे गेले. तेथें स्वामींच्या जवळ यांनीं भाष्य ऐकलें. नंतर आळंदीस श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांजवळ अनुष्ठान केलें तेव्हां यांना शांति प्राप्त झाली.

ज्ञानेश्वरीवर यांची अलोट श्रद्धा होती. ज्ञानेश्वरीच्या प्रचारार्थ आपला जन्म आहे असें यांना वाटे. यांचें जीवितध्येय ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव यांची चर्चा, निरूपण व पारमार्थिक ग्रंथलेखन हें ठरलें. यांनीं वारकरी संप्रदायाचें पद्धतशीर शिक्षण देण्याचें कार्यहि जन्मभर केलें. शिवाय तसें शिक्षण देणारी 'वारकरी शिक्षणसंस्था' काढून तिच्याकरितां स्वतःचे पंचवीस हजार रुपये खर्च केले. भव्य शरीरयष्टि, निरभिलाष वृत्ति, सरळ व सडेतोड प्रतिपादन यांमुळे यांची लोकांवर छाप असे.

कै. बंकटस्वामी, कै. मारुतिबुवा गुरव आळंदी, सर परशुरामभाऊ कॉलेजचे प्रिंसिपल शं. वा. दांडेकर व लक्ष्मणबुवा इगतपुरीकर वगैरे यांचे प्रमुख शिष्य होत. यांचे अनुयायी मराठी बोलणाऱ्या सर्व महाराष्ट्रभर पसरलेले आहेत.

यांचें वाङ्मय—१ महीपतीनें निवडलेले ज्ञानेश्वरींतील वेंचे (सार्थ), २ तुकारामाच्या अभंगाचा गाथा (सार्थ), ३ चांगदेव पासष्टी (सार्थ), ४ हरिपाठ (सार्थ), ५ अनुभवामृत (सार्थ), ६ वेदान्तविचार (सार्थ).

जोशी, डॉ. आनंदीबाई—(जन्म स. १८६५—मृत्यु स. १८८७ फेब्रु. २७) परदेशी जाऊन शिक्षण घेतलेली पहिली महाराष्ट्रीय महिला.

यांचा जन्म पुणें येथें झाला. यांचे वडील गणपतराव केतकर हे कल्याणचे इनामदार होते. यांचा विवाह ठाण्याचे त्या वेळचे पोष्टमास्तर गोपाळ विनायक जोशी यांच्याशीं वयाच्या दहाव्या वर्षी झाला. हेच गोपाळराव पंचहौदमिशन प्रकरणाचे उत्पादक व महाराष्ट्रांतील विचित्र व्यक्ति म्हणून पुढें प्रसिद्धीस आले. त्यांनीं आपल्या ह्या द्वितीय पत्नीच्या विद्याभ्यासाकडे निर-निराळ्या गैरसोयी सहन करून प्रथमपासूनच चांगलें लक्ष ठेविलें व नंतर डॉक्टरच्या परीक्षेसाठी यांना अमेरिकेंत पाठविलें.

ह्या निसर्गतः बुद्धिमान् होत्या. एक महाराष्ट्रीय तरुण ब्राह्मण स्त्री एकटीच परदेशीं जाणार हें ऐकून लोकांत अनेक शंका कुशंका निघूं लागल्या. परंतु श्रीरामपूरच्या कॉलेजांतील आपल्या व्याख्यानांत यांनीं अमेरिकेला आपल्या एकटेपणानें जाण्याची मीमांसा व अमेरिकेसारख्या सुधारक देशांतून आपण हिंदु आणि ब्राह्मण या स्थितींत परत येणें संभाव्य आहे वगैरे मुद्यावर उत्तररूप असें उत्कृष्ट व्याख्यान दिलें.

स. १८८३ च्या एप्रिलमध्ये या कलकत्त्याहून अमेरि-केस गेल्या. तेथें यांचा मुक्काम रोझेल येथें कार्पेटर नामक कुटुंबांत होता. मिसेस कार्पेटर यांनीं यांची सर्व व्यवस्था लावून देऊन फिलाडेल्फिया येथील स्त्रियांच्या वैद्यकीय पाठशाळेंत यांच्या शिकण्याची योजना केली. यांच्या हुशारीमुळे तेथील युनिव्हर्सिटीनें यांना यांच्या निर्वाहापुरती स्कॉलर्शिप दिली. तीन वर्षांचा नियमित अभ्यास पूर्ण होऊन या डॉक्टरीची शेवटची एम्. डी. ची परीक्षा पास झाल्या. पदवीदान प्रसंगीं 'बुइमेन्स फिलाडेल्फिया कॉलेज'च्या चॅन्सेलरनें यांच्या विद्वत्तेची बरीच प्रशंसा केली. यांच्या यशाची बातमी हिंदुस्थानांत पोहोचतांच कोल्हापुरास आबासाहेब कागलकरांनीं स्त्रियांकरितां एक इस्पितळ बांधण्याचें ठरवून त्यावर यांची द. म. ३५० रु. वर नेमणूक केली. पण त्या कामावर रुजू होण्यापूर्वीच, मुंबईस क्षयानें या मृत्यु पावल्या.

जोशी, गणेश कृष्ण—(जन्म स. १८६७—मृत्यु स. १९२२) अभिनयप्रधान गद्य नाटकांचे प्रवर्तक व अभिनयकुशल नट.

यांचे घराणे मूळचे आडिवरे (जि. रत्नागिरी) येथील. घरची स्थिति गरिबीची. वडील लहानपणीच वारल्याने दहाव्या वर्षीच मधुकरीला कंटाळून हे कार्लेकर नाटक मंडळीत पळून गेले. यांनी आपल्या काम करण्याच्या कौशल्याने तेथे बरीच प्रसिद्धि मिळविली. १८८१ मध्ये ती मंडळी बंद पडली. त्याच सुमारास रा. कृ. ब. जोशी यांनी ठाणे येथे शाहूनगरवासी नाटक मंडळी काढली; तीत हे गेले. ही मंडळी पहिली ७८ वर्षे पौराणिक नाटके करीत असे. नंतर बदलत्या अभि-रुचीस अनुसरून त्या मंडळीने गद्य नाटके करण्यास सुरुवात केली. याच सुमारास महाराष्ट्र रंगभूमीची सजावट, पडदे, सीनसिनरी वगैरेनी सुधारणा होऊ लागली होती. नवीन सजावटीने या मंडळीने बरेच खेळ बसविले; पण आर्थिक स्थिति सुधारेना. मंडळीचा मुकाम पुण्यास होता (१८९१). तेथे प्रो. वासुदेव वालकृष्ण केळकर यांनी ही मंडळी हाताशी धरली. आणि यांच्या अंगच्या अभिनयाचा व विशेष प्रकारच्या अवाजाचा उपयोग होऊन यांचा व मंडळीचा लौकिक वाढत चालला.

या वेळेपर्यंत या मंडळीने शेक्सपियरची झुंझारराव, हॅम्लेट, तारा व मंजुघोषा, मोचनगड, वीरकान्त-वीरसेन वगैरे इतर नाटके रंगभूमीवर आणली. १८९२ साली त्या संस्थेने ऐतिहासिक नाटके बसविण्यास सुरुवात केली व त्या प्रयत्नांत चांगलेच यश लाभले. राणा भीमदेव या नाटकांत हे भीमदेवाची भूमिका करीत. त्यांतील आवाज, अभिनय व तद्रूपता यांमुळे प्रेक्षक भारले जात. यांच्या कामांतील सहजपणाने अभिनय म्हणजे काय हे लोकांना समजू लागले. याच सुमारास श्री. वासुदेव रंगनाथ शिरवळकरकृत तुकाराम या धार्मिक नाटकाचा प्रयोग करण्यांत आला. या नाटकांतील तुकारामाची भूमिका हे इतक्या हळुवारपणे करीत की, या विसाव्या शतकांतील तुकारामाच्या दर्शनार्थ भाविक प्रेक्षकांच्या उज्या पडत. प्रसंगानुसार उच्चार व अभिनय करण्याच्या कामांत यांचा त्या वेळी अत्यंत लौकिक झाला. या नाटकाप्रमाणेच त्राटिका, फाटगुनराव व मानाजीराव (मॅक्बेथ) या नाटकांतील कामे करून सहज व सूक्ष्म भावना व्यक्त करणारा अभिनय करण्याच्या बाबत यांनी रसिकांकडून धन्यवाद मिळविले.

यांचे शरीर साधारण बाळसेदार असे. पण आवाजाची देणगी यांना अपूर्व होती. त्यांत एक प्रकारची लहर असून कोणताहि भाव व्यक्त करण्याचे कसब त्यांत व्यक्त होई.

हॅम्लेटसारख्या नाटकांत यांचे अभिनयकौशल्य आणि आवाजांतील फेरबदल करण्याचे कसब चांगले व्यक्त होई. आईची निर्भर्त्सना करतांना यांच्या चेहऱ्याचा व आवाजाचा चढउतार असा कांहीं ठसकेबाज होत जाई की आईच्या विरुद्ध बोलतांना हा गृहस्थ अगदी निरुपाय होऊन मोठ्या खेदाने बोलत आहे असा भास सर्वांना होई. मल्लिकेशी बोलत असतां नर्म हास्यविनोद करण्यांत पटाईत असणाऱ्या माणसाचा आभास हे उत्पन्न करीत; तसेच स्पर्शानांत खांचा खणणारांशी बोलतांना असे खेळामेळीचे वातावरण हे निर्माण करीत की जणू कांहीं हे एक त्यांच्यापैकींच आहेत असे वाटे. प्रत्येक वाक्याचा उच्चार करतांना मनोविकाराचे प्रतिबिंब त्यांत हे असे उतरवीत की ऐकणारा या माणसाच्या कौशल्याने दिपून जाई. मराठी रंगभूमीवर यांच्यासारखा नट अद्यापि झाला नाही. प्रथम यांच्या जोडीला बाळाभाऊ जोगांसारखे कुशल, स्त्रियांची भूमिका करणारे गृहस्थ होते. पण पुढे प्रायः यांच्या एकट्याच्या जिवावरच मंडळी चालत असे.

जोशी, गणेश वासुदेव—(जन्म स. १८२८ एप्रिल—मृत्यु स. १८८० जुलै २५) महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते व वकील. हे ' सार्वजनिक काका ' या नांवाने सुप्रसिद्ध होते.

यांचे घराणे मूळचे रत्नागिरीचे. यांचा जन्म सातान्यास झाला. यांचे वडील वासुदेव शिवराम हे १८३० साली ' सदर अमीन 'च्या जागेवर असतां मृत्यु पावले. तेव्हा त्यांच्या तीन मुलांस वयांत येईपर्यंत दरमहा सोळा रुपये व पत्नीस हयातीपर्यंत साडे-सदतीस रुपये पेन्शन चालू होत. यांनी सातान्यास मराठी शिक्षण झाल्यावर पुण्याच्या नाझर कचेरीत नोकरी पत्करली (१८४८). पण सात आठ वर्षांनी ती नोकरी गेली आणि यांनी वकिलीची परीक्षा दिली (१८६५).

पुढे यांनी थोडा इंग्रजीचाहि अभ्यास केला. वकिलीच्या धंद्यांतहि यांचा लवकरच चांगला बस बसला. आपल्या मातेच्या सांगण्यावरून यांनी पुण्यास विष्णु मंदिर व हौद बांधला (१८६८). ते ' नव्या विष्णूचे मंदिर ' म्हणून प्रसिद्ध आहे.

पुण्याची सुप्रसिद्ध ' सार्वजनिक सभा ' यांनी पुढाकार घेऊन स्थापिली (२ एप्रिल १८७०, वर्षप्रतिपदा). तात्कालिक निमित्त पुण्याच्या पर्वती संस्थानांतील अव्यवस्था दूर करणे हे असले तरी दुसरीहि लोको-

पयोगी कामे करण्याचा उद्देश पुढे ठेवण्यांत आला. प्रथम सभेत राजेमहाराजे, इनामदार, जहागीरदार वगैरेचाहि समावेश असे. पण पुढे १८९६-९७ साली लो. टिळकांनी सभा आपल्या मताच्या लोकांच्या हाती घेतली आणि एकसंबेकर नांवाच्या सभेच्या प्रचारकाने काढलेल्या हस्तपत्रकामुळे सरकारने सभेची राजमान्यता काढून घेतली. तेव्हापासून तिच्यांत सरकारशी संबंध असलेले लोक भाग घेत नाहीत.

मुंबईस 'बाँबे असोसिएशन', कलकत्त्यास 'ब्रिटिश इंडियन असोसिएशन' तशी पुण्यांत 'सार्वजनिक सभा' होती. पर्वती संस्थानचे प्रकरण संपल्यावर पुणे शहर सुधारणा, कायद्याचे मसुदे देशी भाषेत प्रसिद्ध व्हावेत म्हणून खटपट, मुंबई हायकोर्टांत एतद्देशीय न्यायाधीश नेमण्याचा खटपट व त्याप्रमाणे नानाभाई हरिदास यांची हायकोर्टे जज म्हणून नेमणूक, ज्यूरीचे हक्क, रेल्वे-उतारुंच्या तक्रारी, नगरपालिकेत लोकनियुक्त सभासदांच्या नेमणुका, संस्थानिक व सरकार यांच्या परस्पर संबंधाविषयी सरकारास सूचना करणे, सरकारने नेमलेल्या चौकशीकमिशनपुढे साक्ष देण्यास प्रतिनिधि पाठविणे, महाराष्ट्रांतील सर्व जिल्ह्यांची सांपत्तिक पाहणी करून वृत्तान्त प्रसिद्ध करणे (१८७२), हिंदुस्थानचा प्रतिनिधि कॉमन्स सभेत घेण्याविषयी मागणी करणे (१८७४), दुष्काळकमेच्या नेमणे, मदतीकरिता निधि गोळा करणे, दुष्काळाकडे लक्ष वेधण्याकरिता देशी-परदेशी पत्रांत लेख लिहिणे वगैरे कामे करण्यांत हे पुढाकार घेत. माधवराव रानडे यांना सर्व प्रकारे सहाय्य करित, पण सरकारी नोकर असल्याने ते आपले नांव कोठे येऊ देत नसत.

देशाच्या वाढत्या दारिद्र्यावर स्वदेशी वस्तूंच्या प्रचारासारखा दुसरा उपाय नाही असे ठरतांच यांनी 'देशी व्यापारोत्तेजक मंडळ' नांवाची संस्था काढली, तिच्यामार्फत जागोजाग देशी मालाची दुकाने उघडली व स. १८७२ जानेवारी १२ रोजी देशी कापड वापरण्याची शपथ घेऊन आपल्या जुन्या पोषाखास रजा देऊन खादीची दाभणकाठी धोतरे, कंदी पागोटें व खादीचा अंगरखा हा जाडाभरडा पोशाख घालून यांनी स्वदेशीचे व्रत जन्मभर निष्ठेने चालविले. यांच्या स्वदेशीची व्याख्या सूक्ष्म असल्याने स्वतः सूत काढून घरच्या मागावर विणलेला कपडा हे वापरीत असत. स्वदेशी छत्र्या, काज्याच्या पेठ्या व देशी माग यांचा कारखाना आपल्या घरी काढून यांनी बरीच झीज सोसली.

बडोद्याचे महाराज मल्हारराव गायकवाड यांची कर्नल फेअरवर विषप्रयोग केल्याबद्दल कमिशनपुढे चौकशी चालली असता दोन लक्षांपेक्षा अधिक खर्च संस्थानच्या तिजोरीतून होणार नाही असा हुकूम निघाला. तेव्हा यांनी एक लक्ष रुपये एका पेढीवर ठेवून लोकांतर्फे जरूर तो खर्च करण्याचे आश्वासन दिले व कमिशनमध्ये देशी लोक असावेत असा सभेतर्फे अर्जहि व्हाइसरॉयला केला.

यापुढे सावकार व कुळे यांच्यांत बेबनाव होऊन त्याचे पर्यवसान दंग्यांत झाले. ऋणमुक्त होण्याच्या हेतूने सावकारांजवळील कागद-पत्रे जाळणे, त्यांचे नाक-कान कापणे व लूट करणे हे या दंग्याचे सामान्य स्वरूप असे. या दंग्याला प्रथम सुरुवात पुणे जिल्ह्यांतील सुण्यास झाली व पुढे हे दंगे इतर जिल्ह्यांत पसरले. या दंग्याची सार्वजनिक सभेमार्फत यांनी चौकशी करून दंग्याची कारणे व त्यांवरील उपाय सुचविले. त्याला अनुसरून 'दक्षिणेतील शेतकऱ्यांचा कायदा' पास करण्यांत आला.

लवादकोर्टाची स्थापना, कलकत्त्यास व मुंबईस वर्तमानपत्रकारांची परिषद भरविणे (१८७८ जाने. व मार्च), शेतकी कमिशनच्या वेळी शेतकऱ्यांची बाजू योग्य तऱ्हेने मांडणे, बंडवाले वासुदेव बळवंत फडके यांचे वकीलपत्र घेण्यास कोणी धजत नसतां त्यांचे वकीलपत्र घेऊन काम चालविणे, जळालेला विश्रामबाग वाडा बांधण्याकरिता निधि उभारणे वगैरे अनेक कार्ये करित यांनी आपला देह सार्वजनिक कार्याकरिता चंदनाप्रमाणे झिजविला. अफगाणिस्थानच्या अमीराकडे जाऊन रद्दबदली करण्याची तयारी यांनी सरकारला कळविली होती. सुरतेच्या दंग्यामुळे तेथील वकीलांवर संकट आले असता हे त्यांच्या मदतीकरिता गेले होते.

यांच्या स्मारकाकरिता सहा हजार रुपये वर्गणी जमली. त्यांत नऊ हजार रुपये घालून 'सार्वजनिक सभेचा दिवाणखाना' खरेदी करण्यांत आला. सार्वजनिक सभा, तिचा दिवाणखाना व दिवाणखान्याशेजारील जोशी हॉल ही यांची स्मारके होत.

जोशी, गणेश व्यंकटेश—(जन्म स. १८५१ जून ८—मृत्यु स. १९११ मे २०) महाराष्ट्रीय अर्थशास्त्रज्ञ व राजकारणी पुरुष.

यांचा जन्म मिरजेस झाला. यांचे वडील मिरज संस्थानचे पोतनीस होते. यांचे आजोबा स. १८१८ त

मिरजकरांच्यातर्फे पेशव्यांकडे वकील असून त्या वेळच्या इंग्रजांबरोबर झालेल्या अखेरच्या चकमकीत सामील होते. हे बी. ए. च्या परीक्षेत तर्कशास्त्रामध्ये पहिले आले. विद्याभ्यास संपल्यावर यांनी शाळाखात्यांत नोकरी धरली (१८७३). या वेळेपासूनच यांनी लोकोपयोगी कामास प्रारंभ केला. हे उत्तम शिक्षक म्हणूनहि प्रख्यात होते. नाशिक, रत्नागिरी, मुंबई, सोलापूर, सातारा, पुणे वगैरे ठिकाणी यांनी नोकरी केली. हे १९०७ साली सेवानिवृत्त झाले. यांची राहणी अगदी साधी होती. हे अत्यंत विनयशील पण धर्मनिष्ठ गाणपत्य व नियमित वागणारे होते. यांचा आवडता विषय आंकडेशास्त्राचा. सरकारी अहवालांतील आंकडे घेऊन त्यांची तुलना परराष्ट्रांतील जमाखर्चाशी करून हिंदुस्थानची दारिद्र्यावस्था यांनी सिद्ध केली. यांचे कोणतेहि विधान निराधार नसे, त्यामुळे सरकारास ते मान्य करावे लागे. टाइम्स ऑफ इंडियांत यांचे लेख 'J' अशा इंग्रजी सहीने येत. यांचे अध्ययन व विद्वत्ता इतकी मोठी असे की, न्या. म. गो. रानडे हेहि यांची सल्ला घेत. ना. गो. कृ. गोखल्यांनी वेल्बी कमिशनपुढे जी साक्ष दिली तिची सर्व तयारी यांनीच करून दिली. तसेच सुरेंद्रनाथ बानर्जी, ना. सयानी, रमेशचंद्र दत्त यांनाहि वेळोवेळी यांची मदत होत होती. सार्वजनिक सभा त्रैमासिक, इंडियन रिव्यू, मराठा वगैरे नियतकालिकांत यांचे लेख आलेले आहेत.

मुंबईच्या कायदे-कौन्सिलचे हे सभासद होते. हे १९०८ साली धुळे येथे भरलेल्या मुंबई प्रांतिक परिषदेचे अध्यक्ष होते. यांची भाषणे माहितीने भरलेली असत. महाराष्ट्रांतील सर्व राजकीय पुढारी यांना मान देत. शिक्षण सार्वत्रिक व मोफत करावे अशी यांची इच्छा होती. यांचा अंत अंतर्गळ्याच्या विकाराने झाला. शेवटपर्यंत यांचे अध्ययन सुरू होते. यांच्या बहुतेक लेखांचे व भाषणांचे एक पुस्तक यांच्या चिरंजिवांनी १९१२ साली प्रसिद्ध केले.

जोशी, गंगाधरशास्त्री—(जन्म स. १८७३-मृत्यु स. १९३६) पुण्यांतील व्यासंगी वैद्य व चिकित्सक शास्त्रज्ञ.

यांचा जन्म व शिक्षण पुणे येथे झाले. यांनी कै. अण्णासाहेब पटवर्धन यांच्या हाताखाली पुष्कळ वर्षे काम केले (१९००-१९१६). यांचा वनस्पतींचा अभ्यास चांगला होता म्हणून त्यांच्या प्रदर्शनाचा भाग

यांच्याकडे सोपविण्यांत आला (१९१७). हे आयुर्वेद महाविद्यालय, पुणे येथे डॉ. गणनाथ सेन यांचे 'प्रत्यक्ष शरीर' शिकवीत असता त्यांतील 'शरीरे सुश्रुतो नष्टः' हा शेर, व रोहिणी (Artery), नीला (Vein), धमनी वगैरे शब्द चुकीच्या अर्थाने वापरल्याचे यांनी दाखविले. त्याकरिता सुश्रुताचे इंग्रजी भाषान्तर करून यांनी ते प्रसिद्ध केले. पुढे डॉ. गणनाथ सेनांनी 'संज्ञापंचक-विमर्शः' हा निबंध प्रसिद्ध करून आपलेच म्हणणे बरोबर असल्याचे लिहिले. तथापि यांचा दोन हृदयांचा (छाती व मस्तक 4th Ventricle) सिद्धान्त मात्र त्यांनी म्हैसूर संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणांत मान्य केला. यांनी कै. अण्णासाहेब पटवर्धन यांच्या स्मारकार्थ आठ हजार रुपये जमवून त्यांच्या व्याजांतून 'आयुर्वेद पारंगत' होणाराला शिष्यवृत्ति देण्याची व्यवस्था केली आहे.

जोशी, गोविंद महादेव—(जन्म स. १८९५ मार्च २४) महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध अभ्यासक, नवविचार-प्रवर्तक, वक्ते आणि ग्रंथलेखक.

बी. ए. झाल्यानंतर यांनी शिक्षकाचा व्यवसाय पत्करला. संस्कृत, इंग्रजी, गणित, समाजशास्त्र, धर्मशास्त्र व ज्योतिष या विषयांचा यांचा व्यासंग मूलग्राही पद्धतीचा आणि नवा दृष्टिकोन व्यक्त करणारा आहे. हे पूर्ण आधुनिक जगांत वावरत असूनहि सनातन वैदिक धर्माच्या मूल तत्त्वांचे स्पष्टीकरण हे आधुनिक समाजशास्त्रज्ञांच्या ग्रंथाधारे उत्कृष्ट व निस्तर करण्याच्या पद्धतीने करतात. बहुजनसमाजाच्या विचारप्रवाहाविषूद्ध प्रतिपादन करून लोकांना विचार करावयास भाग पाडण्याची शक्ति यांच्या प्रतिपादनांत आहे.

समाजजीवन मासिक (१९३९-४२) व इतर नियतकालिके यांमधून समाजशास्त्रावर हे सतत लिहीत असतात.

यांचे ग्रंथ—१ हिंदूंचे समाजरचनाशास्त्र. याचे गुजराथी भाषान्तर श्री. लीलाधर जीवनराव यादव, बी. एस्सी. सी.ई. यांनी करून प्रसिद्ध केले, २ धर्मशास्त्रविचार परीक्षण (१९३३), ३ हिंदूंचे अर्थशास्त्र (भाग पहिला १९३७), ४ सनातन धर्माचे स्वरूप (१९४०).

जोशी, रावबहादूर नरहर सदाशिव—(जन्म स. १८९३) सुप्रसिद्ध स्थापत्यविशारद व बाँबे सेंटर ऑफ दि इन्स्टिट्यूशन ऑफ एंजिनिअर्स (इंडिया), येथील १९४५ सालचे अध्यक्ष.

यांचे शिक्षण पुणे येथे नूतन मराठी विद्यालय, फर्ग्युसन कॉलेज व कॉलेज ऑफ इंजिनिअरिंग या संस्थांत होऊन हे बी. ई. झाले. मॅबर ऑफ दि इन्स्टिट्यूट ऑफ इंजिनिअर्स, इंडिया व मॅबर ऑफ दि रॉयल सॅनिटरी इन्स्टिट्यूट लंडन, होण्याचा मानही यांना मिळला आहे. सध्या हे नीरा कॅनल डिव्हिजन, पुणे या विभागांत एक्झिक्युटिव्ह इंजिनिअर आहेत. बाँबे इंजिनिअरिंग काँग्रेसचे १८ वर्षे व इन्स्टिट्यूट ऑफ इंजिनिअर्सचे १७ वर्षे ते सभासद असून दोन्ही संस्थांच्या वार्षिक अधिवेशनांत यांनी अनेक निबंध वाचले. याबद्दल बाँबे इंजिनिअरिंग काँग्रेसकडून पदक व इन्स्टिट्यूशन ऑफ इंजिनिअर्स व्हाइसरॉय पारितोषिक यांना देण्यांत आले.

पाणी सांठविण्याची धरणे व पाटबंधारे या विषयाचे हे विशेष अभ्यासक असून बृहन्महाराष्ट्रातील शेती व पाणीपुरवठा या विषयाचा यांचा सूक्ष्म अभ्यास आहे. दक्षिण हिंदुस्थानांतील भूगर्भभागाचा (ट्रॅप रॉक) यांनी विशेष अभ्यास केलेला असून भूगर्भातून उसळून आलेल्या लाव्हापासून हा खडक कसा तयार झाला ह्यासंबंधी यांनी अगदी नवी उपपत्ति बसविली आहे. यांनी प्रचलित लिपींचा तुलनात्मक अभ्यासही केला असून लिपि ध्वनिशुद्ध करण्याकरिता एक अगदी नवी पद्धति यांनी बसविली. ह्या ध्वनिशुद्ध पद्धतीने तारा देण्याकरिता मॉर्सकोड्‌एवजी यांनी ध्वनिशुद्ध लिपिही तयार केली असून ती व्यवहारांत आणिली गेली आहे. या नव्या पद्धतीने हिंदुस्थानांतील सर्व भाषांतील तारा बिनचूक देता येतात.

परंतु सरकारी नोकरीत असतांनाही बदलत्या राजकीय परिस्थितीपासून यांनी आपल्या विचारांना कधीही दूर जाऊ दिले नाही. त्याचप्रमाणे हक्कांकरिता वरिष्ठ अधिकार्यांशी झगडण्याचा प्रसंग आला असता हे मागे सरकले नाहीत. इतके असूनही यांच्या कार्यातील सफाईमुळे यांना रावबहादूर ही पदवी देणे सरकारला भाग पडले.

यांनी आजपर्यंत एकविसापेक्षा अधिक निबंध इंग्रजीत लिहिले असून त्यांत कालवे, भूपृष्ठाखालील पाणी, बांधकामाच्या सामानाचे आकुंचन-विकास, या विषयांबरोबरच हिंदुस्थानांतील भाषांना योग्य (ध्वनिशुद्ध) तारलिपि, महाराष्ट्रांतील काळा खडक कसा बनला, वगैरे अगदी भिन्न क्षेत्रांतील विषय आहेत. त्यांच्या प्रसिद्धीची ठिकाणे इन्स्टिट्यूशन ऑफ इंजिनियर्स (इंडिया), बाँबे

एंजिनियरिंग काँग्रेस, म्हैसूर एंजिनियर्स असोसिएशन, इंडियन सायन्स काँग्रेस ही आहेत.

जोशी, नारायण मल्हार—(जन्म स. १८७९) कामगारांचे सुप्रसिद्ध पुढारी, सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीचे माजी सभासद व त्यागी सार्वजनिक कार्यकर्ते.

प्राथमिक शिक्षण सहा इयत्तांपर्यंत झाल्यावर यांना शाळेतून काढून जोसपणाची वृत्ति संभाळण्याकरिता तीन वर्षेपर्यंत संहितेपर्यंतचे वैदिक शिक्षण देण्यांत आले. यांचे बंधु महादेवराव यांना ते न पडून यांना पुण्यांत करंदीकर-लवाटे वगैरे मित्रांनी चालविलेल्या न्यू प्रिपरेटरी क्लासेसमध्ये घालून वर्ष दीड-वर्षांत इंग्रजी चार इयत्तांचे शिक्षण देण्यांत आले. नंतर न्यू इंग्लिश स्कूल-मधून हे मॅट्रिक व डेक्कन कॉलेजांतून बी. ए. झाले. पुढे नगर व पुणे येथे खाजगी शाळांत, तसेच मुंबई व रत्नागिरी येथे सरकारी शाळांत नोकरी करून यांनी शिक्षकाचाच पेशा पत्करून हे एस. टी. सी. झाले. पण नामदार गो. कृ. गोखले यांनी काढलेल्या भारत सेवक समाजास हे येऊन मिळाले (१९०९) व यांनी आपणास मजूर संघटनेस वाहून घेतले.

स. १९१६ साली लढाईचे दिवसांत ज्ञानप्रकाशचे प्रतिनिधि म्हणून हे मेसापोटेमियांत जाऊन आले. सेंट्रल लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीचे हे आज चौवीस वर्षे सभासद असून ज्येष्ठत्वाच्या नात्याने 'फादर ऑफ दि असेंब्ली' या मानाच्या पदवीस पात्र झाले आहेत. राउंड टेबल कॉन्फरन्स, मजूर परिषद् वगैरे निरनिराळ्या निमित्तांनी हे सुमारे सोळा वेळा युरोपला व एक वेळ अमेरिकेला जाऊन आले आहेत.

हिन्दी मजुरांची व कामगारांची दुःस्थिति तिकडील पुढार्यांपुढे मांडून, प्रसंगी त्यांच्याशी भांडून यांनी त्यांना बरीचशी सुस्थिति प्राप्त करून दिली. या यांच्या कामगिरांमुळे हे केवळ हिंदुस्थानांतच नव्हे तर सर्व जगांत प्रसिद्धि पावले आहेत. हे हल्ली भारतसेवक समाजांतून निवृत्त झाले असले तरी यांची पूर्वीची सर्व कामे पूर्वीच्याच जोमाने चालू आहेत.

कोणतेही काम असो, ते हातीं घेतले की त्याचा पिच्छा पुरवावयाचा, त्यांतल्या तपशीलाच्या गोष्टीकडे बारकाईने लक्ष पुरवावयाचे असे यांचे धोरण असल्याने यांनी काम करतांना जिवाकडे केव्हाही पाहिले नाही. यांची चिकाटी दांडगी असून पद्धतशीर काम करण्याच्या

संवयीमुलें यांच्या हातून इतकी भरीव कामगिरी होऊं शकली. वक्तृत्व, भाषेचा शृंगार किंवा कल्पनेची भरारी नसूनहि यांचें भाषण किंवा लेखन परिणामकारक झाल्या-शिवाय राहत नाही. याचें कारण प्रतिपाद्य विषयाची भरपूर माहिती व सयुक्तिक कोटिक्रम हें होय. सर्व पक्षांतील लोकांना यांच्याविषयी आदर वाटतो व सर्वांना यांच्या मताचा विचार करावा लागतो, याचेंहि कारण हेंच होय.

जोशी, नारायण विष्णु—(जन्म स. १८८५) सुप्रसिद्ध सूक्ष्म जंतुशास्त्रज्ञ व संशोधक.

रत्नागिरी जिल्ह्यांतील बास्नी गांवीं यांचा जन्म व प्राथमिक शिक्षण झालें. पुढील शिक्षण मुंबईस होऊन १९०४ सालीं हे बी. ए. झाले. बी. ए. करितां वास्तव व रसायन हे यांचे विशेष विषय होते. १९०७ सालीं शेतकी कॉलेजांतून बाहेर पडलेल्या सुरवातीच्या पदवी-धरांपैकीं हे एक होत. १९०८ सालीं यांनीं पूना अग्रिकल्चरल कॉलेजांत प्रवेश करून रसायनशास्त्रांत विशेष प्राविण्य दाखविलें. त्यामुलें दोन वर्षांत इंपिरियल अग्रिकल्चरल इन्स्टिट्यूट पुसा (बिहार) या मध्यवर्ति संस्थेंत जंतुशास्त्राच्या संशोधनाची शाखा प्रथमच उघडण्याकरितां यांची नेमणूक झाली. याप्रमाणें संशोधन शाखेंतील प्रमुख संशोधकाच्या जागेवर यांची नेमणूक झाली. यांनीं लावलेल्या शोधांपैकीं पुढील महत्त्वाचे आहेत.

१ शेतीला हिरव्या पाल्याचें खत लावण्याचें यांचें संशोधन तागाच्या सालीचा धागा व पानाचें खत अशा दुहरी तऱ्हेनें यशस्वी ठरलें.

२ यांनीं तीन सूक्ष्म जंतूंच्या जाती शोधून काढल्या. दुधाचें दही करणारे, वनस्पतींतील सेल्युलोजची विघटना करणारे व नैट्राइट हें रासायनिक द्रव्य सिद्ध करणारे जंतु. यांच्या या संशोधनास फारच महत्त्व आहे.

३ सशृंग शेंगेच्या मूळावर असलेल्या गांठीमधील हवेंतील नैट्रोजन शोषून घेणाऱ्या जंतूंच्या शोधाबद्दल यांना एम्. एससी. ही पदवी मिळाली.

४ यांनीं शेणासंबंधीं केलेलें नवीन संशोधनहि असेंच महत्त्वाचें आहे. शेणांत बराच भाग सेल्युलोजचा व थोडा नैट्रोजनचा असतो. आजपर्यंत या दोहोंपैकीं एका कार्यासाठीं शेणाचा उपयोग करतांना दुसऱ्या तत्त्वाचा नाश पत्करावा लागत असे. यांनीं तयार

केलेल्या भट्टींत शेणांतील तान्तव द्रव्याचा वायु बनून त्याचा जळणासारखा उपयोग होतो व खताला उपयोगी पडणारा नत्रभागहि सुरक्षित राहतो. याप्रमाणें गुरांच्या शेणापासून विजेचे दिवे, पंखे, रेडिओ वगैरे चालविता येतात. या तऱ्हेची भट्टी औंधच्या राजेसाहेबांनी आपल्या वाड्यामध्ये व वालचंद नगरांत बसविली आहे. आतां लहानमोठ्या भट्ट्या सर्वत्र मिळतील अशी योजना करण्याच्या प्रयत्नांत हे आहेत.

जोशी, पुरुषोत्तम बाळकृष्ण—(जन्म स. १८५६-मृत्यु स. १९३०) मराठी भाषेंतील कवि, इतिहाससंशोधक व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

यांचा जन्म मुंबईस झाला. पुढील शिक्षण विल्सन कॉलेजांत झालें. मराठीत कविता करणें, ऐतिहासिक संशोधन करणें आणि मराठी व इंग्रजी भाषेंत लिहिण्याचा यांना नाद होता. सर जेम्स कॅबेल यांना मुंबई इलाख्याचें गॅझेट तयार करण्याच्या कामी यांची फार मदत झाली. तसेंच जॉर्ज फारेस्ट, मि. एडवर्ड्स, मि. एन्थाव्हेन इत्यादि विद्वान् लेखकांना यांचें साहाय्य असे. यांच्या संशोधनात्मक कार्याबद्दल 'कॅम्बेल मेडल' देऊन मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीने यांचा गौरव केला.

यांचें वाङ्मय—१ काव्यरत्न १ लें, २ पद्यसुधा, ३ मुक्तावली (१८७४), ४ समाधिशतावलि (१८८५), ५ शिवदुःखाश्रुमार्जन (१८८६), ६ युवराजनिधन (१९०९), ७ आधुनिक कविताप्राप्ति (१९१२), ८ उत्तर कोंकणचा प्राचीन इतिहास.

जोशी, पूरनचन्द्र—(जन्म स. १९०७ फेब्रु. १४) समाजसत्तावादी कार्यकर्ते. पी. सी. जोशी या नांवानें हे सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत. पिता-प. हरनन्दन जोशी. माता-मालती. गांव-अल्मोडा.

हे एम्. ए. एल्. एल्. बी. आहेत. मिरत केसमध्ये यांना पकडलें तेव्हाच यांचा एल्. एल्. बी. चा निकाल यांच्या हातांत आला (स. १९२९). तो सुप्रसिद्ध खटला स. १९३३ पर्यंत चालला व यांना भोगलेली शिक्षा पुरी समजून सोडण्यांत आलें. अल्पवयी परंतु हे येवढ्या अवधीत अनेक दृष्टींनीं प्रभावी व अनुभवी ठरून बाहेर आले. आल्यानंतर यांनीं आपलें कार्यक्षेत्र कानपूर ठरविलें. तेथें यांचें काम प्रभावी ठरून यांना पकडून दीड वर्षांची शिक्षा देण्यांत आली (१९३५ फेब्रु.). शिक्षा भोगून सुटतांच हे अन्तर्धान पावले ते

काँग्रेसप्रधानांनी यांचेवरील वारंट रद्द केलें तेव्हां प्रगट झाले. स. १९३६ सालीं हे अखिल भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे जनरल सेक्रेटरी निवडले गेले. तेव्हां पासून पक्षाच्या उत्कर्षांत यांचा फार मोठा हिस्सा आहे.

संघटनकर्ता, पथदर्शक आणि स्नेही या दृष्टींनी यांची योग्यता मोठी मानली जाते. हिंदुस्थानांतल्या सर्व प्रान्तांतील स्थितीचें यांना सहज आकलन होतें व त्याप्रमाणें अचूक उपाययोजना करण्यांत हे मोठे कुशल आहेत. यांची पत्नी कल्पनादत्त.

जोशी, महादेव मल्हार—(जन्म स. १८७४-मृत्यु स. १९२८) संस्कृत भाषेचे, तत्त्वज्ञानाचे अभ्यासक व वक्ते.

हे लहानपणापासूनच हुषार आणि तरतरीत होते. प्राथमिक शिक्षण गोरेगांव येथें, नंतर इंग्रजी शिक्षण रोहें येथें व इंग्रजी पांचवीपासूनचें शिक्षण पुण्याच्या न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये झालें. हे रोह्याहून पळून पुण्यास आले व वार लावून शिकत असत. मॅट्रिकमध्ये पहिली जगन्नाथ शंकरशेट स्कॉलरशिप यांना मिळाली. याप्रमाणें एम्.ए. पर्यंत संस्कृतमधील सर्व बक्षिसे यांनी मिळविली. सरकारी नोकरी मिळण्याचा संभव असतांही यांनी राष्ट्रीय वृत्तीमुळे खासगी नोकरी पत्करली व नगर सोसायटीच्या हायस्कुलांत हेडमास्तर म्हणून काम केलें (१८९८-१९०२). तेथून हे जुनागडला गेले (१९०२) व तेथील बहुद्दीन कॉलेजमध्ये संस्कृतचे प्रोफेसर म्हणून काम करूं लागले. तेथें यांनी उत्तम लौकिक संपादन केला. पंचवीस वर्षे नोकरी केल्यानंतर यांनी पेन्शन घेतली. पण तिचा उपभोग घेण्यास हे जगले नाहींत. यांची लेखक व वक्ते म्हणूनहि प्रसिद्धी होती.

यांना घरांत 'अण्णा' असें म्हणत. 'भव्य देहयष्टि, पोषाखाची जुनी पुणेरी पद्धत, किंचित किंचाळणारा पण कानांत घुमणारा आवाज, साध्याहि बोलण्यांत दिसून येणारा आवेश, ओबडधोबड चेहऱ्यावरील भेदक दृष्टि, इत्यादि गोष्टी पाहणाऱ्याच्या मनावर कायमची छाप पाडीत. तरल बुद्धिमत्ता, गाढी विद्वत्ता, सखोल व मार्मिक अभ्यास, जुन्या परंपरेचा जाज्वल्य अभिमान, डोळस देशप्रेम, झळ सोसून केलेला त्याग, विचारांची तेजस्विता वगैरे गुण यांच्यांत होते.

यांचे ग्रंथ—१ आधुनिक सुशिक्षितांचा वेदान्त. वामन मल्हारांनी आपल्या शंकांची व मतभेदाची पुस्ती याला जोडली आहे. तत्त्वज्ञानाची इतक्या उच्च भूमिके-

वरून केलेली मनोरंजक चर्चा अन्यत्र क्वचितच पाहावयास सांपडेल; असें काका कालेलकरांनी या पुस्तकासंबंधी लिहिलें आहे. २ सच्चिदानंद बाबांची पत्रे.

जोशी, सर मोरोपंत विश्वनाथ—(जन्म स. १८६१) उमरावतीचे सुप्रसिद्ध वकील, मध्यप्रान्ताचे माजी गृहमंत्री व प्रागतिक पक्षाचे सार्वजनिक कार्यकर्ते.

यांचें शिक्षण पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजांतून व मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजांतून झालें. बी. ए., एल्एल्. बी. झाल्यावर वऱ्हाडांतील ज्युडिशियल कमिशनरच्या कोर्टांमध्ये अॅडव्होकेट म्हणून यांनी वकीली केली (१८८४-१९२०). पुढें हे मध्यप्रान्त सरकारचे गृहमंत्री होते (१९२०-१९२५). १९२५ सालीं अखिल भारतीय प्रागतिक परिषदेचें अध्यक्षस्थान देऊन यांच्या कार्याचा गौरव करण्यांत आला. हिंदुस्थान सरकारने नेमलेल्या 'एज ऑफ कन्सेंट' कमेटोचे हे अध्यक्ष होते (१९२८-२९). हे ज्युडिशियल कमिशनर्स कोर्ट, मध्यप्रान्त यांचे अॅडव्होकेट व सांगली संस्थानचे कांहीं काळ सर्वाधिकारी दिवाण होते. हिंदुस्थान सरकारने यांना अनेक पदव्या देऊन यांचा गौरव केला आहे.

जोशी, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री बाळाजी—(जन्म स. १९०२) धर्मकोशाचे संपादक, नवविचाराचे प्रचारक व सार्वजनिक कार्य करणारे पंडित.

वाईच्या प्राज्ञपाठशालेंत नारायणशास्त्री मराठे यांचे-पाशी यांनी संस्कृत साहित्य व तर्कवेदान्तादि दर्शनांचें अध्ययन केलें आणि कलकत्ता संस्कृत असोसिएशनचे 'तर्कतीर्थ' झाले. यांना 'न्यायमार्तंड' हीहि उपाधि आहे (१९२४). प्राज्ञपाठशालेचे हे आजीवसेवक असून त्या संस्थेचे हे अध्यक्ष आहेत. धर्मकोशाच्या संपादनाचें काम सध्या यांच्या नेतृत्वाखाली चालू आहे.

धार्मिक व सामाजिक बाबतींत नवेनवे विचार आत्मसात् करून तडफेने मांडण्याची यांची वृत्ति आहे. हें धर्मदृष्ट्या जडवादी व राजकारणांत रॉयस्ट आहेत. यांनी राजकारणांत अनेक वेळां कारावास भोगला आहे.

यांचे ग्रंथ—संस्कृत : १ शुद्धिसर्वस्वम्, मराठी : १ आनंदमीमांसा, २ हिंदु धर्माची समीक्षा, ३ अनीश्वरवाद, इत्यादि.

जोशी, वामन मल्हार—(जन्म स. १८८२-मृत्यु स. १९४३) मराठी भाषेतील पहिल्या दर्जाचे लेखक, समाजसुधारक आणि त्यागी पुरुष.

यांचे पूर्वज पुणे जिल्ह्यातील रायरी गांवी राहत असून तेथे भिक्षुकी करीत म्हणून यांचे घराणे रायरीकर-जोशी अशा जोडनांवाने ओळखले जाते. यांचे खापर-पणजे कोंकणातील गोरेगांव असले व तेथे स्थायिक झाले. यांचे अजोबा बाळ (बळाळ) व वडील मल्हार (नथु) हे ज्योतिषांत निष्णात असत. यांचा जन्म तळे येथे अजोळी झाला.

यांना सावत्र बंधु वासुदेव, सख्खे बंधु महादेव, नारायण हे होत. यांपैकी दुसरे व तिसरे प्रसिद्ध असून त्यांची स्वतंत्र चरित्रे दिली आहेत.

यांचे मराठी पांच इयत्तांचे शिक्षण गोरेगांवी, व इंग्रजी सात इयत्तांचे शिक्षण सदाशिव श्रीधर करंदीकर यांनी काढलेल्या न्यू प्रिपरेटरी क्लासेसमध्ये झाले. तेथेच शंकरराव लवाटे व लक्ष्मणराव पांगारकर वगैरेंचा शिक्षक म्हणून सहवास यांना लाभला. पुढे नगर हायस्कूलमधून हे मॅट्रिक झाले (१९००). वर नंबर व शिष्यवृत्ति मिळाल्याने बी. ए. (१९०४) तर्कशास्त्र व तत्त्वज्ञान घेऊन एम्. ए. झाले (१९०६).

खासगी संस्थांतील प्राध्यापक किंवा सरकारी नोकरी यांच्या लोभांत न पडता, कलकत्ता काँग्रेसहून येतांच हे समर्थ विद्यालयास आजीवसेवक म्हणून मिळाले, व कोल्हापुरास जाऊन समर्थ विद्यालयांत व प्रो. विजापूरकरांच्या ' विश्ववृत्त ' मासिकाच्या संपादनाचे काम करू लागले. त्यांत पं. श्री. दा. सातवळेकर यांचा ' वैदिक धर्माची तेजस्विता ' हा लेख छापण्यांत आला. तो लेख राजद्रोही म्हणून मुद्रक विनायकराव जोशीराव व जोडसंपादक म्हणून प्रो. वि. गो. विजापूरकर व हे यांना कैदेच्या शिक्षा देण्यांत आल्या. त्यांत यांना ३ वर्षांची सक्तमजूरी अशी कठोर शिक्षा झाली. स. १९११ च्या ऑक्टोबरांत यांची मुक्तता झाली.

हे सुटून आले तेव्हां समर्थ विद्यालय व विश्ववृत्त बंद पडल्याचे यांना आढळले. तेव्हां उपजीविकेकरिता यांना जुळेल तेथे व मिळेल तो व्यवसाय करावा लागला. कांहीं दिवस आर्यभूषणमध्ये इंग्रजी-मराठी कोश, दोन वर्षे ' मराठा ' या इंग्रजी साप्ताहिकाच्या संपादकीय कामांत व नंतर मुंबईस अच्युतराव कोल्हटकरांच्या ' मेसेज ' या इंग्रजी दैनिकांत यांनी काम केले. पण या धंद्यांत आव-

श्यक असणारा पक्षाभिनिवेश यांच्यांत पुरेशा प्रमाणांत नसल्याने तो धंदा यांना जुळण्यासारखा नव्हता. शिवाय पैशाची हलाखीही कमी होईना. म्हणून शेवटी आयुष्यांत स्थिर व्हावयाचे या इच्छेने यांनी हिंगणें येथील प्रो. कर्वे यांच्या अनाथबालिकाश्रम संस्थेस मिळण्याचे ठरविले, व स. १९१८ च्या जूनमध्ये हे तेथील महिलापाठशाळेत प्राध्यापक म्हणून रुजू झाले.

यांच्या आयुष्याची ही सहासात वर्षे नोकरीच्या दृष्टीने अस्थिरतेत गेली असली तरी यांचे महत्त्वाचे लेखनकार्य याच काळांत झाले. नीतिशास्त्रप्रवेशाची कांहीं प्रकरणे, सॉक्रेटिसाचे संवाद, नवपुष्पकरंडक, विचार-विलास, रागिणी, आश्रमहरिणी, नलिनी वगैरे लहानमोठी पुस्तके यांनी याच काळांत लिहिली.

नोकरीच्या शाश्वतीच्या दृष्टीने हिंगणें येथील पुढचे आयुष्य एकंदरीने स्थिरतेचे गेले असले तरी ते निर्मळ सुखाचे मात्र जावयाचे नव्हते. हिंगण्यास येऊन राहिल्यास थोडे दिवस झाले नाहीत तोच यांची पत्नी निवर्तली आणि चारही लहान मुलांच्या संगोपनाचा भार यांचेवर पडला. त्याच वर्षी हे संस्थेचे आजन्मसेवक झाले. महिलाश्रम हायस्कूलचे मुख्याध्यापक मोडक सोलापुरी गेले, तेव्हा यांना ती जागा मिळाली (स. १९२७). वडील बंधु महादेव मल्हारांच्या मृत्युने कौटुंबिक दुःखाचा आणखी एक तडाखा बसला (१९२८).

यांनी ' सुशीलेचा देव ' ही कादंबरी लिहिली (१९३०), त्याच वर्षी मडगांवच्या महाराष्ट्र साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्षपद यांना देण्यांत आले व साहित्यिक म्हणून हे मान्यता पावले. पुढे ' इंदु काळे व सरला भोळे ' ही पत्रात्मक कादंबरी यांनी प्रसिद्ध केली व महिलाश्रम हायस्कूलच्या मुख्याध्यापकाच्या कामातून हे मुक्त झाले. तेथे यांनी सर्व आधुनिक साधनांचा उपयोग करून शाळेची उन्नति केली व विद्यार्थिनींची संख्या वाढविली (१९३४).

नंतर हे डेकन जिमखान्यावर राहण्यास आले. घरगुती समाधान यांना फारच थोडे असे. तथापि हे आनंदी व समाधानी वृत्तीने राहत. पुढे एरंडवणा महिलाविद्यालयाचे यांना प्रिन्सिपल नेमण्यांत आले (१९४१) व हे पुनः एरंडवण्यास राहण्यास गेले. पण संस्थेतील अन्तर्गत लाथाळ्याने या सत्त्वस्थ माणसास कधीच समाधान न लाभवे असा योग होता. यांचे एकसत्रीचे समारंभ मात्र मोठ्या थाटाचे होऊन लोकांनी एकमुखाने यांचा

गौरव केला. पण मूळव्याध, रक्तक्षय व जन्मभर भोग-लेल्या आधीव्याधींनी जर्जर झालेलं यांचे शरीर फार दिवस तग धरू शकलं नाही.

यांचे वाङ्मय—तत्त्वज्ञान-१ साक्रेटिसाचे संवाद, २ नीतिशास्त्रप्रवेश; लेखसंग्रह-३ विचारविहार, ४ विचार-विलास, ५ विचारसौंदर्य; आत्मचरित्रपर-६ स्मृतिलहरी; नाटक-७ विस्तवाशी खेळ; कादंबरी-८ रागिणी, ९ आश्रम-हारिणी, १० नलिनी, ११ सुशीलेचा देव, १२ इंदू काळे व सरला भोळे; गोष्टी-१३ नवपुष्पकरंडक; शालेय-१४ वाङ्मयमाला (ना. म. पटवर्धनांच्या सहकार्याने).

यांचे सर्व लेखन विचार-प्रधान आहे. विचार मांडतांना हे कोणाच्याहि आहारी जात नसत. हे व्यवहारांत अत्यंत भिडस्त असले, तसेंच तुटकपणापेक्षा स्वतःच्या प्रामाणिक मतांना मुरड घालीत असतांना हे दिसत असले तरी लेखनांत किंवा विचार व्यक्त करतांना हे वाटणारे सत्य स्पष्टपणे केव्हांहि प्रगट केल्याशिवाय राहत नसत. मात्र स्पष्टपणाला फटकळपणाचे रूप देऊन हे इतरांच्या विचारांवद्दल तुच्छता कधीच दाखवीत नसत. आपण प्रदर्शित करीत असलेल्या मताला कदाचित् दुसरी सयुक्तिक बाजू असणे शक्य आहे, अशी जाणीव ठेवून हे संयमाने विरोधी पक्ष मांडीत. तेव्हां यांना 'मंत्रचळे' किंवा 'संशयात्मा' असे लोक हिणवीत. पण 'मला एका प्रश्नाच्या अनेक बाजू दिसतात, त्यामुळे एकच तऱ्हेचा विचार आप्रहाने बोलतां येत नाही' असे यांनी त्यांचे उत्तर दिले आहे. जुन्या आणि नव्या विचारांच्या मागील पार्श्वभूमी आकलन करण्याची आणि ते सहानु-भूतिपूर्वक मांडण्याची यांच्यांत शक्ति होती. म्हणून यांना 'घरचे तत्त्वज्ञानी', 'पुण्याचे फ्लेटो' अशा गौरवाच्या पदव्या बहाल करण्यांत आल्या. यांनी करमणूक करण्या-पेक्षा विचारावर उभे राहण्याची लोकांना सवय लावली.

जोशी, वीर वामन गोपाळ—(जन्म स. १८८१) उत्तम शिक्षक, आजन्म राष्ट्रमभा-सेवक, प्रभावी वक्ते व मराठीतील प्रभावी नाटककार.

हे बऱ्हाडांतील राष्ट्रसभा पक्षाचे पुढारी आहेत. १८९९ साली हे मॅट्रिक झाले. १९०८ साली नागपूर येथे यांच्यावर पहिला राजकीय खटला झाला. यानंतर मुंबईच्या 'राष्ट्रमत' या दैनिकांत दे. भ. गंगाधरराव देशपांडे यांचे ते प्रमुख सहकारी बनले (१९०९). १९२१ साली अकोला येथे १२४ अ कलमाखाली यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला झाला व

यांना सरकारकडून दीड वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा व लोकांकडून 'वीर' अशी पदवी मिळाली. उमरावतीच्या 'स्वतंत्र हिंदुस्थान' साप्ताहिकाचे हे संस्थापक व नंतर सात वर्षे संपादकहि होते. १९३० पासून बऱ्हाड प्रां. काँ. कमिटीचे अध्यक्ष आहेत. त्याच साली मे महिन्यांत खटला झाला व यांना कायदेभंगाच्या धामधुर्मांत दोन वर्षांची शिक्षा झाली. पण दिल्लीकरारा-न्वये नऊ महिन्यांत यांची मुक्तता झाली. यांनी आतां-पर्यंत, राक्षसी महत्त्वाकांक्षा, रणदुंदुभि, धर्मसिंहासन व झोटिंगवाच्छाई ही नाटके लिहिली आहेत. यांची नाटके त्यांतील वीररस व तेजाळ भावना यांमुळे सर्वत्र लोकप्रिय ठरली आहेत.

जोशी, वासुदेव गणेश तथा वासुकाका—(जन्म १८५६-मृत्यु स. १९४४ जाने. १२) पुण्याच्या सुप्रसिद्ध चित्रशाळा छापखान्याचे मालक, लोकमान्य टिळकांचे निकटचे सहकारी व महाराष्ट्राच्या धका-धकीच्या सार्वजनिक जीवनांत ठळकपणे दृष्टीपुढे राहणारे कार्यकर्ते.

यांचा जन्म वाईनजीक कृष्णेच्या कांठों असलेल्या धोम येथे झाला. तेथे यांचे घराणे जोसपण, सावकारी व शेती करून राही. हे चवदाव्या वर्षी पुणे येथे आले व इंग्रजी पांचसहा इयत्ता झाल्यावर एंजिनियरिंग कॉलेजांतील अँग्रिकल्चरल क्लासांत यांनी एक वर्ष काढले. नंतर विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांची व यांची ओळख होऊन हे त्यांच्या निबंधमालेचे व्यवस्थापक बनले. पुढे तर चित्रशाळा यांच्याकडे सोंपविण्यांत आली. आणि यांनी आपल्या व्यापक योजकतेने चित्रशाळेला भरभराट प्राप्त करून दिली.

विष्णुशास्त्री वारल्यानंतर हे लोकमान्य टिळकांचे सहकारी व जबाबदार सल्लागार बनले. पंचहौद चहा प्रकरणांत हे होते, पण यांनी चहाच घेतला नाही. संमतिविलाच्या क्रीडाभुवनांतील सभेत यांना अटक झाली, पण हे पांच दिवसांनी सुटले. टिळकांच्या सर्व प्रकरणांत हे प्रामुख्याने असत.

चित्रशाळेचा प्रथम जम बसेना, पण भिवा सुताराच्या रामपंचायतनाला लोकप्रियता लाभली आणि चित्रशाळेचा बस बसला (१८८२). पुढे मोडी पुस्तकांचा मक्ता यांस मिळाला. पुढे यांचे पुतणे शंकर नरहर जोशी (स. १८७५-१९४४) चित्रशाळेला येऊन मिळाले (१८९६) आणि चित्रशाळेची अनेक शाखांत वाढ

झाली. तीन भाषांत निघणारें चित्रमय जगत् (सुद्धात १९१०), शालापत्रक, स्फूर्ति, महाराष्ट्र कृषीवल व धुव अशीं मासिके निघून तीं चाललीं आहेत.

१९०३ सालीं तार्डमहाराज प्रकरणांत लो. टिळकांना शिक्षा झाली तेव्हां हे सर्वसवाले विष्णुपंत छत्रे यांच्या निमंत्रणावरून सर्वेक्षीबरोबर चीन-जपानकडे गेले. परक्या देशांत सर्वेक्षीची आगाऊ व्यवस्था करण्याचें काम यांनीं आपणाकडे घेतलें होतें. तिकडे सर्वेक्षीला खूप पैसा मिळाला. चीनची डॉक्टर राणी झुशी हिनें खूप होऊन सर्वेक्षीला तीस हजार रुपये बक्षीस दिले. तेव्हां यांनीं सर्वेक्षीतला एक हत्ती माहुतासह राणीला नजर केला.

जपानमध्ये सर्वेक्ष आली असतां यांची व स्वामी रामतीर्थांची गांठ पडली. यांची ओळख म्हणजे स्वामींना मोठा अनुग्रह वाटला व त्यांनीं यांना आपले गुरु मानावयास सुद्धात केली. स्वामी जपानांतून अमेरिकेस गेल्यावर तेथे त्यांची ठिकठिकाणीं व्याख्यानें झालीं. त्यांपैकी सहा व्याख्यानें यांनीं पुस्तकरूपानें अमेरिकेंत प्रसिद्ध केलीं आहेत. अमेरिकेंत असतां यांनीं तेथील शेतीची पाहणी केली. त्याशिवाय हिन्दी तरणांनीं अमेरिकन लष्करांत शिरावें अशीहि यांनीं खटपट केली. तेथून आल्यावर हे आणि कृ. प्र. खाडिलकर असे दोघे कांहीं दिवस नेपाळांत जाऊन राहिले होते. यांचा शेवटचा मोठा प्रवास म्हणजे लो. टिळकांच्याबरोबर केलेली इंग्लंडची सफर होय (१९१९). शिवाय राष्ट्रसभेच्या निमित्तानें हे हिंदुस्थानचा कोपरान् कोपरा हिंडले होते.

यांनीं राष्ट्रसभेच्या राजकारणांत मनःपूर्वक भाग घेतला. मुळशी-सत्याग्रहांत व १९३२ च्या कायदेभंगांत यांना १५ दिवस व सहा महिने शिक्षा झाल्या होत्या.

हे प्रथम दहशतवादी राजकारणी होते असें म्हणतात. पण हे नेहमीं अग्रेसर असणाऱ्या जहाल राजकारणांत भाग घेत. यांची सार्वजनिक चळवळींत पुढें होऊन भाग घेण्यापेक्षां अन्तस्थ हालचाली अचूकपणें करण्याविषयीं प्रसिद्धि होती. यांचा विश्वासूक म्हणून सर्व पक्षांत प्रवेश असे आणि जगांत व हिंदुस्थानांत यांचा सर्व प्रांतांत मित्रपरिवार असे.

पहांटे तीन वाजतां उठून लांब फिरावयास जाणें, दूध, भाज्या व फळें यांवर राहणें आणि कमालीचा प्रयत्नवाद यांमुळे यांच्या दीर्घायुष्याला नमुनेदारपणा आला होता.

जोशी, शंकर पुरुषोत्तम—(जन्म स. १८९२-मृत्यु स. १९४३) मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें उत्तर भारतांत शोधणारे संशोधक.

यांचा जन्म दे. कृ. ब्राह्मणाच्या घरी पाली येथें झाला. वडिलांकडून ऋग्वेद वगैरेचें शिक्षण घेतल्यावर हे मॅट्रिक झाले. यांना सप्लाय खात्यांत नोकरी मिळाल्यावर फ्रान्समध्ये मार्सेलस येथें पाठविण्यांत आलें. नंतर हे मेसापोटेमियांत काम करून आले. राज-पुतान्यांत जयपूर वगैरे ठिकाणीं यांनीं नोकरी केली. तिकडच्या भाषांचें ज्ञान संपादन केल्यावर इतिहास-संशोधनाकडे यांचें लक्ष वेधलें (१९३०). उत्तर भारतांतील महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे संशोधक म्हणून हे प्रथम लोकांच्यापुढें आले. मराठ्यांच्या इतिहासाबाबत एक नवी दृष्टि स्वीकारून परंपरांतील राजस्थानी वगैरे भाषा शिकून यांनीं लोककथा प्रसिद्ध करण्याची खटपट केली.

यांचें वाङ्मयः—१ भाऊंच्या वीरकथा (१९३३), २ शिखांचा स्फूर्तिदायक इतिहास, ३ मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्तरेकडील विस्तार, ४ पंजाबांतील नामदेव, ५ भक्त नामदेवजी, ६ राजस्थान संघर्ष.

जोशी, श्रीधर सर्वोत्तम—(जन्म स. १८९८) सुप्रसिद्ध संशोधक व रसायनशास्त्रज्ञ.

यांचे वडील यांच्या वयाच्या चवथ्या वर्षीच (१९०१) सालीं वारले. यांचें बालवयांतील संगोपन व संवर्धन यांचे मामा वा. ल. चिपळूणकर यांचे घरीच झालें. अकोला हायस्कुलांतून १९१७ सालीं मॅट्रिक झाल्यावर पुणें येथें फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये १९२१ सालीं हे रसायनशास्त्र घेऊन बी. एस्सी. झाले. पुढें बनारस, हिंदु विश्वविद्यालयांत जाऊन हल्लींचे सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ सर डॉ. शांतिस्वरूप भाटनागर यांचे हाताखाली संशोधनकार्य करून यांनीं एम्.एस्सी. ही पदवी मिळविली. पुढें १९२४ सालीं विलायतेस जाऊन लंडन युनिव्हर्सिटीमधील डी. एस्सी. ही पदवी घेऊन १९२८ सालीं हे परत हिंदुस्थानांत आले. रसायनशास्त्रांत लंडन, डी. एस्सी. मिळविणारे हे पहिलेच गृहस्थ होत.

प्रो. डोनन यांच्या नेतृत्वाखाली “स्तब्ध विद्युत् निसर्गाचा रासायनिक प्रक्रियांवर परिणाम” या संबन्धांत संशोधन करून हिंदुस्थानांत परत आल्यावर पं. म. मो. मालवीय यांनीं यांना हिंदुविश्वविद्यालयांत भौतिक

या आचार्याची जागा दिली. तेव्हांपासून यांचे रसायनांतील संशोधन अव्याहत चालू आहे.

श्री. जोगाराव, टी. एम्. मेनन, के. एस. विश्वनाथन् इत्यादि विद्यार्थी यास मदत करीत आहेत. यांनी एक नवीन तऱ्हेची विद्युत्-भट्टी तयार केली असून ती प्रचलित भट्ट्यांच्यापेक्षा कमी खर्चाची व अधिक उष्णता देणारी आहे. यांनी प्रकाशाचा पदार्थाच्या अणुमात्रावर होणाऱ्या क्रियेसंबंधीचा नवीन शोध (न्यू लाइट इफेक्ट) लावला (१९४०). यांच्या हाताखाली शिष्यवृत्तीने संशोधन करणारे कोल्हापूरचे श्री. सोळंकी यांचा प्रबंध यांनी परीक्षाकरिता अमेरिकेतील न्यूयॉर्क युनिव्हर्सिटीकडे धाडला (१९४३). तो प्रबंध परीक्षकांना इतका आवडला की, ता तपासून श्री. सोळंकी यांना डी. एस्सी. ही पदवी तर मिळालीच, पण त्याबरोबरच आदर्श प्रबंध म्हणून तो प्रबंध युनिव्हर्सिटीने आपल्याकडे ठेवून घेतला व त्याबद्दल यांना पारितोषिक म्हणून दर वर्षी यांनी पुरस्कृत केलेल्या दोन विद्यार्थ्यांस फॉ-माफी व शिष्यवृत्ति देण्यास मान्यता दिली.

जौक—(जन्म स. १७८६-मृत्यु स. १८५३) सुप्रसिद्ध उर्दू कवि.

यांचे नांव शेख मुहम्मद इब्राहीम. बापाचे नांव शेख मुहम्मद रमजान. उपनाम खाकानि, स्थळ दिल्ली. यांचे वडील शिपाई होते. त्यांनी यांना शिकण्याकरितां गुलाम रसूल शौक यांच्याकडे पाठविले. ते कवि होते. त्यांनी यांना धार्मिक शिक्षणाबरोबरच फारशी भाषा व साहित्य

यांचे ज्ञान दिले. त्यांच्या सहवासाने हेहि कविता करू लागले. त्यांनी यांना उत्तेजन दिले. पुढे हे शहा नसीरचे शिष्य झाले. येथून पुढे हे जौक नावाने प्रसिद्ध झाले. हे गज्जले करून कविसंमेलनांत गाऊं लागले व यांची वाहवा पण होऊं लागली.

दिल्लीस बादशाहा अकबरशहाचे पुत्र बहादुरशहा हे कवितेचे शोकी होते. ते कविता करीत व 'जफर' या नावाने त्या कविता म्हणत. पुढे त्यांच्या कविता दुरुस्त करणारे सर्व लोक कांहीं कारणांनी दूर गेले. तेव्हां हे त्यांचे काव्यगुरु बनले. तसेच दिल्लीचे नबाब इलाहि बख्श 'मारूफ' या जमीनदारांचेहि गुरु बनले. यांच्या उत्तम कवितांमुळे यांना 'खाकानि ए हिन्दी' ही अत्यंत बहुमानाची पदवी मिळाली. पांच रुपये मासिक वेतनापासून चढत हे शंभर रुपये दरमहा पगार मिळवू लागले.

यांनी पुष्कळ कविता लिहिली, पण त्यांपैकी चांगली कविता पाहिली की, बादशाहा ती आपल्या नांवावर घेई. त्यामुळे बरीच उत्तम कविता यांनी राखून बाजूला ठेविली होती; पण ती नष्ट झाली.

यांची कविता उच्च विचारांनी भरलेली आहे. यांचे भाषाप्रभुत्वाहि चांगले असे. प्रेमरहस्याचे वर्णन, तसेच वेदान्त व ईश्वरपरायणता यांचे वर्णनहि यांच्या कवितांत आढळते.

यांच्या शिष्यांपैकी प्रसिद्ध उर्दू-अरबी-फारसीचे विद्वान् शम्सुलउल्मा मौलवी मुहम्मद हुसेन 'आजाद', प्रोफेसर-गव्हर्नमेंट कॉलेज व दारा हे सुप्रसिद्ध कवि होत.

झ

झकीर हुसेन—(जन्म स. १८९० सुमार) सुप्रसिद्ध शिक्षणशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, जामिया मिलिया इस्लामिया, जामियानगर या शिक्षणसंस्थेचे प्रमुख व वर्धाशिक्षण-योजना कमेटीचे अध्यक्ष.

हे एम्. ए., पीएच. डी. आहेत. १९२० साली असहकारितेच्या काळांत मुसलमान विद्यार्थ्यांना राष्ट्रीय शिक्षण देण्याकरितां यांनी न्यू दिल्ली येथे 'जामिया मिलिया

इस्लामिया' ही संस्था काढली आणि शिक्षणाच्या अनेक अंगांची यांनी तेथे पद्धतशीर वाढ केली. सुमारे वीस वर्षे या संस्थेचे काम न्यू दिल्ली येथे चालले. पण त्यानंतर सुप्रसिद्ध डॉ. अन्सारी यांनी दिलेल्या ओखला गांवानजीकच्या पन्नास एकर जमिनींत या संस्थेचा पसारा वाढला आणि त्या वसाहतीला 'जामियानगर' हें नांव देण्यांत आले.

या संस्थेतर्फे प्राथमिक शाळा, दुय्यम शाळा, कॉलेज, तीन लाखांचा छापखाना व ५०० पुस्तके प्रसिद्ध केलेले प्रकाशनखाते हीं कार्ये मोठ्या प्रमाणांत चालू आहेत. १९३८ पासून बेसिक टीचर्स ट्रेनिंग कॉलेजहि तेथे सुरू करण्यांत आले आहे.

राष्ट्रसभेने नेमलेल्या हिंदुस्तानी तालिमी संघाचे हे अध्यक्ष आहेत. वर्धा शिक्षण-योजना यांच्याच नेतृत्वाखाली तयार झाली. म. गांधींच्या सर्वांगीण तत्त्वज्ञानाचा यांच्यावर विशेष पगडा बसला आहे. हे अत्यंत संघटना-चतुर असून यांची राहणी अगदी साधी आहे. गेल्या पंचवीस वर्षांत यांना एकहि सहकारी गमावण्याचा प्रसंग आला नाही.

ऑक्टो. २९ ते नव. १. १९३९ या दिवशी पुण्यास अखिल भारतीय वर्धा राष्ट्रीय शिक्षण परिषदेचे पहिले अधिवेशन झाले. वर्धा शिक्षण-योजना या नावाने सध्या प्रसिद्ध असणारी योजना हरिजन पत्रांतून म. गांधी यांनी प्रथम राष्ट्रापुढे मांडली (जुलै १९३७). त्या वेळी राष्ट्रसभेने मंत्रिपदाचा स्वीकार केला होता. त्याच वर्षीच्या ऑक्टोबर महिन्यांत वर्धा येथे गांधीजींच्या अध्यक्षतेखाली या योजनेचा विचार करण्याकरिता शिक्षणशास्त्री आणि शिक्षणमंत्री यांची परिषद भरून या योजनेचा सविस्तर अभ्यासक्रम तयार करण्यासाठी यांच्या अध्यक्षतेखाली कमिटी नेमली गेली. राष्ट्रसभेच्या १९३८ च्या हरिपुरा अधिवेशनांत या योजनेला मान्यता मिळाली आणि तिच्या ठरावाप्रमाणे एप्रिल १९३८ मध्ये 'हिंदुस्तानी तालिमी संघ' निर्माण झाला व वर्धा येथील विद्यामंदिर ट्रेनिंगस्कूलमध्ये नव्या योजनेच्या प्रयोगाला प्रारंभ झाला. आज दोन हजारांवर वर्धा-पद्धतीच्या शाळा हिंदुस्तानांत निर्माण करण्यांत आल्या असून कोणत्या तरी उत्पादक धंद्याच्या द्वारा बालकांना शिक्षण देण्याचा प्रयोग चालला आहे. या शाळांना शिक्षक पुरविण्यासाठी एकूण १४ अध्यापककेन्द्रे देशांत काम करीत आहेत. मुंबई प्रान्तांतहि वर्धा-शाळा व अध्यापनकेन्द्रे चालू आहेत. हिंदुस्थान सरकारच्या मध्यवर्ती शिक्षण-समितीने वर्धा-योजनेचा स्वीकार केला आहे.

हिंदुस्थानी तालिमी संघातर्फे पहिली परिषद् पुण्यास भरली. तेथे वेगवेगळ्या प्रान्तांतून ११० प्रतिनिधि आले होते. अध्यक्षस्थान काश्मीरचे शिक्षणाधिकारी आणि वरील संघाचे सभासद प्रो. ख्वाजा गुलाम सय्यदैन यांनी स्वीकारले होते.

केवळ पुस्तकी ज्ञान किंवा केवळ उद्योगाचे शिक्षण न देतां एखादा उद्योग शिक्षणाचे द्वारे म्हणून स्वीकारा-वयाचा आणि त्याद्वारा ज्ञान, उपजीविका आणि शिक्षणाचा खर्च हे तीनहि हेतु सिद्धीस न्यावयाचे, हा वर्धा शिक्षण-योजनेचा पाया आहे.

हे अनेक वेळां युरोपांत जाऊन आले. यांची पुस्तके फार प्रसिद्ध आहेत.

झळकीकर, महामहोपाध्याय भीमाचार्य— (मृत्यु स. १९०६ मे १०) महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध संस्कृत पंडित.

हे पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजांत व मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजांत संस्कृत शिकवीत. संमतिवयाच्या बिलाला यांनी विरोध केला. पंचहौद चहा प्रकरणांतील ग्राम-प्याच्या वेळी ब्राह्मणेतरांच्या हातचे अन्नपाणी घेणारास लागू पडणारी प्रायश्चित्ताची वचने यांनी केसरीत प्रसिद्ध केली. त्यांत पेज, दूध, चणे, चुरमुरे वगैरे. भट्टीत भाजलेले पदार्थ शूद्राच्याहि हातवे चालतात, असे यांनी स्पष्ट केले होते.

यांचे ग्रंथ—१ न्यायकोश : (संस्कृत), २ न्याय-मुक्तावलीचे मराठी भाषान्तर.

झंझभट्ट शंकरप्रसाद—(जन्म स. १८६२-मृत्यु स. १९४०) मुंबईतील देशी औषधांचे पहिल्या प्रतीचे कारखानदार व वैद्य.

मुंबईच्या एल्फिन्स्टनरोडवरील झंझ फार्म्यास्यूटिकल वर्क्स लि.चा प्रचंड कारखाना आणि जामनगरचा व्याप पाहिल्यानंतर यांच्या कर्तृत्वाची कल्पना येते. वडिलांच्या वेळी कर्जात असणारा व्यवसाय कर्जमुक्त करून पांचहि भावांना सारखे हिस्से देणाऱ्या या माणसांत कर्तृत्वा-बरोबर औदार्याचाहि भाग स्पष्ट दिसतो. कारखान्याचे कामाव्यतिरिक्त यांनी साठ वर्षे वैद्यकी केली; पण वैद्यकीच्या निमित्ताने कोणाकडून एक पैसाहि घेतला नाही हे विशेष आहे. पैसे न घेणाऱ्या यांना रात्री-अपरात्री बोलावण्यास संकोच मानणाऱ्या रोग्याकडे हे आपणहूनच जात आणि उपचार करीत.

झा, डॉ. गंगानाथ—(जन्म स. १८७१-मृत्यु स. १९४१) बिहार प्रांतांतील सुप्रसिद्ध प्राच्यविद्या-शास्त्रज्ञ व अलाहाबाद युनिव्हर्सिटीचे माजी उपकुलगुरु.

बनारसच्या क्रीन्स कॉलेजमधून एम्. ए. झाल्यानंतर

दरभंगा संस्थानच्या लायब्ररीचे व्यवस्थापक म्हणून यांची नेमणूक झाली (१८९३). हिंदुस्थानांतील नामांकित ग्रंथसंग्रह अशी प्रसिद्धि त्या लायब्ररीला मिळवून दिल्या-नंतर हे अलाहाबादच्या सेंट मूर कॉलेजमध्ये संस्कृतचे प्रोफेसर म्हणून दाखल झाले (१९०२). त्या कॉलेजचे त्या वेळचे प्रिन्सिपल डॉ. थिबो यांच्या प्रेरणेने यांचा तेथे सारखा उत्कर्ष होत गेला व हे प्रॉविन्शियल एज्युकेशनल सर्व्हिसमध्ये शिरले. याच सुमारास अलाहाबाद युनिव्हर्सिटीशी यांचा संबंध आला व हे त्या संस्थेचे फेलो (१९०५), सिंडिकेटचे सभासद (१९१०) व शेवटी व्हाइस-चॅन्सेलर (१९२३-३२) बनले. मध्यंतरी कांही दिवस बनारसच्या संस्कृत कॉलेजचे प्रिन्सिपल म्हणून यांची नेमणूक झाली होती (१९१८).

संस्कृत भाषा, हिंदु कायदा व तत्त्वज्ञान यांचे पंडित म्हणून यांची सर्वत्र प्रसिद्धि असे. दरभंगा लायब्ररीचे व्यवस्थापक असतांनाच हिंदु कायदा व तत्त्वज्ञान यांचा खोल अभ्यास करण्याची संधि यांना मिळाली व त्या विषयांवरील कांही ग्रंथांचे इंग्रजी भाषांतरहि यांनी केले. परंतु यांचे ग्रंथकार म्हणून नांव 'Philosophical Discipline' या कलकत्याला दिलेल्या 'कमला लेक्चर्स'च्या प्रसिद्धीने लोकांच्या डोळ्यांसमोर आले (१९२६) व त्यानंतर यांच्या मीमांसासूत्रांच्या भाषांतराला तर मुंबई युनिव्हर्सिटीने कॅम्बेल सुवर्णपदक दिले. बडोद्याला Shankaracharya and His Work for the Uplift of the Country या विषयावर व दरभंग्याला 'Vedant Philosophy' वर यांनी दिलेल्या व्याख्यानांचाहि असाच गौरव झाला असून ती पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करण्यांत आली आहेत. याशिवाय Hindu Law in its Sources, Shankara

Vedanta in its Sources व Purva-Mimamsa in its Sources हे यांचे ग्रंथहि असेच प्रसिद्ध आहेत.

या टीकात्मक वाङ्मयाबरोबरच यांचे भाषांतरित वाङ्मयहि असेच प्रसिद्ध आहे. एस्. सीतारामशास्त्री यांच्या सहकार्याने यांनी अनुवादिलेल्या ईश, केन, कठ वगैरे आठ उपनिषदांचे व त्यावरील शांकरभाष्यांचे भाषांतर पांच भागांत मद्रासच्या नटेशन कंपनीने, प्रसिद्ध केले आहे. यांच्या या भाषांतरातकीच त्यांच्या छपाईतील सुबकपणाची त्या वेळी प्रशंसा झाली होती.

वर उल्लेखलेले भाषांतरित व टीकात्मक वाङ्मयच यांनी इतक्या सफाईने उत्पन्न केले की, यांच्या स्वतंत्र वाङ्मयाचा अभाव लक्षांत न घेता लोकांनी व सरकारने यांच्यावर पदव्यांचा वर्षाव केला. हे रॉयल एशियॅटिक सोसायटी लंडन व ब्रिटिश अँकेडमीचे सभासद होते. सरकारने यांना महामहोपाध्याय व सर (१९४१) या पदव्या देऊन गौरविले होते.

यांच्या षष्ठ्यब्दिपूर्तीनिमित्त यांचे शिष्य व चहाते यांनी यांना एक गौरवग्रंथ सादर केला. प्राच्यविद्या-विषयक निबंधांचा हा संग्रह असून डॉ. कीथ, डॉ. विंटरनिट्झ, डॉ. नौ, डॉ. ऑटो स्ट्रॉस वगैरे अनेक पाश्चिमात्य अभ्यासकांनी यांत लेख लिहिले होते.

यांच्या मृत्यूनंतर यांचे स्मारक म्हणून 'डॉ. गंगानाथ झा रिसर्च इन्स्टिट्यूट'चे उद्घाटन पंडित मदनमोहन मालवीय यांच्या हस्ते करण्यांत आले. ५००० पुस्तके असणारी एक मोठी लायब्ररी या संस्थेच्या मालकीची असून या संस्थेने 'The Journal of the Ganganath Jha Research Institute' सुरू केले आहे (१९४३).

अलाहाबाद युनिव्हर्सिटीचे उपकुलगुरू व सुप्रसिद्ध शिक्षणशास्त्रज्ञ अमरनाथ झा हे यांचे चिरंजीव होत.

ट

ट २२१, प्रा. मोहनलाल—(जन्म स. १८८५) हिंदुस्थानांतील सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रविशारद.

इंग्लंडहून बॅरिस्टर होऊन परत आल्यानंतर हे मुंबईच्या सिडनहॅम कॉलेजमध्ये प्रथम बँकिंगचे प्राध्यापक

व नंतर त्या कॉलेजचे प्रिन्सिपल झाले (१९२०-३७). त्यानंतर कांही दिवस हे लाहोरच्या पंजाब नॅशनल बँकेचे व्यवस्थापक होते.

० इंडियन एज्युकेशनल सर्व्हिसमधील गृहस्थाची गव्हर्मेंट

कॉलेजमध्ये नेमणूक होणे ज्या काळीं अतिशय कठीण गोष्ट समजली जाई त्या काळीं हे सिडनहॅम कॉलेजचे प्रिन्सिपल नेमले गेले. अगदीं अलीकडेपर्यंत व्यापार व अर्थशास्त्राचें शिक्षण देणारे असे हिंदुस्थांतील ते एकमेव कॉलेज होतें. त्यामुळे हिंदुस्थानांतील व्यापारी शिक्षण-क्षेत्रांत त्या कॉलेजास व जवळजवळ दीड तप मुदतीपर्यंत यशस्वी रीतीनें ते चालविणाऱ्या यांना विशेष महत्त्व आहे.

इंडियन अकाउंटन्सी बोर्डाचे सेक्रेटरी व कॉमर्स डिपार्टमेंटचे अंडर-सेक्रेटरी या नात्यांनीं हे हिंदुस्थान-सरकारच्या व्यापारी खात्याचे शिष्टमंडळावर होते (१९३२-३५). हॅम्बुर्ग (जर्मनी) ला भरलेल्या इंटरनॅशनल को-ऑपरेटिव्ह कॉन्फरन्सलाहि हे हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि म्हणून हजर होते.

या यांच्या अर्थशास्त्रांतील कामगिरीचा गौरव करण्यासाठीं कलकत्त्याला भरलेल्या इंडियन इकॉनमिक कॉन्फरन्सचें अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आलें (१९२७). इंडियन एक्स्चेंज अँड बँकिंग हा यांच्या अध्यक्षीय भाषणाचा विषय होता.

'Banking Law and Practice in India', 'Indian Currency and Banking Problems', 'Indian Currency and War', 'Banking Needs of India', 'Regulation of Banks in India', इत्यादि यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

टर्नर, जॉर्ज—(जन्म स. १७९९—मृत्यु स. १८४३) सिलोनमधील सुप्रसिद्ध प्राच्यविद्यासंशोधक व पाली भाषेचे पंडित.

यांचा जन्म जरी सिलोनमध्ये झाला असला तरी यांचें सर्व शिक्षण इंग्लंडमध्ये पार पडलें. यानंतर हे सिलोनमध्ये आले व यांनीं सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये काम करण्यास सुरुवात केली. अधिकारी या नात्यानें जनतेशीं तादात्म्य पावावयाचें असेल तर त्यांच्या भाषेशीं आपण एकरूप झालें पाहिजे या श्रद्धेनें यांनीं सिंहली व नंतर पाली भाषा यांचें अध्ययन करण्यास सुरुवात केली व एका नव्या जगांत शिरल्याचा भास यांना होऊं लागला.

विशेषतः पाली भाषेंतील 'महावंश' या पद्यमय इतिहास ग्रंथाचें अध्ययन करीत असतां इसवी सनाच्या पूर्वीच्या सिलोनच्या व तदनुषंगिक हिंदुस्थानच्या इति-

हासासंबंधीं त्या ग्रंथांतील उल्लेख पाहून इंग्रजींत त्याचा अनुवाद करण्याची कल्पना यांना सुचली. याच सुमारास यांना या ग्रंथावरील एक जुनी टीका मिळाल्यानें यांचें काम विशेष सुलभ झालें व १८३७ त पहिल्या सदतीस प्रकरणांचा (इ. स. पू. ५४३-इ. स. ३०४) अनुवाद यांनीं प्रसिद्ध केला.

यांच्या अपेक्षेप्रमाणें खरोखरच या ग्रंथाचे प्रसिद्धीनें सर्व पाश्चात्य अभ्यासकांत खळबळ उडवून दिली. चंद्रगुप्त मौर्य व महावंशांतील संद्रकोटस यांमध्ये अतिशय साम्य असल्याचें पुढें उघडकीस आलें व चंद्रगुप्तासंबंधीं इतके दिवस बसवलेलीं प्रमेये खोटी ठरण्याची वेळ आली. त्याप्रमाणेच बौद्ध राजा अशोक हाच अशोकांच्या शिलालेखांचा उत्पादक आहे ही गोष्टहि या अनुवादानें सिद्ध करून दिली. पुढें पुढें तर या मूळग्रंथाबद्दलची अभ्यासकांची उत्सुकता इतकी पराकोटिला गेली कीं रोमन लिपींत तो ग्रंथ यांना प्रसिद्ध करणें भाग पडलें. तिबेट व नेपाळ येथें बौद्ध ग्रंथाचें संशोधन करणाऱ्या लोकांनीं या ग्रंथाची मदत घेतल्यानें तर यांच्या या संशोधनाचें महत्त्व फारच वाढलें.

परंतु याबरोबरच सिलोनच्या इतिहासांतील राजांच्या कारकीर्दी व महत्त्वाचे सन संशोधण्याची जदरी यांना भासूं लागली व त्यासाठीं यांनीं आपला An Epitome of the History of Ceylon हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. आज शंभर वर्षांच्या कालावधीनंतरहि त्यांत प्रस्थापित केलेले सिद्धान्त कोणाला खोडून काढतां आले नाहींत ही एकच गोष्ट यांच्या विनम्रकपणाची साक्ष देण्यास समर्थ आहे. बौद्ध इतिहास व हिंदी कालगणना या विषयांवर जर्नल ऑफ दि बंगाल रॉयल एशियाटिक सोसायटींत यांनीं केलेले स्फुट लिखाणहि असेंच महत्त्वाचें आहे.

हिंदुस्थानचें सांस्कृतिक मूल्य कर्मा ठरविण्याचे हेतूनें संस्कृत व पाली भाषेंतील ग्रंथांना भाकडकथांपेक्षां अधिक किंमत नाहीं असे ठरविण्याचा घाट पाश्चात्य विद्वानांनीं एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला घातला. अशा वेळीं अनेक दोषारोप पत्करूनहि या सिद्धान्ताचा फोलपणा पटवून देण्यांत यांनीं दाखविलेली ज्ञाना-विषयींची कळकळ निश्चित स्पृहणीय आहे.

टंडन, पुरुषोत्तमदास—(जन्म स. १८८५ सुमार) राष्ट्रीय समेचे संयुक्त प्रांतांतील सुप्रसिद्ध पुढारी, हिंदी भाषेचे एकनिष्ठ पुरस्कर्ते व स्वतंत्र बुद्धाचे कार्यकर्ते.

राष्ट्रसभेच्या प्रमुख कार्यकर्त्यांत अग्रभागी राहूनहि ज्यांनीं आपलें व्यक्तित्व अबाधित राखलें आहे अशा पुढाऱ्यांत या वयोवृद्ध गृहस्थाची गणना होते. १९२१ सालापासून जातीय प्रश्नाच्या बाबत म. गांधींच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रसभेने स्वीकारलेलें शरणागतीचें धोरण पसंत नसल्याचें यांनीं व्यक्त केलें आहे. राजाजीकरार, भुलाभाई-लियाकत-योजना यांना पाठिंबा देण्यांत म. गांधींनीं मोठी चूक केल्याचें यांनीं जाहीर केलें. तसेंच 'वर्किंग कमेटी तुडंगांत असतांना राष्ट्रसभेच्या नांवावर लीगशी वाटाघाटी करण्यांत आल्या याची आपल्याला शरम वाटते,' 'जिनांच्या घरी जाऊन वाटाघाटी करण्यांत राष्ट्रसभेचा अपमान झाला आहे' असेहि यांनीं उद्गार काढले.

हिंदी भाषेचे ज्वलत् अभिमानी अशी यांची सुस्वाती-पासूनच ख्याति आहे. १९२५ सालच्या कानपूरच्या राष्ट्रसभेंत यांनीं राष्ट्रसभेचें काम हिंदीत चालावें असा ठराव मान्य करून घेतला. तेव्हांपासून आजतागायत यांनीं या कार्यास आपलें तन, मन, धन, अर्पण केलें आहे. हिंदी ही राष्ट्रभाषा व देवनागरी ही राष्ट्रलिपि हा प्रचार हेंच यांच्या आयुष्याचें ध्येय बनलें आहे. या बाबतींत म. गांधींना विरोध करण्यांतहि हे मार्गें हटले नाहींत. हिंदी साहित्य संमेलनांत राष्ट्रभाषेच्या नांवावर उर्दुभाषा व फारसी लिपि यांबाबत गांधीजींचा पक्षपात दिसून येतांच यांनीं त्यास कडक विरोध केला व म. गांधींना हिंदी साहित्यसंमेलनांतून बाहेर पडावें लागलें.

१९३० सालीं हे अलाहाबाद जिल्हा काँग्रेस कमेटीचे अध्यक्ष होते. त्या वेळीं दुःखानें गांजलेल्या शेतकऱ्यांना यांनीं सारा न देण्याचा सल्ला दिला. त्या वेळेपासून संयुक्त प्रांतांतील पुढारी म्हणून हे सर्वत्र प्रसिद्ध झाले व १९३९ च्या काँग्रेस मंत्रिमंडळाचे वेळीं तर यांना संयुक्त प्रांत असेंब्लीचे अध्यक्ष नेमण्यांत आले.

अध्यक्ष पक्षातीत असावा असा संकेत असल्यामुळें यांनीं राष्ट्रीय सभेचा राजीनामा द्यावा किंवा अध्यक्षपदाचा तरी राजीनामा द्यावा असा प्रश्न उपस्थित झाला असतां यांनीं अध्यक्षपदाचा राजीनामा देण्याचें ठरविलें; पण राष्ट्रीय सभेकडून या नियमास यांचा अपवाद करण्यांत आला व यांना दोन्हीकडे राहण्याची परवानगी देण्यांत आली. यापूर्वीं विठ्ठलभाई पटेल यांनीं दिल्ली कौन्सिलाच्या अध्यक्षपदाकरितां राष्ट्रीय सभेचा राजीनामा दिला होता.

टागोर, अर्वाचीन नाथ— (जन्म स. १८७१) सुप्रसिद्ध बंगाली चित्रकार. जगप्रसिद्ध बंगाली कवि रवींद्रनाथ टागोर यांचे हे चुलते. त्यांच्याप्रमाणेंच हे अभिजात चित्रकार आहेत. यांनीं कॉलेजमध्ये वगैरे कोठेंहि चित्रकलेचें शिक्षण घेतलेलें नाहीं.

संगीत, लेखन आणि चित्रकला हे यांचे आवडीचे विषय. वयाच्या एकोणतिसाव्या वर्षापर्यंत यांनीं केवळ संगीताचें शिक्षण घेतलें. नंतर पाश्चिमात्य शिक्षण-कलेच्या अभ्यासास यांनीं सुरुवात केली. तें शिक्षण घेत असतां यांनीं अन्तःस्फूर्तीने आपल्या कल्पनेला जमेल अशा पौर्वात्य चित्रकलेकडे लक्ष देण्यास सुरुवात केली. याबाबत विचार व अभ्यास करण्यास यांना प्रि. हॅवेल यांचेंच विशेष साहाय्य झालें. तथापि हे मि. पामर व इटालियन चित्रकार सिनॉर गिलाडी यांना आपल्या चित्रकलेचे गुढ मानतात. त्यांचेकडून यांनीं पाश्चिमात्य चित्रकलेचीं तत्त्वे समजून घेतलीं पण स्वतः राखिलें. यांचें म्हणणें असें आहे कीं, जेवढें चर्मचर्शूस दिसतें तेवढेंच चित्राणें ही कला नसून त्यांतील रहस्य विशद करणें ही कला आहे. येवढ्याकरितां चित्रकाराला दिव्य दृष्टि असावी लागते.

प्रथम यांची दृष्टि मोंगल चित्रकलेकडे वळली. स. १९०१ सालीं दिल्लीच्या चित्रकला प्रदर्शनांत रौप्य-पदक मिळालेलें यांचें चित्र 'ताजमहाल' हें सर्व जगांत वाखाणलें गेलें. तें चित्र पाहून प्रेक्षक शोकाकुल होतो, हें त्या चित्राचें वैशिष्ट्य आहे. पण पुढें यांनीं मोंगली वळण सोडून स्वतंत्र रीतीनें अनेक चित्रे काढलीं. त्यांत बुद्ध चरित्रावरील कांहीं चित्रे फारच सुंदर वठलेली आहेत. 'महाभिनिष्क्रमण' व 'सागरकन्यका' हीं तेव्हांचीं यांचीं चित्रे फार प्रसिद्धी पावलीं.

यानंतर अजिण्ठा व रजपूत चित्रकलेची छाप यांच्यावर बसली. परंतु ओकाकुरांसारखे जपानी चित्रकार यांच्याकडे येऊन वारंवार पाहुणे म्हणून राहू लागतांच यांच्या चित्रावर जपानी छाप पडू लागली. 'चांदण्यांतील वाद्यवादन' व 'राणी' हीं यांचीं चित्रे या दृष्टीनें पाहण्यासारखी आहेत. यांचे प्रसिद्ध शिष्य पुढील होत.

१ सुरेंद्रनाथ गांगुली, २ नंदलाल बोस, ३ असितकुमार हलधर, ४ समरेंद्रनाथ गुप्त, ५ के. वेंकटप्पा, ६ हकीम अहमदखान, ७ ईश्वरीप्रसाद वर्मा (साहाय्यक).

बनारस घाट, जगन्नाथपुरीच्या देवाल्यांत ही व इतर अनेक सुंदर निसर्गरमणीय दृश्ये रेखाटणारे गगनेंद्रनाथ टागोर हे यांचे थोरले बंधु होत.

टागोर, महर्षि देवेन्द्रनाथ—(जन्म स. १८९७-मृत्यु स. १९०५) आदिब्रह्मो समाजांतील राममोहन राय यांचेनंतरचे एक प्रमुख आदर्श, सदाचारी, नीतिमतेचे पुरस्कर्ते, बंगाली भाषेतील सुप्रसिद्ध कवि व लेखक. यांच्या पित्याचे नांव द्वारकानाथ.

या ब्राह्मण जातीतील कोट्यधिश्याच्या मुलाचे बालपण आपल्या धार्मिक प्रवृत्तीच्या आजीच्या सहवासांत गेलें. सिद्धेश्वरी कालीमातेचे दर्शन घेण्याचा यांचा नेम तेव्हां कधीच चुकत नसे. यांचे शिक्षण हिंदु कॉलेजांत झालें. त्या ठिकाणी अज्ञेयवादाचा पगडा यांच्यावर बसला. या सुमारास यांच्या आजीने गंगेच्या किनारी हरिस्मरण करीत देह ठेवला. तेव्हां तर यांच्या जिज्ञासेला चालनाच मिळाली. ज्ञानाशिवाय सर्व व्यर्थ आहे असे यांना वाटून हे अगदी अस्वस्थ बनले. आणि आपले आश्रित पंडित श्यामचरण यांच्याकडून यांनी उपनिषदादि संस्कृत ग्रंथांचे अध्ययन केले. ब्राह्मधर्माचे विधिविधान व स्तोत्रपाठहि यांनी याच वेळीं ठरवून घेतले.

यांनी आपल्या इष्टमित्रांच्या सहकार्याने 'तत्त्वर्जिनी सभा' स्थापन केली (१८३९). तिचेच नांव पुढे तत्त्वबोधिनी असे करण्यांत आलें. उपनिषदांतील ज्ञानाचा प्रसार व धर्मजिज्ञासा वाढवावी अशा हेतूने तेथे मासिक व साप्ताहिक सभा भरत. तेथे पंडित रामचंद्र विद्यावागीश यांची प्रवचने होत. स्थापन झाल्यापासून दोन वर्षांच्या आंत त्या संस्थेकडे सर्वांचे लक्ष वेधून पांचशेपेक्षा अधिक मोठमोठाले लोक तिचे सभासद झाले. याशिवाय यांनी वेदपाठशाळा सुरू केली. पुढे यांनी ब्राह्मो समाजाच्या कामांत लक्ष घालण्याचे ठरवून हे त्याचे सभासद झाले (स. १८४३).

या वेळीं ब्राह्मो समाजांत विशेष शिस्त नव्हती. अवतार मानणे, शूद्रांच्यासमोर वेदपाठ करण्यास ब्राह्ममंदिरांत मनाई असणे, मूर्तिपूजा वगैरे प्रकार चालत. यांनी 'मी रोज भोजनापूर्वी गायत्री मंत्राने ब्रह्मोपासना करीन, मूर्तिपूजा करणार नाहीं, समाजास वर्गणी देईन, आणि राजा राममोहन राय यांनी उपदेशिलेल्या तत्त्वांप्रमाणे धर्माचरण करीन' अशा प्रतिज्ञालेखावर आचार्यासमोर सही करून दीक्षा घेण्याचा विधि सुरू केला.

या वेळीं तरी शिखासूत्राचा त्याग करावा लागे. गायत्री-मंत्राबद्दल पुढे दुसरे मंत्र घेण्यांत आले. प्रतिवर्षी घरांत होणाऱ्या दुर्गापूजेच्या वेळीं यांनी बाहेर प्रवासाला जावयाचा परिपाठ ठेवला आणि घरच्या लोकांना न दुखवितां दुर्गापूजेत भाग घेण्याचे ठाळले.

ब्राह्मसमाजाच्या शाखा काढण्याचा यांचेमुळे प्रयत्न होऊ लागला. नियमित ईश्वरोपासना, दीक्षाविधि व ब्राह्मधर्मग्रंथ या तीन महत्त्वाच्या सुधारणा राममोहनांच्या नंतर यांनी घडवून आणल्या (१८५०).

स. १८४५ च्या 'उन्हाळ्यांत मिशन'च्याचे पुढारी अलेक्झांडर डफ यांनी सुरू केलेल्या बाटवाबाटवीच्या प्रकाराची झळ यांच्या घराला लागली. डफना राममोहन राय यांनी उत्तेजन देऊन मदत केली होती; पण त्यांनी आपले कार्य प्रत्यक्ष सुरू करतांच यांच्यासारख्या साधुवृत्तीच्या व उदार गृहस्थासहि त्वेष आला. ब्राह्म व सनातनी हे सर्वच एक होऊन असा प्रकार पुनः होऊ नये म्हणून खळबळ होऊन उपाय योजण्यांत आले. बरीच मोठी रक्कम गोळा करून हिंदुहितार्थिविद्यालय नांवाची संस्था स्थापण्यांत आली.

या वेळीं परस्परांवर जी टीकेची झोड उठली तीत मिशनरींकडून वेदांची निंदा होतांच वेदांची तरफदारी करण्याचे काम यांच्यातर्फे राजनारायण बोस हे तत्त्वबोधिनी पत्रिकेतून करीत होते. पण वेदांच्या त्रिकालाबाधितत्वावर आपसांत यांच्यातच मतभेद सुरू झाला. तेव्हां यांनी चार विद्यार्थी काशीस वेद शिकण्यास पाठविले व स्वतःहि एकदां काशीस त्यांच्या निर्णयार्थ गेले. पण वेद हे अपौरुषेय व प्रमादातीत असल्याचे ठरेना (१८४७). उपनिषदांतील अद्वैतवादहि यांच्या पूज्यपूजक भावास विरोधक ठरल्याने हे आत्मप्रचीतीच्या शुद्ध बुद्धिवादी सिद्धान्तावर आले. तथापि यांचा ओढा वेदादि ग्रंथांकडेच असे.

यांचे वडील उदार व खार्चिक असल्याने त्यांना एक कोट रुपये कर्ज होतें. त्या कर्जाचा त्रास मुलांना होऊ नये म्हणून त्यांनी आपली मिळकत मुलांचे नावे ट्रस्ट करून सावकाराच्या तगाद्यापासून निर्वंध करून ठेवली होती. पण सावकारास अशा प्रकारे बुडविणे यांना पसंत नव्हतें. यांनी आपल्या मिळकतीची यादी करून तिचा लिलाव करून कर्जफेडीकरितां कोर्टांत दाखल केली. चुलता महाराजा रामनाथ व घरची मंडळी यांच्या विरोध व आकांतामुळे हे या निश्चयापासून ढळले नाहीत.

कोणाच्या घनाचा अपहार करून नये या ईशोपनिषदांतील शिकवणीचा यांच्यावर इतका परिणाम झाला होता. शेवटी सावकारांनीच या शीलसंपन्न घराण्याची मिळकत न विकता हस्तेबंदीने आपल्या रकमा परत घेतल्या. यांनी मात्र आपल्या वडिलांचेच कर्ज काय, पण धर्मार्थ कबूल केलेल्या देणग्याहि दिल्या. कांहीं देणग्यांची रक्कम देण्यास उशीर झाला तेव्हा यांनी त्या व्याजा-सुद्धा दिल्या.

वडिलांचे वर्षश्राद्ध करतांना ब्राह्मधर्माविषद्ध शालि-ग्रामाची पूजा वगैरे करावी लागेल म्हणून लोकांचा बहिष्कार पत्करून ते कृत्य करण्याचें काम यांनी आपला धाकटा बंधु गिरीन्द्र यावर सोंपविलें. अशा प्रकारे प्रत्येक परीक्षेच्या वेळी आपल्या निष्ठेला धक्का न लावतां हे उत्तीर्ण होत गेले आणि आपणाकडे अनुयायांचे व इतरांचे लक्ष यांनी वेधून घेतले.

ब्राह्मधर्माची व्यवस्थित मांडणी करण्याची कामगिरी यांच्याकडे आली. उपनिषदादि ग्रंथ यांच्या तत्त्वज्ञानाला पूर्णपणे पटण्यासारखे नव्हते म्हणून यांनी ईश्वरी कृपेने स्फुरलेली उपनिषदांतील कांहीं वाक्ये ब्राह्मधर्म म्हणून तीन तासांत सांगून लिहविली (१८४८). ही ईश्वरी प्रेरणा होती असें हे मानीत. अद्वैत, अवतार व माया यांना ब्राह्मधर्मात स्थान नव्हतें. मनुस्मृति वगैरे ग्रंथांच्या आधारें यांनी नीतिधर्माचाहि एक भाग त्यास जोडला. पण अशा प्रकारे तपशीलाच्या बाबतीत हे निश्चिती करून लागतांच यांचे तत्त्वज्ञान व आचार अशा दोन्हीला विरोधहि भरपूर होऊं लागला. परधर्मीय व स्वकीय यांच्या जोरकस हल्ल्यास उत्तर देण्याच्या बाबत यांचे थोर व्यक्तिमत्त्वच यांना फार उपयोगी पडलें. यांच्यानंतर केशवचंद्र सेन हे उदयास आले.

यांच्या आयुष्याचा पूर्वार्ध उलटल्यावर वानप्रस्था-श्रमाकरितां हे जागा शोधीत असतां कलकत्त्याच्या उत्तरेस बोलपूर नांवाच्या खेड्याजवळच सप्तपर्णीचीं दोनच झाडे असलेला एक उंचवटा यांना आढळला. तेथें ध्यानस्थ बसले असतां यांना शांति लाभली, म्हणून त्या जागेला शांतिनिकेतन असें नांव यांनी दिलें. तेथें यांनी आपल्या आयुष्याचा उत्तरार्ध म्हणजे सुमारे चाळीस वर्षे काढली.

आज शांतिनिकेतनामध्ये यांचे स्वतंत्र स्मारक म्हणून कांहीं उभारलेले नसले तरी एक संगमरवरी चबुतरा बांधला असून त्याच्यामार्गे ' तिनि आमार प्राणेर आराम,

मनेर आराम, आत्मार शान्ति ' वगैरे यांची आवडत वचनें कोरली आहेत. तसेंच एका फांदीवर ' करतां नामगान ' अशीं अक्षरे खोदली आहेत.

यांचे थोरले चिरंजीव द्विजेन्द्रनाथ हे बंगाली भाषेतील सुप्रसिद्ध कवि असून स्वप्नप्रयाण, ब्राह्मधर्म (यांच्य ग्रंथांचा पद्यमय अनुवाद), मेघदूत व गुम्फाक्रमण इत्यादि त्यांचे काव्यग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. यांचे दुसरे चिरंजीव सत्येन्द्रनाथ हे आय. सी. एस. असून त्यांनी बंगालीमध्ये तुकारामाचा गाथा, यांच्या आत्मचरित्राचे भाषांतर व ब्राह्मगीते प्रसिद्ध केली आहेत. यांचे तृतीय चिरंजीव रवीन्द्रनाथ.

यांचे वाङ्मय—१ ब्राह्मधर्म (पूर्वार्ध-ईश्वरगुणवर्णन उत्तरार्ध-नैतिक तत्त्वे १८७०), २ ब्राह्मकरार, ३ आत्म चरित्र, ४ मासिक-तत्त्वबोधिर्नोपत्रिका.

टागोर, रवीन्द्रनाथ— (जन्म स. १८६१ मे ६-मृत्यु स. १९४१ ऑगस्ट ७) जगप्रसिद्ध हिंदी कवि आणि एका अभिनव तत्त्वज्ञानाचे पुरस्कर्ते. आधुनिक कालांत जागतिक प्रसिद्धि मिळविणाऱ्या भारतीय व्यक्तीत यांच्याबरोबर फक्त म. गांधींचे नांव सांगतां येईल प्राचीन ऋषींची उज्ज्वल परंपरा आणि आधुनिक जगातील नावीन्य यांचा मनोहर संगम यांच्यांत आढले.

यांचे घराणें मूळ बंद्योपाध्याय नांवानें प्रसिद्ध असणाऱ्या बंगाली ब्राह्मणाचें. हेंच नांव इंग्रजी उच्चारानुसार बानर्जी या नांवानें सध्यां प्रसिद्ध आहे. हे बंगाल्यांतील फार जुनें घराणें असून इसवी सनाच्या आठव्या शतकांत यांचे पश्चिम बंगाल्यांत वास्तव्य झालें. ठाकूर या नांवानें हें सतराव्या शतकांत ओळखलें जाऊं लागलें. ऐतिहासिक कालांत यांचे घराणें मुसलमानांबरोबर जेवळें म्हणून तें इतर ब्राह्मणांनीं बहिष्कृत केलें. तेव्हांपासून यांचे घराणें ' पिरिलिज ' (Pirilis) या हीनतादर्शक नांवानें संबोधिलें जाऊं लागलें. यांचे अजोबा द्वारकानाथ यांनीहि समुद्रगमन करून जुन्या कर्मठपणाला धक्का दिला. पण ते सौम्य प्रवृत्तीचे व आदर्श चारित्र्याचे असल्यानें त्यांना महर्षि अशा शब्दानें गौरविलें जाई. यांचे वडील देवेन्द्रनाथ व बन्धु द्विजेन्द्रनाथ, ज्योतिरिन्द्र व सत्येन्द्रनाथ हे सर्वच विद्या, कला व आचार या दृष्टीनें विशेष प्रकारचे लोक होते. वडील आणि अजोबा हे राजा राममोहन राय यांनी स्थापन केलेल्या ब्राह्मसमाजाचे पुरस्कर्ते होते.

यांचा जन्म कलकत्त्याच्या जोडासाँको विभागांत झाला. आईचा वियोग लहानपणीच झाला आणि वडिलांचीहि यांच्यावर देखरेख नव्हती. यांचे बालपण नोकरांच्या व्यवस्थेतच पार पडले. शाळेविषयी यांना पहिल्यापासून तिढकारा होता, त्यामुळे यांचे शिक्षण घरीच झाले.

यांच्या वडिलांना प्रवासाचा नाद होता. ते यांना प्रवासांत बरोबर घेत. त्यांच्याबरोबर १८७७ साली प्रथम हे इंग्लंडला गेले. तेथे ब्राइटन स्कूलमध्ये कांही दिवस व लंडनच्या युनिव्हर्सिटी कॉलेजमध्ये अभ्यास केल्यावर हे हिंदुस्थानांत परत आले. १८९० साली कायद्याचा अभ्यास करण्याकरितां हे इंग्लंडला गेले होते. पण कायद्यांत यांचे मन रमले नाही.

हे चालू आणि लिहू बरोबरच लागले. वयाच्या पंधराव्या वर्षापासून यांच्या कविता छापून प्रसिद्ध होऊ लागल्या. १७ व्या वर्षापर्यंत सात हजार ओळी कविता व तसेच गद्यलेखन यांनी प्रसिद्ध केले.

यांना यांच्या २० व्या वर्षाच्या आंतच एका गूढ व दिव्य प्रकाशाचा साक्षात्कार झाल्याचे हे सांगत. असा साक्षात्कार यांना अनेक वेळां झाला. हे लिहितात— 'एका सकाळी उगवत्या सूर्याकडे पाहत असतां माझ्या डोळ्यांवरून एक आच्छादन दूर झाले. एकावर एक येणाऱ्या प्रकाशकिरणांच्या लाटांनी जग भरून गेले. त्यामुळे माझ्या मनांतील उद्विग्नता व निराशा यांचा नाश झाला, आणि मला जग पूर्ववत् दिसू लागले.'

याच सुमारास यांचा व बंकिमचंद्र चतर्जीचा परिचय झाला; पण यांच्या सुधारक मतांमुळे तो टिकू शकला नाही. यांच्या वडील बंधूंच्या पत्नीच्या मृत्यूमुळे यांच्या काव्यांत मरणविषयक कल्पना येऊ लागल्या. गाझी-पूरला 'मानसी' लिहून हे शिल्लडला गेले व आपल्या जमिनदारीची व्यवस्था पाहू लागले. तेथे यांचा निसर्गाशी निकट संबंध येऊन यांच्या प्रतिभेचा विकास झाला. त्या वेळचे यांचे गद्य व पद्य 'साधना' या नियत-कालिकांत प्रसिद्ध होत असे (१८८७). १८९६ साली 'साधना' बरीच वर्षे चालून बंद पडली.

१९१२ साली हे इंग्लंडमध्ये पोचले, तेव्हां यीट्स, स्टॅफोर्ड ब्रुक, नेविहन्सन यांच्यासारख्यांशी यांचा परिचय झाला. यांच्या इंग्रजीत भाषान्तर केलेल्या बंगाली कविता वाचून यांच्या कवितांतील महान् सौंदर्याची त्यांना कल्पना आली. याच वेळी यांच्या कवितांना इंग्लिश प्रकाशक भेटला. पूर्वी बंगालीत

'गीताञ्जलि' प्रसिद्ध झाली होती. त्या वेळी तिच्याकडे कोणाचे फारसे लक्ष वेधले नव्हते. पण आतां तिची एक सुधारलेली आवृत्ति इंग्रजी वाचकांकरितां मुहाम काढण्यांत आली. तिला सुप्रसिद्ध आयरिश महाकवि यीट्स यांची गुणग्रहणपर प्रस्तावना जोडण्यांत आली. बंगालीतील गीताञ्जलीस दुसऱ्या आवृत्तीचाहि योग आला नव्हता तेव्हां इंग्रजी प्रतीच्या डझनावारी आवृत्त्या निघाल्या. सदासर्वकाळ असमाधानाच्या आणि अपूर्ण-तेच्या मृगजलामागे धांवणाऱ्या पाश्चात्यांना गीताञ्जली-तील समाधान आणि शान्ति यांच्या मधुर संदेशाने वेढे केले. बसल्याजागी समाधान आणि तृप्ति देणारा भक्तिमार्ग रणकुंडांत होरपळणाऱ्यांना ईश्वरी देणगी वाटला, आणि गीताञ्जलीवर पाश्चात्य वाचकांच्या उज्या पडल्या. फिट्झजिराल्डच्या उमर खय्यामनंतर पौर्वात्य कवींच्या ग्रंथाला इतकी प्रचंड मागणी पुनः याच वेळी आली. तेथून अमेरिकाला जाऊन हे हिंदुस्थानांत पोचले तेव्हां यांना वरील काव्याबद्दल १९१३ सालचे वाङ्मय विभागाचे 'नोबेल प्राइझ' दिल्याचे जाहीर झाले आणि यांच्याकडे जगप्रसिद्ध महाकवि म्हणून लोक पाहू लागले. कलकत्ता विश्वविद्यालयानेहि यांचा गौरव करण्याची संधि साधली. ब्रिटिश सरकारने यांना 'सर' पदवी देऊन गौरविले (१९१४). याच वेळी यांची 'गार्डनर', 'दि क्रेसेन्ट मून', 'दि सायकल ऑफ सिंग', 'दि होम अँड दि वर्ल्ड', 'बालक' ही मोठमोठी पुस्तके प्रसिद्ध झाली आणि यांचा कीर्तिसूर्य आपला प्रभाव जगभर गाजवू लागला.

१९१६ साली अमेरिकेंत नॅशनलिझम (राष्ट्रवाद) व पर्सनॅलिटी (व्यक्तिमत्त्व) यांवर यांची व्याख्याने झाली. सगळ्या जगांतील विश्वविद्यालयांतून यांना निमंत्रणे येऊ लागली. १९२०-३० या काळांत युरोप, अमेरिका व आशियांतील देश यांत यांनी सात दौरे काढले. या दौऱ्यांत नोबेल प्राइझ मिळाल्यापेक्षांहि यांचा अधिक गौरव झाला.

या प्रवासांत यांची भूमिका नवा संदेश देणाऱ्या प्रेषिताची होती. युरोप हा केवळ जगाला नव्या ज्ञानाचा संदेश देणारा नसून जगाकडूनहि युरोपला पुष्कळ शिकण्यासारखे आहे. पूर्व आणि पश्चिम सांस्कृतिक दृष्ट्या एक झाल्यासच खऱ्या संस्कृतीचा उदय होईल, तोंपर्यंत युरोपीय संस्कृति अपूर्ण राहील अशा आत्मविश्वासपूर्ण प्रवागने यांची युरोपयात्रा अत्यंत प्रभावशाली आणि नवा प्रकाश देणारी झाली. यांनी आपल्या अनुकरणा-

पासून पूर्ण अलिप्त असणाऱ्या पोषाख, भाषा, तत्त्वज्ञान वगैरेनीं सर्वांचे लक्ष आपणाकडे वेधून घेतले. रशियांत 'मनुष्यधर्म' या विषयावर व्याख्याने झाल्यावर हे हिंदुस्थानाकडे परत वळले.

यानंतर यांचा सत्तरावा वाढदिवस मोठ्या समारंभाने साजरा झाला. कलकत्त्याच्या टाउन हॉलमध्ये सर्व प्रतिष्ठित व्यक्ति एकत्र झाल्या. प्रथम यांना चांदीच्या पात्रांत अर्घ्य, नंतर गळ्यांत सोन्याची साखळी व हार अर्पण करण्यांत आला. तसेंच सोन्याच्या ताटांत एक मूल्यवान् सुवर्णकमल नि हत्तीच्या दांतावर लिहिलेलें अभिनंदनपत्र आणि जगांतील विख्यात लेखक आइन्स्टिन, हिन्‍रिच मॅन, बर्ट्रान्ड रसेल वगैरेनीं लेख लिहिलेला Golden Book of Tagore हा ग्रंथ अर्पण करण्यांत आला.

बोलपूरपासून दोन मैलांवर असणारे 'शांतिनिकेतन' हा यांच्या कल्पनेचा यांच्या काव्यवाङ्मयापेक्षांहि मनोहर असा विलास आहे. या संस्थेचे हें नांव किंवा जागा जरी यांच्या वडिलांनी शोधली (१८५५) असली तरी प्राचीन हिंदुस्थानांतील आश्रमांतील गांभीर्याच्या साहाय्याने तत्रस्थ तरुणांची वृत्ति सौंदर्य व देव यांविषयी जागृत करण्याची कल्पना यांची आहे (१९०१). म्हणूनच या संस्थेत धर्मशिक्षणावर यांनी जोर न देतां शुद्ध व उदात्त वातावरणावर विशेष भर दिला. प्रवेश परीक्षेपर्यंतच्या सर्वसाधारण अभ्यासक्रमाला सकाळ-संध्याकाळ प्रार्थना, गुरुवारी प्रवचन व सुट्टीच्या दिवशी मुकुट, वसंतोत्सव, फाल्गुनी यांसारख्या यांनीच लिहिलेल्या नाटिकांचा प्रयोग असा कार्यक्रम यांनी आंखला व तो विद्यार्थी वर्गांत इतका लोकप्रिय झाला की केवळ पांच विद्यार्थ्यांपासून सुरुवात झालेल्या या आश्रमांत पुढे दोनशें विद्यार्थी शिकू लागले. आश्रमांतील सुरुवातीचे शिक्षक ब्रह्मबांधव व रेवाचंद होते. परंतु त्यांचे बरोबरच यांचे परदेशी मित्र सी. एफ. ऍड्ज्यूज व डब्ल्यू. डब्ल्यू. पीअर्सन हेहि शिक्षकांचे काम करीत.

परंतु शांतिनिकेतनाची कल्पना कितीहि आकर्षक असली तरी तिची सर्व सिद्धता, तेथील सर्व खर्च चालविण्याची यांची तयारी, यांनी दिलेल्या नोबेल प्राइझचे सव्वा लक्ष रुपये, यांची जागतिक प्रसिद्धि व विशेषतः गुरुदेव या यांच्या तेथील पदवीला साजेशा व्यक्तिमत्त्वा-मुळेच होऊ शकली. साधेपणा, सौंदर्यदृष्टि व विशेषपणा यांच्या बोलण्याचालण्यांतच काय पण साध्या पोषाखांतहि

दिसून येई. लांब केश, विशाल पांढरी दाढी, कफनी, खडावा इत्यादि बाह्य गोष्टींबरोबरच एकान्तवास, सृष्टि-सौंदर्याची आवड, ईश्वरनिष्ठा, सदाचार व गूढसंशोधन या यांच्या गुणांमुळेच यांची आश्रमाची कल्पना यशस्वी होऊ शकली व विश्वभारती विश्वविद्यालयाच्या स्थापनेने तर यांच्या यशस्वितेने अत्युच्च शिखर गाठले. शांतिनिकेतनाच्या आवारांतील 'उत्तरायण' या वसतिस्थानांत हे व वेणुकुंजांत सी. एफ. ऍड्ज्यूज हे राहत.

पहिल्या महायुद्धाच्या वेळीं भौगोलिक अडथळे दूर करून मनुष्य प्राणी एकत्र आला तरी त्यांचे धार्मिक, सामाजिक व राजकीय भेद दूर न करतां आल्याने वैरभाव कमी न होतां अधिकच वाढला. तो भेदभाव कमी करून मायभूमीचा उद्धार करावा म्हणून यांनी या संस्थेची उभारणी केली. पौर्वात्य संस्कृतीच्या अध्ययनाचे केन्द्र निर्माण करावे आणि पूर्वीच्या कालीं भिन्न संस्कृतींच्या लोकांचा समन्वय करण्याचे काम जसे भारतीय संस्कृतीने केले तसे आजहि करावे, राजकाय उलाढालीपेक्षां समन्वयवादी नानक, कबीर वगैरेना जन्म देणारी भारतभूच या कामाला अधिक योग्य असल्याने पूर्व-पश्चिम-संयोग साधावा या हेतूने यांनी या विद्यापीठाची उभारणी केली (१९२१). याचे मुख्य उद्देश—१ सृष्टीच्या अवलोकनाने सत्याचा शोध करावा, २ जगांत विश्वबंधुत्वाची भावना वाढवावी, ३ पौर्वात्य व पाश्चात्य संस्कृतीचा सुंदर मिलाफ व्हावा, ४ जगांत शांतता राहिल अशी समाजरचना करावी. या विद्यापीठाचे पथभवन, शिक्षाभवन, विद्याभवन व विश्वभारती संमिलनी अशा एकीपेक्षां एक श्रेष्ठ पांच शाखा आहेत. या संस्थेचे अध्यक्ष हे होते. येथे प्रत्येक धर्माच्या अनुयायांचा मठ स्थापण्यांत आला असून त्या त्या धर्माच्या वाङ्मयाची पुस्तके मिळण्याचीहि सोय करण्यांत आली आहे. तेथे ग्रंथ मूळ भाषेतून वाचण्यावर कटाक्ष असतो.

येथील अभ्यासक्रमांत— १ खेड्यांची पुनर्घटना, २ संस्कृत वाङ्मय, ३ बौद्ध तत्त्वज्ञान, ४ हिंदुस्थानांतील प्रमुख भाषा, ५ कला व संगीत, ६ आंग्ल वाङ्मय व युरोपिय संस्कृति अशा विषयांचा समावेश असून संशोधनकार्यासहि उत्तेजन मिळते. या संस्थेत नारीविभाग म्हणून स्त्रीशिक्षणाची स्वतंत्र शाखा व सुरूल येथे श्रीनिकेतन नामक शेतकीच्या प्रयोगाची व शिक्षणाची एक संस्था आहे. या सर्व संस्थांचा समावेश आतां

विश्वभारती या विराट संस्थेत होतो व तेथे आतांपर्यंत या कार्यासाठी लक्षावधि रुपये खर्च झाले आहेत.

या विद्यापीठाचा लाभ घेण्यासाठी पाश्चात्य देशांतील अनेक विद्वान् लोक येत. प्राग विद्यापीठाचे संस्कृत पंडित विंटरनिट्झ, पॅरिसचे डॉ. सिल्वन लेव्ही, विहिएन्ना विद्यापीठाचे डॉ. जीजर तसेंच चीन तिबेटमधील कांहीं पंडित येथे येऊन गेले व त्यांच्या विचार-विनिमयाचा फायदा येथील प्रौढ विद्यार्थ्यांना झाला.

सुमारे ३००० कविता, ५० कलात्मक वाङ्मयीन व धार्मिक निबंधसंग्रह, ३८ नाटके, ३५ राजकीय पुस्तके, १९ कथासंग्रह व कादंबऱ्या इतके विपुल व विविध वाङ्मय यांनी बंगाली भाषेत निर्माण केले आहे. यांपैकी बहुतेक सर्व पुस्तकांची भाषांतरे इंग्लिश भाषेत झालेली आहेत. यांच्या गीताञ्जलीचा तर इंग्रजी, फ्रेंच, जर्मन, हिब्रु, स्वीडिश, डॅनिश, डच, इटालियन, झेक, स्पॅनिश, जुगो-स्लाव्ह, लॅटव्हियन, इस्टोव्हियन, रशियन या पाश्चात्य व हिंदी, मराठी, तामीळ, कानडी इत्यादि देशी भाषांत अनुवाद झाला आहे. इतकी लोकप्रियता जगांतील कोणाहि ग्रंथकाराला सध्याच्या कालांत लाभलेली नाही.

यांच्या गीताञ्जलिप्रमाणेच यांची शिशुगीते व लघुकथा स्वभावांतील सूक्ष्म छटा व्यक्त करण्याच्या दृष्टीने उत्कृष्ट समजण्यांत येतात. यांनी बंगाली भाषेला सोपे व घरगुती वळण दिले असले तरी लौकिक घरगुती भाषा ग्रंथांत वापरण्याची यांची लकब नापसंत असणाराहि फार मोठा वर्ग आहे.

यांच्या या साहित्यिक पर्वतापुढे यांच्या इतर चळवळी रजःकणाप्रमाणे वाटण्याचा संभव आहे. परंतु गायक, अभिनयपटु, स्वररचनाकार, शिक्षक, वक्ते, सौंदर्योपासक व मुख्यतः चित्रकार हे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे आणखी कांहीं महत्त्वाचे पैलू आहेत. चित्रकलेच्या बाबतींत तर यांनी वयाच्या अडसष्टाव्या वर्षी सुरुवात केली व मॉस्को, बर्लिन, म्युनिक, पॅरिस, बर्मिगहॅम, न्यूयॉर्क यांसारख्या मोठमोठ्या शहरी आपल्या चित्रांची प्रदर्शने भरवून जगाच्या सर्व भागांतून वाहवा मिळवली.

यांचा भर मानसिक क्रान्तीवर होता तरी यांच्या चारित्र्यांत राजकारणालाहि महत्त्वाचे स्थान आहे. ज्या ज्या वेळी देशांत राजकीय चळवळीला महत्त्व आले तेव्हा तेव्हा यांना तीत भाग घेतल्याशिवाय दूर राहता आलेले नाही. बंगालच्या फाळणीमुळे उत्पन्न

झालेल्या खळबळीत यांनी महत्त्वाचा भाग घेतला, असंख्य लेख लिहिले, व्याख्याने दिली, राष्ट्रीय शाळांना उत्तेजन दिले व खेडेगांवांत समित्या स्थापन केल्या. यांनी केलेली पद्ये त्या वेळी सर्वत्र गायली जाऊ लागली. पण हे जो जो अशा चळवळीत गुरफटून लागले तो तो यांना राजकारणी लोकांच्या झुळक भानगडीचा वीट येऊ लागला व यांनी त्या चळवळीतून आपले अंग काढून घेतले आणि हे पुनः शान्तिनिकेतनांत येऊन आपले एकान्तवासांतील आयुष्य कटू लागले. चळवळीत पडल्याने तेथे यांच्यावर पोलिसांची देखरेख होतीच. शिवाय देशभक्तांच्या शिव्याशापांची लाखोली यांना सोसावी लागली ती निराळीच. १९११ साली ब्राह्मसमाजाच्या अनेक शाखांत एकीकरण करण्याचा यांनी प्रयत्न केला तोहि असाच वाया गेला.

पण पुढे जालियनवाला बागेंत झालेल्या कत्तलीने अस्वस्थ होऊन यांनी आपली 'सर' ही पदवी परत केली. अशा तऱ्हेने इच्छा नसतांना हे परत राजकारणाकडे ओढले गेले. त्या वेळच्या असहकाराच्या जमान्यांतील चरखा, खादी वगैरे गोष्टीविरुद्ध यांनी मॉडर्न रिव्ह्यूंत लेख लिहिले. परंतु म. गांधींचे जीवित विभक्त मतदार-संघांमुळे धोक्यांत आलेले पाहतांच हा वृद्ध महाकवि येरवड्याच्या तुडंगांत दाखल झाला व यांनी म्हटलेल्या गीताञ्जलीच्या प्रार्थनेतच गांधीजींचा उपास सुटला.

यांच्या काव्यांत व्यावहारिक स्वरूपांतील वर्णन चालू असतां आध्यात्मिक किंवा रहस्ययुक्त अशा अज्ञात तत्त्वांकडे लक्ष खेचले जाते. यांचा हेतु त्याच अज्ञात असणाऱ्या सौंदर्यमय व रहस्ययुक्त शक्तीकडे लक्ष खेचण्याचा असतो. फक्त त्याला साधन म्हणून हे व्यवहाराचा आश्रय करतात. सर्व सृष्टीत यांना एका विशिष्ट शक्तीच्या छायेचा आभास होत असतो आणि तो व्यक्त करण्याकरितां हे लिहिण्यास आरंभ करतात. त्या गूढ असणाऱ्या अज्ञात वस्तूला छाया, रहस्य किंवा अध्यात्म यांपैकी कोणत्याहि शब्दाने संबोधितां येईल. तथापि या प्रत्येक वादांतील गूढतेत अधिक स्पष्टता येत जाते. यांच्या काव्यांत तिन्ही प्रकार आढळतात. यांच्या काव्यांत सौंदर्यमय मधुर तत्त्वाचा आभास नेहमीच होतो, पण ईश्वरविषयक स्पष्ट भावनाहि पुष्कळ ठिकाणी व्यक्त केली जाते. पूर्वीचे ज्ञानदास व कबीर हे दोन कवि अशा प्रकारचे होऊन गेले. त्यांपैकी व्यावहारिक काव्य करून ईश्वराकडे संकेत करणाऱ्या

कबीरापासून आपणास स्फूर्ति मिळाल्याचें यांनीं कबूलच केलें आहे.

परंतु यापेक्षांहि श्रेष्ठ अशा एका नव्या जागतिक समाजरचनेचा पाया घालणारे म्हणून यांच्या कार्याकडे पाहिलें पाहिजे. यांना स्फूर्ति रामायण, महाभारत रचणारे वाल्मीकि, व्यास हे संस्कृत भाषेतील महाकवि, मध्ययुगांतील वैष्णव साधुकवि, विश्वकुटुंबवादी नानक-कबीर वगैरे तत्त्वज्ञानी यांच्यापासून मिळाली. बहुजन-समाजाला भारून टाकणारी धार्मिक उत्कटता यांच्या-पार्शी आहे, तसेंच उपनिषदांतील साध्या व सुटसुटीत तत्त्वज्ञानाचा व जीवनाचा आदर्श यांच्यापुढें आहे. सध्यांच्या कालांतील महापुरुष होण्यापेक्षां भविष्य-कालाचे युगप्रवर्तक होण्याची महत्त्वाकांक्षा यांच्यांत स्पष्ट दिसते. यांचें तत्त्वज्ञानहि स्वतंत्र व नवें आहे.

यांच्या बंगाली भाषेतील राष्ट्रगीताची कांहीं कडवी पुढें नमुन्यादाखल दिली आहेत.

जन-गण-मन-अधिनायक

जय हे भारत भाग्यविधाता

पंजाब सिंध गुजरात

मराठा द्राविड उत्कल वंग

विन्ध्य हिमाचल यमुना गंगा

उच्छल जलधि तरंग

तव शुभनामे जागे

तव शुभ आशिष मागे

गाये तव जयगाथा

जनगण मंगलदायक जय हे

भारत भाग्यविधाता

जय हे, जय हे, जय हे,

जय जय जय जय हे ॥

पतन अभ्युदय बंधुर पंथा,

युग युग धावित यात्री,

हे चिरसारथी, तव रथचक्रे

मुखरित पथ दिन रात्री

दारुण विप्लव माझे

तव शंखध्वनि वाजे

भव संकट दुखत्राता

जनगण पथ-परिचायक

जय हे भारत भाग्यविधाता.

यांचें इंग्रजी भाषेतील स्वतंत्र व अनुवादलेले वाङ्मय-काव्ये : (1) Morning Songs, (2) The Love of Rahu, in Pictures and Songs, (3) Manasi, (4) Sonar Tari, (5) Sharps and Flats, (6) Naivedya, (7) Balak, (8) Gitanjali, (9) Gardener (1913), (10) Fruit Gathering, (11) The Crescent Moon, (12) The Fugitive इत्यादि.

नाटके : (1) Nature's Revenge, (2) Sacrifice, (3) Autumn Festival, (4) The King of the Dark Chamber, (5) The Post Office, (6) Red Oleanders, (7) Sannyasi, (8) Chitra (1913) इत्यादि.

व्याख्याने : (1) Nationalism (जपान १९१६), (2) Personality (अमेरिका १९१६), (3) Talks in China (1924), (4) The Religion of Man (हिबर्ट लेक्चर्स, रशिया १९३१) इत्यादि.

कादंबऱ्या : (1) The Home and the World, (१९१९), (2) The Wreck (नौका डुबी १९२१), (3) Gora (1924) इत्यादि.

गोष्टी : (1) Hungry Stones and Other Stories (1915), (2) Mashi and Other Stories (1918), (3) Stories from Tagore (1918), (4) Glimpses of Bengal (1921) इत्यादि.

इतर : (1) My Reminiscences (1917), (2) Creative Unity (1922), (3) Letters from Abroad (1923), (4) Letters to a Friend (1929), (5) Thoughts from Tagore (1929) इत्यादि.

टाटा, जमशेदजी नसरवानजी—(जन्म स. १८३९—मृत्यु स. १९०४ मे १०; नौहियम, जर्मनी) जगप्रसिद्ध हिन्दी व्यापारी, कारखानदार, दानशूर व देशभक्त.

यांचा जन्म नवसरी येथे एका मध्यम स्थितीच्या पारशी कुलीन घराण्यांत झाला. तेथे शिक्षणाची विशेष सोय नसल्याने यांना तेराव्या वर्षी मुंबईस पाठविण्यांत आले. तेथे यांनी १८५८ पर्यंत 'एलिफन्स्टन इन्स्टिट्यूशन' मध्ये शिक्षण घेतले.

हिंदुस्थानांत ब्रिटिशांचा प्रथम विशेष संबंध पारशी

लोकांशीं आला. त्यांनी त्याचा फायदा चांगला घेतला. यांच्या वडिलांची मुंबईस व्यापारी पेढी होती. तिच्याशी प्रेमचंद रायचंद यांचा विशेष संबंध होता. त्यांनी पर्शियन वॉरमध्ये बुशायरमधील सैन्यास मालाचा पुरवठा करून चांगला पैसा कमाविला.

यांचे वडील चीनशीं अफूचा व्यापार करीत होते. त्यांना त्यांत चांगला फायदा मिळून घरची सांपत्तिक स्थिति सुधारली. हे आपल्या बापाच्या धंद्यांत लक्ष घालून व्यापाराचे शिक्षण घेत होते. तेथून एकदां संधि येतांच हे शांघाय हाँगकाँगकडे गेले आणि चीनशीं व्यापार करण्याकरितां आवश्यक असणारे ज्ञान यांनी संपादन केले. तेथेच यांनी जमशेदजी अरदेसर अँड को. या व्यापारी संस्थेची स्थापना केली (१८९१).

तेथून हे परत आले तेव्हां अमेरिकेंत लोकयुद्ध (सिव्हिल वॉर) सुरू झाले. या वेळीं हिंदुस्थानांतील कापसास अफाट भाव आला. लढाई संपतांच ही स्थिति पालटली आणि यांची आर्थिक स्थिति खालावली. इंग्लंडच्या जामिनकीच्या बाबतींत यांना अत्यंत वाईट अनुभव आले आणि सुस्थिर आर्थिक स्थितीचे महत्त्व यांच्या चांगले ध्यानीं आले.

नंतर झालेल्या अबिसिनियन वॉरमध्ये मालपुरवठा करण्याच्या काँट्रॅक्टमध्ये यांना पुनः चांगला पैसा मिळाला. तेव्हां हे यंत्रकलेचे ज्ञान मिळविण्याकरितां इंग्लंडांत मॅचेस्टर येथे गेले (१८९५) व परत हिंदुस्थानांत आले. येथे आल्यावर मुंबईस गिरणी न काढतां अनेक मित्रांचा विरोध पत्करूनहि नागपूर येथे यांनी 'एम्प्रेस मिल' काढली (१८७७) आणि ती कल्पना इतकी यशस्वी झाली की, शंभर टक्के नफा वांटण्याच्या यांच्या स्वप्नाने शेंकडा ३२० पर्यंत नफा भागीदारांना देण्यापर्यंत मजल गांठली (१९२०). कुर्ला व अहमदाबाद येथील जुन्या गिरण्या नव्या करण्याचे नादाने यांचे पुष्कळ श्रम वायां गेले. जुन्या गिरण्यांचा जम बसविण्यापेक्षां नवीन गिरणी काढणे श्रेयस्कर असते हे तत्त्व यांना पुढे अनुभवाने कळून आले. पुढे 'स्वदेशी मिल' ही नवी गिरणी सुरू करून आणि 'धरमसी मिल' विकत घेऊन यांनी या धंद्यांत सारखी प्रगति चालू ठेवली. कापूस कातण्याच्या व विणण्याच्या यंत्रांमधील नवीन नवीन शोधांकडे लक्ष ठेवून यांनी आपल्या गिरण्यांत सतत सुधारणा केली. येथील कापसाच्या लागवडींत लक्ष

घालून लांब धाग्याचा कापूस निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. बाजारपेठांत इतरापेक्षां आपले कापड स्वस्त कसे विकतां येईल इकडेहि यांचे लक्ष असे. १८९५ साल हे यांच्या वाढत्या उद्योगधंद्यांत व व्यापारांत अतिशय भरभराटीचे गेले.

यांची खरी कर्तबगारी मुंबईला हल्लीचे रूप देण्यांत आहे. पूर्वी मुंबई ही अनेक बेटांत विभागली होती. शिवाय सर्वत्र दलदल असे. अशा वेळीं तेथील जमीन कोण विकत घेणार ? पण हे बिनधोकपणे पुढे येत आणि तेथील जमिनी खरेदी करून त्यावर इमारती उठवीत. मुंबईच्या उज्वल भविष्यकाळाची यांना कल्पना आलेली असल्याने यांनी आजच्या भव्य मुंबईचा पाया घातला आणि कोट्यवधी रुपये कमाविले. मुंबईच्या प्रत्येक भागांत आज यांनी बांधलेल्या इमारती यांच्या व्यापक दृष्टिकोनाची कल्पना देण्यास समर्थ आहेत.

परंतु या गोष्टी यांच्या चिरंजीवाच्या हातून पुढे घडून आलेल्या महान् उद्योगाची केवळ पूर्वचिन्ह होती. यांच्या योजकतेमुळे बंगलोरची संस्था, जमशेदपूर येथील लोखंडाचा कारखाना व इलेक्ट्रिक वर्क्स हे महान् उद्योग निर्माण झाले.

हिंदुस्थानांतील कारकुनी व नोकरी पेशांचे शिक्षण यांना प्रथमपासूनच नापसंत होते. त्यांतच 'जर हिंदी विश्वविद्यालये ही केवळ परीक्षा घेणारी यंत्रे बनतील तर उच्च शिक्षणाची वाढ हिंदुस्थानांत होणे अशक्य आहे' या लॉर्ड रे यांच्या कुत्सित उद्गारांची भर पडली व या आक्षेपाला उत्तर म्हणून यांनी Indian Institute of Science काढण्याचे ठरविले. यासाठी संशोधनात्मक व शास्त्रीय दृष्टि याची म्हणून प्रो. बी. जे. पादशहा यांना बाल्टिमोर येथील जॉन्स हॉफकिन्स इन्स्टिट्यूटमध्ये यांनी पाठविले व हिंदुस्थानांतील शास्त्रीय शिक्षणाच्या उन्नतीसाठी ३० लाख रुपये काढून ठेवले. परंतु हे कार्य यांच्या हयातींत सिद्धीस गेले नाही. यांच्या मृत्यूनंतर यांच्या मुलाने ही रक्कम त्याच कार्याप्रित्यर्थ देण्याचे ठरविले. सरकारने त्यांत भर घातली व म्हैसूरच्या महाराजांनी त्यांत आणखी द्रव्याची भर घालून आपल्या संस्थानांत जागा दिली. सन १९११ मध्ये बंगलोर स्टेशनजवळ या कार्याच्या इमारतीचा पाया घालण्यांत आला व या संस्थेत जनरल अँड अलाइड केमिस्ट्री, इलेक्ट्रो-टेक्नॉलजी व ऑर्गेनिक केमिस्ट्रीकरितां विद्यार्थी घेण्यांत येऊ लागले. Indian

Institute of Science ही संस्था आता जगाच्या पूर्वभागांतील अग्रेसर संस्था ठरली आहे.

यांचा दुसरा उद्योग लोखंडी कारखान्याचा होय. अर्थशास्त्रीय चक्र चालू राहण्यांत या धंद्याची असणारी आवश्यकता यांच्या बरेच दिवसांपासून ध्यानांत आली होती. त्यामुळे या दृष्टीने होणाऱ्या प्रत्येक हालचालीकडे यांचे लक्ष असे. यांच्या आधी बरेच दिवस कुलटीला लोखंड तयार होत असे. पण पोलाद करण्यांत कोणालाहि कधीच यश आले नाही. त्याकरितां परदेशी वस्तु आणणे अपरिहार्य असे. याच सुमारास कोसिपूरच्या मेजर महोन नांवाच्या सरकारी अधिकाऱ्याने एक रिपोर्ट प्रसिद्ध केला. त्यांत बंगालमध्ये लोखंड व पोलाद यांच्या निर्मितीकरितां मोठ्या प्रमाणावर व आधुनिक पद्धत्यनुसार कारखान्यांची शक्यता प्रतिपादिली. तदनुसार यांनी शास्त्रीय ज्ञान संपादन करवून संशोधन करविले व अखेर दोराब टाटा यांनी आपले प्रस्तरशास्त्रज्ञ प्रमथनाथ बोस यांचे साहाय्याने बंगालमध्ये लोखंडाच्या टॅक्झांचा शोध लावला. यासाठी यांनी स्वतःचे व लोकांचे असे १,६३०,००० पौंड भांडवल त्यांत गुंतविले. पुढे ते कमी पडू लागतांच आणखी ४००,००० पौंड ग्वाल्हेरच्या सहाराजांनी दिले व या प्रचंड कामास सुरुवात झाली. एंजिनियर प्रथम प्रथम तेथे गेले तेव्हां तेथे काट्यांची व झुडपांची जंगले होती. पण आज त्या ठिकाणी टाटा आयर्न अँड स्टील वर्क्स लि. या कारखान्याचा अवाढव्य पसारा उभा आहे.

पूर्वी साकची या नांवाने प्रसिद्ध असणारे खेडे आज जमशेदपूर हें दीड लक्ष वस्तीचे शहर बनले आहे. येथे मजुरांकरितां यांनी आठ हजार राहण्याच्या जागा बांधल्या आहेत आणि तीन कोटि सत्तावीस लक्ष रुपये हें शहर बसविण्यांत खर्च झाले आहेत. दर वर्षी बावन लक्ष रुपयांचा खर्च या शहराकरितां होतो. या कंपनीच्या मालकीच्या कोळशाच्या खाणी व कोळसे वाहणारी जहाजे आहेत.

या कारखान्यांत धातुशास्त्रांतील निरनिराळे शोध लावण्यासाठी 'रिसर्च लॅबोरेटरी' असून जमशेदपूर येथे १०० मैल लांबीची यांनी स्वतःची रेल्वे बांधली आहे.

आजसुद्धा टाटांच्या सर्वांत मोठ्या उद्योगांत या कारखान्याची गणना होते. अमेरिका व युरोप या देशांशिवाय इतका मोठा व स्वतंत्र कारखाना जगांत

दुसरा नाही. अगदीं खनिज लोखंडापासून उत्तम पोलादापर्यंतची सर्व रूपान्तरे या कारखान्यांत पार पाडली जातात. पत्रे, गज, रेल्वेचे रूळ, स्लीप्स, फिशप्लेट्स, शेतकामांचीं हत्यारे, रेल्वेचे आस इत्यादि वस्तु येथे निर्माण होतात. डांबर, अमोनियम सल्फेट, बेन्झाल, टो ल्यूल, झिंक ड्रॉस, रेड ऑक्साइड, फेरो-सल्फेट हे पदार्थ यांबरोबरच तयार केले जातात. याशिवाय किरकोळ कितीतरी वस्तु येथे निर्माण होतात.

यांच्या सर्व उद्योगधंद्यांत व त्यांबरोबरच हिंदुस्थानच्या इतर औद्योगिक क्षेत्रांत हा कारखाना अत्यंत फायदेशीर चालला आहे. याचे गमक म्हणजे या कारखान्याच्या ३० रुपयांच्या एका शेअरची किंमत युद्धकालांत २२०० रुपयांपर्यंत चढली. हिंदुस्थानांत सर्वत्र या धंद्यावर फार मोठ्या प्रमाणांत सट्टेबाजी चालू असते.

गेल्या महायुद्धांत उत्पन्न झालेल्या सरकारी अडचणी विचारांत घ्यावयाच्या यांच्या पद्धतीमुळे युद्धकालांत यांच्या या धंद्याला फारच मोठा उठाव मिळाला. युद्धापूर्वी या कारखान्यांत उत्पन्न होणाऱ्या मालाचे क्षेत्र घरगुती भांडीकुंडी व रेल्वेचे रूळ यांना लागणाऱ्या साध्या पोलादापुरतीच मर्यादित असे. यंत्राला वापरण्याजोगे पोलाद उत्पन्न करण्यास हिंदुस्थानांतील कोणताच लोखंडी मालाचा कारखाना या वेळीं धजत नसे. हें क्षेत्र विस्तृत करण्याची पहिली संधि अलीकडेच बांधण्यांत आलेल्या हावरा पुलामुळे यांना मिळाली. पुलासारख्या कामाला लागणारे कमीत कमी भेसळ असलेले चिवट पोलाद तयार करण्यांत यांच्या कारखान्याला यश लाभले व या पुलान्या कामासाठी 'टिस्कॉम' या नांवाने १७००० टन पोलाद यांनी पुरविले. याच संशोधनांतून पुढे 'टिस्कॉर' नांवाचे गंजण्याचे व टिकाऊपणाचे बाबतींत अधिक परिणामकारक ठरलेले पोलाद निघाले. रेल्वेचीं एंजिन्स व डबे बांधण्यांत ते अतिशय उपयोगी असल्याचे प्रयोगांतीं ठरले.

अशा प्रकारच्या पोलादाच्या निरनिराळ्या स्वरूपांची उत्पत्ति मोठ्या प्रमाणावर करण्याची संधि 'आर्मर प्लेट्स' करण्याच्या सरकारी मागणीने यांना मिळाली (१९४०).

तोफखान्यासाठी लागणारे टिकाऊ पोलाद तयार

करण्याचा हा अनुभव यांचा पहिलाच असल्याने आमूलाग्र संशोधन करून अखेर यांनी 'बुलेट-पुफ' 'आर्मर प्लेट्स' करण्यांत यश मिळविले. इतर देशांत तयार होणाऱ्या आर्मर प्लेट्सच्या दर्जाचा माल आतां कारखान्यांत तयार होत असून टाटा प्लेट्सनी संरक्षिलेल्या आठव्या फौजेतील चिलखती गाड्यांनी उत्तर आफ्रिकेतील युद्धांत स्पृहणीय यश संपादन केले आहे.

या लष्करी साहाय्याप्रमाणेच देशांतल्या देशांत उत्पन्न होणाऱ्या सरकारी अडचणींतहि यांच्या कारखान्याने साहाय्य केले. युद्धकालांत चिल्लर नाण्यासाठीं लागणाऱ्या धातूंची कमतरता दिसून येतांच यांनी तांबडतौब 'स्टील-डाइज' तयार करून सरकारची नड भागवली. त्याचप्रमाणे टेलिफोन व तारखातें यांना लागणारे लोहचुंबक परदेशांतून येण्याचें बंद होतांच यांच्या कारखान्याने पोलादापासून लोहचुंबक तयार करून हीं बंद पडण्याच्या बेतांत आलेलीं खातीं यांनी पुन्हां सुरू केली. वैद्यकीय उपकरणांना लागणारे स्टेनलेस स्टील व बंदुकांना लागणारे स्पीड स्टील तयार करण्यांतहि आतां यांच्या कारखान्यास यश मिळाले आहे.

परदेशांतून येणारी यंत्रसामुग्री बंद पडतांच सरकार व जनता हिंदी कारखान्यांकडे, विशेषतः यांच्या लोखंडी मालाचे कारखान्यांकडे विशेष अपेक्षेने पाहू लागली. ती अपेक्षा यांनी किती कसोशीने पुरी केली आहे, तें यांच्या या हालचाली दाखविण्यास समर्थ आहेत. हिंदी उद्योगधंदे-विशेषतः यांचा हा कारखाना यांचा तेजस्वी भविष्यकाळ यांनी निश्चित केला आहे.

मुंबईच्या यांच्या गिरण्यांत जसजशी वाढ होत चालली तसतसें यांना बाराशें मैल अंतर तोडून बंगाल-मधून कोळसा आणणें कठीण वाटू लागले. याच सुमारास सह्याद्रीच्या घाटांतील सतत तीनशें इंच पाऊस पडणारीं कांहीं ठिकाणें यांच्या ध्यानांत आलीं. आणि मुंबईपासून केवळ साठ मैलांचें अंतर तोडून हवी तितकी हायड्रो-इलेक्ट्रिक पॉवर उत्पन्न करण्याची कल्पना यांचे मनांत डेव्हिड गॉसलिंग यांनी भरवून दिली (१८९७). ती मूर्त स्वरूपांत येण्याचा योग मात्र अलिकडेच आला (१९१०). 'टाटा हायड्रो-इलेक्ट्रिक वर्क्स' ही आतां टाटा उद्योगधंद्याची एक प्रमुख शाखा बनली आहे.

१ टाटा हायड्रो-इलेक्ट्रिक पॉवर सप्लाय कंपनी लि. (१९१०), २ दि आंध्र व्हॅली पॉवर सप्लाय कंपनी

लि. (१९१६), ३ टाटा पॉवर कंपनी लि. (१९१९), ४ दि युनायटेड पॉवर लि. (१९३७) या चार संस्था वरील संस्थेमार्फत चालविण्यांत येतात. कांहीं अमेरिकन व्यापाऱ्यांच्या आर्थिक सहकार्याने ही संस्था चालविण्यांत येते. लोणावळा, वळवण, शिरोटा, ठोकरवाडी आणि मुळशी या पांच ठिकाणच्या धरणांच्या पाण्याचा उपयोग करून खोपोली, भिवपुरी आणि भिरा या ठिकाणीं हिंदुस्थानांत उत्पन्न होणाऱ्या विजेपैकीं चाळीस टक्के वीज उत्पन्न होते. मुंबई शहरांतील दिवे, ट्राम, गिरण्या व रेल्वे (पुणे, इगतपुरी व बोरिवलीपर्यंत) या विजेवर चालतात. घरामध्यें एकापेक्षां जास्त दिवा न वापरू शकणाऱ्या लहान लहान घरांतहि बॉम्बे इलेक्ट्रिकल अँड ट्रामवे कंपनीने आपले जाळे पसरलेले आहे.

या संस्थेची काम करण्याची पद्धत मात्र जरा गुंतागुंतीची आहे. लोणावळा व वळवण येथें पावसाचें पाणी सांठविण्याचे उथळ तलाव असून शिरोटा येथें असणाऱ्या तलावाचें पाणी एका कालव्याच्या साहाय्याने वळवणच्या तलावांत आणून सोडले जातें. पुढें आंध्र खोऱ्यांत व निरा-मुळा नदीवर प्रत्येकीं एकएक तळें बांधून टेंकडीच्या पायथ्याशीं असणाऱ्या पाणचकक्यांपाशीं आणण्याची सोय करण्यांत आली आहे.

हिंदुस्थानांतील एका नव्या औद्योगिक परंपरेचें जनकत्व यांच्याकडे जातें. यांनीं उपयोगांत आणलेल्या यंत्रांमुळे, बंद पडलेल्या उद्योगधंद्यांनीं चिडलेल्या शेतकरी वर्गाचे शिव्याशाप खात यांना आपल्या सुरुवातीच्या कांहीं कारखान्यांची उभारणी करावी लागली. 'इतर पुढारलेल्या राष्ट्रांच्या बरोबरीने जर हिंदुस्थानला जावयाचें असेल तर त्याचें औद्योगिक कार्यक्षेत्र विस्तृत झालें पाहिजे, हिंदुस्थानची भौतिक किंवा आधिभौतिक उन्नति होण्याचा शक्य कोटींत असणारा मार्ग हाच आहे' ही यांची श्रद्धाच लोकांचे हे आघात प्रत्याघात सहन करण्याच्या मुळाशीं होती.

व्यवहारी दृष्टीबरोबरच व्यापक कल्पना, क्षुल्लक संधीहि न सोडण्याच्या कटाक्षाबरोबरच जीवावरील धाडस करण्याची तयारी आणि कलादृष्टीबरोबरच व्यापारी नजर या यांच्या अजोड गुणसंमिश्रणामुळेच बुद्धि, कल्पना किंवा धाडस या बाबतींत आपल्या तोडीचें सामर्थ्य असणाऱ्या आपल्या सहकाऱ्यांच्यापुढें हे गेले. मिळालेला बारीक सारीक अनुभवहि अत्यंत दक्षतेनें टिपून

घेऊन त्याचा विचार पुढील धोरणाच्या प्रत्येक पदक्षेपा-बरोबर करावयाचा ही यांची कार्यपद्धति. याबरोबरच रुढ झालेल्या धंद्यापेक्षा नवे औद्योगिक क्षेत्र शोधण्या-वरील यांच्या कटाक्षामुळे हे जेथे गेले तेथे यशस्वी झाले. जो धंदा करावयाच्या तो नाविन्यपूर्ण, सफाईदार व पहिल्या दर्जाचा करण्याचा यांच्या 'टाटा टच'मुळे बाजारांत यांच्या नांवाला एक विशिष्ट किंमत उत्पन्न झाली. हलक्यांत हलकें सूत व कापड तयार करून ते चीनच्या गळ्यांत मारण्याबाबत ज्या वेळी मुंबईच्या गिरणीवाल्यांत चढाओढ लागली होती त्याच वेळी यांची एम्प्रेस मिल हिंदुस्थानांत पहिल्या दर्जाचे कापड तयार करण्याचा प्रयत्न करीत होती. तीच गोष्ट यांच्या बंगलोरच्या इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्सची सांगता येईल. अभिजातपणा हा यांच्या या प्रत्येक कृतीचा आत्मा होता.

परंतु एकमार्गीपणाने आपला धंदा चालू ठेवतांना आपल्या देशाच्या गरजांचा यांनी आपणास कधीच विसर पडू दिला नाही. आपल्या स्वतःच्या हिताच्या बरोबरीने देशाच्या आवश्यकतांचा हे विचार करीत, हे यांच्या लोखंडी मालाचा कारखाना किंवा हायड्रो-इलेक्ट्रिक वर्क्सच्या योजना पटवून देण्यास समर्थ आहेत.

या आपल्या सर्व कल्पना पुढे व्यवस्थित चालविल्या जाव्यात या हेतूने यांनी आपल्या सर्व संस्थांच्या कार-भाराची जी योजना ठरवून दिली आहे तीहि अशीच महत्त्वाची आहे. टाटा सन्स लि. ही यांनी स्थापन केलेली संस्था सर्व इतर टाटा संस्थांची व्यवस्थापक आहे. या संस्थेचे पंचायेशी टक्के भांडवल टाटा कुटुंबांतील मंडळींनी उभारलेल्या धर्मादाय ट्रस्ट्सच्या मालकीचे असल्याने या निरनिराळ्या संस्थांना होणारा फायदा ट्रस्ट्सकडे म्हणजे पर्यायाने जनतेकडे पोचविला जातो. अशा तऱ्हेने येणारा पैसा परत त्याच्या योग्य स्थानी पोचविण्याची ही योजना आहे. मात्र टाटा उद्योगधंद्यांपैकी प्रत्येक ठिकाणच्या कार्यकारी मंडळांत तज्ज्ञ माणसाचेबरोबर टाटा कुटुंबांतील कांहीं प्रातिनिधिक माणसे असावीत अशी यांची योजना आहे.

टाटा सन्स लि.चे सध्याचे कार्यकारी मंडळः—

जे. आर. डी. टाटा (चेअरमन), लेडी रतन टाटा, सर सोराब सकलातवाला, सर होमी मोदी, एन्. एच्. टाटा, ए. डी. श्रॉफ, डॉ. जॉन मॅथाय, जे. डी. चॉक्सी.

यांच्या अशा योजनाबद्ध वागणुकीमुळे व व्यापक दृष्टिकोनामुळे टाटा हे नांव आज हिंदी बाजारपेठांत हुकमी एक्याचे स्थान पटकावून बसले आहे.

टाटा उद्योगधंद्याची रूपरेषाः—

कमर्शियल प्रेस (स्थापना स. १८६३)—टाटा उद्योग-धंद्याची छपाई.

टाटा सन्स लि. (स. १८८७)—२१ हजार रु. सुरुवातीचे भांडवल; ७२ कोटी सध्याचे भांडवल; अकरा लक्ष कामगार व सत्तावीस कोट रु. चे उत्पादन. इतर सर्व टाटा उद्योगधंद्यांची व्यवस्था.

टाटा टेक्स्टाइल ग्रुपः—

सेंट्रल इंडिया स्पिनिंग, वीर्विहग अँड मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी लि. (१८७४, नागपूर), दि स्वदेशी मिल्स कं. लि. (१८८६, मुंबई), दि अहमदाबाद अँडव्हान्स मिल्स लि. (१९०३, अहमदाबाद), दि टाटा मिल्स लि. (१९१३, मुंबई)—साडे सहा कोटी भांडवल, एकोणतीस हजार कामगार व २८६,००० चात्या व ७१०० माग यांच्या साहाय्याने सुमारे साडे अकरा कोट रु. चे उत्पादन.

टाटा हायड्रो-इलेक्ट्रिक कंपनीज (१८९७)—साडे पंधरा कोटी रु. भांडवल, अडीच लक्ष अश्वशक्तीची उत्पत्ति.

इंडियन हॉटेल्स कंपनी लि. (१९०४):—ताजमहाल हॉटेल (त्याला जोडून असणाऱ्या ग्रान्स हॉटेल व रेस्टोरंटसह)—३० लक्ष रु. सुरुवातीचे भांडवल, हॉटेलची सुरुवातीची किंमत बेचाळीस लक्ष रु. व आतां एक कोटीपेक्षा जास्त.

टाटा आयर्न अँड स्टील वर्क्स लि. (१९११)—साडे दहा कोटी रु. भांडवल, ६७००० कामगार व ११ लक्ष टन पिग आयर्न, १० लक्ष टन पोलादी पत्रे व पावणे आठ लक्ष टन इतर पोलादी मालाची उत्पत्ति.

टाटा ऑइल मिल्स कंपनी लि. (१९१८), टाटापुरम् (कोचीन) व शिवरी (मुंबई)—पंचाहत्तर लक्ष रु. भांडवल, १९४३-४४ ची विक्री दोन कोटी रु.; कोकोजेम आणि ५०१ व हमाम या साबणांचे उत्पादन.

टाटा एअर लाइन्स (१९३२)—या संस्थेच्या विमानांनी ८ कोटी ९५ लक्ष मैलांचा प्रवास करून दीड कोटी प्रवासी व बीस लक्ष पौड

टपालांची ने-आण केली (१९४४). १४ विमाने असून पांच हजार मैलांचे रूट आंखले आहेत.

टाटा केमिकल्स लि. (१९३९, मिठापूर, बडोदे)—समुद्रापासून रासायनिक क्षार काढून हिंदुस्थानांतील कारखान्यांना ते पुरविणे. भांडवल पांच लक्ष रु.

टाटा ट्रस्टसः—

जे. एन्. टाटा एन्डोमेंट फॉर हायर एज्युकेशन (१८९५ सुमार)—हिंदी विद्यार्थ्यांना इंग्लंडमधील परीक्षा-विशेषतः आय. सी. एस. होण्यासाठी पाठविणे, हा या ट्रस्टचा प्राथमिक हेतु होता. परंतु सध्या शास्त्रीय शिक्षणावर या ट्रस्टचा विशेष रोख आहे.

इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स, बंगलोर, म्हैसूर (१९११)—सुरवातीच्या एकतीस लक्षांच्या व आतांच्या नव्वद लक्षांच्या किंमतीच्या या संस्थेत यांचा वाटा फार मोठा आहे. ही संस्था प्रामुख्याने रसायन व इलेक्ट्रो-टेक्नॉलजीमधील संशोधन करते.

सर रतन टाटा चॅरिटीज (१९१९)—बासष्ट लाख रु.चा दानधर्म. गरिबी, औषधोपचार, शिक्षण इत्यादि दयायोग्य गोष्टीस मदत.

लेडी टाटा मेमोरियल ट्रस्ट (१९३२)—यांपैकी एक पंचमांश हिंदी विद्यार्थ्यांनी केलेल्या संशोधनास द्यावयाचा असून बाकीचा हिस्सा रक्ताच्या Leucaemia या रोगावरील संशोधनास.

सर दोराब टाटा ट्रस्ट (१९३२)—नैसर्गिक आपत्तींपासून बचाव, औषधी व शास्त्रीय शाखेत संशोधन व शैक्षणिक संस्था व विद्यार्थी यांना जात, धर्म, प्रांतनिरपेक्ष मदत करणे. आठ लक्ष रु. चा दानधर्म. या ट्रस्टतर्फे चालविण्यांत येणाऱ्या कांही संस्थाः—

टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस (१९३२)—सामाजिक प्रश्नांचा उलगडा.

टाटा मेमोरियल हॉस्पिटल (१९४१)—कॅन्सर हॉस्पिटल.

टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ फंडॅमेंटल रिसर्च—विज्ञान, गणित इत्यादींत संशोधन.

स्वतः जमशेटजी टाटा व नंतर त्यांच्या पावलांवर पाऊल टाकून त्यांच्या मुलांनी उभारलेल्या या ट्रस्टस-मध्ये एक ठरीव धोरण आहे. गरीब किंवा खालच्या

दर्जाच्या लाखों लोकांपेक्षां साधारण सुशिक्षित व उच्च दर्जाच्या थोड्या लोकांची सोय यांचे हे निधी करतात. थोडी हालचाल करणाऱ्या हिंदी घटकांना मदत करूनच हिंदुस्थानचे पुनरुज्जीवन करणे शक्य आहे, बाकीच्या लोकांनी आपले पाहून घ्यावे, हे अनेक वेळा प्रतिपादन केलेले आपले मत यांनी या निधीच्या योजनांचे वेळी उपयोगिले आहे.

टाटा, सर दोराबजी जमशेटजी—(जन्म स. १८५९ ऑगस्ट २७-मृत्यु स. १९३२ जून ३) मुंबईचे जगप्रसिद्ध व्यापारी, कारखानदार व दानशूर गृहस्थ. हे जमशेटजी टाटा यांचे चिरंजीव.

वयाच्या १६ व्या वर्षीच शिक्षणाकरिता हे युरोपांत गेले. चार वर्षे तिकडे राहून परत आल्यावर मुंबईच्या सेंट झेवियर कॉलेजांतून बी. ए. झाले (१८८२). लहानपणी खेळाकडे यांचा विशेष ओढा होता. क्रिकेटचे तर यांना फारच वेड होते. यांच्या मर्दानी खेळाच्या आवडीमुळे मुंबईत बऱ्याच व्यायामसंस्था जन्मास आल्या.

वडिलांनी आरंभलेल्या कापसाच्या प्रचंड धंद्यांत तर यांनी यश मिळविलेच. शिवाय त्यांच्या उद्योग-धंद्यांतील प्रतिष्ठेमुळे यांचा अनेक कंपन्यांशी निकटचा संबंध आला. हळुहळू यांच्या धंद्याचा पसारा इतका वाढला की, उभ्या हिंदुस्थानांत यांची पेढी मोठी ठरली. इतकेच नव्हे तर तिच्या शाखा लंडन, पॅरिस, न्यूयॉर्क, शांघाय इत्यादि जगांतील प्रमुख ठिकाणी काढणे आवश्यक झाले. पण यांचे नांव अखंडपणे लोकांच्या पुढे ठेवणाऱ्या संस्था व कारखाने निराळेच आहेत. टाटा आयर्न अँड स्टील वर्क्स लि., जयशेदपूर हा प्रचंड कारखाना व बंगलोरचे रिसर्च इन्स्टिट्यूट यांनी वडिलांच्या पश्चात् दहा वर्षांच्या आंत काढले. तिसरी एक प्रचंड संस्था 'टाटा हायड्रो-इलेक्ट्रिक कंपनीज, लोणावळा' ही होय.

व्यापारसंशोधन आणि भूतदया यांबाबत प्रचंड धडाडी दाखवून आणि द्रव्यसाहाय्य करून यांनी आपली मार्मिकता व्यक्त केली आहे. स्त्रीशिक्षणाकरिताहि यांनी द्रव्यसाहाय्य केले आहे. फार काय यांच्याकडून साक्षात् किंवा परंपरेने साहाय्य झाले नाही अशी उपयुक्त संस्था क्वचित्च आढळेल.

यांच्या यशाची गुरुकिल्ली पाहावयाची तर ती यांच्या एकमार्गी व एकनिष्ठ आचरणांतच सांपडेल. यांना राज-

कारणांत पडण्याचा मोह कधीच झाला नाही. कदाचित् त्यांत क्षणिक लोकप्रियता यांना अधिक लाभली असती. पण यांनी आपले पाऊल आपल्या उद्योगक्षेत्राच्या बाहेर कधीच टाकले नाही. एकाच कार्यांत आपले प्रचंड कर्तृत्व यांनी वडिलांच्या पाऊलावर पाऊल टाकून वेचल्याने हे उद्योगसम्राट् बनले. १९१० साली हे सर या पदवीने गौरविले गेले.

टाटा, सर रतन जमशेदजी— (जन्म स. १८७१-मृत्यु स. १९१८) जगप्रसिद्ध हिन्दी व्यापारी, कारखानदार व दानशूर. जमशेदजी टाटा यांचे हे पुत्र. त्यांची सर्व बाबतींत परंपरा यांनी पुढे चालविली.

स. १९१२ साली साक्ची येथे 'टाटा आयर्न अँड स्टील वर्क्स लि., जमशेटपूर' हा कारखाना यांनी काढला.

पश्चिम घाटांतील पाण्याच्या जोरावर वीज निर्माण करून तिच्या साहाय्याने मुंबईस जी औद्योगिक उन्नति झाली तिचे सारे श्रेय यांनाच द्यावे लागेल.

स. १९१२ मध्ये लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स-मध्ये समाजशास्त्र व आधिभौतिकशास्त्र यांच्या शिक्षणाची स्वतंत्र व्यवस्था यांनी केली. त्या वेळीच गरिबांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याकरिता यांनी 'रतन टाटा फंड' उभारला.

स. १९१६ साली यांना सर ही पदवी मिळाली. पुढे कॉर्नवाल येथे यांचा शेवट झाला.

टॉड, कर्नल जेम्स— (जन्म स. १७८२-मृत्यु स. १८३५) सुप्रसिद्ध इतिहास लेखक व संशोधक.

वयाच्या सत्राव्या वर्षी हे हिंदुस्थानांत आले (स. १७९९). देशी पायदळ सेनेत लेफ्टनंटच्या हुद्यावर हे प्रथम लागले व चार वर्षांत दौलतराव शिंद्यांच्या दरबारांतील रेसिडेंट ग्रीम मर्सरच्या जवळ असणाऱ्या सैनिक तुकडीचे मुख्य हे बनले. याच वेळी प्रवासांत यांनी आपले संशोधनाचे काम सुरू केले आणि राजपुतान्याचा पहिला नकाशा तयार केला. पुढे इंग्रजांचा राजपुतान्यांतील राजाशी तह झाला त्या वेळी यांना तेथील पोलिटिकल एजंट नेमण्यांत आले (स. १८१८-१८२२). यानंतर हे स्वदेशी परत गेले.

वीर जातीच्या इतिहासाची यांना फार आवड होती. म्हणून यांनी उदेपूर, जोधपुर, कोटा, बुंदी व सिरोही

राज्यांत हिंडून अनेक शिलालेख, दानपत्र, नाणी वगैरेचा फार मोठा संग्रह केला. इतर ठिकाणचीहि माहिती यांनी हरप्रयत्नाने एकत्र केली. जातांनाहि हे अनेक स्थले पाहत मुंबईहून इंग्लंडला गेले. हे राजपुतान्यांत असतांना सरकारी शिपायांचे मुख्य कॅप्टन वाघ उत्तम चित्रकार होते. त्यांनी यांच्याबरोबर प्राचीन मंदिरें, मूर्ति वगैरेची चित्रे यांच्याकरितां तयार केली. तसेंच आरंभापासून शेवटपर्यंत ज्ञानचंद्र यति यांच्याबरोबर होते. त्यांना हे गुरू मानात. त्यांच्याकडून यांनी पृथ्वीराज रासो वगैरे ग्रंथ समजावून घेतले. यांनी संस्कृत व इतर भाषांतील अनेक ग्रंथ, वीस हजार प्राचीन नाणी, कित्येक शिलालेख व इतर इतिहास सामग्री इंग्लंडला आपल्याबरोबर नेली. लंडनला गेल्यावर राजपुतान्याचा कीर्तिस्तंभरूप 'अॅनल्स अँड अँटिक्विटीज ऑफ राजस्थान' हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला (पहिला भाग स. १८२९ व दुसरा भाग-स. १८३२). यांत प्रथमच युरोपियन लोकांना राजपुतांची माहिती मिळाली. नंतर उदेपूर ते मुंबईपर्यंतच्या आपल्या प्रवासाचे वृत्त यांनी 'ट्रॅव्हल्स इन वेस्टर्न इंडिया' या ग्रंथांत केले. तो ग्रंथ यांच्या मृत्यूनंतर प्रसिद्ध झाला (१८३९).

सध्यांच्या कालांतील राजपुतान्याचा इतिहास लिहिणारे हे पहिले गृहस्थ होत. यांनी अनेक ग्रंथ, ख्यात व फरिश्ता वगैरेच्या अनेक तवारिखा यांच्या आधाराने राजपुतान्याचा इतिहास लिहिला. यांच्या वेळी राजपुतान्यांत रेल्वे, तार, सडक व पत्रव्यवहार इत्यादि सध्यांची साधने नव्हती. यांनी उंट, हत्ती व घोडे यांच्या साहाय्याने हजारों मैलांचा प्रवास करून माहिती मिळवली व साधने तपासली. सध्यांची उपलब्ध साधने तेव्हां नसतांना यांनी केलेले प्रयत्न यांच्या अचाट बुद्धीची व परिश्रमाची साक्ष देतात. यांचा ग्रंथ सध्यांच्या शोधांमुळे कांहीं ठिकाणी संशोधनार्ह असला तरी त्यामुळे यांच्या प्रयत्नाचा व ग्रंथाचा थोरपणा मान्य केल्याशिवाय राहतां येणार नाही.

टिकेकर, रामचन्द्र विनायक— (जन्म स. १८६२-मृत्यु स. १९०७) मराठीतील सुप्रसिद्ध लेखक.

ह्यांचा जन्म धारवाड येथे झाला. यांचे मूळ गांव रत्नागिरी जिल्ह्यांतील टिके हे होय. मराठी पांच व इंग्रजी सहा इयत्ता एवढे यांचे शिक्षण झाले होते. धारवाडास शाळेत असतांनाच भाषा व इतिहास या विषयांचे त्यांनी विस्तृत वाचन केले होते.

परंतु घरच्या गरिबीमुळे मध्येच शाळा सोडून व आपला आवडता लेखनव्यवसाय सुरू करण्यापूर्वीच यांना 'सदर्न मराठा रेल्वे'च्या धारवाडच्या अकाउंट ऑफिसांत नोकरी करावी लागली. पुढे कांहीं आकस्मिक कारणावरून यांनी नोकरी सोडून आपल्या आवडत्या लेखनकलेचे चीज करावयाचे ठरविले. प्रथम प्रथम 'किरात' या टोपण नांवाने हे लेख लिहात असत. पण नंतर यांनी केसरीतून 'धनुर्धारी' या नांवाने लेख लिहिण्यास आरंभ केला. आजसुद्धा मराठी वाचक यांना याच नांवाने ओळखतात.

'वाग्बाण' व 'तूर्णार भारती' ह्या सदरांखाली स. १८८९ त हे लेख प्रसिद्ध करीत असत. सामाजिक, औद्योगिक, राजकीय, नैतिक वगैरे अनेक विषयांवर ह्यांची लेखणी कुशलतेने चालत असे. 'इन्दुप्रकाश', 'ज्ञानप्रकाश' व 'जगद्धितेच्छु' ह्या पत्रांतहि राजकारण, व्यापार, शेतकी, अर्थशास्त्र, वीणकाम वगैरेवर ह्यांचे लेख येत असत. 'शेत, शेतकी आणि शेतकरी' या नांवाची कानडी व मराठी पाक्षिके व 'व्यापार-उदीम' हे मराठी मासिक हे काढीत असत. बडोद्याच्या 'सयाजी ज्ञानमंजूषा' मालेपैकी 'हिंदुस्थानचा व्यापारी भूगोल' व 'इन्दूर प्रकरणाची दुसरी आणि खरी बाजू' ही पुस्तके यांनी लिहिली. 'स्वधर्मज्ञानप्रसार पुस्तक-माले'ची १८ व 'लहान मुलांचे चिमकुले वाचनालय' यांची १५ इतकी पुस्तके यांनी प्रसिद्ध केली आहेत. ह्यांतील 'पिराजी पाटील' व 'पश्चात्ताप्यांचा पांजरपोळ' ही विशेष महत्त्वाची होत. 'वाईकर भटजी' (गोल्डस्मिथच्या विहकार ऑफ वेकफील्डचे रूपांतर) ही कादंबरी उत्कृष्ट वाङ्मयांत गणली जाते. ह्यांची भाषा शुद्ध, अभिमानोत्तेजक व आपुलकी दाखवणारी असे.

टिळक, रे. नारायण वामन—(जन्म स. १८६२-मृत्यु स. १९१९) मराठीतील सुप्रसिद्ध कवि.

यांचा जन्म रत्नागिरी जि. ता. दापोलीमधील करझगांवी झाला. यांची पहिली सात वर्षे त्याच गांवी गेली. यांचे अजोबा विरक्त वृत्तीचे धार्मिक गृहस्थ होते. वडिलांची बदली मोरवाड्यास झाल्यावर हे कल्याणला येऊन राहिले (१८६९-७३). आईची उत्तरक्रिया करण्यास हे त्र्यंबकेश्वरला गेले ते तिकडेच नाशिकास राहिले व तेथे गणेशशास्त्री लेले यांच्यापाशी चार वर्षेपर्यंत जुन्या शास्त्रीय पद्धतीने यांनी संस्कृतचे शिक्षण घेतले. १८७७

च्या सुमारास यांनी इंग्रजी शिक्षणास सुरुवात करून दोन वर्षांत पांच इयत्तांचा अभ्यास केला. पण यांच्याकडे धाकटी चार भावंडे शिक्षणास येऊन राहिल्याने यांना शाळा सोडून नोकरी पत्करावी लागली.

यानंतर यांनी अकरा वर्षे महाराष्ट्रभर भटकण्यांत घालविली. पुराणिक, कीर्तनकार, कंपोजिटर, शिक्षक वगैरे अनेक व्यवसाय केले. देशाची कळकळ व ईश्वराचा ध्यास अशी यांची दोन सूत्रे होती. धर्मसंस्थापक होण्याची ऊर्मिहि यांना वरचेवर येई. शेवटी १८९१ साली श्री. अण्णासाहेब बुटी यांच्याकडे नागपूर येथे संस्कृत ग्रंथांचे संशोधन व भाषान्तर करण्याच्या कामावर हे राहिले. तेथे धर्मचर्चेला वाहिलेले 'ऋषि' नांवाचे मासिक यांनी काढले. पण यांच्या मतामुळे लवकरच तेथील यांचे आसन ढळले. तेथून हे राजनंदगांवी नोकरीवर गेले व तेथे १८९५ च्या फेब्रुवारीत यांनी बाप्तिस्मा घेतला. १८९५-१९१७ पर्यंत अहमदनगर व १९१७-१९ पर्यंतचा अखेरचा काळ यांनी सातान्यास काढला. नगरच्या मिशनमध्ये राहण्यास सुरुवात केल्यावर यांच्या मानसिक चलबिचलीचा काळ संपला. आणि शेवटपर्यंत हे ख्रिस्ताचे परमभक्त म्हणून राहिले. मात्र यांना आपल्या मराठी भाषेचा व संस्कृतीचा विसर कधी पडला नाही हे यांचे वैशिष्ट्य आहे.

यांचे वाङ्मयः—१ टिळकांची कविता-संग्राहक व प्रकाशक-उजगरे, २ अभंगाञ्जलि, ३ ब्रिटानिया, ४ माझा ओसाड पडलेला गांव, ५ बापाचे अश्रु, ६ वनवासी फूल, ७ आनंदीवाई, ८ आमच्या विधवा, ९ ख्रिस्तजयंती, १० पवित्र कुसाचा राजमार्ग, ११ भजनसंग्रह, १२ बोध आणि रंजन, १३ शीलं परं भूषणम्-नाटिका, १४ यशवंतराव महाराजांचे वर्णन, १५ ख्रिस्तायन (अपूर्ण).

यांची कविता अनुकरणात्मक असली तरी साधी व प्रासादिक आहे. सरळ पण मधुर भाषा लिहिणारा यांच्यासारखा कवि विरळा. अलंकारांच्या उपयोगाच्या बाबत यांचे कौशल्य श्रेष्ठ प्रतीचे ठरेल. समर्पक व बेताचे अलंकार, प्रसाद, तळमळ व विस्तार यांमुळे यांचे स्थान मराठी कवीत अग्रभागी आहे. यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाई टिळक यांनी लिहिलेल्या आत्मचरित्राने यांच्या स्वभावविशेषाची चांगली कल्पना येते. यांच्या काव्यापेक्षांहि त्या आत्मचरित्राने यांचा परिचय दीर्घकाळ स्मरणांत राहाल.

टिळक, लक्ष्मीबाई—(जन्म स. १८७३-मृत्यु स. १९३६) कवयित्री व व्यक्तिस्मृति-लेखिका.

कवि नारायण वामन टिळक यांच्या या पत्नी. टिळकांच्या सहवासामुळे कांहीं फुटकळ काव्यरचना यांचेकडून घडली. पतीचें अपूर्ण राहिलेलें 'ख्रिस्तियन' नांवाचें दर्पिकाव्य अनेक वर्षे खर्चून ओघ बिघडून देतां यांनी पूर्ण केलें. पण चार खंडात्मक असणारी यांची 'स्मृति-चित्रे' मराठी वाङ्मयांत स्वतःप्रमाणें यांचें नांवहि अमर करणारा ग्रंथ होत. या स्मृति-चित्रांत भाषेचा साधेपणा आणि विचारांचा प्रांजलपणा हे अत्युत्कट गुण आहेत. हुबेहूब स्वभाववर्णनाला सत्याची उत्कृष्ट बैठक दिली आहे; लेखनकलेचा हा एक उत्कृष्ट नमुना आहे. या ग्रंथाच्या वाचनानें तत्कालीन लोकस्थिताच्या ज्ञानाबरोबर उत्कृष्ट करमणूकहि होते. हा ग्रंथ यांनी १९३४ ते १९३६ पर्यंत पूर्ण केला.

टिळक, लोकमान्य-बाळ गंगाधर—(जन्म स. १८५६ जुलै २३-मृत्यु स. १९२० ऑगस्ट १) हिंदुस्थानांतील राजकीय असंतोषाचे जनक, थोर राजकारणां मुत्सद्दी, वृत्तपत्रकार, वेदादि प्राचीन वाङ्मयाचें अभ्यासक व संशोधक, आणि 'स्वराज्य माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे' या मंत्राचे द्रष्टे.

यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यांत चिखली गांवी झाला. यांचे दुय्यम व उच्च शिक्षण पुणें येथें झालें. हे पुणें डेक्कन कॉलेजांतून बी. ए. (१८७७) व पुढें एल्.एल. बी. (१८७९) झाले. यांनी १८८० साली पदवी घेऊन सनदहि काढली होती. पण कॉलेजांत असल्यापासूनच कांहीं सार्वजनिक कार्य करण्याचा यांचा व गोपाळराव आगरकरांचा संकल्प ठरला होता. त्याप्रमाणें हे १ जाने. १८८० रोजी विष्णुशास्त्री चिपळुणकरांच्या नेतृत्वानें सुरू झालेल्या न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये शिक्षक म्हणून दाखल झाले. शाळा सुरू झाल्यानंतर एक वर्षानें केसरी व मराठा ही मराठी व इंग्रजी साप्ताहिकें सुरू करण्यांत आली. यांच्याकडे 'मराठ्या'चें संपादकत्व आलें. हे केसरीतहि मधूनमधून कायदा व धर्मशास्त्र यांसंबंधी लिहीत असत.

कोल्हापूरच्या छत्रपति शिवाजीमहाराजांना अत्यंत वाईट रीतीनें वागविलें जात म्हणून त्यांचे कारभारी रा. ब. महादेव वासुदेव बर्वे यांच्या विरुद्ध कडक आरोप करणारा पत्रव्यवहार यांनी प्रसिद्ध केला. त्यामुळे यांच्यावर त्यांनी बेअब्रूची फिर्याद केली. पण पत्र व्यवहारांतील आरोप सिद्ध न करतां आल्यानें यांनी माफी मागितली;

तरी यांना चार महिन्यांची साध्या कैदेची शिक्षा झाली. या यांच्या शिक्षेमुळे लोकांतच नव्हे तर राजामहाराजांत सुद्धां संकटकालीं उपयोगी पडणारे म्हणून यांचा सर्वत्र बोलबाला झाला आणि यांच्याकडे लोक अगदीं वेगळ्या दृष्टीनें पाहू लागले (१८८२).

यांच्या शाळेचें आकर्षण पहिल्या दिवसापासूनच लोकांत विशेष होतें. पुढें विष्णुशास्त्री वारले तरी तें काम इतर मंडळींनीं धडाडीनें पुढें चालविण्याचें ठरविलें. १८८४ साली 'डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी' अस्तित्वांत आली व तिच्यातर्फे 'न्यू इंग्लिश स्कूल' चालविण्याचें व एक स्वतंत्र कॉलेज स्थापण्याचें निश्चित करण्यांत आलें. २ जाने. १८८५ रोजी 'फर्ग्युसन कॉलेज' उघडण्यांत आलें. तेथें गणित व संस्कृत हे विषय हे शिकवीत. 'मेघदूत' व भर्तृहरिचें 'नीतिशतक' शिकविण्यांत यांचा हातखंडा असे. पण पुढें सोसायटीचें धोरण व कारभार यांबाबत मतभेद होऊन यांनी तिचा राजीनामा दिला व केसरी व मराठा हीं पत्रे आपल्या ताब्यांत घेऊन स्वतंत्र आयुष्यक्रमास सुरुवात केली (१८९०). हीं पत्रे ताब्यांत घेतांना यांना त्यांवर असलेला सात हजारांचा कर्जाचा बोजाहि स्वीकारावा लागला. हें कर्ज फिटण्यास दहा वर्षे लागलीं. शिवाय हीं पत्रे चालवून उपजीविकेचा प्रश्न सुटत नव्हताच. उपजीविकेकरितां यांना कायदे-शिक्षणाचा वर्ग चालवावा लागला. त्यामुळे यांचें कायद्याचें ज्ञान उत्कृष्ट असे. विशेषतः हिंदु कायद्यावरील यांची व्याख्यानें फारच उत्कृष्ट होत. यासंबंधीच्या यांच्या अनेक योजनांना कच्च्या टाचणापलीकडे प्रथरूपानें परिणत होण्याचा योग आला नाहीं. हे कायद्याचे वर्ग लेगमुळे पुढें बंद पडले (१८९७).

डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीतून निवृत्त झाल्यावर, लोकांचें लक्ष आपल्याकडे ओढून घेणारी यांची पहिली कामगिरी 'क्रॉफर्ड प्रकरण' होय (१८८८-८९). क्रॉफर्ड नांवाच्या गोऱ्या अधिकाऱ्यानें लोकांकडून पैशाचा अपहार केला. त्यांत मामलेदार वगैरे हाता खालच्या अधिकाऱ्यांमार्फतहि पुष्कळ व्यवहार झाले. त्यांत साहेबमजकूर दोषी असतां शिक्षेवांचून सुटले आणि बिचाऱ्या मामलेदारांना माफीचें आश्वासन असूनहि बडतर्फ होण्याची वेळ आली. हा अन्याय सहन न होऊन यांनीं मामलेदारांची बाजू घेतली. आणि अर्ज लिहून, सभा भरवून त्यांची बाजू पार्लमेंटपर्यंत मांडली व मुंबई सरकारकडून 'मामलेदास इंडेन्ट्री' अॅक्ट पास करवून घेतला. त्यामुळे मामले-

दारांना न्यायाच्या कामी सरकारला मदत केल्याबद्दल जन्मभर ठराविक पगार मिळाला व त्यांच्यावरील दोष दूर झाला. तेव्हा कोणतीही बाजू धैर्याने घेऊन सरकारशी सुद्धा कायदेशीर लढा देणारे म्हणून यांचे नांव सर्वतोमुखी झाले.

यानंतरची यांची मोठी चळवळ संमति बिलाच्या वेळची होय (१८९१). हा प्रश्न सामाजिक व धार्मिक असल्याने समाजातील नव्या जुन्या मतांच्या लोकांत या वेळी मतभेद उत्पन्न झाला. परस्परांच्या संमतीचे वय वाढविण्यास तात्त्विकदृष्ट्या यांची मान्यता होती. पण हे व सुधारक यांच्यातील वादाचा मुख्य मुद्दा सरकारने धार्मिक विषयांत हात घालू नये, सुधारणा इष्ट असली तरी ती लोकमताने घडवून आणावी एवढाच होता. या वादामुळेच यांचे नांव मुंबई प्रान्ताबाहेरही प्रथम प्रसिद्धीस आले. याच वेळी यांच्या सर न्या. रानडे व डॉ. भांडारकरांच्यासारख्यांशी वादाच्या चकमकी झडल्या. त्यांत यांची कुशाग्र बुद्धि, संस्कृत ग्रंथांचे नि धर्मशास्त्रांचे परिशीलन आणि वाद-विवादाची उत्कृष्ट हातोटी निदर्शनास आली, आणि बहुजन समाजाला हे आपले प्रतिनिधि असा साक्षात्कार होऊ लागला.

१८९२-९४ साली हिंदु-मुसलमान लोकांमधील तंटे विकोपास गेले. अशा प्रसंगी सरकारचे धोरण पक्षपाती असते, ही गोष्ट यांनी पुराव्याने मांडण्याचा तडफदार प्रयत्न केला. हिंदूंचा स्वाभिमान जागृत करून त्यांच्यांत जूट निर्माण करण्याकरितां शिवाजी उत्सव सुरू करण्याची आणि गणेशोत्सवाला सार्वजनिक रूप देण्याची यांना आवश्यकता वाटली.

१८९४ साली बडोद्याचे वासुदेव सदाशिव बापट सेटलमेंट कमिशनरचे मदतनीस यांच्या चौकशीकरितां ब्रि. सरकारकडून कमिशन नेमण्यांत आले. त्या वेळी संकटांत पडलेले बापट व पर्यायाने बडोदेसरकार यांच्यावरचा आरोप धुऊन टाकण्याकरितां यांनी मित्र-कार्य म्हणून बापटांच्यातर्फे खटपट केली. या प्रकरणांत फारच मोठमोठी माणसे होती. प्रथम बापटांना जरी सहा महिन्यांची शिक्षा व दहा हजार रुपये दंड झाला तरी पुढे महाराज विलायतेहून आल्यावर हे प्रकरण त्यांनी शिक्षा माफ करून संपवून टाकले.

याच सुमारास सर्व हिंदुस्थानांत पसरलेल्या दुष्काळामुळे व त्याचे पाठोपाठ महाराष्ट्रांत प्रवेश

करणाऱ्या प्लेगमुळे सरकारविषुद्ध लोकांत जागृति करण्याची संधि यांना मिळाली. दुष्काळ कमी करण्याचे बाबतीत सरकार तर केव्हाच अपेशी ठरले होते. त्यांतच पुण्याच्या सार्वजनिक सभेशी सहकार करण्यास नकार देऊन हिंदु प्लेग हॉस्पिटल सुरू केल्याने लोकांना सरकारबद्दल अविश्वास वाढू लागला आणि हॉस्पिटलमधील वागवणुकीने लोक खडबडून जागे झाले. या वेळी सरकारच्या या दुष्कृत्यांचा पाढा केसरीतून वाचण्याचे यांचे कार्य सतत चालू होते. त्यामुळे सरकारविषुद्ध त्वेषाचे वातावरण सर्वत्र उत्पन्न झाले. त्याचा स्फोट गणेशखिंड रस्त्यावर मि. रॅड व ले. आयर्स्ट यांना गोळी घालून ठार मारण्याने झाला. त्याबद्दल दामोदर हरि चापेकर व त्याचा भाऊ बाळकृष्ण यांना फांशी देण्यांत आले व सरदार नातू बंधु यांना विनाचौकशी अटकेंत ठेवण्यांत आले. जहालपक्षाचा जन्म येथूनच झाला असे डॉ. बेझंट यांचे म्हणणे होते. पण या घटनेमुळे एका नव्या दृष्टिकोनातून सरकार यांचेकडे पाहू लागले आणि शिवाजी उत्सवांत शिवाजी-महाराजांचा काल्पनिक संदेश म्हणून कांही कविता वाचून दाखविल्याबद्दल व उत्सवांतील भाषणाचा वृत्तान्त प्रसिद्ध केल्याबद्दल यांचेवर खटला होऊन यांना अठरा महिन्यांची शिक्षा देण्यांत आली (१८९७ सप्टे. १४). पण प्रो. मॅक्समुलर, सर विल्यम हंटर, सर रिचर्ड गार्थ, मि. विल्यम केन वगैरेंनी केलेल्या विनंतिअर्जावरून यांना बारा महिन्यांनी सोडून देण्यांत आले.

हिंदुस्थानांतील अशा स्वरूपाचा हा पहिला राजद्रोहाचा खटला होता. यामुळे यांच्याबद्दल हिंदुस्थानभर सहानुभूति उत्पन्न झाली. खर्चाकरितां परस्पर निधि जमा झाले, यांना व्यापारी जामीन राहिले, कलकत्त्यास जमलेल्या वर्गणीच्या मदतीने कोर्टांत दाखल झालेल्या बॅरिस्टराने कोर्टांत यांचा बचाव केला, सरकारला राजद्रोहाच्या कायद्याची भाषा दुस्त करायी लागली आणि सरकारबद्दल खरो-खरच लोकांत अनादर वाढून यांचे पुढारीपण अधिक प्रभावशाली होत चालले.

१८९९ च्या राष्ट्रसभेत मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड सँडर्स यांच्या निषेधाचा ठराव मांडावयास हे निघतांच यांच्याविषुद्ध काहूर उठले. नाताळच्या सुट्टीत अर्ज विनंत्यांचे राजकारण करणाऱ्यांना यांच्या या सरकार-विरोधाचा प्रकार अगदी नवीन वाटला. सरकारी दुष्कृत्यांचा पाढा वाचून अतिशयोक्ति असल्यास दाखवा

अशी यांनी पृच्छा करतांच रमेशचंद्र दत्त या सेवानिवृत्त अधिकाऱ्याने अध्यक्षपद सोडण्याची धमकी दिली.

लॉर्ड सॅटर्स्ट जाऊन त्यांचे जागी लॉर्ड नॉर्थकोट हे गव्हर्नर म्हणून मुंबईस येण्याच्या वेळी इंग्लंडमधल्या 'ग्लोब' पत्राने त्यांना 'टिळकांच्या तंत्राने चालणाऱ्या खुनाच्या मोहिमेवर नजर ठेवण्याचा' उपदेश केला (१८९९ ऑक्टो. २८). मुंबईच्या टाइम्सने त्याचा उतारा घेतला. तेव्हा यांनी बेअब्रूचे खटले भरून दोन्ही पत्रांच्या संपादकांना माफी मागण्यास भाग पाडले (१९०० नव. २४).

पुढे यांचे मित्र बाबा महाराजांच्या विधवा तरुण पत्नी तार्कमहाराज यांनी प्रथम जगन्नाथ महाराजांना दत्तक घेतले आणि नंतर कोल्हापूरचे बाळा महाराज यांना दत्तक घेतले. तेव्हा दोन पक्ष पडून यांच्यावर खोटी साक्ष देणे, बनावट कागद करणे वगैरे आरोप येऊन यांना अठरा महिने सक्तमजुरी व हजार रुपये दंड अशी शिक्षा झाली (१९०३ ऑगस्ट २४). पण पुढे हे अपिलांत निर्दोषी सुटले (३ मार्च १९०४). तथापि त्यासंबंधी दिवाणी प्रकरण यांना मृत्यूपर्यंत पुरले.

यांचे राजकारणांतोळ स्पष्ट व सडेतोड बोलण्याचे धोरण आणि बहुजन समाजाला प्रत्यक्ष कार्याभिमुख करण्याची वृत्ति सरकारला व जुन्या पुढाऱ्यांना रुचेनाशी झाली. यांनी विधायक कार्यात स्वदेशीचा समावेश केला आणि बंगालच्या फाळणीनंतर ब्रिटिश मालावर संपूर्ण बहिष्काराचे कलमहि यांनी त्याला जोडले. स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण व स्वराज्य या चतुःसूत्रीने कलकत्त्याच्या राष्ट्रीयसभेत यांच्या कार्यक्रमाची स्पष्टता झाली (१९०६). पण या ठरावामुळे मवाळजहालांताळ तेढ विकोपास गेली. सुरतेस डॉ. राशबिहारी घोष यांचे नांव राष्ट्रसभेच्या अध्यक्षपदाकरिता सुचविले असता हे तहकुबीची सूचना मांडण्याकरिता पुढे आले तेव्हा सभेत दंगल झाली आणि सभा मोडली. पुढे नेमस्तांनी स्वतंत्र घटना करून यांच्या मतांच्या लोकांना राष्ट्रसभेत येता येऊ नये अशी व्यवस्था केली. पण इकडे यांनी राष्ट्रसभेने कलकत्त्यास मान्य केलेल्या चतुःसूत्रीचा अत्यंत तडफने पुरस्कार करून राष्ट्रांत नवचैतन्य उत्पन्न केले. पुढे स्वातंत्र्याभिमुख तरुणांकडून बंगाल्यांत अत्याचार घडले आणि यांना राजद्रोहाच्या आरोपावरून सहा वर्षांची शिक्षा देण्यांत येऊन मंडाल्याच्या किल्ल्यांत ठेवण्यांत आले (१९०८).

तेथे यांनी आपला 'गीतारहस्य' हा अमूल्य मराठी ग्रंथ लिहिला. १९१४ साली यांची सुटका झाली. सुटका होतांच यांनी आपल्या पक्षाची पुनर्घटना केली. स्वराज्याची मागणी नेटाने करण्याकरिता 'होमरूल-लीग' ही स्वतंत्र संस्था काढली (१९१६ एप्रिल २३). यांच्या वयाला साठ वर्षे झाली म्हणून उत्सव होऊन एक लाख रुपयांचा निधि यांना अर्पण करण्यांत आला, तो यांनी राष्ट्रकार्यार्थ परत केला. राष्ट्रसभेत पुनः प्रवेश करून महायुद्धामुळे उत्पन्न झालेल्या परिस्थितीचा फायदा घेण्याकरिता हिंदुमुसलमान ऐक्याचा लखनौ-करार यांनी घडवून आणला (१९१६ डिसें.).

१९१८ साली सर व्हॅलेन्टाइन चिरोल यांनी लिहिलेल्या Unrest in India या ग्रंथांत यांना राजद्रोही म्हटले म्हणून यांनी त्यांच्यावर इंग्लंडमध्ये बेअब्रूची फिर्याद केली. पण ती अंगावर येऊन यांना खर्चाचा भूदंड भरावा लागला. त्या वेळी इंग्लंडमध्ये असता लेबरपार्टीला विश्वासांत घेऊन यांनी तिला तीन हजार पौंड दिले. यांच्या पूर्वीच्या राजकीय पक्षाचा तेथील लिबरल पार्टीवर विश्वास होता.

याच सुमारास मॉंटफर्ड रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला. तो निराशाजनक असल्याचा शेरा अमृतसर राष्ट्रसभेने मारला (१९१९). यांनी आपण प्रतियोगी सहकारितावादी असल्याचे जाहीर केले. चालू असलेल्या असहकारितेच्या चर्चेत यांनी प्रामुख्याने भाग घेतला नाही. उलट नवीन सुधारणांचा फायदा घेण्याच्या दृष्टीने 'काँग्रेस डेमो-क्रॅटिक पक्षा'ची स्थापना करून निवडणुकी लढविण्याचा कार्यक्रम आंखला (१९२०). पण थोड्या दिवसांच्या आजाराने हे मुंबईत सरदारगृहांत दिवंगत झाले.

यांच्या बुद्धीत विलक्षण निर्णय असे. चलबिचल किंवा अर्धवटपणा यांना ठाऊक नव्हता. वादविवाद किंवा सरकारविरोध यांत यांच्या बुद्धीला तेज चढे. हे निर्भय लढाऊ वृत्तीचे होते.

त्याग व दुःख या दोन्ही बाबतींत हे पूर्ण बेफिकीर असत. गरीब नि हीनदीन यांच्या भावनांशी हे समरस होत व त्यांशी परिचय करून घेत. जनतेला परमप्रिय असणाऱ्या भावनांचे सुसंगत व सडेतोड समर्थन करण्याच्या यांच्या हातोटीमुळे लोकांना हे आपले प्रतिनिधि वाटत. हिंदुस्थानांतील राजकारणाला चढाईचे स्वरूप देऊन त्याला बहुजनापर्यंत पोचविण्याचे व त्याकरिता

आयुष्य वेचणारे कार्यकर्ते निर्माण करण्याचे कार्य यांनाच प्रथम केलें.

यांचे महत्त्वाचे ग्रंथ हे ऐन राजकारणाच्या दंगलीत किंवा तुडंगांत भसतां उत्पन्न झालेले आहेत, यावरूनहि यांच्या वृत्तीची कल्पना येईल. यांच्या राजकारणानें यांना कांहीं काल हिंदुस्थानांत अनभिषिक्त राजाचा मान प्राप्त झाला, आणि यांनी लिहिलेल्या संशोधनात्मक शास्त्रीय ग्रंथांनीं तर यांचें नांव जगांत अजरामर करून टाकलें.

आपल्या ओरायन ऊर्फ मृगशीर्ष या ग्रंथांत संपात बिंदु एक नक्षत्र मार्गे जाण्यास लागणारा ९६० वर्षे हा काल लक्षांत घेऊन उत्तरा-भाद्रपदा, रेवती, अश्विनी, भरणी, कृत्तिका, रोहिणी व मृग अशा क्रमानें तो मृगशीर्षावर सुमारे पांच हजार वर्षांपूर्वी असला पाहिजे; व ऋग्वेदांत मृगशीर्षावर संपात असल्याचें स्पष्ट विधान असल्यानें ऋग्वेदाचा तो काळ ठरतो असें यांनीं प्रथमच सिद्ध केलें आणि ऋग्वेदाच्या कालाचा प्रश्न सोडविला.

तसेंच मनुष्यांच्या उत्तर ध्रुवावरील मूळ स्थानाची कल्पना प्रथम डॉ. वॉरेन यांनीं 'पॅराडाइज फाउंड' या ग्रंथांत मांडली होती. ती आर्यापुरती मर्यादित स्वरूपांत 'आर्किटिक होम इन दि वेदाज्' या ग्रंथांत यांनीं वेद व अवेस्ता यांतील बलवत्तर प्रमाणांचे साहाय्यानें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला.

यांचा मराठीतील 'गीतारहस्य' हा ग्रंथ अनेक दृष्टींनीं अपूर्व आहे. त्यांतील लोकसंग्रहार्थ ज्ञानोत्तर कर्मच करीत राहण्याचा सिद्धान्त नवीन आहे. शंकराचार्यांचा मायावाद, अद्वैत वगैरे सर्व मान्य करून यांनीं हा सिद्धान्त मांडण्याचा प्रयत्न केला हें विशेष होय. मात्र यांत शास्त्रीय संशोधनाबरोबरच लोकांना कार्यप्रवृत्त करण्याचाहि हेतु स्पष्ट दिसतो.

यांनीं ईश्वरकृष्णाची लुप्त झालेली एक कारिका शोधून काढली ईश्वरकृष्णाच्या कारिकांवर गौडपादांचें भाष्य आहे. त्यांतील ६१ व्या कारिकेवरील भाष्य एका कारिकेवरील नसून दोन कारिकांवरील आहे असें त्यांतील प्रतीकावरून ठरतें. पण तशी कारिका मात्र मुळांत उपलब्ध नाहीं. यांनीं भाष्यांतील प्रतीक शब्द घेऊन पुढीलप्रमाणें आर्या तयार केली.

कारणमीश्वरमेके ब्रुवते कालं परे स्वभावं वा ।

प्रजाः कथं निर्गुणतो व्यक्तः कालः स्वभावश्च ॥

आणि ती कमी पडणाऱ्या कारिकेऐवजीं सुचविली. ईश्वरकृष्ण हा निरीश्वरवादी असल्यामुळें कोणा तरी ईश्वरवाद्यानें ही कारिका काढून टाकली असावी, पण त्या कारिकेवरचें भाष्य मात्र काढून टाकण्याचें राहून गेल्यामुळें ती कारिका आपणास बसवितां आली, असें यांनीं म्हटलें आहे.

यांचें मराठी वाङ्मयः—

१ वेदकालनिर्णय १९०८, २ आर्य लोकांचें मूल-स्थान १९१०, ३ गीतारहस्य १९१५ जून, ४ केसरीतील लेख-खंड १-४, ५ मद्रास, सिलोन व ब्रह्मदेश येथील प्रवास १९००, ६ स्वराज्यावरील मोहाम-व्याख्यानें भाग १-४, ८ हिंदुधर्माचें स्वरूप-लक्षण.

यांपैकीं पहिले दोन ग्रंथ यांच्या इंग्रजी पुस्तकांची श्री. के. ल. ओगले यांनीं केल्ली भाषान्तरें होत. याशिवाय यांच्या आठवणी व सूक्ति यांचे अनेक संग्रह श्री. स. वि. बापट यांनीं प्रसिद्ध केले आहेत.

इंग्रजीः—(1) The Orion or Researches into the Antiquity of the Vedas (1893), (2) The Arctic Home in the Vedas (1903), (3) Chaldian Vedas (1918), (4) Missing Karika in Sankhyas, (5) Vedanga-Jyotish. इ.

टेकाडे, आनंदराव कृष्णाजी—(जन्म स. १८९०) सुप्रसिद्ध मराठी कवि.

हे नागपूरचे राहणारे. काव्य ब्राह्मण. यांचें शिक्षण बेताचें झालें असलें तरी यांना मराठीत कविता करण्याचा नाद लहानपणापासून आहे. 'आनंदगीत' नांवानें यांच्या कवितांचे अनेक संग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. प्रसाद हा यांच्या काव्याचा विशेष आहे. जिव्हाळा व साधी भाषा यांमुळें यांची कविता लोकांना फार आवडते. विश्वविद्यालयानें यांच्या कविता-संग्रहास परीक्षेकरितां नेमून यांचा गौरव केला. आपल्या कविता साध्या व रसाळ पद्धतीनें जाहीर प्रसंगीं म्हणून आधुनिक कविता-गायनाचा कार्यक्रम लोकप्रिय करण्याची प्रथा यांनींच प्रथम सुरू केली. मधुरमीलन व मथुरा ही यांचीं दोन नाटके प्रसिद्ध आहेत.

टेसिटोरी, डॉक्टर—(मृत्यु स. १९१८) राजस्थानी व डिंगल भाषांत गोडी वाटणारे इटालियन गृहस्थ.

बंगाल एशियाटिक सोसायटीने यांना राजस्थानी व डिंगल भाषेतील ग्रंथ शोधण्याकरिता नेमले होते. यांनी जोधपुर व बिकानेर राज्यांत राहून डिंगल भाषेतील ग्रंथांची तीन विभागांत सूचि तयार केली व ती बंगाल एशियाटिक सोसायटीने प्रसिद्ध केली. याशिवाय डिंगल भाषेतील खडिया जगाकृत 'रतनसिंह री वचनिका', बिकानेरचे राठोड पृथ्वीराजकृत 'वेलि क्रिसन स्वमणि री' व बिठूरसृजाकृत 'राव जयतसी रो छंद' हे तीन ग्रंथ यांनी संपादित करून प्रसिद्ध केले. याशिवाय आपल्या दौऱ्याचे वार्षिक वृत्तान्त, राजपुतान्यांतील कांही स्थलांचे वर्णन व शिलालेखहि यांनी प्रकाशित केले.

टेंबे, गोविंद सदाशिव—(जन्म स. १८८१) महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध पेटीवादनपटु व अष्टपैलु रसिक.

महाराष्ट्राच्या कलाजीवनांत यांचा प्रथम प्रवेश पेटीवादनांतील कौशल्यामुळे झाला. कै. भास्करबुवा बखल्यांचे शिष्यत्व व बालगंधर्वांचा स्नेह यांचे साहाय्याने नवेनवे स्वर (शास्त्रीय गायकी) प्रगट करून श्रोत्यांच्या मनाचा ठाव घेण्याची यांची कला रसिकांच्या निदर्शनास आली. पेटीवादनाच्या बाबत यांचे सुरुवातीचे आदर्श श्री. भाचुभाई भंडारे हे होत. कै. बखल्यांच्या प्रमाणे यांच्या सहवासामुळे बालगंधर्वांच्या गाण्याला आधुनिक नवे वळण मिळाले. मौजुद्दीनखांची तुंबरीहि यांच्या पेटीतून बखलेबुवांनी संग्रहित केली.

मानापमान नाटकाने मराठी रंगभूमीवर संगीताचे अगदी नवे युग सुरू केले. त्या नाटकाकरिता आपल्या जवळच्या उत्कृष्ट चाली यांनी पुरविल्या होत्या. ते नाटक रंगभूमीवर आले आणि त्यांतील धैर्यधराची भूमिका करणारे गायक नट नारायण दत्तात्रय जोगळेकर हे बारले (१५ नव. १९११). त्यांची कामे करण्याकरिता किलोस्कर मंडळीत यांची योजना झाली. यांनीहि त्यांची सर्वच कामे नीटनेटकी केली. रूप व बुद्धीबरोबरच नाटकांत कसे गावे हेहि यांना समजत होते. फक्त मधुर आवाजाची कमतरता होती. तथापि किलोस्करांतून गंधर्व मंडळी निघाली तेव्हा हे नट व मालक अशा दोन्ही नात्यांनी तीमध्ये समाविष्ट झाले. पुढे यांनी गंधर्व मंडळीचा संबंध सोडला.

पण हे कर्तबगार असल्याने लौकरच यांनी 'शिवराज मंडळी'ची उभारणी केली, आणि शंकरराव सरनाईकां-

सारख्यांचा त्या मंडळीत समावेश केला. त्याबाबत यांना इतके यश लाभले की, गंधर्वांचे 'स्वयंवर' ज्या वेळी यशस्वी झाले, त्याच वेळी शेजारच्या रंग मंदिरांत 'चित्रवंचना' नाटकाचे प्रयोग यांनी यशस्वी केले. परंतु पुढे सरनाईकांच्या संस्थेतून फुटून होळकरांच्या यशवंत मंडळीत सामील झाल्यानंतरहि यांनी मुंबईचे सुप्रसिद्ध गुर्जर कवि मणिशंकर त्रिवेदी (पागल) यांच्याकडून 'सिद्ध-संसार' हे हिन्दी नाटक महाराष्ट्रीय साच्यांत लिहून घेतले, आणि त्याचे ओळीने पाऊणशे प्रयोग इंदुरांत झाले. त्यांतील मच्छिंद्राची यांची भूमिका चांगली होत असे. पण तो गुर्जर कविसुद्धां यशवंत मंडळीला मिळाला आणि यांच्या नाटकी जीवनावर पडदा पडला.

यांचे 'पट-वर्धन' नाटक (१९२०) व गडकऱ्यांच्या कल्पनेवरील 'तुलसीदास' (१९२८) ही नाटके यशवंत कंपनीने प्रथम रंगभूमीवर आणली. पुढे रघुवीर सावकारांनी यांचे रूपान्तरित 'वरवंचना' बसविले. नंतर 'गंभीर घटना' हे रूपान्तरित विनोदी नाटक समर्थ मंडळीने पुढे आणले (१९२१). सदरच्या कालांत यांनी आपला बराच काल म्हैसूरच्या युवराजांच्या नोकरींत घालविला.

स. १९३५ मध्ये पुणे येथे झालेल्या नाट्यसंमेलनाचे हे अध्यक्ष होते. तेथील यांचे भाषण रंगभूमीच्या दृष्टीने महत्त्वाचे झाले.

यांचे गद्यलेखन पुष्कळ आहे. त्यांत यांच्या सरस मांडणीचे चांगले प्रत्यंतर येते. विषयाचा सर्व बाजूंनी सखोल अभ्यास, प्रतिपाद्य विषयाची उत्कृष्ट तरफदारी आणि समर्पक भाषा यामुळे यांचे लेखन नेहमी आकर्षक आणि टिकाऊ वाटते. यांचे टीकालेख नाट्य व संगीत यांच्या अभ्यासक्रमांत पाठ्य पुस्तके म्हणून दाखल करण्यासारखे आहेत.

यांची नाटकेहि चांगल्या दर्जाची असून त्यांत यांचा गुण व्यक्त होतो. व्यंग्योक्ति, संवाद, खटके आणि कथानकाला कलाटणी देण्याचा नाट्यानुकूल गुण त्यांत भरपूर आढळतो. विशेषतः यांचे पट-वर्धन नाटक उत्कृष्ट समजण्यांत येते.

यांच्या गद्यलेखनापेक्षांहि यांची पद्यरचना अधिक सरस आहे. काव्यगुण, शब्दसौष्टव, प्रासादिकपणा आणि नादमाधुरी या दृष्टीने यांची पद्ये बिनखोड आहेत. जुन्या चिजांप्रमाणेच यांनी स्वतंत्र स्वररचनाहि पुष्कळ

केली आहे. मानापमान व अनेक चित्रपटांतील संगीत यांच्या स्वररचनेतून बाहेर पडलें असून त्याचें वैशिष्ट्य सर्वतोमुखी झालेलें आहे. म्हणूनच 'आधुनिक आकर्षक संगीताचे प्रणेते' असा सार्थ गौरव यांना प्राप्त झाला आहे.

ललित व शास्त्रीय असे यांनी संगीताचे दोन प्रकार केले आहेत. ललित संगीताचा उपयोग नाटकांत करावयाचा असून शास्त्रीय संगीताचा नाटक हा प्रान्त नव्हे. ललित संगीत स्वरलेखनांत बसवितां येईल, पण शास्त्रीय संगीत त्या चौकटीत बसविण्याचा प्रयत्न केल्यास तें निःसत्त्व होईल असे यांचें म्हणणें आहे.

यांची 'प्रतिभा' चित्रपटांतील नृत्यांगना कविता—

कनक कमलावरी, मोतियांच्या सरी ।
झरति रव तेवि करि, चरणि नृत्यांगना ॥ १ ॥
मलय वातें गमति, रंभोरु थरथरति ।
परि अचल कटिवरती, राहि नृत्यांगना ॥ २ ॥
धुंगुरे छुमछमन, लय तोल सांवरून ।
मंजुरव घुमघुमुन, सोडि नृत्यांगना ॥ ३ ॥
लव एक दूर उभी, क्षणि निकट ये, न भी ।
बीज चमके नभि, तेवि नृत्यांगना ॥ ४ ॥
रुचिर बाहू हलति, संकेत चतुर अति ।
कीं कुणा खुणवि तां, गमत नृत्यांगना ॥ ५ ॥
भुकुटि धनु नाचवुनि, नयनशर सोडुनी ।
रसिक जीवा हरुनि, नेई नृत्यांगना ॥ ६ ॥
जरि भाव सुविलास, वेधित्ती हृदयास ।
परि दुरुनि नमनास, योग्य नृत्यांगना ॥ ७ ॥

यांचें वाङ्मयः—नाटके—१ पटवर्धन (१९२४), २ तुलसीदास, ३ वत्सलाहरण, ४ ब्रह्मलिखित, ५ वरवंचना (शेरेडन ड्यूएनच्या इंग्रजी नाटकाचें रूपान्तर) व ६ गंभीर घटना (ऑस्कर वाइल्डच्या इंग्रजी नाटकाचें रूपान्तर). यांपैकीं तुलसीदास हें सुप्रसिद्ध मराठी नाटककार राम गणेश गडकरी यांच्या कल्पनेवर उभारलेलें आहे. तसेंच वत्सलाहरण हें मुलांच्याकरितां लिहिलेलें आहे.

टीकालेख—१ क्रिया व रंगभूमि, २ चांगले नट कसे निर्माण होतील?, ३ महाराष्ट्र रंगभूमीची सद्यःस्थिति, ४ संगीताचें मराठीकरण, ५ कै. भास्करबुवा बखले, ६ गोहरजान.

ग्रंथ—माझा संगीत व्यासंग (१९३९).

संगीत दिग्दर्शन व संवादलेखन—१ मायामन्त्रिच्छा, २ अभिकंकण.

संगीत दिग्दर्शन—१ अयोध्येचा राजा (१९३१), २ उषा, ३ प्रतिभा, ४ सावकारी पाश, ५ राजमुकुट (१९३४) वगैरे.

टेंबे, डॉ. भास्कर महादेव—(जन्म स. १८७०—मृत्यु स. १९४४ जुलै) वऱ्हाडांतील सुप्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते व ग्रंथलेखक.

१८९७ सालीं मॅट्रिक झाल्यावर मुंबईच्या प्रॅट मेडिकल कॉलेजांत हे दाखल झाले. पण तेथें शेवटच्या परीक्षेत अपयश आल्याने हे कर्ज काढून इंग्लंडला गेले आणि तेथें यांनी एडिंबरो विश्वविद्यालयाची एल्. आर. सी. पी. अँड एस्. ही पदवी संपादन केली. इंदूरच्या महाराजांचें यांच्यावर विद्यार्थिदशेपासून प्रेम असल्याने त्यांनी यांना एका मोठ्या हॉस्पिटलवर नेमिले आणि नंतर आपल्या खासगी नोकरीत घेतले.

पण १९२२ सालीं यांना इंदूर सोडून यवतमाळास येऊन राहावे लागले. थोड्याच दिवसांत यांनी लोकांचीं मनं आपणांकडे खेचून घेतलीं आणि तेथें बापूजी अणे यांचे हे उजवे हात समजले जाऊं लागले.

१९३० चा जंगल सत्याग्रह यांनी आपल्या नेतृत्वाखालीं अत्यंत चातुर्याने चालविला आणि तीन महिन्यांनंतर शेवटीं स्वतः कारावास पत्करिला. अकोल्याच्या तुसंगांत वऱ्हाडच्या चारहि जिल्ह्यांतील पुढारी व कार्यकर्ते होते. या वेळेपासून हे वऱ्हाडचे पुढारी बनले आणि तुसंगांतील सर्व सत्याग्रह्यांना यांच्याकडे औषधाकरितां पाठविण्यास सुरुवात झाली. तुसंगांतून सुटतांच यांनी 'नारिंगी स्वस्तिक' नांवाची संस्था काढून गोरगरिबांना मोफत औषधोपचार करण्यास सुरुवात केली आणि तें काम आमरण चालविलें. तेथील 'रायफल क्लब' काढण्यांत यांचाच पुढाकार होता.

डॉक्टरांचा व्यवसाय संभाळून यांनी सार्वजनिक कामाचा आणि इतर व्याप बराच वाढविला होता. त्यांत यांच्या व्यासंगीपणाला पहिलें स्थान दिलें पाहिजे. प्रचलित विषयांचा सांगोपांग अभ्यास करून हे फळा व नकाशा यांच्या साहाय्याने तपशीलवार व्याख्याने देत आणि तीं लोकांना फार आवडत. अशीं विचारप्रवर्तक व्याख्याने देण्याकरितां यांचें वाचन चांगलें

असे. त्याकरिता यांचा वेंचक व मूल्यवान् ग्रंथांचा संग्रहहि नमुनेदार असे.

यांच्या घरांतील राहणी अगदी नमुनेदार असे. भारत, भागवत, हरिवंश, एकनाथी भागवत, ज्ञानेश्वरी वगैरे ग्रंथ यांच्या नित्य वाचनांत असत. ब्रह्माभूत टेंबेस्वामींच्या कुलांतील असल्याबद्दल यांना भूषण वाटे. मारवाडी, कच्छी, भाटिये, मुसलमान वगैरे समाजांत यांच्याइतकी मान्यता इतरांना क्वचितच आढळते. आपल्या औदार्यपूर्ण व परोपकारी वागणुकीमुळे आपल्या मागे मुलाबाळांना आपला लौकिक व ग्रंथ यांशिवाय यांना कांहीं ठेवतां आले नसले, तरी आपले चारित्र्य व त्याग यांमुळे समाजाला धडा घालून देणारे असे पुरुषच राष्ट्राची खरी संपत्ति होत.

यांचे ग्रंथः—

१ विद्यार्थ्यांचे आरोग्य, २ शिशुसंगोपन, ३ चाळीस वर्षे उलटल्यावर, ४ हिंदुस्थाना, तू कोठे? ५ हिंदुस्थानचे आरमारी सामर्थ्य.

टेंबेस्वामी, वासुदेवानंद सरस्वती—(जन्म स. १८५४-समाधि स. १९१४) एक महान् आचारनिष्ठ सत्पुरुष व ग्रंथकार.

सावंतवाडी संस्थानांत निर्मला नदीच्या तीरी माणगांवी यांचा जन्म झाला. व तेथून जवळच असलेल्या सिद्धपर्वतावरील गुहा यांची तपोभूमि बनली.

यांनी बाळपणी वेदाध्ययन केले आणि शेवटपर्यंत यांचे वेदाचे नित्यपठण चालू होते. यांचे नरसोबाच्या वाडीस नेहमी जाणे असे व तेथेच यांना श्रीदत्तदर्शन प्रथम झाले. यांनी माणगांवी एक सुंदर दत्तमंदिर बांधले. ते बांधण्यापूर्वी एक वर्ष आश्विन मासांत यांनी चांद्रायण व्रत केले (१८८२).

यांचे नरसोबार्चावाडी, नरसी, बढवाई, गरुडेश्वर इत्यादि ठिकाणचे चातुर्मास खूप गाजले. यांच्यासारखा महात्मा आपल्या आचारनिष्ठ वर्तनाने धर्मप्रसाराचे जेवढे काम करी तेवढे हजारो लेखकांस व वक्त्यांसहि करता येणे अशक्य होते.

यांचे ग्रंथः— १ श्रीगुरुचरित्र (संस्कृत, सटीक), २ श्रीदत्तलीलामृताब्धिसार (प्राकृत ओवीबद्ध), ३ सप्तशती गुरुचरित्र (प्राकृत), ४ माघमाहात्म्य (प्राकृत) नर्मदास्तोत्रासह, ५ वेदवादस्तुति (संस्कृत-सटीक), ६ कुमार शिक्षा (संस्कृत-सटीक), ७ पद-

समूह, ८ ब्रीशिक्षा (गद्य) प्राकृत, ९ समश्लोकी-श्रीगुरुचरित्र, श्रीगुरुसंहितासचूर्णिक, १० श्रीदत्तमाहात्म्य (प्राकृत ओवीबद्ध), ११ श्रीदत्तपुराण (संस्कृत सटीक), १२ दत्तचंपू सटीक (संस्कृत), १३ श्रीकृष्णालहरी सटीक, १४ षट्पंचाशिका (संस्कृत), १५ एकावन्न श्लोकी गुरुचरित्र, १६ करुणात्रिपदा-पंचपदी भजन, १७ नर्मदालहरी, १८ दत्तात्रेय आख्यान बोध श्लोक, १९ श्रीदत्तभावसुधारस, २० आत्मानात्म-विचार, २१ प्राकृत मननसार, २२ श्रीगुरुस्तुति संस्कृत-प्राकृत टीकेसह इत्यादि.

टोपे, रघुनाथ पांडुरंग ऊर्फ तात्या—(जन्म स. १८१४-फांशी स. १८५९ एप्रिल १८) सत्तावन सालच्या युद्धांतील मराठ्यांचे कुशल सेनापति.

हे मूळचे नाशिक जिल्ह्यांतील येवल्याचे राहणारे. यांचे देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मणाचे घराणे येवलेकर या नांवाने प्रसिद्ध होते. पण एकदां निफाडचे त्रिंबकजी डेंगळे यांच्या मध्यस्थीने यांना दरबारांत पांच रत्नांची टोपी मिळाल्याने हे टोपे नांवाने प्रसिद्ध झाले असे म्हणतात. पांडुरंगपंतांचा शेवटल्या बाजीराव पेशव्यांशी संबंध आला व तेथे त्यांना धर्मादाय खात्याचे मुख्य नेमण्यांत आले. बाजीराव आठ लक्षांचे पेन्शन घेऊन ब्रह्मावर्तास गेले, या वेळी यांचेहि कुटुंब त्यांचेबरोबर गेले. त्या वेळी यांचे वय चार वर्षांचे होते.

डलहौसीच्या वेळेपासून असंतोष वाढत जाऊन गोसावी बैरागी व मुहाम्मदली यांच्या मार्फत सैन्यांत बेदिली निर्माण करण्यांत आली. आणि तिचा स्फोट काडतुसाच्या निमित्ताने शिपायांच्या बंडांत झाला. शिपायांच्या पुढाऱ्यांनी राजकीय वारसा असलेली पण इंग्रजांनी दुखावलेली राजघराणी आपल्यात सामील करून घेण्याचा प्रयत्न केला. नानासाहेब पेशवे, लक्ष्मीबाई झांशीवाली व दिल्लीचे बादशहा हे त्यांत त्यांच्या नेमणुका त्रि. सरकारने बंद केल्यामुळे सामील झाले. नानासाहेबांच्या दरबारांतील अजीमुल्ला वगैरे मुसलमान वकिलांमुळे यांना या कटाचा सुगावा आधीच लागला होता.

१८५७ सालच्या बंडांत दिल्लीचे युद्ध (१८५७ मे ११-१८५७ सप्टें. २०), लखनौचे युद्ध (१८५७ मे ३०-१८५८ मार्च २१), जगदीशपूरचे युद्ध (१८५७ जुलै २७-१८५८ जुलै १३) व कानपूरचे युद्ध (१८५७ जून ४-१८५९ एप्रिल ७) हे जे चार प्रमुख

उठाव झाले, त्यांत अत्यंत पद्धतशीरपणे चालविण्यांत आलेल्या कानपूरच्या दीर्घकालीन उठावर्णाचे प्रमुख हे होते.

४ जूनच्या मध्यरात्री कानपुरांत गडबड सुरू झाली. प्रथम घोडदळाने बंड पुकारले. ते नानासाहेबांच्या गोटाकडे आले, तेथील खजिना ताब्यांत घेऊन नानासाहेबांस त्यांनी आपले प्रमुख केले व ६ जूनला कानपूरच्या वेढ्यास सुरुवात झाली.

शेवटी २५ जूनला इंग्रजांनी तहाचे निशाण उभाले. शस्त्रे खाली ठेवावीत व सर्वांना गंगापार प्रयागास सुखरूप पोचवावे असे ठरले. त्याप्रमाणे सकाळी नऊ वाजता इंग्रजांच्या नावा चालू झाल्या. पण अजीमुल्ला वगैरे लोक अधिकाऱ्यांच्या ताब्यांत न राहिल्याने इंग्रजांची अमानुष कत्तल झाली. त्याची सर्व नैतिक जबाबदारी इंग्रजांनी नानासाहेब व हे यांवर ठेवली. नंतर १ जुलैला विठुर येथे नानासाहेबांना राज्याभिषेक करण्यांत आला. यानंतरच्या दोनचार चक्रमकीत टीकासिंग, ज्वालाप्रसाद वगैरे सैनिकांचे पुढारी नामोहरम झाल्यावर बंडवाल्यांची पांगापांग झाली. नानासाहेबांवर अधिक जबाबदारी पडली व त्यांनी यांना सेनापति नेमून सैन्य जमा करण्याचा हुकूम दिला (२५ जुलै १८५७).

बंडांत सामील झालेली ४२ वी पलटण यांनी शिवराजपूरला जाऊन आपल्या ताब्यांत घेतली व लखनौला निघालेल्या सेनापति हॅवलॉकच्या सैन्याला सतावण्यास सुरुवात केली. काल्पी जिंकून तेथे लष्करी साहित्याचा व दारुगोळ्याचा कारखाना सुरू करून ग्वाल्हेरच्या शिष्टांशी आपला संबंध यांनी अबाधित केला व कानपूरवर चालून जाऊन विंडहॅमचा पराजय करून कानपूर पुनः ताब्यांत घेतले. या चढाईत यांना पुष्कळ लूट मिळाली. १७ जुलैला हातांतून गेलेले कानपूर २७ नवंबरला पुनः यांच्या ताब्यांत आले. या वेळी यांच्या ताब्यांत एकंदर ५६ लक्षांचा मुलूख आला. यांच्या उत्कर्षाचा परमोच्च बिंदु हा होय.

पण ६ डिसेंबरला कॉलिन्सने यांचा पराजय करून यांना कानपूर सोडावयास लावले. तेव्हा हे काल्पीस येऊन राहिले. झांशी, बांदा, जगदीशपूर व लखनौ या सर्वांशी संबंध ठेवण्यास हे केंद्र यांना वर्षभर उपयोगी पडले. जाने. १८५८ ते जून १८५८ पर्यंत यांनी काल्पी

लढवली. व जून १८५८ ते एप्रिल १८५९ पर्यंत ग्वाल्हेरच्या आश्रयाने यांनी आपली पराकाष्ठा केली.

हे वरचेवर दारुगोळा व खंडणी मिळवून युद्धाचा गाडा रेटण्याचा प्रयत्न करीत. पण बंडखोरांत शिस्त नसल्याने जागोजाग यांच्या वांग्याला पराजयच येत. काल्पी सुटल्यावर ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यांत यांनी विजयोत्सवाचा सर्व समारंभ करून बाजू सावरण्याचा प्रयत्न केला. पण अशा गोष्टीने सावरण्याची ती वेळ नव्हती. सर्व आगाऊ आश्वासने फोल ठरली. नानासाहेब वगैरे मंडळी उत्तरेकडे व नर्मदेच्या बाजूला हे व रावसाहेब पेशवे वगैरे लोक राहिले. इंग्रजांनी या दोघांचा संबंध तोडला. नर्मदा ओलांडून नानासाहेबांना मिळण्यासाठी मोठ्या चपळाईने जात असतां मानसिंहाच्या विश्वासघाताने हे रात्री घरोणच्या जंगलांत रिचर्ड मीडकडून पकडले गेले (७ एप्रिल १८५९).

या वेळी यांचेजवळ एक तरवार, एक कुकरी व ११८ मोहोरा असलेली पिशवी सांपडली. यांना पकडले तेव्हा यांचे वय सुमारे पंचेचाळीस होते. पांच फूट उंची, धनुष्याकृति भुंवया, काळेभोर डोळे, रेखीव नजर व दाढी, भिशा व कळे असलेल्या चेहऱ्यामुळे यांची चर्या भव्य व रुबाबदार भासे. बुद्धिमत्तेची झांक व अंगांतील कर्तृत्वशक्ति यांचे तोंडावर उघड दिसण्याइतपत स्पष्ट असे. हे तुटक मोजके पण स्पष्ट बोलत. जबानीत जास्त चौकस अगर फाजील प्रश्न विचारला म्हणजे 'मालूम नहि' अशा दोनच शब्दांनी हे आपला नकार दर्शवीत.

शिंप्री येथे झालेल्या आपल्या तीन दिवसांचे चौकशीत यांनी आपली विस्तृत लेखी जबानी दिली. 'मी इंग्रजी राज्यांत जन्माला आलों नाहीं. तसेंच इंग्रजांचा केव्हांहि प्रजाजन नव्हतो. मग राजद्रोहाचा आरोप मजवर कसा लागू पडतो? हातीं उघडपणे शस्त्र घेऊन युद्धांत मी हत्या केली असेल, पण खून, दरवडे, बायका मुलांची हत्या हे प्रकार मी केले नाहींत.' अशी विचारसरणी यांनी आपला बचाव करतांना मांडली. शेवटी यांना फांशी देण्यांत आले. फांसांत मान यांनी आपणवून घातली. पण कानपूरची किंवा बिबी घरांतील कत्तलीशी यांचा संबंध असल्याचे चौकशीत सिद्ध झाले नाही, असे मॅलेसन या इतिहासकाराने म्हटले आहे.

पारतंत्र्यापासून बचाव करण्यासाठी हिंदुस्थानांतील लोकांनी जे कांहीं शेवटचे प्रयत्न केले त्यांमध्ये १८५७ सालच्या बंडाला व त्यांतहि यांच्या कामगिरीला विशेष महत्त्व आहे. झांशीच्या लक्ष्मीबाई पडल्यामुळे या स्वातंत्र्य युद्धांतील यशाची आशा संपली आणि सर्व ठिकाणी बंडवाल्यांविरुद्ध प्रतिकूल वारे वाहू लागले. ज्या संस्थानिकांच्या हक्कांसाठी हा सर्व उठाव योजण्यांत

आला होता, त्यांनीच बंडवाल्यांना आश्रय देण्याचें नाकारलें, तेथें इतर लोकाश्रयाची आशा करणें व्यर्थ होतें. अशा परिस्थितीत मागें निराशा व पुढें मृत्यु स्पष्टपणें दिसत असतां यांनी इंग्रजांच्या सहा फौजा अंगावर घेऊन सतत दहा महिनेपर्यंत जो गनिमी लढा खेळला, तो केवळ अविस्मरणीय आहे. युद्धशास्त्राच्या दृष्टीनेसुद्धा त्याला महत्त्व देण्यांत येतें.

ठ

ठकार, शंकर विनायक—(जन्म स. १८९३) भिल्लादि आदिवासी लोकांत राष्ट्रीय दृष्टीने कार्य करणारे समाजसेवक.

यांचा जन्म धारवाड येथें झाला. मूळ गांव सिंह-गडाच्या पायथ्याशी असणारे कोंढणपूर. वडील सदर्न मराठा रेल्वेत नोकर असल्याने यांचे बाळपण धारवाड, मद्रास व हुबळी येथें गेलें.

लहानपणींच ग्रामसेवा करण्याची इच्छा होऊन हे कॉलेज सोडणार होते. पण कांहीं थोर लोकांच्या सल्ल्यामुळे कॉलेज न सोडतां हे बी. ए. झाले.

अहमदनगरच्या अनाथविद्यार्थिगृहांत व नूतन मराठी विद्यालयांत चार वर्षे काम केल्यावर असहकारितेची चळवळ सुरू झाली. सरकारी मदतीचा पैसा म्हणजे विटाळलेला पैसा अशी म. गांधींची विचारसरणी विद्यार्थ्यांना पटवून देतांना कोणत्याहि लोभास बळी न पडतां यांनी नोकरीचा राजीनामा दिला. पुढें दोन वर्षे अमळ-नेरच्या राष्ट्रीय हायस्कुलांत घालविली. पण तेथील चालकांनी पुनः सरकारी ग्रॅन्ट घेण्याचें ठरविलें तेव्हां यांनी तेथेहि राजीनामा दिला.

यानंतर यांना महाराष्ट्र प्रान्तिक खादी मंडळानें बोलावून चिटणीस केलें. हिशेबी काम करणारा या नात्याने महाराष्ट्रांतील सर्व भागांत हिंडून तेथील परिस्थिति पाहण्याची व अनेक सुखदुःखाचे प्रसंग प्रत्यक्ष अनुभविण्याची संधि यांना मिळाली. पण प्रत्यक्ष लोक-सेवेपुढें कारकुनी कामाचा यांना कंटाळा येऊन तीन वर्षांनी यांनी राजीनामा दिला.

पुढें 'पश्चिम खानदेश जिल्हा मंडळ' नांवाच्या संस्थेने प्रत्यक्ष ग्रामसेवेची संधि यांना दिली. सर्व संसार बरोबर बाळगून जिल्ह्यांतल्या प्रत्येक गांवी हिंडत हें काम यांनी तीन चार वर्षे केलें. म. गांधींच्या सूचनेस अनुसरून अशा कामास आवश्यक असणारी व्यापक व मूलगामी दृष्टि येण्याकरितां यांनी हिंदुस्थानभर प्रवास केला व 'सवाई मुकटी' या गांवी कांहीं दिवस खास वास्तव्य केलें. तेथें ग्रामसुधारणेचें काम करीत असतां पश्चिम खानदेश जिल्हा काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष व ऑ. ई. काँ. क.चे सभासद होते. १९३०, ३२, ३४ व ४२ सालांतील तुडंगवास ओघानेंच लाभला. पण १९३५च्या कायदानुसार देशावर लादलेल्या घटनेत संपूर्ण वगळलेले व अंशतः वगळलेले असे देशाचे विभाग पाडण्यांत आले होते. देशाचें अखंडत्व व ऐक्य या दृष्टीने यांना असें करणें राजकीय कावा वाटला आणि यांनी आपल्या कार्याची दिशा लागलीच बदलून भिल्लसमाजाची सेवा करण्याचा निर्णय घेतला (१९३७). १९३८ साली यांनी 'पश्चिम खानदेश भिल्लसेवा मंडळ, नंदुरबार' काढलें. पश्चिम खानदेशांत भिल्लादि आदिवासींची संख्या ३॥ लाख म्हणजे तेथील लोकसंख्येच्या एक-तृतीयांशापेक्षा अधिक आहे. जिल्ह्यांतील आठ तालुक्यां-पैकी चार तालुके 'अंशतः वगळलेल्या' विभागांपैकी आहेत. मुंबई इलाख्यांतील अन्य कोणत्याहि जिल्ह्यांत आदिवासी लोकांची इतकी मोठी संख्या नाही. तेथें शाळा, छात्रालये, धान्यकोठारें, दाखबंदी प्रचार, अन्याय परिमार्जन इत्यादि विविध प्रकारें कार्य करण्यांत यांचा सर्व वेळ जाऊ लागला. भिल्ल साधु गुलामहाराज यांच्या

प्रभावानें हे भारून गेले व यांनी त्यांचे चरित्र लिहून प्रसिद्ध केलें.

सरकारकडून भिलांच्या उत्कर्षाकरितां प्रयत्न चालू आहेत. पण ते राष्ट्रीय वृत्तीच्या लोकांना पसंत पडण्यासारखे नाहीत. कायद्यानें त्यांना अलग करून संस्कृतीनें हि त्यांना अलग करण्याचें सरकारी धोरण त्यांत दिसतें. “भिलादि लोक हे हिंदुसंस्कृतीचे लोक नसून ते अगदी निराळ्या संस्कृतीचे लोक आहेत, त्यांना पूर्वस्थितीत ठेवूनच त्यांच्या चालीरीती, आचार, दारूपान वगैरे संरक्षण केलें पाहिजे,” असले कांहीं ग्रह उत्पन्न करण्यांत येत आहेत. याचाच पाठपुरावा मानववंशशास्त्राच्या अभ्यासाच्या निमित्तानें चालू आहे. भिलादिकांच्या नाक, कान, डोळे, वगैरेच्या मापांवरून व त्यांच्या रक्तावरून त्यांचा वंश अलग ठरविण्याचेहि प्रयत्न चालू आहेत. वास्तविक हीं शास्त्रे अद्यापि अपूर्ण आहेत, व सिद्धान्त काढण्याइतपत विस्तृत अभ्यासहि त्यांचा झालेला नाही. अशा स्थितींत एका कुटुंबांतील माणसाप्रमाणें राहणी, शिक्षण, व्यवहार, पोषाख वगैरे बाबींत सर्व जग समान होत असतां यांनाच जगापासून अलग ठेवण्याचे असे प्रयत्न होणें अनिष्ट आहे असें यांचें मत आहे. या एका विशिष्ट दृष्टीनें काम करणारे यांच्यासारखे लोकच सध्यांच्या काळांतील खरे राष्ट्रीय मिशनरी होत.

ठक्कर, अमृतलाल विठ्ठलदास—(जन्म स. १८६९) रानटी लोक, अस्पृश्य व आपद्ग्रस्त यांचेसाठीं आत्मसमर्पण करणारे सुप्रसिद्ध भारतसेवक.

काठेवाडांतील भावनगर हें यांचें जन्मस्थान. यांची जात लोहाणा व यांच्या आईचें नांव मुळीबाई. पुण्याच्या एंजिनियरिंग कॉलेजमधून एल्. सी. ई. झाल्यानंतर (१८९०) यांनी वढवाण व पोरबंदर संस्थान (१८९१-९९), पूर्व आफ्रिकेतील युगांडा रेल्वे (१८९९-१९०२), सांगली संस्थान (१९०४-०५) इत्यादि ठिकाणीं कामें केलीं. यानंतर यांनी मुंबई कार्पोरेशनमध्ये नोकरी पत्करली. तेथें यांची नेमणूक चेंबूर येथील कचरा पट्टीच्या लाइट रेल्वेवरील सुपरवायझरचे जागीं झाली. यांच्या हाताखालीं महारमांगांचें मोठें सैन्यच होतें. कंगाल, कर्जबाजारी आणि व्यसनी अशा त्या लोकांची हलाखीची स्थिति पाहून नोकरीशिवायच्या वेळांत हे त्यांच्या उद्धाराची खटपट करूं लागले. कर्मधीर विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्याकडून योजनाबद्ध आणि पद्धतशीर कामाचा व गो. कृ. देवधरांकडून अविश्रांतपणें

गाजावाजा न करितां काम करण्याचा धडा यांनी या वेळीं उचलला. देवधरांच्या सहवासानें यांना भारतसेवक होण्याची इच्छा झाली. धों. के. कर्वे यांच्या विधवा व पतिता स्त्रियांच्या सेवाकार्याचाहि परिणाम यांच्यावर फार झाला. यांनी आपणास समाजसेवेस वाढून घेण्याचा निश्चय केला. पण वडिलांच्या मृत्यूनंतरच यांना आपला हा हेतु पूर्ण करितां आला. १९१४ सालीं मुंबई कार्पोरेशनमधील नोकरी सोडून हे भारतसेवक समाजाचे आजीव सभासद झाले व त्याच सालच्या फेब्रुवारी महिन्यांत संयुक्त प्रांतांतील दुष्काळ निवारणाच्या कार्याकरितां रवाना झाले.

संयुक्त प्रांतांतून दुष्काळ निवारणाचें कार्य करून आल्यानंतर गुजराथेंत मोफत व सक्तीचें शिक्षण सुरू करण्याकरितां माहिती गोळा करण्याचें काम विठ्ठलभाई पटेलांनीं यांच्याकडे सोंपविलें. तें करून यांनी निरलस कार्यकर्ता असा लौकिक मिळविला.

१९१८ सालीं जमशेदपूर येथील टाटांच्या कारखान्यांतील गरीब मजुरांसाठीं स्वस्त धान्याच्या दुकानाची व्यवस्था पाहण्याचें काम व पुढें ओरिसांतील दुष्काळनिवारणाचें कार्यहि यांच्याकडे आलें (१९१९-२०). हें काम करीत असतांच जलप्रलयानें होणाऱ्या रेल्वे व सडका यांच्या नासधुसीचा अभ्यास करून यांनी सरकारकडे अहवाल पाठविला. शिवाय उडिया स्वयंसेवकांची पथकें उभारून गांवोगांवीं अन्न पोंचविण्याचें यांचें काम चालू होतेंच. असेंच दुष्काळनिवारणाचें कार्य करण्याकरितां हे पंचमहाल जिल्ह्यांत आले असतां यांचें भिलांच्या स्थितीकडे लक्ष गेलें. यांनी त्यांच्या घरोघर जाऊन त्यांना अन्नवस्त्र, शिक्षण व वैद्यकीय मदत देण्यास सुरवात केली. पंचमहाल जिल्ह्यांत भिल्लसेवामंडळ व अन्त्यजसेवामंडळें स्थापिली (१९२३-२५). अस्पृश्यांसाठीं विहिरी, झालोट म्युनिसिपल भंग्यांसाठीं धर्मशाळा वगैरे बांधण्याकडे यांनी विशेष लक्ष पुरविलें. दाख दुकानावर निरोधन केल्यामुळें यांना सहा महिन्यांची शिक्षा झाली; पण दोन महिन्यांतच यांची सुटका करण्यांत आली (१९३०).

हे म. गांधींच्या सत्याग्रहांत नसतांनाहि यांना १९३० सालच्या चळवळींत अटक होऊन शिक्षा झाली. पुढें हे अपिलांत सुटले (१९३०). जातीय निवाऱ्यांतील अस्पृश्यांचे स्वतंत्र मतदारसंघ रद्द व्हावे म्हणून

म. गांधींनी केलेल्या उपवासांत यांच्यावर सर्वांत अधिक भार पडला. अस्पृश्यांना द्यावयाच्या जागांसंबंधी बाटाघाट करतांना यांनी मिळविलेली आंकडेवार माहिता फार महत्त्वाची ठरली. हरिजनसेवासंघाची स्थापना होऊन त्यांच्या मुख्य कार्यवाहाची जबाबदारी यांच्यावर टाकण्यांत आली. यांनी दिल्ली येथे त्या संस्थेचे मुख्य केन्द्र स्थापून २६ प्रांतिक केन्द्रे उभारली आणि २०० जिल्हा शाखा स्थापन केल्या. कोणतेहि काम पद्धतशीरपणे आणि मोठ्या प्रमाणांत करण्याची यांची या वेळी कसोटी लागली. या कामाकरिता हिंदुस्थानाच्या कानाकोपऱ्यांत मिळेल त्या वाहनांतून हिंडत असता हिंदुस्थानांतल अडीच कोटि आदिवासींची हीन स्थिति यांच्या नजरेस आली. त्या प्रश्नाचा अभ्यास करतां ख्रिस्ती मिशनऱ्यांशिवाय त्याकडे अद्याप कोणाचे लक्ष गेले नाही, असे यांच्या ध्यानांत आले. तेव्हां सरकार व हिंदुस्थानांतील उच्च वर्णायांनी उपेक्षिलेल्या आदिवासी लोकांच्या सेवेचे काम आदिवासी सेवामंडळ स्थापून यांनी सुरु केले.

आजपर्यंत आदिवासी लोकांसाठीं भिन्न सेवासंघ दाहोद, नंदुरबार वगैरे कितीतरी संस्था अगदी स्वतंत्रपणे काम करित होत्या. कांहींची तर नावे एक असून सुद्धा त्यांच्यांत कांहीं संबंध नव्हता. आतां यांनी अशा संस्थांना एकसूत्रांत आणून सर्वांची एक मध्यवर्ति संस्था स्थापन केली आहे.

थोड्याशा कामामुळेहि भरपूर प्रसिद्धि मिळत असल्यामुळे लोकसेवक आपल्या सामर्थ्याच्या भलत्याच भ्रामक कल्पना करतात. पण हे असल्या भ्रमाच्या आहारीं कधीहि गेलेले नाहींत. हे अत्यंत प्रसिद्धिविन्मुख असून ईश्वरावरील श्रद्धा व कार्यावरील निष्ठा या यांच्या प्रेरक शक्ति आहेत.

विलक्षण त्यागामुळे लोकांपेक्षां आपण निराळे आहोंत अशी भावना यांच्यांत उत्पन्न झालेली नाहीं. हे जितके कर्तव्यनिष्ठ आहेत तितकेच दयापूर्ण आहेत. जेथे कोणीहि जाण्यास धजत नाहीं तेथे हे निर्भयपणे जातात व आपल्या अनुयायांना जाण्यास भाग पाडतात.

अंगावर गोणपाटासारखे जाड कपडे, कोठेहि चार घास खाण्याची तयारी आणि सदोदित आनंदी असणारा हा पुरुष बयाला पंचाहत्तर वर्षे होऊन गेली तरी नवी-

नवीं कार्ये उत्पन्न करून तीं केवळ सेवाश्रुतीने पार पाडण्याची पराकाष्ठा करित आहे.

ठाकरसी, विठ्ठलदास दामोदर—(जन्म स. १८७३ नवंबर ३०—मृत्यु स. १९२१ ऑगस्ट १२) मुंबईचे जगप्रसिद्ध व्यापारी, नाणकशास्त्रज्ञ, सनातन वैदिक धर्माचे अभिमानी आणि स्त्रियांच्या शिक्षणाकरितां अनेक लाखांचा देणगी देणारे दानशूर गृहस्थ.

हे जातीने मोढवाणी भाटिया वैश्य. काठेवाडांतील जामनगर संस्थानांत खंबाळया नांवाचे एक लहानसे गांव आहे, ते यांचे मूळ ठिकाण. ठाकरसी हे यांच्या आज्याचे नांव. पण प्रथम त्यांनी मुंबईस येऊन ८०० रुपयांच्या भांडवलावर सुरुवात करून व्यापारांत जम बसविला म्हणून ठाकरसी हे या घराण्याचे उपनांव झाले. आडत दयाळ-मूळजी-ठाकरसी असा यांचा वंश आहे. आडत दयाळच्या पूर्वीचे पुरुष आपल्या गांवी शेती करून राहत. ठाकरसींनी मुंबईस आपला चांगला जम बसल्यावर आपल्या वडिलांच्या नावे मुंबईचे 'मूळजी जेठा मार्केट' भागांत उघडले (१८८६). त्यांचे पुत्र दामोदर शेठ यांचाहि व्यापारांत चांगलाच जम बसून त्यांनी 'हिंदुस्थान मिल' उघडली व बोलतां बोलतां चार गिरण्यांचे ते मालक झाले. वडील शेहेचाळिसाव्या वर्षीच वारल्यानंतर यांच्यावर त्यांच्या उद्योगधंद्यांचा सर्व भार पडला.

यांचे प्राथमिक शिक्षण खंबाळया येथे व हायस्कूल शिक्षण मुंबईस झाले. हे कांहीं महिने कॉलेजांत गेले. पण पुढे कॉलेज सोडून व्यापारांत पडणे यांना व यांच्या वडिलांना इष्ट वाटले.

व्यापारांत शिरतांच यांची सारखी भरभराटच होत गेली. त्याबरोबर अनेक मानाची व जबाबदारीची कामे यांच्याकडे येऊ लागली. हे मुंबई कॉर्पोरेशनच्या स्टॅंडिंग कमिटीचे चेअरमन व कॉर्पोरेशनचे अध्यक्ष झाले (१९०७). मुंबई कायदे मंडळाचे (१९०५-१९०८) व इंपीरियल कॉन्सिलचेहि (१९१०-१२) हे सभासद होते. तसेच हे मुंबईच्या औद्योगिक प्रदर्शनाचे कार्याध्यक्ष (१९०४) व कलकत्ता औद्योगिक परिषदेचे अध्यक्ष (१९०६) होते. अनेक जॉईंट स्टॉक कंपन्यांचे डायरेक्टर व बॉंबे इम्प्रुव्हमेंट ट्रस्टचे यांना ट्रस्टी नेमण्यांत आले होते. ना. लल्लुभाई सामळदास यांच्या साहाय्याने यांनी सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक स्थापिली. स्पेसी बँकेचेहि हे

कार्याध्यक्ष होते. पुढे तर श्री. सयाजीराव गायकवाडांच्या देखरेखीखाली बडोदा बँक यांनी सुरू केली. काउन मिल, सरदार कारबॉनिक गॅस कंपनी, जामनगर द्वारका रेल्वे, द्वारका सिमेंट कंपनी व ॲप्रिकल्चरल इन्फ्रिमेंट कंपनी इत्यादि संस्थांच्या स्थापनेतहि हे प्रमुख होते.

यांच्या मातोश्री नाथीबाई वयाच्या साठव्या वर्षी महाबळेश्वर रस्त्यावर वडिलांच्या स्मरणार्थ त्यांनी बांधलेल्या दामोदराश्रमांत परलोकवासी झाल्या (१९०६). हे पृथ्वीपर्यटन करून आल्यावर, युरोप व जपान वगैरे देशांतील धर्तीवर इकडे स्त्रीशिक्षणसंस्था असाव्यात म्हणून प्रो. धों. कृ. कर्वे यांनी सुरू केलेल्या स्त्रियांच्या विश्वविद्यालयास पंधरा लक्ष रुपये आपल्या मातेच्या स्मरणार्थ देऊन यांनी त्यांचे ' नाथीबाई युनिव्हर्सिटी ' असे नांव ठेवले (१९१९).

तसेच पुणे सेवासदनास यांनी निरनिराळ्या रूपांनी सुमारे एक लक्ष रुपये दिले. त्यांतून नाथीबाई हॉल, ममुताई हॉस्टेल व लेडी ठाकरसी सेवासदन ब्रँच सातारा व बारामती ही यांच्या आप्तांची स्मारके उभारण्यांत आली. ममुताई ही यांच्या वडील बहिणीची मुलगी होय. मुंबईच्या वनिताविश्रामालाहि यांनी एक लक्षाची देणगी दिली. समाजसेवासंघाच्या परळ येथील गृहास पंचवीस हजार रुपये देऊन त्याला ' दामोदर ठाकरसी मूळजी हॉल ' हें नांव देवविले. तसेच ' सर विठ्ठलदास दामोदर ठाकरसी फ्री पुस्तकालय, चांदोद ' हें यांच्या वीस हजार रुपयांच्या देणगीवर यांच्या मृत्यूनंतर उभारलें गेले (१९२३).

पहांटे पांच वाजतां उठून गीतेतील ' कार्पण्य-दोषोपहतस्वभावः ' (गीता २.७) हा श्लोक, ' स्थाने हृषीकेश ' (गीता. ११.३६-४६) इत्यादि दहा श्लोक व कांहीं ईशस्तुतिपर भूपाळ्या म्हणणें, घोड्यांवर पत्नीबरोबर फिरणें, स्नानपूजा, शंकरदर्शन, गीतादि ग्रंथांचे वाचन, गायनश्रवण व आपला मोठा व्यवसाय संभाळणें असा यांचा नित्य क्रम असे. यांनी दोन वेळ जगाचा प्रवास केला होता.

उद्योगधंद्यांतील यांच्या कौशल्याने यांना सर्व आयुष्यभर यश मिळवून दिलें आणि यांनी दिलेल्या देणग्यांमुळे यांच्या मृत्यूनंतरहि तें चिरंतन बनलें.

ठाकुरदत्तशर्मा—(जन्म स. १८८० सुमार) हिंदु-स्थानांतील सुप्रसिद्ध वैद्य व ' अमृतधारा ' या औषधाचे उत्पादक.

घरांतून पळून जाऊन यांनी इंग्रजी शिक्षण घेतलें व कॉलेजपर्यंत मजल मारली. याच वेळीं शेजारी राहत असलेल्या वैद्याकडून यांनी वैद्यकीचें शिक्षण घेतलें. १९०० साली ५ रु. भाड्याची जागा घेऊन यांनी आपलें ' देशोपकारक औषधालय ' उघडलें. दिवसभर १५ रु. द. म. ची रेल्वेत नोकरी करावयाची व रात्री औषधें कुटण्या-घोटण्याचें काम स्वतःच पार पाडावयाचें असा यांचा व्यवसाय सुरू झाला. पुढे १९०४ साली ' देशोपकारक ' हें हिंदी व उर्दू या दोन्ही भाषांतील वर्तमानपत्र यांनी सुरू केलें आणि तें १९३२ पर्यंत चालविलें.

यांनी अत्यंत मेहेनतीने प्रयोग करून अनेक रोगांवर चालणारे ' अमृतधारा ' नांवाचे औषध तयार केलें. त्याचा खप एवढा वाढला कीं याकरितां लाहोर येथे यांना स्वतंत्र कारखाना, अमृतधारा स्ट्रीट, अमृतधारा पोष्ट असे स्वतंत्र विभाग निर्माण करणें भाग पडलें. १९१० साली यांनी चीफ जस्टिस सर अतुलचंद्र चतर्जींच्या हस्ते स्वतंत्र अमृतधारा-भवनाचा उद्घाटन समारंभ केला व १९१४ साली दुसरे भवन उघडलें. याबरोबर स्वतःचा मोठा छापखानाहि हे चालवीत (१९१६), हे सिध हैद्राबाद प्रान्तिक वैद्यक संमेलन (१९२८), पंजाब प्रान्तीय वैद्यक संमेलन, रावळपिंडी (१९२९) व दिल्ली अखिल भारतीय ब्राह्मण संमेलनाचे अध्यक्ष होते (१९४३).

ठोंबरे, ज्यंयक बापूजी—(स. १८९०-१९१८) मराठांतील सुप्रसिद्ध कवि. हे बालकवि या नांवाने विशेष प्रसिद्ध आहेत.

यांचा जन्म खानदेशांत झाला. यांचे शालेय शिक्षण व्यवस्थित झालें नाहीं. वयाच्या सत्राव्या वर्षी जळगांवी भरलेल्या कविसंमेलनांत अध्यक्ष कान्होबा रणछोडदास कीर्तिकर यांच्या हस्ते यांचा बालकवि म्हणून सन्मान झाला (स. १९०७). पोटासाठी यांनी पंडितगिरी म्हणजे गोऱ्या मिशनऱ्यांची मराठी शिकवणी मधूनमधून केली. प्रपंचांत ओढाताण व गृहसौख्याचा अभाव सर्व आयुष्यभर यांच्या वाङ्मयास आला. कविवर्य केशव महादेव सोनाळकर, नारायण वामन टिळक व गोविंदाग्रज यांच्या सहवासांत यांना पुष्कळ स्नेहसौख्य मिळालें. यांचे एका स्त्रीवर अलोट प्रेम होतें. पण तीहि स्वलनशील मानवी व्यक्तीच होती हें ध्यानांत आल्याने प्राणान्तिक व्यथा होण्याच्या पूर्वीच हे अपघातांत सांपडून मृत्यु पावले.

हे निसर्गाचें वर्णन करणारे कवि असून यांच्या, आनंदी आनंद गडे, अरुण व फुलराणी या कविता उत्कृष्ट वाङ्मयांत मोडतात.

यांचें काव्यवाङ्मय: बालकवींची कविता (१९२३, ए. या. निफाडकर; १९२५, गो. गो. अधिकारी; १९३९, पाटणकर).

ड

डफरिन, लॉर्ड—(जन्म स. १८२६-मृत्यु स. १९०२-कारकीर्द स. १८८४-१८८८) हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय. लॉर्ड रिपननंतर हे व्हाइसरॉय म्हणून हिंदुस्थानांत आले.

यांचें शिक्षण ऑक्सफर्डला झालें. हे लॉर्ड झाल्यानंतर अमेरिका, व्हिएन्ना वगैरे ठिकाणीं कामें केल्यावर यांना हिंदुस्थानचे अंडर-सेक्रेटरी नेमण्यांत आलें (१८६४-६६). यानंतर इजिप्त वगैरे देशांत कामें केल्यानंतर यांना हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरल व व्हाइसरॉय नेमण्यांत आलें. इल्बर्ट-बिलामुळें उत्पन्न झालेली वर्णभेदाची तेढ यांनी आपल्या व्यक्तिमत्त्वानें नाहीशी करण्याचा प्रयत्न केला. रशिया व अफगाणिस्थान यांची तेढ टळली, तेव्हां यांनी रावळपिंडी येथें अमीर अबदुल रहमान यांची भेट घेऊन सलोखा स्थापन केला (१८८५). ब्रह्मदेशचा राजा थिबा यानें इंग्रजांशीं विरोधाचें धोरण स्वीकारतांच यांनी त्याला पराजित करून ब्रह्मदेश हिंदुस्थानला जोडून घेतला व राजा थिबा यास रत्नागिरी येथें कैदेत ठेविलें. तेथेंच तो पुढें वारला (१९२६). व्हिक्टोरिया राणीच्या राज्याचा पन्नास वर्षांचा सुवर्णमहोत्सव यांच्या वेळीं साजरा झाला (१८८७). ग्वाल्हेरचा किल्ला यांनी शिंद्यांना परत देवविला व मुदत संपल्यावर रेल्वे कंपनीकडून रेल्वेची मालकी सरकारकडे यावी असें ठरविलें. बंगाल, अयोध्या व पंजाब प्रांतांत यांनी कुळसंरक्षण कायदा केला.

इंडियन नॅशनल काँग्रेसनें सामाजिक प्रश्नांचा विचार करावा, राजकीय प्रश्नांचा विचार प्रांतांतल्या राजकीय संस्थांनीं करावा, प्रांतांनीं या कामीं भरविलेल्या परिषदेचें अध्यक्षस्थान त्यांच्या प्रांताच्या गव्हर्नरांना द्यावें आणि यायोगें अधिकारीवर्ग व बिनसरकारी राजकीय पुढारी यांच्यांत परस्पर आदर व प्रेम वाढवावें या कल्पनेनें भारून

जाऊन मि. ह्यूम यांनीं स. १८८५ च्या प्रारंभीं सिमला येथें यांची मुलाखत घेतली. ही योजना यांना फारशी उपयुक्त वाटली नाही. इंग्लंडप्रमाणें सरकारविरोधी पक्ष येथें नाही, वर्तमानपत्रांच्या टीकेवरहि विश्वास ठेवतां येत नसल्यानें लोकांचें मत सरकारला समजत नाही. म्हणून हिंदी राजकारणाचा विचार करणाऱ्या हिंदी गृहस्थांनीं वर्षातून एकदां एकत्र जमावें व प्रचलित राजकारणांतील दोष दाखवून ते सुधारण्याचे उपाय सुचवावेत. मात्र गव्हर्नरच्यासमोर आपले विचार मोकळेपणानें लोकांना मांडतां येणार नाहीत म्हणून अध्यक्ष गव्हर्नर असूं नये. अशी योजना यांनीं ह्यूम यांना सुचविली. ही कल्पना आपण सुचविल्याचें कारकीर्द संपेतोपर्यंत गुप्त राखण्याचें यांनीं सांगितलें होतें (राष्ट्रीय सभेचा इतिहास, पा. १२). परंतु यांची ही योजना पुढें कल्पनेतच राहून ती संस्था चळवळ करणारी होऊं लागली आणि तिच्यांत वजनदार पुढारी सामील होऊं लागले असें पाहतांच यांचें तीबद्दलचें धोरण बदलूं लागलें. यांनीं मुसलमानांना त्या संस्थेतून वेगळे काढून तिला केवळ हिंदूंची सभा ठरविण्याचा घाट घातला. हिंदुस्थानांत हिंदु व मुसलमान अशीं दोन राष्ट्रे नांदत आहेत ही कल्पना प्रथम यांच्या डोक्यांतून निघालेली आहे.

धर्म, संस्कृति, समाजघटना, स्वभाव आणि इतिहास-परंपरा या सर्व दृष्टींनीं परस्परविरुद्ध असे हिंदु व मुसलमान लोक असल्यानें त्यांचें एक राष्ट्र कधीं होणार नाही असें यांनीं काँग्रेसच्या स्थापनेनंतर स्पष्टपणें बोलून दाखविलें. त्या द्विराष्ट्र वादाचा विषय पुढें फोफावला आहे आणि त्याचीं फळेहि पण पारतंत्र्याच्या रूपानें भारतास अनुभवण्यास मिळत आहेत.

यांचे ग्रंथ:—(1) Letters from High Latitude, (2) Speeches in India (1890).

डॉयसेन, पॉल—(जन्म स. १८४५—मृत्यु स. १९०३) हिंदी तत्त्वज्ञानाचे जर्मन अभ्यासक व अभिमानी.

कॉब्लेंझ जवळील ऑबेरड्रीस हे गांव यांचे जन्मस्थान. ॲडम डॉयसन यांचे हे चिरंजीव. बॉन व बर्लिन युनिव्हर्सिटीत आपले शिक्षण संपविल्यानंतर यांनी प्रा. लासेन यांचेजवळ संस्कृतचे अध्ययन केले. जिनेव्हा युनिव्हर्सिटीत संस्कृत व तत्त्वज्ञान या विषयांच्या अध्यापकाचे काम करीत असतांच यांनी हिंदी तत्त्वज्ञानाचे अध्ययनार्थ आपले आयुष्य व्यतीत करण्याचे ठरविले (१८७३) व त्याप्रमाणे आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत यांचे सर्व लक्ष ज्ञानाच्या या शाखेवरच केंद्रित झालेले होते. यांनी पन्नास उपनिषदांचे जर्मनमध्ये भाषान्तर करून त्यांची अनेक दृष्टींनी चिकित्सा केली आहे.

हिंदुस्थानांतील यांच्या आगमनाच्या पूर्वीपासूनच प्लेटो, अरिस्टॉटल व कॅन्ट यांच्या तत्त्वज्ञानाशी हे पूर्णपणे समरस झालेले होते. हिंदुस्थानांत आल्यानंतर हिंदी तत्त्वज्ञान-विशेषतः अद्वैत वेदान्ताचे अध्ययन केल्यानंतर कॅन्टचे तत्त्वज्ञान व अद्वैत वेदांत यांमध्ये असणारे साम्य यांच्या लक्षांत आले. आणि थोड्याच दिवसांत उपनिषदांतील अध्यात्मवादाला कॅन्टचे तत्त्वज्ञान शास्त्रीय पार्श्वभूमी आहे असे यांचे मत बनू लागले. स्पायनोझाचे तत्त्वज्ञान व वेदान्त यांमध्ये असेच साम्य आहे. परंतु दोन्ही तत्त्वज्ञाने गूढ असल्याने शास्त्रीय जगांत त्यास विशेष किंमत नाही. परंतु कॅन्टची गोष्ट तशी नाही. गणिती व वैज्ञानिक शास्त्रांत लक्ष घालणाऱ्या कॅन्टचे तत्त्वज्ञान त्या शास्त्रांना अनुसरून लिहिले असल्याने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. आणि अशा तत्त्वज्ञानाशी वेदान्ताचे असणारे साम्य जर दाखवितां आले तर इतके दिवस गूढ स्वप्न या नांवाखाली झिडकारण्यांत आलेल्या उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानाला एकदम उजाळा येईल असे यांना वाटले व झालेहि तसेच.

श्रीशंकराचार्यांच्या अद्वैतवेदान्तानुसार दृश्य जग स्वप्नासारखे केवळ भासणारे आहे, त्यांत सत्यता नाही, दृश्याच्या पलीकडे असणारे ब्रह्म तेवढे सत्य आहे. प्रत्येक व्यक्तीला जगाचा अनुभव येतो याचे कारण अज्ञान किंवा माया. अज्ञानांत गुरफटलेला प्राणी आपल्या पूर्वकर्मानुसार जगाकडे पाहतो आणि त्याचा

अनुभव घेतो. मृगजल, रज्जुसर्प व शुक्तिकारजत ही त्याची उदाहरणे होत.

कॅन्ट या सुप्रसिद्ध जर्मन शास्त्रज्ञाचे म्हणणे असेच आहे. वैज्ञानिक दृष्ट्या पाहतां जगाचे वास्तविक स्वरूप आपणास दिसतच नाही. जग पाहणाराला अनेक कारणांनी ते विकृतच दिसते. ते मूळ स्वरूपांत पाहावयाचे असल्यास आपल्या इंद्रियांचा कांही उपयोग नाही. रंगीत कांचेप्रमाणे असणारे आपले मन, स्वभाव व इंद्रिये यांना मध्ये न घालतां आपण जगाकडे पाहिले तर जगाच्या मुळाशी असणारी एक शुद्ध वस्तु आपणास आढळेल.

व्यवहारदृष्ट्या दिसणारे जग जसे दिसते तसे आहे असे मानून आपण व्यवहार करीत असलो, तरी जगाचे वास्तविक स्वरूप इंद्रियातीत एकजिनसी आहे असा दोषांच्याहि म्हणण्याचा निष्कर्ष आहे. एकजण युक्तिवाद व उपनिषदांतील वाक्ये यांवरून आपले म्हणणे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करतो आणि दुसरा आधुनिक विज्ञानशास्त्रावरून आपले म्हणणे मांडतो. त्यामुळे दोन्ही मार्ग एकाच ठिकाणी पोचल्यासारखे दिसतात.

कॅन्ट व शंकराचार्य यांच्या विचारसरणींतील साम्य यांनी अचूक उचलले आणि अद्वैत वेदान्ताची आधिभौतिक विज्ञानशास्त्राशी सांगड घातली.

हिंदी तत्त्वज्ञानाच्या यथार्थतेबद्दल ज्या वेळी संभ्रम उत्पन्न झाला होता त्या वेळी कॅन्टसारखा तत्त्वज्ञ उत्पन्न झाला आणि त्याच्या शोधपूर्वक ठरविलेल्या मतांचे आणि शंकराचार्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे विलक्षण साम्य दाखविण्याचे कार्य यांच्यासारख्या अभ्यासकांनी केले. त्यामुळे आधुनिक शास्त्रांमुळे डळमळीत झालेले औपनिषद तत्त्वज्ञानाचे स्थान कांही काळ तरी स्थिर झाले यांत शंका नाही.

यांचे ग्रंथः—

- (1) Das System des Vedanta (1883),
- (2) Die Sutras des Vedanta (1887), (3) On the Philosophy of the Vedanta in its relations to Occidental Metaphysics (1893),
- (4) Sechzig Upanishads des Veda (1897),
- (5) Geschichte der Philosophie (५ भाग),
- (6) Outlines of Indian Philosophy (1902).

डार्लिंग, सर माल्कम लॉयल—(जन्म स. १८८०) सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ.

ईटन व केंब्रिजच्या क्वीन्स कॉलेजमध्ये आपलें शिक्षण संपवून हे इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये दाखल झाले (१९०४). पंजाब सरकारचे 'अंडर-सेक्रेटरी' म्हणून कांहीं दिवस काम केल्यानंतर हे पंजाबचे इन्कम टॅक्स कमिशनर बनले. परंतु यानंतर थोड्याच दिवसांनी यांची को-ऑपरेटिव्ह सोसायटीचे रजिस्ट्रार म्हणून नेमणूक झाली. यांचे कारकीर्दीत यांना पंजाबी शेतकरी वर्गाची, त्यांच्या अडचणींची व त्यांच्या-पुढे असणाऱ्या प्रश्नांची उत्कृष्ट व सूक्ष्म छाननी करण्याची संधि मिळाली. सहकारी पतपेढ्यांच्या स्थापनेची शक्याशक्यता हा आपला मूळ मुद्दा मात्र या अध्ययनांत यांनी कधीच दूर होऊं दिला नाही. सरकारच्या आर्थिक विभागांतील अधिकारी व पंजाबचे फायनेन्शियल कमिशनर या नात्याने यांनी केलेली काम-गिरीहि बहुमोल आहे. इंडियन इकॉनमिक असोसिएशनच्या कार्यास सक्रिय साहाय्य करणारे एक सनदी नोकर हा यांचा विशेष आहे.

पंजाब बँकिंग इन्कायरी कमिटी (१९३०) व पंजाब लँड रेव्हन्यू असेसमेंट कमिटी (१९३८) या दोन मोठ्या चौकशी मंडळांचे अध्यक्षस्थान यांनाच देण्यांत आले होते. पंजाब युनिव्हर्सिटीचे हे कांहीं दिवस उपकुलगुरू होते.

उत्कृष्ट शास्त्रीय ग्रंथांचे लेखन हा यांच्या आयुष्याचा आणखी एक विशेष आहे. *Some Aspects of Co-Operation in Germany and Italy* (1922), *The Punjab Peasant in Prosperity and Debt* (1925), *Rusticus Loquitur Or the Old Light and the New in Punjab Village* (1930), *Wisdom and Waste in Punjab Village* (1934) इत्यादि यांचे ग्रंथ विद्वन्मान्य आहेत.

इंडियन इकॉनमिक कॉन्फरन्सच्या लखनौ येथे भरलेल्या अकराव्या अधिवेशनाचे हे अध्यक्ष होते. *Religion and Economics* हा यांच्या अध्यक्षीय भाषणाचा विषय होता (१९२८).

डावरे, गोविंदराव नारायणराव—(जन्म स. १८३६-मृत्यु स. १८७९) अत्यंत धाडसी आणि कांतिकारक गृहस्थ.

हे शुक्ल यजुर्वेदी माध्यंदिन शाखेचे कौशिक गोत्री ब्राह्मण. मूळ घराणे नगर जिल्ह्यांतील. शामराव धोंडो नाईक डावरे हे प्रथम पेशवाईत पुण्यास आले. केशव-धोंडो-शामराव-बळाळ-नारायण असा यांचा वंशवेल आहे. नारायणरावांना तीन पुत्र: गोविंदराव, माधवराव व बळवंतराव.

इंग्रजांच्या कारकीर्दीत यांचे शेतेपणाचे वतन गेले व ते परत मिळेल तेव्हापासून हे घराणे इंग्रजांचे द्वेष बनले. स. १८५७ च्या क्रान्तियुद्धानंतर महाराष्ट्रांत वासुदेव बळवंत फडके यांच्या नेतृत्वाखाली बंडाची उठावणी झाली, त्यांत या डावरे बंधूंचा संबंध होता.

यांच्यावर वेगळाल्या आरोपांखाली त्या वेळीं अनेक खटले भरण्यांत आले. त्यांपैकी बहुतेक सर्व खटल्यांतून हे निर्दोषी म्हणून सुटले. यावरून यांच्या बुद्धिमत्तेची व कारस्थानीपणाची कल्पना येते.

स. १८६७ मध्ये यांच्यावर 'पूना बँक फोर्जरी केस' नांवाने गाजलेला खटला भरण्यांत आला. तो पुणे येथील से. जज एफ. लॉइड यांचे पुढे १६ सप्टें. ते २३ ऑक्टो. १८६७ पर्यंत चालला. त्यांत यांच्यासुद्धा चवदा आरोपी होते. याशिवाय पेस्तमजी फर्दुनजी व बाळा मांडे या दोन आरोपींस सरकारतर्फे माफीचे साक्षीदार करण्यांत आले होते.

आरोपींस ज्यूरर मिळाले होते. त्यांचे फोरमन पुण्यांतलें प्रसिद्ध कृष्णशास्त्री चिपळुणकर होते. हा खटला चालू असतां पुणे शहरी अत्यंत खळबळ उडाली होती.

आरोपीतर्फे प्रख्यात बॅरिस्टर ब्रॅन्सन हे काम पाहत होते. या खटल्याचे समग्र जजमेंट चार्लस वुड्ल्यम अलेन यांनी डेक्कन हेरल्ड प्रेसमध्ये छापून प्रसिद्ध केले.

या खटल्याच्या चौकशीकडे सर्व महाराष्ट्राचे लक्ष वेधले होते. ज्युरींनी एकमताने सर्व आरोपी निर्दोषी आहेत असा दिलेला निर्णय मान्य करून सेशनस जज यांनी सर्व आरोपींना सोडून दिले. शहरांत सर्वत्र पेढे वांटण्यांत व उधळण्यांत आले. हा खटला बहुधा यांच्यावरील चवथा असावा.

मध्यंतरी अशाच कांहीं कारणांनी यांच्या माधवराव व बळवंतराव या दोघा बंधूंना जन्मठेप काळे पाण्याची शिक्षा देण्यांत आली (१८७३, १८७४). नंतर यांनाहि पकडून कच्च्या कैदेत ठेवण्यांत आले (८-११-७९).

तेथेंच यांना भाजण्यांत आलें व त्यामुळें हे मृत्यु पावले सें म्हणतात (१३-१२-१८७९).

अशा प्रकारें यांचा कैदेत हृदयद्रावक अंत झाला. यांना कशाकरितां पकडलें होतें हें समजण्यास साधन नाही. पण याच सालांत यापूर्वी सरकारी महत्त्वाचे हागदपत्र असलेले बुधवारवाडा व विश्रामबागवाडा हे जाळण्यांत आले होते. लोक त्याशीं यांच्या मृत्यूचा संबंध जोडीत.

मूळ तहनामे नाहीसे करून बनावट तहनामे तयार करून मूळ ठिकाणीं ठेवणें. नोटा करणें, बनावट कागद करणें, दुसऱ्याच्या सहाय्य करणें, चेक तयार करून होणाऱ्याहि खात्यांतून पैसे काढणें, अशक्य वाटणारी गोष्ट हमखास घडवून आणणें वगैरे गोष्टींत हे अत्यंत नेष्ठात होते. याबाबतींत पुण्यांत यांच्यासंबंधीं अनेक प्राख्यायिका प्रसिद्ध होत्या. अशा कृत्यांविषयीं डावरे-गेरी हा शब्द तर पुण्यांत म्हणूनसारखा रूढ आहे.

डावरे, धर्मवीर-विश्वासराव बळवंतराव—

जन्म स. १८८८ नव. ७, पोर्ट ब्लेअर—अंदमान)
सुप्रसिद्ध धाडसी, कायदेबाज व सरकारविरुद्ध चळवळ करणारे गृहस्थ.

यांच्या वडिलांना व चुलत्यांना काळेपाण्याच्या शिक्षा झाल्यानंतर दहा वर्षांनीं अंदमानांत हजेरी देऊन कुटुंबासह स्वतंत्र राहण्याची परवानगी मिळाली (१८८४). तेव्हां यांची माता गीताबाई तिकडे गेल्या व तेथें यांचा जन्म झाला. शिक्षेची मुदत संपून ही सर्व मंडळी पुण्यास आली (१८९३). पुढें बळवंतराव वेगने वारले (१९०२) आणि यांच्यावर लहानपणींच संसाराचा बोजा पडला. कांहीं वर्षे नोकरी केल्यावर यांनीं प्रत्यक्ष व्यापारांत लक्ष घातलें. पण यांना जॅक्सन खून प्रकरणांत पिस्तुल जवळ बाळगणारे म्हणून तीन वर्षांची शिक्षा झाली. सुटून परत आल्यावर यांनीं धंद्यांत चांगले पैसे कमावले. पण स्वभाव चळवळ्या असल्यानें प्रत्येक चळवळींत हे भाग घेत आणि शिष्ट्यानें बिनीवर चमकत. धाडसाबरोबर कायद्यांतील सूक्ष्मता यांच्या जलद ध्यानांत येते. १ तळेगांव येथील मशिदीपुढील वाद्यबंदी, २ नाशिक रामरथ, ३ सोन्या मारुति-पूजा वगैरे प्रकरणें यांनीं हायकोर्टापर्यंत लढवून पशस्वी करून दाखविलीं. महाराष्ट्र प्रान्तिक वर्णाश्रम स्वराज्य संघाचे हे अनेक वर्षे अध्यक्ष होते. पुण्यांतील अनेक संस्थांत कार्यवाह, अध्यक्ष व उत्पादक म्हणून

यांनीं काम केलें आहे. यांच्या धाडसाच्या गोष्टी नमूद करण्याचा काळ मात्र अजून आलेला नाही.

डांगे, श्रीपाद अमृत—(जन्म स. १९०० सुमार)
सुप्रसिद्ध कम्युनिस्ट तत्त्वप्रतिपादक, संघटक व निर्भय कार्यकर्ते.

यांचा जन्म नाशिक येथें डांगेआळीत झाला. यांचे वडील दलालीचा धंदा करीत. हे मुंबईच्या विल्सन कॉलेजांत शिक्षण घेत असतां बेअंटबाईची व्याख्यानें होत. तेव्हां विद्यार्थी या नात्यानें प्रश्न विचारून लोकांच्या मनांत त्यांच्या विचारसरणीबद्दल संशय उत्पन्न करण्याचें काम हे करीत. इंग्रजांच्या वर्गांत असतां बायबलचें शिक्षण सवतीचें नको म्हणून यांनीं विद्यार्थी वर्गांत चळवळ करून त्या वेळीं संप घडवून आणला. त्या वेळेपासून इंग्रजी भाषेंत लिहिण्याचा, बोलण्याचा व कविता करण्याचाहि यांना नाद लागला. गडकऱ्यांच्या 'वाग्वैजयन्ती'चें यांनीं इंग्रजींत भाषान्तर केलें. त्या वेळीं 'यंग कॉलेजिएट' या नियतकालिकांत त्यांतील कांहीं उतारे प्रसिद्ध होत असत. ज्युनियर बी. ए. च्या वर्गांत असतां यांनीं असहकारितेच्या चळवळींत आपल्या शिक्षणाला कायमचा रामराम ठोकला. पण म. गांधींच्या राजकारणांत यांच्या तर्ककर्कश बुद्धीला योग्य विचारसरणीचा व कार्यक्रमाचा अभाव दिसून आला. तेव्हां त्यांच्याशीं वादविवादाचे दोन हात करून यांनीं गांधीवादाला सोडचिठ्ठा दिली.

१९२२ सालीं यांनीं 'सोशलिस्ट' नांवाचें इंग्रजी साप्ताहिक काढलें आणि त्यांतून समाजवादी विचारसरणी यांनीं लोकांसमोर मांडण्यास सुरुवात केली. टाइम्सकारांनीं 'बोल्शेव्हिक पेपर ऑफ बॉम्बे' अशी यांच्या पत्राची बोळवण केली. त्या वेळीं रशियांत वास्तव्य करून असलेल्या मानवेन्द्रनाथ रॉय यांच्याशी यांचा पत्रव्यवहार होता. यांचें धोरण अर्धवट नव्हतें. हे आपल्या लेखांत सोशलिझमचा पुरस्कार निःसंदिग्धपणें व निर्भयपणें करीत. कामगारांचें तात्पुरतें ध्येय पगारवाढ हें असलें तरी सर्व उत्पादनाचीं साधनें तांच्यांत घेऊन तीं पूर्णपणें सार्वजनिक मालकीचीं झाल्याशिवाय त्यांचें कार्य पूर्ण होणार नाही, हीं साधनें कामगारांच्याच श्रमांनीं उभारलीं गेलीं असल्यामुळें त्यांवर कामगारांचा हक्क आहे असा यांच्या प्रतिपादनाचा रोख असे.

१९२४ सालीं कानपुरास यांच्यावर खटला होऊन यांना चार वर्षांची शिक्षा झाली. त्यांत सरकारी

वकिलाने असे सांगितले, 'कम्युनिझमची तत्वे प्रतिपादण्यास अगर त्यांचा प्रचार करण्यास आमचा विरोध नाही. पण हे लोक शेतकरी व कामगार यांना चिथावणी देऊन बंडाम प्रवृत्त करण्याचा प्रयत्न करतात. शिवाय यांना ब्रिटिश हुकमत नष्ट करावयाची आहे. म्हणून यांना कायदात खेचणे भाग पडते.' कामगारांचा पुढारी म्हणून शिक्षा झालेला हा हिंदुस्थानांतील पहिला खटला होय.

सरकारची ही वृत्ति पाहून यांनी आपल्या साह्यकर्त्या लोकांच्या मदतीने कानपूर येथे कम्युनिस्ट पार्टीची रीतसर स्थापना केली (१९२५) व तिलाच पुढे भारतीय स्वरूप देऊन शेतकरी-कामकरी पक्ष निर्माण केला (१९२७). या वेळेपासून यांच्या प्रतिपादनाचा आणि संघटनेचा प्रभाव सरकारला व लोकांनाही जाणवू लागला. हिंदुस्थानचा राज्यघटना ठरविण्याकरिता 'सायमन कमिशन' आले. त्यावर यांनी बहिष्काराचा परिणामकारक मोहिम केली. तसेच संपाची वावटळ उत्पन्न करून मजुरांची पगारकपात थांबवली. याच साली हिंदुमुसलमानांचा परळ येथे होऊन घातलेला दंगा केवळ यांनी स्वतःचे वजनाने थांबविल्याची नोंद सरकारी दप्तरांत आहे. यामुळे सरकार अस्वस्थ झाले आणि सुप्रसिद्ध 'मीरतकेस' निर्माण करण्यांत येऊन त्यांत यांना गोंवण्यांत आले (१९२९). हिंदुस्थानांतील सर्व प्रान्तांतील आरोपी या खटल्यांत असले तरी महाराष्ट्रांतील आरोपींची संख्या व प्रभाव विशेष होता. हा खटला चार वर्षे चालला. त्यांत यांनी ७०० पानी जबाब दिला. यांना बारा वर्षांची शिक्षा झाली. पण ती अपिलांत तीन वर्षांची होऊन हे १९३५ साली सुटले. हा खटला, त्यांतील आरोपी, त्यांना मिळालेल्या सवलती व खटल्यांतून निघालेला निष्कर्ष हे सर्वच अगदी अपूर्व असून एका नव्या राजकीय युगाचे निदर्शक होत.

सुटल्यानंतर यांनी 'क्रान्ति' हे मराठी व 'नॅशनल फ्रंट' हे इंग्रजी साप्ताहिक काढले. याच वेळी ७ महिने 'ब्रिटिया' मिलचा संप चालवून यांनी तो यशस्वी केला. राष्ट्रमहा-मंत्रिमंडळाने यांच्यावर भाषणबंदीचा हुकूम बजवल्याने दुमरे महायुद्ध सुरू झाल्यावर यांचे तोंड बंद झाले. १९३९ साली मुंबईस महागाईभत्त्याचा ८० हजार कामगारांचा संप यांनी सुरू केला. पण यांना अटक करून तुरुंगांत घालण्यांत आले. कम्युनिस्टांच्या युद्धानुकूल धोरणामुळे यांची पुढे सुटका

झाली. नंतर हे युरोपमध्ये गेले व दीड वर्षाने युद्ध संपल्याचे जाहीर झाल्यावर हिंदुस्थानांत परत आले (१२ डिसे. १९४५).

लंडन येथे जागतिक कामगारपरिषदेला हे हिन्दी ट्रेड युनियन काँग्रेसचे प्रतिनिधि म्हणून हजर होते. तेथे यांनी हिन्दी कामगारांचा प्रश्न मांडला आणि त्यांच्यासंबंधी ब्रिटिश जनतेत असलेले गैरसमज दूर केले. यांनी हिन्दी मजुरांच्या दैन्यावस्थेचे वर्णन स्पष्टपणे करून ब्लॅकपूल येथे भरलेल्या सत्तर लाख मजुरांचे प्रतिनिधि असलेल्या सभेत हिन्दी स्वातंत्र्याचा ठराव निःसंदिग्ध भाषेत पास करून घेतला. जागतिक कामगारसंघ स्थापन झाल्यावर पॅरिसच्या परिषदेत हे सर्व वसाहतीचे पुढारी बनले आणि वसाहतीच्या स्वातंत्र्याला यांनी त्या संघटनेची मान्यता मिळविली.

स्वातंत्र्ययुद्धाकरिता क्रान्तिकारक लढाऊ वर्ग तयार करणे, शेतकरी-कामकऱ्यांच्या बळकट संघटनेने स्वातंत्र्ययुद्धाला तीव्रता आणणे, लढ्याचे नेतृत्व भांडवलदारांकडून काढून श्रमजीवी लोकांकडे आणणे, याकरिता कम्युनिझमच्या तत्वाचा प्रचार करणे, सत्तेची सर्व केन्द्रे श्रमजीवी लोकांनी काबीज करण्याच्या दृष्टीने व्यापणे आणि पिळवणुकीचा नाश करणे असा यांचा स्पष्ट कार्यक्रम आहे. दिवाणगिऱ्या व अधिकाराच्या जागा यांचा स्वीकार करणे म्हणजे फक्त जनताबळ व राष्ट्रीय भावना तीव्रतर करण्याचा मार्ग आहे, शेवटी स्वातंत्र्य लढ्यानेच मिळवावे लागेल, लढ्याला भांडवलवाले कधीच उपयोगी पडणार नाहीत, तो भार श्रमजीवी बहुजन समाजावरच पडावयाचा, अशा सिद्धान्तानुसार यांचे कार्य चालू असते.

यांचा व्यासंग बहुवेध व सूक्ष्म आहे. आपले तत्त्वज्ञान निर्भयपणे मांडण्याची शक्ति यांच्यांत आहे. तसेच ते व्यवहारांत उतरवून यांनी लोकांना व सरकारला अनेक वेळां अस्वस्थ करून सोडले आहे. त्यामुळे सर्व राजकीय कार्यकर्त्यांत यांच्या चळवळीला व यांना विशेष प्रकारचे स्थान आहे. यांच्या पुनर्विवाहित पत्नी उषाबाई यांच्या या कार्यात नेहमी सहभागी असतात. यांचे वाङ्मय—१ लेनिन व गांधी, २ हेल फाउंड, ३ वैदिक कालाचा इतिहास.

डेव्हिड्स. टी. डब्ल्यू. व्हीस—(जन्म स. १८४३- मृत्यु १९२२) पाली भाषेचे सुप्रसिद्ध अभ्यासक, संशोधक व पंडित.

ब्राइटन स्कूल व ब्रेसलौ युनिव्हर्सिटींत आपलें शिक्षण संपन्न हे सिलोन सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये शिरले (१८६६). सुरुवातीपासूनच संस्कृतचे पंडित म्हणून यांची सर्वत्र ख्याति असून सिलोनमध्ये आल्यानंतर थोड्याच दिवसांत यांनी सिंहली व तामाळ भाषा आत्मसात् केल्या. पुढे एका प्रामीण खटल्याची तपासणी करीत असतां पाली भाषेच्या ज्ञानाची आवश्यकता यांना भासली व थोड्याच दिवसांत सिलोनमधील बौद्धधर्मीय इतिहासांत हे रमूं लागले. पुढे इंग्लंडमध्ये बॅरिस्टर झाल्यानंतरहि यांनी आपली ही ज्ञानोपासना तशीच पुढे चालू ठेवली.

‘नॉन-ख्रिश्चन रिलिजन्स’ या सुप्रसिद्ध ग्रंथामाळेent Buddhism हा ग्रंथ लिहून यांनी आपल्या या नव्या आयुष्यास सुरुवात केली (१८७८) आणि याचा हा ग्रंथ इतका लोकप्रिय झाला की अगदी थोड्या अवधींत त्याच्या डझनावारी आवृत्त्या निघाल्या. ‘निर्वाण’ या शब्दांत त्या वेळीं सर्वत्र ध्वनित केला जाणारा ‘पूर्ण नाश’ हा त्याचा खरा अर्थ नाही, या जगांतच गांठणें शक्य असणारी उच्च अवस्था म्हणजे ‘निर्वाण’ हा सिद्धान्त यांनी या ग्रंथांत प्रथम साधार सिद्ध केला व पुढे अनेक विद्वानांना त्याची री ओढणें भाग पडलें.

परंतु ‘पाली टेक्स्ट सोसायटी’ची स्थापना हें यांचें प्रमुख जावितकार्य होय. १८८१ साली दिलेल्या हिबर्ट लेक्चर्समध्ये यांनी प्रथम Early English Text Society च्या धर्तीवर पाली भाषेतील ग्रंथ प्रसिद्ध करणाऱ्या संस्थेची कल्पना मांडली व त्याच वर्षी त्या संस्थेची यांनी स्थापना केली. विस्कलितपणें पसरलेले बौद्ध ग्रंथ एकत्र आणावयाचे, व्यवस्थितपणें संपादित करून ते रोमन लिपींत प्रसिद्ध करावयाचे, त्यांची भाषान्तरं करावयाची व शेवटी त्यांवर स्वतंत्र ग्रंथ लिहावयाचे, अशा क्रमानें यांच्या या कार्याबद्दलच्या कल्पनांचा विकास होत गेला. ‘धर्म, भाषा व कथा यांचा सुसंगत इतिहास या दृष्टीने या ग्रंथांना विशेष महत्त्व आहे. यांतील बहुतेक ग्रंथ बुद्धकालीन असून केवळ लिहिण्याचे अज्ञानामुळे त्यांचें लेखन दोन शतके पुढे ढकललें गेलें. कोणत्याहि प्रकारचा धक्का आजपर्यंत या ग्रंथांना लागला नसल्याने आपल्या धर्माचा खात्रीलायक इतिहास आपणांस मिळून ख्रिश्चन धर्माच्या प्रारंभीच्या इतिहासासंबंधी आपणांस कांहीं नवी प्रमेये बसवण्यास मदत होईल,’ अशा हेतूंनी यांनी या कार्यास सुरुवात केली व ही कल्पना पुढे फारच यशस्वी झाली. वैदिक संस्कृत व संस्कृत वाङ्मय यांमधील अनुपलब्ध दुवा शोधून काढण्यास या ग्रंथांचे

संशोधनानें मदत केल्यानें तर यांची सर्वत्र फारच वाहवा झाली व वेदांच्या संशोधनाइतकें महत्त्व लोक या संशोधनशाखेस देऊं लागले.

संस्थेच्या स्थापनेच्या वेळेपासून आपल्या आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत सतत चाळीस वर्षे यांनी हें कार्य तनमन-धन अर्पून चालविलें. २६००० पृष्ठे असलेल्या ६४ मूळ पाली ग्रंथांच्या रोमन लिपींतील आवृत्त्या यांनी ९४ खंडांत प्रसिद्ध केल्या. लंडनच्या युनिव्हर्सिटी कॉलेजमधील पालीचे प्राध्यापक व रॉयल एशियॅटिक सोसायटीचे सेक्रेटरी या जागा (१८८५-१९०४) यांना देण्यांत आल्यामुळे तर यांचें हें कार्य अधिक सुलभ झालें.

यांचे ग्रंथ—(1) Buddhism (1878), (2) Buddhism, its History and Literature (1899), (3) Buddhist India (1902), (4) Early Buddhism (1908), (5) An Early History of Buddhists (Cambridge History of India-तील एक प्रकरण), (6) पाली-इंग्लिश डिक्शनरी (डब्ल्यू. स्टीड यांचे सहकार्याने) व इतर अनेक संपादित ग्रंथ.

डेविड्स, मिसेस् सी. ए. एफ. ऱ्हीस—
(जन्म. स. १८५७-मृत्यु स. १९४२) पाली भाषेच्या सुप्रसिद्ध अभ्यासिका.

टी. डब्ल्यू. ऱ्हीस डेविड्स यांच्या या पत्नी. प्रथम सहकारी म्हणून यांचा त्यांच्याशी संबंध आला व १८९४ मध्ये या त्यांच्याशी विवाहबद्ध झाल्या. पाली टेक्स्ट सोसायटीने प्रसिद्ध केलेल्या बहुतेक सर्व ग्रंथांचें संपादन यांनी केलें आहे. वास्तविक ऱ्हीस-डेविड्स असें यांचें नांव आहे.

यांचे ग्रंथ—(1) Goatama the Man, (2) Sakya or Buddhist Origins, (3) Buddhism, (4) Buddhist Psychology, (5) Old Creeds and New Creeds, (6) Wayfarer's Words इत्यादि.

डोंगरे, अनंतपद्मनाभ परमेश्वर—(मृत्यु स. १८७८) एक माध्व सांप्रदायी कर्मठ शास्त्री व स्त्रियांना संस्कृत शिक्षण देण्याचे पुरस्कर्ते.

हे दक्षिण कानडा जिल्ह्यांतील मल्हेरंबी गांवाहून पुण्यास आले. पुण्यास दुसरे बाजीराव पेशवे यांची भार्या सौ. वाराणशीबाई यांना हे संस्कृत

शिकवीत. पुढें पेशवे ब्रह्मावर्तास गेल्यानें हे परत कानडा जिल्ह्यांत मंगळूरला गेले. कांहीं वर्षे म्हैसूर व नेपाळच्या महाराजांचे हे आश्रित होते. यांनीं आपल्या दुसऱ्या पत्नीस संस्कृत वंगरे शिकवून शास्त्रपारंगत केलें हातें. पण तशा शिक्षणास लोकमत विरुद्ध असल्यानें यांना शास्त्री-पंडितांशीं वादविवाद करावे लागले. त्यांत त्यांच्या पहिल्या मुलाचा विवाह अयशस्वी झाला म्हणून यांनीं आपल्या दुसऱ्या मुलाचा विवाह लांबणीवर टाकला. तसण अविवाहित मुलगी रमाबाई बरोबर आणि धंदा पुराण सांगण्याचा. त्यामुळें लोक यांना आश्रय देईनात. त्यांतच मद्रासकडे दुष्काळांत सांपडले (१८७६-७७). अशा स्थितांत अन्नान्नदशा होऊन यांनीं आतुरसंन्यास घेऊन अरण्यांत देह ठेवला.

डोंगरे, पंडिता रमाबाई—(जन्म स. १८५८ एप्रिल-मृत्यु स. १९२२ एप्रिल) संस्कृत भाषेतील पंडिता व ख्रिश्चन मिशनरी.

यांच जन्म म्हैसूर जिल्ह्यांतील उत्तर घाटावरील एका गांवीं झाला. वयाच्या बाराव्या वर्षी संस्कृतमधाल हजारों श्लोक यांना पाठ होते. याशिवाय कानडी, मराठी, बंगाली व हिंदी या भाषा यांना चांगल्या येत.

वडाल वारल्यावर अत्यंत हाल सोशीत या कलकत्त्यास पोचल्या (१८७८). तेथे यांनीं बालविवाह व विधवांना होणारा त्रास या विषयांवर व्याख्यानें देण्यास सुरुवात केली. यांची व्याख्यानें संस्कृत आधारांनीं भरलेली असल्यानें सर्वत्र खळबळ माजे. यांचा चहाता वर्गहि उत्पन्न झाला आणि यांना 'सरस्वती' पदवी बहाल करण्यांत आली. त्या वेळीं यांचे वय बावीस वर्षांचे होते.

यानंतर यांनीं विपिनबिहारी मेधावी, सित्चर (आसाम) या शूद्र जातीच्या पदवीधर वकिलाशी विवाह केला. तेव्हां यांना 'मनोरमा' नांवाची मुलगी झाली. पण लग्न झाल्यापासून १९ महिन्यांनीं हे गृहस्थ कॉलन्याला बळी पडले आणि या पुनः एकदा पोरक्या झाल्या. तेव्हां या पुण्यास आल्या आणि रानडे-भांडारकरांना भेटून यांनीं आपल्या स्त्रीशिक्षणाच्या कार्यास त्यांचा पाठिंबा मिळविला. थोड्याच दिवसांत यांनीं 'आर्य महिलासमाज' नांवाची संस्था काढली आणि 'हंटर एज्युकेशन कमिशन' पुढे स्त्रीशिक्षणाची तरफदारी करणारी उत्कृष्ट साक्ष देऊन आपल्याकडे सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले.

लवकरच या इंग्लंडला गेल्या (१८८३). तिकडे वॉटेजच्या सेन्ट मेरी हॉममध्ये या राहिल्या व तेथेच या ख्रिस्ती झाल्या. चेल्सनॅमच्या लेडीज कॉलेजमध्ये दोन वर्षे संस्कृतच्या प्राध्यापकाचे काम केल्यावर या अमेरिकेस गेल्या. तेथे यांनीं किंडरगार्टन पद्धतीचे शिक्षण घेतले. या पद्धतीवर यांनीं एक पुस्तकमाला मराठीत काढली आहे. याच वेळीं High Caste Hindu Woman हे पुस्तक यांनीं प्रसिद्ध केलें (१८८७).

हिंदुस्थानांत विधवांकरिता स्त्रीशिक्षणसंस्था काढण्याच्या यांच्या कल्पनेस अमेरिकेत चांगला पाठिंबा मिळाला. यांच्या संस्थेची दहा वर्षे आर्थिक जबाबदारी पत्करणारी 'रमाबाई असोसिएशन' नांवाची संस्था स्थापन झाली. या हिंदुस्थानांत परत आल्या आणि यांनीं मुंबई येथे 'शारदासदन' नांवाची संस्था काढली (१८८९ मार्च ११). पण मुलांना बाटविण्यासंबंधी याचा उद्देश असल्याबद्दल अधिकाधिक परिस्रोट झाला आणि आर्थिक मदतहि बाहेरची असल्यानें रानडे-भांडारकर वंगरेनीं यांच्या संस्थेची असलला संबंध सोडला आणि या केडगांवीं 'मुक्तिमदन' काढून आपले ख्रिस्तीधर्मप्रसाराचे कार्य उघड रीतीनें करू लागल्या. तेथे १८९७ च्या दुष्काळापासून यांनीं गांवोगांवीं हिंदून शेंकडों स्त्रिया व मुली यांना मृत्यूच्या दाढेंतून सांडवून आश्रय दिला. आणि त्यांच्याकरितां अनेक उद्योग सुरू केले. पहिली दहा वर्षे संपल्यावर या पुनः अमेरिकेस गेल्या आणि यांनीं तिकडून पुनः मदत आणली. अमेरिकेतून आलेल्या तिघा मिशनऱ्यांच्या साहाय्यानें संकटग्रस्ताकरितां 'कृपासदन' नांवाचे अनाथालय यांनीं उघडले. मुलगी मनोरमा अमेरिकेहून शिकून आल्यावर ती शारदासदन हायस्कूलची प्रिन्सिपल झाली. १९०३ मध्ये 'मुक्ति प्रेयर बेल' नांवाचे मासिक सुरू झाले. आणखीहि प्रचंड उद्योगाच्या योजना यांनीं आखल्या. त्यांत बायबलचे संस्कृत भाषान्तर करण्याचाहि एक योजना होती. पण यांची मुलगी मनोरमा वारल्यानें यांना धक्का बसला आणि नंतर लवकरच या वारल्या.

यांचे वाङ्मय-मराठी-१ स्वधर्मनीति, २ विलायत व अमेरिका प्रवासवर्णन, इंग्रजी-३ A Testimony, ४ High Caste Hindu Woman, संस्कृत-५ बायबलचे संस्कृत भाषान्तर (अपूर्ण).

ढ

ढेकणे, प्रि. बापुजी नारायण—(जन्म स. १८६२-मृत्यु स. १९११) ग्वाहेर संस्थानांतील पाश्चात्य व खांशिक्षण, यांचे जनक व शिक्षणतज्ज्ञ.

यांचे जन्मस्थान पुणे. हे पुणे न्यू इंग्लिशस्कूलमधून मॅट्रिक (१८८२), व क्रमाने अनेक शिष्यवृत्त्या मिळवून एम्. ए. झाले (१८८६). सरकारी शाळाखात्यांत प्रवेश केल्यावर रत्नागिरी हायस्कूल, गुजराथ कॉलेज बंगरे ठिकाणी काम केल्यावर उज्जयनीच्या माधव कॉलेजचे प्रिन्सिपल म्हणून यांची नेमणूक झाली. नवीन

शिक्षणसंस्था व प्रतिकूल लोकमत असता यांनी तिकडे धोरणी स्वभावाने लोकमत अनुकूल करून घेतले. कॉलेजच्या स्थापनेबरोबरच यांनी तेथे पहिली मुलींची शाळा उघडली (१८९८). यांनी रेव्हेन्यु खात्यासंबंधी एक पुस्तक लिहिले आहे. उज्जयनीच्या माधव कॉलेजांत यांचे तेलचित्राचे अनावरणाचे वेळी महाराज माधवराव शिंदे यांनी यांच्या शिक्षणविषयक कामगिरीचा अत्यंत गौरवपूर्वक उल्लेख केला.

त

तय्यबजी, बद्रुद्दिन—(जन्म स. १८५४-मृत्यु स. १९०६) मुंबईचे नामांकित कायदेपंडित, हायकोर्टातील न्यायमूर्ति व राष्ट्रसभेचे मुसलमान कार्यकर्ते.

सुप्रसिद्ध अरब व्यापारी तय्यबजीभाई मियासाहेब यांचे हे चिरंजीव. यांचे डोळे लहानपणासून अंधू होते. त्यामुळे युनिव्हर्सिटीतील विशेष शिक्षण न घेता हे इंग्लंडहून बॅरिस्टर होऊन परत आले आणि थोड्याच दिवसांत नामांकित कायदेपंडित म्हणून यांची प्रसिद्धि झाली. पुढे मुंबई हायकोर्टात न्यायाधीश म्हणून यांची नेमणूक झाल्यावर निर्भय व स्वतंत्र वृत्तीबद्दल यांची ख्याति असे.

यापेक्षांहि सार्वजनिक आयुष्यांत यांनी स्वीकारलेल्या व्यापक दृष्टीला आणि तिला अनुसरून मुसलमान व देश यांसाठी यांनी केलेल्या कामगिरीला विशेष महत्त्व आहे. अन्जुमान इ-इस्लामचे प्रथम सेक्रेटरी व नंतर अध्यक्ष, महॉमेडन एज्युकेशन कॉन्फरन्स, मुंबईचे अध्यक्ष (१९०३) व अलीगड कॉलेज असोसिएशनचे सभासद यांसारख्या जबाबदारीच्या जागा यांनी स्वीकारल्या. या सर्वांत मुसलमान समाजातील सामाजिक, धार्मिक व शैक्षणिक अज्ञान दूर करण्याचे एकच ध्येय यांनी आपल्या डोळ्यांपुढे ठेविले. स्त्रीशिक्षण, पडद्याची अनवश्यकता व

अलीगड कॉलेजचे युनिव्हर्सिटींत रूपान्तर यांसारख्या आवश्यक गोष्टींचा हे सतत पुरस्कार करीत.

आपल्या समाजाच्या उत्कर्षाबरोबर राष्ट्राचा उत्कर्ष झाला पाहिजे म्हणून यांनी इंडियन नॅशनल काँग्रेसच्या स्थापनेत व तिच्या कार्याच्या वाढीत मनापासून भाग घेतला. मद्रासच्या काँग्रेसचे अध्यक्षपद यांना देऊन यांच्या या कार्याचा गौरव करण्यांत आला (१८८७). ' देशांतील बुद्धिमान वर्गाचा विश्वास नष्ट करणारी कृत्ये ब्रिटिश साम्राज्यशाहीने केली आहेत. आपल्या इतर देशबांधवांच्या खांद्याला खांदा लावून लढण्यांतच मुसलमानांचे हित आहे ' अशी विचारसणी यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत मांडली.

तखंडकर, दादोबा पांडुरंग—(जन्म स. १८१४-मृत्यु स. १८८२) मराठी भाषेचे व्याकरणकार, कवि, ग्रंथलखक, समाजसुधारक व लेखक.

यांचा जन्म मुंबईस झाला. जात वैश्य. मूळचे वसतिस्थान वसईजवळचे तखंड. यांचे वडील भाविक वारकरी असल्याने यांना मराठी काव्याची गोडी त्यांच्यामुळे लागली. यांचे इंग्रजी शिक्षण ' बांबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी 'च्या शाळेत झाले.

शिक्षण संपल्यानंतर जावरा संस्थानचे नबाब यांचे व

एलिफन्स्टन इन्स्टिट्यूट या ठिकाणी शिक्षक म्हणून काम केल्यावर डेप्युटी कलेक्टरच्या जागेवरून हे सेवानिवृत्त झाले (१८६२). हे नगर येथे डेप्युटी कलेक्टर असता यांनी १८५७ साली झालेले मिह्यांचे बंड मोडले म्हणून यांना रावबहादूर करण्यांत आले. पण पुढेहि यांनी एज्युकेशनल ट्रॅन्सलेटरच्या जागेवर काम केले. हे कांही काळ बडोदे संस्थानच्या दिवाणाचे मदतनीस होते.

मराठीतील पद्धतशीर व्याकरण ग्रंथ लिहिण्याचा पहिला प्रयत्न यांचा होय. व्याकरणाखेरीज यांचे प्रसिद्ध पुस्तक 'केकावली' वरील स्वतःच्या आईबापांच्या नावाने केलेली 'यशोदा-पांडुरंगी' ही गद्य टीका होय. अशा पद्धतीची टीका मराठीमध्ये अपूर्व आहे. हे कवितादि करीत. पुढे प्रार्थनासमाजांत परिणत झालेली परमहंस सभा काढणारांत हे होते. मराठीत एम्. ए. परीक्षेत पहिला येणारास यांच्या नावे तखंडकर पारितोषिक ठेविले आहे.

यांचे वाङ्मय—१ मराठी भाषेचे व्याकरण, २ लघुव्याकरण, ३ विधवाश्रुमार्जन १८५७, ४ इंग्लिश व्याकरणाची मूळ पाठिका १८६३, ५ केकावली-यशोदा-पांडुरंगी टीका १८६५, १९३१, ६ महाराष्ट्र भाषेच्या व्याकरणाची पूरणिका १८८१, ७ परमहंसिक ब्रह्मधर्म १८८१, ८ शिशुबोध १८८४, ९ धर्मविवेचन, १० आत्मचरित्र.

तखंडकर, द्वारकानाथ राघोबा—(जन्म स. १८४६-मृत्यु स. १९०४) मराठी व इंग्रजी भाषान्तर पाठमालांचे कर्ते.

हे जातीने वैश्य. जन्म मुंबईस व प्राथमिक शिक्षण पुण्यास झाले. कॉलेज शिक्षणानंतर यांची सरकारकडून लॅटिन शिक्षक म्हणून नेमणूक झाली. पुष्कळ ठिकाणी हेडमास्तर म्हणून काम केल्यावर स. १८९९ मध्ये हे सेवानिवृत्त झाले. नाशिक येथे यांनी गंगाबाई देवालय बांधले. यांच्या भाषान्तरपाठमाला विशेष प्रसिद्ध आहेत.

तळेकर, श्रीकृष्णशास्त्री रघुनाथशास्त्री—(जन्म स. १८२६-मृत्यु स. १८८०) मराठीतील कोशकार व व्याकरणकार.

यांनी पुण्याच्या संस्कृत पाठशाळेत अलंकारशास्त्राचा अभ्यास करून 'दक्षिणा' मिळविली. पुढे इंग्रजीचा अभ्यास करीत असता यांचे वर्डाल वारले. त्यामुळे घरप्रपंचासाठी यांना कारकुनी करावी लागली. ह्या वेळी मोल्स-

वर्थ साहेबास मराठी-इंग्रजी कोश तयार करण्याच्या कामी यांनी चांगली मदत केली. पुढे कित्येक दिवस हे इंग्लिश लोकांना मराठी शिकवीत असत. नंतर बेळगांव हाय-स्कूलमध्ये संस्कृताध्यापकाचे जागी यांची नेमणूक झाली. ह्याच वेळी यांनी संस्कृत भाषेचे व्याकरण मराठीत लिहिले व त्याबद्दल यांना ५०० रु. बक्षीस मिळाले. बेळगांवहून यांची बदली कॅंडीसाहेबांच्या हाताखाली ट्रान्सलेशन एक्झिबिशनरच्या जागी झाली. ह्या जागेवर असतां मराठी क्रमिक पुस्तके तयार करण्यांत यांनी बरीच मदत केली. पुढे नागपुर प्रांतांत हे डे. एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर झाले. ह्याच जागेवर अहमदनगर येथेहि ह्यांनी सुमारे ४॥ वर्षे काम केले. कॅंडीसाहेबानंतर १८७७ साली हे मराठी ट्रान्सलेटर झाले.

यांचे ग्रंथ—१ इंग्लिश-मराठी कोश १८६१, २ संस्कृत भाषेचे व्याकरण १८६६.

ताम्हणे, रावबहादूर-विनायक आत्माराम—(जन्म स. १८८४) सुप्रसिद्ध रसायनशास्त्रीय कृषितज्ज्ञ.

हे १९०५ साली एल. एजी. ही परीक्षा उत्तीर्ण झाले व स. १९०६ साली शेतकी खात्यांत पूना ऑग्निकल्चरल कॉलेजमध्ये रसायन खात्यांत दाखल झाले.

पुढे यांना मंगळदास नथुभाई स्कॉलरशिप मिळून हे इंग्लंडला गेले व रोथमस्टेड एक्सपेरिमेंटल स्टेशन येथे सर एडवर्ड रसेल व डॉ. कीन यांच्या मार्गदर्शनाखाली यांनी रसायनशास्त्राचा अभ्यास केला. १९२० साली हे हिंदुस्थानांत परत आले व यांना सॉइल फिजिसिस्ट द गव्हर्नमेंट ऑफ बांबे नेमण्यांत आले. १९२१ साली यांना दुर्जलकृषीविषयी संशोधन करण्याच्या कामावर नेमण्यांत आले. पुढे लगेच सिंधमध्ये सकर बराज धरणाखाली भिजणाऱ्या जमिनीच्या व तीत होऊ शकणाऱ्या पिकांच्या अभ्यासाची योजना पार पाडण्याकरिता यांना सिंधमध्ये ऑग्निकल्चरल केमिस्ट आणि सॉइल फिजिसिस्ट नेमण्यांत आले आणि सकंद येथील प्रयोगक्षेत्राचे हे मुख्य बनले. तेथे यांनी केलेले काम फार महत्त्वाचे असून त्यावर तदनंतर सिंधमध्ये होत असलेल्या शास्त्रीय शोधाची इमारत उभारलेली आहे. सिंधमध्ये शेवटी यांना चीफ ऑग्निकल्चरल ऑफिसर नेमण्यांत आले व मुंबई इलाख्यापासून सिंध वेगळा होईपर्यंत हे त्या हुद्यावर होते. १९३६ साली यांनी केलेल्या कामाच्या गौरवार्थ यांना रा. ब. ही पदवी देण्यांत आली. सिंधहून परत आल्यानंतर यांना कांही काळ पुणे शेतकी कॉलेजचे प्रिन्सि-

पलचे जागेवर काम करण्याची संधि मिळाली. आणि अखेर मुंबईप्रान्त मध्यविभागाचे डे. डायरेक्टर या जागेवरून १९४० साली हे सेवानिवृत्त झाले.

वास्तविक पाहता यांच्या उच्च बुद्धिमत्तेचा आणि संघटना-क्षमतेचा जितका फायदा मुंबई शेतकी खात्याला मिळावा तितका मिळाला नाही. याचें कारण सरकारी नोकरीचे विशेष प्रकारचे नियम होत.

सरकारी सेवेतून निवृत्त झाल्यानंतर ह्यांना अजमीर येथे सरकारी ॲग्रिकल्चर खातें स्थापन करण्याकरतां गव्हर्मेंट ऑफ इंडियानें नेमलें. प्लॅन्ट इंडस्ट्री इन्स्टिट्यूट इंदोर या संस्थेचे डायरेक्टर या नात्याने यांनी काम केलें. यांनी संशोधनात्मक अनेक निबंध लिहिले आहेत. दक्षिणेंतील खाऱ्या जमिनी, सिंधमधील भिजत्या जमिनी व दुर्जलकृषि यांसंबंधी यांचे निबंध महत्वाचे आहेत.

तांबे, बाळकृष्ण विष्णु ऊर्फ काका—(जन्म स. १८९३ एप्रिल १२) बी. तांबे लि., मुंबई, या कंपनीचे चालक, कल्पक व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

बी. एस.सी. पर्यंत शिक्षण झाल्यावर तळेगांवच्या नवीन समर्थ विद्यालयांत शिक्षक म्हणून काम केलें. नंतर साखरपें व रत्नागिरी येथे राष्ट्रीय शाळा चालविली. नंतर अंधेरीस साधकाश्रमांत काम केल्यावर, मुंबईस तांबे आरोग्य भुवन नावाचें उपाहारगृह चालविलें. चहापानाला आळा घालावा या हेतूने यांनी मुख्यतः ताक, तसेंच पन्हें, सरबत वगैरे घरगुती पदार्थ उपाहारगृहांत देण्याची व्यवस्था करून त्यांना सार्वजनिक केलें. पाक-शास्त्राचें विद्यालय काढण्याचा यांचा प्रयत्न आहे.

तांबे, भास्कर रामचंद्र—(जन्म स. १८७४-मृत्यु स. १९४१) उत्तर हिंदुस्थानांतील देशी राज्यांत दिवाण वगैरे जबाबदारीची कामे केलेले गृहस्थ व मराठी भाषेतील सुप्रसिद्ध रसाळ कवि.

अलाहाबाद विश्वविद्यालयाची प्रवेशपरीक्षा दिल्या-नंतर (१८९३) यांनी इंदूरच्या होळकर कॉलेजांत कांहीं काळ शिक्षण घेतलें. तीन-चार महिने देवास, विहवटोरिया हायस्कूलमध्ये यांनी नोकरी केली. नंतर हे देवासच्या महाराजांचे शिक्षक होते (१८९३-१९०३). पुढे यांना इंदूर येथील देवास दरबारचे रेसिडेन्सी वर्काल नेमण्यांत आले (१९०३-१९०८). नंतर हे गुदरखडा इस्टेटीचे सुपरिटेंडेंट बनले (१९०८-११). यानंतर पिपलोदा संस्थानचे दिवाण (१९११-१४), राज-पुतान्यांतील प्रतापगड संस्थानचे पोर्लिस सुपरिटेंडेंट व नंतर सदर कोर्ट जज (१९१४-१९२०), मेयो

कॉलेज अजमीर येथे ग्वाल्हेर संस्थानच्या सरदारांचे ट्यूटर व गार्डियन (१९२१-२३), शोपूर-बडोद (ग्वाल्हेर रिसायत) संस्थानचे सुपरिटेंडेंट (१९२३-२५), नंतर रजिस्ट्रार एक्झॅमिनेशन्स वगैरे निरनिराळ्या ठिकाणी जबाबदारीची कामे यांनी यशस्वी रीतीने पार पाडली.

पण यापेक्षा यांची वाङ्मयात्मक कामगिरी अधिक महत्वाची आणि याचें नांव दीर्घकाल टिकविणारी आहे. 'तांबे यांची कविता' भाग पहिला प्रो. मायदेव यांनी १९२०, १९४४ साली व भाग २ रा दि. गं. केळकर यांनी १९२७ साली प्रसिद्ध केला.

वरील दोन भागांत प्रसिद्ध झालेली यांची समग्र कविता व 'तांबे, व्यक्ति आणि कला' या दोन ग्रंथांतून तांबे संपूर्णतया आपणांपुढें आहेत. यांची साहित्य-विषयक व काव्यकलेबद्दल सर्व तत्त्वे यांनी स्पष्टपणे १९२५ साली मालव कवि-संमेलनांत व कोल्हापूर महाराष्ट्र साहित्य-संमेलनांत मांडली. यांनी काव्य केलें व त्यावर टीकारूप व्याख्यान दिलें. अशा तऱ्हेने यांचें गद्य व पद्य एकमेकांना पूरक आहे.

'कविता ही परमोत्कर्षास गेलेल्या भावनांचा उद्गार होय; केवळ संसारांतील चित्रें काढणें किंवा सृष्टीचा फोटोग्राफ उतरणें हें कांहीं खरें काव्य नव्हे. भावनांचा धुमाकूळ आणि खळबळ कवितेंत असल्यास ही बाह्य वस्तूंची चित्रे हि मोहक होतील; पण ती चिरस्थायी व्हाव-यास त्यांत उच्च व उदात्त भावना असाव्या लागतात' (गद्यलेख, खंड २, पान ३०), ही यांची कविते-विषयीची कल्पना लक्षांत घेण्यासारखी आहे.

यांची कविता यांच्या जीवनाशी संलग्न आहे. शरीर आणि मन यांची ती ती अवस्था यांच्या कवितेंत प्रतिबिंबित झाली. यांच्या कवितेचे शिशुगीतें, प्रणयगीतें, महाप्रस्थानगीतें व नाट्यगीतें असे चार भाग पडतात. तथापि यांनी प्रेमगीतें पुष्कळ काळ लिहिली आणि त्यामुळेच हे विशेष लेकप्रिय आहेत.

'डोळे हे जुलमी गडे रोखुनि मज पाहुं नका ॥ खळ-बळ किती होय मनीं । हंसतील मज सर्वजणां ॥ येतील त्या संधि बघुनि आग उगा लावुं नका' या स्वरूपाच्या प्रणयगीतांनी यांची कविता घरोघर पोचली.

हे सौंदर्यप्रधान दृष्टांचे गूढगुंजन करणारे पण उघड आस्तिक आहेत.

तांबे, श्रीपाद बळवंत—(जन्म स. १८७५) नागपूरचे सुप्रसिद्ध वकील, काँग्रेसचे कार्यकर्ते व मध्य-प्रान्ताचे माजी हंगामी गव्हर्नर.

यांचे शिक्षण जबलपूर, अमरावती, मुंबई या ठिकाणी झाले. प्रथम अमरावती येथे हे वकिली करित. तेथे हे म्युनिसिपालिटीचे उपाध्यक्ष व प्रान्तिक काँग्रेस कमेटाचे अध्यक्ष होते. मध्यप्रान्त कायदेमंडळाचे सभासद (१९१७-२०, १९२४) व त्या मंडळाचे अध्यक्षहि होते (१९२५). १९२९ साली यांना मध्यप्रान्ताचे हंगामी गव्हर्नर नेमण्यांत आले. पुढे हे गोलमेज परिषदेचे सभासद म्हणून विलायतेस गेले होते.

तिवारी, दुर्गाप्रसाद आसाराम—(जन्म स. १८८७-मृत्यु स. १९३९) मराठी भाषेतील सुप्रसिद्ध कवि.

हे जाताने कान्यकुब्ज ब्राह्मण. यांचे आज्ञे उत्तर हिंदुस्थानांतून इकडे आले. हे जळगांवास राहत. यांनी इंग्लिश, गुजराती, हिन्दी व मराठी भाषेचा अभ्यास केला. यांची 'मराठ्यांची संग्रामगाते' अत्यंत लोकप्रिय असून शालेय पुस्तकांत व घरोघर पोंचली आहेत.

यांनी लहानमोठी अठरा पुस्तके प्रसिद्ध केली. त्यांपैकी प्रमुख—१ संग्रामगाते (भाग १-२), २ मथुरा काव्य, ३ काव्यकुसुमाञ्जलि, ४ काव्यरत्नमाला इत्यादि.

तेरसी, लक्ष्मीदास रावजी—(जन्म स. १८७५-मृत्यु स. १९३९ ऑगस्ट ३१) अनेक चळवळीत धडाडीने भाग घेणारे मुंबईचे सुप्रसिद्ध व्यापारी.

यांचा जन्म मुंबईस भाटिया जातीत झाला. तेथेच सेंट झेवियर कॉलेजमधून हे बी. ए. झाले. एम्. ए.चा अभ्यास प्रकृतीकरिता सोडावा लागला आणि यांनी व्यापारांत लक्ष घातले. 'हिज मास्टर्स व्हॉइस' च्या रेकार्ड्सची सोल एजन्सी यांनी घेतली होती.

बंगाल फाळणीनंतर स्वदेशी, होमरूल, कामगार वगैरे चळवळीत हे प्रामुख्याने भाग घेत. कांही संपांत यांनी पुढाकार घेऊन ते यशस्वी केले. मुंबई म्युनिसिपल कार्पोरेशनचे सभासद, हिन्दु पोर्ट स्टेटचे पंच, पी. जे. हिन्दु जिमखान्याचे, इन्डियन मर्चन्ट्स चेम्बरचे अध्यक्ष, मुंबई विधिमंडळाचे सभासद वगैरे अनेक नात्यांनी यांनी जबाबदारीची कामे केली.

समाजोद्धाराच्या विविध अंगांशी यांचा निकटचा संबंध येऊ लागला. तेव्हा यांच्यातील स्पष्टवक्तृपणा व प्रतिस्पर्धास भडकावयास लावण्याचा स्वभाव व्यक्त होऊ लागला आणि यांना अनेक शत्रु निर्माण झाले. धर्मभोळा भाटिया समाज व काँग्रेस यांमधील खटके या स्वरूपाचे होत. आपल्या कांही मित्रांच्या साहाय्याने नवीन भाटिया समाज सुरू करून त्या समाजातील कांही

अप्रिय गोष्टी यांनी चव्हाट्यावर आणल्या. मृत्यूपूर्वी १० वर्षे हे काँग्रेसचे एक कट्टर टीकाकार बनले होते. हे बहुजन समाजाच्या हिताच्या दृष्टीने महत्त्वाचे वाटणाऱ्या कोणत्याहि कामांत हिरीरीने पडत आणि शेवट कसाहि झाला तरी माघार घेत नसत. या यांच्या जबरदस्त लढाऊ वृत्तीने यांचे मित्र शत्रु बनल्याची पुष्कळ उदाहरणे आहेत.

तेलंग, काशीनाथ त्र्यंबक—(जन्म स. १८५०-मृत्यु स. १८९३) हिंदुस्थानातील सुप्रसिद्ध कायदेपंडित, मुंबई हायकोर्टातील न्यायमूर्ति, प्राच्यविद्यापंडित व काँग्रेसचे संस्थापक.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुमारास जो बारा सारस्वत ब्राह्मणांची घराणी गोव्यांतून मुंबईस आली, त्यांत यांचे घराने प्रमुख होते. शाळा व कॉलेजमध्ये अत्यंत हुषार विद्यार्थी म्हणून यांची प्रसिद्धि होती. हे एम्.ए., एल्.एल्. बी. झाले व यांनी वकिली करण्यास सुरुवात केली. संस्कृत भाषेवरील प्रभुत्व व अस्खलित वक्तृत्व यांमुळे यशस्वी कायदेपंडित म्हणून यांची लवकर सर्वत्र ख्याति झाली. पुढे यांना हायकोर्ट जज्याची जागा मिळाली आणि हिंदु कायद्यांत सुधारणा करण्याच्या यांच्या प्रयत्नांमुळे तर हे लोकांच्या विशेष लक्षांत आले.

मात्र सुरुवातीपासूनच यांचा स्वाभाविक कल वाङ्मय आणि संशोधन या विषयांकडे असे. वकिली करित असता यांचा लेखनव्यवसाय तर चालू होताच पण न्यायमूर्तीची जागा स्वीकारण्यांतहि लेखनादिकाला अधिक शांतता मिळावी अशी यांची योजना होती. यांनी वाङ्मय, समाज, संशोधन व राजकारण या सर्व क्षेत्रांत महत्त्वाची कामगिरी केली.

हे इंडियन नॅशनल काँग्रेसच्या संस्थापकांपैकी एक असून कांही दिवस हे तिचे सेक्रेटरीहि होते (१८८५-८९). तिच्या अन्तर्गत योजनेत यांचा महत्त्वाचा हात असे. पहिल्या अधिवेशनापासून यांनी महत्त्वाच्या ठरावांवर भाषणे केली. सर ऑकल कॉल्विन व लॉर्ड डफरिन यांनी काँग्रेसवर केलेल्या टीकेस यांनी क्षणक्षणीत उत्तरे दिली.

'शास्त्र व रूढि यांच्या बलाबलांविषयी विचार' (१८८९) व 'सामाजिक विषयांसंबंधी तडजोड' हे यांचे मराठीतील दोन निबंध यांच्या प्रगमनशील विचारांचे द्योतक आहेत. 'कालमानानुसार धर्मात बदल

करण्याची योजना आपल्या इतिहासाने आपणांस शिकविली आहे. तिला आपण सोडल्यास आपल्या धर्मातील जिवंतपणा नाहीसा होईल ' असे विचार यांनी पहिल्या निबंधांत मांडले असून दुसऱ्या निबंधांत विचारस्वातंत्र्याचे महत्त्व यांनी दाखविले आहे.

अशा धडाडीने यांनी राजेन्द्रलाल मित्र यांच्या इंडियन ॲन्टीक्वेरीतील लेखाला उत्तर दिले. पूर्वीच्या काळी हिंदुस्थानांतील लोक गोमांस भक्षण करीत असले तरी ते पुढे येथील लोकांनी विचारपूर्वक सोडले आहे, म्हणून त्याचा आता विचार करण्याची आवश्यकता नाही, असा मुद्दा यांनी मित्रांचे विरुद्ध मांडला आहे.

पण यापेक्षांहि डॉ. वेबरच्या रामायणविषयक लेखाच्या रे. बॉइड यांनी केलेल्या अनुवादाला यांनी दिलेले उत्तर विशेष गाजले. हिंदुस्थानांतील प्राचीन समजल्या जाणाऱ्या ग्रंथांचा काल ख्रि. पू. तीनचार शतकांच्या मार्गे जात नाही व होमरच्या इलियडची दाट छाया रामायणावर पडली, असे वेबरचे दोन प्रमुख मुद्दे होते.

या लेखाला यांनी Was Ramayan Copied from Homaer या शीर्षकाखाली उत्तर दिले. यांनी त्या दोन ग्रंथांतील फरक व्यक्त करून वेबरने ठरविलेल्या रामायणकालाचे खंडन करण्यासाठी वेबरने दिलेल्या आधारांचा फोलपणा स्पष्ट केला. आणि रामायणाचा काळ ख्रि. पू. अनेक शतके असल्याचा सिद्धान्त लोकांपुढे मांडला. पुढील संशोधकांनीहि यांच्या या सिद्धान्ताला दुजोराच दिला आहे.

भगवद्गीता ही बायबलवरून केली आहे या लेरिंगेरच्या विधानालाहि यांनी मुद्देसूद उत्तर दिले. भगवद्गीता हा स्वतंत्र ग्रंथ असून ती बायबलवरून केलेला नाही हे यांनी साधार सिद्ध करून दाखविले.

शंकराचार्य हे पश्चिम मगधचा राजा पूर्णवर्मा राज्य करीत असता उदयास आले हा यांचा स्वतःचा असा महत्त्वाचा सिद्धान्त यांनी सिद्ध करून दाखविला. स. ५९० हा त्यांचा काळ यांनी ठरविला.

हिंदुस्थानांतील महत्त्वाच्या गोष्टींसंबंधी प्रतिपादन करतांना पाश्चात्यांकडून अनेक ठिकाणी कळत न कळत अपसिद्धान्त प्रतिपादले जात. त्याला त्यांच्याच भाषेत, त्यांच्याच पद्धतीने आणि त्यांच्याइतका सखोल अभ्यास करून सडेतोडपणे उत्तर देणाऱ्या यांच्यासारख्या

पंडितांची त्या वेळी फार जरूर होती. यांनी ते कार्य उत्कृष्टपणे पार पाडल्याने जगभर अभ्यासकांत यांची ख्याति झाली.

यांचे ग्रंथ—संपादित—१ भर्तृहरिचे नीति व वैराग्य-शतक, २ मुद्राराक्षस.

भाषान्तरित—इंग्रजी—१ भगवद्गीता-पद्यमय अनुवाद (डॉ. लेरिंगेरला दिलेल्या उत्तरासह), २ भगवद्गीता-गद्यमय-अनुवाद, ३ जर्नल ऑफ दि रॉयल एशियाटिक सोसायटी व इंडियन ॲन्टीक्वेरी या नियतकालिकांत लिहिलेले निबंध.

मराठी—१ शहाणा नाथन (Nathan the Wise चे भाषान्तर), २ स्थानिक स्वराज्य व्यवस्था (भाषान्तर इंग्रजांवरून मराठी १८८६), ३ शास्त्र व रूढि यांच्या बलाबलाचा विचार (व्याख्यान १८८६), ४ सामाजिक विषयांसंबंधी तडजोड.

यांचे पुत्र पंढरीनाथ हे इतिहासाचे अभ्यासक व बझंटवाईचे निःसीम चाहते होते.

तेलंग, महामहोपाध्याय गंगाधरशास्त्री— (मृत्यु स. १९१३) काशीतील विख्यात पंडित व संस्कृत कवि.

हे बालसरस्वती बाळशास्त्री रानडे या काशीमधील विख्यात पंडितांचे शिष्य. हे साहित्यशास्त्रांत विशेष निष्णात होते. यांची शिष्यपरंपरा फार मोठी आहे. यांना महामहोपाध्याय, सी. आय. ई. अशा पदव्या देऊन सरकारने यांचा गौरव केला.

यांचे ग्रंथ—१ अलिबिलाससंलापम्, २ शाश्वत धर्मदीपिका (मनु व महाभारत यांताळ वेंचे).

त्रिपाठी, विजयानन्द महादेवदत्त— (जन्म स. १८५६—मृत्यु स. १९२६) हिन्दी भाषेतील प्रसिद्ध लेखक व कवि.

जन्मस्थान-बेलौटी (जि. आरा). घरी व काशीच्या क्रीन्स कॉलेजांत संस्कृतचे ज्ञान संपादन केल्यावर बड-हरच्या महाराजांच्या काशी येथील दरबारांत दानाध्यक्षाच्या जागी यांची नेमणूक झाली (१८७९). नंतर यांनी बाबू रामकृष्ण वर्मा यांना ' भारतजीवन ' हे साप्ताहिक हिन्दी पत्र व हिन्दी काव्ये प्रकाशित करण्यास प्रवृत्त केले. हे अनेक नियतकालिकांत सतत लिहीत. पुढे हे बांकीपूरच्या कॉलेजांत प्राध्यापक व

स्कूलचे हेडमास्तर म्हणूनहि काम करीत. यांचे लेखन व वक्तृत्व परिणामकारक असे. यांचे कवितेताळ उपनांव 'श्रीकवि.'

यांचे वाङ्मयः—१ महामोहविद्रावण (संस्कृतचे हिन्दी), २ सच्चा सपना (बंगालीचे हिन्दी), ३ महा-अन्धेर नगरी (प्रहसन), ४ अन्वोक्ति-मुक्तावलि (काव्य-संग्रह), ५ रणधार प्रेममंदिनी (लाला श्रीनिवास-दासांच्या नाटकाचे संस्कृत भाषान्तर), ६ भारताय इतिहास पंजिका (स्वतंत्र पुस्तक), शिवाय अनेक संस्कृत नाटके व काव्ये यांची भाषान्तरे.

त्रिपाठी, सूर्यकान्त रामसहाय 'निराला'— (जन्म स. १८९९) हिन्दी भाषेतील एका नव्या युगाचे प्रवर्तक कवि व लेखक.

यांचा जन्म मद्रिषादल (मेदिनीपूर-बंगाल) राज्यांत झाला. यांचे वडील संयुक्तप्रान्तांतील उच्चाव जिल्ह्यांतील गढाकोला गांवाहून तिकडे नोकरीच्या निमित्ताने गेले. बंगालमध्ये राजाश्रयाने व राजाच्या सहवासांत यांचे शिक्षण झाल्याने यांच्यांत प्रथमपासून स्वतंत्र वृत्ति उत्पन्न झाली. प्रथम हे बंगालीत कविता करीत. पण पुढे यांना हिन्दीची आवड उत्पन्न होऊन हे खडी बोलीत कविता करू लागले.

कल्पनाप्रधान रहस्यवादी कवीत यांचे स्थान श्रेष्ठ आहे. यांनी कांही छंद स्वतः निर्माण केले आहेत. यांना हिन्दीतील मुक्तक काव्याचे जनक मानण्यांत येते. बंगालीतील मुक्तक कवितेप्रमाणे यांच्या मुक्तक काव्यांत ताल व लय यांकडे लक्ष दिलेले असते.

यांच्या मुक्तक काव्यांत ज्या एका विशेष आनंदाचा अनुभव येतो तसा दुसऱ्या हिन्दी कवींच्या काव्यांत क्वचितच येतो. यांनी अनेक लहानमोठी सरस काव्ये लिहिली आहेत. सांगोपांग रूपक व निसर्गाचे यथार्थ चित्रण हे यांच्या काव्यांतील आणखी विशेष होत. तसेच भावमय उच्च कल्पना हाहि यांचा विशेष मानण्यांत येतो. सरस रहस्यवाद, मधुर प्रेम, ओजस्वी देशभक्ति व अदम्य उत्साह या गुणांनी यांचे काव्य नटलेले असते.

यांचे गद्य लिखाणहि बरेच असून तेहि यांच्या स्वतंत्र वृत्तीचे द्योतक आहे. आचार, विचार, मांडणी वगैरे सर्वच बाबतींत हे अगदी क्रान्तिकारक व स्वतंत्र वृत्तीचे असल्याने यांनी आपणास घेतलेले 'निराला' हे टोपण नांव सार्थ आहे.

यांचे प्रसिद्ध वाङ्मयः—१ अनामिका (निर्यमक, मुक्तक काव्य), २ परिमल (कविता-संग्रह), ३ गीतिका (गीतसंग्रह), ४ तुलसीदास (काव्य), ५ बादल-राग.

त्रिलोकेकर, सोकर बापूजी— (जन्म स. १८३६-मृत्यु १९०८ ऑक्टो. ३०) मराठीतील पहिले संगीत नाटककार.

मुंबई येथे यांचा जन्म झाला. तत्कालीन परिस्थिती-नुरूप थोडेसे मराठी शिक्षण झाल्यावर हे एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये इंग्रजी शिकू लागले. तेथील परीक्षेत उत्तम तऱ्हेने पास होऊन हे तेथील नार्मल स्कॉलर झाले. त्यामुळे अर्थातच यांना थोडा पगार मिळून शिक्षकाचे काम शिकण्यास मिळू लागले. या अभ्यासांतहि यांनी आपली चांगली प्रगति दाखविली. तदनंतर 'प्रभु सेमिनरी' व 'एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट' ह्या शाळांतून यांनी शिक्षकाचे काम केले. स. १८५७ पासून १८६४ पर्यंत हे एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये होते. परंतु पुढे यांना हायकोर्टात ट्रान्सलेटरचा जागा मिळाली. यांना मराठी, इंग्रजी, गुजराथी वगैरे भाषा चांगल्या यत. ही नोकरी १८९७ पर्यंत करून हे सेवानिवृत्त झाले.

यांना गाण्याची विशेष आवड असल्यामुळे गायन-शास्त्राचा शास्त्रोक्त अभ्यास करून यांनी संगीत नाटके तयार करण्यास सुरुवात केली.

मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनी स. १८७१ त संस्कृत गद्यपद्यात्मक "शाकुंतल" नाटकाचा जो संगीत प्रयोग करून दाखविला तो पाहून मराठीतहि ही प्रथा सुरू करण्याचे यांनी ठरविले. त्याप्रमाणे यांनी स. १८७९ त प्रसिद्ध केलेल्या 'नलदमयन्ती' या नाटकाचे प्रयोग उत्कृष्ट वठले. यावरून मराठांच्या आद्य संगीत नाटकाचार्यांचा मान यांना द्यावा लागेल. नलदमयन्ती या नाटकाशिवाय 'हरिश्चंद्र' (स. १८८०) व 'सावित्री' (स. १८९२) इत्यादि गद्यपद्यात्मक नाटके यांनी लिहिली.

अण्णासाहेब किर्लोस्करांच्या पूर्वी यांनी संगीत नाटक तयार केले व पदे त्या त्या पात्रांकडून म्हणविण्याची पद्धत सुरू केली. यांच्या नाटकांत आर्या, दिव्या, श्लोक व क्वचित जुन्या चालीवर पदे आहेत. यांची नाटके 'हिंदु सन्मार्ग बोधक मंडळी' नांवाची हौशी मंडळी करीत असे.

त्रिवेदी, प्रो. जे. पी.—(जन्म स. १८८६-मृत्यु स. १९४१) पाटबंधारा खात्यांतल सहाय्यार व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

हे गुजराती-गुजराती गृहस्थ सुसंस्कृत कुळांत जन्मले. यांची विद्यार्थी-अवस्थेंताल प्रगात फार चांगली असे. हे एल्. सी. ई. होते. हे स. १८९९ साली पब्लिक वर्क डिपार्टमेंटमध्ये दाखल झाले. गोदा व निरा यांच्या पाटबंधाऱ्यांवर यांनी १९१९ पर्यंत नौकरी केली. परंतु यांना नुसत्या नौकरीत राहून पैसा मिळविण्यापेक्षा विद्येची अभिरुचि विशेष असल्यामुळे यांनी १९१९ साली आपली बदली शेतकीखात्यांत करून घेतली व शेतकी कॉलेजांत हे कृषिस्थापत्य या शास्त्राच्या प्राध्यापकाचे काम १९४० पर्यंत करीत होते. या अवधात यांनी बॉयस्काउट चळवळीत शिरून हे पुष्कळ वर्षेपर्यंत मध्यविभागाचे स्काउट कमिशनरहि होते. यांनी शेतकी कॉलेजामध्ये रोहर स्काउट टुप्सची एक शाखा काढली होती.

स. १९४० साली गुजराथेत आनंद येथे 'इन्स्टिट्यूट ऑफ ऑनमल हस्वर्ड्ज अँड अग्रिकल्चर' या संस्थेचे यांना सेक्रेटरी नेमण्यांत आले. गुजराथमध्ये ही संस्था तेथील शेतकीविषयक संशोधनपूर्वक सुधारणा आणि विशेषतः तेथील दुधाळ जनावरांच्या सुधारणेसंबंधी संशोधन करण्याच्या हेतूने काढलेली आहे. अशा तऱ्हेची

ही संस्था हिंदुस्थानांत पहिलीच व अद्याप अद्वितीयच आहे. या संस्थेपाशी सुमारे एक हजार एकर जमीन आहे. आणि तेथील कार्याचा व्याप एखादे शेतकी कॉलेज येथे निघेल इतका सर्व दृष्टीने व्यापक आहे. अशा प्रचंड संस्थेला नांवारूपास आणण्याकरिता यांनी अत्यंत मेहनत केली. त्या कामाच्या बोजाचा यांच्या प्रकृतीवर ताण पडून यांना अकाली मृत्यु आला.

त्रिवेदी, सर चंद्रलाल माधवलाल—(जन्म स. १८९३) आय. सी. एस. अधिकारी व ओरिसाचे गव्हर्नर.

हे जातीने गुजराथेंतील मोठे ब्राह्मण आहेत. मुंबई व ऑक्सफर्ड येथे शिक्षण घेऊन हे आय. सी. एस. झाले (१९१७). मध्यप्रान्तांत असिस्टंट कमिशनर (१९२१ पर्यंत), व्हाइसरॉयच्या होम डिपार्टमेंटचे डे. सेक्रेटरी (१९३२-३५), व्हाडचे कमिशनर (१९३६), मध्यप्रान्त व व्हाडच्या गव्हर्नरचे सेक्रेटरी (१९३७), इत्यादि कामे केल्यावर ओरिसाचे हंगामी गव्हर्नर म्हणून यांची नेमणूक झाली (१९४५ ऑक्टो). यापूर्वी लॉर्ड सत्येन्द्रप्रसन्न सिंह, बिहार, ना. श्रीपाद बळवंत तांबे, मध्यप्रान्त, प. वा. सर सिकंदर हयातखान, पंजाब, राघवेन्द्र राव, मध्यप्रान्त, व सर महंमद उस्मान, मद्रास, या हिन्दी माणसांना गव्हर्नर नेमण्यांत आले. यांपैकी तांबे वर्गरे हंगामी होते व सिंहांनी राजीनामा दिला.

थ

थत्ते, महार नारायणशास्त्री—(जन्म स. १८४०-मृत्यु स. १९१५) ज्योतिषी व संशोधक.

यांचे वेदाध्ययन व शास्त्राध्ययन ग्वाल्हेरीस झाले. पुढे हे काशीस गेले. तेथे प्रसिद्ध बापुशास्त्री यांजपाशी गणिताचा व थोडा इंग्रजीचा अभ्यास केला. स. १८६३ मध्ये ग्वाल्हेरीस नोकरी धरली. श्रीमंत जयाजीराव शिंदे यांची भेट होऊन मिलिटरी ऑफिसांत ६० रु. पगारावर नेमणूक झाली. यांना चांदमारीच्या कामांत ५० रु. इनाम मिळाले. सरदार बाबासाहेब आपटे यांच्या मदतीने घोड्यावर बसण्यास शिकले. निशाणावर अचूक

गोळी मारण्यासंबंधीचा 'गोलगतिप्रकाश' नांवाचा स्वकृत हस्तलिखित ग्रंथ यांनी मिलिटरी खात्याकडे दिला. यांच्या 'करणग्रंथाची' हस्तलिखित प्रत बापुदेव-शास्त्रींनी पाहिली होती. ज्ञानप्रकाश (५-८-१८६७) व इंदुप्रकाश (३०-३-१८६८) या पत्रांत यांच्या 'ग्रहप्रकाश' व 'नवान पंचांग' या ग्रंथांवर चर्चा झाली आहे. इंदुप्रकाश (४-९-१८७१) मध्ये पुण्याच्या विद्वत्-परिषदेने या ग्रंथाचा गौरव केल्याचा मजकूर आहे. यानंतर शिंदे सरकारकडून यांना रु. ५०० इनाम मिळाले. युद्धविषयक हालचाली निशाणांनी सूचित

करण्यासंबंधीचा 'फ्लॅग सिग्नल' नावाचा ग्रंथ यांनी लिहिला व त्याप्रमाणे काम करणारी शिपायांची पलटण तयार केली. या कामगिरीबद्दल श्रीमंतांकडून एक हजार रुपये यांना बक्षीस मिळाले. १८७८ मध्ये देवास व इंदूर येथील महाराजांनी बहुमानाचा वस्त्र देऊन यांचा गौरव केला. पुष्कर-यात्रेहून परत येत असतां जयपुरास मुकाम केला, तेव्हा तेथील महाराजांनी यांचा बहुमान केला. स. १८८० मध्ये यांची विद्वत्ता पाहून शिंदे सरकारकडून यांना सालीना नऊशें रुपये उत्पन्नाची जमीन मिळाली व ५०० रुपये रोख मिळाले. यांनी आरशांतून सूर्यप्रकाशाचे कवडासे पाडून विशिष्ट संकेत व्यक्त करणारे 'हेलिओग्राफ' यंत्र तयार केले. दिसणारे दूरचे पदार्थ नक्की किती अंतरावर आहेत हे दाखविणारे 'बंडरफुल रेंजफाइंडर' यंत्र यांनी तयार केले. यासंबंधीचे पुस्तक व हे यंत्र शिंदेसरकारनी कमांडर-इन्-चीफ यांस दाखविले व त्यामध्ये दुस्त्या करून स. १९१० मध्ये शिंदेसरकारमार्फत बादशहा पंचम जॉर्ज यांस ते नजर केले. ता. ४-११-१८९७ च्या चंद्रग्रहणासंबंधीच्या नॉटिकल अल्मनाकमधील चुका यांच्या म्हणण्याप्रमाणे दुस्त करण्यांत आल्या. स. १९१२ सालच्या ग्वाल्हेरच्या दरबारांत यांना 'विद्यासागर' ही बहुमानाची पदवी मिळाली. यांचा शेवटचा अप्रकाशित ग्रंथ 'दृग्-ज्ञानानंद' होय. हे अत्यंत सात्त्विक, प्रेमळ व रामभक्त होते.

थापा, सुभेदार लालबहादुर—(जन्म स. १९२० सुमार) दुसऱ्या महायुद्धांत व्हिक्टोरिया क्रॉस मिळवणारे शूर गुरखा सैनिक.

पूर्व आफ्रिकेत रोमेलविरुद्ध चाललेल्या लढ्यांत यांनी दाखविलेल्या शौर्याबद्दल खुद्द बादशहा सहावे जॉर्ज यांच्या हस्ते यांना 'व्हिक्टोरिया क्रॉस' बहाल करण्यांत आला.

फतनासा टेंकडीवरील चढाईत आपल्या इतर सहकाऱ्यांसून एकाकी पडले असतां यांनी आपल्या दोन सेकन्ड्समधील शिपायांचे साहाय्याने ती टेंकडा काबाज केली. त्या टेंकडावरील संरक्षक चौकीतील शत्रुपक्षीय सैनिकांशी यांनी केवळ कुकरी व पिस्तूलाने यांच्या

साहाय्याने सामना दिला. या लढ्यांतून स्वतः हे व यांचे दोन साहाय्यक हे तिघेजणच परत जिवंत येऊ शकले.

थिबो, जॉर्ज फ्रेडरिक बुइल्यम—(जन्म स. १८४८-मृत्यु स. ?) संस्कृत पंडित, संशोधक व अभ्यासक.

जर्मनीतील हैडलबर्ग हे यांचे जन्मस्थान. जर्मनीत शिक्षण संपवून हे इंग्लंडमध्ये आले (स. १८७१). तेथे बरीच वर्षे मॅक्स-मूलर यांचे सहकारी म्हणून यांनी काम केले. पुढे बनारसच्या संस्कृत कॉलेजचे प्रोफेसर म्हणून यांची नेमणूक झाली (स. १८७५). हे इंग्लिश व संस्कृत विषयाचे प्रोफेसर होते. नंतर त्या कॉलेजचे हे प्रिन्सिपलही झाले (स. १८७९-८८). पुढे अलाहाबादच्या मूर सेन्ट्रल कॉलेजमध्ये प्रथम प्रोफेसर व नंतर प्रिन्सिपल म्हणून यांनी काम केले (स. १८८८-९५).

यांचे बहुतेक ग्रंथ हिंदी तत्त्वज्ञान, ज्योतिष व गणित या विषयावर आहेत. यांचे महत्त्वाचे ग्रंथः—१ ऑन दि शुल्बसूत्राज (१८७५). २ दि शुल्बसूत्र ऑफ बौध्द-यन With translation (१८७५). ३ अर्थसंग्रह, (भाषान्तरासह मीमांसाशास्त्रावरील ग्रंथ १८८२). ४ अथसिद्धान्तिका (वराहमिहिरकृत ज्योतिःशास्त्रावरील ग्रंथ-पं. सुधाकर द्विवेदी यांच्या सत्कारार्थ प्रसिद्ध केलेला-इंग्रजी भाषान्तरासह स. १८८९). ५ वेदान्तसूत्रे (श्रीशंकराचार्यांच्या भाष्यासह इंग्रजीत भाषान्तर करून सेक्रेड बुक्स ऑफ दि ईस्ट या ग्रंथमालेच्या ३४ व ३८ या क्रमांकांत प्रसिद्ध झालेला ग्रंथ). ६ ज्योतिष, गणित आणि फलज्योति प्रकरणे (बुल्हेरकृत एन्सायक्लोपाडिया ऑफ इंडियन रिसर्च या ग्रंथांत प्रसिद्ध झालेली प्रकरणे १८९९). ७ वेदान्तसूत्रे (रामानुजाच्या भाष्याच्या इंग्रजी भाषान्तर्गृहीत १९०४, सेक्रेड बुक्स ऑफ दि ईस्टचे ४८ वें पुष्प). आर. ग्रिफिथ यांच्या साहाय्याने यांनी बनारस संस्कृत सोरीज ही ग्रंथमाला चालविली होती. तीत शंभरावर पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत.

द

दत्त, कन्हयालाल—(फांशी स. १९०९ नव.)
बंगाली क्रान्तिकारक.

हे माणिकतोळा बाग बाँबच्या म्हणजे अलीपूर कटांत पकडले जाऊन तुहंगांत असतां यांनीं जेलच्या इस्पतळांत असलेला माफीचा साक्षीदार नरेन्द्र गोस्वामी याचा खून केला. त्याकरितां यांना फांशाचा शिक्षा झाली.

दत्त, कल्पना—(जन्म स. १९१४) क्रान्ति-
कारक व समाजसत्तावादा कार्यकर्त्या.

पूर्व बंगाल्यांतील चटगांवजवळील श्रीपुर हें यांचें मूळ गांव. या मॅट्रिक झाल्यावर कलकत्त्याच्या सायन्स कॉलेजमध्ये गेल्या; पण हरताळ वगैरेंत भाग घेतल्यानें यांना परत यावें लागलें. चटगांव शस्त्रागारावरील हल्ल्याचा खटला तुहंगांत चालू असतां इंडियन रिपब्लिक आर्मीचा अध्यक्ष सूर्यसेन यांनीं यांच्या साहाय्यानें डायनामाइटनें तुहंग फोडण्याचें ठरविलें. पण पोलिसांना पत्ता लागून या पकडल्या गेल्या. पण जामीनावर सुटल्या. पुनः एकाला पुरुष वेषानें भेटण्यास जात असतां पकडल्या गेल्या; नंतर पुराव्याच्या अभावां सुटल्या. पण घरावर असणाऱ्या पाहण्यांतून या कांहीं महत्त्वाच्या कामाकरितां बाहेर पडल्या, पण पाठलागांत गोळ्या संपल्यानें यांना पोलीसांच्या स्वाधीन व्हावें लागलें. तेव्हां यांना जन्मठेपेची शिक्षा झाली (१९३३ ऑगस्ट). पण म. गांधींच्या मध्यस्थानें क्रान्तिवादावर विश्वास नाही असें सांगितल्यानें यांची सुटका झाली (१९३९). पुढें या कम्युनिस्ट झाल्या आणि यांचा विवाह पूरणचंद जोशी यांच्याशी झाला.

दत्त, तोरु—(जन्म स. १८५६—मृत्यु स. १८७७)
इंग्रजी भाषेंतील लिहिणाऱ्या बंगाली कवयित्री.

ज्या काळी इंग्रजी भाषेंत लिहिण्यास मोठमोठे लोकहि चांचरत त्या काळी यांनीं आपलें काव्य वाङ्मय प्रसिद्ध केलें. यांचे वडाल गोविंदचंद्र. त्यांच्याबरोबर यांनींही बरीच वर्षे इंग्लंड व फ्रान्समध्ये घालविल्यानें इंग्रजी व फ्रेंच या दोन्ही भाषांवरील असाधारण प्रभु-
त्वाचा लाभ यांना लहानपणींच झाला.

हिंदुस्थानांत परत आल्याबरोबर यांनीं आपला
A Sheaf Gleaned in French Fields हा काव्य-

ग्रंथ प्रसिद्ध केला. फ्रेंच भाषेंतील कवितांचा अनुवाद इंग्रजी भाषेंत एकदास वर्षांची एक हिंदा मुलगी करते, याबद्दल यांचें सर्वत्र कौतुक सुरू झालें.

याच वेळीं यांनीं सीता, सावित्रीसारख्या पौराणिक स्त्रियांचा पद्यमय चरित्रें लिहिण्यास सुरुवात केली. परंतु यांच्या अकाली निधनामुळे अपूर्ण राहिलेला तो ग्रंथ त्या स्वरूपांतच यांच्या वडिलांनीं यांच्या मृत्यूनंतर पांच वर्षांनीं Ancient Ballads and Legends of Hindustan या नांवानें प्रसिद्ध केला.

दत्त, मायकेल मधुसूदन—(जन्म स. १८२७—
मृत्यु स. १८७३) बंगाली भाषेंतील श्रेष्ठ कवि.

यांच्या पित्याचें नांव राजनारायण दत्त. हे मूळचे यशोहर जिल्ह्यांतील राहणारे. कलकत्त्यांत हिंदु कॉलेज-
मध्ये शिकत असतांच इंग्रजीशिवाय ग्राक व लॅटिन या भाषांचाहि यांनीं अभ्यास केला. स. १८४३ मध्ये हिंदुधर्म सोडून ख्रिश्चन धर्म यांनीं स्वीकारला.

पुढें हे मद्रासला गेले आणि तेथें वर्तमानपत्रांत लिहूं लागले (स. १८४८). यांनीं ' संयागिता ' कथेवर इंग्रजी काव्य लिहिलें त्यामुळे यांची अति प्रसिद्धि झाली. याच वेळीं मद्रास कॉलेजच्या प्रिंसिपलच्या मुलीशी यांनीं लग्न केलें. परंतु तिला सोडून दुसऱ्या ' हेनरिए ' नांवाच्या मुलीशी यांनीं पुढें लग्न केलें. पुनः हे कलकत्त्यास आले आणि पोलांस कोर्टांत दुभाष्याचें काम करूं लागले. पुढें हे बॅरिस्टर होऊन आले. नंतर यांनीं रत्नावलीचें इंग्रजीत भाषान्तर केलें. येथून पुढें मात्र हे बंगालींत लिहूं लागले. यांचो अनेक नाटकें व काव्ये प्रसिद्ध आहेत. बंगालीसाहित्यांतील अमर साहित्य सेवकांपैकी हे एक आहेत. बंगाली भाषेंत वीररसात्मक काव्य करितां येतें हें यांनींच प्रथम सिद्ध केलें.

यांचें बंगाली वाङ्मय—नाटकें—(१) शर्मिष्ठा, (२) पद्मावती, (३) कृष्णाकुमारी, (४) अक्की एके बले सभ्यता, (५) बुरा सरीकेर घरे रो.

काव्य—(१) मेघनादवध, (२) वीराङ्गना, (३) वज्राङ्गना, (४) चतुर्दशपदी, (५) तिलोत्तमा.

यांचें इंग्रजी वाङ्मय—काव्य—(1) The Captive Ladie (1849), (2) Visions of the Past, (3) Meghanad wadh.

नाटक—Is This Called Civilization ?

दत्त, रमेशचंद्र—(जन्म स. १८४८ ऑगस्ट-मृत्यु स. १९०९ नव. ३०) बंगालमधील प्रारंभीचे आय. सी. एस्. अधिकारी, थोर अभ्यासक, राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष, बडोद्याचे दिवाण, हिंदुसंस्कृतीचे अभिमानी व ग्रंथकार.

जन्मस्थान कलकत्ता. यांच्या डेप्युटी कलेक्टर असणाऱ्या वडिलांचें नांव इसनचंद्र. ते बुडून वारले (१८६१). तेव्हां हे कलकत्ता येथे हायस्कूलमध्ये शिकत होते. तेव्हां यांचें पालनपोषण सुशीचंद्र काकांनीं केलें. हे मॅट्रिक होऊन तीन वर्षे प्रेसिडेन्सी कॉलेजांत शिकले आणि आय. सी. एस्. होण्याकरितां इंग्लंडला गेले (१८६८). १८५४ पासून या वेळेपर्यंत या परीक्षेत फक्त एकच हिंदी विद्यार्थी पास झाला होता. यांचेबरोबर यांचे मित्र सुरेन्द्रनाथ बानर्जी व बिहारीलाल गुप्त हे होते. तेथे हे त्या परीक्षेत तिसरे आले (१८६९). पुढे दोन वर्षे तिकडे हिंडून हे हिंदुस्थानांत आले (१८७१). लागलीच 'Three Years in England' हें इंग्रजी पुस्तक यांनीं प्रसिद्ध केलें.

प्रथम कांहीं दिवस अनुभव मिळावा म्हणून दुष्काळ व वादळांत झालेलें नुकसान यासंबंधी काम करीत असतां ले. गव्हर्नरच्या जागेवरून निवृत्त होणाऱ्या सर अँशले ईडन यांच्या कारकाशींचे चित्रण करणारा निर्भीड लेख स्ट्रेसमनमध्ये यांनीं लिहिला आणि शेतकरी-जीवन सुधारण्याकरितां उपाय सुचविणारें पुस्तकहि प्रसिद्ध केलें. त्याचेंच फळ बंगाल टेनन्सी अँक्ट होय. यांच्यासारख्या निर्भीड व स्वतंत्र वृत्तीच्या अधिकाऱ्यांच्यामुळे गोऱ्या लोकांच्या चौकशी काळ्या लोकांपुढें होऊं नये असें प्रतिपादन करणारें 'इल्लर्ट बिल' पुढें आलें (१८८३). यांच्या टेनन्सी लेजिस्लेशन रिपोर्टाची सर्वत्र अत्यंत वाहवा झाली. मैमनसिंग, बरद्वान वगैरे जिल्ह्यांत मुख्य म्हणून यांनीं काम करीत असतां लॉर्ड रिपनच्या वेळीं लोकांना थोडी तरी स्वायत्तता देणारी ग्रामपंचायतीची सूचना यांनीं मांडून मान्य करून घेतली व ती पुढें सर्व प्रान्तांत सुरू झाली. ओरिसाचे कमिशनर व पोलिटिकल एजंट वगैरे महत्त्वाचीं कामें

केल्यावर हे मुदत संपण्यापूर्वीच राजीनामा देऊन सेवा-निवृत्त झाले (१८९७).

सनदी नोकरीतून सुटल्यावर जवळजवळ सात वर्षे लंडनच्या युनिव्हर्सिटी कॉलेजांत हे हिंदुस्थानच्या इतिहासाचे लेखचरर होत. तेथे असतां रामायण व महाभारत या ग्रंथांतील निवडक भागाचा इंग्रजीत पद्यमय अनुवाद करण्याचें यांचें काम चालू होतें. शिवाय हिंदुस्थानची माहिती ब्रिटिश लोकांना करून देऊन त्यांची सहानुभूति मिळविण्याचें कार्यहि यांनीं केलें. शेतसारा, राजद्रोह, राज्यसुधारणा, नाणकव्यवहार वगैरे बाबतीतहि यांनीं कार्य केलें. अशा प्रकारच्या कळकळीच्या व मूलगामी कार्यांमुळेच यांना लखनौ येथे भरलेल्या राष्ट्रसभेचें अध्यक्षस्थान देण्यांत आलें (१८९९).

पुढे हे १९०४ सालीं हिंदुस्थानांत आले तेव्हां यांना बडोदा राज्यांत प्रथम शेतकीखात्याचे व नंतर मुख्य दिवाण नेमण्यांत आलें. आपल्या राज्यांत सुधारणा करण्याची सयाजीराव गायकवाडांची तीव्र इच्छा व जन्मभरच्या अनुभवांनीं ठरलेले ठोकताळे वापरण्याची यांची दृष्टी या दोहोंचें व्यक्त स्वरूप म्हणजे यांच्या सुधारणा होत.

१९०७ मध्ये नेमलेल्या रॉयल कमिशनमध्ये हे एकटेच हिन्दी सभासद होते. तेथे १९०८ अखेर राहून आपल्या सूचना व मतें लॉर्ड मोर्ले यांच्या पुढें मांडून हे परत आले व लवकरच परलोकवासी झाले.

यांच्या वरील कार्यापेक्षांहि यांनीं इंग्रजी व बंगाली भाषेत लिहिलेलें विपुल वाङ्मय अत्यंत चिरस्थायी स्वरूपाचें आहे. प्रथम हे इंग्रजीत लिहीत; पण बंकीमचंद्रांच्या सांगण्यावरून हे पुढे बंगालीत लिहू लागले. यांनीं चार ऐतिहासिक व दोन सामाजिक कादंबऱ्या लिहिल्या. ऐतिहासिक कादंबऱ्यांत यांची 'शिवाजी' कादंबरी उत्कृष्ट समजली जाते. यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यांत खेडेगांवांतील परिस्थितीचें चित्र यथार्थपणें उठविण्याचा यांचा प्रयत्न यशस्वी झाला आहे. यांच्या बहुतेक ग्रंथांचें इंग्रजीत व देशी भाषांत भाषान्तर झालें आहे. श्री. वि. सी. गुर्जर यांनीं यांच्या कांहीं कादंबऱ्या मराठीतहि आणल्या आहेत.

यांचे ग्रंथः—इतिहास—(1) A History of Civilization in Ancient India (1890 तीन खंड), (2) Later Hindu Civilization (1890), (3) Economic History of British India (1902), (4) Indians in the Victorian Age

(1904), (5) A History of the Literature of Bengal.

काव्यः—The Mahabharat and the Ramayana (Everyman's Series), (2) Lays of Ancient India (1894), (3) Great Epics of Ancient India.

कादंबऱ्याः—(1) Shivaji (इंग्रजी व बंगाली), (2) The Lake of Palms (1902), (3) The Slave Girl of Agra (1909).

इतरः—(1) Three Years in England (1871), (2) The Peasantry of Bengal (1875), (3) ऋग्वेदाचें बंगाली भाषांतर (1886), (4) England and India (1897) इत्यादि.

दत्तरदार, विठोबा अण्णा—(जन्म स. १८१३—मृत्यु स. १८७३) महाराष्ट्रांतल सुप्रसिद्ध कवि, प्रवचनकार व ग्रंथकार.

हे मोगलाईंतील गुलबर्ग्याजवळच्या बेदरचे राहणारे म्हणून हे आपलें उपनांव बेदरे लावीत. यांचे आज्ञे बाळार्जापंत यांना दत्तरदारीची सनद मिळाली व मग यांचें आडनांव दत्तरदार झालें. गुंडाचार्य घळसासी व नारायणाचार्य गजेंद्रगडकर हे यांचे गुरू होत.

यांनीं मराठीपेशां संस्कृतमध्येच जास्त ग्रंथ केलेले आहेत. मोरोपंतांच्या नंतर जुन्या पद्धतीनें कविता करणाऱ्यांत यांचाच क्रमांक वर लागेल. यांच्या 'सुश्लोक लाघवां'तील श्लोकांच्या साहाय्यानें हरदास लोक कीर्तनाला कसा रंग आणतात हें सर्वश्रुत आहे. संस्कृताप्रमाणें मराठींत यांनीं जरी मोठें काव्य लिहिलें नाहीं तरी यांच्या उपलब्ध मराठी कवितांच्या अवलोकनावरून मराठी कवि या नात्यानें यांची योग्यता श्रेष्ठ आहे. यांच्या कवितेंत विद्वत्ता, रसिकता, प्रेम, भक्ति, कोटिबाजपणा वगैरे गुण असल्यामुळें ती वाचतांना रसिकांच्या चित्तवृत्ति आकर्षिल्याखेरीज राहत नाहींत.

'विधवाविवाह सशास्त्र की अशास्त्र' या स. १८६८ त शंकराचार्यांच्या पुढें झालेल्या वादांत यांनीं प्रामुख्यानें भाग घेऊन त्याकरितां श्रुतिस्मृतींतील वचनांनीं युक्त असा 'विवाहतत्त्व' नांवाचा ग्रंथ तयार केला. 'पदसंग्रह' हाहि यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथांपैकींच एक ग्रंथ आहे.

यांचे संस्कृत ग्रंथः—१ शिवस्तुति, २ गजेन्द्र चंपू,

३ सुश्लोकलाघव, ४ हेतुरामायण, ५ प्रबोधोत्सवलाघव, ६ प्रयोगलाघव, ७ नित्यक्रमलाघव, ८ संकल्प, ९ रामतापिनी, १० साधुपार्षदलाघवम्, ११ एकादशीविचार, १२ विवाहतत्त्व.

दत्तरी, डॉ. केशव लक्ष्मण—(जन्म स. १८८० नव. २२) विख्यात गणितज्ञ, लेखक, संशोधक आणि बुद्धिप्रामाण्यवादी ग्रंथकार.

नागपूरचे हे त्यागी गृहस्थ बी. ए., एल्. एल्. बी. आहेत. धंदा होमिओपाथी वैद्यकाचा करितात. ह्यांनी संशोधनपूर्ण ज्ञानांत भर घालणारे पुष्कळ ग्रंथ लिहिले आहेत. ते "भारतीय युद्धकालनिर्णय", "वैदिक कालगणनापद्धति व रामचंद्रकालनिर्णय", "भारतीय ज्योतिःशास्त्रनिरीक्षण", "धर्मरहस्य", "धर्मविवादस्वरूप", "जैमिन्यर्थदीपिका", "तात्त्विकमीमांसापद्धति", "सच्चिकित्साप्रकाशिका", "कंसवधकालनिर्णय", "प्राचीन भारतीय इतिहासाची साधने", "राजतरंगिणीनिरीक्षण", "भारतीयांचा मौर्यपूर्व इतिहास", "विक्रमादित्यांच्या घोंटाळ्यांचा उलगडा", "चिकित्सापरीक्षण", "The Astronomical Method and its Application to the Chronology of Ancient India", "The Bodily Reaction and Examination of the Systems of Medicine" आणि "The Social Institutions of Ancient India". हे आहेत. ह्यांशिवाय मांत्रत उपनिषदांचा अभ्यास करून, यांनीं उपनिषदांवर आणि व्याससूत्रावर टीका लिहिली आहे व उपनिषदांवर एक निबंध लिहून त्याचें इंग्रजीत भाषांतर "The Rationalistic and Realistic Interpretation of the Upanishods" ह्या नांवाचें केले आहे. ह्यांपैकी बरेच ग्रंथ अप्रकाशित आहेत व प्रकाशित झालेल्या कांदींच्या प्रति शिल्लक नाहींत. सूक्ष्म गणितात यांची गति अकुंठित चालते आणि संशोधनात्मक लिहिण्यानें यांनीं आपल्याकडे सर्वांचें लक्ष खेचून घेतले आहे. यांचा 'भारतीय युद्धकालनिर्णय' हा प्रबंध स. १९१८ सालीं विविधज्ञानविस्तारांतून प्रसिद्ध झाला आणि यांच्याकडे लोकमान्य टिळक व श्री. कृ. कोल्हटकर यांच्या सारख्यांचें लक्ष वेधलें. लो. टिळकांना आपल्या शुद्ध पंचागाकरितां 'करणकल्पलता' नांवाचा संस्कृत ग्रंथ करण्याकरितां यांच्याकडे जावें लागलें (१९२०). तो ग्रंथ पुढें दिवंगत

झालेल्या लो. टिळकांना यांनी अर्पण केला आहे. तो ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्यावर नागपूरच्या 'महाराष्ट्रा'ने यांचा 'अभिनव केशवदैवज्ञ' असा गौरव केला.

शं. बा. दीक्षित यांच्या 'भारतीय ज्योतिःशास्त्राचा इतिहास' या महत्त्वाच्या ग्रंथांत कालनिर्णयाच्या दृष्टीने अनेक हस्तलिखित ग्रंथांची पाहणी केली असली तरी त्यांतील ज्योतिर्गणिताचे सांगोपांग विवेचन त्यांत केलेले नाही. ते 'काम' भारतीय ज्योतिःशास्त्र निरीक्षण' या आपल्या ग्रंथांत यांनी केले. या ग्रंथांत भारतीय ज्योतिर्गणिताचा अभ्यास कसा करावा याचा नमुनाच यांनी सोदाहरण अभ्यासकांपुढे ठेवला आहे. यांच्या ग्रंथांत दीक्षितांच्या ग्रंथांतील उगिवांचे व चुकांचे आविष्करण केले असल्यामुळे त्या ग्रंथास परीक्षण असे नांव देणे योग्य झाले असते असे प्रस्तावनाकार श्री. कृ. कोल्हटकर यांनी म्हटले आहे. स. १९२९ साली झालेल्या या निबंधांत यांनी दीक्षितांनी दिलेले कांही काळ चुकांचे ठरविले आहेत.

'भारतीयांनी ज्योतिःशास्त्र ग्रीकांपासून घेतले की काय? या प्रश्नाचा निर्णय करणे, कलियुगारंभी ग्रह एकत्र होते ही गोष्ट कल्पित नसून प्रत्यक्ष पाहिलेली आपल्या ज्योतिषांस परंपरेने माहीत होती, आणि शुद्ध मध्यमगति, मंदशीघ्रपरिधि व उच्चे पाश्चात्यांची घेणे व स्पष्टगति प्रमेयांत युरोपिय ज्योतिषशास्त्रानुसार बदल करणे ही भारताय ज्योतिषांची कर्तव्ये आहेत' या मुद्यांचे विवेचन करणे हा यांच्या ग्रंथाचा हेतु आहे. म्हणजे एकाकडून युरोपियनांच्या आक्षेपास उत्तर देणे व दुसरीकडून आजचे पाश्चात्यांचे शुद्ध आंकडे व त्यांची प्रमेये आमच्या लोकांनी घेतली पाहिजेत हे सांगणे याप्रीत्यर्थ आमच्या ज्योतिष ग्रंथांतील मूलकांची तपासणी या यांच्या ग्रंथांत आहे. ह्यांचे इतर विषयांवरील ग्रंथहि असेच नावीन्यपूर्ण व बुद्धीस पटतील असे व लोकोपकारक आहेत.

हे पूर्ण बुद्धिवादी असल्याने तडजोडवादी सुधारकांशी यांचे जमण्यासारखे नाही. वेद, ईश्वर, धर्म वर्गरेसंबंधी यांची मते झेपण्यासारखी नसूनहि हे केवळ आपली मते जुन्या वेदशास्त्रादि ग्रंथांतून सिद्ध करून देत असल्यामुळे ग्रंथप्रामाण्यवादी अर्धवट सुधारक यांना आपल्यापैकी समजण्याचा प्रयत्न करितात.

यांच्या विद्वत्तेचा गौरव नागपूर युनिव्हर्सिटीने यांना एल्. एल्. डी. पदवी देऊन केला (१९४१).

यांचे ग्रंथ व त्यांतील विचारसरणीचा परिचय आमच्या प्राचीन-चरित्रकोशाच्या प्रस्तावनेत दिला आहे. शिवाय यांनी केलेले बहुतेक कालनिर्णय आम्ही त्याच ग्रंथांच्या कालनिर्णय परिशिष्टांत दिले आहेत.

दबीर—(जन्म स. १८०१-मृत्यु स. १८७४) सुप्रसिद्ध उर्दू कवि.

यांचे नांव मिर्झा सनामत अलीखान, पिता-मिर्झा गुलाम हुसेन. जन्मस्थान लखनौ. यांचे शिक्षण लखनौत झाले. बाराव्या वर्षी हे कविता करू लागले.

हे मीर जमांरचे शागीर्द. यांच्या कवितांची छाप लवकरच कविमंडळावर पडली. यांची विशेष ख्याति 'मरसिया' म्हणणारे म्हणून झाली. त्यामुळे यांचे अनेक मोठमोठे लोक शिष्य झाले. हे चाळीसीच्या सुमारास असता लखनौला मीर अनीस हे फैजाबादेहून आले. तेव्हा तेथे कविमंडळांत दोघांच्या अनुयायांच्या दोन फळ्या पडल्या. पुढे यांचे डोळे गेले. लखनौचे इतिहासप्रसिद्ध नवाब वाजीदअलीशाह कलकत्त्यास नजर-कैदेत होते. त्यांनी एका जर्मन डॉक्टरकडून आपले डोळे दुरुस्त करून घेतले तेव्हा त्यांनी यांचेहि डोळे दुरुस्त करविले.

दयानंद सरस्वती स्वामी—(जन्म स. १८२४-समाधि स. १८८३ आश्विन वद्य ३०) आर्यसमाजाचे सुप्रसिद्ध संस्थापक, आक्रमक नि निर्भय धर्मसुधारक, कुशल संघटक आणि हिन्दी भाषेचे राष्ट्रीय स्वरूप ओळखणारे महर्षि.

काठेवाडांतील मोरवी संस्थानांत अंबाशंकर नांवाच्या औदित्य ब्राह्मणाचे हे पुत्र. यांचे मूळ नांव मूळशंकर. संन्यास घेतल्यावर दयानंदसरस्वती असे नांव यांनी घेतले. वडील जमीनदार. धंदा सावकारीचा. शिवाची कडक उपासना. आठव्या वर्षी मुंज झाल्यानंतर कुलाचाराप्रमाणे शैव पंथाची दीक्षा यांना देण्यांत आली. हे नित्य पार्थिव पूजाहि करू लागले. यांचे घराणे सामवेदी होते तरी यांच्याकडून शुक्ल यजुर्वेदसंहिता पाठ करून घेण्यांत आली.

शिवरात्रीचे दिवशीं मध्यरात्री मंदिरांत शिवपूजा चालू होती. सर्वत्र शांतता असल्याने निःस्तब्ध होते. हे मात्र निष्ठेने देवाकडे टक लावून बसले होते. इतक्यांत भोंवतालच्या बिळांतून उंदीर बाहेर आला आणि तो देवावर बसून अक्षता वर्गरे खाऊ लागला.

यांनी तें दृश्य पाहिलें आणि यांच्या मनांतील मूर्ती-वरील श्रद्धा नाहीशी झाली. ज्याला आपण सर्वशक्तिमान् मानतो त्याला आपल्या अंगावर बसलेला उंदीर-सुद्धा हाकालतां येऊं नये, ही कल्पनासुद्धा यांना असह्य होऊन हे मूर्तिपूजेच्या पूर्ण विरुद्ध झाले. वडिलांना विचारतां तेहि रागावले. घरांतील बहीण व चुलता यांच्या मृत्यूने उदासीनता वाढली. वेदाध्ययनाकडे लक्ष होतें; पण वडिलांनी लग्नाची गोष्ट काढतांच यांनी तेथून पलायन केलें आणि पायीच मार्ग आक्रमण करीत सोमाली गांवीं येऊन ब्रह्मचारी व्रताची दीक्षा घेतली, 'शुद्धचैतन्य' असें नांव स्वीकारलें आणि योगाभ्यासाला सुरुवात केली. वडील शोधास आले असतां त्यांना चुकवून अहमदाबादेहून बडोद्यास आले व तेथें ब्रह्मानंद नांवाच्या संन्याशाजवळ अद्वैत वेदान्ताच्या अभ्यासाला यांनी सुरुवात केली. पुढें नर्मदातीर्षी सच्चिदानंदस्वामींपाशीं अध्ययन केल्यावर महाराष्ट्रीय स्वामी पूर्णानंदांपासून संन्यासदीक्षा घेऊन 'दयानंद सरस्वती' या नांवानें फिरत राहून शक्य असेल तेथें ज्ञानाचा संग्रह हे करीत राहिले. योगानंदांपासून व कृष्णशास्त्र्यांपासून व्याकरण शिकत असतां, शाक्तादि पंथ व सामुद्रिकादि शास्त्रांचें मिथ्यात्व यांच्या ध्यानांत आलें. आपलें वैराग्य व जिज्ञासा यांच्या जोरावर हिंवाळ्यांत हिंडत असतां अनेक मोहांतून बचावून मथुरेस जन्मांध व अत्यंत कडक स्वभावाच्या स्वामी विरजानंदांकडे येऊन पोचले. हेच बहुतांशी यांच्या भावी कार्याचे मार्गदर्शक होत. त्यांनीं प्रथमच सत्यासत्याची खरी चिकित्सा करण्याकरितां महाभारतापूर्वीच्या ऋषिमुनींच्या वाङ्मयाचा अभ्यास करण्याचा आदेश यांना दिला. यांनी त्यांच्यापाशीं अडीच वर्षेपर्यंत अध्ययन केलें व शेवटीं गुरुदक्षिणा म्हणून सत्यज्ञान जगाला देण्याचा आदेश घेऊन तें सत्यज्ञान वेदांत असल्यानें वैदिक धर्माचा प्रसार करण्याकरितां हे बाहेर पडले आणि त्याकरितां आर्य समाजाची स्थापना केली (स. १८७५ एप्रिल १०, मुंबई).

वेदांतील तत्त्वज्ञानाचें यथार्थ ज्ञान व्हावें म्हणून यांनी 'सत्यार्थप्रकाश' नांवाचा ग्रंथ संस्कृत व हिन्दी भाषेंत लिहिला. सत्यार्थप्रकाशांत वैदिक धर्माचें यथार्थ स्वरूप प्रतिपादन करतांना इतर मतपंथांचें खंडनहि यांना करावें लागलें. त्यांतील चढाईच्या, सडेतोड, फटकळ, बिन-तोड आणि घणाघाती कोटिक्रमानें या ग्रंथाकडे सर्वांचें लक्ष वेधलें आणि अनेक भाषांत त्याचें भाषान्तर करण्यांत आलें.

त्यांतील इस्लाम धर्माचें खंडन करणारा अकरावा भाग जप्त करावा, अशी मागणी मुसलमानांनीं केली आणि सिंधप्रांतांत त्या भागाच्या मुद्रणास व प्रकाशनास बंदी करण्यांत आली. या प्रचारात्मक ग्रंथानंतर वेदाचा यथार्थ अर्थ समजण्याकरितां, यांनी 'वेदभाष्य' लिहिण्यास सुरुवात केली; पण तो ग्रंथ अपुराच राहिला. यानंतर 'संस्कारविधि' हा ग्रंथ लिहून सोळा संस्कारांचें वर्णन व प्रयोग यांनी दिले. 'पंचमहायज्ञविधि' या लहानशा ग्रंथांत नित्य करावयाच्या यज्ञाचें यांनी विवेचन केलें. 'गोकर्णानिधि' या ग्रंथांत यांच्या अन्तःकरणाचें प्रतिबिंब पाहावयास मिळतें. यांत शाका-हाराचें समर्थन, मांसाहाराचें खंडन, प्राण्यांच्या प्राण-रक्षणार्थ शास्त्रीय माहिती वगैरे विषय आहेत.

प्रथम आर्यसमाजाच्या तत्त्वांचा प्रचार अहमदाबाद, बडोदें, पुणें, मुंबई या ठिकाणीं केल्यावर हे दिल्ली येथें भरणाऱ्या दरबारासाठीं गेले. तेथून चंदापूर येथें भरलेल्या मेळ्यांत गेले. तेथें सर्व धर्मांचे प्रतिनिधि बोलाविलेले होते व चर्चेसाठीं पांच प्रश्न ठेविले होते. यांनी त्या प्रश्नांची यथायोग्य उत्तरे दिल्यामुळें उत्तर हिंदुस्थानांत व विशेषतः पंजाबांत यांच्या मताचा चांगलाच बोलबाला झाला. शैक्षणिक संस्था, गुरुकुलें व अनाथालये निघून होमहवनादि वैदिक पद्धतीचे कार्यक्रम तिकडे होऊं लागले.

अलीकडच्या काळांत अनेक धर्मसुधारक व संस्था-संस्थापक निर्माण झाले, पण यांच्या आर्यसमाजाइतका संघटित, कार्यक्षम, लढाऊ व आक्रमक असा समाज एकहि दाखवितां येणार नाही. यांच्याइतपत मतप्रतिपादनां-तील कणखरपणा आणि तडफ इतरत्र आढळत नाही. शिवाय यांनी हिंदुधर्माला प्राणभूत असणारे वेद प्रमाण मानून पूर्व परंपरेचा धागा तुटूं दिला नाही आणि बुद्धि-प्रामाण्य वाद्यांच्या लहरीला आपला समाज बळि न पडेल अशी व्यवस्था केली.

यांचें शारीरिक, मानसिक व वाचिक सामर्थ्य अलौकिक होतें. दोन घोड्यांची भरधांव गाडी हे एक हातानें सहज थांबवून धरीत. एकदां तलवार घेऊन अंगावर धांवण्या-च्याची तलवार हिसकावून घेऊन तिचे यांनी तुकडे केले. अत्यंत विरुद्ध वातावरणांत यांनी आपलीं मते मांडण्यास कधीहि माघार घेतली नाहीं. खुद्द काशीसारख्या क्षेत्रांत जाऊन 'मूर्तिपूजा सिद्ध करा, नाही तर काशीविश्वेश्वर फोडून टाका' असें आव्हान देऊन हे वादास उभे राहत. अमेद्य छाती, दणकट मनगट आणि खणखणीत आवाज यामुळें यांच्याबद्दल सर्वत्र आदर उत्पन्न होत असे. बोल-

ण्यांत चतुर, वादांत हजरजबाबी आणि शास्त्राधार देण्यांत हे कुशल होते. बिनतोड व फटकळ कोटिक्रमाने हे सहज सभा जिंकत आणि आपल्या निस्वार्थ कळकळाच्या उपदेशाने लोकांना आपल्या भजनी लावीत. अवघ्या पांच वर्षांत यांनी उत्तर हिंदुस्थानचा धार्मिक बाबतींत कायापालट केला. सत्यार्थप्रकाशासारखे प्रचाराला उपयुक्त असणारे ग्रंथ तयार करून शेंकडो निर्भय अनुयायी तयार केले. अशा उग्र प्रचाराला प्राणघातक हल्ले व विषप्रयोग वगैरेनी उत्तर देण्याचा प्रयत्न झाला. पण यांचा प्रभाव वाढतच गेला. १८५९ नवंबरांत काशीस तीनशे पंडितांशी झालेल्या वादाने यांची कीर्ति दिगंत झाली. हे नुसते उत्तर हिंदुस्थानांत प्रचार करून थांबले नाहीत तर यांनी नियमबद्ध संस्था निर्माण करून अनुयायांना निश्चित आचार व विचार यांचा पुरवठा केला. आणि आपल्या त्यागाच्या खंबीर अधिष्ठानावर ध्येयवादी संस्थेची उभारणी केली. आणि हिंदुधर्माला लढाऊ धर्माचे स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला.

शेवटीं जोधपूर येथे यांना विषप्रयोग होऊन यांचा अन्त झाला (शके १८०५ अश्विन अमावास्या, स. १८८३).

हे उदेपूर येथे असता तेथील राजा राणा सज्जनसिंह यांच्या सहानुभूतीने यांनी 'परोपकारिणी सभा' स्थापिली. तिला न्या. म. गो. रानडे उपस्थित होते. यांनी आपल्या मृत्युपत्रांत सभेकडे पुढील तीन महत्त्वाची कामे सोपविली—१ वेद व वैदिक वाङ्मय छापून ते अल्प किंमतीत प्रसृत करणे, २ जगाच्या वेगळाल्या भागांत वैदिक धर्मप्रचारक पाठवून आर्य-धर्माचा प्रसार करणे. ३ भारतीय अनाथांचे पालन-पोषण करून त्यांना विद्यादान देणे. या यांच्या इच्छे-प्रमाणे आर्यसमाजाकडून हे काम अव्याहत चालू आहे.

दयाराम— (जन्म स. १७९७-मृत्यु स. १८५२) सुप्रसिद्ध गुजराथी सन्त कवि.

जन्मस्थान कंदोद (नर्मदातीर), जात साठोदर नागर ब्राह्मण. लहानपणी आई वारल्याने यांचा संभाळ यांच्या चुलतीने केला. हे एकदां घरांतून पळून गेले आणि तेथे केशवानंदांचे शिष्य झाले. यांनी सर्व हिंदु-स्थानभर प्रवास केला. यांना हिन्दी, ब्रज व संस्कृत या भाषा चांगल्या येऊ लागल्या. यांचे मन वैष्णव

होण्याकडे झुकू लागले आणि यांनी आपले नांव दया-शंकर होतें, ते बदलून दयाराम असे घेतले. नंतर यांनी वैष्णवांचे दैवत नाथाजीचे दर्शन घेतले.

यांची भजने गाण्याची पद्धति भावनापूर्ण असल्याने लोकप्रिय असे. यांची अमर्याद विष्णुभक्ति पाहून लोक यांना भक्त मानू लागले व यांची शिष्यशाखा वाढू लागली. कृष्ण व गोपी यांच्यावर यांनी केलेली पद्य-रचना अत्यंत सरस आहे.

यांचे रतनबाई नांवाच्या सोनार जातीच्या विधवा स्त्रीवर प्रेम होतें. तिच्याबरोबर यांनी ३० वर्षे संसार केला. हे आपण गतजन्मी पतिपत्नी होतो असे सांगत.

द्वे, नर्मदाशंकर लालशंकर— (जन्म स. १८३३-मृत्यु स. १८८९) गुजराथी भाषेतील गद्याला आपल्या शैलीने नवे आकर्षक रूप देणारे सुप्रसिद्ध लेखक व कवि.

जन्मस्थान सुरत. जात वडनगरा नागर ब्राह्मण. पित्याचे नांव लालशंकर पुरुषोत्तम. धंदा कारकुनीचा. सुरत येथे प्राथमिक व मुंबई येथे एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट-मध्ये माध्यमिक शिक्षण झाले. शिक्षक म्हणून कांहीं दिवस काम केल्यावर हे पुनः मुंबईला आले आणि यांनी 'बुद्धिवर्धक सभा' स्थापिली. तेथील यांच्या विविध विषयांवरील प्रोत्साहक भाषणांनी यांच्याकडे सर्वांचे लक्ष गेलें. शेवटीं पंचविसाव्या वर्षी यांनी ग्रंथकार होण्याचे निश्चित केले. 'नर्म कविता' नांवाने यांचे कवितासंग्रह प्रसिद्ध होऊ लागले. त्यामुळे उत्कृष्ट कवि म्हणून यांचे नांव सर्वत्र झाले. तसेच 'नर्म गद्य' या यांच्या लेखसंग्रहाने यांच्या गद्याचेहि आकर्षण लोकांवर पडले.

त्यानंतर 'नर्मकोश' या ग्रंथाने यांची कीर्ति अमर झाली. सरस्वतीने यांच्यावर कृपा केली पण लक्ष्मी दूरच राहिली. पैश्यांकरिता यांनी नाट्यलेखनहि केले पण त्याचाहि उपयोग झाला नाही. शेवटीं 'गोकुळदास तेजपाळ दानखाता' मध्ये यांनी नोकरी पत्करिली. पुढे यांच्या विचारांत क्रांति झाल्याचा सूचक असा यांचा 'धर्मविचार' हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला.

यांना गुजराथी वाङ्मयातील युगप्रवर्तक लेखक मानतात. यांची लेखणी सफाईदारपणे अनेक विषयांत वाबरे. आधुनिक गुजराथी गद्याचे जनक असा यांचा

सर्वत्र गौरव केला जातो. 'ग्रंथ अने ग्रंथकार' मालेंत (भाग ५ पान २१५) यांच्या नांवावर पंचाहत्तर कृति दिल्या आहेत. त्यावरून यांच्या प्रचंड लेखनाची कल्पना येईल. गुजरार्थीत भावगीतें लिहिण्यास यांनीच प्रथम सुरुवात केली असे म्हणतात. नर्मद या नांवानेहि यांची कविता प्रसिद्ध आहे.

दलाल, सर अर्देसर—(जन्म स. १८८४) मुंबईचे सुप्रसिद्ध व्यापारी व 'टाटा सन्स लि.'चे माजी डायरेक्टर.

यांचे शिक्षण मुंबई व केम्ब्रिज येथे झाले. हे एम्. ए., आय. सी. एस. आहेत. हे सेवानिवृत्त असून मुंबई व हिंदुस्थान सरकारच्या बऱ्याच जबाबदारीच्या जागांवर यांनी कामे केली आहेत.

हे व्हाइसरॉयच्या एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलमध्ये युद्धोत्तर योजनेच्या कार्यावर होते. पण यांनी १९४६ च्या जानेवारीत राजीनामा दिला व नंतर यांचे काम रामस्वामी मुदलियार हे पाहू लागले. यांच्या हातांतील खात्यांत वरिष्ठ अधिकारी ढवळाढवळ करू लागले असे राजीनाम्याचे कारण बोलतात.

दाग—(जन्म स. १८३१-मृत्यु स. १९०५) सुप्रसिद्ध उर्दू महाकवि.

यांचे नांव नबाब मिर्जाखाँ; स्थळ दिल्ली. यांचे घराणे दिल्लीत अत्यंत प्रतिष्ठित समजले जाई. सात वर्षांचे असता यांचे शिक्षण सुरू झाले. गयासुल्लोगातचे कर्ते मौलवी गयासुद्दीन यांच्यापासून यांनी प्रथम फारशी शिकण्यास सुरुवात केली. नंतर मीर कवीचे शिष्य मौलवी सैयद अहमद हुसेन हे यांचे शिक्षक झाले. नंतर किल्लांत बादशहाच्या परिवारांत यांना जाण्याची संधि मिळाली. तेथे यांना घोड्यावर बसणे, बंदूक व तीर मारणे वगैरेचे शिक्षण मिळाले. तेथे प्रसिद्ध जौक कवि राजगुरु होते. त्यांचे हे शिष्य बनले. यांचे गज्जल सुधारतांना जौक कवीची यांच्या कवित्वशक्तीबद्दल खात्री पटली. बादशहाच्या कविसभेत यांच्या गज्जलांनी यांची उत्तम छाप बसली. कवि म्हणून हे सर्वांच्या नजरेत भरले असतांच सत्तावन सालच्या बंडामुळे हे रामपूरला पळाले आणि तेथे नबाब युसुफ अलीखाँचे आश्रित बनले. तेथे यांच्याकडे आलेली नोकरी यांनी चोवीस वर्षे बजावली. तेथे कवींचा चांगलाच संच असून त्यांत यांचा जम उत्तम असे. नबाबाच्याबरोबर यांनी हाजची यात्रा केली.

त्याबद्दल कृतज्ञता प्रगट करण्याकरिता यांनी एक कविता लिहिली आहे. पण तेथील नबाब व त्यांचे पुत्र कलबे अलीखाँ परलोकवासी झाल्याने यांना पुनः दिल्ली गांठावी लागली. पुढे हे प्रमुख शहरी फिरले. तेथे यांचे उत्तम स्वागत झाले. कारण हे जाण्यापूर्वीच तेथे यांची गझले पोचली होती व ती अत्यंत लोकप्रिय झाली होती. त्यामुळे अशी गझले करणाराला पाहण्याविषयी लोकांत उत्कंठा होती. हे फिरत हैदराबादला आले. त्या वेळी निजामसाहेबांची व यांची भेट झाली नाही. पण यांनी एक कविता लिहून त्यांच्याकडे पाठविली व हे दिल्लीला निघून गेले. निजामसाहेबांनी यांना बोलावून घेतले आणि द. म. पंधराशे रुपयांवर काव्यगुरु म्हणून यांची नेमणूक केली. शिवाय यांची गाडी, घर, नोकर वगैरे उत्तम सरबराई असे. वेळोवेळी यांना मिळालेल्या भेटी सव्वीस हजारांच्या होत्या. यांच्यावर पदव्यांचा तर नुसता पाऊस पडला. याच वेळी रामपुरमध्ये यांचे प्रतिस्पर्धी असलेले 'अमीर' कवि हैदराबादेस आले. तेथे यांनी त्यांचा उत्तम सत्कार केला. पुढे 'अमीर'च्या अकस्मात मृत्यूनं यांना फार खेद झाला. अमीरच्या मृत्यूनंतर पांच वर्षांनी यांचा देहान्त झाला. दोघे एका वेळचे; अमीर लखनौचे तर हे दिल्लीचे महाकवि होते. शेवटली अठरा वर्षे यांनी हैदराबादेत आनंदांत काढली. हैदराबादेत शरीफसाहेबांच्या दरग्यांत यांचे दफन झाले. तेथेच अमीर कवींचेहि दफन झाले.

यांच्या कवितासंग्रहाची पुष्कळ पुस्तके छापलेली आहेत. एक मसनवी पण आहे. मसनवीतील कथानक यांचे स्वतःचे आहे. मनीबाई नामक वेश्येवर यांचे मन जडल्याचे कथानक त्यांत मोठे सरस आहे.

यांचे वैशिष्ट्य साध्या, सफाईदार व चटकदार भाषेत आहे. अशी भाषा उर्दू कवींत क्वचित् आढळते. थोडी अश्लीलताहि पण यांच्या काव्यांत आहे.

यांची शिष्यशाखा दीड हजारपेक्षा जास्त आहे. त्यांतील प्रमुख—इकबाल, बेखुद, सायल, आगा, हसन, बेबाक, हैरत, आजाद, रसा वगैरे (क. कौ. ४.४७१).

दातार, गंगाधरशास्त्री—(जन्म स. १८२२-मृत्यु स. १८८८) पुण्यांतील प्रसिद्ध शास्त्री व संस्कृत ग्रंथकार.

हे पांचवड्या मणिरामभटांचे ज्येष्ठ चिरंजीव. वेदाभ्ययन वडिलांच्यापाशी व शास्त्राभ्ययन पंडित

त्र्यंबकशास्त्री शाळिग्राम यांचेपार्शी केलें. शिवाय श्रीती म्हणून यांची प्रसिद्धि होती. यांच्याकडे धर्मशास्त्रविषयक पृच्छा अनेक ठिकाणांवरून होई. धार्मिक कृत्यें सूत्रोक्त करण्याकडे यांचा कल असे. यांनी संशोधून प्रस्तावना लिहिलेले अनेक ग्रंथ रावजी श्रीधर गोंधळेकर यांनी छापून प्रसिद्ध केले. यांचा 'मुहूर्तसिंधु' हा संस्कृत-मराठी ग्रंथ (शके १८०५) प्रसिद्ध आहे. यांचा 'निबंधसार' नांवाचा धर्मशास्त्रविषयक संस्कृत ग्रंथ अद्यापि अप्रकाशित आहे. यांनी शेवटीं आतुरसंन्यास घेतला.

दाते, यशवंत रामकृष्ण—(जन्म स. १८९१ एप्रिल १७) महाराष्ट्र शब्दकोशाचे संपादक, साहित्य, शिक्षण व समाजविषयक कार्य करणारे गृहस्थ.

यांचें मूळ गांव किन्हळ (जि. रत्नागिरी). यांचें शिक्षण धुळे, पुणे व नागपूर येथें झालें. हे बी. ए. एलएल. बी. आहेत. नंतर डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांनी काढलेल्या ज्ञानकोशमंडळांत कामास लागले व त्या कामाकरितांच पुण्यास आले (१९१९). १९२३ सालीं ज्ञानकोशमंडळाच्या विद्यासेवक मासिकाचे संपादक झाले. १९२८ सालीं ज्ञानकोशमंडळाचें काम संपल्यावर यांनी श्री. चिं. ग. कर्वे, आबा चांदोरकर व चिंतामण-शास्त्री दातार या जुन्या सहकाऱ्यांसह महाराष्ट्रकोशमंडळ लि. या संस्थेची स्थापना केली व 'महाराष्ट्र-शब्दकोश' हा ग्रंथ पुरा केला. त्यानंतर महाराष्ट्र वाक्संप्रदायकोश व शास्त्रायपरिभाषाकोश यांचीं कामें यांनीं चिं. ग. कर्वे यांच्या सहकार्यानें केलीं.

याशिवाय ज्ञानकोशांतील सहकाऱ्यांच्यासह सरस्वती-मंदिर संस्थेची स्थापना करून पूना नाइट हायस्कूल वगैरे संस्था चालविल्या. वैदिकसंशोधन मंडळ, मॉडेल व हरिजन हाउसिंग सोसायटीची स्थापना करून अनेक साहित्य व सहकारी सोसायट्यांत अधिकाराचीं कामें केलीं. सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार करून अनेक विवाहांत पौरोहित्य केलें. हे सोलापूरच्या मुद्रकसंमेलनाचे अध्यक्ष (१९४१) होते. वरील ग्रंथांशिवाय पितापुत्रसंबंध वगैरे पुस्तकें यांनीं लिहिली आहेत.

दाते, शंकर गणेश—(जन्म स. १९०५) मराठीतील लोककथासंग्राहक, मराठी-ग्रंथ-सूचिकार व संशोधक.

यांचें जन्मस्थान रत्नागिरी. शिक्षण मुंबई येथें बी. ए. पर्यंत. मराठीत लोककथा, लोकगीतें, लोकभ्रम,

म्हणी, बाळखेळ इत्यादि लोकवाङ्मय शास्त्रीय पद्धतीनें संपादून पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करण्यास यांनींच प्रथम सुरुवात केली व त्याचे दोन स्वतंत्र भाग प्रसिद्ध केले (१९२९-३०).

यानंतर यांनी मराठी ग्रंथ-सूचि तयार करण्यास सुरुवात केली. यांच्यापूर्वी 'महाराष्ट्रीय वाङ्मयसूचि' य. रा. दाते व रा. त्र्यं. देशमुख यांच्याकडून करवून डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांनी महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशमंडळ लि. तर्फे प्रसिद्ध केली होती (१९१९). त्यानंतर १९४४ सालीं यांचा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. यांच्या ग्रंथांत स. १८००-१९३७ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांचा समावेश आहे. या सूचीच्या प्रथम खंडांत दशांश वर्गीकरण पद्धतीनें ग्रंथ विषयवार लावून प्रत्येक पुस्तकाची माहिती, ग्रंथकार, ग्रंथनाम, आवृत्ति, प्रकाशनस्थल, प्रकाशक, मुद्रणालय, मुद्रणस्थळ, प्रकाशनकाल, पृष्ठे, आकार, चित्र, मालाक्रमान्क, मूल्य व टिप्पणी या क्रमानें दिली आहे. द्वितीय खंडांत ग्रंथकार, ग्रंथनाम, विषय, अप्रत्यक्ष संदर्भ हे सर्व वर्णानुक्रमानें दिले असून ग्रंथकारांच्या नांवापुढें जन्म-मृत्यूचें सालहि नोंदण्याचा प्रयत्न केला असून त्यांच्यासंबंधीचें एकंदर मुद्रित वाङ्मय एकत्र दिसेल असें दर्शित केलें आहे.

यांच्या या ग्रंथानें मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास करणाऱ्यांची उत्कृष्ट सोय झाली आहे. १९३७ सालापर्यंत मराठीत कोणत्याहि विषयावर काय वाङ्मय प्रसिद्ध झालें आहे याची यांच्या ग्रंथावरून तपशीलवार माहिती मिळते. आणि अभ्यासकाला झालेलें कार्य लक्षांत घेऊन त्यापुढें कार्य करण्याची सूचना मिळते. यांच्यांत संशोधनाची दृष्टि उपजत असून रेखीव काम करण्याकडे यांचा कल आहे.

दाते, शंकर रामचंद्र—(जन्म स. १८९८) मोनोटाइप यंत्रापर देवनागरी लिपि बसविणारे, मराठी टाइपांत सुधारणा करणारे, सार्वजनिक कार्यकर्ते व दैनिक काळचे संपादक.

जन्मस्थान अश्वी (जि. अहमदनगर). बी.ए. झाल्यावर लोकसंग्रह छापखाना चालविला. तो अनाथ विद्यार्थि-गृह पुणें या संस्थेस विकून हे त्या संस्थेचे आजीव सभासद झाले. हे मोनोटाइप यंत्रावर देवनागरी लिपी बसविण्याकरितां इंग्लंडला गेले आणि ती गोष्ट यांनीं सिद्ध केली. त्या यंत्राचें पेढन्ट मोनोटाइप कॉर्पोरेशन, लंडन या कंपनी-

कडे असून तीं यंत्रें मुंबई, कलकत्ता, दिल्ली, अलाहाबाद, बनारस, पुणे वगैरे ठिकाणी चालू आहेत.

मराठी टाइप सुधारण्याच्या बाबतीत राणू रावजी आरू, लो. टिळक, कृ. के. गोखले, श्री. विजापुरे व हे यांचे आजपर्यंत विशेष प्रयत्न झाले आहेत.

याशिवाय पुणे, महाराष्ट्र हिंदुसभेत यांनी अधिकाऱ्या जागेवर अनेक वर्षे कामें केलीं.

दादाभाई नवरोजी—(जन्म स. १८२५-मृत्यु स. १९१७ जून ३०) राष्ट्रसभेच्या आद्य संस्थापकांपैकी प्रमुख, तिचे तीन वेळचे अध्यक्ष, स्वराज्य या राजकीय ध्येयाचे जनक आणि अर्थशास्त्राच्या साहाय्याने सरकार-विरुद्ध लढणारे पहिले जहाल टीकाकार.

यांच्या वडिलांचे समग्र नांव नवरोजी पालनजी दोर्दी. जन्मस्थान मुंबई. शिक्षण एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशन मध्ये होऊन तेथे शिक्षक व प्राध्यापक म्हणून यांनी काम केले. यांनी मुंबईत स्टूडेंट्स लिटररी अँड सायन्टिफिक सोसायटी स्थापून तिच्या गुजराथी व मराठी शाखा काढल्या. मराठी व पारशी मुलींच्या शाळा मुंबईत प्रथम यांनीच काढल्या. १८५१ मध्ये यांनी 'रास्त गोफतार' (खरे सांगणारा) हे गुजराथी साप्ताहिक काढले.

१८५५ साली यांनी लंडनच्या कामा अँड कंपनीत मॅनेजरची नोकरी पत्करिली आणि तेथे जाऊन यांनी कंपनीच्या कामाबरोबर आपल्या राजकीय कार्यासहि सुरुवात केली. यांनी ईस्ट इंडियन असोसिएशन स्थापन करून (१८६७) तिच्यातर्फे हिंदुस्थानविषयक निबंध वाचणे व व्याख्याने देणे वगैरे कामें सुरू केलीं. याबरोबरच लंडनच्या युनिव्हर्सिटी कॉलेजमध्ये हे गुजराथीचे प्राध्यापन करीत. स. १८६९ साली हे हिंदुस्थानांत आले असता यांच्या इंग्लंडमधील कार्याबद्दल मानपत्र व तीस हजार रुपयांची थैली देऊन यांचा गौरव करण्यांत आला. यांनी इंग्लंडमध्ये असता फॉसेट कमेटीपुढे साक्ष देऊन हिंदुस्थानांत माणशीं वार्षिक उत्पन्न वीस रुपये पडतें असे सिद्ध करून दाखविले होते. तीच साक्ष यांनी 'पॉव्हर्टी इन इंडिया' या नांवाने पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केली (१८७३). नंतर सात वर्षांनी यांनी त्याच पुस्तकाची 'कन्डिशन ऑफ इंडिया' या नांवाने सुधारलेली आवृत्ति काढली.

बडोद्याचे महाराज मल्हारराव यांच्या कारभारांत गोंधळ असल्याने यांची तेथे दिवाण म्हणून

नेमणूक झाली (१८७४). यांनी तेथील कारभाराची व्यवस्था लावून दिवाणपदाचा राजीनामा दिला. नंतर मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड रे यांच्या कायदेकौन्सिलांत सभासद म्हणून काम करून हे इंग्लंडला गेले. तेथे पार्लमेन्टच्या निवडणुकीस हे चार वेळ उभे राहिले, पण यांना एकदा यश आले (१८९२). आय्. सी. एस्. ची परीक्षा दोन्ही देशांत एकच वेळी घेण्यांत यावी हा ठराव यांच्या प्रयत्नाने तेथे मान्य झाला. पुढे हे रॉयल कमिशनचे सभासद होते (१८९६). हिंदुस्थानांतून प्रतिवर्षी ३ कोट पौंड इंग्लंडला जात असल्याने हिंदुस्थान दिवसेंदिवस दरिद्री होत आहे हे दाखविण्यासाठी यांनी 'पॉव्हर्टी अँड अन-ब्रिटिश रूल इन इंडिया' (१९०२) हे पुस्तक प्रसिद्ध केले. अँमस्टरडॅम येथील सोशल डेमोक्रेटांच्या इंटरनॅशनल काँग्रेसमध्येहि यांनी येथील ब्रिटिश राज्यपद्धतीचा निषेध केला.

राज्यकारभारांतील दोष मांडण्यापासून ते स्वराज्य हे ध्येय जाहीर करून त्याकरिता प्रयत्न करणारी प्रमुख संस्था असे स्वरूप देण्यापर्यंतच्या काँग्रेसमधील प्रत्येक स्थित्यन्तरांत यांनी प्रामुख्याने भाग घेतला. १८८६ कलकत्ता, १८९३ लाहोर व १९०६ कलकत्ता या तीन अधिवेशनांचे यांना अध्यक्ष निवडण्यांत आले. १८८५ पासून लोकसंख्या फक्त शें. १८ नी वाढली असता राज्यकारभाराचा खर्च मात्र शें. ७० नी वाढला; केवळ लष्करी खर्चातच १७ कोटींपासून ३९ कोटींपर्यंत वाढ झाली; यांपैकी ७ कोटी तर केवळ इंग्लंडमध्येच खर्च होतात; हे यांनी आपल्या तिसऱ्या अध्यक्षीय भाषणांत दाखविले. राष्ट्राच्या जीवनांत इतर कोणत्याहि गोष्टीपेक्षा आर्थिक व शैक्षणिक बाबींना अत्यंत महत्त्व असतें, ही गोष्ट यांनी लोकांपुढे प्रथम स्पष्टपणे मांडली. १९०५ साली ना. गोखले यांनी स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण व स्वराज्य या चतुःसूत्रीचा आपल्या भाषणांत प्रथम निर्देश केला. स्वदेशी वगैरेचा पुरस्कार करण्यांतील मुख्य हेतु आर्थिक शोषण थांबवून शिक्षणाने राष्ट्र समर्थ बनवावयाचे आहे आणि त्याकरिता आम्हांला स्वराज्य पाहिजे आहे, ही यांनी तिच्या अर्थाची मूलगामी पद्धतीने केलेली स्पष्टता सर्वांना अगदी नवीन वाटली.

'पॉव्हर्टी अँड अन-ब्रिटिश रूल इन इंडिया' हा यांचा सर्वांत महत्त्वाचा अर्थशास्त्रीय ग्रंथ होय. सध्यांची ब्रिटिश राज्यपद्धति 'जेवढे उकळतां येईल तेवढे उकळून

ध्या ' अशा लुटारू स्वरूपाची आहे, हिंदुस्थानाप्रमाणे इंग्लंडलाहि ती घातक आहे, सध्यांच्या हिंदुस्थानच्या विपन्न स्थितीत एक पैचाहि फायदा हिंदुस्थानच्या पदरांत पडू न देतां लक्षावधि रुपयांचे मालाच्या रूपाने शोषण चाललेले आहे हे यांनीं आंकड्यांनीं मांडून दाखविले आणि त्यावर परिणामकारक उपाययोजना सुचवून मालक-गुलाम या नात्यापेक्षां सहकार्याच्या भावनेनें हिंदुस्थानकडे पाहण्याची यांनीं सरकारला विनंति केली आहे.

यांचे ग्रंथ—(1) Poverty and Un-British Rule in India (1901), (2) England's Duties to India, (3) Financial Administration of India, इत्यादि.

दामले, मोरो केशव—(जन्म स. १८६८—मृत्यु स. १९१३) मराठीचे व्याकरणकार.

हे कवि केशवसुतांचे बंधु. स. १८९३ सालीं इतिहास व तत्त्वज्ञान हे विषय घेऊन मुंबई विद्यापीठाचे एम्. ए. झाले. पुढे १८९४ ते १९०७ पर्यंत उज्जैनच्या माधव कॉलेजांत लॉजिक व फिलॉसफी या विषयांचे हे प्राध्यापक होते. पुढे ते कॉलेज बंद पडल्यामुळे नागपूरच्या सरकारी सिटी हायस्कूलवर यांची नेमणूक झाली. परंतु स. १९१३ च्या मे महिन्यांत नागपूरहून पुण्यास येत असतां रेल्वेअपघाताने यांचा अन्त झाला.

यांनीं ' शास्त्रीय मराठी व्याकरण ' हा अत्यंत महत्त्वपूर्ण ग्रंथ स. १९११ त लिहिला. हा ग्रंथ ९९० पानांचा असून मराठी व्याकरणाची शास्त्रीय पद्धतीनें रचना होण्याच्या उद्देशाने लिहिला आहे. पूर्ववैयाकरणांच्या कृतींचे यांत परीक्षण केलेले आहे. इतिहाससंशोधक वि. का. राजवाडे यांनीं या पुस्तकावर परीक्षणात्मक, सूचनात्मक व संशोधनात्मक असा एक निबंध लिहिला आहे.

' बर्ककृत आधुनिक असंतोष ', ' विचारपरिभ्रमण ', ' शुद्धलेखन व सुधारणा ' हे यांचे तीन निबंध ग्रंथमाला मासिकांतून प्रसिद्ध झाले. न्यायशास्त्रावरहि यांनीं एक पुस्तक लिहिले असून ते गायकवाड सरकारनें दोन भागांत प्रसिद्ध केले.

दामले, सीताराम केशव—(जन्म स. १८७८—मृत्यु स. १९२७) मराठीतील वृत्तपत्रकार व चतुरस्र लेखक.

कवि केशवसुत व मोरो केशव दामले यांचे हे बंधू.

जन्मस्थान रत्नागिरी जिल्ह्यांतील खेड हे गांव. मुंबईच्या विल्सन कॉलेजांतून बी. ए. झाल्यावर तेथील फेलोशिप संभाळून हे एल्.एल.बी. झाले. कांहीं काळपर्यंत पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजांत प्राध्यापक होते. ज्ञानप्रकाशच्या संपादक वर्गातहि हे कांहीं दिवस राहिले. परंतु पुढे लवकरच हे राष्ट्रीय पक्षास मिळाले व यांची लिहिण्याची हौस व उत्साह वगैरे गुणांमुळे त्या वेळच्या राष्ट्रीय जागृतीस कायम राखण्यासाठी लो. टिळकांनीं मुंबईस जे स. १९०८ मध्ये ' राष्ट्रमत ' हे दैनिक सुरू केले त्याची जबाबदारी यांचेवर सोंपवली. दुर्दैवाने सरकारी दडपशाहीमुळे ते दैनिक दोन वर्षांतच बंद झाले. तरी या अल्पकाळांतहि यांनीं आपली कामगिरी योग्य तऱ्हेनें बजावून आपल्यावर टाकलेल्या राष्ट्रीय पक्षाच्या विश्वासाचे चीज करून दाखविले. ' राष्ट्रमत ' बंद झाल्यावर हे पुण्यास वकिली करू लागले. हे कांहीं दिवस ' राष्ट्रोदय ' नांवाचे मासिकहि काढीत असत. यांचे बरेचसे वाङ्मय ' चित्रमय जगत् ' मासिकमधून प्रसिद्ध होत असे. " महायुद्धाची स्थित्यंतरे " ह्या सदरामध्ये चित्रमयजगतमध्ये येणारे यांचे माहितीपूर्ण लेख त्या वेळीं फारच लोकप्रिय झाले होते. ' जग हे त्रिविध आहे ' व ' न्याय की अन्याय ' ह्या दोन सामाजिक आणि ' वसईचा रणसंग्राम ' व ' दोनशे वर्षांपूर्वी ' ह्या दोन ऐतिहासिक अशा चार कादंबऱ्या यांनीं लिहिल्या आहेत. राजकारण आणि वाङ्मय हे दोन यांचे आवडते विषय होते. तथापि काव्यदेवीची यांची उपासनाहि कौतुकास्पद आहे. ' वाचाळरावांचे विचित्र अनुभव ' या पुस्तकांत यांची विनोदी वृत्ति दृष्टीस पडते. स. १९१८ त ' राजकारण ' हे साप्ताहिक यांनीं पुण्यास सुरू केले. ह्या साप्ताहिकाने असहकारितेच्या चळवळींत चांगलीच कामगिरी बजाविली. पुढे मुळशी सत्याग्रहांत यांना तुळंगवास भोगावा लागून हे साप्ताहिक बंद पडले. त्यानंतर पंडुरोगाने पुण्यास हे निवर्तले.

दालमिया, रामकृष्णशेट—पाहा रामकृष्णशेट दालमिया.

दास गणू—(जन्म स. १८६३ ?) मराठी भाषेतील रसाळ संतकवि, ग्रंथकार व निरूपणकर्ते.

यांचे समग्र नांव गणेश दत्तात्रेय सहस्रबुद्धे. हे शांडिल्य-गोत्री चित्पावन ब्राह्मण. पंढरपुरी विठ्ठलचरणीं देह अर्पण केल्यापासून हे आपणास दास गणू किंवा गणू

असे म्हणवून घेतात. पंढरपूरजवळील करकंब हे यांचे मूळ गांव. हे वामनशास्त्री इस्लामपूरकरांना गुरु मानतात. यांचे पारमार्थिक गुरु साईनाथ शिर्डीकर होत. जन्मस्थल—अकोळनेर (जि. नगर). यांचे विशेष शिक्षण न झाल्याने प्रथम हे पोलिसखात्यांत १३ रु. दरमहावर नोकरीस लागले. नानासाहेब चांदोरकर या वरिष्ठ अंमलदाराच्या संगतीने यांना लावण्या करण्याचा नाद लागला. यांच्या लावण्यांच्या नादाने एका शाळा मास्तरास दंड झाल्याचे ऐकल्यावर यांना उपरति झाली व यांनी आपले लावणी-वाङ्मय फाडून टाकले. पुढे शिर्डीच्या साईनाथांच्यावर यांची श्रद्धा बसली. त्यांच्या आज्ञेने यांनी नोकरी सोडली. तसेच लावण्या, पोवाडे वगैरे तऱ्हेचे कवित्व करण्याचे सोडून यांनी कीर्तन व भक्तिपर वाङ्मय करण्यास सुरुवात केली. यांच्या अंगी सरस कवित्वशक्ति असल्याने यांची कीर्तने प्रेमळ व नावीन्यपूर्ण होतात. खेड्यांतून यांच्या बालबोध विचारसरणीने व लावणीच्या थाटावर केलेल्या कवनांनी हे लोकप्रिय होतात, तर शहरांतून यांच्या प्रतिभेवर लोक खूष असतात. कीर्तनाची बिदागी हे कधीहि घेत नाहीत. संतचरित्रे लिहिण्याच्या हौसेमुळे यांना लोक आधुनिक महीपति म्हणतात. महीपतींच्या नंतर झालेल्या संतांची चरित्रे यांनी लिहिली आहेत. यांचे वाङ्मय लिहिण्याचे व यांचे कवित्व कीर्तनांत म्हणण्याचे काम दामोदर वामन आठवले हे मोठ्या ठसक्याने करित. पण ते शके १८४६ (स. १९२४) त वारल्याने यांचा उजवा हातच गळून पडला. यांच्या कवितांची संख्या लाखापेक्षा अधिक आहे. अजूनहि ग्रंथरचना चालू आहे. इतकी प्रचंड रचना करणारा कवि अलीकडच्या काळांत क्वचित्च असेल. अलीकडच्या काळांतील साधुसंतांचा इतिहास स्वतः मिळवून व ग्रंथ वगैरे वाचून यांनी संतचरित्रे लिहिली असल्यामुळे यांच्या संतचरित्राला ऐतिहासिक महत्त्व आहे. तसेच यांचे वाङ्मयहि समाजाचे सूक्ष्म अवलोकन करून लिहिले असल्याने महत्त्वाचे आहे.

यांचे वाङ्मय—१ भक्तलीलामृत, २ संतकथामृत, ३ भक्तिसारामृत, ४ अमृतानुभव, ५ भावार्थमंजिरी, ६ गोदामाहात्म्य, ७ विष्णुसहस्रनामबोधिनी, ८ पासष्टी-भावार्थदीपिका, ९ मनाचे श्लोक, १० सुभाषितशतक, ११ ईशावास्यभावार्थबोधिनी, १२ शिष्यबोध, १३ स्फुटपदे, १४ पोवाडे-टिळक (जप्त), रंगपंचमी, मीठ, ऊंस वगैरे, १५ स्तोत्रे सात, १६ अष्टके अठरा, १७ कीर्तनोपयोगी ४६ आख्याने, १८ एकनाथचरित्र इत्यादि.

दास, चित्तरंजन—(जन्म स. १८७०—मृत्यु स. १९२५ जून ६) बंगाल्यांतील सुप्रसिद्ध वकील, कवि, वर्तमानपत्रकार व राजकारणी पुढारी.

यांचा जन्म कलकत्ता येथे वैद्य नांवाच्या जातीत झाला. यांच्या पिण्याचे नांव भुवनमोहन व मातेचे नांव विस्तारिणी. यांचे वडील धंद्याने सॉलिसिटर होते व त्यांना बंगालीत कविता करण्याचा नाद होता. हे कुटुंब मोठे सुसंस्कृत व ब्राह्मसमाजी होते.

हे कलकत्ता येथे शिक्षण घेऊन बी. ए. झाले (१८९०). नंतर आय्. सी. एस्. होण्याकरिता इंग्लंडला गेले आणि बॅरिस्टर होऊन परत आले (१८९२). तेथील यांच्या वास्तव्यांत दादाभाई नवरोजी यांच्या हाउस ऑफ कॉमन्समधील उमेदवारीस पाठिंबा देण्याकरिता यांनी अनेक राजकीय व्याख्याने दिली.

परत आल्यावर यांनी कलकत्ता हायकोर्टात बॅरिस्टरी करण्याला आरंभ केला (१८९३), प्रथम यांचा धंदा जमला नाही. वडलांची प्रकृतिहि बरी नव्हती. अशा स्थितीत यांना नादार होण्याचा प्रसंग आला. पण पुढे चांगली स्थिति येतांच मुदतीबाहेर गेलेलेहि सावकारांचे कर्ज यांनी फेडून टाकले.

हे राजकारणी म्हणून हिंदुस्थानांत विख्यात असले तरी बंगालमध्ये बंगाली भाषेतील उत्कृष्ट कवि म्हणूनच लोक यांना विशेष ओळखतात. बंगालमधील वाङ्मयीन चळवळीत यांचा प्रमुख भाग असे. हे विलायतेस निघाले तेव्हां समुद्रावर असता मनांत आलेले विचार 'सागर संगीत' या नांवाने कविताबद्ध करून यांनी प्रसिद्ध केले. त्यांचेच पुढे हे व अरविंद घोष या दोघांनी इंग्रजी भाषान्तर करून 'साँग्ज ऑफ दि सी' या नांवाने प्रसिद्ध केले. तेव्हांपासून 'किशोर-किशोरी' 'अन्तर्यामी' हे यांचे कवितासंग्रह प्रसिद्ध झाले. शिवाय 'नारायण' नांवाचे बंगाली मासिक किती तरी वर्षे हे सतत चालवीत. त्यांत साहित्य व वैष्णव वाङ्मय यांसंबंधी विशेष चर्चा असे. अशा विशेष प्रकारच्या कामगिरीमुळे १९१५ च्या बंगाली साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले होते. त्या वेळी यांच्या भाषणाचा विषय 'बंगाली गेय काव्य' हा होता. यांची कविताहि बंगाली भाषेत विशेष प्रकारची समजली जाते.

यांचे वर्तमानपत्रांकडेहि सतत लक्ष असे. १९०६ साली सुरू झालेल्या 'वंदे मातरम्' या इंग्रजी पत्राचे

एक संस्थापक व संपादक मंडळांपैकी हे एक होते. पण 'फॉर्वर्ड' हे बंगाल स्वराज्यपक्षाचे पत्र तर सर्वस्वी यांच्याच जबाबदारीवर निघाले व चालले.

'वंदे मातरम्'चे संपादक बाबू अरविंद घोष यांच्यावरील राजद्रोहाच्या खटल्यांत यांच्या वकिली कौशल्याचा लोकांना प्रथम प्रत्यय आला. माणिकतोळा बाग कटाच्या खटल्यांत तर यांच्या काम करण्याच्या धडाडीच्या पद्धतीने हे राष्ट्रीय वकील म्हणून हिंदुस्थानभर प्रसिद्ध झाले. अशा खटल्यांत हे अविश्रांत खटपट करीत आणि पैसाहि घेत नसत. पुढे पुढे यांची वकिलीची प्राप्ति वार्षिक साडेसात लाखांपर्यंत चढली होती. यांचे कौशल्य फौजदारी खटल्यांत आणि विशेषतः उलट-तपासणीत दिसे. अनेक दिवाणी दावेहि यांनी कौशल्याने चालविले.

हे प्रथम राष्ट्रसभेत १९०६ साली आले तरी १९१७ साली बंगाल प्रांतिक राजकीय परिषदेचे अध्यक्ष होण्यापूर्वी हे राजकारणांत फारसे पडत नसत. पण हे एकदां राजकारणांत पडल्यावर तेथेहि यांची धडाडी आणि आवेश व्यक्त होऊं लागला. त्याच सालच्या कलकत्ता काँग्रेसच्या अध्यक्षपदी अनी बेझंट यांना अध्यक्षस्थान देण्यांत यांनी पुढाकार घेतला. त्या वेळी यांचे तडफदार धोरण न पेलणारे सुरेन्द्रनाथ बानर्जी प्रभृति लोक राष्ट्रसभेतून बाहेर पडले आणि त्यांनी आपली प्रागतिक परिषद स्वतंत्र भरविण्यास सुरुवात केली. १९१८ च्या दिल्ली काँग्रेसमध्ये अनी बेझंट यांच्या विरोधास न जुमानतां ताबडतोब प्रान्तिक स्वायत्ततेचा ठराव यांनी मान्य करून घेतला आणि होणाऱ्या रौलट कायद्याला यांनी प्रचंड प्रमाणांत विरोध केला. पंजाब प्रकरणाच्या चौकशीकरितां नेमलेल्या कमेटीतहि यांनी महत्त्वाची कामगिरी केली. म. गांधींच्या सत्याग्रहाला पाठिंबा दिला आणि स्वराज्याकरितां अडवणुकीचा मार्ग सुचविला. कलकत्त्याच्या जादा अधिवेशनांत म. गांधींच्या असहकारितेच्या ठरावास यांनी मर्यादित विरोध केला पण नागपूरच्या अधिवेशनांत यांनी ३६००० रु. खर्चून २५० प्रतिनिधींची तुकडी विरोधाकरितां आणली, पण शेवटीं असहकारितेचा ठरावच यांनी मांडला. असहकारितेच्या जाहीरनाम्याप्रमाणे आपल्या मोठ्या प्राप्तीच्या वकिलीचा त्याग केला आणि आपली सर्व संपत्ति मेडिकल कॉलेज व स्त्रियांचा दवाखाना यांकरितां देऊन टाकिली. याच वेळी लोक यांना 'देश-बंधु' या गौरवदर्शक नावाने संबोधू लागले.

शाळा-कॉलेजे सोडलेल्या विद्यार्थ्यांकरितां यांनी डाक्या येथे 'राष्ट्रीय विद्यापीठ' स्थापन केले. आसाम-मधील चहान्या मळ्यांतील मजुरांच्या तक्रारीने यांचे लक्ष कांहीं काल वेधून घेतले होते. १९२१ साली असहकारितेच्या चळवळीकरितां राष्ट्रसभेने दहा लक्ष व्हालेंटायर्स मागितले होते, त्याप्रमाणे यांनी लोक जमा करून राष्ट्रसभेचा खादीविक्री वगैरे कार्यक्रम पार पाडण्यास सुरुवात केली. पण चळवळीची ही वाढ सरकारने बेकायदेशीर ठरविली. शेवटीं यांना सहकुटुंब पकडण्यांत येऊन सहा महिन्यांची शिक्षा देण्यांत आली. अहमदाबाद राष्ट्रसभेचे अध्यक्षपद यांना देण्यांत आले पण हे तुरुंगांत असल्याने यांच्याकरितां हकीम अजमल-खान यांनी अध्यक्ष्याचे काम केले (१९२१). सरोजिनी नायडू यांनी यांचे अध्यक्षीय भाषण वाचून दाखविले. हे सुद्धा आले तेव्हां चळवळ संपुष्टांत आली होती. तेव्हां यांनी कौन्सिलांत शिरून अडवणूक करण्याची व तेथील काम बंद करण्याची घोषणा केली. गयेच्या राष्ट्रसभेत हे अध्यक्ष असतां हि यांच्या कौन्सिल-प्रवेशास मान्यता मिळना तेव्हां यांनी अध्यक्षपदाचा राजीनामा देऊन स्वराज्यपक्षाची स्थापना करून आपले धोरण राष्ट्रसभेला मान्य करण्यास भाग पाडले आणि दिल्लीच्या जादा अधिवेशनांत तसा ठराव झाला (१९२३ सप्टें.).

यांनी आपला पक्ष बंगाल कौन्सिलमध्ये बिनविरोध निवडून आणला, मंत्रिमंडळ स्थापण्यास नकार दिला आणि मंत्र्यांच्या पगारांना मान्यता देण्याचे नाकारून मॉंटफर्ड सुधारणांचा बोजवारा उडविला.

याच वेळी यांनी कलकत्ता कार्पोरेशनमध्ये आपल्या पक्षाचे बहुसंख्य लोक निवडून आणले. हे स्वतः तेथे मेयर झाले (१९२४-२५), तसेच तारकेश्वर देवस्थानांतील सदोष कारभार नष्ट करण्याकरितां यांनी तेथे मोर्चा नेला (१९२४).

या वेळी यांचा स्वराज्यपक्षच काँग्रेस बनला होता आणि हे त्याचे सर्वाधिकारी होते. पाटणाच्या अधिवेशनांत तर खादीचे महत्त्व कमी करण्यांत आले व सूतसभा-सदत्वाची अटहि वैकल्पिक करण्यांत आली. पण याच सुमारास गोपीनाथ साहू नांवाच्या एका बंगाली माणसाने एका इंग्लिश गृहस्थाचा खून केला आणि सरकार व यांचा पक्ष यांच्यांत झगडा सुरू झाला. सरकारने एक

जाहीरनामा काढला व ८० लोकांना संशयावरून पकडले. कलकत्ता कार्पोरेशननेहि सरकारच्या या धोरणाचा निषेध केला.

१९२४ च्या दिनाजपूरच्या बंगाल प्रान्तिक परिषदेने गोपीनाथ साहूच्या त्यागाबद्दल अभिनंदनाचा ठराव पास केला व यांनी त्याला मान्यता दिली. मात्र यांच्या या धोरणाचा येथे व इंग्लंडांत विपर्यास करण्यांत आला.

१९२५ मध्ये त्या जाहीरनाम्यांतील प्रमुख कलमें बंगाल क्रिमिनल लॉ अमेन्डमेंट बिलाला जोडण्यांत आली. स्वराज्यपक्षाने ते बिल नापास केले, पण सरकारने ते खास अधिकारांत पास करून घेतले.

तेव्हा यांनी राजकीय शस्त्र या नात्याने हिंसा करण्यावर कडक टीका करणारी दोन पत्रके प्रसिद्ध केली. याच वेळी यांनी सरकारकडेहि आपले म्हणणे कळविणारे पत्रक धाडले. ही सरकारला सहकार्याची पहिली पायरी वाटली. १९२५ च्या मे महिन्यांत बंगाल प्रान्तिक परिषदेच्या वेळी यांनी योग्य मुद्यावर सरकारशी तह करण्याची आपली इच्छा प्रगट केली. पण उभयपक्षांत बोलणी होण्यापूर्वीच ६ जूनला हे मृत्यु पावले.

राजकीय पुढाऱ्यांत आवश्यक असणारी लढाऊ वृत्ति यांच्यांत भरपूर होती. यांच्याइतका परमावधीचा त्याग आणि असाधारण लोकप्रियता इतरत्र क्वचितच आढळते. कवीचे हृदय आणि सत्पुरुषांची उदारता यांच्यांत एकवटली होती. हे एखाद्या राजासारखा दानधर्म करीत. शत्रुपक्षाची मर्मस्थाने शोधून काढण्याची अचूक बुद्धि यांच्यांत होती. एकदां एखादी योजना निश्चित केल्यानंतर तिचा चिकाटीने पाठपुरावा करण्याचा यांचा स्वभाव होता. यांच्या मृत्युने शत्रुपक्षसुद्धा हळहळला. म. गांधींनी यांच्या स्मारकाकरितां दहा लक्ष रुपये जमविले आणि बेळगांव राष्ट्रसभेचे वेळी व्यक्त केलेल्या यांच्या इच्छेप्रमाणे कलकत्ता येथील १४८ रूसा रोडवरील यांच्या वाड्याचे स्त्रिया व मुले यांच्याकरितां हॉस्पिटलमध्ये रूपान्तर केले. यांच्या पत्नी वासन्तीदेवी व पुत्र चिरंजन.

दास जतींद्रनाथ—(जन्म स. १९०४-मृत्यु स. १९२९ सप्टेंबर १३) सुप्रसिद्ध अन्नसत्याग्रही.

यांच्या वडिलांचे नांव बंकीमबिहारी दास. १९२० मध्ये मॅट्रिकची परीक्षा पास झाल्यानंतर यांनी देशभक्तीने प्रेरित होऊन कॉलेज सोडले. काँग्रेसचे सभासद वाढवणे हे यांचे प्राथमिक कार्य होते. १९२२ मध्ये हे तीन महिन्यांची शिक्षा होऊन तुडंगांत गेले. तुडंगांतील अधिकाऱ्यांस त्याने केलेल्या जाचाबद्दल थप्पड मारून यांनी त्यास क्षमा मागण्यास भाग पाडले होते.

१९२४ साली 'साउथ कलकत्ता डिस्ट्रिक्ट काँग्रेस कमिटी'चे हे दुय्यम मंत्री बनले. याच वर्षी यांनी "साऊथ कलकत्ता तरुण कमिटी"ची स्थापना केली. अनाथ लोकांना, भिक्षा मागून साहाय्य करणे हा या संस्थेचा उद्देश होता.

१९२५ मध्ये बंगाल ऑर्डिनन्सखाली संशयामुळे यांना अटक झाली. मैमनसिंग येथील तुडंगांतील कैद्यांस अधिकारी नीट वागवीत नाहीत म्हणून यांनी २३ दिवस उपास केला होता. पुढे बहिणीच्या आजारीपणाकरितां यांची पंजाबच्या एका दूरच्या तुडंगांतून मुक्तता करण्यांत आली.

पुढे हे लाहोरच्या तुडंगांत असतां युरोपीय व हिंदी लोकांना देण्यांत येणाऱ्या भिन्न वागणुकीचा निषेध करण्याकरितां यांनी अन्न-सत्याग्रह सुरू केला व चौसष्टाव्या दिवशी लखनौ येथील पंजाब तुडंगांत यांचा अंत झाला. यांच्या मृत्युने स्वदेशांतच काय परंतु परदेशांतहि खळबळ उडाली. अशाच प्रकाराने देह ठेवणाऱ्या आयरिश पुढाऱ्याच्या-टेरेन्स मॅक्लिस्वनीच्या पत्नीने यांस संदेश पाठविला होता.

देशाच्या साठी सतीचे वाण घेऊन प्राणावर पाणी सोडण्यास सज्ज असणाऱ्या राजकीय पुढाऱ्यांना खुनी दरबडेखोरांप्रमाणे न वागवतां सन्मानाने वागविले पाहिजे, या तत्त्वासाठी जो आमरण झगडा भगतसिंग व बटुकेश्वर दत्त यांनी सुरू केला होता त्याची अत्यंत उज्वल परंपरा पुढे चालविण्याचे काम यांनी केले.

दिनकर, गणेश बळवंत—(जन्म स. १८८३-मृत्यु स. १९४४) महाराष्ट्रांतील माध्यमिक शाखेच्या शुक्लयजुर्वेदी ब्राह्मणांची संघटना करणारे कार्यकर्ते व वकील.

हे बी. ए., एल्.एल्. बी. होते. पहिली सात वर्षे कुंदवाड व रामदुर्ग संस्थानांत मामलेदार, न्यायाधीश

व कारभारी अशीं कामें केल्यावर शेवटपर्यंत पुणें येथें हे वकिली करीत. 'श्रीशुक्ल यजुःशाखीय माध्यंदिन महाराष्ट्र ब्राह्मणसभा' इत्यादि संस्था व वरील संस्थेची 'याज्ञवल्क्याश्रम पुणें' ही इमारत उभारून स्वशाखेची यांनी संघटना केली.

व्यापक स्वरूपाचें समाजकार्य करणारांप्रमाणेंच पोट-जातीला शिक्षण व विचार द्वारा उच्च पातळीवर आणण्याचा प्रयत्न करणारे यांच्या सारख्यांचें विधायक कार्यहि महत्त्वाचें असतें.

दिवाकर, रंगराव रामराव—(जन्म स. १८९४) कर्नाटकांतील राजकीय, सांस्कृतिक व भाषिक चळवळीचे सूत्रधार नि कानडींतील उत्कृष्ट लेखक.

हे हुबळीचे माध्व वैष्णव ब्राह्मण. बी. ए. झाल्यावर कांहीं दिवस हे हुबळीच्या कर्नाटक एज्युकेशन सोसायटीच्या हायस्कूलमध्ये शिक्षक होते. एम्.ए. झाल्यानंतर हे कोल्हापूरच्या राजराम कॉलेजांत व नंतर क. ए. सो. च्या कॉलेजांत इंग्रजीचे प्राध्यापक झाले. एल्.एल. बी. होते तरी यांनी वकिली कधीच केली नाही. असहकारितेच्या चळवळींत तर हे सुरुवातीपासूनच पुढे असत. यासाठी १९२१ साली यांना पहिली शिक्षा झाली. त्यानंतरहि या कार्यासाठी अनेक वेळां तुरुंगांत गेले. यांची अत्यंत साधी राहणी, संग्राहक वृत्ति आणि कष्टालु स्वभाव यांमुळे यांना 'कर्नाटक गांधी' असे लोक म्हणतात.

कानडी, इंग्रजी, हिंदी व मराठी या भाषा यांना चांगल्या येतात. तथापि आपल्या कानडी भाषेचे हे सेवक आहेत. 'संयुक्त कर्नाटक' या दैनिक पत्राच्या संस्थेची संस्थापना करून आतां तिचे हे विश्वस्त झाले आहेत. त्या संस्थेतर्फे 'कर्मवीर' हें कानडी साप्ताहिकहि निघत असतें. यांचें कानडी भाषेतील लेखन अत्यंत लोकप्रिय आहे. राष्ट्रीय वृत्ति आणि भक्तिमार्गी आध्यात्मिकता या गोष्टींच्या यांच्या ग्रंथांतील सुंदर मिलाफामुळे सर्व समाजाला हे आपलेसे वाटतात. छोटीं वाक्यें आणि ठसठसीत प्रतिपादन हा यांच्या लेखनाचा मुख्य धर्म आहे. कानडी भाषेच्या विशेष सेवेमुळे यांना बल्लारी कर्नाटक साहित्य परिषदेचें अध्यक्षस्थान देण्यांत आलें होतें. हे कर्नाटक-एकीकरण चळवळीचेहि फार मोठे पुरस्कर्ते आहेत.

यांचे कानडी ग्रंथ—१ हरिभक्तिसुधे, २ उपनिषद्-हस्य, ३ कर्मयोग, ४ उपनिषद्कथावली, ५ उपनिषद्

प्रकाश, ६ अन्तरात्मनिगे, ७ गीतेय गुट्टु (गीतेचें मर्म), ८ भक्तिसूत्रगळु (नारद व शांडिल्य या सूत्रांवरील टीका), ९ सत्याग्रह (इतिहास मत्तु तंत्र), १० राष्ट्रीय शिक्षण (वर्धायोजना मत्तु प्रौढर शिक्षण), ११ वचनशास्त्र (लिंगायत धर्मग्रंथावर).

दिवेकरशास्त्री, महादेव वासुदेव—(जन्म स. १८८८) मराठींतील प्रसिद्ध लेखक, प्रवचनकार व सामाजिक कार्यकर्ते.

यांचा जन्म उगारखुर्द येथें झाला. शालेय शिक्षण संपवित्यानंतर विष्णुबुवा जोगांच्याकडे ज्ञानेश्वरीचें व नारायणशास्त्री मराठे यांचेकडे संस्कृतचें शिक्षण यांनी घेतलें.

सार्वजनिक कामाची आवड असल्याने प्राज्ञपाठशाळेचा प्रचार करून यांनी पाऊण लाख रुपये मिळवून दिले. महाराष्ट्र हिंदुधर्म परिषद्, ब्राह्मण्यसंरक्षक परिषद्, हिंदुसभा वगैरेंत भाग घेऊन सामाजिक प्रश्नांना चालना दिली. धर्मनिर्णयमंडळाचे संस्थापनेंत भाग घेतला. ब्राह्मणांतील पोटजातींच्या एकीकरणाचा प्रयत्न केला व बुवाशाही-विध्वंसक संघ काढला.

यांचें वाङ्मय—१ हिंदुसमाज समर्थ कसा होईल? २ आर्यसंस्कृति, ३ ब्राह्मणांतील भिन्नशाखीय विवाह, ४ धर्मशास्त्रमंथन, ५ नवा हिंदुधर्म, ६ विद्यार्थी धर्म, ७ गीताप्रदीप, इत्यादि.

दीपनारायणसिंग—(जन्म स. १८७५-मृत्यु स. १९३५) बिहारमधील राजकीय कार्यकर्ते व धनिक.

यांचें जन्मस्थान भागलपूर. पिता-तेजनारायणसिंग. हे इंग्लंडला जाऊन बॅरिस्टर होऊन आले पण यांनी वकिली कधीच केली नाही. बंगाल कायदेमंडळांत हे निवडून आले होते (१९१०). असहकारितेच्या चळवळींत यांनी प्रामुख्याने भाग घेतला. हे नाफेरवादी होते. १९३० च्या बिहारमधील चळवळीचे हे प्रमुख बनले व यांना चार महिन्यांची शिक्षा झाली. यांच्या वडिलांनी स्थापलेलें भागलपूर कॉलेज यांनी पुनरुज्जीवित केलें आणि आपली अनेक लक्षांची मिळकत औद्योगिक कार्याकरितां प्रान्ताला देऊन टाकिली. हे त्या वेळच्या उत्तम पोषाख करण्याच्या पांच गृहस्थांपैकीं एक होते. असहकारितेपूर्वी यांचे कपडे लंडनमधील पहिल्या दर्जाच्या शिंप्याकडून शिवून येत.

• दीक्षित, शंकर बाळकृष्ण—(जन्म स. १८५३ जुलै २४—मृत्यु स. १८९८ एप्रिल २७) पाश्चिमात्य व पौर्वात्य गणितज्योतिषाचे सुप्रसिद्ध अभ्यासक व ग्रंथलेखक.

यांचा जन्म दापोली तालुक्यांतील मुद्दुड गांवी झाला व तेथेच प्राथमिक मराठी शिक्षण झाले. त्या वेळी संस्कृत व वेद यांचेहि बेताचे शिक्षण यांनी घेतले. पुढे दोन वर्षे दापोली कोर्टात उमेदवारी करण्यांत व इंग्रजी शिकण्यांत गेली. स. १८७० पासून तीन वर्षे हे पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांत होते. पुढे हे मॅट्रिक झाले (१८७४). नंतर रेवडंडा, ठाणे, बार्शी, धुळे येथे शाळेत व ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये काम केल्यावर शेवटची चार वर्षे यांनी पुण्याच्या ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये काढली.

यांना गणित विषयाचा नाद पहिल्यापासून होता. परंतु ज्योतिषाचा नाद लागण्यास वर्तमानपत्रांतील लेखांचे वाचन कारणीभूत झाले. रेवडंड्यास असतां कै. विसाजी कृष्ण लेले यांचे 'स्फुट वक्ता अभियोगी' या सहीने सायनवादावर वर्तमानपत्रांत लेख येत असत. ते वाचून यांचे लक्ष ज्योतिषाकडे वेधले. पुढे ठाण्यास जनार्दन बाळाजी मोडक यांच्याशी स्नेह झाल्याने यांचा ज्योतिषाचा अभ्यास वाढला. शेवटी तर मोडक यांना हे आपले गुह्य मानू लागले. लेख्यांप्रमाणे हे सायनवादी बनून या तिघांनी सायनपंचांग प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम केला तो यांनी १०।१२ वर्षे चालविला; पण तो यांच्या मार्गे बंद पडला.

डॉ. फ्लीट यांनी आपल्या 'गुप्तइनस्क्रिप्शन्स' या ग्रंथांत 'यांची मदत नसती तर मला गुप्तांचा शककाल निश्चित करतां आलाच नसता' अशी स्पष्ट कबुली दिली आहे. त्याचप्रमाणे 'इंडियन कॅलेंडर' या ग्रंथाची योजना ठरवून त्याचे गणित देखील पुरे करण्यापर्यंत सुएलने मजल गाठली असतां त्यांची व यांची भेट झाली. त्याबरोबर मेष संक्रांतीचे व इतर कांही आंकडे देऊन सदर ग्रंथाची उपयुक्तता पुष्कळच वाढविण्याची युक्ति यांनी दाखविली व ती सुएललाहि इतकी महत्त्वाची वाटली की 'तो भाग दीक्षितांनी तयार करावा व ग्रंथ दोघांच्याहि नांवांने प्रकाशित व्हावा' असे ठरले. तथापि या ग्रंथाच्या प्रास्ताविक भागांत बहुतेक टीपा S. B. D. या यांच्या सहीच्या आहेत. त्यांतील कांही माहिती अगदी नवी व प्रचलित

विचारांना धक्का देणारी होती. तशी ती माहिती यांनी निर्भयपणे नमूद केली आहे.

'भारतीय ज्योतिषशास्त्र' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत हे लिहितात— 'आमच्यातील कांही कांही विद्वानांस देखील युरोपियनांचे वाक्य म्हटले की, तें कसेहि असलें तरी वेदवाक्य वाटतें. ही गोष्ट स्वतःचे योग्यतेचा भरंवसा व विद्वत्तेची खात्री नाही, असे दाखविणारी आहे.'

'भारतीय ज्योतिषशास्त्र' हा यांचा ग्रंथ मराठी भाषेत अत्यंत उच्च दर्जाचा ग्रंथ आहे वैदिक कालापासून यांच्या वेळेपर्यंतच्या अनेक भारतीय ग्रंथांतून आढळणारी ज्योतिषविषयक माहिती एकत्र करून तिच्यावरून निघणारी अनुमाने ऐतिहासिक पद्धतीने अत्यंत थोडक्यांत या ग्रंथांत मांडलेली आढळतात. याकरिता यांनी पांचशेपेक्षा अधिक संस्कृत ग्रंथांचे बारकाईने वाचन केले. शेकडों दुर्बोध स्थले सुबोध केली. आर्यभट्ट, वराहमिहिर, ब्रह्मगुप्त, भास्कराचार्य वगैरे ग्रंथकारांचा परिचय करून घेण्याचे सुलभ साधन मराठीत निर्माण केले. पंचांगशोधनविषयक माहिती व पक्षोपपक्षांचे मुद्दे या ग्रंथांत संग्रहित केले. तसे करतांना १ सायन पंचांगाची ग्राह्यता, २ वेदांचे प्राचीनत्व, ३ ज्योतिषशास्त्रांतील गणित भागाचे भारतीयत्व इत्यादि आपली मतेहि नमूद केली. यांपैकी दुसऱ्या व तिसऱ्या विषयांचे प्रतिपादन करतांना यांना युरोपियनांचे सिद्धान्तवत् मानलेले अभिप्राय कसे चुकीचे आहेत हे दाखवावे लागले आणि 'कृत्तिका पूर्व दिशेस उगवतात, तेथून त्या चळत नाहीत' या अर्थाच्या शतपथ ब्राह्मणांतील उताऱ्यावरून इ. स. पूर्वी दोन हजार वर्षे हा जो त्या ग्रंथाचा काल यांनी ठरविला तो कसा खोडावा हे युरोपियनांना कोडे पडले. तसेच 'ग्रीक ज्योतिषांची मूळतत्त्वे हिंदुस्थानांत आली' या थिबोच्या मताचे, त्यांत कोठेहि साम्य नसल्याचे दाखवून यांनी खंडन केले (भा. ज्यो. पा. ५.१३). 'टॉलेमीपासून हिंदूस ज्योतिषाचे सर्वस्व मिळाले' या बर्जेसच्या प्रतिपादनाचे 'टॉलेमीपूर्वीच्या वासिष्ठ सिद्धान्तांत अंशांचे साठ भाग' सांपडतात हे दाखवून दिवसाचे ६० विभाग ही कल्पना टॉलेमीने आमच्यापासून घेतल्याचे यांनी दाखवून दिले.

ज्योतिषविषयक प्रश्नांच्या वादांत हे अधिकारयुक्त वाणीने बोलू शकत. कारण यांनी पाश्चात्य व पौर्वात्य दोन्ही ग्रंथांचे परिशीलन व मनन करून तो अधिकार

संपादन केला होता. हे सव्यसाचित्व यांच्या विद्वत्तेचे विशेष अंग होतें.

सायन-निरयन वादावरून यांचें लक्ष ज्योतिषाकडे गेल्यावर ज्योतिषाचा प्राचीन काळापासून शोध करण्यास यांनीं आरंभ केला. इतक्यांत ज्योतिषाच्या इतिहासावर ग्रंथ लिहिण्यास बक्षिस ठेवून 'दक्षिणा प्राइज कमेटी'ने जाहिरात दिली. त्यामुळे यांनीं ग्रंथ लिहिण्यास सुरुवात केली. याच सुमारास अशाच प्रकारच्या ग्रंथास गायकवाड सरकारने बक्षिस लावले. गायकवाड सरकारास हिंदु पंचांग-वर्णनाचें पुस्तक पाहिजे होतें. यासंबंधीची माहितीहि या पुस्तकांत समाविष्ट केली असल्यामुळे यांना ही दोन्ही बक्षिसे मिळाली.

यांच्या या ग्रंथाची योग्यता फार मोठी आहे. ज्याच्या वाचनाकरितां अन्य देशांतील लोकांस देखील मराठी भाषेचें ज्ञान मिळविण्याची स्फूर्ति उत्पन्न व्हावी अशा योग्यतेचा यांचा हा ग्रंथ आहे. वैदिक वाङ्मयाच्या समालोचनाची परिपूर्णता, वेदाङ्गकालीन ज्योतिषाचें विवेचन व अर्थनिष्कासन व इतर विद्वानांना कुठित करणाऱ्या अनेक गोष्टींचा उलगडा, यांमुळे यांच्या या ग्रंथास कायमची मान्यता मिळाली आहे. परिपूर्णता आणि निश्चितता हा यांच्या ग्रंथांचा विशेष आहे.

पाश्चात्य व पौरात्य या ज्ञानाचे दोन्ही शाखांत यांनीं मिळवलेल्या प्रावीण्यामुळे यांच्या बारीकसारीक मतालाहि एक प्रकारचें वजन प्राप्त होई.

यांचे ग्रंथ—ज्योतिषशास्त्र-१ ज्योतिर्विलास अथवा रात्रीच्या दोन घटका मौज; २ हिंदुपंचांग (रॉबर्ट-सुएल व दीक्षित), ३ भारतीय ज्योतिःशास्त्र अथवा भारतीय ज्योतिषाचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास (पहिली आवृत्ति स. १८९६, दुसरी आवृत्ति स. १९३१). धर्म-४ धर्ममीमांसा (१-२ भाग, १८९५ मॅक्स मूलरच्या पुस्तकाचें भाषान्तर). भूगोल-५ भारतभूवर्णन (भाषान्तर १८९९), ६ विद्यार्थिबुद्धिवर्धिनी (शालेय), ७ सृष्टचमत्कार (शालेय), ८ सोपपत्तिक अंकगणित (शालेय).

देव, बाळकृष्ण नारायण—(जन्म स. १८५८-मृत्यु स. १९३०) मराठींती सुप्रसिद्ध टीकाकार, निबंध-लेखक व चरित्रकार.

यांचा जन्म धुळे येथे व शिक्षण इन्दुरास झालें.

विनायकराव कीर्तने यांच्या सहवासाचा आणि ग्रंथसंग्रहाचा यांनीं चांगला फायदा घेतला. विद्यार्थिदशेत असतां यांना लेखनाची स्फूर्ति निबंधमालाकार विष्णुशास्त्री चिपळुणकरांच्या लेखांनीं मिळाली. यांनीं डॉ. जॉन्सनच्या चरित्रासंबंधी कांहीं विधायक सूचना पाठविल्या, त्या निबंधमालेच्या ७५ व्या अंकांत प्रसिद्ध झाल्या आहेत. यांचे निबंध प्रायः विविधज्ञानविस्तार व ग्रंथमाला या मासिकांत प्रसिद्ध होत. विष्णुशास्त्री चिपळुणकर यांच्या चरित्रावरील ग्रंथमालेत आलेला यांचा निबंध बराच गाजला. यांचे सडेतोड विचार न पटल्यानें वासुदेवराव मुंडले यांनीं त्याला उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला. त्याप्रमाणें यांच्या नाना फडणिसांवरील निबंधाची स्थिति आहे. नाना फडणिसाचा उत्सव करण्याची प्रथा १९०० सालीं सुरू झाली आणि यांचा निबंध १९०३ सालीं विविधज्ञानविस्तारांत प्रसिद्ध झाला. यांनीं नानांच्या चरित्राची ऐतिहासिक साधनांच्या आधारे चिकित्सा करून नाना हा असामान्य कोटींत बसण्यासारखा नव्हता, हें दाखवून दिलें. त्यामुळे वादाची बरीच रणधुमाळी माजली. यांच्या लेखनांत अभ्यास, चिकित्सक दृष्टि आणि मांडणी यांचा सुंदर संयोग आढळतो.

यांचे ग्रंथ—१ बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांचे चरित्र (१८९२), २ रामशास्त्री प्रभुणे, १८९२, २ चिपळुणकर यांचे चरित्रावर टीका, १९०१, ४ नाना फडणीस १९०४, ५ रा. ब. वि. ज. कीर्तने यांचे चरित्र १९०९, ७ काव्यकोश, ८ देवांचे स्वभाव व सामर्थ्य. याशिवाय यांनीं अनेक ग्रंथांची परीक्षणे व २४ निबंध लिहिले.

देव, शंकर दत्तात्रेय—(जन्म १८९४ जाने. ४) महात्मा गांधींचे अनुयायी, राष्ट्रसभेचे ध्येयवादी निष्ठावन्त कार्यकर्ते व परिणामकारक वक्ते.

हे बी. ए. झाल्यानंतर यांनीं राष्ट्रीय कार्यांत भाग घेण्यास सुरुवात केली. प्रथम बिहारमधील चंपारण्यांत म. गांधींना मदत करण्याकरितां स्वयंसेवक म्हणून हे गेले. तेव्हांपासून म. गांधींच्या प्रतिपादनाचा पुरस्कार करण्याचें काम यांनीं अखंड चालविलें आहे. महाराष्ट्रांत म. गांधींच्या असहकारितेच्या कार्यक्रमाला जुन्या पुढाऱ्यांचा सर्वस्वी विरोध असतांना आणि नवी पिढी त्या कार्यक्रमाबद्दल साशंक असतांना यांनीं त्याचा मोठ्या तडफदारपणें आणि युक्तिवादपूर्वक पुरस्कार केला.

यांना संघटित आणि समर्थ विरोधातून मार्ग काढावा लागला. सत्याग्रहाचे १९३० व १९३२ चे लढे झाल्या-नंतर १९३४ साली महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमिटीच्या अध्यक्षपदावर यांची निवडणूक झाली. पूर्ण त्याग, कमालीची निष्ठा आणि संघटना-सामर्थ्य यांच्या जोरावर यांनी पक्षसंघटना करून खानदेशांत फैजपूर येथे राष्ट्रसभेचे पहिले ग्रामीण अधिवेशन यशस्वीपणे भरविले. तेथे हे स्वागताध्यक्ष होते (१९३६). हे तेव्हांपासून राष्ट्रसभेच्या कार्यकरिणीच्या पंधरा सभासदांपैकी एक आहेत. यांनी अनेक वेळां तुरुंगवास भोगला असून मुळशी सत्याग्रहाचे तुरुंगवासांत फटक्यांची शिक्षाहि भोगिली आहे.

हे देव, वासुदेव विनायक दास्ताने, भुसावळ, देवकीनंदन नारायण, जळगांव, गोपाळ अबाजी ऊर्फ तात्या देशपांडे, पुणे व यांच्यांत मागाहून दाखल झालेले त्र्यंबक रघुनाथ देवगिरीकर, या पंच'द'कारांच्या कार्यात्मक चरित्राचा महत्त्वाचा भाग कु. प्रेमाबाई कंटक यांनी आपल्या 'सत्याग्रही महाराष्ट्र' या ग्रंथांत रेखाटला आहे.

यांची पुस्तके:—१ उपनिषदांतील दहा गोष्टी (तृतीय आवृत्ति १९४४). या पुस्तकाचे हिन्दींत भाषान्तर झाले आहे. २ असहकारयोग. स्वराज्य व सत्याग्रही या साप्ताहिकाचे हे संपादक होते.

देव, शंकर श्रीकृष्ण—(जन्म स. १८७१) रामदासी वाङ्मयाचे महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध अभ्यासक, संशोधक व संग्राहक वृत्तीने सतत काम करणारे गृहस्थ.

हे बी. ए., एल्ल. बी. आहेत. परंतु बी. ए. झाल्यानंतर ताबडतोब यांनी सत्कार्योत्तेजक सभेची स्थापना केली (१८९३). एकवीस हजार पृष्ठांच्या ७५ ग्रंथांचे व 'इतिहास व ऐतिहासिक' आणि 'रामदास व रामदासी' या मासिकांचे प्रकाशन, इतके कार्य करून या संस्थेच्या सुवर्ण-महोत्सवाचे वेळी यांनी तिला विश्वस्तांचे ताब्यांत दिली (१९४३).

संशोधन आणि प्रकाशन या कार्याबरोबरच जांब, चाफळ, सजनगड, मसूर, शहापूर, शिवतर इत्यादि ठिकाणी जीर्णोद्दाराची कामे यांनी केली. पण सगळ्यांत महत्त्वाचे जीर्णोद्दाराचे कार्य म्हणजे जांबेचे श्रीसमर्थ-मंदिर होय. निजाम इलाख्यांत जांब येथे श्रीसमर्थाच्या जन्मस्थानी स. १९३२ साली सभेने एक टोलेजंग आणि सुंदर श्रीसमर्थमंदिर बांधले. श्रीसमर्थाच्या नयनमनोहर मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा या मंदिरांत शके १८५४ चैत्र शु.

९ स करण्यांत आली. या मंदिराच्या बांधकामाकरिता ४०।५० हजार रुपये लागले. हा सारा पैसा रामेश्वर ते क्रेटा व कलकत्ता ते अहमदाबाद असे दारे काढून व स्वयंसेवकांमार्फत यांनी जमा केला. आतांपर्यंत मंदिराच्या योगक्षेमासाठी १५।२० हजार रुपये खर्च झाले आहेत. या ६०-७० हजारांशिवाय १००।२०० बिघे शेतीहि मंदिरास इनाम मिळाली आहे. ५०००० रु. चा कायम निधि जमा होत आहे. आतां नोंदलेल्या विश्वस्तपत्राने या मंदिराचा ताबा व सर्व व्यवस्था सभेने विश्वस्तमंडळाकडे सोंपविली आहे. या विश्वस्तांत निजाम इलाख्यांतील ४० आणि महाराष्ट्रांतील १५ असे ५५ सभासद आहेत. हैद्राबादचे ब. श्रीधरपंत नाईक, अध्यक्ष व औरंगाबादचे वकील श्री हनुमंतराव वैष्णव हे विश्वस्त-मंडळाचे कार्यवाह आहेत.

सत्कार्योत्तेजक सभेच्या संशोधनाचे फळ म्हणजे यांनी केलेल्या सुमारे तीन हजार हस्तलिखित बाडांचा आणि तितक्याच ऐतिहासिक कागदपत्रांचा संग्रह होय. अशा या अमोल संग्रहाचे संरक्षण व्हावे आणि तो पूर्णपणे जनतेच्या मालकीचा व्हावा म्हणून स. १९३५ साली 'श्रीसमर्थवाग्देवता मंदिर' म्हणून धुळे येथे जनतेने दिलेल्या १५ हजारांची एक अदाह्य इमारत बांधून ती इमारत व वरील संग्रह विश्वस्तपत्राने विश्वस्तांच्या हवाली करण्यांत आला. जात-धर्म-पंथनिरपेक्ष कोणालाहि या संग्रहाचा उपयोग करितां येतो. मात्र कोणतेहि हस्तलिखित कोणालाहि मंदिराच्या बाहेर नेतां येत नाही. मंदिराचा वार्षिक खर्च देणग्यांनी व भुंबई सरकारच्या मदतीतून चालतो. मंदिरांतील संग्रहाची वर्णनात्मक यादी देणारे अकराशे पानांचे दोन खंड प्रसिद्ध झाले आहेत.

यांनी श्रीसमर्थाच्या तत्त्वाचा विचार, आचार आणि प्रचार करण्याच्या उद्देशाने 'श्रीसमर्थसंघ' नांवाची संस्था काढली (शके १८६१ ज्येष्ठ शु. १४). तिची मुख्य शाखा धुळे येथे असून तंजावरपासून काशीपर्यंत ४८ शाखा आहेत. मुख्य शाखेचे अध्यक्ष अहमदाबादचे नामदार मावळणकर व चिटणीस हे आहेत.

हा सर्व संस्थांचा व्याप संभाळताना देशांत होणाऱ्या राजकीय चळवळींत भाग घेण्याचे यांचे काम अव्याहत चालू असते आणि प्रत्येक चळवळीत हे आपल्या वैशिष्ट्याने चमकल्याशिवाय राहत नाहीत. टिळक व गांधी युगांत यांचे स्थान अग्रमागीच आहे.

आस्थेवाईक व चिरस्थायी वाङ्मयेतिहास-संशोधकांत यांचें नांव कोणालाहि नमूद करावें लागेल. यांचा त्यागी वृत्ति आणि जन्मभर एका दिशेनें परिश्रम करून मिळविलेलें साहित्य लोकांपुढें व्यवस्थितपणानें ठेवण्यांतल यांची योजकता घ्यानांत घेण्यासारखी आहे. सार्वजनिक कार्यांतल यांची सचोटी, व्यवस्थितपणा आणि प्राज्ञळपणा यांमुळें यांनीं मागतांच लोकांनीं यांना हजारों रुपये आणि आपल्या संग्रहांतल अमूल्य बाडें व हस्तलिखित ग्रंथ दिले. ती सर्व ठेव समजून यांनीं अधिक व्यवस्थेनें लोकांना पुनः परत दिली आहे. असें करतांना यांना कितीतरी प्रकारची झीज सोसावी लागली. पण कर्तव्यबुद्धीनें हें सर्व केलें असल्यानें त्याचें मूल्य करणें अशक्य आहे. अशा निष्ठा, चिकाटी, परिश्रम, कर्तृत्व, उरक, तडफ व निर्व्यसनीपणा वगैरेना इतरत्र तोड सांपडणें अशक्य आहे.

इंद, पसरट चेहरा, गौरवर्ण, मकस व उंच शरीरयष्टि, जुन्या थाटाचा खादीचा अंगरखा, पांढरा लहानसा रुमाल वगैरे यांच्या बाह्य गोष्टींचा अनुकूल परिणाम पाहणारावर होतो आणि यांच्या अकृत्रिम वक्तृत्वानें तर मनुष्य भारला जातो. रामदासी व इतर कार्यासाठीं चाललेल्या तपश्चर्येमुळेंहि कित्येक गुण यांच्यांत उतरले आहेत.

यांचें वाङ्मय—१ रामदास आणि रामदासी मासिक पहिला अंक १८३७ (स. १९१५), २ इतिहास व ऐतिहासिक मासिक, पहिला अंक १८३८ (१९१०).

स्वतंत्र ग्रंथ—३ जपानची मर्दुमकी, ४ श्रीसमर्थहृदय (समर्थ चरित्राचा दुसरा खंड), ५ श्रीसमर्थ संप्रदाय (समर्थ चरित्राचा तिसरा खंड) इत्यादि.

देवधर, गोपाळ कृष्ण—(जन्म स. १८४९—मृत्यु स. १९३५) पुण्यांतल स्त्रियांची सेवासदन संस्था आणि सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी या दोन प्रमुख संस्थांचे उत्पादक आणि मिशनरी पद्धतीनें कार्य करणारे समाजसेवक.

यांचा जन्म गरीब घराण्यांत झाला. वडील संन्यास घेऊन काशीस जाऊन राहिले होते. त्यामुळें दुय्यम शिक्षणापासून यांना स्वावलंबी वृत्ति पत्करावी लागली. हे कांहीं दिवस मधुकरीहि मागत.

न्यू इंग्लिश स्कूल पुणे येथें नादारी मिळवून प्रिंसिपल

वामन शिवराम आपटे यांच्या देखरेखीखाली अभ्यास करून संस्कृतची जगन्नाथ शंकरशेठ शिष्यवृत्ति मिळविण्याचा यांचा प्रयत्न दीड मार्कानें फसला.

हे स्वावलंबनानें एम्. ए. झाले (१९०४). मुंबई विद्यापीठांत मराठी घेऊन एम्. ए. झालेले हे पहिलेच विद्यार्थी होत. पुढें तर हे एम्. ए.ला मराठीचे परीक्षकहि असत.

बी. ए. झाल्यावर आलेल्या चांगल्या पगाराच्या नोकऱ्या सोडून यांनीं मुंबईच्या आर्यन एज्युकेशन सोसायटींत अध्यापनाचें कार्य पत्करलें, पुढें तेथें हे मुख्याध्यापकहि झाले.

ना. गोखले यांनीं संन्याशी वृत्तीनें काम करणाऱ्या भारतसेवक समाजाची कल्पना यांच्यापुढें मांडतांच हे ताबडतोब आकर्षिले गेले आणि आरंभीच्या सभासदांत दाखल झाले (१९०५). पाश्चात्य मिशनऱ्यांवर दुःखनिवारणार्थ हिंदी जनतेनें अवलंबून राहणें यांना पसंत नसल्यानें यांनीं विशेषतः स्त्रियांच्याकरितां सेवासदन नांवाची संस्था प. वा. रमाबाई रानडे यांच्या नेतृत्वानें सुरू केली. तेथें समाजसेवेच्या अनेक योजना मूर्त स्वरूपांत आणल्या आणि स्त्रीविषय व्यापक कार्याचा नमुना समाजापुढें ठेवला. प्रथम १०-१२ स्त्रियांच्या सहकार्यानें सुरू केलेली ही संस्था आतां हजारों स्त्रियांनीं, विविध शाखांनीं आणि वेगळाल्या कल्पनांनीं कार्य करीत आहे. स्त्रीशिक्षणास विरोध होता अशा वेळीं यांनीं ही कामगिरी केलेली आहे. सामाजिक सुधारणेचें कार्य समाजसेवेची जोड देऊन केलें असतां विरोधक कसे हतप्रभ होतात हे यांच्या कार्यावरून दिसून येतें. उक्तीला कृतीची जोड देण्यावर यांचा कटाक्ष असे.

होलिकासंमेलनें भरवून लोकजागृति करणें वगैरे अनेक कार्ये यांचीं सतत चालू असत. मुंबईच्या समाजसंघाचा जन्म यांच्या या अशा कार्यातूनच झाला. कार्य करण्याच्या तळमळीबरोबरच सर्वांत मिसळून प्रत्यक्ष काम करण्यावर यांचा कटाक्ष असे. कोठेहि दुष्काळ, पूर, आग, भूकंप वगैरे आपत्ति आली कीं हे तेथें हजर राहून कामाला लागल्याशिवाय कधीहि राहावयाचे नाहींत. जात, धर्म, किंवा प्रान्त या सर्वांच्या पलीकडे राहून केवळ सेवावृत्तीनें काम करण्याची यांची वृत्ति सर्वत्र आढळून येई.

अशा व्यापक व सतत केलेल्या समाजसेवेमुळे १९२७ च्या जूनमध्ये यांना एकमताने सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीचे अध्यक्ष निवडण्यांत आले. यांच्यापूर्वी ना. श्रीनिवासशास्त्री हे अध्यक्ष होते. यांच्यानंतर पं. हृदयनाथ कुंझरू हे अध्यक्ष झाले.

देवधर, प्रो. दिनकर बळवंत—(जन्म स. १८९१) सुप्रसिद्ध क्रिकेटपटू.

जन्मस्थान पुणे. एम्. ए. झाल्यावर हे पुण्याच्या सर परशुराम भाऊ कॉलेजमध्ये संस्कृतचे प्राध्यापक बनले (१९१७).

क्रिकेटसारख्या लहरी खेळांतहि ज्यांचे बॅटिंग हटकून रंगते अशा थोड्या हिंदी क्रिकेटपटूंत यांचा समावेश होतो. महाराष्ट्र क्रिकेट असोसिएशनला सर्व हिंदुस्थानांत सतत दोन वर्षे अजिंक्यपद मिळवून देण्यांत यांनी लावलेल्या हातभारामुळे हे प्रथम लोकांचे डोळ्यांसमोर आले. व एम्. सी. सी. विरुद्ध झालेल्या मॅचमध्ये निसटून चाललेली विजयश्री हिंदी लोकांना मिळवून देऊन हे सर्वत्र परिचित बनले. तेव्हांपासून क्रिकेटमध्ये यांनी स्वतःचे असे अनेक विक्रम प्रास्थापित केले आहेत.

रणजी ट्रॉफीतील यांची प्रसिद्ध शतके: १५७ (१९३९-४०), २४६ (१९४०-४१), १६४ (१९४०-४१), १९६ (१९४०-४१).

पंचरंगी सामन्यांतील यांचा १९४५ पर्यंतचा खेळ: ५१ इनिंग्ज, १५३६ धावा, १३५ जस्तींतजास्त धावा.

देवधर, बाळभटदादा जनार्दनबाबा—(जन्म १७८० सुमार-मृत्यु स. १८५२ सुमार) सुप्रसिद्ध मल्लविद्याविशारद, कुस्तीगीर व मल्लखांबाच्या व्यायामाचे उत्पादक.

यांचे घराणें नाशिक जिल्ह्यांतील निफाड तालुक्यांतील कोठुरें गांवीं बरव्यांच्या आश्रयानें असे. बरवे हे पेशव्यांचे आप्त असल्याने हे पेशवाईच्या अखेरच्या कालांत वडिलांच्या बरोबर पुण्यास आले (१७९६ सुमार). त्या वेळीं यांचे वेदाध्ययन झालेलें होतें. पुण्यास हे राघोबा वस्तादाच्या तालमींत जात. पेशव्यांच्या आश्रित बावन पहिलवानांत राघोबा वस्ताद प्रमुख होता. त्याचा चेला सद्दू तेली यानें दुसऱ्या पक्षास मिळून राघोबासच कुस्तीस आव्हान दिलें. राघोबा थकलेला असल्याने त्याने यांना त्याच्याशी कुस्ती खेळण्यास तयार केलें. आणि यांनी ती कुस्ती जिंकली.

तेव्हां यांचे नांव विख्यात झालें आणि यांना पहिलवान म्हणून राजाश्रय मिळाला.

पुढे अली व गुलाब नांवांचे निजामाचा आश्रय असणारे दोघे पहिलवान अजिंक्यपत्र घेत पुण्यास आले. त्यांनी पेशव्यांच्या दरबारांत कुस्ती किंवा अजिंक्यपत्र मागितलें. तेव्हां पेशव्यांनी यांना सहा महिन्यांची मुदत देऊन कुस्तीकरिता तयार करविलें. यांनाहि सप्तशृंगीचा व मास्तीरायाचा अनुग्रह मिळाला आणि यांनी कुस्तीच्या वेळी गळखोड्याचा डाव करून अलीस चीत केलें. अलीची स्थिति पाहून गुलाबने कुस्ती खेळण्याचेंच नाकारलें. या अजिंक्य ठरलेल्या पहिलवानाशी झालेल्या यशस्वी कुस्तीने यांचे नांव सर्वत्र विख्यात झालें.

हिंदु-मुसलमान अशा दोन्ही जातींच्या यांच्या शिष्यशाखा आजहि सर्वत्र वावरत आहेत. त्यांत काशीचे कौडभट गोडबोले, अच्युतानंद स्वामी व त्यांचे चिरंजीव नारायण गुरु ही व टक्के जमाल व त्यांचे शिष्य जुम्मादादा ही परंपरा प्रमुख आहे.

सुप्रसिद्ध मल्लविद्याविशारद व प्रचारक नारायणगुरु देवधर हे यांचे चिरंजीव होत.

देवराज लाळा—(जन्म स. १८६० मार्च ३-मृत्यु स. १९३५ एप्रिल १७) पंजाबांतील स्त्रीशिक्षणाचे थोर पुरस्कर्ते, सुधारक, समाजसेवक, शिक्षणशास्त्री व देशभक्त.

यांनी जालंदर येथे आपल्या सहकाऱ्यांच्या मदतीने कन्या महाविद्यालय स्थापन केलें (१८८६). याकरिता यांनी आपलें सर्व सामर्थ्य खर्ची घातलें आणि त्या विद्यालयाचा उत्कर्ष साधला. यांनी पंचविसापेक्षा अधिक पाठ्य पुस्तके हिन्दीत या विद्यालयाकरिता लिहिली. हे अत्यंत चारित्र्यशील म्हणून यांची पंजाब-मध्ये ख्याति होती.

देवल, गोविंद बल्लाळ—(जन्म स. १८५४-मृत्यु स. १९१६) मराठीतील सुप्रसिद्ध नाटककार व नाट्यशिक्षक.

यांचा जन्म कोंकणांत, बाळपण सांगलीनजीक हरिपुर येथे आणि दुय्यम शिक्षण बेळगांवच्या सरदार हायस्कूल-मध्ये झालें. तेथे कांही दिवस नोकरी केल्यावर यांनी पुण्याच्या शेतकी शाळेंत दाखल होऊन तेथील परीक्षा दिली (१८८४).

शाळेत असल्यापासून यांना कविता व नाटके यांचा नाद होता. तेथे अण्णासाहेब किल्लेस्कर यांचे शिक्षक होते. पुण्यास यांनी श्री. भि. सरदेसाई यांच्या सहकार्याने 'कादम्बरीकलाप' नावाचे मासिक काढले (१८८५).

यांनी लिहिलेली मराठी नाटके-संस्कृतवरून-१ मृच्छकटिक, २ विक्रमोर्वशीय, ३ शापसंभ्रम (बाणभट्टाच्या कादम्बरीवरून). इंग्रजीवरून-४ दुर्गा (१८८०), ५ झुंजारराव (अथेलो), ६ गद्य-फाल्गुनराव, पद्य-संशयकल्लोळ, (१९१६) स्वतंत्र-७ शारदा (१८९९).

लोकांना सहज समजेल अशी घरगुती सुंदर भाषा लिहिणारा यांच्यासारखा मराठी नाटककार अद्यापि झाला नाही. यांची पद्यरचनासुद्धा गद्याप्रमाणे सुबोध असते. भाषेप्रमाणेच लोकव्यवहाराचे यथार्थ चित्रण आणि जिवन्त स्वभावरेखन यांमुळे यांची नाटके सदोदित टवटवीत फुलांसारखी आकर्षक वाटतात. यांना विनोदाकरिता स्वतंत्र पात्रे निर्माण करावी लागली नाहीत. यांचे संशयकल्लोळ हे नाटक स्वभाविक भाषा व विनोद यांमुळे मशाटीतील उत्कृष्ट यशस्वी नाटकांत मोडते. यांच्या शारदा नाटकानेहि मराठी रंगभूमि दीर्घकाल गाजविली.

चतुर अभिनयशिक्षक म्हणूनहि यांची विशेष ख्याति होती. रंगभूमीवर करावयाचा अभिनय नटाच्या हाडीमांसी खिलला पाहिजे यावर यांचा कटाक्ष असे. स्त्रीभूमिका व पुरुषभूमिका शिकविण्यांत हे सारखेच तरबेज असत. बारीकसारीक गोष्टींतसुद्धा अभिनय कसा करावा इकडे यांचे लक्ष असे. नमस्कार करतांना बायका गुडघ्यांत वांकत नाहीत ही गोष्ट यांनी आपल्याला शिकविल्याचे बालगंधर्व सांगतात.

देवल, व्यंकटराव तथा बाबासाहेब—(मृत्यु स. १९२१ आगस्ट ८) ग्रेट इंडियन सर्व्हेसचे सुप्रसिद्ध चालक.

हे मूळ विष्णुपंत छत्रे यांच्या सर्कशीत होते. १८९५ साली दसऱ्याच्या मुहूर्तावर यांनी आपली स्वतंत्र सर्कस काढली व चारहि खंडांत प्रवास करून पैसा व कीर्ति संपादन केली. यांच्या मार्गे मुलांनी यांची सर्कस उत्तम प्रकारे चालवून तिला पन्नास वर्षे पूर्ण झाल्याचा समारंभ हुबळी येथे साजरा केला. शारीरिक कामाप्रमाणेच पशुवशीकरणाबद्दल यांची ख्याति होती.

देशपांडे, अब्बाजी श्रीपत—(जन्म स. १८९४ मार्च २३) यशस्वी शिक्षक व संशोधक.

जन्मस्थान-मायणी, ता. खटाव, जि. सातारा. हे अत्यंत गरीबीतून स्वकष्टाने मार्ग काढीत 'थर्ड इयर ट्रेड' झाले. शिक्षकाच्या व्यवसायांत यांनी दक्ष, प्रेमळ, अभ्यासी व चारित्र्यसंपन्न म्हणून नांव कमाविले. नोकरीच्या अखेरीस असिस्टंट डेप्युटी होते. इंग्रजीचा व मोठ्या प्रयोगशाळेचाहि अभाव असतांना यांनी ग्रहांच्या गति दाखविणाऱ्या व ज्योतिषशास्त्राचे कांहीं सिद्धान्त सुलभतेने समजावून देणाऱ्या 'ग्रहभ्रमण' यंत्राचा शोध लावला. त्याचबरोबर मुलांना बाराखड्या शिकविण्यासाठी बाराखड्यापेटी तयार केली. सेवानिवृत्त झाल्यानंतर 'एरंडावरील रेशमाचा' फार मोठा प्रयोग धडाडीने व चिकित्सेने केला. रेशीम कातण्याचे एक यंत्र यांनी तयार केले. या रेशमाच्या कार्याला अनेक प्रदर्शनांतून पदके मिळाली आहेत. सतत उद्योग, सार्धा राहणी व उदात्त विचार हा यांचा स्वभावविशेष होय. महाराष्ट्रातील सुप्रसिद्ध काँग्रेस कार्यकर्ते गो. अ. देशपांडे हे यांचे द्वितीय चिरंजीव होत.

देशपांडे, आत्माराम रावजी 'अनिल'—(जन्म स. १९०१) मराठी भाषेतील सुप्रसिद्ध कवि, मुक्तछंद काव्याचे प्रवर्तक व अभ्यासक.

यांचा जन्म वऱ्हाडांत मूर्तिजापूर येथे झाला. उमरावतीस कांहीं दिवस वकिली केल्यानंतर (१९२५-२९) हे सबजज झाले. हे अनिल नावाने प्रसिद्ध आहेत.

मुक्तछंद हा शब्द व हा छंदःप्रकार प्रवर्तन करणारा पहिला लेख यांनी नागपूरच्या वागीश्वरी मासिकांत लिहिला (१९३१). तेव्हापासून त्यासंबंधी चर्चा होऊन आतां तो काव्यप्रकार सर्वमान्य झाला आहे. आज प्रचलित असलेला ५ व ६ अक्षरी चरणकांचा मुक्तछंद पहिल्याने 'प्रेम आणि जीवन' हे १९३५ साली प्रसिद्ध झालेले खंडकाव्य लिहीत असतांना यांना सुचला. हे काव्य 'प्रतिभा' या पाक्षिकांत प्रसिद्ध झाले.

याशिवाय परंपरा व प्रयोग (सहविचार १९३८), काव्य आणि क्रांति (१९४४) इत्यादि यांचे लेख प्रसिद्ध आहेत.

यांचे काव्यग्रंथः—(१) फुलवात (१९३२), (२) भग्नमूर्ति (१९४०), (३) निर्वासित चिनी मुलांस (१९४२), (४) पेंतेंवहा (१९४६) इत्यादि.

मराठीतील सुप्रसिद्ध कवयित्री प्रा. कुसुमावती देशपांडे या यांच्या पत्नी होत.

देशपांडे, केशवराव गणेश—(जन्म स. १८६९ जाने.-मृत्यु स. १९३९ एप्रिल) बडोदा येथील सुप्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते व बॅरिस्टर.

कोल्हापूर येथे शिक्षण झाल्यावर मुंबईस बी. ए. परीक्षेत सरकारी शिष्यवृत्ति मिळवून हे इंग्लंडला गेले आणि तेथे पुनः बी. ए. होऊन बॅरिस्टर झाले. तेथे यांचा बाबू अरविंद घोष यांच्याशी संबंध आला व तो बडोद्याच्या नोकरीत दृढ झाला. १८९३ सालानंतर कांही दिवस हे इंदुप्रकाश दैनिकाच्या इंग्रजी विभागाचे संपादक होते. यांचा जहालपक्षाशी निकटचा संबंध होता. यांच्या 'काली मठ' वगैरे संस्था प्रयत्नांत आल्या नाहीत, तरी यांचे बडोदे येथील 'गंगानाथ' भारतीय विद्यालय लोकांना राष्ट्रीय शिक्षण देऊन स्वावलंबी बनविण्याचा प्रयत्न करत असे. तेथे काका कालेलकर व चिंतामणशास्त्री जोशी वगैरे निःस्वार्थी माणसे होती. हे त्या संस्थेचा बराच खर्च स्वतः चालवीत. पण १९१२ साली दिल्ली दरबारच्या प्रसंगानंतर महाराज सयाजीराव गायकवाडांवर आलेल्या प्रसंगांत यांना संस्था बंद करून बडोदे सोडावे लागले. प्रत्यक्ष खेड्यांतील जनतेच्या मनोवृत्तीत आमूलाग्र बदल झाल्या- शिवाय राष्ट्रीय चळवळ प्रभावी होणार नाही हे ओळखून यांनी कामास सुरवात केली. अंधेरीचा 'साधकाश्रम' अशा कामाकरिता निर्माण करून त्याचे हे प्रमुख झाले. म. गांधींच्या चळवळीतहि हे मनोभावे भाग घेत.

देशपांडे, गंगाधरराव बाळकृष्ण—(जन्म स. १८७० एप्रिल १२) बेळगांवचे सुप्रसिद्ध राजकीय कार्यकर्ते आणि वक्ते.

हे बी. ए. एल.एल. बी. आहेत. हे लोकमान्य टिळकांच्या बरोबर काम करणाऱ्या सार्वजनिक कार्यकर्त्यांपैकी एक होत. मुंबईस राष्ट्रमत नावाचे मराठी दैनिक काढण्यांत आले (१९०७), त्याच्या संपादक मंडळांत हे होते. हे लिहितात थोडेच पण ते फार परिणामकारक असते. वक्तृत्वाबद्दल यांची विशेष प्रसिद्धि आहे. श्रोत्यांना थारून सोडण्याबरोबरच हे त्यांस विचार करण्यास

भाग पाडतात. यांची माहिती व आठवण अचूक असते. भाषा व विचाराची मांडणी सुंदर असते. बेळगांवच्या राष्ट्रसभेचे हे स्वागताध्यक्ष होते (१९२४) व त्या वेळेपासून अनेक वर्षे हे राष्ट्रसभेच्या कार्यकारिणीचे सभासद होते. असहकाराच्या चळवळीत कांही काळ काँग्रेसचे हे हंगामी अध्यक्ष होते (१९३२ मे-ऑगस्ट). यांनी अनेक वेळां तुरुंगवास सोसला आहे. राष्ट्राच्या वंगभंग, दहशतवाद, होमरूल लीग व गांधीवाद या प्रत्येक स्थित्यन्तराच्या वेळी हे आघाडीचे वीर होते.

यांच्या धडाडीच्या कार्यपद्धतीमुळे व तडफदार वक्तृत्वामुळे हे 'कर्नाटकचे सिंह' म्हणून सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत.

देशपांडे, रावसाहेब-गंगाधर केशव उर्फ बाबासाहेब—(जन्म स. १८६९ जुलै ८) कडे पोलिस अधिकारी व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

हे पुणे, न्यू इंग्लिश स्कूलमधून मॅट्रिक झाले आणि यांनी मराठा लाइट इन्फंट्रीमध्ये नोकरी पत्करिली (१८८७). कमाने फौजदार, इन्स्पेक्टर व डेप्युटी सुपरिटेंडेंट होऊन सेवानिवृत्त झाले (१९२१). नंतर पुण्यांतील विविध संस्थांतून यांनी सार्वजनिक कार्य केले. हिंदु संस्कृति व मराठ्यांचा इतिहास यांबद्दल यांना अभिमान असून त्याबद्दलचा यांचा अभ्यास चांगला आहे. शेवटी यांनी आपले आयुष्य समर्थ रामदासांच्या सेवेला अर्पण करण्याचे ठरविले आहे. कोणतेहि हाती घेतलेले काम मनःपूर्वक करण्याचा यांचा स्वभाव आहे.

यांचे इंग्रजी ग्रंथः—1 The Deliverance or the Escape of Shivaji from Agra. इत्यादि.

देशपांडे, गुणवन्त हणमन्त—(जन्म स. १८९७) मराठीतील सुप्रसिद्ध कवि.

वाटखेड, जि. यवतमाळ (वऱ्हाड) येथील हे वतनदार देशपांडे. व्यवसाय शेतीचा.

गूढगुंजनात्मक लिहिण्याकडे यांची विशेष प्रवृत्ति आहे. 'गोंधळ' आणि 'कोणता मानू चंद्रमा' या यांच्या कविता रेकार्ड्समुळे घरोघर पोचून अत्यंत लोकप्रिय झाल्या आहेत. यांच्या कवितेला जी माधुरी आणि उदात्तता आली आहे ती तींतील आध्यात्मिक गूढगुंजनामुळेच मुख्यतः होय. त्याचा उत्कृष्ट नमुना यांच्या 'वान्याचे भारे' या कवितेत पाहावयास

मिळतो. 'वायूच्या वाज्यामध्ये, लाविल्या लक्ष वाती । विज्ञानाच्या उजेडांत, अंधारा आली भरती ।। निर्वात आवारांत, एकला दिवा जळे । नित्याच्या प्रकाशांत, आंधारें केलें काळें ।।

यांतील गूढतेपेक्षां नर्मगुंगाराची पार्श्वभूमी असलेले पुढील चरण लोकांस विशेष आवडल्यास आश्चर्य नाही.

कोणता मानू चंद्रमा ? — भूवरीचा कीं नभीचा ? । एक फुलवितो कमलविशेषा, दुजा फुलवी मम मानस-कोशा । एक करितसे कीं तमनाशा, नाशी दुसरा मम विरहतमा ।।

यांचा 'निवेदन' नांवाचा कवितासंग्रह नागपूर व बनारस विश्वविद्यालयानें बी. ए. च्या परीक्षेला नेमला आहे. तसेंच यांना त्याबद्दल अनेक पारितोषिकें मिळाली आहेत.

यांचे काव्यसंग्रहः—१ निवेदन, २ तिलांजलि, ३ घटप्रभा.

देशपांडे, पुरुषोत्तम यशवंत—(जन्म स. १८९९) सुप्रसिद्ध पुरोगामी लेखक, साम्यवादी नि गांधीवादी तत्त्वज्ञानाचे पुरस्कर्ते, भाष्यकार व वक्ते.

हे वऱ्हाडांतील अंजनसिंगी येथील वतनदार देशपांडे घराण्यापैकी असून एम्. ए., एल्.एल्. बी. आहेत. कांहीं दिवस सबज्ज व नंतर नागपूरच्या लॉ कॉलेजांत प्राध्यापक होते. पुढे १९३२-४४ च्या चळवळींत सामील होऊन यांनी तुडंगवास पत्करला व नंतर 'भवितव्य' नांवाचें साप्ताहिक चालू केलें (१९४९). शिवाय नागपूर येथे वकिलीचाहि व्यवसाय हे करतात.

बडोदा, उज्जयिनी, हैदराबाद, मुंबई वगैरे ठिकाणचीं वाङ्मयमंडळें व साहित्यसंमेलनें यांनी यांना अध्यक्षस्थान देऊन यांच्या लेखन व प्रतिपादनाचा गौरव केला आहे.

यांचे वाङ्मयः—कादंबऱ्या—१ बंधनाच्या पलीकडे, २ सुकलेलें फूल, ३ सदाफुली, ४ विशालजीवन, ५ नवें जग, ६ काळी राणी; कवितासंग्रह—७ निर्माल्यमाला-टीकालेख, ८ नवीं मूल्ये, ९ सोविहण्ट रशिया, १० गांधीजीच कां ? इत्यादि.

देशपांडे, डॉ. यशवंत खुशाल—(जन्म स. १८८४ जुलै १४) वऱ्हाडांतील सुप्रसिद्ध इतिहास-संशोधक, अभ्यासक, लेखक आणि सार्वजनिक कार्यकर्ते.

जन्मस्थान-पापळ, जि. उमरावती, वऱ्हाड. यांचें शिक्षण उमरावती, मुंबई वगैरे ठिकाणीं झालें. हे एम्. ए., एल्.एल्. बी., डी. लिट्., एम्. आर. ए. एस्. आहेत. यांनी १९०८-१९४० पर्यंत यवतमाळ येथे वकिलीचा धंदा केला.

हे कॉलेजमध्ये असतांनाच कै. वि. का. राजवाडे यांचे लेख वाचून यांना इतिहास-संशोधनाची आवड उत्पन्न झाली. १९४३ सालीं विदर्भ साहित्यसंघाची स्थापना झाल्यावर यांचे या कार्याकडे विशेष लक्ष वेधलें. महानुभावपंथाचें वाङ्मय शोधण्याकरितां यांनी त्यांच्या लिपींचा अभ्यास केला व ग्रंथसंशोधनार्थ पंथाचा प्रचार असलेल्या पंजाबांतील शहरीं प्रवास केला. मिळविलेल्या साधनां-वरून यांनी तयार केलेले व संशोधिलेले ग्रंथ विश्वविद्यालयांत नेमले गेले. यवतमाळ येथे शारदाश्रम ही संस्था काढून संशोधन, संग्रह, अभ्यास व प्रकाशन वगैरेची व्यवस्था यांनी केली (१९२५). यांच्या वयाला साठ वर्षे झालीं तेव्हां न्या. नियोगी यांच्या अध्यक्षतेखाली यांचा सत्कार करण्यांत आला व यांना एक ग्रंथ अर्पण करण्यांत आला.

इंडियन हिस्टोरिकल रेकार्डस् कमिशन, रॉयल एशियाटिक सोसायटी लंडन, जागतिक इतिहास परिषद् झुरिक, प्राच्यविद्या परिषद ब्रुसेल्स (बेल्जम) वगैरे ठिकाणीं सभासदत्व, विदर्भ साहित्य संघ, अकोट, महाविदर्भ इतिहास परिषद, दारव्हा वगैरे ठिकाणीं अध्यक्षस्थान वगैरे मान यांना मिळाले आहेत. नागपूर विद्यापीठाशी यांचा अनेक नात्यांनी संबंध आहे. तेथे अभ्यासाकरितां हस्तलिखित ग्रंथसंग्रहालय यांच्या प्रयत्नानें निर्माण झालें. यांना त्या विद्यापीठानें डॉक्टर ऑफ लेटर्स ही पदवी दिली असून ऑल इंडिया हिस्टरी काँग्रेसनें आपल्या हिंदुस्थानच्या इतिहासांत नागपूरकर भोसल्यांचा इंग्रजांशी संबंध दाखविणारा भाग लिहिण्याचें काम यांच्याकडे सोंपविलें आहे. यांचे मराठी व इंग्रजी लेखन अनेक नियतकालिकांत विखुरलेलें आहे.

यांचे ग्रंथः—१ महानुभावीय मराठी वाङ्मय इ.

देशपांडे, रघुनाथ श्रीपाद—(जन्म स. १८८९ फेब्रु. २८) सुप्रसिद्ध स्थापत्यविशारद व मराठीतील ग्रंथलेखक.

हे बी. ई. झाल्यानंतर यांनी आपली नोकरी संभाळून अनेक उपयुक्त पुस्तके मराठींत लिहिली आहेत. त्यामुळे

मराठी भाषेचा तर फायदा झाला आहेच, शिवाय वास्तुविषयक ज्ञानाबाबत परावलंबीपणा नष्ट होऊन आधुनिक सुधारणांचा प्रत्यक्ष परिचय करून घेण्याची शक्यता उत्पन्न झाली. प्रत्येक शास्त्रांत नव्या शोधाने क्रान्ति होत आहे. तीच स्थिति गृहरचनेच्या बाबतहि आहे. त्यांतील बारीक सारीक गोष्टींची अद्ययावत् माहिती देणारी यांची पुस्तके मोठी उपकारक आहेत.

यांचे मराठी वाङ्मय १-काँक्रीट-सार्थे व रिइन्फोर्स्ड, २ मैला व मैलापाणी यांची व्यवस्था, ३ सुलभ वास्तुशास्त्र अर्थात् आधुनिक पद्धतीने घरे कशी बांधावी? ४ मोटार कशी हांकावी. ६ मोटार कशी चालते.

देशपांडे, वाग्भट नारायण—(जन्म स. १८९२ -मृत्यु स. १९३६) मराठीतील कथालेखक व कादंबरी-समीक्षक.

हे शिरवळकर देशपांड्यांपैकी होत. यांचे दत्तक वडील सांगलीस ॲडमिनिस्ट्रेटर होते. तसेच जनक वडील कुशाभाऊ साताऱ्यास डॉक्टर होते. हे बी. ए., एलएल. बी. होते. साताऱ्यास हे वकिली करीत. हे प्रागतिक होते, पण असहकारितेच्या चळवळीपासून यांच्या मतांत चलबिचल झाली. साताऱ्यास 'ऐक्यमंडळ' काढून यांनी 'ऐक्य' नियतकालिक सुरू केले. पुण्याच्या वसंत-व्याख्यानमालेत यांनी हिन्दी संस्थानांत द्विदल राज्यपद्धति या विषयावर व्याख्यान दिले व यांची औंध संस्थानच्या दिवाणपदावर नेमणूक झाली. विधिमंडळांतील लोकनियुक्त सभासदाला राखीव खात्याचे दिवाण नेमल्याचे हे पहिलेच उदाहरण आहे. पण यानंतर सहा महिन्यांतच यांचा मोटारच्या अपघाताने मृत्यु झाला.

यांचे टीकावाङ्मय मान्यता पावले असून मुंबई विद्यापीठाने उच्च परीक्षांच्या अभ्यासक्रमांत त्यास स्थान दिले आहे.

यांचे वाङ्मय-कथासंग्रह-१ सुखस्वप्ने, २ दीपावली, टीका-३ हरिभाऊ आपटे यांच्या आठवणी व सामाजिक कादंबऱ्या इत्यादि.

देशपांडे, वामन नारायण—(जन्म स. १९०३ जून १७) मराठी भाषेतील कवि, टीकाकार, संशोधक व पत्रपंडित.

यांचा जन्म यवतमाळचा. इंटरपर्यंत शिक्षण झाल्यावर प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे यांना शिक्षण सोडावे लागले.

हे यवतमाळच्या न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये मिडलस्कूलचे मुख्य आहेत.

नाट्यकाव्य, संवादकाव्य व मुक्तछंद काव्य ही यांची वैशिष्ट्ये होत. यांपैकी नाट्यकाव्याची प्रथा तर सर्वस्वी यांचीच आहे. मराठीत लघुतमकथेचे दिग्दर्शन प्रथम यांनीच केले. टीकाक्षेत्रांत अतिशय निःस्पृह टीकाकार म्हणून प्रसिद्धी मिळवून 'रामशास्त्री' हे आपले टोपण नांव यांनी सार्थ केले आहे. नागपूर विद्यापीठाने यांच्या 'आराधना' काव्यसंग्रहास सुवर्णपदक व १०१ रु.चे कमला नारायण बेहेरे पारितोषिक दिले. यांची बहुतेक पुस्तके नागपूर, आग्रा व मुंबई विद्यापीठाकडून अभ्यासक्रमांत लाविली आहेत.

यांचे वाङ्मय-१ आराधना (कवितासंग्रह), २ आद्य मराठी कवयित्री (संशोधित), ३ स्मृतिस्थळ (संशोधित), ४ विचारसमीक्षा (टीकालेख), ५ रामशास्त्री (टीकालेख) इत्यादि.

देशपांडे, सर्वोत्तम वासुदेव—(मृत्यु स. १९२५) महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाचे एक संपादक, अभ्यासी व त्यागी गृहस्थ.

हे बी. ए. होते. ज्ञानकोशांतील हिन्दुइतिहासावरील बरेच लेख, ज्योतिःशास्त्राच्या इतिहासांतील बराच भाग, रसायनशास्त्रांतील पुष्कळशा संज्ञांची मांडणी वगैरे लिखाण यांनी केले. हे अत्यंत निष्ठावान, निरलस आणि कर्तव्य बुद्धीने काम करणारे गृहस्थ होते. कोणतेहि काम मन लावून सुबक करण्याबद्दल यांची प्रसिद्धि होती. कोणत्याहि संस्थेत अशी कांही माणसे असतात की, त्यांच्यामुळे कार्यात विशेष प्रकारचे गुण उत्पन्न होतात, पण त्यांची माहिती मात्र कोणास नसते. अशांपैकी हे एक होते. हे अकाली क्षयाने वारले. डॉ. केतकरांना यांच्या मृत्यूनं न भरून येणारी हानि झाली असे वाटले.

देशपांडे, सूर्याजी आनंदराव—(जन्म स. १८२८-मृत्यु स. १८८८) सुप्रसिद्ध मराठी-पोर्तुगीज कोशकार व व्याकरणकार.

गोमान्तकांत मंगेशक्षेत्री यांचे अजोबा राहत. वडील १० व्या वर्षी वारल्याने सरकारी दुभाषे सखारामपंत बाघ यांचेकडे हे राहिले व त्यांच्यापाशी यांना अनेक भाषा शिकता आल्या. यांनी लिसेवांत मराठी भाषेचे शिक्षक म्हणून काम केले (१८४७-१८५४). या काळांत यांनी

मराठी दोन शालोपयोगी क्रमिक पुस्तकें लिहिलीं व तीं गोवासरकारनें प्रसिद्ध केलीं. वाघांच्या मृत्यूनंतर हे मराठीचे मुख्य शिक्षक व सरकारी दुभाषे नेमले गेले. नंतर यांनीं मराठी-पोर्तुगीज भाषा सुलभतेनें याव्यात म्हणून एक व्याकरण ग्रंथ व मराठी-पोर्तुगीज कोश तयार केला. त्यामुळे विद्वान् लोकांत व सरकारांत यांची अत्यंत वाढवा झाली आणि यांना लिसेवाचे मुख्याध्यापक नेमण्यांत आले.

देशमुख, सरदार-गोपाळ हरि-लोकहित-वादी—(जन्म स. १८२३ फेब्रु. १८-मृत्यु स. १८९२ आक्टो.) महाराष्ट्रांतील सर्वांगीण सुधारणांचे आद्य प्रवर्तक, नव्या मूलग्राही विचारांचे प्रतिपादक, ज्ञान-संग्राहक, लोकसेवक आणि जबरे लेखक.

यांचे वडील हरिपंत पेशव्यांचे धारतीर्थी देह ठेवणारे सेनापति बापु गोखले यांचे फडणीस होते आणि त्यांना एलिफन्स्टनसाहेबांनीं बोलावले असतां भेटीस गेले नाहींत म्हणून त्यांची जहागीर जप्त झाली होती. त्यांच्या मृत्यूनंतर बऱ्याच खटपटीनें यांना नोकरी लागेपर्यंत दोनशें रुपयांची वार्षिक तैनात मिळाली (१८३६). कोर्टांत उमेदवारी करून इंग्रजी शिक्षण घेतल्यावर सरदार एजंट कचेरींत यांना नोकरी मिळाली (१८४४). काम संभाळून यांनीं मुन्सफीची परीक्षा दिली. १८५२ मध्ये मुन्सफ म्हणून वाई येथे प्रथम यांची नेमणूक झाली.

१८५६-६१ पर्यंत हे इनाम कमिशनरपैकीं दुय्यम कमिशनर म्हणून काम करीत. १८६२ मध्ये असिस्टंट जज म्हणून यांची अहमदाबादला नेमणूक झाली; पण मुंबई सरकारची गुणग्राहकता इतर गोऱ्या अधिकाऱ्यांच्या तक्रारीमुळे स्टेट सेक्रेटरीला मंजूर करितां आली नाहीं. तेव्हां यांची नाशिक व पुढे अहमदाबाद येथे स्मॉल कॉज जज म्हणून नेमणूक झाली. अहमदाबाद येथे यांचा दहा वर्षे मुकाम होता (१८६७-७६). १८७६ च्या दिल्ली दरबारांत यांना रावबहादूर ही पदवी मिळाली. पुढे नाशिक येथे काम केल्यावर जे. पी. व मुंबई विश्वविद्यालयाचे फेलो झाले आणि हे सेवानिवृत्त झाले (१८७८). १८८० मध्ये यांना गव्हर्नरच्या कौन्सिलचे सभासद निवडण्यांत आले आणि त्यांच्या पुढच्या वर्षी यांना फर्स्ट क्लास सरदार करण्यांत आले. १८८४ मध्ये हे एक वर्ष रतलाम संस्थानचे दिवाण होते. १८८५ मध्ये यांची पत्नी वारली. वयाच्या सातव्या वर्षी यांचा

विवाह झाला होता, तेव्हां यांच्या पत्नीचे वय चार वर्षांचे होते.

यांना लेखनाचा अत्यंत हव्यास होता. यांच्या लेखनांत ज्ञानसंग्रह आणि लोकांना उपदेश करण्याची तळमळ स्पष्ट दिसते. हे जुन्या ब्राह्मणी परंपरेंत वाढले होते, तरी नवे सहज न पटणारे विचार पुढे मंडण्यांत आणि तत्कालीन ब्राह्मणी संस्कृतीचे सदोष अंतरंग सडेतोडपणे स्पष्ट करण्यांत हे निर्भीडपणे पुढे येत.

सामाजिक सुधारणेसंबंधी यांनीं अत्यंत तळमळीनें लिहिले आहे. स्वातंत्र्य, उच्चनीचता, लोकसत्तावाद, दारिद्र्यनाश, गरिबांचा कैवार यांबद्दलचे यांचे विचार भाजहि पुरोगामी वाटतात. यांनीं अनेक संस्था सुरू केल्या. दयानंदसरस्वतींनीं आपल्या आर्य समाजाच्या विश्वस्तमंडळांत यांस घेतले होते. थिऑसॉफिकल सोसायटीशीहि यांचा संबंध होता. अहमदाबादच्या प्रार्थनासमाजांत यांची नेहमीं व्याख्यानें होत. तथापि यांच्या तिखट विचारसरणीस विधायकतेची, सहानुभूतीची व कृतीची जोड नसल्यानें यांची समाजावर छाप पडू शकली नाहीं. पुनर्विवाहाच्या निमंत्रणपत्रिकेवर सही करून हे प्रत्यक्ष समारंभास हजर राहिले नाहींत. तसेंच विलायतेंत पार्लमेंटरी फायनॅन्स कमेटीपुढे साक्षीस बोलावले असतां ' धर्माच्या अडचणीमुळे मला विलायतेस जातां येत नाहीं ' असें यांनीं उत्तर दिले.

यांचे वाङ्मय—राजकारण व अर्थशास्त्र-१ लक्ष्मी-ज्ञान (भाषान्तर, १८४९), २ हिंदुस्थानास दारिद्र्य येण्याची कारणे आणि त्याचा परिहार व व्यापाराविषयी विचार (दादाभाई नवरोजी यांच्या ' पॉव्हर्टी इन इंडिया ' या ग्रंथाधारे १८७६), ३ स्थानिक स्वराज्य व्यवस्था (१८८३), ४ ग्रामरचना, त्यांतील व्यवस्था व त्यांची हल्लींची स्थिति (१८८३), ५ स्वदेशीय राज्ये व संस्थाने. इतिहास-६ भरतखंडपर्व-हिंदुस्थानचा इतिहास (१८५१), ७ पाणिपतची लढाई (काशीराज पंडिताच्या फारशी ग्रंथाच्या इंग्रजी भाषान्तराचा तर्जुमा, १८७७), ८ ऐतिहासिक गोष्टी (भाग १-३), ९ हिंदुस्थानचा इतिहास (ग्लीगचे भाषान्तर १८७८), १० गुजराथ देशाचा इतिहास (१८८५), ११ लंकेचा इतिहास (१८८८), १२ सुराष्ट्र देशाचा ससाक्ष इतिहास (भाषान्तर १८९१), १३ उदेपूरचा इतिहास (भाषान्तर, १८९२), चरित्रे-१४ पृथ्वीराज चौहानाचा इतिहास (१८८३), १५ स्वामी श्रीमदयानन्द, धर्म व

नीति-१६ खोटी साक्ष व खोटी शपथ यांचा निषेध (१८५१), १७ गीतातत्त्व (वामनाच्या समश्लोकीतील सारभूतश्लोक मूळ वचनांसह-१८७८), १८ सुभाषित व सुबोधवचने (१८७८), १९ स्वाध्याय, २० आश्वलायन गृह्यसूत्र (भाषान्तर), २१ आगम-प्रकाश, (१८८४). समाजकारण-२२ जातिभेद, २३ भिक्षुक (१८७७), २४ प्राचीन आर्यविद्या व रीति (१८७७), २५ महा-राष्ट्रांतील कामगारांशी संभाषण (१८४८), २६ यंत्र-ज्ञान (१८५०), २७ शतपत्रे (१८६६, १९४०), २८ निबंधसंग्रह, नियतकालिक-लोकहितवादी (मासिक १८८२ त्रैमासिक १८८३) इत्यादि.

देशमुख, चिंतामण द्वारकानाथ—(जन्म स. १८९६) 'रिझर्व बँक ऑफ इंडिया'चे पहिले हिंदी गव्हर्नर व सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ.

यांचा जन्म रायगडाजवळ नाते या गांवी कायस्थ प्रभु घराण्यांत झाला. मॅट्रिकच्या परीक्षेत यांचा क्रमांक पहिला येऊन यांना संस्कृतची पहिली जगन्नाथ शंकरशेट शिष्यवृत्ति व इतर अनेक शिष्यवृत्त्या मिळाल्या (१९१२). इंटरची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर हे इंग्लंडला गेले. तिकडे गेल्यावर हे प्रथम बी. ए. व नंतर आय्. सी. एस. च्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले (१९१८). याच वेळी मिस रोझिना सिलकॉक्स या आंग्ल स्त्रीशी यांचा विवाह झाला. यांना प्रिमरोझ नांवाची एक मुलगी असून ती इंग्लंडमध्ये असते.

प्रथम मध्यप्रान्तांत यांची नेमणूक झाली. नंतर हिंदुस्थान सरकारने यांना आपणाकडे घेतले. प्रथम रिझर्व बँकेचे सेक्रेटरी, नंतर डेप्युटी गव्हर्नर व नंतर गव्हर्नर म्हणून यांनी काम केले.

नोकरीवर असतांच संस्कृत, मराठी, हिन्दी व बंगाली भाषांचा यांचा व्यासंग सतत चालू असतो; यांनी मेघदूताचे श्लोकबद्ध मराठी भाषान्तरहि केलेले आहे.

देशमुख, बॅ. रामराव माधवराव—(जन्म स. १८९२) वऱ्हाडांतील सुप्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते, मध्यप्रान्ताचे माजी दिवाण व आफ्रिकेचे हायकमिशनर.

हे बी. ए., एलएल्. बी., बार-अॅट-लॉ आहेत. यांनी उमरावती व नागपूर येथे वकिली केली. हे ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीचे सभासद होते. १९२१ मध्ये मध्यप्रान्ताच्या कायदेमंडळाचे सभासद होते. महा-

राष्ट्र कॉन्फरन्स, सातारा येथे अध्यक्ष व उमरावती जिल्हा कौन्सिलचे कार्याध्यक्ष होते (१९२५). १९२७ पासून मध्यप्रान्त सरकारचे हे मंत्री होते. १९२९ साली यांनी त्या जागेचा राजीनामा दिला तरी यांची पुनः नेमणूक झाली. १९३० साली यांनी त्या जागेचा पुनः राजीनामा दिला. बेळगांव येथे ऑल-इंडिया मराठा कॉन्फरन्सचे हे अध्यक्ष होते.

हे मध्यन्तरी ग्वाल्हेरदरबारचे आर्थिक सल्लागार होते. त्यानंतर आफ्रिकेचे हायकमिशनर म्हणून यांची नेमणूक झाली.

देशमुख, व्यंकटराव हनुमन्तराव ऊर्फ बाबासाहेब—(जन्म. स. १८६९—मृत्यु स. १९३१) वऱ्हाडांतील सुप्रसिद्ध यशस्वी कारखानदार.

यांचा जन्म वऱ्हाडांतील वधोना गांवच्या सुखवस्तु जहागिरदार घराण्यांत झाला. मॅट्रिक होण्यापूर्वीच हे घरचा व्यवहार पाहू लागले. यांचे आतेबंधु यशवंत गोविंद देशपांडे अंजनसिंगीकर यांच्या राष्ट्रीय शिक्षणाकरिता काढलेल्या दौऱ्यांत यांनी केलेल्या मदतीचे वेळी यांच्या घराची एकदां झडती झाली व यांना ऑनररी मॅजिस्ट्रेटचे काम सोडावे लागले. तेव्हा यांची वृत्ति व्यापाराकडे वळली.

स. १९०० साली यांनी एलिचपूर येथे पहिली जिनिंग व प्रेसिंग फॅक्टरी काढली. वऱ्हाड हा कापूस पिकविणारा प्रान्त, पण तेथे एकहि कापडाची गिरणी नाही असे पाहून यांनी कापडाची गिरणी १९ मार्च १९२३ रोजी काढली. तिचेच परिणत स्वरूप 'दि विदर्भ मिल्स, बेरार लि.' या प्रचंड स्वरूपांत आज आपणास दिसत आहे.

एकदाड वर्षांत अठरा लक्षांचे भाग खपून या गिरणीचे काम सुरू झाले. प्रथम सूत व नंतर वीणकाम सुरू करण्यांत आले. आरंभी १०६८४ चात्या व २७२ माग होते. त्यांत सारखी वाढ होत आहे. मजूर व कारकून यांच्याकरिता स्वतंत्र चाळी यांनी बांधल्या आहेत. आतां मॅनेजिंग डायरेक्टर नानासाहेब देशमुख व मॅनेजर रामभाऊ देशमुख या गिरणीची सर्व व्यवस्था पाहतात. मिलमधील ऑफिसच्या समोर यांचा अर्धपुतळा लो. बापूजी अणे यांच्या हस्ते अनावृत करण्यांत आला (२३ एप्रिल १९४४).

देसाई, कनु हकुमतराय—(जन्म स. १९०७ मार्च १२) गुजराथमधील नामांकित चित्रकार व कलाप्रवीण.

यांचे जन्मस्थान अहमदाबाद. अहमदाबादचे प्रसिद्ध वकील जयंतिलाल नरभेराम ठाकोर हे यांचे मामा. गुजराथ विद्यापीठांत तीन वर्षे व कुमार कार्यालयांत दोन वर्षे चित्रकलेचे शिक्षण घेतल्यानंतर हे गुजराथ विद्यापीठाची शिष्यवृत्ती घेऊन रवींद्रनाथांच्या शांतिनिकेतनांत चित्रकलेचा अधिक अभ्यास करण्यासाठी गेले. तेथील कलाभवनान्त नंदलाल बोस यांच्या हाताखाली शिक्षण घेतल्यानंतर यांनी स्वतंत्रपणे चित्रे काढण्यास सुरुवात केली नृत्यकलेचाहि यांनी अभ्यास केला आहे.

हिंदुस्थानांतील प्रमुख चित्रकारांत या तरुण कलावंताची गणना होते. म. गांधींच्या जीवनावरील वॉटर-कलरमध्ये किंवा पेन्सिलने काढलेली यांची चित्रे उत्कृष्ट समजण्यांत येतात. या संग्रहाची प्रस्तावना फादर एल्विन यांनी लिहिली असून त्याची परदेशी आवृत्तीहि इंग्लंडमधील एका प्रकाशन संस्थेने काढली आहे. या चित्रांचे मुद्रण मात्र अहमदाबादच्या कुमार प्रिन्टिंग प्रेसमध्ये झाले आहे. यांच्या बुद्ध का प्रत्यागमनसारख्या चित्रांना अशीच आंतरराष्ट्रीय प्रसिद्धी मिळाली असून त्यांतील भव्यता व कलात्मकतेबद्दल ती जेथे गेली तेथे त्यांची वाहवाच झाली आहे.

मुंबईच्या प्रकाश कंपनीने तयार केलेल्या भरतभेट, रामराज्य, विक्रमादित्य वगैरे चित्रपटांचे कलादिग्दर्शन यांनी केले. रामराज्य चित्रपटांतील यांच्या 'विचारक्रांत राम' या सेटिंगची त्या वेळी सर्वत्र वाहवा झाली.

यांचे चित्रसंग्रहः—(१) सत्तर छायाचित्रे, (२) भारतपुण्य प्रवास, (३) म. गांधी, (४) नृत्यलेखा, (५) मंगलशतक, (६) लग्नोत्सव, (७) रूपरेखा, (८) श्रीरेखा, (९) मिराबाई, (१०) इंडियन लॅन्डस्केप्स, (११) पेन्टिंग इन वॉटर कलर्स इत्यादि.

देसाई, भुलाभाई जीवनजी—(जन्म स. १८७७ ऑक्टो. १३) हिंदुस्थानांतील नामांकित कायदेपंडित, वादविवादपटु मुत्सद्दी व राष्ट्रसभा-कार्यकर्ते.

सुरत जिल्ह्यांतील बलसर हें गांव यांचे जन्मस्थान. हे जातीने अनाविल ब्राह्मण असून यांचे वडील सरकारी वकील होते. मुंबईच्या एलिफन्स्टन व गव्हर्नमेंट

लॉ कॉलेजमध्ये आपले शिक्षण संपविल्यानंतर मुंबई हायकोर्टाच्या 'ओरिजिनल साइड'ला यांनी वकील म्हणून नांव दाखल केले. याचे आधी कांहीं दिवस अहमदाबादच्या गुजराथ कॉलेजमध्ये इतिहास व अर्थशास्त्र यांचे प्राध्यापक म्हणूनहि यांनी काम केले होते.

अशा तऱ्हेने वकिलीच्या यशांतील यांचे पाऊल पुढे पडत असतांनाच यांनी राजकारणांत भाग घेण्यास सुरुवात केली. प्रथम प्रागतिक, नंतर होमरूल लीगचे कार्यकर्ते अशी अनेक स्थित्यंतरे पावत हे अखेर गांधीवादी बनले व त्यांच्याच प्रेरणेने गुजराथी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना वकिली साहाय्य देण्यास यांनी सुरुवात केली. बार्डोलीच्या शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना तोंड फोडून त्यांच्या अडचणी मिटवण्यास कारणीभूत झालेला सुप्रसिद्ध ब्रुमफील्ड रिपोर्ट हा यांच्या या कार्याचे दृश्य फळ होय. यासाठी बार्डोलीच्या शेतकऱ्यांच्या वतीने यांनी दोन स्पेशल कमिशनसपुढे साक्षीहि दिल्या होत्या (१९२८, २९).

१९३० सालच्या अनत्याचाराच्या चळवळीत यांना एक वर्षाची शिक्षा व १०००० रु. दंड झाला. तेव्हापासून काँग्रेसच्या प्रत्येक चळवळीशी यांचा कोणत्या ना कोणत्या तरी नात्याने संबंध आलेला आहे. परंतु यापेक्षाहि मध्यवर्ति असेंब्लीतील काँग्रेसपक्षाचे पुढारी या नात्याने यांनी बजावलेली कामगिरी अधिक महत्त्वाची आहे. पं. मोतीलाल नेहरू यांच्यानंतर असेंब्लीत यांच्याइतकी उठावदार व परिणामकारक भाषणे करणे आतांपर्यंत कोणासहि शक्य झाले नाही. महत्त्वाच्या बिळांच्या वेळी प्रसंगी लीगशीहि सहकार्य करून सरकारचा पराभव करण्यांत यांनी दाखविलेल्या धोरणीपणाची आजपर्यंत अनेक वेळा तारीफ झालेली आहे. अलंकार व विवाद यांचा अत्यंत संयमाने उपयोग करण्याच्या यांच्या शैलीमुळे हे वादविवादपटु म्हणून यशस्वी होऊ शकले.

असेंब्लीतील यांच्या यशस्वीपणाच्या मुळाशी यांच्या इतर सर्व गुणांत यांच्या वकिलीकौशल्याला सर्वात मोठे स्थान आहे. रासबिहारी घोष किंवा सर दिनशा मुल्ला यांच्या तोडीची विद्वत्ता, धडाडी किंवा लढाऊपणा नसूनहि पक्षसमर्थनाच्या आपल्या स्वतंत्र धाटणीमुळे हे यशस्वी झाले. उपलब्ध पुरावा योग्य ठिकाणी मांडावयाचा, ज्या ठिकाणी जोर देणे आवश्यक असेल तेथेच

जोर द्यावयाचा आणि त्याला अनुरूप अशा कायदेशीर आधारांत तो झटदिशीं बसवून टाकावयाचा, हें यांचें नेहमींचें वकिली तंत्र आहे. आरडाओरडा, पुनरुक्ति या सामान्य वकिलांकडून वापरल्या जाणाऱ्या अस्त्रांचा उपयोग करण्याची जरूरीच त्यामुळे यांना कधीं वाटत नाही. सर्व काम करण्याची यांची शैलीच इतकी गंभीर व रुबाबदार असते की, कांहीं पोरकट प्रश्न उपस्थित करण्याचें धाडस प्रतिपक्षाला करवतच नाही. आणि जर तें त्यानें केलें, तर यांच्या वक्तव्यांत कोणत्याहि प्रकारें अडथळा आणणें अशक्य होऊन बसतें.

देसाई-लियाकत कराराला काँग्रेस व मुस्लिम लीग यांमधील एकीचा शेवटचा प्रयत्न या दृष्टीनें विशेष महत्त्व आहे. सरसेनापति, अल्पसंख्याक, काँग्रेस व मुस्लिम लीग यांनीं एक संयुक्त मध्यवर्ति सरकार स्थापावें, त्यांत स्पृश्य हिंदु व मुसलमान यांना समान जागा असाव्यात व यासाठीं व्हाइसरॉयला जिना व हे यांना बोलावणें भाग पाडावें, असा या कराराचा आशय होता. परंतु पुढें जिनांच्या सर्व मुसलमान प्रतिनिधि, आपण म्हणजे लीगनें निवडण्याच्या आम्रहामुळे यांचा हा करार वायां गेला.

अझाद हिंद सेनेचे सेनापति शहानवाझ, धोलन व सैगल यांचेवर राजद्रोहाचे आरोपाखालीं हिंदुस्थान सरकारच्या वरिष्ठ कोर्टानें खटला भरला असतां यांनीं आरोपीतर्फे 'स्वातंत्र्याकरितां युद्ध करणारे किंवा दुसऱ्या राष्ट्राची मदत मागणारे गुन्हेगार ठरूं लागले तर परतंत्र राष्ट्रांना स्वातंत्र्याची केव्हांच आशा नको' असा बचाव केला. देशप्रेमाचे भावनेनें आरोपींनीं 'गुन्हा' केला असें जरी कोर्टानें ठरविलें तरी सरसेनापति अचिन्लेक यांनीं त्यांना स्वतःचे अधिकारांत सोडून दिलें (१९४६).

ग्रंथः—Speeches (जी. ए. नटेसन अँड को., १९३८).

देसाई, महादेव हरीभाई—(जन्म स. १८९२-मृत्यु स. १९४३) महात्मा गांधींचे सुप्रसिद्ध मदतनीस व गुजराथी लेखक.

हे जातीनें अनाविल ब्राह्मण; गांव दिहण, ता. ओल-पाड. यांच्या वडिलांचें पूर्ण नांव हरिभाई सुरभाई देसाई; आईचें नांव जमनाबहेन. वडील महालक्ष्मी येथील स्त्रियांच्या ट्रेनिंग कॉलेजचे हेडमास्तर होते.

माध्यमिक शिक्षण सुरत व कॉलेज-शिक्षण एल्फिन्स्टन कॉलेज, मुंबई, येथें संपवून हे बी. ए. एल्एल्. बी. झाले व अहमदाबादेस वकिली करूं लागले. पण पुढें सहकारी खात्यांत नोकरीस असतां यांची वृत्ति साहित्याकडे वळली. यांनीं रवीन्द्रनाथ टागोरांच्या 'चित्रांगदा' या बंगाली नाटकाचें गुजराथी भाषान्तर केलें. यांना बंगाली भाषा सुद्धां गुजराथीप्रमाणें उत्तम येत असे.

यांच्या भाषेत रस आणि माधुर्य यांचा उत्तम संगम आढळे. अर्थवाहक शब्दयोजना करून हे वाचकांच्या मनावर आपल्या प्रतिपादनाचा ठसा उमटवीत. 'नव-जीवन' या गुजराथी पत्रांतील यांचें लिखाण याबाबत प्रमाण म्हणून दाखवितां येईल. यांचें लेखन जीवनांत नवचैतन्य उत्पन्न करणारें असल्यामुळेच यांचा व म. गांधींचा अत्यंत लोभ जडला. हे त्यांचे अनन्य शिष्य होते. म. गांधींचेहि यांच्यावर असाधारण प्रेम होतें. हे दोघे परस्परांना पूरक होते. यांनीं देशाकरितां सर्वस्वाचा त्याग केला होता. ८ ऑगस्ट १९४२ च्या चळवळींत हे अटकेंत असतां पुणें येथील आगाखान बंगल्यांत यांचा एकाएकी देहान्त झाला. म. गांधींनीं यांच्याकरितां २५ लाखांचा निधि उभारण्याचा संकल्प केला. आतां तर आगाखान यांनीं दहा हजार रुपये खर्च करून यांच्या ब कस्तुरबांच्या समाध्या आपल्या पॅलेसमध्ये बांधल्या आहेत.

यांचें गुजराथी वाङ्मय—१ चित्रांगदा नाटक (नरहरी परीखांच्या सहकार्यानें १९१४, १९२५), २ विदाय अभिशाप (१९१४), ३ प्राचीन साहित्य (१९१४), ४ अर्जुनवाणी (संग्रहकार म. दे.), ५ गोखलेना व्याख्यानों (१९१९), ६ एक धर्मयुद्ध (१९१७), ७ सत्याग्रहनी मर्यादा, लॉर्ड मोर्लेच्या ऑन कांप्रमाइजचें भाषांतर (१९२४) ८ विराजबहु, शरच्चंद्र चतर्जीचें भाषान्तर १९२३, ९ त्रण वार्ताओं (१९१४, १९२३), १० गांधीजींनी आत्म कथानो इंग्रजी अनुवाद (दि स्टोरी ऑफ माय एक्स्पेरिमेंट्स वुइथ ट्रुथ १९२५), ११ वुइथ गांधीजी इन् इंडियन विहलेज १९२५, १२ वुइथ गांधीजी इन् सिलोन १९२७, १३ दि स्टोरी ऑफ बारडोली १९२९, १४ बारडोली सत्याग्रहनों इतिहास १९२९, १५ वीर वल्लभभाई १९२९, १६ संत फ्रांसिस १९३३.

देसाई, रमणलाल वसंतलाल—(जन्म स. १८९२) गुजराथी भाषेतील सुप्रसिद्ध ललित-लेखक.

हे एम्. ए. झाल्यानंतर बडोदे संस्थानांत नोकरीस लागले. विद्यार्थिदशेत लिहिण्यास सुरुवात केली असली तरी नोकरीच्या कालांतच यांचे बहुतेक सर्व लेखन झालेले आहे.

यांनी संयुक्ता व शंकितहृदय ही नाटके प्रथम लिहिली असली तरी 'दिव्यचक्षु' या कायदेभंगावरील कादंबरीने यांचे नांव सर्वश्रुत झाले (१९३१). तिचे मराठी भाषान्तर रत्नप्रभा रणदिवे यांनी केले आहे. यांनी सत्तावन सालच्या बंडावर 'भारेलो अभि' ही कादंबरी लिहिली. ही यांची अत्यंत आवडती कादंबरी होय. यांचे लेखन ठराविक ठशाचे नसते. मध्यमवर्गीय गुजराथी समाजाचे चित्र रेखाटण्यांत हे सिद्धहस्त आहेत. यांच्या लेखनांत विविधता असून प्रगतिशील तऱ्हा पिवडीशी समरस होण्याचा गुण आहे.

यांचे वाङ्मय—कादंबऱ्या—१ जयंत (१९२५), २ शिरीष (१९२७), ३ कोकिला (१९२८), ४ हृदयनाथ (१९३०), ५ दिव्यचक्षु (१९३१), ६ स्नेहयज्ञ (१९३१), ७ बंसरी (१९३२), ८ ग्राम-लक्ष्मी, ९ पूर्णिमा, १० पत्रलालसा, ११ भारेलो अभि. नाटके—१ संयुक्त (१९२०), २ शंकितहृदय (१९२५), काव्यसंग्रह—निहारिका. लेखसंग्रह—जीवन-साहित्य. चित्रपट—कोकिला, पौर्णिमा.

देसाई, डॉ. वामन गणेश—(जन्म स. १८७४—मृत्यु स. १९२७) महाराष्ट्रांतील आयुर्वेदीय संशोधक व ग्रंथलेखक.

यांचा जन्म व शिक्षण पुणे येथे झाले. नंतर मुंबई ग्रँट मेडिकल कॉलेजमधून हे एल्. एम्. अँड एस्. मध्ये पहिले आले (१८९९). यांच्या या परीक्षेतील गुणांची बेरीज यांच्या वेळेपर्यंत उत्तीर्ण झालेल्या सर्व विद्यार्थ्यांपेक्षा जास्त होती. तेव्हा यांना तीन शिष्य-वृत्त्या व अनेक पारितोषिके मिळाली. हे पुढे पहिल्या-प्रतीचे सूतिका व स्त्रीरोग यांत तज्ज्ञ म्हणून विख्यात झाले. कांही वर्षे वाठ्यास धंदा केल्यावर हे इंग्लंडला गेले आणि लंडन विश्वविद्यालयाचे बी. एस्सी. व एम्. बी. बी. एस. होऊन स्वदेशी परत आले (१९०९).

यानंतर यांनी केवळ गरिबांकरिता स्वतंत्र शुश्रूषालय काढून गरीब स्त्रियांना विनामूल्य औषध देण्याची व्यवस्था केली. पण १९१५ मध्ये औषधांच्या किंमती वाढून यांना ते बंद करावे लागले. पण याचा परिणाम

असा झाला की, यांचे लक्ष आयुर्वेदीय व युनानी औषधांकडे वळले. त्या दोहोंचा गाढ अभ्यास करून यांनी वनस्पतिशास्त्र व रसायनशास्त्र हे दोन ग्रंथ तयार केले. वनस्पतिशास्त्राच्या प्रयोगासाठी यांनी आपल्या बंगल्याच्या आवारांत वनस्पतीची बाग तयार केली होती.

देसाई, शान्ताराम अनंत—(जन्म स. १८६७—मृत्यु स. १९१४) मराठी व इंग्रजी भाषेतील लेखक.

यांचा जन्म कुंभवडे (रत्नागिरी जिल्हा) येथे झाला. मुंबई विद्यालयाचे हे एम्. ए. असून कायद्याची परीक्षा उत्तीर्ण झाले होते. युरोपियन व हिन्दी तत्त्वज्ञानाशी यांचा गाढ परिचय होता. इंदूरच्या 'होळकर कॉलेजांत' हे २० वर्षे प्राध्यापक होते.

(१) युरोपीय नीतिमीमांसेचा इतिहास, भाग १—यांत ग्रीक नीतिमीमांसा; (२) 'गहन विषयावर अल्प विचार,' भाग १—यांत प्राच्य व पाश्चात्य ज्ञानमार्ग, पदार्थविज्ञान विरुद्ध ख्रिस्तीधर्म हे दोन विषय आहेत; (३) तुकारामाच्या अभंगरत्नांचे हार—यांत तुकाराम व इंग्रजी तत्त्वज्ञ कवि ब्राउनिंग यांच्या कृतींची तुलना करून त्यांतील विशेष व्यक्त केले आहेत व समर्थनपर उतारे दिले आहेत; (४) वैदिक तत्त्व-मीमांसा; (५) सृष्टीची यान्त्रिक उत्पत्ति; (६) वैदिक धर्माचे परम रहस्य; (७) उपनिषदांतील वचनांचा संग्रह वगैरे ग्रंथ यांनी लिहिलेले आहेत. यांशिवाय 'A Study of Indian Philosophy' व 'Vedant of Shankaracharya Expounded and Vindicated' हे दोन इंग्रजी ग्रंथहि यांनी लिहिले आहेत. स. १९०७ साली धर्म व तत्त्वज्ञान या विषयासाठी यांनी 'विद्यार्थी' हे त्रैमासिक सुरू करून ते ६-७ वर्षे चालविले. यांचे बरेच निबंध 'विविध-ज्ञानविस्तारांत' प्रसिद्ध होत असत.

देहलवी, सर-अलीखान—(जन्म स. १८७५) सिंध प्रांतांतील सुप्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते व शैक्षणिक सुधारक.

मुंबई व लंडन येथे शिक्षण घेऊन हे बॅरिस्टर होऊन हिंदुस्थानला परत आले. प्रथम गुजराथमध्ये कांही दिवस वकिली केल्यानंतर हे सिंधमध्ये स्थिर झाले. सिंध प्रांतांतील जमिनदारांच्या हक्कांचे संरक्षण करणारे

‘अल्-हक्’ हे पहिले अँग्लो-सिंधी पत्रहि यांनी सुरू केले.

परंतु पुढे हिंदुस्थानांतील मुसलमानांच्या मुख्य अडचणी शैक्षणिक असल्याचे यांचे ध्यानांत आले. इतर सुधारणा पंचविण्याची ताकद येण्यासाठी प्रथम प्रत्येकाने सुशिक्षित व्हावयास पाहिजे अशा कल्पनेने यांनी सिंध हैदराबाद येथे मुस्लिम एज्युकेशनल कॉन्फरन्सचे पहिले अधिवेशन भरविले (१९०२) व पुढे कराचीच्या अधिवेशनाचे हे सेक्रेटरी होते. याचेच पुढे पुणे येथे भरलेल्या प्रेसिडेन्सी मुस्लिम एज्युकेशनल कॉन्फरन्सच्या दहाव्या अधिवेशनाचे व रत्नागिरी येथे भरलेल्या पहिल्या मॉहमेडन एज्युकेशनल कॉन्फरन्स (१९२६)चे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले. त्याचप्रमाणे सिंध प्रांतांतील शिक्षणासंबंधी पहिला अनधिकृत रिपोर्ट लिहिण्याचा मान यांनी मिळविला.

मुंबई लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीचे हे कित्येक दिवस अध्यक्ष व मुंबई प्रांतांतील शेतकी खात्याचे हे प्रधान (१९२४-२७) होते.

यांचे ग्रंथ—History and Origin of Polo (पुस्तिका), (2) Mendicancy in India इत्यादि.

द्रविड बंधु—(खून ८ फेब्रु. १८९९) रँड व आयस्ट-साहेबांचा खून करणाऱ्या चापेकरबंधूंना पकडून देणारे.

चापेकरबंधूंनी यांना तुम्हांला ब्रुइनसाहेब बोलावीत आहेत म्हणून घराच्या बाहेर काढले व पुणे येथे खुन्या मुरलीधराच्या कोंपऱ्यावर ठार केले. खुनाचा मारेकरी पकडून देणारास वीस हजारांचे बक्षीस सरकारने ठेविले होते, त्यापैकी दहा हजार यांना देण्यांत आले.

द्रविड, रा. व. भिकाजी व्यंकटेश—(जन्म स. १८५०—मृत्यु स. १९४०) सुप्रसिद्ध काँट्रॅक्टर व दानशूर गृहस्थ.

यांचे घराणे मद्रासकडून येऊन वार्डस स्थायिक झाले. यांचे बंधु गणपतराव रेल्वेत टाइमकीपरच्या जागेवरून असि. इंजिनियरच्या जागेपर्यंत चढले व हेहि कंत्राटे घेऊन संपन्न बनले. यांच्या देणगीमुळे वार्डस द्रविड हायस्कूल व त्याची इमारत झाली व ते डेकन एज्युकेशन सोसायटीने चालविण्यास घेतले. १८९९ साली यांनी कंत्राटांचा धंदा सोडला व पुण्याहून यवतमाळला जाऊन जिनिंग फॅक्टऱ्या काढल्या. तेथे यांना यांचे जांबई नटेश अप्पाजी द्रविड हे कांहीं काळ व्यवस्थापक लाभले होते.

ते पुढे फर्ग्युसन कॉलेजांत व सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटींत दाखल झाले.

द्रविड, लक्ष्मणशास्त्री—(मृत्यु स. १९३१) भारतवर्षीय कीर्तीचे काशी येथे राहणारे सुप्रसिद्ध संस्कृत पंडित.

यांनी कलकत्त्यास विश्वविद्यालयांत नोकरी केल्यावर शेवटी हे काशीस राहिले. अलीकडच्या काळांत सनातनी विचारसरणीचा पुरस्कार करून धर्मसुधारकांशी दोन हात करण्याचे काम यांनी अत्यंत यशस्वीपणे केले. अखिल भारतीय वर्णाश्रम स्वराज्यसंघाची स्थापना करून यांनी सनातनी पक्षाला संघटित केले, आणि अखिल भारतीय ब्राह्मण संमेलन काशीस भरवून सनातनी विचारसरणीवर दृढा करणारांस आव्हानपूर्वक अंगावर घेऊन सनातनी विचारसरणी कशी कणखर पायावर उभारलेली आहे हे लोकांच्या निदर्शनास आणले. विवाह-वयोमर्यादनियंत्रण कायद्याच्या निषेधार्थ यांनी नोकरी व पदवी यांचा त्याग केला होता. यांचे चिरंजीव राजेश्वरशास्त्री.

द्रविड, राजेश्वरशास्त्री—(जन्म स. १९००) भारतवर्षीय कीर्तीचे सुप्रसिद्ध काशीकर पंडित.

यांनी आपले वडील लक्ष्मणशास्त्री द्रविड यांचे कार्य पुढे चालविले आहे. न्यायवेदान्तादि शास्त्रांचे अध्ययन करून यांनी काशीतील विख्यात पंडित अशी कीर्ति मिळविली आहे. तेथील साङ्गवेद विद्यालयाचे हे प्रमुख आहेत. वादविवादांत हे अत्यंत निष्णात आहेत. सनातनी विचारसरणी कशी खंबीर व तर्कशुद्ध पायावर उभारली आहे हे प्रतिपादण्यांत यांचा हातखंडा आहे. हिंदुस्थानच्या सर्व प्रान्तांत भरलेल्या विद्वत्परिषदांत यांना सखोल ज्ञानाने, तर्कशुद्ध प्रतिपादनाने आणि शुद्ध आचरणाने अग्रमान मिळालेला आहे. सनातनी विचारसरणी सध्यांच्या लोकशाहीच्या व समतेच्या काळांत टिकत नाही असे वाटत असले तरी ती भरभक्कम पायावर उभारलेली आहे याबद्दल यांच्या सारख्यांच्या प्रतिपादनाने खात्री पटल्याशिवाय राहत नाही. कारण कोणतीहि समाजरचना किंवा धर्मशास्त्र विचाराच्या भरभक्कमपणापेक्षा राजसत्तेच्या पाठिंब्यावर अवलंबून असते. यांनी त्या दृष्टीने ग्रंथलेखनहि केले आहे.

द्विवेदी, मन्नन मातादीन—(जन्म स. १८८५—मृत्यु स. १९२१) सुप्रसिद्ध हिन्दी कवि.

गजपुर (जि. गोरखपूर) येथील प्रसिद्ध कवि मातादीन यांचे हे ज्येष्ठ पुत्र. हे बनारस गव्हर्नमेंट कॉलेजमधून बी. ए. झाले. हे बाल्यावस्थेपासून हिन्दीत गद्य व पद्य लिहीत.

यांचे ग्रंथ—१ बन्धुविनय (पद्य), २ धनुषभंग (पद्य), ३ रणजितसिंहका जीवनचरित, ४ आर्य ललना, ५ गोरखपुर विभागके कवि, ६ भारतवर्षके प्रसिद्ध पुरुष, ७ प्रेम, ८ रामलाल (कादंबरी), ९ मुसलमानी राजका इतिहास (२ भाग).

द्विवेदी, महावीरप्रसाद—(जन्म स. १८६४-मृत्यु स. १९३८) सुप्रसिद्ध हिन्दी संपादक, कवि व हिन्दी भाषेला नवे भारदस्त रूप देणारे लेखक.

यांचा जन्म अवध प्रान्तांत दौलतपूर गांवी (जि. रायबरेली) कान्यकुब्ज ब्राह्मणाच्या कुळांत झाला. घरच्या गरिबीमुळे हायस्कूलमधील शिक्षण पुरे न करितांच यांना रेल्वेत नोकरी पत्करावी लागली. तारेचें काम हे शिकले व टेलिग्राफ इन्स्पेक्टरहि झाले होते. पण वरच्या अधिकाऱ्याशी न जमल्याने यांना ती नोकरी सोडावी लागली.

यांनी स्वतःच्या परिश्रमाने चांगली विद्वत्ता संपादन केली होती. गद्य व पद्य हे सफाईदार लिहीत. भाषान्तर, रूपान्तर व स्वतंत्र अशी यांनी पुस्तके लिहिली. हिंदीच्या खडी बोलींत साफ लिहिण्याकडे लोकांचे लक्ष वेधणे आणि नवशिक्षितांमध्ये हिन्दी भाषेत लिहिण्याविषयी आदर उत्पन्न करणे हे यांचे महत्त्वाचे जीवितकार्य होय.

यांनी २० वर्षपर्यंत सरस्वती मासिकाचे संपादन करून हिन्दी प्रान्तांत नवे द्विवेदीयुग निर्माण केले. या यांच्या सेवेचा गौरव करण्याकरिता बनारसच्या नागरी प्रचारिणीसभेने द्विवेदी गौरव ग्रंथ प्रसिद्ध करून यांना अर्पण केला (१९३२).

यांचे ग्रंथ—गद्य अनुवाद—१ कुमारसंभवसार (पहिले पांच सर्ग), २ रघुवंश, ३ किरातार्जुनीय, ४ मेघदूत, ५ हिन्दीमहाभारत (बंगालीवरून), ६ बेकन विचाररत्नावली, ७ स्पेन्सरची ज्ञेय व अज्ञेयमीमांसा, ८ स्वाधीनता, ९ संपत्तिशास्त्र; काव्य—१० कविताकलाप, काव्यमञ्जूषा, सुमन; समालोचना—११ हिन्दी भाषाकी उत्पत्ति, १२ कालिदासकी निरंकुशता, १३ मिश्रबंधुका हिन्दी नवरत्न, १४ लो. तिलकका गीताभाष्य इत्यादि.

द्विवेदी, महामहोपाध्याय-सुधाकर कृपाल-दत्त—(जन्म स. १८६०-मृत्यु स. १९१० नव. २८) सुप्रसिद्ध गणित-ज्योतिषी व हिन्दी भाषेतील कवि.

जात—शरयुपारीण ब्राह्मण. यांचे पूर्वज काशीस आले. तेथेच यांचा जन्म, बालपण व शिक्षण झाले. बापु-देवशास्त्री सेवानिवृत्त झाल्यावर यांची बनारस संस्कृत कॉलेजांत गणित व ज्योतिष विषयाचे प्राध्यापक म्हणून नेमणूक झाली. पूर्वी हे तेथे पुस्तकालयाचे अध्यक्ष होते.

हे गणितज्योतिषाप्रमाणे हिन्दी भाषेचे व्यासंगी होते. तुलसीदास, सूरदास, कबीर व अन्य हिंदी कवींच्या काव्यांत यांची चांगली प्रगति असे. यामुळे काशी नागरी प्रचारिणी सभेचे हे अनेक वर्ष अध्यक्ष होते. यांनी हिन्दी भाषेत सतरा पुस्तके लिहिली आहेत. ' मै समझता हूं संस्कृत काव्यसे बढ़कर हिंदी काव्यमें आनंद मिलता है ' हे यांचे हिन्दी काव्यासंबंधी मत आहे. भारतेन्दु हरिश्चंद्रांचे हे मित्र होते.

यांनी केलेले संस्कृत ग्रंथः—(१) दीर्घवृत्तलक्षण, स. १८७८, यांत दीर्घवर्तुलाचे धर्म सविस्तर व सोप-पत्तिक सांगितले आहेत. (२) विचित्रप्रश्न, सभंग, स. १८७९, यांत गणिताचे कठीण २० प्रश्न सोत्तर आहेत. (३) वास्तव चंद्रशृंगोन्नति साधन, स. १८८० यांत लल, भास्कर, ज्ञानराज, गणेश, कमळाकर, बापुदेव यांच्या शृंगोन्नतिसाधनांतले दोष दाखवून युरोपीय ज्योतिःशास्त्रास अनुसरून वास्तव शृंगोन्नति साधन सूक्ष्म सांगितले आहे. याची ९२ पद्ये आहेत. (४) द्युचरचार, स. १८८२, यांत ग्रहकथामार्गाचे विवेचन युरोपीय आधुनिक ज्योतिःशास्त्रास अनुसरून आहे. (५) पिंड प्रभाकर, स. १८८५, हा ग्रंथ वास्तुप्रकरण आहे. (६) भाभ्रमरेखानिरूपण, यांत छायेस अनुसरून सूर्याछेदविचार आहे. (७) धराभ्रम, यांत पृथ्वीच्या दैनंदिन भ्रमणाचा विचार आहे. (८) ग्रहणकरण, यांत ग्रहणाचे गणित करण्याची रीति आहे. (९) गोलीय रेखागणित. (१०) युक्लिडच्या ६, ११, १२ ह्या पुस्तकांचा संस्कृत श्लोकबद्ध अनुवाद. (११) गणक-तरंगिणी स. १८९०, यांत भारतीय गणकांचा इतिहास आहे. प्रथम तो पंडित नामक काशीतील मासिकांत छापला होता, नंतर तो निराळा छापला.

यांचे संस्कृत टीकाग्रंथ—(१२) यंत्रराज ग्रंथावर प्रतिमाबोधक, (१३) करणकुतूहलावर वासनाभिभूषण.

(१४) वराहमिहिराच्या पंचसिद्धान्तिकेवर ' पंचसिद्धान्तिका प्रकाश' नांवाची टीका, इत्यादि.

यांशिवाय यांनी कृष्णकृत छादकनिर्णय, कमलाकरकृत सिद्धान्ततत्त्वविवेक, लल्लकृत धीवृद्धितंत्र, उत्पलटाकेसह बृहत्संहिता छापविली आहे. यांनी भाषाबोधक नांवाचा संस्कृत ग्रंथ भाषेविषयी केला आहे. हिंदी भाषेत गणिताचीच चलनवलन नांवाची दोन पुस्तके केली आहेत आणि हिंदीचे व्याकरण रचले आहे. यांचा गणकतरंगिणी ग्रंथ एकंदरीत उपयुक्त आहे. त्यावरून यांचे देशीपरदेशी गणितज्योतिषज्ञान उत्कृष्ट दिसून

येते. तरी गणकतरंगिणीत ' आर्यभट्टाने कोणा परदेशीय यवनपंडितास देवता मानून त्याच्या कृपालवाने संपादलेल्या भगणादिकांच्या संख्या गुप्त ठेवाव्या अशा बुद्धीने नवीन संकेताने सांगितल्या ' (गणकतरंगिणी पृ. ३५), ' भास्कराचार्याने ग्रंथसमाप्तीनंतर ज्योत्पत्ति उपपत्तीवांचून वर्णिली. यावरून परदेशांतून आलेल्या कोणा यवनापासून तो त्यासंबंधी रीति मात्र शिकला, उपपत्ति शिकला नाही असे अनुमान होते ' (गणकतरंग. ३७), अशा तऱ्हेचे निराधार कल्पनातरंग कोठे कोठे आढळतात (भा. ज्यो. इ. पा. ३०७-९).

ध

धनवटे, दत्ताजी रामजी ऊर्फ दादा-साहेब—(जन्म स. १८८७) नागपूरच्या शिवराज फाइन आर्ट लिथो वर्क्स छापखान्याचे मालक व चित्रकार.

यांचा जन्म क्षत्रिय घराण्यांत झाला. जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट्समध्ये चित्रकला व माझगांवच्या रात्रीच्या शाळेत इंग्रजी असा अभ्यास करीत दोन वर्षे गेली. नंतर पुण्याच्या चित्रशाळेत तेरा संपयांवर नोकरीस राहून नंतर मुंबईस ' बोल्टन फाइन आर्ट्स ' मध्ये नऊ वर्षे काम केले. या अवधीत लिथोग्राफीची शेंकडो कामे यांच्या हातांतून गेली.

टाटा गिरणीचे ' दरजी छाप ' ट्रेडमार्कचे चित्र यांच्या हातचे असून ते चढाओढीत पसंत करण्यांत आले. १९२० च्या सुमारास यांनी भागीत लिथोप्रेस काढला. पुढे मतभेद झाल्यावर यांनीच सर्व जबाबदारी घेतली. १९३७ साली नवीन भव्य इमारत बांधली. आणि आवश्यक असणारी अनेक खाती उघडली.

धर, नीलरतन—(जन्म स. १८९६) सुप्रसिद्ध रसायनशास्त्रज्ञ आणि संशोधक.

यांचा जन्म बंगाल्यांतला. त्याचप्रमाणे यांचे शिक्षण-हि प्रफुल्लचंद्र रे व सर जगदीशचंद्र बोस यांच्या देखरेखीखाली कलकत्त्याच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये झाले. तेथे एम्. एस्सी.ची परीक्षा पहिल्या वर्गात उत्तीर्ण झाल्यावर

प्रफुल्लचंद्र रे यांच्याबरोबर यांनी अमेनियम नत्रिताच्या बाष्पघनत्वावर संशोधन केले (१९१२). पुढे सरकारी शिष्यवृत्ति मिळाल्यामुळे हे विलायतेस गेले. स. १९१६ साली पॅरिस येथील सारबोन विश्वविद्यालयांतून व लंडन येथील विश्वविद्यालयांतून आचार्याची पदवी मिळाल्यावर यांची अलाहाबाद येथील मूर सेंट्रल कॉलेजांत प्रोफेसराच्या जागी नेमणूक झाली. तेव्हापासून हे तेथेच असून यांनी आजपर्यंत तीनशेच्यावर संशोधनलेख लिहिले आहेत. स. १९३३-३४ साली हे ' इंडियन केमिकल सोसायटी ' चे अध्यक्ष होते.

' प्रकाशाचा रासायनिक परिणाम ' हा यांच्या आवडीचा विषय होय. प्रकाश-रासायनिक क्रियांचा तापगुणक कमी असतो हे यांनीच प्रथम दाखविले. प्रकाशाची तीव्रता व रासायनिक क्रियेची गति यांचा परस्परसंबंध स्थिर नाही, हे यांनी सिद्ध केले. हे संशोधन यांनी डॉ. बी. के. मुकर्जी, डॉ. ए. के. भट्टाचार्य, वा. वि. भागवत इत्यादिकांबरोबर केले. प्रकाश-संश्लेषण कार्यात आत्माराम हे यांचे सहकारी होते. यांनी सूर्य-प्रकाशामुळे क्लोरोफिलच्या अस्तित्वांत व ह्याशिवाय पाणी व अर्बुद्विउर्वपासून फार्मलडिहाइड बनते असे दाखविले. तसेच प्रकाशाची तीव्रता वाढल्यास फार्मलडिहाइडचे विघटन होते असे यांस आढळले. जमिनीत तयार होणाऱ्या नत्रितांचा बराच अंश सूक्ष्म जंतूशिवाय सूर्यप्रकाशाने तयार होतो असा अनुभव यांस आला.

सूर्यप्रकाशामुळे शेतकऱ्यास किती फायदा होतो याची जाणीव या शोधामुळे होते. सूर्यप्रकाश व ओजोद्रव्य यांसंबंधीचे प्रयोगहि यांनी कबूतरावर केले. व सूर्यप्रकाशामुळे खाद्य पदार्थांचे उर्वाकरण सुलभतेने होतं हे यांनी पालितबरोबर कार्य करून दाखविले.

कलिलरसायनांतील यांचे संशोधनहि महत्त्वाचे आहे. कलिलांच्या गुणधर्मांचा अभ्यास यांनी डॉ. के. सी. सेन, डॉ. एस्. घोष व चक्रवर्ती यांबरोबर केला. 'जेली' वरील कार्यांत यांस डॉ. सत्यप्रकाशांनी मदत केली. लिसिंग चक्रावरील यांचे संशोधन, विशेषतः या चक्राच्या अस्तित्वाचे स्पष्टीकरण एक वेळ सर्वमान्य होतं; पण आतां ह्यासंबंधीचे संपूर्ण स्पष्टीकरण कोणत्याहि एका सिद्धान्ताने करितां येणें शक्य नाही असे सिद्ध झाले आहे. या शास्त्रज्ञांच्या गेल्या तेवीस वर्षांच्या सतत कार्यामुळे वास्तव रसायनांत बरीच भर पडली असून हिंदुस्थानाचा शास्त्रीय दर्जा जगांत बराच वाढला आहे.

हिंदुस्थानांतील वास्तव रसायनाच्या व प्रकाश-रसायनाच्या जनकत्वाचा मान यांचा आहे. प्रफुल्लचंद्र रे यांच्याप्रमाणे यांनी सुद्धा आपली शिष्यपरंपरा निर्माण केली असून केवळ यांच्यामुळेच आज अलाहाबाद हे वास्तवरसायनाचे प्रमुख केंद्र मानले जाते.

धर्मपाल, देवमित्र—(जन्म स. १८६४-मृत्यु स. १९३३) बिहार प्रान्तांतील सिलोनी बुद्धधर्म-प्रचारक.

यांचे मूळ नांव डॉन डेव्हीड. हे ज्या वेळी सिलोनमध्ये कोलंबो येथे जन्मले, त्या वेळीं ख्रिस्ती धर्माचा पगडा तेथे किती होता हे यांच्या नांवावरून दिसून येतं. हे धर्माने सिंहली बौद्ध असतांना सुद्धा यांचे नांव डॉन डेव्हीड असे ठेवले. यांच्या वडिलांचे फर्निचरचे दुकान होतं व ते चांगले श्रीमंत होते. तरी अगदीं तरुण वयांतच बौद्ध भिक्षु होण्याकरितां यांनी घर सोडलें व सुमारे ५० वर्षे हिंदुस्थान, युरोप व अमेरिका यांत पर्यटन केलें. हिंदुस्थानांत बौद्धधर्माचे पुनरुज्जीवन करणें हे यांचे मुख्य उद्दिष्ट होतें. हे 'अनगारिक धर्मपाल' या नांवानेहि ओळखले जात.

सव्विसावे वर्षी हे हिंदुस्थानांत आले. तेव्हांच यांची बौद्धधर्मप्रचारक व समाजसुधारक म्हणून ख्याति सिलोनमध्ये झालेली होती. या वेळींच लौकिक ध्येयांचा

यांनी त्याग केला होता. बुद्धगयेचे मंदिर हिंदु महन्ताच्या ताब्यांत असून त्याची अत्यन्त निकृष्ट स्थिति असल्याचे यांच्या ध्यानांत आले. वास्तविक ते मंदिर बौद्ध लोकांच्या ताब्यांत असावयास पाहिजे. तसें व्हावें म्हणून यांनी महाबोधि सोसायटीची स्थापना केली (१८९१). महन्त आणि हे यांच्यांत अनेक दिवाणी व फौजदारी दावे झाले. पण शेवटीं देवळाचा ताबा यांना केव्हांच मिळाला नाही. ते देऊळ आजहि हिंदु महन्ताच्या ताब्यांत असून गौतम बुद्धाच्या पुतळ्याची विष्णु म्हणून तेथे पूजा चालू आहे.

यांनी स. १८९३ सालीं जागतिक बौद्ध सभा गयेला भरविली होती. आधींच चिकागो येथे भरलेल्या पहिल्या जागतिक धर्मपरिषदेत यांनी बौद्धधर्मावर दिलेल्या व्याख्यानामुळे यांना आन्तराष्ट्रीय प्रसिद्धी मिळाली (१८९३). यानंतर यांनी सर्व युरोपांत प्रवास केला आणि सर्वत्र यांच्या वक्तृत्वाची आणि व्यक्तिमत्त्वाची छाप पडली. हे हिंदुस्थानांत आल्यावर यांच्यावर सरकारची अवकृपा होऊन हे कांहीं वर्षे कलकत्त्यांत स्थानबद्ध होते (१९१४-२०). तेथून सुटतांच यांचे काम पुनः जोराने सुरू झाले. यांनी पांचसहा वर्तमानपत्रे सुरू केली, औद्योगिक शिक्षण अवश्य असल्याचे प्रतिपादन केले आणि किती तरी तरुण धंदेशिक्षण घेण्याकरितां जपानला धाडले.

याच वेळीं सिलोनमधील यांचे कार्य चालूच होतें. तेथे विशेषतः ख्रिस्ती धर्माचे वर्चस्व नावें, पोषाख व वागणूक यांवर व भाषेवर पडले होतें. ते दूर करण्याचा यांनी अत्यंत कसोशीने प्रयत्न केला व सिंहली लोकांस स्वाभिमानाने राहण्यास शिकविले. बायका झगे घालीत त्याऐवजीं यांनी त्यांनी साड्या नेसण्याबद्दल चळवळ केली. अशा प्रकारे सिंहली लोकांतील जुने आचार-विचार, भाषा, पोषाख, खाणे वगैरेबद्दल जागृति करून यांनी लोकांत स्वाभिमानाची नवी दृष्टि उत्पन्न केली.

याकरितां यांनी पुष्कळ संस्था स्थापन केल्या. त्यांत कोलंबो येथे कॉलेज व हॉस्पिटल प्रमुख आहे. सर्व सिलोनभर यांनी शाळा स्थापन केल्या. विणकरांची संस्था काढली. आणि शिष्यवृत्त्या देऊन अनेक सिंहली विद्यार्थी जपानला धाडले.

बनारसजवळच्या सारनाथची दुःस्थिति यांच्या ध्यानांत येतांच यांनी त्या स्थानास पूर्वीचे वैभव प्राप्त करून देण्याची खटपट केली. तेथे 'मूलगन्धकूटी-

विहार' बांधला (१९३१). आणि तेथील भिंतीवर मि. बी. एल्. ब्राउटन यांच्या देणगीने जपानी चित्रकार कोझेसु नोसु यांच्याकडून बुद्धचरित्रावर चित्रे काढवून घेण्यांत आली.

गयेला यांनी एक बौद्धांकरितां वसतिगृह बांधलें. कलकत्त्याला यांनी धर्मराजिक चैत्यविहार बांधला. सारनाथला बौद्धधर्माची दीक्षा देण्याची संस्था काढली. या संस्थेंत दीक्षा देण्याकरितां सिलोनी व जपानी लोक आले होते.

यांनी महाबोधि सोसायटीची शाखा लंडनला उघडली. मृत्यूपूर्वी हे एकच वर्ष सर्वसंगपरित्यागी भिक्षु झाले व यांनी सर्व चळवळी सोडल्या होत्या.

स. १८९३ सालीं चिकागो परिषदेहून परत येत असतांना हवाईच्या मिसेस् मेरी फोस्टर या उदार-हृदयी अमेरिकन स्त्रीची व यांची गांठ पडली. हिने महाबोधि सोसायटीस आठ लाख रुपये दिले. यांच्या सर्व कार्यांत यांना युरोपियन व अमेरिकन लोकांकडून पुष्कळ मदत झाली.

कलकत्त्याच्या महाबोधि सोसायटीतर्फे 'महाबोधि' नांवाचे इंग्रजी मासिक अद्यापहि चालविलें जातें.

हिंदुस्थानांत महाबोधि सोसायटीच्या द्वारां केलेल्या बौद्धधर्माच्या पुनरुज्जीवनाचें व प्रचलित बौद्धधर्मविषयक जागृतीचें सर्व श्रेय यांच्या कार्यालाच आहे. सिंहली लोकांत व सिलोनमध्ये बौद्ध संस्कृति पुनरपि खेचून आणण्याचें काम यांच्या एकट्याच्या अर्धशतकभर चाललेल्या प्रयत्नाचें निःसंशय फळ होय.

हिंदुस्थानांतील हिंदु व बाहेरच्या प्रान्तांतील बौद्ध हे धर्मतत्त्वाच्या व संस्कृतीच्या दृष्टीने एकच आहेत असें यांचें सारखें प्रतिपादन असे. त्याचा परिणाम म्हणून कानपूर येथें भरलेल्या अखिल-भारतीय हिंदुमहासभेचें अध्यक्षस्थान ब्रह्मदेशांतील बौद्धसंन्यासी रेव्हरंड उत्तम यांस देण्यांत आलें.

धामणस्कर, दिवाणबहदुर रामचंद्रराव विठोबा—(जन्म स. १८४८-मृत्यु स. १९०३ सुमार) बडोदे संस्थानचे दिवाण व दानशूर मराठा गृहस्थ.

यांचें जन्मस्थान-मालावली (जि. रत्नागिरी). मूळगांव धामणसे (जि. रत्नागिरी). पांडोबा-बळ-

वंत-विठोबा असा यांचा वंश. यांचे वडील कडे येथे मुन्सफ असतांना वारले (१८६०). आईचे दागिने मोडून हे मॅट्रिक झाले (१८६६) व प्रथम शिक्षक व पुढे कलेक्टर कचेरीत कारकून व मामलेदार झाले. पुढे बडोदे सरकारकडून यांना सरसुभे म्हणून बडोदे राज्यांत नोकरीस घेण्यांत आले व तेथे अनेक महत्त्वाची कामे करण्याची संधि यांना मिळाली. सयाजीराव महाराजांच्या बरोबर हे इंग्लंडलाहि जाऊन आले (१८८८). शेवटीं कांहीं वर्ष यांनी तेथे मुख्य प्रधान म्हणूनहि काम केलें.

मराठ्यांची संघटना करण्याचा पहिला प्रयत्न यांनी केला. १८९१ सालापासून दरमहा पन्नास व १९०१ पासून दरमहा तीनशें रुपये विद्यार्थ्यांसाठी हे खर्च करीत. आपल्या द्वितीय पत्नी गंगाबाई यांच्या स्मरणार्थ मॅट्रिकमध्ये मराठा वंगरे विद्यार्थ्यांस देण्याकरितां मुंबई विश्वविद्यालयास सहा हजार रुपये यांनी दिले. त्यांच्या मृत्यूनंतर मृत्युपत्रान्वये यांची सत्तर हजारांची मिळकत बडोद्याच्या विद्या-खात्याकडे देण्यांत आली. त्याचें व्याज २३०० रुपये दरसाल उच्च शिक्षण घेणाऱ्या मराठा विद्यार्थ्यांस ' धामणस्कर-शिष्यवृत्ति ' म्हणून देण्यांत येतें.

धार, पंडित विशन नारायण—(जन्म स. १८६४-मृत्यु स. १९१६) बंगालमधील सुप्रसिद्ध कायदेपंडित, राष्ट्रसभाकार्यकर्ते व वक्ते.

इंग्लंडहून बॅरिस्टर होऊन आल्यावर यांनी कलकत्त्यास वकिली करण्यास सुरुवात केली (१८८७) आणि तेव्हांपासून हे राष्ट्रसभेमध्ये भाग घेऊं लागले. १९११ सालच्या कलकत्ता राष्ट्रसभेचें अध्यक्षपद रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांस देण्यांत आलें होतें. पण ते ऐन वेळीं उपस्थित राहूं न शकल्यानें ती जबाबदारी यांच्यावर पडली.

धारकर, विठ्ठलशास्त्री दाजीशास्त्री—(मृत्यु स. १९१०) पंढरपूरचे सुप्रसिद्ध संस्कृत पंडित.

यांनी व्याकरण, धर्म वंगरे शास्त्रांचें अध्ययन सातारचे सुप्रसिद्ध पंडित रामशास्त्री गोडबोले यांचेपाशीं केलें. हे शुक्लयजुर्वेदी माध्यंदिन शाखेचे होत.

पंढरपूर येथें यांनी चार वेद व शास्त्रे यांची पाठशाळा स्थापन केली (शके १८२०). ती पाठशाळा अद्यापि

चालू असून 'धारकर वेदशास्त्रशाळा' या नावाने प्रसिद्ध आहे.

सुप्रसिद्ध पंडित भगवान्शास्त्री धारकर हे यांचे चिरंजीव होत.

यांचे ग्रंथ—१ उपयुक्त धर्मशास्त्रसंग्रह (संस्कृत व मराठी), २ प्रायश्चित्तव्यवहारप्रकाश (संस्कृत व मराठी), ३ श्रीपंढरीमाहात्म्य (संस्कृत, मराठी, गुजराथी), ४ पंढरीतत्त्वविवेकः (संस्कृत), ५ बाळ-शिक्षक (मराठी), ६ ज्योतिष रत्नभांडार (अप्रसिद्ध), ७ पंढरपूर येथे सर्वकाल विवाह करण्याचा निर्णय (संस्कृत व मराठी).

धिग्रा, मदनलाल—(जन्म स. १८८४ सुमार. फांशी स. १९०९ ऑगस्ट १७) हिंदुस्थानातील प्रसिद्ध क्रांतिकारक.

यांचे हिंदुक्षत्रिय असणारे घराणे मूळ पंजाबांतील. यांचे वडील अमृतसरला सिव्हिल सर्जन होते. १९०६ साली वडिलांनी परवानगी दिली नाही म्हणून बोटीवरील आगवाल्याचे मदतनीस म्हणून हे इंग्लंडला आले. इंग्लंडमध्ये आल्यानंतर सावरकरांचे सहवासाने यांचे मन क्रांतिवादाकडे झुकू लागले आणि त्याची परिणती इंडिया ऑफिसचे राजकीय ए. डी. सी. सर विल्यम कर्शन वायली यांच्या खुनांत झाले. 'नॅशनल इंडियन असोसिएशन' या संस्थेच्या वार्षिक समारंभाचे वेळी हा प्रकार घडला. रात्री अकराचे सुमारास समारंभास आलेल्या पाहुण्यांची गर्दी पांगलेली पाहून हे कर्शन वायलीच्या जवळ कांही गुप्त बोलण्याच्या मिषाने आले व आपल्याजवळील पिस्तुलाने यांनी त्यांना ठार मारले. या प्रकरणांत मध्ये पडलेल्या डॉ. कांवस लालकाका यांनाही यांनी ठार मारले. मात्र आत्महत्या करण्यासाठी स्वतःवर रोखलेले पिस्तूल सर लेस्लि प्रोबिन यांच्या प्रयत्नामुळे हे झाडू शकले नाहीत. 'परंतु राष्ट्र हे नेहमी युध्यमानच असते, निःशस्त्र राष्ट्राला उघडपणे शत्रूवर हल्ला करता येत नसल्याने गुप्तपणे हल्ला करण्यात दोष नाही,' असा यांनी आपला बचाव केला.

धुरंधर, रा. ब. महादेव विश्वनाथ—(जन्म स. १८७१-मृत्यु स. १९४४) मुंबईचे सुप्रसिद्ध चित्रकार.

यांचे जन्मस्थान मुंबई असले तरी यांचे शिक्षण कोल्हापुरास झाले. जगप्रसिद्ध चित्रकार आबालाल रहिमान हे यांचे चित्रकलेतील आद्य गुरू होत. १८९० मध्ये यांनी कोल्हापूरच्या 'स्कूल ऑफ आर्ट्स'मध्ये प्रवेश केला. अल्पावकाशांतच यांनी आपल्या कला-नैपुण्याने मेजर ग्रिफिथ व मेजर ग्रीनवुड या प्रिन्सिपल-द्वयांची मर्जी संपादन केली. इतकेच नव्हे तर कलानिपुण विद्यार्थ्यालाच मिळणारे मेयोपदकहि यांना मिळाले. विद्यार्थीदर्शेत असतांनाच बॉम्बे आर्ट सोसायटीचे प्रदर्शनांत यांच्या एका चित्राला सुवर्णपदक मिळाले. अध्यापक, इन्स्पेक्टर, व्हा. प्रिन्सिपल अशा अनेक नात्यांनी यांनी स्कूल ऑफ आर्ट्समध्ये आपली सेवा बजावली.

सेवानिवृत्तीनंतर हिंदी मनुष्याला क्वचितच मिळणारा ऑफीशिएटिंग डायरेक्टरचा मान यांना मिळाला. पक्कर कांपोजिशन या चित्रकलेतील विभागावर यांचे विशेष प्रभुत्व होते. या शाखेतील प्रभुत्वाबद्दल यांची सर्वत्र ख्याति असे. नव्या दिल्लीतील इंपिरियल सेक्रेटरी-एटच्या इमारतीतील चित्रे रंगविण्याचे बहुमानाचे काम यांना मिळाले. १९३२ साली लंडन येथे यांनी आपल्या चित्रांचे प्रदर्शन भरविले. त्यांतील एक चित्र महाराणी मेरी यांना अत्यंत पसंत पडले. ते चित्र आज बकिंगहॅम राजवाड्यांत लटकत आहे. धार्मिक, ऐतिहासिक व सामाजिक यांपैकी कोणत्याहि प्रसंगांतील चित्रांत यांचे स्त्री-व्यक्तिरेखन अत्यंत सुंदर असते.

१९०३ साली यांना मुंबईच्या प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियमचे ट्रस्टी व १९३४ साली नागपूर आर्ट सोसायटीच्या परीक्षकांचे प्रमुख नेमण्यांत आले होते. यांनी सहकुटुंब जगांत प्रवास करून अनेक चित्रसंग्रह पाहिले होते. वेम्बले प्रदर्शनांत यांच्या चित्रांची प्रशंसा झाली होती.

यांनी प्रकाशक व लेखक या नात्यानेही आपला परिचय लोकांना दिलेला आहे. किकेडचे 'डेक्न नर्सरी टेल्स', आटो रॉथफील्डचे 'वुमेन ऑफ इंडिया', एस्. एस्. एडवर्डचे 'बायवेज ऑफ बॉम्बे' वगैरे पुस्तके यांनी प्रसिद्ध केली. शिवाय मराठी, गुजराथी व हिन्दी भाषांतूनहि यांनी पुस्तके प्रसिद्ध केली आहेत.

जुन्या पिढीतील एक यशस्वी चित्रकार व नव्या पिढीकडे सहानुभूतीने पाहून उत्तेजित करणारा कलावंत अशी यांची भूमिका असे.

धुलिपर्सिह, के. एस्.—(जन्म स. १९०५)
जगप्रसिद्ध हिंदवी क्रिकेटपटु.

जगप्रसिद्ध क्रिकेटपटु नवानगरचे जामसाहेब रणजित-सिंह यांचे हे पुतणे. राजकुमार कॉलेजमधील आपले शिक्षण संपविल्यानंतर हे केम्ब्रिजला गेले. त्या ठिकाणी सी. बी. फ्राय, जी. ए. फॉल्कनर वगैरेच्या अध्यापनाने हे उत्कृष्ट क्रिकेटपटु बनले.

ए. एच्. गिलिगन, ससेक्स टीममधून निवृत्त झाल्या-नंतर त्या टीमचे नेतृत्व ओघानेच यांच्याकडे आले. ससेक्स टीमच्या नेतृत्वाचा लाभ पटकविणारे हे दुसरे हिंदी गृहस्थ होत.

आपल्या काकांच्याप्रमाणेच ऑस्ट्रेलियाविरुद्ध खेळलेल्या आपल्या पहिल्याच टेस्ट मॅचमध्ये यांनी शतक काढले. तेव्हापासून अचूक दृष्टि व मनगटाचा लवचिकपणा यांमुळे बॅट्समन म्हणून यांची कीर्ति सारखी वाढतच गेली. नॉर्डम्पशायर परगण्याविरुद्ध एका दिवसांत यांनी काढलेल्या ३३३ धावा (१९३०) हा त्या वेळी यांचा सर्वश्रेष्ठ विक्रम समजला जाई. १९२९, ३० व ३१ या काळांत हे दर वर्षी सरासरी ५१ इनिंग्ज खेळले, साडेपंचवीसशे धावा काढल्या, त्यांतील जास्तीत जास्त आंकडा तीनशेचा होता व त्यांत यांनी एकुण-पन्नास शतके काढली. यांच्या आतांपर्यंतच्या धावांची संख्या साडे पंधरा हजारांपेक्षा जास्त आहे.

धूमकेतु—(जन्म स. १८९२ डिसें. १२)
गुजराथी भाषेतील श्रेष्ठ कादंबरीकार.

हे काठेवाडांतील गोंडल गांवचे खेडावल ब्राह्मण. यांचे समग्र नांव गौरीशंकर गोवर्धनराम जोशी. आईचे नांव गंगाबहेन. हे जुनागड कॉलेजांतून बी. ए. झाले (१९२०). हे शिक्षक असून साहित्य व इतिहास हा यांचा आवडता विषय आहे.

लघुकथा व कादंबऱ्या लिहिण्यांत यांनी चांगले नांव कमावले आहे. तणखा या यांच्या लघुकथात्मक पुस्तकाने गुजराथी वाङ्मयांत यांचे नांव स्थिर झाले. यांनी एकांकी बाल नाटकेहि गुजराथीत लिहिली आहेत.

यांची लेखणी खेड्यांतील प्रसंग रंगविण्यांत विशेष रंगते. खेड्यांतील प्रसंगावर हे कव्णरसाचा शिडकावा करून ते प्रसंग वाचकांना सादर करतात. तथापि यांच्या सौंदर्यदृष्टीचा खरा आविष्कार यांच्या लघुकथांत पाहावयास मिळतो.

यांना बडोदे येथे भरलेल्या गुजराथी साहित्य-संमेलन प्रसंगी साहित्यशाखेचे अध्यक्षपद देऊन यांच्या साहित्यसेवेचा गौरव करण्यांत आला (१९४३).

कथासंग्रहः—१ तणखा (भाग १, २, ३. १९२८-३१), २ अवशेष (१९३२), ३ पडछाया.

कादंबऱ्याः—१ राजमुकुट (१९२४), २ पृथ्वीश (१९२५), ३ राजकन्या, ४ कर्णावती, ५ मशहूर गवयिआ, ६ भय्यादादा इत्यादि.

ध्यानचंद—(जन्म स. १९०५) हॉकीचा जादुगार. पंजाब राइफल्स नांवाच्या पलटणीत नाईक कार्पोरलचा हुद्देदार.

हे वयाच्या पंधराव्या वर्षापासून हॉकी खेळू लागले. स. १९२६ साली हिंदुस्थानांतल्या सैन्यातर्फे एक संघ न्यूझीलंड व ऑस्ट्रेलिया येथे पाठविण्यांत आला होता, त्यांत यांस सेंटर फॉर्वर्ड म्हणून निवडण्यांत आले. त्या वेळी यांनी अप्रतिम कामगिरी करून १२५ वर गोल केले. त्यामुळे यांस 'हॉकीचा जादुगार' अशी पदवी मिळून जगांत प्रसिद्धी मिळाली. पुढे स. १९२८ साली अॅम्स्टरडॅम येथे झालेल्या आन्तरराष्ट्रीय सामन्याचे वेळी यांची हिंदुस्थानतर्फे निवड झाली. त्या वेळीहि यांनी शंभरवर गोल्स केले. पुनः स. १९३२ साली लॉस अँजेलिस येथेहि अशीच कामगिरी करून हिंदुस्थानला हॉकीतील अजिंक्यपद मिळवून देण्यास यांनी मदत केली. या वेळीहि यांनी शंभरवर गोल्स केले. १९३५ मध्ये न्यूझीलंडला गेलेल्या हॉकी टीमचे यांना कॅप्टन निवडण्यांत आले. हे ग्वालेर संस्थानच्या लष्करांत असत.

ध्रुव, आनंदशंकर बापुभाई—(जन्म स. १८६९)
हिंदुविश्वविद्यालय बनारसचे माजी कुलगुरु, विख्यात अभ्यासक व सुप्रसिद्ध गुजराथी लेखक.

जन्मस्थान अहमदाबाद. जात वडनगरा नागर ब्राह्मण. यांचे वडील दप्तरदार, बडोदा रेसिडेन्सीत वकील वगैरे कामे करणारे धार्मिक गृहस्थ होते. हे एम्.ए., एल्.एल्. बी. झाले. यांचा क्रमांक नेहमीच वर असे व यांना अनेक पारितोषिके मिळत. यांची संस्कृत भाषा आणि शास्त्रे यांत विशेष प्रगति असे. अहमदाबादेस राहणारे प्रसिद्ध बिहारी पंडित बच्चा झा यांचा यांनी चांगला फायदा घेतला.

स. १८९३ साली प्रो. काथवटे यांची बदली झाली आणि त्यांचेजागी यांना अहमदाबाद कॉलेजमध्ये संस्कृतचे प्राध्यापक नेमण्यांत आले. तेथून हे एल्फिन्स्टन कॉलेज मुंबई येथे गेले. नंतर यांना बनारस हिंदु विश्वविद्यालयांत प्रिन्सिपल व व्हाइस चॅन्सेलर या जागी काम करण्याची संधि मिळाली. तेव्हांपासून यांचे नांव भारतभर विख्यात झाले.

हिंदुधर्म, नीतिशास्त्र व प्राचीन वाङ्मय इत्यादींचे हे सखोल अभ्यासक आहेत. गुजरातीत यांनी 'वसन्त' नांवाचे मासिक उत्कृष्टपणे चालविले (१९०२). त्याचा रजतमहोत्सवहि मोठ्या थाटाने साजरा झाला (१९२७). त्यांतील यांची स्फुटे, लेख व व्याख्याने नवीन काळाकडे पाहण्याची यांची समतोल दृष्टि दर्शविणारी असतात. यांच्या विशेष योग्यतेमुळे यांना गुजराती साहित्य परिषदेचे व मद्रास येथे भरलेल्या चवथ्या तत्त्वज्ञान-परिषदेचेहि अध्यक्षस्थान देण्यांत आले होते (१९२८). हिंदुस्थानांतील इंटर-युनिव्हर्सिटी बोर्डाचे हे अध्यक्ष होते.

यांचे ग्रंथः—१ श्रीभाष्य (१-२), २ धर्मवर्णन, ३ नीतिशिक्षण, ४ आपणो धर्म, ५ हिंदुधर्मनी बाळ पोथी, ६ हिंदुवेदधर्म इत्यादि.

ध्रुव, दिवाणबहादूर केशवलाल हर्षदराय—

(जन्म स. १८५९ ऑक्टो. १७) गुजराती वाङ्मयाचे अभ्यासक व लेखक.

जन्मस्थान बहियल (गायकवाड राज्य दहेगांव परगणा), जात साठोदरा नागर ब्राह्मण. ऋग्वेदी शांख्यायन शाखा. यांच्या घराण्यांत नागजीभाई नांवाचे एक वैष्णव साधु झाले होते.

हे बी. ए. झाले (१८८२) आणि अहमदाबादच्या मेल ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये शिक्षक म्हणून लागले. तेथे असतांना यांनी इंग्रजी व गुजराती या दोन्ही भाषांत लिहिण्यास सुरवात केली. नंतर भुज येथे हेडमास्तर, कच्छच्या महाराज कुमारांचे शिक्षक इत्यादि कामे करीत अहमदाबाद हायस्कूलच्या हेडमास्तरच्या जागेवरून सेवानिवृत्त झाले (१९१५). नोकरीत असल्यापासूनच यांचे गुजराती व संस्कृत साहित्याकडे लेखक व अभ्यासक म्हणून लक्ष होते. गुजराती भाषेत होत गेलेला फेरबदल, प्राचीन गुजराती काव्यांचे शुद्ध व शास्त्रीय पद्धतीने संशोधन करून मुद्रित करणे वंगरे कामामुळे यांना मुंबईच्या कविपरिषदेचे प्रमुख निवडण्यांत आले (१९२९). यांचे निबंध व ग्रंथ पुष्कळच आहेत. त्यांपैकी कांहींची नावे पुढे दिली आहेत.

१ मेलनी मुद्रिका, २ विध्यवननी कन्यका, ३ प्राचीन गुर्जर काव्य, ४ दयाराम विषे कंडक, ५ जुनी गुजरातीना नमुना, ६ प्रेमानंद वंगरे.

न

नटराजन् कामाक्षी—(जन्म स. १८६८) मुंबईच्या 'इंडियन सोशल रिफॉर्मर'चे सुप्रसिद्ध संपादक व नवमतांचे नमुनेदार पुरस्कर्ते.

यांचा जन्म तंजावर जिल्ह्यांत झाला. मद्रासच्या प्रेसिडेन्सी व लॉ कॉलेजांतून आपले शिक्षण संपविल्या-नंतर यांनी मद्रासच्या 'हिंदू'चे संपादक गणपति सुब्रह्मण्य अख्यर यांच्या हाताखाली काम करण्यास सुरवात केली आणि १८९० साली यांच्या 'रिफॉर्मर'चा पहिला अंक बाहेर पडला.

१८९० पासून १८९८ पर्यंत यांनी आपले हे पत्र मद्रास येथे चालविले. पुढे मलबारी शेठच्या गैरहजेरीत

सहा महिन्यांसाठी 'स्पेक्टेटर' चालविण्यासाठी हे जे मुंबईला आले ते मुंबईलाच स्थायिक झाले. मूलग्राही पण सभ्य व संयमाने लिहिण्याच्या यांच्या एका नव्या शैलीने हे व यांचे पत्र यांना लवकरच मुंबईत चिरस्थायी स्वरूप प्राप्त झाले. मुंबईच्या 'टाइम्स ऑफ इंडिया'-मध्येहि जवळ जवळ वीस वर्षे हे लिहीत असत.

समाजसुधारणा ही राष्ट्राच्या स्वातंत्र्य-प्रयत्नाचाच एक भाग आहे अशा श्रद्धेने यांनी आपण स्वतः व आपले पत्र यांना त्या कार्यासाठी वाहून घेतले. राजकीय सुधारकांना सहज साध्य असणारी लोकप्रियता मिळविण्याच्या लोभास बळी न पडता त्या कालांत सामाजिक सुधार-

णेच्या अप्रिय कामास यांनी वाढून आपलें वैशिष्ट्य व्यक्त केलें. कोणत्याहि राजकीय पक्षाचीं मते व शिस्त स्वतःवर लादून न घेतां मूलग्राही पद्धतीनें स्वतंत्र विचार प्रगट करण्याची यांची भूमिका मोठी प्रभावी ठरली. यांचा सुधारणावाद न्या. म. गो. रानडे यांच्याप्रमाणें पूर्व इतिहासाचा व संस्कृतीचा धागा शक्य तों टिकवून चालणारा आहे. मनुष्यास मनांस बळकटी आणण्यास पूर्व इतिहास व पूर्व संस्कृति यांचा उपयोग होत असल्याचें यांनीं कबूल केलें आहे. यांच्या सुधारणा शब्दाचा अर्थ फक्त स्त्रीशिक्षण, विधवाविवाह किंवा सहभोजन इत्यादींच्या भोंवतीं घोटळणारा नव्हता. समाजधारणेस आवश्यक असणाऱ्या प्रत्येक मूलभूत गोष्टीचें संरक्षण करणें हें सुधारकांचें कर्तव्य असल्याचें हे प्रतिपादीत व त्याप्रमाणें हे वर्तनहि करीत. अशा धोरणामुळे यांच्या पत्राचा खप दोन हजारांपेक्षां केव्हांहि जास्त नसला तरी त्याला विचारी लोकांत एक असामान्य स्थान प्राप्त झालें होतें.

‘ West of Suez ’ व ‘ Lallubhai Samaldas ’ या ग्रंथांचे लेखक श्री. एस्. नटराजन् हे यांचे चिरंजीव होत. यांच्या निवृत्तीनंतर ‘ रिफॉर्मर ’ची सूत्रे त्यांच्या ताब्यांत आहेत.

नटेशन्, जी. ए.—(जन्म स. १८७३) ‘जी. ए. नटेशन् अँड को.’ या मद्रासच्या सुप्रसिद्ध प्रकाशन-संस्थेचे चालक.

कुंभकोण, त्रिचनापली व मद्रास येथें शिक्षण संपवून हे बी. ए. झाले, आणि यांनीं काँग्रेसच्या राजकारणांत भाग घेण्यास सुरुवात केली. काँग्रेसमधील सुरवातीपासूनची यांची भूमिका मवाळाची होती. त्याप्रमाणें यांनीं मॉडरेट काँग्रेस (१९१९), मद्रास लिबरल लीग, नॅशनल लिबरल फेडरेशन वगैरे ठिकाणीं मनापासून भाग घेतला. यांच्या या कार्यामुळे यांना कौन्सिल ऑफ स्टेट व टॅरिफ बोर्डाचे सभासद निवडण्यांत आलें.

परंतु यापेक्षांहि धंद्याबरोबरच राष्ट्रीय दृष्टि जागृत ठेवणारी जी. ए. नटेशन् अँड को. ही प्रकाशनसंस्था व तिला संलग्न असणाऱ्या इंडियन रिव्यू (१९०२) या मासिकाची स्थापना हें यांचें प्रमुख कार्य होय. हिंदुस्थानांतील प्रमुख राजकीय कार्यकर्त्यांचीं चरित्रे व व्याख्याने यांचें फार मोठ्या प्रमाणावर प्रसिद्धीकरण करण्याचें कार्य यांच्या या संस्थेनें केलें आहे.

२४ ऑगस्ट १९३३ ला यांचा षष्ठ्यब्दपूर्तिसमारंभ साजरा करण्यांत येऊन यांना एक सत्कार-ग्रंथ अर्पण करण्यांत आला.

यांचे ग्रंथ—(1) What India Wants, (2) Autonomy Within the Empire.

नवाब, सर मुहम्मद अहमद सय्यदखान, छत्तारी—(जन्म स. १८८८) छत्तारीचे नवाब, पंजाब व संयुक्त प्रान्त यांचे माजी गव्हर्नर, हैदराबाद राज्याच्या कार्यकारी मंडळाचे अध्यक्ष व सुप्रसिद्ध राजकारणी मुत्सद्दी.

बुलंद शहर जिल्ह्यांतील लालखासनीस या सुप्रसिद्ध मुसलमान झालेल्या रजपूत घराण्यांत पंजाबांतील रोहटक जिल्ह्यांतील एका खेड्यांत यांचा जन्म झाला. अलीगडच्या एम्. ए. ओ. कॉलेजमध्ये शिक्षण घेतल्यावर यांनीं सार्वजनिक कामांत भाग घेण्यास सुरुवात केली (१९१०). यांचा कुराणाचा व्यासंग गाढा असून उर्दू व फारशी भाषा यांना चांगल्या परिचित आहेत.

समाज, शिक्षण व राजकारण अशा विविध क्षेत्रांत हे मनापासून भाग घेतात. पंजाबांत कालनौर येथें भरलेल्या रजपूत रिफॉर्म कॉन्फरन्सचे हे अध्यक्ष होते. बुलंद शहर मुस्लीम हायस्कूल तर केवळ यांच्या देणगीमुळे स्थापन झालें.

मॉंटफोर्ड सुधारणांमुळे अस्तित्वांत आलेल्या कायदे-मंडळांत हे निवडून आले आणि मंत्रिपदावर असतांना सर अलेक्झांडर मुडिमन यांचे मृत्यूनंतर यांना पंजाब प्रान्ताचे हंगामी गव्हर्नर नेमण्यांत आलें (१९२८). व्हाइसरॉयच्या एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलचेहि हे कांहीं दिवस सभासद होते. गोलमेजपरिषदेच्या पहिल्या दोन अधिवेशनांस हे हजर होते. यांना १९३३ सालीं सर माल्कम हेले यांचे जागीं संयुक्त प्रान्ताचे गव्हर्नर नेमण्यांत आलें. तेथून निवृत्त झाल्यावर यांना ऑल इंडिया मुस्लीम लीगचे अध्यक्ष निवडण्यांत आलें. त्या वेळच्या भाषणानें हिंदु-मुसलमानांकीचे पुरस्कर्ते असा यांचा लौकिक झाला. पुढें हैदराबाद राज्याच्या कार्यकारी मंडळाचें अध्यक्षपद व राजकारण, घटना व रेल्वे हीं खातीं यांच्याकडे देण्यांत आली. त्या राज्यांतील ग्रामपंचायतींची सुधारणा व युद्धकालीन कार्यांचें श्रेय यांना आहे.

१९१५ सालीं यांना नवाब करण्यांत आलें व

१९१९ साली ती पदवी यांना वंशपरंपरेने बहाल करण्यांत आली.

हैदराबाद संस्थानच्या राज्यकारभाराप्रमाणेच हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराबाबत उत्पन्न होणाऱ्या महत्त्वाच्या प्रश्नांतहि हे लक्ष घालीत असतात. हैदराबाद राज्याची सर्व बाजूंनी प्रगति व्हावी व त्याला आन्तर-राष्ट्रीय स्वतंत्र स्थान प्राप्त व्हावे अशी महत्त्वाकांक्षा व त्या दृष्टीने कार्य करण्याची ध्येयनिष्ठा यांना असावी असे यांच्या व्यापक दृष्टिकोनावरून अजमावता येते.

नवाब, मुहम्मद हमिदुल्लाखान, भोपाळ— (कारकीर्द सुद्धात स. १९२६) भोपाळ संस्थानचे अधिपति, पोलोचे जगप्रसिद्ध खिलाडू, नरेन्द्रमंडळाचे चान्सेलर आणि प्रसिद्ध राजकारणी पुरुष.

यांची आई सुलताना जहान बेगम यांच्या मृत्यूनंतर हे गादीवर आले. त्यापूर्वी आपल्या आईचे चीफ सेक्रेटरी व भोपाळराज्याचे अर्थ, न्याय व कायदा या खात्यांचे मंत्री म्हणून यांनी काम केले होते.

सात हजार चौ. मैल क्षेत्रफळ, आठ लक्ष लोकवस्ती व सुमार सात लक्ष वार्षिक उत्पन्न असलेले यांचे राज्य आहे. तथापि कर्तृत्वामुळे यांनी आपल्या राज्याला व स्वतःला महत्त्व प्राप्त करून घेतले आहे. हे चेम्बर ऑफ प्रिन्सेसचे दोनदा चॅन्सेलर होते.

यांनी आपल्या राज्यांत कायदेमंडळाप्रमाणेच शेतकऱ्यांच्या हितसंबंधाकडे लक्ष देणारी पेटेन्स असेंब्ली नांवाची संस्था स्थापन केली आहे. यांनी कायदा व अंमलबजावणी खात्यांची फारकत केली आहे; तसेच कायद्याची अंमलबजावणी स्वतःपासून सुरू करण्याचा क्रम सुरू केला आहे.

दुसऱ्या महायुद्धांत संस्थानच्या जमाबंदीपैकी चाळीस टक्के यांनी युद्धकार्याकरिता खर्च केले. शिवाय सात हजार पौंडांच्या अमेरिकन सिक्युरिटीज यांनी सरकारला दिल्या, आणि त्याचा उपयोग भोपाळ, स्काडन्सेससाठी करण्याची यांनी तरतूद केली. विसावी, भोपाळ फील्ड अम्ब्युलन्स, सुलताना इन्फन्ट्री, मेकॅनिकल ट्रॅन्सपोर्ट युनिट, भोपाळ, आर्मी सर्व्हिस कोअर, लेबर बटेलियन यांसारख्या अगदी आघाडीवर उपयोगी पडणाऱ्या साधनांनी यांनी युद्धकार्यास मदत केली. युद्धाच्या ऐन दंगलीत मध्यपूर्व आघाडी व वायव्य सरहद्द प्रान्त येथे यांनी पाहणी केली. खैबर घाटांत तर यांचे हस्ते खैबर

कनिंगहॅम एज्युकेशन हॉलचे उद्घाटन झाले. यांच्या राज्यांतील एक लाख तरुणांनी या युद्धांत भाग घेतला.

निसर्गतःच भरपूर खनिज संपत्ति असलेल्या आपल्या राज्यांत यांनी टेक्स्टाइल मिल्स, स्ट्राबोर्ड फॅक्टरी, शुगर फॅक्टरी, नर्मदा व्हॅली रिफ्रिजरेटरी प्रॉडक्ट्स कं., सेंट्रल इंडिया केमिकल्स लि. इत्यादि संस्था निर्माण करून उद्योगधंद्यास उत्तेजन दिले.

स. १९४६ साली यांच्या राज्याच्या कार्यकारी मंडळाचे अध्यक्ष सर मदरुल महमान व स्टेट कॅबिनेटच्या अध्यक्ष यांची कन्या अबिदा सुलतान होत्या.

हिंदुस्थानांतील प्रमुख राजकारणी व मुत्सद्दी लोकांत यांची गणना होते. कोणत्याहि महत्त्वाच्या राजकीय घडामोडींत यांचा संबंध असतो.

नवाब, सय्यद मुहम्मद बहादुर—(जन्म स. १८९९-मृत्यु स. १९१६) हिंदु-मुसलमान ऐक्याचा पुरस्कार करणारे मद्रासचे राष्ट्रसभा-कार्यकर्ते.

मद्रास प्रांतांतील सुप्रसिद्ध जहागिरदार पीर असदुल्लाखान यांचे हे नातु. मद्रास लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीत निवडून येऊन आपल्या सार्वजनिक जीवनास यांनी सुरवात केली. ऑफिशियल सीक्रेट्स बिल, युनिव्हर्सिटी बिल वगैरे असेंब्लीत अत्यंत विवाद म्हणून गाजलेल्या चर्चांमध्ये यांनी हिरीरीने भाग घेतला. यांच्या या कार्यामुळे यांना पुढे इंपिरियल लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीत निवडून देण्यांत आले.

परंतु यापेक्षांहि काँग्रेसमध्ये यांनी केलेली कामगिरी विशेष गाजली. १८९४ मध्ये हे प्रथमच काँग्रेसला हजर राहिले आणि हिंदु-मुसलमान ऐक्याचा पुरस्कार करण्याच्या यांच्या विशेष धोरणाने हे ताबडतोब काँग्रेसमध्ये लोकप्रिय झाले. १९०३ च्या मद्रास काँग्रेसचे स्वागताध्यक्ष, काँग्रेसची घटना ठरविणाऱ्या कमेटीचे सभासद, १९१३ च्या कराची काँग्रेसचे अध्यक्ष व १९१५-१६ च्या काँग्रेसचे चिटणीस अशा अनेक मानांच्या व जबाबदारीच्या जागांवर यांनी कार्य केले.

हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या जातींनी स्वतंत्रपणे प्रगति करण्यापेक्षा एकजुटीने प्रगति करणे चांगले, असा यांच्या मतप्रतिपादनाचा रोख असे. त्यासाठी 'मी प्रथम काँग्रेसभक्त व नंतर मुसलमान' असल्याची कबुली हे सर्वत्र देत.

पुढें १९१७ मध्ये झालेल्या सुप्रसिद्ध लखनौ कराराचें श्रेय यांनीं कराची काँग्रेसच्या (१९१३) अध्यक्षपदावरून केलेल्या भाषणाला देण्यांत आल्यास आश्चर्य नाही.

नरगुंदकर भावे, भास्करराव ऊर्फ बाबासाहेब—(जन्म स. १८०५-फांशी स. १८५८ जून १२) १८५७ सालच्या बंडांत सामील झालेले दक्षिणेतील एक संस्थानिक.

नरगुंद व रामदुर्ग अशीं भावे घराण्याचीं दोन संस्थानें. १८४२ सालीं यांच्याकडे नरगुंद संस्थानचा कारभार आला. संतति होण्याची अशा खुंटली आणि ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अधिकाऱ्यांकडून दत्तकाची परवानगीहि मिळेना, तेव्हां हे बंडांत सामील झाले. दक्षिणी संस्थानचा रेसिडेंट कर्नल जेम्स मॅन्शन यांना सोरबिन (संस्थान रामदुर्ग) येथें मारुतीच्या देवळांत छापा घालून ठार करण्यांत आलें (२९ मे १८५८). त्या हल्ल्यांत भीमराव मुंडगी हे प्रमुख होते. २ जून रोजी माल्कम यानें नरगुंदाच्या किल्ल्यावर हल्ला करून तो सर केला; पण राजघराण्यांतील मंडळी तेथून निसटली होती. हे तोरगलच्या जंगलांत पकडले गेले व एका दिवसांत झटपट चौकशी होऊन यांना बेळगांवीं फांशी देण्यांत आलें.

यांच्या पत्नी आणि माता या दोघी सासूसुना रात्री लपतछपत नरगुंदपासून बारा मैलांवरील खेड्यांत एका कुळकर्ण्याच्या घरी उतरण्यास गेल्या. पण तेथें एका म्हातारीकडून 'आपल्या घरावर निखारे ठेवून आतां आमच्या घराला आग लावण्यास आलां होय।' असे उद्गार ऐकावयास मिळाले. तेव्हां या दोघी नदीच्या दिशेने निघाल्या. वाटेत एका ब्राह्मणास अंगावरील दागिने देऊन आपल्या प्रेताची व्यवस्था करण्याची विनंति केली. त्याप्रमाणें ओच्यांत दगड बांधून या दोघी नदीत शिरल्या. प्रेतें तरंगूं लागतांच ब्राह्मणांनीं त्यांना अग्नि देऊन त्यांची शेवटची व्यवस्था लावली. सरकारी हेरांचा तपास सुरू होताच, पण त्यांना यांच्या राखेशिवाय कांहीं मिळालें नाहीं.

या बंडाची झळ जमखिंडी संस्थानच्या अधिपतींना थोडी लागली. पण कांहीं दिवस अटक व राज्यांतील छोटुसिंग नांवाच्या इसमास दारुगोळा करण्याच्या आरोपावरून फांशी एवढ्यावरच ही दक्षिणेतील बंडाची झळ संपली.

नरसिंहाचार्य आर.—(जन्म स. ? मृत्यु स. १९३५ सुमार) कानडी भाषेतील ग्रंथांचे सूक्ष्म अभ्यासक व ग्रंथलेखक.

यांचा 'कर्नाटक कविचरितें' हा अनेक भागांतील ग्रंथ अत्यंत प्रसिद्ध आहे. त्यांत चिकित्सक पद्धतीने कानडी भाषेतील कवींची प्राचीन कालापासून आतांच्या कालापर्यंत सविस्तर माहिती दिली आहे. त्यांत आजपर्यंत उपलब्ध असलेली सर्व माहिती विचारांत घेऊन व ग्रंथान्तर्गत पुराव्याची छाननी करून अनेक महत्त्वाचे निर्णय करण्यांत आले आहेत. कानडी कवींच्यासंबंधी कानडीत हा ग्रंथ जसा झालेला आहे तसा ग्रंथ अद्यापि मराठी कवींसंबंधी मराठीत झालेला नाहीं.

नरिमन, खुशेद एफ.—(जन्म स. १८८५) मुंबई हायकोर्टातील नामांकित कायदे पंडित, धाडसी वादविवादपटु व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

मुंबई कॉर्पोरेशन, मुंबई लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली व काँग्रेस अशा मोठ्याच्या जागी यांनीं केलेल्या धडाडीच्या कार्यामुळे मुंबई प्रांतातील सुपरिचित माणसांत हे मोडतात. वकिली कौशल्य व बिनतोड कोटिक्रम यांच्या साहाय्याने हे जेथें तेथें यशस्वी होतात.

१९२४ सालापासून मुंबई कॉर्पोरेशनमध्ये निवडून यावयाचें व तेंहि पहिल्या नंबरच्या मतांनीं, हा आपला क्रम यांनीं कित्येक वर्षपर्यंत चालविला. पुढें मुंबई लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीत प्रवेश करून घेतल्यानंतर तेथेहि यांनीं आपला हा खाक्या सोडला नाहीं. असेंब्लीतहि स्वराज्य पक्षाचे नेते, विरुद्ध पक्षाचे पुढारी व मुंबई शहराच्या वाढीबाबत खुद्द असेंब्लीत व तिच्या बाहेर चालणाऱ्या खटपटी लटपटी उघडकीस आणण्यांत यांनीं दाखविलेलें कौशल्य अशा अनेक कारणांनीं हे सतत लोकप्रियतेच्या शिखरावर असत. शेवटच्या प्रसंगी डेव्हलपमेंट ऑफिसर मि. हार्वे यांनीं भरलेल्या अभ्युक्तसानीच्या फिर्यादींत यांना प्राप्त झालेल्या विजयानंतर तर यांच्या लोकप्रियतेने उच्चांक गांठला.

काँग्रेस व त्यांतहि तिच्याशीं संलग्न चालणाऱ्या तरुणांच्या चळवळींत यांनीं सुरवातीपासून भाग घेतला. १९३० च्या कायदेभंगाच्या जमान्यांत मीठाचा कायदा मोडण्याचा पहिला मान यांनीं वरळी, मुंबई येथें मिळविला. पुढें मुंबईत सुरू झालेल्या इंडिपेन्डन्स ऑफ इंडिया लीगमध्येहि हे प्रमुख होते.

‘Whither Congress’ हा यांचा ग्रंथ यांनी कायदेभंगाच्या चळवळीतील तुडंगवासांतून बाहेर पडतांच लिहिला. काँग्रेसचें मुख्य ध्येय स्वराज्य आहे, धार्मिक किंवा सांस्कृतिक मुद्यांशी त्याची गळत करूं नका असा सल्ला यांनी आपल्या या पुस्तकांत दिला आहे. मुंबईच्या राष्ट्रसभेच्या अधिवेशनाचे हे स्वागताध्यक्ष होते (१९३४). पुढें निवडणुकांच्या बाबत यांच्यावर शिस्तभंगाचा आरोप येऊन यांना काँग्रेसमधील अधिकारावरून खाली यावें लागले (१९३७). तेव्हांपासून हा धडाडीचा कर्तबगार गृहस्थ निर्मात्यासारखा झाला आहे.

तरी देखील आझाद-मैनिकांच्या बचावाकरितां गेलेल्या हिंदी वकिलांचे प्रमुख म्हणून हे मलायांत गेले होते.

नरेन्द्रनाथ, राजा—(जन्म स. १८९४-मृत्यु स. १९४५ मार्च १०) पंजाबचे सुप्रसिद्ध हिंदु पुढारी व हिंदु महासभेचे अध्यक्ष.

हे एम्. ए. पर्यंत शिकले होते. उर्दू व फारशी भाषांचे हे व्यासंगी असून लिबर्टी या पुस्तकाचें यांनी उर्दूत भाषान्तर केले होतें.

याचे वडील असिस्टंट कमिशनर होते. आणि हेहि १९११ मध्ये लाहोर विभागाचे कमिशनर होते. गृहमंत्री कॅडोर्क यांनी कमिशनराच्या जागेवर हिन्दी मनुष्य भरातां उपयोगी नाही असें फर्मान काढलें. या अन्यायाच्या विरुद्ध तक्रार करण्याकरितां हे इंग्लंडला गेले व शेवटीं यांनी निषेधार्थ आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. तथापि सरकारने ‘राजा’ पदवी देऊन यांचा गौरव केला. दिवाणबहादुरी तर पूर्वीच मिळाली होती.

१९२१ सालीं हे पंजाबच्या कायदेमंडळांत निवडले गेले. तेथे हे १९३८ पर्यंत होते. यांना तीनदां मंत्रिपद देण्यांत आलें पण तीनहि वेळ यांनी तें नाकारलें. विरोधी पक्षाचे प्रमुख म्हणून यांनी सहा वर्षे काम केलें. पहिल्या व दुसऱ्या गोलमेज परिषदेस हे गेले होते, पण तेथे हिंदुहिताला विरोधी धोरण ब्रिटिश पंतप्रधानांनीं आखलेलें पाहून यांनी तिसऱ्या परिषदेवर बहिष्कार घातला. पंजाब प्रान्तिक हिंदुसभेचे व दिल्ली, अखिल भारतीय हिंदुमहासभेचे (१९२६) हे अध्यक्ष होते.

यांचा पंजाबमधील अनेक संस्थांशी निकटचा संबंध होता. काश्मीरचे अकाउंटंट जनरल ब्रिजलाल नेहरू यांच्या पत्नी रामेश्वरी नेहरू या यांच्या कन्या होत. यांची स्मशानयात्रा गायत्रीमंत्र म्हणत चालली होती.

नवाथे, विष्णु गोपाळ—(जन्म स. १८९७-मृत्यु स. १९३१) सायन मताचे सुप्रसिद्ध फलज्योतिषी व ग्रंथलेखक.

जन्मस्थान—थळ (जिल्हा कुलाबा). प्राथमिक शिक्षक. यांनी पाश्चात्य व पौर्वात्य ज्योतिषाचा अभ्यास केला होता. यांनी लोणावळा येथे श्रीमहालक्ष्मी-ज्योतिर्विद्याश्रम नांवाची संस्था काढली होती (१९२५).

यांनी कुंडलीविज्ञान मासिक (१९००- १९१३, १९२५-१९३१), योगमाला व जातकसंग्रह हीं नियतकालिकें चालविलीं.

यांची जातकशिरोमणि, सुलभ-जातक वगैरे अनेक पुस्तकें प्रसिद्ध आहेत.

नसीम—(जन्म स. १८११-मृत्यु स. १८४३) सुप्रसिद्ध उर्दू कवि.

यांचें नांव दयाशंकर कौल. पित्याचें नांव गंगाप्रसाद. स्थान लखनौ. यांना फारसीचें शिक्षण मिळालें व हे सरकारी सैन्यांत नोकर झाले. नोकरी करीत असतां यांनीं जुन्या कवींच्या काव्याचा चांगला अभ्यास केला. हे कविताहि उत्तम करूं लागले. हे आतिश कवीचे शिष्य. यांनीं पंचविसाव्या वर्षी ‘गुलजार नसीम’ नांवाची मसनवी लिहिली. गुरूला दाखवितां ते म्हणाले, ‘इतकी मोठी पोथी कोण वाचणार ? छोटी कर.’ यांनी छोटी करून गुरूला दाखविली, पण यांना गुरूचा सल्ला पसंत पडला नाही. यांनी मूळचाच ग्रंथ कायम ठेवला. यांच्या पूर्वी मीर हसनच्या ‘सहस्रलंब्यान’ नांवाच्या मसनवीचा बोलबाला होता. पण यांचा हा ग्रंथ त्यापेक्षांहि सरस आहे असें तज्ज्ञांचें मत आहे. यांना कमालीची लोकप्रियता मिळाली होती.

नाईक, वामन रामचंद्र—(जन्म स. १८७८-मृत्यु स. १९३६) दक्षिण हैदराबाद येथील एक जहागिरदार, उदार धनिक आणि सार्वजनिक कार्यकर्ते.

विजापूरहून यांचे पूर्वज दीडशें वर्षांपूर्वी हैदराबाद (द.) राज्यांत आले. नारायणपेठ, गदवाल, वनपति व व्यापरला वगैरे ठिकाणीं यांचे पूर्वज सावकारी पेढी, दिवाण वगैरे नात्यानें वावरत. बापूजी-उमाकान्त-व्यंकोबा दुसरा-व्यंकोबा-गोविंद (मृत्यु स. १८८३ जून)-रामचंद्र मृत्यु १८८३)-वामन-श्रीधर नाईक असा यांचा वंश आहे. गदवाल, वनपति व जटपोलच्या राजेसाहेबांकडून यांच्या पूर्वजांना अनेक गांवें जहागीर म्हणून

मिळालेली आहेत. तसेंच खुद्द निजामसाहेबांकडूनहि यांना उत्पन्न मिळालेले आहे. यांच्या पूर्वजांनी अनेक देवळें बांधून आणि दुष्काळ वगैरे प्रसंगी आपल्या सर्वस्वाचा त्याग करून लोकांचे प्राण वांचविले. अशा कामांमुळे निजामसाहेबांनी यांच्या घराण्याला तीनशें रुपये दर-महाची नेमणूक करून दिली आहे. त्या भागांत उत्तम व्यवस्थापक म्हणून राजेमहाराजांत आणि उदार दाते म्हणून सर्वसामान्य लोकांत यांच्या घराण्याचें नांव महशूर आहे.

यांचें शिक्षण मराठी, तेलगू, उर्दू व इंग्रजी कॉलेजपर्यंत झाल्यावर यांनी आपलें लक्ष उद्योगधंद्यांत घातलें. कापसाच्या जिनिंग व प्रेसिंग फॅक्टरी, तांदूळराडण्याच्या गिरण्या, रेल्वेची व अवकारी कंत्राटें वगैरे व्यवसाय हे मोठ्या प्रमाणावर करीत. निजाम राज्यांतील दारूचे गुत्ते व त्यांकरितां लागणाऱ्या दारू गाळण्याच्या भट्ट्याहि यांच्या होत्या.

हैदराबादच्या विवेकवर्धिनी नांवाच्या मुलांमुलींच्या शाळेस यांनी सुमारे एक लाख रुपयांची देणगी दिली. शेजारी एक पन्नास हजार रुपये खर्चून सिनेमा थिएटर बांधलें, त्याचें दरमहा पंधराशेंचें उत्पन्न संस्थेस दिलें. प्रथम तेथें १०१५ विद्यार्थी होते. तेथें आतां तीन हजार विद्यार्थी शिक्षणाचा लाभ घेत आहेत. त्यांत पांचशें विद्यार्थिनी आहेत. या संस्थेचा आयव्यय वार्षिक सत्तर हजारांपर्यंत गेला आहे. हैदराबाद प्रजाशिक्षण-परिषदेचे हे अध्यक्ष व म्युनिसिपालिटींत उपाध्यक्ष होते. हे ऑल-इंडिया काँग्रेस कमिटीचे सभासद असून म. गांधींच्या चरखासंघ, खादी-भांडार वगैरे कार्यांत लक्ष घालीत.

वाईचा धर्मकोश, चरित्रकोश, श्रुतिबोध वगैरे ग्रंथ, जांब येथील रामदासमंदिर, संस्थानाबाहेरील भारत-इतिहास-संशोधक मंडळ वगैरे संस्थांना यांनी मदत केली. याशिवाय स्वतःच्या खासगी मोटारीने हिंदुस्थान-भर प्रवास करून यांनी डोळसपणें तीर्थयात्रा केली व काश्मीरांतील श्रीशंकराचार्यांच्या मठाचा जीर्णोद्धार केला. यांचे पुत्र ब. श्रीधरपंत.

नारिक, प्रा. विश्वनाथ बळवंत—(जन्म स. १८८० फेब्रु. २७—मृत्यु स. १९३६ फेब्रु. २७) सुप्रसिद्ध गणित ज्योतिषज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ, फर्ग्युसन कॉलेजमधील गणिताचे प्रोफेसर व शास्त्रीय विषय सुलभ करून सांगणारे वक्ते.

शिक्षण पुणें येथेंच पुणें हायस्कूल, महाराष्ट्र कॉलेज व फर्ग्युसन कॉलेज यांत झालें. नवीन मराठी शाळा, न्यू इंग्लिश स्कूल यांचे सुपरिटेण्डेंट, वाडिया लायब्ररीचे लायब्रेरियन व डेक्कन ए. सो.चे सेक्रेटरी म्हणूनहि यांनी काम केलें (१९०९-१९३३). सार्वजनिक कामांतहि पडत. वेदशास्त्रोत्तेजक सभेचे चिटणीस व उपाध्यक्ष, पंचांग-प्रवर्तन कमिटीचे अध्यक्ष, मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या सिनेटचे सभासद व यांशिवाय अनेक संस्थांचे सभासद असत. हे शिक्षाविचार-मंडळाचे संस्थापक व अध्यक्ष, मुंबई इलाखा शिक्षण-परिषदेचे स्वागताध्यक्ष, प्रोग्रेस ऑफ एज्युकेशन नांवाच्या इंग्रजी नियतकालिकाचे संस्थापक व संपादक, सिमल्यास भरलेल्या शिक्षण-तज्ज्ञांच्या सरकारी परिषदेचे मुंबई इलाख्याचे प्रतिनिधि (१९१९) व पुणें ज्योतिष संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष (१९१७) होते.

यांनी सर्वत्र बोधभाषा मराठी असावी, याचा जोरानें पुरस्कार केला. महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटी ऑफिशिएटिंग पद्धतीची ताबडतोब पाहिजे या मताचे व शास्त्रीय परिभाषा मराठींत करण्याचे हे पुरस्कर्ते होते.

यांचे ग्रंथ—१ पंचांगशुद्धिरहस्य, २ सॉलिड जॉमेट्री (इंटरचे विद्यार्थ्यांकरितां), ३ आब्जिब्रा (फर्स्ट इयरच्या विद्यार्थ्यांसाठीं). यांशिवाय ना. गोखले यांची शालोपयोगी अंकगणितें यांनी सुधारली.

नागेश्वरराव, के. पंतलु गारु—(जन्म स. १८६७—मृत्यु स. १९३८) आंध्र प्रांतांतील सुप्रसिद्ध काँग्रेस कार्यकर्ते व अमृतांजन या जगप्रसिद्ध औषधाचे जनक.

आंध्र प्रांतांतील एलकुरा हें गांव यांचें जन्मस्थान. गुंतुरचें ए. इ. एल्. एम्. कॉलेज व मद्रासचें स्त्रिश्चन कॉलेज येथें आपलें शिक्षण संपवून हे मुंबईस आले. तेथें सुरवातीपासूनच यांचा उत्तम जम बसला व यांनी लवकरच अमृतांजन डेपो उघडला (१८९३). तेव्हांपासून पन्नास वर्षांपेक्षां अधिक कालांत अमृतांजनच्या सार्वत्रिक व सतत यशाचें श्रेय सर्वस्वी यांच्या धंद्यांतील कौशल्याला दिलें पाहिजे. अनेक पेन-बाम आले आणि गेले, पण यांचें अमृतांजन मात्र आपलें व त्याबरोबरच यांचें यश चिरस्थायी करून बसलें आहे.

परंतु एक यशस्वी धंदेवाला हें यांच्या कर्तबगारीचें क्षेत्र केवळ यांच्या राजकीय कार्याच्या पार्श्वभूमीसारखें

आहे. आंध्र प्रांतिक काँग्रेस कमेटी, ऑल इंडिया काँग्रेस कमेटी, आंध्र महासभा यांसारख्या संस्थांत जबाबदारीने काम करून व आंध्र-पत्रिका (प्रथम साप्ताहिक १९०८, नंतर दैनिक १९१४), भारती यांसारख्या पहिल्या दर्जाच्या तेलगु पत्रांचें संपादन करून आंध्र प्रांतांतील राजकीय चळवळीच्या जनकत्वाचा मान यांनी प्राप्त करून घेतला होता. 'देशोद्धारक', 'विश्वदाता' या यांना लोकांनी अर्पण केलेल्या पदव्या यांच्या निःसीम लोक-प्रियतेचें प्रतीक आहेत. मध्यवर्ति कायदेमंडळांत हे निवडून आले होते.

नातू, बाळाजीपंत नारायण—(मृत्यु स. १८५०) पुण्याची पेशवाई व सातारच्या छत्रपतींची गादी केवळ स्वार्थास्तव घालवावयास कारण झालेले राजकारणी गृहस्थ.

हे वाईजवळील पांचवडचे राहणारे. प्रथम साने यांचेकडे नोकरीस होते. साने कामानिमित्त यांना खंडेराव रास्ते यांच्याकडे पाठवात. पुढें रास्ते यांनी यांना आपल्याकडे नोकरीस घेतलें. शेवटी त्यांचा यांच्यावर इतका विश्वास बसला की, मरतेसमयी त्यांनी यांना सर्व मुखत्यार नेमलें. यांनी पण क. क्लोजच्या मार्फत रास्त्यांची थोडीबहुत व्यवस्था लावून दिली. स. १८०९ साली हे क. क्लोजबरोबर नोकर म्हणून माळव्यांत गेले. परत आल्यावर एलिफन्स्टनची व यांची गांठ पडली व दोघांच्या सहवासाचें मैत्रीत रूपान्तर झालें. पेशव्यांचे आप्त थप्ते यांच्या मुलास यांनी आपली मुलगी दिली होती. हे बाजीरावाच्या कडील इत्थंभूत बातमी काढून रोसडेन्ड एलिफन्स्टन यांकडे पोचवीत असत. या कामगिरीबद्दल त्यांनी गव्हर्नर होण्यापूर्वी यांना वतन इनाम करून दिलें होतें.

सातारा येथील रेसिडेन्सीवर ग्रँट डफची नेमणूक झाली. त्यांचे हाताखाली द. म. पांचशें रुपयांवर यांची नेमणूक झाली (१८१८).

बाजीरावाच्या कारकीर्दीचा व विशेषतः शेवटचा तपशीलवार वृत्तान्त मुद्दाम ग्रँट डफच्या विनंतीवरून यांनी लिहून दिला. त्याचा इंग्रजी तर्जुमा रिचर्ड मॉरिसने करून डफ यास दिला. मूळ मराठी लेख यांनी परत घेतला (मराठी रियासत-अखेर पा. ४८१).

शेवटी बाजीरावाने यांना आपल्याकडे ओढण्याचा प्रयत्न केला, इंग्रजांनी यांना नोकर ठेवू नये असाहि

प्रयत्न केला. हेहि एकंदर प्रसंग पाहून देशत्याग करून काशीस जाण्याच्या तयारींत होते. पण एलिफन्स्टन-साहेबांनी यांना जमीन वगैरे देऊन येथें ठेवून घेतलें. १६ नव. १८१७ रोजी बाजीरावसाहेब पुण्याहून पळाले तेव्हा शनवारवाड्यावर इंग्रजांचें निशाण लावण्याचें काम कांहीं सैनिक बरोबर घेऊन जाऊन यांनी पार पाडलें. तेव्हा पुढें शहराचा बंदोबस्त यांना सांगण्यांत आला.

सातारच्या राज्याचाहि त्वरित अधःपात होण्यास हे पुष्कळ अंशी कारण झाले. केवळ स्वार्थासाठी पेशव्यांची छिद्रे इंग्रजांस दाखवून यांनी पेशवाईचें मरण जवळ आणलें. तसेंच पेशवाई संपल्यावर सातारच्या कारभारांत यांचा प्रवेश होऊन सातारची गादी त्वरित बुडविण्याचें श्रेयहि यांनी घेतलें. मोठ्या खुबीने वागून व अकल्प्य खटपटी करून यांनी मोठमोठ्या अंमलदारांस आपल्या तंत्राने वागविले. खऱ्याखोऱ्याचा विधिनिषेध यांनी कधींच बाळगला नाही. यांच्यावर लांचाचे व अपहाराचे असंख्य आरोप छापलेले आढळतात. तेव्हांहि वेदाचा अधिकार, जातिविषयक उच्चनीचतेचे बखेडे उत्पन्न करून पक्षोपपक्ष निर्माण करण्याचें यांचें काम तेथें चालू होतेंच. ब्राह्मण-ब्राह्मणेतरांचे वादाचा उगम शोधू लागल्यास अव्वल इंग्रजांतील यांच्यासारख्या व्यक्ती मनांत आल्याशिवाय राहत नाहींत. यांची कृष्णकृत्ये जाहीर होऊन पेशवाई व सातारच्या छत्रपतींची गादी नष्ट करण्याचा दोष यांचे माथी आल्याने यांना बाहेर तोंड दाखविणेंसुद्धा पुढें अशक्य झालें. इंग्रजांनाहि यांचा विसर पडला. अशा दुःसह स्थितींत हे काशीयात्रेस निघून गेले. यांच्या पूर्वचारिण्यामुळे यांना तेथें चतुर्थाश्रमसुद्धा कोणी देईना, असें म्हणतात. शेवटी पश्चात्तप्त स्थितींत पापक्षालनार्थ चतुर्थाश्रम घेऊन यांनी तेथें देह ठेवला.

यांच्या या स्वराज्यद्रोहामुळे यांच्या घराण्यांतील लोकांच्या पक्तीला भोजनहि कांहीं स्वाभिमानी लोक करीत नसत, असें कै. अण्णासाहेब पटवर्धन यांच्या 'अप्रबुद्ध' यांनी लिहिलेल्या चरित्रावरून दिसतें. मात्र यांनी या कृत्याने पैसा मात्र अगणित मिळविला असें यांच्या प्रचंड सावकारीवरून दिसून येतें.

नाथमाधव—(जन्म स. १८८२ एप्रिल ३-मृत्यु स. १९२८) मराठीतील सुप्रसिद्ध कादंबरीकार व लेखक.

यांचें नांव द्वारकानाथ माधव पितळे. जात-दैवज्ञ ब्राह्मण.

जन्मस्थान मुंबई. शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत. यांनी लष्करी खात्यांत नोकरी पत्करून हिंदुस्थानभर प्रवास केला. १९०५ च्या मे महिन्यांत सिंहगडावर वाघाची शिकार करण्याकरितां टेहळणीवर असतां शंभर फूट अणकुचीदार कड्यावरून घसरत हे खाली पडले व त्या अपघाताने कमरेखालचा भाग लुला पडून हे कायमचे पंगू झाले. पण यांच्या या पंगूपणामुळे यांचे इंग्रजी-मराठी वाचन वाढले आणि यांना लेखनाचा नाद लागला. मनोरंजन, वाग्विलास व केरळकोकिळ या मासिकांत हे प्रथम लिहीत. 'सायंकाळची करमणूक' हे यांचे पहिले पुस्तक होय (१९०५). 'सावळ्या तांडेल' या कादंबरीने यांच्याकडे सर्वांचे लक्ष वेधले. सर डॉ. रामकृष्ण भांडारकर यांना एकदां आपल्या पुस्तकावर यांनी अभिप्राय मागितला असतां त्यांनी 'हे पुस्तक तू कोणते ध्येय पुढे ठेवून लिहिले आहेस?' असा प्रश्न केला. तेव्हां यांना उत्तर देतां येईना. तेव्हांपासून हे ध्येयपूर्वक लिहू लागले. यांच्या विहंगवृन्द, विमलेची ग्रहदशा व डॉक्टर या कादंबऱ्यांत सामाजिक प्रश्नांची चर्चा केलेली आढळते. 'हिन्द एजन्सी'च्या एक आणा मालेतून यांची पुष्कळ पुस्तके प्रसिद्ध झाली. त्या मालेची कल्पना यांचीच असून यांच्या लेखनामुळे ती अत्यंत लोकप्रिय झाली होती. पुढे 'केरळकोकिळ' व 'नवे मन्वन्तर' अशा संयुक्त नावाचे मासिक हे व आठव्ये यांच्या संपादकत्वाखाली निघे. त्यांत हे सन्तचरित्रमाला व स्वामिशिष्यसंवाद हीं प्रकरणे लिहीत.

यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या अत्यंत लोकप्रिय झाल्या. त्याकरितां हे तज्ज्ञांशी चर्चा करीत व ऐतिहासिक स्थळांची टिपणे उपयोगांत आणीत. मराठ्यांच्या इतिहासावर ३५ कादंबऱ्या लिहिण्याचा यांचा विचार होता, पण सात प्रसिद्ध झाल्यावर हे कालवश झाले. एक वर्षाच्या आंत या कादंबऱ्यांना द्वितीय आवृत्तीचा योग आला. यांनी लिहिलेल्या नाटकांपैकी कांहीं रंगभूमीवर लोकप्रिय झाली. यांची लेखनशैली साधी, सुटसुटीत, प्रेमळ व किंचित् करुण आहे. यांच्या इतपत वैचित्र्य मराठीतील इतर लेखकांत क्वचित् आढळते. यांचे लेखन परिणामकारक असून वाचकांच्यावर पकड बसविणारे बहुजन समाजाचे लक्ष वेधून घेणारे असे.

यांनी ऐतिहासिक १२, सामाजिक २५ अशा ३७ कादंबऱ्या, ७ नाटके, ३ प्रहसने व ४ इतर पुस्तके इतके वाङ्मय लिहिले.

नाथूराम, शंकर शर्मा—(जन्म स. १८५९-मृत्यु स. १९३२) उर्दू व हिंदी भाषेतील सुप्रसिद्ध कवि व लेखक.

यांचा जन्म हरदुआगंज अलीगढ येथे झाला. यांच्या पिढ्याचे नांव रूपरामजी शर्मा. हे गौड ब्राह्मण आर्य-समाजी होते. यांनी कानपूर येथे कांहीं वर्षे नोकरी केली व पुनः आपल्या जन्मस्थानी येऊन वैद्यकी करण्यास सुरुवात केली. वैद्य म्हणून यांची उत्तम कीर्ति होती. यांना 'पीयूषपाणि' वैद्य समजत.

उत्कृष्ट समस्यापूर्ति करणारे कवि म्हणून यांची प्रथम प्रसिद्धि झाली. त्याकरितां यांना अनेक मूल्यवान् पारितोषिके मिळाली. हे समस्यापूर्ति व्रजभाषेत करीत. पण पुढे हे 'खडी बोली' हिन्दीत कविता करू लागले. आधुनिक विषय घेऊन हे उत्तम कविता करीत. यांची कविता अत्यंत सरस मानली जाते. मात्रिक छंदांतहि हे अक्षरसंख्या सारखी राखीत. यांनी हिंदी भाषेतील अनेक निनावी छन्दांची केलेली मिलिन्दपाद, शंकर-छंद, राजगीत हीं नामकरणे आतां सर्वमान्य झाली आहेत. 'कविराज,' 'कविशिरोमणि' वगैरे अनेक पदव्या यांना मिळाल्या. यांनी अनेक पुस्तके लिहिली. त्यांपैकी पुढील प्रसिद्ध आहेत. १ शंकरसरोज, २ अनु-रागरत्न, ३ गर्भरण्डारहस्य, ४ वायसविजय. यांचे फुटकळ गद्यलेखनहि पुष्कळ आहे.

नानल, आयुर्वेदाचार्य पुरुषोत्तमशास्त्री गणेशशास्त्री—(जन्म स. १८९४-मृत्यु स. १९४४) पुण्याचे सुप्रसिद्ध वैद्य व आयुर्वेदाच्या सृष्टीत नवयुग निर्माण करणारे कार्यकर्ते.

वडील व बाळशास्त्री लागवणकर यांचे जवळ संस्कृत व आयुर्वेद यांचे अध्ययन करून यांनी वैद्यभूषण व आयुर्वेदाचार्य अशा पदव्या संपादन केल्या. १९१८ साली इन्फ्लुन्झाच्या साथीत आयुर्वेदाच्या पद्धतीने रुग्णालय चालवून हे लोकांच्या पुढे आले. १९२० च्या राष्ट्रीय शिक्षणाच्या लाटेत निघालेल्या टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे आयुर्वेद महाविद्यालय व्यवस्थित चालवून त्याला ताराचंद रामनाथ रुग्णालय व आयुर्वेद रसशाळा यांची जोड देण्यांत यांची योजकता चांगली दिसून आली. त्या संस्थांची प्रचंड वाढ होण्यांत यांच्या अनेक गुणांचा उपयोग झालेला आहे. यांचा खासगी धंदा मोठा असून राजेरजवाड्यांत यांची मान्यता चांगली असे. आयुर्वेदाला पाश्चात्य शल्यतंत्र व शारीर यांची

जोड द्यावी अशा मताचे हे असल्याने शुद्ध आयुर्वेदा-भिमान्यांशी यांचा मतभेद झाला. सरकारने इंडियन मेडिकल रेजिस्ट्रेशन ॲक्ट पसार केला, नोंदणी करून वैद्यांची प्रतिष्ठा वाढविली व यांना त्या कायद्याप्रमाणे नेमलेल्या प्रान्तिक बोर्डावर सभासद म्हणून घेतले, त्यामुळे यांचे कार्य फोफावले. यांनी 'भावप्रकाशाचे मराठी भाषान्तर,' 'विषतंत्र' वगैरे पुस्तके प्रसिद्ध केली.

यांनी वैद्यसंमेलनपत्रिकेचे दोन वर्षे संपादन केले. यांच्या स्मरणार्थ तीन लाख रुपये जमवून आयुर्वेद पद्धतीने चालणारे 'क्षयरोग रुग्णालय' चालविण्याचे यांच्या स्मारक मंडळाने ठरविले आहे.

नानालाल दलपतराम—(जन्म स. १८७७-मृत्यु स. १९४६ जाने. १०) आधुनिक गुजराथी वाङ्मयातील थोर कवि.

यांचे वडील दलपतराम डाह्याभाई हेहि गुजराथी कवि होते. त्यांचे हे चवथे पुत्र. जात-श्रीमाली ब्राह्मण. यांचा जन्म अहमदाबाद येथे झाला. हे लहानपणी अत्यंत उनाड असल्याने यांना स्व. प्रा. काशीराम दवे यांच्याजवळ मोर्चास ठेवण्यांत आले होते. हे १९०१ साली एम्. ए. झाले. यांनी मुख्याध्यापक, प्राध्यापक, मुख्य न्यायाधीश, दिवाण, व्हा. प्रिन्सिपल, शिक्षणाधिकारी वगैरे कामे केली. या अवधीत राजकोटचे सरकार स्व. सर लाखाजी राजे यांची यांजवर अत्यंत कृपा असे. पण १९२१ च्या नवंबरांत यांनी कलकत्त्यातील सरकारच्या अत्याचारांना विरोध म्हणून नोकरीचा राजीनामा दिला.

यांची लेखणी सर्वगामी असली तरी हे विशेषतः कवि म्हणून ओळखले जातात. भगवद्‌गीतेचा अनुवाद यांनी आपल्या वडिलांना व आपल्या काव्यांचा दुसरा भाग प्रा. दवे यांना अर्पण केला. त्या दोन्ही अर्पण-पत्रिका यांच्या विशिष्ट लेखनशैलीमुळे गुजराथी वाङ्मयांत चिरंजीव झाल्या आहेत. यांचे 'वसंतोत्सव' काव्य प्रथम ज्ञानसुधेत १८९९ साली प्रसिद्ध झाले. त्याचा गुजराथी साहित्यावर आश्चर्यकारक परिणाम झाला. सर्व नवे लेखक यांच्या शैलीचे अनुकरण करू लागले. येथून पुढे काळ गुजराथी वाङ्मयांत 'नानालाल युग' या नावाने संबोधला जाऊ लागला इतका यांच्या शैलीचा जनतेवर प्रभाव पडला. यांची नाटके व गद्य-लेखनहि यांच्या काव्याप्रमाणेच यांच्या स्वतंत्र प्रतिभेची

द्योतक आहेत. गुजराथेत यांच्या वाङ्मयाचा थोडा तरी परिचय नाही असा मनुष्य क्वचितच सांपडेल. यांना कविसम्राट असे गौरवाने म्हणत.

यांच्या सुवर्ण व हीरक-महोत्सवाच्या वेळी संबंध गुजराथमध्ये जो उत्साह दिसून आला तो यांच्या निःसीम लोकप्रियतेचा द्योतक होता. 'कुरुक्षेत्र' या यांच्या अलीकडील महाकाव्याला तर भावनगरच्या महाराजांनी ५०० रु. बक्षिस दिले.

यांचे वाङ्मयः—

१. कविताः—गर्ब (१-२ भाग), गजल, गाणी व इतर कविता (१-२ भाग), वसंतोत्सव (१९०५), चित्रदर्शनो (१९२१), गीतमंजरी (१९२८), औजा अने आगार (१९३३). २. महाकाव्यः—१ कुरुक्षेत्र (७ भाग १९२६), २ प्रेमकुंज. ३. नाटकेः—१ इंदु-कुमार (भाग १-३), २ जयाजयंत (१९१४), ३ राजर्षि भरत (१९२२), ४ विश्वगीता (१९२७), ५ जहांगीर नूरजहान (१९२८), ६ शेहानशहा अकबर (१९३०), ७ संघमित्रा (१९३१), ४. कादंबरीः—१ उषा (१९१८). ५. निबंध व व्याख्यानः—१ साहित्यमंथन (१९२४), २ उद्बोधन (१९२७), ३ संसारमंथन (१९२७), ४ अर्धशताब्दिना बे बोलो (१९२७). ५. कवीश्वर दलपतराम-चरित्र, (१९३३) इत्यादि.

नामजोशी, महादेव बल्लाळ—(जन्म स. १८५३-मृत्यु स. १८९६) महाराष्ट्रातील सुप्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते व चतुरस्त्र पुरुष.

हे दोनदां मॅट्रिकच्या परीक्षेस बसले पण दोन्ही वेळा यांचे नांव उत्तीर्ण म्हणून प्रसिद्ध झाले नाही. पण पुढे यांना वाण्याचे दुकानी रद्दीत मॅट्रिक परीक्षेचे तपासलेले यांचे पेपर मिळाले. त्यावरून तक्रार करितां यांचे नांव उत्तीर्ण म्हणून प्रसिद्ध करण्यांत आले (१८७५).

यांचे सार्वजनिक कार्य 'किरण' नावाच्या इंग्रजी-मराठी पत्राने सुरू झाले (पहिला अंक १८७७, ऑगस्ट २६). त्या वेळी रशिया-तुर्कस्थानची लढाई चालू होती. शिंदे-होळकर हे रशियाशी कारस्थान करीत आहेत अशा प्रसिद्ध झालेल्या घातमीस यांनी सडेतोड उत्तर दिले. त्याशी संबंध सोडल्यावर यांनी 'डेक्कन स्टार' नावाचे इंग्रजी पत्र काढले. ते पुढे निघालेल्या 'मराठा' पत्रांत समाविष्ट करण्यांत आले.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी मोरोबादादांच्या वाड्यांत सुरू केलेल्या न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये पहिल्या दिवसापासून हे होते. हे पदवीधर नसल्याने यांच्याकडे शिक्षणाशिवाय जागा, द्रव्य वगैरे मिळवण्याची इतर बाहेरची कामे येत.

टिळकांप्रमाणे हे डे. ए. सोसायटीतून बाहेर पडले नाहीत तरी पुढे हे तेथे राहून बाहेरच्या चळवळीत अधिक लक्ष देत. यांनी टिळकांशी केलेल्या सहकार्याने लोकांत त्या वेळी टिळक-नामजोशी हे जोड-नाव रूढ झाले होते.

औद्योगिक चळवळीकडे यांचे प्रथमपासून लक्ष असे. 'शिल्पकलाविज्ञान' हे मासिक सुरू करून (१८८७) यांनी आमरण चालविले. यांनी औद्योगिक परिषद सुरू केली. मुंबव्याची डेक्कन पेपर मिल, पुणे म्युनिसिपालिटीचे व्हिक्टोरिया ज्युबिली टेक्निकल स्कूल, रे इंडस्ट्रियल म्युझियम, भांडी, तार, रेशीम वगैरेच्या गिरण्या यांपैकी यांनी सुरू केलेले काही उद्योग अद्यापहि टिकून आहेत.

१८८९ मध्ये काँग्रेसचे अधिवेशन पुण्यास कॉलरा असल्याने मुंबईस भरले. टिळक व हे यांनी त्याकरिता दहा हजार रुपये मिळवून दिले. शेअर काढून भांडवल उभारण्याची पद्धत यांनी पुष्कळ उपयोगांत आणली. हुन्नरविषयक, वाचनपाठमाला, कोश वगैरे पुस्तके करण्याकडेहि यांचे लक्ष असे. सार्वजनिक दृष्टि व हिकमती स्वभाव यांचा यांच्यांत चांगला मेळ असे.

नायडू, कोटारी कनकय्या—(जन्म स. १८९५) जगप्रसिद्ध क्रिकेटपटू.

यांचे शिक्षण हिस्लॉप कॉलेज, नागपूर येथे इंटरपर्यंत झाले. यांचे क्रिकेटचे शिक्षण श्री. राजलिंगम् व श्री. भाऊसाहेब भिडे यांच्या हाताखाली झाले. कॉलेज-मध्ये असल्यापासून क्रिकेट व हॉकी यांमध्ये यांचे विशेष नैपुण्य दिसून आले. १९०५ साली मुंबई येथील क्रीडा-गणावर हे प्रथम वाय्. एम्. सी. ए. स्पोर्ट्स चॅंपियन आले. १९१६ साली मुंबईच्या चौरंगी सामन्यांत यांचा प्रवेश झाला. हिंदुस्थानांत आलेल्या एम्. सी. सी. टीम-विरुद्ध हे खेळले व एका मॅचमध्ये ११ ओव्हर बाउंडरीज (सिक्सर्स) व १३ बाउंडरीज (फोर्स) मारून यांनी १५३ धावा काढल्या. त्या वेळी यांच्या १ तास १३ मिनिटांमध्ये १०० धावा पडल्या. विलायतेस

गेलेल्या हिंदी टीमचे हे कप्तान होते. तिकडे यांना गौरवाने 'काळा ब्रॅडमन' म्हणत. १९१६-१९३५ पर्यंत यांनी अगदी तुफानी खेळ खेळून हिंदी क्रिकेटचे स्वरूप अगदी बदलून टाकले. यांच्या बॅटिंगची गणती-डाव ४४, नाबाद ४, जास्तोतजास्त धावा १५५, एकूण धावा १९३४, सरासरी ४८.३५ अशी पडते. विजय मर्चंट पहिले व हे दुसरे येत असले तरी एकूण धावा यांच्याच अधिक आहेत.

१९३६ मधल्या युरोपातील दौऱ्यांतहि यांनी अकराशे दोन धावा काढल्या. रणजी आणि धुलीपसिंग यांनंतर क्रिकेटमध्ये आन्तरराष्ट्रीय कीर्ति मिळविणारे हेच होत. हे तुफानी आक्रमक खेळ खेळतात; तसेच संरक्षक खेळ खेळण्यांतहि हे कुशल आहेत. इंदूरच्या परदेशी संघाविरुद्ध खेळत असता यांनी पांच तासांत फक्त दहा धावा काढल्या. फिल्डर्सची मांडणी व खेळाडूंच्या गुणांचे ज्ञान हे कप्तानांत अवश्य असणारे गुणहि यांच्यांत आहेत.

इंदूर संस्थानांत ए. डी. सी. व आर्मी-सेक्रेटरी म्हणून यांनी केलेल्या कामाबद्दल इंदूर सरकारने यांना मुन्तझीम बहादुर (१९३९), दिलेरजंग (१९४०) व वकदान-इ-दौलत इत्यादि पदव्या दिल्या आहेत.

नायडू, सरोजिनी—(जन्म स. १८७९ फेब्रु. १३) हिंदुस्थानांतील सुप्रसिद्ध राजकारणी, इंग्रजी भाषेतील जगप्रसिद्ध कवयित्री व जगांतील पांच वक्त्यांपैकी एक.

यांच्या पित्याचे नांव अघोरनाथ चतर्जी. १२ व्या वर्षी या मद्रास युनिव्हर्सिटीच्या मॅट्रिक झाल्या व सोळाव्या वर्षी या इंग्लंडला गेल्या (१८९५). लंडन व केम्ब्रिज येथे शिक्षण घेतल्यावर प्रकृतीच्या अस्वास्थ्या-मुळे या इटलीत जाऊन परत आल्या (१८९८). इकडे आल्यानंतर यांनी डॉ. गोविंद राजुलू नायडू यांचे-बरोबर विवाह केला. हा विवाह बंगाल व मद्रास असा आन्तरप्रान्तीय व ब्राह्मणब्राह्मणेतर असा आन्तर-जातीय होता.

यांच्यांत काव्यशक्ति लहानपणापासून आहे. वडिलांच्या प्रेरणेने काव्य करण्यास यांना उत्तेजन मिळाले. यांच्या कविता इंग्लंडमध्ये अतिशय लोकप्रिय झाल्या आहेत. यांच्या पुष्कळ कवितांचे युरोपीय व देशी भाषांत भाषान्तर झाले आहे. यांच्या कवितेत राष्ट्रीय दृष्टिकोन, स्वरमाधुर्य, क्षोभकारक विचारप्रवाह, मांडणीचा

विशेषपणा व कल्पनासौंदर्य असल्याबद्दल उल्ल्यु. बी. यीट्स, आर्थर सिमन्स वगैरेंनी लिहिलें आहे. शुद्ध हिंदी वातावरण व भाषाप्रभुत्व यांबद्दलहि यांची प्रशंसा आहे.

जगप्रसिद्ध वक्त्यांत ज्यांची गणना होते अशांपैकी या एक होत. इंग्रजीप्रमाणेंच यांना पुष्कळ भाषा येतात. वक्तृत्वाच्या बाबतींत यांना जादूगार समजण्यांत येतें. कल्पनेचा प्रक्षोभकपणा, स्वरमाधुर्य व भाषाप्रभुत्व यांमुळे यांची भाषणें अत्यंत परिणामकारक होतात. यांच्या काव्याप्रमाणेंच यांच्या वक्तृत्वाच्या सफरींनी या युरोपभर प्रसिद्ध आहेत. या हिंदी स्त्रियांना बौद्धिक ध्येयरूप असून यांना पूर्व-पश्चिम ऐक्याची शान्तिदूती मानण्यांत येतें.

हिंदुस्थानाच्या सर्व प्रकारच्या उत्कर्षाची यांना अत्यंत उत्कंठा असून त्याकरिता या कोणताहि त्याग करण्यास तयार आहेत. या अनेक वेळां तुझंगांत गेल्या असून पुष्कळ काळपर्यंत या काँग्रेस वर्किंग कमेटीच्या सभासद आहेत. यांना राष्ट्रसभेचें अध्यक्षस्थान देऊन यांच्या कार्याचा गौरव करण्यांत आला (१९२५ कानपूर). १९३२ सालींहि तुझंगांत असणाऱ्या पं. मालवीयांसाठी यांनीं दिल्लीस अध्यक्षाचें काम केलें. राउंड टेबल कॉन्फरन्सलाहि या निमंत्रित म्हणून म. गांधीबरोबर गेल्या होत्या (१९३१). हिंदुस्थान सरकारतर्फे आफ्रिकेला गेलेल्या शिष्टमंडळांत या होत्या.

समाजसुधारक म्हणून जशी यांची ख्याति आहे तसेंच स्त्रियांनीं पुढ्यांच्या बरोबरीनं सर्व व्यवहारांत भाग घ्यावयास पाहिजे असेंहि यांचें म्हणणें आहे. रवीन्द्रनाथ टागोरांच्या खालोखाल जगांत प्रसिद्ध असणारी ही स्त्री हिंदु-मुसलमानांच्या ऐक्याप्रमाणेंच पूर्व-पश्चिम ऐक्याचीहि आवश्यकता प्रतिपादणारी आहे. स्फूर्तिदानाच्या यांच्या विशेष शक्तीनं या तरुणांना तेव्हांच भारून टाकतात.

यांचें इंग्रजी काव्यवाङ्मय—(१) The Golden Threshold (1905), (2) The Broken Wing (1912), (3) The Bird of Time (1917).

यांच्या व्याख्यानांचा संग्रह मद्रासच्या नटेशन कंपनीने प्रसिद्ध केला आहे.

नायर, सर सी. शंकरन्—(जन्म स. १८५७—मृत्यु स. १९३४) मद्रास हायकोर्टातील न्यायमूर्ति,

राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष, हिंदुस्थान सरकारचे एक्झिक्युटिव कौन्सिलर व स्वाभिमानी गृहस्थ.

हे मद्रास युनिव्हर्सिटीच्या मॅट्रिकच्या परीक्षेस बसले आणि नापास झाले. लागलीच परीक्षेचा नाद सोडून यांनीं पोस्ट खात्यांत कारकुनीच्या जागेकरितां अर्ज केला. त्या वेळीं मद्रासचे पोस्टमास्तर मि. पिटर यांनीं यांची समजूत घालून यांना पुनः मॅट्रिकच्या परीक्षेस बसण्यास भाग पाडले. त्यामुळे हे पुनः परीक्षेला बसले आणि यांचा पहिला नंबर येऊन यांना अनेक पारितोषिकें मिळालीं. वकिली करावयास लागतां वकिल म्हणूनहि यांची अत्यंत ख्याति झाली. हे मद्रासला हायकोर्ट वकिल, सरकारी वकिल, पब्लिक प्रॉसिक्यूटर, अॅडव्होकेट जनरल, हायकोर्टातील न्यायमूर्ति व कायदेमंडळांतील सभासद, व्हाइसरॉयचे एक्झिक्युटिव कौन्सिलर (१९१५-१९१९), लंडन स्टेट सेक्रेटरीच्या इंडिया कौन्सिलचे सभासद (१९१९-२१), कौन्सिल ऑफ स्टेटचे लोक-नियुक्त सभासद (१९२५) व सायमन कमिशनबरोबरच्या सेंट्रल लेजिस्लेचर कमेटीचे चेअरमन होते (१९२८).

स. १८९७ सालीं अमरावती राष्ट्रसभेचें अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आलें. यांनीं पंजाब प्रकरणाच्या निषेधार्थ व्हाइसरॉयच्या एक्झिक्युटिव कौन्सिलवरच्या जागेचा राजीनामा देऊन लोकप्रियतेचें शिखर गांठलें. यांनीं ' गांधी व अराजकता ' नांवाचें पुस्तक लिहिलें. त्यांत म. गांधीवर हे तुटून पडले. पंजाबचे ले. गव्हर्नर सर मायकेल ओडवायर यांनीं यांच्यावर या पुस्तकाबाबत फिर्याद केली. तेव्हां यांना खर्चाबद्दल व अब्रुनुकसानीबद्दल तीन लाख रुपये भरावे लागले. हे कोणावर केव्हा तुटून पडतील याचा नेम नसे. घरीलप्रमाणें त्याचा परिणाम यांना कांहीं वेळां भोगावा लागे. हे मद्रास रिव्ह्यू, मद्रास लॉ जर्नल, मद्रास स्टॅंडर्ड यांचे जनक व कांहीं काळ संपादकहि होते.

स्वाभिमान संरक्षणाचा प्रश्न आला म्हणजे हे कोणाचाहि मुलाहिजा ठेवीत नसत. एकदां मद्रासच्या गव्हर्नरकडे खाना होता. भोजनसमयीं गप्पा मारतांना गव्हर्नर म्हणाले, “ आतां हेंच पहाना, हिंदी लोकांना आमच्याकडे खऱ्यासाठी बोलावण्यांत आम्हांला कमीपणा वाटत नाही. हें कशाचें लक्षण ? बदलत्या परिस्थितीचेंच ना ? ” यांना ही अपमानकारक भाषा सहन झाली नाही. हे तात्काळ म्हणाले, ‘ तुम्हाला काय

वाटते, हिंदी लोकांना खान्याला बोलावून तुम्ही त्यांचा सन्मान करतां म्हणून ? नाही. तुमचा तो भ्रम आहे. तुमच्या पंक्तीला बसणें आम्हांला आवडत नाही. मी गव्हर्नरच्या पंक्तीला बसून जेवलों ही बातमी जर माझ्या आईला समजली तर एका म्लेंछाच्या पंक्तीला भोजन करून पतित झाल्याबद्दल मला गंगोदकानें प्रायश्चित्त घ्यावें लागेल.' या उत्तरानें खाना कसा तरी संपवून सर्वांना बाहेर पडावें लागलें.

पहिल्या युद्धाच्या वेळीं द्रव्यसाहाय्य मिळविण्याकरितां मद्रासच्या नागरिकांची जाहीर सभा भरविण्यांत आली. व्यासपीठाकडे जाण्यास हिंदी व युरोपियन वक्त्यांकरितां निरनिराळे रस्ते ठेविले होते. हे बोलण्याकरितां व्यासपीठाकडे जाण्यास निघतांच सार्जंटानें यांना अडविलें व हिंदी लोकांकरितां राखून ठेवलेल्या रस्त्यानें जाण्यास सांगितलें. तेव्हां हे This is disgraceful असें म्हणून व्यासपीठाकडे न जातां हे तडक बाहेर निघून गेले. गव्हर्नरसाहेबांच्या ए. डी. सी. नें यांची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला, पण व्यर्थ.

सायमन कमिशन हिंदुस्थानांत आलें असतां असाच प्रसंग पुणें स्टेशनवर घडला. कमिशनच्या निषेधाकरितां जमलेल्या काळेनिशाणवाल्यांच्या बंदोबस्ताकरितां पोलिसांनीं कडक बंदोबस्त ठेवला होता. इंडियन सेंट्रल कमेटीचे अध्यक्ष म्हणून हे कमिशनच्या स्वागताकरितां जात असतां मोटारसह पोर्चमध्ये यांना जाऊं दिलें नाहीं. तेव्हां हे तडक परत फिरले आणि यांच्याशिवाय स्वागत पार पडलें. दुसरे दिवशीं वृत्तपत्र वाचीत असतां ही माहिती सर जॉन सायमन यांना मिळाली.

यांचे ग्रंथः—Gandhi and Anarchy (1922).

नारळीकर, रँग्लर विष्णु वामन—(जन्म स. १९०८) सुप्रसिद्ध गणितशास्त्रज्ञ व जगप्रसिद्ध अभ्यासक.

हे कोल्हापूरचे राहणारे. १९२८ सालीं बी. एससी. परीक्षेत हे पहिले आले. मंगळदास, टाटा व कोल्हापूर राज्य अशा तीन शिष्यवृत्त्या मिळवून हे विलायतेस गेले व हे बी-स्टार-रँग्लर झाले (१९३०). त्या वेळीं यांना टायसन-पदक व आकाश-ज्योतिष विषयाबद्दल बक्षिस मिळाले. शिवाय यांस जादा न्यूटन-शिष्यवृत्ति मिळून जोसेफ लार्मर यांच्या हाताखाली विश्वरचनेचा अभ्यास करण्याकरितां देण्यांत आले. त्यांच्या पुढल्याच वर्षी न्यूटन-शिष्यवृत्ति देऊन आर्थर एडिंग्टन यांचेकडे

संशोधनकार्याकडे यांना घेण्यांत आले. त्याच कालांत प्रीनिच वेधशाळेंतहि यांना कांहीं महिने काम करण्याची संधि मिळाली. १९३२ मध्ये यांना केम्ब्रिज युनिव्हर्सिटी रेले प्राइझ देण्यांत आले. तें यांस विश्वरचनेवरील कांहीं विचार, गणितज्योतिषांतील गतींच्या समीकरणाची विशिष्ट मांडणी व सापेक्षताशास्त्र या तीन विषयांवर उत्कृष्ट निबंध लिहिल्याबद्दल मिळालेलें आहे. हिंदुस्थानांत परत आल्यावर पं. मालवीयांनीं यांना बनारस हिंदुविश्वविद्यालयांत बोलाविलें. तेथें क्रमानें यांच्यावर सर्व गणित विषयाची जबाबदारी सोंपविण्यांत आली.

यांनीं केलेल्या संशोधनाची माहिती द्यावयाची म्हणजे किती तरी गोष्टींचा उल्लेख करावा लागेल. विशेषतः यांचें संशोधन विश्वकल्पना, विश्वरचना, सापेक्षतासिद्धान्त व गणितज्योतिषांतील गतिविषय, ताऱ्यांच्या उत्क्रान्तीचें गणित, अभ्रिकां (Nebulae) च्या गति, गुरुत्वाकर्षण व तत्संबंधी निरनिराळे विचार, दिङ्निष्ठ संख्यागणित इत्यादि विषयांत असून यांनीं लिहिलेल्या निबंधांची संख्याच साठ आहे (१९३०-४५).

हें निबंध करंट सायन्स, नेचर, रॉयल अस्ट्रॉनॉमिकल सोसायटी, फिलॉसॉफिकल मॅगझिन, इत्यादि प्रसिद्ध नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झाले असून त्यांबद्दल यांची फारच स्तुति झाली आहे व पुढेहि पुष्कळदां आधारार्थ उल्लेखिले जाण्याची पात्रता त्यांत आहे.

मुंबई युनिव्हर्सिटीने १९३२ सालीं सापेक्षतासिद्धान्त व विश्वरचना, पुनः १९३८ सालीं गुरुत्वाकर्षणावर व पाटणा युनिव्हर्सिटीने लहरींचें गतितंत्र (Wave Mechanics) या विषयांवर यांची व्याख्यानें करविली.

गेल्या २५-३० वर्षांत गणितशास्त्रांत यांच्या इतकें दूरगामी व व्यापक संशोधन भारतांत क्वचितच झालें असेल. यांनीं केलेल्या या निरनिराळ्या क्षेत्रांतील संशोधनामुळे रॉयल अस्ट्रॉनॉमिकल सोसायटी, नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्सेस, नॅशनल अकॅडमी ऑफ सायन्सेस, इंडियन अकॅडमी ऑफ सायन्सेस इत्यादि सर्वमान्य संस्थांचें सभासदत्व यांना देण्यांत आलें आहे. असला हा सन्मान फारच थोड्यांना देण्यांत येतो. यांचें खाजगी आयुष्य सरळ आणि निगर्बी आहे. प्रत्येकानें आपल्या योग्यतेनुसार कार्य करीत राहावें, असें यांचें सार्धे तत्त्वज्ञान आहे.

नारंग, सर गोकुळचंद—(जन्म स. १८७८)
पंजाबांतील सार्वजनिक कार्यकर्ते व लेखक.

यांचे शिक्षण पंजाब, कलकत्ता, बर्न इत्यादि विद्या-
पीठांतून झाले. हे एम्. ए., पीएच. डी., बार-अॅट-
लॉ आहेत. कांही दिवस हे बॅरिस्टर म्हणून काम करीत.
हे पंजाब सरकारचे मंत्री होते.

यांचे ग्रंथ—(1) The Message of the Vedas,
(2) Transformation of Sikhism.

**नार्थब्रुक, थॉमस जॉर्ज वरिंग, फर्स्ट अर्ल
ऑफ—**(जन्म स. १८२६-मृत्यु स. १९०४, कारकीर्द
१८७२ मे-१८७६ एप्रिल) हिंदुस्थानचे गव्हर्नर जनरल
व व्हाइसरॉय.

यांचे शिक्षण ख्रिस्त चर्चमध्ये झाले. अनेक ठिकाणी
कामे केल्यावर हिंदुस्थानचे अंडर-सेक्रेटरी म्हणून यांची
नेमणूक झाली (१८५७-५८). तेव्हांपासून हिंदुस्थानशी
यांचा संबंध आला. हे लॉर्ड मेयोनंतर गव्हर्नर-जनरल व
व्हाइसरॉय म्हणून हिंदुस्थानांत आले. आर्थिक व्यवहारा-
कडे यांचे लक्ष असे व तो अत्यंत चोख ठेवण्याचा हे
प्रयत्न करीत. १८६९ साली फर्डिनंड डी लेसेप्स या
फ्रेंच इंजिनियरने खोदलेला सुवेझचा कालवा खुला झाला,
तेव्हां इंग्लंड-हिंदुस्थान यांचा व्यापार वाढला. मॅचेस्टर-
वरील जकात रद्द करण्याची सूचना हिंदुस्थानच्या हिताच्या
दृष्टीने यांनी नाकारली. प्राप्तीवरील जकात रद्द केली. फक्त
मिठावरील कर ठेवला. १८७४ च्या दुष्काळांत लोकांस
मदत केली. महारराव गायकवाड पदच्युत होऊन
सयाजीराव गायकवाड गादीवर आले. अफगाणिस्थानचे
अमीर शेरअल्लीने रशियाविरोद्ध मदत मागतां यांनी
नाकारली, पण त्यांना सहा हजार बंदुका नजर केल्या.
कापसावर वसविण्याच्या करासंबंधी स्टेट सेक्रेटरीशी
मतभेद झाल्याने यांनी राजानामा दिला.

नासिरउद्दीन, हैदर—(कारकीर्द स. १८२७-
१८३७) अयोध्येचे नवाब.

गाझाउद्दीन हैदर मृत्यु पावल्यावर त्याचा मुलगा
सुलेमानशहा वरील नांव धारण करून गादीवर बसला.
यांच्या हातांत बापाचा दहा कोटीचा खजिना आला.
बापाचा आगा मीर नांवाचा मंत्री कमी करून मेहेंदी
अलीखान ऊर्फ हकीम मेहेंदी या जुन्या प्रधानास यांनी
पुनः कामावर घेतले. मिस् वाल्टर्स नामक युरोपियन
स्त्रीशी यांनी विवाह केला व तिचे नांव 'मुकदरा अलिया'

असे ठेवले. दिल्लीच्या बादशाहजादीशी यांनी लग्न लाविले
व तिचे नांव 'ताजमहाल' असे ठेवण्यांत आले. ह्यां-
शिवाय अनेक स्त्रिया यांच्या रंगमहालांत अग्रगण्य होत्या.
त्यांच्या खर्चाकरिता यांनी बासष्ट लाख रुपये पांच टक्के
व्याजाने ईस्ट इंडिया कंपनीकडे ठेवले होते.

यांनी तीन लक्ष रुपये चार टक्के व्याजाने ब्रिटिश रेसिडे-
टाच्या ताब्यांत देऊन त्यांच्या व्याजाचा खर्च अनाथ,
अंध पंगु लोकांना दानधर्म करण्याकडे करावा अशी
तजवीज केली होती. तसेच दरमहा तीन हजार रुपये
लखनौच्या पाठशालेकडे नेमून दिले होते. याशिवाय
यांनी जागोजाग दवाखाने व अन्नछत्रे उघडली होती.
यांचे खासगी चरित्र बुइल्यम नाइटन नांवाच्या यांच्या
पदरच्या चित्रकाराने 'प्रायव्हेट लाइफ ऑफ ईस्टर्न
किंग' या नांवाने लिहिले आहे. त्यांत अनेक मौजेच्या
गोष्टी आहेत.

यांनी एक युरोपियन न्हावी सर्फराजखान पदवी
देऊन आपल्या पदरी बाळगला होता. न्हाव्याविरोद्ध
'आग्रा अखबार'मध्ये विरोद्ध टीकापर लेख येत त्याला
उत्तर देण्याकरितां शंभर रुपये पगाराचा इसम ठेवला
होता. न्हाव्याने यांना खूष ठेवून चोवीस लक्षांची
संपत्ति मिळविली. अशा लोकांच्या संगतीने यांनी
आपला पुत्र मुन्नाजान याचा गादीवरचा हक्क नष्ट केला.
हकीम मेहेंदी दिवाण होता तोंपर्यंत कसे तरी निभले.
पण त्याला कमी करून रोबनउद्दौला यास दिवाण
करतांच ब्रिटिश सरकार राज्य ताब्यांत घेणार अशी
सर्वत्र वार्ता पसरतांच हे विषप्रयोगाने मृत्यु पावले.

निजामुल्मुल्क, महबूबअलीखान—(जन्म स.
१८६६-मृत्यु स. १९११, कारकीर्द स. १८६९-१९११)
हैदराबादचे निजामसाहेब.

हे गादीवर आले तेव्हां तीन वर्षांचे होते. प्रथम
रीजन्सामार्फत काम चालून १८८४ त यांना अधिकार
मिळाले. १९०१ साली यांनी महाराज सर किशनप्रसाद
यांस दिवाण नेमिले.

हिंदुस्थानांतील सर्वात विस्ताराने, संपन्नतेने व दर्जाने
श्रेष्ठ असणाऱ्या राज्याचे हे अधिपति आचारविचारानेहि
तसेच उदार होते. हे अत्यंत साधे, धर्मभीरू व हिंदु-
मुसलमान लोकांच्या अत्यंत आदरास पात्र झाले होते.
हे संकटग्रस्त प्रजेच्या मदतीकरितां जातीने धावून जात.
यांच्यावर लोकांची इतकी श्रद्धा होती की लोक यांना
नवस करीत असे म्हणतात.

निजामुल्मुल्क, सर उस्मानअलीखान—
(जन्म स. १८८६, राज्यारोहण स. १९११ आगस्ट २९)
हैदराबाद राज्याचे अधिपति.

या घराण्यांतील लोक हैदराबादची गादी स्थापन करणाऱ्या पुरुषास दिल्लीच्या बादशहाने दिलेली निजामुल्मुल्क ही पदवी धारण करून गादीवर बसतात. इंग्रजी राज्य झाल्यावर ५. निजामअली (१७५१-१८०३), ६ मिर्झा सिकंदरजाह (१८०३-१८२९), ७ नासिरुद्दौला (१८२९-१८५७), ८ अफझुद्दौला (१८५७-१८६९) व ९ महबूबअलीखान (१८६९-१९११) हे पुरुष गादीवर आले. त्यानंतर निजामुल्मुल्क ही पदवी धारण करून हे दहावे पुरुष गादीवर बसले.

यांचे शिक्षण खासगी रीतीने झाले. हे गादीवर येतांच यांनी अलीगड विद्यापीठाचे संस्थापक सर सय्यद अहमद यांचे नातू डॉ. रास मसूद यांना आणून त्यांना शिक्षण खात्याचे मुख्याधिकारी नेमिले. तेव्हापासून यांच्या राज्यांत जुने समानतेचे धोरण जाऊन नवे मुसलमानी संस्कृतीच्या वर्चस्वाचे युग सुरू झाले.

एक लक्ष मैल क्षेत्रफळ, पावणेदोन कोट प्रजा, साडे-सोळा कोट उत्पन्न असे विस्ताराने, लोकसंख्येने, संपन्नतेने आणि दर्जानेसुद्धा यांचे राज्य हिंदुस्थानांत पहिल्या प्रतीचे आहे. याचा कारभार वीस लोकांच्या कायदे-मंडळाकडून चालविला जातो. प्रत्यक्ष कार्यकारी मंडळ सात-आठ लोकांचे असते व त्याचा अध्यक्ष मुख्य प्रधान समजला जातो.

या राज्यांत स्वतंत्र चलन, पोष्ट, रेल्वे व सैन्य आहे. इतिहास व पुराणवस्तु-संशोधनाची खाती आहेत. अजिंठा व वेरुळ ही जगप्रसिद्ध कोरीव लेणी आणि कल्याणी, मालखेड, पैठण, देवगिरी, गुलबर्गा, बिदर, वरंगळ वगैरे प्रसिद्ध ऐतिहासिक स्थळे आहेत. हैदराबादेसारखे हिंदुस्थानांत चवथ्या क्रमाचे शहर यांची राजधानी आहे.

हे गादीवर आले तेव्हा यांनी तिसरे सर सालरजंग-यांना मुख्य प्रधान नेमिले (११ जुलै १९१४-१ डिसें. १९१४). पण पुढे यांनी मुख्य प्रधानाचे काम स्वतःकडे घेतले. पुढे पांच वर्षांनंतर बहुतेक सर्व कारभार एका कार्यकारी मंडळाकडे सोंपविला (१७ नव. १९१९) आणि अधिकाराची विभागणी केली. त्या मंडळाचे अध्यक्षस्थानी सर अली इमाम यांची नेमणूक करण्यांत

आली. त्यांनी कर्जाच्या पोटी स. १८५३ त गेलेला वन्हाड प्रान्त ब्रिटिश सरकारकडून परत मिळविण्याची खटपट केली. पण त्यांना तेव्हा त्या कामी अपेश आले व त्यांनी अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला. पण पुढे यांच्या चिकाटीच्या प्रयत्नांने वन्हाडवरील यांचे स्वामित्व नाममात्र का होईना पण ब्रिटिश सरकारने मान्य केले.

सर अली इमाम यांनी राजीनामा दिल्यानंतर त्यांचे जागी सर फरीदुनमुल्क बहादूर अध्यक्ष झाले. त्याच वेळी मि. ग्लॅन्सी यांच्या जागी मि. अकबर हैदरी हे फडणीस नेमिले गेले. ते पुढे अध्यक्ष झाले. नंतर छत्तारीचे नबाबसाहेब अध्यक्ष झाले.

यांनी राज्यावर येतांच क्रमाने इंग्रजी व मराठी वगैरे प्रान्तिक भाषांचे महत्त्व कमी करून सरकारी कामकाजाची उर्दू ही भाषा ठरविली. राजभाषा व बोधभाषा म्हणून सर्वत्र उर्दूला स्थान देण्यांत आले. सर अकबर हैदरी यांच्या साहाय्याने १९१८ साली यांच्या नावे उस्मानिया युनिव्हर्सिटी स्थापण्यांत आली. तिला व्यापक व भव्य रूप देण्याकरितां कोट्यवधि रुपये खर्च करण्यांत आले. तेथे उच्च शिक्षणाकरितांही उर्दू ही भाषा माध्यम म्हणून मान्य करण्यांत आली व पांचशेवर ग्रंथ उर्दूत तयार करण्यांत आले. परिभाषा वगैरे ठरवून ग्रंथ तयार करवून त्यांचा अभ्यासक्रमांत समावेश करण्याची आणि हा सर्व प्रयोग यशस्वी करून दाखविण्याची खटपट यांच्या या विश्वविद्यालयाने चालविली आहे.

यांनी १९३९ साली नवीन सुधारणा जाहीर केल्या. त्यांत कायदेमंडळाचा विस्तार, संयुक्त मतदारांतर्फे निवडणूक, ग्रामपंचायतींची स्थापना, जिल्हापरिषद व हिंदु-मुसलमानांना समान पन्नास टक्के प्रतिनिधित्व इत्यादि गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत.

दुसऱ्या महायुद्धांत यांनी युद्ध सुरू होतांच आपले मुंबई व दिल्ली येथील राजवाडे त्रि. सरकारला दिले, शिवाय खाजगीतून सोळा लाख, संस्थानचे बावन्न लाख देणगी म्हणून व साडे पन्नास कोटी रुपये बॉन्डच्या खरेदी रूपाने दिले. यांचा युद्धकालीन युद्धखर्च साडे-पांच कोटीपर्यंत चढला. शिवाय यांच्या सैन्याचे दोन युनिट्स आघाडीवर लढले. इंडियन आर्मी व हवाईदल यांच्या शिक्षणाकरितां यांचे एक स्वतंत्र केन्द्र असून एलिमेन्टरी फ्लाईंग ट्रेनिंग स्कूल बांधण्यासाठी पावणे-दोन लाख

रूपये खर्च करण्यांत आले. तसेंच आपले कारखाने रात्रंदिवस चालवून मालाचा पुरवठा केला व आपली 'फेथफुल अलाय ऑफ ब्रिटिश गव्हर्नमेंट' ही पदवी सार्थ केली.

यांचे १९४५ चे कार्यकारी मंडळ—१ छतारीचे नबाब (अध्यक्ष, राजकारण, राज्यघटना व रेल्वे), २ नबाब सर महदी (उपाध्यक्ष व एक्टूआर्डिनरी सभासद), ३ नबाब आलम (कायदा व सुधारणा), ४ नबाब झैन (पी. डब्ल्यु. डी., व्यापार व कारखाने), ५ नबाब झैर (पोस्ट व मजूर), ६ नबाब लियाकत (अर्थ), ७ सय्यद मुहम्मद अशम (शिक्षण), ८ सी. ए. जी. सॅबिद्रे (जमीन महसूल व पोलीस), ९ दि. ब. एस्. अर्बमुर्दु आयंगार (वैद्यक व आरोग्य).

यांच्या घराण्याचा संबंध बापाच्या बाजूने पहिल्या खलीपाशी व आईकडून खुद्द मुहम्मद पैगंबराशी लागतो. मधल्या काळांतहि अनेक धार्मिक व शूर पुरुष यांच्या घराण्यांत झाले आहेत. त्यामुळे यांच्या घराण्याला आन्तरराष्ट्रीय धार्मिक महत्त्व आहे. हे महत्त्व तुर्कस्थानांतील खलिफाच्या मुलीशी आपल्या युवराजाचे लग्न करून यांनी पुनः वाढविले आहे. आपला व आपल्या राज्याचा आन्तरराष्ट्रीय राजकीय दर्जा यांच्या ध्यानांत असून तो वाढविण्याचा यांचा सतत प्रयत्न असतो. हे मुसलमानी धर्माचे विशेष अभिमानी असून कर्मठ आहेत. हे राज्यकारभारांत जातीने लक्ष घालतात व सरकारी आवश्यक कागदपत्रांवर उर्दूत स्वतःच्या हस्ताक्षरांत हुक्म देतात. यांच्या राज्यांत शेंकडा श्यांहशी टक्के प्रजा हिंदु आहे. मराठी (४५ लक्ष), कानडी (३० लक्ष) व तेलगू (६५ लक्ष) या राज्यांतील लोकांच्या भाषा आहेत. मुसलमानांची संख्या राज्यांत शेंकडा फक्त दहा आहे.

पण राज्यांतील लोकांच्या भावना, भाषा, संख्या वगैरेकडे लक्ष देण्यांत येत नाही. नोकर वर्गात मुसलमानांची प्रमाणाबाहेर भरती करण्यांत येते, त्यांतहि बाहेरच्या लोकांचा विशेष भरणा असतो, भाषा व धर्म यांबाबतहि अन्याय होतो अशा तक्रारी असून आर्य-समाज, हिंदुसभा व स्टेट काँग्रेस यांना त्याबाबत सत्याग्रह करावे लागल्याचे प्रसिद्ध आहे. यांच्या उर्दूपक्षपाताविषय मराठी वगैरे भाषा बोलणारांच्या फार तक्रारी आहेत.

यांना उर्दू भाषेत कविता करण्याचा नाद असून

यांचा एक संग्रह प्रसिद्ध झाला आहे. यांना अनेक महत्त्वाच्या पदव्या असल्या तरी 'सुलतानुन्शुरा' (कवीन्द्र) ही वाङ्मयात्मक कार्याबद्दल मिळालेली पदवी विशेष प्रिय आहे.

हे अत्यंत काटकसरी, मातृभक्त, साधे, किडकिडीत, बिनबोलके, प्रसिद्धिविन्मुख पण महत्त्वाकांक्षी, ध्येयवादी व चिकाटीचे आहेत. केवळ राजसत्तेच्या जोरावर एरवी अशक्य असणाऱ्या गोष्टीहि अमलांत आणण्याचा कसा प्रयत्न होतो याचे यांचे राज्य हे एक उदाहरण आहे.

हे जगांतील पहिल्या प्रतीचे संपन्न असून यांच्या संग्रहांत असणाऱ्या जडजवाहिराची किंमत ३० कोटि पौंड आहे. त्याखेरीज यांच्याजवळ सोन्याचा संग्रहहि फार मोठा आहे. दीडशे माणसांची भोजनाची व्यवस्था हे एका वेळी सुवर्णपात्रांतून करू शकतात. संपन्नतेत बडोद्याच्या गायकवाडांचा जगांत आठवा क्रम लागतो. टाटा वगैरेचा क्रम त्यानंतरचा आहे.

निरंजन, रघुनाथ—(जलसमाधि स. १८५५) सुप्रसिद्ध सिद्ध पुरुष.

यांचे मूळ नांव अवधूत श्रीधर श्रोत्री. गांव कळंब (ता. धारूर). कौशिकगोत्री आश्वलायनशाखेचे दे. ब्राह्मण. यांचे गुरू नाशिकचे रघुनाथ भटजी. त्यांनी यांचे निरंजन असे नांव ठेवले व यांनी रघुनाथ हे गुरूचे नांव जोडून हे निरंजन रघुनाथ या नावाने प्रसिद्ध झाले. यांना गिरनार पर्वतावर सगुण साक्षात्कार झाला होता. हे गृहस्थाश्रमी होते. शेवटी यांनी चतुर्थाश्रम घेतला व कृष्णेंत जलसमाधि घेतली. यांचे सर्व ग्रंथ कै. य. व्यं. कोल्हटकर सांगली यांनी संशोधून प्रसिद्ध केले.

यांचे ग्रंथ—१ अनुभवामृतबोधिनी (ज्ञानेश्वर-महाराजांच्या अनुभवामृतावरील गद्य टीका), २ स्वात्म-प्रचीति (आत्मचरित्रपर), ३ साक्षात्कार (आत्मचरित्रपर), ४ श्रीरघुनाथचरित्र, ५ आत्मबोध प्रकाशिनी (श्रीशंकराचार्यांच्या आत्मबोधावरील टीका), ६ केनोपनिषद् टीका (गद्य), ७ महावाक्य, ८ केशवचैतन्य-कथातरु, यांत तुकाराममहाराजांचे गुरू केशवचैतन्य यांचे चरित्र ओवी छंदांत आहे. ग्रंथांत 'श्रीचैतन्य विजय कल्पतरु' असे नांव आहे. कृष्णदास बैरागी यांनी केशवचैतन्यचरित्र शके १५९६ (स. १६७४) मध्ये वर्णिले त्याच्या आधारें यांनी १७०९ (स. १७८७) मध्ये हे लिहिले.

निवेदिता, भगिनी—(जन्म स. १८६७-मृत्यु स. १९११) हिंदी संस्कृतीच्या पाश्चिमात्य अभ्यासक व अभिमानी.

यांचे खरे नांव मिस मार्गरेट नोबल. यांचे वडील रेव्ह. एस्. आर्. नोबल हे आयर्लंडमधील धर्मगुरू होते. हिंदुस्थानांत येण्याचे पूर्वीपासूनच पेस्टॉलिझ व फ्रीबेल यांच्या तत्त्वांच्या अभ्यासक म्हणून यांची लंडनमध्ये प्रसिद्धि होती. विवेकानंदांची यांच्याशी गांठ होण्याचे वेळी लंडनमधील आपल्या शाळेंत या मुख्याध्यापिकेचें काम करीत होत्या.

इंग्लंडमधील आपल्या लेखांच्या निमंत्रणावरून स्वामी विवेकानंद इंग्लंडमध्ये आले. त्या वेळी यांची त्यांच्याशी पहिली भेट झाली (१८९५ सप्टें.). स्वामीजींच्या धार्मिक ज्ञानाच्या खोलीचा व त्यांच्या विचारांच्या ताजेपणाचा यांचेवर इतका परिणाम झाला की स्वामींच्या इंग्लंडच्या दुसऱ्या सफरींत 'हिंदुस्थानांतील आपल्या कार्याकरिता यांच्यासारख्या स्त्रियांची आवश्यकता' त्यांनी सूचक शब्दांत बोलून दाखवितांच, या हिंदुस्थानला निघाल्या (१८९८).

यानंतर संबंध एक वर्ष, यांनी विवेकानंदांबरोबर सर्व हिंदुस्थानचा प्रवास करण्यांत घालविले. अशा तऱ्हेने विवेकानंदांच्या कल्पनांशी, भावनांशी व विचारांशी संपूर्णतया तादात्म्य पावल्यानंतर यांना श्री रामकृष्ण परमहंसांच्या शिष्यवर्गांत औपचारिक रीतीने दाखल करण्यांत आले.

हिंदी संस्कृतीशी संपूर्णपणे तादात्म्य होण्याच्या दृष्टीने कलकत्त्याच्या बोस पारा लेन या कर्मठ हिंदूंच्या वस्तीत यांनी आपले आसन ठोकले व थोड्याच दिवसांत आपल्या सालस वागणुकीने या लोकप्रिय झाल्या.

'आपला देश', 'आपले बंधु' अशी हिंदुस्थान-संबंधी बोलावयाची यांची पद्धति, कोठेहि दुष्काळ, रोगाच्या साथी येतांच धांवून जावयाची यांची वृत्ति व गोड स्वभाव यामुळे या सर्वत्र लोकप्रिय असत.

स. १९०० त प्रसिद्ध झालेल्या 'Kali the Mother' या लहानशा पुस्तकाने यांनी हिंदुस्थानांतील आपल्या वाङ्मयीन कार्यास सुरुवात केली. रानटी लोकांचेकडून पूजिली जाणारी रक्तपिपासू देवता ही पाश्चिमात्यांत कालीविषयीं रूढ असलेली कल्पना

चुकीची आहे; देवतेला फक्त प्रेममय स्वरूपांतच पाहणे म्हणजे तिचे दुसरे भयानक स्वरूप विसरण्यासारखे आहे अशी विचारसरणी या पुस्तकांत मांडण्यांत आली आहे.

परंतु 'The Webs of Indian Life' (1904) ह्या पुस्तकांत यांचे सर्व जीवितसर्वस्व सांठविले आहे. इंग्रजी वाङ्मयांतील 'हिंदुस्थानवरील सर्वश्रेष्ठ पुस्तक' हे त्यांचे वैशिष्ट्य आज अनेक वर्षे तसेच टिकून राहिले आहे. 'प्रवासात्मक किंवा वर्णनात्मक सुंदर पुस्तक' असे म्हणण्यांतच या पुस्तकाचे वैशिष्ट्य संपत नाही. हिंदी भावनांचे सुबोध आविष्करण ही त्यांच्या यशाची गुरुकिल्ली आहे. हिंदुस्थानसंबंधी जिज्ञासा असणाऱ्या कोणत्याहि मनुष्याला एकदम हिंदुस्थानच्या हृदयाजवळ खडे करण्याचे अजोड सामर्थ्य या पुस्तकांत सांठविले आहे.

हिंदी-विशेषतः बंगाली गृह व स्त्रीजीवन यांची या पुस्तकांत रेखाटण्यांत आलेली चित्रे यथार्थता व सौंदर्य या दोन्ही दृष्टींनी सारखीच निर्दोष आहेत. कवीची ध्येय-दृष्टि व कलावंताची सहृदयता यांचे साहाय्याने हिंदी स्त्रीहृदयांत शिरून पौर्वात्य परंपरेची सजीव स्मारके असा निष्कर्ष यांनी हिंदी स्त्रियांबद्दल काढला आहे. गीता, हिंदी शेतकरी वगैरे प्रकरणेहि अशीच सुंदर आहेत.

यापुढे सरकारशी करावा लागणारा लढासुद्धा आपल्या पूर्वपरंपरेला साजेसा-जागतिक संस्कृतीत कांही तरी भर टाकण्याजोगा-करण्याचा संदेश शेवटी या पुस्तकांत देण्यांत आलेला आहे.

Cradle-Tales of Hinduism (1907), An Indian Study of Love and Death (1909) व The Master as I Saw Him (विवेकानंदांचे व्यक्तिपरीक्षण) हे यांचे ग्रंथहि असेच महत्त्वाचे आहेत. याशिवाय निरनिराळ्या मासिकांत चालू असणाऱ्या यांच्या लेखनांत Modern Review मधील यांची चित्रपरीक्षणे महत्त्वाची आहेत.

हिंदी संस्कृतीचे श्रेष्ठत्व सर्व जगाला पटवून देणाऱ्या हिंदुस्थानच्या परदेशी मित्रांतील यांचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. भाषा, व्याकरण, इतिहास शिकून हिंदी संस्कृतीच्या नजीक येण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या प्राच्य-विद्यार्पडितांपेक्षा हिंदी विचारांशी व भावनांशी समरस होऊन हिंदी तत्त्वज्ञान समजून घेण्याचा यांचा मार्ग निःसंशय उच्च दर्जाचा ठरतो.

निवेदिता या शब्दांत ध्वनित होणारा आत्मसमर्पण-पूर्वक सेवामार्गाचा आदर्श पाठण्यांत यांच्या व्यक्ति-मत्त्वाची आणखी एक महत्त्वाची बाजू प्रकाशांत येते. हिंदु धर्माचा स्वीकार करूनहि धार्मिक पुढारीपणाचा टेंभा मिरवण्याचा आग्रह यांनीं कधींच धरला नाही. कारण शिकवण्यापेक्षां सेवेतच यांना जास्त गोडी वाटे. आणि म्हणूनच कार्याच्या स्वरूपापेक्षां त्यांतील भावने-कडे लक्ष देणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याला यांचें नांव एक स्फूर्तिस्थल होऊन राहिलें आहे.

नियोगी, न्यायमूर्ति मच्छीराज भवानी-शंकर—(जन्म स. १८८६) नागपूर हायकोर्टातील न्यायमूर्ति.

यांचें मूळ गांव मच्छलीपट्टण. पण हें आंध्रब्राह्मणाचें घराणें नागपूर येथें चार पिढ्यांपासून स्थायिक झालें असून आतां पूर्ण महाराष्ट्रीय बनलें आहे. यांच्या दुसऱ्या पत्नी इंदिराबाई या एम्. बी. बी. एस्. असून प्रसिद्ध समाजसुधारक वामनराव कोल्हटकर यांच्या कन्या होत. यांचें शिक्षण काका दुर्गाशंकर यांनीं केलें. हे एम्. ए., एल्. एल्. एम्. आहेत. कांहीं दिवस पटवर्धन हायस्कूल-मध्ये शिक्षकाचें काम केल्यावर यांनीं वकिली करण्यास सुरुवात केली (१९१६). असहकारितेच्या चळवळींत यांनीं वकिली सोडली होती, पण पुनः करण्यास सुरुवात केली (१९२२).

प्रिव्हि कौन्सिलपर्यंत गेलेला आमगांव जमिनदारी खटला चालविण्याकरितां हे इंग्लंडला गेले होते (१९२७). अँडिशनल ज्युडिशियल कमिशनर (१९३०-३६) व जज (१९३६) या नात्यानें यांनीं काम केलें. तसेंच नागपूर युनिव्हर्सिटीचे हे दोनदां उपकुलगुरू होते (१९३२ ३४).

नागपूर विद्यापीठास भूषणभूत झालेल्या 'रा. ब. डी. लक्ष्मीनारायण टेक्नॉलॉजिकल इन्स्टिट्यूट'ची नमुनेदार योजना यांच्याच हस्ते तयार झाली आहे.

यांना सार्वजनिक कार्य करण्याची हौस पहिल्या-पासूनच आहे. अच्युतराव कोल्हटकरांच्या संदेशचें इंग्रजी भावड 'मेसेज'चे संपादक म्हणून हे मुंबईस येऊन राहिले होते. असहकारितेच्या काळांत वकिली सोडून नागपूर काँग्रेसची दुय्यम चिटणीशी, राष्ट्रीय विद्यालयाचे मुख्याध्यापक वगैरे कामेहि यांनीं केली. १९२५ सालीं हे नागपूर नगरपालिकेचे अध्यक्ष झाले. त्या वेळीं शुक्रवार

तलावावर यांनीं लोकमान्यांचा पुतळा उभारण्याचें महत्त्वाचें काम केलें.

निंबाळकर, मेजर राजाबहादूर श्रीमंत सर मालोजीराव मुधोजीराव उर्फ नानासाहेब नार्झक के. सी. आय. ई.—(जन्म स. १८९६ ११ सप्टें.) फलटणचे राजेसाहेब.

जात—मराठा क्षत्रिय. शिक्षण राजकोट येथील राज-कुमार कॉलेजचा डिप्लोमा. विवाह डेक्कनमधील फर्स्ट क्लास सरदार व माळेगांव बुद्रुकचे सरंजामदार कै. श्रीमंत राजे शंभुसिंहराव अमरसिंहराव जाधवराव यांच्या कन्या आर्बईसाहेब (भातां श्रीमंत स. सौ. लक्ष्मीदेवी) यांजबरोबर ता. १८ डिसें. १९४१ रोजी. युवराज श्रीमंत प्रतापसिंह उर्फ बापूसाहेब (जन्म १३ जुलै १९२३). संस्थानचें क्षेत्र ३९७ चौरस मैल. लोकसंख्या ७१,४७३ (१९४१) उत्पन्न २०,३८०००/-.

परमार घराण्यांतील पहिले निंबराज यांनीं स. १२७० सालीं फलटण संस्थानची स्थापना केली. दक्षिण महाराष्ट्रांतील हें सर्वांत जुने व ऐतिहासिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचें असें संस्थान आहे. या घराण्यांत आतांपर्यंत एकंदर २४ राज्यकर्ते झाले असून श्रीशिवछत्रपतींचे पितामह श्री. मालोजीराजे यांचेपासून आजवर श्रीशिवछत्रपतींच्या भोसले घराण्याशी या घराण्याचे अनेकवार विवाह संबंध झाले आहेत. हे स. १९१६ ऑक्टो. १६ रोजी गादीवर आले.

हे अत्यंत प्रगमनशील असून प्रजेची कोणत्याहि रीतीने मागणी नसतांना स. १९२९ पासून राजकीय सुधारणा प्रजेस देण्याचा उपक्रम यांनीं सुरू ठेवला व स. १९४२ सालीं श्रीमंतांनीं जवळ जवळ संपूर्ण जबाबदारीची राज्य-व्यवस्था प्रजेस दिली. या यांच्या अत्यंत स्तुत्य व अनुकरणीय उपक्रमाबद्दल भारतांतील अनेक महनीय व्यक्तींनीं यांना धन्यवाद दिले आहेत. या राज्यघटने-अन्वये लोकनियुक्त सभासदांचें निर्विवाद बहुमत असलेलें १८ (१२ लोकनियुक्त व ६ सरकारनियुक्त) सभासदांचे एक विधिमंडळ (Legislative Council) असावयाचे आहे. लोकनियुक्त सभासदांतून कमीत कमी दोन मंत्र्यांची मंत्रिमंडळावर श्रीमंत राजेसाहेब यांनीं निवड करण्याची असून त्यांचेकडे अन्तर्गत राज्यव्यवस्थेसंबंधीची बहुतेक सर्व खाती राहावयाची आहेत.

प्रजेची आर्थिक व सामाजिक उन्नति करणाऱ्या प्रत्येक बाबीकडे यांचें प्रथमपासून विशेष लक्ष आहे. शिक्षणाकडे दरसाल बजेटांत फार मोठी रक्कम खर्च होत आहे.

दुय्यम शिक्षणाचा शक्य तितका अधिक प्रसार व्हावा म्हणून हायस्कूलमधील फी ब्रिटिश हद्दीतील फीच्या मानाने फार कमी ठेवली आहे. शिवाय मुलींना तसेच हरिजनांना हायस्कुलांतील शिक्षण मोफत देण्यांत येते. इतकें असून शिवाय हरिजन व इतर मागासलेल्या वर्गांत पुष्कळ प्रमाणांत नादाऱ्या व शिष्यवृत्त्या देऊन दुय्यम शिक्षणाच्या प्रसारास फार मोठी मदत केली आहे. प्राथमिक शिक्षण तर येथे सर्रास मोफत आहे.

यांचे जमीनसाऱ्याबाबत व शेती बाबतहि उदार धोरण आहे. यांनी १९३७ साली तशी आवश्यकता नसतां हि रूपयाला तीन आणे याप्रमाणे सारा-सूट दिली आहे. ठिकठिकाणी पाणी क्षिरपणारे बंधारे बांधून बागा-यती शेतीस मदत केली आहे. सांघिक व फड पद्धतीने शेतीस पाणी देण्याचे प्रयोग सुरू करून शेती किफायत-शीर करण्यास शेतकऱ्यांना उत्तेजन देण्यांत येत आहे. यांनी स्वतःस गादीवर येऊन पंचवीस वर्षे झाली, त्या प्रसंगी औद्योगिक शिक्षणासाठी एक लाख रुपयांचा निधि राखून ठेवण्याची घोषणा केली व वैद्यकीय मदती-साठीहि तितकाच दुसरा निधि ठेवण्यांत आला आहे. थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे फलटण संस्थानच्या सर्वांगीण उन्नतीला पोषक अशा प्रत्येक बाबीकडे यांच्या-कडून अत्यंत काळजीपूर्वक लक्ष दिले जात आहे. संस्थाना-प्रमाणेच बाहेरीलहि अनेक सार्वजनिक संस्थांना यांच्या औदार्याचा फायदा मिळत आलेला आहे. डेक्कन एज्यु-केशन सोसायटी, भारत इतिहास-संशोधन मंडळ, पुणे सेवासदन सोसायटी, भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टिट्यूट, डेक्कन व्हर्न्याक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटी वगैरे संस्थांच्या कारभारात श्रीमंतांचा विशेष निकटचा संबंध आलेला आहे.

यांनी फलटण शुगर वर्क्स लि., नांवाचा साखरेचा कारखाना संस्थान हद्दींत निघण्यास व चालण्यास उत्तेजन देऊन संस्थानच्या औद्योगिक प्रगतीस विशेष चालना दिली. शेतकऱ्यांस उत्तम गूळ तयार करण्यास यांत्रिक चरक वगैरे रीतीनेहि फार मदत केली आहे.

यांच्या कार्याचा व्याप त्यांच्या संस्थानपुरताच मर्यादित नाही. दक्षिणी संस्थान एजन्सीमध्ये अन्तर्भूत होणाऱ्या सर्व संस्थांनाचा व तेथील राज्यकर्त्यांचा दर्जा वाढावा म्हणून यांनी गेली १५ वर्षे अत्यंत झटून परिश्रम केले आहेत. स. १९३१-३२ साली भरलेल्या दुसऱ्या व तिसऱ्या गोलमेज परिषदेला यांनी आपले

दिवाण रा. ब. के. वि. गोडबोले, बी. ए., एल्.एल्. बी., यांना पाठविले. त्यांनी दक्षिणेतील दहा संस्थांनाचे प्रतिनिधि म्हणून १९३३ साली जे कार्य केले व जॉईंट पार्लमेंटरी सिलेक्ट कमिटीपुढे जी साक्ष दिली. त्यामुळे दक्षिणेतील संस्थांच्या दर्जाबाबत तिकडे विशेष जाणीव उत्पन्न झाली. या वेळीं म्हणजे १९३३ साली यांची स्वारीहि जातीने याच कार्याला पाठिवा देण्यासाठी लंडनला गेली व त्याचा साहजिकच विशेष उपयोग झाला.

प्रजेस निःपक्षपातीपणाने न्याय मिळावा म्हणून कोल्हापूरसहित सर्व दक्षिणी संस्थानचे एक संयुक्त हायकोर्ट असावे या मताचा यांनी फार परिणामकारक रीतीने पुरस्कार केला आहे व ती गोष्ट आतां सिद्धीसहि गेली आहे. या प्रकारे विविध क्षेत्रांत अत्यंत भरीव कामगिरी केल्यामुळे यांना दक्षिणी संस्थानांत एक विशिष्ट व महत्त्वाचे असे स्थान प्राप्त झाले असल्याम त्यांत आश्चर्य नाही.

नीळकंठ, लेडी विद्यागौरी रमणभाई—
(जन्म स. १८७६) गुजराथमधील सार्वजनिक कार्य-कर्त्या, शिक्षणाच्या पुरस्कर्त्या व लेखिका.

यांचे जन्मस्थान अहमदाबाद. पिता गोपीलाल मणिलाल ध्रुव. यांचे आजोबा सरदार भोलानाथ साराभाई. यांचा विवाह स. १८८९ साली रमणभाई महिपतराम नीळकंठ यांच्याशी झाला. लग्नानंतर या मॅट्रिक (१८९१) व बी. ए. (१९०१) झाल्या. गुजराथी समाजातील या पहिल्या स्त्री पदवीधर होत. यांनी अनेक शिक्षणविषयक संस्थांत शिक्षक वगैरे नात्यांनी कामे केली. तसेच या गुजराथी भाषेत लिहीत असल्याने बडोदा-गुजराथी साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्षपद यांना देण्यांत आले. यांना साठ्याव्या वर्षी एक गौरवपर लेखसंग्रह अर्पण करण्यांत आला.

नून, ऑनरेबल मलिक सर फिरोझखान—
(जन्म स. १८९३) पंजाब प्रांतांतील सुप्रसिद्ध लीग-पक्षीय पुढारी व कार्यकर्ता.

लाहोरचे चीफ्स कॉलेज व ऑक्सफर्डच्या व्हॅडहॅम कॉलेजमध्ये शिक्षण घेतल्यानंतर हे बॅरिस्टर होऊन हिंदुस्थानांत परत आले. आल्यानंतर लाहोर हायकोर्टा-मध्ये यांनी वकिली करण्यास सुरुवात केली. याच सुमारास हे पंजाब लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलमध्ये निवडून

आले (१९२१). तेव्हांपासून आजतागायत त्या मंडळांत हे सतत निवडून येत असून लोकल सेल्फ गव्हर्नमेंट (१९२७), शिक्षण (१९३०) वगैरे खात्यांचे हे प्रधानहि होते.

यानंतर यांनी इंग्लंडमधील हिंदुस्थानचे हायकमिशनर (१९३६-४१), व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी मंडळांतील मजूर व संरक्षण खात्याचे मंत्री (१९४१-४५), इंपिरीयल वॉर कॅबिनेट व पॅसिफिक वॉर कौन्सिलमधील हिंदुस्थान सरकारचे प्रतिनिधि, सॅनफ्रॅन्सिस्को येथे भरलेल्या सर्वराष्ट्रीय परिषदेचे हिंदी प्रतिनिधी (१९४५) अशी अनेक जबाबदारीची कामे केली.

परंतु इतकें कार्य करूनहि, 'हिंदुस्थानला स्वराज्य देण्याची जरूर नाही, तें त्याला कधींच मिळालें आहे'; 'आम्हांला पाकिस्तान मिळालें नाही तर चेंगीझखानालाहि लाजविणारी अत्याचारी कृत्ये आम्ही करूं'; 'रशियाच्या मदतीनेहि पाकिस्तान मिळविल्या-शिवाय आम्ही राहणार नाही' अशा यांच्या असंबद्ध वक्तव्यांनी यांना खऱ्या जनमताची पकड घेणे कधींच जमलें नाही.

यांचे ग्रंथ—Canada and India, Wisdom from Fools, India Illustrated, Scented Dust इत्यादि.

नूलकर, रा. व. कृष्णाजी लक्ष्मण—(जन्म स. १८३० मे-मृत्यु स. १८९३ मार्च २८) भुज येथील कच्छच्या रावांचे दिवाण व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

जन्मस्थान हळद्याळ. यांची मुंज झाल्यानंतर वडील सावंतवाडी येथे वारले. वडील वारले तेव्हां आई अस्पृश्य होती. तेव्हां तीन दिवस वडलांचे प्रेत ब्राह्मणांच्या पाहण्यांत रातांत ठेवले. नंतर माता समारंभाने सती गेली. सर्ताबंदीचा कायदा १८२९ साली झाला, पण पुढे दहाबारा वर्षे संस्थानांत लागू झाला नव्हता.

मराठी व इंग्रजी यांचा थोडा अभ्यास झाल्यावर हे पोलिटिकल एजंट जनरल ली ग्यांड जेकब यांचे खासगी कारकून म्हणून कच्छभुजेस गेले (१८५२). क्रमाने हेडक्लार्क, कॉन्फिडेन्शियल क्लार्क, कराची, सेक्रेटरी-एटवरील सुपरिटेंडेंट, मुंबई, काठेवाडांतील असिस्टंट पोलिटिकल एजंट, स्मॉलकाज जज, मुंबई, भुज येथे

कच्छच्या रावांचे दिवाण अशी कामे करून हे पुण्यास येऊन राहिले (१८७६ जाने.).

पुण्याच्या सार्वजनिक सभेचे हे कार्याध्यक्ष होते (१८७८-८७), फॉरेस्ट कमिशन (१८८४-८५), पब्लिक सर्व्हिस कमिशन (१८८६-८७) व मुंबई सरकारने यांना आपले कौन्सिलर (मंत्री) नेमिले होते.

नेहरु, पंडित मोतीलाल—(जन्म स. १८६१ मे ६-मृत्यु स. १९३१) हिंदुस्थानांतील सुप्रसिद्ध राज्यघटनाशास्त्रज्ञ, कायदेपंडित, राजकारणी मुत्सद्दी व वादविवादपट.

यांचे काश्मीरी ब्राह्मणांचे घराणे अनेक पिढ्यांपूर्वी अलहाबादेस येऊन स्थायिक झाले आहे. हे तीन महिन्यांचे असतां यांचे वडील वारले व यांचे संगोपन यांच्या वडील भावाने केले. तेहि वकील होते. यांनी हायकोर्ट वकिलीची परीक्षा देऊन सुवर्णपदकहि मिळविले. हे वकिली करू लागल्यानंतर यांचा चहूंकडे बोलवाला झाला.

खूप पैसा मिळवावा, अत्यंत ऐषआरामांत राहावे आणि प्रसंगी प्रागतिकांच्या राजकारणांत भाग घ्यावा असा यांचा तेव्हां कार्यक्रम असे. पण म. गांधींच्या राजकारणाने हे भारले गेले आणि चढाईच्या राजकारणांत दाखल झाले. पंजाब प्रकरणाबाबत चौकशी करण्याकरितां राष्ट्रसभेने नेमलेल्या कमेटीवर काम केल्यानंतर यांची अमृतसर राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष म्हणून निवडणूक झाली (१९१९).

नंतर पुढे तर हे असहकारितेच्या चळवळीतहि सामील झाले. यांच्या घरांत प्रथम दुमत असले तरी पुढे मात्र सर्व कुटुंबच असहकारी बनले. पुढे असहकारितेचा पहिला पूर ओसरतांच या कायदेपंडिताने स्वराज्यपक्ष काढून कायदेमंडळाकडे तोंड फिरविले. आयरिश पुढारी पार्नेल यांनी तिकडे अमलांत आणलेले अन्तर्गत अडवणुकीचे धोरण यांनी दिल्लीत अमलांत आणण्यास सुरुवात केली. तत्त्वतः म. गांधींशी यांचा विरोध आला तरी यांच्या प्रभावामुळे राष्ट्रसभेने यांच्या स्वराज्यपक्षाला स्वतःच्या तत्त्वांना मुरड घालूनहि भरपूर वाव दिला.

चित्तरंजन दास व हे या दोघांनी निवडणुकी लढवून आपल्या पक्षाचे प्रतिनिधि मध्यप्रान्त व बंगालमध्ये बहुसंख्येने निवडून आणले आणि तेथील कारभार गव्हर्नरला हातांत घेणे भाग पाडले. दिल्लीच्या सभ्यवर्ती

कायदेमंडळांत हे पक्षाचे पुढारी म्हणून निवडले जाऊन यांच्या बुद्धिमत्तेला व ज्ञानाला योग्य स्थान मिळाले, आणि तेथे यांनी आपल्या वादविवादकौशल्याने सरकारला अगदी हादरून सोडले. यांच्या आयुष्यातील अत्यंत उत्कर्षाचा हाच काळ होय. 'यांनी पायांनी घातलेली गांठ सरकारला हातानेहि उकलू नये.' असे केसरीने यांच्या त्या वेळच्या कामगिरीचे वर्णन केले. बाहेर तळमळणारा मासा पुनः पाण्यांत यावा तसे यांचे झाले व सरकारला यांनी हैराण करून सोडले. यांनी बिल नापास करावे व व्हॉइसरायने ते जादा अधिकारांत पास करून घ्यावे, असा सतत क्रम सुरू झाला. परंतु पुढे यांच्या पक्षाच्या लोकांनी सरकारी कमेच्यावर जागा स्वीकारण्यास सुरुवात केली आणि यांच्या पक्षाची शक्ति कमी होत गेली.

साम्राज्यान्तर्गत स्वराज्याची यांची राष्ट्रसभेने मान्य केलेली योजना 'नेहरु रिपोर्ट' या नावाने प्रसिद्ध आहे. पण ती १९२९ ची मुदत घातल्याने आणि मुसलमानांनी अमान्य केल्याने वाया गेली आणि पुनः असहकारितेशिवाय मार्ग न राहिल्याने हे तुसंगांत गेले. तेथे दमा वाढून यांची सुटका झाली. पण थुंकीतून रक्त यावयास लागल्याने हे आपला कलकत्याकडे जाण्याचा बेत तहकूब करून अलाहाबादेस आले आणि तेथे हे कालवश झाले.

म. गांधी आणि हे अगदी भिन्न प्रकृतीचे लोक होत. हे त्यांना एक थोर मनुष्य म्हणून मान देत, पण महात्मा म्हणून त्यांची टरच उडवीत. ते संन्यासी संस्कृति निर्माण करणारे, तर हे विलासी प्रकृतीचे. तथापि मूलतः भेद असूनहि परस्परांचा एकमेकांवर पूर्ण विश्वास आणि दृढ प्रेम होते. त्यामुळे म. गांधींच्या त्यागाचा व व्यक्तिमत्त्वाचा गौरवहि हे आपल्या उमद्या स्वभावानुसार मोकळेपणाने करित. दोघांच्याहि स्वभावांतील एकमेकाला पूरक असणारा भाग दोघांनी ओळखला होता आणि त्याचा राष्ट्राला फायदा देण्याची संग्राहक वृत्तीहि दोघांत दिसे.

'यांच्यांत एक प्रकारचे व्यक्तिमत्त्व व राजबिडेपणा होता. कोठेहि जातांच हे तेथील भव्य व प्रमुख व्यक्ति बनत. सौम्यता व पडते घेणे यांच्या स्वभावांतच नव्हते. म्युझियममध्ये दिसून येणाऱ्या रोमन बादशहाच्या पुतळ्याप्रमाणे यांच्या चेहऱ्यावर एक प्रकारचा बादशाही करारीपणा दिसे.'

जाहीर व्याख्यानांपेक्षा कायद्याच्या चौकटीत बसणाऱ्या वादविवादांत यांच्या वक्तृत्वाला विशेष नेज चढे. विनोद, वक्रोक्ति, कल्पना, विचार, स्वाभिमान व देशप्रेम या मालमसाल्याबरोबर यांच्या हजरजबाबीपणाने हे आपले वक्तृत्व अत्यंत परिणामकारक करित. बॅ. जिनासारख्यांशी उत्तरप्रत्युत्तराची वेळ असल्यास असेंब्लीचे रणांगण बने आणि तेथील गंभीर वातावरण अधिकच गंभीर व उत्कंठित बने. पब्लिक सेफ्टी बिल व सायमनकमिशन बहिष्कार या वेळी यांनी केलेले वाद-विवाद अविस्मरणीय आहेत.

नेहरु, पंडित जवाहरलाल—(जन्म स. १८८९ नव. १४) हिंदुस्थानचे जगप्रसिद्ध क्रान्तिवादी पुढारी, आन्तरराष्ट्रीय राजकारणाचे सूक्ष्म अभ्यासक व इंग्रजी लेखक.

यांचा जन्म अलाहाबाद येथे झाला. हे मोतीलाल नेहरूंचे एकुलते एक पुत्र. राजेमहाराजांना हेवा वाटावा अशा ऐश्वर्यात यांचे बालपण गेलं. अभ्यासापेक्षा यांच्या प्रकृतीकडेच लक्ष अधिक देण्याची आवश्यकता होती. तथापि यांच्या अभ्यासाची कधीच आबाळ होऊ दिली जात नव्हती. यांना घरी शिक्षविषयाकरिता ठेवलेल्या इंग्रज शिक्षकांत मि. एफ. टी. ब्रुक्स हे प्रमुख होते. १९०५ साली इंग्लंडमधील हॅरो या प्रसिद्ध शाळेत यांना घातले. तेथील शिक्षणानंतर केंब्रिजच्या ट्रिनिटी कॉलेजमध्ये यांनी प्रवेश केला. १९१२ साली हे इनर टेम्पलच्या बॅरिस्टरीच्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले. आणि त्याच साली केंब्रिज विश्वविद्यालयाच्या सृष्टिशास्त्र, रसायनशास्त्र, प्राणिशास्त्र व वनस्पतिशास्त्र या विषयांत दुसऱ्या वर्गातील पदवी यांनी मिळविली. पुढे लवकरच त्याच विश्वविद्यालयाचे हे एम्.ए. झाले.

इंग्लंडहून परत आल्यानंतर १९१३-२० पर्यंत यांनी अलाहाबादच्या हायकोर्टात वकिली केली. त्यानंतर असहकारितेच्या चळवळीत यांनी वकिली सोडली, ती कायमचीच.

१९१२ च्या बांकीपूरच्या राष्ट्रसभेस हे हजर होते. १९१४ साली यांनी ना. गोखले यांना ४० हजार रुपये निधि जमवून दिला. होमरूललीगच्या चळवळीतहि हे असत. १९१९ साली मोतीलाल नेहरूंनी काढलेल्या 'इंडिपेन्डन्ट' दैनिकाचे हे एक डायरेक्टर व लेखक होते. अयोध्याप्रान्तांतील शेतकऱ्यांची स्थिति सुधारण्याबाबत केलेली यांची चळवळ महत्त्वाची आहे. त्यामुळे

टेनन्सी कायद्यांत शेतकऱ्यांना फायदेशीर अंशा पुष्कळ सुधारणा झाल्या. १९२० साली अफगाणिस्तानचे वकील तहाकरितां इकडे आले, त्यांची गांठ न घेण्याची हमी सरकारने यांच्याकडे मागितली. आणि ती नाकरतांच यांना मसुरी येथे स्थानबद्ध करण्यांत आले.

पण असहकारितेच्या चळवळीपासून यांचे खरे राजकीय आयुष्य सुरू झाले (१९२०) आणि यांना अनेक वेळां शिक्षा झाल्या.

१९२३ साली यांना राष्ट्रसभेचे चिटणीस निवडण्यांत आले आणि तेथील यांच्या तडफदार व सतत केलेल्या कार्याने त्या संस्थेला एक विशेष प्रकारचे वळण प्राप्त झाले. राष्ट्रसभेला आज जे विशेष प्रकारचे सतत राजकीय काम करणारी संस्था म्हणून स्वरूप प्राप्त झाले आहे त्याचे पुष्कळसे श्रेय यांच्या कर्तबगारीला दिले पाहिजे.

येथील अनेक कामगारांच्या संस्थांचे नेतृत्वहि यांनी पत्करून काम केले. पुढे हे युरोपांत गेले आणि संधि घेऊन हिंदी राजकारणाचा प्रश्न तेथील जनतेपुढे मांडण्याचा यांनी प्रयत्न केला. या प्रवासांत यांनी अनेक देश पाहिले व शेवटी हे रशियांत गेले. तेथील नवीन समाजरचना व राज्यघटना पाहून यांना नवी दृष्टि प्राप्त झाली ती यांनी आपल्या 'सोव्हिएट रशिया' या ग्रंथांत मांडली आहे. तिकडून परत आल्यावर यांना लाहोरच्या राष्ट्रसभेचे अध्यक्षस्थान देण्यांत आले (१९२९). असहकारिता आणि कौन्सिलांतील स्वराज्यपक्षाचे कार्य या दोहीमुळे उत्पन्न झालेल्या निराशाजनक परिस्थितीत या अधिवेशनांत पूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव करण्यांत आला, आणि हिंदुस्थानाने स्वराज्य हा शब्द सोडून पूर्ण स्वातंत्र्याकडे आपली दृष्टि निश्चित केली.

यांचा समाजसत्तावादाकडे स्पष्ट ओढा आहे. त्यावरील यांची व्याख्याने ऐकून हे एक बोलघेवडे व निष्क्रिय पुढारी आहेत असा समज होतो. पण हा गैरसमज यांनी लहानमोठी कार्ये अंगावर घेऊन आणि तीं पार पाडून धुऊन टाकला आहे. कोणतेहि हातीं घेतलेले कार्य विशिष्ट दर्जाचे चालविणे आणि पार पाडणे यांत यांचा हातखंडा आहे.

बोलावे आणि त्याचा परिणाम भोगण्यास तयार असावे हा यांचा बाणा उथळपणाचा वाटला तरी परिणामी यांच्याबद्दल आदर वाढविणारा ठरतो. परराष्ट्रीय राजकारणी लोकांशी संबंध ठेवणे आणि जागतिक राजकारणाच्या दृष्टीने हिंदुस्थानाकडे पाहणे हे

यांचे दोन विशेष गुण आहेत. लोकप्रियतेत हे म. गांधींच्या खालोखाल असून संयुक्त प्रान्तांतील शेतकऱ्यांचे हे राजे आहेत असे म्हणण्यांत अतिशयोक्ति नाही. समतावाद हा यांच्या प्रतिपादनाचा आत्मा असून नवीन समाजरचनेशिवाय तरणोपाय नाही असा यांचा विश्वास आहे. मात्र हिंदुस्थानांतील समाजसत्ता युरोपांतील समाजसत्तेची केवळ नकल असणार नाही असे हे मानतात. यांनी आपले आत्मचरित्र १९३६ च्या एप्रिलमध्ये लंडन येथे प्रसिद्ध केले, आणि चार महिन्यांत त्याच्या आठ आवृत्त्या खपल्या. प्रथम हे पुस्तक इंग्लंडांतच फस्त होई. नंतर तितकाच त्याचा खप हिंदुस्थानांत झाला. त्यानंतरहि त्याच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या. यांच्या या आत्मचरित्रांची जगांतील उत्कृष्ट पुस्तकांत गणना होते. जे असेल ते स्पष्ट व समजेल असे बोलावे हे या ग्रंथाच्या भाषेचे वैशिष्ट्य आहे. हिन्दी लोक हे केवळ अध्यात्मवादी किंवा गूढवादी नसून ते आपल्यासारखेच स्वातंत्र्यप्रिय व विचारवान आहेत, हे या यांच्या ग्रंथांवरून जगांतील राजकारणी लोकांच्या लक्षांत आले.

म. गांधींच्याशी मिळते घेऊन हे वागत असले तरी दोघांच्या स्वभावांत मूलतः फरक आहे. उपास, अहिंसा, तपस्वी वृत्ति इत्यादि गोष्टींवर श्रद्धा ठेवण्यासारखी यांची वृत्ति नाही. तथापि त्यांचे चळवळीला प्रभावी स्वरूप देण्याचे कौशल्य यांना नाकारता येत नाही. हिंदुस्थानांतल्या गरीबांतल्या गरीबाशी राहणीने तादात्म्य पावणे म्हणजेच खरी लोकशाही हा गांधींचा सिद्धान्त मात्र यांना बरोबर वाटतो.

सध्यांच्या शिक्षणाने स्वतःच्या देशांत व परदेशांतहि मनुष्य कसा तिऱ्हाइट बनतो याचे हे नमुनेदार उदाहरण आहे.

म. गांधींचा हृदयपालट होण्यावर भर, तर यांचा सामुदायिक सत्तेवर भर आहे. म. गांधींचा तडजोडीवर भर, तर यांचा विरोधावर भर. अशा या परस्पर विरुद्ध स्वभावाच्या दोन पुढाऱ्यांवर सध्या हिंदुस्थानचे राजकारण चालू आहे. यांनी कितीहि भराच्या मारल्या; प्रसंगी राजकारण तुटोत्परेत ताणले तरी म. गांधींचे नेतृत्वावर विश्वास ठेवून जुळते घेण्याच्या यांच्या वृत्तीने आतांपर्यंत अनेक प्रसंग निभावून गेले आहेत. म. गांधींनी यांना आपले राजकीय वारस म्हणून उद्धोषित करतांच यांनी त्यांच्या तशा भाषेचा निषेध केला आणि राजकारणात कोणी कोणाचा वारस नसतो असे जाहीर केले.

१९२९ लाहोर, १९३५ लखनौ व १९३६ फैजपूर अशा तीन ठिकाणी झालेल्या व १९४६ च्या राष्ट्रसभेचे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले. काँग्रेसने नेमलेल्या 'नेशनल प्लॅनिंग कमिटी'चे हे अध्यक्ष आहेत.

हिंदुस्थान हा देश जगाचा एक भाग असल्याने जगांतील घडामोडीचा त्यावर परिणाम झाल्याशिवाय केव्हांहि राहणार नाही अशा दृष्टीने हे हिंदुस्थानसंबंधी विचार प्रदर्शित करतात. त्यामुळे वक्तृत्वाचा अभाव असूनहि यांची भाषणे महत्त्वाची व लोकप्रिय होतात. पण यांचे इंग्रजी वाङ्मय लोकप्रिय होण्याचे कारण यापेक्षा निराळे आहे. उत्कृष्ट इंग्रजी व सफाईदार मांडणीबरोबरच हिंदुस्थानांतील विचारांचे अन्तःप्रवाह समजून घेण्याचे उत्कृष्ट साधन म्हणून यांच्या लेखनाकडे पाश्चिमात्यांचे लक्ष असते.

यांचे इंग्रजी ग्रंथ—(1) Soviet Russia, (2) Letters from a father to his Daughter, (3) Glimpses of World History, (4) Autobiography, (5) Unity of India, (6) Discovery of India, इत्यादि.

नेहरु, पंडित श्रीधर—(जन्म स. १८८८) शेतीकरिता विजेचा उपयोग सप्रयोग प्रतिपादणारे शास्त्रज्ञ व ग्रंथकार.

यांचे शिक्षण आग्रा, लंडन व पॅरिस इत्यादि विश्वविद्यालयांत झाले. पहिल्या महायुद्धाच्या वेळी यांनी अलहाबादेच्या एम्. सी. कॉलेजांत फिजिक्सचे प्राध्यापक व प्रयोगशाळेचे डायरेक्टर म्हणून काम केले. तेव्हाच

यांनी वैमानिक प्रश्नांचे संशोधन केले आणि इंग्लंड व फ्रान्सला भेट दिली. शेतीचे उद्योगधंदे व शिक्षण खात्याचे चिटणीस म्हणून यांनी संयुक्त प्रान्तांत काम केले. 'इंपिरियल कौन्सिल ऑफ अग्रिकल्चरल रीसर्च'चे हे सभासद होते. १९३४ साली मुंबईस भरलेल्या 'इंडियन सायन्स काँग्रेस'च्या शेती खात्याचे हे अध्यक्ष होते. लंडनच्या 'रॉयल सोसायटी ऑफ आर्ट्स'चे हे फेलो निवडले गेले.

यांनी विजेच्या मदतीने शेती करण्याच्या बाबतींत निरनिराळे प्रयोग केले. आणि त्या विषयावर पुस्तकेहि लिहिली. विजेच्या साहाय्याने फळे वाढविणे व पिकविणे, या गोष्टी यांनी व्यावहारिक दृष्ट्या सिद्ध केल्या. प्रयोग करून जांभळाचे झाड व फळ हे विजेच्या साहाय्याने कसे वाढते हे यांनी दाखवून दिले. फळ लागण्यापूर्वी फूल गळू लागते ते थांबण्यास उपाय सुचविणारे एक पुस्तक यांनी लिहिलेले आहे. पिकांवर कीड पडते ती थांबविण्याकरिता विजेचा उपयोग कसा करावा हे यांनी एका पुस्तकांत दाखवून दिले आहे. जनावरे, फळे व पाणी यांवरहि विजेचा उपयोग यांनी आपल्या ग्रंथांत प्रतिपादला आहे.

यांनी आपल्या आयुष्यांत केवळ शास्त्रज्ञ म्हणूनच ख्याति मिळविली आहे असे नव्हे, तर कायदा, साहित्य, खेड्यांची सुधारणा, खेड्यांतील शिक्षण इत्यादि बाबींवरहि अधिकारवाणीने यांनी पुस्तके लिहिली आहेत. यांनी हिंदी भाषेतहि 'सच्चा ग्रामसुधार' व इतर अनेक पुस्तके लिहून प्रसिद्ध केली आहेत.

प

पटवर्धन, भाई अच्युत सीताराम—(जन्म स. १९०५ फेब्रु. ५) काँग्रेस सोशालिस्ट पक्षाचे सुप्रसिद्ध पुढारी व धाडसी कार्यकर्ते.

यांचे वडील हरि केशव पटवर्धन हे नगर येथे सुप्रसिद्ध वकील होते. हे दत्तक दिल्याने अच्युत हरीचे अच्युत सीताराम झाले. यांचे बंधु पुरुषोत्तम हरि उर्फ रावसाहेब पटवर्धन होत. या बंधूना म. गांधींच्या कायदेभंगाच्या चळवळीने राजकारणांत ओढले. काँग्रेसच्या

प्रत्येक चळवळींत यांनी धडाडीने भाग घेतला. हे अनेक वेळा तुरुंगांत गेले. काँग्रेसमधील सोशालिस्ट पक्षांत पुढे हे सामील झाले. त्या नात्याने काँग्रेसच्या वर्किंग कमेटीतहि हे कांहीं काळ होते. ८ ऑगस्टच्या चले जाव चळवळीत हे गुप्त झाले. पुनः मुंबई इलाख्याची सूत्रे खेर मंत्रिमंडळाचे ताब्यांत आल्यावर त्यांनी यांचेवरील वारंट रद्द केल्यावर त्यांनी मोठ्या थाटांत मुंबईत प्रवेश केला (६ एप्रिल १९४६).

हे व भाई एस्. एम्. जोशी, ना. ग. गोरे, यांच्या तेजस्वी कार्याने काँग्रेस सोशलिस्टांची एक स्वतंत्र संघटना महाराष्ट्रांत स्थापन झाली आहे. आचार्य नरेंद्रदेव, जयप्रकाश नारायण, अरुणा असफअल्ली यांच्या पावलावर पाऊल टाकून क्रांतिकारक लोकांची ही नवी पिढी काँग्रेसच्या झेंड्याखाली खडी झाली आहे. यांच्या कार्यातील प्रखरपणाच इतका जबर आहे की, कोणीहि त्याने सहज दिपून जावा. आठ ऑगस्ट १९४२ च्या चळवळीत झालेला हिंसात्मक कार्यक्रम राष्ट्रसभेचा असल्याबद्दल कांहींनी मतभेद व्यक्त केलेला असला तरी यांनी तो सर्व कार्यक्रम राष्ट्रसभेचाच असल्याबद्दल सांगितले आणि राष्ट्रसभा बलिष्ठ करण्याविषयी आदेश दिला.

पटवर्धन, सर परशुरामपन्त उर्फ भाऊसाहेब—(जन्म स. १८८३-मृत्यु स. १९२४ फेब्रु. २५) जमखिडीचे राजेसाहेब.

हे चिंचणी घराण्यांतील कृष्णराव गोविंदरावांचे पुत्र. १५ डिसे. १८९६ रोजी यांना अप्पासाहेबांनी दत्तक घेतले. यांचे शिक्षण राजकोटच्या राजकुमार कॉलेजांत झाले. स. १९०३ जून ४ रोजी यांना संस्थानची मुखत्यारी मिळाली. १९१४ च्या पहिल्या महायुद्धांत हे फ्रान्सच्या रणांगणावर गेले होते. त्या वेळी कॅप्टनचा हुद्दा व ९ तोफांच्या सलामीचा मान यांना मिळाला. यांनी आपल्या संस्थानांत अनेक सुधारणा घडवून आणल्या. यांना मर्दानी खेळाचा अतिशय नाद होता. हे एकदा हत्तीस शिकवीत असता त्याने यांना ठार मारले. यांचे चिरंजीव शंकरराव यांनी पुण्याच्या शिक्षण-प्रसारक-मंडळीस मोठी देणगी देऊन न्यू पुना कॉलेजास, 'सर परशुरामभाऊ कॉलेज' असे यांचे नांव देऊन यांचे स्मारक केले.

पटवर्धन, पांडुरंग नरसिंह—(जन्म स. १८८६-मृत्यु स. १९२१) इतिहाससंशोधक व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

हे जानशीकर पटवर्धन घराण्यांतील. नगरच्या हाय-स्कूलांतून मॅट्रिक झाल्यावर सरकारी नोकरीत शिरले. पण बरिष्ठाशी खटका उडून यांनी नोकरीचा राजीनामा दिला. हे मराठी वर्तमानपत्रांना बातमी धाडणें, इतिहास-संशोधनाची आवड असल्याने गांवोगांव हिंडून तपशीलवार माहिती व कागदपत्र मिळविणें व इतर राष्ट्रीय कामें करीत. राष्ट्रहितैषी नांवाचे भारदस्त मासिक कांहीं

महिने यांनी चालविले होते. राष्ट्रकूटाचा पुण्याचा ताम्रपट, चिंचवडकर देव, चांबळीकर सरनाईक, वाघालीचे रामेश्वरभट वगैरे अनेक घराण्यांतील कागदपत्रे शोधून, टाचणें लिहून यांनी नवी माहिती उजेडांत आणली. भारत-इतिहास-संशोधकमंडळाचे हे आस्थेवायिक व मेहनती सभासद होते.

पटवर्धन, डॉ. माधव त्रिविक—(जन्म स. १८९४ जाने. २१-मृत्यु स. १९३९ नव. २९) मराठी भाषेतील सुप्रसिद्ध कवि, अभ्यासक, चिकित्सक व ग्रंथकार.

यांचा जन्म बडोदे येथे आजोळी सहस्त्रबुद्धे यांच्या घरी झाला. हे वडिलांच्या इच्छेवरून फारसी भाषा घेऊन बडोदे हायस्कूलमधून मॅट्रिक (१९०९), बी. ए. (१९१६) व मुंबईच्या एलफिन्स्टन कॉलेजांतून एम्. ए. होऊन (१९१८) डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीत फारसीचे प्राध्यापक झाले (१९१८-२५). तेथून राजीनामा देऊन निघाल्यावर १९२८ पासून हे कोल्हा-पूरच्या राजाराम कॉलेजांत फारसी व इंग्रजी या भाषांचे अखेरपर्यंत प्राध्यापक होते.

'माधव जुलियन' या नांवाने हे आपल्या कविता प्रसिद्ध करीत. प्रथम यांनी आपल्या कवितेत फारसी शब्दांचा सढळपणे उपयोग केला आणि नांवाप्रमाणे गंगाजमनी कविता करून आपल्याकडे सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले. पुढे मात्र हे भाषाशुद्धीचे कटे पुरस्कर्ते बनले. अशीच सामाजिक बाबतीतहि यांची मतान्तरं झाली. जी गोष्ट मनांत येईल ती खुल्या दिलाने व आग्रहाने प्रतिपादावी असा यांचा स्वभाव असे. लेखन, व्याख्यान व खासगी बैठक या सर्वच ठिकाणी यांचा हा स्वभाव प्रकर्षाने प्रगट होई. विशेषतः खासगी बैठक रंगविणारा यांच्यासारखा मनुष्य विरळा !

फारसी-मराठी-कोश व छन्दोरचना हे यांचे अत्यंत महत्त्वाचे ग्रंथ होत. छन्दोरचना या ग्रंथामुळे यांना मुंबई युनिव्हर्सिटीने 'डॉक्टर ऑफ लेटर्स' ही पदवी दिली (१९३९). या ग्रंथांत अगदी नवी दृष्टि स्वीकारून यांनी पद्यांच्या चालींचे पृथक्करण करून त्यांचे वर्ग पाडले आणि त्यांना नवी नावे दिली. ती आतां मराठींत रूढ झाली आहेत. यांच्या या ग्रंथाने मराठी साहित्यांत यांचे नांव अमर राहील. यांना जळगांव मराठी साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्षपद देऊन लोकांनी यांचा गौरव केला (१९३६).

यांच्या मृत्यूनंतर यांचे मित्र, सुप्रसिद्ध मराठी लेखक व कवि विठ्ठल दत्तात्रय घाटे व रावसाहेब रघुवीर लूकस जोशी यांच्या प्रयत्नाने वीस हजारांच्यावर रुपये वर्गणी जमून 'डॉ. माधवराव पटवर्धन स्मृतिमंदिर' हे यांचे स्मारक पुण्यास उभारण्यांत आले. यांच्या पत्नी लीलाबाई यांनी 'आमची अकरा वर्ष' हा यांच्या कौटुंबिक व वाङ्मयविषयक अन्तर्मुख चरित्राचा भाग प्रसिद्ध करून यांच्या मृत्यूनंतरही यांच्या परिचयाची व्यवस्था करून ठेविली आहे.

यांचे ग्रंथ—काव्ये—१ शलाका (१९२५), २ विरह-तरंग (१९२६), ३ प्रभा (१९२७), ४ सुधारक (१९२८), ५ उमरखय्यामकृत रुबाया (१९२९), ६ द्राक्षकन्या (रुबाया १९३१), ७ गज्जलांजली, ८ मधुलहरी (१९३३), ९ स्वप्नरंजन (१९३४), १० तुटलेले दुवे (१९३८), ११ नकुलालंकार (१९३९), छंदोविषयक—१२ छंदोरचना (१९२७), भाषाशुद्धि-विवेक, १४ मुलांच्याकरिता पद्यप्रकाश (१९३८).

यांच्या मायबोली कवितेंतील कांहीं चरण—

‘मराठी असे आमुची मायबोली,
जरी आज ती राजभाषा नसे ।
नसो आज ऐश्वर्य या माउलीला,
यशाची पुढे थोर आशा असे ॥
हिचे पुत्र आम्ही हिचे पांग फेडूं,
वसे आमुच्या मात्र हन्मन्दिरी ।
जगन्मान्यता हीस अर्पू प्रतापें,
हिला बैसवूं वैभवाच्या शिरी ॥’

पटवर्धन, वासुदेव वळवन्त—(जन्म स. १८७०—मृत्यु १९२१) सुप्रसिद्ध कवि व प्राध्यापक.

यांचा जन्म सातारा जिल्ह्यांत झाला. कलकत्ता विश्वविद्यालयांतून बी. ए. झाल्यानंतर प्रथम पुण्याच्या न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये शिक्षक (१८९३), पुढे दोन वर्षांनी हे डे. ए. सोसायटीचे आजीव सभासद झाले. त्यानंतर यांची फर्ग्युसन कॉलेजांत इंग्रजीच्या प्राध्यापकाचे जागेवर नेमणूक झाली. शेक्सपीअर, वर्डस्वर्थ, ब्राउनिंग वगैरे कवींचीं काव्ये शिकविण्यांत हे निष्णात असत. जुन्या मराठी कवितांचा यांचा व्यासंगहि दांडगा होता. हे बुद्धिवादाचे कट्टे पुरस्कर्ते असून आगरकरांचे अनुयायी होते. आगरकरांच्या पश्चात् यांनी कांहीं वर्षे ‘सुधारक’ पत्र चालविले.

यांच्या कविता ‘वसंत’ या नावाने प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. ‘केशवसुता’चा व यांचा अत्यंत लोभ होता. यांचे ‘काव्य व काव्योदय’ हे काव्यचर्चात्मक पुस्तक बरेच प्रसिद्ध आहे. वाङ्मयाभ्यासांत व तत्त्वचिन्तनांत यांनी आपले बहुतेक आयुष्य वेचले. वाङ्मयचर्चेची यांनी दाखवून दिलेली नवीन पद्धति हीच त्यांची वाङ्मयविषयक भरीव कामगिरी होय. इंग्रजी वाङ्मयाचा यांनी सतत ३०-३५ वर्षे अभ्यास केला होता. मराठी संतकवींत तुकाराम व नामदेव हे यांच्या आवडीचे कवि होत. डॉ. भांडारकरांच्या अध्यक्षतेखाली जे ‘तुकाराम मंडळ’ स्थापन झाले होते त्यातर्फे तुकारामाच्या प्रत्येक अभंगावर चर्चात्मक टीका होत असे व अवघड मुद्यांचा उलगडा होत असे. ह्या मंडळांत अभंगासंबंधीचीं सर्व टिपणे हे करीत असत. मनास वाटेल, पटेल तेच तंतोतंत शब्दचित्रांत तेजस्वी भाषेत प्रकट करावयाचे हा यांच्या भाषेचा विशेष होता. हृदयांतून उगम पावून व वाचकांच्या हृदयांत एकदम प्रवेश करून तेथेच विलीन होणारी अशी हृदयस्पर्शी भाषा यांची असे.

यांचे वाङ्मय—१ राजनीतीची मूलतत्वे, भाग १ (१८९६), २ शिक्षण, शिक्षक व हल्लींचा अभ्यासक्रम (१९०६), ३ काव्य आणि काव्योदय (१९२१), ४ ना. गो. कृ. गोखले यांचे चरित्र (१९२५), ५ तुकारामाच्या अभंगाची चर्चा, खंड १-२ (१९२७). ६ Lectures on the Maratha Poets,

पटवर्धन, विनायक नारायण—(जन्म स. १८९८) महाराष्ट्रांतील गायनाला प्रतिष्ठित स्वरूप देणारे सुप्रसिद्ध गवई.

यांचे घराणे मिरजेचे. यांनी लाहोरास प. वि. दि. पलुस्कर यांचेपार्शी सात वर्षे गायनकलेचे शिक्षण घेतले. मुंबई, लाहोर, नागपूर वगैरे ठिकाणी गांधर्वमहाविद्यालयांत प्राध्यापकाचे काम केल्यावर हे गांधर्व मंडळांत नट म्हणून समाविष्ट झाले (१३ ऑगस्ट १९२२) पण प. वि. दि. पलुस्कर यांच्या अखेरच्या इच्छेला अनुसरून यांनी तो व्यवसाय सोडला आणि गायन-शास्त्राच्या सेवेला आपणांस वाहून घेऊन (१९३२). पुणे येथे गांधर्वमहाविद्यालय स्थापिले. तेथे संगीत-विशारद, अलंकार व प्रवीण या परीक्षांचा अभ्यासक्रम आंखला असून तेथे शेंकडो विद्यार्थी शिकत आहेत. यांनी संगीतविषयक बालसंगीत (३ भाग) व रागविज्ञान

(५ भाग) इत्यादि पुस्तकें लिहिलीं असून तीं अनेक ठिकाणीं अभ्यासक्रमांत दाखल झालीं आहेत. हे संगीताच्या मराठीकरणाचे पुरस्कर्ते आहेत. गोड व खणखणीत आवाज, स्पष्ट शब्दोच्चार, दाणेदार तान, सारेगम इत्यादि यांचे विशेष आहेत. तराणा म्हणण्याबद्दल यांची प्रसिद्धि आहे. प्रमुख शहरीं भरलेल्या संगीत परिषदांत यांनी आपल्या गायनकलेच्या जोरावर चांगली कीर्ति संपादन केली.

अलिकडे गांधर्व महाविद्यालयाची सर्व व्यवस्था यांनी भारतीय संगीत प्रसारक मंडळीच्या ताब्यांत दिली असून हे तिचे विश्वस्त बनले आहेत.

पटवर्धन, ब्रह्मर्षि-विनायक रामचंद्र तथा अण्णासाहेब—(जन्म स. १८४७ मे ४-मृत्यु स. १९१७ फेब्रु. २) पुण्यांतील राजकारणी वृत्तीचे सुप्रसिद्ध साधु पुरुष.

यांचे घराणे मूळचे कोंकणांतील आरमाराधिपति धुळप यांचे आश्रित. यांचे वडील प्रथम पुण्यास आले. ते कांहीं दिवस मुंबईस वकिली करीत. पुण्यास गुंडाच्या गणपतीच्या कृपेने वैशाख वद्य चतुर्थास यांचा जन्म झाला म्हणून यांचे नांव विनायक असे ठेवण्यांत आले.

हे मॅट्रिक (१८६४) व बी. ए. झाल्यावर पुढील शिक्षणाकरितां मुंबईस गेले. तेथे हे मेडिकल कॉलेज व लॉ क्लास या दोन्ही ठिकाणीं जात व अभ्यास करीत. शिवाय एल्. सी. ई.च्या टर्महि हे भरीत. हे एल्एल्. बी. झाले, पण एकाच वेळीं एक मनुष्य दोन परीक्षांस बसणे योग्य नाही अशा अर्थाच्या सिंडिकेटच्या ठरावामुळे यांना डॉक्टरीची एल्. एम्. अँड एस्. ही पदवी मिळाली नाही. आयुर्वेदाचे यांचे ज्ञान उत्तम असे; पण वैद्यकावर मिळालेला पैसा निषिद्ध अशी यांच्या षडिलांची समजूत असल्याने हे त्याकरितां मिळालेले फळसुद्धा घेत नसत.

या मुंबईतल्या बारा वर्षांच्या मुक्कामांत यांनी कांच-कारखाना वगैरे अनेक औद्योगिक कामांत लक्ष घातले. मल्हारराव गायकवाडांच्या प्रकरणांत हे विशेष लक्ष घालीत. खुद्द चौकशीच्या वेळीं हे इंदुप्रकाशचे बातमीदार म्हणून बडोद्यास हजर होते. ' किरण ' व ' डेक्कन स्टार ' हीं मराठी व इंग्रजी पत्रे महादेवराव नामजोशांना काढावयास लावण्यांत यांचा हात प्रमुख होता. पुढे, त्यांना

अनेक उद्योगांत तीं पत्रे चालविणे निभेना. तेव्हां त्यांचे रूपान्तर केसरी व मराठा पत्रांत यांनी केले.

पण औद्योगिक व राजकीय उलाढाली मोठ्या प्रमाणांत करण्यास यांना सुस्थिर आर्थिक साहाय्याची आवश्यकता वाढू लागली. त्याकरितां निजामच्या ताब्यांतून गेलेला वऱ्हाड हा प्रान्त फ्रेंच बँकेतून मोठी रक्कम काढून हैदराबादचे दिवाण सर सालरजंग यांच्या सहकार्याने विकत घेण्याचे यांनी ठरविले. प्रथम दोन कोट रुपये काढले, पण पुढील व्यवहार होण्याच्या पूर्वी सर सालरजंग दिवंगत झाले आणि यांना त्या रकमेचे व्याज भरावे लागून हे गोत्यांत आले. तेव्हांपासून यांच्या आयुष्याला कलाटणी मिळाली आणि आळंदीच्या नरसिंहसरस्वती स्वामींचे शिष्य होऊन हे प्रायः उदासीन स्थितीत आयुष्य कटू लागले.

हे नगरपालिकेत निवडून येत, सार्वजनिक कामांत भाग घेत, कायदेशीर सल्लामसलत व फिर्यादी लिहून देत व मोफत औषधोपचारहि करीत. पण यांपैकी कोणत्याहि कामांत यांचे लक्ष दिसत नसे. कोठल्याहि सभेला यांना वेळेवर हजर राहणे जमत नसे. लो. टिळकांच्या शब्दाकरितां हे सार्वजनिक कार्यांत दिसत. यांच्यावर विशेष प्रकारची श्रद्धा असल्याने, यांच्या निरपेक्ष वृत्तीमुळे आणि हे कोणालाहि तोडून टाकीत नसल्याने कायदा व वैद्यकसंबंधी कामे यांच्या मागे लागत. कोणतेहि काम मनापासून करण्याचा यांचा स्वभाव असे. मग त्याकरितां किती वेळ खर्ची पडतो इकडे यांचे लक्ष नसे. त्यामुळे यांचा दैनंदिन कार्यक्रम तिऱ्हाइताला दीर्घसूत्रीपणाचा वाटे. हे पक्के धार्मिक, आदर्श आचारशील आणि राजकीय दृष्ट्या स्वातंत्र्यवादी होते.

मुंबईच्या ग्रँट मेडिकल कॉलेजच्या मासिकाचे व नंतर वैद्यसुधा मासिकाचे हे संपादक होते.

सुप्रसिद्ध गणिती व श्रुतिबोधांत ऋग्वेदाचे मराठी भाषान्तर करणारे रामचंद्र विनायक पटवर्धन बी. ए. एल्एल्. बी. हे यांचे चिरंजीव होत.

पटेल, सरदार-वल्लभभाई जव्हेरभाई—(जन्म स. १८७५ ऑक्टो. ३१) सुप्रसिद्ध राजकारणी मुत्सदी, राष्ट्रसभेतील कार्यकर्ते आणि बार्डोलीचे सरदार.

यांचे जन्मस्थान करमसद (जि. खेडा). जात पाटीदार क्षत्रिय. यांचे शिक्षण नडियाद व बडोदा येथे होऊन हे मॅट्रिक झाले. नंतर मुखत्यार वकिलीची परीक्षा देऊन हे

गुजराथेंतील गोध्रा या जिल्ह्याच्या ठिकाणी वकिली करू लागले. विलायतेस जाऊन बॅरिस्टर होण्याची यांची महत्त्वाकांक्षा होती. परंतु नांवाची V. J. P. ही इंग्रजी आद्याक्षरें एक असल्याने यांच्या पासपोर्टवर प्रथम यांचे वडील बंधु विठ्ठलभाई व नंतर हे इंग्लंडला जाऊन बॅरिस्टर झाले. त्या परीक्षेत यांनी आपल्या हुषारीने ५० पोंडांची शिष्यवृत्ति, चार टर्म्सची मार्फी आणि न्याय खात्यांत मोठी जागा मिळविण्याची शिफारस मिळविली. परत आल्यावर अहमदाबादेस आपली बॅरिस्टरी सुरू करून हे राजकारणांत लो. टिळकांच्या जहालपक्षांत सामील झाले.

१९१९ च्या अहमदाबादच्या लष्करी कायद्यांत सांपडलेल्या आरोपींवा बचाव करण्याच्या यांच्या कामगिरीमुळे हे प्रसिद्ध झाले. म. गांधी व हे यांची गुजराथ क्लबांत प्रथम भेट झाली आणि हे म. गांधीचे अनुयायी बनले. यांनी वकिली सोडली आणि हे असहकारितेच्या चळवळींत सामील झाले.

असहकारितेचा प्रचार करीत असतां यांनी गुजराथ विद्यापीठाकरितां दहा लाख रुपये मिळविले. जनता व धनिक यांच्यावर असणारी यांची छाप म. गांधींच्या तेव्हांच ध्यानांत आली आणि हे त्यांचे उजवे हात बनले. कायदेभंगाच्या ठरावाकरितां भरलेल्या अहमदाबाद राष्ट्रसभेचे हे स्वागताध्यक्ष होते (१९२१). तेथे झालेल्या कायदेभंगाच्या ठरावानुसार यांच्यावर विसवून म. गांधींनी बाडोलीची करबंदीची चळवळ पुकारली, पण अत्याचारामुळे त्यांना ती तहकूब करावी लागली. पण तयार केलेल्या संघटनेचा उपयोग यांनी दरवडेखोर बाबरदेवाच्या विरुद्ध सरकारने केलेल्या दडपशाहीबाबत व १९२३ च्या नागपूर झेंडासत्याग्रहाबाबत करून यश मिळविले.

यानंतरच्या राजकारणांत यांचे बंधु विठ्ठलभाई स्वराज्यपक्षांत गेले आणि हे गांधीपक्षांत राहिले. पुढे हे अहमदाबाद नगरपालिकेचे अध्यक्ष झाले आणि तेथे यांनी शहर सुधारणा व व्यवस्था यांबाबत आपले कर्तृत्व व्यक्त केले. १९२७ च्या जुलैच्या शेवटच्या आठवड्यांत जलप्रलयांत चार हजार खेड्यांतील लाखों लोक निराश्रित झाले. तेव्हां हे गुजराथ प्रान्तिक कमेटेचेहि अध्यक्ष होते. एका रात्रीत यांनी दोन हजार स्वयंसेवकांचे पथक उभारले, संकटग्रस्तांना मदत करण्यास सुरवात केली व सरकारी अधिकाऱ्यांचीसुद्धा

जलमय प्रदेशांतून सुटका केली. लोकांकडून तीस लक्ष रुपये व सरकारकडून दीड कोट रुपये मिळवून संकटग्रस्तांकरितां सर्व प्रकारच्या सोयींची यांनी लयलूट करून सोडली. स्वतःचे प्राण धोक्यांत घालून स्वतःकरितां प्राण देतील इतका यांनी त्यांचा विश्वास संपादन केला. त्याची कसोटी १९२८ साली बाडोलीस झालेल्या सारावाडीच्या लढ्याच्या वेळी लागली.

बाडोलीच्या तालुका रयतसभेने सारा न देण्याचा प्रस्ताव करून यांच्याकडे त्या लढ्याचे नेतृत्व दिले. यांनी सारा न देण्याचा शेतकऱ्यांना सल्ला दिला आणि येईल त्या संकटांना तोंड देण्यास शेतकरी सज्ज झाले. सरकारने हातीं असलेले सर्व उपाय योजण्याची कौन्सिलांत धमकी दिली. शेतकऱ्यांची गुरेढोरे व जमिनी जप्त होऊं लागल्या. हे मोजक्या व खोचक शब्दांनी शेतकऱ्यांचा निश्चय अढळ ठेवण्याचा प्रयत्न करीत. ' जमीन तो चालीने तमारे घेर आवशे ' (जमिनी चालत तुमच्या घरी परत येतील) असे हे छातीठोकपणे त्यांना आश्वासन देत हिंडत. सहा महिने झाले तरी चळवळ थांबेना, राज्ययंत्र मात्र बंद पडू लागले. तेव्हां वाढलेल्या सान्याची रक्कम अनामत ठेवल्यास चौकशीचे आश्वासन सरकारने दिले. कै. रा. म. भट यांनी ती रक्कम दिली. ज. ब्रूमफोल्ड व मॅक्सवेल यांच्या कमेटीने ६% पेक्षा जास्त करवाढ करू नये असे सुचविले आणि बहुतेक मागणी मान्य झाल्याने नरिमन यांच्या हस्ते यांना 'सरदार' ही पदवी बहाल करण्यांत आली. त्या वेळी लिलाव केलेल्या जमिनी १९३७ साली राष्ट्रसभेच्या मंत्रिमंडळाने शेतकऱ्यांना परत देवविल्या. या वेळी सरकारला तोंड देतांना वैध व अवैध अशा दोन्ही भागांत काम करण्याचे यांचे सव्यसाचित्व चांगले प्रगट झाले.

१९३० साली कायदेभंगांत यांना रास गांधी पकडण्यांत आले, तेव्हां पाऊण लाख लोकांनी साबरमतीच्या वाळवंटांत जमून यांच्या बरोवरीने कायदेभंगांत भाग घेण्याची शपथ घेतली. यानंतर १९३१ च्या कराची राष्ट्रसभेचे हे अध्यक्ष झाले.

राष्ट्रसभेने कायदेमंडळांत शिरून मंत्रिमंडळें राबविण्याचे ठरविले तेव्हां त्या कामाकरितां यांना काँग्रेस पार्लमेंटरी बोर्डाचे अध्यक्ष निवडण्यांत आले. यांनी आपल्या कर्तृत्वाची चुणूक दाखवून हिंदुस्थानाच्या अकरा प्रांतांपैकी सात प्रान्तांत बहुमत मिळवून मंत्रिमंडळें

स्थापन केलीं, शत्रूंनीं सुद्धा वाहवा करावी असा राज्य-कारभार हांकला आणि राष्ट्रसभेचा बोज वाढविला. दुसऱ्या महायुद्धानंतर झालेल्या निवडणुकींतहि मागील काम ओघानेच यांच्याकडे आलें. यांनींहि पण सर्व प्रतिपक्षांवर मात करून मध्यवर्ति कायदेमंडळांत निर्विवाद बहुमत मिळविले आणि प्रान्तिक कायदेमंडळेंहि काबीज करून आठ प्रान्तांत राष्ट्रसभेचीं मंत्रिमंडळें स्थापिलीं.

स्वतःच्या इच्छेप्रमाणें सर्व गोष्टी घडवून आणणारी पाताळयंत्री बुद्धि, कठोर शिस्त आणि परिस्थितीचें विलक्षण आकलन हे राजकारणी माणसाला आवश्यक असणारे गुण यांच्यांत भरपूर आहेत. व्यक्तिगत स्वार्थाचा आरोप यांच्यावर कोणीहि करीत नाही. भावना किंवा अहिंसा वागरेच्या आहारीं न जातां बुद्धिवादी, राजकारणी मुत्सदी म्हणून राष्ट्रसभेंत यांचें स्थान अद्वितीय आहे. यांना म. गांधीचे अनुयायी म्हणून लोक ओळखत असले तरी सर्वच बाबतींत हे लो. टिळकांचे वारस शोभतात. जिना वागरे राष्ट्रसभाविरोधकांच्या राजकारणांना जबरदस्त टक्कर देण्याचें श्रेय यांनाच द्यावें लागेल.

पटेल, विठ्ठलभाई जव्हेरभाई—(जन्म स. १८७१-मृत्यु स. १९३३) गुजराथमधील सुप्रसिद्ध राष्ट्रसभा-कार्यकर्ते व वादविवादपटु मुत्सदी.

वल्हभभाई पटेल यांचे हे थोरले बंधु. गुजराथमधील खेडा जिल्ह्यांतील करमसद हें गांव यांचें जन्मस्थान. करमसद व नाडियाद येथें आपलें शालेय शिक्षण संपवित्यानंतर हे इंग्लंडहून बॅरिस्टर होऊन आले व यांनीं वकिली करण्यास सुरवात केली. परंतु यानंतर थोड्याच दिवसांनीं यांची पत्नी वारली व यांनीं मनाच्या त्या उदास स्थितीतच सार्वजनिक कार्यांत भाग घेण्यास सुरवात केली.

मुंबई कार्पोरेशन, मुंबई लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली व काँग्रेस अशा अनेक ठिकाणीं जरी यांनीं कामें केलीं तरी स्पीकर म्हणूनच हे सर्वत्र प्रसिद्ध असत. या दृष्टीने २४ ऑगस्ट १९२५ हा दिवस यांच्या आयुष्यांत क्रांतिकारक ठरला. या दिवशीं यांना पहिल्यांदा मध्यवर्ति कायदेमंडळाचे पहिले लोकनियुक्त स्पीकर-अध्यक्ष निवडण्यांत आलें व सरोजिनी नायडूंच्या पातळाचा मुद्दाम तयार केलेला काळा क्षणा परिधान करून हे त्या खुर्चीवर बसले. यांच्या स्वभावांतहि येथून क्रांति सुरू झाली. 'अति बडबड्या माणूस' अशी पदवी मॉंटग्यूंच्या हस्ते

मिळवणारे हे गृहस्थ एकदम मुके बनून असेंब्लीचें काम पाहूं लागले.

आपल्या निःपक्ष व स्वतंत्र विचारसरणीनें जुन्या स्पीकर या शब्दांत यांनीं एक नवा धाक उत्पन्न केला. असेंब्लीची इभ्रत व देशाचें वैभव यांपुढें साऱ्या जगाचें राज्य तृणवत् मानणाऱ्या अध्यक्षाचा यांनीं ठेवलेला आदर्श खरोखरच स्प्रहणीय आहे.

स्वराज्य पक्षानें पं. मोतीलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखालीं असेंब्लींतून केलेल्या 'वॉक आऊटच्या' वेळीं यांची विशेष शक्ति प्रथम लोकांचे निदर्शनास आली. 'असेंब्लीतील बहुमतवाला पक्ष गैरहजर असल्यानें सभेचें प्रातिनिधिक स्वरूप आतां नष्ट झालें आहे, तेव्हां कोणताहि विवादात्मक कायदा सरकारनें सभेपुढें ठेवू नये, तसें झाल्यास माझ्या जादा अधिकारांत ही सभा मला बरखास्त करावी लागेल,' अशी सूचना यांनीं ताबडतोब सभेला दिली. अशाच कौशल्यानें यांनीं आपले हे शब्द दुसऱ्या दिवशीं परत घेतले. या यांच्या कार्याचा गौरव करण्यासाठीं यांना पुढच्या वर्षीं मध्यवर्ति कायदेमंडळाचे पुनः बिनविरोध अध्यक्ष निवडण्यांत आलें.

'पब्लिक सेफ्टि बिला'चे वेळीं यांनीं सरकारला मार्गदर्शन करण्याचा जो प्रयत्न केला, तोहि असाच अभिनंदनीय होता. मीरत केसमुळें तापलेल्या वातावरणांत या बिलाची चर्चा असेंब्लींत शांतपणें पार पाडणें अशक्य आहे, तेव्हां 'एकतर हें बिल पुढें ढकला किंवा मीरत केस रद्द करा,' असा सल्ला यांनीं सरकारला दिला. सरकारनें यांच्या या सूचनेची हेटाळणी करतांच यांनीं तें बिल मांडलें व यांच्या व्यक्तिगत विरुद्ध मतानें तें बिल फेटाळलें गेलें.

१९३० सालीं काँग्रेसनें असेंब्लीवर बहिष्कार टाकावयाचें ठरवितांच यांनींहि सरकारच्या 'होययांच्या' सभेचें स्वरूप आलेल्या असेंब्लीच्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला. 'स्वातंत्र्याच्या या लढ्यांत माझें योग्य स्थान असेंब्लीच्या खुर्चीत नाही, लोकांच्या खांद्याला खांदा लावून लढण्यांत आहे,' असें आपल्या या कृतीचें समर्थन यांनीं केलें.

१९३० सालीं पटेल कमेटीच्या रिपोर्टाचा विचार करण्यासाठीं दिल्ली येथें वर्किंग कमेटीची बैठक भरली असतांच काँग्रेस नियमबाह्य ठरविण्यांत आली व यांच्यासकट वर्किंग कमेटीच्या सर्व सभासदांना अटक करण्यांत आली. यांना सहा महिने सश्रम कारावासाची शिक्षा

ठोठाविण्यांत आली. परंतु प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे यांना मध्येच सोडण्यांत आले.

परंतु यानंतर अमेरिकेतील दौऱ्यांत यांनी केलेल्या अतिपरिश्रमांचा परिणाम यांच्या आधीच खंगलेल्या प्रकृतीवर झाला व जिनेव्हामधील एका खंगलयांत यांचा अंत झाला. मृत्यूपूर्वीच कांहीं दिवस यांनी असहकाराच्या त्या वेळच्या दुबळ्या कार्यपद्धतीने गांधींना आलेल्या अपयशाकडे बोट दाखवून असहकाराला जरा जास्त लढाऊ स्वरूप देण्याची विनंति केली होती.

साध्या शेतकऱ्यांपासून असेंब्लीच्या अध्यक्षपदापर्यंत यांनी चढलेल्या यशाच्या पायऱ्या यांच्या तेजस्वी व्यक्तिमत्त्वाच्या द्योतक आहेत. आवाजाच्या नुसत्या हुंकाराने असेंब्लीत माजलेली वादळे शांत करण्याबद्दल यांची ख्याति असे.

नियमांच्या सूक्ष्म ज्ञानाने सरकारला पेंचांत आणण्याच्या बाबतीत यांचे कौशल्य अनेकवार व्यक्त झाले. कायद्याला धरून सरकारला पेंचांत आणण्याची यांची कला लो. टिळकांच्या परंपरेतील होती.

असेंब्लीतील पगारापैकी द. म. १६५६ रु. म. गांधींना देऊन दोन हजार रुपये स्वतःच्या खर्चासाठी ठेवण्याचा यांचा क्रम असे. या ट्रस्टच्या सांठलेल्या चार्जीस हजार रुपयांच्या साहाय्याने रास (गुजराथ) येथे मुलींच्या शाळेचे उद्घाटन करण्याचा समारंभ म. गांधींच्या हस्ते साजरा करण्यांत आला (१९३५, मे ३१).

पट्टणी, सर प्रभाशंकर दलपतराम—(जन्म स. १८६२—मृत्यु स. १९३५) सुप्रसिद्ध राजकारणी, मुत्सद्दी व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

यांचे शिक्षण मोरवी, राजकोट, मुंबई वगैरे ठिकाणी झाले. हे मुंबई सरकारच्या कार्यकारी मंडळाचे सभासद (१९१२-१५), कायदेमंडळाचे सभासद (१९१६), इम्पिरियल लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलचे सभासद (१९१७), इंडिया कौन्सिलचे सभासद (१९१७-१९१९), नंतर भावनगर संस्थानच्या कारभारी मंडळाचे अध्यक्ष झाले (१९२०). गोलमेजपरिषदेचे हे सभासद होते.

पट्टाभिसीतारामय्या, डॉ. बी.—(जन्म स. १८८० सुमार) आंध्र प्रांतातील सुप्रसिद्ध राष्ट्रसभा कार्यकर्ते व गांधीवादाचे प्रामाणिक भाष्यकार.

बी. ए. झाल्यावर यांनी एम्. बी. सी. एम्. होऊन

मच्छलीपट्टण येथे डॉक्टरी करण्यास सुरुवात केली (१९०६). १९२० च्या असहकाराच्या चळवळीत यांनी ती सोडून दिली व यांनी 'जन्मभूमि' हे इंग्रजी साप्ताहिक सुरू केले. १९३० सालच्या कायदेभंगाच्या मोहिमेत यांना साडेतीन वर्षांची शिक्षा होईपर्यंत यांनी ते अव्याहतपणे चालविले होते.

१९२१ ची असहकाराची चळवळ सुरू होताच यांनी तीत मनापासून भाग घेतला. या वेळचे यांचे कार्य इतके प्रभावी ठरले की, पुढे १९३०-३२ च्या कायदेभंगाच्या आंध्र प्रांतातील चळवळीची सूत्रे आपो-आपच यांचेकडे आली. याच सुमारास यांना प्रथम ए. आय. सी. सी. चे व नंतर वर्किंग कमेटीचे सभासद निवडण्यांत आले. १९४२ च्या चळवळीतहि वर्किंग कमेटीच्या इतर सभासदांबरोबरच यांना अटक व नंतर यांची सुटका झाली.

यानंतर कांहीं दिवस आंध्र प्रांताच्या को-ऑपरेटिव्ह चळवळीत कार्य केल्यावर यांनी आपल्या आवडत्या विमा-व्यवसायांत भाग घेण्यास सुरुवात केली. कलकत्त्याच्या युनिक इन्शुरन्स कंपनीत कांहीं दिवस लोकल डायरेक्टरचे काम केल्यानंतर यांनी आंध्र इन्शुरन्स कंपनीची स्थापना केली (१९२५ ऑगस्ट). प्रथम डायरेक्टर बोर्डाचे चेअरमन म्हणून कांहीं दिवस काम केल्यानंतर यांना या कंपनीचे मॅनेजिंग डायरेक्टर नेमण्यांत येऊन तिची सर्व सूत्रे यांच्याकडे सोंपविण्यांत आली (१९३३). याशिवाय आंध्र बँक, भारत लक्ष्मी इन्शुरन्स कं., हिंदुस्थान म्युच्युअल इन्शुरन्स कं. इत्यादि विमा-संस्थांची यांनी स्थापना केली.

काँग्रेसच्या सुवर्ण महोत्सवाचे वेळी यांनी काँग्रेसच्या पन्नास वर्षांतील कार्याचा आढावा घेणारा Indian National Congress हा ग्रंथ लिहिला. इतिहासलेखकाला आवश्यक असणारी समतोल विचार-सरणी व विनचूक माहिती यांमुळे यांचा हा ग्रंथ अति महत्त्वाचा झाला आहे. हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या भाषांत याचा अनुवाद झाला असून हा ग्रंथ मराठीत आणण्याचे काम महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध समाजवादी कार्यकर्ते भाई नारायण गणेश गोरे यांनी केले.

गांधीवादावरील यांची श्रद्धाहि तितकीच अनन्य असून म. गांधींचा पूर्ण विश्वास संपादन करण्याचे भाग्य यांना लाभले. १९३८ च्या काँग्रेसच्या अध्यक्षाचे

निवडणुकीत तर श्री. सुभाषचंद्र बोसांचे विरुद्ध यांना गांधीजींनी पाठिंबा दिला.

यांचे ग्रंथ—(1) On Khaddar, (2) Indian National Congress, (3) Sixty Years of Congress, (4) Feathers and Stones, (5) National Education, (6) Indian Nationalism, (7) Redistribution of Indian Provinces on a Language Basis, (8) Gandhi and Gandhism (दोन खंड).

पतियाळाचे महाराज, भूपेन्द्रसिंह—(जन्म स. १८९१-मृत्यु स. १९३८) सुप्रसिद्ध क्रिकेटपटू.

यांचे नांव भूपेन्द्रसिंह. हे पतियाळाचे महाराज असले तरी उत्कृष्ट क्रिकेटपटू व हिंदी क्रिकेटचे अभिमानी या नात्याने हे सर्वत्र प्रसिद्ध असत.

१९११ साली इंग्लंडला गेलेल्या हिंदी टीमचे कप्तान-पद यांना जागतिक बहुमताने देण्यांत आले. या टीमच्या इंग्लंडच्या प्रवासांत यांनी दाखवलेले क्रीडा-नैपुण्य, विशेषतः लिक्सस्टर परगण्यांवरील या टीमने मिळवलेल्या विजयाबद्दल यांचे सर्वत्र कौतुक झाले. चार व सहाचे फटकारे मारण्याबद्दल यांची विशेष प्रसिद्धी असे.

हिंदुस्थानांत आल्यावर हे सुप्रसिद्ध एम्. सी. सी.चे सभासद झाले व त्या संस्थेतर्फे हे १९२६ व १९३४ च्या मॅचमध्ये खेळले. १९३२ साली इंग्लंडला गेलेल्या हिंदी टीममध्ये यांना घेण्यांत आले. परंतु प्रकृती अस्वास्थ्या-मुळे हे जाऊ शकले नाहीत. बोर्ड ऑफ कंट्रोल फॉर क्रिकेट इन इंडिया या संस्थेच्या संस्थापकांपैकी हे एक असून मृत्यूपूर्वी क्रिकेट क्लब ऑफ इंडियाचे अध्यक्ष होते.

इंग्लंडमधून खेळून आल्यापासून हिंदी क्रिकेटचे जगाच्या क्रीडाक्षेत्रांतील वैभव वाढविण्याची तळमळ यांना लागली होती. फ्रँक टॅरन्ट, विल्फ्रेड व्होड्स, जॉर्ज हर्स्ट यांसारख्या पहिल्या दर्जाच्या क्रिकेटपटूंचा यांनी स्वखर्चाने हिंदी खेळाडूंना परिचय करून दिला.

यांच्या राज्याचा परिचय यांचे चिरंजिवांचे चरित्रांत देण्यांत आला आहे.

पतियाळाचे महाराज, यादवेन्द्रसिंह—(जन्म स. १९१३) यांचे नांव यादवेन्द्रसिंहजी. आपले वडील

भूपेन्द्रसिंह यांचेनंतर हे १९३८ साली पतियाळाचे गादीवर बसले.

हिंदुस्थानांतील प्रमुख शीख संस्थान या दृष्टीने पंजाबमधील यांच्या संस्थानाला विशेष महत्त्व आहे. यांच्या एकोणीस लक्ष लोकवस्तीपैकी निम्म्यापेक्षा अधिक लोक शीख असल्याने सर्व हिंदुस्थानांतील शीख लोकांना या संस्थानाबद्दल जिह्वाळा वाटतो. साहजिकच शीख लोकांच्या धार्मिक व सांस्कृतिक चळवळीचे पुढारीपण यांचेकडे ओघानेच येते.

हायकोर्टाच्या निकालावरील अपिले ऐकण्यासाठी इजलाम-इ-खास या न्यायमंडळाची स्थापना, जहागिर व नझूल कायद्यांचे उच्चाटण व उद्योगखात्याची स्थापना या यांनी गादीवर आल्यानंतर केलेल्या प्रमुख सुधारणा होत. यांच्या संस्थानांत असलेल्या सिमेंट, बिस्काईट व स्टार्चच्या कारखान्याइतके मोठे कारखाने हिंदुस्थानांत इतरत्र कोठेही नाहीत.

युद्ध सुरू होताच शीख सैनिकीकरणाला उत्तेजन देण्यासाठी यांनी खालसा डिफेन्स ऑफ इंडियाची स्थापना केली. सुरवातीलाच तिला ५१००० रु.ची देणगी दिली व दरवर्षी १००० रु. देण्याची व्यवस्था केली. या संस्थेने आतांपर्यंत दोन लाख शीखांची लष्करांत भरती केली. यांपैकी ६५००० सैनिक यांच्या संस्थानांतीलच असून फर्स्ट राजेंद्र शीख, सेकंड यादवेन्द्र इन्फन्ट्री, फर्स्ट राजेंद्र लान्सर्स व ५६ ए. टी. कंपनी या यांच्या सैन्य-तुकड्या लढाईत आघाडीवर होत्या. यांपैकी तीन सैनिकांनी या युद्धांत व्हिक्टोरिया क्रॉस मिळविला. याशिवाय ७ लक्ष रु.चे व्याजरहित कर्जरोखे व ८ लक्ष रु. व्हाइसरॉय फंडाला या संस्थानने दिले.

अशा महत्त्वपूर्ण कार्यानेच ६ हजार मैल क्षेत्रफळ व अडीच कोटी उत्पन्न असणाऱ्या या लहानशा संस्थानाचे नांव सर्व हिंदुस्थानांत दुमदुमत आहे. १९ तोफांची यांना असणारी सलामी हिंदुस्थानांतील फारच थोड्या संस्थानिकांना लाभली आहे.

पदे, शंकर दाजीशास्त्री—(जन्म स. १८६७-मृत्यु स. १९१०) अखिल-भारतीय आयुर्वेद-महामंडळ, वैद्यक-महासंमेलन, आयुर्वेदविद्यापीठ या संस्थांचे संस्थापक व मराठी कादंबरीकार.

यांचे वडील मुंबईचे सुप्रसिद्ध ज्योतिषी होते. त्यामुळे यांना ज्योतिषविद्येचा लाभ घरीच झाला. पं. गट्टलालजी-

पाशीं यांनी अनेक शाखांचे अध्ययन केले, पण शेजारी राहणारे भानु कुलकर्णी यांच्यामुळे हे वैद्य बनले. त्यापूर्वीच यांनी 'बालमित्र' नावाचे मासिक काढले आणि ते फुफकरेकिटगच्या मोबदल्यांत हे 'जगदीश्वर' प्रेस-मधून छापून घेत. शिवाय विद्याप्रकाश, सयार्जीविजय, नेटिव्ह ओपिनियन या मराठी नियतकालिकांतून शंकर, पिनाकी, भ्रमर इत्यादि टोपण नावाने यांचे लेखन चालू असे. आयुर्वेदाच्या खास प्रचारासाठी यांनी सोळावे वर्षी 'राजवैद्य' नावाचे मासिक काढले (१८८३).

या मासिकांत आयुर्वेदाच्या हीनावस्थेबद्दल हे निर्भोड चर्चा करून उपाय सुचवीत. सुमारे ८०० आयुर्वेदीय ग्रंथांची यादी प्रसिद्ध करून त्यांतील कोणते छापले गेले आणि कोणते छापले जाणे जरूर आहे हे यांनी प्रसिद्ध केले. सहा वर्षांनंतर 'राजवैद्य' बंद करून 'आर्यभिषक्' मासिक यांनी सुरू केले (१८८८). ते यांनी आपल्या अंतापर्यंत चालविले. यांच्या मृत्यूनंतर गोविंदराव पदे यांनी ते चालविले; पण त्यांच्या मृत्यूनं ते कायमचे बंद पडले. हे गुजराथीतहि 'आर्यभिषक्' मासिक चालवीत. गुजराथ व महाराष्ट्र यांच्यानंतर यांचे लक्ष हिंदुस्थानीकडे वळले. आणि यांनी हिंदीत 'सद्वैद्यकौस्तुभ' हे पत्र काढले. मराठीत चरक, वाग्भट, बृहन्निघंटु व निघंटुशिरोमणि या ग्रंथांची यांची भाषान्तरं व वनौषधि गुणादर्शाचे सात भाग ही यांची पुस्तके लोकप्रिय आहेत. अशीच लोकप्रियता यांच्या गुजराथी व हिंदी पुस्तकांनाहि लाभली.

लेखनावरोबर सभासंमेलनादिकांच्या द्वारांहि यांनी कार्यास सुरुवात केली. मुंबई वैद्यक-सभा स्थापून प्रभुराम जीवराम यांच्या सहकार्याने आयुर्वेदविद्यालय स्थापन केले. त्यालाच पुढे 'प्रभुराम आयुर्वेद कॉलेज' असे रूप देण्यांत आले. त्याला पाश्चात्य वैद्यकाची जोड दिल्यामुळे यांनी त्यांतून अंग काढून घेतले. मुंबईची हवा मानवेना म्हणून हे नाशिक येथे जाऊन राहिले. तेथे यांनी सनातनसभेचे धुरीणत्व पत्करून कार्यास सुरुवात केली. शारदार्पाठाच्या शंकराचार्यांनी यांना 'आयुर्वेद-महोपाध्याय' अशी पदवी दिली.

स. १९०६ साली यांनी आयुर्वेदमहामंडळाची स्थापना करून नाशिक येथे पहिले निखिल भारतीय आयुर्वेद-संमेलन भरविले (१९०७). तेव्हापासून महामंडळ व संमेलन यांचा व्याप सारखा वाढत चालला आहे. हिंदुस्थानभर त्यांचा प्रसार झाला असून या संस्थांचे

हजारों पदवीधर देशभर कार्य करीत असून सरकारनेहि यांच्या परीक्षांना मान्यता दिली आहे. संमेलनांच्या अध्यक्षस्थानी वेगळाल्या प्रान्तांतील अध्यक्ष निवडून येतात व त्यांचा आसेतुहिमाचल प्रचार चालू असतो. पण या सर्व व्यापाचे मूळ संस्थापक हे होत. दुसरे पनवेल येथे व तिसरे संमेलन काशीस भरविण्याच्या खटपटींत असतां हे मृत्यु पावले.

यांची पुस्तके—कादंबरी-१ सुंदराबाई, नाटिका-२ प्रेमपरीक्षण (१८९३), आयुर्वेद-ग्रंथ-३ अश्वरोग-परिज्ञान (१८९१), ४ रसवैद्य (१८९१, १८९८), ५ वैद्यविजय अर्थात् ज्वरपराजय (१८९३), ६ हारीत-संहिता सार्थ भाग १ ला (१८९५), ७ बृहन्निघंटु (१८९७), ८ योगशतक सार्थ (१८९६), ९ निघंटु-शिरोमणि (१८९८) वगैरे.

पद्मसिंह शर्मा—(मृत्यु स. १९३०) हिंदी भाषेच्या प्राचीन साहित्याचे अभ्यासक व समालोचक.

यांनी 'सत्सई संहार' नावाने पं. ज्वालाप्रसादमिश्र यांच्या सत्सई टीकेची समालोचना लिहून संस्कृत, उर्दू, फारसी व हिंदी कवींची व त्यांच्या काव्याची तुलना करून जी समालोचना लिहिली ती हिन्दी भाषेत अपूर्व आहे. यामुळे हिन्दी साहित्यांत यांचे नांव अमर झाले आहे.

परमानंद भाई—(जन्म स. १८७४) पंजाब-मधील सुप्रसिद्ध हिंदुसभा कार्यकर्ते व पुढारी.

पंजाब युनिव्हर्सिटीतून एम्. ए. झाल्यावर आर्य-समाजांत सामील होऊन यांनी लाहोरच्या डी. ए. व्ही. कॉलेजांत प्राध्यापकाचे काम करण्यास सुरुवात केली. याच सुमारास उत्तर व दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या विनंतीवरून म. हंसराज यांनी यांना वैदिक धर्म व संस्कार यांच्या प्रचाराकरिता आफ्रिकेत जाव-याची आज्ञा दिली व यांच्या सार्वजनिक आयुष्यास सुरुवात झाली. भाई हे यांच्या ऐतिहासिक शीख घराण्याचे गौरवदर्शक उपपद आहे.

हे आफ्रिकेत असतां यांच्या घरांत एस. अजितसिंग, सुफी अंबाप्रसाद यांसारखे क्रांतिकारक लोक वास्तव्य करून होते. त्यांच्या कटाचा सुगावा पोलिसांना लागल्याचे कळतांच ते तेथून निसटले व गैरमाहितीने तेथे येऊन राहिलेले हे मात्र पोलिसांच्या कचाट्यांत सांपडले.

पोलीस लोकांच्या काळ्या यादीत यांचा येथूनच समावेश झाला.

तीन वर्षांच्या चांगल्या वर्तणुकीच्या वचनाच्या पूर्तीसाठी हे दक्षिण अमेरिकेत जाऊन राहिले. तेथील मॉर्तनिक या फ्रेंच वसाहतीत यांची लाला हरदयाळ यांच्याशी गांठ पडली व देशांत क्रांति करण्याच्या हेतूने हिंदुस्थानांत पाठविण्यांत येणाऱ्या शीख व इतर लोकांत यांचा समावेश करण्यांत आला. याच कारणाने हिंदुस्थानांत आल्यानंतर गदर पार्टीच्या इतर सभासदांचरोवर यांना अटक करण्यांत आली. यांना राजाविरुद्ध बंड करण्याच्या आरोवरून फांशीची शिक्षा झाली; परंतु नंतर तिचे रूपान्तर जन्मठेप्यांत करण्यांत येऊन यांना अंदामानला रवाना करण्यांत आले (१९१५). १९२९ पर्यंत अंदामानमध्ये शिक्षा भोगल्यानंतर तेथील जीवन अमध्य होऊन यांनी आमरण अन्नत्यागाचा आपला निश्चय जाहीर केला. परंतु सी. एफ. अँड्र्यूज यांचे रद्दबदलीने वीस दिवसांच्या उपवासानंतर यांना मुक्त करण्यांत आले.

हे तुडंगातून बाहेर आले तो यांना सर्वच वातावरण बदलल्याचे दिसून आले. असहकाराच्या त्या जमान्यांत यांनी कौमी विद्यापीठाच्या कुलगुरूचे कामहि पांच वर्षेपर्यंत केले. परंतु या सर्व काळांत राष्ट्रीयत्वाच्या नांवाखाली हिंदूंची चाललेली गळचेपी यांना पाहवेना. हिंदु-मुस्लिम ऐक्याचे घोषणेत हिंदूंच्या हक्कांनाच झळ पोचते असे यांच्या ध्यानांत आले व यांनी तसा प्रचार करण्यास सुरुवात केली. यांच्या या 'धाडसी' कृत्याबद्दल यांची सर्वत्र अक्षरशः छिःथूः झाली, यांचेबद्दल लोकांनी अनेक कंझ्या उठविल्या, यांना वेडे ठरविण्याचा सुद्धा घाट घातला. परंतु हे एकनिष्ठपणे कार्य करीत राहिले; पं. मालवीय, लाला लजपतराय, स्वामी श्रद्धानंद यांसारख्या लोकांचे सहकार्य यांना मिळाले व हिंदु-सभेचे कार्य जोमाने सुरू झाले.

हिंदु-मुस्लिम प्रश्नाची भयानकता दिवसेंदिवस त्रि. सरकारच्या व मुसलमानांच्या विशेष धोरणामुळे वाढत आहे. प्रत्येक बाबतीत झळ हिंदूंना, फायदा मुसलमानांना असा एकतर्फी व्यवहार चालला आहे. मुसलमानांनी जातिनिष्ठ संघटना करावयाची पण हिंदूंनी ती करू लागताच त्यावर बुद्धिहीनतेचा आरोप ठेवायचा. हिंदूवर झालेले सर्व अत्याचार त्यांनी सहन करावयाचे पण मुसलमानांच्या केंसाला धक्का लागला की त्याने

सुरा बाहेर काढावयाचा अशी कांहीं चमत्कारिक अवस्था हिंदुस्थानच्या जातीय प्रश्नाची झाली आहे. काँग्रेसच्या उदार जातीय धोरणाचा जरी हा परिणाम असला तरी प्रत्यक्ष काँग्रेसलाच हे सहन करणे अशक्य होण्यापर्यंत ही परिस्थिति वाढत चालली आहे. अशा स्थितीत केवळ परिणामावर लक्ष ठेवून यांच्यासारख्या कणखर माणसाने केलेले कार्य केव्हांहि महत्वाचेच राहील. हे अ. भा. हिं. महासभेचे अध्यक्ष होते (१९३३, अजमेर).

यांचे ग्रंथ—(1) History of India, (2) My Life Story. पत्र—Hindu Outlook.

परांजपे, तपस्वी-नरहर शिवराम उर्फ वाबा-साहेब—(जन्म स. १८७२) देशकार्याला सतत वाहिलेले व कोणतेहि काम चिकाटीने सतत करणारे देशभक्त.

यांचे मराठी व इंग्रजी शिक्षण यवतमाळ येथे झाले. पुढे हे उमरावती हायस्कूलमधून हैदराबादच्या मेडिकल-स्कूलमध्ये सरकारी शिष्यवृत्ति घेऊन गेले. तेथे १८९५-९७ व पुढे १९०२ पर्यंत यांनी वऱ्हाडांत नोकरी केली. १९०९ पर्यंत यांनी यवतमाळ येथे वैद्यकीचा स्वतंत्र धंदा व विद्यागृह नांवाची राष्ट्रीय शाळा तीन वर्षे चालविली. १९१० हे वर्ष यांनी मुंबई येथील दैनिक राष्ट्रमत पत्रांत काम करण्यांत घालविले. नंतर पुणे येथे 'मराठी वैद्यकवर्ग' ही संस्था तीन वर्षे चालविली. नंतर टिळक स्वराज्यसंघाचे चिटणीस म्हणून यांनी काम केले. पुढे वऱ्हाडांत बिगार-बलुल्याची चळवळ पांच वर्षे चालविली. त्यांत यांना सव्वा वर्ष कारागृहवास भोगावा लागला (१९२१). १९२५ पासून ग्रामपंचायतीच्या प्रचाराकरितां मुंबई, मद्रास, बंगाल, आसाम वगैरे प्रान्तांत हिंडून १९३० साली नागपूर येथे यांनी 'ग्रामणी' संस्था स्थापन केली. प्रथम आठ महिने ग्रामणी मासिक इंग्रजीत चालवून १९३२ पासून ते मराठीत काढण्यास सुरुवात केली. कांहीं वर्षे यांनी आपले जीवन ग्रामणी कार्याला वाहून घेतले होते.

आयुर्वेदांतील शारीर व त्रिदोष यांचा विशेष अभ्यास करून त्रिदोष म्हणजे आंतज्यांत उत्पन्न होणारे तीन रस-तीन विपाक होत व ती प्रत्यक्ष द्रव्ये आहेत असे यांचे मत झाले. त्या दृष्टीने यांनी नाशिकसंमेलनांत त्रिदोषावरच्या निबंधाची मागणी केली. पनवेल व काशी येथे त्रिदोषचर्चापरिषदा भरविल्या. संस्कृत व इंग्रजी

भाषांतून तशी ग्रंथरचना करविण्याचाहि यांचा प्रयत्न चालू आहे. .

पूर्वी हे मिश्र वैद्यकाचे पुरस्कर्ते होते; पण आतां हे शुद्ध आयुर्वेदाचे पुरस्कर्ते झाले आहेत. कोणत्याहि मताचा पुरस्कार केल्यावर हे त्याबद्दल आग्रही होतात आसन्न स्थितीतहि आयुर्वेदाशिवाय इतर पद्धतीचें औषध घेण्याचें यांनीं टाळलें असल्यास तें अगदीं स्वाभाविक आहे. यांच्या निरपेक्ष व एकनिष्ठ कार्य-पद्धतीनें यांना लोक तपस्वी असें गौरवितात.

परांजपे, महादेव रामचंद्र—(जन्म स. १८८२—मृत्यु स. १९४२) शिक्षणक्षेत्रांतील सुप्रसिद्ध पुढारी व प्रोग्रेस ऑफ एज्युकेशन या नियतकालिकाचे एक संस्थापक.

हे एम्. ए. झाल्यावर पुणें डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे आजीव सभासद झाले व फर्ग्युसन कॉलेजांत प्राध्यापन करूं लागले. पण यांना ती सोसायटी राजकीय कारणामुळे सोडावी लागली व पुढें शिक्षणप्रसारक मंडळांत हे दाखल झाले. तेथें असतां हे पाटणा येथें भरलेल्या एज्युकेशन कॉन्फरन्सचे अध्यक्ष होते. यांचा शिक्षण-विषयाचा व्यासंग चांगला होता.

मुंबई, विश्वविद्यालय व ऑल इंडिया टीचर्स फेडरेशन द्वारा अभ्यासक्रमांत प्रगति करण्याचे व परदेशांतील लोकांना इंग्रजीत लेख लिहून माहिती करून देण्याचें यांचें कार्य सतत चालू असे.

प्रत्येक गोष्ट नीटनेटकी, बिनचूक आणि जलद करण्याकरितां शिक्षणाची जरूर आहे. शाळेंतील शिक्षण उद्देशपूर्वक घेतलें जात नाहीं. कोणत्याहि व्यवसायांत पडल्यानंतर त्यांतील विशेष ज्ञान मिळविण्याकरितां शिक्षणाची आवश्यकता उत्पन्न होते. तसें शिक्षण लोकशाळा काढून लोकांना दिल्याशिवाय देशांत त्या त्या विषयांतील अद्ययावत् ज्ञान संपादन करून अधिक प्रगति करणारे लोक निर्माण होणार नाहींत. यांकरितां प्रौढ धंदेवाड्यांना शिक्षण देणाऱ्या लोकशाळा सर्वत्र निघाल्या पाहिजेत. शिक्षक, कारकून, दलाल व व्याजबट्टा यांशिवाय राष्ट्रांत अनेक उद्योग चालू असतात. त्यांकरितां देशी भाषांतून सुलभपणें सर्वांना कोणत्याहि विषयाचें ज्ञान मिळवितां आलें पाहिजे-वगैरे शिक्षणासंबंधीं महत्त्वाचे विचार यांनीं वेळोवेळीं मांडले.

मुंबईच्या रॉयल इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्सचे सुप्रसिद्ध

प्रि. गो. रा. परांजपे आय्. इ. एस्. हे यांचे बंधु होत.

यांचे इंग्रजी ग्रंथ—(1) Some Experiments on the Cathode fall (1918), (2) Report on the use of Mother-tongue (1932), (3) Reliability of Examinations (1937), (4) A Source book of modern Indian Education (1938).

परांजपे, रंगलर-रघुनाथ पुरुषोत्तम—(जन्म स. १८७६ फेब्रु. १६) पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजचे माजी प्रिन्सिपल व ऑस्ट्रेलियाचे एजंट जनरल.

दापोली तालुक्यांतील मुर्डी गांवीं यांचा जन्म झाला. यांचे वडील दशग्रंथी वैदिक होते. यांचें शिक्षण मुंबई, पुणें, केम्ब्रिज, पॅरिस व गटिंगेन इत्यादि ठिकाणीं झालें. हिंदुस्थानांतील विश्वविद्यालयांन परीक्षांतून हे पहिले आले आणि सरकारी शिष्यवृत्तीनें हे इंग्लंडला गेले. १८९९ सालीं केम्ब्रिजला पहिल्या आलेल्या दोन सिनियर रंगलरपैकीं हे एक होत. त्या परीक्षेत यांना व जॉर्ज बर्टविहसल यांना सारखेच गुण मिळाले व दोघेहि पहिले आल्याचें जाहीर झालें.

१९०२-२४ पर्यंत यांनीं फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रिंसिपल व गणिताचे प्राध्यापक म्हणून काम केलें.

१९१६-२३ व १९२६ सालीं मुंबई विश्वविद्यालयातर्फे कायदेमंडळांत सभासद म्हणून हे निवडून आले. याचे आधीं १९१३ सालीं हे मुंबई, कायदेमंडळांत सरकारनियुक्त सभासद होते. त्या वेळीं हे तेथील शिक्षणमंत्री झाले (१९२१-२३, १९२६). १९२७ सालीं यांची भारतमंत्र्याच्या इंडिया कौन्सिलचे सभासद म्हणून लंडन येथें नेमणूक झाल्यानें यांनीं मंत्रिपदाचा राजीनामा दिला. १९३५ च्या फेब्रुवारीत हे हिंदुस्थानांत परत आले व पुनः फर्ग्युसन कॉलेजांत प्राध्यापनाचें काम करूं लागले. पुढें हे लखनौ युनिव्हर्सिटीचे व्हाइस चान्सेलर झाले (१९३५). आतां यांची आस्ट्रेलियामध्ये हायकमिशनर म्हणून नेमणूक झाली आहे (१९४४).

याशिवाय यांनीं रिफार्म्स इन्कायरी (१९२४), इंडि. टॅक्सेशन इन्कायरी वगैरे अनेक कमिठ्यांवर कामें केली आहेत.

हे राजकारणांत प्रागतिक पक्षाचे असून यांना लिबरल फेडरेशनच्या अध्यक्षपदाचा मान प्राप्त झालेला आहे.

हे बुद्धिवादी समाजसुधारक असून निर्भयपणे आपल्या मतांच्या प्रतिपादनाबद्दल आणि तीं मते व्यवहारांत आणण्याबद्दल प्रसिद्ध आहेत.

यांचे ग्रंथ—(1) Gopal Krishna Gokhale (1915), (2) The Crux of the Indian Problem (1931), (3) Religion and the Indian Problem, (4) Selected Writings and Speeches (संपादक-भा. म. गोरे), (5) Rationalism is Practice.

परांजपे, प्रा. शिवराम महादेव—(जन्म स. १८९४-मृत्यु स. १९२९) मराठीतील प्रतिभाशाली साहित्यिक-लेखक, वक्ते, वृत्तपत्रकार व ध्येयवादी राजकारणी.

यांचा जन्म महाड येथे झाला. शिक्षण महाड, रत्नागिरी व पुणे येथे झाले. मॅट्रिकच्या परीक्षेत यांना पहिली जगन्नाथ शंकरशेट शिष्यवृत्ति मिळाली (१८८४). डेक्कन कॉलेजांतून एम्. ए. झाले त्या वेळी यांना 'भगवानदास पारितोषिक' व 'झाला वेदान्त प्राइझ' मिळाले (१८९२). नंतर पुण्याच्या भावे स्कूलच्या महाराष्ट्र कॉलेजांत हे संस्कृतचे प्राध्यापक झाले. पण १८९७ च्या प्रक्षुब्ध वातावरणांत ते कॉलेज सरकारने बंद केले. १८९८ साली 'काळ' नावाचे साप्ताहिक वर्तमानपत्र काढून यांनी राजकीय कार्यात पदार्पण केले, तथापि लोक यांना जन्मभर प्रोफेसर म्हणूनच ओळखत असत. काळांतील लेखांबद्दल राजद्रोही म्हणून यांना १९ महिन्यांची स. म. शिक्षा झाली. हे सुटून येईपर्यंत 'काळ' पत्र चालू होते (१९१०). पण पुढे ते प्रेस ॲक्टला बळी पडले. तसेच यांच्या 'काळांतील निवडक निबंधांचे' दहा भागही जप्त झाले. फक्त दहावा भाग प्रथम राष्ट्रसभामंत्रिमंडळाने (१९३७), व बाकीचे भाग १९४६ एप्रिलमध्ये मुक्त करण्यांत आले.

१९२० साली यांनी 'स्वराज्य' साप्ताहिक काढले व म. गांधींच्या असहकारितेचे एकनिष्ठ पुरस्कर्ते बनले. पण तेव्हा यांचे तेज विशेष पडले नाही. यांचे विविध प्रकारचे लेखनकार्य आजन्म चालू होते. पण यांच्या लेखनाचा आणि वक्तृत्वाचा परम लोकप्रियतेचा काळ म्हणजे १८९८-१९०८ हा सांगता येईल. यांच्या वाङ्मयसेवेच्या गौरवार्थ यांना बेळगांवच्या मराठी-साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्षस्थान देण्यांत आले होते

(१९२८). शेवटी यांनी राजकारण सोडले होते. हे मधुमेहाने वारले.

संस्कृत भाषेतील ललित वाङ्मय, न्याय, मीमांसा वगैरे विषयांप्रमाणेच काव्य, कादंबरी, कथा, इतिहास-संशोधन, मराठ्यांच्या लढाया, शब्दांच्या व्युत्पत्त्या वगैरे अनेक विषयांवर यांनी आपली लेखणी चालविली. तथापि निबंधलेखनांत यांचे अन्तरंग व्यक्त झालेले दिसते. असे निबंधलेखन करतांना हे नाना प्रकार उपयोगांत आणीत. संभाषण, स्वप्न, आत्मगत भाषण, कथा, रूपक इत्यादि मार्गांनी आपले मनोगत व्यक्त करण्याची यांची हातोटी आश्चर्यकारक सफाईदार असे. यांचा ओठा पूर्ण स्वातंत्र्याकडे असे, आणि त्याशिवाय इतर सर्व गोष्टीकडे तुच्छतेने व उपहासाने पाहण्याची यांची वृत्ति होती. 'वंदे मातरम्' हे साधे शब्द उच्चारण्याबद्दलहि जेव्हा फटके खावे लागत त्या कालांत सडेतोड लिहिण्याची पद्धत सोडून उपरोधिक लिहिण्याकडे यांच्यासारख्यांचा कल होणे स्वाभाविक होते. पण यांच्या उपरोधिक लिहिण्याने सडेतोड लिहिण्यापेक्षा अधिक परिणाम होई आणि वाचक भारला जाई. यांची लेखणी एकदां सफाईदारपणे सुरू झाली की ती वाचकाला आपल्याबरोबर लीलेने घेऊन जाई. यामुळेच यांना मराठीचे गद्य कवि म्हणणे योग्य होईल. यांच्या या सर्व लेखनशक्तीची उत्कृष्ट मिळवणी 'भासाची भवितव्यता' या निबंधांत पाहावयास मिळते.

तशीच यांच्या वक्तृत्वाची स्थिति होई. यांच्या ओघवती व ओजस्वी वाणीचा प्रवाह सुरू झाला की तासन् तास श्रोते मंत्रमुग्ध नागाप्रमाणे बेभान होऊन डोळू लागत आणि खरे वक्तृत्व म्हणजे काय याचा त्यांना प्रत्यय येई. यांच्यासारखा वक्ता व मराठ्यांच्या इतिहासासारखा विषय असला की अंगांत वीरश्रीचा संचार होऊन श्रोत्याला आपण दोन तलवारीचे हात खेळावेत असे वाटावयास लागे.

यांचे वाङ्मय—निबंध-१ काळांतील निबंध-भाग १-१०; २ साहित्यसंग्रह भाग १-२, १९२२, १९२५; ३ स्वराज्यांतील निवडक निबंध. नाटके-४ संगीत कादंबरी १८९७; ५ मानाजीराव १८९८, १९२८; ६ रामदेवराव, १९०६; ७ भीमराव, १९०७; ८ पहिला पांडव, १९३१; ९ मीराबाई (अपूर्ण). कादंबऱ्या-१० गोविंदाची गोष्ट १९१८, १९२५; ११ विंध्याचळ १९२४. संकीर्ण-१२ तर्कसंग्रहदीपिका १८९९, १९१०;

१३ तर्कभाषा १९०४; १४ तर्कसंग्रह १९२२; १५ रामायणाविषयी कांहीं विचार; १६ अर्थशास्त्र; १७ सूर्याच्या गैरसोई १९२०. १८ अहल्याजारकाव्य १९२४; १९ कालिदासाने न लिहिलेलें नाटक १९२५; २० अर्थसंग्रह १९२७; २१ मराठ्यांच्या लढायांचा इतिहास १९२८, २२ शाकुन्तल नाटकांतील चौथा अंक, लोकशिक्षण, अंक ३-४, १९२९.

पलुस्कर, पंडित विष्णु दिगंबर—(जन्म स. १८७२-मृत्यु स. १९३१) सुप्रसिद्ध गायक, शास्त्रोक्त गायनाचे प्रचारक, गांधर्वमहाविद्यालयाचे संस्थापक आणि कुशल संघटक.

यांनी बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांचेपाशी गायन-शास्त्राचे अध्ययन केलें. प्रथम यांना आवाजाची तितकीशी अनुकूलता नव्हती, पण यांनी अत्यंत मेहनतीने आवाज कमावला. नैसर्गिक देणगी असलेल्या गायकांमध्ये सुद्धां क्वचितच आढळणारे गुण मेहनतीच्या जोरावर यांनी संपादन केले. एक प्रकारची ज्योत यांच्या आवाजांत तेवत असल्याचा भास यांचे गाणे ऐकतांना होई. आधीच जोरदार असलेल्या यांच्या आवाजांत मेहनतीने एक नवीनच तेज निर्माण झालें. मेघगर्जनेसारखा धीरगंभीर व कणखर असा आवाज यांच्या-इतका इतरत्र क्वचितच ऐकावयास मिळे.

बराच अभ्यास झाल्यावर स्वतःच्या महत्त्वाकांक्षी स्वभावास अनुसरून यांनी उत्तर हिंदुस्थानांत प्रयाण केलें (१२ ऑगस्ट १८९६). दिग्विजयास निघालेल्या वीराप्रमाणे हे अनेक सभा जिंकित पुढे चालले. एका साधूंच्या आदेशावरून यांनी प्रथम लाहोर येथे गांधर्वमहाविद्यालयाची स्थापना करून आपल्या जीवितकार्यास सुरुवात केली.

यांनी गायन व गायक यांचा समाजांतील दर्जा वाढविला, गायनाला व्यसनी व हलक्या लोकांच्यांतून काढून तें सभ्य स्त्री-पुरुषांच्या सात्त्विक करमणुकीचे उत्कृष्ट साधन असल्याचे लोकांच्या निदर्शनास आणलें. ध्येयवादी, निर्व्यसनी व शुद्ध आचाराची नमुनेदार शिष्यपरंपरा निर्माण करून समाजांत संगीताचा प्रचार केला आणि या शास्त्राची अमोल सेवा केली. यांची शिष्यशाखा फार मोठी असून हिंदुस्थानांतील प्रत्येक प्रमुख शहरी यांची शिष्यमंडळी संगीताचे कार्य चालवीत आहेत. कै. ना. मो. खरे, प्रा. कशाळकर, प्रा. नारायणराव व्यास, पं. वामनराव पाध्ये, पं. ओंकार-

नाथ ठाकूर, पं. विनायकबुवा पटवर्धन इ. अनेक नामवंत लोक यांच्या शिष्यशाखेत मोडतात.

अश्लील अर्थाचीं पद्ये न गातां सार्थ व भक्तिपूर्ण रसाळ पद्ये भावनापूर्णतेने गाण्यांत तर यांचा हातखंडा असे, आणि आपल्या शिष्यांनीहि गायनाचे भारदस्त व अर्थबोधक शास्त्रीय स्वरूप टिकवावे असा यांचा आदेश असे. शेवटी हे तुळशीदास रामायणावर संगीत प्रवचने करीत हिंदुस्थानभर हिंडत.

यांनी संगीताचे स्वरलेखन निर्माण करून तें यशस्वी करून दाखविलें. यांनी साठसत्तर पुस्तके लिहिली आहेत.

पवार, शिवराम गणपतराव—(जन्म स. १८६६-मृत्यु स. १९३९) महाराष्ट्रांतल प्रसिद्ध ज्योतिर्गणिततज्ज्ञ.

हे राहणार सडे, ता. राहुरी, जि. नगर येथील होत. हे पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांतून तिसऱ्या वर्षाची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर यांनी शाळा खात्यांत नोकरी धरली. तेथे हे असि. डे. एज्यु. इन्स्पेक्टरच्या जागेपर्यंत चढले. पुढे पेन्शन घेतल्यावर मूळ गांवी खेड्यावर राहत व ज्योतिषविषयाचे चिंतन व ग्रंथलेखन करीत.

यांचे संस्कृत व इंग्रजी भाषेचे ज्ञान मर्यादित होतें तरी यांनी स्वयंशिक्षणपद्धतीने भारताय व युरोपियन ज्योतिषाचे ज्ञान चांगल्या प्रकारे संपादन केलें. एवढेच नव्हे, मराठीत अशा कठीण विषयाची माहिती यांनी आपल्या ग्रंथांत अत्यंत सुबोध रीतीने दिली.

यांचे कौमुदी, रेवतीयोगतारेचा शोध, लग्नसाधन, सारण्या व सूर्येन्दुस्थानमान हे ज्योतिषविषयक ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. पैकीं सूर्येन्दुस्थानमान या ग्रंथाच्या प्रकाशनाला कै. सयाजीराव गायकवाड यांनी चांगले साहाय्य केलें आहे.

याशिवाय ग्रहगतिसिद्धान्त, ग्रहस्थविज्ञानपंचांग-कल्पतरु व उपरागविज्ञान हे ग्रंथ यांनी लिहिलेले असून व अप्रकाशित आहेत. यांपैकी ग्रहगतिसिद्धान्त हा ग्रंथ केसरी-मराठा ट्रस्टने छपावयास हाती घेतला व हे वारले. रेवतीयोगतारा आरंभस्थानी मानला पाहिजे असे यांचे मत असून टिळक पंचांगाचे हे कोटे पुरस्कर्ते होते. इंदूरच्या संमेलनांत सूर्यसिद्धान्ताच्या आधारावरून यांनी चित्रा-पक्ष खोडला.

पंडित, शंकर पांडुरंग—(जन्म स. १८४०-२८ यु स. १८९४ मार्च १८) सुप्रसिद्ध संशोधक, अभ्यासक व लेखक.

जन्मस्थान—बांबुळी गांव (संस्थान सावंतवाडी). जात—सारस्वत ब्राह्मण. लहानपणीं तात्पुरता अभ्यास करून हे कुळकर्णीपणा करू लागले. पण पुढे इंग्रजी शिकून हे एम्. ए. झाले (१८६५). हे एल्फिन्स्टन कॉलेजांत फेलो, दक्षिणा प्राइज कमेटीचे सेक्रेटरी व डेक्कन कॉलेजांत प्राध्यापक झाले (१८६८). नंतर डे. कलेक्टर, इन्कमटॅक्स कलेक्टर, ओरिएण्टल ट्रान्स्लेटर वगैरे कामें केल्यावर पोरबंदर संस्थानचे अॅडमिनिस्ट्रेटर होते.

सरकारने यांना इंग्लिश-नॅशनल काँग्रेसमध्ये प्रतिनिधि म्हणून पाठविले होते (१८७४). ऋग्वेदाचे इंग्रजी व मराठी चिकित्सक भाषान्तर करण्याचा वेदार्थयत्न नांवाचा यांचा प्रयत्न यांच्या गाढ व्यासंगाची आणि दीर्घाद्योगाची साक्ष देतो. तो प्रयत्न चार मंडले व दोन सूक्ते झाल्यानंतर अपूर्ण राहिला. तुकारामाच्या अभंगांची गाथा व अथर्ववेदाची सभाष्य आवृत्ति हे यांच्या प्रयत्नांचे फळ होय.

पंडित, सीताराम नारायण—(जन्म स. १८४८-मृत्यु स. १९१८) प्रसिद्ध बॅरिस्टर व उदार दाते.

कुडाळ, वेंगुल, रत्नागिरी वगैरे ठिकाणी शिकून हे मॅट्रिक झाले. कॉलेजमध्ये एक वर्ष काढून हे इंग्लंडला जाऊन बॅरिस्टर होऊन आले (१८७०). हे राजकोट येथे वकिली करीत. यांनी विपुल संपत्ति मिळविली व दानधर्मात खर्च केली. प्रो. धों. के. कर्वे यांच्या हिंगण्याच्या संस्थेस यांनी तेरा हजार व बनारस सेंट्रल हिंदु कॉलेजास सोळा हजार रुपये दिले. अलीगड इस्लामी कॉलेजास साडेचार हजार रुपये दिले. वाडी संस्थानांत कुडाळ गांवीं यांनी धर्मार्थ व्हिक्टोरिया हॉस्पिटल बांधले. शिवाय आपल्या सारस्वत ब्राह्मण ज्ञातीच्या संस्थानाहि यांनी मदत केली आहे (श्री. ना. कर्नाटकी-शं. पां. पंडित चरित्र-परिशिष्ट). यांचे पुत्र रणजित पंडित होत.

पंडित, बॅ. रणजित सीताराम—(जन्म स. १८८९-मृत्यु स. १९४४) सुप्रसिद्ध कायदेपंडित व अभ्यासक.

जन्मस्थान—राजकोट. यांचे घराणें महाराष्ट्रीय सार-

स्वत ब्राह्मण. यांचे वडील सीताराम नारायण पंडित. हे बॅरिस्टर होते.

गुजराथेत जन्म आणि घरांत इंग्रजी पद्धतीची वागणूक, संभाळण्याकरितां ठेवलेली दाईसुद्धां इंग्रज, यामुळे महाराष्ट्रीय असूनहि यांना मराठी बोलतां येत नसे. राजकोट व मुंबई येथे शिक्षण झाल्यावर हे इंग्लंडला गेले. अनेक वर्षे तिकडे राहून हे परत आले. प्रथम राजकोटला व नंतर कलकत्ता येथे हे वकिली करीत. शेवटीं मात्र हे अलाहाबादेस स्थिर झाले. कलकत्त्यास लॉर्ड सिंह व हिंदुस्थान सरकारचे लॉ मॅबर सर बी. एल्. मित्र यांच्या हाताखालीं हे प्रॅक्टिस करीत. तेथे पं. मोतीलाल नेहरू यांची कन्या विजयालक्ष्मी यांच्याशी यांचा विवाह झाला.

१९४२ च्या 'चलेजाव'च्या चळवळींत हे तुळंगांत असतां यांनीं कालिदासाच्या ऋतुसंहाराचे इंग्रजी भाषान्तर 'ए पेजन्ट ऑफ दि सिझन्स' या नांवाने केले असून सरोजिनी नायडूंची त्याला प्रस्तावना आहे. तसेंच कल्हणाच्या राजतरंगिणीचे यांनीं इंग्रजी भाषान्तर केले आहे. त्याला जवाहरलाल नेहरूंची प्रस्तावना आहे.

पंडित, विजयालक्ष्मी—(जन्म स. १९००) राष्ट्रसभेचा परदेशांत प्रचार करणाऱ्या व हिंदुस्थानांतील पहिल्या स्त्रीमंत्री.

या पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या धाकट्या भगिनी होत. यांचे मूळ नांव स्वरूपकुमारी नेहरू. यांचे सर्व शिक्षण घरांचे शिक्षकाकडून झालेले आहे.

यांचे लग्न बॅ. रणजित सीताराम पंडित या महाराष्ट्रियाबरोबर झाले (१९२१). यांना चंद्रलेखा, नयनतारा व ऋतुविलासा नांवांच्या तीन कन्या आहेत.

मोतीलाल नेहरूंची कन्या असल्यामुळे यांचा काँग्रेसशी लहानपणापासून संबंध आला. यांना स. १९३२ च्या चळवळींत एक वर्षाची व ५०० रु. दंडाची शिक्षा झाली. स. १९३५ मध्ये या अलाहाबादच्या म्यु. बोर्डांत काँग्रेसच्या प्रतिनिधी म्हणून निवडून आल्यानंतर या तेथे शैक्षणिक समितीच्या दोन वर्षे अध्यक्ष होत्या. ८ ऑगस्ट १९४२ च्या चळवळींत या तुळंगांत होत्या. त्यांतून या सुटल्या आणि अमेरिकेंत गेल्या. अमेरिकेंत असतां यांनीं हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीची वकिली तडफदार भाषेत उत्कृष्ट केली.

सरकारला कांही वेळा खुलासे करावे लागले इतकी ती परिणामकारक झाली. पुनः हिंदुस्थानांत आल्यानंतर यांनी आपले राजकीय काम चालू ठेवले (१९४६ जाने.). लेखन, भाषण, मुलाखती आणि ठळक प्रसिद्धीकरण यांचे चक्र सतत चालू ठेवण्याचे तंत्र यांना जवा-हरलाल नेहरूंप्रमाणे उत्कृष्ट साधले आहे.

या संयुक्त प्रान्तांतील कायदेमंडळांत १९३७ व १९४६ साली निवडून आल्या व पं. गोविंद वल्लभ पंत यांच्या नेतृत्वाखाली स्थापन झालेल्या राष्ट्रसभा मंत्रिमंडळांत यांचा पुनः समावेश झाला आहे.

यांचे ग्रंथ—(1) So I became a Minister, (2) Prison Days.

पंडित, विष्णु परशुरामशास्त्री—(जन्म स. १८२७—मृत्यु स. १८७६) प्रसिद्ध वर्तमानपत्रकार व पुनर्विवाहाचे प्रचारक.

यांचे गांव वाईजवळचे बावधन. वडील सातारकर छत्रपतींचे आश्रित. यांचे शिक्षण रायवाचार्य व वडील यांचेपाशी झाले. १८४५ च्या सुमारास पुणे, विश्रामबाग पाठशाळेत हे इंग्रजी शिकले. पुढे ट्रान्स्लेशन एक्झि-बिशनर, शिक्षक वगैरे कामे करून हे सेवानिवृत्त झाले. नोकरीवर असतानाच मुंबईच्या इंदुप्रकाशांत हे लिहीत (१८६४). यांनी पुनर्विवाहोत्तेजक मंडळी काढली (१८६५). तिचे अध्यक्षदि श्रीमंत जमखिंडीकर, विंचुरकर वगैरे व हे चिटणीस असत. वेणुबाई परांजपे वय १६ यांचा पांडुरंग विनायक करमरकर यांच्याशी पुनर्विवाह झाला. तेव्हा यांच्यावर श्रीशंकराचार्यांकडून बहिष्कार जाहीर झाला. वादाचे आव्हान सुधारकांनी स्वीकारले व पुढीलप्रमाणे पंच निवडले गेले.

पुनर्विवाहवादी पंच—१ कृष्णशास्त्री चिपळुणकर, २ व्यंकटशास्त्री माटे, ३ रावजीशास्त्री आगाशे, ४ रघुनाथशास्त्री शेंडे, ५ केशवशास्त्री गाडगीळ. निषेधक पंच—१ दिनकरशास्त्री खांबेदे, २ गणेशशास्त्री कोल्हटकर, ३ भिकुशास्त्री गोडबोले, ४ अप्पाशास्त्री खाडिलकर, ५ भिकाचार्य खांबेदे. सरपंच—गोपाळाचार्य कऱ्हाडकर (ग्वाल्हेरकर). वादी—विष्णुशास्त्री पंडित. प्रतिवादी—नारायणाचार्य गजेन्द्रगडकर.

कृष्णशास्त्री चिपळुणकर हे एका मिश्र उपाहारप्रसंगी हजर होते म्हणून त्यांना पांचशे रुपये दंड व सक्षीर प्रायश्चित्त देऊन पंचात समाविष्ट करण्यात आले.

वादाची कलमें ठरून वाद कसबा पेठेंतील दीक्षितांच्या (आतां मोठ्यांच्या) वाड्यांत झाला. फाल्गुन वद्य ११ शके १७९१ ते चैत्र शु. ३ शके १७९२ पर्यंत नऊ दिवस वाद झाला. यांना वादप्रसंगी संदर्भ ग्रंथ हाताशी देण्यास व इतर साहाय्य करण्यास ज. वि. गाडगीळ, न्या. म. गो. रानडे, (डॉ. सर) रा. गो. भांडारकर आणि वि. रा. पटवर्धन वगैरे मंडळी होती.

कलिधर्माधिकरणान्तर्गत कलियुगास अद्यापि आरंभ झाला नसल्याने कलियुगांत निषिद्ध मानलेला पुनर्विवाह आज निषिद्ध मानण्याचे कारण नाही या मुद्यास निषेध-पक्षाकडून उत्तर मिळाले नाही म्हणून हा वाद अपूर्ण झाला, असे पुनर्विवाहवादाचे म्हणणे होते.

असेच परदेशगमन, वपननिषेध, अनाथप्रेतदहन, शूद्राक्षसेवन, वगैरे अनेक बाबतींत यांनी प्रचार केला. धर्मशास्त्राचा संबंध असलेल्या विषयांप्रमाणे स्वदेशी, व्यापार, ईस्ट इंडिया असोसिएशनची स्थापना वगैरे विषयांतहि हे भाग घेत. प्रथम पत्नी वारल्यावर यांनी वामनराव आगाशे यांची विधवा कन्या कुसाबाई इच्याशी पुनर्विवाह केला (१८७४). पण पुढे उन्मादवायूने महाबलेश्वरी यांनी देह ठेवला. यांच्या मृत्युबद्दल दुःख-प्रदर्शनार्थ व स्मारक करण्याकरितां अनेक सभा झाल्या. यांच्या स्मारकार्थ जमलेले एक हजार रुपये पुढे वुडो मेरेज असोसिएशनला देण्यांत आले. लोकांचा अत्यंत विरोध अगणाच्या कालांत यांनी पुनर्विवाहाचा प्रचार केला.

‘ बृहत्पराशरस्मृति ’ हा ग्रंथ कृष्णशास्त्री साठे यांनी छापविला त्यांतील चित्पावन ब्राह्मणाची प्रशंसा असलेले तीन श्लोक खोटे असल्याचे यांनी उघडकीस आणले (सरस्वतीमंडळ—रा. भि. गुंजाकर).

यांचे मराठी ग्रंथ—१ हिंदुस्थानचा इतिहास (मरे-तिसरा भाग), २ विधवाविवाह, ३ विधवोद्वाहविवेक, ४ ब्राह्मणकन्याविवाहविचार, ५ पुष्पमाला—काव्य, ६ स्मृतिशास्त्र, ७ शूद्रधर्म, ८ स्त्रीगायनसंग्रह, ९ स्त्रियांचे अधिकार, १० इंग्रजी मराठी कोश, ११ वेदांतील सूर्या-सावित्रीविवाह, १२ व्रतदिनश्राद्धविचार.

पंत, पं. गोविंद वल्लभ—(जन्म स. १८८७) संयुक्त प्रांतांतील सुप्रसिद्ध काँग्रेस पुढारी व हिंदी भाषेतील प्रसिद्ध नाटककार.

अलमोरा जिल्ह्यांतील एका लहान गांवी यांचा जन्म

झाला. यांचे घराणे मूळ महाराष्ट्र ब्राह्मण असून आतां पूर्णपणे संयुक्त प्रान्तीय बनले आहे. यांचे वडील जमीन-महसूल खात्यांत नोकर होते. कुमाउ प्रांतांतील सुप्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते रायबहादुर बद्रीदत्त जोशी हे यांचे अजोबा होत. अलमोरा व अलाहाबाद येथे शिक्षण संपवून हे बी. ए. व एल्.एल्.बी. झाले. वकिलीच्या परीक्षेत यांचा नंबर पहिला येऊन यांना ल्युमस्टेन सुवर्णपदक मिळाले (१९०९).

यानंतर यांनी नैनिताल येथे वकिली करण्यास व कुमाउच्या सार्वजनिक चळवळींत भाग घेण्यास सुरुवात केली. १९१६ साली यांनी पं. हरगोविंद पंत व पं. बद्रीदत्त पांडे यांच्या सहकार्याने कुमाउ परिषदेची स्थापना केली. भिकाऱ्यांची व्यवस्था, मजुरांची जबरिने भरती, जंगलांतील अत्याचार असे अनेक प्रश्न या संस्थेपुढे होते. त्यांतील मजुरांच्या भरतीचा प्रश्न तर केवळ यांच्या टोंचणीमुळे सरकारला हातीं घेणे भाग पडले.

मॉंटफर्ड सुधारणांच्या वेळींही त्यांनी कुमाउची बाजू लढविली. मॉंटफर्ड सुधारणांतून कुमाउ प्रांताला वगळतांच यांनी त्याबद्दल साउथवरो कमिशनपुढे माक्ष दिली व इतर मागासलेल्या जातींच्या प्रांतांतून त्या प्रांताला वेगळे करण्यास यांनी सरकारला भाग पाडले.

१९०५ सालच्या बनारस काँग्रेसला हे प्रथम हजर राहिले. तेव्हापासून संयुक्त प्रांतांतील प्रमुख काँग्रेस कार्यकर्त्यांत यांची गणना होत असून ए. आय. सी. सी.चे सभासद (१९१६), यू. पी. लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल-मधील काँग्रेस पक्षाचे पुढारी (१९२४), सेंट्रल लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीतील काँग्रेस पक्षाचे उपनेते (१९३४). ऑल इंडिया पार्लमेंटरी बोर्डाचे सेक्रेटरी अशा अनेक पायऱ्या चढत चढत हे काँग्रेस वर्किंग कमिटीचे सभासद बनले. असेंब्लीत पं. मोतीलाल नेहरू यांचे स्वराज्यपक्षाचे स्थापनेत हे प्रमुख साहाय्यक होते. सायमन कमिशनविरुद्ध निघालेल्या मिरवणुकीत यांना व बंडित जवाहरलाल नेहरू यांना पोलिसांच्या लाठी-हल्ल्यांत देहदंड सोसावा लागला.

१९३७ व १९४६ साली काँग्रेसने संयुक्त प्रांतांत निवडणुकी लढविल्या त्या वेळीं दोन्ही वेळीं यांना त्या प्रांतांतील काँग्रेसपक्षाचे नेते म्हणून एकमताने निवडण्यांत येऊन यांना मुख्य प्रधान करण्यांत आले.

१९३७ साली यांनी अर्थ, गृह व जंगलखाते आपणांकडे घेतले होते.

हिंदी भाषेतील सुप्रसिद्ध नाटककारांत यांची गणना करण्यांत येते. वरमाला (मार्कण्डेय पुराणाधारे), राजमुगुट, अंगूर की बेटी इत्यादि यांची नाटके प्रसिद्ध आहेत.

पंत, सुमित्रानन्दन गङ्गादत्त—(जन्म स. १९०० मे २४) हिन्दीतील नवयुगप्रवर्तक अर्वाचीन कवि.

जन्मस्थान—कौसानी, अल्मोडा जिल्हा. यांचे वडील कौसानी संस्थानचे खजिनदार व जमिनदार होते. १९१९ साली बनारसच्या जयनारायण हायस्कूलमधून हे स्कूल लीव्हिंग परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर यांनी अलाहाबादच्या मूर कॉलेजांत दोन वर्षे काढली. नंतर यांनी शिक्षण सोडले. यांना हिन्दी व इंग्रजीशिवाय संस्कृत व बंगाली भाषाहि चांगल्या येतात. यांना हिन्दी कविता करण्याची आवड स्वाभाविक आहे.

प्रथम रवीन्द्रनाथ टागोरांचे अनुकरण करून छायावादी कवि म्हणून हे पुढे आले. पण पुढे यांच्या कवितेचा विकास स्वतंत्र झालेला आहे. कोमल भावना व मधुर भाषा यांबद्दल यांची विशेष प्रसिद्धि आहे. हिन्दी भाषेत यांच्या कविता अगदी नवीन तऱ्हेच्या मानल्या जातात.

यांचे वाङ्मय—काव्यसंग्रह—१ वीणा, २ उच्छ्वास, ३ पल्लव, ४ ग्रंथि, ५ गुंजन, ६ युगान्त, ७ युगवार्णी. कादंबरी—हार (१९१५).

पंतलु, सुब्बाराव—(जन्म स. १८५६—मृत्यु स. १९४१) आंध्र प्रांताचे जुने पुढारी व राष्ट्रीय सभेचे १९१३-१७ सालचे चिटणीस.

नामांकित वकील म्हणून यांचा लौकिक होता. राजमहेंद्रीच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेपासून स. १८९२ सालच्या कायद्याप्रमाणे अस्तित्वांत आलेले मद्रास कौंसिल व स. १९०९ च्या कायद्याप्रमाणे अस्तित्वांत आलेले इंपीरियल कौंसिल या दोन्ही कायदेमंडळांत यांनी लोकप्रतिनिधि म्हणून जनसेवा केली. पब्लिक सर्विस कमिशन व डीसेंट्रलायझेशन कमिशन या दोन कमिशनांबाबत यांनी प्रशंसनीय कामगिरी बजावली. पहिले कमिशन नेमून घेण्यांत यांनी फार परिश्रम घेतले. त्या वेळचे यांचे वरिष्ठ कौंसिलांतील भाषण

अद्यापिहि अधिकारयुक्त भाषण म्हणून वाचलें जातें. स. १८८५ सालीं काँग्रेस सुरू झाल्यापासून हे तिच्या कार्यास जुंपले गेले. स. १८९८ सालच्या मद्रास काँग्रेसचे हे स्वागताध्यक्ष होते, व चार वर्षे तर हे काँग्रेसचे कार्यकर्ते मंत्री होते. मंडालेहून लो. टिळक सुटून आल्यावर त्यांना काँग्रेसमध्ये येऊं द्यावें किंवा नाही याची चर्चा तेव्हांच्या काँग्रेसच्या सूत्रचालकांत म्हणजे नेमस्त पुढाऱ्यांत चालली होती. तेव्हां हे टिळकांना अनुकूल पक्षांत होते. हिंदु धर्माचा पुनरुद्धार व्हावा असें यांना मनापासून वाटे. एकदां यांनीं मद्रास विद्यापीठाच्या पदवीधरांस गीतेच्या प्रती वांटल्या. गीताच आपणांस सर्व संकटांतून तारील अशी यांची खात्री होती. आपल्या दीर्घकालीन लोकसेवेनें यांनीं 'आंध्रभीष्म' ही पदवी प्राप्त करून घेतली होती. मद्रासच्या हिंदु पत्राचे हे एक प्रस्थापक होते. निष्ठा, सेवातत्परता, व्यासंग व व्यवहाराचा सरळपणा हे यांचे गुण वाखाणण्यासारखे होते.

पंतसचीव, . शंकरराव चिमणाजी ऊर्फ रावसाहेब—(कारकीर्द सुरू स. १८७४-मृत्यु स. १९२२ जुलै १७) भोर संस्थानचे अधिपति.

यांचे वडील वारले तेव्हां हे सतरा वर्षांचे होते. तेव्हां यांच्या मातोश्री माईसाहेब कारभार पाहत. त्या निवर्तल्यानंतर यांना सुकत्यारी मिळाली (१८७४ जुलै ६).

यांनीं राज्याची खातेवर मांडणी करून शाळा, दवाखाने, सडका वगैरेची नवी उभारणी केली. तेव्हां यांना अकरा तोफांच्या सलामीचा मान, हिज हायनेस ही पदवी व फार्शी देण्याचा अधिकार मिळाला.

यांनीं कुलदेवत श्रीरामाच्या उत्सवाकरितां बारा हजार वसुलाचीं गांवें इनाम म्हणून दिलीं. तसेंच अंबवडें येथील श्रीशंकराजी नारायण यांच्या समाधीच्या व्यवस्थेकरितां अठरा हजार उत्पन्नाचीं गांवें इनाम दिलीं. काशीस शिवालय बांधून राहण्याकरितां इमारत बांधली. यांच्या पत्नी जीजीसाहेब या विंचुरकर घराण्यांतील होत्या. यांनीं दक्षतेनें कारभार करून राज्याची प्रगति केली व लौकिक मिळविला.

पंतसचीव, राजा सर रघुनाथराव शंकरराव ऊर्फ बाबासाहेब—(जन्म स. १८७८ सप्टें. २०) भोर संस्थानचे अधिपति.

यांचें शिक्षण इंग्रजी दुसरीपर्यंत भोरास व इंटरपर्यंत डेक्कन कॉलेज पुणे येथें झालें. नंतर शिरवळ वगैरे ठिकाणीं

अधिकाराचीं कामें केल्यावर वडिलांच्या पश्चात् यांना राज्याधिकार मिळाले (१९२२ जुलै १८). प्रथम दक्षिणेतील कांहीं संस्थानांच्या गटाचे प्रतिनिधि म्हणून हे दोनदां नरेन्द्रमंडळांत गेले (१९२४-२७). पुढें १९४० मध्ये तेथें भोर संस्थानाला स्वतंत्र स्थान मिळालें. ९ तोफांच्या सलामीचा मान (१९२७), राजा ही पदवी (१९३५) व के. सी. आय. ई. (१९४१) हे बहुमान यांना प्राप्त झाले. युवराज असतां हिंदुस्थानच्या केलेल्या सफरींचीं दोन पुस्तकें आणि १९३० व १९३७ अशा दोन विलायतच्या सफरींचीं पुस्तकेंहि यांनीं प्रसिद्ध केलीं आहेत.

यांनीं राज्यांत कायदेमंडळ स्थापून (१९२८), त्यांत तेवीसांपैकीं तेरा लोकनियुक्त प्रतिनिधि घेऊन (१९४२) आणि लोकनियुक्तांपैकीं एक मंत्री नेमून (१९४३ डिसें.) त्याकडे सोपीव खात्यांचा कारभार दिला आहे. तसेंच नगरपालिका वगैरे संस्था लोकांच्या ताब्यांत देऊन अस्पृश्य व स्त्रिया यांना सर्वत्र प्रतिनिधि दिले आहेत. यांनीं आपल्या खासगी खर्चाची रक्कम मंजुरीनें घेण्याचें ठरविलें आहे.

यांनीं राज्यांत प्राथमिक शिक्षण मोफत, राजा रघुनाथराव हायस्कूल व त्याला व्याणव हजारोंची इमारत, हर हायनेस जीजीसाहेब मराठी शाळेला एकोणीस हजारोंची इमारत, हिज हायनेस शंकरराव मॅन्शन गेस्ट हाउसची चाळीस हजारोंची इमारत, एक लक्ष शेहेचाळीस हजारोंचा राणी लक्ष्मीबाई विज, श्रीमंत सौ. गंगूताईसाहेब वाचनालयाची पंचवीस हजारोंची इमारत व संस्थानचे मूळ पुढूष शंकराजी नारायणांच्या समाधीची अठ्ठावीस हजारोंची दगडी मेघडंबरी इत्यादि महत्त्वाचीं कामें केलीं.

याशिवाय अनेक गिरण्या व कारखाने राज्यांत काढण्यास उत्तेजन देण्यांत आलें असून मराठी साम्राज्याचा त्रिशत सांवत्सरिक उत्सव, नसरापुराजवळ चेलाडी येथें विजयस्तंभाचा पाया घालून यांच्या हस्ते करण्यांत आला.

यांच्या पहिल्या पत्नी श्रीमंत विंचुरकर घराण्यांतील होत्या. त्यांचे पुत्र युवराज श्रीमंत सदाशिवराव ऊर्फ भाऊसाहेब हे बी. ए. असून धार्मिक आहेत.

पागनीस, विष्णु दत्तात्रेय—(जन्म स. १८९२-मृत्यु स. १९४३) सुप्रसिद्ध सिनेमानट व तुकारामाच्या अभंगाचे गायक.

यांचे जन्मस्थान निपाणी. दे. ऋ. ब्राह्मण. यांना मराठी लिहितां-वाचतां येण्यापलीकडे शिक्षण मिळाले नव्हते. यांचा वयाच्या दहाव्या वर्षी कोल्हापूर येथे स्वदेशहितचिंतक-मंडळांत दरमहा तीन रुपयांवर प्रवेश झाला (१९०३). बनारसच्या राष्ट्रसभेच्या वेळी झालेल्या संस्कृत शाकुन्तल नाटकाच्या प्रयोगांत केलेल्या अनुसूयेच्या भूमिकेबद्दल यांची विशेष वाहवा झाली (१९०५). कुंजविहारींतील राधेच्या कामामुळे हे अत्यंत लोकप्रिय झाले. १९०७ साली केशवराव भोसल्यांनी ती मंडळी सोडली व त्यांची सर्व नायिकेची कामे यांच्याकडे आली. यांनी जगचित्रदर्शन नांवाची स्वतःची नाटक मंडळी काढली होती (१९१३). पण ती चालली नाही. पुढे हे अनेक मंडळ्यांत हिंडले. १९१९ नंतर यांनी रंगभूमीला कायमचा रामराम ठोकला. श्री. कुशाभाऊ पेठकर यांच्या भागीत पागनीस, पेठकर आणि मंडळी नांवाचे सोन्याचांदीचे दुकान काढले. मुंबई म्युनिसिपालिटीच्या प्राथमिक शाळांत संगीत शिक्षकाची नोकरीही यांनी पुष्कळ वर्षे केली (१९२२-१९४१). परंतु हे उद्योग चालू असतां सिनेमासृष्टीशी यांचा संबंध आला. महाराष्ट्र फिल्म कंपनीच्या वत्सलाहरण व वरेरकरांच्या पुण्यावर हल्ला या चित्रपटांत काम केल्यावर यांना प्रभातच्या तुकाराम चित्रपटांत काम करण्याची संधि मिळाली. तुकारामाचे काम करण्यांत गणपतराव जोशी, शुक्र वगैरेंनी आजपर्यंत नांव कमावले होते. पण याच्या सहज अभिनयाने व अभंग म्हणण्याच्या विशेष पद्धतीने तुकारामाच्या चारित्र्याबरोबरच अभंगांतील गांभीर्य व आर्तता लोकांना नवीन लक्षांत आल्यासारखे वाटू लागले. यांनी अभंग म्हणण्याची अगदी नवी अर्थबोधक व स्पष्ट पद्धत उत्पन्न केली. या तुकारामाच्या कामामुळे या चित्रपटाचा जगांत तिसरा क्रमांक लागला. त्या कामाबद्दल म्हैसूरच्या महाराजांनी यांना खास आमंत्रण देऊन यांचा सत्कार केला. कोणताहि संतपट काढतांना यांना नायक संताची भूमिका करण्याचे पाचारण येऊ लागले. फार काय पण यांच्या दुकानाची विक्रीसुद्धा त्यामुळे वाढली.

पाटकर, सर सीताराम सुंदरराव—(जन्म स. १८७३-मृत्यु स. १९४६) महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध समाजसेवक व निष्णात कायदेपंडित.

मुंबईच्या एल्फिन्स्टन व लॉ कॉलेजांत आपले शिक्षण संपवून यांनी मुंबई हायकोर्टात वकिलीला सुरुवात केली

(१८९७) व सर नारायण चंदावरकर यांच्या मार्गदर्शनाखाली हे सरकारी वकील (१९१३), हायकोर्ट जज (१९२३) व हंगामी चीफ जस्टिस अशा पायऱ्या क्रमाने चढत गेले.

महाराष्ट्रांतील सुधारकांच्या नव्या परंपरेचे अग्रणी या नात्याने यांनी केलेली कामगिरीही बरीच महत्त्वाची आहे. १९३१ साली यांना धों. के. कर्वे यांच्या इंडियन युइमेन्स युनिव्हर्सिटीचे व्हाइस चॅन्सेलर व त्याच्या पुढच्याच वर्षी चॅन्सेलर नेमण्यांत आले. विठ्ठलदास ठाकरसी यांच्या पत्नीने देणगीची पंधरा लक्ष रु.ची रक्कम कांही कायदेशीर मुद्द्यावरून नाकारल्याच्या प्रसंगी केवळ यांच्या धीरगंभीर व धोरणी वागण्याच्या पद्धतीमुळे त्या युनिव्हर्सिटीचा कारभार पुन्हा मार्गावर आला. यांना बॉम्बे प्रेसिडेन्सी सोशल रिफॉर्म्स असोसिएशनचेहि अध्यक्ष निवडण्यांत आले होते.

सरकारी नोकरीत असूनहि स्वत्व राखण्याचे यांचे धोरण असे. अफगाणिस्तानचे राजे अमानुछा यांच्या सत्काराचे प्रसंगी साहेबी शिरस्त्राणाऐवजी पगडी घालण्याच्या यांच्या आग्रहामुळे यांची नाइटहुड १९३९ पर्यंत लांबली, ही गोष्ट सर्वविश्रुत आहे.

पाटणकर, परशुराम नारायण—(जन्म स. १८६०-मृत्यु स. १९२९) मराठी, इंग्रजी व संस्कृत लेखक व अभ्यासक.

जन्मस्थान चास कमान, जि. पुणे. हे बी. ए. (१८८५) व एम. ए. (१९०५) झाले. यांनी न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणे; होळकर कॉलेज, इंदूर; माधव कॉलेज, उज्जयनी; सेंट्रल हिंदु कॉलेज व हिंदु विश्व-विद्यालय बनारस वगैरे ठिकाणी काम केले. यांचे संस्कृत, मराठी व इंग्रजी भाषांवर चांगले प्रभुत्व असे. यांनी धर्मसंगति नांवाचे संस्कृत मासिक कांही वर्षे चालविले. यांनी जयद्रथवधावर वीरधर्मदर्पणम् नांवाचे संस्कृत नाटक लिहिले ते अजमेर बोर्डाचे इंटरच्या परीक्षेस लावले होते. इंग्रजीत यांनी हिंदुधर्मविषयक सातआठ पुस्तके लिहिली. शिवाय मराठी भाषेच्या माहेराचे समालोचन, भारतीय नाट्यशास्त्रासंबंधीचे विचार, समवृत्त गीतगोविंद, ब्रह्मोद्धार गाथा इत्यादि यांचे लिखाण प्रसिद्ध आहे.

पाटणकर, माधवराव नारायण—(जन्म स. १८६२-मृत्यु स. १९१६) नट व नाटककार.

यांचा जन्म विटें (सातारा जि.) येथे झाला. इंग्रजी चवथीपर्यंतचे शिक्षण व थोडेंसे वेदाध्ययन झाल्यावर हे मुंबईस मामाकडे राहू लागले. परंतु तेथे यांना गाणे व नाटकें यांचा नाद लागून यांनी एक क्लबहि सुरू केला. स. १८८४ साली या क्लबाचे नाटक मंडळीत रूपान्तर होऊन गांवांगांवी खेळ होऊ लागले. परंतु स. १८९० साली मंडळीचा मुकाम बेळगांवी असतांना यांच्या एका नाटककारास योग्य वेळीं पैसे न मिळाल्यामुळे त्याने यांना सरकारी हुकुमावरून नाटक बंद करावयास लावले. त्यामुळे इतःपर स्वतः नाटकें लिहून तीं करण्याचें यांनी ठरविलें. यांनी एकूण २४ नाटकें लिहिलीं. त्यांपैकी ' विक्रम-शशिकला ' या नाटकानें लोकांच्या अभिरुचीस नवीन वळण लागल्याने यांना पुष्कळसा पैसा मिळून यांच्या मंडळीची दिवसेंदिवस प्रगति होऊ लागली. यांच्या नाटकांत मराठी—' सैरन्ध्री ', ' द्रौपदीवस्त्रहरण ', ' रणछोडराय ' ' सत्यविजय, ' हिन्दी व गुजराथी—' मानसन्मान ', ' तुकाराम ', ' संत तुलसीदास ', हिन्दी—' कनक-कान्ता ' वगैरे नाटकें प्रमुख होत.

नाटकांतील स्वतः यांचे काम स्वाभाविक अभिनयानें होत असे. विशेषतः यांची रागाची भूमिका बहारीची असे. प्रसिद्ध चित्रकार राजा रविवर्मा यांनी आपली चित्रे प्रसिद्ध करतांना यांच्याकडून मुद्दाम पोझिशन्स घेतल्या आहेत. त्यांपैकी ' गंगावतरण ' या चित्रांतील शङ्कराचे चित्र यांचे आहे. यांना ग्वाल्हेराधिपति माधवराव शिंदे यांनी बरीच आर्थिक मदत दिली.

किर्लोस्करांनंतर संगीत नाटकांत यांनी आमूलाग्र स्थित्यन्तर केलें. नाटकांतील पदे, भाषा, कथानक व चाली यांना अगदीं साधें रूप देऊन तीं अगदीं तमाशाच्या उथळ दर्जाला आणून पांचविली. तीं सामान्य लोकांना कळण्याइतपत उथळ झालीं आणि त्यांतील काव्य किंवा गायन नष्ट झालें. यांची नाटकें संगीत नाटकाचें विडंबन होय. मात्र यांच्यासारखे अभिनयकुशल लोक त्यावर कांहीं काल जगले. पण घटकाभर करमणुकीखेरीज मनावर स्थायी परिणाम व वाङ्मयांत भर हे दोन्ही उच्च वाङ्मयाचे परिणाम यांना साधतां आले नाहींत.

पाटील, नाना—(जन्म स. १९००) सातारा जिल्ह्यांतील प्रतिसरकार किंवा ' पत्रीसरकार ' या संघराज्याचे जनक व सुप्रसिद्ध काँग्रेस कार्यकर्ते.

सातारा जिल्ह्यांतील सादेमविंद्रे जवळील येडेमविंद्रे

हें गांव यांचें जन्मस्थान. यांचें घराणें वारकरी असून वडिलांचा पेशा पाटिलकीचा असे. यांच्या वडिलांचें नांव रामचंद्र. मुलकी परीक्षा पास होतांच हे तलाटी बनले. याच सुमारास (१९३०) सुरू झालेल्या काँग्रेसच्या चळवळींत हे सहजच खेचले गेले व महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमेटींत निवडून जाऊन हे प्रत्यक्ष काँग्रेस कार्य करू लागले.

१९४२ च्या ' चले जाव ' चळवळींत स्थानबद्ध होण्यापेक्षां बाहेर ' भूमिगत ' म्हणून राहण्याचा मार्ग यांनी व यांच्या सहकाऱ्यांनी स्वीकारला. सातारा जिल्ह्यांतील ' पत्रीसरकार ' ही यांच्या भूमिगत जीवनाची फलश्रुति असून त्या सर्व कार्यांत यांनी दाखवलेलें संघटनाकौशल्य स्पृहणीय आहे.

१९४२ च्या ' चले जाव ' चळवळींत संयुक्त प्रान्त, बंगाल व बिहार या प्रान्तांत अनुक्रमे बरिया, गाझीपूर, मिदनापूर-महिषदल व वटीपेरा या जिल्ह्यांत संघराज्ये स्थापन झालीं होती. महाराष्ट्राच्या कर्जत खोऱ्यांतील भाई कोतवाल यांच्या नेतृत्वानें स्थापन झालेलें संघराज्यहि प्रसिद्ध आहे. या सर्वांमध्ये यांच्या नेतृत्वाखाली झालेली साताराची उठावणी दीर्घकाल टिकली.

रूढ सरकारी राजवट बंद पाडण्यासाठी आक्रमक चळवळी आखाव्यात, सरकारी हेरगिरी करणारास शिक्षा द्यावी व खेड्यांतील पाटीलतलाठ्यांस जबरानें सारा वसूल न करण्याची सूचना द्यावी अशा प्रकारचा यांचा सुरवातीचा कार्यक्रम होता. यापैकी पहिला कार्यभाग तर इतका सुव्यवस्थितपणें पार पाडला गेला की कोणत्याहि खेड्यांत पोस्ट ऑफिस व पोलिस स्टेशन टिकून राहणें मुष्कील झालें. तालुक्याच्या गांवांसुद्धा बंदुकीशिवाय कोणताहि व्यवहार करणें सरकारला अशक्य झाले.

परंतु यापेक्षांहि हेरांना शिक्षा देण्याचा यांनी शोधून काढलेला मार्ग अभिनव होता. तळपायाला काठीचे फटके मारण्याची यांनी सुचवलेली कल्पना व त्यास ' पत्री ठोकणे ' हें यांनी दिलेलें नांव इतकें प्रसिद्ध झालें की यांच्या संघराज्यालाहि ' पत्रीसरकार ' असेंच नांव मिळालें. बापुराव देशमुख दुधारे यांचे तर त्यांच्या दुष्कृत्याबद्दल पाय तोडण्यांत आले. मात्र या सर्व व्यवहारांत गुन्हेगाराला शिक्षा देणें यापेक्षां दुसरी भावना यांनी कधींच ठेवली नाहीं.

परंतु ग्रामराज्याची स्थापना हें यानंतर यांनी केलेलें

कार्य अधिक महत्वाचें आहे. खेड्यांतील परकी सत्ता नामशेष करून त्यांना स्वयंपूर्ण बनवावें व त्यांचा सर्व कारभार नागरिकांच्या हातीं द्यावा ही यांची ग्राम-राज्याची स्थूल कल्पना होती. लोकांनीं निवडून दिलेल्या पंचांनीं त्या त्या खेड्याचा कारभार पाहावयाचा व अगदींच नडलें तर भूमिगत लोकांनीं त्यांना मदत करावयाची अशी कार्यपद्धति यांनीं सुरू केली. कऱ्हाड, वाळवं, कान्हापूर, तासगांव इत्यादि महत्वाच्या ठिकाणीं अशा पंचसभा स्थापन झाल्या. कोरेगांव, पाटण व सातारा येथें गेली पंधरा वर्षे बेकायदेशीरपणें गाळली जाणारी दाख फक्त चार महिन्यांत यांनीं कायमची बंद केली.

क्रांतिवादाचें अगदीं आधुनिक स्वरूप या दृष्टीनें आपणांस यांच्या या कार्याकडे पाहिलें पाहिजे. कांहीं-तरी करावयाची तळमळ व लोकांची सहानुभूति यांचे जोरावर यांच्यासारख्या पैसे, विद्या, अनुभव या सर्वच दृष्टींनीं अपूर्ण असणाऱ्या माणसानें केलेलें कार्य नवी दिशा दाखवून देणारें आहे. डोक्यावर पोलिसाची टांगती तलवार व छातीवर घरभेद्याचें पिस्तुल सदां रोखलेलें असतां केवळ सहकाऱ्यांचा विश्वास व लोकांचें प्रेम यांचे बळावर हे कार्य करूं शकले.

काँग्रेस मंत्रिमंडळें अधिकाररूढ झाल्यावर (१९४६) ताबडतोब यांच्यावरील वॉरंट रद्द करण्यांत आलें. परंतु आपल्या सर्व सहकाऱ्यांवरील वॉरंटें रद्द होईपर्यंत हे भूमिगत अवस्थेंतच राहिले व तो हुकूम रद्द होतांच आपल्या १४७ भूमिगत व २७ बंदिस्त सहकाऱ्यांसह मोठ्या समारंभानें कोरेगांवला प्रगट झाले.

पाटील, भाऊराव पायगांडा—(जन्म स. १८८७) साताराच्या रयतशिक्षण संस्थेचे संस्थापक, सामाजिक समतेचे सक्रिय पुरस्कर्ते व बहुजन समाजांत आत्मविश्वास उत्पन्न करणारे महापुरुष.

यांचा जन्म कोल्हापूर संस्थानांतील कुंभोज गांवीं झाला असला तरी यांचें गांव सातारा जिल्ह्यांतील ऐतवडें बुद्रुक होय. यांचें घराणें धर्मानें जैन. कोल्हा-पुरच्या जैन वसतिगृहांत राहून यांनीं इंग्रजी सहावीपर्यंत शिक्षण घेतलें (१९०२-१९०८). तेथें असतां छत्रपति शाहू महाराजांशीं यांचा परिचय झाला आणि महा-राजांचे मेहुणे मामासाहेब खानविलकरांचे जोडीदार म्हणून राजवाड्यांत दोन वर्षे राहण्याचा यांना योग आला. शिक्षण बंद झाल्यावर प्रथम ओगले व नंतर

किलोस्कर यांच्या कारखान्याचे विक्रेते म्हणून यांनीं काम करण्याकरितां हिंदुस्थानभर प्रवास केला (१९१४-१९२२).

त्याच कालांत प्रथम सत्यशोधक व नंतर ब्राह्मणेतर चळवळींत पुढाकार घेऊन हे सर्वत्र परिचित झाले (१९१३-१९२३). भव्य शरीर, खणखणीत आवाज आणि निकोप युक्तिवाद यांमुळे यांचें वक्तृत्व परिणाम-कारक असे. पण केवळ वक्तृत्वानें खऱ्या कार्य-कर्त्याचें समाधान होत नाहीं. शिक्षण हें सर्व सुधारणांचें मूळ आहे; जोंपर्यंत आपल्या देशांतील शेंकडा ९० पेक्षां अधिक लोक खेड्यापाड्यांतून अज्ञानांत पिचत आहेत तोपर्यंत आपल्या देशाचा खरा उद्धार होण्याची आशा नाहीं, अशी मनाची खात्री होतांच यांनीं बहुजन समा-जाला शिक्षित करण्याचे प्रयत्न आरंभिले. प्रथम आपले इतर व्यवसाय संभाळून यांनीं दुधगांव शिक्षण-प्रसारक संस्था काढली (१९०९). कारखान्याशीं सहकार्य करून मदतीचा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. पण शेवटीं यांनीं या कार्यास सर्वस्वी वाहून घ्यावयाचें ठरविलें. यांनीं स. १९१९ सालीं कालें (कऱ्हाड) येथें 'रयत-शिक्षण-संस्था' स्थापन करून त्या संस्थेमार्फत सातारा येथून यांनीं आपल्या कार्यास जोरानें सुरुवात केली. एका विद्यार्थ्यापासून सुरुवात केलेल्या वसतिगृहास (१९२४) यांनीं म. गांधींच्या हस्ते 'श्रीछत्रपति शाहू बोर्डिंग हाउस' असें नांव दिलें (१९२७). यांत १९४५ च्या अखेरीस सर्व जातींचे मिळून ४२८ विद्यार्थी होते. यांतून आजपर्यंत २०० विद्यार्थी मॅट्रिक व ४४ पदवीधर झाले व त्यांपैकी १९ या संस्थेचे आजीव सभासद होऊन या संस्थेचें काम चालवीत आहेत. येथून मॅट्रिक झालेले विद्यार्थी कॉलेज शिक्षणाकरितां पुणें येथें राहतात. त्याकरितां 'युनियन बोर्डिंग हाउस' स्थापन झालें आहे (१९३२). यानंतर प्राथमिक शिक्षक तयार करण्याकरितां 'सिल्व्हर ज्युबिली रुरल ट्रेनिंग कॉलेज' सुरू करण्यांत आलें (१९३५). त्यांत १९४५ अखेर एक हजार शिक्षक तयार करण्यांत आले. याला जोडून 'रा. ब. काळे स्मारक प्रॅक्टिसिंग स्कूल' नांवाची मोफत शिक्षण देणारी मराठी शाळा सुरू केली (१९३६). याला शेतकी शिक्षणाचीहि जोड देण्यांत आली आहे. अशा प्रकारें पाहिजे तसे शिक्षक तयार होऊं लागतांच जेथें शाळा नव्हत्या अशा खेड्यांत यांनीं प्राथमिक शाळा काढण्यास सुरुवात केली (१९३८). १९४५ अखेर अशा चारशें शाळा असून त्यांत पंधरा हजार मुलेंमुली

शिक्षण घेत आहेत. नंतर यांनी 'सयाजीराव फ्री अँड रेसिडेन्सियल हायस्कूल' सुरू केलें (१९४०). स्टोअर, ग्रंथालय, सहकारी संस्था वगैरे आवश्यक गोष्टींची जोड देऊन मुलींच्या करिता 'जिजामाता अध्यापिका विद्यालय' व 'लक्ष्मीबाई पाटील वसतिगृह' (१९४२). उघडण्यांत आलें आणि सातारा येथें 'छत्रपति शिवाजी कॉलेज' काढण्याची परवानगी मिळवली. हें कॉलेज सायन्स शिकविणारें, मोफत व तेथें राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिकविणारें आहे.

यांच्या संस्थांचें वार्षिक अंदाजपत्रक तीस रुपयांपासून तीन लक्षांपर्यंत गेलें आहे. संस्थेंत तयार झालेले लोकांनीं मिळेल तें वेतन व पडेल तें काम या धोरणावर संस्थेचे आजीव सभासद होऊन संस्थेचा भार स्वतःवर घेतला आहे. संस्थेंत जातिभेद, धर्मभेद वगैरे बिलकूल मानण्यांत येत नसून खानपानादि सर्व व्यवहार समानतेनें करण्यावर कटाक्ष आहे. हिंदु-मुसलमान, स्पृश्य-अस्पृश्य व श्रेष्ठ-कनिष्ठ या भेदांचा संस्थेनें नायनाट केला असून पांढरपेशांपेक्षां शेतकरी, कामकरी वर्गातील लोकांचा भरणा संस्थेंत विशेष आहे. त्यामुळें ही संस्था बहुजन समाजांत शिक्षणप्रसाराबरोबर सर्व तऱ्हेचा आत्मविश्वास उत्पन्न करण्याचें काम उत्कृष्टपणें करीत आहे. केवळ शिक्षणप्रसारापेक्षां शिक्षण नसलेल्यांना शिक्षण देणें व तेंहि राष्ट्राची गरज लक्षांत घेऊन आवश्यक असं देण्यावर संस्थेचा कटाक्ष आहे. तसेंच केवळ शिक्षणापेक्षां वसतिगृहांची योजना करून सर्व जातींचे शिक्षक व विद्यार्थी यांना चोवीस तास एकत्र राहून सर्व व्यवहार समानतेनें करण्याची व्यवस्था केलेली आहे. त्यामुळें आपल्या कल्पना व्यवहारांत आणण्याची संधि मिळते व अनेक सामाजिक प्रश्नांचा आपोआप उलगडा होतो.

पाठक, काशीनाथ बापूजी—(जन्म स. १८५०—मृत्यु स. १९३२) जैन वाङ्मयाचे सुप्रसिद्ध संशोधक व शिलालेखज्ञ.

१८७७ त बी. ए. झाल्यानंतर हे बेळगांवच्या सरदार हायस्कुलांत शिक्षकाचें काम करूं लागले. याच सुमारास फ्लीट यांचे हिंदी शिलालेखांवरील इंडियन अँटिक्वेरी-तील लेख यांच्या वाचनांत आले व त्यांतील दोषस्थलें दाखवण्याच्या निमित्तानें हे संशोधनकार्यांत शिरले. इंडियन अँटिक्वेरीतील यांचे सुरवातीचे लेख वाचूनच फ्लीट यांनीं यांना आपल्या सहकाऱ्याची जागा देऊं

केली. परंतु यांनीं ती नाकारली व आपला शिक्षकाचा पेशा चालू ठेवला.

पुढें मिरजेच्या राजेसाहेबांच्या शिक्षकांची जागा यांना देण्यांत आली (१८८४) व त्या निमित्तानें कोल्हापूरच्या सरस्वती भांडारांतील जैन वाङ्मयाचें अध्ययन करण्याची संधि यांना मिळाली. यांचें हें अध्ययन पुढें इतकें वाढलें कीं यांना या विषयांतील तज्ज्ञ मानण्यांत येऊं लागलें.

यानंतर म्हैसूर सरकारच्या अर्किऑलॉजिकल डिपार्ट-मेन्टमध्ये कांहीं दिवस काम केल्यानंतर यांची पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजांत संस्कृतचे प्राध्यापक म्हणून नेमणूक झाली. या जागेवरून पुढें हे कार्यनिवृत्त झाले (१९०८).

जैन वाङ्मयांतील जुने ग्रंथ व शिलालेख यांचा यांनीं अतिशय सूक्ष्म अभ्यास केला होता. याच कारणानें या विषयावर यांनीं लिहिलेल्या ग्रंथांना व निबंधांना जगाच्या संशोधन-क्षेत्रांत मान मिळे. १८९३ सालीं लंडन येथें भरलेल्या इंटरनॅशनल कॉन्फरन्स ऑफ ओरिएण्टलिस्ट्सच्या नवव्या अधिवेशनांत यांनीं Position of Kumarila in Digambar Jain Literature हा निबंध पाठविला. या निबंधांतील मूलग्राही संशोधनाचे अध्यक्ष मॅक्स मूलर व फ्लीट, ल्युमन इत्यादि पंडितांनीं मनापासून स्वागत केलें. शंकराचार्यांच्या काळासंबंधीचें यांचें संशोधनहि असेंच महत्त्वाचें आहे.

परंतु यापेक्षांहि फ्लीट यांच्या ३१९-२० या गुप्त कालाच्या संशोधनाला यांनीं जैन वाङ्मयांतील संशोधनानें पुरविलेले आधार विशेष महत्त्वाचे आहेत. स्वतः फ्लीट ह्यांनीं यांच्या या मदतीचा उल्लेख पुढें अनेक वेळां केला.

यांनीं संशोधून प्रसिद्ध केलेल्या शिलालेखांची संख्या वीस असून लिहिलेल्या निबंधांची संख्या पन्नासांपेक्षां अधिक आहे. Inscriptions in the Kanarese Districts of Bombay Presidency या विषयावर व्याख्यान देण्यासाठीं यांना मुंबई युनिव्हर्सिटीनें भगवान-लाल इंद्रजी लेक्चरर निवडले होते (१९०८).

यांचे उणादि सूत्रें पाणिनीची असत्याबद्दलचा निबंध व तसेंच कीलहार्नच्या महाभाष्यांतील त्रुटित भागाचे संशोधन करणारे निबंधहि यांच्या सूक्ष्म बुद्धीचे द्योतक आहेत.

पुण्याच्या भांडारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूटनें

यांच्या ८१ व्या वाढदिवसानिमित्त एक सत्कार ग्रंथ यांना अर्पण केला (१९३४).

यांचे ग्रंथ—(१) कालिदासाचे मेघदूत (जिन-सेनाच्या परस्वाभ्युदयावरून संशोधित), (२) नृप-तुंगाचा ' कविराजमार्ग ' (१८९८).

पाठक, श्रीधर—(जन्म स. १८६० जाने. ११—मृत्यु स. १९२८) हिन्दी भाषेतील उत्कृष्ट कवि.

जन्मस्थान जोन्धरी, आग्रा जिल्हा. हे मूळचे पंजाबांतील सारस्वत ब्राह्मण. यांचे घराणे शास्त्रीपंडितांचे असल्याने हे प्रथम थोडे संस्कृत शिकले. नंतर फारसी शिकले. नंतर एंट्रन्सची परीक्षा उत्तीर्ण होऊन कलकत्ता येथे सेन्सस कचेरीत कामास लागले (१८८०). शेवटी हिंदुस्थान सरकारच्या दसरांत सुपरिटेंडेंटच्या जागेवरून सेवानिवृत्त झाले. इंग्रजी उत्तम लिहिण्याबद्दल यांची प्रसिद्धि होती. नंतर प्रयाग येथे ' पद्मकोट ' नावाचा सुंदर बंगला बांधून राहत. यांना कविता करण्याचे व्यसन होते. ब्रजभाषा व खडीबोली या हिन्दीच्या दोन्ही प्रकारांत हे कविता लिहीत. भाषेची अत्यंत सफाई व स्वतंत्रता हे याचे विशेष गुण होत. यांना आधुनिक जयदेव म्हणत. यांनी कांहीं नवीन छंद (वृत्त) प्रचारांत आणले. यांचे एकान्तवासी योगी हे काव्य तर लावणीच्या चालीवर आहे.

यांचे ग्रंथ—१ आराध्य शोकाञ्जलि (पितृशोक), २ श्रीगोखलेप्रशस्ति, ३ एकान्तवासी योगी, ४ ऊजड-ग्राम, ५ श्रान्त पथिक, ६ जगतसचाईसार, ७ काश्मीर-सुषमा, ८ मनोविनोद, ९ श्रीगोखलेगुणाष्टक, १० देह-रादन, ११ तिलिस्माती सुंदरी, १२ गोपिकागीत, १३ भारतगीत.

पाठक, महामहोपाध्याय-श्रीधरशास्त्री
त्र्यंबक—(जन्म स. १८७७) सुप्रसिद्ध संस्कृत पंडित, लेखक व वक्ते.

हे पूर्व खानदेशांतील पारोळ्याचे राहणारे. यांचे शिक्षण इंदूर व काशी येथे झाले. हे शुक्ल यजुर्वेदी माध्यंदिन शाखेचे आहेत. यांचा व्याकरण, वेदान्त, धर्मशास्त्र वगैरेचा चांगला व्यासंग आहे. हे शास्त्री म्हणून सरकारी हायस्कुलांत व कॉलेजांत काम करून सेवानिवृत्त झाले. नंतर हे धुळे येथे राहतात. यांनी संन्यास घेऊन शंकरानंद असे नांव धारण केले आहे.

हे धर्मपरिवर्तनवादी असून अस्पृश्यतेला शास्त्रांत आधार नाही म्हणून म. गांधींनी येरवडा तुरुंगांतून काढविलेल्या पत्रकाला यांची मान्यता होती.

यांनी वेदशास्त्रोत्तेजक सभा व भांडारकर ओरि. रिसर्च इन्स्टिट्यूट तर्फे व्याख्याने दिली व १९२४ साली प्रयाग येथे भरलेल्या व सोनगीर येथे भरलेल्या भारतीय पंडित परिषदेस हे उपस्थित होते.

यांचे ग्रंथ—संस्कृत-१ ईश, २ केन, ३ कठ, ४ मुण्डक, यांवर बालबोधिनी टीका, ५ महाभाष्य-शब्दकोश: (सहकार्याने). मराठी-६ शुक्ल यजुर्वेदाचे मराठी भाषान्तर, ७ नित्यविधि, ८ अस्पृश्यतानिवारणाचा शास्त्रार्थ. याशिवाय यांनी अनेक निबंध व भाषान्तर केले आहेत.

पाठारे, आत्माराम मोरेश्वर—(जन्म स. १८६८ १० ऑक्टोबर—मृत्यु स. १९३१) मराठी कवि व नाटककार.

यांचा जन्म ठाण्यास झाला. यांचे आजोबा महाड येथे सब-जज होते व चुलते जगन्नाथपंतहि ठाण्यास जी. आय. पी. रेल्वे आल्यावर तेथील पहिलेच स्टेशनमास्तर झाले होते. लहानपणीच वडील व चुलते वारल्यामुळे यांची स्थिति अत्यंत हालाकीची झाली. परंतु तीतहि मामाच्या आधारामुळे यांचे थोडेफार मराठी व इंग्रजी शिक्षण झाले. त्यानंतर चित्रकलेच्या अभ्यासासाठी हे ' स्कूल ऑफ आर्ट ' मध्ये जाऊ लागले. पण पुढे कौटुंबिक परिस्थितीमुळे हा अभ्यास अर्धवट सोडून देऊन यांना मुंबईच्या शिवाजी स्कूलमध्ये शिक्षकाची नोकरी धरावी लागली. यानंतर यांनी नाटकेहि लिहिण्यास प्रारंभ करून प्रथम ' मार्कंडेय ' हे पौराणिक नाटक व नंतर स. १८८८ त ' सं. वसंतइंदिरा ' हे अशी दोन नाटके लिहिली. यांशिवाय ' भिल्लीणी ', ' महानन्दा ' व ' मद्यपाननिषेध ' (मुंबई मद्यपाननिषेध मण्डळाने १९०८ साली बक्षीस दिलेले) अशी तीन काव्येहि यांनी लिहिली. त्यानंतर स. १९२० मध्ये ' संगीत संभाजी ' हे नाटक लिहून यांनी फार प्रसिद्धि मिळविली. यांतील वीररस, तेजस्वी भाषा व प्रभावी विचारसरणी यांचा श्रोतृवृन्दावर बराच परिणाम होई. पण स. १९१२ त ते सरकारी रोषास पात्र होऊन जप्त झाले. या नाटकाप्रमाणेच यांच्या ' रणसिंह बाजी ' याहि प्रसिद्ध नाटकास सरकारने मनाई केली. ' भक्त

नरहरी ' या यांच्या नाटकास आगाऊ जाहीर करण्यांत आलेले २०० रु.चे बक्षिस मिळाले होते. तसेच किलोस्कर नाटक मंडळीने उत्तम नाटके मागविली त्या वेळी यांच्या ' नीतिसंहति ' या नाटकाचा क्रमांक दुसरा लागला.

पादशहा, बी. जे.—(जन्म स. १८६४—मृत्यु स. १९४१) सुप्रसिद्ध औद्योगिक द्रष्टे व टाटा उद्योग-धंद्याच्या निर्मात्यांपैकी एक.

एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये आपले शिक्षण संपवून हे उच्च शिक्षणासाठी इंग्लंडला गेले. तेथून परत आल्यानंतर यांची कराचीच्या सिंध कॉलेजमध्ये प्रथम प्राध्यापक व नंतर व्हाइस प्रिन्सिपल म्हणून नेमणूक झाली. याच वेळी यांचा जमशेटजी नसरवानजी टाटांशी संबंध आला. यांच्या सूचनेवरून टाटांना एक रिसर्च इन्स्टिट्यूट काढण्याची कल्पना सुचली व त्यांच्या सूचनेवरून हे या कल्पनेची शक्याशक्यता अजमावण्याच्या हेतूने परदेशांत पाहणी करून आले. नंतर ' इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स ' ही टाटा साहसांतील महत्त्वाची संस्था उभारली गेली.

टाटा आयर्न अँड स्टील वर्क्सची संपूर्ण आंखणीहि यांचीच आहे. टाटांच्या सूचनेवरून हे बंगालमध्ये गेले, प्रमथनाथ बोस यांनी मुचविलेल्या खाणींच्या संभाव्य जागा यांनी तपासल्या व सर्व दृष्टींनी सोयिस्कर वाटणारी कारखान्याची सध्यांची जागा सर दोराब टाटा यांच्या सहकार्याने यांनी कायम केली. टाटांच्या हायड्रो-इलेक्ट्रिक वर्क्स व ऑइल मिल्सचे प्राथमिक कार्याहि यांच्याच हस्ते पार पडले. टाटांच्या न्यू इंडिया इन्शुरन्स कंपनीचे तर हे प्रमुख संस्थापकच होते.

परंतु यापेक्षांहि टाटांच्या कापडाच्या गिरण्यांच्या देवघेवीच्या काळांत यांची टाटांना बहुमोल मदत झाली. गिरण्या चालविणे, त्यांची खरेदी-विक्री करणे, नव्या गिरण्यांची आंखणी करणे यांतील हे दर्दा समजले जात. या विषयावर यांनी कांहीं पुस्तिकाहि लिहिल्या आहेत.

यांना ' टाटांचे उजवे हात ' असा लोक मान देत. सुशिक्षित, चार लोकांत सफाईने व्यवहार करणाऱ्या माणसांची प्रत्येक कारखानदाराला नेहमीच जरूरी असते. टाटांच्या ' आउट-डोअर ' कार्याला मिळालेल्या यांच्यासारख्या लोकांचा टाटांच्या उज्वल यशांतील वाटा निःसंशय मोठा आहे.

पारख, बळवंत खंडूजी—(जन्म स. १८५१—मृत्यु स. १९०४) मराठीतील शांघ्रकवि व ग्रंथ-संग्राहक.

यांचे जन्मस्थान ओझर (जि. नाशिक). यांचे मराठी सहावीपर्यंत शिक्षण झाल्यावर यांनी शिक्षण व पोर्तुगालाच्या नोकरी केली व अधिकाऱ्यांशी बेबनाव झाल्याने यांनी राजीनामा दिला. सुभाषिते व ग्रंथ यांचा संग्रह करण्याचा यांना नाद असे. यांचा ग्रंथसंग्रह अपूर्व होता. तसेच यांना जुन्या मराठी कवींच्या कविता प्रकरणांच्या प्रकरणे ओळीने म्हणण्याइतक्या पाठ येत. यांच्या व्याख्यानासहि त्यामुळे रंग चढे. हे तत्कालीन प्रचलित विषयावर कटाव, फटके, फार काय श्लोक व आर्यासुद्धा तात्काळ करीत. यांनी आपल्या या गुणाने अनेक संस्था व राजेमहाराजे यांच्याकडून पोषाख व बक्षिसे मिळविली. यांचे मुद्रित वाङ्मयहि पुष्कळ आहे. ज्ञानेश्वरचरित्र, विष्णुसहस्रनाममंजिरी, जयवर्णन, वज्रेश्वरीचरित्र, दादाभाई नवरोजी, वेङ्कट्या लेण्यांचे वर्णन वगैरे त्यांत प्रमुख होत.

पारसनीस, रा. ब. दत्तात्रय बळवंत—(जन्म स. १८७० नव. २७—मृत्यु स. १९२९) प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक, संग्राहक, लेखक व चतुरस्त्र कार्यकर्ते.

यांचा जन्म व मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण सातारा येथे झाले. शाळेत असल्यापासूनच यांना लेखनवाचनाचा नाद होता व वादविवादसभेतहि हे भाग घेत. शिक्षण सुटल्यानंतर यांचे इतिहाससंशोधनाकडे लक्ष वेधले. १८८७ साली यांनी सुरू केलेले ' महाराष्ट्र कोकीळ ' मासिक बरेच लोकप्रिय होते. त्यांतील लेखांवरून यांना तेव्हापासून ऐतिहासिक माहिती व अस्सल कागदपत्रे गोळा करण्याचा नाद होता असे दिसते. झांशीच्या महाराणी लक्ष्मीबाई यांचे दत्तक पुत्र दामोदरपंत यांचा यांना प्रत्यक्ष सहवास लाभला. यांनी त्यांच्याकडून माहिती मिळवून सरकारी व बिनसरकारी देशीपरदेशी माहिती एकत्र करून आपल्या इतिहाससंशोधन व लेखन या कार्यास सुरुवात केली. यांनी लिहिलेले लक्ष्मीबाईंचे चरित्र मराठीत अनेक दृष्टींनी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. तेव्हापासून यांनी अस्सल कागदपत्र, वस्तु, चित्रे वगैरेच्या संग्रहापासून संपादन, लेखन, प्रसिद्धीकरण, संकलन वगैरे अनेक दृष्टींनी अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी केली.

१९०२ सालीं हे कोल्हापूरकर छत्रपतीबरोबर इंग्लंडला जाऊन आले. तिकडील अनेक संग्रहालये व संस्था यांनी पाहिल्या. यांच्या जवळ जमत चाललेला संग्रह अभ्यासकांच्या उपयोगाला यावा अशी यांची इच्छा होती. यांनी त्या दृष्टीने चांगले ग्रंथालय व वस्तुसंग्रहालय काढण्याची खटपट सुरू केली. २९ आगस्ट १९१४ रोजी असे संग्रहालय स्थापण्याचा मुंबई सरकारचा ठराव प्रसिद्ध झाला. पण इमारत बांधणे वगैरे काम पहिल्या महायुद्धामुळे तहकूब झाले. ३ नव. १९२५ रोजी मुंबईचे गव्हर्नर सर लेस्ली विन्सन यांच्या हस्ते सातारा येथे मुद्दाम बांधलेल्या नव्या इमारतीत यांच्या कागदपत्रांच्या विभागाचे उद्घाटन झाले. या पारसनीस म्युझियममध्ये तीस हजार मराठी, चार हजार इंग्रजी कागदपत्रे व तीन हजार इंग्रजी ग्रंथ होते. त्याचा मोबदला म्हणून यांना २०० रु. दरमहा नेमणूक वंशपरंपरेने देण्यांत आली. पुढे हे लवकरच वारले आणि तो संग्रह आतां पुणे येथे डेक्कन कॉलेज पोस्ट ग्रेज्युएट रिसर्च इन्स्टिट्यूटच्या ताब्यांत देण्यांत आला आहे.

पेशवे दप्तरांतील निवडकपत्रे अलीकडे ४५ भागांत प्रसिद्ध झाली. त्यांपैकी पुष्कळ पत्रे आधीच यांनी तेथे जाऊन निवडून व नकलून ठेवलेली होती. त्या वेळीं यांना तीं सर्व प्रसिद्ध करणे शक्य झाले नाही.

यांच्या इतिहासक्षेत्रांतील कार्यास खरे व राजवाडे यांच्यापूर्वी सुस्वात झाली. त्या क्षेत्रांतील यांची कामगिरी विविध आणि प्रचंड स्वरूपाची आहे. त्या कामी यांचा प्रथम डेक्कन व्ह. ट्रा. सोसायटीशी घनिष्ठ संबंध होता. मुंबईचे पुद्बोत्तम विश्राम मावजीशेठ, राजेमहाराजे व मुंबई सरकार यांचेमुद्धां साहाय्य यांनी संशोधन, संग्रह व प्रकाशन या कामी मिळविले. यांची राहणी खानदानी, बुद्धि मूलगामी, काम करण्याची पद्धत सुबक व भाषा-शैली चित्तवेधक नि मनोहारी असे. इतके प्रचंड काम करतांना उपयुक्तता व व्यावहारिक दृष्टि यांनी कायम ठेवली. निष्कारण बडेजाव कधी मिरवला नाही. संयम राखून तन्मयतेने हातीं घेतलेले काम पार पाडण्याचा यांचा गुण वाखाणण्यासारखा होता.

यांचे वाङ्मय—मराठी—१ कीर्तिमंदिर १८९०, २ झांशीच्या महाराणी लक्ष्मीबाईसाहेब यांचे चरित्र १८९४, ३ मराठ्यांचे पराक्रम-बुंदेलखंड-प्रकरण १८९५, ४ अयोध्येचे नबाब १८९९, ५ मुसलमानी अमदानीतील मराठे सरदार १९००, ६ महापुरुष ब्रह्मेन्द्रस्वामी धावडशीकर यांचे चरित्र व पत्रव्यवहार १९००,

७ बायजाबाई शिंदे यांचे चरित्र १९०२, ८ दिल्ली अथवा इन्द्रप्रस्थ १९०२, ९ मराठ्यांचे आरमार १९०४, १० सवाई माधवराव पेशव्यांचा दरबार १९०५, ११ स्वल्पमूल्यचरित्रमाला; (अ) परशुरामपंत प्रतिनिधि; (आ) नाभाजी; (इ) मुघोल संस्थानचे घोरपडे. चरित्रे—१२ पं. अयोध्यानाथ १८९२, १३ वामन शिवराम आपटे, १४ ए. ओ. ह्यूम १८९३. कविता—१५ वाक्पुष्पांजली १८८९, १६ भारतभाग्योदय. ऐतिहासिक कागदपत्रे—१७ महेश्वर दरबारची बातमीपत्रे भाग १-२, कारकीर्द—अहिल्याबाई होळकर १९१०, १९११, १८ पेशवे दप्तरांतील निवडक उतारे, खंड १-२, शिवाय दिल्लीचे राजकारण वगैरे अनेक अस्सल पत्रव्यवहार यांनी इतिहाससंग्रहांतून प्रसिद्ध केले. १९ बाळाजी बाजीराव पेशवे यांची रोजनिशी, भा. १-२, २० कैफियत यादी (दक्षिणेंतील सरदारांच्या) १९०८, २१ वतनपत्रे, निवाडपत्रे १९०९, २२ सनदापत्रे १९१३, २३ तह करारमदार १९१४, (हा सर्व पेशवे दप्तरांतील भाग सरकारी नोकर रा. ब. गणेश चिमणाजी वाड यांच्या साहाय्याने निवडून मावजी वगैरेंच्या साहाय्याने यांनी प्रसिद्ध करवला). ग्वाल्हेर दरबारपत्रे—२४ महादजी शिंदे यांचा अस्सल पत्रव्यवहार व राजकारण खंड १-५, (यांपैकी पहिल्या खंडावर १९१५ हे साल असून पांचव्या खंडावर प्रायव्हेट (खासगी) असे छापले आहे).

मासिके—१ सुभाष्यचंद्रिका (हस्तलिखित १८८७), २ महाराष्ट्र कोकीळ (ऑक्टो. १८८७-१८९२), ३ भारतवर्ष (स. १८९६ पासून २४ अंक), ४ इतिहास-संग्रह (आगस्ट १९०८-ऑक्टोबर १९१६).

इंग्रजी ग्रंथ—1 Notes on Satara, 2 Mahabaleshwar, 3 Sangli State, 4 Panhala, 5 Poona in bygone days, 6 History of the Maharastras (किंकेड व पारसनीस, दुसरा खंड १९२२).

पाल, खिस्तोदास—(जन्म स. १८३८-मृत्यु स. १८८४) बंगालमधील आरंभीचे वृत्तपत्रकार व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

यांच्या वडिलांचे नांव ईश्वरचंद्र. जात तेली. ओरि-एंटल सेमिनरी व कलकत्त्याच्या मेट्रोपॉलिटन कॉलेज-मध्ये कांही दिवस शिक्षण घेतल्यानंतर यांची कलकत्त्याच्या ब्रिटिश इंडिया असोसिएशनचे सेक्रेटरी म्हणून

नेमणूक झाली (१८५८). थोड्याच दिवसांत यांना ' हिंदु पेट्रियट ' या त्या वेळच्या प्रमुख पत्राचे संपादक करण्यांत आले (१८६१). अनेक वर्षे हिंदु पेट्रियटची सर्व जबाबदारी यांचेकडेच असे. अभ्यासपूर्ण लेखन-पद्धतीमुळे हे जे लिहीत त्यांत नावीन्य उत्पन्न होई.

यांना बंगाल लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल (१८७२) व बंगाल टेनन्सी बिलावरील चर्चेसाठी बंगाल जमिनदारांचे प्रतिनिधी म्हणून गव्हर्नर जनरलच्या कौन्सिलमध्ये घेण्यांत आले (१८८३).

सरकार व जनता यांमधील दुवा या नात्याने काम करण्याच्या अजोड कसबामुळे यांनी बंगालमधील लोकांचा अनेक दृष्टींनी फायदा करून दिला. यांच्या मृत्यूनंतर कलकत्त्याला यांचे स्मारक म्हणून एक पुतळा उभारण्यांत आला आहे.

पाल, विपिनचंद्र—(जन्म स. १८५८—मृत्यु स. १९३२ मे २०) बंगालमधील सुप्रसिद्ध राजकारणी पुरुष व प्रशोभक वक्ते.

यांचा जन्म बंगाल्यांत सिल्हट गांवी झाला. यांचे वडील बंगाल्यांतील नामांकित वकील असून ते आपल्या हुषारीने डिस्ट्रिक्ट मुनिसिपीच्या जागेपर्यंत चढले होते. हे त्यांचे एकुलते एक पुत्र.

मॅट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर पुढील शिक्षणाकरिता हे कलकत्त्यास आले. तेथे केशवचंद्र मेनांच्या वक्तृत्वाचा परिणाम होऊन घरच्या विरोधास न जुमानता यांनी ब्राह्मोसमाजाचा स्वीकार केला. त्या काळी पुराणमताभिमानी लोकांना ब्राह्मो बनणे म्हणजे ख्रिस्ती बनण्याइतके ' अब्रह्मण्य ' वाटे. वडलांनी यांचे मुखावलोकन न करण्याचा निश्चय करून आपल्या संपत्तीतील कपर्दिकहि यांना मिळू नये अशी मृत्युपत्राने व्यवस्था केली. तथापि शेवटी त्यांचे मत पालटून अन्तकाली त्यांनी यांना पंचवीस हजार रुपये दिले.

कलकत्त्याच्या नगरमंदिरांत कालीचरण बानर्जींनी ब्राह्मोसमाजाच्या मतावर हल्ला केला. तेव्हां यांनी सहा व्याख्यानांची एक माला गुंफून त्यांना उत्तर दिले. तसेच पहिली पत्नी निवर्तल्यावर यांनी सुरेन्द्रनाथ बानर्जीच्या विधवा पुतणीशा पुनर्विवाह करून आपले नांव कर्त्या सुधारकांत दाखल केले.

विद्यार्जन झाल्यावर यांची पहिली दहा वर्षे शिक्षकाच्या व्यवसायांत गेली. कटकच्या शाळेत हे तीन वर्षे

हेडमास्तर होते. नंतर यांनी आपल्या सिल्हट गांवी एक विद्यालय स्थापून ५।६ वर्षे चालविले. त्यानंतर बंगलोरच्या शाळेचे मुख्याध्यापक व कलकत्त्याच्या ग्रंथालयाचे व्यवस्थापक म्हणूनहि यांनी काम केले. यानंतर मात्र यांनी राजकारणांत प्रवेश केला. यांचे पहिले सुप्रसिद्ध भाषण न्या. बद्रुद्दीन तय्यबजी यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या मद्रासच्या राष्ट्रसभेत हत्याराच्या कायद्यावरील होय (१८८७). यांची आवेशयुक्त व शोभकारक वक्तृत्वकला या देशांत व परदेशांत चांगली गाजली. १९०० साली हे तौलनिक तत्त्वज्ञानाचा व्यासंग करण्यासाठी इंग्लंडला गेले. तेथील दोन वर्षांचा अभ्यासक्रम यांनी एक वर्षातच पुरा केला. तिकडे व्याख्याने, लेख वगैरे द्वारा हिंदी राजकारणाचे चित्र लोकांपुढे ठेवून यांनी स्वतःची उपजीविकाहि केली.

इंग्लंडांत यांनी ' स्वराज्य ' नावाचे मासिक व हिंदुस्थानांत असता ' न्यू इंडिया ' नावाचे स्वतःचे इंग्रजी साप्ताहिक चालविले. शिवाय अरविदांच्या ' वंदे मातरम् ' शी यांचा निकट संबंध होता. इंग्लंडमध्ये असता ' हिंदु रिव्ह्यू ' नावाच्या स्वतःच्या मासिकांत बांबच्या मीमांसेबद्दल लिहिलेल्या लेखाबद्दल यांना माफी मागावी लागली. अरविंद घोषावर दुसरा खटला झाला तेव्हां त्यांच्याविषद्ध साक्ष देण्यास सरकारतर्फे यांना बोलावण्यांत आले. यांनी कोर्टाचा हुकूम अमान्य करून साक्ष देण्याचे नाकारून सहा महिन्यांची शिक्षा पत्करली. त्या वेळी यांचा हा बाणेदारपणा लोकांना इतका आवडला की सुरेन्द्रनाथ बानर्जी यांच्या अध्यक्षतेखाली सभा भरून एक हजार रुपये जमा करून ते यांच्या पत्नीकडे पोचते करण्यांत आले. १९११ साली यांना राजद्रोहाच्या आरोपाखाली दुसरी शिक्षा झाली. येथून पुढे राजकारणा लोकांना आपत्तीचा काळ सुरू झाला. तथापि होमरूलच्या चळवळीत हे पुनः सामील झाले व शिष्टमंडळाबरोबर विलायतेसहि गेले होते. १९२८ च्या लखनौच्या सर्वपक्षीय परिषदेसहि हे हजर होते. तथापि यांच्या आयुष्यातील माध्यान्हकाल म्हणजे लाल, पाल, बाल या त्रयीने वंगभंग व स्वदेशी बहिष्काराच्या प्रचंड आंदोलनाच्या वेळी केलेल्या प्रचंड कामगिरीचा काल होय. पहाडी आवाजाचे दणदणीत वक्ते अशी यांची त्या वेळी प्रसिद्धि होती. यांनी आपले आत्मचरित्र लिहिले आहे.

यांचे ग्रंथ—Indian Nationalism (1918).

पांगारकर, लक्ष्मण रामचंद्र—(जन्म स. १८७२-मृत्यु स. १९४१) मराठी भाषेतील प्रार्चान वाङ्मयाचे सुप्रसिद्ध अभ्यासक, रसाळ लेखक, वक्ते व ग्रंथकार.

यांचे घराणे पुण्याजवळील मुळशी पेठ्यांतील पौडचे राहणारे. यांचे शिक्षण पुणे येथे होऊन हे बी. ए. झाले. यांनी पुणे येथे व वऱ्हाडांत शिक्षकाची नोकरी केली. यांना मोरोपंत, एकनाथ वगैरे जुन्या काव्याची गोडी प्रथमपासूनच असे. यांना पाठान्तर विपुल असून ते साध्या पण मधुर आवाजांत म्हणून दाखविण्याची यांना हीस असे. यांचा सहवास, प्रवचन, व्याख्यान आणि लेखन यांत सर्वत्र समर्पक अवतरणाची रेलचेल आढळते. पुढे तर यांनी शिक्षकाचा व्यवसाय सोडला आणि प्रवचन व लेखन हाच यांचा मुख्य व्यवसाय झाला. प्रथम यांनी 'मुमुक्षु' नावाचे साप्ताहिक वर्तमानपत्र काढले आणि तेच पुढे मासिक करून दीर्घकालपर्यंत चालविले. प्रथम हे राजकारणाकडे लक्ष देत, पण पुढे हे पूर्ण भक्तिमार्गी सन्त बनले. गळ्यांत तुळशीची माळ, पंढरीची वारी आणि साधुसन्तांचा सहवास हा यांचा नित्यव्यवसाय बनला. हे सर्व कार्यक्रम चालू असतां यांची लेखणी आणि व्यासंग अखंड चालू असे. यांच्या भाषणाने भाविक वेडे होत आणि रसिक डोळू लागत. यांच्या लेखणीतहि चिकित्सा आणि भावना यांचा संगम असे. त्यामुळे तुकारामाचे चरित्र ऐकून यांना हजारों रुपये देणारे श्रोते लाभले आणि ग्रंथ प्रकाशनहि यांना लाभदायक झाले. शिवाय यांनी महाराष्ट्रांतील सुशिक्षितांच्या घरांत मराठी जुन्या कवींचे काव्य पांचविले आणि तरुण पिढीचे जुन्या कवींच्या अभ्यासाकडे लक्ष वेधले.

मोरोपंताचे चरित्र व काव्यविवेचन या ग्रंथांनी यांनी आपल्याकडे सर्वांचे लक्ष ओढून घेतले आणि शेवटी मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाचे तीन खंड महाराष्ट्राला अर्पण केले. 'चरित्रचंद्र' लिहून आपले अन्तर्बाह्य प्रेमळ आणि रसाळ जीवन लोकांपुढे उघड केले (१९३८). यांनी आपले हे आत्मचरित्र असे मोकळेपणाने लिहिले आहे की तो तो प्रसंग वाचकाच्या डोळ्यांपुढे प्रत्यक्ष उभा राहतो.

यांनी मराठीतील बहुतेक प्रसिद्ध कवींची चरित्रे व काव्यविवेचन लिहिले आहे. तसेच मराठी वाङ्मयाचा इतिहास लिहिण्यास सुरुवात करून १ ज्ञानेश्वर-नामदेव-

काळ, २ एकनाथकाळ व ३ तुकाराम-रामदासकाळ असे तीन खंड प्रसिद्ध केले. उतारे व छोटे निबंध यांनी कितीतरी लिहिलेले आहेत. यांच्या भक्तिमार्गप्रदीप या ग्रंथाच्या जितक्या आवृत्त्या निघाल्या तितक्या आवृत्त्या निघण्याचे भाग्य अलीकडच्या कोणत्याहि पुस्तकास लाभलेले नाही.

पांडेय, रूपनारायण शिवराम—(जन्म स. १८८४) हिन्दी भाषेतील प्रमुख साहित्यसेवक, कवि व संपादक.

यांचा जन्म लखनौ येथे झाला. जात कान्यकुब्ज ब्राह्मण. यांचा विद्याभ्यास घरीच जुन्या पद्धतीने झाला. पण सतत परिश्रमाने यांनी बंगाली व इंग्रजी भाषा आत्मसात् केल्या. मराठी, गुजराथी व उर्दू भाषांचेहि यांनी ज्ञान संपादन केले. यांना लिहिण्याचा नाद लहानपणापासून आहे. यांनी प्रथम बंगाली कृतिवास रामायणाचा पद्यानुवाद केला. नागरीप्रचारक मासिक पत्र (सात वर्षे), भारतधर्ममहामंडलाची निगमागमचन्द्रिका (तीन वर्षे), इन्दु मासिक (दोन वर्षे), कान्यकुब्ज मासिक (दोन वर्षे) इत्यादि ठिकाणी यांनी संपादन कार्य केले. माधुरी या सुप्रसिद्ध मासिकाचेहि हे संपादक होते. यांची लिखित व अनुवादित ग्रंथांची संख्या मोठी आहे. त्यांत यांनी बंगाली नाटकाचा हिन्दीत केलेला अनुवाद महत्त्वाचा मानतात.

पांडेय, लोचनप्रसाद चिंतामणि—(जन्म स. १८८६) उडिया व हिन्दी भाषेतील सुप्रसिद्ध कवि व लेखक नि इतिहाससंशोधक.

यांचा जन्म विलासपूर जिल्ह्यातील बालपूर गांवी झाला. जात सरयूपारीण. यांचे घराणे मोठे प्रतिष्ठित व सच्चरित्र म्हणून प्रसिद्ध आहे. हे १९०५ साली मॅट्रिक झाले. पुढे यांना कॉलेज शिक्षण पुरे करितां आले नाही, तथापि यांनी उडिया, बंगाली व थोडा संस्कृत भाषेचा अभ्यास केला.

हिन्दीत गद्य व पद्य अशीं यांनी कितीतरी पुस्तके प्रसिद्ध केली आहेत. त्यांपैकी खालील प्रमुख आहेत— १ दो मित्र, २ बालविनोद, ३ नीतिकविता, ४ बालिका-विनोद, ५ माधवमञ्जरी, ६ मेवाडगाथा, ७ चरितमाला, ८ रघुवंशसार, ९ पद्यपुष्पाञ्जलि, १० आनन्द की टोकनी, ११ कविताकुसुममाला इत्यादि यांची पुस्तके

लोकप्रिय असून त्यांच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या आहेत.

उडिया भाषेतीलही हे उत्कृष्ट कवि आहेत. त्या भाषेत यांनी पुढील काव्य ग्रंथ लिहिले आहेत— १ कविताकुसुम, २ महानदी, ३ रोगी-रोदन इत्यादि. ओरिसा प्रान्तांतील बामण्डा येथील राजांनी यांना काव्यविनोद ही पदवी दिली आहे. यांच्या कविताकुसुम या ग्रंथाचे समालोचन करतांना सुप्रसिद्ध उत्कल साहित्य-विशारद पं. नीलमणि शर्मा यांनी लिहिले की, यांच्या नांवांतील पांडेय हे प्रान्तदर्शक नांव काढून टाकले तर हे कवि ओरिसा प्रान्ताच्या बाहेरील आहेत हे यांच्या काव्यावरून कोणासहि कळणार नाही इतके यांचे उडिया भाषेवर प्रभुत्व आहे. प्रियर्सन या भाषाभ्यासकानेहि यांच्या भाषाप्रभुत्वाबद्दल यांची प्रशंसा केलेली आहे.

यांना इतिहास-संशोधनाचाहि नाद आहे. यांनी आपल्या प्रान्तांतील संस्कृत शिलालेख व ताम्रपट यांचा संग्रह कोसल-प्रशस्ति-रत्नावलि या नावाने प्रसिद्ध केला असून त्याचे तीन भाग आहेत. त्यांत महाकोसलचे सोम, हैहय व नाग वंशांतील राजांचे शिलालेख विशेष आहेत.

तसेच महाराज पृथ्वीदेव, रत्नदेव, प्रतापमल्लदेव (हैहय), चोडगंगदेव व योधेयगण यांच्या ताम्र व सुवर्ण मुद्रिकांचा संग्रहहि यांनी मोठ्या परिश्रमाने केला आहे. या मुद्रिका यांना बालपूरासच मिळाल्या. त्यांपैकी चौकोनी मुद्रा बौद्धकालीन आहेत.

हे १९२१ साली जबलपुर येथे भरलेल्या चतुर्थ हिन्दी साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्ष होते.

यांना आपल्या छत्तीसगढ प्रान्ताच्या प्राचीन साहित्य व प्राचीन गौरवगाथा शोधण्यांत फार परिश्रम केले. या प्रान्तांत पुष्कळ हिन्दी कवि होऊन गेले ही गोष्ट यांच्या शोधांनी प्रगट झाली. मध्यप्रान्त सरकारने प्रियर्सन यांच्याकडून केलेल्या 'छत्तीसगढी व्याकरणा'चे संशोधन व वर्धन करण्याचे काम यांच्याकडून करून घेतले.

यांची इंग्रजी पुस्तके—(1) Well known Men, (2) Letters to my Brothers, (3) The Way to the Happy and Gay, (4) Folk Tales of Chatistgarh, (5) The National Poet of Orissa.

पिले, ना. दि. ब. लुई डॉमिनिक स्वामी-कन्नु—(जन्म स. १८६५ फेब्रु. ४-मृत्यु स. १९२५ सप्टें. १०) दोन हजार वर्षांच्या पंचांगाचे कर्ते, संशोधक वृत्तीचे अभ्यासक व तामीळ वाङ्मयांतील पंडित.

आईबाप कॅथॉलिक ख्रिस्ती. जन्मस्थान कोइमतूर-नजीक सोमानूर. हे वयाच्या तेराव्या वर्षी मॅट्रिक झाले. हे एम. ए. एल.एल. बी. (लंडन), आय. एस. ओ., सी. आय. ई. होते. इंग्लिशचे प्राध्यापक म्हणून सेंट जोसेफ कॉलेज, त्रिचनापल्ली येथे प्रथम नोकरीस लागले (१८८३-८७). पुढे मद्रास प्रेसिडेन्सी कॉलेज-मध्ये गेले. तेथून प्राविहन्शियल सर्व्हिसमध्ये शिरून यांनी डेप्युटी कलेक्टर, कर्नल, सहकारी खात्याचे रजिस्ट्रार, कलेक्टर व डि. मॅजिस्ट्रेट नेलोर, १९१९ साली नव्या सुधारणांचे वेळी रिफॉर्म्स कमिशनर, सरकारचे सेक्रेटरी व शेतकी खात्याचे डायरेक्टर वगैरे महत्त्वाची कामे केली. नंतर मद्रास कायदेमंडळाचे सेक्रेटरी (१९२०-२३), त्या अवधीत पार्लमेंटरी पद्धतीचा अभ्यास करण्याकरिता सरकारतर्फे विलायतेस गमन, १९२५ साली तर मद्रास कायदेमंडळाचे पहिले लोकनियुक्त अध्यक्ष होण्याचा मानहि यांना मिळाला. तेथे मृत्यूनंतर सत्यमूर्तीसारख्या पुढाऱ्यांकडून प्रशंसा झाली.

दरमहा ५० रु.च्या नोकरीपासून कायदेमंडळांतील लोकनियुक्त अध्यक्ष होण्यापर्यंतचा मान, अनेक पदव्या, यापेक्षाहि यांनी अत्यंत परिश्रमाने नोकरीत असतांना तयार केलेले दोन हजार वर्षांचे भारतीय पंचांग यांचे नांव दीर्घकाल टिकवणारे आहे (१९११-२२). यांतील बहुतेक भाग सरकारने अनेक खंडांत प्रसिद्ध केला आहे. बाकीचा यांनी प्रसिद्ध करवला. या जंत्रीमुळे दोन हजार वर्षांतील सौर व चान्द्र वर्ष, तिथि, ग्रहणे व ग्रहांचे उदयास्त अगदी थोड्या श्रमांत काढण्याची सोय झाली आहे.

याशिवाय पिटमन्च्या लघुलेखन पद्धतीस सुलभता आणून ती हुषार विद्यार्थ्यांस आठ दिवसांत हस्तगत करता येईल अशी व्यवस्था यांनी केली व खुद्द पिटमन्-कडून शाबासकी मिळविली. याशिवाय यांचा स्मरण-शक्तीवरील ग्रंथहि महत्त्वाचा आहे.

तामीळ वाङ्मयांत 'संगमकाल' हे सुवर्णयुग समजले जाते. पण त्या काळाचा निश्चय होत नव्हता. हे व यांची माता तामीळ वाङ्मयांतील पंडित होती. प्राचीन

तामीळ वाङ्मयांतील 'परिपाडल' मधील एका पत्रिके-वरून १७ जून १९३४ ही तारीख यांनी निश्चित केली. तसेंच दुसरा विख्यात तामीळ ग्रंथ 'शिल्पधिकारम्'-मधील दोन तिथि अनुक्रमे १७ मे व २३ जुलै ७५६ या यांनी निश्चित केल्या.

ख्रिस्ताचे स्वाकृत जन्मवर्ष ख्रि. पू. १ हे चूक असून ख्रि. पू. ४ असे यांनी ठरविले. बुद्धाच्या जन्मतिथी-वरहि यांचा निबंध आहे.

यांचे ग्रंथ—पंचांग-१ इंडियन कॅनॉलजी, पहिली आवृत्ति १९११, दुसरी आवृत्ति १९२२; २ इंडियन एफिमिराज स. १८००-२०००, पहिली आवृत्ति १९१५, दु. आ. १९२२; ३ इंडियन एफिमिरिज स. ७००-१८००, सहा खंड, मद्रास सरकारकडून प्रकाशित १९२२; ४ मॅक्झिमम् एज ऑफ ध्रुवनाडी १९२३; ५ कॉम्प्रिहेन्सिव्ह टेबल्स फॉर इंडियन कॅनॉलजी १९२४; ६ पंचागाज् अँड हॉरॉस्कोप किंवा इंडियन कॅलेन्डर अँड इंडियन अस्ट्रॉलजी १९२५; फलज्योतिष-७ क्रेडिबिलिटी ऑफ इंडियन अस्ट्रॉलजी १९२२, या ग्रंथांत फलज्योतिषाची अविश्वसनीयता प्रतिपादिली आहे; लघुलेखन-८ फोनल, शॉर्ट हंड, १९०९; स्मरणशक्ति-९ सीक्रेट ऑफ मेमरी १९०९; टिप्पणी-१० नोटस् ऑन हिंदु अस्ट्रॉलजी, सर टी. भाधवराव यांच्या ग्रंथावर टिप्पणी, १९२२ (द. वा. पोतदार).

पिंगळे, विष्णु गणेश—(जन्म स. १८९०-फांशी स. १९१५) लाहोर कटांत भाग घेणारे सुप्रसिद्ध महाराष्ट्रीय क्रांतिकारक.

हे मूळचे पुणे जिल्ह्यांतील तळेगांव ढमढेरे येथील राहणारे. हे गधर पार्टीच्या इतर सभासदांबरोबर अमेरिकेहून परत आले ते बंगालमध्ये उतरले. लाला हरदयाळ यांच्या गधर पार्टीचा मुख्य उद्देश शीख लोकांना हिंदुस्थानांत क्रांतीच्या हेतूने पाठविणे हा असे. अशा स्थितीत यांनी पंजाबमध्ये जाऊन बंगाली लोक बॉम्ब तयार करून देण्यास तयार असल्याची माहिती त्या लोकांना पुरविली. पंजाबी लोकांना यांची ही योजना पसंत पडली व अभावितपणेच या उठावणीचे पुढारीपण यांचेकडे आले.

ताबडतोब बॉम्बसाठी साहित्य जमा करण्यास सुरुवात झाली व राशबिहारी बोस यांच्या नेतृत्वाखाली अमृतसर येथे या कार्यासाठीच घेतलेल्या घरांत त्या दृष्टीने प्रयत्न सुरू झाले. सर्वानुमते २१ फेब्रु. १९१५ ही तारीख

उठावणीसाठी मुक्रर करण्यांत आली. या सर्व उठावणीचे मुख्य ठिकाण लाहोर राहणार असून आगगाड्या उडविणे, सरकारी तिजोऱ्यांवर हल्ला करणे, राजबंद्यांची सुटका हे प्रमुख कार्यक्रम ठरविण्यांत आले. ठिकठिकाणच्या सैन्याच्या उठावण्या, बॉम्ब व बंदुका यांचा संग्रह, खेडुतांची संघटना असे अनेक प्रयत्न यासाठी योजण्यांत आले.

परंतु या उठावणीसाठी पैशाची तरतूद करण्यासाठी पंजाबी तरुणांनी घातलेल्या कांहीं दरोड्यांनी हा बार वायां गेला. दरोड्यांचा तपास चालू असतांच यांच्या या कटाचा सुगावा लागला व राशबिहारी बोस यांच्या निवासस्थानावर छापा घालून पोलिसांनी सात सशस्त्र माणसांना अटक केली (१९ फेब्रु.). पुढे ही संख्या तेरा लोकांपर्यंत गेली. पांच बॉम्बहि पकडण्यांत आले. हे व राशबिहारी बोस मात्र निसटले.

परंतु एकच महिन्याने मिरतच्या १२ व्या पलटणीच्या क्वार्टर्समध्ये यांना सशस्त्र स्थितीत पकडण्यांत आले. लाहोर, फिरोझपूर, रावळपिंडी, बनारस, जबलपूर, डाक्या व सिंगापूर अशा ठिकाणच्या कटांशी यांचा संबंध असल्याने यांना व यांच्या सहकाऱ्यांना फांशीची सजा फरमावण्यांत आली. त्यांत फांशीची शिक्षा होऊन जन्मठेपेवर सुटणारांत भाई परमानंद हे प्रमुख होते.

पीटर्सन, प्रो. पीटर—(जन्म स. १८४७-मृत्यु स. १८९९) संस्कृतचे प्रोफेसर व संशोधक.

एडिम्बरो व ऑक्सफर्ड येथे यांनी इंग्रजीबरोबर संस्कृतचे अध्ययन केले. यांची मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये संस्कृतचे प्रोफेसर म्हणून नेमणूक झाली (स. १८७३). मुंबईसरकारतर्फे संस्कृत व प्राकृत ग्रंथ शोधण्याकरिता यांनी गुजराथ व राजपुतान्यामध्ये अनेक दौरे काढले. राजपुतान्यांत हिंडत असतां यांना इतिहासाला उपयुक्त अशीं पुष्कळ संस्कृत काव्ये सांपडलीं. कर्नल टॉडला न लागलेला कोटाच्या जवळील कणसाच्या मन्दिरावरील शिलालेख यांनी बरोबर लावून शुद्धतापूर्वक संपादन केला. यांनी पुस्तकाच्या शोधासंबंधी सहा रिपोर्ट प्रसिद्ध केले आहेत. त्यांत अनेक महत्त्वाचे ग्रंथ आहेत. शिवाय अलवार राज्यांतील पुस्तकभांडाराचे महत्त्वपूर्ण सूचीपत्र यांनी प्रसिद्ध केले आहे (स. १८९२).

पुणतांबेकर, अंबादास गोपाळ ऊर्फ नथु-काका—(जन्म स. १८७०) मुंबईचा मराठी ग्रंथ-संग्रहालय, महाराष्ट्र ब्राह्मण सभा वगैरे अनेक संस्थांच्या संस्थापकांपैकी एक प्रमुख व मिशनरी पद्धतीने सतत सार्वजनिक कार्य करणारे कार्यकर्ते.

यांचे उपनाव पुणतांबेकर असले तरी यांचा जन्म नाशकास झाला आणि आठव्या वर्षापासून हे मुंबईस वडलांच्या बरोबर राहण्यास आले. मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण झाल्यावर १८९५ साली यांनी दरमहा वीस रुपयांत रेल्वेत नोकरी पत्करली. नंतर मुंबई म्युनिसिपालिटीत काम करून १९३१ साली हे सेवानिवृत्त झाले.

यापूर्वीच बालसभा स्थापून 'ज्ञानोदय' या ख्रिश्चन साप्ताहिकांत आलेल्या कृष्णनिंदेचा निषेध, भारतसेवक समूह स्थापून 'हिंदु ग्लेग हॉस्पिटल'ला प्रत्यक्ष सेवा व निधि जमा करून देणे, अशा भूतदयेच्या कामा-बरोबरच मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाची स्थापना करून (१ ऑगस्ट १८९८), छत्तीस वर्षे त्या संस्थेच्या कार्य-वाहाचे काम करून व संस्था भरभराटीस आणून हे निवृत्त झाले. तेव्हां यांचा नेक ना. सु. रा. जयकर यांच्या अध्यक्षतेखाली सत्कार होऊन यांना थैली अर्पण करण्यांत आली.

यांनी १९१८ साली मुंबईची ब्राह्मणसभा काढली व तीमध्ये ब्राह्मण विद्यार्थी साहाय्यक फंड (१९०७), शंकरवाडी फंड (१९१३) व ब्राह्मण हितवर्धिनी सभा (१९१५) या यांनी पूर्वी काढलेल्या संस्था विलीन केल्या.

ग्लेग दुःखनिवारणार्थ १५-२० हजार, मराठी ग्रंथ-संग्रहालय आणि ब्राह्मणसभेकरितां प्रत्येकी ५०-६० हजार इतक्या रकमा यांनी गोळा केल्या. याशिवाय कितीतरी लहानमोठे फंड यांनी जमा केले. घरची स्थिति असमाधानकारक असतां हि मराठी ग्रंथसंग्रहालय आणि ब्राह्मणसभा यांच्या कार्याबद्दल यांना पांचशे व दोन हजार रुपयांच्या थैल्या अर्पण केल्या असतां यांनी त्यांत स्वतःची भर घालून त्या परत केल्या.

या संस्थांची कामे करतांना सौजन्य व विनय यांबरोबर भव्य दृष्टि नि महत्वाकांक्षा या गुणांचाहि यांनी आपल्या सहकाऱ्यांना परिचय आणून दिला. शंकरवाडीकरितां हमरस्त्यावर पाऊण लाखाची इमारत व्यावयाची पण संस्थेजवळ तर फक्त अठरा हजार रुपयेच शिल्लक, अशा वेळीं सोयीस्कर व्याजाने रकम देणारा सावकार उभा

करून यांनी ती जागा जाऊ दिली नाही, आणि हिशेबी कार्यकारी मंडळास तो व्यवहार करण्यास भाग पाडले. अगदीं हिशेबी पद्धतीने कोणताच व्यवहार पार पडत नाही. संस्था निर्माण होतांना किंवा झाल्यावर मानाच्या जागा भूषित करणारांप्रमाणे संस्था निर्माण करून त्यांची अपत्यनिर्विशेष जोपासना करणारे आणि मानाच्या जागी कधीच न दिसणारे यांच्यासारखे कार्यकर्ते पायांतील दगडांप्रमाणे संस्थांचे खरे आधारस्तंभ होत.

पुराणिक, न्या. वासुदेव रामचंद्र ऊर्फ काकासाहेब—(जन्म स. १८८६) नागपूर हायकोर्टा-तील सुप्रसिद्ध न्यायमूर्ति, युनिव्हर्सिटीचे उपकुलगुरु व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

यांचे पूर्वज निमाड जिल्ह्यांतील बऱ्हाणपूर तहसिली-तील होत. यांचे आजोबा ग्वाल्हेर राज्याचे नायबसुभे होते. निमाड जिल्हा ग्वाल्हेर सरकारकडून इंग्रजांकडे आला तेव्हां यांच्या आजोबास पोलिटिकल पेन्शनहि मिळे. पण पुढे दिवस बदलून यांनी वडील बंधूंच्या मदतीने कसे तरी बी. ए. पर्यंत शिक्षण घेतले. नंतर नोकरी करून हे वकील झाले. १९१० साली यांनी वकिलीला सुरुवात केली आणि थोड्याच कालांत नाग-पुरांतील नामांकित वकील म्हणून हे प्रसिद्धास आले.

प्रथम अॅडव्होकेट (१९२४), नंतर सरकारी वकील (१९३५), अॅडव्होकेट जनरल व पुढे नागपूर हायकोर्टातील न्यायमूर्ति म्हणून यांची कायमची नेमणूक झाली. नागपूर युनिव्हर्सिटीच्या उपकुलगुरूच्या जागी यांची निवड झाला. शिक्षण, अर्थ, वृत्तपत्र वगैरे अनेक व्यवसायांतील संस्थांशी यांचा अत्यंत निकटचा संबंध आहे.

पुराणिक, विष्णु कृष्णशास्त्री—(जन्म स. १८६४-मृत्यु स. १९१४) पनवेलच्या भूतपापेश्वर आर्योषधी कारखान्याचे उत्पादक व मालक.

यापूर्वी कांही वर्षे पनवेलचा वरील कारखाना यांचे वडाल चालवीत होते; पण स. १८९३ साली यांनी आपल्या जबाबदारीवर हा कारखाना चालविण्यास सुरुवात केली आणि सर्व कारखाना भूतपापेश्वराच्या नांवें करून आपण त्याचे प्रतिनिधि म्हणून काम करण्याची योजना वडिलांकडून मान्य करून घेतली. नंतर कारखान्याची आयुर्वेदशाळा उघडण्याचा समारंभ मुंबईचे डॉ. नानासाहेब देशमुख यांच्या हस्ते झाला

(स. १८९६ एप्रिल २२). यांच्याकडील औषधे अत्यंत गुणकारी व विश्वासार्ह समजली जातात.

धूतपापेश्वर आर्यौषधि कारखान्याचे सध्याचे चालक वै. पं. नानासाहेब पुराणिक हे यांचे चिरंजीव होत.

पुरंदरे, कृष्णाजी वासुदेव—(जन्म स. १८८८) सुप्रसिद्ध इतिहाससंशोधक, मराठ्यांच्या इतिहासांतील ऐतिहासिक पुरुषांच्या हस्ताक्षरांचे तज्ज्ञ व अभ्यासक.

यांची मराठी सातवी पास झाल्यानंतर यांनी नोकरी करून ट्रेनिंगच्या दुसऱ्या वर्षाची परीक्षा दिली (१९०६). मराठी शाळाखात्यांत शिरून स. १९३२ साली हे सेवानिवृत्त झाले. यांना इतिहाससंशोधनाचा नाद स्वाभाविक आहे. ऐतिहासिक मोडी पत्रे वाचण्यांत यांची अत्यंत प्रगति झाली व हे हस्ताक्षरावरून कोणाचे पत्र आहे हे हमखास सांगू शकतात. पत्र कोणींहि लिहिले तरी पत्राचा उपसंहार पत्र ज्याच्या नावाने सुटते त्यांनी स्वतःच्या हस्ताक्षरांनी करण्याची तेव्हा पद्धत असे, आणि सही न करितां तीच त्या माणसाची सही समजण्यांत येत असे. त्यामुळे ऐतिहासिक पत्रे लेखकाच्या हस्ताक्षराची ओळख असल्याशिवाय कोणाची हे ओळखणे कठीण असते. या हस्ताक्षराच्या ओळखाच्या बाबतीत यांचा हातखंडा आहे. त्यामुळे पेशवे दप्तराच्या संशोधनाच्या वेळी रा. ब. गो. स. सरदेसाई रियासतकार यांनी यांना शाळाखात्यातून मुद्दाम त्या कामाकरितां मागवून घेतले.

यांचे ऐतिहासिक वाङ्मय—१ पुरंदरे दप्तर (खंड १-४), २ शिवचरित्र साहित्य (खंड १ व त्याच पुस्तकाच्या इतर खंडांत अनेक शिवकालीन पत्रे), ३ किल्ले पुरंदर.

यांचे नवे शोध—१ उलट्या 'न'च्या अर्थाचा शोध. (ऐतिहासिक पत्रांच्या शिक्षणांत कांहीं ठिकाणी 'प्रधान' शब्दांतील 'न' अक्षर उलट असते. ही गोष्ट राजवाडे यांनी नोंदली होती, पण त्याचे कारण त्यांच्या ध्यानांत आले नव्हते. पेशव्यांचे खास व मुतालकी असे शिके चालू असत. त्यांपैकी खास शिक्षणांत प्रधान शब्दांतील न अक्षर उलट असल्याचेच हा शोध प्रथम यांनी लावला, पुरंदरे दप्तर, भाग ३, ले. २०२). २ अंताजी माणकेश्वराचे घराणे. ३ शिवकालीन व पेशवेकालीन अत्रेघराणे.

४ पेशवाईतील पुरंदरे घराण्याचे राजकारणांतील स्थान. ५ सखाराम बापू बोकीलांचे राजकीय स्थान. ६ पुरंदरे रोजनिशीचे कर्तृत्व धडफळे घराण्यांतील नारो अनंत, लक्ष्मण अनंत व जगन्नाथ चिंतामण धडफळे यांच्याकडे आहे. राजवाडे खंड ६ मधील पुरंदरे रोजनिशी, पेशवे व पुरंदरे दप्तरांतील स्मरणे ही रोजनिशीची टिपणे यांचे कर्तृत्व सुप्रसिद्ध धडफळे घराण्यांतील नारो अनंत, लक्ष्मण चिंतामण व जगन्नाथ अनंत यांचेकडे आहे. ही गोष्ट पुरंदरे दप्तर, पेशवे दप्तर व चिंचवड दप्तर यांच्या सूक्ष्मावलोकनाने यांच्याच प्रथम ध्यानांत आली.

पुरंदरे, डॉ. नीळकंठ अनंत—(जन्म स. १८७८) स्त्री व बाल रोगांचे चिकित्सक, परीक्षक, संशोधक, उपायसंशोधक व रुग्णालय चालक.

हे मॅट्रिक झाले (१८९६) व १९०८ साली यांनी डॉक्टर ऑफ मेडिसिन म्हणजे एम्. डी. ही पदवी मिळविली. १९२६ साली मुंबई शहर म्युनिसिपालिटीने किंग एडवर्ड मेमोरियल हॉस्पिटल व त्यालाच जोडून गोवर्धनदास सुंदरदास मेडिकल कॉलेज काढण्याचे ठरविले, तेव्हा स्त्री-बालरोगांचे शिक्षक म्हणून यांना नेमण्यांत आले. यांचे खासगी प्रॅक्टिस व बाळंतपणाचे इस्पितळ असून इतरत्रहि यांचा जेथे जेथे संबंध येतो तेथे तेथे स्त्री-बाल रोग्यांची हटकून गर्दी असावयाचीच.

बाळंतपणाच्या सर्व विभागाचे संशोधन हाच यांच्या आवडीचा एकमेव विषय आहे. यासाठीच यांनी सोसायटी ऑफ गायनेकॉलाजी अँड ऑब्स्टेट्रिक्स ही संस्था इतर कांहीं डॉक्टरांच्या सहकार्याने काढली व जोमाने चालविली. याचे चिरंजीव डॉ. बी. एन्. पुरंदरे हेहि यांच्या कार्यात मनापासून लक्ष घालतात. त्यासाठी मुंबई विद्यापीठ व हिंदुस्थानसरकार यांच्याकडून यांना आजपर्यंत मदत झाली आहे. गर्भावस्थेत असणाऱ्या जिवाच्या हृदयाचे ठोके या विषयावर यांनी केलेले संशोधन हिंदुस्थानांत व परदेशीहि विद्वन्मान्य झालेले आहे.

यांच्या संशोधनाची रूपरेषाः—ग्रहिल्याने अग्रस्कंध कोठे लागतो ते काळजाचे हातांनी पोटावर चाचपून शोधून काढावयाचे. मग त्याची पोटावरील उंची व पोटाच्या मध्यरेषेपासूनचे अंतर हे मोजावयाचे. या निरनिराळ्या मापांवरून मुलाचे डोके नीट प्रसवमार्गात आहे किंवा मार्गात न उतरतां प्रवेशद्वाराच्याहि वर

हलेलें आहे, हें केवळ पोटावरील परीक्षेने कळून येतें. च पुढें प्रत्यक्ष प्रसव चालू असतां या मापांनीं गर्भ-
क कोठपर्यंत व कसें प्रसवमार्गांत उतरलें आहे तें
ज कळून येतें. या अग्रस्कंधाच्या मापाच्याद्वारे चिमटा
ण्याच्या शस्त्रप्रयोगाच्या वेळीं फारच महत्त्वाची
हेती मिळते. अशा रीतीने या मापांवरून प्रसूति
म होईल किंवा कष्टतर बनेल; व कष्टप्रसव झाला
तां केव्हां मदत देण्याचा काळ आला आहे तें सर्व
ज येतें. ही सर्व माहिती पोटावरून मिळविण्याचा
य हेतु हा आहे कीं याच्यायोगें योनिपरीक्षा करण्याचें
य तितकें टाळतां येतें; कारण योनिपरीक्षा
तांना बोटांवरून बाहेरील विषजंतु योनींत शिरविले
तात व त्यायोगें बाळंतिणीला विषजंतुदोष
(प्लिस) होण्याचा संभव उद्भवतो. असें मोठे
ट होण्याच्या कारणाला फक्त पोटावरच परीक्षा
न प्रतिबंध करितां येतो. आणखी मस्तक-कटीर
ध ठरविण्याची दुसरी एक नवीन रीत यांनीं
दिली आहे.

यांचे ग्रंथ—प्रसूतिशास्त्र.

पुरुषोत्तमदास ठाकूरदास, सर—(जन्म
१८७९) मुंबईचे सुप्रसिद्ध कापसाचे व्यापारी व
शास्त्रज्ञ.

मुंबईच्या एलिफन्स्टन कॉलेजमध्ये कांहीं दिवस शिक्षण
ल्यानंतर यांनीं कापसाच्या व्यापारांत भाग घेण्यास
वात केली. ईस्ट इंडिया कॉटन असोसिएशनचे हे
यक्ष आहेत.

परंतु यापेक्षांहि नामांकित अर्थशास्त्रज्ञ व अनुभवी
व्हातज्ज्ञ अशा दुहेरी नात्याने हिंदुस्थानांत सुरू
गाच्या कोणत्याहि नव्या व्यापारी साहसांत यांची
वश्यकता उत्पन्न होते. रिझर्व बँक ऑफ इंडिया,
रिपेंटल लाइफ इन्शुरन्स कं. लि., इंडियन रेडिओ
ड केबल कम्युनिकेशन्स कं. लि., असोशियेटेड सिमेंट
नीज लि., इत्यादि संस्थांशी यांचा जिव्हाळ्याचा
ध आहे.

इंडियन रिट्रेन्चमेंट कमेटी, रॉयल कमिशन ऑन
इयन करन्सी अँड फिनान्स (१९२६), इपीरियल
इयन सिटिझनशिप असोसिएशन इत्यादि जबाब-
रीच्या सरकारी कमेट्यांवरहि यांनीं कामें केलीं
हेत.

पेटिट, सर-दिनशा माणेकजी—(जन्म स.
१८२३-मृत्यु स. १९०१) एकोणिसाव्या शतकांतील
मुंबईचे सुप्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते व कारखानदार.

यांचें घराणें प्रथम सुरत येथें राहणारें. पूर्वज नसर-
वानजी कांवसजी हे एकोणिसाव्या शतकाचे सुरुवातीला
मुंबईत येऊन स्थायिक झाले. फ्रेंच व इंग्लिश मालाच्या
एजंटाचें काम ते करीत, म्हणून यांच्या घराण्याला
पेटिट हें फ्रेंच भाषेंतील 'व्यापारी' या अर्थाचें
नांव मिळालें. यांच्या वडिलांचें नांव माणेकजी
नसरवानजी पेटिट. मुंबईच्या साइक्स स्कूलमध्ये कांहीं
दिवस शिक्षण घेतल्यानंतर यांनीं वडिलांच्या उद्योगधंद्यांत
लक्ष घालण्यास सुरुवात केली.

सुरुवातीपासूनच यांचा धंदा जरी सर्वत्र परदेशी
कंपन्यांच्या दलालाचा असला तरी १८६४ च्या अमेरिकन
युद्धाच्या क्रांतिकारक वेळीं यांनीं अतोनात पैसा
मिळविला. त्याचेच जोरावर यांनीं माणेकजी पेटिट स्पिनिंग
अँड वीर्विहग मिल्सची स्थापना करून पुढें या
संस्थेची व्यवस्था पाहण्यासाठीं माणेकजी पेटिट मॅन्यु-
फॅक्चरिंग कं.ची स्थापना केली. अशा तऱ्हेने यांचा
पसारा वाढत वाढत शेवटीं दिनशा पेटिट मिल,
माझगांव मिल, फ्रेमजी पेटिट मिल, विहक्टोरिया मिल
व गॉर्डन मिल इतक्या गिरण्या यांच्या ताब्यांत आल्या.
यानंतर कांहीं दिवसांनीं यांनीं जे. ऑल्स्टन व नवरोजी
एन्. वाडिया यांचे सहकार्याने यार्न डायिंग फॅक्टरीची
स्थापना केली. कापडांना निरनिराळ्या तऱ्हेचे रंग
देणारी ही मुंबईमधील पहिलीच संस्था होय.

याचबरोबर यांना बँक ऑफ बॉम्बेसारख्या संस्थांचे
डायरेक्टर, बॉम्बे रॉयल एशियाटिक सोसायटी व कॉर्पो-
रेशनचे सभासद करण्यांत आले. हे कांहीं दिवस मुंबईचे
शेरीफहि होते. १८८६ सालीं यांना मध्यवर्ति असेंब्लीचे
सभासद निवडण्यांत आले.

परंतु एक फार मोठे उदार धनिक अशी यांची
अजूनहि ख्याति आहे. पारशांच्या टॉवर्स ऑफ सायलेन्स
व फायर टेंपल यांना व जनावरांचें इस्पितळ, स्त्रियांचें
कॉलेज, पेटिट हॉस्पिटल इत्यादि संस्थांना यांनीं दिलेल्या
लहानमोठ्या देणग्यांचा एकूण आंकडा वीस लक्ष
रुपयांच्या वर जातो. सध्यांच्या विहक्टोरिया ज्युबिली
टेक्निकल इन्स्टिट्यूटचा पसारा यांनीं सरकारला त्यासाठीं
देणगी म्हणून दिलेल्या जागेंत वाढला आहे.

मुंबईच्या नव्या कापडधंद्याचे जनक ही यांच्या

कार्याची ठोबळ रूपरेखा आहे. कांवसजी नानाभाई दावरसारख्या लोकांनी जरी कापडाच्या गिरण्या यांचे आधी उत्पन्न केल्या असल्या तरी सहकारी भांडवला-बाबतची यांनी आपल्या गिरण्यांतून स्वीकारलेली दृष्टि अगदी नवी होती. सध्या अतिपरिचयामुळे या कार्य-पद्धतीत आपणांस कांही विशेष वाटत नसले तरी सहकार्याने केलेले धंदे यशस्वी होतात हे यांनी आपल्या कापड गिरण्यांतून गोंवलेले तत्त्व पुढे सर्वांना मार्गदर्शक ठरले. यांचे हे अनुकरण इतर लोकांना इतके फायदेशीर वाटले की यांच्या देखतच गिरण्यांची संख्या ४३ वरून ८२ गेली. आपल्या गिरण्यांतील मजुरांसाठी कार्टर्स वांधण्याचा त्या वेळी नवा वाटणारा विक्रम यांनी केला होता.

व्हिक्टोरिया टर्मिनसच्या समोर खडा असलेला यांचा भव्य पुतळा कापड गिरण्यांतील व्यावसायिकांना मार्गदर्शन करण्यासाठी कायमचा सज्ज आहे.

पेशवे, धुंडिराज बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब—(जन्म स. १८२४—मृत्यु स. १८५८ ऑक्टो. १०) १८५७ सालच्या बंडामागील प्रमुख सूत्रधार व कार्यकुशल सेनापति.

यांचे मूळ नांव धोंडोपंत. दुसरे बाजीराव पेशवे यांनी यांना दत्तक घेतले व यांचे नांव नानासाहेब ठेवण्यांत आले. बाजीरावांचे मृत्यूनंतर (१८५२) ब्रि. सरकारने त्यांना देण्यांत येणारे आठ लक्षांचे पेन्शन यांना देण्याचे नाकारले व त्यांच्याशी यांचा पहिला खटका उडाला. नंतर यांचे बंधु चिमार्जी अप्पा यांच्या मुलाचा मुलगा चिमणाराम याने या सतरा वर्षांच्या अज्ञान मुलाच्यातर्फे यांच्यावर वांटणीकरिता दिवाणी दावा लावला. परंतु बंडाच्या उघड सुरवार्तापर्यंत ब्रि. सरकारशी यांचे संबंध मैत्रीचे असत.

बंडाच्या सुरवातीला बहादूरशहा वगैरे लोकांप्रमाणेच हेहि त्यापासून अलिप्त होते. परंतु पुढे त्याचा व्याप्तीच इतकी वाढली की यांना त्यापासून दूर राहणे अशक्य होऊन बसले आणि यांनी उघडपणे बंडाचे पुढारीपण स्वीकारले.

कानपूरच्या सर ह्यूज व्हिलरच्या सैन्यावर विजय मिळवून यांनी आपली छाप आपल्या सहकाऱ्यांवर बसविली. २७ जून व १५ जुलै या दोन दिवशी कानपूरच्या आसपास झालेल्या इंग्रज लोकांच्या कत्तलीची

नैतिक जबाबदारी इंग्रजांनी हे व तात्या टोपे यांच्यावर टाकून यांना कायमचे बदनाम करण्याचा प्रयत्न केला; परंतु सैन्यावरील यांचे प्रभुत्व शेवटपर्यंत कायम असे.

परंतु या सर्व हालचालींना बिदूरच्या लढाईत हॅव-लॉकने यांना दिलेल्या धक्याने फार मोठा खो बसला; यांनी उत्तर हिंदुस्थानांत जाऊन पुनः सैन्य वगैरे जमविण्याचे केलेले प्रयत्न निष्फळ ठरले आणि सर कॉलिन कॅम्पबेलच्या सैन्याने यांना कायमचे नेपाळांत ढकलले (१८५८). सरकारने यांना पकडण्यासाठी एक लाख रुपयांचे बक्षिस लावूनहि हे कोणाला सांपडू शकले नाहीत. नेपाळच्या जंगलांतच यांचा अंत झाला.

पेंटर, वावुराव—(जन्म स. १८९२) हिंदी चित्रपटसृष्टीत कलापूर्ण क्रांति करणारे चित्रकार.

यांचे वडील कोल्हापूरला चित्रकार होते. मुंबईच्या अमेरिका इंडिया थिएटरमध्ये हे व यांचे आतेभाऊ आनंदराव यांनी एक चित्रपट पाहिला. आणि यांच्या चित्रपट तयार करण्याच्या महत्त्वाकांक्षेबरोबर हिंदी चित्रपटसृष्टि एकएक पाऊल पुढे टाकू लागली.

चित्रपट तयार करण्यासाठी कॅमेरा तयार करावयाचा, भांडवलासाठी चित्रपटगृह चालवावयाचे अशा अनेक प्रसंगांना तोंड देत यांनी आनंदरावांचे सहकार्याने महाराष्ट्र फिल्म कंपनीची स्थापना केली आणि या संस्थेच्या 'सैरन्धी' या पहिल्या चित्रानेच यांना प्रचंड यश मिळवून दिले. लो. टिळकांनी यांना पदक देऊन यांचा गौरव केला व नव्या जोमाने यांचा धंदा सुरू झाला.

सरदार नेसरेकरांनी दिलेल्या पंचवीस हजार रुपये भांडवलावर यांनी बारा हजार रु.चा नवा कॅमेरा विकत आणला व वत्सलाहरण, प्रल्हाद, दामाजी वगैरे मूक चित्रपटांनी हे यशाच्या पायऱ्या चढत गेले. मध्यंतरी स्टुडिओला आग लागून कॅमेऱ्याशिवाय सर्व गोष्टी आगीच्या भक्ष्यस्थानी पडूनहि यांचा जोर कायमच राहिला व सिंहगड, कल्याण खजिना, नेताजी पालकर अशी यशस्वी चित्रे यांनी काढली. युरोपांत वेगळे येथे भरलेल्या चित्रपट प्रदर्शनांत कल्याण खजिना, पद्मिनी व सिंहगड यांच्या चित्रांना सुवर्णपदक व यांच्या दिग्दर्शनांतील जिव्हाळ्याबद्दल प्रशस्तिपत्रक मिळाले. परंतु पुढे आपसांतील बेबनावामुळे लंकादहन या यांच्या सतराव्या

त्रपटानें महाराष्ट्र फिल्म कं.ची इतिथ्री झाली (१९३०).

पुढें बोलपटाचे जमान्यांत यांनीं कोल्हापूरच्या लिनी सिनेटोनराठी सावकारी पाश, उषा व प्रतिभा तीन चित्रपट तयार केले. यांपैकी सावकारी पाश-शील कलात्मक प्रचाराबद्दल त्या वेळीं यांची सर्वत्र हवा झाली. अगदीं अलीकडे 'स्विमणी स्वयंवर' व 'रामजोशी' या दोन चित्रांचें दिग्दर्शन यांनीं केलें.

दादासाहेब फाल्केयांनीं हिंदी चित्रपटसृष्टीचा पाया तिला व त्याला कलात्मक वळण देण्याचें काम यांनीं केलें. यांचें सर्व घराणें चित्रकारांचें, यांची स्वतःची तर कलात्मक तैलचित्रें काढण्याबद्दल विशेष ख्याति. नावि-पाची नवलाई संपल्यावर हिंदी चित्रपटांना यांचें लापूर्ण मार्गदर्शन महत्त्वाचें ठरलें. विजेच्या प्रकाशांत याचित्रण करण्याच्या व जाहिरातीसाठीं बाहेर पोस्टर्स ठावण्याच्या यांच्या कल्पना पुढें सर्वमान्य झाल्या. हिंदी चित्रपटधंद्यांत अगदीं सुरवातीपासून ते थेट राजतागायत महाराष्ट्राला मिळालेलें नेतृत्व तर हे व यांच्या हाताखालीं तयार झालेले व्ही. शांताराम, ए. फतेलाल, विष्णुपंत दामले, बाबुराव पेंढारकर, नायक, दादा तोरणे, सरपोतदार, केशवराव धायबर या लोकांच्या तेजस्वी कार्याची फलश्रुति आहे.

पोतदार, प्रा. दत्तो वामन—(जन्म स. १८९० ग्रेग. ५) मराठी इतिहास संशोधन, नवविचारप्रवर्तन सार्वजनिक कार्य यांचे प्रसिद्ध पुरस्कर्ते.

यांचा जन्म बिरवाडी (जि. कुलाबा) येथें व शिक्षण पणें येथें होऊन हे बी. ए. झाले (१९१०). नंतर नूतन मराठी हायस्कूल, पुणें या संस्थेंत शिक्षक म्हणून आगल्यावर तेथें आजीव सभासद होऊन मुख्य शिक्षक सर परशुरामभाऊ कॉलेजांत प्राध्यापक म्हणून काम चाल्यावर हे सेवानिवृत्त झाले (१९३५).

कै. वि. का. राजवाडे यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन इतिहाससंशोधन व सार्वजनिक कार्य करण्याचें व्रत त्यालेल्यांपैकी हे एक होत. तें व्रत यांनीं अविवाहित राहून मोठ्या निष्ठेन यशस्वीपणें चालविलें आहे. मरा-यांच्या इतिहासाचें संशोधन, शिक्षण आणि मराठी साहित्य या ह्यांच्या कार्याच्या मुख्य शाखा आहेत. तथापि त्या विषयांखेरीज इतरहि अनेक प्रकारच्या संस्थांशीं यांचा निकटचा संबंध असतो.

पुण्याच्या भारत इ. सं. मंडळाचे पंचवीस वर्षे चिटणीस, अनेक वर्षे कार्याध्यक्ष, ऑल इंडिया ओरिएन्टल कॉन्फरन्स हैदराबाद व इंडियन हिस्टॉरिकल कॉंग्रेस, अलाहाबाद (१९३८) या ठिकाणीं मराठी विभागाचे व मराठी साहित्य संमेलन, अहमदनगर (१९३९) येथें हे अध्यक्ष होते.

देशाच्या उत्कर्षाला आवश्यक असणाऱ्या विविध कार्यांचें महत्त्व ओळखून त्यांत भाग घेणारा यांच्या-सारखा गृहस्थ अलीकडच्या काळांत विरळा. यांच्यांत कार्यकर्त्यांना प्रेरणा देण्याचा विलक्षण गुण आहे. 'पोतदारजी सवके साथ सहयोग रखते है, लेकिन सहमत किसकेभी साथ नहीं है' या यांच्या काकाराहेब कालेलकरांनीं केलेल्या वर्णनांत यांच्या स्वभाववैशिष्ट्याचा चांगला परिचय मिळतो. यांचें मराठी वक्तृत्व परिणामकारक असतें.

यांचे ग्रंथ—१ मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार (१९२२), २ विविधदर्शन-लेखसंग्रह (१९३९), ३ महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा इतिहास (१९४३) इत्यादि.

पोदार, कन्हैयालाल जयनारायण—(जन्म स. १८७०) सुप्रसिद्ध व्यापारी व हिन्दी भाषेंतील लेखक नि कवि.

यांचें जन्मस्थान मथुरा. हे रामगढ़ (सीकर-जयपुर)चे प्रसिद्ध मारवाडी श्रेष्ठ गुरुसहायमलजींचे पणतु आणि मथुरेच्या दानशूर जयनारायणजींचे पुत्र. यांचा मुख्य व्यवसाय व्यापार असून केवळ हौसेनें हे हिन्दी भाषेंत लिखाण करतात. यांचा अलंकारप्रकाश हा ग्रंथ विद्वानांच्या प्रशंसेस पात्र झाला असून त्यांत केवळ अलंकारांचें विवेचन होतें. पण दुसऱ्या आवृत्तीचे वेळीं त्यांत काव्यविषयक इतर अंगांची माहिती घालून त्याचें नांव काव्यकल्पद्रुम असें ठेवण्यांत आलें. तसाच हिन्दी मेघदूतविमर्श हा यांचा ग्रंथ विद्वन्मान्य आहे.

यांचे ग्रंथ—१ भर्तृहरिशतक (अनुवाद), २ अलंकारप्रकाश, ३ काव्यकल्पद्रुम, ४ पञ्चगीत (भागवतांतील कांही अध्यायांचा समश्लोकी अनुवाद), ५ गंगालहरी (समश्लोकी), ६ हिन्दी मेघदूतविमर्श.

पोपटराम प्रभुराम—(जन्म स. १८६५-मृत्यु स. १९४४ जाने. ९) मुंबईच्या पोपट प्रभुराम आयुर्वेद

याचे संस्थापक, सुप्रसिद्ध डॉक्टर आणि

..

जन्म पोरबंदर (सुदामपुरी) येथे झाला.

डॉ. प्रभुराम जावनराय हे आयुर्वेदांतील निष्णात पांडित्य होते. त्यांच्यापाशी यांनी आयुर्वेदाचे शिक्षण घेतले. मुंबई विश्वविद्यालयांतून हे एल्. एम्. अँड एस्. झाले (१८९३). तेव्हा यांना पोरबंदर राज्याचे मुख्य आरोग्याधिकारी नेमण्यांत आले. यांनी तेथे आयुर्वेदाच्या पद्धतीने उपचार करणारे एक मोठे रुग्णालय स्थापन केले.

स. १८९५ मध्ये हे मुंबईस येऊन राहिले. यांनी मुंबईस आल्यावर वडलांच्या देखरेखीखाली आयुर्वेदीय औषधे बनवणारा 'प्रभुराम अनंत औषधालय' नावाचा कारखाना सुरू केला. यानंतर आयुर्वेदाचे शिक्षण देणारे 'आयुर्वेद विद्यालय' न्या. म. गो. रानडे यांच्या अध्यक्षतेखाली समारंभपूर्वक स्थापन केले. तेथे शिक्षण घेतलेल्या वैद्यांना 'भिषग्वर' अशी पदवी दिली जाते.

स. १८९६ साली मुंबईत प्लेग सुरू झाला. त्या वेळी यांनी लोकांची अत्यंत सेवा केली. त्यामुळे यांना सरकारने जे. पी. केले आणि ऑनररी मॅजिस्ट्रेटचा हुद्दा दिला. १९०२ साली यांचे पिताजी निवर्तले व विद्यालयाचा सर्व भार यांच्यावर येऊन पडला. यांनी मोठ्या चिकाटीने आणि कुशलतेने आयुर्वेद विद्यालयाला दि. प्रभुराम आयुर्वेदिक कॉलेजचे रूप दिले. तेथे शस्त्रवैद्यक, नेत्रवैद्यक व सूतिकारोग इत्यादींचे विशेष शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली.

आयुर्वेदाच्या उत्कर्षाकरिता यांनी अत्यंत मेहनत घेतली. आयुर्वेदावर घेतल्या जाणाऱ्या आक्षेपांचे खंडन केले. यांचे पुत्र डॉ. प्रताप हेहि आयुर्वेदाचे पक्षपाती आहेत.

प्रकाशम् टी.— (जन्म स. १८७३) आंध्र प्रांतांतील सुप्रसिद्ध काँग्रेस कार्यकर्ते व पुढारी.

१९२० च्या कायदेभंगाच्या चळवळीत आपले ऐन जोमांतील धंदे सोडणारांत आंध्र प्रांतांतील हे तरुण बॅरिस्टर प्रमुख होते. हातीं घेतलेले कोणतेहि काम तडफेने करण्याच्या यांच्या कार्यपद्धतीमुळे हे त्या प्रांतांतील प्रमुख कार्यकर्ते बनले. कायदेभंगाच्या त्या मोहिमेत प्रथम तुडंगांत जाण्याचा मान यांना मिळाला.

हे तुडंगांतून सुटून आले व यांनी 'स्वराज्य' हे

आपले सुप्रसिद्ध पत्र सुरू केले. हे व आंध्र प्रांत यांत एक नवे दालन या पत्राने खुले केले. देशाच्या चळवळीत तरुणांना अघाडीवर येण्याच्या संदेशाचा हे पाठपुरावा करीत. देशांतील जहाल राजकारणाला पाठिंबा देण्याच्या या पत्राच्या धोरणामुळे पुढे यांना हे पत्र बंद करावे लागले.

पुढे मिठाचा सत्याग्रह आंध्रप्रांतांत सुरू करण्याचा मान यांनी मिळविला. आंध्र प्रांतातर्फे हे मध्यवर्ति असंज्ळीतहि निवडून आले. आंध्र प्रांतिक काँग्रेस कमेटीचे हे अध्यक्ष असून १९३८ सालच्या काँग्रेस अमदानीत हे जमीनमहसूल खात्याचे प्रधान होते.

१९४६ च्या प्रांतिक निवडणुकीनंतर श्री. राजगोपालाचारीसारख्या म. गांधी व काँग्रेस पार्लमेंटरी बोर्ड यांनी पुरस्कृत केलेल्या पुढाऱ्याला डावलून लोकांनी यांना मुख्य प्रधान निवडले, ही एकच गोष्ट यांच्या प्रभावी लोकप्रियतेची द्योतक आहे.

प्रतापशेट तथा मोतीलाल माणिकचंद— (जन्म स. १८७९) महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध व्यापारी व दानशूर गृहस्थ.

यांचा जन्म मूनपुरा (सं. जयपूर) मारवाडमध्ये झाला. गुरांना चारणे व उंट फिरवून आणणे इत्यादि कामांत यांची पहिली नऊ वर्षे गेली. पुढे चोपडे (खानदेश) येथील शेट माणिकचंद यांचे मांडीवर हे दत्तक गेले. वयाच्या चवदाव्या वर्षापर्यंत यांचे सरासरी मराठी पांच इयत्ता शिक्षण झाले. सावळारामपंत नाईक यांच्या हाताखाली पंधरा वर्षे शिक्षण घेऊन यांनी मराठी भाषेचे अध्ययन व तत्त्वज्ञानविषयक चर्चा केली. तत्त्वज्ञान हा यांचा जिवाळ्याचा विषय आहे. या विषयावर यांचे तत्त्वज्ञानमंदिरांत लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. स. १९०५ साली यांनी स्वदेशी चळवळीत चोपडे येथे स्वदेशी कापडाचे दुकान उघडले. स. १९०६ साली 'प्रताप मिल्स लि.' अमळनेर येथे सुरू केली. सहासात वर्षानंतर तेथेच एक दुसरी गिरणी उभारली. नंतर १९२३-२४ ला धुळे येथे 'न्यू प्रताप मिल्स लि.' नावाची आणखी एक गिरणी सुरू केली. या तीनहि गिरण्यांची व्यवस्था हे स्वतः पाहतात. यांच्याच खटपटीने व एक लाखाच्या देणगीने अंमळनेरचे तत्त्वज्ञानमंदिर (इंडियन इंस्टिट्यूट ऑफ फिलॉसफी) स्थापन झाले. तसेच भोसला मिलिटरी ट्रेनिंग स्कूल, नाशिक या संस्थेलाहि एक लाख रुपये देऊन यांनी स्थैर्य आणले.

याशिवाय यांनी अनेक मोठ्या देणग्या देऊन दान-श्रुत्व प्रगट केले आहे. यांना सरकारकडून कैसर-इ-हिंद पदक व सुवर्णपदक मिळाले आहे.

प्रफुल्ल घोष—(जन्म स. १८९१) बंगालमधील सुप्रसिद्ध काँग्रेस कार्यकर्ते व ग्रामसेवक.

डाका येथे यांचा जन्म झाला. जगन्नाथ कॉलेजमधून हे शास्त्रविषय घेऊन पहिल्या वर्गात एम्. ए. झाले. नंतर दोन वर्षे डाका कॉलेजमध्ये केमिस्ट्रीचे रिचर्स स्कॉलर म्हणून काम केल्यानंतर यांनी काही दिवस कलकत्त्याच्या प्रेसिडेंसी कॉलेजांत प्राध्यापकाचे काम केले. त्यानंतर हे काही दिवस कलकत्ता टांकसाळीत असि. असे मास्टर होते, सिंटेटिक व नॅचरल डाइजवरील यांच्या संशोधनाबद्दल कलकत्ता युनिव्हर्सिटीने यांना डॉक्टरेट दिली. याचे आधी बरेच दिवस हे सुरेंद्रनाथ बानर्जींच्या अंतर्वर्तुलांत होते. यांना पुढे म. गांधींनी असहकारांत भाग घेण्याचा सल्ला देतांच यांनी टांकसाळीतील आपली नोकरी सोडली व 'अभय आश्रमा'ची स्थापना केली (१९२०). खादीप्रचार, खेड्यांची पुनर्घटना, शेतकी सुधारणा, वैद्यकीय मदत देणे इत्यादि अनेक हेतु या संस्थेचे असून यांच्या शिस्तीच्या कार्यपद्धतीमुळे या क्षेत्रांत यांच्याबरोबरीने काम करणे इतर कोणत्याही संस्थेला अशक्य होऊन बसले. १९३२ च्या असहकाराच्या जमान्यांत यांची ही संस्था बेकायदा ठरविण्यांत आली.

१९२१ सालच्या कायदेभंगाच्या चळवळीत यांनी स्वयंसेवक पथक उभारले. १९३० सालच्या चळवळीत तर यांना सिव्हिल डिसओबीडियन्स कौन्सिलचे सेक्रेटरी नेमण्यांत आले. यांनी मिठाचा कायदा मोडला व यांना दोन वर्षांची शिक्षा झाली. यांना कलकत्ता काँग्रेसचे स्वागताध्यक्ष नेमण्यांत आले. परंतु ते अधिवेशन बेकायदा ठरल्यावर यांना तुरुंगांत जावे लागले.

१९३४ पासून पुढे मात्र यांनी आपणांस सर्वस्वी ग्रामसेवेला वाहून घेतले. पूर्व बंगालमधील पुराचे वेळी यांनी आपल्या आश्रमवासी सहकाऱ्यांचे साहाय्याने अतोनात कष्ट केले. या कार्यासाठी यांनी या वेळी ३५००० रु. जमविले.

हिंदुस्थानांतील ग्रामसुधारणेचे सर्वश्रेष्ठ कार्यकर्ते अशी प्रसिद्धि यांना यांच्या या कार्यामुळे मिळाली आहे.

प्रज्ञानंदस्वामी, ऊर्फ कृष्ण—(जन्म स. १८५९-समाधि स. १९०४) अध्यात्मदृष्ट्या थोर अधिकाऱ्यांचे पुरुष.

हे मूळ परांजपे घराण्यातील. यांनी वेदाध्ययन व काव्यव्याकरणादिकांचे अध्ययन करून भागवतावर परिश्रम केले. पत्नी बाल्यावस्थेत निवर्तल्यावर हे वेदान्तशास्त्राचा अभ्यास करू लागले. गीता व उपनिषदे मुखोद्गत करून श्रीभूमानंदस्वामीजवळ यांनी प्रस्थानत्रयीचा अभ्यास केला. श्रीब्रह्मानंदस्वामींनी यांना वयाचे २९ वे वर्षी दीक्षा (संन्यास) दिली. तेव्हापासून प्रज्ञानंदस्वामी हे नांव आले. हे मुमुक्षूना प्रस्थानत्रयीचे पाठ सांगत. यांचे १७ वर्षे प्रस्थानत्रयीचे पाठ चालले होते. यांची प्रवचने ऐकून सामान्य व्युत्पन्न माणसाचाहि आचार्यभाष्यांत चांगला प्रवेश होई. कै. भाऊशास्त्री लेले, काशीनाथशास्त्री पारकर, भास्करशास्त्री पावगी, विष्णुशास्त्री बापट इत्यादि मंडळी श्रवणास येत. हे वाईस प्लेगने वारले. शेवटी नारायणशास्त्री मराठे व नारायणबुवा द्रवीड या शिष्यांनी उत्तम सेवा केली. शंभुराव करंदीकर यांनी यांच्या समाधिस्थळी उत्तम इमारत बांधून शिवलिंगाची स्थापना केली. त्या जागेला प्राज्ञमठ म्हणतात. या मठाचे रूपान्तर व स्थलान्तर होऊन सध्यांची प्राज्ञाठशाळा उदयास आली. शारीरकभाष्य यांनीच सांगावे अशी त्या वेळी काशीपर्यंत यांची प्रसिद्धी होती.

प्रेमचंद—(जन्म स. १८८० जुलै ३१-मृत्यु स. १९३६ ऑगस्ट २५) हिन्दी भाषेतील विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील सर्वश्रेष्ठ कादंबरीकार व लघुकथालेखक.

जन्मस्थान बनारसजवळ लमही गांव. जात कायस्थ 'दुसरे श्रीवास्तव.' पिता अजायबराय. माता आनन्दीदेवी. यांचे नांव (मुन्शी) धनपतराय. प्रथम हे या नावानेच लिहीत. पुढे यांना सरकारी अवकृपेमुळे 'प्रेमचंद' हे टोपण नांव घ्यावे लागले. त्या टोपण नावानेच आता यांची सर्वत्र प्रसिद्धि झालेली आहे.

यांचे शिक्षण गोरखपूर, बनारस, अलाहाबाद वगैरे ठिकाणी झाले. यांनी एम्. ए. पर्यंत अभ्यास केला होता. शाळा खात्यांत शिक्षक, मुख्याध्यापक, डे. इन्स्पेक्टर वगैरे कामे करून असहकारितेच्या कालांत यांनी सरकारी नोकरी सोडली (१९२०). त्यापूर्वी हे लेखक म्हणून विख्यात झाले होते.

१९०५ साली यांची कृष्णा ही पहिली कादंबरी प्रसिद्ध

झाली. तिचेच पाठोपाठ प्रेमा प्रसिद्ध झाली. तिचेच नांव पुढे 'विभव' ठेवले. याच साली शिवरानी या विधवा स्त्रीशी यांचा पुनर्विवाह झाला. एक वर्षानंतर 'सोजे वतन' प्रसिद्ध होऊन जप्त झाले आणि हे टोपण नावाने लिहू लागले. प्रथम हे उर्दूत लिहीत पण पुढे हे हिन्दीतच लिहू लागले.

१२ कादंबऱ्या, ३१ लघुकथासंग्रह, ३ नाटके, ३ चरित्रे, २ चर्चात्मक व ११ संपादित अशी बासष्ट पुस्तके यांच्या नांवावर हिन्दीत प्रसिद्ध आहेत. यांच्या कादंबऱ्या लोकप्रिय असल्या तरी त्यापेक्षांहि यांच्या लघुकथा अधिक लोकप्रिय आहेत. यांच्या लिहिण्यांतील अत्यंत मोठा गुण हा आहे की त्या वाचकांच्या अन्तःकरणाचा ठाव घेऊन त्याला विचाराची नवी दिशा दाखवतात. प्रचलित प्रश्न लघुकथेच्या द्वारा मांडून त्यावर नवा प्रकाश टाकण्याची यांच्या लिहिण्यांत शक्ति आहे. जीवनांत नित्य अनुभवाला येणाऱ्या सुखदुःखादि द्वंद्यांचे यथार्थ चित्रण करणारा यांच्यासारखा लेखक विरळा. हिंदुमुसलमानांच्या झगड्यांचे चित्रण करतांना यांनी दोन्ही समाज अहिंसा, सत्य वगैरे धर्मापासून कसे च्युत होत आहेत याचे उत्कृष्ट दिग्दर्शन केले आहे.

तसेच यांच्या अत्यंत लोकप्रिय गोदान नांवाच्या कादंबरीत यांनी हिंदु शेतकऱ्याची गाईबैलासंबंधी वृत्ति आणि खालावत चाललेले ग्रामीण जीवन मोठ्या हळुवारपणे पण यथार्थ रंगविले आहे. यांच्या कथांचे भाषांतर हिंदुस्थानांतील अनेक देशी भाषांत तर झाले आहेच; शिवाय जपानी, इंग्रजी वगैरे भाषांत भाषांतरित होण्याचा मान त्यांना लाभला आहे. यांच्या इतपत भाषांतरित होण्याचा मान विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील हिंदी लेखकांपैकी इतरांना अद्यापि लाभलेला नाही.

यांचे घरगुती जीवन परिचित करून देणारा ग्रंथ यांच्या पुनर्विवाहित पत्नी शिवरानीदेवी यांनी 'प्रेमचंदः घरमें' नावाने यांच्या मृत्यूनंतर प्रसिद्ध केला आहे (१९४४). त्यावरून यांचे घरगुती जीवन कळून येते आणि यांच्या लेखनाची पार्श्वभूमी ध्यानांत येते. सर्वसाधारण लोकांसारखे यांचे जीवन असले तरी जीवनाचा मूलगामी पद्धतीने विचार करण्याचा यांचा स्वभाव, तळमळ आणि निर्भयपणा मनांत भरतो आणि वाचकांच्या मनांत हे आपलेपणा का उत्पन्न करतात याचे कारण ध्यानांत येते.

फ

फडके, नारायण सीताराम—(जन्म स.१८९४) मराठीतील नामांकित ललित-लेखक व वक्ते.

पुण्याचे नूतन मराठी विद्यालय व फर्ग्युसन कॉलेज-मध्ये आपले शिक्षण संपवून हे एम्. ए. झाले आणि यांची न्यू पूना कॉलेजांत प्राध्यापक म्हणून नेमणूक झाली. परंतु असहकारितेच्या चळवळीत यांनी कॉलेज सोडले व केसरामराठ्यांच्या सहसंपादनाचे काम पत्करिले. याच वेळी टिळक महाविद्यालयांत शिकवण्याचे कामहि हे करीत. परंतु पुढे हे दिल्ली, हैदराबाद (सिंध), नागपूर इत्यादि ठिकाणी हिंडून कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजांत तत्त्वज्ञान व तर्कशास्त्र यांचे प्राध्यापक म्हणून स्थिर झाले (१९२६).

ललितलेखन हा यांचा प्रमुख प्रांत असला तरी यांचे सुरवातीचे बरेच ग्रंथ शास्त्रीय या सदरांत मोडणारे

आहेत. त्यांत मुंबई युनिव्हर्सिटीकडून बक्षिस मिळालेला 'दादाभाई नौरोजी' हा चरित्र ग्रंथ व शास्त्रीय तत्त्वे सुलभ करून सांगण्याच्या शैलीमुळे लोकप्रिय झालेली Sex Problem in India, मानसोपचार इत्यादि यांची पुस्तके प्रमुख होत. 'प्रतिभासाधन' हा यांचा मराठीतील ग्रंथहि अनेक दृष्टींनी नामांकित आहे.

परंतु ललित्य व सातत्य या दोन्ही दृष्टींनी परदेशी लेखकांच्या तोडीचे वाङ्मय निर्माण करणारा यांच्या सारखा लेखक मराठी भाषेत क्वचित्च आढळेल. एकदां यांची कादंबरी वाचावयास सुरवात केली की परिस्थितीशी तिचा कोणताहि संबंध नाही, वर्णन केलेल्या प्रसंगांत नाविन्य नाही, पात्रांच्या हालचाली ठोकीव आहेत, अशा टीकाकारांच्या अनेक आक्षेपांना विसरावयास लावून यांची भाषा वाचकाला तिच्या शेवटपर्यंत

नेऊन पोंचविते. खरोखरच कथानक, पात्रें, प्रसंग यांमधील कलात्मक रेखावपणा यांच्याइतका इतरत्र क्वचित् आढळतो.

प्रमुख ललित वाङ्मयः—दौलत, जादूगार, अखेरचे बंड, वादळ (अनुवादित) फडके यांच्या गोष्टी (दोन भाग), गुजगोष्टी इत्यादि. 'झंकार' हें मराठी साप्ताहिक यांच्या 'दिग्दर्शनाखाली' चालतें. रत्नाकर मासिकाचे हे कांहीं वर्षे संपादक होते.

फडके, वासुदेव बळवंत—(जन्म स. १८४५ नव. ४—मृत्यु स. १८८३ फेब्रु. १७) सुप्रसिद्ध बंडखोर.

हे पुणें येथें जजाच्या कचेरींत कारकून होते. १८७६-७७ च्या दुष्काळामुळे लोकांचे अत्यंत हाल झाले. त्यामुळे यांच्या मनांत बंडाची कल्पना आली. तेव्हां सत्तावन सालच्या बंडांतील पुष्कळच लोक इतस्ततः पांगलेले होते. लोकांतहि याच विषयाच्या गप्पा चालत. यांनीं आसपासचे धाडसी लोक एकत्र करण्यास सुरुवात केली आणि लोकांना दांडपट्टा, घोड्यावर बसणें, तलवार चालविणें, बंदूक मारणें वगैरे शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. बऱ्याच सुशिक्षित व अशिक्षित धाडसी तरुणांचा मेळा यांच्या भोंवतीं जमा झाला होता.

योग्य संधि येतांच कांहीं मोठ्या लोकांनींहि यांच्यांत सामील होण्याचें ठरविलें होतें. हत्यारें, अन्नखर्च वगैरे-करितां यांनीं दरोडे घालून रकम उभारण्यास सुरुवात केली. स. १८७९ मध्ये यांच्या बंडाच्या धामधुमीने महाराष्ट्राचा बराच भाग विशेषतः पुण्याकडील भाग—दुमदुमून गेला होता.

शेवटीं फितुरी, आजारीपण वगैरेंमुळे यांना पकडण्यांत आलें व यांना जन्मठेपेची शिक्षा देण्यांत आली. तेथून हे पळून जाण्याचा प्रयत्न करीत असतां एडन येथें हे मृत्यु पावले.

'दधीचि ऋषींनीं आपल्या अर्थाहि देवासाठीं दिल्या मग, हे हिंदवासीयांनो, मां आपला प्राण तुमच्यासाठीं कां देऊं नये,' हे यांचे उद्गार यांच्या वृत्तीवर प्रकाश पाडणारे आहेत.

यांची द्वितीय पत्नी गोपिकाबाई यांनाहि वीरोचित दांडपट्टा, तलवार, बंदूक, घोड्यावर बसण्याचें शिक्षण देण्यांत आलें होतें. (त्यांचा जन्म स. १८६२ (विजापूर), विवाह स. १८७४ (शिरडोण) व मृत्यु स. १९४०

(पनवेल).) त्यांच्या आयुष्यांत फक्त लग्न झाल्यानंतर पांच वर्षे पतिसहवासाची लाभली होती.

'फडके जन्मशताब्दि मंडळ' स्थापून महाराष्ट्रांत यांच्या जन्मशताब्दीचा उत्सव साजरा करण्यांत आला.

फारूख—(जन्म स. १९१६) पंजाबांतील जग-प्रसिद्ध हिंदी मल्ल व स्थापत्यविशारद.

यांना खुशीमुहम्मद यांनीं कुस्तीचें शिक्षण दिलें. यांनीं आव्हानपूर्वक पंजाबांत कुस्तींत जय मिळवून हे पुढील शिक्षणाकरितां इंग्लंडला गेले (१९३३). तेथें ग्लासगो विश्वविद्यालयांत सिव्हिल इंजिनियरिंगचें शिक्षण घेत असतां तेथील एल्. एम्. एस्. रोव्हर्स क्लब या संस्थेत नांव दाखल करून पाश्चात्य कुस्तीतील वैशिष्ट्यपूर्ण डावपेचांचें प्रायोगिक शिक्षण घेण्यास यांनीं सुरुवात केली. स्कॉटलंडमधील कुस्तीतील अजिंक्यपद मिळविलेले गिब्सन यांच्याशीं एडिंबरो येथें सामना होऊन यांनीं जय मिळविला. इंग्लंडचे अद्वितीय मल्ल हरमान व मेलरोज यांनाहि यांनीं चीत केलें. नंतर हे तिकडचे बी. एससी. झाले. हे सुप्रसिद्ध थोरल्या गामा-नंतर जगांतील अद्वितीय मल्ल होण्याचा संभव आहे.

फलटणकर, नारायणबुवा रावजी गोगटे—(जन्म स. ? मृत्यु स. ?) सुप्रसिद्ध हरिदास व गवई.

यांच्या तोडीचा हरदास त्या वेळीं महाराष्ट्रांतच काय पण महाराष्ट्राच्या बाहेरीहि दुसरा कोणी नव्हता. यांच्या कीर्तनानें त्या वेळीं आबालवृद्धांना वेड लावले होतें. यांनींच सुभद्राहरणाचें आख्यान लावून किलोस्कर कंपनीचें 'सौभद्र' नाटक बंद पाडलें अशी आख्यायिका आहे. यांचे वडील रावजीबुवा उत्तम गायक असल्याने त्यांचीं मुलें बाबुराव, नारायण, केशव व बच्चाका ही सर्वच उत्तम गायक होती. इंदूरला जाण्यापूर्वी बाळ-कृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांच्याकडे शिकण्यास येत. या मुलांच्या बरोबर ते तालसुरांत बरोबर चालेनात. तेव्हां हे चिडून म्हणाले 'श्राद्धान्न झोडणाऱ्या भटाचीं पोरें गवई होऊं लागलीं तर गाढवालाहि सुरेल गंधर्व समजून त्याला मान्यस्थांच्या पंक्तीला बसवावें लागेल.' असली विषारी अपमानकारक भाषा ऐकतांच ते उत्तरले, 'येईन तर बाहेर जाऊन, विद्या शिकून गोगटे घराण्याला जिकणारा गवई होऊनच पुनः इचलकरंजीस येईन, नाही तर या भूमीला आजच शेवटचा रामराम ठोकून हें काळें झालेलें तोंड लपविण्याकरितां कायमचा नाहीसा

होईन. 'दोघांच्याहि स्वभावावर प्रकाश पाडणारी ही आख्यायिका आहे.

फाजल-इ-हसन— (जन्म स. १८७७—मृत्यु स. १९३६) पंजाब प्रांतांतील सुप्रसिद्ध शिक्षणतज्ज्ञ व सुधारक.

प्रथम पंजाब व नंतर केम्ब्रिज युनिव्हर्सिटीचे प्रॅज्युएट झाल्यानंतर हे बॅरिस्टर झाले व यांनी पंजाबमध्ये वकिली करण्यास सुरवात केली.

पंजाब युनिव्हर्सिटीच्या सिनेटचे व सिंडिकेटचे सभासद म्हणून हे काम करीत असतांच मॉन्टफर्ड सुधारणा जाहीर झाल्या. या सुधारणांवर सर्वत्र निराशाजनक म्हणून टीका होत असतांच त्या सुधारणांना यांनी मनापासून पाठिंबा दिला. पंजाब युनिव्हर्सिटीतर्फे पंजाब लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीत हे निवडून गेले व पंजाबचे शिक्षणमंत्री, रेव्हेन्यू मेंबर व शेवटी हिंदुस्थान सरकारचे शिक्षणमंत्री म्हणून नव्या धर्तीची कामगिरी करून आपले म्हणणे यांनी खरे करून दाखविले.

हिंदुस्थान व त्यांतहि पंजाब प्रांत शिक्षण व संस्कृति या दृष्टीने मागासलेला आहे. अशा स्थितीत हिंदुस्थानचा उद्धार करावयाचा तर प्रथम खेड्यांतील लोकांना शिक्षण देऊन त्यांना जगाच्या पायरीवर आणून बसविले पाहिजे अशी यांची सुधारणेची मूलभूत कल्पना होती. स्वतःचे हिताहितच ज्यांना समजत नाही त्यांना स्वराज्याचा अर्थ पटविण्याचा प्रयत्न करणे मुष्कील आहे, तेव्हा त्यांना प्रथम 'योग्य' शिक्षण दिले पाहिजे, अशी मॉन्टफर्ड सुधारणांचे स्वागत करण्याचे मुळाशी यांची कल्पना होती.

अर्थातच 'योग्य' शिक्षणाचा मुख्य रोख पुढील पिढीच्या आपसांतील शत्रुत्वापेक्षा मित्रत्वावर असला पाहिजे, फक्त अशीच विद्या विद्यार्थ्यांना स्वातंत्र्याप्रत नेऊ शकेल अशी यांची खात्री होती. म्हणून यांनी शिक्षणमंत्री होतांच त्या दृष्टीने काम करण्यास सुरवात केली.

यांना सर्वात जास्त कष्ट खेड्यांत घ्यावे लागले. खेड्यांतील खाजगी शाळांतूनच जातीयतेचे बीज पेरले जाते अशी यांची खात्री झाली. या जातीय मगरमिठीतून विद्यार्थ्यांना सोडविण्यासाठी यांनी सर्व जातींच्या विद्यार्थ्यांना खुल्या असणाऱ्या सरकारी शाळा सुरू केल्या व यांच्या या कल्पनेला अपेक्षेबाहेर यश लाभले.

इतर कोणत्याहि जातीपेक्षा मुसलमान लोकांनाच या योजनेचा फायदा घेतला.

प्राथमिक शिक्षणाचा खेड्यापाड्यांतून प्रसार करण्यासाठी यांनी त्या वेळी प्रत्येक गांवी रूढ असणाऱ्या ग्रामपंचायतीच्या ताब्यांतच त्यांच्या गांवच्या शाळांची व्यवस्था देऊन टाकली. पुढे यांनी त्या ग्रामपंचायतींची पुनर्घटना करण्याचे अवघड कामहि पार पाडले.

अँग्लो व व्हर्नाक्युलर शिक्षणक्रमांतील घोटाळे टाळण्यासाठी यांनी ते दोन्ही शिक्षणक्रम एक केले. या कारणाने खेड्यांची आर्थिक स्थिति सुधारून तेथील शाळांचे महत्त्व वाढले ही यांची कल्पनाहि अनुभवान्तो यशस्वी झाली. खेड्यांतील व्ह. फा. शाळांचा अभ्यासक्रम यासाठी बदलण्यात आला. शेतकाम, बागकाम अशा देशाच्या परिस्थितीशी अनुरूप अशा विषयांची त्यांत भर घालून यांनी त्या शिक्षणक्रमाला पूर्ण व्यवहारी बनविले.

याशिवाय एक उत्कृष्ट पक्षसंघटक अशी यांची प्रसिद्धि असे. पक्षसंघटनेच्या कामांत हे लांबलचक व्याख्यानांच्या भरीस कधीच पडले नाहीत. प्रत्येक सभासदाची व्यक्तिशः गांठ घ्यावयाची व त्याला समजेल अशा भाषेत आपले म्हणणे त्यास पटवून द्यावयाचे अशा क्रमाने यांनी आपल्या पक्षांतील लोक वाढविले. हो ला हो ठोकणाऱ्या नाममात्र सभासदांचे आपल्या हक्काबद्दल जागरूक राहणाऱ्या मतदारांत झालेल्या रूपांतराचे श्रेय सर्वस्वी यांना द्यावे लागेल. सर छोटूराम, सर सिकंदर हयातखान, सर फिरोझखान नून, शहाबुद्दीन हा पुढे प्रसिद्धीस आलेली सर्व मंडळी यांच्या तालमीत तयार झालेली आहेत.

मॉन्टफर्ड सुधारणांनंतर उत्पन्न झालेल्या महत्त्वाच्या काळांत यांनी केलेली कामगिरी पंजाबच्या दृष्टीने विशेष महत्त्वाची आहे. लोकांना उपदेश न करता त्यांना विश्वासांत घेऊन काम करीत राहण्याची यांची कार्यपद्धति परिणामी यशस्वी ठरली. शाळा या विद्यार्थ्यांसाठी आहेत, विद्यार्थी शाळेसाठी नाहीत ही आतां साधी वाटणारी गोष्ट ध्यानांत घेऊन यांनी आपला शिक्षणक्रम आंखला व विचार नि वक्तृत्व या सर्व बाबतींत तत्कालीन पुढाऱ्यांपेक्षा कमी असून हे नव्या पिढीचे द्रष्टे ठरले. खरोखरच पंजाबच्या सध्याच्या सार्वत्रिक उन्नताचे श्रेय स्वतः विचार करण्यास शिकविणाऱ्या या महात्म्याला द्यावे लागेल.

फाळके, धुंडिराज गोविंद ऊर्फ दादा-साहेब—(जन्म स. १८७०—मृत्यु स. १९४४) हिंदी चित्रपटसृष्टीचे जनक.

त्र्यंबक हे तीर्थक्षेत्र यांचे जन्मस्थान. मुंबई येथील मराठा हायस्कूलमध्ये आपले प्राथमिक शिक्षण संपवून ह्यांनी जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट्स, मुंबई व कलाभवन बडोदा येथील अभ्यासक्रम पुरा केला.

यानंतर फोटो-लिथोग्राफी, फोटो-एन्ग्रेविंग व ट्रायक्रोमेटिक प्रोसेस इत्यादि विषयांचे अध्ययन करण्यासाठी हे जर्मनीला गेले व त्या धंद्याची सामग्री घेऊन हे हिंदुस्थानला परतले. आल्यानंतर ताबडतोब यांनी सर डॉ. रा. गो. भांडारकर यांचे आर्थिक सहकार्याने 'फाळकेज आर्ट प्रिंटिंग वर्क्स'ची स्थापना केली. या संस्थेचेच रूपांतर पुढे 'लक्ष्मी आर्ट प्रिंटिंग वर्क्स'मध्ये करण्यांत आले. १९१२ त यांनी या संस्थेशी असणारा आपला संबंध तोडला.

मध्यंतरीच मुंबईस आलेल्या ख्रिस्त चरित्रावरील चित्रपट पाहून यांना आपल्याकडेहि पौराणिक विषयांवर चित्रपट तयार करण्याची कल्पना सुचली. त्याप्रमाणे हे पुन्हा जर्मनीला गेले व तेथे चित्रपट तयार करण्यास आवश्यक असणाऱ्या ज्ञानाची व यंत्रसामग्रीची प्राप्ति करून घेऊन हे हिंदुस्थानला परत आले. आल्यानंतर यांनी सॉलिसिटर चिटणीस यांच्या अर्थसाहाय्याने फाळकेज फिल्मसची स्थापना केली व त्या संस्थेच्या 'राजा हरिश्चंद्र' या पहिल्या चित्राचे प्रदर्शन मुंबई व पुणे येथे उत्साहाने पार पडले (१९१३).

या यशाने उत्तेजित होऊन यांनी 'मोहिनी-भस्मासुर' व 'सावित्री' हे दोन चित्रपट तयार केले व आपले तीन चित्रपट बरोबर घेऊन हे युरोपला गेले (१९१५). महायुद्धामुळे यांना आपल्या चित्रांचे प्रदर्शन तेथे करणे जरी अशक्य झाले तरी अनेक तज्ज्ञांनी त्या तीनहि चित्रांची मनापासून स्तुति केली.

याच सुमारास श्री. वा. श्री. आपटे, मायाशंकर भट व लक्ष्मणराव फाटक यांचे भांडवलावर यांनी आपल्या फाळकेज फिल्मसचे रूपांतर हिंदुस्थान फिल्म कंपनीत केले. लंकादहन, कालियामर्दन व श्रीकृष्णजन्म हे तीन अति प्रसिद्धी पावलेले चित्रपट तयार करून हे त्या कंपनीतून निवृत्त झाले.

१९३७ साली कोल्हापूरचे छत्रपति राजाराममहाराज यांचे सांगण्यावरून यांनी तयार केलेला गंगावतरण

हा यांचा पहिला व शेवटचा बोलपट होय. त्यामधील ट्रिक फोटोग्राफीबद्दल त्या वेळी सर्वत्र यांचे कौतुक झाले.

हिंदी चित्रपटसृष्टीच्या जनकत्वाचा मान यांचेकडे जातो. खरोखरच कृतकृत्यता वाटावी इतकी प्रगति हिंदी चित्रपटांनी यांच्यासमोर व यांच्या पश्चात् केली. अमेरिकेच्या खालोखाल कच्चया फिल्मचा विनियोग सध्या हिंदुस्थानांत केला जातो ही एकच गोष्ट चित्रपटाच्या दूरगामी व्यापाची कल्पना आणून देईल.

आज हिंदुस्थानांत चित्रपट हा एक मोठा धंदा समजण्यांत येत असून मोठेपणाच्या दृष्टीने त्याचा आठवा नंबर लागतो. जवळ जवळ ९,३०,००,००० फूट फिल्मची या धंद्यासाठी आयात करण्यांत येत असून दर वर्षी सरासरी दीडशे चित्रपट तयार करण्यांत येतात. हे चित्रपट सर्व प्रांतांत पसरलेल्या सतराशे सिनेमागृहांतून दाखविले जातात. साडे आठ कोटी रु. पेक्षा जास्त भांडवल या धंद्यांत गुंतविण्यांत आले आहे. मुंबई हे या सर्व धंद्याचे मुख्य केंद्र असून दोन तृतीयांशापेक्षा जास्त चित्रपट मुंबईला तयार केले जातात.

यांच्या या महत्कार्याबद्दल १९३८ साली मुंबई येथे झालेल्या हिंदी चित्रपटाच्या रौप्यसमारंभाचे वेळी यांचा जाहीर सत्कार करण्यांत आला. तसेच हिंदुस्थानांत सर्वांत अधिक चित्रपट स्टुडिओ असणाऱ्या दादरमधील मेनरोडला 'फाळके रोड' नांव देण्याचा ठराव मुंबई कॉर्पोरेशनने केला.

फॉर्ब्स, अलेक्झांडर किलोक—(जन्म स. १८२१—मृत्यु स. १८६४) गुजराथचे इतिहासलेखक.

राजपुतान्याचा टॉड, मराठ्यांचा डफ, त्याप्रमाणे गुजराथचा इतिहास प्रथम व्यवस्थित लिहिणारे हे होत. पाटण वगैरे ठिकाणी गुजराथच्या इतिहासासंबंधी प्राचीन संस्कृत ग्रंथ मिळाले तेव्हा यांनी शोधपूर्वक 'रासमाला' नावाने गुजराथचा मोठा विस्तृत इतिहास लिहिला. त्याकरिता हे आबूला गेले व तेथील शिलालेख व देलवाड्याच्या दोन्ही जैन मन्दिरांच्या कारागिरीच्या उत्कृष्टतेबद्दल यांनी विस्तृत लिहिले आहे.

फुले, महात्मा-जोतिबा गोविंद—(जन्म स. १८२७—मृत्यु स. १८९०) महाराष्ट्रातील आद्य समाजसुधारक व स्वयंस्फूर्तीने समतावाद प्रतिपादनारा महात्मा.

यांचे मूळ गांव सातारा जिल्ह्यांतील कटगुण. तेथून यांचे पणजे पुरंदर तालुक्यांतील खानवडीस येऊन राहिले. तेथून यांचे अजोबा शेटीबा उदरनिर्वाहास पुण्यास आले. तेथे त्यांनी आपली तीनहि मुले शेळ्या राखण्यास ठेवली. पुढे त्या मुलांनी माळी कामांत कौशल्य दाखविल्याने मूळचे गोन्हे नांव मागे पडून यांना फुले हे उपनाव प्राप्त झाले. हे माळी जातीतील फुलमाळी होत. यांचा पिता गोविंदराव आणि माता चिमाबाई. हे एक वर्षाचे असतांना आई वारल्याने यांचे पालनपोषण बापाने केले.

हे वयाच्या सातव्या वर्षी शाळेत जाऊ लागले. मध्ये कांही दिवस बागकाम करीत. पुढे इंग्रजी शाळेत नांव घालून पांचसहा वर्ष शिक्षण घेतले. बंडखोर वा. ब. फडके यांचे मांग जातीचे गुरू लहृजाबुवा यांचे-पाशी दांडपट्टा व नेमबाजी यांचे शिक्षण यांनी घेतले. पण ख्रिस्ती धर्मापदेशकांच्या कार्यपद्धतीचा यांच्यावर अत्यंत परिणाम झाला. त्यांची कार्यनिष्ठा व सेवावृत्ति यांनी हे भारले गेले. बहुजन समाजाला साक्षर करून त्यांतील गुलामी वृत्तीचा नायनाट करून समतेचा प्रचार करण्याचे काम यांनी मोठ्या तडफेने करण्यास सुरुवात केली.

प्रथम यांनी अनेक ब्राह्मण मित्रांच्या साहाय्याने बुधवारांत चिपळुणकरांच्या वाड्यांत मुलींची शाळा सुरू केली (१८५१). त्या कामी यांना समाज व समाजाच्या विरुद्ध जाण्यास भिणारा अधिकारी वर्ग यांचा तीव्र विरोध सहन करावा लागला. यांच्या पत्नी सावित्रीबाई यांनी लोकांनी केलेली विटंबना व माहेराला कायमची सोडचिठ्ठी देऊनहि यांना या कामी अत्यंत साहाय्य केली. लवकरच या शाळेच्या रास्ता व वेताळ पेटेंत शाखा निघून विद्यार्थिनींची संख्या दोनशे सदरतां पर्यंत गेली (१८५३). संस्थेच्या दुसऱ्या वार्षिक समारंभास तीन हजार लोक जमले होते. यांच्या या अभिनव कार्याबद्दल यांचा जाहीर सत्कार होऊन सरकार-तर्फे यांना दोनशे रुपयांची शालजोडी अर्पण करण्यांत आली (१८५२).

याच सुमारास अस्पृश्यांकरिता यांनी वेताळ पेटेंत दोन शाळा स्वखर्चाने चालविल्या (१८५२). 'महार-मांग इत्यादि लोकांस विद्या शिकविण्याकरिता मंडळी' स्थापन केली (१८५३ सप्टें.). या शाळेची जागेची अडचण म्हणून रा. ब. सदाशिव बल्लाळ गोवंडे यांनी

आपली स्वतःची जागा शाळेकरिता वापरण्यास दिली. हिच्या स. १८५८ मध्ये दोनशे अठ्ठावन मुले व तीन शाखा झाल्या. मुलांना पाणी पिण्याकरिता यांनी तेथे स्वतंत्र हौद बांधला व आपल्या घराशेजारील हौद अस्पृश्यांना खुला केला.

ब्राह्मणादि उच्चवर्णीयांतील विधवा स्त्रियांचे हाल पाहून यांनी विधवापुनर्विवाहाचा प्रचार केला व तसा एक विवाह घडवून आणला (१८६४). तसेच वांकडे पाऊल पडून भ्रूणहत्येचा प्रसंग येऊ नये म्हणून यांनी आपल्या घराशेजारी 'बालहत्याप्रतिबंधकगृह' उघडले (१८६४). तेथे गुप्तपणे प्रसूत होऊन जाण्याची व्यवस्था असे. तसेच अशा स्त्रियांच्या प्रसूतीची व्यवस्था आपल्या घरी असल्याचा यांचा जाहीरनामा होता. पंढरपूरचे बालहत्याप्रतिबंधकगृहसुद्धा यांच्या प्रचाराचे फळच होय (१८६३).

अशा प्रकारे लोकविरोधाला तोंड देत समाजसेवेचे यांचे काम सतत चालू होते. या कार्याला तात्त्विक पायावर उभे करण्याकरिता यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली (१८७३ सप्टें. २४). ब्राह्मणादि लोकांच्या दास्यापासून व त्यांच्या बनावट व कार्यसाधक ग्रंथांपासून समाजाची मुक्तता करण्याकरिता हा समाज स्थापन करण्यांत आला. 'सर्वसाक्ष जगत्पती। त्याला नकोच मध्यस्ती।' हे या समाजाचे ब्रीदवाक्य होते. तेथे दर रविवारी प्रार्थना व महिन्यांतून दोन व्याख्याने होत. पुरोहिताशिवाय लगे लावणे व मराठींत मंगलाष्टके म्हणण्याचा उपदेश होई. लवकरच कांही शाखा निघून तीनशेवर सभासद झाले. स. १८८५ साली या समाजाच्या झेंड्याची मोठ्या थाटाने मिरवणूक निघाली. तीमध्ये न्या. रानडे प्रभृति लोक होते.

यांच्याभोवती पुढील नवे कार्यकर्ते निर्माण झाले. १ कृष्णराव पांडुरंग भालेकर, २ ग्यानोबा कृष्णाजी ससाणे, ३ नारायण मेघाजी लोखंडे, ४ गणपत सखाराम पाटील. यांपैकी भालेकर यांनी स्वतःच्या हिंमतीवर 'दीनबंधु' साप्ताहिक काढले (स. १८७५). हेहि त्यांत लिहीत.

कोल्हापूर प्रकरणांत टिळक-आगरकरांवर अभू-नुकसानीची फिर्याद झाली, त्या वेळी यांनी त्यांना उचलून धरले. रामशेट उरवणे यांच्याकडून दहा हजारांचा जामीन देवविला आणि ते सुटून आल्यावर त्यांचा पुणे-मुंबई येथे जाहीर सत्कार करवला.

सार्वत्रिक सक्तीचें शिक्षण झाल्याशिवाय बहुजन-समाजाची स्थिति सुधारणार नाही असा यांनी प्रचार केला व हंटरकमेटीपुढें या अर्थाची साक्ष दिली. रायगडा-वरील शिवाजी महाराजांच्या मोडकळीस आलेल्या समाधीचा जीर्णोद्धार करण्याचा प्रश्न यांनी उपस्थित केला व त्याकरितां मेहनत घेतली. ड्यूक ऑफ यॉर्क पुण्यास आले तेव्हां, हिंदुस्थानांतील शेतकऱ्यांची यथार्थ स्थिति दर्शविण्याकरितां घोंगडी व पंचा या गरीब शेतकऱ्यांच्या पोषाखांत तेथें हे उपस्थित राहिले.

समाजशास्त्रज्ञांनी अभ्यासपूर्वक जे सिद्धान्त शोधून काढले ते यांनी स्वयंस्फूर्तीनें प्रतिपादिले. इतर सुधारकांप्रमाणें तात्त्विक प्रतिपादन व मर्यादित सुधारणांचा पुरस्कार करूनच हे थांबले नाहीत. मूळ समाजरचना बदलण्याकरितां जुन्या समाजाचा सर्वस्वी आधार असणाऱ्या ब्राह्मण व वेदपुराणादि धर्मग्रंथांवर यांनी अत्यंत प्रखर हल्ला केला. यांनी खळबळ उडवणारी व मनाची सहज पकड घेणारी भाषा व प्रतिपादनशैली स्वीकारून समाजाला आमूलाग्र खवळून सोडण्याचें कार्य केलें आणि प्रत्येक सुधारणा व्यवहारांत आणण्यावर कटाक्ष ठेवला. यांनी प्रचाराचें एक नवें तंत्र उपयोगांत आणलें. अशा माणसांची परंपरा चालविण्याची शक्ति क्वचितच आढळते. तथापि काल मात्र यांच्या प्रतिपादनाला सर्वस्वी पाठिंबा देतांना आढळतो.

यांचें वाङ्मय—१ ब्राह्मणांचें कसब (१८६९ पद्यात्मक), २ शिवाजीचा पवाडा (१८६९, ८ भाग), ३ गुलामगिरी (१८७३, दोन आवृत्त्या), ४ शेतकऱ्यांचा आसूड (१८७७, भाग १-४), ५ जातिभेद-विवेकसार (१८८१, एक हिंदु या टोपण नांवानें), ६ सत्कार (१८८५, अंक १-२; १ शूद्रांचीं गाव्हाणीं, स्त्रीजातीची उपेक्षा), ७ इशारा (१८८५, जातिभेद-विरोध), ८ सार्वजनिक सत्यधर्मप्रकाश (१८९१, अखेरचे धर्मविषयक विचार), ९ एक नाटक (अप्रसिद्ध).

फलीट, डॉ. जॉन फेथकुल—(जन्म स.१८४७—मृत्यु स. १९१७) सुप्रसिद्ध शिलालेखज्ञ, ताम्रपटवाचक व संशोधक.

लंडनच्या मर्चन्ट्स टेलर स्कूल व युनिव्हर्सिटी कॉलेज-मध्ये आपलें शिक्षण संपवून हे इंडियन सिव्हिल सर्व्हिस-मध्ये शिरले. हिंदुस्थानांत येणाऱ्या माणसास त्या वेळीं आवश्यक समजल्या जाणाऱ्या संस्कृत भाषेचें जुजबी शिक्षण घेऊन हे हिंदुस्थानांत आले (१८६७).

मुंबई प्रांतांत आल्यावर यांनी असि. कलेक्टर, एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर, हिंदुस्थानसरकारच्या एपि-ग्राफिकल डिपार्टमेंटचे पहिले प्रमुख, कस्टम्स कमिशनर अशीं अनेक कामें केलीं. कार्यनिवृत्तीनंतर (१८९७) हे एलिंग येथील आपल्या निवासस्थानांत कार्यमग्न झाले. रॉयल एशियॅटिक सोसायटीचे हे कित्येक वर्षे सेक्रेटरी असून यांच्या संशोधनकार्याबद्दल त्या संस्थेनें यांना सुवर्ण-पदक दिलें (१९१२).

Pali, Sanskrit and Old Kanarese Inscriptions हा यांच्या शिलालेखसंग्रहांतील पहिला महत्त्वाचा ग्रंथ होय. दक्षिण हिंदुस्थानाचा सहाव्या शतकापासून ते सोळाव्या शतकापर्यंतचा सुसंगत इतिहास सादर करणाऱ्या शिलालेखांचा संग्रह आजपर्यंत अनेकांनी केला होता. परंतु अद्ययावत् माहितीचा उपयोग करण्याच्या यांच्या कार्यपद्धतीमुळे यांचें हें संपादन विशेष यशस्वी ठरले. सरकारी मदतीच्या अपूर्णतेमुळे या ग्रंथाच्या फक्त नऊच प्रति छापण्यांत आल्या.

Inscriptions of the Early Gupta Kings and their Successors ह्या आपल्या ग्रंथांत यांनी ८१ गुप्तकालीन शिलालेख त्यांच्या इंग्रजी अनुवादासह प्रसिद्ध केले. राजपुतान्यापैकी गंगधार (झालवाड राज्य) येथें मिळालेला (स. ४३२) व विजयगढ येथें मिळालेला यौधेयांचा व विष्णुवर्धनाचे (३७०) या ग्रंथांत देण्यांत आलेले शिलालेख विशेष महत्त्वाचे आहेत. परंतु यापेक्षांहि गुप्तराजांची कालनिश्चिति हा या ग्रंथाचा प्रमुख विशेष होय. हिंदी व परदेशी कालगणना-पद्धतींतील फरकामुळे जुन्या इतिहासांतील कालक्रम ठरविणें मुष्कील होई. त्यांतहि गुप्त घराण्यांचे इतिहासांत बीसापेक्षां अधिक कालपद्धतीच्या झालेल्या गळतीमुळे ते काम विशेष कठीण झालें. अशा स्थितींत, यांनी प्रथम मन्दोसर शिलालेखावरून व नंतर केरो लक्ष्मण छत्रे यांनी प्रसिद्ध केलेल्या दोन कालगणना-पद्धतींची सांगड घालणाऱ्या टेबल्सवरून गुप्त राजांची सुद्धात ३१९-२० ठरविली. पुढें का. बा. पाठक यांनी जैन ग्रंथांचे साहाय्यानें काढलेल्या निष्कर्षांनें यांच्या या सिद्धान्ताला पुष्टि दिली.

The Dynasties of Kanarese Districts हा यांचा आणखी एक महत्त्वाचा ग्रंथ होय. कॅम्बेलनें प्रसिद्ध केलेल्या मुंबई गॅझेटियरच्या पहिल्या खंडांतील दुसरा भाग म्हणून हा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यांत आला.

हिंदुस्थानच्या पश्चिम भागांतील जातीपोटजातींची इतकी संगतवार माहिती पुरविणारा ग्रंथ अजून झाला नाही.

परंतु यापेक्षांहि इंडियन ॲन्टिक्वेरी, अर्किऑलॉजिकल रिपोर्ट्स ऑफ वेस्टर्न इंडिया व एपिग्राफिया इंडिका यांतून यांनी केलेले स्फुट लिखाण विशेष महत्त्वाचे आहे. १९६ पेक्षा जास्त शिलालेखांचे अनुवाद यांनी प्रसिद्ध केले. इंडियन ॲन्टिक्वेरीमध्ये यांनी प्रसिद्ध केलेली शिलालेखांविषयीची लेखमाला विशेष महत्त्वाची आहे. शिलालेखांवरील रंग पुसण्यापासून ते थेट त्यांचा अनुवाद करीपर्यंतची सर्व माहिती त्यांत देण्यांत आली आहे. इंडियन ॲन्टिक्वेरीचे हे सहा वर्षे संपादक होते (१८८५-९१).

दिल्ली व अलाहाबाद येथील अशोकांच्या स्तंभ-लेखांच्या मूळ प्रति व त्यांच्या अनुवादांचे प्रकाशन हे यांचे आणखी एक महत्त्वाचे कार्य होय. हिंदुस्थानांतील गांवांची नावे व त्यांची पूर्वठिकाणे ही संशोधनशाखा आयुष्याचे शेवटी यांचा विचारविषय झाली होती.

देशी व परदेशी भाषेवरील अजोड प्रभुत्व व केवळ अभ्यासकाची दृष्टि ठेवून काम करण्याची यांची पद्धत यांमुळे हिंदी शिलालेखांच्या ज्ञात्यांतील प्रमुख स्थानास हे पोचले. आयुष्याच्या अगदी शेवटच्या कालखंडांतहि आपल्या ग्रंथांतील चुका दुरुस्त करण्यासाठी त्यांच्या नव्या आवृत्त्या काढण्याची तळमळ यांना लागली होती.

ब

बखले, भास्करबुवा रघुनाथ—(जन्म स. १८७०-मृत्यु स. १९२२ एप्रिल ८) महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध शास्त्रोक्त गायक.

हे प्रथम किलोस्कर नाटक मंडळींत अण्णामाहेबांच्या वेळीं छियांची कामे करीत. नंतर यांनी बडोद्याचे फैज मुहंमद, कोल्हापूरचे अलादिया खां व नथ्यन खां इत्यादींपाशी गायनाचा उत्तम अभ्यास केला. यांचे गाणे जयपूर घराण्यापैकी मुख्यतः असले तरी वरील घराण्यांचे मधुरमिश्रण त्यांत आढळे. फैज मुहंमदखांचे स्वरकाम, नथ्यनखांची लयकारी व अलादियाखांची मुष्कील रागदारी मोठ्या परिश्रमाने यांनी संपादन केली होती आणि मेहनतीने ती विद्या राखल्यामुळे समृद्ध गायकांत यांची गणना होई. तसेंच हे शिकविण्यांतहि निरलस असत.

हे प्रथम धारवाडच्या ट्रेनिंग कॉलेजांत, नंतर मुंबईस कांही वर्षे काढून पुण्यास आले. यांनी पुण्याची भारत गायन समाज ही संस्था काढली. यांच्या शिष्यांत मास्टर कृष्णराव, बापुराव केतकर, गोविंदराव टेंबे, बालगंधर्व वगैरे मंडळी प्रमुख होत.

यांच्या आधीच्या काळांत महाराष्ट्रीय संगीतज्ञांना उत्तर हिंदुस्थानांत जवळजवळ स्थान नसेव. महा-

राष्ट्रांतील 'पंडित' लोक मुसलमानांचे गाणे गाऊंच शकणार नाहीत असा त्या वेळीं सर्वत्र रूढ समज असे. परंतु स्वतः हे व पलुस्कर, वझे वगैरे संगीतज्ञांनी आपल्या तपश्चर्येने तो समज खोटा ठरविला. पुढे तर नारायणराव व्यास, विनायकबुवा पटवर्धन वगैरे लोकांनी उत्तर हिंदुस्थानांतच राजासारखा सन्मान मिळविला.

बजाज, जमनालाल—(जन्म स. १८८९-मृत्यु स. १९४२) राष्ट्रसभेचे सुप्रसिद्ध कार्यकर्ते व खजिनदार.

जयपूर संस्थानांत यांचा जन्म झाला. १८९४ स वर्धाच्या शेठ बच्छराजांना दत्तक जाऊन हे वर्धाचे सुप्रसिद्ध व्यापारी बनले. मुख्यतः बँकर व उद्योगतज्ज्ञ म्हणून यांची प्रसिद्धि असे.

सुरवातीसुरवातीला मारवाडी शिक्षा मंडळ, ऑल इंडिया मारवाडी आगरवाल सभा वगैरे संस्थांची स्थापना करून आपल्या ज्ञातीची यांनी सेवा केली असली तरी खऱ्या अर्थाने यांच्या राष्ट्रीय जीवनास आरंभ १९१९ सालीं झाला. त्या वेळच्या असहकाराच्या चळवळींत यांनी आपली रायबहाद्दुर ही सरकारी पदवी व ऑनररी मॅजिस्ट्रेटची जागा सोडली व हे गांधींचे निःसीम भक्त बनले. यानंतर काँग्रेसच्या चळ-

वळीत यांनी अनेकवार तुळंगवास सोसला. नागपूरच्या झेंडा सत्याग्रहाचे तर हे प्रमुख होते.

१९२० पासून अखेरपर्यंत हे काँग्रेसच्या वर्किंग कमिटीचे सभासद असत. १९२१ च्या नागपूर काँग्रेसचे हे स्वागताध्यक्ष व १९३४ च्या काँग्रेसचे 'बदली' अध्यक्ष होते. याशिवाय मराठी सी. पी. प्रांतिक काँग्रेस कमिटीचेहि हे अध्यक्ष होते.

परंतु यापेक्षाहि गांधीजींचे एक विश्वासु सहकारी म्हणूनच यांची प्रसिद्धि असे. गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली निघालेल्या गांधी सेवा संघ, ऑल इंडिया विहलेज इंडस्ट्रीज असोसिएशन इत्यादि संस्थांचे हे व्यवस्थापक व अर्थसाहाय्यक असत. 'खजिनदारांचे काम नुसते आलेले पैसे गोळा करण्याचे नाही, संस्थेला पैशाची तूट पडतांच जो स्वतःचे पैसे काढून देईल तो खरा खजिनदार' या महात्माजींच्या 'खजिनदारा'च्या व्याख्येत पूर्णपणे बसणारे हे असल्याने ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटी व ए. आय. एस्. ए.चे हे दीर्घकालीन खजिनदार होते.

काँग्रेस व्यतिरिक्त यांनी इतर संस्थांना दिलेल्या देणग्याहि महत्त्वाच्या आहेत. वर्ध्यांचे कॉमर्स कॉलेज हे त्यांतून स्थापन झाले असून तसेच एक एंजिनियरिंग कॉलेज काढण्याची यांची कल्पना होती.

यांच्या मृत्यूनंतर यांच्या पत्नी जानकीदेवी यांनी यांच्या नांवाचा अडीच लक्ष रु.चा ट्रस्ट उभारून त्याचा विनियोग यांच्या अंतिम इच्छेप्रमाणे आदर्श गोशाला बांधण्याकडे केला. तिचा उद्घाटन समारंभ महात्माजींच्या हस्ते करण्यांत आला.

बडोदेकर, सौ. हिराबाई—(जन्म स. १९०५) महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध गायिका.

यांचे गायनाचे गुरू वहिदखां. ते अबदुल करीमखां या सुप्रसिद्ध गायकांचे भाचे. तथापि यांचे गायनाचे सर्व पूर्वशिक्षण यांचे थोरले बंधु प्रो. सुरेशबाबू यांचे-जवळ झाले. यांचा महाराष्ट्रांत प्रथम परिचय हिज मास्टर्स व्हॉइसने करून दिला (१९२२). पुण्या-मुंबईपेक्षा यांच्या जलशांना वऱ्हाड, नागपूराकडे अत्यंत लोकप्रियता प्राप्त झाली (१९२३-२८). नंतर नूतन संगीत विद्यालय, नाट्यशाखा सुरू करून केवळ संशय-कल्लोळ, सौभद्र व साध्वी मिराबाई या तीन नाटकांवर यांनी मुंबईस सहा महिने मुक्काम केला. या त्यांत नायिकेची कामे करीत. यांशिवाय यांच्या भगिनी

कमलाबाई, सरस्वतीबाई, बंधु सुरेशबाबू आणि सवाई गंधर्व असा संच असे. पुढे ही शाखा बंद पडली (१९३३). सुवर्णमंदिर बोलपटांत यांनी काम केले होते.

मोहक स्वरविलास करून श्रोत्यांना मुग्ध करण्याची यांची कला अजब आहे. यांच्या स्वरविलासाप्रमाणे शालीनतेचीहि छाप प्रेक्षकांवर विशेष पडते, असे या बंगाल्यांत गेल्या असतां अमृतबजारपत्रिकेने नमूद केले.

ऐकलेल्या तानेची अगर हरकतीची सरगम या चटदिशीं करतात. गुणी लोकांच्या मैफली या आपल्या घरीं करवितात व त्यांतून आपल्यास पाहिजे व झेपेल तो भाग नेमका उचलतात. दुसऱ्याची केवळ नकल न करितां स्वतःच्या गोड जागांची भर घालून कोणतेंहि पद या स्वतंत्र रीतीने गातात. या कारणाने शास्त्रीय व ललित या दोन्ही संगीतांत या प्रवीण झाल्या आहेत. भजन गातांना तर या विशेष तल्लीन होतात व श्रोत्यांना गहिवर आणतात. 'या गाण्यानें आजारी माणुससुद्धा बरा होईल' हे यांच्या गाण्याचे वर्णन यांच्या गाननैपुण्याची साक्ष देण्यास पुरेसे आहे.

बर्जेस, जेम्स—(जन्म स. १८३२-मृत्यु स. १९१६ आक्टो. ३) सुप्रसिद्ध शिलालेखज्ञ.

ग्लासगो व एडिंबरो येथे आपले शिक्षण संपवून हे हिंदुस्थानला आले व यांनी पश्चिम हिंदुस्थानचे आर्कि-ऑलॉजिकल सर्व्हेअर म्हणून काम करण्यास सुरवात केली. कार्यनिवृत्तीपूर्वी हे त्या खात्याचे डायरेक्टर जनरल होते (१८८९).

१८९४ साली जिनेव्हा येथे भरलेल्या ओरिएंटल काँग्रेसला हे हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि म्हणून हजर होते. १८८९-९४ या काळांत 'एपिग्राफिका इंडिका', 'आर्किऑलॉजिकल सर्व्हे रिपोर्ट्स', 'फिलॉसफिकल मॅगझीन' इत्यादींत यांचे शास्त्रीय लेख प्रसिद्ध होत असत.

हिंदुस्थानच्या इतिहासावरील पंडितांचे संशोधन प्रसिद्ध करण्यासाठी यांनीच प्रथम इंडियन अँन्टिक्वेरी हे मासिक सुरू केले (१८७२). यानंतर बरीच वर्षे हे त्या पत्राचे संपादक होते (१८७२-८४).

यांचे ग्रंथ—(१) The Rock Temples of Elephanta (1871), (२) Temples of Somnath,

Junaghar and Girnar, (3) The Rock Temples of Ajanta, (4) The Rock Temples of India (जेम्स फर्ग्युसन यांचे सहकार्याने), (5) Buddhist Art in India (1901),

बसू, भूपेन्द्रनाथ—(जन्म स. १८६९-मृत्यु स. १९२४) राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष, वक्ते व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

हे सॉलिसिटरचा धंदा करणारे संपन्न गृहस्थ राष्ट्रसभेच्या कार्यात आरंभापासून भाग घेत. हे कलकत्ता राष्ट्रसभेच्या स्वयंसेवकपथकाचे प्रमुख (१८८६), स्वागताध्यक्ष (१९११) व मद्रासच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष होते (१९१४). हे अनेक वर्ष भारतमंत्र्यांच्या सल्लागार मंडळाचे सभासद व कलकत्ता विश्वविद्यालयाचे उपकुलगुरु होते. म. गांधींच्या उदयानंतर हे राष्ट्रसभा सोडून लिबरल फेडरेशनमध्ये सामील झाले. यांची वक्तृत्वाबद्दल विशेष ख्याती होती. डोळ्यांत हुकमी अश्रु आणून हे एकदां बोलू लागले कीं श्रोत्यांची मंत्र-मुग्ध नागाप्रमाणे स्थिति होई. 'संपूर्ण स्वातंत्र्य व इंग्लंड-पासून अलग होणे ही गोष्ट अव्वल देशभक्तीच्या तरुणांना आकर्षित करते. हे धोरण योग्य वाटले तर कायद्याची भीति न बाळगता निधज्या छातीने मी त्याचा स्वीकार करीन. पण राष्ट्रसभेचे ध्येय संयुक्त भागीदारीचे आहे' असे उद्गार यांनी मद्रासला काढले.

बहादुरशहा—(कारकीर्द स. १८३७-१८५८-मृत्यु स. १८६२ नव. ४ रंगून) दिल्लीचे शेवटचे मोगल बादशाह, सत्तावन सालच्या बंडांतील एक प्रमुख व प्रसिद्ध उर्दू कवि.

हे मोगलवंशातील दुसरे बहादुरशहा होत. यांचे नांव मुहम्मद बहादुरशहा. हे शहाअलमचे पुत्र व अकबरचे भाऊ. अकबर मेल्यानंतर हे गादीवर आले. मराठ्यांच्या वेळेपासूनच बादशहाकडे दिल्लीच्या भोंवतालचा अगदी थोडा मुलूख व खर्चासाठी दरमहा नव्वद हजार रुपयांची नेमणूक अशी व्यवस्था चालू होती. तीच लॉर्ड लेक यांनी मराठ्यांच्या पराभवानंतर दिल्ली व बादशाही ताब्यांत घेऊन पुढे चालू ठेवली. जफर या नांवाने हे उर्दू कविता करीत. यांचे कविता-गुरु जौक.

१८५७ च्या बंडाची उठावणी झाली तेव्हा यांना त्यांत सामील करून घेण्यांत आले. हे देशभक्त असले

आणि आपल्या स्थानाच्या मोठेपणाची यांना कल्पना असली तरी आपणहून बंडांत सामील होण्याचे वय व धमक यांच्यांत नव्हती. बंडवाल्यांनी यांच्या नांवाचा व यांच्याकडून घेतलेल्या फर्मानांचा दुसपयोग केला. शेवटी ठार मारून नये या अटीवर यांना इंग्रजांच्या स्वाधीन व्हावे लागले. कर्नल डॅव्हिस या लष्करी अधिकाऱ्याच्या अध्यक्षतेखाली पांच माणसांची चौकशी कमेटी नेमण्यांत आली. ब्रिटिश बादशाहाविरुद्ध मोगल बादशाहाने बंड केले असा यांचेवर आरोप होता. हे खुद्द साक्षीदारांची तपासणी करीत व गुलाम आबास हे यांना मदत करीत. यांचेवर पुढील चार आरोप होते—(१) हे ब्रिटिश सरकारचे पेन्शनर असून यांनी १० मे १८५७-१ ऑक्टो. १८५७ च्या दरम्यान तोफखान्यावरील अधिकाऱ्यांस व शिपायांस ब्रिटिश सरकार-विरुद्ध बंड करण्यास चिथावले व मदत केली. (२) तसेच आपल्या मिर्जा मोगल या पुत्रास बंडास प्रवृत्त केले, (३) मे ११ रोजी बादशाह म्हणून स्वतःच्या नांवाची द्वाही फिरवली, (४) १८५७ मे १६ रोजी दिल्ली येथील राजवाड्यांत ४९ युरोपियन बायकामुळे वगैरेची कत्तल केली. या आरोपांची चौकशी होऊन हे गुन्हेगार ठरले.

बंडवाल्या शिपायांचे सामर्थ्य मोठे असल्याने आपणास हुकमावर सहा करणे भाग पडत होते. कत्तल झालेल्यांना आपण खासगी रीत्या अन्न पाठवीत होतो वगैरे यांनी आपल्या जबानीत सांगितले. यांना सुरवातीला फांशीची शिक्षा फरमावण्यांत आली. पण पुढे आगाऊ दिलेल्या आश्वासनांप्रमाणे यांना फांशी न देता रंगून येथे नजर-कैदेत ठेवण्यांत आले. तेथेच यांचा मृत्यु झाला. बंडांत सामील झालेल्या यांच्या मुलांना व नातवाला मात्र फांशी देण्यांत आले. आझाद हिंद सेनेचे नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी यांच्या कबरीला लष्करी सलामी देऊन यांचेच कार्य आपण पुढे चालवीत असल्याची घोषणा केली होती.

बंगाली, सोराबजी शापूरजी—(जन्म स. १८३१-मृत्यु स. १८९३) एकोणिसाव्या शतकातील सुप्रसिद्ध लेखक व सुधारक.

ग्रॅहम अँड को. या परदेशी व्यापारी संस्थेचे दलाल असा यांचा मुख्य धंदा असला तरी आपल्या समाजाच्या सुधारणेकडे यांचे विशेष लक्ष असे. पारसी लॉ असोसिएशन ही यांची प्रमुख कार्यसंस्था होय. पारसी सक्सेशन अँक्ट वगैरे कायदे या संस्थेने पास करून घेतले.

याशिवाय मुंबई प्रांतांतील पहिले कामा हॉस्पिटल हे ब्रियांचे हॉस्पिटल व जमशेटजी जीजीभाई मदरसा या पारशी धर्मशिक्षक संस्थेचे जनकत्व यांचेकडे जाते. स्त्रीशिक्षणाचेहि हे मोठे पुरस्कर्ते होते.

यांची पत्रे—जगत्प्रेमी, जगन्मित्र, रास्तगोप्तार.

यांचे ग्रंथ—Religion of Zoraster, Parsi Acts, Books and Languages of the Religion of Zoraster इत्यादि.

बानर्जी, प्रमथनाथ—(जन्म स. १८७७) सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ.

कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे एम. ए. झाल्यानंतर हे अर्थशास्त्र हा विषय घेऊन लंडन युनिव्हर्सिटीचे डी. एस्सी. झाले. यानंतर बॅरिस्टर होऊन हे हिंदुस्थानला परत आले व यांची कलकत्ता युनिव्हर्सिटीत मिन्टो प्रोफेसर ऑफ इकॉनमिक्स म्हणून निवड झाली (१९२०-३५). याशिवाय कलकत्ता युनिव्हर्सिटीत इतरहि अनेक मानाच्या जागा यांना देण्यांत आल्या. बंगाल व इंडियन लेजिस्लेटिव्ह असोसिएशनचेहि हे अनेक वर्षे सभासद होते.

अर्थशास्त्राइतकेंच शिक्षण व राजकारण यांमध्ये लक्ष घालणाऱ्या थोड्या हिंदी अर्थशास्त्रज्ञांत यांची गणना होते. म्हणूनच अर्थशास्त्राबरोबरच यांनी इतर क्षेत्रांत लिहिलेले ग्रंथ प्रमाण मानण्यांत येतात.

लाहोर येथे भरलेल्या इंडियन इकॉनमिक कॉन्फरन्सच्या चवदाव्या अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले. The Future of Indian Finance हा यांच्या अध्यक्षीय भाषणाचा विषय होता (१९३१), इंडियन पोलिटिकल सायन्स काँग्रेसचेहि हे अध्यक्ष होते (लाहोर, अधिवेशन दुसरे).

यांचे ग्रंथ—(१) A Study of Indian Economics, (२) Public Administration in Ancient India, (३) Fiscal Policy in India, (४) The Future of Indian Finance, (५) Indian Finance in the Days of the Company, (६) Provincial Finance in India, (७) A History of Indian Taxation इत्यादि.

बानर्जी, राखलदास—(जन्म स. १८८२-मृत्यु स. १९३०) सुप्रसिद्ध शिलालेखज्ञ.

आर्किऑलॉजिकल डिपार्टमेंटमध्ये प्रवेश केल्यानंतर ह्यांनी बंगाल व ओरिसा प्रांतांत काम करण्यास सुरुवात केली. परंतु यानंतर थोड्याच दिवसांत त्या खाल्याच्या वेस्टर्न सर्कलचे यांना सुपरिटेंडन्ट निवडण्यांत आले व अजमीर, उदेपूर, बिकानेर, भरतपूर, इन्दूर इत्यादि प्रांतांत हिंडून तेथील शिलालेखांचे अध्ययन करण्याची संधि यांना मिळाली.

इंग्रजी भाषेशिवाय संस्कृत, फारसी, हिंदी, उर्दू, मराठी, गुजराथी, अरबी अशा अनेक भाषा येत असल्याने कोणत्याहि शिलालेखाचे वाचन हे सुलभतेने करू शकत. तीन हजार वर्षांपूर्वीच्या हिंदी संस्कृतीचा परिचय करून देणाऱ्या सिंधुतीरांबरील मोहनजदारोचे पूर्व संशोधन व उत्खनन यांचे सर्व श्रेय यांना द्यावयास पाहिजे. हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील कितीतरी रूढ कल्पनांना या संशोधनाने धक्का दिला आहे.

आर्किऑलॉजिकल डिपार्टमेंट सोडल्यानंतर बनारस हिंदु विश्वविद्यालयांत भारतीय संस्कृति व इतिहास विभागाचे अध्यक्षस्थान व कलकत्त्याच्या इंडियन म्युझियमच्या पुरातत्त्वविभागाचे प्रमुखपद यांना देण्यांत आले.

बंगाली भाषेत लिहिलेला बंगालचा इतिहास व यांच्या मृत्यूनंतर प्रसिद्ध झालेला ओरिसाचा इतिहास हे यांचे प्रमुख ग्रंथ होत. याशिवाय 'प्राचीनमुद्रा' ह्या यांच्या बंगाली ग्रंथाचे हिंदीत भाषांतर झाले असून यांनी बंगाली भाषेत कांही कादंबऱ्याहि लिहिल्या आहेत.

बानर्जी, सर-सुरेंद्रनाथ—(जन्म स. १८४८-मृत्यु स. १९२५ ऑगस्ट ६) बंगालमधाल सुप्रसिद्ध राजकारणी पुढारी व वक्ते.

हे बी. ए. होऊन आय. सी. एस. झाल्यानंतर हिंदुस्थानांत परत आले व सिल्हटचे मॅजिस्ट्रेट व कलेक्टर म्हणून यांची नेमणूक झाली (१८७१). परंतु थोड्याच दिवसांनी वरिष्ठ अधिकाऱ्याशी खटका उडून यांना अल्प निवृत्तिवेतन देऊन सरकारी नोकरीतून कमी करण्यांत आले. त्यावर उपाय करण्यासाठी हे इंग्लंडला गेले व ते पुढे न जमल्याने यांनी बॅरिस्टरीच्या टर्म्स भरण्यास सुरुवात केली. परंतु तेथेहि सनदी नोकरीतून बाहेर निघालेले म्हणून यांना बॅरिस्टरीची पदवी नाकारण्यांत आली व अशा व्यग्र मनःस्थितीतच हे हिंदुस्थानाला परत आले.

जें मनाला वाटतें तें उघडपणें बोलतां येत नाहीं; अन्यायाचा प्रतिकार तर राहोच, पण त्याविरोद्ध व काढण्याचेंहि धाडस होत नाहीं अशा आपल्या देशाच्या चमत्कारिक स्थितीचें यांना वैषम्य वाटूं लागलें. कलकत्त्याच्या मेट्रोपॉलिटन इन्स्टिट्यूटमध्ये इंग्लिशचे प्राध्यापक म्हणून नेमणूक होतांच यांनीं तेथील विद्यार्थ्यांसमोर आपले हे विचार मांडण्यास सुरुवात केली. याच सुमारास सर्व देशांतील लोकांना राजकीय लढ्यासाठीं एका झेंड्याखाली आणण्याच्या हेतूने स्थापन झालेल्या स्टूडन्ट्स असोसिएशनचे हे एक प्रमुख सभासद बनले व त्या संस्थेमार्फत यांनीं सर्व हिंदुस्थानभर एक दौरा काढला. हिंदुस्थानांतील सर्व विद्यार्थ्यांनीं आजपर्यंत राजकारणावर टाकलेला बहिष्कार टाकून देऊन त्यांत मनापासून भाग घ्यावा ही यांची सांगा सर्वत्र लोकप्रिय झाली व यांच्या म्हणण्याप्रमाणें प्रान्तोप्रान्तीं राजकीय कार्य करणाऱ्या संस्था उत्पन्न झाल्या. यानंतर लवकरच निघालेल्या राष्ट्रसभेच्या कार्याची ही प्राथमिक अवस्था होती. पुढें १८९५ च्या पुण्याच्या व १९०२ च्या अहमदाबादच्या राष्ट्रसभेचें अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आलें.

गव्हर्नरजनरलच्या एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलमध्ये प्रातिनिधिक लोक घेतले जावेत या सुध्यावर व इल्बर्ट बिल, युनिव्हर्सिटीज बिल, कलकत्ता कॉर्पोरेशन बिल इत्यादि प्रसंगां यांनीं केलेल्या प्रभावी विरोधामुळे यांची लोकप्रियता वाढतच चालली. यांच्या या लोकप्रियतेचा कळस बंगालच्या फाळणीच्या वेळीं झाला व बंगालच्या किंबहुना हिंदुस्थानच्या तरुणांचे पुढारी अशी यांची सर्वत्र प्रासिद्धि होऊं लागली. याच सुमारास हे बंगाल कायदेमंडळाचे व कलकत्ता कॉर्पोरेशनचे सभासद झाले. परंतु पुढें लॉर्ड कर्झन यांच्याशी मतभेद होऊन यांनीं कॉर्पोरेशनमध्ये बसण्याचें नाकारलें.

परंतु हें फार दिवस टिकणें शक्य नव्हतें. बंगालमधील तरुणांचों वाढत्या प्रमाणावरील अत्याचारी कृत्ये पाहून तरुणांचीं मनं राजकारणाकडे वळविण्यांत आपली कांहीं तरी चूक झाली आहे, असें यांना वाटूं लागलें. पिस्तूल, खून, बॉम्ब यांचा पोरखेळाप्रमाणें चाललेला सर्रास उपयोग थांबविण्यासाठीं हे नरम भाषा वापरूं लागले व शेवटीं १९०७ च्या सुरतच्या काँग्रेसमध्ये हे टिळकांच्या विरोधकांत सामील झाले.

त्या वेळीं राष्ट्रसभा मवाळांच्या ताब्यांत गेली खरी, पण टिळक सुटून आल्यावर जहालपक्षानें पुनः राष्ट्रसभेंत प्रवेश

केला. मॉंटफोर्ड सुधारणांना आगाऊच मान्यता दिल्याने नेमस्त लोक अत्यंत अप्रिय झाले व त्यांना राष्ट्रसभा व सार्वजनिक कार्यातून बाहेर पडावें लागलें. व्हाइसरॉयच्या कायदेमंडळांत यांनीं सुधारणांना पाठिंबा देणारा ठराव पास करून घेतला तरी बाहेर म. गांधींच्या असहकारितेला सुरुवात झाली. हे १९१९ च्या गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्टच्या जॉईंट पार्लामेन्टरी कमेटीकरितां चार महिने इंग्लंडला जाऊन आले व 'असहकारितेचा झाला एवढा पुकारा पुरे झाला', असें यांनीं आपलें मत जाहीर केलें, पण त्याचा उपयोग झाला नाहीं. तेव्हां हे असहकाराचे घोर विरोधी बनले. सरकारनें यांना सर ही पदवी दिली (१ जाने. १९२१) व हे स्थानिक स्वराज्य व वैद्यक खात्याचे दिवाण झाले. कलकत्ता कॉर्पोरेशनमध्ये निवडलेल्या लोकांचें बहुमत असण्याचा यांनीं कायदा करून लॉर्ड कर्झनच्या कृत्याचा सूड उगवला. पण ती संस्था स्वराज्यपक्षाच्या ताब्यांत जाऊन यांचे तीव्र विरोधी तेथें मेयर झाले. १९२३ च्या इलेक्शनमध्ये यांचा पराजय होऊन यांच्या सार्वजनिक आयुष्याची इतिश्री झाली. याच सुमारास यांनीं आपलें आत्मचरित्र लिहून पुरें केलें.

डब्ल्यू. सी. बानर्जी यांचेनंतर त्यांचें 'बंगाली' साप्ताहिक ताब्यांत घेऊन यांनीं त्याला सतरा वर्षांनंतर दैनिक स्वरूप दिलें.

यांचें वक्तृत्व इतकें परिणामकारक व भावनामय असे कीं, एखाद्या बंडाची उठावणी किंवा उपशम करणें हा यांच्या हातचा मळ असे. 'सरेंडर नॉट' (अपराजित) या नांवानें हे आपल्या मित्रमंडळींत प्रसिद्ध असत.

यांच्या तेजस्वी भाषणाचे पडसाद सर्व जगांत उमटत. भाषेवरील प्रभुत्व, सुंदर भाषाशैली, उच्च भावनेनें युक्त असणारे कल्पनावैपुल्य व मर्दानी आवेश इत्यादि बाबींत यांची कोणीहि बरोबरी करूं शकणार नाहीं. राजनिष्ठेचें प्रतिपादन हा यांच्या भाषणांतील खमंगपणा असे. लॉर्ड मिंटो यांच्या कारकीर्दीत सभा उधळून लावतांना बारिसाल येथें यांना पोलिसांच्या लाठीचा प्रसाद मिळाला होता. एकदां लोकांनीं यांना राज्याभिषेकहि केला होता. पण पुढें जहाल क्रान्तिकारकांचें राजकारण यांना झेपेना म्हणून हे लोकांत अप्रिय होत गेले.

यांचे ग्रंथ—A Nation in the Making (1927).

बापट, श्रीताचार्य-धुंडिराज गणेश—(जन्म स. १८८२) सुप्रसिद्ध श्रौतविद्याविशारद, शुक्रयजुर्वेद-

संहिता नि ऐतरेय ब्राह्मण यांचे मराठी भाषान्तरकार व मराठी लेखक.

यांचे शिक्षण आजोबांच्यापाशी झाले. यांच्या घराण्यांत अनेक पिढ्या अभिहोत्र व श्रौत विद्येची परंपरा आहे. ज्ञानकोश प्रस्तावना द्वितीय खंड यांत श्रौतविषयक माहिती यांनी लिहिली. स्वाध्यायमंदिर ही संस्था काढून त्रैवर्णिकांत वैदिक संस्कारांचा प्रचार केला. 'स्वाध्याय' मासिक कांहीं दिवस चालविले. यांचे वक्तृत्वहि परिणामकारक आहे. यांनी अग्निष्टोम वगैरे यज्ञ केले.

यांचे ग्रंथ—१ ऐतरेय ब्राह्मण मराठी भाषान्तर, २ शुक्लयजुर्वेद, वाजसनेयसंहिता मराठी भाषान्तर, ३ आर्यांचे संस्कार, ४ श्रौतकोश इत्यादि.

बापट, सेनापति-पांडुरंग महादेव—(जन्म स. १८८० नव. १२) महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध क्रांतिकारक.

नगर जिल्ह्यांतील पारनेर हे गांव यांचे जन्मस्थान. १९०३ सालीं डेक्कन कॉलेजमध्ये बी. ए. झाल्यानंतर मंगळदास परदेश शिष्यवृत्ति व हिंदु एज्युकेशन फंडांतून कांहीं रकम मिळवून हे इंग्लंडला गेले (१९०४) व यांनी एडिंबरो येथील मेकॅनिकल इंजिनियरिंग कॉलेजांत आपले नांव दाखल केले. परंतु याच सुमारास ' ब्रिटिश रूल इन् इंडिया ' या यांच्या व्याख्यानावद्दल मुंबई युनिव्हर्सिटीने यांची शिष्यवृत्ति बंद केली व श्यामजी कृष्णवर्मा वगैरे क्रांतिकारक लोकांशी यांचा संबंध येऊन यांच्या आयुष्यास एक नवे क्रांतिकारक वळण लागले. बॉम्ब बनविण्याच्या कृति शिकून व नांव बदलून हे गुप्तपणे हिंदुस्थानांत आले व माणिकतोळा बॉम्ब कटाने यांचे क्रांतिमय स्वरूप प्रथम लोकांच्या लक्षांत आले. त्या कटाच्या मुळाशी यांनी पॅरिसहून पाठविलेल्या बॉम्ब कृतीचे कागद असल्याचे साक्षीत प्रगट होतांच हे अन्तर्धान पावले.

या अज्ञातवासांत आचारी, शेतकरी, मॅट्रिकचा विद्यार्थी अशा अनेक भूमिका यांना पार पाडाव्या लागल्या. सदोदित स्थलान्तर व वेषान्तर करण्याची तयारी ठेवून यांनी साडेचार वर्षे काढली, परंतु पुढे हे विश्वासघाताने पकडले गेले व चौकशीनंतर एक महिन्याने यांची सुटका झाली.

सुट्यानंतर चित्रशाळा, केसरी व ज्ञानकोश या ठिकाणी यांनी नोकरी केली; तरी यांच्यामधील

क्रांतिकारक विचाराची ज्योत अशी सहज विझणारी नव्हती. १९२० सालच्या मुळशी सत्याग्रहाचे सेनापतिपद यांनी स्वीकारले. गांधींच्या तत्त्वज्ञानाप्रमाणे प्रथम अनेक वेळीं अहिंसात्मक सत्याग्रह करूनहि परिणाम दिसेना तेव्हां यांनी आपल्या कल्पनेप्रमाणे दुर्जनांना अल्पदंड करणारा सशस्त्र सत्याग्रह सुरू केला. टाटा कंपनीच्या नोकरांवर सशस्त्र हल्ला केल्याबद्दल यांना साडे सात वर्षांची शिक्षा फरमावण्यांत आली.

बाहेर पडल्यानंतर (१९३१) राष्ट्रांत शक्ति व आत्मप्रतिकारसामर्थ्य वाढविण्यासाठी यांनी कांहीं दिवस अहिंसात्मक मार्गाने जाण्याचे ठरविले. अहिंसात्मक युद्धाची यशस्विता, आत्मकेश व आत्महिंसा यांवर अवलंबून असते हे जाणून यांनी प्राण देण्यास सदोदित तयार असणाऱ्या ' प्राणयज्ञदलाची ' स्थापना केली. परंतु त्यासाठी काढलेल्या दौऱ्यांतील एका भाषणावर खुनाच्या उत्तेजनाचा आरोप ठेवण्यांत येऊन यांना सात वर्षांची शिक्षा झाली.

१९३७ साली सुटून आल्यानंतर यांनी आपले जुने कार्यच चालू ठेवले. संघटना नाही तर स्वतः तरी प्राणाहुति देऊन राष्ट्रकार्यास चेतवणी द्यावी अशा हेतूने प्राणत्यागाचा दिवस २३ जुलै १९३९ व स्थळ संगम, पुणे ठरविले. पण पुढे यांनी हा बेत स्थगित केला. पुनः अकोल्याच्या भाषणावरून यांना मिळालेली १ वर्षांची शिक्षा झाली.

क्रांतिवादाच्या खऱ्या स्वरूपाचा साक्षात्कार यांच्या या सर्व जीवनक्रमावरून मिळतो. क्रांतिवादाचे बाबतींत महाराष्ट्राने विचाराचा धागा पुरवायचा व सर्व देशभर त्याचे अनुकरण व्हावयाचे अशी परंपरा यांच्या कार्यामुळे सुरू झाली. सर्वस्वी प्रतिकूल परिस्थितीत आपले अंगीकृत कार्य आजन्म निष्ठेने चालविणारे यांच्यासारखे त्यागी विरळ असतात. यांचे इंग्रजी व मराठी वाङ्मयहि यांच्या वृत्तीवर प्रकाश पाडणारे आहे.

यांचे ग्रंथ—(१) चैतन्य गाथा, (२) सेनापति बापट वाङ्मय-समग्र ग्रंथ, (३) पद्यमय आत्मचरित्र, (४) Holy Song (उपनिषदे व भगवद्गीता यांचे इंग्रजी पद्यमय सार).

बापट, डॉ. पुरुषोत्तम विश्वनाथ—(जन्म स. १८९४) आन्तरराष्ट्रीय कीर्तीचे संशोधक व पाली भाषेचे अभ्यासक.

हे अमेरिकेंतील हारवर्ड विश्वविद्यालयाच्या निमंत्रणावरून अमेरिकेस गेले (१९२९). तेथे ' विमुद्धी-मग ' या पाली ग्रंथाचे इंग्रजीत भाषान्तर करण्याचे काम यांच्याकडे सोंपविले होते. तो ग्रंथ सनाच्या पांचव्या शतकांत तयार झाला असून प्राचीन काळच्या बौद्ध धर्माचे स्वरूप त्यावरून कळून येते. त्याकरिता हे तेथे तीन वर्षे राहत होते. तेवढ्या अवधीत यांनी चिनी भाषेचा अभ्यास केला, आणि पी. एच्.डी. ही पदवी संपादन केली. मूळ बौद्ध ग्रंथाचे ज्ञान व अध्ययन करावयाचे असल्यास चिनी भाषेचे ज्ञान आवश्यक असते, ते मिळवून हे हिंदुस्थानांत परत आले (१९३२), बनारस येथे भरलेल्या ओरिएण्टल कॉन्फरन्सचे वेळी हे पाली व बौद्ध विभागाचे अध्यक्ष होते (१९४३).

पुरातन पाली ग्रंथांची इंग्रजी व मराठी भाषेत भाषान्तर यांनी बरीच केली आहेत. त्यांत ' विमुद्धी-मग, विमुद्धि-मग, सूत्तनिपातो, धम्मसंगणि व अट्टसालिनी ' हीं पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. पैकी शेवटची दोन पुस्तके प्रो. र. द. वाडेकर यांच्या मदतीने यांनी भाषान्तरित केली आहेत.

मातृभाषा व इंग्रजीशिवाय संस्कृत, पाली, चिनी व तिबेटी या भाषांचे यांस चांगले ज्ञान आहे. आवश्यक जर्मन व फ्रेंच भाषांचे ज्ञानहि यांनी संपादन केले.

आतां यांची शान्तिनिकेतनांत संशोधनकार्य करण्याकरितां नेमणूक झाली आहे. चिनी-बौद्ध वाङ्मयासंबंधी संशोधन करून ग्रंथप्रकाशन करणे हे यांचे तेथील मुख्य काम आहे. हिंदुस्थानांतून नेलेले हजारों ग्रंथ ऐतिहासिक कालांत (४-११ वे शतक) चिनीत भाषान्तरित झाले. त्यांपैकीं सुमारे दोन हजार ग्रंथ १९४६ पर्यंत संशोधून प्रसिद्ध झाले आहेत.

' संघभद्र ' नांवाच्या चिनी पंडिताने स. ४७० मध्ये 'समंतपासादिका' नांवाचा ग्रंथ पालीतून चिनीत भाषान्तरित केला. तो पाली ग्रंथ आतां उपलब्ध नाही. म्हणून त्या ग्रंथाचे पाली किंवा इंग्रजी भाषान्तर करण्याचे काम आतां यांच्याकडे देण्यांत आले आहे. ते काम हे शान्तिनिकेतनांत राहून तेथील चीनभवनांतील मुख्य प्रो. तान्-यून-शान यांच्या देखरेखीखाली करित आहेत.

बापटशास्त्री, विष्णु वामन—(जन्म स. १८७१—मृत्यु स. १९३२) शंकराचार्यभक्त, उपनिषदादिकांचे भाषान्तरकार व गीतारहस्याचे खंडनकार.

यांचे गांव धालवल (ता. राजापूर). वडील वारल्या-मुळे यांनी रामदुर्ग व शिरोळ येथे मराठी व इंग्रजी शिक्षण घेतले. तारेचा अभ्यास करून सदर्न मराठा रेल्वेत नोकरीस लागले. निबंधमाला वाचून प्रेरणा मिळाली आणि संस्कृत व उपनिषदादि ग्रंथांचे वाईस प्रज्ञानंद सरस्वतीकडे अध्ययन केले. सिंध हैदराबादेस गिडुमल पाठशाळेत मुख्य शिक्षक म्हणून काम केले (१९०३-१९१२). पुढे यांनी पुण्यास येऊन ग्रंथप्रकाशनास सुरुवात करून 'आचार्य' पाक्षिक सुरू केले. प्रकाशनाचा उद्योग अंगाशी आला, पण सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांच्या आश्रयामुळे सावरले. १९१६ साली कोल्हापूरच्या शंकराचार्याकडेहि हे गेले होते. पण यांना रातो-रात परत यावे लागले. आचार्यकुल काढून यांनी कांहीं विद्यार्थ्यांची स्वतःच्या खर्चाने तेथे राहण्याची व्यवस्था केली व ते सतत चालेल अशी योजना केली.

यांचे ग्रंथ—दशोपनिषदे भाष्याच्या अर्थासह. गीता-भाष्यार्थ, शारीरकभाष्यार्थ, आत्मपुराण, अनुभूतिप्रकाश, शतश्लोकी, शांकरभाष्यानुसार गीतारहस्य, वेदान्त-शब्दकोश, वेदान्तपरिभाषा इत्यादि.

बापना, सर-सिरायमल—(जन्म स. १८८२) हिंदी संस्थानांतील सुप्रसिद्ध कार्यकर्ते.

उदेपूरचे महाराजा हायस्कूल, अजमेरचे गव्हर्नमेन्ट कॉलेज व अलाहाबादचे मूर सेन्ट्रल कॉलेजामध्ये आपले शिक्षण संपवून हे बी. ए., एलएल. बी. झाले.

यानंतर इंदूर संस्थानांत यांची डिस्ट्रिक्ट व सेशनस जज म्हणून नेमणूक झाली (१९०७) व महाराजांचे कायदा-शिक्षक, महाराजांचे सेक्रेटरी, होम मॅबर (१९१५), सल्लागारमंडळाच्या अपोल कमेटीचे अध्यक्ष, असे चढत चढत शेवटी हे त्या संस्थानचे मुख्य प्रधान झाले (१९२६). यानंतर एक तपापेक्षा जास्त झालेली यांची तेजस्वी कारकीर्द यांच्या सतत कार्याचे फळ आहे (१९२६-३९).

इंदूर संस्थानांतील आपल्या कारकीर्दीनंतर यांनी बिकानेर (१९३९-४१), रतलाम इत्यादि संस्थानांत मुख्य प्रधानाची कामे केली. हे अलवार संस्थानचे मुख्य प्रधान म्हणूनहि यशस्वी झाले आहेत.

बापुदेवशास्त्री, ऊर्फ नृसिंह-महामहोपाध्याय—(जन्म स. १९२१—मृत्यु स. १८९०) सुप्रसिद्ध गणितज्ञ, उद्योतिषी व ग्रंथकार.

ऋग्वेदी चित्पावन ब्राह्मण. अहमदनगर जिल्ह्यांतील टोके येथील राहणारे. पिता सीताराम. माता सत्यभामा. नागपूर येथे प्राथमिक शिक्षण घेऊन धुंडिराज नांवाच्या कान्यकुब्ज ब्राह्मणापाशी भास्कराचार्यांच्या लीलावतीचे व बीजगणिताचे अध्ययन केलें. सिहूर येथे संस्कृत-पाठशाळेवर नेमणूक झाली असतां सेवाराम यांच्यापाशी रेखागणिताचे अध्ययन केलें. पुढे काशीतील संस्कृत-पाठशाळेत रेखागणित शिकविण्याकरितां यांची नेमणूक झाली (१९४१). तेव्हापासून शेवटपर्यंत हे काशी येथे होते व यांची मानमान्यता व हुद्दा सारखा वाढत गेला. हे रॉयल एशियाटिक सोसायटी, ग्रेटब्रिटन व बंगालचे सन्मान्य सभासद, कलकत्ता व अलाहाबाद विश्वविद्यालयाचे फेलो, महामहोपाध्याय, सी. आय. ई. इत्यादि पदव्यांनीं विभूषित होते. एकदां चंद्रग्रहण बरोबर वर्तविल्याबद्दल जम्मूच्या राजाने यांना एक हजार रुपये बक्षीस दिले.

यांनीं आपल्या विषयावर संस्कृत, हिंदी व इंग्रजीमध्ये अनेक ग्रंथ केले आहेत.

बाबा पदमनजी—(जन्म स. १८३१—मृत्यु स. १९०६) मराठीतील सुप्रसिद्ध लेखक, कोशकार व ख्रिस्ती धर्म-प्रसारक.

जन्मस्थान बेळगांव. जात कासार. यांचे मूळ उपनाम मुळे. पित्याचे नांव पदमनजी माणिकजी. ते सबअसिस्टंट सर्वेयर होते. यांचे मराठी शिक्षण बेळगांवी व इंग्रजी शिक्षण मुंबई येथे फ्री चर्च स्कूलमध्ये झाले. यांची प्रवृत्ति ख्रिस्ती धर्माकडे होण्यास 'प्रभाकर' कर्ते भाऊ महाजन व लोकहितवादी यांचे लेखन विशेष कारण झाले. 'ब्राह्मणधर्म व ब्राह्मणांचे श्रेष्ठत्व याजवरील माझा विश्वास व पूज्यबुद्धि हीं नष्ट होण्यास लोकहितवादींची प्रभाकरांतील पत्रमालिकाच कारण झाली' असे यांनीं अरुणोदय नांवाच्या आत्मचरित्रांत म्हटले आहे. शेवटी १८५४ मध्ये हे ख्रिस्ती झाले. त्यानंतर सोळा वर्षे पुण्याच्या 'फ्री चर्च मिशन'च्या शाळेत शिक्षक होते. १८६० मध्ये यांनीं टामस कॅंडीच्या इंग्रजी-मराठी कोशाचा संक्षेप शब्दरत्नावलींत केला. त्यापूर्वी १८५७ साली पुण्याच्या मिशनमध्ये यांना 'पालक' दीक्षा मिळाली होती. १८७३ साली यांनी त्या कामाचा राजीनामा देऊन लेखनकार्य आरंभिले. 'बायबल सोसायटी', 'ट्रव्हल सोसायटी' यांचे संपादकत्व यांच्याकडे आले. वयाच्या ७१ व्या वर्षी हे सेवानिवृत्त झाले.

यांनी लिहिलेलें मराठी वाङ्मय सोडल्यास मराठी ख्रिस्ती वाङ्मय असून नसल्यासारखें होईल. यांनी शंभराचे वर लहानमोठी पुस्तके लिहिलेली आहेत. शिवाय वर्तमानपत्रांतील लिखाण वेगळेंच. यावरून यांच्या प्रचंड लेखनाची कल्पना येईल. यांचे वाङ्मय प्रतिभासंपन्न, भाषा साधी, चटकदार, शब्दयोजना वेंचक, लिखाण गंभीर व प्रौढ असे. भक्तीचा जिह्वाळा व समाजसुधारणेची तळमळ वगैरे गुण यांच्या वाङ्मयांत भरपूर आढळतात.

यांचे वाङ्मय—कोश-१ इंग्रजी-मराठी, २ मराठी-इंग्रजी, ३ संस्कृत-मराठी, आत्मचरित्र-४ अरुणोदय (स्वतःची ख्रिस्ती धर्म स्वीकारीपर्यंतची माहिती), धार्मिक-५ सटीक मराठी नवा करार, इत्यादि.

बाबा राघवदास—(जन्म स. १८९६ डिसें. १२) सुप्रसिद्ध धर्मप्रसारक, समाजसेवक व आन्तरराष्ट्रीय कीर्तीचे राष्ट्रीय कार्यकर्ते.

यांचा जन्म पुणे येथे झाला. यांचे समग्र नांव राघवेंद्र शेषो पाच्छापूरकर असून हे दे. ऋ. ब्राह्मण आहेत. शिक्षण मुंबई व कऱ्हाड येथे झाले. स्वामी रामकृष्ण परमहंस व स्वामी विवेकानंद यांच्यामुळे यांना त्याग व सेवा करून राहण्याची स्फूर्ति झाली व यांनी आजन्म ब्रह्मचर्याने राहण्याचा निश्चय केला. नंतर योगाभ्यासकरितां हे हिमालयांत गेले (१९१३). नंतर काशी, जवालापूर व गोरखपूर येथे संस्कृत व इंग्रजी यांचे अध्ययन करून १९१६ पासून गोरखपूर येथे यांनी वास्तव्य केले. १९२० पासून राजकारणांत पडले व अनेक वेळा तुरुंगवास घडला. भारतीय संस्कृतीचे ज्ञान लोकांत पसरवें म्हणून गीतेबरोबर यांनी तुळसीदास रामायणाच्या प्रचारकार्यास आरंभ केला. ठिकठिकाणी शाळा वगैरे संस्था काढून त्या उत्तम चालविल्या.

यांनी गोरखपूर येथे गीताप्रेस (१९२३), गीता-प्रचारसमिति (१९२६), रामायणप्रचारसमिति (१९२८), आर्यधर्मप्रचारसमिति वगैरे संस्था काढण्यांत पुढाकार घेऊन गीतेच्या अनेक प्रकारच्या स्वस्त किंमतीत देता येणाऱ्या आवृत्त्या, कल्याण मासिकासारखे आबाल-वृद्धांना प्रिय असणारे सुबक हिन्दी मासिक, गीतेच्या, तुळसीदास रामायणाच्या व जैन, बौद्ध व शीख वगैरेच्या ग्रंथांच्या परीक्षा सुरू केल्या. त्यांची केन्ट्रॅ हिंदुस्थानांत

व हिंदुस्थानच्या बाहेरच्या देशांतहि निर्माण करून दरवर्षी हजारों विद्यार्थी बसतील इतक्या त्या लोकप्रिय केल्या. याशिवाय वेदविद्यालय, संस्कृत कॉलेज, पाठशाळा व खेड्यांतून सतरापेशां अधिक माध्यमिक विद्यालये स्थापन केली.

पण यांपेक्षांहि बौद्ध राष्ट्रांशी घनिष्ठ संबंध उत्पन्न करणारी यांची कामगिरी अत्यंत महत्त्वाची आहे. गोरखपूरजवळ कुशीनगर हें गांव गौतमबुद्धाचें निवारणस्थान आहे. तेथें अनेक बौद्ध यात्रेकरू येतात. त्यांच्याशी येथील हिंदूंचें गैरसमजुतीनें अत्यंत तुटक वर्तन असे. यांनीं तो तुटकपणा नाहीसा करून प्रेमाचे संबंध निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्याकरितां धर्मशाळा बांधल्या (बिला, जुगल किशोर पाहा). जन्म-ज्ञान-निर्वाण-दिन वैशाखी पूर्णिमा जिल्हाभर सुट्टीचा दिवस ठरवून यात्रा सुरू केली. यांच्या प्रयत्नानें चीन, सिलोन वगैरे देशांतून तेथें धर्मशाळा वगैरे सोयी करण्याकरितां लक्षावधि रुपये मंजूर झाले आहेत. बुद्धदेव हायस्कूल उघडलें असून तेथें शेंकडों परदेशी विद्यार्थी हिन्दीतून शिक्षण घेत आहेत. चिनी धर्माध्यक्ष रे. तोसू व शिक्षाध्यक्ष मा. ताऊ यांच्या पाठिंब्यानें आशियांतील निम्यापेक्षां अधिक भाग व्यापणाऱ्या बौद्ध राष्ट्रांशी हिंदुस्थानचें दळणवळण सुरू होऊन आपलेपणाचे संबंध स्थापित होत आहेत.

दुष्काळ, पूर वगैरेमध्ये लोकांची सेवा करून, खादी, हिन्दीप्रचार, प्रामोद्योग वगैरेमध्ये सक्रिय भाग घेऊन, जिल्हा काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष होऊन, संस्कृतिप्रसाराचें काम अखंड चालवून आणि आशियाटिक राष्ट्रांचा संघ निर्माण करण्याच्या दृष्टीनें बौद्ध राष्ट्रांत दळणवळण उत्पन्न करून या त्यागी संन्यस्त वृत्तीच्या माणसानें कार्याची नवी दिशा दाखवून आपल्याबद्दल लोकांत विलक्षण आदर उत्पन्न केला आहे.

बारींद्रकुमार—(जन्म स. १८८०-फांशी स. १९०९) बंगालमधील क्रांतिकारक चळवळीचे जनक व पुढारी.

अरविंद घोष यांचे हे धाकटे बंधु. यांचा जन्म जरी इंग्लंडमध्ये झाला तरी यांचें सर्व बालपण अरविंद घोष यांच्या देखरेखीखाली बडोद्याला पार पडलें. १९०२ सालीं हे बडोद्याहून कलकत्त्याला गेले व यांच्या जीवनाचें नवें पर्व सुरू झालें.

बंगालमध्ये भद्रलोक या नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या सुशिक्षित लोकांत क्रांतीची उठावणी करावयाची व त्या मार्गानें हिंदुस्थानला स्वराज्याची प्राप्ति करून द्यावयाची अशी यांची सुरवातीची कल्पना होती. परंतु केवळ राजकारणाच्या नांवावर लोकांचा पाठिंबा मिळत नाही असें यांच्या ध्यानांत आलें व यांनीं त्याला धार्मिक बैठक मिळवून देण्याचा प्रयत्न सुरू केला. यासाठीं यांनीं आपल्या या कल्पनेप्रमाणें विद्यार्थी तयार करण्यास सुरुवात केली व १९०८ अखेर अविनाश भट्टाचार्य व भूपेंद्रनाथ दत्त यांचे सहकार्यानें हे पंधरा कटे अनुयायी करण्यांत यशस्वी झाले. उल्हासकर दत्त व हेमचंद्र दास हे यांचे बॉम्ब करण्यांतील सहकारी असून अकरा पिस्तुलें, चार लहान बंदुका व एक मोठी बंदुक येवढें प्रचंड (?) साहित्य यांनीं जमा केलें.

देशांत अस्वस्थता उत्पन्न करा, लोकांच्या मनांतील अस्वस्थतेचें पर्यवसान स्वराज्याच्या इच्छेंत सहजच होईल अशी यांची सुरवातीपासूनची सांगी असे. या अस्वस्थतेचें केवळ एक साधन म्हणून बॉम्बला आपण हाताशी धरल्याचें पुढें यांनीं आपल्या जबानींत कबूल केलें.

‘युगांतर’ हें बंगाली व ‘संध्या’ हें इंग्रजी पत्रहि यांनीं आपल्या मतप्रसारासाठीं काढलें (१९०६). युगांतर व त्यामध्ये प्रगट केले जाणारे विचार तर इतके लोकप्रिय ठरले कीं, पुढच्याच वर्षी त्याचा खप सात हजारांवर गेला. पुढें हें पत्र न्यूज पेपर्स ॲक्टनें बंद पडलें.

परंतु यामुळें यांच्या मतप्रचारांत बिलकुल खंड पडला नाही. भगवद्गीतेतील ‘कार्य कुरु’चा यांनीं लावलेला नवा अर्थ, विवेकानंदांची व्याख्यानें व मॅझिनी गॅरिबाल्डींचीं चरित्रे तरुणपिढी श्रद्धेनें पठण करूं लागली. याशिवाय भवानीमंदिर, वर्तमान रणनीति व मुक्ती कोन पथे (युगांतरमधील लेखांचें पुनर्मुद्रण) ही स्वतंत्र पुस्तके यांच्या या तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी लिहिली गेली.

यांच्या या सर्व प्रचाराचा परिणाम अपेक्षित तोच झाला. सर्व हिंदुस्थान-विशेषतः बंगाल यांच्या या मतप्रणालीनें अक्षरशः वेडा झाला. कलकत्ता व ढाका येथें स्थापन झालेल्या अनुशीलनसमितीच्या शाखा व सभासद क्षपाट्यानें वाढूं लागले. ढाका शहरानें तर

आपल्या भोंवतालच्या खेड्यांत पांचशेंपेक्षा जास्त शाखा स्थापन केल्या.

यांच्या या सर्व हालचालींचा स्फोट मिसेस् व मिस् केनेडी यांच्या मृत्युंत झाला. मुझफरपूर येथील चीफ प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट मि. किंगजफोर्ड यांच्यासाठी योजलेला बॉम्ब चुकून या दोन स्त्रियांवर पडला. यांचेनंतर किंगजफोर्ड यांना पुस्तकांच्या पोवळीतून पाठविलेला बॉम्बहि पुस्तकाचे पार्सल न फोडतां तसेच ठेवल्याने वायां गेला. 'अलिपूर कॉन्सिपरसी केस' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या या खटल्यांत हे व हेमचंद्र दास यांसकट पंधरा लोकांना फांशी देऊन या कार्यास सुरवातीलाच दडपून टाकण्याचा सरकारने प्रयत्न केला.

पण तसे झाले नाही. लवकरच या खटल्यांत माफीचा साक्षीदार नरेन्द्रनाथ गोस्वामी यास ठार करण्यांत आले. त्याचेच पाठोपाठ या खटल्याचे काम चालविणारे पब्लिक प्रॉसिक्युटर व पोलीस सुपरिन्टेन्डेंट यांनाहि पिस्तुलाने ठार करण्यांत आले.

आणि यानंतर बंगालमध्ये असे कांहीं क्रांतीचे नवे चक्र सुरू झाले की, त्याने सरकार व सर्व हिंदुस्थान अक्षरशः घाबरून गेले.

अशा तऱ्हेने सकृदर्शनी यांच्या या चळवळींना अपयश प्राप्त झाले तरी यांच्या तेजस्वी मतप्रचारामुळे बंगालमध्ये उत्पन्न झालेली क्रांतीची ज्योत अशी सहजासहजी विझणारी नव्हती. दडपशाही, गोडीगुलाबी, दमदाटी अशा कोणत्याच साधनाने सरकारला ती नष्ट करता आली नाही. हिंदुस्थानांतील ब्रि. सत्ता अनीति व अत्याचार यांच्या पायावर उभारली गेली आहे, तिचा नाश हे धर्मकृत्य आहे, धर्म, इतिहास व संस्कृति यांचा दुवा मिळवण्याचे कान्ति हे एक हुकमी साधन आहे, ही यांची शिकवण बंगाली लोक कधीच विसरले नाहीत.

बारुआ, आनंदराम—(जन्म स. १८५०-मृत्यु स. १८८९) आसाम प्रांतांतील सुप्रसिद्ध संस्कृत पंडित व संशोधक.

आसाम प्रांतांतील कामरूप जिल्ह्यामधील उत्तर गौहत्ती या गांवी यांचा जन्म झाला. कलकत्त्याच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजांतून एफ. वाय.ची परीक्षा पास झाल्यानंतर कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या शिष्यवृत्तीवर हे इंग्लंडला गेले व आय. सी. एस., बॅरिस्टर व बी. एस्सी. होऊन हे हिंदुस्थानला परत आले (१८७२).

हिंदुस्थानांत आल्यानंतर आसाम प्रांतांतील शिवसागर व बंगालमधील इतर जिल्ह्यांत मॅजिस्ट्रेटची कामे करीत असतांच यांचे ग्रंथलेखन सतत चालू असे. संस्कृत, इंग्लिश डिक्शनरी वगैरे पुस्तकांशिवाय Ancient Geography in India, Bhavbhuti and his Place in Sanskrit Literature हे यांचे स्वतंत्र ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत.

परंतु यापेक्षांहि संस्कृत भाषेच्या व्याकरणाचे ऐतिहासिक, भाषिक वगैरे सर्व दृष्टींनी अध्ययन करण्याच्या हेतूने यांनी सुरू केलेली A Comprehensive Grammar of the Sanskrit Language-Critical, Analytical and Historical, ही यांची अपुरी ग्रंथमाला विशेष महत्त्वाची आहे. प्रत्येकी हजार पानांचे बारा भाग काढण्याची यांची कल्पना होती. परंतु यांपैकी संस्कृत काव्यांच्या छन्दःशास्त्रावरील दहावा व नानार्थ संग्रहावरील तिसरा खंड येवढेच ग्रंथ हे प्रसिद्ध करू शकले.

बाडोलाय, गोपीनाथ—(जन्म स. १८९१) आसाम प्रांतांतील सुप्रसिद्ध काँग्रेस पुढारी व कार्यकर्ते.

कलकत्त्याच्या स्कॉटिश चर्च कॉलेजमधून एम्. ए. झाल्यानंतर हे इंग्लंडहून बॅरिस्टर होऊन परत आले (१९१६). आल्यानंतर लवकरच यांनी वकिली करण्यास सुरुवात केली; परंतु पंजाब प्रकरणापासून ब्रिटिश राज्यावरील यांची श्रद्धा उडाली व आपली वकिली सोडून यांनी काँग्रेसच्या राजकारणांत भाग घेण्यास सुरुवात केली (१९२१).

लवकरच आसाम प्रांतांतील काँग्रेसच्या राजकारणाला यांनी इतके शिस्तशीर स्वरूप आणून दिले की, इतर प्रांतांच्या बरोबरीने तो प्रांत काँग्रेसच्या चळवळीत भाग घेण्यास सज्ज झाला. थोड्याच दिवसांत यांना ए. आय. सी. सी.चे सभासद करण्यांत आले. गोहत्ती काँग्रेसचे हे दुय्यम सेक्रेटरी होते.

गांधीवादावरील अनन्य श्रद्धेबद्दल यांची विशेष प्रसिद्धि आहे. कायदेभंगाला पूरक म्हणूनच असेंब्लीतील कार्य स्वातंत्र्याच्या चळवळीत उपयोगी पडेल या श्रद्धेने हे दक्षिण कामरूप जिल्ह्यातर्फे आसामच्या असेंब्लीत निवडून गेले व त्या प्रांताचे मुख्य प्रधान झाले.

मुख्य प्रधानकीची वळे घेतल्यानंतर थोड्याच दिव-

सांनीं त्रिमंत्री योजनेनें आसाम प्रांतांत उत्पन्न झालेल्या एका नव्या प्रश्नाला यांना तोंड द्यावं लागलें. आसाम प्रांतांत हिंदु बहुसंख्य असतांना त्या प्रांताला या योजनेनें मुसलमान बहुसंख्य असणाऱ्या बंगाल प्रांताच्या 'ब' गटांत ठकललें. ताबडतोब यांनीं आपल्या प्रांतांतील मुसलमानांच्या हकालपट्टीस आरंभ केला. हे लोक मूळचे आसाम प्रांतांतील नाहींतच, आम्हांस त्रास देण्यासाठी ते येथें आले आहेत असें यांनीं आपल्या कृतीचें समर्थन केलें (१९४६).

बालगंधर्व—(जन्म स. १८८८) महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध अभिनयनिपुण गायक नट.

यांचें जन्मस्थान पुणे. यांचें नांव नारायण श्रीपाद राजहंस. यजुर्वेदी माध्यंदिन ब्राह्मण. यांना १८९८ सालीं बालगंधर्व ही पदवी लो. टिळकांनीं दिली. १९०५ सालीं किलोस्कर नाटक मंडळींत यांचा प्रवेश झाला. पुढें यांनीं ती मंडळी सोडली (१९१३ मे) आणि गोविंदराव टेबे व गणपतराव बोडस यांच्या भागीत गंधर्व नाटक मंडळी काढली (१९१३ जुलै). त्या मंडळीचे हे पुढें पूर्ण मालक झाले (१९१९). यांना नाट्य संमेलनाच्या अध्यक्षाचाहि मान देण्यांत आला (१९२९).

हे नाटकांत स्त्रियांच्या भूमिका करण्याबद्दल विख्यात आहेत. अभिनय व गायन यांबद्दल यांची ख्याति आहे. आवाज, रूप व शरीराची ठेवण या नैसर्गिक गुणांबरोबर निरलसपणें मेहनत करण्याचाहि यांच्याजवळ गुण आहे. लोकांनीं 'वन्स मोअर' देऊन यांना पुनः काम करणें भाग पाडलें तर कंटाळून न जातां हे अधिक तत्परतेनें काम करून रसिकांकडून शाबासकी मिळवीत. यांच्या शारदा, सुभद्रा, भामिनी, रुक्मिणी, द्रौपदी, सिंधु वगैरे प्रमुख भूमिका होत. यांनीं दोन तपें महाराष्ट्र रंगभूमीवर पूर्ण स्वामित्व गाजविलें. यांचीं स्त्रीवेषांतील चित्रे सौंदर्याचा आदर्श म्हणून घरोघर लावलीं गेलीं. महाराष्ट्रांतील स्त्रियांना लुगडें नेसणें, नथ घालणें व प्रसाधनें वापरण्याचा नवा प्रकार यांनीं दाखविला. अभिनय व गायकी यांबाबतसुद्धां यांनीं नवें गंधर्वयुग सुरू केलें. यांच्या अभिनयांत एक प्रकारचा लाडिकपणा व आवाजांत एक प्रकारची झार आहे. त्यामुळें यांचें गद्य भाषण सुद्धां विशेष प्रकारचें होई. आरडाओरडा किंवा कृत्रिमपणापासून हे नेहमी दूर असत.

यांचें गायन हें अलीकडील कालांत अलौकिक मानलें

जातें. असा सुरेलपणा, असा लाडिकपणा व असा तानेचा सरळ स्वच्छपणा यांच्याशिवाय इतरत्र सांपडूं शकत नाहीं. शिवाय यांच्या आवाजांत अवर्णनीय आनंद देणारें माधुर्य ओतप्रोत आढळतें. शास्त्रशुद्धतेचा अभाव व रागाची सरभेसळ असूनसुद्धां यांच्या गायनाची रसिकांवर मोहिनी पडते. शिक्षणापेक्षां ईश्वरी देणगीच शेवटीं यांचे बाबतींत श्रेष्ठ ठरते.

चांगली वेषभूषा आणि गुणी माणसांचा संग्रह करण्याचा यांना कमालीचा हव्यास असे. या लहरी व स्वतंत्र वृत्तीच्या कलावंताची जोपासना करणारे दुर्गा खोटे यांचे वडील कै. पांडुरंग शामराव लाड सॉलिसिटर-सारखी माणसेंहि यांना आर्थिक साहाय्य करीत.

यांच्याइतपत नाटकावर पैसा कोणीहि कमावला नसेल. यांनीं दिलेल्या खेळांच्या उत्पन्नांतून लक्षाधिक रुपये महाराष्ट्रांतील संस्थांना मिळाले आहेत. यांनीं व केशवराव भोसले यांनीं केलेल्या संयुक्त मानापमान या एका खेळास पंधरा हजार तीनशें रुपये उत्पन्न झालें होते. यांच्यावर महाराष्ट्रांनें पैशाची धार धरली असतां हि हा खर्चिक भोळसर स्वभावाचा कलावंत आपल्या लहरी स्वभावानें शेवटीं अर्किचन स्थितींत कर्नाटकी गोहरच्या तंत्रानें वागून काळ कंठीत असावा यापरतें आश्चर्य कोणतें ?

बाळकृष्ण, डॉ.—(जन्म स. १८८२—मृत्यु स. १९४०) कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजचे माजी प्रिन्सिपल व सुप्रसिद्ध इतिहाससंशोधक.

मुलतानच्या गव्हर्नमेंट हायस्कूल व लाहोरच्या डी. ए. व्ही. व गव्हर्नमेंट कॉलेजमध्ये आपलें शिक्षण संपविल्यानंतर हे उच्च शिक्षणासाठीं इंग्लंडला गेले. लंडनच्या स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिटिक्समध्ये कांहीं दिवस शिक्षण घेऊन हे हिंदुस्थानला परत आले. हे एम्. ए., पीएच्. डी., एफ. आर. इ. एस. होते.

हिंदुस्थानांत आल्यावर हे हरिद्वारच्या गुरुकुल युनिव्हर्सिटींत इतिहास व अर्थशास्त्र यांचे प्राध्यापक म्हणून काम करूं लागले. तेथें प्राध्यापक म्हणून अकरा वर्षे, व्हाइस प्रिन्सिपल म्हणून सहा वर्षे व प्रिन्सिपल व गव्हर्नर म्हणून एक वर्ष काम केल्यानंतर हे कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजचे प्रिन्सिपल झाले (१९२२). अखेरपर्यंत हे तेथेंच होते. कोल्हापूर राज्यांतील अनेक लहान-

मोठ्या संस्थांशी यांचा संबंध असून हॉलंड, जर्मनी, स्वित्झरलंड, इटाली इत्यादि देशांतून तेथील शिक्षणक्रम अभ्यासण्याच्या हेतूने हे जाऊन आले होते.

याशिवाय एक अभ्यासी इतिहाससंशोधक म्हणून यांची प्रसिद्धि असून 'शिवाजी व शिवकाल' या विषयावरील यांना तज्ज्ञ मानण्यांत येई.

यांचे ग्रंथ—(1) Commercial Relations between India and England (1924), (2) The Industrial Decline in India, (3) Demands of Democracy, (4) Hindu Philosophers on Evolution, (5) Shivaji the Great, (6) Indian Constitution.

याशिवाय इतिहास, राजकारण, धर्मशास्त्र इत्यादि विषयांवर यांनी हिंदीत ग्रंथ लिहिले असून हिंदुस्थानच्या इतिहासावरील यांचा मराठी ग्रंथ प्रसिद्ध आहे.

बिकानेरचे महाराज, गंगासिंहजी—(जन्म स. १८८०—मृत्यु स. १९४३) बिकानेर या राज-पुतान्यांतील संस्थानचे सुप्रसिद्ध अधिपति व ब्रि.चे परममित्र.

राष्ट्रकूटाशी संबंध जोडणाऱ्या यांच्या घराण्यांतील हे एकविसावे पुरुष होत. राव भिकाजी या घराण्याच्या मूळ पुरुषाच्या नांवावरून यांच्या संस्थानाला बिकानेर हें नांव मिळालें. वयाच्या अठराव्या वर्षी यांनी राज्य-कारभाराची सूत्रे ताब्यांत घेतली.

क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने हिंदुस्थानांतील संस्थानांत यांचा सातवा नंबर लागत असूनहि ब्रिटिश सरकारला यांनी वेळोवेळी केलेल्या लष्करी मदतीमुळे यांचे नांव हिंदु-स्थानच्या पहिल्या दर्जाच्या संस्थानिकांत जाऊन बसलें. आपल्या शार्दूल लाइट इन्फंट्री, डुंगर लान्सर्स इत्यादि लढाऊ पथकांबरोबर यांनी गंगा रिसाला या ४६५ उंटांच्या पथकांचे प्रमुख म्हणून यांनी चीन युद्ध (१९००-०१), इजिप्त व पॅलेस्टाईन नि फ्रान्स (पहिले महायुद्ध) इत्यादि आघाड्यांवर जे पराक्रम गाजविले त्यामुळे यांना आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचा लाभ झाला.

याच कारणाने युद्धानंतर यांची इंपीरियल वॉर कॅबिनेट कॉन्फरन्सला व व्हर्सायच्या पीस कॉन्फरन्सला हिंदुस्थानांतील संस्थानिकांचे प्रतिनिधि म्हणून नेमणूक झाली. याचप्रमाणे लीग ऑफ नेशन्सच्या जिन्हेवाच्या अकराव्या अधिवेशनाला गेलेल्या हिंदी शिष्टमंडळाचे

प्रमुखत्व यांचेकडे देण्यांत आलें. चेम्बर ऑफ प्रिन्से-सचेहि हे बरीच वर्षे अध्यक्ष होते (१९२०-२५).

गंगा कॅनॉल ही संस्थानांतील वीस लाखांपेक्षा जास्त किंमतीची कालव्याची योजना हें यांचे संस्थानी कार-भारांतील सर्वात मोठे धाडस होय. संस्थानच्या दक्षिण भागांतून वाहणाऱ्या सतलज नदीचे पाणी कालव्याच्या साहाय्याने संस्थानच्या उत्तर भागांत खेळविण्यांत आलें असून त्यायोगे सहा लक्ष वीस हजारांपेक्षा जास्त एकर जमीन पेरणीच्या दृष्टीने उपयोगण्यांत आणणे शक्य झाले आहे. यामुळे संस्थानच्या या भागांतील लोक-संख्याहि तीस हजारांवरून दीड लक्षापर्यंत गेली आहे. अशा तऱ्हेने पांच हजार एकरांवरून पावणेचार लक्ष एकरांपर्यंत यांच्या राज्याचा पाणीपुरवठा गेला. १९३७ साली यांनी आपला सुवर्ण-महोत्सव साजरा केला.

बिल्ला, जुगलकिशोर बलदेवदास—(जन्म स. १८८५) हिंदुस्थानांतील सुप्रसिद्ध व्यापारी व हिंदु-संस्कृतिप्रसारक.

यांचे जयपूर राज्यांतील पिलानी हें मूळ गांव. हे जातीने माहेश्वरी वैश्य. बिल्ला बंधूपैकी हे सर्वात वडील होत. मातृपितृभक्ति व बंधुप्रेम यांबद्दल बिल्ला बंधूंची प्रसिद्धि आहे. हे व्यापक हिंदुसंस्कृतीचे सक्रिय पुरस्कर्ते आहेत. यांनी आपल्या मारवाडांतील पिलानी गांवां बिल्ला कॉलेज काढले असून तेथे यांनी अनेक शिष्यवृत्त्या ठेविल्या आहेत. दिल्लीचे लक्ष्मीनारायणमंदिर यांनी पांच लक्ष रुपये खर्च करून बांधले. तेथे ते बिल्लामंदिर या नांवाने ओळखले जाते. बौद्ध यात्रेकरूकरिता कुशीनगर, सारनाथ, मुंबई, कलकत्ता व दार्जिलिंग या ठिकाणी यांनी धर्मशाळा व बुद्धदेवमंदिरे, बांधिली आहेत. परमहंसाश्रम, बरहज (जि. गोरखपूर) येथे १९२६-१९४० पर्यंत कंबोडिया, इंडो चायना सयाम, आराकान, ब्रह्मदेश व सिलोन येथील जे बौद्ध भिक्षु हिंदी शिकत होते त्यांचा खर्च हे चालवीत. बुद्धदेव हायस्कूल, कुशीनगर याला यांनी पंचवीस हजारांची मदत केली. दर वर्षी अशा कामांत हे वीस लक्ष रुपये-पर्यंत दान करतात असे म्हणतात.

बिल्ला, घनश्यामदास बलदेवदास—(जन्म स. १८९४) हिंदुस्थानांतील सुप्रसिद्ध कारखानदार व व्यापारी.

बिर्ला ब्रदर्स लि. या हिंदुस्थानांतील मोठ्या व्यापारी संस्थेचा आज उभा असलेला पसारा हे व यांचे बंधु रामेश्वरदास व ब्रजमोहन वगैरेच्या योजकतेचे फळ आहे. या संस्थेचे हे बंधु मॅनेजिंग डायरेक्टर असून एक ज्युट मिल; कलकत्ता, दिल्ली, ग्वाल्हेर, ओकारा व भिवानी येथे कापडाच्या गिरण्या, पांच साखरेच्या गिरण्या इतक्या मोठ्या प्रमाणावर या संस्थेचा व्यवहार चालविला जातो. इन्शुरन्स कंपनी, टेक्स्टाइल मिल्स व कलकत्ता आणि मुंबई या दोन महत्त्वाच्या ठिकाणच्या मालाची आवक-जावक ह्या गोष्टी यांच्या या धंद्याला पूरक म्हणून केल्या जातात. अलिकडे मुंबईस यांनी स्थापन केलेला हिंद सायकल्स लि. हा हिंदुस्थानांतील पहिला सायकलीचा कारखाना होय.

हिंदुस्थानच्या व्यापारी जगांत एक वजनदार व्यापारी अशी यांची स्वतःची ख्याति असून इंडियन चेंबर ऑफ कॉमर्स, कलकत्ता (१९२४), फेडरेशन ऑफ इंडियन चेंबर्स ऑफ कॉमर्स अँड इन्डस्ट्री (१९२९) इत्यादि ठिकाणच्या यांना देण्यांत आलेल्या अध्यक्षस्थानांवरून ती स्पष्ट होते. इंडियन फिस्कल कमिशन, रॉयल कमिशन ऑन् लेबर वगैरेचेहि यांना सभासद निवडण्यांत आले होते. १९२७ साली जिन्हेवा येथे भरलेल्या लेबर कॉन्फरन्सला हे हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि म्हणून हजर राहिले असून हिंदी-इंग्रजी व्यापारीसंबंधाबाबतचे यांना कांही काळ सरकारी सल्लागार नेमण्यांत आले होते (१९३६-३७).

म. गांधींच्या अतिविश्वासांतील माणसांत यांची गणना होते. दिल्ली, मुंबईसारख्या कोणत्याहि मोठ्या शहरी महात्माजी जावोत. त्यांचा मुकाम 'बिर्ला-हाउस'-मध्ये असावयाचा ही गोष्ट प्रसिद्ध समजली जाते. अर्थातच अलिकडे गांधीजींनी त्या त्या गांवच्या अस्पृश्य वस्तींत जाऊन राहावयाचे धोरण स्वीकारल्याने या परिपाठांत खंड पडला आहे.

म. गांधींच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या छटा स्पष्ट करणारे आपले अनुभव यांनी 'बापू' या नावाने हिंदी भाषेत प्रसिद्ध केले. कै. महादेव देसाई यांनी या ग्रंथाला प्रस्तावना लिहिली असून निकटच्या मनुष्याचे अनुभव या दृष्टीने या ग्रंथास महत्त्व असल्याचे त्यांनी त्यांत म्हटले आहे. या ग्रंथाचा मराठी अनुवाद बा. म. तारकुंडे व ना. ग. जोशी यांनी केला आहे.

यांचे इतर ग्रंथ—Indian Currency in Retrospect.

बिलग्रामी, डॉ. सय्यद हसन—(जन्म स. १८४२—मृत्यु स. १९२९ सुमार) हैदराबाद संस्थानांतील सुप्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते व अनेक-भाषा-पंडित.

मेसापोटिमियांतून मुहंमद घोरीबरोबर हिंदुस्थानांत आलेल्या बिलग्रामच्या सय्यद घराण्यांत यांचा जन्म झाला. लखनौच्या कॅनिंग कॉलेज व रुकीच्या टॉमस सिव्हिल इंजिनियर कॉलेजमध्ये आपले शिक्षण संपवून हे उच्च शिक्षणासाठी इंग्लंडला रवाना झाले व तेथील रॉयल स्कूल ऑफ माइन्समध्ये शिक्षण घेऊन यांनी प्रस्तरशास्त्रांतील मुर्चिसन सुवर्णपदक मिळविले.

हिंदुस्थानांत आल्यानंतर हे सालरजंग यांच्या सल्लाघारून हैदराबाद संस्थानच्या पब्लिक वर्क्स, रेल्वे व खाणींचे मुख्य अधिकारी बनले. यानंतर कांही दिवस त्या संस्थानच्या शिक्षणखात्याचे प्रमुख म्हणून काम केल्यानंतर हे कार्यनिवृत्त झाले (१९०१). यांची संस्थानमधील सर्वच कारकीर्द यांच्या सुधारणाप्रिय वृत्तीमुळे गाजली.

यांना अनेक भाषा येत. मद्रास युनिव्हर्सिटीचे हे कित्येक वर्षे (१८९०-२) संस्कृतचे परीक्षक, केम्ब्रिज युनिव्हर्सिटीत मराठीचे लेक्चरर अशा अनेक ठिकाणी कामे करून आपले बहुभाषित्व यांनी व्यक्त केले. अरबी भाषेतील यांच्या प्राविण्याबद्दल यांना शम्स-अल-उल्मा अशी पदवी देण्यांत आली.

इंग्लंडमध्ये असतां दिल्ली मॅन्युस्क्रिप्ट्स या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या अरबी व पर्शियन हस्तलिखितांच्या सूचीचे काम इंडिया ऑफिसने यांचेकडे सोंपविले.

यांचे ग्रंथ—(१) Civilization of Arabs (डॉ. गुस्टाव ली बॉन यांच्या फ्रेंच ग्रंथाधारे), (२) A Guide to Cave Temples of Ellora, (३) The Geology and Economic Minerals of Hyderabad इत्यादि.

बीडकर, नरहर रावजी—(जन्म स. १८५८—मृत्यु स. १९३३ जुलै १४) एक दानशूर व धार्मिक गृहस्थ.

यांचे वडील पुणे येथे बेलबागेत गवई होते. साधारण

शिक्षण झाल्यावर यांनी रेल्वेत मालधक्यावर नोकरी पत्करिली. चाळीस वर्षे नोकरी करून हे सेवानिवृत्त झाले. तेव्हा हे 'चीफ ट्रफिक कॅन्व्हासर' म्हणून काम करीत होते. यांच्या अनुभवाचा फायदा मिळावा म्हणून रेल्वेचे फाटे कोणत्या टापूर्तून गेले असतां रेल्वे कंपनीस व लोकांस फायदा होईल याची तपासणी रेल्वे कंपनीने यांच्याकडून करून घेतली. यांचा ओढा स्वधर्म व विद्यावृद्धि यांकडे असे. यांनी पुढीलप्रमाणे देणग्या दिल्या. मुंबई विद्यापीठ, बीडकर शिष्यवृत्ति व पारितोषिक देण्याकरितां-दहा हजार; पुणे शिक्षणप्रसारक मंडळ, मीमांसाविद्यालय-सहा हजार; डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, पुणे वेदशास्त्रोत्तेजक सभा-प्रत्येकी पांच हजार; केडगांव नारायणमहाराज-दोन हजार. या देणग्यांच्या व्याजांतून यांच्या नांवें शिष्यवृत्त्या वगैरे देण्याची व्यवस्था यांनी केली आहे.

बूलर, डॉ. जोहान जॉर्ज—(जन्म स. १८३७-मृत्यु स. १८९८) सुप्रसिद्ध जर्मन प्राच्यविद्यापंडित व संशोधक.

हॅनोव्हरमधील बोस्टेल हें गांव यांचें जन्मस्थान. हॅनोव्हर व गोटिंगेन येथें आपलें शिक्षण संपवून हे प्राच्यविद्या व इतिहास यांचे पदवीधर झाले. यानंतर पॅरिस, लंडन व ऑक्सफर्ड येथें संस्कृत भाषेचें विशेष अध्ययन केल्यानंतर हे हिंदुस्थानला आले. हिंदुस्थानांत आल्यानंतर मुंबई सरकारच्या शिक्षणखात्यांत एलिफन्स्टन कॉलेजमध्ये संस्कृतचे प्राध्यापक, एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर व पुण्याच्या संस्कृत अभ्यासक्रम कमेटीचे प्रमुख म्हणून काम केल्यानंतर हे कार्यनिवृत्त झाले (१८८०).

परदेशी गेल्यानंतर व्हिएन्ना युनिव्हर्सिटींत यांना प्राच्यविद्या व हिंदुस्थानचा इतिहास खात्याचे प्रमुख नेमण्यांत आले. याच सुमारास यांनी Encyclopaedia of Indo-Aryan Philology या आपल्या आयुष्यातील महत्त्वाच्या कार्यास सुरुवात केली. परंतु तें कार्य अपूर्ण स्थितीत असतांनाच लिन्डॉ येथील लेक कॉन्स्टन्स- (तलावा) मध्ये बुडून हे मरण पावले.

संस्कृत भाषा व हिंदी संस्कृति यांच्या अत्यंत मेहनती अभ्यासकांत यांची गणना होते. मॅक्स मूलर यांच्या सूचनेवरून यांनी संस्कृत भाषेत लक्ष घातलें. यांचे या भाषेवरील प्रेम इतकें वाढलें कीं, हिंदुस्थानांतील संस्कृत भाषेच्या पंडितांना भेटण्यासाठी हे खास हिंदुस्थानला आले. संस्कृत भाषेचा जुन्या परंपरेने वारसा मिळालेले

महाराष्ट्रांतील शास्त्री लोकांचें ज्ञान व युरोपियन लोकांची नवी संशोधक दृष्टि एकत्र करून कार्य करण्याची यांची कल्पना होती व ती अनुभवान्तों इतकी यशस्वी ठरली कीं, सर्व हिंदुस्थानांत तिचें अनुकरण होऊं लागलें.

मुंबई प्रांतांतील नवशिक्षित पंडितांना संशोधनाची पाश्चात्य पद्धत शिकवण्याच्या हेतूने यांनी प्रा. कीलहॉर्न यांचे सहकार्याने बॉम्बे संस्कृत सीरीज सुरू केली. या मालेसाठी यांनी स्वतः पंचतंत्रम्, दशकुमारचरितम् व विक्रमाङ्कदेवचरितम् संपादून कार्याची दिशा दाखवून दिली, व पुढे यांच्या प्रेरणेने संशोधनक्षेत्रांत शिरलेल्या सर डॉ. रा. गो. भांडारकर, का. त्रि. तेलंग, शं. पां. पंडित, वामन शिवराम आपटे वगैरे पहिल्या दर्जाच्या संशोधकांची एक नवीच पिढी महाराष्ट्रांत तयार झाली.

महाराष्ट्रांतील या विशिष्ट वर्गात यांनी मिळवलेल्या मान्यतेमुळे पुढे यांना हस्तलिखित ग्रंथ मिळवणे अति-सुलभ झालें. केवळ पहिल्या तीन वर्षांत (१८६३-६६) यांनी दोनशें हस्तलिखितें जमविलें. पुढे मुंबई सरकारने यांच्या या कार्यासाठी एक स्वतंत्र खातें उघडलें व यांना त्याचे प्रमुख करून हिंदुस्थानांतील ऐतिहासिक महत्त्व असणाऱ्या जवळजवळ सर्व ठिकाणी यांची सोय केली. यांनीहि उपलब्ध साधनांचा जास्तीत जास्त उपयोग करण्याची शिकस्त केली. राजपुतान्यांतील जैसलमेरच्या जैन ग्रंथभांडारांतील ग्रंथ मिळविण्यासाठी त्या रखरखीत प्रदेशांतून यांनी उंटावरून केलेला प्रवास या दृष्टीने नमुनेदार आहे. काश्मीरमधील 'पृथ्वीराजमहाकाव्य' या शारदा लिपीत भूर्जपत्रांवर लिहिलेल्या ग्रंथाच्या प्राप्तीसाठी यांना असेच श्रम पडले. वेद व इतर ग्रंथांतील काश्मीरी पाठभेद व श्वेतांबर जैनांच्या प्राकृत व संस्कृत ग्रंथांचें संशोधन ही यांच्या या सर्व संशोधनाची रूपरेखा आहे.

यांपैकी जैनधर्मासंबंधीच्या यांच्या संशोधनाला एक नव्या अध्ययनक्षेत्राच्या जनकत्वाचा मान पुढे मिळाला. जैन धर्मासंबंधी हिंदुस्थानांत सांपडलेले पांचशें हस्तलिखित ग्रंथ यांनी बर्लिन युनिव्हर्सिटीकडे पाठविले व तेच पुढे वेबर, ल्युमन, जॅकोबी यांच्या महत्त्वपूर्ण संशोधनास कारणीभूत झाले. यांपैकी प्रो. जॅकोबी यांनी तर यांच्याबरोबर जैनविहारांत प्रवास केला व नंतर आचाराङ्गसूत्रे व कल्पसूत्रे यांच्या संशोधित आवृत्त्या व अनुवाद प्रसिद्ध केला. याशिवाय यांनी स्वतः Indian Sect of the Jains ही मथुरा व खारवेल शिला-

लेखावर आधारलेली जर्मन पुस्तिका प्रसिद्ध केली. जैन धर्माचा काल बुद्धापूर्वी ठरविण्याचा साधार प्रयत्न यांत केला आहे.

यांच्या शिलालेखांच्या अध्ययनाला प्राचीन लिपि-ज्ञानाची जोड असल्याने यांचे कार्य अधिक सुलभ होई. On Indian Brahma Alphabet व Indische Paläographie (1896) हे यांचे या विषयावरील प्रमुख जर्मन ग्रंथ होत. यांपैकी दुसऱ्या ग्रंथांत प्राचीन लिपीचे नऊ नकाशे असून त्याचा इंग्रजी अनुवाद डॉ. फ्लीट यांनी केला. परदेशी संशोधकांना हिंदी प्राचीन लिप्यांची इतकी सुबोध माहिती देणारा दुसरा ग्रंथ अजून तयार झाला नाही.

या सर्व संशोधनांत हिंदुस्थानची सर्व दृष्टींनी माहिती देणाऱ्या ज्ञानकोशाची यांनी अध्याहत धरलेली कल्पना विशेष महत्त्वाची आहे. हिंदुस्थानचा धार्मिक, राजकीय व तात्त्विक इतिहास सादर करणारे शिलालेख, ताम्रपत्रे, भूर्जपत्रे, हस्तलिखिते यांचे यांनी या विशिष्ट दृष्टीने परीक्षण केले व पुरेशी सामुग्री जमतांच यांनी विहण्ना येथे Encyclopædia of Indo Aryan Philology ही प्रचंड जर्मन ग्रंथमाला सुरू केली. जगाच्या निरनिराळ्या भागांतील तीस विद्वानांच्या सहकार्याने हे कार्य सुरू झाले. यांच्या हयातींत प्रसिद्ध होऊ शकलेले या ग्रंथाचे नऊ भागच यांच्या संकल्पित कार्याची कल्पना आणून देण्यास समर्थ आहेत. या ग्रंथाच्या पहिल्या खंडांतील Indian Paleography हा भाग यांनी लिहिला आहे.

हिंदुस्थानचा इतिहास व संस्कृति यांच्या सतत सहवासामुळे हिंदुस्थानबद्दल एक स्वतंत्रच जिव्हाळा यांचे मनांत उत्पन्न झाला होता. जगाच्या पाठीवरील कोणत्याहि संशोधकपरिषदेच्या हिंदुस्थानशाखेचे प्रमुखपद हे मोठ्या उत्साहाने स्वीकारित. हिंदुस्थानच्या इभ्रती-बद्दल तर हे सदाच जागरूक असत. मॅक्स मूलर यांच्याशी संस्कृत काव्य-वाङ्मयासंबंधी यांनी केलेला वाद या दृष्टीने नमुनेदार आहे. वेद व बुद्ध याशिवाय बाकीच्या संस्कृत काव्यवाङ्मयावर शकवाङ्मयाची स्पष्ट छाया आहे असे विधान एकदा मॅक्स मूलरने केले. ताबडतोब यांनी Indian Inscriptions and Kavya Literature हा निबंध लिहून त्यांचे म्हणणे खोडून टाकले. गुप्तपूर्व शिलालेखांतील संस्कृत काव्यांचे उतारे काढून दाखवून यांनी आपले हे म्हणणे मॅक्स मूलरना मान्य करण्यास भाग पाडले.

यांचे इतर वाङ्मय—(1) Digest of the Hindu Law of Inheritance, Partition and Adoption; (2) Aphorisms of the Sacred Laws of the Hindus by Apastambha, (3) Glossary of the oldest Prakrit Dictionary, (4) Sacred Books of the East मधील दुसरा व चवदावा खंड, (5) Indian Antiquary मधील ८५ लेख इत्यादि.

बेझंट, डॉ. अनी—(जन्म स. १८४७—मृत्यु स. १९३३ सप्टें. २०) जगांतील सुप्रसिद्ध तत्त्ववेत्त्या, वक्त्या व थिऑसॉफिकल सोसायटीच्या अध्यक्ष (१९०७—३३).

यांच्या वडिलांचे नांव वुड्सम पेजवुड. आईचे नांव एमिली. यांचे शिक्षण खासगी रीतीने इंग्लंड, जर्मनी व फ्रान्समध्ये झाले. स. १८६६ साली रे. फ्रँक बेझंट यांच्याशी यांचा विवाह झाला. एका प्रसंगी यांची दोन मुले—मुलगा व मुलगी अत्यवस्थ झाली. तेव्हा यांचा देवावरील व प्रार्थनेवरील विश्वास उडाला आणि या पतीपासून विभक्त होऊन आपल्या मातेकडे येऊन राहिल्या. यांच्या सहवासाने मुले नास्तिक होतील म्हणून मुलांचा ताबाहि यांना मिळाला नाही. तेव्हापासून यांनी आपल्या लेखनवाचनाच्या कार्याला सुरुवात केली (१८७३).

१८७३ ते १८९३ पर्यंत यांनी इंग्लंडांत प्रसिद्ध अज्ञेयवादी व राजकारणपटु चार्लस ब्रॉडला यांच्या साहचर्याने काम केले. त्यांच्या नॅशनल रिफॉर्मरच्या या सहसंपादक झाल्या. अज्ञेयवाद, राजकारण, संतति-नियमन वगैरे गोष्टींचा यांनी मोठ्या धडाडीने प्रचार केला. अनेक विषयांचा अभ्यास करून या १८८५ साली समाजसत्तावादी झाल्या. त्या वेळी फेबियम सोसायटी व मजूरपक्षाची स्थापना झाली, त्यांत यांचा भाग प्रमुख होता.

या सुमारास यांची व मॅडम ब्लॅव्हॅट्स्की यांची गांठ पडली. त्यांच्या 'सीक्रेट डॉक्ट्रिन' या ग्रंथाचे पर्यालोचन करून यांनी आपल्या अध्ययनास अध्यात्माची जोड दिली. त्यांतील प्रमेये वाचीत असता यांना पूर्व-स्मृती जागृत होत आहेत असे वाटू लागले व या थिऑसॉफिस्ट झाल्या व यांना गुरुदेवांचे साक्षात्कार होऊ लागले. यांनी त्या ज्ञानाचा प्रचार जगभर करण्याचे ठरविले आणि या १८९३ अखेर हिंदुस्थानांत येऊन दाखल झाल्या. पुढील वीस वर्षांत यांनी जगांत या

कार्याकरितां सतत संचार केला. बनारस येथे सेंट्रल हिंदु कॉलेज स्थापून धर्मशिक्षणाचा प्रत्यक्ष अभ्यासक्रमांत समावेश करून तो यशस्वी करून बाखविला. गीता, उपनिषदे, रामायण, महाभारत वगैरेवर व्याख्याने देऊन ती ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध केली. सेंट्रल हिंदु कॉलेज मॅगेशीन मासिक चालविले. ब्रह्मचर्याश्रमाचे पुनरुज्जीवन करून आपल्या लेखन-व्याख्यानाच्या उत्पन्नांतून पंचाहत्तर हजार रुपये वरील संस्थेस देणगी म्हणून दिले. याप्रमाणे दहा लाख रुपये किंमतीची, एक हजार विद्यार्थी असलेली ती संस्था पं. मदनमोहन मालवीय यांस त्यांच्या भावी हिंदु विश्वविद्यालयाचा पहिला घटक म्हणून त्यांना १९१५ साली यांनी अर्पण केली.

१९०७ साली कर्नेल आल्कोट दिवंगत झाल्यावर थिऑसॉफिकल सोसायटीच्या या अध्यक्ष झाल्या. सोसायटीचे आद्यपीठ अज्यार-आश्रमाचे संवर्धनास सुस्वात करून अडीचशे एकर आश्रमाचा व्याप यांनी वाढविला. तेथे छापखाना, ग्रंथविक्रीचे दुकान, विद्युद्दीप, वसतिगृहे वगैरेची व्यवस्था केली. या स्थानास या गुरुदेवांचा आश्रम म्हणत. यांनी १९०९ साली पृथ्वीपर्यटणास निघून जगद्गुरुंच्या आगमनाची घोषणा केली. जे. कृष्णमूर्ती व यांची भेट झाली, तेव्हा ते चवदा वर्षांचे होते.

१९१३ साली यांनी हिंदी राजकारणांत प्रवेश केला. Wake up India या विषयावर मद्रास येथे व्याख्यानमाला गुंफून कॉमनवील नांवाचे एक साप्ताहिक काढले. इंग्लंडला जाऊन हिंदी स्वराज्यावर व्याख्याने दिली. १९१४ साली या हिंदुस्थानांत परत आल्या. मद्रास स्टॅंडर्ड हे दैनिक खरेदी करून त्याला न्यू इंडिया हे नवीन नामाभिधान दिले. हिंदी स्वराज्याची घोषणा करून मवाळ-जहालांचा समेट घडवून आणला. ४ ऑगस्ट १९१४ ला पहिले महायुद्ध सुरू झाले. युद्धकालांत काँग्रेस भरवावी किंवा नाही असा प्रश्न उपस्थित झाला असता इतर वसाहतीप्रमाणे स्वराज्याची मागणी करण्याची हीच वेळ आहे असे प्रतिपादून यांनी मद्रास काँग्रेसमध्ये होमरूलचा ठराव मान्य करून घेतला. सर्व हिंदुस्थानभर प्रचार करून १९१६ साली होमरूललीग स्थापन केली. लखनौ राष्ट्रसभेत हिंदु-मुसलमान पुढाऱ्यांची एकमुखी मागणी करण्यांत यश मिळविले. भारतमंत्री मॉटेग्यु हिंदुस्थानांत आले तेव्हा त्यांना स्वराज्य शिष्टमंडळ भेटविली. मद्रास पार्लमेंट संस्था काढून पार्लमेंटरी पद्धतीचा लोकांना परिचय करून दिला. या यांच्या कामगिरीमुळे १९१७ च्या कलकत्ता राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष-

स्थान यांना देण्यांत आले. येथून पुढे मात्र हिंदुस्थानाने इंग्लंडपासून अलग होण्याची भाषासुद्धा बोलू नये असे यांचे धोरण झाल्याने या लोकांना अप्रिय होत चालल्या. असहकारितेची व कायदेभंगाची चळवळ यांना अनिष्ट वाटली. 'कॉमनवेल्थ ऑफ इंडिया' कायदा पार्लमेंट-कडून मान्य करून घेण्याचा यांनी प्रयत्न केला. पण राष्ट्रसभेत त्याला अनुमोदकसुद्धा मिळाला नाही (१९२५).

अज्यार येथे यांचे देहावसान झाल्यावर यांच्या देहाला अग्निसंस्कार देण्यांत आला. यांच्या अस्थि द्वारकानाथपंत तेलंग यांनी काशीस नेल्या. तेथे त्यांची मिरवणूक काढून बाबू भगवानदास यांच्या हस्ते गंगेच्या मध्यांत विसर्जन करण्यांत आल्या. अज्यार आश्रमांत यांची रक्षा समुद्रकांठाजवळ 'गार्डन ऑफ रिमेम्ब्रन्स' या सप्तदलांकित पद्माकृति उद्यानांत पात्रांत भूमिगत ठेविली आहे. याच ठिकाणी लेट्बीटर यांचीहि रक्षा ठेविली आहे. ब्लॅव्हॅट्स्की बार्डच्या पश्चात् थिऑसॉफीच्या अन्तःशाखेच्या या अखेरपर्यंत प्रमुख होत्या. ब्रिटिश म्युझियम लायब्ररीत यांनी केलेल्या ३३० पुस्तकांची नोंद आहे. याशिवाय यांना कितीतरी नियतकालिके चालविली. प्रचार आणि संघटना कशी करावी हे यांच्यापासून शिकावे.

यांनी धर्म, समाज व तत्त्वज्ञान यांकडे पाहण्याची अगदी नवी दृष्टि उत्पन्न केली. यांच्या आस्तिक्यबुद्धीत मूलसंशोधनाची दृष्टि असे आणि या आधुनिक शास्त्रांच्या साहाय्याने जुन्या आचारविचारांचा जो उलगडा करीत त्यामुळे यांच्याबद्दल आधुनिक लोकांत विलक्षण आदर उत्पन्न होई. यांच्यांत विलक्षण संघटनाशक्ति होती आणि यांच्या लेखनभाषणांतील आकर्षकपणाला तोड नसे. चिकित्सा आणि भाविकता यांचा चमत्कारिक मेळ यांच्यांत आढळे. त्यामुळे यांच्या अनुयायांत जगाच्या सर्व भागांतून लोक ओढले गेले.

कार्याचा प्रचंडपणा, अलौकिकता, संघटनाचातुर्य व निग्रह वगैरेमुळे जगांतील अद्वितीय माणसांत यांची गणना होते.

बेलवलकर, रा. ब. डॉ. श्रीपाद कृष्ण— (जन्म स. १८८०) सुप्रसिद्ध संस्कृत पंडित, प्राच्य-विद्यासंशोधक व महाभारताच्या चिकित्सक आवृत्तीचे मुख्य संपादक.

यांचे शिक्षण राजाराम हायस्कूल व कॉलेज, कोल्हा-
पूर आणि डेक्कन कॉलेज, पुणे येथे झाले. बी. ए.
(१९०२); दक्षिणा फेलो १९०२ ते १९०४; एम्. ए.
(१९०४; १९०५; १९१०)—भाषा, इतिहास व
अर्थशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान अशा भिन्न विषयांत मुंबई
युनिव्हर्सिटीच्या एम्. ए. परीक्षेत उत्तीर्ण होण्याचा
मान यांनीच प्रथम मिळविला. अमेरिकेच्या हार्वर्ड विश्व-
विद्यालयांत सुप्रसिद्ध डॉ. लॅन्मन यांचेजवळ
(१९१२-१४) यांनी उच्च संशोधनाचे अध्ययन करून
आपल्या उत्तररामचरितावरील प्रबंधाबद्दल पीएच्. डी.
ही पदवी संपादन केली. अमेरिकेस जाण्यापूर्वी कांही
वर्षे (१९०७-१९१२) डेक्कन कॉलेजांतील हस्तलिखित-
संग्रहावर क्यूरेटर म्हणून यांनी काम केले, व त्याच
वेळी या संग्रहाच्या कॅटलॉगाचा प्रथम भाग यांनी छाप-
ण्यास दिला व संस्कृत भाषेच्या निरनिराळ्या व्याकरणां-
वर (Systems of Sanskrit Grammar) एक
निबंध लिहून मंडलिक सुवर्णपदक मिळविले. अमेरिकेतून
परत आल्यावर डेक्कन कॉलेजांतच यांची संस्कृत प्राध्या-
पक म्हणून नेमणूक झाली (१९१५), व तेव्हापासून
डेक्कन कॉलेज कांही सरकारी अधिकाऱ्यांच्या कारवाईने
बंद पडेपावेतो तेथेच काम केले. पुढे डेक्कन कॉलेजच्या
माजी विद्यार्थ्यांची संघटना करून नेक नामदार बॅरिस्टर
मुकुंदराव जयकर यांच्या कायदेपटुत्वाच्या जोरावर
सुसरीने गिळलेले हे डेक्कन कॉलेजरूपी माणिक परत
मिळविण्याचा विक्रम मुख्यतः यांच्याच प्रयत्नाने सिद्धीस
गेला. सेवानिवृत्त होण्यापूर्वी कांही महिने यांना अहमदा-
बादच्या गुजराथ कॉलेजमध्ये प्राध्यापकाचे काम करावे
लागले आणि सेवानिवृत्तीनंतर ३ वर्षे हिंदु विश्व-
विद्यालय, बनारस येथेहि यांनी संस्कृत प्राध्यापकाचे
काम केले.

अमेरिकेहून परत आल्यावर ज्या एका महत्त्वाच्या
कामाचा इतर सहव्यवसायांसमवेत यांनी उपक्रम केला
ते म्हणजे भांडारकर प्राच्य विद्यासंशोधनमंदिराची
स्थापना. या संस्थेचा उद्घाटनसमारंभ ६ जुलै १९१७
रोजी गुरुवर्य डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांच्या
८१ व्या वाढदिवशी झाला. तत्पूर्वी २ वर्षे व नंतर
६ वर्षे यांनी सदर संस्थेच्या ऑनररी सेक्रेटरीचे काम
केले होते, व संस्थेच्या कार्यकारिणीवर यांची
सतत नेमणूक होत आली आहे. किंबहुना या
प्राच्यविद्यासंशोधनमंदिराचे हे बहिश्वर प्राण होत
असे म्हणणे मुळीच अतिशयोक्तीचे होणार नाही.

भांडारकर इन्स्टिट्यूट प्रसिद्ध करित असलेल्या महा-
भारताच्या चिकित्सक आवृत्तीशी यांचा आरंभापासून
निकट संबंध होताच, व एप्रिल १९४३ पासून त्या
आवृत्तीच्या मुख्य संपादकाचे कामहि यांच्यावर
पडले आहे. पुण्यांतील—‘पुणे संस्कृत कॉलेज’च्या
स्थापनेशी व कार्याशीहि यांचा घनिष्ठ संबंध
आहे.

ऑल-इंडिया ओरिएंटल कॉन्फरन्सचे पहिले अधिवेशन
पुणे येथे १९१९ च्या डिसेंबरांत झाले. तेव्हापासून
कॉन्फरन्सच्या प्रत्येक अधिवेशनांत यांनी भाग घेतला
आहे. बरीच वर्षे हे या कॉन्फरन्सचे सेक्रेटरी होते व
१९४३ सालच्या बनारस येथे भरलेल्या कॉन्फरन्सच्या
जनरल प्रेसिडेंटचा बहुमान यांना मिळाला.

संशोधन व लेखन हाच यांचा प्रधान व्यवसाय
असल्याने यांनी संशोधन करून इंग्रजी भाषांतर व
टिप्पणीसह प्रसिद्ध केलेले उत्तररामचरित, काव्यादर्श,
वेदान्तसूत्रभाष्य, भगवद्गीता इत्यादि ग्रंथ व
शाकुन्तल, मृच्छकटिक, उपनिषदे, वेद, सांख्य,
भगवद्गीता इत्यादि ग्रंथांवर लिहिलेले ४०।५० निबंध
यांमुळे यांचे नांव हिंदुस्थानाबाहेरील प्राच्यविद्या-
विशारदांमध्ये परिचित झालेले आहे. प्रा.रामचंद्र दत्तात्रेय
रानडे यांच्या सहकार्याने ‘हिस्टरी ऑफ इंडियन
फिलॉसफी’ ही ८ भागांत पुरी होणारी ग्रंथश्रेणी
यांनी प्रसिद्ध करण्याचा संकल्प केला असून आजवर
त्यांपैकी २ भाग प्रसिद्ध झाले आहेत. महाभार-
ताच्या चिकित्सक आवृत्तीतील भीष्मपर्व (पृष्ठसंख्या
८०० वर) हा भाग प्रसिद्ध झाला असून त्यानंतर
यांनी तीन भागांत पुण्या होणाऱ्या शांतिपर्वाचे संशोधन
कार्य यांनी हाती घेतले.

बेवूर, सर-गुरुनाथ व्यंकटेश—(जन्म स.
१८८८) हिंदुस्थान सरकारच्या पोस्ट अँड टेलिग्राफ
खात्याचे (माजी) प्रमुख.

हे मूळचे विजापूर जिल्ह्यांतील बागलकोटचे. पुण्याच्या
डेक्कन कॉलेजांतून बी. ए. झाल्यानंतर हे उच्च शिक्षणा-
साठी इंग्लंडला रवाना झाले व केम्ब्रिजच्या सिडने
ससेक्स कॉलेजांत आपले पुढील अध्ययन पुरे करून हे
बी. ए., आय. सी. एस. झाले.

हिंदुस्थानांत परत आल्यानंतर यांनी कांही दिवस
मध्यप्रांत सरकारचे अंडर सेक्रेटरी म्हणून काम केले.

यानंतर कांहीं दिवस चांदा व नागपूर येथे डे. कमिशनरचे काम केल्यानंतर यांची सरकारच्या पोस्ट खात्याकडे बदली झाली. प्रथम बिहार, ओरिसा, मध्यप्रांत व मुंबई या प्रांतांचे पोस्टमास्तर जनरल म्हणून काम करण्यास सुरुवात करून पोस्ट खात्याचे डायरेक्टर जनरल वगैरे अनेक जागी यांनी कामे केली. निवृत्तीच्या वेळी हे हिंदुस्थान सरकारच्या पोस्ट व तारखात्याचे प्रमुख होते (१९४२-४६). सरकारी नोकरींतील आपल्या कार्यनिवृत्तीनंतर टाटा सन्स लि.ने यांना आपल्या उद्योगधंद्यांतील साहाय्यक म्हणून यांची नेमणूक केली आहे (१९४६).

हिंदुस्थानसरकारच्या पोस्ट खात्याचे प्रतिनिधि म्हणून हे एअर मेल काँग्रेस (१९२७, हेग); युनिव्हर्सल पोस्टल काँग्रेस (१९२९, लंडन) व इंपीरियल टेलिग्राफ काँग्रेस (१९३७, लंडन; १९४२ कॅनबेरा)ला हजर राहिले होते.

मध्यंतरी कांहीं दिवस संरक्षण खात्याचे अॅडिशनल सेक्रेटरी म्हणूनहि यांची नेमणूक झाली होती (१९४१-४२).

बेंडोल, सेसिल—(जन्म स. १८५६) सुप्रसिद्ध संशोधक.

यांचे शिक्षण लंडन व केम्ब्रिज येथे झाले. संस्कृत-भाषेचे ज्ञाते व ब्रिटिश म्युझियमच्या प्राच्य विभागाचे हे अध्यक्ष होते. यांनी बौद्ध धर्माच्या प्राचीन ग्रंथांच्या शोधार्थ नेपाळमध्ये प्रवास केला व तेथे अनेक अज्ञात ग्रंथांचा शोध लावला. राजपुतान्यांत जयपूर, उदेपूर, चित्तोड वगैरे ठिकाणी याच उद्देशाने यांनी प्रवास केला. यांनी आंबेरच्या सूर्यमंदिरावरील प्राचीन शिलालेख (वि. सं. १०११) व आहाडचा शक्तिकुमारचा शिलालेख यांचा शोध लावला. शिवाय 'Journey of Literary and Archæological Research in Nepal and Northern India' (1918) हे पुस्तक चित्रासहित प्रसिद्ध केले.

बेन्द्रे, दत्तात्रेय रामचंद्र—(जन्म स. १८९६ जाने. ३१) कानडी भाषेतील सुप्रसिद्ध कवि व अभ्यासक.

जात चित्पावन ब्राह्मण. यांचे मूळ ठिकाण सांगली संस्थानांतील शिरहट्टी असले तरी यांचे जन्मस्थान धारवाड. तेथे यांचे माध्यमिक शिक्षण होऊन हे पुणे

येथे बी. ए. झाल्यावर धारवाडच्या विहक्टोरिया हाय-स्कुलांत आजीव शिक्षक झाले. पण असहकारितेच्या चळवळीत यांनी राष्ट्रीय शाळा काढून तेथे शिक्षक म्हणून हे काम करू लागले. एम्. ए. झाल्यावर प्रथम पुणे व पुढे सोलापूरला हे कानडीचे प्राध्यापक झाले.

यांनी विसाव्या वर्षापासून कानडीत कविता करण्यास सुरुवात केली. यांचे कानडी, मराठी, संस्कृत व इंग्रजी ग्रंथांचे वाचन चांगले आहे. यांची भाषा लालित्यपूर्ण व नादवती आहे. हे कांहीं काल 'स्वधर्म' व 'जय कर्नाटक' यांचे संपादक होते. कन्नड साहित्य-संमेलन, शिमोगा (१९४३) व कन्नड कविसंमेलन, म्हैसूर यांचे हे अध्यक्ष होते. यांच्या जीवनाचे सार—' रसवे जनन विरस मरण । समरसवे जीवन (दिव्य रसी विरणे जीव । जीवन हे त्याचे नांव) हे आहे. यांचा गुणगौरव म्हणजे कविता देवीचा गौरव व यांचा जन्मदिनोत्सव म्हणजे नव कर्नाटकाचा जन्मदिनोत्सव होय. इतकी अनन्यश्रद्धा यांनी आपल्या वाचकवर्गात संपादन केली आहे.

यांच्या मनाचा कल तत्त्वज्ञानाकडे असून हे बाबू अरविंद घोष यांना गुरुमाऊली मानतात.

यांचे वाङ्मय—काव्यसंग्रह—१ कृष्णाकुमारी, २ गरी, ३ मूर्ति, ४ उग्याले, ५ सखीगीत, ६ मेघदूत, ७ गंगावतरण यांपैकी सखीगीत तरुणांना अत्यंत प्रिय आहे. नाट्यग्रंथ—८ नगेय होगे, ९ उद्धार, १० हुज्वाढ गळु, टीका—११ साहित्य मत्तु विमर्श, १२ साहित्य-संशोधन, १३ कन्नड साहित्य विराट स्वरूप, १४ विचार-मंजरी, अनुवाद—१५ उपनिषद्द्रष्टव्य (रंगराव दिवाकर व शं. वा. जोशी सहकार्य), १६ भारतीय नवजन्म.

यांची कानडी कविता (अनुवादक—पु. मं. लाड)

भृंगद बन्नेरी बंतु	भृंगपृष्ठि बसुनि येत
कल्पना विलासा ।	कल्पनाविलास
मसेद गाळि पक्क	पवन पंख आदळतां
पडेयुतित्तु सहजप्रासा	उठे सहज प्रास
मिंचि मायवागु तित्तु	झळकोनी झांकोळे
ओदु मंदहासा ॥	एक मन्दहास
एनु एनु ? जेनु जेनु ?	काय वदू ? हाच मधु ?
एने गुं गुं गाना	स्फुरे गुं गुं गान
ओंकारद शंखनादकिंत	शंखनादि ओंकारा—
किंचिदूना	हून किंचिदून
कविय एकतानकवन	एकतान कवनी की
दंते नादलीना	कवी नादलीन

ओडल नूलिनिद नेयुवते कोळी की उदरीचे
जेड जाला रची दोन जाळी
तज्जदैवरेषे बरे युवने देवाच्या रेषानीं
ताने भाला लिही विधी भाळी

बैरामजी, जीजीभाई—(जन्म स. १८२२—मृत्यु स. १८९०) मुंबई प्रांतांतील सुप्रसिद्ध धनिक व दाते.

बॉम्बे स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनीचे जीजीभाई दादाभाई यांचे हे चिरंजीव. लहानपणीच हे वडिलांच्या धंद्यांत पडले व लवकरच हे मुंबई इलाख्यांतील 'मर्चन्ट्स प्रिन्स' म्हणून ओळखले जाऊ लागले. मुंबईच्या पहिल्या फायर इन्शुरन्स कंपनीच्या स्थापनेत जे. ए. फोर्ब्स यांचे हे सहकारी होते.

मुंबई लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीत टॉल्स फीज ॲक्ट, कास्ट फेस्टिवल टॅक्स ॲक्टविरोद्ध यांनी धडाडीने प्रचार केला. जर पैसे पाहिजे असतील तर ते लोकांच्या अज्ञांतून घेऊं नका, दारूवर टॅक्स बसवून मिळवा, या यांच्या रोखठोक सवालामुळे हे सर्वत्र लोकप्रिय झाले.

अहमदाबादच्या व पुण्याच्या सरकारी मेडिकल स्कूलनां यांनी दिलेल्या देणग्यांमुळे यांचे नांव त्या संस्थांना देण्यांत आले. आतां पुण्याच्या मेडिकल स्कूलचे कॉलेजांत रूपांतर करण्यांत आल्यानंतरहि यांचेच नांव कायम ठेवण्यांत आले. मृत्यूपूर्वी यांनी करून ठेवलेल्या साडेतीन लक्ष रु.च्या ट्रस्टमधून प्रथम एक हायस्कूल व नंतर कॉमर्स कॉलेज (हिंदुस्थानांत पहिले) काढण्यांत आले.

बोकील, विष्णु विनायक—(जन्म स. १९०० सुमार) मराठीतील सुप्रसिद्ध लघुकथालेखक व कादंबरीकार.

हे मूळचे सासवडचे राहणारे. मुंबई युनिव्हर्सिटीचे बी. ए., बी. टी. झाल्यानंतर यांनी पुण्याच्या नूतन मराठी विद्यालयांत शिक्षकाची नोकरी पत्करली.

यशवंत मासिकांत प्रसिद्ध झालेल्या 'बेबी' या दीर्घकथेने हे प्रथम वाचकांच्या डोळ्यांसमोर आले व वळवाचे पाऊस, बोकिलांच्या गोष्टी यासारख्या लघुकथासंग्रहांनी व झंझावात, मंगळागौरीच्या रात्री यासारख्या कादंबऱ्यांनी यांनी आपले नांव लेखक म्हणून पक्के केले.

मराठी भाषेतील अगदी नव्या पिढीतील लेखकांत

यांची गणना होते. महाराष्ट्रांतील मध्यमवर्गाच्या भावनांचे सूक्ष्म विश्लेषण करण्याबद्दल यांची विशेष प्रसिद्धी आहे. याच कारणाने सूक्ष्म दृष्टि व व्यवहार्यतेपासून दूर न ठळणारी लेखणी ह्याच गोष्टी यांच्या वैशिष्ट्य झाल्या आहेत.

मुख्यतः गंभीर लेखक अशी यांची प्रसिद्धी असली तरी अलिकडे यांनी केलेल्या लिखाणामुळे विनोद या नव्या क्षेत्राचा लाभ यांना झाला आहे. रिचमल क्रॉम्प्टनच्या 'विल्यम'वर आधारलेली यांची 'वसंत' ग्रंथमालेची उभारणी तर संपूर्णतया विनोदावर केली आहे.

समाजांतील विशिष्ट थरांचे यथार्थतेने चित्रण करण्याच्या बाबतीत हे किंवा य. गो. जोशी, ग. ल. ठोकळ, द. र. कवठेकर, र. वा. दिघे वगैरे लोकांकडे मराठी वाचकांचे लक्ष विशेष अपेक्षेने केंद्रित झाले आहे.

बोस, आनंदमोहन—(जन्म स. १८४६—मृत्यु स. १९०६ ऑगस्ट) राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष व ब्राह्मसमाजांतील एक थोर पुरुष.

हे अतिशय बुद्धिमान असल्याने प्रेमचंद रायचंद स्कॉलर, म्हणून इंग्लंडला गेले व हिंदुस्थानांतील पहिले रँगलर व नामांकित कायदेपंडित होऊन परत आले. यांची उत्कट देशभक्ति यांच्या व्याख्यानापेक्षां रोजनिशीत दिसून येते. सात्त्विक वृत्ति आणि राजकारणी वृत्ति यांचा उत्कृष्ट मेळ यांच्यांत आढळे. यांस बंगालचे म. गो. रानडे असे म्हणत. हे कलकत्त्याच्या बंगाल असोसिएशनचे पहिले सेक्रेटरी (१८७६) व मद्रासच्या राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष होते (१८९८).

भारतवर्षीय ब्राह्मसमाजांतून साधारण ब्राह्मसमाज निघाला. तेव्हां आरंभी हे या फुटीच्या विरोद्ध होते पण ही गोष्ट अपरिहार्य झाल्यावर हे त्याचे शेवटपर्यंत अध्यक्ष होते.

बंगालच्या फाळणीविरोद्ध असणारी बंगाली भावना व्यक्त करण्यासाठी उभारण्यांत आलेल्या फेडरेशन हॉलचा कोनशिला समारंभ यांच्या हस्ते झाला त्या वेळी प्रकृति अस्वास्थ्यामुळे यांना स्ट्रेचरवरून आणण्यांत आले व त्याच ठिकाणी अत्यवस्थ होऊन हे मृत्युमुखी पडले.

बोस, काली—(जन्म स. १९११) नृत्यकलाविशारद.

यांचे वडील के. एन्. बोस बंगालमध्ये मोठ्या हुद्यावर होते. कॉलेजमध्ये एक वर्ष शिक्षण घेतल्यावर बंगाल, दिल्ली व पंजाबमधील अनेकांकडून यांनी नृत्यशिक्षण घेतले. बंगाली जानपद व उत्तरेकडील विदग्ध (कथक) हे यांचे वैशिष्ट्य आहे. त्यांत यांनी स्वतःचे वैशिष्ट्य निर्माण केले आहे. त्यांत अनुक्रमे यांच्या पुतणी व शिष्या निरा व हिरा बोस यांचे यांना साहाय्य असते. महाराष्ट्रातील आंध्रच्या राजकन्यांना यांनी सहा महिने नृत्यशिक्षण दिले. प्रभातच्या 'शेजारी' चित्रपटांतील नृत्ये यांनी बसविली आहेत.

यांनी नृत्यकलेवरील अनेक पुस्तकांचा बारकाईने अभ्यास केलेला आहे. मद्रासला प्रसिद्ध झालेले 'ताण्डव-लक्षणम्' हे इंग्रजी भाषान्तरासह प्रसिद्ध झालेले पुस्तक या विषयावरील पुस्तकांत सर्वोत्कृष्ट आहे असे यांचे मत आहे. यांची पूजा, बगोचा, पुष्पवाटिका वंगरे नृत्ये वस्तूंचे यथातथ्य चित्र उभे करण्याच्या दृष्टीने उत्कृष्ट आहेत.

बोस, खुदीराम—(जन्म स. १८९० सुमार—फांशी स. १९०८ ऑगस्ट) बंगाल्यांतील बाबू फेकून अत्याचार करणारे पहिले क्रान्तिकारक.

१९०८ एप्रिल ३० रोजी रात्री ८ वाजता यांनी मुझफरपूरचे डि. जज मि. किंगजफोर्ड यांचे घरासमोर बाँब फेकला. मि. किंगजफोर्ड यांच्यावर हल्ला करण्याचा मूळचा बंत. पण चुकीच्या समजुतीने बाँब केनेडीबाईच्या गाडीवर फेकला गेला आणि त्या बाई मुलीसह मेल्या.

याच कटाच्या खटल्यांतील पब्लिक प्रॉसिक्युटर (१९०९ फेब्रु.) व डेप्युटी सुपरि. ऑफ पोलीस (१९१० जाने.) यांचाहि मृत्यु करण्यांत आला.

हे स्वतःच पोलिसच्या स्वाधीन झाले. पण त्याच वेळी आणखीहि कांहीं ठिकाणी बाँब उडाले. त्यावरून माणिकतोळा बाग बाब व अलीपूर कटाचा सुगावा लागला. या कटाचे पुढारी अरविन्द घोषांचे बंधु बारीन्द्रकुमार होते. या कटांत नरेन्द्रनाथ गोस्वामी, सत्येन्द्रनाथ बोस, कन्हैयालाल दत्त, नगेन्द्रनाथ सेनगुप्त, अशोक नंदी, विजयराम सेन, मोतीलाल घोष, उल्हासकर दत्त, प्रफुल्लचंद्र चक्रवर्ति वगैरे लोक होते. हेमचंद्र दास हे यांच्यापैकी बाँब तयार करणारे होते.

बोस, सर जगदीशचंद्र—(जन्म स. १८५८ मे ३०—मृत्यु स. १९३७ नव. २३) आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे हिंदी वनस्पतिशास्त्रज्ञ व जगप्रसिद्ध संशोधक.

विक्रमपूर जिल्ह्यांतील राणीखल हे गांव यांचे जन्मस्थान. यांच्या वडिलांचे नांव भगवानचंद्र. कलकत्ता सेंट झेवियर स्कूल व सेंट झेवियर कॉलेजमध्ये आपले शिक्षण संपवून हे उच्च शिक्षणासाठी परदेशी रवाना झाले. हिंदुस्थानांत असतांनाच यांना फादर ई. लिफॉन्ट यांच्या प्रेरणेने संशोधनांत गोडी लागली होती. इंग्लंडमध्ये गेल्यानंतरहि यांनी आपली तीच अध्ययन-शाखा पुढे चालू ठेवली.

इंग्लंडमध्ये प्रथम यांचा विचार डॉक्टर होण्याचा होता. परंतु मलेरियाने आधीच क्षीण झालेल्या यांच्या प्रकृतीला तो अभ्यास झेपेना. तेव्हां हे लंडनच्या खाइस्ट चर्च कॉलेजांतून विज्ञान, रसायन व वनस्पतिशास्त्र यांची पदवी मिळवून हिंदुस्थानला परतले. हिंदुस्थानांत आल्यानंतर लॉर्ड रिपन यांच्या शिफारशीवरून यांना कलकत्त्याच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजांत फिजिकल सायन्सच्या प्राध्यापकाची जागा देण्यांत आली (१८८५-१९१५). पुढे इंडियन एज्युकेशनल सर्व्हिसमध्ये कांहीं दिवस काम केल्यानंतर हे कार्यनिवृत्त झाले.

यांच्या उत्तर आयुष्यांत मुख्यतः वनस्पतिशास्त्रज्ञ म्हणून यांची प्रसिद्धि झाली असली तरी यांचे सुरवातीचे संशोधन इलेक्ट्रिसिटीमधील आहे. इलेक्ट्रो मॅग्नेटिक वेव्हजचा यांनी शोधून काढलेला संचायक सुटसुटीत-पणाबद्दल प्रसिद्ध असून पॉइंकेरच्या पाठ्य पुस्तकांत व एनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिकांतील जे. जे. थॉम्पसनच्या लेखांत त्याचा उल्लेख करण्यांत आला आहे. नेमॅलाइटच्या मदतीने बिनतारी संदेश पाठविण्याची यांची पद्धति व त्यावरूनच यांनी पुढे संशोधिलेला Molecular Stress and Strain Theory हि अशीच महत्त्वाची आहे.

परंतु इंग्लंडमधील रॉयल सोसायटीच्या असहकारा-मुळे ही महत्त्वाची संशोधनशाखा यांना सोडावी लागली व हे वनस्पतिशास्त्राकडे वळले. रेडिओतील ध्वनिग्राहक भांड्यांना सुद्धा दीर्घकाल वापरल्यानंतर शीण येतो व थोड्या विश्रान्तीनंतर तो जातो असे लक्षांत आल्यानंतर यांनी अचेतन व प्राणी यांमधील साम्याचे अध्ययनांस सुरवात केली. सचेतन व अचेतन अशा पदार्थांच्या जीवनांतील मूलभूत तत्त्वे एकच आहेत, या कल्पनेपासून सुरवात करून वनस्पतिजीवनांत प्राण्या-मधील स्नायु, मज्जातंतु इत्यादींच्या जागी काम करणाऱ्या पद्धती यांनी शोधून काढल्या व पुढे आपल्या नव्यानव्या उपकरणांनी जगाला थक्क केले. अति-

सूक्ष्मता व अचूकता हा यांच्या या सर्व उपकरणांचा विशेष आहे.

थंडी, प्रकाश, विद्युत्, उष्णता या सर्वांचा प्राणी व वनस्पति यांवर होणारा परिणाम सारखाच असतो हे यांचे प्रमुख संशोधन आहे. यासाठी यांनी डायमेट्रिकल कॉन्ट्रॅक्शन अपरेटस व रेझोनन्ट रेकॉर्डर ही दोन उपकरणे तयार केली. यांपैकी रेझोनन्ट रेकॉर्डर तर विशेष महत्त्वाचा असून सेकंदाच्या हजारोव्या भागाचे सुद्धा अचूक मापन त्यामुळे शक्य होते.

यानंतर यांनी वनस्पतिजीवन व प्राणिजीवन यांमधील 'नाडी' व्यवस्थेतील साम्य दाखविले. प्राण्यांमध्ये नाडी हृदयाच्या अनुरोधाने चालते तर वनस्पतींमध्ये ती प्रकाशाच्या रोखाने चालते; प्रकाश कमीअधिक झाला तर नाडीची गतिहि कमीजास्त होते हे यांनी ऑक्सिलेटिंग रेकॉर्डरच्या साहाय्याने सिद्ध केले.

परंतु यापेक्षांहि वनस्पतिजीवनांत रुधिराभिसरणाचे धर्तीवरच ही नाडीसंस्था कार्य करिते, अन्नाची नेआण व निरूपयोगी वस्तूंचा निचरा ही सर्व कार्ये वनस्पतिजीवनांतील ही कार्यपद्धति पार पाडते हे यांचे महत्त्वाचे संशोधन होय.

आपल्या या संशोधनाचे कार्य आपल्या कल्पनेप्रमाणे पुढे चालविण्याच्या हेतूने सरकारी नोकरीतील आपल्या कार्यनिवृत्तीनंतर यांनी कलकत्त्याच्या अप्पर सर्कुलर रोडवर 'बोस रिसर्च इन्स्टिट्यूट'ची स्थापना केली (१९१७ नव. ३०) व त्याच्या पुढच्याच वर्षी 'ट्रॅन्सॅक्शनस ऑफ बोस इन्स्टिट्यूट' हे पत्र सुरू करून या संस्थेच्या संशोधित कार्याला कायमपणा आणून देण्याचा प्रयत्न केला.

या संस्थेचे सभागृह, आंगण व सभोवतालची प्रयोगशाळा यांची मांडणी प्राचीन भारतीय वास्तुशास्त्राला अनुसरून करण्यांत आली आहे. संस्थेच्या मुख्य दरवाजावर हिंदु पद्धतीचे कोरीव काम करण्यांत आले असून दोन दारांवर दोन लता कोरण्यांत आल्या आहेत. प्रवेशद्वारांच्या वरच्या बाजूला अशोककालीन आमलक-फल कोरण्यांत आले आहे. सभागृहाच्या तक्तपोशीवर अजिंठा लेण्यांतील पूर्णविकसित कमलाची आकृति असून भिंतीवरील चित्रे श्री. नंदलाल बोस यांनी काढलेली आहेत. सभागृहाच्या मुख्य भिंतीवर खालील शब्दांत यांनी आपली संस्था परमेश्वरचरणीं अर्पण केली आहे:—

भारत गौरव ए जगतेर

कल्याण कामनार

देवचरणे निवेदन करिलाम

श्री जगदीश बसु

ता. ३०-११-१७,

१४ आग्रहायण १३२४.

दार्जिलिंग व गंगा काठावरील सेजबारिया येथे हि वनस्पतीवर संशोधन करण्यासाठी यांनी या संस्थेच्या शाखा उघडल्या. यांपैकी दार्जिलिंगची मायापुरी संशोधन शाळा व वच्छराज प्रयोगशाळा विशेष प्रसिद्ध आहेत.

नव्या संशोधनाला आवश्यक असणारे वातावरण देशी किंवा विदेशी युनिव्हर्सिटींत सध्या असत नाही; ज्ञानाच्या उपासनेपेक्षा पदवीच्या उपासनेकडे सर्व ठिकाणी लक्ष पुरविले जाते; अशा स्थितीत नालन्दा, तक्षशीला, कान्जीवरम् इत्यादि प्राचीन विद्यापीठांचे धर्तीवर फक्त ज्ञानाची उपासना करण्याचे हेतूने ही संस्था आपण काढली असे उद्गार यांनी संस्थेच्या सुरवातीला काढले. त्या दृष्टीने नव्या संशोधनाची बाह्य जगाला कल्पना आणून देण्याच्या दृष्टीने हे व यांचे विद्यार्थी वेळोवेळी व्याख्याने देत.

काव्य व शास्त्र यांचा कांहीं विशेष संगम यांच्यांत आढले. हिंदुस्थानांत वनस्पतीसंबंधी रूढ असणाऱ्या प्राचीन कल्पना व आपली शास्त्रदृष्टि यांचा सुंदर मेळ घालून यांनी आपल्या संशोधनाचा पसरारा मांडला व कवीलाहि अतर्क्य वाटणाऱ्या कल्पना व्यवहारांत उतरवून साऱ्या जगाला थक्क केले. रात्री वारा वाजतां झोपी जाऊन सकाळी उठल्यानंतर इतर प्राण्यांप्रमाणे व्यवहार करणारे, वायुमय अन्न पचविणारे व दारू प्याल्यानंतर झिगणारे झाड यांनी प्रथमच जगासमोर उभे केले व प्रा. म्युलिस्क, होरेस ब्राउन अशा शास्त्रज्ञांबरोबरच बर्नार्ड शॉ, गॅल्सवर्दी, रोमॅरोलो अशा सरस प्रतिभावंतांकडून वाहवा मिळविली. इंडियन सायन्स काँग्रेस (१९२७) व बंगाल साहित्य परिषद, मैमनसिंगचे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले (१९११).

यांच्या या संशोधनाचे हिंदी संशोधकांवरील परिणामहि असेच दूरगामी ठरले. यांच्यापासून स्फूर्ति घेतलेल्या तरुण संशोधकांची एक नवीनच पिढी हिंदुस्थानांत तयार झाली व तिने यांनी ठोठावून उघडावयास भाग पाडलेल्या आंतरराष्ट्रीय दरवाजातून आपल्या संशोधनास जागतिक मान्यतेचा शिक्षा प्राप्त करून घेतला.

या सर्व कार्यांत यांनीं दाखवलेली राष्ट्रीय वृत्ति तर विशेष अभिनंदनीय असे. हीं सर्व यंत्रें ' हिंदुस्थानांत ' तयार झाल्याचें हे परदेशांत मोठ्या अभिमानानें सांगत. आपले महत्त्वाचे ग्रंथहि यांनीं ' आपल्या देशबांधवांना ' अर्पण केले, इतकेंच काय पण आपल्या मूल्यवान यंत्रांची पेटंटन्स न घेतां तीं व आपलें बोस इन्स्टिट्यूट यांनीं राष्ट्रार्पण केलें. आपल्या इन्स्टिट्यूटवर दधीचि ऋषींच्या हाडांचें वज्र कोरण्यांतहि दधीचीप्रमाणें यांनीं अंगीकृत कार्यासाठीं सर्वस्वाचा त्याग करण्याचाच संदेश आपल्या विद्यार्थ्यांना दिला आहे.

यांचे ग्रंथ—(1) Response in the Living and the Non-living, (2) Plant Response (1906), (3) Electro-physiology of Plants (1907), (4) Irritability of Plants, (5) Life Movements of Plants (भाग १ व २), (6) Life Movements of Plants (भाग ३ व ४), (7) The Ascent of Sap, (8) The Physiology of Photosynthesis, (9) The Nervous Mechanism of Plants, (10) The Motor Mechanisms of Plants, (11) Plant Autographs and their Revelations, (12) Tropic Movement and Growth of Plants इत्यादि.

वनस्पती जीवनावरील यांची प्रमुख संशोधित उपकरणे:—(1) Resonant Recorder (1911), (2) Oscillating Recorder (1914), (3) Compound Lever Crescograph (1917), (4) Magnetic Crescograph, (5) Balancing Apparatus, (6) Bubbler or Photosynthetic Recorder (1922), (7) Dimetric Contraction Apparatus (1927).

बोस, नन्दलाल—(जन्म स. १८८३ डिसें. ३) जगप्रसिद्ध बंगाली चित्रकार.

हे अवनींद्रनाथ टागोरांचे शिष्य. हे १९१९ सालापासून रवीन्द्रनाथ टागोरांच्या विश्वभारतीच्या कला-भुवनावरील मुख्य असून नूतन कलकत्ता चित्रसंप्रदायाचे एक प्रमुख पुरस्कर्ते मानले जातात. तसेंच जगांतील उत्कृष्ट चित्रकारांत यांची गणना होते.

हे रवीन्द्रनाथ टागोरांच्या बरोबर जपानला गेले तेव्हां तेथील चित्रकलेचा यांच्यावर परिणाम झाला आहे. पण तिचा उपयोग हे क्वचित् करतात.

यांची चित्रकला ही निर्मळ भारतीय असून यांचे ठिकाणी प्राचीन चित्रकारांचें बुद्धिवैभव, कल्पनाचातुर्य, धर्मभावना व कलमावरील प्रभुत्व हीं पूर्णपणें दिसून येतात.

यांची शिवचरित्रावरील शिवताण्डव, शिवविलाप, शिवविषप्राशन ही चित्रें अप्रतिम असून फार प्रसिद्ध आहेत. शिवविलाप हें चित्र तज्ज्ञांच्या मतानें जगांतील अत्युत्तम चित्रांपैकीं एक असून या तोडीचीं चित्रें जगांत फारच थोडीं आहेत.

यांचें कलम अजिठापद्धतीचें आहे. यांच्या चित्रांच्या बाह्यरूपेत जोमदारपणा असतो. यांचा फटकारा काटेतोल व बरोबरच असणार अशी खात्री देतां येते.

बोस, प्रमथनाथ—(जन्म स. १८५५-मृत्यु स. १९३४) बिहार प्रान्तांतील भूगर्भशास्त्रज्ञ.

सायन्समध्ये अनेक पदव्या मिळविल्यावर यांनीं जिऑलाजिकल खात्यांत नोकरी पत्करली. तेव्हां यांनीं रेकार्ड ऑफ जिऑलाजिकल डिपार्टमेंट ऑफ इंडियामध्ये अतिशय मोलाची भर घातली. यांचा ' हिस्टरी ऑफ हिंदु सिविलायझेशन अंडर ब्रिटिश रूल ' हा महत्त्वाचा ग्रंथ तरुण वयांतच यांनीं लिहिला. हिन्दी म्हणून कर्जन-शाहीत (१९०३) बढती न मिळाल्याने यांनीं सरकारी नोकरीचा राजिनामा दिला व रांची येथें वसति केली. म्हणून लोक यांना रांचीचे भूगर्भशास्त्रज्ञ अशा नांवानें ओळखीत. याचें फुटकळ व अपूर्ण लिखाण बरेंच आहे.

यांच्या खऱ्या कामाला सुरुवात ओरिसांतील मयूर-भंज संस्थानांत भूगर्भशास्त्रज्ञ म्हणून काम करण्यास यांनीं सुरुवात केली तेव्हां झाली. स. १९०४ मध्ये गोस्वामिसानी या ठिकाणी यांना लोखंडाच्या खाणीचा पत्ता लागला व तसा उद्रेख यांनीं ' रेकार्ड ऑफ जिऑलाजिकल सर्व्हे ' या लिखाणांत केला (१९०४). तेथेंच टाटांनीं जमशेटपूरची स्थापना करून टाटा आयर्न वर्क्स सुरू केलें. प्रथम तो कारखाना रायपूर जिल्ह्यांत संयुक्त प्रान्तांत काढण्याचा विचार होता. पण कोळसा दूर असल्याने तें स्थान अयोग्य ठरवून यांनीं दाखविलेलें स्थान योग्य ठरविण्यांत आलें.

कलकत्त्याची ' बेंगाल टेक्निकल इन्स्टिट्यूट ' स्थापण्यास यांनीं फार मदत केली होती. तिचे हे पुष्कळ दिवस रेक्टर होते. बेंगालच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे हे तहाद्वयात सभासद होते व स. १८८४ मध्ये त्या

सोसायटीच्या शंभराव्या वाढदिवसानिमित्त प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांतील शास्त्रीय विभागाचे हे संपादक होते.

बोस, राशबिहारी—(जन्म स. १८८४-मृत्यु स. १९४५) हिंदुस्थानांतील सुप्रसिद्ध क्रान्तिकारक आणि पहिल्या स्वतंत्र हिंदू सरकारचे व सैन्याचे प्रमुख.

हे डेहराडून येथे सरकारी नोकर असतां पंजाबमध्ये यांनीं क्रान्तिकारकांची संघटना तयार केली. या कार्यात यांना स्वामी रामतीर्थीचे एक प्रमुख शिष्य श्री. अमीरचंद यांचे साहाय्य झाले. अमीरचंदाना स. १९१२ साली सरकारने अटक केली. त्यांच्या भेटाकरितां हे दिल्लीम गेले असतां यांनाहि अटक व्हावयाची. पण अमीरचंदांच्या एका धूर्त सेवकाने यांना सूचना केली, तेव्हां हे निसटले.

तेव्हांपामून यांच्या अज्ञातवासास सुरुवात झाली. हे प्रवाग करात व काशीमारख्या शहरी महिनेच्यामहिने राहत. पण पोलिसांना यांचा पत्ता लागला नाहीं. स. १९१२ च्या डिसेंबरांत व्हाइसरॉय लॉर्ड हार्डिज यांच्यावर बॉम्ब पडला. त्या प्रकरणांत यांचेवर आरोप होता. क्लाव्हेंडसारखे कर्तबगार अधिकारी यांच्या शोधांत होते. यांचा त्यांना शोध करितां आला नाहीं. एवढेच नव्हे तर यांचे कार्यहि थांबवितां आले नाहीं. त्या वेळीं सर्व वर्तमानपत्रांत यांचे फोटो प्रसिद्ध करून यांना पकडून देणारास चारा हजार रुपयांचें बक्षिस लावले होते.

यांनीं तळेगांवचे विष्णु गणेश पिंगळे यांच्या साहाय्यानें शीख सैन्यांत प्रवेश करून घेऊन हिंदुस्थानभर बंड घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. या बनारस कटाचे धागे सिंगापुरापर्यंत पसरले होते. २१ फेब्रु. १९१५ ही बंड सुरू करण्याची तारीख निश्चित झाली होती. त्या दिवशीं ठरल्याप्रमाणें सिंगापूर येथें बंड झालें. पण पंजाबांत कांहीं घोटाला झाल्यानें बंडाचा काल चार दिवस मागे बदलला. या अवधीत कटाची सर्व वार्ता पंजाबचे गव्हर्नर सर मायकेल ओडवायर यांना लागली. त्यांनीं अकस्मात् कटवाल्यांची सार्वत्रिक धरपकड केली. या धरपकडींत हे सरकारच्या हातीं लागले नाहींत. या वेळीं सर मायकेल यांचे शरीररक्षकहि यांनीं आपल्या कटांत सामील करून घेतले होते, ही गोष्ट येथें विशेष नमूद करण्यासारखी आहे.

बंडाचा प्रयत्न फसल्यानंतरहि यांनीं मिरतच्या

छावणीत पिंगळ्यांना पाठवून सैनिकांशीं संबंध जोडण्याचा पुनश्च प्रयत्न केला. पण त्या दिवशीं पिंगळ्यांचा विश्वासघात होऊन त्यांना त्यांच्या अतिभयंकर बॉम्बसकट अटक झाली. पिंगळ्यांना त्याबद्दल फांशीची शिक्षा झाली. याबद्दल यांना पुढें कितीतरी दिवस अत्यंत खेद वाटत असे.

पिंगळ्यांच्या अटकेनंतर यांनीं हिंदुस्थान सोडण्याचा विचार केला आणि हे येथून निसटून जपानला गेले (१९१५). तेथून यांनीं क्रान्तिकारकांना शस्त्रे पुरविली. त्या वेळीं जपान जर्मनीच्या विरुद्ध ईंग्रजांच्या बाजूनें लढत असल्यानें हे टोकियोला पोचल्याची वार्ता ब्रिटिशांना लागतांच त्यांनीं जपान सरकारकडे यांना आपल्या स्वाधीन करण्याची मागणी केली आणि जपान-सरकारलाहि ती मान्य करावी लागली. पण जपानांतील अतिशय वजनदार अशा व्हॅक ड्रेगन संस्थेचे प्रमुख टोयामा यांनीं आपल्या घरी यांना आश्रय दिला आणि यांचे संरक्षण केलें. टोयामा यांच्या घरातून यांना काढून नेण्याचे सामर्थ्य कोणाहि जपानी अधिकाऱ्यांत नसल्यानें हे तेथें सुरक्षित राहले. तेव्हां हे आठ वर्षे अज्ञातवासात राहिले. 'रौलट कमेटी'च्या इतिवृत्तांत बनारस कटांतील यांना जपानकडून मागवून घेऊन यांच्यावर फाजदारी खटला भरला गेला पाहिजे असें आग्रहानें लिहिलें आहे (पान २०९, १९१८).

पुढें एका जपानी स्त्रीशीं विवाह करून हे जपानांतच कायम राहिले. तेथील भारतीय स्वातंत्र्यसंघाचे हे संस्थापक आणि अध्यक्ष होते. हिंदुमहासभेच्या तत्त्वज्ञानाचे हे कट्टे पुरस्कर्ते होते.

हे चांगल्यापैकी लेखक होते. चंद्रनगरच्या 'प्रवर्तक' मासिकांत यांनीं आपली आत्मकथा लिहिली आहे. कलकत्त्याच्या स्टेट्समनसारख्या अँग्लो इंडियन पत्रांत यांनीं केलेलें जपानांतील भीषण भूकंपाचें वर्णन अगत्यपूर्वक छापलें होतें.

जपानी सरकार तर 'स्वतंत्र हिंदुस्थानच्या तात्पुरत्या सरकारा'चे सहागार म्हणून यांना संबोधित असे, असें लंडन टाइम्सनें यांच्या मृत्युलेखांत म्हटलें आहे.

हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासंबंधीं यांनीं जपानी भाषेंत पांच पुस्तके लिहिलीं आहेत. अमेरिकेंतील डॉ. सॅडरलंड यांनीं लिहिलेल्या 'इंडिया इन बॉन्डेज' या ईंग्रजी पुस्तकाचें जपानी भाषान्तर यांनीं केले आहे. टोकियोंत शंकराचें मंदिर बांधण्याची यांची कल्पना असून हे त्याकरितां निधि जमवीत होते.

हे पहिल्या आझाद हिंद सेनेचे संस्थापक होत. यांना मोहनसिंग यांना चीफ ऑफ स्टाफ नेमून ते काम सुरू केलं. पण त्यांचे धोरण जपानविस्मृद दिसतांच ते पकडले गेले आणि कर्नल जगन्नाथराव भोसले यांना चीफ ऑफ स्टाफ नेमले. पुढे सुभाषचंद्र बोसांनी आझाद सैन्याचे नेतृत्व पत्करिल्याने तर त्याला विशेष महत्त्व आले.

बोस, शरच्चंद्र—(जन्म स. १८८९) बंगाल-मर्धाल सुप्रसिद्ध पुढारी व पहिल्या दर्जाचे कायदे-पंडित.

श्री. सुभाषचंद्र यांचे हे थोरले बंधु. यांना सुभाषचंद्र, सतीशचंद्र वंगरे सहा भाऊ आहेत. यांच्या आईचे नांव प्रभावती. कलकत्त्याच्या रॅव्हेनशॉ व प्रेसिडेन्सी कॉलेज-मधून हे एम्. ए., बी. एल्. (१९११) झाले. त्यानंतर हे इंग्लंडला गेले व बॅरिस्टर होऊन परत आले.

हिंदुस्थानांत आल्यानंतर यांनी कलकत्ता येथे वकिली करण्यास सुरवात केली व थोड्याच दिवसांत कलकत्ता बारचे हे पुढारी बनले. भरभक्कम वादविवाद कौशल्याने यांनी भरपूर पैसे मिळविले. यांच्या आर्थिक सहकार्यानेच आपण इतके सार्वजनिक कार्य करू शकत असल्याची कबुली श्री. सुभाषचंद्र बोस यांनी दिली आहे. जवळ जवळ दहा वर्षपर्यंत हे फॉर्बर्ड पब्लिशिंग कंपनीचे व दि लिबर्टी न्यूज पेपर्स लि.चे मॅनेजिंग डायरेक्टर होते.

असेब्लीत मुद्दा उद्कृष्ट वादविवादपट म्हणून यांची ख्याति आहे. इंडियन लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीचे सभासद म्हणून यांची १९३३ साली प्रथम निवड झाली. त्यानंतर बंगाल लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीत काँग्रेस पक्षाचे नेते म्हणून काम केल्यावर (१९३७) सुभाष बोस हिंदु-स्थानांतून अन्तर्धान पावल्यावर यांना स्थानबद्ध करून ठेवण्यांत आले होते. त्यानंतर याचा सेंट्रल लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीत काँग्रेस पक्षाचे नेते म्हणून निवड झाली (१९४५). काँग्रेस वर्किंग कमेटीत बंगालचे प्रतिनिधि म्हणून हे काम करतात.

बोस, 'नेताजी' सुभाषचंद्र—(जन्म स. १८९७ जाने. २७—मृत्यु स. १९४५ ऑगस्ट १८?) हिंदुस्थानच्या पूर्ण स्वातंत्र्याचे सुप्रसिद्ध उपासक, दुसऱ्या आझाद हिंद सेनेचे प्रमुख व कुशल संघटक.

यांचे जन्मस्थान कटक (उडीसा). पिता—जानकीनाथ. माता—प्रभावतीदेवी. उपनाम बसू. इंग्रजीवरून बोस

असा उच्चार बंगालबाहेर लोकांत प्रसिद्ध आहे. जात बंगाली ब्राह्मण. यांचे वडील कटक येथे सुप्रसिद्ध वकील होते व यांची माता अत्यंत धार्मिक वृत्तीच्या होत्या. यांना सहा बंधु आहेत. ते डॉक्टर, आय. सी. एम्. वंगरे आहेत. यांचे थोरले बंधु शरच्चंद्र हे तर प्रसिद्ध कायदे-पंडित व राष्ट्रसभेचे कार्यकर्ते आहेत.

हे शालेंत शिकत असतांना श्री. रामकृष्ण परमहंस व स्वामी विवेकानंद यांच्या शिकवणीचा मनावर अत्यंत परिणाम होऊन हे गंगायमुनांच्या कांठची पवित्र स्थाने व हिमालयाची गिरिकंदरे गुरूच्या शोधार्थ हिडून आले. मॅट्रिकमध्ये यांचा दुसरा क्रमांक आला. कलकत्त्याच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजात एका इंग्रज प्राध्यापकाच्या अपमान-कारक वागणुकीने यांनी संप घडवून आणला आणि प्रिंसिपालवर हल्लामुद्दां केला. तेव्हा यांचे नांव कॉलेज-मधून कमी करण्यांत आले. तेव्हा हे इंग्लंडला जाऊन बी. ए. व आय. सी. एस. हि झाले. पण सरकारी नोकरीचा राजीनामा देऊन यांनी देशकार्याला आपणास वाहून घेतले.

हिंदुस्थानांत आल्यावर यांनी प्रथम म. गांधी यांची भेट घेतली (१९२१ जुलै). नंतर कलकत्त्याम जाऊन चित्तरंजन दासांच्या नेतृत्वाखाली यांनी सार्वजनिक कार्यास सुरवात केली. त्यांनी यांची नेमणूक नॅशनल कॉलेजच्या प्राध्यापकाच्या जागी केली. युवराजाच्या वरील बहिष्कारांत यांना प्रथम सहा महिन्यांची शिक्षा झाली. मुद्दून आल्यावर फॉर्बर्ड पत्राची संपादकी यांच्याकडे आली (१९२२-२४). स्वराज्यपक्षाची उत्कृष्ट संघटना करून यांनी कायदेमंडळ व कांपोरेशन बहुमताने काबीज केलं. तेव्हा यांना कलकत्ता कांपोरेशनकडून १५०० दरमहाचे मुख्याधिकारी नेमण्यांत आले. पण क्रान्तिकारकांचा हे संघटना करतात या आरोपावरून यांना मंडाले येथे विनाचौकशी अटकेंत ठेवले (१९२५ जाने. २५). तेथून यांनी सशर्त मुक्तता करून घेण्याचे नाकारले, तेव्हा यांना मरणोन्मुख अवस्थेत मुक्त करण्यांत आले (१९२७ मे २६).

दास दिवंगत झाले आणि मद्रास राष्ट्रसभेपासून (१९२७) यांनी संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव पास करण्याची खटपट सुरू केली, ती १९२९ साली लाहोरच्या सभेत यशस्वी झाली. मात्र यांचा प्रतिसरकार स्थापण्याचा ठराव नापास झाला. १९३३ साली प्रकृतीकरिता हे युरोपांत गेले. विहण्णाच्या रुग्णालयांत हे व विठ्ठलभाई पटेल

या दोघांवर उपचार चालू होते. दोघांचाहि गांधींच्या कार्यक्रमावर विश्वास नव्हता. या वेळीं यांनीं ब्रिटिशांकडून होणाऱ्या हिंदविरोधा प्रचारास आळा घालण्याकरितां ' सेंट्रल इंडो-युरोपियन सोसायटी ' काढली. तेथें मरणसमयी विठ्ठलभाई पटेलानीं एक लाख रुपयांचा निधि मनाप्रमाणें कार्य करण्याकरितां यांना दिला. पण कायदेशीर अडचणीमुळे तो यांना लाभला नाही. आजारी असणाऱ्या पित्याला भेटण्याकरितां हिंदुस्थानांत येण्यास सरकार यांना परवानगी देईना, तेव्हां हे परवानगीशिवाय विमानानें कराचीस येऊन उतरले.

पुनः १९३७ सालीं हे युरोपांत गेले; तेव्हां मोठमोठ्या राजकारणी लोकांशीं यांचा परिचय होऊन यांचा देशोदेशी सत्कार झाला. यांनींहि तेथील राजकारणाचा चांगला अभ्यास केला आणि १९३८ च्या हरिपुरा काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून निवड झाल्यामुळे हे हिंदुस्थानांत आले. पुनश्च १९३९ सालीं त्रिपुरी काँग्रेसच्या अध्यक्षपदासाठीं हे उभे राहिले आणि म. गांधींनीं पाठिंबा दिलेल्या पट्टाभिसीतारामश्यांपेक्षां अधिक मते पडून हे निवडून आले. तेव्हां ' हा पट्टाभीचा पराजय नसून माझा पराजय आहे ' असे म. गांधींनीं उद्गार काढले. तेथें गांधी गटाच्या असहकाराला व विरोधाला यांना तोंड द्यावें लागलें. स्वतःच्या मताचें कार्यकारीमंडळ निवडतां न आल्यानें यांना राष्ट्रसभेच्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा द्यावा लागला. नंतर राष्ट्रसभेच्या गांधीवादी कार्यकारीमंडळानें यांना बंगाल प्रान्तिक काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्षपदास व १९३९ पासून तीन वर्षे काँग्रेस कमिटीचा सभासद होण्यास अपात्र ठरविलें. तसेंच यांचा क्रान्तिकारक चळवळीशीं संबंध आहे कीं काय हे पाहण्याकरितां म. गांधींनीं कृष्णदास नांवाच्या एका माणसाची नेमणूक केली.

यानंतर यांनीं आपल्या ' फॉर्बर्ड ब्लॉक ' या सुप्रसिद्ध संस्थेची स्थापना केली. १९४० सालीं तुरुंगांत असतांच सेंट्रल असेंब्लींत हे निवडून गेले. यानंतर प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे यांची सुटका होऊन यांना कलकत्त्याच्या यांच्या राहत्या घरांत स्थानबद्ध करून ठेवण्यांत आलें.

दुसरें महायुद्ध चालू असतां या अपूर्व संघाचा फायदा हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याकरितां घेण्याचें यांनीं ठरविलें. कलकत्त्याच्या आपल्या घरांतून २६ जाने. १९४१ रोजी हे अदृश्य झाल्याचा पुकारा देशभर झाला. हे १८ जाने.ला घरांतून बहिःच्या व मुक्या असणाऱ्या झियाउद्दिन

पठाणाच्या वेषानें निघाले व पेशावर मार्गे काबूल येथें गेले. तेथून हे बर्लिनला गेले आणि बर्लिनहून दुसऱ्या आझाद हिंद सेनेचें नेतृत्व स्वीकारण्यास सिंगापुरास दाखल झाले. यांचें हें प्रवासवृत्त लाल उत्तमचंद मिलोतरा यांनीं ' When Bose was Ziauddin ' या नांवानें प्रसिद्ध केलें.

१९४१ च्या डिसेंबरमध्ये जपाननें ब्रिटन व अमेरिका यांच्या विरुद्ध युद्ध पुकारलें. सिंगापूर येथील ब्रिटिशांचें हिंदी सैन्य जपानला शरण गेलें (१५ फेब्रु. १९४२). या हिंदी सैन्याला कैदेत ठेवण्यापेक्षां आझाद हिंद सेनेत दाखल होऊन ब्रिटिशांविरुद्ध लढण्यास जपाननें मान्यता दिली. पहिली आझाद हिंदसेना सप्टें. १९४२ मध्ये बनविण्यांत आली व तिचें विसर्जन डिसेंबर १९४३ मध्ये करण्यांत आलें. नंतर कांहीं दिवसांनीं यांनीं दुसऱ्या आझाद हिंदसेनेचें नेतृत्व पत्करिलें. आशियांतील निरनिराळ्या देशांतील हिंदी लोकांच्या प्रतिनिधींची एक परिषद भरून स्वतंत्र हिंदुस्थानचें तात्पुरतें सरकार स्थापन करण्याचें ठरलें. २१ ऑक्टो. १९४३ रोजी स्वतंत्र हिंदुस्थानच्या तात्पुरत्या सरकारची घोषणा करण्यांत आली आणि यांच्या नेतृत्वाखाली वेगवेगळ्या खात्यांच्या मंत्र्यांचा शपथविधि झाला. या सरकारनें ब्रिटन व अमेरिका यांच्याविरुद्ध युद्ध जाहीर केलें आणि दुसरी आझाद हिंदसेना या सरकारच्या आदेशानुसार काम करूं लागली. हें कार्य राष्ट्रसभेच्या तिरंगी निशाणाखाली टिळक, गांधी, नेहरू, आझाद वगैरे नांवें पथकांना देऊन चालू होतें.

यांना अंदमान व निकोबार बेटांचा प्रदेश जपानकडून या कामाकरितां मिळाला. आसामांतील मणिपूर व विष्णुपूर यांच्या आसपासचा सुमारे दीड हजार चौरस मैलाचा प्रदेश सहा महिने या सरकारच्या ताब्यांत आला होता.

यांना वीस कोटींच्या देणग्या मिळाल्या होत्या. त्यांतून मुलकी सरकारचा व फौजेचा निर्वाह होत असे. इम्फाल येथें पाऊण व अर्धा आण्याची तिकिटें यांनीं काढलीं होती. त्यावर दिल्लीच्या मोगल किल्ल्याचें चित्र असून चलो दिल्ली व अझी हुकमत-ई-हिंद ही अक्षरे होती. शिवाय यांनीं रंगून येथें बँक व नोटा वगैरे काढल्या होत्या. यांचें हें सरकार एक मुलकी व लष्करी गॅझेट काढीत असे. यांच्या सरकारला अकरा स्वतंत्र राष्ट्रांनीं मान्यता दिलेली होती.

जपानला शरणागति पत्करावी लागली तरी यांनी शरणागति पत्करण्याचें नाकारून लढाई चालू ठेवली. पुढें सिंगापूर ब्रिटिशांच्या हातीं जाण्याची वेळ येतांच हे सिंगापुराहून १६ ऑगस्ट १९४५ रोजीं विमानानें निघाले. प्रवासांत विमानाला अपघात झाला आणि जखमी झालेल्या यांना उपचाराकरितां रुग्णालयांत नेण्यांत आलें. तेथें यांना मृत्यु आला अशी बातमी टोकियो वृत्त संस्थेनें प्रसिद्ध केली. या बातमीबद्दल अनेक जबाबदार माणसांनीं उलटमुलट मतें प्रदर्शित केलेलीं आहेत.

कोणत्याहि राष्ट्रास पूर्ण स्वातंत्र्य मिळवण्यास अन्तर्गत उठावणीप्रमाणें बाह्य राजकाय सत्तेचा आश्रय आवश्यक असतो. ब्रिटिश साम्राज्याचा इतिहास पाहतां त्यांच्याकडून पूर्ण स्वातंत्र्याची अपेक्षा करणें व्यर्थ आहे. आयर्लंड, इजिप्त वगैरेकडे पाहतां तेथें देशविच्छेद, अल्पसंख्यांक, ब्रिटिश सैन्य वगैरेचे प्रश्न कायम ठवण्याचें धोरण दिसतें. हिंदुस्थानांत मुसलमान, अस्पृश्य, संस्थानिक वगैरेच्या आश्रयानें ब्रिटिश सत्ता कायम ठेवण्याचा सतत प्रयत्न चालू आहे. अशा स्थितीत पूर्ण स्वातंत्र्याकरितां ८ ऑगस्ट १९४२ च्या काँग्रेस उठावणीस पोषक असें बाहेरून दडपण आणण्याचा प्रयत्न यांनीं केला. ८ ऑगस्टची उठावणी कांहीं न करितां तुद्दंगभरती करणारा आणि ९ ऑगस्टची काँग्रेस सोशलिस्टांची उठावणी निर्नायक व असंघटित असल्यानें वाया गेली. आंतील उठावणी कच्ची असल्यानें यांच्या बाहेरच्या उठावणीचा विशेष उपयोग झाला नाही.

शहानवाझ, धीलन, राहगल वगैरे आझाद सैनिकांवर बंडखोर म्हणून ब्रिटिश सरकारनें खटले भरले. त्या खटल्याच्या चौकशीत यांचे जाहीरनामे, हुकूम, भाषणें, व्यवस्था वगैरेची माहिती पुढें आली. त्यावरून यांच्या एकंदर शिस्तीवर व रचनेवर चांगला प्रकाश पडला. यांच्या सैन्यांत हिंदु-मुसलमान वगैरे जाती एकदिलानें काम करीत असून त्यांच्यांत संगतवार कायदेशीर घटना होती. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या भावनेनें सर्व सैनिक भारलेले असून त्यांचा 'नेताजी सुभाषचंद्र बोस' यांच्यावर कमालीचा विश्वास होता. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें परिपूर्ण ऐक्यसाधक अशा 'जय हिंद', 'चलो दिल्ली' वगैरे घोषणा व अनेक उत्साहवर्धक नवीन युद्धगीतें आझाद सेनेत प्रचारांत आली. १८५७ सालच्या स्वातंत्र्य युद्धापेक्षां बाहेरच्या अनेक राष्ट्रांचा पाठिंबा ही गोष्ट या उठावांत विशेष होती.

कलकत्ता येथील बोस बंधूंच्या वडिलोपार्जित निवास-स्थानापैकीं पाऊण हिस्सा श्री. शरच्चंद्र बोस व त्यांचे कांहीं मित्र यांनीं सुमारे दोन लाख रुपयांला खरेदी केला असून ती इमारत राष्ट्रकार्यासाठीं अर्पण करण्यांत आली आहे. या इमारतीचें 'नेताजी भवन' असें नवें नामकरण करण्यांत आलें असून त्याचा 'ट्रस्ट' झाल्या-नंतर त्या ठिकाणीं नेताजी सुभाषबाबू यांना प्रिय असलेलीं देशसेवेचीं कायें सुरू होणार आहेत. दरम्यान या इमारतींत आझाद फौजेतील सैनिकांसाठीं विश्रान्ति-स्थान स्थापन करण्यांत आलें आहे. यापूर्वीं बोस-बंधूंनीं कटक येथील आपलें वडिलोपार्जित घर उत्कल काँग्रेस कमिटीला देणगी म्हणून दिलें होतें.

यांचे ग्रंथ- (1) The Indian Struggle (1935 जप्त), (2) Through Congress Eyes (1918), (3) An Indian Pilgrim.

ब्रह्मचारी, सर-उपेंद्रनाथ—(जन्म स. १८७५—मृत्यु स. १९४६) बंगालमधील सुप्रसिद्ध डॉक्टर व संशोधक.

मोघीर जिल्ह्यांतील जमालपूर हें गांव यांचें जन्म-स्थान. यांच्या वडिलांचें नांव नीलमणी ब्रह्मचारी. हे एम्. डी. झाल्यानंतर 'Haemolysis' वरील यांच्या संशोधनाबद्दल यांना पीएच. डी.ची पदवी मिळाली होती (१९०४).

डाक्ता मेडिकल स्कूलमध्ये कांहीं दिवस अध्यापकाचें काम केल्यानंतर हे कलकत्त्याच्या कॅम्पबेल मेडिकल स्कूलमध्ये अध्यापकाचे जागीं स्थिर झाले. १९२७ सालीं कार्यनिवृत्तीच्या वेळीं बंगालच्या मेडिकल कॉलेज हॉस्पिटलचे हे फिजिशियन होते.

परंतु मुख्यतः संशोधक म्हणूनच यांची आंतरराष्ट्रीय प्रसिद्धि असे. क्लॉटन फीवर या नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या बंगालमधील तापाच्या साथीवर यांनीं सुचविलेल्या उपाययोजनेनें हे प्रथम जनतेसमोर आले. 'काळा आजार' या बंगालमध्ये प्रामुख्याने आढळणाऱ्या रोगावरील उपाययोजनेचा विचार करतांना क्लॉडल अँटिमनीचा शोध यांनीं लावला व त्याचा क्लॉटन फीवरवरील परिणाम जनतेच्या नजरेस आणून दिला. त्यावर अँटिमनी व सोडियम अँटिमनीचा उपयोग सुचविणारे हे पहिले संशोधक होत. यांच्याच पुढें जाऊन यांनीं युरिआ-स्टिबॅमिन या नांवानें प्रसिद्ध झालेलें युरिआ-अँटिमनी कापाउंड शोधून काढलें. हें औषध

व त्यानंतर यांनी शोधलेल्या अटिमनील कांपाउंड्सनी काळ्या आजाराचे उपाययोजनेत अक्षरशः क्रांति केली आहे. पूर्वीच्या काळीं असाध्य समजला जाणारा हा रोग आतां या औषधाने सहजसाध्य झाला असून बंगाल वगैरे प्रांतांतून तो कायमचा नाहीसा होण्याचे मार्गावर आहे. आसाम सरकारने तर या औषधाचा उपयोग सार्वत्रिक केला व या औषधाचे संशोधनकालापासून १९३३ अखेर ३,२८,५९१ लोकांना या औषधाचा फायदा देण्यांत आला.

सालव्हरसन या उपदंशावरील जगप्रसिद्ध औषधाचा थायोसारमिन नांवाचा देशी पाठ करणारांपैकी हे प्रमुख होत.

कलकत्त्याची ब्रह्मचारी रिसर्च लेब्रॉरटरीज ही संस्था यांच्या मुलांनी यांच्या पश्चात् चालविली.

इंग्रजी ग्रंथ—(1) Studies on Haemolysis, (2) Treatise on Kala Azar, (3) Kala Azar (डॉ. कार्ल मेन्सच्या Handbuch der Tropenkrankheiten मधील एक प्रकरण).

व्हॅल्डॅट्स्की, मॅडम हेलेना पेट्रोवना—(जन्म स. १८६१—मृत्यु स. १८९१ मे ८) थिऑसाफिकल सोसायटीच्या संस्थापक व परलोक विद्येच्या जगप्रसिद्ध अभ्यासक.

पिता—कॅनल पीटर हॅन. माता—हेलेन फॅडिक. वडील रशियांत तोफखान्यावरील अधिकारी होते. यांनी त्यांच्याबरोबर लंडन येथे राहून गायनवादनाचा अभ्यास केला होता. या शरीराने स्थूल व कुरूप होत्या. वयातीत जनरल व्हॅल्डॅट्स्कीबरोबर यांचे लग्न झाले. पण या वयातीतूनच पळाल्या, त्या सातआठ वर्षे परत आल्या नाहीत असे म्हणतात.

यांनी इजिप्त, लेबानॉन येथे गूढविद्येचा अभ्यास केला व या इटलीत गेरिबाल्डीच्या स्वयंसेवकांत दाखल होऊन जखमीही झाल्या होत्या. यांना १८५१ मध्ये लंडनच्या रस्त्यांत नेपाळांतील सिद्ध पुरुष आढळले. त्यांच्या आदेशावरून या हिंदुस्थानांत येऊन दंग्याच्या परिस्थितीमुळे परत गेल्या आणि पुनः येऊन हिमालयांत गुरू-

देवाच्या सान्निध्यांत योगाभ्यास केला (१८६७-७०). १८७१ मध्ये इजिप्तांत व १८७३ साली या न्यू यॉर्कमध्ये फुलें करून एका यहूदी दुकानदाराजवळ राहून उदरनिर्वाह करीत.

१८७४ साली कॅनल ऑल्कॉट यांची गांठ पडून दोघांनी थिऑसाफिकल सोसायटी स्थापिली. या चमत्कारहि करीत. मि. सिनेट व ए. ओ. ह्यूम यांच्या विनंतीवरून यांनी एका सिद्धांशी अनेक गूढ प्रश्नांबद्दल पत्रव्यवहार केला. त्या पत्रव्यवहाराचे आधारे सिनेट यांनी आपले अनेक ग्रंथ लिहिले व त्या माहितीने आकर्षित होऊन बेझंटवाई व लेटबीटर हे थिऑसाफीकडे वळले. तो पत्रव्यवहार मिसिस बार्कर यांनी प्रसिद्ध केला व मूळ पत्रे ब्रि. म्युझियम लायब्ररीत ठेवली आहेत. तशीं सिद्धांचीं कांहीं पत्रे अज्यार येथे आहेत.

या चमत्कारांच्या खुलाशासाठीं इंग्लंडमधील 'साय-फिकल रिसर्च सोसायटी' पुढे कॅनल ऑल्कॉट यांनी साक्ष दिली. त्या संस्थेने प्रत्यक्ष चौकशीकरितां डॉ. ह्यामसन यांना अज्यार येथे पाठविले. तेव्हां या व ऑल्कॉट हे युरोपांत होते. तथापि त्यांनी माहिती मिळवून रिपोर्ट केला आणि त्यावरून त्या सोसायटीचे अध्यक्ष प्रसिद्ध नातिशास्त्रज्ञ प्रो. सिज्विक यांनी विस्द्ध निर्णय दिला आणि 'एकोणिसाव्या शतकांतील व्हॅल्डॅट्स्की-वाई या अत्यंत लबाड व्यक्ति आहे' असा शेरा मारला.

यामुळे सोसायटीत अत्यंत खळबळ उडून अनेक सभासदांनी राजीनामे दिले. पण मि. सिनेट व सुब्रह्मण्य अग्यर यांनी वरील निर्णय चुकीचा असल्याचा अहवाल प्रसिद्ध केला. तरी यांना उद्धिगता येऊन यांनी हिंदुस्थान सोडून या जर्मनीत जाऊन राहिल्या. तेथे यांनी आपला दुसरा सीक्रेट डॉक्ट्रिन हा प्रचंड ग्रंथ लिहिण्यास सुरवात केली. तो इंग्लंडमध्ये बर्ट्रॉम व आर्चिनाल्ड कीटले यांच्याकडून तपासून घेऊन प्रसिद्ध करण्यांत आला (१८८८). या ग्रंथामुळे बेझंटवाईसारखी माणसे सोसायटीला मिळाली.

यांचे देहावसान झाले तो दिवस व्हाइट लोटस डे-श्वेतपद्माष्टमी म्हणून सभासद पाळतात व त्या दिवशी लाइट ऑफ एशिया व भगवद्गीता वाचतात.

भ

भगत, प्रेमनंदसिंग—(जन्म स. १९१८) दुसऱ्या महायुद्धांत व्हिक्टोरिया क्रॉस मिळवणारे पहिले हिंदी सैनिक.

यांचे वडील संयुक्त प्रांतांत एक्झिक्युटिव्ह इंजिनियर होते. प्रथम हे शिकाऊ सैनिक म्हणून सैन्यांत शिरले (१९३९) व शेवटी हिंदी मनुष्याला लष्करांत मिळू शकणारा सर्वश्रेष्ठ मान यांनी मिळविला.

ऑक्सिनियाच्या युद्धांत भुईसुदंग काढण्यांत यांनी दाखविलेल्या धडाडीबद्दल हा मान यांना देण्यांत आला. मेतोम्माच्या पाडावानंतर गोंडर रस्त्यावर इटालियन लोकांनी पुरून ठेवलेले भुईसुदंग काढण्याचें काम त्या वेळी सेकंड लेफ्टनंट असणाऱ्या यांचेवर सोपविण्यांत आलें (१९४१). यांनीहि तडफेने सुद्धात करून अठेचाळीस तासांत सर्व सुदंग काढून रस्ता निर्भय केला. पंचावन मैलांच्या रस्त्यावरील पंचरा सुदंग काढण्यांत हे यशस्वी झाले. तेथील धडाक्यानं यांचे कानांचे पडदे मात्र निकामी झाले व हे बेशुद्ध पडले.

वज्रासारखे कणखर धैर्य व आत्मविश्वास असा यांच्या या बहादुरीचा उल्लेख करून दिल्ली येथे लॉर्ड लिनलिथगो यांच्या हस्ते यांना व्हिक्टोरिया क्रॉस देण्यांत आला. यांना कॅम्बल येथे स्टाफ कॉलेजमध्ये आपला शिक्षणक्रम आटोपण्याची सवलतहि देण्यांत आली (१९४४).

भगतसिंग—(फांशी स. १९३१ मार्च २३ लाहोर) सुप्रसिद्ध क्रांतिकारक व क्रांतिवाद-प्रतिपादक.

असेंज्लीवर बॉम्ब टाकण्याच्या आरोपावरून हे व बटुकेश्वर दत्त यांना पकडण्यांत आलें (४ एप्रिल १९२९). पुढे राजगुरु व हे यांना सॉन्डर्सच्या खुनाबाबत उभारलेल्या लाहोरकटांत गोंवण्यांत आलें. असेंज्लीत बाँब टाकल्यावर यांना पकडले तेव्हा यांच्याजवळ असलेल्या पिस्तुलाशी लाहोर येथे सॅन्डर्सला मारलेली गोळी जुळली व 'सॅन्डर्स मेला, लालाजीचा सूड उगवला' या हस्तपत्रकाशी यांचे हस्ताक्षर जमलें. लाला लजपतराय यांच्या मृत्यूला कारण झालेल्या मि. स्कॉट यांना मारण्याऐवजी शिवराम हरि राजगुरु व हे यांच्या गोळीला चुकीने सॅन्डर्स बळी पडला व

पाठलाग करणाऱ्या चरणसिंगालाहि ठार करण्यांत आले. यांनी या खटल्याचे वेळी खटला चालविण्यांत व अन्नसत्याग्रह वगैरे प्रकारांनी चालविलेल्या कायदेशीर अडचणीस तोंड देण्याकरिता 'लाहोर कान्स्परसी ट्रायल आर्डिनन्स' पास करून घेणे भाग पडलें.

खटल्याचे वेळी यांनी दिलेली सर्वच जवानी अति तेजस्वी होती. 'आम्ही करूं तो जुलूम प्रजा सोसते म्हणून कांहीं कर्जनछाप अधिकारी राष्ट्राची छकलें करण्यासाठी पुढें धांवतात. तशा मदांध अधिकाऱ्यांच्या कानी त्रस्त प्रजेच्या आर्त किंकाळ्या पोचूच शकत नाहीत. अशा बेगुमान अधिकाऱ्यांचे कान खोलण्यासाठी व डोळे उघडण्यासाठी आम्हांला बॉम्बचे आवाज काढावे लागतात'—हे यांचे उद्गार यांच्या वर्तनावर प्रकाश टाकणारे आहेत.

७ आक्टो. १९३० ला हे, राजगुरु व सुखदेव यांना फांशीची शिक्षा सांगण्यांत आली. गांधी-आयर्विन-करार झाला आणि राष्ट्रानें एकमुखानें मागणी केली तरी या तिघांना लाहोर तुडंगांत सायंकाळी साडेसात वाजतां फांशी देण्यांत आलें व आपांनासुद्धां न कळवतां यांची प्रेते नष्ट करण्यांत आली. कराचीच्या राष्ट्रमंथन या तिघांचे शौर्य व त्याग यांबद्दल अभिनंदन करण्यांत येऊन यांना फांशी देण्यांत सरकारने अवास्तव सुडाचें कृत्य केल्याचें नमूद करण्यांत आलें.

भगवानदास, डॉ.—(जन्म स. १८६९) संयुक्त प्रांतांतील सुप्रसिद्ध काग्रेस कार्यकर्ते व थिऑसफिस्ट.

कॉन्स स्कूल व बनारस कॉलेज येथे आपलें शिक्षण संपवून हे तत्त्वज्ञानाचे एम. ए. होऊन सरकारी नोकरीत शिरले (१८९०) व थोड्याच दिवसांत हे डेप्युटी कलेक्टर झाले.

पुढे बेझंटबाईनी सेंट्रल हिंदु कॉलेज काढल्यानंतर यांनी सरकारी नोकरीचा त्याग केला व हे त्या संस्थेच्या मॅनेजिंग कमेटीचे कार्यवाह असतांच त्या कॉलेजचे हिंदु युनिव्हर्सिटीत रूपांतर झालें. पुढे १९२१ साली काशीच्या बाबु शिवप्रसाद गुप्त यांच्या दहा लाख रु.च्या देणगीने सुरू झालेल्या काशी विद्यापीठाच्या विश्वस्त मंडळाचे यांना अध्यक्ष व कुलपति नेमण्यांत आलें.

१८८४ पासून थिऑसफिकल सोसायटीचे कार्यकर्ते असून १९१२ साली हे त्या संस्थेचे कार्यवाहक होते. १९२१ सालच्या असहकाराच्या चळवळीतहि यांनी मनापासून भाग घेतला व यांना एक वर्षाची सजा झाली. तेव्हापासून हे संयुक्त प्रांतांतील काँग्रेस चळवळीचे प्रमुख कार्यकर्ते बनले आहेत. यू. पी. सोशल कॉन्फरन्स, यू. पी. पोलिटिकल कॉन्फरन्स, यू. पी. प्रांतिक काँग्रेस कमिटी इत्यादि संस्थांचे हे वेळोवेळी अध्यक्ष होते.

यांचा जुनी हिंदी संस्कृति व इतिहास यांचा अभ्यास गाढा असून सध्यांच्या आर्थिक विषमतेवर समाजवादापेक्षां निराळा मार्ग यांनी 'सोशल रिकन्स्ट्रक्शन' या ग्रंथांत सुचविला आहे. मनूचीच चातुर्वर्ण्याची योजना परंतु बुद्धिमान, अधिकारी, पैशाचा व्यवहार पाहणारे व कामगार असे समाजाचे चार वर्ग पाडण्याच्या स्वरूपांत यांनी मांडली आहे. या सर्व समाजाला उच्च पातळीत ठेवण्याची पात्रता असणाऱ्या लोकांसाठी योगविद्यालये काढण्याची कल्पना यांनी सुचविली असून थिऑसफिकल सोसायटी किंवा तिच्या पार्वत्य विद्यालयांत अशी योगविद्यालये काढण्याची यांची कल्पना आहे.

मुख्य आर्थिक प्रश्नांच्या दृष्टीने ही योजना हीणकस ठरते. सध्यांच्या काळांत ब्रह्मविद्येच्या प्रचारकांची कमतरता आहे म्हणून अव्यवस्था माजली हें यांचे म्हणणे चुकीचे असून समाजाची घडणच अशी बसली आहे की, त्यांतून ब्रह्मवेत्ते निर्माण होऊंच शकत नाहीत. शिवाय समाजवादाचे तत्त्वज्ञानहि अद्यापि स्थिर झालेले नाही.

यांचे ग्रंथ—(1) Social Reconstruction, (2) The Purpose and Use of Philosophy, (3) Ancient Versus Modern Scientific Socialism, (4) Communalism and its Cure, (5) The Science of Emotions, (6) The Essential Unity of all Religions इत्यादि.

भगवानदीन—(जन्म स. १८६६-मृत्यु स. १९३०) हिन्दी शब्दसागर या कोशाचे एक संपादक, हिन्दी भाषेतील लेखक, कवि व टीकाकार.

जन्मस्थान बरवड (फतहपुर जिल्हा). जात श्रीवास्तव 'दुसरे कायस्थ.' उर्दू व फारसी भाषांचे शिक्षण घेतल्यावर पित्याबरोबर हे बुन्देलखंडांत आले. प्रयाग येथे मूर सेन्ट्रल कॉलेजांत थोडे दिवस काढल्यावर यांनी शिक्षकाचा पेशा पत्करला. छत्रपुर, काशी वगैरे ठिकाणी

शिक्षक असतांनाच यांचे लेखन कार्य चालत असे. हे हिन्दी भाषेचे मर्मज्ञ असून जुन्या कवींच्या काव्याचा यांचा अभ्यास चांगला असे. हे व्रजभाषा व खडी बोली या दोहोंत कविता करीत. खडी बोलीतील कवितांकरितां हे उर्दू छन्द विशेष पसंत करीत. हे लक्ष्मी व उपदेश लहरी यांचे संपादक होते. यांनी कविसमाज, काव्यलता या नांवाच्या सभा व भारतीभवन नांवाचे पुस्तकालय उघडले होते.

यांचे ग्रंथ—कवितासंग्रह—१ नवीन बीन, २ नर्दामे दीन; काव्य—३ वीर क्षत्राणी, ४ वीर बालक, ५ वीर पंचरत्न; टीका—६ रामचंद्रिका, ७ कविप्रिया, ८ दोहावली, ९ कवितावली, १० विहारी सत्सर्ग; अलंकार—अलंकारमंजूषा इ.

भटनागर, सर शांतिस्वरूप—(जन्म स. १८९५) आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे रसायनशास्त्रज्ञ.

यांच्या वडिलांचे नांव बाबू परमेश्वरीसाहाय्य. लहानपणीच वडील वारल्याने यांचे पालन यांच्या अजोबांनी केले. १९११ साली प्रवेशपरीक्षा पास झाल्यानंतर यांनी शिकवण्या करून व बी. एस्सी. झाल्यावर लाहोरच्या दयाळसिंग कॉलेजांत डेमॉन्स्ट्रेटरचे काम करून आपले शिक्षण पुरे केले. एम्. एस्सी. झाल्यानंतर हे कर्ज काढून इंग्लंडला गेले व यांनी आपला पुढील अभ्यासक्रम चालू ठेवला. पुढे एक वर्षानंतर यांना प्रिव्ही कॉन्सलची दोनशे पन्नास पौडांची शिष्यवृत्ति मिळाली व हे लंडन विश्वविद्यालयाची डी. एस्सी. ची पदवी मिळवून हिंदुस्थानला परत आले (१९२०).

हिंदुस्थानांत आल्यानंतर कांही दिवस बनारस हिंदु युनिव्हर्सिटींत रसायनशास्त्राच्या प्राध्यापकाचे काम केल्यानंतर यांची लाहोर युनिव्हर्सिटींत रसायनाचे प्राध्यापक म्हणून नेमणूक झाली. याचबरोबर युनिव्हर्सिटीच्या लेबॉरेटरीची व्यवस्थाहि यांचेकडेच सोंपविण्यांत आली. येथील दीर्घकालीन (१९२४-१९४०) कार्यानंतर हे निवृत्त झाले.

परंतु याच काळांत कलिल रसायन, प्रकाश रसायन व चुंबक रसायन विषयक यांनी केलेल्या संशोधनाने यांना आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचा लाभ झाला. चुंबक रसायनाचे साहाय्याने अणूंची रचना ठरविण्यांत हे यशस्वी झाले असून Principles and Applications of Magneto-Chemistry हा यांचा या विषयावरील ग्रंथ रसायनशास्त्रांतील नवी ज्ञानशाखा उघडण्याइतका

महत्त्वाचा ठरला. कलिल रसायनांतील यांचे इमल्शन्स-संबंधीचे व प्रकाशरसायनांतील प्रकाशाच्या जंतूवरील परिणामांचे यांचे संशोधन असेच महत्त्वाचे आहे. कर्नल सोहनलाल भाटिया, डॉ. माताप्रसाद, डॉ. के. एन्. माथुर इत्यादि लोक यांच्या या संशोधनांतील सहकारी होते. यांच्या या संशोधनाबद्दल यांना एफ. आर. एस. (फेलो ऑफ दि रॉयल सोसायटी) करण्यांत आले.

परंतु हे येथेच स्वस्थ बसले नाहीत. आपल्या संशोधनाने मिळालेल्या आपल्या आंतरराष्ट्रीय प्रसिद्धाचा उपयोग शास्त्रीय अघाडावरील हिंदुस्थानच्या अडचणी जगाच्या नजरेस आणण्याचे कामांत हे अतियशस्वी झाले आहेत. केमिकल सोसायटी, लंडन; ब्रि. असोसिएशन फॉर दि अँडव्हान्समेंट ऑफ सायन्स, लिव्हरपूल; एम्पायर युनिव्हर्सिटीज कॉंग्रेस (१९३१-३६); इत्यादि परदेशी संस्थांतून यांनी हिंदुस्थानची बाजू अति तडफदारपणे मांडली.

परंतु यापेक्षांहि अमेरिका व कॅनडांत इंडियन सायन्टिफिक मिशनचे सभासद या नात्याने यांनी केलेला प्रचार जास्त प्रभावी होता. 'औद्योगिक क्षेत्रांतील हिंदी लोकांच्या पिछेहाटीचे मूळ हिंदी लोकांचे कार्यक्षमतेच्या अभावांत नाही; ब्रिटिशांच्या विशिष्ट धोरणांत आहे. एक सहा महिने हिंदुस्थानांतील सर्व कारखाने आमच्या ताब्यांत द्या व मग आमच्या कार्यपद्धतीचे मोल ठरवा' असा रोखठोक सवाल यांनी अमेरिकन लोकांना टाकला (१९४५).

यांच्या मदत करण्याच्या वृत्तीमुळे रसायनाशी संबंध येणारी कोणतीही सरकारी व बिनसरकारी योजना यांच्या साहाय्याशिवाय पूर्णता पावत नाही. पंजाब युनिव्हर्सिटी, इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स व इंडियन सायन्स कॉंग्रेसशी यांचे विशेष घनिष्ठ संबंध आहेत. इंडियन सायन्स कॉंग्रेसच्या रसायनशाखेचे (१९२८, ३८) व कॉंग्रेसचे हे अध्यक्ष होते (१९४५).

यांचे इतर ग्रंथ—इल्मुलबर्क (इलेक्ट्रिसिटीवरील उर्दू ग्रंथ).

भट्ट, मणिशंकर रतनजी—(जन्म स. १८६७—मृत्यु स. १९२३) सुप्रसिद्ध गुजराथी कवि.

हे कान्त या टोपण नांवाने लिहीत. यांच्या बहुतेक कविता 'पूर्वालाप' या नांवाने प्रसिद्ध झाल्या आहेत.

यांनी नाटके वगैरे पुष्कळ लिखाण केले असले तरी यांची कविता उत्कृष्ट समजली जाते.

यांचे गुजराथी वाङ्मय—काव्य-१ वसंतविजय, २ चक्रवाकमिथुन (खंडकाव्य); कवितासंग्रह-३ पूर्वालाप; नाटके-४ एका देवेनुन वृत्तान्त (भाषान्तर), ५ गुरु गोविंदसिंग, ६ रोमनखराज्य.

भडकमकर, डॉ. रामकृष्ण हरि—(जन्म स. १८८४ फेब्रु. ८) महाराष्ट्रांतील विख्यात निदान-कुशल डॉक्टर व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

यांचे वडील संस्कृतचे प्राध्यापक असल्याने लहानपणापासूनच यांना संस्कृतभाषाध्ययनाची गोडी लागली. त्यालाच पुढे सूक्ष्म शास्त्रीय दृष्टीची जोड मिळाल्याने हे एम्. ए., एम्. डी. झाले व यांनी प्रॅक्टिस करण्यास सुरुवात केली. प्रथम मुंबई व नंतर पुणे हे यांच्या दवाखान्याचे मुख्य केंद्र होते. फलटणच्या व मिरजच्या राजेसाहेबांची यांचेवर विशेष श्रद्धा आहे.

काव्य व शास्त्र यांच्या विशेष प्रकारच्या मेळा-मुळे यांना इतक्या असामान्य लोकप्रियतेचा लाभ झाला. प्रथम अगदी रोग्याच्या बारीकसारीक तक्रारी-सुद्धा लक्षांत घ्यावयाच्या व साध्यांतसाध्या औषध-योजनेपासून सुरुवात करावयाची अशी यांची कार्यपद्धति आहे. ज्ञानाचा बडेजाव नाही, गरीब श्रामंत हा भेद नाही, अशा थाटांत हे काम करू लागले म्हणजे औषध घेण्याच्या आधीच रोग्याला निम्मे बरे वाटते.

याशिवाय महाराष्ट्रांतील अनेक औद्योगिक घटनांशी यांचा अत्यंत निकटचा संबंध आहे. आयुर्वेदाचे हे अत्यंत पुरस्कर्ते आहेत.

भागवत, राजारामशास्त्री रामकृष्ण—(जन्म स. १८५१—मृत्यु स. १९०८) महाराष्ट्रांतील सुधारक व नवविचार प्रवर्तक.

जात कऱ्हाडे ब्राह्मण. जन्मस्थान कशेळी (ता. राजापूर). १८६७ साली यांची प्रवेशपरीक्षा उत्तीर्ण झाली. तीन वर्षे मेडिकल कॉलेजांत शिक्षण घेऊन यांनी ते सोडले आणि हे जुन्या शास्त्रयाजवळ पांचसहा वर्षे संस्कृतचे अध्ययन केले. नंतर मनीस्कूलांत कांही महिने व पुढे सेंट जेवियर कॉलेजमध्ये हे संस्कृत शिकवू लागले (१८७७-१९०८). तेथे काम करीत असता बांबे हायस्कूल व पुढे मराठा हायस्कूल काढून

तेथें बावीस वर्षे अध्यापन केलें. हे जातिभेद व खाण्या-पिण्याच्या निर्बंधाविद्द होते. वेदोक्त धर्माकडे यांचा ओढा होता व त्यांत वरील निर्बंध नाहीत असें हे प्रतिपादांत. यांचे विचार मूलगामी व स्वतंत्र असत. ते समाजाला झेपत व कळत नसल्याने हे विक्षिप्त ठरत. शब्दांच्या व्युत्पत्त्या व भाषाशास्त्रावरून नवे सिद्धान्त प्रतिपादण्यास मराठींत यांनी प्रथम सुरुवात केली.

वाङ्मय—१ विधवाविवाह शास्त्र कीं अशास्त्र ?, २ मराठ्यांसंबंधी चार उद्गार, ३ शिवछत्रपतींचे चरित्र, ४ ब्राह्मण व ब्राह्मणधर्म, ५ ब्राह्मस्तोम, ६ केसरकडून सुलतानाकडे, ७ ऐतरेय व श्वेताश्वतर (मूळासह इंग्रजी व मराठी भाषान्तरें). यांशिवाय विविध विषयांवर यांचें पुष्कळ मराठी व इंग्रजी वाङ्मय प्रसिद्ध आढे.

भाटिया, कर्नल, सोहनलाल—(जन्म स. १८९१) मुंबईच्या ग्रॅन्ट मेडिकल कॉलेजचे सुप्रसिद्ध प्रिन्सिपल व संशोधक.

केम्ब्रिज युनिव्हर्सिटी व लंडनच्या सेंट टॉमस हॉस्पिटलमध्ये आपले शिक्षण संपवून हे एम्. डी., एफ. आर. सी. पी. झाले व सेंट टॉमस हॉस्पिटलमध्ये क्लिनिकल असिस्टंट, हाउस सर्जन, ऑफथॅल्मिक हाउस सर्जन अशीं अनेक कामे केल्यानंतर हे इंडियन मेडिकल सर्व्हिसमध्ये शिरले (१९१७).

पहिल्या महायुद्धांत इजिप्शियन एक्सपिडिशनरी फोर्समध्ये (१०५ वी मराठा लाइट इन्फनट्री) काम केल्यानंतर हे हिंदुस्थानांत आले व प्रथम फिजिऑलजीचे प्राध्यापक, नंतर डीन असे चढत चढत हे मुंबईच्या ग्रॅन्ट मेडिकल कॉलेजचे प्रिन्सिपल बनले (१९३७). ते व जे. जे. हॉस्पिटल्सच्या सुपरिटेन्डेंटचे काम केल्यानंतर हे सरकारी नोकरीतून निवृत्त झाले (१९४१). त्यानंतर इंडियन मेडिकल सर्व्हिसचे डायरेक्टर जनरल म्हणून यांची नेमणूक झाली.

इंडियन जर्नल ऑफ मेडिकल रिसर्च व इंडियन मेडिकल गॅझेटमधून याचे अनेक संशोधक निबंध प्रसिद्ध झाले आहेत.

भाटे, गोविंद चिमणाजी—(जन्म स. १८७० सप्टें. १९—मृत्यु स. १९४६ एप्रिल २६) सांगलीच्या विलिंग्डन कॉलेजचे पहिले प्रिन्सिपल, प्रमुख समाजसुधारक व मराठीतील प्रसिद्ध लेखक.

यांचा जन्म महाडला झाला. एम्. ए. झाल्यावर हे पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजांत इंग्रजी व तत्त्वज्ञान या विषयाचे प्राध्यापक म्हणून काम करूं लागले. सांगलीच्या विलिंग्डन कॉलेजच्या स्थापनेत विशेष पुढाकार घेऊन सेवानिवृत्त होईपर्यंत हे तेथें प्रिन्सिपल होते. महाराष्ट्रांतील आरंभीच्या कर्तृत्ववान् समाजसुधारकांत यांची गणना असे. विधवाविवाहास प्रोत्साहन मिळावें व जातिभेदाचें निर्मूलन व्हावें म्हणून यांनी पुनर्विवाह व मिश्रविवाह केला. ऐतिहासिक दप्तरें तपासण्याकरितां यांनी वर्षभर इंग्लंडमध्ये मुकाम केला होता. यांची प्रवासावरची पुस्तके तेव्हां चांगलीच लोकप्रिय होती. याशिवाय यांनी अनेक विषयांवर मराठी व इंग्रजी पुस्तके लिहिली आहेत.

समाजाच्या घटनेचा मूलगामी विचार न करितां एखाद्या सुधारणेनें सर्व समाजाचा उद्धार साधण्याच्या कालांत यांच्यासारखे तळमळांचे कार्यकर्ते धडाडीनें पुढें सरसावले. यांनी पत्करलेल्या मार्गाबद्दल मतभेद झाला तरी यांची धडाडी व तळमळ यांबद्दल कोणालाहि आदरच व्यक्त करावा लागेल.

यांचे ग्रंथ—१ अर्थशास्त्राची मूलतत्वे, २ कार्लाइल, ३ हिंदु चालीरीती, ४ तीन तत्त्ववेत्ते, ५ कलाविषयक तत्त्वज्ञान, ६ प्रेम कीं लौकिक (आत्मचरित्रपर कादंबरी), ७ कंट व शंकराचार्य, ८ भाषणें व निबंध (इंग्रजी), ९ मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (इंग्रजी) इत्यादि.

भातखंडे, विष्णु नारायण—(जन्म स. १८७५—मृत्यु स. १९३६ सप्टें.) भारतीय संगीताचे सुप्रसिद्ध अभ्यासक व संकलनकार.

जात चित्पावन ब्राह्मण. १८९० सालीं हे एल्एल्. बी. झाल्यावर मुंबईस वकिली करूं लागले. यांना लहानपणापासून गायनाचा नाद असे. यांनी गायनाचा प्रत्यक्ष अभ्यास रावजीबुवा बाडकर, बेलबाग पुणे येथील गवई, व जयपूरचे मुहम्मद अलीखाँ यांजपाशी केला. यांनी मुहम्मद अलीखाँच्या तीनशें चिजांचे रेकार्ड घेऊन ठेवले आहे. यांनी आपल्या हिंदुस्थान संगीत पद्धतीच्या संवादात्मक चार भागांत सुमारे दोनशें चिजांचे उत्कृष्ट विवरण केले आहे. त्यांत रागांची माहिती व चिजांचे नोटेशन आढळते. यांच्या क्रमिक पुस्तकांच्या एक ते सहा भागांत कांही अप्रसिद्ध रागांचा संग्रह आहे. यांनी चतुर पंडित असे नांव घेऊन आधुनिक संगीत उदाहरण व

लक्षण अशा स्वरूपांत संस्कृतांत लक्ष्यसंगीत या ग्रंथांत प्रथित केले आहे (१९१०).

याशिवाय यांचा अभिनवरागमंजरी नांवाचा ग्रंथ आहे. हे सर्व ग्रंथ म्हणजे नव्याजुन्या संगीताचा ज्ञान-कोशच होय. यांनी ग्वाल्हेर व लखनौ येथे संगीत कॉलेजें काढली व पांच भारतीय स्वरूपाच्या संगीत-परिषदा भरविल्या.

भानू, प्रा. चिंतामण गंगाधर—(जन्म स. १८५६—मृत्यु स. १९३०) मराठीतील सुप्रसिद्ध लेखक व वक्ते.

नाना फडणीसांच्या मेणवली गांवी यांचा जन्म झाला. सातारा येथे माध्यमिक शिक्षण संपवून व ओव्हरसीयरची परीक्षा देऊन १८८४ त हे बी. ए. झाले व फर्ग्युसन कॉलेजांत इतिहासाचे प्राध्यापक झाले. इतिहास विषय हौसेने व मनोरंजक तऱ्हेने शिकवण्याबद्दल यांची प्रसिद्धि असे. पुण्याचे न्यू इंग्लिश स्कूलचेहि हे कित्येक दिवस प्रमुख होते.

मराठ्यांचा इतिहास मराठ्यांनीच लिहिला पाहिजे असे यांचे ठाम मत होतें आणि त्या दृष्टीने यांनी साधनांचा अभ्यासहि सुरू केला होता. नानासाहेब पेशवे आळशी व विलासी होते हे ग्रंथ डफचे म्हणणे यांनी सोडून काढले (१८९३). शिवाजीने अफजल-खानाचा वध विश्वासघाताने केला नसून त्याच्या विश्वास-घाताचा प्रतिकार करून आत्मसंरक्षण करण्यासाठी शिवाजीला त्याचा वध करावा लागला हे यांनी आपले मत प्रथम डेक्कन कॉलेजांत प्रो. बेन यांच्या अध्यक्षते-खाली व्याख्यान देऊन सांगितले. याच मताचा अनुवाद पुढे शिवाजीचे उत्सवांतील व्याख्यानांत यांनी केला आणि त्या वेळचे अध्यक्ष लो. टिळक यांनी जे भाष्य केले ते निमित्त. मात्र घेऊन टिळकांवर पहिला राज-द्रोहाचा खटला भरण्यांत आला. यांना सुद्धा आपले प्राध्यापकांचे काम दोन वर्षेपर्यंत त्यामुळे सोडावे लागले.

याच दोन वर्षांच्या सक्तीच्या विश्रान्तीच्या वेळी यांनी वेदान्ताचा अभ्यास करून ' भगवद्गीता ' मासिक रूपाने वाचकांपुढे मांडण्यास सुरुवात केली आणि त्या गीतेच्या उपसंहाराचे काम यांनी १९१० साली पुरे केले. वेदान्ताबरोबर यांनी कीर्तनकलेचाहि अभ्यास केला. न्यू इंग्लिशकरिता नानावाडा इमारत बांधण्यास

निधि जमविण्याचे बाबतीत यांना व्याख्यानापेक्षा कीर्तनकलेचाच अधिक उपयोग झाला. सेवानिवृत्ती-नंतर हे अमळनेरच्या तत्त्वज्ञानमंदिरांतहि पांच वर्षे होते.

इतिहास, तत्त्वज्ञान इत्यादि विषयांप्रमाणे यांना नाट्यशास्त्राचाहि आवड होती. नाट्यशास्त्रावर यांनी अनेक लेख लिहिले, नाट्यसंमेलनाचे अध्यक्षस्थान भूषित केले व महाराष्ट्र नाटक मंडळातील नटास अभिनयाचे शिक्षणहि हे देत. तसेच यांनी दोन कादंबऱ्याहि लिहिल्या आहेत. असे हे सर्वगामी बुद्धीचे प्रचंड उद्योग करणारे स्वाभिमानी गृहस्थ होते.

भाभा, हामी जहांगिर—(जन्म स. १९०९) सुप्रसिद्ध पारशी गणिती व शास्त्रज्ञ.

कॅथेड्रल व जॉन कॅनन स्कूलमध्ये आपले माध्यमिक व मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेज व रॉयल इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स येथे आपले विश्वविद्यालयीन शिक्षण संपविल्यानंतर हे गणित व विज्ञान यांचे उच्च शिक्षण-करिता इंग्लंडला रवाना झाले. केंब्रिजच्या गॉनव्हिल व कॉयस कॉलेजमध्ये अध्ययन करून हे बी. ए. व गणि-ताची रौस बॉल ट्रॅव्हलिंग शिष्यवृत्ति मिळवून पोण्च. डी. झाले (१९३४). यानंतर यांना विज्ञानाचे विशेष अभ्यासासाठी ऐझॅक न्यूटन शिष्यवृत्तिहि मिळत असे. १८५१ सालच्या पुरातन प्रदर्शनाचेहि हे कांही दिवस अभ्यासक होते (१९३६).

हिंदुस्थानांत आल्यानंतर यांची बंगलोरच्या इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्समध्ये थिऑरिटिकल फिजिक्सचे स्पेशल रीडर म्हणून नेमणूक झाली (१९४०). यानंतर यांनी इन्स्टिट्यूटमध्ये कॉस्मिक रे रिसर्च युनिटचे प्राध्यापक म्हणून काम करण्यास सुरुवात केली. परंतु पुढे मुंबईला टाटांनी टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ फंडमेण्टल रिसर्च स्थापना करतांच यांची तेथे प्रमुख डायरेक्टर म्हणून नेमणूक झाली (१९४५). तेथे हे थिऑरिटिकल फिजिक्सच्या प्राध्यापकांचे कामहि करतात.

हिंदुस्थानच्या शास्त्रीय अघाडावरील अगदी तट्टण लोकांत हे प्रमुख आहेत. शास्त्रांच्या विज्ञान शाखेतील क्वांटम थिअरी, प्राथमिक वैज्ञानिक परिमाणूंचा सिद्धान्त व कॉस्मिक रेडिएशनचे यांना सर्व हिंदुस्थानांत दर्दी मानण्यांत येते. या विषयांवर यांनी लिहिलेल्या लेखांची सर्वत्र वाहवा झाली आहे.

पाटणा युनिव्हर्सिटीने यांना बाहुमानिक डी. एस्सी. केलें असून इंग्लंडमधील रॉयल गोसायटीचे फेलो होण्याचा मानहि यांना मिळाला आहे.

भारती, सुब्रह्मण्य—(जन्म स. १८८२-मृत्यु स. १९२१ मध्ये.) तामीळ भाषेतील सुप्रसिद्ध राष्ट्रीय कवि, वक्ते, लेखक, वृत्तपत्रचालक, तत्त्वज्ञ व क्रान्तिकारक.

यांचे वडील एटायपुरम् (जि. तिनिवेळी) संस्थानांत नोकरास होते. ते तामीळ पंडित असून त्यांच्यामुळे यांना तामीळमध्ये कविता करण्याचा नाद लागला आणि भारती हे गौरवदर्शक उपपद प्राप्त झाले. वडील वारल्यावर हे बनारसला गेले व तेथे यांचे प्रवेश परीक्षेपर्यंत शिक्षण झाले. मात्र पुढे यांनी देशी व परदेशी अनेक भाषांचे ज्ञान संपादन केले.

वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षापासून यांना उपजीविकेकरिता नोकरी करावी लागली. प्रथम मदुरेच्या सेतुपति हायस्कूलमध्ये शिक्षक व नंतर श्री. सुब्रह्मण्य अग्यर यांच्या स्वदेशमित्रम् या पत्राचे उपसंपादक म्हणून काम केले. पुढे यांनी इंडिया नांवाचे तामीळ साप्ताहिक स्वतःच्या जबाबदारीवर सुरू केले. तेव्हा यांच्या लेखणीतील राष्ट्रीय वृत्ति, प्रखरता, सूक्ष्म विनोद, मर्मच्छेद, टवाळी व व्यंगचित्रण वगैरे गुणांचा तामीळ जनतेला परिचय होऊन यांच्याकडे तरुणांचे पुढारीपण आले. ओघाने सरकारच्या अवकृपेस पात्र होऊन यांना फ्रेंचांच्या पांढेचरास आश्रय घ्यावा लागला. तेथील एकान्तवास यांना यमयातनेपेशां कष्टप्रद झाला. कालिदास व शक्तिदास या नांवांनी हे लिहीत. पण यांना आर्थिक हलाखीने अक्षरशः अर्धपोटी राहून दिवस कंठावे लागले. मात्र अरविंद घोषांच्या सहवासाने यांचे लक्ष तत्त्वज्ञानाकडे वेधिले आणि जाज्वल्य राष्ट्रभावनेबरोबरच उदात्त तत्त्वज्ञानहि यांच्या काव्यादिकांतून प्रगट होऊ लागले. या हलाखीच्या स्थितीतच यांच्या हातून यांचे नांव अमर करणाऱ्या वाङ्मय कृति निर्माण झाल्या. सुमारे दहा वर्षे तिकडे राहून हे पुनः मद्रास प्रान्तांत परत झाले (१९१८) आणि अनेक आपत्तीतून मार्ग काढीत हे पुनः ' स्वदेशमित्रम् 'चे उपसंपादक झाले (१९२०). पण या क्रान्तिकारक महाकवीचा जर्जर देह लवकरच कालार्धान झाला.

यांचे लेखन सूक्ष्म, समृद्ध व तेजस्वी असून त्याचे गद्य व पद्य असे दोन विभाग आहेत. पद्यांत देश, देव व तत्त्व-

ज्ञान असे व गद्यांत चिकित्सा, भाषान्तर, टिप्पण व सूक्ति असे भाग पडतात. त्यांत ऋग्वेदान्तर्गत कथाविषयापासून गीता, पातञ्जलसूत्रं, स्त्रीजीवन व अस्पृश्यता वगैरे अनेक विषय आले आहेत. हे सर्व लेखन तामीळ जनतेचा उत्कर्ष करण्याच्या तळमळाने लिहिले असल्याने त्यांत कमालीचा जिव्हाळा आहे.

यांचा स्मृतिसप्ताह १९४६ साली आठवडाभर साजरा करण्यांत आला. त्याचे उद्घाटन मद्रासचे नगराध्यक्ष राधाकृष्ण पिल्ले यांनी केले. यांच्या स्मारकार्थे चक्रवर्ति राजगोपालाचारी प्रभृति तामीळ पुढाऱ्यांनी निधि जमा केला. यांच्या कविता क्रमिक पुस्तकांत घालण्यास व म्हणण्यास बंदी उठविण्यासंबंधी सर्वत्र ठराव झाले. यांच्या स्मारकाचा आराखडा मद्रासचे महाराष्ट्रीय शिल्पज्ञ चितळे यांनी केला.

यांच्या कवितांची तुलना अँटमबॉवशी करण्यांत येते. नमुन्याकरिता यांच्या सुप्रसिद्ध ' वंदे मातरं एनपो एंगळा मानिन तायै वण्डुतु एनपो ' या तामीळ गीताचे बाशीचे ज. गं. करंदीकरकृत भाषान्तर पुढे दिले आहे.

तुला वंदुं माते ! तुझे गीत गाऊं,

जगीं तूं अम्हां मायभू देवता ।

अहा ! जातिपंथांचिया पार जाऊं,

निनादं तुझी भूतलीं दिव्यता ।

असो विप्र वा अन्यवर्णीय कोणी,

तुझ्या वैभवा वानिती सर्वथा,

कधींहि न त्या अंत्यजा हीन मानूं

न साहे अता भिन्नता ही वृथा ॥१॥

जरी जन्मलो भिन्नवर्णीय आम्ही,

तरी नांदतो एकठांयी सुखें ।

कसे अंत्यजांना स्वयें दूर लोटूं ?

अम्हांला कधींहि न ते पारखे ।

नको ही परंतू परांची गुलामी

बहू जाहली जी अता तापदा ।

त्वरें एक होऊनियां सर्व वंदूं

मुदें मायभूमीचिया सत्पदा ॥२॥

किती एक ते राहुं द्या धर्म येथे,

तसे पंथ सारे सहस्रावधी ।

परी या विदेशीय सत्ताधिपांना,

रिता ठाव येथें न देऊं कधीं ।

असे हिंदू आमची एक माता,

तिचीं सर्व आहों अम्ही लेकरें ।

किती आमुचे वाद होवोत येथे,
तरी बंधु भाईच आम्ही खरे ॥३॥
अहा ! जोंवरी ऐक्य राहील देशी,
असे आमुच्या जीवना धन्यता ।
परी दुर्गतीच्या दरीमाजि जाती,
मनीं भेद जे ठेविताती वृथा ।
सदा मानसीं सत्य हें जागवीतां,
असे काय विश्वांत आम्हां उणें ?
त्वरें इष्ट तें साध्य होईल सारं,
करूं आमुचें सार्थ लोकीं जिणें ॥४॥

भालेराव, श्रीधर गणेश ऊर्फ 'भारद्वाज'—
(जन्म स. १८९० मे ४) तत्त्वज्ञानी, नवविचारप्रवर्तक व अभ्यासी.

जन्मस्थान वार (जि. पुणे). हे तेथे प्राथमिक शिक्षण घेऊन पुणे येथे आले. नंतर मॅट्रिक व बी. एजी. होऊन कांहीं ठिकाणी खासगी नोकऱ्या केल्यावर शेतकीखालांत नोकरी करून सेवानिवृत्त झाले (१९१९-१९४५). नोकरीत असतां यांनीं भात, बाजरी, एरंडी, तंबाखू वर्गरेच्या महत्त्वाच्या जाती शोधून काढल्या. हे विडीच्या व सिगारेटच्या तंबाखूपिकाचे तज्ज्ञ समजले जातात. या पिकांबाबत यांचे कांहीं ग्रंथलेखनहि आहे.

यापेक्षां यांचा तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास विशेष असून यांनीं त्या दृष्टीने केलेले ग्रंथलेखनहि महत्त्वाचे आहे. भगवद्गीतेची मांडणी दिली आहे असे गीतारहस्याच्या वाचनाने लक्षांत येतांच यांनीं श्रीमद्भगवद्गीतेचे रचनानंतर करून त्या नांवाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. व्यक्तीला पुनर्जन्म नसून पुनर्जनन असतें असे प्रतिपादणारा 'पुनर्जन्म विरुद्ध पुनर्जनन' हा ग्रंथ लिहिला. तात्त्विक दृष्टीने स्थलकालाच्या स्वरूपाचा अभ्यास करण्याकरितां यांनीं आइन्स्टाइनच्या सापेक्षतासिद्धान्ताचे परिशीलन करून मराठीत 'आइन्स्टाइनप्रणीत सापेक्षदर्शन' हा अत्यंत गहन पण अद्ययावत शास्त्रीय दृष्टीचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. यांनीं आजवर ४६ निबंध व ३ ग्रंथ प्रसिद्ध केले असून यांचे अशाच महत्त्वाच्या तात्त्विक विषयांवर ११ ग्रंथ लिहून तयार आहेत. यांच्या विचारांत नेहमीं कांहीं तरी नवीनपणा असतो. यांच्या तत्त्वज्ञानांतहि असाच नवीनपणा आहे. 'जग हें केवळ निर्गुण ब्रह्मरूप नसून तें तसें असतां हि ब्रह्माचे तत्कृत तदन्तर्भाव्याप्त सुकृत ब्रह्मरूप आहे व वस्तु, व्यक्ति, विभूति, अवतार, ईश्वर हीं ब्रह्माचीं उत्तरोत्तर श्रेष्ठ सुकृत रूपे असून या

विकासाबाबतहि ब्रह्म अनन्त व पुनश्च अव्यय आहे' असा यांचा प्रमुख सिद्धान्त असून त्याला हे आपला श्रौत मुकृताद्वैत वेदान्तवाद म्हणतात (तस्मात् तत् सुकृतं उच्यते).

ही यांनीं आपल्या तत्त्वज्ञानाची मूलभूत कल्पना अनेक निबंध व सूत्रबद्ध ग्रंथांच्या द्वारां मांडली असून ते ग्रंथ प्रसिद्धीच्या मार्गावर आहेत. शास्त्रीय परिभाषा, शास्त्रीय ग्रंथनिर्मिति, सुप्रजाजनन विचार, तत्त्वज्ञान, तत्त्वाभ्यास, चरित्रकोश वर्गरे अनेक मंडळे काढण्यांत यांचा प्रमुख भाग आहे व बहुतेकांत हे अधिकारी आहेत. पुणे व नडियाद येथे सप्ताहभर चर्चा करून 'वैयक्तिक अमरत्व' व 'युद्धे कां होतात व ती कशी थांबवावीत' यांवर यांनीं अनुक्रमे एक पुस्तक व एक निबंध प्रसिद्ध केला आहे.

भावे, विनायक लक्ष्मण—(जन्म स. १८७१-मृत्यु स. १९२६) जुन्या मराठी काव्याचे अभ्यासक, इतिहाससंशोधक, ग्रंथलेखक आणि सार्वजनिक कार्यकर्ते.

यांचे वडील ठाण्यास वकिला करीत म्हणून पळस्पेहून लहानपणींच ठाण्यास आले. बी. एस्सी. झाल्यानंतर एल्.एल्.बी.चा अभ्यास सोडून यांना वडिलांनीं सुरू केलेल्या पण कर्जात अमलेल्या मिठागराच्या धंद्यांत पडावे जागले. हळुहळू जम बसत चालला व सामान्य स्थितीतून हे त्या धंद्यावर लक्षार्थाज बनले.

यांना शालेत असल्यापासून मराठीतील प्राचीन कवि व त्यांची कविता यांच्या अभ्यासाचा नाद असे. हेडमास्तर जनार्दन बाळाजी मोडक यांच्या सहवासाने तो नाद वाढीस लागला. कॉलेजांत असतांच 'महाराष्ट्र सारस्वत' या ग्रंथाची पहिली आवृत्ति यांनीं तयार केली आणि प्रा. वि. गो. विजापूरकर यांच्या ग्रंथमालेत ती प्रसिद्ध केली (१८९५). यांच्या हयातीतच यांनीं उपलब्ध नव्या माहितीची भर घालून त्या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति व तिसऱ्या आवृत्तीचा पूर्वार्ध काढला व यांच्या टिपणांवरून उत्तरार्ध यांच्या मुलांनीं प्रसिद्ध केला. यांचे 'चक्रवर्ति नेपोलियन'चे चरित्रहि अगदीं नव्या पद्धतीने लिहिलेले असून शिवाजीशी केलेल्या तुलनेमुळे मराठीत त्या ग्रंथाला एक विशेष स्थान आहे (१९१७). मराठ्यांच्या इतिहासाची अस्सल पत्रे प्रसिद्ध करण्याकरितां यांनीं मराठी दप्तराचे इमाल प्रसिद्ध करण्यास सुरवात केली. त्यांच्या प्रस्तावनेत प्रसिद्ध केलेल्या पत्रांमुळे नवी माहिती कोणती उजेडांत

आली हें दाखविल्याने त्या दसरांना महत्त्व आलें आहे. मराठी ग्रंथालय ठाणें येथें स्थापून (१८९३) यांनी मराठी ग्रंथालये काढण्याची नवी पद्धत सुरू केली. त्यातर्फे 'महाराष्ट्र कवि' हें मासिक चालविलें (१९०३-०८). यांतून अनेक प्रकरणे स्वतंत्र पुस्तकरूपानें काढण्यासारखी यांनी प्रसिद्ध केली. यांनी पुण्याच्या महिलाविद्यालयास पन्नास हजारांचे बाँड देऊं केले व चिरोलकेसच्या वेळीं लो. टिळकांना एक लाख रुपये उसने दिले होते. मराठी वाङ्मय व इतिहास हा यांचा छंद होता.

भावे, विनोबा नरहर—(जन्म स. १८९४) वर्धाच्या ग्रामसेवा मंडळाचे प्रमुख, गांधीवादाचे सुप्रसिद्ध अनुयायी, मराठीतील उत्कृष्ट लेखक व नवमार्ग-प्रदर्शक.

कोंकणांतील गागोदे हें खेडें यांचें जन्मस्थान. यांचें सर्व बालपण तेथेंच गेलें. पुढें बडोद्याहून इंग्रजांच्या परीक्षेसाठीं हे घराबाहेर पडले व यांनी काशी गांठली. तेथें संस्कृतचें अध्ययन करीत. म. गांधींशीं पत्रव्यवहार करून व त्यांनीं दिलेलें 'विनोबा' हे नांव स्वीकारून यांनी साबर-मतीच्या आश्रमांत प्रवेश केला. यानंतर वाईला येऊन श्री. नारायणशास्त्री मराठे यांचे जवळ ब्रह्मसूत्रावर विचारविनिमय केल्यानंतर यांनी वर्धा येथें सत्याग्रहश्रमाचें प्रमुख म्हणून काम करण्यास सुरुवात केली.

चरखा, सत्याग्रह, ग्रामोद्योग अशा गांधीजींच्या सूत्रांचा यांनी मोठ्या निष्ठेने पाठपुरावा केला असून १९४० च्या वैयक्तिक सत्याग्रहांतील पहिले आदर्श सैनिक म्हणून गांधींनी यांची निवड केली. हे झकीर हुसेन कमेटीचे सदस्य असून यांनी वर्धाशिक्षण योजनेला पुष्कळ मदत केली. यांना अनेक भाषा येतात. यांनी अरबीतून कुराणाचा अभ्यास केला.

वर्धाचा यांचा आश्रमहि गांधीजींच्या आश्रमाच्या आदर्श व्याख्येवरहुकुम चालविला जातो. यांच्या मार्गदर्शकत्वानें महारोग्यांचें रुग्णालय, चर्मालय, प्रकाशनसंस्था वगैरे चालविण्यात येतात. या आश्रमांतून ग्रामसेवा-वृत्त हें मासिकहि कित्येक वर्षे चालविलें जातें. महारोग, धर्मपद, वस्त्रपूर्णा, ओटना व धुनना इत्यादि ग्रंथ या आश्रमातर्फे प्रसिद्ध झाले.

गीता, उपनिषदे, जुने अभंग यांचे भाविक अभ्यासी व मार्मिक परीक्षणकार अशी यांची प्रसिद्धि आहे.

महाराष्ट्र धर्म हें मासिक यांनी सुरू केलें व पुढें त्याचें साप्ताहिकांत रूपान्तर केलें. या साप्ताहिकांत 'तुकारामाचे अभंग' या नांवाखाली तुकारामाचे निवडक अभंग, त्यांवरील भाष्य व ज्ञानेश्वरीतील त्यांशीं समानार्थक ओव्या हे देत असत.

याशिवाय धुळ्याच्या तुडंगांत असतां भगवद्गीतेचें 'गीताई' या नांवाचें समश्लोकी भाषांतर यांनी केले. गांधीर्य, प्रसाद या गुणांबरोबरच सोपेपणामुळें हें पुस्तक सर्वत्र अतिलोकप्रिय झालें. यांचे बंधु शिवार्जा यांनी सर्वत्र या ग्रंथाचा प्रसार केला असून आतांपर्यंत त्याच्या लक्षावधी प्रति महाराष्ट्रांत खपल्या. याशिवाय धुळ्याच्या तुडंगांत यांनी गीतेवर दिलेल्या प्रवचनांचा सारांश श्री. सानेगुरुजी यांनी 'गीताहृदय' या नांवानें प्रसिद्ध केला.

न बोलतां जगाच्या कल्याणांत निमग्न असणाऱ्या प्राचीन ऋषीमुनींचा आदर्श यांचे डोळ्यांसमोर आहे. आपल्या आश्रमांतहि प्राचीन आश्रमांचें पावित्र्य व शिस्त राखण्यावर यांचा कटाक्ष असतो.

नवे विचार अत्यंत थोडक्यांत व सोप्या भाषेत मांडण्याबद्दल यांची प्रसिद्धि आहे. कांहीं नवें सांगावयाचें असल्याशिवाय हे लिहीतच नाहीत.

यांच्या खालील काव्यपंक्ति गांधीवादाच्या प्रमुख अधिष्ठान बनल्या आहेतः—

‘अहिंसा, सत्य, आस्तेय, ब्रह्मचर्य, असंग्रह,
शरीरश्रम, अ-स्वाद, सर्वत्र भयवर्जन,
सर्वधर्मी समानत्व, स्वदेशी, स्पर्शभावना
ही एकादश सेवावी नम्रत्वे व्रतनिश्चये’

हिंदीतील विख्यात कवि वियोगी हरी यांनी यांच्या हिंदी लेखांचा संग्रह 'विनोबा और उनकी विचार' या नांवानें प्रसिद्ध केला.

यांचे ग्रंथ—(१) चार अंक (महाराष्ट्र धर्म मासिकाचे), (२) मधुकर, (३) मूल उद्योग-कातणें, (४) स्वराज्यशास्त्र, (५) विचारपोथी, (६) गीताई, (७) गीताप्रवचनें, (८) जीवनदृष्टि, (९) अभंगव्रतें, (१०) विचारपोथी, (११) संतांचा प्रसाद. याशिवाय एकनाथाचीं भजनें, ज्ञानदेवाचीं भजनें, नामदेवाचीं भजनें इत्यादि संपादित ग्रंथ.

भावे, विष्णु अमृत ऊर्फ विष्णुदास—(जन्म स. १८९८—मृत्यु स. १९०९) महाराष्ट्रातील पौराणिक नाटकाचे आद्यप्रवर्तक.

हे सांगली संस्थानचे अधिपति श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन यांचे आश्रित होते. स. १८४२ साली सांगली येथे उत्तर कानडा प्रान्तांतील भागवत नाटक मंडळीने कानडी खेळ करून दाखविले. त्याप्रमाणे खेळ करण्याविषयी यांना श्रीमंतांनी सांगतांच यांनी स. १८४३ मध्ये मराठी पौराणिक नाटकाचा प्रयोग श्रीमंतांपुढे करून दाखविला. हे स्वभावतःच हरहुन्नरी व गुणग्राहक असल्याने श्रीमंतांच्या साहाय्याने स्वतः कवने करून यांनी नाटकाची स्वतःच्या कल्पनेने अभिनव मांडणी केली. किरीटकुंडले वगैरे यांनी स्वतः तयार केली. सीतास्वयंवर नाटकानंतर यांनी रामायणांतील कथाप्रसंगावर दहा नाटके बसविली. ती नाटके पाहून श्रीमंत खूष झाले व सोंगे घेणाऱ्या लोकांस त्यांनी बक्षिसे वांटली.

प्रथमतः सूत्रधाराने पडद्याबाहेर एका बाजूस उभे राहून मंगलाचरण करावयाचे, नंतर वनचराचा वेष घेऊन विदूषकाने प्रवेश करावयाचा, त्याचा नाच व विनोदपर संवाद झाल्यावर नाटक कोणते करावयाचे हे सूत्रधाराने सांगून पात्रांची सिद्धता करावयास सांगावयाचे, नंतर गजानन व सरस्वती यांची प्रार्थना करून त्यांचा आशीर्वाद घ्यावयाचा, सूत्रधाराने प्रसंग सांगून देव, राक्षस व त्यांच्या स्त्रिया यांच्या अनुक्रमे कचेऱ्या (प्रवेश) घडवून त्यांत उलट पक्षाच्या पाडावाच्या व जय मिळविण्याच्या गोष्टी-अशा क्रमाने यांच्या नाटकाची रचना असे.

सर्व कवने सूत्रधार म्हणे. कथाभागाला अनुसरून होणारी भाषणे आगाऊ लिहून काढून पाठ केलेली नसत; प्रायः प्रासंगिक स्वयंस्फूर्तीवर भर असे. विदूषक व सूत्रधार ही दोन पात्रे मुख्य असून त्यांना कोणत्याहि कामाकरिता आरंभापासून शेवटपर्यंत सज्ज राहावे लागे. प्रथम रामायणांतील कथाभाग घेऊनच यांनी खेळ केल्या-मुळे पुढे भारतांतील कथाभाग घेऊन यांनी खेळ केले, तरी यांच्या खेळाला 'रामावताराचे खेळ' असेच लोक म्हणत. स. १८५१ साली श्रीमंत चिंतामणराव सांगलीकर वारले. तेव्हा यांचा आश्रय तुटून यांनी कोल्हापूर, पुणे, मुंबई वगैरे ठिकाणी हिंडून प्रयोग करून दाखविले. चोहोंकडे यांच्या या उपक्रमाची प्रशंसा झाली. गोपाळराव मनोळीकर (सूत्रधार), रघुपति फडके (स्त्रीपात्र), बापू ताके (राक्षस) वगैरे नट यांच्या मंडळीत चांगले होते. १८६१ पर्यंत यांनी हा धंदा केला. हरिश्चंद्र, रास

वगैरे यांचे खेळ प्रेमळ होत. यांची मंडळी सांगलीकर नाटक मंडळी या नांवाने प्रसिद्ध होती.

नाटक मंडळी मोडल्यावर यांनी कळसूत्री बाहुल्यांचा नाटकाप्रमाणे खेळ तयार केला. यांनी लांकडी पण सुबक चित्रे सुंदर वेषासह स्वतः हाताने तयार केली. या चित्रांकरवी हे रासांत गोफ विणणे, अभिनयासहित नृत्य करणे, पैलवानांकडून जोडीच्या तऱ्हेतऱ्हेच्या फेंका करविणे इत्यादि बिकट कामेहि करवीत (१८८०). यापुढे यांनी सांगली येथे इंजिनियर खात्यांत नोकरी पत्करिली. बांधकाम, सुतारकाम, लोहारकाम, मातकाम यांतहि हे आपला विशेषपणा व्यक्त करीत.

भांडारकर, डॉ. सर-रामकृष्ण गोपाळ—
(जन्म स. १८३७-मृत्यु स. १९२५ जून १४) आंतर-राष्ट्रीय कीर्तीचे महाराष्ट्रीय संस्कृत पंडित व प्राच्यविद्या-संशोधक.

यांचे सारस्वत ब्राह्मणांचे घराणे मालवणकडे पत्की या नांवाने प्रसिद्ध आहे. यांचे वडील गोपाळ लाडको भांडारकर हे मामलेदार कचेरीत कारकून होते. मालवण, राजापूर व रत्नागिरी येथे आपले माध्यमिक शिक्षण संपवून हे मुंबईच्या एल्फिन्स्टन हायस्कुलांतून मॅट्रिक व दक्षिणा फेलो झाले. या वेळी गोविंदशास्त्री लेले, अप्पाशास्त्री खाडिलकर व अनंतशास्त्री पेंढारकर यांचे-जवळ यांनी संस्कृत भाषेचे सूक्ष्म अध्ययन केले. पुढे मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या स्थापनेनंतर पुन्हा मॅट्रिक एफ. वाय., बी. ए. होऊन हे एम्. ए. झाले.

१८६४ साली फेलोशिपचा राजीनामा देऊन हे हैदराबाद(सिंध)च्या हायस्कूलचे हेडमास्तर असता यांनी आपली संस्कृतची दोन पुस्तके प्रसिद्ध केली. यानंतर मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजांत यांना संस्कृत भाषेच्या असि. प्रोफेसरची जागा देण्यांत आली. पुढे कॉलेजमधील संस्कृतच्या मुख्य प्राध्यापकाची जागा यांना न देता यांचे मागाहून आलेल्या पीटर्सनला देण्यांत आली. परंतु यानंतर पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजांत कीलहॉर्ननंतर संस्कृतचे प्राध्यापक म्हणून यांची नेमणूक झाली व शेवटपर्यंत हे तेथेच असत. विद्यार्थ्यांत अति-लोकप्रिय प्राध्यापक म्हणून यांची प्रसिद्धि असे.

पतंजलीच्या कालासंबंधी इंडियन ॲन्टिक्वेरीतून यांनी वेबरशी केलेला वाद हे यांचे सुस्वातीचे संशोधन होय. ख्रिस्तपूर्व दुसरे शतक हा पतंजली व त्याच्या महा-

भाष्याचा काळ इतर संशोधकांना मान्य करावयास लावून यांनी पुढे महाभाष्यांतील सात उताऱ्यांचे साहाय्याने कृष्ण व भगवद्गीता यांचे प्राचीनत्व सिद्ध केले. कृष्ण ही ख्रिस्ताची भ्रष्ट नकल आहे, भगवद्गीतेचा उगम बायबलमध्ये आहे, या परदेशी पंडितांच्या मुद्द्यांचे यांना पातंजलमहाभाष्यांतील कृष्ण व गीता यासंबंधीचे अतिपरिचित भावना स्पष्ट करणारे उतारे दाखवून खंडन केले.

मुंबई सरकारच्या हस्तलिखितांच्या खात्याचे संपादक या नात्याने यांनी केलेली कामगिरीहि अशीच महत्त्वाची आहे. बूलर यांचेनंतर त्या खात्याचे प्रमुख म्हणून कीलहॉर्न व त्यांचे सहकारी म्हणून यांची नेमणूक झाली. कीलहॉर्न यांचे निवृत्तीनंतर मात्र हे व पीटर्सन हेच त्या खात्याचे प्रमुख बनले. यांच्या स्वतःच्या संशोधनांपैकी जैन विहारांत स्वतः जाऊन जैन वाङ्मयाच्या यांनी केलेल्या संशोधनामुळे ही एक नवीनच अध्ययन-शाखा हिंदुस्थानांत उत्पन्न झाली. याचबरोबर प्राचीन वैष्णवपंथ, चालुक्य घराणे, काश्मीरांतील शैव सांप्रदाय व रामानुजांचे तत्त्वज्ञान यासंबंधीचे यांचे विस्तृत संशोधन विशेष महत्त्वाचे मानले जाते.

Early History of the Deccan (मुंबई गॅझेटियर १८८४) व Outlines of Vaishnavism, Shaivism and Minor Religious Sects (बूलर यांच्या एनसायक्लोपिडीया ऑफ इन्डोआर्यन रिसर्चमधील एक भाग १९१३) हे यांचे ग्रंथहि या हस्तलिखित ग्रंथांच्या यांच्या व्यासंगांतूनच उत्पन्न झाले. यांपैकी पहिल्या ग्रंथाने यांना अखिल भारतीय व दुसऱ्याने आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचा लाभ करून दिला. मुंबईच्या विल्सन फायलॉलॉजिकल लेक्चर्सची पहिली व्याख्यानमाला गुंफण्याचा मानहि यांना देण्यांत आला.

शैव, वैष्णव पंथांसंबंधीच्या आपल्या ग्रंथांत यांनी त्या त्या पंथांचे सुसंगत इतिहास देण्याचा प्रयत्न केला आहे. यांपैकी वैष्णवपंथाचा इतिहास तर यांना ख्रिस्तपूर्व पांचव्या शतकापर्यंत नेऊन मिडवला आहे. 'शैव व वैष्णव या भक्तिमार्गांच्याच दोन शाखा असून दोहोंचीहि उभारणी उपनिषदांवर झाली आहे. ख्रिस्तपूर्व पांचव्या शतकांत वैष्णवपंथाचे नांव एकनाथधर्म असून त्याची उभारणी संपूर्णतया भगवद्गीतेवर करण्यांत आली होती. ख्रि. पू. चवथ्या शतकांत सात्वत क्षत्रियांनी या पंथाचा स्वीकार केला व ख्रिस्त शकाच्या सुरुवातीला

हिंदुस्थानांत आलेल्या आभीर या परजातींत हा पंथ विलीन होऊन त्यांत कृष्णोपासना शिरली. पुढे आठव्या शतकाच्या सुरुवातीला शंकराचार्यांचे सुप्रसिद्ध तत्त्वज्ञान पुढे आले व हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या वैष्णवगोटांतून शंकराचार्यांचे विरोधी पंथ सुरू झाले. याला सुरुवात रामानुजाचार्यांनी केली व निंबार्क, आनंदतीर्थ, रामानंद, कबीर, वल्लभ, चैतन्य अशा परंपरेने या पंथाचा कळस नामदेव व तुकारामाच्या काळी झाला. आधी कबीर व नंतर नामदेव, तुकाराम यांनी वैष्णव पंथाच्या भक्तिमार्गाला अंतरंगाच्या पावित्र्याची व नैतिक उन्नतीची जोड दिली व त्यांच्या प्रेमळ अभंगांनी व त्यांतील या तत्त्वज्ञानाने सर्व हिंदुस्थान अक्षरशः भारला गेला' अशी यांच्या संशोधनाची रूपरेखा आहे.

यांच्या नांवाने स्थापन झालेल्या पुण्याच्या भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टिट्यूटचा उद्घाटनसमारंभ मुंबईचे त्या वेळेचे गव्हर्नर लॉर्ड विलिंग्डन यांचे हस्ते ६ जुलै १९१७ ला पार पाडण्यांत आला. त्या संस्थेतर्फे सुरू करण्यांत आलेल्या ऑल-इंडिया ओरिएंटल कॉन्फरन्सने व डॉ. सुखटणकर यांच्या नेतृत्वाखाली सुरू झालेल्या महाभारताच्या क्रिटिकल एडिशनने त्या संस्थेचे व त्याबरोबरच यांचे नांवहि आंतरराष्ट्रीय अभ्यासवर्तुळांत पक्के केले. ओरिएंटल कॉन्फरन्सच्या पहिल्या अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले होते.

हिंदी संस्कृत पंडितांना पाश्चात्य संशोधनपद्धति शिकवली तर सध्यांपेक्षाहि जास्त भरीव संशोधन हिंदुस्थानांतच निर्माण होईल या कल्पनेने बूलरनी सुरू केलेल्या बॉम्बे संस्कृत सीरीजचा फायदा घेणारे हे पहिले हिंदी गृहस्थ होत. हिंदुस्थानसंबंधीचे परदेशांत वसत असणारे गैरसमज दूर करण्याचे कामासाठी आजपर्यंत हिंदुस्थानला पाश्चात्य पंडितांच्या सद्बुद्धीवर हवाला ठेवावा लागत असे. त्याची उणीव हे व यांच्या तालमीत तयार झालेल्या शिष्यशाखेने भरून काढली. याच दृष्टीने एका नव्या युगाच्या प्रवर्तनाचा मान यांना दिला जातो.

यांचे प्रमुख निबंध—(1) Age of Mahabharata, (2) Allusions to Krishna in Patanjali's Mahabhashya, (3) The Nasik Inscriptions (इन्टरनॅशनल कॉन्फरन्स ऑफ ओरिएंटलिस्ट्स लंडन, १८७४), (4) Principal Results of My last two years' studies in Sanskrit Mss. with Particular Reference to Sacrificial, Ritual

and the Pancharatra System (काँग्रेस ऑफ ओरिएण्टलिस्ट्स, व्हिएन्ना १८८६) इत्यादि.

यांचे समग्र ग्रंथ व निबंध श्री. नारायण बापूजी उटगीकर यांनी Collected Works of Prof. Bhandarkar या नावाने चार भागांत प्रसिद्ध केले आहेत.

भांडारकर, देवदत्त रामकृष्ण—(जन्म स. १८७५) बंगालमध्ये स्थायिक झालेले सुप्रसिद्ध महा-राष्ट्रीय प्राच्यविद्यापंडित व लेखक.

सुप्रसिद्ध संशोधक रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांचे हे चिरंजीव. पुण्याच्या न्यू पूना हायस्कूल व डेक्कन कॉलेजांत आपले माध्यमिक व विश्वविद्यालयीन शिक्षण संपवून हे एम्. ए. झाले. या वेळी यांना भगवानदास पुरुषोत्तमदास संस्कृत शिष्यवृत्तीचा लाभ झाला होता.

सुरुवातीपारूनच यांना संस्कृत भाषा व प्राचीन इतिहास यांच्या संशोधनाचा नाद असल्याने यांनी एम्. ए. होतांच आर्किऑलॉजिकल सर्व्हेच्या वेस्ट सर्कलच्या सुपरिंटेंडेंटचे काम पत्करले (१९११). परंतु यानंतर कलकत्त्याच्या इंडियन म्युझियममधील प्राच्य-विद्याखात्याचे यांना प्रमुख नेमण्यांत आले व हे महा-राष्ट्रांतून निघून कायमचे कलकत्त्याला स्थायिक झाले. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीनेही यांना प्राचीन हिंदी इतिहास व संस्कृति यांचे प्राध्यापक नेमले (१९१७) व यांना आपल्या संशोधनकार्यात निमग्न होऊन राहण्याची दीर्घ-कालीन संधि मिळाली. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीतील आपल्या या नोकरीतून हे १९३५ साली निवृत्त झाले व हे ' पूर्ण ' संशोधक बनले.

यांच्या दीर्घकालीन व्यासंगाचा फायदा आपल्या विद्यार्थ्यांना देण्यासाठी हिंदुस्थानांतील जवळजवळ सर्व विद्यापीठांनी यांना केव्हांना केव्हां तरी निरनिराळ्या विषयांवर व्याख्यान देण्यासाठी बोलाविले. त्यांत यांनी दिलेली मुंबई युनिव्हर्सिटीतील भगवानलाल इंद्रजी व्याख्यान (१९०३, १७), बनारस युनिव्हर्सिटीतील महेंद्रचंद्र नंदी व्याख्यान (१९२५) व मद्रास युनि-व्हर्सिटीतील सर विल्यम मेयर व्याख्यान (१९३८-३९) विशेष महत्त्वाची आहेत.

हिंदुस्थान सरकारच्या प्राच्यविद्याखात्याचे व इंडियन हिस्टॉरिकल रेकॉर्ड्स कमिशनचे हे आज बरेच दिवस पत्रव्यवहार-प्रमुख आहेत. इंडियन म्युझियम, कलकत्ता,

बंगाल रॉयल एशियॅटिक सोसायटी, कलकत्ता, हिस्टॉ-रिकल सोसायटी, इंडियन रिसर्च इन्स्टिट्यूट इत्यादि संशोधक संस्थांशीही यांचा घनिष्ठ संबंध आहे. १९३८ साली अलाहाबाद येथे भरलेल्या इंडियन हिस्टॉरिकल काँग्रेसचे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले.

इंडियन अँटीक्वेरीचे हे १९११-२० व १९२८-३० पर्यंत सहसंपादक असून इंडियन कल्चर या प्राच्यविद्या-संशोधनाला वाहिलेल्या इंग्रजी त्रैमासिकाचे हे संस्थापक व संपादक आहेत.

अलिकडे हे Corpus Inscriptionum Indi-carum या ग्रंथाच्या तिसऱ्या भागाची (गुप्त शिलालेख) द्वितीयावृत्ति काढण्यांत गुंतले होते.

कलकत्ता युनिव्हर्सिटीने यांना बाहुमानिक डॉक्टरेट दिली असून मुंबईच्या एशियॅटिक सोसायटीने यांच्या ग्रंथकर्तृत्वाबद्दल कॅम्बेल सुवर्णपदक यांना अर्पण केले.

यांचे ग्रंथ—(1) Reports of Archaeological Survey, West Circle, (2) Carmaichael Lectures (1918, 21), (3) Ashok, (4) Some Aspects of Ancient Hindu Polity, (5) Some Aspects of Ancient Hindu Culture, (6) Origin of Saka Era, (7) Gurjaras, (8) Lakulīśa, (9) Guhilots, (10) Foreign Elements in the Hindu Population, (11) Annals of the American Academy च्या हिंदुस्थानवरील ग्रंथांचे संपादन.

भिडे, बाळकृष्ण अनंत—(जन्म स. १८७४—मृत्यु स. १९२९) मराठी भाषेतील सुप्रसिद्ध लेखक, कवि व व्यासंगी गृहस्थ.

आपल्या वयाच्या चोविसाव्या वर्षी हे मुंबईच्या विल्सन कॉलेजांतून बी. ए. परीक्षा उत्तीर्ण झाले आणि मुंबई जंजिरा हायस्कूलचे हेडमास्तर बनले.

यांचे परीक्षणात्मक लेख अत्यंत परिश्रम व अभ्यास करून लिहिलेले असत. मार्मिकपणा व विधायकपणा हे दोन्ही गुण यांच्या लेखनांत भरपूर असत. यांचे मोरोपंताच्या काव्याचे परिशीलन विशेष वाखाणण्या-सारखे असे. अशा व्यासंगीपणामुळे यांच्या काव्यांत गांभीर्य व अभिजातपणा हे गुण विशेष आढळत. जुन्या कवींचे मर्म जाणणारा यांच्यासारखा व्यासंगी विरळा. मराठी भाषेतील व्यासंगी लेखक म्हणून यांना कोणताहि

सन्मान प्राप्त झालेला नसला तरी यांच्या लेखनामुळे मात्र मराठी भाषेचा गौरव वाढावा इतक्या योग्यतेचे ते आहे.

यांचे वाङ्मय—काव्ये—१ फुलांचे झेले, २ पद्मिनी काव्य, ३ अन्योक्तिविलास, ४ शोकक्षोभ, ५ ऋतुवर्णने, ६ सासूची जवानी, ७ चार वीर मुत्सद्दी (चरित्रे), ८ सार्थ ज्ञानेश्वरी, ९ मराठी भाषेचा व वाङ्मयाचा इतिहास (महानुभावअखेर).

भिडे, माधव गोविंद—(जन्म स. १८८६-मृत्यु स. १९३८) सुप्रसिद्ध विवेकी व मराठीतील लेखक.

यांचा जन्म पुण्यास झाला. मॅट्रिक झाल्यावर यांनी वेदान्ताचा अभ्यास केला. स. १९१५-१८ पर्यंत हे 'मुमुक्षु'चे संपादक होते.

यांची प्रकाशित व अप्रकाशित मिळून एकंदर कविता सुमारे एक लक्ष चरण भरेल. यांचा 'मननामोद' (३ खंड) हा ग्रंथ यांच्या सूक्ष्म मननसामर्थ्याच्या व दृष्टान्ताने विषय समजून देण्याच्या पद्धतीचा उत्कृष्ट नमुना आहे. तो ग्रंथ मराठी भाषेकरिता एम्. ए. परीक्षेस नेमिला होता.

१९२० नंतरचे आयुष्य यांनी प्रथम तीव्र साधना व नंतर परिणतप्रज्ञ अशा अवस्थेत घालविले.

यांचे वाङ्मय—१ अनुक्तानुवाद, २ घुणाक्षरन्याय, ३ 'साधुश्रेष्ठ श्रीतुकाराम महाराज यांचे श्लोक-चरित्र व निवडक अभंग', ४ श्रीनारायण महाराज जालवणकरांचे 'आनंदसागर' व 'शांतिसागर' नांवाचे ग्रंथ यांच्या प्रस्तावनेसह.

भिडेशास्त्री, गीतावाचस्पति-सदाशिव गोपाळ—(जन्म स. १८७५-मृत्यु स. १९३९) सुप्रसिद्ध गीताप्रवचनकार व उपनिषदांचे मराठी भाषान्तरकार.

यांचा जन्म सांगली येथे झाला. आठव्या वर्षी देवीने दृष्टि गेली. हरीपूर व इचलकरंजी येथे न्याय व वेदान्त यांचे शिक्षण झाले. तासगांव संस्कृत पाठशालेवर बारा वर्षे काम केल्यावर लो. टिळकांच्या कर्मयोगाचा प्रवचनादिद्वारा यांनी प्रचार आरंभिला व त्याकरिता गीताधर्ममंडळ ही संस्था काढली. लो. टिळक कर्मयोगाचा पुरस्कार करतांना शंकराचार्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा

सर्व सांगाडा स्वीकारून फक्त संन्यासापुरते विरुद्ध बोलत; पण हे मायावादाविरुद्धहि प्रतिपादन करीत.

यांचे ग्रंथ—१ रहस्यदीपिका, २ उपनिषद्चरितप्रकाश (दशोपनिषदांचे मराठी विवरण).

भिसे, डॉ. शंकर आबाजी—(जन्म स. १८६७ एप्रिल २९-मृत्यु स. १९३५) आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे हिंदी संशोधक.

मुंबईला प्रभु जातीत यांचा जन्म झाला. यांचे वडील कोल्हापूर संस्थानांत डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट होते. धुळे हायस्कुलांत कांही दिवस शिक्षण घेतल्यानंतर यांनी बॉम्बे पेपर मिलचे व्यवस्थापक म्हणून काम करण्यास सुस्वात केली. आग्रा लेदर फॅक्टरीचे प्रमुख डायरेक्टर म्हणून कांही दिवस काम केल्यानंतर हे इंग्लंडला गेले (१८९७). हिंदुस्थानांत असते वेळेपासूनच यांना लहान लहान यंत्रे करण्याची आवड असून त्यासाठी यांनी 'विविधकलासंग्रह' या नांवाचे एक मासिकहि सुरू केले होते.

लंडन सोसायटी ऑफ सायन्स, लेटर्स अँड आर्ट्सच्या 'Automatic Weighing Machine'च्या चढाओढीत यांनी मिळवलेल्या यशाने हे प्रथम इंग्लंडमध्ये प्रसिद्धीस आले. साखर, पीठ वगैरे जिन्नस आपणांस हवे तितके वजन करून काढून देणाऱ्या या यंत्राशिवाय यांनी पुष्कळ जाहिरातींचे एकदम प्रदर्शन करणारा दिवा, आपोआप पाण्याचा मोठा प्रवाह सोडणारे यंत्र, समुद्राच्या तळाशी प्रकाश देणारा दिवा, सायकल थांबतांच तिला जागच्याजागी उभी करणारे यंत्र, इत्यादि नवनवीन संशोधनांनी साऱ्या जगाला थक् केले. एकाच वेळी अनेक टाईप पाडणाऱ्या यंत्रांचे संशोधनहि यांनी केले (१९०८). यांचे नांवावर चळीसपेक्षा अधिक पेटन्ट्स आहेत.

परंतु अॅटोमिडीन (अॅटॉमिक आयोडाईन) ह्या यांच्या संशोधनामुळे यांची शास्त्रीय जगांतील प्रतिष्ठा विशेष वाढली. १९१० साली रतन टाटा यांच्या आर्थिक सहकार्याने हे इंग्लंडला गेले व यांनी हा शोध लावला. आयोडाईन पोटांत घेतां आल्यास त्यामुळे अनेक असाध्य रोग बरे करता येतील हे सर्वांस माहित होते, परंतु पाण्यांत विरघळू शकणारे, सुरक्षितपणे पोटांत घेतां येणारे, रंग, वासरहित आयोडिनचे औषध तयार करण्यांत प्रथम हे यशस्वी झाले. याचे आधी 'बेसलीन'चा शोध यांनी लावला होता.

या यांच्या संशोधनानें देशी व परदेशी यांचेवर अभिनंदनाचा वर्षाव झाला; लंडनच्या रॉयल सोसायटीने यांना आपले फेलो निवडले व यांच्या साठाव्या वाढ-दिवसाच्या समयी न्यूयॉर्क युनिव्हर्सिटीने यांना डी.एस्सी. हा पदवी दिली.

भोपटकर, लक्ष्मण बळवंत—(जन्म स. १८८०) पुण्याचे सुप्रसिद्ध वकील, व्यायामविशारद व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

हे एम्. ए., एल्.एल्. बी. झाले (१९०७) व यांनी वकिली करण्यास सुरुवात केली. यानंतर भाला, लोक-संग्रह, लोकमान्य इत्यादि पत्रांचें संपादन, पुण्याच्या लॉ कॉलेजचें प्रथम व्हा. प्रिन्सिपल, महाराष्ट्र हिंदुसभा, महाराष्ट्रीय-व्यायाम-मंडळ, केसरी मराठा संस्था इत्यादि अनेक संस्थांशी अध्यक्ष, विश्वस्त वगैरे नात्यांनी यांचा संबंध आला.

मुळशी व मिठाच्या काँग्रेसच्या व भागानगरच्या हिंदुसभेच्या सत्याग्रहांतहि यांनी भाग घेतला होता. यांना अ. भा. हिंदुमहासभेच्या हंगामी अध्यक्षपदाचा मान शामाप्रसाद मुकर्जीच्या आजारीपणांत प्राप्त झाला.

यांच्या षष्ठ्यब्दपूर्तीनिमित्त यांच्या चहात्यांनी यांना पंचवीस हजार रुपये व 'फुलदाणी' हा सत्कार-ग्रंथ अर्पण केला, परंतु यांनी ते पैसे सार्वजनिक कार्याला व महाराष्ट्र व्यायाममंडळानें जमविलेलें त्या मंडळाला दिले. सरळ वृत्तीने त्यागपूर्वक काम करीत राहाण्याबद्दल यांची प्रसिद्धि आहे.

यांचे ग्रंथ—माझी व्यायाम पद्धति, कुस्ती, दांडपट्टा, मृत्युच्या मांडीवर, स्वराज्याची मीमांसा इत्यादि.

भोसले, केशव विठ्ठल—(जन्म स. १८९० आगस्ट ९-मृत्यु स. १९२२) मराठी रंगभूमीवरील सुप्रसिद्ध संगीत नट.

जन्मस्थान कोल्हापूर. जात मराठा. वडील वैद्यकी करीत. ते वारल्यावर वयाच्या आठव्या वर्षी यांना स्वदेशहितचिंतक मंडळींत घालण्यांत आले. तेथे हे प्रथम बिनपगारी काम करीत. एक वर्षाचे आंत बाजी-राव मस्तानी नाटकांत यांना समशेरबहादुराचें काम मिळालें. बालवय, अस्खलित व स्पष्ट वाणी, तडफदार अभिनय, ठाकठीक व गोड आवाज यांमुळे लवकरच यांचें नांव संगीत नट म्हणून सर्वतोमुखी झालें. पुढें ती मंडळी सोडून यांनी स्वतःच्या मालकीची ललितकलादर्श

संगीत नाटक मंडळी काढली (१९०८). तिलाहि यांनी परिश्रमानें नांवारूपास आणली. यांचें गाणें गवई-थाटाचें असे.

भोसले, कर्नल-जगन्नाथराव कृष्णराव—(जन्म स. १९०६) आग्राद हिंदसेनेतील मुख्य सेनापति.

यांचा जन्म सांवतवाडीपासून १५ मैलांवर असलेल्या तिरोडे गांवां झाला. सांवतवाडी येथे यांचे घराणें 'बंडखोर भोसले' म्हणूनच प्रसिद्ध आहे. सांवतवाडीच्या हायस्कूलांत यांचे इंग्रजी शिक्षण झालें आणि डेहराडून येथील प्रिन्स ऑफ वेल्स मिलिटरी कॉलेजकरिता यांची निवड झाली. तेथील शिक्षणानंतर १९२६ साली इंग्लंड-मधील उच्च लष्करी शिक्षणासाठी हे सॅडर्स कॉलेजांत गेले. तेथेहि यांनी सर्वांकडून वाहवा मिळविली. १९२८ साली क्रेटा येथे लॅकेशायर रेजिमेंटमध्ये यांनी एक वर्ष कामगिरी केली आणि तेथे रॉयल मराठा इन्फंट्रीवर यांची नेमणूक झाली.

१९३० मध्ये हे कन्नूर येथे ले. अँडज्युटंट असतां समुद्रांत बुडणाऱ्या दोघां युरोपियनांस स्वतःचा जीव धोक्यांत घालून यांनी वांचविलें म्हणून यांचा बाद-शहांच्या हस्ते गौरव करण्यांत आला. नंतर हे कॅप्टन झाले व बादशहांच्या राज्यारोहणाच्या दरबारास उपस्थित होण्याची संधि यांना मिळाली.

तिकडून परत आल्यावर 'जनरल स्टाफ'च्या शिक्षणासाठी यांची निवड झाली. हा शिक्षणक्रम संपल्यावर यांनी बरेली येथे जनरल स्टाफमध्ये काम केले व तेथून हे लेफ्टनंट कर्नल म्हणून सिंगापूरच्या जनरल स्टाफवर नेमले गेले. सिंगापूरच्या पाडावानंतर हे आझाद हिंद सैन्याचे चीफ ऑफ स्टाफ झाले. यांनी त्या सेनेसाठी हजारों हिंदी लष्करी अधिकारी शिकवून तयार केले. १९४५ च्या सप्टेंबरांत बँकॉक येथे यांना पकडण्यांत आले. दिल्लीच्या लाल किल्लांत कांहीं दिवस काढल्यानंतर यांची सुटका झाली.

भोंडे, गोपाळ विनायक—(जन्म स. १८८३) सुप्रसिद्ध अभिनयकुशल नकलाकार.

पुणे येथे शिक्षण घेऊन स्कूलफायनल झाल्यावर सरकारी नोकरी करून हे सेवानिवृत्त झाले (१९०३-१९३२). विद्यार्थिदशेपासून यांच्यांत दुसऱ्याचें हुबेहुब अनुकरण करण्याची लकब होती. त्याचा विकास होता

होता शिक्षक, उपाध्ये, हरिदास, गवई, अधिकारी व मोठमोठे पुढारी इत्यादींची आवाज, भाषण, लकब, पोषाख, चाल व चर्यासुद्धा हुबेहूब करून दाखवून लागले. लो. टिळक, शिवरामपंत व रँ. परांपपे, पांगारकर, भोपटकरबंधु, सावरकर वगैरेच्या नकला करून दाखवून

हे रसिकांना आश्चर्यचकित करतात. यांचे तसे फोटो व प्लेटासुद्धा घेतलेल्या आहेत. एखाद्या भागाची नकल करणारे पुष्कळ लोक सांपडतात, पण सर्व बाजूंनी पूर्ण नकल करण्याच्या यांच्या गुणाला जगांत तोड नाही असे तज्ज्ञांचे मत आहे.

म

मॅक्डोनेल, डॉ. आर्थर अँथनी—(जन्म स. १८५४-मृत्यु स. ?) वैदिक वाङ्मयाचे जग-प्रसिद्ध अभ्यासक व लेखक.

जन्मस्थान मुझफरपूर. यांचे वडील चार्लस अलेक्झांडर मॅक्डोनेल हे इंडियन आर्मीत होते. यांचे शिक्षण गोर्टिंगेन व ऑक्सफर्ड येथे झाले. एम्. ए. झाल्यानंतर लिपक्षिक युनिव्हर्सिटीकडून यांना ऋग्वेदावरील कात्यायनाच्या सर्वानुक्रमणीची शुद्ध प्रत व त्यावर लिहिलेल्या लेखा-बद्दल पीएच्. डी. ही पदवी मिळाली.

ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटीतील बोडन प्राध्यापक म्हणून काम करीत असतां यांनी इंडियन इन्स्टिट्यूटचे संवर्धन केले आणि आपले वैदिक वाङ्मयावरील बहुमोल ग्रंथ लिहिले. यांचे वाङ्मय वेदांचे परीक्षण करणारे नसून परिचय करून देणारे आहे; त्यामुळे यांच्या ग्रंथांचा अधिक प्रचार आहे. वैदिक ग्रामर हा महत्त्वाचा ग्रंथ लिहून संस्कृत वाङ्मयापेक्षा वेद हा एक निराळा भाग असल्याचे यांनी निदर्शनास आणले. 'वैदिक ग्रामर फॉर स्टूडन्ट्स' अशी छोटी आवृत्तीहि यांनी प्रसिद्ध केली आहे (१९१६). यांच्या बहुतेक ग्रंथांचे अवतरण मराठीत ज्ञानकोश प्रस्तावना खंड २-३ व प्राचीन चरित्रकोश यांत झाले आहे.

यांचे ग्रंथ—वैदिक—(१) Vedic Mythology (1897), (२) Vedic Grammar (बूलरच्या इंडो-आर्यन सीरीजमध्ये प्रसिद्धि, १९१०), (३) Vedic Index of Names and Subjects (दोन भाग, ए. बी. कीथ यांचे सहकार्याने, १९१२), (४) A Vedic Grammar for Students (1916), (५) A Vedic Reader for Students (1917).

संस्कृत वाङ्मयावरील—(१) Sarvanukramani of the Rig-Veda (1886), (२) Sanskrit Grammar for Students (1886), (३) Sanskrit Dictionary (वैदिक शब्दांसह १८९२), (४) A History of Sanskrit Literature (मराठी भाषान्तर-सा. वा. पेंडसे, सयाजीसाहित्यमाला १९००), (५) Brihad-devata (दोन भाग हार्वर्ड सिरीज, १९०४), (६) Encyclopaedia Britannica, Journal of the Royal Asiatic Society तील लेख.

मॅथाय, डॉ. जॉन—(जन्म स. १८८९ जाने. १०) मद्रास प्रांतांतोल नामांकित अर्थशास्त्रज्ञ व टाटा केमिकल्स लि.चे प्रमुख.

मद्रास ख्रिश्चन कॉलेज, लंडन स्कूल ऑफ इकॉनमिक्स व बॅलीओल कॉलेज (ऑक्सफर्ड) येथे आपले शिक्षण संपवून हे बी. एल्., डी. लिट्, डी. एस्सी. झाले. यानंतर मद्रास हायकोर्टमध्ये कांहीं दिवस वकिली केल्या-नंतर यांनी मद्रास को-ऑपरेटिव्ह डिपार्टमेंटमध्ये व नंतर मद्रासच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजांत व मद्रास युनिव्हर्सिटीत अर्थशास्त्राच्या प्राध्यापकाचे काम केले (१९२०-२५).

इंडियन टॅरिफ बोर्डाचे हे प्रथम कांहीं दिवस सभासद व नंतर अध्यक्ष होते (१९२५-३१). परंतु पुढे हिंदु-स्थानसरकारच्या कमर्शियल इंटिलीजन्स व स्टॅटिस्टिक्सच्या डायरेक्टर जनरलचे काम यांनी केले (१९३५-४०). पुढे हे हिंदुस्थानसरकारच्या नोकरीतून निवृत्त झाले व यांना टाटा सन्स लि.मध्ये सामील करून घेण्यांत आले. १९३७ त आग्रा येथे भरलेल्या इंडियन इकॉनमिक कॉन्फरन्सच्या विसाव्या अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थान

यांना देण्यांत आले. 'Study of Economics' हा यांच्या अध्यक्षीय भाषणाचा विषय होता.

यांचे ग्रंथ—(1) Village Government in British India, (2) Agricultural Co-operation in India, (3) Excise and Liquor Control, (4) टॅरिफ बोर्डाच्या निरनिराळ्या चौकशांचे वृत्तांत.

त्रिमंत्री योजनेने तयार झालेल्या व्हाइसरॉयच्या हंगामी कार्यकारी मंडळांत हिंदुस्थानांतील व्यापाऱ्यांचे प्रतिनिधि म्हणून यांची निवड झाली होती.

मैन, हॅरोल्ड हार्ट—(जन्म स. १८७२) सुप्रसिद्ध रसायनशास्त्रज्ञ, चहातज्ज्ञ व लोकोपयुक्त कार्यकर्ता.

इंग्लंडमध्ये यॉर्क शहरी जन्मून अनेक शिष्यवृत्त्या मिळवीत यांनी आपले शिक्षण पुरे केले. पॅरिस येथे पाश्चूर यांचे हाताखाली यांनी जन्तुशास्त्राचाहि अभ्यास केला होता. १९०० साली टी असोसिएशनने यांना हिंदुस्थानांत आणले. यांनी चहाला जिवंत पाल्याचें खत देण्याविषयी महत्त्वाचें संशोधन करून लीड्स विश्वविद्यालयाकडून डॉक्टर ही पदवी मिळविली. १९०७ साली हे, पुणे शेतकी कॉलेजचे पहिले प्रिन्सिपल झाले. कोंकणांतील भातशेतीच्या राब भाजण्याच्या पद्धतीबाबत यांनी कांहीं कायमचे सिद्धान्त बसविले. यांनी हिंदुस्थानांत येतांच मद्यपाननिषेधाच्या चळवळींत भाग घेण्यास सुद्धात केली. कलकत्ता, टेपरन्स फेडरेशन काढून मद्याचें संशोधन केले. त्यांत ओल्ड स्कॉच व्हिस्कींत खऱ्या व्हिस्कीचे कांहीं थेंब व बाकी साधे स्प्रिट आढळले. हे दि सोसायटी ऑफ चिल्ड्रनचे सेक्रेटरी, डिप्रेस क्लासेस मिशन पुणे शाखा व यंगमेन स्त्रिश्चन असोसिएशन यांचे अध्यक्ष होते. यांनी पुण्यास स्थापलेली डेक्कन अॅग्रिकल्चर असोसिएशन काम करीत आहे. १९२३ साली हे मुंबई शेतकीखात्याचे डायरेक्टर झाले व १९२७ साली हे सेवानिवृत्त झाले. यांचे लेखन विपुल आहे. कमेठ्यांत झालेला वाद-विवाद थोडक्यांत सुबक लिहून काढण्यांत हे कुशल होते.

पुण्याजवळच्या पिंपळे सौदागरच्या शेतकऱ्यांची आर्थिक पाहणी करून वैयक्तिक आयव्ययावरून यांनी ठरविलेले निर्णय मुंबई, विश्वविद्यालयातर्फे दोन ग्रंथांत प्रसिद्ध केले आहेत. यांनी या ग्रंथांनी शेतकऱ्यांच्या

स्थितीचा अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने अभ्यास करण्याचा पाया घातला. सेवानिवृत्तीनंतर निजाम राज्यांत व नंतर तुर्कस्थानांत रासायनिक वगैरे खलागाराच्या कामगिरीवर यांची नेमणूक झाली होती.

मनोहरलाल, सर—(जन्म स. १८७० डिसें. ३१) सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ, ग्रंथकार व पंजाब प्रान्तांचे अर्थमंत्री.

हे केम्ब्रिज येथे तत्त्वज्ञान व अर्थशास्त्र हा विषय घेऊन एम्. ए. झाले व बॅरिस्टर होऊन परत आले. कपुरथळ्याच्या रणधीर कॉलेजचे प्रिन्सिपल, कलकत्ता, विश्वविद्यालयांतील 'मिंटो प्रोफेसर ऑफ इकॉनमिक्स' (१९०९), पंजाब युनिव्हर्सिटीचे फेलो, सिनेटर, कायदे-मंडळाचे सभासद, शिक्षणमंत्री (१९२७-३०), अर्थमंत्री (१९३७ पासून) वगैरे कामे करून यांनी अर्थशास्त्रावर अत्यंत महत्त्वाचे प्रबंध लिहिले. पंजाब युनिव्हर्सिटीतील अर्थशास्त्रीय अध्यापन व संशोधनाशी यांचा अत्यंत जिव्हाळ्याचा संबंध आहे. यांना ऑल-इंडिया इकॉनॉमिक कॉन्फरन्स, डाक्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष निवडण्यांत आले होते. तेथील यांच्या भाषणाचा विषय 'दि टास्क ऑफ इकॉनमिस्ट इन् इंडिया' हा होता (१९३५).

मलबारी, बेहेरामजी—(जन्म स. १८४३-मृत्यु स. १९१२ जुलै) हिंदी समाजसुधारक, वृत्तपत्रकार, गुजराथी वाङ्मयाचे अभ्यासक व लेखक.

या पारशी गृहस्थांचे वडील बडोदे राज्यांत नोकरीस होते. हे 'इंडियन स्पेक्टेटर' या इंग्रजी पत्राचे वीस वर्षे व 'ईस्ट अँड वेस्ट' या मासिकाचे संपादक होते (१९०६). आपली सामाजिक मते हे निर्मांडणें मांडीत आणि त्याला कायदेशीर रूप देण्याचा प्रयत्न करीत. महाराष्ट्रांतील संमतिवयाच्या बिलाची चळवळ यांनी इंग्लंडमध्ये असतां पार्लमेंटमध्ये आणविलेल्या बिलामुळे उत्पन्न झाली होती.

यांचे ग्रंथ—गुजराथी-१ काव्यसंग्रह (१८७५), इंग्रजी-२ दि इंडियन ग्यूज इन् इंग्लिश गार्ब (१८७७), ३ इंडियन आय ऑन इंग्लिश लाइफ, ४ गुजराथ अँड गुजराथीज.

मशरुवाला, किशोरलाल घनश्यामलाल—(जन्म स. १८९०) जीवनाचे तात्त्विक अभ्यासक व लेखक.

जन्मस्थान मुंबई. यांचे घराणे मूळचे सुरतेचे. जात वैश्य. यांच्या पित्याचे नांव इच्छाराम रंगीलदास. हे मुंबईच्या विल्सन कॉलेजांतून बी. ए. व नंतर एल्.एल्. बी. झाले. १९१७ सालापासून यांनी वकिलीचा धंदा सोडला आणि हे म. गांधींचे अनुयायी बनले. गुजराथ विद्यापीठाचे हे पहिले महामात्र (चान्सेलर) होते.

यांच्या जीवनावर स्वामीनारायण पंथाचा आणि म. गांधींचा विशेष प्रभाव पडला. यांचे ज्ञान पांडित्यपूर्ण नाही पण ते चैतन्ययुक्त व विशेष प्रकारचे सुसंस्कृत आहे यांत शंका नाही. यांनी शोधक व सुमुष्ठु दृष्टीने आपल्या तत्त्वज्ञानाचे अवलोकन केले आहे. यांचे लेखनांत यांची उच्च व स्वतंत्र वृत्ति स्पष्टपणे प्रतीत होते. तसेच हे तात्त्विक प्रश्नांचा तटस्थपणाने अभ्यास करू शकतात. या दृष्टीने यांचे लेखन अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

यांचे गुजरार्थी बाळ्याय—१ राम अने कृष्ण (पहिली आवृत्ति १९३३, दुसरी आवृत्ति १९३०), २ बुद्ध अने महावीर (दोन आवृत्त्या), ३ ईशु ख्रिस्त, ४ सहजानंद-स्वामी, ५ केलवणीना पाया (स्वतंत्र), ६ जीवनशोधन (भाग १-२), ७ गांधीविचारदोहन.

मसानी, मिनु रुस्तुम—(जन्म स. १९०५) मुंबईचे सुप्रसिद्ध काँग्रेस कार्यकर्ते व अर्थशास्त्रीय लेखक.

मुंबईच्या न्यू हायस्कूल, एल्फिन्स्टन कॉलेज, लंडनच्या लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स व लिंकन्स इनमध्ये आपले शिक्षण संपविल्यानंतर हे बॅरिस्टर होऊन हिंदुस्थानला परत आले. १९२९ मध्ये मुंबईच्या हायकोर्टात यांनी वकिली करण्यास सुरुवात केली. १९३३ व १९४३ च्या काँग्रेस चळवळीत यांना तुडंगांत जावे लागले. काँग्रेस सोशॅलिस्ट पक्षाच्या संस्थापकांपैकी हे एक असून त्या संस्थेचे हे कांही दिवस सेक्रेटरीही होते. मुंबईच्या कॉर्पोरेशनचेही हे एक वर्ष मेयर होते (१९४३-४४). १९४५ साली झालेल्या मध्यवर्ति असेंब्लीच्या निवडणुकीत हे व डॉ. गोपाळराव देशमुख मुंबईतर्फे निवडून गेले. शिवाय हे टाटा सन्स लि.मध्ये महत्त्वाच्या हुद्द्यावर आहेत.

अर्थशास्त्रीय माहिती सामान्य माणसालाहि समजेल इतक्या सोप्या पद्धतीने समजावून देण्याची यांची शैली यांच्या Our India या पुस्तकाने प्रथम लोकांचे दृष्टो-

त्पत्तीस आली. सर्व हिंदुस्थानांत हे पुस्तक इतके लोकप्रिय झाले की, हिंदुस्थानांतील जवळ जवळ सर्व भाषांत त्याचे भाषांतर करण्यांत आले. याच धर्तीवर यांनी प्रसिद्ध केलेले Your Food हि असेच लोकप्रिय झाले. Our India चा मराठी अनुवाद भाई ना. ग. गोरे यांनी व your food च्या अनुवादाचे काम चं. वि. बावडेकर यांनी केले.

यांचे ग्रंथ—(1) India's Constitution at Work (सी. वाय. चिंतामणी यांचे सहकार्याने), (2) Our India, (3) Why this starvation, (4) Socialism Reconsidered, (5) Your Food, (6) Picture of the Plan.

मसानी, सर-रुस्तुम पेस्तनजी—(जन्म स. १८७६) मुंबईचे सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ व लेखक.

मुंबईच्या अनेक सरकारी व सार्वजनिक कार्यांत भाग घेतल्यामुळे यांचे नांव मुंबई प्रांतांत सर्वपरिचित झाले. मुंबई युनिव्हर्सिटी, एल्फिन्स्टन कॉलेज अशा शैक्षणिक, इन्स्टिट्यूट ऑफ बँकर्स, सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया, इंडियन सेंट्रल बँकिंग इन्कायरी कमेटी, रिझर्व बँक ऑफ इंडिया अशा आर्थिक व बॉम्बे फूड प्राईसेस कमेटी, नॅशनल डिफेन्स कौन्सिल, बॉम्बे फूड कौन्सिल अशा सार्वजनिक कार्यांत यांनी दाखविलेल्या अष्टपैलू तेजस्वीपणाने सरकार व जनता या दोन्ही ठिकाणी हे लोकप्रिय झाले. पुढे तर मुंबईच्या नॅशनल वॉरफ्रंटचे यांना प्रमुख नेमण्यांत आले.

परंतु यापेक्षांहि इंग्रजी व गुजरार्थी भाषांतील उत्कृष्ट लेखक या नात्याने यांची योग्यता विशेष मानली जाते. दादाभाई नौरोजीवरील यांचा चरित्रग्रंथ तर हिंदुस्थानांतील कांही उत्कृष्ट चरित्रांत सामावला जातो.

यांचे इंग्रजी ग्रंथ—(1) Child Protection, (2) Folklore of Wells, (3) The Law and Procedure of Municipal Corporation Bombay, (4) The Conference of Birds, (5) Suffi Allegory, (6) Evolution of Local Self-Government in Bombay, (7) The Religion of the good Life, (8) Zoroastrianism, (9) Court-poets of Iran and India, (10) Dadabhai Naoroji.

गुजरार्थी—१ दौलतनो उपयोग, २ घरनी तथा

शालनी केलवनी, ३ तनसुखमाला व चंद्रचल, अभ्या-
सिनियानो होब्सी, बोधलु इत्यादि कादंबऱ्या.

कैसर-इ-हिंद व इंडियन स्पेक्टटर या पत्रांचे हे कांहीं
दिवस संपादक होते.

महाजन, गोविंद विठ्ठल ऊर्फ भाऊ—(जन्म
स. १८१५—मृत्यु स. १८९०) मराठीतील प्रसिद्ध लेखक
व वर्तमानपत्रकार,

सदाशिव कार्शानाथ ऊर्फ बापू छत्रे यांचे हे मेहुणे.
उपनाम कुंटे. मुंबईस आठ वर्षांचे असतां हे आले व
तेथे यांनी आपले शिक्षण घेतले. यांना इंग्रजी, संस्कृत
व फारशी या भाषा येत. यांनी जांभेकरांना दर्पण
पाक्षिक व दिग्दर्शन चालविण्यास मदत केल्यानंतर
स्वतःच्या जबाबदारीवर प्रभाकर साप्ताहिक काढले
(१८४१). ते चांगले लोकप्रिय झाले होते. हे विष्णुबुवा
ब्रह्मचान्यांच्या विक्षिप्तपणावर टीका करीत. तेव्हां
त्यांच्या अनुयायांनी भ. वि. कानविंदे यांच्या संपा-
दकत्वाखाली वर्तमानदीपिका पत्र काढले. त्याला तोड
म्हणून यांनी 'धूमकेतु' काढले (१८५३). यांचा
वाद त्या वेळीं रंगे. केवळ शास्त्रीय विषयाकरितां यांनी
'ज्ञानदर्शन' त्रैमासिक काढले होते (१८५४). ज्ञान-
दर्शनाने कुशल भाषान्तरकार म्हणून यांची ख्याति
झाली. १८६० नंतर यांची कोणतीही वाङ्मयकृति
उपलब्ध नाही. हे गृहस्थ विद्वान् असून पहिल्या प्रतीचे
मराठी लेखक होते, असे बाबा पदमनजी अरुणोदयांत
म्हणतात (पान ८८).

महाजनि, गणेश सखाराम—(जन्म स.
१८९८) पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रिन्सिपल व
सार्वजनिक कार्यकर्ते.

सातारा हायस्कूल, फर्ग्युसन कॉलेज पुणे व केम्ब्रि-
जच्या सेंट जॉन कॉलेजमध्ये यांचे शिक्षण झाले. कॉलेज-
मध्ये असतांनाच अति हुशार विद्यार्थी म्हणून यांची
प्रसिद्धि असे. त्यामुळेच यांना गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया
स्कॉलर म्हणून इंग्लंडला पाठविण्यांत आले होते. अणूची
विशिष्ट रचना गृहीत धरून त्याभोंवती विद्युत्प्रवाह
फिरत आहेत अशी कल्पना केल्यास त्याच्या परिणामांचे
गणित मांडण्याच्या व तो परिणाम प्रायोगिक रीतीने
निघणाऱ्या परिणामाइतकाच असल्याचे यांचे संशोधना-
बद्दल यांना केम्ब्रिज युनिव्हर्सिटीने स्मिथ प्राईझ दिले.
हे हिंदुस्थानला एम्. ए., पीएच्. डी. स्ट्रार रँगलर होऊन

आले व यांना पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रिन्सिपल
नेमण्यांत आले (१९२९). तेथील आपल्या दीर्घकालीन
व उज्ज्वल कारकीर्दीनंतर हे आपल्या जागेवरून निवृत्त
झाले (१९४६).

बंगलोरच्या इंडियन अकॅडमी ऑफ सायन्सचे व
कलकत्त्याच्या नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्सचे यांना
फाउंडेशन फेलो निवडण्यांत आले. कॉलेजच्या यू. टी.
सी.चे हे कॅप्टन होते.

यांचे ग्रंथ—गणित—(1) Lessons in Elementary
Analysis, (2) The Application of Moving
Axes Methods to the Geometry of Curves
and Surfaces, (3) An Introduction to Pure
Solid Geometry, (4) Contribution to
Theory of Ferromagnetic Crystals (Tran-
sactions of Royal Society, London
मध्ये प्रकाशन).

राजकीय—(1) The Liberal outlook, (2)
Liberals and the Congress, (3) The
problem of the Minorities and Constitu-
tional Democracy as its Solution, (4)
Education and Democracy.

महाराष्ट्रीय, नारायण रामचंद्र पाटणकर—
(जन्म स. १८८८) मराठीतील सुप्रसिद्ध ग्रंथकार व
अभ्यासक.

राजापूर येथे इंग्रजी पांच इयत्तेपर्यंत शिक्षण घेतल्यावर
चुलते रघुनाथशास्त्री कृष्ण पाटणकर यांचेपाशी घरी
संस्कृत, व्याकरणशास्त्र, वेदान्त वगैरेंचा अभ्यास केला.
मुख्य व्यवसाय व्यापार, परंतु सूक्ष्म अभ्यास करण्याचा
नाद असल्याने लेखनवाचन नित्य चालू असते. यांचे
लेखन विवेचक, पायाशुद्ध आणि टिकाऊ स्वरूपाचे
आहे.

यांचे ग्रंथ—१ रामायण समालोचना, २ तुल्य तु
दर्शनम्, ३ आग्रहायणी, ४ चित्रावसु इत्यादि निबंध;
संस्कृत—५ व्याकरणकारिका; काव्य—६ उषसूक्तावली
इत्यादि.

महेन्द्रप्रताप, राजा—(जन्म स. १८८६ डिसें. १)
सुप्रसिद्ध हिन्दी क्रान्तिकारक.

यांच्या पित्याचे नांव राजा घनश्यामसिंह. हे संयुक्त

प्रान्तांतील अलिगड जिल्ह्यांतील मुरसान या लहानशा संस्थानचे राजे. हाथरसचे राजे श्री. हरनामसिंह यांनी यास अल्पवयांतच दत्तक घेतले. बी. ए. च्या वर्गात असतांनाच यांचे दत्तक पिताजी वारल्याने यांना संस्थानचा राज्यकारभार पहावा लागला. पुढे हिंदू संस्थानचे राजे रणवीरसिंह यांच्या भगिनीशी यांचे लग्न झाले. १९०७ साली हे जगांतील निरनिराळी राष्ट्रे पाहण्याच्या उद्देशाने पृथ्वीपर्यटणास निघाले.

प्रवासांत असता शिक्षणाचे महत्त्व यांना पटून स्वतःच्या व स्वतःच्या कुटुंबापुरती मिळकत शिळक ठेवून कायद्याच्या अडचणींतूनहि मार्ग काढून यांनी आपल्या मिळकतीचे दानपत्र केले व त्यांतून वृंदावन येथे असलेल्या प्रेम-महाविद्यालयाचा जन्म झाला. या विद्यालयास नमुनेदार करण्यासाठी युरोपांतील निरनिराळ्या शिक्षणसंस्थांचा अभ्यास करण्याकरिता हे पुनः युरोपला गेले. त्या वेळी सुरू झालेल्या बाल्कन युद्धांत तुर्कस्थानला यांनी साहाय्य केले व युद्ध संपल्यावर हे हिंदुस्थानांत परत आले.

तेव्हा यांनी प्रेम-महाविद्यालयाच्या कार्याबरोबर एक हिन्दी व एक उर्दू पत्र सुरू केले. पहिले महायुद्ध सुरू होतांच (१९१४), युद्धपरिस्थितीचा अभ्यास करण्याकरिता हे युरोपला गेले. तेथे यांच्यांत क्रान्तिकारक बदल झाला आणि हे जर्मनपक्षांत सामील झाले. १९१५ साली हे तुर्कस्थान व जर्मनी यांच्या वर्ताने युद्धांत सामील करून घेण्याकरिता अफगाणिस्थानाकडे शिष्टमंडळ घेऊन गेले. युद्धपरिस्थितीमुळे १९१८ पर्यंत यांना अफगाणिस्थानांतच राहावे लागले. नंतर हे बर्लिनला परत जात असता लेनिन-सरकारकडून यांचे भव्य स्वागत झाले. १९१९ साली यांनी रशियाचा संपूर्ण प्रवास केला. याच काळांत सोव्हिएट शिष्टमंडळाबरोबर हे पुनः अफगाणिस्थानांत आले. नंतर चीनला रवाना झाले. १९२२ साली मेक्सिकोहून पॅसिफिकमधून हे जपानला आले. जपानसरकारने जपान-अफगाणिस्थानचे राजकीय संबंध जोडण्याचे कार्य यांच्यावर सोंपविले. पेकिंग, मंगोलिया, सैबेरिया, मास्को या भागांत प्रवास करीत हे अफगाणिस्थानांत आले. नंतर हे अमेरिकेस गेले. १९२५ च्या मे महिन्याच्या न्यूयॉर्क येथील 'एशिया' पत्रांत यांचे त्या वेळपर्यंतचे चरित्र प्रसिद्ध करण्यांत आले.

अमेरिकेतील हिन्दी नागरिकांकडून सुमारे बारा हजार डॉलर्स जमवून एका शिष्टमंडळासह हे चीन

सरकारच्या परवानगीने तिबेटांत आले व पुनः पृथ्वी-पर्यटणास निघाले. १९२९ साली हे कित्येक महिने रशियांत होते. तेथून सप्टेंबरांत बर्लिन येथे जाऊन पुढे हे टोकिओस घर बांधून स्थायिक झाले. 'प्रेम, न्याय, सेवा व आत्मसमर्पण' या चार तत्त्वांवर सुखी जगाची स्थापना करता येईल अशी यांची कल्पना आहे. हिंदु-स्थानसरकारच्या दृष्टीने शत्रु-राष्ट्राशी संबंध ठेवणारे हे गुन्हेगार आहेत.

मंडलिक, विश्वनाथ नारायण—(जन्म स. १८३३ मार्च ८-मृत्यु स. १८८९ मे ९) सुप्रसिद्ध वकील व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

जन्मस्थान मुरुड. जात चित्पावन ब्राह्मण. मुंबईच्या एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये चार वर्षे शिक्षण घेतल्यावर कांही वर्षे (१८५२-१८६३) सरकारी नोकरी करून राजीनामा दिला व पुढे वकिली करू लागले. नेटिव्ह ओपिनियन नांवाचे इंग्रजी-मराठी साप्ताहिक सुरू करून त्याचे हे सात वर्षे संपादक होते (१८६४-१८७०).

हे अध्यक्ष, मुंबई कॉर्पोरेशन, उपाध्यक्ष रॉयल एशि. सो. मुंबई, फेलो, सिन्डिक व डीन मुंबई, युनिव्हर्सिटी, सभासद मुंबई व कलकत्ता कायदे कौन्सिल इत्यादि होते. यांचा ग्रंथसंग्रह यांच्या मृत्यूनंतर पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजला देण्यांत आला (१९०७). तो मंडलिक ग्रंथसंग्रह या नांवाने तेथे ठेवला आहे.

१ बोधसार (१८५७ जुन्या कवीचे उतारे), २ सिंधी भाषेचे लघुव्याकरण, ३ यंगसाहेबांच्या बीजगणिताचे भाषान्तर, ४ लक्ष्मीशास्त्र (मासेरवाईच्या ग्रंथाचे भाषान्तर), ५ हिंदुस्थानचा इतिहास (भाषान्तर), ६ मराठी हिंदुधर्मशास्त्र (१८६५, १८८२), ७ तुकारामाची गाथा. यांचे व्यवहारमयूख, याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षरेसहित व नऊ टीकांसह छापलेली मनुस्मृति हे ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध आहेत.

माडखोलकर, गजानन त्र्यंबक—(जन्म स. १८९६) मराठीतील सुप्रसिद्ध टीकाकार, ललित-लेखक व वृत्तपत्रव्यवसायी.

यांचा जन्म मुंबईला झाला. हायस्कूलमधील आपले शिक्षण अपुरे टाकूनच यांना पुण्याच्या केसरी साप्ताहिकांत नोकरी धरावी लागली. त्यानंतर ज्ञानप्रकाश, पुणे, महाराष्ट्र, नागपूर इत्यादि पत्रांत कामे केल्यानंतर नरकेसरी (अभ्यंकर) स्मारक मंडळातर्फे चालविण्यांत

येणाऱ्या नागपूरच्या 'तरुण भारत' या दैनिकाचे प्रमुख संपादक म्हणून यांची नेमणूक झाली (१९४३).

मुख्यतः टीकाकार-वाङ्मयीन व राजकीय-म्हणून यांची प्रसिद्धि आहे. पुण्याच्या ज्ञानप्रकाशमध्ये यांनी सुरू केलेले 'काव्य-शास्त्र-विनोद' हे सदर त्या काळां अतिलोकप्रिय झाले होते.

यांचे इतर टीकालेख-परामर्श, आधुनिक कविपंचक, माझे आवडते लेखक, इत्यादि नावांखाली प्रसिद्ध झाले. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचे श्री. ना. बनहट्टी यांचे सहकार्याने यांनी लिहिलेले चरित्रहि असेच प्रसिद्ध आहे.

मराठीतील राजकीय कादंबऱ्यांची सुरुवात यांनी केली असे मानण्यांत येते. स्थल, काल, व्यक्ति यांची अचूक वर्णने आपल्या कादंबऱ्यांतून करण्यास यांनी सुरुवात केली. खरे प्रकरणावर यांनी लिहिलेली 'मुखवटे' किंवा नऊ ऑगस्ट चळवळीवर यांची 'प्रमदरा' कादंबरी या दृष्टीने नमुनेदार आहे.

१९४६ च्या बेळगांव येथील महाराष्ट्र साहित्य-संमेलन तिसऱ्या अधिवेशनाच्या ललित विभागाचे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले.

'पैशाच्या दृष्टीने वाङ्मयव्यवसायांतील माझा अनुभव अतिनिराशाजनक आहे; माणसाने इतर कोणताहि धंदा करावा, परंतु स्वतःच्या महत्त्वाविषयी भलत्याच कल्पना उत्पन्न करणारा हा प्रतिष्ठित पण वांझोटा धंदा करू नये' हा यांचा अनुभव सर्वच मराठी लेखकांच्या वृत्तीवर प्रकाश टाकणारा आहे.

आपल्या म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थ यांनी भारतसेवक समाजांत यांना मिळणारे चाळीस रु., तरुणभारतमध्ये मिळणारे द. म. शंभर रु. व कादंबरीच्या दर पानी मिळणारे साडे तीन रु. हे आंकडे पुढे केले आहेत.

माणिकप्रभु—(जन्म स. १८२१-समाधि स. १८६५) सुप्रसिद्ध सत्पुरुष.

पिता मनोहर नायक. माता बयादेवी. उपनाम हरकुडे. श्रीवत्सगोत्री दे. ऋ. ब्राह्मण. जन्मस्थान लाडवंती. यांचे पूर्वज कल्याणीस सावकारी करीत. वडील वेद-वेदान्तांत निष्णात व योगाभ्यासी होते. त्यांनी देह ठेवल्यावर यांची मुंज झाली.

लहानपणापासून यांच्या सिद्धार्थाच्या गोष्टी चव्हाकडे पसरू लागल्या. हे नवसास पावत. अतिथिअभ्यागतांना यांचे घर म्हणजे स्वतःचे घर वाटे. हे भिक्षेला निघत तेव्हा यांच्या राजेश्वर्याने भाविक दिपून जात. यांनी अनेक चमत्कार केले. यांना हिंदु व मुसलमान सारखेच भजत. यांनी शेवटी हुमणाबादेजवळ मणिगिरि म्हणून निर्जन स्थान आहे तेथे वस्ती केली. त्यालाच माणिक-नगर हे नांव मिळून सध्याचे वैभव प्राप्त झाले. यांनी आपले धाकटे बंधु नृसिंहराव यांस ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश केला. तो आपल्या 'कल्पतरु' या ग्रंथांत दिला आहे. शिवाय यांची अनेक पदे व आरत्या वगैरे आहेत. त्या पद्यमाला नावाने माणिकप्रभुसंस्थानने प्रसिद्ध केल्या आहेत.

माणिकराव—(जन्म स. १८७८ डिसें. २१) सुप्रसिद्ध मल्लविद्याविशारद, मल्लविद्याप्रचारक व अस्थि-संधाननिष्णात.

यांचे समग्र नांव गजानन यशवंत ताम्हणे. जात प्रभु. हे आजन्म ब्रह्मचारी असून सुप्रसिद्ध हबशी मल्ल जुम्मा-मियांचे शिष्य. हे कांही काल हिंदुस्थानभर मल्लविद्या व निशाणबाजी यांचे प्रयोग करीत हिंडत. कलकत्ता येथील जागतिक सामन्यांत यांनी अनेक खेळांत पहिला क्रमांक पटकावला. याबद्दल कलकत्त्यास यांचा जाहीर सत्कार झाला. यांनी १९२१ साली बडोदे येथे व्यायाम-मंदिराची नवी उभारणी केली. सांघिक व्यायामपद्धति, देशी खेळास आधुनिक वळण देणे व हिन्दी कवायत हे सर्व प्रकार प्रथमतः यांनी सुरू केले. कन्या आरोग्य-मंदिर (१९२५), शिवाजी मंदिर (१९२७) व अस्थि-संधानालय (१९३०) यांच्या स्वतंत्र इमारती उभारल्या. बडोद्यांतील महापुराच्या वेळी लोकांचे जीव वांचविण्या-करिता अतिशय खटपट केली म्हणून बडोदेसरकारने यांना राजरत्न पदवी दिली. यांना प्राचीन शस्त्रांच्या संशोधनाचा आणि संग्रहाचा नाद आहे. त्यांत अकबर, औरंगजेब, राणा प्रताप, शिवाजीमहाराज, टिपू वगैरेंच्या तलवारी आहेत. यांच्या या संग्रहाची किंमत कित्येक लक्ष रुपये होईल.

यांनी व्यायामावर हिन्दी, मराठी व गुजराथी भाषेत अनेक पुस्तके प्रसिद्ध केली आहेत.

माधवराव, व्ही. पी.—(जन्म स. १८५० फेब्रु. १०-मृत्यु स. १९३५) म्हैसूर, त्रावणकोर व बडोदे राज्याचे सुप्रसिद्ध दिवाण.

हे मूळ महाराष्ट्रांतील दे. ऋ. ब्राह्मण. यांचा जन्म कुंभकोणम् येथे झाला. हे एकोणिसाव्या वर्षी बी. ए. झाल्यावर बंगलोरच्या मिशन स्कूलमध्ये शिक्षक म्हणून काम करू लागले आणि उत्तम शिक्षक म्हणून म्हैसूरच्या महाराजांचे यांना शिक्षक नेमण्यांत आले. पुढे म्हैसूर राज्यांत न्याय, वसूल, उद्योगधंदे, शेती, ग्रामसुधारणा, पोलीस वगैरे खात्यांशी यांचा संबंध आला. यांनी प्रत्येक ठिकाणी आपल्या मूलगामी व लोकोपकारक कर्तृत्वाने आपली छाप बसविली आणि चढूकडून वाहवा मिळविली. मुंबई इलाख्याची जमाबंदीची पद्धत पाहण्याकरिता दरबारने यांना मुद्दाम धाडले आणि यांना 'मॅबर ऑफ कौन्सिल'चे सभासद नेमून पुनः फर्स्ट रेव्हेन्यु कमिशनरची जागा दिली.

१९०४ साली यांना त्रावणकोर संस्थानने आपले मुख्य प्रधान नेमले. तेथे यांनी दोन वर्षांत खात्यांची पुनर्घटना, दैनिक हिशेबतपासणी, सारा धान्यरूपांत न घेतां नाण्याच्या रूपाने घेणे व श्रीमूलंजनसभा स्थापन लोकप्रतिनिधीमार्फत राज्यकारभार चालविणे या महत्त्वाच्या सुधारणा केल्या.

१९०६ साली यांना पुनः म्हैसूरचे दिवाण नेमण्यांत आले. तेव्हां यांनी आरोग्य, नगररचना, गुरांचे आरोग्य, सहकारी संस्था, मोफत शिक्षण, धार्मिक शिक्षण, धंदे-शिक्षण, परदेश शिष्यवृत्त्या या महत्त्वाच्या गोष्टी केल्या. तेथून हे १९०९ साली सेवानिवृत्त झाले.

१९१४ साली यांना मुद्दाम बोलावून श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांनी यांना बडोदे राज्याचे दिवाण केले.

१९१९ साली जॉईंट पार्लमेंटरी कमेटीपुढे यांनी राष्ट्रसभेतर्फे शिष्टमंडळांत इंग्लंडला जाऊन साक्ष दिली. धारवाड येथे भरलेल्या पहिल्या कर्नाटक परिषदेचे हे अध्यक्ष होते (१९२०). हे हिंदुमहासभेच्या एका अधिवेशनाचेहि अध्यक्ष होते. यांनी आपला बराच काळ सामाजिक, आर्थिक व राजकीय सुधारणांत घालविला. हे पूर्ण राष्ट्रीय बाण्याचे, स्वतंत्र वृत्तीचे व तडफदार गृहस्थ होते. १९२९ साली त्रावणकोर संस्थानांत यांनीच सुरू केलेल्या श्रीमूलंजनसभेच्या रौप्यमहोत्सव-प्रसंगी अध्यक्ष होण्याचा अपूर्व मान यांना देण्यांत आला. हिंदुस्थानांतील अत्यंत कर्तबगार माणसांत यांची गणना होत असे.

माधवराव, राजा सर टी.—(जन्म स.१८२८-मृत्यु स. १८९१) सुप्रसिद्ध राजकारणी मुत्सद्दी व त्रावणकोर, बडोदे नि इंदोर राज्याचे मुख्य प्रधान.

यांचा जन्म कुंभकोणम् येथे महाराष्ट्रीय दे. ऋ. ब्राह्मणाच्या घराण्यांत झाला. यांचे आज्ञे गुंडोपंत. वडील रंगराव व चुलते व्यंकटराव. हे त्रावणकोरचे दिवाण होते. यांचे घराणे पूर्वीपासून राजकारणांत मोठ्या हुद्यावर वावरणारे होते. यांनी आपले थोरले बंधु वासुदेवराव यांच्याकडे मद्रास येथे राहून आपला इंग्रजी शिक्षणाचा सहा वर्षांचा अभ्यास पुरा केला (१८४६). कारकून, राजपुत्रांचे शिक्षक अशा क्रमाने चढत हे त्रावणकोर राज्याचे मुख्य प्रधान झाले (१८५८). ते काम यांनी इतके यशस्वी करून दाखविले की, संस्थानांत सर्वत्र नवा मनु सुरू झाला, आर्थिक स्थिति सुधारली व सुव्यवस्था नांदू लागली. १८६० साली गादावर आलेल्या मार्तंडवर्मा यांना महाराजा ही पदवी व यांना सर ही पदवी ब्रि. सरकारकडून देण्यांत आली (१८६६). यांच्या चवदा वर्षांच्या यशस्वी कारकीर्दीच्या स्मरणार्थ त्रिवेद्रम येथे लोकांनी वर्गणी करून यांचा पुतळा उभारला आहे.

स. १८७३ साली हिंदुस्थान सरकारच्या सूचनेवरून इंदूर राज्याचे यांना दिवाण नेमण्यांत आले. तेथे दोन वर्षे होतांच यांना बडोद्यास महाराज मल्हारराव गायकवाड यांच्या पदच्युतीनंतर दिवाण व रीजंट अशा दोन्ही अधिकारावर जावे लागले. तेथील अंदाधुंदी नाहीशी करून यांनी सात वर्षांत उत्तम व्यवस्था लावली आणि महाराज सयाजीराव गायकवाडांच्यासारखा राजा शिक्षण देऊन तयार केला. या यांच्या कार्याबद्दल ब्रिटिश सरकारने यांना राजा ही पदवी दिली (१ जाने. १८७७).

शेवटी मद्रासला राहत असतां हे आपला वेळ मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास करण्यांत घालवीत. यांनी मराठी कविता केल्या आहेत व त्या तिकडे लोकप्रिय आहेत. हे पक्क्या राष्ट्रीय वृत्तीचे होते. राष्ट्रसभेच्या अगदी आरंभीच्या पुरस्कर्त्यांत यांचे नांव प्रमुख आहे. हे मद्रास येथे भरलेल्या तिसऱ्या राष्ट्रसभेचे स्वागताध्यक्ष होते. यांनी लिहिलेल्या लष्करी शिस्तीच्या नियमांचे जर्मन भाषेत भाषान्तर झाले आहे.

मार्शल, सर-जॉन ह्यूबर्ट—(जन्म स. १८७६ मार्च १९) हिंदुस्थानांतील पुराणसंशोधनखात्याचे व्यवस्थापक व सुप्रसिद्ध संशोधक.

इंग्लंडमधील चेस्टर हे यांचे जन्मस्थान. केम्ब्रिजच्या डुलविक व क्वीन्स कॉलेजमध्ये कांही दिवस शिक्षण घेतल्यानंतर ग्रीसमध्ये यांनी पुरातनवस्तुसंशोधनाचे कार्यास सुरुवात केली. यानंतर हिंदुस्थानचे त्या वेळेचे व्हाइसरॉय लॉर्ड कर्झन यांच्या शिफारशीने हे हिंदुस्थानला आले व दोन तपापेक्षां अधिक काळ हिंदुस्थानांतील पुरातत्त्वखात्याच्या प्रमुखाचे काम केले (१९०२-३१). १९०६ साली ते खार्ते यांनी मध्यवर्ति सरकारला जोडून घेण्याची व्यवस्था केली व त्याची पुनर्रचना करून नवी दिशा दाखवून दिली.

प्राचीन इमारतींच्या संरक्षणासंबंधीचे ' Conservation Manual ' प्रसिद्ध करून सर्व जुन्या इमारतींची त्या पद्धतीने व्यवस्था ठेवण्याची पद्धति यांनी सुरू केली. सांची येथील स्तूपांचे यांनी केलेले संरक्षण या दृष्टीने नमुनेदार आहे. यानंतर चारसदा (जुनी पुष्कलावती) राजगृह, सारनाथ, कासीया वैशाली (हल्लीचे बसाह), भिटा व तक्षशिला यांसारख्या प्राचीन बौद्ध तीर्थस्थानी उत्खनन करून ह्यूएन्संग वगैरे चिनी प्रवाशांनी वर्णन केलेली बौद्धधर्मीय क्षेत्रे व त्यांचा प्रवासमार्ग यांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला. यांपैकी तक्षशिलेचे उत्खनन तर सतत वीस वर्षे चालले व पश्चिम सीमा प्रांतांतून झालेल्या परकीय आक्रमणासंबंधी एक नवा विचारप्रवाह त्यांतून उत्पन्न झाला. विदिशा येथील सुप्रसिद्ध ग्रीक होलियोडोरस यांच्या गरुडस्तंभाचा शोध यांनी लावला.

परंतु यांपैकी सिंधमधील मोहेन-जो-दडो येथील प्राचीन हिंदी संस्कृतीचे संशोधन हे यांचे सर्वात प्रमुख कार्य होय. १९२१ साली श्री. राखलदास बानर्जी यांनी त्या ठिकाणाचा प्रथम शोध लावला. या ठिकाणचे पुष्कळसे उत्खनन सर जॉन यांनी केले व ते मॅके या संशोधकाने पुढे चालविले (१९२७-३१). हिंदुस्थानचे प्राचीनत्व व जगांतील इतर पुरातन संस्कृतीशी संबंध या दोन्ही दृष्टीने हे संशोधन महत्त्वाचे आहे.

याशिवाय भोपाळ, काश्मीर, म्हैसूर, हैदराबाद इत्यादि ठिकाणी पुरातत्त्वखात्यांची स्थापना व सर ऑरेल स्ट्राइन यांच्या मध्य आशियांतील संशोधन कार्यास उत्तेजन, ही यांची इतर महत्त्वाची कार्ये होत.

यांचे ग्रंथ—(१) Mohenjo-Daro and the Indus Civilization (३ खंड), (२) Monuments of Sanchi (३ खंड), (३) Guides to Sanchi, Taxila, (४) Monuments of Ancient India (केम्ब्रिज हिस्ट्री ऑफ इंडियाचे पहिल्या खंडात), (५) Excavations at Taxila, (६) याशिवाय १९०९-३१ या काळांतील आर्किऑलॉजिकल रिपोर्ट्सचे संपादन (डॉ. मो. ग. दीक्षित).

मालवीय, पं. मदनमोहन ब्रजनाथ—(जन्म स. १८६१ डिसे. २५) आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे हिंदी पुढारी, बनारसच्या हिंदु विश्वविद्यालयाचे जनक व नमुनेदार सार्वजनिक कार्यकर्ते.

अलाहाबाद हे यांचे जन्मस्थान. जुन्या कर्मठ आचार-विचाराच्या ब्राह्मण घराण्यांत यांचा जन्म झाला. अलाहाबादच्या धर्मज्ञानोपदेश पाठशाळा, गव्हर्नमेंट हायस्कूल व मूर सेंट्रल कॉलेजमध्ये आपले शिक्षण संपवून हे बी. ए. झाले. यानंतर गव्हर्नमेंट हायस्कूलमध्ये कांही दिवस शिक्षकाचे काम केल्यानंतर यांनी ' हिंदुस्थान ' पत्राच्या संपादनास सुरुवात केली. यानंतरहि यांनी वेळोवेळी इंडियन युनियन, अभ्युदय (हिंदी), लीडर, हिंदुस्थान टाइम्स इत्यादि पत्रांच्या संपादकाची कामे केली.

मध्यंतरी मि. ह्यूम यांच्या सूचनेवरून हे वकिलीची परीक्षा पास झाले व १८८६ च्या कलकत्ता काँग्रेसमध्ये यांनी आपले पहिले राजकीय भाषण केले. यानंतर यांनी ह्यूम यांचे सूचनेवरून काँग्रेसचा प्रचार करण्यासाठी सरहद्द प्रांतांत दौरा काढला. काँग्रेसच्या अलाहाबाद (१८८८) अधिवेशनाचे सेक्रेटरीपद व लाहोर (१९०९), दिल्ली (१९१८-३२), कलकत्ता (१९३३) अधिवेशनांचे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले. यांपैकी १९३२-३३ ची अधिवेशने बेकायदा ठरविण्यांत येऊन यांना तेथे हजर राहण्यापूर्वीच अटक करण्यांत आली. १९३३ च्या अधिवेशनाचे वेळी नेली सेनगुप्ता यांनी यांचेसाठी अध्यक्षतेचे काम केले.

१९०२ साली हे प्रथम प्रांतिक असेंब्लीत व १९१० साली हे प्रथम मध्यवर्ति असेंब्लीत निवडून गेले. आधी अभ्यास करून विचारपूर्वक व्याख्याने देण्याची प्रथा असेंब्लीत यांनी सुरू केली व ' असेंब्लीडिबेट्स 'चा दर्जा वाढविला. जालियनवाला बाग प्रकरणासंबंधी हे स्वतः पंजाबांत गेले व स्वतः ' चक्षुर्वैसत्य ' पाहिलेल्या हकीगती यांनी असेंब्लीच्या सभासदांना सादर केल्या.

‘Punjab Disturbances’ या नावाने यांनी दिलेलें हें व्याख्यान किंवा Abolition of Indentured Labour’ हें व्याख्यान त्या वेळीं अति गाजलें. आपल्या या मध्यवर्ति असेंब्लीच्या सभासदत्वाचा त्याग यांनीं रौलट कायद्याच्या निषेधार्थ केला (१९१९). पुन्हां १९२४ सालीं हे तेथें निवडून गेले व इंपीरीयन प्रेफरन्स पॉलिसीचा निषेध करण्यासाठीं यांनीं पुनः राजीनामा दिला (१९३०).

सार्वजनिक आयुष्याच्या सुरवातीच्या क्षणापासून हिंदुस्थानचें व हिंदूंचे पुढारी ही यांची भूमिका असे. असहकाराचे हे सुरवातीपासूनच विरोधक होते. त्याच दृष्टीनें हे स्वराज्य पक्षांत गेले व पुढें केवळ काँग्रेसच्या जातिनिर्णयविषयक धोरणाला विरोध करण्याकरितां काँग्रेस पार्लमेंटरी बोर्डाच्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा देऊन यांनीं आपल्या ‘नॅशनलिस्ट’ पक्षाची स्थापना केली (१९३४). सरकारविरुद्ध बोलतांना यांचा हा पक्ष स्वराज्यपार्टीशीं सहकार्य करीत असला तरी हिंदु हिताचा प्रश्न येतांच हे कोणाचाहि मिथेपणा स्वीकारीत नसत. विवाहवयोमर्यादा निश्चित करणाऱ्या हरविलास सारडा यांच्या ‘सारडा बिलास’ यांनीं धर्मांत ढवळाढवळ करणारे म्हणून विरोध केला. हिंदुमहासभेच्या संस्थापकांपैकी हे एक असून त्या संस्थेच्या (१९२३), प्रयाग (१९२४), पुणे (१९३५) अधिवेशनांचे हे अध्यक्ष होते.

जुन्या श्रुतिस्मृतिप्रणीत विचारसरणीतून अस्पृश्यता-निवारण, शुद्धि, आचारपरिवर्तन यांना आधार काढण्यासाठीं यांनीं प्रयाग वगैरे ठिकाणीं भारतीय निवडक पंडितांच्या पंडित परिषदा भरविल्या. शेवटीं स्वतःच अस्पृश्यांना ‘ॐ नमः शिवाय’ या मंत्रानें शैव धर्माची दीक्षा देऊन शुद्ध करून घेण्याचा शास्त्रार्थ लिहिला व तो व्यवहारांत आणण्याचा प्रयत्न केला. तसेंच राउंड टेबल कॉन्फरन्ससारखा महत्त्वाचा प्रसंग येतांच आपली समुद्रागमन निषेधाची कल्पना बाजूस सारून हे म. गांधी-बरोबर इंग्लंडला गेले. मात्र परत येतांच यांनीं समुद्र-गमनाबद्दल प्रायश्चित्त घेतलें. तसेंच असहकाराच्या जमान्यांत असहकाराचे हे तात्त्विक विरोधक असूनहि सरकारच्या दडपशाहीचा निषेध करण्यासाठीं वर्किंग कमेटीच्या इतर सभासदांवर हें मुंबईच्या रस्त्यावर रात्रीन् रात्री तिष्ठत राहिले व नंतरहि यांनीं लागोपाठ दोनदां तुरुंगवास स्वीकारला.

यांच्या या सर्व कार्यातून यांच्या मनांतील दोन

स्वतंत्र विचारप्रवाहांचें होणारें दर्शन जुन्या गोष्टीचें महत्त्व जाणणाऱ्या परंतु भविष्यकालीन घटनांचें प्राबल्य ओळखणाऱ्या द्रष्ट्याच्या स्वरूपाची आठवण करून देतें. केवळ याच कारणासाठीं धर्माच्या बाबतींत आग्रहाची कमाल मर्यादा गाठणारे हे गृहस्थ राजकारणाचा प्रश्न येतांच सुधारकांतील सुधारक बनतात.

यांच्या या नव्याजुन्या विचारप्रवाहांचें उत्कृष्ट मीलन यांच्या हिंदु विश्वविद्यालयाच्या योजनेंत दृष्टीस पडतें. हिंदु शास्त्रे, धर्म व संस्कृत भाषांचें शिक्षण देण्याच्या प्राचीन विद्यापीठाच्या कल्पनेला देशी उद्योगधंद्यांच्या वाढीसाठीं शास्त्रीय ज्ञानाच्या अध्ययनाची यांनीं जोड दिली व आपल्या काशी येथील हिंदुविश्वविद्यालयाचा अवाढव्य पसारा उभा केला (पायाचा मुहूर्त वसंतपंचमी १९१६ फेब्रु. ४). तेथें प्रत्यक्ष काम १९१७ च्या जुलैत सुरू झालें. त्यासाठीं यांनीं सुरवातीच्या केवळ चारपांच वर्षांत एक कोटीपेक्षां जास्त निधि जमविला व तेराशें एकरांच्या जागेत निरनिराळ्या कार्यासाठीं उपयोगित्या जाणाऱ्या दीडशेंपेक्षां अधिक इमारतींतून विद्यापीठाचें काम सुरू केलें. विद्येच्या निरनिराळ्या तीस शाखांच्या अध्ययनाची येथें सोय असून इंडस्ट्रियल केमेस्ट्री, मायनिंग मेटॅलर्जी, मेकॅनिकल इलेक्ट्रिकल एंजिनियरिंग इत्यादींच्या विशेष शिक्षणाची सोय येथें करण्यांत आली. पुढें हिन्दी-भाषेत सर्व शिक्षण देण्यावर यांचा कटाक्ष असून त्या दृष्टीनें विश्वविद्यालयीन शिक्षणाला आवश्यक असणारे ग्रंथ हिंदींत तयार करण्याचें काम घनश्यामदास बिर्ला यांनीं त्याच कामाकरितां दिलेल्या पन्नास हजारांच्या निधीतून चालू आहे. हिंदु असल्याचा अभिमान कोणाहि हिंदु माणसाच्या मनांत उत्पन्न करण्याइतपत भव्यता व पावित्र्य यांच्या या कार्यांत आहे.

या संस्थेत हिंदुस्थानांतील पहिल्या दर्जाचे पंडित गोळा करण्याच्या दृष्टीनें यांची कारकीर्द अति यशस्वी ठरली. मध्यंतरी एस्. राधाकृष्णन् यांना लढाईमुळें इंग्लंडला जाणे अशक्य होतांच यांनीं उपकुलगुरू म्हणून त्यांची नेमणूक केली.

ज्ञानसंध्या, गीताभागवतादिकांचा नित्य व्यासंग, पापभीरु व शुचिर्भूत श्रुति, कपाळीचा चंदनाचा ठस-ठशीत तिलक, पांढरा स्वच्छ पोषाख आणि देश नि धर्म यांबद्दल काम करण्याची तत्परता यांमुळें यांच्याबद्दल सर्वांना विलक्षण आदर वाटतो.

यांनीं स्वतंत्र ग्रंथ केला नसला तरी यांची त्या त्या

वेळची भाषणें हीं त्या त्या विषयांतील ग्रंथांच्या तोडोंचीं आहेत. थोडासा पाह्याळ पत्करूनहि त्या त्या विषयाची पूर्वपाठिका देऊन आपला विषय अद्ययावत् आधारांनीं सजवावयाचा आणि मोठ्या गोड भाषेत भावनेलाहि आवाहन करावयाचें अशी यांच्या वक्तृत्वाची घडण असते. यांनीं आपल्या चारित्र्याला दिलेल्या नैतिक अधिष्ठानामुळे विरोधी पक्षालासुद्धां यांच्याबद्दल आदर दाखवावाच लागतो. तसेंच विरोध करीत असतांहि नवे विचार आत्मसात् करण्याची यांची शक्तिहि शाबूत आहे. काँग्रेस, हिंदुसभा वगैरेंत यांनीं आपल्या या शक्तीचा प्रत्यय दाखविला आहे. हृदयाचे मृदु, तत्त्वाचे खंबीर, धार्मिकतेची मूर्ति अशा यांच्या व्यक्तित्वामुळे म. गांधीपेक्षांहि यांच्याबद्दल लोकांत विशेष पूज्यभाव आढळतो.

यांनीं थकलेलें शरीर समर्थ करण्याकरितां आयुर्वेदांतील 'कायाकल्प' नांवाचा प्रयोग केला, त्यामुळे यांचे केस काळे झाले, पाठीचा पोक नाहीसा झाला व शरीर लालबुंद झालें; पण तो परिणाम अल्पकालीन ठरला.

मावजी, पुरुषोत्तम विश्राम—(जन्म स. १८७८—मृत्यु स. १९२९) इतिहास व कलाविषयक वस्तूंचे संग्राहक व अभ्यासक.

यांचा जन्म काठेवाडांत द्वारकेजवळ वरवाला गांवीं सधन भाटिया जातींत झाला. यांनीं मॅट्रिक झाल्यावर मि. जेम्स मॅकडोन्लड या इंग्रज गृहस्थाजवळ घरीच अभ्यास केला आणि त्याचा परिणाम म्हणून इतिहास-संशोधन, कलाप्रेम आणि प्राचीन वस्तुसंग्रहाचा यांना नाद लागला. यांच्यावर स्व. गोवर्धनराम माधवराम त्रिपाठी व स्व. सर विठ्ठलदास दामोदर ठाकरसी या यांच्या जिवलग मित्रांचा विशेष परिणाम असे. यांचा पेशा व्यापाऱ्याचा. कापडाच्या गिरण्यांशीं यांचा विशेष संबंध असे. द्वारका सिमेंट फॅक्टरीचे हे मूळ संयोजक व संस्थापक. परदेशाशींहि व्यापारविषयक यांचा मोठा संबंध होता.

इतिहास, राजकारण, साहित्य, कला, पुराणवस्तु (Antiquities) व शिल्प हे यांचे आवडते विषय होते. त्यांत यांचें ज्ञानहि असाधारण असे. मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे हे एक प्रमुख सभासद होते. महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे हे विशेष ज्ञाते होते. ऐतिहासिक लेख, वस्तुचित्रे वगैरे साहित्याचा यांचा

संग्रह विपुल खर्च करून जमविलेला होता. अशा प्रकारचा संग्रह करणाऱ्या व्यक्तींत यांच्याइतपत भव्य, विपुल आणि गुणग्राहक दृष्टीने संग्रह करणारा क्वचित्च आढळेल. त्यामुळे तो पाहण्यासहि पुष्कळच देशीपरदेशी लोक येत असत. या संग्रहाचा एक महत्त्वाचा भाग मुंबई, प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियममध्ये ठेवला आहे व दुसरा भाग यांच्या मुलापाशीं आहे. याच कलाप्रेमामुळे मुंबईस यांनीं 'लक्ष्मी आर्ट प्रिंटिंग प्रेस' काढला आणि त्याद्वारा चित्रकलेच्या प्रसाराची व्यवस्था केली. या इलाख्यांत 'सुवर्णमाला' नांवाचें चित्राचें नियतकालिक यांनींच काढलें व सचित्र पुस्तके काढण्याची प्रथाहि यांच्यामुळेच सुरू झाली. गुजराथी साहित्यपरिषदेत यांनीं अनेक ऐतिहासिक साहित्याच्या स्वरूपाविषयी लेख वाचले. अहमदाबादच्या सहाव्या गुजराथी साहित्य संमेलनाच्या वेळीं कलाप्रदर्शनाचें अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आलें होतें. यांच्या या औदार्यपूर्ण सेवेबद्दल बडोदेसरकारनें यांना 'राजरत्न' ही पदवी दिली होती.

यांचे ग्रंथ—१ रजपुताना देशी राज्ये, २ रणवीर-सिंह, ३ प्रबोधभारत, १-२ भाग, ४ सुरसागरनी सुंदरी, ५ शिवाजीनो वाघनख, ६ मानवधर्ममाला, ७ संध्या अने मराठाराज्यनो सूर्यास्त, ८ रणयज्ञ याने पचीस वर्षां युद्ध, ९ नीतिवचन, १० वज्राघात अने विजय-नगरनो विनाशकाल, ११ चार संन्यासी, १२ वतनपत्रें, निवाडपत्रें (मराठी), १३ कैफियत यादी, १४ नेटिव्ह अडमिनिस्ट्रेटिव जीनियस ऑफ नाईन्टीथ सेन्चरी (इंग्रजी), १५ व्हॉट लिटरेचर डू वुड वॉन्ट (इंग्रजी), १६ शिवाजीनुं स्वराज्य, १७ धी इंडियन स्ट्रे थॉट्स सीरीज १, २, ३ (इंग्रजी).

मावळंकर, गणेश वासुदेव—(जन्म स. १८७७ नव. २६) राष्ट्रसभेचे सुप्रसिद्ध कार्यकर्ते व मध्यवर्ति कायदेमंडळाचे अध्यक्ष.

यांचे घराणें सुमारें दोनशें वर्षांपूर्वी गुजराथेंत आलें. मूळचे हे रत्नागिरी जिल्ह्यांतील मावळंगे येथील. यांचा जन्म बडोद्यास अजोळीं झाला. यांचे वडील मुन्सफ म्हणून कोंकणांत असल्यानें यांचें इंग्रजी पांच इयत्तेपर्यंत शिक्षण तिकडेच झालें. पुढें यांनी बी. ए., एल्.एल्. बी. होऊन अहमदाबाद येथें वकिलीस आरंभ केला (१९१३). मध्यंतरीं असहकाराचे चळवळींत १९२२-२३ मध्ये व १९२७ चे अतिवृष्टीचे वेळीं यांनीं वकिली सोडली

असली तरी १९३० पासून कमी करीत १९३७ साली यांनी ती पूर्ण सोडली.

वकिलीबरोबरच सार्वजनिक संस्थांतहि यांनी प्रवेश केला. अहमदाबादत अशी संस्था अगर चळवळ नाही की जिच्याशी यांचा संबंध आलेला नाही. १९२१ च्या अहमदाबाद राष्ट्रसभेच्या मुख्य कार्यवाहाचे काम तर यांनी चोख केलेच, पण बैठक संपल्यावर चोवीस तासांचे आंत खजिनदारास हिशेबाचा ताळेबंद देऊन व सर्व हिशेब लवकरच प्रसिद्ध करून यांनी मोठेच उदाहरण घालून दिले. अशा तत्पर व चोख व्यवहारामुळे अनेक संस्थांचे निधि यांच्याकडे सोंपविले जातात. अहमदाबादची नगरपालिका, मुंबई (१९३७) व दिल्ली कायदेमंडळ (१९४६) यांचे अध्यक्षपदहि बिनविरोध यांच्याकडे येण्याचे कारणसुद्धा यांचा चोख पण सर्वसंप्राप्तक व्यवहारच होय.

यांना राजकीय कारणांकरिता अनेक वेळां तुरुंगवास भोगावा लागला. यांनी हिंदुस्थानांत व युरोपांत प्रवास केला आहे.

चारित्र्य हा सर्वांचा पाया आहे अशी यांची समजूत असून महाराष्ट्र व मराठी भाषा यांचा यांना अभिमान आहे. गुजराथी भाषेसंबंधी अनेक संस्थांचे हे अध्यक्ष आहेत. त्याप्रमाणे धुळे सत्कार्योत्तजक सभा, जांब समर्थ मंदिर वगैरेचे हे विश्वस्त आहेत. बृहन्महाराष्ट्रविषयक चळवळीचे हे पुरस्कर्ते आहेत.

ग्रंथ—गुजराथी-१ अहमदाबाद नगरपालिकेचे राष्ट्रीय जीवनांतील कार्य.

मास्ति, वेंकटेश आयंगार—(जन्म स. १८९२ सुमार) कानडी भाषेचे सुप्रसिद्ध लेखक, कानडी भाषेतील लघुकथालेखनाचे प्रवर्तक आणि कर्नाटक संस्कृतीचे जबरदस्त पुरस्कर्ते.

मास्ति हे यांच्या गावाचे नांव आहे. तेच यांचे उपनाव बनले. हे रामानुजपंथाचे वैष्णव आहेत, हे आयंगार या उपपदावरून ध्यानांत येते. एम्. ए. झाल्यानंतर म्हैसूर सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये हे शिरले. आपल्या कर्तबगारीने हे एक्साइज कमिशनरच्या हुद्यापर्यंत चढले आणि सेवानिवृत्त झाले.

कर्नाटकांतील संस्कृति, भाषा, आचार व साहित्य यांचे हे कळकळीचे पुरस्कर्ते आहेत. ज्या वेळी देशी भाषांत बोलणे व लिहिणे कमीपणाचे समजत होते तेव्हा

यांनी कानडीत लिहिण्याविषयी लोकांत अभिमान व विश्वास उत्पन्न केला. यांनी विविध प्रकारचे लेखन केले आहे. कानडीत लघुकथा लिहिण्याची प्रथा यांनी सुरू केली असे मानतात. अनेक कानडी लेखकांना यांनी आर्थिक साहाय्य केले आहे. हिंदुस्थानाचा उत्कर्ष व्हावयाचा असल्यास हिंदुस्थानांतील प्रत्येक भाषेला पुढे आले पाहिजे अशी यांची व्यापक दृष्टि आहे. श्रीकंठ्यांच्या नंतर कर्नाटक साहित्यपरिषदेचे हे उपाध्यक्ष आहेत.

यांचे कानडी ग्रंथ—१ लघुकथा १-६ भाग. त्यांत यांची सुव्वण्णा ही गोष्ट फारच लोकप्रिय व नमुनेदार समजण्यांत येते. नाटकें-२ शान्ता, ३ शिवछत्रपति वगैरे, टीकात्मक-४ विमर्श १-४ भाग, चरित्रे-५ वाल्मीकि, ६ रामकृष्ण परमहंस; सांस्कृतिक-७ कर्नाटक जनतेय संस्कृति, इंग्रजी ग्रंथ-८ पाप्युलर कल्चर इन कर्नाटक, ९ रामायणावर समालोचनात्मक सुंदर निबंध (सु. त. पप्पु).

मित्र, डॉ. राजेंद्रलाल जनमेजय—(जन्म स. १८२४-मृत्यु स. १८९१) आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे बंगाली प्राच्यविद्यापंडित व संशोधक.

बंगालमधील सूर हें गांव यांचे जन्मस्थान. यांची जात कायस्थ. प्रथम वैद्यकी व नंतर वकिली शिक्षणाबाबत केलेले प्रयत्न अनेक कारणांनी फिसकटल्यानंतर बंगालच्या रॉयल एशियॅटिक सोसायटीने आपले लायन्ब्रेरियम व असि. सेक्रेटरी म्हणून यांची नेमणूक केली (१८४६-५६). यानंतर 'वार्ड्स इन्स्टिट्यूट' या मुलांच्या वसतीगृहाचे यांना डायरेक्टर नेमण्यांत आले. पुढे ती संस्था बंद झाल्यानंतर हे सेवानिवृत्त झाले (१८८०). 'हिंदु पेट्रियट' हें पत्र चालविण्यांत सोसाय्या लागणाऱ्या आर्थिक झळीमुळे अत्यंत निकृष्ट अवस्थेत हे मरण पावले.

Antiquities of Orissa (दोन खंड) हा यांचा सर्वात महत्त्वाचा ग्रंथ होय. रॉयल सोसायटी ऑफ आर्ट्सने हिंदी कलाकौशल्याचे नमुने जमविण्यासाठी दिलेल्या पैशांतून बंगाल सरकारने ओरिसांतील भुवनेश्वराला यांच्या नेतृत्वाखाली एक संशोधकांचे पथक पाठविले व त्यांतून निष्पन्न झालेला इतिहास यांनी या ग्रंथांत सादर केला. नकाशे, मोजमापे, फोटो, शिलालेखांच्या मूळ प्रति वगैरेच्या साहाय्याने यांनी जितकी तंतोतंत माहिती मिळेल तितकी गोळा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ओरिसामधील विशेष महत्त्वाच्या ठिकाणी

उपलब्ध झालेल्या ऐतिहासिक साधनांवरून यांनी त्या प्रांताचा सुसंगत कलात्मक, धार्मिक व सामाजिक इतिहास सादर केला आहे. त्यांतहि त्या वेळीं रूढ असणाऱ्या निरनिराळ्या धार्मिक मतप्रणालींचे ओरिसा प्रांतांतील कलेवर झालेले यांनीं शोधून काढलेले परिणाम विशेष महत्त्वाचे आहेत.

यांच्या एकशें चवदा निबंधांच्या प्रसिद्ध झालेल्या संग्रहापैकी 'The Representation of Foreigners in Ajantha Frescoes' हा निबंध विशेष महत्त्वाचा मानला जातो. अठराशें ते दोन हजार वर्षांपूर्वीच्या हिंदी जीवनाचें प्रतिबिंब अजिंठा लेण्यावर पडलें असून ग्रीक-कलेशीं त्याचा कोणत्याहि प्रकारचा संबंध नाहीं, असा सिद्धान्त यांनीं या निबंधांत मांडला. आपल्या 'रॉक-कट टेम्पल्स इन इंडिया' (१८४३) या ग्रंथांत अजिंठा लेण्यांतील ग्रीक परभूतत्वाची तरफदारी करणाऱ्या जेम्स फर्ग्युसन व हे यांमध्ये याबाबत फार जोराचा वादविवाद झाला.

Archeology in India, History of Indian and Eastern Architecture या आपल्या ग्रंथांत व इंडियन अँटिक्वेरीमध्ये अनेक वेळां जेम्स फर्ग्युसन यांनीं यांच्या या म्हणण्याला विरोध करूनहि यांनीं आपलें म्हणणें मागें घेतलें नाहीं. 'ग्रीक लोकांचेकडून हिंदी लोक प्रथम दगड कोरण्याची कला शिकले.' या फर्ग्युसन यांचे म्हणण्याला यांनीं Indian Architecture या लेखांत व Buddha Gaya या आपल्या ग्रंथांत यांनीं नव्यानव्या मुद्द्यानिशीं विरोध केला व Antiquities of Orissa या आपल्या पुस्तकांत त्याच लेखाचें पुनर्मुद्रण करून आपलें म्हणणें यांनीं इतर संशोधकांस मान्य करावयास लावलें. या वादविवादांत जेम्स फर्ग्युसन यांची यांना शिष्या देण्यापर्यंत मजल आली असतां यांनीं दाखवलेली शांत वृत्ति विशेष उल्लेखनीय आहे.

'Buddha-Gaya, the Hermitage of Sakyamuni' या ग्रंथासाठीं हे नेपाळ वगैरे प्रांतांत फिरले व नंतर यांनीं अनेक जुने बौद्ध ग्रंथ संपादून प्रसिद्ध केले. त्यांपैकी 'ललित-विस्तार' हा ग्रंथ विशेष महत्त्वाचा असून 'प्राज्ञ-परनिथ' हा यांचा अपूर्ण ग्रंथहि असाच महत्त्वाचा आहे.

यांचे महत्त्वाचे ग्रंथ—(1) Indo-Aryans (दोन खंड, एकवीस संशोधनपर निबंधांचा संग्रह), (2) The

Sanskrit Buddhist Literature of Nepal, (3) Antiquities of Orissa (1869, दोन खंड), (4) Buddha-Gaya, the Hermitage of Sakyamuni, (5) The Parsees of Bombay.

याशिवाय भांडारकरांच्या हस्तलिखितांच्या मालेंत व बंगाल रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या बिल्लिओथिका इंडिकासाठीं संपादलेले अनेक ग्रंथ.

यांचे महत्त्वाचे निबंध—(1) Spirituous Drinks in Ancient India, (2) The Greek Art and Leprosy in India, (3) On some Græco-Bactrian-Relics from Rawalpindi (1862) इत्यादि.

यांचीं पत्रें—(१) विविधार्थसंग्रह (बंगाली मासिक १८५०-५७), (२) The Hindu Patriot.

मिनेजीस, ब्रागांस सि. लुईजद—(जन्म स. १८७८—मृत्यु स. १९३८ जुलै १०) पोर्तुगीज भाषेतील निष्णात लेखक, वर्तमानपत्रकार व निर्भय पुढारी.

यांचा जन्म गोवा प्रांतांत चांदर गांवीं ख्रिस्ती क्षत्रिय कुळांत झाला. हे गर्भश्रीमंत असल्याने यांची राहणी भारदस्त व डौलदार असे. राजवाड्यासारखें घर, सुसज्ज ग्रंथालय आणि अद्ययावत् वाचन यांमुळे यांना आन्तर-राष्ट्रीय प्रसिद्धि मिळाली होती. हे ख्रिस्ती धर्म पाळीत नसत. शिवाय आपल्या तिखट लेखणीने त्यांतील अनेक दोष नि पोरकटपणा हे जाहीर करीत. हे 'उ एव्हाल्द'चे संस्थापक होते. नंतर यांनी 'देबात' नांवाचें वर्तमानपत्र काढलें. गावड्यांच्या शुद्धीच्या वेळीं निघालेल्या 'प्रकाश' पत्रांत हे लिहीत. यांच्या क्रान्तिकारक लेखांमुळे तें प्रकाश पत्र सरकारला बंद करावें लागलें. सरकारशीं सहकार्य करणारे हे गृहस्थ पुढें सरकार-विरोधी बनले. कोणताच विधि न करितां आपलें प्रेत गरिबांच्या जागेंत पुरण्यांत यावें अशी यांनीं इच्छा व्यक्त केली होती त्याप्रमाणें यांचें प्रेत पुरण्यांत आलें.

मिश्रा, मुहम्मद इस्माइल—(जन्म स. १८८३ आक्टो. २३) सुप्रसिद्ध राजकारणी मुत्सद्दी व म्हैसूर, जयपूर नि हैदराबाद राज्यांचे विख्यात दिवाण.

म्हैसूरच्या राजेसाहेबांबरोबर बंगलोरच्या वसलाइन मिशन हायस्कूल व सेंट्रल कॉलेजमध्ये कांहीं दिवस शिक्षण घेतल्यानंतर हे म्हैसूर संस्थानच्या नोकरींत दाखल झाले (१९०५). प्रथम यांचा हुद्दा जरी सुपरिंटेंडेंट ऑफ पोर्लासचा असला तरी आपल्या कर्तबगारीने हे

राजेसाहेबांचे असि. सेक्रेटरी, हुजुर सेक्रेटरी, प्रायव्हेट सेक्रेटरी (१९२२), अशा पायऱ्या चढत जाऊन अखेर त्या संस्थानाचे दिवाण बनले (१९२६-४१). द. हिंदुस्थानांत प्रमुख गणल्या जाणाऱ्या म्हैसूरसारख्या संस्थानांतील यांची ही दीर्घकालीन कारकीर्द यांच्या राजकारणी योजकतेची द्योतक आहे. एम्. विश्वेश्वरय्या, टी. माधवराव यांच्यासारख्या पहिल्या दर्जाच्या राजकारणतज्ज्ञांची परंपरा यांनी व्यवस्थितपणे चालविली हे यांच्या या कार्याचे मुख्य स्वरूप आहे.

१९३० च्या राउंड टेबल कॉन्फरन्सला हे दक्षिण हिंदुस्थानांतील संस्थानांचे प्रतिनिधि म्हणून तर दुसऱ्या राउंड टेबल कॉन्फरन्सला म्हैसूर, जोधपूर व जयपूर संस्थानांचे प्रतिनिधि म्हणून हजर होते. या सभेच्या तिसऱ्या अधिवेशनाच्या जॉइंट सिलेक्ट कमेटीलाहि हे हजर होते. या सभांतील कन्सल्टेटिव्ह कमेटीमधूनहि यांची नेमणूक झाली होती.

जावामधील बंदोएंग येथे भरलेल्या इंटर गव्हर्नमेंटल कॉन्फरन्स फार ईस्टर्न कंट्रीजला गेलेल्या हिंदी प्रतिनिधि मंडळाचे हे प्रमुख होते (१९३७). अन्नामलाई, मद्रास, कलकत्ता, पाटणा व डाका येथील युनिव्हर्सिटीच्या पदवीदान समारंभाच्या अध्यक्षपदाचा लाभ यांना झाला आहे.

१९४२ सालापासून यांनी आपल्या म्हैसूर संस्थानांतील नोकरीचा त्याग केला असून जयपूर संस्थानच्या मुख्य दिवाणाच्या जागी काम केल्यावर यांना हैदराबाद संस्थानचे दिवाणपद प्राप्त झाले.

मिश्र, प्रतापनारायण संकटाप्रसाद—(जन्म स. १८५५—मृत्यु स. १८९४) हिन्दी भाषेतील प्रसिद्ध लेखक व कवि.

जन्मस्थान कानपूर. कान्यकुब्ज ब्राह्मण. उर्दू, फारसी व संस्कृत या भाषा यांना चांगल्या येत. कविता व विशेषतः लावण्या करण्याचा व ऐकण्याचा यांना फार नाद असे. प्रख्यात लावणीवाज 'बनारसी' त्या वेळी कानपुरांतच राहत असे. यांनी ब्राह्मण मासिक स. १८८३ पासून दहा वर्षे चालविले. १८८९ मध्ये हे कालाकंकरच्या हिन्दोस्थान पत्राचे सहसंपादक झाले. परंतु आपल्या स्वच्छंदी स्वभावाने हे तेथे फार दिवस राहू शकले नाहीत. प्रेम एव परो धर्मः हा यांचा सिद्धान्त असे. हे नाटकांत आपले काम फार खुबीने व सुंदर करीत. हे

राष्ट्रसभाभक्त होते. यांनी भाषान्तरें व स्वतंत्र वीस अशी बत्तीस पुस्तके लिहिली.

नाटके—१ कलिप्रभाव, २ हठी हमीर, ३ गोसङ्कट, ४ जुआरी-खुआरी, इतर—५ प्रेमप्रस्तावली, ६ शृङ्गार-विलास, ७ तृत्त्यन्ताम्, ८ भारतदुर्दशा, ९ प्रतापसंग्रह, १० मानसविनोद, ११ शिशुविज्ञान, १२ स्वास्थ्यरक्षा, १३ लोकोक्तिशतक इ.

मिश्रबंधु-गणेशबिहारी—(जन्म स. १८६५), **इयामबिहारी—**(जन्म स. १८७४) व **शुकदेव—**(जन्म स. १८७९) मिश्रबंधु या नावाने हिन्दी साहित्याची सेवा करणारे तिघे बंधु.

जात कान्यकुब्ज ब्राह्मण. यांचे घराणे पूर्वी पत्योजाचे द्विवेदी म्हणून ओळखले जाई. पण यांचे पूर्वज पंडित राममिश्र यांच्या विद्वत्तेमुळे हे घराणे मिश्र या अधिक विद्वत्तादर्शक नावाने ओळखले जाऊ लागले. यांचा बाल्यकाळ इटौजा येथे गेला. हे बंधु अनेक खेळांत व धनुर्विद्या व अचूक नेम मारण्यांत कुशल आहेत. पहिले अनेक भाषामिज्ञ व मोठे विद्यारम्भिक, दुसरे एम्. ए. होऊन को-ऑफरेटिव्ह सोसायट्यांचे डे. रजिस्ट्रार वगैरे हुद्याची कामे करून सेवानिवृत्त झाले. तिसरे बी. ए. होऊन छत्रपूरचे दिवाण होते. हिन्दी नवरत्न या ग्रंथांत तुळशीदास, सूरदास, देव, बिहारी, भूषण वगैरे नऊ प्रसिद्ध कवींच्या काव्याची समालोचना यांनी केली आहे. अशा पद्धतीचा ग्रंथ हिन्दींत हा पहिलाच आहे.

मिश्र बंधुविनोदमध्ये चार हजार कवि व १२ हजार-पेक्षा जास्त पुस्तकांचा उल्लेख आहे. या परिश्रमपूर्वक लिहिलेल्या ग्रंथाने यांचे नांव श्रेष्ठ ग्रंथकारांत मोडते.

यांचे वाङ्मय विपुल असून कोणता भाग कोणी लिहिला हे सांगता येत नाही.

यांचे वाङ्मय—१ लवकुशचरित्र, २ हिन्दी नवरत्न, ३ मिश्रबंधुविनोद, ४ नेत्रोन्मीलन (नाटक), ५ पूर्व-भारत (नाटक), ६ वीरमणि (कादंबरी), ७ हिन्दु-इज्जत (इंग्रजी), ८ भारतवर्षका इतिहास, भारतविजय (पद्य) वगैरे.

मिराबेन—(जन्म स. १९०० सुमार) गांधी-वादाच्या परदेशी उपासक.

यांचे नांव मॅडेलाइन स्लेड. या एका ब्रिटिश ॲड्-मिरलच्या कन्या. यांनी इंग्लंडमधील आपले ऐश्वर्याचे

जीवन सोडलें व मिरावेन हें नांव धारण करून म. गांधींच्या या अनन्य उपासक बनल्या. म. गांधींच्या अतिविश्वासांतील सहकाऱ्यांत यांची गणना होत असून गांधीजी तुडंगांत गेले असता त्यांच्या 'यंग इंडिया'चे संपादन या करीत (१९३०). राउंड टेबल कॉन्फरन्सच्या वेळीं हि या गांधीजींच्या बरोबर इंग्लंडला गेल्या. मध्यंतरी 'हिंदी प्रश्ना'ची पाश्चात्य जगाला ओळख करून देण्यासाठी यांनी इंग्लंड-अमेरिकेंत एक दौराहि काढला होता (१९३४-३५).

मिटो, लॉर्ड गिल्बर्ट जॉन—(जन्म स. १८४५-कारकीर्द स. १९०५ आगस्ट-१९१०) हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय.

केंब्रिज येथें शिक्षण घेऊन हे बी. ए. झाले. लॉर्ड कर्जननंतर हे व्हाइसरॉय म्हणून हिंदुस्थानांत आले. त्यापूर्वी कॅनडांत यांनी तें काम केलें होतें.

बंगालच्या फाळणीमुळें देशांत अराजक चळवळ वाढली. त्याला तोंड देण्याकरितां यांनी मुद्रणनियंत्रणाचा कायदा केला. लो. टिळकासारखे लोक तुडंगांत गेले. यांनी मोर्लेमिटो सुधारणा जाहीर करून कायदेमंडळाची वाढ, प्रातिनिधिकत्व, शिफारसवजा ठराव करण्याचा व उपप्रश्न विचारण्याचा अधिकार, कार्यकारी मंडळांत बिनसरकारी माणसांचा प्रवेश वगैरे गोष्टी केल्या. मात्र अल्पसंख्याकांना वेगळे प्रतिनिधि देऊन जातवारीच्या अराष्ट्रीय वृत्तीला उत्तेजन दिलें.

मीर, अमीरअली सय्यद—(जन्म स. १८७३-मृत्यु स. ?) सुप्रसिद्ध हिन्दी कवि, लेखक व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

जन्मस्थान सागर, मध्यप्रान्त. हे व्ह. फा. व ट्रेड शिक्षक होऊन अंजुमेन इस्लामिया हायस्कूलमध्ये ड्राईंग शिक्षक म्हणून काम करीत. पुढें डोळ्यांच्या आजारामुळें देवरी गांवीं चुलत्याच्या दुकानाची व्यवस्था पाहूं लागले. तेथें समस्यापूर्ति करण्याकरितां कविता करीत. यांच्या कविता उत्तम होऊं लागल्या व यांच्या शिष्यपरंपरेंत उत्कृष्ट कवि निर्माण झाले. लक्ष्मी मासिक व जैनमित्र पत्राचे हे संपादक होते. प्लेगांत लोकांची सेवा व गोरक्षण हे यांचें आवडते विषय आहेत. हिन्दी राष्ट्रभाषा व्हावी असें यांचे मत असून तुळशीदासाचें रामायण हा ग्रंथ हे गृहजीवनाचा आदर्श मानतात. मध्यप्रान्तांतील उदयपूर संस्थानांत यांना मॅजिस्ट्रेट नेमण्यांत आलें.

हिन्दी लेखनाबद्दल पदव्या व पारितोषिकें मिळून यांचा अनेकदां बहुमान झाला आहे. बूढे का व्याह, नीतिदर्पणकी भाषाटीका, सदाचारी बालक वगैरे यांची पुस्तकें प्रसिद्ध आहेत.

मुकजी, सर आशुतोष—(जन्म स. १८६४ जून २९-मृत्यु स. १९२४ मे २५) कलकत्ता विश्वविद्यालयाचे निर्माते व बंगालमधील सुप्रसिद्ध कार्यकर्ते.

जन्मस्थान कलकत्ता. यांचें शिक्षण पूर्ण झाल्यावर गणितांतील संशोधनाचें कार्य यांनी हातों घेतलें. पण प्रतिकूल परिस्थितीमुळें यांना वकिलीचा धंदा करणें भाग पडलें. वयाच्या तिसाव्या वर्षी यांना डॉक्टर ऑफ लॉ पदवी मिळाली आणि चाळिसाव्या वर्षी हे कलकत्ता हायकोर्टाचे न्यायाधीश झाले. त्या जागेवर यांनी वीस वर्षे काम केलें. त्याशिवाय कलकत्ता कार्पोरेशन, प्रान्तिक व मध्यवर्ति कायदेमंडळ यांतहि सभासद म्हणून यांनी कामगिरी केली.

तथापि कलकत्ता विश्वविद्यालयांत यांनी सनत तीस वर्षे केलेलें कार्य अत्यंत महत्त्वाचें आहे. यांच्या कर्तृत्वानें तिचें केवळ परीक्षा घेण्याचें रूप नाहीसें होऊन ती पूर्व हिंदुस्थानांतील प्रचंड शिक्षणसंस्था बनली. तिचें चालकत्वहि हिन्दी लोकांच्या हातांत राहिलें. पुस्तकी ज्ञानापेक्षां संशोधनाला महत्त्व देणें, ग्रंथालय, प्रयोगशाळा व इमारती तयार करणें, त्यांत उपकरणें व साहित्य आणून अभ्यासक, शिक्षक व शोधक भिवडून त्यांना हाताशीं धरणें वगैरे सतत श्रमाचीं व हुषारीचीं कामें यांनी मोठ्या यशस्वीपणें पार पाडलीं. सर्व हिंदुस्थानला भूषणभूत असणारी 'युनिव्हर्सिटी कॉलेज ऑफ सायन्स अँड टेक्नालजी' ही संस्था यांच्या या खटपटींतून निघाली. त्याकरितां यांनी हिन्दी तरुण परदेशीं पाठविले आणि तिकडचे तज्ज्ञ इकडे आणून हुषार हिन्दी शिक्षक व विद्यार्थी यांशीं परिचय घडवून आणला.

१९२० मध्ये यांनी आपल्या कलकत्ता युनिव्हर्सिटी-मध्ये Anthropology Department उघडलें. हा विषय अभ्यासक्रमांत नेमून त्याचें अध्ययन व संशोधन करण्याकरतां अधिकृत चालना देण्याचें काम हिंदुस्थानांत यांनी प्रथम केलें.

यांनी बंगाली भाषेला माध्यम म्हणून माध्यमिक अभ्यासक्रमांत स्थान मिळवून दिलें व उच्च अभ्यासक्रमांत स्थान उतारून होईल अशी व्यवस्था केली. सर्व

देश स्वतंत्र व वरचढ बुद्धीचा व्हावा आणि शिक्षण सार्वत्रिक व्हावें असा यांचा प्रयत्न असे. स्वतंत्र नव्या संस्था निर्माण करून चालविण्याची आणि यांच्याजवळ जाणाऱ्या माणसांतील कर्तृत्वशक्ति जागृत करण्याची यांच्यांत विलक्षण शक्ति होती.

मुकजी, श्यामाप्रसाद—(जन्म स. १९०१ जुलै) बंगालमधील सुप्रसिद्ध हिंदुसभा कार्यकर्ते व शिक्षणतज्ज्ञ.

कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे संवर्धक आशुतोष मुकजी यांचे हे चिरंजीव. कलकत्त्याच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजांतून एम्. ए. झाल्यानंतर हे इंग्लंडहून बॅरिस्टर होऊन परत आले (१९२७). बंगालमधील प्रमुख कायदेपंडितांत यांची गणना होते.

बंगाल लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीत निवडून येऊन यांनी सार्वजनिक कार्यांत भाग घेण्यास सुरुवात केली व कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे व्हा. चॅन्सेलर (१९३४-३८), अर्थमंत्री (१९४१-४२) इत्यादि ठिकाणी यांनी केलेल्या कार्यांनी सार्वजनिक पुढारीपणाची माळ यांच्या सहजच गळ्यांत पडली. १९४६ च्या असेंब्लीच्या निवडणुकीत तर हे बिनविरोध निवडून आले. हिंदी घटना-समितीवर यांची राष्ट्रसभेतर्फे निवडणूक झाली.

अशा तऱ्हेने काँग्रेसच्या राजकारणांत सहज सामावू शकणाऱ्या या माणसाने हिंदुसभेचे कार्य स्वीकारण्यांत फार मोठा त्याग केला आहे. समाजांतील मान, मान्यता, पुढारीपण प्रत्यक्ष डोक्यांसमोर दिसत असतांना हिंदु-हिताकडे लक्ष देऊन हिंदुसभेच्या पुढारीपणाचे यांनी स्वीकारलेले असिधाराव्रत निःसंशय अभिनंदनीय आहे. १९४३ मध्ये भरलेल्या हिंदुसभेच्या बंगालच्या अधिवेशनाचे व रॉयल एशियॅटिक सोसायटीचे अध्यक्षस्थानही यांना देण्यांत आले.

मुकजी, सर राजेन्द्रनाथ—(जन्म स. १८५४-मृत्यु स. १९३६ मे १५) बंगाल्यांतील औद्योगिक क्षेत्रातील प्रसिद्ध गृहस्थ.

यांना कलकत्त्याच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजांतील इंजिनियरिंग क्लासमधून शिक्षण सोडावे लागले. एक वर्ष शिक्षकाची नोकरी केल्यावर यांनी कलकत्ता कार्पोरेशनमधील वॉटरवर्क्सचे कॉन्ट्रॅक्ट घेतले आणि यशस्वी होत 'मेसर्स मुकजी अँड को' या नावाने बंगालच्या बाहेर संयुक्त प्रान्तांत यांनी कामे घेतली. नंतर यांनी सर अँकिन

मार्टिन हे कलकत्त्यास आले असता त्यांच्या सहकार्याने धंदा सुरू केला. हिंदुस्थानच्या बहुतेक भागांत यांच्या धंद्याचा पसारा वाढला असून सर मार्टिनच्या मृत्यूनंतर हे कंपनीचे मुख्य झाले. पुढे बर्न कंपनी यांनी आपल्यात मिळवून घेतल्यानंतर पूर्वभागांतील मोठ्या लोकांत यांचा समावेश झाला. सरकारने यांना सर ही पदवी दिली, व अनेक महत्त्वाच्या कमेच्यावर यांना नेमले. हिन्दी चलन व जमाबंदीवरील रॉयल कमिशनचे हे सभासद होते. भारतीय एंजिनियर्स असोसिएशनच्या व इंडियन सायन्स काँग्रेसच्या अध्यक्षपदाचा मान यांना देण्यांत आला होता (१९२२). अगदी अर्किचन स्थितीतून जागतिक महत्त्व मिळविणारे हे गृहस्थ होत.

मुकजी, डॉ. राधाकुमुद गोपालचंद्र—(जन्म स. १८८९ नव.) हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास व संस्कृति यांचे सुप्रसिद्ध अभ्यासक, लेखक व वक्ते.

ब्रह्मपूर (बंगाल) येथे आपले प्राथमिक शिक्षण संपवून हे उच्च शिक्षणाकरिता कलकत्त्याच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये दाखल झाले. अत्यंत उज्वल तऱ्हेने कॉलेजमधील सर्व अभ्यासक्रम संपवून हे एम्. ए., पीएच. डी. झाले (१९०१-१५). मध्यंतरी परीक्षा देऊन कलकत्ता युनिव्हर्सिटीची ७००० रु. किमतीची ' प्रेमचंद रायचंद ' शिष्यवृत्ति मिळवण्याचा विक्रमही यांनी केला (१९०५).

प्राचीन इतिहासाच्या यांच्या गाढ्या अध्ययनामुळे रिपन कॉलेज व बिशप कॉलेज कलकत्ता (१९०३), नॅशनल कौन्सिल ऑफ एज्युकेशन व बंगाल नॅशनल कॉलेज (१९०६), बनारस हिंदु युनिव्हर्सिटी (१९१६) व लखनौ युनिव्हर्सिटीत यांना प्राध्यापक होण्याचा मान मिळाला. बंगाल लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीतही हे अनेक वर्षे सभासद होते.

यांच्या या विद्वत्तेच्या सन्मानार्थ बडोदा सरकारने यांना ७००० रुपयांचे सयाजीराव गायकवाड पारितोषिक इतिहासशिरोमणि या पदवीनिशी बहाल केले.

यांचे ग्रंथ—(१) A History of Indian Shipping and Maritime Activity from the Earliest Times (१९१२, ब्रिजेंद्रनाथ सील यांचे प्रस्तावनेसह), (२) The Fundamental Unity of India (From Hindu Sources, 1914), (३) Local Government in Ancient India, (४) Nationalism in Hindu Culture (Asian Library Series), (५) Men and Thought in

Ancient India, (6) Harsha (कलकत्ता युनिव्हर्सिटीमधील व्याख्यान), (7) Ashok (गायकवाड व्याख्यान), (8) Hindu Civilization, (9) Ancient Indian Education, (10) Early Indian Art, (11) Asokan Inscriptions, (12) Chandragupta Maurya and His Time (मद्रास युनिव्हर्सिटीतील सर विल्यम मेयर व्याख्यान), (13) India's Land System: Ancient, Mediæval and Modern (बंगाल सरकार व बंगाल लॅंड रेव्हन्यू क्लॉड कमिशनच्या रिपोर्टचा दुसरा भाग म्हणून प्रसिद्ध), (14) A New Approach to the Communal Problem, (15) Gupta Empire.

यांचे चहाते व विद्यार्थी यांनी Bharat Kaumudi या नावाचा एक ऐतिहासिक लेखसंग्रह यांना अर्पण केला (१९४५).

मुकजी, ज्ञानेन्द्रनाथ—(जन्म स. १८९५ सुमार) सुप्रसिद्ध रसायनशास्त्रज्ञ व संशोधक.

यांचे डॉ. जे. सी. घोष वगैरे सहाध्यायी होत. यांचे संशोधनसुद्धा आचार्य प्रफुल्लचंद्र रे यांच्या देखरेखीखालीच सुरू झाले. स. १९१९ मध्ये यांनी इंग्लंडास प्रयाण केले व पदवी मिळविली. तेथून आल्यावर यांनी कलकत्ता विश्वविद्यालयात कलिलाचार्याची जागा स्वीकारली. 'इंडियन केमिकल सोसायटी' स्थापण्याच्या कल्पनेचे हेच प्रवर्तक होत. कलकत्त्याला आल्यापासून यांचे कलिलरसायनांतील संशोधन चाळू असून सत्यप्रसाद रायचौधरी, सरोजकुमार दामगुप्ता, आशुतोष चतेर्जी इत्यादि विद्यार्थी यांचेबरोबर सहकार्य करीत आहेत.

हिंदुस्थानांत कलिलरसायनांत संशोधन करण्याचा उपक्रम अगदी प्रथम स. १९१५ मध्ये यांनी केला. तेव्हापासून आजपर्यंत यांनी याच एका विषयास आपणास वाहून घेतले आहे. कलिलाचे विद्युत्संश्लेषण हा यांचा पहिला लेख. त्यानंतर डॉ. पाया कान्स्टनटीनो यांबरोबर यांनी स्मोलुहास्कीच्या सिद्धान्ताची प्रायोगिक सत्यता आजमावून पाहिली. या विषयांतील अत्यंत महत्त्वाचे यांचे कार्य म्हणजे कलिलाणूचा संभार मोजण्याच्या पद्धतीत यांनी केलेली सुधारणा हे होय.

मुजुमदार, अंबिकाचरण—(जन्म स. १८५१-मृत्यु स. १९२२) सुप्रसिद्ध वक्ते व राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष.

हे एम्. ए., एलएल. बी. होते. स. १९१६ साली लखनौ काँग्रेसचे हे अध्यक्ष होते. यांची वक्तृत्वाची भरारी असामान्य होती. इंडियन नॅशनल इव्होल्यूशन या सुंदर व सुप्रसिद्ध पुस्तकाचे हे कर्ते होत. पद्मभी व अनी बेझंट यांच्या पुस्तकांपूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या यांच्या या पुस्तकाचे विशेष महत्त्व आहे.

मुजुमदार, सरदार-गंगाधरराव नारायणराव ऊर्फ आवासाहेब—(जन्म स. १८८६ फेब्रु. १) पुण्यांतील सुप्रसिद्ध इतिहाससंशोधक, संगीतशास्त्रज्ञ व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

यांच्या घराण्याचे मूळ उपनाम प्रभुणे. पण श्रीशाहू महाराजांच्या वेळेपासून यांच्या घराण्याकडे मज्मू म्हणजे जमाबंदीचे काम असल्याने हे घराणे मुजुमदार या नावाने प्रसिद्ध आहे. यांचे मूळ नांव श्रीधर पांडुरंग प्रभुणे, पण दत्तक आल्याने यांना वरील नांव प्राप्त झाले. रामशास्त्री प्रभुणे यांचे घराणे वासिष्ठगोत्री होते. यांचे घराणे अगस्त्य (प्रवर अगस्ति, दार्ढ्युत, इध्मवाह) गोत्री आहे. मात्र दोन्ही घराणीं दे. ऋ. आश्वलायनच. डेकन कॉलेजांतून यांचे शिक्षण सुटल्यावर निरनिराळ्या क्षेत्रांतील सुमारे १०८ सार्वजनिक संस्थांशी यांचा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, विश्वस्त, कार्यवाह वगैरे नात्यांनी संबंध आला. डेकन सरदार व इनामदार मतदार संघातर्फे मुंबई कायदेमंडळांत हे दोनदा निवडून आले (१९२३ व १९२६). तसेच दिल्लीच्या कायदेमंडळांतही याच वर्गातर्फे हे बिनविरोध निवडून गेले (१९३१-३४). तेथील अनुभवामुळे आणि सूक्ष्म अभ्यास करण्याच्या संवयीमुळे वतन, इनाम, सरजाम वगैरे जमीनसत्ताप्रकाराच्या बाबतींत हे तज्ज्ञ समजले जातात.

हे प्रथम दक्षिणेतील दुसऱ्या वर्गाचे सरदार होते. पण पुढे यांना पहिल्या वर्गाचे करण्यांत आले (१९२८) व अत्यंत बहुमानाची सी. आय. ई. ही पदवीही प्राप्त झाली (१९३५).

पुण्याच्या भारत-इतिहास-संशोधक मंडळाचे हे १९४६ पर्यंत २४ वर्षे सतत चिटणीस म्हणून काम करीत आहेत. त्या संस्थेच्या सर्वांगीण वाढीत यांच्या सारख्या सर्वांच्या विश्वासास पात्र असणाऱ्या व्यक्तीच फार मोठा वांटा आहे. त्याकरिता यांनी फारसी भाषेचाहि व्यासंग केला.

तंतु वाद्यवादनादि कला व संगीतशास्त्राचाहि यांचा व्यासंग चौरस असून गवई लोकांच्या घराण्यांतील जुन्या हिंदी चीजा संग्रहीत करण्याचें प्रचंड काम यांनीं केलें आहे. यांच्या या कामाला चीजांचा सटीप ज्ञानकोश म्हणणें यथार्थ होईल. यांच्यासारखा निरपेक्षपणें लोकसेवेचें व्रत अखंड चालविणारा गृहस्थ विरळा.

मुजुमदार, दत्तात्रेय चिंतामण—(जन्म स. १८८२ आक्टो. १३) व्यायामाचे सुप्रसिद्ध प्रचारक व व्यायामकोशाचे कर्ते.

यांचा जन्म पुणें येथें झाला. हे बडोदें येथील दरखदार घराण्यांतील होत. चित्पावन ब्राह्मण. मूळ उपनांव करंदीकर. पुण्याचे प्रसिद्ध लोकहितवादी यांचे मातामह होत. हे बडोदें कॉलेजांतून बी. ए. एल्.एल्. बी. झाले. कॉलेजांत असतांच हे नारायणगुरु देवधर यांचे मल्लविद्येतील शिष्य बनले आणि त्यांच्या नांवची तालीम व चिंतामण हौद बांधून यांनीं तो लोकांच्या उपयोगाकरितां दिला.

१९०८ सालीं हे बडोदें राज्यांत मुन्सफ म्हणून दाखल झाले. १९१३ सालीं यांना सहा महिने बडोदे-सरकारनें युरोपांतील लोकस्थिति पाहण्याकरितां धाडलें. १९१५ सालीं यांनीं मराठी व गुजराथी व्यायाम मासिक सुरू केलें. १९२७ सालीं हिन्दी व इंग्रजी भाषांतून त्याची सुरुवात केली; पण इंग्रजी मासिक आश्रयाभावी बंद करावें लागलें. व्यायाममाला, व्यायामचरित्रसंग्रह वर्गरेसारखीं ५० पेक्षां अधिक पुस्तकें यांनीं प्रसिद्ध केलीं आहेत. १९३१ सालीं असिस्टंट अकाउंटंट जनरलच्या जागेवरून हे सेवानिवृत्त झाले.

१९३५ सालीं यांनीं व्यायामज्ञानकोश प्रसिद्ध करण्याची प्रचंड योजना हातीं घेतली आणि त्याप्रमाणें प्रत्येकीं चारशें-पाचशें पृष्ठांचे व आठशें-नऊशें चित्रांचे आठ खंड यांनीं प्रसिद्ध केले. शिवाय विदेशी शर्यती व मेहनती दोन खंड प्रसिद्ध करण्याचा यांचा संकल्प आहे. मराठीप्रमाणें गुजराथी व हिन्दी खंड काढावयाचें यांनीं ठरविलें असून गुजराथीचे दोन व हिन्दीचा एक खंड प्रसिद्ध झाला आहे. इंग्रजीत देशी व्यायामाचा एक खंड काढावयाचा आहे.

या यांच्या प्रचंड कार्यामुळें यांना अखिल महाराष्ट्र शारीरिक शिक्षण परिषद पुणें (१९२५) व उज्जयनी (१९३६) अशा दोन ठिकाणीं अध्यक्षपद देण्यांत

आलें. यांच्या वयाला साठ वर्षे झालीं तेव्हा यांचा महाराष्ट्रांत सर्वत्र हीरकमहोत्सव साजरा करण्यांत आला. व्यायामप्रसाराच्या कार्याकरितां श्रीरामविजय छापखाना, व श्रीराम प्रोसेस वर्क्स यांनीं सुरू केला. यांचे श्वशुर प्रसिद्ध मल्लविद्याविशारद कै. सर गंगाधरराव पटवर्धन राजे संस्थान मिरज यांचें यांना या कामीं चांगलें साहाय्य होतें. तसेंच यांचे दत्तक पुत्र नारायणराव व पत्नी सौ. लक्ष्मीबाई यांचेहि यांना सहकार्य असतें.

मुजुमदार, नानी गोपाळ—(जन्म स. १८९७-मृत्यु स. १९३५) सुप्रसिद्ध पुरातत्त्वसंशोधक व शिल्पकलाभिज्ञ.

प्रथम शिलालेखांचे अभ्यासक म्हणून हे पुढें आले व मोहेन-जो-दडो संस्कृतीच्या शोधनंतर शेंकडो मैल प्रवास करून यांनीं त्या संस्कृतीशीं संलग्न असणारीं अनेक स्थळें शोधून काढलीं. अमरी येथील उत्खननांत यांना मोहेन-जो-दडोच्याहि पूर्वीचे (३५०० ख्रिस्तपूर्व सुमार) कांहीं अवशेष सांपडले. यांनीं केलेलें मातीच्या भांड्यांचें वर्गीकरण प्रमाणभूत मानलें जातें. दादू येथें उत्खनन करीत असतां हूरांच्या टोळीकडून हे मारले गेले.

कलकत्याच्या इंडियन म्यूझियमचे क्युरेटर असतां प्राचीन शिल्पकलांचें अध्ययन करून यांनीं त्यांच्या अनेक मार्गदर्शिका लिहिल्या. पुरातत्त्व खात्याचे हे अनेक वर्षे सुपरिटेंडेंटहि होते.

यांचे ग्रंथ—(१) Inscriptions from Bengal (३ खंड), (२) Guides to Early Inscriptions in the Indian Museum (२ खंड), (३) Explorations in Sind.

मुजुमदार, शंकर बापूजी—(जन्म स. १८६२-मृत्यु स. १९३८ नव. २८) किलोस्कर नाटक मंडळींतील प्रारंभीचे प्रसिद्ध नट, त्या मंडळाचे दार्ढ्यकाल व्यवस्थापक व मराठी लेखक.

यांचा जन्म पुणें येथें झाला. जात दे. ऋ. ब्राह्मण. यांचें शिक्षण पुणें न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये झालें. हे अण्णासाहेब किलोस्करांच्या वेळीं अगदीं पहिल्या खेळापासून त्या मंडळींत स्त्रीभूमिका करणारे म्हणून दाखल झाले. पुण्यांतील पहिल्या शाकुन्तलाच्या प्रयोगांत यांनीं शकुन्तलेची भूमिका केली होती. सौभद्रांतील रुक्मिणीची भूमिका हे उत्कृष्ट करीत. यांना गायन येत नसे.

पुढें हे त्या मंडळीचे व्यवस्थापक म्हणून अखेरपर्यंत (१८९३-१९२४) काम करीत होते. यांनी अण्णा-साहेबांच्या स्मरणार्थ पुण्याचें किलोस्कर नाटक गृह बांधलें. यांनी मंडळींत भारदस्त व खानदानी स्वरूप कायम ठेवून नव्यानव्या गुणी लोकांचा संग्रह करण्याचा प्रयत्न शेवटपर्यंत केला. बालगंधर्व वगैरेंनी मंडळी सोडल्यावर हिन्दी व उर्दू नाटके बसवून किलोस्कर मंडळीला यांनी हिंदुस्थानभर हिंडवून आणलें. पण शेवटीं यांच्या हयातीतच ती मंडळी बंद झाली. यांनी रेनाल्ड्सच्या कांहीं कादंबऱ्यांचें मराठींत भाषान्तर केलें. अण्णासाहेब किलोस्कर, ग्यारिक व भाऊराव कोल्हटकर यांची स्वतंत्र चरित्रें लिहिली. रंगभूमि हें मासिक बारा वर्षे चालविलें (१९०५-१७) व नट, नाटककार व नाट्य यांसंबंधी विपुल वाङ्मय प्रसिद्ध केलें.

मुदलियार, सर प. रामस्वामी—(जन्म स. १८८७) व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी मंडळाचे उपाध्यक्ष.

मद्रास ख्रिश्चन कॉलेज व लॉ कॉलेजांत आपलें शिक्षण संपवून यांनी मद्रास हायकोर्टांत अॅडव्होकेट म्हणून नांव दाखल केलें. याच सुमारास हे मद्रासच्या लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लींत निवडून आले (१९२०-२६) आणि कौन्सिल ऑफ स्टेट (१९३०), इंडियन लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली (१९३१-३४), राउंड टेबल कॉन्फरन्स येथें यांनी केलेल्या कार्यांनी हिंदुस्थान सरकारच्या पूर्ण विश्वासाचा लाभ यांना झाला. यानंतर कोणत्याहि जबाबदारीच्या जागेवर हिंदी माणसाची नेमणूक करावयाची सरकारवर पाळी येतांच यांची नेमणूक होऊं लागली.

राउंड टेबल कॉन्फरन्सच्या फेडरल स्ट्रक्चर कमेटी, इंडियन फ्रॅन्चाइज् कमेटी, इंडियन रिझर्व बँक कमेटी, स्पेशल टेक्स्टाइल टॅरिफ बोर्ड, इंडिया कौन्सिल, इकॉनमिक कमेटी, लीग ऑफ नेशन्स, इंपीरियल इकॉनमिक कमेटी अशा असंख्य ठिकाणी यांनी सभासदाची कामे केली. टोरंटो येथें भरलेल्या ब्रि. कॉमनवेल्थ रिलेशन्स कॉन्फरन्सला गेलेल्या हिंदी शिष्टमंडळाचे यांना पुढारी व ब्रुसेल्स नाइन पॉवर कॉन्फरन्सचे यांना हिंदी प्रतिनिधि निवडण्यांत आले. इंपीरियल वॉर कबिनेट व पॅसिफिक वॉर कौन्सिलमध्ये हिंदुस्थानसरकारचे प्रतिनिधि म्हणून यांची युद्धकालांत नेमणूक झाली.

१९३९ साली यांना प्रथमच व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी मंडळाच्या व्यापारखात्याचे मंत्री नेमण्यांत आले. त्यानंतर १९४३ साली पुरवठा मंत्री व नंतर त्या

मंडळाचे उपाध्यक्ष म्हणूनहि यांची नेमणूक झाली. यु. एन्. ओ.च्या प्रिप्रेटरी कमिशनवरहि यांची हिंदी प्रतिनिधि म्हणून नेमणूक झाली आहे.

सान्फ्रान्सिस्को परिषदेंत हिंदुस्थानसरकारचे प्रतिनिधि म्हणून यांची नेमणूक झाली होती. तेथें यांनी अनेक कमिठ्यांवर सभासद व अध्यक्ष म्हणून उत्कृष्ट कामगिरी केली.

युद्धकालांत यांनी केलेल्या कामगिरीबद्दल ऑक्सफर्ड विश्वविद्यालयानें 'डॉक्टर ऑफ सिव्हिल लॉ' ही पदवी देऊन यांचा गौरव केला. हिंदुस्थानांत आल्यानंतर यांनी व्हाइसरॉयच्या एक्झिक्युटिव कौन्सिलमध्ये काम करण्यास सुरुवात केली. सर अर्देसर दलाल यांनी युद्धोत्तर पुनर्घटना खात्याचा राजीनामा दिल्यानंतर तें काम यांच्याकडे आलें (जाने. १९४६).

मुधोळकर, रंगनाथ नरसिंह—(जन्म स. १८५७-मृत्यु स. १९२१) व्हाडमर्घाल सुप्रसिद्ध पुढारी व राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष.

यांचें शिक्षण मुंबईस झालें आणि हे वकिली उमरावतीस करीत. त्या वेळच्या अत्यंत कष्टालु राष्ट्रसभाभक्तांत यांची बरोबरी कोणीच करूं शकणार नाही. अलाहाबादच्या (१८८८) अधिवेशनांत यांनी पोलीस खात्याच्या सुधारणांसंबंधीच्या ठरावावर भाषण केलें होतें. मधल्या काळांत शेतकऱ्याची कर्जमुक्तता व विशेषतः औद्योगिक शिक्षण या विषयांचा यांचा विशेष अभ्यास असे. १९१२ च्या वांकीपूर राष्ट्रसभेचे हे अध्यक्ष होते. त्या वेळीं हे नेमस्तापैकी प्रमुख समजले जात. यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत 'सामाजिक प्रगती-शिवाय राजकीयच काय प्रगति नैतिक व आध्यात्मिक पुनरुज्जीवनहि होणार नाही' असा संदेश दिला.

मुनशी, कन्हैयालाल माणेकलाल—(जन्म स. १८८७ डिसें. २९) गुजराथी भाषेतील सुप्रसिद्ध साहित्यिक व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

जन्मस्थान भडोच. जात भार्गव ब्राह्मण. यांचें घराणें सरकारी नोकरींत मोठ्या हुद्यावर कामें केलेलें हुषार व मुत्सदी म्हणून प्रसिद्ध आहे. यांनीहि बी. ए. एल्.एल्. बी. अॅडव्होकेट होऊन वकिलीबरोबर इतरहि अनेक कार्यांत भाग घेण्यास सुरुवात केली. 'पाटणनी प्रभुता' ही ऐतिहासिक कादंबरी लिहून यांनी गुजराथच्या गौरवाबद्दल लोकांत एक विशेष प्रकारची भावना निर्माण

केली. यांतील व विशेषतः यानंतरच्या 'गुजरातनो नाथ' मधील मुंजालचें पात्र रंगविण्यांत यांनीं अत्यंत कुशलता प्रगट केली आहे. तेव्हांपासून गुजराथीमधील उत्कृष्ट कादंबरीकार असा लौकिक यांना लाभला. यानंतर यांनीं कितीतरी कादंबऱ्या, कथा व नाटके लिहिलीं आणि तीं सरस वठलीं आहेत. गुजरातच्या अस्मितेचे हे जबरदस्त पुरस्कर्ते आहेत.

याशिवाय 'नवजीवन अने सत्य' मासिक, 'यंग इंडिया' साप्ताहिक, ज्ञाति वार्षिक 'गुजराथी' पत्र, 'वासमी सदा' मासिक वगैरेमुळे यांची विशेष प्रसिद्धि झाली असून गुजराथी साहित्यांत यांना अढळ पद प्राप्त झालें आहे. गुजराथी साहित्य परिषदेत यांना प्रमुख स्थान प्राप्त झालें. त्याप्रमाणें जुने रिवाज तोडून जैन ज्ञातीच्या लीलावतीबाईच्या बरोबर पुनर्विवाह करून कर्त्या सुधारकांत यांनीं आपलें नांव दाखल केलें. लीलावतीबाईचा पहिला विवाह वयाच्या चौदाव्या वर्षी एका अतिप्रौढ लालभाई भिकमलाल नांवाच्या विधुराबरोबर झाला होता. त्याहि गुजराथी लेखक आहेत.

बारडोलीच्या व सत्याग्रहाच्या चळवळींत भाग घेऊन यांनीं अनेक वेळां तुरुंगवास पत्करला. १९३७ सालीं हे निवडून येऊन मुंबई प्रान्तांतील गृहमंत्री होते. १९४२ च्या लढ्यांत मात्र यांनीं भाग घेतला नाही. बाहेर राहून यांनीं अखंड हिंदुस्थानविषयक कामगिरी केली. मुंबईचे भारताभवन यांच्याच परिश्रमानें उदयास येत आहे. यांचें वक्तृत्व परिणामकारक असतें. यांचा 'गुजरात अँड इट्स लिटरेचर' हा ग्रंथ गुजराथी वाङ्मयाचा इंग्रजीतून परिचय करून घेण्याचें उत्तम साधन होय.

यांचें गुजराथी वाङ्मय—कादंबऱ्या—(१) पृथ्वी-वल्लभ, (२) पाटणनी प्रभुता, (३) गुजरातनो नाथ, (४) राजाधिराज, (५) भगवान् कौटिल्य, (६) वेरनी वसुलात, (७) स्वप्नदृष्टा, (८) कोनो वांक, (९) मारी कगला, (१०) अने बीजी वातो, (११) लोपासुद्रा (४ भाग).

पौराणिक नाटके—(१) पुरंदरपराजय, (२) अविभक्त आत्मा, (३) काकानी शशी, (४) ध्रुव-स्वामिनी देवी.

सामाजिक नाटके—(१) वव शेंठनु स्वातंत्र्य, (२) बे खराब जान, (३) अमांकित, (४) ब्रह्म-चर्याश्रम, (५) आदिवचनो.

इंग्रजी ग्रंथ—(१) Gujeratha and its Literature, (2) I Follow the Mahatma, (3) Akhand Bharat, (4) Glory that was Gurjer Desh, (5) Imperial Gurjeras, (6) Indian Deadlock इत्यादि.

मुल्ला, नेक ना. सर दिनशा फारदुनजी—(जन्म स. १८६८ एप्रिल) जगप्रसिद्ध कायदेपंडित व ग्रंथकार.

यांचा जन्म व शिक्षण मुंबई येथें झालें. मुंबई विश्व-विद्यालयाचे माजी फेलो, ट्रायब्युनल ऑफ अपील बाँबे या संस्थेचे अध्यक्ष, मुंबई हायकोर्टाचे न्यायमूर्ति (१९१९-१९२१), व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी मंडळांतील कायदे-मंत्री, प्रिव्ही कौन्सिलांतील न्यायमूर्ति वगैरे महत्त्वाच्या जागा यांनीं भूषित केल्या. अनेक कायद्यांवर यांनीं महत्त्वाचे ग्रंथ लिहिले आहेत. यांचे कायद्याचे ग्रंथ वाचल्याशिवाय कायद्याचें ज्ञान कधीहि सांगोपांग होऊं शकणार नाही. १९३१ सालीं मुंबई विद्यापीठानें यांना एल्. डी. ही पदवी दिली.

मुहम्मद, डॉ. सय्यद—(जन्म स. १८८९) बिहारमधील सुप्रसिद्ध काँग्रेस कार्यकर्ते.

अलिगड, केम्ब्रिज व जर्मनी येथें आपलें शिक्षण संपवून हे बॅरिस्टर व पीएच. डी. (जर्मनी) झाले. यानंतर यांनीं काँग्रेसच्या राजकारणांत भाग घेण्यास सुरुवात केली व यांना आल इंडिया काँग्रेस कमिटीचे सेक्रेटरी नेमण्यांत आलें (१९२३, १९३०-३६). वार्षिक कमिटीचेहि हे अनेक वर्षे सभासद होते.

परंतु यापेक्षांहि सार्वत्रिक शिक्षणाचा प्रचार करणारे एक शिक्षणतज्ज्ञ या नात्याने यांची योग्यता विशेष मानण्यांत येते. काँग्रेसच्या अधिकारस्वीकारानंतर यांनीं शिक्षणमंत्री या नात्याने बिहारमध्ये सुरू केलेली प्राथमिक शिक्षण योजना सुप्रसिद्ध आहे (१९३७-३९, ४६).

यांचे ग्रंथ—(१) Khilafat and England, (2) A Plan of Provincial Reconstruction.

मुहम्मदअल्ली—(जन्म स. १८७१—मृत्यु स. १९३१) प्रसिद्ध मुसलमान पुढारी, इंग्रजी भाषेतील वक्ते आणि राजकारणी मुत्सद्दी.

हे मूळचे मुरादाबादचे राहणारे. यांचे वडील अबदुल-

अलीखान हे दोन वर्षांचे असतांच वारले. यांचे बंधु शौकतअली. हे बंधु एकमताने वागत व अलीबंधु या नांवाने प्रसिद्ध असत. हे अलीगढ युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षा देऊन इंग्लंडला गेले आणि आय्. सी. एस. मध्ये अनुत्तीर्ण होऊन परत आले (१९०२). बडोदे सरकारांत नोकरी पत्करिली. तेथून कलकत्यास जाऊन यांनी कॉम्ब्रेड नांवाचे इंग्रजी साप्ताहिक सुरू केले. हिंदुस्थान सरकारची राजधानी कलकत्याहून दिल्लीस जातांच यांनी आपली संपादकीय कचेरी दिल्लीस हलविली. तेथे पुढे 'हमदर्द' हे उर्दू पत्र सुरू केले.

१९०६ मध्ये स्थापन झालेल्या मुस्लीमलीगच्या प्रमुख संस्थापकांत यांची गणना होते. हक्कसंरक्षण हा जरी प्रथम उद्देश होता तरी १९१३ साली त्यांत स्वराज्य दाखल करण्यांत आले.

कानपूर म्युनिसिपालिटीने तेथील मशिदीचा रस्त्यांत येणारा भाग पाडण्याचे ठरवितांच यांनी अशी खळबळ उडवून दिली की तेथे प्रत्यक्ष व्हाइसरॉयला यावे लागले व यांना अनुकूल निकाल द्यावा लागला. लोकांशीं समरस होण्याची आणि सरकारशीं तंडत बसण्याच्या वृत्तीने यांना विलक्षण लोकप्रियता प्राप्त होई. बात्कन युद्धाच्या वेळीं यांनी तुर्काना प्रत्यक्ष मदत केली होती. पहिल्या महायुद्धाच्या वेळीं तुर्कस्थान व इंग्लंड यांचे युद्ध सुरू होतांच लंडन टाइम्सने तुर्कस्थानची बदनामी सुरू करतांच यांनी आपल्या कॉम्ब्रेडमधून तुर्कचेवर झालेल्या अन्यायांची लांबलचक यादी प्रसिद्ध करून सणसणीत उत्तरे सुरू करतांच प्रथम जामीन मागून नंतर यांना स्थानबद्ध करण्यांत आले. १९१७ मध्ये माफी मागण्याची सूचना यांनी नाकारली. पुढे १९१९ मध्ये यांची सुटका झाली.

महायुद्धांत मुख्य प्रधान लॉर्ड जॉर्ज यांच्या आश्वासनावरून हिंदी मुसलमानांनी आपल्या जातभाईविद्द हत्यार चालविले. पण युद्ध संपतांच मेसापोटिमिया, अरबस्थान, सिरिया व पलेस्टाइन हे प्रदेश मुसलमानी पवित्र क्षेत्रांसह खलिफाच्या ताब्यांत देण्याऐवजीं दोस्तांनी आपसांत वांटून घेतले. या वचनभंगामुळे अमृतसर येथे जमून खिलापत चळवळ सुरू करण्यांत आली.

पण त्याचा कांही उपयोग न होतां शिष्टमंडळास तिकडे जाण्यास पासपोर्ट नाकारण्यांत आला. तेव्हां हे इंग्लंडला गेले. तिकडे मुस्लीम आउटलुक हे इंग्रजी

व एको-डी-इस्लाम हे फ्रेंच पत्र पॅरिसमध्ये यांनी सुरू केले. पण सर्वत्र निराशा पदरांत आली. हिंदुस्थानांत आल्यावर यांनी हिंदुमुसलमानांच्या ऐक्यावर जोर देऊन त्यामुळे सर्व प्रश्न सुटतील असे हे प्रतिपादन करू लागले व यांनी म. गांधींशीं सहकार्य करून असहकारांत पुढाकार घेतला. अलीगढ युनिव्हर्सिटी नॅशनल मुस्लीम युनिव्हर्सिटी करण्याचा प्रयत्न करून तिचे हे प्रिंसिपल झाले. पण चळवळीचे क्षेत्र विस्तृत होत चालले. यांचे भाषणावर अत्याचार-प्रवर्तक असा शेरा बसून म. गांधींनी यांच्याकडून माफी मागविली. पण लवकरच राजद्रोह व सैन्य फितवणे या आरोपांवरून यांना कराची येथे दोन वर्षांची शिक्षा झाली. १९२३ साली सुटून आल्यावर दिल्लीच्या विशेष अधिवेशनाचे प्रसंगी यांनी कॉन्सिल प्रवेशावर जोर दिला. कोकोनाडा राष्ट्रसभेचे यांना अध्यक्ष करण्यांत आले (१९२३). या वेळेपासून हे जातिवादाकडे झुकले.

भरसभेत अतुलनीय धैर्याने उत्तर देण्याची यांची हातोटी हिंदवी इतिहासांत केव्हांहि चिरस्मरणीय राहिल. "Are you going to murder them" (English people) या अनी बेझंट यांनी विचारलेल्या प्रश्नाला "No, madam, I am going to kill them in the open streets of Calcutta," हे आज आपणांस नुसते वाचावयास भयप्रद वाटणारे उत्तर अर्ध्या शतकापूर्वी देणे ही सामान्य धैर्याची गोष्ट आहे काय ?

हे पहिल्या गोलमेज परिषदेला लंडन येथे हजर होते. तेथेच यांचे देहावसान झाले. शेवटी यांच्या इच्छेप्रमाणे यांचे दफन जेरुसलेम येथे करण्यांत आले.

मुळे, कृष्णराव गणेश—(जन्म स. १८६३-मृत्यु स. १९४४) प्रसिद्ध बीनकार व संगीतसंशोधक.

यांचे गुरू ग्वाल्हेरचे कै. गणपतराव कृष्ण आपटे हे होत. त्यांच्याजवळ सुमारे अठरा वर्षे यांनी गायन व बीन यांचे अध्ययन केले. त्यांच्याशिवाय बंदेअलीचा बान व चुन्ना व रहिमतखा इत्यादींचीं भरपूर गाणी ऐकिली. त्यामुळे प्रतिपादनाप्रमाणे हे गाऊंहि शकत.

३२ वर्षपर्यंत यांनी माधवजी धरमसी मिलमध्ये सुपरिटेंडेंटची नोकरी केली. कै. देवल, क्लेमेंट, बर्वे, आचरेकर यांच्यासारख्या विद्वान् पुरुषांच्या सहवासाने यांच्या अभ्यासाला उत्तेजन मिळाले व संशोधनाकडे यांचे लक्ष वेधले. एकट्या भरताच्या नाट्यशास्त्रातील संगीतावरील अध्यायांचे (२८, २९, ३०) यांनी वीस

वर्षे अध्ययन केलें. वैदिक सामगायनाचाहि अभ्यास करून त्यांचा आतांच्या गायनाशी कसा संबंध पोंचतो हें यांनी निश्चित केलें व अनेक गूढ गोष्टींवर नवा प्रकाश उत्पन्न केला. ही सर्व माहिती यांनी आपल्या ' भारतीय संगीत ' या ग्रंथांत मांडली आहे.

मुंजे, डॉ. बाळकृष्ण शिवराम—(जन्म स. १८७२ एप्रिल) सुप्रसिद्ध राजकारणी मुत्सद्दी व हिंदु-महासभेचे कार्यकर्ते.

यांचें शिक्षण विलासपूर, रायपूर, नागपूर व मुंबई येथें होऊन हे एल्. एम्. अँड एस्. झाले. यांनी मुंबई, कार्पोरेशनमध्ये लेग अधिकारी म्हणून कांहीं दिवस नोकरी केल्यावर हे बोअर युद्धाच्या वेळी डॉक्टर म्हणून दक्षिण आफ्रिकेत गेले. तिकडे दरबान येथें हे म. गांधी यांचे कांहीं दिवस पाहुणे होते. तिकडची कामगिरी यांनी चांगल्या प्रकारें संपविली आणि हे नागपूर येथें डॉक्टरी करूं लागले (१९०१ जाने.). तेथें डोळ्यांवर शस्त्रक्रिया करणारे कुशल डॉक्टर म्हणून यांची ख्याति असे. स्मिथ ऑपरेशन या नांवानें प्रसिद्ध असणारी मोती बिन्दूच्या ऑपरेशनची नवी रीत यांनी शोधून काढली.

सुरत राठसभेच्या वेळेपासून हे राजकारणांत भाग घेऊं लागले आणि लो. टिळकांच्या पक्षांत सामील झाले. असहकारितेची चळवळ सुरू झाल्यानंतर स्वराज्य-पक्षातर्फे नागपूर कायदेमंडळांत हे निवडून गेले. नागपूर कायदेमंडळांतील स्वराज्यपक्षानें केलेल्या यशस्वी अडव-णुकीत यांच्या कर्तृत्वाचा व मुत्सद्दीपणाचा फार मोठा भाग होता. पुढें हे मध्यवर्ति कायदेमंडळांत निवडून गेले (१९२६) आणि तेथें सरकारच्या लष्करी खात्याचे टीकाकार म्हणून यांनी नांव कमाविलें. म. गांधींच्या दांडीयात्रेच्या वेळी यांनी मध्यवर्ति कायदेमंडळाचा राजीनामा दिला (१९३०) आणि हे वऱ्हाडांतील जंगल सत्याग्रहांत सामील झाले. तेव्हां यांना दोनदां शिक्षा झाल्या. नंतर हिंदुमहासभेचे प्रतिनिधि म्हणून गोलमेज परिषदेवर यांची नेमणूक झाली. येथें डॉ. आंबेडकर यांनी मुसलमानांप्रमाणें स्वतंत्र मतदार-संघाचा हट्ट धरला असतां यांनी रा. ब. एम्. सी. राजा यांच्याबरोबर थोडे अधिक प्रतिनिधि देऊं करून संयुक्त मतदारसंघाच्या पायावर राजा-मुंजे करार घडवून आणला. तीच गोष्ट पुढें म. गांधींना येरवडा तुरुंगांत उपवास करून घडवून आणावी लागली.

हे हिंदुमहासभेतर्फे डेप्युटेशन घेऊन जॉईंट पार्लमेंटरी कमेटीपुढें साक्ष देण्यास इंग्लंडला गेले (१९३३).

हे लष्करी शिक्षणाचे पुरस्कर्ते असून त्याशिवाय देशाला तरणोपाय नाही अशी यांची खात्री आहे. त्या दृष्टीनें यांनी नागपूर येथें प्रान्तिक रायफल असो-सिएशन काढली आणि सेंट्रल हिंदु मिलिटरी सोसा-यटी काढून तिच्यातर्फे नाशिक भोसला मिलिटरी स्कूल सुरू केलें.

मूलर, फ्रेडरिक मॅक्स—(जन्म स. १८२३ डिसें. ६-मृत्यु स. १९०० ऑक्टो. २८) जगप्रसिद्ध वेदाभ्यासक, सायणभाष्ययुक्त ऋग्वेदाच्या चिकित्सक प्रतीचे संपादक व भाषाशास्त्रज्ञ.

जर्मन भाषेंतील सुप्रसिद्ध कवि विल्हेम मूलर यांचे हे पुत्र. लिपझिक युनिव्हर्सिटीचे बी. ए. झाल्यानंतर यांनी बर्लिननंतर पॅरिस युनिव्हर्सिटींत बर्नाफ, बॉष, स्केलिंग इत्यादि विख्यात पंडितांजवळ संस्कृत भाषेचा विशेष अभ्यास केला व हे ऑक्सफर्डला आले (१८४८). तेथें प्रथम युरोपीय भाषांचे व नंतर तौलनिक भाषा-शास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून काम केल्यावर हे सेवा-निवृत्त झाले. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटींत संस्कृत भाषेचे प्राध्यापक होण्याची यांची इच्छा मात्र अपूर्णच राहिली.

तौलनिक भाषाशास्त्राचें अध्ययन करीत असतां संस्कृत भाषेचें विशेष महत्त्व यांच्या ध्यानीं आलें. अनेक प्रकारच्या क्रान्त्यांत संस्कृतचें भारतीय महत्त्व कायमच राहिलें याचें यांना कौतुक वाटलें व वेदांच्या अध्ययनानंतर तर हे संस्कृतचे अभिमानी बनले.

तौलनिक धर्मशास्त्राच्या अध्ययनांतहि वैदिक धर्माचें श्रेष्ठत्व यांच्या ध्यानांत आलें. निरनिराळ्या धर्मांचा अभ्यास करीत असतां राष्ट्राच्या जीवनांत एकरूप झालेला दुसरा धर्म यांना आढळला नाही. विवाहा-पासून प्रत्येक गोष्ट वेदाला धरून करण्याची पद्धत यांना अगदीं नवी वाटली. भक्त, पंडित व भिकारी या सर्वांच्या जीवनावर सारख्याच प्रकारें दिसणारी वैदिक धर्माची छाप यांना नमुनेदार आढळली. देव न्यायाधीश आणि मनुष्य गुन्हेगार या ख्रिस्ती कल्पनेपेक्षां प्रत्येकाला कर्मानुसार गति मिळते, ईश्वराला सुद्धां त्यांत बदल करितां येत नाही हा वैदिक सिद्धान्त यांना नमुनेदार वाटला.

यामुळे हिंदुस्थान, तेथील लोक व संस्कृति यांबद्दल यांच्या मनांत अत्यंत आपलेपणा उत्पन्न झाला. तिकडे भेटणाऱ्या हिन्दी लोकांची हे मनापासून वास्तपूस्त करीत. इतकेंच नव्हे तर हिंदुस्थानांत पुनर्जन्म घेण्याची कल्पनाहि हे अनेक वेळेला बोलून दाखवीत. लो. टिळकां-सारख्या वैदिक पंडिताला राजद्रोहाच्या आरोपावरून शिक्षा झाली तेव्हां यांनी त्यांच्या शिक्षेची मुदत भरण्यापूर्वी त्यांना सोडविण्याच्या कामांत पुढाकार घेतला. स्वामी विवेकानंदांनी यांच्या हिंदुस्थानच्या प्रेमाबद्दलच्या आठवणी लिहिल्या असून प्राचीन ऋषि-मुनींची आठवण करून देणारे यांचे व्यक्तित्व असल्याची कबूली दिली आहे. त्यांनीच पुरविलेल्या माहितीचा उपयोग करून यांनी Ramakrishna, his Life and Sayings हा आपला सुप्रसिद्ध ग्रंथ लिहिला.

यांचे कामहि मोठे पद्धतशीर असे. ऋग्वेदाची आवृत्ति काढण्यापूर्वी यांनी ऋक्प्रातिशाखाचा सूक्ष्म अभ्यास करून त्याचे जर्मन भाषेत भाषान्तर केले आणि त्याची भरपूर चिकित्सा केली. ऋग्वेदाची सायणभाष्यासह चिकित्सक आवृत्ति काढण्याकरिता यांनी अत्यंत मेहनत घेतली व त्या प्रतीवर 'ऋग्वेदसंहिता-शार्मण्यदेशोत्पन्ने-ग्लण्ड देश निवासिना मोक्षमूलरभट्टेन संशोधिता गोतीर्था-भिधाने नगरे' असे संस्कृतमध्ये लिहिले. यांतील शार्मण्य = जर्मन, स्वतःच्या नांवाला लावलेले भट्ट व ऑक्सफर्ड = गोतीर्थ हे ध्यानांत घेण्यासारखे आहे.

ऋग्वेद प्रकाशनाकरिता यांनी ईस्ट इंडिया कंपनी व विजयनगरचे महाराज यांच्याकडून आर्थिक साहाय्य मिळविले होते. यांच्या वेळेपर्यंत जर्मनीत जर्मन भाषेत वेदादि वाङ्मयाचा पुष्कळ पद्धतशीर अभ्यास झाला होता. त्यामुळे आणि यांच्या लोकप्रिय इंग्रजी भाषेमुळे यांच्याकडे जगाचे लक्ष वेधले व वेदादि वाङ्मयाची जगाला गोडी लावण्याचा मान यांना मिळाला.

यांचे ग्रंथ—भाषाशास्त्र—(1) The Science of Language, (2) Last Essays (पहिला खंड), (3) The Silesian Horseherd (भाषा व विचार यांचे संबंध) इत्यादि.

धर्मशास्त्र—(1) Origin and Growth of Religion, (2) Introduction to the Science of Religion, (3) Natural Religion, (4) Physical Religion, (5) Anthropological Religion, (6) Psychological Religion इत्यादि.

हिंदुस्थानसंबंधी—(1) History of Ancient Sanskrit Literature, (2) India, What can she teach us, (3) Three Lectures on Vedanta, (4) The Six Systems of Indian Philosophy इत्यादि.

इतर—(1) My Autobiography, (2) Deutsche Liebe (जर्मन प्रेम, आत्मचरित्रपर), (3) Chips from a German Workshop, (4) Auld Lang Syne (तीन खंड), (5) The Science of Thought, (6) The Science of Mythology इत्यादि.

संपादन—Sacred Books of the East (५१ खंड).

मेघाणी, झवेरचंद कालीदास—(जन्म स. १८९७) गुजराथेंतील लोकप्रिय साहित्यसेवक, कवि व लोक वाङ्मयाचे उद्धारक.

हे जातीने दशा श्रीमाली वाणी असून धर्माने जैन आहेत. हे बी. ए. झाल्यावर कलकत्त्यास अत्युमिनियमच्या कारखान्यांत कामास लागले. पण स्वभावाला प्रतिकूल असणारे ते काम सोडून हे काठेवाडांत पुनः परत आले. तेथे अमृतलालशेठनी यांना सौराष्ट्र कार्यालयांत कामास घेऊन यांना साहित्यक्षेत्रांत दाखल केले. यांनी आपल्या लेखनकौशल्याने तेथे आपले स्वतंत्र स्थान उत्पन्न केले. गुजराथेंतील लोकसाहित्य, लोकगीते व लोकवार्ता संकलित करून प्रसिद्ध करण्याच्या बाबतींत यांनी फार मोलाची कामगिरी केली आहे. यांनी हे साहित्य केवळ प्रसिद्ध केले नाही तर ते लोकप्रियहि केले. त्याबद्दल रणजीतरामस्मारक समित्याने यांना सुवर्णपदक अर्पण केले. याशिवाय यांचे गद्य व पद्य लेखन अत्यंत स्फूर्तिपद असते. यांच्या 'सिंधुडा' ग्रंथाने तर अनेकांना स्फूर्ति दिली. हे आपल्या कविता अत्यंत लोकप्रिय पद्धतीने म्हणतात. यांचे लेखन विपुल असून यांच्या वाङ्मयावर जुन्या चारणी वाङ्मयाची छाप आहे. यांची सोहिनी मेहेर ही प्रेमकथा उत्कृष्ट मानिली जाते. ती अत्यंत लोकप्रिय आहे. त्यामुळे तिच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या.

मेनका—(जन्म स. ?) सुप्रसिद्ध नृत्य-विशारद.

यांचे नांव लीला सोखे. मुंबईच्या हॉफकीन्स इन्स्टिट्यूटचे डायरेक्टर कर्नल एस्. एम्. सोखे, आय्. एम्. एस्. यांच्या या पत्नी. यांचा पिता बंगाल्यांतील

ब्राह्मण जमिनदार पी. एल्. राय. यांचे शिक्षण इंग्लंड-मध्ये झाले. तेथे या फिडलवादक म्हणून प्रसिद्ध होत्या. उत्तर हिंदुस्थानांतील दासी आतम व दक्षिणेतील कथाकली या दोनही प्रकारच्या नृत्यांचा यांनी सूक्ष्म अभ्यास केला आहे. हिन्दी नृत्यांतील ताल, शरीराची हालचाल व चेहऱ्यावरील भाव व्यक्त करण्याचे महत्त्व या पूर्णपणे ओळखतात. यांनी पुष्कळ नृत्यांतील हावभाव अमरावती वगैरे ठिकाणच्या शिल्पांतून घेतले आहेत. यांचे 'उषा' नृत्य बर्लिनच्या आन्तरराष्ट्रीय चढाओढीत पहिल्या प्रतीचे ठरले (१९३६). त्याबद्दल यांना जगांतील पहिल्या क्रमाचे पारितोषिक मिळाले. जगांतील सतरा देशांतील लोकांत यांना व यांच्यापैकी रामनारायण व गौरीशंकर यांना पहिली तीन बक्षिसे मिळाली.

यांच्या मंडळींत सुमारे अठरा लोक असत. प्रवासांत यांचा खर्च वीस हजार रुपये व एरवी चार हजार रुपये दरमहा असे. युरोपांत नृत्यमंडळी घेऊन जाणारी ही पहिली हिन्दी स्त्री होय. १९३६ साली या दोन वर्षे युरोपभर हिंडल्या.

विश्वामित्रमेनका, कृष्णलीला, लक्ष्मीजन्म, विरह-विलाप, उषादेवविजय, अर्जिठादर्शन, नागकन्या, भक्ति-भाव, देवविजय वगैरे यांची नृत्ये प्रमुख होत.

मुंबईची 'नृत्यालयम्' ही संस्था यांच्या नेतृत्वाखाली चालते.

मेहेता, नंदशंकर तुलजाशंकर—(जन्म स. १८३५-मृत्यु स. १९०५) गुजराथी भाषेतील कादंबरी वाङ्मयाचे जनक.

जन्मस्थान सुरत. जात नागर ब्राह्मण. यांचे गुजराथी व इंग्रजी शिक्षण झाल्यावर हे कारकून, शिक्षक, मुख्य शिक्षक, ट्रेनिंग कॉलेजचे प्रिंसिपल अशा क्रमाने चढत गेले. पुढे यांची मुत्की खात्यांत बदली झाली (१८६७). तेथेहि असिस्टंट पोलिटिकल एजंट, अडमिनिस्ट्रेटर व शेवटी कच्छचे हे दिवाण झाले. तथापि हे मास्तरसाहेब या नांवाने साहित्यिकांत प्रसिद्ध होते.

यांनी गुजराथी भाषेत 'करण घेलो' ही एकच कादंबरी लिहिली. पण ती अत्यंत लोकप्रिय झाली. घटना व रसपरिपोष या दृष्टीने ती चांगली साधली आहे. शिवाय गुजराथीतील ही पहिलीच कादंबरी होय.

तिच्या गुजराथीत अनेक आवृत्त्या निघाल्या व मराठी वगैरे भाषांत तिची भाषान्तरेंहि झाली.

बडोदा व बिकानेर येथील सुप्रसिद्ध दिवाण सर मनुभाई मेहेता व युक्तप्रान्ताचे शिक्षणमंत्री, माजी विनायकराय मेहेता, आय. सी. एस., हे यांचे पुत्र होत.

मेहेता, सर मनुभाई नन्दशंकर—(जन्म स. १८६८ जुलै २२) सुप्रसिद्ध राजकारणी मुत्सद्दी व दिवाण.

यांचे शिक्षण मुंबईस झाले. हे एम्. ए. एलएल्. बी. आहेत. जात नागर ब्राह्मण. बडोदे कॉलेजांत प्रथम प्राध्यापकाचे काम केले. नंतर बडोदे सरकारच्या नोकरींत शिरून शेवटी मुख्य प्रधान झाले (१९१६-२७). तिन्ही गोलमेजपरिषदांचे हे सभासद होते (१९३०, १९३१, १९३२). नंतर हे जयपूर व बिकानेर राज्यांचे मुख्य प्रधान झाले.

यांचे ग्रंथ—इंग्रजी-अॅनल्स ऑफ नेटिव्ह स्टेट्स ऑफ इंडिया.

गुजराथी-प्रिंसिपल्स ऑफ दि लॉ ऑफ एव्हिडन्स.

मेहेता, सर फेरोजशहा मेरवानजी—(जन्म स. १८४५ आगस्ट ४-मृत्यु स. १९१५ नव. ५) मुंबईचे सिंह या नांवाने प्रसिद्ध असणारे, बाणेदार हिन्दी पुढारी व राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष.

यांचा जन्म व शिक्षण श्रीमंतीत झाले. हे एम्. ए. झाले (१८६४) आणि बॅरिस्टर होण्याकरिता इंग्लंडला गेले. तेथे जमशेदजी टाटा, बटुद्दिन तट्टयबजी, उमेशचंद्र बानर्जी वगैरे यांचे सहचर होते. तेथील दादाभाई नवरोजींच्या सहवासाचा यांना फार उपयोग झाला. तेथे असता यांनी 'दि एज्युकेशन सिस्टिम ऑफ बॉम्बे' हा निबंध ईस्ट इंडिया असोसिएशनपुढे वाचून चांगला लौकिक मिळविला. १८६८ मध्ये हे बॅरिस्टर होऊन परत आले. या वेळी मुंबईस बॅरिस्टरी करणाऱ्या युरो-पियन लोकांशी यांना तोंड द्यावे लागले. पण लवकरच यांचा चांगला जम बसला. पारसी टावर्स ऑफ सायलेन्स केस, सुरत रायट केस वगैरेमुळे यांना कीर्ति व पैसा यांचा भरपूर लाभ झाला. हायकोर्टात काळागोरा हा भेद फारच बोकाळला होता तो यांनी वर्तमानपत्रांत लेख लिहून उघड केला. यांच्या जहाल मतांना विचाराची बैठक असल्याने त्यांचे सर्वत्र कौतुक होई.

यांचे नांव सर्वतोमुखी होण्यास मुंबई कार्पोरेशनमधील यांची चाळीस वर्षांची कामगिरी कारण झाली. तेथे हे करतील ती पूर्वदिशा व सांगतील तो निर्णय मान्य केला जाई. सध्यांची लोकतंत्र असणारी कार्पोरेशनची घटना हे यांच्याच प्रयत्नांचे फल होय. तेथे यांना चार वेळां मेयर पदाचा मान देण्यांत आला (१८८४, १८८५, १९०५, १९११).

१८७४ सालीं मुंबईत पारशी-मुसलमान दंगा झाला असतां हे निर्भयपणे दंग्याच्या भागांत फिरले. गव्हर्नर सर फिलिप वुडहाउस यांच्या बेजबाबदारपणाविरुद्ध यांनीं चळवळ करून सरकारास चौकशी करण्यास भाग पाडले. त्यामुळे यांची लोकप्रियता कळसास पोचली. रशियन परचक्राच्या भीतीने युरोपियनांचे स्वयंसेवक-पथक उभारण्यास मुंबईचे नागरिक म्हणून यांनीं केलेला विरोध, प्रेस अँक्ट विरोध, खुल्या व्यापाराचे मिषाने लँकेशायरला दिलेल्या दोन लक्षांच्या सुटीला विरोध, सर रिचर्ड टेंपल या गव्हर्नरचा पुतळा उभारण्यास विरोध, इल्बर्ट बिलाला विरोध वगैरे लोकमत स्पष्ट करणारी कार्ये करून हे लोकांचे पुढारी झाले.

अशा चळवळी करण्याकरितां यांनीं बॉम्बे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन काढली. त्याबाबत यांना तेलंग व तय्यबजी यांचा पूर्ण पाठिंबा असे. १८८८ मध्ये यांनीं अडव्होकेट ऑफ इंडिया हे पत्र जहांगीर मर्झबान यांच्या भागीने विकत घेतले. ते व गुजराथी पत्र यांच्या साहाय्याने यांनीं मतप्रचाराचे काम सुरू केले. १८९२ त झालेल्या कायद्याप्रमाणे हे कार्पोरेशनचे प्रतिनिधि म्हणून कायदे-मंडळांत व पुढल्या वर्षी इंपीरियल कौन्सिलमध्ये प्रविष्ट झाले (१८९३). या दोन्ही ठिकाणीं अखेरपर्यंत हे आपले कठोर टीकाकाराचे काम करीत असत. तथापि सरकारने यांना सी. आय. इ., के. सी. आय. इ. व सर या पदव्या देऊन गौरविले.

हे राष्ट्रसभेत अगदीं प्रारंभापासून होते. कलकत्याच्या पांचव्या अधिवेशनाचे यांना अध्यक्ष निवडण्यांत आले (१८९०). १९०७ सालीं सुरत येथील राष्ट्रसभेत दुफळी झाली व फेंकलेला जोडा यांना चाटून गेला. १९०९ च्या लाहोरच्या राष्ट्रसभेचे यांना पुनः अध्यक्ष निवडण्यांत आले होते; पण त्यापूर्वी सहाच दिवस यांनीं तो मान नाकारला. जातवार मतदारसंघाशिवाय मोर्लेमिटो सुधारणांवर यांच्या मताची छाप होती. १९१० सालीं विलायतला जाऊन आल्यावर हे मुंबई

विश्वविद्यालयाचे व्हा. चान्सलर झाले. यांना डॉक्टर ऑफ लॉज ही पदवी देण्यांत आली. १९१३ मार्च २ रोजी यांनीं बॉम्बे क्रानिकल हें दैनिक काढले, तेव्हां बेंझामिन गाय हार्निमन हे संपादक होते. यापूर्वी दोन वर्षे यांनीं सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया ही बँक काढली.

मुंबई कार्पोरेशनपुढे ऐंशी हजार रुपये खर्चून यांचा पुतळा उभारला आहे. सर एच. पी. मोदी यांनीं यांचे चरित्र दोन भागांत इंग्रजीत लिहिले आहे.

मुंबई कार्पोरेशन, काँग्रेस व कायदेमंडळ या सर्व ठिकाणीं विलक्षण दरारा ठेवून हे काम करीत. यांच्या दणकेबाज वक्तृत्वाने व मनांत येईल ती गोष्ट पार पाडण्याच्या धडाडीने यांना लोक व सरकार वचकत असत. लार्ड कर्झन यांच्या स्वागताला विरोध करून आणि मुंबई टाइम बदलण्यास मध्यवर्ति सरकारास विरोध करून यांनीं आपली मुंबईची सिंह पदवी सार्थ केली होती. यांच्या या स्वभावामुळे यांना कार्पोरेशनच्या निवडणुकींत पराजित करण्याकरितां कांहीं युरोपियन्स लोकांनीं कॉक्स-कट केला व खुद्द काँग्रेसमध्येहि दुफळी झाली. तथापि हे स्वाभिमानी व कर्तव्यनिष्ठ वृत्तीपासून कधीं ढळले नाहींत. सरकार वचनभंग करीत असतां ना. गोखले यांनीं प्रेस अँक्टला संमति दिल्याबद्दल हे त्यांच्यावर नाराज झाले.

मेहेता, सर लल्लुभाई सामळदास—(जन्म स. १८६३ आक्टो.—मृत्यु स. १९३६) मुंबई प्रांतांतील सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रविशारद व उद्योगतज्ज्ञ.

भावनगर हायस्कूल व एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये कांहीं दिवस शिक्षण घेतल्यानंतर यांनीं भावनगर संस्थानांत नोकरी पत्करली. प्रथम महाराजांचे अंडर सेक्रेटरी व नंतर रेव्हेन्यु कमिशनर अशीं कामे करीत असतांच यांना लॅन्ड रेव्हेन्यु सिस्टीम, रेल्वे कंपनीची व्यवस्था व राज-काय किंवा कायद्याचे प्रश्न कोणालाहि न दुखवतां सोडवण्यासंबंधीचे विविध क्षेत्रांतील अनुभव मिळाले. अशा तऱ्हेने सतत अठरा वर्षे संस्थानांत नोकरी केल्या-नंतर यांनीं आपले तेथील बस्तान हलविले व हे मुंबईस आले (१९००).

मुंबईला आल्याबरोबर यांनीं आपल्या नवीन धोरणा-प्रमाणे मुंबईच्या सर्व व्यापारी हालचालींत भाग घेण्यास सुरुवात केली आणि आपल्या नव्या शैलीने हे जेथे गेले तेथे यशस्वी झाले. बॉम्बे सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक,

बँक ऑफ बरोडा, इंडियन सीमेंट कंपनी, सिंदिया स्टीम नेविगेशन कंपनी लि. यांसारख्या बहुविध क्षेत्रांतील औद्योगिक धाडसांत, कोठें उत्पादक तर कोठें सुधारक अशा अनेक नात्यांनी कार्य केल्याने यांच्या नावाला हिंदी बाजारपेठांत एक विशिष्ट किंमत उत्पन्न झाली. लल्लुभाई सामळदास म्हणजे दूरदृष्टि व धाडस अशी सांगड लोक घालू लागले व देशांतील कोणताहि नवा धंदा यांच्या सहकार्यावांचून उभारणें अशक्य होऊन बसलें.

याबरोबरच मुंबईतील को-ऑपरेटिव्ह चळवळीचे जनक, मॅक्-कॅगन कमेटीचे सभासद व म्हैसूर सरकारने सहकारी पेढ्यांसंबंधी नेमलेल्या कमेटीचे अध्यक्ष या नात्यांनी कामें करून यांनी कार्याच्या आखणीतील आपलें चातुर्य प्रगट केलें.

इंडियन मर्चन्ट्स चेंबरच्या स्थापनेत यांनी केलेल्या कार्याचा गौरव करण्यासाठी यांना १९१८ साली त्या संस्थेचें अध्यक्षस्थान देण्यांत आलें होतें. त्याप्रमाणेंच ऑल इंडिया इन्डस्ट्रियल कॉन्फरन्स (कराची, १९१३) व इंडियन इकॉनमिक कॉन्फरन्स (बनारस, १९२५) चें अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आलें. इकॉनमिक कॉन्फरन्सच्या अध्यक्षस्थानावरून यांनी 'Observation of Indian Economic Problems' या विषयावर दिलेल्या व्याख्यानची त्या वेळीं सर्वत्र तारीफ झाली होती.

युनिव्हर्सिटीची पदवी वगैरे मानमान्यता मिळवण्याचें कोणतेंहि हुकमी साधन जवळ नसतां केवळ अंतर्मुख दृष्टि व साफ विचारपद्धति यांमुळें हे इतकें कार्य करू शकले. सर्वसाधारण जगसुद्धां एक मोठी शाळा असल्याचा दाखला यांच्यासारख्या कार्यकर्त्यांचें जीवन पाहून खरा वाटतो.

यांचे ग्रंथ—My Impressions of Japan.

मेहता, वैकुण्ठलाल लल्लुभाई—(जन्म स. १८९१) मुंबई इलाख्यांतील को-ऑपरेटिव्ह चळवळीचे पुढारी व कार्यकर्ते.

मुंबईच्या न्यू हायस्कूल व एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये आपलें शिक्षण संपवून हे बी. ए. झाले. त्या परीक्षेत यांना एलिस स्कॉलरशिप मिळाली होती. लवकरच बॉम्बे सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँकेच्या मॅनेजरच्या जागी यांनी काम करण्यास सुरुवात केली व १९२२ साली त्या संस्थेचे हे मॅनेजिंग डायरेक्टर झाले.

मुंबईतील को-ऑपरेटिव्ह चळवळीचे हे सुरुवाती-पासूनच अध्वर्यु आहेत. बॉम्बे प्रॉविन्शियल को-ऑपरेटिव्ह इन्स्टिट्यूट, बॉम्बे प्रॉविन्शियल बँकिंग इन्कायरी कमेटी (१९२९), टेक्स्टाइल लेबर इन्कायरी कमेटी (१९३७-४०), बॉम्बे प्रॉविन्शियल बोर्ड इत्यादि ठिकाणी कामें करून यांनी आपलें हें व्रत सतत चालविलें आहे. ऑल इंडिया विहलेज इंडस्ट्रीज असोसिएशन व हरिजनसेवक संघांतीलहि हे प्रमुख कार्यकर्ते आहेत.

यांच्या या निरलस कार्यपद्धतीमुळें १९४६ साली स्थापन झालेल्या मुंबईच्या खेर मंत्रि मंडळांतील अर्थ-मंत्र्याची जागा यांना देण्यांत आली.

सोशल सर्व्हिस कार्टर्ली व बॉम्बे को-ऑपरेटिव्ह कार्टर्लीच्या संपादकमंडळांत हे आहेत.

यांचे ग्रंथ—(१) The Co-operative Movement (1915), (२) The Co-operative Movement in India (1918), (३) Studies in Co-operative Finance (1927) इत्यादि.

मेहता, सर होरमसजी माणेकजी—(जन्म स. १८७१ एप्रिल १) मुंबईचे सुप्रसिद्ध कारखानदार व धनिक.

मुंबईस कांहीं दिवस शिक्षण घेतल्यानंतर यांनी मुंबईच्या टाकसाळींत नोकरी करण्यास सुरुवात केली (१८८८). परंतु १८९६ त यांनी ही नोकरी सोडली व स्वतंत्रपणें धंदा करण्यास सुरुवात केली. १९०४ मध्ये यांची विहक्टोरिया मिल्स सुरू झाली व ज्युबिली मिल्स (१९१४), गायकवाड मिल्स (१९२९), नवसरी कॉटन अँड सिल्क मिल्स इत्यादि गिरण्यांची स्थापना करून यांनी स्वतःचा असा मोठा कापडाचा व्यापार करण्यास सुरुवात केली. झेनिथ लाइफ इन्शुरन्स कं. लि., ब्रिटिश इंडिया लाइफ इन्शुरन्स कं. लि., घान्गघ्रा केमिकल वर्क्स (१९३९), ग्वाल्हेर शुगर वर्क्स या यांनी स्थापलेल्या इतर व्यापारी संस्था होत.

परंतु यापेक्षांहि इलेक्ट्रिसिटीचा पद्धतशीरपणें पुरवठा करणाऱ्या इलेक्ट्रिक सप्लाय कंपन्यांची स्थापना हें यांचें महत्वाचें कार्य आहे. अशा प्रकारें यांनी स्थापन केलेल्या पुणें (१९१६), नवसरी (१९२२), नाशिक देवळाली (१९३०) येथील संस्था अत्यंत भरभराटीस आलेल्या यांच्या उद्योगधंद्यांत प्रमुख आहेत.

कौन्सिल ऑफ स्टेटचे हे कांही दिवस सभासद होते (१९३०-३४).

बिहार ओरिसाच्या फाळणीसंबंधी नेमलेल्या कमेटी-चेहि हे सभासद असून १९३६ मध्ये भरलेल्या इंटर-नॅशनल लेबर कॉन्फरन्सला हे हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि म्हणून हजर राहिले होते. रिझर्व बँकेचेहि हे कित्येक दिवस डायरेक्टर आहेत.

अलीकडे हे बडोदा संस्थानच्या युद्धोत्तर योजना-मंडळाचे अध्यक्ष होते.

मेहेरअल्ली, युसुफ जे.—(जन्म स. १९०६ सप्टें. २३) मुंबईतील तरुणांच्या चळवळीचे सुप्रसिद्ध संघटक व लेखक.

मुंबईच्या एलिफन्स्टन कॉलेज व गव्हर्नमेंट लॉ कॉलेज-मध्ये आपले शिक्षण संपवून हे बी. ए., एलएल. बी. झाले. यानंतर लवकरच यांनी काँग्रेसच्या व त्यांतहि विशेषकरून तरुणांच्या चळवळींत भाग घेण्यास सुरुवात केली. बाँबे यूथ लीग (१९२८), इंडियन नॅशनल मिलिटिया (१९३०), काँग्रेस सोशलिस्ट पक्ष यांसारख्या संस्थांच्या स्थापनेत महत्त्वाचा भाग घेऊन यांनी तरुणांची चळवळ सारखी प्रगतिपथावर ठेवली. १९३८ साली न्यूयॉर्क येथे भरलेल्या वर्ल्ड यूथ काँग्रेसला गेलेल्या हिंदी तरुणांच्या शिष्टमंडळाचे हे पुढारी होते. १९४१ साली भरलेल्या ऑल इंडिया स्टुडंट्स कॉन्फरन्सचे यांना अध्यक्ष निवडण्यांत आले. काँग्रेस चळवळीकरितां तर हे कित्येक वेळां तुरुंगांत गेले. मुंबईच्या व्हॅनगार्ड या पत्रांचे हे कांही दिवस संपादक होते.

यांचे ग्रंथ—(१) Youth Movement in Bombay Presidency, (२) What to read-a study Syllabus, (३) Leaders of India, (४) Trip to Pakistan, (५) मुंबईच्या पद्मा प्रकाशनच्या Men and Letters Series इत्यादि ग्रंथमालांचे संपादन.

मोडक, अच्युतराय-रावजी विश्वनाथ—(जन्म स. १७७८-समाधि स. १८३३) संस्कृत भाषेतील सुप्रसिद्ध कवि व ग्रंथकार.

हे रघुनाथभटाचे शिष्य. हे नाशिक येथे राहत. यांनी तरुण वयांत असतांना संन्यास घेतला. यांनी काव्ये,

नाटके, चंपू, भाण व तत्त्वज्ञानात्मक अनेक प्रबंध व अनेक ग्रंथांवर संस्कृतमध्ये टीका लिहिल्या. नाशिक येथे कपालेश्वराच्या मंदिरांत यांची समाधि आहे. यांचा वेदान्तावरील टीका ग्रंथ आनंदाश्रमांत मुद्रित आहे. साहित्यसार हा ग्रंथ निर्णयसागर छापखान्यांत छापला असून शिक्षणक्रमांत आला आहे.

मोडक, कॅप्टन गणेश वासुदेव—(जन्म स. १८८७ ऑगस्ट २७-मृत्यु स. १९४१ डिसें. १७) हिंदुस्थानांतील लष्करी शिक्षणाचे पुरस्कर्ते व प्रसारक.

जन्मस्थान पुणे. डेक्कन कॉलेजांत शिकत असता अचानक पलायन करून हे ग्वाल्हेर आर्मीत दाखल झाले. तेथून पहिल्या महायुद्धांत आघाडीवर दाखल होऊन यांनी किंग्ज कमिशन मिळविले.

यांचे ' इंडियन डिफेन्स प्रॉब्लेम ' हें इंग्रजी पुस्तक अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ' हिंदुस्थान ब्रिटिश सैन्याच्या मदतीशिवाय आत्मसंरक्षण करू शकेल, हिंदुस्थानांत लढाऊ बिनलढाऊ असे वर्ग राज्यकर्त्यांच्या आपलपोख्या स्वार्थामुळे पाडले जातात, राष्ट्रीय सैन्याकरितां हिन्दी अधिकारी पाहिजेत, राष्ट्रीय सैन्य निर्माण झाल्याने कोट्यवधि रुपयांची बचत होईल ' इत्यादि सिद्धान्त त्यांत प्रमाणासह मांडले आहेत. इतरहि अनेक राष्ट्रीय प्रश्नांचे समर्थन त्यांत पुराव्याने केले आहे.

यांनी आपल्याकडील विद्यापीठांनी पदवी परीक्षेकरितां युद्धशास्त्र हा विषय मान्य करावा म्हणून चिकाटीने प्रयत्न केला. त्यांत यांना आग्रा, बनारस, पंजाब व बहार या विद्यापीठांत अत्यल्प यश प्राप्त झाले.

यांचे ' प्रतापगडचे युद्ध ' हें हिंदुस्थानाच्या इतिहास-वाङ्मयांतील युद्धशास्त्रावर लिहिलेले पहिलेच पुस्तक होय. अशीं अनेक महत्त्वाच्या लढायांचीं पुस्तके प्रकाशित करून हिंदुस्थानचा लष्करी म्हणजे युद्धशास्त्राचा इतिहास रचण्याचा व त्या द्वारे हिंदी लष्करी डावपेचाच्या श्रेष्ठतेचे सप्रमाण दिग्दर्शन करण्याचा यांचा उद्देश होता. हें पुस्तक इंग्लंड-अमेरिकेतील प्रकाशकांच्या तोडीचे प्रसिद्ध व्हावे म्हणून यांनी त्यावर शक्तीबाहेर खर्च केला.

यांच्या लष्करी पात्रतेमुळेच यांना इंडियन सॅटर्स्ट कमेटी अथवा स्कीन कमेटी (१९२५-२७) पुढे साक्ष देण्याचा मान मिळाला. यांची ती साक्ष अत्यंत माहित-

गारीची व म्हणूनच खळबळ उडवणारी झाली. यांच्या सडेतोडपणामुळेच यांना मुदतीच्या पूर्वीच पेन्शन घेणे भाग पडले (१९३२). यांचे अलीकडील लोकांच्या नजरेसमोरील काम म्हणजे मुंबई इलाख्यांतील राष्ट्रसभामंत्रिमंडळाने नेमलेल्या शारीरिक शिक्षणसमितीवरील सभासद म्हणून झालेले काम.

यांचे वाङ्मय—१ मस्केट्री लेक्चर्स (हिन्दी), २ प्रतापगडचे युद्ध मिलिटरी हिस्ट्री, ३ Indian Defence Problem (इंग्रजी); पत्रके—सैन्याची संघटना व कारभार, ऑफिसर्स ट्रेनिंग कोअर (मराठी), विहज्युअल ट्रेनिंग (हिंदी).

मोडक, नारायण विनायक—(जन्म स. १८८० डिसें. १३) मुंबई कार्पोरेशनचे म्युनिसिपल कमिशनर व सुप्रसिद्ध स्थापत्यविशारद.

पुण्याच्या एंजिनियरिंग कॉलेजमधून बी.ई. (सिव्हिल) झाल्यानंतर यांनी मुंबई सरकारच्या सॅनिटरी एंजिनियरचे सब-डिव्हिजनल ऑफिसर म्हणून काम करण्यास सुरुवात केली (१९१२-१८). परंतु यानंतर सॅनिटरी व म्युनिसिपल एंजिनियरिंगचे विशेष अध्ययन करण्यासाठी यांना स्टेट टेक्निकल स्कॉलरशिप देण्यांत आली. त्याप्रमाणे एक वर्षपर्यंत हिंदुस्थानांत काम केल्यानंतर यांना इंग्लंडला पाठविण्यांत आले. त्या ठिकाणी हेस्टिंग्जच्या कार्पोरेशनमध्ये असि. एंजिनियरचे काम करून हे हिंदुस्थानला परत आले (१९१९-२२). आल्यानंतर यांची इंडियन सर्व्हिस ऑफ रेल्वे एंजिनियर्सचे एक्झिक्युटिव्ह एंजिनियर या नात्याने जी. आय. पी. रेल्वेचे सॅनिटरी एंजिनियर म्हणून नेमणूक झाली (१९२२-३०). हे काम करीत असतांच यांनी बी. बी. सी. आय. रेल्वेच्या दोहद स्टेशनसाठी मैला वाहतुकीची योजना तयार करण्यांत मदत केली.

रेल्वेवरील या दीर्घकालीन कार्यानंतर यांनी मुंबईच्या म्युनिसिपालिटींत काम करण्यास सुरुवात केली. प्रथम डे. सिटी एंजिनियर, हायड्रॉलिक एंजिनियर, सिटी एंजिनियर अशी कामे करीत करीत यू. एम्. मिरचंदानी यांचे जागी म्युनिसिपल कमिशनरच्या जागी यांची नेमणूक झाली (१९४६).

मुंबई बेटाच्या उत्तरभागांत अँक्विटव्हेटेड स्लज प्रोसेसने तयार केलेल्या स्युएज प्युरिफिकेशन वर्क्सची आंखणी व उभारणी यांनी केलेली असून हिंदुस्थानांतील

मोठ्यांतमोठ्या स्युएज वर्क्समध्ये त्याची गणना केली जाते. ह्या योजनेतून उत्पन्न होणाऱ्या गॅस व खत यांच्या उत्पन्नातून हे सर्व चालविले जात असून मुंबईच्या नागरिकांना त्याबद्दल कोणत्याही प्रकारचा कर द्यावा लागत नाही.

बाँबे एंजिनियरिंग कॉंग्रेस (१९३८), इन्स्टिट्यूशन ऑफ एंजिनियर्स इंडिया (१९४१-४२), इंडियन सायन्स कॉंग्रेस असोसिएशनचे स्थापत्यखाते (१९४२) इत्यादि संस्थांचे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले. इंडियन रोड्स कॉंग्रेसचे स्वागताध्यक्षपदही यांना देण्यांत आले होते. मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या फॅकल्टी ऑफ टेक्नॉलजीचे डीन, पुण्याच्या एंजिनियरिंग कॉलेजचे सहागार व मुंबईच्या व्ही. जे. टी. इन्स्टिट्यूटच्या कार्यकारी मंडळाचे सदस्य या नात्याने यांनी केलेले कार्यहि असेच महत्त्वाचे आहे.

१९३८ साली जगांतील नगररचनेचे नवे प्रकार अभ्यासण्यासाठी यांना मुंबई कार्पोरेशनने आपले प्रतिनिधि म्हणून परदेशला पाठविले. या वेळी यांनी सादर केलेल्या तीन रिपोर्ट्सपैकी मैला वाहतुकीवरील रिपोर्ट आता प्रकाशित झाला आहे.

मोडक, बाळाजी प्रभाकर—(जन्म स. १८४७-मृत्यु स. १९०६) शास्त्रीय विषयावरील मराठीतील पहिले ग्रंथकार, जंत्रीकार व राजाराम कॉलेजमधील रसायनशास्त्राचे प्राध्यापक.

यांचा जन्म आचरे (ता. मालवण, जि. रत्नागिरी) येथे झाला. हे सांगलीकरांच्या शिष्यवृत्तीमुळे बेळगांव हायस्कूलमधून मॅट्रिक झाले (१८६५). बी. ए.च्या वर्गात असता अत्यंत आजारी पडले तेव्हा राजाराम हायस्कूल कोल्हापूर येथे नोकरी पत्करली (१८६९).

कोल्हापुरास आल्यापासून तीन चार वर्षांतच यांनी रसायनशास्त्रावर एक सार्वजनिक सप्रयोग व्याख्यानमाला सुरू केली. त्याकरिता केलेली टिपणे एकत्र करून ती शिळाप्रेसवर छापून काढली (१८७५). पुढे चार महिन्यांची रजा घेऊन मुद्दाम पुण्याच्या प्रयोगशाळेत राहून डॉ. कुक यांच्या सहवासांत सृष्टिशास्त्र व रसायनशास्त्र वर्गरेचे अनेक प्रयोग करून यांनी ' निरिंद्रिय रसायनशास्त्र, अधातुरूप तत्त्वे ' हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला (१८७६). हा मराठीतील या विषयावरील पहिलाच ग्रंथ होय. वेळोवेळी नवेनवे प्रयोग करणे, ते प्रदर्शना-

दिकांमध्ये लोकांना दाखविणें आणि सप्रयोग झालेलें ज्ञान लिहून काढून ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध करणें हा यांचा नित्यक्रमच होऊन बसला. निबंधमालाकारांनी यांची सुबोध भाषा, विषयाची मांडणी व यांचें सखोल ज्ञान यांची प्रशंसा केली आहे.

राजाराम कॉलेजांतील प्रयोगशाळा १८७०-१९०० पर्यंत याचेच ताब्यांत होती. पुढें पेन्शन घेतल्यावर प्रयोगशाळेंत काम करण्याची परवानगी दरबारकडून यांनी घेतली होती. मराठी भाषेतून शिक्षणाची व्यवस्था न झाल्याने यांच्या पुस्तकांचा व्हावा तसा उपयोग झाला नाही. शास्त्रीय प्रयोग व उपकरणें या बाबतींत श्रीमंत आबासाहेब कागलकर व श्रीमंत बाळासाहेब (गं. ग.) मिरजकर यांचें यांना फार साहाय्य होत असे. बहुतेक सरदारांच्या मुलांशी यांचा संबंध येई. दक्षिणेंतील सरदारांच्या वर्गाला हे इतिहास शिकवीत व त्यांचे सुपरिटेंडेंट हे असत. त्यामुळें इतिहासाचे ग्रंथहि यांच्या हातून तयार झाले.

मुंबई मराठी ग्रंथालयाच्या १९०४ च्या वार्षिकोत्सव-प्रसंगी हे अध्यक्ष होते. तेव्हां मराठीच्या द्वारा उच्च शिक्षण देण्याची आवश्यकता यांनी प्रतिपादिली.

मोडक, महादेव हरि—(जन्म स. १८६३-मृत्यु स. १९०४) मराठीतील सुप्रसिद्ध लेखक व विद्या-व्यासंगी गृहस्थ.

प्राथमिक शिक्षण रोहें येथें व पुढील शिक्षण पुणें येथें होऊन हे बी. ए. झाले (१८८७). कायद्याचा अभ्यासहि केला. पुढें अनेक ठिकाणी शिक्षकाचें काम केलें. हे अहमदनगर येथील सोसायटीच्या हायस्कूलांत सुमारे दहा वर्ष शिक्षक व कांहीं दिवस मुख्य शिक्षकहि होते. पण शिवाजीवरील व्याख्यानामुळें यांना शाळा सोडावी लागली (१८९८). यांचे कांहीं ग्रंथ विश्वविद्यालयानें पदवी परीक्षेला नेमले होते.

यांचे ग्रंथ—१ दि. ब. लक्ष्मण रामचंद्र वैद्य, एम्.ए., एल्.एल्. बी. यांनी गोपाळ नारायण कंपनीसाठी केलेल्या संस्कृत-इंग्लिशकोशाचा तिसरा भाग, २ महाभारताच्या कांहीं पर्वांचें व हरिवंशाचें भाषान्तर (प्रकाशक-ग. वि. चिपळुणकर), ३ खडे तात्त्विक बोल (१-४ भाग), ४ सुख आणि शान्ति (लार्ड अँव्हबरी-पीस अँड हॅपिनेस), ५ नाट्यमकरंद (लॅन्ज टेल्सचें भाषान्तर), ६ अध्यात्मपर व्याकरण (अप्रसिद्ध).

मोडक, वामन आबाजी—(जन्म स. १८३६ सप्टें. २१-मृत्यु स. १८९७ आगस्ट २८) प्रार्थना-समाजाचे सुप्रसिद्ध अनुयायी व समाजसुधारक.

यांचें प्राथमिक शिक्षण आडें व हर्णें येथें झालें. विश्रामबाग हायस्कूलांत शिक्षक म्हणून नेमले गेल्यावर हे एम्. ए. झाले (१८६४). अनेक ठिकाणी मुख्याध्यापक म्हणून काम केल्यावर हे सेवानिवृत्त झाले (१८९७). त्यानंतर यांना सी. आय. ई. ही पदवी मिळाली (१८९६). मुंबई विश्वविद्यालयाचे सदस्य, सिंडिक व जे. पी. वंगरे मानहि यांना मिळाले.

यांचा जुन्या मराठी कवींचा व्यासंग चांगला असे. हे स्वतःहि मराठी कविता करीत व आख्याने रचून कीर्तने करीत. यांची व्याख्याने वक्तृत्व व विचार या दृष्टीने महत्त्वाचीं असत. हे विधवापुनर्विवाहाचे कट्टे पुरस्कर्ते होते. देशभाषांना विश्वविद्यालयाच्या शिक्षणांत स्थान मिळावें म्हणून यांनी केलेले प्रयत्न अपेशी ठरले.

यांचे वाङ्मय—१ उत्तरनैषधचरित नाटक, २ व्याख्याने-धर्मपर व नीतिपर लेख (१९०८).

मोनियर विल्यम्स, मोनियर—(जन्म स. १८१९-मृत्यु स. १८९९) हिंदी धर्म व संस्कृति यांचे सुप्रसिद्ध अभ्यासक व संशोधक.

यांचा जन्म जरी मुंबईला झाला तरी यांचें सर्व शिक्षण लंडनच्या क्रांस कॉलेज व ऑक्सफर्डच्या बॅलिओल कॉलेजमध्ये पार पाडण्यांत आलें. यानंतर ऑक्सफर्डच्या युनिव्हर्सिटी कॉलेजमध्ये कांहीं दिवस 'बोडन संस्कृत स्कॉलर' म्हणून काम केल्यानंतर यांची हेलबरी येथें संस्कृत, फारशी व हिंदुस्थानी भाषांचे प्राध्यापक म्हणून नेमणूक झाली (१८४६-५८). यानंतर ऑक्सफर्डला कांहीं दिवस बोडन प्रोफेसर म्हणून काम केल्यानंतर हे सेवानिवृत्त झाले.

Buddhism हा यांचा विशेष महत्त्वाचा ग्रंथ होय. बुद्धाचें चरित्र, त्याची मतप्रगाली, हिंदुधर्मावर कांहीं काळ त्या धर्मानें मिळवलेला विजय व त्याची कारणे व शेवटी त्या धर्माच्या अस्ताची कारणे असा बुद्ध धर्माचा सुसंगत इतिहास या ग्रंथांत दिला आहे. प्रचार करावयाचा कडक ब्रह्मचर्याचा, पण स्वतः भिक्षूनाच मुलें झालेली असावयाची, दैवी शक्तीचा इन्कार करावयाचा पण धर्म व बुद्ध यांची उपासना मात्र देवाप्रमाणें करावयाची, मूर्तिपूजा नको असें म्हणावयाचें व हातानें

मात्र बुद्धाची मूर्ति व त्याची कवने यांची पूजा करा-
वयाची अशा असंबद्ध वागणुकीने बौद्ध धर्म वैष्णव व
शैव पंथांत विलीन झाल्याचे यांनी लिहिले.

Indian Wisdom हा यांचा सर्वात महत्त्वाचा
ग्रंथ होय. वेदांपासून सुरुवात करून उपनिषदे, सहा
सूत्रे, स्मृति, वेदांगे व रामायण, महाभारतासारखी
काव्ये यांचा परिचय या ग्रंथांत करून देण्यांत
आला आहे.

हिंदी संस्कृति, इतिहास किंवा भाषांचा परिचय
व्यावयाचा असेल तर प्रथम संस्कृत भाषेचे अध्ययन
करावयास पाहिजे, ही गोष्ट लक्षांत आलेले हे पहिले
पाश्चात्य संशोधक होत. पाश्चात्य देशांत जे महत्त्व ग्रीक
भाषेला, ते महत्त्व संस्कृत भाषेला पौरात्य देशांत आहे.
म्हणूनच जगाच्या एका महत्त्वाच्या संशोधनक्षेत्राचा
परिचय करून घेण्यासाठी संस्कृत भाषेकडे पाश्चात्य
पंडितांनी लक्ष दिलेच पाहिजे, या कल्पनेने भारून
जाऊन यांनी आपल्या ग्रंथाच्या द्वारा त्या भाषेचे
निरनिराळे पैलू पाश्चात्यांच्या नजरेस आणण्याचा प्रयत्न
केला. ऑक्सफर्डला यांनी स्थापन केलेल्या इंडियन
इन्स्टिट्यूटचा प्रमुख हेतुहि हाच होता.

परंतु ज्या काळांत यांनी हे कार्य केले त्याची छाया
यांच्या विचारसरणीवर पडल्याशिवाय राहिली नाही.
बौद्धधर्म व ख्रिस्ताधर्म, हिंदु तत्त्वज्ञान व पाश्चात्य तत्त्व-
प्रणाली यांच्या तुलनेत यांनी अकारण हिंदुस्थानच्या
तत्त्वज्ञानावर तोंडसुख घेतले आहे. 'गूढ भाषेचे आवरण,
अवास्तव कल्पना, ओढूनताणून केलेले अलंकार यांमुळे
उपनिषदांच्या वाचकांचा विरस होतो; उपनिषदे किंवा
त्यांचेवर आधारलेले इतर ग्रंथ यांचा मुख्य हेतु सत्य-
शोधन नव्हता, तर मागच्या, चालू व पुढच्या जन्मांत
आपल्या हातून होणाऱ्या कृत्यांचे परिमार्जनाकडे त्यांचे
लक्ष लागले होते.' ही यांची मतप्रदर्शने विचार व
सहानुभूति यांचे अभावातून उत्पन्न झालेली आहेत.

यांचे महत्त्वाचे ग्रंथ—(1) Sanskrit-English
Dictionary, (2) Hinduism, (3) Modern
India, (4) Religious Thought in India,
(5) Indian Wisdom आणि शाकुंतल व नलो-
पाख्यान यांचे अनुवाद.

मोमिन—(जन्म स. १७९९-मृत्यु स. १८५०)
सुप्रसिद्ध उर्दू कवि.

यांचे नांव मोमिनखाँ. पित्याचे नांव हकीम गुलाम
नबीखाँ. स्थान दिल्ली.

मोगल राज्यांत यांचे पूर्वज काश्मीराकडून येऊन
राहिले. शाहभलमच्या वेळी यांच्या पूर्वजांना नारनोल
परगण्यांत जहागीर मिळाली होती. पण इंग्रजी अमलांत ती
जहागीर गेली, तेव्हा यांना पेन्शन मिळत असे. यांचे
साधारण शिक्षण झाल्यावर यांनी अरबीचा अभ्यास सुरू
केला. त्यानंतर यांनी आपले वडील व चुलते यांच्यापाशी
वैद्यकीचा अभ्यास केला व त्यांच्याच दवाखान्यांत हे
काम करू लागले. वैद्यक, ज्योतिष, बुद्धिबळ वगैरे खेळ
व कविता करणे वगैरे नाद यांना होते. प्रथम शाह
नसीरला आपल्या कविता हे दाखवित. पण पुढे तेहि
बंद झाले. स्वभाव व राहणी अत्यंत रंगेल व हौशी
होती. यांचा रंगेलपणा कवितेत चांगला उतरला आहे.
यांची कविता म्हणण्याची ऐटहि कांही निराळीच होती.

यांच्या कवितांचा संग्रह मिळतो. त्यांत गझल,
कसीदे, मसनवी व पहेलि वगैरेचा संग्रह उत्तम आहे.

मोरमकर, रा. सा. रामकृष्ण रघुनाथ—
(मृत्यु स. १९२३ आवटो.) 'विविधज्ञानविस्तार'
या मराठीतील विख्यात मासिकाचे चालक व मराठी
साहित्याचे एकनिष्ठ उपासक.

स. १८९८ साली गुंजीकर वारले, तेव्हा यांचे मामा
पुरुषोत्तमपंत नाडकर्णी यांनी विस्ताराची व्यवस्था
आपल्याकडे घेतली. तेव्हापासून यांचा संबंध विस्ताराशी
आला. तेव्हापासून विस्ताराला आलेल्या व्यापक अभ्यासू-
पणाचे श्रेय यांच्याकडे आहे. यांनी सतत पंचवीस वर्ष
वार्षिक आठशे रुपयांचे नुकसान सोसून विस्तार सारखे
मासिक उच्च पातळीवरून चालविले व मराठी वाङ्मयाला
वळण लावण्याचा प्रयत्न केला. स्वतः अभिप्राय
लिहिण्यापेक्षा हे विशेष लेखन करीत नसले तरी लेख-
कांना उत्तेजन देऊन नवे विचार व अभ्यासूपणा यांची
कदर राखण्याचे काम यांनी केले. मराठीत निबंधमाले-
नंतर पण निबंधमालेपेक्षा व्यापक धोरणावर मासिक
चालविण्याचे श्रेय यांना दिले पाहिजे.

मोरे, गणपत विठोबाशेट—(जन्म स. १८८१
सप्टें. ४-मृत्यु स. १९३३ जाने. १०) राष्ट्रीय वृत्तीने
ज्ञातिकार्य करणारे त्यागी गृहस्थ.

यांचा जन्म व इंग्रजी पांच इयत्तांपर्यंतचे शिक्षण
मुंबईस झाले. हे जातीने संगमेश्वरी वैश्य समाजातील

होते. या समाजांतील सर्व संस्कार वैदिक पद्धतीने व्हावेत यावर यांचा कटाक्ष असे. याच दृष्टीने हे ज्ञाति-कार्याकडे लक्ष घालू लागले आणि यांनी समाजांतील कुमारांची सार्वजनिक रीत्या उपनयने लावण्याचा उपक्रम केला. 'दर दुकानास दररोज एक पैसा' या पद्धतीने निधि गोळा करून समाजाकरिता महाजनवाडी बांधली (१९१७) आणि स. १८८७ साली स्थापन झालेल्या कोंकणस्थ वैश्यज्ञाति फंड मुंबई या संस्थेच्या कार्यात हे लक्ष घालू लागले. समाजकार्य करीत असता शिक्षणाचे महत्त्व यांच्या ध्यानी आले. पण त्याबरोबरच प्रचलित सरकारी शिक्षणाने वैश्यसमाजाचा व्यापारी पेशा व धर्मनिष्ठा टिकणार नाही अशी यांची खात्री झाली. कै. अण्णासाहेब विजापूरकर यांचे विचार ऐकून यांचे हे मत ठाम झाले आणि यांनी वैश्यविद्याश्रम, सामवने या राष्ट्रीय शिक्षण संस्थेची योजना समाजापुढे मांडली आणि ते प्रत्यक्ष सुरू केले (१९२१). या संस्थेच्या वाढीकरिता यांनी पन्नास हजार रुपये दिले. या देणगीप्रमाणे आपली व आपल्या आप्तेष्टांची मुले सरकारी शाळातून काढून या संस्थेत घातली. हे या संस्थांचे कार्यवाह, विश्रस्त वंगरे होते.

मोहनसिंग, कॅप्टन—(जन्म स. ?) सिंग-पूर येथे स्थापन झालेल्या पहिल्या 'आझाद हिंद सेने'चे (इंडियन नॅशनल आर्मी) सेनापति.

जपान्यांचे हस्तक म्हणून आझाद हिंद सेनेचा उपयोग होऊ नये असा यांनी प्रयत्न करतांच जपान्यांनी यांना अटक केली (डिसें. १९४३). नंतर सुभाष बोस यांच्या नेतृत्वाखाली दुसरी आझाद हिंद सेना उभारण्यांत आली. तिचे नेतृत्व कर्नल जगन्नाथराव भोसले यांनी स्वीकारले. लढाई संपल्यावर सुटका होऊन हे इकडे आले आणि स्वातंत्र्याकरिता सर्वात अधिक प्रयत्न करतो असे स्वतःला वाटणाऱ्या काँग्रेस सोशालिस्ट पक्षांत शिरले.

म्हस्के, गंगारामभाऊ—(जन्म स. १८३१-मृत्यु स. १९०१) मराठा समाजाचे पुढारी व प्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते.

यांचे जन्मस्थान रंगरावचे ओढे (जि. नाशिक). यांचे शिक्षण 'मिशन स्कूल'मध्ये झाले. १८५५ पर्यंत हे नोकरीत होते. वयाच्या पंचेचाळीसाव्या वर्षी यांनी वकिलीची परीक्षा दिली. यांनी पुढील महत्त्वाची कार्ये

केली. १ पुणे लष्करांत-प्राथमिक शिक्षणाची सोय, २ सार्वजनिक बाग, ३ आल्बर्ट एडवर्ड वाचनालय (१८७५), ४ स. १८७७ साली सत्तावीस हजार दुष्काल फंड, ५ डेक्कन मराठा एज्युकेशन असोसिएशनची स्थापना व निधि सुरू (१८८५), ६ टाउन हॉल कमेटीतर्फे हिराबाग खरेदी, ७ कप एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना, ८ बादशाह पंचम जॉर्ज यांचे बंधु प्रिन्स आल्बर्ट व्हिक्टर पुण्यास आले तेव्हा त्यांचे स्वागत सेक्रेटरी, ९ सर कावसजी दिनशा एडनवाला हॉल (वाचनालयाशेजारी), १० लष्कर स्मशान धर्मशाळा. या बहुतेक कार्यात यांनी सेक्रेटरी म्हणून काम करून या सर्व कार्यांना विधायक रूप देऊन संस्था-स्वरूपांत परिणत केले. त्यामुळे यांनी सुरू केलेली कार्ये आजही चालू असलेली दिसतात. डे. म. ए. असोसिएशनचा सुवर्णमहोत्सव होऊन त्या वेळी प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांत त्या संस्थेने दोन हजार विद्यार्थ्यांकरिता दोन लक्षांपेक्षा अधिक रक्कम खर्च केल्याचे लिहिले आहे.

म्हैसूरचे महाराज सर-कृष्णराज वोडियार—(जन्म स. १८८४ जून ४-मृत्यु स. १९४० ऑगस्ट ३) म्हैसूर राज्याचे सुप्रसिद्ध प्रगतिप्रिय अधिपति.

म्हैसूरचे मूळ राजघराणे नामशेष करून हैदराबादी व टिपू सुलतान यांनी त्या संस्थानचा कारभार आपल्या हाती घेतला. पुढे श्रीरंगपट्टणच्या लढाईत टिपू मारला गेल्यानंतर इंग्रजांनी यांच्या घराण्यांतील तिसऱ्या श्रीकृष्णराजांना गादीवर बसविले. परंतु पुढे त्यांच्या प्रमादामुळे लॉर्ड बेंटिक यांनी ते राज्य खालसा केले व १८३१-८१ पर्यंत तेथील कारभार ब्रि. सरकारतर्फे चालून पन्नास वर्षांनंतर श्री. चामरेंद्र वोडियार यांना गादीवर बसविण्यांत आले. म्हैसूर संस्थानातील नव्या युगाची सुरुवात चामरेंद्र वोडियार यांनी आपले दिवाण सर के. शेषाद्री अय्यर यांचे सहकार्याने केली व त्याची परिपूर्णता यांनी आपल्या कारकीर्दीत केली. देशी राज्यांत लोकसंख्या, क्षेत्रफळ इत्यादी दृष्टींनी या राज्याचा क्रम दुसरा लागत असला तरी औद्योगिक प्रगतीच्या बाबतीत या संस्थानने इंग्रजी राज्यासहि मागे टाकले आहे.

सर स्टुअर्ट फ्रेझर यांच्या हाताखाली शिक्षण घेत असतांच वयाच्या अकराव्या वर्षी हे गादीवर आले (१८९५ फेब्रु. १) व १८९५-१९०२ पर्यंत यांच्या

मातोश्रीनीं रीजन्ट म्हणून कारभार पाहिल्यानंतर यांनी राज्याचीं सर्व सूत्रे आपल्या ताब्यांत घेतलीं. सर व्ही. पी. माधवराव, सर एम्. विश्वेश्वरय्या, सर अल्बिन बानर्जी, सर मिर्झा मुहम्मद इस्माईल यांसारख्या पहिल्या दर्जाच्या राजकारणतज्ज्ञांच्या सहकार्याने हे म्हैसूर संस्थानची औद्योगिक पुनर्घटना करण्यांत यशस्वी झाले.

१९१३ सालीं यांनी आपल्या संस्थानांत प्रथमच औद्योगिक खात्याची स्थापना केली. लोकांच्या खाजगी धंद्यांना व व्यावसायिक साहसांना सरकारी तज्ज्ञांचे साहाय्य देण्याची प्रथा यांनी सुरू केली व ती परिणामी अति यशस्वी ठरली. गव्हर्नमेंट सोप फॅक्टरी, गव्हर्नमेंट पोर्सलिन फॅक्टरी, गव्हर्नमेंट सिल्क वीव्हिंग फॅक्टरी, गव्हर्नमेंट इलेक्ट्रिक फॅक्टरी, इम्प्लेमेंट फॅक्टरी, गव्हर्नमेंट लॅक अँड पेन्ट वर्क्स, सेन्ट्रल इंडस्ट्रियल वर्कशॉप, गव्हर्नमेंट इंडस्ट्रियल अँड टेस्टिंग लेबोरेटरी इत्यादि सरकारी संस्थांशिवाय श्रीराम सिल्क मिल्स, किलोस्कर इत्यादि अनेक संस्था यांच्या साहाय्याने भरभराटीस आल्या. चंदनाच्या तेलाच्या यांनी प्रायोगिक म्हणून स्थापन केलेल्या कारखान्याने आतां धंदेवाईक रूप धारण केले आहे.

परंतु यापेक्षांहि संस्थानांत उत्पन्न होणाऱ्या रेशमाच्या प्रचंड उत्पादनाचा यांनी डिपार्टमेंट ऑफ सेरिकल्चर स्थापन करून योग्य विनियोग केला. निर्दोष बी पुरविण्याची सोय या खात्याने केली असून रेशमाचे आदर्श कापड तयार करण्यासाठी संस्थानने एक सिल्क वीव्हिंग फॅक्टरी व डायिंग अँड फिनिशिंग वर्क्स सुरू केले. भद्रावती येथील लोखंडाचा कारखानाहि अशाच मोठ्या प्रमाणावर चालविला जातो.

कोलार येथील सोन्याच्या खाणी व म्हैसूर शहर यांना इलेक्ट्रिसिटी पुरविण्याच्या दृष्टीने यांनी शिवसमुद्रम् येथील नैसर्गिक धबधब्याचा प्रथमच उपयोग केला (१९०२). पुढे ही मागणी वाढतांच यांनी

जास्त इलेक्ट्रिसिटी तयार करण्याच्या दृष्टीने 'कृष्णराज रिझर्वायर' या प्रचंड योजनेची आंखणी केली. शेचाळीस हजार हॉर्सपॉवर्सपेक्षां जास्त इलेक्ट्रिसिटीचा लाभ तर या योजनेने करून दिलाच, परंतु त्याबरोबरच सव्वा लक्ष एकरापेक्षां अधिक जमीन भिजवण्याचे श्रेय यांना मिळाले. सध्यां संस्थानांत कालव्यांचे एकच जाळें झाले असून 'आयर्विन कॅनॉल' हा या सर्वांचा मुख्य आहे.

म्हैसूर युनिव्हर्सिटीची स्थापना १ जुलै १९१६ ला करण्यांत आली. मेडिकल, कॉमर्स, एंजिनियरिंग अशा सर्व ज्ञानशाखांच्या अध्ययनाची येथे सोय असून उस्मानिया युनिव्हर्सिटीशिवाय इतकी प्रगत युनिव्हर्सिटी हिंदुस्थानांतील कोणत्याहि संस्थानांत नाही.

यांच्या या नव्या सुधारणांनी यांचे संस्थान सर्वत्र आदर्शभूत होऊन राहिले. एम्. विश्वेश्वरय्यांचे सहकार्याने यांनी औद्योगिक व स्थापत्य दृष्ट्या प्रगति केली तर मिर्झा मुहम्मद इस्माईल यांचे सहकार्याने राज्याच्या घटनेत सुधारणा केल्या.

यांपैकी सर एम्. विश्वेश्वरय्या यांनी तर योजनापूर्वक आराखडा तयार करून वेळापत्रकाप्रमाणे तो पार पाडला. बीज, कारखाने, पाटबंधारे व धरणे यांच्या प्रचंड योजना त्यांच्या होत. शिक्षणसंस्थांची वाढहि त्यांच्याच वेळीं झाली. सर मिर्झा इस्माईल १९२६ साली दिवाणपदावर आले. त्यांनी साम्राज्य सरकारशी वाटाघाटी करून लॉर्ड आयर्विन यांच्या वेळीं चवतीस लक्षांची खंडणी साडेदहा लक्षांवर आणून तीहि माफ होण्याचा संभव उत्पन्न केला. विधिमंडळ व लोक प्रतिनिधिमंडळ यांची वाढ केली.

गांधीजींनी यांच्या संस्थानला दिलेली 'रामराज्य' ही पदवी हे सर्व पाहिल्यानंतर सार्थ वाढ लागते. प्रभातचा तुकाराम हा चित्रपट आणि त्यांतील तुकारामाची भूमिका यांना अत्यंत आवडली. ती भूमिका करणारे पागनीस यांना बोलावून यांनी त्यांचा मुद्दाम सत्कार केला.

य

यंदे, दामोदर सावळाराम—(जन्म स. १८६१-मृत्यु स. १९४४ नव. २७) महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध छापखानदार व प्रकाशक.

स. १८७८ च्या सुमारास मुंबईत ट्राम्वे कंपनी सुरू झाली. तीमध्ये दरमहा २५ रु.वर यांनी नोकरी पत्करली. कै. जोतिराव फुले वगैरेंची व्याख्याने ऐकून यांचे वर्तमानपत्र काढण्याकडे लक्ष वेधले. आवटे यांच्या सहकार्याने हे कामे करीत. पुढे आवटे बडोद्यास गेले व त्यांनी यांनाहि बडोद्यास नेले (१८८३ सुमार). पुढे दोघांचा बेबनाव होऊन यांनी सयाजीविजय पत्र सुरू केले. ते एके काळी केसरीच्या खालोखाल लोकप्रिय होते. पण १८९९ मध्ये यांना बडोदे सोडून मुंबईस यावे लागले व इंदुप्रकाश पत्राची जबाबदारी घ्यावी लागली. पण इंदुप्रकाशची मालकी बदलत गेली व ते पत्र व सयाजीविजय बंद पडले. यांनी दामोदर सावळाराम आणि मंडळी व आर्यधर्मग्रंथमाला काढून अनेक महत्त्वाचे ग्रंथ प्रसिद्ध केले.

यांची वर्तमानपत्रे—१ सृष्टिदर्पण (साप्ताहिक), २ शेतकऱ्यांचा कैवारी (आवटे यांच्या सहकार्याने), ३ बडोदावत्सल (आवटे यांच्या सहकार्याने, मराठी-गुजराथी), ४ सयाजीविजय (मराठी, इंग्रजी व गुजराथी प्रथम साप्ताहिक नंतर अर्धसाप्ताहिक), ५ इंदुप्रकाश दैनिक, (१८९९) नंतर ६ श्रीशिवजी (साप्ताहिक).

कादंबरी—वीरमती (४ आवृत्त्या-शिवाय गुजराथी

व हिंदी भाषान्तर). या कादंबरीच्या कथानकावर नेपाळकरांनी एक नाटकहि लिहिले होते.

येडुरकर, वेदाचार्य सखारामभट्ट बाळकृष्णभट्ट—(जन्म स. १८८७ सप्टें. २३) सुप्रसिद्ध दशग्रंथी वैदिक व विलक्षण स्मरणशक्तीचे गृहस्थ.

जन्मस्थान येडूर (ता. चिकोडी). हे कुर्बदवाडास राहत. यांचे अजोबा सखारामशास्त्री व मामा नारायणशास्त्री एकसंबेकर नामांकित वैदिक होते. हे ऋग्वेद-संहिता वडिलांच्यापाशी शिकले. पण पुढे दशग्रंथ नरसोबाच्या वाडीचे बाळभट्ट दत्तभट्ट दामले यांच्यापाशी शिकले. शके १८४३ साली पुणे वेदशास्त्रोत्तेजक संमेल दशग्रंथाची परीक्षा दिली. त्या वेळी यांना दोनशे-पैकी एकशेएक्याणव गुण मिळाले.

यांची स्मरणशक्ति विलक्षण आहे. हे ऋग्वेदसंहिता सरळ तर बिनचूक म्हणतातच, पण उलट, एकान्तरित, वेगळाल्या अष्टकांतील सूक्ते एकाच वेळी पहिला, दुसरा, तिसरा अशा मंत्रक्रमाने, आंकड्यांवरून मंत्र, मंत्रावरून आंकडे वगैरे प्रकारे सहज म्हणतात. या यांच्या स्मरणशक्तीमुळे यांना महाराष्ट्रांतील अनेक शहरांतून मानपत्रे मिळाली असून श्रीजगद्गुरु शंकराचार्य मठ संकेश्वर यांनी यांस वेदाचार्य अशी पदवी दिली आहे.

जटाघनाची पारायणे यांनी अनेक केली आहेत. औंधचे स्वाध्यायमंडळ व पुण्याचे वैदिकसंशोधनमंडळास ऋग्वेदाची शुद्ध प्रत छापण्यास यांचा फार उपयोग झाला

र

रणजीतसिंहजी, विभासिंहजी—(जन्म स. १८७७ सप्टें. १०-मृत्यु स. १९३३ एप्रिल २) 'रणजी' या नांवाने सर्वपरिचित असणारे जगप्रसिद्ध हिंदी क्रिकेट-पटु व नव्या हिंदी क्रिकेटचे जनक.

नवानगर संस्थानांतील सरोदर हें गांव यांचे जन्मस्थान. यांच्या वडिलांचे नांव जीवनसिंहजी. नवानगरचे

जामसाहेब विभासिंहजी यांना हे दत्तक गेले. १९ मार्च १९०७ ला हे नवानगरच्या गादीवर बसले. यांच्या मागून यांचे पुतणे दिग्विजयसिंहजी गादीवर आले.

राजकोटच्या राजकुमार कॉलेजांत कांहीं दिवस शिक्षण घेतल्यानंतर हे उच्च शिक्षणासाठी केम्ब्रिजला गेले (१८८९). हिंदुस्थानांत असते वेळेपासूनच यांना

क्रिकेटचा नाद असे. परंतु एक नव्या वळणाचें क्रिकेट खेळण्याची सुरुवात मात्र यांनीं इंग्लंडमध्ये गेल्यानंतरच केली. दिवसेंदिवस यांचो लोकप्रियता वाढत गेली व पुढें रणजीतसिंहजी हें लांबलचक नांव लुप्त होऊन हे 'रणजी' या नांवानें सर्वपरिचित झाले.

ससेक्स कंट्री टीमचे सुरुवातीला स्किपर व नंतर आधारस्तंभ या नात्यानें यांनीं अनेक विक्रम केले. १८९९-१९०४ या सहा वर्षांत यांनीं तेरा हजार सातशें नव्याण्व धावा व त्रेंचाळास शतकें काढलीं. या काळांत धावांच्या दृष्टीनें यांचा इंग्लंडमध्ये पहिला नंबर दोनदां, दुसरा दोनदां व तिसरा दोनदां लागला. याशिवाय एका महिन्यांत हजार धावा काढण्याचा विक्रमहि यांनीं तीनदां केला.

ससेक्स टीमची मुख्य भिस्तहि यांचेवरच असे. पंचवीस तांग धावांत इतक्या नांवाजलेल्या टीमचे दोन गडी बाद केल्याच्या खुशोत ससेक्स टीमचे विरोधक येतात तो हे मैदानांत प्रवेश करीत व मग चारशें धावा झाल्यानंतरहि बाद झालेल्या गड्यांची मूळ संख्या कायम पाहून त्या टीमच्या बळाचें खरें गमक सर्वांच्या ध्यानांत येई.

चेंडूच्या निरीक्षणाबाबतचा यांचा जलदपणा अतुल असे. मात्र चेंडू अगदीं पायाला भिडेपर्यंत हे मार्गत नसत. आउट झाले अशा ओशेनें प्रेक्षक माना उंच करून पाहूं लागतात तो अगदीं शेवटच्या क्षणा यांचें शरीर पुढच्या पायावर वांके, बॅट प्रकाशांत चमकल्यासारखी वाटे व अक्षरशः वाऱ्याच्या वेगानें यांचा चेंडू षटकारावर धडक खाई.

नव्या वळणाच्या इंग्लिश व हिंदी क्रिकेटचें जनकत्व यांचेकडे दिलें जातें. चेंडू टाकणारानें चेंडू टाकावयाचा व तो मारणारानें तितक्याच सरळपणाने मारावयाचा असें 'चेंडुफळी'च्या खेळाचें स्वरूप असलेल्या क्रिकेटला यांनीं आधुनिक स्वरूप प्राप्त करून दिले. सरळ आलेल्या चेंडूला मनगटाच्या लहानशा अटक्याने यांनीं षटकाराची जागा दाखविण्यास सुरुवात केली. यांची Leg-Theory व Body Line Bowling अजूनहि अतुल समजण्यांत येते.

नॉरदमंडळाचे व्हाइस चॅन्सेलर असतां (१९३२) नॉरदमंडळाचा वृत्तान्त वाचण्याच्या वेळीं यांच्या फेडरेशन विरोधाबद्दल खुद्द व्हाइसरॉय लॉर्ड विलिंग्डन यांनीं हरकत घेऊन यांच्या भाषणाला अडथळा आणला.

तेव्हां आपलें वृत्तान्त वाचनाचें काम तेथेंच थांबवून हे दिल्लीहून निघून आले. ही गोष्ट यांच्या मनाला पुढें अनेक दिवस लागून राहिली होती. नंतर लवकरच हे मृत्यु पावले.

पतियाळाचे महाराजांनीं यांच्या नांवानें सुरू केलेली 'रणजी ट्रॉफी' हें यांचें क्रीडाक्षेत्रांतील अत्युच्च स्मारक होय (१९३४). त्यासाठीं दरवर्षी हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांत मोठ्या हिरीरीनें होणारे सामने यांची नव्यानें आठवण करून देतात.

यांचे ग्रंथ—The Jubilee Book of Cricket (1897).

रविवर्मा, राजा—(जन्म स. १८४८ एप्रिल २९—मृत्यु स. १९०६ ऑक्टो. २) पौर्वात्य चित्रे पाश्चात्य पद्धतीनें काढणारे जगप्रसिद्ध चित्रकार.

जन्मस्थान विलिमनूर (त्रावणकोर संस्थान). जात मल्याळी क्षत्रिय. हें गांव यांच्या घराण्याला लष्करी पेशांताल कामगिरीबद्दल इनाम मिळाले होतें. यांचें घराणें सुमंस्कृत व संस्कृतज्ञ असे. यांनाहि संस्कृत चांगलें येई. यांच्या चौदाव्या वर्षीच त्रावणकोरच्या महाराजांची भेट होऊन त्यांनीं यांच्या चित्रकलेच्या नादाला उत्तेजन दिलें. पुढें तर त्यांच्या थोरल्या बहिणीशीं यांचें लग्न झालें (१८६६). त्रावणकोरचे महाराज केरळवर्मा यांच्याकडे थिओडॉर जॉन्सन हा चित्रकार आला. त्याचें अनुकरण करण्याचा यांनीं प्रयत्न केला. प्रथम कित्येक वर्षे हे जलरंग चित्रलेखनाचा अभ्यास करीत. नंतर हे तैल-चित्रांनीं विख्यात झाले. मद्रासच्या चित्रकला प्रदर्शनांत एका नायर स्त्रीच्या चित्राबद्दल सुवर्णपदक मिळून यांची सर्वत्र वाहवा झाली (१८७३). यांचें छतीस रंगांतील शकुंतलापत्रलेखन हें चित्र ड्यूक ऑफ बर्किंगहॅम यांनीं विकत घेऊन स्वतःचें चित्रहि यांच्याकडून काढून घेतलें (१८७८).

नंतर बडोदे, भावनगर, म्हैसूर वगैरे सरकारांनीं यांच्याकडून चित्रे काढून घेतलीं. जुन्या संस्कृत काव्यांचा अभ्यास यांचा होताच. आतां जुन्या पोषाख वगैरेचा अभ्यास करण्याकरितां यांनीं प्रमुख ठिकाणीं प्रवास केला आणि बडोदे सरकारच्या नव्या राजवाड्यांत रामायण महाभारतांतील चित्रे काढलीं. या चित्रांच्या मुद्रणाकरितां यांना रविवर्मा प्रेस मुंबईस काढणें भाग पडलें. तो आतां मळवली स्टेशनजवळ आहे. यांचीं चित्रे

घरोघर पोंचण्यास यांच्या या रंगचित्रमुद्रणालयाचा अत्यंत उपयोग झाला.

हिंदुस्थानच्या प्रत्येक राजवाड्यांत व हिंदुस्थानांतल्या प्रत्येक घरांत यांचे चित्र पोंचले आहे असे म्हणण्यांत अतिशयोक्ति नाही. यांच्या एका नम्र स्त्रीच्या चित्रावरून यांच्यावर खटला झाला होता. पण ते चित्र मनावर नीति-विघातक परिणाम करीत नाही असे ठरले.

हे स्वतः मल्याळी असूनहि यांच्या सर्व चित्राला महाराष्ट्रांतील पोषाख असतो. 'चित्रास इतका योग्य पोषाख दुसऱ्या प्रान्तांत नाही. या लोकांच्या लुगडे नेसण्याच्या विशेष पद्धतीमुळे स्त्रियांचे सौंदर्य विशेष खुलून दिसते. शिवाय त्यांत सुटसुटीतपणा आहे' असे हे त्यांचे कारण देत.

यांच्या चित्रांत स्त्रियांचीं चित्रे इंग्लिश वळणावर धिप्पाड व अधिक प्रौढ वाटतात. मात्र चेहऱ्यावरील भावनिदर्शनांत यांचा हातखंडा असे. तसेच स्मृतिचित्रेहि हे उत्कृष्ट काढीत.

वैचित्र्य, समप्रमाणत्व, साधेपणा, व्यवस्थितपणा, आकृतीची मृदुता, पावित्र्य, उज्वलता, आकर्षकपणा इत्यादि चित्रांत आवश्यक असणारे गुण यांच्यांत भरपूर आढळत. यांच्या चित्रांत अनेक सूक्ष्म भावना हलुवारपणे प्रथित करण्याचा प्रयत्न आढळतो.

लहानशाच चित्रामध्ये मानवी स्वभावाच्या विविध भावना प्रकट करणारी अनेक व्यक्तिचित्रे रेखाटण्यांत यांचा हातखंडा आहे. 'कृष्णशिष्टाई' हे यांचे चित्र या दृष्टीने नमुनेदार आहे. एक तसूभरदि जमीन देणार नाही अशा अभिनिवेशाने हातांत तलवार घेऊन ताठ उभा राहिलेला दुर्योधन, हाताची जुडी करून असहाय बसलेला वृतराष्ट्र, नाइलाज होऊन मान खाली घालून बसलेले भीष्माचार्य, बावरून जाऊन एकमेकांच्या कानांत कुजबुजणारा नोकर वर्ग व या सर्व निकराच्या पार्श्व-भूमीवर आत्मविश्वासाने व शांतपणे बसलेला कृष्ण ही सजावट निश्चितपणे कौशल्यपूर्ण आहे.

रहिमतखाँ—(मृत्यु स. १९२२ जून) विख्यात गवई.

ग्वाल्हेरच्या मिया हद्दूखांचे हे कनिष्ठ पुत्र. वडिलांच्या पाशी यांनी गायनाचा अभ्यास केला. निसारहुसेन व विष्णुपंत छत्रे यांचे हे सहाध्यायी. वडिलांच्यामार्गे यांना अफूचे व्यसन लागले. काशीमध्ये अगदी हीन स्थितीत

भीक मागतांना विष्णुपंत छत्रे यांना हे आढळले. त्यांनी गुरुबंधु म्हणून यांचे शेवटपर्यंत योग्य संगोपन केले. यांच्या बहिणीचा नवरा इनायतखाँ हा नेपाळच्या दरबारांत गवई होता. तेथे झालेल्या भारतीय गवयांच्या जलशांत यांना पहिल्या प्रतीचे बक्षीस मिळाले (१९००). यांचा आवाज मधुर, गोड, खणखणीत, सुरेल, सहज आणि विलक्षण तयारीचा होता. हे शेवटी कुंदवाड येथे वारले. हे गातांना अगदी सहज गात. यांना गायनाचे बादशाह म्हणत.

राजगोपालाचारी, चक्रवर्ति—(जन्म स. १८७९) काँग्रेसमध्याल सुप्रसिद्ध राजकारणी मुत्सदी व तामीळ भाषेतील सुप्रसिद्ध लेखक.

यांचा जन्म मद्रास प्रान्तांतील होसुर गांवी तामीळ ब्राह्मणाच्या घराण्यांत झाला. यांचे घराणे धर्मभोळेपणा व विद्याव्यासंग यांबद्दल प्रसिद्ध आहे. बंगलोर व मद्रास येथे शिक्षण संपवून हे बी. ए., एलएल. बी. झाले. कुशाग्र बुद्धीचे वर्काल म्हणून यांची सर्वत्र ख्याति असे. १९१७ साली हे सालेम म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष झाले आणि दोन वर्षांच्या कारकीर्दीत यांच्या कर्तृत्वाची कल्पना लोकांना आली. म. गांधींच्या असहकार चळवळीत शिरून यांनी आपली वकिली सोडली व तेव्हापासून हे बहुतेक चळवळीत तुडंगात गेले.

अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीचे मुख्य सेक्रेटरी असतां (१९२१-१९२२) व यंग इंडियाचे संपादक असतां गांधीवादाचा पुरस्कार करून व गया राष्ट्रसभेत कौन्सिल प्रवेशाला विरोध करून यांनी आपल्या बुद्धिवादाची व गांधीनिष्ठेची चुणूक दाखविली.

यांनी सूत काढणे वंगरे लहान उद्योग व अज्ञान जनतेला अस्पृश्यता, दारू पिणे वंगरेचे दुष्परिणाम पटवून देण्याकरितां सालेमपासून जवळच असणाऱ्या त्रिचेन-गोडी या गांवी गांधीआश्रम नांवाची संस्था स्थापन केली आणि लोकांचा विश्वास संपादन केला. तामीळनाडू प्रोविन्शियल काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष असताच दक्षिण भारत हिन्दी प्रचार संघ वंगरे संस्थांच्या अधिकारपदांवरून यांनी फार महत्त्वाची कामगिरी केली.

पुढे राष्ट्रसभेत असतांना राष्ट्रसभेचा कायदेमंडळावर बहिष्कार होता तरी यांची कायदेशीर दृष्टि अस्पृश्यता-निवारणाकरितां कायद्याच्या सामर्थ्यावर केन्द्रित झाली होती. मध्यवर्ति कायदेमंडळांत तसा कायदा घडविण्याचा

यांनी प्रयत्न केला (१९३३) आणि इतर प्रान्तांत न झालेला अस्पृश्यतानिवारणाचा कायदा स्वतः मुख्य प्रधान असतां पास करून घेतला आणि मदुरेच्या मीनाक्षीची पूजा अस्पृश्यांकडून करविली.

गांधीवादाचा पुरस्कार करून खुद्द म. गांधींनाही त्यांच्या तत्त्वज्ञानाबद्दल चार शब्द सुनावणारे हे गृहस्थ शेवटीं गांधीवाद व राष्ट्रसभा यांच्यांतून बाहेर पडले आणि यांनी आपणास राष्ट्रकल्याणाच्या दृष्टीने योग्य वाटेल ते बोलण्याचा अधिकार प्राप्त करून घेतला.

मंत्रिमंडळाचा स्वीकार करावा, राजीनामे देऊं नयेत आणि मुमलमानांशी पाकिस्तान मान्य करूनहि तडजोड करावी वगैरे अनेक योजनांचा पुरस्कार करण्याचें १९३७ पासून यांचें धोरण आहे. १९३७ सालीं मंत्रिमंडळें स्वीकारतांना ब्रि. गव्हर्नमेंटकडून आश्वासन मागून कांहीं महिने राष्ट्रसभेनें मंत्रिमंडळें लोंबत ठेविली. तसेंच युद्धनिमित्तानें मंत्रिपदे सोडलीं, क्रिप्स योजना नाकारली, १९४२ आगस्ट ८ ला 'चले जाव' चळवळ सुरू केली वगैरे सर्व गोष्टी आपल्याला अमान्य असल्याचा यांनी उघडच प्रचार केला. त्यामुळें सरकारनें यांना पकडलें नाहीं. बाहेर राहून यांनीं जिना व सरकार यांशीं जुळतें धोरण कसें स्वीकारतां येईल याचाच पाठपुरावा केला. जिनांशीं तडजोड करण्याचा व ४२च्या चळवळीला नवीन वळण देण्याचा यांनीं प्रयत्न केला. त्यामुळें म. गांधी सुटल्यानंतर प्रथम जिनांना भेटले.

अशा प्रकारें बाहेर राहून राजकारण करणारे हे गृहस्थ राष्ट्रसभेचे चार आणे सभासदहि नव्हते. तथापि यांना वर्किंग कमेटींत घेण्यांत आलें व पुनः मुख्य प्रधान करण्याचाहि म. गांधी वगैरेंनीं प्रयत्न केला; तेव्हां मद्रास प्रान्तांतून त्याला सक्त विरोध झाला व टी. प्रकाशम् यांना मुख्य प्रधान निवडण्यांत आलें.

युद्धानंतर होणाऱ्या नव्या घटनांत हिंदुस्थानचें भाग्य दुसऱ्याच्या हातीं देऊन १९१९ किंवा १९३० प्रमाणें केवळ लढ्यांत राष्ट्राचें सामर्थ्य खर्ची घालणें यांना पसंत नाहीं. सदोष कां असेना, पण लाभेल त्या राज्यघटनेंत भाग घेऊन ती राबविण्यानें राष्ट्राचें सामर्थ्य वाढवितां येईल, अशा दृष्टीनें १९३५ नंतरच्या यांच्या हालचाली चालू आहेत. उद्योगधंदे, शेती वगैरे क्रान्तिकारक व सामर्थ्यवर्धक कार्ये करण्यांत इतर राष्ट्रे गुंतलीं असतां आपण मात्र केवळ लढ्यांत राष्ट्राचें महत्त्वाचें सामर्थ्य खर्ची घालण्यापासून फायद्यापेक्षां तोटेच अधिक आहेत अशी यांची खात्री आहे.

म्हणून या सडेतोड व सूक्ष्म बुद्धीच्या आशावादी गृहस्थानें लोकनिन्दा सहन करूनहि निर्भयपणें घटनात्मक राजकारण करण्याच्या धोरणानें मुलाखती, वाटाघाटी, चर्चा वगैरेचें चक्र सतत चालू ठेवले आहे.

यांचे ग्रंथ—इंग्रजी—(1) The Way Out (1943), (2) Jail Diary, (3) Fatal Cart and other Stories, (4) Reconciliation Why and How, (5) Nation's Voice (गांधीजींचीं व्याख्यानें).

तामीळ वाङ्मयाचे हे सूक्ष्म अभ्यासक असून यांचें लघुकथा वगैरे ललित वाङ्मय अत्यंत लोकप्रिय आहे. यांच्या कांहीं लघुकथांचें इंग्रजी भाषान्तर यांचे चिरंजीव डॉ. सी. रामस्वामी यांनी करून तें पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केलें आहे.

यांची मुलगी म. गांधी यांची सून—श्री. देवीदास गांधी यांची पत्नी होय.

राजवाडे, कृष्णशास्त्री केशवराव—(जन्म स. १८१५—मृत्यु स. १९०१) संस्कृत पंडित व मराठी ग्रंथकार.

यांचें शिक्षण पुणें विश्रामबाग पाठशाळेंत झालें. तेथेंच यांची उपगुरु म्हणून नेमणूक झाली. ती पाठशाळा बंद झाल्यावर हे गुजराथी संस्कृत पाठशाळेंत मुख्य शिक्षक होते. पुण्यांत अधिक मासांतील भागवत सप्ताह सुरू करणारांपैकीं हे एक होत. हे अनेक वेळा वेदशास्त्रोत्तेजकसभेचे परीक्षक व समारंभाचे अध्यक्ष होते. शेवटीं यांनीं संन्यास घेतला होता.

यांचीं पुस्तके—संस्कृतचीं मराठी—१ मुद्राराक्षस, २ मालतीमाधव, ३ शाकुन्तल, ४ हरिमीडेस्तोत्र; स्वतंत्र पद्यात्मक—५ उत्सवप्रकाश, ६ ऋतुवर्णन.

राजवाडे, रावराजे सर दिनकरराव रघुनाथ—(जन्म स. १८१९—मृत्यु स. १८९६) ग्वाल्हेरचे सुप्रसिद्ध दिवाण व राजकारणी पुरुष.

यांचें मूळ गांव रत्नागिरी जिल्ह्यांतील निर्वे. गोत्र शांडिल्य. ऋग्वेदी चित्पावन ब्राह्मण. यांच्या पूर्वजांना ऐतिहासिक काळीं जोशी या उपनांवाऐवजीं राजवाडे हें नांव प्राप्त झालें. यांचे वडील विचुरकरांच्या आश्रयानें ग्वाल्हेरास आले. यांच्या वडिलांच्या मागे तवरघारच्या सुभ्याचें काम यांच्याकडे आलें. तें काम यांनी उत्तम बजावल्यामुळें देवराव जाधवांच्या नंतर ग्वाल्हेर

राज्याची दिवाणगिरी यांच्याकडे आली (१८५२). महाराज जयाजीराव शिंदे अल्पवयी असल्याने कौन्सिल-मार्फत कारभार चाले. यांनी जमाखर्चाचा मेळ बसविण्याकरिता पांच हजारांपेवजी दोन हजार पगार घेण्यास सुरुवात करून स्वतःपासून काटकसरीला सुरुवात केली. सर्वत्र सुधारणा, कायद्याची लिपिबद्धता, खात्यांची विभागणी वगैरे करून आपल्या कारभाराकडे सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले.

सत्तावन सालच्या बंडाचा परिणाम ग्वाल्हेरपासून तीन कोसांवर असणाऱ्या मुरारच्या छावणीत बेदिलीच्या रूपाने दिसला. निमचचे बंड मोडण्याकरिता पाठविलेल्या सैन्याने लढण्याचे नाकारल्याने त्याला परत आणावे लागले (१० जून १८५७). ग्वाल्हेरचा राजवाडा सुरक्षित वाटेना म्हणून युरोपियन लोक आग्र्याकडे गेले. काल्पीवरून बंडवाले ग्वाल्हेरवर चालून आले. सैन्य फितूर असल्याने हे महाराजांसह आग्र्यास निघून गेले. सर ह्यू रोजच्या नेतृत्वाने बंडवाल्यांचा मोड करून महाराज जयाजीरावांना पुनः गादीवर बसविण्यांत आले (जून १८५७). यांनी पुढे दिवाणगिरी सोडली (१८५९).

१८६१ च्या कायद्याप्रमाणे अस्तित्वांत आलेल्या कायदेमंडळांत हे सभासद होते. धोलपूर, रीवा आणि देवास येथील राजांनी यांच्याकडून आपल्या राज्याची व्यवस्था लावून घेतली. महाराज मल्हारराव गायकवाड, बडोदा यांच्यावरील विषप्रयोग केल्याच्या आरोपाची चवकशी करण्याकरिता नेमलेल्या हाय कमिशनमध्ये हे होते.

हे नेहमी गंगेचे पाणी पीत. व्हाइसरॉयना भेटून परत गाडीत बसतांना हे गंगेच्या पाण्याने हात धूत. लॉर्ड लिटन यांनी त्याबद्दल विचारले असता यांनी त्याचे कारण स्पष्ट सांगितले. यांनी इंग्रजांकडून ग्वाल्हेर राज्याकरिता पुष्कळ सवलती मिळविल्या. सत्तावन सालच्या बंडांत हे सामील झाले असते तर इंग्रजांना हिंदुस्थानांतून पायच काढावा लागला असता; पण केवळ यांच्यामुळे त्या वेळी अलाहाबादच्या किल्ल्यांत ग. ज. कॅनिंग गुप्तपणे राहू शकला व ग्वाल्हेरची शिबंदी बंडवाल्यांस मिळाली नाही.

राजवाडे, इतिहासाचार्य-विश्वनाथ काशीनाथ—(जन्म स. १८६३-मृत्यु स. १९२६ डिसें. ३१)

महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध वाङ्मयसेवक, अभ्यासक, इतिहास-संशोधक व नवसिद्धान्त प्रतिपादक.

जन्मस्थान कोंकणांत वरसई. हे १८८२ साली मॅट्रिक व १८९० साली बी. ए. झाले. यांचे सर्व शिक्षण पुणे येथे झाले. यांनी आपले 'कनिष्ठ, मध्यम व उच्च शाळांतील अनुभव' एका लेखांत नमूद केले आहेत (ग्रंथमाला, ले. १७). कांही वर्षे यांनी न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणे येथे शिक्षकाचे काम केले; पण तरुणपणीच पत्नी वारल्याने (१८९० सुमार) यांच्या घेयवादी जीवनाला अगदी स्वतंत्र वळण लागले. निबंधमाला, काव्येतिहास-संग्रह व नवनीत वर्गरेनी देश, इतिहास व मराठी भाषा यांविषयीच्या यांच्या अभिमानाला चालना मिळाली. वेदाचे अभ्यासक कै. प्रि. वैजनाथ काशीनाथ राजवाडे यांचे हे धाकटे बंधु.

यांनी अगदी प्रारंभी इंग्रजी भाषेतील उत्कृष्ट ग्रंथ मराठीत आणण्याकरिता भाषान्तर नांवाचे मासिक काढले. त्यांत फ्रेटोच्या 'रिपब्लिक'चे भाषान्तर देण्यांत आले होते. १८९६ मध्ये प्रो. काथवटे यांच्या सांगण्यावरून हे वाईन गेले आणि तेथील एरंडे यांच्या दप्तराचा पानपत्र विषयक भाग यांनी छापण्यास सुरुवात केली. पण विट्ठल छापखाना जळाल्याने त्यांत ते सर्व मुद्रित भस्मसात झाले. लगेचच तोच भाग 'मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड पहिला' म्हणून वाईन मोदवृत्त छापखान्यांतून भाऊशास्त्री लेले यांनी प्रसिद्ध केला (१८९८). त्याच्या प्रस्तावनेत इंग्रज लेखक व बखरी यापेक्षा समकालीन अस्सल कागदपत्रांवरून इतिहास लिहिण्याचे महत्त्व प्रतिपादून पानपत्र युद्धाची यांनी अगदी साग्र नवी माहिती अस्सल पत्रांच्या आधारें लोकांपुढे मांडून आपणांकडे सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले. त्यानंतर म. इ. सा. खंड २ ते ६ व ८ हे ग्रंथमालेत आणि १६-१९ हे 'इतिहाससंग्रह'त व बाकीचे इतरत्र मिळून यांनी साधनांचे २२ खंड प्रसिद्ध केले.

पण संपादन, संकलन व संशोधन यांपेक्षांहि मिळालेल्या साधनांवरून नवेनवे सिद्धान्त प्रतिपादण्यांत यांचा तल्लखपणा विशेष प्रगट होतो. आपल्या इतिहासाची साधने घरोघर विखुरलेली असून त्यांच्या द्वारा आपण इतिहासांत मोलाची भर घालू शकतो असा विश्वास उत्पन्न करून यांनी लोकांना कार्यप्रवृत्त केले. महाराष्ट्राचा इतिहास येथील लोकांच्या हातूनच निर्माण झाला पाहिजे, अशी भावना यांनी लोकांत उत्पन्न केली.

येथील लोकांचा अभ्यास ध्यानांत घेतल्याशिवाय आपलें काम पूर्ण होत नाहीं अशी जाणीव यांनीं बाहेरच्या लोकांना करून दिली.

साधनें प्रसिद्ध करण्याचें काम वाढीस लागल्यानंतर त्याला संघटित रूप देण्याकरितां यांनीं पुणें भारत इतिहास संशोधक मंडळ स्थापन केलें (१९१०) आणि त्याला एक प्रकारची शिस्त लावून दिली. पहिलीं सात वर्षे हे या मंडळांत अत्यंत लक्ष घालीत. तसेंच भा.इ.सं. मंडळांतून महानुभावांच्या गुप्त संकेताचा उलगडा यांनींच प्रथम केला व तें वाङ्मयाचें दालन खुलें केलें. पण पुढें पुढें यांचें लक्ष भाषा, व्याकरण व समाज वगैरेकडे विशेष जाऊं लागलें. यांना एकनाथपूर्व ज्ञानेश्वरीचा शोध लागला आणि यांनीं तिचें मुद्रण करून व्याकरण लिहून अगदीं नव्या प्रकाशानें लोकांचे डोळे दिपवून टाकले. यांचें व्याकरणविषयक सर्वच लिखाण अगदीं नव्या विचारांनीं भरलेलें व मौलिक स्वरूपाचें आहे. यांच्या मृत्यूनंतर प्रसिद्ध झालेला यांचा मराठी धातुकोश हा ग्रंथहि अत्यंत महत्त्वाचा आहे. मात्र आधारापेक्षां प्रतिभेवर यांचा विशेष भर असतो.

शिवाय यांनीं आरोग्यमंडळ, समाजविचारमंडळ वगैरे मंडळें काढलीं, अनेक प्रस्तावना लिहिल्या व लेखहि पुष्कळ लिहिले. या प्रत्येक ठिकाणीं यांच्या स्वतंत्र बुद्धीचा साक्षात्कार होतो. फार काय, कांहीं नवें सांगा-वयाचें असल्याशिवाय हे कार्यप्रवृत्तच होत नाहीत. यांच्या प्रत्येक लेखांत देशाभिमान, कळकळ आणि महाराष्ट्राच्या भवितव्याबद्दलची चिन्ता स्पष्ट प्रतीत होते आणि यांचा आत्मविश्वासहि इतका दांडगा आहे कीं यांनीं आपलीं भतें आणि आदेश आग्रहपूर्वक प्रतिपादिलीं आहेत. यांच्या रामदास या निबंधानें स्वामींच्या कार्यकर्तृत्वाचा ठसा उसा वाचकांवर उठतो तसेंच त्यांच्याप्रमाणे त्यागपूर्वक देशकार्य करणारी पिढी निर्माण करण्याचें सामर्थ्यहि अनुभवास येतें. हे जन्मभर अकिंचन, फिरते आणि असंप्रही होते. पूर्व वयांत यांनीं शरीर उत्तम कमविलें होतें. यांनीं तत्त्व म्हणून आपलें सर्व लेखन मराठीतच केलें आणि आपला स्वभाव अत्यंत विशिष्ट, तुसट व फटकळ असतानाहि काम पुढें चालविणारा व चाहता वर्ग निर्माण केला. यांच्या चाहत्यांनीं यांच्या स्मरणार्थ धुळें येथें राजवाडे संशोधक मंडळ स्थापन केलें. १९२७ त पुणें येथें भरलेल्या पहिल्या 'शारदोपासकसंमेलना'चें अध्यक्षस्थान यांस देण्यांत आलेलें होतें.

यांचें वाङ्मय—ऐतिहासिक कागदपत्रे-१-२२ खंड- 'मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें' (१८९८-१९१७); संशोधित ग्रंथ-२३ एकनाथपूर्वकालीन ज्ञानेश्वरी, २४ राधामाधवविलासचंपू, २५ महीकावतीची बखर; व्याकरण-२६ सुबन्तविचार, २७ तिळन्तविचार, २८ मराठी भाषेचा उलगडा, २९ ज्ञानेश्वरीचें व्याकरण; कोश-३० राजवाडे मराठी धातुकोश (तीस हजार धातूवरून मराठी शब्दांची सिद्धि, संपादक-प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी).

पुनर्मुद्रित लेखसंग्रह—१ ऐतिहासिक प्रस्तावना (फक्त साधन खंडांच्या), २ संकीर्ण लेखसंग्रह (ग्रंथमाला), ३-४ राजवाडे संकीर्ण निबंध (२-३ भाग). यांपैकी १, ३, ४ हे शं. ना. जोशी यांनीं एकत्र केले आणि चित्रशालेनें प्रसिद्ध केले, ५ रामदास व कादंबरी; मासिक-भाषान्तर (१८९५, विठ्ठल छापखान्यांच्या आगींत नष्ट, सुमारे दोन वर्षे चाललें).

राजा, एम्. सी.—(जन्म स. १८८३-मृत्यु स. १९४३ आगस्ट) हरिजन समाजाचे सुप्रसिद्ध पुढारी व मद्रास प्रान्तांतील मंत्री.

यांचें शिक्षण वेस्ले कॉलेज, मद्रास, ख्रिश्चन कॉलेज, टीचर्स कॉलेज (सैद पेठ) इत्यादि ठिकाणीं झालें. १९२४ सालीं शिक्षक म्हणून यांची नेमणूक झाली. मद्रास युनिव्हर्सिटीच्या सेनेटमध्ये हे निवडले गेल्यावर अस्पृश्यांकरितां मोफत वसतिगृहाची यांनीं स्थापना केली. स्काउटच्या चळवळींत हे पुढाकार घेत. १९१६ सालीं मद्रास, आदिद्रविड महाजन सभेचे हे कार्यवाह व अनेक शिष्टमंडळांचे पुढारी होते. १९१९ पासून मद्रासचे ऑननररी प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट व मद्रास कौन्सिलमध्ये यांची नेमणूक झाली. १९२६ सालीं ऑल इंडिया डिप्रेस्ड क्लासेस असोसिएशन मद्रासचे व १९२८ सालीं सिलोनचे हे अध्यक्ष होते. नंतर इंडियन सेंट्रल कमेट्यावर यांची नेमणूक झाली. मद्रासच्या जस्टिज पार्टीचे हे एक प्रमुख असून यांना रावबहादूर ही पदवी होती. हे गोलमेज परिषदेचे सभासद असून संयुक्त मतदार संघाच्या कल्पनेवर उभारलेला यांचा राजा-मुंजे करार प्रसिद्ध आहे. पुढें पुणें करार यांच्याच साहाय्याने झाला. हे मद्रास प्रान्तांतील काँग्रेस मंत्रिमंडळांत होते.

राजेंद्रप्रसाद, डॉ.—(जन्म स. १८८४ डिसें. ३) बिहार प्रांतांतील सुप्रसिद्ध काँग्रेस कार्यकर्ते व पुढारी.

सारन जिल्ह्यांतील (बिहार) जिरदाई हें गांव यांचें

जन्मस्थान. यांच्या वडिलांचे नांव मुन्शी महादेव. जात कायस्थ. यांचे सर्व बालपण चापरा येथे गेले. मॅट्रिक ते एम्. एल्. पर्यंतच्या सर्व परीक्षा पहिल्या नंबराने पास झाल्यानंतर यांनी कलकत्त्याला वकिली करण्यास सुस्वात केली. यानंतर पाटणा येथे हायकोर्टाची स्थापना होतांच हे पाटण्याला गेले. उत्कृष्ट कायदेपंडित म्हणून यांची अजूनहि प्रसिद्धि आहे.

१९१७ साली चंपारण्याच्या सत्याग्रहाचे वेळी यांची गांधीजींशी गांठ पडली व हे गांधीवादाचे निःसीम उपासक बनले. १९२० च्या असहकाराच्या चळवळीत यांनी आपल्या वकिलीचा व पाटणा युनिव्हर्सिटीच्या उपकुलगुरुपदाचा त्याग केला व हे पाटणा राष्ट्रीय विद्यालयाचे प्रमुख झाले. परंतु पुढे ते विद्यालय सरकारच्या अवकृपेला बळी पडले.

तेव्हांपासून बिहार प्रांतांतील काँग्रेस चळवळीचे नेतृत्व यांचेकडे आले. बिहार प्रांतिक काँग्रेस कमेटीचे अध्यक्ष व काँग्रेसच्या वार्किंग कमेटीचे सभासद या नात्याने यांनी बिहार प्रांतांत केलेली तऱ्हांची संघटना व बिहार भूकंप फंडाची कामगिरी विशेष महत्त्वाची आहे.

१९२८ साली हे ब्रह्मदेशांतील शेतकऱ्यांची गाऱ्हाणी समजावून घेण्यासाठी ब्रह्मदेशला गेले. त्यानंतर कांही कायद्याचे कामासाठी इंग्लंडला गेले अमतां हे इन्टरनॅशनल ॲन्टी-वॉर कॉन्फरन्सला हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि म्हणून हजर राहिले. ऑस्ट्रियांत गेले असता हे फॅसिस्ट लोकांच्या हल्ल्यांत सांपडले व मोठ्या शर्याने यांची सुटका झाला. वर्ल्ड यूथ कॉन्फरन्सलाहि हे हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि म्हणून हजर राहिले होते.

१९२२ सालच्या गया काँग्रेसचे स्वागताध्यक्षपद व १९३४ साली वरळी (मुंबई) येथे भरलेल्या काँग्रेसचे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले. तसेच १९३९ साली श्री. सुभाषचंद्र बोस यांनी अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिल्यानंतरहि यांनीच बदली अध्यक्ष म्हणून काम केले. १९२३ साली मद्रास येथे भरलेल्या हिंदी साहित्य संमेलनाचे हे अध्यक्ष होते.

नऊ ऑगस्ट चळवळीत बिहारमधील हजारीबागच्या तुडंगांत स्थानबद्ध असता यांनी लिहिलेला 'India Divided' हा ग्रंथ यांचे सुटकेनंतर प्रसिद्ध झाला. पाकिस्तानवरील सर्वात्कृष्ट ग्रंथ अशी मान्यता आता त्यास मिळाली आहे. आपले मत न देतां पाकिस्तानची कल्पना

व तिचे परिणाम यांचे साधार चित्र यांनी वाचकांसमोर उभे केले आहे. विभागणी होऊन संस्कृति, राजकारण अशा सर्वच दृष्टीने खच्चा झालेला हिंदुस्थान व एकत्र राहून लहान जातींना संरक्षण देऊन उत्कर्ष पावणारा हिंदुस्थान अशी चित्रे उभी करून निवड्यांचे काम यांनी वाचकांवर सोंपविले आहे.

गांधीवादाचे अनुयायित्व स्वीकारूनहि यांनी त्यागी व बुद्धिमान लोकसेवक असे आपले स्वतंत्र व्यक्तित्व कायम राखले आहे. यांच्यासारख्या साध्या राहणीच्या व सेवावृत्तीच्या कष्टालु कार्यकर्त्यांवरच राष्ट्रसभेचे प्रचंड बळ आपणांस दिसत आहे.

यांचे ग्रंथ—(1) India Divided (1946).

राधाकृष्णन्, सर सर्वपल्ली—(जन्म स. १८८८) पूर्व व पश्चिम संस्कृतीचा मेळ घालणारे हिंदी जगप्रसिद्ध तत्त्वज्ञ व पंडित.

मद्रास प्रांतांतल तिरुतनी हे गांव यांचे जन्मस्थान. जर्मन मिशन स्कूल, तिरुपति व मद्रास ख्रिश्चन कॉलेज येथे आपले शिक्षण संपवून हे एम्. ए. झाले. त्यानंतर मद्रासचे प्रेसिडेन्सी कॉलेज (१९११-१६), म्हैसूर युनिव्हर्सिटी (१९१८-२१), कलकत्ता युनिव्हर्सिटी (१९२१-३१) अशा अनेक ठिकाणी तत्त्वज्ञानाच्या प्राध्यापकाची कामे केल्यानंतर यांची आंध्र युनिव्हर्सिटीच्या उपकुलगुरूच्या जागी नेमणूक झाली (१९३१).

मध्यंतरी इन्टरनॅशनल काँग्रेस ऑफ फिलॉसफीच्या लंडनच्या अधिवेशनाला हे कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे प्रतिनिधि म्हणून हजर राहिले असता यांना ऑक्सफर्ड येथे Hindu View of Life या विषयावर 'अष्टन लेक्चर्स' देण्यासाठी पाचारण करण्यांत आले. यांची ही व्याख्याने विचारांच्या दृष्टीने इतका नवान ठरली की यांना हिबर्ट, हास्कल अशा अनेक व्याख्यानमाला गुंफण्याची संधी देण्यांत आली व शेवटी तर यांना ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटीत स्पॉलिंग प्रोफेसर नेमण्यांत आले (१९३६). यानंतर लवकरच युद्ध सुरू झाले व पासपोर्टच्या अभावी यांना युद्धकाल हिंदुस्थानांतच घालवावा लागला. त्या वेळी बनारस हिंदु विश्वविद्यालयाच्या उपकुलगुरूचे काम यांनी केले.

स्वामी विवेकानंद व रामतीर्थ यांच्यानंतर यांनीच परिणामकारक पद्धतीने हिंदु धर्माचे उज्वल स्वरूप

पाश्चात्यांच्या नजरेस आणून दिले. 'आधिभौतिक सुधारणा कितीही झाल्या तरी सृष्टीचें गूढ उकलण्याच्या कामीं शेवटीं अध्यात्मालाच शरण जावें लागतें; व्यक्तिगत भावना किंवा आकांक्षा यांच्या दृष्टीनें या सर्व वस्तूंची किंमत शून्य ठरते; धर्माचा संबंध आयुष्यांतील प्रत्येक क्षणाशीं असून तो लेखन किंवा विचार यांचा विषय नसून आचाराचा विषय आहे; हिंदुस्थानांतील खालच्यांतील खालच्या माणसांत सामान्य नीतिनियमाप्रमाणें धर्माचे नियम व्यवहारांत उतरविण्याचा प्रयत्न आढळतो;'-अशा पद्धतीनें आधुनिक चिकित्सक व्यासपीठावरून हिंदु धर्माचें स्पष्टीकरण करण्याचें काम यांनीं आपल्या परिणामकारक इंग्रजी वक्तृत्वानें उत्कृष्ट बजावलें असून जगांतील विद्वानांत स्वतःला मानाचें स्थान मिळविलें आहे.

यांचे ग्रंथ—(1) The Philosophy of Rabindranath Tagore (1918), (2) The Reign of Religion in Contemporary Philosophy (1920), (3) Indian Philosophy (लायब्ररी ऑफ फिलॉसफी ग्रंथमालेत, दोन खंड, १९२३), (4) The Hindu View of Life (१९२७, चौथी आवृत्ती १९३७), (5) The Religion we need (1928), (6) Kalki or the Future of Civilization (1929), (7) An Idealist View of Life (1932), (8) East and West in Religion (1933), (9) The Heart of Hindustan (1932), (10) Freedom and Culture (1936), (11) The World's Unborn Soul (1936), (12) My Search for Truth (Religion in Transition या प्रातिनिधिक ग्रंथांतील प्रमुख लेख), (13) The Philosophy of the Upanishadas, (14) The Vedanta according to Samkara and Ramanuja, (15) Contemporary Indian Philosophy (प्रातिनिधिक हिंदी तत्त्वज्ञांचा लेखसंग्रह), (16) Mahatma Gandhi (महात्माजींच्या सत्तरीनिमित्त सर्व जगांतील लेखकांचा प्रातिनिधिक लेखसंग्रह).

इंग्लंडमधील सुप्रसिद्ध नवविचारप्रवर्तक पंडित सी. ई. एम्. जोड यांनीं यांच्या तत्त्वज्ञानाचें विवेचन करणारा Counter-Attack from the East हा ग्रंथ लिहिला आहे.

रानडे, न्यायमूर्ति-माधव गोविंद—(जन्म स. १८४२ जाने. १८-मृत्यु स. १९०१ जाने. १६) हिंदुस्थानांतील सुप्रसिद्ध समाजसुधारक, अर्थशास्त्रज्ञ, राजकारणी, दूर दृष्टीचे विवेचक व स्वतंत्र भारताचे द्रष्टे.

यांचें घराणें भारद्वाजगोत्री चित्पावन ब्राह्मण. जन्मस्थान निफाड. यांचें प्राथमिक शिक्षण कोल्हापुरास व पुढील शिक्षण मुंबईस होऊन हे एम्. ए., एल्.एल्. बी. झाले (१८६६). नंतर यांनीं अँडव्होकेटची परीक्षा दिली (१८७१).

हे शाळा खात्यांत अॅक्टिंग मराठी ट्रान्स्लेटर (१८६६-६७), अक्कलकोटचे कारभारी व कोल्हापूरचे न्यायाधीश, मुंबईस प्राध्यापक, मुंबई हायकोर्टांत असिस्टंट रिपोर्टर, सच्चज्ज, स्मालकॉज जज, फायनान्स कमिटीचे सभासद व शेवटीं हायकोर्टचे जज झाले (१८९३). १८८७ मध्ये सी. आय. ई. ही पदवी मिळून मुंबई सरकारकडून यांची तीन वेळां कौन्सिलर म्हणून नेमणूक झाली.

राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, औद्योगिक व आर्थिक चळवळीचें मार्गदर्शकत्व यांनीं अशा दूर दृष्टीनें व विचारीपणानें केलें कीं कालान्तरानें यांच्या विचारीपणाबद्दल अधिकच खात्री पटत चालली आहे.

यांना हिन्दी अर्थशास्त्राचे जनक मानण्यांत येतें. इंग्रजी राज्य येतांच वहातुक सुलभ करण्यांत आली आणि परदेशांतील मुबलक माल खज्यांपर्यंत पोंचविण्यांत येऊन इकडचे लोक बेकार झाले व शेतीवर वाजवीपेक्षां जास्त भार पडून आर्थिक व्यवस्था गडगडली. दादाभाई नवरोजी प्रभृतींनीं हे आर्थिक शोषण पद्धतशीरपणें दाखविलें तरी इंग्रजांच्या खुल्या व्यापाऱ्यांच्या गोंडस तत्त्वावर यांनीं पहिला जोराचा हल्ला केला आणि संरक्षक व्यापाराचें तत्त्वच हिंदुस्थानला तारक होईल हें तत्त्व चालू प्रवाहाच्या विरुद्ध बोलण्याचें धैर्य करून पद्धतशीरपणें पुढें मांडलें. सतत पंधरा वर्षे (१८७८-१८९३) पुणें सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकांत यांचे या विषयावर लेख येत. रा. ब. ग. व्यं. जोशी व गो. कृ. गोखले यांच्यासारख्या थोर लोकांवर यांच्या त्या लेखांची छाप असे. दीर्घकालानंतर यांचें हें म्हणणें बरोबर असल्याचें लोकांच्या प्रत्ययास येत आहे.

यांच्या वेळेपर्यंत, मुसलमानांनंतर राज्य इंग्रजांचें, मध्ये मराठ्यांची राजवट झालीच नाही अशा स्वरूपांत हिंदुस्थानचा इतिहास लिहिला जाई. पण ही समजूत

चुकीची आहे, हिंदुस्थानचा इतिहास अभ्यासणारास मराठ्यांची राजवटहि विशेष लक्ष घालून अभ्यासण्यासारखी आहे, बाबर वगैरेंनी उभारलेल्या राज्यापेक्षा शिवाजी महाराजांच्या राज्याबद्दल लोकांना विशेष आपलेपणा वाटे, हे यांनी प्रथम सिद्ध केले. शिवाजीची कैद, संभाजीचा वध, जिजीचा वेढा, पानपतचा पराभव व नारायणरावाचा वध वगैरे प्रसंगांतून मराठेशाही निभावून गेली याचे मुळाशी या सत्तेच्याबद्दल लोकांच्या मनांतील कमालीची आत्मीयता आणि समर्थ पुरुषांची परंपरा होय, ही कल्पना यांनी आपल्या 'मराठेशाहीचा उदय' या आपल्या इंग्रजी ग्रंथांत सिद्धान्तरूपाने प्रथम मांडली. मराठी सत्तेचा अपकर्षहि लिहिण्याचे यांचे मनांत होतें, पण ती गोष्ट यांच्या मृत्युमुळे अपुरी राहिली. पण त्यांचे दिग्दर्शन यांनी 'पेशवे दप्तरांतील निवडक उतारे' या वाडांच्या ग्रंथाला ३८ पृष्ठांची इंग्रजी प्रस्तावना लिहून केले आहे.

'मुसलमान व ख्रिस्ती यांच्याशी आलेल्या संबंधांचे परिणाम आपणांस कधीच टाळतां येणार नाहीत; आपली जुनी समाजरचना कधीच अपरिवर्तनीय नव्हती व नाही; जगाच्या घडामोडींत योग्य स्थान मिळविण्याकरितां सर्वांना समान संधि देणारी आणि समता व न्याय यांवर उभारलेली समाजरचना आपणांस स्वीकारली पाहिजे,' अशा व्यापक दृष्टिकोनांतून हे समाजसुधारणेचा पुरस्कार करीत.

यांच्या वेळीं राष्ट्रापुढे आलेल्या अशा प्रकारच्या अनेक विवाद्य प्रश्नांच्या सर्व बाजू घ्यानांत घेऊन राष्ट्राच्या उत्कर्षाला पोषक असा सल्ला देण्याचे धैर्य यांनी दाखविले म्हणून यांना 'स्वतंत्र भारताचे द्रष्टे' असे संबोधण्यांत येतें. यांच्या निर्णयाला यांच्या समतोल विवेचनेने विशेष महत्त्व येई.

संधि आली असतां घरांतील लोकांच्या मर्जाविद्द पुनर्विवाह केला नाही आणि सार्वजनिक सभा आपल्याविद्द मतांच्या लोकांच्या हातांत जातांच यांनी स्वतंत्र लिबरल क्लबची स्थापना केली असे दोन आरोप यांच्यावर आहेत.

यांची विस्तृत चरित्रे प्रा. न. र. फाटक व प्रा. द. गो. कर्वे यांनी लिहिली. यांपैकी यांच्या जन्मशताब्दीनिमित्त प्रसिद्ध झालेला कर्वे यांचा चरित्र ग्रंथ मूळ इंग्रजी भाषेत असून त्याचा मराठी अनुवाद श्री. गो. म. कुलकर्णी यांनी केला. याशिवाय यांच्या खाजगी जीवनावर प्रकाश टाकणारे 'आमच्या आयु-

ष्यांतील कांहीं आठवणी' हे यांच्या पत्नी रानडे यांनी लिहिलेले पुस्तक त्यांतील जिवाळ्यामुळे विशेष प्रसिद्ध आहे. वा. वा. ठाकूर, इंदूर यांनीहि यांचे एक मराठी चरित्र लिहिले आहे.

यांचे ग्रंथ—(1) Essays on Indian Economics, (2) The Rise of the Maratha Power (1900), (3) Indian Economics, (4) The Wisdom of a Modern Rishi (Selections, 1942). मराठी-धर्मपर व्याख्याने.

रानडे, प्रा. रामचंद्र दत्तात्रेय—(जन्म स. १८८५ सुमार) सुप्रसिद्ध तत्त्वज्ञानाचे अभ्यासक, ग्रंथलेखक व अलाहाबाद विद्यापीठाचे उपकुलगुरु.

यांनी जमखिंडी हायस्कुलांतून मॅट्रिकची परीक्षा दिली (१९०२). मॅट्रिक परीक्षेत सर्वात दुसरा आणि संस्कृतांत पहिला क्रम आल्याने यांना जगन्नाथ शंकरशेट शिष्यवृत्ति मिळाली. बी. ए.च्या परीक्षेत यांना 'भाऊदाजी' पारितोषिक मिळाले. पुढे एम्. ए. करितां तत्त्वज्ञान हा विषय घेऊन चान्सलर मेडल मिळविले (१९१६). तेव्हांपासून आठ वर्षे फर्ग्युसन व विलिंग्डन कॉलेजांत तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापन करून आन्तरराष्ट्रीय पंडित अशी कीर्ति मिळवून देणारा आपला उपनिषदावरील इंग्रजी ग्रंथ यांनी प्रसिद्ध केला. १९२७ साली अलाहाबाद विद्यापीठांत तत्त्वज्ञानाचे प्रमुख प्राध्यापक म्हणून यांची नेमणूक झाली. १९३० साली यांना तेथे 'डीन ऑफ दि फॅकल्टी ऑफ आर्ट्स' निवडले आणि १९४५ साली यांना तेथे उपकुलगुरु नेमण्यांत आले. तत्त्वज्ञान व धर्म या विषयाला वाहिलेले एक नियतकालिकहि यांच्या संपादकत्वाखाली निघत असते.

यांचे वाङ्मय—इंग्रजी—(1) Mysticism in Maharashtra, (2) A Constructive Survey of Upanishadic Philosophy (१९२६ मराठी उपनिषद्ग्रहस्य—अनुवादक कृ. वें. गजेंद्रगडकर, यांनी त्यांत अधिक भरहि घातली आहे).

मराठी—संतवचनमृत—१ ज्ञानेश्वर, २ एकनाथ, ३ रामदास, ४ तुकाराम.

रॉबर्ट, ग्रॅंट-सर—(जन्म स. १७७९—मृत्यु स. १८३८ जुलै ९) मुंबईचे गव्हर्नर व मुंबईस मेडिकल कॉलेज काढण्याच्या कल्पनेचे जनक.

यांच्या पित्याचे नांव चार्ल्स ग्रॅंट. जन्म बंगाल्यांत

झाला. हे इंग्लंडला गेले व केम्ब्रिज येथे यांचे शिक्षण झाले. हे तेथले तिसरे रँगलर असून यांना चान्सलर मेडल मिळाले व फेलो नेमिले होते. हे पार्लमेंटचे सभासद होते (१८१८-१८३४). यांना मुंबईचे गव्हर्नर नेमले (१८३५ मार्च १७).

मुंबईत १८३७ साली एक मेडिकल सोसायटी स्थापन झाली. तिच्या कार्यकारी मंडळाचे लक्ष पाश्चात्य वैद्यकाचे शिक्षण एतद्देशीयांना देण्याकडे वळले. मुंबईतील त्या-पूर्वीचे कामचलाऊ मेडिकल स्कूल बंद करून अद्ययावत उपकरणांनी सुसज्ज असे वैद्यविद्यालय काढण्याची योजना सरकारपुढे ठेवण्यांत आली. यांनी ती योजना मंजुरा-करिता कलकत्त्यास धाडली. मंजुरी येण्यापूर्वीच हे वारले. तथापि यांच्या दुःखप्रदर्शनाच्या सभेत यांच्या कल्पनेला मूर्त स्वरूप देऊन संस्था स्थापन करण्याचे व त्या संस्थेला यांचे नांव देण्याचे ठरले.

या ग्रँट मेडिकल कॉलेजच्या इमारतीकरिता ४४८०० रु. वर्गणी जमली. कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सनी या योजनेला मान्यता देऊन शिवाय रु. ४५१०६-४-२ इतकी रक्कम इमारतीकरिता दिली. कलकत्त्याचे लार्ड बिशप यांनी या इमारतीच्या पायाचा दगड बसविला (१८४३ मार्च ३०). ऑक्टोबरमध्ये काम पुरे होऊन १८४५ नवंबर ३ ला प्रत्यक्ष काम सुरू झाले. या मेडिकल कॉलेजच्या जोडीला सर जमशेदजी जिजीभाई यांनी १९३८ च्या प्रारंभी दिलेल्या एक लाख रुपयांच्या उदार देणगीतून नेटिव्ह जनरल हॉस्पिटल उभारण्यांत आले. तेच सध्याचे सुप्रसिद्ध जे. जे. हॉस्पिटल होय. १८४५ च्या मे महिन्यांत यांत रोग्यांना प्रवेश मिळू लागला. या हॉस्पिटलच्या चालू खर्चाकरिता कंपनी-सरकारने एक लाख रुपयांची देणगी दिली. या हॉस्पिटलचा पाया डॉ. जेम्स बर्नेस यांनी बसविला. इमारतीला आलेल्या खर्चापैकी सुमारे निम्म्या म्हणजे पन्नास हजार रुपये सर जीजीभाईंनी व बाकीचे सरकारने दिले.

रामकृष्ण परमहंस—(जन्म स. १८३६ फेब्र. १८—समाधि स. १८८६ ऑगस्ट १५) बंगालमधील जगप्रसिद्ध सिद्धपुरुष व वेदान्तप्रतिपादक.

बंगाल्यांत हुगळी जिल्ह्यांत 'कामारपुकर' नावाच्या एका अप्रसिद्ध गांवांत यांचा जन्म झाला. यांचे मूळ नांव गदाधर चट्टोपाध्याय. यांचे आई-वडील अत्यंत धार्मिक व सनातनी वृत्तीचे ब्राह्मण होते. स. १८५३ मध्ये

हे आपले वडील बंधु रामकुमार यांचेबरोबर कलकत्त्यास आले. स. १८५६ मध्ये राणी रासमणीने यांच्या वडील भावाला कलकत्त्याजवळील कालीच्या दक्षिणेश्वरमंदिराचे मुख्य पुजारी नेमिले. तेथे त्यांना हे मदत करीत. तेथील यांचे त्यागमय जीवन आणि तपस्या यांचा विशेष उल्लेख करण्यासारखा आहे. या वेळी तोतापुरी नावाच्या एका संन्यासाने यांना संन्यास देऊन यांचे नांव 'रामकृष्ण परमहंस' असे ठेविले. परंतु दक्षिणेश्वरच्या यांच्या कायम वासामुळे दक्षिणेश्वरचे संत म्हणून हे सर्वत्र प्रसिद्ध असत.

नंतर यांनी ख्रिश्चन व मुसलमान धर्मांची त्या त्या धर्मातील अनुयायांप्रमाणे उपासना केली. तसेच निर-निराले संप्रदाय व मतमतान्तरें यांचा आस्तिकपणाने अभ्यास करून तदनुसार यांनी कांहीं दिवस साधनाहि केली आणि सिद्धि मिळवून जगाला त्याचा उपदेश केला. यांचे सर्व विचार ईश्वराधिष्ठित असून ते अत्यंत साधे व शुद्ध असत. यांच्या विचारसरणीचा पौर्वात्य किंवा पाश्चिमात्य यांच्यावर सारखाच परिणाम होतो. यांचे चरित्र व उपदेश इतके अलौकिक व चमत्कारपूर्ण आहेत की जगांतील विद्वानांवर त्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहत नाही. यांचे शिष्य स्वामी विवेकानंद होत. त्यांनी यांचा संदेश जगभर लोकप्रिय करून सोडला आणि रामकृष्णांच्या उपदेशाची जगांतल्या बहुतेक भाषांत भाषान्तरें झाली.

वयाच्या चौथ्या वर्षापासूनच यांची समाधि लागे. वारंवार देहभान विसरून हे ब्रह्मस्वरूपांत लीन होत. आधुनिक भारताची अध्यात्म परंपरा थेट वैदिक परंपरेशी संलग्न ठेवण्याचे काम यांनी केले. बंगाल्यातील ब्राह्म वर्गरे समाजांतील लोकांचे प्रतिपादनहि यांच्यापुढे फिकें पडून ते लोक यांच्याकडे आकर्षले गेले.

यांचे प्रतिपादन तर्कशुद्ध, स्पष्ट आणि थोडक्यांत असे. कांहीं प्रसंगी यांच्या बोलण्यांत गूढता येई. हे त्या त्या देवतेची उपासना करतांना तिच्याशी पूर्ण एकरूप होत. कालीची उपासना करतांना हे विटाळशी होत व सर्व व्यवहार आपण स्त्री आहोंत अशा भावनेने करीत.

आत्मशुद्धि करण्याकरिता यांनी नाना प्रकार केले. अंत्यजापेक्षां आपण वरचढ आहोंत ही भावना नष्ट करण्याकरिता यांनी अंत्यजांच्या घरचा केर आपल्या जटांनी काढला. द्रव्यविषयक तुच्छताहि यांनी झोपेत-

सुद्धां शरीराला द्रव्याचा स्पर्श झाला असतां अंगावर शहारे यावे इतकी भिनवली होती.

यांचे नेहमींचे वर्तन एखाद्या मुलाप्रमाणे निष्पाप, खेळकर व भोळें असे. यांनी आपल्या आध्यात्मिक ज्ञानाचा निरनिराळ्या धर्मांशी एकरूप होऊन कस घेण्यांत उपयोग केला. शेवटीं सर्व धर्मांच्या मुळाशीं एकच तत्त्व असल्याची यांची खात्री झाली. सर्व धर्म सारख्या योग्यतेचे मानून वैदिक अध्यात्माचा संदेश जगभर पोंचविणाऱ्या विवेकानंदांच्या पाठीशीं यांचा हा अनुभव होता.

नास्तिक्याकडे झुकलेल्या, गांगरलेल्या आणि स्वत्व विसरलेल्या हिंदुस्थानला यांचा संदेश नवभूतन्य देणारा ठरला. जुन्याला उजळा देणाऱ्या व नवीन कालाला शोभणाऱ्या यांच्या तत्त्वज्ञानाची घरोघर मोठ्या श्रद्धेने पूजा होऊं लागली.

अन्तस्थ तीव्र भावनेमुळे घसा दुखेतोपर्यंत वेळीं अवेळीं अनुभवकथन व उपदेश करण्यानें यांना शेवटीं घशाचा कॅन्सर झाला. मात्र दुसऱ्याचे रोग स्वतःच्या अंगावर घेण्याच्या यांच्या नित्यक्रमांतून या रोगाची उत्पत्ति झाली अशी समजूत यांच्या शिष्यशाखेंत रूढ आहे.

यांच्या नांवानें रामकृष्ण मिशन नांवाची संस्था स्थापून त्या संस्थेनें वेदान्तप्रचाराला लोकसेवेची जोड दिली. तिच्या शाखा जगभर आहेत. यांचा शतसांवत्सरिक जन्मदिन मोठ्या समारंभानें साजरा करण्यांत आला. यांची प्रेक्षणीय समाधि बेलूर येथे ७ लक्ष रुपये खर्च करून बांधण्यांत आली. यांचे चरित्र व शिकवण सुंदर भाषेत अनेक भाषांत भाषान्तरित झाली आहेत. त्यांपैकीं महेंद्रनाथ गुप्त ऊर्फ एम्. यांनी लिहिलेला 'The Gospel of Ramakrishna' हा यांच्या आठवणींचा ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध आहे. यांची जन्मशताब्दी सर्व हिंदुस्थानांत मोठ्या समारंभानें साजरी करण्यांत येऊन 'The Heritage of India' हा चतुःखंडात्मक ग्रंथ तिचे स्मारक म्हणून काढण्यांत आला.

रामकृष्णशेठ हरजीमल दालमिया—(जन्म स. १८९० सुमार) हिंदुस्थानांतील सुप्रसिद्ध व्यापारी व निरनिराळ्या औद्योगिक क्षेत्रांतील 'दालमिया-जैन' साहसाचे जनक.

पंजाब जिल्ह्यांतील दालमा या गांवाहून यांचे पूर्वज

जयपूरला आले म्हणून यांच्या घराण्याचें नांव दालमिया पडलें. जातीचे मारवाडी असणारे यांचे घराणें पूर्वी-पासूनच अतिश्रीमंत म्हणून प्रसिद्ध असे. आपले बंधु जयदयाल व जांवई शांतिप्रसाद जैन यांचे सहकार्यानें यांनी आपल्या व्यापाराचा पसारा वाढविला आहे.

विश्वविद्यालयीन शिक्षणाचा लाभ झाला नसूनहि अनुभवानें संपादन केलेल्या अर्थशास्त्राच्या व व्यापाराच्या सूक्ष्म ज्ञानामुळे हे हिंदुस्थानांतील पहिल्या दर्जाचे उद्योगसम्राट् बनले. वयाच्या बाराव्या वर्षी दहा रुपये पगारावर व्यापारांत शिरलेला हा मनुष्य आज सिमेंट, साखर, कागद यांचा हिंदुस्थानांतील मोठा व्यापारी बनला आहे. ज्या ठिकाणी इतर कारखानदार कच खातात तेथेच जाऊन यशस्वी होण्याचा विक्रम यांनी अनेक वेळां करून दाखविला आहे. यांच्या सिमेंटच्या कारखान्यांना तर सुस्वातीला अनेक देशी व परदेशी कारखान्यांना तांड द्यावे लागले. परंतु आतां हिंदुस्थानांतील सिमेंटचें सर्व मार्केट काबीज करण्याचा मान दालमिया सिमेंटला मिळाला आहे.

दालमियानगर (बिहार), दालमियापुरम् (दक्षिण हिंदुस्थान), दालमिया दद्रि (पंजाब) व शांतिनगर (कराची) अशीं यांची कारखान्यांची अनेक केंद्रे असली तरी सिमेंट, साखर, कागद, वनस्पती तूप, सल्फ्युरिक ॲसिड, ब्लीचिंग पॉवडर, कॉस्टिक सोडा, डिस्टेंपर वगैरेसारख्या महत्त्वाच्या वस्तूंचें उत्पादन दालमियानगरमध्येच होतें.

१९४२ सालीं यांनी काढलेल्या भारत बँक लि. या संस्थेनें हिंदुस्थानच्या विमाजगांत अक्षरशः क्रांति घडवून आणली. वीस कोटी भांडवल व त्यांतील पंधरा कोटी विक्रीस काढलेले, इतकी मोठी विमा संस्था यांचे आधीं निघाली नव्हती. खेज्यांतील लहानसहान माणसालाहि बँक-माइंडेड बनवून देशी उद्योगधंद्यांना उत्तेजन देण्याचा आपला हेतु यांनी या बँकेच्या स्थापनेच्या वेळीं बोलून दाखविला. आतां भारत इन्शुरन्स कंपनी व भारत फायर ॲन्ड इन्शुरन्स लि.चाहि स्थापना करण्यांत आली आहे.

परंतु यापेक्षांहि मोठा धक्का हिंदी व्यापारी जगाला यांनी १९४६ सालीं दिला. टाइम्स ऑफ इंडिया या पूर्वेकडील सर्वांत मोठ्या संस्थेचे पासस्ट टुक्के शेअर्स यांनी दीड कोट रुपयांना विकत घेतले. अशा तऱ्हेनें हिंदुस्था-

नांतील एका मोठ्या परदेशी संस्थेच्या हिंदीकरणाचा मान यांनी मिळविला.

रामतीर्थ, स्वामी—(जन्म स. १८७३ ऑक्टो. २२—जलसमाधि स. १९०६ ऑक्टो. १७) आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे हिंदी साक्षात्कारी सत्पुरुष, तत्त्वज्ञानी व कवि.

यांचे मूळ नांव तीर्थराम. यांनी ते संन्यास घेतल्यानंतर बदलून रामतीर्थ केले. पंजाब प्रांतातील गुजराणवाला जिल्ह्यातील मुरलीवाला हे गांव यांचे जन्मस्थान. यांच्या वडिलांचे नांव गोस्वामी हिरानंद. तुलसीदासाचे अवल वंशज म्हणून यांच्या घराण्याची त्या प्रांतांत प्रसिद्धि असून वायव्य प्रांतांतील हिंदूंचे गुरू म्हणून यांचे वडील काम करीत.

गुजराणवाला हायस्कूल, लाहोर फॉर्मन स्त्रिश्चन कॉलेज व गव्हर्नमेंट कॉलेज लाहोर येथे आपले शिक्षण संपवून हे गणिताचे एम्. ए. झाले (१८९५). सांपत्तिक हलाखीमुळे यांचे हे सर्व दिवस मोठे कष्टाचे गेले. एम्.ए. झाल्यानंतर यांनी प्रथम सियालकोटच्या मिशन हायस्कूलमध्ये व नंतर लाहोरच्या आपल्या मिशन कॉलेजांत गणिताच्या प्राध्यापकाचे काम करण्यास सुरुवात केली. परंतु यांच्या मनांतील वाढत्या अध्यात्मिकतेला ही नोकरी सोसेना म्हणून यांनी ती सोडून दिली. रंगलर होण्याकरिता मिळालेल्या शिष्यवृत्तीचाहि यांनी त्याग केला. याच वेळी स्वामी विवेकानंदांची वेदांतावरील व्याख्याने यांनी ऐकली व हे सर्वसंगपरित्याग करून हिमालयाला निघाले व यांनी संन्यास घेतला. मध्यंतरीच टोकियोला भरणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय धर्मपरिषदेची बातमी याना कळली व टेहरीच्या महाराजांच्या विनंतीवरून हे जपानला गेले (१९०२ ऑगस्ट).

जपानच्या या परिषदेची माहिती तेथे गेल्यानंतर खोटी ठरली. परंतु यांच्या एका नव्या आयुष्याची सुरुवात तेथे झाली. उर्दू, फारशी व इंग्लिश भाषांचे पांडित्य व उत्कृष्ट कवित्व यांना यांच्या वेदान्ताच्या अध्ययनाची जोड मिळाली व यांची व्याख्याने लोकप्रिय होऊ लागली.

जपाननंतर हे अमेरिकेला गेले. तेथे विवेकानंदांइतके प्रचंड स्वागत यांचेच झाले. गौरवर्ण, उंचीपुरी मूर्ति यांमुळे तेथील लोकांना हे अमेरिकनच वाटत. अमेरिकेहून हिंदुस्थानला आल्यानंतर यांचा सर्व काळ आपल्या शिष्यांना उपदेश करण्यांत जाऊ लागला.

अशाच वेळी हे गंगेला स्नानाला गेले असता यांच्या पायाखालचा दगड निसटला व हे बुडून मरण पावले. मात्र याच वेळी यांनी लिहिलेला सुप्रसिद्ध मृत्युलेख यांच्या शिष्यांना यांच्या टेबलावर सांपडला. यांच्या कवित्वशक्तीचा अत्युच्च नमुना म्हणून त्याची प्रसिद्धि असून त्यांत मृत्यूला उद्देशून 'माझे शरीर तू खुशाल घेऊन जा, चंद्राव्या किरणाच्या रूपाने, पहाडी नदी-निर्झराच्या वेषाने, समुद्राच्या लाटांच्या भिषाने मी जगांत वावरू शकेन. मी सर्व ठिकाणी गेलों, परंतु बरोबर कांहींच ठेवले नाही व कोणाच्याच हाती सांपडलों नाही' असे उद्गार आहेत. हृषीकेशजवळ ब्रह्मपुरी येथे यांच्या स्मरणार्थ सुंदर ग्रंथसंग्रहालय चालविण्यांत येते.

यांनी आपल्या पूर्वायुष्यांत अनेक ग्रंथ लिहिले होते; परंतु एकदां निराशेच्या भरांत यांनी ते सर्व गंगेत टाकून दिले. त्यामुळे अमेरिकेत किंवा हिंदुस्थानांत यांनी दिलेल्या व्याख्यानांच्या टिपणांखेरीज यांचा स्वतंत्र असा ग्रंथ उपलब्ध नाही. लखनौच्या रामतीर्थ पब्लिकेशन लीगने हिंदी भाषेत व लाल अमीरचंद यांनी इंग्रजीत व नारायण वासुदेव गुणाजी (काका कालेलकरांच्या सहकार्याने) व भा. वि. फडके (रा. वा. बर्वे यांच्या सहकार्याने) यांनी मराठीत यांची व्याख्याने व पत्रव्यवहार अनेक खंडांत छापली. त्यांपैकी 'राष्ट्रीय धर्म', 'हिंदुस्थानपुढील प्रश्न' ही यांचा व्याख्यानं विशेष प्रसिद्ध आहेत.

यांच्या मृत्यूनंतर रामतीर्थ पब्लिकेशन लीगने संपादून प्रसिद्ध केलेले यांचे इंग्रजी लेखसंग्रह—(1) In Woods of God Realisation (आठ खंड), (2) Rama's Note Books (दोन खंड), (3) Heart of Rama, (4) Poems of Rama (सी. एफ. अँड्रयूज यांचे प्रस्तावनेसह), (5) Parables of Rama इत्यादि.

रामन, सर-चंद्रशेखर व्यंकट—(जन्म स. १८८८ नव. ७) आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे हिंदी विज्ञानाचार्य व जगप्रसिद्ध 'रामन् इफेक्ट'चे जनक.

यांचे समग्र नांव व्यंकटरमण चंद्रशेखर अय्यर. यांचे वडील आर. चंद्रशेखर अय्यर हे विज्ञानाध्यक्ष मिसेस ए. व्ही. एम्. कॉलेजांत गणित व विज्ञान यांचे प्राध्यापक होते. यांचा जन्म त्रिचनापल्लीला झाला. वयाच्या बाराव्या वर्षीच हे मॅट्रिकची परीक्षा पास झाले व मद्रा-

सऱ्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजांतून 'विज्ञान' घेऊन हे एम्.ए. झाले. याच सुमारास लंडनच्या फिलॉसफिकल मॅगझीनने 'The Unsymmetrical Diffraction Bands due to a Rectangular Aperture' हा यांचा पहिला संशोधनपर निबंध प्रसिद्ध केला (१९०६ नवें.).

प्रकृति-अस्वास्थ्यामुळे पुढील शिक्षणासाठी परदेशी जाण्याचें रद्द करून हे इंपीरियल गव्हर्नमेंट सर्विहसमध्ये शिरले. तेथे यांनी फिनान्सची परीक्षा दिली व डेप्युटी अकाउंटंटचें काम करण्यास सुरुवात केली. हें काम करीत असतां कलकत्त्याच्या इंडियन असोसिएशन फॉर कल्टिव्हेशन ऑफ सायन्सच्या अमृतलाल सरकाराशी यांची गांठ पडली व फिनान्स खात्यांतील नोकरी सांभाळून यांनी त्या संस्थेच्या लेबॉरटरींत आपल्या संशोधनास सुरुवात केली. याच सुमारास श्री. तारकनाथ पालीत यांच्या देणगीने निघालेल्या 'युनिव्हर्सिटी कॉलेज ऑफ सायन्स'मधील विज्ञानाच्या प्राध्यापकाच्या जागेवर श्री. आशुतोष मुकर्जी यांनी यांची नेमणूक केली (१९१७). अशा तऱ्हेने युनिव्हर्सिटी कॉलेजमध्ये अध्यापन व इंडियन असोसिएशनमध्ये संशोधन असा यांचा कार्यक्रम सुरू झाला, तो हे त्या जागेवरून निवृत्त होईपर्यंत चालू राहिला (१९३२). यांचें विशेष महत्त्वाचें संशोधन याच काळांत झालें.

यानंतर यांनी टाटाच्या बंगलोर येथील इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ रिसर्चच्या डायरेक्टरचें काम करण्यास सुरुवात केली. परंतु पुढें यांनी या जागेचा राजीनामा दिला व हे फक्त विज्ञानाचे प्राध्यापक राहिले. या काळांत यांनी हिऱ्यांच्या गुणधर्मासंबंधी केलेलें संशोधन विशेष महत्त्वाचें मानलें जाते.

परंतु यापेक्षांहि संशोधनाच्या अगदी सुरुवातीच्या काळांत यांनी 'रामन् इफेक्ट' या नांवानें केलेल्या संशोधनानें यांचें नांव सर्वतोमुखी झालें. विज्ञानापट्टमूला असतांनाच जमिनीच्या साहचर्यानें समुद्राचे रंग बदलतात ही गोष्ट यांच्या ध्यानांत आली व १९२१ च्या युरोपच्या प्रवासांत भूमध्य समुद्राचें निळें पाणी पाहून यांची ही कल्पना दृढ झाली. प्रकाशकिरण व स्वच्छ पाणी यांच्या संयोगानें पाण्याला निळा रंग प्राप्त होतो, प्रकाश इतर पारदर्शक पदार्थाशीं मिश्र होते वेळींहि आपला रंग बदलतो, प्रकाशाची ही क्रिया जगांतील सर्व पारदर्शक पदार्थांवर घडते असे सिद्धान्त क्रमाक्रमानें सिद्ध करीत शेवटीं हे आपल्या रामन् इफेक्टवर आले.

मकर्युरी व्हेपरलॅम्पमध्ये मिळणाऱ्या प्रकाशाकडे आपण एखाद्या प्रिझममधून पाहिलें तर तो आपणांस निरनिराळ्या रंगांच्या पट्ट्यांत विभागलेला दिसतो; परंतु तोच प्रकाश ज्या वेळीं बर्फ किंवा पाणी यांमधून जातो त्या वेळीं प्रिझममधून आपणांस दिसणाऱ्या रंगीत पट्ट्यांत आपणांस आधीं न दिसलेल्या प्रकाशरेषा दिसतात. याच नव्या प्रकाशरेषांना रामन् लाइन्स किंवा बॅन्ड्स, त्या प्रकाशपट्ट्याला रामन् स्पेक्ट्रा व यांच्या या शोधाला 'रामन् इफेक्ट' अशीं नांवे पुढें देण्यांत आलीं.

प्रकाश कणमय आहे ही कल्पना प्रथम प्लँकने मांडली व क्ष किरणाबाबतच्या कॉम्प्टन परिणामानें व रिचर्डसन व आइन्स्टाइन यांच्या प्रकाशविकीरण-परिणामांनीं त्यास प्रायोगिक पाठबळ दिलें. या सर्व प्रयोगांत विकीरण पावलेल्या विद्युत्किरणांची आवृत्ति संख्या मूलपेक्षां कमी असे.

यांनी या संशोधकांच्यान पुढें जाऊन विकीरण पावलेल्या किरणांची लहरलांबी मूल किरणांपेक्षां वाढते येवढेंच नव्हे तर ती कधीं कधीं कमीहि होते हें दृश्य प्रकाशाच्या साहाय्यानें सिद्ध केलें. प्रकाशकण परमाणूवर आदळल्यानंतर कित्येक वेळेला ते परमाणूंना शक्ती देतात तर कित्येक वेळेला ती काढून घेतात. शक्तीच्या या देवघेवीवरच विकीरण प्रकाशाची कमीजास्त लांबी अवलंबून असते. रामन्परिणामांत आदळणारे प्रकाशाचे हे दोन प्रकार क्ष किरणांत आढळत नाहींत.

परमाणू व अणु यांच्या रचनेवर यांच्या या संशोधनानें बराच नवा प्रकाश टाकला. निरनिराळ्या परमाणूंचे अणु तयार होत असतां त्यांचे दुवे कांहीं ठराविक पद्धतीनेंच जोडले जातात. ही दुवे जोडण्याची पद्धति, दुव्यांची बळकटी, त्यांचे एकमेकांवर घडून येणारे परिणाम यांसंबंधींचे एक अगदी नवें विचारक्षेत्र यांच्या संशोधनानें उत्पन्न केलें. न्यूटनच्या डायनेमिक्सच्या बदली नवें क्क्वॅन्टम मेकॅनिक्स उपयोगिण्याची एक नवी रीत गणितज्ञांना यांच्या या संशोधनानें करून दिली.

यांच्या या संशोधनाचें जगांतील सर्व शास्त्रज्ञांत सहर्ष स्वागत झालें. जगांतील महत्त्वाच्या नियतकालिकांतून यांचें संशोधन व त्याचे दूरगामी परिणाम यांसंबंधीं लेख लिहिले गेले. सर्व महत्त्वाच्या प्रयोगशालांतून यांच्या प्रयोगाची सत्यता अजमावण्यासाठीं निरनिराळ्या पारदर्शक पदार्थांवर प्रयोग करण्यांत आले व त्यांचा

यथायोग्य प्रत्यय येतांच यांचेवर मानसन्मानांचा वर्षाव झाला. १९३० सालचें विज्ञानशाखेंतील नोबेल प्राइझ यांना स्वीडनचे राजेसाहेबांच्या हस्ते स्टॉकहोम (स्वीडन) येथें अर्पण करण्यांत आलें (१९३० डिसें. ६). याशिवाय याच संशोधनाबद्दल लंडनच्या रॉयल सोसायटीने यांना 'ह्यूघ' पदक (१९३०), इटालियन सोसायटीने मॅन्च्युकी पदक (१९२९) व न्यूयॉर्क युनिव्हर्सिटीने यांना अत्युच्च फ्रँकलीन पदक (१९४१) दिलें. इंडियन सायन्स काँग्रेसचें अध्यक्षस्थानहि यांना देण्यांत आलें.

कलकत्त्याची इंडियन असोसिएशन व नंतर बंगलोरच्या इंडियन इन्स्टिट्यूटमध्ये काम करीत असतां यांनीं होतकरू शास्त्रज्ञांची एक नवीच पिढी तयार केली. कलकत्त्याच्या संस्थेचे हे सेक्रेटरी अमतां यांनीं अर्डाच लाख रुपये जमवून त्या संस्थेस उत्कृष्ट रिसर्च लेबोरेटरी तयार करून दिली. या संस्थेंत होणारें संशोधन हे प्रथम बुलेटिन्स व नंतर प्रोसिडिंग्ज ऑफ इंडियन सोसायटींत प्रसिद्ध करीत. परंतु १९२६ नंतर त्या पत्राचें The Indian Journal of Physics असें नामांतर करण्यांत आलें. यांत यांच्या शिष्यांनीं लिहिलेल्या संशोधनपर लेखांची संख्या सहाशेपेक्षां जास्त असून बंगलोरला येईपर्यंत हे त्या पत्राचे संपादक होते.

१९३४ च्या सुरवातीला यांनीं बंगलोरला इंडियन अँकेडमी ऑफ सायन्स ही संस्था सुरू केली. त्या संस्थेतर्फे दर महिन्याला 'प्रोसिडिंग्ज' प्रसिद्ध करण्यांत येतात. हिंदुस्थानांत चाललेलें प्रातिनिधिक संशोधन यांत सादर करण्यावर यांचा कटाक्ष असतो.

पाश्चात्य प्रयोगशाळांतून काम करण्याची संधि न मिळूनहि केवळ स्वतःची ज्ञानलालसा व संशोधनबुद्धि यांचे साहाय्यानें यांनीं मिळवलेलें यश अपूर्व आहे.

यांचे ग्रंथ—(1) Experimental Investigations on Vibrations, (2) Theory of Bowed Instruments, (3) Molecular Diffraction of Light, (4) Music Instruments, (5) Ray Studies इत्यादि.

यांच्या प्रमुख शिष्यांत अलाहाबाद युनिव्हर्सिटीचे विज्ञानाधिकारी असणारे डॉ. के. एस. कृष्णन् हे प्रमुख आहेत. International Conference of Photo Luminescence च्या वारसां येथील अधिवेशनाला ते खास आमंत्रणावरून हजर राहिले. लंडनच्या रॉयल

सोसायटीचे ते फेलो असून इंडियन सायन्स काँग्रेसच्या मद्रासच्या अधिवेशनाचें अध्यक्षस्थान त्यांना देण्यांत आलें (१९३७).

रामानुजन् श्रीनिवासन्—(जन्म स. १८८७ डिसें.-१९२० एप्रिल २६) आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे हिंदी गणिती.

दक्षिण हिंदुस्थानांतील इरोड हें गांव यांचें जन्मस्थान. कुंभकोणच्या टाउन हायस्कूलमधून मॅट्रिकची परीक्षा पास झाल्यानंतर यांनीं तेथील गव्हर्नमेंट कॉलेजमध्ये स्कॉलरशिप मिळवली. परंतु यांच्या कच्चथा इंग्रजीमुळे ती यांना नाकारण्यांत आली. त्यामुळे कॉलेजमध्ये न जातां यांना आपलें गणिताचें अध्ययन घरीच पुरें करावें लागले.

अविभाज्य संख्येच्या बाबतींत उपलब्ध संख्येपेक्षां अधिक संख्या काढतां येत नाहीं असें विधान मि. जी. एच्. हार्डी यांनीं आपल्या एका निबंधांत केले. यांनीं ताबडतोब आपण मूळ संख्येशीं जुळणाऱ्या अधिक संख्या शोधून काढल्याचें त्या संशोधनविषयक सिद्धान्तासह त्यांच्या निदर्शनास आणलें. यांच्या संशोधनांतील नाविन्य व पुढील संशोधनासाठीं पुरेसें अन्न देण्याच्या यांच्या विनंतींतील कारुण्य मि. हार्डी यांना इतकें जाणवलें कीं त्यांनीं अनेक प्रयत्न करून यांच्या अन्नाचीच नव्हे तर केम्ब्रिजच्या शिक्षणाचीहि व्यवस्था केली (१९१४).

आंकडेशास्त्राबद्दल यांना सुरवातीपासूनच प्रेम होतें. इंग्लंडमध्ये गेल्यानंतर यांनीं त्याच शास्त्राचा विशेष अभ्यास करून Highly Composite Numbers इत्यादि महत्त्वाचे निबंध लिहिले. याच यांच्या संशोधनाबद्दल यांना फेलो ऑफ दि रॉयल सोसायटी व फेलो ऑफ दि ट्रिनिटी कॉलेज निवडण्यांत आलें (१९१८). रॉयल सोसायटीचे फेलो होण्याचा मान मिळवणारे हे पहिले हिंदी संशोधक होत. पहिलें महायुद्ध संपतांच हे हिंदुस्थानांत परत आले, परंतु थोड्याच दिवसांत मद्रास येथें क्षयाच्या विकारानें मृत्यु पावले.

बीजगणिताचे सिद्धान्त, इन्फिनिटां सिरीज इत्यादि मधील यांचें अपूर्ण संशोधन अजूनहि कोणास पुरें करतां आलें नाहीं. याच कारणानें यूलर, जॅकोबीसारख्या गणितज्ञांशीं यांची तुलना करण्यांत येते.

यांचे महत्त्वाचे ग्रंथ—(1) Modular Equations and Approximations to Pi, (2) Highly

Composite Numbers, (3) On Certain Arithmetical Functions, (4) On Certain Trigonometrical Sums and their applications in the Theory of Numbers.

यांच्या महत्त्वाच्या निबंधांचा संग्रह यांच्या मृत्यूनंतर केम्ब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेसने प्रसिद्ध केला (१९२८). त्या पुस्तकाच्या छपाईचा खर्च मद्रास युनिव्हर्सिटी, रॉयल सोसायटी (लंडन) व ट्रिनिटी कॉलेज (केम्ब्रिज) या तीन संस्थांनी मिळून केला. दि. ब. रामचंद्रराव, पी. व्ही. शेषु अय्यर व मि. जी. एच. हार्डी यांनी या ग्रंथांत यांची व्याक्तिचित्रे काढली आहेत.

राय, कृष्णदास—(जन्म स. १८९२) सुप्रसिद्ध हिंदी गद्यगीत लेखक, लघुकथा लेखक, समालोचक व चित्रादि वस्तूंचे संग्राहक.

हे काशांचे अग्रवाल. राय हे यांच्या घराण्याला अकबर बादशहाच्या वेळी मिळालेल्या सन्मानदर्शक उपपद आहे.

यांनी चित्रकला व शिल्प यांच्या विविध वस्तूंचा लाख रुपये किंमतीचा संग्रह काशांच्या 'भारत कलाभवन' या संस्थेला अर्पण केला. हे भारत कलाभवन नागरी-प्रचारिणी सभेच्या ताब्यांत असून त्याचे हे क्युरेटर होते. १९२१ मध्ये यांनी भारतीय कलापरिषदेची स्थापना केली. तिचे अध्यक्ष व उपाध्यक्ष अनुक्रमे रवीन्द्रनाथ टागोर व अवनीन्द्रनाथ टागोर होते. या संस्थेच्या द्वारा यांनी काशीत भारतीय चित्रकला व संगीत या-संबंधी नवीन दृष्टि निर्माण केली.

यांनी १९१६ साली रवीन्द्रनाथांच्या गीताञ्जलीच्या धर्तीवर साधना नावाचे गद्य पुस्तक लिहिले. हे हिंदीतील उत्कृष्ट पुस्तक समजले जाते. यांच्या लघुकथा अत्यंत भावपूर्ण व नमुनेदार असतात. यांचा चित्रकलेचा व्यासंग उत्कृष्ट असून यांनी भारतीय चित्रकलेवर पाटणा विश्वविद्यालयातर्फे एक व्याख्यानमाला गुंफला (१९४४). यांची भारतीय चित्रकला व मूर्तिकला यांवरील दोन्ही पुस्तके हिन्दीतच काय पण देशी भाषांत अपूर्व आहेत. सुप्रसिद्ध कलामीनांसक एन्. सी. मेहेता, आय्. सी. एस्. हे यांचे शिष्य होत. रामप्रसादची चित्रे असलेली उमर खय्याम व मेघदूत यांनी भारतकलाभवनतर्फे प्रकाशित केली. हे संगीत कलेचे मर्मज्ञ असून उत्कृष्ट हिन्दी कविता करतात. अशी यांची प्रतिभा बहुमुखी आहे.

यांचे ग्रंथ—१ साधना (गद्यगीत), २ छायापथ (गद्यगीत), ३ प्रवाल (गद्यगीत), ४ सुधांशु (लघुकथासंग्रह), ५ अनाख्या (लघुकथासंग्रह), ६ संलाप (संवादसंग्रह), ७ भारतीय चित्रकला (विवेचनात्मक), ८ भारतीय मूर्तिकला (विवेचनात्मक).

राय, देवीप्रसाद 'पूर्ण'—(जन्म स. १८६८-मृत्यु स. १९१५) हिन्दी भाषेतील सुप्रसिद्ध लेखक व कवि.

यांचा जन्म व शिक्षण जबलपूर येथे झाले व एल्. एल्. बी. झाल्यानंतर तेथेच उत्कृष्ट दिवाणो वकील म्हणून यांची ख्याति झाली. हे जुन्या पद्धतीचे ब्रज-भाषेतील कवि समजले जातात. हे सनातन धर्माचे अभिमानी होते.

१९२५ साली गोरखपूर येथे भरलेल्या प्रान्तिक हिन्दी संमेलनाचे हे अध्यक्ष होते. याशिवाय अनेक संस्थांशी यांचा संबंध असे.

यांचे ग्रंथ—कवितारांग्रह-१ पूर्ण-संग्रह, २ धाराधर-धावन (मेघदूताचा अनुवाद); नाटक-३ चंद्रकला-भानुकुमार; संपादक-४ रसिकवाटिका व धर्मकुसुमाकर मासिक (ब्रजभाषेतील कविना प्रसिद्ध करणारे).

राय, मानवेन्द्रनाथ—(जन्म स. १८९३) श्रेष्ठ साम्यवादी व स्वतंत्र विचाराचे क्रान्तिकारक पुरुष.

यांचे मूळ नांव नरेन्द्र भट्टाचार्य. पण ते बदलून यांनी हे नांव स्वीकारले. यांचे शिक्षण थड मॅट्रिक-पर्यंतहि झालेले नाही. अगदी कोवळ्या वयांत हे दहशतवाद्यांच्या गटांत शिरले व पोलिसांचा ससेमिरा यांच्या मागे लागला. पोलिसांना चुकवीत हे जावा-सुमात्रा बेटांत हिंडत असता एका अमेरिकन बोटवरील कोल-शाच्या कोठारांत लपून हे अमेरिकेत पोचले. तेथे हे दहशतवाद सोडून मार्क्सवादी बनले आणि मेक्सिकोतील क्रान्तीत सामील होऊन आघाडीवर चमकले. त्या वेळी यांना आन्तरराष्ट्रीय कीर्ति प्राप्त झाली. तेव्हा साम्यवादी चळवळीच्या संघटनेसाठी 'थर्ड इन्टरनॅशनल' या संस्थेची स्थापना करून लेनिनने त्या संस्थेत यांना ओढले. १९२७ साली चीनमध्ये क्रान्ति झाली तेव्हाहि यांना तिकडे पाठविण्यांत आले होते. पण सर्वत्र यांचा मतभेद होई. त्यामुळे यांना स्टालिनने हद्दपार केले. जर्मनीत असता यांच्यावर विषप्रयोगहि झाला असे म्हणतात. पुढे हे हिंदुस्थातील कायदेभंगाची वर्णने

वाचून क्रान्तीची वेळ आली असें समजून हिंदुस्थानांत मुंबईस आले. पण येथे यांना डॉ. महमूद असें नांव धारण करून वावरावें लागलें. शेवटीं खटला होऊन शिक्षा भोगल्यावर हे वीस वर्षांनंतर कायदेशीर रीतीनें उघड वावरण्यास मोकळे झाले (२० नव. १९३६).

प्रथम राष्ट्रसभेचा पुरस्कार करणारे हे गृहस्थ पुढें राष्ट्रसभेचे विरोधक बनले आणि यांनीं आपला रॅडिकल डेमोक्रेट नांवाचा स्वतंत्र पक्ष काढला. राष्ट्रसभेला विरोध करण्यानें त्याला सरकारचा आश्रय लाभला, पण लोकांची अनुकूलता अगदींच मिळवतां आली नाहीं.

यांची कीर्ति वक्तें म्हणून नसून संघटक म्हणून आहे. तथापि आजपर्यंतचे यांचे संघटनाचातुर्यहि अपेक्षी ठरलेलें आहे. यांच्या विचारांत नवीनपणा असतो ही गोष्ट मात्र खरी. यांचे लेखन विपुल आणि विविध विषयांवर आहे.

यांचे ग्रंथ—(1) India in Transition (1922), (2) The Revolution and Counter-revolution in China, (3) The Spiritualist West, (4) The Philosophy of Fascism, (5) The Autobiography of a Cat, (6) आइन्स्टाइनच्या सापेक्षतावादावराल शहासुलेमान यांचे मत खोडणारा एक निबंध.

राय, राजा राममोहन—(जन्म स. १७७२ मे २२—मृत्यु स. १८३३ सप्टें. २७) हिंदुस्थानांतील पहिले समाजसुधारक, ब्राह्मसमाजाचे संस्थापक, राजकारणां मुत्सद्दी व नवयुगप्रवर्तक.

यांचे जन्मस्थान बंगाल्यांतील हुगळी जिल्ह्यांतील राधानगर. जात कुलीन ब्राह्मण. मातेचे नांव तारिणीदेवी (फुलकापुराणा). पिताचे नांव रमाकान्त. यांचे आज्ञे व पणजे बंगालच्या नवाबाच्या दरबारी नोकरीस होते. त्या वेळीं यांच्या घराण्याला राय हा किताब मिळाला. यांचे घराणें वैष्णवांचे असून मातृकुल शाक्त होतें. यांनीं पाठ्या येथे राहून अरबी व फारसी भाषांचा अभ्यास केला. तेव्हांच यांच्यावर सुफी पंथाचा परिणाम झाला आणि हे मूर्तिपूजेच्या विरुद्ध झाले. तेव्हां यांना घरांतून हाकून देण्यांत आले. पुनः हे घरी आले तेव्हां यांनीं आजारीपणांत मांसरस घेतला; तेव्हां यांना पुन्हा घरांतून बाहेर घालविण्यांत आले व कोर्टमार्फत बेवारस ठरविण्यांत आले.

यांना घरांतून घालवितांच मूर्तिपूजेसंबंधीं बौद्ध-मताचा अभ्यास करण्याकरितां हे हिमालयांतून पायी तिबेटांत गेले (१७९७). पण तेथे यांना मूर्तिपूजेच्या विकृत स्वरूपाचा अनुभव आला. तेथून परत आल्यावर हे काशी येथे सहकुटुंब राहिले (१८०१). तेथे यांनीं संस्कृत विद्या आणि धर्मशास्त्र यांचा अभ्यास करण्यांत बरीच वर्षे घालविली. नंतर हे मुर्शिदाबादला आले व तेथे यांचा तुहफत-उल-मुवाहददीन 'एकेश्वरीवाद्यास देणगा' हा फारशी ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. या ग्रंथांत श्रद्धा हे मूळ असून इतर धार्मिक पसारा व्यर्थ असल्याचे प्रतिपादन आहे.

पुढे यांनीं कलेक्टरची शिरस्तेदारी पत्करून नोकरी करतांना इंग्रजी भाषेचे ज्ञानहि संपादन केले. सुमारे दहा वर्षांनंतर नोकरी सोडून हे कलकत्यास येऊन राहिले (१८१४). तेथे यांनीं आत्माय सभा स्थापून धर्मचर्चा सुरू केली (१८१५). याच वेळीं यांनीं इंग्रजी, बंगाली व हिन्दी भाषेत ईशादि उपनिषदे व वेदान्तमूत्रे भाषान्तरित करून प्रसिद्ध केली.

यांनीं प्रथम सती जाण्याविरुद्ध चळवळ केली (१८१८) आणि ती सताविरुद्ध कायदा झाल्यानें यशस्वी झाली. यापूर्वीच मूर्तिपूजेविरुद्ध यांनीं हल्ला चढविला होता. हिंदू लोकांप्रमाणे पिता, पुत्र व पवित्र आत्मा ही त्रयी मानणाऱ्या ख्रिस्ती लोकांनाहि यांनीं मूर्तिपूजक ठरवून त्यांचाहि निषेध केला. तेव्हां हिंदु व ख्रिस्ती अशा सर्वच लोकांशीं यांची कडाक्याची वाग्युद्धे झडली. तेव्हां यांनीं एकेश्वरी समाज स्थापन करून आपला नवा मार्ग काढला (१८२१). सरकार एक लक्ष रुपये खर्चून जुन्या विद्येचे एक कॉलेज काढणार होतें; पण भौतिक ज्ञानाचे महत्त्व प्रतिपादून यांनीं जुन्या शास्त्राच्या शिक्षणाला विरोध केला आणि यांनीं पुढाकार घेऊन आणि झीज सोसून हिंदु कॉलेज काढले. त्यांत शिक्षक म्हणून यांना मिशनरी मिळवावे लागले व अभ्यासक्रम आम्बण्यापामून कामें करावी लागली. त्याबरोबर जुन्या शास्त्रांचे शिक्षण देणारे वेदान्त कॉलेजहि काढण्यास हे विसरले नाहींत (१८१९). पण पुढे शिक्षण, सुधारणा, मूर्तिपूजाविरोध, एकेश्वरवाद या सर्वांचा संग्रह करून हिंदु संस्कृतीचा पुरस्कार करणारा ब्राह्मसमाज यांना काढावा लागला (१८२८ ऑगस्ट २५).

हे दिल्लीचा मोगल बादशाह दुसरा अकबर याच्या मसनदीच्या हक्काची दाद लावण्याकरितां वकील म्हणून

इंग्लंडला गेले (१८३१ एप्रिल). त्यांनीच यांना राजा हा किताब दिला. तेथे हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराचा सुधारणाकायदा घडत होता. त्यांत इष्ट सुधारणा व्हाव्या म्हणून यांनी प्रयत्न केला. एकेश्वरीपंथाचे संस्थापक म्हणून यांचा तिकडे गौरव झाला. तिकडे यांनी आपल्याबरोबर ब्राह्मण व दुभत्या गाई नेल्या होत्या. ईस्ट इंडिया कंपनीचे डायरेक्टर व फ्रान्सचा राजा लुई फिलिफ यांनी मेजवानी दिली असतां तेथे फक्त भात व पाणी यांना यांनी स्पर्श केला. शेवटी युरोपियन स्त्री-पुरुषांच्या परिवारांत ब्रिस्टल येथे यांचे देहावसान झाले. देहावसान होतांना यांनी ओंकाराचा उच्चार केला. यांच्या गळ्यांत शेवटीं जानवे आढळले. तेथे रामरतन यांनी यांचे हिंदु रिवाजाप्रमाणे और्ध्वदेहिक केले. पुढे यांच्या आस्थावर कानोव्हेल येथे यांची हिंदु पद्धतीची भव्य समाधि बांधण्यांत आली.

यांना बंगाली गद्याचे आद्यप्रवर्तक मानण्यांत येते. यांची बंगाली प्रार्थनागीते ब्राह्मसमाजांत अत्यंत लोकप्रिय आहेत. यांचे 'संवादकौमुदी' हे बंगाली भाषेतील पहिले पत्र होय. याशिवाय मिरत-अलअखबार, ब्रॅह्मनिकल मॅगझीन, बंगाली हेरल्ड अशीं निरनिराळ्या भाषेत हे नियतकालिके चालवीत. यांना अनेक भाषा येत. यांनी अनेक भाषांत ग्रंथरचना केली.

हिंदुस्थानच्या पारतंत्र्याबद्दल यांच्या मनांत कमालीचे असमाधान होते. अत्यंत तळमळीने समाजसुधारणा, शिक्षण व ज्ञानप्रसार हीं कामे यांनी केली. इंग्लंडला जातांना केप ऑफ गुडहोपला पोचल्यावर फ्रेंच बाटींतून प्रवास करण्याचा यांनी आग्रह धरला. बोटीवर चढतांच बोटीवरील स्वातंत्र्याच्या ध्वजाचा यांनी मनापासून जयजयकार केला. तेथे यांनी मोगल बादशहाच्या वकिलीबरोबर हिंदुस्थानची वकिलीहि केली. सारावसूली, आर्थिक स्थिति यांवर तीन निबंध सादर केले. १८३२ सालीं पार्लमेंटपुढे चार्टर अ‍ॅक्टसंबंधी चर्चा चालू असतां हे बिल पास झाले तर आपण ब्रिटिश साम्राज्याचा त्याग करून अमेरिकेचा आश्रय करूं अशी प्रतिज्ञा यांनी केली.

यांनी सरकार, परंपरा व लोक यांचा विरोध पत्करून मनांत येणारे विचार निर्भयपणे व तडफेने प्रतिपादण्यास सुरुवात केली. त्याकरितां लेखन, भाषण, वादविवाद, वर्तमानपत्रे, ग्रंथ, संस्था वगैरे सुरू करून प्रत्यक्ष कार्य आरंभिले. आपल्या प्रभावी व्यक्तित्वाने व निस्वार्थी कार्यपद्धतीने सर्वांना भारून टाकले. महर्षि देवेन्द्रनाथ

टागोर व केशवचंद्र सेन यांच्यासारखे थोर अनुयायी मिळवून आपल्या मार्गेहि अर्धशतकभर आपले कार्य गाजत ठेवणाऱ्या या माणसाचे कर्तृत्व असामान्य होते यांत बिलकूल शंका नाही.

यांचे ग्रंथ—(1) Precepts of Jesus (1820), (2) The Guide to Peace and Happiness, (3) Final Appeal, (4) The English Works (तीन भाग, संपादक—जे. सी. घोष १९०१).

पत्रे—The Brahamanical Magazine वगैरे.

राय, ना डॉ. राघवेन्द्र—(जन्म स. १८९०—मृत्यु स. १९४२ जून १५) मध्यप्रान्तांतील सुप्रसिद्ध राजकारणी सुत्सदी, स्वराज्यपक्षाचे पुढारी, मंत्री, हंगामी गव्हर्नर, भारतमंत्र्याचे सहाय्यार व हिंदुस्थान सरकारचे शिक्षणमंत्री.

इंदूर व जयपूर राज्यांची दिवाणगिरी नाकारून यांनी इंडिया ऑफिसांतील कर्मा पगाराची नोकरी स्वीकारली. भारतमंत्र्याचे सहाय्यार म्हणून काम करीत असतां लंडनच्या सतत बाँबहल्ल्यानं यांची प्रकृति बिघडली व क्रिप्स योजनेच्या वेळी घेतलेल्या परिश्रमाने यांची प्रकृति अधिक ढासळली.

राशिवडेकर, विद्यावाचस्पति अप्पाशास्त्री—(जन्म स. १८६२ सुमार—मृत्यु स. १९१३ ऑक्टो. २५) सुप्रसिद्ध संस्कृत पंडित, संस्कृत भाषेतील लेखक व वक्ते.

यांचे शिक्षण जुन्या पद्धतीने झाले होते. यांचे संस्कृत भाषेवरील प्रभुत्व वात्सल्यगुण्यासारखे असे. हे प्रचलित विषयांवरील आपले विचार मोठ्या ललितमधुर भाषेत सहज व्यक्त करीत. त्यामुळे कलकत्त्याच्या संस्कृतचंद्रिका या संस्कृत भाषेत निघणाऱ्या मासिकाचे मुख्य संपादकत्व यांच्याकडे आले. ते मासिक यांनी पुष्कळ वर्षे उत्कृष्ट चालविले. यांनी सुनृतवादिनी नांवाचे संस्कृत भाषेतील साप्ताहिकहि पुष्कळ वर्षे चालविले व लोकप्रिय केले. याशिवाय संस्कृत भाषेत कादंबऱ्या, लघुकथा, काव्ये व वेणीसंहार, विक्रमोवशीय वगैरे अनेक नाटकांवर संस्कृत टीका लिहिल्या. शेवटी पुण्याच्या भावे हायस्कूलमध्ये हे संस्कृतचे शिक्षक होते. केवळ संस्कृत भाषेवरील असाधारण प्रभुत्वामुळे यांनी अखिल भारतीय कीर्ति संपादन केली होती.

राहुल, सांकृत्यायन—(जन्म स. १८९३) जगप्रसिद्ध महापंडित, पुरातत्त्वसंशोधक, अभ्यासक व कम्युनिस्ट.

जन्मस्थान पन्दाहा (संयुक्तप्रान्त, जि. अझमगड). मूळ नांव केदारनाथ पांडे. बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतल्यावर यांनी हें सध्याचें नांव धारण केलें. प्राथमिक शिक्षण संपन्न हे कलकत्त्यास गेले. पुढें यांनी कलकत्त्यास एका दुकानांत गुमास्ता म्हणून काम केलें. तेथें अनेक वेदान्त्यांशीं यांची भेट होऊन हे पुढें कायमचे घराबाहेर पडले. बनारस येथें राहून यांनी काव्य-व्याकरणाचा परिचय करून घेतला व हे १९१२ मध्ये बिहारमध्ये छापडा जिल्ह्यांतील एका मठांत वैष्णव साधु बनले. तेथून पुढें १९१५ साली आग्रास हे आर्यसमाजी झाले. त्याच्या प्रचारांत हे आरबी भाषा शिकले. यांनी एक प्रचारकांची शाळा उघडली. पुढें हे राजकारणाकडे ओढले गेले आणि हे बौद्ध धर्माकडे खेचले जाऊ लागले. दक्षिणतून प्रवास करून हे खांडवा येथें आले. तेथें असहकारितेंतील राजकीय भाषणावरून यांना सहा महिन्यांची शिक्षा झाली. तेव्हा बक्सारचे तुरुंगांत यांनी आपला 'बाइसर्मा सदी' हा ग्रंथ पुरा केला. त्यांत यांनी १९२४ पासून दोनशें वर्षे झोपलेल्या नालंदाच्या अध्यापक विश्वबंधूची कथा लिहिली आहे. १९२३ मध्ये चौराचुराप्रकरणांत जहाल भाषणाबद्दल यांना दोन वर्षांची शिक्षा झाली. तेथें यांनी शैतानकी आख, विस्मृतीके गर्भमे, जादूका मुख, सोनेकी ढाल वगैरे अनुवादित कादंबऱ्या लिहिल्या. हे पुढें राजकारणांत फेरवारी झाले आणि लंकेतील विद्यालंकार कॉलेजमध्ये संस्कृतचे प्राध्यापक म्हणून गेले. तेथें पाली भाषेतील संस्कृत ग्रंथांचें अध्ययन करून यांनी त्रिपिटकाचार्य ही पदवी मिळविली. नंतर बौद्धांचे प्राचीन ग्रंथ शोधण्याकरितां हे तिबेटांत गेले (१९२९). तेथें जाण्याकरितां यांना नेपाळांतील शिवरात्रीच्या यात्रेचा आश्रय घेऊन वेषान्तर करून तिबेटांत पोचावें लागलें. तेथें सव्वा वर्ष राहून बावीस खेचांवर हस्तलिखित ग्रंथ घेऊन हे लंकेस निघाले. वाटेंत पाटणा म्युझियममध्ये राहुल सेक्शन उघडून त्यांत यांनी तिकडे मिळविलेली ऐतिहासिक चित्रे ठेवली. पुस्तकें बिहार ओरिसा रिसर्च सोसायटीला दिली. लंकेत पोचल्यावर यांनी बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली व हे हिंदुरथानांत आले (१९३०).

तिबेटांतून आणलेल्या हस्तलिखित ग्रंथांचा अभ्यास करून यांनी वसुबंधूचा अभिधर्मकोश स्वकृत राहुलभाष्या-

सह व बुद्धचर्या नांवाचें गौतमबुद्धाचें संशोधित चरित्र प्रसिद्ध केलें. १९३१ च्या उत्तरार्धांत लंकेच्या बौद्ध मिशन-तर्फे हे युरोपला गेले, पण यांना रशियाला पोचतां आलें नाहीं. दुसऱ्या खेपेस हे तिबेटांत गेले आणि यांनी तेथून महत्त्वाचे ग्रंथ आणून प्रसिद्ध केले; त्याबद्दल युरोपांत यांचा सर्वत्र वाहवा झाली. १९३५ मध्ये यांनी जपानमार्गे मास्कोला जाऊन हे इराणमार्गे परत आले. १९३७ साली सोविएट रशियाकडून लेनिनग्राडच्या प्राच्यविद्यामंदिरांत संशोधन करण्याकरितां यांना निमंत्रण आलें. तिकडे गेले असतां लेनिनग्राड युनि-व्हर्सिटीतील प्रोफेसर एल्येना नाबेतोवूना या रशियन स्त्रीशी यांनी विवाह केला. यांना इगोर राहुलविच नांवाचा मुलगा आहे. पण चार-पांच महिन्यांतच तिबेटांतील ग्रंथांचे फोटो घेण्याकरितां यांना राष्ट्रसभा-मंत्रिमंडळानें पाठविलें. या खेपेस राजमार्गानें जाऊन यांनी धर्मकीर्ति, पद्माकरगुप्त, ज्ञानश्री, नागार्जुन, आसंग, वसुबंधु, रत्नाकरशान्ति वगैरेंच्या सत्तर ग्रंथांतील दीड लक्ष श्लोक, कित्येक हिन्दी काव्ये व चित्रे यांनी आणली.

१९३८ साली हे कम्युनिस्ट पक्षाचे सभासद झाले. शेतकऱ्यांची संघटना हें यांनी आपलें ध्येय ठरविलें. शेतकऱ्यांच्या चळवळींत यांना दोनदा शिक्षा झाल्या असतां यांनी पंधरा-पंधरा दिवसांचे यशस्वी उपास केले. १९४० साली यांना ओरिसांतील किसानसभेचे अध्यक्ष निवडण्यांत आलें. पण त्यापूर्वीच यांना भा. सं. कायद्याखाली पकडण्यांत आलें.

यांचें लेखन सतत चालू असतें. यांचीं साठांपेक्षां अधिक पुस्तकें प्रसिद्ध आहेत. त्यांत प्रवासवर्णने ८, कादंबऱ्या ८, नाटके भोजपुरीभाषेंत ८, सिलोनी भाषा, तिबेटी भाषेचें व्याकरण, मेरी जीवनयात्रा (आत्मचरित्र), नये भारतके नये नेते, व्होल्गा ते गंगा इत्यादि प्रमुख होत. यांचें भाषाज्ञान अद्वितीय असून यांना सुमारे तीस भाषा येतात.

रे, सर प्रफुल्लचन्द्र—(जन्म स. १८६१ ऑगस्ट २-मृत्यु स. १९४४ जून २३) बंगालमधील महान् संशोधक, रसायनशास्त्रज्ञ व देशभक्त.

यांचा जन्म बंगाल्यांतील राखली नांवाच्या खेड्यांत झाला व तेथेंच वडील शिक्षक असल्याने प्राथमिक शिक्षण झालें. जात ब्राह्मण. यांचे वडील हरिश्चंद्र यांनी १८७० साली मुलाच्या शिक्षणासाठी कलकत्त्यास प्रयाण केलें. तेथें यांनी वास्तव व रसायनशास्त्रांचें शिक्षण पूर्ण करून

गिलख्रिस्त शिष्यवृत्ति मिळवून हे इंग्लंडला गेले (१८८२). तेथे हे रसायन या आवडत्या विषयाचे डी. एस्सी. झाले (१८८८). नंतर एडिंबरो केमिकल सोसायटीचे यांना उपाध्यक्ष निवडण्यांत आले. इंग्लंडमध्ये असतां 'बंडा-पूर्वीचा आणि नंतरचा हिंदुस्थान' या विषयावरील यांचा चढाओढीत मान्य झालेला निबंध जप्त करण्यांत आला व इंडियन एज्युकेशनल सर्व्हिसला यांना अयोग्य ठरविण्यांत आले.

परत आल्यावर हे कलकत्त्याच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजांत रसायनाचे प्राध्यापक म्हणून काम करू लागले (१८८९). तरुण विद्यार्थ्यांत संशोधनबुद्धि निर्माण करण्याचें ध्येय यांनी ठेवले. १८९६ मध्ये यांनी मरक्युरस नायट्राइट या काम्पाउंडचा शोध लावला व तो स्थिर राहतो असे सिद्ध केले. नंतर निरनिराळे नायट्राइट्स शोधून काढणें व स्थिर करणें यांकडे यांचें लक्ष वेधले. १९०४ मध्ये बंगाल सरकारने यांना पाश्चात्य देशांतील प्रयोगशाळा पाहण्यास पाठविले. या वेळीं साम्राज्यांतील विश्वविद्यालयाच्या परिषदेस कलकत्ता विश्वविद्यालयाचे प्रतिनिधि म्हणून हे उपस्थित होते. १९१६ सालीं हे सेवानिवृत्त झाले आणि कलकत्ता विश्वविद्यालयाच्या 'कॉलेज ऑफ सायन्स' चे मुख्याध्यापक झाले (१९२१-१९३६). तेथील आपला पगार प्रयोगशाळा व संशोधन या कार्यांत यांनी खर्च केला.

इंडियन स्कूल ऑफ केमिस्ट्री व इंडियन केमिकल सोसायटी या महत्त्वाच्या संस्था यांनी काढल्या आणि हिस्टरी ऑफ हिंदु केमिस्ट्री या नांवाचा महत्त्वाचा ग्रंथ दोन भागांत लिहिला. गतकालांत हिंदुस्थान देशानें रसायनशास्त्रांत काय काय कामगिरी केली याची साधार व सविस्तर माहिती या ग्रंथांत दिली आहे. अनेक थोर शास्त्रज्ञांनी या ग्रंथाची मुक्तकंठानें प्रशंसा केली आहे. या ग्रंथामुळे यांना सर ही पदवी मिळाली व अनेक परदेशी विश्वविद्यालयांनी यांचा गौरव केला.

हिंदुस्थानांतील अर्वाचीन रसायनशास्त्राच्या जनकत्वाचा मान यांनाच दिला पाहिजे. यांच्यापूर्वी कलकत्ता प्रेसिडेन्सी कॉलेजांतील सर अलेक्झांडर पेडलर व अलाहाबाद मूर कॉलेजांतील प्रा. इ. जी. हिल वगैरेंनी संशोधनाचा उपक्रम केला; पण तीं माणसें परकी होती. शिवाय यांनी हिन्दी संशोधकांची एक परंपरा निर्माण केली. हिंदुस्थानांतील आज कोणताहि नांवाजलेला रसायनशास्त्रज्ञ घेतल्यास त्याची परंपरा यांच्याकडे जाऊन पोचते.

रसायनाच्या अनर्व, अर्व आणि वास्तव या तीन शाखांपैकी अनर्व रसायनांत संशोधन सुरू करण्याचा मान यांचाच आहे. या संशोधनास स. १८९५ मध्ये मरक्युरस नायट्राइटने सुरुवात झाली. मरक्युरिक नायट्राइट तयार करतांना एक पिवळा रवाळ पदार्थहि तयार होई. हा पदार्थ काय आहे याच्या शोधास हे लागले व शेवटीं अजून पावेतो अज्ञात असलेला मरक्युरस नायट्राइट तो हाच होय असे सिद्ध झाले. या शोधानें शास्त्रीय जगांत मोठी खळबळ उडवून दिली व हिंदी शास्त्रज्ञांचें नांव याच वेळीं अगदीं प्रथम सर्वतोमुखी झाले. बर्थेलोट, व्हिक्टरमेयर, व्होलार्ड, रास्को इत्यादि पाश्चात्य शास्त्रज्ञांनी यांचा मुक्तकंठानें प्रशंसा केली. या संशोधनानंतर त्यांनीं इतर नाइट्राइटस्वर कार्य सुरू केले. स. १९१८ पर्यंत या विषयावर यांचे ऐंशीच्यावर लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. यावरून हें कार्य किती चिकाटीने व उत्साहानें चाललें होतें याचा अदमास करता येतो. या कालांत अतुलचंद्र घोष, एस. सी. बानर्जी, जितेंद्रनाथ रक्षित, रसिकलाल दत्त इत्यादि विद्यार्थ्यांनी यांच्याबरोबर संशोधन करून नायट्राइटस्, हायपो नायट्राइटस्, अमिनो नायट्राइटस् वंगरे अनेक नत्रसंयुग तयार केले. यांच्या-शिवाय हिंदुस्थानांत अनर्व रसायनांत प्रत्यक्ष असें फारसें कार्य झालेलें नाहीं.

बंगाल केमिकल अँड फार्मास्युटिकल वर्क्स लि. हा कारखाना यांनीच काढला. पगारांतून साठविलेल्या दोनचारशें रुपयांवर यांनी सुरुवात केली व १९०२ सालीं दोन लक्ष भांडवलाची ही कंपनी भागीदारीच्या तत्त्वावर नोंदण्यांत आली. वाढत वाढत या कारखान्याची यंत्र-सामग्री आतां आशिया खंडांत पहिल्या प्रतीची झाली आहे. यांनी आपल्या शेअरच्या नफ्यांतून हायस्कूल व सार्वजनिक कार्य चालविण्याकरितां ट्रस्ट केला होता. आपल्या पगारांतून साठविलेल्या अकरा लाख रुपयांची देणगी यांनी कलकत्ता युनिव्हर्सिटीला दिली.

यांचे राजकारणाकडे व देशाकडे भरपूर लक्ष असे. हे शुद्ध खादी वापरत व खादीचा प्रचारहि यांनी केला. स्वराज्याशिवाय देशाचें अत्यंत नुकसान होत असल्याचें यांनी अनेक वेळां घोषित केले. १९२२ च्या उत्तर बंगालमधील जलप्रलयांत सरकारला करितां आले नाहीं तें यांनी करून दाखविलें. त्या वेळीं यांनी एका हाके-सरशीं सहा लाख रुपये गोळा केले. यांची शिष्यशाखा म्हणजे हुकमी सेना असल्याचें तेव्हां प्रत्ययास आले. यांचा सत्तरावा वाढदिवस जगांतील शास्त्रज्ञांनी लेख

लिहून साजरा केला. यांनी आत्मचरित्र लिहिले आहे (१९३२).

यांचे ग्रंथ—(1) History of Hindu Chemistry (दोन खंड), (2) Life and Times of C. R. Das (1927), (3) Life and Experiences of a Bengali Chemist (आत्मचरित्र १९३२).

यांची प्रमुख संशोधने—(1) Mercurous Nitrite and its various Derivatives, (2) Nitrites of Alkylammonium Series, (3) Nitrites of the Mercurialkyl and Mercurialkyl-aryl-ammonium Series, (4) Determination of Conductivity of Nitrites, (5) Dimercury ammonium halides, (6) Preparation of Bi-Sulphonium Compounds इत्यादि.

रेड्डी, सर रामलिंग—(जन्म स. १८८०) आंध्र युनिव्हर्सिटीचे उपकुलगुरु व सुप्रसिद्ध शिक्षणतज्ज्ञ.

यांच्या वडिलांचे नांव सी. रामस्वामी रेड्डी. केम्ब्रिजच्या सेंट जॉर्ज कॉलेजमध्ये आपले शिक्षण संपवून हे परत आले. गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया स्कॉलर म्हणून

हे इंग्लंडला गेले व इतिहासांत यांनी विशेष प्रावीण्य मिळविले.

सुरुवातीला कांही दिवस बडोदा कॉलेजचे व्हाइस-प्रिन्सिपल म्हणून काम केल्यानंतर म्हैसूरच्या महाराजा कॉलेजाचे प्रिन्सिपल म्हणून यांची नेमणूक झाली (१९१६). यानंतर कांही दिवस हे म्हैसूर संस्थानांतील प्रमुख शिक्षण तपासनीस होते. आंध्र युनिव्हर्सिटीची स्थापना झाल्यानंतर यांना तिचे उपकुलगुरु निवडण्यांत आले (१९२६-३०, १९३६).

दक्षिण हिंदुस्थानांतील प्रमुख शिक्षणतज्ज्ञ म्हणून यांची प्रसिद्धि असून ऑल इंडिया बोर्ड ऑफ एज्युकेशन यासारख्या शिक्षण संस्थांचे हे सभासद होते (१९२१-४०). युनायटेड नॅशनलिस्ट पक्षाचे हे कांही दिवस उपप्रमुख व संयोजक होते (१९२४).

यांचे ग्रंथ—(1) Congress in Office and Constitutional issues that have arisen.

तेलुगु—(1) Enquiry into the Principles of Telgu, (2) Political Economy (मद्रास युनिव्हर्सिटीने पारितोषिक दिलेला युनिव्हर्सिटी सुधारणां-वरील व्याख्यानांचा संग्रह).

ल

लजपतराय, लाला—(जन्म स. १८६५—मृत्यु स. १९२८ नव. १७) पंजाबांतील सुप्रसिद्ध राजकारणी मुत्सद्दी, वर्तमानपत्रकार, लेखक, वक्ते व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

पंजाबांतील लुधियाना जिल्ह्यांतील जगराण हे गांव यांचे जन्मस्थान. उर्दूतील सुप्रसिद्ध लेखक मुनशी राधाकृष्णलाल हे यांचे पिताजी. १८८५ साला यांनी कायद्याची परीक्षा दिली व वयाला वीस वर्षे पुरी होण्याच्या आतच हे वकिला करू लागले. १८७७ साली स्वामी दयानंद पंजाबांत गेले. तेथे त्यांना जे निष्ठावन्त अनुयायी भेटले त्यांत यांची गणना होते. १८८६ जून १ ला लाहोर येथे दयानंद अँग्लो-वैदिक कॉलेजची स्थापना झाली. त्या कॉलेजचे हे सेक्रेटरी झाले व पंजाबभर हिंडून

त्या कॉलेजकरिता यांनी पांच लाख रुपये जमा केले. तेथे मधूनमधून हे इतिहासहि शिकवीत.

आर्यसमाजाने चालविलेल्या स्त्रिया, अनाथ, विधवा, भूकंप, दुष्काळनिवारण वगैरे लोकसेवेच्या कामांत हे पुढाकार घेत. व्यापक दृष्टिकोण हा यांचा विशेष होय. धर्म व समाज यांच्या कार्याप्रमाणे हे राजकारणांत पुढारीपणा स्वीकारीत. १८८८ पासून हे राष्ट्रसभेत हजर राहत. तेव्हापासून हे राष्ट्रसभेत भाषणे करीत. असामान्य वक्ते व राष्ट्रीय मताचे पुरस्कर्ते म्हणून यांची लवकरच हिंदुस्थानभर ख्याति झाली. १९०५ साली राष्ट्रसभेतर्फे यांना प्रचाराकरिता इंग्लंडला धाडण्यांत आले. यांच्या प्रवासाकरिता पंजाब प्रान्तिक कमेटीने मंजूर केलेले तीन हजार रुपये यांनी आर्यसमाजाला देऊन टाकिले.

परत आल्यानंतर शेतकऱ्यांना चिथावणी देतात म्हणून यांना अजितसिंहांसह मंडाले येथे हद्दपार करण्यांत आले (१९०७). सहा महिन्यांनंतर यांना सोडून देण्यांत आले. सुरत काँग्रेसचे अध्यक्षपद यांनी नाकारिले. पुढे गुप्त पोलिसांच्या त्रासामुळे पहिल्या महायुद्धाचे वेळी हे अमेरिकेस जाऊन राहिले. तेथे यंग इंडिया पत्र व लीग काढली व यांनी सतत परिणामकारक काम केले.

मातृभूमीच्या आठ वर्षांच्या वियोगानंतर हे हिंदु-स्थानांत परत आले. तेव्हा असहकारितेचे युग सुरू झाले होते. कलकत्ता राष्ट्रसभेचे यांना अध्यक्ष निवडण्यांत आले (१९२० सप्टें.). असहकारितेचा ठराव यांच्या अध्यक्षतेखाली पास झाला, पण यांनी त्याच्या विरुद्ध मत दिले. खुद्द पंजाबांत यांच्या विरुद्ध असहकारी तऱ्हांचा नवा गट उत्पन्न झाला. यांना मनापासून ही चळवळ पटत नव्हती तरी हे सर्व राष्ट्राबरोबर त्या चळवळीत सामील झाले व तुडंगांत गेले. तुडंगांतून बाहेर आले तो स्वराज्यपक्ष उदयास आला आणि हे त्यातर्फे मध्यवर्ति कायदेमंडळांत निवडून गेले आणि तेथे यांनी उत्कृष्ट कामगिरी केली. सायमन कमिशनवर बहिष्काराचा ठराव विशेषतः यांच्यामुळेच पास झाला.

पीपल हें इंग्रजी पत्र, पीपल असोसिएशन, टिळक स्कूल ऑफ पॉलिटिक्स या संस्था हे चालवीत. यांनी या संस्थांना आपले सर्वस्व देऊन टाकले.

हिंदु धर्माचे हे कट्टे पुरस्कर्ते होते. हिंदु लोक बलवान व्हावेत म्हणून यांनी अविश्रान्त परिश्रम केले. हिन्दी, उर्दू व इंग्रजी या भाषांत यांची भाषणे सारखीच परिणामकारक होत. मॅझिनी, गॅरिबोल्डी, श्रीकृष्ण, शिवाजी इत्यादींची स्फूर्तिदायक चरित्रे व आत्मचरित्र यांनी लिहिले आहे.

३० ऑक्टो. १९२८ रोजी सायमन कमिशन लाहोरला गेले. तेथे यांच्या नेतृत्वाखाली हजारों तऱ्हाण काळी निशाणे दाखवीत असता पोलिसांकडून ठोसे व दंडुके यांचा मार यांना सहन करावा लागला. त्यामुळे यांच्या छातीस तीन इंच लांबरुंद जखम झाली व त्यामुळे हे मृत्यु पावले.

ब्रिटिश सरकारने यांचा खून केला अशा समजुतीने भगतसिंग, राजगुरु वगैरे क्रान्तिकारक क्षुब्ध झाले आणि त्यांनी यांच्या मृत्यूपासून एक महिन्याच्या आंत यांच्या मृत्यूस कारण झालेल्या पोलिस अधिकाऱ्याचा खून

करण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यांतून भगतसिंग प्रकरण उत्पन्न झाले.

यांचे ग्रंथ—(1) Unhappy India, (2) The Voice of Truth, (3) The Message of the East, (4) The Young India, (5) The Nationalist Movement, इत्यादि.

लढे, दि. ब. अण्णा बाबाजी—(जन्म स. १८७८) महाराष्ट्रातील सुप्रसिद्ध राजकारणी मुत्सद्दी व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

यांचे जन्मस्थान कुदंदवाड. हे धर्माने जैन असून सांगली, कोल्हापूर व पुणे येथे शिक्षण घेऊन एम्. ए. झाले (१९०३).

यांनी दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभेची स्थापना करून जैनांची संघटना करण्यास सुरुवात केली. या संस्थेचे व कर्नाटक ब्राह्मणेतर लीगचे हे अध्यक्ष होते. नंतर छत्रपति शाहू महाराजांच्या कृपेने कोल्हापुरी राजाराम कॉलेजांत इंग्रजीचे प्राध्यापक, एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर वगैरे कामे यांच्याकडे आली. त्या वेळी ब्राह्मणेतर चळवळीला पोषक अशी लेखनभाषणद्वारा यांनी बरीच कामगिरी केली. पण लवकरच यांना कोल्हापूर सोडावे लागले. तेव्हा यांनी एल्.एल.बी. ची परीक्षा दिली आणि हे बेळगांवची वकिली करू लागले. तेथे यांनी रयतसंस्था सुरू करून 'डेकन रयत' हें इंग्रजी साप्ताहिक सुरू केले. १९२० साली राष्ट्रसभेचा बहिष्कार असता हे असेंब्लीत निवडून आले. मॉंटफोर्ड सुधारणानंतर अस्तित्वांत आलेल्या मुंबई कॉन्सिलांत राष्ट्रसभा व मराठा यांच्या विरोधामुळे हे निवडून येऊ शकले नाहीत (१९२६). हे कोल्हापूरचे दिवाण नेमले होते (१९२६-३०). त्या वेळी यांचे क्षेत्र संस्थानापुरते मर्यादित होते तरी यांच्या कर्तृत्वाचा परिचय तेथे मिळाला. यांच्या वाङ्मयसेवेमुळे बेळगांवच्या महाराष्ट्र-साहित्य-संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष यांना निवडण्यांत आले (१९२९). राष्ट्रसभेच्यातर्फे हे निवडून येऊन काँग्रेस मंत्रिमंडळांत अर्थमंत्र्यांच्या जागी होते. पण १९४२ च्या चळवळीचे वेळी काँग्रेसच्या सर्वच कार्यक्रमावर विश्वास नाही असे म्हणून हे तुडंगाबाहेर आल्यामुळे १९४५ च्या निवडणुकीत राष्ट्रसभेतर्फे यांना स्थान देण्यांत आले तरी मंत्रिमंडळांत घेतले नाही.

यांचे वाङ्मय—मराठी-१ हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश-

साम्राज्याचा उदय, २ शाहू महाराजांचे चरित्र व आठवणी.

इंग्रजी-१ इन्ट्रोडक्शन टु जैनिसम, २ प्रॉब्लेम ऑफ इंडिया.

लक्ष्मण्या परशुराम जार्जी—(जन्म स. १८९७) गुलबर्गाचे प्रमुख व्यापारी व प्रसिद्ध नागरिक.

जन्मस्थान हुमणाबाद. यांचे लिहिण्यावाचण्याचे शिक्षण गुलबर्गा येथे झाले. बाराव्या वर्षापासून यांनी आपले लक्ष व्यापारांत घातले. प्रथम यांच्याकडे रोकड वही लिहिण्याचे काम आले. सकाळी सहा वाजतां दुकान उघडून झाडलोट करून रात्री आठ वाजेपर्यंत हे वडिलान्याबरोबर काम करीत. काष्ठीषधीच्या दुकानांत पुढ्या बांधण्याचे काम यांना करावे लागे. वडील यांच्या बतिसाव्या वर्षी वारले. तेव्हा यांनी आपल्या नावाने दुकान सुरू केले. आतां त्यांची निरनिराळ्या मालाची सात दुकाने झाली आहेत. शिवाय शहाबाद, तांडूर, रायचूर, यादगीर, लातूर वगैरे ठिकाणी यांची दुकाने आहेत. १९४५ साली ५०० मुनीम यांच्याकडे काम करीत असत. मुंबई, मद्रास, बंगाल, पंजाब वगैरे प्रान्तांशी यांचा आवक-जावक व्यवहार फार मोठ्या प्रमाणांत चालतो.

आंध्र वैश्य समाजाच्या उत्कर्षाकरिता यांनी पुष्कळ प्रयत्न केले. आर्य वैश्य कर्नाटक कान्फरन्सचे हे स्वागताध्यक्ष होते. मच्छलीपट्टण येथे भरलेल्या वैश्य कान्फरन्समध्ये यांना 'वैश्यकुलशेखर' अशी पदवी देण्यांत आली. हे वैदिक धर्माचे अत्यंत अभिमानी असून सर्व वैश्यांनी वैदिक आचार पाळावेत असा यांचा प्रयत्न असतो. त्याकरिता यांनी वैश्य वेदोक्तविचार व क्षत्रिय वैश्य सद्भावमंडन इत्यादि पुस्तके प्रसिद्ध केली आहेत. यांनी आजपर्यंत आपल्या जातीच्या संस्था, मंदिरे, तीर्थयात्रा वगैरेकरिता पुष्कळ दानधर्म केला असून यांची परंपरा यांचे चि. शिवय्या, रामचंद्रय्या व वासुदेवराव पुढे चालवीत आहेत.

लक्ष्मी, कॅ.—(जन्म स. १९१४) अझाद हिंद सेनेच्या 'झांशीची राणी' या स्त्रीपथकाच्या प्रमुख.

यांचे समग्र नांव लक्ष्मी एस्. स्वामीनाथन्. मध्यवर्ति असेंब्लीत मद्रास प्रांतातर्फे निवडून गेलेल्या अम्मु स्वामीनाथन् यांच्या या कन्या. यांचा पहिला विवाह टाटा एअर सर्व्हिसमधील वैमानिक बी. के. नजगुंदराव

यांच्याशी झाला (१९३६). परंतु थोड्याच दिवसांत यांनी त्यांच्याशी घटस्फोट घेतला व या मद्रास युनिव्हर्सिटीच्या एम्. बी. बी. एस्. झाल्या.

यानंतर यांनी ब्रि. आर्मीतील इब्राहिम या मुसलमान तरुणाशी विवाह केला. इब्राहिम सिंगापूरला लढाईसाठी जातांच याहि तेथेच गेल्या व यांनी तेथे मोफत दवाखाना सुरू केला. याच सुमारास सिंगापूरला जपान्यांचा हल्ला आला. सिंगापूर सोडून जावयाचा हुकूम मोडून या तेथेच राहिल्या व हिंदी स्वातंत्र्य संघाच्या सदस्य बनल्या.

याच संस्थेच्या अझाद हिंद सेनेने पुढे सुरू केलेल्या झांशीची राणी सेनेचे प्रमुखपद यांना देण्यांत आले (१९४३ ऑक्टो. २२). या वेळी स्त्रियांची संख्या एकशेंपंच्याऐशी होती ती यांनी दोन हजारांपर्यंत वाढविली. पिस्तूल, बंदूक, मशिनगन्स यांसारखी शस्त्रे वापरण्याचे शिक्षण या स्त्रियांना दिले जाई.

सुस्वातीला या स्त्रियांना शुश्रूषापथकांत काम दिले जाई; परंतु पुढे यांच्या विनंतीवरून सुभाषबावूंनी झांशीची राणी सेनेतील दोन पथकांना अघाडीवर कूच करण्याचा हुकूम दिला व हिंदुस्थान व ब्रह्मदेश यांच्या अघाडीवर झालेल्या पहिल्याच लढाईत या स्त्रियांनी ब्रिटिशांविरुद्ध विजय मिळविला. पुढे मौलमीन येथे अझाद हिंद फौज माघार घेत असता यांच्या फौजेने निकराचा सामना देऊन सुभाषबावूंना निमटून जाण्याची संधि दिली व मग या ब्रिटिशांच्या स्वाधीन झाल्या.

महायुद्धाच्या अखेरच्या दिवसांत लष्करी कामाऐवजी घायाळ सैनिकांची या शुश्रूषा करीत होत्या, या सुद्धावर यांचेवर खटला न भरता यांना सोडून देण्यांत आले (१९४६).

लक्ष्मीनारायण डी.—(जन्म स. १८७६ जाने. १२-मृत्यु स. १९३० सप्टें. ३०) नागपूरचे सुप्रसिद्ध व्यापारी व दानशूर गृहस्थ.

यांचे घराणें आन्ध्र प्रान्तांतील तेलंगी ब्राह्मण असून मूळ गोदातीरच्या मंथन गांवचे राहणारे. यांचे वडील डी. पुल्लया गारु हे बालपणीच नागपूरजवळील कामठी गांवी भिक्षुकी करीत. यांचे जन्मस्थान कामठी. यांच्या मातेचे नांव रामबाई. यांचे वडील हे इंग्रजी पांचवीत असता वारले. तेव्हा यांचे शिक्षण बाय. काकोलम् यांनी

पुढें चालविलें. पण लवकरच हे त्यांच्या कौलाविटांच्या कारखान्यांत काम करूं लागले. पुढें मॅगेनीजचा व्यवसाय करणाऱ्या 'सी. पी. प्रास्पेक्टिंग सिंडिकेट' मध्ये काम करूं लागले व पुढें तर खाणीतून मॅगेनीज काढण्याचा व विकण्याचा परवाना यांनी मिळविला. १९०५-१९२५ पर्यंत यांनी या व्यवसायांत विपुल संपत्ति मिळविली. विशेषतः १९१४-१८ या युद्धकालांत तर यांचा परदेशाशी व्यवहार वाढला. १९२७ साली यांनी अनेक ठिकाणच्या आपल्या खाणी विकून हे कन्हान येथें आपल्या भव्य बंगल्यांत राहून सार्वजनिक कार्यांत लक्ष घालूं लागले.

यांनी १९१३-१९२० पर्यंत अनेक महत्त्वाच्या विषयांवर जे लेख लिहिले व भाषणें केली त्यांचें संकलन 'स्पाचेस् अँड रायटिंग्ज' या ग्रंथांत केलें आहे. मध्यप्रान्त कायदेमंडळांत हे निवडून आले होते (१९१६-२०).

हे कामठी कॅन्टोनमेंट कमेटीचे सभासद असून तेथें नगरपालिका स्थापून तिचे पहिले अध्यक्ष हेच होते (१९२७). नागपूर डिस्ट्रिक्ट कौन्सिलचे अध्यक्ष म्हणून काम करीत असतां शिक्षणार्थ यांनी चाळीस हजारांच्या देणग्या दिल्या (१९२७-३०). नंतर कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्ये यांची निवड झाली.

मृत्यूपूर्वी ३ मे १९३० रोजी यांनी आपल्या बायको वगैरे आपांना देऊन शिल्पक राहिलेली पस्तीस लक्ष रुपयांची मिळकत नागपूर प्रान्तांत सहा वर्षे रहिवाशी असलेल्या हिंदु विद्यार्थ्यांना औद्योगिक शिक्षण देण्याकरितां नागपूर युनिव्हर्सिटीच्या ताब्यांत दिली. यासाठी नेमलेल्या खास कमेटीने भारतीय तज्ज्ञांनी सुचविलेल्या योजना लक्षांत घेऊन 'लक्ष्मीनारायण इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नालॉजी' ही संस्था स्थापन केली (१९४३). याप्रमाणेंच आन्ध्र युनिव्हर्सिटीला यांनी आपला बहुमोल ग्रंथसंग्रह अर्पण केला. तसेंच नागपूरच्या भारत-सेवक-समाजाच्या शाखेला यांनी एक लक्ष रुपये दिले.

यांनी संतति नसल्याने दत्तक घेण्याच्या फंदांत न पडतां आपली संपत्ति राष्ट्रकार्याला अर्पण करून आपलें नांव अजरामर करून ठेवलें. यांच्या पत्नी गोविंदराव आंधारे यांची कन्या बहिणाबाई.

लाड, डॉ. भाऊ दाजी—(जन्म स. १८२१-

मृत्यु स. १८७४) सुप्रसिद्ध प्राच्यविद्यापंडित, संशोधक व परोपकारी गृहस्थ.

यांचें मूळ नांव रामकृष्ण विठ्ठल लाड. पण हे भाऊ दाजी या नांवानें प्रसिद्ध होते. जन्मस्थान गोव्यांतील मांजरे हें गांव. जात सारस्वत ब्राह्मण. यांचे वडील नशीब काढण्याकरितां मुंबईस आले. तेथें त्यांची मातीची चित्रें व यांचें बुद्धिबळक्रीडाकौशल्य यांवर यांचें शिक्षण सुरू झालें. एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये शिक्षण संपवून हे तेथेंच शिक्षक झाले (१८४३). ग्रँट मेडिकल कॉलेज निघतांच यांनी तेथें आपलें नांव दाखल केलें (१८४५). त्या वेळी युनिव्हर्सिटी नसल्याने 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन'ने यांना हायकोर्ट जजाच्या हस्ते जी. जी. एम्. सी. ही पदवी दिली (१८५१). सब असिस्टंट सर्जनच्या जागा निर्माण करून त्यावर यांना नेमण्यांत आलें. पण नोकरी न करितां यांनी स्वतंत्रपणें धंदा सुरू केला आणि लोकांकडून 'अश्विनीकुमार, धन्वन्तरा' अशा शब्दांत गौरव प्राप्त केला. यांचें रक्तपितावरील औषध रामबाण समजण्यांत येतें.

संस्कृत वाङ्मयांतील यांच्या संशोधनाची सुद्धात कालिदासाच्या कालनिर्णयापासून झाली. नंतर शकाच्या हल्ल्याशी संबंध असणाऱ्या कालकाचार्याची जैन कथा, जैन धर्माचार्याची परंपरा, जैन पट्टावलीचा कालानुक्रम, हेमाद्राचा काल वगैरे संशोधनांनी हे विख्यात झाले. कालनिर्णयावर यांची बरीच टिप्पणें आहेत.

शिलालेखवाचनाच्या बाबतीतील यांचें कार्य महत्त्वाचें आहे. गिरनार पर्वतावरील रुद्रदामनूचा व त्याच पर्वतावरील गुप्तांचे शिलालेख यांनी प्रथम वाचले. गुप्त-शिलालेख वाचतांना गुप्तशकाचा सार्वत्रिक प्रचार यांच्या ध्यानीं आला व ते सर्व शिलालेख गुप्तकालांतील असल्याचें यांनी ठरविलें. शक, गुप्त व वल्लभ यांचे शक आणि घराण्यांसंबंधी यांनी ठरविलेले सिद्धान्त दीर्घकाल अबाधित राहिले.

याशिवाय यांनी किती तरी शिलालेख पद्धतशीरपणें वाचन व भाषान्तर करून प्रथमच लोकांच्या पुढें आणले. मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे हे पहिले हिन्दी सभासद होत. यांनी अगदीं आरंभीच्या काळांत या क्षेत्रांत पाऊल टाकून प्रतिकूल परिस्थितींत महत्त्वाची कामगिरी बजावली. भगवानलाल इंद्रजी ही यांची संशोधनशाखेला महत्त्वाची देणगी होय. ग्रँट मेडिकल

कॉलेजांत ले. क. एस्. आर. मुळगांवकर यांच्या हस्ते यांच्या तैल चित्राचें अनावरण करण्यांत आलें.

लिमये, दत्तात्रेय बाळकृष्ण—(जन्म स. १८८७ जुलै ३१) सुप्रसिद्ध रसायनशास्त्रज्ञ व संशोधक.

कपिगोत्री चित्पावन ब्राह्मण. अजोळी हावनूर येथें सात इयत्ता कानडी शिक्षण झालें. नंतर बी. ए., बी. एस्सी., एम्. ए. झाले. बी. ए.च्या वर्गांत असतांच यांनी बाळकृष्ण रसशालेची स्थापना केली (१९०८). एम्. ए. परीक्षेंत यांचा पहिला नंतर आला (१९११). यांना आपलें शिक्षण स्वावलंबनानें करावें लागलें.

पुणें येथील रानडे इन्स्टिट्यूटमध्ये प्रथम असिस्टंट डायरेक्टर (१९१२) व डायरेक्टरचें काम हे करूं लागले (१९३०). तेथें यांच्या हाताखालीं अनेकांनीं संशोधन करून एम्. एस्सी. व पीएच्. डी. या पदव्या संपादन केल्या. यांनीं ' रसायननिधी ' ची स्थापना करून (१९३०) बाळकृष्ण रसशालेचा रजतोत्सव साजरा केला (१९३३). रसायन निधींतून पहिला संशोधन-विषयक निबंध ' फ्युरोकुमारिन ' संघटनासंबंधींचा होय. तो १९३२ त जर्मन केमिकल सोसायटीचे मुखपत्रांत प्रसिद्ध करण्यांत आला. त्यायोगें संश्रयाचे जातीच्या एका फळाचे सालींत मिळणाऱ्या ' बर्गॅप्टेन ' सदृश पदार्थाची पहिली संघटनात्मक सिद्धि झाली. पूर्वीचे शास्त्रज्ञांनीं एतदर्थ केलेले प्रयत्न विफल झाले होते.

त्यानंतरचा दुसरा महत्त्वाचा यांचा निबंध ' निधोन पद्धति ' वरचा होय. तोहि जर्मन केमिकल सोसायटींतच प्रसिद्ध झाला (१९३४). या निबंधाचे योगानें रसायन-निधीचें कार्य चिरंतन राहील यांत शंका नाही. वरील दोनहि शोधांच्यामुळें पूर्वी उपलब्ध नसलेले पदार्थ करितां येऊं लागल्यानें संशोधनास अतिशय वाव मिळाला आहे. केवळ आपलेकडेच नव्हे तर परदेशांतहि या संशोधनाचा उपयोग अनेक शास्त्रज्ञांनीं केला आणि या पद्धतीचें श्रेय यांना दिलें आहे.

असिटोनच्या जातीचे म्हणजे केटोन वर्गाचे पदार्थ बनविण्याची यांनीं शोधलेली पद्धति ही निधोनपद्धति होय. या पद्धतीनें झालेला ' रामाल ' व ' रंजाल ' विषयक नवीन रासायनिक शोधाची सर चंद्रशेखर रामन् यांनीं प्रशंसा केली आहे.

यांच्या ' रसायनम् ' नांवाच्या कालिकाचा प्रकाशन समारंभ मुंबईच्या रॉयल इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्सचे

प्रिन्सिपल डॉ. व्हीलर यांच्या हस्ते झाला. यांनीं संशोधनात्मक अनेक निबंध प्रसिद्ध केले आहेत. करंजेलांतून करंजिन्, वावडिंगांतून विडंगिन्, पांगळा वनस्पतीपासून पांगळी कापूर इत्यादि पदार्थ यांनीं शोधून काढले.

रासायनिक संघटनात्मक विषयावर यांचे प्रमुख निबंध पुढील होत.

(1) Coumarul-4 acetic acid, (2) B-Aryl-glutaconic acids, (3) Furo-coumarins, (4) r-Resorcytic aldehyde, (5) Total Synthesis of Karanjol and Karanjie acid इत्यादि.

लेखराम, पंडित—(खून स. १८९७ मार्च) सुप्रसिद्ध आर्यसमाजी प्रचारक व दयानंद सरस्वतीचे परमभक्त.

हे सरहद्द प्रान्तांतील उर्दू उत्तम लिहीत. शिवाय यांना आरबी व फारसी भाषा चांगल्या येत. प्रथम पोलीस खात्यांत नोकरीस होते, नंतर आर्यसमाजाच्या प्रचाराला यांनीं आपणास वाहून घेतलें. पोलीस खात्यांतील यांचा स्वभाव धार्मिक कार्यांत पडल्यावर बदलला नाही. हे आग्रही होते; तरी मूळ शोधण्याचा व न्याय करण्याचा गुण यांच्यांत होता. यांनीं मुसलमान व ख्रिस्ती धर्माचें सडेतोड खंडन करून हिंदु धर्माचा चांगली सेवा केली. हे त्या धर्माच्या कमकुवत भागांवर त्यांच्याच आधारांनीं हल्ला करून त्यांच्या मताचे ठुकडे उडवीत. यांची पुस्तके याच पद्धतीचीं आहेत. बचावाच्या दृष्टीनें ही पद्धत उपयुक्त असली तरी निर्णयाच्या दृष्टीनें ही पद्धत घातक असते.

हिंदूंच्या संरक्षणाची व नवमुस्लीमांना शुद्ध करून घेण्याची यांची कामगिरी निःसंशय महत्त्वाची आहे. पण प्रचाराच्या पद्धतीमुळें मुसलमान यांच्याविरुद्ध झाले, यांना धमक्या दिल्या गेल्या व यांच्याकडे शुद्ध होण्याकरितां आलेल्या एका मुसलमानानें यांच्या घरी राहून यांच्या पोटांत सुरा खुपसून यांचा खून केला. त्याचा पुढें पत्ता लागला नाही.

यांच्या या मृत्यूनें यांना कमालीची लोकप्रियता प्राप्त झाली. त्यामुळें आर्यसमाजांतील दुही कांहीं काळ मिटली.

लेट्बीटर, चार्ल्स वेबस्टर—(जन्म स. १८४५—मृत्यु स. १९३४) मृत्यु, परलोक वगैरे अतीन्द्रिय विद्यांचे अभ्यासक व ग्रंथकर्ते.

यांचे वडील चार्ल्स हे सनातनी ख्रिस्ती मताचे असून त्यांना गूढविद्येचा नाद होता. हे आपले धाकटे बंधु जिराल्ड व वडील यांचेबरोबर द. अमेरिकेंत गेले. तेथे रेल्वेचा रस्ता बांधण्याचे काम चालू असतां रेड इंडियन लोकांची वंडाळी सुरू झाली. तीत जिराल्ड मारला गेला व हे कसेबसे सुटून आले. इंग्लंडांत परत आल्यावर बँक बुडाल्याने यांना शिक्षण सोडून उपाध्यायाची नोकरी करावी लागली. १८८३ मध्ये हे थिऑसॉफिकल सोसायटींत शिरले. पुढे हे मद्रासला आले व सिलोनमधील बौद्ध शाळा तपाशीत असतां जिनराजदासांची व यांची गांठ पडली. त्यांना घेऊन हे इंग्लंडला गेले. तेथे यांची बेझंटवार्डशी गांठ पडली. तेथून पुढे दोघांनी अतीन्द्रिय संशोधनाचे कार्य केले.

यांचा पहिला ग्रंथ अँस्ट्रल प्लेन (भुवर्लोक) आणि दुसरा ग्रंथ देवखानिक प्लेन (स्वर्ग). हे परलोकांतील तपशीलवार माहिती सुलभ भाषेत व पटेल अशा पद्धतीने देण्याबद्दल प्रसिद्ध आहेत. त्याला आधार यांचे निरीक्षण असून ते आधुनिक शास्त्रीय परिभाषेत लिहिले आहे. तसेच मृत्यु हा शरीराला असतो; मन, बुद्धि व आत्मा यांना नसतो हेहि यांचे प्रतिपादन महत्त्वाचे आहे. हे शिक्षणाचे तज्ज्ञ असल्याने अनेक लोक आपली मुले यांच्यापाशी ठेवीत. त्या मुलांना हे अर्नातिकारक गोष्टी करावयास लावतात म्हणून यांच्याविषूद्ध वादळ उत्पन्न झाले तेव्हां यांनी सोसायटी सोडली. पण पुढे तो गैरसमज दूर झाल्यावर हे पुनः सोसायटींत आले. १९०९-१३ अज्यार येथे राहून बेझंटवार्डच्या सहकार्याने यांनी अनेक ग्रंथ लिहिले. पुढे हे आस्ट्रेलियांत गेले. तेथे मेनॉर नांवाची थिऑसॉफीय लोकाची यांनी वसाहत काढली. लिबरल कॅथोलिक चर्च, कोमेसनरी वगैरे संस्थांत प्रमुख म्हणून काम केल्यावर इकडे येऊन सूर्योपासनेबद्दल संशोधन करून भारत-समाज व त्याचे अज्यार येथील देवालय यांसंबंधी यांनी लेख लिहिले.

लेले, काशीनाथ वामन ऊर्फ भाऊशास्त्री—(जन्म स. १८६३—मृत्यु स. १९१८) सुप्रसिद्ध शास्त्री, मराठीतील लेखक व ग्रंथकार.

जन्मस्थान वाई. हे वाईचे राहणारे व तेथेच यांचे जुन्या पद्धतीने शिक्षण झाले. इंग्रजी शिकल्यावर संस्कृत

ग्रंथांचे सुंदर मराठी भाषान्तर करणारे म्हणून यांची प्रसिद्धि होती. तथापि यांनी भाषान्तर करावयास घेतलेल्या ग्रंथांपैकी फार थोडे तडास गेले. व्यावहारिक धोरणाने हे महत्त्वाकांक्षी गृहस्थ अनेक कामे एका वेळी सुरू करीत आणि आर्थिक पेचांत येऊन यांना आपले लक्ष तिसऱ्याच ठिकाणी केन्द्रित करावे लागे.

यांनी अनेक नियतकालिके चालविली आणि विविध विषयांवर विपुल लेखन केले. राजकीय कारणाकरिता यांना तुडंगवासहि भोगावा लागला. यांनी दुसरे लग्न केले व त्याच्या समर्थनार्थ अग्निहोत्र घेऊन सोमयागासारखे यज्ञहि केले. पुढे हे आयुर्वेदाचा अभ्यास करून वैद्यकी करू लागले.

लेवी, सिल्व्हन लुईस—(जन्म स. १८६३ मार्च २८—मृत्यु स. १९३६) फ्रान्समधील सुप्रसिद्ध प्राच्यविद्यापंडित व इतिहाससंशोधक.

यांचा जन्म पॅरिसला झाला व १८९० साली हे डॉक्टर ऑफ लेटर्सची परीक्षा पास झाले. सुप्रसिद्ध फ्रेंच संस्कृत पंडित अबेल बर्मे यांच्या सहवासाने यांना संस्कृत भाषा व बौद्ध धर्म यांच्या अध्ययनांत गोडी लागली व बर्मे यांच्या मृत्यूनंतर फ्रेंच एशियाटिक सोसायटीच्या कौन्सिलवर त्यांच्या जागी यांची नेमणूक होतांच यांनी आपल्या प्राच्यविद्याविषयक कार्यास सुरुवात केली. Ecole des Hautes Etudes व नंतर College de France मध्ये संस्कृत भाषेचे प्राध्यापक म्हणून यांची नेमणूक झाल्याने (१९०४) यांच्या या कार्यास विशेष जोर प्राप्त झाला.

हिंदु नाट्यासंबंधी यांनी लिहिलेल्या प्रबंधाने यांच्या या कार्यास सुरुवात झाली. यांनी चिनी, तिबेटी, पाली, संस्कृत इत्यादि भाषांचे वर्ग सुरू केले. हिंदी संस्कृतीचे अध्ययन करण्याच्या हेतूने यांनी Ecole Francaise d'Extreme Orient या संस्थेची स्थापना केली.

यांचे शिष्य पेलियट यांनी मध्यआशियांत प्रवास करून शोधून आणलेल्या हस्तलिखितांच्या वाचनासाठी यांनी एक संस्था स्थापन केली. मध्यआशियांतील तोखारि व कौटचि भाषांसंबंधी यांनी केलेल्या संशोधनाला पुढे ऑरेल स्ट्राइन यांच्या संशोधनाने आधार मिळाल्याने यांची सर्वत्र वाहवा झाली.

१९२२ साली रवींद्रनाथ टागोरांच्या खास विनंतीवरून यांनी त्यांच्या विश्वभारतीला भेट दिली.

Bergaigne and Indianism या निबंधांत हिंदु-स्थान प्रत्यक्ष पाहण्याची प्रगट केलेली कल्पना आज सत्य-सृष्टीत उतरल्याबद्दल यांना फारच समाधान वाटले.

बुद्ध धर्म व संस्कृत भाषा यांचा एकाच वेळी व्यासंग करण्याबद्दल यांची प्रसिद्धि आहे. सकाळी हे शाकुन्तला-वर व्याख्यान देतात तर दुपारी संस्कृत व चिनी भाषांतील धम्मपदाची चर्चा करतात. एकीकडे संस्कृत, तिबेटी, चिनी भाषांतील कोटीकर्णवादानाचा तर दुसरीकडे महाभारताचा अशा सव्यसाची व्यासंगांमुळे यांना मानाचे स्थान प्राप्त झाले.

समुद्र व पर्वत यांमुळे सर्व जगापामून वेगळी झालेली रानटी जात, ही हिंदु लोकांबद्दलची कल्पना बदलून टाकणाऱ्या पाश्चात्य संशोधकांत हे प्रमुख आहेत. जावा, कॅम्बोडिया, सुमात्रा, बोर्नियो या दूर देशांत हिंदु लोकांनी प्रस्थापित केलेली साम्राज्ये व सिलोन, ब्रह्मदेश, सयाम, कॅम्बोडिया, चंपा, जावा इत्यादि देशांतील लिपि, भाषा, वाङ्मय, शास्त्र या सर्व ज्ञान-शाखांवर हिंदु-मग ते ब्राह्मण असोत किंवा बौद्ध असोत-लोकांनी गाजवलेले वर्चस्व प्रथम उजेडांत आणण्याचे श्रेय यांच्या परंपरेला दिले पाहिजे. मुसलमान लोकांनी खूप प्रयत्न करूनहि तिकडील हिंदु प्रभुत्व नाहीसे करता आलेले नाही.

यांचे ग्रंथ—फ्रेंच—(1) Le Théâtre Indien (1890), (2) La Doctrine du Sacrifice dans les Brahmanas (1898), (3) Le Népal (1905), (4) Annales Musee Guimet, (5) India (La Grande Encyclopédie मध्ये), (6) याशिवाय Revue Critique, Journal T'oung-

Pao, Journal Asiatique, Ecole Francoise d'Extreme Orient च्या bulletine मध्ये संशोधनपर लेख.

इंग्रजी—(1) What about Greece Ancient Indian Monuments Conserved, (2) Studies in Buddha Charitra, (3) Doctrine of Sacrifice in Brahmanas.

संपादन—(1) Sutralankara of Asanga, (2) La Grande Encyclopédie (सहकार्याने).

लोहिया, राममनोहर—(जन्म स. १९१० सुमार) काँग्रेस सांश्लिस्ट पक्षाचे सुप्रसिद्ध कार्यकर्ते व पुढारी.

कलकत्ता, मुंबई व बर्लिन येथे आपले शिक्षण संपवून हे पी. एच्.डी. झाले व यांनी काँग्रेसच्या चळवळीत भाग घेण्यास सुरुवात केली. काँग्रेस सोश्लिस्ट पक्षाची तात्त्विक बाजू घडविण्याचे बरेच श्रेय यांचेकडे जाते. १९४२ च्या 'चले जाव' चळवळीतील प्रतिकार-सामर्थ्याचे जनकत्व यांना दिले जाते. त्या चळवळीत सुरू झालेल्या काँग्रेसच्या गुप्त रेडिओंतील सर्व भाषणे हे लिहून देत असल्याचे आता उघडकीस आले आहे. यांच्या भाषेतील उपरोधिकपणा व विशिष्ट व्यक्तींचे किंवा घटनेचे पृथक्करण करतांना दिसणारा तर्ककठोरपणा विशेष प्रसिद्ध आहे. गोव्यातील पोर्तुगीज भागांत राजकीय चळवळीला तोंड लावण्याचे काम यांनी प्रथम केले. हे मारवाडी समाजातील असल्याने त्यांनी यांना सार्वजनिक कार्य मोकळेपणाने करितां यावे म्हणून लाख रुपयांची थैली अर्पण केली.

यांचा ग्रंथ—Mystery of Sir Stafford Cripps.

व

वक्षे, संगीताचार्य-रामकृष्णबुवा—(जन्म स. १८७१-मृत्यु स. १९४३ मे ५) महाराष्ट्रातील सुप्रसिद्ध गायनाचार्य.

यांचे गायनविद्येतील प्रमुख गुरू निसार हुसेनखा हे होत. यांचे तरुणपण जम्मू, जालंधर, काश्मीर, नेपाळ

वगैरे प्रदेशांत गेले. शिवाय सर्व हिंदुस्थानांत यांचा संचार असे. मोठाल्या लोकांच्या चिजांचा व आठवणींचा संग्रह यांच्याइतका इतरत्र क्वचितच असेल आणि त्या आठवणी रंगेलपणाने सांगण्याची हातोटीहि यांच्यापाशी होती. प्रसिद्ध गायक व नट केशवराव भोसले यांच्याशी यांचा विशेष संबंध असे. यांनी आपल्या

अखेरच्या आयुष्यांत ग्रामोफोन रेकॉर्ड्स दिल्या व रेडिओतहि हे कार्यक्रम करीत.

वक्त्रे, शिल्पकलानिधि-कृष्णाजी विनायक— (जन्म स. १८६९ डिसें. १६-मृत्यु स. १९२९ मार्च ३१) सुप्रसिद्ध स्थापत्यविशारद, स्थापत्यविषयक प्राचीन ग्रंथांचे संशोधक, धर्म, समाज वर्गैरेचे अभ्यासक व लेखक.

हे एच. सी. ई. झाले व यांनी सरकारी नोकरी करून रावसाहेब ही पदवी मिळविली.

यांनी 'धर्मशिक्षणाचा ओनामा' (१-८ भाग) ही पुस्तकमाला लिहून जुन्या आचारविचारांचा नव्या दृष्टीने उलगडा करून दाखविला. तसेंच शिल्पविषयक जुन्या संस्कृत वाङ्मयाचा शोध करून अनेक हस्तलिखिते मिळविली व ती प्रकाशांत आणण्याचा प्रयत्न केला. याशिवाय यांनी अनेक विषयांवर आपले महत्त्वाचे विचार प्रदर्शित केले. यांच्या व्याख्यानाची मांडणीहि मोठी मनोरंजक व नवी असे.

यांचे ग्रंथ—शिल्प-१ आर्य शिल्प-हिन्दी यन्त्रशास्त्र, २ प्राचीन हिन्दी शिल्पशास्त्र ४ भाग, ३ प्राचीन हिन्दी शिल्पशास्त्रसार, ४ शिल्प शिक्षणाचे महत्त्व; चित्र-५ आर्य शिल्प-चित्रविद्या अथवा चित्रलेखनशास्त्र; युद्ध-६ प्राचीन युद्धविद्या; स्वराज्य-७ आजच्या स्वराज्यसंस्था (म्युनिसिपालिटी वगैरे प्राचीनपासून आजतागायत); व्यापार-८ व्यापारी शिक्षणमाला पुस्तक १ ले, ९ व्यापारीमित्र. यांशिवाय काश्यपशिल्पम् वगैरे संस्कृत ग्रंथ शोधून यांनी प्रसिद्ध केले.

वरेरकर, भार्गवराम विठ्ठल ऊर्फ मामा— (जन्म स. १८८३) मराठी भाषेतील सुप्रसिद्ध नाटककार, लघुकथालेखक व कादंबरीकार.

यांचा जन्म चिपळूण येथे झाला व शिक्षण मालवण, दापोली व रत्नागिरी येथे झाले. मॅट्रिक होण्यापूर्वीच यांना पोष्ट खात्यांत नोकरी पत्करावी लागली (१८९९). मराठीत 'कुंजविहारी' हें गोड नाटक लिहून हे प्रथम लोकांच्या पुढे आले (१९०७). हाच मुलाचा बाप, संन्याशाचा संसार वगैरे उत्कृष्ट नाटकांनी यांचे स्थान पक्के झाले. चालू चळवळीवर ताबडतोब नाट्यरचना करून त्या प्रश्नाची पुरोगामी बाजू मांडण्यांत यांचा हातखंडा आहे. यांच्या नाटकांत, लघुकथांत किंवा कादंबऱ्यांतमुद्धां यांचा सुधारणाचा पुरस्कार व नव-

तंत्राचा अवलंब करण्याची वृत्ति दिसून येते. यांनी शरच्चंद्राच्या समग्र कथांचे मराठी भाषान्तरहि तन्मय होऊन केले आहे. हे धुळे मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष होते (१९४५).

वाळुछा, सर दिनशा एदलजी—(जन्म स. १८४४-मृत्यु स. १९३६) राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष, सुप्रसिद्ध आंकडेशास्त्रज्ञ, इंपीरियल बँकेचे गव्हर्नर व व्यापारी.

यांचा जन्म व शिक्षण मुंबई येथे झाले. १८७४ पासून मुंबईम हे कापसाचे व्यापारी म्हणून प्रसिद्ध होते. मुंबई म्युनिसिपल कार्पोरेशनचे हे ३० वर्षे सभासद व एकदा अध्यक्षहि होते (१९०१). मुंबई कायदे-मंडळ, मध्यवर्ति कायदेमंडळ व कौन्सिल ऑफ स्टेटचे हे सभासद व बऱ्याचशा सरकारी कमेठ्यांवर व बऱ्याचशा व्यापारी कंपन्यांशी यांचा निकटचा संबंध होता.

यांनी हिंदी वसूल, चलन, अर्थशास्त्र, शेती, रेल्वे, लष्करी खर्च इत्यादि विषयांवर शेंकडों लेख लिहिले व अनेक कमेठ्यांवर काम केले व साक्षी दिल्या.

अगदी पहिल्या राष्ट्रसभेपासून हे तेथे भाषणे करीत. यांची भाषणे अत्यंत माहितीपूर्ण व आंकड्यांनी युक्त असत. लष्करी खर्च व दारिद्र्य हे यांचे आवडते विषय असत. यांची टीका अत्यंत कडक असल्याने यांना मुंबईचे 'जळतें कोलीत' म्हणत. हे राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष (कलकत्ता, १९०१), स्वागताध्यक्ष (मुंबई, १९१५). तसेंच १८९६-१९१३ मध्ये जाईट सेक्रेटरी होते. पुढे सर पदवी घेऊन हे सरकारच्या अगदी विश्वासांतील गृहस्थ बनले.

यांचे ग्रंथ—(१) Life of J. N. Tata, (2) Shells from the Sands of Bombay (1920), (3) Life of Premchand Roychand, (4) The Rise and Growth of Bombay Municipal Government इत्यादि.

वाजपेयी, सर गिरिजाशंकर—(जन्म स. १८८१ एप्रिल) हिंदुस्थान सरकारचे सुप्रसिद्ध परदेशी वकील.

यांचा अभ्यास अलाहाबाद व आक्सफर्ड येथे होऊन हे आय. सी. एस्. झाले व सरकारी नोकरीत शिरले. हे दुय्यम न्यायाधीशाच्या जागेपासून चढत चढत येथे

व परदेशी यांनी अनेक महत्वाच्या जागी कामे केली. नंतर १९४० साली यांना व्हाइसरॉयच्या एक्झिक्युटिव कौन्सिलचे सभासद निवडण्यांत आले. यांच्या ताब्यांत आरोग्य, शिक्षण व जमीन ही खाती देण्यांत आली. इंपीरियल अग्रिकल्चरल रिसर्च कौन्सिलचे हे सरकार-नियुक्त चेअरमन होते. यांचा हिंदी शेतकीशी घनिष्ठ संबंध आहे. हे अमेरिकेत हिंदुस्थानसरकारचे एजन्ट जनरल होते आणि तेथे यांना मिनिस्टरचा दर्जा मिळून वाशिंग्टन येथील ब्रिटिश वकिलातीला हे जोडले होते.

वालचंद हिराचंद दोशी—(जन्म स. १८८२)
औद्योगिक क्षेत्रांतील सुप्रसिद्ध पुरुष.

यांचा जन्म सोलापूर येथे झाला. यांना बी. ए. चा अभ्यास सोडावा लागला आणि सोलापुरी वडिलांच्या सूतकामाचे दुकानांत मदत करण्याकरिता यावे लागले. हजरतखान नावाच्या गिरणीतील फायरमनला लांकडाचे टेंडर पुरे करण्याकरिता यांनी कर्जाऊ रक्कम दिली आणि बार्शी लाइट रेल्वेचा येडशी ते तडवळ हा सात मैलांचा रेल्वे रस्ता तयार करण्याचे कंट्राक्ट घेतलेल्या श्री. ल. ब. फाटक यांच्याशी सहकार्य करून यांनी ते काम पार पाडले. त्यानंतर दहा वर्षांनी १९१५ साली यांनी फाटक अँड वालचंद कंपनी स्थापिली. बोरघाटांतील प्रचंड बोगद्याच्या कामाने यांचे नांव सर्वतोमुखी झाले.

१९१८ नंतर मुंबईच्या पुनर्घटनेचा प्रश्न निघाला असता ही सर्व कामे देशी लोकांच्या तज्ज्ञांकडून व्हावीत म्हणून वर्तमानपत्रांत यांनी पत्रव्यवहार केला. टाटांच्या सहकार्याने टाटा कन्स्ट्रक्शन लि. ही कंपनी काढून मॅनेजिंग डायरेक्टरचे काम यांच्याकडे आले. पुढे टाटांनी या कंपनीतून आपले अंग काढून घेतले तेव्हा यांनी प्रिमियर कन्स्ट्रक्शन नावाची कंपनी काढून नर्मदा नदीवरील जी. आय. पी. चा, सिंधूवरील काल-बागचा व मंडालेनजीक इरावतीवरचा हे पूल बांधले. प्रिमियरच्या संचालकत्वाखाली हिंदुस्थान बिल्डिंग व ऑल इंडिया कन्स्ट्रक्शन या संस्थांचा कारभार, हिंदी ह्यूम पाइप तयार करण्याचा कारखान्यासारखे कितीतरी उद्योग यांच्या नेतृत्वाखाली चालत.

नाशिक जिल्ह्यांतील खळगांव व कळंब येथील आधुनिक पद्धतीची ऊंस, कापूस, तंबाखू, मिरची यांची लागवड व दोन साखरेचे कारखाने यांनी चालविले

असून शेतकी कमिशनपुढे यांनी अत्यंत महत्वाची साक्ष दिली (१९२६).

यांनी शिंदे सरकारचे एस. एस. लॉयल्टी नावाचे जहाज खरेदी करून सिंदिया स्टीम नॅविगेशन कंपनीची उभारणी केली (१९१९). त्यानंतर यांनी अनेक वाफारे खरेदी केले व परदेशी लोकांच्या स्पर्धेतून यशस्वीपणे काम चालविले. सिंदिया हाउसचा उद्घाटन समारंभ १९३९ साली सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या हस्ते साजरा झाला. वहातुकीच्या या कामाबरोबर जहाजे बांधण्याचे कामसुद्धा यांनी सुरू केले. विजगापट्टम् येथे बाबू राजेन्द्रप्रसाद यांच्या हस्ते हिंदी जहाजांच्या पहिल्या गोदीचा कोनशिलामसमारंभ साजरा करण्यांत आला (१९४१ जून २१).

फोर्डशी सहकार्य करून मोटार कारखाना, विमानाचा कारखाना, टाटा केमिकल्स लि., असोसिएटेड सीमेट कं. लि. वगैरे कंपन्यांशी यांचा निकटचा संबंध असून पॅरिस, इंटरनॅशनल कॉन्फरन्सचे हे अध्यक्ष आहेत.

हे कारखानदार, व्यापारी व राष्ट्रीय दृष्टीचे चिकित्सक असल्याने यांची लेखन व भाषणे माहिती पूर्ण, स्पष्ट व नवा प्रकाश देणारी असतात.

वासुदेवय्या, च.—(जन्म स. १८४४—मृत्यु स. १९४३) अर्वाचीन कानडी गद्याचे जनक व सुप्रसिद्ध कानडी साहित्यिक.

‘बालबोध’ हा यांचा ग्रंथ म्हैसूर संस्थानांतील गद्याचा आदिग्रंथ मानण्यांत येत असून ‘आर्यकीर्ति’, ‘भीष्मचरित’ इत्यादि यांचे इतर ग्रंथहि सुप्रसिद्ध आहेत.

विजयराघवाचार्य सी.—(जन्म स. १८५२—मृत्यु स. १९४३) राष्ट्रसभा व हिंदुसभा यांचे अध्यक्ष.

सालेमचे हे वकाल. राष्ट्रसभेची घटना ठरविण्या-करिता नेमलेल्या कमेटीचे हे सभासद होते (१८८७). सुरतेच्या फुटीनंतर हे राष्ट्रसभेपासून अलग राहणारां-पैकी होत. १९१६ साली हे लखनौ राष्ट्रसभेत पुनः आले. तेव्हापासून हे राष्ट्रसभेत मनापासून भाग घेत. नागपूर राष्ट्रसभेचे अध्यक्षपद यांना देण्यांत आले (१९२०). यांना म. गांधींची असहकारिता मान्य नव्हती. हे पुढे हिंदुसभेत सामील झाले व एका अधि-वेशनाचे अध्यक्षहि होते.

विजय, रेव्हरंड—(मृत्यु स. १९२९ सप्टें. १९)
ब्रह्मदेशांतील एक राजकारणी बौद्ध भिक्षु.

२१ महिन्यांची सक्तमजुरी भोगल्यावर यांची सुटका झाली (१९२९ फेब्रु. २८). पण लवकरच यांना पुनः अटक होऊन राजद्रोहाच्या आरोपावरून सहा वर्षे काळेपाण्याची शिक्षा झाली. ती पुढे तीन वर्षांची करण्यांत आली. पण तुरुंगांत चांगले वागविले जावे व कांही विशिष्ट दिवशीं भिक्षूचा पिवळा झगा वापरण्यास मिळावा म्हणून यांनीं अन्नसत्याग्रह केला व त्यांत १६४ व्या दिवशीं यांना मृत्यु आला.

विजापूरकर, प्रा. विष्णु गोविंद—(जन्म स. १८६३-मृत्यु स. १९२६ ऑगस्ट १) मराठी वाङ्मय, स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण व सदाचार यांचे निःसीम पुरस्कर्ते व समर्थ विद्यालयाचे संस्थापक.

जन्मस्थान कोल्हापूर. हे माध्व वैष्णव सांप्रदायाचे दे. ऋ. ब्राह्मण होते. यांच्यावर उपनिषदे व समर्थ सांप्रदाय यांची विशेष छाप असे. हे कोल्हापूर व पुणे येथे शिक्षण घेऊन एम्. ए. झाले (१८९७). अहमदाबाद कॉलेजांत फेला व राजाराम कॉलेज कोल्हापूर येथे हे संस्कृत व इंग्रजी या विषयांचे प्राध्यापक होते.

यांनीं प्रथम ग्रंथमाला हे मासिक (१८९६), नंतर समर्थ साप्ताहिक (सुद्धात १८९८ जुलै) व नंतर विश्ववृत्त हे मासिक सुरू केले आणि तद्वारा स्थानिक, प्रान्तिक व देश यांतील सर्व प्रकारच्या हालचालींचा हे परामर्श घेऊं लागले. तेव्हां राजकीय कारणावरून यांना प्राध्यापकाच्या जागेवरून काढून टाकण्यांत आले.

नंतर यांनीं समर्थ विद्यालय सुरू केले (१९०६ जून). एक वर्षानंतर प्लेगमुळे चार महिने मिरजेस ठेवून नंतर ते तळेगांवां आणण्यांत आले. विश्ववृत्तांतील ' वैदिक धर्माची तेजस्विता ' या श्री. श्री. दा. सातवळेकर यांच्या लेखावरून संपादक म्हणून यांना तीन वर्षांची साधी कैद झाली (१९०८ ऑक्टो.). हे तुरुंगांत असतां सरकारी कायद्यामुळे समर्थ विद्यालय बंद करणे भाग पडले. हे सुटून आल्यानंतर यांनीं सर महादेव चौबळ यांना संस्थेचे अध्यक्ष करून ' नवीन ' असे नांव घेऊन ते विद्यालय पुनः सुरू केले (१९१८). ते सुरू करतांना सर महादेव म्हणाले—' प्रो. विजापूरकरांची धर्मनिष्ठ व सात्विकतेची प्रत्यक्ष मूर्ति डोळ्यांपुढे असतां मी तरी

जास्त काय सांगणार ? साधी राहणी व उच्च विचार-सरणी यांचा असा नमुना इतरत्र कचितच पाहावयास मिळेल. '

यांनीं अनेक ग्रंथ लिहिले व भाषान्तरें केलीं. पण ' मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष ' हे न्या. रानड्यांच्या पुस्तकाचे यांचे भाषान्तर महत्त्वाचे होय.

वियोगी हरि—(जन्म स. १८९७) सुप्रसिद्ध कृष्णभक्त हिन्दी कवि व लेखक.

यांचे नांव हरिप्रसाद द्विवेदी. पिता बलदेवप्रसाद. वडोल लहानपणींच वारले तेव्हां अजोळी घरी संस्कृत व हिन्दी भाषांचे शिक्षण घेतल्यावर हे मॅट्रिक झाले (१९१५). श्रीतुळशीदासजींची विनयपत्रिका व श्रीभागवत यांना प्रारंभापासून प्रिय असे. पुढे छत्रपूर नरेशांच्या धर्मपत्नी श्रीमती कमलकुमारी देवी माध्व संप्रदायी वैष्णव असल्याने हे द्वैतवादी झाले. वयाच्या अठराव्या वर्षी यांनीं प्रेमशतक, प्रेमपथिक, प्रेमाञ्जलि व प्रेमपरिषद नांवाची पुस्तके लिहिली व आजन्म ब्रह्मचारी राहण्याचा निश्चय केला. आपल्या गुरुदेव महाराणी दिवंगत झाल्यावर त्यांच्या आज्ञेनुसार यांनीं संन्यास घेतला. यांचा आश्रम श्रीहरितीर्थ नांवाने ओळखला जातो. पण यांनीं आपल्या सर्वस्वाच्या वियोगामुळे आपले नांव वियोगी हरि असे घेतले.

यांनीं पुरुषोत्तमदास तंडन यांच्या सांगण्यावरून संमेलनपत्रिका व सूरसागर यांचे संपादन केले (१९१९).

यांचे वाङ्मय—१ श्रीछन्नयोगिनी नाटिका, साहित्य-विहार (भक्तिरसपूर्ण लेखसंग्रह), २ कवि कीर्तन (१०० कवींचा पद्यात्मक परिचय), ३ अनुरागवाटिका (ब्रजभाषेतील १०० पदे), ४ वीर हरदोल (नाटक), ५ शुक्रदेव (खंडकाव्य), ६ मेवाड केशरी (काव्य), ७ ब्रजमाधुरीसार (ब्रजभाषेतील भक्तिपूर्ण कवितांचा संग्रह).

म. गांधी, त्यांची चळवळ, चरखा, विनोबा भावे व त्यांचे विचार वगैरे वरील यांची पुस्तके महत्त्वाची आहेत.

विरजानंद सरस्वती—(जन्म स. १७९८-मृत्यु स. १८६८) स्वामी दयानन्दसरस्वतींचे गुरु व एक विक्षिप्त संन्यासी.

जन्मस्थान पंजाबांत गंगापूर. जात सारस्वत ब्राह्मण.

पांचव्या वर्षी देवीने डोळे गेले. आईबापहि वारले. तेव्हां हे घरांतून पळाले. हृषीकेशास जाऊन गायत्रीपुरश्चरण करून संन्यास घेतला. व्याकरणवेदान्ताचे अध्ययन करून 'प्रज्ञाचक्षु' असा लौकिक मिळविला. नंतर मथुरेस संस्कृतपाठशाळा काढली. एखाद्या साध्या शब्दाबद्दल हे निकराने वाद खेळत. एकदां एका वैष्णवाने यांना वादांत हरविले, तेव्हांपासून वैष्णवांचा हे तिरस्कार करीत व त्यांचा भागवत ग्रंथ खाटेच्या पायाखाली ठेवीत. भट्टोजी दीक्षिताच्या व्याकरण ग्रंथाची हे खेटराने संभावना करीत. महाभारतोत्तर वाङ्मयाचा हे मनस्वी तिटकारा करीत. यांच्या तामसी स्वभावाचा सर्वांत हुषार विद्यार्थ्याला विशेष उपद्रव होई. दयानन्द सरस्वतींवर यांची विशेष छाप होती. त्यांना यांनी गुरुदक्षिणा म्हणून दांभिकांचा दंभस्फोट करण्याचा आणि सत्तात्याचा प्रचार करून लोकांना ज्ञानी करण्याचा आदेश दिला.

विवेकानन्द स्वामी—(जन्म स. १८६२ जाने. ९—समाधि स. १९०२ जुलै ४) हिंदु तत्त्वज्ञानाचा जगभर प्रसार करणारे थोर पुरुष व उत्कृष्ट वक्ते.

यांचे मूळ नांव नरेन्द्रनाथ दत्त. यांच्या पित्याचे नांव विश्वनाथ दत्त. जात कायस्थ. जन्मस्थान कलकत्त्याजवळ सिमूलिया. कलकत्त्याच्या ख्रिश्चन कॉलेजमधून हे बी. ए. झाले. कॉलेजांत असतांनाच यांनी भारतीय व पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केला. यांच्यावर प्रथम बुद्धिवादाची विलक्षण छाप होती. कांहीं काळ ब्राह्मसमाजाकडेहि यांचे लक्ष वेधले. पण तेथील भावनात्मक पण तत्त्वज्ञानशून्य एकेश्वरवादाला आणि रोज बदलणाऱ्या नीतितत्त्वांना हे लवकरच विटले. यांच्या मनाची तळमळ अखेरीस रामकृष्ण परमहंस या ब्राह्मण संन्याशाच्या एकवार दर्शनाने आकस्मिक रीतीने दूर झाली. यांना त्यांनी ईश्वरसाक्षात्काराची खात्री दिली आणि त्याचक्षणी यांच्या जीवनांत परिवर्तन झाले.

ईश्वरसाक्षात्कार म्हणजे धर्म अशा यांनी धर्माचा व्याख्या केली. प्रथम संन्यास, नंतर सर्व धर्माविषयी ऐक्यबुद्धि आणि नंतर ईश्वरप्राप्ति असा यांचा साधनक्रम असून रामकृष्ण परमहंस हे ईश्वरावतार आहेत असा यांचा विश्वास होता. ते समाधिस्थ झाले (१८८६ ऑगस्ट ६) तेव्हां यांनी त्यांच्या शिष्यांचा एक संघ स्थापन केला व स्वतः विवेकानन्द हें नांव घेऊन हे त्याचे प्रमुख झाले. नंतर हे सहा वर्षे हिंदुस्थानांत फिरले.

त्यांपैकी कांहीं काळ हिमालयांत व तिबेटांतहि यांनी घालविला. नंतर ३१ मे १८९३ रोजी मद्रासहून जपान-द्वारे हे चिकागोला जाण्यास निघाले. तेथे भरलेल्या जागतिक धर्मपरिषदेतील यांच्या भाषणाने अमेरिकन लोकांच्या घरांतील हे एक आदरणीय पाहुणे होऊन बसले. तेथे हे १८९५ पर्यंत राहिले. तेथे यांनी संन्यास, सर्व धर्म ऐक्य व ईश्वरप्राप्ति या विषयांवरील व्याख्यानांनी अमेरिका खंड हलवून सोडले व अगणित शिष्य मिळविले. यांचा जगप्रसिद्ध राजयोग हा ग्रंथ तिकडेच लिहिला गेला. थोरामोठ्यांचे लक्ष गेलें तसेंच कांहीं भुरट्या लोकांनी यांच्या त्यागी संन्यस्त वृत्तीचा फायदा घेऊन यांच्या व्याख्यानांच्या कार्यक्रमावर पैसे मिळविण्याचा धंदा केला.

अमेरिकेहून हे इंग्लंडला गेले. तेथे मॅक्स मूलर वगैरेशी यांचा परिचय झाला व भगिनी निवेदिता-सारख्या शिष्या यांना लाभल्या. १८९७ मध्ये हे अनेक शिष्यांसमवेत कोलंबोहून मद्रासमार्गे कलकत्त्यास आले. तेव्हां यांचे जागोजागी प्रचंड स्वागत झाले.

मद्रास येथे यांनी एक व्यापक कार्यक्रम जाहीर करून, जनतेला अन्न, वस्त्र व शिक्षण मिळण्याची आवश्यकता प्रतिपादून, तसे करण्याकरितां मद्रास व कलकत्ता येथे केन्द्रे-निर्माण करण्याचे जाहीर केले. नंतर लौकरच यांनी रामकृष्ण मठाची स्थापना केली. यांनी परत येतांना आपल्या वेदान्ताला जनसेवेचा जोड दिली.

पण यांचे हें लोकसेवेचे कार्य संन्यास धर्माला व रामकृष्ण परमहंसांच्या आदेशाला अनुसरून नाही या सबबीवर यांचा व रामकृष्णांच्या इतर शिष्यांचा बेवनाव झाला. नंतर यांनी कलकत्त्याजवळ बेलूरला व हिमालयांत अल्मोराजवळ मायावतीला असे दोन मठ स्थापिले. तेथे प्लेग, दुष्काळ वगैरेंत मदत करण्याचे काम चाले व गोता वगैरेचा प्रचारहि होई. दरिद्र-नारायणाची सेवा हा यांचा त्या वेळी मुख्य संदेश होता. म. गांधींनी यांच्या या दरिद्रनारायण शब्दाला विशेष प्रसिद्धि दिली.

१८९९ च्या सुमारास हे पुनः अमेरिकेस जाण्यास निघाले. पण शरीर मधुमेहाने पोखरलेले, पूर्वीचा उत्साह ओसरलेला व भाषणांतहि पूर्वीचे तेज प्रगट होईना. तेव्हां मधूनच सिलोनपासून हे परत फिरले व लवकरच समाधिस्थ झाले. बेलूर येथे रामकृष्ण परमहंसांच्या शेजारी यांची समाधि आहे. तेथे हे

राहत असलेली खोली जशीच्या तशीच राखण्यांत आली असून तेथे यांच्या निजण्याची गादी, फेटा, अलखल्लो (कफनी), कानटोपी, कमंडलू, हुक्का वगैरे जिनसा जशाच्या तशा राखल्या आहेत.

यांनी बुद्धिवाद्यांचे बंड मोडले आणि बुद्धीच्या पलीकडे असलेल्या अध्यात्माची जगाला ओळख करून दिली. बुद्धिवादाने मनुष्य प्रकृतीचा गुलाम बनतो आणि अध्यात्माने प्रकृति मनुष्याची गुलाम बनते, हा सिद्धान्त यांनी जुन्या परंपरेला धरून पण नव्या पद्धतीने लोकांपुढे मांडला. जुन्या काळांत शंकराचार्यांनी जे कार्य केले तेच अर्वाचीन काळांत जागतिक दृष्टीने यांनी केले.

इंग्रजी राज्य प्रस्थापित झाल्यावर भारताच्या आधुनिक युगास या गुरुशिष्यांनी सुरुवात केली. राजकारणाला आध्यात्मिक करण्याची पहिली घोषणा यांचीच. तिचाच पुनरुच्चार ना. गोखले व म. गांधी यांनी केला. सनातन वैदिक धर्मातील उज्वल तत्त्वांचे समर्थन करीत आणि स्वाभिमानाला चालना देत यांनी अध्यात्माचे उज्वल स्वरूप जगाच्या निदर्शनास आणले. सेवा आणि सर्वधर्मैक्य हा यांचा महत्त्वाचा संदेश होय.

रामकृष्ण वेदांत मठ बेलूर (कलकत्ता) या संस्थेची यांनी रामकृष्णांच्या तत्त्वाचा प्रसार करण्यासाठी स्थापना केली (१८९९ जाने. २). परंतु पुढे यांच्या मृत्यूनंतर शिष्यशाखा तयार करणे व प्रचार करणे ही दोन्ही कार्ये एकाच संस्थेकडून होणे कठीण जाऊ लागले. तेव्हा तत्त्वप्रचाराच्या दृष्टीने 'रामकृष्ण मिशन' या निराळ्या संस्थेची स्थापना करण्यांत आली (१९०९ मे ४).

या दोन संस्थांशिवाय सर्व जगभर यांच्या वेदान्त-विषयक तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करणाऱ्या संस्था स्थापन झाल्या. त्यांपैकी हिमालयातील अल्मो-न्याजवळील मायावती येथे असणारी 'अद्वैताश्रम' ही संस्था प्रमुख होय. यांची लहानमोठी व्याख्याने, प्रवचने यांचा संग्रह त्यांनी Complete Works of Swami Vivekananda या नावाने सात खंडांत प्रसिद्ध केला असून त्याशिवाय हे व रामकृष्ण यांचे निरनिराळ्या लेखकांनी विविध दृष्टिकोनातून लिहिलेले अनेक चरित्र-ग्रंथ त्यांनी प्रसिद्ध केले आहेत. त्या संस्थेतर्फे 'प्रबुद्ध भारत' हे इंग्रजी मासिकहि चालविले जाते (सुरुवात १८९६).

यांशिवाय वेदान्त केसरी (मासिक, मद्रास),

मॉर्निंग स्टार (साप्ताहिक, पाटणा) या इंग्रजी व उद्बोधन, विश्ववाणी (बंगाली), समायन (हिंदी), श्रीरामकृष्ण-विहाय (तामोळ), प्रबुद्धकेरळम् (मल्याळम्) या देशी पत्रांमार्फत यांच्या तत्त्वाचा प्रचार हिंदु-स्थानांतील निरनिराळ्या ठिकाणांहून केला जातो. याशिवाय The Voice of Truth (मलाया), The Message of the East (अमेरिका), Work (ब्राझील), Thought (पोर्तुगाल) असा आंतर-राष्ट्रीय पसारा यांच्या वेदान्ताच्या प्रचाराने व्यापला आहे. सिलोनमधील विवेकानंद सोसायटीतर्फे नवांपेक्षा अधिक शाळा व ब्रह्मदेशांतील सोसायटीतर्फे हॉस्पिटल्स चालविली जातात. अमेरिकेंतहि सानफ्रान्सिस्को, केसन्टा, सॅन अँटन व्हॅली, पोर्टलॅन्ड, बोस्टन, न्यूयॉर्क इत्यादि ठिकाणी यांच्या सोसायटीच्या शाखा आहेत. पोर्तुगाल-मध्येहि यांचा चळवळ जोरांत असून तेथील लोकांनी The Gospel of Shri Ramkrishna व यांचा राज-योग इत्यादि ग्रंथांचा पोर्तुगीजमध्ये अनुवाद केला आहे. The Circle of the Communication of Thought या अनेक हजारांना सभासद असणाऱ्या संस्थेतहि वेदान्ताचा अभ्यास मोठ्या आस्थेने केला जातो.

यांचे ग्रंथ—(1) Raja-Yoga, (2) Jnana Yoga, (3) Karma-Yoga, (4) Bhakti-Yoga, (5) Chicago Addresses, (6) Essentials of Hinduism, (7) My Master, (8) In Defence of Hinduism, (9) The Modern India, (10) The East and the West, (11) Practical Vedanta, (12) Discourses on Jnana-Yoga, (13) Vedanta Philosophy, (14) Lectures from Colombo to Almora, (15) Six Lectures on Raja-Yoga, (16) Religion of Love, (17) A Study of Religion, (18) Realization and its Methods, (19) याशिवाय पत्रे, खाजगी भाषणे इत्यादींचे विविधसंग्रह.

Complete Works of Swami Vivekananda चे संपूर्ण मराठीत भाषांतर मुंबईच्या कर्नाटक पब्लिशिंग हाउसने प्रसिद्ध केले आहे.

विश्वेश्वरय्या, सर मोक्षगुंडम्—(जन्म स. स. १८६१ सप्टें. १५) सुप्रसिद्ध स्थापत्यविशारद, औद्योगिक युगाचे अप्रदूत व अभिनव कल्पनांचे जनक.

म्हैसूरजवळील कोलार हें यांचें जन्मस्थान. जात ब्राह्मण. यांचे आईबाप गरीब पण अत्यंत धार्मिक होते. १८८१ साली बंगलोरच्या सेंट्रल कॉलेजांतून यांनी पदवी घेतली व म्हैसूर सरकारच्या शिष्यवृत्तीने हे पुण्याच्या एंजिनियरिंग कॉलेजातून एल्. सी. ई. परीक्षेत पहिले आले.

प्रथम मुंबई इलाख्याच्या पब्लिक वर्क्स डिपार्टमेंटच्या असि. एक्झिक्युटिव्ह एंजिनियरची जागा यांना देण्यांत आली. इकडील जिल्ह्यांत कालव्यांच्या कामाचा अनुभव घेत हे मुंबई सरकारचे सॅनिटरी एंजिनियर झाले. सिमला हरिंगेशन कॉन्फरन्स (१९०४) मध्ये हे मुंबई इलाख्याचे प्रतिनिधि होते. पुढे एडन शहराचा पाणीपुरवठा व सफाई यांची योजना यांनी तयार केली (१९०७).

पुण्यानजीक खडकवासल्याच्या धरणाला लावलेले आपोआप उघडणारे कळसूत्री दरवाजे यांनी प्रथम तयार केले. आतां त्या कल्पनेचा उपयोग पनामा कालव्यांतसुद्धां करण्यांत आला आहे. नीरा कालव्यांत उपयोजिलेल्या ब्लॉक सिस्टिमची मूळ कल्पनासुद्धां यांचीच असून सर जॉन मॅकेंझीसारख्यांनी यांच्या या कार्यातील श्रेयास मान्यता दिली आहे. महाराष्ट्रांत काम करीत असतां न्या. रानडे, ना. गोखले व न. चि. केळकर यांशी यांचा विशेष परिचय झाला. सेवानिवृत्त झाल्यावर हैदराबाद राज्यांत सल्लागार म्हणून काम केल्यावर म्हैसूर राज्यांत मुख्य एंजिनियर म्हणून यांची नेमणूक झाली (१९०९).

तीन वर्षांनंतर यांना म्हैसूर राज्याचे मुख्य दिवाण नेमण्यांत आले. आपल्या कारकीर्दीत संस्थानांतील प्रत्येक खात्यांत यांनी बदल घडवून आणला आणि नवचैतन्य उत्पन्न केले. म्हैसूरचे अर्थशास्त्रांय पुनरुज्जीवन हें यांच्या तेथील कर्तृत्वाचें सार आहे. नव्या प्रचंड योजना पद्धतशीर आंखून त्या व्यवहारांत उतरविण्यांत यांचें विशेष कौशल्य दिसून येतें. यांनी तेथे १ उद्योग-धंदे व व्यापार यांची वाढ, २ आर्थिक कुचंबणा नष्ट करणें, ३ शिक्षणप्रसार व आत्मविश्वास यांची वाढ, ४ संघटन, संशोधन व उत्कर्ष करण्याकडे प्रवृत्ति वाढविणें, अशीं अनेक कामें केलीं. हें करण्याकरितां यांनी योजना आंखल्या आणि त्या वेळापत्रकाप्रमाणे पार पाडल्या. राज्याच्या प्रत्येक खात्यावर आपल्या लष्करी शिस्तीचा आणि चोख वर्तनाचा ठसा यांनी उमटविला. बंगलोर कॅन्टोन्मेन्टच्या

शिलकी उत्पन्नापैकीं तांन लक्षांचें उत्पन्न यांच्या मध्यस्थानें म्हैसूर सरकारला मिळालें. १८८१ मध्ये हिंदुस्थान सरकारशी झालेला अपमानकारक तह यांच्याच मध्यस्थानें दुरुस्त झाला.

यांनी कावेरी नदीचा बंधारा वाढवून कृष्णराजसागर तलावाला प्रचंड स्वरूप दिलें. दोन कोट रुपये खर्च करून काढलेल्या कालव्यांना दीड लक्ष एकर जमीन भिजती केली. पूर्वापेक्षां शिवसमुद्र भवभव्यांतून दसपट पाणी पडण्याची व्यवस्था करून विजेचा पुरवठा भरपूर केला आणि त्याच्या शेजारी 'वृंदावन' उद्यान उभारलें. यांनी खोदलेल्या कालव्यांमुळे म्हैसूरच्या पठाराला सर्वत्र पाणीपुरवठा होऊन म्हैसूर व बंगलोर हीं शहरें उद्यान-नगरें बनलीं.

नवी राज्यघटना, सडका, वाज, विद्यापीठ, चामगाज राजेन्द्र टेक्निकल व मेकनिकल एंजिनियरिंग स्कूल, सावण, तेलें, कागद वगैरेंचे कारखाने आणि भद्रावती आश्रम वर्क्स नांवाचा लोखंडी सामानाचा कारखाना इत्यादि अनेक योजना आंखून त्या प्रत्यक्ष व्यवहारांत आणण्याचें काम यांनी केलें व तदनुषंगानें इतर अनेक व्यवसाय सुरू केले.

दिवाण रंगाचार्लनीं म्हैसूरला राज्यघटनेचे धडे दिले, के. शेषाद्रि अध्यरनीं तिला स्थैर्य आणलें व यांनी तिचें रूपान्तर आदर्श राज्यघटनेंत केलें, असें म्हणतात ते यथार्थ आहे.

यांच्या या विशेष प्रकारच्या दृष्टीमुळे व यशस्वी योजकतेमुळे हिंदुस्थान सरकारच्या व हिंदुस्थानांतील बहुतेक अर्थशास्त्रीय व औद्योगिक घटना यांच्या सल्ल्या-शिवाय पार पडत नाहीत. या दृष्टीने यांना जगप्रसिद्ध असें यथार्थतेनें म्हणतां येईल.

यांचे ग्रंथ—(1) Reconstructing India (1912), (2) Planned Economy for India (1934), (3) Unemployment in India, (4) Nation-building, (5) District Developement Scheme, (6) Prosperity through Industry, इत्यादि.

विष्णुदास महाराज माहुरकर—(जन्म स. १८४४—समाधि स. १९१७) मराठवाड्यांतील प्रसिद्ध सत्पुरुष व कवि.

यांचा जन्म सातारा येथील धांदरफळे घराण्यांत झाला. विवाह झाल्यावर एक वर्षानें हे दत्तदर्शनार्थ

घरांतून निघून गेले. यांना बासर येथील श्रीसरस्वतीचा प्रसाद झाल्यावर काव्यस्फूर्ति झाली. यांना रेणुकामाता नेहमी ओ देत असे व सगुणदर्शन देई, असे उल्लेख यांच्या काव्यांत सर्वत्र आहेत. यांची कविता भाक्ति, प्रेम यांनी भरलेली व ज्ञानोत्तर भक्तिपर आहे. यांनी लावण्याहि अप्रतिम केल्या आहेत. यांचे चरित्र व कवितेचे दोन खंड नरहरशास्त्री खरशीकर यांनी प्रसिद्ध केले आहेत.

विष्णुबुवा ब्रह्मचारी—(जन्म स. १८२५—मृत्यु स. १८७१) ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना प्रारंभी तोंड देणारे हिंदुमिशनरी व स्वतंत्र विचाराचे गृहस्थ.

यांचे समग्र नांव विष्णु भिकाजी गोखले. यांचे गांव शिरवली (ता. राजापुरी, जि. ठाणे, पेटा निजामपूर). हे वडिलांचे दहावे अपत्य. वडील पांचवे वर्षी वारले. थोडे घरगुती शिक्षण झाल्यावर गुरे चारणे, दुकान, जकातनाके वगैरे ठिकाणी नोकरी केल्यावर विसावे वर्षी उपरति होऊन यांनी सप्तशृंगीच्या डोंगरावर तपश्चर्या केली. 'पाखंड मताचे खंडन करून वैदिक धर्माची पुनः स्थापना करण्याचा आदेश' यांना मिळाला (वेदोक्तधर्मप्रकाश पा. ७३८). हा ईश्वरी प्रसाद झाल्यावर पंढरपुरी विठ्ठलाच्या मंडपांत यांनी भावार्थ-रामायणाची तीन पारायणे केली, भावार्थसिंधु हा ओवीबद्ध ग्रंथ प्रसिद्ध केला (१८५६) व महाराष्ट्रभर व्याख्यान देऊन हे मुंबईस आले.

तेथे ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या आशेपाला उत्तर देण्याकरितां दर शनवारी प्रभु लोकांच्या विद्यालयांत व्याख्यान देण्यास यांनी सुरवात केली व इतर अनेक ठिकाणी वाद-विवाद केले. तेथे एक आणा दर ठेवूनहि पोलिस बंदोबस्त ठेवण्याइतपत गरी होई. बंदिस्त जागेत अस्पृश्य व ख्रिस्ती यांना येण्यास हरकत होते, असे पाहून यांनी समुद्रकिनाऱ्यावर व्याख्यान देण्यास सुरवात केली. ५७ व्या बंडांत यांना व्याख्यान देण्यास बंदी झाली तेव्हा यांनी आपला वेदोक्तधर्मप्रकाश हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. पुढे हे मद्रास, कलकत्ता वगैरेकडे हिंडले. हे मुसलमान, ख्रिस्ती वगैरे कोणाच्याहि हातचे उघडपणे खात. यांनी आपले म्हणणे सर्वत्र भाषण, लेखन, मुद्रण वगैरे द्वारां पोचविण्याचा प्रयत्न केला; पण स्वतंत्र संस्था मात्र काढलेली नाही.

हे गौर, धडधाकट व प्रसन्न मुद्रेचे गृहस्थ मोठे लहरी होते. तथापि सर जमशेदजी जिजीभाई, जनार्दन

रामचंद्रजी वगैरे पुष्कळ लोक यांचे चहाते असत. पुढे भगवद्गीतेवरील सेतुबंधनी टीकेचा अठरावा अध्याय लिहिण्याचे काम चालू असतां हे काळपुळीने मृत्यु पावले.

वेडरबर्न, विल्यम—(जन्म स. १८३६ मार्च २५—मृत्यु स. १९१८ मार्च २५) राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष व हिंदुस्थानचे हितेच्छु.

इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसमधील आपली नोकरी सोडून हे सार्वजनिक कार्यांत शिरले. मि. ह्यूम यांना यांनी काँग्रेस स्थापण्यांत बरीच मदत केली. इंडियन नॅशनल काँग्रेसच्या ब्रिटिश कमेटीशीहि यांचा संबंध होता. १८८९ (मुंबई) व १९१० (अलाहाबाद) काँग्रेसचे हे अध्यक्ष होते. मि. ह्यूम यांच्या चरित्रा-शिवाय अग्रिकल्चरल बँकस, ग्रामपंचायत इत्यादि हिंदी प्रश्नांबद्दल यांनी बरेच ग्रंथ लिहिले आहेत. आपल्या कार्यनिवृत्तीनंतर हे दरवर्षी एक हजार पौंड हिंदी कार्यासाठी हिंदुस्थानला पाठवीत.

वेब, अल्फ्रेड—(मृत्यु स. १९०८) सुप्रसिद्ध आयरिश पुढारी व हिंदुस्थानच्या राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष.

हे पार्लमेंटचे सभासद होते. सर उमेशचंद्र बानर्जी व दादाभाई नवरोजी यांचे पार्लमेंटमधील प्रचाराने हिंदी प्रश्नाकडे यांचे लक्ष वेधले. १८९८ सालच्या मद्रास काँग्रेसचे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले.

वैद्य, गजानन भास्कर—(जन्म स. १८६७—मृत्यु स. १९२१) मुंबईच्या हिंदुमिशनरी सोसायटीचे संस्थापक, आद्य हिंदुमिशनरी, शुद्धीचे पुरस्कर्ते व वक्ते.

जात प्रभु. यांचे शिक्षण मुंबईस झाले. हे बी. ए. होते (१८९३). हे १८९८ पासून मुंबईस थिऑसाफीचा प्रचार करित. यांचे वक्तृत्व प्रभावी असे. मुंबईचे बातमीदार म्हणून अनंत नीळकंठ पिटकर व हे केसरीत 'अनंत' या सहीने प्रचलित विषयांसंबंधी लिहीत. त्यामुळे हे अत्यंत लोकप्रिय झाले. दादाभाई नवरोजी वगैरे मंडळींनी काढलेल्या स्टुडेंट लिटररी व सायन्टिफिक सोसायटीच्या विद्यालयांत हे अध्यापकाचे काम करित (१९०४-१९२१). तेथे यांची व कु. कमलाबाई कीर्तिकर यांची ओळख झाली व तिचे विवाहांत रूपान्तर झाले (१९०५). मुंबई, मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचे हे २१ वर्षे अध्यक्ष होते (१८९९-१९२०).

शंकराचार्य वगैरे लोक विनंति करूनहि पुढाकार घेईनात, तेव्हां यांनीं हिंदुधर्मांत शुद्ध करून लोक घेतां यावेत म्हणून हिंदुमिशनरी सोसायटीची स्थापना केली (१९१७ जुलै ५), हिंदु मिशनरी हें साप्ताहिक काढलें आणि परधर्मांत गेलेले आणि परधर्मांत जन्मलेले शंभर स्त्रीपुरुष शुद्ध करून हिंदुधर्मांत घेतले. तेव्हांपासून महाराष्ट्रांत या कार्याला चांगलें प्रोत्साहन मिळालें. वि. कों. ओक यांच्यानंतर बालबोध मासिकाचें संपादकत्व पत्करून पंचावन्न अंक काढले. हे मोठे वादविवादकुशल होते. यांच्या लिहिण्याबोलण्यांत मोठा मार्मिकपणा असून तें परिणामकारक असे. 'देवा जगीं वाढविं हिंदुधर्म' या पालुपदाचे यांचे श्लोक प्रसिद्ध आहेत.

यांचे ग्रंथ—१ रेखात्मक यथादर्शन चित्रविद्या, २ प्रश्नोपनिषद, ३ देहदान मीमांसा, ४ विष्णूचे अवतार (बेझंटबाईंच्या अवतार या व्याख्यानाचें भाषान्तर), ५ हितोपदेशकथा, ६ विक्रमोर्वशीयम्, ७ सनातनधर्म-विचार, ८ सनातनधर्मसंवाद, ९ आश्रम व आश्रमधर्म, १० उपनयनविधि, ११ वैदिक विवाहविधि वगैरे.

वैद्य, भारताचार्य चिंतामण विनायक— (जन्म स. १८६१-मृत्यु स. १९३८ एप्रिल २०) सुप्रसिद्ध पंडित, मराठी व इंग्रजी भाषेंतील लेखक, इतिहाससंशोधक व अभ्यासक.

यांचा जन्म कल्याण येथें व शिक्षण मुंबई येथें होऊन अनेक पारितोषिकें व शिष्यवृत्त्या मिळवीत हे एम्. ए., एल्. एल्. बी. झाले. यांनीं प्रथम पुण्यास वकील, नंतर उज्जयनीस जज (१८८७), पुढें ग्वाल्हेर येथें हायकोर्टातील मुख्य न्यायमूर्ति म्हणून काम केलें (१८९६-१९०५).

यांचा विद्याव्यासंग सतत चालू असे. यांनीं मराठी व इंग्रजी भाषेंत फुटकळ व ग्रंथरूपानें पुष्कळ लेखन केलें आहे. भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे अनेक वर्षे अध्यक्ष, महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष (१९०८, पुणे) व टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे कुलगुरु व कुलपति होते. यांना या विद्यापीठानें विद्वत्कुलशेखर ही पदवी दिली होती. तसेंच पुण्याच्या वैदिक संशोधन मंडळाचे हे संस्थापक व अध्यक्ष होते.

यांच्या ग्रंथांशिवाय इतस्ततः प्रसिद्ध झालेल्या कांहीं निबंधांचें संकलित पुनर्मुद्रणहि झालें आहे.

यांचे ग्रंथ—मराठी—१ श्रीरामचरित्र, २ श्रीकृष्ण-चरित्र, ३ महाभारताचा उपसंहार, ४ मध्ययुगीन भारत (भाग १-३); कादंबरी—दुर्दैवी रंगू; नाटक—संयोगिता, धार्मिक हिंदु-धर्माचें स्वरूप.

इंग्रजी—(1) History of Sanskrit Literature (वैदिक काल), (2) Riddle of the Ramayana, (3) History of Mediaeval Hindu India (4) Mahabharata a Criticism, (5) Epic India, (6) Shivaji, the Founder of Maratha Swaraj इत्यादि.

व्यास, नारायण गणेश—(जन्म स. १९०२) सुप्रसिद्ध गवई.

जन्मस्थान कोल्हापूर. जात दे. ऋ. ब्राह्मण. यांनीं पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांचे हाताखाली गायन, वादन व नृत्यकला यांचें शिक्षण घेतलें. १९२३ पासून यांनीं जलसे करण्यास सुरवात करून परप्रान्तांत श्रेष्ठ प्रतीचा मान मिळविण्यास सुरवात केली. प्रथम अहमदाबाद येथें संगीत विद्यालय काढलें व १९२७ सालीं हे मुंबईस आले.

यांचा आवाज वारीक, सुरेल, मधुर व सहज कंप असलेला आहे. आवाजावर यांचा ताबा असून यांचा दम चांगला टिकतो. हे ख्याल, ध्रुपदें, ठुंबन्या, तराणे व भजनें गात असले तरी यांची गायकी मधुर व पळेदार तानांनीं अत्यंत लोकप्रिय झालेली आहे.

विहकटोरिया, महाराणी—(जन्म स. १८१९ मे २४-मृत्यु स. १९०१ जाने. २२, कारकीर्द स. १८५८-१९०१) हिंदुस्थानची दैवशाली महाराणी.

ही तिसऱ्या जॉर्जच्या चवथ्या मुलाची मुलगी. हिला नऊ अपत्यें झालीं. हिनें १८५७ सालच्या बंडानंतर सुप्रसिद्ध राणीचा जाहीरनामा काढून धर्मांत ढवळाढवळ न करण्याचें आश्वासन दिलें व हिंदुस्थानचीं राज्यसूत्रें हातांत घेतलीं (१८५८). १८७६ सालीं या बादशाह झाल्या. यांची प्रेमळ व निर्मळ मनाची महाराज्ञी अशी ख्याति होती.

श

शाहसुलेमान, सर मुहम्मद—(जन्म स. १८८९-मृत्यु स. १९४१ मार्च १२) जगप्रसिद्ध गणितज्ञ व संशोधक.

यांचे जन्मस्थान जोनपूर. अलाहाबाद युनिव्हर्सिटीच्या बी. ए. परीक्षेत पहिले आल्यामुळे यांना शिष्यवृत्ति मिळून इंग्लंडला जातां आले. केम्ब्रिजच्या खाइस्ट चर्च कॉलेजमध्ये गेल्यावर यांना ट्रायपास मिळाला व हे डॉक्टर ऑफ लॉ झाले. १९११ मध्ये हिंदुस्थानांत येऊन यांनी वकिलीचा धंदा केला (१९१२-२०). नंतरची बारा वर्षे हे निरनिराळ्या प्रमुख ठिकाणी न्यायाधीश होते.

अलाहाबाद हायकोर्टाचे प्रमुख (१९३२-३७) व फेडरल कोर्टाचे न्यायाधीश होण्याचा मानही यांना मिळाला (१९३७).

यांना सरकारने सर ही पदवी देऊन गौरविले (१९२९). अलीगढ मॉस्लेम युनिव्हर्सिटीचे व्हाइस-चान्सेलर व नॅशनल अकॅडमी ऑफ सायन्स ऑफ इंडियाचे अध्यक्ष (१९३८-१९४०) वगैरे अनेक मान यांना मिळाले. बुद्धिबळ खेळण्यांत हे अत्यंत निष्णात असून यांना केम्ब्रिजविरुद्ध ऑक्सफर्ड सामन्यांत हाफ ब्ल्यू मिळाले होते.

प्रथमपासूनच गणित व फिजिक्स या विषयांची यांना आवड असे. पुढे आइन्स्टाइनच्या सापेक्षता सिद्धान्ताकडे यांचे लक्ष लागले. तदनुसार यांनी गणितशास्त्रांतील 'न्यू रिलेटिव्हिटी' या तत्त्वाचा शोध लावला. या महत्त्वाच्या शोधावर इंग्लंडमध्ये यांची व्याख्याने झाली (१९३९). तेथील गणितज्ञांनी यांच्या या शोधाचे अत्यंत कौतुक केले.

न्यूटनचे गणितविषयक सिद्धान्त व मते सुप्रसिद्ध जर्मन ज्यू गणितज्ञ आइन्स्टाइन यांच्या शोधामुळे सदोष व अपुरी ठरली. त्याच्या रिलेटिव्हिटीच्या सिद्धान्ताने न्यूटनच्या मेकॅनिकसूची जागा घेतली व शास्त्रज्ञांच्या अवकाश (space), काळ (time) आणि गति (motion) यांच्या कल्पनेत क्रांति घडवून आणली. हे सिद्धान्त प्रत्यक्ष प्रयोगानेच पुढे मांडल्यामुळे जगाला मान्यच करावे लागले. गुह्यत्वाकर्षणाची क्रिया स्थिर आहे की गतिमान आहे हे समजण्याचा न्यूटनच्या सिद्धान्ता-

प्रमाणे कांहीच उपयोग नसे. शास्त्रीय भाषेत गुह्यत्वाकर्षणाची गति अनन्त (infinite) आहे, असे समजून समाधान मानावे लागे.

परंतु यांनी ही गति अमर्याद मानण्याचे कांहीच कारण नसल्याचे सिद्ध केले. गुह्यत्वाकर्षणाच्या न्यूटनच्या समीकरणांत यांनी थोडा फरक सुचवून ते समीकरण दुरुस्त केले. Retarded Potential च्या तत्त्वाचे प्रमाण न्यूटनच्या सिद्धान्ताला लावून यांनी नवीन समीकरण तयार केले आणि ते आइन्स्टाइनच्या सूर्याच्या ग्रहमालेच्या (System of Solar Planets) समीकरणाशी यांनी जमवून दाखविले.

प्रवाही पदार्थातून जाणाऱ्या प्रकाशकिरणांच्या गतीचे जे मूल्य आइन्स्टाइनने काढले तेच यांनी आपल्या नवीन सिद्धान्तानुसार न्यूटनच्या सिद्धान्तातून काढून दाखविले. परंतु प्रकाशाप्रमाणे अत्यंत गतिमान असणाऱ्या वस्तूबाबत यांचे समीकरण आइन्स्टाइनपेक्षा थोडे निराळे आहे. या थोड्या फरकामुळे प्रत्यक्ष परिणामांत मात्र अत्यंत फेर दिसून येतो. सूर्याच्या गुह्यत्वाकर्षणाचा प्रकाशाच्या गतीवर बराच परिणाम घडतो. १९ जून १९३६ च्या ग्रहणापूर्वी आइन्स्टाइनच्या गणितापेक्षा प्रकाशाच्या गतीचे मूल्य अधिक येणार असल्याचे यांनी छातीठोकपणे जाहीर केले होते.

सूर्याच्या कडांजवळ असलेल्या ताऱ्यांचे प्रकाशकिरण सूर्याच्या आकर्षणाने किंचित बाकदार होतात. हा बाक सूर्यग्रहणाच्या वेळीच दिसणे शक्य असते व तेव्हाच त्यासंबंधी प्रयोग करण्यास अवसर मिळतो. हा बाक न्यूटनपेक्षा आइन्स्टाइनच्या गणिताप्रमाणे दुप्पट व यांच्या गणिताने त्यापेक्षांहि $\frac{1}{2}$ ने जास्त आहे. पूर्वी हा पाहण्यांतला दोष आहे, असे समजले जात असे.

१९३६ च्या ग्रहणापूर्वी यांनी आपले गणित आगाऊ प्रसिद्ध केल्याने जपानमधून दिसणारे ते ग्रहण पाहण्यासाठी तिकडे हिंदुस्थानसरकारने शास्त्रज्ञ रवाना केले. गुह्यत्वाकर्षणालाही कांही गति असते, या यांच्या शोधामुळे न्यूटनच्या सिद्धान्ताच्या पुढील संशोधनाला उपयुक्त असे पाऊल पडले आहे.

शांताराम, व्ही.—(जन्म स. १९०० सुमार) हिंदुस्थानांतील सुप्रसिद्ध चित्रपट दिग्दर्शक व संकलक.

यांचें नांव शांताराम राजाराम वणकुद्रे. हे मूळचे कोल्हापूरचे. श्री. बाबुराव पेंढारकर, भालजी पेंढारकर, विनायक, व्ही. अवधूत ही आज चित्रपटसृष्टीशी निगडित झालेली मंडळी यांची निकटचे नातेवाईक आहेत.

बाबुराव पेंढार यांच्या हाताखाली शिक्षण घेऊन जी माणसे पुढे आली त्यांत हे व कै. विष्णुपंत दामले, शेख फत्तेलाल, केशवराव धायबर ही मंडळी प्रमुख होत. याच लोकांनी पुढे श्री. कुलकर्णी यांच्या आर्थिक सहकार्याने प्रभात फिल्म कंपनीची स्थापना केली (१९२९). कै. विष्णुपंत दामले ध्वनिलेखन, शेख फत्तेलाल कलादिग्दर्शन, केशवराव धायबर छायाचित्रण व हे दिग्दर्शन व संकलन अशी यांची तेथील कामाची वांटणी असे.

मूकपटांच्या शेवटच्या व बोलपटांच्या सुरवातीच्या जमान्यांत अयोध्येचा राजा (१९३२), सिंहगड (१९३३), अमृतमंथन (१९३४) हे त्या वेळीं यशस्वी झालेले चित्रपट प्रभातने तयार केले तरी संत तुकारामने प्रभातमध्ये एक नवे युग सुरू झाले (१९३८). यांचेकडे सामाजिक व दामले, फत्तेलाल यांचेकडे पौराणिक अशी प्रभातची दुहेरी आघाडी सुरू झाली व यानंतरची प्रभातची पांचसहा वर्षे अतिभरभराटीची गेली.

कुंकू, माणूस व शेजारी हे यांचे प्रमुख सामाजिक चित्रपट होत. कथा व तंत्र यांचा अद्ययावतपणा व यांचे रेखीव व प्रतीकात्मक दिग्दर्शन यांमुळे हे तीनही चित्रपट अतियशस्वी ठरले. कुंकूतील मोडकें घड्याळ, माणुसमर्धाल दोनशें पंचावन हा आंकडा किंवा शेजारींतील हुक्का, अडकित्ता ही यांनी योजलेली प्रतीकें परिणामकारक होती.

सामाजिक चित्रपटाइतकेंच यश प्रभातच्या संत तुकाराम, संत ज्ञानेश्वर किंवा रामशास्त्री या ऐतिहासिक चित्रपटांनी मिळविले. महाराष्ट्रांतील संतांच्या स्मृतीला व त्यांच्या अभंगांना उजाळा देण्याचें काम या चित्रांनी केलें. बुद्धी व भावना यांच्या या चित्रांतील मिश्रणामुळे न्यू थिएटर्स, तेलगु कंपन्या व पुढे यांच्याच पाउलावर पाऊल टाकून काढण्यांत आलेल्या संतपटां पेशां प्रभातचे चित्रपट वेगळेच राहिले.

हिंदी चित्रपटांना एक नवे वैशिष्ट्यपूर्ण वळण लावण्याचें काम प्रभातने केलें. पाश्चात्य चित्रतंत्राला हिंदी

ध्येयवादाची जोड दिल्याने यांचे चित्रपट सर्वत्र लोकप्रिय झाले. समाजांतील विवाद्य प्रश्न परिणामकारक रीतीने मांडण्यासाठी यांनीच प्रथम चित्रपटमाध्यमाचा उपयोग केला. कुंकूमधील अन्यायप्रतिकाराचा, शेजारीमधील हिंदुमुसलमान ऐक्याचा किंवा संत ज्ञानेश्वरमधील मानवधर्माचा प्रचार स्पष्ट पण केलेला बाध न आणणारा आहे.

१९४१ साली यांनी प्रभात फिल्म कंपनी सोडली व मुंबईला राजकमल कलामंदिराची स्थापना केली.

तेथे यांनी शकुंतला, डॉ. कोटनीस वंगरे चित्रपट तयार केले. यांपैकी डॉ. कोटनीसमध्ये तर हे व यांच्या पत्नी जयश्री यांनी नायकनायिकेच्या भूमिका पार पाडल्या.

शिवाजीमहाराज, तंजावर—(जन्म स. १८३३—मृत्यु स. १८५५ आक्टो. २९) तंजावरच्या भोसले घराण्यांतील शेवटचे राजपुरुष.

स. १७९९ च्या तहान्वयेने मणुकीदाखल व वसुलाच्या ५ व्या हिस्शाबदल यांना सालीना दहा लक्ष, ऐंशी हजार, नऊशें व्याणव रुपये मिळत. हे उदार दाते असल्याने यांना लोक 'कर्ण' म्हणत. यांनी पुत्रप्राप्तीकरितां वीस लग्ने केली; पण निपुत्रिक वारल्याने डलहौसाने यांचे राज्य खालसा केलें. यांच्या मुली वी मुलगी सयाजीराव गायकवाडांची पत्नी. तिचे नातू प्रतापसिंह हे बडोद्याचे महाराज होत. यांचे राज्य खालसा झाले तरी तंजावर येथे दत्तकवंश चालू आहे.

शिंदे, जनरल-नानासाहेब गणपतराव—(जन्म स. १८७६) सुप्रसिद्ध युद्धशास्त्रतज्ज्ञ व मराठी लेखक.

जन्मस्थान पेडाबें (ता. चिपळूण). यांचे घराणे बडोद्यास स्थायिक झालेले आहे. बडोदे फौजेत लेफ्टनंट म्हणून कायम झाल्यावर चढत जाऊन हे जनरल होऊन सेवानिवृत्त झाले. संस्थानतर्फे ए. डी. सी., पोषाख, सोन्याचे घड्याळ व राजरत्नसुवर्णपदक यांना मिळाले. यांनी अनेक कमिठ्यांवर कामे केली. श्रीसयाजीराव मराठा स्कॉलरशिप कमेटीचे हे सेक्रेटरी होते. मराठीत यांचे फुटकळ लेखनहि पुष्कळ आहे. तलवार आणि लेखणी सारख्याच लीलेने खेळविणारे म्हणून यांची प्रसिद्धि आहे.

यांचे ग्रंथ—इंग्रजी—१ बडोदा आर्मी डिसिप्लोन ॲक्ट, २ रूल्स, ३ बडोदा आर्मी रेग्युलेशन व्हा. १-२, ४ ॲटपोस्ट, अडव्हान्स, रियरगार्ड्स फॉर इन्फनट्री, ५ गार्ड्स फॉर कॅव्हलरी (हिंदी).

मराठी—१ शिस्त, २ हिंदुस्थानचा लष्करी इतिहास, ३ मराठ्यांच्या प्रसिद्ध लढाया, ४ सुविचाररत्नमाला, ५ पानपतच्या घनघोर संग्रामासंबंधी युद्धशास्त्रदृष्ट्या विचार, ६ बाना आणि फरीगदगा, आत्मचरित्र—७ एका शिपायाचे आत्मवृत्त.

शिंदे, महर्षि विठ्ठल रामजी—(जन्म स. १८७३—मृत्यु स. १९४४ जाने. २) सुप्रसिद्ध अस्पृश्यता-निवारक, समाजशास्त्रज्ञ, भाषाशास्त्रज्ञ व ध्येयवादी त्यागी गृहस्थ.

यांचा जन्म जमखिंडी येथे मराठा कुळांत झाला. जमखिंडी हायस्कुलांतून मॅट्रिक (१८९१) व पुणे फर्ग्युसन कॉलेजांत अभ्यास करून हे बी. ए. झाले (१८९८). फर्स्ट एलएल. बी. झाल्यावर यांचा ओढा प्रार्थनासमाजाकडे वळून हे त्या संस्थेचे प्रचारक झाले. पुढे याच कार्यासाठी ' युनिटेरियन ' शिष्यवृत्ति यांना मिळून हे ऑक्सफोर्ड येथील मॅचेस्टर कॉलेजांत तुलनात्मक धर्मांचे अध्ययन करण्यासाठी तिकडे गेले (१९०१). लिव्हरपूल व ॲमस्टरडॅम (हॉलंड) येथे भरलेल्या युनिटेरियन परिषदेस हे हजर होते. त्या वेळी यांनी ' लिबरल रिलिजन इन इंडिया ' हा प्रबंध तेथे वाचला (१९०३). तेथून परत आल्यावर प्रार्थना समाजाच्या प्रचाराकरिता यांनी तीन वेळा आसेतुहिमाचल व एकदा ब्रह्मदेशमध्ये प्रवास केला (१९०३-१९०६).

पुढे यांचे लक्ष अस्पृश्यांच्या प्रश्नाकडे वेधले आणि यांनी ' डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया उर्फ भारतीय निराश्रित साहाय्यकारी मंडळी ' या संस्थेची स्थापना केली (१९०६). यानी त्या संस्थेच्या शाखा हिंदुस्थानभर उघडल्या. सर तुकोजीराव होळकर इंदूर व मुंबई सरकार यांच्या मदतीने लाख रुपये खर्चून पुणे येथे विद्यार्थी वसतिगृह वगैरे करिता अडल्याश्रम नांवाच्या इमारती उभारल्या. सभा, जाहीरनामे, शाळा, ग्रंथ वगैरे सतत कार्य केले आणि १९२३ साली हे त्या संस्थेतून निवृत्त झाले.

हे पक्षे राष्ट्रीय बाण्याचे होते. म. गांधींनी नागपूर काँग्रेसनंतर यांना वर्किंग कमिटींत घेतले होते. यांनी

निवडणुकीच्या दृष्टीने राष्ट्रीय मराठा पक्ष काढला होता तो पुढे ब्राह्मणेतर पक्षांत विलीन झाला. १९३० साली राष्ट्रसभेच्या चळवळींत भाग घेतल्याबद्दल यांना सहा महिन्यांची शिक्षा झाली. हे अनेक सामाजिक व शेतकरी परिषदांचे अध्यक्ष झाले. श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड बडोदे यांचे यांना विद्यार्थिदशेपासून साहाय्य असे. जन्मभर लोकांना अप्रिय असणारे समाजसेवेचे काम केल्याबद्दल यांना त्यांनी शेवटी बाविसशे रुपयांचे पारितोषिक दिले.

यांचे तात्पुरत्या समाजसुधारणेने समाधान होण्यासारखे नव्हते. यांना समाजांत आमूलाग्र सुधारणा पाहिजे होती. तसा हे प्रचार करीत व स्वतः आचारद्वि करीत. त्यामुळे यांना बहुजन समाजाचा पाठिंबा मिळणे दुर्घट होई. तथापि निष्ठेने हे आपले अंगीकृत कार्य करीत. अस्पृश्यतानिवारण हा यांचा हेतु, पण अस्पृश्यता ही अस्पृश्य लोक राजकीय भांडवलासारखी वापरून लागले तेव्हा यांना त्याहि कार्यातून अंग काढून घ्यावे लागले. अस्पृश्यतानिवारणासंबंधी कमालीची तळमळ, त्याकरिता त्यांच्यांत मिळूनमिसळून राहणे, अस्पृश्यता ही भांडवलासारखी वापरून त्यांच्या जोरावर नोकऱ्या व हक्क मिळविण्याबद्दल निषेध वगैरे बाबत म. गांधींशी यांचे विलक्षण साम्य आहे. यांनी १९०० साली हा कार्यक्रम वर्तनांत आणला याला तर विशेष महत्त्व आहे. यांच्या या ध्येयवादी त्यागी वृत्तीमुळे यांना लोक महर्षि म्हणत. यांच्या प्रतिपादनाने सत्यशोधक समाजाला तात्त्विक बैठक मिळेल.

इतिहास व भाषा यांतील यांचा व्यासंगहि नमुनेदार, मूलगामी व मार्मिक असे. यांच्या लिहिण्याबोलण्यांत माहितीचा सूक्ष्मपणा व ठसकेदारपणा आढळे. यांनी आपले आत्मचरित्र लिहिले आहे. त्यावरून यांच्या वृत्तीचा चांगला परिचय होतो.

शिंदे, महाराज जनकोजीराव दौलतराव—(जन्म स. १८१६—मृत्यु स. १८४३, कारकाद स. १८२७ मार्च ११—१८४३ फेब्रु. ७) ग्वाल्हेर राज्याचे अधिपति.

हे दौलतरावांच्या पत्नी रखमाबाई यांच्या मांडीवर दत्तक येऊन मुगुटरावांचे जनकोजीराव झाले (१८२७). हे अल्पवयी असल्याने दौलतरावांच्या मृत्युपत्रान्वय बायजाबाईसाहेब आपले बंधु हिंदुराव घाटगे यांच्या मदतीने राज्यकारभार पाहत. पण हे त्यांच्या कारभाराला कंटाळून पळाले आणि गव्हर्नर जनरल लॉर्ड

बॅटिक यांच्याकडे गेले (१९३२ आक्टो.). त्यांनी तडजोड करून दिली ती सातआठ महिन्यांपेक्षा अधिक टिकली नाही. शेवटी सहा लक्षांची नेमणूक देऊन बायजाबाईसाहेबांना राज्यकारभारांतून मुक्त करण्यांत आले. हे हयात असेपर्यंत त्यांनी आपले बहुतेक दिवस दक्षिणेत काढले.

यांचे जवळ दहा हजार पायदळ, पंधरा हजार स्वार व अडीचशे तोफा होत्या.

शिंदे, महाराज जयाजीराव जनकोजीराव—
(जन्म स. १८३४—मृत्यु स. १८८६, कारकीर्द स. १८५३ जाने. १९—१८८६ जून ६) ग्वाल्हेर राज्याचे अधिपति.

जनकोजीरावांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या पत्नी ताराबाई-साहेब यांनी यांना दत्तक घेतले आणि भगीरथरावांचे जयाजीराव असे नांव ठेविले. यांचे नावे कारभार सुरू झाला तेव्हा कारभार जनकोजीरावांचे मामा, मामासाहेब कदम हे पाहत होते. त्यांना प्रतिस्पर्धी दादा खासगीवाले उत्पन्न झाले. त्या दोघांचा हातघाईवर आलेला तंटा गव्हर्नर जनरलने सैन्याच्या जोरावर मिटविला. तेव्हा रामराव फाळके यांच्या नेतृत्वाखाली कारभार चालावा, अठरा लक्षांचा मुख्य इंग्रजांना द्यावा, त्यांचे सैन्य राज्यांत ठेवावे व स्वतःचे सैन्य ठराविक मर्यादेपेक्षा अधिक ठेवू नये असे ठरून शिंदे सरकार इंग्रजांचे मांडलिक झाले. १८५७ च्या बंडांत हे केवळ रावराजे दिनकरराव राजवाडे यांच्यामुळे सामील झाले नाहीत. हे युद्धशास्त्राचे प्रेमी व शूर होते.

बडोद्याचे महाराज मल्हारराव गायकवाड यांच्यावर आलेल्या विषप्रयोगाच्या चौकशी कमिशनमध्ये हे होते. यांनी त्यांना निर्दोषी ठरविले. हे मोठे स्वाभिमानी आणि लोकप्रिय होते. यांचे पुत्र माधवराव.

शिंदे, महाराज माधवराव जयाजीराव—
(जन्म स. १८७६ आक्टो. २०—मृत्यु स. १९२५ जून ५, कारकीर्द स. १८९४—१९२५) ग्वाल्हेर राज्याचे सुप्रसिद्ध अधिपति.

हे ग्वाल्हेरचे महाराज जयाजीराव यांचे एकुलते एक औस्रस पुत्र. यांच्या मातेचे नांव सख्याराजे. त्यांना जीजामहाराज या नांवाने लोक ओळखीत. यांचे शिक्षण प्रायः खासगी रीतीने झाले.

हे राज्यकारभारांत जातीने लक्ष घालीत. मुख्य प्रधान नेमून त्यावर राज्याकारभार सोपविण्याची यांची पद्धति नव्हती. हे तज्ज्ञ माणसे जवळ करीत, पण अखेरचा निर्णय स्वतःकडे राखून ठेवीत. दिवसांतून चवदाचवदा तास काम करण्याबद्दल यांची प्रसिद्धि असे.

प्रत्येक काम रेखीव व्हावे अशी यांची इच्छा असे. बारीकसारीक गोष्टीपासून महत्त्वाच्या कामापर्यंत स्वतः लक्ष घालण्याची यांची पद्धत असे आणि आपल्या मार्गेहि आपल्या धोरणाने व रेखीव पद्धतीने कारभार व खासगी व्यवहार चालावेत म्हणून यांनी आपले धोरण अनेक भागांत लिहून व छापून ठेवले आहे.

यांना आपल्या पूर्वजांप्रमाणे युद्धशास्त्राची विशेष आवड असे. यामुळे यांच्या राज्याच्या वार्षिक खर्चात युद्ध खात्यावर होणाऱ्या खर्चाची रक्कम सर्वात जास्त असे. आपल्या संस्थानांतील सैन्य सर्व दृष्टीने ब्रिटिश सैन्याच्या तोडीचे ठेवण्याबाबत हे दक्षता ठेवीत. १९०० साली चीनमध्ये व १९१४ साली पहिल्या महायुद्धाच्या आघाडीवर फ्रान्समध्ये हे स्वतः दाखल झाले होते. पण महत्त्वाच्या प्रसंगी मार्गे ठेवण्याच्या आणि आवश्यक व पहिल्या दर्जाची शस्त्रां न पुरविण्याच्या ब्रिटिश धोरणामुळे यांना मनस्ताप होई.

हे मराठी साम्राज्याचा व आपल्या घराण्याचा अभिमान बाळगणारे असून समाजसुधारणेच्या नांवाखाली आपल्या पूर्वपरंपरेला धक्का लागेल असे कोणतेहि कृत्य यांनी केले नाही. आपले विख्यात पूर्वज महादजी शिंदे यांच्या पुणे येथील छत्रीला प्रेक्षणीय स्वरूप यांनीच दिले.

पुण्याच्या शिवस्मारकास जातीय स्वरूप देण्यास यांनी विरोध केला आणि राष्ट्रपुरुष म्हणून छत्रपति शिवाजी महाराजांचे स्मारक उभारण्यांत पुढाकार घेऊन प्रिन्स ऑफ वेल्स यांच्या हस्ते त्या स्मारकाची स्थापना केली. कोल्हापूरच्या छत्रपति राजाराम महाराजांना त्या कामी पुढाकार देऊन यांनी त्या वेळी मोठा मुत्सद्दीपणा व्यक्त केला. तसेच आपल्या घराण्याचे पाटिलकीचे वतन लक्षांत घेऊन हे पुण्यास भरलेल्या पाटील परिषदेचे अध्यक्ष झाले आणि सर्वात खेळी-मेळीने वागून यांनी लोकप्रियता संपादन केली आणि लोकांचा स्वाभिमान जागृत केला.

यांना दोन स्त्रिया होत्या. पहिल्या महाराणी चिकू-

राजे (मृत्यु स. १९३१ नव. २३ मुंबई). दुसऱ्या महाराणी गजराराजे. या गोव्याकडील राणे उपनांवाच्या घराण्यांतील होत्या. १९१३ साली त्यांचा माधवराव महाराजांशी विवाह झाला. यांना एक मुलगी व एक मुलगा अशी दोन अपत्ये झाली. मुलगी अक्कलकोटच्या राजेसाहेबांस दिली होती ती लग्नानंतर लवकरच दिवंगत झाली. दुसरे अपत्य महाराज जीवाजीराव होत. ते यांच्यानंतर गादीवर आले.

शेवटी फ्रान्समध्ये गेले असता पॅरिसजवळ तीन मैलांवर चाटो-डी-मड्रिड येथे यांना मृत्यु आला. तेथे यांचे दहन करण्यांत आले. त्यांपैकी काहीं अस्थींचे ग्वाल्हेरजवळ शिवपुरी येथे दहन करून यांच्या अस्थि प्रयाग येथे गंगेत विसर्जित केल्या.

यांचे विस्तृत चरित्र सर कैलासनारायण हाक्सर C. I. E. यांनी इंग्रजीत लिहून यांच्या मृत्यूनंतर प्रसिद्ध केले. ते यांच्या राज्यांत पुष्कळ वर्षे प्रायव्हेट सेक्रेटरी, फॉरेन आणि पोलिटिकल मेंबरच्या जागेवर असल्याने आणि बिकानेर, काश्मीर वगैरे संस्थानांत त्यांनी दिवाणाची कामे केल्यामुळे त्यांनी यांच्या कर्तृत्वावर व व्यक्तित्वावर चांगला प्रकाश पाडला.

शिंदे, महाराज सर जीवाजीराव—(जन्म स. १९१६ जून २६) ग्वाल्हेर राज्याचे अधिपति.

आपली माता गजराराजे यांचे हाताखाली व नंतर ग्वाल्हेरच्या व्हिक्टोरिया कॉलेजांत यांनी एक वर्ष शिक्षण घेतले आणि नंतर हे गादीवर आले (१९२५ जून ५). पुढे १९३६ नव. २ ला यांना अधिकार प्राप्त झाला. मध्यंतरी यांनी लायलपूर (पंजाब), मुंबई व पुणे येथे करवसुली, राज्याची व्यवस्था व लष्करी शिक्षण घेतले. यांचा विवाह नेपाळच्या राजघराण्यांतील राजपुत्र खड्गसमशेरजंग कमांडर चीफ यांची नात लेखा दिव्येश्वरी देवी यांच्याशी झाला (१९४१ फेब्रु. २१). लग्न झाल्यानंतर त्यांचे नांव विजयाराजे ठेवण्यांत आले. त्यांना १ पद्माराजे, २ उषाराजे व ३ माधवराव (१९४५ मार्च १० जन्मदिन) अशी तीन अपत्ये आहेत.

यांच्या राज्याचा विस्तार २६३६७ चौ. मैल, वार्षिक उत्पन्न अंदाजाने ३॥॥ कोटी रु. लोकवस्ती (१९३१) ३५२३०७०, सलामी २१ तोफा. गावे

११०००. पक्की सडक २५०० मैल व रेल्वे (Scindia State Ry.) २५३ मैल आहे.

शुक्ल, रामचन्द्र चन्द्रबली—(जन्म स. १८८४—मृत्यु स. १९४१) हिन्दी भाषेतील सुप्रसिद्ध लेखक व कवि.

यांचे जन्मस्थान बस्ती जिल्ह्यांतील अगोना गांव. यांचे वडील राठ (जि. हमीरपुर) येथे पाटील होते. हे मिर्जापूर मिशन स्कूलमधून प्रवेशपरीक्षा उत्तीर्ण होऊन (१९०१) तेथेच शिक्षक झाले. १९०८ साली हिन्दी कोशाचे सहसंपादक म्हणून हे नागरी प्रचारिणी सभेच्या बोलावण्यावरून बनारसला गेले. तेथे त्या सभेच्या पत्रिकेचे संपादनहि यांनी बरीच वर्षे केले. पुढे हिंदुविश्वविद्यालयांत हे हिन्दीचे प्राध्यापक झाले.

हिन्दी भाषेतील उत्तम कवि, मार्मिक समालोचक आणि विचारप्रधान लेखकांत यांची गणना होते. यांच्या ग्रंथाशिवाय यांनी वेळावेळी लिहिलेले लेखहि महत्त्वाचे आहेत. यांच्या लेखनाचा हिन्दी उच्च शिक्षणासाठी चांगला उपयोग होतो. काव्यांत कर्णरस आळविण्यांत यांचा हातखंडा आहे.

यांनी क्रोध, कर्ण वगैरे मनोविकारांवर लिहिलेल्या लेखांचा संग्रह चिंतामणि नावाने प्रसिद्ध झाला. त्याला हिन्दी साहित्य संमेलनाने बाराशे रुपयांचे मंगलाप्रसाद पारितोषिक दिले. यांच्या 'हिन्दी साहित्य का इतिहास' या महत्त्वाच्या ग्रंथालाहि हिन्दुस्थानी अक्याडमी, प्रयाग-कडून पांचशे रुपयांचा पुरस्कार मिळाला.

यांचे वाङ्मय—१ हास्यविनोद (नाटक), २ कल्पनाका आनन्द ('एसे ऑन दि इमेजिनेशन'चा अनुवाद), ३ मेगास्थिनीजका भारतवर्षीय विवरण (अनुवाद), ४ राज्य प्रबन्ध शिक्षा (सर टी. माधवरावांच्या मायनर हिन्ट्सचा अनुवाद), ५ राधाकृष्णदासका जीवनचरित्र, ६ आदर्शजीवन, ७ विश्वप्रपञ्च, ८ शशाङ्क, ९ बुद्धचरित काव्य (लाइट ऑफ एशियाच्या आधारें टीकात्मक), १० मलिक मुहम्मद जायसी, ११ गोस्वामी तुलसीदास, १२ महाकवि सूरदास, इतिहास—१३ हिन्दी साहित्यका इतिहास; काव्य—१४ शिशिर पथिक, १५ वसन्त, १६ तुलसीदास, १७ प्रकृतिप्रबोध इत्यादि.

श्यामजी कृष्णवर्मा पंडित—(जन्म स. १८५७ ऑक्टो. ४—मृत्यु स. १९३० एप्रिल) इंग्लंडमध्ये हिंदी

राजकारणाचा प्रचार करणारे सुप्रसिद्ध राजकारणी व क्रान्तिकारक.

काठेवाडमधील मांडवी हें गांव यांचें जन्मस्थान. यांची जात भनसाळी. मुंबईच्या एल्फिन्स्टन हायस्कूल-मध्ये व खाजगी रीतीने संस्कृत भाषेचें शिक्षण घेतल्या-नंतर हे इंग्लंडला गेले. तेथें मोनियर विल्यमस यांचे शिफारशीने यांना कच्छ संस्थानची शिष्यवृत्ति मिळाली व हे बॅरिस्टर होऊन हिंदुस्थानला परत आले. इंग्लंड-मध्ये असतां तेथील रॉयल एशियाटिक सोसायटीपुढें यांनीं भारतांतील लेखनकलेचा उदय हा निबंध वाचला. तसेंच बर्लिन (१८८१) व लंडन (१८८३) येथील प्राच्यविद्यापरिषदांनाहि हे भारतमंत्र्याचे विनंतीवरून हिंदी प्रतिनिधि म्हणून हजर राहिले.

हिंदुस्थानांत आल्यावर लोकहितवादी गो. ह. देशमुखांच्या शिफारशीने रतलाम संस्थानचे दिवाण म्हणून यांची नेमणूक झाली (१८८५). यानंतर उदेपूर, जुनागड इत्यादि ठिकाणीं दिवाणाचीं कामे केल्यानंतर हे निवृत्त झाले व जहाल राजकारणाकडे वळले. त्या दृष्टीने इंग्लंड जास्त सुरक्षित आहे असे ध्यानांत आल्या-नंतर हे इंग्लंडला राहावयास गेले (१८९७).

शिष्यवृत्त्यांची व्यवस्था करून जास्तीत जास्त हिंदी विद्यार्थ्यांना इंग्लंडमध्ये प्रवेश करून द्यावयाचा असे यांचें धोरण असे. हर्बर्ट स्पेन्सर ट्रॅव्हलिंग फेलोशिप व दयानंद शिष्यवृत्ति या आपल्या व राणाप्रताप व शिवाजी या श्री. सरदारसिंग राणा यांच्या शिष्यवृत्त्यांनीं यांनीं आपल्या कार्यास सुरवात केली. सुप्रसिद्ध विनायक दामोदर सावरकर हे यांपैकी शिष्यवृत्ति मिळवूनच इंग्लंडला गेले होते.

१९०५ सालीं यांनीं ' इंडियन सोशलिस्ट ' हें पत्र सुरू केलें व इंडियन होमरूल लीगची स्थापना (फेब्रु. १८) केली. याचेहि पुढें जाऊन इंग्लंडमध्ये आलेल्या हिंदी विद्यार्थ्यांची राहण्याची सोय करण्याच्या व त्यांच्या विचारांना वळण लावण्याच्या दृष्टीने ' इंडिया हाउस 'ची स्थापना केली (१९०५ जुलै १). लंडन-मधील हायगेट विभागांत यासाठीं यांनीं एक इमारत खरेदी केली व त्यांत पंचवीस विद्यार्थ्यांच्या राहण्याची सोय केली. खालच्या मजल्यावर वाचनालय, सभागृह व वर दोन मजल्यांत राहण्याची सोय अशी व्यवस्था असे. महेशचरणसिंह हे व्यवस्थापकाचें काम पाहत. या वेळीं इंडिया हाउसमध्ये राहणाऱ्या लोकांत

परमानंद, धर्मवीर, लाला हरदयाळ, मिसेस कामा, सेनापति बापट, ग्यानचंद वर्मा, सावरकर ही मंडळी प्रमुख असून त्यांच्या हालचालीमुळे त्या वेळीं इंडिया हाउसला क्रांतिगृहाचें स्वरूप आलें होतें. मतप्रचाराच्या दृष्टीने Gaelic Republican या न्यू यॉर्कच्या आयरिश रिपब्लिकन पत्राचाहि हे उपयोग करीत.

अशा तऱ्हेने हिंदी विद्यार्थ्यांना क्रांतीचे धडे देण्याचें काम अव्याहत दहा वर्षेपर्यंत केल्यानंतर हे पॅरिसला राहावयास गेले.

पुढें धिग्रा प्रकरण उपस्थित झाल्यानंतर सावरकर इंडिया हाउस सोडून गेले. त्यामुळे इंडिया हाउसची जरूर नाहीं असे वाटून यांनीं ती संस्था बंद केली व तिची इमारतहि विकून टाकली.

परदेशांशीं संबंध असणाऱ्या ज्या क्रांतिकारकांच्या हालचाली हिंदुस्थानांत झाल्या त्यांचीं सर्व सूत्रे इंडिया हाउसमधून हालविलीं जात. प्रत्यक्ष इंग्लंडमध्येहि धिग्रा प्रकरण वगैरेच्या मुळाशीं इंडिया हाउसचा हात होता. क्रांतिकारकांच्या ज्या चळवळीने त्या काळीं हिंदु-स्थान तापून गेला होता त्याचाच प्रतिध्वनि यांच्या या कार्यामुळे इंग्लंडमध्ये उत्पन्न झाला.

राजकीय कारणाने इंग्लंड व फ्रान्स येथे राहणें अशक्य झाल्याने हे स्वित्झर्लंडमध्ये राहण्यास गेले व तेथे जिनीव्हा येथे मृत्यु पावले.

श्यामशास्त्री म. म. आर.—(जन्म स. १८६८—मृत्यु स. १९४४) सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रविशारद व इतिहास-संशोधक.

यांचा जन्म कावेरी नदीच्या तीरावर रुद्रपाटन गांवीं झाला. यांचें शिक्षण महाराजा संस्कृत कॉलेज, म्हैसूर येथे झालें. नंतर हे इंग्रजी शिकून बी. ए. झाले (१८९९). म्हैसूरचे दिवाण सर के. शेषाद्रि अय्यर यांचे वाचक, म्हैसूर गव्हर्नमेंटचे लायब्रेरियन म्हणून कागद व ताडपत्र यांवरील हस्तलिखितांचा क्याटलाग करण्याचें काम करीत असतां यांना कौटिलीय अर्थशास्त्राची एक प्रत सांपडली. यांनीं त्या ग्रंथांतील राजकारण, अर्थशास्त्र, कायदा वगैरेचा अभ्यास करून तो ग्रंथ म्हैसूर ओ. लायब्ररी सीरीज-मध्ये प्रसिद्ध केला आणि त्याचें इंग्रजींत भाषान्तर केलें (१९२१). त्यामुळे व त्यावर लिहिलेल्या अनेक लेखांमुळे यांची सर्वत्र ख्याति झाली. बंगलोरच्या गव्हर्न-

मेट कॉलेजचे प्रिंसिपल, म्हैसूरच्या ओरिएण्टल लायब्ररीचे क्युरेटर, कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे परीक्षक व तेथून बहुमानिक पीएच्. डी. ही पदवी मिळविणारे व कलकत्ता विश्वविद्यालयांतील हिंदी राजनीति या विषयावरील व्याख्याने देणारे वगैरे अनेक नात्यांनी यांची ओळख देता येईल. यांना सरकारने महामहोपाध्याय ही पदवी देऊन गौरविले होते. यांचा संशोधनाच्या बाबतीतील उत्साह विशेष प्रकारचा होता. यांनी विविध विषयांवर अगदी नवे शोध प्रकट करणारे अनेक लेख लिहिले. अगदी म्हातारपणी संशोधनाकरिता हे ग्रीक भाषासुद्धा शिकले.

यांचे ग्रंथ—(1) Cycle of Eclipses in the Vedas, (2) Eclipse Cult, (3) Vedic Gods, (4) South Indian Inscriptions च्या नव्वदाव्या भागाचे संपादन, इत्यादि.

श्यामसुंदरदास—(जन्म स. १८८५—मृत्यु स. १९४५ आगस्ट ८) बनारसच्या नागरी प्रचारिणी सभेचे एक संस्थापक, बनारस हिंदु विश्वविद्यालयांतील हिन्दी विभागाचे अध्यक्ष व हिन्दी भाषा नि देवनागरी लिपि यांचे एकनिष्ठ पुरस्कर्ते.

यांचा जन्म काशी येथे प्रसिद्ध खत्री घराण्यांत झाला. यांच्या पित्याचे नांव लाला आत्माराम. बी. ए. झाल्या-नंतर छायाखाना व शाळा वगैरे ठिकाणी काम केल्यावर विश्वविद्यालयांत हिन्दी विभागाचे यांना अध्यक्ष नेमण्यांत आले. तेथे १९३७ जुलै पर्यंत यांनी काम केले. तेथे यांना अभ्यासक्रम आखण्यापासून इंग्रजीऐवजी हिन्दी माध्यम स्वीकारून हिन्दी भाषेत शिकविण्यायोग्य पुस्तके तयार करविली. भाषा, विज्ञान व समालोचना या विषयांत यांचे ग्रंथ सर्वश्रेष्ठ मानले जातात.

नागरी प्रचारिणी सभेच्या द्वारा झालेल्या प्राचीन ग्रंथांच्या संशोधनांत यांचा भाग फार मोठा होता.

यांचे वाङ्मय—१ साहित्यालोचन, २ रूपकरहस्य, ३ भाषाविज्ञान, ४ मेरी आत्मकथा (आत्मचरित्र), ५ गोस्वामी तुलसीदास, ६ हिन्दी भाषा और साहित्य, ७ भारतेन्दु हरिश्चन्द्र; संपादक—हिन्दी शब्दसागर व हिन्दी वैज्ञानिक कोष.

यांना रायसाहेब, रायबहादुर व हिन्दी साहित्य संमेलनाने 'वाचस्पति' ही पदवी दिली. तसेच हिन्दी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपदही यांना देण्यांत आले होते.

हे नुसते लेखकच नव्हते, तर, अनेक लोकांना स्फूर्ति देऊन हिन्दी भाषेची सेवा करावयास लावण्याचे सामर्थ्य यांच्यांत होते. मैथिलीशरण गुप्तांनी यांच्या मृत्यूनंतर पुढील उद्गार काढले 'मातृभाषाके हुये जो विगत वर्ष पचास । नाम उनका एक ही है श्यामसुन्दरदास'.

श्रद्धानंद स्वामी—(जन्म स. १८५६—मृत्यु स. १९२६ डिसे. २३) सुप्रसिद्ध गुरुकुल विश्वविद्यालयाचे संस्थापक व हिंदुसमाजाच्या उपेक्षित भागाकडे लक्ष वेधविणारे थोर गृहस्थ.

यांचा जन्म पंजाबांत जालंदरजवळ तळवन गांवी क्षत्रिय कुळांत झाला. यांचे नांव मुनशीराम आणि पित्याचे नांव नानकचंद. रिवाजाप्रमाणे यांचा यज्ञोपवीत संस्कार झाला (१९२३). वडील पोलीस खात्यांत फिरतीवर असत. पण आईच्या काशीवासाच्या इच्छेमुळे यांचे मॅट्रिक-पर्यंतचे शिक्षण काशीस झाले. पण दयानंद सरस्वतींच्या निर्भय व सडेतोड व्याख्यानांनी यांची नास्तिकता आणि व्यसनीपणा नष्ट झाला व हे पक्के आर्यसमाजी बनले (१८८५). नंतर हे लाहोर येथे वकिली करू लागले. वकिली करीत असता यांचे हिंदूंच्या उपेक्षित असणाऱ्या विविध अंगांकडे विशेष लक्ष वेधले. आटाफंड, रद्दीफंड वगैरे सुरू करून यांनी सद्धर्मप्रचारक साप्ताहिक उर्दूत सुरू केले. त्यांत प्रथम उर्दू लिपींत हिन्दी लिहिण्यास सुरुवात करून तेच पुढे देवनागरीत काढण्यास यांनी सुरुवात केली. स्त्रीशिक्षणकरितां लेखमाला लिहून जालंदर कन्याशाळा सुरू केली (१८९०). विधवाविवाह व अनाथसंरक्षण वगैरे प्रश्नां हि यांनी लोकांपुढे मांडून प्रत्यक्ष कार्याची दिशा दाखविली. याच सुमारास यांची पत्नी वारली (१८९१). मुलांच्या संगोपनाची जबाबदारी यांच्यावर पडली. तथापि पुनः विवाह करण्याचे यांनी मनांतहि आणले नाही. येथून पुढे यांचा वानप्रस्थाश्रम सुरू झाला.

आर्यसमाजांत मांसाशनाला अनुकूल व प्रतिकूल असे दोन तट पडले. त्यांपैकी मांसाशनपक्षाच्या लोकांनी शिक्षणप्रसाराकरितां दयानंद आंग्लो वैदिक कॉलेज काढून आधुनिक शिक्षणाच्या प्रसारास सुरुवात केली त्यांत हे प्रथम होते. पण यांनी त्या संस्थेतून बाहेर पडून, प्राचीन गुरुकुल पद्धतीच्या शिक्षणाचा पुरस्कार केला. त्याकरितां तीस हजार रुपये जमा केल्याशिवाय घरी परत येणार नाही अशी प्रतिज्ञा करून हे तितके रुपये जमा करून परत फिरले आणि हरिद्वारजवळ

गंगेच्या किनाऱ्यावर प्रथम झोपड्या बांधून यांनी गुरुकुलाच्या प्रत्यक्ष कार्यास सुरुवात केली (१९०२ मार्च). अगदी नव्या पद्धतीचा अभ्यासक्रम आखून विद्यार्थी तयार करण्याचा यांनी उपक्रम केला. सरकार व लोक यांच्या विरोधातून मार्ग काढून अगदी नव्या पद्धतीची ही संस्था यांनी यशस्वी करून दाखविली. या संस्थेच्या अनेक शाखा निघून त्याला विश्वविद्यालयाचे स्वरूप प्राप्त झाल्यावर यांनी संन्यास घेतला (१९१७). यापूर्वीच यांना महात्मा ही पदवी प्राप्त झाली होती.

रौलट ॲक्टच्या विरोधी चळवळीत भाग घेऊन दिल्ली येथे गुरखा पोलिसांनी जमावावर बंदुका झाडण्यास सुरुवात केली असता, यांनी पुढे होऊन त्यांना रोखले आणि यांच्यावर बंदुका रोखल्या असता हे निर्भयपणे त्यांच्या अनेक बंदुकांपुढे उभे राहिले. या वेळी दिल्लीच्या जुम्मा मशिदीने यांना आपली प्रार्थना चालविण्याचा मान दिला. हिंदूला असा मान दिल्याचे हे पहिलेच उदाहरण आहे असे म्हणतात.

बादशाही अमलांत मुसलमान झालेल्या पण आचार-विचारांनी हिंदूच असणाऱ्या दिल्लीच्या आसपासच्या हजारों मलकाना रजपुतांना यांनी शुद्ध करून हिंदुधर्मात घेतले आणि त्यांच्याशी रजपुतांना रोटांबेटी व्यवहार करावयास लावून शुद्धीकृतांना आत्मसात करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. मलबारांत मोपल्यांनी बंड करून हिंदूंना बाटविल्याची व अत्याचार केल्याची बातमी यांना कळतांच हे मलबारांत धावून गेले आणि तेथे यांनी शुद्धि, अनाथसंरक्षण वगैरे कामे केली.

मुसलमानी समाजावर याचा परिणाम होऊन यांना अनेक धमक्या देणारीं पत्रे आली आणि दिल्ली येथे आजारांतून बरे होत असतां अबदुल रशीद नावाच्या एका मुसलमानाने यांच्या येथे चर्चा करण्याच्या निमित्ताने प्रवेश करून घेतला आणि रूग्णशय्येवर पडलेल्या या वृद्ध संन्याशाचा गोळी घालून खून केला.

यांच्या अशा प्रकारच्या या मृत्यूने हिंदुस्थानाच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत एक जबरदस्त धक्का बसला आणि यांच्या नावे जागोजाग अनाथ व महिला यांच्याकरिता आश्रम निघाले व यांनी सुरू केलेल्या कार्याला विलक्षण विधायक स्वरूप प्राप्त झाले.

श्रीकंठय्या, बी. एम्.—(जन्म स. १८८३—मृत्यु स. १९४६ जाने. ६) कर्नाटक साहित्य संमेलनाचे

अध्यक्ष, कानडी भाषा व संस्कृति यांचे एकनिष्ठ उपासक व त्यागी गृहस्थ.

हे म्हैसूर राज्यांतील रहिवासी. श्रीरंगपट्टण, बंगलोर व मद्रास या ठिकाणी यांचा विद्याभ्यास झाला. मद्रास विश्वविद्यालयाचे बी. ए., एल्.एल्. बी. झाल्यानंतर म्हैसूरच्या 'महाराजा कॉलेज'मध्ये इंग्लिशचे लेक्चरर म्हणून यांची नेमणूक झाली (१९०९). नंतर प्राध्यापक वगैरे जागांवरून चढत हे म्हैसूर विश्वविद्यालयाचे रजिस्ट्रार झाले (१९२६-१९३०). सेवानिवृत्त होईपर्यंत म्हैसूर राज्याच्या शिक्षण खात्यांत हे होते (१९४१).

वेगळाल्या शास्त्रीय विषयावर अभ्यासपूर्वक लहान लहान कानडी पुस्तके प्रसिद्ध करून तीं अगदी अल्प किंमतीत वाचकांच्या हाती देण्याची म्हैसूर विश्वविद्यालयाची लोकप्रिय प्रथा यांच्याच योजनेचे फळ होय. म्हैसूर विद्यापीठाचे उपकुलगुरु असतां यांनी केलेल्या अशा कामामुळे तेथील दरबारने यांना राजसेवासक्त ही पदवी दिली. यांनी लोकांना कानडीत लिहावयास शिकविले असे गौरवाने यांच्याबद्दल लोक बोलत.

सेवानिवृत्तीनंतर यांनी अनेक मोह बाजूस सारून एका नवोदित शिक्षण संस्थेस आपले आयुष्य अर्पण केले. त्या संस्थेच्या धारवाड आर्ट्स कॉलेजचे प्रिंसिपल असतां रक्तदाबाच्या विकाराने हे मृत्यु पावले.

शेवसपीयरच्या वाङ्मयाचे अधिकारी विवेचक, आधुनिक सुटसुटीत व आकर्षक कानडीचे जनक, छन्दःशास्त्राचे पंडित, नाटककार, चिकित्सक टीकाकार वगैरे अनेक नात्यांनी यांना मान असे. सेवानिवृत्तीनंतरच्या आपल्या वेतनाचा अर्धा भाग साहित्य परिषदेच्या कार्यासाठी व कांही काळ स्वतः संपादिलेल्या 'कन्नडनुडि'च्या प्रकाशनासाठी यांनी अव्याहत दिला. गुलबर्ग्याच्या कर्नाटक साहित्य संमेलनाचे हे अध्यक्ष होते आणि कानडी भाषेविषयी चाललेल्या सर्व चळवळीशी यांचा अत्यंत निकटचा संबंध असून कर्नाटक एकीकरणाचे हे मोठे पुरस्कर्ते होते. साहित्य परिषदेतील उत्तर-दक्षिण वाद टाळण्याची कामगिरी यांनी बजावली.

'कन्नडद बाहुटा' या ध्वजगीताचे द्रष्टे हेच होत. अनेक भेदांच्या गलबल्यांत सांस्कृतिक ऐक्याचा यांचा संदेश कर्नाटकांत स्वागताह समजला जाई.

श्रीकृष्णसिंह—(जन्म स. १८८८ आक्टो. २१) राष्ट्रसभेच्या राजवडीतील बिहारओरिसाचे मुख्य प्रधान.

मोंघीर जिल्ह्यांतील एक लहानसे गांव यांचे जन्मस्थान. जात ब्राह्मण. १९२६ मध्ये हे बॅरिस्टर होऊन आले आणि लवकरच मोंघीरचे सुप्रसिद्ध बॅरिस्टर म्हणून हे प्रसिद्धीस आले. त्यापूर्वी १९२० च्या असहकाराच्या चळवळीपासून हे राजकारणांत भाग घेऊ लागले व १९२१ मध्ये हे स्थानबद्धहि झाले होते. १९२६ साली हे तेथील कायदेमंडळांत निवडून आले व स्वराज्यपक्षाचे नेतृत्व यांना प्राप्त झाले. करांची राष्ट्रसभेच्या आदेशाप्रमाणे यांनी आपल्या कायदेमंडळांतील सभासदत्वाचा त्याग केला. जवाहरदिन पाळण्याबद्दल यांना १९३० साली अटक करण्यांत आली होती. यांना तुरुंगवास किती तरी वेळां प्राप्त झाला. बिहारच्या भूकंपांत यांनी लोकांना कमालीचे साहाय्य केले. जन्मतःच पुढारीपणाची देणगी असणारे हे गृहस्थ हातीं घेतलेल्या कामी विलक्षण छाप ठेवून असतात.

श्रीनिवासशास्त्री, व्ही. एस्.—(जन्म स. १८६९ सप्टें. २२—मृत्यु स. १९४६ एप्रिल) पुण्याच्या भारतसेवक समाजाचे अध्यक्ष, जगप्रसिद्ध इंग्रजी वक्ते, राज्यघटनाशास्त्रज्ञ व सूक्ष्म बुद्धीचे राजकारणी मुत्सद्दी.

यांचा जन्म तामीळ ब्राह्मणाच्या घराण्यांत झाला व कुंभकोण येथे शिक्षण संपादून हे बी. ए. झाले (१८८८). देशीपरदेशी खेळांतील प्रावीण्य आणि सर्व परीक्षांत पहिला वर्ग या दोन्ही गोष्टी यांना उत्तम साधल्या. नंतर एकदोन हायस्कुलांत शिक्षकाचे काम केल्यावर १८९९ साली त्रिप्लिकेन येथील हिंदु हायस्कूलचे हे हेडमास्तर झाले. तेथे काम करीत असतांच ना. गोखले यांच्याशी यांचा परिचय झाला व १९०७ च्या आरंभी हे भारतसेवक समाजाचे सभासद झाले. मद्रास विश्वविद्यालयाचे फेलो (१९१०-१९२०), मद्रास कायदेमंडळांतील सरकार-नियुक्त सभासद (१९१३-१९१५), ना. गोखले यांच्या मृत्यूनंतर भारतसेवक समाजाचे अध्यक्ष म्हणून एकमताने निवड (१९१५-१९२७), मद्रास कायदेमंडळातर्फे वरिष्ठ कायदेमंडळांत निवड व तेथे रौलट ॲक्टविरोद्ध केलेली भाषणे यांमुळे यांची सर्वत्र विलक्षण छाप बसली.

होमरूलची चळवळ व लखनौ करार यांत यांनी भाग घेतला. लखनौकराराचे तर यांनी एक लहानसे

पुस्तक लिहून स्पष्टीकरण केले. याशिवाय साम्राज्यान्तर्गत स्वराज्यावर यांनी एक स्वतंत्र निबंधहि प्रसिद्ध केला. मॉंटफर्ड सुधारणांबाबत यांनी अनुकूलतेचे धोरण स्वीकारून असहकारितेला यांनी जोराचा विरोध केला. तेव्हापासून प्रागतिक लोक राष्ट्रसभेतून अलग झाले. तथापि अशा प्रतिकूल परिस्थितींतहि यांचे कार्य गंभीरपणे चालू होते. कौन्सिल ऑफ स्टेटमध्ये यांनी दडपशाहीचे अनेक कायदे रद्द करून घेण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला.

पण यांचे नांव सर्वतोमुखी होण्यास यांची परदेशांतील कामगिरीच विशेष कारण झाली. साम्राज्यपरिषद, राष्ट्रसंघ, वसाहतींतील दौरा, वाशिंग्टनपरिषद, द. आफ्रिकेत एजन्ट व तीनहि गोलमेजपरिषदा, यांतील यांचे काम विशेष प्रकारचे गणले जाते.

१९३५ च्या सुधारणा कायद्याने प्राप्त होणाऱ्या फेडरेशनला यांनी विरोध केला. राष्ट्रसभेच्या १९४२ च्या लढ्यांत म. गांधी वगैरे लोकच राष्ट्राचे खरे प्रतिनिधि असून सरकारने त्यांच्याशीच बोलणे केले पाहिजे हे यांचे निपक्षपाती प्रतिपादन, भारताच्या अखंडत्वाचा यांचा पुरस्कार आणि 'महायुद्धानंतरच्या शांतता परिषदेत म. गांधी, जवाहरलाल वगैरे न जातां चर्चिल वगैरे हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि म्हणून बसलेले पाहण्याचा योग येण्यापेक्षां मरण पत्करले' हे यांचे संतापाचे उद्गार यांच्या राष्ट्रविषयक तळमळीवर प्रकाश पाडणारे आहेत.

यांची जन्मभाषा तामीळ होती. त्या भाषेत यांनी आपले आत्मचरित्र लिहिले आहे. वेळीअवेळीं वाल्मिकीचे रामायण मूळ संस्कृतमधून वाचण्याचा यांना नाद होता. रामायणावर कांहीं लिहिण्याची यांची इच्छा होती. 'जन्मभर राजकारण करीत बसलो, पण निष्पन्न कांहींच झाले नाही, यापेक्षां देशांत रामायणाचा प्रचार केला असता तर मी देशाचे अधिक कल्याण करू शकलो असतो. देशांतील लोक जर चारित्र्यसंपन्न होतील तर देशाचे कल्याण होण्यास वेळ लागणार नाही,' अशी यांची अखेरीस वृत्ति झाली होती.

यांचे राजकारण तत्त्वनिष्ठ होते, त्यामुळे सर्व पक्षांत यांच्याबद्दल विशेष प्रकारचा आदर व विश्वास असे. यांच्या वक्तृत्वाची तन्हाहि अशीच अलौकिक होती.

हे अत्यंत सफाईदार बोलत पण आपल्या मुद्याकडे सर्वांचे लक्ष केन्द्रित करीत. योग्य वेळी महत्वाचा मुद्दा निर्भयपणे मांडण्याचे कसब यांच्यांत होतें.

परंतु यापेक्षाहि परिणामकारक व प्रमाणबद्ध वक्तृत्वाबद्दल यांचो विशेष प्रसिद्धि होती. गोखल्यांच्या जीवनावरील किंवा हिंदी नागरिकांच्या हक्कांसंबंधी यांनी दिलेल्या व्याख्यानांत साधेपणा व सरळपणा यांचे उत्कृष्ट मीलन आढळते. अगदी सावकाश परंतु आत्मविश्वासाने केलेला उपन्यास, परखंड परंतु कोणाला न

दुखवता केलेले मतप्रतिपादन व परिणामकारक शेवट यांमुळे यांच्या सर्वसाधारण भाषणाला स्फटिकाचे पावित्र्य व स्वच्छता प्राप्त होई. यांच्या वक्तृत्वाची राजकारणी लोकांत विशेष छाप असे. एनसायक्लोपिडीया ब्रिटानिकानेहि यांचे सर्वश्रेष्ठ हिंदी वक्ते म्हणून वर्णन केले आहे.

यांचे ग्रंथ—(1) Rights and Duties of Indian Citizen, (2) Life of Gokhale, (3) Birth-right (1940), (4) Life and Times of Phirozeshah Mehta (1945).

स

सत्यमूर्ति, एस.—(जन्म स. १८८७ ऑग. १९—मृत्यु स. १९४३) मद्रास प्रांतांतील सुप्रसिद्ध काँग्रेस कार्यकर्ते व वक्ते.

पदुकोटा संस्थानांतील तिरुमयम् हे गांव यांचे जन्मस्थान. यांचे वडील डी. सुंदर शास्त्रीगल् हे वर्काल होते. हेहि पदुकोटाचे महाराजा कॉलेज व मद्रास लॉ कॉलेज येथे आपले शिक्षण संपवून वकील झाले. मद्रासमधील प्रमुख वकीलांत यांची गणना होई.

तामीळनाड प्रांतांतील राजकीय चळवळीचे उत्थापक व कुशल संघटक म्हणून यांची प्रसिद्धि असे. त्यासाठी यांनी त्या प्रांतांतील लहानलहान खेड्यांत दौरे काढून व बारीकसारीक चळवळीतहि भाग घेऊन जागृति करण्याचा प्रयत्न केला. तामीळनाड काँग्रेस कमिटीचे हे कित्येक वर्षे अध्यक्ष असून तामीळनाड पोलिटिकल कॉन्फरन्सचे अध्यक्षस्थानहि यांना देण्यांत आले. १९१९ व १९२५ साली इंग्लंडला गेलेल्या काँग्रेस शिष्टमंडळाचे हे सभासद होते.

मद्रासच्या सगुणविलाससभेशी नट म्हणून यांचा संबंध असून यांच्या या कलाभिरुचीबद्दल मुंबईच्या हिंदी चित्रपटाच्या रौप्यमहोत्सवाचे अध्यक्षस्थान यांना देण्यांत आले.

समूह, नेकनामदार सर तेजबहादूर अंबिकाप्रसाद—(जन्म स. १८७५ डिसे. ८)

हिंदुस्थानांतील नामांकित कायदेपंडित व राज्यघटनाशास्त्रज्ञ.

अलीगड हे यांचे जन्मस्थान. मथुरा व आग्रा येथे शिक्षण संपवून हे एम्. ए., एल्.एल्. बी. झाले. कांही दिवस मुरादाबाद येथे वकिली केल्यावर यांनी ऑनर्स इन लॉ, डॉक्टर ऑफ लॉ वगैरे परीक्षा दिल्या व अलाहाबाद येथे अॅडव्होकेट म्हणून हे काम करू लागले (१८९८).

लवकरच उत्तम वकीलांत यांची गणना होऊ लागली आणि कलकत्ता, पाटणा, नागपूर, लाहोर, हैदराबाद वगैरे ठिकाणी चालणाऱ्या महत्वाच्या खटल्यांत यांना जाण्याचा प्रसंग येऊ लागला. व्यवहारांत अत्यंत मृदु असणारे हे गृहस्थ कोर्टाच्या कामांत मोठे कठोर बनतात. यांनी आपल्या वकिली कौशल्याला नैतिक अधिष्ठान मिळविले असून उच्च पातळीवरून काम करण्याच्या या पद्धतीने यांना विशेष लौकिक प्राप्त झाला.

वकिलीच्या सुरवातीपासून राजकारणांत हे भाग घेत. परंतु पक्षनिष्ठ राजकारणापेक्षा घटनात्मक राजकारणाकडे यांचे विशेष लक्ष असे. ' हिंदुस्थान रिव्यू 'मध्ये हे सतत लिहीत व ' अलाहाबाद लॉ जर्नल 'ची सूत्रेहि यांनी पुढे आपल्याकडे घेतली (१९०४-१९१७). प्रान्तिक (१९१३) व मध्यवर्ति (१९१६) कायदेमंडळांत हे प्रथम निवडले गेले आणि हिंदुस्थान सरकारचे दोन वर्षे

हे कायदेमन्त्रीहि झाले (१९२०). प्रथम राष्ट्रसभेत कांहीं दिवस काम केल्यानंतर हे प्रागतिकपक्षांत गेले. लिबरल फेडरेशचे हे दोनदा अध्यक्षहि होते (१९२३ पुणे, १९२७). पण पुढे यांनी प्रागतिकांशीहि संबंध सोडला (१९३१).

तीनहि गोलमेज परिषदांत यांनी महत्त्वाचे काम केलें. जॉईंट पार्लमेंटरी कमेटींतहि यांच्या अनुभवाचा व ज्ञानाचा चांगला उपयोग झाला. साउथबरो, फ्रँचाइस वगैरे अनेक कमेट्यांचे हे सभासद होते. पुढे तर यांना प्रिव्ही कौन्सिलांतील न्यायाधीश नेमण्यांत आले (१९३४). वेळोवेळी पक्षातीत लोकांची संघटना करून राज्यघटना तयार करण्याच्या बाबत सरकारला व लोकांना यांनी उत्तम मार्गदर्शन केलें आहे.

याशिवाय उर्दू व फारशी भाषांचे हे उत्कृष्ट पंडित आहेत. उर्दू भाषेच्या उद्धारार्थ यांनी 'रुह-इ-अदब' या संस्थेची स्थापना केली. दिल्लीच्या अन्जुमान-इ-तरकी-इ-उर्दू या संस्थेचे हे अध्यक्ष असून तिच्या इमारतीकरिता यांनी एक निधि उभारला होता. यांच्या कायदा व राजकारणविषयक ग्रंथसंग्रहाचीहि सर्वत्र फार ख्याति आहे.

हिंदुस्थानच्या राजकारणाची प्रगति खुंटलेली पाहतांच यांनी पक्षातीत पण घटनाशास्त्रज्ञ नेक ना. मुकंदराव जयकर, सर एन्. गोपालस्वामी आर्यगार व सर जगदीश-प्रसाद यांच्या सहकार्याने संपूर्ण कमेटीचा वृत्तान्त प्रसिद्ध केला. त्यांत समप्रतिनिधित्वाला मान्यता दिली असून हिंदुस्थानचे तुकडे पाडण्याला विरोध करण्यांत आला आहे. हिंदुस्थानच्या राज्यघटनेसंबंधी अभ्यास करणाऱ्या तज्ज्ञांनासुद्धा मार्गदर्शन करण्याची शक्ति यांच्या या वृत्तान्तांत आहे. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याकरिता चाललेल्या प्रयत्नांत यांच्या सारख्यांच्या या प्रयत्नांचे महत्त्व केव्हांच विसरता येणार नाही.

सयानी, रहिमतुल्ला एम्.—(जन्म स. १८४७ एप्रिल ५—मृत्यु स. १९०२ जून ४) सुप्रसिद्ध काँग्रेस पुढारी.

हे एम्. ए., एलएल. बी. झाले व यांनी सार्वजनिक कार्यांत भाग घेण्यास सुरुवात केली. कडक जातीय विरोधाला तोंड देत इंपीरियल लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लींत एपिडेमिक डिसिजेस ॲक्ट, सिडीशस मीटिंग्ज ॲक्ट इत्यादि विषयांवर यांनी दिलेली व्याख्याने त्या वेळी

फारच गाजली. १८९६ च्या कलकत्ता काँग्रेसचे हे अध्यक्ष होते.

सय्यद अहमदखान, सर—(जन्म स. १८१७—मृत्यु स. १८९८) मुसलमान समाजाचे सुप्रसिद्ध पुढारी व अलीगढ मॉस्लेम युनिव्हर्सिटीच्या कल्पनेचे जनक.

यांचा जन्म दिल्लीस झाला. प्राथमिक शिक्षण घेतल्यावर शिरस्तेदार व मुन्सफ म्हणून यांनी निजनूर, गाझीपूर, अलीगढ, बनारस वगैरे ठिकाणी कामें केल्यावर हे सेवानिवृत्त झाले (१८७६).

१८५७ सालच्या बंडांत निजनूर येथील इंग्लिश लोकांच्या सुटकेस मदत केल्याने यांची बऱ्याच इंग्रज लोकांशी ओळख झाली. बंडाच्या कारणपरंपरेचा विचार करिता यांना इंग्रज व हिंदी लोक यांमधील गैरसमज दूर करण्यास शिक्षणाशिवाय दुसरा उपाय सुचेना. त्या दृष्टीने यांनी मुरादाबाद येथे पहिली अर्वाचीन इतिहासाचे शिक्षण देणारी शाळा उघडली. तसेंच उत्तमोत्तम इंग्रजी ग्रंथांचा उर्दू अनुवाद करणारी संस्था यांनी गाझीपूर येथे स्थापिली. पुढे अलीगढ मॉस्लेम युनिव्हर्सिटी स्थापित्यावर त्या संस्थेचे सायन्टिफिक सोसायटी ऑफ अलीगढ या संस्थेत रूपान्तर करण्यांत आले. यांच्या या कार्याचा गौरव करण्यासाठी १८६६ साली त्या वेळचे गव्हर्नर जनरल लार्ड लारेन्स यांनी सुवर्णपदक व मेकॉलेचे ग्रंथ यांना अर्पण केले.

पाश्चात्य शिक्षणपद्धतीचे अध्ययन करण्याच्या हेतूने हे आपली मुले सय्यद महमूद व सय्यद हमीद यांचेसह इंग्लंडला गेले (१८६९). तेथे असता मुलांना पाश्चात्य शिक्षण व धार्मिक शिक्षण देणाऱ्या व राहण्याची व्यवस्था असलेल्या संस्थेची कल्पना यांच्या मनांत आली आणि हिंदुस्थानांत येतांच मॉहमेडन ॲंग्लो-ओरिएंटल कॉलेज फंडाला यांनी सुरुवात केली (१८७२). सर विल्यम मूर यांच्या हस्ते या संस्थेच्या शाळेस सुरुवात झाली. लवकरच कॉलेजहि उघडले (१८७७). पुढे या संस्थेस व्यापक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न झाला आणि माहमेडन एज्युकेशनल कॉन्फरन्सच्या स्थापनेने या कार्यास जोर चढला व पुढे तेथेच अलीगढ मॉस्लेम युनिव्हर्सिटी स्थापन झाली (१९२०).

याशिवाय मुसलमान समाजातील श्रेष्ठ समाजसुधारक,

उर्दूतील उत्कृष्ट लेखक व वक्ते अशी यांची प्रसिद्धि होती. स्वतःला ईंग्रजी येत नसतां हि आपल्या धर्म-बांधवांना जागतिक ज्ञानाचे दरवाजे खुले करणारा महात्मा ही यांची खरी भूमिका आहे.

संघसभेच्या स्थापनेच्या वेळी यांनी तिला विरोध करून आपल्या बांधवांना तीमध्ये जाण्यास विरोध केला. तथापि यांचा हि शेवटी ब्रिटिशांवरील विश्वास डळमळला. सध्याच्या हिंदुमुसलमान प्रश्नाचे जनकत्व यांच्याकडे जाते. यांचे उर्दू ग्रंथ अत्यंत लोकप्रिय असून त्यांची अनेक युरोपीय भाषांत भाषान्तरें झाली आहेत.

यांचे ग्रंथ—उर्दू—(1) असर-इ-सनदीद, (2) An Inquiry into the Causes of Indian Revolt, (3) Commentary on Bible and Essays on Islam, (4) Life of the Prophet Mahomed, (5) Essays on Life of Mahomed इत्यादि.

पत्रे—तहसीबुल अखलाक (सामाजिक सुधारक).

सरकार, नलिनीरंजन—(जन्म स. १८८८) बंगालमधील सुप्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते.

१९०६ साली यांनी आपले अध्ययन सोडले व स्वदेशीच्या चळवळीत व नॅशनल कौन्सिल ऑफ एज्युकेशनमध्ये यांनी भाग घेण्यास सुरवात केली. यानंतर हिंदुस्थान को-ऑपरेटिव्ह इन्शुरन्स कंपनी हे शिरले व लवकरच हे तिचे मॅनेजर झाले. इंडियन सेन्ट्रल बँकिंग इन्कॉर्पोरेट कमेटीचे व फेडरेशन ऑफ इंडियन चेंबर ऑफ कॉमर्सचे (१९३३) हे अध्यक्ष होते. १९३५ सालच्या बंगाल सरकारचे हे अर्थमंत्री असून व्हाइसरॉयच्या कार्यकारी मंडळाचेहि हे सभासद होते. गांधींच्या उपवास-प्रकरणी यांनी या जागेचा राजीनामा दिला.

दासांच्या स्वराज्यपार्टीचे हे विहप असून (१९२३) बंगाल नॅशनल चेंबरचेहि हे दोनदा अध्यक्ष होते (१९३२-३३).

सरकार, भूपेंद्रनाथ—(जन्म स. १८९० सुमार) कलकत्त्याच्या 'न्यू थिएटर्स' या सुप्रसिद्ध चित्रपटसंस्थेचे चालक.

हिंदी चित्रपटसृष्टीचा उदय महाराष्ट्रात झाला असला तरी त्या व्यवसायशाखेत बंगालने जे कार्य केले त्याचे प्रातिनिधिक स्वरूप यांच्या 'न्यू थिएटर्स'मध्ये पाहावयास मिळते. नव्या कल्पना, नवे विचार, नवे लोक

यांच्या साहाय्याने यांनी त्या संस्थेस जो दर्जा आणून दिला त्यामुळे काही काळ हिंदी चित्रपटसृष्टीच्या नेतृत्वाचा मान तिजकडे सहजच आला.

या दृष्टीने न्यू थिएटर्सने ठेवलेल्या व्यापक धोरणास विशेष महत्त्व आहे. पाश्चात्य धर्तीवर टीमवर्कची योजना न्यू थिएटर्सने प्रथमच हिंदुस्थानांत सुरू केली. कोणत्याहि चित्रपटाच्या अंगोपांगांवर एकच मनुष्य नजर ठेवू शकत नाही. अशा स्थितीत एकाच तंत्रविशारदावर सर्व चित्रपटांची जबाबदारी सोंपविण्यापेक्षा निरनिराळ्या तज्ज्ञांच्या सहकार्याने काम केल्यास चित्रपटांतील नीट-नेटकापणा वाढतो हे यांचे तत्त्व यशस्वी ठरले. चित्रपटांतील समाधानकारकता तर यामुळे वाढलीच, परंतु त्याबरोबरच तंत्रविशारद व त्यांचे तंत्र यांत सुधारणा होण्यास मदत झाली.

या दृष्टीने चित्रपटसंगीतांत न्यू थिएटर्सने केलेल्या प्रगतीचे श्रेय रायचंद बोराळ व पंकज मलीक या दोन संगीतविशारदांस द्यावे लागेल. संगीत हे चित्रपटाचे एक अंग बनले पाहिजे, चित्रपटाची परिणामकारकता वाढविण्याच्या दृष्टीने त्याचा उपयोग झाला पाहिजे, अशा कल्पनेने रायचंद बोराळ यांनी देवकी बोस यांच्या पूरणभक्त या चित्रपटांत आपल्या नव्या संगीताचा व पार्श्वसंगीताचा उपयोग केला. त्यांत पूर्व हिंदुस्थानांतील खानदानी संगीत व बंगालमधील वैष्णवपंथीय संगीत यांचे मीलन करण्यांत आले. पुढे पंकज मलीक यांनी या मिश्रणांत परदेशी संगीताचाहि अंतर्भाव केला. हा प्रयत्न इतका यशस्वी ठरला की हिंदुस्थानांतील प्रत्येक ठिकाणी या पद्धतीचे अनुकरण झाले. फार काय महाराष्ट्रांतमुद्दां श्री. केशवराव भोळे यांनी खानदानी संगीत व लोकगीते यांचे मिश्रण करून महाराष्ट्रीय संगीताची रचना केली.

पहिल्या दर्जाची माणसे निवडण्यावर यांचा कटाक्ष असे. देवकी बोस, नीतिन बोस, बाबूआ, हेमचंद्र यांसारखे दिग्दर्शक, मुकुल बोस, तिमिर बरन, युसुफ मूळजी यांसारखे तंत्रविशारद, नझरुल इस्लाम, शरच्चंद्र चतर्जी, अर्जु लखनवी यांसारखे लेखक अशा त्या त्या क्षेत्रांतील अघाडीवरील व्यक्तींची यांनी निवड केली व काननबाला, सैगल, उमा शशी, जमुना, पृथ्वीराज अशा कलावंतांच्या सहकार्याने पूरणभक्त, चंडीदास, देवदास, धूपछाव, प्रेसिडेंट, मुक्ती, विद्यापति, अधिकार,

बडी दीदी, डॉक्टर, काशीनाथ यांसारख्या पहिल्या दर्जाच्या चित्रपटांची निर्मिती केली.

सरकार, डॉ. महेंद्रलाल—(जन्म स. १८३३ नव. २—मृत्यु स. १९०४ फेब्रु. २३) बंगालमधील सुप्रसिद्ध डॉक्टर व संशोधक.

बंगालमधील पकिपारा हें गांव यांचें जन्मस्थान. १८६३ सालीं हे एम्. डी.ची परीक्षा पास झाले व होमिओपथीकडे यांचें लक्ष वेधलें. याच औषधपद्धतीचे प्रचारार्थ यांनीं Calcutta Journal of Medicine सुरू केलें (१८६८).

परंतु यापेक्षांहि इंडियन असोसिएशन फॉर दि कल्टिव्हेशन ऑफ सायन्स या आतां जगप्रसिद्ध झालेल्या संस्थेची स्थापना हें यांचें प्रमुख कार्य होय. शास्त्रीय अध्ययनाच्या हेतूनें स्थापन झालेली ही हिंदुस्थानांतील पहिली संस्था होय. यांच्या मृत्यूनंतरहि ही संस्था यांचे चिरंजीव अमृतलाल सरकार यांनीं चालविली व केवळ तीमुळें चंद्रशेखर रामन यांना आपलें रामन इफेक्टचें संशोधन पुरें करतां आलें.

सरकार, सर जदुनाथ—(जन्म स. १८७० डिसें. १०) बंगालमधील सुप्रसिद्ध इतिहाससंशोधक व लेखक.

सुप्रसिद्ध व धनाढ्य घराण्यांत यांचा जन्म झाला. कलकत्त्याच्या प्रेसिडेन्सी कॉलेजांतून हे एम्. ए. झाले व बनारस हिंदु विश्वविद्यालयांत यांनीं मॉडर्न इंडियन हिस्ट्रीच्या प्राध्यापकाचें काम करण्यास सुरवात केली (१९१७). यानंतर इंडियन एज्युकेशनल सर्व्हिस, पाटणा युनिव्हर्सिटी, कलकत्ता युनिव्हर्सिटी (उपकुलगुरू १९२६-२८) अशा अनेक ठिकाणीं कामें केल्यानंतर हे निवृत्त झाले.

एम्. ए.च्या परीक्षेच्या वेळीं यांना मिळालेल्या प्रेमचंद रायचंद शिष्यवृत्तीतील अटोप्रमाणें यांनीं इतिहासाच्या अध्ययनास सुरवात केली व पुढें हाच विषय यांचा जीवितसर्वस्व झाला. त्यासाठीं हे फारसी, लॅटिन, संस्कृत इत्यादि अनेक भाषा शिकले. मोंगल इतिहासावरील व त्यांतहि औरंगजेबाच्या कारकीर्दीचा यांचा अभ्यास विशेष प्रसिद्ध असून औरंगजेबाचें पांच खंडांत असलेलें एक विस्तृत चरित्रहि यांनीं लिहिलें आहे. इतिहासांतील एकेका विषयाचीं जास्तीत जास्त साधनें

शोधून व तपासून ग्रथित करण्याची एक नवी पद्धति यांच्या या ग्रंथांनें हिंदुस्थानांतील संशोधकांत सुरू केली.

औरंगजेब व शिवाजी यांच्या विशेष अभ्यासामुळें यांचें मराठीतील ऐतिहासिक अस्सल साहित्याकडे लक्ष वेधलें व हे त्याकरितां मराठी भाषासुद्धां शिकले. पेशवे दप्तरांचें संशोधन होण्यास रियासतकार सरदेसाईना यांनीं केलेल्या मदतीमुळें यांचें नांव महाराष्ट्रांत विशेष परिचित झालें. उर्दूप्रमाणेंच मोडोतहि कांहीं अक्षरें सारखीं दिसतात, तो घोटाळा नाहीसा करण्याचें काम यांनीं केलें.

यांची काम करण्याची व लिहिण्याची पद्धत मोठी व्यवस्थित असते. बारीक व वळणदार अक्षर, प्रत्येक पानाखाली आधार, बाजूच्या कोऱ्या जागेत त्या परिच्छेदाचा विषय, महत्त्वाच्या मजकुराखाली लाल पेन्सिलच्या खुणा व प्रारंभी अनुक्रमणिका इतक्या पाश्चात्य संशोधकांना साजेशा कार्यपद्धतीनें यांचें संशोधनाचें काम चालविलें जातें.

इंग्लंडच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे व इंडियन हिस्टोरिकल रेकॉर्ड्स कमिशनचें सभासदत्व, कॅम्बेल गोल्ड मेडल, लंडनच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे फेलो, वंगीय साहित्यपरिषदेचे अध्यक्ष इत्यादि मानहि यांना मिळाले.

यांचे ग्रंथ—(1) India of Aurangzeb, (2) Statistics, Topography and Roads, (3) History of Aurangzeb (५ खंड), (4) Shivaji and His Times, (5) Mughul Administration, (6) Studies in Mughal India, (7) Anecdotes of Aurangzeb, (8) Chaitanya : His Life and Teachings, (9) Economics of British India, (10) India Through the Ages, (11) Fall of the Moghul Empire (२ खंड), (12) डब्ल्यू. आयर्विनच्या Later Mughals च्या दोन खंडांचें संपादन.

सरदेसाई, रा. ब. गोविंद सखाराम—(जन्म स. १८६५) इतिहासाचे सुप्रसिद्ध अभ्यासक, संशोधक व लेखक.

सुप्रसिद्ध मावळंकर सरदेसाई घराण्यांत यांचा जन्म झाला. प्राथमिक शिक्षण शिपोशीस झाल्यावर रत्नागिरी, पुणे व मुंबई येथें शिक्षण घेऊन हे बी. ए. झाले

(१८८८). बडोदे येथे श्रीमंत सयार्जाराव गायकवाड यांचे वाचक व फत्तेसिंगराव गायकवाड यांचे शिक्षक म्हणून काम करीत असता यांना युरोपच्या पांच सफरी घडल्या. यांनी शिकविण्याकरिता केलेल्या टिपणांतून यांच्या रियासती जन्मास आल्या. यांच्या सदतीस वर्षांच्या नोकरीत हे पंचवीस वर्षे मास्तर होते. नवौंजुनी साधने लक्षांत घेऊन मराठ्यांचा इतिहास पद्धतशीरपणे लिहिण्याचा यांनी प्रथम मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न केला. यांच्या लिखाणामुळेच मराठ्यांच्या इतिहासाचा भव्यपणा महाराष्ट्रियांच्या सुद्धा लक्षांत आला.

पेशवेदप्तराचे काम संपल्यावर सातारकरांनी यांचा सन्मान करून छत्रपतींच्या हस्ते यांना साडेतीन वखे व चांदीचे तबक अर्पण केले (१९३४). तसेच राजवाडे संशोधनमंडळ, धुळे या संस्थेने इतिहासमार्तंड ही पदवी व मानपत्र देऊन यांचा गौरव केला (१९४५).

यांचे वाङ्मय—ऐतिहासिक साधने, मराठी-१-४५ खंड, पेशवेदप्तर, महादर्जा शिंदे यांची कागदपत्रे, इंग्रजी-१-६ रेसिडेन्सी रेकार्ड्स, इतिहास-१-८ मराठी रियासत, मुसलमानी रियासत २ खंड, ब्रिटिश रियासत २ खंड. चरित्रे—शहाजी, शिवाजी, संभाजी, राजाराम, वैंगरे; इंग्रजी-पाटणा युनिव्हर्सिटीतील व्याख्यान, नागपूर युनिव्हर्सिटीतील व्याख्यान (अव्वल मराठेशाहीचे अन्तःस्वरूप), याशिवाय शालोपयोगी भारतवर्ष वैंगरे.

सरैया, शेठ चुनीलाल—(जन्म स. ? - मृत्यु स. १९१३ नव. २९) मुंबईच्या स्पीसी बँकेचे आधारस्तंभ, बँकेच्या धंद्याचे प्रवर्तक व जगांतील सर्व चांदी खरेदी करणारे धाडसी व्यापारी.

हे एल्. एम्. अँड एस्.च्या परीक्षेत पहिल्या क्रमांकात उत्तीर्ण होऊन बँकेच्या धंद्यांत पडले आणि तेथेहि जगांतील सर्व चांदी खरेदी करून सरकारलाहि आपल्याकडून चांदी घेणे यांनी भाग पाडले. असे हे धाडसी गृहस्थ वाद्रे येथे एकाएकी मृत्यु पावले.

सलाउद्दीन खुदाबक्ष—(जन्म स. १८७५- मृत्यु स. १९३१) इस्लामी वाङ्मयाचे सुप्रसिद्ध अभ्यासक व शिक्षणतज्ज्ञ.

हे बिहारमध्ये राहत. यांना इंग्लिश, जर्मन, अरबी, फारशी व हिन्दी भाषा उत्कृष्ट येत. कलकत्ता विश्व-विद्यालयांत सभासद व प्राध्यापक म्हणून यांनी महत्त्वाची कामगिरी केली. जर्मन भाषेतील अरबी संस्कृतीवरील ग्रंथांची यांनी केलेली इंग्रजी भाषान्तरणे

विशेष मान्यता पावली आहेत. तसेच यांचे स्वतंत्र लेखनहि बरेच आहे. मुसलमान लोकांत असलेल्या अनेक रूढि विचारावर उभारलेल्या नसून गतानुगतिकत्वावर उभारल्या आहेत असे यांचे मत होते. हिंदुमुसलमानांचे संबंध अलगपणाचे नाहीत असे हे प्रतिपादीत. यांनी एका इंग्लिश बाईशी लग्न केले होते.

यांचे ग्रंथ—(१) Essays-Indian and Islamic, (२) Studies-Indian and Islamic, (३) Contribution to the History of Islamic Civilization (१९३०, कलकत्ता युनिव्हर्सिटी).

सहजानंद सरस्वती—(जन्म स. १८८६) बिहार प्रान्तांतील कुशल शेतकरी संघटक व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

मूळ नांव नौरंगराय बेनीराय. जात भूमिहार ब्राह्मण. गांव देवा (जि. गाजीपूर, बुन्देलखंड). गाजीपूरला जाऊन मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण घेतले व काशीस जाऊन संन्यास घेतला व व्याकरण मीमांसादिकांचे अध्ययन केले. भूमिहार ब्राह्मणांच्या महासभेत यांच्या वक्तृत्वाला आरंभ झाला व यांनी भूमिहारपरिचय व ब्रह्मर्षिवंशविस्तार हे ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केले. पण आपणच फक्त खरे ब्राह्मण असे समजणारे सरयुपारीण व कान्यकुब्ज ब्राह्मणांनी त्यावर आक्षेप घेण्यास सुरवात केली. ही चळवळ यांना पांच वर्षे पुरली. नंतर हे असहकरितेच्या चळवळीत पडले व यांनी तुरुंगवास भोगला. पण १९२७ पासून यांना राष्ट्रसभेची चळवळ अपुरी वाटू लागली व हे शेतकऱ्यांच्या संघटनेच्या मार्गाला लागले. १९३४ पासून हे राष्ट्रसभेतून अलग झाले. पण राष्ट्रसभेलासुद्धा यांच्या शेतकऱ्यांच्या मागण्यांना मान्यता द्यावी लागली. शेतकऱ्यांची यांनी जबरदस्त संघटना केली खरी, पण काँग्रेसविरोधामुळे यांच्या कार्याबद्दल लोकांत संशय उत्पन्न झाला.

सहानी, डॉ. बिरबल रुचिराम—(जन्म स. १८९१ नव. १४) पंजाबमधील सुप्रसिद्ध वनस्पतिशास्त्रज्ञ.

लाहोरचे गव्हर्नमेंट कॉलेज व केम्ब्रिज येथे आपले शिक्षण संपवून हे लखनौ युनिव्हर्सिटीत वनस्पतिशास्त्राचे प्राध्यापक झाले. लखनौ युनिव्हर्सिटीच्या फॅकल्टी ऑफ सायन्सचे हे कित्येक वर्षे डीन आहेत.

हिंदुस्थानांतील प्रमुख वनस्पतिशास्त्रज्ञांत यांची गणना होत असून पॅरिसच्या नॅचरल हिस्ट्री सोसायटीच्या

तिसऱ्या दशवार्षिक समारंभाला हे हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि म्हणून हजर राहिले होते (१९३५). १९३७-३८ या काळांत हे नॅशनल अॅकेडेमी ऑफ सायन्सेसचे अध्यक्ष होते. लंडनच्या रॉयल सोसायटीचे फेलो होण्याचाहि मान यांना मिळाला (१९३६).

फॉसिल बॉटनीचे हे विशेष तज्ज्ञ आहेत. केम्ब्रिज व अॅमस्टरडॅम येथील त्या विषयाच्या जागतिक परिषदांचे हे उपाध्यक्ष होते. हिंदुस्थानांतील अनेक ठिकाणच्या अवशेषभूत व अश्मीभूत वनस्पति नि दक्षिण देशांतील खडकांचे वय इत्यादि यांचे संशोधन प्रसिद्ध आहे.

यांचे ग्रंथ—(१) Recent Advances in Indian Paleobotany, (२) Text Book of Botany (प्रा. लोसन यांचे सहकार्याने).

सहा, मेघनाद—(जन्म स. १८९३) जगप्रसिद्ध हिंदी विज्ञानाचार्य व संशोधक.

जन्मस्थान बंगाल्यांतील डाका जिल्ह्यांतील सिओ-राताली हें गांव. आरंभापासून लोकाश्रयावर व शिष्य-वृत्ति मिळवून विशेष गुण मिळवीत हे एम्. एस्सी. झाले. जगदीशचंद्र बोस व प्रफुल्लचंद्र रे हे दोघे यांचे तेव्हां गुरू होते. यांनी 'सापेक्षतेच्या द्वारा विद्युत्प्रक्रिया सिद्धान्ताची मांडणी' व 'विकिरणदाबाचे मापन' या विषयांवर निबंध लिहून डॉक्टर पदवी मिळविली. दहा हजार रुपयांचे प्रेमचंद रायचंद बक्षिस व शिष्यवृत्ति मिळवून हे इंग्लंडला गेले (१९२१ सप्टें.). तेथे फाउलरच्या शाळेत संशोधन करून 'तारकांच्या किरणचित्रांचा वास्तव सिद्धान्त' हा अद्वितीय लेख लिहिला (१९२२ जाने.).

या वेळीं यांच्या नाक्षत्र भौतिकांतील संशोधनामुळे शास्त्रज्ञांत एकच खळबळ उडाली. बर्लिन, म्युनिच व केम्ब्रिज येथील शास्त्रज्ञांनी यांच्या या कार्याबद्दल प्रशंसा केली व कांहीं ठिकाणीं तर यांना व्याख्यानाकरितां बोलावण्यांत आले. वयाच्या अवघ्या तेहेतिसाव्या वर्षी इंग्लंडच्या रॉयल सोसायटीचे यांना सभासद निवडण्यांत आले (१९२६). त्या वेळीं हे हिंदुस्थानांत हा मान मिळालेले चवथे शास्त्रज्ञ होते. रामानुजम व्यतिरिक्त इतक्या अल्पवयांत हा मान मिळालेले हिंदुस्थानांतील हे पहिलेच शास्त्रज्ञ होत. परत आल्यावर एक वर्ष कलकत्ता विश्वविद्यालयांत काम केल्यावर अलाहाबाद विश्वविद्यालयांत यांना वास्तवाचार्याची जागा देण्यांत आली. संयुक्त प्रान्तांचे सरकार यांना

दरसाल पांच हजार रु. संशोधनार्थ देते. यांनी शास्त्रीय ज्ञानाच्या प्रसारार्थ 'यू. पी. अॅकेडमी ऑफ सायन्सेस'ची स्थापना केली (१९३१).

यांनी १९१७ सालीं संशोधनास सुरवात करून विद्युत्सिद्धान्ताबाबत कार्य केले. नंतर चक्रवर्तिबरोबर 'प्रकाशाच्या दाबा'संबंधी प्रयोग केले (१९१८). यांचा महत्त्वाचा शोध 'Thermal Ionization of Stars' म्हणून सुप्रसिद्ध आहे. एकंदर व्याणव मूलतत्त्वे असतांना सूर्यात फक्त सत्तावन मूलतत्त्वांचाच शोध लागला आहे. तेव्हां बाकीचीं तत्त्वे सूर्यात नाहींत का ? असा प्रश्न उपस्थित होतो. यांच्या सिद्धान्ताप्रमाणे सूर्याचा तापक्रम फार असल्याने या मूल तत्त्वांचे विदलन होते. म्हणून त्यांचे रेखाचित्र किंवा वर्णाली 'अस्ट्रा व्हायलेट' भागांत येते. पण या किरणांचे शोषण वायूंत होत असल्याने हीं तत्त्वे सूर्यात नाहींत असा आपला गैरसमज होतो. यांनी परमाणूंची रचना, किरणोत्सर्गी विघटन यांवर संशोधन केले असून त्यांच्या 'लवणांचे भिन्न रंग व त्यांची उपपत्ति' हा महत्त्वाचा शोध १९३१ सालीं प्रसिद्ध झाला. १९४४ सालीं इंग्लंड वगैरे देशांत कांहीं हिन्दी शास्त्रज्ञ पाठविले त्यांत हे होते. तसें रशियांत ज्युबिलीनिमित्त यांना बोलाविले तेव्हां हे तिकडे गेले (१९४५ जून).

यांचे महत्त्वाचे निबंध—(१) Theory of Thermal Ionisation of Gases, (२) Theory of Selective Radiation Pressure.

यांचे ग्रंथ—(१) Principles of Relativity, (२) Six Lectures on Atomic Physics, (३) Treatise on Heat, (४) Treatise on Modern Physics (सहकार्याने) इत्यादि.

सातवळेकर, श्रीपाद दामोदर—(जन्म स. १८७२) वेदांचे अभ्यासक, प्रकाशक, प्रचारक तसेंच हिन्दी-मराठी लेखक, वक्ते व चित्रकार.

यांचा जन्म सावंतवाडीजवळील खेड्यांत कऱ्हाडे ब्राह्मणाचे कुळांत झाला. यांनी घरीच वेदशास्त्राचे शिक्षण घेतले. प्रथम निजाम हैदराबादेस फोटोग्राफर व चित्रकार म्हणून गेले. तेथे सार्वजनिक कार्यांत भाग घेत असतां हद्दपार होण्याचा योग दिसतांच हे कांगडी गुरुकुलांत चित्रकलेचे शिक्षक म्हणून गेले. तेथे असतां 'वैदिक धर्माची तेजस्विता' या यांच्या विश्ववृत्त मासिकांतील लेखावरून यांना एक वर्ष कारावास भोगावा लागला

(१९१०). नंतर हे लाहोर येथे काही वर्षे काढून महाराष्ट्रांत ओंध येथे येऊन स्थायिक झाले. वेदांच्या सूक्ष्म अध्ययनामुळे आणि मार्मिक वक्तृत्वामुळे यांच्याकडे आर्यसमाजाचे विशेष लक्ष वेधत असले तरी यांचा स्वतंत्रपणा त्यांना झेपत नाही. पुरुषार्थ (मराठी), वैदिक धर्म (हिन्दी), ही मासिके, भगवद्‌गतेवरील पुरुषार्थ बोधिनी, दैवत संहिता, अथर्ववेदाचे हिन्दी भाषान्तर वगैरे यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

वेदांप्रमाणेच रामायण व महाभारत या सांस्कृतिक ग्रंथांवरहि यांचा भर असून यांचे लेखन श्रेष्ठप्रधान असते.

सालरजंग, सर—(जन्म स. १८२९ जाने. २-मृत्यु स. १८८३ फेब्रु. ८) हैदराबाद संस्थानचे सुप्रसिद्ध दिवाण.

यांचे नांव मीर तुरब अलीखान. आपले काका सिराज-उल्मुल्क यांच्यानंतर हे हैदराबाद संस्थानच्या दिवाण-पदावर आले व १८५७ सालच्या बंडापासून हैदराबादला अलग राखण्यासाठी केलेल्या पद्धतशीर कार्यामुळे यांनी सर्वांचे लक्ष आपणाकडे वेधून घेतले.

या कार्यामुळे निर्माण झालेल्या संस्थानांतील असंतोषाने यांचे अनेक वेळा खुनाचे प्रयत्न झाले; परंतु पुढे हैदराबाद संस्थानामध्ये यांनी केलेल्या सर्वांगीण सुधारणांमुळे यांना अपार लोकप्रियतेचा लाभ झाला. जमाबंदीची व्यवस्था, सेंट्रल ट्रेझरीची स्थापना, त्या त्या खात्याच्या प्रधानाला मदत करण्यासाठी चार मौन-उल-महानची योजना, पोलीस खात्याची पुनर्घटना, शिक्षणखात्याची सुधारणा, हैदराबाद-वाडी रेल्वेची स्थापना अशा एकापेक्षां एक सरस सुधारणांनी यांचे नांव सर्वतोमुखी झाले. १८९९ साली तीन वर्षे वयाचे मेहबूब अलीखान निजाम झाल्यानंतर हेच त्या संस्थानचे प्रमुख रीजंट बनले.

निजामला वन्हाड मिळवून देण्यासाठी यांनी केलेले कार्यहि महत्त्वाचे आहे. हे दिवाण होण्यापूर्वी दोनच आठवडे आधी खंडणीसाठी तो प्रांत निजामने इंग्रज सरकारला लिहून दिला. यांनी तितके व्याज येणारी बारा कोटी रुपयांची रक्कम सरकारच्या स्वाधीन करून तो प्रांत परत मिळवण्याचा प्रयत्न केला. परंतु निजाम अज्ञानावस्थेत आहे तोपर्यंत त्या प्रश्नाचा निकाल लावण्याचे त्या वेळचे व्हाइसरॉय लॉर्ड लिटन यांनी नाकारले. पुढे यांच्या मृत्यूनंतर तो प्रांत निजामच्या स्वार्धान्तरात आला.

त्या वेळी उत्तम पोषाख करणारांत यांची गणना होई. यांची वागण्याची पद्धतीहि दरबारी थाटाची असे. याचकारणाने यांनी केलेल्या युरोपच्या प्रवासांत यांचे सर्वत्र प्रचंड प्रमाणांत स्वागत करण्यांत आले.

हे कॉलन्याने मरण पावले. परंतु यांना विषप्रयोग झाला अशी त्या वेळी सर्वत्र समजून होती.

सावंतवाडीकर, महाराज बापुसाहेब सावंत—(जन्म स. १८९७-मृत्यु स. १९३७; कारकीर्द स. १९२४ आक्टो. २९-१९३७) सावंत-वाडीचे सुप्रसिद्ध चारित्र्यसंपन्न व सुविद्य महाराज.

यांचे शिक्षण पुण्याजवळ खडकी येथे एका युरोपियन स्त्रीजवळ व कोल्हापुरांत ले. जे. सी. टेट यांजपाशी झाले. १९१२ साली हे पुढील शिक्षणाकरिता इंग्लंडला गेले. १९१७ साली केंम्ब्रिज येथील ' ऑफिसर्स कॅडेट बॅटेलियन ट्रेनिंग स्कूल 'मधील शिक्षण संपवून सेकंड लेफ्टनंटच्या हुद्यावर हे मेसापोटेमियांत गेले. तेथील युद्धांत काम करून परत आल्यावर यांचा विवाह बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांची नात लक्ष्मीदेवी यांच्याशी झाला. यांचा कारभार अत्यंत लोकप्रिय झाला. नीतिमत्ता, धर्मनिष्ठा व स्वदेशप्रीति हे यांचे मुख्य गुण होत. यांच्या राज्याला म. गांधींनी रामराज्याची उपमा दिली.

सावरकर, विनायक दामोदर—(जन्म स. १८८३ मे २८) सुप्रसिद्ध क्रान्तिकारक, प्रभावी वक्ते, हिंदुसभेचे पुरस्कर्ते व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

जात चित्पावन ब्राह्मण. यांचे जन्मस्थान नाशिक जवळचे भगूर. तेथे यांनी प्राथमिक व नाशिक येथे मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण घेतले. श्वशुर रामचंद्र त्र्यंबक चिपलुणकर यांच्या मदतीने पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉले-जातून हे बी. ए. झाले (१९०५). नंतर मुंबईस एलएल. बी. चा अभ्यास करीत असता श्यामजी कृष्णवर्मा यांच्या शिष्यवृत्तीने हे इंग्लंडला गेले (१९०६ जून). तेथे इंडिया हाउसमध्ये राहून हे कायद्याचा अभ्यास करीत. तेथे सत्तावन सालच्या स्वातंत्र्य-युद्धाचा वाढदिवस, शिवाजीउत्सव वगैरेत हे पुढाकार घेत. कर्जन वायलीचा वून करणाऱ्या मदनलाल धिंग्राच्या निषेधाला विरोध करण्याने हे क्रान्तिकारक म्हणून तिकडे विख्यात झाले. त्यामुळे यांना बार-अॅट-लॉची डिग्री नाकारण्यांत आली.

इकडे यांचे ज्येष्ठ बंधु गणेशपंत तथा बाबा यांना अभिनव भारतच्या मित्र मेळ्याच्या पद्यावलीवरून जन्म-ठेपेची शिक्षा झाली (१९०९). पुढे नाशिक येथे जॅक्सनचा खून झाला (१९०९ डिसे. २१). त्यानंतर हे पॅरिसहून लंडन येथे आले असता यांना स्टेशनवर अटक करण्यांत आली (१९१० मार्च १३). नंतर यांना हिंदुस्थानांत रवाना करण्यांत आले (१९१० जुलै १). कांही दिवस प्रवास झाल्यानंतर मार्सेलिस बंदरांत बोट आली (१९१० जुलै ८) आणि यांनी संडासाच्या पोर्टहोल-मधून उडी झोकली आणि पोहत जाऊन फ्रान्सचा किनारा गाठला. हे पळत 'गाडी गाडी' म्हणून ओरडत असता फ्रेंच पोलिसांनी यांना पकडले व पाठलाग करीत आलेल्या हिंदी पोलिसांच्या स्वाधीन केले. नंतर हे मुंबईस (२२-७-१०) व तेथून नाशिकला येऊन पोचले.

फ्रेंच सरकारच्या आश्रयार्थ गेलेल्या यांना फ्रेंचांच्या ताब्यांत देण्याचा प्रश्न हेगच्या आन्तरराष्ट्रीय न्याय-कोर्टाकडे सोंपविण्यांत आला; पण तेथे यांना फ्रेंचांच्या ताब्यांत देऊ नये असा निर्णय लागला. तो निकाल हाती येण्यापूर्वीच जॅक्सन खून कटाला पिस्तूल पुरविणारे व मदत करणारे म्हणून यांच्यावर खटले चालून यांना वेगवेगळ्या भोगावयाच्या दोन जन्मठेपीच्या शिक्षा देण्यांत आल्या व यांची व यांच्या सासऱ्याची मिळकत जप्त करण्यांत आली.

नंतर यांना डोंगरी, भायखळा, ठाणे व मद्रास अशा क्रमाने अंदमानला नेण्यांत आले. अंदमानमधील आपल्या चवदा वर्षांच्या तुडंगवासाची रोमांचकारी हकीगत यांनी आपल्या 'जन्मठेप' या पुस्तकांत एखाद्या कादंबरीप्रमाणे नमूद केली आहे. ते पुस्तक जप्त झाले होते. पुढे ते जप्तीतून मुक्त झाले. हिंदुस्थानांत तीन वर्षे अलीपूर व रत्नागिरी या ठिकाणी काढल्यावर यांना येरवड्याहून रत्नागिरी येथे स्थानबद्ध करून ठेवण्यांत आले (१९२४ जाने. ९). तेथे असता यांनी विपुल लेखन केले. अस्पृश्यतानिवारणाकरिता सहभोजन, पतितपावनमंदिर-स्थापना वगैरे कामे करून यांनी हिंदुसभेच्या कार्याला नवे वळण देण्याचा प्रयत्न केला आणि भाषाशुद्धीसारख्या अनेक प्रश्नांत लक्ष घातून आपल्याकडे सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले.

पुढे यांच्यावरील निर्बंध काढून घेण्यांत आल्यावर हे मुंबईस राहू लागले (१९३७ मे). यांनी राष्ट्रसभेत सामील न होता हिंदुसभेच्या कार्यांत भाग घेण्यास

सुरवात केली. अहमदाबाद अधिवेशनाचे अध्यक्षपद यांना देण्यांत आले (१९३७). तेथे यांनी हिंदुसभेचे अर्ध राजकीय व अर्ध सामाजिक रूप होते ते नष्ट करून तिला पूर्ण राजकीय स्वरूप दिले आणि राष्ट्रसभेची प्रतिस्पर्धी संस्था करण्याची घोषणा केली. त्यानंतर यांनी हिंदुस्थानाच्या बहुतेक भागांत प्रभावी दौरे काढून विलक्षण जागृति घडवून आणली. त्यामुळे यांना नागपूर, कलकत्ता, मदुरा, भागलपूर व कानपूर या ठिकाणी ओळीने अध्यक्षपद देण्यांत आले. शेवटी केवळ प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे यांनी त्या पदाचा त्याग केला.

स्वातंत्र्य मिळविणे व राखणे यांबाबत सैनिकी विद्या व सैन्यांत असणारे लोक यांचा प्रभाव पडल्याशिवाय राहत नाही हे जाणून हिंदूंना दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळी सैन्यांत शिरण्यास यांनी प्रोत्साहन दिले.

यांनी ब्रिटिश सरकार पक्षपात करून हिंदूंच्या हिताला विरोधी वर्तन करीत आहे आणि ऐक्याच्या नादी लागून राष्ट्रसभाहि त्याला साहाय्य करिते ही भावना राष्ट्रांत स्पष्टपणे उत्पन्न केली आणि शुद्ध राष्ट्रीय भावनेचा प्रचार केला. लोकसंख्येनुसार सर्वांना प्रतिनिधि मिळावेत आणि हिंदूंच्या न्याय्य हक्कांचा कोणत्याहि सबबीवर अपहार होऊ नये अशी यांची विचारसरणी असे. शेवटी अनुनयाची परमावधि करूनहि मुसलमानांचे समाधान होत नाही असे दिसून येतांच पाकिस्तानाला आणि समप्रतिनिधित्वाच्या घातुक तत्त्वाला विरोध करून राष्ट्रसभेला यांच्याच विचारसरणीला अनुसरावे लागले.

यांनी वैयाक नावाने स्वतःच बसविलेला छंदःप्रकार-हि उपयोगांत आणलेला आहे. यांचे बरेचसे वाङ्मय तुडंगांत असता निर्माण झाले आहे.

यांचे इंग्रजी व मराठी वाङ्मय—काव्य—१ गोमान्तक महाकाव्य, २ कमला (प्रायः अनुष्टुप् वृत्तांत), ३ सावरकर व त्यांची कविता; नाटके—४ खड्गसंन्यास, ५ उःशाप, ६ उत्तरक्रिया; कादंबऱ्या—७ मला काय त्याचे (मोप-त्याच्या बंडावर); हिंदुविषयक—८ हिंदुत्व (इंग्रजी १९२१, प्रसिद्धि काल १९२३); आत्मचरित्र—९ माझी जन्मठेप (दुसरी आवृत्ति १९४२); भाषा—१० भाषा-शुद्धि; ऐतिहासिक—११ हिंदुपदपादशाही, १२ सत्तावन सालच्या बंडाचा इतिहास (इंग्रजी); चरित्रे—१३ मॅक्सिनी, १४ सावरकर साहित्य (१-५ खंड) वगैरे.

सिकंदर, हयातखान—(जन्म स. १८९२

जून ५-मृत्यु स. १९४३) पंजाबमधील सुप्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते, मुख्य प्रधान व गव्हर्नर.

अलिगडचे एम्. ए. ओ. कॉलेज व लंडनचे युनिव्हर्सिटी कॉलेज येथे शिक्षण संपवून हे लष्करांत शिरले. तेथे एेन अघाडीवर कंपनीवर हुकमत चालविण्याची संधि यांना देण्यांत आली. हे इंग्लंडमध्ये वि. दा. सावरकर यांच्या स्नेहांत होते.

पंजाबमधील अनेक औद्योगिक संस्थांचे हे प्रमुख असून रिझर्व्ह बँकेचे लंडन येथील प्रतिनिधि होण्याचा मानहि यांना मिळाला. १९३० साली हे पंजाबचे अर्थमंत्री होते. हे कांही दिवस (१९३२-१९३४) पंजाबचे गव्हर्नरहि होते.

पुढे यांचे बंधु खिजर हयातखान तिवाना हे पंजाब प्रान्ताचे मुख्य प्रधान झाले.

सिंधानिया, सर पद्मपत—(जन्म स. १९०५) संयुक्त प्रांतांतील जे. के. इंडस्ट्रीज या सुप्रसिद्ध व्यापारी संघटनेचे प्रमुख. '

जे. के. (जुगीलाल कमलपत) इंडस्ट्रीजचे मूळ संस्थापक लाला कमलपत सिंधानिया यांचे हे थोरले चिरंजीव. यांचे घराणे मूळ मारवाडांतील असले तरी संयुक्त प्रांत, विशेषतः कानपूर येथेच यांच्या सर्व उद्योगधंद्यांचे जाळे विणले गेले.

वयाच्या दहाव्या वर्षीच हे आपल्या वडिलांचे धंद्यांत शिरले. प्रथम सर्व युरोपभर फिरून निरनिराळ्या उद्योगधंद्यांचा काळजीपूर्वक अभ्यास केल्यानंतर यांनी जे. के. इंडस्ट्रीजची वाढ करण्यास सुरवात केली व आज या संस्थेच्या व्यवस्थेखाली कापड, लोखंड, अल्युमिनियम, कांच, औषधे, दागगोळा, साखर, ज्यूट इत्यादींच्या बेचाळीस गिरण्या चालू आहेत. आपले बंधु कैलासपत व लक्ष्मीपत यांच्या सहकार्याने यांनी संयुक्त प्रांताच्याच नव्हे तर हिंदुस्थानच्या औद्योगीकरणास मदत केली आहे.

पहिल्या दर्जाच्या इमारती बांधण्याचा यांना छंद असून कमल टॉवर (जे. के. इंडस्ट्रीजचे ऑफिस), कमल रिट्रीट, गंगाकुटी या इमारती यांच्या कलात्मक दृष्ट्या द्योतक आहेत.

संयुक्त प्रांताच्या मर्चेन्टस् चेंबरचे हे संस्थापक असून फेडरेशन ऑफ इंडियन चेंबर्स ऑफ कॉमर्स अँड इंडस्ट्रीच्या १९३५ च्या अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थान यांना

देण्यांत आले. संयुक्त प्रांतांतील काँग्रेस उमेदवाराचा पराभव करून हे घटनासमितीवर निवडून आले.

सिंह, सच्चिदानंद—(जन्म स. १८७१ नव. १०) बिहार प्रांतांतील सुप्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते व लेखक.

पाटणा कॉलेज व सिटी कॉलेज कलकत्ता, येथे आपले शिक्षण संपवून हे इंग्लंडला गेले व बॅरिस्टर होऊन परत आले. कलकत्ता, अलाहाबाद व पाटणा येथे यांची उत्कृष्ट वकील म्हणून प्रसिद्धि आहे.

१८९९ साली यांनी ' हिंदुस्थान रिव्यू ' हें बिहारमधील सुप्रसिद्ध मासिक सुरू केले (पाटणा) व ते अनेक वर्षे अत्यंत यशस्वीपणाने चालविले. १९३१ साली हे पाटणाच्या ' इंडियन नेशन ' पत्राचे मॅनेजिंग डायरेक्टर झाले.

१९२७ साली द्विदलराज्यपद्धति या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या राज्यपद्धतीच्या घटनेमध्ये यांनी व्याख्यान व लेखरूपाने दिलेल्या सूचनांचा उपयोग करण्यांत आला. १९३३ सालीहि हिंदी सुधारणासंबंधीच्या जॉईंट पार्लमेंटरी कमेटीसमोर साक्ष देण्यासाठी यांना इंग्लंडमध्ये बोलवण्यांत आले. इंडियन लेजिस्लेटिव्ह असोसिएशनचे पहिले उपाध्यक्ष व बिहार-ओरिसा प्रांताचे पहिले अर्थमंत्री होण्याचा मानहि यांना देण्यांत आला.

आपल्या पत्नी राधिकादेवी यांच्या स्मरणार्थ यांनी पाटणा येथे बांधलेल्या राधिका इन्स्टिट्यूटची पाटणामधील मोठे सभागृह म्हणून प्रसिद्धि असून तेथील सच्चिदानंद सिंह लायब्ररीतील इंग्रजी ग्रंथांचा संग्रह पहिल्या दर्जाचा मानण्यांत येतो.

यांचे ग्रंथ—(१) The Partition of Bengal or Separation of Behar, (२) Some Eminent Behar Contemporaries, (३) Speeches and Writings of Sacchidanand Sinh इत्यादि.

सिंह, लॉर्ड सत्येंद्रप्रसन्न—(जन्म स. १८६४ जून-मृत्यु स. १९२८ मार्च ५) बंगालमधील सुप्रसिद्ध कायदेपंडित व पहिले हिन्दी गव्हर्नर.

१८८१ त हे घरातून इंग्लंडला पळाले व स्कॉलशिपच्या मदतीने बॅरिस्टर होऊन परतले (१८८६). हिंदुस्थानांत परतल्याबरोबर यांनी आपल्या वकिलीस सुरुवात केली.

हिंदी स्वातंत्र्याचा प्रश्न सामोपचाराने मिटण्याजोगा आहे अशी यांची प्रथमपासून खात्री असल्याने हे काँग्रेसपक्षां सरकारलाच अधिक चिकटून असत. या कारणाने अँडव्होकेट जनरल (१९०८), व्हाइसरॉयच्या कौन्सिलचे लॉ मॅबर (१९०९), इंपीरियल व वॉर कौन्सिलचे हिंदी प्रतिनिधि, प्रिन्सी कौन्सिलच्या ज्युडिशियल कमेटीचे सभासद, उपभारतमंत्री व बिहार-ओरिसाचे गव्हर्नर (१९११) अशा मानाच्या जागा यांना भूषविणे शक्य झाले. यापैकी कित्येक जागी नेमणूक झालेले हे पहिलेच हिंदी गृहस्थ होते. यांचेनंतर यांना रायपूरचे लॉर्ड करण्यांत आले. प्रेस अँक्ट व गव्हर्मेंट ऑफ इंडिया अँक्ट हे दोन कायदे हे सुद्धा यांच्या लॉर्ड सभेच्या सभासदत्वाचे फळ आहे.

यांच्या सरकारमान्यतेमुळे काँग्रेसमध्येहि यांना महत्त्व असे. संस्थानिकांच्या चौकशीशिवाय होणाऱ्या पदच्युतीसंबंधी हे प्रथमतः काँग्रेसमध्ये बोलले (१८९६, कलकत्ता). यानंतर मुंबई येथे भरलेल्या काँग्रेसचे अध्यक्ष-स्थानहि यांना देण्यांत आले (१९१५). प्रतिकार-शक्तिशून्य असणारा सध्यांचा हिंदुस्थान स्वतंत्र झाला तर त्याला इतर राष्ट्रांशी तोंड देण्यांत अपयश पत्करावे लागेल, त्यामुळे प्रथम प्रतिकारशक्ति वाढवून नंतर स्वातंत्र्याचा लढा करणे इष्ट होईल, अशी यांच्या अध्यक्षीय भाषणाची विचारपरंपरा होती.

सुब्बाराव, प्रा. एन्. एस्.—(जन्म स. १८८५) सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ व म्हैसूर विद्यापीठाचे उपकुलगुरु.

म्हैसूर, मद्रास व केम्ब्रिज येथे शिक्षण संपादन इतिहास व अर्थशास्त्र या विषयांत हे निष्णात झाले. म्हैसूर येथे युनिव्हर्सिटीत अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक, महाराजा कॉलेजांत प्रिंसिपल व डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन वगैरे जागी यांनी कामे केली. इंडियन टारिफ बोर्डाचे सभासद, ऑल इंडिया एज्युकेशनल कॉन्फरन्सचे अध्यक्ष (१९३१), इंटर-युनिव्हर्सिटी बोर्डाचे कार्यवाह व पुढे अध्यक्ष वगैरे विविध क्षेत्रांत हे वावरले. म्हैसूरच्या ऑल इंडिया इकॉनॉमिक कॉन्फरन्सचे स्वागताध्यक्ष (१९४०) व अलाहाबाद येथे अध्यक्ष होते (१९२९).

यांचे महत्त्वाचे ग्रंथ—१ इकॉनॉमिक अँड पोलिटिकल कन्डिशनस इन एन्शन्ट इंडिया, २ व्होकेशनल एज्युकेशन, ३ सम आस्पेक्ट्स ऑफ इकॉनॉमिक प्लॅनिंग (मद्रास युनिव्हर्सिटीतील व्याख्यानांचा संग्रह) इ. इ.

सुभेदार, मनु—(जन्म स. १८९० सुमार) सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ.

मुंबईचे न्यू हायस्कूल व एल्फिन्स्टन कॉलेज येथे आपले शिक्षण संपवून हे इंग्लंडला गेले. बॅरिस्टर (१९१४) व लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्समधून बॅकिंग व करन्सी या विषयांत विशेष प्राविण्य दाखवून बी. एस्सी. होऊन हे परत आले (१९१४). हिंदुस्थानांत आल्यानंतर यांनी मुंबई युनिव्हर्सिटी, कलकत्ता युनिव्हर्सिटी इत्यादि ठिकाणी अर्थशास्त्राच्या प्राध्यापकाची कामे केली.

हिंदुस्थानांतील नामांकित अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून यांची प्रसिद्धि असून इंग्लंडमधील बिबिंग्टन स्मिथ कमेटीसमोर साक्ष देण्याकरिता हिंदी व्यापारी वर्गाचे प्रतिनिधि म्हणून हिंदुस्थानसरकारने यांची निवड केली. इंडियन मर्चन्ट्स चेम्बरचेहि हे प्रमुख कार्यकर्ते असून बॉम्बे इन्फ्रामेंट ट्रस्ट कमेटी, डेव्हलपमेंट खात्याचे सल्लागार मंडळ इत्यादि ठिकाणी यांनी त्या संस्थेचे प्रतिनिधि म्हणून काम केले. म्हैसूर, जुनागड, कच्छ, जोधपूर इत्यादि संस्थानांचे हे कित्येक वर्षे आर्थिक सल्लागार आहेत.

हे गुजराथी असून मराठी संत वाङ्मयावर यांचे विशेष प्रेम आहे. यांनी ज्ञानेश्वरीचे इंग्रजी भाषांतरहि प्रसिद्ध केले आहे. तसेच हिंदुस्थानांतील शास्त्रीय वाङ्मयाची अनवस्था दूर करण्यासाठी शास्त्रीय व औद्योगिक विषयांवर प्रत्येकी शंभर पृष्ठांच्या व चार आणे किमतीच्या ग्रंथमालेची योजनाहि यांनी तयार केली.

यांचे ग्रंथ—(१) Gita Explained by Dnyaneshwar Maharaj, (२) Separate Minority Report on the Indian Central Banking Enquiry Committee.

सुंदराबाई 'स्वरदेवता'—(जन्म स. १८९० सुमार) प्रसिद्ध गायिका.

या राहणाऱ्या पुण्याच्या. यांचे गायनगुरु पुण्याचे ठाकुरदासबोवा. लावणी म्हणण्यास साताऱ्याकडील एका प्रख्यात लावणी गाणाऱ्याजवळ शिकल्या. लावणी, गझल, कवाली, ठुंबरी, भजन, होरी, कजर या गाण्यांत या कुशल आहेत. हैदराबादेस निजामसाहेबांनी यांचा गौरव केला. यांची उर्दू जबान अगदी अस्सल व सच्ची आहे. त्यामुळेच निजामसाहेब खुष होऊन केव्हा केव्हा उद्गार काढतात 'हिंदवानी होके क्या साफ उर्दू बोल

रही हे.' रेडिओत गायला लागल्यापासून काश्मीर ते मद्रासपर्यंत यांच्या वाणीने वेड लागले आहे.

यांचे दुसरे वस्तादजी खासाहेब गुलाम रसूलखा. त्यांच्याजवळील ठुंबरी, गझल, कवाली, होरीचे गायन यांनी घेतले. चिजा शिकत असतांना ती बरोबर आहे की नाही हे पाहण्याची व तिचा अर्थ समजून गाण्याची यांची पद्धत आहे. कोणत्याहि अलंकाराचा रसपरिपोषाकडे उपयोग करण्याची कल्पकता व योजनाचातुर्य यांना साध्य झाले आहे. महाराष्ट्राचे खास गाणे लावणी होय. त्याचे सौंदर्य व रसवत्ता यांनी व्यक्त केली.

सेक्सारिया, गोविंदराम—(जन्म स. १८८६—मृत्यु स. १९४६) मुंबईचे सुप्रसिद्ध कापसाचे व्यापारी व उदार धनिक.

जयपूर संस्थानांतील नवलगढ हे गांव यांचे जन्मस्थान. वयाच्या सोळाव्या वर्षी हे आपल्या वडिलांच्या बरोबर मुंबईला आले व थोड्याच दिवसांत यांची हुशार व्यापारी म्हणून सर्वत्र प्रसिद्धि झाली. इंडियन कॉटन असोसिएशन, बुलियन एक्सचेंज, मारवाडी चेंबर ऑफ कॉमर्स, ग्रेन अँड सीड्स असोसिएशन, न्यूयॉर्क कॉटन असोसिएशन अशा अनेक देशाविदेशी व्यापारी संस्थांशी यांचा निकटचा संबंध असे. याशिवाय सोने, चांदी, शेंगदाणे, एरंडी इत्यादींचा यांचा मोठा व्यापार असे.

परंतु यापेक्षाहि एक उदार धनिक म्हणून यांची विशेष प्रसिद्धि असे. शिक्षण व औषधयोजना यांसाठी यांनी केलेला एक कोटी रु.चा ट्रस्ट सुप्रसिद्ध असून असाच एक पन्नास लाखांचा ट्रस्ट यांनी मृत्यूपूर्वी केला. हरिद्वार येथील सेक्सारिया धर्मशाळा व अन्नछत्र ही यांची चिरकाल टिकणारी स्मारके होत. वर्ध्याच्या कॉमर्स कॉलेजला व सावंतवाडीच्या महाराणी कॉलेजलाहि यांनी प्रत्येकी पंधरा लाखांच्या देणग्या दिल्या आहेत.

अक्षरशः लोठ्यांच्या भांडवलावर धंद्यास सुरवात करून जी माणसे पुढे कोट्यधीश झाली त्यांत यांची गणना होते. बायद्याच्या व्यापारांत व सौंदे करण्यांत तर यांचा इतका हातखंडा असे की यांच्या सभोवार वावरणारी माणसेसुद्धा पुढे त्या धंद्यावर लक्षाधीश झाली.

साधे आंखूड धोतर, खादीचा अंगरखा, मारवाडी फेटा व पायांत ओबडधोबड चढाव असा साधा वेष

असणारी यांची मूर्ति विशेष डोळ्यांत भरत नसली तरी अचूक निर्णय व मोजके बोलण्याने यशस्वी व्यापारी म्हणून गाजली आणि मिळविलेल्या संपत्तीचा उदारपणे व्यय करून अजरामर झाली.

सेटलवाड, डॉ. सर चिमणलाल हरिलाल—(जन्म स. १८९४ जुलै) मुंबईचे सुप्रसिद्ध वकील व प्रागतिक पक्षाचे पुढारी.

यांचा जन्म भडोच येथे झाला. यांचे शिक्षण अहमदाबाद व मुंबई येथे होऊन हे एल.एल.बी. झाले व मुंबईस वकिली करू लागले (१८८७).

खालील ठिकाणी यांनी महत्त्वाची कामे केली. मुंबई कार्पोरेशन (१८९२-१९१७), मुंबई कायदेमंडळ, ना. गोखल्यांच्या मृत्यूनंतर इंपीरियल कौन्सिल, साउथबरो कमेटी (१९१८), जालियनवालाबाग चौकशीकरिता नेमलेली हंटर कमेटी (१९१९), तेथे यांनी भिन्नमत-पत्रिका लिहिली. सायमन कमिशन बहिष्काराच्या वेळी हे लोकांचे पुढारी म्हणून चमकले. गोलमेज परिषदेच्या पहिल्या व दुसऱ्या अधिवेशनांत यांनी भाग घेतला. तेथे यांनी फेडरेशनला विरोध केला. मुंबई युनिव्हर्सिटीचे हे बारा वर्षे व्हाइस चान्सेलर होते. युनिव्हर्सिटी रिफॉर्मस कमेटीचे अध्यक्ष म्हणून यांनी काम केले व तिची घटना व्यापक केली. यांना युनिव्हर्सिटीने एल.एल.डी. पदवी देऊन गौरविले. यांनी आपले आत्मचरित्र रिफ्लेक्शन्स अँड रिकलेक्शन्स (१९४६) या नावाने प्रसिद्ध केले आहे. त्यांत गेल्या पन्नास वर्षांच्या राजकारणांतील अनेक महत्त्वाचे तपशील उपलब्ध होतात. हे अकलकोटच्या स्वामीचे निःसीम भक्त आहेत.

सेन, केशवचंद्र—(जन्म स. १८३८—मृत्यु स. १८८४ जाने. ८) ब्राह्म समाजातील थोर पुरुष, उत्कृष्ट वक्ते, कल्पक कार्यकर्ते आणि लोकसेवक.

यांचा जन्म बंगाल्यांत प्रसिद्ध असणाऱ्या वैद्य नांवाच्या जातीत झाला. यांचे घराणे कट्टे वैष्णव होते. यांचे आज्ञे राजकमल व वडील प्यारीमोहन. माता शारदासुंदरी. यांचे पालनपोषण मातेने केले. एकदा हे परीक्षेला बसले असता शेजारच्या विद्यार्थ्यांशी बोलले म्हणून यांना परीक्षेतून उठवून लावण्यांत आले. या विषादाच्या कालांत बायबलसारख्या ग्रंथाचा यांच्या मनावर विशेष परिणाम झाला. यांनी ब्राह्म समाजाची दीक्षा घेतली (१८५७) व आपल्या कुलांतील परंपरेप्रमाणे वैष्णव सांप्रदायाची दीक्षा घेण्याचे नाकारिले.

आपल्या तडफदार कार्यपद्धतीने वर्णव्यवस्था मोडणे, यज्ञोपवीताचा त्याग, कुलगुरूकडून दीक्षा न घेणे, मूर्ति-पूजकांच्याकडे कोणत्याहि समारंभास न जाणे, नाचरंग-तमाशांना आळा, स्त्रियांना समानता, कडक नीति-निर्बंध वगैरेचा जोराचा प्रचार करून ब्राह्मधर्माच्या प्रचाराकरिता यांनी मिशनरी तयार केले व याच कार्याला स्वतःला वाढून घेतले. इंडियन मिरर नावाचे इंग्रजी साप्ताहिकहि सुरू केले. देवेन्द्रनाथ टागोरांनी यांना आपल्या जागी ब्राह्मसमाजाचे ब्रह्मानंद अशी पदवी देऊन आचार्य नेमले (१८६२). घरच्या जुन्या लोकांकडून यांच्यावर बहिष्कार पुकारला गेला तो यांच्या समवयस्क व समविचारी लोकांत प्रतिष्ठेचाच विषय झाला. यांनी बंगालच्या बाहेर आपल्या मताचा प्रचार करण्याच्या उद्देशाने मुंबई मद्रासकडे दौरा काढला आणि तो यांच्या प्रभावी इंग्रजी वक्तृत्वाने यशस्वी झाला (१८६४).

पण दिवसेंदिवस देवेन्द्रनाथ टागोरांशी वाढता मतभेद, अतिरिक्त समाजसुधारणेकडाल ओढा, ख्रिस्ती धर्माची प्रशंसा व स्वर्कायांची निन्दा यामुळे यांना ब्राह्मसमाजातून फुटून स्वतःचा भारतवर्षीय ब्राह्मसमाज काढावा लागला (१८६६ नव. ११). त्याकरिता यांनी भव्य इमारतहि उभारली (१८६९ आगस्ट २२). याच वेळी यांचे पुरस्कर्ते हिंदुस्थानच्या सर्व भागांत यशस्वी प्रचार करून आले आणि नंतर हे स्वतः लवकरच इंग्लंडला गेले. तिकडे यांचा ख्रिस्ती धर्माचे पुरस्कर्ते व समाजसुधारक म्हणून अत्यंत गौरव झाला. इकडे परत आल्यावर यांनी समाजाची सुधारणा करणाऱ्या अनेक स्त्रीपुरुषांच्या संस्था काढल्या व 'सुलभ समाचार' यासारखी नियतकालिके काढली. ब्राह्मविवाह कायदेशीर ठरविणे, ब्राह्म झाल्यामुळे बहिष्कृत होणारांना एकत्र कुटुंब पद्धतीने राहण्याकरिता काढलेल्या भारताश्रम संस्थेतून उद्धवलेल्या नैतिक भानगडी सोडविणे वगैरेमुळे हे प्रसिद्ध झाले. तेव्हा यांनी ध्यानधारणेकरिता वैराग्यवृत्तीने राहता यावे म्हणून 'साधन-कानन' नावाची बाग तयार केली. योग, भक्ति व प्रार्थना यांच्या साहाय्याने यांचे कार्य चालू होते. पण याच सुमारास यांच्या तेरा वर्षांच्या मुलीचा विवाह पंधरा वर्षांच्या कुचबिहारच्या बालराजाशी झाला आणि हा बालविवाह ब्राह्मविधीने न होता जुन्या हिंदु धर्म शास्त्राप्रमाणे झाल्याने तर यांच्याविरुद्ध अत्यंत गहजब झाला. यामुळे यांच्यापैकी पुष्कळ लोक फुटून त्यांनी

'साधारण ब्राह्मसमाज' नावाचा वेगळा समाज काढला (१८७८ मे १५).

या आघाताचा परिणाम यांच्यावर झाला आणि, रामकृष्ण परमहंस यांच्या भेटीमुळेहि कदाचित् असेल, यांनी 'नवविधान' नावाच्या एका पंथाची स्थापना केली (१८८१ जाने. २४) आणि आपल्या आकर्षक पद्धतीने व्याख्यानादि द्वारा त्याचा प्रचार हे करू लागले. हे सर्व आपण ईश्वरी प्रेरणेने करतो, असे हे म्हणत. यांच्याइतका प्रचंड व्याप करणारा, रोज नव्या कल्पना काढणारा, नव्या संस्था काढून त्यांच्याकडून कामे करून घेणारा समाजसुधारक अलीकडच्या काळांत क्वचितच सापडेल.

यांचे महत्त्वाचे ग्रंथ—१ जीवनवेद (आत्मचरित्र), २ ब्राह्म धर्मानुष्ठान.

सेन, महामहोपाध्याय डॉ. गणनाथ—(जन्म स. १८६६—मृत्यु स. १९४४ आक्टो. २५) कलकत्त्याचे सुप्रसिद्ध आयुर्वेदाभिमानि डॉक्टर व प्रत्यक्ष शारीर वगैरे ग्रंथ संस्कृत भाषेत लिहिणारे पंडित.

यांचे घराणे पिढीजात वैद्य असून कुंजविहारी-विश्वनाथ-गणनाथ असा यांचा वंश आहे. प्रथम जुन्या पद्धतीने संस्कृत शिकून नंतर हे एल्. एम्. एस्. व एम्. ए. झाले. शेवटी आयुर्वेदाच्या विशेष अभिमानामुळे यांना एम्. डी. होण्याचा नाद सोडावा लागला. हे आयुर्वेद पद्धतीने चिकित्सा करीत असूनहि यांचा धंदा फार मोठा होता. प्रयाग (१९११), इंदूर (१९२०) व म्हैसूर (१९३१) अशा तीन ठिकाणी यांना अ. भा. आयुर्वेद संमेलनाचे अध्यक्ष निवडण्यांत आले. बनारस हिंदु विश्वविद्यालयांत हे आयुर्वेदशास्त्राचे प्रमुख होते. यांच्या म्हैसूरच्या भाषणांतील 'दुमरे हृदय मस्तिष्कांत असल्याचा शोध' नवा मानण्यांत येतो.

यांनी आपल्या वडिलांच्या स्मरणार्थ विश्वनाथ आयुर्वेद विद्यालय काढले व कल्पतरू आयुर्वेद बक्स नावाचा औषधाचा कारखाना चालविला. आयुर्वेदाचा अभ्यास करणारांना प्रत्यक्ष शारीर हा यांचा आधुनिक दृष्टीने लिहिलेला ग्रंथ अत्यंत उपयुक्त मानण्यांत येतो. हा ग्रंथ संस्कृतमध्ये असल्याने त्याचा प्रसार हिंदुस्थानच्या सर्व भागांत झाला आहे व तो आयुर्वेदाच्या अभ्यास-क्रमांत दाखल झाला आहे.

यांचे ग्रंथ—१ प्रत्यक्ष शारीरम् (मूळ संस्कृत व

पुढें इंप्रजी व अनेक भाषांत भाषान्तरित), २ सिद्धान्त-निदानम् (१९११).

सोखे, कर्नेल एस्. एम्.—(जन्म स. १८९० सुमार) मुंबईच्या हॉपकिन्स इन्स्टिट्यूटचे प्रमुख.

सर्पदंशावर यांनी शोधून काढलेली लस सर्पविषावरील सर्वांत परिणामकारक इलाज मानला जातो. त्या औषधाच्या इतर गुणांबरोबरच पाण्यांत लवकर विरघळण्याचा त्याचा गुणधर्म महत्त्वाचा आहे. औषधाची पावडर व डिस्टिल्ड वॉटरची कुपी एकाखाली एक ठेवण्याची व्यवस्था यांचे या योजनेत करण्यांत आली असून सर्पविषावर ताबडतोब इलाज करणे यामुळे शक्य होतें. या पूर्वीच्या लसींना पाण्यांत विरघळण्यास वेळ लागत असल्याने महत्त्वाच्या वेळेस त्याचा उपयोग होत नसे.

याशिवाय यांनी डॉ. दीक्षित यांचे सहकार्याने फ्लेगवर 'सल्फाथायॉझॉल' हे औषध तयार केलें.

जगप्रसिद्ध नृत्यकलाविशारद मेनका या यांच्या पत्नी होत.

स्टाइन, सर मार्क ऑरेल—(जन्म स. १८६२ नव. २—मृत्यु स. १९४३) सुप्रसिद्ध पुराणवस्तुसंशोधक, संग्राहक व लेखक.

यांचा जन्म हंगेरीत व शिक्षण बुडापेस्ट, व्हिएन्ना, लिप्झीक, ऑक्सफर्ड व लंडन येथे झालें. संस्कृत भाषा व सर्व्हे यांचे शिक्षण घेतल्यावर प्रथम लाहोर, ओरिएण्टल कॉलेजचे प्रिन्सिपल व नंतर पंजाब युनिव्हर्सिटीचे हे रजिस्ट्रार झाले. याच वेळी दहा वर्षे परिश्रम करून यांनी राजतरंगिणीची सटीप व भाषान्तरित आवृत्ति काढली.

प्रथम बूनेर फील्डफोर्सबरोबर (१८९८) व नंतर आशिया खंडांत यांनी अनेक सफरी काढल्या (१९००, १९०६-१९०८, १९१३-१९१६). या सफरी करितांना मध्ययुगीन फाहियान, संगयूग, युआनचांग (ह्यू.एन्. संग) इत्यादि व अर्वाचीन बोनिन, पी. पेलिओ, स्वेन हेडिन (१८९६) वगैरेच्या प्रवासवृत्तांचा यांनी उपयोग केला.

यांना तुर्फानच्या परिसरांत सांपडलेल्या अवशेषांचो शंभर खोकी वाहण्यास पन्नास उंट लागले. तुनह्युआंग येथील सहस्रगुंफेंत मिळालेली हस्तलिखिते व चित्रे यांनी चवतीस पेटारे भरले. दुसऱ्या सफरींत ऐंशी उंटांवर

एकशेंब्यायशी खोकी यांनी आणली. यांनी आणलेल्या अवशेषांनी दिल्लीतील सेन्ट्रल एशियन अँटिकिटीज म्युझियमचे दोनहि भाग व्यापले आहेत. तसेच युरोपांतील म्युझियममध्ये यांनी आणलेल्या विपुल अवशेषांपैकी पुष्कळ विखुरलेले आहेत. त्यांत हजारों प्रकारच्या वस्तु आहेत. यांतील लिपि व भाषा आज नष्ट झाल्या असून त्या समजावून घेण्याचा प्रयत्न चालू आहे. हे सर्व साहित्य इ. स. पूर्व २ ते इ. स. च्या ११ व्या शतकापर्यंतचे आहे.

याकरिता यांना पुष्कळ ठिकाणी उत्खनन करावे लागले. ते बर्फ व वाळूची वादळे टाळून करावे लागे. पुढे पुढे यांच्या या प्रचंड हव्यासास स्थानिक लोकांचा विरोध होऊं लागला व घेतलेल्या वस्तुहि परत कराव्या लागल्या. पुराणवस्तूंचे राष्ट्रीय महत्त्व लक्षांत घेऊन चीन सरकारने यांच्या मंगोलियांतील सफरीस तर बंदी केली. यांनी आपले सफरीवरील ग्रंथ शास्त्रीय व लोकप्रिय अशा दोनहि प्रकारच्या भाषेत लिहिले आहेत.

१९४० मध्ये यांनी वैदिक संस्कृतीचे माहेरघर असलेल्या सरस्वतीच्या खोऱ्यांत संचार केला. ती नदी आज अंशतः लुप्त असून प्रदेश वालुकामय आहे. नदीचे नांव घग्गर किंवा हकडा असे आहे. त्या बिकानेर, जेसलमीर वगैरे भागांत यांना वैदिक अवशेष सांपडले नाहीत.

सिंधु नदीचे खोरे व लासबेला संस्थान (सिंधुनद, अरबी समुद्र व बलुचिस्थान यांमधील प्रदेश) या भागांत संचार केला (१९४१-४२) व अफगाणिस्थानांत गेले असतां तिकडे हे मृत्यु पावले.

यांचे ग्रंथ—(१) Sand-buried Ruins of Khotan, (२) Ancient Khotan (१ खंड १९०८), (३) Ruins of Desert Cathay (२ खंड १९१२), (४) Serindia (५ खंड १९२१), (५) The Thousand Buddhas, (६) Memoir on Maps of Chinese Turkestan and Kansu (१ खंड), (७) Innermost Asia (४ खंड १९२८), (८) On Alexander's Track to the Indus, (९) On Central-Asian Track (१९३३), (१०) Old Routes of Western Iran. याशिवाय गेड्रोशिया, बलुचिस्थान, बलुचिस्थान येथील सफरीची प्रवासवृत्ते.

संपादित ग्रंथः—१ Chronicles of the King

of Kashmir (कल्हणकृत, संस्कृत ग्रंथ १८९२, अनुवाद १९००), २ राजतरंगिणी, ३ हातिम्स टेल्स, ४ संस्कृत इंग्रजी डिक्शनरी इत्यादि.

स्वेन हेडिन—(जन्म स. १८६५—मृत्यु स. ?) कैलासपर्वत व मानससरोवर येथे फिरलेले सुप्रसिद्ध संशोधक प्रवासी.

या स्वीडन देशातील गृहस्थाने प्रथम इराक व इराण (१८८५), नंतर खुरासान, तुर्कस्थान व काशगर प्रान्त येथे प्रवास केला (१८९१). पुढे पामीर पठार व तिबेट यांतून प्रवास करून पेकिंग गांठले (१८९३-९७). पण स. १८९९ मध्ये परवानगी न मिळाल्याने यांची निराशा झाली तरी स. १९०६ मध्ये मानससरोवर पाहण्याची यांची इच्छा सफल झाली. पुढे मांगोलिया, रशिया व अमेरिका या विचित्र मार्गाने यांनी पृथ्वीपदक्षिणा केली (१९२३).

यांचा प्रवास अभ्यासपूर्णाने संशोधनार्थ केलेला असे. पुराणवस्तुसंशोधनाप्रमाणे दुर्गम स्थळे पाहण्याकरिता धाडसाने जाऊन तेथील वस्तुस्थिति ग्रंथरूपाने लोकांच्या पुढे ठेवण्याचाहि यांनी प्रयत्न केला. त्यामुळे यांची प्रवासवृत्ते अत्यंत माहितीपूर्ण आणि प्रासादिक झालेली आहेत. जगातील संशोधनात्मक वाङ्मयांतहि त्या वृत्तान्तांना कायमचे महत्त्व प्राप्त होईल अशी त्या ग्रंथांची रचना आहे.

मानससरोवराचे शास्त्रीयदृष्ट्या संशोधन, सतलज, सिंधु व ब्रह्मपुत्रा या नद्यांच्या उगमांचा शोध, मानससरोवर व नजोकचे राक्षसताल-रावणहृद् सरोवर यांचा भूमिगत संयोग हे यांचे आश्चर्यकारक शोध होत. हिमालय पर्वतापलाकडील तिबेट पठारावरील २४००० फूट उंचीची पर्वतश्रेणी आता ' हेडिन रांग ' या नावाने प्रसिद्ध आहे.

ह

हकीम, अजमलखान—(जन्म स. १८६५—मृत्यु स. १९२७) अहमदाबाद राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष.

हे दिल्लीचे पिढीजात हकीमांपैकी असून परदेशांतूनहि यांना वैद्यकीय सल्ल्याकरिता बोलावणी येत. यांनी युरोपमध्ये प्रवास केला होता व तिकडील रुग्णालये पाहिली होती. हे प्रथम मुस्लीम लीगचे उपाध्यक्ष होते. पण खिलाफत प्रकरणानंतर हे राष्ट्रसभेत आले व हिंदु-मुसलमानांच्या ऐक्याचे कटे पुरस्कर्ते बनले. १९२१ च्या अहमदाबाद राष्ट्रसभेचे नियोजित अध्यक्ष चित्तरंजन दास यांना अटक झाल्यामुळे ते पद यांना देण्यांत आले. १९२२ च्या सिव्हिल डिसओबिडियन्स कमेटीचे हे अध्यक्ष व राष्ट्रसभेच्या कार्यकारिणीचे सभासद होते.

हक्क, मझरूल—(जन्म स. १८६६—मृत्यु स. १९३०) बिहारमधील सुप्रसिद्ध कायदेपंडित व सार्वजनिक कार्यकर्ते.

हे बॅरिस्टर होऊन आल्यानंतर कांही दिवस मुन्सफ म्हणून काम केल्यावर चाप्रा व पाटणा येथे वकिली करू

लागले. यांनी इंग्लंडमध्ये असता 'अन्जुमान इस्लामिया' ही संस्था काढली. तीमध्ये मुसलमानेतरांचाहि समावेश असे. यांनी राष्ट्रीय बाण्याची मुस्लीम लीग काढली (१९०६). हे मुसलमानांना स्वतंत्र मतदारसंघ मागण्याच्या तीव्र विरोधी होते व आपले हे विचार बिहार प्रान्तिक सभेत यांनी स्पष्ट मांडले (१९०८). तिचे हे प्रथम कार्यवाह होते. मुंबईच्या अधिवेशनाचे हे पुढे अध्यक्ष झाले (१९१५). जुन्या इम्पीरियल कायदेमंडळांत हे दोनदा निवडून आले व बांकीपूरच्या राष्ट्रसभेचे हे स्वागताध्यक्ष होते (१९१२). तिच्या शिष्टमंडळांत हे इंग्लंडला गेले होते. चंपारण्याच्या सत्याग्रहाचे वेळी म. गांधींना यांनी अत्यंत मदत केली (१९१७) व पुढे तर हे वकिली सोडून पक्के असहकारी झाले (१९२०).

यांपूर्वी हिंदुस्थानातील उत्कृष्ट पोषाख करणाऱ्या पांचांत यांची गणना असे. असहकारितेत जिनांखेरीज गांधी, नेहरू, दीपनारायणसिंह व हे या चारांनीहि आपले पोषाख बदलले. यांना राजकीय कारणाने

शिक्षा झाली होती. मद्रलँड, सर्वलाइट वगैरेंत हे लिहीत.

हरि औंध-अयोभ्यासिंह उपाध्याय—(जन्म स. १८६५) हिन्दी भाषेंतील सुप्रसिद्ध कवि व गद्यलेखक.

हे अगस्त्यगोत्री शुक्ल यजुर्वेदी सनाढ्य ब्राह्मण. हे अजमगडजवळ निजामाबाद येथील राहणारे. हे बनारसच्या क्विन्स कॉलेजांत इंग्रजी शिकत, पण पुढें प्रकृति बिघडल्याने घरी उर्व, फारसी व संस्कृत यांचा अभ्यास करून शिक्षक झाले. नंतर हे पाटिलकांची परीक्षा देऊन पाटिलकी करित. त्या जागेवरून हे सेवानिवृत्त झाले (१९२३ नव. १). नंतर हे बनारस हिंदुविश्वविद्यालयांत हिन्दीचे प्राध्यापक झाले. यांचें ' ठेठ हिन्दीका ठाठ ' हें पुस्तक सिव्हिल सर्विहसच्या परीक्षेस नेमिलें आहे.

आजमगडच्या संस्कृतपाठशाळा व सनातन धर्मसभा यांच्या चालकांपैकी हे एक असले तरी विधवाविवाह, पतितोद्धार व हिन्दुधर्मप्रचार यांना यांची मान्यता आहे.

वर्तमान हिन्दी कवीत यांचें स्थान फार श्रेष्ठ मानलें जातें. अवघड व सुलभ अशा दोन्ही प्रकारच्या रचनेंत हे कुशल आहेत. हे प्रथम ब्रजभाषेंत लिहीत, पण आतां खड्या बोलीत लिहितात. प्रियप्रवास हें यांचें महाकाव्य अत्यंत लोकप्रिय आहे. त्यांत श्रीकृष्ण हा गोकुळाचा पुढारी म्हणून वर्णिला आहे. वैदेहीवनवास या महाकाव्यांत रामायणांत ज्यांच्या चरित्राचें चित्रण अपूर्ण झालें आहे त्याची पूर्णता करण्याचा यांनी प्रयत्न केला आहे. ' चुभते चौपदे ' व ' चोखे चौपदे ' या काव्यांत यांनी हिन्दी वाक्प्रचारांचा सुंदर उपयोग केला आहे. हे पुष्कळ वेळां संस्कृतप्रचुरहि रचना करीत.

हरिश्चन्द्र ' भारतेन्दु '—(जन्म स. १८५० सप्टें. ९—मृत्यु स. १८८५ जाने. ६) हिन्दी भाषेंतील नवयुगप्रवर्तक वाङ्मयसेवक व आधुनिक हिन्दी भाषेचे जनक.

यांचा जन्म काशी येथील संपन्न वैश्य कुळांत झाला. हे बंगालमधील इतिहासप्रसिद्ध उमीचंदाच्या घराण्यांतील होत. उमीचंद-फतहचंद-हरखचंद-गोपालचंद्र-हरिश्चन्द्र असा यांचा वंशक्रम आहे. यांचे वडील गोपालचन्द्र यांनी हिन्दीत चाळीस ग्रंथ लिहिले. वडील यांच्या

नवव्या वर्षी वारले. चवदाव्या वर्षी आपल्या आईबरोबर हे जगन्नाथाच्या यात्रेस गेले (१८६४). तेव्हां बंगाली साहित्याची विविध अंगांनी झालेली प्रगति यांच्या ध्यानांत आली.

इंग्रजी शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही असे ध्यानांत येतांच घरी परत आल्यावर स्वतःच्या शिक्षणाकरितां घरी यांनी एक शाळा उघडली. ती वाढतवाढत हरिश्चन्द्र हायस्कूल या भव्य स्वरूपाला प्राप्त झाली.

नंतर कविवचनसुधा नांवाचें मासिक काढून यांनी त्यांत प्रथम जुन्या कवींची अप्रसिद्ध काव्ये प्रसिद्ध करण्यास सुरवात केली. त्याला कमानें पाक्षिक व साप्ताहिक रूप देण्यांत आलें. त्यांत राजनीति व समाजसुधारणाविषयक लेखहि येऊं लागले. पुढें यांनी ' हरिश्चन्द्र मॅगझीन ' चे आठ अंक काढले व त्याला ' हरिश्चन्द्रचन्द्रिका ' मासिकाचें रूप दिलें. या मासिकांत प्रथम लोकांना आधुनिक हिन्दी भाषेचा परिचय झाला (१८७३). हे स्वतः तर या मासिकांत लिहीतच, पण शिवाय यांनी अनेक लोकांना उत्तेजन देऊन लिहिण्यास भाग पाडलें. यानंतर यांनी केवळ स्त्रियांच्या करितां बालाबोधिनी नांवाचें मासिक काढलें. या सुमारास यांचें ' वैदिकी हिंसा हिंसा न भवति ' नांवाचें प्रचलित समजुतीवर टीका करणारे प्रहसन प्रसिद्ध झालें.

यांनी वाङ्मयाच्या सर्व प्रान्तांत संचार करून विपुल वाङ्मय निर्माण केलें आणि आधुनिक हिन्दी भाषेला जन्म दिला. तसेंच अनेक वाङ्मय निर्मात्यांना उत्तेजन देऊन हिन्दी भाषेचें वैभवं वाढविलें. हे अत्यंत उदार असल्याने शेवटीं कर्जबाजारी झाले.

हे अत्यंत जलद लिहिणारे सिद्धहस्त लेखक होते. नाटकें, आख्यायिका, उपन्यास, काव्ये, स्तोत्र, अनुवाद, परिहास, धर्म, इतिहास, माहात्म्य, राजभक्ति, स्फुट व सम्पादित असे विपुल वाङ्मय निर्माण करून हिन्दी भाषेंत यांनी अनेक नवीं दालनें उघडलीं. हिन्दी भाषेच्या इतिहासांत भारतेन्दुयुग नांवाचा एक कालखंडच नमूद करावा लागतो. इतकें यांचें कार्य महत्त्वाचें मानलें जातें.

हल्याळकर, दत्तोपंत—(जन्म स. १८७५ जाने. २९—मृत्यु स. १९१६ फेब्रु. १८) महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध संगीत नट.

यांचें समग्र नांव दत्तात्रेय वैकुण्ठ देशपांडे. यांचें गायन

भाऊराव कोल्हटकरांच्यासारखे असे व यांना शरीरहि डोलदार लाभले होते. हे रंगभूमीवर येतांच प्रेक्षक टाळ्यांचा कडकडाट करून यांचे स्वागत करीत. मराठी रंगभूमीवर असा मान भाऊराव कोल्हटकर व गणपतराव जोशी यांना लाभला. हेहि दोन्ही हात जोडून या स्वागताचा स्वीकार करीत. केवळ यांच्या जिवावर श्रीमहालक्ष्मीप्रासादिक नाटक मंडळी चाले. स्पष्ट शब्दोच्चार, सहज अभिनय आणि गोड व हृदयाची पकड घेणारे संगीत यांमुळे मराठी रंगभूमीवर दीर्घकाल यांची छाप होती. हे स्त्री व पुरुष अशा दोन्ही भूमिका करीत. बेळगांव येथे बालगंधर्वांच्या अध्यक्षतेखाली यांचा स्मारकोत्सव करण्यांत आला (१९४४).

हंसराज, महात्मा लाला—(जन्म स. १८६४ एप्रिल १९—मृत्यु स. १९३८ नव. १५) पंजाबमधील दयानंद अँग्लो-वैदिक सोसायटीचे आधारस्तंभ, शिक्षण संस्थांचे चालक व हिंदुसमाजाच्या उपेक्षित भागाकडे लक्ष देणारे त्यागी कार्यकर्ते.

हे बी. ए. झाले आणि यांनी आपले जीवन स्वामी दयानंदांच्या स्मरणार्थ निघणाऱ्या शिक्षण संस्थेला अर्पण केले. क्रमाने शाळा कॉलेजे काढून शिक्षक, मुख्याध्यापक व प्रिंसिपल वगैरे महत्त्वाची कामे केली आणि त्या संस्थेचा अनेक शाखांत प्रचंड विस्तार झाल्यानंतर हे सेवानिवृत्त झाले (१८८६-१९११). यानंतर आर्यसमाजाच्या प्रचाराला व्यवस्थित रूप देण्यांत हे विशेष लक्ष घालू लागले. शिवाय कॉलेज कमेटीचे अध्यक्षपद यांच्याकडे असे. अनाथ, विधवा, अस्पृश्य, दुष्काळ, भूकंप, पूर, दंगे वगैरेंत मदत करण्याला हे कर्तव्यबुद्धीने पुढे सरसावत व संघटित रूपाने अशा कार्यांत काम करण्याचे वळण लोकांना देत. यांनी अशा कामाकरिता लोक तयार करण्याकरिता अनेक संस्था काढल्या. यामुळे यांना लोक महात्मा म्हणत.

यांच्या स्मरणार्थ अनेक संस्था काढण्यांत आल्या असल्या तरी दोन लाख रुपये जमवून बाबा गुरूमुखसिंह यांनी काढलेली 'महात्मा हंसराज वेदप्रचार निधि' ही संस्था महत्त्वाची आहे.

हाली—(जन्म स. १८३९—मृत्यु स. १९१३) उर्दू कवि.

नांव शम्सुलउल्म मौलाना अल्ताफ हुसेन, पिता खाजा ईजदबक्ष, स्थान पानिपत.

प्रथम यांनी कुराण पाठ केले. नंतर फार्सी व अरबीचे यांनी शिक्षण घेतले. गालिब यांचा कवितागुह होय. लाहोर येथील कविसंमेल १ बरखा इत, २ निशाते उम्मीद, ३ मुनाजरा रहमी इन्साफ, ४ हुब्ब बतन या यांनी म्हटलेल्या कवितांनी यांची प्रसिद्धि झाली.

'मुसद्दस' हे यांचे उत्कृष्ट काव्य होय. त्याचा पुस्तु व सिध्दी मध्येहि अनुवाद झाला आहे. उर्दू कवितेच्या सुधारणेविषयी 'शेर और शायरी', सर सय्यद अहमद यांच्या चरित्रपर 'हयाते जावेद' व गुरू गालिबच्या आठवणी 'यादगारे गालिब' या नांवाने यांनी लिहिल्या आहेत.

याशिवाय यांनी शेख सादी व हकाम नासिर खुसरो यांचे जीवनचरित्र लिहिले आहे.

यांच्या 'मुनोजाते बेबी'चे दहा भाषांत भाषान्तर झाले आहे. फार काय संस्कृतमध्येहि त्यांचे भाषान्तर झाले आहे. यावरून त्या ग्रंथाची लोकप्रियता दिसून येते.

यांनी उर्दू कवितेत भाषा आणि भाव या दोन्ही दृष्टीने युगान्तर निर्माण केले. नैतिक कविता लिहिण्यांत हे शेख सादीचे जोडीदार होते. यांना पंजाबसरकारने शम्सुलउल्मा अशी पदवी दिली होती.

हिगिनबॉटम, डॉ. सॅम—(जन्म स. १८७४) कृषितज्ज्ञ व परोपकारी अमेरिकन गृहस्थ.

यांचा जन्म इंग्लंडांत मॅचेस्टर येथे झाला. अमेरिकेत हे बी. ए. झाले (१९०३) व संयुक्त प्रान्तांत मिशनरी म्हणून आले आणि अलाहाबादच्या जमना कॉलेजांत अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक झाले. हे विद्यार्थ्यांना घेऊन खेड्यांत जात. तेथील आर्थिक हलाखी पाहून यांनी अमेरिकेला जाऊन शेतीचे शिक्षण घेतले आणि तिकडच्या देणग्यांवर अलाहाबाद येथे अग्रिकल्चर इन्स्टिट्यूट काढले (१९११). हे देशी भाषेतून शिक्षण देत व मॅट्रिकहि न झालेले विद्यार्थी घेत. त्यामुळे विश्वविद्यालयाची मान्यता यांना पहिली वीस वर्षे मिळाली नाही. याला जोडून यांनी कृष्युग्णालय चालविले. यांची संस्था केवळ शिक्षण देणारी नसून प्रत्यक्ष शेती करणारी आहे. यांच्या सहाशे एकर जमिनीत सर्व आधुनिक उपकरणे सज्ज असून तेथे १९४५ पर्यंत अर्धा कोटी रुपये खर्च झाला आहे. तेथे नमुनेदार दुग्धालय, वाहवा व शाबास नांवाचे नांगर, विविध उपयुक्त बर्ग,

प्रयोग वगैरे अनेक कार्ये सतत चालू असतात. लहानशा जागेत सुरू झालेल्या इगर्गलयांनं सुद्धां साठ एकर जागा व्यापिली आहे. अमेरिकेंतील अनेक विश्व-विद्यालयांनी यांच्या या कार्याचा अनेक मानाच्या पदव्या देऊन गौरव केला. यांच्या सत्तराव्या वाढ-दिवसानिमित्त हिंदुस्थानांत पांच लक्ष व अमेरिकेंत पांच लक्ष असे दहा लक्ष रुपये यांना देण्यांत आले. ते हिन्दी शेतकीच्या सेवेकरितां खर्च होणार आहेत. यांचें लेखन पुष्कळ असलें तरी 'दि गॉस्पेल अँड दि प्लाउ' हा ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध आहे. यांनी आपल्या मिशनरी कार्याला अगदी वेगळें वळण लावलें असून यांच्या अमेरिकन पत्नीचेंहि यांना साहाय्य असतें.

हिरास, फार हेनरी—(जन्म स. १८८८ सप्टें. ११) सुप्रसिद्ध इतिहासाचे प्राध्यापक, संशोधक व स्पॅनिश मिशनरी.

स्पॅनमध्ये यांचें शिक्षण झाल्यावर हिंदुस्थानच्या इतिहासाचे प्राध्यापक म्हणून हे मुंबईच्या सेंट झेवियर कॉलेज मध्ये आले. इंडियन हिस्टोरिकल रिसर्च इन्स्टिट्यूटचे हे डायरेक्टरहि आहेत. यांनी दक्षिण हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासावर प्रकाश टाकणारे अनेक संशोधनात्मक लेख लिहिण्याचा व वस्तु वगैरे जमा करण्याचा नाद असून यांनी अफगाणिस्थान वगैरे भागांतून अनेक वस्तु संग्रहित केल्या आहेत. यांच्या मताप्रमाणें द्रविड संस्कृति अत्यंत प्राचीन पण सुधारणेच्या शिखराला पोचलेली असून आर्य हे मागासलेले रानटी होते. यांचा सर्वांत महत्त्वाचा शोध म्हणजे मोहेजोदाडो येथील उत्खननांत सांपडलेल्या लिपीचा उलगडा करून तिचें यांनी वाचन केलें हा होय.

यांचे इंग्रजी ग्रंथ—१ हिस्टरी ऑफ मन्चु डिन्यास्टी ऑफ चायना (३ व्हा.), २ दि अराबिडु डिन्यास्टी, ३ दि रायटिंग ऑफ हिस्टरी वगैरे. याशिवाय स्पॅनिश भाषेंतहि यांचें लेखन आहे.

हेडगेवार, डॉ. केशव बळीराम—(जन्म स. १८९०-मृत्यु स. १९४० जून २०) 'राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ' या सुप्रसिद्ध संघटनेचे जनक व संवर्धक.

नागपूरच्या एका गरीब भिक्षुक ब्राह्मण घराण्यांत यांचा जन्म झाला. नागपूरच्या नील सिटी हायस्कूल, यवत-माळच्या व पुण्याच्या राष्ट्रीय शाळेंत आपलें शिक्षण

संपवित्यानंतर हे कलकत्त्याच्या नॅशनल मेडिकल कॉलेज-मधून एल्. एम्. अँड एस्.ची परीक्षा पास झाले. परंतु यांनी डॉक्टरीचा व्यवसाय कधीच केला नाही.

यांनी १९२०-२१ च्या असहकाराच्या चळवळींत भाग घेतला असला तरी यांच्या खऱ्या सार्वजनिक आयुष्याची सुरुवात राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या स्थापनेनं (१९२५) झाली. या संघटनेची मूळ कल्पना यांचे मनांत बरेच आधीपासून घोळत असून सध्या त्या संस्थेला प्राप्त झालेलें बळ अविवाहित राहून निष्ठेनं काम करीत राहण्याच्या यांच्या कार्यपद्धतीतून निर्माण झालें आहे.

शके १८४७ च्या विजयादशमीला नागपूर येथील मोहित्यांच्या जुन्या वाड्यांत संघाच्या कार्यास सुरुवात झाली व लवकरच प्रथम महाराष्ट्रांत व नंतर सर्व हिंदुस्थानांत त्यांच्या कार्याची व्याप्ती पसरली. १९३२ सालीं मध्यप्रांत सरकारनें गुप्त सक्क्युलर काढून सरकारी नोकरांना संघाच्या कार्यांत भाग घेण्याची बंदी करूनहि यांची ही प्रगति चालूच राहिली व पुढें कौन्सिमध्ये झालेल्या या सक्क्युलरच्या चर्चेवरूनच त्या वेळचें शरीफ प्रकरण उद्भवलें व मंत्रिमंडळ गडगडलें. दहा लाखांपेक्षां जास्त स्वयंसेवक व हजारांपेक्षां जास्त शाखा इतकें प्रचंड स्वरूप यांच्या या कार्यानें आतां धारण केलें आहे.

'स्वतः आपल्या इच्छेनें राष्ट्राची सेवा करण्यासाठीं पुढें येणाऱ्या लोकांची एक संघटना' असा यांचा संघ-स्थापनेंतील सुरवातीचा आराखडा होता. भगवा ध्वज, लष्करी शिस्त, बौद्धिक वर्ग, हिंदूंचा हिंदुस्थान हा संघाचा कार्यक्रमहि यांनी हिंदुसमाजाला स्वतःचें कल्याण स्वतः करण्यास समर्थ करण्याच्या दृष्टीनेंच आंखला. संघांतील यांचा हुद्दा 'सरसंघ चालक' असा असे.

जातीय प्रश्नांनं ज्या वेळीं हिंदुस्थानांत अतिगंभीर स्वरूप धारण केलें होतें अशा वेळीं 'हिंदूमाठी हिंदुस्थान' हा प्रचार यांच्या नेतृत्वाखालीं निघालेल्या राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघानें केला व जाहिरातबाजी, गाजावाजा, अशा हुल्लडीच्या राजकारणापासून अलिप्त राहून केवळ तत्त्वनिष्ठेच्या बळावर अजोड यश मिळविलें.

यांच्या मृत्यूनंतर संघाचें कार्य गुरुजी या नांवानें सर्वपरिचित असणाऱ्या माधवराव सखाराम ओळवलकरांनी चालविलें आहे.

हैदरी, सर अकबर, पी. सी.—(जन्म स. १८६९ नव. ८-मृत्यु स. १९४०) सुप्रसिद्ध राजकारणी मुत्सद्दी व आधुनिक हैदराबाद राज्याचे निर्माते.

हे जम्मात सुलेमानी बोहरा जातीचे धार्मिक मुसलमान होते. यांचे वडील मुंबईस व्यापारी असून त्यांनी चीनला सहा फेऱ्या केल्या होत्या. यांचे शिक्षण मुंबईच्या सेंट झेवियर कॉलेजमध्ये झाले. बद्रुद्दिन तय्यबजी हे यांचे चुलते होत. यांची पत्नी अमीना तय्यबजी (१८९३). चुलत्याप्रमाणे यांना न्यायाधीश व्हावयाचे होते. पण हे परीक्षेत पहिले येऊन वसुली खात्यांत शिरले आणि वाढतां वाढतां सेंट्रल ट्रेझरीचे कंट्रोलर झाले. हिन्दी लोकांना न मिळालेल्या अनेक महत्त्वाच्या जागांवर कामे केल्यावर यांना हैदराबाद राज्यांत नोकरीवर घेण्यांत आले (१९०५).

तेथे अकौन्टन्ट (१९०५), महसूल मंत्री (१९०७), होम डिपार्टमेंटचे सेक्रेटरी (१९११) अशा क्रमाने चढत यांचा कार्यकारी कौन्सिलमध्ये प्रवेश झाला (१९२१) व पुढे हे त्याचे अध्यक्ष व मुख्य प्रधान झाले.

हैदराबाद राज्यांत आल्यानंतर यांच्या कर्तृत्वाला विशेष वाव मिळाला. तेथे यांनी प्रथम खाते विभागणीची पद्धत सुरू करून कोणत्या खात्याला किती रक्कम खर्च करावयाची याची व्यवस्था ठरवून दिली. वारंवार पडणाऱ्या दुष्काळाकरिता आगाऊ तरतूद सुरू केली. उस्मानिया विश्वविद्यालयाची स्थापना व तेथे उर्दू या राजभाषेला उच्च शिक्षणांतहि माध्यमाचे स्थान देण्याचे हिंदुस्थानांतील अभिनव साहस, पुराणवस्तुसंशोधन खात्याची स्थापना, कार्यकारी मंडळाची स्थापना व त्या द्वारा राज्यकारभार चालविणे वगैरे महत्त्वाच्या कार्यांत यांचा विशेष हात होता. तेथे राज्याची आर्थिक स्थिति सुधारण्याचे महत्त्वाचे कार्य यांनी केले.

ऑल इंडिया मोहमेडन एज्युकेशनल कॉन्फरन्स, कलकत्ता (१९१७) येथे हे अध्यक्ष होते. तेथे यांनी ' हिंदुमुसलमानांना परस्परांच्या ऐतिहासिक परंपरा, थोर पुरुष व शिल्पादि कला यांचा अभिमान वाढत नसेल तर ती राष्ट्रीय भावनांची वाढ नसून मरण आहे ' आशा तीव्र शब्दांत हिंदुमुसलमानांच्या ऐक्याची आवश्यकता प्रतिपादिली. १९२१ साली अलीगड युनिव्हर्सिटीला असहकारितेच्या चळवळीत ओढण्याचे अल्लीबंधूचे प्रयत्न यांनी हाणून पाडले. गोलमेज परि-

षदेच्या तीनहि अधिवेशनांत राजकारणी म्हणून हे विशेष चमकले. यांनी तिकडे फेडरेशनचा पुरस्कार केला, तथापि संस्थानिकांच्या सार्वभौमत्वालाहि बाध येऊ नये असा इशारा दिला. पण पुढे हे फेडरेशनचे विरोधी झाले. वन्हाडावरील निजामांचे सार्वभौमत्व मान्य करून घेण्यांतहि यांची चिकाटी व राजकारणपटुत्व चांगले व्यक्त झाले. पुण्याच्या ऑल इंडिया मुस्लोम कॉन्फरन्स-मध्ये यांनी राष्ट्रभाषा म्हणून उर्दूचा पुरस्कार केला (१९३२).

हे सूक्ष्म मुत्सद्देगिरीत निष्णात होते. भावनेपेक्षा व्यवहारावर यांचा जोर असे. त्यामुळे यांचे निर्णय अत्यंत महत्त्वाचे समजले जात. यांची गणना अत्यंत थोर राजकारणी पुरुषांत केली जाते.

ह्याम, अलेन ऑक्टोव्हियन—(जन्म स. १८२९-मृत्यु स. १९१२ जुलै ३१) सुप्रसिद्ध थिऑसाफिस्ट, पक्षाचे अभ्यासक आणि इंडियन नॅशनल काँग्रेसचे प्रमुख संस्थापक.

आय. सी. एस. अधिकारी म्हणून हे सरकारी नोकरीत दाखल झाले. सत्तावन सालच्या बंडाच्या वेळी बंडवाल्यांविरुद्ध यांनी इटावा येथे हत्यार चालविले व हिंदुस्थान ब्रिटिशांच्या हातचे गमावू दिले नाही. शांतता प्रस्थापित झाल्यावर शिक्षण प्रसाराच्या कामास यांनी हात घातला. पोलीस व न्याय या खात्यांत फारकत व्हावी म्हणून यांनी पोलीस खात्यांत सुधारणा केली. अबकारी खात्यांतून मिळालेला पैसा हा पापाचा पैसा आहे असे यांचे मत होते. १८५९ च्या अखेरीस जनमित्र नावाचे देशी भाषेतील वर्तमानपत्र काढण्याचे कामी यांनी खटपट केली. या पत्राच्या सहाशे प्रती संयुक्त प्रान्त सरकार घेत असे. १८६३ साली गुन्हेगार मुलांना शिक्षण देण्याकरितां ज्युवहेनाइल रेफर्मेटरी स्थापन करण्याचा सरकारला यांनी आग्रह केला. शेतकरी कर्जमुक्तता व ग्रामपंचायत यांच्या योजना यांनी आंखल्या होत्या. १८७०-७९ पर्यंत हे हिंदुस्थान सरकारचे सेक्रेटरी होते, पण यांच्या प्रामाणिक व स्वतंत्र वृत्तीमुळे यांना त्या जागेवरून कमी करण्यांत आले. ले. नव्हर्नरची जागा यांनी नाकारली व हे सेवानिवृत्त झाले (१८८२).

हिंदुस्थानांत ज्योतिषशास्त्राचे म्युझियम स्थापन करण्याकरितां यांनी वीस हजार पौंड खर्च केले. कॅप्टन सी. एच. टी. मार्शल यांच्या सहकार्याने यांनी लिहिलेला ' गेम बर्ड्स ऑफ इंडिया ' हा १४४ चित्रांचा व तीन

खंडांत विभागलेला यांचा ग्रंथ खेळाडू जगांत अत्यंत वाखाणला गेला.

हे एक प्रसिद्ध थिऑसाफिस्ट होते. थिऑसाफिकल सोसायटीच्या पाठीशी असणाऱ्या ज्ञानी लोकांशी यांचा पत्रव्यवहार होता. त्यांपैकी अनेक पत्रे थिऑसाफिकल वाङ्मयांत प्रसिद्ध झाली आहेत.

पक्ष्यांचे संशोधन व अध्ययन हा यांचा अत्यंत आवडता विषय होता. हे स्वतः व यांनी तयार केलेले लोक नेहमी संशोधनार्थ जात. यांनी पंचवीस वर्षांच्या प्रयत्नानंतर आशियातील ब्रिटिश साम्राज्यांतून त्रेसष्ट हजार पक्षांची कातडी व एकोणीस हजार पक्ष्यांची अंडी जमविली. ती ठेवण्याकरितां सिमला येथे रॉथने कॅसल बांधला व त्याकरितां पंधरा हजार पौंड खर्च केले. १८८४ साली तेथील यांची ग्रंथसामग्री व टिपणे चोरीस गेली. मग १८८५ साली यांनी व्यायशी हजार पक्षांची कातडी व अंडी इंग्लंडमधील ब्रिटिश म्युझियम ऑफ नॅचरल हिस्टरी या संस्थेस दिली. त्यांपैकी अडीचशे पक्षी शास्त्रज्ञांना अगदी नवे होते. हा यांचा संग्रह तेथील ऑरिथॉलाजिकल डिपार्टमेंटचे प्रमुख डॉ. बीडलर शार्प हे स्वतः हिंदुस्थानांत येऊन घेऊन गेले. १८७२ पासून कलकत्ता येथे 'स्ट्रे फेदर्स' नावाचे या विषयांवरील त्रैमासिक काढण्यास यांनी सुरवात केली. १८९९ साली हे इंग्लंडला गेल्याने योग्य संपादकाच्या अभावी ते बंद पडले. १८७३ मध्ये यांनी 'नेस्ट्स अँड एग्ज ऑफ

इंडिया बर्ड्स' हे यांनी आपले उत्कृष्ट पुस्तक प्रसिद्ध केले. या पुस्तकाची नवी आवृत्ति ब्रह्मदेशातील पक्षितज्ज्ञ मि. युझे ओटस् यांनी काढली (१८९०). ब्रिटिश म्युझियमच्या नॅचरल हिस्टरी शाखेला यांनी दिलेली हिन्दी प्राण्यांची तोडे व शिंगेसुद्धा महत्त्वाची आहेत. आपल्या मृत्युपत्राने यांनी आपला मूल्यवान संग्रह असाच वांटून दिलेला आहे.

लॉर्ड लिटनच्या कारकीर्दीत येथे बंड होण्याची वेळ अगदी जवळ आली होती. यांना त्यासंबंधी भक्कम पुरावा मिळाला होता. मुंबई इलाख्यातील शेतकऱ्यांचे दंगे याच सुमारास झाले. कलकत्ता युनिव्हर्सिटीच्या पदवीधरांना यांनी हृदय हलवून सोडणारे एक अनावृत पत्र लिहिले (१ मार्च १८८३). त्यांत 'लोकसत्ताक राज्यपद्धतिकरितां वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षेपासून अलिप्तपणा व श्रेष्ठ दर्जाच्या लोकांनी लोकसेवेकरितां आपले आयुष्य खर्च करण्याची आवश्यकता' प्रतिपादन सुख व ऐष-आराम सोडून देशकार्याकरितां पुढे येण्याविषयी तत्पणांना आवाहन केले होते. शेवटी लोकांच्या राजकीय विचारांना कोठे तरी मोकळेपणाने बोलण्यास वाव मिळावा, राज्यक्रान्तीकरितां बंड करण्याची लोकांची प्रवृत्ति कमी व्हावी व तशी प्रवृत्ति कोठे आहे याचा ब्रिटिश सरकारला सुगावा लागावा या हेतूंनी यांनी इंडियन नॅशनल काँग्रेसची स्थापना केली. प्रारंभापासून सतत पंचवीस वर्षे हे त्या संस्थेचे मुख्य चिटणीस होते (१८८५-१९०९). यांच्यानंतर यांच्या जागी वाच्छा आले.

व्यक्तिसूचि

(मोठा आंकडा स्वतंत्र चरित्राचा व लहान आंकडा उल्लेखाचा)

अकलकोटचे स्वामी १, ५७०.
अखंडानंद १.
अव्युतानंद स्वामी २, ३६७.
अजमदअली शहा २.
अज्ञाद, मौ. अबुलकलम २, ११.
अणे, मा. श्री. २, ५.
अतल डॉ. १५५, १५६.
अत्रे, आचार्य प्र. के. ५.
अधिकारी, भाई गं. मो. ६.
अनगारिक धर्मपाल, धर्मपाल देवमित्र पाहा.
अनंततनय ७.
अॅना पॅव्होलोव्हा २३, ७४.
अनिल कवि-देशपांडे आ. रा. ३६८.
अन्सारी, डॉ. ७, ३, ३०४.
अप्रबुद्ध ३९०.
अॅबट. रे. जस्टिन् एडवर्ड ७.
अबदुल करीमखॉ १०, १३७, १४८, ४४७.
अबदुल गफारखान १०, ३, ११, १७०.
अबदुल रहिमान ११.
अभेदानंद १२.
अभ्यंकर, भास्करशास्त्री १४, २१५.
अभ्यंकर, वासुदेवशास्त्री १४.
अमरसिंग लाला १५.
अमृतलाल शेठ १५, ५०७.
अय्यर, सर टी. मुथुस्वामी १६.
अय्यर, सर रामस्वामी १७, ८८.
अय्यर, सर पी. एस्. शिवस्वामी १७.
अय्यर, सर शेषाद्री १८.
अय्यर, जी. (गनपथि दिक्षितार)
सुब्रह्मण्य १८, ३८४.
अय्यर, सर एस्. सुब्रह्मण्य १९.

अॅरंडेल, डॉ. जॉर्ज २०.
अॅरंडेल, श्री. रुक्मिणीदेवी २३.
अॅर्नाल्ड, सर एडविन २४.
अॅलन, बोनर मिस ७४.
अलादियाखॉ २५, ४४६.
अली पैलवान ३६७.
अलीनगरचा फकीर २६.
अल्लाबक्ष २७.
अल्लामा मश्रीकी २७.
अल्लीबंधु, मुहमदअली पाहा.
अष्टपुत्रे, काशीनाथशास्त्री २२८.
अॅड्यूज, दीनबंधु सी. एफ. २९, ४१४.
अॅह्स्टे लार्ड ३१, १७९.
आगरकर, गो. ग. ३२, ५६, २०७, ३२२, ४०७.
आगाखान दु. ३४; तिसरे ३४.
आगामीर ३९६.
आगाशे, ग. कृ. ३५; ग. ज. ३५.
आगासकर, शां. पु. ३५.
आधारकर, शं. पु. ३६.
आचरेकर, प्रा. गं. मि. ३७.
आचार्य, कृ. वि. ३८; एम्. के. ३९; त्रि. गो. ३९; या. त्रि. ३९, १०६.
आजरेकर, श्री. ल. ४१.
आठल्ये, कृ. ना. ४२.
आनंदाचार्य, पी. ४३.
आपटे, गो. वि. ४३; गो. स. ४३; द. वि. ४३; ना. ह. ४४; म. चि. ४५; वा. शि. ४६; वा. गो. ४६, २३६; वि. गो. ४७; ह. ना. ४७, ५७.
आयर्विन लार्ड ४८, ४९.
आयंगार, कस्तुरीरंग ४९; कृष्णस्वामी ४९, १०७; सर गोपालस्वामी

५६१; श्रीनिवास ५१.
आरू, रा. रा. ५२.
आलूर, व्यं. भी. ५२.
ऑल्कोट, कर्नल ५३.
आसी ५५.
आळतेकर, अ. स. ५६; मा. दा. ५६; स. खं. ५६.
आंबेकर, बा. मा. ५६.
आंबेडकर, डॉ. भी. रा. ५७, १५३, ५०६.
इकबाल, सर मुहम्मद ६१, ३५५.
इचलकरंजीकर, घोरपडे केशवरा ६४; नारायणराव गोविंदराव ६४; बाळकृष्णयुवा ६५.
इप्पीचा फकीर अली हाजी २६.
इमाम, सर अली ६६, १२१, ३९७.
इमामबक्ष २०५.
इस्लाम, काशी नझरुल ६८.
इस्लामपूर, वामनशास्त्री ६९.
इस्लिमटन, लॉर्ड ४२.
इंद्रजी, डॉ. भगवानलाल ६९, ८९, ५३९.
ईश्वरचंद्र विद्यासागर ७१.
उजगरे, भा. कृ. ७३.
उटगीकर, ना. बा. ७३.
उत्तमचंद मिलोतरा ४७०.
उत्तम मिश्र ७३, ३८१.
उदयशंकर ७४.
उदास, य. आ. ७७.
उपाध्याय, रामचरित ७७.
उपाध्ये, जयकृष्ण ८७.
उपासनीमहाराज ७८.
उमरीकर, बाबाम. ७९.
उमाजी नाईक ७९.
उमीचंद ५७४.

एकबोटे, कृ. अ. ८२; विठ्ठलदेव ८३.
 एडवर्ड सातवे ८३, १८५.
 एडवर्ड्स रे ८.
 एडिंगटन, आर्थर ३९५.
 एल्विन व्हेरियर ८३, ११.
 एल्विन लार्ड ८५.
 एल्फिन्स्टन ३९०.
 एल्येना नार्बेतोवूना ५३४.
 ऐनापुरे, वासुदेवशास्त्री ८६.
 ओक, ज. वि. ८६; म. पां. ८६;
 वा. दा. ८७; वि. कों. ८७.
 ओकाकुरा ३०८.
 ओंकारनाथ ठाकूर ४१७.
 ओगले, गु. प्र. ८७; गो. अ. ८८;
 श्री. प्र. ८९, ८८.
 ओझा, गौराशंकर ८९; सुखरामदास
 ९०.
 ओटो रायफाट्ट ९७.
 ओड्लमने, आत्मारामशास्त्री ९०.
 ओहलीन प्रा. १५७.
 औरंगजेब ५६३.
 औटरम १८२.
 औधकर, वि. ह. ९१.
 औधचे राजे ९२, १५७.
 कश्मिन्स, डॉ. जेम्स हेनरी ९४;
 मार्गारेट ९५.
 कत्रे, डॉ. सु. मं. २१७.
 कनिंग लॉर्ड ९६.
 कनिंगहॅम, सर अलेक्झांडर ९७, ७०.
 कापिलेश्वरी १०.
 कब्बूर, माधवराव १६४.
 कॅम्बेल ७१, १०७, २९९, ४४५.
 करमरकर, वि. पां. ९७.
 करसनदास मूळजी ९७.
 करंदीकर, ज. स. ९९; बा. शं. १००;
 र. पां. १००; वि. ज. १००.
 कर्शन, लॉर्ड १००, १८४, २०९,
 २३३, ५०९.
 कर्न, डॉ. ७१.
 कर्नाल, सदाशिवराव १६४.

कर्वे, डॉ. इरावती १०२; द. गो.
 ५२५; दि. घों. १०२; घों. के.
 १०२, ३३१, ४२२; र. घों.
 १०३.
 कन्हडकर, गोपाळाचार्य अण्णा १०४,
 ४१९; वासुदेवशास्त्री ८६.
 कलापी गीहेल, सूर्यसिंहजी जग-
 त्सिंहजी २२०.
 कवडे, कृष्णशास्त्री १०५.
 कॅन्डी, मेजर टॉमस १०६, ३४२.
 कंबळी, सर सिद्धप्पा तोतप्पा १०६.
 कौटन, सर हेनरी १०६.
 काननबाला ५६२.
 काणे, म. म. पां. वा. १०७.
 काथवटे, भा. वि. १०८, ५२१.
 कादरबक्ष सारंगीवाला १०८.
 कानिटकर, बालुकाका १०९; गो. वा.
 १०८; ना. बा. १०८; ना. वि.
 १०९; वा. बा. १०९.
 कानुगा, नित्यानंद ११०.
 कान्स्टनटिनो, डॉ. पाया ५०१.
 कान्हेरे, अ. ल. ११०, २६८;
 सदाशिवशास्त्री ११०.
 काप्रेकर, डी. आर. २४५.
 कामण्णा, डॉ. २३५.
 कामत, रा. बा. ११०.
 कामा, ख. रु. ११०; भि. रु. १११;
 मं. हो. १११.
 काँयस, फादर जेन ११२.
 कालेलकर, काका ११४, ४३७.
 कार्ळीकमळीवाले महात्मा ११५.
 काळे, व्यं. गु. ११५; या. मा. ११५;
 रा. रा. ११६, ४२४; प्रा. वा.
 गो. ११७; सत्यभामाबाई ११६;
 रा. ब. ११६.
 किवे, सरदार मा. वि. ११७.
 किरात, टिकेकर ३२०.
 किलोस्कर, अण्णासाहेब ११८, ३४६,
 ४२३, ५०२, ५०३; ल. का.
 १२०; किलोस्करबंधु ८८.

किशनप्रसाद महाराजा १२१, २४३,
 ३९६.
 किशोरीदत्तशास्त्री १२१.
 किंकेड चार्ल्स ऑगस्टस १२२, ३८२,
 ४२८.
 कीथ, डॉ. आर्थर १२२.
 कीर्तने, रा. ब. ४२; नी. ज. १२४.
 कीर्तिकर, कान्होबा १२५; वासुदेव
 २७३.
 कीलहार्न, डॉ. फ्रॅन्स १२५, २५९.
 कुक, डॉ. ५१२.
 कुप्पुस्वामीशास्त्री एस्. १२६.
 कुमठेकर, म. के. १२७.
 कुमारप्पा, प्रा. जे. सी. १२७.
 कुर्तकोटी, डॉ. १२८.
 कुर्बान, फजल इलाहि १३०.
 कुळकर्णी, कृ. पा. ५२२; दि. गो.
 १३३; पां. ज्ञा. १३४; रा. के.
 १३५.
 कुवलयानंद स्वामी १३१.
 कुंझरु पं. अयोध्यानाथ १३५; हृदय-
 नाथ १३६, २१०.
 कुंटे, म. मो. १३७.
 कुंवरसिंग १३७.
 कृपलानी, आचार्य जे. बी. १३८,
 १९०.
 कृष्णन्, डॉ. के. एस्. ५३०.
 कृष्णमाचारी, सर १३८, १८६.
 कृष्णमूर्ति, जे. १३८, २८६.
 कृष्णराज वोडीयार १४१.
 कृष्णराव मा. १४१.
 केडगांवकर नारायणम. १४२.
 केतकर, वें. बा. १४३; डॉ. श्री.
 व्यं. १४४; शीलवती १४७.
 केदार, तु. ज. १४८.
 केरकर, केसरबाई १४८, २५.
 केरळवर्मा ५१८.
 केवलानंद सरस्वती १४९.
 केशवराव, न्यायमूर्ति १४९.
 केशवसुत १५०, ४०७.

केळकर, न. चिं. १५०, १७९;
वा. ब. २९५.
केळसकर, कृ. अ. १५३.
कोकटनूर, जी. रामचंद्र १५३;
डॉ. वा. रा. १५४.
कोकडेकर, डॉ. ल. जा. १५४.
कोझेत्सु नोसु ३८१.
कोटणीस, डॉ. द्वा. शां. १५५.
कोट्टर, जी. एल. १५६.
कोठ्याळकर, ब. रा. १५६.
कोयाजी, ज. कुं. १५७.
कोरेकल, कविसम्राट् १५७.
कोलब्रुक, सर हेन्री १५८.
कोल्हटकर, अच्युतराव १५९;
श्री. कृ. १६०; भाऊराव १६१,
५७५.
कौजलगी, ह. श्री. १६३.
कौल, पं. राजा हरिकिसन १६४.
क्रिप्स, सर स्टॅफर्ड १९४, ५४२.
खत्री, बाबू कार्तिकप्रसाद १६४.
खरे, ग. स. १६४; ग. ह. १६५;
दा. आ. १६५; ना. भा. १६६;
वा. वा. १६७.
खाडिलकर, कृ. प्र. १६७.
खानखोजे, पां. स. १६९.
खानसाहेब डॉ. १७०, ११.
खानापुरकर, वि. स. १७०.
खापडे, ग. कृ. १७०, ७९.
खांडेकर, वि. स. १७२.
खांबेडे, म. ल. १७३.
खिजरहयातखान २६८.
खुदाबक्ष १७३.
खेर, बा. गं. १७३.
गजेन्द्रगडकर, अ. ना. १७५; कृ. वें.
५२५; ना. रा. १७५; प्र. बा.
१७६; बा. अ. १७५; रा. वें.
१७४.
गज्जर, त्रि. क. १७६.
गझनवी, अबदुल करीम १७७.
गडकरी, रा. ग. १७७, २२५.
गणपत कृष्णाजी १७८.

गणपुले, प. ब. १७८.
गंगाधर कविराज १७९.
ग्रॅट, सर रॉबर्ट ५२५.
गाझीउद्दीन हैदर १७९, ३९६.
गाडगीळ, ध. रा. १८०, ११६;
न. वि. १८१; व्ही. आर. ११६.
गामा १८१, २०५, ४४१; कळ १८१.
गालिब ५७५.
गायकवाड, जमनाबाई ४२; सयाजी-
राव गोविंद १८१; मल्हारराव
१८३, १८२, १८४, ३५७,
३९६, ४०८, ५२१; गणपतराव
स. १८२; खंडेराव स. १८२;
सयाजीराव खंडेराव १८४, ५८,
७६, १०८, १४५, १८३, ३३३,
४९२, ५६३, ५६४; फत्तेसिंगराव
५६४; सी. रा. १८७.
गांगुली, सुप्रकाश १८७; सुरेन्द्रनाथ
१८८, ३०८.
गांधी, मंगलदास १८८; महात्मा
मोहनदास करमचंद १८८, ३, ४,
११, ३०, ४९, ५२, ५९, ६१,
८४, १३८, २१०, २३५, २८७,
३०५, ३३७, ३४९, ३७५,
३९४, ४०९, ४१०, ४११,
४१६, ४२४, ४२६, ४०४,
४३८, ४३९, ४४७, ४५०,
४७०, ४८०, ४८८, ४९९,
५१९, ५२०, ५४४, ५६३,
५७३; प्रमुख फंड व उपवास
१९५; मोर्तालाल नेहरूशी तुलना
४०३; जवाहरलालशी तुलना
४०४; नित्रे ३७४; विरोध ३०८;
कस्तुरबा १९४, ३७५; देवीदास
५२०; मगनलाल १९७.
गिडने, सर हेनरी १९७.
गिरोलीकरमहाराज, प्र. अ. १९७.
गिलाडी, सिनॉर ३०८.
गिल्डर, डॉ. १९८.

गुणे, वै. गंगाधरशास्त्री १९८; डॉ.
ज्यं. र. १९९; डॉ. पां. दा.
१९९.
गुत्तासिंग २०५.
गुप्त, बालमुकुंद १९९, २४१; महेन्द्र-
लाल ऊर्फ एम्. ५२७; मैथिली-
शरण २००, ५५७.
गुरु, पं. कामताप्रसाद २०१.
गुरुदत्त विद्यार्थी २०२.
गुर्जर, सी. ३५०.
गुलामहाराज २०२.
गुलाबरावमहाराज २०३.
गुलाम, अलिया २०५; रसूलखाँ
५७०.
गुंगा २०५.
गुंजीकर, रा. मि. २०६.
गोकाक, वि. कृ. २०६.
गोखले, कृ. के. २०७, ३५७;
रा. ज. २१०; शं. ल. २११;
ना. गो. कृ. २०८, १९०, १९६,
२०७, ३५७, ४०३, ४०७,
४१६, ५०९, ५२४.
गोगटे, ग. वा. २१२; रा. वि.
२१२.
गोडबोले, कोंडभट २, ३६७; कृष्ण-
शास्त्री २१३; के. वि. ४०१;
न. ना. २१३; प. व. २१४, ५७;
र. भा. २१५; रामशास्त्री २१५;
३८१.
गोडे, प. कृ. २१६.
गोपालाचार्य, पं. डी. २१८.
गोरे, भाई ना. ग. ४८८.
गोविंद कवि २१८.
गोविंदबुवा १.
गोविंददास जीवनदास २१८.
गोस्वामी, किशोरीलाल २१९.
गोस्वामी, नरेन्द्र ३४९, ४६५.
गोहरजान २२०.
गोळवलकर, माधवराव; गुरुजी
५७६.

गोळे, म. शि. २२१.
 गोंडलनरेश २९२.
 गोंदवलेकरमहाराज २२१.
 गौड, रामप्रसाद २२२.
 गौर, सर हरिसिंग २१९.
 गौरीशंकरजी ३९.
 ग्रॅट, डफ ३९०.
 ग्रिअरसन, सर जार्ज २२३, ४३१.
 ग्रिफिथ, राल्फ २२३, ३४८.
 घाटगे, जयसिंगराव २२४; विठ्ठलराव २२४.
 घाटे, द. कों. २२४, २४४; भट्टजी-शास्त्री २२५, २२७; वि. द. १२४; वि. स. २२५.
 घुर्ये, डॉ. गो. स. २२६.
 घुले, कृष्णशास्त्री २२७; भाऊशास्त्री २२७; सदाशिवभट्ट २२८.
 घोले, डॉ. वि. रा. २२८.
 घोष, अतुल २३५; अरविंद २२९, १८५, २२९, २३२, २३६, ४२९; गिरीश २३२; डॉ. जे. सी. ५०१, ५३३; तुषारकान्ति २३३; डॉ. धर्मदास २३२; प्रफुल्ल ४३९; मनमोहन २३२; मोती-लाल २३३, १८; राशबिहारी २३४, ३६, ३२४, ३७४; लाल-मोहन २३४; शिशिरकुमार २३३; डॉ. एस्. ३८०; ज्ञानेन्द्रचंद्र २३४; शिष्य २३५.
 चकबस्त पं. ब्रजनारायण २३५.
 चक्रवर्ति ५६५; हारणचंद्र १७९.
 चट्टोपाध्याय, कमलादेवी २३५; हरीन्द्रनाथ २३५.
 चतर्जी, आशुतोष ५०१; बंकीमचंद्र २३६; रामानंद २३७; डॉ. शरच्चंद्र २३८, ५४३.
 चतुर्वेदी, जगन्नाथप्रसाद २४१; माखनलाल २४१, २६१.
 चमूपति २४२.
 चंदावरकर, सर नारायण २४२, ४२२; सर विठ्ठल २४३.

चंदूलाल राजा २४३, १२१.
 चंद्रचूड, गंगोबा तात्या २४३; न. बा. २४३.
 चंद्रशेखर २४३.
 चंद्रात्रेय, प्रा. मो. ल. २४५; ल. ना. २४४.
 चापेकर, दा. ह. २४५; बा. ह. २४५; वा. ह. २४५; बंधु ३२३, ३७७; ना. गो. २४६.
 चाफळकर चित्रकार ९३.
 चावरे, नीळकंठराव २४६.
 चांदभाट २१८.
 चांदवडकर, ब्रह्मगिरिबुवा २६८.
 चांदोरकर, गो. का. २४७.
 चांदोरीकर, व्यं. अ. २४७.
 चिटणवीस, सर गंगाधर २४८.
 चिटणीस, मा. गं. २४८; म. खं. २४८.
 चित्राव, सि. वि. २४८.
 चिदंबर दीक्षित १.
 चिन्नाय, सर सुलतान २५०.
 चिपलुणकर, कृष्णशास्त्री २५०, २५२, ३३६, ४१९; ग. वि. २५०; गो. म. २५१; वा. व्यं. ५६६; ल. कृ. २५१; वा. ल. २५१; विष्णुशास्त्री २५१, ३६४, ३९३; वि. गो. २५३.
 चिमाबाई ७२.
 चिरमुले, वा. ग. २५३.
 चिंतामणि, सर सी. वाय. २५३, १८, ४८८.
 चिंतामणिपेठकर, पां. व्यं. २५५.
 चुनेकर, श्रीनिवासशास्त्री २४८.
 चेष्टियार, राजा अन्नमलाई २५५; सर मुठिआ २५६.
 चेष्टी, गुल्लुलक्ष्मी २५६; फिलॉमेना थम्बू २५७; सर षण्मुखम् २५७.
 चेम्सफर्ड, लॉर्ड २५७.
 चोभे, मि. अ. २५८.
 चोरघडे, प्रा. वा. कृ. ११४.

चोळकर, डॉ. एम्. १५५.
 चौकर, वि. ब. २५८.
 चौधराणी, सरला २६०, २३७.
 चौधरी, जा. दा. २५९; तुकाराम जा.; पांडुरंग जा. २५९; बदरी-नारायण २५९; रामभुजदत्त २६०.
 चौबल, सर महादेव २६०.
 चौहान, सुभद्राकुमारी २६१.
 चौडेमहाराज २६१.
 छत्रपति, राजाराम २६३, २६५, ४४३; शहाजी २६२; शाहू २६३, २५, २२४, २४६, ४२४, ५३७, ५३८.
 छत्तारीचे नबाब ३८५.
 छत्रे, प्रा. केळनाना २६६, १४३; विष्णुपंत २६६, ३०३, ३६८, ५१९.
 छोटाराम सर २६७, ४४२.
 छोटसिंग ३८७.
 जॅक्सन, ए. एम्. टी. २६८, २४४, ५६७.
 जगतनारायण २५५.
 जगताप बा. ग. २६९.
 जगदीशप्रसाद सर ५६१.
 जगन्नाथदास 'रत्नाकर' २७०.
 जगन्नाथप्रसाद 'भानु' २७०.
 जगन्नाथ शंकरशेठ २७१.
 जमनाबाई १८२.
 जमशेदजी जिजीभाई २७२, ४४९.
 जमालुद्दीन २.
 जयकर, मुकुंदराव २७३, ४, १९३, ५६१; रा. बा. २७९.
 जयचंद्र विद्यालंकार २८०.
 जयतिलक, सर डॉन २८०.
 जयदेवशर्मा विद्यालंकार २८०.
 जयप्रकाश नारायण २८१.
 जयशंकर प्रसाद २८१.
 जवलकर, दिनकरराव २९३.
 जव्हेरी, कृष्णलाल २८२.

जहागिर कांवसजी २८२.
जाधव, नामदेवराव २८३; भा. वि. २८३.
जायसवाल, डॉ. का. २८४.
जालवणकर, श्री. ना. २८५.
जामेकर, बाळ गं. २८५, ३६४, २६७.
जिनराजदास सी. २८६.
जिनविजयजी मुनि २८७.
जिना, मुहमदअली २८७, ३, २९, १९४, २६८, ४०३, ४१०, ५२०.
जिन्सीवाले, प्रा. श्री. ग. २९१.
जीवराम कालीदास २९२.
जुम्मामिया २९२, ३६७.
जेधे, के. मा. २९३.
जोग, १३४; रा. श्री. २४४;
विष्णुबुवा २९४.
जोगाराव ३०४.
जोड, सी. ई. एम्. ५२३.
जोशी, आनंदीबाई २९४; उमा-
शंकर ११५; कृ. ब. २९५; ग. कृ. २९४, ५७५;
कृ. वा. २९५; ग. व्यं. २९६, ५२४; गंगाधरशास्त्री २९७;
गो. म. २९७; चिंतामणशास्त्री ३६९; न. स. २९७; ना. म. २९८, १६४; ना. वि. २९९;
पु. वा. २९९; पूरनचंद्र २९९;
म. म. ३००; सर मोरोपंत ३००, ६६; य. गो. ४६४; लक्ष्मणशास्त्री ३००; वा. ग. ३०२; वा. गो. ३०२; वा. म. ३०१; शं. पु. ३०३; श्री. स. ३०३.
जौक ३०४.
झकीर हुसेन ३०४.
झळकीकर, म. म. भीमाचार्य ३०५.
झंडुभट्ट शंकरप्रसाद ३०५.
झा, अमरनाथ; गंगानाथ ३०६, १०७.
झिनोस्की १८१.

टक्केजमाल ३६७.
टन्नन, प्रा. मोहनलाल ३०६.
टर्नर, जॉर्ज ३०७.
टंडन, पुरुषोत्तमदास ३०७.
टागोर, अर्वाचान्द्रनाथ ३०८, ५३१;
गगनेन्द्रनाथ ३०९; महर्षि देवेन्द्र-
नाथ ३०९, ५३३, ५७१;
रवीन्द्रनाथ ३१०, २९, ६८, ६९, ७६, २३०, २३८, २६०, ३९४, ४१०, ४६७, ५३१.
टाटा, जमशेदजी ३१४, ५४३, ५४४;
जे. आर. डी. ३१९; सर दोराबजी ३१९; सर रतन ३२०.
टॉड, क. जेम्स ३२०, ९०, ४४३.
टिळक, लो. बाळ गंगाधर ३२२, ४, ३३, ५२, १४४, १५१, १५२, २३१, २३८, २९३, ३२२-२५, ३९३, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४२१, ४३६, ४४४, ४५६, ४७७, ४८०, ४८४;
टिळक-आगरकर ४४४; रे. ना. वा. ३२१, १५०; लक्ष्मीबाई ३२२.
टेकाडे, आ. कृ. ३२५.
ट्रेसिटोरी डॉ. ३२५.
टेंबे, गो. स. ३२६, ४५६; डॉ. भा. म. ३२७; टेंबेस्वामी ३२८, ११०.
टोपे, तात्या ३२८, ४३६.
ठकार, बाळकोबा २५१; शं. वि. ३३०.
ठकरबाप्पा अमृतलाल ३३१, १९३, २१०.
ठाकरसी, वि. दा. ३३२, ४२२.
ठाकुरदत्तशर्मा ३३३.
ठाकुरदासबुवा ५६९.
डफ, अलेक्झांडर ३०९; प्रॅट १२४, ४४३.
डफरीन लार्ड ३३४, २९१.
डॉयसेन, पॉल ३३५, १३.

डालिंग, सर माल्कम ३३६.
डावरे, गो. ना. ३३६; वि. ब. ३३७.
डांगे, श्री. अ. ३३७.
डे, रामदुलाल २३२.
डेव्हिड्स, टी. डब्ल्यू. -हीस ३३८;
मिसेस् सी. ए. एफ. ३३९.
डोनन प्रा. ३०३.
डोगरे, अ. प. ३३९; पं. रमाबाई ३४०.
ढकणे, प्रि. बा. ना. ३४१.
तय्यबजी बद्रुद्दिन ३४१, ४२९.
तर्खड, आ. पां. ७२.
तर्खडकर, दा. पां. ३४१. २७९;
द्वा. रा. ३४२.
तळवलकर, गोपीनाथ ४७.
तळेकर, श्री. र. ३४२.
ताम्हन, म. म. केशवराव २२५.
ताम्हणे, वि. आ. ३४२.
तांबे, काका ३४३; भास्करराव ३४३; श्री. ब. ३४३, २५४.
तिवारी, दु. आ. ३४४.
तुळजापुरकर, द. अ. १६०.
तेरसी, लक्ष्मीदास ३४४.
तेलंग, का. व्यं. ३४४; गंगाधरशास्त्री ३४५, १३४.
त्रावणकोरचे महाराज २५७, ५१८.
त्रिपाठी, गोवर्धनराम ४९५; पं. राम-
चरित ३४५, ७७; सूर्यकान्त ३४६.
त्रिलोकेकर, सो. बा. ३४६.
त्रिवेदी, जे. पी. ३४७; सर चंदूलाल ३४७.
थत्ते, महारराव ३४७.
थापा, सुभेदार लाल ३४८.
थिबो, जॉर्ज ३४८, ३०६.
दत्त, उत्तहासकर ४६५; कन्हय्यालाल ३४९, ४६५; कल्पना ३४९;
तोड ३४९; बटुकेश्वर ३६१, ४७३; मायकेल ३४९; रमेशचंद्र

३५०, १८६, २२९, २९७,
३२४; रसिकलाल ५३५.
दत्तरदार, वि. अ. ३५१.
दत्तरी डॉ. भाऊजी ३५१.
दबीर, ३५२.
दयानंद सरस्वती ३५२, ५४०.
दयाराम ३५४, ५३५.
दलाल, सर अर्देसर ३५५, ५०३.
दवे, काशीराम ३९२; न. ला.
३५४.
दाग ३५५, ६१.
दातार, गं. ३५५.
दाते, य. रा. ३५६; शं. ग. ३५६;
शं. रा. ३५६.
दादाभाई नवरोजी ३५७, १११,
२८८, ४२७, ४४०; चरित्र ग्रंथ
४८८, ५०८.
दामले, मो. के. ३५८; वि. गो.
४३७, ५५२; सी. के. ३५८.
दालमिया, रामकृष्ण ५२७.
दावर, कां. ना. ४३६.
दास, चित्तरंजन ३५९, ३, २३०,
२३९, ४०२, ५६२; जतीन्द्र
३६१; हेमचंद्र ४६५.
दास गणू ३५८.
दासगुप्ता स. ५०१.
दास्ताने, वा. वि. ३६५.
दांडेकर, प्रि. शं. वा. २९४.
दिघे, र. वा. ४६४.
दिनकर, ग. ब. ३६१.
दिवाकर, गर्गे शं. का. १७८, १५०;
रं. रा. ३६२, ४६३.
दिवेकरशास्त्री, मं. वा. ३५२.
दीक्षित, शं. बा. ३६३, १४४, २१३,
२५५.
दीपनारायणसिंग ३६२, ५७३.
देव, डॉ. १९०; बा. ना. ३६४;
शं. द. ३६४; शं. श्री. ३६५,
१९०.
देवकीनंदन नारायण ३६५.

देवगिरीकर, व्यं. र. ३६५.
देवधर, गो. कृ. ३३६, २०९, ३१३;
दि. ब. ३६७; बाळभट दादा
३६७, २.
देवराज लाला ३६७.
देवल, गो. ब. ३६७; व्यं. ३६८;
बंधु २६७.
देशपांडे, अ. श्री. ३६८; कुसुमावती
३६९; केशवराव ३६९; गं. के.
३६९; गं. बा. ३६९, ३०२;
गु. ह. ३६९; गो. अ. ३६५;
द. वै. ५७४; पु. य. ३७०;
य. खु. ३७०; र. श्री. ३७०;
वा. ना. ३७१; वा. ना. ३७१;
स. वा. ३७१; स. आ. ३७१.
देशमुख, डॉ. गोपाळराव ४८८;
गो. ह. लोकहितवादी ३७२;
चिं. द्वा. ३७३; डॉ. नानासाहेब
४३३; बं. रामराव ३७३, ४;
वासुदेवराव २९४; व्यं. ह. ३७३.
देसाई, कनु ३७४; भुलाभाई ३७४;
महादेव ३७५, १९४, ४५८;
रमणलाल ३७५; डॉ. वा. ग.
३७६; ३९; शां. अ. ३७६.
देहलवी, सर अली ३७६.
द्रविड; न. अ. २०९; भि. व्यं.
३७७; लक्ष्मणशास्त्री ३७७;
राजेश्वरशास्त्री ३७७, ११०; बंधु
३७७, २४५.
द्विवेदी, मन्नन मा. ३७७; महावीर
३७८; सुधाकर ३७८.
धनवटे, द. रा. ३७९.
धर, नीलरतन ३७९.
धर्मपाल देवमित्र ३८०.
धामणस्कर, दि. ब. रा. वि. ३८१.
धार, पं. बिशन ३८१.
धारकर, पं. भगवानशास्त्री ३८२;
विठ्ठलशास्त्री ३८१.
धिग्रा, मदनलाल ३८२.
धुरंधर, रा. ब. म. वि. ३८२, ९३.

धुलीपसिंग ३८३, ३९३.
धूमकेतु ३८३.
ध्यानचंद ३८३.
ध्रुव, आ. बा. ३८३; के. ह. ३८३.
नटराजन् के. ३८४, १८; एस्. ३८५.
नटेशन जी. ए. ३८५.
नथथनखॉ ४४६.
नबाब मुनिबलमुलक २४३; सर
मुहम्मद ३८५; मुहम्मद हमिदुल्ला
३८६, सय्यद ३८६.
नरगुंदकर भावे भास्कर ३८७.
नरसिंहसरस्वती १.
नरसिंहाचार्य आर. ३८७.
नरिमन के. एफ. ३८७.
नरेन्द्रदेव २८१.
नरेन्द्रनाथ राजा ३८८.
नर्मद-दवे नर्मदाशंकर पाहा.
नवाथे, वि. गो. ३८९.
नसीम ३८८.
नाईक वामन ३८८, ११०; वि. ब.
३८९; बं. श्रीधर ३८९.
नागेश्वरराव के. ३८९.
नाटेकर, बाळकोबा १२०.
नातू, बा. ना. ३९०; बंधु ३२३.
नाथमाधव ३९०.
नानल, पु. ग. ३९१, १०६.
नानालाल दलपतराम ३९२.
नामजोशी, म. ब. ३९२, ४०८.
नायडू, सी. के. ३९३; सरोजिनी
३९३, १५५, ४१०, ४१८.
नायर, सर सी. शंकरन् ३९४, २८४.
नारळीकर, वि. वा. ३९५.
नारंग, सर गोकुळ ३९६.
नार्टन, जॉन ब्रूस २५७.
नार्थब्रुक थॉमस ३९६.
नासिरुद्दिन है. ३९६.
निजाम सरकार २५७.
निजामुलमुल्क मेहबूब ३९६, ५६६;
उस्मान ३९७, १२१.
निफाडकर, ए. या. ३३४.

नियोगी मच्छीराज ४००, ३७०.
 निरंजन रघुनाथ ३९८.
 निवेदिता भगिनी ३९९.
 नीलकंठ, लेडी विद्या ४०१.
 नून, सर फिरोज ४०१, ४४२.
 नूलकर, कृ. ल. ४०२.
 नेहरू, जवाहर ४०३, ४, १६, ७६,
 २८१, ४१८, ४२०; मोतीलाल
 ४०२, ४, ५२, ४०३, ४१०,
 ४२०, ५७३; रामेश्वरी ३८८;
 श्रीधर ४०५.
 नोसु कोक्षेत्सु ३८१.
 पटवर्धन, भाई अन्युतराव ४०५,
 ब्रह्मर्षि अण्णासाहेब ४०८, १०५,
 २९७, ३९०; सर गंगाधर ५०२;
 चिंतामणराव ४८१; सर परशुराम
 ४०६; पां. न. ४०६; बाबासाहेब
 २६६; रा. वि. १६०, ४०८;
 वा. ब. ४०७, १७९; वि. ना.
 ४०७, ४१७, ४४६.
 पटेल, वल्लभभाई ४०८, ४१०, ५४४;
 विठ्ठलभाई ४१०, ३०८, ४०९.
 पट्टणी, प्रभाशंकर ४११.
 पट्टाभिसीतारामय्या ४११, १४५.
 पतियाळाचे म. भूपेन्द्र ४१२, ५१८;
 म. यादवेन्द्र ४१२, १५.
 पदे, शं. दा. ४१२, १०५.
 पद्मसिंहशर्मा ४१३.
 परमानंद भाई ४१३, १११.
 परांजपे, प्रि. गो. रा. ४१५; न. शि.
 ४१४; म. रा. ४१५; र. पु.
 ४१५, २०७; शि. म. ४१६.
 पलुस्कर, पं. वि. दि. ४१७, १४२,
 ४०७, ४४६.
 पवार, शि. ग. ४१७.
 पंडित, र. सी. ४१८; विजयालक्ष्मी
 ४१८; वि. प. ४१९, ७२;
 शं. पां. ४१८, १२४, ४१५;
 सी. ना. ४१८.
 पंत, अप्पासाहेब ९२; गो. व. ४१९;
 सुमित्रानंदन ४२०.

पंतलु, सुब्बाराव ४२०.
 पागनीस, वि. द. ४२१, ५१६.
 पाटकर; सर सीताराम ४२२.
 पाटणकर, प. ना. ४२२; मा. ना.
 ४२२; ना. रा. ४८९.
 पार्टील नाना ४२३; भाऊराव ४२४,
 ११६.
 पाठक, का. बा. ४२५, ४४५;
 बा. अ. ४०; श्रीधर ४२६;
 श्री. ज्यं. ४२६.
 पाठारे, आ. मो. ४२६.
 पादशहा बी. जे. ४२७.
 पाध्ये, माधव ८९.
 पारख, ब. खं. ४२७.
 पारसनीस, द. ब. ४२७, ३९, १२२.
 पाल, ख्रिस्तोदास ४२८; बिपिनचंद्र
 ४२९.
 पालित, तारकनाथ ५२९.
 पांगारकर, ल. रा. ४३०, १; २२२,
 २४३.
 पांडेय, रूपनारायण ४३०; लोचन-
 प्रसाद ४३०.
 पिले, डॉमिनिक ४३१.
 पिगळे, वि. ग. ४३२, ४६८.
 पीटरसन १८१.
 पीटरसन, प्रो. पीटर ४३२.
 पुणतांबेकर, अं. गो. ४३३.
 पुराणिक, नानासाहेब ४३४; वा. रा.
 ४३३; विष्णुशास्त्री ४३३.
 पुरंदरे, कृ. वा. ४३४.
 पुरुषोत्तमदास ठाकुरदास ४३५.
 पूर्णाश्रम २४७.
 पेटिट, सर जहांगिर २५४; सर
 दि. मा. ४३५.
 पेलिओ पी. ५७२.
 पेलियट ५४१.
 पेशवे, नानासाहेब ४३६, ३२८,
 ३९०.
 पेंटर, बाबुराव ४३६, ४३७; राम-
 चंद्र २.

पेंडसे, प्रा. शं. दा. १३४.
 पेंढारकर, अनंतशास्त्री १२५.
 पैगंबर १८२.
 पोतदार, द. वा. ४३७.
 पोद्दार, क. ज. ४३७.
 पोपट प्रभुराय ४३७, ८६.
 प्रकाशम् टी. ४३८, ५२०.
 प्रतापशेट ४३८.
 प्रतिहार ९०.
 प्रज्ञानंदस्वामी ४३९.
 प्रेमचंद ४३९.
 प्रेमचंद रॉयचंद ५४३, ५६५.
 प्रेमघन २५९.
 फडके, ना. सी. ४४०; वा. ब.
 ४४१.
 फत्तेलाल एस. ४३७, ५५२.
 फरुक ४४१.
 फलटणकर, नारायण ४४१.
 फलटणचे राजे मालोजीराव ४००.
 फाउलर ५६५.
 फाजल-इ-हसन ४४२, २६८.
 फाटक, प्रा. न. र. ५२५.
 फाहियान ५७२.
 फालके, दादासाहेब ४४३, ४३७.
 फुले, ज्योतिबा ४४३, ५१७.
 फोर्ड हेनरी २४६.
 फोर्ब्स आर्थर ४४३, ६९.
 फोस्टर मेरी ३८१.
 फ्लीट, डॉ. जॉन ४४५, ३६३, ४२५.
 बखले, भा. र. ४४६, २५, १४१,
 १०२; र. रा. २१०, २५४.
 बजाज, जमनालाल ब. ४४६.
 बडोदेकर, सौ. हिरा ४४७.
 बर्जेस, जेम्स ४४७, ७१.
 बर्वे, रा. ब. २६३.
 बसू, भूपेन्द्रनाथ ४४८; विजयकुमार
 १५५.
 बहादुरी, शिशिर २४०.
 बहादुरशहा ४४८, ३२८, ४३६.
 बंगटस्वामी २९४.

बंगाली, सो. शा. ४३८.
 बाके डाक्टर ४०१.
 बानर्जी, कालीचरण ४२९; प्रमथनाथ ४४९; राखलदास ४४९, ४९३; सुरेन्द्रनाथ ४४९, ६६, २९७, ४२९; एस. सी. ५३५.
 बापट, धु. ग. ४५०; पां. म. ४५१; पु. वि. ४५१; वा. स. ३२३; वि. वा. ४५२; स. वि. ३२५.
 बापना, सर सि. ४५२.
 बापुदेवशास्त्री ४५२, ३४७.
 बाबा पदमनजी ४५३, २८०, ४८९.
 बाबा राघवदास ४५३.
 बाबाशास्त्री २४७.
 बारीन्द्रकुमार ४५४.
 बाबूआ आनंदराम ४५५.
 बाडोलाय गोपीनाथ ४५५.
 बालकवि-ठांबरे ३३३.
 बालगंधर्व ४५६, १२०, १३७, १४२, ३६८.
 बालाप्रसाद २४३.
 बालकृष्ण डॉ. ४५६.
 बाळू, पी. १५.
 बिकानेरचे महाराज गंगासिंहजी ४५७.
 बिन्यन लॉरेन्स २३३.
 बिलार्, घनश्यामदास ४५७, १९३; जुगलकिशोर ४५७; बंधु ८८, ४५८.
 बिलग्रामी, डॉ. सत्यद ४५८.
 बीडकर, न. रा. ४५८.
 बूलर, डॉ. ४५९, ७०, ७१, ८९, १२६, ४८२.
 बेझंट, डॉ. अनी ४६०, २१, ४९, ५१, ९५, ३२३, ३६०, ४७२, ४७३, ५०५.
 बेल, ना. आर. डी. १३५.
 बेलवलकर, रा. ब. डॉ. श्री. कृ. ४६१.
 बेवूर, सर गुरुनाथ ४६२.
 बेडॉल, सैसिल ४६३.

बेंद्रे, द. रा. ४६३.
 बैरामजी जिजिभाई ४६४.
 बोकील, वि. वि. ४६४.
 बोराल, रायचंद ५६२.
 बोस, आनंदमोहन ४६४; काली ४६४; खुदीराम ४६५; सर जगदीश ४६५, ५६५; देवकी ५६२; नंदलाल ४६७, ३०८, ४६६; प्रमथनाथ ४६७, ४२७, राशबिहारी ४६८, ४३२; शरचंद्र ४६९, ४७१; सत्येन्द्रनाथ ४६५; सुभाषचंद्र ४६९, ५२, ४१२, ४४८, ४६९, ५२३, ५३८.
 ब्रह्मचारी, सर उपेन्द्रनाथ ४७१.
 ब्लॅन्हेटस्की, मॅडम ४७२, ५३, ५४.
 भगत, प्रेमेश्वर ४७३.
 भगतसिंग ४७३, ३६१, ५३७.
 भगवानदास ४७३.
 भगवानदीन ४७३.
 भट गुड २.
 भट, रा. म. ४०९.
 भटनागर, सर शांतिस्वरूप ४७४, ३०३.
 भट्ट, मणिशंकर र. ४७५.
 भडकमकर, डॉ. रा. ह. ४७५.
 भाऊदार्जी लाड, भा. दा. पाहा.
 भागवत, राजारामशास्त्री ४७५, ४१; वा. वि. ३७९.
 भाटवडेकर, सर भालचंद्र ४२, २५३.
 भाटिया, क. सोहनलाल ४७६, ४७५.
 भाटे, गो. चि. ४७६.
 भातखंडे, वि. ना. ४७६.
 भानू, प्रा. चि. गं. ४७७.
 भाभा, होमी ज. ४७७.
 भारती सुब्रह्मण्य ४७८.
 'भारतेन्दु' हरिश्चन्द्र पाहा.
 भारदे, शि. ए. ४०.
 भारद्वाज भारदे व भालेराव पाहा.
 भालेराव, श्री. ग. ४७९.

भावे, वि. ल. ४७९, ७९; विनोबा ४८०, १९४; विष्णुदास ४८०; सदाशिवशास्त्री १०५.
 भांडारकर, डॉ. दे. रा. ४८३, ३७, १०७; सर रामकृष्ण ४८१, ३२३, ४०७, ४१९.
 भिडे, बा. अ. ४८३, ४१; भाऊ-साहेब ३९३; मा. गो. ४८४; स. गो. ४८४.
 भिसे, डॉ. शं. अ. ४८४.
 भिंगारकर, श्रीपतबुवा ४१.
 भोपटकर, ल. ब. ४८५.
 भोपाळचे नबाब ४८६.
 भोरचे राजे-पंतसचीव ४२१.
 भोळे, केशवराव ५६२.
 भोसले, के. वि. ४८५, ५४२; जगन्नाथराव ४८५, ५१५.
 भोंडे, गो. वि. ४८५.
 भेंके ४९३.
 मॅक्डोनेल, प्रा. आर्थर ४८६, १०७, ११२; रॅम्से ४९, ३८१, २९०.
 मॅक्विस्वनी टेरेन्स ३६१.
 मणूरकर, रा. ह. ५२.
 मँथाय, डॉ. जॉन ४८६.
 मॅन, हॅरोल्ड ४८७.
 मनोवरउद्दौला २.
 मनोहरलाल सर ४८७.
 मन्सफील्ड ८०.
 मर्चंट, विजय ३९३.
 मर्झबान जहांगिर ५०९.
 मलबारी, शेठ बेहराम ४८७, ३८४.
 मथुरालाल, किशोरीलाल ४८७, १९४.
 मसानी, मिनु ४८८, १६; सर इस्तुम ४८८.
 मसूद, डॉ. रास ३९७.
 महाजन, भाऊ ४८९, २६७, २७९.
 महाजनि, डॉ. ग. स. ४८९; वि. मो. १५०.
 महाराष्ट्रिय ४८९.
 महोमान, सर मदरुल ३८९.

महेंद्रप्रताप राजा ४८९.
मंडलिक, वि. ना. ४६०.
माटे, प्रा. श्री. म. १७.
माडखोलकर, ग. व्य. ४९०, २४४.
माणिकप्रभु ४९१.
माणिकराव ४९१, २९३.
माताप्रसाद डॉ. ४७५.
माथुर, डॉ. के. एन्. ४७५.
माधव ज्युलियन-पटवर्धन मा. व्य. ४०६, ४९९.
माधवराव, सर टी. ४९२, १६, ४२, १८६, २५७, ४३२; व्ही. पी. ४९१, १८६.
मायदेव, प्रा. वा. गो. ३४३.
मारिस सिस्टर २५७
मार्शल, सर जॉन ४९३, १०७.
मालवीय, पं. मदनमोहन ४९३, ४, ५, ४०, २००, ३९५, ४१४.
मावजी, पु. वि. ४९५, ४२८.
मावळकर, ग. वा. ४९५.
मास्ति, वें. आ. ४९६.
मित्र, रा. ज. ४९६, ३४५.
मिनेजीस, ब्रांगास ४९७.
मिरचंदानी, यू. एम्. ५१२.
मिर्झा, एम्. इस्माइल ४९७, ५१६.
मिराबेन ४९८.
मिश्रबंधु ४९८.
मिटो, लॉर्ड ४९९.
मीर आलम २४३.
मीर अमीरअली ४९९.
मुकजी, आशुतोष ४९९, ५२९;
डॉ. बी. के. ३७९; सर राजेन्द्रनाथ ५००; डॉ. राधाकुमुद ५००;
श्यामाप्रसाद ५००; ज्ञानेन्द्रनाथ ५०१.
मुकुंदरा औलिया ३९६.
मुजुमदार, अंबिकाचरण ५०१;
सरदार गं. ना. ५०१; द. चि. ५०२; नानी गोपाळ ५०२;
शं. बा. ५०२, १२०.

मुडिमन, सर अले. ३८५.
मुदलियार, सर राम. ५०३.
मुधोळकर, रं. न. ५०३, ६६, २५४.
मुनशी, के. एम्. ५०३; लीलावती ५०४.
मुन्नाजान ३९६.
मुल्ला, सर दिनशा ५०२, ३७४.
मुहम्मद, डॉ. सय्यद ५०४.
मुहमदअल्ली ५०४, ३.
मुलगांवकर, कर्नल एस. आर. ५४०.
मुळावेकर, रा. या. २४४.
मुळे, कृ. ग. ५०५.
मुंजे, डॉ. बा. शि. ५०६.
मूर, सर विल्यम ५६१.
मूलर, मॅक्स ५०६, १३, ३२३, ३४८, ४५९.
मेकाले ५६१.
मेघाणी, झ. का. ५०७.
मेनका ५०७, ५७२.
मेनन, कृष्णाकर १८.
मेहेता, जीवराज १५५; नंदशंकर ५०८; बाळुभाई १२८; सर मनुभाई ५०८, १८६; सर फेरोज-शाह ५०८, २४२, ५०९; सर लल्लुभाई ५०९, ३३२, ३८५; वैकुण्ठलाल ५१०; सर होरमसजी ५१०.
मेहेरअल्ली युसुफ ५११.
महेंदी अलीखान ३९६.
मोडक, अच्युत रा. वि. ५११.
कं. ग. वा. ५११; ज. बा. ८७;
ना. वि. ५१२; बा. प्र. ५१२;
म. ह. ५१२; वा. अ. ५१३.
मोदी, एच. पी. ५०९.
मोनियर विल्यम ५१३.
मोमिन ५१४.
मोरमकर, रा. र. ५१४.
मोरे, ग. वि. ५१४.
मोर्वांचे महाराज १७९.
मोहनसिंग कं. ५१५.

मोहोळकर, वा. ना. २.
म्हसकर, कृ. श्री. ११३, २१०.
म्हस्के, गंगाराम भाऊ ५१५.
म्हैसूरचे महाराज ५१५, १४१, २५७, ४२२.
यदुनाथजी महाराज ९८.
यंदे, दा. सा. ५१७, ५७.
यिट्स, ए. ह. ९४.
यीट्स, डब्ल्यू. बी. ३९४.
यूल, सर जॉर्ज ६६.
येडूरकर, स. बा. ५१७.
रघुनाथ जनार्दन ७२.
रघुपति २२२.
रणजीतसिंहजी ५१७, ३८३, ३९३.
रमाबाई पंडिता डोंगरे रमाबाई पाहा.
रविवर्मा राजा ५१८, ४२३.
रहिमतखाँ ५१९, २६७.
रहिमान आबालाल ३८२.
रक्षित जितेंद्र ५३५.
रॅन्ड २४५.
राजकोटचे राजे ३९२.
राजगुरु, शि. द. ४७३, ५३७.
राजगोपालाचारी सी. ५१९, ४३८, ४७८.
राजलिंगम् ३९३.
राजवाडे, कृ. के. ५२०; रावराजे दिनकर ५२; वि. का. ५२१; ४२८, ४३७; वै. का. ५२१.
राजहंस, ना. श्री. बालगंधर्व पाहा.
राजा, एम्. सी. ५२२.
राजेन्द्रप्रसाद ५२२, १९०, २८०, ५४४.
रॉथफिल्ड, प्रि. ओटो ९७.
राधाकृष्णन् एस. ५२३, ४९४, १९०, १२०.
रानडे, मा. गो. ५२४, ३५, २१०, २५९, २९७, ३२१, ३८५, ४१९; बाळशास्त्री ३४५; रमाबाई ३६६, ५२५; प्रा. रा. द. ५२५, २१७.
रामकृष्ण परमहंस ५२६, ५७१.

रामतीर्थ स्वामी ५२८, ३०३, ५२३.
 रामदीनसिंग ९०.
 रामन, सर चंद्रशेखर ५२८, ५२८,
 ५४०, ५६३.
 रामानुजम् श्रीनिवासन् ५३०, ५६५.
 रॉय कृष्णदास ५३१; चौधरी सत्य.
 ५०१; देवीप्रसाद ५३१; डॉ.
 बिधनचंद्र १५५; मानवेन्द्रनाथ
 ५३१; राममोहन ५३२, ७२,
 १९०, ३०९.
 राव, ना. राघवेन्द्र ५३३, ४.
 राशिवडेकर, अप्पाशास्त्री ५३३.
 रॉस, सर डेनिसन २१७.
 रास्ते, खंडेराव ३९०.
 राहुल, सांकृत्यायन ५३४.
 रिचर्ड, टॅपल ५०९; मॉरिस ३९०.
 रीडिंग लॉर्ड ४९.
 रडॉल्फ व्हॅलो ७६.
 रे, सर प्रफुल्लचंद्र ५३४, ५६५.
 रेड्डी, सर रामलिंग ५३६.
 रेंदाळकर, ए. बा. १५०.
 रोथेन्स्टाइन, सर ७४.
 रौषनउद्दौला ३९६.
 र्हीस डेव्हिडस ३३८.
 लक्ष्मीचंद ईश्वरदास १०८.
 लजपतराय लाला ५३६, ४, १११,
 २०२, ४१४, ४७३.
 लठ्ठे, अ. बा. ५३७.
 लल्लुभाई सामळदास, मेहेता, ल. सा.
 पाहा.
 लक्ष्मणराव के. व्ही. १४५.
 लक्ष्म्या परशुराम्या ५३८.
 लक्ष्मी के. ५३८.
 लक्ष्मीबाई झांशी ३२८.
 लक्ष्मीनारायण डी. ५३८.
 लाखाजी राजे सर ३९२.
 लागवणकर, बाळशास्त्री १०५, ३९१.
 लाड, पु. मं. ४६३; डॉ. भाऊ दाजी
 ५३९, ६९, ७१, ५२५.
 लॉरेन्स लॉर्ड ५६१.

लार्मर, जोसेफ ३९५.
 लाल, पाल बाल ४२९.
 लालनाथ स्वामी १९३.
 लिटन लॉर्ड २०९, ५७८.
 लिनलिथगो लॉर्ड ४७३.
 लिमये, द. बा. ५४०.
 लिंकन, इब्राहिम ५३.
 लेखराम पं. ५४०.
 लेट्बीटर चार्ल्स वे. ५४१, १३९.
 लेथब्रिज ७७.
 लेले, का. वा. ५४१; वि. भा. २२९.
 लेवी, सिल्वन ५४१.
 लेसेप्स फर्डिनांड ३९६.
 लोहिया, राममो. ५४२.
 वझे, कृ. वि. ५४३; रामकृष्णबुवा
 ५४२, १४२, ४४६; मास्तर २.
 वरेरकर, मामा ५४३.
 वल्लभदास मुरली २६२.
 वाघोलीकर मोरोबा ११९, १२०.
 वाच्छा डी. ई. ५४३.
 वाजपेयी, सर गिरिजा ५४३.
 वाडेकर, प्रा. रं. द. ४५२.
 वाडेगांवकर, नारायण २२५.
 वालचंद हिराचंद ५४४.
 वासुदेवय्या, च. ५४४.
 विजय, रे. ५४५.
 विजयनगरचे महाराज ५०७.
 विजयराघवाचार्य ५४४.
 विजापूरकर, वि. गो. ५४५, २६१,
 ४७९, ५१५.
 वियोगी हरि ५४५.
 विरजानंद सरस्वती ५४५.
 विलिंगडन लॉर्ड ५१८.
 विवेकानंद स्वामी ५४६, १३, १४,
 २१२, ३९९, ५०७, ५२३.
 विश्वेश्वरय्या, सर एम्. ५४७, २४७,
 ४९८, ५१६.
 विष्णुदास माहुरकर ५४८.
 विष्णुबुवा ब्रह्मचारी ५४९.
 विंटर निट्स १४७.

वेडरबर्न विल्यम ५४९, २८८.
 वेब, अल्फ्रेड ५४९.
 वेबर, डॉ. ३४५.
 वेताळ, पं. विनायकशास्त्री ८९.
 वेंकटप्पा के. ३०८.
 वैद्य, ग. भा. ५४९; चि. वि. ५५०.
 वोडियार, चामरेन्द्र ५१५; कृष्णराज
 २५७.
 व्यास, ना. ग. ५५०, ४४६; ना.
 गो. ४१७.
 व्हिक्टर रोझेन्याल १०४.
 व्हिक्टोरिया राणी २२०, ५५०,
 ३३४.
 शर्मा, नीलमणि ४३१.
 शहाबुद्दीन काजी १८६, ४४२.
 शंकराचार्य कुर्तकोटी पाहा.
 शाहसुलेमान सर मुह. ५५१, ५३२,
 ३९६; अबदुल लतीफ १३८.
 शाळिग्राम, वि. सी. ८३.
 शांताराम, व्ही, ५५१, ५३७.
 शिराळी विष्णुदास ७५.
 शिवरानी देवी ४४०; तंजावर शिवाजी
 महाराज ५५२.
 शिंदे, ग. वि. २६९; ज. दौ. ५५३;
 ज. ज. ५५४, ३४७, ५२१;
 जि. मा. ५५५; ना. ग. ५५२;
 मा. ज. ५५४, ३४१, ४२३;
 वि. रा. ५५३, ३३१.
 शुक्ल, रामचंद्र चं. ५५५.
 शेरअली ३९६.
 शौकतअली-मुहमदअली पाहा.
 श्यामजी कृष्णवर्मा ५५५, १८५,
 ४५१, ५६६.
 श्यामशास्त्री, डॉ. म. म. आर. ५५६,
 १०७.
 श्यामसुंदरदास ५५७.
 श्रद्धानंदस्वामी ५५७, ४१४.
 श्रीकंठय्या, बी. एम्. ५५८.
 श्रीकृष्णसिंह ५५८.
 श्रीगोंदेकर, कृष्णबुवा १३४.

श्रीधराणी, कृष्णलाल ११५.
 श्रीनिवासन् के. १६.
 श्रीनिवासशास्त्री, व्ही. एस. ५५९,
 २१०.
 श्रीशचंद्र विद्यारत्न ७२.
 सत्तु रामोशी ७९, ८०.
 सत्यप्रकाश डॉ. ३८०.
 सत्यमूर्ति एस. ५६०.
 सद्गोपाल ४१४.
 सप्रू, सर तेज. ५६०, ६०, १९३.
 सप्रे, माधवराव २४१.
 सयानी, रहिमतुल्ला ५६१, २९७.
 सय्यद, अहमदखान ५६१, ५७५;
 महमूद ५६१; हमीद ५६१.
 सय्यदैन, प्रा. ख्वाजा. ३०५.
 सरकार, अमृतलाल ५६३; नलिनीरं-
 जन ५६२; भूपेन्द्रनाथ ५६२;
 महेन्द्रलाल ५६३; सर जदुनाथ
 ५६३.
 सरदेसाई, गो. स. ५६३, २८०,
 ४३४, ५६३.
 सरहद्द गांधी-अबदुल गफारखान
 पाहा.
 सर्फराजखान ३९६.
 सलाउद्दीन खुदाबक्ष ५६४.
 सर्वाई गंधर्व १३७, १०१.
 सहकारी कृष्ण ८२.
 सहजानंद सरस्वती ५६४.
 सहानी, प्रा. बिरबल ५६४.
 सहा, मेघनाद ५६५.
 संडरलंड, डॉ. जे. टी. २३८, ४६८.
 सॅडो २०५.
 साईबाबा ७२, ३५९.
 साखरे, नानामहाराज १३४, २९४.
 साठे, अप्पाशास्त्री २४८.

सातवळेकर, पं. श्री. दा. ५६५, ३०.
 साने, का. ना. २५२.
 सायमन, सर जॉन ४९, ३९५;
 बारबेरी ७५.
 सालरजंग सर ५६६, ३९७, ४०८.
 सावरकर, वि. दा. ५६६, १११,
 २१८, २६८, २६९, ५६८;
 ग. दा. ऊर्फ बाबा ५६६.
 सावंतवाडीकर ताराबाबा ४२; बापु-
 साहेब सावंत ५६६.
 सांगलीचे राजे ४८१.
 सिकंदर हयातखान ५६७, २६८,
 ४४२.
 सिमकी ७५.
 सिमन्स, आर्थर ३९४.
 सिंघानिया, सर पद्म ५६८; बंधु
 ५६८.
 सिंह सच्चिदानंद ५६८; लार्ड सत्येन्द्र-
 प्रसन्न ५६८, ६७.
 सीतारामशास्त्री एस. ३०६.
 सुखटणकर, डॉ. वि. सी. २१७.
 सुखदेव ४७३.
 सुब्बाराव, प्रा. एन्. एस्. ५६९.
 सुंदराबाई ५६९.
 सूर्यनारायणराव आर. २१०.
 सुंगयूग ५७२.
 सेवसारिया, गोविंदराम ५७०.
 सेटलवाट, सर चिमण. ५७०.
 सेन, केशवचंद्र ५७०, ७२, ४२९,
 ५३३; डॉ. के. सी. ३८०; गणनाथ
 ५७१, ४०, २९७; द्वारकानाथ
 १७९.
 सोखे, कर्नल एस. एम्. ५७२; लीला
 मेनका पाहा.
 स्मट्स जनरल १८९.

स्मिथ, विहन्सेन्ट आर्थर २८४.
 स्टाइन, सर ऑरेल ५७२, ४९३,
 ५४१.
 स्वेन हेडिन ५७३, ५७२.
 हकीम, अजमलखान ५७३, ३६०;
 नासिर खुसरो ५७५; रामनारा-
 यणजी ३९.
 हक्क, मसदुल ५७३.
 हद्दुखा २६७.
 हरदयाळ लाला २८४.
 हरि औध ५७४.
 हरिप्रपन्नशर्मा ४०.
 हरिश्चन्द्र 'भारतेन्दु' ५७४.
 हलधर असितकुमार ३०८.
 हल्याळकर, दत्तोपंत ५७४.
 हळदणकर चित्रकार ९३.
 हळदीपूर सुबराव १६४.
 हंसराज, महात्मा लाला ५७५, २०२,
 ४१३.
 हाक्सर सर कैलास. ५५५.
 हार्निमन बेन्जामिन गाय २८९, ५०९.
 हार्डी, जी. एच. ५३१.
 हार्डिज लार्ड २८८.
 हाली ५७५.
 हिगिन बॉटम, डॉ. सॅम ५७५.
 हिवाळे, शामराव ८४.
 हिरास, फादर हेनरी ५७६.
 ह्यू. एन्. संग ५७२.
 हेडगेवार डॉ. के. ब. ५७६.
 हेमचंद्र ५६२.
 हेमराजशर्मा ४०.
 हेलन ग्रेबर १५४.
 हैदरी, सर अकबर ५७७, १२१, ३९७.
 होरा, डॉ. सुंदर २६.
 ह्यूम, ए. ओ. ५७७, ५४, ४७२.

विषयसूचि

आंकडा पानाचा

ॲटोमिडीन औषध ४८४.

अध्यक्ष, मराठी साहित्य सं. ३, ५,
३५, ४७, ९२, १००, १०८,
११७, १२५, १४४, १५०,
१६०, १६७, १७२, १८४,
२४६, ३०१, ४०६, ४१६,
४३७, ४४०, ४९०, ५२०,
५२४, ५४३, ५५०.

राष्ट्रसभा २, ७, ४३, ५१, १०६,
१८८, २०८, २३४, २४२,
३४१, ३४९, ३५०, ३५७,
३५९, ३८१, ३८६, ३९३,
४०२, ४०३, ४०८, ४४८,
४४९, ४६०, ४६४, ४६९,
४९३, ५०१, ५०३, ५०८,
५२२, ५३६, ५४४, ५४९,
५६१, ५६८, ५७३, ५७७.

अध्यापनाचे व्रत २१५; चित्रे ५.

अध्यात्माचे महत्त्व ५२४, ५२७,
५२८, ५४६.

अफगाणिस्थानचे अमीर ११.

अर्थशास्त्र ११७, १५७, १८०, २०८,
२९६, ३०६, ३०७, ३३६,
३५०, ३५७, ४३५, ४४९,
४८६, ४८७, ४८८, ५०९,
५१०, ५२४, ५४७, ५६९;
हिंदीचे जनक ५२४.

अश्वशिक्षणपटु २३७.

आदर, स्त्रियांनीं केसाच्या पायघड्या
७३.

आदिवासी ८४; चा अभ्यास ८३;
अगारिया; घोटल; बैगा; मुरिया;
सोहार ८५; सेवामंडळ ३३२;
मिल्ल ३३०, ३३१; साधु २०२;
अस्पृश्य ५८, ६०, ५५३;

भूमिजन ८४; हरिजन ३३२,
५२२; आदि द्रविड ५२२.

आनंदाश्रम संस्था ४५.

आयुष्याची गुढकिल्ली २४५.

आंध्र ४२०.

इतिहास शास्त्रशुद्ध ४४, ९०; शास्त्रज्ञ
२८०; राजकारण २८४; आद्य
टीकाकार १२४; प्रेरणात्मक ५२२.

इमारतीचे गुण ११०.

इंग्रजी लेखक २४, २४२; कवि २३२,
३३७, २३५, ३५०, ३९३.

इंडियन नॅशनल काँग्रेस, राष्ट्रसभा
पाहा.

उन्माद अवस्था ७७.

उपनिषदांचा अभ्यास ३०६, ३३५,
३५१, ५२५; ओढा ३१०, ४५२.

उपवास म. गांधीचे १९५; तेवीस व
चवसष्ट दिवस ३६१, ४७७,
४८४; एकशे चवसष्ट दिवस ५४५.

उपासना प्रत्येक धर्माच्या पद्धतीने
५२८.

उर्दू लेखक व कवि १२१, १५७,
१५८, २२२, २३५, २४२,
३०४, ३५५, ३८८, ३९१,
३९८, ५२८, ५४०, ५७५;
चा उच्च शिक्षणांत माध्यम ३९७;
५७७; जगप्रसिद्ध कवि ६१; संस्था
५६१.

ओरिसा मंत्री १००, ११०; कवि
४३०.

औद्योगिक परंपरेचे जनक ३१७,
३१८, ५४४.

करार उमाजी नाईक-ब्रिटिश ८१;
गांधी-आयर्विन ४, ४९, ४७३;
अस्पृश्याबद्दल-येरवडा १९३,

५९१; राजा-मुंजे ५०६; हिंदु-
मुसलमान देसाई लिकायत ३०८,
३७५; राजाजी ३०८; लखनौ
२५४, २८९, २९१, ३२४,
३८७, ५५९.

कलावशेषांचा अभ्यास १८७.

कविता व्याख्या ३४३; गुण २४४;
श्रेष्ठत्व ६८; नमुने ६४, ६८,
७९, २०५, २३७, ३१४, ३२७,
३७०, ४७८.

कांच कारखाना ८८.

कादंबरी ४५, ४७, १७२, २३६,
२४०, ३७६, ३८३, ४४०,
५०३; वैचित्र्य ३९१; विषय व
स्वभाव २४०; प्रसिद्धि २३०;
प्रिय २४१.

कानडी ५२, १२९, १४१, १६३,
२०६, ३६२, ४६३, ४९६,
५४४, ५५८.

कामाची पद्धत २९८.

कापसाच्या जाती १५६.

कायदे पंडित १३२, १६५, १७०,
२२५, २३४, २७३, ३७४,
३८०, ४०३, ५६०.

कायदेबाज ३३७.

कायदेभंग व त्याचा परिणाम ४९.

कायद्याची पूर्णता ५०४.

कायाकल्प ४९५.

कीर्तन ९३, ३५९.

कुंडनिर्माणशास्त्र २४४.

कृष्णयजुर्वेदी असून ऋग्वेदी ३.

केशव देवज्ञ अभिनव ३५२.

कोश इंग्रजी मराठी ३४२; पाली ३३९;
सिंहली २८०; इंग्रजी १०६; संस्कृत-
इंग्रजी ४६; संस्कृत-मराठी ८६;

फारसी-मराठी ४०६; मराठी वाङ्मय ग्रंथ ३५६; चरित्र २४८; पोर्तुगीज ३७२; शब्द ३५६; व्यायाम ५०२; व्यक्ति स्थळ वगैरे २१५; ज्ञान १४४.

क्रान्तिकारक ७९, २४५, ३२८; स्त्री ३४९, ३८२, ४३२, ४४१, ४४८, ४५४, ४६५, ४६८, ४६९, ४७३, ४८९, ५६६; वाद ४०३, ४२४; गीतकाराला श्रमवेतन ६८; ज्या जबाबी चापेकरांची २४६; तात्या टोपेची ३२९; धिग्राची ३८२; भगत-सिंगाची ४७३; सुरवात चापेकर प्रकरण ३२३.

क्रान्तीचे प्रयत्न अझाद हिंद सेना ४७०; उमाजी नाईक ७९; पत्री सरकार ४२३; वा. ब. फडके ४४१; सुरवात ७९; दक्षिण वाचण्याचे कारण १८२; मिरत केस १३०, ३३८; सत्तावन साल ३२८, ३३०; भावे ३८७, ५२१; कानपूरची लढाई ३२९; धिग्रा ५५६; पुतळ्याला डांबर १७६, २६५, ३३६; भगतसिंग ४७३.

क्रॉफर्ड प्रकरण ३२२.

क्रिकेट १५, ३६७, ३८३, ३९३, ४१२, ५१७, ५१८; कप्तान गुण व मुल्ले पदव्या ३९३; नव्या खेळाचे जनक-रणजी ५१८; रणजी ट्राफी १५, ३६७, ५१८.

खडकाचे वय ५; महाराष्ट्राचा २९८.

खंडणी चिठ्ठ्या व जाहीरनामे उमाजीचे ८०.

खाकसार चळवळ २८.

खादी दुय्यम कार्य २३८; प्रचार ५३५.

खाद्यपेयप्रचारक ३४३.

खुदाबक्ष लायब्ररी १७३.

ख्रिस्त सेवा संघ ८४.

ख्रिस्तसेवेचे कारण ७३.

ख्रिस्ती साधु ४९.

ख्रिस्ती मिशनरी २९; अविश्वास ८४; विरोध २५६; मराठी सन्त वाङ्मयाचे अभिमानी ७.

गणितज्ञ व ज्योतिषी ४३, १४३, १६१, १७०, २१३, ३७८, २४५, २६६, ३५१, ३८९, ३९५, ४१७, ४७७, ४८९, ५३०, ५५१.

गर्भ अठरा वर्षे २४४.

गव्हर्नर हिन्दी ३४३; ५३३ (मध्य-प्रान्त); ३४७ (ओरिसा); ३८५ (सं.प्रा.); ५६७ (पंजाब); ५६८ (बिहार); ३४७ (मद्रास); रिझर्व बँक ३७३.

गायक १०, २५, ६५, १३७, १४१, ४४१, ४४६, ४८५, ५०५, ५१९, ५४२, ५५०.

गायिका १४८, २२०, २६०, ४४७, ५६९.

गायनाचे संशोधक ४७६, ५०१, ५०५; ची पदवी ९५.

गुजराथचा इतिहास ४४३.

गुजरार्थी लेखक व कवि १५, ६९, ९७, ११४, १८८, २८२, ३४४, ३४७, ३५४, ३७५, ३८३, ३८४, ३९२; (युगप्रवर्तक नानालाल) ४०१, ४४८, ४७५; (कान्त कवि) ४८७, ४८८, ४९५, ५०३; (मुनशी) ५०७, ५०८; भाषेचे सौंदर्य ११५; स्वरूप ३८३; शिक्षणजनक २८२; इंग्रजीत इतिहास २८२.

गुणीजन २६७.

गुन्ह्याचे पृथक्करण ८५.

गुरुकुल ५५८.

गूढविद्या २१०, ४७२.

ग्रंथप्रकाशक २५०, २५१.

ग्रामसेवक ४३९; अ. भा. ग्रामोद्योग

संघ १९४, १९७; महत्त्व ३६९; तेथे राहण्याची जरूरी २४६.

घटनाशास्त्रज्ञ ४, २२, १३६, २१२, २७३, ३०२, ५१९; ५६०, ५६८.

चमत्कार कडू गोड करणे १; पाण्याचे तूप ८३; पाणी उत्पन्न करणे १४३; मूर्तिमन्त २०३; अनेक २२२; देवतेनीं ओ देणे ५४९; सिद्धांची पत्रे ४७२, ५७८.

चमत्कारिक वर्तन-पाडण्याच्या दिवशी संक्रान्त व पायखान्याची पूजा ७८.

चित्रकार ३५, ९२, ९७, १५६, ३०८, ३१३, ३७९, ३८२, ४३६, ५६५; चा नर्तक ७४; विशेष १५७; स्त्री सृष्टि ३८२; प्रदर्शन ९५, १८७; अजिठा पद्धत १८८, ४६७; वर्णनें नहुष १८८; ताजमहाल ३०८; बुद्धप्रत्यागमन ३७४; बुद्धचरित्र ३८१; शिव-विलाप ४६७; कृष्णशिष्टाई ५१९.

चित्रपट व्यवसाय ४४३; प्रभात ४२२; न्यू थिएटर्स ५६२; विचाराक्रान्त राम ३७४.

छंदशास्त्रज्ञ २७१, ४०६, ४५५; मात्रिक व सम अक्षरें नि नामकरण ३९१; नव्या छंदाचे प्रचारक ४२६; वैनायक ५६७.

छापखाना आर्यभूषण २५२; निर्णय-सागर २५९; सुधारक ५२, १७८, ३५६.

जगद्गुरुत्व नाकारणे १४१.

जगन्नाथ शंकरशेठ शिष्यवृत्ति २७२.

जरदुष्ट १११.

जंतुशास्त्रज्ञ २६, २९९, ४८७.

जंत्री ४४, १६४, ४३१, ५१२.

जात ब्राह्मण अनाविल ३७४, ३७५; एक सहस्र औदिन्य ८९; कर्नाटक दे. ९०; कान्यकुब्ज ५६४;

काश्मिरी १३५; गोरवाल ८९;
गौड ३९१; गौड सारस्वत ११०;
दैवज्ञ ३९०; प्रश्नोराणागर ६९;
बाबास स्थान ८९; भनसाळी ५५६;
माध्व वैष्णव १५६; शरयूपारीण
७७; श्रीमाळी ३९२; सनाढ्य
५७४; गोंड ८४; जाट २६७;
रामोशी ७९; शिंपी ९०; हरिजन
१९५.
जातिसंस्था निर्माते २४३, ३६१,
५१४.
जामिया मिलिया इस्लामिया संस्था
३०४.
जैन धर्माचे प्राचीनत्व १५९; काळ
४६०; साधु व पंडित २८७;
ग्रंथ ४२५; शिलालेख ४२५;
अभ्यासक ४८२, ५३७.
टीका व चिकित्सा १६०, २३६,
३२६, ४१६, ४९०.
तत्त्वज्ञान १२, १३८; नवे-व्यक्ति-
मत्त्वाचा पुरस्कार १४१, २२९,
३१०; मनुष्यधर्म ३१२; सुकृत-
वाद ४७९; सुखी जग ४९०;
सर्वधर्मैक्य ५२६; जर्मन अभ्यासक
३३५; शांकर मताला पुष्टि ३३५.
ताई महाराज प्रकरण ३२४.
तामीळ भाषा ४३१, ४७८, ५१९,
५५९; राष्ट्रगीत ४७८; कालनिर्णय
४३१; आत्मचरित्र ५५९.
तुकाराम अभंग बंगालीत ३१०;
नाटक इंग्लंडांत २३६; चर्चा
४०७; तुकारामाची भूमिका
२९५, ४२२.
तुलसीदासवंश ५२८.
त्रिदोष म्हणजे तीन रस ४१४.
थिऑसाफी शब्द ५४.
दत्तक व मोर्चेल अधिकार १८२.
दरिद्रनारायण शब्द ५४६.
दक्षिणेश्वरचे सन्त ५२६.
दानधर्म ११६, २१९, २४३, २७१,

२७३, ३१४, ३३२, ३८१,
३८९, ४६४; प्रकार ३९६; पद्धति
९२, ४५७, ५५६, ५७०; टाटांची
३१९.
दाशराज युद्ध २४९.
दिगंबर ७७.
दिनक्रम २०८.
दिल्लीचा बादशाह ४४८.
दुष्टप्रचार ४०८.
दुष्काळावर उपाय १०१.
दैनिकाचे लोकप्रियत्व १६०.
धडफळे घराण्यांतील पुरुष ४३४.
धर्म उज्वल स्वरूप ५०६, ५२४,
५२८, ५४६; सर्वमान्य तत्त्वे ७३;
ऐक्य ५२७; शास्त्राभ्यास १०७,
२२५, २९७, ३००; बुद्धिवादी
३५२, ५४७, ५७०; रोज नव्या
कल्पना ५७१.
नकलाकार ४८५.
नजराणा बंदुकांचा ३९६.
नट ९०, १६१, २९४, ४५६, ४८५,
५७४; अभिनयकुशल २९४;
अभिनय वैशिष्ट्य २९५; लोक-
प्रियतेचे कारण १६१, ५७५;
हॅम्लेटचे काम २९५; गंधर्वयुग
४५६; तुकारामाचे काम व अभंग
गायक २९५, ४२२; रागाची
भूमिका ४२३.
नबाब २, १७९, ३८५, ३८६,
३९६.
नवविचारप्रवर्तक १४५, १८८,
२९७, ३००, ३५२, ३७२,
४४३, ४७५, ४७९, ४८०,
५२१.
नवस मागसास ३९६.
नाटक पौराणिक दशावतारी ११९;
प्राथमिक ४८१; सुधारणा ११९;
पुनः स्थित्यन्तर ४२३; गुणदोष
९१, १०७, १०८, ११९, १२५,
१६१, १६७, ३६८, ४२६,

४८१, ५४३; कालेकर २९५;
शाहूनगरवासी २९५; शिवराज
३२६; किलोस्कर १२०, ३२६,
४२७, ४४६; गंधर्व ३२६, ४०७,
४५६; यशवंत ३२६; श्रीमहा-
लक्ष्मी प्रासादिक ५७५; स्वदेश-
हितचिंतक व ललित ४८५;
गुजराथी ३७५, ३७६; हिन्दी
२१८, २८१, ४१९; बंगाली
३१४, ३४९.
नाटिकल अल्मनाक २५५, २६६.
निबंधमाला २६२; स्फूर्ति ४७, ५२१.
नीतिमतेमुळे वजन ३२, ७२, १८८.
नृत्य महत्त्व २३, ७६; मुद्राभिनय
७५; प्रकार भारतनाट्य २३;
जानपद व विदग्ध (कथक) ४६५;
दासीआतम व कथाकली ५०८;
संस्था कलाक्षेत्र २३; उदयशंकर
आर्ट्स स्कूल ७५; नृत्यालयम्
५०८; विशारद ७४, ४६४,
स्त्रिया २३, ५०७.
नेपाळच्या इतिहासाचे मार्गदर्शक ७०.
नोबल प्राइझ २८, ३११, ५३०.
न्यायमूर्ति फेडरल कोर्ट ५५१; प्रिव्ही
कौन्सिल २७३, ५६०; हायकोर्ट
१६, १९, १४९, १७६, २४२,
२६०, ३४४, ३९४, ४००,
४२२, ४३३, ५४४, ५५०.
परतंत्र राष्ट्र नेहेमी युध्यमान ३८२.
परदेशाला मदत १५६.
परमहंसमंडळ २७०.
परराष्ट्रीय वकील २३२, ५४३.
परोपकारी वृत्ति ३०५.
पहेलवान व पंडित यांचे चाहते
१८२.
पक्ष व चळवळी अझाद हिंद सेना
४६९, ४७०, ४७१, ५१५;
बचाव ३७५, ३८८; काँग्रेस
डेमोक्रेटिक ३२४; सोशालिस्ट
२८१, ४०५, ५४२; खिलापत

२५८, ५०५; खुदा-इ-खिदमतगार ११; खाकसार फावडे ही खूण २८; चलेजाव ४१८, ५४२; फावर्डे ब्लॉक ४७०; मुस्लीमलीग ३८५, ५०५; रॅडिकल डेमोक्रेट ५३२; स्वराज्य पक्ष २८८, ३६०, ४०२; हिंदुसभा ४१४, ५४४; होमरूललीग ७, ३२४, ४२९; पहिली ५५६.

पक्ष पडण्याचे कारण मांसाहार ५५७; शाकाहार संघ ९५.

पक्ष सोडणे ५६१.

पंचांग पटवर्धनी २६६; केतकी व वैजयन्ती १४४.

पाऊस व सूर्यावरील डाग २६६.

पाकशास्त्राचे विद्यालय ३४३.

पक्ष्यांचा अभ्यास ५७८.

पाकिस्तान १८०, २९०, ४०२, ५२३; मूळ ३३४.

पारशी धर्म व संस्कृति यांचे अभ्यासक १११.

पाली भाषाभ्यासक १६२, ३०७, ३३९, ४५१, ५३४, ५४१.

पुराण वस्तु संशोधन खाते १०१.

पुराण वस्तु संशोधनाचे जनक ९६.

पुरुषास स्त्रीत्वाची भावना ७८, ५२६.

पुस्तकपरीक्षण ८७; खप २४, ७२, ४०२.

पृथक्करण तज्ज्ञ २१४.

पेशवे दप्तर ४२७, ५६४.

पोलो खिलाडू ३८६.

पोषाखाबद्दल प्रसिद्धि ६०, १७२, २०८, ३१२, ३३२, ३६२, ४९४, ५७३; -महाराष्ट्र ५१८.

प्रचंड कार्यक्रम व व्यवस्था १४३.

प्रचंड सावकारी ३९०.

प्रतिपादनाचा आकर्षकपणा ५२६.

प्रतिसहकार ४, २४३.

प्रथम राष्ट्र नंतर जात ३८६.

प्रागतिक राजकारणाचा नाश १०२.

प्राणिशास्त्र ३६.

प्रामाणिकपणा ३०९, ३५९.

प्रेताची व्यवस्था ९, १७३, ४६१, ४९७.

प्रेषिताची भूमिका ३११.

फर्ग्युसन कॉलेज ३२२.

फंड अंड्रयूज ३१, १९५; कस्तुरबा १९५; खादी १९५; गुरुकुल ५५७; चित्तरंजनदास १९५, ३६१; जलप्रलय ५३५; टिळक-स्वराज्य १९२, १९५, ४१४; टिळक ज्युबिली १५३; पचेयप्पा २५७; भोपटकर ४८५; रतनटाटा ३२०; शेतकी ५७६; शुद्धि २४९; हरिजन सेवक १९५; हिंदुविश्वविद्यालय ४९४.

फिजिकल फिटनेसचा नवा फार्म्युला १५५.

फितुरी ८२.

बॅरिस्टर पहिले २३२.

बर्वे प्रकरण ३२२.

बंगाल फाळणी २०१; चे रानडे ४६४; वीररसजनक ३४९; लेखक व कवि ६१, ६८, २३५, २३६, २३८, ३०८-१०, ३४९, ३५०, ३५९, ४२९, ५००, ५०१, ५६६.

बंडखोर १३७, ३८७.

बायकांना साड्या नेसण्यास शिकविणे ३८०.

बायबल विरोध २५६, ३३७.

बालबोध मासिक ८७, ५५०.

बालशिक्षण १३५.

बुद्धधर्म १६२, ३८०; वैष्णवांत लीन

५१३; राष्ट्रांशी संबंध ३८०, ४५४, ५३४.

बेवंदशाही नाटक ९०.

ब्रह्मगुप्त भाषान्तर १५९.

ब्राह्मणब्राह्मणेतरवाद उगम ३९०, २६५, ४२४, ५३७; पुढारी १०६, २८३.

ब्राह्मण व त्यांची विद्या २२१.

ब्राह्मसमाज ३०९; मिशनरी ३०९.

ब्रिटिशराज्याचे स्वरूप ३४१.

भक्तिसंप्रदाय २४३.

भागवत धर्म प्रचारक २९४.

भारत सेवक समाज २०९.

भाषांचे अभ्यासक १९९, २२३, २२४, ४५५, ५४१, ५०६; ज्ञान व वैशिष्ट्य २८५, २८६; राजस्थानी व डिंगल ३२५; सिंहली ३०७; मान्यता २४१; स्वरूप ६९, ८७, १९६, २९०, ३२१, ३२६.

भास्कराचार्यांच्या ग्रंथांचे मराठी भाषान्तर १७०; इंग्रजी १५९.

भांडवल शेअरने ३९३; कोट्यवधि ५२७; विनियोगाची पद्धत ३१९.

भूगर्भशास्त्रज्ञ ४६७.

मॅट्रिकचे पेपर रद्दीत ३९२.

मराठी ध्येयवादी पण उपयुक्त ४४; विचारवादी ४५; काव्यमर्मज्ञ २१४; विचार मांडण्याची कला ४५; बालवाङ्मयनिर्माते ४६; कौशल्य व आस्था ४७; ख्रिस्ती लोकांत प्रचार ७३; आधुनिक कवितेचे जनक १००; नवा नमुना १३७; शिवाजी २५३; तत्त्व म्हणून लेखन ५२२; वैद्यक ग्रंथ ४७.

मराठी लेखक व कवि ३, ५, ७ (अनंततनय); १४, ८७, १०८, १२४, १२५, १३०, १३३,

१३४, १४१, १४४, १५०,
१५३, १५७ (कोरेकल); १५९,
१६७ (खरे); १७२, १७७
(गडकरी); १८१, २०३, २०६,
२०७, २१४, २१८, २४३,
२५०, २५१, २५३, २५५,
२६७, २९९, ३०१, ३०२,
३२०, ३२१ (टिळक कवि);
३२२, ३२५ (टेकाडे); ३२६
(टेंबे); ३३३ (ठोंबरे); ३४०,
३४१, ३४३ (तांबे); ३४४
(तिवारी); ३४६ (त्रिलोकेकर);
३५१, ३६२, ३६४, ३६५,
३६७, ३६८ (अनिल); ३६९,
३७०, ३७१, ३७२, ३७६,
३९०, ४०६, ४०७, ४१६,
४१९, ४२२, ४२५, ४२६,
४४०, ४४३, ४५१, ४५३,
४६४, ४७६, ४७७, ४७९,
४८०, ४८३, ४८४, ४८५,
४८९, ४९०, ५०२, ५१३,
५२०, ५२५, ५३७, ५४१,
५४३, ५४५, ५४८, ५४९,
५५०; नवयुग प्रवर्तक २५३;
नाट्यछटा १७८; अभिमानी
ख्रिस्ती मिशनरी ७; व्याकरण-
कार ३५८.

मराठ्यांनी लिखून व्हावें ४१.

मराठ्यांची संघटना ३८१.

मल्याळी भाषा २५५.

मल्ल २, १८१, १८२, २०५, २४७,
२९२, २९४, ३६७, ४४१,
४४५, ५०२; पदवीधर १५४.

मल्लखांब २; चे उत्पादक व प्रचारक
३६७.

महर्षि ३०९, ३५२, ५५३; ब्रह्मर्षि
४०८.

महात्मा पदवी गांधी १९०; फुले

४४३; श्रद्धानंद ५५८; हंसराज
५७५.

महानुभावांच्या गुप्त संकेताचा उल-
गडा ५२२.

महाबोधि सोसायटी ३८१.

महाराजा लायबल केस ९८.

महाराष्ट्र कविचरित्र ४१; कुटुंब-
शिक्षणमाला ८२; नाटकमंडळी
९१; पत्र ८८; च्या इतिहासाचीं
साधनें २५८; नाट्याचें श्रेष्ठत्व
१२०; इतिहासलेखन ५२१.

महारोग्याची शुश्रूषा ८४, ५७५;
औषध ५३९.

मातीच्या भांड्याचें वर्गीकरण ५०२.

मातृभक्ति ७२, ३३३.

मानववंशशास्त्र १०२, २२६, ३३१.

मानसशास्त्र धाडसाचे १८८, २४५,
३३७.

मीमांसा जैमिनिवृत्त सूत्राचे इंग्रजी
भाषान्तर ३०६; प्रभाकरमताचे
ग्रंथ १२६; बादरायणवृत्त सूत्रांचे
इंग्रजी भाषान्तर ४४८.

मीरतकेस १३०, १३८.

मुकुंदराजाच्या विवेकसिंधूचें लेखन-
स्थळ ७९.

मुलें संभाळणें २४६.

मूर्तिकार ९७.

मृगशीर्ष-ओरायन ३२५.

मोत्याची चादर कबरीकरितां १८२.

मोहनजोदडो ११८, ४४९, ४९३,
५०२, ५७६.

मौर्य ९०.

म्युझियम ९३, ५७२.

यंत्रामुलें तोटे १२८.

यादव ९०.

योगशास्त्र १३१, १३२, १३३.

यौधेय ९०.

योजना-कर्जन १०१; कॉमनवेल्थ

ऑफ इंडिया ४६१; क्रिप्स २९०;
गोलमेजपरिषद् ४११; चवदा
मागण्या २८९; नेहरू रिपोर्ट
२९०, ४०३; मॉन्ट फोर्ड २४२,
२५८, ४२०; मोर्लेमिटो ४९९,
५०९; वेव्हेल १९४, २९०;
समु कमेटी ५६१; सायमन
कमिशन ३३८, ५३७.

रत्नपारसी १७३.

रशियाशी राजकारण ३९२, ४०१.

रसायनशास्त्रज्ञ ११५, २११, २१३,
२३४, ३०३, ३७९, ४७७,
५४०, ५६५.

रहस्यवाद ३१३.

रहस्योद्धाटक २३३.

राजकवि २४४.

राजकारण ११७, १३५, १३८,
२८७, २९१, २९६, ३०३,
३१३, ३८५, ३९०; विधायक
२७३; प्रतिसृष्टिकर्ता २९१,
३९०, ५६६.

राजगृह ६०.

राजद्रोहाचा पहिला खटला ३२३,
३२४.

राजपुतान्याचा इतिहास ९०, ३२०.

राजवाडे सांप्रदाय ४४.

राजे, महाराजे, बादशाद व प्रधान
औध ९२; कांचीन २५७; कोल्हा-
पूर २६२, २६३; ग्वाल्हेर ५५३,
५५५; जमखिंडी ४०६; नवानगर
३८३, ५१७; पतियाळा ४१२;
फलटण ४००; बडोदे १८१,
१८४; बिकानेर ४५७; भोपाळ
३८६; भोर ४२१; म्हैसूर १४१,
५१५; हैदराबाद ३९६, ३९७;
बादशाह ८३, ५५०; —प्रधान
इंदूर २४२, ४९२; कच्छ ४०२;
काश्मीर १६४; कोचीन २५७;

कोल्हापूर ५३७; ग्वाल्हेर ५२०;
जम्मू १६४; जयपूर ५०८;
जुनागड, कच्छ, रतलाम, उदैपूर
५५६; आवणकोर १७, ४९१;
पातयाळा १६४; बडोदे ५३८,
३५०, ३८१, ४९२, ५०८;
बिकानेर ४९७, ५०८; भरतपूर
१६४; म्हैसूर १८, ४९१, ४९७;
सांगली १२७; हैदराबाद ६६,
१२१, २४३, ३८८, ५६६,
५७७; -राष्ट्रमन्त्रे १६६, १७०,
१७३, ४१९, ४३८, ४५५,
५१९, ५५८; -इतर-मुंबईप्रान्त
१०६, २८३, ३७६, ४१५;
पंजाब ५६७.
राज्य लोकांचे ९२; जमिनीचा
मोबदला १८२.
रामकृष्णमिशन ५२७.
रामनामपुरश्चरण ७७.
रामायणाचे प्राचीनत्व ३४५, ३५१;
महत्त्व ५५९.
रामावताराचे खेळ ४८१.
राहणी ३२८.
राष्ट्रगीते आंध्र १४५; उर्दू ६४;
बंगाली ३१४; वंदेमातरम् २३७;
संकोचविकास २३७, २६०;
भारतीकृत तामीळ ४७८.
राष्ट्रमत ८८.
राष्ट्रसमाविरोध ३४४.
राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ ५७६.
रोग काळा आजार ४७१; लेग १७६,
५७२; वर्तन २४७; घेणे ५२७.
रौलट कमेटी रिपोर्ट ४६८.
शुक्रयेची किंमत २४०.
ठकरी शिक्षण २४५, ५११, ५५२,
५५४, ५६७.
ठावणी म्हणणे ५६९.

लिपि व अक्षरे यांचे ज्ञान ६९;
प्राचीन ८९; ग्रंथ ८९, ४६०;
उलगडा ५७६; अज्ञात ५७२.
लेखन लोकप्रियता व शैली ४१,
३९२; देशी भाषेत लिहित्याचा
परिणाम ७२; सांधा २३६,
२३७; तात्कालिक २४१; सफाई
२५९; विचार प्रेरक २८३, ३०२;
ध्येय ३९१.
लोकभ्रमनिवारण २१०.
लाकशाळा ४१५.
वक्तृत्व ४१, १३७ (मराठी); २०८
(इंग्रजी); २३५, २७३, २८५,
२८६, २८७, ४०३, ४१६
(मराठी); ४५० (इंग्रजी); ४९५,
५२४; कारण २०१; जगप्रसिद्ध
३९४; सर्वश्रेष्ठ ५५९-६०; वाद-
विवादनेपुण्य ४०३.
वनस्पति नव्या ४२; रोग ४१;
प्राणिजीवन ४६६.
वनस्पतिशास्त्रज्ञ ३६, ४१, ३७६,
४६५, ५६४.
वर्धाशिक्षण योजना ३०५.
वंशांचा निर्देश ९०.
वाङ्मय कानडी ५४४; गुजराती
३५४; तामीळ ५२०; बंगाली
५३३; हिन्दी ४२०; लोकप्रियता
६; कौटुम्बिक ८२.
वाद्यवादन ३७, १०८, २५७;
सारंगी १०८; पेटी ३२६.
विधवाविवाह ४४४; प्रचार ७२,
४१९; वाद १०४.
विमा २५३.
विवाह मुसलमान -वैष्णव ६८;
सत्तावास मुलीशी ७८; प्रवचन-
कार-इंग्रज स्त्री ११०; बंगाली-
इंग्रज ३४९; दासी-विवाह २२०.

विश्वकुटुंबवाद ३३८.
विश्वविद्यालयाचे संस्थापक २५५,
४९३, ५६१.
वीराष्टमी २६०.
वृत्तपत्र मराठी पहिले २८५; नमुनेदार
२५३; आर्थिक ४९१.
वृत्तपत्रकार व संपादक १५, १८,
८८, १५०, १५९, २३२, २३३,
२३७, २५३, २५५, ३२२,
३८४.
वेताळ पंचविशी बंगाली ७१.
वेदाचार्य ५१७.
वेदाभ्यासक आर्य १४४, २२७,
२४८, ३२२, ३६३, ३९६,
४५०; आंग्ल १२२, १५८,
२२३, ४८६, ५०६.
वेदावरील जुना निबंध १५९.
वेदांचे भाषान्तर मराठी ऋग्वेद
१६०; उलट क्रमाने २४९;
अध्यात्मिक अर्थ २३१; शुक्ल
यजुर्वेद २२७, २४४, ४२६,
४५१; हिन्दी अथर्व ५६६;
चारहि वेद २८०; इंग्रजी २२३;
बंगाली ३५१.
वेदोक्त धर्मकृत्ये २६४.
वेध घेणे ३९, ४३.
वेधशाळा ग्रिनिच ३९५.
वैदिक इंडेक्स १२३.
वैद्य आर्य ३९, ८६, ९०, १०५,
१२१, १२५, १७९, १९८,
२१८, २४७, २९२, २९७,
३०५, ३३३, ३९१, ४१२,
४१४, ४३३; आंग्ल ११२,
१२५, १५३, १५४, १५५,
१६६, १७०, १९७, १९८,
१९९, २२८, २५३, ४३४,
४३७, ४७१, ४७५, ४७६,
५६३, ५७६.

वैद्यकोश शब्दकल्पद्रुम १६४;
मराठीत ग्रंथ २५८; युनानी
५७३.
वैष्णवपंथाची प्राचीनता ४८२.
व्यक्तिवर्णन ३१२, ४०३.
व्यापारी व कारखानदार ८७, १११,
१२०, १७६, १७८, १८२,
२५०, २५५, २७२, २८२,
३१४, ३३२, ३५५, ३७३,
३७७, ३७९, ३९२, ४३५,
४३७, ४३८, ४४६, ४५७,
५००, ५०९, ५१०, ५३८,
५४४, ५६४, ५६८, ५७०.
व्यायाम सूर्यनमस्कार ९३; दीर्घायुष्य
२९२; चे डॉक्टर १५५; जोर
व बैठका २०५.
प्रजभाषा कवींची २५९.
व्हॉइसराय ३१, ४२, ४८, ९५,
९६, १००, २५७, ३३४,
४९९.
व्हिक्टोरिया क्रॉस २२४, २८३,
३४८, ४७३.
व्हिजिट फी २४७.
शनवारवाड्यावर इंग्रज निशाण
३९०.
शास्त्रक्रियानिपुण २२८.
शास्त्रज्ञ १२५, १२६, १५४, २११,
२१३, २२६, २३४.
शास्त्रीय संस्था, इंडियन इन्स्टिट्यूट
ऑफ सायन्स ३१५; इंडियन
केमिकल सोसायटी २३५; बोस
रिसर्च इन्स्टिट्यूट ४६६.
शास्त्रीय विषय सुगम करणे ३८९.
शांतता प्रस्थापक ८३.
शान्तिनिकेतन व विश्वभारती ३१०.
शिकार १८२.
शिलालेखतज्ज्ञ ६९, ८९, २८४,

४४३, ४४५, ४४७, ४६३,
४८२.
शिल्प ९६, ९७, ५४३.
शिवस्मारक चळवळ ५५४.
शिक्षणतज्ज्ञ ५, २१, १३१, १८८,
२६९, ३०४, ३१०, ४१५,
४४२.
शिक्षणसंस्था लोकांच्या २७१;
म्रीठांच्या ४१५.
शिस्त ४६.
शुक्रयजुर्वेद ८९.
शेती तज्ज्ञ ३४२, ५७५; पावसाचे
पाणी, मगदूर, मार्ती, बांध १०९;
जमिनीची पाहणी १३४; बियाणा-
बाबत जननशास्त्राचा उपयोग
१५६; मैलापाणी व लोणा जमीन
१३३; दुर्जलकृषि १६९; खतें
पाने व साल २९९; जिवंत पाला
४८७; पिकाची वाढ व रोग
३६; बीज ४०५; राब भाज-
ण्याची पद्धत ४८७; आर्थिक
पाहणी ४८७.
शैवांची प्राचीनता ४८२.
सती गुणग्रहण १५९; बंदी चळवळ
५३२; संस्थानांत ४०२.
सत्यशोधक मूळ ३९०; चळवळ
४२४, तात्त्विक बैठक ५५३;
कार्यकर्ते २६३, २८३, ४२४.
सत्याग्रह सदाग्रह १९७; जंगल ४;
मांशदीवरून वाद्ये २४८; मांठ
गाळणे व विकणे ३८७; मुळशी
९९, ३६५, ४५१; सशस्त्र ४५१.
सनदा बादशहाकडून वैष्णव गुरूंना
२८२.
समाजरचना नवीन ३१४.
समाजशास्त्रज्ञ १०२, १४४, २२६,
३०४.

समाजसत्तावादी १३०, २३५, २९९.
समाजसुधारक ३२, ९२, ९७,
२७९, २८३, २८५, ३४१,
३८४, ३८५, ४१९, ५३२;
अस्पृश्यता ९२; शास्त्रांत नस-
ल्याचा जाहीरनामा १९३;
निवारणार्थ शैवदीक्षा ४९४,
५१९, ५५३; सहभोजन ९२;
संमति ३२२, ३२३, ४८७;
ध्येय पूर्वपश्चिमऐक्य ३११, ३९४.
समाधि चवथ्या वर्षापासून ५२६;
चा खर्च सात लाख ५२७.
सर्कस २६७.
सर्पदंशावर औषध ५७२; दाढेतील
विष काढण्याचें यंत्र ११२.
सस्तु साहित्य १.
संततिनियमन १०४.
संन्यास ४६, ३५६, ३९०, ५४६,
५५८.
संपन्नतेची तुलना ३९८.
संशोधक -उत्खनन ११८, ४४९,
४९३, ५०२, ५७६; जैन ४२५,
४५९; नाणी ४४९; पुराणवस्तु
व प्राचीन इतिहास ४९, ११५,
११८, १४५, १६५, २१६,
२८४, २८५, २९९, ३२०,
३२२, ४४९, ४६३, ५०२,
५७६; प्रवासी ५७२, ५७३;
प्राच्यविद्या १२६, १५८, ३२२,
३३८, ३४४, ३६३, ४५९,
४६१, ५५६, ५६४; बौद्ध
१६२, ३०७, ३८०, ५३४;
भाषा ४४५, ४५८; -इतिहास
मराठी ४३, ११५, १६५,
१६७, ३०३, ४०६, ४२७,
४३४, ४३७, ४५६, ४७७,
४७९, ४८३, ४९५, ५०१,
५५३; मोगल ५६३; रजपूत
८९, ३२०, ३२५; वेद ३२२,

४५९, ५०६, ५६५; वैद्यक-आर्य २९७; आंगल ५७१; संगीत ४७६, ५०१, ५०५; -आधुनिक ३२६; -नवे संशोधन अन्न गवता-पासून १७०; -औषध अॅटोमिडिन ४८४; हेग २१८, ५७२; काला-आजार ४७१; सर्पदंशावर ११२, ५७२; -गणित अविभाज्य संख्या ५३०; डेम्ब्लो नंबर २४५, ३९५; -कालनिर्णय कृष्ण, भगवद्गीता व वैष्णव ३४५, ४८२; ख्रिस्त ४३१; महाभाष्य ४८१; रामायण ३४५, वेद २४९, ३२५; शंकरा-चार्य ३४५; -जंतु २६, २९९; -ज्योतिष नवीन तारे २५५; रीत ५५१; -मराठी इतिहास उलट्या 'न' चा अर्थ ४३४; पुरंदरे रोज-निशीचें कर्तृत्व ४३४; -प्राणि ३६; -मराठी वाङ्मय एकनार्थी भागवत व गुरुचरित्र ११०; महानुभावांचे गुप्तसंकेत ५२२; -यंत्र कलसूत्री दरवाजे व ब्लाक-सिस्टिम ५४८; वंडरफुल रेंज फांडर ३४८; सापाचे विष काढण्याचें ११२; -रसायन गतित्र ३९५; गोखले लॉ २१२; निधोन-पद्धति ५४०; प्रकाशाचा रासा-यनिक परिणाम ३७९; मोत्याचें तेज आणणें १७६; -रामन इफेक्ट ५२९; लवणाचे रंग व त्यांची उपपत्ति ५६५; लिसिगेग चक्र ३८०; शाईचा कागद १८७; शेणापासून दिवे २९९; सूर्य-प्रकाश व कलिल रसायन ३०३, ३८०, ४७४, ५०१; -लिपि प्राचीन नष्ट लिपि ५७२; त्यांचें ज्ञान ५७६; -वनस्पति ४२; वनस्पतिजीवन ४६५; अश्मीभूत

५६५; वाद्य-श्रुतिमंडळ मंजूषा पेटी ३८; -शिलालेखांतील संख्या ७०; -संस्कृत वाङ्मय लुप्त कारिका ३२६; जैमिनीच्या सूत्राचा अर्थ ३५१; कौटिलीय अर्थशास्त्र ५५६; अज्ञात इतिहास १८४.

संस्कृत पंडित-हिंदु-जुनी पद्धत १४, १०४, ११०, १२७, १२८, १३४, १७४, १७५, २१५, २२५, २२७, २२८, ३००, ३०५, ३७७, ३८१, ४५५, ५३३, ५३४; नवे १०७, ३२२, ४६१, ४८१; हिंदी ख्रिस्ती स्त्री ३४०; इंग्रज ख्रिस्ती स्त्री ३३९, ३९९; मुसलमान ४५८; इंग्रज १२२, १५८, ४४५, ४४६, ५१३; जर्मन १२५, ३३५, ३४८, ४५९, ५०६; इटली ३२५; स्पेन ५७६; हंगेरी ५७२; स्वीडन ५७३; फ्रेंच ५४१.

संस्कृत भाषा-कवि व लेखक १४, ८६, १२९, १४४, ३२८, ३४५, ३५१, ३५२, ३८१, ४२६, ५११, ५३३; -टीका चक्रपाणि डल्हण मधुकोष ३९; प्रेम २७२; महत्त्व ५१४; ग्रंथांना भारतीय मान्यता ४३, १४३, ५७१.

संस्कृतीचें एकीकरण ३३१.

सागरसंगीत ३५९.

साधुसन्त १, ७९, ११५, १४२, १९७, २०३, २२१, २६१ (चौडे), २८५, २८७ (जैन), ३२८, ३५८ (दासगणू), ३९८, ४९१, ५२६ (रामकृष्ण परम.), ५२८ (रामतीर्थ), ५४८.

सायनमत ३६४, ३८८.

सार्वजनिक काका २९५.

साक्षात्कार ८३, ३११, ५२८.

सिलोन ३०७.

सुधारक पत्र व पक्ष ३३.

सूक्ष्म अभ्यासक ९९.

सेनापति ३२८.

स्त्रिया -कवि व लेखक मराठी ३२२; हिन्दी २६१; इंग्रजी ३४९, ३९३, ४६०; कार्यकर्त्या ९५, ४०१; क्रान्तिकारक १११, ३४९; ख्रिश्चन मिशनरी ३४०; गायिका १४८, २२०, ४४७; डॉक्टरीण २९४; नर्तकी २३, ५०७; तत्त्वज्ञानी ४६०, ४७२; पाली पंडिता ३३९; प्रधान ४१८; राजकारणी २३५, २६०, ३९३, ४६०, ४१८; वक्त्री ४६०; वादक २५७; शास्त्रज्ञ १०२; संस्कृत पंडिता ३४०; हिंदु संस्कृतीची पुरस्कर्ती ३९९.

स्त्रियांना मतदानाचा हक्क ४९; चा दर्जा ३९४.

स्त्रीशिक्षण १०२; परिणति १०३, ३२१, ३३२, ३६६, ३६७, ४४४; पुरस्कारकर्ता शास्त्री ३३९.

स्थापत्य विशारद ९६, २४६, २९७, ३७०, ५४७.

स्मरणशक्ति २८५.

स्मशानयात्रा गायत्रीमंत्र म्हणत ३८८.

स्युएज प्युरिफिकेशन वर्क्स ५१२.

स्वदेशीचा प्रचार २९६.

स्वाभिमान ३९४.

स्वावलंबन २४६.

हक्क ज्युरीत बसण्याचा २७२.

हॉकीचे जादूगार ३८३.

हिन्दी भाषा-लेखक कवि ७७, ११७, १६४, १९९, २००, २०१, २१८, २१९, २२२, २४१,

विषय-सूचि

अर्वाचीन चरित्रकोश

हिंदी भाषा-ज्ञानेश्वरी

२४२, २५९, २६१, २७०,
२८०, २८१, ३७७, ३७८,
३९१, ४९८, ५३१, ५३४,
५५५, ५७४; इतिहास लेखन
८९, २८०; चा पुरस्कार ३०७;
आधुनिक हिन्दीचे जनक ३७८;
रवीन्द्र २८२; जयदेव ४२६;
दोन प्रकार खडी बोली व
ब्रजभाषा २७०; ब्रजभाषा ही
कविभाषा २५९; ला राष्ट्रभाषा
करणारे ३५२.
हिन्दीकरण ५२८.
हिन्दी लोकांचा दर्जा ४३,
१०२.
हिन्दु धर्म २३१, ४६१, ५०६,
५२४, ५३७, ५४२; स्वीकार

९५; मलकांना रजपुतांची व मल-
बारांतील शुद्धि ५५८.
हिंदुनाट्य ५४१.
हिन्दु मिशनरी १२८, ५२७, ५४९,
५५७, ५७५.
हिंदु मिशनरी सोसायटी ५५०.
हिंदु संस्कृतीचा पुरस्कार ३९९,
४५७.
हिंदु मुस्लीम प्रश्न २८९; चे जनक
३३४, ५६२, राष्ट्रसभेचे धोरण
२६८; लखनौ करार २९१;
चिकित्सा २५४; खिलापत २८९;
नेहरू रिपोर्ट २९०; कोरा चेक
२९०; राजाजी योजना ५२०;
समूह योजना ५६१; परिणाम
१९६; लागू घोरण-स्वतंत्र

मतदार संघ २८९; चवदा
मागण्या २८९; पाकिस्तान
२९०; पन्नास टक्के २९१; वेव्हेल
योजनेला नकार २९०; -सरकारी
पक्षपात डफरिन २९१, ३३४;
रम्से मॅक्डोनाल्ड २९०; मिटो
४९९; क्रिप्स योजना २९०;
वेव्हेल योजना १९४; भयानकता
४१४.
क्षत्रिय खिस्ती ४९७.
क्षयरोग आयुर्वेद रुग्णालय ३९२.
ज्ञानेश्वरांचे तत्त्वज्ञान १३४.
ज्ञानेश्वरीचा कर्ता कोण ४१; एकनाथ
पूर्व ५२२.
ज्ञानेश्वरांचे भाषान्तर संस्कृत ८६;
इंग्रजी ५६९.

आधार ग्रंथ

मराठी

अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांचे चरित्र—शं. बा. मुजुमदार.
अर्धप्रदान—त्र्यं. वि. पर्वते.
अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक १-२—गं. दे. खानोलकर.
आजकालचा महाराष्ट्र—पाध्ये, टिकेकर.
आधुनिक भारत—शं. दा. जावडेकर.
कलावंतांच्या सहवासांत—धनंजय.
केसरी प्रबोध—
खान बंधू—महादेव देसाई.
गांधी चरित्र—दा. न. शिखरे.
ग्रह आणि तारे—सत्यग्राही.
टिळक चरित्र—न. नि. केळकर.
नवयुगधम—स. कृ. फडके.
प्रार्थना समाजाचा इतिहास—द्रा. वैद्य.
बहुजन समाजातील कर्मवीर—द. स. दरेकर.
भारतीय ज्योतिःशास्त्राचा इतिहास—शं. बा. दीक्षित.
मराठी ग्रंथसूचि—शं. ग. दाते.
मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार—द. वा. पोतदार.
मराठी रिसायल उत्तर वि. भाग ३—गो. स. सरदेसाई.
मराठवाड्यांतील अर्वाचीन मराठी वाङ्मय—

चिं. नी. जोशी.

महाराष्ट्र संत चरित्रे—पांगारकर.
महाराष्ट्राची रंगभूमि—अप्पाजी विष्णु कुलकर्णी.
महाराष्ट्रीय सांवत्सरिक १९३३-१९३४—श्री. म. माटे.
माझा संगीताचा व्यासंग—गो. टेंबे.
माझे आवडते गायक—एकलव्य.
माझे आवडते लेखक—माडखोलकर.
माधव गोविंद रानडे चरित्र—कर्वे.
व्यायाम ज्ञानकोश चरित्रविभाग—द. चिं. मुजुमदार.
व्यक्ति आणि वाङ्मय—श्री. के. क्षीरसागर.
व्यक्तिरेखा—माडखोलकर.
राष्ट्रीय सभेचा इतिहास—पद्मभिषीतारामय्या,
—अनु. भाई गोरे.
सावरकर चरित्र—शि. ल. करंदीकर.
सुवर्णतुला—श्री. के. क्षीरसागर.
विष्णुशास्त्री चिपळुणकर—माडखोलकर-बनहट्टी.
शास्त्रकार आणि कलावंत—ल. द. जोशी.

शाहूमहाराजांचे चरित्र—अ. बा. लठ्ठे.
हैदराबाद व देशी संस्थाने—राघवेन्द्र शर्मा.
हिंदुमुसलमान ऐक्य—शं. दा. जावडेकर.

हिंदी

कविताकौमुदी-खंड १-७—समनरेश त्रिपाठी.
नये भारतके नये नेता-खंड १—राहुल सांकृत्यायन.
हिंदी साहित्य निर्माता—प्रेमनारायण टंडन.
हिंदी साहित्यका इतिहास—रामचंद्र शुक्ल.
प्राच्यदर्शनसमीक्षा—स्वामी शान्तिनाथ.
जय हिंद—सत्यदेव विद्यालंकार.
महात्मा हंसराज—खुशहालचंद.
आत्मचरित्र—लाला लजपतराय.
महावीरप्रसाद द्विवेदी ग्रंथ.
गौरीशंकर ओझा ग्रंथ.

गुजराथी

अर्वाचीन गुजराथनु रेखादर्शन.
ग्रंथ अने ग्रंथकार १-८ भाग.
गुजराथनो महाजनो.

इंग्रजी

And One did not come back—K. A. Abbas.
Autobiography—Jawaharlal Nehru.
Congress Caravan—R. P. Aiyar and
L. S. Bhandare.
Dadabhai Naoroji—Sir Rustum Masani.
Dictionary of Indian Biography—Buchland.
Eminent Orientalists—Natesan & Co.
Famous Historic Trials—K. L. Gauba.
Gandhi and Gandhism—B. Pattabhi
Sitaramayya.
Gospel of Sri Ramakrishna—'M'.
Great Leader—S. Abdul Lateef.
Great Men of India—Home Library Club.
Gujeratha and its Literature—K. M.
Munshi.
Haripura Congress Sovereign—Y. G.
Krishnamurti.

अर्वाचीन चरित्रकोश

History of Modern Marathi Literature—
G. C. Bhate.
Indian Contribution to English Literature—
K. R. Shrinivasa Iyengar.
Indian Scientists—Natesan and Co.
Indian Year-book and Who's Who (1945-46)
Times of India Press.
India Divided—Babu Rajendraprasad.
Indian War of Independance—Bejoy
Banerjee.
Indian Womanhood, Today—Margaret
Cousins.
Iqbal, his art and Thoughts—S. A. Vahid.
Indian Who's Who—Waman P. Kabadi.
Journalism—C. L. R. Shastri.
Lallubhai Samaldas—S. Natarajan.
Leaders of India—Yusuf Meherally.
Life and Experiences of the Bengali
Chemist—Sir P. C. Ray.
Life of Gokhale—V. S. Shrinivasa Shastri.
Life of J. C. Bose—
Life of J. N. Tata—Dinsha Wacha.
Life and Times of C. R. Das—Sir P. C. Ray.
Life of Ramakrishna and Vivekananda—
Roman Rolla.
M. Vishweshwarayya, a study—Y. G.
Krishnamurti.
Madhavrao Schindia—Kailasnarayan
Hacksar.

Men and Supermen of Hindustan—J. Alva.
My Experiments with Truth—Gandhiji.
My Reminiscences—Devendranath Tagore.
Nation in making—Surendranath Banerji.
Our Leader Jinnah—
Pioneer Women of India—Padmini
Sengupta.
Punjab's Emient Hindus—N. B. Sen.
Ranji—Roland Wild.
Religion in Transition—S. Radhakrishnan.
Representative Men of Southern India
(1896)—G. Purshuraman Pillali.
Sapru Committee Report—Tejbahaddur
Sapru.
Sedition Committee Report—Edited by
Rowlat.
Sharat Chatterjee—Humyun Kabir.
Some Emient Behar Contemporaries—
Sachchidananda Sinha.
Sovernier of the Silver Jubilee Session of
Indian Economic conferance.
Story of My Life—Bhai Paramananda.
Way Out—C. Rajgopalachari.
What I Owe to Christ—C. F. Andrews.

याशिवाय मराठी, गुजराथी, हिन्दी, बंगाली व इंग्रजी
या भाषांतील अनेक नियतकालिके, प्रासंगिके व व्यक्तिशः
मिळविलेली माहिती.